

प्रस्तावनाखंड.

विभाग दुसरा-वेदविद्या.

ग्रंथप्रवेश.

सर्व विद्यांचा उगम वेद होत हैं विधान इतकें खरें व सर्वमान्य आहे कीं त्यावर अधिक लिहिणें नकोच.

कुर्युद्धाच्या सुमारास जेव्हां सर्व ज्ञानाचें एकीकरण करण्याचा निकराचा प्रयत्न झाला, तेव्हां यज्ञसंस्थेस साहाय्यक अशा सर्व प्रकारच्या ऋत्विजांच्या ज्ञानाचें एकीकरण झालें आणि वेदचतुष्टयाचें अर्वाचीन स्वरूप निर्माण झालें. त्या सुमारास काहीं प्राचीन ज्ञान इतिहासपुराणें या नांवानें अस्तित्वांत होती, तें वेदचतुष्टयाबाहेर राहिलें व पुढें स्वतंत्रपणें वाढत गेलें. वैदिक वाङ्मयाचा इतिहास लिहिणें म्हणजे अत्यंत प्राचीन ज्ञानकोशकारांच्या प्रयत्नाचें स्पष्टीकरण करणें होय.

महिताकार वैदिक वाङ्मय जमा करूं लागले तेव्हां त्याचा अनेक तज्ज्ञांनी अभ्यास सुरू झाला. प्राचीन वेदाभ्यास करणाऱ्यांचे प्रयत्न अनेक दिशानीं झाले आहेत. संहितापाठ, पदपाठ, ब्राह्मणें, आरण्यकें, उपनिषदें व शिक्षाकल्पादि पडंगें हीं व त्याप्रमाणेंच बृहदेवता, सर्वानुक्रमणी, प्रातिसारखे ग्रंथ प्राचीन अभ्यासाचें फल होत. वैदिक ग्रंथ पाठ करणें, वैदिक ग्रंथानुगंगानें जीं शास्त्रें तयार होत असत तीं शिकणें, वेदग्रंथांचा क्रियांकरितां उपयोग व तत्ताच वेदग्रंथांचा अर्थ हीं समजून घेणें, ही वेदाभ्यासाची प्राचीन पद्धति होय. प्राचीन पद्धतीनें एकच प्रकारचे लोक तयार होत नसत. कोणी श्रौती होई तर कोणी शास्त्री होई. दोन्ही वर्गांस एकमेकांची गरज होती.

वेदाभ्यासास महत्त्व यज्ञसंस्थेनें उत्पन्न केलें. यज्ञसंस्थेच्या दौर्बल्याबरोबर वेदाभ्यासासहि दौर्बल्य उत्पन्न झालें. आज वेदाभ्यासास जें महत्त्व आहे तें वेद प्राचीन इतिहासाचें साधन होत म्हणून आहे. यज्ञसंस्थेनें आपलें कार्य जें वेदसंरक्षण तें आतांपर्यंत केलें. यज्ञसंस्था ऐतिहासिक पंडितांच्या हातीं आज आपलें धन देत आहे. हें धन घेतांना व्याख्याच्या द्रव्याची भोजदाद करणें अवश्य आहे, व मिळवल्यानें प्रत्येकाचीज कोणत्या उपयोगासाठीं मिळविलीं हैं जाणणेंहि अवश्य आहे. यासाठीं वेदाभ्यास आपणांस यज्ञसंस्थेच्या अभ्यासाबरोबर केला पाहिजे.

वेदविद्येवर लिहितांना यज्ञसंस्थेवर व तदंतर्गत ऋत्विजांच्या विशिष्टीकरणावर व यज्ञावयवविकासावर जें पुष्कळ विवेचन केलें आहे त्याचें प्रयोजन ग्रंथ वाचतांना स्पष्ट होईल. यज्ञसंस्था याईं लागली, ऋत्विजांनां आपलें काम सजवाचें लागलें त्यामुळें वाङ्मय जमा झालें; आणि त्यामुळें पुढें शास्त्रें तयार झालीं, आणि भारतीय ज्ञानसंवर्धनास व अंशरूपांनें जगाच्या ज्ञानसंचयास खरा प्रारंभ झाला. ज्ञानेतिहास या दृष्टीनें व भारतीय समाजाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें या भागांत आलेल्या, प्रसंगीं कंटाळवाण्या वाटणाऱ्या, माहितीस महत्त्व आहे.

प्रस्तावनाखंडाच्या पहिल्या भागांत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचे विभाग आपसे असलेल्या महत्त्वाच्या किंवा तीस कमी अगर अधिक झालेल्या विकारांच्या दृष्टीनें पहावे हें तत्त्व सांगितलें आहे, व मूलगृहकाल म्हणजे युरोपीय व भारतीय यांच्या सामान्य पूर्वजांचा आपाटदृष्टीनें ठरविलेला काल, पशुभारतीयकाल म्हणजे इराणांतील व हिंदुस्थानांतील लोकांच्या सामान्य पूर्वजांचा काल व वेदकाल असे तीन प्राचीन काल उद्घोषिलेले आहेत. यांपैकीं तिसऱ्या कालावर तितका प्रकाश अधिक पाडतां येईल तितका पाहून मग वाचकाचा प्रवेश मूलगृहकालांत व पशुभारतीय कालांत करून द्यावयाचा ही सामान्य ग्रंथयोजना आहे, व यामुळें दुसऱ्या भागांत वेद, ब्राह्मणें, आरण्यकें व उपनिषदें यांचें स्थूल वर्णन व या वाङ्मयाच्या उत्पत्तीस व रक्षणास कारण झालेली यज्ञसंस्था व यज्ञसंस्थेच्या अनुगंगानें देवतेतिहास इतिहासावर प्रकाश पाडण्यासाठीं कर्णायजुर्वेद व अथर्ववेद यांनील अध्वर्यु व अथर्व यांस सामान्य असलेलें वाङ्मय शोधून एका परिसिध्दांत घातलें आहे. तसेंच ज्या कालामध्यें शाकलसंहितेव्यतिरिक्त दुसरी एक संहिता होती त्या कालाची माहिती भावी संशोधकास व्हावी या हेतुन शाकलसंहिता, ऐतरेय ब्राह्मण, आश्वलायन श्रौतसूत्र, कौपीतकी ब्राह्मण व शांखायन श्रौतसूत्र यांचा तौलनिक अभ्यास दिलेला आहे. तौलनिक अभ्यासानंतर ऐतिहासिक ज्ञानाची निष्पत्ति व्हावयाची. ऐतिहासिक निर्णय काय काढावयाचे हें भावी संशोधकांचें काम आहे.

त्याच्या अभ्यासास शारभ म्हणून आसचीं हीं कोष्टकें उपयोगीं पडतील अथर्ववेद व आश्वलायन गृहसूत्र यांचेहि एक कोष्टक दिले आहे श्रोतसिद्धा म्हणजे तीन अर्धांघरील कमासवधाची विद्या याला अथर्ववेद हा वराच अपवाद आहे त्याचें गृह्याचीं नातें त्या कोष्टकावरून दिसून येईल

वैदिक वाङ्मयाचा ऐतिहासिक दृष्टीन अभ्यास करणारे सशोधक बहुतेक पाश्चात्यच आहेत वेदाचे अर्धांचीन दृष्टीचे भारतीय अभ्यासक म्हणजे म्हणजे राजवडलाल मिश्र, चक्र पाण्डुरंग पंडित, राजाराम रामकृष्ण भागवत, बाळ गंगाधर टिळक व महादेव मोरेश्वर कुटे हे होत हे सर्व संस्कृत पंडित आज गतकालीन झाले आहेत सध्याच्या संस्कृत पंडितांपैकी डॉ० भादारकराचा परिश्रम वेदोत्तर कालावर आहे, व रा व चितामणराव वेद्य हे देखील वेदोत्तरकालीन वाङ्मयाचाच अभ्यास करीत आहेत रा रा विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनी अलीकडे संस्कृत भाषेच्या ऐतिहासिक अभ्यासाकडे लक्ष दिलें असून त्यामुळे ते वेदावर परिश्रम करीत आहेत

देखील व पश्चिमेकडील पंडितांचे अभ्यास श्रत्येक वर्गाच्या अटचणींमुळे अपूर्ण आहेत पाश्चात्य अभ्यास तौलनिक स्वरूपाचा असल्यामुळे आणि पाश्चात्य पंडितास लाटिन, ग्रीक इत्यादि भाषांचें ज्ञान सहजच असल्यामुळे त्यांना तसला अभ्यास करण्यास काहीं मदत झाली आपल्याकडील संस्कृत पंडितास पाश्चात्यांच्या प्राचीन भाषांचें ज्ञान नसल्या मुळे तौलनिक अभ्यासास शिरता आले नाहीत वैदिक वाङ्मयाचा भारतीय इतिहासाच्या दृष्टीन अभ्यास करावयास यज्ञशास्त्राची माहिती उत्तम असारी लागते ती नसल्यामुळे पाश्चात्य सशोधक चांगलेसे यशस्वी झाले नाहीत वैदिक अभ्यासास उपांगें फार आहेत सापेचीं यज्ञाचया उपायांची माहिती या आणि नंतरच्या भागात येईलच. गेल्या निर्दोष श्रौतविद्यायुक्त वेदाभ्यास करणारामध्ये काशिनाथ दामन उर्फ भाऊशास्त्री छेले हे प्रमुख होते पण त्यांच्या अभ्यासाचें कळ फारसें शिथळ राहिलें नाही ज्याची माहिती फारशी देता येणार नाही अशीं उपांगेंहि अनेक आहेत उदाहरणार्थ, वैदिक व्याकरण ह्या ऋग्वेदमजाल आदळणारीं रूपें घेऊन त्यात कालानुक्रम निघेल काम, निघात्यास त्याच्या साहाय्यानें मजभागाचा कालक्रम लावता येईल काय, या प्रकारचा अभ्यास आर्तोर्ड व इतर पंडितांनीं केला आहे यज्ञमफीरड वेदातील पुनरुक्त्याचा अभ्यास करून त्याच्यावरून काम इतिहासनिष्पत्ति होते हें पहात आहेत या दोन्ही प्रकारच्या अभ्यासाचें महत्त्व दिसून येण्यापुरतें याच्या परिश्रमास खास फल आलेलें आहे तथापि या परिश्रमाच्या योगानें प्राचीन भाषेच्या व श्रथकर्तृत्वाच्या आपल्या ज्ञानात आपलें पाऊळ निश्चितपणे पुढें पडलें असें आज म्हणवत नाही

वैदिक वाङ्मय आणि पौराणिक वाङ्मय याचा ऐतिहासिक अभ्यास अजून थोडाबहुत शृंगळ होतो, तो तसा इत पर न रहावा वैदिक पांडित्य इतिहासपुराणातील माहितीविषयावर दुर्बल आहे आणि इतिहासपुराणाचा अभ्यासहि वेदाभ्यासा शिवाय पणु आहे वैदिक वाङ्मय आणि पौराणिक कथाचा जन्म हा फारसा भिन्नकालीन नाही एका वाङ्मयात एका अव्यत प्राचीन कालाची भाषा जर राहिली असली तर दुसऱ्या वाङ्मयात सत्कालीन कथा राहिल्या आहेत

वेदकालाचा अभ्यास आपणकरून फार सूक्ष्म रीतीनें व्हावयास पाहिजे जे वेदकालात होतें व आज आहे तें पद्मगुप्ताच्या काळीं होतें असें सिद्ध केल्यानें इतिहासज्ञान फारसें घाटत नाही संस्कृतीच्या इतिहासासाठीं वैदिक वाङ्मय हें आधुनिक काल आणि भ्रान्त काल यातील एक महत्त्वाचा टुका आहे यासाठीं वेदवाक्यें व वैदिक शास्त्र यांचे प्रथक्षण करून जी इतिहासज्ञाननिष्पत्ति करावयाची ती ज्ञानकोशमंडळानें घरीच केली आहे तिचें थळ पुढील भागात दिलें जाईल वेदाभ्यासोपयोगी प्रथांची माहितीहि पुढील भागात दिली जाईल

हा भाग तयार करताना ज्ञानकोशमंडळानील ज्या लेखकांचें साहाय्य झालें त्यात विशेष निर्देश ये द्या स धुविराज गणेश भाषट व हीरप्रियेचे ये रा चितामणभट्ट दातार याचा केला पाहिजे धुविराजदीक्षित यांनीं आजपर्यंत पध्याहून अधिक यज्ञात ऋषिनाचें काम केलें आहे श्रौतकर्मोत इतक्या अनुभवाचा मनुष्य महाराष्ट्रातच काय पण इतरत्र देखील सापडणें कठिण आहे दोघवेत्ते दातार हे महाराष्ट्रातील फारच थोड्या होत्यापैकी एक आहेत हे दोघवेत्ते जुन्या शिक्षणाचे असून म्हणजे शास्त्राचे तितल्व पडले असून वेदाचा व श्रौतविद्येचा ऐतिहासिक दृष्टीन अभ्यास करण्यात व यज्ञमस्यचें स्वरूप प्रथमपासून संपादकास समजा घून देण्यास आणि ऐतिहासिक विवेचनास साहाय्यक असे उतारे सोपून सादण्यात यांनीं चांगलीच मेहनत केली रा रा सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे यांचा प्रयत्नसंग्रह व त्याचे सुदृग्गुदीकडे असलेलें तीव्र लक्ष यांनीं आपाची उपयुक्तता वाढविली आहे भाषांतर करण, उतारे तपासण, सुनें तपासणे इत्यादि कामामध्ये रा रा यथावत रामगुप्ता दाते, रा रा पादुरंग महादेव भाषट, चौ क्षीरवती केतकर, रा चितामणगणेश कर्वे, रा रत्नमण वेदाव भावे, रा रण महादेव चिपळुणकर इत्यादि लेखकांचा परिश्रम विसरता येणाराजोगा नाही

श्रीपर व्यंकटेश केतकर.

दयानंद सरस्वती.

वेदांच्या अभ्यासास समाजांत महत्त्व देण्यास जे लोक कारण झाले त्यांतील सर्वांत हे प्रमुख होत. वेदांच्या कांही भागाचें यांनी हिंदीत भाषांतर केलें आहे. यांचा वेदाथेंयल ऐतिहासिक दृष्टीचा नसत विशिष्टमतस्थापक आहे.

जन्म १८२४ मृत्यु १८८३

राजाराम रामकृष्ण भागवत.

वैदिक समाजाची अर्वाचीन समाजाहून आचारांच्या बाबतींत मिश्रता यांनी वारंवार महाराष्ट्राच्या नजरेस आणली. यांनी वैदिक वाङ्मयावर मराठीत मितकें लिहिलें तेवढें कोणत्याही महाराष्ट्रीयानें आजपर्यंत लिहिलें नाहीं. वेदाथेंयलकारांचें स्मारक म्हणून मितारांत आलेले यांचे लेख महत्त्वाचे आहेत. मानववंशशास्त्रीय प्रश्नांमध्ये रा. रा. वि. का. राजवाडे यांचेच अनुयायी आहेत.

जन्म १८५१ मृत्यु १९०८

शंकर पांडुरंग पंडित.

यांनी वेदाथेंयल नांवाचें निम्नतकालिक काढून महाराष्ट्रास वेदपरिचय करून देण्यांत पुढाकार घेतला. अथर्ववेदाचें यांनी संपादन केलें. जन्म १८४० मृत्यु १८९४

वाळ गंगाधर टिळक.

यांनी वेदकालनिर्णयार्थ ज्योतिषाचा उपयोग करण्यांत पुढाकार घेतला आणि आर्थिक नदिरंभांत वैदिक ऋषींचे पूर्वज असावेत असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जन्म १८५६ मृत्यु १९२०

विष्णुबाबा ब्रह्मचारी.

१८६५ ते १८७१ या सुदृढीत यानी सुबदंत अनेक
खिली धर्मोपदेशवादी वाद केले जवळ जवळ चौवीस
वर्ष हे धर्मवाद व धर्मोपदेश करून वेदोक्त धर्मोपदेशाची
लोकसमाजाची थळा शिथिल झालेली दृढ करण्याचा
यत्न करीत होते हे अत्यंत उत्तम वक्ते असून प्रतिपक्षाला
निरुत्तर करण्यात फार कुशल होते वेदोक्तधर्मप्रवाद
नावाचा ध्व मोठा ग्रंथ यांनी केला

जन्म १८२५ मृत्यु १८७१

रमेशचन्द्र दत्त

यांनी देशातील कांही भागाचे बगावटीत रूपांतर केले

जन्म १८४८ मृत्यु १९०९

डॉक्टर धिवो.

यांनी मससुद्धर यास ऋग्वेद तयार करून प्रसिद्ध करण्याच्या
कामी साद्य केले शुल्वसूत्रे, वेदांतसूत्रे, पंचसिद्धांतिका वगैरे
काही ग्रंथांचे यांनी मापांतर केले आर्यज्योतिष व मीमांसा यावर
व दुसऱ्या विषयेक भारतीय विषयावर यांचे निबंध आहेत

जन्म १८४८ मृत्यु १९१५

शंकर बाळकृष्ण दीक्षित.

यांना भारतीय ज्योतिषशास्त्र हा ग्रंथ वेदाच्या अभ्यासात
फार मदलाचा आहे

जन्म १८५३ मृत्यु १८९८

महादेव मोरेश्वर कुंटे.

यांचा आर्यांच्या संस्कृतीची सित्यंतरे, (Vicissitudes of Aryan Civilisation) हा निबंध प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासास उपयुक्त आहे.

जन्म १८३५ मृत्यु १८८६

ईश्वरचंद्र विद्यासागर.

वेदांच्या काही भागावर यांचे भाष्य आहे.

जन्म १८२० मृत्यु १८९१

राजेंद्रलाल मित्र.

हे काही वैदिक ग्रंथांचे संपादक होते. मंत्रसमुद्धर यांनी यांची गणना कोलकत्ता, बर्नोफ इत्यादी महापंडितांत केली आहे.

जन्म १८२४ मृत्यु १८९१

महादेव चिमणाजी आपटे.

ह्यांनी पुणे येथील आनंदाश्रमसंस्था प्रसिद्ध आहे. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा जीर्णोद्धार हा या संस्थेचा उद्देश असून त्या उद्देशाचा अनुसरून अनेक वेदविषयक व इतर प्राचीन ग्रंथ या संस्थेने छापून प्रसिद्ध केले आहेत.

जन्म १८४५ मृत्यु १८९४

जावजी दादाजी.

यांचा निर्णयसागर छापखाना वेदविषयक व इतर प्राचीन संस्कृत शास्त्रांच्या लोकांपुढे ठेवण्याच्या कामी प्रसिद्ध आहे.

जन्म १८३९ मृत्यु १८९२

फाशिनाथ त्रिंबक सेलंग.

रामायण होमरच्या ग्रंथाच्या आधारेने लिहिले गेले या वेदरच्या लेखाचे यांनी एक निबंध लिहून रचून केले. याच प्रकारचा भगवद्गीता व वैबल या विषयावर यांचा लेख आहे. यांनी भिरयेक कठिन संस्कृत ग्रंथास खूबक टीका जोडून ते समग्रण्यास सोपे केले. जन्म १८५० मृत्यु १८९३

मॅक्स मुलर.

हे सुप्रसिद्ध शास्त्रविद्यापंडित सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. यांनी वेदांचा अभ्यास फार मार्मिकपणे केला व तद्विषयक अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध केले.

जन्म १८२३ मृत्यु १९००

डॉ. भाऊ दाजी (रामकृष्ण चिट्टल).

जुने शिलालेख ताम्रपत्र इत्यादीकांचा शोध लावून व अभ्यास करून भारताच्या प्राचीन इतिहासात भर घालण्याचे काम यांनी केले.

जन्म १८२२ मृत्यु १८७४

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश-प्रस्तावनाखंड.

विभाग दुसरा-वेदविद्या.

ग्रंथसंक्षेप.

प्रकरण १ लें.

वेदांगविषयी भारतीय दृष्टि.

प्राचीनाभिधीनोपेक्ष वाच्यार्थ अरुण या ज्ञानानें वेदान्यामांचे महत्त्व आहे. वेद हे पुराणादि विविष्ट मंत्रांशांच्या प्रामाण्याने विविष्टपत्नीने विविष्टेनूनून वेद हे एक प्रमाणपार आहे. नें अर्वाणैय व निव आहे असा जुना समज आहे. वैदिक वाच्यार्थ तीन वर्ग आहेत-मंत्रा, ब्राह्मणे आणि आरण्यके व उपनिषदे.

पूर्वी संक्षिप्तां सत्या बर्तान मोठी दोरी. आज ज्यामध्ये विवेक परक दिव्य वेगो असा ज्ञान, यजुं, मानवेद व अथर्ववेद, या पार मंत्रा आहे. ब्राह्मणे, आरण्यके व उपनिषदे यांचा वैदिक वाच्यार्थ मनात होतो. वैदिक वाच्य भोग्यात धर्मात पाया आहे. वैदिक वाच्य ईश्वरमंत्र आहे असे भारतीयाची भावना आहे.

हिंदुत्वाना निघाले वा तरुणांच्या मने संप्र-
दावाग वेदांचे प्रामाण्य वक्तू आहे.

वेदामध्ये वेद आणि वेद असा दोन शब्दांचे प्रयोग आढळतात. वेदग्या वरिष्ठा अर्थ पण, नगरा ज्ञान व पुं वेद शब्दाचा ज्ञान या अर्थात प्रचार व त्यानंतर वेद वा शब्दान कर्मयु नामांचा समुच्चय असा अर्थ आण. कर, यजुं व मानव यांचे अर्थ मात्र पूर्वीपासून निश्चित होते. वेदय शब्दाचा इति व वेद शब्दाचा माननी अमादि अर्थ करणान आला आहे.

वेदप्रामाण्यवादी शोकांनींदि अधश्चेने मुदि मर होऊ न देता वेदांगविषयी आपले विचारव्याप्य वाच्य ठेविले होते.

जगत्परीबरोबरच वेगोपति शाली असे वेदांचे श्रेष्ठ दर्शनाचे वर्णन ज्ञानवेदा व अथर्ववेदात आहे.

वेद व देवा यांचा अत्योन्माश्रय दारवून वेदांचे महत्त्व अथर्ववेदात गात्रले आहे. अग्नि, वायु व सूर्य या तीन प्रकाशापासून तीन वेद उत्पन्न झाले असे ब्राह्मणप्रमाण, उपनिषदांत व मनुस्मृतीत म्हटले आहे.

वेदांचे प्राचीनत्व दाराविषयासाठी, वेद शब्दाच्या विधीचे आहेत, तिन प्रजापतीने ते निर्माण केले, असे वर्णन ब्राह्मणप्रमाण उपनिषदांत व पुराणांत आहे. ...

वेदांचे महत्त्व व्याख्यानानंतर आपआपल्या विषयांचे महत्त्व पटविण्याकरता, सर्व विषयांचे वेद हे आदिमान

होत, देवाच्या व भूतमाशांच्या वर्माना वेदांच्या द्वाराच आरंभ झाला, असा तद्देवी वर्णने रचिता व पुराण-
प्रमाण आहेत. वेदांचे अनंतत्व दर्शनाती एक आख्या-
यिका तैत्तिरीय ब्राह्मणात आढळते.

रचितापुराणादि प्रमाति वेदांच्या स्तुतिपर वाच्ये आहेत त्याप्रमाण वेदाप्रमाति पुराणप्रमाति श्रेष्ठ अधिक असे म्हणारी व सामवेदाची निदा वरपारी वाच्ये आहेत. उपनिषद्प्रमाण वेद ईश्वरमंत्र अमत्वाचे मान्य केले आहे.

उपनिषदांत व मगवतीत वै कर्मकांडविषयक वेदभाग गीतांतीचा मानला आहे वेदविषये परा व अपरा ही मांचे देऊन दोन विभाग केले जाताना व त्यापैकी 'परा' नामक भागास अधिक महत्त्व दिले जाते. ब्राह्मण होण्यास अष्टाध्या करणारे वेदातील अनेकेश्वरी मंत्र व न्यगसुत्याच्या इच्छेने वराचमांचे सत्कार वाढल असा दर्शनाती वाच्ये उपनिषदांत व भागवतपुरा-
णांत आहे.

ब्रह्मदेवाच्या चार मुलांत चार वेद निघाले असे वर्णन काही पुराणात आहे. उदक, भीमिष्ठीरी वेद-
व्यासाचे रूप घेऊन मूळ एक असलेल्या वेदाचे चार भाग केले व ते अनुक्रमे वेद, वैदिकवाच्य, जैमिनी व शुभत वा चार शिष्यांनी पटविले, नंतर शिष्यपरंपरा वाढता पादता चार वेदांचे उपविभाग पडून हजारोपर्यंत झाला निघाल्या, असे वर्णन मिथु व वायुपुराणात आहे.

वेद जगदारभी ईश्वराने निर्माण केले पण सहिता वेदांमुतांत रचल्या गेल्या. यजुंवेदाच्या शाल्यास अथर्व महानता. प्राचीन अथर्ववेदा प्रथ तैत्तिरीय वेद होय. अथर्ववेदपदार्थ वचने वाजसनेयी संक्षिप्त व ज्ञातपथ मानात आहे.

वेद ईश्वरमंत्रांनी नाहीत याला पुरावा असा वेदांत की, अगुका एक वेदातील एक अगुका एक कपीने रचिले, अर्थ वेदाच्या अनुक्रमणिकेत सांगितलेले असते. या शकला उत्तर असे की, कपींनी तपःसामर्थ्याने ईश्वर-
मंत्रांनी वेदांचे ज्ञान करून घेतले.

मीमांसक नास्तिक मताचे होते व वेदांचे ईश्वरमंत्र-
त्वात त्यास मान्य नव्हत. परंतु मीमांसक वेद प्रमाण मानीत असत.

वेदाती म्हणतात की वेद ब्रह्मापासून निघाले, निमासक म्हणतात की, ते स्वतः सिद्ध आहेत. पण कालांतराने रूत, ग्राहणे व उपनिषदे यांत दिसून येणारी वेदाविपर्यायी निरोधी मते मागे पडून वेद अपौरुषेय व निर्दोष आहेत असे मानण्यात येऊ लागले. १५

नैयायिकांच्या मते ध्वनि निल नाही; तेव्हा वेद छोटे आहेत, त्यात निमग्नता आहे, वगैरे नैयायिकांनी केलेले आरोप गौतमाने आपल्या न्यायसूत्रात सोडून काढले आहेत. ... १६

काही वैशेषिक यज्ञ म्हणतात की वेद देवाने आपल्या मुराने उच्चारले व ते कौणातरी बुद्धिमान् प्राण्याने लिहिले. ... १६

कपिल म्हणतो की, देवच नाही तर त्याचेपासून वेद कोठून निघणार? तेव्हा जैमिनीप्रमाणे कपिलाचेहि मत असे की, वेद स्वतः सिद्ध आहेत. ... १७

पूर्वमीमांसाकार उर्क कर्ममीमांसाकार आणि उत्तर-मीमांसाकार उर्क ब्रह्ममीमांसाकार उर्क वेदाती आणि साख्यसूत्रकार या सर्वांनी वेदाचे स्वमतपोषक असे निर- निराळे अर्ग लावले आहेत, व त्यात कित्येक वेळा जमीन-असानाचे अन्तर दिसून येते. ... १७

पाणिनीकालापासून प्रत्यक्ष वेद व वेदावर उभारणी करून लिहिलेले इतर ग्रंथ म्हणजे दर्शन, रघुती, पुराणे, इतिहास या दोहोंमध्ये फरक करून एक वेदच 'प्रमाण' मानण्याची पद्धत पटली. ... १८

तथापि 'इतर ग्रंथाचे' कसे म्हणजे मनुसारखे रघुविकार व इतर पुराणग्रंथ हे ब्रह्मज्ञानी व अती-द्रियदृष्ट असल्यामुळे त्याच्या रचत्यादि ग्रंथानादि वेदाच्या खालोखाल समाजात मान मिळू लागला. ... १८

तथापि कपिलासारखे काही दर्शनकार अतींद्रियज्ञानी नव्हते म्हणून त्याचे ग्रंथ 'प्रमाण' नाहीत, अशी त्याची संकाचार्यांनी निंदा केली आहे. ... १९

अलीकडे निरनिराळे दर्शनकार मागे पडून वेदातामील मत विशेष श्रेष्ठ, असे लोक मानू लागले आहेत. संख्यतत्त्वमानातदि निरीश्वरवादाचा पुरस्कार केलेला असल्यामुळे त्यातील वेदवा भाग गौण मानतात. ... १९

वेदातील यज्ञ व पशुहवन या गोष्टी जैनांच्या अहिंसा-तत्त्वात निरोधी असल्यामुळे वेदाविपर्यायी जैनांची वृत्ति निश्चित नव्हती व त्यामुळे त्यांच्या ग्रंथात वेदाविपरी परिपरनिरोधी वचने आढळतात. ... १९

जैनांच्या हरिवंशपुराणात वेदविषयक वादात ब्राह्म-णाम त्रिवल्याच्या गोष्टी आहेत, व ब्राह्मणाचे वेद छोटे असून जैनांचे ग्रंथ तेच छोट वेद असे प्रतिपादन केले आहे. ... १९

पैरक ग्रंथ व शानाचे मूल या ग्रंथीने वेद सर्व भार-सीमाने पूज्य आहेत. त्याच्या अपौरुषेयत्वाबद्दल मनभेद अग्रगण्य तरी आपले वेद हे जगातील अत्यंत प्राचीन

माणेचे, प्राचीन भर्मांचे व प्राचीन समाजस्थितीचे द्योतक आहेत म्हणून त्याबद्दल अभिमानपूर्वक महत्त्व सर्व हिंदूस सतत वाटणार, इतकेंच नव्हे तर वेदांचे ऐतिहासिक व समाजशास्त्रीय महत्त्व सर्व जगातच आहे. ... २०

प्रकरण २ रे.

वेदप्रवेश—ऋग्वेद.

वेदकाल म्हणजे वैदिक वाङ्मयातील अगदी पहिली रूळ जेव्हा रचली गेली तेव्हापासून वेदाच्या संहिता ज्या कालात श्राल्या तोंडपातळा सर्व कालविस्तार होय. ... २०

या वेदकालात परस्परान्वली अशा १ वाङ्मय, २ सामाजिकसंस्था व ब्राह्मणजात, ३ यज्ञसंस्था, ४ भाषा, ५ देवता, ६ राजकीय राजवटी, ७ कुले, जाती व गोत्रे, ८ गृहश्रम, ९ आर्यांचा प्रसार व १० व्यापक विचार उर्क तत्त्वज्ञान या दहाहि अंगाची प्रगति झालेली दिसते. २१

अत्यंत विस्तीर्ण अशा वेदकालेतिहासाची माहिती होण्याकरता वरील दहा मुद्यांचे विवेचन येथे देणे अवश्य आहे, व वाचकास हे विवेचन शुलभ व्हावे म्हणून वेदग्रंथाविपर्यायी सामान्य माहिती प्रथम दिली आहे. २१

वैदिक वाङ्मयावरील निकट संबंध असलेली जीं कल्पयज्ञे त्यात धार्मिक विधी व संस्कार याची माहिती गद्यात दिली आहे. त्यात श्रौतयज्ञे, गृह्ययज्ञे व धर्मयज्ञे असे तीन प्रकार आहेत व त्यात अनुक्रमे यज्ञ, जन्मविवाहादि संस्कार व आचारविषयक नियम व कायदे हे विषय आहेत. ... २१

हे तिन्ही प्रकारचे यज्ञग्रंथ प्रत्येक वेदाला जोडलेले असून हे यज्ञग्रंथ आणि शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, छंदस् व ज्योतिष यावरील ग्रंथ या सर्वांचा वेदाग्रामध्ये म्हणजे वेदाच्या उपग्रंथांमध्ये समावेश होतो. ... २२

ऋग्वेदसंहितेतील बराच भाग प्राचीनतम आहे. या संहितेच्या अनेक शाखांपैकी आज एक शाकल शाखाच बायली उपलब्ध आहे. या संहितेत दहा मंडळे मिळून १०२८ सूक्ते आहेत. याचीच, अष्टक, अध्याय व वर्ष अशीहि विभागणी आहे. मंडळ १ ते ७ याचे अनुक्रमे श्रुतमंद, विधामित्र, नामदेव, अग्नि, भारद्वाज, व वसिष्ठ हे मंत्रद्वंद्वे कपी होत. १, ९ व १० या मंडळातील सूक्तांचे द्वंद्व अनेक कपी आहेत, त्यात काही विषयादि आहेत. ... २२

ही सूक्ते निरनिराळ्या देवताना उद्देशून आहेत. १ व्या मंडळातील मंत्र सर्व सूक्ते 'सोम'देवता उद्देशून आहेत. इराणी लोकातदि सोमदेवतेचे माहात्म्य असून तिचा 'होम' म्हणतात. पहिल्या व दहाव्या मंडळात अत्यंत विविध विषयावर सूक्ते असून काही सूक्ते एकंदर सूक्तात सर्वांत अर्वाचीन आहेत. ... २३

ऋग्वेदातील कोणती सुक्ते प्राचीन व कोणती अर्वाचीन याचा निर्णय त्याची भाषा व त्यातील विषय व त्याचे छंद यावरून करताचता होती. गायत्री हा पार प्राचीन छंद आहे, शिवाय अनुष्टुभ, पंक्ति, महापंक्ति, यिष्टुभ, जगती हे सर्व प्राचीन छंद आहेत व त्यावरून छंदांचे प्राचीनत्व ठरते. २३

ऋग्वेदसूक्तात पचनदाचा व दस्यूचा उल्लेख आहे, पण कमळ, वेगात्यातील वाघ, शेततीचा मुख्य पदार्थ तांदूळ याचे नाव नाही. गुरामध्ये सर्वात अधिका लक्ष गाईंबैलाकडे आहे. घोड्यालाहि बरेच महत्त्व आहे. २४

ऋग्वेदवाली चामारकाम, सुतारकाम, लोहारकाम हे ध्येयमार्ग हे होते, नौकानयनकला शास्त्रावरून होती, व्यापारीपणे होता, सोन्याचे दागिने व वैल याचा साध्या-मारखा उपयोग होई, शेतरी माहीत होती. ऋग्वेदात चातुर्वर्ण्ये सापडते पण जातिभेदाचे तीव्र स्वरूप नाही. त्या काळी निर्येक अनाथ स्त्रिया आढळण्याला जाऊ लागल्या होत्या, पण वेदशास्त्राचीच धदा चालत नव्हता.

ऋग्वेदसूक्तात कसनेगिरी, दरोडा, व्यभिचार इत्यादि गोष्टींचा उल्लेख आढळतो. ऋग्वेदकालीन भारतीय आर्य लोक नयल, आनंदी व मांडखोर होते. वैभव, सतति, संपत्ति इत्यादियासाठी ते देवाची पूजा करीत होती. प्रमाणे त्याचा दुबळा, निर्जाप, निवृत्तिपर स्वभाव नव्हता. ऋग्वेदाचे पूर्ण शब्दीकरण अद्याप झाले नाही. ऋग्वेदसूक्ताच्या अति प्राचीनत्वामुळे प्राचीन काळीहि ही सुक्ते तत्कालीनात दुर्गोप दाली होती. ऋग्वेदाचे साध आश्व खिस्ती संवत्सरा १४ व्या शतकात साध्याच्या-यांनी केले. २५

वैदिक वाङ्मयाच्या मूर्तोपीय अभ्यासकांपैकी काहींनी सर्वसाधारणमाध्याचा आश्रय केला आहे व काहींनी सामान्यमाध्याचा व तुलनात्मक भूतपश्चिदाचा या दोहोवरच मिला ठेऊन साध्यामाध्य त्याच ठरविले आहे. आजचे वेदवाङ्मयाचे टीकाकार मूर्तोपीयापेक्षा भारतीय टीकाकारास हिंदो परिचित जागती समजते हे ओळखून मध्यम मार्ग स्वीकारितात. २६

मंत्राचा हेतु वाच्य अमुन ऋग्वेदाची सुक्ते भविष्यक अत करणाऱ्या वर्गीनी अत स्मृतींनी लिहिली आहेत हे व ती जलज कोयली निशिष्ठ यज्ञाचा जेडी उपयोगी पडली या हेतूने लिहिली आहेत हे, ही दोन्हीहि मते अति-शयोक्तिपूर्ण आहेत. २८

हिंदुधर्माच्या उत्पत्तीतील पहिल्या पायऱ्याने व इंदो जर्मानिक रोवाच्या पुराणकथांचे संशोधन करणारास ऋग्वेदाभ्यासाशिवाय गत्यंतर नाही. २९

पुराणकथातील मुख्य मुख्य देवता मुख्य सृष्टिचम-त्काराच्या ठिकाणी मानवी गुणधर्मांची कल्पना करून दाखल्या आहेत असे ऋग्वेदसूक्तावरून समजते. प्रकाश तिसांशालाच्या निरनिराळ्या स्वरूपांना अनुसरून अत-

ठेली नावे काही कालाने देवतांची वाचक वदून त्यावरूनच मुळे निरनिराळ्या स्वतंत्र देवता मानण्यांत आल्या. निरनिराळ्या काळातील निरनिराळ्या लोकांच्या देवता वैदिक काळातील भारतीय लोकांच्या देवतासमुच्चयात शिरल्या. देवतांची उत्पत्ति शोधून काढण्याचे काम प्रत्येक देवतेच्या नावतीत सोपे नसल्यामुळे देवतांच्या उत्पत्तीसंबंधाने संशोधकात मतभेद आहे. २९

ऋग्वेदात मानवी भावनांचा व व्यक्तीनामा मूर्तेस्वरूप येऊन बसलेल्या वाढी देवता अव्यय गंधर्व, राक्षस, पिशाच्ये वगैरेचाहि त्यात उल्लेख आढळतो ३०

अमरशाब्दाचा मूळ अर्थ देव आहे. दास किंवा दास्य हे नाव ऋग्वेदात नेहमी पिशाच्यांना व द्युपक्षास (मूळच्या अनार्य ऋषीयांना) लावलेले आहे. पितृ-पूजेच्या वचनेचा उगम तेथे सापडतो, पण पुनर्जन्माच्या कल्पनेचा गममूसल्लि नाही. स्मृत्कार आपणान सामान्य जनापेक्षा निराळे मागीत नसत. ३१

ऋग्वेदाच्या रचनाकारांनी लोकांना आपल्या आराध्य देवतेवरून पारसा इत विश्वास, आदर व श्रद्धा वाडत नाही तिचे मूल तिच्याशी मीत नीतच व नमून गेलतात अशी एक वरुण देवताच आहे ३१

इद्राला वैदिक काळातील लोकांची राष्ट्रीय देवता हे नाव देता येईल इन्द्र ही युद्धप्रिय देवता होती. इन्द्राने राक्षसांचा व त्यातुद्धि विनोत इन्द्रावर मिळविलेल्या विजयाची अनेक वर्णने ऋग्वेदात आढळून येतात. इन्द्राच्या युद्धरुषेत निसर्गातील जलज व अजड व्यापाराचे वर्णन गांभित आहे इन्द्राच्या विशिष्ट गुणा-इतके इतर दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेचे विस्तृत वर्णन सापडत नाही. ३२

वरुण व इन्द्र यांच्या भूकावरून ऋग्वेदकाळातील मनत्रेदेवती कल्पकता, कर्णरस व ओतस्मिता ह्या गुणात कोणत्याहि प्रकारे कमी नव्हते असे सिद्ध होते. ह्या लोकांच्या अयात मुग्ध व कोमल असे भाव व्यक्त करणाऱ्या सति होती. ३५

अग्नीसंबंधाने गेलताना परमगिरीशी बोलण्याची भाषा वापरली आहे अग्नि ही सृष्ट्याची सृष्टदेवता आहे. निवाहादि सत्साराच्या प्रसंगी त्याची प्रार्थना करण्यात येते. यमिय अग्नि हा देव व मनुष्य याचा मध्यस्थ आहे. ..

अग्निमुक्तामध्ये द्युविकल्पना कोणत्या व परंपरागत लैंगिककथा कोणत्या याची निवड करणे कठिण आहे. पुराणकथा व धार्मिक विधी यात आर्वाचा व मोखाचा निकट स्वपण आढळतो अग्निसंबंधाच्या कथा काव्यमय, गूढ व अलंकारिक भाषेतून निघाल्या असल्या. काही अग्निमुक्ते नि संशय कवींच्या अत चरणानुन निघावेती वाच्ये आहेत. ३६

उषादेवतेला वाहेलेली गीते फारच मुंदर आहेत. ३७

वास्तुतः हि चागळे काव्य म्हणून नावाजण्यासारखी आहेत. ३८

असल्या सूत्राखेरीज ऋग्वेदात दुसऱ्यात एक सूत्राचा वर्ग आहे. या वर्गातील सूत्रे म्हणजे केवळ यज्ञविषयक सूत्रांचा रचलेलीं सूत्रे व शांतिसूत्रे होत यज्ञविषयक सूत्रांचा विशेष म्हणजे त्यातील विलक्षण पौनःपुन्यमूलक पकसुपीपणा होय ३९

‘अग्नीसूक्त’ ही यज्ञमनाच्या वर्गातीलच होत. पशु-यज्ञाच्या वेळीं शाचा एक विशिष्ट प्रकारचा ठराविक उपयोग आहे. ३९

विषयस्फाराकारिता म्हणून रचलेलीं सूत्रे शुद्धा बरीच फायनम अथः शकतात. फार प्राचीन काळी भारतीय लोकांत प्रेतें पुरण्याचीहि पद्धति चालू होती असें दिसतें ४०

ऋग्वेदसंहितेतील जवळ जवळ १२ सूत्रे आध्यात्मिक सूत्रे हें नांव देता येण्यासारखी आहेत या सूत्रांत विश्व व विश्वोरपि मासवधाचे विचार आलेले असून, शिष्यास सर्व विश्वात धृक्क आत्मा भरून राहिलेला आहे ही कल्पनाहि त्यात आढळून येते.—हिंदी लोकांत परमेश्वराच्या अस्तित्वाविषयी साक्षकपणा फार प्राचीन काळी उत्पन्न झाला होता. ४१

ऋग्वेदसंहितेंत आर्वाकाच्या पाया घालणारीं सुमारे बीस आख्यानासूत्रे आहेत. या आख्यानासूत्रांत मृत्युवत्त्वा स्वादात्मक पक्षभाग तेवढा सापडत असून कथानकाचा गद्यभाग काळवृक्ष झाला आहे. तथापि ब्राह्मणग्रंथ, पुढील काळातील आख्यानाकाव्ये व टीका यांच्या साहाय्याने काही कथानके निदान अशांत तरी बसविता येतात. पुरुषार्थवर्धनसिद्धांत व यमयमोसवाद हे अशा प्रकारचे भाग असून यज्ञविवाहाचें सूत्रहि आख्यानासूत्राच्या जोडीला बसविण्यासारखे आहे. ४२

ऋग्वेदामध्ये जवळ जवळ ३० सूत्रे मांत्रिकी सूत्राच्या वर्गातील आहेत. यांत्रिकी सूत्राचा अंतर्भाव केवळ दहाव्या मंडळातच केलेला असून तीं इतरत्रहि आढळतात. सातव्या मंडळातील रुद्रसूत्रात मांत्रणाच्या म्यानेतिकपूर्णा उपासास केला आहे ही समजूत बरोबर नसून बसत. तें मांत्रिकी सूत्रच आहे. ४३

नित्येक केवळ लौकिक पक्षे ऋग्वेदातील पारमार्थिक व यज्ञविषयक सूत्रांत मगून मगून आली आहेत. धार्मिक विधींचा ज्यांत काही संपन्न नाही. अशा सूत्रांपैकीं उत्तम सूत्र म्हणजे दहाव्या मंडळातील धका धृतकाराच्या पक्षासापासवधीचें सूत्र होय. ४४

ऋग्वेदात दानस्तुतिस्तुताचा—म्हणजे शस्त्र करविणारे जे राजे वगैरे लोक त्याच्या उदारतेनें वर्णन ज्यात आहे अशा सूत्राचा—एक वर्ग आढळतो. ह्या वर्गांत जवळ जवळ चावीस सूत्रे आहेत. ह्या सूत्रात दान देणाऱ्याचें स्वयं नांव दिलेले आढळत असल्यानें तीं वैदिकसाक्षिक-वृष्ट्या महत्त्वाचीं आहेत. तीं काव्य ह्या इष्टीनें अर्धानच बाखापण्यासारखीं नसावयाचींच. ४८

नीतितत्त्वाचा निर्देश ऋग्वेदात सूत्र १०.११७ खेरीब इतरत्र कोठेहि आढळत नाही. ऋग्वेदात नीतितत्त्वाखेरीब सर्व काही आहे. ४९

प्राचीनकाळाच्या इतर राष्ट्रांप्रमाणें प्राचीन भारतीय लोकांतहि वृत्तकाव्याची भावद होती. ऋग्वेदात अशा प्रकारचीं कुठें पुष्कळ सापडतात. ५०

संहिताभाषात अत्यंत जुनें भारतीय काव्य कोठें कोठें आढळतें. ऋग्वेदसंहिता पूर्वी बरीच मोठी होती असें दिसतें. मंडळें बाणणाऱ्या कर्पांनीं हा सूक्तसमूह याशि-कीच्या व वादयाच्या अशा दोन्ही इष्टींनीं बनविला. ५१

प्रकरण ३ रे.

वेदप्रवेश—अथर्ववेद.

अथर्ववेद ह्या अथर्वग्न म्हणजे अग्निउपासक पुरोहिताचा वेद. अवेस्तातील ‘अथर्वग्न’ शब्द व भारतीय अथर्वग्न यात बरेच साम्य आहे आचार्यत्व व अभिचारत्व याचें पुरोहितवर्गात सहासित्व होतें. भारतीय वेदात ह्या वेदाचें अविशेष जुनें नांव अथर्वगिरिअस असे होतें. अथर्वग्न व अगिरस् हे दोन प्रकारचे मन्त्रविधी आहेत. अथर्वग्न यात मुखकर व पयिज आहेत तर अगिरस् हे मंत्र अथोर पीडाकर आहेत. ५२

अथर्वसंहितेच्या पन्ना प्रतीत अजमाले सहा हजार ऋचांचीं बीस वाडे आहेत. ह्यापैकीं पन्नाचें तर बरेच अलीकडे जोडले आहे. अथर्ववेदाच्या मूल अठरा कांडा-तील सूत्रांची रचना पञ्चतरीर व फार काळजीपूर्वक केलेली दिसून येते. ५३

अथर्ववेदातील भौगोलिक ज्ञान व संस्कृति, प्राचीन अभिचार ऋचांमार्गे दिलेले ब्राह्मणी स्वरूप, उपमा देण्या-तील ब्राह्मणी इष्टि, त्यात केलेले वैदिक देवतांच्या कृतीचें वर्णन, त्यातील देवविषयक व जगदुत्पत्तिविषयक कथना या सवें योगीवचून अथर्ववेदसंहिता ही ऋग्वेदसंहितेच्या मागाहूनची आहे हें निर्विवादपणें सिद्ध होतें. ५४

पुष्कळ दिवसपर्यंत भारतीय लोक अथर्ववेदाला पूज्य व पयिज मानीत नव्हते व अजूनसुद्धा ह्याविषयी अनेक वेळा लढा पडतो. ५५

अथर्ववेदसंहितेची उल्लेख्य प्रत ऋग्वेदसंहितेच्या मागाहूनची आहे हें जरी सरे आहे, तरी अथर्ववेदातील अनेक सूत्रे ऋग्वेदातील जुन्यात जुन्या सूत्रातकीच प्राचीन आहेत हेंहि निश्चित आहे. अथर्ववेद हें भूतपि-शास्त्र, युद्ध, राक्षस वगैरे पुष्कळ निरनिराळ्या योगीसं-धानें आणि यज्ञसंस्था व तत्त्वज्ञानशुद्ध विचार बापा-यून प्रश्नकथान वगैरे असलेल्या लोकांच्या निरनिराळ्या काय समजुती होत्या यावरूनच येवयाचें ज्ञान मिळविण्यास अनुस्य साधन आहे. ५६

अथर्ववेदातील रोग वरें कारण्याच्या भ्रमोमातील भरात म्हणजे सैवज्ययुगात रोमनिवारक औषधीचें किंवा देवताचें

परलोकागामी ब्रह्मदेवने यानें अथर्ववेदातील तात्त्विक मूलाचा अर्थ लावण्याची बरीच खटपट करून त्यात काहीशी संवद्धता दाखविली आहे. पण हा चक्रात ब्रह्मदेवने म्हणतो तितकें तत्त्वज्ञान भरलें असेल हें विट-रनिट्सला खरें वाटत नाही. त्याची अशी कल्पना आहे की, हा चक्राच्या रेणुकांनी कोणतंहि तत्त्व नव्याने शोधून काढलें नव्हत त्याच्या वेळी परिणतस्थितीत असलेली तत्वे त्यांनी गूढ, अव्यक्त व विसंगत अशा तऱ्हेने नव्याने मांडण्याचें मात्र काम केले. ६८

जगद्व्यवस्थेविषयक चक्रात १२ व्या काण्डातील श्वे-वीसृतामध्ये मात्र खरें काव्य बरेचसे आढळतें. यावरून अथर्ववेदासमुदाय मधून मधून अनेक प्राचीन काव्याचे खड आहेत व ऋग्वेदसंहितेप्रमाणें त्यांहि कमी दर्जाच्या व टावाळ काव्यप्रवपाच्या जोडीला प्राचीन भारतीय काव्यापैकी काही मोठ्यावरून रसें आहेत असें सिद्ध होतें. ६९

ऋग्वेद व अथर्ववेद संहितामध्ये जे एक साम्य आहे ते हें की, त्यातील चूर्जे प्रारंभी कोणत्याहि विशिष्ट कर्माच्या प्रयोगाकरिता रचिली गेलीं नारीत ऋग्वेद-मूलाची एकापुढे एक मांडणी यज्ञोपयोग्याच्या वृद्धीने केलेली दिसत नाही अथर्ववेदाचे हीन मान वशाच्या वृद्धीने मांडलेले दिसतें. ७०

प्रकरण ४ वें.

वेदप्रवेश—यजुर्वेद.

यजुर्वेदसंहितातील ऋचा मात्र यज्ञकर्मामध्ये उपयोगी पदवीला अशा क्रमानें प्रकर केल्या आहेत. प्राचीन वैदिक-परमार्थीक कर्मे दोन प्रकारची असत. ह्यानाच उत्तर-कार्त्त शूद्रकर्म व श्रौतकर्म अशीं नावे मिळालीं. पहिलीं प्रत्येक भार्याला आवश्यक असत व दुसरे श्रौत किंवा राजलोकच बरीत. शूद्रकर्में प्रकाश्रित व श्रौतकर्में प्रेषाश्रित होत असे. शूद्रकर्मंत यजमान स्वतःच यज्ञ-रोहिताचें स्थान घेत असे. त्याच्या मदतीला फार तर एक आचार्य 'ब्राह्मण' असे. श्रौतकर्मंत होता, उद्गाता, अथर्व व ब्रह्मा असे चार शूद्र व त्याच्या हाताखालीं दुसरे पुष्कळ कर्तविज असत. शूद्रकर्में श्रौतीच्या व श्रौतकर्म श्रौतीच्या आधारानें होत असे. ब्रह्मास श्रौतीच्या व नारीच्या हीन पुरोहिताना प्रत्येकी एक एक वेद येत असावा लागतो. सामवेदसंहिता म्हणजे उद्गात्याचें गानमुलक व यजुर्वेदसंहिता म्हणजे अथर्वकृतिनाचें कर्मदर्शक पुस्तक असतें. ७१

यजुर्वेदाच्या १०१ शाखा आहेत असे पतञ्जलि म्हणतो. चरगम्यहामध्ये ८६ शाखा आहेत. असें म्हटलें आहे. आतापर्यंत यजुर्वेदाच्या (१) ऋग्वेद, (२) कथिष्ठकठ, (३) मैत्रायणी, (४) तैत्तिरीय, (५) शाख व (६) माण्डूकिनी अशा सहा संहिता उपलब्ध झाल्या आहेत. ७२

होसांनं म्हणावयाचे पयमत्र त्या ऋचा (ऋग्वेद), अथर्वदेनं म्हणावयाचे गयमत्र ते यजू (यजुर्वेद) व उद्गात्यांनं म्हणावयाचीं गार्गी तीं सामे (सामवेद) होत. उपयोगावरून एखादें वाक्य भन्न किंवा ब्राह्मण हें ठरविता येतें. यजुर्वेदाच्या संहिताभागात ब्राह्मण व ब्राह्मणभागात संहिता आलेली असल्यामुळे अगोदर संहिता वर्णावयाच्या व मग ब्राह्मण ही पद्धति थोडा वेळ त्यांगिली पाहिले. ... ७३

तैत्तिरीय संहिता, ब्राह्मण व उपनिषद् या त्रयाची विषयवारा सूची (विषयाच्या वर्णनासह): या त्रयात निरनिराळ्या ठिकाणीं मिळून १ अग्न्याधान, २ पुनराधान, ३ अग्निहोत्रहोम, ४ दर्शपूर्णमास, ५ पिंडविद्यु-यज्ञ, ६ साम्राज्य, ७ साकप्रसायी याग, ८ दाक्षायण यज्ञ, ९ वाग्मेष्टीचीं विधानें व त्याचें होत्र, १० अग्नि-चारक व स्वतः श्द्येचें होत्र, ११ चातुर्मास होत्र, १२ दर्शपूर्णमासेष्टीचें होत्र, १३ नित्य व काव्य पशुयाग, १४ नित्य व काव्य पशुयागाचें होत्र, १५ अग्निष्टोम, १६ समिष्टयजु, १७ अवभृथ, १८ प्रवर्ग्य, १९ अतिरात्र, २० असौर्याम, २१ बाजपेय २२ दक्षपेय, २३ राज-सय, २४ अश्वमेध, २५ महाजत, २६ सौत्रामणि, २७ पुष्पमेध २८ अग्निष्टुत, २९ इन्द्रस्तुत, ३० पच-झारदीय, ३१ विषय, ३२ विध्वंसपराध, ३३ चयन, ३४ वाठकचयन, ३५ कोटिचिंत, ३६ मृताचा प्रेतविधि, ३७ ब्रह्मत्यागिसव, ३८ सोमयाग (होत्र, अहीन व सन्नतमक. विशिष्टरूप,) ३९ सत्रे (१२ दिवस सत्रसंन्यानें चालणारे सोमयाग,) ४० सवस्तरसत्र (सोमयागात्मक,) ४१ गवामयन, ४२ स्वर्गसत्र (इष्टयात्मक,) ४३ नक्षत्रसत्र (इष्टयात्मक,) ४४ सहजतमीचें (गाईचें) दान, ४५ श्रौतयज्ञाशीं सबद्ध होणारी, व स्वतंत्र अशीं निर-निराचीं कर्मे किंवा विधी, ४६ इष्टयागि किंवा स्वतः याग, ४७ स्वायंविषयक निरनिराळे विधी व याग, आणि उपासना व तत्त्वज्ञानविषयक विषय यासंबंधी माहिती आली आहे. ७४

तैत्तिरीय संहितेची विरल अनुक्रमणिका. ८५

तैत्तिरीय ब्राह्मणाची अनुक्रमणिका. १०१

तैत्तिरीय आरण्यकाची अनुक्रमणिका. ११०

सायणाचार्यांच्या मतें इष्टयाग्यनिरपत्तिद्वारासंबंधीचे अलौकिक उपाय सायणाचार्या जो ग्रंथ तो वेद; अशा प्रकारच्या उपायाचें कथन हाच त्याचा विषय व हे उपाय यथन करणें हेंच त्याचें प्रयोजन, या उपायाच्या शानाची आत्मा कठणारा उपनयनसंस्कार झालेला मनुष्य वेदाच्या अधिकारी अव्यक्त वेद व वेदाचे अधिकारी याचा संबंध उपकारक व उपकार्य असा आहे. वेद नित्य असल्यामुळे त्यास अप्रप्रायाण्याची जरूर नाही. ... ११४

वेदपठनापेक्षा वेदज्ञानापेक्षा अधिक फलप्राप्ति सांगितली आहे. ११५

वेदाच्या पूर्वकाण्डात नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निमित्त अशा चतुर्विध कर्मांचें प्रतिपादन अगूत ब्रह्मो-

पदेश व तत्सिद्ध्यर्थे उपासना इत्यादि नियम उत्तरकाण्ठात
अतर्भूत होतात. ... ११५

यक्षकर्मांच्या दृष्टीने मन्मत्तात्मक यजुर्वेदासच
प्राधान्य दिलें जातें. ... ११६

ऋणयजुर्वेदात यज्ञाचा एका दृष्टीने उद्धान काळ
रिसतो, परंतु ऋणयजुर्वेदापेक्षा श्रौतयज्ञात यज्ञाचें
काम अधिक विस्तृत दिलें आहे. यज्ञशास्त्र हें कमा-
कमानेच वाढलें. ... ॥

सोमयागाच्या वर्णनात अनेक यागाची माहिती येत
असल्याने त्याचेंच वर्णन पुढें (परिशिष्टात) दिलें आहे. ”

यज्ञातील बहुतेक क्रियांची जबाबदारी अध्वर्यूर पटवते.
तो यजमान व यज्ञा याच्या अनुष्ठेने इतर सव क्रिया
जाम प्रेष देतो. त्याचे मन यजुर्वेदातील मन्त्रनिर्माणापैकी
व क्रियासंबंधी बांधव आश्रयनिर्माणापैकी असतात. .. ”

यज्ञातील सर्व क्रियांच्या क्रियावर नजर ठेवून
अनुष्ठान प्रमादरहित करण्याची काळजी यज्ञास
ध्यावी लागते त्यास वेदमंत्रांचें संपूर्ण ज्ञान असावें
लागतें. त्याच्या कर्तव्याचें संपूर्ण स्पष्टीकरण मुख्यत.
अध्वर्यवेदाच्या प्रघात केलेले आहे. ... ॥

यज्ञातील देवताचा होता हा एक स्तुतिपाठक व
आमंत्र्य होय. सोमयागाच्या अलीकडील यागातील
त्याचे मंत्र व क्रियाबोधक बांधवें मुख्यत यजुर्वेद प्रघात व
सोमयागापासून सत्रापर्यंतच्या यज्ञातील त्याचे मन व
क्रियाबोधक बांधवें ऋग्वेदप्रघात आली आहेत. ... ”

उद्गात्याचें मुख्य कर्तव्य यज्ञातील मुख्य देवताची
गायनार्थे आळवून स्तुति करणे हें होय या गायनास
साम अनेक म्हणतात. अध्वर्युरेवरी करियज्ञप्रमाणे वास
हविःशेष मन्त्रावयाचें नसून त्याजकडे फक्त सोमपान
करण्याचें कर्तव्य असतें. ... ”

हा चार मुख्य कृतिजाशिवाय अध्वर्यूच्या हाताखाली
प्रतिप्रसतात, नेष्टा व उजेता, यज्ञाच्या हाताखाली
आदशगच्छनी, आग्नीध्र व पोता, होत्याच्या हाताखाली
मैत्रावरुण, अक्ष्वाक व प्रावस्तुव आणि उद्गात्याच्या
हाताखाली प्रतोता, प्रविहता व सुमक्षय असे ऋग्वेद
१२ कृतिज असतात. यातील यज्ञाच्या हाताखालच्या
दिन्ही करिजजाच्या उपयोग यज्ञाच्या देवजी होत्यासच
होत असतो. कधी कधी यज्ञाचा मदतनीस आग्नीध्र हा
अध्वर्यू व अध्वर्यूचा मदतनीस नेष्टा हा होत्यास मदत
वरतो. ... ११७

याशिवाय सदस नावाचा एक सतरावा कृतिज
असतो त्याचा देवां श्रेष्ठ प्रतीचा असून त्यास प्रसगनिशेरी
यज्ञास अभियुक्तपणे सूचना करण्याचा अधिकार
असतो. ... ११९

वरील शिष्ट अधिकाऱ्याशिवाय परिचर्यास्वरूपी कर्म
कारणारे दहा किंवा अकरा चमनाध्वर्यू, चार किंवा
त्याहून अधिक उपगावे, ध्रुवगोप, प्रशुपाल, वाही प्रेय्य,

सोम्या, यज्ञिता व हविष्कृ असे आठ प्रकारचे उपकृतिज
लागतात. ... ११९

यज्ञामध्ये अग्निमयन, कृषि, शमश्रुके, दारु तयार
करणे, स्वयंपाक करणे, सोनारकाम, सुतारकाम,
कुमारकाम, चाभारकाम, कोडीकाम, लोहवाकाम,
शिवणकाम, पशुपालन, सोमकर्म, गवडीकाम, दळण-
काढण, दोन्या वणणे, गवत कापणे, लाकडे तोडणे, रया-
रोहण, संधे करणे, बापे वाजविणे वगैरे अनेक प्रकारचीं
कर्म गोपिली गेली आहेत. ... ”

शमीमर्ग विषय्याच्या एका जाठ फादीच्या सालच्या
मागाच्या फळीतून अधरारी व वरच्या मागाच्या
फळीतून उचरारी करून त्याच्या साहाय्याने अग्नि-
होत्रासाठी धारण करावयाचा अग्नि मयन करून प्रदीप्त
केला जातो आणीपासून अपवर्ग नामक फणीने प्रपन्न
अग्नि उत्पन्न केला. ... ”

कृषिकर्मांची माहिती आर्यांस वैदिक कालापासून
दिसते. तैत्तिरीय संहितेंत ‘अग्निचयन’ प्रकरणामध्ये
कृषिकर्मांचा प्रकार आढळतो. नागदंड हात्यावर नाग-
रानें पडलेल्या मेगामधून खूप तूप ओतीत असत व मग
एकासार पाणी देऊन बीं पेरण्यात येई. ... १२०

यज्ञात खाटकाचें काम असतें. त्यास बलि घावयाच्या
पर्यंत प्रत्येक अंग छिन्नविच्छिन्न न होऊ देतां समग्र
वाढावें लागतें. ... ”

चातुर्मास नामक यागात प्रत्येक पर्व सप्तत्यावर
काळा, मिश्रा व डोकें या क्रमानें हजामत करावयाची
असून त्यानंतर झव्या व उजव्या हाताचीं व पायाचीं
नखें करयळीकडून अंगठ्याकडे काडीत जावयाचीं
असतात. ... १२१

सोनारमणि नामक यज्ञात सुरेचे हवन आहे. या
प्रसंगी पेथी, गौडी व माथी या तीन प्रकारांपैकी तीन
दिवस आहत ठेऊन वनविलेली तांदुळांच्या रसाची दारु
वापरतात. यज्ञामध्ये हुतशेष सुरेचे पान करावयाचें
नसतें. ... ”

यज्ञातील हवनीय द्रव्यांत पुरोडाश, चरु, धान्या,
करम, परिसाप, आमिक्षा, वाजिन इत्यादि द्रव्ये आहेत.
माजीपाले, कोशिंबिरी व इतर पदार्थ वगैरे प्रकार वेदात
आढळत नाहीत. यज्ञातील शिजविण्याचें काम अध्वर्यु
अगर नियोजित कृतिजच करतो. ... १२२

सोनारानी वनविलेले पदार्थ यज्ञात अनेक वेळां
उपयोगात आणण्याचें कारण पडतें. ... १२३

माळ, होपाळा, विणकेली घडवची, उलळ-सुसळ,
पळे, पाळे, उलथनें, मटप, साडस, मद्र, रस्य, रथ,
गाडे वगैरे सुतारकामाचें लाकडी सामान यज्ञप्रसंगानें
वेदात उपयोगात आणलेले आढळतें. ... १२४

भौतकर्मांत, चित्तनिराज्या आकाराच्या विद्या,
मेगड्या, उदरजीच्या आकाराचीं बोळकी, मडकी, पांगरी,

माठ व परळ अशा प्रकारचे कुमाराकामांचे सामान लागते. पापेकी, अक्षिचयनात लागणाऱ्या वीन डेगळ्या आणि मटला व ऋष्या नामक विटा एवढे सामान तयार करून भाजण्याचे काम स्वतः अभ्यर्चन करायचे लागते. इतर नमुन्याप्रमाणे कुमाराकडून करवून घेतात. १२४

यशामध्ये चामाराने तयार केलेल्या जोडे वगैरे वस्तू वापरावयाच्या असतात. ... १२६

वेम, दालाकोषान, प्राचीन तान, ओतु वगैरे निष्कामासवधी सज्ज, दर्भाची, यवताची, कापसाची, तागाची व क्षीम वगैरे, रगविलेली भोतरें व पापोडी वगैरे गोडीचा उधोष्ट यशामाने वेदात अनेक ठिकाणी आल्या आहेत. ... १२७

लोहाराने तयार केलेल्या नागराचा फाळ, बस्तपा, लोखडी शाकण्या, सुवा, लोखडी कमंडळू, चिमटे, पळी, बाणाचे फळ, मुर्गी, वगैरे त्रिनसा यशामध्ये उपयोगात आणण्याचे अनेक प्रसंग आहेत. ... १२७

यशकामां अमलद्वय रीतीने शिवणकलेचा उधोष्ट आलेला आढळतो. ... १२८

यशकालात पशुपालन हा एक स्वतंत्र धंद्यास लोक वरीत असावेत. ... १२८

सोम खरेदी करिताना सोमवतीची किंमत बज्रमानाच्या षेपतीवर अगर यशाच्या लहान मोठ्या प्रमाणावर गाईच्या व इतर वस्तूच्या रूपात देण्यात येई. ठरलेल्या ज्यास्तीत ज्वाल किंमतीतही सोमविक्रमा सोमवती देण्यास फुरफुरेले तर ही त्याच्यापासून बज्रवरीने घेऊन त्यास हाडून घ्यावीत. ... १२९

सोमयागात सोमवती बरवट्याने कुंडून तिच्यापासून रस काढतात. ... १२९

श्रीतकामांत निरनिराळ्या आहुतींच्या वेदी व चिती करण्यात गवडीकामाची गरज लागते. घरे बांधण्याचा प्रारंभ श्रीतकामांत कोडे आढळत नाही. ... १२९

पीठ करावयाचे ते पाल्याच्या साहाय्याने वज्रून करण्यात येत नवून पाट्यावरवट्याच्या साहाय्याने करण्यात येते. काळावयास घेतलेले उडळ व जुंमळ ही हाकडीच असतात. मुगळास वेष्टणी म्हणजे लोखंडी पट्टी माथ नसते. ... १३०

विंसीपि दोरी उर्ग शुद्ध वज्र्याचा निधि यशकामांत दृष्ट आहे. दोन्हा, मिनी व दावी ही माथ धंदेदारक होऊनी तयार केलेलीच उपयोगात येतल्याने दिसते. ... १३०

प्राचीनकाली दर्भ कापण्यावरिती बोलुवाच्या बरगडीची अभि उपयोगात आणीत. पुढे मुर्तीचा उपयोग करू लागले. ... १३१

युवावरीता लावून तोट्याचे काम व शाई तोडून यशभूमि मापणान् करण्याचे काम लख्खतोल्या धंदेदारकाकडून करवीत असत असे दिसते. ... १३१

यशामाने रथ बांधण्याने काम पुनराधानयशगी, गयनप्रकरणामध्ये, बाजयेथ यशान्, आपानप्रयोगात व अश्वमेध यशांत आलेले आहे. ... १३१

यशामध्ये खड्डा करण्याच्या प्रसंगी लाची आरणी अगोदर केली जाते. खड्डा करण्यास कड्याच्या काठीचा उपयोग केलेला आढळतो. ... १३०

यशामध्ये वाघाचे वादन विहित आहे. तत म्हणजे ततु-वाघापेकी वीणा, वाण, अलावुवीणा, वनावीणा, कपिश्रीषा, महावीणा, शीलवीणा, पिच्छोरा, काडवीणा व तुवरवीणा; धन वाघापेकी उखळी; सुपिर म्हणजे पोळठ वाघापेकी नाळी, तूनव व शख, आणि नळ म्हणजे चामड्यानी मळविलेल्या वाघापेकी दुदुमि, भूमिदुदुमि व पणव उर्फ मृदग या वाघाचा उधोष्ट आलेला आहे. ... १३१

यशामध्ये गायनवादानाखेरीज रथाच्या शर्यती वगैरे दुसरीही नित्येक करमणुकीची साधने असत. ... १३३

अश्वमेध व पुरुषमेध या यागात ज्या अनेक देवतांचे आवाहन केले जाते व त्यांच्यासाठी जे नानाविध पशू मारले जातात किंवा धरून सोडले जातात त्यासयशाची तपशीलवार यादी. ... १३४

शुद्धयजुर्वेदसहितें श्रीवर्कमं कृष्णयजुर्वेदाद्वतर्कं विलुप्त नाहीं. तथापि आहे ते जुनेच आहे. शुद्धयजुर्वेदाची संहिता याज्ञवल्क्यानी वागी (सर्वा) पासून घेतली म्हणून तिला 'वागसनेयि' हें नाव मिळाले असे विष्णुपुराणात सांगितले आहे. ... १४१

याज्ञसनेयि संहितेच्या ४० अध्यायांपैकी शेवटचे १५ (कदाचित् २२) मागाहूनचे आहेत. पहिल्या २५ अध्यायात अत्यंत सहजाच्या महायज्ञाचे मन दिले असून शिवाय नित्य अभिकर्म, अभिप्रतिष्ठा, प्रातःसाय-कालीन अभिघोनातील हवन व चातुर्मास यज्ञ याविषयी माहिती आणि अभिचयन व सौनाभानि विधी सांगितले आहेत. २२ व्या अध्यायात अश्वमेधाचे कारण फार दुरंदर रीतीने वर्णन केले आहे. ... १४२

शेवटच्या १५ अध्यायास प्राचीन वरपरेतही पुरवण्या (रित) असेच नाव आहे. या अध्यायातील विषयावरून व कृष्णयजुर्वेद संहितेतील मनासारखे मंत्र याज्ञसनेयि संहितेच्या पूर्वांशातच आहेत यावरून ते मागाहूनचे असावेत असे ठरते. ३१ व्या अध्यायात ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलातील पुरुषसूक्त असून ४० वा अध्याय ईशोपनिषदच आहे. ... १४२

या संहितेतील यज्ञ उर्फ गय यंत्र हे तालवद्ध व कित्येक ठिकाणी प्रासादिक आहेत. ऋचा ऋग्वेदसहितें-तून प्रसंगाळा साजेसा अशा वाहून घेतल्या आहेत. त्याचे शिष्ट पाठ मूळ पाठाहून जुने नाहींत. ... १४२

आहुति देताना म्हणावयाची ऋचा (याज्ञा) ही सर्वांत सोपी मार्गना असते. धार्मिक कृत्यांचे प्रयोजनही अगदी सोप्याच स्मृशात सांगितलेले असते. कोठे हेतु सांगून लावणेवर दृष्ट्या प्रदर्शित केलेली असते. यथाया वस्तुपागळन वादेंत परिणाम होईल असे वाटल्यास तो टाळण्यासाठी एक लहानसा धन म्हणतात. यज्ञविधीमध्ये शुष्कद वेत्र देवताच्या खुर्तीपेजीं यशमार्ग व यशकर्म

याचा देवताशी संवध दाखविलेला असतो. अशी आणि मध्यानें अग्नि उत्पन्न करण्याच्या क्रियेची ऋग्वेदात जनन-क्रियेशीच तुलना केली आहे. १४३

अल्पांशं पिवा अर्धदीन विधिमतं यजुर्वेदात पुष्कळच आहेत. स्वयं प्रार्थना बऱ्याच आहेत व त्यात अर्धदि चालला असतो. ज्यात अर्ध गौण आहे असे अनेक मंत्र आहेत. काही प्रार्थना अर्धशून्य वाटतात याचें वारण एकमेकाशी संवध नसलेल्या वस्तूची त्यात तुलना व संयोग केलेला असतो. १४४

या प्रार्थनात घटाचा वेड लागलेल्या माणसाप्रमाणे एकाच गोष्टीची निरतिराख्या तद्देनें पुनर्यक्त केलेली आढळते. यजुर्वेदातील काही प्रार्थना म्हणजे श्वमय अभिचारमंत्र आहेत. १४५

पितृाचनिवारणमयाप्रमाणेच आज जपल्लव असलेल्या यजुर्वेदातील गोष्ट्यातहि काही फार जुनी लोकप्रचारातील बोडा व लोयामध्ये थोडेंभार मळकान पतरले होते असे १९२४ दाखविणारी ब्रह्मोयनामक धार्मिक कोटीहि आढळतात गूढ कोडी व सूचक गोष्टी बाधायन आनंद होतो अशी कल्पना आहे. देवाच्या नावाचें व विशेषणाचें आवर्तन करून भक्ति दर्शविण्याचा प्रकारहि यजुर्वेदात आढळतो. १४६

उत्तरवालीन तन्मयातील अहं, आहं, मीहं, फहं, इत्यादि अर्धविदीन शब्द व अक्षराप्रमाणे यजुर्वेदातील प्रार्थनातहि लाहा, बघद, वेद, वाद्, उं इत्यादि अर्ध निरीन अक्षरे व शब्द आढळतात उं या अक्षराचा मूल अर्थ अंत्य होतो किंवा होय असा होतो. १४७

अग्नि या नियमाच्या सामान्य शास्त्रावरील आधारग्रह व नंतरचे भारतीय उपासनापथ व तत्त्वज्ञान समग्रण्यास पूर्वतयात या द्वधीनें यजुर्वेदाचें स्थान अवश्य आहे. ..

प्रकरण ५ वें.

वेदप्रवेश—सामवेद.

सामवेदाच्या अनेक संहितांपैकीं आज एकच उपलब्ध आहे. लिच्छातील १८१० (पुनरुक्ती सोडून १५४९) फक्रापैकी ७५ गेयता करून बाकी सर्व ऋग्वेदात आहेत. १४८

सामवेदाच्या आचिन व उत्तरार्धिक या दोन्ही भागातील शब्द हे केवळ साधनभूत आहेत, मूलसाध्य म्हणजे गाण्याचे राग आचिकाळा प्रत्येक पद्याची पडिली कच्चा त्या त्या रागाची आठवण होण्यावरील ज्यात दिलेली आहे असें एक गाण्याचे सुलभ म्हणता येईल. उत्तरार्धिकेमधून सुरय यगाच्या वेळी गाण्याची जीं स्त्रोत्रे ती तयार केलेली असतात. आचिनावनंतर उत्तरार्धिक शालें असायें. १४८

उत्तरार्धिकात शुध्दातील अक्षरे याताना जरी लाववून व पुनर्यक्त करून न्दण्दात तरी ती निरतिराख्या सुरामह िरेली आहेत.

छदाची सख्या श्रीन गोष्टी असली पाहिजे. ऋग्विज व धर्मगुरु यांनी हे छद्द स्वर वनविले नाहीत, ते बहुतेक लोकप्रचारातील आहेत. १४९

यज्ञकर्म, अभिचार व भारतीय संगीतशास्त्राचा इतिहास जाणण्यास सामवेदसंहिता फार उपयुक्त आहे. ..

प्रकरण ६ वें.

वेदप्रवेश—म्राक्षण.

भारतीय वाङ्मयाच्या होनातील सशोधकांनी म्राक्षण ग्रंथ कितीहि हृदयगम वाटले तरी सामान्य सुशिक्षित लोकाना ते अगदीं नीरस वाटतात. १५०

म्राक्षण शब्दाचा मूल अर्थ यज्ञकर्मांतल्या सुध्दा-वरील विद्वान् याकिचाचें विवेचन असा आहे. पारमार्थिक ज्ञानाला ज्ञान म्हटल्यास म्राक्षण ग्रंथाचें यज्ञशास्त्रग्रंथ असें नामनिधान बरिता येईल यजुर्वेदसंहितेत तो अशा प्रकारचे म्राक्षणग्रंथासारखे घटकावयव आहेत ला-पायन हे म्राक्षण वाङ्मय तयार झाले. .. १५०

जुन्या म्राक्षण ग्रंथातील महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे ऋग्वेदाची वेपरेय व बोपीतरी (शाखायन) हीं दोन माक्षणे, सामवेदाची पचविश (ताण्ड्य) व पचविश व जैमिनीय हीं दोन माक्षणे, कृष्ण यजुर्वेदाचें तैत्तिरीय माक्षण व शुद्ध-यजुर्वेदाचें शतपथमाक्षण हे होत. १५१

ऋग्वेदाच्या म्राक्षणात एवढर यज्ञविधीचें विवेचन करतांना होत्याचीं कर्तव्यकर्म, सामवेदाच्या म्राक्षणात उद्गात्याचीं कर्तव्यकर्म व यजुर्वेदाच्या म्राक्षणात अभ्यर्चनी कर्तव्यकर्म तपशीलवार दिली आहेत. १५२

आचार्यांच्या अशाश्रव्यावरून यज्ञशास्त्राचा उत्पत्तिकाल भूतकालाच्या घोटा फार खोल असला पाहिजे असें दिसते. ऋग्वेदमंत्रचरना म्राक्षण वाङ्मयाच्या फार पूर्वीची आहे. सुरुवात्य ढ स्तोम व यज्ञ याचें मिळून एक निराळे ज्ञान वनण्यास सुरवात झाली त्या वेळेचे आहे, व अथर्ववेदातील अभिचारमंत्र या निषी हे म्राक्षण विधानाच्या पूर्वीचे आहेत एवढेंच फावते या सध्यात निश्चित आहे. १५२

ऋग्वेदज्ञानानंतर धार्मिक व सामाजिक स्थित्यंतरे वरील झाली. दिवलेदिवस ऋग्वेदातील देवांचे महत्त्व वमी होत जाऊन यशाम व यज्ञसवधी प्रत्येक गोष्टीत महत्त्व येत चालले. १५३

म्राक्षणात प्रत्येक यज्ञकर्म फार फार निखारनें सांगिले आहे. १५३

त्या वेळीं यादिक म्राक्षणग्रंथांचा अभिचार सम्योदित होता. म्राक्षणाद्वय व अथर्ववेदाच्या काही संज्ञातून म्राक्षण वर्ण आढळतो १५३

आरमो म्राक्षणात एक एक विधि कमा करावयाचा याविषयी नियम म्हणजे निषी घावल दिले आहेत व

नंतर यत्कर्म व मंत्र यातील हेतु व अर्थ यांचे विवेचन व निरूपण म्हणजे अर्थादा मुंद जोडला आहे. ... १५४

यात नाना प्रकारच्या भिन्न गोष्टी एकत्र आणून त्यांची सांगड बाळगून दिलेली आहे. ... १५५

कोठे कोठे अशा प्रकारचे रख निरूपण भोडें रसभरित झालेले आहे. ... १५६

ब्राह्मणातून नीतिविवेक विचार फारच मोठ्या ठिकाणी उघेरित केलेला आहे. ... १५७

अर्थादात मधून मधून इतिहास आख्याने व पुराणे काही विधीची उपयुक्ता दाखविण्याकरिता म्हणून दिलेली आहेत. ... १५८

शून्य शेषाच्या स्थानकाद्वारां समग्र व परिपूर्ण अशी ब्राह्मणात फारच थोडी कथाच आहे. बहुतेक सारी वस्तुविधीचे निरूपण व शेषमुक्ति करण्याकरिताच जुळविलेली असतात व पुष्कळ वेळां यज्ञविधीचे निरूपण अथवा संप्रथेन करण्यासाठी म्हणून नवीन कथांचे जुळविलेली आहेत. ... १५९

पुष्कळ कथा यज्ञाया गोष्टीचे किंवा संप्रदायाचे मूळ कशात आहे हे दाखविण्याकरिताच यातल्या आहेत. १६१

चातुर्वर्ण्यांतली कथा ऋग्वेदातल्यापेक्षा ब्राह्मणात थोडी भिन्न आहे. ... १६२

मैत्रायणी संहितेतील राज व पक्षधारी पर्वत यांच्या उत्पत्तिविवेक कथा मौज्या आहेत. ... १६३

ब्राह्मणातून उत्पत्तिविवेक कथा फार आहेत. त्यांच्या यत्कर्मविषयक सूचना देताना आध्यात्मिक विचारही त्यात मग्न केले आहेत. ... १६४

आरण्याकें व उपनिषदे यात षड्विंशत्यध्याय पूर्ण विकास पावलेल्या अशा सर्व कल्पनांची ब्राह्मणप्रवाचन अमोदरच सिद्धा दृष्टीस पडते. ... १६५

प्रकरण ७ वें.

वेदप्रवेश-आरण्याकें व उपनिषदे

प्रार्थनाकालचे भारतीय शुद्धिमात्र व सवग्रहसंपन्न दिसतात. आर्षवाण्याचा आरम ब्राह्मणकालापासून आहे. व्याकरण, शिक्षा, ज्योतिषादि शास्त्रे यांची व तत्त्वज्ञानाची उत्पत्ति ब्राह्मणकालापूर्वीची आहे. ... १६६

प्राचीन हिंदुस्थानातले हे प्रगततत्त्वज्ञानाचे केवळ भाषण वर्गातलेच असले शून्य दिसत नाही. प्राचीन काळाच्या श्रद्धेय वर्गाच्या ज्ञानार्थनात बालकमग्न करण्याकडे काहीसा कल होता. ... १६७

उपनिषदात सिया व हीन वर्गातील लोकांनी युद्ध तत्त्वज्ञानादि विद्यापूर्ण विषयात गति करून घेतल्याचे आढळते. पूर्वीच्या काळी ब्राह्मणपुत्रातील उत्पत्ति वगैरे गोष्टी फार पुढार समजत असत पुनर्वन्मासवर्षाचे व नवींचे तत्त्व अवादिग्न वर्गातच उत्पन्न झाले. १६८

ब्राह्मणापासून दूर असलेल्या इसत्या वर्गातूनच मोठ-मोठे अरण्यवासी उपनिषि असे अशी निघाले. हाच वर्गातून पुढे ब्राह्मणाच्या विरुद्ध असे बौद्धादि पक्ष निघाले. नवीन लोकप्रवृत्ति आपणास अनुकूल करून घेण्यासाठी ब्राह्मणांनी बौद्धांची संन्यस्तवृत्ति हे आपल्या वर्गाचरणार्थी एक अवयव अग करून टाकले. ... १६९

आरण्याकें म्हणजे ज्ञानप्रस्थाधमात अरण्यवासी असताना अध्ययन करण्याचे ग्रह. यशाची मूलतत्वे, लातील मूढार्थ व ब्राह्मणवर्गास तत्त्वज्ञान हे त्याचे विषय होत. ... १७०

ब्राह्मणांतील व आरण्याकातील प्रश्नानामक आदि-तत्त्वात आत्म्यासंबंधीच्या सत्त्वाची जोड मिळून उपनिषदे निघाली, व आद्यमासवर्षाच्या सत्त्वांमुळे तीं वेदास सम-जलीं जाऊ लागली. आरण्याकें व उपनिषदे हीं वेदान्त या नावाने पुष्कळ वेदाच्या शाखातून आढळतात. मासमिक पाहिले तर हीं ब्राह्मणांची अंशभूत अंगे होत. १७१

गृहदार्ण्याक, छादोग्य, तैत्तिरीय, मेतरेय, कौपीतवी, केन, काठक, ईश, श्रौताश्रतर, मुण्डक, महानारायण, प्रश्न, मैत्रायणीय व माण्डूक्य हीं १४ उपनिषदे उपनिषदीय शाखांच्या अभिप्रेक्षीचा प्रथम उपक्रम होत. याचा अनुक्रम कालमानाप्रमाणे दिला असून यातील पहिल्या सहाच्या व ज्या ब्राह्मणांनी तीं सलग आहेत त्यांच्या नापावदतीत फारसा फरक नाही. ... १७२

ज्ञानतत्त्वाची जी उपनिषदे आहेत ती भारतीयांच्या परंपरेप्रमाणे अथर्ववेदाची संपन्नता ज्ञात व त्याचा आणि वेदाचा काही संबंध नसेलसे वाटते. ... १७३

उपनिषद शाखांचा मूळ अर्थ गूढ ज्ञानाची शिक्षा घेण्यासाठी अध्यापकाच्या निकट बसणे असा असून त्यावरून पुढे गुप्त वेदक व नंतर गुप्त तत्त्वे असा त्यास अर्थ आला. या शाखांच्या ज्ञाना अर्थात अनुसरून ज्ञाना उपनिषदात पुष्कळ भिन्नगतीय गोष्टी आढळतात. १७४

‘उपनिषदीय तत्त्वज्ञान’ या शाखाचा फार परिमित अर्थ आहे. उपनिषदातील तत्त्वज्ञान हीं एकाच तत्त्वज्ञाची किंवा तत्त्वज्ञाच्या एकाच पक्षाची नोंद नाहीत अगर त्यांच्या प्रत्येक भागात आपणास गहन ज्ञान मिळेल असेही नाही. ... १७५

ब्रह्म शब्द हा प्राथेना, ज्ञाना, वेद, पवित्र ज्ञान व श्रवर्ग ईश्वरी आदितर या अर्थाना नापरलेला आढळतो. १७६

आत्मा हा शब्द अणू पावड्यासून मिशाला आहे, जसे काहींचे मत आहे. जेष्ठ्या हा शब्द कर्तृवाचक सर्व-नाम म्हणून वापरलेला नसतो तेव्हा तो वेदापासून व्यक्तींचे पृथक् अस्तित्व व्यक्त करतो. विश्व व ब्रह्म आणि ब्रह्म व आत्मा हे एक आहेत. ... १७७

आत्म्याच सत्यव्यापित हे श्रुतवैतु व उद्वाल्क मिया ज्ञातशत व गार्ग्य बालाकि यांच्या संवादात सिद्ध करून सांगितले आहे. ... १७८

उपनिषदात्म्ये प्रमापिते व इन्द्र याच्या एका प्रतिष्ठे संवादात गाता व विवेकी जीवात्मा म्हणजेच परमात्मा असा जीवात्मा व परमात्मा यांच्यामधील भेद व्यक्त केला आहे. ... १७३

आत्मा व जग ह्यां एकाच अयन व्हा प्रमाणात प्रगती वगु घालाच्या श्रानाचा निषय असते हा प्रमाणाने हा वगुला अस्तित्व असते ... १७४

उपनिषदात्म्ये आत्म्याला शयन अशी सध्या वास्तव्य दिनी आहे मुख्य इतिहासाच्या वर्णनानुसार त्याच्या उपनिषदातील मानिसशास्त्रासवधीची गोष्ट सर्वांच्या परिचयाची आहे. ... १७५

कामाप्रमाणे पुनर्जन्म प्राप्त होतो हे तत्त्व बृहदारण्यक-उपनिषदात आले आहे या उपनिषदातील आत्म्याच्या व्यापारामुळे रेखाटलेले चित्र आपासांदांच्या दृष्टीने सर्व शास्त्रांच्या भाषावात अद्वितीय आहे असे दाखवते म्हणतो. ... १७६

माझ्यापेक्षा उपनिषदात नैतिक भाग अधिक आहे तरी त्यातही नैतिक तत्त्वज्ञानास फारशी जागा मिळालेली नाही. त्यात ज्ञान प्राप्त करून घ्यावी एक-रूप होणे हेच उच्च ध्येय मानलेले आहे. ... १७७

नव्विंशताच्या व बृहदथ राजाच्या कथेत ज्ञानलाहते-बद्दल अत्यंत हृदयगमन वर्णन आले आहे. ... १७८

जग मिथ्या आहे या कल्पनेची पहिली पायरी उप-निषदात असून या तत्त्वापासून पुढे हलके हलके जगाचा विरस्कार व त्यामार्गे नैराश्यवाद उत्पन्न झाला. ... १७९

अशीचीन सर्वच भारतीय तत्त्वशास्त्राच्या उगम उप-निषदापासून झालेला आहे. ... १८०

शोषनक्षार व कथेने वाच्या मते उपनिषद्ग्रंथ-काराची गणना मानव जातीत घडितच करता येईल. सत्यावयवत्व जाण्याकरिता केलेला वैयक्तिक-राचा असा मानवी प्रयत्न उपनिषदात आहे असे दाखवायचे. ... १८१

पाश्चात्य देशात भारतीय ध्वशेर वादाचे तत्त्व जोडोकरडे लोकप्रिय होईल असे शोषनक्षारचे मर्मस्थ आहे. तो म्हणतो की, मादया जीवाची शांति व भरते-सनधीची शांति या प्रथात आहे. ... १८२

प्रकरण ८ वें.

वेदप्रवेश-वेदांगे

शिक्षा, रूप, व्याकरण, निरुक्त, छन्द व ज्योतिष ही वेदाची पंचमे आहेत. वेदांगाना प्रारंभ माझ्यात व आरण्यकाने झालेला दिसतो. ... १८३

शिक्षण देण्यास व ध्यानात ठेवण्यास शुरुवात जावे म्हणून निरनिराळ्या शास्त्रांवर ग्रंथमय रचण्यात आले

माझ्यातील समाजसार लिहिलेली ही शिक्षित तहेची ग्रंथमय दिसते. ... १८४

ग्रंथमय शिक्षित गेले त्यास वस्तुस्थिति म्हणतात. यापेक्षा ज्यात श्रौतसंस्कार आहे आहेत त्यांत श्रौतपूजे व गृह्यसंस्कार आहे आहेत त्यांत गृह्यपूजे म्हणतात. ... १८५

धर्मपूजे कल्पसूत्राचाच एक भाग असून गृह्यसूत्र व श्रौतसूत्राप्रमाणे याचाच उगम वेदशास्त्रातच झाला. धर्म या शब्दाने व्यापनार्थ, कर्म, रूढी, निधी, पारहि वर्णोचे अधिकार वर्गोचा समावेश होतो. श्रुत्यपूजे कल्पसूत्राचाच भाग आहेत त्याच्या श्रौतसूत्राची सर्वच असून ते भारतीय भूमितीवरील अतिप्राचीन ग्रंथ होत ... १८६

ग्रंथात यज्ञ शास्त्रातील मंत्र देताना यज्ञ संहितेतून घेतलेल्या मंत्राची पक्क आघाड्या व त्याच्या स्पष्टी-करणार्थ अथर्ववेद किंवा ऋग्वेद यातील पूर्ण मंत्र जोडलेले आहेत यापासून व आपस्तब शास्त्राची जशी श्रौत, गृह्य, धर्म व शुक्ल अशी चार सूत्रे आहेत तशी एत प्रत्येक वैदिक शास्त्रात आहेत असे नार्हा. ... १८७

श्रौत व गृह्यसूत्रानंतर लिहिल्या गेलेल्या परिशिष्टात ग्रंथमय श्रौतपूजे दिशेच्या मंत्राचे स्पष्ट विवरण आहे. यापुढील प्रयोगपद्धति व कारिका लिहिल्या गेल्या. १८८

शिखेसंवाधाची सूत्रे कल्पसूत्रातकी त्रीं जुनी असावी. शिक्षा याचा अर्थ स्पष्ट उच्चार करून आभात यांचे देऊन संहिता म्हणजे असा आहे धर्माच्या दृष्टीने शिखेची आवश्यकता वाटली. संहितापाठाशिवाय पदपाठ म्हणून एक निराळा आहे. संहितापाठ व पदपाठ हे शिक्षा-पथाचे सर्वांत जुने काम होय. ... १८९

परपाठावरून संहितापाठ कसे तयार करावयाचे हे प्रातिशास्त्रात दिलेले आहे. संहितापाठ प्राति-शास्त्राच्या रचनाकालापासून आजपर्यंत जसाचा तसाच राहिला आहे. प्रातिशास्त्राशिवाय शिखेवर अलीकडील पुस्तक लहान लहान ग्रंथ आहेत ... १९०

प्रातिशास्त्रकार शौनक व कात्यायन यांनी अनु-क्रमणी, हृदयवता व कर्मिधान हे ग्रंथ लिहिले आहेत, पण त्याची वेदांशात गणना होत नाही ... १९१

वाल्मीकी निरुक्त ही नियम्य या शब्दकोशावरील टीका आहे. विंगड याचा छन्द शास्त्रावरील ग्रंथ व वेदांगज्योतिष हा ज्योति शास्त्रावरील लहानसा पंचमय ग्रंथ हे छन्द शास्त्र व ज्योति शास्त्र ह्या वेदांगसंबंधी जुने ग्रंथ आहेत. व्याकरणवरील जुनी वेदांगी पुस्तके उपलब्ध नाहीत ... १९२

प्रकरण ९ वे.

वेदकाहीन इतिहास-वेदकालनिर्णय.

वेदकालनिर्णयाच्या बाबतीत विद्वान् सरोधवाच्या मतात शेकड्यांचाच नव्हे तर सहस्रकांदा सुद्धा परक

आढळतो. वेवरला तर वैदिक वाङ्मयाच्या कालाची निश्चित मर्यादा आणणे अशक्य वाटते. ... १८६

१८५९ साली मोसुसुकर याने जे प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास नामक पुस्तक प्रसिद्ध केले त्यात त्याचा उद्देश वेदसंज्ञाचा रचनाकाल ख्रि. पू. १००० च्या अलीकडे येऊ शकत नाही असेच सांगण्याचा आहे. ... १८७

त्याने पुढे १८९० साली एका व्याख्यानात वेद-कालाची कमालमर्यादा ठरविणे मानवी शक्तीबाहेरचे आहे असे स्पष्ट म्हटले असताहि विद्वान् लोक अयाप-पर्यंत त्याच्या निर्णयास शास्त्रीय सिद्धताचे महत्त्व देतात. ... १८७

ज्योतिषविषयक माहितीवरून वेदकाल ठरविण्याचा प्रयत्न जुझिये याने पूर्वी केला होता. पुढे १८९३ मध्ये ब्राह्मणकाली कृत्तिका हे व वेदकाली श्रृंगरी हे नक्षत्र-मालेतील अजब नक्षत्र होते असे डॉ. कोबी व बाल गंगाधर टिळक यांनी एकाच काळी पण निरनिराळ्या देशात व स्वतंत्र रीतींनी ठरवून वेदकाल किमानपक्ष ख्रि. पू. ४५०० वर्षे इतका मागे नेला. ... १८८

शुद्धतातील निबाहकर्मांमधल्या ध्रुवदर्शनाच्या निधी-वरूनहि बरील मत्तास पुष्टि मिळते. ... १८८

ज्योतिषविषयक उपर्युक्त दोन्हीह दिग्गजांनी सोडून काढण्याचे प्रयत्न झाले आहेत, परंतु त्यातल्या त्यात दुसरा पुरावा घोटण्यात कोणासहि यश आलेले नाही १८९

तथापि वैदिक वाङ्मय ख्रि. पू. तिसऱ्या सहस्रकालात व प्राचीन आर्यसंस्कृति ऋषींच्या सहस्रवर्षातील आहे हे तर निर्विवादच असल्याविषयी सुद्धा बरीच पडिताय नसते आहे. ... १९०

दक्षिण हिंदुस्थानात आर्यसंस्कृतीचा प्रसार विस्तारपूर्व सातव्या आठव्या शतकात झाला व वैदिक ऋचांच्या रचनाबाली आर्य लोक हिंदुस्थानच्या दायव्य कोपण्यात राहत होते. अवीर त्यांना पसदा आणत हिंदुस्थान देश काबीज करून तेथे आपल्या संस्कृतीचा प्रसार करण्यास अनेक शतके लागली असली पाहिजेत. शिवाय वेदातील सर्व ऋचा रचल्या जाण्यासच प्रथम निवेक शतके लागली होती. ... १९०

जैनांचा आद्यप्रवर्तक होण्यापूर्वीच सर्व वेदवाङ्मय पूर्णपणे अस्तित्वात आले असल्यामुळे वेदवाङ्मयाचा सामाजिकाल ख्रि. पू. ८०० वर्षे मानला पाहिजे, व आरंभकाल तर ख्रि. पू. तिसऱ्या सहस्रकात असणे अविचल्य समजनीय आहे असे बिस्मिन्ड्हाला वाटते. ... १९०

डॉ. हो. टिळक यांनी असे दाखविले आहे की, वैदिक काली वसतसप्रात अमुकसे पुनर्वसु, श्रृंगरीय व कृत्तिका नक्षत्री असल्याचा अनुमान व ब्राह्मणे यातून उद्भूत सापडत असल्यामुळे वैदिक ऋचांना रचनाकाल ख्रि. पू. ६००० पावेतो मागे नेता येतो ... १९१

ऋचांच्या मूळ अर्थीचे संशोधन करण्यापूर्वी ज्या यज्ञसंस्कारां व यज्ञां ऋचांवर परिणाम घडविला ते तपासण्याची अर्वाचीन संशोधकांनी बाळजी घेतलेली नाही. ... १९२

यज्ञसंस्कारा इतिहास आणि संहिताकरण याचा निकट संबंध असल्यामुळे यज्ञसंस्कारा समाजातून येऊन तिच्या अनुपगाने संहिता व ब्राह्मणे समाजातून घेतली पाहिजेत. ... १९४

उपस्थित यज्ञसंस्कारा परिणाम समाजाच्या विकासाकडे झाला असेच नव्हे तर तीमाद्यत अनेक ज्ञानविषयक व समाजघटनाविषयक पायदे झाले. यज्ञ-संस्कारा उपयोग ब्राह्मणांचे महत्त्व वाढविण्यापलीकडे काही झाला काही अशी पाश्चात्यांनी आपली समजूत करून घेतल्यामुळे यज्ञाचे खरे सामाजिक स्वरूप त्याच्या लक्षात आले नाही. ... १९५

यज्ञसंस्कारांचे समे समाजातून घेण्यासाठी ती ब्राह्मणांनी केवळ स्वार्थासाठी वाढविली ती समजूत वाढून दाखली पाहिजे ... १९५

पाश्चात्यांस संहिताकरणाला इतिहासहि समजलेला नाही. जातुर्वर्ण्य, ब्राह्मण जात व गोत्र, प्रवर इत्यादि या तीन सामाजिक संस्थांचा परिणाम वैदिक वाङ्मयावर बराच झाला आहे. ... १९६

आज सर्वात व्यास्त परिचित वेदशास्त्रा म्हणजे ऋग्वेदाची शाकल, शुण्ययजुर्वेदाची तैत्तिरीय, आणि शुडयजुर्वेदाच्या माध्यमिन व काण्व या दोत. यासिमाय शुण्ययजुर्वेदाच्या मैत्रायणीय व चरक शाखांचे आणि नार्मर उर्फ जाबाल शाखेचेहि काही लोक आहेत, अथर्ववेदीय लोक आता ब्रह्मवेद ऋग्वेदात अंतर्भूत होऊ लागले आहेत. ठाणे बिल्डिंगात थोडेसे सामवेदी जाती-रुपांने आहेत. ... १९६

कालांतराने श्रौतकर्म अथर्ववेदकाल लुप्त झाले, तरी श्रौतकर्ममूलक जे अध्ययनवैशिष्ट्य ते व त्या अध्ययन-वैशिष्ट्यामुळे पुढे जे पातिसमुच्चय उत्पन्न झाले ते मान्य ठिके. अध्ययन व जाति याची आज पूर्ण पराकृत झाली आहे. पण जातीचे सामाजिक वृथक्त्व गेले नाही, जालतर्गत कुलाने आपली अध्ययनपरंपरा सोडून नवीन परंपरा घेतली तर ते मान्य पूर्वीच्या शाखेचे न राहता नवीन शाखेचे बनते. ... १९७

वेदशास्त्रा व त्याचा प्रचार याचा विरोध घेण्याचे काम महाशयकारांनीच कायते केले. पण ती माहिती आज अपुरी व वस्तुस्थितीस न जुळणारी अशी भासते. १९८

सध्या श्रौतकर्म चालू आहे म्हणजे वर्षेदोन वर्षांनी पछाडि जाण कोठे तरी ऐकू येतो. ... १९९

जिवितास आपला अभ्यासयज्ञ स्वतः पाहिजे असल्यामुळे संहिताकरणाला प्रारंभ झाला. बरीचशी मूर्ख अनेक दिवाणच्या ऋचा ध्वन घेऊन केलेली अमावीत,

तथापि वेद हे साहित्य इतिहासकारास्त अगदीच त्याज्य नाही. ... १९९

भाषांतररचना व संहितिकरण या दोन्ही किंसा समा-
वालीन आहेत. पुष्कळ मत्र भाषाणकारीतही असतील.
सूक्तांचे अस्तित्व संहितेक आढे हे निधान नियेषव-
यजुर्वेदान अधिक लागू पडेल.... २००

जेव्हा निर्गुणी जोडलेल्या मंत्राचा अर्थावर्था सवध
मसेल तेव्हा मंत्र निषिदाव्यापेक्षा प्राचीन समजावा,
आणि मंत्र व प्रयोगातर्गन किंवा याची सगळी जितकी
अधिक वेमाजुन तितका तो कमी प्राचीन समजावा. मंत्र
निषिदाव्यापारितोच तयार येतेहेले अन् शक्यतात. . २०१

संहिता कौरवपात्रवृद्धाच्या चार तर ५० वर्षे
अगोदर निवा मंतर बनल्या असल्या. . २०२

मनदरे मनकनेच होते असे नाही. ते मन्त्रश्रुति
अन् श्रुतीन. अतिम संहितिकरणाच्या वेळी मन्त्राची
पूर्ण वाढ होऊन त्यात उतरती कथा लागली असली
पाहिजे.... २०३

द्वैपायन व्यास याचा काल तो संहितिकरणाचा
शिवी काल व त्याच्या शिष्यातुशिष्याच्या काल म्हणजे
मूलीय काल. संहितिकरणाची दिवा कृतिदाच्या सोई-
साठी झाली. वैदिक वाङ्मयाचा इतिहास माध्यम जातीच्या
पदकोणीशी बराच गुंतेळा आहे. ... २०४

सर्व वैशाच्या संहिता जवळ जवळ एकाच कार्ये झाल्या.
संहितिकरणाच्या वाढी इतिहासपुराणे कोणत्या तरी
संस्थात होती. ... २०५

वेदकालीन संहिता इतिहास जुळविण्यासाठी जे
साहित्य आपणास उपलब्ध आहे त्यात इतिहासपुराणा-
तर्गत कथाचा श्रमस्थाने उत्तरे वेळा पाहिजे. इतिहास
महात वेदवद्दल पुष्कळ झाले असले तरी पुराणाची मुळे
वेदवाङ्मयापर्यंत जाऊन पोचतात हे खास. ... २०६

काही गोष्टी देवाना मोठेपणा देऊन लहानसहान
वेदाताना छंद करून दाखव्याकडे यत्नलेल्या आणि
मान्याची प्रवृत्ति असल्यामुळे उत्तरकालीन वाङ्मयात
एकाचा विवास इष्टीन दडतो अशा काही निचाराणांचे
वैदिक वाङ्मयात अस्तित्वही आढळून येत नाही. तथापि
सर्वेच्यागी पक्षेश्वरी कल्पना, श्रद्धेवरवाचकल्पना, देव-
वाङ्मयकल्पना या सर्वांचा उगम वेदकालातच आहे. २०७

आज निरर्थक वाटणाऱ्या यज्ञविधीवर प्राचीनार्थी
अशा तरी काही बसली हे समजण्यावरिता गुढील गोष्ट
लक्षात घेतल्या पाहिजेत. प्राचीनार्थी अग्निपदल पूज्यश्रुति
होती व ती देवाचा इत्यवाहक आहे अशी समजूत होती
यज्ञातील मंत्र हा प्रतिनिधिरूप असतो यज्ञात अनेक
गोष्टी रूपकाम्यक आहेत. ... २०८

ज्याप्रमाणे दोन मंत्रांच्या आपसापसालील स्वयंमुळे
मंत्र राष्ट्राच्या सील्यारवर पणाम पडतो त्याप्रमाणे
मिथुनी भाटणाच्या योगाने सर्व जन्मेवर परिणाम पडतो. ,,

आज हिंदुसामांत अथर्ववेदाचे अस्तित्व नष्ट झाले
आहे तरी त्यांनी जे प्रकार पुढे आणले ते मात्र नष्ट
झाले नाहीत. ... २०९

अथर्व हे अत्यंत पुरातन मिथुन अथर्ववेद
हाच समाजातील वैदिक आणि राष्ट्रीय संस्काराचा
गोच करतो. अथर्ववेदाची कमी त्रिभिधानी आपआपल्या
कर्मांत शुश्रूढी व अथर्व्यास नामधेय वेले. . २१०

अथर्ववेदातील कर्म यज्ञाच्या धर्मापेक्षा जुना आहे,
पण त्यातील वाङ्मय नवीन आहे. ... २११

वेदकालीन यज्ञ सामुदायिक होत नालला. अथर्व्याचा
व्ययोग नेताग्रीवर होणाऱ्या तीन वेदाच्या अनुयायाचा
कर्मात नाही, तथापि पुढे जे ठिकाणी यज्ञातील श्रमाल
अथर्ववेदी भाषणास यावे असे म्हटले आहे. . २१२

ग्रीष्मसूत अथर्ववेदाचे शुभकल हे अथर्ववेदातील अभि-
चारकर्मामुळे नाही. यज्ञावाङ्मयाच्या किंवा अधिक कठिण
असल्यामुळे खास आपर्व्यापेक्षा ज्यात मान मिळू लागला. ,,

अथर्ववेदापिथी दिवावृत्ति बराच कालपर्यंत समाजात
राहिली असली. ... २१३

उष्णदेशातील अग्नीच्या जोपासनेच्या अस्वामाधिकदे-
मुळे परोपरचे अधिकार सुटले व सामुदायिक कर्माची
वाढ झाली, सामुदायिक कर्माच्या वाढीमुळे यज्ञसंस्थेची
वाढ झाली व यज्ञसंस्थेच्या वाढीमुळे वेदग्रथांचे साहित्य
जमा होऊन त्यांचे वर्गीकरण झाले. ... २१४

यज्ञसंस्थेच्या इतिहासात आढळून येणारी अस्वामाण
ही सत्ता वैदिक उपासनाजोपाचे निदर्शक आहे. ... २१५

वैदिक राष्ट्र लहान लहान राज्यासारखी होती.
त्यात एकत्र यज्ञसंस्थेने जोडले. दशसत्ता मंत्राच
वाढल्यानंतर संहिता तयार झाल्या. ऋग्वेद संहिता
तयार होत असताच यज्ञाचे समुदायिकरण व वर्गीकरण
बरेचसे झाले होते. यज्ञाच्या प्रयोगी प्रथ वपमित होत
त्याचा नियंत्र होऊन नियम बने. कोणी नवीन प्रथात
श्रुत केल्या तर त्याचे नाव यज्ञास चिकटे. ... २१६

भाषण हा वर्ष ऋग्वेदमंत्रचरनेच्या अतिनवारी
निर्माण झाला. भाषणाचे महत्त्व यज्ञांनी वाढविले. छंदी
यज्ञाच अवतरल्या अर्थ जे प्राचीन पंडित म्हणतात
ते खरे आहे. यजुर्वेदात यज्ञसत्ता पूर्ण प्रगल्भ झालेली
दृष्टीत पडते. यज्ञात लौकिक भाग व उपासना यांचे
मिश्रण आहे. जैमिनी मंत्राच अशी यज्ञातक आहे.... २१७

यज्ञासुळे गोमंत्रवाच्या याचा तयार झाल्या, नृत्य,
संगीत, शिल्पकला, श्रमिशास्त्र इत्यादि गोष्टींन उद्देजन
मिळाले, सारिक नृत्याचा प्रसार झाला, नवीन
वसाहती स्थापन झाल्या, सार्वराष्ट्रीय धर्मशास्त्र
बनले इ. ... २१८

केवळ ऋग्वेद म्हणून समाजात कर्म चार पोडे होत
अमत्यामुळे यज्ञयोगाचे गुरुरते लौकिक आकाशा व

वारकाचार्य व सायणाचार्य यांच्यातील ऋग्वेदीय देवताविषयक मतभेद—पृथ्वीवरच्या देवता, मध्यस्थाना-सर्वर्षी देवता, मध्यस्थानाः देवगणा, मध्यस्थानाः शिवः पुष्टानंददेवताः ... २४५

ऋग्वेद आणि अथर्ववेद या दोहोंत मिळून एकदर ५२७ पृथक् देवता आल्या आहेत त्यांची नावे. ... २४६

देव, स्वर्ग, निर्वाण इत्यादिकांचे विवरण ज्या शास्त्रात येते ते परमार्थसाधनशास्त्र. मनुष्याच्या डोळ्यासमोर असणाऱ्या निरनिराळ्या नैसर्गिक शक्ति व द्रव्य यांची उपपत्ति लावण्याचा प्राचीन काही मानवी बुद्धीने जो प्रयत्न केला तोच अतिमानुष सृष्टिविषयक कथाचा उगम होय. वैदिक देवतांची कृते किंवा स्वभावा यातील मूळ नैसर्गिक धीजे हुडकून काढणे फार अवघड आहे. ... २४७

वैदिक दैवतेतिहासात पारमार्थिक समजुतीच्या विकासाची प्रमादवसा दृष्टीस पडते. देव आणि त्याचे नाव या दोघाचा भौतिक आधार अत्यंत पारदर्शक आहे. नैसर्गिक दृष्टिबोध व घटना ही सर्व सचैतन्य व दीवी आहेत अशी प्राचीन काळापासून चालत आलेली अद्या वैदिक दैवतसृष्टीच्या हुशारी आहे. ... २४८

वेदातील देव अत्यंत बलवान् एण माणसेच आहेत. भौतिक शक्तीचे व घटनाचे हे मानवीकरण निरनिराळ्या प्रसंगी निरनिराळ्या प्रमाणात झालेले दिसते. बऱ्याच देवांचे मूळ एकच देवता असून तिच्या गुणग्राहक मानवानां स्वतःच व्यक्तीचे अस्तित्व अध्यारोपाने प्राप्त होऊन अनेक देव झाले. ... २५०

वैदिक देवाभिरुपकाचा प्रधान साठा म्हणजे ऋग्वेद. ऋग्वेदमरचनकालाबरोबर निसर्गघटनावर मानवी गुणाचा अध्यारोप करण्याची प्रवृत्ति वाढत जाऊन तिच्यामुळे बहुदेवतामतातून एकेश्वरवादी व धोड्याबहुत प्रमाणाने 'सर्वत्र ईश्वरवादी' मत उदयास आले. ऋग्वेदात पिशाचवर्ग व मरणोत्तरशक्ति यासंबंधी पुरेशी माहिती नाही. दैवतेतिहासात सामवेदास काहीच महत्त्व नाही. ... २५१

अथर्ववेदात असुरपिशाचादि बर्गसंघाताने भरपूर माहिती आहे. तथापि प्राचीन ऋग्वेदात सापडत नाही अशी महत्त्वाची देवकथा यात क्वचितच आढळते. कृष्ण-यजुर्वेदात केवळ १०३ देवतांचाच उल्लेख येतो त्यांची यादी. ... २५२

यजुर्वेदात देवापेक्षा विधींचे महत्त्व अधिक असल्याने दैवतविषयक माहिती त्यात फारच थोडी सापडते. ... २५३

माझणप्रथात प्रजापति हा मुख्य देव मानलेला आहे, तसा तो ऋग्वेदात नाही. माझणात सर्वेश्वरी मत विशेष असद्यः रीतीने मांडलेले आहे. ... २५४

या कालात अतिमानुष बौद्धीतील व्यक्तीमत्त्वे देव व असुर हे दोन परस्परविरुद्धी वर्ग झाले. माझणामध्ये 'अदीक्षणा' प्राचीन न्यायविषयीच्या

अनेक कथा घातल्या आहेत, संहितात यापैकी थोड्याचच उल्लेख आढळतो. ... २५२

वैदिक वाङ्मयात धर्मवेत्त्या गोष्टी खरोखर घटलेल्या नसून त्या वेळक कवींच्या प्रतिभेतून निघालेल्या कल्पना आहेत, या कवींची निसर्गाकडे पाहण्याची दृष्टि आपणा-हून भिन्न होती. भिन्नदेशीय कथातील नामसाम्यावरून बसविलेलीं एवढे आता कोणी बरोबर धरून चालत नाही ... २५३

वैदिक वाङ्मयातील देवदेवतांच्या गुणांचे व कर्तृत्वांचे यथातथ्य वर्णन करण्यास भारतीय वाङ्मयात उपलब्ध होणाऱ्या माहितीपासूनच आरंभ करावा. ... २५३

एखाद्या कथेत ज्या गोष्टींचा उल्लेख बारबार येतो त्या मूळभूत समजाव्या. देवतेचे प्रधान गुण द्रविताना उसने लावलेले गुण बगळले पाहिजेत, कोणत्याहि भागाचा पुराव्याच्या दृष्टीने उपयोग द्रविताना तो भाग ज्या रूपातील असेल त्या रूपाचा काळ लक्षात घेतला पाहिजे. माझणप्रथात यज्ञनेच्या भरणाऱ्या बऱ्याच मारल्या आहेत. ... २५४

कोणत्याहि प्राचीन कथेसंबंधाने वेदातील अंतर्गत पुरावा नीट तपासून व त्याला उत्तरकालीन भारतीय वाङ्मयात आढळणारी पोषक माहिती मिळवून नंतर भारतीय दैवतेतिहासाची सद्दृष्ट असणारी लोकांचा दैवतेतिहास त्याचा उपयोग वैदिक कथा नीट समजण्यासाठी करावा. ... २५४

इजोपूरोपीय काळासंबंधी सिद्धात काढण्यासाठी संशोधनाच्या पद्धत्या खडासाहच पुष्कळशी नामसादृश्ये एकत्रित केलीं गेलीं. ही सादृश्ये प्रथम जरी श्रुतानां मान्य केली तरी यातील पुष्कळशी आता अमान्य झाली आहेत. ... २५५

इन्द्र-इन्द्रास कोणी आकाशाची, कोणी निरभ्र आकाशाची, कोणी अभ्राच्छादित आकाशाची तर कोणी अंतरिक्षातील देवता मानतात. ... २५५

इन्द्र बादळाचा देव आहे. बादळाचा चमत्कार अंतरिक्षात होतो. अंतरिक्षाची कल्पना स्वर्ग व पृथ्वी यांच्यानंतर उत्पन्न झाली. ... २५६

इन्द्राच्या भाषांचे नाव पु व आरंवी पृथ्वी, जग, अदिति अशी निरनिराळी नावे उल्लेखिलेली आढळतात. परंतु हे उल्लेख अगदीच नोटक व उडत उडत आहेत. ... २५६

इन्द्र व वृत्र या दोहोंच्याहि कल्पनांचे उगम सारखेच अनिश्चित आहेत. यारकारने त्याच्या न्युत्पत्ती अनेक प्रकारे दिल्या आहेत. ... २५८

इन्द्राच्या विषय लढणाऱ्या राक्षसाबद्दल अगदीच नोटक उल्लेख आले आहेत. ते राक्षस पाऊस चोरणाऱ्या जातीपैकी आहेत की दुसऱ्याच कोणत्या तरी नावातीत अनुष्ठाना क्षान्तिकारक आहेत हे नीट समजत नाही. ... २५८

इन्द्र अंतरिक्षातील पावसाला अडवून भरणाऱ्या श्रुतिशास्त्राचे निर्दोष करतो. पावसाच्या धारा ह्या

कवींनीं गार्ह कपिलेच्या आहेत. ह्या गार्ह सोऽभिष्या-
साठीं इन्द्राला देवाकडून पाहण्यात येतें. वृत्र हा पाऊस
उपवून ठेवणाऱ्यात प्रसुर आहे. वृत्राना कोठे दैत्य,
कोठे पर्वत तर कोठे दैत्याचे भित्ते म्हटलेले आहे. ... २६१

त्रित हे इन्द्राचेंच पर्यायनाम असतें असें मानण्यास
आधार मिळतो, पण त्याच्या विरुद्धि दुसरे काहीं दाखले
सापडतात. त्रित हा गुत्तमद गोपाचा मूळ पुरुष असता
असेंहि काही उताऱ्यावरून वाटते. ... २६४

त्रित हा इन्द्रापेक्षाहि प्राचीन असा वादळाचा देव
अथून इन्द्रसप्रदायाकडे तो मागे पडला असता. ... २६५

इन्द्र व त्रित यांना मारलेल्या मिथरूपाचे वर्णन
पशुभारतीयकालीन आहे, फक्त नाव मान भारतीय
आहे. स्वधा मिथरूपाचा बाप होता ही कल्पनाहि
भारतीयच आहे. ... २६६

वेदकालीन इन्द्राला सायण एक आदित्य मानतात,
परंतु तें बरोबर दिसत नाहीं. ... २६७

आदित्य हे देवाचे व मानवाचे फायदे करणारे व
न्याय देणारे आहेत. पण ते रक्षपाताच्या विरुद्ध
असल्यामुळे इन्द्रासारखा भडाडीचा नीर न्यायाचा
पुरस्कर्ता बनला. बरणाखेरीज इतर आदित्यांना फारसं
महत्त्व नसल्यानें सर्व आदित्यात बरणाचाच इन्द्राशी
ज्यास्त संबंध येतो. ... २६८

बरणाचें निवासस्थान आकाशात असून तो वारि-
धाराना पृथ्वीतलावर सोडतो तर इन्द्राचें निवासस्थान
अंतरिक्षात असून तो राक्षसांच्या कळाव्यातून वारि-
धाराना मुक्त करतो. हे डोंग्रीहि देव सतति व सपत्ति
देणारे आहेत. ... २६९

तथापि या दोन देवाच्या स्वभावातील सादृश्यपेक्षा
मिसगवण्याच उभास मनोऽजक व मद्धराचा आहे. ... २७०

पूर्वी वरुण सर्वसत्ताधीश होता, परंतु त्याची जागा
नंतर इन्द्राला मिळाली. कारण, युद्धप्रिय राधाळा युद्ध-
देवताच मान्य होणार. ... २७१

ज्यानेंजेंस नरवश होत त्यावेळीं वरुणदेवत प्रभान
असावें, ऋग्मंत्रांच्या सप्रहकालीं इन्द्रदेवता प्रभान होती
व यज्ञसत्ता अथत विकसित झाली तेव्हा प्रजापति ही
मुख्य देवता झाली. ... २७२

इंद्रानें देलावर ज्या अनेक मोहिमी वेष्ट्या त्यात
खाला वादळाचे देव जे मरूट त्यांचे वार साहाय्य
असे. ... २७३

वायूचा मरुणाशीं अथवा वादळाच्या देवताशीं
वचित्त संबंध येतो हें निरुद्धन दिसतें. ... २७४

पशुभारतीय कालापादन आर्यन् खोवास मोम
वनस्पतीपासून रस काढण्याची कला अवगत होती.
सोमरसपानाचा हक्क इन्द्रासुद्धा कोणत्याहि देवतेस
नाहीं. सोमान पुरुषाकडि मिळाल्यावर त्याचा इन्द्राशीं
ज्यास्त निकट संबंध आला. ... २७५

शारीरिक पराक्रमसाठीं ज्याप्रमाणे सोमरसाशीं
इन्द्राचें साहाय्य जोजण्यात आलें त्याचप्रमाणे वीदिक
सामर्थ्य वाढण्यासाठीं इन्द्राचें वृहस्पतीशीं साहाय्य
जोजण्यात आले आहे. ... २७६

इंद्रानें वर्षाच्या ताऱ्यात असलेला अंतरिक्षातील
वारिसचव सोटविला ही एक किंवा गंधर्वांनीं सोमरसाचें
अथवा वारिधाराचे दैत्यापासून संरक्षण करून इद्रास
त्याचा गुणाचा व्यावून दिला ही एक अशा दोन कल्पना
गंधर्वांसंबंधी आहेत. ... २७७

अग्नि हा देव व मनुष्य यातील प्रतिहारी असल्यामुळे
इतर देवांप्रमाणेच त्याचा इद्राशींहि संबंध येतो. त्याच-
प्रमाणे अग्नि हा अंतरिक्षात निमुळतेच्या रूपानें पसत
असल्यामुळे वृत्रहन्नाच्या वेळीं तो इद्राम भगत करतो. ... २७८

मिथु हा सर्पांना नवजीवन देणारा एक रक्षणकर्ता
आदित्य आहे. तो व इद्र हे सामानशील असल्यामुळे
त्यांचे परस्परशीं संबंध आहे. ... २७९

त्वष्ट्यानें इद्राकरिता वज्र तयार केले; पण इद्र
त्वष्ट्याचा सोमरस बलात्कारानें मिळून दाकतो. ... २८०

त्वष्ट्याप्रमाणेच कभू हेहि दुःशल कारागीर असून
ते इद्राचा रथ व घोडे तयार करतात. ... २८१

इद्र वसूचा भगणी होता असें मानण्यास मुळात
कोठें चांगलासा पुरावा सापडत नाहीं. ... २८२

वेदकालीन आपआपसातील लढायात प्रत्येक टोळीनें,
कुळानें किंवा जातीनें इन्द्रानें आपल्यालाच साहाय्य
करावें अशी याचना केलेली आढळून येते. यागारा कवि
विरुद्ध पक्षाच्या लोकाना दैत्य मानीत असे. ... २८३

पर्वत हा डोंगराचा पूर्वज असून वगाचा अधिपति
होता. ... २८४

जगाची रचना इन्द्रानें आपल्या पराक्रमानें शिर-
स्वावर केलेली या कल्पनेपासून पुढे त्या जगाची उत्पत्तीहि
इन्द्रानेंच केली अशी कल्पना परिणत झाली. ... २८५

वेदकालीन धन म्हणजे गुरें. हीं गुरें व पत्नीयाशीं
शुगदण्यासाठीं बरींचशीं मुले त्या काळचे लोक इन्द्रा-
पाशीं मागत. लढाईच्या प्रसंगीच नव्हे तर शांततेच्या
काळात सुद्धा इन्द्र मनुष्यास साहाय्य करतो. ... २८६

पूषन् हा सर्वांचा रक्षणकर्ता आहे ह्या समजुतीमुळे
त्याचा इन्द्राशीं संबंध येतो. ... २८७

इन्द्र व अग्निनी यांचे साहाय्य ऋग्वेदात तितकंस
निकट नसल्यामुळे ते अग्निनीवदल्या अर्वाचीन कल्पना-
वरून बनलेले असावे. ... २८८

इन्द्राला ज्याप्रमाणे मानवी आकार दिलेला आहे
त्याप्रमाणे इतर कोणत्याहि देवाला दिलेला आढळत
नाहीं. ... २८९

वरुण—मित्र व वरुण याची नेहमीं जोड दाखून
दिलेली असते. मित्र ही आदित्यदेवता आहे व वरुण

हे नाव सर्वव्यापि आकाशाला दिले वेलें असार्थें असे सामान्य मत आहे. वरुण ही देवता इदो-इराणी काळातील आहे. अस्तोतील अदुरासद हा गुणाच्या बुद्धीने वरुणाशी एकरूप आहे. वरुण शब्द व या भातृपासून निघाला असावा. ... २८५

अग्नि.—अग्नि हा इदो-यूरोपीय शब्द आहे. इदो-इराणी काळात तो यागयोग्य अग्निदेव बनला. चीन, काष्ठनव्य अग्नि इ. ही त्याच अग्नीची निरतिराळी रूपें मानलीं जात असावी. हा शब्द सस्त्रुत अन् (लॅटिन व ग्रीक अंगे) या भातृपासून निघाला असावा. अपा नपाद, तनूनपाद, भराशस ही अग्नीची काही नावें आहेत.... २९०

सोम.—एक मत असें आहे की, ऋग्वेदात सोम याचा देव या नात्यानें चढ असा अर्थ आहे व देव नसतां त्याचा अर्थ सोमलता किंवा सोमरस असा आहे. उलट-पक्षीं असें म्हणतात की ऋग्वेदातील कवींचा सोमदेव म्हणजे मानवी गुणानीं युक्त असा सोमरस किंवा सोमलता होती. इदो-इराणी काळात सोम (इओम) तयार करीत असत व त्याची देव म्हणून उपासनाहि होत असे. जसाह व उव्हास उषश्च करणारे असें हे देव-लोकींचें पेंय आहे ही कल्पना इदो-यूरोपीय काळातली अर्थ शकले. सोम=इओम हा शब्द सु=दु भातृपासून बनला असून तिचा भिन्न किंवा ठेवणें असा अर्थ आहे. ... ३०१

धौ.—हा इदो यूरोपीय काळातील देव आहे. धौ (आकाश) याचा ठेव्याचे लोक सर्व देवतात अथ असा पिता मार्गीत असतील. वैदिक धौ=धीक इत्यु. हा शब्द दिव् (प्रकाशणे) या भातृपासून निघाला. ... ३११

मित्र.—मित्र हा दिवसाचा व वरुण हा रात्रीचा देव होता या भाष्यप्रभावील पंचपनेचें चीन ऋग्वेदात सापडते. वैदिक मित्र (=इराणी मित्र) ही मूर्त्यदेवता आहे. मित्र याचा मूळ अर्थ तेदी किंवा शुद्ध असा असावा. ... ३१२

विष्णु.—विष्णु ही देवता ऋग्वेदात गीणच मानलेली आहे. विष्णुच्या वामन व बराह या दोन अवताराचें चीन ऋग्वेदात सांपडतें. मत्स्य व कूर्म या दुमन्या दोन अवताराचें मूळ शतपथभाष्यभाष्य आहे. ... ३१३

आदित्य.—ऋग्वेदात आदित्यदेवता व्यासीत व्यास महा दिव्या असून मित्र, अर्यमन्, भग, वरुण, दश व अश्व ही त्यांची नावें आहेत. अथर्ववेदात हे अतिथीचे पुत्र आठ आहेत. दासपथ प्राकृजात त्याची शंभ्या बारा दिगी असून त्यांना बारा महीन्याचे निद-शंक म्हटले आहे. इराणी अनेकपदेतांची संख्या सात आहे. अर्यमाचा पछेग अरेखा प्रथति आण्य आहे. वैदिक भग=रदो इराणी वध=रदो-यूरोपीय बोधू-वैदिक विरसन्=रदो इराणी विरहृन्. ... ३१४

सूर्य.—सूर्य याचा अर्थ निसर्गदृष्ट सूर्यदेव असा असल्यानें सूर्यदेव हा आदित्यदेवतामध्ये सर्वांत अधिक प्रमाणाने जड निसर्गाशी संयुक्त आहे. सूर्य याची व्युत्पत्ति वैदिक सूर्य (=अवेली हर्) शब्दापासून निघते. ... ३१६

सविता.—सविता हा शब्द सृ म्हणजे उठविण, चेतना देणे या भातृपासून निघाला. सविता हे विशेषण प्रथम सृष्टीला लावले जात असार्थें व पुढें सूर्यापासून हे विशेषण निमक्त होऊन त्यात दर्शयितेव्या गुणाची वेगळी देवता बनली असावी. ... ३१७

धृषन्.—धृषा हा निसर्गातील द्रव्याचा घटनेचा प्रतिनिधिभूत देव आहे असे निःसंशय म्हणवत राहिलें, तथापि सूर्याचा व त्याचा निकट सवध असावा एवढे मात्र स्पष्ट दिसतें तो मनुष्य व सूर्यदोरे याचें रक्षण करून व मनुष्यांना परलोकीं जीं आनंदसाधनें आहेत तेथें पोचवून मनुष्याचें कल्याण करतो. धृषन् हा शब्द धृष=भरमराट करणें या भातृपासून निघाला.... ३१९

मरुत्.—ऋग्वेदात मरुत् हा शब्द केवळ वायु या अर्थां कोठेहि वापरलेला नाही. ऋग्वेदकालीन मरुतात वायु, विद्युत् व मेघ याच्या गुणाचें मिश्रण आढळत असल्यानें यूरोपीय पंडित त्यांना ऋग्वेदातील वृकान-देवता मानतात. हा शब्द मरु म्ह= मकासणें या भातृपासून बनला असावा... ३२०

रुद्र.—रुद्राचा सवध कोणत्या भौतिक चमत्काराशी आहे हे नीट समजत नाही. ही देवता वृकानातील विजेच्या योगानें वृकान्या सद्याची मयानक बाजू दाखवीत असावी. रुद्र शब्दाची व्युत्पत्ति माघ. रुद्र म्हणजे ओरटणे या भातृपासून लावण्यात येते. ... ३२१

अदिति.—अदितिचें मातृत्व व शारीरिक यातना आणि नैतिक दोष याच्या वधतापासून मुक्त करणारी तिची शक्ति ही तिचीं दोन वैशिष्ट्यें दिवत येतात. ऋग्वेदात अनेक ठिकाणी वरुणादि आदित्यांना हावि-लेले 'अदितेः पुत्रा' हे विशेषण वेदपूर्वकालीं 'सातत्याचे पुत्र' (दा=वाधणे) याच अर्थां केवळ त्या देवाचा प्रधान गुण दाखविण्यासाठीं योजितें असार्थें व त्यावरून पुढें अदिति हें त्या देवाच्या मातेचें नाव बनले असार्थें, ३२५

दिति.—दिति हा शब्द ऋग्वेदात गीन वेळा आला आहे, पण त्यापेकी कोणत्याच ठिकाणी त्याचा दैवभावा हा वेदोत्तरकालीन अर्थ समजत नाही. ... ३२६

वायु-वात.—ऋग्वेदात वायु ही मुख्यत्वेकरून देवता आहे व वात हें पंचमहाभूतात्मक तत्त्व आहे व म्हणूनच त्याच वायूचें साहचर्य रुद्राशी करितलें आहे, तर वाताचें पंचमहाभूताशी करितलें आहे.... ३२७

अश्विन्.—या देवताचा कोणत्या निश्चित स्थिति व्यापाराशी संबंध आहे तें कळत नाही. अश्विन् हे दुःख-

मीमांसा खरित येऊन मुक्त करणारे आहेत. अधिनायें नांव भारतीय असले तरी त्याची स्वरूपा इथे युरोपीय काळातील असावी. ... २२७

उषा.—उषा देवतेवर मानवयुगाध्यायोप फार अल्प प्रमाणात केलेला आहे. निसर्गाचे कायमपच वषणे या इष्टीने ऋग्वेदातील उपासुके ही अत्यंत वहावीची आहेत. उषा हा शब्द वस्त्र=प्रकाशने या धातूपासून झालेला आहे. ... २२९

रिक्तवाह्य.—गोम य त्रित याचा परस्परसंबंध पशुभारतीय काळापासून होता. त्रित हा शब्द रज्ज्वानाच असताना त्रिना व धातूपासून निघून झाल्या असावा. जाय हा धातू म्हणजे पाणी या शब्दापासून घेतल्या आहे. त्रित=पशुभारतीय धित व जाय=पशुभारतीय आम्ब्य. त्रित या देवतेचे प्राथमिक रूप डुवेडुव इन्द्रासारखेच होते. पुढे डुडुडु इन्द्राने त्रिताची जागा पटकावी असें कोणी म्हणतात.... २३०

अजमुकपाद.—अजमुकपाद ही एक वायव्यदेवता असली पाहिजे. माला कोणी तुफानाची देवता, कोणी चंद्रदेवता, कोणी सूर्यदेवता तर खोली छात्रजिक अशी विषय म्हणतात. ... २३१

मातरिश्रु.—ऋग्वेदातील मातरिश्रु हे बुधोक्तस अश्रीचे व्यक्ति आरोपिलेले एक रूप आहे. येथील वीज हे त्याचे स्वरूप असावे. धि=गुणने हा शब्दमधील पातु असताना. उत्तरकाळीन वाङ्मयात मातरिश्रु हे वायूचे नाव मानले आहे. ... २३२

आयदेवता.—आयः याच्या ठिकाणीं मृत्तिलत्वाये केलेला जो मापकतो तो अगदी प्राथमिक स्वरूपाचा आहे. २३३

पर्यन्त.—ऋग्वेदात पर्यन्त हा शब्द घडगड्याच्या पायसाच्या दगाचा बाचक व त्याच्या सगुणत्वाचे विशेषनाम आहे. त्याचा वातावरण निकट संबंध आहे २३४

अर्पणपाद.—ही देवता पशुभारतीय काळात पडले. अर्पणपाद हा येथे प्राप्ति असें अश्वीचे विमुक्त असलेले दिसते. तथापि याविषयी युरोपीय विद्वानांचे एकमत नाही. कारण त्यास कोणी जळदेवता, कोणी चंद्र व कोणी सूर्य मानतात. ... २३५

अहिर्बुध्न्य.—अरि अहिर्बुध्न्य हा अर्पणपादाच्या सद्गुण असा देव मानण्यात येतो तरी तो मुळात अहि-वृषांश मिश्रित नव्हता. ... २३६

सरस्वती.—ऋग्वेदात सरस्वतीचा नवीदेवता इत्येक मानलेला आहे; पण ब्राह्मण ग्रंथात तिचा वाणी असे म्हटले असून वेदोत्तरकाळात तिचा आग्नेदेवता, बुद्धिदेवता मानली आहे व ऋग्वेदाची पत्नी म्हणिले आहे. ... २३७

पृथिवी.—ऋग्वेदातच्या पृथ्वीतील बहुतेक गुण सामान्य उर पृथ्वीच्या गुणासारखेच आहेत. पृथिवी

या शब्दाचा अर्थ विस्तृत असा असून तो प्रथम धातूपासून बनला आहे. ... २३७

वृहस्पति.—ही देवता बुद्ध भारतीय आहे. वृहस्पति हे अश्वीचे एक रूप असून ऋग्वेदातील त्याला स्वतंत्र देवतेचे स्वरूप प्राप्त झाले असावे. ... २३८

रीतेवता.—वैदिक घणपतेंत देवीचा दर्जा कनिष्ठ आहे. विश्वात्मक म्हणून त्याचा व्यक्तिच मानण्यात येतो. ... २३९

ऋमुदेव.—ऋमुदेव, नाव आणि निम्बवू असे तीन ऋमु आहेत. ऋमु हा शब्द रभ=प्रहण करणे या धातूपासून बनला. असा एक संभव आहे की, ऋमु हे प्रथमतः शुश्रूषणीक किंवा जंतुरिक्षात रीचार करणारे पणदेव असावेत व त्याची कार्यकुशलता जलजरी वाढत गेली तसतसा त्याच्या चातुर्वीच्या अनेक भाव्यात्मिका प्रचलित झाल्या असल्यात. ... २४०

अप्सर.—अप्सर ही एक जलसंपत्ती स्वर्गीय देवता असून ऋग्वेदातील ती गंधर्वदेवी मानली गेली होती. ऋग्वेदात उर्वरी या एकाच अप्सरेचे नाव आढळते. ... २४१

गंधर्व.—ही इथे-इराणी काळातील कोणते एक व्यक्ति असून तिचोपासून पुढे गंधर्वकुल तयार झाले असावे. गंधर्वसंघी निरविनाय्या पक्षिताकडून निरनिराळे तर्क मत्त झाले आहेत. देव आणि गंधर्व यातील बंद फार पुरातन दिसते. गंधर्व हे स्वर्गातील गायक आहेत ही वेदोत्तरकाळीन कल्पना ऋग्वेदात सापडत नाही. ... २४२

इष्टदेवता.—शालोपति ही एक गृहदेवता आहे. 'क्षेत्रसंपति' ही शेताची अधिदेवता आहे. शेता ही ताताची देवता आता तिचा इष्टपती म्हणून खडेप आला आहे. २४३

देवतासुम.—सुखच्या दोन स्वतंत्र देवतांची एक जोडदेवता कल्पून तिची स्तुति करणे हा वैदिक उपासनेचा एक प्रकार आहे. बहुतेक लोकांचा प्रकार हा व काले त्याच्या जोडीदारावरही लागण्यात येतात. ... २४४

देवतासंख.—वैदिक देवतेतिहासात काही कमी अधिक १२८ देवतासंख असून ते कोणत्या तरी एका विशिष्ट देवाची संवर्ध असतात. ... २४५

भावमूलक अगर क्रियामूलक देवता.—प्राचीन इराणीलोकांच्या अर्थात भावमूलक देवतांस प्राधान्य दिले आहे, पण भारतीय देवतेतिहासात क्रियावियक देवतास प्राधान्य नाही. ... २४६

वैदातील देव इतर कोणत्याही इथे युरोपीय लोकांच्या देवांपेक्षा त्यांच्या पायाभूत भौतिक घटनांची अधिक जबर अस्तव्यासुळे त्यांच्यामध्ये व्यक्तिवाची अस्पष्टता अथवा अभाव दिसतो. स्वतंत्रदेवताद्वय हे ऋग्वेदात खरोखरीने असून तसा भास मान होतो. ... २४७

वैदिक कवींच्या इष्टीने देवतांना ज्ञान होता. ऋग्वेदात्मध्ये देव हे प्रथम अर्थात जगद्वी असें मुचलिले आहे.

प्रश्ना.—सर्वोपर देवदेव देवगारा जो मर्याद नायक
अस्ति त्वयाचें कार्य मुख्यतः स्तुति करण्याचें असतें.
परंतु इतरदि यशस्विपक कार्ये तो करीत असे. हवन
किंवा स्नान हीं दोन्हीहि कार्ये मंदीर करीत. हवन
करणें, देवाना बोलावणें किया त्याची स्तुति करण्याचें
काम करणें या गोष्टी करण्याच्या व्यक्ती पृथक् पृथक् होत्या
असें दिव्यत येत नाही. ... ३८६

यशस्तया जसजशी मादत गेली तसतसें अस्तिजाचें
सामान्य स्वरूप जाऊन त्यास विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झालें
व त्यामुळे सतितीकरण अधिक सत्त्विक व अधिक नेयनें
होऊ लागले. ऋग्वेदरचना झाली तिच्यापूर्वी होमाच्या
अनेक पद्धती प्रचलित असल्यामुळे ऋग्वेदाची रचना
हीनामुसार न करता निराव्याच गर्तनें येनी. ... ३८८

वैदिक वाङ्मयाचा तोलनिक अभ्यास करून त्याच्या
साहाय्यानें प्राप्तिपत्तीचा व सामाजिक चक्रवर्तीचा
इतिहास निर्माण करण्यास मरिषिष्टातील कोष्टकें उपयोगीं
पडतील. एकाच ऋचेचे दोन भिन्न विनियोग असतील तर
ते दोन्ही विनियोग नवीन असण्याचा संभव आहे. जेथें
दोन्ही विनियोग एकच आहेत तेथें ती किया जुनी असावी
अथवा एकाची किया व मध्य दुसऱ्यानें वेतले असत. ३८८

प्रकरण १४ वें.

अतीन्द्रियस्मितीसंबंधानें कल्पना.

ऋग्वेदमंत्रात्मकानाहीं देहान करणें व जमिनीत
पुरणें या दोन्ही प्रकारांनी प्रेताची व्यवस्था करण्याची
बहिवाद कळू होती. आग्नेया घुरावरोवर शुभ मनुष्य
दिव्य लोकांत जातो अशी समजूत होती. शुभ मनुष्या-
बरोबर वनें भूषणें दिलीं जात. पत्नीव्दा शरीरावरोवर
त्याच्या पत्नीला व शाखाखाना जाण्याची पद्धत होती
असें दिसत ... ३८९

श्रुताचा आत्मा अमरत्व आहे व मरणोत्तर स्थिति
ही देहयुक्त स्थिति असते अशी समजूत होती. आत्मा
शरीरावर करतो ही कल्पना केवळ धीवरूपानेंच ऋग्वेदात
सापडते. ... ३९०

श्रुताचा आत्मा शाश्वत प्रकारच्या स्वरूपांत जातो,
आत्मा घुलीजात गमन करतो वेदा तो आपल्या घरी
परत येतो अशी कल्पना आहे. ... ३९१

नितर आणि यम राहतात ती जगा आकाशाच्या
मध्यभागी आहे, कडक तपश्चर्या करणारे, स्वर्गदत्त प्राण
देणारे भीर व यशांत उदारपणानें दक्षिणा देणारे याना
स्वर्ग निळतो, स्वर्गामध्ये श्रुताला आनंदमय जीवनकाल
लामतो. ... ३९२

इहलोकीं वेनेच्या दुष्कामांदल पुण्या लोकीं शिक्षा
निळते ही कल्पना प्राक्कालापूर्वी पट्टपणे स्पष्ट झालेली
नाही. नरक म्हणजे पृथ्वीसारखी भमगारा लोकांचाच
राष्ट्रा आहे अशी नाही तर तत्कालीनाची कल्पना असावी. ३९३

नरकात यातना भोगण्यास जाण्यासंबंधी कल्पना
भारतात उत्तरकालीं उद्भवली. ... ३९३

जे पुण्यशील मृतलोड विसर्गात स्वर्गांत असतात
त्यांना पितर हें नांव आहे. पितराचें अन्न म्हणजे त्यांना
दिडेले वली होत. पितर हे अमर आहेत. देवांचा मार्ग
व पितराचा मार्ग हे वेगळे आहेत. ... ३९४

सुरासंपन्न श्रुताचा मुख्य यम होय. लाला श्रुताना
राजा म्हटले आहे, देव म्हटले नाही. ऋग्वेदातील यमाची
थोडीफार भीतीच वाटत असावी. यम या शब्दाचा ऋचे-
दात जुळें असा अर्थ आहे. यम हा यमीचा जुटा भाऊ
होता. अवेस्तामध्येहि यम अखून त्याला जुडेपणाचा अर्थ
आहे. यम हा पुरष निरनिराळ्या लोकांच्या परंपरागत
कथात आढळतो. ... ३९५

प्रकरण १५ वें.

प्राज्ञणोक्त व सूत्रोक्त यशसंस्थेचे वर्णन.

यशाची पूर्ण कल्पना देण्यास निधीचें ज्ञान अवश्य
आहे. सोमयागाची माहिती झाली म्हणजे एकंदर यशसं-
स्थेच्या बऱ्याच भागाची माहिती होते. कारण इष्टि, पशु,
सोमयाग व चपन हे जे यागाच्या प्रवारांमध्ये मुख्य-
स्वरूपबोधक प्रकार आहेत त्यांची इष्टि व पशु हे सोम-
यागात येत अमुन चपन त्यास जोडता येतो. सत्रामध्ये
दादशाह कर्तृत्वाच अनुष्ठान आणून पाहून अनेक
दिवस चालविण्यात येत. ... ३९६

अग्निद्योम सोमयागात प्रथम अनुष्ठानाप्रभ, कतिच-
नियमण, कतिजाचें स्वागत, अग्निसमारोप व यशम-
नवेश, प्राग्वश मद्य, अग्निसापना, दीक्षणीयेष्टि, प्राय-
णीयेष्टि, सोमजय, आतिथ्येष्टि, उपमरिष्टि व प्रवर्तो-
दासन हे निधी होतात. ... ३९७

नंतर अग्नीषोमीय यज्ञास सुरुवात होते. त्यास अग्नि-
प्रणयन, हविर्धानमद्य, अग्नीषोमीय मद्य, बैमान होत,
अग्नीषोमप्रणयन, पशुपुरोडायाग व अग्नयाग, व वसती-
वरीरीष्टा हे निधी आहेत. ... ३९८

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे सवतीयेदनीं प्रातः सवन,
दधिमद्यचार, अग्न्यचार, सवतीयेपशु, शुक्रामि-
प्रचार, कृत्तुप्रहप्रचार, माध्यन्तिसवन, रिपुद्रोम,
वृत्तीवसवन व पक्षीसंयाह हे निधी होऊन अग्निद्योमाचे
अनुष्ठान समाप्त होत. ... ३९९

सत्रापेक्षा लहान या अग्निद्योमापेक्षा मोठे असल्या
यज्ञाचे अग्नीन व व्यूट असे दोन प्रकार आहेत. त्यांची
अग्नीन प्रकारात दित्रात्र, (गर्ग) त्रित्रात्र, (आग्नेय)
चतुर्दश, पचरात्र (विशिष्ट सर्वश्रुतिप्राप्त) पञ्चरात्र,
सप्तरात्र, अष्टरात्र, नवरात्र, दशरात्र (प्राजापत्य), एकाद-
शरात्र व द्वादशाह हे दण येतात. ... ४००

यशसंस्थेने प्राचीन वाच्य चित्रण देवूत आपणास
देवांचा भौतिक व सारकृतिक इतिहास निश्चिन्नात
सादित दिले. ... ४०१

ग्रंथशुद्धि.

ग्रंथ संक्षेप.

पाग	कॉलम	ओळ	अधुद्ध	शुद्ध
१२	२	१	प्रकरण १० सें.
				वैदिक वाक्य, द्वाद्वाण
				जाति आणि यज्ञसंस्था.
१५	१	३६	प्रकरण ११ सें.
				विषयान्तर-वेदोक्त इति-
				हास व आख्यायिका.

मुख्य ग्रंथ.

३	१	३८	जाति	जात
१०	१	२४	यजुर्मय	यजुर्मय
१०	१	३९	जाणतो पण तो	जाणतो तो
१६	१	६	वरील	व्या सूत्रवरील
२९	२	२४	इत्यादि ले फणी	इत्यादि फणी
३४	१	३४	जनासा	जनास
३४	१	३३	गुहा का:	गुहाकः
३९	१	८	द्या:	द्यः
४०	१	३८	१११ व्या कचेवरील	१११ व्या. कचे-
				वरील भाष्य विरहित इत्याद्या विधानाची निसंगत आहे (संवादक).
४४	२	२५	रिचिच्या*	रिचिच्या* विचिद्रहेव
४४	२	२८	आहे. १मी	आहे १. मी
५१	१	४	पद्याचें	पद्याचें
५९	१	६	अपसराचा	अपसरांचा
६०	२	३५	अपसरणमय	अपसरणमय
६४	२	३५	हुंदमे	हुंदमे
६९	१	६	पूणन्	पूणन्
७०	२	३९	Vicissitudes	Vicissitudes
७१	२	३६	अथर्ववेदाला	अथर्ववेदाला
७३	२	३१	याठिकाणी संहिता या शब्दापेखगी संहिता	
८५	१	३१	द्वाद्वाण व आरण्यक अर्जे वाचावें.	
७९	२	२	ला	हा शब्द गाळावा.
८७	२	४१	इमीच्या	इमीच्या
८९	१	४१	न्यतिरिक्त	न्यतिरिक्त
८९	२	८	करणावरच	करणावरच
९१	१	६	पादरा व काळा शेळी	पादरा बोकळ व काळी शेळी
१०६, २		५	चांमध्मे	चांमध्मे
११०	२	१०	उपधान	उपधान
११२	१	५	धर्मशुशान्दान	धर्मशुशान्दान
११५	१	६	महापावत	महापावत
१२०	२	७	प्रोपावत	प्रोपावत
१२५	२	१७	आकाराच्या	आकाराच्या
१२२	२	७	व किंवा	किंवा
१४४	२	६	चातुर्वेपमिन्द्र	चातुर्वेपमिन्द्र
१४४	२	६	रुद्रा	रुद्रा
१४५	२	४१	पूर्वव	पूर्व वं

पाग	कॉलम	ओळ	अधुद्ध	शुद्ध
१४६	१	२४	मोठ्या धान्यपात्रांना	मोठे धान्यपात्र
			काय म्हणतात ?	कोणते ?
१५०	२	२१	अर्वाचीना	अर्वाचीन
१५०	२	२५	अथ हा ग्रंथात	हा ग्रंथ
१५०	२	३४	पंचिकेच	पंचिकेत
१५५	२	२०	अग्निहोत्रहवन्या	अग्निहोत्रहवनी
१६७	१	३	उठक्या	हलक्या
१६९	२	४०-४४	हा शब्दात्ता मूळ...	हा उपनिषद्
			विषय असा झाला	याशी सद्गता
			इतिहासाचा शब्द आहे. घाचा मूळ अर्थ सभा किंवा परिषद्	
			असा आहे. पुढे घाचा अर्थ विद्यालयात किंवा संमेल दिलेल्या	
			व्याख्यानांचा विषय असा झाला (Reading a kolleg	
			'hearing a kolleg')	
१७२	२	२९, ३९ व ४२	सरव	ससरव
१७३	२	३९	उपनिषदाप्रमाणेंच	उपनिषदांमध्यें
१७५	२	४१	त्याच्या आत्म्याशी	त्या आत्म्यापाशी
१७६	२	१	त्याचा	हा शब्द गाळावा
१८२	१	८	धर्मवाक्याचा	धर्मवाक्याचा
१८८	१	...	मेषसंपात	वसंतसंपात
१९९	१	१४	चतुरात्र	चतुरात्र
२२५	१	२	आसिक	आसीक
२२५	२	२५	असले	असला
२३०	२	४३	जाडे	जुळे
२३१	२	३९	प्रवीनें	पतीनें
२३८	२	६	महापीनी	महापीनी
२६२	२	१७	आहे	आहे त्या दृष्टी,
२६२	२	३८	इत्रापुढें	इत्रापुढें उभे
२६६	२	८	चालवून	चालवतो व
२६८	२	१७	कचेंच	कचेंच
२७१	२	५	व (१०, १२, २, २)... (१०, १२, २, २) व	
			(६, ५१, १५)	... (६, ५१, १५).
२७१	२	२०	२७	२१
२७१	२	२१	१.१००, ५	वाक्याच्या शेवटी
				वाचावें.
२७१	२	२७	होते,	होते, कारण
२७७	१	७	बाच	चवथ्याच
२७७	१	२०	मिरिज्युस	मिरिज्युस ज्या
२७७	१	२६	(३)	हा आंकडा
				गाळावा.
२७७	२	१४	'सान'	कायदे (याम=
				कायदे-पेर)
२७८	१	१	जगदुत्पादानां	जगदुत्पादानामध्यें
२७८	२	३४	परितोषकें	परितोषिकें
२७९	२	३४	सर्गाच्या	सर्गाची
२८०	१	२७	असत० या समजु-	असत, हा सम-
			तीस बोधक	जुतीच्या दर्शक

पान	कॉलम	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२८०	२	४०	प्रेमळांतला प्रेमळ बाबा-प्रेमळांतल्या प्रे- सारखा	मळ बाबासारखा
२८१	१	१५	(२.१५,५;४.३०,१७) (२.१५,५;४. ३०,१७;६.४५,१) मध्ये	(६.४५,५;५.३१,८) (५.३१,८) मध्ये
२८१	१	१७	तुर्वीति	तुर्वीति
२८१	१	२०	तुर्वीति	तुर्वीति
२८१	२	१	२.१३,१२, २.१३,१२;	२.१३,१२;
२८१	२	३	(२.१५,७) (१३,१२; (२.१५,७; ४.३०,१६ ताडून पहा) (१३,१२;४. ३०,१६ ताडून पहा.)	
२८१	२	२६	त्याच्या हाती ते	आपल्या हाती तो
२८४	२	१६	असें म्हटलें आहे.	हे शम्भू गाळावे.
२८४	२	१८	या." या" असें म्हटलें आहे.	
२८६	२	३२	मित्रासह	मित्रावरुणां
२८७	१	७	य	कावतात व लाला
२८७	१	८	टाकण्यास लावतात;	टाकतात;
२८८	२	७	कृतावान्	कृतावन्
२९०	१	३९	देवतेला	देवतेला
२९२	२	४३	आपल	आपल
२९३	२	५	सहसः द्युत	सहसः द्युत
२९५	१	३३	उरिपित	उरिपित
२९५	२	१३	दुष्ट	दुष्ट
२९८	१	३३	उशनस	उशनस्
२९८	२	३८	कल्पवाहन	कल्पवाहन
२९९	१	१३	हें नांव कल्पेदांत	हें नांव कल्पेदांत
			अग्नीलाच दिले—	
			असून तें कल्पेदांत झुमारे	
२९९	२	८	प्रकारची देणगी	प्रकारच्या देणग्या
२९९	२	१५	अतिथीच्या	अतिथीच्या
३००	१	३३	आपठि	सतति
३००	२	१७	अज	अज
३०१	२	३	येतो,	येतो (क. ९, ८६, ४२)
३०१	२	१३	नराशंस, देवानामशंस	नरां शंस, देवा- अशीं रूप नां शंस असे प्रयोग
३०१	२	१४	२, ३४;	२, ३४, ६
३०२	१	२३	पितु, म्हणजे पैय पितु म्हणजे पैय	
			(क. १, १८) (क. १, १८७),	
३०२	२	१	सु	सु
"	"	२४	कालपिंगट	काल, पिंगट
३०३	१	४२	खच	खच
३०५	१	२४	क्रंद	क्रन्द
३०५	१	२४	बास	बास
३०८	१	२७	पश्यां	पश्यां
३११	२	२२	सोमानें	सोमाणी
३१२	१	३५	रितीनें	रीतीनें
३१४	२	५ व ७	शतपथब्राह्मणांत शतपथब्राह्मणांतिल.	

पान	कॉलम	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३१५	१	१३	अमेपरसंत	अमेपरसंतमध्ये
३१६	२	११	अभि आणि यश उपा, अति आणि य	यामागें उपा. यांच्या प्रमाणे.
३१७	१	२१	चेटके	तो चेटकिणी
३१७	१	२५	त्याकडे	याकडे
३१७	१	३९	आटे.	आटे व
३२०	१	३५	करमाद	करमाद्
३२२	२	१९	सपशुनगाचा	अहीचा
३२६	१	२९	दाहा	दाहा
३२७	१	४	वर्णिलेले	वर्णिलेली
३२९	१	१४	या कमेची	याशी
३३२	२	३१	अंतकरणें	अंतःकरणें
३३२	२	३७	कालीन मातरिभन् या काली मातरिभन्	
३३३	१	१९	भ्रांषात	भाषात
"	"	१४	अपोदेवीनीं	आपोदेवीनीं
३३७	१	६	व्यापिले आहेत	व्यापिलें आहे
३३७	२	३०	ही	ही त्याची
३३९	१	३९	सौधन्वान	सौधन्वन
३४०	१	२६	मसेलेला	मसेलेला
३४१	१	४	सौधन्वान्	सौधन्वन
३४१	१	२१	तसतसा	तसतसा
३४४	२	२	जोडदेवता	जोडदेवता
३४७	१	६	सुय	सुय
३४८	१	१५	उत्पयन	उत्पयन
३५३	२	४०	स खाव	सदस्व
३५५	१	१३	पृथ्वीच	पृथ्वीचा
३५५	१	२४	दुर्वाधनां	दुर्वाधनाच्या
३६४	१	३५	उश्वीर्वाहिरै	उश्वीर्वाहिरै
३६४	२	२६	(नामकपात्रात)	(नामक पात्रांत)
३६४	२	३९	द्रष्टृकदति	द्रष्टृकदति
३६५	१	१४	यवाशिर	यवाशिर=
३६६	१	३६	पीतये ।	पीतये । ४, ७, ५.
३६६	२	११	या प्रत्येकानी	यांपैकी प्रत्येकाने
३६६	२	२५	लिष्टकृत	लिष्टकृत
३६६	२	१४	दहि	दही
३६८	१	२५	दिसतें	दिसतें
३६८	२	३	देवपत्नी	देवपत्नी
३७०	१	४	अशी	हा शम्भू गाळावा.
३७१	१	३७	दुग्धमिश्र	दुग्धमिश्र
३७१	१	३४	पृष्टदाज्य	पृष्टदाज्य
३७२	७	१६	०	५
३७२	७	१७	५	३
३७२	७	२८	१	०
३७२	९	२२	०	१
३७४	१	२१	१४	४४
३७९	२	५	शमस्त	शमस्त
३७९	२	२०	वरिळी	वरिळी

पान	कॉलम	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३८१	२	२१	बलो	बज्रो
३८२	२	२६	मनीषिणाम्	गृष्टाणाम्
३८३	१	०९	वत्तेष्विनातन्ते	वाय एभिनाचते
३८३	१	३६	रेवतीनीवधन्या	रेवतीर्जावधन्या
३८५	१	००	प्रविदि	प्रदिमि
३८५	२	१२	वीज्यस्त्रा	वीज्यस्त्रा
३८५	२	३०	गविष्टिपु	दिविष्टिपु
३८६	१	१३	जाय त	आयात
३८६	२	१०	चक्रवास	चक्रवासो
३८६	२	२१	पेया	पेया
३८७	१	१	इतेना	धृतास्या
३८७	१	२४	अतो	अदि
३८७	२	११	इत्सुवच	इत्सुनवच
३८८	१	४४	रणाची	करणाची
३८८	०	२०	धरजे	धरते
३९०	२	१०	जनामध्य	जलामध्ये
३९६	२	६	क्रुमध्य	क्रुमध्य
३९७	२	३८	वसमिला	तो वसमिला
३९९	१	२१	कपट	करपट
४०३	२	४४	दरेक	दरएक
४०५	१	१६	भूखर	मुखर
४०६	२	४०	९	१०
४०७	१	१	२०	हा आकडा गाळावा
४०७	१	२३	असे	असे ज्यास
४०७	१	३५	सज्जोल	सज्ज

परिशिष्ट.

९	४	२ ।	वाजिन ।
९	४	२०	सुख त	सुख...त
९	४	२३	स्वस्तिया ॥	स्वस्तिया... ॥
१०	४	६	अशियाविरूपा-	अशिया वा.....विरू.
१०	४	२४	धातधा	धाताधा
१०	४	३१	इदस्ववीर्या-	इदस्ववीर्या-
१०	४	४४	अतिनिहो	अतिनिहो
११	४	११	रेषि	रेषि
११	४	१८	प्रणापानी	प्राणापानी
११	४	३८	णिषा	णिषा
१२	४	५	अनन्यासो	अनन्यान्तसो
१२	४	६	धनश	धनश
१२	४	७	महि...एषा ।	महि...एषा ।
१२	४	१६	युत मच्छ	युतस्यच्छ
१२	४	२०	सहो	सहो ।
१२	४	२०	प्रतिमा सते	प्रतिमा...सते
१२	०	३१	एरोवोदे	एरोवोदे
१२	६	१९	पाकमात	पाकनमात
१२	४	११	दिगया	दिगय ।
१३	४	२९	गच्छ	गच्छा

पान	कॉलम	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१४	०	९	पोशु	पोश्व
१४	१	३०	अ	इ
१४	१	३२	अ	इ
१४	१	३४	अ.	इ
१४	५	१४व१५	मा. ७.७,१५	मा २७,१५
१४	५	मा. २७,१५		२.७,१५
१५	८	९	गमा सावा	गमात्सावा
१५	६	१३	रयश्चदिव	रयश्च..... ॥ दिव
१५	४	२१	यावने	यवने
१५	४	३३	विशति	मिदपति
१६	४	२९	मन्ववेका	मन्वेका
१६	४	३५	मन्दुभंगो	मन्दुभंगो
१६	४	३२	साधुपता	मोधुपता
१६	१	३२	आ	इ
१६	६	१०	श्रीतविधान	श्रीतविमोग
१७	४	३	मीमपेयम्	मीमपेयम्
१८	४	१	त्वामिमे	त्वामिमे
१८	४	३३	मध्वप	मध्वप
२१	४	२	अहत	अहता
२०	४	५	इन्द्रप	इन्द्रप
२२	४	३१	मुच्यु	मुच्यु
२४	६	४	प्रात्यापल	प्राजापल
२६	४	२४	उत्तम्या	उत्तमा
०८	४	३३	अक्षिपाथ	अक्षिपाथ
२९	६	२४	घृणलभ	घृणलभ
३२	४	३९	अगिरो रा	अगिरोभि रा
३३	२४	८९१०	अजोभाग	अजोभाग
३३	२४	१५११७	उरु	उरु
३४	४	२१	अग्निपात्ता	अग्निपात्ता.
३४	४	२३	उपहृता	उपहृता.
३५	४	११	ह मि	ह.....मि
३५	४	३४	तथानो	तथानो
३५	४	३८	नू	नू
३५	५	३२	ब्राह्मीद्विचक्र	ब्राह्मीद्विचक्र
३६	५	८	विश्वेदेवतेच्या	विश्वेदेव देवतेच्या
३७	४	२२	पिष्टदाने	पिष्टदाने
३७	४	२४	मश्तो	अश्तो
३८	४	१५	न	न
३८	४	१३	अ	आ
३९	१	९	इद्रो	इद्रो
३९	४	२२	अशुक्त.....पू	अशुक्त.... पू
४०	४	१	इन्द्रव	इन्द्र वय
४०	४	८	तिप्रथम	ति प्रथम
४०	४	१२	तिर्न.....	तिर्न.....
४०	६	३२	यागशक्ता	यागशील शक्ता
४०	४	२१	दिद	दिद

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

प्रस्तावनाखंड.

विभाग दुसरा.

वेदविद्या.

प्रकरण १ लें.

वेदांविषयी भारतीय दृष्टि.

आपल्या आणि राजप्रमाणे बऱ्याच युरोपीयांच्या सामान्य पूर्वेजांचे प्राचीनतमस्थितिबोधक वास्तवांतर्गत अवगण या नाराताने वेदांना जगाच्या वास्तव्येतिहासांत अग्रस्थान देणे जरूर आहे, ही गोष्ट युरोपीय पंडितांनीही कबूल केली आहे. आपणां हिंदूंचे ज्ञान, विचार व भाषना यांग वेदां-मुळेच निश्चित स्पष्ट आहेत. ज्ञान क्रियेक द्वार वर्ये बोध्यरूपि भारतीय वेदांमार्गात ईश्वरी दाखी मानीत आहेत. 'वेदवाक्य' याचा अर्थ वाच होतो हे महाराष्ट्रियांग तरी सांगायला नवी. वेद हे भारतीय यादवयांत प्राचीन-तम अगत्यामरणांत भारतीययांचा आध्यात्मिक जीवनक्रम व संस्कृति यांमध्यांचे वयाचे ज्ञान वैदिक यादवयांत गति करून येतल्याविषय मिळणार नाही. तसेच वेदमार्गीन परिधिनिष्ठाना आख्यायिका व पूर्वस्थितिवोधक वेदांतर्गत अवरोप समजून घेतल्याविषय आपल्या वापदायाची माहिती आपणांग होणार नाही हे जाणून वेदांविषयी पूज्युद्धि वाचणार्हे हे आपले कर्तव्य आहे ही गोष्ट मुनिदित युरोपीय शोळां लागते आहेत.

वेद व यौद्ध संप्रदायः—तीन व जपान येथील पंडितांसहि वेदांमार्गात अवरोप आहे; कां की, वाद संप्रदायाची जन्मभूमि हिंदुस्थानच असल्याने, वेदांच्या माहितीच्या अगारांनी त्याहि संप्रदायाचे रहस्य म्हणजे इतिहासहितज्ञान यथार्थवर्णे करणे अवश्य होविले. नव्यांजलुने करले पाहिजे. पथिनेकडे तिला जोडांत 'जुना करार' समजल्याविषय 'नवा करार' समजणार नाही. त्याप्रमाणे वेदमार्गीन धर्म व वेदांन सांगितलेली तत्वे समजून घेतल्यापेसीन कोणत्या परिस्थितीतून या नवीन मताचा व धर्माचा उदय झाला हे समजणे अवश्य आहे.

वेद व कुराणादि अन्य सांप्रदायिक ग्रंथः—'वेद' या शब्दाचा अर्थ 'ज्ञान' असा असून नंतर झाला 'पवित्र ज्ञान' किंवा 'धर्मासंबंधी ज्ञान' असा अर्थ आला १ भा० दु०

असावा. मुसलमानांच्या 'कुराण' ग्रंथाप्रमाणे वेद हा एकच ग्रंथ नाही; वेद म्हणजे ख्रिस्ताच्या दामबल (अत्युत्तम भेट पुत्र) प्रमाणे 'मिश्रित' वालांत रचलेला ग्रंथसमूह नव्हे, वेद म्हणजे यौद्धांचा जो 'निषिद्ध' ग्रंथ त्याप्रमाणे केवळ अनेक ग्रंथांचा समूह नाही, तर वेद हे एक असे थोरले ग्रंथमार्गच आहे की, त्याची पूर्ण वाढ होण्यास कित्येक शतके लागली; अनेक शतकेपर्यंत हे वादग्रस्त पिढ्यानु-पिढ्या धुतिपरंपरेने चालत आले; व अखेरीस अतिशय प्राचीन काळीच पण त्या प्राचीन काळात वेदांच्या उत्पत्तीची आठवण पूर्ण सुस्पष्टावतना वाळ होटल्यामुळे जीस उत्तर-काळीनच म्हटले पाहिजे असा एका उत्तरकाळीन पिढीने वेद हे नित्य व अर्थाद्वय आहेत अशी समजूत करून घेतली; त्या उत्तरकाळात त्यांतील निषयहि अपरिचित होऊन वेदांचे अर्थाद्वयत्व व विखल मनावर ठसले. वेद हे एकाचा धर्मसंकेतच नव्हे, वेदिक यादवयांच्या टिकाणी हे आपले पूज्य ग्रंथ आहेत अशी जी युद्धि जनतेच्या मनांत उत्पन्न झाली ती पुष्कळ अशी आपोआपच उत्पन्न झाली व या पैलूक भावनेस विरोध वारल्याचे बहुधा कोणाच्याहि मनांत आले नाही.

वेदवादायाचे तीन वर्गः—आज ज्याला आपण वेद किंवा वैदिक वादग्रस्त म्हणतो त्यांत तीन प्रभारच्या ग्रंथांचा अंतर्भाव होतो. प्रत्येक वर्ग काही स्वतंत्र ग्रंथांचा झालेला आहे. परंतु या तीन वर्गांतील ग्रंथांची संख्या सारखी नाही. यांपैकी काही आज उपलब्ध आहेत, पण बरेच काळवडा झालेले आहेत. हे तीन वर्ग येणेप्रमाणेः—

(१) संहिता.—या शब्दाचा अर्थ संग्रह. यात सौतेन, प्राथना, मंत्रप्रयोग, आशीर्वादमक सूत्रे, यज्ञविधीसंबंधीचे मंत्र, अदिष्टात्यर्थ केलेल्या आर्चना, याचा अंतर्भाव झाला आहे.

(२) ब्राह्मणे.—ही ब्राह्मणे म्हणजे मोठमोठे गव'ग्रंथ आहेत. यांमध्ये वेदादिकांच्या कथा, यज्ञसंबंधी विचार, निरतिराख्या कर्तृवीक्षितांचे व्यावहारिक व आध्यात्मिक महत्त्व, असाय भाव येतो.

(३) आरण्यके व उपनिषदे—यातील काहीं ब्राह्मण प्रधाना जोडलेली आढळतात, व काहीं स्वतंत्र आहेत

संहिता व ब्राह्मण हा जो अधिक मेद वर दिला आहे तो सचयास मिळालेल्या नावावरून दिला आहे सचयास मिळालेली नाव आतील मजकुरावरूनच मिळाली आहेत मंत्र आणि ब्राह्मण हे दोन केवळ निरनिराळे सचय नाहीत, ते निरनिराळे पदार्थ आहेत मात्र संहिता अथवा मंत्र या जुडण्यात काही ब्राह्मण आले आहे, तसेंच ब्राह्मण या सचयात काही मंत्र म्हणजे संहिता आली आहे संहिता व ब्राह्मण हा नाव ऋग्वेद व शुक्लयजुर्वेद याच्या वाचतात बरोबर आहेत तेथे नावाने ओळखला जाणारा सचय व आतील पदार्थ यांचे ऐक्य आहे तसे ऐक्य कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय, वट, मैत्रायणीय, कापिल या शाखात नाही

उपनिषदात व आरण्यकात अख्यात राहणाऱ्या यति, सन्यासी वगैरे लोकांचे परमेश्वर, जगत् व मनुष्य या नयी सचयांचे विचार आहेत व भारतीयांचा प्राचीनतम तत्त्वज्ञान यात सापडते वेदांचा शेवटचा भाग म्हणून व वेदकर्मापासून होणाऱ्या अंतिम ज्ञानाचा समग्र म्हणून यास वेदात व साथ नाव मिळाले आहे

संहिता—पूर्वीच्या काळात संहिताची सत्ता बरीच मोठी असली पाहिजे ऋग्वेदाची वाचल संहिता नष्ट झाली आहे आज ऋग्वेद म्हणून ज्या संहिताप्रयास आपण उघडितो, त्याच ऐतिहासिक व शास्त्रीय नाव वाचलसंहिता आहे यजुर्वेदाच्या सुमारे १०१ शाखा होत्या त्यांपैकी आज फारच थोड्या शिष्ट आहेत तैत्तिरीय संहितेत शुक्राचा बहुतेक भाग आला आहे हीच गौड कळविण्या व मैत्रायणीया विषयी म्हणता येईल या संहिता निरनिराळ्या ऋष्यांच्या संप्रदायातून चालत असल्या पाहिजेत या संहितांपैकी बऱ्याचशा संहिता केवळ एकाच संहितेच्या भिन्न शाखा असून या निरनिराळ्या शाखात फरक आहे तो भिन्न प्रयोगातून केलेला असावा ज्यामध्ये विशेष करक आहे असा आन चार संहिता असून त्यांच्या एक किंवा अधिक शाखा उपलब्ध आहेत त्या वेगप्रमाणे —

(१) ऋग्वेदसंहिता—ऋग्वेद म्हणजे ऋचांच (खोन्नमय सूक्तांचे) ज्ञान (वेद=ज्ञान)

(२) यजुर्वेदसंहिता—(यजुर्वेदाची संहिता) यजुर्वेद म्हणजे यज्ञप्रयोगासवधीच्या मंत्रांच ज्ञान (यजु, बहुव यजुषि) या संहितेचे बऱ्याच अशांनी परस्परभिन्न असे दोन पाठ आहेत

(३) कृष्णयजुर्वेदसंहिता—हिच्या अनेक शाखा आहेत यातील महत्त्वाच्या म्हणजे तैत्तिरीय, मैत्रायणी व वट

(४) शुक्लयजुर्वेदसंहिता—वाजसनेयि संहिता ही या वेदाची संहिता होय तशीच वाचसंहिताहि प्रसिद्ध आहे

(५) सामवेदसंहिता—साम म्हणजे गाणी त्यांचे ज्ञान म्हणजे सामवेद व त्याची संहिता ती सामवेदसंहिता

(६) अथर्ववेदसंहिता—अथर्ववेद म्हणजे मंत्रतंत्र प्रयोगांच ज्ञान

या चार संहितांच्यामुळे सर्व भारतीय लोक चार निरनिराळे वेद मानितात आणि म्हणूनच 'वेदा' अस बहुवचन उपयोगिल जाते हे चार वेद म्हणजे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद हे होत ब्राह्मणे, आरण्यक व उपनिषदे हे प्रथ प्रत्येक वेदाच्या निरनिराळ्या संहितेशी व तिच्या अभ्यासाशी बद्ध आहेत यारी वेदांच्या संहिता म्हणजे मंत्र पृथक् आहेत एवढेच नव्हे, तर त्या त्या वेदांचे नाहण प्रथ, आरण्यक प्रथ व उपनिषद् प्रथहि पृथक् आहेत जसे—एतरेय ब्राह्मण ऋग्वेदाच, शतपथ ब्राह्मण शुक्लयजुर्वेदाच, छांदोग्योपनिषद् सामवेदाच, इत्यादि प्रत्येक संहितेच ब्राह्मण पृथक् असलेच पाहिजे, या की, यज्ञविषयक कार्य भिन्न आहे

वैदिक वाङ्मयाची व्याप्ति—वर सांगितलेल्या तीन वर्गांपैकी कोणत्या तरी वर्गात मोडणारा व त्यामुळे बोटल्या तरी वेदात अंतर्भूत होणारा प्रत्येक प्रथ 'वैदिक' समजला जातो याप्रमाणे वैदिक वाङ्मय म्हणजे विशिष्ट अध्यात्मविषयक, स्तुतिपर आणि प्रार्थनापर प्रथांचा समग्र होय 'मंत्रब्राह्मणयो वेदानामधेयम्' असे आपस्तम्ब, सत्यापाद वगैरे सूत्रकार म्हणतात हे प्रथ अर्थात निरनिराळ्या काळात झालेले आहेत परंतु या सर्वांना एकहपता आणणारी गौड म्हणजे श्रौतस्मार्त धर्मांचा पाया या सर्व प्रथावर मिळून रचिलेला आहे ही होय याचा व श्रौतस्मार्त धर्मांचा सचय यहुदीधर्म व 'जुना करार' किंवा क्रिस्तीधर्म आणि 'नवा करार' यातील सचयासारखाच आहे असे सांगितले म्हणजे आमच्या क्रिस्ती वाचकास समजेल ज्याप्रमाणे यहुदी व क्रिस्ती लोकांपवित्र शास्त्राला ईश्वरप्रीत प्रथ मानतात त्याचप्रमाणे ब्राह्मण आपल्या सर्व वैदिक वाङ्मयास साक्षात् ईश्वरप्रीत मानतात

वेदांचे ईश्वरप्रीतत्व (अपौरुषेयत्व)—क्रिस्ती लोकात जसा 'पवित्र लिखाण' असा शब्द आहे तसाच आपल्या पूर्वजांचा 'श्रुति' (ऐकणे) असा शब्द आहे आपले धर्मप्रथ ईश्वरास सांगितले व ऋषींनी एकले अशी भारतीयांची धर्मा आहे, आणि ही धर्मा विशेषत 'मंत्रश्रुत' हे विशेषण ऋषीस वाचल्यामुळे विशेष दृढ झाली आहे. ऋग्वेदसंहितेची सृष्टि एवढीच काय ती परमेश्वराची निश्चित असून तीच द्रष्टा ऋषीस दिसली असे नव्हे, तर वैदिक वाङ्मयातील अगदी शेवटला भाग जे उपनिषदय यातील प्रत्येक शब्दयुद्धा सध्यातीत ज्ञानाचा असून ब्रह्मदेवान

उच्चारितेला आहे असें मानीत असत. या मीठीची खात आपल्या दर्शनांच्या इतिहासावरून उत्तम पटल्यासारखी आहे.

वेदांचें प्रामाण्यः—तत्त्वज्ञानाचे निरनिराळे संप्रदाय इतर वायतीत एकमेकांपासून कितीहि भिन्न असले तरी, वेद हे ईश्वरप्रणीत (अपौरुषेय) मानण्यात व आपापल्या संप्रदायाची इमारत वेदांच्या-विशेषतः उपनिषदांच्या-आधारावर रचण्यांत त्यांची बिलक्षण एकवाक्यता आहे. आतां एवढे बरीच ररे की, या आधारभूत ग्रंथांचा अर्थ लावण्याच्या कामी या निरनिराळ्या संप्रदायांच्या सुस्थापकांनी आपापले निरनुगत गाजविले आहे व निमणीनें दाणे दिपावे त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञानावर हिंशिष्टाच्या प्रत्येक ग्रंथकारानें आपल्याला ह्या तेंबटाच भाग खातून उचलला आहे. वेदांचें प्रामाण्य मान्य न करणारे धोड देखील वेद हे मूळचे ब्रह्मदेवानें केलेले आहेत ही गोष्ट फकत करतात, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. मान त्यांचा असा आग्रह आहे की, माझ्यानीं वेदाच्या मूळ-स्वरूपांत फरक केल्यामुळे त्यांत आज श्वेतक दोष आढळतात. वेदांचें महत्त्व लोकांवर फार ठसले असल्यामुळे त्यांच्या तज्ञानांतून जेवढे मुडले मालीत. वेदांचा अर्थ एका दुसऱ्यानें प्रवृत्त झालेल्या मनुष्यानें आपल्या मतस्थापनार्थ फिरविला आहे, यरा वेदधर्म आम्हीच पाळतो, असा जेन ग्रंथकारांनी आपल्या पुराणग्रंथांतून उचलून केला आहे. हें सर्व सरे आहे, तथापि भारतीयांची वेदासंबंधीची विचारभिन्नता नष्ट झाली होती असें मात्र समजू नये. वेदांस मानणाऱ्यांच्या व न मानणाऱ्यांच्या वेदविषयक वृत्तींत बराच फरक आहे.

या वृत्तिभेदासंबंधी काहीं हिंशिष्टापूर्वी वेद व वेदस् या शब्दांचे वेदांत आलेले प्रयोग धाडून लावतून यांच्या अर्थासंबंधानें थोडासा विचार करूं.

वेदांत वेद हा शब्द शब्द नाही तर 'वेद' आणि 'वेदम्' असे दोन शब्द आहेत. वेद शब्द पुढिगी आहे व वेदम् शब्द नमुन्यासारखा आहे. वेद आणि वेदम् हे दोन्ही शब्द त्रिंदा पाडून शाले आहेत. या दोनही शब्दांचे प्रयोग सामान्यतः सर्व वेदांत आले आहेत. 'वेदस्' शब्दाचे अर्थ 'धन' व 'ज्ञान' असे दोन दिवाणी आले आहेत. सायणाचार्यांनी काहीं ठिकाणीं धन असा अर्थ घेतला आहे. काहीं ठिकाणीं ज्ञान असा अर्थ घेतला आहे. याकाचार्यांनी मात्र 'धननामानि' (विष्णु २.११०) या शब्दात्मिकतेक 'वेदस्' शब्दाचा उल्लेख 'धन', 'वेत्तः', 'विषः', 'वेदः' अशा तऱ्हेनें केला आहे. परंतु 'जातवेदम्' शब्दाची निरुक्ति वसिस्ताना 'जातिनिचः' वा जातिधनः' याप्रकारेच 'जातिधन', वा 'जन्मदानः' असेंहि म्हटले आहे. यावरून 'वेदस्' शब्दाचा ज्ञान' असा अर्थ याकाचार्यांसिद्धि मान्य होता असें दिसते. १४: संक्षिप्तमधून व ब्राह्मणांतून 'वेदस्'चा अर्थ 'धन' असाच प्यात येतो. परंतु अशीहि काही स्थले आहेत की, त्या ठिकाणीं 'वेदस्' शब्दाच्या अर्थ ज्ञान असाहि घेण्यात येतो. वरं मात्र सरे की, अशी स्थले कमी आहेत. लापेकी

काहींचा निर्देश करणें बावयें होणार नाही. उदाहरणार्थ, 'विष्वक्स्माद्वा अनुप्राये वेदस्त्वस्पर' (ऋ. २.१७,६) सायणाचार्यांनी या ठिकाणी 'वेदसः' याचा अर्थ 'उत्तरध्वानात्' असा केला आहे. त्याचप्रमाणे इट्टेहो वेदमेसा युष्मदीं नर-इतिजो जम्मुभि तानि वेदसा' (ऋ. ३.६०,१) या ठिकाणी सायणाचार्यांनी 'वेदसा' याचा अर्थ 'यसमाग्रापक-कर्मविषयकज्ञानेन' असा केला आहे. 'आस्य वेदः सिद्धिर्न इन्ति नम' (ऋ. ३.२५,७) येथे 'वेदः' या पदाचा 'ज्ञान वा धन वा' असा अर्थ केला आहे. बरील तीनहि स्थली 'विक्रियेन धन' (wealth) असा अर्थ केला आहे.

'वेदस' शब्दाचा 'धन' या अर्थानें प्रयोग पुष्कळ स्थली येत असल्यामुळे सर्व उल्लेख देण्याची आवश्यकता नाही. तथापि काहीं स्थळांचा निर्देश करितों. (ऋ. १०.२.७, २०; ८४, २; १९, १. ८-५५, १५; ८१, ७. १-७९, ५; १०१, ६. ७-२५, १; १९, १. ३-५३, १४. ५, २१२. अपर्व. ३-३१, २. ५-२०, ४; ७-२९, १. २०-५७, ६.) अर्धवेदवाली सखावाहि निर्देश वर आला आहे. परंतु गहत्याची गोष्ट ही आहे की, 'वेदम्' शब्दाचा 'ज्ञान' या अर्थानें शुद्धयुक्तेदांत स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे. तो यन असा—'पूषा नो यथा वेदस्त्वामसंभूये रक्षिता पातुः' अर्द्धयः स्युर्नये' (शुद्ध य. स. २५.१८) हाच मंत्र ऋग्वेदा-मध्मे १-८९, ५ या ठिकाणीं येतो, व येथे मान्यकार सायणाचार्यांनी 'वेदस्' या पदाचा अर्थ 'धन' असा केला आहे, परंतु शुद्धयुक्तेदांत मदींघटनें आपल्या भाष्यात 'शान' असा अर्थ दिलेला आहे. एकूण सायणाचार्यां, भिक्षिष व मदींघर यांच्या अर्थनेशामुळे हा शब्द अर्धवृद्धता संभारास्पद आहे यात शका नाही. वा शकेष्या मदिरावर सायणाचार्यांनी (ऋ. ८-८७, २) या ठिकाणी 'वेदसा' या पदाचा अर्थ 'पुरोडा-शादिल्लेखनेन हविषा' असा करून कळस चढविला आहे.

मूळ अर्थ 'धन' असा असून नंतरचा अर्थ 'ज्ञान' असा रूपका-मुळे होणे किंवा 'ज्ञान' हा मूळचा अर्थ असून रूपकामुळे 'धन' असा अर्थ घिरणे वा दोनटि किंवा शब्द आहेत. अगोदर शब्द व मग वातुशोधन अशी भाषावृद्धीची पद्धति असल्यामुळे व 'वेद' जाणणे (२ रा गण) व प्राप्त करून घेणें (३ वा गण) यांपैकी कोणत्याहि अर्थ उत्तराकांनी आला अशी रूपरत्ना निवडणाऱ्यांनी असल्यामुळे या दोहोंपैकी अनुकूल अर्थ मूळ होता असें सांगता येत नाही. अशा लुशारास्पद स्थितींत शब्दाचा मूळ अर्थ निश्चित अर्थ घेणे ही साभाविक प्रवृत्ति असल्यामुळे 'वेदम्' शब्दाचा धन असाच भिक्षिषनें अर्थ केला आहे, व सीमुकैच सायणाचार्यांनी बहुतेक ठिकाणीं वेदस्' शब्दाचा अर्थ धन असा केला आहे. 'वेदस्' शब्दाचा ज्ञान हा अर्थ घेण्याचें कारण 'जातवेदस्' शब्दावगील याकाचार्यांनी निरुक्ति असली असें पावतें.

आतां 'वेद' शब्दावद्द विचार करू. 'वेद' असा अकारांत शब्द ऋक्संहितेंत फक्त एकच ठिकाणीं येतो. तो मंत्र 'यः सुमिध्रा य आहूती सो वेदेन वृद्धाश मतो अस्य' ये नमसा स्वधराः (ऋ. ८. १५, ५) हा होय. येथे सायणाचार्यांनी 'वेदेन' वा पदाचा अर्थ 'वेदाध्ययनेन प्रत्यवेनेन' असा केला आहे. व आश्वलायनश्रुतयज्ञाकांनी प्राक्वज्रप्रसंसितं प्राग्गीच

हा मन्त्र अशाच अर्थानें घेतला आहे या मन्त्राचा अर्थ करितांना मंत्रसमुह्य वगैरे पाश्चात्य पंडित 'वेद' म्हणजे 'कुत्रमुष्टि' किंवा 'वेरसुणी' असा अर्थ करितात व ग्रिकिथनॅडि सायणाचार्यांचा अर्थ बरोबर नाही असा समर्थक वारणाशिवाय देवा मारून 'वेद' म्हणजे 'विधिविद्या' (ritual lore) असा अर्थ घेला आहे अशाच्या दृष्टीने पाहू गेल्यास वर उद्धृत केलेल्या 'वेदेन' या पदाचा अर्थ वेदमर्थी कोणतेंहि क्रूर किंवा वेदाध्ययन असा करिता येदल वेद शब्दाच्या प्रचलित अर्थानें बोधक वचन बरील शब्दाशिवाय दुसरें कोठेंहि नाहीं आणि या ठिकाणीं निश्चित ग्रंथ असा एकच अर्थ होतो असें रार्यानें म्हणता येत नाही मन ज्या वेळेस तयार झाले त्या वेळेस मंत्र आणि त्याच्या विनियोगाचें ज्ञान याच्या समुच्चयाचा बोधक शब्द नव्हता यात आश्रय नाहीं, तथापि निश्चित शास्त्रयसमुच्चयाला वेद हें नांव सहिता पूण होण्यापूर्वीच मिळालें होतें असें मान म्हणता येतल.

वेद आणि वेदस् या शब्दाचा क्रमवेद अथर्ववेद यातील उपयोगाचें कोष्टक

क्रमवेद	अथर्ववेद
वेद शब्दाचा उपयोग	
वेदेन ८ १९, ५ (सायण-वेदाध्ययनेन)	वेद ५. २०, ४, १०,
ज्ञानेन	१५, ३, ७, ७ ५७, १
	वेदस् १० ८, १७
	१९ ७२, १, ९८, १
	वेदा १९ ९, १२
	वेदा ४. ३५, ६

वेदस् शब्दाचा उपयोग

वेद १ ८१, ९ ७०, ५	वेद ४ ३१, २
१९, १	२०, ३७, १
३ ५३, १४	५७, ६
४ २५, ७, ज्ञान वा धन वा	
५ २, १२	वेद ७ २९, १
७ १५, ३,	वेदांसि ६ ६६, ३
१९, १	
८ ४५, १५,	
८१, ७	
१०. २७, १०,	
८४, २	
२९, ३	
वेदस २ १७, ६ (ज्ञानात्)	
वेदसा ३ १०, १	
८ ८७, २ (धन हविर्वा)	
वेदसा १ ८९, ५	

टीप - 'वेदस्' शब्दाचा ज्या ठिकाणीं अर्थ दिला नाही तेथे

बरील कोष्टकावरून वेदस् शब्द बरी पसल होत गेला आणि वेद हा शब्द त्याच्या ठिकाणीं पसलना म्यागित होत गेला हें सधज वटून येदल सामान्यतः बोलावपाचें तर असें म्हणतां येदल की, वेदसुत पहिला अर्थ धन, नंतरचा अर्थ ज्ञान, त्यानंतर वेद शब्दाचा घान या अर्थानें प्रचार, याप्रमाणे अर्थक्रम होऊन त्याच्या नंतरच्या बारी वेद या शब्दास नव्यात सामाचा समुच्चय असा अर्थ आला असावा

अथर्ववेदातील पुष्कळ बार्ने प्रहज अर्थानें वापरली आहेत त्याला उदाहरण देता येवीज त्यातील बारी उद्धृत करितों. 'यस्मिन् वेदा निहिता विश्वरूपा' (अथ ४ ३५, ६) त्याचप्रमाणे 'ऋतु साम यदमाक्ष हविरोजो यदुपरंम्'। एष मा तस्मान्महिहिनीत वेदं पूष्ट द्राचीपते (अथ ७. ५७, २) वा ठिकाणीं सायणाचार्यांनी 'एष वेद ऋतुसामयजुः रातम' असें लिहिलें आहे त्याप्रमाणें 'ये अर्वाद् मर्ष्य उत चां पुराण वेदं द्विर्दासंभितो घदन्ति (अथ १० ८, १७) 'ताम्यामुद्धृत्य वेदमय कर्माणि कृणुमहे (अथ १९ ६८, १) 'यस्माकोशादुद्धराम वेदु' (अथ १९ ७२, १) 'महां प्रतापतिर्भुता ह्योका वेदा संसृपयोऽमर्ष' (अथ १९ ९, १२) या ठिकाणीं 'वेदा' या पदाचा अर्थ 'चत्वार साक्षा वेदा' असा घेला आहे यावरून वर दिलेल्या क्रमवेदातील खरी (क. ८. १९, ५) 'वेदेन' या पदाचा अर्थ सध्या आपण वयास वेद असें म्हणतो तोच असावा असें निश्चित होतें

'विद्' या धातूचा आणि विद् या धातूशी संबद्ध अशा शब्दाचा उपयोग क्रमवेदातील ज्या वाक्यात दियून येतो तीं वाक्ये आम्ही खाली देत आहों (खर गाळके आहेत)

१ ११, ६ विदुहे तस्य वारव (विदु जानन्ति, विद् जाने लट्)
१ ११, ७ विदुहे तस्य मेधिरा (जानन्ति)
३ ५५, १८ प्रनुरोचाम विदुरस्य देवा (जानन्ति)
२ २३, १६ हदि इहस्पते न पर साधो विदु (जानन्ति)
१ २०५, २ विस (स्तोत्र)
१ १८६, ८ विदा कामस्य वेनत (विद=लभयत प्रयच्छेत्यर्थ)

७ ७२, २ समानो वन्धुस्त तस्य विसम् (विस जानीतम्)
८ ९२, ११ उदिता यो निदिता यो वेदिता (वेदिता=वेत्ता=ज्ञाता)

४ २१, ८ विद्वत् गौरस्य गवयस्य गोहे (विद्वत्=लभयत्)
९ ६८, ९ पुनाम इन्दुर्वैरिवो विद्वत् मियम् (विद्वत्=लभयति प्रयच्छतीत्यर्थ)

चद्विद्वत् शर्यणावति (विद्वत्=अक्षासीत्)

५ २९, १ राषस्यो विद्वदसो (विद्वदसो=लभयन्)

१ ३१, १ तव गवे वयसो विघ्ननापस (विघ्नन्=शान)

५ ४८, ५ न तस्य विघ्न प्रपल्लता वय (जानीम्)

१० ८८, २८ वृष्टामि व वयसो विघ्ननेक (विघ्ननाय)

२-१,६ सैनानीयेन सुविद्वद्भ्यो अने (सुविद्वद्=सुप्रभ))
२-१,१८ निराख्या राजान सुविद्वद् कञ्जते (सुविद्वद्=सुप्रभ)
२-२४,१० वृद्धरते. सुविद्वद्भाणि राध्या (सुविद्वद्भाणि सुवृ
लभ्यन्त्यानि सुविद्वद् धन भवति इति यावत्.)

२-२-३ तथैव वेद्यं शुक्ररोचिषम् (वेद्ये धन तस्ये दितम्)
'विद्' म्हणजे जाणणे किंवा ज्ञान असणे अशा अर्थाची वाच्ये अनेक आहेत आणि वेद, विद्वन्, विद्वात्, विच इत्यादि अनेक रूपे दोन्ही अर्थांची जुळविण्यायोगी आहेत. यावरून एवढे मात्र निश्चितपणे म्हणता येईल की, दोन्ही अर्थ एका जुने आहेत. 'विद्' भातूचा जाणणे या अर्थानेच उपयोग ज्यात आहे असे उतारे अधिक आहेत. वेद याचा पहिला अर्थ ज्ञान न करता धन केला तर 'विद्' भातूचा अनेक अर्थावरून निघतेला निर्णय लागू होणार होता नाही. असा हा 'वेद' शब्दाच्या अर्थानुसारचा परस्परविरुद्ध पुरावा पुढे ठेवून आम्ही ओकले होतो.

आता मध्यप्रणालीक काही विशेष स्थली 'वेद' या पदाचा अर्थ 'दर्शयिजल' किंवा 'वेदस्मृती'सारखे स्पष्टता करण्याचे मागून असा करण्यात येतो याचे उदाहरण मीमांसते प्रासुल्याने येणारे 'वेद कृत्वा वेदिं करोति' हे वाक्य होय. येथे 'वेद' पदाचा अर्थ 'कुशमुद्रिनिमित्त पशव' असा करितात. व याच अर्थाने शुद्धयजुर्वेदातही एक मंत्र आला आहे तो पुढीलप्रमाणे —

'वेदोसि त्व देव वेद देव्यो वेदो भव' (या स.२,२१) या ठिकाणी 'वेद' या सर्वोपनाचा अर्थ 'कुशमुद्रिनिमित्त पशव' असाच मदीपराने केला आहे, पण हे विधान कुशमुद्रिवाचक अनेक असे सात्रीने म्हणता येत नाही. जुने मंत्र नम्या कामास लावताना अर्थ निरविण ही क्रिया बारवार दृष्टीस पडतेच. मदीपराम देखील या मंत्रार्थासाठी 'वेद' या शब्दाचे दुसरे अर्थ देणे अवश्य वाटलेच. 'वेदोसि' या ठिकाणी वेद शब्दाचा अर्थ 'प्रवीर' असा घेतला आहे व 'वेदोभव' याचा अर्थ 'शापरो-भव' असा देला आहे. व 'वेदेन रूपे व्यापिन्नसुतासुतो प्रजापति' (वा. स. ११,७८) येथे 'परिज्ञानेन वैपिण्या वा' असा अर्थ देला आहे.

या बरीच साव पुराव्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, 'वेद' हा शब्द ऋग्वेदात शब्दाच्या अर्थाने निश्चित रीतीने वापरण्यात येत असे असे दिसत नाही. शुद्धयजुर्वेद व अथर्ववेद यांच्यावेळी मात्र वेद शब्दाचा निश्चित अर्थ प्राप्त झाला होता असे दिसते. ऋग्वेद व सामवेद आणि शुद्धयजुर्वेद व अथर्ववेद यांना मध्यकालीन अग्न्याग्नी जी तैत्तिरीय संहिता किंवा ब्राह्मण सामर्थ्ये 'वेद' शब्दाचा अर्थ 'दर्शयिजल' किंवा 'मार्गनी' असाच फार वेळा येतो ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. 'वेद' शब्दाचा अर्थ निश्चित झाला नव्हता हे या मोदीवरून सिद्ध होते

अथर्ववेदकाही वेदपत्राचा अर्थ पूर्ण निश्चित झाला वात नका नाही. 'वेद विज्ञानमग्निने वदन्ति' (अथ. १०.८.१७) हा तैत्तिरीय आरण्यकातील मंत्र अथर्ववेदसंहितेत आला आहे ही गोष्ट फार लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. यावरून तैत्तिरीय संहिताकार्या वेद शब्दाचा अर्थ निश्चित झाला नव्हता असेच सिद्ध होणे विशेष संभवनीय दिसते. ऋग्वेदकालापासून कमाने

पदात आल्यास 'वेदस्' या शब्दाचे प्रयोग कमी होत चालले आहेत व 'वेद' या शब्दाचे प्रयोग वाढत चालले आहेत असे दिसून येईल.

शुद्धयजुर्वेद व सामवेद यांमध्ये 'वेदस्' हा शब्द फार प्रचलित ठिकाणी येतो व त्याही ठिकाणी ती कच्चा ऋग्वेदातीलच आहे. शुद्धयजुर्वेद म्हणजे जुनी निवडलेली वाच्ये. त्यामुळे लक्ष्म्या घेतलेल्या मंत्रात 'वेदस्' हा शब्द एक वेळा आला या पुराव्यावरून नाही एक सिद्ध होत नाही सामवेदात मोठ्यात मोठ्यात ऋग्वेद म्हणून ही कच्चा पडित आहे. परंतु सामवेदाचा स्वतंत्र रीतीने विचार करण्याचे कारण नाही, कारण बाल्यवृद्ध्या तो वेद स्वतंत्र झाला नाही.

आता सध्या काही प्रचारात असलेले ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद हे जे शब्द लासवणी विचार करू. या सामासिक पदातील वेदशब्दाचा ऐतिहासिक विचार बर झालाच आहे व लासवून पुष्कळ काळपर्यंत वेदशब्दाचा अर्थ निश्चित होता असे भासत नाही उलटपक्षी, कच्, यजु व साम या पदांचा अर्थ मात्र निश्चित होता बाबतच संशय राहत नाही. सामान्यतः 'ऋक्' शब्दाचा अर्थ ह्यादि, मंत्र व श्रवित् असा येतो. ऋग्वेदातील बार्धा सलावरून मंत्रकाराचा ऋग्वेदच उद्दिष्ट होता किंवा छन्दोबद्ध भागच विवक्षित होता असे म्हणावयास हरकत दिसत नाही. उदाहरणार्थ, 'ऋच. सामानि जग्धिरे' (ऋ. १०.१०,९) 'आ कचो गिर सुप्रतय.' (ऋ. १०.११,१२) त कच कामयन्ते (ऋ. ५.४४, १४-२५) कच्चा मित्र हवान्ते (ऋ. ५.६४,१) ही स्थले पाहिली असता ऋक्, यजु, साम वा शब्दाबद्दल त्याचा निश्चय झाला होता अशी खात्री पडते.

वेद बरीच शब्दाच्या अर्थासंबंधाने इतरा विचार झाल्या-नंतर आता वेदविषयक वृत्तिवेदाच्या विवेचनाकडे वळू.

वेदाचे महत्त्व भारतीय समाजास काय होते हे जाणण्या-साठी याविषयी प्राचीन ग्रंथांकरांच्या मंत्रात व प्रत्यक्ष वेदांत काय मते दृष्टीस पडतात हे पाहू. या कार्यासाठी जे उतारे येथे आम्ही देत आहो त्यावरून वेदाविपरी अत्यंत आदाराबरोबर विचारविमिश्रित भारतीय समाजात पूर्वीपासून होते ही गोष्ट स्पष्ट होईल

प्राचीन काळी विचाराचे अनेक प्रकारचे निष्ठ प्रवाह दृष्टीस पडतात. कथ्यात्माचे महत्त्व गाताना कोणी वेदपाहिल्या गौणत्व देई, वेदापेक्षा काही भाग पौरुषेय होता असा तत्वेच मतही मधून मधून कोणी व्यक्त करी, कोणी विशिष्ट मताची किंवा देवताची प्रतिष्ठा गातेवेळी वेदांवरही शिरोवे दावी, आणि कोणी वेदाची प्रतिष्ठा गाऊनही त्याच्याबरोबर आपला आवडता विषय अभ्यासिला पाहिले असे प्रतिपादी. येणेप्रमाणे सर्व-सामान्यपणे पूज्य बुद्धि जरी व्यक्त होत असे, तरी अनुयायी म्हणविणारांनीही आपली बुद्धि अदेने मंद होऊ न देता वेदाविपरी आपले विचारसातत्य कायम ठेवले होते असे दिसते.

प्राचीन काळाकडे नजर फेकण्यापूर्वी आणि वेदविषयक प्रति शोधण्यापूर्वी आपण एक गोष्ट समजून घेतली पाहिजे ती ही की, ऋचास, सामास आणि यजुस वेद हे नाव जरासे उत्तरार्वाचीच मिळाले यासाठी अत्यंत प्राचीन काळी वेदविषयी भारतीयच मत पहावयाचे म्हणजे ऋचा, सामे व यजु याजविषयीचे त्यांचे मत पहावयाचे

निरतिराख्या काळी भारतीयच्या मनात असलेली वेदा विषयीची भावना दाखविण्यासाठी जे उतारे वाक्याचे त्यात अंशस्थान वेदाच महत्त्वस्थापन ज्या काळात होत होत त्या काळातील वाक्यास दिले पाहिजे

वेदाच श्रेष्ठ वर्णावयाचा एक प्रकार म्हटला म्हणजे त्यास श्रेष्ठ उत्पत्ति देणे जगदुत्पत्तीबरोबरच वेदोत्पत्ति झाली अशा कल्पना वेदातच दिसतात ऋग्वेदाच्या पुरुषसूक्तात असे वर्णिले आहे की, सर्वात्मक अशा विराट् पुरुषास पशु म्हण त्याचा देवानी जो यज्ञ केला त्यापासून ऋचा, सामं, छंद व यजु उत्पन्न झाले (*तस्माद्यज्ञासर्वं हुतं ऋचं सामानि जज्ञिरे। छदासि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्संजायत) पुरुषसूक्ताखेरीज वेदाच्या उत्पत्तीविषयी ऋग्वेदात इतरत्र कोठेही उल्लेख आढळत नाही

अथर्ववेदात जगदाधारभूत एक स्तंभ (ऋभ) आहे अशी कल्पना असून त्या स्तंभापासून वेद झाले असे म्हटले आहे प्रथम जन्मलेले ऋषी, ऋचा, सामे व यजु ज्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होतात, विस्तीर्ण अशी पृथ्वी ज्याच्या आधारावर राहिली आहे व एक ऋषि ज्याच्या ठिकाणी सर्वेष्ट अर्पण करत राहिला त्या (आधारीभूत) खावाची (ऋमाची) स्तुति कर तो स्वभरप देव कोणता आहे बरे ? (†यत्र ऋषयः प्रथमज्ञा नञ्च सामं यजुर्मही ऋक्वि यस्मिन्नार्पितं स्तुभ त ब्रूहि कतुम स्विदेव स) वेदास स्तंभावयव करणारा अथर्ववेदात दुसरा आणखी उल्लेख आहे तो असा “ज्याच्या प्रेरणेने ऋचा तासून नीट नेटक्या बनतात, यजु ज्याच्या इच्छेने तयार होतात, सामे ज्याच्या क्षीरावरचे वैसे आहेत व अथर्वगिरिस ज्याच मुख आहे त्या खावाची स्तुति कर तो खाव कोणता बरे ?” (‡यस्माद्वी अपातक्षन् यजुर्वस्राद्विपाकपन् । सामानि यस्तु रोमोन्यधोगिरिसो मुखं स्तुभ त ब्रूहि कतुम स्विदेव स) वेदांचे प्राचीनत दाखविण्यासाठी अनादि अशा काळापासूनच वेद उत्पन्न झाल्याची कल्पना वेदात आढळून येते कालापासून ऋचा व यजु उत्पन्न झाले (*कालाद्यु सनमनु न्यजुं कुलादजायत)

वेद व देवता याचा अन्योन्याभ्रय दाखविणे हा वेदमहती-गायनाचा दुसरा प्रकार होय अथर्ववेदात एके ठिकाणी वर्णन आढळते की, “तो इद्र ऋचाच्यापासून झाला व त्याच्या पासून ऋचा झाल्या” (*स (इद्र) वा ऋग्भ्यो जायत तस्माद्वीजायन्त) वेदमहत्त्व स्थापन होऊन तेच उपमानभूत झाले आहेत असेही पुरावे वेदात आहेत त्यांचे साहचर्य हवीस व यज्ञद्रव्यास देऊन यज्ञद्रव्याची महती गाहली आहे —“ज्याच्या योगाने प्रसरित व यजमान यज्ञकर्म करतात त्या ऋचा व सामे यांचे हवींच्या सहवर्तमान मी यजन करता ऋचा व साम ही दोष ‘सद’ नामक मंडपात प्रकाशित होतात व नंतर वेदाच्याकडे हवींसह अर्पिली जातात” (†ऋच सामं यजमाने याम्ना कर्माणि कुर्वते। एते सर्दसि राजतो यज्ञं देवेषु यच्छत)

वेदानी आमची हिंसा कर नये म्हणून इद्राची प्रार्थना हवि यगैरेनी केल्याच वर्णन वेदात आढळते ‘मी हवि ऋचेला प्रभू विचारतो, मी भोज सामाला प्रभू करतो, मी वल यजुला प्रभू विचारतो, मी ज्या ज्या वेदाला प्रभू विचारिन, तो तो वेद हे रचीपते इद्रा, माझी हिंसा न करो’ (‡ऋच सामं यद्राक्ष हविरोजो यजुर्वैरम् ॥ एष मा तस्मान्मा हिंसीद्वै पृष्ट रचीपते)

“ज्या शिजलेल्या भातापासून अमृत उत्पन्न झाले, जो भात गायनीचा अधिपति झाला, ज्याच्या ठिकाणी अनेक रूपानी युक्त असे वेद साठविले गेले आहेत, त्या शिजलेल्या भाताच्या योगाने मृत्यूला ओलांडून आम्ही पळीकडे जाऊ,” अशा तऱ्हेच अद्वैत प्रकारच वेदाच्या विषयीचे वर्णन वेदात दृष्टीस पडते (*यस्मात्पुत्रादमृतं सवृक्ष्य यो गाय या अधिपतिर्वैश्वं । यस्मिन्वेदा निहिता विश्वेदप, तेनो दुनेनाति तराणि मृत्युम्)

वेदाना श्रेष्ठोत्पत्ति देणे हे काम मनरचनाकाळी होत होतें, त्याप्रमाणे ब्राह्मणकाळीही होत होते याबद्दल ऋचाचा काळबोध मान होत नाही का की असली प्रशंसा उत्तरकाळीन प्रभात, उदाहरणार्थ उपनिषदात व स्मृतीतही दिसते, शतपथ ब्राह्मणात असे वर्णन आहे प्रजापतीची तपश्चर्या केल्यावर त्याच्यापासून पृथ्वी, हवा व आकाश ही उत्पन्न झाली या तिहींचे ठिकाणी त्याने जणता उत्पन्न केली तेव्हा त्याच्या-पासून अग्नि, वायु व सूर्य हे तीन प्रकाश उत्पन्न झाले व या तीन तळपणाच्या प्रकाशापासून तीन वेद उत्पन्न झाले अशीपासून ऋग्वेद, वायूपासून यजुर्वेद व सूर्यापासून सामवेद (†तेत्यस्तस्मिन्मखनो वेदा अजायन्त। अमेन्द्रवेदो वायोर्वेदुर्वेद स्यात्सामवेद)

छाद्योग्य उपनिषदात् दिलेली वेदाची उत्पत्ति वर दिलेल्या शतपथातील वेदोत्पत्तीसारखीच व्हाहे (*५ एता-
स्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासा तप्यमानानां रसान्प्रादहदमे-
र्न्चो वायोर्यजूंस् पि सामान्यादित्वात्.)

यज्ञासाठी वेद उत्पन्न झाले असं वर्णन मनुस्मृतीत आढळतं. अभि, वायु व सूर्य यांच्यापासून यज्ञसिद्धीसाठी ऋक्, यजु व साम या तीन लक्षणानी युक्त असं वेदनयत्री सनातन ब्रह्म दोहन करून काढले (†अग्निवायुरविभ्यस्तु त्र्यं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यदसिद्धयेर्मृत्युयजु सामलक्षणम् ॥)

वेदाचें प्राचीनत्व दाखविण्यासाठी वेद हे सृष्टीच्याहि पूर्वीचे आहेत असं वर्णन करणारी वान्यं शतपथ ब्राह्मणत आहेत उदाहरणार्थ—“प्रजापतीन आपण दाढावे म्हणून तप केले व त्या योगाने तो यत्न. मग त्याने स्वतः पासून वेदनयत्रीरूप ब्रह्म उत्पन्न केले (†स आतसेपानो ब्रह्मैव प्रथममद्यजत त्रयीमेव विद्याम्)

वेद हे अपौरुषेय आहेत हे सिद्ध करणारें म्हणजे मनु-
ष्याच्या उत्पत्तीपूर्वीच वेद झाले आहेत, ते कोणा मनुष्याने केलेले नाहीत असं दर्शविणारें वर्णन पूर्वीच्याच उताऱ्यात पुढे आहे तें असं “पाण्यापासून प्रजा निर्माण करावी असें त्याला वाटले व वेदनयत्रीसह त्याने पाण्यात प्रवेश केला तेव्हा एक अडे निर्माण झाले. नंतर प्रजापतीन ‘हे अडे मोठे होवो’ असे त्या अज्याला सर्श करून आपण केले व त्या जलोद्भव अज्यापासून त्याने प्रथमतः वेदच उत्पन्न केले” (†सोऽपोऽमृतजत वायुण्यु लोकात् । सोऽकामपत आश्रो-
त्रोऽपि भुजायेयेति सोऽनया वय्या विद्यया सुहाव्यं प्रावि-
शत् आंष्टं सुमवर्तत तद्वयमृशदस्त्वित्युस्तु भूयोस्त्वित्येव तदवयीततो ब्रह्मैव प्रथममनस्यत त्र्येवविद्या)

वरच्या उताऱ्यात वेदाचे प्रजापतीशीं समगळीनल दाखविलें आहे तथापि प्रजापतीनेच वेद निर्माण केले अशींहि वान्यं अनेक आहेत वेद प्रजापतीने किंवा ईश्वराने निर्माण केले असं म्हणणें म्हणजे कशाच्या तरी नंतर ते झाले असं म्हटल्यासारखें होतं, आणि हें त्याच्या निखटे-
निरुद्ध विधान होतें.

वेदाची प्रजापतीपासून उत्पत्ति दर्शविणारें वर्णन बृह-
दारण्योपनिषदात् सापडतें. “त्या प्रजापतीने आपल्या मनाने व वाणीने ह्या ऋचा, यजु, सामं, छंद, यज्ञ व पशू वगैरे सर्व उत्पन्न केले.” (†स तथा वाचा तेनात्मनेदं सर्वमसृजत यदिदं किंचचो यजूंश्चि सामानि०)

वेद हे आदिपुराणे निथास आहेत असा उल्लेख याच उपनिषदात् व शतपथ ब्राह्मणात आढळतो. “अगे नैत्रयी, महद्भूत अशा परमात्म्याचे श्वास हेच ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास व पुराणं होत” (*अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्वा-
गिरस इतिहास पुराणं०)

कोठें देवांशीं तर कोठें प्रजापतीशीं वेदाच्या उत्पत्तीचा संबंध जोडलेला शतपथ व तैत्तिरीय ब्राह्मणप्रथात अनेक ठिकाणी आढळतो “मनोरूपी समुद्रापासून वाग्मी कुदळीने देवांनी वेदनयत्री खणून काढली” (†मनो वै समुद्रो मनसो वै समुद्राद्वाचाश्च देवाश्चूर्मीं विद्या निरखन्०)

“वेद हे प्रजापतीच्या मिशाचे केंस आहेत” (†प्रजाप-
तेर्वां एतांनि श्मश्रूणि । यद्वेद०)

“वाणी हीच परमेश्वराचें अविनाशी रूप, यज्ञाला प्रथम निर्माण करणारी, वेदाची माता, व अमृताचा राजिना आहे” (*वाग्वर्षं प्रथमजाऽमृतसं०) वेदांनीं माताऽमृतं स्पृश्यामि. ।

भागवतपुराण व विष्णुपुराण या प्रकातहि वेदाची उत्पत्ति प्रजापतीच्या मुखापासून झाली असल्याच दग्विले आहे.

“त्या प्रजापतीने आपल्या चार मुखापासून चार वेद ओंकार व व्याहृति याच्या सह उत्पन्न केले” (†तेनासी चतुरो वेदाधुतुभिर्वेदं दैव प्रभु “प्रजापतीने पहिल्या मुखातून ऋग्वेद, दुसऱ्या किंवा दक्षिण बाजूच्या मुखातून यजुर्वेद, पश्चिमेकडील मुखातून सामवेद व उत्तरेकडील मुखापासून अथर्ववेद उत्पन्न केले” (†ऋच निमैने प्रथमा मुखात् । यजूंश्चि दक्षिणादध्वजमुखात् । सामानि पश्चिमाद-
ध्वजमुखात् । अथर्वाणमुत्तरादध्वजमुखात् । “एवढा प्रजापति ध्यानस्थ असताना त्याच्या पूर्वादि चारी दिशाकडील मुखापासून ऋक्, यजु, साम व अथर्व हे चार वेद निर्माण झाले” (†इन्द्राचित्यायत सद्युर्वेदा आसधनुंमुखात् । ऋग्यजु-
सामाऽथर्वाल्यान्वेदान्पूर्वादिनिर्मुने । व्यदधात्क्रमात्०)

*†मार्कंडेयपुराण व ††विष्णुपुराण या दोन्ही ग्रंथातील वेदोत्पत्तीचे वर्णन अगदीं सारखे आहेत. हरिवंशात वेदोत्पत्तीचा संबंध प्रल्हद प्रजापतीशीं न जोडता त्याने उत्पन्न केलेल्या गायत्रीशीं व भारतात विष्णु अगर सरस्वतीशीं जोडला असल्याचे दिसून येते “ब्रह्मदेवानं नंतर वेदमाता गायत्री निर्माण केली व गायत्रीपासून चार वेद उत्पन्न केले” (†ततोऽ-

सृजद्विप्रदा गायत्री वेदमातरम् । अकरोच्चैव चतुरो वेदा-
न्मायतिष्ठभवान् । "अच्युतान् (विष्णून्) आपल्या मनापासून
सरस्वती व वेद निर्माण केले व तो म्हणाला माझ्याच ठिकाणीं
स्थित असणाऱ्या वेदमाता सरस्वतीला पढा" ("सरस्वतीं च
वेदाश्च मनसं ससृजेऽच्युत । वेदानां मातरं पदं मत्स्या
देवीं सरस्वतीम् ॥)

हरिवंशातच एके दिनाणीं 'वेद यज्ञाकारिता निर्माण झाले'
या प्राचीन कल्पनेची पुनरावृत्ति करणारीं वचन आढळतें
"ऋचा यजू व सामं हीं यज्ञाची तिद्धि करण्यासाठीं निर्माण
केलीं" ("ऋचो यजूयि सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये)

वेदाचें महत्त्व समाजास पटल्यानंतर इतर गोष्टींना
महत्त्व देण्याचे जे प्रकार लेखकांनीं सुरू केले ते पहाण्या
जोग आहेत यज्ञधर्म, गायत्री, प्रजापति एवढ्या
कल्पनावर देखक थाबले नाहीत. साध्याची त्रिगुणात्मक
सृष्टीची रूपना प्रसूत झाल्यानंतर तिचा आणि वेदा
चाहि संध जोडावयाचा होता, आणि तो जोडलाहि
गेलो मनुस्मृतिकारास आपल्या धर्मसाध्याची महती वेदा
हूनहि अधिक गावयाची होती "सत्यगुणाची दुसरी किंवा
मध्यमावस्था म्हणजे 'वेद' व सत्यगुणाची तिसरी किंवा
ब्रह्म अवस्था म्हणजे 'ब्रह्म' होय" ("यज्यान् ऋचयो देवा
वेदा ज्योतीषि वत्सरा । पितरधैव साध्याथ द्वितीय
सात्विकी गति । ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्रमेव च ।
उत्तमा सात्विकीमेता गतिमाहुर्मनीषिण ॥) असें मनुस्मृति
सांगते सर्व विषयाचें आदिस्थान वेद होत अशा अर्थाचीं वार्यें
शतपथ ब्राह्मणात दिसतात "त्या (प्रजापती) नें तीन वेदा
मध्येंच सर्व भूताना पाहिलें या वेदत्रयीमध्येच सर्व छदाचा,
सर्व स्तोमाचा, सर्व प्राणाचा व सर्व देवाचा आत्मा निविष्ट
झाला आहे" ("स त्रय्यामेव विद्याया सर्वाणि भूतान्यपश्यत् ।
अनहि सर्वया छदसामात्मा सर्वया स्तोमाना सर्वया प्राणानाम्
सर्वया देवानाम्,)

वेदाचें मूर्तत्व, गति व तेज हीं वेदाच्या योगानेच प्रकट
झालीं असें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत वर्णिलें आहे ("इक्षुरभ्यो
जाताः सर्वस्यो मूर्तिमाहुः । सर्वो गतिर्जायुषी हेव शब्धत् ।
सर्व तेजं सामरूप्यं हं शश्वत् ।)

वेदाच्या व भूतमानाच्या कर्माळा वेदाच्या द्वाराच प्रारंभ
झालो असें विष्णुपुराण दाखविलें "भूताची नाव, स्वरूपें
आणि कर्माचें प्रवर्तन परमेश्वरान प्रथम वेद शब्दापासूनच
केलें" ("नामरूपच भूताना कृत्यानांच प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य

एवादीं देवादीना चकार स ।) महाभारतातील "शातिपर्वान्
आढळणारे श्लोक उपरिनिर्दिष्ट कल्पनेला दुजोरा देतात वेद
हे परमेश्वराचे श्वास आहेत अशा तऱ्हेची कल्पना शतपथात
असल्याबद्दल वर उल्लेख आलाच आहे या कल्पनेचाच आश्रय
सायणाचार्यांनीं ऋग्वेदसंहिता व तैत्तिरीय संहिता याजवर
टीका लिहिताना भगलाचरणात केला आहे इतकेंच नव्हे तर
वेद हे जगाच्या उत्पत्तीला कारणभूत आहेत असेंहि त्यांनीं
दाखविले आहे "वेद हे ज्याचे श्वास आहेत व ज्यान वेदा
पासूनच हे अखिल विश्व निर्माण केले त्या विद्यातीर्थ महेश्वराला
मी वंदन करतों" ("यस्य नि श्वसित वेदा सो वेदेभ्योऽखिल
जगत् । निर्ममे तमहं घदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥)

वेदाच अनंतत्व दर्शविणारी एक आख्यायिका तैत्तिरीय
ब्राह्मणात आढळते ती अशी - "ब्रह्मदेवानें त्या भरद्वाजाला
पूर्वी कधीहि ठाऊक नसलेले असे पर्वतप्राय तीन वेद
दाखविले व त्या वेदाच्या तीन पर्वततुल्य राशींत एक
एक मूठ वेद हातात घेऊन तो म्हणाला, 'हे भरद्वाजा' हे
तीन पर्वत दिसत आहेत हे वेदाचे राशी आहेत त्याच्या
तील एकएक वण म्हणजे एकएक स्वतंत्र वेदच आहे असें
समज वेद अनंत आहेत व त्याचा अंत लागणें अशक्य
आहे" ("तैश्चू त्रीणिगिरिरूपान्विज्ञातानि दृश्यावर्चकार ।
तेषु ह ईरुक्कसा-मूढि माददे । सहोवाच । भरद्वाजेत्या
मर्थ । चेष्टा वा पुते अनन्ता वै वेदा ।)

जुन्या कल्पनास न दुपविता आपल उपास किंवा भत
जर भारतात चोहोकडे दिसते तर ते विष्णुपुराणकारास
अचगत फसं नसेल वेदाच नित्यत्व व त्याची विष्णूशीं एकत्पता
असल्याचे विष्णुपुराण सांगते "प्रजापतीन निमिलेली श्रुति
नित्य आहे" ("प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या), "तो भगवान् विष्णू
ऋक्षय साममय व यजुमय आहे व तोच या वेदत्रयीचा
आत्मा-प्रतिपाद्यविषय-आहे, नग्रादि वेदाचा व सर्व शरीरधारी
प्राण्याचा तो विष्णूच आत्मा होय" ("इत ऋक्षय साममय
सचात्मा स यजुमेव । ऋग्यजु सामसारात्मा स एवात्मा
शरीरिणाम् ।)

वेदापर्वीच काहीं भागाळ श्रेष्ठ व काहीं भागाळ
गौणत्व असल्याच वणन तैत्तिरीय संहितेत एके ठिकाणीं
आढळतें "ऋचा, यजू व सामं परिमित-मोक्षार्थी-आहेत
पण-तैत्तिरीय आरण्यकोश- "पृथिवी होतां इ० इ०' मज
निवा ब्रह्म हें अपरिमित, अग्रमेय व अनंत आहे" ("परि
मित्वा वा ऋचं परिमितानि सामानि परिमितानि यजुः
प्यथैतस्यैवात्तो नास्ति यद्रहं)

* महाभारत भीष्मपर्व ३०१९ व शान्तिपर्व १२९२०
† हरिवंश १०४७ ‡ मनुस्मृति १२४९-५० § शतपथ
भा १०४२,११ & ते भा ३.१२.९, १-२ ¶ विष्णु
पुराण १५,५८

* महा भा शा प ८५३३ † ऋ स व ते स
सायणाचा भगलाचरणाचा श्लोक ‡ ते भा ३.१०.११;
§ विष्णुपुराण ३६ & विष्णुपु० ३.३,१९ || ते आर
३.२,१ § ते स ७.३,१.

या वर्षणांत मनुष्यसामात्मक वेदविभागापेक्षा, विवक्षित मंत्रांचे श्रेष्ठ ठरविण्याचा उद्देश अमत्यामुळे जरी ऋचादिकांना परिमित म्हत्वे असले, तथापि विवक्षित मंत्राचा मोठेपणा बाजूस ठेवला तर ऋचादिकांचे प्राचीनांस बारीवार भासणारे पर्वतप्रायल तेवढ्याने छपत नाही.

वेदांचे श्रेष्ठ व महती शतपथ ब्राह्मणांत स्तुतिप्रचुर शब्दांनी गाढलेली दृष्टी पडते.

“ही सारी पृथ्वी द्रव्याने परिपूर्ण भरून दान केल्यास जितके फल मिळते तितकेच फल तीन वेद पठण केल्याने मिळते. किंबहुना द्रव्यपूर्ण पृथ्वीदानापेक्षा वेदाध्ययन करणारा पुढे अधिक विषयी होऊन अक्षय्य सुरुत संपादन करतो. यासाठी वेदांचे पठण अवश्य करावे” (*यावंत इव इमां पृथिवीं वित्तन पूर्णा ददन्त्येकं जयति त्रिमिस्त्रावन्तं जयति भूयाः संच अक्षय्यं य एवं विद्वानहरहः स्वाध्याय-मधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽप्येतव्यः)

स्मृतिपुराणांची वेदाविपर्यायी भावना.—स्मृति-पुराणांची वेदविपर्यय कान्ये कधी शुद्ध स्तुतिपर, कधी आपले घोंडे पुढे सारण्यासाठी व्यवहार म्हणून वेदनिष्ठ दाखविली अशा आरोपास जागा देणारी, कधी वेदांचे महत्त्व कमी करण्यासाठीच योजिलेली आणि कधी श्रेष्ठ आचाराची विवेकापेक्षा अधिक महती गाण्याच्या जुद्धीची दिसतात. वेद हे देवादिकांचे मार्गदर्शक, निल, अप्रमेय व अप्रमेय आहेत अशा प्रकारची वेदांची प्रशंसा आदरपूर्वक केलेली मनुस्मृतीत आढळते.

“देव, पितर व मनुष्ये यांचे वेद हे निल असे चक्षुरि-द्रिय आहे. वेदवाक्य व त्यांचे उपबृंहण करणारे शास्त्र हे अजमावयास अक्षय्य, अप्रमेय व निल आहे” (†पितृ-देवमनुष्याणां वेदयथुः सनातनम् । अनायं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥)

याच स्मृतीत वेदांचे ज्ञान असणाऱ्या मनुष्याची श्रेष्ठता वर्णिलेली पहावयास मिळते ती अशी:—सेनापल, राज्य, दंडनेतृत्व व सर्व पृथ्वीचे अधिपतिल करण्यास वेदशास्त्रवेत्ता पुरवच योग्य आहे.” शिवाय “वेदशास्त्राच्या अर्थाचे तत्त्व जाणणारा पुरुष कोणत्याही आभ्रमामध्ये राहून जी कर्मे करतो त्यांच्या योगाने तो इहलोकी राहत असताना देखील ब्रह्मानु-भव घेण्यास पात्र होतो” (‡येनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्व-मेव च । सर्वलोकोऽधिपत्यं च वेदशास्त्रविद्वदिति ॥) व (§वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् । इदंयं लोके तिष्ठन्त ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥)

वेदांच्या पावित्र्याविपर्यायी दिले इतके उतारे पुरेसे होतील. वेद व इतर ग्रंथ यांच्याविपर्यायी तुलना करून कोणी वेदांसा तर कोणी इतर ग्रंथास कमीजाला प्रमाणांत श्रेष्ठता कसरती देतात याविपर्यायी कांही मासले पुढे देत आहो.

वेद व धर्मशास्त्र ही एकमेकांहून निम्न आहेत असे मनुस्मृति दर्शविते.

“श्रुति म्हणजे वेद व धर्मशास्त्र स्मरणे स्मृति. श्रुति व स्मृति या दोहोंचीही मीमांसा विरुद्ध तर्क माहून करूं नये. या दोहोपासूनच धर्म प्रकाशित झाला आहे” (*श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । ते सर्वोप्येवमीमांसे त्वाभ्यां धर्मो हि निर्वर्तते ॥)

या वचनाचा रोप स्मृतींना वेदांच्या बरोबरीचा मान देण्याकडे आहे हे ध्यानांत आणणे जरूर आहे.

वेदांचा त्याग करणाराची निंदा याच स्मृतीत केलेली दिसून येते.

“जो द्विज वेदाध्ययन न करितां दुसऱ्या एकाद्या अर्थ-शास्त्र बगैरे विषयामध्ये परिश्रम करितो तो जीवत असतानाच आपल्या संततीसह अतिराय अल्प कालांतच क्षुद्रलाला प्राप्त होतो.”

(†योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यन् कुरुते धमम् । स जीवनेव क्षुद्रलमाशु गच्छति सान्वयः ॥)

ज्याची भावना दुष्ट आहे अशा मनुष्यास वेद फलद्रूप होत नाहीत असे मनुस्मृति सांगते. “दुष्ट भावना असणाऱ्या पुरुषाला वेद, त्याग, यज्ञ, नियम व तप यांची निदि केव्हाही होत नाही” (‡वेदास्त्यागथ यज्ञाथ नियमाथ तपांति च । न विप्रदुष्टमायस सिद्धिं गच्छति कश्चित्नु ॥)

अध्यात्म ज्ञानावांचून कोणत्याही कर्माचे फल मिळत नाही असे ही स्मृति दर्शविते.

“अध्यात्मज्ञान नसलेला कोणताही पुरुष कियेचे फल मिळवू शकत नाही” (§न ह्यनध्यात्मवित्कथितिकयाफल-मुपाधुते ॥)

अनेक पातके करणारा मनुष्याही वेदाध्ययनाने निष्पाप होतो अशी वेदाची महती व सामर्थ्य याच स्मृतीत वर्णिलेली आढळते.

“त्रिलोक्याचा विष्वंस करणारा असो अथवा महापातक्याचे अष्ट सेवन केलेला असो. जो पुरुष ऋग्वेदाचे धारण करतो तो कोणत्याही दोषाला प्राप्त होत नाही” (‡इहला लोकान-पीमांस्त्रीनध्रमपि यतस्ततः । ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥)

* शतप. भा० ११-५-६-१ † मनुस्मृति १२-१४
‡ मनुस्मृति १२-१०० § मनु. १२-१०२
२ भा० दु०

* मनु. २-१० † मनुस्मृति २-१६८, ‡ मनु. २-१७ व
§ मनु. ६-८२ § मनु. ११-२६१

वेदातीलच काहीं भाग अशुचि आहे असें निदामक वर्णन मनुस्मृतींत पहावयास सापडतें, आणि त्याबरोबरच त्या वाक्यावरील टीकेंत केलेली टीकासाराची मखलादीहि नजरेस येते

“सामगायनाचा ध्वनि व आरण्यक यांचे पठण शास्त्रा-
नंतर ऋग्वेद व यजुर्वेद पठण करू नयेत. ऋग्वेद हा देव-
देवत्व व यजुर्वेद हा मनुष्यदेवतात्मक आहे. सामवेद हा
पितृदेवतात्मक असल्यामुळे त्याचा ध्वनि अशुचि आहे”
(“सामधनाम्यजुर्वेदा नाधीयीत वदाचन । वेदस्याधीस
वाचन्तमारण्यक्रमधील च ॥ ऋग्वेदो देवदेवलो यजुर्वेदस्तु
मानुष । सामवेद स्मृत पित्रस्तस्मात्साशुचिर्वनि ॥)

या वचनावरील टीकाकार कुहूळ यांची मरालादी
पक्षी —

“यासाठी त्या सामवेदाचा ध्वनि अशुचीच जरी नाही तरी
अशुचीसारखा आहे” (तस्मात्स अशुचिरिव ध्वनि न तु
अशुचिरिव) वेद निल व ईश्वरप्रणीत आहेत असें लोक
मानीत असत व वेदाचा एखादा भाग अपवित्र असण किंवा
त्यात कोणत्याहि प्रकारचे व्यंग असणे अगदीं असंभ्य समजत
उत्तरकालीनास मनुस्मृतिहि मान्यच होती, यासाठी दोन
भाटणांना प्रथामध्ये काहीं तरी लोडमिलवणी करावी
अशी इष्टक्रमशची इच्छा दिसते

सामवेदाच्या अशुचित्याची वरपना विष्णुपुराणातहि दृढ-
मूल शास्त्राचे दिसतें. “सृष्टीच्या आरंभी ब्रह्मा ऋषय
असतो, स्थितीच्या काळात विष्णु यज्ञमय असतो व अताच्या
वेळीं हद्द साममय असतो याखब त्या सामवेदाचा ध्वनि
अशुचि आहे” (†वर्गादी ऋग्वेदो ब्रह्मा स्थिती विष्णुयज्ञमय ।
हद्द साममयोऽनाय तस्मात्साशुचिर्वनि ॥)

वेदाच्यापेक्षा पुराणेंच जुनी आहेत असे प्रतिपादन वायु-
पुराणात दिसून येतें “सर्वे शास्त्रात जुने, निल, शब्दमय,
पुण्यश्रद व वातकोटिध्वन्याविस्तृत असें पुराण ब्रह्मदेवाने
प्रथम स्वरुळे आणि नंतर त्याच्या मुखापासून वेद निर्माण
झाले” (†प्रथम सर्वशास्त्राणां पुराण ब्रह्मणा स्मृतम् । अनन्तर
च वक्ष्यंते वेदास्तस्य विनिर्मुता ॥)

मत्स्यपुराणामध्ये एके ठिकाणी वरील आसयाचेच पक्क
अगदीं ओब्बा पत्रवाने आहे (†पुराण सर्वशास्त्राणां प्रथमं
ब्रह्मणा स्मृतम् । निल शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥)

वेदाची व पुराणाची महती समत्वान वळिलेली वायु-
पुराणात आढळते. “जो ब्राह्मण अगर कोणीहि द्विज चार
वेद, वेदांगे व उपनिषदे याच्यासह जाणतो पण तो जर

पुराण जाणत नव्हेल तर तो खरा ज्ञानवान् ठरणार नाही.”
(†यो विद्यानतुतो वेदान् सांगोपनिषदो द्विज । नचेत्पुराणं
संविद्यान् व स स्याद्विचक्षण ॥)

वेदापेक्षाहि महाभारताची योग्यता अधिर्न आहे असें
महाभारतच म्हणत “पूर्वा सर्वे देशांनीं एकत्र जमून वेद व
भारत हीं दोन्ही तोडून पाहिलीं त्या वेळीं भारत वेदापेक्षा
अधिक भरलें तेव्हापासून भारत प्रचाला लोकामध्ये
‘महाभारत’ हें नाव मिळालें” (†पुरा णिल मुनि सर्व, समेला
तुलया धृतम् । चतुर्थं सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो धर्षितं यदा ।
तदा प्रथितं लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ॥)

वेद व रामायण या दोन्ही प्रथांची योग्यता समान आहे
असतु ह्मणायणातच म्हटले आहे “हं पुण्यश्रद रामायणा
र्यान वेदाच्या बरोबरीचे आहे” (†इदं पवित्रमारायण
पुण्य वेदस्य समितम् ॥) भागवतातील एक श्लोकहि
‘भागवत’ वेदाच्या बरोबरीच आहे असं सांगतो “†भागवत
पुराण वेदाच्या इतकेंच योग्यतेचें असतु ब्रह्मकल्प सुरू
झाल त्यावेळेस भगवताने ब्रह्माला सांगितलें” असें भागवता-
तील श्लोकात प्रतिपादिलें आहे

वेदापेक्षाहि पुराणप्रधाना भ्रष्टल अधिक असल्याचा
उल्लेख पुराणप्रयात आढळतो “पुराणें, उपपुराणें, किं
बहुना वेद याच्यापेक्षाहि भ्रष्टतेच्या दृष्टीन ब्रह्मवैवर्तपुराण
भ्रष्ट व सारभून आहे” (†स सारभूतं पुराणेषु नभैवैवर्तसुत-
म् । पुराणेषुपुपुराणां वेदानां ब्रह्ममज्जनम् ॥)

उपनिषदांची वृत्ति.—यज्ञस्मिची निदा व तत्त्व-
ज्ञानाची प्रवृत्ता उपनिषद्भावात वेगळी दिसते. वेद ईश्वर-
प्रणीत आहेत हें जरी उपनिषदात सांगितलें आहे तथापि
तत्त्वज्ञानविषयक उपनिषद्ब्राह्मण कर्मकांडविषयक वेदभाग
गोण प्रतीचा आहे असेंच पुढे दिलेल्या वचनाचे तात्पर्य
आहे

“अज्ञानरुपी महासागरातून तरून जाणाऱ्या कामीं
१६ ऋत्विज व यजमान आणि पत्नी निवून १८ असामींच्या
हातून धडणाऱ्या ज्ञानरहित यज्ञस्मिची नाव बळकट आहे
व तिचा जापगास उपयोग होऊन आपण अज्ञानसागर
तरून जाऊं असें जे कोणी मूढ समजत असतील ते पुन्हा
अज्ञानसागरातच गटंगळ्या खात राहतील अर्थात् ते पुन्हा
जन्ममरणाच्या फेऱ्यात पडतील” (†इवा होते अहदा यज्ञस्या
अथादशोचमवर येपु कर्म । एतच्छ्रेयो योऽभिमनंदेति मूढा जरा
मृत्युं ते पुनरेवापिचिन्ति ॥) याखेरीज “यज्ञयागादि कर्म

* मनुस्मृ. ४.१२३ व १२४. † विष्णुपु. २.११, ५.
† वायुपु. १.६८-६९. ‡ मत्स्यपु. ३.२.

* वायुपु. १.२००. † महाभारत आदिपर्व २६४.
‡ रामायण १.२.०४ § भागवत २.८.२८. † प्र. वैपु.
१.४८ ॥ बुनोप. १.२७

व लोकोपयोगी अर्शा विहिरी, तलाव वगैरे बाधण इत्यादि पूर्त कर्म करीत राहणे हेच कायते पुरपायांचे श्रेष्ठ साधन आहे असे जे मूडजन समजत असतात ते स्वर्गलोकांत काही काळ सुग भोगून पुन्हा या क्रिवा याहूनहि खालच्या लोकांत जन्माला येतात" (१) इष्टापूर्त मन्यमाना वरिष्ठ नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमुदा । नानस्य वृष्टे ते मुकुतेऽनुभूवेम लोऽ हीनतर वा विशन्ति ॥)

वेदामध्यंत असणाऱ्या ज्ञान व कर्मवाडविषयक दोन विभागांपैकी ज्ञानकांडविषयक विभागासच कसा मोठेपणा उपनिषदे देतात हे बरील उतान्यावरून स्पष्ट होते याच मुडकोपनिषदात सर्व भूताना व्यापून असणाऱ्या परमात्म्याची 'वेद' ही 'वाचा' आहे († वाक्विरूताथ वेदा) असे जरी म्हटल आहे तथापि वेदाच्या या सामान्य गौरवापेक्षा बर निदिष्ट केलेला कर्ममांड व ज्ञानकांड यामधला तत्तमभाव लक्षात घेण्यायोगा आहे

कर्म व ज्ञानविषयक भागास अनुसरून उपनिषदात वेद बाह्यत्वाचे परा व अपरा ही नावे देऊन दोन विभाग कसे दाखविले जातात व त्यात 'परा' नामक भागास म्हणजे उपनिषद्भागास कसं महत्त्व दिल जाते हे पाहणे मौजेचे आहे

मुडकोपनिषदात एके ठिकाणीं दौनकांन अगिरसाळ प्रश्न विचारला आहे की, हे भगवन्, कोणत्या गोष्टीचे ज्ञान झाले असता सर्व समजण्यात येईल ? (कश्मि भगवतो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञात भवतीति । मुड० ११,३) या प्रश्नाला लागलीच उत्तर मिळाले आहे की, 'अपरा' व 'परा' या दोन विद्यांचे ज्ञान झाले म्हणजे सर्व समजण्यात येते

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष यांना 'अपरा' विद्या अशी सज्ञा आहे (तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेद शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छंदो ज्योतिषमिति । मुड० ११,५) व जिच्या योगानं अविनाशि अद्या नित्य वस्तूंचे-परमात्म्याचे-ज्ञान होतं ती (उपनिषद्भाग) 'परा' विद्या होय (अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । मुड० ११,५)

वर दिलेल्या उतान्यावरून वेदांपैकीच कर्मविशिष्ट भागापेक्षा ज्ञानविशिष्ट भागास दिलेले वैशिष्ट्य लक्षात घेण्याजोगे आहे तथापि ब्रह्माच्या गूढ ज्ञानप्राप्तीपेक्षा वेदातील काळ भागाची म्हणजे ज्यात संस्कार, विधी वगैरे सांगितले आहेत अशा भागाची किंमत पार कमी आहे या विचाराचे अस्तित्व दर्शविण्यासाठी आणखी काही उतारे पुढे देत आहो

उपनिषद्विचाराचीच पुनरावृत्ति करणारी भगवद्गीता, तीत श्रीकृष्ण म्हणतात, हे पार्था, भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठी भडपड करणारे व कामनाच्या ठिकाणीं चित्त ठेवणारे जे अज्ञानी

लोक फलप्राप्तीविपर्या गुलतून दिलेली वचन पाहून स्वाविषयाच वडवड सुरू करतात, वेदवाक्याची पाथ्याट्ट करीत वसतात, कर्मकांडपेक्षा थोर काही नाहीं असे प्रणिपादन करतात, स्वर्गप्राप्ति हेच ज्याचे ध्येय व जन्म आणि कर्म याचीच प्राप्ति करून देणाऱ्या जगदव्याल वैदिक क्रियेच जे स्तोम माजवितात, त्या भोग व ऐश्वर्य यांनी वेदावरेल्या अर्थावि चित्त ठिकाणावर नसलेल्या लोकांची अनेक ठिकाणी गुलत राहिलेली बुद्धि एकाग्रतेच्या कामा उपयोगी पडत नाहीं (यामिमा पुष्पिता वाच प्रदंल्यविपथित । वेदवादरता पार्थ नान्यदस्तीति वादिन ॥ कामात्मान स्वर्गपरा जन्मकर्म-फलप्रदाम् । त्रिकाविधोपचहुला भोगैश्वर्यगति प्रति ॥ भोगैश्वर्य-प्रसक्ताना तयाऽपहतचेतसाम् ॥ व्यससायात्मिका बुद्धि समाधां न विधीयते ॥ भगव० २ ४२-४४)

याच्या पुढच्या ४६ व्या श्लोकात "शुद्ध आगा एताया पाण्याच्या उबक्यात जितक्या गरजा भागतात तितक्या गरजा मोठ्या थोरल्या तलावात सहजच भागून जातात त्याच प्रमाणे सर्व वेदामध्ये सांगितलेल्या कामना आमसाक्षात्कार झालेल्या ब्राह्मणाला सहजच प्राप्त होत असतात" अम म्हटलं आहे (सायानर्थ उदपाने सर्वेत सद्गुनोदके । तावान्स्वर्गपु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानत) छांदोग्य उपनिषद् (७.१२-३) यामध्ये सनत्कुमाराला नारद म्हणत आहेत की हे भगवन्, मी ऋग्वेद जाणतो, यजुर्वेद, सामवेद व चौदा अधर्ववेदहि जाणतो. इतिहास पुराणहि मला ठाऊन आहेत, याबद्दल मला तुजला मन्त्रवेत्ता आहे, मला आत्मज्ञान नाहीं, साधक मला ज्ञा ख बाटते यावर सनत्कुमार उत्तर देतात की नारदा, दु काहीं तू जाणत आहेस त्याचच नाथ आत्मा (ऋग्वेद भगवोऽध्येमि यजुर्वेद सामवेदमाधर्षण चतुर्थ . एतद्भगवो ध्येमि । सोह भगवो मन्त्रवेदवास्मि नाऽमन्वित त होवाच यद्दे कि चैतदध्यगीष्टा नामैवैतत्) ऋग्वेदादि चार वेद तू जाणत आहेस तेच नामत्रय होय यासाठी तू त्या नामत्रयाचीच उपासना कर (नामोपास्येति) जो कोणी नामत्रयाची उपासना करतो त्याला त्या नामत्रयाचे ठिकाणीं यथेष्ट संचार करता येतो (स यो नामत्रय इत्युपासते भावनामो गतं तत्रास्य यथाक्रमचरो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपासते । छांदो० ७.१.५) भागवतपुराणातील एका श्लोकातहि ब्रह्म विवेच महत्त्वच दर्शविले आहे 'हे राजा, सर्वपृथ्वीभर पृथ्वी शेंडे करून दर्भ पसरून यज्ञनिमित्तान झालेल्या अतिशय पशुव्रजाचाच अभिमान बाळगून तू सत्त्व बसला आहेस व आत्मज्ञानसंपादनरूप सत्यकर्म करण्याच मनात मुद्रा आणीत नाहींस याला काय म्हणावे ? थरे ज्या योगान हरीचा-भगवताचा-सतोष होईल, त्याचा प्रमाद होईल ताच खरी विद्या व तेच खरे कर्म' हरीच्या ठिकाणी मुद्रा जडविण हीच खरी विद्या आहे (आस्तोर्थ दर्भ प्रापथ काश्चन क्षितिमडलम् । सत्त्वो दृष्टद्रथमानां कर्म नापि यपरम् ॥

तत्कर्म हरितोपं यत् सा विद्या तन्मतिर्यया ॥ ४ २९, ४९) ब्रह्मज्ञान होण्यास वेदातील अनेकेश्वरीमत वसा अथळ्या वरितें व त्या मतापासून निघालेल्या व खर्गसुखाच्या इच्छेने केलेल्या सत्काराविपर्याय तिवकारा नसला तरी निदान अनादर तरी कसा वाटत असे हे घरील उताऱ्यावरून सहज कळून येण्यासारखे आहे.

वेद आणि व्यास.—विष्णु, वायु व भागवत पुराणें आणि महाभारत यांनी केलेले वेदांचे भाग वसकसे आहेत हद्द पाहणें जरूर व मनोरंजक आहे भाग्ये सांगितल्याप्रमाणें वेदाची उत्पत्ति ब्रह्माच्या निरनिराळ्या मुखातून झाली असे काहीं पुराणात सांगितले आहे ही गोष्ट खरी असल्यास त्यांपैकी प्रत्येकाला सर्तंत्र अस्तित्व असणें जरूर आहे, पण एके ठिकाणीं असे म्हटले आहे कीं, पुरात एकच वेद होता व नंतर त्याची चार भागांत विभागणी करण्यात आली उदाहरणार्थ—“द्वारपुराणात वेदव्यासाचें रूप धारण करून प्रभूनें एकच वेद चार ठिकाणीं विभागला आणि मोठा केला” असा मजकूर विष्णुपुराणात आहे (वेदमेव चतुर्भेद कृत्वा साक्षात्सर्वविभु । करोति बहुल भूयो वेदव्यासस्वरूप-धृक् । वेदास्तु द्वारेरे यस्य...॥ ३ २, ५६-५७) याच पुराणात एका श्लोकात “जगाचें हित करणारा श्रीविष्णु वेदव्यासाचें स्वरूप धारण करून प्रत्येक द्वारपुराणामध्ये एकाच वेदाचें अनेक विभाग करतो (द्वारेरे द्वारेरे विष्णुर्व्याससुखी महामुने । वेदमेक स बहुधा कुरुते जगतो हित ॥ ३ ३, ५५) असे म्हटले आहे. याच्यापुढेच एका श्लोकात “पूर्वाचा जो वेद तो चार पादांनीं युक्त असून त्याची सरया एक छंद होती. सर्व मनोरंज पूर्ण करणारे दहा प्रकारचे यज्ञ या आपवेदापासूनच झाले (आद्यो वेदश्चतुष्पाद शतसाहस्रसंमित । ततो दशगुण इत्यो यज्ञोयं सर्वकामधुक् ॥ ३ ४, १) असें विधान आहे याजसनेयि (छान्दोग्य) सहितेवर भाष्य लिहिणारा महीधर मुखातीलच असें म्हणतो कीं “ब्रह्मपरंपरेनें प्राप्त झालेला वेद मनुज्यें भंदमति होत चारही हे पाहून त्या ब्रह्माच्याच प्रेरणेनें चार ठिकाणीं विभागला झाला आणि ऋक्, यजु, साम व अथर्व सज्ञक ते चार विभाग—चार वेद—त्यानें पैल, वैशंपायन, जैमिनी व मुमुतु या चार शिष्यांना कमानि दिले” (तत्तर्वा ब्रह्मपरंपरया प्राप्त वेदं वेदव्यासो मन्द-मतीन् मनुष्यान्विचिन्त्य तत्तृपया चतुर्धा व्यास ऋग्यजु-सामाथर्वाद्याधुरो वेदान् पैलवैशंपायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश) वायुपुराणात असें वर्णन आढळतें कीं, द्वारपुराण उलटल्यावर स्वायम्भुवमन्वतरामध्ये ब्रह्मा मन्त्रा म्हाला हे महाबुद्धिमता, वेदाचे विभाग कर मूळ वेद एकच होना व त्याचे चार पाद होते व तो द्रव एक रत्न होता पुढें तो सर्व दसपट वाढविला गेला यज्ञ हा सर्व कामनाचें पूर्ण करणारी कामधेनु आहे. ब्रह्मदेवानें वेदाचे विभाग कर म्हणून सांगितल्यावर मनु ‘बरे’ म्हणाला

व चतुष्पादयुक्त असा एकच असलेला वेद त्यानें चार ठिकाणीं केला. ते चार विभागच ऋक्, यजु, साम व अथर्ववेद म्हणून प्रसिद्धीस आले (द्वारेरे तु परावृत्ते मनो स्वायंभुवे-ऽन्तरे । ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेद व्यस्य महामते । ... आद्यो वेदश्चतुष्पाद शतसाहस्रसंमित । पुनर्दशगुण इत्यो यज्ञो व सर्वकामधुक् । एवमुक्तस्वयेत्युन्त्या मनुर्लोकहिते रत । वेदमेकं चतुष्पाद चतुर्धा व्यभजत्प्रभु । अध्याय ६० श्लोक २-८) वैयस्वतमन्वतरात व्यासांनीं वेदाचे पुन्हा विभाग केले असें भाग-वतात आहे प्रजाचें असें सतुष्टेनसज्ञक वैदिक कर्म अवलोकन करून यज्ञाची परंपरा कायम राहण्यासाठीं एकच असलेला वेद श्रीव्यासांनीं चार ठिकाणीं विभागला व्यासांनीं एकाच वेदापासून उद्भूत केलेले चार विभाग हेच ऋक्, यजु, साम व अथर्व-नामक चार वेद होत (चातुर्होत्रं कर्म शुद्ध प्रजाता धीव्य वैदि-कम् । व्यदधायज्ञसतत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् । ऋग्यजु सामाथर्वा-रया वेदाश्चत्वार उद्भूता १ ४, १४, १९, २०) याच पुराणात शैव-रुप्या भागात म्हणजे स्वध १२ यातील ६ व्या अध्यायाच्या १७ श्लोकापासून पुढे जे वर्णन आढळतें त्यावरून व्यासांनीं केलेल्या वेदाच्या व्यवस्थेचें सामान्य वर्णन लक्षात घेईल तेथील वर्णन वरेंच विस्तृत असल्यामुळे येथें दिले नाहीं त्याचा सारांश असा—व्यासांनीं पैल, वैशंपायन, जैमिनी व मुमुतु या चार शिष्यांना चार वेदाच्या चार संहिता पढविल्या. पैलाचे दोन शिष्य झाले या शिष्यपरंपरेंत बाष्पल व शाकल्य असे दोन शिष्य झाले त्यांनीं ती संहिता अनुक्रमे चार व पाच ठिकाणीं विभागली पुढेहि त्या संहितेचा थोडावहुत विस्तार झाला वैशंपायनानें आपली यजु संहिता आपल्या अनेक शिष्यांना पढविली त्यातच याज्ञवल्क्य हा शिष्य होता याचें व वैशं-पायनाचें भाडण झालें व याज्ञवल्क्यानें पढलेला वेद परत दाखला तो दुसऱ्या वैशंपायनशिष्यांनीं तित्तिरिपद्याचें, रूप पेऊन ग्रहण केला तेव्हापासून त्या शिष्यांना तैत्तिरीय हें नांव पडलें वैशंपायनापासीं काहीं शिष्यांना प्रताचरण करवें लागल्यामुळे त्यांना चरकायुं ह नांव मिळालें याज्ञवल्क्यानें सूर्याची आराधना करून नवाच वेद मिळविला सूर्यानें पोड्याचें (वाजी) रूप पेऊन वेद दिल्यामुळे त्या वेदास ‘वाजसनेय’ असें नांव मिळालें जैमिनीनें व्यासापासून मिळविलेला सामवेद आपल्या मुलांना व शिष्यांना पढविला. याच्या शिष्यपरंपरेंत पार्थिवी वगैरे नामांकित शिष्य झाले सामवेदाच्या परंपरेंत वाढत वाढत हजार शारदा झाल्या. पार्थिवीचें शिष्य वास्तवि वत्तरेकडचे राहणारे म्हणून त्यांना उडीच्य किंवा औदीच्य असें म्हणत असत पण पुढे त्यांना प्राच्य म्हणजे पूर्वेकडील राहणारे असे लोक म्हणू लागले. सुमंतुनें आपला अथर्ववेद यच्चंयाला शिकविला त्यानें आपल्याला दोन शिष्य केले त्यांपैकी वेददशोचे पुन्हा चार व पश्चाचे तीन शिष्य झाले. इ इ

वेद जगदारमीं पण संहिता त्रेतायुगाच्या प्रारंभी.—अशी कल्पना पुराणात आहे भागवतपुराणात स्वर्ग १ अध्याय १४ याच्या शेवटी जें वर्णन आल आहे त्यात सर्व वायव्य प्रणव म्हणजे ओंकार हा एकच वेद पूर्वी होता, त्याचप्रमाणे 'नारायण' हा एवंच देव व लौकिक अग्नि हा एवंच अग्नि होता वर्णहि एवंच असे त्रेतायुगाच्या आरंभी पुरुखापासून तीन वद झाले अग्नि व प्रजा याच्या योगान धन्य होत्याता तो पुरुखा राचा गंधवलोनी गेल" असे वर्णन आढळत (एक एव पुरा वेद प्रणव सन्याह्वय । देवो नारायणो नान्य एजोमिवंध एवच । पुरुवस एवासीत् नयी नतामुखे वृष । अग्निना प्रनया राचा लोक गन्धर्वमेयिबान्) या संहृत श्लोकाचा अर्थ भागवत पुराणावरील टीकाकार असा करतो की, कृतयुगात लोकामध्ये सत्वगुण विशेषेकरून वास करीत होता जोव त्या युगांत ध्यानात गुग होऊन वेदेले असत नेता युगात रजोगुणाच प्राबल्य झाल्यामुळे वेदाचे भाग पाडून वममार्ग दाखविण्यात आला

महाभारतातील शांतिपर्व श्लोक १३०८८ व पुढील श्लोक पाहिले तर असा आढळते की, ह कृतयुग आटे, थेट असा उद्धृत काल प्राप्त झाला आहे, या युगात पशु हे अवश्य आहेत ह काही पाठ नाही नंतर 'नेता' नामक युग येईल व त्या त्रेतायुगात वेदप्रयी उत्पन्न होईल त्याचप्रमाणे प्रोक्षण केलेले यज्ञपशु यज्ञामध्ये मारले जातील (इदं कृतयुग नाम कालं थेट प्रवर्तित । अहिंसा यज्ञपशवो युगेऽस्मिन् न तदन्यथा ॥ तत्तत्त्रेतायुगं नाम प्रयी यज्ञ भविष्यति । प्रोक्षिता यज्ञपशवो वध प्राप्स्यति व मये ॥)

वेदाच्या एतत्तात्त्विकान किंवा बहुलासंबंधान आणि वेदाच्या निरनिराळ्या शाखावेदासंबंधान कल्पना येण्यात वरील उतारे पुरे होतील

यजुर्वेदाचा आद्य प्रवर्तक वैशंपायन व त्याचा शिष्य याज्ञ वल्य याच भाडण कम झाले याज्ञवल्क्यान वैशंपायनाच्या यजुर्वेदापेक्षा निराळाच एक यजुर्वेद कसा प्रचलित केला वगैरे गोष्टींच विवेचन पुढे येईलच अगर्वेदेवाचे अनुयायी याच इतर वेदांनी व छंदोगांनी (सामवेद्यांची) ऋग्वेदाशी असलेले वैर येथे वर्णन करीत नाही कारण त्याचा उद्हापोह वेदकांरीन भाडणाचा परामशे पेताना होईलच

ऋग्वेदात पारंगत असलेल्या मनुष्याला, बहुच व सामवेद जाणणाऱ्याला छंदोग असे म्हणतात यजुर्वेदाच्या झाल्यास अवयु ही सत्ता आहे ह्या सत्ता तैत्तिरीय संहिता व शतपथ ब्राह्मण यात आढळतात शतपथ ब्राह्मणानुयायींना अवयु ही सत्ता शतपथ ब्राह्मणात दिलेली आहे, ह्या अनुयायांच्या प्रतिस्पर्ध्यांना चरकाव्यु असे नाव आहे ह नाव जरा निंदा दर्शक आहे ह्या चरकसंज्ञा प्रतिस्पर्ध्यांनी शतपथ ब्राह्मण युगमी निंदा करतात मानसनेमि संहितेत (३० १८)

ह शतपथायुगमी व त्याचे प्रतिस्पर्धी याच वैर दृग्गीचर होत बुद्धत देवतेरहिता पुरपयज्ञप्रसंगी 'चरकाचार्य' नामक मनुष्य पण बळी देण्याकरिता राखून ठेवल्याची हकीकत त्या ठिकाणी आहे ह्याविषयी प्रो मुत्तर म्हणतात की, "मानसनेमि संहितेच्या एका पिलात चरक हा शब्द निंदा दर्शविण्याकरिता वापरले आहे ३० व्या अध्यायात पुरुषमे धात बळी देण्याच्या लोकाचा याद दिली आहे व त्यात पापदेवतेला बळी देण्याला योग्य असा बळी 'चरकाचार्य' आहे असा सांगितला आहे" प्राचीन अवयूच्याविषया वादत असणाऱ्या द्वेषाचे बरील उतारा व शतपथ ब्राह्मणातील तत्सदृश उतारे योतव आहेत प्राचीन अवयूचा प्रथ तैत्तिरीय वेद होय मानसनेमि याच्या नवीन चरणाचा मूत्र उत्पादन होण्यासाठी याज्ञवल्क्य तैत्तिरीयापासून निराळे आहे

'वेदाधप्रकाश'तह्या "व्यायमालावित्तरा" तीत उता प्याचें निरूपण करिताना माधवान वेद मनुष्यकृत नाहीत असेंच सांगितला आहे—

यथा व्यासवाल्मीकिप्रवृत्तयोऽन तत्तद्व्यतिमाणावसरे कश्चिदुपलब्धा अन्यैरप्यविच्छिन्नसंप्रदायेनोपलभ्यते । न तथा वेदकता पुरप कश्चिदुपलब्ध । प्रत्युत वेदस्य नित्यत्व क्षुतिस्मृतिभ्या पूरमुदाहृतम् ।

परंतु वेद मनुष्यकृत नाहीत याविषया जी एक हरकत घेण्यात येते तिखडे या टीकाकारांनी लक्ष पुरविलेले नाही ती हरकत अशी की ऋग्वेद व इतर वेद याच्या अनु क्रमणिकता असेंच सांगितला आहे की अमुक एक वेदातील सूक्त अमुक एक ऋषीन रचिले अन्य वाक्य स न्मि ।

बरील हरकतीला उत्तर कोठच दिलेले नाही असे नाही, उदाहरणार्थ वेदार्थप्रकाशात बरील हरकतीला उत्तर म्हणूनच की काय कोण जाणे पुढीलप्रमाणे बान्य आढळतात—

अतींद्रियार्थदृष्टयो हि ऋषयः । तेया वेदद्रष्टव्य स्मरते । युगातेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता खगधुवा । मनु म्हणतो—
ऋषयो वेदान् तपसा प्रतिपेदिरे ।

* प्राचीन संहृत वाक्य प्रो मुत्तर पान ३५० चरक किंवा चरकाव्यु याची निंदा केली आहे असे काही उतारे प्रो वेदने दिले आहेत त्याचा येथे समर्थ करण्याची गरज भासत नाही गरज तर शतपथ ब्राह्मण ३.८.२.२४, ४.१.२९, ४.२.३.१५, ४.२.४.१.६, २.२.८.१.७, ३.७.८.७.१, १.२४ येथे मिळिलेले वर्णन पाचाचें । तैत्तिरीय संहितेवरील 'वेदाधप्रकाश' नावाची माधवाची टीका आनंदाश्रमपत्र १.१, बरील माधव, पृ २९ । कोलकाल—सर्वीण निषध १.२९ किंवा दुर्लभ्यन्त आणि नारोदवी प्रत पान १२ पहा । तैत्तिरीय संहितेवरील 'वेदाधप्रकाश' नावाची टीका पान ११ आनंदाश्रमपत्र उपोद्घात पृ ८

वेदाचे प्रामाण्य कोणत्या भद्रम पायावर उभारलेल आहे ह्या गोष्टीविषयी एका वाजसू मीमांसक व दुसरे वाजसू नैयायिक यांच्यामध्ये जो मतविरोध दिसून येतो, तो अधिक खुललेवार पहिल्याचा असल्यास माधवाचार्यहून खरे दर्शनसंग्रहनामक* ग्रंथ पहा

प्रज्ञासूत्रात १ सत्रमर्चाचे फल देव देतो अस म्हटले आहे पण स्वातंत्र्य पुढे धर्मापासून उत्तम फल प्राप्त होतें असें म्हटले आहे—

ईश्वरस्तु फल ददातीत्यनुपपन्नम् । अभिचिन्त्यस्य भारणस्य विचित्रायांनुपपत्तेर्वैषम्यनैश्वर्यप्रसङ्गादनुपपन्नवैषम्यापत्तेः । तस्माद् धर्मादेव फलमिति† ।

देवो न कश्चिद् भुवनस्य कर्ता भर्ता न हर्ताऽपि च कश्चिदास्ते । कर्मानुराणां शुभाशुभानि प्राप्नोति सदा हि जन फलानि । वेदस्य कर्ता न च कश्चिदास्ते नित्यादि शब्दा रचनापि नित्या । प्रामाण्यमस्मिन् खत एव सिद्धमनादिसिद्धे परत कथं तत् ।

वरील दोन उताऱ्यावरून अस दिसून येईल की, मीमांसक नास्तिक मताचे होते मीमांसकांवर टीका करणारा प्रभाकर व त्याचे अनुयायी पृथ्वीनोमासंताल मत नास्तिक स्वरूपाची आहेत असेंच म्हणतात

कुमारिलचें म्हणणं चाहून निराळें आहे, तो म्हणतो पूर्वं मीमांसकील मते आस्तिक्य स्वरूपाची आहेत—

प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोभयतीकृता । तामालिङ्ग्य-पये कर्तुमय यत्र कृतो मया । १६

प्रसिद्ध व्याकरणकार जो पतञ्जलि त्याने आपल्या महाभाष्य नामक ग्रन्थात वेदाच्या निरिनाश्या भाषांना ऋषींची जी नावे मिळाली आहेत ती मिळण्याच कारण काय असावे याविषयी लिहिलें आहे की, वेद निल आहेत पण वेदशाखा अनिल आहेत

ननु भोक्तुम् “नहि छदास्ति क्रियते नित्यानि छदासीति ।” यवय्यर्था निल । या लसौ वर्णानुपूर्वां सानित्या तद् भेदा बतद्रूपति काठक कालापक मीदक पंपलादकमित्यादि ।

व्यष्ट व नागोजीभट्ट यांना महाभाष्यावर ज्या टीका लिहिल्या आहेत त्यातील या भागावरील टीकातील भाग पाहिला म्हणजे आपणास असे जाळकून येते की वेदाचें नित्यत्व व वेदाच्या अनेक पाठांमधील फरक—जे पाठ चूक नाहींत अस तो तो पाठ किंवा अथ करणारे प्रतिपादन

करितात—ह्या दोहोंचा समेट करणें हें काम दोघादि टीका कराना फार कठिण वाटून आहे नागोजीभट्ट न्हितो की, आपुनिक मीमांसक वेद नित्य आहेत इतकच समजत नाहींत तर वेदाचा अधहि नित्य आहे वस समजतात, थोडक्यात बोलवयाच म्हणजे वेदाचा पाठ फक्त एकच आहे असे ते समजतात पूर्वमीमांसक व खत नागोजी भट्ट ह्या मताच नाहींत नागोजीभट्ट व वैश्यट अस सांगतात की अनेक अनुमानांपैकी एका अनुमानाप्रमाणे वेदातील अधराचा निवा शब्दाचा अनुक्रम अनेक प्रत्ययात नाहींसा झाला प्रत्येक मन्वतरात ह्या ह्या मन्वतराचा वेदतुल्य ग्रंथ अने ह्याचा व वेदाचा अर्थ एकच असे, मात्र दोहोंच्या शब्दात फरक अस वेदांच जे अनेक पाठ दृष्टास पडतात ते नरील टीकाकारांच्या मत ह्या ह्या मन्वतरातील वेदतुल्य ग्रंथ होत “कटाच पाठ,” “कलापाच पाठ” ह्या नावांचे जे अनेक पाठ वेदात दिसतात ते म्हणजे गुरोत्तर ऋषींनी आपआपल्या कार्या ह्या ह्या मन्वतरातील वेदतुल्य ग्रंथाची केलेली पुनरुक्ति होय *

वेदांत.—वेदांतसूत्राचा कर्ता वादरायण हा वेद निल व अर्थादेव्य आहेत ह्या मताला पाठिंबा बशा रीतीन देतो तें पाहू, दारुपाचार्यांनी आपल्या “दारीरकमीमांसाभाष्यात” वेदांतसूत्राच सटीकरण केले आहे जमिनी व त्याचे अनुयायी यांची वेदापिपया मते व वादरायणाची मते एकच नाहींत ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ति करून घेण्यास तीन उच्च जातींजरीज धन्य बोधी लायक आहे की काय ह्या प्रश्नासबधी बराच उदापोह गेल्यावर वादरायणाचें शैवटी अस मत झालें की, चवथ्या जातीच लोक म्हणजे शूद्र नालायक आहेत, पण मनुष्याहूनहि श्रेष्ठ प्राणी जे देव ते लायन आहेत † एका सूत्रात (१३, २६) वादरायण निश्चितपणें म्हणतो की, आपले वैभव क्षणभंगुर आहे याची जाणीव असल्यामुळे मोक्षप्राप्ति घ्यावी अशी देवाच्या मनात इच्छा असते, ते शरीरी असल्यामुळे मोक्ष प्राप्ति करून घेण्यास ते समर्थ असतात, व ती मिळविण्याच्या कामात अडथळाहि त्यांचे मार्गात येत नाहीं देव शरीरी असले असंभवनीय आहे, कारण ते जर शरीरी असते तर पुरोहित ज्याप्रमाणें यज्ञविधींत हजर असतात त्याप्रमाण ज्या यज्ञात त्याच खत च पूजन होत असतें त्यात ते देव खत शरीरान हजर असवयाला पाहिजेत, पण यज्ञात शरीरान देव हजर असल्याचें दिसत नाहीं, शिवाय ते शरीरी आहेत असें धरून चालल्यास अनेक यज्ञात ते एकसमयावच्छेदकरून कसे हजर राहणार? अशा प्रकारचा जरा अवघड प्रश्न

* माधवाचार्यकृत “सर्वदर्शनसंग्रह” ग्रंथ विष्णुओषेका हस्तिका प्रत पान १२७ व पुढील पाने † महसूत्रे ३, २, १८, ३९ व ४० † महसूत्र ३, २, ४० वरील शब्दाचार्यांचे भाष्य ‡ विद्वन्मोदतरंगिणी नामक ग्रंथ ईकुमारिलवार्तिक टोका १०

* ह्याच विषयाची उत्तम माहिती कुमारिलकृत मीमांसा वार्तिक ३, २, १० यात आढळेल ती पहा † Colebrook's Misc. Ess I 348 or p 223 of Williams and Norgate's ed

उपस्थित पेशा गेल्यामुळे पुढील सूनात (१.३,२७) वरील शंकेस उत्तर दिले आहे की, (१) देव निरनिराळी स्म धारण करितात; मनुष्यांना ते जरी दिसत नाहीत तथापि एकसमवायच्छेदकहन ते अनेक यज्ञसमारंभात हजर धरतात; किंवा (२) अनेक लोक एकाचवेळी ज्याप्रमाणे एका ब्राह्मणाला वंदन करू शकतात त्याप्रमाणे निरनिराळे लोक एकाच देवतेला एकाच वेळी आहुति देणे शक्य आहे. एवं च देव शरीरी असणे व यज्ञयागादि कर्मे या दोहोमध्ये विसंगतपणा शुद्धीच नाही.

वेदातसून 'शब्दे इति चेन्नात प्रभावाप्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (१.३,२८) । यावर भाष्य लिहिताना शंकराचार्य म्हणतात—

कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति? "प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।" प्रत्यक्षं श्रुति । प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृति । प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दभूयां सृष्टिं दर्शयत । एन इति वै प्रजापतिर्देवान्मृजता-रुप्रमिति मनुष्यान् । सूत्र १-३-२८ वरील शंकराचार्यानी सवद टीका पहा.

अत एव च नित्यत्वम् । (ब्रह्मसूत्र १-३,२९)

भाष्य—अत एव च नित्यताकवेदेर्वादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वादेव वेदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथाच मन्त्रवर्णः । "यज्ञेन वाच पदवीयमामन्तामन्वविन्दृष्टिपु प्रथियम् । (शु. १०.७१,३)" इति श्रुतिमेव वाचमनुविश्रां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति । "युगान्तेनाहंताम् वेदान्तेतिहासान्महृषेय । ऐभिरे तपसा पूर्वमनुजाता स्वर्धुवा" इति । (गहामारत वनपर्व ७६६०) ।

नमसूत्र १-१,३ यात वेदांचे उगमस्थान ब्रह्मा आहे असे सांगितले आहे. "यावरून ब्रह्मा सर्वज्ञ होता हे सिद्ध होते." असे शंकराचार्य म्हणतात.* सायण वरील सूत्रावरून असा बोध घेतो की वेद अपौरुषेय आहेत. वेद निल आहेत याचा अर्थ एवढाच ध्यायचा की, हे नित्यत्व जगदुत्पत्ति व लय ह्या दोहोंच्यामध्ये जो काल जातो तितक्या काला-एवं असतो.

ब्रह्मसूत्र १.१,३ यावरून असे दिसून येईल की, वेदोत्पत्तीविपर्या पूर्वागीमासक व उत्तरगीमासक किंवा वेदान्ती यांच्या मतात फरक आहे. वेदान्ती म्हणतात की वेद ब्रह्मापासून निघाले वेद ब्रह्मापासून निघाले किंवा काय ह्याविपर्या पूर्वागीमासक मुख्य आहेत

वेदाविपर्या जी अनेक मते आहेत त्यात खरा विरोध आढळून येणे अशक्य आहे. सूत्रे, ब्राह्मणे व उपनिषदे

ही लिहिणाऱ्या निरनिराळ्या लेखकांनी हजारो वर्सांच्या उत्पत्तीविपर्या व विश्व आणि देवता याच्यामधील संधाविपर्या स्वतःच्या अनेक कल्पना दिल्यामुळे व अमुक एका मताला ते चिकटून न राहिल्यामुळे ह्या लेखाच्या मतात साहजिकपणेच विरोध दिसू लागला पण कालान्तराने वेद अपौरुषेय व निर्दोष आहेत असे जेव्हा मानण्यात येऊ लागले त्यावेळेस वेदाच्या उत्पत्तीविपर्या सुसंबद्ध मत लावि घ्याव्यातून प्रतिपादन करणाऱ्या पद्धतशीर धर्मशास्त्रज्ञांनी असे दर्शविले की, वेदाच्या निरनिराळ्या पाळात दिसून येणारा परव फक्त वरवरचा आहे, खरा नव्हे.

आतां न्याय, वैशेषिक व साध्यमतानुयायी वेदांचे प्रामाण्य वशा रीतीने प्रस्थापित करतात पण ध्वनि निल नाही हे ते वशा रीतीने दर्शवितात हे पाहू.

न्याय.—नैयायिकाच्या मतं ध्वनि निल नाही. गौतमाची जी न्यायसूत्रे आहेत त्यात हे मत स्पष्टपणे पहावयास सापडते "न्यायसूत्रांनी"त विश्वनाथ भग्नचार्याने ह्या सूत्रांचे स्पष्टीकरण केले आहे.

प्रागुच्चारणानुपलब्धमादावरणाद्यनुपलब्धे ।^१ मीमांसकाच्या १३ व्या सूत्रावरिद वरील मजकूर आहे.

अक्षरं बदलं शक्यतात किंवा नाही ह्याविपर्या १०६-१०९ या सूत्रात विचार केलेला आहे ह्याच विचार मीमांसकाच्या १० व्या व १६ व्या सूत्रात केला आहे. अक्षर दीर्घ किंवा लघु केले म्हणजे ह्या अक्षरात फरक झाला असे जरी म्हणता येईल तथापि ह्या अक्षराचा किंवा शब्दाचा जो खरा अर्थ असतो त्यान फरक होत नाही असे गौतमांचे म्हणणे आहे.

वेद स्रोते आहेत, वेदातील मजबुतामध्ये निरनिराळ्या खाली विसंगतपणा दृष्टीस पडतो, तीच तीच धार्य पुन्हा पुन्हा वेदात आली आहेत बगिरे जे आरोप वेदावर करणात आले आहेत ते खोटे आहेत असे उत्तम रीतीने गौतमान ५०-६८ या सूत्रात दर्शविले आहे.

या सूत्रात वेदांचे प्रामाण्य निव्वळ करून दाखविले आहे. मन्त्रानुबेदाचा च तत् प्रामाण्यप्राप्तप्रामाण्यात् । आतस्य वेदकृतं प्रामाण्याद् यथायौपदेशकत्वाद् वेदस्य तदुत्तलमर्थान्त्वम् । तेन हेतुना वेदस्य प्रामाण्यमनुमेयम् ।†

भाष्यकार वात्स्यायन यान या सूत्राचे लावलचक स्पष्टीकरण दिले आहे ते पहा ‡

* गौतमकृत न्यायवर्णे. सूत्र ८९ † सूत्र ६८ ‡ आत्मा = साक्षात्कृतधर्मोण. —वात्स्यायन. कर्पीया स्वभाव वर्णन करिताना साक्षात्कृतधर्मोण. असेच वाच्य वात्स्याचार्यानी निरुक्त १-२० यात नापरले आहे.

* ब्रह्मसूत्र १.१,३ वरील शंकराचार्यानी टीका पहा. † माधवाचार्यानी वेदान्तपत्र १.४,३ वरील टीका.

वैशेषिक सूत्रे.—यातील वार्हीं सप्त असे प्रतिपादन करितात की, वेद कोणातरी बुद्धिमान प्राण्यान लिहिले, व ते देवान आपल्या मुखान उच्चारिले

टीप—सूत्र १.१, १.२, १.११ १.७, २.८, १.७, २.९ व त्याचे वरील भाष्यकारांनी दीक्षा पदा

वरील भाष्यकारांनी टीका पाहिली म्हणजे असे आढळून येते की त्याच्या मत वेदांच प्रामाण्य दोन गोष्टींवरून सिद्ध होते—(१) वेदाचा विस्तृतपणा व त्यात येणारा विषय (२) जुन्याला चिकटून राहणाऱ्या व निरनिराळी धार्मिकमते प्रतिपादन करणाऱ्या सर्व पयानुयाय्यांनी वेदाचा एकमतान स्वीकार केला ही गोष्ट

वेदात काहा तरी अलौकिक आहे असे ज्याच मत झालेलें आहे किंवा ज्यांना वेदाचा स्वीकार केला ते चुकीस कधीहि पात्र नव्हते अस जे ग्रंथांत घडून घालतात अशा लोकनिवाय इतरांना ही कारणे पटण्यासारखी नाहीत बुद्ध व इतर पायवी यांना वेदात नमस्कारिक किंवा अमानुष काहीच दिसून न आल्यामुळे वेदानुयाय्यांना त्यांना दोषी ठरविले व वेदाना सुद्धीच किंमत नाही असे त्यांचे मत घाल टीकाकारांनीं बर जी कारणे सांगितली आहेत तीं सांगण्याचा त्याचा इतकाच उद्देश दिसतो की भीमासक समजतात त्याप्रमाण वेदांचे प्रामाण्य वेद निरतर पोषादित राहणार या गोष्टीवर अवलंबून नसून त्याचा उच्चार कोणा बुद्धिमान व सर्वत्र अशा विभूतीच्या मुखान झाला ह्या गोष्टीवर अवलंबून आहे वेदात न पाहिलेल्या व भविष्यवाणी घडणाऱ्या गोष्टींचा छेपेजाल आहे यावरून वेदकार एक सर्वत्र विभूति असली पाहिजे हे सिद्ध होत, कारण अशा व्यक्तीशिवाय अशा प्रकारचे ज्ञान कोणालाहि असणे शक्य नाही अदृष्ट गोष्टींसंबंधी वेदात येणारा मनमूर्त अशा सबज विभूतीच्या मुखान आल्यामुळे व म्हणून तो परा असल्यामुळे ज्ञानी लोकांनी एकमतान तो विश्वसनीय आहे असे जाहीर केले

वैशेषिकांच्या मत इथरी प्रेरणेच किंवा अमानुष ज्ञानाचे स्वरूप काय हे वैशेषिक सूत्रावरून आपणास समजते

वैशेषिक सूत्र ८.१,२ वरील आपल्या यीकट टीकाकार म्हणतो—ज्ञान दोन प्रकारचे आहे—तत्त्व ज्ञान द्विविध विद्या चाविद्या च । मिया चतुर्विधा प्रसक्तैर्निवस्त्यापेक्षया ।

तत्त्वसम्रात वेदोत्पत्तीसंबंधी पुढीलप्रमाणे म्हटल आहे—
वाग्य द्विविध लौकिक वैदिक च । वैदिकमीशरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रामाण्यम् । लौकिक लाघोफ प्रमाणमन्यद्रप्रमाणम् ।*

परंतु न्यायसूत्रात मन्त्रासुर्वदवच तत्प्रामाण्यमाप्तप्राप्ता प्यात् । (२.६८) असे वेदाच्या उत्पत्तीसंबंधी म्हटले आहे यावरून एके बाजूस न्यायसूत्राचा कर्ता व दुसरे बाजूस वैशेषिकसूत्रे व तत्त्वसम्राह यांचे कर्ता यांच्यामध्य वेदोत्पत्ती संबंधी मतभेद आहे असे म्हटले पाहिजे किंवा न्यायसूत्र २.६८ यात आप्त याचा अर्थ ईश्वर असा समजून दोघात मतभेद नाही असे तरी म्हटले पाहिजे

वैशेषिकसूत्रे व तत्त्वसम्राह यांच्या कर्त्याप्रमाणे बुद्धमानलि नामक प्रथाचा कर्ता उदयनाचार्य हाहि वेद ईश्वरापासून उत्पन्न झाले असे म्हणतो त्यातील काही लोकावहून* असे दिसून येते की, वेद नित्य आहेत ही गोष्ट वेदाच्या परंपरेवरून ठरविता येण अशक्य आहे असे वरील प्रथकारांचे मत आहे, कारण तो म्हणतो की, हल्लीच्या उत्पत्तीपूर्वी जो प्रलय झाला त्यावेळेस ही परंपरा (वेद-व्यवहार ।) बंद पडली असली पाहिजे त्याच्या मते वेदाचा कर्ता कोणी तरी नित्य व सर्वत्र विभूति असला पाहिजे वेद पारंपरेव आहेत व ही गोष्ट वेदावरूनच सिद्ध होते वेदशास्त्रांना जी ऋषींची नाव दिली आहेत ते ऋषी म्हणजे जगदुत्पत्तिप्रसंगी वेदोच्चार करिताना ईश्वराने धारण केलेली मनुष्यरूपे होत

साग्यसूत्राचा कर्ता कपिल याचेहि मत न्याय व वैशेषिक सूत्रांसारख्या मताप्रमाणेच असे आहे की, वेद नित्य नाहीत - न नित्यत्व वेदाना कार्यलघुते ।†

गौतम व कणाद यांच्या मते वेद ईश्वरापासून निघाले, पण कपिलाच मत तसे नाही, कारण तो म्हणतो की, देवच नाही तर त्याचेपासून वेद कोट्टन निघणार‡ जीवन्मुक्त झालेल्या प्राण्यात श्रेष्ठ असा जो विष्णु हा जरी सर्वज्ञ असला तथापि तो “भीतराय” असल्यामुळे वेद त्याचेपासून निघाले असणे अशक्य आहे त्याचेशिवाय दुसरे कोणी सर्वज्ञ नसल्यामुळे दुसरा कोणी मनुष्य वेदाचा कर्ता होऊ शकत नाही आय पुढ्याने वेदोच्चार केला असे जरी म्हटले तरी वेद त्याने केले असे म्हणता येणार नाही, कारण त्याचा उच्चार त्याने आपण होऊन म्हणजे जाणतबुद्धन केलेला नाही वेद हे स्वतः सिद्ध आहेत असे जैमिनीप्रमाणे कपिलाचेहि मत आहे वैशेषिक व कपिल यांच्यामध्ये पुढील बाबतीपुरताच फरक आहे - कपिल म्हणतो,—

नन्वेव सथायवाक्यार्थज्ञानापूर्वकत्वात् शुक्लावयस्वेव वेदा नामपि प्रामाण्यं न स्यात् ।‡

* तत्त्वसम्राह See Dr Ballantynes ed with Hindi and English Versions P 40 of the sanskrit

* बुद्धमानलि दुसरा सवक २,१६, ५,१,५,१६.
† साख्यसूत्रे ५ वे मंडल, सूत्र ४५ वे ‡ सूत्र ५०

मीमांसाक असे समजतात की, स्मोट्ट हें ध्वनीचें जरा फरक करून झालेलें स्वरूप आहे; त्या स्मोट्टाचें वर्णन ते पुढीलप्रमाणें करतात—

प्रत्येकवर्णभ्योतिरिफकलशद्विहादिहमपराङ्मकपदं स्फोटः
.....।

कपिलाच्या मतें हे म्हणणें चुक आहे. ध्वनि तिला नाहीं असें तो म्हणतो—न सन्धनित्यत्वं कार्यताप्रतीतिः ।

दर्शनकार वेदांचा कसा उपयोग करतात व त्यांचा अर्थ करण्याची त्यांनी पद्धति कशी आहे याविषयी थोडा निवार करूं.

ब्रह्ममीमांसा किंवा वेदान्त ही कर्ममीमांसेची पूरक आहे व तिला उत्तरमीमांसा म्हणतात. तीत वेदाच्या अस्तित्वाविषयीं ऊहापोह केलेला आहे; पूर्वमीमांसेत कर्म व त्यांनीं फलें यांचा ऊहापोह केलेला आहे. दोन मीमांसा मिळून वेदांतील मते व विद्वांत—कर्मविषयक व देवज्ञान-विषयक दोन्ही—याचें पूर्ण विवरण आपणांस पहावयास सांपटतें. कर्ममीमांसेत जें ध्येय सांगितलें आहे तें विन-मोलाचें आहे असें ब्रह्ममीमांसेत सांगण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. विनमोलाचें असण्याचें कारण हें की कर्म-मीमांसेत सांगितलेलें भविष्यत् कालाच्या स्थितीत मिळणारें शुद्ध ब्रह्ममीमांसाकांच्या मतें क्षणिक आहे. साध्व्याचें तर म्हणतात की—

भन्यह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः
प्रगल्भधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः ।*

ब्रह्मसूत्रांवरील शांकरभाष्य व त्याच सूत्रांवरील जैमिनीची टीका पाहिल्यास आपणांस ठिकठिकाणीं असें आढळून येतें की उत्तरमीमांसाकार व तिचेवर भाष्य लिहिणारा (वेदान्ती) हे दोघे ज्या उपनिषदांचें विवरण करतात त्याच उपनिषदांचें विवरण जैमिनीनें केलें असल्यास ते दोघे व जैमिनि यांच्या विवरणांत हमेशा फरक पडतो. तसाच फरक वेदान्त व सांख्यसूत्रें व त्यांच्यावरील टीका पाहिल्या अर्थांत आढळून येतो. वेदान्ती व सांख्यसूत्रकार हे आपआपलीं मते सांच वेदांतील मते असें प्रतिपादन करतात. ब्रह्म-सूत्रकार किंवा वेदान्ती व सांख्यसूत्रकार ह्या दोहोंपैकी उप-निषदांतील असेंच हट्ट असा मतवादी वोगावीं मते जुळतात हें पहावयाचें असल्यास डॉ. ड्यार (Dyars) यांचीं त्यांजवरील दिवणें पहा.

वैशेषिक मतानुयायांच्या बाबतींत हाथ रोथ स्टोएसीस येते; उत्तरमीमांसाकार किंवा वेदान्ती उपनिषदांचा जो अर्थ

करितात तो, अर्थ वैशेषिकमतानुयायी सप्रमाणे माकडून करतात.*

वेदाच्या अर्थासंबंधी वेदान्ती लोकांची जीं मते आहेत त्यांत व शाण्डिल्याच्या मतांत जमीनअस्मानाचे अंतर आहे.†

बरील एकंदर विवेचनावरून आपणांस असें दिसून येतें की,

(१) ज्यांत विचारांचे एकीकरण करण्याचा प्रयत्न आढळत नाही व ज्यांच्या भागाभागांत त्यामुळे विचंगतपणा दृष्टीस पडतो अशा वेदांसारख्या परंपरेनें पवित्र व निर्दोष मानल्याजाणाऱ्या ग्रंथांचें सटीकरण आचार्य आपआपल्या स्वतःच्या मताप्रमाणें करीत; म्हणजे त्यांच्या मतांनै वेदांचा जो अर्थ होतो तो खरा असें प्रतिपादन करण्याकडे त्यांचा कल दिसतो. वेदांत कधीहि न बदलणारी व संगतवार अशीं धर्मविषयक ठाम मते आहेत असेंहि दाखविण्याचा हे आचार्य प्रयत्न करीत.

(२) निरनिराळीं मते प्रतिपादन करणारे जे पंथ आहेत त्या निरनिराळ्या पंथांतील ग्रन्थकारांमध्यें वेदासारख्या ग्रन्थांच्या अर्थाच्या बाबतींत बरेच मतांतर दृष्टीस पडतें. वेदांत असुक एक प्रकारचीच तरतूब आढळतात असें हे निरनिराळे लेखक जोरानें सांगतात; परंतु कोणत्याहि दोन पंथांच्या लेखकांची अशा प्रकारचीं हीं तरतूब परस्परविरोधी किंवा विचंगत असतात.

“न्यायमालाविस्तार” व “मनुस्मृतीवरील कुडकाचें भाष्य” यांतील दीर्घत दिलेले उताऱे लक्षांत घेतल्यास असें दिसून येतें की, पाणिनीच्या कालाच्या लेखकांनीं वेद व इतर सर्व ग्रन्थ या दोहोंमधील मर्यादावैशेषिक एक कल्पित रेखा ओंगळेली आहे. इतर सर्व ग्रन्थ असे जे वर म्हटलें सात दर्जेन, स्मृती, पुराणें, इतिहास इत्यादिकांचा समावेश होतो. वेदाचा स्वतंत्र व कधीहि न चुकणारे मार्गदर्शक किंवा बायोडे समजतात, आणि इतर ग्रन्थांची उभारणी वेदांवर शाखी असली व त्यांतील मते वेदाशी जुळवीं असलीं तर तेवढ्यापुरतेच फक्त ते ग्रन्थ “ग्रंथाण” समजण्यांत येतात; उरलेल्या बाबतींत ते ग्रंथाण समजण्यांत येत नाहींत.

वेद व इतर ग्रन्थ यांतील बरील मान्यताभेदांचा जो दृढ परिणाम व्याख्याचा तो एका गोष्टीमुळे बराच कमी झालेला आहे. ती गोष्ट म्हणजे ही की, मनुसारखे स्मृतिकार व पुराणग्रंथी हे पुराणमतवादी आहेत असें समजण्यांत येतें. हल्ली उपलब्ध नसलेल्या वेदग्रंथांचें त्यांनी अध्ययन केलें होत

* वैशेषिकसूत्रे ३. २, २१ व त्यावरील शङ्करभाषी टीका पहा.

† शाण्डिल्यकृत भक्तिसूत्रे—सूत्रे १, २, ४, ७, ८, ९. ‡ न्याय-मालाविस्तार १. ३, २४; व मनुस्मृति १. १ वरील कुडकाचे भाष्य पहा.

असं माधवाचार्य^१ व शङ्कराचार्या^२ याज्ञवल्करा^३ व हन मानलें आहे देवाशी त्याची बोलचाली होत असे व त्याच्या नंतरच्या मान-वाना मिळविण्यास अशक्य अशा प्रकारच्या ईश्वरी उदात्कारांचें ज्ञान त्यांना साहजिक होतें असें समजण्यात येत असे. येथें एक गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे कीं ब्रह्मज्ञान जाणण्याचीं अतींद्रिय दृष्टि सर्वच प्राचीन ऋषींच्या अर्वा नव्हती उदाहरणार्थ, शङ्कराचार्यांच्या मते कपिलाचें वचन प्रमाण मानता येत नाही^४ उपनिषदात^५ कपिलाची फार महती गाईली आहे पण वर सांगितल्याप्रमाणें शङ्कराचार्यांना ती पसत नाही.^६

कपिलाची निंदा शङ्कराचार्यांनी बरीलप्रमाणें केली आहे, पण भागवतपुराणात^७ व इतर ठिकाणी^८ त्याची फार स्तुति केलेली आहे

प्राचीन काळीं निरनिराळे दर्शनकार विरुद्ध मताना तोंड देऊन आपलीं मतेच काय तीं खरी आहेत असें जरी ओरडून सांगत असले, तथापि अलीकडे वेदांतातील मत विशेष ध्ये प्रकारचें आहे ही गोष्ट आता सामान्यपणे लोक कबूल करू लागले आहेत. इतर अनेक प्रकारच्या मतांत कितीही जरी फरक असला तथापि वेदांतातील मताशीं आपलें मत जुळतें असाचें अशी ह्या सर्व मतांची भरतेश्वरचची अपेक्षा असते असें मनुस्मृतनंतरस्वती आदिकरून लोक समजतात. **

सायन्यावर भाष्य लिहिणारा विज्ञानमिश्र^{††} म्हणतो कीं, कपिलमुनीचा निरीश्वरवाद व वेदांतादि ग्रंथांतला सेश्वर-वाद यांचे जमत नाही असें नाही. देव नाही असें कपिल व्यावहारिकपुतें मान बोलतो, आणि असें बोलण्याचें कारण एवढेच कीं, निरा व संप्रगुणसंपन्न अशा एखाद्या देवतेच्या ध्यानात निमग्न झाल्यामुळे वस्तु व चैतन्य यातील भेद ओळखण्यात लोकाना गर्भ अडथळा येऊं नये. सायन्यामताचे जे दोन सुत्र देव व मुदे आहेत त्यांपैकी एक असा आहे कीं, मोक्ष मिळविण्याचें मोठें साधन बरील भेद लोकांनीं नीट

समजून घेणें अवश्य आहे हें लोकांना शिकविणें. बरील गोष्टी-पुतेंच सायन्यामताला “प्रमाणल” आहे. सायन्या तत्त्वज्ञानात निरीश्वरवादाचा पुरस्कार केल्यामुळे त्या तत्त्वज्ञानात तेवढा भाग गौण मानण्यात येतो देव आहे किंवा नाही या विषया-वर सायन्यामतांना कोणीच प्रमाण मानीत नाही

विज्ञानमिश्र पुढे म्हणतो, . अस्तु वा पापिना ज्ञान-प्रतिबन्धार्थमास्तिकदर्शनैष्वप्यंशत श्रुतिविरुद्धायेव्यवस्थापनं तेषु तेष्वंशेष्वप्रामाण्यं च । श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु मुख्य-विषयेषु प्रामाण्यमस्त्येव ।

नंतर विज्ञानमिश्र पद्मपुराणातील उक्त्यावरून सांगतो कीं, “पद्मपुराणात शिव पार्वतीला म्हणतो ‘वैशेषिक, न्याय, सायन्या, पूरामीमासा दर्शनं व वेदान्तातील भाषावाद यातील तत्त्वं काळीं (तमसु) म्हणजे असष्ट असल्यामुळे त्यांना प्रमाण कोणी मानीत नाही तथापि सर्व आस्तिक शास्त्रे प्रमाण आहेत, व त्या त्या शास्त्रात जो विषय प्रतिपादन केलेला आहे त्यात चूक मुळीच आढळून येत नाही” एकात्मत्वा-विषयां वेदान्त व सायन्या यांच्यामध्ये जरी विरोध दिसून येत असला तथापि सायन्याला प्रमाणग्रन्थ मानण्यास हरकत नाही (तथापि च सायन्यास नाश्यामण्यम् ।) कारण, “व्याव-हारिकामनो जीवस्वेतारविचेकज्ञानस्य मोक्षसोपानतये विव-क्षितार्थं व्याधभावात् । एतेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धयोर्नावात्म-कालमल्योर्ग्यावहारिकपारमाधिकभेदेनाविरोध ।

वर्षायेय वेद व त्यांना जोडलेलीं पारंप्रिय म्हणजे मनुष्य-कृत परिशिष्टे, कर्तव्ये, वर्गरे व स्वृती यांच्यामध्ये जो फरक टीकाकार दाखवीत असतात तो खरा नाही असें काही ग्रंथांचे मत दिसते वृहदारण्यक व मुण्डकोपनिषद् या दोहोंत वेद धरून निरनिराळ्या तऱ्हेचीं सर्व शास्त्रे एकाच वर्गात पातळी आहेत. हीं शास्त्रे ग्रंथाचा श्रवण आहेत असें वृहदार-ण्यकात सांगितलें आहे. मुण्डकोपनिषदात सांगितलें आहे कीं, उपनिषदापेरीन इतर सर्व शास्त्रे हे श्रेष्ठज्ञानाचे म्हणजे नम्रज्ञानाचे भाग नसून गौणज्ञानाचे भाग आहेत. मुण्डकोपनिषदाप्रमाणें छान्दोग्योपनिषदातहि[†] वेद व तऱ्हेतऱ्हेची सक्तीने शास्त्रे एकाच पंक्तीस बसविली आहेत. वेद त्याच्या पक्षास बसविलेल्या शास्त्रांपेक्षा बरिष्ठ दर्जाचे आहेत असें छान्दोग्योपनिषदात दर्शविलेलें नाही वेद व इतर शास्त्रे याच्यात मोठा फरक आहे असें आधुनिक मत असल्यामुळे त्या मताविरुद्ध जाऊन “वेद व इतर शास्त्रे यांचें उत्पत्ति-स्थान एकच आहे” असे शङ्कराचार्यांना म्हणतां येईना

* सायन्याप्रवचनभाष्य Bibliotheca Indica pp 3 ff

† See pp 8, 31 of vol III. Muir's Sanskrit Texts
‡ P. 32, Muir's Sanskrit Texts Quotation from
छान्दोग्योपनिषद्.

१ न्यायमालाविस्तार १.३,२,९. † ब्रह्मसूत्र १.३,२,२३. बरील शङ्कराचार्यांची टीका पहा. ‡ नवग्रह २१ बरील शङ्कराचार्यांच्या भाष्याचा उल्लेख पहा. § वेदान्तसरो पत्रिषद् ५.२. § तैत्तिरीयोपनिषदावरील, (Bib Ind P. P. 136, 137) शङ्कराचार्यांची टीका पहा प्रभोपनिषद् १.४, (Bib Ind VIII 214) बरील शङ्कराचार्यांची टीका पहा. || भागवतपुराण १.२,१०.५ ९, ८, १२, १३. § महाभारत सानिषत १.२०.३० वा व पुढील श्लोक. Colebrooke's essays I 236 Wilson's Vishnu Purāṇa Pref p xci and Text pp 18ff Bhagawata Purāṇa III Chapters 24-30 Dr. Roer's Introduction to वेदान्तसरोपनिषद्, Bibl Ind. xv. ff ** मनुस्मृतनंतरस्वतीन “प्रमान्य मे” हा प्रथ पहा. Weber's Indische Studien, †† शिवानुसूक्त “सायन्याप्रवचनभाष्य.” Bibliotheca Indica, pp 3 ff.

गृहद्वारण्यांतील उताऱ्यावरील आपल्या भाष्यात शङ्कराचार्यांनी* असे दर्शविण्याचा प्रयत्न केला आहे की, वेदावरोध ज्या इतर शास्त्राचा उच्चार ब्रह्माने केला असे समजतात तीं शास्त्रे वस्तुतः “ब्राह्मणांचे” भागच होत. शङ्कराचार्यांचे हे म्हणणे यादीतील सर्वच ग्रन्थांना लागू होणे अव्यक्त आहे. मुण्डक व छान्दोग्योपनिषदांतील इतर उताऱ्यांचा रोग लक्षात घेतल्यास शङ्कराचार्यांच्या वरील भाष्याचे बीज लक्षात येते. इतिहास व पुराणे यांत अशा प्रकारचा भेद नाकारला आहे.

जेनांची वेदाविपरीत धृति.—ही निश्चित नव्हती. वेडेस मते वेद ह्या झाले आहेत, वेडेस ते इतरांत समजत नव्हित, ते आन्ध्रामाच समजतात अशी परस्परनिवृद्ध विधाने त्यांच्या प्रथात दृष्टीस पडतात. जेव्हा जैन वेदाविपरीत बोलत तेव्हा ते सध्याच्या वेदानांचे वेद समजत असत याम पुरावा सध्याच्या हरिश्चंद्रपुराणातच आहे.

सत्तराव्या सर्गांत (८४-८५) नारद व पर्वत यांचा वाद दिला आहे त्यात वेदप्रभांचे वर्णन करताना सध्याच्या कानाला अविश्व आनंद देणारा सायनेद व प्रारंभीच्या ओंकाराचा जोराने उच्चार होतो असा मनुजेंद असा उल्लेख असून म्हत्व, दीर्घ, हुत या भेदांनी उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित यांचे निम्नस्वरूप समजाविले जात होते असा उल्लेख आहे. शिवाय मंत्र, पद आणि क्रम यांनी वेद म्हणजे जाताना असे दाखविले आहे. ‘अग्नेयं हव्यं’, ‘स्वर्गकामः अग्निहोत्रं जुहुयाद्’, ही वेदातील वाक्ये आहेत अशी कबूली दिली आहे. मात्र याचा अर्थ काय याविषयी मतभेद दाखविला आहे. पर्वत, नारद व राजा वसु हे तिघेही एकाच गुरूचे शिष्य होते. बोकड मारून यज्ञ करावा हा पर्वताने पेतलेला अर्थ संप्रदायान्वित आहे असे नारद सांगतो, आणि मरा अर्थ बोकड मारावा असा नारद तर निराग्राह्य काही आहे असे पर्वताची आई ब्राह्मणी स्वस्तिमती हिच्या टाऊक असूनदि पुत्रास ‘‘रात्र्या अर्थ’’कडे वळविण्याच्या परिश्रमात अवश्य आल्यानंतर पुत्रमोहामुळे ती वसुराजाकडून परंपरागत अर्थ पर्वत म्हणतो त्याप्रमाणे बोकड मारावा असत्य आहे असे सांगण्याचे अभिवचन घेत आणि या वचनानुसार राजा वसुने पर्वताचाच अर्थ मरा आहे असे सांगितल्यामुळे तो राजा नरकाम जातो, असे दाखविले आहे. नारदाच्या मते ‘‘नवायते ह्यजा’’ म्हणजे शालिधान्य आणि त्याही यजन म्हणजे देवपूजा करावी असे आहे.

जैन हरिवंशाची वेदविषयक धृति अन्यत्र निराग्राह्य प्रकारे दिसून येते वेदिसाच्या सर्गांत कृष्णाचा बाप वसुदेव याने एका ब्राह्मणास वेदविषयक वादात जिंकून तिच्याशी लग्न लावले असे दाखविले आहे, आणि सा प्रसंगी ब्राह्मणाचे वेद खोटे असत जैनाने ग्रंथ तेच खरे वेद असे मत प्रतिपादित केले आहे. निवदेव ब्राह्मणाची कन्या सोमश्री हीस त्रिकण्यासाठी अश्वमेध यज्ञा

महादत्त नावाच्या वेदवेत्त्या ब्राह्मणाकडे जातो (श्लोक २६ पासून पुढे). महादत्त वसुदेवान शिकवितो की, वेद दोन प्रकारचे आहेत एक आर्ष आणि दुसरे अनार्ष. जेव्हा युगाच्या प्रारंभी सर्व कल्पशुद्धीचा ध्वज झाला तेव्हा तीन शताने धारक ‘‘भगवान् आदीश्वर’’ यांनी तीन वेदांचे भेद करून प्रजेस पद-कर्मांचा उपदेश केला. पुढे आदीश्वरांचे निज मत्साराविरुद्धीरिक झाले तेव्हा भरतादि शमर पुत्रास राज्य अर्पण करून चार हजार राजांसह त्याने दिगवरपथाची दीक्षा धारण केली. आदीश्वराने गृहस्थाश्रम आणि मुनींचा आश्रम असे दोनच आश्रम दाखविले. गृहस्थाश्रमाने स्वर्ग प्राप्त होतो व मुनींच्या आश्रमाने मोक्ष प्राप्त होतो. दादनागरुपी बारा वेद त्याने दाखविले आणि त्यामध्ये मुख्यतः मुनिधर्माचा उपदेश केला तथापि मधुनमधून श्रावकधर्मादि सांगितला. अणुमत, गुणमत आणि शिक्षामत यांचे पालन करणाऱ्या श्रावकामांने अनेक निषम पाहून दिले यामुळे ज्या वेदांचे वर्णन भगवान् पदमाने केले तो आर्ष वेद होय. युगाच्या प्रारंभी चक्रवर्ती भगवान् याच वेदाचा अभ्यास केला. त्यानेच ब्राह्मणवर्णाची स्थापना केली आणि ब्राह्मणदि हाच धर्मयज्ञ करित होते. अनार्ष वेद मनुष्यद्वारा उत्पन्न झाले आणि अनार्ष वेदात याच युगात घोषणा मनुष्याच्या क्रियांचे वर्णन आहे. माता पोटे वेद आले तरी कसे ? मुलसामाक देखण्या राजकन्येच्या स्वयवरप्रसंगी सगर राजाने मधुपिंगलास पाहिले आणि हा जर स्वयवर-संघात राहिला तर मुलमा आपणास मिळणे शक्य नाही हा जाणून सगराने अपयशी अवगुण कोणते, याची माहीत पुरोहिता-मार्फत मधुपिंगलामा दाखवून दाखविली. त्या बाईत त्रयेक शारीरिक सुलक्षणांचे कळ अनिष्ट दिले होते. मधुपिंगल धावून काढत पडला आणि त्याने दिगवर दीक्षा धारण केली. एकडे सगरास मुलसेचें माळ घातली. पुढे मधुपिंगलास दुमन्या धवा क्योति-थाने सांगितले की, दुमन्या अगावर जी चिन्हें आहेत ती सर्व सुचिन्हे आहेत. जेव्हा त्यास कळले की, सगर राजाने आपणास टकविले. तेव्हा तो हुड झाला आणि त्या विकारवशतेमुळे त्याचा प्राण छेदवावून निघून गेला व मधुपिंगल हा महाकाल नावाचा नीच देव झाला. महाकालास सगराने आपणास पुर्वजन्मी कमविले याची जाणीव होतीच. त्याने त्याचा बदला घेण्यासाठी धुति भोगिली ती वेणुप्रमाणे—सगराचे ब्राह्मणां रस्त्यावर त्यास नारदाने परावृत्त केलेला परंत भेटला तेव्हा तो पर्वतास म्हणाला, ‘‘पर्वता, तू आणि मी तर सुरवधू, सुखा पराभव तो माझा पराभव असे मी समजतो तर आपण कुत्राच संप्रदाय जगात प्रवृत्त.’’ महाकाल दुष्टाने ब्राह्मणास पर्वतास आपल्या कर्सेत घेऊन भरतेश्वारीतील राजे व प्रजा यास शेकडें रोपानी आकृष्टित केले आणि पर्वतास शिकविले की त्या रोगाच्या शमनाचे अनेक यज्ञ करावेत. यज्ञ वेत्यानंतर रोग कोठें कोठें शात होऊ लागले आणि लोकांचा पर्वतावर मोठा निवास जडला आणि ते त्याचे शिष्य झाले. दुष्ट महाकालाने ज्वात हिंसेचे पूर्ण वर्णन आहे असे स्वतः वनविलेले अनार्ष वेद त्रिप्रास पडविले आणि त्यास वधा केले. पुत्रादि नानाकालांनी अजिलापा करणाऱ्या क्षत्रियांना अश्वमेध, अश्वमेध आणि गोमेध हे दाखवून दिले. आपले व दुमन्याचे अनिष्ट करणारे ब्राह्मण शेवटी गोळा करून त्यांकडून मुलमा व सगर यांचाहि होम करविला, व यामागचे कृतकृत्य होऊन तो स्वर्गानाम

गेळा येणंप्रमाणे पवतानें कोषवश वेदाची प्रवृत्ति केली आणि त्याचा प्रसार जगात केला

महाकाल आणि पवत हे याप्रकारें होऊन पदाचा नाश करीत अमता प्राग्दिवाकर देव नावाच्या विषाधरास दया आली व तो नारदासदृशें आला, तथापि महाकाल हा दुष्ट असला तरी देव होता त्यामुळे विषाधराचें वायू नालगार? अणिमादि ऋद्धीच्या प्रमानामुळे हें सब होऊ शकतें यहास विरोध करणाऱ्या प्राग्दिवा वरानें नारदाचा मुलगा परमस्मर्यगुडि यास आपली परमकल्याणी ही मुलगी दिली तीन परमकल्याणी ब्राह्मणकलामध्य स्त्रियेषामून उत्पन्न झालेल्या मिथदेव प्राग्गणाची सोमश्री मुलगी होय तिचें नम्र पिला वेदात उचलणाऱ्याबरोबर होदल असें अवशिष्टांनीं मुनिरात्र बराल प्रसवत यानें भविष्य केले आहे

हा वृत्तात जाणल्यानंतर वसुदेवान “सगळे वेद” त्रिकून भेतेले आणि सोमश्रीस त्रिकून तिनबरोबर लग्न लावले

वेदासधर्मी भारतीयानीं वृत्ति येणंप्रमाणें सांगता येईल-
पितृक प्रथ आणि ज्ञानाच मूल या दृष्टानें सब लोकास वेद पूज्य आहेत त्याच अर्थादयेसल त्रिद्व कद पाहणारा एक वर्ग सामानात होता, पण तो भारतीय इतिहासात बऱ्याच उत्तर पालीं उत्पन्न झाला वेद हे अत्यंत प्राचीन धर्माचे निदर्शक मय होत अशी व्याप्रमाणें लौकिक भावना आहे त्याप्रमाणेंच ऐतिहासिक सत्यहि आहेच उत्तरकालीन विचाराचा ओघ वेदानुवृत्त होता, आणि वेदाचें महत्त्व कायम राखण्यासाठीं पुष्कळ पदपट्ट झालेलीं दिसते आजच्या भारतीय समाजास आणि स्वातंत्र्योदर सर्व जगास जाणतील अत्यंत प्राचीन भाषेचें, प्राचीन धर्माचें आणि प्राचीन सामाजिक स्थितीचें शोधक म्हणून वेदाचें महत्त्व आहे आजच्या वेदानुयायी म्हण विणाऱ्या लोकांचीं भर्ते आणि वेदाविरुद्ध असणाऱ्या लोकांचीं भर्ते प्रत्यक्ष वेदादींच तुलना केली असता वेदापासून सारणीच जवळ किंवा सारणीच दूर आहेत असें आढळून येईल वेदास मानणाऱ्या लोकात पूर्वी व्याप्रमाणें विचारभेद होते त्याप्रमाणें पुढेहि राहतील समाजात जे जे फेरबदल होत जातात त्याच समर्थन किंवा त्यास विरोध करताना लोक वेदापडे अनुवृत्ति पाहतीलच, आणि कदाचित् त्यामुळे कायदेपद्धतिहि वेदांकडे नजर पेंडतील सब जगास वेदाचें महत्त्व आहे तें ऐतिहासिक आणि समाजशास्त्रीय आहे, आणि इत पर वेदांचा अभ्यास होईल तो या व ऐतिहासिक समान शास्त्रीय दृष्टीच होईल

प्रकरण २ रे.

वेदप्रवेश—ऋग्वेद.

वेदकालेतिहास.—इतिहासाची अत्यंत ह्यूड कल्पना म्हणजे कालानुक्रमानें वृत्तात कालानुक्रमाने वृत्तांत या विधाना तदि दोन कल्पना येतात एक कल्पना म्हटली म्हणजे, पदलेल्या गोष्टीपेरी अगोदर बोगती झाली आणि नंतर बोगती दाली ह

म्हणजे वृत्ताचें पौर्वापर्ये सांगणें आणि दुसरी कल्पना म्हटली म्हणजे पौर्वापर्ये व कालाची गति याची संगति दाखविणें एखादी गोष्ट अनुक्रम गोष्टीनंतर दहा वर्षांनीं, वीस वर्षांनीं अथवा तीस वर्षांनीं झाली असें सांगता आल म्हणजे दोन गोष्टीतील दूरपणा अधिक निश्चित तःहेनं भोजला जात आहे असें होतें हा दूरपणा आपण वर्षांनीं सांगतो म्हणजे आपण फक्त एका कार्यपरपरेचा दुसऱ्या कार्यपरपरेचीं सबध दाखवितों इतर कार्यपरपराचीं तुलना करण्यासाठीं आपण ज्योति शास्त्राच्या उपयोग करितों याच कारण आज्ञास्थ ताऱ्याच्या, ग्रहाच्या आणि उपग्रहाच्या गति म्हणजे दैनंदिन परिभ्रमणाच्या स्थानातील परक अधिक निश्चित कालान होतात शिवाय त्याच्यामध्यें क्रियाची पुनरावृत्ति होत असल्यानं आणि तीहि नियमित कालानें होत असल्यामुळे कालपरिमाणास त्या अत्यंत उपयोगी पडतात

ज्योति शास्त्रविषयक कालपरिमाणें आपण एकदां टरविलें म्हणजे काल भोजावा कौट्यासून ह टरवावें लागत काल भोजण्यास उपयुक्त प्रारम्भस्थान मिळाल नसेल अशा कालात ज्योति शास्त्रमूलक परिमाणपद्धति उपयोगी पडत नाहीं

ज्योति शास्त्रमूलक कालपरिमाणाच्या म्हणजे वर्षविशिष्ट गणनाज्ञानाच्या अभावीं, वृत्ताच समकालीनल अकनिर्दिष्ट कालविभागाशीं दाखवावयाचें तें एकमेकाशीं दाखविलें पाहिजे आपणास सामाजिक सत्त्याच्या प्रगतीची आणि भूतश्रवरील फेरफारासारख्या इतर क्रियासमुच्चयाची एका मेकाशीं समकालीनल पाहून परस्परसंगति टरविली पाहिजे यासाठीं सोपा उपाय म्हटला म्हणजे ज्या सत्त्येच्या इतिहासाची आपणास अधिक सूक्ष्म माहिती असेल त्या सत्त्येच्या इतिहासाशीं इतर वृत्तात जुळविले पाहिजेत ज्या सत्त्याना काहीं इतिहास आहे अशा सत्त्याच्या प्रगतीच्या पायऱ्या जाणल्या पाहिजेत

वेदकाल म्हणजे सर्व वैदिक वाङ्मयामध्यें अगदीं पहिलें सूक्ष्म अगर पहिलीं सूत्र जेव्हा रचलीं गेलीं तेव्हापासून वेदाच्या संहिता ज्या काळात झाल्या त्या काळपर्यंत सर्व काल निश्चार होय या विस्तृत काळामध्यें सामाजिक सत्त्याना, विशेषत ब्राह्मण जातीला, अनेक हपातरावून जावे लागलें आहे याच काळात यज्ञस्थथा अमनक क्रियेपासून मोठमोठ्या वत्त्या वत्त्येपर्यंत वाढली आणि जवळ जवळ नष्टहि होण्याच्या पथात लागली आर्यांचा प्रसार या काळात सब हिंदुस्थानभर आणि काहीं अर्दी हिंदुस्थानाबाहेर पालेल्या दिसतो त्याची भाषा अनेक परक पावलेली दिसते देवताच्या उचनीचर्तत फरक झाले दृश्या पडतात आर्यांचा जो जोहोने दिसतार झाला त्या विस्ताराबरोबर शाळेच्या राजनीय रचनेची देखील दृष्टीस पडतात इलं गोत्रें यांच्या देखील अनेक पिढ्या होऊन गेल्या कुलभिमान व गोत्राभिमान देखील समाजात

हंगोवर होन असे सामाजिक संस्थांमध्य एक महत्त्वाची संस्था जें गृह लावाहि विकास प्राथमिक व अनियंत्रित स्वरूपापासून शाटेला दिमतो आर्यांची विचार करण्याची संवय क्षैणिक क्रमान वरीच शुद्धिगत शास्त्रेची दृष्टास पडते

या सर्व प्रकारची प्रगति आपणास वेदकालात दृष्टीस पडते या प्रगतीचा इतिहास िहिताना केवळ या वाङ्मयत आढळ पारे एकेकाशी अस्यद देतावे आपणास दाखवाय्याचे नाहीत प्रत्येक प्रकारच्या प्रगतीचा दुसऱ्या प्रकारच्या प्रगतीची संवय येतो प्रथाचें स्वरूप ब्राह्मणजातीच्या इतिहासाशी व प्रयत्नाशी पारच निकट रीतीन संबद्ध आहे शास्त्राचा व भाषेचा इतिहास हा लोकांच्या प्रसाराशी संबद्ध आहे आणि यज्ञसंस्थेचा इतिहास घेतला तर इतिहासातील अनेक घृते समाजाच्या दुसऱ्या अंगाशी संबद्ध आहेत यासुद्ध प्रत्येक अंगाचा स्वतंत्रपणें इतिहास याचा लागेल आणि त्या इतिहासातील घृताचा संवय समाजाच्या इतर अंगाच्या प्रगतीच्या दृष्टाशी शोभून द्यावा लागेल या प्रकारान इतिहास निवेदन कराय्यास घेतलें म्हणजे प्रत्येक अंगाची प्रगति मोजता येईल विवेचनसालभ्यासाठी वेदकालेतिहासाचे खालील निमाण पाडता येतील

(१) प्रथाचा विकास व वाङ्मयेतिहास

(२) सामाजिक संस्थांचा व विशेषेकरून ब्राह्मणजातीचा इतिहास

(३) यज्ञसंस्थेचा इतिहास

(४) आर्यांच्या प्रसाराचा इतिहास

(५) शास्त्राचा व भाषेचा इतिहास

(६) देवतांचा इतिहास

(७) राजकीय संवय

(८) पुराणा, जर्तांचा व गोत्राचा इतिहास

(९) गृहस्थधर्माचा, व स्त्रीपुरुषसंबंधाचा इतिहास

(१०) व्यापक व नियमांकित विचारांचा इतिहास

या दहा मुद्द्यांवरील इतिहास दिला म्हणजे अत्यंत विस्तीर्ण असला वेतनावर जो आधार पसरला आहे तो बराच नाहीसा होईल या दहा इतिहासांपैकी बार्हा अंगाचा एवमेकाशी पार निकट संवय आहे यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाशी व्यापक विचारांचा इतिहास संबद्ध आहे, लापेक्षा सामाजिक संस्थांचा व विशेषत ब्राह्मणजातीचा इतिहास पारच निकट रीतीन संबद्ध आहे

वर दिलेल्या बाबींना इतिहास द्याय्याचा तो विधान न देता विवेचनकरणा देणें शक्य आहे कां वी, वेदविषयक अनेक गोष्टी लोकांम अपरिचित असल्यामुळें आणि अथ लावणाऱ्यामध्य अनेक मत असल्यामुळें वाचकांचा ऐतिहासिक संशोधनात्मक विवेचनात प्रवेश करून देणें अवश्य आहे

संशोधनात प्रवेश करून देण्यापूर्वी वेदविषयक स्थूल माहिती तरी हवी, तीसिवाय विवेचन देखील समजावयाचें नाहीं आणि यासाठी विवेचनात प्रवेश करण्यापूर्वी बार्ही माहिती मिळानकरून दिन्ही पाहिजे ही अशी माहिती अत्यंत बाध गोष्टीविषया म्हणजे वेदप्रधानमध्यें पुराणें किती, त्याचा एकमेकाशी संवय काय यापुरतीच द्याय्याची तसेंच बार्ही अत्यंत साध व बहुतेक वेद वाचनाऱ्यांस दृष्टीस पडणारे वेदाचें अंतरंग प्रथम वगन करून दाखविल पाहिजे आणि नंतर वाचकास अधिक खोलात नेणें पाहिजे

वेदप्रधानातील धर्म वाचकास समजावून घ्याय्याचा म्हणजे एक धर्तच मोठे लघाळ उपस्थित होतें उपनिषदातीत कृपना आज समाजात धर्माचा प्रचलित आहेत त्यामुळें त्याचें मूळ सांगण्यास अडचण पडत नाहीं उत्तरकालीन स्थिति अधिक परिचित असल्यामुळ पूर्वकालीन स्थितीची माहिती देता येते वैदिक धर्माची गोष्ट तरी नाहीं वैदिक धर्म म्हणजे श्रौतधर्म म्हणजे यजुर्वेदधर्म आज सामान्य वाचकास सुलीच परिचित नाहीं श्रौतधर्म महाराष्ट्रातील यज्ञभाग करणाऱ्या पांचपन्नास लोकांस मान तो योडासा परिचित असेल यासाठी श्रौतधर्माचा उत्तरकालीन अथवा श्रौतसूत्रांचा म्हणजे आजच्या प्रयोगी लोकांच्या परिचयाचें स्वरूप देऊन वैदिक धर्माचें स्वीकरण केलें पाहिजे ह स्वरूप सांगणें म्हणजे त्रिहिणाराला तसंच वाचनाराला मोठे कणाळ्याणें आहे तथापि इतिहास द्याय्याचा म्हणजे तें दिलें पाहिजे त देणें वाचकांच्या अभिरुचीच बोट पुरविण्याची अपेक्षा न करता वाचकास वेद समजण्यास सोपें जाईल या बुद्धीन दिलें पाहिजे, आणि कणाळ्याणा मजकूर दिल्याबद्दल वाचकाचा रोप निमृष्टपणानें सहन केला पाहिजे असे

आता वेदाच्या स्थूल स्वरूपाकडे लक्ष देऊ सामाजिक स्थिति, नीतिकल्पना, व्यवहारातील पद्धति, छंद शास्त्र, भाषा हे सर्व विषय स्वतंत्रपणें विवेचन करण्याजोगे आहेत आणि त्यांचा इतिहास हा स्वतंत्र विषय होतो तथापि या सर्व प्रकारच्या विषयांचा थोडासा सर्वा वेदांचा स्थूलरूप वगन करतांना होतो

वेदकाशीन धर्मांच्या अधिक विविधतावस्थेचें उद्बोधन ज्या वेदोत्तर प्रथात केळ आहे त्याच्या साहाय्याने वेदकाश ज्ञान आपणास मिळवाव लागेल

वेदांग—वैदिक वाङ्मयाशी अत्यंत निकट संवय अस रेला परंतु वेदातला नव्हे असा एक प्रथमम्ह आहे साल कल्पसुत्र विद्या सुसुती शत्रे असें म्हणतात यांचा विषय धार्मिक विधि व संस्कार हा होय याची रचना गयामक आहे व त्यातील यानयें छहान छहान असून त्यात पुष्कळ धर्म भरलेला असतो. कल्पसुत्राचे तीन प्रकार आहेत

(१) श्रौतसूत्र — श्रौतक्रम म्हणजे तीन किंवा अधिक विवर होणारे कर्मे या वर्गाचा थोडा थोडासूत्र करितात तत्सूत्रान मोठमोठ्या यज्ञाच्या प्रयोगाचे नियम दिलेले आहेत हे यज्ञ पुस्तक दिवसपर्यंत चालत व रात रात्रविषय नव्हतं लागत

(२) श्रव्यसूत्र — एकामेकांवरचीं कर्मे करावयाचीं त्यास श्रव्यसूत्र म्हणतात या वर्गाचे वर्णन श्रव्यसूत्रात आले आहे जन्म, विवाह, श्रुत्यु, इत्यादि प्रसंगी करावे लागणारे म्हणूनच संस्कार, व त्याचा होमदेव यासवधीं नियम यात येतात

(३) धर्मसूत्रे — आचारविषयक नियम, व व्यवहार विषयक नियम याचा समग्र यात असतो ही धर्मसूत्र म्हणजे भारतीयचा अत्यंत प्राचीन असा कायद्याचा समग्र होय

ब्राह्मणें आरण्यक, व उपनिषदें, या श्रव्यसमाजेंच हे सूत्रप्रयहि कोणत्याना कोणत्या तरी वेदाला जोडले आहेत प्रत्येक वेदाला धात, ऋष, व धर्मसूत्रे, असे तिन्ही प्रकारचे निरनिराळें सूत्रप्रयहि आहेत हे प्रथम अर्थातच, निरनिराळ्या वैदिक संप्रदायात त्या त्या विशिष्ट वेदाचा अभ्यास चालला असता निर्माण झाले वेदाप्रमाणें हे प्रथम अर्थातच आहेत धर्म मानले जात नाही ते पारंपरिक मानले जातात हे प्रथम वेदात अन्तर्भूत होत नसून वेदागामध्ये समाविष्ट होतात वेदागें म्हणजे वेदाचे उपप्रय

वेदागामध्ये सूत्रावैतज शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, छंदसू व ज्योतिष या विषयावरील अनेक प्रय येतात याचा विचार पुढे करू याचा उपयोग वेदान्त होण्यास आहे हे उघड आहे

श्रव्यवेदसंहितेची रचना — श्रव्यवेदसंहिता किंवा ज्याला सामान्यतः श्रव्यवेद अस म्हणण्यात येते, तो प्रथम, किंवा त्या प्रभातील बराच भाग वैदिक वाङ्मयातील प्राचीनतम व अत्यंत महत्त्वाचा होय ही गोष्ट निर्विवाद आहे या संहितेच्या निरनिराळ्या शाखांपैकी एकच शाखा याज उपलब्ध आहे ही शाखा शावक शाखा होय या शाखेची जी संहिता आहे तीत १०२८ सूक्ते असून तिची दहा मंडले आहेत याशिवाय अष्टक, अध्याय व वर्ग अशीही एक कृत्रिम विभाग रचना आहे सध्या संहितेची आठ अष्टक व प्रत्येक अष्टकाचे आठ अध्याय आहेत अध्यायातील वर्गांची संख्या नियमित नाही प्रत्येक वर्गात सरासरीन पाच श्रव्य अशी ही विभाग रचना आहे ही संहिता अत्यंत प्राचीन आहे किंवा निदान भारतीय वाङ्मयाचा प्राचीनतम भाग जेव्हा आपणारा उपलब्ध आहे तेव्हा यांत आहे ते यातील सूक्तांच्या भाषे व शब्दांविषयी टिपता येते हा प्रथम एकाच वेळेला नसून भाषेच्यान पुण्यापर्यंत यांतल्या यातहि प्राचीन व वर्गांनी अनेक भाग पाडता येतात हीच कोणती सोय

ज्याप्रमाणें एकमेकांपासून फार दूर अशा निरनिराळ्या वाङ्मय रचिले गेले व नंतर काही काळान तीं स्तोत्रे एकत्र करून आग्नेतिथानिककालीन कोणातरी पुरुषाच्या— विशेषत ज्या परंपरात तीं स्तोत्र चालत आली त्या परंपराच्या मूळपुराणाच्या—नावावर यातलीं गेलीं, तसाच प्रचार श्रव्यवेदसंहितेच्या सूक्तांचाहि झालेला आहे

यापैकी प्राचीनतमसूत्र श्रव्यवेदसंहिता मंडलें २ ते ७ या भागात आहेत या मंडळाना एकेका श्रव्यीच्या नावाजालीं मोठ्ठारी गीत-मंडलें म्हणण्याचा प्रघात आहे ही सूक्ते गाणा-या श्रव्यीची-एकाच आपण ज्याना मन्त्रांशे म्हणता त्याची-नाव काही ब्राह्मणप्रघात, काही अनुक्रमणी नावाच्या खतन प्रघात, दिलेली आहेत हे अनुक्रमणीप्रथम वेदागारांनीं सध्या आहेत हीं नाव वेणेंप्रमाण — श्रुतमद, विश्वामित्र, वामदेव आणि, भारद्वाज आणि वसिष्ठ हे श्रव्यी व याच्या परंपरेतील लोक हे मंडलें २-७ याचे अनुक्रम मन्त्रांशे होत

आठव्या मंडळात वक्क व अगिरस याच्या शाखाची सूक्ते आहेत परंतु याशिवाय अनुक्रमणीप्रघात १, ९ व १० या मंडळातील प्रत्येक सूक्ताच्या श्रव्याच नाव दिलेले आहे व यात काही विभागीहि नाव आढळतात ही ध्यानात घेण्या-योगी गोष्ट आहे

या नावाचा उपयोग मन्त्रकर्त श्रव्यी खरे कोणते याचा निर्णय करणाऱ्या कामीं मुळीच होत नाही मन्त्रांशे तेच मन्त्रकर्त होते असे म्हणता येत नाही कारण, एतत्तमद विश्वामित्र, इत्यादि जे श्रव्यी व त्याचे विवक्षित वक्क याच्या नावावर जीं सूक्ते परंपरेन चालत आलेली आहेत त्या सूक्तात या वक्कनेच्या विरुद्ध काही प्रमाणे आढळून येतात * सूक्तामध्ये या पुराणश्रव्यीच्या वक्कनाचीच नावाची नाव सूक्ताचे वर्त म्हणून आलेली आहेत, व या सूक्तात श्रुतमद, विश्वामित्र, वसिष्ठ इत्यादि श्रव्यींचीं जीं नाव आली आहेत तीं विवक्षित सूक्त ज्या गोत्रात परंपरेन चालत आली त्या गोत्राचे मूळपुराण म्हणून आली आहेत व याच सूक्तात त्याना फार प्राचीन काळच मन्त्रांशे असे म्हणले आहे हे श्रव्यी व यांची नाव भारतीय वाङ्मयात सुप्रसिद्ध आहेत, व अद्यस्त्यात वक्काचे व आरयानाचे हे नावक आहेत

नवव्या मंडळात यात्र एव प्रकारची सुसुद्धता व संगति आहे त्याच कारण असे की, त्यात एकसहा दोनपानाची महती याणाची सूक्त आहेत व हीं सूक्ते 'सोम' देवाला उद्देशून आहेत सोम हे एका लोच नाव असून तिचा रस मोठा मंदक असे असे दिलें पण भारतीय वाङ्मयात या सोमरसाचें

* Oldenberg 'Über die Liedverfasser des Rigveda in / D M G Vol 42 p 199 &c Already previously A Ludwig Der Rigveda Vol III. VIII

पान देवाना मोठ प्रिय आहे असे मानीत असत म्हणून प्राचीन इराणी लोक व भारतीय आर्य यांच्या यज्ञविधीत सोमाच एवढे सोम आहे इराणी लोकांत याला 'हओम' म्हणत प्राचीन भारतीयांच्या पुराणकथामध्ये सोमपानाचा देवाच्या अमृतपानाशी तुलना केलेला आहे या दैवी पेयाच मूळ-स्मान सुवर्णमय नेत्रोविंदु चंद्र होय अशी कल्पना आहे सृष्टतात इंदु या शब्दाचा अर्थ चंद्र व विंदु असा होतो हिरेन्रैट याने आपल्या प्रयात* ऋग्वेदात सुद्धा सोम शब्दाचा अर्थ केवळ पेय असाच नसून चंद्र असाहि होता असे दाखविले आहे अलीनबीज बाब्र्यात मात्र सोम म्हणजे चंद्र असाच अर्थ रुढ आहे म्हणून नवव्या मंडळ्यात सोमदेव तेचं सौत्र केवळ देवाच प्रिय पेय या नालानच गाइले नसून, आक्राचा स्वामी चंद्र या नालानहि गाइले आहे सोमदेवतेची पूजा पर्तुभारतीय काळपर्यंत पोहोचत असल्या कारणान नवव्या मंडळ्यातील सूक्ते यन्माय प्राचीनकालीं रचिलीं गेलीं असावीं अस अनुमान करण्यास हरकत नाही या सूक्ताचा सोमयज्ञाशी निकट संबंध येतो

सहितलील सर्वांत अर्वाचीन सूक्ते पहिल्या व दहाव्या मंड-ळ्यात आढळतात पहिले व दहावे हीं मंडळे अत्यंत विविध विषयावरील सूक्तांचीं घनलेलीं आहेत या म्हणण्याचा अर्थ या मंडळ्यात प्राचीन सूक्त मुळींच नाहीत असा नाही उलट गोममंडळें म्हणून जीं सांगितलीं त्यातहि कित्येक अर्वाचीन सूक्ते आहेत

ऋग्वेदसूक्ताचा काळ भाषाविषयक पुरावा.—
पामान्यत कोणती सूक्त प्राचीन व कोणतीं अर्वाचीन याचा निणय करण्याच काम कठिण आहे ही गोष्ट मुख्यत भाषेवरून ठरवावी लागते व एसाया सूक्तांची भाषा, केवळ कालानुर अवलंबून नसून त्याचा प्रसंग, त्याचा ऐतु, व त्या सूक्तांच्या मुख्य वाक्पणी विविधमार्गां जास्त आहे वा, सामान्यजनधर्माशी आहे, इत्यादि गोष्टी-वर अवलंबून असते सोम अथवा इद्र यांच्या स्तुतिपर जीं सूक्त आहेत त्याची भाषा प्रार्थनापर वर्गरे सूक्तांहून भिन्न दिसून येते परंतु तेवज्यावरून एक पूर्वच व एर नंतरच असा निश्चय करता येत नाही † तथापि भाषेच्या दृष्टान प्राचीन सूक्त कोणती, व अर्वाचीन कोणती याचा विचार करतांना एवढे सांगितलं म्हणजे पुरे आहे की, ऋग्वेदोत्तर भारतीय वाङ्मयात आढळून येणाऱ्या अनेक समानविषयक गोष्टी ऋग्वेद रचनांच्यास विदित नव्हत्या व ऋग्वेदोत्तर वाङ्मयाच्या सन उत्पादकाना ऋग्वेदवालीन भारतीय धर्म पूर्ण परिचित होता ‡ या दोन गोष्टीवरून ऋग्वेदातील अगदीं

अर्वाचीन भागाची रचना देखील अतिप्राचीन कालीं झाला असा जो सामान्य समज आहे तो अगदीं अर्थ आहे व निविवादपणे ठरते

छन्दविषयक पुरावा.—ऋग्वेदाच प्राचीनत ठर-विण्याच्या बाबतीत भाषेच्या मागेला छन्दाची मदत होते एततर लौकिक सस्कृत वाङ्मयातील छंद व वैदिक वाङ्मयातील छंद हे परस्परान्न अत्यंत भिन्न आहेत वैदिक कवितेत असे अनेक छंद आहेत की त्याचा मागमूमाहि लौकिक सस्कृत काव्यात आढळून नाही शिवाय लौकिक सस्कृत वाङ्मयात आढळणारे अनेक छंद वैदिक वाङ्मयात नाहीत तसेंच, वैदिक वाङ्मयातील काहीं थोडेसे छंद लौकिक काव्यात आढळतात, परंतु तेथें त्याच्या मात्रासाम्याकडे विशेष लक्ष दिलेले आढळत

जुन्या भारतीय वाङ्मयातील छन्दात केवळ प्रत्येक पादातील* अक्षरें नियमित केलेली आहेत, परंतु माना सवधी इतकी नियमबद्धता नाही वैदिक छन्दात प्रत्येक श्लोकाच्या एकेका पादात ८, ११, १२ व क्वचित् ५ हि अक्षर असतात

प्राचीन भारतीय छन्दासारकत "पाद" हे सर्वांत लहान परिमाण आहे यात शेषदल्या चार किंवा पाच अक्षराचा मानाच्या साम्याच्या दृष्टीन विचार केला जातो म्हणजे आठ अक्षरी पादाच स्वरूप असं होत —

० ० ० ० ० — ५ — ५

यातील शेषदच अक्षर विल्लान हस किंवा दीर्घ असते वर दिलेल्या पादासारके तीन पाद म्हणून गायनी छंद, व चार पाद म्हणजे अनुष्टुभ् होतो प्राचीन वाङ्मयात अनुष्टुभ् छंद गायत्रीइतका प्रचारात नव्हता पण पुढे मात्र त्याच्या उलट स्थिति आढळते अनुष्टुभ् हा सामान्य छंद होऊन वसला व त्यातूनच आपकाव्यात उपयोजिलेला 'श्लोक' हा छंद निघाला गायत्री व अनुष्टुभ् याच्यापेक्षा कमी प्रमाणात आढळणारे छंद म्हणजे पंक्ति व महापंक्ति हे होत पंक्ति छन्दात प्रत्येक ऋक्षत पाच पाद व प्रत्येक पादात आठ अक्षर असतात महापंक्ति छन्दात प्रत्येक ऋक्षत सहा पाद असतात

अकरा अक्षराच्या पादामध्य चौथ्या किंवा पाचव्या अक्षराच्या शेवटीं यति असतो या पादाच सामान्य स्वरूप येण प्रमाणें —

* पाद शब्दाचा अर्थ चरण इंग्रजी भाषेतल्या foot या शब्दान याच भाषांतर होतें, परंतु, ग्रीक छंद शास्त्रात ज्याला foot अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे त्याचा व याचा काही संबंध नाही इतकी दखन निभागणी करण्यापर्यंत प्राचीन भारतीय छन्दाची मजल केलेली नव्हती—बदरनिदर

* A. Hillebrandt "Vedische Mythologie Breslau 1891 † M. Bloomfield the relative Chronology of the Vedic hymns JAOS XXI ‡ Alfred Ludwig Der Rigveda Vol. III p 183

० ० ० ० ॥ ० ० ० ० — ५ — ५.

किंवा ० ० ० ० ० ० ॥ ० ० — ५ — ५.

असल्या चार पादांच्या ऋचुले त्रिष्टुभ् छंदाची ऋचा म्हणतात. चारा अक्षरांच्या पादाची व्यवस्था अक्षरी अक्षरी आहे. प्रत्येक पादात वाच ते एक अक्षर जास्त एवढाच फरक, या पादाचे स्वरूप असे —

० ० ० ० ॥ ० ० ० — ५ — ५.

किंवा ० ० ० ० ० ० ॥ ० ० — ५ — ५.

अशा तऱ्हेचे चार पाद मिळून जयती छंदाची एक ऋचा होते. पाच अक्षरांच्या पादाचे स्वरूप खाली दिले आहे असे चार किंवा आठ चरण घेतले म्हणजे द्विपदा विराज् छंदाची एक ऋचा होते.

५ — ५ — ५.

निरनिराळ्या छंदाचे पाद घेऊन त्याच्या मिश्रणानेहि काही गमतीचे छंद बनविलेले आहेत उदाहरणार्थ, उज्जिक् किंवा वृद्धी यांच्या पादामध्ये ८ किंवा १२ अक्षरें असतात प्राचीन छंद शास्त्रात अक्षराणां किती प्राधान्य होते व मात्रा किंवा छय यांना ते किती वेलीत ह ब्राह्मण, उपनिषदे, वगैरे मंथवून अनेक वेळा छंदाच्या गूढार्थासंबंधाचे जें विवरण घेत त्यावरून हाच समजण्यासारखें आहे ऋचांच्या पादातील अक्षरात मुळा गूढार्थ दाखविला आहे. “भूमि, अतरिक्ष व धु (= दिव्) हे तीन शब्द मिळून आठ अक्षरें आहेत व गायत्री छंदात ८ अक्षरें आहेत वेव्हा ज्याला गायत्री छंद माहीत आहे खाला तीन्ही लोकांची प्राप्ति होते,” असे वृहदारण्यकोपनिषदात सांगितलें आहे * वरतु निर्यामिषील गृध्रतेज हे छंद पुण्यळ अंगाने कारण शाले आहेत, छंद या देवता मानून त्यांना हविर्भांग दिलेले आहेत.† यासंबंधी, विशेषत गायत्रीसंबंधी पुराणकथा आहेत (गायत्रीने पक्षि-रूपांनं स्वर्गांतून सोम आणला इ०.) ‡ इतर भूताप्रमाणें त्याची उत्पत्ति प्रजापतीपासून वर्णिनी आहे. § या सव्ये गोष्टीवरून वेदातील छंद हे फार प्राचीन आहेत असे सिद्ध होतें. याचा उगम अनादिकाळात झाला असावा अशी समजूत होती. हे छंदाचे प्राचीनतेरेंहि सूक्ताच्या प्राचीनत्वाचें एक प्रमाण आहेच.

भौगोलिक ज्ञानविषयक व सामाजिक गोष्टींचा पुरावा.—तथापि, वैदिक सूक्तांच्या प्राचीनत्वाची यथायथ वळना, त्या काळच्या भौगोलिक स्थितीकडे आणि त्या काळातील घटस्फूर्तीकडे नजर पुरविली असता येईल या गोष्टींचा विचार करताना, सृष्टींतली जी गोष्ट आपल्यास नजरेत येते तीं हीं की, ऋग्वेदसूक्तांच्या रचनावार्त्ता, या बाब्याचे कतें आयें

लोक सव्ये हिंदुस्थानभर पसरले नव्हते. अद्याप हे लोक सिन्धुनदीच्या आसपासच (सध्याच्या पंजाब प्रांतात*) वसी बसून राहिले होतेतें दिसतें. पश्चिमेकडून व हिंदुकुश पर्वताच्या रिमडीतून आयें लोकांचा प्रवेश पंचनदाच्या प्रदेशात झाला, व ऋग्वेदाच्या सूक्तात आयें लोकांनीं दस्त्शीं केलेल्या लढायांचें वर्णनहि आहे. येथें राहणाऱ्या मूळच्या लोकांना “दस्यु” म्हणत असत दस्यु किंवा दास या लोकांना देव माहीत नाहीं, धर्म माहीत नाहीं, यज्ञ माहीत नाहीं, असा आर्थाचा त्यावर आक्षेप असे अशा लोकाशीं लडत लडत पूजेकडे गंगानदीपर्यंत आर्वांनीं हळूहळू शिरकाव केला. पुढच्यापुढच्या काळातील भारतीयांच्या इतिहासात जी क्षणीक्षणीं आढळते, भारतीयांच्या काव्यात व त्यांच्या सामान्य धर्मांत जिला एवढें प्रमुख स्थान देण्यात येतें, त्या गंगानदीचा उल्लेख ऋग्वेदात जवळजवळ मुळीच नसावा ही ध्यानात घेण्याजोगी गोष्ट आहे काळिदासाच्या काव्यातील रम्य कल्पना वैदिक काळाशीं मुळीच जुळून नाहींत.

अर्वांचीन भारतीय काव्याचें अगभूत होऊन बसलेलें जें कमलपुष्प त्याचाहि उपमान या दृष्टीनं वैदिक कवींनीं कोठे उल्लेख केल्याचें आढळत नाहीं. वैदिक काळातील प्राणी व जनस्पती हीं दोन्ही तदुत्तर काळच्या प्राण्यांहून व वनस्पतींहून बरीच भिन्न होती. न्यमोभक्ष्य वेदात नाहीं सध्याच्या काळीं, हिंदुस्थानात अति मूर मानलेला हिंस पशु जो बाघ त्याचें नांव ऋग्वेदात आढळत नाहीं. बाघाचें मूलस्थान जो बंगाल देश तेथपर्यंत आयें लोकांचा प्रवेश त्या काळीं झालेला नव्हता असें यावरून दिसतें.

पुढच्या अर्वांचीन काळातील हिंदुस्थानच्या शेतीचें मुख्य उत्पन्न व सध्याच्या मुख्य पदार्थ जो तांदूळ, त्याचें नांवहि ऋग्वेदात नाहीं. जवाची लागवड मान करीत असावे असें दिसतें. या काळीं (ऋग्वेदसूक्तांकाळीं) शेती अगदीच घाल्या-वस्थेत होती.

गुराची निपज हा त्या वेळचा मुख्य धंदा होता. गुरोर्मध्ये सार्वांत अधिक लक्ष घेलाकडे असे. घोऱ्यालाहि घरेनं महत्त्व

* इ. स. १९००-१९०१ च्या याच्या वर्णनाप्रमाणे (पंजाब आणि ऋषेड, जनरल ऑफ दि अमेरिकन ओरिएण्टल सोसायटी १९०१-२८) ऋग्वेदाची बहुतेक सुकें ज्या काळात रचलीं गेलीं त्या काळात, भारतीय आय लोकांचें वसतिस्थान सध्याच्या अरबीय सहाराजवळपास सरस्वती व गुग्गर वा नद्यांच्या मध्ये कोठें तरी असायें. † सरकृत ‘आयें,’ जुनी वाविद् ‘ऐय,’ जुनी पारसी ‘अरिय,’ ‘अरिय’=मक, किंवा एकाच वंशाचे लोक. हीरॅटोडसच्या म्हणण्याप्रमाणे मीड्स लोकहि आपल्याला आयें म्हणतात (७ ६२). यावरून हे उघड होते कीं भारतीय आणि इराणी या दोघानाहि आय ही सामान्य सज्ञा होती. (जुनी पारसी भाषा व वेदमार्ग यांच्या साम्या-बद्दल मागे दिलेले आहे ते पदा. विभाग पहिला पृष्ठ. ८४.)

* वृहदारण्यकोपनिषद् ५ १५. † वसिष्ठसंहिता, १३-३ व इतर. ‡ इतपय शब्दा ८-१-१, २.

असे. घोडे रयाला जुंपून त्यांतून थोडे लढावयास जात व साधारण लोकांत घोड्यांच्या रथांच्या शस्त्रेती होत असून त्या जिकणाऱ्यांची वाहवा होई. देवांना आळविण्याकरितां रचलेल्या सूक्तांत वैल, गाई, घोडे यांची पुन्हां पुन्हां मागणी केलेली आढळते. मूळच्या रहिवासी लोकांत निरनिराळ्या सटांत जीं भांडणें होत तीं सवें वैलगाईच्यासाठीं असत व यावरूनच "लडाई"ला मूळचा शब्द "गोधनाची इच्छा" असा योजिला आहे. गोधन हें अतिश्रेष्ठ धन अशी याची अतिशयोक्तिपूर्ण स्तुति केलेली आहे.* वासराकडे धांवत जाणाऱ्या गाईचें हंवरणें म्हणजे मधुरगान होय असें प्राचीन लोक मानीत. आपलें वासरुं समोर दिसलें असतां जशी गाय आनंदानें हंवरते तसे इंद्रेवतेच्या अप्रभागीं ऋषी हे आनंदानें गीत गातात असें एका कवीनं वर्णन केलें आहे. देवांना वैलांची व देवतांना गाईंची उपमा दिलेली आहे. गाईचें दूध हा राण्याच्या पदार्थांतला मुख्य पदार्थ मानला जात असे एवढेंच नव्हे, तर दूध व तूप हे पदार्थ देवांना द्यावयाच्या हविर्भागांतहि प्रामुख्येकरून असत. पिण्याकडे विशेषतः धारोण दुधाचा उपयोग करण्यांत येई, व "कवी" गाय "पक्षे (पक्ष)" दूध कसें देते याचें वैदिक काळांतील कवींना आश्चर्य वाटे, व एका जमन चालगीतांत आलेल्या कल्पनेप्रमाणें ("गाय तांबडी आणि. दूध कसें पांढरें !") वैदिक काळांतले कवीसुद्धां ईशानें काळ्या किंवा तांबड्या गायींच्या डिकाणीं पांढरें दूध देवेंलें या चमत्काराबद्दल त्याची स्तुति करीत.

तथापि, गाईवैलांबद्दल जरी इतकी आवड होती तरी गायी किंवा वैल यज्ञाचे वेळीं मारले जात व त्यांच्या मांसाचा राण्याकडेहि उपयोग करण्यांत येत असे. अति प्राचीन काळांत गोवधाचा निषेध नव्हता.

शास्त्रें व कला यांची प्रगति.—वैलांच्या कातड्याचाहि उपयोग करण्यांत येत असे. याच्यापासून धनुष्याच्या दोऱ्या, पट्टे, नळ्या वगैरे जिन्नस तयार करण्यांत येत. निरनिराळ्या प्रकारचे उद्योग धंदेहि या काळांत चालू होते. सुतारकाम करणारी भाणसें या काळांत होत. साधे सुतारकाम, गाळ्या वांधण्याचें काम, व कळकुसरीचें काम एकच भाणूत करी व त्याचें विशेष काम रथ करण्याचें असे. स्नेहकारकाम करणारे लोकहि या काळांत होते. हे लोक एका पदर्याच्या पंखांचे भाते वापरत.

नौकानयनकला या लोकांत अद्याप चाल्यावस्थेत होती. नद्यांतून जाण्यास एक साधारण होरी व बलही वापरत. या होण्या बहुधा झाडांचे बुंधे पोखरून त्यांच्या बनविलेल्या

* ही सिति आर्किवेट टिक व काकिर या लोकांतहि आढळते. यांच्या राहणीशी वैदिक आर्यांची राहणी बरीच सट्टा असली असें वाटतें.

असत. प्राचीन लोकांनां समुद्राची माहिती होती याबद्दल वाद नाहीं, परंतु दर्यावरचा व्यापार हे लोक करीत कीं नाहीं याबद्दल जबरदस्त प्रका आहे.*

तथापि, या लोकांत व्यापारीवर्ग होता व सोन्याचे दागिने व वैल यांचा नाण्यांसारखा उपयोग करून वरान मोठा व्यापार चाले हें निर्विवाद आहे. वैल व घोडे यांशिवाय मुख्यत्वेकरून सोन्यासाठीं वैदिक कवींनीं देवांची प्रार्थना केलेली आहे व श्रीमान् यजमानांपासून दानह्मणें आपणांस सेांन मिळवें अशीहि यांची इच्छा असे.

। ऋग्वेदांतील सूक्तांत गुरांढोरें पाळण्यासंबंधानें उल्लेख आहेत, शेतकी त्या लोकांनां माहीत होती असाहि पुरावा आहे, व्यापार व उद्योगधंदे या गोष्टी ऋग्वेदांत आढळतात, यज्ञ, युद्ध इत्यादि गोष्टींचा संबंधहि अनेकवेळां येतो, परंतु सध्यांच्या हिंदुसमाजावर ज्या गोष्टींची एवढी छाप आहे, जींमुळें हिंदुसमाजाच्या आयुष्याला एक प्रकारचें विशिष्ट वळण मिळालें आहे, व ज्या गोष्टींमुळें आज तागायत हिंदुसमाजाचें सारखें नुकसान होत आलेलें आहे त्या गोष्टींचें म्हणजे हृद्दीच्या जातिभेदाचें ऋग्वेदांत तीव्र स्वरूप सुळीच नाहीं. त्यांत यातुर्वर्ष्याची कल्पना आहे. वर्षाची नांवें आहेत. एका सूक्तांत—व तेंहि अर्वाचीन आहे यांत संशय नाहीं—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार वर्णांचा उल्लेख आढळतो. पण ब्राह्मण त्या काळीं हा वर्णच होता, जात नव्हती. ऋत्विज् व थोडे या काळांत होते ही गोष्ट खरी; परंतु, योष्यांची एक विशिष्ट अशी जात म्हणून ऋग्वेदांत सुळीच नाहीं. तसेंच शेतकरी, गवळी व्यापारी, मजूर, कलावंतांच्याची कामें करणारे इत्यादि लोकांच्या निरनिराळ्या जातींचा उल्लेखहि यांत नाहीं.

त्रियांचें स्थान.—अर्वाचीन काळाप्रमाणें ऋग्वेदकाळींहि राजाच्या पुरोहितांनं राजाजबळ उभें राहून राजाकरितां म्हणून हविर्भाग द्यावा अशी चाल होती. पण घरचें मुख्य पुरव उपा-
व्यायाची अवेधा न ठेवता आपले होमहवन संस्कार करीत-
असत अर्वां उदाहरणें प्राचीन व अर्वाचीन वैदिक युगांतहि पुष्कळशीं सांपडतात. घरच्या कर्त्या पुरपानें हीं कृत्यें करावयाचीं असत तथापि यजमान व त्याची पत्नी या दोघांनीं मिळून हीं धर्मकृत्यें केलीं पाहिजेत असा सष्ट निबंध होता. यजमान-
पत्नीनं या कृत्यांत भाग घ्यावयाचा असे, या गोष्टीवरून असें दिसतें कीं, त्रियांची योग्यता ऋग्वेदकाळीं नंतरच्या स्मृति-
कारांच्या काळांतल्या इतकी कमी मानली जात नव्हती. या

* ऋग्वेदांतील सूक्तांत गुरांढल्ल्या उपमा, रूपकें, वर्णनें असल्यांत याची, व नौकानयनासंबंधाचा उल्लेख फार तर एसादा असावा ही कांही अकारण घडलेली गोष्ट खाल नव्हे. वल्लदपक्षी, होमरच्या काव्यांत नौकानयनावल्लेच जेहेत व उपमा नव्याच आढळतात.

आत्मशरानां वेदपठनं च यत्तु वा कर्माची क्रियायां अचीच मनसि केवी आहे. 'इंपदी एकचित्ताने सोमवर्ग' डेचून पिळून तिचा रस काढून त्यात दूध मिसळतात व तें मिश्रण देवाना स्तुतिपूर्वक अर्पण करतात,' असें स्पष्ट *ऋग्वेदात आहे. परंतु मनुष्य मान क्रियांनीं यज्ञ करणे देवाना अर्पण आहे व ज्या क्रिया अग्निहोत्र करतात त्या नरबातां वातस असें विहिळें आहे उपनिषदात ज्ञातार्था तत्त्वज्ञानीं लोकाच्या वादविवादात क्रियायां भाग घेता येत होता असें आपणास दिसतें. त्याअर्था वैदिक काळात ऋग्वेदस्फुट मेजवानी, जूळ वगैरे प्रसर्गी क्रिया समाजात प्रसिद्धपणे करहीं जाऊ पडता न ठेवता वापरून असें धर्गन बालें असता त्या गोष्टींचे आपणाने हाईच आधारे वाढवण्यास नवी. उत्सवप्रसर्गी सुंदर क्रिया एका ठिकाणीं जमल्यांचे वर्णन आले धरता त्या ठिकाणीं तें वर्णन वेदार्थे असले असो जो काहीं विद्वानांचा समज होतो तो तसा टोण्याचे दिवडुल कारण नाही. वेदना नव्हत्या असें नाही होत्या याचदुल पुरावा आहे वेदकाळात क्रित्ये एनाची, जनाय क्रिया (प्रावृहीत कल्या) आड-मार्गाला जाऊ लागल्या होत्या, ही गोष्ट नाकदुल करणा येत नाही हे परें याना एका कवीने "गणनोत नसरेत्वा (प्रावृहीत) कुमारी" असें म्हळें आहे. परंतु वेदना समाजांत प्रतिष्ठा पावरेल्या दिसत नाहीत अथेन्समधील वैदिकीच्या काळामनांचे, किंवा युद्धाच्या काळातील वेसली येथील प्रसारप्रमाणे वेदनातीचा हिडुल्यानात थंडा ऋग्वेद-काही पाळत टोता असें पिशेल व गेल्डनेर" यांना अनेक परिधम घेऊनहि सिद्ध करता आले नाही

नीतिमत्ता च स्वमाय.—तथापि प्राचीन भारतीयाच्या नीतिमत्तेवरूनही आपली कल्पना पाजील उच्च-तेची न होईल व मॅक्समुलरप्रमाणे या नीतिमतेचे चित्र गोवर्गताच्या घर्वावर अविशेष सापेपणाचें व नित्योज तेच आपणासहून रंगविले न जाईल अशी वाङ्मनी पेशली पाहिजे. कारण ऋग्वेदस्फुट आपणास फतये-गिरी, चोरी, दरोडा, गर्भपात, अगमनगमन, चारित्र्य-मन, व्यवहार इत्यादि गोष्टींचा उल्लेख आढळतो. परंतु 'ऋग्वेदकाळ अत्यंत जुना होय' वा गोष्टींचा विस्मृ जगारा हा पुरावा नव्हे हें लक्षात ठेविले पाहिजे. समाजशास्त्र मानवी प्राणी वेन्दाहि अनीयात इष्ट राखत होते असेहि मानीत नाही, किंवा सर्वोर्गी निवेद्य व पुढल्या ताडुळासारखे होते असेहि मानीत नाही. समाजशास्त्र एवढेंच जाणवें की, सांस्कृतिक स्थितीच्या निरनिराळ्या वायव्याप्रामन्यांनीं मनुष्यप्राणी रानटी स्थितीतून अर्धवेत सुधारलेल्या स्थितीत व संघट्ट पूर्ण सुधारलेल्या स्थितीत जालो. वेन्दा ऋग्वेद-

वाल्यातले लोक सापेभोळे गोपाळ होते असें मानण्याचें किंवा ते अतिशय रानटी अथवा अतिशय सुधारलेले होते असेंहि मानण्याचें आपणास कारण नाही.

ऋग्वेदस्फुट दिसून येणारे आर्यसंस्कृतीचें स्वरूप पाहतां यात भारतीय आर्यलोक चपल, आर्तरी व भाडखोर होते असें दिसतें.* याची दहाणीं सावी पण काहीशी रानटी अशी होती वैदिक सूक्ताची रचना करणारे लोक शजूरी लढण्याच्या कामी देवाची मदत मागत, युद्धात आपणास जय मिळवा म्हणून ते स्वारी प्रार्थना करीत, वेमव व ययास्थित लूट सापडायी म्हणून ते देवाना आळवीत, पैसा, सुवर्णाच्या राखीच्या राखी, गोपनाचे कळम, पिकाकरिता पाळत इत्यादि गोष्टी मिळव्या, सतति, संपत्ति व वीर्यापुत्र हीं प्राप्त व्हावी म्हणून ते देवाची पूजा करीत हा फाटार्थत वैदिक सूक्तात पुढच्या पुढच्या काळयात वारवार आढळून येणारा भारतीय लोकांच्या दुबळा, निर्जीव निरुत्तिपर स्वभाव मुळीच आढळत नाही

क्रित्येक घोषकाच्या मते ऋग्वेदातील सूक्त अति प्राचीन असून ह्यात आढळणारे आध्यात्मिक जीवनाचे चित्र तितकेंच हिडुसमानाचें चित्र नव्हेच याच्या मते हें चित्र बहुताशी आर्यन किंवा इडोजर्मानिक लोकांचेच आहे याच्या उलट क्रित्येक शोधक असेंहि म्हणतात की, ऋग्वेदसंहिता ही सर्वोर्गी हिडु मनाची इति आहे व या संहितेचा अर्थ समजण्यास हिडुंच्या इतर भारतीय काळयाचा सारबोध होण्यासाठी जीं तत्वे लावावी लागतात त्याखेरीज इतर तत्वाचीं जरूर नाही. ऋग्वेदसंहितेचा अर्थ लावणारामध्ये या सुधार वरच तीस मतभेद आहे.

प्रांथानी दुर्वाधता.—या ठिकाणी आपल्याला एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे ती ही की, ऋग्वेदाचे पूर्ण संपोकरण अद्याप झालेलें नाही. भारतीय लोकांच्या इतर अंधाप्रमाणे यावाहि ज्याच्या अर्थ निविचार आहे अर्था सूक्त पुढेच आढळतात ही गोष्ट खरी, पण ऋग्वेदात अशीहि अनेक सूक्ते, ज्ञाना व फुटवळ भाग आहेत की, त्यांच्या अर्थावरून अद्याप वरेंच शूट आहे या सुवात काळयाची यथायें कल्पना करून घेताना या गोष्टी लक्षात ठेवणे जरूरीचें आहे कोणीतरी नवशिक्षा मनुष्य हातामी येईल ते ऋग्वेदाचे भाषांतर घेऊन वाचतो व त्यात काहीं दुर्वाध, नीरस, अद्यपद गोष्टी सापडल्या म्हणजे 'हें असें कसें' म्हणून आचार्य मानतो, अशी स्थिति पुढेच दिसते. याचे कारण क्रित्येक वेळा असें असत की, आपल्याला जेव्हा समजलें तेव्हापांचेच भाषांतर करून आपांतरकाची तृप्ति होत नाही. त्याला असें वाटत असत की,

* ऋग्वेद. ८.१.१. १ गृ. ४.१०६. १ गृ. ११.२०
१ Vedic Studies I p. xxv.

* Heinrich Zimmer in Altindisches Leben

आतापर्यंत दुर्बोध म्हणून मानल्या गेलेल्या गोष्टींचे सुद्धा भाषांतर आपल्या हातून झाले पाहिजे

तथापि, अग्नेद आपल्याला अजून नीटसा समजत नाही, व अग्नेदाचे संपूर्ण भाषांतर करावयाचे म्हटलें म्हणजे स्वातंत्र्याचा मुळावा यावयाच्याच, या गोष्टीचा दोष सर्वतो आपल्या मधील येत नाही वरील दोन गोष्टींचे घरे कारण असे आहे की, ऋग्वेदसूक्तांच्या अतिप्राचीनत्वासुद्धे प्राचीन वादींहि ही सूक्ते गुप्त तत्कालीन लोकाना दुर्बोध झाली होती. वैदिक वाङ्मयातच संहितेच्या काही काही ऋचांचा चुकीचा अर्थ लावलेला आपणास आढळतो. हिंदी विद्वानांनी ऋग्वेदाचे प्रत्येक शब्दाचा अर्थ शब्दाचा अर्थ शब्दाचा अर्थ शब्दाचा अर्थ शब्दाचा अर्थ दिसते दुर्बोध व कथितच आढळणारे असे ऋग्वेदातील शब्द घेऊन त्याचे शोध वनविषयास प्रथम मुरवात झाली. या कोशानां "निघंटु" अशी सज्ञा आहे ऋग्वेदावर जे टीकापर्यंत उपलब्ध आहेत त्यात प्राचीनतम ग्रंथ यास्क्या होय यास्क्याने निघंटूचा आधार घेऊन आपल्या निरुक्त प्रयात वन्याच ऋचा स्पष्ट करून सांगितल्या आहेत हा यास्क काही झाले तरी पाणिनीच्या पूर्वी होऊन गेला व याचे आपल्यापूर्वी सतरा निरुक्तकार होऊन गेले असे सांगितले आहे. या निरुक्तकारात बारबार मतभेद दृष्टीत पडतो यास्कापूर्वीच्या एका निरुक्तकाराने तर "वेदाचा अर्थ करणे हा व्यर्थ उपायोप आहे कारण वेदातील सूक्ते दुर्बोध असून त्यात असंबद्धता फार आहे व ती अर्थहीन आहेत" असे म्हटले आहे यावर यास्काचे उत्तर असे की, आध्यात्मिक निरुक्त दिसत नाही हा काही निरुक्तांचा दोष नाही यास्काने सुद्धा निरुक्तांच्या कठिण शब्दांचा अर्थ लावताना व्युत्पत्तीवर भर देऊन पुष्कळ वेळा दोनदोन शब्दांचा अर्थ सांगितलेले आहेत अर्थातच ही व्युत्पत्ति पुष्कळ ठिकाणी आधुनिक व्युत्पत्तिशास्त्राला सोडून आटे यावरून एवढे उघड होते की, यास्क्याच्या वेळी देखील ऋग्वेदातील पुष्कळ शब्दांचे व ऋचांचे अर्थ ह्याची परंपरा अनाधित न राहिल्याने दुर्बोध होऊन बसले होते यास्क्याच्या भाटीमागून झालेले व त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेले जे निरुक्तकार त्याचे ग्रंथ आज आपणास सुज्याने उपलब्ध नाहीत

सिन्धी शास्त्राच्या चौदाव्या शतकात मात्र ऋग्वेदाचे सामान्य आपल्या दृष्टीस पडले या भाषांतर ऋग्वेदाचे शब्दशः वामलास सखीकरण सापडते. याचा कर्ता प्रसिद्ध सावणा-नार्य होय.

यूरोपीय अभ्यासक.—ऋग्वेदाचे काही जुने यूरोपीय टीकाकार सवेद्या सावणाभाष्याचा आश्रय करीत व त्याच मत असें होते की, सावणाभाष्याची पूर्वपरंपरेचा अवलंब केला असल्याने त्यांचे भाष्य विश्वसनीय आहे उलट दुसरे टीकाकार ऋग्वेदासंबंधाने भारतीय लोकांनी काय लिहून ठेविले आहे हे पाहण्याची पर्वा

करीत नाहीत एखादा यूरोपीय आधुनिक टीकाकार सामान्य भाषाशास्त्र व तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्र यांच्या मदतीने कोणत्याहि वेदभाषाचा जितका चांगला अर्थ लावू शकेल तितका सहितेनेवर दोन हजार वर्षांनी झालेल्या कोणत्याहि हिंदी टीकाकाराला खबता येणार नाही असे यांचे मत आहे. या वर्गातला प्रमुख मनुष्य 'हजोल्फ रोथ' हा होय. याच्या अनुयायिवागांत याचा शिष्य 'एच. ग्रामसन' हा होता. यांचे मतच ऋग्वेदसंहितेचे छंदोबद्ध भाषांतर दोन भागात प्रसिद्ध केले आहे.*

आजचे वेदशास्त्राचे टीकाकार मध्यम मार्ग स्वीकारतात हिंदी जुन्या टीकाकारावर अंधविश्वास ठेवून उपयोग नाही ही गोष्ट हे टीकाकार कबूल करतात परंतु रिती झाले तरी ते टीकाकार हिंदू असल्याने यूरोपीयन लोकांपेक्षा हिंदी परिस्थिती त्यांना चांगली समजते अवाधित परंपरेचाहि त्यांना धोडा-कार फायदा मिळतो आणि म्हणूनच पुष्कळदा त्यांचा अर्थ खरा असतो, असे यांचे मत आहे या वर्गातले टीकाकार म्हणजे आर्येष्ट लुडविगप्रभृति होत लुडविगने सर्वथ ऋग्वेदाचे भाषांतर जर्मन भाषेत प्रसिद्ध करून त्याला एक उपयुक्त भाष्यहि जोडले आहे व यांचेच प्रथमतः सावणा-भाष्याचा उपयोग केला असून दुसऱ्या टीकाचाहि बसबसच उपयोग केला आहे याच्या मागून गेल्लेवर व पिशेल हे झाले व या दोघांनी आपल्या "वैदिक स्टडीज" या ग्रंथाच्या द्वारे दुर्बोध वैदिक ऋचांचा अर्थ स्पष्ट करण्याच्या कामी चांगलेच मग्न केले आहे ऋग्वेदाचा अर्थ लावताना ऋग्वेद हिंदुस्थानात तयार झाला व त्यातील विचार हिंदू मनोभूमीत जन्मास आले आहेत ही गोष्ट दिसतच कामा नये व या गोष्टीला प्राधान्य देऊनच ऋग्वेद खाला पाहिजे असे यांचे मत असून या मतालाच ते चिकटून-किंबहुना याचवीपेक्षा जास्तच चिकटून राहिले आहेत तसेच हिंदू लोकांच्या या मनोभूमीची यथाथं कल्पना येण्यास त्यांच्या उत्तरातील वाङ्मयासारखे दुसरे साधनच नाही असे या टीकाकारांचे म्हणणे आहे

या मनोभूमीच्या प्रसारवरोवरच दुसरा एक अत्यंत वादग्रस्त प्रश्न उद्भवतो व या प्रश्नाचेहि महत्त्व वैदिक सूक्तांचा अर्थ लावण्याच्या कामी काही कमी नाही हा प्रश्न असा की, ऋग्वेदाचीं सूक्ते भक्तियुक्त अतः कारणाच्या कर्वांनी अतः स्फूर्तीने लिहिलेली असून त्यांच्या अर्थाचे ते एक छोटक आहे व

* आर्येष्टिण १८७६-१८७७ † लुडविगचे नाव Prag 1876-1893 सहा भागात प्रसिद्ध झालेले आहे. यासमनच्या दुसऱ्या श्रेढीकडितपेक्षा लुडविगचे ग्रंथ भाषांतरात मूळाला नासत पडून आहे याबरोबरच मॅक्स मुलर व ओल्डन वगैरे यांनी केलेले गुप्त बॉक दि ईट भाग ३२ व ४६ यात प्रसिद्ध केलेली भाषातरे वाचनीय.

त्याचा कृपापासीं नाहीं सबद नाहीं धर्मे खगावयाच, किंवा, ऋत्विज टोरांनीं काहीं काहीं शिक्षित जणांच्या व समारंभाच्या वेळीं उपयोगी पडावीं या हेतूच आपले नीतिचल धर्म बसू ही सूक्त निमाण करीं अंत मानावयाचें ?

या सूक्ताबद्द पहावयाच्या ज्या दोन दृष्टी वर दाखविल्या आहेत त्या दृष्टीच्या अनुसंधान शोधनाच्या या सूक्ताबद्दच्या मतात साहजिकच फरक उत्पन्न होतो हा फरक कित्ती असू शकते याची कल्पना घालीं दिलेली 'नेत्री व 'जोत्तनवर्म' या टीकाकारांनीं मंड कावू होण्यासारखी आहे आपल्या एका मुदर व आदि श्रम्यासकस उपयोगी असलेल्या पुस्तकात" या सूक्ताबद्द 'नेत्री म्हणतो "या सूक्तापैकी परीषदीं सूक्ते स्तुतिपर व प्राधान्यवर असून निरतिराख्या देवतास उद्देश्य गायिलेली आहेत या सूक्तात बोहोत्रडे अंत करणांतील भक्तीचा उद्रेक झालेला दृष्टीस पडतो ही सूक्ते म्हणजे शुद्ध भावानें दिलेले हविर्मात्र प्रेमान स्वीकारण्या साठी देवताची केलेली प्रार्थना होय परमेश्वराच्या इच्छेनें या कवींच्या अंत नरणात ज्या प्रेरणा घाल्या त्या प्रेरणा अथवा त्या भावना या सूक्ताच्या द्वारे दुरत बाणीत व्यक्त करून दाखविण्याचा या कवींचा उद्देश दिसतो" सहित्येसर्व्य काहीं सामान्य प्रतीचीं सूच आहेत ह् म्हणजे केलेली मान्य आहे परंतु त्यांनीं म्हणजे असें की, "सामान्याच्या काव्यावस्थेतील निमित्त व जोरदार कविकल्पना या सूक्तात सादरणे दमोचर होतात आपल्या यशाच्या आध्यात्मिक उपवीच्या प्रथमा कथ्येतील, धार्मिक आचार व विचार यांचे जे चित्र या वाद्ययात वतन वीचीन देवावर्ते आहे त्याचीं सादरत्व करून घेण्याच जो बोणी मतलब घेतल, त्यानें स्वित अनेक सूक्ता कडे अनेक निरतिराख्या कारणांनीं वेधले जाईल नित्येक टिकाणीं त्याला घालावस्थेतला मुद्यभाय पाहून कर्तुक्त वाटेत तर नित्येक टिकाणीं नव्या जोमाची व सज्ज दृष्टि पाहून आनंद होईल वरून कोठ उदावदार धन्यवित्रे, तर कोठे बसोच्या भराच्या पाहून मनाला आलस्य वाटेत" ह् शांत यगीनें मत

आता ओङ्काराव काय म्हणतो तें पाहू ! त्याच या प्राचीनतम धार्मिक वाद्ययासर्व्य दृष्ट दृष्ट या लोकच्या आध्यात्मिक च्यास होत घालेला दृष्टीस पडतो ऋत्विज व त्यांनीं देवताला केलेली आवाहन, ओङ्कारां दर्शन भाइन तयार केलेलीं यज्ञउदें, यगात दिलेले हविर्भाग घेण्यासाठी व आदय सोमरस पिऊन उगीं धन व दिव्य शक्ति आणण्यासाठीं रचाना गो उरु अक्षताला भावत येणारे रानटी देव व त्यांना आनंदन करणारे रानटी ऋत्विज यांचेरीं ओङ्कारवर्मला या सूक्तात काहीच दिसत नाही तो म्हणतो, 'श्रव्येवातास

कृपाया पूर्वापासु चालत आलेल्या त हेन भव्य अशा सोम-यज्ञाचीं सूक्ते रचिलीं, परंतु या सूक्ताचा हेतु देवाविषयीं ज्ञान देण्याचा नसून केवळ त्या देवाचीं स्तुतिस्तोत्रे गाय्याचा असल्यान एखाद्या बहुभाषी स्तुतिपाठ्यप्रमाणें बन मानेल तीं मोठोमोठी लापलवचक विवेचनें त्यांनीं या देवाला दिलीं आहेत लोकांच्या मनाचा ओठा सामान्यत भडक आणि भगवैदर चित्राकडे असल्यान त्यांच्या हातून साहजिकच वरील प्रकारची स्तुति झाली आहे' याप्रमाण सूक्ताच्या हेतूचें वर्णन करून अल्डनवगन असा दोरा मारला आहे की, ऋत्विज लोकांच्या ऐरीच इतराकडून असले काव्य निर्माणच होणार नाही

पण विद्वान्दयच्या मत हीं दोहीं मते अतिशयोक्तिपूर्ण असून वस्तुस्थिति या दोहोंच्या दरम्यान आहे व सामान्यत श्रव्येवाता अथ लावताना जे जे प्रश्न उपस्थित होतात त्या सवधान असेंच म्हणता येईल श्रव्येवाताच्या सूक्तातील काही सूक्त अगोदरचीं असून काहीं नंतरचीं आहेत, ही गोष्ट विस्तर घालावयाच नाहीं लाचप्रमाणें हद्दि लक्षात ठेविल पाहिजे की, ज्याप्रमाणें सहित्येतील सूक्त निरतिराख्या काव्यां आहेत त्याप्रमाणें सूक्तातले विषय शुद्ध निरतिराख्या ठिकाणच व कमी अधिक महत्त्वाचे आहेत तसेंच, पुष्कळीं सूक्त यज्ञयागादिकत उपयोगी पडावीं म्हणून रचलीं गेलीं नसून मानवसत्ताच्या आरनवाल्की ती धार्मिक काव्यस्फूर्ति तिच्या सतत प्रेरणेनें रचलीं गेलीं यात संशय नाही * बच्यान सूक्ताचा उपयोग यज्ञयागादि कर्माकडे जरी करण्यात येत असला तरी हीं सूक्त वारनीं याच उद्देशान लिहिलीं गेलीं होती, असें लावणाल म्हणता यापयाच नाहीं दृष्ट पक्षी, श्रव्येवदहितेचे वेचेसे भाग यज्ञयागादि कर्माकरिता लिहिले होते, व त्याचा सुप्रद ऋत्विज लोकानीं मोठ्या कुशलेनें केला हद्दि नि संशय आहे 'वेद हे भारतीय नसून इंडोजमाविक आहेत' हा विद्वत्तेचा सिद्धांत अतिशयोक्तिपूर्ण आहे व पिशाल, गेलनेर व विल्यम म्हणतात त्याप्रमाणें भारतीय लोकांनीं सस्त्रुति वेदवाली अत्यंत परिणता घलेला वेदोपल्लो होती, व शिकंदर यादशहान हिंदुस्थानावर खारी केले त्या वेळच्या सस्त्रुतीत व वेदकाळीन भारतीय संस्कृतीत भार योजा फरक होता हेंहि म्हणजे अतिशयो कीच आहे

* जुहोरर आपल्या *Über den Geist der Indischen Lyrik (on the Spirit of Indian Literature)* London 1882 या ग्रंथात श्रव्येवाताच्या एका उत्तर नातील सूक्ताच्या रचनाकाराचा कवीचा मुद्रयमि असें म्हणें आहे व वेद हा इंडोलाच्या मनाला गोताप्रमाण वागून त्या सुगुणीन आपला थोर भुमिनीं एत मानवमानीला होऊ लागल्याच ह्ण दिखव असेहि रिपाव वेद आहे हीहि एव आशयोक्तीच आहे

* Der Hirds d o Alteste Litteratur der Indier
† Religion des Indes

ऋग्वेदाचें महत्त्व.—ऋग्वेदसूक्तं व इतर भारतीय काव्य याच्या दर्म्यान छोटलेला काळ काहीं टीकाकार मानतात इतका दीर्घ जरी नसला तरी या दोन काव्यांत काहीं काळ छोटला आहे एवढी गोष्ट खरस. ही गोष्ट सूक्ताची भाषा व त्यात दिसून येणारी सांस्कृतिक स्थिति यावरून सिद्ध होतेच, तथापि धार्मिक उत्क्रांतीच्या ज्या पायऱ्या आपणास ऋग्वेदात हगोचर होतात त्यावरून ती विशेषच स्पष्ट होते. ऋग्वेदाच्या सूक्तांत काव्य कितपत आहे हा प्रश्न जरी एका बाजूस ठेविला तरी हिंदु धर्माच्या उत्क्रांतीतील पहिल्या पायऱ्यांचें व इन्डोजर्मोनिक लोकांच्या-सामान्यतः सर्वच लोकांच्या-पुराण-काव्याचें सद्योपन करणाराला अत्यंत उपयोगी अनेक वाक्य ऋग्वेदसूक्तापेरीज इतर कोणतेहि नाहीं ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

पुराणकथांचा उगम व वाढ.—वरील गोष्टच थोडक्या शब्दात सांगायची म्हटली तर ऋग्वेद सूक्ताचें महत्त्व, त्या सूक्तामध्ये पुराणकथांची वाढ होत असलेली दृष्टीस पडते, एवढ्या एका गोष्टीत आहे देवता-विषयक कल्पनांचा उदय वसा होत गेला याचें चित्र हीं सूक्तं वाचीत असता आपल्या डोळ्यासमोर स्पष्ट उभें राहतें. पुष्कळ सूक्तांत सूर्य, चंद्र, अग्नि, आकाश, वारे, पाणी, उष काल, जमीन वगैरेंची जी स्तुति व प्रार्थना केलेली आहे ती त्याच्या भौतिक स्वरूपातच केलेली आहे. कोठे आकाशात तळपणारा सूर्य तर कोठे शीतलप्रसाध चंद्र, कोठे वेशीवर पेटलेला क्रिया घरातील अग्नि तर कोठे मेघातून उतरणारी वीज, कोठे दिवसा सूर्यतेजानें झळकणारें तर कोठे रात्री नक्षत्रांनी शोभविलेलें आकाश, कोठे रासो मेघाणारे वारे तर कोठे मेघातून होणारे वर्षाण, तसेच नद्यांचे प्रवाह, तेजोमय उष काल, फळपुष्पयुक्त विस्तीर्ण क्षेत्रे या व इतर निसर्गातील पदार्थांची व व्यापाराची जी स्तुति, पूजा व प्रार्थना पुष्कळशा सूक्तांतून केलेली आढळते, ती त्याच्या इंद्रियगोचर भौतिकस्वरूपातच केलेली आढळते, आणि या ऋग्वेदातीलच काहीं सूक्तात या वरील निसर्ग-चमत्कारांना देवदेवतांचें स्वरूप येऊन त्यास सूर्य, सोम, अग्नि, वी, मरुत, वायु, आप, उपर्य आणि पृथ्वी अशा निरनिराळ्या नावांनी संबोधून लागल्याचें नजरेस येते ह रूपांतर हळू हळू पडून आलें असलें पाहिजे. या देवतांची मूलस्वरूपे काय होती हें त्याच्या नावावरूनच असदिग्ध रीतीने समजण्यासारखे आहे. याप्रमाणे ऋग्वेदसूक्तांच्या साहाय्याने आपणास असे म्हणता येते की, पुराणकथात ज्या देवता आल्या आहेत त्याच्यातील मुख्य मुख्य देवता मूळात सृष्टिचमत्काराच्या ठिकाणी मानवी गुणधर्मांची कल्पना वरून झालेल्या आहेत.

पुराणकथांचें जें काहीं सद्योपन आजपर्यंत झाले आहे त्यावरून आपणास असेहि म्हणता येतें की, ज्ञा देवतांच्या

नावावरून त्याच्या मूल स्वरूपाचा पारस बोध होत नाही त्या देवताहि सूर्य चंद्र यासारख्या सृष्टिचमत्कारावरूनच आलेल्या अगत्या अशा देवता, इन्द्र, वरुण, मित्र अदिति, विष्णु, पूषन्, अश्विनी, रद्र या होत. याचें मूलस्वरूप काहीं अक्षानें ऋग्वेदकाळातच अशात विस्मृत झालेलें दिसतें व याना पराक्रमी, वलमान, शूर, उच्च दर्जाच्या देवता असे मानले आहे. वरीलप्रमाणे ही नविहि आरम्भी निसर्गातील पदार्थ व व्यापार यांची द्योतक होती व एकाच निसर्गदत्ताचीच निरनिराळ्या स्वरूपांना अनुवृत्त असलेली नावे काहीं कालानें देवतांची वाचक वस्तू त्यावरूनच पुढें निरनिराळ्या स्वतंत्र देवता मानण्यात आल्या. उदाहरणार्थ, सवितर म्हणजे जीवन देणारा व विवस्वत म्हणजे प्रज्ञादाणारा अशीं सूर्गांची विशेषणें मागाहून सूर्गांचीं नावें बनली व त्यातून विवस्वान् व सविता अशा सूर्गांच्या तोंडीच्या आदिलदेवता आल्या

शिवाय निरनिराळ्या काळातील व निरनिराळ्या लोकांच्या देवता वैदिक काळातील भारतीय लोकांच्या देवसमुदायात शिरल्या याप्रमाणें मित्र, विष्णु व पूषन् याना ऋग्वेदात आदिलदेवतामध्ये स्थान मिळालें. “वर्साधिपति, पथिकाचा सुरक्षक, सर्व मार्गांचा ज्ञाता, नष्टपथ गोधनास मार्गसंस्थापणारा” असा वैदिक देवसमुदायातील पूषा हा देव वरील प्रकारच्या नात्याने वैदिक लोकात शिरण्यापूर्वी एखाद्या धनगर जातीच्या आदिलदेव असावा असे वाटते वसाच मित्र म्हणजे अवेस्तातील मिथ्रदेवता होय या गोष्टीवरून मिथ्र ही आर्यांची अतिप्राचीन आदिलदेवता असून हिचा प्रथम उदय भारतीय व इराणी आर्य एकत्र होते त्या काळी झाला असे सिद्ध होतें.

अमुक सृष्टिचमत्कारातून अमुक देवतेची कल्पना निघाली हें प्रत्येक देवतेच्या वर्षांतून शोधून काढणें सोयें नाही यामुळे इन्द्र, वरुण, रद्र, अदिति व अश्विनी हे देवतांच्या उत्पत्तीसंबंधानें सशोधकात बराच मतभेद आहे. एकजण म्हणतो इन्द्र ही वायुदेवता आहे, दुसरा म्हणतो ती आदिलदेवता आहे, तसेंच एकाच्या मते वरुण ही अतरिक्षदेवता होय, दुसऱ्या कांहींच्या मते ही सोमदेवता आहे रद्र हा मरुताचा जनक असल्याने त्याला वायुदेवता असे सामान्यतः समजण्यात येतें. परंतु ओरडनबगंच्या मते रद्र ही वन व पर्वत यांची अधिपती देवता आहे, व हिलेनॅट म्हणतो की, ‘रद्र ही उष्ण प्रदेशात होणाऱ्या भयानक पीडाची देवता आहे’ एकाच्या मते अदिति ही अफाट असे अतरिक्ष आहे, तर दुसरा म्हणतो की अदितिदेवता ही अनंत आणि अफाट अशी पृथ्वी होय. अश्विनी या देवतायुग्माचा संबंध नि सद्यः मीकाच्या Dios Kuri ही पंचतों, व जर्मोनिक व लेटिक पुराणकथामध्येहि हे देवतायुग्म आलेले आहे. परंतु

यास्याच्या पूर्वी मुद्रा दिल्या भारतीय टीकाकारांना अश्विनी या देवतायुगाचे स्वरूप म्हणजे एक गूढ होऊन बसले होते यावाच्यिनी, दिवसरात्र, चण्याद्वय, सूर्यचंद्र, पूर्वप्रभातशुक्र व सायशुक्र, मिथुन राशीतील तारकाद्वय, इत्यादि निरनिराळ्या युगमाना अश्विनी हे नाव निरनिराळ्या शोधपार्यांनी लाविले जाते * परंतु विशेषतः लक्षात घेण्याची गोष्ट ही की, वैदिक देवतांपैकी बहुतेक देवता निरुपगतीतील शक्ती किंवा व्यापार यापासून निघालेल्या आहेत या संवधाने बहुतेक पुराणस्याभ्यासराची एकात्म्यता आहे.

अथळक मानवी भावनांना व करण्यांना मूर्त स्वरूप येऊन बनलेल्या अशाहि काही देवता ऋग्वेदात आहेत या देवता प्राय द्वादशा मंडळातील अखत अर्वाचीन अशा सूक्तात आढळतात जसे विश्वरूपा (सुर्याचा श्रेष्ठ दिलेकर), प्रणवति (सर्प प्राणिमानाच्या खात्री), धन्वा, मनु (राव) वगैरे भावना

‘वज्रि’ पुराणस्यातील काही काही देवता या भावना-देवतापेक्षा महत्त्वाच्या आहेत याहि देवता ऋग्वेदात आढळतात जसे ऋषभ, अप्सरस व राधवें. ऋषभ व अप्सरा या देवता अनुक्रमेण द्युलोपीयाच्या एवढे (पिशाच), वज्रि (वनदेवता) या करण्याशी जुळतात राधवें हा घनात व क्षेत्रात संचार करणारा देवतापेक्षा आहे याशिवाय राक्षस, पिशाच वगैरेचा उल्लेख सूक्तात देवाचे बाजू या नात्याने केलेला आढळतो. याच्याशी देवाच्या लढाया झालेल्या आहेत.

‘असुर’ व ‘दास’—पुढच्या पुढच्या वैदिक ग्रंथात देवाच्या बाजूचा उल्लेख ‘असुर’ या शब्दाने केलेला आढळतो

* वैदिक पुराणस्यासंबंधाने जे वादग्रस्त प्रश्न उद्भवतात त्याचा निषेध करण्याचे हे सार नव्हे. वैदिक पुराणस्याची सव माहिती A. A. Macdonell यांनी *Vedic Mythology* या ग्रंथात उत्तम रीतीने सकलित केलेली सापडेल भारतीय शैवाच्या धार्मिक समजुती व पुराणस्याचे पद्धीवरण या गोष्टी या माहितीच्या बाबी अनेक स्थाने ओव्हनसवर्गचा *Religion Des Veda* (1894) Berlin व हिरेबॅटचा *Vedische Mythologie* हे ग्रंथ पाहिले पाहिजेत. या दोघा संशोधकात मतभेद तरी पुष्कळ असला तरी वैदिक धर्मसंस्थाच्या यंपना प्रसून करण्याच्या व त्या व्यास रपट करण्याच्या भावनेने या दोघांनी बरेच काम केले आहे यात शक्य नाही. परंतु, येथे उपस्थित झालेल्या वादग्रस्त धार्मिकसंस्थाने सत्याचे स्वरूपांने मान होईल वेदा हे शक्य नाही, पार उर सत्याच्या पक्क जवळ जाणे मात्र शक्य आहे हे सामान्य लोकती प्यामान देवाचे Abel Bergaigne या फ्रेंच बहिर्दान मुद्रा वैदिक धर्मासंबंधाने व मिथिल वेद-वर्धनारपाच्या बाबी बरेच परमन वेगळे आहेत.

परंतु खूद ऋग्वेदात बहुतेक ठिकाणी याचा अर्थ ‘देव’ असा असून काही ठिकाणी मात्र राक्षस असा आहे. असुर याचा जुना अर्थ देव हाच असून असुर या शब्दाशी समानरूप असा जो अवैस्तातील ‘अहुर’ शब्द त्याचाहि अर्थ देव असाच आहे.

ऋग्वेदात दास किंवा दसू हे नाव नेहमी पिशाचांना लावण्यात येते व मूळ अनर्थ रहिवाशाचा उल्लेख याच नावाने करण्यात येतो याचप्रमाणे रक्षस् किंवा राक्षस या शब्दाने ऋग्वेदात व तदुत्तरकालीन वाङ्मयात मुद्रा सवे प्रचाराची मास्य पिशाचे उद्दिष्ट आहेत

यम व यिम.—पितराची देव या नात्याने पूजा करण्याची कल्पना ऋग्वेदात मुद्रा उगम पावली होती, या पितृदेवताचा राजा यम होय. याचे राज्य पितृलोक यम ही देवता प्रागैतिहासिक पशुभारतीय काळातील असून तिचे ‘अवेस्ता’तील ‘यिम’ देवतेशी साम्य आहे. अवैस्तातील ‘यिम’ हा मानववशाचा मूळपुरुष होय मृत्युवश होऊन पितृलोकी गेलेला असा हा पहिलाच मानवी प्राणी असल्याने त्याला सैधील राज्यपद मिळाले ही मल्लेलीक सोडून पितृलोकात जाण्याची कल्पना सूर्याच्या दैनिक अस्ता-वहून किंवा चंद्राच्या मासिक अदृश्य होण्यावहून प्रथम निघाली असावी अथे विद्वानिदृश्य मत आहे. यमाचे राज्य (यमलोक) संचात वरच्या खगांत आहे अशी तत्कालीन समजूत होती. मृत्युनंतर आपणास खगांत यमाच्या शेजारी रहायचास मिळतो या कल्पनेने मरताना मनुष्याच्या मनाला एक प्रकारच समाधान वाटे

पुनर्जन्म.—आत्म्याला पुनर्जन्म असून या पुनर्जन्मपरंपरेला अतपार नाही या कल्पनेचा पुढच्या पुढच्या शतकातील लोकांवर अत्यंत पगडा बसला आहे व त्याच्या सर्व तत्त्व-ज्ञानात ती कल्पना रुढ होऊन बसली आहे, परंतु या कल्पनेचा मागमूसमुद्रा ऋग्वेदात नाही तेव्हा यावरूनहि आपणास असें साष्ट दिसते की, विचाराची व करण्याची ऋग्वेदसूक्तातील दिशा आणि तदुत्तरकालीन वाङ्मयातील दिशा या परस्परापासून अगदी निष्ठ आहेत ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन वाङ्मय या दोघांमधल्या धार्मिक विचारात हा जो फरक दिसून येतो त्यावरून हे उघड होते की, ऋग्वेदात जुन्या आर्य लोकांच्या समजुतीचे प्रतिबिंब आहे.

ऋग्वेदसूक्ते ही ‘लौकिक-मायें’ नव्हत, ह्या सूक्ताचा उद्भव निदान बहुशी तरी मिथिल गोत्र-कुलांत झालेला आहे म्हणजे मर्यादित मादणी वक्षोत्तच झालेला आहे, या गोष्टी जरी खऱ्या आहेत तरी या ऋग्वेद सूक्ताकारांनी लौकिक परंपरेने चालून आलेल्या समजुती लक्षात न घेता लोकांच्या आध्यात्मिक जीवनाच्या अगमून होऊन बसलेल्या पुराण कथा उपग्र केलेल्या असें मात्र आपणास म्हणता यावयाचे नाही. देवताविषयक गोष्टींपैकी काही सूक्ताकारांच्या ह्या

पैलच्या वैयक्तिक कल्पना असतील असें जरी मागें तरी या कल्पना ह्यांनीं लौकिक परंपरेचे येमालुमणें जोडून दिल्या हें आपणांस कवळ फेळें पाहिजे. हीच गोष्ट दुसऱ्या शब्दांत सांगायची म्हणजे दिलेवेंचें म्हटल्याप्रमाणें सूक्तकार हे आपणांस सामान्य जनांपेक्षां जरी वरच्या प्रतीचे समजत, तरी खाज्जपेक्षां आपण अगदीं निराळे आहोंत अशी ह्यांची कल्पना नसे.

या बरील एकंदर विवेचनापरून हें स्पष्ट आहे की, आर्य लोकांच्या प्राचीनतम धार्मिक समजुती काय होत्या नाचें चित्र या नात्यानें ऋग्वेदसूक्त बहुमोल असून काव्य या दृष्टीनें बुद्धां जगाच्या धार्यतांत अर्शा प्रमुख स्थान याचें लागेल. मात्र एवढें खरें कीं हिब्रू लोकांच्या धार्मिक काव्याप्रमाणें कल्पनेच्या उंच भरान्या अवयवा भक्तीचा गाढ आवेश ऋग्वेदांत ब्रह्मचिंतन आढळतो.

देवता च भक्त.—ऋग्वेदकाळातील लोकांनां येहो-याच्या भक्तांप्रमाणें आपल्या आराध्य देवतापद्वल इतका दड विश्वास, आदर व धाक यादत नाहीं, व या लोकांप्रमाणें वैदिककाळातील लोकांच्या प्रार्थना अगदीं अतः करणापासून निघालेल्या दिसत नाहींत. वैदिक ऋषी आपल्या आराध्य देवतेची बरोबरीच्या नात्यानें वागतात. परमेश्वराचें स्तोत्र गाण्यांत ह्यांचा हेतु आपल्याला गोपन, वीरपुत्र मिळवें असा असतो व हा हेतु ते लपवून ठेवीत नाहींत. यांचा न्याम 'विकान चेवाणा'चा दिसतो. उदाहरणार्थ, ईद्राल उद्देशून म्हणतांना एक प्राप्ति म्हणतोः—

यदिन्द्राहं यथा स्वमीरासु यस्तु पुत्र इव । स्तोत्रा मे
गोपयता स्वात् ॥ १ ॥

निर्धेयमस्तु दिवसेषु त्वचीरते मुनीषिणं । यदहं गोपयिः
स्वाम् ॥ २ ॥ ऋ. ८. १२.

हे इन्द्र, जसा तूं एकटा बसुचा (धनचा) ईश आहेस तसा जर मी ईश असतो तर माझें स्तोत्र गाणारा गोपनयुक्त होता. १.

हे प्राचीपते, जर मी गोपयि असतो तर मला मनीषी* (सकाम) स्तोत्राला (धन) देण्याची इच्छा झाली असती व मी त्याला देऊनहि टाकें असतें. २.

तसेंच दुसरा एक सूक्तकार अशीला उद्देशून खालील मापेंत योजतो.

यदंमे मर्युस्त्वं शमामहं मित्रमहो अर्मत्यः । सहसः
सुनवाहुत ॥ २५ ॥

* मनीषिन्=सकाम, मनांत रचून असणारा, मनवर मानिले अमनेत्रा—सायण.

न त्वां शस्युमिच्छाम्ये घ्नोमि न पापवार्थं सन्त्य । न
मे स्तोत्रा मनीषा न दुहितुः स्वादंमे न पुत्रवा ॥ २६ ॥

ऋ. ८. १२.

हे बलपुत्रा, हुत पदार्थांचा खोवार करणाऱ्या भोम, जर तूं मर्त्य आणि मी अमर्त्य असतो तर मी मित्रमद (जाचें तेज स्तोत्रांनां मित्रत्यानीं आहे असा) असतो. २५.

हे वसो, हे सन्त्य (स्तुतई) ! मी तुला व्यर्थ आक्रोश करूं दिल्या नसता, (कारण) हें मिथ्यापवादजनक आहे, तसेंच हें पापवत्जनक आहे. माझा स्तोत्रा अमुदिमान् राहिल्या नसता. तो दुःखांत पडला नसता* व पापमुदियुक्त झाला नसता. २६.

तथापि या सूक्ताचें स्वरूप उद्दिष्ट देवतांच्या स्वभावानुसार गुप्तक निरतिराळें आढळतें. ही गोष्ट जीं सूक्ते भक्ताकरितां रचिलीं नसून केवळ स्तुतिपर आहेत अशांनां जास लागू आहे.

धरणसूक्तं.—वरणसूक्त हीं प्रतिभाव तात्विकता या दृष्टीनें येथे दर्शवण्या सूक्तांत मोठतया हें निर्विवाद आहे. अशीं सूक्ते कार नाहींत. वैदिक देवतांमध्ये मनुष्यांच्या बरोती गुप्तकच वंच स्थानावर अधिष्ठित झालेली, जिचे भक्त तिज्यारी नीतनीतच व नमून बोधतात अशी एक बरह देवताच आहे. मनुष्याच्या नैतिक वर्तनाकडे या देवतेचें इतर देवतांपेक्षा ज्यस्त लक्ष असून पायी माणसांनां शिक्षा करणारी देवता हीच होय. तेन्हां सहजच मनुष्य बरहणापारी नाकून क्षमेशी याचना करितो, तिला मनुष्याला त्याच्या सांप्रदायिक प्रथातील 'सामसु' (Samsas) या कवितांशी भोडें कार सदस यादतील अशी भाव ती बरहसूक्तेच आहेत. उदाहरणादाखल खाली ५ व्या मंडळ्यांतले ८५ वें सूक्त देतोः—

यसुग्राजं बृहदं वाग्मीरं अहं श्रियं वरेण्यं श्रुतानं ।
वि यो जगार्थं शमितेव चर्मोपमिरं श्रुषिर्वा सुप्रयं ॥ १ ॥

बर्हणं व्युत्तरिक्षं तवानु वागुमवें सु पयं वृत्तिपासु ।
हस्य क्रतु धरतो अस्त्वभुर्धं विवि सुमंमद्व्यस्तोसुमद्वं ॥ २ ॥

नीचीनवार् वरुणः कर्बन्धं प्रसंजतं रोदंती श्रुत-
रिक्षम् । तेन विर्यस्यु भुपंनस्य राजा यत् न वृष्टि-
वृत्तिनति भूमं ॥ ३ ॥

उत्तुति भूमं श्रुषिरीसुत यो यदा भुग्ं वरुणो बरह्या-
दिव । समभ्रेणं यसत पर्वतासन्नविरीयन्तः श्रययन्त
घीराः ॥ ४ ॥

इमामुत्तुसुरसं धुतलं मूर्ही मायां वरेणस्य प्रयोजम् ।
मानेनेव तस्मिन् अन्तरिक्षे वि यो ममे वृष्टिर्वा सुप्रयं ॥ ५ ॥

इमामुत्तु कविर्बर्मस्य मायां मूर्ही देवस्य नक्षिरार्धपं ।
एकं यदुद्रा व पुण्यनेवीरासिभ्यन्तीरुवनेयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

* दुहितः=पुत्र. तो आयचा शत्रु नसता—सायण.

अनुम्य वरण मिर्य वा सखाय वा सदुमिद्वातर वा ।
वेस वा नित्य वरणारेण वा यमीमार्गश्चक्रमा शिथ्यप्रमत् ॥ ७ ॥

हितवासो यत्रित्तिपुने दीरि यद्वावासुलमुत यत्र विप्र ।
सर्वो ता मिर्य शिथिरिर्व देवार्धाते स्वाम वरण
प्रियास ॥ ८ ॥ ४ ५. ८५

साम्ना आणि सर्वेन श्रुत असा जो वरण त्याच गभीर
आणि प्रिय असे वृद्धलोचन (मोठ स्त्रोत्र) या यान खादिक
चम अपरतो त्याप्रमाण सूर्याला वासनासाठी धृवी (अतरिख)
अवरली १

या वरणान घनाच्या शिरोभागीं अतरिख एसरले य
घोऱ्याच्या टिकाणी बल, गाईच्या टिकाणीं दुध, हृदयाच्या
टिकाणीं कर्मे (चक्र) , जत्राच्या टिकाणीं अग्नि, (मेघाच्या
टिकाणीं विपुल) चौच्या टिकाणा सूर्य व अदीवर (पर्यंतावर)
सोम ठेविला २

बाजे रोदसी आणि अतरिख याच्या हितासाठी भेष
अधोमुख केला जसा पेरणी करणारा बघ पेरतो त्याप्रमाणें
सव भुवनाचा हाता वरण त्याच्या (मेघाच्या) द्वारा धृवी
(यथाधाराणीं) मिचवतो ३

जेव्हा वरण दुग्धाची (उदकाची) इच्छा करतो तेव्हा
तो भूमि, धृवी आणि द्वा याना सिद्धित करतो नंतर पर्वत
अन्न चें (मेघाच) आच्छादन घेतात घळकान होऊ इच्छिणारे
घारे मेघाशीं द्वंद्व करतात ४

मी आता सुविश्रुत आसुर-वीर्यवान् (असुरविघातक
सायण) वरणाची मोठी माया सांगतो बाजे अतरिखत
राहून मानदण्डाप्रमाणें सूर्यानें (एर्य हें मोनण्याचें माप
कहून) धृवी* मोनली ५

प्रत्येक वरणाची ही (पुत्री) माया कोणीहि आकलन
करू शकला नाही या पुत्र नद्या एकदा समुद्र(हि) आपल्या
आसिंचनान भरू शकत नाहीत ६

अथमा (शुक्र किंवा दाता), मित्र, सखा (आस),
भ्राता, मोनारी व परका (ज्याच्याशी सभाषण झाल नाही
असा), यांचा जो अपराध जागही याचवार करतो तो व
नारिंसा कर ७

सूतातत्त्वाप्रमाणें ते पाप आमच्यावर लयाड लोकांनीं
रोटेंच लादले असेल त, तसेच खरोखरीचें आणि जें
आम्हाला कळले नाही तें, हीं गवे, हे देवा, विमिलवध
वरून धामच्यापासून दूर कर, आणि आम्हाला वू प्रिय
(तुला) होऊ दे ८

आवेदतहि नंतरच्या पुराणकथाप्रमाणें वरणाला
समुद्राची व सामान्यन जगची देवता कपिले आहे
आणि हापाणी जनांतां जलोदर टांगून त्याच्या पापावद्दल

शिखा करितो असें वर्णन आहे जलोदर झालेला एक मनुष्य
पुढालप्रमाणें प्रार्थना करतो —

मोघ वरण सूनमयं गृह रोजवृद्ध गमम् । मूळा सुक्ष्म
मूळर्य ॥ १ ॥

यदेभि प्रसुरास्त्रित्वा दृष्टिर्न भ्रमातो अंदिच । मूळा सुक्ष्म
मूळर्य ॥ २ ॥

क्वचं समह दीनतां प्रतीप जंगमाशुचे । मूळा सुक्ष्म
मूळर्य ॥ ३ ॥

अत्रा मध्ये तत्स्थिवास्तु तृष्णाविद्वज्जितारम् । मूळा
सुक्ष्म मूळर्य ॥ ४ ॥

यत्किंचेद वंशस्य देव्ये जनेभिदोह मनुष्याश्चरामसि ।
अचिंतो यत्तु धर्मां युगोप्तिम मानसस्मादेनसो देव सीरिप ५
श्र ७ ८९

हे वरणा, तुझ्या श्रुतिनामय चरामस्य माये जाणें न होवो
हे सुक्ष्म, मला सुख दे व मनवर दया कर १

हे आपुभवान्* वरणा, यातानें भरलेल्या पखालीप्रमाणें
मी जेव्हा कप पावेन तेव्हा हे सुक्ष्म ॥ २ ॥

हे निमल आणि श्रेष्ठ वरणा, दीनतेमुख (कर्तव्य) कर्माच्या
विरुद्ध मी गेलों आहें हे सुक्ष्म ॥ ३ ॥

जलामये उभे राहून स्तुति करणाऱ्या मला तृष्णा लागली
आहे हे सुक्ष्म ४

देवजनासवधानें आम्हां मनुष्यानां जो काहीं अभिदोह
(अपकार) केलेला आहे, आणि ज तुजसवधीचें कर्मे
अचिंतामुळे आम्ही चुकला, या (सर्व) पापापासून आम्हाला
अरिष्ट येऊ देऊ नकोत ५

इद्रसूक्त — इद्राला उद्देशून जीं सूक्तें गायिलेलीं आहेत,
त्याचा डोल निराळ्याच प्रसारचा आहे वैदिक काळातील
लोकांची राष्ट्रीय देवता ह नाच इद्राला देता येइल ऋग्वेद
काव्यतील लोकांना अद्याप आपआपसात लढाव लागत होतें
तेव्हा, त्याच्याप्रमाणेंच त्याची देवताहि एक युद्धप्रिय देवता
चाली इन्द्राच्या अघाट शक्तीच व पराक्रमाच वर्णन वैदिक
लोकांनीं पुन्हा पुन्हा केले आहे इद्रान राक्षसांशी लढाया
केल्या व आपल्या वज्रान त्याचा नाश केला या गोष्टींचीं
वर्णनें करण्यात वैदिक काव्यतले लोक अगदीं रगून जातात
विशेषत, इन्द्र व इद्र यांच्या युद्धाच्या वर्णनास अनेक सूक्तें
रचलीं गेलीं आहेत इद्रान इतवर मिळविलेल्या जघाचें
पुढा पुढा वर्णन करून इद्राला इद्रानें आपल्या वज्रानें
मारलें यावद्दल वैदिक लोकांनी त्याची प्रेममरान स्तुति
केली आहे 'इन्द्र' (घालथ बहुधा 'अडबून धरणाचा')
हा एक संपूर्णरुति राक्षस असून यान पाणी पयतात वॉइन
ठगिले अशी समजूत आहे

इन्द्राला हे पाणी मोकळे सोडण्याची इच्छा. तेव्हा तो सोमरस पिऊन ताजातवाना होतो व लढाई करून इन्द्राला मारितो. अशा तऱ्हेने मोकळे झालेले पाणी इन्द्राच्या प्रेतावरून मोठ्या वेगाने वहात जाते. इन्द्राचा हा पराक्रम ऋग्वेदमंडल पहिले सूक्त वर्ततेस यात पार चालल्या तऱ्हेने वर्णिला आहे. याच्या आरंभीच्या ऋचा येणेप्रमाणे —

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रयोचं यानि चकार प्रथमानि वृत्री । अहस्तहिमन्वर्षस्तदं प्रवक्ष्यामि अभिनृपर्वतानाम् ॥१॥

अहस्तहि पर्वते सिन्धियाणं त्वष्टस्मै वज्रं स्वयं सतक्ष ।
नाभ्रा इव प्रेतवः सन्दमाना अंजः समुद्रमयं जगमुरापः ॥२॥

ऋ. १. ३२

धन्नाधारी इन्द्राचे जे प्रथम पराक्रम ते मी वर्णन करितो त्याने अहीस (मेघास) मारिले. नंतर उदके (भूमीवर) सुक्त केली व पर्वताच्या वृक्षी मेदिल्या. १

(त्याने) पर्वताचा आश्रय करून राहणाऱ्या अहीस मारिले. त्यासाठी लढ्याने गर्जणारे वज्र तयार केले (मग) उदके घाली गळून हंवरणाच्या गर्दप्रमाणे समुद्राकडेस लवने वाहून गेली. २

इन्द्राच्या या युद्धकथेत वास्तविक एका निसर्गातील अजय व अचाट व्यापाराचे वर्णन गर्भित आहे याविषयी ही सूक्त वाचल्यानंतर कोणासहि शंका राहत नाही इन्द्राच्या धर्णी आकाश व पृथिवी मुळा वपायमान होतात. या राक्षसाला इन्द्र एकदाच मारतो असे नव्हे, तर ही लढाई अनेक वेळा होते व इन्द्रानेच करून जलमोचन करण्यास येण्यावढे इन्द्राची प्रार्थनाहि अनेक वेळा केलेली आहे.

वेदग्रंथाचे जुने टीकाकार इन्द्र ही एक वादळाची देवता (=विद्युत् व मेघगर्जना) होय असे म्हणतात त्याच्या मते पर्वत म्हणजे मेघ व वृत्र हा अवपेणरूपी राक्षस या राक्षसाने पाणी मेघोदरात बांधून ठेविले. पुराणकथास्रोधन करणाऱ्या यूरोपीय पंडितांपैकी बरेचजण या मताचा अनुवाद करितात व वज्रायुध इन्द्राचा 'धुनर' या जर्मानिक देवतेशी संबंध जोडतात. 'धुनर' ही एक 'वादळेदेवता' असून तिच्या हातात Molnir नावाचा एक वज्रासारखा आयुध असतं या देवतेचा संबंध इतिहासप्राज्ञांनी इंडोजर्मानिक युगाशी पोहोचतो. वृत्र व इन्द्र याच्या युद्धाचा संवध हे लोक वादळाशी जोडतात.

परंतु हिलेब्रॅट याने सुकतेच असे दाखविले आहे की, वृत्र हा अवपेणरूपी राक्षस नाही, हा मेघ नाही, तर हा एक हिमराक्षस आहे व याचा पाडाव इन्द्र या आदित्यदेवतेकडून होतो. वृत्राने कोडून ठेविलेले व इन्द्राने मोकळे सोडलेले जलाचे म्हणजे पावसाचा धो धो वर्षाव नव्हे तर हिंडुस्थानच्या वायव्य दिशेस हिमालयात कोरडे ठगणीत पडणारे व

५ भा० ३०

उन्हाळ्यात सूर्याच्या उष्णतेने हिमालयातील बर्फ वितळल्यावर पुन्हा तुडुंब भरून वाहणारे जलोघ होत असे हा म्हणतो.

ते काहीहि असो. वैदिक सूक्तकारांना इन्द्र देवतेच्या मूळ स्वरूपाची यथार्थ कल्पना स्वतःलाच झालेली नव्हती हे यावरून उघड आहे. त्याच्या मते इन्द्र हा एक बलाढ्य देव असून वृत्र हा अत्यंत नासदायक अशा राक्षसांपैकी एक होता. हे राक्षस त्या प्रदेशातल्या मूळच्या काळ्या रहिवाशाच्या रूपाने असत असा समज असे. इन्द्र हा वृत्राखेरीज इतर राक्षसांवरही लढे त्याच्या लढायाची वर्णने ही आर्यांच्या व दस्यूंच्या लढायाच्या वर्णनासारखीच आहेत. यावरून इन्द्र ही एक युद्धप्रिय देवता आहे ही गोष्ट विशेष ठळकपणाने नजरेस येते. वैदिक देवतासमुदायापैकी कोणत्याहि देवतेच्या विशिष्ट गुणाचे वर्णन इतके विस्तृत दिलेले नाही. इन्द्र देवतेला उद्देशून गायिलेल्या २५० सूक्तात इन्द्राचे जसे यथातथ्य वर्णन सापडते तसे दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेचे सापडत नाही.

इन्द्राचे बाह्य मोठे असून बळवट होते त्याचे आंड घुंघर असून तो सोमपान करून मिटण्या मारी व आपली शुभ्र दाढी मोठ्या कौतुकाने हलवी. त्याचे केश व एंझर अंगकान्ति सोन्याप्रमाणे पिवळी होती. तो मोठा पिंपाड असून, आकाश व पृथिवी या दोघांनीहि मिळून मेसला केली तरी ती त्याला पुरस्काराखी नव्हती. स्वर्गातील किंवा पृथ्वीवरील कोणताहि प्राणी क्षात्रीच्या कामी त्याची बरोबरी करू शकला नसता. आकाश व पृथ्वी ही दोन्ही त्याच्या मुठीत मावत. त्याला रूपभ ही सज्ञा मोठ्या आदराने दिली जात असे. त्याच्या अचाट सामर्थ्याप्रमाणे त्याचे सोमपान-सामर्थ्यहि काही विलक्षण होतं या त्याच्या सोमपानाची विनोदयुक्त वर्णने जागोजाग आढळतात वृत्राला मारण्यापूर्वी इन्द्र तीन तऱ्हीं सोमरस प्याला असे सांगतात. एके ठिकाणी तर इन्द्राने एकाच वेळेस ३० तऱ्हीं सोमरस गट केला असे वर्णन आहे तो जन्मास आला नाही तोच त्याने पेले भरून सोम घेतला याच्या जन्माची कथा मोठी विचित्र आहे आपल्या आईच्या गर्भात असताच तो म्हणाला की, मी या मार्गाने बाहेर जात नाही हा मार्ग वाईट आहे. मी वरगळ्या पोहून बाहेर निघेन

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरुखता पाशान्निर्गमाणि ।

ऋ. ४. १८, २

मी या मार्गाने बाहेर पडणार नाही हा मार्ग दुर्गह (सकटमय) आहे मी बाजूने तिरपा बाहेर पडेन. २

*सावयवाच्याप्रमाणे बरीच ऋचा वामदेवांना इन्द्राच्या दिलेले उत्तर आहे व ही कथा इन्द्राच्या जन्मासंबंधी नवून वामदेवाच्या जन्मासंबंधी आहे.

वर्गां वांही वेद्या तर इन्द्राच्युत एवाच्या आवडल्या पान-
वर्मावहि अनिरेष होत असे. कर्मदाच्या १० व्या मंडलाच्या
११९ व्या सूक्तात सोम पिऊन अमळ चढलेल्या इन्द्राचे
पानं एवा वरीनं वेले आहे. या सूक्तांत इन्द्राचे एक
आमण भाषण अमूल त्यात त्याने जाणव काय करावे व
काय नारी याचा विचार केला आहे. "ही गोष्ट अशी कळ-
गा ? छ, अशी नारी, अशी." "ही पृथ्वी मी अशी देवतां,
पण नरो, ती तेंपेच देऊं या." अशा रितीच्या कथा या
सूक्तांत आहेत व प्रत्येक कथेच्या शेवटी "मी सोम पिऊन
सिगतो काय ?" असे मोठे सूचक ध्रुवपद आहे.

ही सुदप्रिय देवता तसे देवतामध्यं मुख्यस्थानी वसण्यास
इतर देवतापेक्षा अनेक कारणांनी अधिक पात्र आहे.
आग्नेयदान प्रत्येक देवतेची 'तू सर्वांत श्रेष्ठ' अशी कोणत्या ना
कोणत्या तरी प्रसंगी स्तुति केली आहे तरी, पण प्रोक्त
आदित्यसप्तरीत इयुम देवतेप्रमाणे, इंद्र हीच देवता सर्वांत
श्रेष्ठ व पुराणमम होय. प्रत्येक देवतेची श्रेष्ठ स्तुति
परंपरेने केवलेला स्वतःच वळून येण्याचे कार्य साधण्या-
करिता होय. ही एक प्रमत्तरचा पुराणमत आहे अशी
गुणमत उत्तराकरांनी राजदरबारात आटोनी केलेली
आनंदले.

आग्नेय मंडळ २ सूक्त १२ यात इन्द्राची अगा तन्हेने
रुति केलेली आहे व इंद्रापाचा नमुना म्हणून हे सूक्त
जगच्या तसेच माती दिले आहे.

यो ज्ञात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवमन्तुना पर्व-
भूपर । परस्य शुष्माद्रोदीसी आर्यसितां नृमज्जसं मुह्यत स
जनाम् इन्द्रः ॥ १ ॥

यः पृथिवीं स्वर्धमात्रमर्हयः पर्वतान्प्रकुर्वति अर-
श्नात् । यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो वामस्वर्धमात्र
जनाम् इन्द्रः ॥ २ ॥

यो हवाग्निमग्निना मुक्त मित्वृत्तयो गा उदारजदपुधा
पुष्प्यं । यो अग्निमन्तरुति ज्ञानं संवृत्तमाप्नु स
जनाम् इन्द्रः ॥ ३ ॥

येनेमा विधाप्यवना वृषाणि यो दानं पर्वमर्धं मुह्यत
कः । अग्नीय यो निर्गीयोऽग्निमर्धः पुष्टिः स जनाम्
इन्द्रः ॥ ४ ॥

यं कां पुष्टिः पुष्टिः सति प्रोत्तमोऽग्निर्देवो अग्नीर्व-
नम् । गो अर्धः पुष्टिर्विज हवाग्निमर्धः अर्धः पक्ष स
जनाम् इन्द्रः ॥ ५ ॥

* इति या इति मुं मनः । क्र. १०-११९, १
१ इत्युक्त पृथिवीमिता निर्धारादीष्ट प्रसंगी । क्र. १०-
११९, १ पुष्टिगोमुष्ठापुष्टिनि । क्र. १० ११९.

यो रूध्रर्ष चोदितः यः कृत्स्नस्य यो मल्लणो नार्धमा-
नस्य उरिः । युक्तप्राणो योऽद्विता मुंशिमः सुतसोमस्य
स जनाम् इन्द्रः ॥ ६ ॥

यस्याधोस्य प्रदिशि यस्य गावो यस्य आमा यस्य
विश्वे रथांसः । यः सूर्यं य उपसं ज्ञानं यो अपां नेतर स
जनाम् इन्द्रः ॥ ७ ॥

यं कर्मसी संयुती विह्वयंतं परेऽवर उभयां अमित्राः ।
समानं चित्रधर्मातस्विवांसा नाना हवते स जनाम्
इन्द्रः ॥ ८ ॥

यस्मान्न कृते विजयन्ते जनांसो यं सुधर्ममाना अर्धं
हवन्ते । यो विश्वस्य प्रतिमानं युभूय यो अच्युतच्युत्य
जनाम् इन्द्रः ॥ ९ ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानर्मन्यमानान्द्रवां ज्ञानं ।
यः शपंतं नानुददाति श्रुत्यां यो दस्योऽहन्ता स जनाम्
इन्द्रः ॥ १० ॥

यः शर्वरं पर्वतेषु क्षियन्तं पत्वारिश्वां शूरध्वन्यविन्दत् ।
ओज्यवर्मानं यो अर्हि ज्ञानं दानं दामानं स जनाम्
इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः सुसर्गिभिरुभस्तुर्विष्मान्वाग्नुसर्तव्यं मुस सिन्धुर्द ।
यो रीक्षिणमस्त्रैरुद्रप्रवाहुषोमा रोहन्तं स जनाम् इन्द्रः ॥ १२

पावां चिदस्य पृथिवी नमेते शुष्मां चिदस्य पर्वता
अयन्ते । यः सोमेषा निधितो यज्ञप्राहुषो यज्ञहस्तः स
जनाम् इन्द्रः ॥ १३ ॥

यः सुन्वन्तुमर्षति यः पर्वन्तं यः शंसन्तं यः शंसमान-
मूर्ता । परस्य मल्ल पर्वन्तं यस्य सोमो यस्वेदं राधुः स
जनाम् इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वते पर्वते दुध आ चिद्वान् ददंति स मिलाणि
मूल्यं । येषं न इन्द्र विषह मिवांसः सुपौरसो विद्वन्मा
यंसि ॥ १५ ॥

क्र. २, १२.

जो उपजतांच तसेपेष्ठ नेषावी देव देवांना आपल्या
पराक्रमाने रक्षित झाला, ज्याच्या मळाला (य) वीर्याच्या
महकाला द्यावाष्टिची भिऊन वापल्या, तो हे जनहो इन्द्र
(अग्ने समजा.) १.

जो पांयत अमणान्या शुषीवीला दड करिता झाला, जो
चंचल पर्वतानां स्थिर करिता झाला, जो विमोर्ध अतरिझाला
व्यवस्थापिता झाला, जो दूय धारण करिता झाला, तो हे
जनहो इन्द्र. २

जो अहोला सम्य सप्तविधुंतां सारो तोष्टम देता झाला,
जो गाईना घनच्या अडवपासून मुक्त करिता झाला, जो
नेपांमने अग्नि उग्र करिता झाला, (जो) सममोर्ध
(शत्रुचा) मज करतो, तो. ३.

ज्यांनं हीं सर्वं भुवनं हादरुन सोडलीं* (च्यवन=अक्षिर केलीं), निहृष्ट दासवर्णानां ज्यांनं गुहांत नेऊन घातलें, ज्यांनं व्याधाप्रमाणें (†शस्त्री=कुत्रे घेऊन शिकार करणारा) आपलें लक्ष्मं जिंकलें व अरोपासून त्यांचें सर्वस्व हिनकून घेतलें, तो० ४

ज्यासंबंधानं "तो पोर इन्द्र आहे कोठें? तो नाहीच" असें पृच्छापूर्वक उद्गार काढतात, तो शत्रूची संपत्ति (त्यां) उद्देग (पीडा) देऊन हरण करतो. स्थावर धन्दा ठेवा. ५

जो सन्मद्भास व स्तुति करणाऱ्या गरीब याचक ब्राह्मणास धन देतो, (आणि) ज्याचे (येथें) प्रावे (सोम देवण्याचें दण्ड) युक्त (व्यापुन) आहेत व ज्यांचें योग्यसमय केलें आहे अशाचें जो युवदन रक्षण करतो, तो० ६.

ज्याच्या आज्ञेत सर्वे अश्व, गाई, गांवें, रथ आहेत. ज्यांनं सर्व व उपा यांनां उदयन केलें, जो जळांच्या प्रेरक तो० ७.

ज्याला सिंहनाद करणाऱ्या परम्वर भिडणाऱ्या सेना हांकां मारितात, पत्नीकडचें व अंगीकडचें रजय घातु (हांकां मारितात), एकाच रथावर घसलेले दोघेजण आपआपल्या बाजूला बोलवितात, तो० ८.

ज्याच्याशिवाय लोकांनां जय मिळत नाही, ज्याला शुद्ध करणारे रक्षणासाठीं बोलवितात, जो विश्वाचें प्रतिमान झाला आहे (जो विश्वामर्च्यें कोणालाहि तोहीचा प्रतिमल आहे), जो स्थित (वस्तूनां) हलविणारा, तो० ९.

जो मोठें पाप करणाऱ्या व स्तुति न करणाऱ्या अनेकांनां वज्रानें मारिता झाला, जो घडाचा गर्व बघणाऱ्याला बल देत नाही, जो दस्तूंचा मारणारा तो इन्द्र० १०.

जो पर्वतांत (शुभ) वास करणाऱ्या शंकराला थालिटाऱ्या वर्षीं शोधून काढिता झाला, आणि जो पराक्रमी अहि दानगाला (तो) निजला असतांना मारिता झाला. तो० ११.

ज्या बलवान् सप्तमेघयुक्त रूष्टि करणाऱ्या इन्द्रानें सप्त-मिथूनां वाहण्यामाटीं गालीं सोडलें, ज्या वज्रबाहूनं घुलोक्याचें आरोहण करणाऱ्या राहिंगाला (एका असुराला) मारिले, तो० १२

ज्याला यावापृथिवी नमून असतात, ज्याच्या प्रतापाला पर्वतहि भितात, जो सोमपान करणारा, शरीरातें दड, वज्रबाहु व वज्रधारी, तो० १३.

जो सोमसवन करणाऱ्याचें रक्षण करितो, जो (हवि) शिजवणारा (शलाची) प्रशंसा करणारा व स्तुति करणारा

यांचें रक्षण आहे, (आमचें) सोम, सोम व हविरान् हें ज्याला दृष्टिकर आहे, तो० १४.

जो तूं दुर्धर आहेस व जो तूं सोमगवन करणारा व हवि शिजविणारा यांनां बल देतोस, तो तूं सख आहेस हें सरें. आम्ही तुला सर्वदा प्रिय अगावें व आम्ही धीर पुत्रपानां-सहित तुशीं श्रोत्रे गात आतांव. १५.

वर्ण व इंद्र यांच्या स्फोटावरून आपणांस असें दितलें वीं, ऋग्वेदकाळांतील मंत्रांटे ऋषी, कल्पकता, करुण रस व ओजसिता या गुणांत कोणत्याहि प्रकारें कमी नव्हते. तसेंच या लोकांच्या अंगांत सुग्ध, कोमल असे भाव व्यक्त करण्याची दाक्षि होती असें अग्निस्फोटा वाचलीं असता दिसून येईल.

अग्निस्फोटा.—अग्नि हा मनुष्यांना परममित्र होय. मनुष्य व देव यांना अग्नि हा मध्यस्थ होय. याच्या संबंधानें योज्यांना परममित्राशीं बोलण्याची भाषावापरली आहे. वैदिक ऋषींनीं याची स्तुति करून आप मुलांला आशीर्वाद देतो त्याप्रमाणें. तूं आम्हांला आशीर्वाद दे अशी प्रार्थना केली आहे. या श्लोकांत अग्नि संतुष्ट झाला आहे या तो आपली इच्छा पूर्ण करणारच अशा प्रकारची त्यांची भावना या स्फोटांत दृष्टीस पडते.

इन्द्र ही जशी रणमार्जाची रणदेवता आहे तशी अग्नि ही गृहस्थांची गृह-देवता आहे. गृहांतील वायकांपोरांचें तो रक्षण करितो; व तेथील ऐहिक संपत्ति वाढवितो. त्याला 'गृहपति' असें बारंवार म्हटलें आहे. तो प्रत्येक घरांत अतिथि मानला जातो व त्याला अतिथिप्रेष्ठ समजतात. तो स्वतः अमर असून मरत्यें लोकांत राहतो, व घरांतील धनधान्यमृद्धि वगैरे त्याच्यावर अवलंबून असते.

फार पुरातन काळापासून, 'नवरी' छप्प होऊन स्वतःचे घरीं गेलीं म्हणजे तिच्या अमीला प्रदक्षिणा घालण्यास सांगण्याची चाल आहे. यावरून अमीला 'कुमारीचा प्रियकर' 'स्त्रियांचा पति' अशीं नांवें देण्यांत येतात. एका विवाहप्रसंगीं म्हणावयाच्या मंत्रांत अग्नि हा सर्वे कुमाराकांचा पति असून त्याच्याचपासून बराच बंधूची प्राप्ति होते असें वर्णन आहे. विवाह, जातकर्म वगैरे अनेक गृह्यसंस्कारांच्या प्रसंगीं अमीची प्रार्थना करण्यांत येते. विवाहहोमाच्या वेळीं सुलीच्या वतीनें म्हणून अमीची प्रार्थना येणेंप्रमाणें केली जाते: "गृहपति अग्नि या सुलीचें रक्षण करो; या सुलीचे वंशज दीर्घायुष्य पावोत; हिच्या गर्भस्थानावर अमीची कृपादृष्टि असो; हिचीं अपत्यें जगोत व हिला संततिमुख प्राप्त होवो."

यज्ञिय अग्नि हा देव व मनुष्यें यांचा मध्यस्थ आहे. तो देवांच्याकडे हविर्भाग लवकर नेऊन पोचवितो, तो देवांनां यज्ञस्थलीं सरित घेऊन येतो, म्हणून-याला

* ज्यांनं ही अक्षिर (नश्वर) तिथें क्षिर वेळीं.—सायण.
† शस्त्री याचा अर्थ कोणी प्लूतकार असा करितात. ‡ लक्ष याचा अर्थ कोणी प्लूत ही संख्या असा येतात.

म्हणतात, कवि म्हणतात, ब्रह्मा म्हणतात, पुरोहित म्हणतात, होता, 'सर्वे ऋत्विजात श्रेष्ठ', असेंहि म्हणतात

अग्निस्त्वामप्ये कविकल्पना कोणत्या व परंपरागत ऐकिक-कथा कोणत्या याची निवड करता येणे कठिण आहे. पुष्कळसे तूप घालून यज्ञिय अग्नि नेहमी प्रज्वलित ठेविला जात असे. असल्या प्रज्वलित अग्नीचे वर्णन एक कवि असे करितो, "अग्नीचा चेहरा प्रकुलित दिसतो आहे, त्याचा पृष्ठभागहि तसाच तेजस्वी दिसत आहे, त्याच्या केसातून तूप गळत आहे" अग्नीचे वर्णन कोठे उवालाशिख किंवा रक्तशिरा आणि रक्तकूर्च असे केले आहे, त्याच्या जवळ्याची हाडे मोठी धळकट व तीक्ष्ण असून त्याचे दात सोन्यासारखे झळकणारे आहेत, असे म्हटले आहे. कोठे अग्नीच्या उवालांना त्याच्या जिह्वा असे म्हटले आहे, तर कोठे त्याच्या घोहोळडे पसरणाऱ्या उवालांना उद्देशून त्याला चतुर्नेत्रं किंवा सहस्रेनेत्रं म्हटले आहे या सर्व प्रकारच्या कल्पना परंपरागत लोककथातील अथवा कवीच्या वैयक्तिक मन छट्टीतील असणे सारखेच समवनीय आहे तसेंच, अग्नीचा तडतड असा होणारा आवाज व बॅलाचे डुरकणे याची तुलना करून त्यावरून अग्नीला रुपम म्हटले आहे अग्नीच्या उच्च वाढणाऱ्या उवालांना शिंगासारखी टोंके असतात म्हणून त्याला ही अग्नीची शिंगे होत, असे एकजण म्हणतो. दुसरा एक ऋषि अग्नीला हजार शिंगे होती असे म्हणतो तिसरा म्हणतो की, तो आपली शिंगे पाजवून रागांनी इकडे तिकडे हालवितो तसेंच अग्नीला अतिशय वेगवान दन, भीजेने धिंकाळणारा घोडा, असेंहि म्हटले आहे. पुराणकथा आणि धार्मिक विषी या दोहोतहि अग्नीचा व घोड्याचा घराब निकट संबंध आढळतो.

पण अग्नीला ज्या वेळी पृथ्वी व आकाश यांमध्ये चपल-तेने तळपणारा स्पर्शिय गरड असे म्हणण्यात येते त्या वेळी मान अग्नि या शब्दाने आकाशातून खाली येणारा विजेचा क्षोतच उद्दिष्ट असल्या पाहिजे पुन्हा खालील ऋचेत जे वर्णन दिले आहे त्यावरून तेथे कवीच्या मनासमोर यापेक्षाहि निराळे अग्निस्वरूप आहेसे वाटते

अग्निर्भूमिंमिगितैरिति भवति योधो न द्रष्टुन्स वना-
भृष्टंते ।

ऋ १. १४३, ५.

अग्नि तीक्ष्ण दाढानी (शस्त्रादिकांस) मसितो व चाळून टाकतो योद्धा जसा दानूना जेर करतो तसा हा शस्त्रांना जेर करतो. अशाच प्रकारचे वर्णन पुढील ऋचेत आहे —

यद्वातंजुतो वता व्यस्रादग्निर्ह दानि रोमां शुषिभ्याः ।

ऋ. १. ६५, ४.

वातप्रेरित अग्नि जेव्हा अरण्यात शिरतो, (तेव्हा) तो पृथ्वीचे वनच भणू पावतो.

अग्नीसवधाच्या म्हणून ज्या कथा आहेत त्या सुद्धा काव्यमय, गूढ व अलंकारिक भाषेतून निघाल्या असल्या. अग्नीचे जन्म अथवा जन्मस्थान तीन आहेत असेंहि एके ठिकाणी वर्णन आहे आकाशात तो सूर्यतेजाच्या रुपाने तळपतो, मयलोकात माणसे त्याला काष्ठवर काष्ठ घासून प्रकट करितात. व पाण्यात त्याचे जन्म विद्युद्गूगने होत ज्या दोन अरणींच्या साहाय्याने अग्नि सिद्ध करतात त्या अरणी म्हणजे अग्नीच्या माता असे समजतात, व हे वाळ जन्मास येताच आपल्या मातांना खाऊन टाकते असे वर्णन आहे. दुसऱ्या एका ठिकाणी दहा कुमारींनी या लक्षाचे पुत्राला जन्म दिल्या असे वर्णन आहे. या ठिकाणी अग्निमन्थन करण्यात उपयोगात आणवीं लग्णारीं दहा बोटे उद्दिष्ट आहेत अग्निमन्थन करण्याचे काम अत्यंत मेहनतीचे असल्याने सर्व सहितेंत अग्नीला 'ब्रह्मचा पुत्र' 'सहस्र-सूत्र' अशी सद्भा आहे

प्राचीन हिंदुलोकात वाढलेले अग्निहोत्राचे खोम लक्षात घेता ऋग्वेदातील अग्निस्त्वापैवीं घरीघरी सूत्रे यज्ञासवधाचीं अग्नीची यांचे काही आश्चर्य वाटणार नाही ही सूत्रे ह्यारें २०० आहेत यापैकी कित्येक केवळ यज्ञासाठी म्हणूनच रचिलेली आहेत. तरी पण यातील काही सूत्रे, तीं जरी प्रायःनापर व ऋत्विजांनी केलेली असली तरी, कवींच्या अत-करणातून निघालेली काव्ये आहेत यात शका नाही. ऋग्वेद-सहितेचे पहिलेंच सूत्र खाली देतो. त्यावरून मूळ सूत्राची यथार्थ कल्पना होणारी आहे

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं
रत्नधातमम् ॥ १ ॥

अग्नि पूर्वभिर्नैपिभिरीद्व्यो नूननैरुत । स देवो
दृढवक्षति ॥ २ ॥

अग्निनां रुमिभक्षव्योपमेव द्विवेदिवे । यज्ञसं वीर्य-
तमम् ॥ ३ ॥

अग्ने य यज्ञमप्यूर विभक्तः परिभूरसि । स इहेवेपुं
गच्छति ॥ ४ ॥

अग्निर्होता कुर्विक्रुः सत्यश्चित्रधन्वसमः । देवो देव-
भिरार्गमत् ॥ ५ ॥

यज्ञ इच्छते स्वममे अद् कर्त्तव्यसि । तवेत्तस्य-
मंकिरः ॥ ६ ॥

उपं तामे द्विवेदिवे दोषोवस्तर्धिया व्यम् । नमो
भर्तुर्नृणंसि ॥ ७ ॥

राजन्तमप्यराणां गोपायुतस्य दीदिविम् । वर्षमानं
स्वे दमे ॥ ८ ॥

स नः पितॄं सुनवेरं सुपायनो भव । सचंसा नः स्वन्पे ॥ १ ॥

क्र. १. १.

पुरोहित, यज्ञाचा दैवीप्यमान ऋत्विज् होता (य) अतिशय संपति देणारा असा अमोस नी स्वयितो. १.

अभि पूर्वाच्या ऋषींनी तसाच नव्या ऋषींनी स्तुति करावी असा आहे. तो देवांना येथे घेऊन येवो. २.

ब्राम्हणा द्वारं (यजमानास) यज्ञोयुक्त, वीर (पुत्रश्रुत)-युक्त व दिवसेंदिवस पुष्ट होणारे धन प्राप्त होतें. ३.

हे ब्राम्हे, ज्या यज्ञार्भवेनीं तूं परिवेष्टन करून, असतोस व जो विभ्ररहित असतो तोच देवांप्रत पोचतो. ४.

दिव्यकर्मा, अवतारहित, अनिशय विविध कीर्तीचा, होम-संपादक असा अभि देव देवांसह येवो. ५.

वा ब्राम्हे, तूं हविर्दान करणाराचें जे कल्याण करशील तें हे अमिरा, तुजेंच कल्याण (आहे). ६.

हे ब्राम्हे, रोज रात्री व दिवसां आम्ही तुला ध्यानपूर्वक नमस्कार करीत तुजसमीप येतो. ७.

अध्वरांचा रक्षिता, सत्वा (कर्मफला)चा प्रकाशक, स्वर्गाही (यज्ञशालीत) वृद्धि पावणारा असत जो तूं दैवीप्यमान अभि (त्या तुला नमस्कार करीत) ८.

जसा पिता पुत्राला तसा तूं आम्हांला शोभन उपायन* देणार (नांगली देणगी देणारा) हो व आम्हाच्या कल्याणासाठी जयळ रहा. ९.

उपायसूक्तं.-पूर्व, पर्जन्य, मरुत इत्यादि देवतांना उद्देशून लिहिलेल्या सूक्तांपैकी काहीं काहीं सूक्त अलंकारिक भाषा व चंद्रकदार सृष्टिवर्णनं या दोन्ही बाबतींत श्रेष्ठ दर्जाची असून अंतःकरण पेचून घेणारी आहेत; तरी गांधीपेक्षां उपा देवतेला वाहिलेलीं गीतमौक्तिकें फारच सुंदर आहेत. जरगोदयाच्या शोभेचीं भयदेकार शब्दचित्रें रंगविषयाच्या नामीं सूक्तकारांनीं एकमेकांवर ताण केजी आहे. उपा देवता, आईनें अलंकार पावून सजविलेल्या एताया कन्येप्रमाणे, आपल्या तेजाजें लोकांनां दिपवीत दिपवीत येते. तिला आपल्या सौंदर्याचा अभिमान वाटे. उपा एताया नतकीप्रमाणे अंगावर उत्तम उत्तम वर्ण धारण करते व आपला हृदयप्रदेश लोकांनां उपद्रा करून दाखविते. तेजोमय वस्त्र धारण करून ही युवति उपा पूर्वेस उदयास येते व आपलें सौंदर्य हलकें हलकें शकट करते. ती स्वर्गाची कपाटं उघडून आपली प्रभा पसरित बाहेर येते. हिच्या सौंदर्याची तुलना प्रणयाकांक्षिणी प्रमदेच्या सौंदर्याशीं केलेली बारंवार आढळते.

१. ह्या ह्या न तत्त्वां विद्वानोर्ध्वं छाती ह्यर्ध्वो अस्मात् । अपद्रेयो वार्धमाना तर्भास्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागाव ॥ ५ ॥

ह्या प्रतीची दुहिता दिवो नृत्योपेय भद्रा सिरिणीते अप्सः । व्यूषेती द्रागुपे वार्धाणि शुन्योतिषुतिः पूर्वार्धकः ॥ ६ ॥

क्र. ५. ८०.

ही उपा ज्ञान करून उठलेल्या, जिचीं अंगें (अवयव) दिसत आहेत अशा, गौरवर्ण धीप्रमाणें आमच्या दृष्टीसमोर उभी आहे. अपकाररूप शत्रूंचा नाश करीत ही सूची कन्या तेजासह येत आहे.

भद्रा (सुंदर) धीप्रमाणे ही अभिमुखा (प्रसन्न) अशी सूची कन्या मनुष्यांनां रूप दाखविते (पाठविते). (हनि) देण्यावाला धन देण्यासाठीं या युवतीनें पूर्वाप्रमाणे पुन्हां प्रसाद केला आहे.

खाली दिलेलें उपासूक्त पहाण्यालायक आहे.

उर्वृक्षिप उपसो रोचमाना अस्त्युपां नोर्मोरोनन्ता । कुणोति विशा सुपथा सुगान्यभ्रुवस्त्री दक्षिणा मृशोनी ॥ १ ॥

भद्रा ईदृश उर्विषा विभ्रास्तुतं द्योचिर्मानवो धामय-सन् । आविर्वक्षः ह्युरे शुभ्रमानोपो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

वर्धित सीमन्तासो दरास्तो गावः सुभगासुर्विषा प्रथुनाम् । अपेजते द्युरे अस्त्यु द्रागुप्यर्चते तमो अजितो न वोह्म ॥ ३ ॥

सुप्तोतं तु सुपथा पवंतेष्वस्ते भुवस्तरेति स्वमानो । सा न आर्वाह दृष्टयामवृत्ते रथिं दिवो दुहितरिपयर्थं ॥ ४ ॥

सर्वत योक्षिभिरवातोपो वरं बहति शोपमनु । त्वं दिवो दुहितुपाहं देवी पूर्वहन्तौ मंहनं दशता भूः ॥ ५ ॥

उत्ते वयश्चिद्रुतेरं पतुर्गर्भं ये विनुभाजो व्युष्टौ । अस्मत्ते वहति भूरि क्षामसुगो देवि द्रागुपे मय्योप ॥ ६ ॥

क्र. ६. ६४.

पाषाण्या छाटांप्रमाणे उपेचे दैवीप्यमान शुभ्र प्रभाकिरण (धियः) उदय पावत आहेत. (ही) सर्वे सुभाग सुगम करीते व सर्वोनां दाक्षिण्यवती व धन आणि समृद्धि देणारी होते.*१.

हे उपादेवि, हे भद्रे, तूं विस्तीर्ण (प्रेरणावर) प्रकाशमान होवोच. तुजे कीर्तिमान किरण वर अंतर्दिक्षांत जातात. तेजाजें बोभायमान व दैवीप्यमान अशी तूं आपलें वस्त्र (रूप) प्रकट करतेस. २.

* मृशोनी=धनवती, वस्त्री=वस्त्राग, दक्षिणा=समर्थवित्री. —सायण.

* उपायन.-सुपायन वाचा अर्थ सुगम केला आहे (सायण.)

विस्तीर्ण प्रदेशावर पसरणाऱ्या या सुभग उषेला दृढीप्यमान रक्तविरण वाहून नेतान. शूर (अन्न)नेपत्राप्रमाणें ही शत्रूंना घालवून देते. वेगवान् रथ्याप्रमाणें (किंवा सारथ्याप्रमाणें) ही (शत्रूंचा) अधकाराचा नाश करते. ३.

हे स्वप्रकाश उषे, दुर्गम पर्वतावर तुला सुषम सुमार्ग असतात. तूं अन्तरिक्षातहि प्रवेश करतेस (किंवा जलातूनहि जातेस). पृथुरथातून जाणाऱ्या दर्शनीय दिवोदुहिते (युक्ते), आम्हाला इष्ट धन दे. ४.

हे उषे, तूं अश्वच्या साहाय्याने अप्रतिहतगति (असून) (याचवाच्या) इच्छेप्रमाणें त्याला (इष्ट) वर पोचवितेस. ती तूं आम्हाला (इष्टधन) दे हे युक्ते, जी तूं सर्वांच्या अगोदर आवाहनीय व पूजनीय आहेस ती तूं आम्हाला दर्शन दे. ५

हे उपोदेवि, तुला प्रसाद होताच पथी आणि अतोपार्जक लोक आपापल्या वसतिस्थानातून बाहेर पडतात. हे उपोदेवि, तुजसमीप असणाऱ्या हविर्दात्या मनुष्याला तूं प्रभूत धन देतेस. ६.

वायुसूक्तं.—मरुद्गणाचा नायक या नालाने खालील सूक्त वायुदेवतेस उद्देशून आहे.

घातंस्त्व नु मंहिमानं रथस्य रुतंतेति स्तुनर्यश्वस्य घोषः ।
द्विविष्टगुण्यारुणानि कृष्वश्वतो रति पृथिव्या रेणुम-
स्यन् ॥ १ ॥

सम्येति अनुवातस्य विष्टा ऐनं गच्छन्ति समनं न
योषां । तामिः सुयुक्तरथं द्वेय ईषतेस्य विधंस्य भुवनस्य
राजा ॥ २ ॥

अन्तरिक्षे प्रविष्टिरीर्यमानो न निर्विघाते यत्तमश्चरार्हः ।
अप्रां मरतां प्रथमजा मुक्तावा कं स्विन्नातः कुत आर्यभूव ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति द्वेय
एवः । घोषा इदंस्व शृण्वेरे न रूप तस्मै वाताय हविषां
विधेय ॥ ४ ॥

नं. १०. १६८.

आता मी वाताच्या रथाचा महिमा सांगतो. याचा घोष (गर्जन) घडघड शब्द करित व मोडतोड करित जातो. हा पृथ्वीवरील धूल उडवीत (व तिच्या योगाने दिशांना) रचवणं करित, अतिरक्षमार्ग व्यापून चालतो. १.

ज्याप्रमाणें योषिता शूट पुरुषाकडे जातात, त्याप्रमाणें विदेश स्थिर असे तरुणूलादि वाताकडे जातात. (आणि) त्यासह एका रथात बसून हा सर्व भुवनांचा राजा वायुदेव जातो. २.

अन्तरिक्षातील मार्गांनी जाणारा (हा वायु) एकदि दिशण (न्यय) घसत नाही. हा जलाचा सरास प्रथमजन्मा (सर्वांच्या पूर्वी जन्मलेला), सत्याचा घालक (सलमय), कोंटें उगम झाला, कोटून आला ३.

हा देवांचा आत्मा, भुवनाचा गर्भ (गण), हा देव इच्छेप्रमाणें संचार करितो. याचे घोष (आवाज) केवळ ऐकूं येतात, याचें रूप दिसत नाही. त्या वायुदेवाची आग्नी हवीने सेवा करितो. ४.

हीं सूक्ते वागळे काव्य म्हणून नावाजण्यासारखी आहेत. असल्या सूक्ताखेरीज ऋग्वेदात दुसराहि एक सूक्ताचा वर्ग आहे. या वर्गातील सूक्ते म्हणजे केवळ यज्ञकर्मासाठीच रचलेली सूक्ते व शातिसूक्ते होत. या दोन तऱ्हेच्या सूक्तात भेद दाखविण्याचें काम कठिण आहे एखाद्या सूक्त भक्तीच्या उत्कट प्रेरणेने व दिव्य वाक्यस्फूर्तीने प्रकट झालेले समजावयाचें किंवा एखाद्या यज्ञिय प्रार्थनेसाठी कुशलतेनें तयार केलेले समजावयाचें हें रचिमेदावर अवलंबून राहिल.

यज्ञिय सूक्तं.—यज्ञविषयक सूक्ताचा विशेष म्हणजे म्हणजे त्यातील विलक्षण एकसुरीपणा (पुन पुनरुक्ति) होय. एका देवतेच्या बळाचें व भेटपणाचें वर्णन ज्या विशेषणानीं एकाच स्थळीं केलेले आढळतें तींच विशेषणें दुसऱ्या देवतेला • लाविलेलीं आढळतात. पशु, धन, धान्य, संपत्ति वगैरे गोष्टी देण्याबद्दल केलेल्या देवाच्या प्रार्थनेहि कायम टळाच्या व ठरीव सावाच्या आढळतात या संहितेमध्यें काहीं ठिकाणीं एकाच सूक्तात अनेक देवताचें—कधी कधी सर्वच देवताचें—आवाहन केलेलें आहे असे आढळून येतें. याचें कारण, सोमयज्ञांत प्रत्येक देवतेला हविर्भाग मिळालाच पाहिजे, व प्रत्येक आहुति समंत्रक असली पाहिजे असा निर्वय आहे हें होय. उदाहरणार्थ, वर दिलेल्या वदन, इंद्र व अग्नि याच्या सूक्ताशीं खालील यज्ञसूक्त ताहून पाहण्यासारखे आहे.

शं नं इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं नु इन्द्रावरणा शत-
हंया । शमिन्द्रासोमो सुविताय शं यो. शं नु इन्द्रावृषणा
वाजसती ॥ १ ॥

शं नो भग्नं शसु नः शंतेो अस्तु शं नः पुरन्धिः शसु
सन्तु रायः । शं नं सुखस्य सुयमस्य शंसुः शं नो अयंमा
पुस्तुतो अस्तु ॥ २ ॥

शं नो धाता शसु धतां नो अस्तु शं नं उरुची भवतु
स्वपाभिः । शं रोदसी वृहती शं नो अग्निः शं नो देवानां
सुहृदांति सन्तु ॥ ३ ॥

शं नो अग्निर्व्योतिस्त्रिको अस्तु शं नो मिथ्रावरुण-
वृषिमाद्यम् । शं नः सुहृतां सुकृतानि सन्तु शं नं इक्षितो
अग्निर्वातु वातः ॥ ४ ॥

शं नो यावापृथिवी पूर्वेहती शमन्तरिक्षं हव्यं नो
अस्तु । शं न ओषधींमिनेो भवन्तु शं नो रजस्त्यतिरिष्ट
जिष्णुः ॥ ५ ॥

शं न इन्द्रो वसुमिर्द्रवो अस्तु इन्द्रमादित्येभिर्वरुणः
सुशंसः । शं नो इन्द्रो वृद्धेभिर्जलापः शं नस्तवष्टा भ्राभिरिह
शृणोतु ॥ ६ ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो प्रावाणः इन्द्रं
सन्तु यज्ञाः । शं नः स्वरूपां मितर्यां भवन्तु शं नः प्रस्व १ः
शर्मस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शं नः सूर्यं उरुचक्ष्रा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।
शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धुवः इन्द्रं
सन्तु वापः ॥ ८ ॥

शं नो अर्दितिर्भवतु वृतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः
स्वकोः । शं नो विष्णुः इन्द्रं पूषा नो अस्तु शं नो भुविष्टं
शर्मस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शं नो देवः संविता दार्यमाणः शं नो भवन्तूपसे
विभ्रातोः । शं नः पुन्यैर्नो भवतु प्रजाभ्युः शं नः क्षेत्रस्य
पतिरस्तु शुम्भुः ॥ १० ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं नो सरस्वती सह धीभि-
रस्तु । शर्मभिपाचः इन्द्रं रातिपचः शं नो दिव्याः
पार्थिवाः शं नो अर्वाः ॥ ११ ॥

शं नः सुखस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्धन्तुः इन्द्रं
सन्तु गावः । शं नः शुभवः सुकृतः सुहस्ताः शं नो
भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शं नो अजएकपादयो अस्तु शं नो हिर्वृद्धः १ः शं
समुद्रः । शं नो अपानपरिरेस्तु शं नः शुभ्रमेवतु
देवगोपाः ॥ १३ ॥

आदित्या इन्द्रा वसवो जुषन्ते द्रव्यं क्रियमाणं नवीत्यः ।
शुषन्तु नो दिव्याः पार्थिवास्तो गोजाता उत ये युधि-
यांसः ॥ १४ ॥

ये देवानां युजियां युजियानां मनोर्वज्रा अमृता
मृत्याः । ते नो रासन्तामुरगायमयं यूरं पातं स्वन्मित्रः
सदां नः ॥ १५ ॥ ऋ. ७. ३५.

“इन्द्र व अग्नि आमचें रक्षण करून आमचें कल्याण
करोत. इन्द्राग्न प्राप्त झालेले इन्द्र व वरुण आमचें कल्याण
करोत, इन्द्र व सोम आमचें कल्याण करोत. इन्द्र व पूषन्
हे युद्धाच्या ठिकाणीं लाम देऊन आमचें कल्याण करोत.
भग आमचें कल्याण करो, आमचीं स्त्रिय आमचें कल्याण
करोत. पुरंधि (मोठी बुद्धि) आमचें कल्याण करो. रे
(धन) आमचें कल्याण करो...धाता आमचें, धर्ता
आमचें, विस्तोणे पृथ्वी अग्नादिकांनी आमचें...विस्तृत-
पावापृथिवी आमचें. अग्नि आमचें व आमच्या या
देवांनीं केलेल्या प्रार्थना आमचें कल्याण करोत.....ज्योति-
मय अग्नि आमचें, मित्रावरुण आमचें, अधिनी आमचें,

सदावरणी लोकांची मुक्तें आमचें कल्याण करोत,
वाहणारा वायु आमचें कल्याण करो-” अशी, ही लांघण
सूक्ताच्या १५ ऋचांपर्यंत लागली आहे.

आग्नीसूक्त.-“आग्नीसूक्त” म्हणून जीं सूक्त आहेत तीं हि
या यज्ञमंत्रांच्या वर्गांतलींच होत. यज्ञाशीं ज्यांचा संबंध पांचतो
असल्या गोष्टींचीं मानलेलीं मूर्तस्वरूपे, राक्षस, कांहीं कांहीं
देवता, इत्यादिकांनां प्रसन्न करून घेण्यासाठीं या सूक्तांचा
विनियोग आहे. सर्वथ ऋग्वेद संहितेंत हीं आग्नीसूक्त दहा
आढळतात. पशुयज्ञाच्या वेळीं यांचा एक विशिष्ट प्रकारचा
उपयोग होतो. या सूक्तांत अकरापासून बारा ऋचा
असून निरनिराळ्या संज्ञांनी अग्नीचें यांत स्तवन केलेलें आहे
व त्यांनीं देवांनां यज्ञासाठीं मेळून यांचें म्हणून त्याची प्रार्थना
केलेली आहे. प्रत्येक सूक्ताच्या बीभ्या किंवा पांचव्या ऋचेंत
ऋत्विजांनां दर्भ मांडण्यासाठीं आवाहन असतें. हे दर्भ म्हणजे
देवांनां यज्ञाच्या वेळीं वसण्यासाठीं मांडलेलीं गांसनें होत. या
गांसनांवर वसून त्यांनीं हविर्भाग प्यावयाचा असतो. या
सूक्तांत कांहीं कांहीं स्त्रीदेवतांचीहि स्तुति केलेली आढळते,
व सामान्यतः या सूक्तांच्या उधान्त्र ऋचांत यज्ञपशु बांधून
वेवण्याच्या सोमाचीं स्तुति आढळून येते. जसें: “हे देवी
यज्ञा, हे यज्ञिय अन्न देवांप्रत पांचू दे.”

सोमयागांत ज्यांचा विनियोग होतो अशीं व सोमदेवतेला
उद्देशत लिहिलेलीं नवव्या मंडळातील सर्व सूक्तें सर्व्वशीं
यज्ञिय सूक्तें होत. सोमयज्ञी ठेवून पिळणें, तिचा रस दुधाशीं
किंवा दद्याशीं मिसळणें (गवाशिरे दद्याशिरे) प तो गाळून
मांड्यांतून ओतणें यज्ञेरी क्रियांचें पुनःपुनरकिपूणें कंटाळावणें
वर्णन यांत आढळतें. इद्राला सोमपान करण्यासाठीं पुनःपुनः
आमंत्रण दिलें आहे. ईंद्र व सोम या दोघांचीं एके ठिकाणीं
स्तुति केलेली आहे. धनधान्यसंपत्ति देण्याबद्दल व पाऊस
पडावा म्हणून यांची एकत्र प्रार्थना केलेली आहे. गाळणींतून
पडणाऱ्या सोमरसाला अंतरिक्षांतून पडणाऱ्या पावसाचा
दृष्टान्त देत. या कंटाळाबाण्या व येथून तेथून एकाच प्रकारच्या
वर्णनांनीं भरलेल्या सूक्तांत मधूनमधून एखादें सुंदर सूक्त
आढळतें. उदाहरणार्थ, सोमास उद्देशून म्हटलेली खालील ऋचा.

पुनानो रूपे अय्यं विश्वा अपंतमिधिर्यः ।
शूरो न गोषु तिष्ठति ॥ ऋ. ९. १६.६.

(हा सोम लोकरीच्या वर्णांतून स्वच्छ होऊन खालीं गळणारा
व नाना प्रकारच्या प्रमांनीं युक्त असा रणक्षेत्राच्या ठिकाणीं गाई-
जवळ उभ्या रहणाऱ्या शराप्रमाणें पात्राचे ठिकाणीं स्थित होतो.)

संस्कारसूक्त.-विधिं संस्कारावरितां म्हणून रचिलेलीं
सूक्तें सुद्धां बरींच काळमय असून सत्कृतांत हे दहाव्या मंडळातील
एका और्ध्वदेहिक क्रियेच्या सूक्तावरून स्पष्ट होतें. प्राचीन हिंदु-
सामनांत त्रैत सामान्यतः जाळण्यांत येत. परंतु माच्याहि पूर्वीं

प्रेतं पुराण्याची पद्धति इतर द्वाजोन्मनिक लोकांच्या प्रमाणेंच हिंदू लोकांत चालू होती असें दिसतें. खाली दिलेल्या ऋचा-मध्ये पुराण्याचा उल्लेख आहे —

उत्पत्तं मातरं भूमिमेतामुंरच्यर्चसे पृथिवीं सुतेवाम् ।
ऊर्णंम्रदा युपतिर्देक्षिणावत ण्णा त्वा पातु निर्देतेरुच-
स्योव ॥ १० ॥

उत्पत्तं च स पृथिवि मा निवाधया स्यायुनासं भव
सुपवक्ष्णा । माता पुत्रे यथा सिचाम्येनं भूम ऊर्णहि ॥ ११ ॥

उत्पत्तंमाना पृथिवी सुतिष्ठत सुहसं मित रूप हि
श्रयन्ताम् । ते गृहासो धृतश्रुतो भवन्तु विश्वाहासे
शरणा. सन्मन्त्र ॥ १२ ॥

उत्तं स्त्रामि पृथिवीं खल्वरीसं ह्योग विदधन्मो
अहं रिपम् । एतां इधूणां पितरो धारयन्तु मेरो शुभ. सार्दना
ते मिनेतु ॥ १३ ॥ ऋ. १०. १६. १०-१३.

या विष्ठीणे व सर्वां मुख देणान्या भूमावेच्या सतिध तूं
जा दक्षिणावत पुराणाला ऊर्णवलाप्रमाणे गडु अतणारी ही
सुवति (भूमि) मृत्युदेवतेपासून तुझे रक्षण करो १०.

हे पृथिवि, याला तूं वर कर (खाली जाऊ देऊं नको),
याला वाया करूं नको, याचे बागलें स्वागत करून याच्याशी
बागलें भाषण कर. माता ज्याप्रमाणें बालकाला बखानें
आच्छादिते, तद्वत् तूं याला आच्छादन घाल ११.

याला आच्छादन करून वर राहणारी पृथिवी सुप्रतिष्ठित
होणे, व हजारों (धुळीचे कण) याच्या समोवार असोत
आणि हे याला गृहाचे ठिकाणीं होऊन घृत देणारे होवोत व
निल याचें रक्षण करोत. १२

तुझ्यावर मी माती टाकतो, तुझ्यावर बाहोकाडे (सवें-
बाजूना) हे मातीचें डेवळ ठेवतो. मजबडून तुला जास न
होईल अशा रीतीन (तें मी ठेवतों) या डेवळाला पितर
धारण करोत (स्थिर करोत). या ठिकाणीं यम तुजकरिता
सदन निर्माण करो. १३

ओतहनवर्गच्या मताप्रमाणें* या ऋचा प्रेतदहनविधी-
संपधीहि असू दारतील. प्राचीन हिंदुध्यानातील धर्मविधींच्या
माहितीवरून असें दिसतें की, प्रेत जाळल्यानंतर त्याच्या
अर्धा गोळा करून त्या एका पात्रात घालून तें पात्र जमिनीत
पुरित. या विधीला अनुलक्षत ह्या ऋचा भट्टल्या जात
अतप्याचा संभव आहे. परंतु विंटरनिदक्ष्या* मजें हे पारसें
संभवनीय नहों.

ऋचमधील "उंचधुचस पृथिवि मा निवाधया" इत्यादि शब्द
पाहिले म्हणजे प्रत्यक्ष प्रेत पुरून त्याच्यावर समाधि रचण्याच्या
प्रचारालाच ते जास्त धरून आहेत असें विंटरनिदक्षला
वाटते. अखी पुराण्याची चाल ही प्रेत पुराण्याच्या चालीचा
अवरोप असावा व या जुन्या चालीचा उल्लेख प्रस्तुत स्फात
आहे* असें विंटरनिदक्षचे मत आहे.

उलटपक्षीं, ऋ १०. १६. १-६ याचा विनियोग दहन-
प्रसंगीं करण्याचा आहे हे स्पष्ट आहे हे सूत्र बहुधा उत्तर-
कालीन असावे चित्ता रचून वर प्रेत ठेविलें व त्यासु अग्नि
दिला आणि अग्नीच्या ज्वाला निघाल्या म्हणजे उपाध्याय
खालील मंत्र म्हणतो.

मेतंमष्टे विदहो मामिशोचो मास्य त्वचं विशिणो मा
शरीरम् । युदा शूतं कृण्वो जातवेदोयंमेन प्रहिणुतात्वि-
तृष्यः ॥ १ ॥

शूतं युदा करंति जातवेदोयंमेन परिदत्तात्पृगृष्यः ।
यदा गच्छात्यसुनीतिमेतामथा द्येयानां वसुनीभैवति ॥ २ ॥

सुपे चधुर्गच्छतु कार्त्तमात्मा धां च गच्छ पृथिवीं यु
धमेणा । अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितमोर्षवीपु प्रति-
तिष्ठा शरीरः ॥ ३ ॥

अग्ने भागस्पर्षसु तं तपस्व तं तं शोचिस्तपु तं तं
अभिः । यार्सें शिवास्तृन्वा जातवेदस्सामिर्वहैनं सुकृतासु
लोकम् ॥ ४ ॥ ऋ. १०. १६. १-४.

हे अग्ने, या प्रेताला पार दाह करूं नको, याला कोणी-
कडूनहि शोक उत्पन्न करूं नको, याची लवा किवा शरीर
द्वकडे त्रिकडे धेंऊं नको, हे अग्ने, ऋक्ष पूर्ण दहन केलेंस
म्हणजे पितराकडे पाठवून दे १

हे जातवेद, याचें शरीर नीट दग्ध केल्यावर याला
पितृप्राणी नेऊन दे. जेव्हा या प्रेतपुरुषाचे प्राण याप्रमाणें
नेळे जातीला तेव्हा हा देवपश होईल २

याचें चक्षुर्गदिय स्यांप्रत जावो, आत्मा वायुप्रत जावो
धर्मानें तूं घा अथवा पृथिवी या ठिकाणीं जा. आणि जर
अपोलोकात जाण्यात तुझे हित असेल तर तूं तेथें जा,
आणि शरीरावयवांनीं तूं या ओषधींमध्ये रहा.† ३.

हे जातवेद, याचा जो भाग अज (जननरहित) आहे
त्याला स तपोज्वालयनीं तप्त कर, तसेंच तुझ्या शोचिज्वाला

* Religion des Veda, p. 571 † १३ व्या ऋचेंवरील
गायनामात्र पदानां विंटरनिदक्षचे हे निधान आशेपाह आहे
असे वाटते—संपादक.

* प्रेत जाळण्याची चाल सर्व रूढ झाल्यानंतर मुद्दा मुलें व
सग्यानी याची प्रेत पुरित हें स्पष्ट आहे वरच्या सूक्तांत उरिष्ट
प्रेत सग्याचाचें निंबा मुलाचें ते स्पष्ट केलेलें नाहीं.—विंटरनिदक्ष
† माषणमात्र्याप्रमाणें—हित=स्थापित. जर मुलें वरकरून
अपोलोकाच्या (अतिरिक्ताच्या) ठिकाणीं स्थापित होऊन शरीरा-
वयवांनीं प्रसिद्धित असेल तर स जतरिखांत जा.

व अर्चिर्जाला याला तप्त करोत. तुझ्या ज्या मुखद तन्त्र
त्यांनीं तूं याला मुरुती जनांच्या लोकाप्रत येऊन जा. ४

या सूक्तांत मृत्यूनंतर माणसाचें काय होतें, जीवात्म्याची
कर्मगति कशी असते, यासंबंधानें तात्त्विक विचार झालेले
आहेत व यांतूनच अग्नि व पितृदेवता यांच्याबद्दल पुराण-
कथांचा उपक्रम झालेला दिसतो. अशा तऱ्हेच्या तात्त्विक
विचारांच्या छटा केवळ मधून मधून दृष्टीस पडतात असें नाहीं,
तर ऋक्संहितेंत अशीं जवळजवळ १२ सूक्ते आहेत कीं,
ज्यांना आध्यात्मिक सूक्ते हें नांव आपणांस देतां येईल.

आध्यात्मिक सूक्ते.—या सूक्तांत विश्व व विशेषतः
यासंबंधाचे विचार तर आहेतच पण यागिवाय सर्व विश्वांत
एकच आत्मा भरून राहिलेला आहे ही अद्वैतवाद्यांची
कल्पना प्रथमच या सूक्तांत आढळून येते. तेव्हांपासून
आजपर्यंत या कल्पनेचा पगडा आज जवळजवळ सर्व हिंदी
तात्त्विक विचारांवर बसला आहे.

हिंदी लोकांत परमेश्वराच्या शक्तिमत्त्वाविषयी, किंवा
त्याच्या अस्तित्वाविषयी देखील साक्षात्पणा कार प्राचीनकाळीं
उत्पन्न झाला होता. ऋ. २.१२. हें सूक्त मार्ग दिलेलेंच आहे.
त्यांतील ऋचांत इन्द्राच्या शक्तिमत्त्वाबद्दल व पराक्रमाबद्दल
त्याची स्तुति भाषिली आहे. या सूक्ताच्या प्रत्येक ऋचेच्या
शेवटी 'स जनास इन्द्रः' असें ध्रुपद आहे. असल्या या सूक्तांत-
देखील 'इन्द्र कोण' 'इन्द्र अस्तित्वांतच नाहीं' असें म्हणणारे
लोक असल्याचा उल्लेख आहे. अशाच तऱ्हेच्या आशंका
पुढील सूक्तांत आढळतात.

प्रमुन्मोम भरत वाजुवन्त इन्द्राय तूत्वं यन्नि सुल-
भन्नि । मेन्द्रो भुनीति नेमं उत्व आहु क ई ददर्श कम्-
भिर्दधाम ॥ ३ ॥

अधर्मभि जडितः पश्यमेह विश्वं ज्ञातान्यग्दक्षि मृष्टा ।
क्षुत्तर्ष मा भृदिशो धर्षयन्मादहिरो भुवना ददर्शमे ॥ ४ ॥
ऋ. ८. ८९.

हे युद्धेच्छ लोकहो, इन्द्राची सल य प्रभूत स्तुति करा,
मात्र खरोखरी तो अग्रेसर तर. नेम म्हणाला, "इन्द्र म्हणून
कोणी नाहीं, (कारण) याला कोणी पाहिल आहे? आम्ही
योगाची स्तुति करीत आहो." ३.

(इन्द्र म्हणतो), "हे स्तुतिगायका, हा मी येथे आहे पहा.
सर्वे छंद पदार्थ मी माझ्या महत्त्वाचें व्यापून टाकतो. सल्ल्याचे
जाणखे माझीं स्तोत्रे गतात. मी आदरणीय असा
भुवनाचें पुनःपुनः विदारण करितों. ४.

येथे कल्पितलोक इन्द्राची स्तुति करीत आहेत.

परंतु, अशा तऱ्हेनें सर्वांत श्रेष्ठ देवता जी इन्द्र तिच्या-
बद्दलच असल्या शंका उपस्थित होऊं लागल्यानंतर, देवतांच्या
अनेकसायबद्दल लोकांचीं मनं अधिकच सारांक होऊं
लागलीं व यश करण्यामध्ये कांहीं अर्थ आहे कीं नाहीं
असले प्रश्न येऊं लागले. ऋ. मं. १० सू. १२१ या सूक्तांत
प्रजापतीची जगाचा उत्पत्तिकर्ता व स्थितिकर्ता असा एकच
सरा देव म्हणून स्तुति केली आहे. या सूक्ताचें ध्रुपद "कस्यै
देवाय हविषा विधेम" असे आहे. यांत अर्थांतच 'देव
अनेक आहेत' या कल्पनेंत कांही अर्थ नाहीं असा ध्वन्यर्थ
असून एकच प्रजापति देव पूज्य आहे असाहि अभिप्राय
आहे. या शंकेखोरपणाचा शेवटी कवय होऊन ऋ. १०.
१२९ मधले विचार जन्मास आले. या सूक्ताच्या आरंभी
विश्वोत्पत्तीपूर्वीच्या काळाचें वर्णन आहे.

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो ब्यौमापुरो
यत् । किमापरीयः शुहकस्य सार्मुत्तमः किमासीद्गहनं
गभीरम् ॥ १ ॥

न मुख्यासीदृष्टं न ताहि न नाम्ना अहं भासीत्यन्नेतः ।
आनीद्व्यातं स्वधया तदेकं तस्माद्वान्यत्र पुरः किन्-
नास ॥ २ ॥
ऋ. १०. १२९.

तेव्हां असत् नव्हतें, सत् नव्हतें. तेव्हां रज, नव्हतें, व्योम
नव्हतें. व्योमाच्या पलीकडेहि कांहीं नव्हतें. तेव्हा कथानें
कथाचें आवरण करावयाचें आणि तें कोठें करावयाचें व
कोणाच्या कल्याणाकरितां (सम) ? तेव्हां गहन व गभीर असें
जलहि कोठें होतें ? १.

तेव्हां सृष्ट्य नव्हता व अमृतहि (अमरल) नव्हतें.
रात्री आणि दिवस यांचें ज्ञान नव्हतें. तें (मग्न) लाविळी
स्वप्नेशी (मायेशी) एकव्य असें यात नसताहि वर्तत होतें.
त्याहून हुसरे पर असें कांहींहि नव्हतें. २.

विश्वोत्पत्तीबद्दल सूक्तकथां नवीन आपले मत अगदीं
भीत भीत व्यक्त केलेले आहे. 'अंधकारान व्यापलेला
अंधकार' अशी विश्वोत्पत्तीपूर्वीच्या वादाबद्दल कवीनें
कल्पना बसविली आहे. कोठेंकडे अफाट अन्याय असें
पाणी व त्यांतून तपःसामर्थ्यानें एक 'एकच चित्तरव' उत्पन्न
झाले. याचे मानसिक प्रथम फल म्हणजे काम, मूल-
तत्त्व अगोदरच चेतन होतें. आपल्या अंतःकरणेंत नीट
विचार करून, शेवटीं 'नास्ति' व 'अस्ति' याचा संबंध,
किंवा उत्पन्न व अनुत्पन्न वस्तूंचा संबंध, या नागाची जोडला
आहे. पण, कवीनें या गोष्टी अगदीं पुसट पुसट रीतीनें
दाखविल्या असून त्याच्या शंका मधून मधून पडवतात
व तो शेवटीं राखीलप्रमाणे वक्तृत्वापूरक प्रश्न करितो.—

को अद्वा वेदं क इह प्रवोच्यतु आनीता सुते इयं
विमृष्टिः । अर्वादेवा अस तिसर्जनेनायाको वेदं यत् आव-
भूरं ॥ ६ ॥

* आदरितः=आदरणीय-सावणाचार्य. निशरणशील ?
८ २१० २०

इय विष्टिप्रियं आवभूव यदि वा इधे यदि वा न ।
यो अस्वायंक्ष परमे व्योमन्तो अहं वेदु यदि वा न
वेदं ॥ ७ ॥ अ १०. १२९

ही विविध सृष्टि कोट्टन कवी झाली ह कोण परमार्थत
जाणतो? कोण येथे या गोष्टीचे प्रचन करू शकेल? देव
हे या विस्तारानु कर्माचीन आहेत? म्हणून ही विष्टि
जेथून झाली ते कोण जाणतो ६

ही विष्टि जेथून झाली ते, हिला (कोणी) धारण
करतो किंवा नाही ते, इचा परम व्योमाचे टिकाणी असणारा
जो अद्वय तो 'एक' जाणीत असेल वा नसेल ७

कोठे प्रापति तर कोठे ब्रह्मणस्पति, कोठे बृहस्पति
तर कोठे विश्वरमा, अशा तऱ्हेच्या नावाचाली का होईना
पण विश्वरमांची कल्पना ऋग्वेदातील बहुतेक तात्त्विक
सूक्तात आढळते तरी पण अजून याचे सगुल सुटत नाही
या वर उद्धृत केलेल्या शेषवच्या श्रुतेत मात्र परमेश्वरान
उत्पत्ति केलेली ही दुसऱ्या काही कारणाना ती झाली अशा
बद्दल सशय दर्शविला आहे वरपादक तत्वाला अवाप या
सूक्तात नाव असे दिलेले नाही त्याला "एक" अस म्हटल
आहे तेव्हा सृष्टीत आपणास जे जे दिसते व भासते, ज्याना
आपण निरनिराळे देव समजतो ते सर्व देव, त्या सर्व कारण
एकाच एवजिनसी तत्वाच्या विवृती होत भासमान
होणारे नांनाल रावे निम्मा आहे या कल्पना वैदिक सूक्तातच
प्रादुर्भूत होऊ लागल्या होत्या हें उपड आहे या कल्पनाचा
साठ व स्वच्छ उल्लेख अ १. १६४, ४६ यात आढळतो

इदं मित्र वरेणमग्निमाहुरया दिव्य स सुपुणो गृहमात्र ।
पृथु सदिमा बहुधा वदन्मयसि श्वम मातरिश्वानमाहु ॥

अ १. १६४, ४६

मारा इन्द्र, वरुण, मित्र, अग्नि, म्हणतात आणि हाच
(सुपुण) सुपतन्त्र अशा दिव्य गृहमात्र (पृथु) आहे
असे म्हणतात हा एकच असून याला विप्र (ज्ञाते) अग्नि,
यम, मातरिषा धर्मी नांना प्रचाराची नाव देतात ४६

आप्यानसूक्तं.—वरील प्रारंभ आप्तियेद तत्त्वज्ञानाचा
पाया घालणारी तारियन सूक्त ज्याप्रमाणे ऋग्वेदात आपल्यात,
ताचप्रमाणे आपणाच्याचा पाया घालणारी सूक्त या सहितत
आहेत ही सूक्त सुमारे बीस आहेत निरनिराळ्या शक्तिप्राचीन
कथांचे हे सवादात्मक अप्रिष्ट भाग आहेत असा तऱ्हेच्या
सूक्तांचा विशेष धन्याम शोहनवर्ग यान प्रथमतः केला व या
सूक्ताना त्या आत्मानसूक्तें असे नाव दिले साप्रत हेंच नाव
या सूक्ताना म्हणत आहे ओ ३ नवर्ग या अनेक रिक्त फल

आहे की, आपणाच्याच मूळस्वरूप गद्यपद्यमिश्रित असें होतें
कथानकातील पात्रांची आपण तेवढी पथात व कवीनें
आपण सांगितलेले इतर प्रसंग गथात असा याचा प्रकार
असे परतु प्रथम प्रथम यापैकी पद्यभाग तेवढा पाठ केला
जाई व गद्यभाग म्हणणाराच्या इच्छेप्रमाणें निरनिराळ्या
शब्दात सांगितला जात असे ऋग्वेदाच्या आख्यानसूक्तात
मूळतला सवादात्मक पद्यभाग तेवढा सापडतो व कथानकाचा
गद्यभाग फालवश झाला आहे मात्र ब्राह्मणग्रंथ व पुढील
काळातील आख्यानकाव्ये याच्या साहाय्याने काही कथानके
निदान असात तरी वसविता येतात या कामी कित्येक
ठिकाणी टीकाचाहि उपयोग होतो

उदाहरणार्थ अ म १० सू १५ या अठरा ऋचाच्या
सूक्तात पुरुरवा व उर्वशी याचा संवाद आहे पुरुरवा हा एक
मर्त्य माणूस व उर्वशी ही एक अप्सरा होती ही दोघे वार
वर्षपर्यंत एकत्र राहिली असता उर्वशीच्या पोर्णी गर्भ राहिला
नंतर ती अप्सरा उर्वेच्या प्रथम प्रकाराप्रमाणे एकाएकी
नाहींशी झाली पुरुरवा तिच्या शोधापथ गेला त्याला उर्वशी
जळदेवतापरोवर एका तळ्यावर झोडा करिताना आढळली
पुढळ अशी दुर्बाध झालेल्या ऋचामधून राजा पुरुरवा व
तळ्यात सर्प्याच्यापरोवर खेळणारी उर्वशी याच्या संवादा
वरून एवढीच माहिती आपणास काढता येते

सुदैवाव मर्त्य राचा पुरुरवा व अप्सरा उर्वशी याच्या
प्रेमसंवादाची ही कथा पुढील धाव्यात आपल्याला आढळते,
व अशा तऱ्हेन ऋग्वेदातील या काव्याच कथासुत्र साधारणत
पूण करिता येते शतपथ ब्राह्मणात पुरुरवा व उर्वशी यांची
कथा आहे " त्यातील कथानकात ऋग्वेदातील ऋचा
गोवून दिल्या आहेत या ब्राह्मणात असे सांगितल आहे
की, पुरुरवाची लग्न करावयास तयार होताना उर्वशीने तीन
नटी घातल्या होत्या, त्यात राजाला नम्र पहाणार नाही
अशी एक अट होती गंधर्व लोकाना उर्वशी परत मिळाली
अशी इच्छा होती, म्हणून रानीच्या वेळी उर्वशीच्या परम
प्रीतीतले व तिच्या पल्लास बाधून ठेवलेले असे दोन लहान
मठे त्यांनी घोलून नेले तेव्हा, "जवळपास कोणी पुरप
नगल्याप्रमाणे मागे नेढ चोरीस कसे नेले" असा उर्वशी
आक्रीड करू लागली तेव्हा राजा पुरुरवा वर वगैरे
सावरण्याच्या आनयडीत न पडता, तसाच नम्र स्थितीत
लग्नगीन उठळ व चोराना धरण्यासाठी धावला
असा ऐन वेळेस गंधर्वांना विजेचा प्रसाद पाडला व त्यामुळे
राजा नम्र स्थितीत उर्वशीच्या दृष्टास पडला तेव्हा उर्वशी
नाहींशी झाला पुरुरवा परत येऊन पहातो तो अर्थात उर्वशी
तथे नव्हती तेव्हा दुःखाचा वेडा होऊन भयंकर भटकत
पुरुरवा राजा एका तळ्याप्राची आला त्या ठिकाणी हवीच्या

* टपे-पाएनरलो-मार्ता निगान वरवी, Paul Dussen

† श्वेद-ब्राह्मण, वरमराह, निरातध्याननद्वयव, १०

‡ इतरा-आप्या उगमारा

रूपानं तत्त्वामयं मोहणाया अपरा त्याचे दृष्टीस पडल्या. या ठिकाणी जो सवाद झाला तो श्रमोदात आढळतो. व हाच सवाद थोडी फार भर घालून, प्राक्षणात आलेला आहे. पुढारव्याच्या सर्व मिनवण्या व्यर्थ होऊन गेल्या. शेवटी तो ज्या वेळेस आत्महत्या करण्याला प्रवृत्त झाला

* सदरहू सूत्रातील पुरुरवा व उर्वशी याचा सवाद पुढीलप्रमाणे आहे:—

पुरुरवा—“हे प्रिये कठोरहृदये, थोडा वेळ थांब. आपण परस्पर काही गोष्टी बोल. कारण अशा प्रकारच्या गोष्टी आपल्या गत आयुष्याकालात आपण करीतच न बोलल्यामुळे, शेवटपर्यंत आपणास सुटप्राप्ति झाली नाही.” (१)

उर्वशी—“असल्या शुष्क संभाषणात कसलें सुख मिळणार आहे? मी तुझ्यापासून उपेक्षेप्रमाणे पडालें. तरी, हे पुरुरवस्, तू आपल्या गृहाप्रत गमन कर. मी वायूप्रमाणे दुष्प्राप्यच आहे असें समज.” (२)

पुरुरवा—“उर्वशी, तुझ्या विरहानें जड झालेल्या मला मी बळवान असतां, शत्रूचा पराभव करवत नाही व शत्रूची संपत्ति हरण करता येत नाही. त्याचप्रमाणे एकदर राज्यकारभारासमर्थीं चित्त रमत नाही, व रणांगणामध्ये मी मनानें किंकर्तव्यमूढ होऊन गेल्यामुळे, माझ्या सैनिकांनाहि मी ति पाहून ते सिंहनाद करीत नाहीत. (३)

उर्वशीचे पूर्वे गोष्टीच्या स्मरणानें निघालेले उद्गार.—“हे उषोदेवि, अशुरास बसु व वय देऊन जेव्हा मला पतिविषयक इच्छा होऊ तेव्हा मी अशुरगृहातून पतीच्या खोलीत जात असें. तेथें रात्रदिवस पतीबरोबर क्रीडा करीत असें. (४)

पुरुरवाचा उद्देशून—“हे राजा, प्रत्येक तू माझा तीनदा उपभोग घेत असस. श्वर खियास सोडून, माझी मनःवामना तुझ्याबद्दल अगोदर पूर्ण होईल, या आघेनं मी तुजकडे आले. हे राजन्, त्या वेळीं तू माझ्या शरीराचा स्वामी होतास. (५)

मी (उर्वशी) मृग, जेण, मुद्राआदि व हरेवस्तु या चार सत्त्वांसह एकमेकास मिश्रण झालून निघून गेली. (परंतु परत जाताना), त्या अरुणवर्णाकित अप्सरा नवप्रसूत गाई ज्याप्रमाणें शब्द करीत जाणात त्याप्रमाणे शब्द बरीत नव्हत्या. (६)

उर्वशी—हे पुरुरवस्, तुझा जन्म शात्याबरोबर देवपुण्या तुजमोक्षीं एकत्र जमल्या. देवांनीं मोठ्या सद्गमाकारिता व दत्तुना मारण्याकरितां तुझ्या सामर्थ्याची वाढ केली. त्याचप्रमाणें माहणाच्या गंधानीं स्वतः तुजें मगोपन केलें. (७)

हा पुरुरवस् देवतारूप अप्सराच्या पुढें जेव्हा मनुष्यरूपानें जात असे, त्यावेळीं कामेच्छा उत्पन्न झालेली मृगी व्याघ्रप्रमाणें (व्याघ्रपापुन) दूर पळते, किंवा रयास ओढतेथे थोडे ज्याप्रमाणें दूर पळतात, त्याप्रमाणें त्या भयभीत होऊन त्याजपासून दूर जात. (८)

मानवदेहधारी पुरुरवस् ज्या वेळीं अप्सराशी कामेच्छा करावयास जात असे, त्या वेळीं ज्याप्रमाणें क्रीडा करणारे मोठे

व स्वतः हा हिंस प्रशंकून थांबून घेण्यास तयार झाला, तेव्हा उर्वशीनं त्याला उत्तर केले तें असें—

पुरुरवो मा मृष्टा मा प्रपंसो मा ह्या वृकांसो अश्विवास उक्षन् । न वै खेर्णानि मृएयानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्मेता ॥ १५ ॥

म. १०. १५.

किंवा साप, मनुष्यास आपलें स्वरूप स्पष्ट दिसू देत नाहीत, त्याप्रमाणें हा अप्सरा आपलें स्वरूप दिसू देत नसत. (९)

पुरुरवा—मी उर्वशी विजेप्रमाणें प्रकाशते व मला प्रिय असे सर्गाव भोग संपादन करते, त्या उर्वशीपासून जेव्हा मला सुखक्षणी पुन होईल तेव्हा माझें आयुष्य शुद्धित होईल. (१०)

उर्वशी—हे पुरुरवस्, तू धृष्टीचें पालन करण्याकरिता जन्मला आहेस व तू माझ्या ठिकाणीं ही मर्यादापत्ता केली आहेस. त्या वेळीं मी सांगितल्याप्रमाणें न पेकता तू प्रतिशामग वेलास, अर्थात् आता शोक वरून काय उपयोग ? (११)

पुरुरवा—प्रिये, तुला जेव्हा पुन उत्पन्न होईल? तो मला (जेव्हा) मुलगील व मजजवळ रडून इष्ट होईल? त्याचप्रमाणें हा पुत्र केव्हा आपला दोषाचा नियोग करील व अशुराचें तेज वाढील ? (१२)

उर्वशी—राजा, तुझा पुन रडू लागताच काळजीपूर्वक त्याचे संपर्क करण्याकरिता मी त्याला तुझ्याकडे पाठवून देईन परंतु तू आपल्या शरीं निघून जा हे मूढ, आता मी तुला प्राप्त होणे शक्य नाही. (१३)

पुरुरवा—उर्वशी, तुझ्याबरोबर क्रीडा करणारा तुझा पति जो मी त्या माशें शरीर येथेंच पतन पावो किंवा देशातरी गमन करो, किंवा येथेंच धुषिनीच्या अकावर शयन करो, अथवा मला या अरण्यातील दिवस लाडगे काढून खावोत. (१४)

उर्वशी—हे पुरुरवस्, तू प्राणत्याग करू नकोस, येथ उडी दाखू नकोस अमंगल लाडगे तुजें शरीर न खावोत. खियाचे सद्य हे सद्यच नव्हे. तें कोल्हाच्या हृदयाप्रमाणें आहे. राजा, मानवरूप घेऊन मीं तुझ्याशीं आपलें देवत्व नितरून विविध प्रकारचीं रूपे धारण करून चार वर्षेपर्यंत रतिमुखाचा उपभोग घेतला. परंतु आता माझी वेवढ्यानं पूर्ण रुषि झाल्यामुळे मी तुझ्यापासून दूर निघून जात आहे. (१५) (१६)

पुरुरवा—आपल्या तेजानें अतृप्ति करून दाकणाऱ्या व सर्गाव उपभोग देणाऱ्या उर्वशीस मी बस करतों मुझी मला हा पुरुरवा तुझी प्रार्थना करतो मी परत फिर. कारण, हें अंत करण वियोगानें सतत झालें आहे. (१७)

उर्वशी—राजा, देवांनीं तुला सांगितलें आहे कीं, सापन तू मृगूच्या वश आहेस, करीता देवांकरिता यजन कर व स्वर्ग प्राप्त करून घे, म्हणजे तुला आमच्याबरोबर रममाण होतां येईल. अर्थात् मद्यिपक अभिलाष सोडून देऊन हा उपायानें सुखी हो.” (१८)

म. १०. १५.

हे पुरुरवा, तू प्राणत्याग करू नकोस, येथे उभी थांबू नकोस. जमंगल लाडगे तुझे दरीर न खावोत श्रियाचें सरय हे सत्येन नव्हे, कारण हे सत्य कोल्याच्या हृदयाप्रमाणे आहे

पुरुरवा राजा व उर्वशी याचें पुनरपि गौतम झाले कीं नाहीं याचा ऋग्वेद रिचा मतपथ ब्राह्मण यावरून स्पष्ट बोध होत नाही. पुरुरवा गंधर्वे झाला व गंधर्वे लोकांत पुरुखाची व उर्वशीची भेट झाली अशी प्राचीन कल्पना असावी असें दिसतें. पुरुरवा व उर्वशी यांची कथा भारतवर्षांत अनेक ठिकाणीं आलेली आहे. वृष्णयजुर्वेदाच्या वाठक ब्राह्मणात या गोष्टीचा थोडासा उल्लेख आहे, अनेक वेदभाष्यांत ही कथा आहे, महाभारताचें शिल्पवं जें हरिवंश त्यात ही कथा आलेली आहे, विष्णुपुराणात व कथासरित्सागरात ही कथा आहे, व वाल्मिकासारारच्या महाकवीनेंहि आपल्या एका चिरस्थायी नाटकात ही कथा गोंविली आहे. तरीहि ऋग्वेदसूक्तातील एतद्विषयक ऋचापैरी पुष्कळसा भाग दुर्बोध राहिला आहे. यातील कथानकाचा तदनंतरच्या निरनिराळ्या कथानकाशीं मेळ बसविण्याचा व व्यावहून या ऋचा सुनोध करणाऱ्या प्रयत्न होऊनहि पारसा उपयोग झालेला नाही. या एका गोष्टी-मन्नहि आपणास सध्या उपलब्ध असलेल्या वाङ्मयाहून ऋग्वेद रिती शुद्ध आहे ही गोष्ट स्पष्ट होत.*

ऋग्वेदवादी कथा शागण्याची कला रिती वाडली होती याचा आपणही एक महत्त्वाचा नमुना आपणास ऋग्वेद मं १० सू. १० यात यमयमीसंवादात सापडतो. या संवादाच्या मुळाशी मानववंशाच्या उत्पत्तीसंबंधीं काहीं तरी प्राचीन धात्वनिष्ठ कथा असली †

मानववंश पुढून लयास जाऊं नये म्हणून 'यमी' आपल्या भावाला रामागमास प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न करत. प्रेमरसान घबघवलेल्या आपल्या मोहक वाणीनें यमीन यात भावाला धडकण्याचा प्रयत्न केला आहे तसेंच यम तिचा भिन्नार करतो त्या वेळीं त्याची वाणीहि पण सौम्य असून निश्चयाची आहे परमेश्वराने घालून दिलेल्या रानतान घर्गनि टांगून होऊं नये, यासाठीं एकाच रक्तमासाच्या स्त्रीपुरुषांनीं निवाहप्राप्तात बद्द होवें अनुचित आहे असें यमाने यमीस

सांगितलें आहे या भाषणामध्ये नाट्यमय आवेश आहे परंतु दुर्दैवान यातला बराचसा भाग दुर्बोध होऊन बसला आहे यमी प्रथम म्हणते —

ओक्षिस्त्वाय मुख्या वंक्ष्यां तिरः पुरु चिदंश्वं जंग-
नान् । पितुर्नैपांतमादंभीत व्रेधा अशिक्षमि प्रतुर
दीप्यान् ॥ १ ॥
अ. १०. १०

गुप्त व प्रशस्त अगा अर्णव प्रदेशात जाऊन माझा पूज्य सरयाला मी सख्यासाठीं (सभोगसरयासाठीं) अभिमुख करूं इच्छितें पृथ्वीवर उत्कृष्टगुण असा (कोणीतरी) व्हावा अशी इच्छा करणारा विधाता तुझा गर्भ (माझे दिनाणीं) देवो †

यावर यम म्हणतो —

न ते सखां सुख्य वंक्ष्येतस्त्वंश्मा यद्विपुरुषा भवति ।
मृहस्पृतालो असुरस्य वीरा द्विवो धृतां उर्विया
परिरयन् ॥ २ ॥
अ. १०. १०.

तुझा तखा सत्य (असल्याप्रकारचें) इच्छित नाही. कारण, जीं समानरूप (नात्याचीं) आहेत ती विपमरूप (नात्याचीं) होईल महाप्रशवान् असुराचे पुत्र वीर आहेत, यावादि लोक धारण करणारे आहेत. ते सर्वत पहातात. २.

परंतु यमीनें आपलाच हट्ट चालवून पुन्हा म्हटले कीं, मानववंश कायम रहावयासाठीं तुझा माझा संगम व्हावा अशी देवाचीच इच्छा आहे. यम जसजसा नाही नाही म्हणे तसतशी यमी अधिक अधिकच उत्तरांठित होत जाई.

यमसं मा युष्मद्भुक्तान् आगन्तुमग्ने धोनीं सहो-
दप्य । जायेय पर्ये त्वं रिचिष्या* विचिद्वेह्व इधंय
युवा ॥ ३ ॥
अ. १०. १०.

एकाच ठिकाणी सहस्रायन करण्याचा यमविषयक काम यमीचे ठिकाणीं आला आहे † मो माझी तनु पतीपुढें जाया (वरते त्या-) प्रमाणे लवचीन वरतें † रथचक्र (आणि अश्व) याप्रमाणे एकमेकास आलियन देऊं ७.

यावर यम म्हणतो —

न तिष्ठन्ति न निमिषमन्वेने देवानां स्वप्ना इह ये
चरन्ति । ज्ञयेन् मदाहनी याहि तूयं तेन विवृतं रथंय
युवा ॥ ८ ॥
अ. १०. १०.

देवाचे हेर जे येथे संचार करतात ते (कोडेहि) थांबत नाहीत व कोडेझाक करीत नाहीत. हे प्रहार करणारे, व सरित अन्य पुढ्याकडे जा व स्वास् रथचक्र (आणि अश्व) याप्रमाणे आलियन दे. ८.

* विवृत=विपिध रितीने (कामाचा) उत्पन्न करू-संयत.

† यमीविषयक काम यमाचे ठिकाणीं उत्पन्न होतो-मायणभाष्य, ऋग्वेद. नर दिलेला अर्थ अथर्ववेदावरील सायनभाष्याप्रमाणे आहे.
‡ रिचिष्या=पत्नी

* गेन्डर 'वेरिग रटरी' १. २४१-२९५. गेन्डर ओन्डन Z. D. M. G. ३० ७२. इत्यादि. 'The Literature of Ancient India, p 53 etc † 'यम' शब्दाचा अर्थ जुझ. यमी हे त्याचें क्लिष्टी रूप होय. A Winter नावाच्या अनुषंगाने या गोष्टीचें वैरागिक स्मरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यमचा भिन्नार्थाने "My brother woos me" या निबंधाने देवदाने क १०.१० मी पुन्हा एका लेखिकेने याच्याशी केले आहे. या बाब्यात एका भावाने आपल्या बहिणीस संभोगास प्रवृत्त करण्याचा यत्न केला आहे.

तथापि यमी अपिवापिक्य चेकाम होऊन तिची। यमाला आलिंगन देण्याची इच्छा सारखी व्यूढवत जाते. तरीहि यम वारंवार तिचा शिडकारतो. वाखेरीस संतापून आजून यमी म्हणते की, . ।

ब्रुतो वंतासि यम् नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् । अज्या।
विभु त्वां कुर्वन् मुक्तं परिष्वजते लिपुजेव पुष्पम् ॥ १३ ॥
क्र. १०. १०.

हे यमा, तू अति दुर्बल झाला आहेस. तुझी मला बांधावेते. तुझे मन व हृदय (तुझ्या तात्प्रांत) मुर्झ्याच नाही.* हें मला कळेल. कक्षारजु (तंग) ज्याप्रमाणे अश्वाल्य परि-
येष्टन धरते किंवा लता ज्याप्रमाणे वृक्षाला परिवेष्टून असते त्याप्रमाणे दुसरी कोणी तरी तुला सारवीने परिवेष्टून आहे. १३.

यावर यमाचे उत्तरः—

अज्यमुपु रं रंयन्त्य उ त्वां परिष्वजते लिपुजेव
पुष्पम् । तस्य वा रं रं मनं वृष्टा स वा तवाधां कृण्व
सुविदं सुभेद्राम् ॥ १४ ॥
क्र. १०. १०.

तर मग तूं इतल्यालाय लता वृक्षाला आलिंगन देते त्या-
प्रमाणे इत आलिंगन दे व तोहि तुला तबच आलिंगन देवो. तूं त्याचें मन शोधून घे. तो तुझे घेवो. व नंतर (सत्यासह) गोड (सुखाचा) अनुभव घे. १४

यनयमीसंवादाचा शेवट वाय झाला हें समजत नाही. पुढच्या वाक्यांतहि याबद्दल नाहिची मिळत नाही. हे ऋग्वेदांतील सूक्त म्हणजे एक विरोविहीन धडाप्रमाणे आहे. मात्र घरील उताऱ्यावरून थारचें मूळ एक उत्तम काव्य असावें एवढें स्पष्ट होतें.

या आध्यात्मसूक्ताच्या जोडीला वसविण्यासारखे दुसरे क म्हणजे ऋ १०.८५ हें सूर्यास्त होय. या सूक्तांत गांधी कन्या जी सूर्या (उपेचें एक नांव) तिचें व मदेवतेचें लग्न झाल्याचें वर्णन आहे. हिचा अश्विनौ तांनि माताणी घातलेली होनी. या सूक्ताच्या एकंदर ऋचा अस्त त्यांचा परस्परबंध जरासा तुटून वाटतो. गांधीची त्रुट कचा विवाहविधिपरक आहेत. घरगुती संस्कारांचा आचारांचा ग्रंथ जो 'गृह्यसूत्र' त्यावरून आपणास असें सून घेतें की, सामान्य माणसाच्या विवाहविधीच्या त्रुटि गांधीची बहुतेकच उपयोग केला जात असे. परंतु टरनिदून असें म्हणतो की, और्वदेहिक क्रियेबद्दलचा कांममाणेच वाहि सूक्तांतल्या ऋचा केवळ प्रायोगिक ग्रांथ निवडून एवत्र केलेल्या नसाव्या; पण जर कदाचित् ग्रीक वस्तुस्थिति असेल तर विवाहविधीच्या वेळीं म्हणजे

* अथवा तुझे मन व हृदय(तुझें) नाही, आपणाला ठाऊक झाले.

लगणारे मंत्र दिव्ही प्रार्थनापुस्तकाप्रमाणे एका प्रकारचात ग्रथित केलेले आहेत अस अनुमान करावें लागेल. विंटरविद्वद्वाची अशी समजूत आहे की, या सूक्तांत सूर्या देवतेच्या लग्नाची कथा असली. इतर आध्यात्मसूक्तांतल्या-
प्रमाणे येथेहि मूळ कथेतील गद्यभाग नष्ट होऊन केवळ लग्न-
प्रसंगीची ऋचिजांची भाषणें, मंत्र वगैरे, व कथेतील काहीं महत्त्वाच्या गोष्टीबद्दलचीं पद्ये एवढेंच शिल्लक राहून बाकीचा भाग नष्ट झाला असावा. या सूक्तांतील निवाहसंग्रहाचीं अनेक मंत्र असे आहेत कीं त्यांतील साफ व प्रेमळ भाव पाहून घर सांगितलेल्या और्वदेहिक क्रियेसंबंधाच्या सूक्तांची आढवण होते. उदाहरणार्थ, नवपरिणीत दाम्पत्याला सालील शब्दांनीं आशीर्वाद दिला आहे.

इह प्रियं प्रजयां ते समृध्यतामस्मिन्गुहे गार्हपत्याय
जगृहि । पुना पर्यां तन्वंतु संसृजस्वाधाविद्रीं विदधुमार्वा-
दधः ॥ २७ ॥
क्र. १०. ८५.

हे वधू, येथें (तुला) संतती होऊन तुझे प्रिय होवो. या
गृहीं जगृहीतें गार्हपत्याचें रक्षण घर. या पतीवरोवर तूं शरीरानें
एक हो. तुम्ही दोघेजणें वृद्धपर्णीहि या घरांत एकमेकांशीं
अभिमुखानें बोल (मिळून रहा). २७.

वधूवरांची वरात चालली असतांना वाटेतील प्रेक्षक
लोकांस उद्देशून पुढील ऋचा आहे.

सुमंगलिरिषं वधूरिमां सुमेतु पश्यत । सौभाग्यमस्त्यै हस्ता-
यापास्तं विप्रेतन ॥ ३३ ॥
क्र. १०. ८५.

ही सुमंगल वधू, इत्या येऊन पहा, हिचा सौभाग्याशीर्वाद
देऊन आपापल्या घरां जा. ३३.

प्राचीन आर्यन् पद्धतीप्रमाणें पति ज्या वेळेस पत्नीचे
पाणिग्रहण करतो तेव्हा त्याला खालील मंत्र म्हणावा
लागतोः—

गृह्याग्निं ते सौमगत्यापु हस्तं भग्ना पर्यां ज्वरद्वि-
येयातः । भगो अयमा सविता पुरन्विमेहं त्वाहुर्गार्हप-
त्याय देवाः ॥ ३६ ॥
क्र. १०. ८५.

मी तुझ्या हस्ताचें सौभाग्यासाठीं ग्रहण करतो. भग-नती-
वरोवर तूं वृद्ध होईपर्यंत अस. भग, अयमा, सविता, पुरन्वि
(उषा) या देवतांनीं मला गार्हपत्य प्राप्त व्हावें म्हणून तुला
माझ्या स्वाधीन केली आहे. ३६.

शेवटीं नवपरिणीत दाम्पत्यांनं वृद्धप्रवेश केल्यानंतर त्यांचें
खागत पुढील शब्दांनीं केले जातेंः—

इहैव स्तं वा विषोर्तुं विश्वमायुर्गंभुतम् । कीदन्ती
पुत्रैर्भृशिमिर्दमात्रो स्वे गृहे ॥ ४२ ॥
क्र. १०. ८५.

तुम्ही दोघेजण येथें असत. तुमचा वियोग न होवो. तुम्ही
थीवृषी बद्द आणि पुत्रपौत्रासह आपल्या घरां आनंदानें क्रीडा
करा. ४२.

वेदासंबंधाने आपल्याला पुढें बोलवयाचेच आहे. परंतु ऋग्वेदात देवतापर व यज्ञिय सूक्तावरोपच यात्रिवी सूक्ताचा अंतर्भाव केलेला आहे व तो केवळ दहाव्या मंडलातच नसून शतरप्रदि आहे ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे.

लौकिक सुक्तं.—वरील गोष्टीपेक्षा अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ही की, कित्येक निव्वळ लौकिक पदें ऋग्वेदातील पारमार्थिक व यज्ञविषयक सूक्तात मधून मधून आली आहेत. उदाहरणार्थ, ऋ. मं ९ सू. १११ हें सूक्त सोमसूक्तात आढळते व यात मनुष्यप्राण्याच्या नाना प्रकारच्या वासनाची निंदा आहे. कदाचित् एखाद्या विनोदी माणसाने, “सोमा-इन्द्रासाठी वहा” असलें पाळपद यातील ऋचना जोडलें म्हणूनहि या सूक्ताचा ऋग्वेदसंहितेत अंतर्भाव झाला असावा. हें सूक्त खाली दिले आहे

ज्ञानं वा उं नो धियो विमुत्तांति जनानाम् । तक्षारिष्टं
स्तं भिपगृह्णा सुवन्तमिच्छतीन्द्रविन्दो परिस्रव ॥ १ ॥

जरतीभिरोपंघीमि. पुणेंभि. क्षकुनानाम् । क्षमीरो
अश्मभिष्टुभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रविन्दो परिस्रव ॥ २ ॥

क्षारुहं तुतो भिपगुंलप्रक्षिणं त्रना । नानाधियो वत्-
योनोगा इय तस्थिमेन्द्रविन्दो परिस्रव ॥ ३ ॥

अक्षो घोड्वा मुयं रयं हसुनामुपमृश्रिणं । दोषो रोमं
पवन्तो भेदी वारिन्मुपद्रूकं इच्छतीन्द्रविन्दो परिस्रव ॥ ४ ॥
ऋ. ९. १११.

आमच्या नाना बुद्धी असतात, जनांची नानावर्ते (कमें) असतात. तक्षा (सुतार) तक्षणाची (लावूड तासण्याची), दैव वण्टण्याची (रोम्याच्या) व द्राघण सवन करणाऱ्याची च्या करीत असतो हे सोमा, तू इन्द्रासाठी वहा. १.

वाळलेली लाकडे, पक्षाची पिसे व (घासण्याचे) दगड
। भदी (इ० सामग्री) तह लोहार धनवानाची इच्छा करितो.
। सोमा, तू इन्द्रासाठी वहा. २.

मी एक कवि (काव) आहे माझे वरील वेद्य आहेत माझी
आई घरात बाडणारी आहे. अशा तऱ्हेन जसे गाईच्या
मागे गोंनारी धावतात, तसे आम्ही पैशाच्या मागे धावतो
। सोमा, तू इन्द्रासाठी वहा. ३.

घोडा गाढी हलकी असावी अशी इच्छा करतो, सुशामते
गेक हासाच्या लगेरीची इच्छा करितात, वेडूक पाण्याच्या
उपकन्याची इच्छा करितात हे सोमा, तू इन्द्रासाठी वहा ४

धार्मिक विधींचा ज्यात काहीं खयध नाही, अशा सूक्ता-
ंशी उत्तम सूक्त म्हणजे कं. मं. १० सूक्त ३४ हे आहे. या
सूक्तात सूत येवून पथात्ताप पावलेल्या एका सूतकाराच

भाषण आहे. याने आपल्या आयुष्याचा घृतापायीं नाश
कळन घेतल्यामुळे याला पथात्ताप झाला आहे.

न मां मिमेय न जिहीळ एषा शिवा सखिम्य तुत
मसंमासीत् । अक्षस्याहमेवप्रस्य हेतोरनुव्रतामपं ज्ञाय-
मरोधम् ॥ २ ॥

देहिंश्चरूपं ज्ञाय रण्डि न नांथितो विन्दते मंडितारम् ।
अर्थस्येव जरतो वस्यस्य नाह विन्दामि कित्तवस्य भोगम् ३

अन्ये ज्ञायं परिश्रान्त्यस्य यस्या गृध्रदेदने वाज्य १क्ष् ।
पिता माता आतर एनमाहुर्न जानीमो नयता ब्रह्मेतम् ॥ ४ ॥

ऋ. १०. ३४.

माझ्या पत्नीने माझा कधीहि धिक्कार केला नाही, ती
कधीहि माझ्यावर चरफडली नाही, उलट माझ्या मित्राबद्दल
व माझ्याबद्दल तिच्या मनात आदर असे अशी जरी ती
गुणवती होती तरी फाशाच्या नादाने मी तिचा पाळवून
दिलें. कारण फाशाचाचून मला काहींच प्रिय वाटत
नाहीं. २.

माझी सासू माझा द्वेष करते, माझी धावको मला
विचारीत नाहीं उपडच आहे, जुगाण्याच्या विनवणीला
कोण मीक घालतो? जुगाण्याचा उपयोग बाय होऊ शकेल
हें समजतच नाही म्हातारा झालेल्या घोड्याप्रमाणें तो
निरुपयोगीच ठरतो ३

फाशांना खेळण्याकरिता हा जेव्हा घाहेर निघतो तेव्हा
याच्या बायकोचा हात परचे धरतात, याचे भाऊ, बाप, आई
म्हणतात, “आम्ही याला ओळखीत नाहीं याला बांधून
घेऊन जा.” ४.

फाशाचा मोह किती पडतो याचेहि वर्णन खालीलप्रमाणें
कवोर भाषेत केलेले दिसते —

यशदीष्टे न दधिपाप्येभि परायश्चोर्व हीये सखिम्य ।
न्युसाश्च अथवो याचमकृते एमीदेया निष्कृत जारि-
णीच ॥ ५ ॥

ऋ. १०. ३४.

आणि जरी मी आपल्या मनाशी नियम केला की,
अत पर फाशांनी खेळावयाचे नाही, का, की, त्यामुळे माझे
मित्र माझा धिक्कार करतात, तरी देखील फाशाचा आवाज
ऐकल्यानरोवर व्यभिचाराला चढावलेल्या वाईप्रमाणें मी
त्याच्याकडे धाव घेतों ५

फाशाच्या सर्वधाने आणखी असे म्हटलें आहे —

अक्षसु इदंकुशिनो नितोदिनो निकृत्वानुत्तपनासाप-
थिपव. । कुसादेष्ट्या जयत. पुनर्हणो मध्या सप्रुक्तः
वित्तवस्य ब्रह्मण ॥ ७ ॥

नीचा घंतेन्त उपरिं स्फुरन्त्वहसासो हन्तवन्तं सहन्ते ।
दिव्या अर्हारा इरिणे न्युसां श्रिता. सन्तो हर्दय निदं-
हन्ति ॥ ९ ॥

हे फासे म्हणजे मातापुत्रांन रूपणारे गळ होत हे कपटी पत्तवे आहेत, हाच्यायोगे घरीतया दाह होतो, त्याचे तुटणे होतात. थोड्यादा रभाचे आमिष दापवून ते जुगारी माणसारा नदीं खणित्त. इतके असूनहि जुगान्याला त्याचाच मोद पडतो ७

फासे खारी पडतात, ते घर हवंत येवतात लाना खत ला हात नसले तरी दुसऱ्याच्या हाताना ते आपणाकडे ओढून घेतात फासे जाड्या कोळसाप्रमाणे होत ते खत घेत असले तरी दुसऱ्याची अत करणे जाळतात ८

शिवाय या जुगान्याने खत या वितीहि तिटरारा केळ तरी तो फासाच्या मोहात सापडतोच

ज्याचा तपस्ते कित्तुवसं हीना माता पुत्रस्तु चरंतु मं स्थित । झुणवा विभुद्धनमिच्छमानोन्यपामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

छिद्यं इष्टायं कित्तुवं तंतापान्येषां ज्याया मुकृतं पु मोनिन् । पुयंते अधान्युयुजे हि बुध्नसो अम्रेन्तं वृपल पंपाद ॥ ११ ॥

क्र. १० ३४

जुगान्याची विरही पत्नी विचारी एकटीच झुत असते. आपला मुलगा कोठें मडकतो ते समजत नाही म्हणून त्याची आई मुडा दुप करीत असते. हा खत वर्जबाजारी होऊन मीत मीत पनाची इच्छा करीत हिटोव रात्रीचा परक्याच्या घरात दडून रहातो १०.

दुसऱ्याच्या बायका मुलाने मादताना पाहून व त्याची गृहव्यवस्था पाहून बाला अतोनात दुख होत रात्री उजाडतां हा पथात्तापान फासे येऊन वेतो, पण पत्नीत्तापाची रुहर मायळली वी, हा गरीब निचारा पुन मोहवया होतो ११.

परंतु शेवटी चागले वागायचेच अशा निश्चय करून तो फासाचीच मला आपल्या ज्ञानातून सोडवा अशी प्रार्थना करता तो म्हणतो,

अधैर्मांदाय्यं कुपिमिरर्तपम्य रिचेरमस्व बहु मर्त्यमान । तत्र गार्वं वित्तं तत्र ज्याया तन्मे छिचंते सञ्जिता-यमूर्वं ॥ १३ ॥

क्र १०. ३४.

मला तन्माननीय राबितु रेवाने आझा केला आहे वी, भागानी जुगार येऊं नको, शेती कर, सपत्तीचा उपभोग पे, रान गाई व मी याची प्राप्ति होईल

भूतपियव चंदेरा मयेंदात आणखी पन ठिकानी आरब्धो तंथे भूतावील फासे (त्या पेढीं येरज्याचीं फळे) राक्षान्याची उन्मा भेतली आहे.

चतुर्ध्रिदमानादिमीकादानिघातोः ।

क्र. १. ४१, ९.

चार (फासे-कवस्था-वेहज्याचीं फळे) टाकणाऱ्यापासून तो टाकीपर्यंत भय असतें याखेरीज कितव आणि शत्रो ('ख'चा नाश करणारा) असे शब्द आले आहेत.

दानस्तुतिस्कं.—निवळ लैकिक वर्णनात्मक स्कं व धार्मिक स्कं याच्यामध्ये एक 'दानस्तुति' सूक्ताचा दुवा आहे हीं स्कं म्हणजे यज्ञ करविणारे जे राजे वगैरे लोक त्याच्या उदारतेचे वर्णन करणारी स्कं होत अशा तऱ्हेचीं स्कं जवळ जवळ नाही आहेत यात काहीं जयस्कं आहेत, त्यात इन्द्राच खवन आहे इन्द्रखवनाचें कारण त्याने एका राजाला आपल्या शत्रूवर विजय मिळविण्याचे कामी मदत केली हे होय इन्द्राच्या खवनावरोबरच विजयी राजांचेहि खवन उरवून घेतले आहे सूक्ताच्या शेवटीं स्कंफलो कपि आपल्या वज्रमानाने आपणास बेल, घोडे, रुवाईत ह्दुद खणलेले सुंदर सुंदर नोकरलोक इत्यादि गोष्टी दिल्याबद्दल त्याची स्तुति करितो यात मधून मधून या गुलामाच्यापासून कवीला जें मुखे मिळत त्याचे जरा ग्राम्य भाषेत वर्णन आहे काहीं स्कं—ही इन्द्रदेवतेलाच उद्देश्य आहेत—विशिष्ट प्रसंगाना उद्देश्य रचिलेलीं यज्ञस्कं असून वीं कोणातरी राजाच्या किंवा श्रीमान् माणसाच्या विनोतीबद्दल रचिलेली आहेत काहीं सूक्तात भरपूर दक्षिणा दिल्याबद्दल यज्ञकर्त्याची स्तुति आहे 'दानस्तुति' सूक्तात दक्षिणा देणाऱ्या राजाच तपद नाव दिलेले असतें याबद्दल या सूक्तात प्रत्यक्ष पटलेल्या काहीं ऐतिहासिक गोष्टींचा उल्लेख आसा असें निवयान म्हणता येतें या दृष्टीनें हीं स्कं महत्त्वाचीं आहेत काव्य या दृष्टीन या सूक्तात कार्हीच अर्थ नाही 'दिवावळ तशी धुणावळ' या व्याख्यान किंवा 'साहित्येला हुकूम पाळावयाचा' म्हणून हीं स्कं कवीं तरी रचिलेलीं दिसतात दानस्तुतिसूचारीं काहींहि सवय नसणारीं अशीं ऋग्वेदस्कं टाकठिमिन लिहिलेलीं आहेत वैदिक ऋषि विव्देक वेळ आणतें काव्य व सुतारार्य काम याची तुलना करितात तथापि ही गोष्ट रसात देवकी पाहिजे वी, काव्य या दृष्टीन जीं स्कं वाराणण्यायोग्य आहेत त्यात दानस्तुतिसूक्ताचा अतर्भाव होत नाही ओल्हनवर्णन एके ठिकाणीं अस म्हटले वी, 'वामान्यत वैदिक सूक्तांतल काव्य सोदयंप्रसूत नाही, व जातीचे हित साधणे व वैयक्तिक स्वार्थ साधणे या दोन गोष्टीच सूचसारांना माहीत होत्या' यावर विदरनिदहन असें उत्तर दिल आहे वी, "१०२८ सूचापेची, ४० व स्कं कामवीं अशा तऱ्हेचीं आहेत ही गोष्ट ओल्हनवर्णन दिसतोंहि दिगंत वैदिक काळातील कविगणामध्ये हृदिम रचना करणारे लोक नव्हते, असें म्हणण्याचा साक्षा उद्देश नाही, परंतु तपवरोबर खरे कवीहि त्या काळात होते हे वितरन काव्याचाच नाही एवढेच मला म्हणवयाचे आहे."

“दानस्तुति” सूक्तें असें ज्यांना एका अर्थां म्हणतां येईल परंतु जी दुसऱ्याहि स्थानां महत्त्वाची आहेत अर्थां कांहीं सूक्तें म्हणून दिली आहेत. त्यांपैकी सूक्त क्र. १०-११७ हे एक सूक्त होय. यामध्ये एका नीतितत्त्वाचा निर्देश आहे म्हणून त्याचा या टिकाणी उल्लेख करणे अवश्य आहे. नीतितत्त्वाचा निर्देश ऋग्वेदांत याखेरीज इतरत्र कोठेहि आढळत नाही. ऋग्वेदांत नीतितत्त्वाखेरीज सर्वे कांहीं आहे. यास्तव त्यांनी भाषांतर करून दिलेले सूक्त हे ऋग्वेदांत मोठे समतत्कारक दिसते.

न वा उं देवाः क्षुधमिद्वधं दंदुनतारितमुपगच्छन्ति मूल्यवः । उतो रुयिः दृणतो नोपदस्यस्युताष्टुणन्मर्दितारं न विन्दते ॥ १ ॥

य आधाय चक्रमानायं पितृवर्जान्स्वस्त्यंक्रितायोपजु-
मुषं । स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो पित्स मर्दितारं
न विन्दते ॥ २ ॥

स हृद्वजो यो गृह्वे ददात्यसंक्रामाय चरते कृशाय ।
भारमस्य भवति यामहूता उतापरीपुं कृणुते सरायम् ॥ ३ ॥

न स सखा यो न ददाति सख्यं स चाभुवे सख-
मानाय पितृवः । अपांस्माद्येयात् तदोकों अग्निं पुणन्तमन्य-
मरणं विदिषते ॥ ४ ॥

पूणीयादिप्राधमानां यतभ्यान्द्वावीपांसुमनुपश्येत् प-
थ्याम् । ओहि धर्तन्ते रथ्येव धृक्कान्यमन्यमुपतिष्ठन्त रायः ॥ ५ ॥

मोघमर्गं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ग्रंथीमि वृष इत्स तस्य ।
नार्यमण पुष्यंति नो सखायुं केवलायो भवति केवलादी । ६ ।

कृपश्रित्फाल आश्रितं कृषोति यज्ञध्वानुमपश्ये चरितः ।
वर्दन्नुता धंदुतो धनीयान्पुणशापिरष्टुणन्तमुमिष्यात् ॥ ७ ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे द्विपाद्विपादमुभयंति पृथात् ।
चतुष्पदेति द्विपदामभिरवरे संपश्यन्पृथ्वीरुपतिष्ठमानः । ८ ।

समौचिद्वस्तौ न समं विविष्टः संमातरां चित्तं समं दुहाते ।
यमवोश्चित्तं सुसा धीपाणि ज्ञाती चित्तन्तौ न समं कृणोतः ॥
क्र. १०. ११७, १-९.

क्षुधा हे एकच शासन परमेश्वराने उत्पन्न केले नसावे.
कारण ज्यांची क्षुधा शमन झालेली आहे अशांना सुद्धा नान्य-
प्रकारांनी मृत्यु येतो.* दान देणाराची संपत्ति कमी होत

* याचें स्पष्टीकरण A. Ludwig (Der Rigveda. V. 561) याने चांगले दिले आहे. तो म्हणतो, “क्षुधेनं व्याकुलं होमाच्या मागसाठी अन्नदान करणे म्हणजे देवांच्या आज्ञेविषयक वागणे होय” असें जें म्हटलें आहे ती व्यावृत्ति होय. जे दामिक लोक स्वतःच्या निष्ठुरपणाचें समर्थन “क्षुधेनं व्याकुलं शोकेच्या लोकाचें” भवितव्य परमेश्वराने आगाऊच ठरविलेले आहे” असल्या कोटिक्रमाने कारवायास पाहून लोकांनी उद्बुद्ध

नाहीं, पण जो दान देत नाहीं त्याच्यावर दया करणारे बोणीहि भेटत नाहीं. १.

इशकृपेनं ज्याला अन्नवन्न यथास्थित आहे, व जो क्षुधेनं व्याकुल शोकेच्या व अन्नासाठी आपल्या दाराशी आलेल्या भुकेच्या माणसाला—त्याने पूर्वी याची सेवा केली असतांना सुद्धा—अन्नदान करीत नाहीं त्याला कोणी बरे पहात नाहीं. २.

गरजू क्षुधातें माणसाला जो अन्नदान करतो तोच दाता होय. अन्ना दात्याचे उपचार सख्ख लोक संकटकाळां त्याच्या साहाय्याचें घांवतात. दाता मनुष्य इतरांनां कायमचें ऋणी करून ठेवितो. ३.

आपल्या शेड्याला व विश्वासू दोघाला जो अन्नदान करीत नाहीं तो खरा मित्रच नव्हे. तो जेही याच्यापासून परावृत्त होऊन मागे फिरेल, किंवा एखादा परका दाता भेटला तर तिकडे जाईल. ४.

आपल्याला घरेच आयुष्य कंटाळयाचें आहे एवढ्या गोष्टीवर नजर देऊन तरी धीमंत माणसानें गरीबास दान करावें, कों वी, रयाचीं चक्रे ज्याप्रमाणें रयाला गति देतात त्याप्रमाणें पैसा माणसाला माणसाकडे ओढतो. ५.

मूर्खांच्या हातांत अन्नसंचय जाणें म्हणजे खरोखरीच व्यर्थ होय. मीं हे खरें सांगतो. तो त्याचा अन्नपात होय. मूर्ख मनुष्य स्वतःच्या इमानां शेड्याला अन्नदान देत नाहीं. तो एकदा एकदाच अन्नाचें सेवन करितो. व शेवटीं त्याचीच निंदा होते. ६.

नांगरण्यानेच नांगराचा उपयोग चांगला होतो. घालणारा मनुष्य चालण्यानेच भूमि आक्रमण करूं शकतो. मुलसंभं ऋत्विजारेक्षारं योला ऋत्विजच जास्त मिळकत मिळवूं शकतो. दान देणारा मनुष्य न देणान्यापेक्षां पुष्कळच बरा. ७.

एक पायाचा दोन पायांच्याला मागे टाकतो. दोन पायांचा तीन पायांच्याला पकडतो. चार पायांचा दोन पाय असणारापेक्षां मागे पडतो, व सर्वांच्या मागे राहून त्यांचें निरीक्षण करितो.* ८.

ही व्यावृत्ति होय. यांत व्यावृत्ति आहे हे पुढील गोष्टीवरून सिद्ध होते. पुढें ठेवटीं सल्लुकारतां कवि म्हणतो—की, “गरीय लोकांनीं उपासमारिनें नेलेच पाहिजे असं ईश्वरी संकेत असेल तर श्रीमार्ग लोकांनीं विरंजीव राहिले पाहिजे असाहि ईश्वरी संकेत असलाच पाहिजे.”

* या ऋचेच्या अर्थासंबंधानें एक कल्पना अशी आहे. “एकपाद्” या शब्दानें “एकपाद् अजा” म्हणजे एक मरदेवता उद्दिष्ट आहे. “त्रिपाद्” म्हणजे काहीच्या आधारावर उभा राहिलेला एक म्हातारा, व “चतुष्पाद्” म्हणजे कुत्रा. विदरविद्वत्.

दोन हात सारखे असतात पण त्याच्यान काम सारखे होत नाही. एकाच गाईच्या कालवडी सारखे दूध देत नाहीत. दोन आवळी जावळीं मुलें मुद्दां सारख्या तावतीचीं असू शकत नाहीत. दोन जवळ जवळचे नातेवाईक मुद्दा सारखे दान देत नाहीत * १.

‘एक पायाचा’ इत्यादि ऋचा जी आहे ती कूटकाच्याच एक उदाहरण होय

कूटकाद्वयं.—प्राचीन ऋचांच्या इतर राष्ट्रप्रमाणें शक्तीन हिंदू लोकातहि कूटकाच्याची आवड होती. ऋ. १. १६४ मध्ये वरील प्रकारचीं कूटं बरींच सापडतात परंतु दुर्दैवान त्यातील बरींचशीं आपणास दुर्बोध होऊन वसली आहेत उदाहरणार्थ—

सप्त सुअंति रयमेकैकमेकुरे अर्धं वहति सप्तर्नामा ।
त्रिनाभिं प्रकमुजर्मनुर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनार्थितुस्थ ॥ २ ॥

ऋ. १. १६४

एका एकवाची रचाला सात घोडे जुंपतात हा रय सात घोऱ्याकडून किंवा सात ह्माच्या एकाच घोऱ्याकडून ओढला जातो या सतत फिरणाऱ्या अजर चक्राला तीन छिंदे आहेत. त्याच्या आधारावर हे सर्व प्राणी राहतात २.

याचा अर्थ असा की, यशातले सात ऋत्विज आपल्या यज्ञाच्या योगानें सूर्याचा रथ चालता करतात हा रथ सात घोऱ्यांनी किंवा सात रूपें धारण करणाऱ्या एका घोऱ्याकडून ओढला जातो. ह्या अजर सूर्यचक्राला तीन छिंदे आहेत या ‘तीन’ शब्दानें येथे उन्हाळ्या, पावसाळ्या व हिवाळ्या हे तीन ऋतू उद्दिष्ट आहेत या तीन ऋतूतच अर्धात मनुष्याचें सर्व आयुष्य जातें. याचे दुसरे अर्थ अनेक होऊ शकतील [या ऋचेवरील सायण भाष्य पहावे. ऋ. १. १६४, २.] खाली दिलेल्या कूटासारखीं कूटं सोडवीत वसणें म्हणजे निरर्थक भाष्याकूटच होय.

तिस्रो माहस्त्रीन्पुत्रंस्त्रिभुवदेकं उष्मन्तस्थौ नेमवीलाप-
चरित । मुस्रवन्ते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विंशसिद्धं पाप्मन्वि-
शमन्विनाम् ॥ १० ॥

य ईं प्रचारु न सो अस्व यंय य ईं ददतां हिङ्गिष्ठ त-
स्मात् । स मातुर्यानां परिधीतो अन्त्यैर्हृद्रुपा निरंतिमा-
विपेता ॥ ३२ ॥

धौमं पिता जनिता नाभिरपु यंयुमं माता प्रंथिरी मुक्षीयम् ।
उष्णानयंश्चन्द्रोर्ध्वोर्निर्नृतरत्रा पिता दृष्टितुर्गर्भमापात् ॥ ३३ ॥

ऋ. १. १६४

तीन माता, व तीन बाप यांचे ओझे पाठीवर राहून हा एकटा ताळच्या ताळ उभा राहू शकतो या ओझ्याचा खाल्या कधीच कंटाळ येत नाही अतिरिक्तात ते सर्वज्ञ असून मुद्दा सर्वव्यापी नसणाऱ्या अशा वाग्देवतेची याद-
विवाद करितात १०

ज्याला त्यानें उत्पन्न केले त्याची त्याला माहिती नाही ज्यानें त्याला पाहिलें त्यालाच तो दिसत नाही तो वाईच्या गर्मात राहिलेला आहे खाला अनेक अपत्ये आहेत तरीपण निरंकुशियाला मोहवश करिते ३२.

अतिरिक्त हा भासा बाप. त्याच्या पोटी मी जन्म घेतला माझे उत्पत्तिस्थान तें, ही मोठी पृथ्वी माझी आई होय उताण्या घरलेल्या दोन सोमपात्राच्या मध्ये गर्भाशय आहे त्यात बाप आपल्या दुहितेच्या ठिकाणी गर्भाधान करितो ३३

उलट खालील ठिकाणी सूर्य उद्दिष्ट आहे हें स्पष्ट आहे अर्पश्यं गोपामनिपद्यमानुमा स पुरां व पृथिविश्वरन्तम् ।
स सुभीची । स विपृचीर्वसान् आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ३१
ऋ. १. १६४.

मी एक धनगर पाहिला तो कधीहि खाली पडत नसे आपल्या मार्गानें तो खालीं वर वाटेक तसा जात असे एके ठिकाणीं जमाव करून चालणाऱ्या व मध्ये मध्ये विपुल होणाऱ्या मेघाच्या आज तो रूपतो तो सर्व भुवनाना प्रदक्षिणा घालतो. ३१

तसेच खालील कूटप्रश्नहि तितकाच सुस्पष्ट आहे.
द्रादृत प्रथयश्चक्रमेकः त्रीणि नम्यानि क उ तश्चिकेत ।
तस्मिन्साक त्रिगुता न शुद्धवोपिता. प्रष्टिं चलाचलास ४८
ऋ. १. १६४.

यारा परिमंडळें, एक चाक, तीन नामी असें काय ! त्यामध्ये जवळ जवळ तीनशें साठ खुट्या आहेत ४८.

या ठिकाणीं यारा म्हिने तीन ऋतू व तीनशें साठ दिवस यांनीं विभित्त असें यथेष्ट चक्र उद्दिष्ट आहे हें स्पष्ट आहे.

अशा तऱ्हेचे कूटप्रश्न* व कूटाचे खेळ हे प्राचीन हिंदू लोकांची अतिशय प्रिय अशीं करमणुकीचीं साधनें होत बाईं काहीं यज्ञाच्या प्रसंगीं तर हे कूटप्रश्न म्हणजे याज्ञिकीचा

* कवचहितेतील बाईं कूट ऋचाचे सारक मराठी अर्थ पुढे दिले आहेत.

ह्या मनोहर पादव्या केशाच्या होलाचा मधला भाग अगारी, निघण माऊ पाठीवर तूष वाहणारा आहे. मी सात पुत्र असलेला राजा पाहिला. (१)

ज्या ह्या सप्तवाची रथावर सातजण बसतात त्या रथावर सातजण वाहून नेतात. सात बर्हिणी खूप खुश करितात. जेव्हा गाईची सात ससृचे आहेत. (२)

एक भागच होऊन बसला होता. असल्या तऱ्हेच्या गोष्टी अथर्ववेद व यजुर्वेद यांतहि आढळतात.

(मार्गिल पात्रावरून पुढे चालू)

ज्या कोणाला ठाऊक असेल त्याने सांगायें. या सुंदर पक्षांचे रूप गुप्त आहे. याच्या गार्द शिरापासून दूध देतात. तेज पुत्र रूप धारण करणाऱ्या पात्रानें दूध पितात. (७)

दक्षिणेच्या घुरेला माता जोडिली गेली. गार्दच्या पोटी गर्भ राहिला. वत्स ओरडू लागला आणि तो विश्वरूप गार्दकडे तीन योजनापर्यंत पाहू लागला. (९)

त्या माझ्या स्त्रिया असताहि त्यास माझे पुरुष म्हणतात. जोळत पाहू शकतो. आपढ्या पाहू शकत नाही. जो पुत्र पुढिमान् आहे तोच हें जाणील. जो जाणील तो पिलाचा पिता होईल. (१६)

एका पात्रानें वत्साला राली धरणारी आणि (त्याला) दुसऱ्या पात्रानें वर धारण करणारी गाय उगवली आहे. ती कुठें गेली ? कोणत्या अर्थाला गेली ? कोठें विते ? कळपात नाही. (१७)

हाली असलेला या लोकाचा पिता दुसऱ्यामुळे आणि दुसरा वरील असलेला खालच्यामुळे जो जाणतो असा वाता व असे सांगणारा कोण ? दिव्य मन कोढून झालें ? (१८)

ज्या वृक्षावर गोड खाणारे पक्षी राहतात आणि ज्या जगात प्रसवतात त्याचेच फल फार गोड असे म्हणतात. जो बापाला जाणत नाही त्याला तें फल मिळत नाही. (२२)

हा तो वत्स ओरडत आहे, ज्यानें वेष्टिलेली गाय गोठ्यांत घनी राहून हवरते. ती बानानें सर्वांना मागे टाकते. नीज होऊन रूप प्रकट करिते. (२९)

घू माझा बाप, उत्पत्ति करणारा, आधिकारण आहे. येथें माझी ही मोठी धृष्टी आई व माऊ आहे. (३३)

उदकें निर्माण करणारी गाय हवरजा फोडिते, ती एक पायाची, दोन पायाची, चार पायाची, आठ पायाची, नऊ पायाची, हजार अक्षरांची होणारी अत्यंत उच्च स्वर्गी (हवरते). (४१)

त्या गार्दपासून समुद्र वाहतात. त्यामुळे चारहि दिशा आणि षडदिशा उगजतात. दीपास्त जे कधीहि क्षीण न होणारे पाहणारे त्यामुळे सर्व विश्वाचा निर्वाह चालतो. (४२)

तिथे केंसाळ क्रतुप्रमाणें अवलोकन करितात. त्यातून एक प्रतिवर्धी वपन करितो. दुसरा प्रकाशनवृष्ट्यादिकानीं विश्वाला पहातो. तिसऱ्याची गति दिसते, रूप दिसत नाही. (४४)

उदक पापरणारे आणि उत्तम पक्ष असलेले घोडे अंधारमय मार्गानें उडून स्वर्गाला जातात. ते सत्याच्या सगनापासून परत येतात. आत्मानरोवर धृष्टी घटानें भरून टाकतात (४७)

१-१६४

हे जे सतरादि आहेत तेथें माही नाभि बांधिली आहे. त्रित आस्य ते जाणतो. तो (संकट निवारणकरिता) आसृण्णा-वरीत रश्मीनां स्तवितो हे पात्राधिविनीन, माझे स्तोत्र ऐका. (१-१०५, ९)

मंडळांचें मूल. —आतापर्यंत ऋग्वेदसंहितेचें जें स्वरूप वर रेखाटलें आहे त्याचे सिंहावलोकन केलें असता आपली

सबळा लाडगा मार्गानें जाणाऱ्या मला एवढा पाहता झाला. मला पाहून नरगव्या दुसृत असलेल्या सुतारामार्गानें तो उठतो, तर पात्राधिविनीन माझे स्तोत्र ऐका (१-१०५, १८)

काय ? सर्वांत वडील तो आला आहे ! की सर्वांत लहान तो आला आहे ? अथवा दूत करित आहे ? आम्ही जे म्हणू तें काय ? आम्ही चमत्काला निन्दित नाही, कारण तो मोठ्या-पासून झाला आहे. हे वषो अग्ने, आम्ही त्या काष्ठपात्राचीच प्राप्ति वांछिली आहे (१-१६१, २)

यमानें दिला. त्रितानें घाला जोडला. इन्द्र यावर प्रथम बसला. गंधर्वांनीं याची दोरी धरिली. हे वसुंतो, तुम्हीं घोडा आदित्यापासून मिळविला. (१-१६१, २)

दोघी न संचार करणाऱ्या आणि पादरहित संचार करणारे व पादयुक्त पुष्कळ गर्भ धारण करितात. पिलाच्या माडीवर असलेल्या मुलाप्रमाणें, घावाधिविनीन, आमचे रक्षण करा. (१-१८५, २)

धनाधीनीं काही विशेष धनाला मिळविणारा धानी स्वामी सद्गुण ताभ्यात देवता येण्याऱ्यावर चढनो मीलवृष्ट आणि अनेक शरीर धारण करणारा लाजकडून गमन होण्यासाठी पोषण करवितो. (३-७, ३)

हे सिध्दो, मेधाधीची तीन गुणे तीन त्यानें आहेत; आणि तीन मातांचा पुत्र यनामध्ये देदीप्यमान असतो. उदकसवधी व प्राप्त करणारास योग्य अशा तीन स्त्रिया यज्ञात दिवसातून तीन वेळा येतात (३-५६, ५)

ज्या 'महिनी' वीराकारणे शक्ति इच्छितात, आणि नत्र होणाऱ्या वीरापासून गर्भाला प्राप्त करितात, व मोठ्या रूपाला धारण करणाऱ्या, कामुक, येतु पुत्राकडे जातात (३-५७, २)

हे कर्मज्ञो, अधिनींचा स्तुत्य रथ, अश्वरहित आणि लगाम-रहित उत्पन्न झाला. आणि तीन चावी (तो रथ) अन्तरिक्षात अग्रण करितो. तुम्ही धूवा आणि ध्रुवीचा उत्कर्ष करिता हें तुमच्या देवतांचें मोठे रूपपक आहे. (४-३६, १)

क्रतांची वृद्ध, धारक व बहुत आत्मादाक रूपे आहेत कलाकडून पुष्कळ अन्न इच्छितात. क्रतानें गार्द क्रतात शिरतात (४-२३, ९)

आधान केलेल्या उदकांत अन्तर्हित असलेल्या मला देवाची ज्ञातें रक्षिणारा म्हणाला. हे अग्ने, विद्वान् इन्द्र भक्त असणाऱ्या तुला जाणो. त्यानें उपदेशिलेला मी गेलों. (१०-३२, ६)

सिंचन केलीं जाणारी उदकें मीप सिंचन करतों. त्याच-प्रमाणे उदकाच्या ठिकाणीं अथवा आदित्याच्या ठिकाणीं घुलेक धारण करतों. उदकाच्या योगानें यज्ञवान् असा अद्वितीय पुत्र मी झालों. आकाशज्यात अशी भूमि (मजकरीता) तीन प्रकारांनीं विस्तारली बेली. (६-४२, ४.)

अरी खात्री होते की, या संहिताभागात भारतीयच्या काव्यचा अलत जुना भाग म्हणजे अलत जुन भारतीय काव्य कोठे कोठे आढळते, व सध्याची श्रुतिविरुद्धता पूर्वी बरीच मोठी असून धार्मिक व इतर गोष्टीसंबंधाचे बाह्य पूर्वी बरेच असले पाहिजे व आपल्या दुर्दैवाने नष्ट झाले असले पाहिजे असेंहि दिसते. या सूक्तांपैकी बरीच सूक्तयज्ञविषयक मंत्रांची आहेत त्याचा उपयोग यज्ञासाठी केला होता किंवा होऊ शकतो यावरून आपणाला असे म्हणता येईल की, या सूक्तांच्यामुळेच मंडळं बांधण्याची प्रवृत्ति झाली व याच्या मुळेच मंडळं बांधली गेली परंतु या मंडळं बांधणाऱ्या ऋषींना हा सूक्तसंग्रह यादिकीच्या व शास्त्राच्या अशा दोन्ही दृष्टींनी बनवावयाचा असल्यामुळे, छंद, भाषा इत्यादिकांमुळे जी काही इतर फर्मा दर्जांची गाणी त्या वेळेस रूढ होऊन बसली होती त्याचाहि समावेश या संग्रहात करण्यास ऋषींनी मागेपुढे पाहिले नाही अशा गणांच्या उत्तरांखात्याचा समावेश पाठ करण्याकरिता म्हणून बांधलेल्या मंडळ्यात केल्यानिच होणारे होतें ही गोष्ट उपड आहे या गणांतील पुष्कळांशी गोष्टी संहिताकारांनाच श्रम्य अतएव त्यांचा चाटत असल्या पाहिजेत असल्या काही गोष्टी आपणाला दुसऱ्या एका संहितेत म्हणजे अथर्ववेदात प्रथित केलेल्या आढळतात असे

प्रबुधसंहिता या प्रमाणे स्पष्ट बघून येथवर दिलेले शीतल विषयांची संगतवार भाषणी करावयाची ती येथे खर्तापणे न करता पुढे एवढी वैदिक वाङ्मयांतील विषयांची व्यवस्था सांगतांना करणेच इष्ट असल्याने तस करण्याचे योजिले आहे

(मागील पानावरून पुढे चालू)

सुवर्ण सारण्याचा भाषाभाषा अग्नीप्रत कमाच्या मागून जगाती आमची बुद्धि वाजून पोहोचो. त्या निद्राहू अग्नीने वृषीवीर्य शुद्ध असे मंडल आपल्या पाठीवर धारण केले आहे. (४.५, ७)

माता आणि पिता अशा पाबाहूविधीच्या मध्ये अतारा दीप्तिमान अग्नि पुरीत गुप्त असे दूध हाडाने पिता दाराने देदीप्य मारू व नियम अशा अग्नीची निद्रा मातेच्या जवळ असलेले दूध पिण्याची इच्छा करू लागली. (४.५, १०)

हेन हे महान अग्नि मागील मंद्य, ज्याचे कायदुषा गाय गेवा करती माती. अंतरीक्षामध्ये दीप्तिमान अग्नि जे शुभ व रीतिगती मंद्य ते मी जाणते. (४.५, १०)

जे मला पलात अग्नी बापा करू शुश्रूषा जाती. (मी) बलाने ताराग लावू वेणू (त्या) सध्यासक शरीर माझ्या व शुश्रूषा गाय वेणू. (४.२०, २)

प्रकरण ३ रे.

वेदप्रवेश-अथर्ववेद.

सामान्य स्वरूप.—अथर्ववेदात अविचारमंत्र आहेत हा अथर्वन् लोकांच्या वेद आहे प्राचीन काली, अग्निउपासक पुरोहितास अथर्वन् असे म्हणत व हे नाव बहुतेक सरसकट सर्व उपाध्यायाना फार पुरातन काली त्याच लोकांचे असावेत, कारण हा 'अथर्वन्' शब्द पश्चि- भारतीय काळाचा आहे अवेस्तामधील अथर्वन् लोक व हिंदू अथर्वन् लोक ह्यांच्यात बरेच साम्य आहे अग्निपूजक नावाने प्रसिद्ध असलेल्या प्राचीन इराणी लोकांइतकेच प्राचीन भारतीयच्या दैनिक कृत्यात अग्निपूजेचे माहात्म्य असे हे प्राचीन अग्निपूजक, अमेरिकेतील इंडियनाच्या वैद्याप्रमाणे, किंवा उत्तर आशियातील 'शामन' लोका- प्रमाणे, जादूटोणा जाणणारेहि होते हे पुरातन अग्निपूजेचे उपासक जाणणाराण विवेचेहि उपासक असत; म्हणजे एकाच व्यक्तीच्या दिग्गामी आचार्यत्व व अविचारकत्व ही दोन्ही असत, मिडिया देशातील अथर्वन् लोकास "मगी" (जादू, टोणा जाणणारा अग्निपूजक) असे म्हणत, ह्यावरून आचार्यत्व व अविचार यांचे पुरोहितवर्गात सहास्रवर्ष सिद्ध होवे. तसेच हेहि उपड होतें की, अथर्वन् हे नाव अथर्वन् लोकांच्या किंवा "आचार्य अविचारका"च्या मंत्रानाहि (अविचारानाहि) लावीत. भारतीय शास्त्रात या वेदाचे अतिशय जुने असे नाव म्हणजे अथर्वगिरिस्त इतिहासास ज्ञात अशा काळापूर्वी अग्निरत्न म्हणून एक अग्निउपासकांचा वर्ग होता व अथर्वन् शब्दा- प्रमाणेच ह्या शास्त्राला "जाणणाराणादि मंत्र" ह्या अर्थ आला तथापि अथर्वन् व अग्निरत्न हे दोन निराळे सनवर्ग आहेत

अग्नी एक कल्पना होते की, प्रादणजातीचा उद्भव होण्या पूर्वी ज्या लोकांचे भारतीयाने पुरोहितत्व होतें त्यास अथर्वन् हेंच नाव असे आणि असेहि पात्र्य आहे की, ज्याप्रमाणे पश्चिमे आचार्य परजातीय होते त्याप्रमाणे हिंदूचे आचार्यहि काहीही परजातीय असावेत निदान परजातीय लोक याच्या वर्गात बरेचसे घुसले असावेत या प्रमाणे निवेचन समी सारणें "प्रादणजातीचा उद्भव" या प्रकरणात करावयाचे आहे

अथर्वन् मंत्र सुप्रकारक व पवित्र आहेत, तर त्याच्या उलट अग्निरत्न हे मन अधोर पीडाकर आहेत ह्याला उदाहरण म्हणजे, अथर्वन् मंत्रामध्ये रोगनिवारक मिथी आहेत, तर अग्निरत्न मंत्रामध्ये वायले वेटे, साजू, दुष्ट मायावी लोक व इतर मंत्रांचा प्रकारची मंडळी ह्यांना क्षाप देण्याचे मिथी सांगितले आहेत अथर्ववेदात सुगन्ध अथर्वन् व अग्निरत्न हे दोन प्रकारचे अग्रविधी आहेत व म्हणून ह्या वेदाने जुन नांव अथर्वगिरिस्त असे आहे अथर्ववेद ह नांव नंतरचे आणि अथर्वगिरिस्तपद या नावाचे सक्षिप्त रूप आहे.

अथर्ववेदसंहितेच्या एका प्रतीत एकंदर सातशे एकवीस सूक्ते व अजमास सहा हजार ऋचा आहेत. ह्या वेदाची वीस कांडे आहेत व शापेची विसावे तर चर्येची अलीकडे जोडले आहे व एकोणिसावे कांड मुळा पूर्वी ह्या संहितेत नव्हते. विसाव्या कांडातील बहुतेक सवे सूक्ते ऋग्वेदसंहितेतूनच अधरशः घेतली आहेत. ह्याखेरीज अथर्ववेद संहितेचा अजमास ३ भाग ऋग्वेदावरूनच घेतला आहे. ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्या दोघात सांपडणाऱ्या ऋचांतील निष्पाहून अधिक ऋचा ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडळात दिसून येतात व पाकी राहिलेल्या बहुतेक ऋचा त्याच्या पहिल्या व आठव्या मंडळात सांपडतात.

अथर्ववेदाच्या मूळ अठरा कांडांतील सूक्तांची रचना पद्धतशीर व फार काळजीपूर्वक केलेली दिसून येते. पहिल्या सात कांडांत पुष्कळ लहान लहान सूक्ते आहेत; पहिल्या कांडांतील सूक्ते सामान्यतः चार चार ऋचांची, दुसऱ्यांतील पांच ऋचांची, तिसऱ्यांतील राहांची, चवथ्यांतील सातवीं असा क्रम दिसतो. पांचव्या कांडांतील सूक्तांच्या ऋचा कमीत कमी आठ व जास्तीत जास्ती अठरा आहेत. सहाव्या कांडांत बहुतेक तीन ऋचांची अशी एकंदर एकत्री वेगळीस सूक्ते आहेत व सातव्या कांडांत एक किंवा दोन ऋचांची अशी एकत्री अठरा सूक्ते आहेत. आठ ते चवदा कांडे आणि सतरावे व अठरावे कांड ह्यांतून लोखंडां सूक्ते आहेत. ह्या वरील कांडामालिकेतील सर्वांत लहान सूक्ते (एकवीस ऋचांचे) म्हणजे आठव्या कांडांतील पहिले व सर्वांत लांब सूक्ते (एकूणनव्वद ऋचांचे) म्हणजे अठराव्या कांडांतील शेवटचे (चवथे). पंधरावे कांड पूर्ण व सोळाव्या कांडांतील बराचसा भाग एवढाच मध्ये गद्यात्मक आहे. ह्यांतील भाषा व भाषणी प्राक्प्रमाणप्रमाण आहे. ह्या वरील सवे गोष्टी पाहिल्या म्हणजे संहिताकाराची वाढ रचनेवर व ऋचांच्या संख्येवर विशेष दृष्टि होतील दिसते. पण अंतर्दृष्टीत मुळां ह्याने हेळसांड केलेली नाही. दोन, तीन, चार किंवा अधिक एकाच विषयावरील सूक्ते बहुतेक एका ठिकाणी घातलेली आढळून येतात. कधी कधी कांडांतील पहिल्या सूक्तास ते स्थान देण्याचे कारण त्यांतील विषय असावा असे दिसते. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या, चवथ्या, पांचव्या आणि सातव्या कांडाच्या मुरवातील प्रामुखाविषयक सूक्ते घातलेली आहेत, तीं निःसंशय सहेतुक घातली आहेत. तेरा ते अठरा शापेची प्रत्येक कांडांत बहुतेक एक एक खतं विषय आहे. चवदाव्या कांडांत मुसली विवाहधर्मे आहेत, तर अठराव्या कांडांत फक्त असविधीयवृद्धाच्या ऋचा आहेत. ह्यावरून वरील विधानाची सत्यता पटेल. अथर्ववेदांतील सूक्तांची आषा व वृते ही प्रधानतः ऋग्वेदसंहितेप्रमाणेच आहेत. तथापि अथर्ववेदांत काही सूक्ते निःसंशय ऋग्वेदकाव्याच्या नंतरची आहेत. ससंच यांतील भाषेत लोकभाषेतील शब्द व प्रयोग

ऋग्वेदापेक्षा अधिक आढळतात व ह्याखेरीज या वेदांत ऋग्वेदाप्रमाणे वृत्ताकडे वारकाडेन लक्ष पुरविणांत आलेले दिसत नाही. पंधरावे कांड सर्व व सोळाव्याचा बहुतेक भाग गद्यात्मक आहे, हे वर सांगितलेच आहे. याशिवाय इतर कांडांतहि मधून मधून गद्यभाग आलेला आहे. पुष्कळ ठिकाणी तर अमुक एक भाग रचना नीट न साधलेले पद्य आहे किंवा उत्तम गद्य आहे, याचा निर्णय करणे कठिण होते. कधी कधी असेहि दिसून येते की, मुळांतील वृत्त निर्दोष असून त्याचा प्रयोग किंवा विशेष यामुळे भंग झालेला आहे.

काही काही ठिकाणी भाषा व वृत्त यांवरून ते भाग अलीकडेचे आहेत हे थोडेफार ओळखता येते. तथापि भाषा व वृत्त यांवरून सूक्तांच्या कालावृत्त निश्चित सिद्धता वांधता येत नाही, व यामुळे अर्थांतच संहितेचाहि कालनिर्णय करता येत नाही. ऋग्वेदसूक्ते व अथर्ववेदमंत्र ह्यांत जो फरक अथर्ववेदांतील भाषावैचित्र्य व वृत्तसातंत्र्य ह्यामुळे पडलेला आहे, तो फरक या दोहांतील कालभेदासुळे आहे किंवा याज्ञिक व सामान्य लोकांच्या प्रवृत्तीत साहजिक पडणारे अंतर ह्याच्या युगाशी आहे, हा मोठा वादाचा प्रश्न आहे.

अथर्ववेदसंहिताकाल.—भातां काही पुरावे मात्र असे सांपडतात की, लांबवून अथर्ववेदसंहिता ही ऋग्वेदसंहितेच्या मग्न्याहूनची आहे हे निर्विवादपणे सिद्ध होतें. असा पहिला पुरावा म्हणजे ऋग्वेद व अथर्ववेदांतील भौगोलिक ज्ञान व संस्कृति. यांच्याकडे लक्ष दिले असता अथर्ववेदसंहितेचा काळ ऋग्वेदकाळच्या नंतरचा आहे असे दिसून येतें. ह्या वेळीं आर्य लोकांनी आग्नेयीकडे पुढे सरतक सरतक गंगा नदीकांठचा प्रदेश व्यापिला होता. बंगाल्यांत दलदलीच्या भरण्यातून राहणारा वाय ऋग्वेदांत दृष्टी पडत नाही, पण अथर्ववेदांत त्याचे वर्णन आढळते. तो हिंद पर्वतस्थे सर्वात बलवान व नीतिप्रद आहे व राज्याभिषेकाच्या वेळीं अतुल राजबलदर्शक चिन्ह म्हणून राजाच्या पायांखाली व्याघ्रचर्म हांतरतात व राजा खावर पदन्यास करितो. अथर्ववेदकालीं ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण होते इतकेंच नव्हे, तर ब्राह्मणांना उच्च स्थानी वसविले आहे व ह्यांत भूदेव असे म्हंटले आहे. अथर्ववेदाच्या अमिचारऋचांतील विषयांकडे पाहिले असता त्या फार प्राचीन असून सामान्य जनांत प्रचलित होला असे स्पष्ट दिसते. परंतु अथर्ववेदसंहितेतच ह्यांना ब्राह्मणी स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. इतर वेदांतील लोकांना ज्याप्रमाणे आपले अमिचारमंत्र, मोहिनीमंत्र, वगैरेचा उच्चारक कोण हे माहीत नसतें, परंतु हे मंत्र सामान्यतः सर्व लोकांच्या प्रचारांत असतात, त्याप्रमाणेच अथर्ववेदांतीलहि होते, परंतु या वेदाच्या संहिताकालांतच ते अनेकते सामान्य जनांच्या कक्षेमाहेर गेले होते. हा संशय ब्राह्मणांनी केला असून पुष्कळशी सूक्तेहि

रचिरी आहेत, असे वाचकास पदोपदी दिसून येतें विशेषणें व उपमा देण्याच्या कामीं तर चारवार अथर्ववेदसूक्ताच्या संप्रदाकाराची व योज्या बहुत प्रमाणानें लेखकाची ही ब्राह्मणी दृष्टि चांगलीच दिसून येते. उदाहरणार्थ, क्षेत्रकर्मविषयक जो मंत्र आहे त्यात सत्काराने शुद्ध न केलेल्या अन्नाला ज्या-प्रमाणें ब्राह्मण शिवत नाही, त्याप्रमाणें क्षेत्रकर्मानीं क्षेत्रातील धान्यास ससं करू नये असे म्हटलें आहे. ब्राह्मणांना जेवूं घालणें, यज्ञात त्यांना दक्षणा देणें यांकरिता ब्राह्मणांच्या हिताच्या गोष्टी असलेल्या असा जो एव सूक्ताचा भाग अथर्ववेदात आहे, तो ब्राह्मणांनीच रचिला असला पाहिजे यात शंका नाही आता, जसें जुन्या अभिचारमंत्रांना ब्राह्मणी स्वरूप प्राप्त होणें हे नंतरच्या काळाचें दर्शक आहे, तसें अथर्ववेदात वैदिक देवतांच्या कृतीचें जें वर्णन आहे त्यावरूनहि ही चहिला ऋग्वेदसंहितेनंतर तयार झाली हें स्पष्ट होतें. अभि, ईंद्र यांकरिता ऋग्वेदातील देवता ह्या वेदातहि दिसून येतात, पण याचें वैशिष्ट्य नष्ट झालें असून त्या सर्व वेधे जवळ जवळ सारत्याच दिसतात निसर्गातील शक्ती या नाल्याने मूळ जें त्यांना महत्त्व होतें, तें पुष्कळ अशीं नष्ट होऊन ह्या वेदातील मंत्र राक्षसाचें निरसन व नाश ह्याकरिताच असल्याकारणानें, या कामाकरिता मान देवताना आवाहन करण्यात येतें म्हणजे अथर्ववेदात देवता या निव्वळ राक्षससहाराक घेतल्या आहेत. सारतेशेवटीं, अथर्ववेदातील देवविषयक व जगदुत्पत्तिविषयक कल्पनावरूनहि त्यातील मंत्र ऋग्वेदानंतरचे आहेत हें सिद्ध होतें. ह्या वेदात तत्त्वज्ञानपरिभाषेचा चांगलाच विकास झालेला आहे, व ईश्वर सर्वव्यापी आहे या कल्पनेचें जें परिणत स्वरूप उपनिषदात्म्ये आढळतें तेंच जवळ जवळ येथेंहि आढळतें.

तत्त्वज्ञानविषयक सूक्तें मुळां अभिचारमंत्र म्हणून उपयोगात आणलेली आहेत उदाहरणार्थ, तत्त्वविषयीतील “असत्” ची मूळ कल्पना, राक्षस, शत्रु आणि अभिचारी ह्यांचा नाश करण्याच्या कामीं योजिलेली दिसून येते यावरून या वेदात जे अभिचार, मंत्र, तंत्र इत्यादि अंतर्भूत झालेले आहेत, ते जुन्या काळी सामान्य जनांत प्रचलित असलेल्या साध्या जादूटोण्याची नंतरच्या कल्पना जोडून तयार केलेली कृत्रिम आश्रित होत हें स्पष्ट होतें

अथर्ववेदाचें स्थान.—पुष्कळ दिवसपर्यंत भारतीय लोक अथर्ववेदाला पूज्य व पवित्र मानित नव्हते, व अजून मुद्दां ह्याविषयी अनेक वेळां चर्चा पडतो, म्हणून ह्या वेद मागाहूनचा आहे, असें कांहीं निश्चित म्हणता येणार नाही. ह्या बरील गोष्टीला कारण म्हणजे अथर्ववेदातील विषयक आहे ह्या वेदांग हेतु (धार्मिकविधानाभिचार यम) अनिष्टाग्नि, दृष्ट्युति व शत्रुपीडा हे आहेत. अभिचार व भूतापसारण यांवरवीं मंत्रांप्रमाणे अपवित्र मंत्रवर्गात येत असल्याने ब्राह्मणांनी

आपल्या ब्राह्मणधर्मापासून त्यांना दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला एकंदरीत पाहू जाता, परमार्थसाधन व जादूविद्या ह्यात तत्त्वतः सुर्वीच फरक नाही दोन्ही अतींद्रिय सृष्टीवर ताबा चालवूं पाहतात शिवाय आचार्य व जादूगार मूळात एकच आहेत परंतु प्रत्येक देशातील लोकांच्या इतिहासात असा एक काळ येतो की, त्या वेळेस परमार्थसंप्रदाय व मंत्रविद्या एकमेकांपासून निभक्त होऊं पाहतात त्यात सर्वस्वी यश येत नाही ही गोष्ट निराळी देवाशीं सत्य ठेवणारा पुरोहित, पिशाचाशीं संबंध ठेवणाऱ्या जादूगाराचा अनादर करितो आणि त्याला आपल्यापेक्षा कमी प्रतीचा ऐसतो हिंदुस्थानात मुळां हे दोघातील अंतर वाढत गेलें आहे अथर्ववेदातील अभिचारापासून व मंत्रविद्येपासून अलिप्त राहण्याविषयी यौद्ध व जैन निष्ठाना सक्त ताकीद असते इतकेंच नव्हे, तर ब्राह्मणी धर्मशास्त्रातून मुळां चेचक हे पाप मानिलें आहे, व चेचक करणाराला दगलवान व पाखंडी ह्यांच्या पत्नीला बसवून त्यांना शिक्षा करण्याची या शास्त्रानें राजाला आज्ञा केली आहे उलटपक्षी, ब्राह्मणांच्या धर्मशास्त्रातून काहीं ठिकाणीं, शत्रूविरुद्ध अथर्ववेदातील अभिचार मंत्राचा उपयोग करण्याविषयी स्पष्ट परवानगी दिली आहे, आणि मोठमोठ्या यज्ञांचें वर्णन असलेल्या सूत्रप्रथातून पुष्कळसे भूतापसारणमंत्र आणि शत्रूंचा (योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विभ्यः) नाशनाश करण्यास समर्थ अशा मंत्रविधींचीं वर्णने आढळतात. तरीपण ह्या अभिचारवेदाविषयीं त्रैविध्य पुरोहित-वर्गामध्ये एक प्रकारचा तिडकारा उत्पन्न झाला, ह्या वर्ग अथर्ववेदाला सत्य व प्राचीनत्व या दृष्टींनीं कमी प्रतीचा ऐसतो असे म्हणून पवित्र धर्मप्रथात त्याचा समावेश करण्याचें पुष्कळ वेळां टाळलेले आढळतें. मूळापासूनच पवित्र धार्मिक यावयात ह्याचें स्थान अनिश्चित असून त्यासंबंधाच्या करपना काहींशा चमत्कारिक दिसतात. जेथें जेथें म्हणून जुन्या प्रथातून पवित्र धार्मिक विद्या म्हणून उद्देख आला आहे, त्या त्या ठिकाणीं ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद ह्या “त्रयी विद्ये”चा पहिल्यानें नामनिर्देश केलेला आढळतो, या त्रयी विद्येनंतर अथर्ववेदाचा उल्लेख सापडला तर सापडतो, कधीं कधीं असेंहि होतें की, वेदांग व इतिहासपुराणें हीं मुळां धार्मिक ग्रंथात्मिकेंत दृष्टीस पडतात, पण अथर्ववेद मात्र वगळला जातो. शाक्यावनाच्या गृह्यसूत्रात्म्ये (१.२.४.८) एक संस्कार वर्णन केला आहे, तो नवीन ‘जन्म पावलेल्या मुलाच्या ठायीं वेदाधिष्ठेपण करण्याचा होय. हें अधिष्ठेपण भिक्षुयुक्त करण्यात येत व त्या वेळीं मंत्र म्हणावयाचा तो असा—“मी तुझ्या ठिकाणीं ऋग्वेदाधिष्ठेपण करतो, मी तुझ्या ठिकाणीं यजुर्वेदाधिष्ठेपण करतो, मी तुझ्या ठिकाणीं सामवेदाधिष्ठेपण करतो, मी तुझ्या ठिकाणीं यथापुराणाधिष्ठेपण करतो, मी तुझ्या ठिकाणीं सवें वेदाधिष्ठेपण करतो.” या ठिकाणीं तर अथर्ववेदाला मुद्दाम वगळलेले दिसतें. जुन्या

बौद्ध मंत्रांतून पुढां विद्वान् ब्राह्मणांविषयी उल्लेख करितांना ते तीन वेदांत पारंगत आहेत असे म्हटले आहे. आतां अथर्ववेदाचा परील सर्व ठिकाणी उल्लेख केलेला नाही म्हणून अथर्ववेदसंहिता या सयांच्या मागाहूनची आहे असे म्हणणे निराधार्य सुधींचे ठरेल; कारण कृण्ययजुर्वेदाच्या एका संहितेत, आणि कोट कोटे ब्राह्मणे, उपनिषदे वगैरे मंत्रांतून अथर्ववेदाचा इतर तीन वेदांपरोबर उल्लेख केलेला आढळतो.

अथर्ववेदसंहितेची उपलब्ध प्रत ऋग्वेदसंहितेच्या मागाहूनची आहे हे जरी खरे आहे, तथापि ह्यावरून असे कांहीं निघत नाही की, त्यांतील सर्वच सूक्ते ऋग्वेदसूक्तांनंतरची आहेत. फक्त एवढे सिद्ध होतें की, अथर्ववेदांतील सर्वांत मागाहूनचीं सूक्ते हीं ऋग्वेदांतील सर्वांत मागाहूनच्या सूक्तांनंतरची आहेत. ज्याप्रमाणें अथर्ववेदांतील परीचरीं सूक्ते पुष्कळना ऋग्वेदसूक्तांनंतरची आहेत, त्याप्रमाणें अथर्ववेदांतील अग्निचारुजा या ऋग्वेदांतील सूर्यसंघर्षी ऋचांवेदां जरी जाले जुन्या नसल्या तरी त्यांच्या इतक्याच जुन्या आहेत हेहि निमित्त आहे व अथर्ववेदांतील अनेक सूक्ते ऋग्वेदांतील जुन्यांत जुन्या सूक्तांइतकींच प्राचीन, त्याच अंशाला प्रागैतिहासिक कालातील, आहेत. 'अथर्ववेदकाल' म्हणून ठराविक मर्यादित काल असा नाही. ऋग्वेदसंहितेप्रमाणें अथर्ववेदांतील कांहीं कांहीं सूक्तांच्या रचनाकालामध्यें कित्येक शतकांचे अंतर आहे. आणि म्हणून अथर्ववेदाच्या शेकड्यां शेंकड्यां सूक्तेच काय तीं ऋग्वेदसूक्तांच्या धर्तीवर रचली आहेत, असे म्हणतां येईल. "हिंदुत्वानांतील अतिशय जुने अग्निचार गद्यात्मक होवे आणि प्रथमच ऋचा व सूक्ते हीं सर्व ऋग्वेदांतील यज्ञविषयक सूक्तांच्या धर्तीवर रचली आहेत" हे ओरव्हेनमार्गचें मत टी. विंटरनिडेल्या सुधीचें माटतें. ऋग्वेदांतील विषय व कल्पना हीं अथर्ववेदाहून अगदीं निराळी आहेत. ऋग्वेदांतील सृष्टि निराळी व अथर्ववेदांतील निराळी. एकांत वंचमहात्मात्मक मोटमोठे देव आहेत, गायक त्यांचा जयजयकार व स्तुति करीत आहे, त्यांच्या प्रीत्यर्थ यज्ञ करीत आहेत; ते पार यज्ञाज्य, स्रष्टा-समयी धांवून येणारे, कांहींचे ज्वार मगचे, वृत्तांनीं आनंद ! प्रकाशदायी असे आहेत; तर इकडे दुसऱ्या घट्यांत, मनुष्य-तातीवर संभटें व पीडा आपणान्या दुष्ट शास्त्रां शक्ती, उपग्रह पिशाचे, त्यांच्यावर जप शाप सोडणारे किंवा त्यांची नेण्या प्रवेसा करून त्यांचें शमन व निराकरण करून पक्षागारे गंत्रिक इत्यादि आढळतात. या वेदांतील पुष्कळशीं सूक्ते व तत्संघर्षी संनविधी या गोष्टी अजून प्रचलित कल्पनांच्या आंगांत मोडतात वी त्या कल्पना पृथ्वीवरील अथर्वीं मित्र ईश्वरीच्या लोकांत आढळत असून त्यांच्यामध्यें विळखण ताडण असतें. उदाहरणार्थ, उत्तर अमेरिकेतील इंडियन, आर्क्टिकतील नीपो, मलायी व मोंगल, पुरातन ग्रीक व रोमन,

आणि यूरोपांतलांतील आजकालचे जर्मन व सर्व लोकांच्या ज्ञानमाराणविषयक कल्पना, व मंत्रत्रेण आणि त्यांमधील विचारांच्या विलक्षण उन्मा ह्या सर्व गोष्टी पुरातन हिंदू लोकांच्या अथर्ववेदांतल्याप्रमाणेंच दिसतात. तेव्हां, अथर्ववेदांतील पुष्कळदा ऋचांचे विषय व त्यांचे स्वरूप अमेरिकन इंडियन वेदलोका व तातेंरत्तमान ह्यांचे मंत्र, व अति प्राचीन जर्मन बाबावरीपांत आढळणारे मंत्रसंग मंत्र, यांच्याशीं बहुतेक जुळतें. उदाहरणार्थ, मंत्रसंग मंत्रसंगहात एक मंत्र असा आहे वी, वोडन (Woden) या मंत्रिकानें बाल्डर (Balder) याच्या शिंगराचा मुगळलेला पाय खाऊन मंत्रांनं वर केला. 'ह्याच्या हाड, रक्षाशीं रक्ष, अवयवाशीं अवयव अगदीं विकटवित्ताप्रमाणें (एकनीव होवो)' अगदीं ह्यासारक्याच मंत्र अथर्ववेदांत (४. १२), पाय मोडलेल्यावर आहे.

सं ते मुञ्जा मुञ्जा भंवतु ससुं ते परंशु परः ।

सं ते मांसस्य विस्संतु समस्यस्य रोहतु ॥ ३ ॥

मुञ्जा मुञ्जा सर्वंभुतां चर्मेश चर्म रोहतु ।

अर्षकुं ते अस्य रोहतु मांसं मांसिनं रोहतु ॥ ४ ॥

लोमु लोमुना सं कल्पया द्युचा सं कल्पया त्यचन् ।

अर्षकुं ते अस्य रोहतु च्छिन्नं सं घेंतोपथे ॥ ५ ॥

अथर्व. ४. १२.

दुसऱ्या शरिरांतील मर्मांशीं ह्या तुडलेल्या मुञ्जा, व अवयवांशीं तुडलेला अवयव मोडला जातो. शरिरांतील नाहींत झालेले मांस व मोडलेले हाड पुन्हा वाढो. ३.

सर्वांत मुञ्जा मिळून जावोत. काढलेले कातडे पुन्हा एक होवो. दुसऱ्या शरिरांतील नाहींत झालेले रक्त व मोडलेले हाड पुन्हां उत्पन्न होवो आणि मांसाची वाढ होवो. ४.

हे वनस्पते, नाहींचे झालेले केस. तुस्सामुळे पुन्हा येवोत, कातज्यादी कातडे मिळून जावो. रक्त व हाड वाढो; आणि याप्रमाणें झालेली जखम पूर्ण वरी होवो. ५.

अथर्ववेदसंहितेला जें विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे तें यातील गोष्टीसुद्धें होय. भूतपिशाचे, मुंजे, राक्षस धोरे पुष्कळ निरनिराळ्या योगींचेंघंपांत आणि यज्ञसंस्था तसेंच तत्त्वज्ञानसुद्ध विचार मांसातून पृथक्तांत वागत असलेल्या लोकांच्या निरनिराळ्या काय समजुती होत्या यावरूनच यथार्थ ज्ञान मिळण्यास हें अनुत्पन्न साधन आहे. हें ज्ञान मानववंशशास्त्र व देवविषयक कल्पनांचा इतिहास यांच्या अभ्यासकांस अत्यंत महत्त्वाचें आहे हें उघड आहे. मनुष्य-जातीचा बौद्धिक इतिहास जाणू इच्छिताऱ्या शास्त्रशास्त्र अथर्ववेदाचें ज्ञान किती आवश्यक आहे हें सांतील कांहीं निरनिराळ्या प्रकारच्या सूक्तांचा विचार केला असतां दिसून येईल.

मैपज्यसूक्त.—अथर्ववेदातील एक प्रसुत भाग म्हणजे रोग वर करण्याच्या प्रयोगातील मंत्र होत. यास मैपज्यसूक्त म्हणतात काहीं मंत्र, रोग हे राक्षसासारख्या व्यक्ती आहेत असे कल्पून त्यांना सबोधून म्हटले जातात, तर काहीं, अमुक राक्षसवर्ग अमुक रोग उत्पन्न करितो असे समजून त्यांना उद्देशून म्हटले जातात. इतर लोकांप्रमाणे हिंदू लोकांत सुद्धा अशी समजूत आहे की, हे राक्षस रोग्यांना बाहेरून छळतात व बोकादीं वसतात किंवा त्यांच्या अंगात उचार करतात. नाही मंत्रात रोगनिवारक औषधीचं आवाहन व स्तुति असते, काहींत रोगनिवारण करण्याची निशिष्ठ शक्ति असलेल्या पाषाणाची प्रार्थना असते तर काहींत लोकांच्या समजुतीप्रमाणे राक्षसाना पळवून लावण्यात अग्रणी जो अग्नि त्याची प्रार्थना असते. हे मंत्र व तत्संबंधी प्रयोग (तंत्र) हाच आयुर्वेदाचा मूळ आरंभ होय. या वैयकाचे वर्णन पुढे कौशिकसूत्रात आलेले आहे. ह्या मंत्रातून निरनिराळ्या रोगांची लक्षणे फार विषाद रीतीने दिली आहेत व म्हणून वैयकाच्या इतिहासाच्या कामी ह्याचा फार उपयोग आहे बरील विधान तापाच्या मंत्रास विशेष लागू पडते. ताप हा बारबार येणारा व तीव्र पीडा देणारा रोग असल्यामुळे वेदानामागून पुष्कळ काळानंतर झालेल्या प्रथातहि त्याला 'रोगाचा राजा' अशी सत्ता आहे. अथर्ववेदात तत्कमन नावाच्या उबराळा राक्षस असे कल्पून त्याला सबोधून पुष्कळ मंत्र लिहिले आहेत. ह्याला उदाहरण म्हणजे अथर्ववेदातील ५ व्या कांडातील २२ वे सूक्त होय. त्यातील काही मंत्रांचा खाली दिला आहेत.

अथ यो विश्वान् हरितान् कृणोत्युच्छ्रोचयन्निरिवा-
भिदुष्यन् । अथा हि त्वमन्नसो हि भूया अथान्वि-
ध्राद्विवापरं हि ॥ २ ॥

यः परुषः पारुषेयोविधुस्त ईवारणः । त्वमानं विश्व-
धावीर्याधूरास्तं परां सुष ॥ ३ ॥

तत्कमन् मूर्जवतो गच्छ बहिःकान् या धरस्तराम् ।
मृद्वामिच्छ प्रकुर्यैतं त्वमन् वीवि धूनुहि ॥ ७ ॥

यत् त्वं नृपितोषो रुः सह वासावंपयः । भीमास्तं
तत्कमन् हेतयस्ताभिः स्म परं वृद्धि नः ॥ १० ॥

तत्कमन् भ्रात्रां ब्रालसंन स्वस्ता कसिकया सह । पाप्मा
आतृष्येण सह गच्छामुमर्तुं जर्तम् ॥ १२ ॥ अथर्व. ५. २२.

आग्नीप्रमाणे रखरखीत तापांनी जाळून, तूं विश्वलोकांला पिंजले वरून सोडतोस; तेव्हा हे तत्कमन्* ! तूं दुर्बल व निसेज हो, धराला जा किंवा येथून नाहीस हो. २.

जो पक्ष जळजळीत व पक्षपापासून उत्पन्न झालेला (सातार्गिक ?) अरणवर्णाच्या धूम्रप्रमाणे* आहे अशा तत्कमन्नाला, आपल्या अर्गी विश्ववीर्य धारण करून रसातळांला पोचवा ३.

हे तत्कमन् ! मूर्जवन्ताकडे जा, किंवा त्यापलीकडे बहिःकाकडे जा. एखाद्या कामुक शूद्र युवतीला गाठ व तिला मनसोक्त हावीव. ७.

तूं एकदा थंड तर एकदा तप्त असतोस (य) वासा (शोरल्या)च्या योगाने आम्हाला हालवून सोडतोस, हे तत्कमन् ! हीं तुझीं उपकरणे फार भयंकर आहेत, त्यांनी आम्हाला इजा करण्याचें सोडून दे. १०

हे तत्कमन् ! तुझा भाऊ बलास, बहिण कासिका (वास) व पुतण्या पुरळ (पाप्मान्) यांसह त्या विदेशी लोकाकडे जा १२.

रोगाची इतर लोकाना पछाडव, इसच्या देशावर त्यांनी हल्ला करवा ही इच्छा अथर्ववेदात बारबार दर्शविली आहे.

श्लोकस्थाला रोग्यापासून ज्या मंत्राच्या प्रयोगाने वर हाकलून दिले जातें तो मंत्र असा —

यथा मनो मनस्वतैः परापतत्यानुमत् ।

एषा त्वं कासे प्र पत मन्सोनु प्रवाच्यभि ॥ १ ॥

यथा वाणः सुसंशितः परापतत्यानुमत् ।

एषा त्वं कासे प्र पत वृक्षिष्या अनु सुवर्तम् ॥ २ ॥

यथा सूर्यस्य रुमर्षः परापतत्यानुमत् ।

एषा त्वं कासे प्र पत समुद्रस्यानु विश्वरम् ॥ ३ ॥

अथर्व. ६. १०५.

ज्याप्रमाणे मन बुद्धिमत् अशा दूरस्थविषयाबरोबर (म्हणजे बंडलापर्यंत) वेगाने जातें, त्याप्रमाणे, हे कासे ! तूं मनो वेगाने जा १.

ज्याप्रमाणे सज्ज केलेला तीक्ष्ण वाण वेगाने (भूमी भेदून) जातो, त्याप्रमाणे हे कासे ! तूं (वाणाने भेद केलेला) भूमीला अनुलक्षून (पातालापर्यंत) जा, २.

ज्याप्रमाणे सूर्याचे किरण वेगाने जातात त्याप्रमाणे हे कासे ! तूं समुद्राच्या प्रवाहाबरोबर जा. ३.

काहीं मंत्र, त्याच्या उदात्त व सोदर्यपूर्ण भाषेमुळे, भावपूर्ण काव्याचे उत्कृष्ट मासले आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. आतां या काव्यांत फारसा रस सापडेल अशी अपेक्षा अर्थातच करता कामा नये, मात्र मधून मधून काहीं

सुंदर कल्पनाचित्रें दृष्टीस पडून चित्ताला आश्चर्य व आश्वासन
किंवा मौज यापैकीं वारीं तरी वाटेव, का नीं, या वैदिक
कवींनीं आपलीं उपमा देण्याची इच्छा रक्तादिन्या, जत
यापर्यंत नेऊन मिळविलेली दिसेल. एक सुंदर कल्पना
अथर्व. ११० यामध्ये आहे हा मंत्र रक्तावसंभक्त
असून खात शिराना रक्तावरधारी कुमारीका असं म्हटलें
आहे

अमृतां यन्ति योपितो हिरा लोहितवाससः ।

अन्नांतरं इव जामयुक्तिर्दन्तु हुतर्बर्षस ॥ १ ॥

तिष्ठवर्तु तिष्ठ पर उत त्वं तिष्ठ मधुमे ।

कुनिष्ठिका यः तिष्ठति तिष्ठतिद्वयविंदही ॥ २ ॥

तुतस्ते धमनीनां सुहृत्स्य हिराणां ।

अस्युरिर्मधुमा इमा सुकमन्ता अरस्त ॥ ३ ॥

परि यः सिकेतावती प्रमृष्टं हृत्किमीत् ।

तिष्ठतेत्यंता सु कम् ॥ ४ ॥

अथर्व. १. १०

या रक्तावसं नेसून जाणाऱ्या योपिता, रक्तादिन्या
(मान्या), भाऊ नसलेल्या यष्टिप्रमाणें हतबल होऊन,
जागच्या जागीं स्तब्ध उभ्या राहोत. १.

खालची (खालच्या भागातून वाहणारी) धमनी! तू
धाव, अगे वरची! तूहि धाव, (त्याचप्रमाणें) मधली! तूं
पण धाव सर्वांत लहान धमनी तर भावलीच व मीठीहि
भावं दे २.

शमर धमन्या व हजार शिरा यामधील नाऱ्यामुद्धा
भावल्या व भाकी राहिलेल्या या निरुत्तरभिरसावा धमन्या-
बरोबर खेळ लागल्या (त्याच्याप्रमाणे यांनाहि आपले काम
सोडवें) ३

सिकेतावती व धनुसारख्या विशिष्ट नाडीने तुमचा आरु-
मिळें आहे; तेव्हा तुम्ही थांचा व याला (रोमला))
मुच घा. ४.

नेहमीं ह्या कृचा काव्यरसभरित असतात असं नाही! तर
पुष्कळ वेळा अगदीं एकतांनी असतात, आणि पुष्कळ्या कृचा-
मध्ये हा एकचुरीपणा, म्हणजे प्रत्येक कृचेत त्याच त्याच द्रव्यांचं
आणि वाय्याचें पुनरुच्चारण, एवढंच वायू तें वाय्याचें रूप
असतें. या वाच्यतेत प्राथमिक स्थितीतील लोकांच्या कथिताची
या वरील प्रकारच्या अथर्ववेदातील कृचा अगदीं सगळी
आहेत. इतर सर्व लोकांच्या मंत्रांची या अथर्ववेदातील
मंत्रांचे दुसरेहि एक प्रकारचें साम्य आहे, ते म्हणजे याचा
अर्थ पुष्कळ वेळा बुद्धिपुरस्सर गूढ व दुर्गम ठेवलेला असतो
अशा एकचुरी आणि गूढार्थी कृचांचे एक उदाहरण अथर्व
६ २५ मध्ये आहे हा गडमादेव्या मंत्र आहे.

पश्यं व याः पश्चादाच्चं सुंयन्ति मन्यां अग्नि ।

इतस्ताः सर्वां नश्यन्तु ब्राह्मणं अपचितामिव ॥ १ ॥

सुत व याः संप्रतिश्चं सुपन्ति प्रियां अग्नि ।

इतस्ताः सर्वां नश्यन्तु ब्राह्मणं अपचितामिव ॥ २ ॥

नवं व या नवतिश्चं सुंयन्ति स्कन्धां अग्नि ।

इतस्ताः सर्वां नश्यन्तु ब्राह्मणं अपचितामिव ॥ ३ ॥

अथर्व. ६. २५

पान आणि पत्रात ज्या गळ्यांच्या वरच्या भागावर
(मन्या धमनीवर) जमल्या आहेत, त्या सर्वे कटकट
वरणाऱ्या अपचित किड्याप्रमाणें नाश पावोत १

ज्या सात आणि सत्तर (गंडमाळा) पैज्यानाडीवर एकत्र
जमल्या आहेत, त्या सर्वे कटकट लावणाऱ्या अपचित
किड्याप्रमाणें नाश पावोत. २.

ज्या नऊ आणि नव्वद, हर्षामांवाली जमल्या आहेत,
त्या सर्वे कटकट लावणाऱ्या किड्याप्रमाणें नाश पावोत. ३
घरेचते रोग जव्वाप्तून उत्पन्न होतात अशी कल्पना
वरीच प्राचीन आहे, व म्हणून अथर्ववेदात सर्वे जार्ताच्या
जव्वा अपसारण करण्यासाठी एव मनमाळिकाच तयार
केलेली आहे

अन्यान्मयं क्षीर्षप्यं मयो पाष्टं किमीन् । अवहृत्वं
व्यं प्युर किमीन् वचंता जन्मयासते ॥ ४ ॥

ये किम्यु पवंतेषु यदेवोपधीषु पुष्ट्युप्ये ॥ १ ॥
ये अस्माकं तुन्मिताविशिष्टः सर्वं तद्वन्मि जन्मिन् किमी-
णाम् ॥ ५ ॥

अथर्व. २. ३१.

आतल्यात, डोक्यात व पाण्यांत असणारे कृमी, आत
शिरणारे कृमी (अवस्त्व) व अनेक मार्गें फेहन आत
शिरणारे कृमी (व्यंवर) या सर्वांना मी मनाच्या योगाने
मारेन टाकतों ४.

जे कृमी पवंतात, वनात, वनसर्गात, पशूत व पाण्यात
असतात, जे आमच्या शरिरात शिरले आहेत, त्या सर्वे
कृमींचें कूळच नाहीसं झरतों ५

हे जंतू, अशुर आहेत, त्यांच्यात राजा प्रधान वगैरे
अधिकारी आहेत, त्यांच्यात सुद्धा विंगमेद—क्षीपुष्य
जात—आहे, त्यांचे रण विविध आहेत, ते निरनिराळीं
रुपे घारण करितात वगैरे ह्या रोगनवविध्यां लोकांच्या
भावना असत. ह्याचें उदाहरण अथर्ववेदाच्या ५ व्या कांडात
२३ व्या सूक्तात आढळतें, त्यात मुळांत लहान असलेल्या
रोगजंतुविषय उल्लेख झालेला कृचा आहेत

असेन्यं इमारस्य किमीन् धनपते जहि । इता विश्वा
अरीतय इमेण वचंता मम ॥ २ ॥

यो अक्षयौपरिस्पर्शति यो नासे परिसर्पति । इता यो
मध्य गच्छति न निर्मि जम्भयामसि ॥ ३ ॥

सरूपौ द्वौ विरूपौ द्वौ कृण्वौ द्वौ रोहितौ द्वौ । वसुश्च
वसुकर्णश्च गृध्र कोकश्च ते हता ॥ ४ ॥

ये निर्मय सितिरक्षा ये कृष्ण शित्तिवारह । ये के
च विश्वरूपास्तान् निर्मीन् जम्भयामसि ॥ ५ ॥

हृतो राजा किर्मीणामुतेषां स्थपतिर्हृत । हृतो हतमाता
किर्मिहृतभ्राता हृतस्वसा ॥ ११ ॥

हतासो अस्य वेशसो हतासु पतिवैशस । अथो ये
छुल्लका इव सर्वे ते किर्मयो हता ॥ १२ ॥

सर्वेषां च किर्मीणां सर्वसा च किर्मीणाम् । भिनदय-
श्मन्ना शिरो दहाम्यग्निना सुखम् ॥ १३ ॥ अथर्व ७. २३

हे धनपते इहा । या मुलाच्या अगवरील कुर्मीना
माहून टाक माझ्या उग्र मनाच्या योगाने सर्वे नाजू मारले
गेले २

जो हनि जेव्हात शिरतो, जो नाकात शिरतो, जो
दाताच्या मध्ये शिरतो, त्याला मी माहून टाकतो ३

दोन एकवर्णांचे, दोन भिन्नवर्णांचे, दोन काळे, दोन
सावळे, पिंगट व पिंगट कानाचा, गिधाड व लाडगा, हे
सर्व मारले गेले ४

ज्या कुर्मीच्या कुर्मी पाटाच्या आहेत, जे कृष्णवर्णांचे
असून ज्याचे बाळू पाटाचे आहेत, ज्यांचे हय, रग अनेक
प्रकारचे आहेत, त्या कुर्मीना माहून टाकतो ५

कुर्मीचा राजा मारला गेला, त्याचा स्थपति गेला, ज्याची
आहे, भाऊ, वहीण मारली गेली, तो कुर्मीहि मारला
गेला ११

त्याचा परिवार मारला गेला, त्याच्या सभासतालची
मडळी मारली गेली, व जे छुल्लक म्हणून दिसत होते, ते
सर्व कुर्मी मारले गेले १२

सर्वे स्त्रीपुत्र कुर्मापैर्वा प्रलेकांचं लोकं मी दगडाने
चेंचतो, व प्रलेकांचा ताड अमीन भाजून वाडतो १३

निरनिराळ्या रोगाचे उत्पादक मानल्या जाणाऱ्या अनेक
भूतवर्णाना-विशेषतः पिशाचांचे व राक्षस यांना-उद्देश्यत रचलेले
असेहि पुष्कळ मन या वेदात आहेत याचा उद्देश त्याच
अपसारण हा आहे ह्याला उदाहरण म्हणून पिशाचाविषयीच्या
नाहीं श्रधातून राला दिलेल्या ऋचा निवडून घेतल्या आहेत,
त्या अशा —

तपनो अस्मि पिशाचानां व्याघ्रो गोमतामिव । धानं
गृहमिव दृष्ट्वा ते न विदुस्तं ज्ञानम् ॥ ६ ॥

न पिशाचैः स शक्नोमि न स्तेनैर्न वन्यगुणि । पिशा-
चान्मोक्षयन्ति यमहं ग्राममाविदो ॥ ७ ॥

य ग्राममाविशत इदमुग्र सहो मम । पिशाचात्मासां
क्षयन्ति न पापमुप जानते ॥ ८ ॥ अथर्व. ४. २६

गुराच्या मालकाना ज्याप्रमाणे वाघापासून उपद्रव होतो
त्याप्रमाणेच पिशाचाना माझ्या मनसांमध्यामुळे त्राहि
भगवान् होतं तिहाला पाहिल्यावर कुत्र्याला ज्याप्रमाणे दहून
वसण्यास अवकाश मिळत नाही त्याप्रमाणे पिशाचानाहि
(मला नुसतून) छपून वसणे शक्य नाही ६

पिशाचावरोबर, चोराचरोबर व रानात भटकणाऱ्या-
चरोबर मी मुर्खीव सवध ठेवीत नाहीं उलट मी ज्या ज्या
गावात प्रवेश करतो तेथून सर्वे पिशाचे नाहींशीं होतात ७

ज्या ज्या गावांमध्ये माझ्या मनसांमध्याचा प्रादुर्भाव होतो
तेथून पिशाच पार पळून जातात, व लोकाना मुर्खीव नास
होत नाही ८

द्यावहून मानिकाचा आपल्या शचीविषयी किती नि सीम
आत्मविश्वास होता ह चांगले दृष्टोत्पत्तीस येते

राक्षस, भूतपिशाचे वगैरे प्राणी मनुष्यप्राण्यावर रोग आपून
सोडतात अशी मी समजूत आहे तिच्याखेरीज दुसरी एक
सर्व जगात रुढ अशी समजूत म्हणजे, आसुरी स्त्रीपुरुष
मानवी स्त्रीपुरुषांना रात्रीच्या वेळीं अडवितात व त्यांच्यावर
बलात्कार करितात, ही होय पुरातन हिंदू लोकांतील जसे
स्त्रीपुरुष म्हणजे आपसा व गर्भव हे होत ह्या निसर्गदेवता,
जलदेवता, वनदेवता अशापैवी देवता आहेत ह्यांचे निवास
स्थान म्हणजे नद्या, झाडे वगैरे असून मनुष्यांना भुरळ घालून
त्यांच्याशी सद्विनियमाविषयक सभोग करण्याकरिताच हे आपली
निवासस्थाने सोडून बाहेर पडतात अशा देवतांचा उपद्रव
माहिला करण्याकरिता त्या काळचे मानिक अजशुभी नावाच्या
मुवासिक चनसतीचा उपयोग करीत व त्या प्रचर्मी अथर्व
वेदाच्या ४ व्या कांडातील ३७ वें सूक्त तोडून म्हणत त्यात
खालील ऋचा आहेत —

त्वयां व्यमस्तरसो गन्धर्वाश्चातिषामहे । अर्जुनद्वयं
रक्ष सर्वान् गन्धर्नं नाशय ॥ २ ॥

तुदी यमस्तरसोपा तारमवक्षसम् । गुल्गुलः पीलां
नल्लोरेक्षगन्धि प्रमन्दुनी । तत् परंताप्सरसु प्रतिबुद्धा
अभूत्तन ॥ ३ ॥

यत्राश्रया न्युग्रोधा महावृक्षा शिखण्डिन । तत्
परेताप्सरसु प्रतिबुद्धा अभूत्तन ॥ ४ ॥

आनृत्यत शिखण्डिनो गन्धर्वस्याप्सरपुते । भिनर्त्ता
मुक्तावर्षि यामि शेष ॥ ७ ॥

श्वेकः कृषिर्विकः कुमारः सर्ववेदशुकः । प्रियो ह्य
इव भूत्वा गन्धर्वः संचते क्षियुक्तमितो नाशयामसि
महणा धीर्योविता ॥ ११ ॥

जाया इद्वो अप्सरसो गन्धर्वाः पतयो वृषम् । अपे
धावता मर्त्या मर्त्यान् मा संचध्वम् ॥ १२ ॥ अथर्व. ४. ३७.

तुझ्या योगाने आम्हीं गंधर्वांचा व आपसरांचा नाश करून
टाकतो हे अजशुंगे, सर्व राक्षसाना पळवून घ्याव, तुझ्या
घासाने सर्वांचा नाश कर. २

ह्या अप्सरा नदीमध्ये आपल्या स्थानी जाणेत. गुलछ, पीला, नलरी, असगंधी, प्रमन्दनी याच्या हवनाने ह्या भिऊन जातात. आता ह्या गेल्यामुळे तुमचे लक्ष ठिकाणावर आले ३.

अप्सरा गेल्या ह्या ठिकाणी अश्वत्थ, न्यग्रोध असे मोठेले वृक्ष आहेत, मोर आहेत ह्या गेल्यामुळे आता तुमचे चित ठिकाणी आले आहे. ४.

मोराप्रमाणे नाचणारा ह्या अप्सरेचा पति गंधर्व याचे मी वृषण दाखून इंद्रिय छेदून टाकतो ७

कोणी कुत्र्याचे, कोणी माकडाचे, कोणी मुलाचे रूप घेऊन, सर्वांगावर फेंस वाटवून, मोठे मोहक रूप घेऊन हे गंधर्व अप्सरांच्या मागे लागले आहेत ह्याचा मी मंत्र-सामर्थ्याने नाश करतो ११.

गंधर्व हो, तुम्ही पती व अप्सरा तुमच्या पत्न्या, सर्व तुम्ही अमर आम्हा मर्त्यजनांपासून दूर जा, अमरच्यामध्ये निलडुल येऊ नका १२.

आरोग्यमंत्र आणि ताईत.-अथर्ववेदसूक्ताचा पहिला वर्ग रोगनिवारक मंत्रप्रयोगाचा धरला तर दुसरा वर्ग आयुष्य-रोग्याचे म्हणवयाच्या प्रार्थनामंत्राचा होईल या दोहोच्या स्वरूपात फारसा फरक नाही हे प्रार्थनामंत्र विशेषत चौल, उपनयन वर्गरे वृद्धस्काराच्या वेळी नापरतात ह्या प्रत्येक प्रसंगी, शंभर पावसाळे किंवा शंभर हिवाळे इतके दीर्घायुष्य, शंभर निवा एकशेएक प्रमरच्या मृत्यूपासून मुक्तात व सर्व जातीच्या रोगापासून संरक्षण होण्याविषयीच्या एकसुती प्रार्थना या वर्गातील मंत्रातून केलेल्या आठवतात.

अथर्ववेदाच्या १७ व्या कांडात एकूच तीस ऋचांचे जें सूक्त आहे तें अशा प्रकारचें आहे ज्याप्रमाणे रोगनिवारक मंत्रांनी मानिकवैद्य रोगनाशक औषधींना आवाहन करतात त्याचप्रमाणे आयुष्यरोग्याचे म्हणवयाचे प्रार्थनामंत्र हे तन्निमित्त धारण केलेल्या ताईताना उद्देशून म्हटले जातात

पौष्टिकमंत्र.—ह्या वरील प्रार्थनामंत्रासारखेच पुष्कळसे पौष्टिकमंत्रहि सापडतात शेतकरी, धनगर, व्यापारी हे जोर

असे मंत्र म्हणून सुख व आपल्या कामात चांगले यश मिळण्याची इच्छा करतात. घर बांधण्याच्या वेळी करणाऱ्या प्रार्थना, जमीन नांगरणे, वीं पेरणे, घाव उगवणे, कीड मरून जाणे यासंबंधी साने, अग्निपीडानिवारक मंत्र, पर्जन्यमंत्रातील पर्जन्यप्रार्थना, गोखुलसमृद्धिविषयक आराधना, चोर व हिंस्र पशू यांचे निरसन होण्याविषयी गोपालने म्हणवयाचे मंत्र, आपल्या धंद्यात यश व प्रवासात सुख मिळण्यासाठी व्यापा याने करावयाची अभ्यर्थना, द्यूतकाराने पासा चांगल पडावा म्हणून करावयाची आराधना, सर्पांचे विष उतरणे व ह्याला वाहेर काढून देणे याबद्दल मंत्रप्रयोग वगैरे विषय पौष्टिकमंत्रातून आढळतात. ह्यांपैकी फारच थोड्या ऋचांना काव्य असे म्हणता येईल. मान, कर्षी कर्षी एखाद्या साधारण दर्जाच्या लावळचक सूकातून तुटक तुटकपण फारच सुंदर अशा ऋचा सापडतात. अथर्व-संहितेतील ४ व्या कांडाच्या १५ व्या सूक्तातील पर्जन्यसूक्त फारच सुंदर आहे त्यातील दोन ऋचा पाली देतो —

सुसुत्पन्तु प्रविशो नमस्वतीः

समुभ्राणि वार्वृतानि वन्तु ।

मृदुऋषभस्य बर्दतो नमस्वतो

याश्चा भारं धृषिर्मी तर्पयन्तु ॥ १ ॥

अग्नि केन्द स्तनप्रार्द्वं ह्यधि

भूमिं पर्जन्यं पर्यसा समहि ।

त्वयो मृष्ट बंहुलमैतु वृषेमा-

दारिणी कृदापुंस्त्वत्सु ॥ १ ॥

अथर्व. ४. १५.

सर्व दिशाकडून वाऱ्याच्या योगाने पर्जन्यमेघ एवज जमोत माजलेल्या पैलाप्रमाणे गर्जना करणाऱ्या मेघामधून पृथ्वीवर भरपूर पर्जन्यवृष्टि होवो १.

हे पर्जन्या, मोठ्याने गर्जना कर, समुद्र खड्कून टाक आणि चांगली वृष्टि करून जमीन मिजव पावसाच्या जोराच्या सरी पाड सूर्य मेघांच्याद्वारे करून पाऊस पाड ६

सुल आणि शांति, व सकटनिवारण ह्यांप्रत्येक सर्व-साधारण प्रार्थनेचे जे पौष्टिकमंत्र असतात, त्यातून काव्याचा भाग फारच थोडा असतो.

प्रायश्चित्तमंत्र.-सकट निवारण करण्याबद्दलच्या प्रार्थना-मंत्रात "सृगारसूक्त" नावाचे शांतिपाठ आहेत. अथर्व ४ २३-२९ हीं सात ऋचांचीं सात सूक्ते असून तीं अनुक्रमे, (१) अग्नि, (२) इंद्र, (३) वायु आणि सवितर, (४) अतरिक्ष व धरित्री, (५) मरुत, (६) मय व शर्व, आणि (७) मित्र व वरुण ह्या देवतानां संबोधिलीं आहेत व प्रत्येक ऋचेच्या शेवटी, अहसा (चर्या)पासून मुक्त करण्या-विषयींचे पालवद आहे.

अहस्य शब्दाचा "संकट" ह्या अर्थाखेरीज दुसरा अर्थ "पाप" असा आहे, म्हणून वरील शांतिपाठ अथर्ववेदाच्या प्रायश्चित्तसूक्तवर्गात घालण्यास हरकत नाही हे पापशालनाचे प्रायश्चित्तविधिमेंन रोगनिवारक मंत्राहून आपणाला वाटतात तितके मित्र नाहीत. कारण, प्राचीनशाच्या मते, धर्मबाह्य किंवा नीतिबाह्य आचरण झाल्यास मात्र प्रायश्चित्ताची आवश्यकता असते असे नसून, यज्ञयाग वगैरे संस्काराची अपूर्णता, जाणूनबुजून किंवा नकळत घडलेला अपराध, मनातले पापी विचार, ऋण परत न करणे व विशेषतः यतऋण परत न करणे, अशाच विवाह-वधूील भावापूर्वी धाकल्याचा-वगैरे पापाच्या शांतीसाठी देखील प्रायश्चित्त विहित आहे त्याप्रमाणेच सामान्यतः अपराध व पातकें यांचे क्षालन होण्यासाठी व शारीरिक आणि मानसिक दुर्बलता, घाईत अद्यावर मूल जन्मास येणे, जुळी मुले होणे वगैरे अवलक्षणें, दुष्ट स्वप्ने, अपघात इत्यादि गोष्टींचे निराकरण होण्यासाठी सुद्धा प्रायश्चित्तमंत्र आहेत. अपराध, पाप, अरिष्ट, दुर्दैव ह्या सवें कल्पनांची या वेदात जिकडे तिकडे भेसळ झालेली दिसते. व्याधी, आपत्ती, त्याप्रमाणेच शुद्ध व पातकें वगैरे जितक्या वाईट गोष्टी तितक्या सवें पिशाचेंच घडवून आणतात अशी समजूत आहे जसा रोगी व वैडा मनुष्य त्याप्रमाणे पातकी मनुष्यहि पिशाचाने हाण्डाला आहे असे मानतात. ही रोग उत्पन्न करणारी मनुष्यदेवी पिशाचें अपशकुन व अपघात यानाहि कारण होतात. उदाहरणार्थ, अथर्ववेदातील १० व्या कांडातील ३ रे सूक्त यात एका लादताची २५ ऋचात अतिशय प्रशंसा केली आहे व सवें प्रकारची अरिष्टे, दुष्ट मंत्रप्रयोग, दुःस्वप्ने, दुःखिन्हें, आपले आई, बाप, भाऊ, वधूण यांनी व आपण स्वतः आचरिलेली पापें, या सर्वांचे पूर्ण निरसन करण्याचे सामर्थ्य यात आहे व सवें रोगावर हें रामबाण औषध आहे वगैरे प्रकारे त्याची स्तुति केलेली आहे.

शांतिसूक्तें.—दुष्ट दैत्य किंवा मत्सरी मानिक याच्या-मुळे गृहकलह उत्पन्न होतात अशी त्यावेळीं समजूत असल्या-मुळे, घरात शांति नादावी याबद्दलचे मंत्र अथर्ववेदात आढळून येतात ह्या मंत्रवर्गांत, प्रायश्चित्तमंत्रवर्ग व पौष्टिक-मंत्रवर्ग ह्याच्या मधले स्थान दिलें पाहिजे, कारण ह्या मंत्र-वर्गात नुसते घरात एकी व शांति राखण्याबद्दलचेच मंत्र येत नसून ह्यात असेहि मंत्र आहेत की ज्या योगाने आपल्याला अधिकाऱ्याचा राग शांत करता येईल, वाटल्यास समाजात आपले वजन पाडता येईल, न्यायकचेरीत आपली जाज् उत्तम रीतीने मांडून न्यायाचा वाटा आपल्या बाजूला झुकविता येईल किंवा अनेक दुसरी महत्त्वाची कामे पार पाडता येतील ह्या बाबतीत अतिशय गोड सूक्त असेल तर ते अथर्ववेदहिंतील ३ व्या कांडातील ३० वे सूक्त होय.

सहृदयं सामनस्यमविद्वेधं कृणोमि व ।

अन्यो अन्यममि हर्षत पुमं ज्ञातमिवाश्ना ॥ १ ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥ २ ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विधन्मा न्नसारमुत स्वसा ।

सम्बन्धः सम्रता भूत्वा वाचं वदतु भद्रया ॥ ३ ॥

अथर्व. ३. ३०.

मी तुम्हाला अविद्वेधी, समानचिंतारूढि व प्रीतियुक्त असे करतो गाय जशी आपल्या वत्सावर प्रीति करते, त्याप्रमाणे तुम्ही एकमेकावर प्रीति करीत जा १.

पित्याला अनुव्रत (अनुरुल) व मातेशी समानमनस्क असा पुत्र असूंदे भायां पतीशी मधुर व मुखदायक अशा वाणीनें बोलूंदे २

भावाने भावाचा द्वेष करू नये, त्याचप्रमाणे वधूिणीनें वधूिणीशीं दावा मांडू नये त्या सर्वांनीं एकमेकांशीं समत व सप्रत होऊन चांगले गोड (भद्र) बोलवे. ३.

प्रणयमंत्र.—कुटुंबामध्ये ऐक्यभाव उत्पन्न करून देणारे हे मंत्र नवरावायकोमर्चे ऐक्य घडवून आणण्याच्या कार्ना उपयोगी पडण्यासारखे आहेत हे उघड आहे. तथापि अथर्व-वेदात विवाह व प्रेमविषयक मंत्रांची स्वतःच सृष्टी आहेत. हा सूक्तवर्ग फार मोठा आहे. अथर्ववेदाच्या कौशिकसूत्रात स्त्रीकने या नावाचे मंत्रप्रयोग व नानाप्रकारचे काममंत्र आहेत. या मंत्राचे दोन प्रसार आहेत. एका प्रकारात विवाह व प्रजोत्पादन ह्यासंबंधी चांगले सारिचक व अनुपद्वी मंत्र आहेत, हे मंत्र कुमारीकाना पति प्राप्त करून देतात व तरणांना गृहिणींया लाभ करून देतात. वधूवराच्या व नूतन विवाहिताच्या कल्याणार्थ हे मंत्र योजिलेले आहेत ह्याच्या योगाने स्वकर गर्भधारणा होते, पुनरुत्पत्ती प्राप्त होते, गर्भवती स्त्रीस स्वास्थ्य मिळते, गर्भात असलेल्या बालकाचे नीट संरक्षण होते, व ह्यासारखे अनेक प्रकारचे वैवाहिक सुख लाभते. पवदाया काढात सर्वत्र हाच विषय आहे ऋग्वेदातील विवाहसंबंधी मंत्रांची ही बाबवून केलेली आशुतीच असानी असे वाटते. आता दुसऱ्या प्रकारात येणाऱ्या मंत्राविषयी पाहता, ह्याची सध्या फार मोठी असून, वैवाहिक सुखात बिघाड झाला असता किंवा प्रेमाची कारस्थाने करताना लागणारे अमिश्राप व अपसरणमंत्र ह्यात येतात तथापि पतीचा मत्सरप्रसूत स्वभाव नाहीसा करण्याची इच्छा धरणाऱ्या स्त्रीनें म्हणावयाचे मंत्र, दुष्टाचारी स्त्रीस पतीशीं एकनिष्ठपणे वागण्यास लावणारे मंत्र किंवा आपल्या प्रणयिनीला चोरून नेठावयास आलेल्या तिच्या प्रियकराने, तिचे आईबाप वगैरे सवें घरातल्या मंडळीवर, एवढेच नव्हे तर, तिच्या घरातील कुत्र्यावरसुद्धा प्रयोग करावयाचे शोरी जावयाला लावणारे मंत्र, विशेषतः उपद्रवी नाहीत ह्यात धाका नाही (अथर्व. ४५ यात वरील शेषवटला मंत्र आहे). ह्यापेक्षा थोडे अधिक उपद्रवी व

कांहीसे रानदी मंत्रप्रयोग म्हणजे एखाद्याच्या मर्जाविरुद्ध त्याला किंवा तिला आपणावर प्रेम करावयास लावण्यावद्दलचे मंत्र होत जगातील इतर भागातल्या प्रमाणे प्राचीन हिंदुस्थानात मुद्दां, एखाद्याची प्रतिमा आपणाजवळ असली म्हणजे निःश्या-
वर प्रयोग करून त्या प्रतिमागत व्यक्तीला आपल्या ताऱ्यात देवता येते किंवा तिला आपणास वाटेल ती इजा करता येते, अशी समजूत असे एखाद्या मनुष्याला कोणा एका श्रीची श्रुति संपादन करावी असे वाटले तर तो तिची मातीची प्रतिमा तयार करीत असे, व धनुष्याला अवाधीची दोरी लावून, व काळ्या रंगडाच्या बाणाला बाऱ्याचे दोर व धुवडाचे पीस जोडून, त्याने त्या प्रतिमेच्या हृदयाचा आरपार भेद करीत असे. हे कराकरितां तर वामदेवाच्या बाणानें आपल्या प्रणयिनीचें हृदय असेच विद करून सोडावे म्हणून अद्या तऱ्हेने हृदयनिदाराण चालल असता तो खालील मंत्र तोंडांनं म्हणे —

इत्तुद्वत्सोव हुंदतु मा धृष्टा दार्यते स्वे ।
इष्टु कार्मस्य मा भीमा तया विध्यामि स्वा हृदि ॥ १ ॥
आधीर्पश्या कार्मस्यामिषु संवत्सकुलमलाम् ।
ता सुसंनता कृचा कामो विध्यतु स्वा हृदि ॥ २ ॥
या ह्रीहानं शोषयति कार्मस्येषुः सुसंनता ।
प्राचीनपश्चा व्योमि तया विध्यामि स्वा हृदि ॥ ३ ॥
शुचा विद्धा व्योमिष्या शुष्कास्यामि संपेमा ।
मृदुनिर्मम्यु केवली म्रियवादिन्यनुवता ॥ ४ ॥
आजामि त्वाजंम्या परि मनुहरयं पितु ।
यस्या मम कृत्यवसो मम चित्तमुपारयसि ॥ ५ ॥
व्यसि मित्रावरणो हृदश्चित्तार्यस्यतम् ।
अर्धनामकृतु कृत्या ममैव हेतुतु वशं ॥ ६ ॥
अथर्व ३. २५

उत्तुद (कामदेव) तुला व्यथित करो तुला अथरणावर
तस पडवणार नाही कामाचा बाण भयकर आटे,
॥ बाणाने मी तुझें हृदय विद करतो १

ज्याला आधीचे (मानविक पीढेचे) पंथ लाविले
गिहत, काम हे ज्याचे दार्य आहे, सकल हेच ज्याच
त्मल* आहे असा बाण सुसज करून, (हे कामिनि !)
तम (देव) तुझे हृदय विदारण करो २

जो सुसज केलेला कामाचा बाण श्रीहचं शोषण करतो
। ज्याचे परा सरल जागीत जातात, अद्या बाणाने मी तुझें
हृदय विद करितो ३.

दाहक व दु रादायक (बाणाने) विद होत्याली, ज्याकुळ
होऊन माझ्याकडे ये, व मृदुभाषिणी, मदेकशरणा, प्रिय
गिदनी, अनुग्रहा, कोधरहित (शक्ता) अशी हो ४

तुला, तुझ्या मातेच्या व पित्याच्या मुद्दां समोरून,
बायबाच्या योगेंकरून येथें मागला लावतो, जेणेंकरून
तुं माझ्या सकलप्रमाणें वागून, मला वाटेल तें करूं थावयास
सिद्ध होशील ५

मित्रावरण हो । हिचा चित्तविक्षेप करा. हिला बायांकार्य-
विभागाचें ज्ञान राहणार नाही असें करून, माझ्या स्वाधीन
करा ६

एखाद्या स्त्रीला जर कोणा पुरुषाचें प्रेम संपादन करावयाचें
असलें तर ती ह्याचप्रमाणें वागते ती त्या पुरुषाची प्रतिमा
तयार करून आपल्या पुढे ठेवते व त्यावर तप्त शरफलाचा
मास करते व तोंडांनं अथर्ववेदातील ६ व्या कांडांतील १३१
व १३१ व्या सूक्तातील ऋचा म्हणते, त्यापैकी काहीं खालीं
दिल्या आहेत

उन्मादयत मरतु उदन्तरिक्ष मादय । अमु उन्मादय
त्वमसी मामनुं वोचतु ॥ ४ ॥ अथर्व. ६. १३०.

नि शिष्यो नो नि पत्तत आभ्योऽनि तिरामि ते । देवा.
प्रदिशुव स्मरमसी मामनुं वोचतु ॥ १ ॥

यद् धार्वसि त्रिवोजन पंचयोजनमाधिनम् । ततुल्व
पुनतपसि पुत्राणां नो अस पिता ॥ ३ ॥ अथर्व ६. १३१
हे मरतु । याला उन्माद होईल असें करा, हे अतरिक्ष ।
याला उन्माद दे, हे अग्नी ! तू याला इतका उन्मत्त
वनवर्षी त्याला माझे स्मरण होऊन तो शोकांत होईल ४.

शेवयापासून पायापर्यंत तुझ्या शरीरात मी (काम)
पीडा पावतें हे देवांनां ! ह्याच्याकडे असा काम पाडवून
या मी, त्याला माझ स्मरण होऊन तो शोकांत होईल १

तू जो दीन योजन पाच योजने शोजनाराखा धावत
गेला आहेस, तो परत येतील, व आपणाला होणाऱ्या
पुत्राचा धू पिता होशील ३.

सपत्नीमंत्र.—अतिशय दुष्ट व द्वेषभाव भरलेले
जाज्वल्य मन म्हणजे, बायबानी आपल्या सवती होऊ
पाहणाऱ्या इतर बायबाना आपल्या भागांतून दूर करण्याच्या
वार्मी उपयोगांत आणावयाचे होत त्या मंत्राचें एक उदाहरण
म्हणजे खालील ऋचा होय —

मंगमस्या चर्च आदित्यपि वृक्षादिषु सजम् ।
महाइभ इव पर्वतो ज्योक्तु विपुष्वास्ताम् ॥ १ ॥
म्या ते राजन् कन्याविधुर्मि धूयता यम ।
सा मातुर्यथ्यता गृह्यो मातुर्यो पितु ॥ २ ॥
म्या ते कुलपा राजन् तामु ते परि दपसि ।
ज्योक्तु विपुष्वास्ताता आ शीर्ष्णं समोप्याम् ॥ ३ ॥
असितस्य ते ग्रहीणा वृद्धयस्य गम्यस्य च ।
अन्तः कोशमिव जगमोषि नशामि ते भगम् ।
अथर्व. १.

(कुललेल्या) झाडाची जखीं फुलें तोटून घेतात, त्याप्रमाणें मी हिच भाग्य व तेज (हरण करून) खत धारण केले आहे त्याचा पाया जमीनीत खोल गेलेला आहे, अशा पवताप्रमाणें ती चिरकाल आपल्या आईवापाच्या घरी राहो १.

हे यमराज! ही तुझी बायको म्हणून तुझ्या अकित होवो ही आपल्या आईच्या, भावाच्या व बापाच्या घरी बंद होऊन (चिरकाल) राहो २

हे राजा! ही तुझी कुलपाळयित्री खी आहे ती तुला देऊन टाकतें तिचे कस गवून पडेतापर्यंत (म्हत्वातरपणा मर्यत) ती चिरकाल बापाच्या घरी राहो ३

असित, वरूप व शत्रु याच्या मनाच्या योगाने, बहिणी ज्याप्रमाणें अत कोश बांधून ठेवतात, त्याप्रमाणें मी तुजें भाग्य बांधून ठेवित (तुला भाग्यहीन करतें) ४

अभिचारमंत्र — एखाद्या खोला वास करण्याविषयाचे* क्रिया एखाद्याच पुरवळ हरण करून टाकण्याविषयीची मंत्र क्मालीचा हुडपणा व्यक्त करतात त्याचप्रमाणें त्याची भाषाहि सदिग्ध नसून, हुडपणा सष्ट शब्दांनी दाखविणारी आहे

अशा रीतीचे काममंत्र अगरिस्त वर्गात म्हणजे अभिचार मंत्रवर्गात येतात मागें सांगितलेच आहे कीं, असुर, अभिचारी व अमित्र यापैकी योनावयाचे अभिशाप व अपसारणमंत्र अगरिस्त वर्गात घातले आहेत या सर्वांस अभिचारिकाणि असें नांव आहे काहीं रोगनिवारक मंत्र सुद्धा या वर्गात घालता येतील, कारण हे मंत्र म्हणजे रोगराक्षसावर योनावयाचे अपसारणमंत्र आहेत सोळाव्या कांडाचा उत्तरार्धसुद्धा या वर्गात पडेल कारण त्यात दु खप्रवर अभिचारमंत्र आहेत व त्यातून ह दु खप्राप भूत शत्रूच्या बोकाडीं वगैरे म्हणून प्रार्थना आहे वरील प्रकारच्या अपसारणमंत्रातून राक्षस, भूत व हुड अभिचारी वीपुरुष ह्यात काहीं फरक मानलेला नाही, व अग्नि हा असुरसंहारक असें मानून ह्या रोगनिवारक त्याची कुमक मानितली आहे इतर ठिकाणीं अज्ञात असलेला ययाच असुराचीं नांव ह्या अभिचारमंत्रसूक्तानें आढळून येतात ह्या सूक्तात त्या वेळच्या विशेषत सामान्य जनात रूढ असलेल्या वरपणा जितक्या आढळून येतात तितक्या इतरत्र आढळत नाहीत उदाहरणार्थ, ह्यात अशी एक सवय लोकात रूढ असलेली समजून दृष्टीस पडते कीं, रोग व आरिष्टे केवळ भूतपिशाचेंच उत्पन्न करीत नसून, हुड अभिचारी लोकहि ही उत्पन्न करू शकतात हे दुराचारी लोक ज्या अभिचारमंत्राच्या योगानें हुड कर्म करतात, त्या अभिचारमंत्राच्या ठिकाणीं ययाच सूक्तातून व्यक्तिले आहेत व त्याविषय

मात्रिक तोडगा म्हणून उपशामक वनस्पति, ताईत, रक्षा करवक वगैरे प्रतिकार योजिले आहेत हे कृत्वा उत्पन्न करणारे व तिचा प्रतिकार करणारे मंत्र त्यातील उच्छृंखल रूपना आणि त्यातील रानवट जोर यामुळे ओळखता येतात व या गुणामुळे या मंत्रात योदीशी मोजहि आली आहे ऋग्वेदातील बहुतेक यज्ञविषयक स्तोत्र व गीतें यापेक्षा अथर्ववेदातील ह्या वर्गातले काहीं अभिशाप व अपसारण मंत्र हीं सामान्य लोकातील काव्याचीं चांगलीं उदाहरणें आहेत अथर्व वेदातील ५ व्या कांडातील १४ व्या सूक्तातील काहीं अभिशापमंत्रप्रतिषेधक ऋचा उदाहरणादाखल लाल दिल्या आहेत

सुपूर्णस्वान्विन्दत् सूवरस्त्वामनन्ना । दिप्सांप्रे
त्व दिप्सन्तुमर्ष कृत्याकृतं जहि ॥ १ ॥

अर्ज जहि यातुषानानर्ष कृत्याकृतं जहि । अथो यो
असान् दिप्सन्ति समु रन अंशोपधे ॥ २ ॥

दिश्यंस्तेव परिश्रास परिकृत्य परित्व्व । कृत्वा कृत्या-
कृतं देवा निष्कर्मिव प्रति मुद्यत ॥ ३ ॥

पुन कृत्या कृत्याकृते हस्तगृह्य परां णय । समक्षमंस्त्या
आपदि पयां कृत्याकृतं हनत् ॥ ४ ॥

कृत्या संस्तु कृत्याकृतं शपथं शपथीयते । सुडो रथं
इव वतता कृत्या कृत्याकृतं पुन ॥ ५ ॥

वदि खी यदि या पुमान् कृत्या प्रकारं प्राप्सन् । तामु
सस्मं नशामुसर्षमिवाश्वाभिपान्या ॥ ६ ॥

पुन इव पितरं गच्छ स्वान् दैवाभिहितो दन । इन्ध
मिवावराभी गच्छ कृत्यं कृत्याकृतं पुन ॥ १० ॥

अथर्व ५, १४

बदशन तुला शोधून काढले, डुकराने आपल्या भाजानें खणून तुला (बाहेर) काढले हे ओपधे! दुष्टाला तू ह्मण कर, जाहूणेला करणाऱ्याला माहून टाक १

यातुषानाना माहून टाक, चेटक्याला मार व त्याप्रमाणेंच हे ओपधे! आम्हाला जो ह्मण करतो त्याला माहून टाक २

पाडव्या हरीणाच्या लचवेपासून काढलेल्या तुकड्याप्रमाणें हे देवानां! त्या चेटक्याच्या (अगावर) त्याचेंच चेटुक निष्काप्रमाणें बाधा ३

पुढा त्याचें चेटुक हातीं घेऊन त्या चेटक्याकडे परत त्या, व तें त्याच्या डोक्यासमोर अशा रीतीनें ठेवा कीं, तें खाल मारील ४

चेटकाचा प्रयोग चेटक्यावरच होवो, त्याचा शप त्यालाच वापरो व त्याचें चेटुक चांगल्या सुरळीत चाललेल्या रथाप्रमाणें पुन्हा परत त्याच्यावरच जाऊन आदले ५

ज्या कोणी, ती रीत असो की पुरा असो, दुष्टपुढीं
चेष्टा केले अनेक, त्याच्यावर किंवा निच्यावर, घोड्याला
दोरीने पाडीमाणे आपतात त्याप्रमाणे तें चेटक आपले
तोडें. ६.

वापारचे मुलगा जातो त्याप्रमाणे तूं जा; सुटण्या गेलेला
साप जसा चावतो, त्याप्रमाणे तूं चाव, बंधनख सारपटलेख
जसा पडून जातो त्याप्रमाणे हे वृत्ते! तूं वृत्ताहता
(चेटक्या)हते जा. १०.

बरीलप्रमाणेच, अथर्ववेदितोळ ६ व्या काजातील
३७ व्या सूक्तातील श्रचावून जेथे अभिशाममंत्र योजनारच
उलट योजला आहे, त्या श्रचाची भाषा फार जोरदार
आहे. त्यातील बाह्य अंश —

उतु प्रागांरु सहस्रांशो युगाया श्रपथो रथम् ।
श्रासारमन्विष्यन्न मनु वृक्षे ह्यारिमितो गृहम् ॥ १ ॥
परि गो वृद्धि शपथ वृद्धमभिरिषा दर्हन् ।
श्रासुमर्षं नो जहि द्वियो युक्षमिवाधानिः ॥ २ ॥
यो नु श्रासादंशपतः श्रपतो यश्च नः श्रापां ।
श्रुते वेदमिवावक्षामि तं प्रत्यस्यामि मृत्यवे ॥ ३ ॥
अथर्व. ६. ३७.

श्रापकियेचा कृतो सहस्रांश (३६), रथ तवार वरून
इकडे गेला; काडगा वेदपाठ्याच्या घरीं गेलो त्याप्रमाणे
येऊन, (आमच्या) श्राप देणाऱ्याला (मारत्याची) इच्छा
फारतो. १.

ज्याप्रमाणे दाहक अग्नि सरोवराचा बाधा करित नाहीं,
त्याप्रमाणे हे शपथ! तूं आम्हाला बाधा करूं नकोस. जशी
आकाशातून पडणारी वीज वृक्षाचा नाश करते, तसा तूं
आम्हाला श्राप देणाऱ्याचा नाश कर. २.

ज्याला आम्ही श्राप दिला नसता जो श्राप देतो, ज्याला
श्राप दिला असता जो आम्हाला श्राप देतो, त्याला पुण्यापुण्य
पिष्टमय राख केकतात त्याप्रमाणे गळ्याला बळी म्हणून दाहून
देतो ३.

वरणसूक्तहि (अथर्व ४. १६) याच जातीचीं म्हणजे
काव्य आणि अभिचारमंत्र यांचे मिश्रण आहे. ह्याच्या
पुनर्वाचन तूं रात्रेश्वरिणम् आहेच, सर्वेसाक्षी आहेस सर्वे
वरणदेवाचे अविच्युत अर्थचे वर्णन आहे अशा तऱ्हेचे
वर्णन फारच मोठ्या डिग्रीला आढळते. बरीच सूचना
उत्तरार्ध म्हणजे अमृतवाची लोकांस पातळ करणाऱ्या जोरदार
मंत्र आहे. तें सार असें —

गृह्येपामभिष्टाता अमृतकार्दिव पश्यति ।
यस्तायममन्यन्ति चान्सर्वे देवा इदं विदुः ॥ १ ॥
सतिष्ठन् चरन्ति यश्च यश्चि
यो नित्यं चरन्ति यः श्रुतं कश्च ।

हो सतिष्ठन् यन्मन्त्रयेत् राजा
तद् वेदं वरजस्तुतार्यः ॥ २ ॥
इत्येवं भूमिपरेणस्य राजा
उतासी धीर्गृहीता वृरंभता ।
उतो सेमुनी वरेणस्य कुशी
वृतामिधराय उदुके निरान. ॥ ३ ॥
उत यो धामनिषर्षाव पुरस्तात्
स मुञ्चति वरेणस्य राजाः ।

दिव स्वदाः प्र धरन्तीदमेस सर-
द्याक्षा अति पश्यन्ति भूमिम् ॥ ४ ॥
सर्वे तद् राजा वरेणो वि घृष्टे
यदंशरा रोदंसी यत् पुरमाव ।
मंग्याता अस्य निमिषो जतानाम्-
क्षानिव शुभी नि सिंकोति ताति ॥ ५ ॥

ये ते पादा वरज स्वसस
श्रेया निर्दन्ति विरित्ता रस्ततः ।

श्रितन्तु सर्वे अर्हन्तं यदंशु य
संलयापन्ति तं रंजन्तु ॥ ६ ॥

श्रुतेन पारिभिर धेहि वरेण्य
मा ते मोच्यन्तुयाद् वृचक्ष ।

आत्मा ज्ञायम वदरे श्रंदाश्रिया
कोशे ह्ययान्ध. परिपूयमानः ॥ ७ ॥

यः संमाम्गो वरेणो यो व्याम्गो
यः संद्वयो वरेणो यो विद्वज्जु ।

यो द्वयो वरेणो यश्च माजुप. ॥ ८ ॥

तेस्त्या सर्वेभिर ध्यामि पारिस्तावामुप्यायणामुप्या. पुन ।
सार्तु ते स्वर्गान्तनुसंदिशसि ॥ ९ ॥

अथर्व. ४. १६.

प्रेलोस्याचा हा यकाय राजा दुधाचीं टरवे जवळून पाहत
असतो. सर्वे वस्तू नश्वर आहेत हे वरून जाणतो व सर्वे
देवहि जाणतात. (सायण) १.

भगुप्य उभा असो, चालत असो, लपून जात असो,
बोटहि दोघे बसून खलबल करित असतील सेंथे वरून
नितास हजर अवयवाचाच. २.

ही पृथ्वी व अकाश पसरलेले आकाश वरणाच्या ताच्यात
आहे हे दोन समुद्र त्याच्या कुशी होत व लहानसान जला-
ग्रहहि वरणाभय आतभूत होतात. ३.

कोणी वरणाचा शत्रु झर आकाशापलीकडे जाईल तर
तेथेहि त्याची वरणापासून सुटणा होणार नाहीं. यराचे
हजारो नेत्र (द्वे) सर्वे दिशा पाहणारे व भूमीपलीकडे
पाहणारे पृथ्वीवर फिरत असतात. ४.

पृथ्वी व आकाश यांमधील व ह्याच्याहि पलीकडे
असणाऱ्या प्राणिमात्रावर वरण राजाचे चांगले सक्ष असत.

लोमाच्या पापण्याची उघडझाप मिती येव्या होते हहि त्यान मोजून ठेविल आहे, ज्याप्रमाणें एखादा जुगारी पासे (काळजी-पूर्वक) टाकतो, त्याप्रमाणें हा सर्व गोष्टींची व्यवस्था लाविली ५

वरणा ! तुझे सात सात असे तीन प्रकारचे (उत्तम, मध्यम व अधम) हे घातक पाश सज आहेत ते सव असत्यवादी मनुष्याला बघनकारक होवोत व सत्यवादी मनुष्याला पीडा न देवोत ६

वरणा ! शमर पाशाना त्याला बाध, हे नृचक्षा ! त्या असत्यवाद्याला मोकळ्या सोह नकोस त्या लबाडाचे पोटा खोंबत राहू दे (त्याला जलोदर होऊ दे) व सैल झालेल्या कोशाप्रमाणें होऊन नंतर त्यामोवतीं तुझ्या पाशाचे घेऊन राहू दे ७

घरण रोग पाठवून देतो व नाहासे करतो, घरण सदेव्य आहे व विदेव्यहि आहे, घरण दैवी व मातुपी आहे ८

ह्या सर्व पाशांनीं मी तुला-हे अमक्या गोत्रातील अमक्याच्या पुत्रा !-गच्च बांधून टाकतो, तुला अनुलक्षन मी हे पाश तुझ्यावर टाकतो ९

अथर्ववेदाचा जमन आपातरक्ता रोध (R Roth) हा या वरणसूक्ताविषया असें मत देतो की, ईश्वराच सर्व शास्त्रज्ञ इतक्या उग्रबदार रीतीनें वर्णन करणारे गीत, शबध वेदयान्नयात दुसरे सापडणार नाही, वण यातील सुंदर पवित्रत्वाचा जो भाग आहे त्याला एका अभिचार मन्त्राचा प्रास्ताविक भाग बनविलें आहे या वेदात इतरगहि पुष्कळ ठिकाणीं जुन्या सूक्ताचे विवक्षित अभिचारमन्त्रांना जोड लावण्यास उपयोगी असे भाग घेऊन ते त्या त्या मन्त्रांना जोडून दिले आहेत असा तर्क करण अस्यानी होणार नाही वरील मन्त्रांतील पहिल्या ५१६ श्रुचा असा एखाद्या सूक्तार्पणीं असाव्यात वरील रोधच्या म्हणण्याला डॉ विंटर-निदृक्षचा पूर्ण पाठिया आहे, प अभिचारमन्त्र म्हणून प्रथम हे सूक्त रचव असाव, * हे जें व्यस्मृतीलब्ध मत, तें निराधार असलें पाहिजे, असें विंटरनिदृक्षचें म्हणणें आहे

राजकारण व मंत्रशास्त्र.-राजाच्या गरजा भागविण्या साठीं जे मन्त्र आहेत त्याचा एक मोठा वर्ग पडतो ह्या वर्गात काहीं शत्रूविरुद्ध अभिचारविधी व काहीं पांशिकमन्त्र आहेत पुरातन काळापासून हिंदुस्थानात प्रत्येक राजाच्या पदवीं एव पुरोहित असे, य त्याला "राजकर्मा"ची (राजाला लागणाऱ्या सर्व मन्त्रप्रयोगाची) व तत्सवधी सर्व सूक्ताची व वचनांची माहिती असावी लागे तेव्हा अथर्ववेदाचा क्षत्रियवर्गासाठीं निष्कट सवध आहे, म्हणून ह्या वेदात राज्या मिषेकप्रसंगी ज्या वेळीं राजाला पवित्र उद्गारानें ज्ञान

घालण्यात येई व तो व्याघ्रचर्मावर अधिष्ठान करी त्या वेळेचे मन्त्र आहेत, त्याची इतर राजावर सत्ता राहून, यल व कीर्ति याची सदोदित वृद्धि व्हावी एतदर्थ काहीं मन्त्र आहेत, व आणखी कित्येक, अगावर चिलपत घालण्याच्या वेळच्या, रथावर चढण्याच्या वेळच्या वर्गरे प्रार्थना आहेत राजाची निवड करण्याच्या वेळेचे प्रार्थनामन्त्र (अथर्व ३४) फार मजेदार आहेत वरणा ह्या शब्दात वर हा धातु "निवडणें" ह्या अर्था आहे म्हणून वरणा देव ह्या निवडणुकीच्या वेळीं, निवड करण्यास हजर राहतो अशी समजूत आहे ह्मणार केलेल्या राजाला परत गावीवर बसविण्याबद्दलचे *मन्त्रविधी वरीलप्रमाणेंच सुंदर आहेत ह्या वर्गातील पहिल्या प्रतीच्या सूक्तात युद्धगीतें व समाममन येतात यात योद्धे ज्या सूक्तानीं दुदुभीची प्रार्थना करून त्याला लढाईत हजर राहून विजयश्री मिळवून देण्याकरितां बोलाविलात तीं दोन सूक्त तर विशेषच बहारीची आहेत उदाहरणार्थ, ५ ह्या कांडातील २० व सूक्त यातील काहीं नद्या खाली दिल्या आहेत —

उच्चैर्वापो दुन्दुभि सत्वनायन् वानस्पत्य समृतं दुति यमि । वाचं ध्रुग्वानो दमयन्सुपज्ञान्तिह इव जेष्मन्मभि संस्तृतीहि ॥ १ ॥

सिंह ईवास्तानीदं दुययो विबंदोभिर्द्वन्द्वमो वांति समिब । वृणा एव यमयस्ते सुपज्ञा ऐन्द्रस्ते ध्रुवो अभि सातिग्राह ॥ २ ॥

सुपेयं यूथे सहसा विद्वानो गच्छन्मि रच सन्धनाजिव । शुचा विंशु हर्दय परंपरा ह्रित्वा मामान् प्रच्युता वन्तु शत्रव ॥ ३ ॥

दुन्दुभेर्वाच प्रयंता वदन्तीमाशूष्वन्ती नांश्रिता घोष युद्धा । नारी पुन धांवतु हस्तगृह्णामित्री अंतिता संमरे घृणान् ॥ ५ ॥ अथर्व ५. २०

लकड्याचा बनविलेला, वायानी आवळलेला, वीराप्रमाण आचरण करणारा दुन्दुभि मोठा शब्द करीत आहे आपला लावाज चढवून, शत्रूंना जेरीस आणणारा तू, विजयी सिंहा प्रमाणें मोल्यान ओरड १

विवक्ष्य दुवय (दुदुभि) सिंहाप्रमाणें ओरडला ह्यानं कामुक पैलाप्रमाणें शब्द केला हे दुदुभे ! तू धैर्य (श्र) आहेस, तुझे शत्रू नेमले आहेत, शत्रूंना जिंकण्याची तुशी शक्ति इत्तासारखी आहे २

जनावराच्या कळपात, पैलाप्रमाणे शक्तीन प्रसिदीस आलेल्या असा तू, शत्रू जमा करीत व गाई मिळवीत ओरडत राहा दु पाव शत्रूंची हृदय विदारण कर व त्याची धूळपाण उडून ते आपली घरेदारें सोडून जावोत ३

हुंदुसीचा आवाज दूरवर दुमदुमत असलेला ऐकून, त्याने जागी होऊन व्यथित झालेली शयुषणी भुलाचा हात धरून धात्र्याचा राणवणाद चाललेल्या समरभूमीतून गीतीने पलयन करो ५.

ब्राह्मणानीं सदोदित राजे व इतर लोक त्यांच्या कल्याणासाठीच फक्त मंत्राचा उपयोग करावा व स्वतः विपरीत उदासीन रहावे असें होणें शक्यच नव्हतें. राजकर्माच्या मंत्रप्रयोगात तर काहीं मंत्र राजाप्रोत्यर्थ नसून, त्यांच्या घरच्या पुरोहिताप्रोत्यर्थ तयार केलेले आहेत; व जरी ब्राह्मणी वाङ्मयात अभिचारमंत्रविषयविस्तृत टीका केलेली आहे, तरी मनुस्मृतीत (११,३३) अनेक स्पष्ट स्पष्टले आहेत की, काहीं विनक्षित प्रसंगी ब्राह्मणाने अथर्ववेदाचा निःशंकपणें उपयोग करावा. ब्राह्मणाची शक्ति काचेच्या टिपणीं आहे, तिचा त्यानें शत्रूंना ठार करण्याच्या कामीं सुशाल उपयोग करावा.

शुवीरधर्मागिरसी कुशोदित्यविचारयन् ।

वाक्शत्रु व ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विज ॥

तेव्हा अथर्ववेदातमुद्धा ब्राह्मणहितरक्षणार्थ अभिचार व मंत्रप्रयोग यांचे वाडच्या वाड इटीस पडते. अशा सूक्तात ब्राह्मणाचे जीवित व त्याची मालमत्ता यांना कोणीहि धक्का लावू नये ही गोष्ट बारवार जोरदार भाषेत मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे व जे ब्रह्मसावर व ब्रह्मजीवितार पाळा घालतात त्यांना भयंकर धाप दिलेले आहेत मित्राय ब्राह्मणाना यज्ञात वगैरे धावयाच्या दक्षिणेला फार गहन शर्थ जोडून या गूढार्थावर अत्युक्तिपूर्ण भाषेत पुन्हा पुन्हा तोंड दिला आहे. ब्राह्मणाना छळण्यासारखे दुसरे भयंकर आप नाही व त्यांना सटळ हाताने दक्षिणा देणे यासारखे तोंड पुष्प नाही, या दोन कल्पना अनेक सूक्तात पुन्हा पुन्हा निरनिराळ्या रीतीने मांडल्या आहेत. हा सूक्त भास्मिक उन्नतीच्या इष्टीने अगदीं निरुपयोगी आहेत यात काहीं थोडीशी चांगली सूक्ते आहेत त्यातून अतर्जान, शत्रा, उक्ति आणि पारमार्थिक ज्ञान प्राप्त होण्याविषयीच्या श्रयंना आहेत हा सवे ब्राह्मणीसूक्त अथर्ववेदसहितेच्या सर्वांत शक्तीकडच्या भागापैकी आहेत असें निर्विवादपणे म्हणता येईल

यज्ञमर्थासंबंधी सूक्त व मंत्र हीं मुद्दां अथर्ववेदसहितेच्या शक्तीकडच्या भागापैकीच आहेत हीं सूक्ते व मंत्र ह्या इदात गोंगण्याचा हेतु इतर तीन वेदाप्रमाणे ह्या वेदासहि यज्ञाशीं संबंध यावा व हा एक "वेद"च आहे अशी त्रिकाची दृष्ट समजूत व्हावी हा असावा या वेदातील तेन आप्रीसूक्त व इतर काहीं सूक्ते श्रव्येदातील यज्ञसंबंधी सूक्ताप्रमाणे आहेत. यज्ञसंस्थेच्या इतिहासात अथर्ववेदाचे थान कळविल्याशिवाय या विषयावर अधिक विवेचन

अयोग्य आहे त्याचप्रमाणे यजुर्वेदातल्यासारखे गद्यमंत्रहि ह्यात सांपडतात, उदाहरणार्थ १६ व्या कांडाच्या पूर्वीपांत उदकस्तुतिपर व निरनिराळ्या शांतिविधीसंबंधी सूक्ते आहेत तीं बरीचप्रकारची आहेत १८ वे कांडहि असेंच गद्यमय आहे, यात ओषधेदेहिक व श्राद्ध ह्यासंबंधी मंत्र आहेत. श्रव्येदाच्या १० व्या मंडळातील उत्तरक्रिया-विषयक सूक्त शब्दशः वेधे पुन्हा आढळतात व काहीं फरक असेल तर तो ह्या सूक्तांत बरीच भर घातली आहे इतकाच. मागे सांगितलेच आहे की, अथर्ववेदाचे २० वे कांड खाल अगदीं मागाहून जोडले आहे व त्यातील बहुतेक सूक्ते सारकट श्रव्येदाकडेन घेतली आहेत. या कांडाचा सोमयज्ञाशी संबंध येतो. ह्यात नवीन असा भाग म्हणजे कुन्तापसूचाचा होय (अथर्व २० १२७-१३६) ह्या सूक्ताचा उपासना-मंत्र म्हणून यज्ञकर्मगत प्रवेश झाला आहे व ह्याचा विषय म्हणजे काहीसा श्रव्येदातील दानस्तुतिप्रमाणें आहे हीं सूक्ते काहीं राजेजोकाच्या दातृत्वाची प्रशंसा करतात, या सूक्तात काहीं भाग कोडी व त्याची उत्तरे या प्रकारचा व काहीं अश्लील व भ्राम्य विनोदाचा आहे काहीं पुष्कळ दिवस-पर्यंत चालणाऱ्या यज्ञातून पुरोहित लोकांत या सूक्तामध्य ठराविक सभापण चाले व हे यज्ञकर्मगत आवश्यक असे. अथर्वेरीत या सवाद्याला, द्युमपील्लच्या शब्दात सागावयाचें म्हणजे, गुण्यातील अश्लील गोष्टांचें स्वरूप आलं

ग्रायस्त्वोम.—१५ वे काण्ड गायत्मक असून त्याची रचनाहि निरनिराळ्या विधींच्या उपयोगासाठीं झाली असावी. यात माल लोकांची म्हणजे चातुर्वेद्यात आलेल्या इतरांची रहस्यात्मक स्तुति आहे श्रवणिकात घेताना कराव्या लागणाऱ्या सत्काराच्या वेळीं हीं गुंतागुंतीचीं, दुर्बोध, व रहस्यात्मक सूक्ते (वाक्यें) म्हणवीं लागत असली पाहिजेत ग्रायस्त्वोम हा प्रथम साधा विधि असून तो पुढे यज्ञसंस्थेत फिरला त्याचें सविस्तर विवेचन पुढें येईल

अध्यात्म.—या कांडातील विषय गहन व काहीसे तत्त्वज्ञानात्मक असल्याने, हे कांड अथर्ववेदसूक्ताच्या शेवटल्या वर्गांत घालण्यास हरकत नाही हा शेवटला वर्ग म्हणजे तत्त्वज्ञान व जगदुत्पत्ति एतद्विषयक सूक्तांचा असून, हा अथर्ववेदाचा सर्वांत अलीकडील भाग होय. मंत्रविद्या व तत्त्वविद्या हीं एकमेकापासून फार दूर आहेत, पण आद्यवे हे की, अथर्ववेदसहितेंत अभिचार, भैषज्य व पुष्टि एवढेच विषय नसून, काहीं तत्त्वज्ञानविषयक सूक्तेहि आहेत. तथापि, हीं तत्त्वविद्याविषयक सूक्ते जरा बारकाईनें पाहिल्यास, असें दिसून येईल की, अभिचारमंत्राप्रमाणे हीं व्यवहारोपयोगी अशीं आहेत त्यांमध्यें, सत्याविषयीची उत्तंठा किंवा ह्याचें अन्वेषण किंवा विश्वातील गहन कोडीं सोडविण्याचें आत्मसुख वगैरे काहीं एक दिसून येत नाही. यात जो

भाग आहे तो केवळ तत्त्वज्ञानविषयक सुप्रसिद्ध अशी काही वचने असून त्यांचा उपयोग मांत्रिकांनी आपल्या मंत्रानां एक प्रकारचे रहस्यात्मक स्वरूप यावे म्हणून एक विचित्र व वास्तव्यपूर्ण परंतु वाकळ कल्पनांनी भरलेले जाळे बनविण्याकडे केला आहे. प्रेमदर्शनी जो भाग गुट्याने भरलेला असा दिसतो तो वास्तविक तसा नसून त्यांत पोळक शब्दजाल व तथ्यापेक्षा वाकळपणाच अधिक असतो. अशा रीतीने आपल्या रचना साच्या कृतीवर रहस्याचे पांघरूण घालून तिला गूढ कृतीचे स्वरूप देणे हा मांत्रिकांच्या धंद्याचाच एक भाग आहे. कसेहि असले तरी, हा तत्त्वज्ञानविषयक सूत्रां-बद्दल असे कट्टन येते की, त्या येळी अभ्यासज्ञानाची चांगलीच वाट झालेली असावी. उपनिषदांतील गूढीचा उत्पादक व रक्षक देवाधिदेव प्रजापति आहे ही कल्पना व स्वानंतरची गूढीचे आधिकारण असे एक अव्यक्त तत्त्व आहे ही कल्पना या दोन्हीहि कल्पना व त्याचप्रमाणे ब्रह्म, तप, प्राण, मन, हे तत्त्वज्ञानातील पारिभाषिक शब्द, बरोळू सृष्टे तयार करण्याच्या येळी, अस्तित्वांत असून त्यांचा घराय प्रसार झालेला असला पाहिजे. परंतु एवढ्यावरून अथर्ववेदातील ही जगदुत्पत्ति-विषयक व तत्त्वज्ञानविषयक सृष्टे, भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या वादींतील एसादी श्रध्दा या दाखवितात, असे म्हणतां यावयाचे नाही. श्रध्देदांत जी खरी तत्त्वज्ञानविषयक सृष्टे आहेत त्यांतील धीज्झणां असणारे विचार पुढे फक्त उपनिषदांतच वाढीस लागले. पण अथर्ववेदातील तत्त्वज्ञानविषयक सूत्रांत, श्रध्देद व उपनिषद यांमधील अशा विचारांची एक चिकासावस्था आढळते असे अगदी म्हणतां येत नाही. *डॉयसेन (Deussen) म्हणतो त्याप्रमाणे, ही अथर्ववेदांतील सृष्टे त्या विचारांच्या विस्फार-मागील येत नसून, मार्गांच्या कडेला आहेत.

हा सूत्रांत पुष्कळशी गहन तरवे मधून मधून झळ-फतात, पण पुष्कळ वेळां असे म्हणण्याची पाळी येते की, ही चमकणारी तरवे अथर्वेन् कवीच्या मंडितन निघालीं नसून त्यां फक्त दुसऱ्यांच्या बुद्धीचा आपल्या कामी उपयोग करून घेतला आहे. उदाहरणार्थ, शल हा एवंदर सवे गूढीच्या अलिताने मूलतत्त्व आहे, ही कल्पना तत्त्वज्ञानाच्या रातोरात राजेशी आहे; पण जेव्हा आपण अथर्ववेदाच्या ११ व्या कांडांतील ५३ वें सूत्र पाहूं लागलों तेव्हा त्याची भाषा एसाद्या तत्त्वज्ञानाची असावी असे आपणांस न वाटतों ती एसाद्या गुट्यापाची असावी असे वाटें लागतें. त्या सूत्रां-तील वारीं ऋचा येणेप्रमाणे:—

घाढो भर्मा यदिति सुतरादिनः सहस्राक्षो अजरो भूरिरेताः । तना रंशंगित कृषयो विप्रश्चित्तस्य चक्रा भुवनानि त्रिधा ॥ १ ॥

* Deussen, Allgemeine Geschichte der Philo-
sophie I, 1, p. 209.

सस चक्रान् बंहति कालं पुन सुतास्य नार्भस्मृतं
वर्धः । स इमा विश्वा भुवनान्यजत कालः स ईयते
प्रथमो जु देवः ॥ २ ॥

पुणः कुम्भोधि काल आहितं वै पश्यामो बहधा
उ सुतः । स इमा विश्वा भुवनानि मृत्युः कालं तमोहुः
परमे व्योमिन् ॥ ३ ॥ अथर्व. १९. ५३.

भूरिरेत, अजर, सहस्राक्ष असा सप्तरमी अश्व जो काल तो (आम्हाला) वाहून नेत आहे. त्यावर निष्णात असे कवी आरोहण करतात. त्याची (त्याच्या रथाची) चाके म्हणजे सर्व भुवने होत. १.

या कालाची सात चके आहेत, सात नामी आहेत, याचा अमृत हा अक्ष* आहे; तो या सर्व भुवनांना प्रेरणा करतो व तो सर्व देवात श्रेष्ठ म्हणून पूजिला जातो. २.

काल हा पूर्णकुंभाप्रमाणे (अविच्छिन्न) आहे. खाल आम्ही पुष्कळ ठिकाणी (पुष्कळ प्रकारांनी) पाहतां. तो सर्व भुवनांना व्यापून राहिला आहे. खाल श्रेष्ठ अशा व्योमांत (देखील) “काल” म्हणून हांक मारतात (किंवा हे “परमे व्योमनि !” असे कालाला संबोधून म्हणतात.) ३.

याच सूत्राच्या ५ व्या आणि ६ व्या ऋचांत कालापासून सर्वांची उत्पत्ति आहे, हें पार चांगल्या तऱ्हेने, सांगितले आहे; त्या ऋचा अशा:—

कुलोमं दिवमजनयन् काल इमाः पृथिवीरुत ।
कुले ह भूतं भव्यं चेष्टितं ह वि तिष्ठते ॥ ५ ॥

कुलो भूतिर्मज्जत कुले तपति सूर्यः । कुले इ विधा भूतानि कुले चक्षुर्वि पश्यति ॥ ६ ॥ अथर्व. १९. ५३

कालने हें आकार व ही पृथिवी निर्माण केली; कालाच्या ठिकाणी भूत, भविष्य व इष्ट (वर्तमान) यांचा वाग आहे. ५.

कालने भूति (जग) उत्पन्न केली. कालाच्या ठिकाणी सूर्य तळपत आहे; कालाच्या ठायीं सर्व भूतांचा वास आहे; व पालांत चक्षुर्वि निरीक्षण आहे. ६.

परंतु लगेच त्यांच्या पुढील ऋचांत व ५४ व्या सूत्रांत, जना प्रभारच्या बसत्या विशेषतः त्या काली डाऊक आलेल्या देवतांचा नामनिर्देश करून या सर्व बसू व देवता कालापासून उत्पन्न झाल्या आहेत असे यंत्रासारखे पुनः पुनः सांगितले आहे.

अथर्ववेदाच्या १३ व्या वांडांतोळ रोहितसूत्रांत गुढी खरी तत्त्वज्ञान पार थोडे असून गुढीचे अवजगर पार आहे. या सूत्रांत सर्व प्रकारचे एकमेकांशी संबंध नसले

विषय, अव्यवस्थित रीतीने मांडले आहेत. उदाहरणार्थ, ह्यातील पहिल्या सूक्तात, रोहिताची म्हणजे सूर्याची, (भौतिक तेजोगोलाची किंवा तदधिष्ठित देवतेची) उत्पादक सत्य या नावाने, त्याने यावापृथिवी निर्माण केली, आपल्या चलाने त्याचे संरक्षण केले, अशी प्रशंसा केली आहे, व त्याच ठिकाणी पृथ्वीवरील राजाचा व्यवहार व स्वर्गातील राजा रोहित याचा व्यवहार याची बुद्धिपुरस्सर सदिग्ध अशा भाषेत तुलना केली आहे. मध्यंतरी, प्रतिस्थाना व शत्रूंना, आणि जे गार्हपत्य उत्ताग्रदार करतात किंवा सूर्याभिमुख होऊन जलो(मूने) स्नान करतात त्यांना द्याप दिलेले वाटझून येतात. पुन्हा, १३ व्या कांडाच्या ३ व्या सूक्तात, काही ऋचातून रोहिताची, सर्वांत श्रेष्ठ देव, म्हणून प्रशंसा केलेली आहे, ह्यातील वरुणरस वरुण-सूचाची आठवण करून देतो. परंतु या सूक्तातील ऋचाया जें पालपद जोडले आहे त्यात ब्राह्मणाला जो पीडा करील त्याचें निर्मूलन करण्याविषयी रोहिताची प्रार्थना केली आहे. त्या ऋचा अशा —

य इमे द्यावापृथिवी ज्ञानं यो द्यापि कृत्वा भुवर्नानि
घर्नं । यस्मिन् क्षिपन्ति प्रदिशः पडुर्वीयाः । पंतुनो अनु
त्रिचाकंतीनि तस्य देवस्य । ऋदस्यैतदागो य एवं त्रिदामं
ब्राह्मण जिनाति । उद् यंपय रोहित मक्षिणाहि ब्रह्मन्वस्य
मतिं शुश्रू पाशान् ॥ १ ॥

यस्माद् घाता ऋतुया पर्वन्ते यस्मात् समुद्रा अर्धि
त्रिधरन्ति तस्य देवस्य । ०।० ॥ २ ॥

यो मारयन् प्राणयन्ति यस्मात् प्राणन्ति भुवर्नानि
विश्व तस्य ०।०।० ॥ ३ ॥

यः प्राणेत् द्यावापृथिवी तृपयत्सप्राणेनं समुद्रस्य जडं
यः पिपतिं तस्य ०।०।० ॥ ४ ॥ अथर्व. १३. २.

ज्यानें ही यावापृथिवी निर्माण केली, ज्यानें भुवर्नाचे स्वतः या पापहण केले, ज्याच्या ठिकाणी विस्तीर्ण अशा सदा ऊर्वा नादत आहेत व ज्या (ऊर्वा) मधून पतंगचें अग्नीक्षण चालले आहे त्या कुड देवाचा अपराध करणारा म्हणजे जो हे सर्व जाणणाऱ्या ब्राह्मणाला छळतो त्याचा, हे रोहित ! पिच्छा पुरव, त्याचा नाश कर, ब्राह्मणाच्या शत्रूला आपल्या पादात अडकव. १.

ज्यापासून (ठराविक) ऋतुमध्ये स्वच्छ वारे वाहतात, ज्यापासून समुद्र (सर्व दिशेकडे) वाहत जातात, त्या कुड देवाचा इ. २.

जो जीव पेतो व जीवदान देतो, ज्यामुळे सर्व भुवने जगतात, त्या कुड देवाचा इ. ३.

जो प्राणाच्या योगाने यावापृथिवीला उद्दासित करतो, जो अपानाच्या योगाने समुद्राचें जडर भरण दावतो त्या कुड देवाचा इ. ४.

ह्या उत्कृष्ट रोहितप्रवासीच्या शेजारीच मधूनमधून गूढ कल्पना घातलेल्या आहेत उदाहरणार्थ, एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की, मुद्दत्त व रथंतर ह्या दोन छंदापासून रोहिताची उत्पत्ति आहे व दुसऱ्या ठिकाणी, गायत्री छंदाला “अधृतगर्भ” असे म्हटले आहे. अशी पुष्पळ गूढ कल्पनांची उदाहरणे देता येतील. अशा ऋचातील महान अर्थ शोधून वाटण्याचा प्रयत्न निष्फळ झाल्यावाचून राह्यवयाचा नाही, व म्हणून विटरनिदृश म्हणतो की, अथर्ववेदातील ४ व्या कांडातील ११ व्या सूक्तासारखा सूक्तात मोठे तात्त्विक सल सापडेल अशी कधीहि आपण आशा करू नये, वरील सूक्तात, श्वाची, विश्वोत्पादक व विश्वरक्षक अशी स्तुति केलेली आहे

अनुद्वां द्वापार पृथिवीमुत्त घामंनुद्वां द्वापारोर्वं
न्तरिक्षम् । अनुद्वां द्वापार प्रदिशः पडुर्वीरंनुद्वां विश्वं
भुवर्नुमा विवेश ॥ १ ॥ अथर्व. ४. ११.

अनुद्वांने (श्वाभानें) पृथिवी व स्वर्गेंक धारण केला आहे, अनुद्वांने विस्तीर्ण अंतरिक्षाला धारण केले आहे, अनुद्वांने (प्राच्यादि) महादिशा व सदा उर्वी धारण केल्या आहेत, व अनुद्वांने विश्व भुवन व्याप्त केले आहे १.

द्याशिवाय, इंद्र व दुसरे मोठे देव ह्यांच्या पंक्तीला ह्या श्वाभाला आणून बसविले आहे व “अनुद्वां दुहे” । “श्वाग दूष देतो,” “अस्य यज्ञ पयो दक्षिणा दोहो अस्य” । “यज्ञातील दक्षिणा म्हणजे त्याचें दोहन त्याचे दूष म्हणजे यज्ञ”, “यो वेदानडोहो दोहान सप्तानुपदसत । प्रजा च लोकं चाप्नोति”, “हे अनुद्वांचे सात दोह जाणणाऱ्यास सतति व स्वर्ग याची प्राप्ति होते” इत्यादि वर्णनात आपणाला कोणताच गुण दिसत नाही. मात्र सात दोह जाणणाऱ्यास स्वर्ग मिळतो असे मानावयास आमची हरकत नाही । हे श्वाभाने वर्णन अथर्व. ९.४ सूक्तात केलेल्या श्वाभान्या वर्णनापेक्षा अधिक महत्वाचे आहे असे मुळीच नाही. वरील सूक्तात श्वाभान्या ठिकाणी सर्व देवाचें अखिल आहे, मूळारभी तो जरुहूप होता वगैरे त्याची प्रशंसा आहे हा श्वाभ दुसरा तिसरा कोणी नसत यज्ञात बघी देण्याकरता वाढलेला पैल होय. हे मिथ्या तत्त्वज्ञान व हा गूढाचा पडदा कसाकरिता, तर त्याचा व्यवहारात त्यागला उपयोग असे म्हणून, हे पुढे उतारे दिलेल्या सूक्तावरून सिद्ध होतें. या सूक्तात गार्हपत्य माहात्म्य वर्णन केले आहे तें असे —

यया द्यौर्वीया पृथिवी ययापो गुपिता इमा ॥ ४ ॥
श्रुतं वंसा श्रुतं दोग्धारः श्रुत गोशारो अर्धि पुष्टे अस्याः ।
ये देवाम्नास प्राणन्ति ते वरा रविर्दुरेकुमा ॥ ५ ॥
वशा माता राजन्यसि वशामाता स्वष्टे तव ।
वशार्वा युज आपुष्ट तत्तश्चित्तमजायत ॥ १८ ॥
ही यावापृथिवी व जड यांचे संरक्षण करिते, हिच्या पाठीमागे शंकर दुधाचे घटे, शंकर दूध काणारे, शंकर

अज्ञातान, जे देव इच्या ठिकाणी वास करतात ते इला ज्ञातान, ही क्षत्रियाची माता, ही व्यपेची माता, हिचे वस्त आनुष आहे, हिच्यापासूनच विज्ञानी उत्पत्ति होते ह्या प्रस्तावना वदेलेट खालील ऋचेत झाला आहे.

घुनामेवागुर्तमाहुर्वतां मृत्युमुपसिते ।

गुना (गाय) हिलाच अमृत म्हणतात, मृत्यु म्हणून तिचीच पूजा करतात.

घुनेद सर्वमभवद् देवा मनुष्या ३ अमृता
पितर ऋषयः ॥ २६ ॥

मनुष्य, असुर, पितर, ऋषी ही सर्व वनेचीच रूपे आहेत परंतु आता ह्यासुंद गाईचा व्यवहारात उपयोग पणा करावा ते दिले आहे —

य एवं विद्वान् स घुनां प्रतिगृहीषात् ॥ २७ ॥

जो असे जाणतो त्यानेच गाईचा प्रतिग्रह करावा

+ + + + +

प्राप्तुमेभ्यो घुना इषा सर्वांशोकात्म्यमभुते ।

ऋत ह्यस्मिन्मार्गं तु मपि मयाग्रे तपः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणाला गाय दिली असता देणाराला सर्व लोकांची प्राप्ति होते, कारण गाईच्या ठिकाणी ऋत, ब्रम् आणि तप ही सर्व वास करतात व शेवटी,

घुनां देवा उप जीवन्ति घुनां मनुष्याऽपि ।

घुनेद सर्वमभवद् यान्तुं सूर्यो विपश्यति ॥ ३४ ॥
अथर्व. १०. १०.

देवकी उपजीविका गाईवर होते, त्याप्रमाणेच मनुष्यांनीही उपजीविका गाईवर होते. सूर्याची दृष्टि पोचते तेपर्यंत सर्वे याही गाईचंच रूप आहे.

डॉयसेन (Dousson) ह्या विद्वान् जर्मन शहरस्थाने अथर्व-वेदातील "तात्त्विक" सूक्ताचा अर्थ लावण्याची बरीच राखण घेतली आहे व त्यात काहीही खडबटा दाखवून दिली आहे. उदाहरणार्थ, १० व्या कांडाच्या २ व्या सूक्तात ब्रह्मविद्वाचा विचार जड व भीमासक्त दर्शन केला आहे व ११ व्या कांडाच्या ८ व्या सूक्तात तोच विचार अप्यात्म दर्शन केला आहे, असे डॉयसेनने दाखविले आहे पण ह्या सूक्ताने शर्ये तत्त्वज्ञान भरलेले असेल हे विद्वान्-निदुष्टाला शरें वाटत नाही त्याची अशी कल्पना आहे की, ह्या सूक्ताचे तेरावें मिथ्या तत्त्वज्ञानी असावेन, व त्यांनी मनुष्यामध्यें विश्वात्मा (ब्रह्म) आहेत हे तत्त्व नव्यानं दोषून काढले नसून, त्याच्या येदी पल्लव धिर्वात असलेले हे तत्त्व, त्यांनी गूढ, लज्जण व निघात अशा तऱ्हेने नव्यानं मांडण्याचें भाद्र काम केले श्रमपेक्षाच्या १० व्या कांडांतील १२१ व्या सूक्तात एक गहन तत्त्ववेत्ता व उताम

कवि विश्वाच्या वैभवाचें वर्णन फार स्पष्ट भाषेत करून अशा विश्वाच्या उत्पादक कोण ह्याबद्दल सार्शक होतो, पण तैच अथर्ववेदात (१० कांड २ सूक्त) एक कवि (सूक्तकार) एकामागून एक मनुष्यावयवाचें वर्णन करीत छुटतो न ही कोणी उत्पन्न केली असावीत, म्हणून प्रश्न करतो —

केन पाप्मां आभूते पूरपस्य केन मांसं संभृतं केन गृह्यते ।
वेनांगुली वेनांनीः केन खानि ... ॥ १ ॥

कस्मात्सु गुल्फावधरावकुण्डवद्वृष्टीवन्तावुत्तरो पूरपस्य ।
अहं निर्यत्यु न्यद्रिभुः वृश्मिज्ञानुनोः सुधी कं तु तर्चिवेत ॥ २ ॥

अशा आठ कथा आहेत व पुढच्या नऊ ऋचात मनुष्य-रचनेतील व मानवी जीवितालील गवे प्रफारच्या गोदीची चवकशी केली आहे —

प्रियाप्रियाणि वदुता स्वमं संवाधतुन्यः ।

आवन्दानुमो नन्दांश्च कस्माद् वहतु पूरपः ॥ ९ ॥

आतिरर्वतिनिर्गतिः कुतो

लगेच ह्याच ठिकाणी हे विचारले आहे की,

को अस्मिन्नापो व्युद्दिधात् ॥ ११ ॥

को अस्मिन् रूपमदधात् को मुखानं च नामं च ।

गानु को अस्मिन् कः केतुं कक्षरिप्राणि पूरये ॥ १२ ॥

+ + + + +

को अस्मिन्सुख कोर्वंतं कुर्वंतं मृतुः कुतोमृतम् ॥ १४ ॥ ६.

नंतर असे विचारले आहे की, सृष्टीवर मनुष्याची सत्ता कशी बसली? ह्या सर्व प्रश्नांना उत्तर म्हणून असे सांगितले आहे की, मनुष्य ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळे त्याला हे सामर्थ्य प्राप्त झाले तेपर्यंत हे सूक्त पारले सुंदर उरी नवले तरी अगदी शुद्ध व स्पष्ट आहे. पण ह्यासुंद कथा २६-३३ पर्यंत नेहमीच्या लंघनावाय चुरवात होते. ह्याच उदाहरण म्हणून खालील बाही कथा पाह्या —

मूर्धानमस सुसोच्याधेयां हृदयं च यत् ।

अग्निप्रादुर्ध्वं प्रैर्यत् पर्वसानोषि शीर्षतः ॥ २६ ॥

तद् वा अथर्वेण शिरो देवकोशाः समुद्रितः ।

तत् प्राणो अग्नि रक्षति शिरो अन्नमग्रे मर्न ॥ २७ ॥

अथर्व. १०. २.

अशा ऋचांतून अगाध ज्ञान शोधून जाणे म्हणजे त्यांना गैर काजवी मोठेपणा देण्यासारखे होते. अथर्वेसहितेतील ११ व्या कांडाच्या ८ व्या सूक्तात डॉयसेनच्या म्हणण्याप्रमाणे ब्रह्मत्त्वाचा सर्वेस्वी अखलेतून राहण्याच्या आप्यात्मिक व जड या पदवाच्य संयोगानं मनुष्याची उत्पत्ति झाली असे प्रतिपादिले आहे परंतु ह्या सूक्तात फारसा गोल अर्थ नाही असे विद्वान्निदर्श म्हणजे आहे. ज्याप्रमाणे शरीर बोलेणाराला आपल्या बोलेणा वर लोकांनी विश्वात देवावा म्हणून पथी कधी गं बोलां लागले, त्याचप्रमाणे गूढनाथान आपल्या रवीं

कोटे कोटे इकट्ठन तिकट्ठन उसनें आणलेले तत्त्वज्ञान, आपल्या मूर्तेपणाला लोकांनीं उच्च ज्ञान समजावे या हेतूने, पुसटून थांबे लगतें. याचें प्रत्यंतर ११ व्या कांडाच्या ८ व्या सूक्तात दिसून येते. या सूक्तात, अग्नि, वनस्पति, ओषधी, इन्द्र, वृहस्पति, सूर्य, वरुण, मित्र, विष्णु, भग, विद्यसाधन, सविता, धाता, पूषन्, लघा इत्यादि देवतांची जवळजवळ सुखी यादी दिली आहे व या देवतांची आम्ही स्तुति करतो, त्यांनीं आम्हाला अहतापासून म्हणजे पातकापासून मुक्त करावे अशी प्रार्थना केली आहे.

ही अशा दर्जाची पररचना म्हणजे काय नव्हे किंवा तत्त्वज्ञानहि नव्हे. ह्या पद्यापेक्षा पुष्कळच सरस असें एका सूक्त अथर्ववेदात सापडतें ह्या सूक्तात काही शब्दां पृथ्वीच्या उत्पत्तीसंबंधी आहेत म्हणून ह्या सूक्ताची गणना जगदुत्पत्ति-विषयक सूक्तात बहुतेक करण्यात येते, परंतु ह्यांत काहीएक गूढ व तारिख ज्ञान नसल्यामुळे, परंतु काव्य यरेंचस आढळतें हे सूक्त म्हणजे अथर्ववेदातील १२ व्या कांडातील १ लेें पृथिवीसूक्त होय. ह्यातील ६३ ऋचांतून पृथिवीमातेची, सर्ग ऐहिक वस्तूंना धारण करून त्यांचे रक्षण करणारी तूं आहेस, सर्व स्रष्टापासून आम्हाला मुक्त कर व आमच्यावर कृपादृष्टि ठेव वगैरे प्रकारें प्रार्थना केली आहे प्राचीन भारतातील धार्मिक काव्यप्रथांतून काही प्रथम किती सुंदर असतात याची कल्पना आणून देण्याकरिता, ह्या सूक्तातील काही शब्दा गाली दिल्या आहेत —

सूर्यं बुद्धदत्तमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म युजः पृथिवीं धारयन्ति । सा नो भूतस्य भव्यस्य पदपुर श्लोकं पृथिवी नं. कृणोतु ॥ १ ॥

याप्रत्येक सल्लिमम आसीद् यां मायाभिर्नुचचरन् मनीषिणोः । यस्या हृदयं परमे ज्योमिन्मल्येनाचूतमसूतं पृथिव्याः । सा नो भूमिस्त्रिषु बलं राधे रंधातुमे ॥ ८ ॥

यामभिनूतमिमांसां विष्णुर्वयां विचक्रमे । इन्द्रो यो युक आत्मनेनमित्रा दाचीपतिः । सा नो भूमिर्निर्जता माता पुत्राय मे पर्यः ॥ १० ॥

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यां ते पृथिवि स्थोनमस्तु ।

शुभं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपा
ध्रुवां भूमिं पृथिवीन्द्रगुहाम् ।
अज्ञातोऽहो अक्षुतो-
ध्वंष्टां पृथिवीमहम् ॥ ११ ॥

खञ्जितास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं
विमर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पद ।

तवेमे पृथिवि पश्य मानवा येष्यो ज्योतिर्यस्यंतं
सर्गंभ्य उद्यन्त्यो रश्मिर्भिरानुनीति ॥ १५ ॥

भृगो देवेभ्यो ददति युजं हव्यमरं कृतम् ।
भृगो मनुष्याजीवन्ति स्वधयाधेनं मर्त्याः ।

सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु
जरादधि मा पृथिवी कृणोतु ॥ २२ ॥
यत् ते भूमे विज्जनामि क्षिप्रं तदधि रोहतु ।
मा ते ममं विमृश्वरि मा ते हृदयमपिपम् ॥ ३५ ॥

यस्यां गार्गन्ति नृपन्ति भूयसां मर्त्यांभ्यैल्याः ।
युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः ।
सा नो भूमिः प्रणुदतां सुपत्नान-
सप्तल मा पृथिवी कृणोतु ॥ ४१ ॥

सुतं विप्रंती गुरुभृद् भद्रपापसं निधनं तितिक्षुः ।
वरादेणं पृथिवी संविदाना सृष्टरासु विजिहीते मुणायं ४८
भूमे मानंति धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।
सुविदाना दिवा रवे त्रिया मां वेहि भूताम् ६३
अथर्व. १२. १.

मल, मोठे व उग्र असं ऋत, वीक्षा, तप, प्राय व यज्ञ हीं पृथिवीला धारण करतात ती आमच्या भूत व भविष्याची पत्नी आहे, ती आमच्याकरिता विस्तीर्ण लोकाची योजना करो ।

जी प्रथम समुद्रात जल (हारणें) होती, मतन्वी (ऋती) लोक जिला नानाविध मायेनें अनुसरते झाले, जिचे हृदय उंच आकाशात असून सत्यान आश्रित व अमर अनें आहे, ती पृथिवी आम्हाला तेज व उत्तम राष्ट्रबल देवो ।

जिला अधिनांनीं मोजलेली आहे, जिच्यावर विष्णून पाऊल ठेविलेले आहे, जिला दाचीपति इन्द्रानें स्वतः करिता अमित्र रहित नि शत्रु अशी केली, ती भूमे आम्हाला, माता (आम्हा) पुत्रांना दूध देते त्याप्रमाणे दूध देवो १०

हे पृथिवि ! तुझे गिरी, हिमवन्त पर्वत, अरण्य, याचें अंगल असो विंगट, कृष्ण, रोहित, विश्वरूप व ध्रुव अशी इन्द्रानें रक्षण केलेली ती पृथिवी ह्या पृथिवीवर मी अजित, अहत् (मारला गेलो नाही असा) व अघत असा उभा राहिलो ११.

तुझ्यापासून उषन झालेले मलें लोक तुझ्यावर हिंदतात फिरतात, तें द्विपाद व चतुष्पाद यांचे पोषण करितेस. हे पृथिवि ! तुझ्या मा पाच मानवी जाती आहेत, या मलें असूनहि याच्याकरिता सर्व उदय पावून आपल्या किरणाच्या योगाने अमर ज्योति उज्ज्वल करतो. १५

भूमीवर देवाना यज्ञ व चागला तयार केलेला हवि देतात भूमीवर मर्त्ये मनुष्ये आपल्या वाकीप्रमाणे अन्न ग्रहण करून जगतात ती भूमि आम्हाला प्राण, आयु, व चागले बळकट शरीर (जरा अष्टिम्) देवो. २२.

हे भूमि ! मी जे तुला खणतो, त्यापासून खचकरच उगरो हे पावक (भूमि) ! तुझ्या मर्माला किंवा हृदयाला माझ्या पासून धक्का न लागो. ३५

जीवर मर्त्यलोकां मोठ्याने आरडाओरडा करून गातात व नाचतात, जीवर ते युद्ध करतात व युद्धातील आरोब्या व हुदुमी गर्वतात, ती भूमि आमच्या सर्जना हाकून लावो व ती धृतिवी मला सजुरहित करो ४८

मृतं व वननदार अशा (दोषा)ना धारण करणारी भद्र व पाप याच्या निधनाची तिनिधा करणारी पृथिवी पराहा ममवेत, मृग व सूकर या (दोही) करिताहि फिरते ४८

हे माते भूमि ! मला सुस्थानी सुखानें ठेव दे रे रे ! स्वर्गाशीं सत्य जोडून मला यश व धन या ६३

हे सूत्र ऋग्वेदसहितेच शोभण्यासारखे आहे, व* ह्या यज्ञ असें मिळ होते की, अथर्ववेदसहितेच जरी ऋग्वेदा पेक्षा हेतुची एकरूपता अधिक आहे तरी तीत मधून मधून अनेक प्राचीन काव्याचे खंड आहेत ऋग्वेदाप्रमाणेच ह्या संप्रदात मुद्रा अगदी कमी दर्जाच्या व टाकाऊ काव्य ग्रंथाच्या जोडीला, प्राचिन भारतीय काव्यांपैकी काही कार माल्यवान् रत्नेहि आहेत व हिंदुस्थानातील आर्य लोकांच्या जुन्या काव्याची परी कपना येण्यास हे दोन्ही प्रथ विचारांत घेतले पाहिजेत

ऋग्वेदाचे आणि अथर्ववेदाचे वाङ्मय या दृष्टीन विवेचन करण्यात आले, आणि आरामसुखीवर बसून वाचण्याजोगे काही तरी लिहिता आले यजुर्वेद व सामवेद यांची माहिती दावयाची म्हणजे विचार आणि कल्पना दावयाच्या नसून टोर्नेफोड करावयास लावणारी दोन बाळे दावयाची त्यापैकी एक साम्र म्हटले म्हणजे यज्ञसाध होय, आणि दुसरे साध म्हटले म्हणजे संगीतसाध होय. सामवेदास सूक्तांचा समग्र म्हणण्यापेक्षा चालीचा समग्र म्हटले तरी चालेल यजुर्वेद म्हणजे यज्ञसाध होय आपण वैदिक धर्म किंवा धात धर्म म्हणतो त्याचा अर्थ यजुर्वेदात्मक धर्म असा आहे. यजुर्वेद वर्णन करावयाचा म्हणजे यज्ञ व इतर किया ज्या प्रयांत वणिल्या आहेत त्याच वर्णन दावयाच आता-पर्यंत ऋग्वेद आणि अथर्ववेद याच विवेचन केले या दोन (ऋग्वेद आणि अथर्ववेद) संहितामध्ये जे एक साम्य आहे ते ह की, यातील सूक्ते कोणत्याहि विशिष्ट वर्गाच्या प्रयोगा करता रचिलीं गेलीं नाहीत ऋग्वेदातील मियविविधताच साळा साक्ष आहे. जरी ऋग्वेदातील यहुतेक सूक्तांचा उपयोग यज्ञकर्मामध्ये होतो आणि जरी अथर्ववेदातील ऋचा आणि मन्त्र यहुतेक सर्वे मिथी व अभिचार या वासाकडे लावीत असत, तरी या विशिष्ट वर्गासाठीच त्याची रचना प्राचीनीं झाली असे म्हणता येत नाही या दोग्दी संहितांतील ऋचांचा समग्र वाच्यविषयक हेतु धरून केला आहे आणि

काही तरी प्रयोजन वाहून हीं अमक्यानें अमक्या प्रसंगीं म्हणावयाचीं गाणीं (मन्त्र) या रूपानि या जमलेल्या वाङ्मयाचा विनियोग केल्या आहे असे आपणास म्हणता येईल

ऋग्वेदसूक्तांची एकापुढे एक मांडणी यज्ञोपयोगाच्या दृष्टीने केलेली दिसत नाही अथर्ववेदाचे हौन मान यज्ञाच्या दृष्टीने मांडलेले दिसते अथर्ववेदाचे धातकर्मामें मोठें मौजेच स्थान होतें पण अगोदर यजुर्वेदाची थोडीशी माहिती दिल्या-निवाय ह समजणार नाही म्हणून आपण आता यजुर्वेदाकडे वट

प्रकरण ४ थें.

वेदप्रवेश-यजुर्वेद.

या वेदाच्या संहिताची गोष्ट ऋग्वेद व अथर्ववेद याहून निराळी आहे या संहितातील ऋचा व्यावहारिक उपयोगाच्या दृष्टीन म्हणजे यज्ञकर्मामध्ये उपयोगी पडतील अशा कर्मानें एकत्र केल्या आहेत या संहिता म्हणजे खरीखर यज्ञातील विशिष्ट पुरोहितांच्या उपयोगाचीं ऋचांचीं पुस्तके होत, दुसरे काही नाही अर्थात ह्या काही हीं लिहिलेलीं पुस्तके नव्हतीं, तर संहिता पुरोहित व गुरु यांच्या डोक्यामध्यें (पाठ केलेल्या) असत, आणि पुरोहितांच्या पाठशाळात ह्या तोंडीं शिकवून व गिरून कायम ठेवीत असत

यजुर्वेदाच्या संहिताचा मूळ उगम समजण्याकरिता प्राचीनांच्या कर्मकलापावटून वेधें चार शब्द लिहिणें जरूर आहे प्राचीन वैदिक यज्ञसंप्रदायाचे शोडफार मर्म समजल्याशिवाय एषदर वैदिक शास्त्राच पूर्णपणें समजणें यहुतेक अशक्य आहे प्राचीन वैदिक धर्माची आपणास जी माहिती आहे तिजवरून त्यातील धर्म नेहमीं दोन प्रकारची असत असे दिसते. ऋग्वेदातील काही सूक्तांचा व अथर्ववेदातील पुष्कळ मन्त्रांचा सारांतील जन्म, विवाह आणि इतर समारंभाच्या वेळीं प्रार्थना करण्याकडे आणि आशीर्वाद देण्याकडे, तसेंच मृतांची उत्तरक्रिया करताना आणि पितरांची धादकर्म करताना उपयोग करीत असत हें आपण पाहिलेंच आहे. त्याप्रमाणेंच पशुपाल आपल्याजवळ गुराढोराची संरक्षि होण्याकरिता, आणि शेतकरी आपल्या विकाची वांगी वाड होण्याकरिता, करावयाच्या समारंभामध्ये त्याचा उपयोग करीत रहि आपण पाहिलें आहे या समारंभाना व त्या प्रसंगीं करावयाच्या होमहवनाना उत्तरकारी 'यज्ञकर्मणि' असें म्हणत 'या यज्ञकर्मविषयीं यज्ञसूत्रामध्ये-याविषयीं पुढें

* सूत्राम्ये आणि पावयस हे शीतवर्मांच्या अगोदर असतात असे वी० महादेव सोरेर वुटे आपल्या Vicatitudes 1 Aryan Civilisation मध्ये म्हणतात.

माहिती गेईल-आपणास तय्यार माहिती मिळते. या यज्ञासाठी घरातील यज्ञकुंडातच देत असावेत. पुरातन पद्धतीप्रमाणे, गरीबधर्मीत, लहानशोर प्रत्येक आर्याला आवश्यक असा या यज्ञाशिवाय दुसरे सहाय्यवृद्धि करीत असावेत. विशेषतः योद्ध्यांची देवता जी इंद्र, तिच्या प्रीत्यर्थ सोमयज्ञ करीत असत. असा यज्ञ भेष्ट, धर्मीतलोक, सुख्यत्वेकरून राजेलेकच करीत असावेत ठरलेल्या नियमाप्रमाणे एक मोठी यज्ञभूमि तयार करून तीवर असा यज्ञात आनंद्यक असलेल्या तीन पवित्र अग्निविरिता पुंडें रचीत असत असा यज्ञात मुख्य ऋविज चार असत त्याच्या हाताखाली इतर ऋत्विजांचा मोठा समुदाय असे. हे ऋत्विज यज्ञातील असह्य भूतगर्भीची हजे व विधी करीत असत यज्ञातील वज्रमान म्हणजे यज्ञकर्ता राजा किंवा गोर गृहस्थ जो असतो, त्याचें काम अगदी धोडे असते, त्याचें मुख्य काम असें बी, यज्ञांमधील ब्राह्मणांना सडक हातानें दक्षिणा द्यावयाची, ही वेचील गाईच्या हिशोबानें ठरलेली असे. वेढा ज्या यज्ञांमधील ब्राह्मणांना अत्यंत प्राप्ति होत असे, त्या यज्ञांमधील विषिसकल्याचा अभ्यास ते घन्याच अभ्यासेन करीत व यज्ञकर्ताविषयींचे त्यांना एक स्वतंत्र शास्त्रच तयार केले, यात आश्रय नाही. या यज्ञकर्ताची माहिती देणारे ग्रंथ जी 'ब्राह्मण' व 'श्रौतसूत्रे' त्याचा परिचय आपणास पुढें होईल. ज्यांना कालान्तरानें 'अर्णवस्य' असें मानू लागले त्या 'श्रुति' ग्रंथातील ब्राह्मणे हा महत्त्वाचा भाग असल्यान यज्ञांना 'श्रौतसूत्र' असें म्हणू लागले श्रुतीच्या आधारानें हे यज्ञ करीत असत त्याच्या उलट जी 'गृह्यसूत्रे' तीं 'स्मृती'च्या आधारानें करीत. 'स्मृति' म्हणजे स्मरण, म्हणजे परंपरा स्मृतींना 'अर्णवस्य' भानीत नाहीत. श्रौतसूत्रें नेतामीवर व गृह्यसूत्रें एवामीवर होत असत. आतां, श्रौत यज्ञसं करणारे हे मुख्य चार पुरोहित ते असे - १ होता म्हणजे 'बोलाविणारा, हा देवाची प्रार्थना करून त्यांना यज्ञकर्ता येण्याविषयी आमंत्रण करण्याकरिता राक्ष-
तील कृचा म्हणती, २ उद्गाता अथवा 'गणारा', योमाच्या आहुती देण्याच्या वेळी सामें म्हणणारा, ३ अण्वुं अथवा 'यज्ञकरणारा, म्हणजे स्वतःच तोंडानें वयमन म्हणून हातानें यज्ञातील शयें विधी करणारा आणि ४ ब्रह्मा अथवा महापुरोहित यानें यज्ञाचा पीडा होऊ नये म्हणून वदोवला देवावयाचा असे.

या वदोवल्याचें कारण प्रत्येक पवित्र कृत्याला, तसच प्रत्येक यज्ञाला, प्राचीनाच्या मते काहीना काही विज्ञ यावयाचेंच, आणि जर विश्वियमाप्रमाणे अगदी वरोवर वरें झाले नाही, जर एखादा मन किंवा एखादी प्राणी वरोवर म्हटली गेली नाही, तर-एखादा स्वर चुकला तरी-तेंच पवित्र कर्म यज्ञकर्त्या यज्ञमानाच्या नाराळा कारण म्हावयाचें असत व म्हावे म्हणून यज्ञस्थळाच्या दक्षिणभागी ब्रह्मा यज्ञाचे रक्षण करण्याकरिता पसलेला असतो. दक्षिणदिशा ही मृत्युदेवता यम याची दिशा असून यज्ञाधिष्ठक जे असुर ते याच दिशेन येऊन लोकाना भय घालतात असें मानीत. ब्रह्मा चाललेल्या यज्ञकर्ताकडे सारखें लक्ष ठेवितो आणि कोठें थोडीशी चूक झालेली त्याच्या नजरेस आली तर काहीं मंत्र म्हणून त्या चुकीचे झालेन वरतो ब्रह्माला एका जुन्या ग्रंथात 'यज्ञपुरोहितांतीळ उत्तम वैद्य' (निपगव्ये) असें म्हटले आहे * ह काम करता येण्यास ब्रह्मा स्वतः वैदसपन असला पाहिजे. हे यज्ञपुरोहितांचे काम तो 'प्रदीपिका' म्हणजे तीन वेदांच्या अध्ययनाच्या साहाय्यानें करतो तीन वेदांचे ज्ञान असल्यामुळे प्रत्येक चूक त्याच्या तापडहोतानें घ्यानांत येऊ शकते.†

याचीच्या तीन पुरोहितांना प्रत्येकीं एकेक वेदच येत असावा लागतो. होता ज्या पुरोनुवाक्या म्हणजे 'विमंनण ऋचा' म्हणून देवता यज्ञाकरिता आह्वान करतो आणि ज्या याज्या म्हणजे 'यज्ञ-ऋचा' आहुती देताना म्हणत असतो त्या ऋचा ऋग्वेदांमधील असतात. होशाला ऋग्वेदसंहिता येत असली लागते, म्हणजे ती त्यानें पाठ केलेली असली पाहिजे. कारण सोमयज्ञ करताना जे 'स्तुतिमन्' अथवा स्तोत्रे म्हणावी लागतात तीं त्या संहितेमधून घेतलेलीं आहेत. येथेंप्रमाणे ऋग्वेदसंहिता आणि होता याचा असा विशिष्ट संबंध असतो. (तथापि या होलाकरता ऋग्वेदसंहिता रचून तयार केली असे मान नाही) शिवाय होता जेवढे 'स्तुति-मन्' म्हणतो, तेवढेच सोमयज्ञामध्ये लागतात असें मान नाही, तर आपणही उद्गाता व त्याचे साहाय्यक जी

* भाष्यालयन गृह्यसूत्र १.६.६. शुद्ध कृत्यामर्थ ब्राह्मण सामने ऐच्छिक असे गोभिलगृह्यसूत्र १.९.८.५. या वाक्यग्रामध्ये म्हणजे गृह्यकर्तांतील निम्नग्रहामर्थ फक्त एक ब्राह्मणपुरोहित असतो. यज्ञ करणारा नजमानच मंत्र म्हणणाऱ्या होलाचें काम करतो.

* शतपथब्राह्मण १४. २, २, २९ छांदोग्य उपनिषद् १४ अ. ७.८ † वैतरेय आरण्यक ३. २, ३, ६. शतपथ-ब्राह्मण ११. ५.८, ७ ब्रह्मा याचा अर्थवेदाशी संबंध उत्तर-काळीं आला, आणि म्हणून अर्थवेदाला 'ब्रह्मवेद' असें नाव दिले, आणि पुढें अर्थवेदी लोक म्हणू लागले कीं, ब्रह्मालाच अर्थवेदसंहिताही आली पाहिजे. परंतु, श्रौतवशात ब्रह्मालाच अर्थवेदसंहिता काही संबंध नसतो तथापि या दोघांना संबंध करून जडवणें हे सामर्थ्यासारखें आहे. हा संबंध जडव्याचें कारण शुद्धग्रहामध्ये ब्रह्मा एकदाच पुरोहित असे, व त्यामुळे वदवी अर्थवेदवच देणारे आशीवचमंत्रादि साहाय्येनें आवश्यक असे हेंच दिसते.

स्तुतिस्तोत्रे' म्हणतात, * तीर्हि एततात हा स्तोत्र म्हणजे पदमय ऋचा असतात आणि त्या, द्वायिक चालीत म्हणजे सामात बसविलेल्या असतात हे राग व ज्या पदमय ऋचांची त्याचा संबंध असतो त्या, उद्गातृपुरोहित सामवेदी पाठशाळामध्ये जाऊन शिकतात, आणि सामवेदसंहिता म्हणजे उद्गात्याच्या उपयोगाकरता समष्ट केलेल्या ऋचांचा ग्रंथ, या संहितेत ऋचापेक्षा ज्या सुरात त्या असतात त्या रागांचा महत्त्व अधिक असत

श्रवणचा व मुख्य पुरोहित अथर्व्यु याचा यज्ञामध्ये असणं विधी करीत असतांना तोंडान हळू हळू काही उद्गान उद्गान गायन व काही जरा मोठ्या गद्यपद्यमय अशीं स्तोत्रे म्हणारीं एततात त्यापैकी गद्यमय असतात त्यांना 'यजु' (अनेकवचन 'यजुषि') म्हणतात आणि पद्यांना 'ऋक्' (अनेकवचन 'ऋच') असे म्हणतात † यजुवद संहितामये त्या सब गद्यमय ग्रंथना व विधी, आणि त्या ग्रंथना म्हणून जी यज्ञातील व मंत्र बराचवाची, लावढलच नियम आणि विवेचन, याचा अथर्वपुरोहिताच उपयोगाकरता समष्ट केलेला आहे, आणि यज्ञातील उपयोगासाठी अगुस्तून त्याचा क्रम राखिला आहे

अथर्वदसंहिता आणि अथर्ववेदसंहिता यांच्यातून अगदी निराध्या प्रसाराच्या अशा ज्या सामवेद आणि यजुर्वेद संहिता यांना त्यांच्या विशिष्ट रचनेवरून उपगमनामयसंहिता अस नाव देणं योग्य होईल

यजुर्वेदसंहिता — ज्याप्रमाण सामवेदसंहिता म्हणजे उद्गात्यांचे गानपुनः, तसेच यजुर्वेदसंहिता म्हणजे अथर्व्यु ऋचिनाचें कमदशक मुखक होय 'अथर्व्युच्या वेदाच्या एकरोंपेन शारा आहेत,' असे व्याख्येकार पतञ्जलि म्हणतो † यजुर्वेदाच्याच इतक्या शारा का अशाच्या याची कल्पना करता येते कारण निरनिराळ्या प्रकारची यजनकर्म करीत असणा अथर्व्युनां स्वतः प्राथना म्हणत्या लागत असत या प्राथनासमक्षान निरनिराळीं मंत्र व पद्य पडत गेले असतां, आणि त्यामुळे प्राथनाच्या निरनिराळ्या पोल्या निपात्या अशाच्या विधी किंवा उपासना यात अगदीं थोडा परक पडला तरी तेथल्या एव नवीन वैदिकपथ उत्पन्न होई † पद्यवेदांतचीच सामान्य ररूपवर्णन शाळे शुक्र

* ब्राह्म स्तोत्रे ग्रंथ येतात, आणि नवर दाने देतात † शाना गृह्ये म्हणून अमरतो, म्हणजे मोठ्याने गाण्याच सुरावर ली पाठ म्हणजे उजाना स्तुति-स्तोत्रे वाचल्याकडे म्हणून अमरतो अथर्व्यु नामनामय वृद्ध ह्मणून अजगा पुरोहितांना यज्ञातील अथर्व्याची निरनिराळीं कामे करण्याची एवना देण्यावरता म्हणून याच व द्यु-मंत्रांतल एक प्रसारण "मिगद", ते मात्र अथर्व्यु अथर्व्या नाटसो म्हणून एततात † महाभाष्याच्या म्हणजे

कृष्णाच्या वेदाचा इतिहास बराच भागगडीन भरला आहे त्याचे सविस्तर विवेचन पुढे येईलच

चरणव्यूहामध्ये यजुर्वेदाचे ८६ मेद दिले आहेत परंतु त्या सवें शाखाचीं नाव दिलीं नाहीत चरणव्यूहात पुढील नावें दिलीं आहेत * चरकाचे चारा मेद आहेत ते—चरक, आन्हर्क, कठ, प्राच्यकठ, कपिष्ठल कठ, चारायणीय, चारायणीय, चार्तांतवीय श्वेतैश्वर, औपमन्यव, पाताण्डनीय व भैरवणीय हे होत भैरवणीयांमध्ये पुन्हा सहा शाखा उत्पन्न झाल्या त्या—मानव, चाराह, दुदुभ, छंगलेय, हादिदवीय व श्वाभायनीय या होत तैत्तिरीयाच्या मुख्य दोन शाखा आहेत औषेय आणि पाण्डिकेय त्यापैकी पाण्डिकेयाच्या पाच शाखा आहेत त्या—कालेत, शाव्यायना, हिरण्यकेशी, भारद्वाजी आणि आपस्तम्बी या होत याज्ञिकनेय शाखेचे पुढीलप्रमाणे मेद आहेत—जावाल बोद्धार्थन, वाणव, मीध्यादितय, शौकेय तीपनीय, केंपोल, पाण्डर्वेत्स, औषटिक, परमैवटिक, पारोशिर, वेणय, वैधेय अँद आणि बोधेय

आतापर्यंत यजुर्वेदाच्या सहा संहिता उपलब्ध झाल्या आहेत त्या येणेंप्रमाणें —

१ र्हा काठक-संहिता — कठशाखेच्या या संहितेची माहिती बराच फालपर्यंत यलिन-व्यायमरीमधील एका हल लिखितावरून मिळत असे, पण आता ती L Von Schroeder न प्रसिद्ध केला आहे †

२ री कपिष्ठल-कठ-संहिता.—ही देखील प्रसिद्ध झाली आहे

* पुढील टीपांमध्ये पाठभेद दाखविले आहेत १ पाणिनी (४ ३ १०२) प्रमाणें 'कारवन्तवीय' असे होईल २ श्वेतैश्वर श्वेत श्वेततर, ३ मय सुतरन पाताण्णीय ही चारा आणि चारायणीय हा चारा पाठभेदांत दाखविन आहे व मूळान चारायणीय ही अतिवात गाहून पात आणि वेष्टिनेय हा वेष्ट्या चाराविल्या आहेत ४ छंगलेय, वैश्व छंगलेय ५ मयन मुहुर 'श्याम' असा एक जास्त भेद दाखविने ६ औषीय, औष्य, औष्य, औषेय ७ पाण्डिकीय, पाण्डिकेय ८ आपस्तम्बी, औषायी, सत्यापादी, हिरण्यकेशी, औत्तेय किंवा औपरी दुनया एका प्रतीत चालेय, शाव्यायन, हिरण्यकेश भारद्वाज, आपस्तम्बीय ९ तावला १० बोधेय, औषेय औषेय, औषि ११ माध्यदिन. १२ शापीय, शापय. १३ ताप चापि, तापायन १४ कणाल, कणप १५ पांडवत्स, पांडवत् १६ अरुष्टि १७ श्यामार्कट १८ चारायय, चारायणीय १९ आम्ब, छेय, छय, औषेय, औषीय २० औषध, औषेय चारायणीय एका पुस्तकान मत्व, वैजस व वात्सायनीय ही नावें जाण आच्छात आणि कठ शाखेचे प्राच्य, उदीय आणि वैक्य अत भेद आढळतात

३ री मैत्रायणी-संहिता.—मैत्रायणीशास्त्रेची संहिता. L. Von Schroeder ने ही प्रसिद्ध केली आहे.*

४ थी तैत्तिरीय-संहिता.—तैत्तिरीय-शास्त्रेची संहिता. यजुर्वेदांत तैत्तिरीय हा एक मुख्य पंथ होता व त्यांत ही संहिता शिकवीत असत. ए. वेबरने ही प्रसिद्ध केली. ही आनंदाधर्मानें सायणभाष्यासह प्रकाशिली आहे.

या चार संहितांचा परस्पर निरुद्ध संबंध आहे, आणि या मध्य 'कृष्ण-यजुर्वेद'ांत आहेत. यांहून अगदीं निराळी अशी:—

५ थी वाजसनेयि-संहिता.—हिलाच शुक्ल-यजुर्वेद म्हणतात. या वेदाचा मुख्य गुरु याज्ञवल्क्य वाजसनेय(यि) यावरून हें नांव पडलें. ह्या वाजसनेयि संहितेंत काण्व व मार्ग्येदिन अशा दोन शाखा आहेत; पण दोहोंत फरक फार थोडा आहे.†

उज्वट आणि महीधर यांच्या भाष्यांसह निर्णयसंगार छापल्यान्यानें मार्ग्येदिनसंहितेची एक सुंदर आरुति छापली आहे. काण्वसंहिता ही आतां रायणभाष्यासह अजमीर येथें छापून प्रसिद्ध झाली आहे.

शास्त्रीय वर्गीकरण करतांना ऋग्वेद, यजुर्वेद इत्यादि वेदनामें आणि मंत्र, ब्राह्मण इत्यादि ग्रंथनामें यांचा उपयोग समजून घेतला पाहिजे. ऋचा, यजू यांस विविष्ट अर्थ आहे. होत्यानें म्हणवयाचे मंत्र ह्या ऋचा (ऋग्वेद) होत, अध्ययूनें म्हणावयाचे मंत्र ते यजू (यजुर्वेद) होत, उद्गात्यानें म्हणावयाचीं गाणीं तीं सामें (सामवेद) होत. याज्ञक्यावरून जसा वेदविभाग करतां येतो तसा उपयोगावरून अमुक एखादे वाक्य मंत्र की ब्राह्मण हें ठरवितां येतें. ग्रंथाचें नांव यजुर्वेद असलें म्हणजे आंतील सर्वे मन्त्रकूर शास्त्रीय दृष्टीनें यजुर्वेद नव्हे. यजुर्वेदांत होत्र देखील पुष्कळच आहे. दर्शपूर्णमास आणि वशु यांचें होत्र यजुर्वेदांत आहे. यज्ञप्रसंगीं यजुर्वेदांतील होत्र म्हणवें अगर म्हणू नये याविषयीं शुद्धक भांडवणें पुण्यांत उपस्थित झालीं होती. या याजुपट्टासंबंधाच्या भागवती पुण्यांतील पत्रांतून वारंवार दृष्टीस पडत होता. असो.

कृष्णयजुर्वेदांतील ज्या भागास संहिता म्हणतात त्या भागांत ब्राह्मणहि पुष्कळ आले आहे, आणि ज्या भागास ब्राह्मण म्हणतात त्यांत संहिता म्हणजे मंत्रमागहि पुष्कळ आला आहे. अगोदर संहिता वर्णावयाच्या आणि मग ब्राह्मणें

वर्णावयाचीं, ही पद्धति थोडावेळ तरी खालिली पाहिजे. कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेचें संपूर्ण पृथकरण यावयाचें म्हणजे वेद व ब्राह्मणें या दोहोंचीहि माहिती द्यावयाची. एकाशिवाय दुसरें लिहिणें व्यर्थ होय.

कृष्णयजुर्वेद वर्णन करावयाचा म्हणजे, तत्कालीन कर्मांचें ज्ञान करून घ्यावयाचें आणि तें ग्रंथांत कसें काय मांडलें आहे हे समजावून घ्यावयाचें. यासाठी प्रथम या वेदाचें विषयवार पृथकरण दिलें पाहिजे. सोईसाठीं व ऐतिहासिक महत्त्वासुद्धे तैत्तिरीय शाखा सश्रीकरणाचें घेतली आहे. तींतील विषयांचें पृथकरण येणेंप्रमाणें:—

—तैत्तिरीयसंहितेची विषयसूची.—

(विषयाच्या वर्णनासह.)

१. अग्न्याधान.—अग्निहोत्राचा स्वीकार करतेंवेळीं करावयाचा 'अग्न्याधान' हा एक विधि आहे. शमीच्या वृक्षांत बांधलेल्या पिंपळाच्या झाडाच्या 'अग्नी' करून त्याच्या वर्षणानें उत्पन्न केलेला अग्नि ३ किंवा ५ ठिकाणीं स्थापन करावयाचा हें अग्न्याधानाचील प्रधान कर्म होय; यजमान व पत्नी याखेरीज अध्ययू, प्रजा, होता, उद्गाता व आग्नीध्र असे ५ ऋत्विज या प्रसंगीं नियोजित केले जातात. अध्ययू हा सर्वांत मुख्य असतो. उद्गाता अग्न्याधानेच्या प्रसंगीं सामगायन करतो. होत्यानें स्तुति, ब्रह्मणें देखरेख व आग्नीधाने अध्ययूच्या हाताखालीं मदत करावयाची असते. गाईपत्य, दक्षिणाग्नि व आहवनीय हे तीनच अग्नी कोणी स्थापन करतात व कोणी दा तीघात सत्त्व व आहवत्त्व या दोन अग्नींची नर घालतात.

१. अग्न्याधान (अग्निहोत्र घेण्याचा विधि.)

कालनिर्णय	ब्राह्मण.	१	५	२ व ३
आधान	"	१	१	२-१०
	"	१	३	१

२. पुनराधान.—कांही भोळ्या फरकानें अग्न्याधानाचा व पुनराधानाचा विधि सारखाच आहे. फार दिवस नित्यहोम इष्टी वसरे अंतरत्वाचें अथवा दुसऱ्या कांही प्रमादानें अग्निहोत्र विच्छिन्न होतें, म्हणजे स्वीकारलेले अग्नी कर्माच्या दृष्टीनें निर- निषोणी होतात, अशा वेळीं 'पुनराधान'नामक विधि करून अग्निहोत्राची पुढेली परंपरा पुन्हा कायम करण्यात येते.

२. पुनराधान { नष्ट झालेले अग्निहोत्र पुन्हा सुरू करण्याचा विधि. }

	कां.	म.	अ.
संहिता	२	५	१-५

३. अग्निहोत्रहोम.—अग्निहोत्र्यानें नित्य सकाळीं व सायं- काळीं तिन्ही अग्नीच्या ठिकाणीं गुप्ताच्या, दुधाच्या किंवा दुसऱ्या प्याद्याचा हवनीय द्रव्याच्या दोन दोन आहुती घावयाच्या असतात. सूर्य व प्रजापति यांना उद्देष्टून सकाळीं व अग्नि व प्रजापति यांना उद्देष्टून सायंकाळीं पुनोक्त आहुती देणें हा ऋक मुख्य विधि अग्निहोत्राचा निग्न आवश्यक आहे. शिवाय

* Leipzig 1881-1886. यातील पुष्कळ उताऱ्यांचें जर्मन भाषान्तर झालेलें आढळतें. † Schroeder च्या 'Indische Studien' च्या ११-१२ व्या भागात. ‡ शुद्धयजुर्वेद भाग १ ला, वाजसनेयि संहिता, व तीवरील महीधराची टीका. Berlin-London 1838. R. T. H. Griffith ने या संहितेचें प्रथमी भाषान्तर केलेलें आहे.

अशीचवळ उभें राहून दोन्ही वेळ कारीं प्रार्थनामयदि म्हणावे लागतात. या क्रमोत्तर 'उपसाव' अशी सहा आहे.

३. अग्निहोत्रहोम (रोजचा) उपस्थानासह.

	कांड	प्रपाठक	अनुपाक
(होम) संदिता	१	५	९
" माझण	१	५	३ व ४
" "	२	१	१-२१
" "	२	३	७
आरण्यक	—	१०	१९
(उपस्थान) संहिता	१	५	५-८ व १०

४. दशपूर्णमास.—अमावास्या व पौर्णिमा या दोन पर्व दिवशीं सकल करून दुसऱ्या दिवशीं जी इष्टि करावी लागते तिला अनुक्रमे दशेष्टि व पौर्णमासेष्टि म्हणतात. या दोन्ही इष्टींना अनुत्सून 'दशपूर्णमास' हा पुढिंमगी शब्द समासात् यानांभी रुढ झाला आहे. अमावासेच्या इष्टीत अग्नि व इद्राग्नी व पौर्णिमेच्या इष्टीत अग्नि व अग्नीषोम या देवाना हविर्भाग वायवाचा असतो. अग्निहोत्री सोमयात्री असेल तर तो अमावा सेच्या इष्टीत एक वर्ष इद्राग्नीच्या जागी इद्राचें व पुढें नेहमीं महेंद्रदेवदेवचें यजन करतो. त्याचप्रमाणें पौर्णिमेच्या इष्टीत सोमाच्या मतें प्रजापति अगर विष्णु क्षान्ता नृपाचा हवि अर्पण करावयाचा व 'इद्रोवैशुष' या देवतेचाष्टि एक पुरोडाश करून यजन करण्याचा संप्रदाय धर्ममैदानुरूप असतो. देवताच्यामाठी अर्पण करण्याकरिता पुरोडाश बघरे हवि तयार करणें व योग्य वेळी त्याचे भाग अग्नीत अर्पण करणें बघरे सर्व लहान मोठ्या गोष्टी शुक्लत्वेकरून अर्घ्युं करतो. जेदा देखरेज करणें, अर्घ्यपूर्णा क्रियेस अनुमोदन देणें बघरे कामें करतो. देवताना अर्पण करावयाचा भाग हवन करण्याच्या घाटात भरून घेतात, ते अग्नीत अर्पण करताना किंवा अशा प्रकारच्या दुसऱ्या काही विविध प्रसंगी होत्याकडे मध्य म्हणायवाचें काम असतें. आग्नीहोत्रासुवा राटपय्या असून अर्घ्यपूर्णा आघेनें जे पडेल तें वाम करतो. हवीचें अग्नीत समर्पण झालें म्हणजे चारी कृत्रिज व यजमान उरलेल्या हविर्द्रव्याचें भक्षण करतात. या इष्टीची दक्षिण म्हणून चारी कृत्रिजताना मातव सांगून वायवाचा असतो.

४. दशपूर्णमास (इष्टीचें सामान्य स्वरूप.)

	कांड	प्रपाठक	अनुपाक.
संहिता	१	१	१-१३
"	१	५	१०
"	१	६	१-११
"	१	७	१-६
"	२	५	१-११
"	२	६	१-१०
"	३	५	१ व ६-७
माझण	२	५	८
"	२	२	१-१०
"	२	३	१-११
"	३	७	४-६ व ११

५. पिंडपितृयज्ञ.—वितराना उद्देशून भाताचे पिंड दर्भावर समर्पण करण्याचा हा विधि आहे. हा अग्निहोत्राच्या दर अमावासेच्या दिवशीं दुपारीं करावा लागतो. वितराच्यासाठीं म्हणून पिंडाच्या ठिकाणीं काजळ लावणें, तूप अगर दद्यावरील साय लावणें व वसासाठीं एक थक लोकांचीच्या वसाची दप्ती अगर म्हातारा अग्नीहोत्री असेल तर छातीवरील केंस उपटून अर्पण करणें बघरे कमें या विधीत करावयाचीं असतात. शेवटीं वितराना उद्देशून प्रार्थनावर मन म्हटले जातात व 'पराक्रमी पुत्र चा' अशी त्याची प्रार्थना करून कमें संपविण्यात येतें.

५. पिंडपितृयज्ञ {दशेष्टीच्या आदले दिवशीं करावयाचें पितृकर्म, पिंडदान वगैरे.}

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	५	३
माझण	१	३	१०
"	२	६	१६

६. साम्राज्य.—सोमयाग केलेल्या अग्निहोत्राचा अमा वासेच्या इष्टीत इद्राग्नी देवतेच्या ऐवजीं इद्र अगर महेंद्र देवतेचें यजन करावें लागतें हें वर सांगण्यात आलेंच आहे. इद्रासाठीं अगर महेंद्रासाठीं हविर्द्रव्याष्टि पुरोडाशाच्या ऐवजीं निरळें करावें लागतें. अमावासेच्या रात्रीं दूध पिरवून ठेवावयाचें व दुसऱ्या दिवशीं तें निरजलेलें दही आणि तापविलेले दूध या दोहोंचें मिश्रण हविर्द्रव्य म्हणून हवन करावयाचें असा विधि आहे. दही व दूध या दोहोच्या समुच्चाला अनुत्सून 'साम्राज्य' अशी सहा रुढ झाली आहे.

६. साम्राज्य {सोमयात्री अग्निहोत्राचे दशेष्टीस जोडून करावयाचा एक विशिष्ट याग.}

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	५	३-५

७. साकंमस्यायीयाग.—साम्राज्यात सागितलेल्या रीतीनें दूध व दही चार अगर त्यापेक्षा जास्त पात्रात सिद्ध करून हा अनेकविध साम्राज्यद्रव्याचें अनेक उपकृतिजासद अर्घ्युं या यागात यजन करीत असतो. हा काम्य आहे. अमावासेच्या इष्टीतील साम्राज्याच्या व या सामुच्चयिक साम्राज्ययागाच्या देवता एकच आहेत.

७. साकंमस्यायी (एक ऐष्टिक याग.)

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	५	४

८. दाक्षायणयज्ञ.—ज्या विधीच्या अनुष्ठानानें यजमान दक्ष म्हणजे कर्मजुलाल होतो ते विधी (याग) 'दाक्ष' होत प्रत्येक मरित्यात हे याग दोनदा करावयाचे, अशा क्रमाने वर्षभरांत या यागाचीं अनेक अर्घनें म्हणजे आहत्या होतात, सवय यागांनां अगर यागाला 'दाक्षायण' असें नांव पडतें आहे. हा दाक्षायण यज्ञ पौर्णिमेत व प्रतिपदेस मिळून दोन वेळ आणि अमावासेत व त्याच्या दुसऱ्या दिवशींच्या प्रतिपदेत मिळून दोन वेळ याप्रमाणे एक महिन्यांत चार वेळ करावा लागतो. अग्नि व अग्नीषोम, अग्नि व इद्र, अग्नि व इद्राग्नी आणि अग्नि

य मित्रावरुण अशा देवताच्या चार जोड्या चार भागात
रुपानें येतात. यापैकी द्वादश दही व मित्रावरुणाचा भागिया
(आदल्या दिवशीं दूध विरजून केलेलें दही दुसऱ्या दिवशीं
तापविलेल्या दुधांत ओतून ते मिश्रण आजव्यावर बनलेला
लोण्यासारखा घट्ट गोळा) हीं हविर्देव्यें अर्घ्य करान्यानीं
असतात. दर्शपूर्णमासाच्या सोयदला अगर स्वतंत्र हा दाक्षायण
यज्ञ करण्याविषयी निकल्प आहे. दर्शपूर्णमासेष्टी करून शिवाय
हा याग करावा असेंहि वचन आहे.

६. दाक्षायणयज्ञ (एक ऐष्टिक याग.)

कां. प्र. अ.
संहिता १ ५ ५

९. काम्येष्टीचीं विधानें व त्यांचें होत्र.—काम्येष्टी
अनेक आहेत. मजमानाच्या यज्ञ प्रकारच्या कामना
असतील त्याप्रमाणें वेदानें उपदेशिलेल्या इष्टी करवयाच्या
असतात. इष्टीच्या अनुष्ठानाचा प्रकार साधारणतः दर्शपूर्ण-
मासेष्टीप्रमाणेंच असतो. कर्तृदेवता, हविर्देव्य व होलाचे
वाज्यापुरोयुषावाचे नम्र धाम्ये करूक पडतो. पराच्या
विशिष्ट विधीचीहि क्वचित् भर पडते. ऐश्वर्यप्राप्ति, शत्रुनाश,
कार्यानिर्वाह इ. अनेक कामनांपरतें अनेक प्रकारच्या इष्टी काम्य
इष्टून करावयाच्या आहेत. प्रथमतः अशा इष्टीचा 'आश्वयंब'-
निबद्ध भाग 'विधानें' या सदरात दाखवून 'होत्र' या सदरा-
खालीं सप्त इष्टीचे होलाचें न्दनाववाचे नम्र प्रदर्शित केले
आहेत.

९. काम्य-इष्टीचीं विधानें व त्यांचें होत्र.
(विधानें)

संहिता	कांड	प्रपाठक	अनुवाक
"	२	२	१-११
"	२	३	१-१९
"	२	४	१-२३
"	१	१	१४
"	१	२	१४
"	१	४	४६
"	१	५	२१
"	१	६	२२
"	१	७	२३
"	१	८	२२
"	१	१	११
"	२	२	२२
"	२	३	२४
"	२	५	२२
"	३	१	११
"	३	२	११
"	३	३	११
"	३	४	११
भाषा	२	४	२

१०. अभिचारक व स्वतंत्र इष्टीचें होत्र.—अभिचार
म्हणजे मापल्याशीं वैर करणाऱ्या शत्रूंचें तुकसान करणे असा
सामान्य अर्थ आहे. स्वहान्येच्या कारणावरतें 'अभिचारक'
होलाचा आग्र्य करणें जरूर असतें. अशा अभिचाराच्या
सिद्धीसाठीं ज्या इष्टी सांगितल्या आहेत त्याचें होत्र म्हणजे
वाज्यापुरोयुषाच्या येथें दर्शित केला आहे. शिवाय केवळ
अभ्युदयार्थ अशा ज्या इष्टी करावयाच्या असतात त्यांना
'स्वतंत्र' ही सहा देऊन त्या इष्टीचेहि होत्रमदम दाखविले
आहेत.

१०. अभिचारक व स्वतंत्र इष्टीचें होत्र.
(अभिचारक)

कांड	प्रपाठक	अनुवाक
भाषा	२	२
"	१	१

११. चातुर्मास्य होत्र.—हा एक अनेक इष्टीच्या सगुप्यानें
होणारा याग आहे. या यागाची वैश्वदेव, बरहमशास्र, साकमेभ
व शुनासीरीय अशीं चार पर्वे किंवा भाग आहेत. यज्ञा सव-
त्सामाचें विशिष्ट अशा चार महिन्यात चार पर्वे क्रमाने कार्या
हा मुख्य पक्ष अधून चारी पर्वे ओळोनेच पक्षेक दिवस करीत
जाण्यावाहि एक गीण पक्ष प्रचलित आहे. चातुर्मास्याचें
हविर्देवानुरूप ऐष्टिक, वायुक व सौमिक असे तीन प्रकार अवृत्त
एकाच दिवसात चारी पर्वे सगुप्यानें करण्याचा एक रीत
प्रकारहि भिन्नित आहे. या प्रकारांत 'ऐकादिक' अशी अन्यथे
सुद्धा आहे. साकमेभ या नावाचें पर्वे दोन दिवस चालत.
याच पक्षांत 'सिद्धय' नामक एक वजनविधि पितराच्या
उद्देशानें वेढ असतो. बरहमशास्रनामक पक्षाच्या शेवटीं यज्ञमान,
पती व कत्विज या सर्वांनीं अवश्य खान करावयाचे असतें.
चातुर्मास्यादिक चारी पक्षांमध्ये उपयुक्त असणारीं होत्र सदरींनीं
येथें प्रदर्शित केले आहे.

११. चातुर्मास्य (एक ऐष्टिक याग) होत्र.

संहिता	कां.	प्र.	अ.
"	४	१	११
"	४	२	११
"	४	३	१३
"	२	६	११ व १२

१२. दशपूर्णमासेष्टीचें होत्र.—दर पक्षबलास म्हणजे
शीणिग व अग्रास्या या दोन पक्षदेवतांच्या यागाच्या वेणारे
होलाचे भज येथें दाखविले आहेत.

१२. दशपूर्णमासेष्टीचें होत्र.

कांड	प्रपाठक	अनुवाक
भाषा	१	५
"	१	१-१३

१३. नित्य व काम्य सगुप्या.—होत्री, सर्वे अगर
प्रजापति या देवतेला उद्देशून एक सगुप्या करावयाचा असतो.

हा सहा सहा महिन्यांनी किंवा एकामागून दुसरा अशा प्रकारे अनेक रीतीने करण्यात येतो. हा वाग 'निल' आहे. निरनिराळ्या कामनाच्या अनुबोधाने ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या इष्टी करावयाच्या, त्याचप्रमाणे भिन्नभिन्न कामनाच्यासाठी भिन्नभिन्न असे पुष्कळ पशुवाग आहेत त्याची विधाने व आध्वर्यवविषयक कर्मांचे सर्वाने या भागात दिसून येऊ शकते आहेत.

१३. निल व काम्य पशुवाग

	कांड	प्रपाठक	अनुवादक
संहिता	१	३	५-११
"	३	३	४ व ५
"	३	७	५
"	३	५	११
"	६	३	३-११
"	६	४	१
ब्राह्मण	२	५	३
"	३	७	८
	चितिसंबंधी		
संहिता	५	५	१
	काम्य		
"	२	१	१-१०
"	३	४	१-३

१३. निल व काम्य पशुवागांचे होत्र.—होत्याने निल व काम्य अशा पशुवागात कोणत्या देवतेसाठी कोणत्या वाज्या-पुरोद्वाराच्या म्हणावयाच्या त्याची स्थळे येथे दाखविली आहेत.

१४. निल व काम्य पशुवागांचे होत्र

	का.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	३	६	१-१५
	काम्य		
ब्राह्मण	२	६	१७-२०
"	२	८	१-९

१५. अग्निष्टोम.—सोमवागामध्ये हा वाग प्रथम करावा लागतो सात सोमसंस्थांपैकी 'अग्निष्टोम' नामक सोमवाग ही पहिली संस्था होय. सोमवागाच्या आरम्भा यजमान व पत्नी राग्याभिषेकाच्या, नोळण्याचालण्याच्या व वसण्याउठण्याच्या वगैरे अनेक नावटीत काही विशिष्ट तऱ्हेने वागण्याविषयी नियमांचे ग्रहण करतात. त्या नियमस्वीकारनिमित्तक कराव्या लागणाऱ्या इष्टीस 'दीक्षणीया' असें नाव आहे. देवांनी यज्ञ शोभाक्यास प्रयाण केले त्यावेळीं जी इष्टि लावीं केली ती 'प्रायणीयेष्टि' होय. अग्नि आणि विष्णु या 'दीक्षणीयेष्टी'च्या देवता असून आता सांगितलेल्या प्रायणीयेष्टि पस्थास्वस्ति, अग्नि, सोम, सविता व अदिति या पांच देवता मुख्य आहेत. प्रायणीये-नंतर 'सोमराजा'च्या पाहुणचारकरीता एक इष्टि करावयाची असते तिला आतिथ्या म्हणतात. मुख्य सोमवागाच्या मादले दिवशी 'अग्नीषोमीय' या नावाचा एक पशुवाग होत

असतो व याच दिवशी सोमवागाच्या (सुत्याहसशक) मुख्य दिवशीच्या अनुष्ठानाची सर्व प्रकारे पूर्णतः पारून ठेवण्यात येते. मुख्य सोमवागाच्या-सोमरमाच्या हवनाच्या-दिवशीहि 'अग्निदेवतेला उद्देशून 'पशुवाग' होत असतो. सोमरसाचे सवन म्हणजे पुष्पे याच मुख्य दिवशी होत असल्याने पूर्वोक्त पशुवागासहि 'सवनीय पशु' असें नाव आहे. सोम कुटण्याचा, हवनाचा व पिण्याचा विधि या दिवशीं एकदर तीन वेळ म्हणजे सकाळी, दुपारी व सायंकाळी होत असतो. या तीन वेळीच्या अनु-ष्ठानास अनुक्रमे प्रातःसवन, माध्यदिनमवन व तृतीयसवन अशीं नावे आहेत तिन्ही सवनांत भिन्न वारा वेळ होणाऱ्या सोमहव नाच्या मुख्य देवता 'इंद्र' वगैरे असतात पशुवागापैकीं सकाळी वपेचा, दुपारी पुरोडाशाचा व सायंकाळी हृदयादि अंगाचा वाग न्हावयाचा असतो. प्रत्येक देवतेला सोमरमाचे अवधान समर्पण करताना होतार त्याच्या वर्गांतला कोणीतरी त्या देवतेच्या स्तुतिमन्त्राचे विशिष्ट पद्धतीने पठन करतो. या पठनास 'शल' अशी संज्ञा आहे 'शल'पठन होण्यापूर्वी उद्राता आपल्या साथीदारांसह सामगायन करतो, त्याला 'स्तोत्र' म्हणतात. प्रथम स्तोत्र, नंतर शल व नंतर सोमरसाचे हवन असा त्याप्रसंगी हवनाचा क्रम असतो. अग्निष्टोमामध्ये सोमरसाने आहुति देण्याचा मुख्य विधि जसा २२ वेळ येतो तशी शल व स्तोत्र १२।१२ व होतात. सोमवागाचे शेवटी अवभृथ स्नान होते व नंतर 'उदवनीय' नामक इष्टि करून वा सोमवागाचा उपसंहार व समाप्ति करण्यात येते.

१५. अग्निष्टोम प्रवर्थासह.

(सोमवागाचे सामान्यस्वरूप)

	कांड.	प्र.	अ.
संहिता	१	७	१-१६
"	१	३	१-४ व १२-१३
"	१	४	१-११ व ३७-४१
"	१	१	१-३ व ६-१०
"	३	२	१-१०
"	३	३	१-४ व ७
"	३	५	२-५ व ८-९
"	३	१	१-११
"	३	२	१-११
"	३	३	१-२
"	३	४	२-११
"	३	५	१-११
"	३	६	१-११
"	७	१	१-
ब्राह्मण	१	२	१
"	१	४	१ व ५-
"	१	५	
"	१	५	९-१
"	२	२	
"	२	५	७-७-९-
"	३	७	७, ९, १२-१

१६. समिष्टयजुः.—इष्टि, पशुयाग व सोमयाग या विन्ही यागामध्ये हवनविषयक कर्मे संपत्तेवेळी तुषाच्या ३ आहुती अगर १ आहुती घालावयाची असते. ह्या आहुतींचा मंत्र पाद-बद्ध नमुन अनियताक्षरात्मक असल्यामुळे त्या मंत्राच्या अनुरी-धाने केलेल्या आहुतिप्रक्षेपाम 'समिष्टयजुः' असें नाव आहे.

१६. समिष्टयजुः.

{ इष्टी, पशु व सोमयागात येणारा }
{ असा एक विंशष्ट होम. }

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	१	१३
"	१	४	४४

१७. अवभृथ.—चातुर्मास्यांतील वरुणप्रयासपूर्व, कौकिल-नीमामणि, व सर्वप्रकारचे सोमयाग याच्या शेवटी नदी नगरे जलप्रवाहावर जाऊन तेथे वरुण देवनेस उद्देशून एक स्नानशी इष्टि करावयाची अमते व नंतर सर्वांनी स्नानविधि बराबराचा असतो. यागसमाप्तिदशक अशा या यागास व स्नानविधीस 'अवभृथ' अशी सत्ता आहे.

१७. अवभृथ.

{ यज्ञाच्या शेवटी येणारा याग }
{ व स्नानविधि. }

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	४	४५

१८. प्रचर्य.—हा विधि सोमयागाच्या साहाय्याने होत असतो. स्वतंत्र रीतीने होत नाही. सोमयागात देखील हा विधि करण्याविषयी विकल्पच आहे. उतरडीच्या आकाराचे व दीर्घवर उच्च असें एक तिमळी मातीचे पात्र तयार करतात, व त्या पात्रात तूप तूप ओतून तें भोवनालीं अग्नीची अतिशय आच देऊन कढ देतात, नंतर त्या कढलेल्या तुपात गार्दोच व शेळीचें दूध ओततात. कढलेलें तूप व ढोम प्रकारचे दूध याच्या मिश्रणाने बनलेल्या पदार्थीम 'घर्मे' अशी सत्ता आहे. 'अग्निनी' देवताच्यासाठी या घर्मे द्रव्याचे हवन प्रचर्यविधिंत मुख्य आहे. तूप शिजविण्यापासून ती हवनावरत होणाऱ्या सर्व ठळकठळक गोष्टींच्या वेळी होता काही स्तुतिमंत्र म्हणत असतो व प्रस्तोता-नामक एक गायक कवित्र सामगायन करीत असतो. हें कर्म चालतेवेळी मटपामोवती पट्टे लावून बंद करतात.

१८ प्रचर्य (घर्मे).

(सोमयागात येणारं एक वैकल्पिक कर्म).

	कां.	प्र.	अ.
आरण्यक	—	४	१-२२
"	—	५	१-२९

[सोमयाग (संस्कार)].—अग्निहोम, अग्निहोम, उजव्य, घोडशी, अतिरात्र, असौर्याम व वाजपेय अशा या सोमयागाच्या मात संस्था आहेत.]

१९. अतिरात्र.—ही सत्ता एक दिवसात न सप्तता एक दिवस व एक रात्र उलटून गेल्यावर समाप्त होते, कारण तीमध्ये पुष्कळच अनुष्ठान, शस्त्रे व शस्त्रे घेते गेलावयाचे असतें. अति-रात्रात स्त्रोत्र व शस्त्रे एकदर १३ असतात रात्रीचे अतिक्रमण करून ही सत्ता समाप्त होत असल्याने तिला 'अतिरात्र' हें नाव मिळाले आहे.

अतिरात्र सशस्त्र मुख्य सुत्येच्या (सोमरसाच्या हवनाच्या) दिवशी सरस्वतीदेवतेसाठी पशुयाग करावयाचा असतो 'आमिश्रवर'मगक इद ही अतिरात्र मध्येची मुख्य देवता अमते.

१९. अतिरात्र

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	७	१	३

२०. असौर्याम.—ही एक सोमयागापैकी सत्ता आहे. या सोमयागाचे सर्व अनुष्ठान अतिरात्रासारखेच असतें. अति-रात्रापेक्षा ३ स्त्रोत्रे व शस्त्रे अधिक असतात. आग्नि, वायु, सित्य, शुक्राग्नि, यवयामयत् ही मोठमोठी व भवणीय अशी शस्त्रे या यज्ञात होता, मैत्रावरुण, आत्मजाच्योनी व अच्छा-वाक् हे ऋत्विज पठण करीत असतात

२०. असौर्याम

	कां.	प्र.	अ.
माध्या	२	७	१४

२१. वाजपेय.—या नावाचा सोमयाग सत्ता व स्वतंत्र असा उभयरीत्या आहे. हा सोमयाग वाहणारास मोठा चम-त्कृतिजनक आहे या यज्ञात सुरेचेहि हवन केले जाते. या यागात ऋत्विज १७, स्त्रोत्रे १७, शस्त्रे १७, दक्षिणेच्या बस्तू १७, असा सतरा या संख्येचा मोठा निकट सबंध आहे. हवनास लावणारी सुरा पिढापावून विविध अशा शास्त्रोक्त रीतीने पूर्वकार्य करीत असत. परंतु हत्तीं सुरायागाचे ऐवजी प्रति निधिरूपानें दुषाचाच याग करण्याचा प्रयास चालत आहे वाजपेय यागात अग्नि, इन्द्राग्नी, इन्द्र, मरुत् व मरुस्वती या देवतांच्या माठीं प्रत्येकीं एक व प्रजापति देवतेसाठी १७ अने २२ पशू सुलाह (यागाचा मुख्यदिवस) प्रसंगी मारून त्यांचे हवन यथोक्त पद्धतीने केले जातें. चात्वाळ नामक एका विशिष्ट खलाव खाव रोंडून त्यावर एक फिरत चाक बसविले जाते व त्या चाकावर 'मक्षा' नामक ऋत्विजास बसविण्यात येऊन तें चाक पल्लर फिरविलें जातें. १७ रथाना घोडे जुपून त्याची शर्यत खेळली जाते. त्या वेळी १७ नगारे एकदम वाजवून शर्यतीस उद्देशून देण्यात येतें. यजमान गुरूत्वमावर आरोहण करतो. या सोमयागात १७ शस्त्रे व १७ स्त्रोत्रे जशी पठण केली जातात त्याप्रमाणे सोमरसाचे हवनहि १७ वेत्त्र मुख्यतः होत असतें. वाजपेय याग करणाऱ्या पुरुषाला मार्गभीम रात्राप्रमाणे श्वेच्छ्र धारण करण्याचा अधिकार असतो.

क्रतिजाकडून यशकली यजमानावर हुतशेष आज्याने विधि पूर्वेक अभिषेक करण्यात येतो. यानपेच दद्याच्या अनुष्ठानाने यशविषयक अशी एक अलत शेषप्रकारची इतिकर्तव्यता आपल्या हातून घटली असे पूर्वकाळी समजण्यात येत असे.

२१. वाजपेय.

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	७	७-१२
ब्राह्मण	१	३	२-९

[सोमयाग (स्वतंत्र).—या सदरात येणारे सोमयाग हे ससेत समाविष्ट होत नवून वेगळे गणले जातात.]

२१. दद्यापेय.—या सोमयागामध्ये दीक्षा व सोमयज्ञ एकाच दिवशी करावयाचे असतात. यजमान गव्यावर स्वर्ण-कमलाची भाषा घालतो. दद्या कालवडी देऊन सोमवडी विकत घेतली जाते. क्रतिजाच्या खेरीज आणखी १०० ब्राह्मणांनी सोम पिण्याचा विधि या यज्ञात आहे. या यज्ञात एकेका लाकडी प्रज्ज्याने दद्या दद्या ब्राह्मण सोमरस पीत असल्याने या यज्ञाला 'दद्यापेय' अशी सहा पवती आहे. १७ शल्ले व १७ स्तोत्रे 'दद्यापेय' यागात ग्वावयाचीं असतात.

२२. दद्यापेय.

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	८	१८

२३. राजसूय.—हा सोमयाग फक्त अभिषिक्त क्षत्रिय राजाच करता येतो. या यज्ञात अग्नि व इद्राभी या देवतांच्या उद्देशाने मुख्य सक्नीय दिवशी पशुयाग करावयाचा असतो. या यागातहि यजमानाला वाघाच्या कातड्यावर बसवून अभिषेक, रथाची भावाभाव, इन्द्रुमिवादन हत्यादि प्रकार ग्वावयाचे असतात. शिवाय सोम्याच्या कवज्यानी अगर फाशानी घेत खेड्याच्या विधि राजसूय यज्ञात केला जातो. राजसूय यज्ञ करणाऱ्या राजाला श्वर रानेलेकांत अलत अथ प्रकारचा दर्जा प्राप्त होतो व राजगृह करणाऱ्या राजाने यज्ञभर्मातील अतिशय उच्च अशी एक इतिकर्तव्यता केली असे समजले जाते.

२३. राजसूय.

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	८	१-१७
"	२	४	९
ब्राह्मण	१	४	९ व १०
"	१	४	५ व ६
(चातुर्मास्ये)			
"	१	६	२-१०
"	१	७	१-१०
"	२	५	८

२४. अश्वमेध.—हा सोमयज्ञ सार्वभौम चक्रवर्ति अशा राजपुरुषाने करावयाचा आहे. इयामकर्म जातीचा एक घोडा चारी दिवसांना हिडवावयाचा असतो. या घोड्याला परीत त्या राजाबरोबर रुढन घोडा परत सोडविण्यात येतो. एक वर्षांत चारी दिवसाकडून घोडा हिडवून आणून सर्वत्र विजयी ठरला म्हणजे तो घोडा मारून त्याच्या शरीराच्या निरनिराळ्या अवयवांचा माग या अश्वमेध यज्ञात मुख्य आहे. या घोड्याला प्रथम मगलक्षान घाटण्यात येते. श्वर राजपुरुषाचा बरोबर वेऊन पूर्वदिशेस उभा राहिलेला अश्वसु, राज्याला अभिषाही नसलेले पण श्वर अशा १०० क्षत्रियांना वेऊन दक्षिणेस उभा राहिलेला श्रद्धा, सारणी व निरनिराळ्या ग्रामाचे अभिषुती (पाटीललेक) अशा श्वर असामीसह पश्चिमभाजून उभा राहणारा होता आणि क्षत्रा जातीतील (वैश्य व शूद्र यांच्या मिश्रणांनी बनलेली जात) व जामदारराज्याकडील मिद्धन १०० लोकांसह उत्तरदिशेस उभा राहणारा उद्राता असे चौथे क्रतिज घोड्याला उद्राष्ट वीतीने पाणी शिंपून धुऊन काढतात. घोड्याबरोबर एक कुत्रे पाण्यात सोडण्यात येते व त्या कुत्र्याचा मुसळानी चोप देऊन वध करण्यात येतो. अश्वमेध यज्ञात पशुना बांधावयासाठी ६ वेळाचे, ६ छेराचे, ६ पळसाचे, ४ देवदारूचे, आणि १ रगतरोडा या नावाच्या वृक्षाचा मिद्धन एकनीस यूप-खाव-पुरण्यात येतात. एकेका यूपाला ९१९ वाप्रमाणे नीस खाद्याना मिद्धन १८० पद, बांधून पुढे त्यांना मारण्यात येते. याशिवाय मुख्य यूपाला बांधून चातुर्मास्य, एकादशिन व दशिन अशा सत्रांनी दर्शित केलेले आणखी कितीही पशू मारले जातात. या सर्वां पशूमध्ये ग्राम्य (गावातले) व आरण्यक (रानदी) असे दोन वर्ग असतात. रानदी पशूचा काही विशिष्ट रीतीने सत्कार करून नंतर त्यांना न मारता सोडून देण्यात येते. यजमानपत्नी व चतुर्षोडा या उभयतांचा यैधुनप्रसंग या यज्ञात मिहित आहे. शिवाय क्रतिजामध्ये परस्पर प्रश्नोत्तरसंवाद करण्याचाहि प्रकार या यज्ञात योजिलेला अढळतो. मुख्य जो इयामकर्म घोडा त्यात मारण्यापूर्वी रथाला जोडून यज्ञभूमीसभोवरा फिरविले जाते. रथावर एक निवजध्वज फडकत ठेवलेला असतो.

राजाच्या निरनिराळ्या लिंगा त्या घोड्याच्या अंगावर सोम्याच्याच्या सुयांनी टोकून काही ठिकाणी खुणा करितात. रगतरोड्याचा जो मुख्य रंग (यूप) लाळा हा घोडा बांधून ठेवण्यात येतो. गानकुशल असा एक ब्राह्मण व क्षत्रिय या उभयतांचे वीणावादन व गाणेहि या यज्ञांमध्ये एके प्रसंगी होई असे, दिवसा ब्राह्मणांचे गाणे असते व रात्री क्षत्रिय गात असतो.

घोड्याला मारण्यास नेताना एक घोडी पुढे चालविलेली असते. वैद्यसनामक वृक्षाच्या डांड्यावर तुपात मिजविलेले कोकीचे वंश व पाषरावयास उपयोगात आणतात ते काट रात्री अथरावयाचे व बरती सुवर्णवर्चित अशी श्रद्धा पसरवयाची, वीवर रुपाचा पत्रा देऊन नंतर त्या पत्रावर घोड्याला आडवा बांधून मारण्याचा विधि करण्यात येतो. अश्वारोह एक गायहि मारण्यात येते.

२४ अश्वमेध.

संदिता	कां.	प्र.	अ.
	४	६	६-९
"	४	७	१५
"	५	१	११
"	५	२	११-१२
"	५	३	१३
"	५	४	१२
"	५	५	११
"	५	६	११-२३
"	५	७	११-२६
"	७	१	११-२०
"	७	२	११-२०
"	७	३	११-२०
"	७	४	१२-२२
"	७	५	११-२५
म्राज्य	२	५	२
"	३	८	१-२३
"	३	९	१-२३

२५. महाव्रत — कादीं यादीं सोमयागात 'महाव्रत' म्हणून एक निविधिवेध करण्यात येतो. सत्रातून येणाऱ्या अग्निहोमादि सोमयागाच्या अगानें प्राय. महाव्रताचा विधि येतो एक-दिनसाध्य असता महाव्रत तज्ज स्वतः करावयाचेहि विधान तेतरेय आरण्यकात आढळते. महाव्रतात पुष्कळ चमत्कारिक गोष्टी पहावयास मिळतात. आग्नीमीय मन्त्रासमोर व सदःआग्नि हविर्धान या मन्त्राच्यामध्ये म्राज्य व शूद्र यांचा ओढाओढीचा एक प्रयोग करण्यात येतो. एक वाटोळे कातडें असतें व तें म्राज्य व शूद्र आपआपल्या बाजूनें जोरानें ओढीत असतात. होता आपले मंत्र होपाज्यावर वचून म्हणतो. सुवर्णाच्या आगनावर मजून अश्वं व स्वर्णसंनिधं वेढीतीपर वचून उद्गाता आपआपले मंत्र म्हणतात. उद्गाता वगैरे सामग सामें गातात लावेची यजमानाच्या तिस्या शंभर हारा लावलेले एक तलुवाप व पिठोला, कर्त्री इत्यादि सहाशीं दुसरीं तलुवापें वाजवून सामगाची साथ करतात कित्येक दावी आपल्या मल्लकावर पाण्याच्या धागरी घेऊन मार्जालीय नामक मन्त्राच्या उत्तर वाजून निष्ठिध पद्धतीचा नाच करतात साम-गायन चाल्लें असता भूमीला सज्जता वरून त्यावर निष्ठिध रीतीनें वाकडें घडवून घेलेले भूमिदुडुमिनामक वाघ वाजवून गाण्याचा ढोल धरण्यात येतो. नंतर एका धनुष्येराजपुष्पकडून द्यौमयेच्या कानट्यावर नेम घरून दाण मारण्यात येतो.

२५. महाव्रत (कादीं सोमयागात येणारा निविधिवेध.)

	कां.	प्र.	अ.
संदिता	७	५	८-१०
म्राज्य	१	२	६

२६. सौत्रामणि — सुराद्रव्यमपान असा हा एक स्वतंत्र याग आहे. चमनाच्या अनुष्ठानानंतर त्या तदनभूत म्हणूनहि देवदी सौत्रामणियाग करण्याचा विधि आहे. या यागांत पशु व पुरोयज्ञ या हविर्द्रव्याचें साहचर्य आहे. विवक्षित जातीचें धान्य नासवून त्याच्यापासून विधिपूर्वक उत्पन्न केलेली जी पेटिका सुरा तिचे पळे भरून घेऊन ते सुत्रामसवक इशाला उद्देशून अग्नीव समर्पण करण्यात येतात. पशू, वट व पिंपळ या तीन जातींच्या लाकडांचे ते सुरा भरून घेण्याचे पळे तयार केलेले असतात. या यगामध्ये हत्तीं हुरेच्या देवजी दुधाचाच याग करण्याचा प्रचार आहे. या यागाच्या शेवटीहि अश्वभूष-लागाचा समारंभ व्हावयाचा असतो.

२६. सौत्रामणि (सुराद्रव्यमपान एक यागविशेष)

	कां.	प्र.	अ.
संदिता	१	८	२१
म्राज्य	१	४	२
"	१	८	५ व ६
"	२	६	१-१५

२७. पुरुषमेध. — हा यज्ञ कृत म्राज्य व क्षत्रिय यांनीच करावयाचा असतो हा यज्ञ पाच दिवस चालतो मध्यमा म्हणजे नित या अथवा यागाच्या सुरप दिवशी ११ खाद्याना भाषणेच्या अकरा पशूंना मारून त्यांचा याग करण्यात येतो नंतर यागाच्या संपल्या अंतरामध्ये उमे केलेल्या पुरुषपशूंचें उपाकरण (देवता-र्पणविधि) करण्यात येतें उपाकरणानंतर ते सर्व मानवीपुरुष-पशु क्षत्रिय वाजूस उमे करून मद्रा पुरुषचूलादीक कक्ष म्हणून त्याचें घसन करतो. नंतर त्याच्याभोंवतीं अग्नीवर वेदविलेले कोडीत तीनदां शिरपिण्यात येऊन त्या सर्व मनुष्य-पशूंनी मुक्तात करण्यात येते त्यांना मारण्यात येत नाहीं. त्यांच्या अंगाच्या हवनापेवनां तुपाच्या आहुती दिव्या जातात. या मनुष्यपशूंची संख्या ७५ च्या पक्षा आत आहे.

२७. पुरुषमेध (सोमयागविशेष)

	कांड	प्रपाठक	अनुयाक
म्राज्य	३	४	१-१९

[सोमयागविशेष. — या हस्तरांत पुरुषमेधाखेरीज अग्राणी काही याग येतात.]

२८. अग्निष्टु. — हा एक सोमयागविशार आहे. अग्नि-देवतेचें स्तवन 'अग्निष्टु' नामक सोमपदवीनें या यज्ञात केले जातें. अनुष्ठानाचा प्रकार साधारणतः अग्निहोमप्रमाणे आहे. मंत्रतनात काही फरक आहे यापमोचनासाठीं व अमंश्य-अक्षणपेक्षितत्वे वगैरे कामनांच्या साठी हा सोमयाग निवृत्त होमपदवीनें केला जातो

२८. अग्निष्टु

	कां.	प्र.	अ.
म्राज्य	२	७	

भार काठकचयन भूमीवर धराबाहेर एक अशी वस्तु
काढून त्याच्यावर अगर धकाच मळबावर मिठाच्या शेवजी
तिरगेच्याचे (चुनखडीचे) राखे माडून सिद्ध करावयाचे
असतात. चुनखडीचे राखे याच काठकचयनातील विटा होत.
अर्णवेतु नामक ५ वा चयन निरतिराज्या प्रकारच्या जल-
विह्वल इष्टा माडून सिद्ध करावयाचा आहे. काठकचयन
देखील वोगत्या तर्ग पशुयागाच्या अथवा सोमयागाच्या साह-
चर्वांनंच केले जातात. ज्या यागात उत्तरवेदी येली जाते अशा
चातुर्मास यागासहि हे चयन जोडण्यात येतात. काठकामचे
मुख्यदेवनेसाठी पशुच्या मासरसाचा ग्रह (पेरा) अर्धत अर्णव
करावयाचा असतो. चुनखडीचे राखे विटा म्हणून मादण्यापेक्षा
सोन्याच्या विटा अगर लहान लहान शकळें माढावीं हा श्रुती-
मध्यें मुख्य पक्ष गागितला आहे. सोन्याच्या शकळ्याचें सामर्थ्य
नसेल तर चुनखडीचे राखे गुप्तात बुचबळून मांडाने असा प्रपात
आहे. काठकचयन समाप्त जाहत्यावर त्याच्या सांगदेसाठी
सीशामणि अगर मित्रावरणदेवतात्मक असा आभिषेका याग
करावयाचा असतो.

३४. काठकचयन (चिदिविशेष)

	कां.	प्र.	अ.
मादण	२	५	७
"	३	१०	१-११
"	३	११	१-१०
"	३	१२	१
आरण्यक	—	१	१-३१
"	—	३	१-८

३५. लोष्टचिति.—ज्या अग्निहोत्यानें जिवत असताना
चयन माडलेला असतो त्या अग्निहोत्याच्या अर्धावर कच्चा
मातीच्या टेंकळ्याचा चयन माडावयाचा असतो. तीन पळसाच्या
हाकडांचे खुदे तिवर्ध्दारखे पुरून त्याच्यामध्ये रत अग्नि-
होत्याच्या अग्नी सायराच्या डेव्यात बाळून ठेवावयाच्या व
त्याच्यावर चारळींमून दहीमध ओसावयाचा. इमरानमणि
पळसाच्या डहाडीनें झाडून काढून त्या ठिकाणची जागा ६
वैली किंवा १२ वैली नागरानें नागरून काडावयाची आणि मग
त्या नागराची तो अग्नी ठेवलेला डेरा आपून ठेवावयाचा व
त्यावर काहीं धान्यवीजं टाकावयाचीं व बोहोकरून चुनखड्यानीं
तो डेरा झाडून टाकावयाचा. नंतर मातीच्या डेवळानीं त्या
डेव्यासमीप चयन माडण्याचा विधि द्यावयाचा असतो. चयनाच्या
चारी बाजूनां निरतिराज्या वृणविशेषाचे सव पुरण्यात येतात.
त्याचप्रमाणे निरतिराज्या धान्याचे शिडसितेले भात व मिठाचे
रोलेहि चयनाच्या ठिकाणीं ठेवले जातात. इहीं हा लोष्टचिति
प्रायः पुनः शाला आहे. ३० वर्षांपूर्वी हा लोष्टचिदिनामक
विधि सातारा जिल्ह्यात 'चिपोली'नामक एका खेदेगावीं
हाला होता त्यावेळीं शाक्येसाठीही भोतविषयाचे उपसंवादक
वे. द्या. बापट दीक्षित हे ठेमें हजर होते.

३५. लोष्टचिति.

	कां.	प्र.	अ.
आरण्यक	—	६	७-१२

३६. मृताचा प्रेतविधि.—अग्निहोत्री मृत हात्मात त्याचा
जो प्रेतसंस्कार होतो तो श्रौतविषयक पद्धतीनें होत असून त्याचें
नाव 'प्रक्षमेध' असें आहे आणि अग्निहोत्र स्वीकारल्यावाचून
मृत होणाऱ्याचा प्रेतविधि सार्वपद्धतीनें द्यावयाचा असून त्या
पद्धतीनें नांव 'पितृमेध' असें आहे.

३६. मृताचा प्रेतविधि.

(प्रक्षमेध व पितृमेध).

	कां.	प्र.	अ.
आरण्यक	—	६	१-४

पितृमेध

प्रक्षमेध

	कां.	प्र.	अ.
आरण्यक	—	३	१५-२१

३७. सव.—ज्या यज्ञाच्या शेवटीं यजमानास विशिष्ट रीतीनें
अभिषेक करण्यात येतो त्या यज्ञाचा 'सव' अशी संज्ञा आहे.
सोमरसाच्या, पशुच्या अंगाच्या अगर पुरोडाशाच्या हवनप्रधान-
कर्मानें हे 'सव'नामक यज्ञ संपादिते जातात

वृहस्पतिसव.—हा एक अग्निहोमासारखाच सोमयाग आहे.
गुप्तसोम्याच्या न्यवर्सेत वेदरे ओटाबद्ध करक आहे. हा
सव एक मादणानींच करावयाचा असतो हा यज्ञ केला
म्हणजे मादणानींच्या इतिकर्तव्यतेतील अतीशय मोठी इति-
कर्तव्यता केली असे समजण्यात येत. यज्ञाच्या शेवटीं कृष्णा-
ग्निनावर यजमानाचा बसवून त्यावर गुप्ताचा अभिषेक करण्यात
येतो.

मादणसव.—हा यागादि मादणानींच करावयाचा आहे.
या यागात सोमरसाचें हवन होत नव्हत पुरोडाशाचेंच फक्त
हवन होतें यागाच्या शेवटीं यजमानाचा कृष्णाग्निनावर
बसवून सोम्यानें ढवळून संस्कारित केलेल्या गुप्तानें अभिषेक
करण्यात येतो

वैदयसव.—हा एक वैदयानींच करावयाचा असतो. हाहि
सोमयाग नव्हें. पशु व पुरोडाश या हविर्द्रव्याच्या हवनानेंच
हा यज्ञ संपादन केला जातो. शेवटीं वैदयाच्या कातळावर
यजमानास बसवून दद्याचा अभिषेक करण्यात येतो. या वैदय-
सखाळा 'वैदयसव' अशीहि संज्ञा दिलेली सूत्रप्रभातून आढळते.

पृथिसव.—हाच्या योगानेंच संश्रुति केला जाणारा
तो 'पृथिसव' होय राज्य यागामध्ये उत्तरवेदीशीं संबद्ध
असलेलीं सर्व कर्मे सोडून नाकी असलेलीं सर्व कर्मे या पृथि-
सर्वात केलीं जातात. या यज्ञाच्याहि शेवटीं अभिषेक आहेच.
या यागाचा उपदेश देवांनीं वेदनामाचा पुत्र 'पृथि' यास
केला असल्यानें या यागाला 'पृथिसव' असें नांव पद्धते.
'मनुष्यसव' असेहि या यागास दुसरें नांव आहे.

सोमसव.—सोमदेवताप्रधान अशा या वागास 'सोमसव' हें नाव आहे परंतु या वागातहि सोमरसाचे हवन वगैरे नाही. एकदा व्याख्यावर पुन्हा वेन्दादि शब्द न राहिलेही शेकी मारून निघ्या जगाचे दवन या यशात होत असते. त्रेवर्दी अभिषेक होतो.

ओदनसव.—या वागात फक्त शिजलेल्या भाताचा होम मुरव आहे. शिवाय माझण, क्षुत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार वर्गांच्या चौघा पुण्यांनी अनुक्रमें दुधात, दुधात, दद्यात व पाण्यात भाजक्या सातूचें पीठ कालवून त्यानें भरलेलें एक एक पात्र ष्वेकानें यजमानास पावयाचे असते त्या चारी पात्रांना हात लावून यजमानानें मंत्र म्हणावयाचे असतात नंतर यजमान होमाचा उरलेला भात भक्षण करतो जेवढी पूर्वेक वार प्रकारच्या कालविलेल्या पिठाच्या क्षिप्रणांनीं यामानांला अभिषेक करण्यात येतो.

मोसव.—हा यज्ञ म्हणजे स्वध्वनात्मक संस्कारसूय सोम-वागाच्या स्वरूपाचाच एक सोमयाग आहे. सामाच्या व श्याच्या वापरीत पाहीं परत आहे. बष्परभतर ह्या नावाचें स्नान या यज्ञातील पयमानस्तोत्रप्रसंगी म्हणावयाचें असतें. या यज्ञात दहा हजार गाई दक्षिण पावयाचा निधि आहे. जेवढी दुधाचा अभिषेक यजमानांला करावयाचा असतो.

३७. 'सव' (अभिषेकप्रधान सोमयागविशेष)

	कांड	प्रपाठक	अनुवाक
शुद्धपामिन् माझण	२	७	१
" "	२	५	६
माझणमव	"	७	३
वैश्यसव	"	७	२
पृथ्विसव	"	७	५
सोमसव	"	७	४
ओदनसव	"	७	७-९
मोसव	"	७	६

३८. सोमयाग.—(हीन, अहीन व सप्तात्मक त्रिशिष्टसूय) सोमयागात्म्ये ३ प्रकार आहेत. प्रथम दिवसांत सप्तात होणारे ते सोमयाग ते प्वाद विंश गोन याग होत. दोन दिवसाप्रभूत १२ दिवस चालणारे ते सोमयाग होना 'अहीन' अशी संज्ञा आहे. 'दादशाह' म्हणून तो क्रु आहे तो 'अहीन व सव' असा उल्लेख आहे. ११ दिवसांपेक्षा जास्त दिवस चालणारे असे संवत्सरापर्यंतचे ते याग आहेत त्यांना 'सत्र' अशी संज्ञा आहे. संवत्सरात्मक किंवा संवत्सरापेक्षादि जास्त काळ चालून राहणाऱ्या सोमयागांना अदने म्हणतात. सोमयाग या नावानें दशनिष्ठेच्या या सरासर्त 'प्वाद' म्हणजे एक दिवस चालणाऱ्या यागाप्रभूत तो ४९ दिवस चालणाऱ्या सोमयागापर्यंतचे सव हिने आहेत. हे सव अग्निहोताकार्य आहेत. या यज्ञात द्वादश, त्रिंशत् अशा रीतीची रात्रपञ्चदशित जरी यज्ञाची नावें आली आहेत त्यांनी त्यांना अर्धरात्र भलाच न पेटा दिसत असा रूढीनें प्वाद. सोमयागाची बरोबर कल्पना देण्यासाठी अग्निहोतानांनक

प्रकृतिभूत सोमयागाचा साधत प्रयोग निवधरूपानें दुसऱ्या ठिकाणीं दिला आहे. त्रयोदशरात्र कृत्वासून एकोनपंचाशत्-रात्रापर्यंतचे सर्व क्रु जरी सत्ररूप आहेत तथापि पुष्कळ दिवस चालणाऱ्या यागानाच 'सत्र' शब्द वापरण्याची विशेष रूढि आहे.

३८. सोमयाग-हीन, अहीन व सप्तात्मक.

(त्रिशिष्टसूय)

	कांड	प्रपाठक	अनुवाक
प्वाद संहिता	७	१	४
द्वादश माझण	१	८	१०
त्रिंशत्(सव) संहिता	७	१	५, १८
चतुर्दश	"	१	८ व ९
पञ्चदश	"	१	१०
पुनः	"	२	१
सप्तदश	"	२	२
अष्टदश	"	२	३
नवदश	"	२	४
दशदश	"	२	५
एकादशरात्र	"	२	६
द्वादश	"	३	५
द्वादशाद्याचे भेर	"	३	७ ते १०
दादशाह	"	३	१ व २
" माझण	२	२	६
" "	२	३	५
" "	३	७	१४
दादशाहावीत	संहिता ७	२	७
काम्यग्रहविधान			
त्रयोदशरात्र	"	३	३
चतुर्दशरात्र	"	३	४ व ५
पञ्चदशरात्र	"	३	६ व ७
सप्तदशरात्र	"	३	८
विंशतिरात्र	"	३	९
शकविंशतिरात्र	"	३	१०
चतुर्विंशतिरात्र	"	४	१ व २
त्रिंशदरात्र	"	४	३
दाक्षिणदरात्र	"	४	४
त्रयोविंशदरात्र	"	४	५
पञ्चविंशदरात्र	"	४	६
एकोनपञ्चाशदरात्र	"	४	७

३९. सत्र—(थार दिवस समुत्तराणें चालणारे सोम-याग). या 'सत्र'संगक व नित्येक दिवसपर्यंत चालणाऱ्या सोमयागविशेषात्मक्ये सर्वत्र यजमान व मंत्रच कृतिन अना व्यवहार अमो. तथापि सर्व सप्तात्मक कर्मांचा नेता या नात्यानें सर्वांचा मित्रन एक गृहपति म्हणून ठाविलेला अमो

व त्याच्या प्रस्फारणासाठी सर्व अनुष्ठान चालू असते. निर-
निराख्या अभिष्टोमविकारांच्या एक किंवा अनेक आवृत्ती मिथेल
दिवस करीत राहणे हे सत्राचे मुख्य स्वरूप आहे.

या सत्रात दिवसी संदर्भाने पाहिल्यास सत्राचे मुख्य
वर्णन नाही तरी अर्थादरूपाने सत्राचे स्वरूप लक्षात येण्या-
योग्य खुलासा पहाण्यास मिळेल.

३९. सत्र (फार दिवस चालणारे यात्र).

	कां.	प्र.	अ.
प्राज्ञ	१	४	६-८
"	२	१	१
"	३	१२	९

४०. संवत्सरसत्र (सोमयागात्मक).—संवत्सरान
करणाऱ्या सर्व यजमानांना माघ कृष्ण अष्टमीस दीक्षा करावी
लागते. कोणाच्या मते शिशिर ऋतूतले माघकार्त्युन हे दोन महिने
वर्षाच्या अखेरेचे दिवस दोन म्हणून अखेरच्या वर्षांताच्या-
दिवसात दीक्षा न करता सवत्सरसत्राची आरम्भमिथिल दीक्षा
फाल्गुनी पौर्णिमेस करावी, कारण तो दिवस भावी सवत्सराचा
आरम्भदिवस होय. काहींच्या इष्टीने असे कारणे इष्ट नाही,
कारण असा आरम्भ फेब्रुवारी १२ दिवस दीक्षेचे व १२ दिवस
उपसंविष्टीचे निव्वन चोवीस दिवस उलटल्यावर जैन शुद्ध ९मीस
सोमयागाच्या उपक्रमाने आरम्भ होतो, व मग आश्विन शुद्ध
अष्टमीच्या दिवशी सहा महिन्यांचे एक संवत्सरपूर्वार्ध संपून
नवमीच्या दिवशी 'त्रिपुबान्' नामक सप्तदिनविशिष्ट सोमयाग
करावा लागतो. याच्या मते वराच्या आठवाच्या आध्यावर
जशी दोन बाजूची दोन पायी स्थित झालेली असतात, त्या-
मार्गे 'त्रिपुबान्' नामक सोमयागरूपी आठवाच्या आध्यावर
संवत्सररूपी वराची पन्नासरूप दोन्ही पायी स्थित झालेली
असतात, यामुळे त्रिपुबान् दिवस हा पावमाळा उलटा-
क्षणी लागलीच येणे बरे नाही; यासाठी सवत्सरसत्राची दीक्षा
चैत्री पौर्णिमेस करानी म्हणजे सहामासीनतरचा त्रिपुबान् करून
कार्तिक शुद्ध ९ मीस पडतो. पाऊन येण्याची हा वेळी मीति न
उरल्यामुळे त्रिपुबान् नामक सवत्सरमध्यवर्ती करून हा दिवस
इष्ट होय. सोमयागात्मक अशा सवत्सरमंत्रात सोमयागाचा
उपक्रम अभिष्टोम किंवा अतिरात्र कर्तव्यमूल करण्यात येतो.
पन्नास आरम्भ झाल्यावर गोष्टोम, आयुष्टोम, व्योतिष्टोम किंवा
अशाच प्रकारच्या इत्यादी काही ऋजूची अनुष्ठाने विशिष्ट क्रमाने
सवत्सरपर्यंत चालू राहतात. नंतर सप्तमासि होते. सत्राच्या
समाप्तीत 'उत्थान' अशी संधा आहे.

४०. संवत्सरसत्र (सोमयागात्मक).

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	७	४	८-११
"	७	५	१-४

४१. गवामयम.—गार्गींनी सत्र केले असत अर्थाद श्वरीमय्ये
आल्यावरून या सवत्सरात्मक सत्राचे 'गवामयम' असे नाव
पडले आहे. काही गार्गींनी दहा महिन्यातच दिनें पुढील अशा

अर्थादावरून दहा महिन्यांसाठी गवामयमसंघी एक, पक्ष
सामितला आहे. हे सत्र सोमयागात्मक आहे.

४१ गवामयम (सोमयागात्मक).

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	३	३	६
"	३	५	१०
"	७	५	५-७
प्राज्ञ	२	२	२-५

४२. स्वर्गसत्र.—हे सत्र इष्टयात्मक आहे. दररोज १ या-
प्रमाणे बारा दिवस बारा इष्टी करून हे सत्र संपादयचित्त असते.
यास्तमिक १२ दिवसांत संपणाऱ्या यागास सत्र शब्द ठीक
दिसत नाही, तथापि द्वादशाहनात्मक सोमयाग महीन व मत्र
अशा उभयरूपांनी असल्याच्या अतिदेवावरून बारा दिवसांच्या
या 'स्वर्गसत्र' नामक यागास 'सत्र' शब्द योजण्यात आला
असावा. या बारा दिवसांच्या यागास दोन विभाग आहेत.
'दिव.स्वेन' व 'अपवा' हे ते विभाग होत. पहिल्या भागात
आज्ञा, काम, मन्त्र, यज्ञ, आप, अभिर्घ्नलिमान् व अनुविष्टि या
देवतांच्या इष्टी असून दुसऱ्या भागात तप, शक्रा, सत्य, मन व
चरण या देवतांच्या क्रमाने ५ इष्टी आहेत. सियाचे अलंकार
या सत्रात दक्षिणा म्हणून घ्यावे लागतात. या इष्टीतील सर्व
देवताना १२ उपदेवता असतात.

४२. स्वर्गसत्र (इष्टयात्मक).

	कां.	प्र.	अ.
प्राज्ञ	३	१२	१-४

४३. नक्षत्रसत्र.—स्वर्गसत्राप्रमाणे 'नक्षत्रसत्र' हेहि एक
इष्टिपातमक 'सत्र' आहे. 'देवनक्षत्रे' व 'यमनक्षत्रे' असे २
विभाग नक्षत्रांमध्ये केलिले आहेत. कुक्षिरेपासून विद्यावेपथ्वत
१४ नक्षत्रे ही देवनक्षत्रे असून अनुराधेपासून भरणीपर्यंत १४
नक्षत्रे ही 'यमनक्षत्रे' होत. या अष्टावीस नक्षत्रांच्या अभिष्टान-
भूत देवतांच्या अष्टावीस इष्टी क्रमाने रोज ब्रह्मवाचाच्या असतात.
शिवस चंद्रमा, अहोरात्र, उषा, यज्ञदेवता, यम, 'अदिति व
विष्णु या सात देवतांच्या इष्टी ब्रह्मवाचाच्या असतात. यावीस
पूर्वीक नक्षत्रदेवतांच्या इष्टीमध्ये १२ उपदेवता असतात.
एकत्र नक्षत्रसत्रात ३० इष्टी होतात.

४३ नक्षत्रसत्र (इष्टयात्मक).

	कां.	प्र.	अ.
प्राज्ञ	३	२	१-६

४४. सहस्रतमी (गाई)चे दान.—हजार गाई दक्षिणा
ज्या यज्ञास दावयाची असते, त्या यज्ञात हजार गाईंपैकी विशिष्ट
रुपाची एक गाव (१ वर्षांची, ४ वर्षांची अगर म्हातारी)
निवडून तिला सहस्रतमी (हजारानी) अशी संज्ञा देण्यात येते
व तिचे विशिष्ट विधीने दान करण्यात येते. १ वर्षाची गाव
सोमदेवतात्मक, ४ वर्षांची इंद्रेवतात्मक व म्हातारी यमदेवता-

स्मक समजायी. या गादेच्या दानाच्या योगाने सहस्रपौदानात्मक अद्या सोमयागातील सर्व दोष नष्ट होऊन तो याग सांग होतो.

४४. सहस्रतमीचे दान.

कां.	प्र.	अ.
सहिता	७	१

४५. श्रौतयज्ञाणी संवद्ध होणारी व स्वतंत्र अशी निरनिराळीं कर्मे किंवा विधी.—या सदरात निरनिराळीं कर्मे अगर विधी १ ते १८ अकापर्वंत क्रमाने दक्षित केले आहेत. पैकी १८ ते १८ पर्यंतचीं कर्मे श्रौतविधीनेच पण स्वतंत्र होणारीं अमून पहिली १-११ पर्यंतचीं कर्मे श्रौतयज्ञाच्या अनुषंगाने येणारीं आहेत. बहुतेक कर्मांचे स्वरूप त्याच्या नावावरूनच ह्यात येण्याजोगे आहे. काहींचे तसे नाही. तथापि तीं कर्मे लहानलहान अमून विरोपशी महत्त्वाची अगर मान गवीची नसल्यामुळे त्याच्या स्वरूपाचे दिग्दर्शन येथे केले नाही. जरूर असल्यास संदर्भस्थले पहावीं.

४५. श्रौतयज्ञाणी संवद्ध होणारी व स्वतंत्र अशी निरनिराळीं कर्मे व विधी.

कांड	प्रपाठक	अनुवाक
१ सकल्प आक्षेप	१	५
२ कल्पिस्वरण	२	३
३ आत्मरक्षण	१	२
४ आग्नेय कर्म		
५ भवनाग्निप्रवेश		
६ वाखाहोम	सहिता	३
७ प्रवासविधि	३	७
८ अयरोम	३	४
९ अम्यातानहोम	३	५ व ६
१० राष्ट्रहोम	३	७ व ८
११ कृष्णाहोम	आरण्यक	१-८
१२ दक्षिणाप्रतिग्रह	आक्षेप	२
"	"	३
"	"	३
"	"	४
१३ वपन	"	२
१४ दशहोतुविधान	"	२
१५ सप्तहोतुविधान	"	२
१६ होतुविधान	"	२
"	"	३
"	"	३
"	"	३
"	"	३
१७ आत्मशुद्धि	सहिता	१
१८ रात्र्याभिषेक	"	२

४६. कांही स्वतंत्र याग.—यूपालंभयाग.—कळपातील घणारा नैऋत ग्हातारा अगर निष्पयोगी शास्त्रास तो रुद्रदेवतेच्या उद्देशाने मारून हा याग करावयाचा असतो.

नैऋतयाग.—चतुर्दशीयुक्त पौर्णिमेच्या दिवशी हा याग निरंति देवतेच्या उद्देशाने करावा लागतो. 'अनुमति' नामक देवतेसाठी एक पुरोडाश हवि करावयाचा असतो. पुरोडाशाचे पीठ वाटवेवेळी पाव्याच्या मागच्या बाजूस सादरेल्या पिठाचा पुरोडाश निरंति देवतेसाठी करण्यात येतो. प्रथम निरंति देवतेचा याग करून मग अनुमतीचा करावयाचा असतो. अर्घीचे एक पेटलेले कोळीत वेऊन दक्षिणदिशेस जावयाचे व जेथे खारलेली अगर आपोआप भेगळलेली जमीन दृष्टीस पडेल त्या ठिकाणी निरंति देवतेचा पुरोडाश समर्पण करण्यात येतो. काळें वख अगर काळ्या रंगाची घोंगडी दक्षिणा म्हणून देण्यात येते.

साखदूत.—अग्नि, सरस्वतीसखबाक् व सविता या देवतांच्या उद्देशाने केला जाणारा हा एक पीरोडाशिक याग आहे. तीन धनुष्ये व एक धनुष्याची शोरी या यागाची दक्षिणा म्हणून यावयाची असते

प्रयुजहवि.—अग्नि, सविता इत्यादि देवतांच्यासाठी करण्यात येणारा हा एक दृष्ट्यात्मक याग आहे. २५ ओढणारा नैऋत यागाची दक्षिणा आहे.

४६. कांही स्वतंत्र याग.

कां.	प्र.	अ.
१९ यूपालंभयाग	सहिता	३
२० नैऋतयाग	आक्षेप	१
२१ साखदूत	सहिता	१
२२ प्रयुजहवि	"	१
"	आक्षेप	१

४७. स्वातेविषयक निरनिराळे विधी व याग.—या सदरात १ ते २० अकापर्वंतच्या जिह्वांनी निरनिराळे सात विधी दर्शविले आहेत. यातहि १-६ पर्यंतचे विधी वर्णाश्रमपर्व निरिष्ट अमून ९, १० व ११ ही केवळ स्मार्त विधाने आहेत ११ व १२ अकाच्या चिन्हांनी दक्षित केलेले याग हे स्मार्त विधानाचे अधून त्या त्या देवतेच्या अनुग्रहाभि करण्याचे आहेत हे सर्व विधी व याग स्मार्त अधून त्याच्या त्याच्या नावावरूनच त्यांचे स्वरूपाविष्करण होण्याजोगे असल्यामुळे येथे त्यांचे विवेचन केले नाही.

४७. स्मार्तविषयक निरनिराळे विधी व याग.

कांड	प्रपाठक	अनुवाक
संध्या आरण्यक	—	२
"	"	२
"	"	२
"	"	२
२ यशोपवीतयाग	"	२
३ यज्ञमहायज्ञ	"	२
४ नक्षत्रयज्ञ	"	७
५ आतविधि	"	१०
६ भोजनविधि	"	१०

क्र.	प्र.	अ.
७ त्रिपुरणमत्र आर० —	१०	४८-५१
८ काम्यविधान " "	१०	१ व ३-७ आणि
		२२
९ प्रायश्चित्तविधान, " "	२	६-८
" " " "	२	१७ व १८
१० प्रकीर्ण विधानें जाण० २	५	२-८
" " " "	५	१-८
११ वैश्वणस्प आर० —	१	२१
१२ यमयज्ञ " —	६	५
१३ सातांम्रीचे } मास० २	४	१
उपसानमत्र }		

४८. उपासना य तत्त्वज्ञानविषयक.—या सदरात वेगवेगळे विषय सादरसंस्काराच्या अवलोकन करणे सोईचें होईल. विषयांच्या नावावरून त्याचा बोध साधारणपणे होण्यायोग्य आहे. 'शिष्टानुशासन' हा शब्दला विषय निवळ उपदेशपर आहे.

४८. उपासना य तत्त्वज्ञानविषयक.

अध्यास (तत्त्वज्ञान) आरण्यक	प्रपाठक	अनुवाक
" "	७	१-८
" "	८	१-९
" "	९	१-१०
" "	१०	१, ६, ८-१४
" "	"	२०-२१, २२
" "	"	३८-४२
" "	"	४ ८, ५१
" "	"	आणि ६४
पासना	१०	१०-११
मैत्रिकर्ण व उपासना	"	"
ताचा समुच्चय	"	"
तेषांभिरुपासना	१०	१
शक्तिरूपदेवता	१०	२
महात्म्याद्विती	१०	२
शिष्टानुशासन	७	११

याप्रमाणें तैत्तिरीय संहितेतील प्रमुख विषयांची सूची दिल्या-
नंतर या संहितेची विस्तृत अनुक्रमणिका देणें उपयुक्त होईल.

—तैत्तिरीय संहितेची विस्तृत अनुक्रमणिका—

(जाडे अंक अनुवाकाले आहेत व बारीक आकडे अनुवाकातील मंत्राचे आहेत).

—प्रथम काण्ड—

प्रथमप्रपाठक—प्रजापतिक्रिया.

दशपूर्णमासांतील क्रियांच्या प्रसंगी गृह्यावधानाचे मंत्र.

१. गार्ह्यपायस वासरे हर नेऊन बांधणे.

२. वेदीत पसरण्याकरिता लागणारे दर्श कापून आणणें.

३. गार्ह्यी धार काढून मिचालेले दूध तापविणे व विरजने.
४. पुरोडाश तयार करण्यासाठी साडीचें भात अगर सातू, गोजून घेणें.

५. भात अगर सातू कांडणे.

६. तांदूळ अगर सातू वाटून त्याचें पीठ करणे.

७. पुरोडाश भाजण्यासाठी एक अगर अनेक खापराने तुकडे (कपालें) अभिकुंडाच्या बाहेर अगर आंत जुळवून माडणे.

८. मानवेत्या पिठाचा चपटा लाडू (पुरोडाश) तयार करणें.

९. 'वेदी' खणून, खोणून तयार करणे.

१०. 'जुड' वगैरे सुच्या (पन्था) मध्ये तूप भरून घेणे, पळीच्या कपेस कोवट (मोडणी टोरी) बांधणे.

११. इधम व बर्हा यांचें प्रोक्षण. बर्हा (दगें) वेदीत पसरणे. सुचा वेदीत माडून ठेवणे.

१२. सुच्या उचलून घेऊन वेदीपलीकडे जाणें व आचारोत्तम.

१३ सुच्या उचलून बाजूस ठेवणें. सुच्यामध्ये अमलेला सुपाचा अन्न अग्निमध्ये वितरविणे. 'समिष्टयजु' होम.

१४. प्रजा प्राप्त होण्यासाठी, भाजवड किंवा गोकर्ण याच्या पासून होणाऱ्या तावापासून बचाव होण्यासाठी, जमिनी-सुवर्णानें काटी वटा बाहेर असल्यास त्यात 'जय' मिळविण्यासाठी, शुभ्रचें दैन्य एकदम चालू करून आत्मासुद्धें नष्ट झालेले धैर्य पुन्हा उत्पन्न होऊन रुढाई निकळा याची यासाठी कराव्या लागणाऱ्या 'इंद्राग्नी' देवतात्मक इष्टीमध्ये गृह्याच्या लागणाऱ्या याच्या व पुरोनुवाक्या १-२. रुढाईमुद्धें श्रम होऊन इंद्रियाची कमी झालेली ताकद पुन्हा येण्याकरिता, समाधीपणा येण्या-करिता, व इंद्रियाना बळकटी आणि सामर्थ्य येण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या 'इंद्राग्नी' देवतात्मक इष्टीच्या वाज्या व पुरोनुवाक्या ३-४. बरील इष्टीच्या बरोबरच कराव्या लागणाऱ्या 'पूषा' देवतात्मक व्हा इष्टीच्या याच्या व पुरोनुवाक्या ५-६. समाजामध्ये प्रतिष्ठितपणा मिळावयासाठी 'तेजःप्रति' देवतात्मक इष्टीच्या वाज्या व पुरोनुवाक्या ७-८. दशपूर्णमासेष्टीच्या वेदी प्रयोगात चूक झाल्यास भायश्चित्तासाठी कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नि.पथिकृ' देवतात्मक इष्टीच्या याच्या व पुरोनुवाक्या ९-१०. अधिहोत्री आहाराच्या हातून व्रतसंपर्णानें वागण्याच्या नाबतीत प्रमाण घडल्यास भायश्चित्ता म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'अग्निःतेजःप्रति' देवतात्मक इष्टीच्या वाज्या व पुरोनुवाक्या ११-१२. यान 'व्रतपति' इष्टीच्या बेकादिक याच्या व पुरो-नुवाक्या १३-१४.

द्वितीय प्रपाठक (सौम्यकांड)—चंद्रक्रिया.

१. वज्रमानाचें दीक्षाग्रभूत चपन, खान, पवनपावन व वज्रमानाचा प्राग्वशज्ञास्य प्रवेश.

२. दीक्षाहुति, दीक्षाग्रहणविधि.

३. व्रतग्रहणशान, यज्ञासाठी द्रव्य जमविण्यासाठी माणसाची रक्षानदी, देवयजन (यज्ञभूमी) सल्लात मुक्ता करणें.

४. सोमकयसर्वर्था आहुती व 'सोमकयिणी' गाय सोमकय करण्याच्या खलाकडे चालविणे.

५. सोमकयिणी गाईच्या सातव्या पावलाचे ग्रहण.

६. सोमवह्नीची खरेदी करण्यापूर्वी तिची मोजणी करणे.

७. मोवदल्याचे पदार्थ सोमवह्नी बिकणाराळा देऊन ती विकत घेणे.

८. मोमवह्नी प्राग्ब्रह्मालेत नेण्यासाठी गाळ्यावर चढविणे

९. सोमवह्नी मरलेला गाढा प्राग्ब्रह्मालेतकडे घेऊन जाणे

१०. सोमराजाच्या सन्मानार्थ आतिथ्येष्टि तानून्य.

११. प्राग्ब्रह्मालेत ठेवलेल्या सोमराजावर (आप्यायन) उदकसिंचन, प्रस्ताराच्या ठिकाणी 'नितुव'नामक कर्मे व 'उपसत्'.

१२. दुसऱ्या 'उपसत्' इथीनंतर उत्तरवेदी तयार करणे.

१३. हविर्धानसहक १ गाडे हविर्धानमंडपाकडे नेणे व हविर्धाननामक मंडप अर्घ्युं व प्रतिप्रस्ताता या दोघांनी तयार करणे.

१४. राक्षसाच्या बांधेपासून रक्षण होण्यासाठी कारव्या लागणाऱ्या 'अग्नी रक्षोहा' देवतात्मक इथीसवधाच्या 'सामिधेनी' १-१५. पुरोनुवाक्या १६. वैकल्पिक याज्या १७-१८.

मृतीय प्रपाठक-(प्रतिपाद्य विषय मुख्यतः) अग्नीषोमीय पशु.

१. 'औदुबर्'सहक मेढ अग्नीत रोवण्याचा विधि व 'सद'नामक मंडप करणे.

२. 'उपरव'नामक राखणे तयार करणे.

३. आग्नीषोमीया, सद व माजालीया यामध्ये 'धिण्या' घालणे.

४. वैसर्पेनहोम, अग्नीषोमप्रणयन व अवातरदाक्षाविसर्प.

५. यूप तोडून आणणे.

६. उत्तरवेदीच्या पूर्ववागसु यूप पुरावयाचा विधि.

७. पदार्थे उपाकरण व अग्निमथनविधि.

८. शामिनशालेत नेऊन मारण्याचा विधि.

९. पशु मेळ्यावर लावून घोट फाडून 'वषा' काढणे व तिचा होम करणे.

१०. वसाहोमविधि .

११. शुदवाड किंवा 'उपयद्सहक' होम.

१२. 'वसतीवरी'सहक उदक धागरीत भरून आणणे

१३. अभिषेकाकरिता सोमवह्नी गाळ्यावरून खाली काढणे.

१४. रात्रुला मारण्यासाठी 'कराच्या लागणाऱ्या' 'अग्नीरुद्र-वाग्'नामक देवतेच्या इथीमध्ये लागणाऱ्या याज्यापुरोनुवाक्या १-२. गार्, पैल अथवा घरातील मनुष्ये अपशृत्वमुळे मेळी तर त्याच्या शास्त्रीकरिता किंवा स्वयं-लाच पराधा रोगाने अपशृत्व येईल अशी मीति वाटत असल्यास ती दूर होण्यासाठी बराव्या लागणाऱ्या 'अग्निः सुरभिमान्' देवतात्मक इथीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ३-४. शुपेची पीठा निवारण होण्यासाठी, रात्रवर जव मिळण्यासाठी, आपल्या घरातील आज वनारे एका मागोमाग मरू लागले तर त्यांच्या शास्त्रीकरिता व पर जळले

तर त्यासवधाने शास्त्रि वेण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नि-क्षायवान्'देवतात्मक इथीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ५-६. मन वामना पूर्ण होण्यासाठी करावयाच्या 'अग्नि काम' देवतात्मक इथीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ७-८. माजवदरीच्या भाडणात माजवदाची शक्ति कमी होऊन आपल्याला 'विजय' मिळावा म्हणून 'अग्निर्वयिष्ठ'देवतात्मक इष्टि करावयाची तिच्या सवधाच्या याज्यापुरोनुवाक्या ९-१०. शत्रूने आपल्याला मारण्यासाठी केलेला प्रयोग उलटून शत्रूलाच मरण यावे म्हणून याच देवतेच्या उद्देशाने कराव्या लागणाऱ्या इथीच्या याज्या पुरोनुवाक्या ११-१२. शमर वर्षाच्या मानसी आयुष्यमयीदेवा पूर्णपणे उपभोग मिळावा म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नि रात्रुमान्' देवतात्मक इथीच्या याज्यापुरोनुवाक्या १३-१४. ऐश्वर्यप्राप्तीसाठी करावयाच्या 'अग्निर्नातवैद' देवतात्मक इथीच्या याज्या पुरोनुवाक्या १५-१६. शरीराला उत्कृष्ट क्रांति चढवी म्हणून 'अग्नीरुक्म'देवतात्मक इष्टि करावी लागते तिच्या याज्या पुरोनुवाक्या १७-१८. शरीरावर तेज चढावे म्हणून अथवा नियमनसामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'अग्निर्तेजस्वान्' देवतात्मक इष्टिच्या याज्यापुरोनुवाक्या १९-२०. अगाध सहिष्णुता यावी म्हणून करावयाच्या 'अग्नि साहल' देवतात्मक इथीच्या याज्यापुरोनुवाक्या २१-२२. 'जवळ पुष्कळ अन्न असावे' वा इच्छेने 'अग्निर्जवान्' देव तात्मक इष्टि करावी लागते तिच्या याज्यापुरोनुवाक्या २३-२४. याच काननेसाठी 'अग्निर्ज्ञाद' देवतेच्या उद्देशाने कराव्या लागणाऱ्या इथीमध्ये याच (२३-२४) याज्यापुरोनुवाक्या म्हणाऱ्या दीपरीगापासून मुक्त होण्याकरिता व दृष्टि चांगली होण्याकरिता कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नि- पवमान' 'अग्नि पावक' व 'अग्निः शुचि' या देवताच्या २ प्रकारच्या इथीमध्ये उपयोगात आणवयाच्या याज्यापुरोनुवाक्या २५ ते ३९.

चतुर्थ प्रपाठक (महाकांड)-चंद्रक्रयि:

१. सोमवह्नी वरपट्याने कुटण्याचा विधि.

२. 'उपाशु'नामक ग्रह भरून घेऊन त्याचा होम करणे

३. 'अतथाम'नामक सोमरसाने भरून घेतलेल्या ग्रहाचा होम.

४. 'धैद्रवायव'सहक ग्रह सोमरसाने भरून घेणे व ठेवणे.

५. 'धैत्रावरुण'नामक ग्रह सोमरसाने भरून घेणे व ठेवणे

६. 'आश्विन' नामक ग्रह सोमरसाने भरून घेणे व ठेवणे

७. 'आश्विन' ग्रह सोमरसाने भरून घेण्याचा वैकल्पिक मंत्र.

८. 'शुक' नामक ग्रह सोमरसाने भरून घेऊन जाग्यावर ठेवणे.

९. मथिनामक ग्रह सोमरसाने भरून घेऊन जाग्यावर ठेवणे.

१०. 'आयवध'नामक ग्रह भरून घेणे व ठेवणे.

११. 'आयवध'ग्रह घेण्याचा व ठेवण्याचा वैकल्पिक मंत्र.

१२. 'उजवत्याली' सोमरसाने भरून घेणे व ठेवणे.

१३. 'शुक्ल्याली' भरून घेणे व ठेवणे.

१४. 'ऋतुग्रह' भरून घेण्याचा व प्रचाराचा क्रम.

१५. 'थेराग्र' ग्रह भरून घेणे व आस्तादन करणे.

१६. 'वैश्वदेव' ग्रह भरुन घेणें व ठेवणें.
१७. 'मरुत्वतीय' ग्रह भरणें व आसादन करणें.
१८. व १९. 'मरुत्वतीय' ग्रह भरुन घेणें व ठेवणें.
२०. व २१. 'मातेंद्रग्रह' भरुन घेणें व आसादन करणें.
२२. 'आदित्यग्रहस्थाली' भरणें व आसादन करणें.
२३. 'सावित्र' नामका ग्रह भरुन घेणें व ठेवणें
२४. व २५. 'सावित्र' नामका ग्रह भरणें व आसादन करणें
२६. 'वैश्वदेव' ग्रह भरुन घेणें व आसादन करणें.
२७. 'पालीवत' ग्रह भरणें व ठेवणें.
२८. 'हारियोजन' ग्रह सोमरसानें भरुन घेणें व ठेवणें
२९. अतिग्राह्य (अमेय) सशक ग्रह घेणें व ठेवणें
३०. अतिग्राह्य (येंद्र) सशक ग्रह भरुन घेणें व ठेवणें
३१. अतिग्राह्य सीधं नामका ग्रह भरणें व ठेवणें.

३२. प्रेतसंस्कार (आदिताग्नीचा) प्रेतदहन करावयाच्या सलासमीय एक खळ्या खणावयाचा व त्यात पाणी ओतावयाचे तें पाणी प्रेतावर धिपडावयाचा मंत्र.

३३. (प्रेताला) अवगाहन (खान घालण्याचा) करण्याचा मंत्र

३४. प्रेताचे दहन वरतेवेळीं म्हणावयाचे मंत्र. प्रेतदहन समर्थ प्रेतावर एक समिध घावयाची तिया मंत्र. लोटवित्ती तयें इहका (विटा) भाडावयाचे मंत्र.

३५. प्रेताला यमलोकीं पीडा करणाऱ्या देवतांना (त्यांनीं ताल्ला पीडा देऊ नये म्हणून) आठवीं घावयाचे मंत्र

३६. रावगवीसंशक पशुसंघर्षी हविर्भागाचे हवन कर-
याचे मंत्र

३७. ३८, ३९, ४०, ४१, व ४२. 'वोड्डी' ग्रह भरुन घेणें व ठेवणें.

४३. सोमयामागध्वे दक्षिणा गावयाच्या पूर्वी करावा लागणारा 'दक्षिण' होम.

४४. 'समिधयजु'संशक होम.

४५. अवभृथोपयोगी मंत्र-आहवनीयावर समिधा घावयाचे मंत्र

४६. कात्वेर्दीच्या याज्यापुरोनुवाक्या. पुत्रकामेष्टी (पुत्र व्हावा या इच्छेनें 'अग्नि' व 'इंद्र' या देवांना उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टी) च्या याज्यापुरोनुवाक्या १-४. १, २, ३, ४ हीं वगैरे रसास्वी प्राप्ति होण्यासाठी 'अक्षीरसवान्' देवतेच्या उद्देशानें कराव्या लागणाऱ्या 'रसवती' नामक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ५-६ द्वय प्राप्त होण्याच्या इच्छेनें 'अग्निर्वसुमान्' देवतेला उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ७-८. अप्रप्राप्तीसाठी करावयाच्या 'अग्निर्वाचसुव' देवतात्मक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ९-१० उद्धरण केलेल्या आहवनीयाग्नीमध्वे यामानाच्या घरातील दत्त व पुत्रांनीं विसरणाऱ्यां वगैरे गार्हपत्यावर उद्धरण केलेला अग्नि घातला तर दोष होतो (यामानाचा नाश होतो), म्हणून त्या दोषाच्या निवृत्तीकरिता 'अग्निर्मिवान्' देवतेला उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ११-१२. उद्धरण करून आहवनीयाच्या वृक्षात ठेवलेला अग्नि अग्निहोत्रहोम देण्यापूर्वीच

मिश्रला तर तो दोष पितारण्यासाठी 'अग्निर्ज्योतिष्मान्' देवतेला उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या प्रतीकरूपाने दाखविल्या आहेत १३-१४ येथें 'ग्रहवांर' संपर्क

पंचमप्रपाठक. ...

१. पुनराधानविधान पुनराधानविषयक आर्याविद्या. दक्षिणा म्हणून 'रूपे' देण्याचा निषेध

२. पुनराधानसंघर्षी याच्या वगैरे जगाचें विधान पुनराधानसंघर्षी दक्षिणाविषयक. प्रथमचा अग्निहोत्रहोम देण्याचा निषिष्ट मंत्र.

३. गार्हपत्यादि अग्नीचें आधान करावयाचे मंत्र

४. तिसऱ्या अनुवाकाचें 'ग्राह्य' आर्याविषेसह ;

५. अग्नीचें उपस्थान सवत्सरानंतर उपस्थानाचे मंत्र

६. शुद्धोपस्थान गोठ्याचें उपस्थान आहवनीयोपस्थान.

७. पाचव्या अनुवाकाचें ग्राह्य

८. सहाव्या अनुवाकातील मंत्राचें व्याख्यान.

९. अग्निहोत्रहोमविधान (उपस्थानासह.)

१०. प्रवासात निघालेल्या यजमानानें करावयाचे अश्व्युपस्थान दशपूर्णमास यागाचे अंगभूत मंत्र पयस्वती कपाल पुटल्यास करावा लागणारा विधि

११. रीणव्यादि प्रकारचें पातक केल्याचा आरोप आल्यास त्या आरोपातून मुक्त होण्यासाठी 'अग्निर्वैश्वानर' 'वरण' व 'दक्षिकावा' या तीन देवतांच्या उद्देशानें कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ('अग्निर्वैश्वानर' देवतेच्या वैदिकच याज्यापुरोनुवाक्या १ ते ८, 'वरणा'च्या ९-१०, 'दक्षिका'च्या ११-१२.) प्राप्त प्राप्त व्हावी म्हणून दीव इष्टी करावयाची पुनःहात्यावर त्या पुत्राला शुचिर्भूतपणा प्राप्त होण्यासाठी व दशपूर्णमासाचा याग अंतरला तर त्या दोषाच्या निवारणास एक 'अग्निर्वैश्वानर' या एव देवतात्मक इष्टीचे अनुष्ठान करावें. पुनराधान वगैरे न करता कोटी काळ अग्निधारणरहित राहिलेल्या यजमानानें पुनराधान केल्यावर 'अग्निर्वैश्वानर' व 'अग्नि' या दोन देवतांना उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीमध्वे 'अग्निदेवतेच्या' याज्यापुरोनुवाक्याचे प्रतीक १३. मन्त्रा वगैरेनीं समृद्ध भन्ना 'गाव' मिळावा म्हणून 'अग्निर्वैश्वानर' व 'मरु' या दोन देवतांना उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीपैकी 'मरु' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १४-१५ मात्र या इष्टीत विशेष हाच की 'अग्निर्वैश्वानर' देवतेचा चर (मात) आहवनीयावरच तिजवावयाचा. शुभासाठी कोठे जावयाम निघावयाम समरामध्वे विजय मिळावा म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नि' देवतात्मक इष्टीच्या वैदिकच याज्यापुरोनुवाक्या १६-२१. शुद्धभूमीवर प्राप्त हात्यावर जय मिळण्याकरिता त्या भूमीवरच करावी लागणारी 'अग्निर्वैश्वानर' देवतात्मक इष्टी, एकमेकाने मारावयाम टपलेल्या दोषा (पत्तराट्या) च्या घरी मोडून नेण्याबद्दलचा दोष नाहीमा व्हावा म्हणून करावी लागणारी 'अग्निर्वैश्वानर' देवतात्मक इष्टी, एक वगैरेच एकपेकासाठी द्रोह न करिता तिज

त्याने वर्तन करावयाचें अशी शपथ घेणाऱ्या दोहोंपैकी ज्याच्या हातून शपथ प्रथम मोडली जाते त्याला दोष प्राप्त होतो तो नारीसा होण्यासाठी वरावी लागणारी 'अशिवैश्वानर'-देवतात्मक इष्टि, शेळी दान घेतल्यामुळे लागणाऱ्या दोषाच्या निवृत्तीकरिता करावी लागणारी 'अशिवैश्वानर'देवतात्मक इष्टि करावयाची असते. रात्री व बरच्या सानुस दात असलेला पशु दान म्हणून घेतल्यास, धनप्राप्तीच्या इच्छेनें दालाकडे जातांना व द्रव्य मिळवून परत आल्यावर 'अशिवैश्वानर' देवतेला जेवून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीमध्ये 'शैश्वानरो न कृत्वा' व 'पृष्ठो विमि' वा अगर बापुंड वैकल्पिक म्हणून सांगितलेल्या याज्या-पुरोनुवाक्यापैकी कोणत्या तरी उपयोगात आणाऱ्या दालानें दिलेली गाय ज्या दोरीने बांधून आपल्या घरीं आणली असेल ती दोरी भाऊवद प्राप्त देत असेल तर त्याच्या घरच्या गोऱ्यात नेऊन टाकावी. ही दोरी म्हणजे त्या भाऊवदाला छेद प्राप्त होण्यासाठी घाटविलेली निरंजितसक्क राक्षसीच होय.

पष्ठ प्रपाठक.

१. आश्ववेक्षण व आश्वग्रहण मंत्र.
२. परिधीनी अनुमंत्रणें. प्रयाज, चक्षुपी व प्रधानदेवता याची अनुमंत्रणें.
३. प्राशित्रावदान, यजमानमगावदान व इडा होलाच्या हातीं देताना म्हणावयाचे मंत्र इडामक्षणमंत्र. मार्जन चतुर्धा-करणानुमंत्रण. अन्वाहार्यचरुचें अभिमंत्रण
४. अनूयाजाची अनुमंत्रण. सुगृह्नमंत्र. सानुवाकानु-मंत्रण. पत्नीसायाजाची अनुमंत्रणें. वेदानुमंत्रण.
५. ध्रुवाध्यायन. प्रणीताभिनेकाचे मंत्र.
६. आहवनीय, सृष्टे इत्यादि देवतांचें उपस्थान. इष्टीचा उपसंस्तार.

याजमान ब्राह्मण ७-११

७. देवतापरिग्रह, व्रतग्रहणकाल, परित्सरण घालणें व व्रतांगभूत भक्षण करावयाचे पदार्थ.
८. प्रणीताप्रणयन पात्रासादन. हविर्निर्वाणभिमंत्रण. यक्षयोग.
९. प्रजापतीपासून यक्षाची उत्पत्ति (आरयायिका). यक्ष पात्रांचें महत्त्व व उपयोग
१०. दुसऱ्या अनुवाकातील पूर्वभागाचें ब्राह्मण. परिधीनी अनुमंत्र हवि पदार्थाचें आसादन. सुवाधार व सुच्यापार याचें अनुमंत्रण.
११. आश्रावणादि मंत्र. आख्यायिका. आन्यभागादिकांचें अनुमंत्रण.

१२. (१) पशुप्राप्तीसाठी, (२) पशुप्राप्तीसाठी, (३) विद्वान लोकासमुदां मान (शक्रवर्चस) मिळावा म्हणून, (४) अन्नप्राप्ती-साठी, (५) वैश्वप्राप्तीकरता, (६) शतकीनिवृत्ति व्हावी म्हणून, (७) शत्रुकून अथवा परकीय राष्ट्रांकून घेतल्या गेलेल्या यजमानाच्या जयासाठी, (८) सेनिकाच्या वेळ्यात सापटल्यास अथवा शस्त्रलान्न झाल्यास घुटका होण्याकरिता, (९) राजस्य

किंवा अश्वमेधासारखे महायज्ञ आपल्या हातून पडाने या हेतूनें कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

इष्टीची देवता	हविर्द्रव्य	या. पु. याक्या
(१) इद्र १.	चरु १.	१-२
(२) इद्र इद्रियावान् १.	पुरोडाश (११ कपाळ) १.	३-४
(३) इद्रधर्मवान् १.	पुरोडाश (११ कपाळ) १.	५-६
(४) इद्र अर्धवान् १.	पुरोडाश (११ कपाळ) १.	७-८
(५) इद्र इद्रियावान् २.	इद्रधर्मवान् व इद्र पुरोडाश (११-११-११) ३.	९-१०.
(६) इद्र अरहोमुक् १.	पुरोडाश (११ क०) १.	११-१२-१३.
(७) इद्रोवैश्व १.	पुरोडाश (११ क०) १.	१४-१५, १६-१७
(८) इद्रवाता १.	पुरोडाश (११ क०) १.	१८-१९.
(९) इद्र अर्काक्षमेघ १.	पुरोडाश (११ क०) १.	२०-२१.
इष्टिसंख्या ९.	देवतांची संख्या ११.	हविर्द्रव्ये ११.
मंत्र सं० २१.		

सप्तम प्रपाठक.

याजमान ब्राह्मण क्षेत्र १-६

१. इडानुमंत्रण, इडामक्षण, मार्जन व चतुर्धाकरण यज्याख्यायन.
२. इडाग्रससन आख्यायिकेसह.
३. अन्वाहार्यचरुचें आसादन, अभिमंत्रण वृषीरैवें व्याख्यान आख्यायिकेसह.
४. अनूयाजादिकांची अनुमंत्रण.
५. छत्रेचे आप्यावनादि मंत्र. यजमानभाममक्षण. पूर्ण पात्रनिवचन.
६. आहवनीयादि अग्नीचे उपस्थानमंत्र. यक्षविमोक्ष याजपेयविषयक आध्वर्यव मंत्र ७-१२
७. यीक्षांगभूत सावित्रहोम, रथारोहण, घोड्यांना धुण्याविधि. रथ चालविणें.
८. रथ पळविण्याचे मंत्र. चाल्वालावर पुरलेल्या रथ चक्रावर नव्हत्यानें आरोहण करण्याचा विधि. हुडुभिवान. सोव्य रथ दक्षिणारूपाचें देणें. कृण्वल दान. इ.
९. तुषात भिजलेले वस्त्र नेसून यजमानानें धूपार चढण्याचा विधि.
१०. अन्नहोममंत्र. अन्नहोमाचीं द्रव्ये. अभिषेकविधि.
११. छत्रिमंत्रव्याख्यान.
१२. पंचत्रयोदशानें आययणसंज्ञक ५ अतिग्राह्य ग्रंथेण्याचा विधि.
१३. ग्रामाधिपत्यप्राप्तीसाठी 'इद्र अनुइद्र' देवतेच्या उद्देशानें, स्वतःची सेना दुर्बल झाली असल्यास ती स्वकार्यक्षम न्हावया करिता, सग्रामयुक्तीवर प्राप्त झाल्यानंतर जय मिळावा म्हणून, रोगानें अथवा द्रव्यहानीमुळे उद्दिष्ट झालेले चित्त धैर्यसमर्थ होण्यासाठी, आपल्या ग्रामेमध्ये दानत उत्पन्न होण्याकरिता,

आपल्या बरिणीचें द्रव्य आपला दायाद दैत नसेल तर तें मिळवें म्हणून, राज्यावरून खातीं शाळा असल्यात अथवा राज्यावरून खातीं होण्याचा प्रसंग आला असल्यात राजासनावर खेवें येण्याकरितां, ऐश्वर्य मिळवें म्हणून आणि जो कुमार ऐश्वर्य-प्राप्तीला योग्य झाला असून सामान्य व्यक्तिसमुदायावरून त्या समजला जात असेल त्याला ऐश्वर्य व मोठेपणा मिळण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्ञापुरोनुवाक्या-देवताः—(१) इंद्र अनुवृद्ध (२) इंद्राणी (३) इंद्रोन्मुमान् (४) इंद्रोन्मुमान् (३) व्याच या. पु. (५) इंद्रोदाता (६) इंद्रः प्रदाता (७) इंद्रःसुत्रामा (८) इंद्र. इष्टिसंख्या ९. इष्टिद्वये १ (८ पुरोडाश १ चक्र). याज्ञा व पुरोनुवाक्या १६ (कारण ३ त्या इष्टीच्याच ४ भीला आहेत).

अष्टम प्रपाठक—राजपय.

१. अनुसत्यादि यत्न. नैर्ऋत मंत्र.
२. चातुर्मास्यांतर्गत 'वैधवेदपर्व'संबंधी याग, देवता वगैरे.
३. चातुर्मास्यांतर्गत 'वरणप्रयास'नामक याग. देवता वगैरे.
४. चातुर्मास्यांतर्गत 'साकमेध'पर्व. अनीकपत्नी, सातपना व शुद्धमेधीया इदी.
५. महापितृपत, पिंडदान, गार्हपत्योपसान वगैरे.
६. साकमेधप्रेषभूत 'व्यंढक'पुरोडाशयाग.
७. 'सुनासीरीय' पर्व. इद्रुतुरियायाग. आपामात्रं होम.
८. 'देविका इनी'या याग.
९. राजसूयामध्ये रोज करावयाचा 'रत्नि' संश्रक देवतांचा याग. तत्संबंधी निश्चित विधि.
१०. 'देवसुसंश्रक' एवीचा याग. यजमानाचें हस्तग्रहण. विष्णुक्रम.
११. अभियेकासाठीं आणावयाच्या पाण्यासंबंधी मंत्र.
१२. अभियेकासाठीं आणलेल्या पाण्याचे संस्कारमंत्र.
१३. दिशांचें व्याख्यापन. माह्लादि होम. आवेष्टिहोम. पार्थहोम. अभियेक. पार्थहोम.
१४. अभियेक. सिंहाचें काठवें पसरणें. ननुवंक पुढ्याला शिंहाच्या गोऱ्यात आरणें. अभियेकविधि. इद्रप्रेषहोम.
१५. रयाच्या साहाय्याने निज व निजपिण्याचा निधि [निविजय].
१६. निजयप्रामीनवर आसनाभिष्टित झालेल्या सर्वसंख्या अशा राजाच्या देशवांचे वर्णन. अशुकीश्रा.
१७. 'संसय' संश्रक इवीचें इवन.
१८. 'दशपेय' किंवा 'साधरक'नामक षष्ठ दिवसान होणारा षष्ठ मोमयाग. यागविधिदक्षिणाद्रव्ये.
१९. अभेष्टि (दिक्कंभी). राजनृत्न्यागिक आनेष्टीच्या देवतांचा विधि. माह्लाद्वय इति.
- २० भा० ६०

२०. 'प्रयजु' नामक इविःपदार्थांचा याग. तत्संबंधी दक्षिणा. २१. सौत्रागणिनामक यागसंबंधी 'सुत्रा' तयार करणाऱ्या विधि. 'खार' (सुत्रा) नामकयाचा प्रकार. ग्रहांचें स्थापन. पशूंचें उपाकरण. इ.

इत्यादयः कारणासाठीं 'अग्नाविष्णू' 'सरस्वती' व 'बृहस्पति' या तीन देवतांच्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्ञा-पुरोनुवाक्या १-६. वैकल्पिक याज्ञा ७. वेळेला अभिचार पुण्यां करावयावरून उलटण्यासाठीं हीच इष्टि करावयाची. मात्र प्रत्येक देवतेच्या यागाचे वेळीं २।२ पुरोनुवाक्या म्हणवायाच्या. आपल्यावरचें फक्त माग टळावें, अभिचार करणारांचा शासन झालेच पाहिजे असे नाही, असा एखाद्या पापनीन यजमानाचा हेतु असल्यास हीच इष्टि करावयाची. आपल्याला यशप्राप्ति व्हावी, आपल्या हातून यश व्हावे, अशी इच्छा असणाऱ्याचें 'अग्नाविष्णू' या देवताद्वयाला उद्देशून माताचा याग करावयाचा. 'कावीक' वगैरे रोगामुळे दोळे रिपडले असल्यास हीच इष्टि करावयाची. विशेष इतकाच की, आत गुपामध्ये शिजवावयाचा. आपल्या एखाद्या देष्ट्या माऊवंदानें यश वगैरे कैल्यामुळे समाज-मध्ये स्थान बदलून होत असावा व आपल्यास खाली पडावा याच अर्थानें हें दहून त्याच्या नरोवरीने आपली योग्यता यश झाला नसला तरीही व्हावी म्हणून सावली, दुपारी व संध्याकाळी अग्नाविष्णू, सरस्वती व बृहस्पति या तीन देवतांना उद्देशून याग करावा. साकमेध्या वेळचा इमिनिर्वाण, मागमांची हाल-चाल घुरू शास्त्री नारी, पक्षांची किम्विल घुरू हाती नारी, अशा वेळेस (पहाटे) करावा.

सारांश अग्नाविष्णू, सरस्वती व बृहस्पति या देवतात्रयाच्या याज्ञा इतरया मित्र मित्र यागान उपयोगात आणावयाच्या आहेत.

अग्नाविष्णू इत्यादि देवतान्यासंबंधानें घेवलीं जो 'अवर-कर' सांगितला तो केल्यावर आपला माऊवंद यशचें अवयुध करून 'अनुवंचा' याच करितात ते वेळीं आपण 'नित्रावरण'—या जोडदेवतांना उद्देशून एककलात्मक पुरोडाशाचा याग करावा. त्यावर याच्या पुरोनुवाक्या ८-९. हा याग योग्य शरित्याच्या धूमिमेस करावयाचा. यागाच्या वेळीं वेळीच्या सर्वोत्ती 'कूट' करावयाचा. या 'सोमारीद' यापाचे वेळीं 'सामिनेती'संश्रक कृत्वामध्ये सामील करून होलावे म्हणाव-याच्या ध्याय्यसंश्रक कृत्वा १०-१५. 'मद्वचंच'—प्रातीकृतिता 'सोमारीद'नामक देवतेच्या उद्देशानें चरुचा याग करावयाचा त्याच्या याज्ञा पुरोनुवाक्या १६-१७. गर्भांला खेवें येऊन गुपजजनन व्हावे म्हणून, वैत्याच्या नाशकरिता, रोगाचें पुढक दिवस पण्डला गेला आहे त्यानें रोगमुक्तीसाठी व आपल्या घरान माऊवंदती उत्पन्न व्हावी म्हणूनही हा सोमारीद चक्र करावयाचा त्याच्या याज्ञापुरोनुवाक्या १६-१७. मला तमोग उत्पन्न होणार, अशी नीति वाटणारानें 'सोमारीद' नामक चरुचा याग करावयाचा त्याच्या याज्ञापुरोनुवाक्या १८-१९.

—द्वितीय काण्ड—

प्रथम प्रपाठक.

१. ऐश्वर्यप्राप्ति, आमापिपल, प्रजापतिवृद्धि व रोगमुक्ति यांसाठी याजुनिजुत्यान् देवतेकृतिप वनुमान करावयाचा त्याचा विधि.

प्रजा व पशूची प्राप्ति व्हावी म्हणून 'प्रजापति' देवतेला उद्देशून पशुयाग करावयाचा व याच कामनेसाठी 'सोमापीण' नामक पशुयाग करावयाचा त्याचा विधि. 'प्रजापति' देवतात्मक दागा-संबंधाने एक आख्यायिका.

२. जलोदर रोग झाला तर तो बरा होण्यासाठी 'वरुण' देवते-करिता पशुयाग, प्रजा व पशूची सख्खि होण्यासाठी दादशा-दिल्याना उद्देशून वास शेळीचा याग आणि श्वताध्ययन, शील, रूप व ब्रह्मवर्चस याच्या प्राप्तीसाठी अग्नि, इद्र व बृहस्पति या देवतांपैकीच्या उद्देशाने तीन शेळ्यांचा याग, याच्या अनुष्ठानातील निधिविशेष निद्रज्जनाच्या समेत मान मिळावयासाठी 'सरस्वती' देवतेसाठी मेंढीचा याग व निर्वै लक्षण. रोगमुक्तीसाठी अग्नि व सोन या दोन देवतांना उद्देशून द्विपशुयाग, प्रजाकामेच्छून करावयाचा पूर्वोक्त अग्नि व सोम यांच्यासाठी द्विपशुयाग व विद्वान लोकांची प्रीति संपादन व्हावी म्हणूनही हाच याग काही फरकाने बरा-बराचा त्याचा विधि पौरोहित्यासाठी स्वर्गोपायरी असेल तर तीत जय मिळव्याकरिता अग्नि सोम व अग्नि वा देवतांना उद्देशून एक द्विपशुयाग करावयाचा त्याचा विधि.

३. कामना	देवता	पशु
१ गृह, क्षेत्र इत्यादि-१ विष्णु बह्विध्या तत्वात जय मिळावा		(टेंगणा) १
२ सप्तामात विजय १ इद्र (मयुमान्) मिळव्याकरिता		कपाळावर पादरा टिपका असलेला. १
३ ग्रामप्राप्ति १ इद्र (मरुत्मान्)		माळावर पादरा रंग असलेला १
४ अन्नलाभ १ सोम		'हरवन्चा' वणोचा १
५ युवराजाला राज्य १ सोम मिळावें		जुव्यातील मोठा १
६ शत्रुपीडेतुळें राज्यभूट शांत्यास तें पुन्हा मिळावें	१ इद्र (वृत्रतुर)	अणकुचीदार शिगाचा १
७ पापक्षयार्थ १ इद्र (जमिमातिहा)		" "
८ राज्यप्राप्ती- करिता	'इद्र' (वजी)	" "
४. कामना	देवता	पशु
१ ब्रह्मवर्चसप्राप्ति	१ आदिल*	कपस १०
२ त्वमोगमया- पायस शुक्ता	१ सोमापीण	दवामवर्ण बोकड १
३ माऊवर्दांचा परामय	१ विष्णुवरुण*	अडिल बैल १ व बास गाय १
४ पापमोचन	१ अग्नि व इद्र*	बोकड १ व बैल १
५ गेलेले राज्य पुन्हा मिळावें	१ वावापृथिवी	उडीरा विणारी गाय १
अग्नी * खूप वेतेल्या ३ दागांच्या आख्यायिका.		

५. १ हजार पशूची प्राप्ति	२ इद्र व विष्णु†	उंच व टेंगणा १
२ प्रजासिद्धि	१ ओषधि	गर्भ नाश करणारी गाय १
३ ऐश्वर्यप्राप्ति	१ इद्र	भक्ताच व्यापलेरी व पुन्हा न विणारी गाय १
४ सोमपानाची परंपरा नष्ट झालेली पुन्हा चाळू कराव याचा हेतु	१ इक्ष्मी.	भकलेला बैल १
५ ननु मारावा (प्रभिवार)	१ ब्रह्मणस्पति	शिमें नसलेला बोकड १
अग्नी† खूप वेतेल्या दागाबद्दल आख्यायिका. काही दागांचे विशेष निधी वर्णरे.		
६. १ आपल्या गर्वात आपली प्रतिष्ठा व्हावी	१ वृहस्पति	उचपाठीचा बोकड १
२ अन्नप्राप्ति	१ पूषा	दवामवर्ण बोकड १२
३ अन्नप्राप्ति	१ मरुत्	पांढऱ्या टिप- क्याचा १
४ इद्रियबल	१ इद्र	अरमवर्ण १
५ दुसऱ्याकडून आपल्याला काही दान मिळावें	१ सनिता	सर्षपीवर्ण १
६ अन्नलाभ	१ विश्वेदेव	निरनिराळ्या रंगाचे पट्टे असलेला १
७ ग्रामलाभ	"	"
८ ग्रामव्यापि- निवारण	प्रजापति	मिश्राळ व दिन शिगाचा १
७. १ ब्रह्मवर्चस	१ वृहस्पति	उच पाठीची शेळी १
२ परमेश्वर पठावा	१ मिनावरुण	दोन रंगाची शेळी १
३ प्रजासिद्धि	"	"
४ अन्नलाभ	१ विश्वेदेव	अनेक रंगाची शेळी १
५ आमलाभ	"	"
६ ब्रह्मवर्चस	१ वृहस्पति	अडिल बैल. १
७ दनुमारण	१ इद्र	गळ्यादी गोलवर्ण असलेली शेळी १
८. १ ब्रह्मवर्चस	१ सूर्य	पादरी शेळी १
२ दनुमारण	१ ब्रह्मणस्पति	पिगलवर्ण कांन असलेली शेळी १
३ यज्ञ व्हावा	१ विष्णु	टेंगणा बोकड १

४ पशुनाम	१ त्वष्टा	षोढा १
५ तह पशुन यावा	१ मित्र	पादरा बोकड १
९. १ अघ्राघव	१ वरुण	काळी शेळी १
२ अघ्राघव	२ मित्र व वरुण.	पादरा बोकड १ व काळी शेळी १
३ कार दिवमाचा रोग नाहीसा व्हावा.	"	पादरा व काळा शेळी
४ पुष्टि	अभिनीकुमार	जुळ्यामधील शेळी १
१०. १ दोमांल्लण्य-परिहार	१ अभिनीदेव	पुरवट रगाचा बोकड १
२ परापा वारंट गोष्टीचा अळ आला तर	१ वायु	हरिणींच्या कळपात राहणारा बैल १
३ आभिनदास्य चाळ असताना तें सपण्यापूर्वी खोदेंच न होईल तर	१ सूर्य	चित्रनिचित्र रगाचा बोकड १

११. काम्येष्टीच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या सारली मिहिल्याप्रमाणें.

ग्रामलाभासाठी इद्र व मरुत् या देवताकरिता कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्ञ्या पुरोनुवाक्याचीं प्रतीकें ४ मिळून नाक्य १. रात्रा व प्रजा मान्यामध्ये लागलेला कळह मिठावा म्हणून होच इष्टि करावी व आपसात लागलेलीं माटणें मिटण्या-माठी होच इष्टि करावी. ग्रामलाभासाठी इद्र व निषेदेव यांना उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या २-३. याच कामनेसाठी 'मरुत्'देवतांना उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या ४-५. आपणापसातील अभियपणा नष्ट होण्याकरिता (१) अग्नि (वसुमान्) (२) सोम (इद्रवान्) (३) वरुण (आदित्यवान्) या देवतात्रयीच्या उद्देशानें करावयाच्या इष्टीच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या ६-७. वैकरिफ याज्ञ्या ८ वी. याच इष्टीच्या स्विष्टृताच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या ९-१०. ऐश्वर्य मिळण्यासाठी आदित्य देवतांच्यासाठी करावयाच्या इष्टीच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या ११-१२. येत्यानीं घ्यापा राजाला राज्यातून हाकून दिल्या असल्यास अथवा हाकून यावयाच्या वेनात ते असल्यास त्या राजानें 'धारपदस्'सन्नक आदित्याची इष्टि करावी लागते तिच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १३-१४. जो रात्रा अजून हाकून दिलेला नाही पण हाकून दिला जाण्याचा समज आहे अशा राजानें करावयाच्या निष्ठिष्ठ विधियुक्त 'आदित्य' देवताक इष्टीत आणली एका 'वरण' देवतेची वर घालून इष्टि करावयाची. मात्र याज्ञ्या व पुरोनुवाक्या आदित्याच्या वरदत्त म्हणवयाच्या त्या १५-१६. वैकरिफ याज्ञ्या १७. 'वरुणा'च्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १८-१९.

द्वितीयप्रपाठक.

१. प्रजेची प्राप्ति, प्लहाचा जमिनीच्या यावतीन अगर माऊ-वदामध्ये स्वर्णा लागली असेल तर तीत जय मिळविणे, रणा-गणावर हत्तीस शालेच्याला पुढा धरें व वीर्य प्राप्त होणे,

जय मिळाल्यावरहि सामर्थ्याची वस्ती होणे, समाजात मिसळले जाणे, इद्रियाना बळकडी येणे, समाजात मिसळल्यावर प्रतिष्ठितपणा मिळणे व याच कामनेसाठी दुसऱ्या प्रकारानें कराव्या लागणाऱ्या इष्टीचीं विधानें सांगितलीं असून या सर्व इष्टीच्या देवता अनुक्रमें 'इद्रामी' 'इद्रामी' 'इद्रामी' 'इद्रामी' 'इद्रामी' 'इद्रामी' 'इद्रामी' व 'इद्रामी' अशा ८ आहेत या सर्व इष्टीच्या याज्ञ्या पुरोनुवाक्या काण्ड १ प्रपाठक १ अनुवाक १४ येथें पहा.

२. १ दर्शपूर्णमास याग अंतरव्यास प्रायश्चित्त म्हणून, २ आदितामी माणूस व्रतघट शास्त्रास प्रायश्चित्तार्थ, ३ राधसाना उपद्रव नष्ट होण्याकरिता, ४ शत्रूचा नाश व्हावा म्हणून, ५ गार्द, माणसें मरूं लागलीं असतां तीं न मरावीं या-साठी, ६ रणसमामात जय मिळावा याकरिता, ७ अत्या जुष्यत्व नष्ट होण्यासाठी, व ८ घर वगैरे जळल्यास तच्छालर्य कराव्या लागणाऱ्या इष्टीचीं विधानें सांगितलीं आहेत. या इष्टींच्या देवता १ अग्नि.पवित्र २ अग्निव्रतपति ३ अग्नीरक्षोहा ४ अग्नीरुद्रवान् ५ अग्नि सुरमिमान् ६, ७ व ८ अग्नि.क्षामवान्. या सर्व इष्टीच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या काण्ड १ प्र. २ व ३ यातील शैवट्या अनुवाकात पहा

३. १ मनातली इच्छा पूर्ण होणे, २ चढाभोर्नीत जय मिळणे, ३ शत्रूचा नाश होणे, ४ पूर्णायुषां होणे, ५ ऐश्वर्य मिळणे, ६ शरीरावर कांति चमन, ७ तेजाची प्राप्ति होणे, ८ सहनशीलपणा प्राप्त होणे इत्यादि प्रकारच्या निरनिराळ्या ८ कामना पूर्ण व्हावयासाठी कराव्या लागणाऱ्या इष्टीचीं विधानें सांगितलीं असून या सर्व इष्टीच्या देवता अनुक्रमें १ अग्निःक्षाम २ अग्निर्विष्ट ३ अग्निर्विष्ट ४ अग्निरायुष्मान् ५ अग्निर्जातवेद ६ अग्नीरुद्रवान् ७ अग्निस्तेजस्वान् ८ अग्नि-साहस्य अशा आहेत. या इष्टीच्या या० पुरो० कां० १ प्र. ३ अ. १४ पहा.

४. १ आपल्याजवळ अत्राचा पुरवठा पुष्कळ व्हावा, २ आपण अत्राचा उपभोग पुष्कळ घ्यावा, ३ आपण अत्राचे अधिपति व्हावे, ४ पुष्कळ दिवस जडलेल्या रोगातून आपली मुक्ता व्हावी, ५ नेत्ररोग नाहीमा व्हावा व दृष्टि चांगली व्हावी, ६ प्रजेची प्राप्ति व्हावी, ७ आपल्याला सर्व रस प्राप्त व्हावे, ८ आपल्याला धन मिळावें, ९ रणसमाम होऊन गेल्यावर आपल्याजवळ धान्याचा भरपूर पुरवठा व्हावा, १० अग्नीमध्ये अग्नि मिसळल्यामुळे शालेच्या अपराधाची माफी व्हावी आणि ११ अग्नीचे उदरग नेल्यावर अग्निहोत्रहोमाचें द्रव्य (इंद्र वगैरे) उडू घेले तर त्या दोषाची मिहृति व्हावी या निर-निराळ्या ११ कामना पूर्ण व्हावयाकरिता कराव्या लागणाऱ्या इष्टीचीं विधानें या अनुवाकात सांगितलीं असून या इष्टीच्या देवता अनुक्रमें १ अग्निस्त्वान् २ अग्निरुद्रान् ३ अग्निरन-पति ४ अग्नि.पवमान, अग्नि.पावक व अग्नि शुचि ५ चौथ्या इष्टीच्याच देवता. ६ अग्नि पुनवान् ७ इद्र पुनवान् ८ अग्नीरुद्रवान् ९ अग्निर्वसुमान्. १० अग्नि रश्मिमान् व ११ अग्निर्वीतिमान्. या इष्टीच्या याज्ञ्यापुरो-नुवाक्या कां. १ प्र. ३ अ. १४ व कां. १ प्र. ४ अ. ४० येथें पहा.

५. १ आपल्यावर कोणी अभिचार (भारणाचा प्रयोग) केला असल्यावर त्यातून बचाव घ्यावा, २ आपल्याला प्रजा प्राप्त व्हावी, ३ आपल्याला पुनः स्थाव्याचा आनंद व्यक्त करावा, ४ अमावास्याची अगर पौर्णिमेची इदी हेजेवर न झाली तर त्याचद्वारे दोषांमधून आपण मुक्त व्हायें, ५ अग्नि मिळाला तर त्याचें पुनः प्रज्वलन करण्याचा अधिकार प्राप्त व्हावा व ६ आपल्यास एखादा गाव इनाम मिळाला वा याचनाची परिपूर्वता होण्यासाठी काढ्या लागणाऱ्या इदीची विधानें वा अनुवाकांत असून वा सर्व इदीच्या देवता अनुक्रमे १ वैश्वानर, वरुण, व दधिमात्रा, २ पहिल्या इदीच्याच ३ देवता ३ वैश्वानर, ४ वैश्वानर, ५ अग्निवैश्वानर ६ मरुत् ७ वैश्वानर वा आहेत या इदीच्या याच्या पुरोनुवाक्या कां० १ प्र ५ अ ११ येथे पहाव्या.

६. १ शुद्धासाठी रणणावावर निघताना मित्र मिळाला म्हणून, २ समरमूर्तीवर पोचल्यावर जव मिळण्यासाठी, ३ आपल्या शत्रूच्या घरचें अन्न खावें तर तपोपरायण, ४ एकमेकांत वैरभाव करायचा नाही अशी शपथ करिल्यावर जर ती मोडली गेली तर तद्दोषनिवृत्ति व्हावी म्हणून, ५ शेळीचा दक्षिणा अगर दान म्हणून प्रतिग्रह घडल्यास तो दोष नाहीसा होण्याकरिता, ६ घोडा व माणूस याचा प्रतिग्रह केल्याचा दोष नाहीसा व्हावा म्हणून, ७ दुसऱ्याकडून आपल्याला दान मिळवें वा हेतुन, ८ प्रमासास निघताना प्रमासास सुख व्हावें म्हणून व ९ प्रमासातून परी आल्यावरहि सुख मिळवें वा हेतुन कराव्या लागणाऱ्या इदीची विधानें वा अनुवाकांत असून या इदीच्या देवता अनुक्रमे १ अदिती २ वैश्वानर ३ वैश्वानर ४ वैश्वानर ५ वैश्वानर ६ वैश्वानर ७ वैश्वानर ८ वैश्वानर ९ वैश्वानर वा आहेत. या इदीच्या याच्यापुरोनुवाक्या कां० १ प्र. ५ अ. ११ मध्ये पहाव्या.

७. १ पशूची मांसि व्हावी, २ पशूचा लाभ व्हावा, ३ महावर्चस प्राप्त व्हावें, ४ अन्नलाभ व्हावा, ५ ऐश्वर्य मिळवें, ६ पापनिष्कृति व्हावी, ७ शत्रुघ्नीयेचें निवारण व्हावें, ८ आपल्या सेन्याभोवतीं शत्रूच्या सेनेचा पडलेला वेडा उडवा व ९ महावज्र हातून घरावे वा कामना पूर्ण होण्यासाठी करायलास सांगितलेल्या इदीची विधानें वा अनुवाकांत आली आहेत. या इदीच्या देवता अनुक्रमे १ इद्र २ इद्र इद्रियवान् ३ इद्रो-धर्मवान् ४ इद्र अर्धवान् ५ इद्रोर्मवान्, इद्र अर्धवान्, इद्र इद्रियवान् ६ इद्र अर्धोमुख ७ इद्रोर्ममुख ८ इद्रमाता व ९ इद्र अर्धोर्मवान् वा आहेत. या इदीच्या याच्यापुरोनुवाक्या कां० १ प्र. ६ अ. १२ येथे पहा.

८. १ ग्रामलाभ व्हावा, २ पुष्कळ पैज बदरी असावी, ३ सम्राटात जव मितावा, ४ नष्ट झालेलें पैशें पुन्हा पावें, ५ झुललें 'कर' देणारी प्रजा असावी, ६ दुसऱ्याने आपल्याला द्रव्य पावें, ७ राज्यापामुल चुनी झाली अगर होण्याचा सभब अन्नात तो टक्क पुन्हा राजपदाची श्राप्ति व्हावी आणि ८ सर्व तद्देवें मरपूर सरपि प्राप्त व्हावी, या कामनाच्या पूर्णते साठी कराव्या लागणाऱ्या इदी वा अनुवाकांत विधानासह सांगितल्या आहेत या इदीच्या देवता अनुक्रमे १ इद्रोर्ध्ववान्

२ इद्राणी ३ इद्र ४ इद्र ५ इद्रोर्ध्ववान् ६ इद्रः प्रदाता ७ इद्रः शुक्राना व ८ इद्र अशा आहेत. याच्या या० पुरो० कां० १ प्र. ७ अ. १३ येथे पहा.

९. १ आपल्या शत्रूवर मारणप्रयोग करावा, २ आपल्या शत्रूवर माण छळत अभिचारप्रयोग करावा, ३ आपल्यावर कोणी मारणप्रयोग केला असल्यास त्यातून बचाव घ्यावा, ४ आपल्या हातून यज्ञ व्हावा, ५ दृष्टि चांगली व्हावी, ६ अश्वराची तयारी चटकन व्हावी या इच्छा पूर्ण होण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या इदीची विधानें व ५ व्या इदीनंतर मिनावरण देवतोद्देशानें आभिषाभागाचें विधानें वा अनुवाकांत आहे या इदीच्या देवता (१, २ व ३ इदीच्या प्रत्येकी 'अग्निविष्णू' 'सरस्वती' व 'इहस्पति' ४ अग्निविष्णू ५ अग्निविष्णू ६ व्या इदीच्या देवता पहिलीच्याच. ७ मिनावरण (आभिषाभागाची देवता) वा आहेत. याच्या याच्या व पुरोनुवाक्या कां० १ प्र. ८ अ. २२ येथे पहाव्या.

१०. १ महावर्चस प्राप्त व्हावें, २ स्वभोग उत्तम होण्याची नीति नष्ट व्हावी, ३ प्रजा प्राप्त व्हावी, ४ शत्रु मरावा, ५ फार दिवसांच्या रोगातून मुक्ता व्हावी, ६ आपल्या घरात किंवा राज्यात तसे उपस्थित व्हावें इत्यादि हेतू पूर्ण व्हावे म्हणून कराव्या लागणाऱ्या इदीची विधानें वा अनुवाकांत आहेत या इदीपैकी २ खेरीज बाकीच्या १ ते ६ पर्यंतच्या ५ इदींची देवता 'सोमारीद्र' ही अमृत २ व्या इदीची देवता 'सोमारीप्पी' आहे याच्या पुरोनुवाक्या कां० १ प्र. ८ अ. २२ येथे पहा.

११. १ ग्रामलाभ व्हावा, २ क्षत्रिय व वैश्य या दोन जातींत तसे व्हावे, ३ क्षत्रिय व वैश्य यांच्यामधला तटा मिटावा, ४ ग्रामलाभ व्हावा, ५ गाव मिळावा, ६ परस्परानधील वैर नष्ट होऊन ऐक्य व्हावें इत्यादि कामनाच्या शिड्डीसाठी कराव्या लागणाऱ्या इदीची विधानें वा अनुवाकांत आली आहेत. या इदीच्या देवता क्रमानें १ इद्र व मरुत् २ पहिलीच्याच देवता ४ इद्र व विशेषेव ५ मरुत् ६ 'अग्निर्वैश्वान्' ८ 'सोमोर्ध्ववान्' 'वरुण आदित्यवान्' व 'इन्द्रोर्मवान्' वा इदीच्या याच्या पुरोनुवाक्या कां० २ प्र. १ अ. ११ येथे पहाव्या.

१२. वा अनुवाकांत पुढील म्हणजे स्तूतिप्रपाठकातीक दुसऱ्या अनुवाकात आलेल्या इदीच्या याच्यापुरोनुवाक्या आहेत.

स्तूतीय प्रपाठक.

१. १ भूति (देशवैप्राप्ति) व्हावी, २ शत्रुघ्नीयाच्या वेळ्यात सालव्यास त्यातून मुक्ता व्हावी, ३ शत्रुघ्नीयाचा वेडा पडवण्याचा सभब असल्यास तो उडवा म्हणून कराव्या लागणाऱ्या इदी विधानासह वा अनुवाकांत आहेत. या इदीच्या देवता १ आदित्य (भुवदत्) २ आदित्य (भारयदत्) ३ आदित्य व वरुण वा आहेत याच्या याच्यापुरोनुवाक्या २, १, १, १. पहा

२ १ शत्रूची भीति दूर व्हावी, २ महावर्चसप्राप्ति व्हावी, ३ हिरण्याचा लाभ व्हावा, ४ हिरण्याचा लाभ झाल्यावर त्या हिरण्याचा उपयोग घडावा, ५ हिरण्य हरवले तर तें पुन्हा सांपडायें, ६ प्यालेला सोम ओळून पडल्यास तद्दोषनिवारण व्हावें व ७ बऱ्या लग्न व्हावा या हेतूच्या परिपूर्णतेसाठी

कराव्या लागणाऱ्या इष्टीची विधाने या अनुवाकात आहेत. या इष्टीच्या देवता अनुक्रमे १ प्रजापति २ सूर्य ३, ४ व ५ अग्नि व सूर्य ६ सोम ७ अग्निदाता, इन्द्रः प्रजाता व प्रजापति या आहेत. याच्या याज्ञा व पुरोनुवाक्या कां० २ प्र. २ अ. १२ मध्ये आहेत.

३. १ यथापयन च्युत झाल्याबद्दलचा दोष जावा, २ मनातील कामना पूर्ण व्हावी, ३ अन्नवर्षात प्राप्त व्हावे, ४ नपुंसकत्वाचा परिहार व्हावा, ५ गाव मिळावा व ६ वैश्य जातीतील लोक धनगर्वांमुळे ग्राह्यांची वेपवां करू लागल्यास तो प्रकार बंद पडावा या कामना पूर्ण होण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या इष्टी या अनुवाकात अग्रतः या इष्टीच्या देवता अनुक्रमे १ अग्नि, इन्द्र, व सोम. २ अग्नीषोम १ अग्नीषोम ४ सोम ५ प्रजापति व ६ अन्नप्रपति या आहेत. या इष्टीच्या याज्ञापुरोनुवाक्या कां० २ प्र. ३ अ. १४ येथे पहा.

४. १ स्वर्गलोक मिळावा, २ आपली प्रजा दानशील व्हावी, १ जनतेमध्ये भेद्यता मिळावी, ४ जो राजा आपल्या भावजात भाकदा आहे त्याला मोठ्याप्रमाणेच मान मिळावा, ५ याचप्रमाणे भाषणित भाकदा असल्यास त्याला मोठेपणाचा मान मिळावा या इच्छाच्या पूर्तीसाठी करावयाच्या इष्टी व त्याची विधाने या अनुवाकात आहेत. या इष्टीच्या देवता क्रमाने १, २ व ३ अर्धमा ४ व ५ इन्द्र आनुष्क या आहेत. या इष्टीच्या या. पु. वाक्या कां० २ प्र. ३ अ. १४ येथे पहाव्या.

५. क्षयरोगाची पीडा दूर व्हावी म्हणून 'आदित्य' देवता-इष्टीने एक इष्टि करावयाची तिच्या याज्ञापुरोनुवाक्या या अनुवाकात आहेत.

६. 'अन्नघाल' (समृद्धत्व) प्राप्त व्हावे म्हणून १ इन्द्र (राजा) २ इन्द्र (अभिराजा) १ इन्द्र (स्वराट्) या तीन देवतांच्या उद्देशाने करावयाची इष्टि विधानासह या अनुवाकात आग्ने-दिव्या याज्ञापुरोनुवाक्या कां० २ प्र. ४ अ. १४ येथे पहाव्या.

७. १ इक्ष्माणा बळकी वाची व शरीराचे सामर्थ्य वाज्यावे, २ आपल्यावर घरापास फाटून गोटीनिघवी आज आला. अगेल तर तो दूर व्हावा म्हणून करावी लागणारी 'सर्वग्रा' नामक इष्टि विधानसह या अनुवाकात आहे या इष्टीच्या देवता १ इन्द्र (स्वराट्) २ इन्द्र (वर्हत्) ३ इन्द्र (वैश्व) ४ इन्द्र (वैराज) ५ इन्द्र (शाकर) व ६ इन्द्र (वैवत) या आहेत. या इष्टीच्या याज्ञा पुरोनुवाक्या कां० ३ प्र. ४ अ. २९ व कां० २ प्र. ४ अ. १४ येथे पहा.

८. नेत्ररोग दूर होऊन दृष्टि स्वच्छ व्हावी म्हणून 'अग्नि भ्रांजसाव्' 'सूर्य' व 'अग्निभ्रांजसाव्' या तीन देवतांना उद्देशून इष्टि करावयाची तिचे विधान. दिव्य याज्ञापुरोनुवाक्या तै. सं. २. ४, १४ येथे पहा.

९. सज्जातीवांघी शूद्र, बाल, तरु व विद्या या सर्वोप-आपल्यावर प्रेम बसवी म्हणून 'विश्वदेव' देवतात्मक एक 'सामहमी' नामक इष्टि करावी. याज्ञा पुरोनुवाक्या. तै. सं. २. ४, १४ येथे पहा.

या इष्टीमध्ये परिधीचे विंशति मय व निंशति होममय आहेत. १०. पुढे ११ व्या अनुवाकात येणाऱ्या 'आयुष्यामिष्टि' सप्तधाचे निंशति विधीबद्दलचे मय.

११. आपण पूर्णायुषी व्हावे म्हणून १ अग्नि २ सोम ३ वरुण ४ सारस्वती ५ अग्निविष्णू याच्या उद्देशाने इष्टि करावयाची. तिच्या याज्ञा पुरोनुवाक्या तै. सं. २. ५, १२ येथे पहा.

१२. 'अश्व' दान किंवा प्रतिग्रह करावयाचा अनन्याम 'वरुण' व 'आदित्य' देवतांच्या उद्देशाने इष्टि करावी. तिचे विधान.

१३. पाषाणे घेतलेल्या माणसाने करावयाच्या इष्टीचे विधान सांगण्यापूर्वी या इष्टीत उपयुक्त करावयाचे मय.

१४. यवचतुष्टिदोषनाशदि इष्टीच्या याज्ञापुरोनुवाक्या.

चतुर्थे प्रपाठक.

१. भाऊबदाच्या बरोबर लागलेल्या स्वपेत निजम मिळण्यासाठी 'अग्नि प्रवाक्' 'अग्निविवाधवाक्' व 'अग्नि' प्रतीकवाट् या तीन देवतांच्या उद्देशाने कराव्या लागणाऱ्या 'निजिनि' नामक इष्टीचे विधान. याज्ञा पुरोनुवाक्या तै. सं. २. ५, १२.

२. अनुवाक, १ यात मागितल्या कामनेच्या पूर्तीसाठी इन्द्र (अश्वोमुक्) इन्द्र (वैश्व) इन्द्र (इक्ष्मावाक्) या देवता प्रथाच्या उद्देशाने करावयाच्या 'निजिनि' नामक इष्टीचे विधान याज्ञापुरोनुवाक्या तै. सं. २. ५, १२.

३. अनुवाक १ यातील कामनापूर्तीसाठी 'अग्नि.संवध-देवतात्मक एक इष्टि करावयाची तिचे विधान.

४. प्राप्तिवृद्धिस्तोत्रां 'प्रजापति' देवतात्मक व पशूच्या मण्डूकीसाठी 'सोमापौष्ण' देवतात्मक अशा दोन इष्टी कराव्या लागणात त्याची विधाने.

५. पुढे सहाव्या अनुवाकात सांगितल्या जाणाऱ्या 'त्रिवा' नामक इष्टीसंबंधी उग्रहोम करावयाचे मय.

६. तैवी पूर्णमेका 'पशूच्या लभ व्हावा' म्हणून 'त्रिवा' नामक इष्टि करावी लागते तिचा विधि. या इष्टीच्या देवता १ अग्नि २ सोम ३ वृषा ४ मरुस्ती ५ मरुसान् ६ मिनीवाजी व ७ इन्द्र या इष्टीच्या याज्ञापुरोनुवाक्या तै. सं. कां० ३ प्र. १ अ. ११ येथे पहा.

७. वरुण पशूचा म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'काराट्' नामक इष्टीसंबंधी निंशति मय

८, ९ व १०. या तीन अनुवाकांत 'कराटाष्टी'चे संयुक्त विधान सांगिते आहे.

११. १ सहस्रशतक दान करावयाचा अनन्याम, २ सहस्रशतक दान करावयाचा संकल्प कर्माने न केल्याम, ३ मनातील सर्व कामना पूर्ण होणाऱ्या, ४ अनित्यामरुता व ५ पशूच्या लभसाठी कराव्या लागणाऱ्या 'इक्ष्मावा' देवतात्मक 'त्रिवा' नामक इष्टीचे विधान.

१२. त्रैधातवीयेष्टीची देवता 'इद्राविष्णू' असल्याबद्दल एक आख्यायिका. सहस्रसरयांक दक्षिणाद्रव्यविधान.

१३. दक्षीचे समन दूर होण्यासाठी 'इद्राद्रहस्पति' देवतात्मक एक चरयाग करावयाचा त्याचे विधान.

१४. पापनाशार्थे वगैरे इष्टीच्या याज्ञापुरोनुवाक्या.

पंचम प्रपाठक.

१. पौष्णिमेस कराव्या लागणाऱ्या इष्टीमध्ये 'अग्नीषोम' देवतेचा याग करण्याचे विधीसंदर्भात 'विश्वरूपा'ची गोष्ट. रजसलया खोर्ने पाळण्याचे नियम.

२. 'अग्नीषोम' देवतेच्या पुरोडाशाच्या विधीचा उपोद्घात आज्ञासागविधि. प्रजापतिदेवताविधान घडील मुलाला सर्व द्रव्य पावें अर्ते एक विधान.

३. इद्रादेवगृध्रयाग. सात्रादविधि. पिंडवित्त्यवविधि.

४. पूर्णमासयागप्रशस्त. अश्राविष्णू देवतात्मक 'अनुनि-
श्वयेष्टि.' पशुआमार्थे 'साकप्रसायी'सहक याग. सोमयागानंतर १ वर्षपर्यंत महैद्रयागाचा निषेध. 'भ्रातपति'.

५. सोमयागाबाचून सात्राय करण्याचा निषेध. 'सुमना' नामक इष्टि दाढादण यज्ञ. अभ्युदयेष्टि त्रैधातवर्णी आमिक्षा.

६. दशपूर्णमास यागाचा सोमयागाशी पूर्वापर संबंध. दश-
पूर्णमासयागप्रशस्त. दशपूर्णमासांचे व सोमयागाचे साम्य.

७. सामिपेनीसवधाचें व्याख्यान.

८. 'सामिपेनी'च्या उत्पत्तीची परंपरा व निधान.

९. प्रवरमन, निगद, लुगादपण वगैरेचे व्याख्यान.

१०. क्षत्रिय यजमानासाठी नैमित्तिक व काम्य सामिपेनी. वैश्य यजमानासाठी नैमित्तिक व काम्य सामिपेनी.

११. याग करण्यासाठी अनुष्ठानवाली 'उपवीत' करण्याचे विधान. सामिपेनीच्या नावतीत होलांचे शाळावयाचे नियम. अभ्युदये आधार पाळण्याविषयीचे निश्चित विधान. होलाच्या प्रवराचें लक्षण.

१२. आलुफानेष्टि वगैरे इष्टीच्या याज्ञा पुरोनुवाक्या.

षष्ठ प्रपाठक.

१. प्रयाज. प्रयाजोषातें हवि प्रदार्थचे अभिपारण.

२. आज्यभाग. याज्ञापुरोनुवानयागलक्षण. वषट्कारलक्षण व प्रधानयागसवधी व्याख्यान.

३. प्रधानभूत आग्नेय पुरोडाश. उपसरणभिपारण. कपाल नष्ट झालें अगर फुटलें तर होणारा दोष.

४. स्वययलुईगविधि. वेदीकरण.

५. इध्मादहीचें प्रोक्षण वही आंधरणे. वहीना तृण लावणे. अग्नीत प्रस्तराचा होम. अभ्युदये व आदीश याचा सवाद.

६. आधारसमिपेचे हवन. साटलेल्या 'हवि.प्रदार्थ'चे अनुग्रह. उपाशुपायाचा अनुग्रह. 'सिष्टद्रव्य'सवधी अवदान येण्याचा प्रकार. सिष्टद्रवाची आहुति देण्याचे निश्चित खळ.

७. होत्रोषे. उपाहानाच्या प्रसंगाने 'इडे'चे प्रसंगन.

८. इद्रामण्ड, प्राक्षिनापदान, प्राक्षिनाचें परिहरण व भक्षण. इद्रामार्जन.

९. अनुयाजयाग. संकृवाप.

१०. शुशुवाक मन्त्राचें व्याख्यान, पत्नीसंवाज, आज्येष्ट आणि समिष्टपशु.

११. "सवयेष्टीच्या" सामिपेनी व याज्ञापुरोनुवाक्या. उपहोम.

—तृतीय काण्ड—

प्रथम प्रपाठक.

(सोमरोप किया औपासुनाय कांड).

१. यजमानाने आचरावयाचे विशिष्ट नियम. 'दीक्षितवाद' विधान. अग्नेय्यदर्शन झाल्यात गृध्रावयाचा मंत्र. पाऊल फार पडू लागल्यास, रथावर आरूढ होताना व 'देवयजना'-
मध्ये बसलेकरीता प्रविष्ट होण्याचे वेळी गृध्रावयाचे मंत्र.

२. सोमराजाचें उपखान. तामूनय्य व प्रात.सवनादि 'होत्रप्रवा'चीं उपाकरणे.

३. सोमरूपीच्या पावलापत्तलीक मातीचे 'वगण'. पद्वे 'अलभन' वरताना करावयाचा वाली विशिष्ट काम्यप्रयोग.

४. पशूच्या 'उपाकरणा'चे मंत्र.

५. 'उपाकरण' मन्त्राचें माक्षण.

६. 'सद' व हविर्धान या मदपाना अभिमर्शन करण्याचे व द्रोणकलत्र, उपाशु इत्यादि पाशाना रक्षा करण्याचे मंत्र.

७. परस्पर मत्संखुदीने यागात प्रवृत्त झालेल्या यजमानांनी बरावयाचा काही नैमित्तिक प्रयोग. प्रानरनुवाकापूर्वीं अभ्युदये वावयाची एक आहुति (कनूकरण). पूर्वांत मत्संखुते आरभिलेल्या यज्ञात 'कनूकरणा'च्या आहुतीचे वैकल्पिक मंत्र. अत्रा प्रकारच्या मत्संखुत यज्ञात उद्रालाने करावयाचा प्रयोग-
त्रिषेप. वाच वाचवीत होत्यांचे व यजमानांचे काही कर्मे.

८. दक्षिण बाजूच्या 'हविर्धान' शकटाच्या उत्तर बाजू वरील चाकोरीवळ अभ्युदये यजमानाकडून म्हणविण्याचे 'निग्राम' मंत्र व 'सोमामिषव'.

९. सवनाइतिमंत्र. यज्ञ वेताना मंत्र म्हणावयाचे स्वरुप उगनीचक्षुनितिविषेय. प्रात.सवनादि तिन्ही सवनाच्या आहुती पारिव्रथावार. मधिप्रहाना सख्खानहोम आणि 'मनु' व त्याचा पुन 'नामानेदिष्ट' याची गोष्ट.

१०. प्रवृत्ताहुति. बहिष्पवमान-प्रसंग.

११. 'पशुप्राप्तीसाठी' कराव्या लागणाऱ्या 'चित्रायागा'च्या (सात देवतांचा हा याग आटे) पुरोनुवाक्या १४ व वैकल्पिक याज्ञापुरोनुवाक्या व 'कारीरीष्टी' (पजेन्या)च्या उपयोगी मंत्र

द्वितीय प्रपाठक.

१. बहिष्पवमानापूर्वी, बहिष्पवमान याक लागल्यास अभ्युदयेन पवमान गाण्याचे वेळी आणि आर्धवपवमानागमन सुरू करताना यजमानाने म्हणावयाचे 'होत्र'सहक मंत्र. द्रोणकलत्र वगैरेचे 'अभिमर्शन'.

२. सोमयागसंबंधी सत्त्वमय. पूतभृत्, आहवनीय इत्यादि प्रहाचें समग्रक अवलोकन.

३. सोम, व 'उपांशु' इत्यादि प्रहाचें समेनक अवलोकन.

४. महावेदी तयार करण्याची साधनें (रक्ष, परनु वगैरे) याचें उपस्थान. आस्तावम्यळ, आहवनीयादि अग्नि, सव-
धिण्या व ऋत्विज यांचें उपस्थान. सदांमध्ये यज्ञमानाचें उपदेशन.

५. सोमपानविधि, चमसाचें आध्यायन, शस्त्रप्रायश्चित्त, हारिवोजनभक्षण आणि वेदीमध्ये पितरांच्यासाठी 'पितृदान'.

६. पृषदाज्यलक्षण, पृषदाज्य ग्रहण करण्याचा प्रकार आणि पृषदाज्य स्रष्टव्यास प्रायश्चित्त.

७. ब्रह्मयाने सामगांनां साम गृह्णावयासाठीं सावयाची आज्ञा. यज्ञमानाने शस्त्राचें व स्तोत्राचें दोहन करावयाचें मंत्र.

८. माघर्षदिनसवनांतील मिश्रित होमाचें मंत्र. अग्नी-
धीर्मेत करावयाचा 'वैधकर्मण' होम. 'पूतभृतां'त 'आशिर्' ओतणें व 'ध्रुवे'चें अवेक्षण.

९. प्रतिगरलक्षण. प्रतिगर देण्याचे, फाल प्रतिगरांच्या शेवटीं उच्चारवयाचे सवनभेदासुसार भिन्न मंत्र.

१०. द्विदेवस (धेंद्रावय, मैत्रावरुण व आश्विन)प्रदप्रचार.

११. 'त्रिधातनीया' इष्टीच्या याज्यापुरोतुवाच्या.

तृतीय प्रपाठक.

१. अग्नेय, धेंद्रा व सौर्य या 'अतिप्राज्ञ'संज्ञक प्रहांचा तयार.

२. स्तोत्रोपाकरणेचें व प्रतिगराचें भिन्न मंत्र.

३. 'अदाभ्य' व 'अश्नु' ग्रहसंबंधी मंत्र.

४. १ व्या अनुराकांत गेलेल्या भग्राचें आक्षण.

५. निवृत्तिरूप 'श्रावचाद्' यागातील शेषभूत असलेले वृक्षिप्रह'.

६. 'गामयन' नामक सत्रांतील 'पर' संज्ञक 'अतिप्राज्ञ' वेत्तेय.

७. सोमाहुतीच्या अंगभूतत्वानें 'आभावन' इत्यादि मंत्रांचें वेधान.

८. अवधुभांगहोम. विधलोपहोम. उपस्थान.

९. 'वृषालभन'नामक एक मिश्रित कर्म. (गार्हपत्या कृत्वांशला जुना बळ मारून त्याचा दाग करावयाचा व कळपांत नवा बळ सोडवयाचा).

१०. पशुप्रायश्चित्तविधेय.

११. 'शंद्रावहस्पती' यागाच्या, एकमेकांचे अग्नी एकमेकांच्या अग्नीं निमज्जे असतां करावयाच्या 'त्रिवित्री'नामक इष्टीच्या व 'देविका' संज्ञक हवीच्या याज्या पुरोतुवाच्या.

चतुर्थ प्रपाठक.

१. शेडी मारल्यावर तिच्या पोटांत गर्भ सांठवल्यास त्या गर्भाचें 'क्षिपिनिष्ट' देवतोदेशानें दहन व निशिष्ट दक्षिणा.

२. ऐश्वर्यादि कामना पूर्ण होण्यासाठी 'वशा'लंभनाचे मंत्र.

३. वशायागाचा अधिकार कोणास आहे याचा विचार.

४. लडारें चाकू असतां शत्रुमेन्यावर जप निव्वावयासाठी होम.

५. 'अभ्याना न'होम.

६. 'अभ्यातान'संज्ञक होमाचें ध्यात्वान आध्यायिनेमद.

७. 'राष्ट्रघ्न' होमाचें मंत्र.

८. 'राष्ट्रघ्न' होमाचा काम्यविधि, राष्ट्रप्राप्ति, ग्रामलान, ओजसीपणा व राष्ट्रचालन इ.

९. 'देविका'संज्ञक काम्ययाग 'राजग्न' दागानंत.

१०. प्रयाग करावयाचें अमत्स्यास अक्षिहोमानें अग्नीचा समारोप करावयाचा विधि. यास्तुहोम व प्रसासविधि.

११. 'देवसु' हवीच्या याज्यापुरोतुवाच्या.

पंचम प्रपाठक.

१. सोम व इष्टीचे श्रेय. दत्तपूर्वमासाभूत 'अन्यारमणीया' इष्टि. 'सारस्त' होम.

२. भौतिक ब्रह्मत्व. वसिष्ठ ऋषीचें साक्षात्त्व. इद्रानें बनिष्ठाना 'सोमभाग'संज्ञक मंत्र दिव्याची हवीकत. सोमदायांत वसिष्ठकुलोत्पन्न मनुष्यास ऋतुर देण्याविषयी नियम.

३. 'निष्प'रूप यज्ञमानानें मिहाराजिकन करावयाचे मंत्र.

४. 'अतिमोक्ष'संज्ञक मंत्र व 'उदवमर्नाया' इष्टि.

५. 'आदित्य'प्रहाचें मंत्र व यूपानें उपस्थानमंत्र.

६. पत्नीच्या 'सप्रह्न'प्रभृती कर्मांचे मंत्र.

७. दत्तपूर्वमासादि इष्टीय लयगाच्या जुद्ध वगैरे तुचा करावयास लागणारी निरुतिराज्या श्वाची लाकटे.

८. दक्षिणप्रहाचें मंत्र.

९. दक्षिणहसंबंधी विधायक न्यास्त्यान.

१०. 'गामयन'मध्ये व्यावयाचे 'अतिप्राज्ञ' व 'मान' ग्रह.

११. पाशुक होम. अग्निग्रयन, अग्निमवन वगैरे.

—चतुर्थ काण्ड—

प्रथम प्रपाठक.

आश्विन (चवन) काण्ड-अग्निहोत्रः.

१. अग्निचिपगभूत होमाचे मंत्र. अभ्यासान.

२. मिय वशाह काण्डेसाठी लावणारी माती अजेल ठेवें जाणें.

३. माती सगळें.

४. ताज्येनी माती वेळून देणें.

५. उद्यानिर्माणसंस्कार.

६. उखेचें उद्घाटन.

७. नयनागभूत वायव्यपक्षच्या सामिपेनी.

८. आग्नी.

९. अश्वुत्पादन.

१०. अग्नीचें उद्धरण. यज्ञमानानें आपल्या गड्यात रक्कम बांधण्याचें विधान.

११. चातुर्मासयागातील 'वैश्वदेव'पर्वसकषी याज्यापुरो-
नुवाक्या.

द्वितीय प्रपाठक (अग्नेयवाण्ड)-अग्निक्रि

१. 'विष्णुकर्म' सयक मन्त्रानी करावयाचें विद्याराममण.
शिवर पादमोचन. अद्रवाहण व आसदीवर अग्निस्थापन

२. आसदीवर टेबलेल्या अग्नीचें 'वात्सप्र'संयक मन्त्रानी
उपस्थान.

३. उत्तें टेबलेला अग्नि नयनसलकडे नेणें. अग्नीमध्ये
समिधा देणें. अग्नि उचलणें. अग्नि गाढ्यावर ठेवणें. अग्नीवर
इतक समिध देणें. क्षत्रिय यज्ञमानाचे भिन्न मन्त्र. भस्म पाण्यात
टाकणें. अग्नि पुन्हा उत्तें ठेवणें. उत्तेंतील अग्नि प्रज्वलित करणें.
उत्तराग्नीचें उपस्थान

४. गाईपत्यचिंति. गाईपत्यचिदीच्या खलाची आखणी.
आयतन स्पर्शणें वाहू पसरणें. खारी माती घालणें. खारी माती
आणि वाहू यांचा मिलाफ. इष्टकाचें उपधान. विद्याच्या धरावर
मातीचा थर घालणें.

५. अग्निचयनाच्या खलाची नागरणी. गाईपत्यचिदीवर
उत्तेंतील अग्नि जोतणें. दिनपातून 'उत्ता' बाहेर काढणें.
'निर्गति' इष्टकाचें उपधान व उपस्थान. नागरणी करणाऱ्या
लोकाना प्रेष. नागरण्याची हुमरी पाळी. दोन नागरदीच्या
मधल्या खलाची नागरणी.

६. नागरून तयार केलेल्या खलात 'वी' घेणें.

७. नागरलेल्या खलातील राने अगर मातीचीं ढेकळें नेंकणें.
वाहू घमणें.

८. रक्कमाचें उपधान. अथाक्रमण. अथाच्या पावलाच्या
ठिकाणी रक्कमपत्राचें उपधान. रक्कमाचें उपधान. पुरोपधान.
पुरषाग्निमन्त्र. अश्वन्मयी इष्टकाचें उपधान. (सुचा, उखळ इ. इ.)
व्यापारण.

९. 'स्वयमावृणा' इत्यादि इष्टकाचें उपधान. दूर्वेष्टकेचें
उपधान. अपाढोपस्थान. दही व मध यांनी कासवाला अम्यजन.
कासवाचें उपधान. इ.

१०. पशुशिराचें उपधान. पुरुषशिराचें उपधान. अथादि ४
शिरांचें उपधान. सर्पमन्त्रपठन.

११. चातुर्मासार्तगत 'वरणप्रथम'पर्वोच्या या०पु०.

तृतीय प्रपाठक.

१. अग्निचयनसंस्पर्श रक्षित्या प्रस्ताराच्या 'अपक्वा' नामक
इष्टकाचें उपधान

२. 'प्राणश्रुत' इष्टकाचें उपधान.

३. 'अपातश्रुत' इष्टकाचें उपधान.

४. दुसऱ्या प्रस्ताराच्या आग्निनी, प्राणश्रुताग्निनी, कतव्या
आग्निनी, प्राणश्रुताग्निनी व अपक्वा (वृष्टिसि) इष्टकाचें उपधान.

५. 'ववसा' नामक इष्टकाचें उपधान.

६. तिसऱ्या प्रस्तारासकषी 'स्वयमावृणा', 'रिद्धा' व
प्राणश्रुत सयक इष्टकाचें उपधान.

७. वृहती व बालखिल्यसंयक इष्टकाचें उपधान.

८. चौथ्या प्रस्ताराच्या 'अक्षयास्तोमीया' नामक इष्टकाचें
उपधान.

९. अवशिष्ट राहिलेल्या 'अक्षयास्तोमीया' नामक इष्टकाचें
उपधान

१०. सृष्टी इष्टकाचें उपधान.

११. ध्युष्टी इष्टकाचें उपधान.

१२. पाचव्या प्रस्ताराच्या 'अमपत्री' व 'विराजा' नामक
इष्टकाचें उपधान.

१३. चातुर्मासार्तगत 'साकनैष' पर्वसकषी याज्यापुरो-
नुवाक्या

चतुर्थ प्रपाठक.

१. पाचव्या प्रस्ताराच्या 'स्तोममागा' नामक इष्टकाचें
उपधान.

२. 'नाकसदा' इष्टकाचें उपधान.

३. 'चोडा' इष्टकाचें उपधान.

४. 'उद' नामक इष्टकाचें उपधान.

५. 'सत्पुत्रा', 'इत्तिका' व 'मडला' इष्टकाचें उपधान.

६. 'विश्वज्योतिष', 'वृष्टिसि', 'आदिला', 'वृष्टेष्टा'
आणि 'यशोदा' नामक इष्टकाचें उपधान.

७. 'भूपस्त्रुद', 'अग्नीष्टका', 'द्रविषोदा', 'आवृणा' व
'रुतव्या' नामक इष्टकाचें उपधान.

८. 'इद्रवतु' इष्टकाचें उपधान

९. 'यक्षतु' इष्टकाचें उपधान.

१०. 'नक्षत्र' इष्टकाचें उपधान.

११. 'रुतव्या' नामक इष्टकाचें उपधान.

१२. सहावा प्रस्तार.

१३. अथपेक्षातगत 'सर्वशृष्टा' नामक इष्टीच्या याज्या
पुरोनुवाक्या.

पंचम प्रपाठक.

१. चित्तरीवर रुद्रहोम. शिवस्वरूपवर्णन. नमस्कार.

२, ३ व ४. दोन्ही बाजूंनी नमस्कार असणारे मन्त्र.

५, ६, ७, ८, ९ व १०. नमस्कारमन्त्र.

११. रक्षार्थेनेसाठी काढी मन्त्र.

१२. रुद्रप्रार्थनेचे मन्त्र तीन मन्त्रांच्या सदा.

पष्ठ प्रपाठक.

१. उदकधारेन 'माडलेल्या चयनाला' परितेक. चयनाभा-
वती प्रदक्षिण फिरणे. वेतसशाखा, शेवाळ व बेडूक या तीन
पदार्थांचे चितीवर फिरणे. अग्न्यपिरोहण. स्वयमानृणा-
व्याधारण. दर्श व मध मिश्रित करून दर्शमुष्टीने चितीवर
शिपडणे. प्रत्यवरोहण. सचिताहुति.

२. वैश्वकर्मणहोम. उदकाजलिहोम.

३. अग्निप्रणयन, अग्नीचे उचमन (उचलणे), अग्नि घेऊन
जाणे, आग्नीप्रियेमध्ये अग्नि (भोंडा) स्थापन करणे, चयनाच्या
पृच्छप्रदेशाजवळ अग्नि घेऊन जाणे. ६.

४. अग्निरिध युक्त.

५. अग्नीची स्थापना. चित्पतीवर चढणे. स्वयमातुणेच्या
ठिकाणी दहाने भरलेल्या उदराच्या लुचीचा होम. स्वयमा-
तुणेवर अग्निस्थापन, उदराच्या अगार शरीच्या समिधाचे हवन.
पूर्णाहुति व मास्तपुरोडाशहोम.

६. अश्वमेध करणाऱ्या यज्ञमानाने फक्त दर्श धारण
करणे. धनुष्य घेणे. धनुष्याच्या दोरीला रपरी करणे.

७. ८ व ९. अश्वतोमीय होम.

सप्तम प्रपाठक.

१-११. 'वसोर्धारा' नामक होम.

१२. बाजप्रमदीय होम. दुधाचा होम. वातनामाचे हवन.
अभिचयन करणाऱ्या यज्ञमानाने पाळावयाचे ऋतनियम.

१३. अग्निभोग, अग्न्यभिर्मर्शन व पुनश्चितीविधान.

१४. पिच्छपेष्टकाच्या उपस्थानाचे 'विह्व्य' नामक मंत्र.

१५. अश्वमेधानंत 'मृगारि' इटीच्या याज्यापुरोवुवाच्या.

—पंचम काण्ड—

प्रथम प्रपाठक (चतुर्थे काण्डाचे प्राप्ताण)—अधिक्रियः

१. सावित्र होम. अग्न्यादान.

२. 'उजा' करण्यासाठी माती आणण्याकरिता मोडा
घेऊन जाणे.

३. मृत्तिकेचे आक्रमण. भूसत्कार.

४. माती खुणणे व कृष्णाजिनावर ठेवलेल्या कमलपत्रावर
माती घेणे.

५. भरुण वेतलेली माती यंत्रभूमीच्या ठिकाणी जाणणे.

६. उजा तयार करणे.

७. उड्डेचे उड्डमादि संस्कार व उजा भाळून काढणे.

८. पुष्पशिराचा संस्कार व हायव्यपदार्थ अनुष्ठान.

९. उल्लेखिल अग्नीचे प्रज्वलन.

१०. उल्पाभीवर समिध देणे.

११. अश्वमेधसंबंधी 'आग्नी'सहक कचा व याज्यापुरो-
वुवाच्या.

द्वितीय प्रपाठक.

१. विष्णुकर्म. 'वात्मप्र'सहक उपस्थान.

१३ भा० दु०

२. उल्पाभीवर समिध देणे. प्रयाण. साठलेले भस्म वाहून
दाखणे.

३. गार्हपत्यचिती.

४. गार्हपत्यचितीवर माती पसरणे. 'निकंति' नामक
इष्टकांचे उपधान.

५. चयनस्थळाची मोजणी.

६. सिकतानिर्वपण. कमलपत्राचे उपधान.

७. रश्म, पुरूप व अश्वन्मयी इष्टकांचे उपधान. रश्मावर
व्यापारण करणे.

८. स्वयमातुण्या, दुर्वा, अथाडा व कासव यांचे उपधान.

९. पुष्पशिराचे उपधान. अथादिसिराचे उपधान.

१०. अपसा, प्राणभृत् व सयत् या इष्टकांचे उपधान.

११. अश्वमेधसंबंधी अनुष्ठान. सुपानी मार्गांची कप्पना.

१२. अश्वशरीराचे 'विशसन' (काढणे).

तृतीय प्रपाठक.

१. अग्निनी, कतव्या, अपसा, वयसा व प्राणभृत्
इत्यादि इष्टकांचे उपधान.

२. स्वयमातुण्या, दिव्या, प्राणभृत्, छद व बालदित्य
इष्टकांचे उपधान.

३. 'अक्षयास्तोमीया' नामक इष्टकांचे उपधान.

४. 'अक्षया' इष्टकांचे उपधान.

५. 'असपत्ता' इष्टकांचे उपधान.

६. 'स्तोमपाया' इष्टकांचे उपधान.

७. 'नाकमदा' 'चोडा' 'स्वयमातुण्या' व निकषी १०
इष्टकांचे उपधान.

८. सहोव्या प्रसारासंबंधी 'छद' नामक इष्टकांचे उपधान.

९. 'सयुजा' 'मदन्न' 'मडला' 'विशज्योतिष' इष्टकांचे
उपधान.

१०. 'हुष्टिसि' 'सवानी' व 'वृतेष्टका' इत्यादि इष्टकांचे
उपधान.

११. 'आग्नेय्या' 'अग्निगोदा' 'आयुष्या' 'अग्निह्रद्या' व
'कतव्या' या इष्टकांचे उपधान.

१२. 'अश्वमेध' विधान.

चतुर्थे प्रपाठक.

१. 'इक्षुतनू' 'यक्षतनू' व 'ज्योतिष्मती' इष्टकांचे उपधान.

२. 'कतव्या' 'अधिपती' यांचे उपधान. हजार सोन्याचे
रज मिसळलेल्या जलाने 'चिती'चे प्रोक्षण.

३. 'शतहृदीव' होम व त्यांचे विधान.

४. उदकाने भरलेल्या मळ्याच्या धारेने चितीला परितेक,
मृद्वधिकरण, उपानहधारण व चित्पिद्रवण.

५. चितीचे (चयनाचे) व्याधारण. मध मिसळलेल्या दहाने
चितीचे अवोक्षण आणि 'वैश्वकर्मण' होम.

६. समिधानाथ, अग्निप्रणयन व 'अप्रतिरथ' सूक्त.
७. चितीवर चढणे व त्या ठिकाणी अग्नि स्थापन करणे.
८. 'वसोर्धारा' होम भारेचा प्रकार.
९. 'वाजप्रसवीय' होम, आग्नीध्र व यजमान याचे काही नियम, राष्ट्रभूत होम, वातनाथ होम व त्याचा प्रकार.
१०. पुनश्चिती (अग्नियोग).
११. निरुतिराख्या कामनापरतर्पे १८ प्रकारचे 'चिती' (चयन). विह्व्योपस्थान (विष्ण्योपस्थान).
१२. अश्वमेधसवधी बहिष्पवमानात रावदाच्या कचा, स्तोम व सामे.

पंचम प्रपाठक.

'ब्राह्मण' (अग्निफाडातील मंत्रशेष). 'उपानुताप्य',

१. 'चिती'सवधी उत्सृष्ट पशूचा 'विधि'. वायव्यपशूचे विधान, साभिचित्त कृत्वा दीक्षणीयेतील विशेष व वैश्वानरवाग
२. चयनाचे विधान, चयनाचे फल व 'उत्त्यागि'भारण.
३. पुरुषशिराचे उपधान. 'वामभूत'चे उपधान.
४. 'रित' सिक्तृ'इष्टकोपधान. अग्निचयन करणाऱ्या यजमानाने पाळावयाचे नियम सचिताहुतिहोम.
५. हिरण्येष्टका व स्वयमाहुण्या याचे उपधान
६. दिवसाची रूपे व लोकगुणोदकेचे उपधान
७. यूपैकत्वादि. चितीचे पुच्छ व आत्मा याच्या सवधीवर इष्टकोपधान व धनुष्यदान.
८. चित्ताग्नीचे उपस्थान.
९. अन्नउदध इत्यादि पाच आहुती, आरोहावरोह जप श्रवण्या इष्टकेवर 'गरीधु' चरुचे उपधान व सचिताग्नीचे मोक्षण.
१०. सर्पाहुति व अग्निविमोहाहुति.
११. अश्वमेधशेषभूत 'एकादशिन' पशु.

षष्ठ प्रपाठक (उपानुताप्य).

१. कुभेष्टकोपधान मंत्र.
२. कुभेष्टकोपधानविधान व धरूपधान.
३. भूतेष्टकोपधान, देवसुहवि व अभिवेक.
४. दर्माच्या ठोंबवर यावयाच्या ५ आहुती व चित्तार्थीचे विधान.
५. तापश्चित्ति.
६. उपानहधारण विधान, वैश्वानर पुरोडाश व प्रदासा.
७. दीक्षेचे विकल्प.
८. अन्वारोहण. चितीचे माप, दिवाहलादिविधान, अग्निचयन केलेल्या यजमानाने पाळावयाचे नियम व 'वैतःसिक्तृ' इष्टकेचे उपधान.
९. उत्त्यागि आसदीवर ठेवणे, शिख्यलक्षण, उत्ताल-मसलोपधान व उत्त्याग्नीवर समिधानाथ.

१०. त्रिचितीकपचितीकादि विधान.

११-२३. अश्वमेधसवधी शेषभूत असे 'एकादशिन'-सम्यक पशु.

सप्तम प्रपाठक.

१. चितीला अभिमर्श, चितीच्या दक्षिणेत्तर घोडे उभे करणे, हिरण्यवात्र मधाने भरून ते अवलोकन करणे व हुंगणे.
२. वृषमेष्टकाचे व प्राजापत्येष्टकाचे उपधान, उत्त्याग्नीवर काष्ठ घालणे, 'आज्य'सम्यक ५ इष्टकाचे उपधान, आम्रपुण-निर्वाप आणि हवि.शेषमध्युण.
३. 'वजिणी' इष्टकाचे उपधान, शतसद्रीयविधान, वसोर्धाराहोम, आज्यशेषात 'प्रक्षौदन'निर्वाप व त्याचे आश्रन.
४. आहुती. 'राष्ट्रभूत' इष्टकाचे उपधान.
५. उत्त्याग्नीचा नाश झाल्यास काय करावे? पचाकाहुति. प्रथम व द्वितीय चिति, दिव्येष्टका, तृतीय चिति, लोकपुण आणि चतुर्थ व पंचम चितीचे प्रशसन.
६. अग्निचयनानंतर १ वर्षपर्यंत 'पक्षि'भक्षणाचा निषेध. चितीवर कोणत्या दिशेने चढावे? हिरण्येष्टकोपधान. 'रुक्'नामक आहुति, स्वचिचिजप व अग्निचयन केल्यावर स्तीसग केल्यास प्रायश्चित्त म्हणून 'मैत्रावरुणी' आमिक्षा करावयाची.
७. वैश्वकर्मेणहोम. आफूतिहोम.
८. स्वचिचित्तप. कूर्मोपधानसवधी वैकल्पिक मंत्र. इष्टकाचे सर्ववर्गीकरण.
९. अग्नीचे ग्रहण प्रभोत्तररूपाने चयनाची प्रदासा. हिरण्येष्टकोपधान.
१०. पशुशिराच्या उपधानासवधी विधानविशेष. (अग्नि-ब्राह्मण समाप्त)
- ११-२६. 'शरीरहोमादि' मंत्र.

—अष्टम प्रपाठक—

प्रथम प्रपाठक (सोममनाचे ब्राह्मण).

१. प्राग्वश निर्माण करणे, धुरकर्म व दीक्षासंस्कार.
२. दीक्षाहुति.
३. कृष्णाग्नि, वरु व मेखला यांनी दीक्षा करणे व कृष्ण-विषाणाने खाजविणे.
४. दीक्षा घेतलेल्या यजमानाला दण्ड देणे, यजमानाचे सुष्टीकरण व वाडवमादि नियमाचे अनुष्ठान.
५. प्रायणीया 'दक्षि'.
६. तावड्या रयाची याय देऊन सोम विकत घेणे.
७. सोमकविणी गार्हला घेऊन जाणे
८. सोमकविणीच्या पावलाचा समग्र.
९. सोमवह्नीची मोजणी.
१०. इमच्या पदार्थांनी सोमाची खरेदी.
११. विकत घेतलेला सोम गाड्यात मादस घेऊन जाणे.

द्वितीय प्रपाठक.

१. आतिथ्येष्टि, मंधन.
२. सानूतपत्र व अर्वांगर दीक्षा.
३. 'उपसत्' इष्टि.
४. महादेदीकरण.
५. व्रतनिर्णय.
६. कामनापरत्वे दागभूमि.
७. उत्तरवेदी.
८. उत्तरवेदीचे व्यापारण.
९. हविर्धान.
१०. सद तयार करणे.
११. उपरन तयार करणे.

तृतीय प्रपाठक.

१. विण्या.
२. वैसर्जन होम व अग्नीषोमप्रणयन.
३. यूपच्छेदन व कामनापरत्वे यूपाची प्रमाणे.
४. यूपसाधन.
५. अग्निमथन.
६. पशूंचे उपाकरण.
७. मामिवेनी, आधार व प्रयाज.
८. पशूंचे पर्यस्त्रिकरण व पशूंचे संशयन (हिंसन).
९. पशूंच्या प्राणांचे आप्पायन व वपाहोम.
१०. पशुपुरोटाशाचा निर्वाप, वाग व अगपाग.
११. वमाहोम, पथिटा व अनुयाज.

चतुर्थे प्रपाठक.

१. शुद्रकाड (औपयानिक) होम व रुद्रयज्ञोद्गासन.
२. वसतीवरीचे ग्रहण, परिहरण आणि स्थापन.
३. सोमोपावहरण. प्रातरनुवाक.
४. सोमाचा 'अभिपत्र'.
५. उपाश्शु.
६. अंतर्गम.
७. पेंद्रवामन.
८. मैत्रावरुण.
९. आधिन.
१०. शुक्र व मयी ग्रह सोमरसांतें मरून घेणे व ठेवणे.
११. आम्रयण ग्रह सोमरसांतें मरून घेणे व ठेवणे.

पंचम प्रपाठक.

१. उक्थ्यग्रह व उक्थ्यग्रहप्रचार.
२. ह्यवस्थालीग्रहण. होतृचमसामध्ये शुवसालीलील सोमरस ओतणे.
३. ऋतुग्रहनिधान व ऋतुग्रहप्रचार.
४. पेंद्रासग्रह व शुक्रवाधान 'वैश्वदेव'संग्रह ग्रह भरून घेणे.

५. मरुत्तनीव ग्रह व मार्हेद्र ग्रह.

६. आदित्यग्रहप्रचार.
७. सान्निव ग्रह व वैश्वदेव ग्रह.
८. पालीवतग्रह. नेष्ट्यानें मलीला घेऊन जाणे व पत्तेजनी-वीर्य उद्रकाचा स्नान करणे.
९. हारियोजन ग्रह.
१०. ग्रहांचे प्रशसन व ग्रहग्रहणाचे वेळी 'उपयाम' विधान.
११. ग्रह, चमस व सगली द्रव्यादिवाची प्रशसा व मन्वरीय पुरोडाश.

षष्ठ प्रपाठक.

१. दक्षिणहोम, माहणलक्षण व दक्षिणादान.
२. समिष्टपशुहोम.
३. अवभृथपशुहोम व अवभृथविधि.
४. यूपेकादशिनी.
५. पथेकादशिनी.
६. पालीवतपशु.
७. सोम्य चक्र व मैत्रावरुणी वशा.
८. अतिप्राह.
९. अदाभ्य.
१०. अश्शु.
११. षोडशी ग्रह आणि षोडशी शस्त्र निधान.

—सप्तम काण्ड—

प्रथम प्रपाठक (सोमवेद काण्ड)

१. अग्निहोमविधान, अग्निहोमाचे 'ज्योतिहोम' हे पयांचे नाम, अश्व, गर्दभ व अश्वतर (खेवर) यांची उत्पत्ति, चातुर्धर्ण्याची उत्पत्ति, प्रवा किंवा सर्व कामना प्राप्त होण्यासाठी अग्निहोम, अग्निहोमाचे विराट् स्वरूप, अग्निहोमसंबंधी प्रजापतीचे कर्तृत्व, अग्निहोमाची सृष्टिसापन्नरूपता, स्तोमसंख्या, स्तोमाचे स्वरूप, सर्व सत्यामध्ये अग्निहोम संश्लेषे प्राथम्य व अग्निहोम यज्ञाचे प्रकृतिरूप.

२. स्तोमांचे मुख्यत्व, विद्वादि स्तोमाची उत्पत्ति, त्यांचे ज्योतिस्त्व, त्यांच्या अनुष्ठानाने मिळणारी फले व अग्निहोमाचे प्रतिष्ठितत्व.

३. सर्व कृत्यमध्ये अग्निहोमाप्रमाणेच 'अतिरात्र' कृत्ये प्राथम्य. अतिरात्राचे विधान व अतिरात्राचे सर्वस्तोमत्व.

४. प्रकार, अटीन व विराटादि कृत्ये 'अंगिरसांनी' केलेला विरात्र कृत्य. त्यासंबंधी आख्याय व राजाने करवायाचा 'प्युष्टि-विरात्र' नामक कृत्य.

५. विरात्र, तत्संबंधी आख्यान, शुश्रूषीची उत्पत्ति, यराद अवग्राहीची कल्पना, यत्नादि देवसृष्टि, या यागाची सद्बलदक्षिणा व 'सद्बलतमी' गाय.

६. 'महानगी' गात्रीची उत्पत्ति, महत्तनमीची प्रगंमा व नदयभूत होम.

७. सहस्रतमी (गार्द) वें दान. गंगेत्रिरान.

८. अनीनी केलेला 'चतुरान' नामक ऋतु. त्यासवधी आख्यायिका व चतुरानानि मिळणारे प्रवाप्रतिरूप फल.

९. जामदग्यानी केलेला 'चतुरान' याय, त्यासवधी आख्यायिका, चतुरानयायाचें 'पुष्टि' रूप फल. जामदग्य हा 'पुष्टि'संप्रदायाचा प्रवर्तक. या यज्ञाच्या उपसत् शरीरील विशेष.

१०. प्रजेची प्राप्ति करून देणारा पचरात्र यज्ञ, सवत्सरा-ग्यान, ऋतूची उत्पत्ति, समेधार्थे वृत्त्व प्राप्त होण्यासाठी हर याग करानयाचें विधान.

अश्वमेधसंनधीमत्र ११-२०

११. अश्वाला रक्षना (दोष) बाणणे

१२. अश्वाला उजव्या वामान करावयाचा मंत्रवप व होम.

१३. छद्रावसज्ञ होम

१४. धृतिस्तवक होम, पूर्वमज्ञ होम

१५. पूर्वदीक्षा होम

१६. पूर्वदीक्षा

१७. एकविंशतीनी दीक्षा.

१८. ऋतुदीक्षा.

१९. अश्वचरित होम,

२०. सामिनहोम

(या प्रपाठकांत 'पचरात्रा'पर्यंत 'अहीन'संज्ञक ऋतू आले आहेत)

द्वितीय प्रपाठक. (पद्मानादि 'अहीन' ऋतू).

१. पद्मान ऋतूचें 'देवमनत्व'. अनेक यजमानांनीं मिळून हा ऋतू करावा असा विधि. आग्नीषीय व हविर्धान हे दोन मन्त्र विषकाच्या लाकडांनीं बाधावयाच्या विशिष्ट विधि या यज्ञातील यूपविशेष आणि कालभेदानें अनुष्ठानाचा प्रकार

२. सप्तरात्र ऋतु त्यासवधी आख्यायिका. या यज्ञात येणारे महाव्रतातील कांही विशिष्ट धर्म. सहा दिवस 'बृहत्' व 'रथतर' ही सप्तमें नित्य गावयाचा विधि.

३. अष्टरात्र ऋतु आख्यायिकेमह (आठवा अतिरात्र).

४. छुषेची पीडा निवारण होऊन पुष्कट धान्य पिकावें म्हणून करावा लागणारा 'नवरात्र' ऋतु. ज्योति, गौ व आहु ही ३ दिवसाचीं विशिष्ट नावें. या दिनयाच्या ३ आहुतींनीं हा ऋतु सिद्ध होतो ह्या ऋतूचा आणखी एक 'शालीरी विधान' असे पर्याय नाव.

५. प्रजोत्पादन व पापक्षय करणारा दशरात्र ऋतु. वक्ष्यभूत होम व आख्यायिका. ह्या ऋतूचें 'अभिचारनाश' हेहि एक फल आहे

६. 'एकादशरात्र' ऋतूचें विधान ऋतूनीं वेळले 'एकादशरात्र' नामक मंत्र.

७. पापप्रहाना अनुष्ठानप्रकार. द्वादशाहाचे भग्न व न्युट हे २ प्रकार

८. मयूट व न्युट यांचीं स्वर्ग.

९. द्वादशाहातर्गत एकादशाहापर्यंतची निहित श्रुत्ये. द्वादशाहाचे 'सत्र' व 'अहीन' हे दोन प्रकार.

१०. 'अहीन' द्वादशाहामध्ये पशुसवधी हवि. ज्येष्ठभक्षणचा व दक्षिणाप्रतिग्रहाचा निषेध. द्वादशाहाच्या शेवटल्या दिवशी करावयाचा दीक्षाविशेष.

११. समविषम सख्यानीं अन्नादि पदार्थांचा होम.

१२-२०. ११ व्या अनुवाकातील व विषय

तृतीय प्रपाठक (सत्रें)

१. द्वादशाहाचा शेषभूत म्हणून दहाव्या दिवशी करावयाचा विशेष विधि भूमिस्तव प्रतिगराचे वेळी होत्यानें म्हणावयाचा चतुर्दशरात्र मंत्र

२. 'अहीन' द्वादशाह ऋतु वरणायाची प्रशंसा व या ऋतूत आत्विष्य करणाऱ्याची निंदा

३. त्रयोदशरात्र

४. चतुर्दशरात्र

५. चतुर्दशरात्र (दुमरा).

६. पंचदशरात्र

७. पंचदशरात्र (दुमरा)

८. अन्नादत्त प्राप्त होण्यासाठी 'सप्तदशरात्र'.

९. अश्वचरित व अश्वमत्त प्राप्त करून देणारा 'विंशतिरात्र'. तत्सवधी आख्यायिका.

१०. एकविंशतिरात्र अश्वमेधसवधी

११. 'आग्नि' नामक होममंत्र.

१२. 'पयोसि' नामक होममंत्र

१३. 'आभू' नामक होममंत्र

१४. 'अनुधू' नामक होममंत्र

१५. 'वैशदेव' नामक होममंत्र

१६. पथगहोममंत्र

१७ व १८. उपहोम मंत्र

१९. 'ओषधि' नामक मंत्र.

१०. 'वृक्ष' नामक मंत्र

चतुर्थ प्रपाठक.

१. चतुर्विंशतिरात्र

२. चतुर्विंशतिरात्र (दुमरा), दारिद्र्यमोचन व पापमोचन करणारा.

३. ओषधि व वनस्पति उत्पन्न होण्यासाठी व अन्नादत्त प्राप्त होण्याकरिता 'त्रिंशद्ग्रात्र'.

४. द्वाविंशदात्र

५. त्रयोविंशदात्र

६. चतुर्विंशदात्र

७. षोडशचारात्र.

'सप्तसप्त' सत्र ८-११.

८. दीक्षावाच (भाष शुद्ध ११)

९. दीक्षा व उपसृज्.

१०. 'प्रायणीय' नामक पहिला दिवस.

११. मासगतकृत्ये [हे देवचक्र होय].

अथ मे ध स व धी म २२-२२.

१२. अपाव्यहोम

१३. अपाहोम.

१४. अपाहोम.

१५. पुनप्रहार

१६. यव्यनामक होम.

१७. गव्यनामक होम.

१८. ब्रह्मोष (प्रथोत्तररूपानें).

१९. मेलेल्या अथाकृतिता राजपत्न्यांचा मिलाप. राजपत्नीचा घृताशारी मगमग.

१०. अथाचा (मरण्यापूर्वी करावयाचा) उपचार.

११. अन्नहोमनेष.

१२. प्रमुक्तिनामक होम.

पंचम प्रपाठक (सवल्परमत्रातील विशेष).

१. 'संवत्सर'सत्राचें विधान.

२. दशमासद्वादशमासनिरूप

३. वृषप-पट्टहाचे 'वृषप.पट्टह' व 'अभिह्वःपट्टह' हे दोन प्रकार.

४. वत्सरपक्षामध्ये (दुसऱ्या सहामारीत) अनुष्ठानाचा विशेष प्रकार.

५. वत्सरमात्मन्यांनं शुरु ह्यालेल्या दोन गवामयनामधील विशेष

६. महिन्यामहिन्यास करावा लागणारा काही अनुष्ठानाचा उत्सव व स्वापेवनी करावयाचें काही अपूर्व अनुष्ठान.

७. उत्सवधी विशेष

८. महाव्रत.

९. मामगायन, दुद्रुभिवादन.

१०. 'वीणा'नामक तनुवाच. दाहीचें नृत्य.

११. पयस (अन्नहोमाच्या) आहुती

१२. अन्नहोमाच्या एकावन्न आहुती.

१३. परिषिमन.

१४. मर्वशृष्टेष्टि.

१५. सर्वशृष्टेष्टीसंवधी हवीची उत्पत्ति, विधान व प्रयोग. सोमाचा अभिषेक करणाऱ्याने दिग्बिजय करावयाचा. दश दिनाच्या अभिषेकीचा याग

१६. कृप्यानें मळविलेला 'महिम'नामक ग्रह.

१७. सुवर्णानें मळविलेला 'महिम'नामक ग्रह.

१८. अन्नहोममन. मन्त्रवर्चमनामक होम.

१९. अथाचें अनुमंत्रण.

२०. अन्नहोमाचे दुसरे यव.

२१. अथाचा काही रोग वगैरे शात्त्यास प्रायश्चित्ताचें कराव्या लागणाऱ्या इष्टी.

२२. अनुनिर्वाप्य 'मृगारि' इति.

२३. सत्रनिहोम.

२४. यज्ञमानवाचन.

२५. अगदात्मरूपानें अथाची स्तुति. निरादरूपानें अथोपासनाप्रतिपादक विधान.

येथें तैत्तिरीय संहितेची अनुवाकवार विवृत अनुक्रमणिका संपली. यजुर्वेदातील विषयाचे प्रास्ताविक वर्णन पूर्ण व्हावयास संहितेप्रमाणें ब्राह्मणाची व आरण्यकांचीहि अनुवाकवार अनुक्रमणिका देणें अवश्य आहे. म्हणून या अनुक्रमणिका पुढें देत आहो.

—तैत्तिरीय ब्राह्मणाची अनुक्रमणिका—

प्रथम कांड.

प्रथम प्रपाठक.

१. शुक्र व मणी या ग्रहाच्या प्रचारासवधी मंत्र.
२. ब्राह्मणादि वर्णपरतवें विशिष्ट नक्षत्रावर व विशिष्ट कर्तृमर्त्ये 'अवधाधान'कालविचार.
३. समारम्भोपमंत्र
४. आयतनपरतवें अग्नीचें स्थापन. अग्निस्थापनाचा अनुक्रम. वासवधी आत्म्यायिका
५. अवधाधानसवधी काही विशेष. 'पवमान' हवी.
६. पवमान हवीचा विस्तार, इनर हवी व दक्षिणा.
७. अवधाधान (स्थापन) मंत्र.
८. अवधाधान मंत्राचे आक्षेप.
९. ब्रह्मोदन (चक्र) संवधी विधान.
१०. 'वचाश्वाधान' विधान.

द्वितीय प्रपाठक.

१. आपानोपयुक्त मंत्र.
२. (गवामयनांतील विशेष) 'विपुवत्' नामक मुख्य दिवस व त्याच्या भाषाचें पुढचे ४१४ दिवस.
३. विपुवत् (मध्यम) दिवशी व्यावसाचे अतिमात्र.
४. 'दिव्याकीर्त्य' नामक सामें.
५. पयससवधी सख्या व विधान (वैष्णवादि ९ पद्य).
६. महाव्रत. अथयुग्मप्रवृत्ति कृत्तिजाचें सामगायन. नामग व शत्रु यामधील कलह.

तृतीय प्रपाठक.

१. इनरधानसवधी आग्नेयागाविषयी विशेष विधान सामगायासाठी एक आल्पायिका.

'वा ज ये य' माद्र प २-९.

२. 'वाजपेय'विधान.

३. अतिग्राह्यादि विशिष्ट ग्रह.

४. क्रतुपशु व प्राजापत्यपशु विधान.

५. सावित्रीहोम. रथसंवर्धी मंत्र.

६. रथारोहण. दुद्रुभिवादन.

७. ताव्यं (सुधांत भिजविलेले वस्त्र) वस्त्रपरिधान. चाज-प्रगतीय होम. यूपारोहण.

८. अजहोम. अभिषेक.

९. उज्ज्वलि मंत्र. अतिग्राह्य मंत्र.

१०. पिंडपितृयज्ञविधि.

चतुर्थे प्रपाठक.

१. ग्रहग्रहणविधान, उपायुग्रहहोम, स्तरग्रहाचें विधान आणि शुभमय पात्रे व लाकडी पात्रे याची उत्पत्ति

२. 'सौत्रामणि'श्रेष्ठ मंत्र.

३. अग्निहोत्र (होम)विषयक प्रायश्चित्ते (दोहाविषयी).

४. अग्निहोत्रहोमसंबंधी (अग्निविषयक) प्रायश्चित्ते.

५. सोमयागांतर्गत प्रातःसवनादि सवनन्यग्रहत सोमातिरेक-प्रायश्चित्त.

६. एकाच गावात अनेक सोमयाग होत असताना करावयाचे काही विशिष्ट विधी. 'सत्रा'संबंधी याही विषेय कोणी श्रुत शास्त्रास पुढील तजवीज.

७. यूपाला पुन्हा अकुर हरीरे फुटले, अग्नी विझले, अशा प्रकारच्या काही दोषाची प्रायश्चित्ते.

८. आत्मशुद्धतेचे मंत्र (पंचमान).

९. राजसूयातर्गत 'चातुर्मास'यागश्रेष्ठ आख्यायिकेसह.

१०. चातुर्माससंबंधी विशेष विधि.

पंचम प्रपाठक.

१. विहतिरूप चमनात उपयुक्त असे नक्षत्रेष्टवोपधान मंत्र.

२. शर्मानुष्ठानाकरिता पुण्यवाक्यनिर्णय, देवनक्षत्रे व यमनक्षत्रे.

३. दिवसविभागपरत्वे पुण्यकालनिर्णय. प्रातःसंवादि कालविभाग

४. सोमग्रहणसाधनभूत पात्राची प्रजापतीपासन उत्पत्ति.

५. चातुर्मासश्रेष्ठ मंत्र वपनमंत्र.

६. वपनाचा विधि.

७. अग्निचयनश्रेष्ठ श्टवोपधान मंत्र.

८. 'अपर्वशिर'नामक श्टकाच्या उपधानाचे मंत्र.

९. सोमश्रेष्ठ दोषा, प्रायणीया, आतिथ्या, उपमन्व आणि गृहप्रेषमनोपक्रम.

१०. सोमयागभूत त्रिद्विदि स्तोमांची रूपे.

११. सवर्नायपशुपुरोडाश.

मान धर्मांचा विचार व धर्माची रक्षारक्षणा.

षष्ठ प्रपाठक.

१. अनुमत्यादि श्टी, नैऋतयाग.

२. चातुर्मासातर्गत वैश्वदेवपर्वसंबंधी हवी.

३. वैश्वदेवपर्वश्रेष्ठ.

४. वरुणप्रधासपर्वसंबंधी हवी.

५. वरुणप्रधासश्रेष्ठ

६. अनीकवती, सातपना व गृहमेधीया श्टी.

७. ऋद्धिनेष्टि

८. महाभितृष्टुष्ट.

९. महाभितृष्टुष्टाचा अनुष्ठानप्रकार.

१०. 'यवक' व 'आदित्य' याग

सप्तम प्रपाठक.

१. 'शुनासीरीय' पर्व. इन्द्रपुत्रीय याग पंचावलीय व अषा-मार्ग होम.

२. 'देविका' सक्तक हवि.

३. 'रुक्मि' नामक हवि.

४. देवसुहवि.

५. जलाहरण.

६. जलसंस्कार.

७. दिग्विजयध्यान.

८. अभिषेक

९. रथारोहण.

१०. यजमानाचे सर्वसेव्यत्व.

अष्टम प्रपाठक.

१. 'राजसूय'यागसंबंधी 'सत्सुप'सक्तक हवि.

२. दशपेय याग.

३. आवेष्टिसक्तक आहुति.

४. 'प्रयुज'सक्तक हवि.

५. सौत्रामणि.

६. सौत्रामणिश्रेष्ठ.

७. यविय दिवत.

८. माम व मंत्र यांनी अभिषेक.

९. अभिषेकविधिप्रेष.

१०. दिरान् क्रतु.

—द्वितीय काण्ड—

प्रथम प्रपाठक.

१. अग्निहोत्रहोमप्रसंगा, आख्यायिकेसह.

२. अग्निहोत्रहोमविधि.

३. अग्निहोत्रहोमसंबंधी अग्निप्रयणादि हवि.संस्कार.

४. हवि.संस्कार

५. अग्निहोत्रसंबंधी काम्य द्रव्ये व अवशिष्ट अगविधी.

६. अभ्युदयन व होमामावप्रतीकार.

७. अवसामेदानं हवि.पदाभांचं सर्वदेवतामिषत्वं.
८. दोहनप्रकार
९. अग्निहोत्रहोममंत्र.
१०. अग्नीच्या मिश्रमिश्र अवसामध्ये होम केल्याची फळे.
११. कालमेदानं अग्नीचे परिचेचन

द्वितीय प्रपाठक.

१. प्रजाप्राप्तये व अमिचारथे (कत्वर्थे व पुरुषार्थासाठी)
'दशहोत्र'संज्ञक मन्त्रांचे हवन
२. कत्वर्थे 'चतुर्होत्रादि' होत्रमन्त्राचे होम. देवपत्न्यास्य मन्त्रांचे विधान.
३. यजनकालविचार, चतुर्होत्र मन्त्रांचे हवन (प्रजा-प्राप्तये) स्वर्गलोकप्राप्तीसाठी पञ्चहोत्रसंज्ञक मन्त्रांचे हवन.
४. जगत्सृष्टिकथनाच्या निमित्ताने 'होत्रमन्त्र'प्रज्ञप्ता
५. दक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्रानुवाक
६. द्वादशाहकत्वतर्गत दशमदिवसां होत्रमन्त्रविधानागभूत 'सर्वराशि'संज्ञक मन्त्रांनी तत्त्वन
७. काम्यफलसाधनभूत 'सप्तहोत्र' संज्ञक मन्त्रांची प्रज्ञप्ता.
८. होत्रमन्त्राचे सोमयागातत्त्व.
९. सृष्टि निर्माण होण्यापूर्वी काय होते ? सृष्टीची रचना.
१०. देवसृष्टीमध्ये इन्द्राचे देवताभिषेक.
११. होत्रमन्त्राचे पुरुषार्थरूप काही प्रयोग.

तृतीय प्रपाठक.

१. सर्वे 'होत्र'संज्ञक मन्त्रांना 'चतुर्होत्र' ही श्रम
२. दक्षिणाप्रतिग्रहान्नवर्षा काही विशिष्ट निधी. होत्रमन्त्राचे काही नैमित्तिक निधी.
३. केशनिर्वर्तनविषयक ध्यानविशेष.
४. प्रतिग्रहमन्त्रसवर्षा अर्धशतानाची आवश्यकता
५. द्वादशाहगात दशरात्र कत्यूच्या दहाव्या दिवशी अश्वत्थ-मृशति ऋषि व यजनता धाव्यामध्ये होणारी प्रयोगेचें.
६. होत्रमन्त्रसंज्ञेसाठी अग्निहोत्रादि कर्मानां प्रजापतीच शरीर निर्माण झाल्याची दृष्टीकृत कर्मविशेषांत ऋषिनिर्वाच.
७. अग्निहोत्र होमामध्ये सर्व ऋतूंचा अंतर्भाव होत असल्या-बद्दली प्रज्ञप्ता. मन्त्राप्रतिशरीररक्षक होत्रमन्त्र.
८. होत्रमन्त्रसामर्थ्यप्रज्ञप्ति. असुर सृष्टीचें वर्णन मित्रसृष्टि, मनुष्यसृष्टि व देवसृष्टि
९. होत्रमन्त्राची 'वायु'रूपांत उपासना व तिचें फल.
१०. होत्रमन्त्राचा एक काम्यप्रयोग उपाख्यानासह.
११. दशहोत्रादि मन्त्रांना 'दशहोत्रा' इत्यादि नावें पडण्याची कारणे

चतुर्थ प्रपाठक.

१. सान्नाम्नाच्या उपस्थानाचा मंत्र. वैकुण्ठेयीच्या सिद्ध-हृताची पुरोनुवाक्या. इन्द्रदेवताक पशुवागातील ब्राह्मोमाची

याज्या. तत्तुमतीडीच्या सिद्धहृताची याज्या. काम्येयीपीकी अग्नि-देवतेची वैकल्पिक याज्या वृषोत्सागांपेसुक्त पुरोनुवाक्या. २.

२. अमिचारसाठी केल्या जाणाऱ्या इष्टीमध्ये उपयोगात आणण्याचे उपहोममंत्र १-९ आत्मरक्षणमंत्र १०. अग्नि-देवतात्मक कर्मात उपयुक्त करावयाचे मंत्र ११-१२. मन्त्राने उत्पन्न केलेल्या अग्नीचे आहवनीयात मिश्रणकरावयाचा मंत्र १३ अग्निहोत्रविच्छेदोपपरीहारार्थ करावयाच्या तत्तुमतीडीच्या याज्यापुरोनुवाक्या १४-१५. यजनमुक्तेसाठी मंत्र १६. अश्वपक्षानाग सुसमाजने मंत्र १७ 'इन्द्राणी' देवतेच्या याज्या-पुरोनुवाक्या १८-१९. वैज्यात मापडल्यास अथवा वैज्यात सापडण्याचा संभव असल्यास करावयाच्या 'इन्द्र मुनामा'-देवताक इष्टीच्या उपहोमाचे मंत्र.

३. आत्म (पुत्र) रक्षणार्थ मंत्र १ अंगदीन पशूच्या उपकरणदेवतेनिबर्हणाकरिता प्रायश्चित्तोपयोगी मंत्र २. 'सर स्वती'देवताकपशुवागातील पुरोनुवाक्या ३ मन्त्रमानाने युक्त-सर्वा जपावयाचा मंत्र ४ जयप्राप्तये इन्द्रदेवतात्मक वागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या ५-६. मंथनजन्म अग्नीचे अमि-माण करावयाचा मंत्र ७ शीघ्रणीयेष्टीच्या याज्यापुरोनु-वाक्या ८-९. 'विष्णु'देवतेहोत्राचे करावयाच्या पशुवागातील याज्यापुरोनुवाक्या १०-१३. आतिथ्येष्टीच्या सिद्धहृताची पुरो-नुवाक्या १४ इन्द्रदेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १५-१६. आश्विनदेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १७-१८ रोपमुक्तीसाठी 'सौम्य'देवतेहोत्राचे करावयाच्या पशुवागाच्या याज्यापुरोनु-वाक्या १९-२०. 'विष्णु'देवतेसाठी जपावयाचा मंत्र २१ 'विष्णु'देवताक यागात उपहोमासाठी योशवायचे मंत्र २१, २२ व २३. ग्राह सवनातील उज्जीयमानसूत्रात अंतर्भूत करावयाचा मंत्र २४ उपहोमकाली किंवा 'विह्वलोद्बन्धी'-नामक स्तोत्रात (सप्तम) अंतर्भूत होणारा मंत्र २५. 'सौवामि'सर्वर्षी 'वैद'पशूच्या वागाची पुरोनुवाक्या २६. आश्विनसवनामधील शुकामयिप्रचारापूर्वीच्या प्रक्षित याज्या २७-३१. आश्विन ग्राहाची पुरोनुवाक्या ३२. आश्विनदेवतेच्या वैकल्पिक याज्या ३३-३४.

४ श्वेतकुडुगोमनिवारणाकरिता सेवन करावयाच्या ओष-धीच्या अमिमन्त्राचे मंत्र १-५ त्रिवयप्राप्तये 'इन्द्र'देवते-होत्राचे कण्ठाच्या इष्टीतील 'उपहोम' मंत्र ६. 'मरुद्'देवाच्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ७-८. विनयाध करावयाच्या 'आग्नेय'वागास उपयुक्त मंत्र ९-१० 'संवाग्ना'नामक इष्टीमध्ये उपयोगात आणावयाचे मंत्र ११-१५ 'अग्नेय'देवतेउपयोगी मंत्र १६ 'सविता'देवासाठी मंत्र १७ 'इन्द्र'देवतेसाठी मंत्र १८-१९. वापक्षालनाचे करावयाच्या कर्मांमध्ये उपयोगात आणावयाचे मंत्र २०-२५

५. इन्द्रदेवताक अशा सौमिक कर्मात उपयोगी पडणारे मंत्र १-६ महाविचरुवसवर्षा वा०पुरो०७-८. वृद्धीसाठी मित्रावरुणदेवतात्मक यागात उपयोगी मंत्र ९-१०. 'सृष्टे'-देवतेउपयोगी मंत्र ११-१२. 'पुत्रंज्य'देवतेउपयोगी मंत्र १३-१६. 'अग्नि'देवतेउपयोगी मंत्र १७ 'मुनामीर'देवतेउपयुक्त मंत्र १८-१९. मुनाहाचे रात्री 'सद्'मंडपास अभिमन

करण्याचा मंत्र २०. 'श्रद्धात्री' देवतेच्या यागात उपयोगी पडणारे मंत्र २१-२२.

६. सारस्वती (मेरी) यागोपयुक्त याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १-२. 'विष्णु' देवतात्मक यागोपयुक्त मंत्र ३-४. दारिद्र्यनाशार्थ 'अग्नेय' यागोपयुक्त मंत्र ५. 'सूर्य' देवताक मंत्र ६. मरुत-देवताक मंत्र ७. मरुतदेवताक मंत्र ८-९. बृहस्पति देवतेचा मंत्र १०. 'मित्रावरुण' शाखात अंतर्भूत करावयाचा मंत्र ११. बृहस्पतिदेवताकर्मोपयुक्त मंत्र १२. कन्यालाभार्थ जपवाचाचे मंत्र १३-१४. कन्यारूप दक्षिणेच्या प्रतिग्रहाचे मंत्र १५-२०. वैश्वानरदेवतात्मक कर्मांत उपयोगी मंत्र २१-२७. 'लोकेष्ट'च्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या २३-२४. 'ब्रह्मा' देवतात्मक पशुयागात उपहोमार्थ उपयोगी पडणारे मंत्र २५-२६. दुःखप्रणाशार्थहवनोपयुक्त मंत्र २७-२८. 'वाक्' देवतेष्टाने पशुयाग करतेवेळी उपयोगात आणावयाचे मंत्र २९-३२. 'नुषा धनुरीय' इष्टीच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या ३३-३४. 'आग्नेय' कर्मोपयुक्त मंत्र ३५.

७. आसादन केलेल्या ब्राह्म्याच्या अभिमनशाचा मंत्र १. काही एका कर्मांत यजमानाने अभिमनशाचे उपयोगात आणावयाचा मंत्र २. आशीर्वादोपयुक्त मंत्र ३. 'इंद्र' देवताक पशुयागामध्ये उपहोमासाठी उपयुक्त असे मंत्र ४-७. विनयप्रार्थने 'इंद्र' देवताकर्मोपयोगी मंत्र ८-९. 'आग्नेय' कर्मोपयोगी मंत्र १०-११. 'इंद्र' देवताकर्मोपयुक्त मंत्र १२-१४. जप करावयाचा मंत्र १५. प्रवणशाखात उपयोगी पडणाऱ्या ऋचा १६-१७. राजपुरोहितांना राजाला आशीर्वाद दाखवाचे मंत्र १८-२२. स्वर्गसंप्राप्ततेत 'दिवःश्येन' यागातील 'अग्निर्बलिमान्' देवतेच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या २३-२४. आग्नेयदेवतोपयुक्त मंत्र २५. 'ब्रह्मा' देवतेसाठी (ऋषभ) पशुयागात उपयोगी पडणारे मंत्र २६-३०. यूरोपस्थान मंत्र २८. 'आग्नेय' कर्मोपयोगी मंत्र २९-३०.

८. आयमणेष्टीच्या धाव्या, याज्ञ्यापुरोनुवाक्या व आयमणात इतर ठिकाणी उपयोगी पडणारे मंत्र १-२१.

पंचम प्रपाठक.

१. 'प्राण' देवतोपयुक्त मंत्र १-२. 'मन' देवतोपयुक्त मंत्र ३-४. वायुदेवतोपयोगी मंत्र ५-६. 'चक्षु' देवतोपयोगी मंत्र ७-८. 'श्रोत्र' देवतोपयोगी मंत्र ९-१०. वीधापनाने या वहा मनाचा विनियोग जातकर्मामध्ये वही, मध व तूप यांचे मिश्रण सोन्याच्या 'चमच्याने' मुलास प्रीतिजन करविण्याकडे केला आहे.

२. अश्वनेधयागामध्ये 'अश्वला' धाव्यामधून वाहेर काढावयाचे मंत्र १-८. अग्निदेवतोपयोगी मंत्र ९-१०. वीधापनाने या मंत्राचा विनियोग विवाहात केला आहे.

३. हरलेले द्रव्य सापडण्यासाठी 'इंद्र' देवतेसाठी करावयाच्या कर्मांत उपयोगी पडणारे मंत्र १-२. पूर्वीक कर्मांत उपहोमाभ लागणारा मंत्र ३. अंत कर्माचा आरंभ करताना सफलापामध्ये उपयुक्त होणारे मंत्र ४-६. 'प्रायश्चित्ते'च्या विष्ट-कृताची पुरोनुवाक्या ७. पशूच्या सफलापामध्ये वेळी यजमानाने

जपवायाचे मंत्र अथवा 'दिवःश्येन' सत्रक इष्टीमध्ये 'आशा' देवतेच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या ७-९. 'मित्रविदा' नामक इष्टीच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १०-११.

४. 'इंद्र' देवतोपयुक्त मंत्र १-२. निर्येवत्य शाखात अंतर्भूत होणाऱ्या ऋचा ३-८. ब्राह्मणाच्या उजव्या हातावर करावयाच्या होमाचा मंत्र ९. अग्निदेवतोपयोगी मंत्र ९-११. 'अग्निनी' व 'पूषा' देवतात्मक यागाच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १२-१३. 'सरस्वती सत्यवाक्' देवतेच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १४-१५.

५. 'दिव' येनी' नामक इष्टीमधील 'यश' देवतेच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १-२. 'भग' देवतोपयोगी याज्ञ्यापुरोनुवाक्या ३-४. 'प्रजापति' देवतोपयुक्त मंत्र ५. 'उषा' देवतोपयुक्त मंत्र ६-७. 'मरुत' देवतोपयुक्त मंत्र ८-९. 'विष्णु' देवतोपयुक्त मंत्र १०-११. 'बृहस्पति' देवताक शेतवर्ण पशुयागाच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १२-१३. 'पूषा' देवतेच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १४-१५. अरण्यवासी तपस्यांनी आत्मरक्षार्थ जपवायाचे मंत्र १६-२१.

६. 'इंद्र' देवतोपयुक्त याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १-२. जात कर्मांमध्ये मुलाला ज्ञान द्यावयाचे मंत्र ३-७. 'बृहस्पति' यागामध्ये यजमानाला अभिषेक करावयाचा मंत्र ८. 'इंद्र' देवतोपयुक्त मंत्र ९. 'ओषधि' देवतेच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १०-११. 'दिव' येनी' नामक इष्टीमधील 'अनुमिति' देवतेच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या १२-१३. 'उषा' देवतोपयुक्त मंत्र १४.

७. 'सापिन' काठक चितीमध्ये होमोपयुक्त मंत्र १. आयमणाच्या 'उपहोम' करण्याकडे निवियुक्त मंत्र २. हातियोजन यागानंतर बध्पुष्ट्यामध्ये (उपसंहारात्मक) उपयोगी पडणारा मंत्र ३. 'आनुष्णमेष्टी' मध्ये 'कुडल' धारण करण्याचा मंत्र ४. घ्रातवरात निवियुक्त असलेले मंत्र ५-७. 'मित्रविदा' नामक इष्टीतील उपहोमाचे मंत्र ८-१७.

८. माध्यदिनसवनातील प्रस्थितयागामध्ये अंतर्भूत होणारा मंत्र १. 'इंद्र' देवतोपयोगी मंत्र २-३. 'इंद्र' शुनासीर' देवतेच्या पुरोनुवाक्या (२) १ याच्या (१) ४-६ सोमक्रयानंतर आपल्या मांडीवरील वस्त्र बाजूस करतेवेळी यजमानाने म्हणावयाचा मंत्र ७. एका सोमयाग विकृतीमध्ये उपयोगात आणावयाचा मंत्र ८. नेत्ररोगनिवारणार्थ जपवायाचा मंत्र ९. ब्रह्माच्या मांडीवर 'सोमराजा' ठेवण्याचा मंत्र १०. प्रवर्षामध्ये होसाराने उपयुक्त करावयाचा मंत्र ११. 'अग्नेवतोपयोगी' मंत्र १२-१४. (१४) या मंत्राचा उपयोग अवधुष्टेष्टीच्या दुसऱ्या आयमणापाकडेही रोतो. वर्षापूर्वमासयाजमानोपयुक्त मंत्र १५-१६. 'पल' स्रवक चममाच्या हवनात उपयोगी पडणारा मंत्र १७. अश्वपुराणमंत्र १८. अरणीच्या टिकाणी अग्नीचा समारोप करण्याचा मंत्र १९. आत्मसमारोप करण्याचा मंत्र २०. समारोप केलेल्या अरणीमधून पुन्हा अग्निनिष्पादन करण्याचा मंत्र २१. 'इंद्र' देवतोपयोगी मंत्र २२. 'इंद्र' देवतात्मककर्मांत उपयोगी पडणारे मंत्र २२-२७. (२२) हा मंत्र 'वोडशी' नामक शाखात अंतर्भूत करावयाचा असतो. उत्तर-वेदीवर अग्नि स्थापन करण्याचे मंत्र २८-२९. 'शुनासीर' शुणविष्टि 'इंद्र' देवतात्मक यागात उपयुक्त होणारे मंत्र ३०-३२.

पष्ठ प्रपाठक.

१. अङ्कुरित शालेलें साळीचे भात म्हणजे 'तोम' होय. पोडे भाजलेले सातु भरवून त्याचें थोडेंस जाळ व पुष्कळसें बारीक असें दोन तऱ्हेचें पीठ करावयाचें; बारीक पीठ ताकात काळवून दर्भानीं झांजून ठेवेलें म्हणजे आंबवें तें 'भासर' आणि जाट पीठ मन्थामध्ये काळवून दर्भानीं झांजून ठेवेलें म्हणजे ते 'नम्रहु' होय. तोम, भासर व नम्रहु हे तीन पदार्थ सुरेमध्ये मिश्रण करावयाचा मंत्र १. साव्यांचे पीठ सुरेवर विखरल्यानंतर खावर दुधाचा परिपेक करण्याचा मंत्र २. प्यालेला सोमरस ओतून पडल्यामुळें कराव्या लागणाऱ्या सौत्रामणि यणामध्ये पयोमह-संवर्षी दुधाचे अभिमघण करावयाचा मंत्र ३. सुरामह मंत्र ४. पयोमह व सुरामह यांच्या याज्यापुरोनुवाक्या, उपस्थानमंत्र वगैरे.

२. उपस्थानमंत्र १-५

३. पयोमहाच्या होमाचा व सुरामहहोमाचा मंत्र, ग्रहांतील सोम पिण्याचे मंत्र, पितरांच्या उद्देशाने पयःशेष भूमीवर देण्याचे मंत्र, उपस्थान मंत्र, पितरांच्या उद्देशाने आहुती याव-याचे मंत्र व हविःशेषमक्षण मंत्र.

४. पयचे सुर व सुराच्या होजारचे उपसुर शिजलेल्या भासरसात बुचकडून उपहोमसंशुक्र आहुती यावयाचे मंत्र.

५. हवमशेषभूत आज्यानें यगमानास अभिषेक करा-वयाचा विधि.

६. अवश्यागभूत पांच आहुती, अवश्याभिर्मंत्रण, स्नानविधि, उपस्थान, समिदाधान व उपस्थान यांचे मंत्र.

[पूर्वीच्या १ ते ६ पर्यंतच्या अनुवाकांत सौत्रामणीचें आध्वयव सांगितलें. आता येथून सौत्रामणीचें हीन सांगतात].

७. 'कौन्तिल' सौत्रामणीच्या प्रयाजाचे मंत्रावरुणाने म्हणा-वयाचे प्रेष ११.

८. प्रयाजाच्या पुरोनुवाक्यांचे मंत्र ११

९. 'इंद्र'देवताक पशुसंबंधी वषा, पुरोडाश व अंगयाग याच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

१०. अनुयाजसंबंधी मंत्रावरुणाचे प्रेष ११.

११. आग्नि, सारस्वत व ऐंद्र या तीन प्रधान पर्वांच्या प्रयाजाचे मंत्रावरुण प्रेष १२.

१२. प्रयाजाच्या याज्या (आग्नी) १२.

१३. वषा, पुरोडाश व अंग यांच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

१४. अनुयाजांचे मंत्रावरुण प्रेष ११.

१५. मृतवाक प्रेष.

१६. विनुदप्रविषयक मंत्र.

१७. मूर्धांत सांगितलेल्या 'इंद्रवयोधत्'देवतात्मक पशु-यागाच्या प्रयाजाचे मंत्रावरुणाचे म्हणावयाचे प्रेष १२.

१८. पूर्वांत ऐंद्र पर्वाच्या प्रयाजाच्या (आग्नी) याज्या ११.

१९. पूर्वांत पर्वाच्या वषा, पुरोडाश व अंग यांच्या याज्या-पुरोनुवाक्या.

२०. पूर्वांत पर्वाच्या अनुयाजांचे मंत्रावरुण प्रेष ११.

सप्तम प्रपाठक.

१. (एकादशकृत). 'ग्रहरपतिसव'नामक ऋतूचे विधान. पृष्ठस्नान नियम. ग्रहरपतिसवाच्या अनुष्ठानांतील विशेष. पीरो-हिलासाठी हा यज्ञ करावा.

२. पुष्टिकाम अशा वैश्वाने करावयाचा 'वैश्वसव' यज्ञ. वैश्वसवाच्या देवता, हविर्देवें वगैरे.

३. ब्रह्मवर्चसमाख्ये ब्रामणाने करावयाचा 'ब्रामणसव' यज्ञ, त्याच्या देवता, त्याचे हविःपदार्थ आणि अभिषेक.

४. पशुयागरूप 'सोमसव' ऋतु.

५. 'पृथि'सवात्मक विधि.

६. 'गो'सव, गोसवमाहात्म्य, अनुष्ठानविशेष व अभिषेक.

७. 'ओदनसव', अन्नायत्वभासि, ओदनसवाचा काल, ओदनसवाचा अनुष्ठानविशेष, होमाचे मंत्र वगैरे.

८. ओदनसवांगभूत रथारोहण करावयाचे मंत्र.

९. ओदनसवाचे विधान व त्यातील विशेष गोष्टी. अभिषेक.

१०. पाच शरदृतू मिळून पांच वर्षे करावयाचा 'पंचशारदीय' विधि.

११. 'पंचशारदीय' ऋतूसंबंधानें 'स्नान'विशेष व पशुविशेष इ.

१२. 'अग्निष्टु'ऋतूसंबंधानें प्रथमग्रह करावयाच्या वेळीं म्हणावयाच्या पुरोनुवाक्या.

१३. 'इंद्रतुष्ट'यागामध्ये ग्रह ग्रहण करतेवेळच्या पुरोनु-वाक्या.

१४. 'अक्षोयाम'ऋतूचे विधान. तत्संबंधी आख्यायिका.

१५. राजाचा करावयाचा अभिषेक व त्याचा विधि.

१६. राज्याभिषेकांगभूत रथारोहणविधान.

१७. राज्याभिषेकांगभूत 'वपन'विधि.

१८. 'निवन्'नामक एक दिवसात करावयाचा यज्ञ. 'निवन्' शब्दाचा अर्थ.

अष्टम प्रपाठक.

(काम्य पशूसंबंधी वषा, पुरोडाश व अंगांच्या याज्यापुरोनुवाक्या)

१. 'वावव' 'प्राजापत्य' 'सोमावीण्य' व 'वारण' पर्वा-सवर्षी वषा, पुरोडाश व अंग यागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या. 'आदित्य' पर्वाच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

२. 'आदित्य'देवताक पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या. आग्नेयी, ऐंद्री व बार्हस्पत्या या मंडळांच्या यागाच्या व 'सारस्वत' संबंधी मेघयागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

३. आग्नेय व सौम्य पशुयागाच्या, 'देव्याव' पशुयागाच्या, 'इंद्रमस्तुमात्र' पर्वाच्या, 'इंद्रमस्तुव' व 'इंद्रनवतुर' देवतात्मक पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

४. 'इंद्रोभिमातिहा', 'इंद्रोवत्री', 'निष्पूतमृग', 'यावा-पृथिवी' व 'ओषधि' देवतात्मक पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

५. 'पेंद्रास' 'ब्राह्मणस्पत्य' 'पूपा' 'मरु' व 'पेंद्र' देवताक पशुयागाच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या.

६. 'सविता' 'निषेदेव' 'मित्रावरुण' 'रौद्री' देवताक पशुयागाच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या.

७. सूर्य, त्वष्टा, मित्र, अग्निच न अग्नीयोंम देवतात्मक पशुयागाच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या.

८. 'अन्नदेवता' 'वाग्देवी' 'अद्वादेवी' व 'ब्रह्म' देवतात्मक पशुयागाच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या व उपहोम मंत्र.

९. सूर्य, चंद्र व आपदेवताक पशुयागाच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या. उपहोम व 'अग' देवतात्मक पशुयागाच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या

—तृतीय काण्ड—

प्रथम प्रपाठक

१. कृषिका, रोहिणी, श्रुवाशीर्ष, आर्द्रा, पुनर्वसू, तिष्य (पुष्य), आश्लेषा, मघा, पूर्वा (फल्गुनी), उत्तरा (फल्गुनी), इक्ष, चित्रा, स्वाती (मिथुना), मिथुना प पौर्णिमा देवताच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्याचे मंत्र (नक्षत्रसत्रयाग).

२. अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूषा (अषाढा), उत्तरा (अषाढा), अभिजित्, श्रोगा (श्रवण), अश्लेषा (श्रवण), शतभिषक् (शतताराका), मोक्षपदा (पूर्वाभाद्रपदा), उत्तरा भाद्रपदा, देवती, अश्विनी, मरुणी इत्यादि नक्षत्रदेवता आणि अनावारसेची देवता याच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या.

३. चंद्रमा, अहोरात्र, उषा, नक्षत्रचक्र, मौर्वचक्र, आदित्य-चक्र व वृष्णचक्र याच्या आणि आग्नेय व अनुमति या सत्त्वार-देवताच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या.

४. कृत्तिकादि देवतक्षेत्रे व पौर्णिमा इत्यादिकांच्या इष्टीचा विधाने व उपहोम वगैरे.

५. अनुराधादि यमनक्षत्राच्या व अनावारसे याच्या इष्टीचा विधाने व अनुक्रमे उपहोम वगैरे.

६. चंद्रमग्नप्रभृति अनुमत्यत देवताच्या इष्टीचा विधाने व उपहोम.

द्वितीय प्रपाठक (दशपूर्णनाम ब्राह्मण).

१. शांताहरण व वत्सापाकरण.

२. नर्हिराहरण.

३. साम्राज्यसर्वा सायरोह.

४. संतति, प्रगीताप्रणयन व हविर्निर्वाप.

५. हवि.मोक्षण, कटण व त्रिफलीकरण.

६. हवि.पेपण (वाठण).

७. कपालोपधान.

८. पुरोडाशकरण, श्रपण व आप्यनिनयन.

९. स्वययुद्धरण, वेदीकरण, पूर्वोत्तरपरिमह व प्रोक्षण-सरकार.

१०. इत्यादिआसादन इत्यादि विधींचे ब्राह्मण.

तृतीय प्रपाठक.

१. सुवाचा समारंग.

२. समारंगद्वयप्रहरण.

३. पत्नीसब्रह्म व आज्यावेक्षण.

४. आज्यामादन, अवलोकन व उत्पवन

५. जुडादि चामध्ये आज्यप्रहरण.

६. प्रोक्षणी उचलणे, इध्मावर्हि व वेदी याचे प्रोक्षण, नर्हि रातरण, परिधिपरिदान व सुच्याचे आसादन.

७. परिधीचा व अग्नीचा समारंग, सुवाचार, सुच्याचार व सुवादि समनन.

८. इडोपाहान, चतुष्पाकरण, समारंग, सूक्तवाक व शयुवाक.

९. सुग्न्यूहन, प्रक्षारप्रहरण, सत्त्वाव, इध्मप्रनक्षन व फलीकरण होम व वेदगुणप्रतिपत्ति

१०. पूर्णपात्रनिनयन.

११. उपवेपनिरसन.

चतुर्थ प्रपाठक (पुरुषनेधप्रकरण)

१ पासून १९ अनुवाक अखेर 'ब्रह्म'देवताप्रभृतींच्या उद्देशने ब्राह्मणादि जातीच्या पुरुषाच्या उपाकरणाचे विधान पुरुषनेधातील निरनिराळ्या देवता व त्यांना अर्पण करावयाचे पशु याची यादी पुढे निराग्री दिली आहे.

पंधम प्रपाठक. (दशपूर्णमासादि इष्टीचे होम)

१. होलाचा जप.

२. मागिपत्री.

३. देवताह्वान.

४. सुगादापननिपद.

५. प्रयाजयाज्या.

६. चक्षुषीच्या (आज्यभागाच्या) याज्ञ्यापुरोनुवाक्या.

७. प्रधान देवताच्या याज्ञ्यापुरोनुवाक्या.

८. इडोपाहान.

९. अनुयाजयाज्या

१०. सूक्तवाक आशीर्वचन.

११. शयुवाक.

१२. पत्नीसयाज.

१३. आज्येडेचे उपाहान.

षष्ठ प्रपाठक (पाशुक होम).

१. यूपजनाच्या वेदी होलाचे गृहणावयाच्या 'आजनीया'-सहक कच्चा, परिधीयमाणा कच्चा, भाव्या व परिधानीसहक कच्चा.

२. पाशुक प्रयाजाचे मित्रावरुण प्रप.

३. पाशुक प्रयाजाच्या याज्ञ्या (आग्नी) १०.

४. पयमिकरणीया कच्चा.

५. 'अग्निपु'सहक प्रप देण्यामाठी मित्रावरणाचा होलाचा प्रप.

६. 'अग्निपु' प्रप.

६. दोहानंतर घावघाचा प्रेष. मग्नवरण. श्रव्यात करा-
वघाना मग्नवष. आसीप्रार्थे धरुन देवतेच्या उत्तरसहाच्या
अनुमग्नघाचा जप. वैश्रंत वैदी शाहूच कायंत असता अनुमग्न
वरघाचा मग्न. वैषी वषार कीत असतागा, छत्रचुर्चरण
करतागा, वही अघातागा, वही वैदीत आपरव्यावर, विप्री
हिरकत देवतेवैदी, प्रतर आसादन करातागा, छुह, उपभूग व
मुघा आणि खुदा आसादन करातागा अनुमग्न करायघाचै मग्न.
जाजव्यासीच्या अनुमग्नघाचा मग्न. आमेघ पुरोडाशाच्या अमि-
मघाघाचा मग्न. दूष व हरी कर्ते अमिमग्न करणघाचै मग्न.
मुघेच्या पुर्व वैद देववग्नार खर्चै अनुमग्न करणघाचा मग्न.
आमानन वेल्ने आ मवै हनि पदापायंत वरदम अमिमग्न

व्याचा मंत्र. यद्रास्य पुरोडाशाच्या अभिमन्त्रणाचा मंत्र. अग्नि-समार्ग मंत्र. आग्नीप्राच्या भागाचें विशिष्ट व्युहून करण्याचा मंत्र. इडाभक्षण भाजन करण्याचा मंत्र. अनुयावसमिध दिलेल्या अग्नीचें अभिमन्त्रण करावयाचा मंत्र अग्निसमार्ग मंत्र. समार्षमंत्रप्रमाणानुसंग मंत्र. प्रस्तारतृणदासुभक्षण मंत्र. शुक्रवाकादनुसंग. तण्डुलप्रक्षालन. जलदिनयन. पिष्टलेपहोम. आदित्योपस्थान मंत्र. समिधनानंतर आहवनीयाच्या उपस्थानाचा मंत्र. अभिचारमितिक्त उपवेपनिरसनाचा वैकल्पिक मंत्र.

७. (सोमग्रभूत मंत्र). देवयजनप्राप्त्यर्थं देवतोपस्थान. क्षीम नक्षत्राग्रह. पूर्णाहुतीचें अनुसंग. कृष्णाग्निनाला चारी दिशाहीं व मध्ये रश्मि वरुण. कृष्णाग्निनारोहण अश्वपुंजून कृष्णाग्निना वर असलेल्या यजमानाचें अभिमन्त्रण यजमानानें करावयाचें आहवनीयोपस्थान. प्रायणीवेदीच्या पूर्वी यजमानानें करावयाचें आहवनीयोपस्थान. सोमरुचिणं गाय एक एक पाऊल टाकीत असता यजमानानें एक एक मंत्र म्हणत तिच्या मार्गून जावयाचें व सातव्या पावलाच्या वेळी 'सुरास्य' या मंत्राचा जप करावयाचा. शुभद्राप्य 'सोम' म्हणू लागला असता त्याला यजमानाचा अन्वारुध. सौमिक वेदीच्या मोजणीच्या वेळी यजमानानें म्हणाव याचा मंत्र. वेदी तयार झाल्यानंतर श्रेय होसिके वेदीचें अभिमन्त्रण. वेदीच्या आत असलेली मातीची डिगळें बाहेर टाकणें संश्रपण होणाऱ्या पद्मपावत परावृत्त होताना म्हणावयाचा मंत्र

८. (पशुनिषेधक मंत्र). पशूने उपकारणानंतर शस्त्र नेला, तो घाली बसला, धरधर कापू लागला, किंवा मेला तर फाटी लागणारी प्रायश्चित्त. हवन झालेल्या सोमरसात हवन न झालेला सोमरस मिसळला गेला तर त्याचें प्रायश्चित्त व त्या मिश्र सोमरसाचें प्राशन.

९. (अभिषेकादिप्रियक मंत्र). उपास्य ग्रहासाठी अभिषेक, आसादन केलेल्या धाव्याचें अभिमन्त्रण, माध्यदिनसवनवावीस अभिषेकानंतर धाव्यानां अनुमोदन देणें. सूचिमध्ये दधिपमां-करितां पेतलेले दही आग्नीप्रीथवीस अग्नीवर तापत ठेवणें. दधिपमैहोम. दधिपमैमक्षण. भक्षुणोत्तर नामिदेशाभिषेक. पोहनीमक्षार्चें अभिमन्त्रण. पोहनीग्रहहोम. निहारामध्ये अथवा निहाराबाहेर प्यादें मय जखत दाख्यास तें शात होण्यासाठी होम. अवभृथास जाताना होम. शुक्रहोम. सौमिक वेदीच्या पूर्वे निचा उचर बाजूस 'उदवमानीया'नामक इष्टि करावयाच्या जागी जाणें. 'महाव्रत' यज्ञार्थें प्रतिगर देण्याकरितां शुवर्ण-मय कृत्वापर अश्वपुंजें उपवेपन.

१०. (प्रायश्चित्तमंत्र). हरिषांन वने मरण बोमहून पटल्यास, मया किंवा जगाचें अजयन साऱ्यास, मरलेल्या कृत्वि-ज्जोम घाजवून दिले तर, पृथ्व्यापुरोडास गाली पडल्यास, यज्ञान मिळवणारें मय उत्पन्न झाल्यास, चमसभक्षणपूर्वीच भोग्याचें (सामाचें) उपकारण वेळें गेल्यास व सोमसामान पागलाचें पेंड पडल्यास करावी लागणारी प्रायश्चित्त व विशिष्ट इष्टि.

११. रंशपूर्णमास प्रायश्चित्त.

१२. अग्निहोमाच्या आरंभी पवनपावन होताना बराबराच्या पेढी वाजमानानें जप करावयाचे मंत्र.

१३. अवशुष्य कर्ममध्ये दही व मध याच्या मिश्रणानें सोम-वहीच्या चोम्याचें प्रोक्षण करावयाचें मंत्र.

१४. अवशुष्यनिमित्तक खान केल्यानंतर यजमानानें तीन ओंजळी पाणी उडवावयाचें विधान. जो आहिताग्नि माराग स्वतः सोमपाग न करता दुसऱ्याच्या सोमपागात आस्विज्य करून सोमपाग करील त्यानें करावयाचा होम. हुतशेष आज्याचें मक्षण दक्षिणाग्रीवर होम. दधिदान (पितराच्या करिता पिष्टदानाप्रमाणें) दादशाहयज्ञामध्ये एकमेकाना रश्मि वेलेल्या दीक्षितांनीं गाईपत्य, दक्षिण व आहवनीय या अग्नीवर करावयाचा होम

अष्टम प्रपाठक (अश्वमेध)

१. सप्तग्रहश्रेष्ठ व तिच्यासवधी प्रयोगविशेष.

२. 'मक्षीदन' चम क्षिजगिष्णासाठी चार प्रकारची उदकें आपणें, चरधरण, चरहवन, हुतशेष चरुनें दर्माची दोरी शृंग वरुण, चार कविजानीं मक्षीदनचरुचें भक्षण करणें, भिजलेला मात व दिग्मथ ठक्षिण.

३. मक्षीदनचरुहोपानें चौपटलेल्या दोरीनें अश्वाल नथन करणें

४. गळ्याशीं दोरी बांधलेल्या अश्वाला जलाशयावर नेऊन खान घालणें, अश्वारोवर कुण्याचें खान, मुसकाचें कुवाला मार्गणें, कुठ्याला घोड्याच्या पायापालीं तुष्टविण्यास देणें, कुणें मेळावर त्याचें धट पायात फेकून देणें व घोड्याला जकाबाहेर काढणें.

५. चार कविजानीं चौदीकहून घोड्यावर पाणी उतगिणें.

६. घोड्याच्या अंगावरून भूमीवर पडणाऱ्या जलबिंदूचें अनुसंग

७. पृथ्व्या अश्वपुंजें चारी काजूनी घोटा घुजून काढणें.

८. 'अश्वपरित'सप्तक व 'अश्वरूप'नामक होम.

९. अश्वनामवाचन, होम, अयमोचन, अश्वपरिदान अथ श्वेराणीनें चारटा अमता त्याच्या सरक्षणसाठीं चिलखतें धारण वेळेनें १०० पावून ४०० पर्यंत शूर मैत्रिक रवाना करणें व प्रमादशुद्धे घोडा चोरीस गेला अगर बोलो नेलत तर प्रायश्चित्त.

१०. अश्वपेधांगदोहा, अनुष्ठाननिशेष, दीक्षाकालाची मर्यादा व पूर्णाहुति.

११. कीशेकमें होणाऱ्या 'वैशदेव'होमाचे मंत्र व तत्सवधी आख्यायिका.

१२. एक वर्षभर घोटा किडत राहिला अमता यज्ञमटवामचें रोज वराल्या लागणाऱ्या तीन श्णे.

१३. संवत्सरानंतर उत्प्रासमरण व उरल्याग्रीचें उपस्थान.

१४. आहवनीयाग्रीमध्ये सर्व गन्धर अश्वपुंजें तूप, मध, तांदूळ, पोहे, रासा, तुषार वाळविलेनें पीठ, मानलेले साजूक तांदूळ, बांटेलेल्या तांदुळाचें पीठ, मगध (उत्तर हिंदुस्थानात पिठवें) आणि राखे याच्या मिश्रणानें घातवयाचा अग्रहोम.

१५. अन्नहोमाचा निश्चित प्रकार.

१६. अन्नहोमाच्या आचरणातुनार्थाचे विस्तृत व्याख्यान.

१७—१८. अन्नहोममंत्रातुनार्थाचे व्याख्यान.

१९. (विरात्रात्मक अथमेधयागापैत्री पहिल्या रात्री करावयाचा अन्नहोम १७ व १८ या अनुवाक्यांत सांगितला त्याच्या आदले दिवशी) यूप्याचे आहरण करावयाचा निधि. यूप्याचे प्रसार. अवदानमापनविशेष. यूप्यांना प्रायश्चर्य दाखून देणे. यूप्यांच्या गंधाचा अन्नराग आरण्यपद दाखून देणे.

२०. यूपस्थापनविधि, हरिःसादनप्रकार.

२१. दक्षरीम अग्नी प्रज्वलित करून देण्याचा निधि.

२२. दुसऱ्या दिवशीच्या नक्षत्रवर्णानासंबंधी अनुष्ठानविशेष. अथाचे 'उद्गातृ' व 'पोदापोर्मिचे गायन'

२३. पर्याप्तकरण केलेल्या पदार्था नियोजना.

नवम प्रपाठक (अथमेध).

१. अठरा पदार्था आलंभनाचे निधान. ग्राम्यपदार्थें मर्व अनुष्ठान.

२. चातुर्मास्यसंज्ञक पदार्था प्रयोग.

३. रीतिवादि पदार्था ब्राह्मोमाचे सादिल (मर्व पदार्था वरांचा प्रकाच वेष्टी होम).

४. घोडा रथाला जुंघें. रथावर ध्वजाची स्थापना. विप्रत्यय वदविजें. धनुष्यस्थापन. यजमानाचे रथारोहण. रथाला जोडण्यापूर्वी अश्वाला र्थगारणें. राजन्निपांनी मणि-भूषणांनी घोडा र्थगारणें. यजमानाच्या त्रिवर्णांनी घोड्याला काळज घाळणें व अश्वानां बंदी देणें.

५. यूप्याच्या दक्षिणेतर वसलेला होता व अश्व या दोघाचा प्रक्षोकरूप संवाद (प्रक्षोभ).

६. (मेलेल्या अथाचे संस्कार), मेलेल्या अश्वाला राज-पर्व्यांनी प्रदक्षिणा घालणें. प्रतिप्रभात्याने राज पर्वीला घोड्याच्या जवळ नेणें. अज्वर्तने अश्व व पर्वी यांच्यावर घालजोडीचे पाषरुण घालणें. घोड्याच्या जोडीपोटावर राजपर्व्याने गोत्याच्या व लोपटाच्या शुव्यांनी खड्गप्रहाराच्या गुणा करणें.

७. मेलेल्या अथाच्या संस्काराचे नेप मंत्र.

८. अथमेध व तत्संबंधी इतर पदार्था विधीची प्रशंसा.

९. विरात्रापैत्री पहिल्या व दुसऱ्या दिवसाची प्रशंसा, निर्त्ती दिवसाच्या अनुष्ठानातील विशेष.

१०. 'महिम'नामक २ मंत्र.

११. त्र्यहिरहोम व त्रिष्टुट.

१२. त्र्यहिरहोम व त्रिष्टुट यांच्या मध्यंतरी करावयांना अश्वलोमीय होम.

१३. संवत्सरपर्यंत 'रोम' केलेल्या 'मविनृदेवतात्मक गिन्ही' र्थाच्या अनुष्ठानाचे विशेष स्पष्ट.

१४. ग्रासण व क्षुधिय यांचें 'गायन' व 'नीलगादन'.

१५. अथमेधभागभूत अवयुधसंबंधी होमविशेष.

१६. उपाकरणमंत्रांचें व्याख्यान वगैरे. पथिष्टिविशेष.

१७. अश्वाला कांठी रोग वगैरे घाल्यास तजिवारणाचे इष्टि.

१८. मज्जीन चम. शास्त्रांतोक्त मज्जीन व इष्टि यांचा निकल.

१९. विमुखादि आदय गुणांनी अथाची प्रशंसा.

२०. अथसंज्ञपनाचा प्रकार. संज्ञपनकांठी प्रलोखाचें गायन.

२१. निरनिराळ्या नांवांच्या न्युलचीमह अथाची प्रशंसा व उत्तरदेवीचा उपास (निष्पाद).

२२. प्रधानयागादिवसापूर्वी संवत्सरपर्यंत करावी लागणारी प्रोक्षणादि कर्मे व रूपमातम.

२३. अथाच्या निरनिराळ्या अवयवाची उपासना.

दशम प्रपाठक.

पंचकाठक (चयन)—सामिन काठक.

१. दिवम, सुहर्त, पूर्वपक्षातील रात्री, त्यांचे सुहर्त, कृष्णपक्षाचे दिवस व त्यांची नावें, त्यांचे सुहर्त, कृष्णपक्षाच्या रात्री, त्यांचे सुहर्त, १२ सुहर्त, १२ कृष्णपक्ष, १२ मर्त्यांनी नावें, सिकता (वाहू), धनुसुहर्तांची नावें, यज्ञस्तु, कर्तृची नावें, कर्तृची व संवत्सराची चार नावें इत्यादि संज्ञांकित इष्टकां (शिरगोळे)चें उपासन.

२. खवमातृष्णोपधान.

३. अज्वर्तने करावयाचें विलुपस्थान.

४. यजमानाचें विलुपस्थान.

५. होत्याचें अनुदानन.

६. शतरात्रिदिमवसाध्य अश्व आज्येधानें सुमविलेयन.

७. 'अनु' इत्यादि आहुती.

८. मृत्युप्रद.

९. सावित्राभिर्त्संबंधी ध्यानरूप निपा, आख्यायिकेमह.

१०. मृत्युलयादनाच्या निमित्तानें सावित्रविषयक अनुष्ठानाच्या अवयवांच्या ज्ञानाची कसरी.

११. अन्वयव्यतिरेकानें सावित्राभिर्विषेचें सोदाहरण प्रशंसन. 'सावित्र' ह्या नांवाच्या उत्पत्तीचा प्रकार.

एकादश प्रपाठक (नात्रिकेत काठक).

१. 'लोकादि'इष्टकोपधान.

२. शतवर्दीय होम.

३. वसोर्धाराख्य होम.

४. अन्नहोम.

५. 'निषात्री'नामक होम.

६. काठक (विलुशि) आगीचें जनिमर्शन. 'लोकांशा' नामक इष्टकांचें उपासन व विहीवर माती पनरणे.

७. 'नचिकेत'नामक (वित्तिसंबंधी) आग्नीची उपासना, नचिकेताग्नीची शिर्यपस्थानें प्रतीकोपामना व पक्षाकात्वायु-देवत्वात्वरूपाने नचिकेताग्नीची उपासना.

८. मृत्युमीतिनाशपूर्वकमद्वालोकप्रतिरूप फल. तत्त्ववर्षी आख्याना, नविकेतादीच्या अनुष्ठानाच्या सांगतेमार्गी 'द्विरण्य'-दक्षिणा.

९. चयन (काठक) प्रयोग. चयन करण्याच्या सखाचा निश्चय.

१०. नाचिषेतसंशुच चयनाची (अग्नीची) प्रशसा व सत्वम्बर-रूपाने नविकेतादी (चयना) चे ध्यान.

इन्द्रा प्रपाठक (वैश्वसूज काठक व चातुर्होत्र काठक).

१. 'वैश्वसूज'नामक काठकागभूत 'दिवश्येनी'नामक इष्टीच्या राज्यपुरोनुवाक्या.

२. दिवश्येनी (स्वयंसन) इष्टीची विधाने.

३. अथाया अगर 'अपाय' नामक इष्टीच्या राज्यपुरोनुवाक्या.

४. 'अपाया'नामक इष्टीची विधाने.

५. चातुर्होत्र चयन चातुर्होत्र भक्ताची प्रशसा, उपधान-विशेष. चयनसखाचे परिमाण चातुर्होत्रचयनसवर्षी कर्म-विशेषाने मिळणारे विशिष्ट फल चयनाची दक्षिणा विद्वान लोकाना सन्मानार्थ दक्षिणादान चयनागभूत सौत्रामणी किंवा मैत्रावरुणी आभिक्षा करण्याविषयीचे विधान.

६. 'वैश्वसूज'चयन (काठक) इष्टकोषधान.

७-८. वैश्वसूजकाठकसवर्षी इष्टकोषधान

९. दक्षिणादानाच्या वेळी मद्यनाने सन्मानार्थे वस्त्र पठण करावयाचे मंत्र. सहस्रसत्रात्तर सत्राचे स्वरूप प्रतिपादन करणारे माक्षण. सत्राचा विशिष्टनिष्पत्तिहेतु. सत्त्वस्त्रसत्रप्रशसा. सहस्र-दिनात्मकसत्र. इ.

—तैत्तिरीय आरण्यकाची अनुक्रमणिका.—

प्रथम प्रपाठक (काठकथेय—आरण्यकेतु काठक).

१. उष्णोदकरूप इष्टकाचे उपधान. ओषधीचे उपधान.

२. अन्वूपैष्टकोषधान. उपधानमजाने माक्षण.

३. इष्टकोषधान व माक्षण

४. इष्टकोषधान व माक्षण

५. मदलोदकरूप इष्टकाचे उपधान व माक्षण. दद्रवमुष्य.

६. ऋतुमदल'संशुच इष्टकाचे उपधान व माक्षण.

७. सूर्यनामक इष्टकाचे उपधान. सात सूर्य. सप्तसूर्यांचे द्रष्टे ऋषी. मेरुपर्वतावर जाण्याचा मार्ग. अनंत सूर्य.

८. अन्न, अर्धमास, काल, अनवर्णा, वैष्णवी, मृत्युवती निरयवती इत्यादि इष्टकागणांचे उपधान व माक्षण.

९. अष्टवस्त्र, एकादशरत्न, एकादशगंधर्व, गौरी, सप्तवायू इत्यादि इष्टकाचे अगर इष्टकागणांचे उपधान व माक्षण. इ.

१०. सयानि, सग्राम इत्यादि इष्टकाचे उपधान व माक्षण.

११. पवित्रवती, नक्षत्रा, वैश्वदेवी इत्यादि इष्टकाचे उपधान.

१२. आननुष्मेलालि, आमत्रेलादि व मद्रसदनादि इष्टकाचे उपधान, माक्षण, प्रशसा. इ.

१३. दिव्या, माक्षण, पुष्करपर्णी, स्वप्न, द्विरण्यमयपुर्य व कर्म यांचे उपधान.

१४. जातुष्यप्राप्त्यर्थे सखांचे उपधान.

१५. आदित्येष्टकोषधान.

१६. आरोग्यादि इष्टकाचे उपधान.

१७. भक्तावमानादि इष्टकाचे उपधान.

१८. दिव्येष्टकोषधान.

१९. नरकवतीमशक इष्टकाचे उपधान.

२०. दिव्येष्टकाचे उपधान.

२१. 'अपू'संशुच इष्टकाचे उपधान

२२. आपप्रशसा.

२३. सृष्टीच्या रचनाक्रमामाच्या निमित्ताने 'आरुणकेतु' अग्नि (काठक अथावा चयन) व नदगभूत 'उदके' याची प्रशसा व इष्टी.

२४. अपूर्तवर्षी इष्टकाचे विशेष अनुष्ठान.

२५. पुष्करपर्णावुषधान.

२६. अरुणकेतुसवर्षी फलविशेष व व्रतविशेष.

२७, २८, २९ आणि ३०. 'अपू'इष्टकाचे उपधान.

३१. (वैश्ववण यज्ञ). वैश्ववणाचे आवाहन, वैश्ववणास वलिप्रदान, अग्निस्थापन, प्रज्वलन, वैश्ववण यज्ञाचा विशिष्टफाल. उपस्थान.

३२. 'अरुणकेतु'चयनाय व्रतनियमाचरण.

द्वितीय प्रपाठक.

१. यशोपवीतधारणविधान, तत्त्ववर्षी आख्यायिका. यज्ञाची 'प्रसूत' व 'अप्रसूत' अशीं दोन रूपे व यशोपवीत-साधनद्रव्ये.

२. सद्योपासनाविधि, आख्यायिका, जलप्रशसा, आभ्युपवेशन व प्रदक्षिणाविधि.

३, ४, ५ व ६. कृष्णाडोमविधान, पापक्षयरूप फल, कृष्णाडोममंत्र, समिदाधान व अद्रुपस्थान.

७. कर्माच्या आरम्भी कृष्णाडोम करण्याचा विधि.

८. कृष्णाडोमवर्षी दोहा.

९. स्वाध्यायविधि मायण्याकरिता उपाख्यान.

१०. पंचमहायज्ञ

११. भद्रयज्ञप्रयोग.

१२. अनुकल्पविधि.

१३. मद्ययज्ञसवर्षी वाही विशेष. मद्ययज्ञाची इतर यज्ञाहून मिश्रता व मद्ययज्ञदक्षिणा.

१४. अनध्याय व त्याची काही कारणे.

१५. अनध्यायाचीं आपत्ती कारणे.

१६. अयाज्ययाजनादिदोषपरिहाराय स्वाध्याय.

१७. आपत्तीमुळे अयाज्ययाजनादि दोष धरल्यास त्याचे अन्न प्रायश्चित्त.

१८. अवनीर्णीमायश्चित्त. सर्वं यज्ञाच्या आरंभा येणारें आशुष्य प्राप्त करून देणारें त्र्यम्बोपस्थान.

१९. सर्वात्मक परमेश्वराचें 'शिशुमार'संज्ञक जलमदरूपानें ध्यान व उपस्थान.

२०. दिशाचें उपस्थान.

तृतीय प्रपाठक (चातुर्होत्र चितीचे मंत्र).

१. दशहोत्रमेव व ग्रह.
२. चतुर्होत्रमत्र व ग्रह.
३. पंचहोत्रमत्र व ग्रह.
४. षडहोत्रमत्र व ग्रह.
५. सप्तहोत्रमत्र व ग्रह.
६. षडहोत्रमत्र (दुसरा) व ग्रह.
७. ब्रह्ममेवसंबंधी अनुमप्रश्न.
८. चातुर्होत्रचितीमध्ये दृष्टकोपस्थान. 'सभारयजु'—संज्ञक मंत्र

९. देवपक्षाज्यमन्त्र
१०. दक्षिणाप्रतिग्रह मंत्र
११. होत्रहृदयनामक मंत्र.
१२. नारायणसंज्ञक त्रिधा पुरुषसूक्त.
१३. उत्तरनारायणसंज्ञक अनुवाक्याने सूर्याचें उपस्थान.
१४. भर्तृसूक्त
१५. मृत्युसूक्त
१६. सूर्योपस्थान.
१७. अवटसंजलसेचन मंत्र (प्रेतदाहविषयक).
१८. अयगाहन.
१९. प्रेतदाह.
२०. मुयाहुतिमंत्र.
२१. राजगवीच्या अगाचा होम

चतुर्थ प्रपाठक (प्रवर्ग्ये काण्ड).

१. शांति
२. महावीरनिर्माण.
३. महावीराचें उद्बनादि सत्कार
४. प्रवर्ग्यसंबंधी ब्रह्मादि ऋत्विजाना अश्वयूचा प्रेष.
५. सखावर घातलेल्या निराश्यावर महावीर ठेवणे.
६. महावीराचें अभिमंत्रण.
७. महावीराचें अवेक्षण
८. महावीरामध्ये दुग्धप्रक्षेपण व प्रयजन.
९. प्रवर्ग्यद्वय्याचा आहवनीयावर होम.
१०. प्रवर्ग्यद्वय्येष्ट्याने अग्निहोत्र होम.
११. प्रवर्ग्योपस्थान.
१२. महावीरामध्ये गार्ग्ये दूध व दही ओतण्याचे (क्षिप्तक राहिलेले) मंत्र.

१३. धर्म प्रायश्चित्त.

१४. धर्माचें अनुष्ठान चाळ असता वीज पडली तर करा-यवाचा होम

१५, १६. धर्मप्रायश्चित्तें

१७. (चमनप्रकरण). धर्मदोषोपधान.

१८. कुलाग्निी दृष्टकेचे उपधान.

१९. अन्नप्रतिमर्शन

२०. महावीरसंबंधी प्रायश्चित्त

२१. दधिवर्ग्यमन्त्र.

२२. घोरतनूचे प्रतिपादन.

२३. (अग्नीच्या) घोरतनूचे प्रतिपादन.

२४. मरुद्वेष्ट्याचें प्रतिपादन.

२५. मरुद्वेष्ट्याप्रतिपादन

२६. धर्माची गाय किंवा महावीर याचा अपहार केला गेल्यास गार्हपत्यावर घावयाची आजुति.

२७. अभिचारासंबंधी कठोर धाकें.

२८. धर्माचें अनुष्ठान चाळ असता लाउग्यानें उपद्रव दिला तर करावयाचें कृत्य.

२९ ते ३५ गिधाड, लाटपा, पडका, काबळी, गाढवी, पुण्ड व यक्षराक्षसादिकांची पीडा हाली तर तत्परिहाराचें उपाय.

३६. धर्माच्या गार्हपत्या अगावर गोचिद वगैरे ह्मणी उत्पन्न झाल्यास त्याचें मारण.

३७. अभिचारसंबंधी विशेष

३८. शत्रूला शाप देणे.

३९. शत्रूच्या नाश व्हावा म्हणून त्याच्या विटान्यासातील 'ओषधि' पुरून ठेवणे.

४०. उग्रता 'साम' न गारंल तर अश्वयूजे 'माम' गाणे.

४१. अवांतर दीप्तागविशेष

४२. शांति (प्रवर्ग्यस्तुति)

पंचम प्रपाठक.

१. प्रवर्ग्याच्या उत्पत्तीसंबंधान आख्यायिका, होत्र-नियम, प्रवर्ग्य, धर्म, महावीर व सत्राद् या शब्दाच्या व्युत्पत्त्या व अर्थ, महावीराच्या शिरोभागाची प्रशंसा.

२. सामिग्रहोम. अग्नी कोणच्या लाकडाची करावी? अन्नयादान व शुचिका वगैरे समाराचे ग्रहण.

३. महावीर तयार करण्याचे विशिष्ट सल्ल, महावीराचे प्रमाण व छत्रा महावीर तयार करणे, महावीराला पोल्याच्या लेखांची धुती देणे, महावीर मंडीत माजून काढणे, महावीरावर दूध शिंपवणे, महावीर कृष्णाभिनात शुभाह्नन नीट ठेवणे.

४. धर्मसंबंधी प्रेषाचे तात्पर्य, प्रवर्ग्यसामग्रीचें प्रोक्षण. धर्मसंबंधी आजुति, प्रवर्ग्यनुष्ठान, उपस्थान वगैरे.

५. धर्मसंबंधी यज्ञाद्वयान.

६. प्रवर्गाचा काल, प्रवर्गाच्या आवृत्ती, वैकल्पिकपक्ष, प्रवर्गाचा व अग्निष्टोम कर्तृत्वा संबंध, क्रतुपरत्वे प्रवर्ग्यकरणा-करणविचार, प्रवर्गाची आदित्यरूपाने स्तुति, क्रतुरूपाने स्तुति व परीक्षनर्षी काही विशेष.

७. रसनादान, धर्मधुषाह्वान, धर्मधुषेतुबंधन, वस्त्रबंधन, धार (दूध) काढणे, शफ व उपयमन यांचे आदान, महावीरात दूध व अग्नी ओतणे, वातनामकथन, हविर्द्रव्याहुति, रीहणपुरी दाशहवन, हविर्द्रव्याहुति.

८. हविर्द्रव्यशेषहोम, अभिचारसवर्षी विशेष, हुतयेष द्रव्याने अभिशोत्रहोम, हवि.शेषमक्षण व प्रवर्ग्यसामग्री घड वचीवर नेऊन ठेवणे.

९. प्रवर्ग्योदासनाचे अनुष्ठान

१०. प्रवर्ग्योदासनसत्वविशेष

११. प्रवर्ग्योनुष्ठानशानाचे फल.

१२. प्रवर्ग्योनुष्ठानाच्या दिवसाची सरया व उपसत् इति.

षष्ठ प्रपाठक (पितृमेध)

१. मृत वजमानाला अन्वारब्ध करून आहवनीयाग्नीत चावपाची आज्ञा, भेत हादीवर ठेवून त्याच्यावर बस घालणे, भेत इमशानात बैकन जाणे, राजगवीचे उपाकरण, राजगवीचे संश्रुन अगर मोचन, चित्तेवर भेत ठेवल्यावर त्याच्या शेजारी पत्नीस निजविणे, पत्नीला चित्तेवरून पुन्हा उठविणे, विष्ठा मेढविणे, मेढलेल्या चित्तेचे अनुमन्त्रण. पद्मोत्पल्याख्यान, अन्न-बंधन होम

२. सुवाहुति.

३. 'यम'संज्ञक सृकार्ते उपसान. दहनस्थलाच्या उत्तरेस खडगे खणून स्वात पाणी साठवून त्या पाण्याने शस्तिवाधवासी झाले बगेरे करणे.

४. असिसचपन.

५. धमयज्ञ.

६. पितृमेधशेषभूत लोष्टचितीचे अनुष्ठान.

७. चारी दिशाना मातीच्या डिबळाचे उपधान

८. चारी दिशाना चक्रुचे उपधान

९. तिलमिश्रपाना विखरणे

१०. गाव व इमशान यांच्यामध्ये अग्नि प्रज्वलित कराव याचा व त्याच्या पश्चिमेस बैलाच्या कातल्यावर वेतसुप्याच्या माझ घातलेल्या मातिवाधवांनी वसावयाचे आनंद होम. अग्नीच्या उत्तरेस अनडुद्धन, अनडुहारम्भ, अनडुद्धमन, परिधि धारण, पत्नीनयन, कामज घालणे, यवोदनश्रपण आणि यवोदन-मक्षण.

११. आहुतिहोम.

१२. राजगव्युत्सग आणि शांति.

सप्तम प्रपाठक (शिक्षा उपनिषत्).

१. आत्मरक्षणपथ शांतिपाठ.

२. उपनिषदांचा यथार्थ बोध होण्यासाठी अभ्यास करण्या-विषयी शिक्षापाठ (अध्ययनाचे नियम).

३. मंगलाचरणार्थे मन. उपासनाबोधक महासंहिता (पचोपासना). लोकादि पचोपासनेचे अवयव. पचोपासनेचे प्रजावित्तिद्विरूप फल.

४. मेधाप्राप्त्यर्थ, अन्नाच्छादनलाभाकरिता, रोगमुक्तीसाठी व आरोग्यसिद्धीकरिता जपण्याचे मन. विद्यासंप्राप्त्यर्थे शिष्यसमादक होम आणि उपस्थान

५ (ब्रह्मोपासना) अग्नेदेवतोपासन, अग्नेदेवताप्रतीकभूत व्याहृति, व्याहृतिचतुष्टयाच्या ठिकाणी ठेवावयाची वृष्टि, व्याहृतीच्या ठिकाणी लोकवृष्टि, व्याहृतीच्या ठिकाणी देवविशेष-वृष्टि, प्राणवृष्टि आणि वेदवृष्टि व्याहृतीची उपासना.

६. उपास्यस्वरूप, उपासकाचा मार्गविशेष, उपासनेचे फल व उपासनेचे विधान.

७. मदाधिकाऱ्याकरिता चक्षुर्गम्य अशा सगुण ब्रह्माची उपासना, आधिभौतिक गुणपचर्क, लोकपचर्क, देवतापचर्क, अध्यात्मगुणपचर्कन व उपासनाविधान.

८. उत्तमाधिकाऱ्याकरिता भगवन्नामक शुद्ध ब्रह्माची उपासना उपास्यस्वरूप अकाराची ब्रह्मवाचकत्वयोग्यता, वैदिक व्यवहारातील उदाहरणांनी अकाराचा सर्वांशी संबंध. सर्वव्यापकत्व व फलकथनमिपावे ब्रह्मोपासनेचा विधि.

९. नित्यकर्म व उपासना याचा समुच्चय. मतमेद.

१०. ब्रह्मयज्ञफलसिद्ध्ये जपण्याचा मंत्र.

११. विविधविशेषाद्वारा केवळ कर्मांचे मोक्षहेतुत्व. ईश्वराच्या आशा. ईश्वराविषयी प्रमादनिषेध. माता, पिता, गुरु व अतिवि-याची देवमावनेने पूजा. शिष्टाचारपालननियम. अपवाद. महा-पुरुषाच्या सेवेतील विशेष दानविशेष. संदिग्धधर्मनिर्णयोपाय. उपसंहार. शांति.

अष्टम प्रपाठक (ब्रह्मवर्ती उपनिषत्)

१. गुरुशिष्यानुकूलतासिद्ध्ये शांतिपाठ. सर्व उपनिषदांचे स्वरूपाने सार. पूर्वोक्त घटांचे व्याख्यान. आत्मप्राप्त्यर्थ संहि-कमाचा उद्भव. ब्रह्मवर्तीचे विवेचन होण्यासाठी पंचकोशांचे विवरण. अन्नयमकोश.

२. प्राणयमकोश.

३. यनोन्मयकोश.

४. विशानयमकोश.

५. आनंदयमकोश.

६. पंचकोशाच्या ठिकाणी आत्मभावना. ब्रह्माप्रमाणे जीवांचेहि अविनाशित्व व ब्रह्माचे सत्त्वरूप.

७. ब्रह्मसंज्ञावप्रकाशकमंत्र. विद्वानांना निश्चयाने ब्रह्म-प्राप्ति. अविद्वानांना ब्रह्मप्राप्तीचा अभाव. सगुण ब्रह्म जाण-गारालाहि निरुप्य ब्रह्मप्राप्त्यर्थे मोक्ष.

८. ब्रह्मनस्त्वज्ञानं नमनाऽन्त्या भव ब्रह्मानदाची मीमांसा.
ब्रह्मानंदाची कमाल. ब्रह्मानदाचें फल. निर्भयता. उपसहार.

नवम प्रपाठक (भृगुवल्ली (वाङ्मनी) उपनिषत्)

१. भृगूचा वर्णनाला (ब्रह्मोपदेशाविषयी) प्रश्न व वरणाची उत्तर.

२. अन्नमदा.

३. प्राणमदा.

४. मनोमदा.

५. विज्ञानमदा.

६. आनन्दमदा. ब्रह्मोपासनेचें फल व उपसहार.

७. उपासकाचें साक्षात्वाचे नियम. उपास्य व उपासना.

८. उपास्य व उपासना.

९. (भिन्न) उपास्य व उपासना.

१०. व्रतचर्या. उपासनाचे भेद व आत्मानुभव. उपसहार
दशम प्रपाठक (वाङ्मनी अथवा नारायणीया उपनिषत्)

१. ब्रह्मनस्त्वप्रतिपादक ऋचा, ब्रह्माचें सर्वत्रगतत्व, ब्रह्मापासून काशीची उत्पत्ति, परमात्म्याचा आकारविशेषाभावा, परमात्मोपलक्षक विराड्भूत व जगद्, गंधवाचा वृत्तात परमेश्वराचें व्यावहारिकदृष्ट्या उपपत्तिकत्व आणि पारमार्थिकदृष्ट्या शुक्तिप्रत्यक्ष, ब्रह्मविद्योपसहार, सौपाधिकब्रह्मोपासनमन्त्र, ब्रह्म-प्राप्त्यर्थ अक्षर्यामिप्राथना, अक्षिरूप औपाधिक परमेश्वराची प्रार्थना, गाढ बोधे श्लाघिकाच्या रक्षणार्थ प्रार्थना, विश्वरूपधर रक्षाची प्रार्थना, मूर्तिधर रुद्र, मूर्तिधर विनायक, पक्षिराज देव, मूर्तिधर दुर्गा, मूर्तिधर विष्णुदेव श्लाघि देवाची प्रार्थना. खाना-गृह मन्त्र-दूर्वाभिमन्त्रण, खुत्तिकाभिमन्त्रण, जलाभिमन्त्रण, जला-पिपविप्रार्थना, जलात राहणाऱ्या देवाना नमस्कार, दुष्ट-जलापनमन, खान, गंगादि नद्यांचे आवाहन, अष्टमर्षण, अवगाहन, आनमन, पुन्हा खान, शुभपापक्षयार्थ खानमन्त्र, खानानंतर जप, अनिष्टपरिहाराचें जप, इ. इ

२. महाव्याहृतिमन्त्र.

३. अन्नसृष्टीकरिता महाव्याहृति.

४. पूजाकाम मनुष्याचें करावयाचा होम.

५. प्रतिवधनिवारणपूर्वक मुमुक्षूला ज्ञानप्राप्ति होण्यासाठी होम.

६. ज्ञानप्रतिपादक जन्ममन्त्र.

७. पाठ केलेले वेद निसृक्त नयेत म्हणून जपावयाचा मन्त्र.

८. ज्ञानसाधनभूत तप सिद्धयर्थ जप्य मन्त्र.

९. विदितानुष्ठानरूप गुण्याची प्रशंसा व निषिद्धाचरणरूप पातकाची निरा.

१०. शुद्ध अतःकरणाच्या पुरपाटाला 'तत्त्वज्ञाना'चा उपदेश, हृदयकमलाच्या ठिकाणी महेश्वरस्वरूप उपास्य.

११. उपास्यगुणविशेष.

१२. उपास्य देवतेला नमस्कार.

१३. आदित्यमंडलाच्या ठिकाणी परब्रह्माची उपासना.

१५ भा० १०

१४. आदित्यपुरषाचें सवात्मत्व.

१५. उपासनेचें फल, उपासनेविषयी असमर्थ अमशान्याने जपावयाचा मन्त्र.

१६ व १७. रुद्रदेवताक मंत्र.

१८. रुद्रदेवताक मन्त्र.

१९. अभिहोत्रहोमांत होमसाधनद्रव्यास कारण होणारा 'वृष्ट'.

२०. चित्तशुद्धीला कारण असा कर्मसाग्रह व त्याचा उपयोग. भोजप्रतिवधनिवारक रक्षोघ्न मन्त्र.

२१. भुक्तिमुक्तिप्रद धूमिनीदेवताक मन्त्र

२२. वृष्टिप्रतिवधनिवारणमन्त्र.

२३. माध्याह्नसंध्येतील जलप्राशनाचा मन्त्र.

२४. सायंकालाच्या संध्येतील जलप्राशनाचा मन्त्र.

२५. प्रातःकालाच्या संध्येतील जलप्राशनाचा मन्त्र.

२६. तिन्ही संध्यातील मार्जनोत्तर गायत्रीचें आवाहन कर-
ण्याचा मन्त्र.

२७. प्राणायाममन्त्र.

२८. प्राणायामाचा वैकरिषक मन्त्र.

२९. प्राणायामाचा आणखी एक वैकरिषक मन्त्र.

३०. गायत्रीविस्मृतेन

३१. तत्त्वानुसरणभूत ब्रह्माचें उपासन.

३२. भोजनारंभी आपोशन घ्यावयाचा मन्त्र.

३३. प्राणानुवृत्ती.

३४. प्राणानुवृत्तिसंबंधाचे वैकरिषक मन्त्र.

३५. भोजनोत्तर आपोशन घेण्याचा मन्त्र

३६. रात्रिच्या अन्नाचें अनुमन्त्रण.

३७. हृदयाभिमर्शन.

३८. चित्तविशेषरहित परमेश्वरस्वरूपानुसंधान करणारा मन्त्र.

३९. जीवात्म्याचें अनेक ज्ञान होण्यासाठी मेधादेवीची प्रार्थना.

४०. मेधामास्थर्थ इत्यादि देवताची प्रार्थना.

४१. व ४२. मेधाप्रास्थर्थ मन्त्र.

४३—४७. महादेवाच्या पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, पूर्व व ऊर्ध्व दिशेस अमनाच्या मुखाचें प्रतिपादक मन्त्र.

४८. शानाला प्रतिवध करणाऱ्या ब्रह्महत्यादि दोषाची निवृत्ति करणारे 'त्रिसुपर्ण' मन्त्र.

४९. त्रिसुपर्ण.

५०. त्रिसुपर्ण, त्रिसुपर्णमन्त्राश्रित्य.

५१. ज्ञानयोग्यतेसाठी स्वावयव शुद्ध करणारा होम.

५२. अवयवशुद्धयर्थ होम

५३—६१. विरजाहोम.

६२. ब्रह्मज्ञान साध्य होण्याची बारा उत्कृष्ट साधने व उपमहार.

६३ पूर्वोक्त साधनाच्या स्पष्टीकरणास आरंभविधा.

६४ आत्मयज्ञ (ज्ञानयज्ञ)

येथ तैत्तिरीय आरण्यकाची अनुवाकवार अनुक्रमणिका संपली तैत्तिरीय संहिता, ब्राह्मण व आरण्यक या प्रभातील प्रमुख विषयांचे वर्णन व त्याची सूची अगोदर देऊन तदनंतर या प्रभाची विस्तृत अनुक्रमकार विषयानुक्रमणिका वाचकापुढ ठेविली यावर दिलेल्या माहितीवरून यजुर्वेद म्हणजे डोकेफोड करायला लागणारं शास्त्र आहे या आमच्या विधानाची सत्यता वाचकास पटेल असे येथवर यजुर्वेदाचें स्थूल वर्णन झाले आता त्याच्या बोध्याकारे सूक्ष्म विवेचनाकडे वळू.

कोऽयं वेदो नाम?—यजुर्वेदासंबंधी आमचे विवेचन देण्यापूर्वी सायणाचे विवेचन सारांशाने देणें इष्ट होईल सायणाचार्य एकर वेदविषयक प्रभाचा ऊहापोह यजुर्वेदाच्या प्रस्तावनेतच करतात का की, यजुर्वेद हा मुख्य प्रथ आणि इतर वेद त्याचे साहाय्यक ग्रंथ अशी त्याची इति आहे

संस्कृत प्रभाच्या प्रारंभी सर्व प्रथकाराचा “अनुवचचतुष्टय” सांगण्याचा प्रघात आहे. (१) विषय, (२) स्वयं, (३) प्रयोजन, (४) अधिकारी ह्या चतुरंगास “अनुवचचतुष्टय” म्हणतात यजुर्वेदाच्या भाष्याच्या आरंभी सायणाचार्यांनी देखील बरील पद्धतीप्रमाणे आपल्या भाष्यास एक छोटा उपोद्घात जोडला आहे, व त्यामध्ये बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा केला आहे

प्रारंभीच “कोय वेदो नाम किंच तल्लक्षणं के वा तस्य विषयस्यधप्रयोजनाधिकारिण कथं वा तस्य प्रामाण्यं न सत्त्वेतस्मिन्सर्वस्मिन्सति वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति” अशी सुरुवात करून (१) वेदाचे लक्षण, (२) वेदाचा विषय, (३) वेदाचा स्वयं, (४) वेदाच प्रयोजन (५) वेदास अधिकारी कोण व (६) वेदप्रामाण्य ह्यावद्दल विवेचन केले आहे ते येणेंप्रमाणें

(१) वेद लक्षण — “इष्टप्राप्तिपरिहारयोरलौकिक-मुपाय यो प्रथो वेदयति स वेद”, इष्ट वस्तूची प्राप्ति न्हावी व अनिष्ट गोष्टीपासून त्रास न न्हावा याविषयी अलौकिक उपाय कळवून देणारा जो ग्रंथ अथवा जें ज्ञान त्यास “वेद” ही सज्ञा आहे यावर अशी शक्ती निघेल की, मनुष्य सुवासिक पुणें, चंदन, सुंदर स्त्रिया इत्यादि सुखदायक वस्तूंचा अनुभव घेतो यास प्रत्यक्षच प्रमाण आहे किंवा कोणीहि प्राणी दुःख-परिहार हा प्रत्यक्षावरूनच करतो खतच अनुभव घेतला नसला तर दुसऱ्याच्या अनुभववरून इष्टानिष्टाच अनुमान करता येते मग याप्रमाणेंच पुढील जन्मीची प्रत्येकाची मुलाहती होऊन देवहील अनुमानाने कळणें शक्य आहे तेव्हा साकारिता वेदाची काय जरूर?

बरील शक्येस उत्तर द्यावयाचें म्हणजे असें म्हणता येईल की, इष्टानिष्टाच्या लौकिक व पारलौकिक उपायाची गोष्ट अगदी निराव्ही आहे ज्योतिषोमादि यज्ञकर्म ही ऐहिक अथवा पारलौकिक इष्ट करणारी आहेत व विपारी बाणांनी टोंचवेलें मास (कलज) वर्णरेसारखे निषिद्ध पदार्थ भक्षण करण्याचे वर्ज्य करणें हे अनिष्टाचा परिहार करणारें आहे हे ज्ञान केवढा जरी सर्वशास्त्रपारंगत मनुष्य असला तरी त्यास वेदज्ञाना-शिवाय इतर कोणत्या अनुमानपरंपरांनी होणार नाही म्हणूनच बरील लक्षणात “अलौकिक” हा शब्द घालण्याचें प्रयोजन आहे व इतरजहि वचन सापडतें की —

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न बुध्यते ।

एन विन्दति वेदेन तस्माद्देवस्य वेदता ।

(२) वेदाचा विषय — इष्टप्राप्ति व अनिष्टपरिहार यासंबंधीचे अलौकिक उपाय हा वेदप्रधाना विषय आहे

(३) स्वयं — वेद आणि वेदाचे अधिकारी याचा स्वयं उपकारक आणि उपकार्य म्हणजे उपकार करणारा व उपकार करून घेणारा असा आहे

(४) प्रयोजन — इष्टप्राप्ति आणि अनिष्टपरिहार या-सवधीच्या अलौकिक उपायांचें ज्ञान करून देणें हे वेदाचें प्रयोजन आहे

(५) अधिकारी. — बरील प्रकारच्या ज्ञानाची लालसा धरणारा मनुष्य सदरहु वेदासंबंधी अधिकारी आहे या लक्षणाचें श्रीशूद्रादिकहि अधिपारी दटातात, कारण जसे त्रैवर्णिक पुरुष तसेच श्रीशूद्रादि साहज्या प्रतीचे लोक यांना देखील अशा प्रकारच्या ज्ञानाची अपेक्षा आहे, इष्टाची प्राप्ति न्हावी व अनिष्टाचा परिहार न्हावा या प्रकारची इच्छा प्रत्येकाला असणारच, मग तो खो असो वा शूद्र असो

परंतु येथे ज्याचें उपनयन होतें अज्ञानाचा वेदा-ध्ययनाचा अधिकार आहे हे वचन आडवें येतें ज्याचें उपनयन होत नाही त्यास वेदाध्ययन अनिष्टकारक होतें असा या वचनातून अर्थ निघतो, आणि म्हणून, ज्या अर्थी खी व शूद्र यांना उपनयन संस्कार केला जात नाही त्या अर्थी त्यास इष्टप्राप्ति व अनिष्टपरिहार यासाठी वेदाध्ययनाची कितीहि इच्छा असली तरी ते वेदाध्ययनास सर्वथा अनधिकारी समजले जातात त्याकरिता महाभारतादि पुराणप्रधाचा उपयोग विहित आहे कारण अस वचन आहे —

वीशूद्रद्विजवधूना त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यान वृषया मुनिना कृतम् ॥

(६) वेदप्रामाण्यविचार — वेद हे इष्टानिष्टाच्या प्राप्ति परिहारार्थे अलौकिक उपाय दाखवून देणारे असल्या-मुळे त्याचें प्रामाण्य खत सिद्ध आहे पौरुषेय वाक्य जरी उपायबोधक असतं तरी वक्तव्याच्या ठिकाणी प्राप्तीचा

समव असत्यामुळे त्यास अन्य मूलप्रमाण लागते, परंतु वेद हे नित्य असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी वस्तुदोषाची शंका उद्भवत नाही व म्हणून या शंकेचे उत्तर असे आहे की, त्यास अपरप्रामाण्याची जरूर नाही.

यावर वेद हे कालिदासभक्त्यादिकांच्या वाक्याप्रमाणेच पौष्पेय (अर्थात अनित्य) आहेत, कारण ते प्रज्ञापासून उत्पन्न झाले असल्याबद्दल "ऋच सामानि जनिरे" इत्यादि श्रुतीच प्रमाण आहेत, तसेच "शास्त्रयोनित्वात्" (ब्र. सू. १.१.२) हे व्याससुनिहि वेद ब्रह्मकार्य असल्याबद्दलच सांगते. अशी शंका निघते.

या शंकेचे उत्तर असे आहे की, श्रुतिस्मृतीतून वेद हे नित्य असल्याबद्दल प्रमाणे आहेत उदाहरणार्थ, "वाचा विरूपनित्यया" अशासारख्या श्रुती व "अनादिनिधना नित्या वागुन्मृश स्वयंभुरा" इत्यादि स्मृती वेदनित्यल वर्णन करितात व चादरायण देखील देवताविक्रपास "अतएव च नित्यत्वम्" (ब्र. सू. १.३.२९) या सूत्राने बरील म्हणण्यास पुष्टि देतो

बरील विवेचनावरून वेदनित्यत्वाबद्दल परस्परविरोधी श्रुती आहेत अशी शंका निघते. या शंकेस उत्तर म्हणजे हा विरोध भगदी दिसाऊ आहे. कारण वेदाचे नित्यत्व जे आहे ते व्यावहारिक आहे सृष्टीचे उत्पत्तिमय व तिचे विनाशकार्य या दोन कार्यांच्या मधील फाळाला व्यवहारकाल म्हणतात ह्या व्यवहारकालाच्या दृष्टीने काल, आकाश इत्यादिक पदार्थ जसे नित्य आहेत तद्वतच वेद हे नित्य आहेत. कारण या व्यवहारकालात वेद, काल, आकाश इत्यादिकांची उत्पत्ति व विनाश या दोन्ही किंवा होत नाहीत. या व्यावहारिक नित्यत्वाशी सृष्टीच्या उत्पत्तिप्रसंगी ब्रह्मदेवाने त्यास निर्माण केले या गोष्टीचा अर्थातच खरा विरोध नाही.

याप्रमाणे परस्परविरोधी दिसणारी श्रुतिवचने ही भिन्न-विषयप्रतिपादक आहेत असे ठरले. असे. आता शेवटी पुन्हा एवढेच सांगायलाच की, वेदाच्या कर्ता ब्रह्मदेव हा निर्दोष असल्याने व वेद हे व्यवहारकालात नित्य व अपौरुषेय असल्याने ते वस्तुदोषरहित आहेत व म्हणून ते स्वतः प्रमाण आहेत

अशा रीतीने वेदलक्षण, वेदप्रामाण्य, त्याचप्रमाणे विषय-संबंधप्रयोजनाधिकांरिक्त असुबंधचतुष्टय, इत्यादि सत्रे गोष्टींचे विवरण करून वेदाची 'व्याख्यानयोग्यता' सिद्ध केल्यानंतर सायणतचर्य "स्थाप्याशोऽप्येतत्त्व" हे विधिवाक्य येतात. "स्थाप्याशोऽप्येतत्त्व" या वाक्यावर अशी शंका निघते की, त्यातील "अप्येतत्त्व" हा शब्द पाठमात्रवाचक कल्पिला आहे, व त्यास अनुसरून बरील नियमाचा अर्थ "वेदपठन करणे" दनपाच होईल, व म्हणून वेदाभिज्ञानाची मिळाले उपयुक्तता

दिसून येत नाही. यावर सायणाचार्य म्हणतात, या शकते मध्यमतातुसाची भीमासक्तानी समर्पक उत्तर देऊन 'स्थाप्याय' शब्दात व्याप्रमाणे "पठन" त्याचप्रमाणे "बोधन" हा अर्थ वसा अतर्भूत आहे याचे विवरण केले आहे वेदतुनहि वेदाभ्यांचे ज्ञान करून घेतले पाहिजे अशा प्रकारचे उद्देश आहेत. उदाहरणार्थ, "स्थाप्युरयं भारद्वाज दिलाभूत्। अपील वेदं न विजानाति योऽर्थम् ॥ योऽर्थं ज्ञातुं दत्तं नलं गदगमुते नाग्नेति ज्ञानविश्रुताप्या" ॥

आता "ज्ञानेन निष्कारणे धर्मः। पठतो वेदोऽप्येतत्त्वो हेयय" या वाक्यात अध्ययन करावे व ज्ञान करून घ्यावे असे वेगळे विधि असल्याने अध्ययन म्हणजे पाठमान असंच या ठिकाणी ठरते असे जे म्हणतील त्याचे तेवढे म्हणणे आम्ही करूच करू. पण त्यावरवरच त्यांनी वेदाचे ज्ञान निषेध आहे हे करूच केले पाहिजे केवळ पाठमानाचे साध्य होणारे अनुष्ठान व वेदाभिज्ञान याची फळे पृथक् पृथक् आहेत याबद्दल श्रुतीतून वर्णन आहे. उदाहरणार्थ, "सर्व पाप्मान तरति तरति ब्रह्मद्वया योऽर्थमेधेन यजते य उ चैनमेव वेद" ॥ त्याच-प्रमाणे "यदेव विचया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इत्यादि घटनात ज्ञानहीन अनुष्ठानापेक्षा ज्ञानयुक्त अनुष्ठान केल्याने श्रेष्ठतर फल मिळते असे म्हटले आहे.

ब्रह्मज्ञप्रस्थातुनहि निरनिराळ्या विधिवाक्यामध्ये "य एवं वेद" अस वचन घातून वेदज्ञानाच स्वतः फल दर्शित केले आहे. अशी स्थळं केवळ अर्थवाद आहेत असे धरले तरी देखील अशा वाक्याचे सार्थाच्या ठिकाणी प्रामाण्य मानले पाहिजे यावर अशी जर शंका काढली की, मग "प्राधान्य शब्दने" ह्या वाक्यामध्ये देखील सार्थप्रामाण्य समजते, तर या शंकेचे समाधान असे करता येत की, बरील वाक्यातील अर्थ (दगडाचे तरणे) प्रत्यक्ष प्रमाणाने बाधित असल्यामुळे या ठिकाणी सार्थप्रामाण्य मानता येत नाही, परंतु, मूळ ब्रह्मज्ञवाक्यातून वेदज्ञानाचे स्वतः फल सांगणारी जी वचने आहेत त्यांना वाचक प्रमाणे नसल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी सार्थप्रामाण्य मानले पाहिजे. असो इत्यर्थ हा की, वेदज्ञानापासून काही स्वतः फलप्राप्ति होते, एवढ्याकरिता वेदज्ञान सुलभ झाले पाहिजे, अर्थात साकारिता वेदव्याख्याने झाले पाहिजे

वेदांतील विषयांचे विशेष स्फुटीकरण.—एकदर वेदाना विभाग दोन काडात केला आहे पैकी पूर्वकाडात (१) तिल, (२) भूमितिक, (३) वाक्य व (४) निषिद्ध अशा चतुर्विध कर्मांचे प्रतिपादन केले आहे "तययाऽऽने फलार्थं निर्मिते द्यागम्यावकृत्येते एवं धर्ममपि चर्चमाण-मयां अतुल्यन्ते" या वचनाप्रमाणे नित्यनैमित्तिक कर्मापासून इच्छा नसताहि अमीष्ट संप्राप्ति होते. वाक्यकर्मांच्या विषयी मर्त्येच फरेच्छा मूलभूत असते निषिद्धवर्जनापासून नावी

अग्निष्टाचा परिहार होतो यापैकी गित्यगमिस्तिक कर्मापासून अनुपगान स्वर्गप्राप्ति होते इतकेंच नव्हे तर चित्तशुद्धि होऊन ब्रह्मज्ञानाचा मार्ग देखील खुला होतो

अशा रीतीन पुर्वकाण्डज्ञानानच पुरुषार्थप्राप्ति होते म्हणून उत्तरकाण्डाची आवश्यकता नाही असें ज्ञान नाही कारण उत्तरकाण्डाच्या ज्ञानान प्राप्त होणारा जो आत्मवैयक्तिक पुरुषार्थ त्याची प्राप्ति पूर्वकाण्डाच्या अध्ययनान होणें शक्य नाही हा आत्मवैयक्तिक पुरुषार्थ दोन प्रकारचा आहे तो (१) सद्योमुक्ति, व (२) कममुक्ति असा होय वर्तमान जीवितकामातून देहातीत झाल्यावर खालीच मिळणारी ती 'सद्योमुक्ति' व उत्तरयानानें ब्रह्मलोकास जाऊन नानाप्रकारचे भोग उपभोगून नंतर ज्ञान होऊन ब्रह्मलोकाच्याहि पलीकडील ध्येयप्राप्ति ती 'कममुक्ति' होय ह्यावरून ब्रह्मोपदेश व तत्तिष्ठत्यर्थ उपासना इत्यादि विषय 'उत्तरकाण्ड' या वेद भागात अंतर्भूत होतात

यजुर्वेदाचें प्राधान्य.—एकंदर वेदन्यांत, ऋग्वेद हा मंत्रप्रधान असून केवळ अनेक ऋचांचा समुदाय आहे यजुर्वेद हा यज्ञकर्मविवरणप्रधान असून सामवेदात गायन हयानें स्वीनमनाचा समग्र केलो आहे यजुर्वेद हा यज्ञ प्रधान असल्यामुळे वेदतृयीमध्ये तोच मितित्थानीय मानला जातो, व त्या दृष्टीन ऋग्वेद व सामवेद हे विनस्थानीय मानले जातात यज्ञकर्माच्या दृष्टीन मंत्रब्राह्मणात्मक यजुर्वेदासच प्राधान्य दिलें जातें यजुर्वेदात सांगितलेले दर्शपूर्णमासेष्टि मंत्र तीन प्रकारचे आहेत ते (१) आध्ययं, (२) याजमान व (३) होम असे आहेत ह्या तिन्हींमध्ये अच्ययूंसवधी मंत्र आधारभूत असल्यामुळे प्रथम तेच दिले आहेत व त्यामागून यजमानसवधी व होमसवधी मंत्र दिले आहेत पहिल्या तें अनुवाकात "इपेसा" इत्यादि मंत्रानें आरम्भ होणारे मंत्र "आध्ययं" होत

कृष्णयजुर्वेदात यज्ञाचा एका दृष्टीनें उत्तम काल दिसतो, का वी, यांत यज्ञाचें वर्णन जितकें पूर्ण आहे तितकें इतर सहिततात नाही महाप्रत, सत्र, यासारखे याग कृष्णयजुर्वेदात आहेत ते इतर वेदात सापडत नाहीत उलटपक्षी, कृष्ण यजुर्वेदामध्ये ब्रह्म्याचें काम फारच थोडें दिलें आहे, त थोडें सूत्रामध्ये अधिक विस्तृत दिलें आहे विशेष विस्तृत असें यज्ञशास्त्र थावयाचें तर ते श्रौतसूत्रातील दिलें पाहिजे वेद मंत्रमधून प्राचीन धर्माचें जें स्वरूप दृष्टीस पडतें तें काहीं अशीं यजुर्वेदामध्ये आहेत तसें निश्चित दिसतें, तर काहीं अशीं नसत अतिवैध प्रचारचें दिसतें काहीं तरी मंत्र म्हणून आहुति थावयाची, सहस्रसूत्रीनें उपासनास्वरूपी निवा यजनस्वरूपी जें कार्य होईल तें करावयाचें, अशा तऱ्हेच यजनस्वरूप ऋग्वेद मंत्रातून व्यक्त होत ऋत्विजाचें होता उद्गाता अच्ययुं आणि ब्रह्मा असें चतुर्विध वर्गाकरण निवा ब्रह्मा यादून होणारें त्रिविध

वर्गीकरण ऋग्वेदातील मंत्र ज्या वाळात तयार झाले त्या काळी दिसत नाही यज्ञशास्त्र हें कर्माकर्मानेंच वाढलें नवीनास त्याचा इतिहास सांगण्यापूर्वी एका विशिष्ट काळाचें चित्र दाखविलें पाहिजे, आणि तें जितक्या उत्तम काळाच दाखविता येईल तितकें चांगले वाचकास यज्ञाचा विकास केवळ अधिकारी वर्गांनीं सांगण्याऐवजीं त्याचा त्या विपण्यांत कमंड प्रवेश करून देणें चांगलें

सोमयागाचें वर्णन केले म्हणजे त्याच्या अनुपगानें अनेक यागाची माहिती ह्यात येतेच इष्टि विंवा पशुयाग हीं सोमयागात येतातच आणि सोमयागाच्या मुख्य दिवसाच्या अनेक आहृत्या योज्याबहुत फरकान झाल्या म्हणजे सत्र तयार होतात या कारणान सोमयागास मुख्य धरून त्यास लागणारे ऋत्विज, त्याची कर्तव्ये आणि त्याचे सभार वर्णन केले म्हणजे सर्व यागाशां परिचय होण्यापुरती तयारी होते याकरिता सोमयागातील ऋत्विज व त्याची कर्तव्ये पुढे दिली आहेत प्रमाणें—

—सोमयागातील ऋत्विज—

(१) अच्ययुं—हा यज्ञातील अत्यंत प्रमुख ऋत्विज होय यज्ञातील बहुतेक क्रियांची जबाबदारी याच्यावर पडते यजमान हा जर आपण रात्र कल्पिला तर अच्ययुं हा त्याचा मुख्य प्रधान होय हा फक्त यजमान व ब्रह्मा यांची अनुज्ञा घेतो व इतर सर्व ऋत्विजास प्रैप (आज्ञा) देतो यज्ञसवधीं कोणी चौकशी करू लागला तर तेथें अच्ययुं कोण होता ही चौकशी अगोदर होते यजमानाला यज्ञ करणें झाल्यास तो प्रथम अच्ययुंची योजना करून नंतर त्याच्या सहायानें इतर ऋत्विजांची योजना करतो असा बहुतेक सार्वत्रिक प्रचार आहे कोणत्या यज्ञात कोणत्या देवता प्यावयाच्या व त्यांना कोणकोणते हवी थावयाचे यासवधीं सव योजना शास्त्रानुसार अच्ययुंलाच करावयाची असते यज्ञामध्ये इकडून तिकडे जाण्याची व हातातून लहानमोठ्या अनेक क्रिया करण्याची जबाबदारी अच्ययुंच्या मानानें इतर ऋत्विजावर फारच कमी प्रमाणात पडत असते आपल्या क्रिया करीत असताना अच्ययुं जे मंत्र म्हणतो ते यजुर्वेदातील मंत्रविभागपैकी असून अच्ययुंला करावयाच्या सव क्रिया व त्या कसकसा कराव्या याविषयाचीं वाक्ये हीं यजुर्वेदापैकी ब्राह्मणविभागातील होत

(२) ब्रह्मा—हा यज्ञातील अत्यंत प्रमुख अधिकारी नसला तरी त्याची पदवी जवळ जवळ तितकीच थोर आहे यज्ञातील सर्व ऋत्विजांच्या कियेवर नजर ठेऊन अनुष्ठान प्रमाद रहित होण्याची काळजी ब्रह्म्याला प्यावी लागते काहीं काहीं मुख्य प्रसंगीं अच्ययुंला ब्रह्म्याची अनुमति विचारावी लागते यज्ञातील कोणत्याहि कियेवरून वादविवाद उत्पन्न झाल्यास त्याचा अखेर निर्णय करणाऱ्या जबाबदारी मुख्यतः ब्रह्म्यावरच येऊन पडते. यज्ञक्रियेत घडलेल्या प्रमादाच्या निरसनार्थ

प्रायश्चित्ताहुति पालाययाचें कामहि अर्घ्यवृक्षा खालोखाल ब्रह्मयाकडेसच असतें. हालचालीचें अगर हातानें किया करण्याचें काम ब्रह्मयाकडे फार थोडें असतें. यज्ञानुष्ठानरूपी नौका शास्त्रानें बांधून दिलेल्या मार्गांनंच जाऊं देण्याची अगर खांबेलेल्या मार्गापासून भलतीकडे भडकून न देण्याची जबाबदारी असलेल्या असा ब्रह्मा म्हणजे सुप्रार्थूलाखच होय. याच्या हाताखालीं मदत म्हणून आणखी तीन ऋत्विज असतात. ब्रह्मघातें पठण करावयाचें मंत्र, तसेंच त्यानें करावयाच्या किया आणि त्या कसकसा कराव्या या बद्दली पावयें ऋग्वेद यजुर्वेद व सामवेद यांच्या संहिता, ब्राह्मणें प सूत्रें या ग्रंथांत पुष्कळीं आहेत. तथापि ब्रह्मयाच्या कर्तव्याचें संपूर्णपणें साद्रीकरण मुख्यतः अवयवेदाच्या संहितादि ग्रंथांत केलेलें आहे. वेदत्रयीचें संपूर्ण ज्ञान असलेल्या व खांतहि वसिष्ठगोत्रांत उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मयाची योग्यता फारच श्रेष्ठ दर्जाची गणिती आहे.

(३) होताः—हा यज्ञांतील एक प्रमुख अधिकारी होय. अर्घ्यवृक्षें दर्शित केलेल्या यज्ञांतील देवतांना आह्वान करण्याचें काम या ऋत्विजाक करावें लागतें, इतकेंच नव्हे, तर यज्ञांतील मुख्य देवतांना अर्पण करण्यामाठीं अर्घ्यवृक्ष हविर्देव्यें घेऊं लागला असतां व देवतांच्या उद्देशानें तीं हविर्देव्यें अर्पित अर्पण करूं लागला असतां पुरोडुवाक्या व याज्ञासंज्ञक मंत्राहि यानेंच पठण करावे लागतात. याज्ञासंज्ञक मंत्राच्या शेवटीं “घोषट्” असे होता म्हणतो व अर्घ्यवृक्ष अर्पित हविर्देव्य समर्पण करतो. अग्निशोभा-सारख्या सोमयागांत आतां सांगितलेल्या कियेखेरीज मुख्य देवतांच्या स्तुतीचें भरदेले शस्त्रसंज्ञक मंत्रसंघ प्राप्तुल्यानें होखाला पठण करावयाचे असतात. लक्षणेनें घोलवयाचें सात्व्यास यज्ञांतील देवतांचा होता हा एक स्तुतिपाठक आणि आमंत्रक होय. यज्ञामध्ये होत्याकडे हालचालीची अगर निर- निराख्या किया करण्याची राखण विशेष नसते. त्याच्या कर्तव्यांत मुख्य भर पडनाचा असतो. त्याच्या हाताखालीं मदतगार म्हणून तीन ऋत्विज असतात. सोमयागाच्या अली- वरील म्हणजे देशीपूर्णमास, पशु यंत्रे यांमांत होत्यानें म्हणाव- याचे मंत्र व क्रियाबोधक वाक्यें यजुर्वेदसंहिता, ब्राह्मणें, सूत्रें आणि ऋग्वेदावरील आश्वलायनसूत्र या ग्रंथांतून आढळतात, पण सोमयागापासून सत्रापर्यंतच्या सवें यज्ञांत होत्यानें पठण करावयाचे मंत्र, किया व तद्बोधक वाक्यें हीं ऋग्वेदसंहिता, ऐतरेयादि ब्राह्मणें व आश्वलायनादि सूत्रें या ग्रंथांत सामान्यानें वद्धां सालीं आहेत.

(४) उद्गाताः—हा ऋत्विजहि यज्ञांतील एक प्रमुख ऋत्विज होय. याचें मुख्य कर्तव्य म्हणजे यज्ञांतील मुख्य देवतांची गायनानें आळवून स्तुति करणें हें होय. अभ्याधान- प्रसंगीं कांहीं विशिष्ट किया अर्घ्यवृक्षीं वरीत असतां हा ऋत्विज गायन करीत असतो. या गायनास ‘साम’ असे म्हणतात.

अभ्याधानानंतर सोमयागांतील मुख्य प्रसंगावांचून हा ऋत्विज आपलीं गाणीं गायत नाही. आपल्या हाताखालच्या तीन ऋत्विजांपैकीं प्रतोत्याची योजना अशा सामान्य प्रसंगीं ग्राह्यचें कामावर तो करीत असतो. यज्ञांतील पुरोडाशादि द्रव्यांचें अगर पशूच्या अंगांचें हविःशेष भक्षण करावयाच्या कामांत अर्घ्यवृक्षीं ऋत्विजांप्रमाणें हा पद्धत नमून या ऋत्विजास आपल्या साथीदारांसह फक्त सोमपान करण्याचें कर्तव्य करावयाचें असतें. या ऋत्विजाला हाल- चाचीच्या अगर हाताचें करावयाच्या किया अगदीं अल्प प्रमाणावर करावयाच्या असतात. याच्या कर्तव्याचा भर मुख्यत्वेकरून ऋचांच्या आभवाचें देवतांच्या स्तुतिपर गाणीं गाणें यावरून असतो. यज्ञामध्ये इतर ऋत्विजांपेक्षां या उद्गात्याची व त्याच्या साथीदारांची विशेष मजास राखली जाते. सोमयागामध्ये उद्गात्याच्या सामगायनाची फारच महती मानली जाते. सोमयागांतील प्रधान देवतेची गायनपूर्वक स्तुति करण्याचा मान होत्याच्याहि आधीं उद्गा- त्याला मिळत असतो. अगोदर उद्गात्याचें गायन व्हावयाचें, नंतर होत्याचें स्तवन व्हावयाचें आणि मग अर्घ्यवृक्षें सोमरसाची आहुति दाखवाची असा अनुक्रम आहे. साम- गायन नसलेल्या यज्ञपेक्षां सामगायनयुक्त यज्ञांचें महत्त्व अधिक असल्यानें सामगायन करणाऱ्या उद्गात्याबाहि दर्जा त्या मानानें ऋत्विज मंडळींत वराच उच्च प्रकारचा राखता जावा हें साहजिकच आहे.

(५) प्रतिप्रस्थाताः—हा एक अर्घ्यवृक्षा हाताखालचा ऋत्विज आहे. याला नेहमीं अर्घ्यवृक्षा सन्निध असणें लागतें. अर्घ्यवृक्षा आहेतनें अर्घ्यवृक्षा वरील अथवा पुष्पकुपणां ह्याला यज्ञांतील किरकोळ किया करावयाच्या असतात. हाल- चाचीच व हातांनीं करावयाचें काम अर्घ्यवृक्षा खालोखाल यालाच करावें लागतें. इतर ऋत्विजांनां प्रेप देण्याचें कार्यहि बोध्याफार अश्यानीं प्रतिप्रस्थात्याला करावें लागतें. शिवाय कांहीं प्रधानदेवतांच्या आहुती समर्पण करण्याचें कार्य याच्यावर येऊन पडतें.

(६) ब्राह्मणच्छेसीः—हा वास्तविक ब्रह्मयाचा एक मदतनीस आहे, पण ब्रह्मयाला मदत करण्याचें काम याच्या- वर पडतनाहीं म्हणून तरी चालेल. याला होत्याच्या साहाय्यक ऋत्विजांत समाविष्ट होऊन सोमयागामध्ये कांहीं याज्ञांचें व शस्त्रसंज्ञक मंत्रसमुदायांचें पठण करावे लागतें. क्वचित् प्रसंगीं कारणपरत्वे ब्रह्म आपल्या कामावर आपल्या प्रतिनिधितानें ब्राह्मणच्छेसीची नेमणूक करतो असा आढळ आहे.

(७) मैत्रावरुण (प्रस्थाता)ः—हा होत्याच्या तीन साहाय्यक ऋत्विजांपैकीं एक प्रमुख आहे. रक्षांत दंड पेंऊन जेदीत उभें रहावयाचें व होतृप्रभृति ऋत्विजांना याज्ञां म्हणण्यासाठीं प्रेप दाखवाचें हें त्याचें मुख्य काम आहे.

याखेरीज मुख्य देवताच्या संवधाने पुरोनुवाण्या म्हणायचा काम बहूशी मैत्रावरणाकडे येतं होत्याप्रमाणेच यालाहि देवताच्या स्तुतिपर शस्त्रसन्नक मंत्रसंघ पठन करावे लागतात. याला हालचालीचे काम व निरकोळ हवनादि विषय थोड्या अंगान कराव्या लागतात भालदारान 'बचेरी बरखास्त' अस म्हणताच ज्याप्रमाणे सर्वांना बचेरीतून उठून बाहेर पडावे लागते, त्याप्रमाणे मैत्रावरणान 'सर्पत=चाला, चालू लागला' असे म्हणताच सदोमडपात असलेल्या सर्व ऋत्विजाना आपल्या स्थानावरून उठून बाहेर पडावे लागते

(८) प्रस्तोता — हा उद्गात्याच्या यास मदतनीस होय सोमयागातर्गत वीक्षणीया इत्यादि इष्टींच्या प्रधानयागाच्या वेळी सामगायनान देवतास्त्रवन करण्याचे काम प्रस्तोत्याकडे आहे तसेच 'घर्म'नामक अनुष्ठानप्रसंगी अर्घ्यं निरनिराळ्या क्रिया करीत असताना त्या त्या क्रियेशी निबद्ध असलेल्या सामाच गायन प्रस्तोता करीत असतो सोमयागातील मुख्य देवताच्या स्तुतिपर जी साम गावयाची असतात, त्याचा आरम्भ (प्रास्ताविक) विभान या श्रुतिजाला गावयाच्या असतो व आपण हा भाग कितल्यादा गात आहो याचे स्मरण राहण्यासाठी आपल्या पुढ पसरून ठेवलेल्या बळावर उबराच्या लाकडाची एक एक काढी तो यथाक्रम मावीत असतो

(९) नेष्टा — हा अर्घ्ययूच्या तीन मदतनिसापैकी एक आहे सोमवली कुटुण्यास साहाय्य करणें, अर्घ्ययूच्या हुकना प्रमाणे पनीला अनुष्ठानस्थली घेऊन येण, अन्नासारखीं फारच थोडीं काम अर्घ्ययूला मदतनीस म्हणून याला करावी लागतात पण याखेरीज होत्याच्या साहाय्यक मंडळीत समाविष्ट होऊन याला देवताच्या संवधान याच्या म्हणण्याचेहि काम थोडेंसे करावे लागते

(१०) आमीध्र — वास्तविक हा ऋत्विज ब्रह्मयाच्या साहाय्यकापैकी एका आहे पण याच खरे साहाय्य बहूशी अर्घ्ययूलाच होत असतें अग्नि पेटविणें, इभा बहि आणून योग्य ठिकाणी ठेवणें, सुखाचा समार्ग करण अशीं लहान मोठी पुण्येच कर्मे अर्घ्ययूच्या हुकमतीन याला करावी लागतात कोणत्याहि देवतेच्या यागाच्या वेळी हा आपल्या हातात स्फ्य (वज्र) धारण करून वेदीच्या सत्रिय उभा असतो सोमयागातील मुख्य देवताना उद्देशून पुरोडाश तयार करण्याचेहि काम अर्घ्ययूच्या हुकुमाने करण्याचा प्रसंग याला केव्हा केव्हा येतो पशुयागामध्ये पशुला शमिन् शालेंत (भारण्यासाठी) नेताना पशूच्या पुढच्या बाजूला आमीध्राला अग्नि घेऊन चालावे लागतें आमीध्राच्या काही कर्तव्यावरून हा ऋत्विज म्हणजे यज्ञसमयी बंदोबस्तास नेमलेला एक शस्त्रधारी अधिकारी आहे असें दिसून येतें अर्घ्ययूच्या मन्त्रीखेरीज होत्याच्या साहाय्यक ऋत्विजात

काही काळ समाविष्ट होऊन देवताच्या याच्या म्हणण्याचे कामहि आमीध्राला करावे लागतें

(११) अच्छावाक — हा होत्याच्या मदतनिसापैकी एक दुय्यम प्रकारचा मदतनीस आहे याला मुख्य देवताच्या संवधान याच्या व शस्त्रसन्नक मंत्रसंघ पठन करावे लागतात हालचालीच अगर हाताने करावयाच्या कामांचे प्रमाण या ऋत्विजाच्या यावतीत अगदीं अल्प आहे

(१२) प्रतिहतां — हा उद्गात्याच्या मदतनिसापैकी एका आहे मुख्य देवताना उद्देशून तिचा मामगायकानी जी साम गावयाची त्या सामात शेवटचा तुकडा यातें गावयाचा असतो या तुकड्यास 'प्रतिहार' अशी सज्ञा आहे प्रतिहाराच गायन करतो म्हणून याच नाव प्रतिहतां असे आहे यालाहि हाताची खटपट व हालचाल अगदीं बोडी करावयाची असते

(१३) उत्रेता — हा अर्घ्ययूच्या हाताखाली मदत करणारा एक होय सोमवली कुटुण्यास मदत करणें, सोमरस या भाज्यातून त्या भाज्यात गाळणें व सोमरसान चमस भरून हवनासाठी तयार ठेवणें ही याची मुख्य कर्तव्ये आहेत याशिवाय अतिप्राण व हारिश्चोजन असे दोन वाग याच्या हातें ब्राह्मवाचे असतात

(१४) पोता — हा ब्रह्मयाच्या मदतनीस म्हणून आहे, पण याजकडून खरी मदत होत्यालाच होते मैत्रावरणाच्या प्रेमाप्रमाणे याला मुख्य देवतेसंबंधी याच्या म्हणण्याखेरीज दुसरे काही विशेषपणे काम नाही

(१५) प्रावस्तुत — हा होत्याच्या मदतीसाठी असणारा एक ऋत्विज आहे सोमवली कुटुण्याच काम चालू असता याला काही सूत्रांचे पठन उभ्यान व डोळे बांधून करावयाचे असते सोम हा आपर्धाचा राजा असल्याने त्याला कुटुण्याचे वडोर कार्य पहाण्याचे धैर्य नसल्याने हा ऋत्विज त्यावेळी आपले डोळे बांधून घेत असावा या सूत्रपठनात सोमवली ज्या वक्त्यानी (प्राच्यानी) कुटली जाते त्या वक्त्याचेहि स्त्रवन नसणारे काही सूत्रमन हा म्हणत असल्याने त्याला 'प्रावस्तुत' (प्राच्याची स्तुति करणारा) असें नाव पडल आहे सोमवली कुटु लागण्यापूर्वी सोमराजाला गुडाखेले पागोट यजमानाच्या अगर अर्घ्ययूच्या हातून या ऋत्विजाला देणगीदाखल मिळत असते

(१६) सुब्रह्मण्य — हा उद्गात्याच्या हाताखालचा एक ऋत्विज आहे सोमवली खरेच केल्यावर सोमवली भरलेला रथ हाकून प्रावशमडपाकडे नेण्याचे काम हा ऋत्विज करीत असतो याखेरीज यज्ञातील मुख्य देवता जो इन्द्र त्याला बोलावून आणण्याचे व त्याची स्तुति करण्याचे काम याला करावे लागतें यात जी स्तुति करावयाची ती सामगायन करूनच करावी लागते.

(१७) सदस्य — हा एक मोठ्या दर्जाचा ऋत्विज आहे. माला चमसप्राशन व उपस्थानासारख्या काहीं लहान व्हान किया करावयाच्या असतात असें जरी आहे तथापि हा ऋत्विज यज्ञकर्माचे संपूर्ण ज्ञान असणारा असल्या पाहिजे यज्ञाचे अनुष्ठान अत्यंत विस्तृत व गुतागुतीचे असल्यामुळे ब्रह्माच्या लक्षात व येणारे असे काहीं प्रमाद अनुष्ठानात घडतील अगर वादविवाद उत्पन्न होतील तर अशा प्रसंगी योग्य त्या सूचना अभियुक्तपणे करणाऱ्या अधिकार या ऋत्विजाला असतो व म्हणूनच याचा दर्जा श्रेष्ठ प्रतीचा आहे.

यज्ञाच्या बरील शिष्ट अधिकारी मंडळींशिवाय परिचर्या स्वरूपी कर्म ज्याच्यावर पडतें असे किलेव ऋत्विज यज्ञास लागतात यज्ञासाठीं द्रव्य मिळविण, निरोप्याचे काम करण, ऋत्विजांनीं सोमरस प्राशन करावयाच्या प्रसंगी सोमाच चमस नेऊन त्यास देणें, वाढणे, गाईच दूध वाढण, पशुच पालन करणे, हनन करणें इत्यादि कर्म ज्या ऋत्विजास करावीं लागतात अशा ऋत्विजाची नांवें (पदव्या) आणि कर्म नियमांनीं ठरली आहेत.

(१) चमसाध्वर्यु — हे १० क्रिया ११ उपऋत्विज असतात ज्या सोमयागात 'सदस्य' नामक ऋत्विज नियमित केला नसेल त्या सोमयागात चमसाध्वर्यु १० च पुरतात सोमयागातील मुख्य देवतांना उद्देशून अध्वर्यु पेल्याच्या आकाराच्या ग्रहसदृश पात्रात भरून घेतलेल्या सोम-रसाची आहुति जेव्हा जेव्हा देईल तेव्हा तेव्हा या चमसाध्वर्युना पाळ्याच्या आकाराच्या चमसनामक पात्रात भरून घेतलेल्या सोमरसाची आहुति यान्याची धवणे, व आहुति दिल्यानंतर होतृप्रभृति ऋत्विजाकडे ते हुतरोप भूत झालेले चमस प्यावयासाठीं नेऊन यावयाचे असतात चमस पिण्या एकेका ऋत्विजास एवढा चमसाध्वर्यु नियमित केलेला असतो.

(२) उपगावे — हेहि उपऋत्विजच होत याची मण्या ४ अगर त्याच्याहून जास्तहि असते उद्गातृप्रभृति निम्न सामगायक ऋत्विज सामगायन करू लागले म्हणजे मूल मधून 'हो' असे म्हणून त्या सामगायकांना उत्तेजन देण्याच काम याच्याकडे असतें.

(३) ध्रुवगोप — हा एक उपऋत्विज आहे सोमयागा-मध्यें 'ध्रुव' नामक एक ग्रह (सोमरसान भरून ठेवलेल्या खाडीच्या आकाराचा) उत्तरहविर्धाननामक गाण्याच्या पुटच्या बाजूस ठेवलेला असतो. या ग्रहाचे वरक्षण करण एरबच याचें कर्तव्य आहे.

(४) पशुपाल — यज्ञांत हनन केले जाणारे पशू, दक्षिणा म्हणून देण्याकरिता असलेल्या गाई, घोडे, बैल,

गाढव इत्यादि जनावरें व हविर्द्रव्यासाठी दूध पाटावयाच्या भाई यांचे वरक्षण करणारा वैश्यकुलोत्पन्न असा हा एक उपऋत्विज आहे.

(५) प्रेय — या नावान जोळखिले जाणारे काही उपऋत्विज यज्ञात असतात यांच काम म्हटलें म्हणजे अध्वर्यु, ब्रह्मा किंवा यजमान हे सांगतील तें करावयाचे असतें यज्ञार्थ मदींदाखल द्रव्य आणण्यासाठीं यजमान पाठवील त्याच्याकडे जाणें व द्रव्य घेऊन येणें, यजमान व यजमानपत्नी यांची खाण्यापिण्याची तरतूद ठेवणे आणि यज्ञात उत्पन्न होणारी खटपटींनीं अनेक लहान मोठी कामे करण हे या प्रेयांचे कर्तव्य असते यज्ञाकरिता मदत म्हणून द्रव्य जमविण्यासाठीं ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य या तिन्ही वर्गांचे प्रेय नियोजित करावयाचे असतात सूत्रात उल्लेखिलेले सनीहार (द्रव्य आणणारे) ते हेच तिन्ही वर्गांचे प्रेय होत.

(६) दोग्धा — यज्ञप्रसंगीं जमविलेल्या गाईचीं निल्ल धार काढण्याच काम करणारा एक उपऋत्विज.

(७) चमिता — यज्ञातील पशू मारताना ते न ओरड-तील अशा रीतीने त्याच तोंड पट्ट दाखून धरून मारण्याचें कार्य करणारा एक धैर्यवान् माणूस.

(८) हविष्कृव — यज्ञातील देवताच्या उद्देशानें पुरो-वारादि हविर्द्रव्यें तयार करणाऱ्यासाठी घेतलेल भात अगर दुसरें धान्य सडण, पाखडणें, निवडण व त्याच वाटून पीठ वगैरे करण ह काम करणारा माणूस.

येथेंप्रमाणें सुमारें पंचवीस प्रकारचे ऋत्विज यज्ञास लागतात.

यज्ञामध्ये किती प्रकारचीं कर्में गोविली गेली आहेत याची कल्पना येण्यासाठीं खालील टीपा सोडस्कर होतील. या टीपावरून यज्ञकालीं गायनवादन इत्यादि करमणुकीच्या कला, खवपाक, दळणकाडण इत्यादि गृहकर्म, कृषि, सोनार-काम, सुतारकाम इत्यादि शिल्प व व्यवसाय शासवर्षी काय स्थिति होती तें थोडेंफार कळेल.

— यज्ञांगभूत व यज्ञसंबद्ध कर्म —

अग्निमंथनः — अग्नी उत्पन्न करणाऱ्यासाठीं केल जाणारे जें मथन अथवा पुसळण ते अग्निमंथन होय अग्निहोत्रा-साठीं जो अग्नि निल्ल भारण करावयाचा असतो तो अग्नि मथनानें उत्पन्न करतात शमीच्या वृक्षावर बसलेले बीजप्ररोह होऊन जो पिंपळाचा वृक्ष वाढतो त्यास शमीगर्भ अशी सज्ञा आहे या शमीगर्भ पिंपळाच्या झाडाची फांदी चांगली जाड पाहून तोहून आणावयाची व ती चांगली वाळव्यावर निष्का कड्या कापावयाच्या हातभर लाव व टीचभर रुद आणि ४ अगुले उंच अशा दोन

सारख्या फळ्या कापून काढतात त्यास 'अरणी' म्हणतात खांदी तोडून जमिनीवर पाडनेवेळीं तिची जी बाजू भूमीला लागलेली असेल त्या बाजूची फळी ही खालची म्हणजे 'अधरारणी' होय व वरच्या बाजूची फळी ती वरची किंवा 'उत्तरारणी' होय. उत्तरारणीचे फळीपैकी तसभर चौरस व आठ अंगुले लांबीचा एक तुकडा बांधून वरीला काटा-वयाचा एक 'सामता' तयार करून त्यात तो बाकु फाळ्याच्या जागी वसवावयाचा नंतर अधरारणी भूमीवर ठेऊन तिच्या मधोमध किकऱ्यांनी जोडीशी गोल अशी पाव दोरी सोलीची राना घ्यावयाची व तांत पूर्वाक्त बाकु वसविलेला सामता ठेवावयाचा सामत्यावर भार पडण्यासाठी एक आडवे लाकूड लाटण्यासारखे असते ते एकाक दावून घरावयाच आणि एकाक सामत्याला दोरी लाऊन ती ताक घुसवून ताना ओढतात तशी ओढावयाची म्हणजे खालच्या अरणीच्या खालचे शकू फिरू लागून घर्षणाने धूर निघू लागतो धूर निघू लागल्यावर जरा जास्त ओढावे म्हणजे लवकरच पाडण्या खालच्या धुराचा लोट उत्पन्न होऊन अग्नि उत्पन्न होतो अग्नि उत्पन्न होताच मयन बंद करावे लागते. एखाद्या परबळात बाळलेल्या शेणूचा चुरा किंवा नारळाचे चोह तयार करून ठेवलेले असते त्यावर अरणीत उत्पन्न झालेला अग्नि झाडून घेतात म्हणजे वारही वैद्वान त्या इधनाच्या आध्यायान तो चांगलाच प्रज्वलित होतो. नंतर त्याचा स्थापनेसाठी उपयोग करण्यात येतो

मयन करून अग्नि निर्माण करण्याची परंपरा आर्यलोकात वैदिक काळापासून प्रचलित आहे 'अथर्व' नामक ऋषीन अरणीपासून प्रथम अग्नि उत्पन्न केला व कमंडळाच्या पांनावर त्याचे प्रज्वलन केले असे वर्णन ऋग्वेद ६.१६.१२ या ऋचेत आले आहे व शमीगर्भ पिंपळाच्या लाकडातून घर्षणाने अग्नि उत्पन्न करावा असे तैत्तिरीय ब्राह्मण (१.१.९) ९ यात सांगितले आहे

कृषिः—कृष धातूचा अर्थ कर्षण करणे, ओढणे, असा आहे. शेती पिकविण्याला लायक अशी जमीन तयार करावयाची म्हणजे तिला प्रथम चांगली नागरावी लागते नागराने जमीन उकरीली जाऊन माती इकडची तिथडे खेचली जाते नागराने मातीचे कर्षण केले जाते व नंतर रीत रीज पेरले जाते जमीन नागरल्यावाचून-कर्षण केल्यावाचून-मीन पेरता येत नाही. म्हणूनच जमीन नागरून तीस बळाला (बीज पेरण्याच्या सायकीस) आणण्याच्या कृषी-बल-जमिनीस बळाला आणणारा-शेतकरी म्हणतात. शेतकी-मार्गे नागर-जमिनीचे कर्षण-ह व्यायकर्म असल्यामुळे शेतकीस सामान्यतः कृषिकर्म म्हणण्याचा प्रघात आहे कृषि-कर्माची माहिती आर्य लोकांना वैदिक काळापासून असल्याचे

दिसते "वैल सुखानं नागर ओढोत, नागर हाकणारे कर्षक-शेतकरी-सुखाने नागरणी करीत, नागर सुखाने-न अडगळता-चाखो, वैलांच्या गळ्याला लावलेल्या 'आस्ता' न तुटता नागरणी होईपर्यंत ठिकीत व वैलाना मारावयाचा बाबुब एकसारखा उडत राहो"-(ऋ ४.५७.४.), "नागराने पडणाऱ्या हे रेपे (तास), तू चांगली सोल अशी पडत जा, तुझ्या ठिकाणी पेरलेले बी फोंपावून चांगले उगवेल व आम्हाला घान्य पुष्कळ मिळेल अशी तू हो आम्ही तुला वदन वरतो!"-(ऋ ४.५७.६) असे वर्णन ऋग्वेदात आले आहे

तैत्तिरीय संहितेत 'अग्निचयन' प्रकरणामध्येहि कृषिकर्माचा प्रकार आढळतो अग्निचयनासाठी ऋक्षकाच्या काठीने जमीन आधी मोजून घ्यावयाची असते ही काठी दोन्ही हात वर करून उभ्या राहिलेल्या पुरपाच्या उंचीइतकी घ्यावयाची या काठीच्या मापाला 'पुरप' (पुस्त) अशी संज्ञा आहे. चयनाच्या आत्म्या (मथभागा)साठी ४ पुरप व दोहों बाजूच्या पक्षा-साठी १११ पुरप अशी जागा मोजून घेऊन मग ती जमीन नागरावयाची असते. नागराला ६ किंवा १२ वैल गुंफा वयाचे असतात जितके अधिक वैल तितकी नांगरत चांगली होत हे महेश्वरच आहे ही नांगरत करणाऱ्या पुरपाना अनुपक्षून, "हे कर्षक हो! (नागर हाकणाऱ्यानी!) तुम्ही नागराला जुपलेल्या वैलांच्या गळ्याला चामड्याचे पट्टे (वरना) काळजीपूर्वक अडव्या, वैल दमतील तेव्हा त्यांना पिण्याकरता पाण्याच्या टोण्या किंवा टाक्या (आहाव) नीट भरण ठेवा. पाण्याचे हेळ उकलून ते गाळ वगैरे काढून साफ करा व खाल्ले वाहू लागू द्या (तै स ४.२.५), नागराची फामात तरबेज असलेले पुरप नागर (लागल) सज्ज करीत त्याला वैल जोडावयाची 'जुवे' काळजीपूर्वक लावीत (तै स ४.२.५), हे कर्षक हो! नागर जोडा हा नागर मोठमोठाली दिखवले उकलून पुढे जावो, कारण त्याला तीक्ष्ण असा फाळ लावलेला आहे व वैलाला ओढावयास सोपा जाईल असा तो चांगला वनविलेला आहे (तै स ४.२.६), अशा प्रकारची वर्णने तैत्तिरीय संहितेत आली आहेत

मसाल्य —नांगरत झाली म्हणजे त्या नागराने पडलेल्या भेगासमूह रूप चांगले दृष ओतीत व एकवार चांगले पाणी देत आणि नंतर त्या जमिनीत तीळ, उडीद, भात, साव, राळे, बारकाचे भात, गहू, हुल्लो, सावे, रानतीळ इ. इ घान्ये पेरित

खाटकाचे काम.—यज्ञामध्ये देवाना हविर्भाग म्हणून जे पशू (भेड, बकरे, मेंढ्या इ. इ) अर्पण केले जातात त्यांना तोंड दावून बुकलून मारण्याचे व ते मेल्यानंतर त्यांनी घरीरें फाडून त्यातून शाखोक्त असे ठिकठिकाणे भाग (काळीज, जीभ, बगंडीतील मासपिंड इ. इ)

व्यवस्थेनैव कापूत काढण्याचें काम जो माणूस करतो त्यास 'शमिता' म्हणजे सोलणारा अशी सज्ञा आहे. देव जेव्हा यज्ञ करीत तेव्हा हे शमिताचें काम 'अग्निपू' व 'अपाप' या नावाचे दोन पुरव करीत होते. हर्षाच्या यज्ञात हे काम असच्छद्रावहन बरविलें जातें. त्या शमिलाना-सोलणाऱ्यांना-अनुल्लूत 'मैत्रावरुण' नामक ऋत्विज आतां करतो रीं - "हे शमिते हो ! आपआपल्या कामाला लागो, आपआपल्या मुद्या पाजळा, पशु मारावयाच्या जागेवर गवताचा पेंडा पसर, उत्तरदिशेस पाय करून पशूला भाडवा पाडा व तोंड दावून बुकलून त्याला मारो. मध्यें पुढें न देता त्याची कातवी सोडून काढा नाभि कापण्यापूर्वीच वपा (गोक्यावरील बारीक वेष्टण) नीट जपून काढा. पशूचें यक्षस्थल ससाध्यासारखें आहे तें समावून काढा पशूचे पुडचे पाय छाटून निराळे करा. त्याच्या पुडच्या बाजू छिन्न सज्जें मारल्या करा खांदी कासवाच्या आकारासारखे असतात ते छाटा मागच्या दोन्ही तगच्या समप्र छाटून काढा पशूच्या यरगळ्याची २६ हाडें उरावरून काढा प्रत्येक अंग (गात्र) काढाल तें समप्र काढा छिन्न विच्छिन्न होऊं देऊ नका. सर्वें अंगें यथास्तात्र काढा. हे काम अवधट आहे, क्रूरपणाचें आहे, असें मनात आणून तें करण्यास कवचें नका," इ. इ. हयनासाठी जीं जीं पाहिजेत तीं तीं अंगें घेऊन राहिलेले पशूचें शरीर भुईत खड्या खणून प्लात पुढून दाकतात. 'वपा' म्हणून जी गोक्याला वेष्टण असलेली लक्षा काढण्यात येते ती लाकडी तिवडीवर पसहून अग्नीवर भाजतात. नंतर ती सर्वें अग्नीमध्यें हवन करतात याचीची काढलेली काळीज, तंगव्या, इ. अंगें गवताच्या मुट्यात बाळून पाण्यात घालून अग्नीवर खूप सिजवितात व नंतर त्याचें हवन करितात (तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.६.६ पहा)

हजामत करणें.—'चातुर्मास' नामक एक याग असून वैश्वदेव, वरुणप्रभास, सावमेध व शुनासीरीय असे त्या यागाचे ४ पोटविभाग किंवा 'पंचे' आहेत प्रत्येक पंचे खलव्यानंतर यागार्थी यजमानानें 'हजामत' करावयाची अमते ही हजामत कशी करावी याविषयी नियम आहेत. नियमानुसार हजामत केल्यास तो याग देवाच्या यागप्रमाणें होतो व नियम सोडून केल्यास त्या यागास आसुरी स्वरूप प्राप्त होतें. याविषयी तैत्तिरीय ब्राह्मणात आख्यायिका आहे ती अशी — देवांनीं यज्ञात जसें अनुष्ठान केल तसेंच असुरांनीं केल, पण हजामत मान देवाच्या पद्धतीप्रमाणें न करिता मनास वाटेक त्या रीतीन केली अगोदर कार्यातील केंस काटापपास पाहिजेत हे त्या असुरांना माहीतच नव्हतें त्यांनीं (असुरांनीं) प्रथम गोक्यावरचे केंस काढले, नंतर मिशा काढल्या व नंतर कायेंतले केंस काढले अशा रीतीन वरून खालीं अशा क्रमानें त्यांनीं हजामत केल्यामुळे ते अगो- गतीला गेले व परामव पावले. देवाना हजामत कशी करावी

हे नीट माहीत होतें त्यांनीं हजामत करतेवेळीं अगोदर कायेंतले केंस काढले, नंतर मिशा काढल्या आणि मग गोक्यावरील केंस काढले. खालून वर अशा क्रमानें देवांनीं हजामत केल्यामुळे देव विजयी होत्यात उभतीला पावले. अगुपचारणी हजामत करतील ते परामव होतील व देवा- सारखी करतील ते विजयी होतील. मनुन देव व असुर यांच्या रीतीपेक्षा हजामतीची एक विसरीच तहा काढली. त्यान आर्या मिशा काढल्या, नंतर कायेंतली केंस काढले आणि शेवटीं गोक्यावरचे केंस काढले. अशा प्रकारच्या हजामतीमुळे मनु, प्रजा व पशू यांनी सपन्न झाला जो माणूस मनुप्रमाणे हजामत करवील तो मनुसारखा प्रजा व पशू यांनी सपन्न होईल

ताम्रमिश्रित सोयेंडाच्या (तावें व पोलाद यांचें मिश्रण) वस्तूच्यान हजामत करावी. 'सायाळ' अथवा साळुनावाच्या हवा जनावराच्या गेंबटीला मोठमोठाल्या काट्याचा छुरा असतो, त्यापैकी एक काटा (साळीचा काटा) ज्याच्यावर तीन पांढरे पटे आहेत असा घ्यावा व त्या काट्यान रापावयाचे असतील ते (शेंबीचे) केंस गाजून करावे व नंतर पुर्वीक वस्तूच्यान हजामत करावी (ते आ १.५.६ पहा) नंतर नवें काढावी दाव्या हाताचीं नवें आधी काढून मग उजव्या हाताचीं नवें काढावी. प्रथम वरगळीचें नख काढून क्रमानें अगळ्यापर्यंतचीं नवें काढावी याच क्रमानें उजव्या हाताचीं नवें काढल्यावर दाव्या व उजव्या पायाचीं नवें वरगळी- पासून अगळ्यापर्यंतच्या क्रमानेंच काढावी

शुद्धकर्माभ्येंहि चाल, समावर्तन वगैरे सत्कारप्रसंगीं तमनक हजामत करावी लागते.

दारु तयार करणे.—'सौत्रामणि' नामक एक यज्ञ आहे या यज्ञाभ्ये मुरेचें-दारुचें-हवन आहे व त्यासाठी दारु तयार करावी लागते दारुमध्यें तीन प्रकार आढळतात पैथी, गौदी, व माव्ही धान्यापासून-पिडापासून-तयार होते ती दारु 'पैथी', शुब्दापासून जी दारु बनते ती 'गौदी' व फुलापासून किंवा फळापासून निघणाऱ्या मधुर रसापासून तयार केली जाणारी दारु ती 'माव्ही'. 'सौत्रामणि' यज्ञात जी दारु तयार केली जाते ती 'पैथी'. जातीची दारु होय. ही दारु कशी करतात हे यथायन कल्पसूत्राच्या आपातें येथें साद करित आहों

साळीच्या भाताचें ओळें व कोवळें तुण (तरु, तरवा) जिसें भोवदला देऊन विकत आणीत, तें नपुंसक माणसापासून विकत घ्यावे असें तैत्तिरीय ब्राह्मण १.८.५ या ठिकाणीं व कल्पसूत्रात सांगितले आहेत अग्नीवर खापर ठेऊन त्यात भाताच्या लाखा भाजून तयार करीत. ज्या भातकणाच्या लाखा वनत नसत अथे जे 'गणन' ते निराळे काढून ठेवीत. नंतर छप पाणी घाळून पातळ भरभरीत असा ताडुलाचा भात सिजवीत.

मग तो पातळ भात लोंकरीच्या वखानें गाळून त्याची पेज निराळी काढीत व त्यातील बळक (चोथा) विराळा एका भाज्यात ठेवीत पातळ भात गाळून निघालेली पेज (रसा) एका खापराच्या घागरीत ओतून त्यात भातातील न शिजता निघालेले पाकड वगैरे असतील ते वाटून त्याची भुकी टाकीत शिवाय लाव्या न वनता राहिलेले गणगहि त्या रसात टाकीत भाताच्या पातळ रसात हे दोन पदार्थ दाळून बनलेल्या मिश्रणास 'मासर' असे म्हणत नंतर मोनण्या साठी काही एका प्रमाणाच्या मापाच भाडें तयार करून त्या मापान एक माप विक्त घेतलेल भाताचे बोकळ गवत (शण) दोन मापें साळीच्या भाताला आलेले 'मोड' (सोक्रम), तीन मापें लाव्या आणि चार मापें दुधात कालविलेल भातक्या सातूचें पीठ दर्मान पाकून अवबिलेलें असेल ते (नमहु) असे पदार्थ एकत्र घेऊन ते वाटून त्याच चूण बनवीत व ह चूर्ण रसा साठविलेल्या डेच्यात टाकीत नंतर एका चार पायाच्या व दोऱ्यानीं विणलेल्या घडबचीवर गवताची एक चुबळ ठेऊन ह्यावर ती रमाची घागर ठेवीत व त्याच्यावर कातज्यानें मडविलेलें बुरडी झाकण ठेवीत आणि झाकण व घागर याचा सधभाग पूर्वी भाताचा रसा गाळल्यावर डरलेला चोथा ठेवलेला असतो त्या चोथ्यानें लिपून बंद करीत अशा रीतीनें बंद केलेली ती रसाची घागर तीन दिवस तशीच घायम ठेवीत व चवथ्या दिवशीं त्या घागरीतील रशाच हवन करीत

पूर्वीच प्रकारानें तीन दिवस आघत ठेऊन बनविलेला तादु व्याचा रसा हीच 'पैथी' दाख होय या दाखचें इन्द्र (सुनामा) देवतेसाठीं हवन सांगितलें आहे, पण हवनशेष दाखचें भक्षण सांगितलें नाहीं तें पिण्यासाठीं पैसे देऊन एखादा ब्राह्मण बोलावीत व तो न मिळाल्यास ती हुतशेष दाख वाफल्यावर ओतून टाकीत यज्ञामर्थी हि हुतशेष घुरेच पान करावयाचें नाहीं ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे वाजपेयनामक यज्ञातहि घुरेचे पेले भरण घ्यावयाचे आहेत पण ते रमाची दार्यत खेळणाऱ्यांना उतेननाथ प्यावयास यावयाचे असतात ही रमाची दार्यत खेळणारेहि ब्राह्मण नाहींत हें लक्षात घेतल म्हणजे वेदातहि सुरापान निषिद्धच आहे हें उघड होतें

(पहा तैत्तिरीय संहिता, १८, २१, तें ब्राह्मण १८, ५ व ६, तें ब्रा १४, २ व वीधायन कल्पसूत्र १७ ३२ ते ३८)

स्वयंपाक करणे.—'पाक' म्हणजे शिजविणें व 'स्वय' म्हणजे स्वतः यावरून स्वयंपाक म्हणजे स्वतः शिजविणें हा अर्थ निघतो यज्ञामर्थ्य अग्नीच्या ठिकाणीं जी हवनीय द्रव्य समर्पित जातात त्या द्रव्यामर्थ्य पुरोडास, चर (भात), धाना, वरंभ, परिवाप, आमिक्षा, वाजिन इ इ द्रव्ये आहेत यांपैकी पुरोडास व चर या पदार्थांच हवन ज्यास प्रमाणांत आहे

चर—हा जरी प्राय तादुळाचा करावयाचा असतो तरी प्रसंगविशेषीं सातू, नीवार, सावे, गवताचें बीं, राळे इ अनेक द्रव्याचे चर शिजवावे लागतात काहीं ठिकाणीं दुधामर्थ्य चर शिजवावयाचा असतो, तर कोठे कोठे तुपात शिजवावयाचा असतो आधानामर्थ्य ब्रह्मोदनसन्नक भात शिजवावयाचा तो दुधात शिजवावा असें सांगितलें आहे (हि सु पहा), तर अग्निश्रोत्रामर्थ्य प्रायणीयेष्टींतील 'अदिति' देवतेसाठीं तुपात चर शिजवावा म्हणून सांगितलें आहे (हि सु पहा) भात पाण्यात शिजविण्यापेक्षा दुधात अगर तुपात नीट रीतीन शिजविणें विशेष कौशल्यावाचून वळिण आहे शिवाय लौकिकामर्थ्य भात शिजविताना तो कड येऊन उठू गेला म्हणून काहीं विषडत नाहीं, पण यज्ञातील भात शिजविताना तो उठू न जाता शिजविण्याचा विधि आहे उठू गेल्यास प्रायश्चित्त करावें लागतें अर्थात् भात उठू न जाता शिजविणें कुशलतेचें काम आहे चानुमंस यागांत गृहमेधीयेष्टीमर्थ्य तादुळाची खीर दुधात तयार करावी लागते (तें ब्रा १६, ६ व ७) चर शिजविण्याकरिता तादूळ कुटण्याचें काम यजमानपत्नी करीत असते, पण शिजविण्याच्या कामात तिचा स्वयं नसतो तें काम अपर्यु अग्नर नियोजित असलेला ऋत्विच करीत असतो

पुरोडास—सातू अगर तादूळ वाटून पीठ कराव याच व त्यात अधणाच फडत पाणी घालून गोळा तयार करावयाचा व तो एका अगर अनेक खापराच्या तुकड्यावर ठेऊन त्याला निर्यान्याची खूप आय देऊन कुबलतेन तो गोळा न जळता पक होईल असा तयार करावयाचा म्हणजे तो पुरोडास सिद्ध झाला

धाचा—ओले सातू अग्नीवर एका खापरात खूप भाजा वयाचे इतके की, त्यातील काहीं करपले गेले पाहिजेत अशा भाजलेल्या यवाना 'धाना' म्हणतात (तें ब्रा ३८, १४)

करंभ—भाजलेल्या सातूचें पीठ तुपांत कालविलें म्हणजे त्याला करंभ म्हणतात (तें ब्रा ३८, १४)

परिवाप—माताच्या लाव्या (तें ब्रा ३८, १४)

आमिक्षा—आदल्या दिवशीं रात्रीं दूध विरजून ह्याच दही करून ठेवावयाचें दुध या दिवशीं सवाळीं निराळें दूध कडकवीत तापवून त्यांत पूर्वी तयार केलेलें दही घालून आय यावयाची ह मिश्रण गाळून खालीं पाणी पडतें त्यास 'वाजिन' व चोथा राहतो त्यास 'आमिक्षा' ही सज्ञा आहे

पोहे—अथमेधामर्थ्य अन्नहोम म्हणून सांगितला आहे त्यात पोळ्याचें हवन आहे (तें ब्रा ३८, १४)

भाजीपाटे, कोशिंबिरी व इतर पकाज वगैरे प्रकार वेदात कोठ आढळत नाहींत

सोनारकामः—यज्ञामध्ये प्रसङ्ग सोनार येऊन एखादा दामिना क्रिया कोणताहि जिवस वनवितो अशा प्रकारचा विधि आढळत नाही. तथापि सोनारानी वनवितेले पदार्थ यज्ञात अनेक वेळा उपयोगात आणण्याचे कारण पडते. यज्ञामध्ये उपयोगी असलेला जिवस ज्या अर्थी सोनारा म्हणून तयार केले जात, त्या अर्थी प्रसङ्ग नाही तरी पर्यायाने यज्ञात सोनारी कामाचा निकट संबंध येतो हे उघड सिद्ध होते. सोनाराने तयार करवून यज्ञात उपयोगात आणा-
वयाच्या पदार्थांची काही येथे देतो

१. अग्निष्टोमादि सोमयागात 'प्रवय' करणे असल्यास त्यात १ रुपाचा व १ सोन्याचा असे २ वाटोळे पत्रे (हवन) उपयोगात आणावयाचे असतात.

२. चयनामध्ये यजमानाच्या गळ्यात एखादा ठिपके उडविलेले एक सुवर्णपदक (हवन) बांधावयाचे असते

३. कृष्णयज्ञात एका यज्ञ आला आहे या-
निमित्ताने एखादी शेळी मारली गेली व तिचे पोटे पाडल्यावर ती गमिणी आहे असे आढळून आले तर त्या गर्भाकडि याग करावा असे निधान तेथे आले आहे. मारलेल्या शेळीचे चार पाय व गर्भाचे चार पाय मिळून आठ पाय होतात अशा रीतीने सगळे शेळीचे हवन आड-
पायाच्या पश्चिमे हवन सिद्ध होते व म्हणूनच या यागाची दक्षिणा म्हणून 'अथाप्रवृत्तिरप' (आठ ठिपके उडविलेले सोन) द्यावे असा विधि आहे

४. वाजपेय यज्ञामध्ये रावे ऋत्विजांनी सोन्याच्या कड्या गळ्यात घालाव्या व होत्याने ज्या कडीत सोन्याची 'वज्र'-
नामक रत्ने जडविलेली १०० हमलपुष्पे आहेत अशी कडी धारण करावी (आ. श्री. सू. उ. पट्क ३९)

५. राजसूयामध्ये सर्वांनी सोन्याच्या फुल्या मारलेले पाट बसावयास घ्यावे (आ. श्री. उ. ३-१)

६. अथर्वधामध्ये 'पारिप्लव'नामक दसन करावयाचे असते. या प्रसंगी दसन करणाराने व प्रतिगार देणाऱ्या अथर्व्युने 'सर्पराजित' आसनावर बसावे (आ. श्री. उ. ४७)

७. दशपेयनामक यज्ञात उद्रात्याला सोन्याची कडी घावी (आ. श्री. सू. १२१८) कृष्णप्रणीत अग्निष्टोम यज्ञा-
मध्ये 'निक'नामक एक सुवर्णलंकार होलावा व एक सोन्याची कडी उद्रात्याला दक्षिण घावी असे घातिलेले आहे (उद्रात्यान श्री सू. ८१०, ३ व ४). दशपेययागात आश-
लायनानां होलावा 'हवन'नामक सुवर्णलंकार द्यावा असे म्हटले आहे (आ. श्री. उ. ३०४). अथर्व्यु व प्रतिप्रस्थाता यांना सोन्याच्या चौकटीत बसविलेले वारसे द्यावेत (तै. स. १८, ८) व आश्वलायनाच्या मताने सोन्याची कुडले घावीत असे आहे (आ. श्री. उ. ३४). याच यज्ञात

उद्रात्याने आपल्या गळ्यात जिच्यामध्ये तीन सुवर्णकमळपुष्पे आंबरी आहेत अशी कडी घालावी (आ. श्री. ९-२, ९).

८. राजसूय यज्ञात एके ठिकाणी दूत खेळण्याचा विधि आहे त्या प्रसंगी खेळवणाचे 'फाते' अगर 'कवडे' सोन्याचे करण्याचा विधि आहे (आ. श्री. १२१५).

९. अतिरात्र कतुमध्ये ब्रह्माला सोन्याची वाटी मधानं भरून द्यावयाची असते.

१०. वायुपक्षीय राजाची शक्ति बंद पडावी म्हणून कराव्या जाणाऱ्या हृष्टीमध्ये सोन्याचे 'दावे' दक्षिणा म्हणून द्यावे असा विधि आहे (तै. स. २४, १३)

सुतारकामः—परशुती सामान घरगुती सामान म्हणजे गृहप्रचारात उपयोगी पडणारे सामान अशा तऱ्हेचे सामान यज्ञप्रसंगाने वेदात बसकसे उपयोगात आणले ह्याची संज्ञा होण्यासाठी यज्ञोपयोगी अशा घरगुती सामानाचे हे लहानसे टिपण लिहीत आहे

तत्प — 'तत्प' म्हणजे मंचक (पलंग) महाव्रतामध्ये मचकावर बसून उद्रात्याने सामगान करावयाचे असते (तै. स. १२, ५)

श्रेय — श्रेय म्हणजे होला (झोपाळा) महाव्रतामध्ये झोपाळ्यावर बसून होलाचे शस्त्रे म्हणवयाची असतात.

आसरी — विणलेली चडवची (पुर्ची) महाव्रतामध्ये उद्रात्याने घडववीवर बसून गावे असे विधान आहे. (तै. स. ७५, ५)

उद्राट-सुसट — अग्निचयनामध्ये विद्रा माहून स्पेनपक्षी इत्यादि १८ प्रकारच्या आडलींनी सुक असे हवनस्थळ तयार करावयाचे असते जेथे हे सुक वनवावयाचे तेथे आधी काही वस्तु भूमीत पुरावयाच्या असतात उदाहर-
णार्थ, जिवत कातव, लुचा इ. इ या वस्तुमध्ये धान्याची भरलेले लाकडी खडक व त्याच्या शेजारी सुसट पुरावयाचे असते (आ. श्री. सू. १०३३)

पट्टी — यज्ञातील हवनप्रसंगी पुन पुन्हा लाकडाच्या पट्टीने तुपाचा होम करावा लागतो

पाळी — 'स्यपतिसव'नामक यज्ञात दहाचा अमिपेक यजमानाच्या मस्तकावर करावयाचा असतो. अमिपेकाचे दर्हा एका उकराच्या लाकडाच्या पाळ्यात धावयाचे असते. कंडपाप्रिननामक सत्रात सोमपान विनर्दाद्याच्या पाळ्याने करावयाचे असते (वीषा सू. १०२०). अग्निष्टोमादि यज्ञात सोमपान करावयाचे ते दाढा असलेल्या पाळ्याने करावयाचे असते. दाढा असलेल्या पाळ्याला 'चमत' म्हणतात.

मेक्षण — मेक्षण म्हणजे लाकडी 'उलयन' याचा उपयोग पुरोडाशाचे पीठ हवळण्याकडे इष्टीमध्ये करावयाचा असतो (हि. श्रौ. सू. १.४).

मंडपाचे काम — सोमयागामध्ये प्राग्वंश, सद, हविर्धान आमीप्रीय व मार्जालीय असे मंडप बांधवयाचे असतात

प्राग्वंश — ज्या मंडपाच्या आख्यात्या पूर्वेस शेंडा करून कळक घातलेला असतो तो 'प्राग्वंश' होय. प्राग्वंश मंडपाची पूर्वपश्चिम लांबी १६ प्रक्रम असते १५ अंगुले म्हणजे पद. २ किंवा ३ पदे म्हणजे प्रक्रम कोणी कोणी १ पदाचाहि प्रक्रम मानतात. या प्राग्वंश मंडपाची रुंदी १२ प्रक्रम असते चारि बाजूंना भगोमध २४ अंगुले रुंदीचीं दारे ठेवावयाचीं असतात. प्रत्येक दाराच्या दोन्ही बाजूस एक एक आणि मंडपाच्या चारी कोपऱ्यात एक एक असे खाव बावयाचे असतात पूर्व बाजूचे खाव किंचित उंच बावयाचे असतात, कारण प्राग्वंश मंडप पूर्वबाजूस थोडा उंच व पश्चिमेकडे थोडा सखल झाला पाहिजे या मंडपावर ताडपत्र्या किंवा कदाच्या तरी झाकण्या टाकून मंडपाभोंवतीं कांठी वगैरे लावून कूड घालावयाचा असतो चारी बाजूंना धूर जाण्यासाठी व प्रकाश येण्यासाठी एक एक गवाक्ष ठेवावयाचे असून ईशान्य दिशेस एक पाचवं सरोके ठेवावयाचे असते.

सद — सद म्हणजे सभास्थान. हा मंडप महावेदीच्या पश्चिम आगस असतो. २४ अंगुलांच्या काज्यान या मंडपासाठी दक्षिणेतर २७ काडी लांब व पूर्वपश्चिम ९ काडी रुंद असे स्थळ लावून घेतात.

या मंडपाला ६६ खांब्यांच्या दक्षिणेतर तीन ओळी असतात व त्याला पूर्वेस १ व पश्चिमेस १ अशी दोन दारे प्राग्वंश मंडपाप्रमाणेच करावी लागतात. या मंडपाच्या वर ९ कळक उत्तरेस शेंडे करून घालावयाचे असतात व त्याच्यावर ६ कळक पूर्वेस शेंडे करून घालावयाचे असतात. मंडपाच्या मधल्या ओळीतले खाव यजमानाच्या डोऱ्याइतके उंच असतात पूर्व व पश्चिम या दोन ओळीतील खाव यजमानाच्या घेरीइतके उंच असतात या योगाने मंडप दुपारी व सुंदर दिसतो वर टाकलेल्या कळकाच्यामधून पाझरण घालून मंडप झाकून टाकलेला असतो. मंडपाच्या कडेन कावीचा कूड घालतात. पूर्वेच्या दाराच्या दोन्ही बाजूंच्या आगस दर्भ गुंडाळून त्यांना दोरीचे वेडे दिलेले असतात.

हविर्धान — हविर्द्रव्य ठेवण्याचा जो मंडप तो हविर्धान मंडप. या मंडपाची लांबीरुंदी ठराविक नाही जखरीच्या दरीने लांबी लांबीरुंदी कमीअधिक धरतात

या मंडपाची कृति विशेष पंचाङ्गीची नाही याच्या चरती आढे व दुसरे कळक टाकतात. सभोवतीं कूड

घालतात त्याला पूर्वेकडे एक व पश्चिमेकडे एक अशी दोन दारे असतात. पूर्व दाराजवळच्या आगस दर्भ गुंडाळतात

आमीप्रीय व मार्जालीय. — हे दोन मंडप महावेदीच्या दक्षिणेतर असतात. आमीप्रीय उत्तरेस व मार्जालीय दक्षिणेस असतो या मंडपाचा अर्धाअर्धा भाग महावेदीच्या आत असतो व अर्धाअर्धा बाहेर असतो हे दोन्ही मंडप हमचौरस १२० अंगुलाचे असतात. आमीप्रीय मंडपास दक्षिणेस तोंड करून एक दार असते व मार्जालीय मंडपास उत्तरेस तोंड करून एक दार असते. खाव किती द्यावेत वगैरेपद्धत नियम नाही

इतर सामान — गृहप्रपंचात जरूर लागत नसून यज्ञातच फक्त ज्या लाकडी पदार्थांचा उपयोग होतो असे पदार्थ येणेप्रमाणे — सुकू, शफ (साडस), ग्रह (सोमरसाचे पेंढे), स्पय (तरवार), आसदी (दर्भानीं विणलेल्या घडवंच्या), रथ, गाडे, वगैरे.

कुंभारकाम. — विटा व शेंगज्या — धातुप्रकरणातील 'अग्निचयन' विधीमध्ये निरनिराळ्या आकृतीच्या विष्टानीं बहिरी ससाण्याच्या आकृतीचे एक स्फंडिल तयार करावयाचे असते या स्फंडिलास 'चिति' म्हणतात. या 'चितिच्या' रचनेस एकंदर १००० विटा लागतात. बांधायन सूत्रीतील पद्धतीप्रमाणे चतुर्थां, अर्ध्या, पाया, हंसमुखी, चौडो व नाकसदृश अशा सहा आकृतिमेदानीं या विटाना प्राप्त झाल्या आहेत. याशिवाय याच विटामध्ये पोडशी, चतुरस्रपाया, असेहि अवातर मेद आहेत

विटापेरीज अग्निचयनामध्ये तीन शेंगज्या तयार करून वयाच्या असतात या तीन शेंगज्या, तसेच मंडला व मंडपभा नामक विटा ह्या तयार करण्यापासून तीं भट्टी लावून भाजीपर्यंतचे सवे काम अव्ययूच करीत असतो बाकीच्या रावे विटा नमुन्याप्रमाणे कुंभाराकडून भाजवून उपयोगात आणावयाच्या असतात. निवृद्धि देवाच्या उद्देशाने तीन इष्टका स्वामिक रीतीने भोग पडलेल्या भूमीवर माडावयाच्या असतात त्या धान्याच्या (भाताच्या वगैरे) कोण्याची आच देऊनच भाजावयाच्या असतात कुंभाराने विटा भाजण्याचा प्रकार विविष्ट नाही. शेंगज्या व मंडला वगैरे विटा अव्ययूच तयार कराव्या लागत असल्यामुळे त्याचा विधि म्हणजे पद्धति येथे देत आहो.

एक घोडे व एक गटव घेऊन अव्ययू, यजमान, ब्रह्मा इत्या मंडळी माती आणण्यासाठी मातीची राण असेल तेथे जा राणीची जागा घोड्याकडून ओलाडवीत. नंतर तेथे गुंफा आहुति देऊन त्या राणीतील माती कळकाच्या काठी राणीत खणलेली माती हरणाच्या कातड्यावर एक कर्मळा पान ठेऊन त्याच्यावर भरून घेत. नंतर त्या मातीवर पुं

एक कमळाचें पान झांकीत व हरणाच्या फातऱ्यांत त्या मातीचें गाढेडें बांधीत. नंतर तें मातीचें ओझे (गाढेडें) गाढ्याच्या पाठीवर लावीत व यज्ञभूमीचे ठिकाणीं परत येत. आल्यानंतर तें गाढेडें सोडून त्यांत असलेल्या मातीत बेताचें पाणी ओतून ती माती चांगली कालवीत. मातीला चिकटपणा देण्यासाठीं खापरची भुऱुदी, चुनखडीची भुऱुदी, चोक-टाचे फेंस त्या मातीत मिश्र करून ती खूप कमावीत. याप्रमाणें माती चांगली चिकण झाली म्हणजे तिच्यापैकी थोडी सिद्ध राखून बाकीचीचा एक मोठा गोळा तयार करीत. मग त्या एका गोळ्याचे तीन गोळे करीत. पुन्हां एकेका गोळ्याचे तीन तीन भाग करीत. मग त्या तीन भागांतला एक भाग उजवा (शेगदी) तयार करणाऱ्या कारागिराच्या हातीं देत. तो त्या मातीनं शेगडीचें बूड तयार करी. नंतर दुसरा भाग देत. त्यानें तो शेगडीचा मध्य भाग बनवी. शेवटीं तिसरा भाग देत. त्या भागानें तो शेगडीचा वरचा भाग बनवी. या रीतीनं शेगडी तयार होई. ही शेगडी बाहेरून दिसण्यांत तिजमली, घीतभर, जंच व जमेल त्या रीतीनं रंद अशी बनत असे. ह्या शेगडीच्या वरच्या बाजूस ३४ योडे अंतर सोडून एक कंगोरा ठेवण्यांत येई. ही शेगडी अष्टकोनी आकाराचीं मने. शेगडीच्या तोंडाशीं प्रत्येक कोपऱ्यास व कंगोऱ्याच्या प्रत्येक कोपऱ्यास स्तराच्या आकाराचीं एक एक मोडणीं सोमसाठीं करीत.

याप्रमाणें ३ शेगड्या तयार करीत. नंतर ५ ऋष-भेटका व ३ मंडलेटका शिल्लकी मातीच्या तयार करीत. मग शेगड्या व विटा मुक्त ठेवीत. बाऱ्यानिं अगर उन्हांनं शेगड्या अगर विटा चिरडल्यास शिल्लकी मातीनं त्या चिरा चुनचुन टाकित व पुन्हां मुरूवीत. शेगड्या व विटा बाहेरून तयार झाल्या म्हणजे त्या शेगड्यांनां आतून व बाहेरून आणि विटांनां सर्व बाजूनं धोळ्याच्या डेंब्यांची धुई देत. मग यज्ञशालेच्या उत्तरेस मांड्याइतकी खोल अशी खांच राणीत व तीत पाचोळा, गोवऱ्या इत्यादि 'जळण' पसरित. नंतर त्या जळणावर त्या शेगड्या व विटा ठेवीत व पुन्हां त्यांच्यावर 'जळण' रचीत व वरून मातीचा सारखा लेप देऊन भट्टी बांधून काढीत. या भट्टीला ४ योडे व्यासाचें भोंर भट्टी पेटवून देण्यासाठीं भट्टीच्या चारी बाजूंस राखीत नंतर चारी बाजूनीं भट्टी पेटवून देत. सहाजीं भट्टी लावली तर संध्याकाळीं ती तयार होईल असें समजत व संध्याकाळीं भट्टी लावली असल्यास सकाळपर्यंत ती भट्टी भाजून निघण्याची मुदत मानीत: भट्टी भाजली म्हणजे गाईचें दूध, शेळीचें दूध, धापी (यापट्टणें), दगडाची भुऱुदी, एक पातेलें, चिमटा, एक पाटी, एक शिंफें व हरणाचें कातडें असें सामान बरोबर घेऊन भट्टीजवळ येत. भट्टी खुली केल्यानंतर धापटण्यानं एका शेगडीवरील निखारे बाजूस राखीत व चिमट्यानें ती शेगडी उचलून पातेल्यांत

ठेवीत (या पातेल्यास कुंभार लोक 'सतेल' म्हणतात). नंतर त्या शेगडीवर बाहेरून व आतून शेळीचें दूध शिंपवीत व मागून गाईचें दूध शिंपवीत. याप्रमाणें सर्व गोष्टी करून बाकीच्या दोन्ही शेगड्या व विटा भट्टीतून पातेल्यांत काढून घेत. भट्टीच्या कमजास्त धांचेमुळे शेगडीला अगर विटांनां कोठें चौर गेली असल्यास किंवा एखाद्या ठिकाणाची खपली निघाली असल्यास बरोबर आणलेली दगडाची भुऱुदी शेळीच्या दुधांत कालवीत व त्या लुळानं चिरडलेली अगर खपली पडलेली जागा दुरुस्त करून त्या भागास जळला अंगाराची धांच देत. नंतर हे सर्व पदार्थ मोठ्या पाटीत भरित आणि त्यांजवर हरणाचें कातडें झांकण घालून यज्ञशालेंत योग्य ठिकाणीं ती पाटी शिंभ्यावर टांगून ठेवीत असत. मग जरूर त्या वेळीं त्या शेगड्यांचा व विटांचा उपयोग करीत.

उत्तरेडीच्या आकाराचीं बोकडीं:—अग्निहोमादि यज्ञांत प्रवर्ग म्हणून एक कर्म असतें. त्यांत एका उत्तरेडीच्या आकाराच्या बोकड्यांत तूप कडकडीत तापवून त्यांत गाईचें व शेळीचें दूध घालावयाचें असतें. या प्रवर्ग पात्रास—उत्तरेडीच्या आकाराच्या बोकड्यास—'महावीर' म्हणतात. या बोकड्याप्रमाणेंच तूप घेण्यासाठीं एक खाळी (तोगळें) तयार करावयाचें असतें व दोन पांढोळीं कपाळें तयार करावी लागतात.

बडकीं (मोघे):—चयनक्षेत्रांत एक मोठा 'मोघा' व एक लहान मडके पाण्यानं भरून तीं दोन्ही मृत्पात्रे जमिनींत एका कोपऱ्यांत पुरावयाचीं. याप्रमाणें राहिलेल्या तिन्ही कोपऱ्यांत पूर्वेक मृत्पात्राच्या जोड्या पुरावयाच्या.

घागरी व माठ (डेर):—अग्निहोम यज्ञांत सोम कुटण्याच्या आदल्या दिवशीं सोम कुडतांना पाणी शिंपडण्याकरितां व दुसरीकडे पाणी उपभोगांत आणण्यासाठीं वाहत्या नदीतून एक मातीची घागर भरून आपून ठेवण्याची असते तिला बसतीवरी म्हणतात. दुसऱ्याहि लहान लहान मातीच्या घागरी यज्ञांत पाण्यासाठीं लागतात. त्यांनां 'एकधना' म्हणतात. प्रवर्गयोद्गासन नामक कर्मांत एक मोठा 'डेर' पाण्यानं भरून आपल्या खांद्यावर घेऊन आमीप्रनामक एक ब्राह्मिज उत्तरवेदीसमोर्बती खांद्यावरील डेर्यातील पाण्याची धार अपंड पाडवीत तीन प्रदक्षिणा घालीत असतो.

परळ:—अनेक प्रसंगीं चार ब्राह्मणांनां भात शिजवून खाऊं घालावयाचा असतो. या भाताला ब्रह्मौदन (ब्राह्मणांनीं खावयाचा भात) म्हणतात. अभ्याधानांत असा ब्रह्मौदन शिजवावा लागतो. शिजविण्याचे तांदूळ मोजून प्यावयाचे असतात. चौपां ब्राह्मणांच्यासाठीं ४ 'शराव' भरून तांदूळ घ्यावयाचे असतात. 'शराव' म्हणजे परळ. हा 'शराव' एका

ब्राह्मणास पुरेसे होतील इतके तादृळ मावतील एवढा मोठा असतो

चाभारकाम — यज्ञामध्ये प्रत्यक्ष चाभाराने येऊन काहीं करावयाचा विधि नाही पण चाभाराने तयार केलेल्या वस्तू यज्ञात वापरावयाच्या असल्यामुळे पर्यायान चाभारकामाचा सवध यज्ञविषयात येतो

जोडे — अग्निचयनामध्ये विटा माहून द्येनाकृति निर्माण करण्याच काम चालू असता अर्धयु, यजमान व इतर विटा माडणारानी हृणाच्या कातड्याचे तयार केलेले जोड घालवयाच असतात मात्र या कातड्याला केस कायम पाहिजेत व ते बरच्या बाजूस करून जोडा तयार केलेला पाहिजे (बौ श्रौ सू १० ३७)

ओळ कातडें — महाव्रतामध्ये ब्राह्मण व शूद्र यांच्यामध्ये कातड्याची ओढाओढी प्रभोत्तरं करून करावयाचा विधि आहे वाटोळें कापलेलें एक ओळें कातड एक बाजून ब्राह्मण व एका बाजून शूद्र ओढीत असतात (तै ब्रा १ २, ६)

हल्लींच्या काळीं कातड्याच काम करणारात दोन भिन्न भिन्न जाती आहेत, एक चाभार व एक डोर जनावराच्या शरीरापासून कातडें सोलण्याचें काम डोर किंवा चाभार हि दोघेहि करीत नाहीत तें काम 'महार' करतात ओळें कातड किंवा बाळलेलें कातडें डोर महाराकडून घेतात व ते कमावून, रंगवून उपयोगात आणण्याच्या लायकीच करतात मग त्या पड्या कातड्याच्या वस्तू कातडें वाटेला त्या रीतीनें कापून अगर शिवून चाभार तयार करतो साराश तयार कातड्याला उपयोगात आणण्याचें काम चाभाराचें व कातडें कमविण्याच काम डोराचें

नि र नि राळ्या ज ना व रा चीं क मा व ले छीं कात डीं — बाजपेयात यजमान यूपारहून खालीं उतरताना एका घड वचीवर पसरलेल्या बोकडाचे कातड्यावर पाय ठेऊन उतरतो (तै ब्रा १ ३, ७)

वा घा चं कात डें — रात्रसूय यज्ञात वाघाच्या कातड्यावर यजमानास बसवून उदकानं ल्याला अभिषेक करावयाचा असतो (तै ब्रा १ ७, ८)

हुकराच्या कातड्याचे जोडे — रात्रसूय यज्ञात एका प्रसर्गी हुकराच्या कातड्याचे जोडे घालवे लागतात (तै ब्रा १ ७, ९)

वा री व चाम व्याच्या दो 'या' — तीन धनुष्याच्या दाना बरोबर धनुष्याना लावण्याच्या दोरीच दान राजसूय यज्ञात एका प्रसर्गी आहे (तै ब्रा १ ८, ४)

हरणाच कातडें — याचा उपयोग इथीसारख्या सामान्य आगापासून तो मोठमोठ्या यज्ञपर्यंत होतो हरिणाच कातडें

फार प्रसर्गी लागतें बृहस्पतिसव यज्ञात ब्राह्मण यजमानाला कृष्णजिनावर म्हणजे हरणाच्या कातड्यावर बसवून अभिषेक करावयाचा असतो (तै ब्रा २ ७, २)

बैलाचें कातडें — वैद्यसवात वैद्याला ऋत्विजाना अभिषेक करणें तो बैलाच्या कातड्यावर करावा म्हणून विधि आहे (तै ब्रा २ ७, २)

वा घरावयाच कातडें — (चर्ममय आच्छादनपट) अश्वमेध यागात जुगात भिजविलेल्या वस्त्रावर प्रवरणयोग्य कातडें पसहून त्यावर घोडा मारावा (तै ब्रा ३ ९, २०)

वा घाच्या कातड्याचे जोडे — 'मृत्युसव' नामक यज्ञात 'वाघाच्या कातड्याचे जोडे' घालण्याचा विधि आहे (बौ श्रौ १८ १६)

'अजिन सधाय' — चाभाराला उद्देशून तैत्तिरीय ब्राह्मणात 'अजिन सधाय हा शब्द आला आहे (तै ब्रा ३ ४, १५)

मालसोमामध्ये 'माल' वापरीत असलेले जोडे — काळ्या रंगाचे व पुढच्या दोहा बाजूस कोपरे असलेले — देऊन टाकण्याचा विधि आहे (लाव्यायन श्रौ सू. ८ ६, २१)

कोष्टीकाम — आपल्या इकडे कपडे विणण्याचे काम करणाऱ्या दोन जाती आहेत, एक साळी व दुसरी कोठी कपडे विणणाराना 'कुर्विद असें जुन नाव आहे कपड्याचें काम यज्ञकर्मांत पुष्कळ ठिकाणीं पडते 'कपडा' म्हणजे 'बस्त्र' बस्त्राचा उद्देश यज्ञागान वैदात अनेक ठिकाणीं आला आहे

नवीन विणलेल्या वस्त्राचा वाचक 'तसरं' हा शब्द तैत्तिरीय ब्राह्मणात (२ ६, ४) आला आहे व त्याच्या जवळच वस्त्र विणतानां आडवा पातलेला ताणा ज्या एका लाकडी फळीनें (हल्लींच्या हल्ला) ठोकून बसवितात त्या हल्लाराचा वाचक 'वेम' हा शब्द आला आहे अग्निष्टोम यज्ञात यज्ञोपयोगी पदार्थांची तरतूद जनवेकडून मागून आणून करावी लागते व त्यासाठीं लोकाकडे आपली मागस पाठवून यज्ञकर्ता यज्ञिय वस्तू संपादन करतो काय काय वस्तू तो मागतो याच्या यादीत वस्त्राचा उल्लेख आला आहे (तै सू १ २, २) अग्निष्टोम यागात यजमानान नवे वस्त्र नेसून दीक्षा ग्रहण करावी असें विधान आहे (वाससा दीक्षयति तै सू ६ १०, १)

तैत्तिरीय संहितेत एके ठिकाणीं विणकामासंबंधान विशेष स्पष्ट माहिती आहे (६ १, १) 'शलाकोपधान' म्हणजे दोरे (तत्) आवण्याची फणी फणीमध्वं दोरे ओंवण्याच्या क्रियेस 'प्राधान' शब्द आहे खळीन भिनलेले दोरे सुक विण्याच्या क्रियेस 'वातपान' म्हणत आडवा ताणा ठोकण्याच्या हल्लारास म्हणजे पूर्वेक 'वेम नामक वस्तूस 'प्रघात' असा पर्याय शब्द आला आहे याला कोठीलोक 'हल्ला' म्हणतात. वस्त्र विणण्याकरिता मागावर लावलेल्या उभ्या

ताप्यानां 'प्राचीन तान' व आदव्या ताप्यानां (यांनां निष्कर लोक 'वाणा' म्हणतात) 'ओतु' असा शब्द आला आहे.

वाजपेय यज्ञांमध्ये युपाला (पशु बांधवयाचा खांब) 'वक्त्र' गुंठाळण्याचा विधि आहे (तै. ब्रा. १.३.७). दर्भाची किंवा गवताचीहि वस्त्रे पूर्वेकाडीं विणीत असावेत. पत्नीने वाजपेयांत दर्भगय वस्त्र नेसावं असा विधि आहे (तै. ब्रा. १.३.७). आधानामध्ये दक्षिणाद्रव्यांमध्ये 'वक्त्र' खांबे वासा उल्लेख आहे (तै. ब्रा. १.१.६). अश्वधावाच्या प्रसंगी यजमान व पत्नी या उभयतोंनी क्षीमपत्रे परिधान करावीं असा विधि आहे. 'धुमा' नामक एक तागासारखी वनसति आहे. तागाच्या जसा बांक काढून त्याचे दोरे करतात व वस्त्रे तयार करतात त्याचप्रमाणे 'धुमा' म्हणजे 'अतसी' नामक वनस्पतीच्या दोऱ्यांची वस्त्रे विणीत असत. या 'धुमा' नामक वनसतीपासून 'नीळ' काढतात अशीहि प्रसिद्धि आहे. कोणाच्या मते 'क्षीमवक्त्र' म्हणजे 'रेसमीवक्त्र' असाहि अर्थ आहे.

रंगय लेखीं व छेंः—पावस पडण्यासाठी 'क्षीरि' नामक एक माग करावा लागतो. त्या वेळीं यजमानाने काळ्या रंगाच्या दशा असलेले वस्त्र नेसावे म्हणून विधि आहे (तै. सं. २.४.९). लोंकरीच्या दोऱ्यांना कांयळें विणण्याचाहि उल्लेख (तै. ब्रा. २.६.४) यांत आला आहे.

तंदवज्जा रंगची धोतरें व पागोटीः—शत्रूच्या मरणासाठी करावयाच्या एका अधिचारक इष्टीमध्ये यजमानाने व फलितर्जनी तांबड्या रंगाची धोतरें नेसावी व तांबड्या रंगाची पागोटी घालवी असा विधि आहे (लज्जायन श्री. सू. ८.५.८).

तागाची व छेंः—अग्निष्टोमादियामांमध्ये सामगायन करताना रुणेसाठी एका वज्रावर उंबराच्या लांकडाच्या काळ्या मांडावयाच्या असतात. हें वस्त्र क्षीम, शाण अथवा कापांस अर्णानें असे म्हुटले आहे. 'क्षीम' शब्दाचा वर अर्थ दिलाच आहे. 'शाण' म्हणजे 'साग'. तत्ताच्या दोऱ्यांचें वनलेले वस्त्र तें 'शाण'. कापांस म्हणजे कापसाच्या दोऱ्यांचें (छ. श्री. २.६.१).

काळ्या रंगची पागोटीः—मलस्तोमामध्ये 'ग्राह्य' लोक काळ्या रंगाची पागोटी घालीत असल्याचा उल्लेख आहे (वैधायन धीत सूत्र १८.२४).

लोहारकामः—लोहारानें तयार केलेल्या जिनसा यज्ञामध्ये उपयोगांत आणण्याचे अनेक प्रसंग आहेत. लोहारकामांपैकी वीणकोणत्या वस्तू यज्ञांत जगतात याची येथें माहिती देतां. विसाडकामाचाहि यांत समावेश केला आहे. शिकलगार म्हणजे तयार वगैरे हत्यारांनां चार

खणारा याच्या कामाचाहि उल्लेख या रिपणांत देत आहों.

नांगराचा फाळः—याला 'फाळ' किंवा 'अष्ट्रा' हें नांव आहे. 'ओदनसव' नामक यज्ञांत नांगराचा फाळ वेड्याला दक्षिणा म्हणून देण्याचा विधि आहे (तै. ब्रा. २.७.९).

वस्त्र राः—'राजसूय' यज्ञांत राजानें हजामत करण्याचा विधि आहे. वस्त्राच्या 'धुर' हें नांव आहे. तांबें मितळ-लेल्या पोटादाचा हा वस्त्रा वनविलेला असतो (तै. ब्रा. १.५.६) व (तै. ब्रा. २.७.१७).

छोखंडी झांकण्याः—दक्षेष्टीमध्ये 'साम्राय' नामक हवि तयार करावयाचा असतो व त्यासाठीं आदले दिवशीं रात्री दूध विरजून देवावयाचें असतें. या विरजणाच्या मांड्यावर छोखंडी झांकण देवाचें असा विधि आहे (तै. ब्रा. ३.२.३).

शुयाः—अश्वमेधांत मारल्या जाणाऱ्या घोऱ्याच्या अंगावर कोठें कोठें तरवारीचे घाव मारावयाचे ह्याचें ज्ञान होण्यासाठी छोखंडी, रुयाची व सोन्याची अशा ३ शुया करावयाच्या व त्या शुया दोंचून घोऱ्याच्या आंगावर शुणा करावयाच्या. (तै. ब्रा. ३.९.६).

छोखंडी तुंबाः—(कर्मंडळ) अश्वमेधांत क्षीरहोम नामक कांहीं आहुती घावयाच्या आहेत. त्यांपैकी ३ री आहुति छोखंडी कर्मंडळीं यावी (तै. ब्रा. ३.९.११).

चिमटेः—(संदंश) चयनप्रकरणांत विटा व शेंगज्या वगैरे अर्धातून काढण्यासाठी छोखंडी चिमटा जागत असतो. (धौ. श्री. १०.७.७).

पळीः—चयनप्रकरणांमध्ये अग्निर्कुंजंत भस्म फार झालें असल्यास तें भस्म काढून दगडवाचें तें छोखंडी पळीनें काढावयाचें असतें (धौ. सू. १०.१७).

वाणाचें फळः—चयनामध्ये चितीच्या स्वलामध्ये धनुष्य-वाण हातीं घेऊन चारी मानून वाण मारावयाचे आहेत. वाणाची धार शिकलगार लावतो.

सुरीः—पशु मारल्यावर त्याचें शरीर काढून आणें यज्ञावस्थामें लागत असतें. हिला 'स्वसिति' असें नांव आहे.

शिवणकामः—यज्ञकामांत शिवणकलेचा उल्लेख प्रयोग-रुपानें कोठें आढळत नाहीं, पण अवयलक्ष रीतीनें या कलेचा उल्लेख आलेला आढळतो. "वलाचें छिद्र जसें सुरेंनें निघून दुरल करतात त्याप्रमाणें यज्ञमयील उणीवरुपी छिद्र या 'घात्या'-संज्ञक ऋचांनीं सांधून काढावें" (ऐतरेय ब्रा. १२.७). "यज्ञाचे दोन भाग सुरेंनें जोडले जातात, भाणसाच्या

दोन्याच्या कवच्या जशा एकमेकींशीं शिंदलेल्या असतात, त्याप्रमाणे संवत्सराचेहि पन्मासात्मक दोन भाग शिवलेले असतात" (ऐ मा १८८)

अग्निष्टोमामध्ये हविधानमंडपाच्या दाराजवळच्या खावणां दर्भ गुडाळन ते टिकण्यासाठीं दाभणात दोरा ओवून दर्भाना त्रिवण घालावी असा विधि आहे (हि श्रौ सू आनंदा क्षमप्रत ७६ व चौपायन श्रौ सू अग्निष्टोम) सदोमंडपानेहि खाव असेच दर्भ गुडाळून दाभणदोन्यांन शिवावयाचे असतात (इद्रस्य स्मृतीति सीळते हि श्रौ ७७)

पशुपालन—यज्ञकर्मांचा विचार केल्यास त्यात 'पशु पालन' ह् धर्चेत प्राप्तग्यान येतें यज्ञामर्थें हवनिय पशु जमा केथे असतीं त्याची व्यवस्था देवण्याच काम 'पशुपाल' नामक ऋत्विज करीत असतो हा 'पशुपाल' वैद्य जातीचा असतो दक्षिणा म्हणून द्यावयाच्या गाई व इतर पशु यांचेहि चरक्षण हा ऋत्विज करीत असतो शिवाय 'पुरुषमेध नामक यज्ञात जे मानवी पशु सांगितले आहेत त्यात 'हस्तिप' 'अश्वप' 'गोपाल' 'अजपाल' 'अविपाल' इत्यादिकांचा उल्लेख आहे यावरून यज्ञकालात 'पशुपालन' हा एक स्वतंत्र धर्वाद्वि लोक करीत असावेत ह्मी पाहून विकणारे, घोण्यांचा घदा करणारे, कारयान, गाईविके, शेळ्या-बोकड विकणारे व सेंडपाळ (धनगर) या लोकांचा यज्ञाच्या भरमराटीच्या काळात चांगला धंदा चालत असावा हिरण्य श्रौ सू आनंदाक्षमप्रत, १११ पहा)

सोमप्रय—सोमयाग करावयाचा असतो तेव्हा सोमवर्गी विकृत घेण्याचा विधि आहे सोम विकृताच्या माणसास 'सोमविक्रयी' अर्त म्हणतात सोम विकृत घ्यावयास अर्घ्य, यजमान वगैरे जातात पण खरेदीचा सर्व व्यवहार अर्घ्यरूपां हातून चालतो अर्घ्यु 'सोमविक्रयी' जवळ गेल्यावरुन सोमवर्गीच्या दहा कुटुंबा मोजून घेऊन एका चक्रात त्यांचे गाठोडे बांधतो व ते सोमविक्रयी जवळ देऊन त्याला विचारतो की मी निवडून घेतलेला सोम विकृतां काय ? तो म्हणतो विकृतां नंतर सोमवर्गीची किंमत म्हणून अर्घ्यु त्याला दहा वस्तू देतो १ गाय, २ नुक्ती व्यालेली गाय, ३ कालवड, ४ रोंड, ५ माडीरा चालणारा बैल, ६ य ७ गाईबैलाचे जोडपे, ८ वख, ९ सोने, १० शेरी यजमान श्रीमंत असेल तर आणखीहि ११३ गाई जास्त देतो गरीब यजमान असेल तर एकाच गाय देण्यात येते २१ गाई ज्या यज्ञात दक्षिणा म्हणून दिल्या जाणार असतात त्या यज्ञात सोमवर्गीची किंमत १ च गाय देण्यात येते ६० गाई दक्षिणा गमल्यास ३ गाई किंमत देा १००० गाई दक्षिणा असल्यास २७ गाई व शेरीज सोन, शेळी व अश्व अशा ३० जिनसा अगर नुमत्याच तीस

गाई सोमवर्गीची किंमत म्हणून सोम विकृतांसास देत असत सोम विकृतां इतक्या किंमतीवरहि नाखूष होऊन सोम-वर्गी देण्यास कुठरुल तर त्याच्यापासून सोमवर्गी जवरीन घेत व त्याला बैलाच्या जुपणीच्या यामडी पडयान अगर मातीच्या ढेंकळ्यांन लोक देऊन हावून लावीत यापेय यज्ञासाठीं सोम खरेदी करावयाच्या असल्यास ९७ गाई व ३ वखें, राजसूयामर्थें १९७ गाई व ३ वखें आणि अश्वमेध यज्ञात ९९७ गाई व ३ वखें याप्रमाणें यजमानाच्या ऐपतीवर अगर यज्ञाच्या लहान मोठ्या प्रमाणावर किंमत देण्यात येई, इतकच नव्हे तर दिलेल्या किंमतीनं सोमविक्रया खूप न होईल तर आणखीहि न्हेस, घोडा वगैरे त्याला देण्यात येई सोमवर्गीची किंमत म्हणून सोम व दुसरे वर लिहिलेले पदार्थ सोम विकृतांच्यास दिल्यावर त्यापैकीं सोम त्याच्यापासून परत घेत असत

सोम कुटणे—सोमयागामर्थ्य सोमरसाच हवन मुख्य आहे सोमवर्गी कुटून तिचा रस कसा काढतात ह्याविषयी खुलासा येथें करीत आहां 'उपरवा नामक चार दळगे असणारे एक स्थल तयार केलेल असतें, आणि त्यावर 'अधिपवण'संज्ञक दोन पळ्या झाकलेल्या असतात या फळ्यावर एक हरणाचे कातडे सारख पसरलेल असत या कातड्यावर अर्घ्युं एक वरवडा उभा माडतो व त्यावर थोड्या थोड्या सोमवर्गीच्या काळ्या दहा बैला काढून साठवितो नंतर या सोमवर्गीपैकीं एक पैलाभर सोमरस निघेल इतक्या वेताची वडी कातड्यावर एका बाजूस काढून तिजवर एका घापरतीतील व एका चमसातील पाणी शिंपवतो आणि वरवड्यान ८ घाव मारून ती कुटतो निघालेला सोमरस ओजळीनं तो आपल्या साधीदाराच्या हातात असलेल्या पात्रात भरतो नंतर पुढा एक पैलाभर सोमरस निघेल इतकी सोमवर्गी घेऊन पाणी शिंपवून १० घाव मारून कुटतो व निघालेला रस साधीदाराचे हातीं असलेल्या पात्रात ओजळीन भरतो अर्घ्युं बरील प्रमाणें एकदा पुढा सोमवर्गी घेऊन ती १२ घावात कुटतो व निघालेला रस सोबल्याचे पात्रात पूर्ववत् ओततो आनंतर साधीदाराच्या हातातील पात्रात साठलेल्या सोमरसाचें आढवनीयाप्रति तो हवन करतो

सोमवर्गी कुटण्याचा मुख्य विधि ह हवन झाल्यावर सुद्ध होतो या विधीला 'महाभिपव' अशी संज्ञा आहे या वेळीं अर्घ्यु आपल्या मदींतीस तीन साधीदार घेतो 'उपरवा'—(सोम कुटण्याच स्थळ)मोंवतीं हे चेंपे ऋत्विज पूर्वेला अर्घ्यु, उत्तरेला उभेता, दक्षिणेस प्रतिप्रस्थात व पश्चिमेस नेष्ट या क्रमानें बघतात नंतर आपल्याला पुरे इतकी सोमवर्गी हें चेंपे काढून घेतात व तीवर पाणी शिंपवतात सोमरग निघेल तो 'उदचन'नामक पात्रात ओतल्यात येतो व 'उदचनपात्रा'तून

आणीत असे तैत्तिरीय ब्राह्मणावरून दिसते. पुढे सुरीचा उपयोग करून लागले. यज्ञकर्माकरिता अर्घ्यं जो दर्भ कापवयात जाई तो पूर्वेदिशेत अगर उत्तरदिशेत जेव्हा दर्भाची वेष्ट असतील तेव्हा जाई व तेथून आपल्यात लागतील तेवढे दर्भ कापून आणी. असे दर्भ कापतेवेळी पशूंच्यासाठी काही दर्भ राखून ठेवण्याची पद्धति असे. दर्भ कापित ते सुद्धा बुडसे राखून कापित. आपल्याला पाहिजे तितक्या दर्भाच्या मुठी कापून झाल्या म्हणजे अर्घ्यं शुद्ध तयार करी व त्या दोरीने (मुल्याने) दर्भाचा भार बाधून तो ओप्तावरून घरी घेऊन येई आणि यज्ञसंस्तुत वोय्य स्वयी वंदोवलांन ठेवी.

लांकडे तोडणे.—यज्ञमामध्ये लांकूड तोडण्याचा विधि प्रत्यक्ष यज्ञमानाच्या किंवा अर्घ्ययूच्या हातून होत नसे. हे लांकूडे तोडण्याचे काम लांकडे तोडण्याचा धंदा करणाऱ्या माणसाकडून करवीत असत असे दिसते. ऐंद्राप्र पशुमध्ये 'यूप' (पशु बाधण्याचा खांब) करण्यासाठी पळस, दार, बेल किंवा रगतरोडा यांपैकी एखाद्या झाडाची मोठी खांबी तोडून आणावयाची असते. ती तोडण्यासाठी जाताना लांकूडतोऱ्या माणसाला कुन्हाड घेऊन आपल्याबरोबर घेण्यासाठी बोलावीत किंवा लाला आपल्या जवळची कुन्हाड लाहूड तोडण्यास देत बी. धा. सू. ४१ व हि. धा. सू. ४१ या ठिकाणी "तक्षाम् आहूय" अशी सूत्रात अधरे आहेत सावरून 'तक्षा' म्हणजे लाहूड तास गारा हा 'सुतार' असावा अशी शका येते, परंतु ही शंका फार बळ टिकत नाही. यूप तोडण्याचे काम अर्घ्ययून करावे व यूप तासून अष्टधारी करणे तो 'तक्षा'ने करावा असा कर्मभेद पुढे सूत्रात कोठे दिसत नाही. सावरून तक्षा म्हणजे सुतारच घेतल्यास यज्ञोपयोगी लांकूडे तोडण्याचे काम त्या वेळी सुतारच करीत आसावेत असे उद्दीत धरणे भाग पाडे. पण तसे उद्दीत न परंतु तर 'तक्षा' म्हणजे लाहूडतोऱ्या माणस असा अर्थ घेणे सयुक्तिक होईल. लांकूडे तोडण्याच्या धंद्यात जो चांगला वाकगार असतो तो साधारणपणे लांकडाचा गोल चारस किंवा आठधारी आकार देऊ घालून हे हत्तीच्या दृष्ट व्यवहारावरूनहि समजून घेण्यास हरकत नाही. अर्घ्यं फक्त संस्कार करीत असे व लाहूड पूर्णपणे तोडण्याचे काम 'तक्षा' करीत असे. अर्घ्यं ज्या दृक्षाचा यूप काढावयाचा त्या दृष्ट्या जवळ जाई व जेथून 'यूप' तोडवयाचा त्या ठिकाणी (दृष्ट्यायेला) समोसणी व्हा जावी. नंतर त्या ठिकाणी एक दर्भ ठेऊन तो कुन्हाडीने तोडून टापी व मग लांकूडतोऱ्या (तक्षा) ती खांबी तोडीत असे. याच्या जेवून तुटली असेल तेव्हा राहिलेल्या पुढच्यावर अर्घ्यं सोपे ठेऊन सावर एक तुपाची आहुति देई यानंतर यूपसाठी तोडलेल्या लांकडाच्या बारस्या बारस्या फोड्या तोडून साफ

करण्यात येत आणि यूप जसा हवा तसा तासून घेण्यात येई. (हि. धा. सू. ४१)

अथमेघयज्ञासाठी अर्घ्यंत विस्तीर्ण अशी यज्ञभूमि तयार करताना तेथे असलेले दृक्ष तोडून टाकून जमीन साफसाफ करावयाची असते. ही छांदे तोडून टाकण्याचे काम लांकूडतोऱ्या घंदेसादमाकडून करवीत असत असे दिसते (बी. धा. सू. १५-१).

अथमेघात २१ यूप पुरावयाचे असतात. सगळ्यांत मुख्य जो यूप असतो तो लेण्यातक दृक्षाचा असून त्याच्या दोहो बाजूंना दोन 'देवदार' दृक्षाचे यूप पुरावयाचे असतात यापैकी ६ त्रैलाचे, ६ त्रैलाचे व ६ पळसाचे असे एकूंदर २१ यूप असतात. कोणकोणत्या जातीची कितीकिती लांकडे यूपसाठी तोडली जातात हे समजण्यासाठी मुख्यत्वरून बरील खुलासा दिला आहे. शिवाय अथमेघामध्ये एके प्रसंगां एका दासीपुत्राकडून एक कुत्रे मारण्याचा चमत्कारिक विधि आहे हे कुत्रे मारताना शिववीचे मुसळ (सोटा) घेऊन मारावयाचे विधान आहे. अर्थात् शिववीचे लांकूड आगाऊ तोडून आणून त्याचे मुसळ तयार करून ठेवीत असतील र उघड आहे. शिवाय दर्शपूर्णमासेष्टी-पासून तो मोठमोठ्याच्या कर्तृत्वामध्ये लागणारी कित्येक पाने तयार करण्यासाठीहि पिंपळ, उंबर, वैक्ली, शिवण इत्यादि दृक्षांची लांकडे तोडून आणविण्याची जरूर पडे (हिप्पिकशी श्रौत सू. १-४ व त्याबरोबर टीका पहा.)

रथ वापरणे.—यज्ञागार रथ वापरण्याचे काम कोठे कोठे पडते ते खांबी दिले आहे.

'पुनराधान' प्रसंगा, वापरलेला व एकदा मोडला असून पुन्हा दुसले केलेला 'रथ' दक्षिणा म्हणून द्यावयाचा विधि आहे (बी. धा. सू. २-३ आणि त. स. १५, २).

चवचप्रहरणामध्ये रथाच्या दाखाच्या टोकावरून धर्मांत आहुती द्यावयाचे विधान आहे (त. स. ५-६, ९)

वाजपेय यज्ञात १७ रथ उपयोगात आणावयाचे असतात. यज्ञभूमीपासून १० बागाच्या टप्प्यावर एक हद्द केलेली असते व त्या हद्दीपर्यंत घोडे जोडलेले १७ रथ पळवून त्याची शर्यत लावावयाची असते या १७ रथात एक रथ तीन घोडे जोडलेला असतो या रथाचा 'प्रतिवाही' अशी सूत्रा आहे 'देवरथ' असेंहि बहुमानदर्शक नाव या रथाचा आहे (त. स. १-७, ७ पहा)

आधानप्रयोगात गाईपलयापासून आहवनीयापर्यंत ब्रह्मयांन रथाचे चार इन्हून तिकडे असे ३ वेळ फिरवावे म्हणून विधि आहे. (त. ग्रा. १-१, ६), तसाच वाजपेयामध्ये चालालाजवळ रथाचा कणा उभा पुरून सावर १७ आरे असलेले रथाचे चार गारग फिरवावयाचे असते.

दिसत नाही फक्त पुढील म्हणजे काडण व वाटण (बाह्य पीठ करण) या दोनच क्रिया दृष्टीस पडतात वाडण्याच्या कामी लागणारी उखळ व सुखळ आणि वाडवयास लागणारी पाटा आणि बरवटा ही साधन विविध दृष्टी आहेत अर्थात् दृढावयव काही लिहिता येण्याजोगे नसल्या मुळे फक्त वाडण व वाटण या दोनच क्रियांच्या सवधान येथे खुलासा करीत आहो —

वाडण — भात काडावयाच असो वी दुसरी काही काडावयाच असो, प्रथम जमिनीवर हलकाच कातड आवरावयाच व त्यावर उखळ ठेऊन त्यात भात क्रिया काडावयाचा काय पदार्थ असेल तो घालावयाचा आणि नंतर सुखळान तो जितस काडावयाचा अथर्वून बोडा घात लावला म्हणजे ते काम मो पळीकडे क्रिया दारीकडे सापवितो मग ती पळी अगर दाती ते वाय्व काडण्याच काम पुरे करते काढलेले तादुळ काड्यासह सुपात ओतले जाऊन पासटण्यात येतात, व त्यांना दुयरी 'सड' देण्यात येते यानंतर ते पुन्हा एकदा सुपात पासटले जाऊन त्यांना तिसरी 'सड' देण्यात येते अशा रीतीने तादुळ तिसऱ्या पासटून कणी निघून नव्वड झाले म्हणजे ते उपयोगात आणण्यास योग्य ठरतात नंतर ते तादुळ पुऊन दावण्यात येतात व पुवण वेदीत अगर उखरनामक स्थळी ओतून दाकण्यात येते तादुळयास घेतलेल उखळ लाकडी असत सुखळ लाकडीच असत पण चाला वेडणी (छोपडी पडी) नसते 'सात'सारखे धान्य बोरड असता नीट कुटल जात नाही म्हणून त धान्य काडण्यापूर्वी काही वेळ ओळविण्यात येत व नंतर चाला कुटण्यात येत

वाटण — रोगत्याहि पदार्थांच पीठ करावयाच त वाटून करावयाचा विधि प्राय जाळतो दक्षेपूणमासात जस सातु अगर भात काडून तादुळ करावयाच असतात त्याप्रमाणे पुढे त्या तादुळाच्या अगर सातूच्या पिठाचा पुरोडास करावयाचा असतो पीठ करावयाच त जाल्याच्या साहाय्याने दक्षेन करण्यात येत नमून पाट्यावरवयाच्या साहाय्याने करण्यात येत

दोऱ्या वळणें. — दोरी वळण्याचा विधि यज्ञकर्मांत दृष्ट आहे दर्शपूर्णमास यागामध्ये वेदीत अथरण्यासाठी जे दर्भ कापून आणावयाच असतात त्याचप्रमाणे अग्निप्रज्वलनासाठी ज्या समिधा तोडून आणावयाच्या असतात त्या दर्भांचा व समिधाचा भारा वायव्येसाठी अथर्वयूला दोऱ्या वळव्या लागतात त्या दोऱ्या दर्भांच्याच वळलेल्या असतात या दोऱ्यांना तान साधे असतात प्रथम दोन पेड पेऊन त वळीत जावकाच, व शबदास आणखी दोन पेड जोडून पुढे वळवयाच, असच पुढा एकदा दोन पेड लावून वळवयाचें म्हणजे तीन माण्याची दोरी होते या त्रिमिती होमि 'यज्ञ' क्रिया

निसर्गहन म्हणतात या निसर्गहनाखेरीज इतरत्र अथर्वयूस्त दोऱ्या वळीत असल्याच दृष्ट नाही दोऱ्यांचा उपयोग मात्र यज्ञात पुष्कळ दिनांणी येतो या वेळी धंदेवादेर दोऱ्या वळणारांनी तयार वळेल्या दोऱ्यांच उपयोगात घेतल्याच दिसत सानायासाठी दूध फाडताना गाईच्या मागच्या दोन पायांना भारा घाळण्यासाठी दोरी लागते यानामध्ये माती आणावयास जाताना घोड्याच्या व गाढवाच्या गळ्याला दोऱ्या बांधावयाच्या असतात पशूच्या थलुगनात यूपाळा गुडाळण्यास व पशूच्या गळ्याला वायव्यास दोरीची जहर असते तीन साधे जोडून नियमित हावीची वळलेली दोरी ते 'शुल्य' व घाटेल तितकी कमजास्त वळलेली व अनियमित साधे असलेली ती 'रन्तु' क्रिया 'रक्षना' होय

शुल्य वेळी पत्रोच्या बचरेला बांधावयाच्या दोरीस 'योक्त' म्हणतात या बांधाला एका वातूस फास म्हणजे 'मुदन' केलेली असते या बरील वस्तुक्षिवाय 'निर्वी' व 'दावी' ह्या वस्तु यज्ञकर्मांत लागतात सानायान दूध भिरकत टवण्यास, चयनामय उपनामस शेंगच्या वगैरे सुरक्षित टवण्यास 'निर्वी' लागतात, तर घर्माच्या वेळेस गाईस व दोरीस वायव्यास 'दाव्याची' जहर लागते घर्माच्या वेळाचा दावा 'मुच' गवताची म्हणजे मोळाची तयार करतात अथर्वेपागभूत 'माग्रहणी' म्हणजे जनतेचा सग्रह घडून आणणारी एक दृष्टिकरायाची शरते निमस्य ११।११ हात लावीची 'मोळाची' दोरी उपयोगात आणावयाची असते चयनामय 'उग्या' नामक एक शेंगडी असते तिच्यात अग्नि पालून यज्ञमानाच्या गळ्यात अडकविण्यासाठी जे शिक उपयोगात आणावयाच त्यास ६ क्रिया १२ पदर केलेले असतात पशुयागामध्ये यूपाला गुडाळण्याची दोरी तीन पेडी व पशूग वायव्याची दोरी दुपेडी असते

['शुल्य' (बी श्री म १२) 'रक्षु' (ती मा ३७,४), 'रक्षना' (ती स ४१,२), 'दाम' म्हणजे दाव (बी श्री स. ९,१), 'क्षिब्य' शिकें (बी श्री १०८, १०९) शिक ६ अथवा १२ पराच बी श्री. १० १२) दुपेडी व त्रिपेडी. दोऱ्या (बी श्री ४१)]

गवत कापणे. — 'गवत' ह नाव आपण व्यवहारांत वोगत्याहि जातीच्या 'तृण' वर्गास लावतो या अर्थान दर्भ, मोळ इत्यादि तृण यांना मुदा 'गवत' म्हणण्यास हरकत नाही दर्भ किंवा मोळ या जातीची 'तृण' यज्ञात पुष्कळच लागत मोळपेक्षाहि दर्भांची जरूर जास्त पितृकर्म व प्रत्यर्थ वगैरे नाही विशिष्ट यज्ञकर्मांत मोळ लागतो, वारी घर काम दर्भावरच चालत पितृदेवाच्या उद्देशान जेथ दर्भ आणावयाचे असतात तेथे ते मुगासकट अथवा एका छेदान कापले जातील तेवढच उपयोगासाठी घ्यावयाचे असतात

यज्ञातील दर्भ वगैरे कापून आणताना सुदीचे ऐक नोवण्या बरगडीची 'अस्मि' प्राचीन काळी उपयोगा

आणीत असे तैत्तिरीय ब्राह्मणावरून दिसते. पुढे सुरीचा उपयोग करून लागले. यज्ञसर्माद्वितीया अध्वर्यु जो दर्भ कापावयाचा जाई तो पूर्वदिशेस अथवा उत्तरदिशेस जेथे दर्भाची वेढे असतील तेथे जाई व तेथून आपल्यास लागतील तेवढे दर्भ कापून आणी. असे दर्भ कापतेवेळी पशूंच्यासाठी काहीं दर्भ राखून ठेवण्याची पद्धति असे. दर्भ कापीत ते मुद्रा घुडले राखून कापीत, आपल्याला पाहिजे तितक्या दर्भाच्या मुष्टी कापून झाल्या म्हणजे अध्वर्यु शुल्व तयार करी व त्या दोरीन (शुल्वानं) दर्भाचा भार वाधून तो डोक्यावरून घरी घेऊन येई आणि यज्ञसाळेत योग्य स्थळी भंदोवस्थान ठेवी.

लांकडे तोडणे.—यज्ञसर्मांमध्ये लाकूड तोडण्याचा विधि प्रत्यक्ष यज्ञमानाच्या क्रिया अध्वर्युच्या हातून होत नसे. हे लांकडे तोडण्याचे काम लांकडे तोडण्याचा भंदा करणाऱ्या माणसाकडून करवीत असत असे दिसते. ऐंद्राम पशुमध्ये 'यूप' (पशु वाधण्याचा खांब) करण्यासाठी पळस, खैर, बेल क्रिया रातरोडा यांपैकी एकापा झाडाची मोठी खांबे तोडून आणावयाची असते. ती तोडण्यासाठी जाताना लाकूडतोऱ्या माणसाला कुन्हाड घेऊन आपल्यावरोबर येण्यासाठी बोलावीत क्रिया त्याला आपल्या जवळची कुन्हाड लाकूड तोडण्यास देत बी. आ. स. ४१ व हि. श्री. सू. ४.१ या टिपणी "तक्षामम् आहूव" अशी सूत्रात अध्वर्यु आहेत त्यावरून 'तक्षा' म्हणजे लाकूड तासणारा हा 'सुतार' असावा अशी शका येते, परंतु ही शंका फार वेळ टिकत नाही. यूप तोडण्याचे काम अध्वर्यून करावे पण यूप तासून अष्टवारी करणे तो 'तक्षा'न करावा असा कर्मभेद पुढे सूत्रात फोंडे दिसत नाही. यावरून तक्षा म्हणजे सुतारच घेतल्यास यज्ञोपयोगी लांकडे तोडण्याचे काम त्या वेळी सुतारच करीत असावेत असे गृहीत धरणे भाग आहे. पण तसे गृहीत न धरल तर 'तक्षा' म्हणजे लाकूडतोऱ्या माणूस असा अर्थ घेणे समुचित होईल. लांकडे तोडण्याच्या भंदात जो चांगला वायनगर असतो तो साधारणपणे लाकडाचा गोल चौरस किंवा आठवारी आकार देऊ शकेल हा हागीच्या दृष्ट व्यवहारावरूनहि समजून घेण्यास हरकत नाही. अध्वर्यु फक्त सत्कार करीत असे व लाकूड पूर्णपणे तोडण्याचे काम 'तक्षा' करीत असे. अध्वर्यु ज्या रक्षाचा यूप बाढावयाचा त्या रक्षा-जवळ जाई व जेथून 'यूप' तोडण्याचा त्या टिपणी (रक्षुशामेला) सभोवती वृष लावी. नंतर त्या टिपणी एक दर्भ ठेऊन तो कुन्हाडीने तोडून दारी व मग लाकूडतोऱ्या (तक्षा) ती खांबी तोरीत असे. दार्या जेवून तुटवी असेल तेथे राहिलेल्या घुडग्यावर अध्वर्यु सोन ठेऊन त्यावर एक तुपाची आहुति देई. यानंतर यूपसाठी तोडलेल्या लाकडाच्या वारत्या वाक्या फाद्या तोडून साफ

करण्यात येत आणि यूप जसा हवा तसा तासून घेण्यात येई. (हि. श्री. सू. ४.१)

अभ्येधायज्ञासाठी अत्यंत विस्तीर्ण अशी यज्ञभूमी तयार करताना तेथे असलेले वृक्ष तोडून टाकून जमीन साफरूप करावयाची असते. ही झाडे तोडून टाकण्याचे काम लाकूडतोऱ्या भंदोवाइकावडून करवीत असत असे दिसते (बी. श्री. सू. १.५.१).

अभ्येधोधात २१ यूप पुरावयाचे असतात. सगळ्यात मुख्य जो यूप असतो तो श्रेष्ठातक रक्षाचा असून त्याच्या दोहों बाजूंना दोन 'देवदार' रक्षांचे यूप पुरावयाचे असतात. यांखेरीज ६ नेलाचे, ६ पैराचे व ६ पळसाचे असे एकंदर २१ यूप असतात. कोणकोणत्या जातीचीं कितीकिती लाकूड यूपसाठी तोडली जातात हे समजण्यासाठी मुख्यत्वेकरून बरील खुलासा दिला आहे. शिवाय अभ्येधामध्ये एके प्रसंगी एका दासीपुत्राकडून एक कुत्रे मारण्याचा चमत्कारिक विधि आहे. हे कुत्रे मारताना शिसवीचे मुसळ (सोटा) घेऊन मारावयाचे विधान आहे. अर्थात् शिसवीच लाकूड आगाऊ तोडून आणून त्याच मुसळ तयार करून ठेवीत असतील हे उघड आहे. शिवाय दशपूर्णमासेष्टी-पासून तो मोठेमात्रेच्या ऋतूंमध्ये लागणारी कित्येक पात्रे तयार करण्यासाठीहि पिपळ, डंबर, वेकली, शिवण इत्यादि रक्षांची लाकडे तोडून आणविण्याची जरूर पडे. (हिरण्यकेशी श्रौत सू. १.८ व त्यावरील टीका पहा)

रथ वापरणे.—यज्ञागाने रथ वापरण्याचे काम फोंडे फोंडे पडते ते खाली दिले आहे.

'पुनराधान'प्रसंगी, वापरलेला व एकदा मोडला असून पुन्हा दुरुस्त केलेला 'रथ' दक्षिणा म्हणून दावयाचा विधि आहे (बी. श्री. ३.२-३ आणि तै. स. १.५.२)

चयनप्रकरणामध्ये रथाच्या दाऱ्याच्या टोरावरून अर्भत आहुती दावयाचे विधान आहे (तै. स. ५.८.९).

वाजपेय यज्ञात १७ रथ उपयोगात आणावयाचे असतात. यज्ञभूमीपासून १७ बाणाच्या दप्प्यावर एक हद्द केलेली असते व त्या हद्दीपर्यंत फोंडे जोडलेले १७ रथ पळवून त्याची शयंत लावावयाची असते या १७ रथात एक रथ तीन फोंडे जोडलेला असतो या रथाला 'प्रतिवाही' अशी सजा आहे. 'देवरथ' असेहि बहुमानदर्शक नाव या रथाला आहे (तै. स. १.७.७ पहा)

आधानप्रयोगात गाईपत्यापासून आहवनीयापर्यंत ब्रह्मान रथाचे चाक इंगडून तिकडे असे ३ वेळ फिरवावे म्हणून विधि आहे. (तै. ब्रा. १.१.६), तसाच वाजपेयामध्ये चालालाजवळ रथाचा रुपा उभा पुरून त्यावर १७ आरे असलेले रथाचे चाक नगर फिरवावयाचे असते.

(त. ब्रा. १-३, ६) राजसूय यज्ञामध्येहि 'प्रतिवाही' असा रथ दक्षिणा म्हणून देण्याचा विधि आहे (त. स. १-८, १०)

'अश्वमेध' यज्ञातहि रथाचा उपयोग प्राप्तवाने केला जातो. अश्वमेधयज्ञात जो घोडा हिंडवावयाचा असतो व शेवटी हवनार्थ मारावयाचा असतो तो घोडा रवाळ जोडण्याचा विधि आहे या घोड्याखेरीज दुसरे दोन घोडे त्याच रवाळ जुंपावयाचे असतात. तीन घोडे जोडल्यावर त्या रवावर विजयध्वज स्थापन करण्यात येतो व त्या रथांत 'अश्वमेध' यज्ञ करणारा यजमान (राजा) बसून पाण्याच्या प्रवाहापर्यंत जातो (त. ब्रा. ३, १, ४)

खड्डे करणे.—यज्ञे अंगर खड्डो करण्याचे प्रसंग यज्ञामध्ये कोठे येतात याचे येथे थोडक्यात दिग्दर्शन करतो.

केवलपशुयागात पाशुवी वेदी व अग्निष्टोमादि यज्ञयागात महावेदी जिला म्हणतात त्या वेदीच्या ईशान्येस 'चाळाव' नावाचा एक खड्डा खणावयाचा असतो. हा खड्डा ३६ अंगुलें चारस असून तीन वितो किंवा गुडघ्याइतकी या खड्ड्याची खोली असते. (हि. श्री. सू. ४१). या खड्ड्याची अगोदर आसणी करण्यात येते व नंतर कळ्याच्या काठीने तो खणतात

कोणताहि खड्डा खणण्यापूर्वी त्याची आसणी अगोदर करावयाची असा नियम आहे.

पशुहवन ज्यात आहे अशा कोणत्याहि यागात पशु बाधण्यासाठी एक अष्टधारी खाव पुरावयाचा असतो व त्यासाठी वेदीच्या आत अर्धा भाग व बाहेर अर्धा भाग होईल असा खड्डा खणावा लागतो.

अर्च्युं खड्ड्याची आसणी करतो नंतर तो आग्नीध्राला यज्ञा खणण्याचे काम सांगतो. त्याच्या आदेशप्रमाणे आग्नीध्र यज्ञाचा २४ अंगुलें पुढच्या आत राहून शिवाय २१३ घोडे जाळ अवकाश राहील इतका खोल तो खड्डा खणतो (हि. श्री. सू. ४२).

संगीत वाद्ये.—यज्ञामध्ये जसे सामगायन विहित आहे त्याचप्रमाणे वाद्यांचे वादनहि विहित आहे. वायामध्ये तंत, घन, मुषिर (पोकळ) व नड (चामड्यानी मढविलेली) असे चार प्रकार आहेत. 'वीणा' हे 'तंत' म्हणजे तंतू लावलेले वाद्य होय. उखळ हे घन वाद्य असून पावा हे मुषिर वाद्य होय. रुद्रंग, रुद्रुभि (नगारा), समेळ इ. वाद्ये नड होत. अश्वमेधामध्ये एका त्राव्णाने वीणा वाजवून दिवसा गावे व रात्री एका क्षत्रियाने 'वीणा' वाजवून गावे असा विधि आहे (त. ब्रा. ३-९, १४). वाण हे एक शंभर तारांचे तंतुवाद्य आहे. सोमयान म्हणून त्याचा कैफ आल्यावर 'महत' ह 'वाण' नामक वाद्य वाजवीत (ऋग्वेद १-८५, १०). याला शंभर

तारा असल्याबद्दलचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत आहे (७५, ९) 'वाण'वाद्याला जो भोपळा लावलेला असतो तो तांबळ्या रंगाच्या पैलाच्या कातड्याने मढवून काढावयाचा असतो दाडा उंबराच्या लाकडाचा घालावयाचा असून तारा जोडण्यासाठी हड्डा तंबोऱ्याच्या तवलीला असतात त्याप्रमाणे भोपळ्याच्या कडेली दहा भोंक पाडावयाची. त्या प्रत्येक भोंकात दहा दहा तारा मुज व किंवा दर्भ याच्या वमावून तयार केलेल्या ओवून त्या घोडीवर घेऊन पुढे व्यवस्थेने लावावयाच्या शाहिल्य ऋषींच्या मते भोपळ्याच्या कडेली-तवलीला-तीगच भोंक पाडावी व त्यात दोन्ही बाजूंच्या भोंकात ३३३३ व मधल्या भोंकात ३४ तारा ओवून त्या पुढे घोडीवर घ्याव्यात असे आहे. ह 'वाण' नामक तंतुवाद्य वाजविण्यासाठी केस लावलेल्या गजोव्वजी एक 'इपीका' अगर 'वेतस' नामक वेदीचा तुकडा आपोआप घाकून धनुष्याकार झालेला घेऊन त्याला केंस लावून तयार करून घ्यावयाचा व त्यान हे 'वाण'वाद्य वाजवावयाचे. याखेरीज अलावुवीणा, वरुवीणा, वपिरीपी, महावीणा व शीलवीणा अशी ५ प्रकारची वीणावाद्ये सामवेदात उल्लेखित आहेत.

शिवाय त्रिधार्मी वाजविण्याची विशिष्ट वाद्ये आहेत त्यांपैकी 'पिच्छोरा' व 'काडवीणा' ही दोन वीणावाद्ये उल्लेखित झाली आहेत (लाव्यायन श्री. सू. ४२, ८) या दोन्ही प्रकारच्या 'वीणा'वाद्यांना 'अपचाटिला' असेहि म्हणत असत. 'पिच्छोरा' हे वाद्य वाकड्या दाड्यांचे व दावीच्या शेवटाला मोराची पितें लावलेले असते. तैत्तिरीय संहितेच्या भाष्यात सायणाचार्यानी (आनंदाधमप्रत पृष्ठ ४७१७) सूत्राचन दिले आहे त्यात 'तुंबूवीणा' या वाद्याचाहि उल्लेख आहे सूत्रकार वेदव्य गोटीवाचूत स्वकल्पित गोष्टी उल्लेखित नाहीत हे लक्षात घेतल्यास कोणत्या तरी वेदशाखेत 'तुंबूवीणा' त्यांना दृष्ट झाली असली पाहिजे हे निश्चित आहे. 'वीणा' या वाद्याचा विचार करतेवेळी सुदाम सुचवावयाचे आहे ते हे की, क्रित्येक लोक 'तंबोरा' या वाद्यालाच 'वीणा' अगर 'विणा' म्हणतात. पण ती चूक आहे 'वीणा' म्हणजे 'वीन'. तंबोऱ्याला फक्त चारच तारा असून त्यातील मधल्या दोन जोडाच्या पडज खरात लावलेल्या, पहिली पंचम खरात लावलेली व शेवटची—चौथी—लाळच्या पडजात-खरजात-लावलेली असते. म्हणजे तंबोऱ्याचा उपयोग गावकऱ्या पडजपंचमखरात सुरभरणा सारखा ठेवण्याच्या पलीकडे होत नाही. सप्तखराचे नोमलवीन खरानुरोधाने अपेक्षित पद्धतीस धरून वादन करण्यास 'वीन' अगर त्याचीच नकळ असलेले 'दिळहवा', तर्काची सतार, 'सारंगी' अशा प्रकारचेच वाद्य जडूर आहे.

घनवाद्ये.—उखळ किंवा उखळी वाजविण्यासंबंधाने अग्निष्टोम यज्ञात विधि आहे (वीधायन, अग्निष्टोम पहा). ज्ञान,

करताळ वगैरे वायें ही घनवायें आहेत, पण याचा वैदिक वाक्ययात कोडे आडळ होत नाही.

मुषिर (पोकळ) वायें:—या वायात अलगून, शंख, पाया, सनई इत्यादि वायें येतात. यमाच्या घरात 'नाळी'-नामक वेणुवाय पाजवीत असत (ऋग्वेद १०-१३५,७). 'तणव' नामक एक अलगुवासारखे वेणुवाय (कळकण) असून त्याचा उल्लेख व 'शंख' या वायाचा उल्लेख (तैत्तिरीय ना० ३.४.१४) आहे.

नदवायें.—ताच्यासारख्या धातूची टोपण तयार करून ती चामच्यानी मडवून तयार केलेली अगर लांकडाची पोकळ खोडें घेऊन ती चामच्यानी मडवून तयार केलेली ती वायें ती 'नद'वायें होत. जसें.—नगारा, समेळ, मृदंग किंवा 'पडपम' हे आंगवाय, इ. इ. वेदामध्ये वाजपेय प्रकरणात दुंदुभि (नगारा किंवा चौघडा) या वायाचा उल्लेख आहेच. पण त्याशिवाय 'भूमिदुंदुभि' म्हणून एका प्रकारच्या वायाचा उल्लेख आहे (तै. स. ७.५,९). धात्रीघ्न मंडपाच्या पश्चिमेस एक रावणा रणावायाचा व त्यावर बंलच ओले कातडे पसरून बसवावयाचे. तें कातडे हाव्हे नये म्हणून लाकडी शंकूतमोवती ठोकून बसवावयाचे म्हणजे 'भूमि-दुंदुभि' तयार झाली. जनवरवाच्या शेंपडीच्या बुडयान ही दुंदुभि वाजवावयाची. तैत्तिरीय आरण्यकात (१.११,६) 'पणव' उर्फ मृदंग या वायाचा उल्लेख आहे.

गायनवादनव्यतिरिक्त करमणूक:—

१. वाजपेयनामक यज्ञात महावेदीच्या चारी कोपन्याना ५+५+४+३ मिळून १७ दुंदुभी (चौघडे) टागून ठेवावयाचे असतात.

२. याच यज्ञात घोडे जोडलेल्या १७ रथाची पळण्याची शर्यत घडवावयाची असते. याण जोरान मारल्यावर जितक्या अंतरावर जाऊन पडतो त्या ठिकाणास 'प्रयाध' म्हणतात. एकापुढे एक असे १७ 'प्रयाध' अंतरावर उंवराची मेढ खुणेकरता रेंगावयाची. ही शर्यत जिकण्याकरिता नेमलेली दृढ होय. यज्ञभूमीपासून दंडात निघालेल्या १७ रथांपैकी जो रथ या दृष्टीपर्यंत सर्वांच्या आर्षा नेऊन पोचेल त्यान शर्यत जिंकली असे समजावे. शर्यत चालू असतांना टागलेल्या चौघड्याचा मोठा ध्वनि मुरू ठेवावयाचा असतो.

३. तुपांत मिजलेले वस्त्र यजमान नेसतो व पत्नी दुर्गाचे विणलेले वस्त्र नेसते अगर नेसलेल्या वस्त्रावरून दमनिर्मित वस्त्राची ओढणी वेष्ट करिते.

४. १७ हात लांबीचा मूपस्तंभ पुरलेला असतो. त्यावर यजमान चढतो व ऋत्विज रुईच्या पानात माती भरून तयार केलेल्या गोळ्यांनी त्याला मारतात.

५. वाजपेय यज्ञात 'चालाल' म्हणून एक महावेदीजवळ खडा असतो. त्या राड्यात अगर त्याच्याजवळ एक खांब पुरून

त्यावर रथाचे चाक १७ जोरे असलेले बसवावयाचे असते व त्यावर यज्ञा आरोहण करीत असतो. तो रथचक्रावर चढला म्हणजे स्फ्यन (लाकडी तळवार) ते चाक गगार फिरवावयाचे असते. संकरीतल्या खेळ्यासारखा हा प्रकार आहे.

६. अग्निष्टोम यज्ञामध्ये सोम कुटण्याचे काम चालू असता 'आवस्तुव' नामक एक ऋत्विज काही सृजे म्हणत असतो. सोम कुटणें म्हणजे सोमदेवतेला एक प्रकार नास देणे आहे व ते पाहणे निर्दयपणाचे आहे असा शास्त्रीय समजुतीने तो ऋत्विज आपले डोळे पागोळ्याने बांधून खोने म्हणण्यास उभा राहतो. जेव्हावाहन पड्या घेऊन डोऱ्याला पागोडे गुंडाळलेला तो ऋत्विज पाहून प्रेक्षणांस आधळ्या कोशिंबिरीतील खेळाची आवडण होते.

७. अग्निष्टोमानमध्ये 'विमुद्द्रोम' नावाची क्रिया आहे. ही करण्याकरितां अश्वरुं, प्रसोता, उद्धाता, नझा, होता, मैत्रावरुण, प्रतिप्रस्थाता हे ऋत्विज आहवनीयाकडे जातांना अश्वरुं सर्वांच्या पुढें होतो व त्याला बाकीचे ऋत्विज आधळ्याच्या माळक्रेप्रमाणे एकामागे एक असे उभे राहून उजव्या हाताने पुढच्या उभे राहणारास स्पर्श करून जातात. विमुद्द्रोम आटपल्यावर ही डोळस ऋत्विजांची माळका आधळ्याच्या माळक्रेप्रमाणे चालालासतिष्ठ असलेल्या 'आवस्तुव' नामक स्थळापर्यंत चालत जात असते व सर्वांच्या पुढें असलेला अश्वरुं शास्त्रानुसार आपल्या हातात पेतलेली उपकरणदममुष्टि हळवीत हळवीत चालत असतो. यावेळी मोठी मौज दिसते

८. अग्निष्टोमात 'अग्नीषोमप्रणयन' नामक फर्मे असते. अग्नि व सोम हे मोठ्या मंडपात घेऊन जाणे यालाच अग्नीषोमप्रणयन म्हणतात. यावेळी मराठ्यांच्या लमात तंबूरप्रमाणे मध्ये एक काठी उभी केलेल्या एका कापडी चादव्याखाली उभे राहून वरवधूंकडील माणसं देवनायांकरिता जातात त्याप्रमाणे मध्ये काठी मात्र नसलेले एक लांबलचक वस्त्र डोऱ्यावर अधारी धरून त्याखालून अश्वरुं, यजमान व पत्नी व त्यांच्या कुटुंबातील इतर मुलेमाणसे यांना चालत जावयाचे असते. टेव्हाहि घोरी मौज दिसते.

९. महायतननामक यज्ञात एका बाजूस ब्राह्मण व दुसऱ्या बाजूस शूद्र यांनी धरून ओले कातडे एकमेकाकडे ओढण्याला विधि आहे. ओढाओढीच्या खेळ्यासारखा हा प्रकार दिसतो.

१०. महायज्ञातच माजोलीय मंडपामध्ये डोक्यावर पाण्याच्या घागरी पेटलेल्या दासींनी वृत्त करावयाच असते. फेर धरल्याप्रमाणे सर्वे दासींनी मंडलाकार उभे राहून डोक्यावर पाण्याच्या घागरी घ्यावयाच्या. एकवार वाटोळे-मंडळाकार-सर्वांनी फिरावयाचे व उजव्या भागीवर थाप मारून 'द्वंद्वं यजु' असे म्हणावयाचे. याप्रमाणे तीन फेऱ्या करावयाच्या. हाही प्रकार प्रेक्षकांची अत्यंत करमणूक करतो.

आतापावेतो कृष्णयुवदातीळ विपयासवधाची जी माहिती दिल्ली आहे तिच्यात अश्वमेध व पुरुषमेध या बागात ज्या अनेक देवतांच आवाहन केले जात व त्यांच्यासाठी ज नानाविध पशु मारले जातात किंवा घरेन सोडले जातात त्यासवधाच्या तपशीलवार सारीची भर टाकून आपण शुक्रयुवदाकडे वळू

अश्वमेधशेषभूत एकादशिनसंज्ञक पदः

संघ १ ला.

१ इंद्रराजा	उकर
१ वरुणराजा	काळवीट
१ यमराजा	एका जातीच हरिण
१ रुद्रभराराजा	मानसाला पाळी नसते असा गाईसारखा पशु
१ साईलराजा	पाटला किंवा तांबडा हरिण
१ पुरुषराजा	वानर
१ क्षिप्रदेव (सकुलिराजा)	विमणीसारखेच एकापाट
१ नील्यु (तिलवर्णसर्पाचारजा)	कोणकडा
१ सोमराजा	कर्णकट्टु अवाज असणारा 'चित्रक' नावाचा पशु
१ समुद्रराजा	मगर
१ हिमवान् (पर्वतराजा)	हत्ती

संघ २ रा.

१ प्रजापति	रानमोर
१ धाता	युवड, हिरव्या अगर काळ्या रंगाचा विमणी व माजर
१ सरस्वता	तांबड्या रंगाची बोलणी साळुग्री
१ सरस्वान्	पाटला बोलणारा राघू
१ पूषा	कवड, सुगंध व माशी किंवा लाव फानाचा हरण
१ वाह	काच-(वरुणा)

संघ ३ रा.

१ अथानावाह	मातासारख्या तांडाचा मगर
१ अक्रूर (समुद्र)	खवट तांडाचा मगर किंवा लाव शपटीचा मासा व बळविलेल्या तांडाचा मगर आणि पुष्कळ पायांचा एक जातीचा मासा
१ वाह	राळ डोंब्याचा भारदावपक्षी किंवा चबोर
१ भग	समुद्रकावळी.
१ धातु	हरिणी किंवा चावपक्षी, पाठीवर लहानसा दोख वाहणारा एक जंतु व पाजहायडा
१ दिवा	चक्रवाक.

संघ ४ था.

१ वड	अजगर.
१ मित्र	खडीर, नोळवर्ण मक्षिका किंवा पाडरासर्प व सरडा
१ मृत्यु	कृष्णसर्प
१ मन्यु	आपोआप विझत उरपन होणारा सर्प
१ लक्ष	झापाळसर्प, भ्रमर व ताडुस
१ प्रतिशुक्ल	पाडुरका साप
	फुरतं

संघ ५ वा.

१ चद्रभा	माणसाच्या तांडासारख्या तांडाचा हरिण
१ वनसति	घोरपड, सरडा व झाडाच्या डोळीत राहणारा कोबडा
१ जह	हरिणी
१ रात्रि	काळवीट
१ अयमा	कोथिळ, हालतांडाची वानरी व काळ्या डोक्याची वानरी
१ धाता	खकडा

संघ ६ वा

१ घृय	बगळी
१ गधव	हरिण, मोर व ससाणा,
१ वसू	चातर किंवा कबडा
१ ह्रद	तितिर नामकपक्षी (माणसासारख्या खराचा)
१ अप्सरा	रोही, घूस व किन्नड पिवळ्या रंगाचा 'ताजवा' नामक पक्षी
१ अरभ्य	पाद'या शपटीचा शवा

संघ ७ वा.

१ विश्वदेव	पाद'या छिपत्याचा हरिण
१ अनुमति	व्याघ्र, हरिण व वड नावाच हरिण.
१ अर्धमास	अन्यथाप जातीच हरिण
१ मास	कस्यप जातीच हरिण
१ त्रिसावाळ	बयि ('), कुटर व पाणकावडा
१ बृहसति	माजरासारखा एक प्राणी

संघ ८ वा.

१ भूमि	माशी
१ पितर	पाज नावाचा पक्षी, कन नावाचा पक्षी व पाणकावडा
१ कवू	विझत राहणारा कोवडा

१ सक्त्वर	स्मरानात राहणारा घुसड किवा कावळ्या.
१ निऋति	होळगड, घुसड व सगा.
१ मरिता	रानकोवडा.

संघ ९ वा.

१ रुद्र	रोही.
१ शरव्या	गरडा, कावळ्या व पिंपळा नावाचा पक्षी.
१ मरुत्	हरिण
१ व्रत्रा	रानचिमणी.
१ द्तरजन	गाड्याच्या आकाराचा वाघ, टोळ्यावर ठिपके असलेला कुत्रा व गर्दभ.
१ अग्नि	पाडरी कावळी

संघ १० वा.

१ जतरिश	भासतामरू पशु
१ आप	पाणमाजर, पाणकावळ्या व एक जातीचा वानर.
१ अदिति	पाडऱ्या रगाचा हय.
१ इंद्राणी	कुमारीण नासरू पाखरू.
१ घां	गिधाड, पाडऱ्या पोटाचा गिधाड व राहगमूग
१ यावाशुयिवा	गाळु नावाचा पशु

संघ ११ वा.

१ पर्जन्य	गरड.
१ इंद्र	हय, लडगा व एका जातीचे माजर.
१ आप	पाणमाजर.
१ अयैमा	कोल्हा.
१ मंदेद्र	सिंह, सुंगूस व वाघ
१ काम	रेडा.

संघ १२ वा.

१ अग्नि	मानेवर काळ्या रंग असलेला बोकड.
१ मरुत्स्वती	मेंढा.
१ सोम	पिंगटवर्णाचा बोकड.
१ पूषा	श्यामवर्ण बोकड
१ वृहस्पति	पाडऱ्या पाठीचा बोकड.
१ विश्वदेव	अनेकवर्णा बोकड.
१ मरुत्	काळ्या ठिपक्याचा बोकड.
१ इंद्रासी	काळ्या पाडऱ्या मिथ रगाचा बोकड.
१ सविता	काळ्या पाडऱ्या पोटाचा बोकड.
१ वरुण	आठ वटविलेला मेंढा.

संघ १३ वा.

१ प्रजापति	घोडा, शिंगे नसलेला बोकड व गवा.
१ अग्नि	काळ्या रगाच्या मानेचे दोन बोरड.
१ तण	माळ्यावर पुफळ केस असलेले दोन बोरड
१ वृहस्पति	पाडऱ्या पाठीचे दोन बोरड
१ धात्रा	पोटावर पाडरे ठिपके असलेला बोरड
१ सूर्य	पाडऱ्या रगाचा आठ वटविलेला बोकड.

संघ १४ वा.

१ अग्निरीकवान्	लिमावर तावडावर्ण असलेला मोरड.
१ सविता	पाडऱ्या व काळ्या मिथ वर्णाच्या पोटाचे दोन बोरड.
१ पूषा	पाडऱ्या रगाच्या वेरीचे दोन बोरड.
१ विश्वदेव	गोरोचनाच्या रगाचे दोन बोरड
१ मरुत्	त्रिमणिगाचे दोन बोरड
१ अग्नि	काळ्या ठिपक्याचा बोरड.

अश्वमेधांगभूत अष्टादशिन पशुसंघ.

संघ १ (पद्य १८)

१ प्रजापति	तावड्या वर्णाचा बोरड, फिकट तावडा बोरड व काळ्याकुळ्यात बोरड
१ रुद्र	पिंगट पाडरा बकरा, तावडसपिंगट बोरड व पोपडी रगाचा बोरड
१ पितर	तावड्या रगाचा बोरड, लाल टोळ्याचा बोरड व तावड्या मानेचा बोरड.
१ वरुण	काळ्या रगाच्या तीन शेळ्या
१ सूर्य	पाडऱ्या रंगाच्या तीन शेळ्या
१ मित्रावृहस्पती	दिनशिगाच्या व कषाळ्यावर धुरकट रगाचे पान असलेल्या तीन शेळ्या

संघ २ रा.

१ मरुत्	पाडरे ठिपके असलेला पाडरा बोरड, पाडऱ्या रगाचे आठवे पटे असलेला बोरड व पाडरे उभे पटे असलेला बोरड.
१ सरस्वती	मिठाच्या रगाचा बोरड, तावड केसाचा बोरड व पाडऱ्या रंगाची जेरी.

१ विश्वेदेव	पाडन्या ठिपन्याची, मोठात्या पाडन्या ठिपन्याची व बहान बहान पाडन्या ठिपन्याची अशा तीन शेळ्या.
१ य्या	वाळ्या रगाच्या तीन शेळ्या.
१ मित्र	तांबळ्या रगाच्या तीन शेळ्या.
१ द्वावृहसती	तांबळ्या रगाचं कपाळावर पान असलेल्या तीन शेळ्या.

संघ ३ रा.

१ इंद्रवायू	एका वाहुळ्यावर एक ठिकाणी पाडरा रंग असलेला, दुसऱ्या वाहुळ्यावर पहिल्याहून निराळ्या जागी पाडरा वण असलेला व सर्व वाहुटे पाडरे असलेला असे तीन बोकड.
१ मित्रावरण	पाडन्या रगाचा भोंवरा असलेले तीन बोकड.
१ अधिनी	शेंपटाचा चाही भाग पाडरा असलेला, सर्व शेंपूट पाडरें असलेला व काळ्या पाडन्या अशा मिश्र रगाच्या शेंपटाचा असे तीन बोकड.
१ विश्वेदेव	नानारंगाच्या शेळ्या तीन.
१ परमेष्ठी	पाडन्या रगाच्या शेळ्या तीन.
१ सोमापीण्य	कपाळावर भस्मासारखी श्यामवर्णाची खण असणाऱ्या शेळ्या तीन.

संघ ४ था.

१ इंद्रावरण	उच्च पाठीचा, तरुण व ठेगणा असे तीन बोकड.
१ द्वावृहसती	पाडन्या वशिळाचा, पाडन्या पाठीचा व पाडन्या दुगणाचा असे तीन बोकड.
१ द्वाविण्य	पाडन्या पायाचा, पाटन्या ओटाचा व पाडन्या भिबयाचा असे तीन बोकड.
१ विश्वर्मा	पाडन्या पायाच्या व मुन्या अगाच्या तीन शेळ्या.
१ भाता	पोटावर ठिपके ठिपके असणाऱ्या तीन शेळ्या.
१ इंद्रापीण्य	कपाळावर पाटरें पान असणाऱ्या तीन शेळ्या.

संघ ५ वा.

१ यम	कान छारलेल्या तीन शेळ्या
१ गीम	पाडन्या पायाच्या तीन शेळ्या.

१ अग्निवशिष्ट	मुगसासारख्या रगाच्या तीन शेळ्या
१ वसू	तांबूसवर्णाच्या व बीड वर्णाच्या उमरीच्या तीन शेळ्या.
१ रत्न	अरुणवर्णाच्या व दोन वपें वयाच्या तीन शेळ्या.
१ सोमंद्र	पिंगटवर्णाचे पान कपाळावर असणाऱ्या तीन शेळ्या.

संघ ६ वा.

१ विण्य	तीन ठेगू बोकड
१ विण्यउरुळम	कानावर कान वाढलेले तीन बोकड.
१ विण्य उरुगाव	लाव शेंपटाचे तीन बोकड.
१ आदिस	साडेतीन वपें वयाचे तीन बोकड.
१ जमिरस	तीन वपें वयाचे तीन बोकड
१ द्वाविण्य	कपाळावर गीरवर्णाची खण असणारे मुठे तीन बोकड.

संघ ७ वा.

१ अदिति	तांबूस पिवळ्या रगाचे पशू ३.
१ इंद्राणी	वाळे तांबूस वर्णाचे पशू ३.
१ ऊहू	गर्द तांबूस रगाचे पशू ३.
१ राक्ष	गाई ३.
१ अग्निविण्य	कपाळावर तांबूस पान असलेले ३ बोकड.
१ सिनीवास्ती	बैल ३.

संघ ८ वा.

१ इंद्राद्	पाडन्या पाठीचे पशू ३.
१ इंद्राधिराद्	पाडन्या वशिळाचे पशू ३
१ इंद्रसराद्	पाडन्या दुगणाचे पशू ३.
१ साख	११ वपें उमरीच्या शेळ्या ३.
१ विश्वेदेव	४ वपें वयाच्या शेळ्या ३.
१ अमींद्र	वाळ्या शेंपटीचे पशू ३.

संघ ९ वा.

१ सोम	गोरोचनवर्णाचे पशू ३.
१ सोमराजा	सारंगवर्णाचे पशू ३.
१ पर्जन्य	काजळीवर्णाच्या ३ शेळ्या.
१ इंद्राणी	गळ्याशी स्तन असलेल्या शेळ्या ३.
१ अदिति	मेढ्या ३.
१ यापाशुधिची	मोठ्या शरीराच्या शेळ्या ३.

संघ १० वा.

१ वरुण	काळ्या रगाचे पान कपाळावर असणारे पशू ३.
१ वरुणराजा	तांबूस रगाच पान कपाळावर असलेले पशू ३.

१ वरुणरिशावत्

अरुण रंगाचें पाव कपाळावर
असलेले पशू ३.

१ विश्वेदेव

नानावर्णांचे पशू ३.

१ सर्वदेवता

टिपक्याटिपक्यांचे पशू ३.

१ इंद्रसूर

पांडव्या शेंपटांचे पशू ३.

परांच्या जोड्या.

१ सोमस्वरान्

गाढी ओढणाऱ्या बैलांची जोडी.

१ इंद्रामी (ओजोद्)

गाढी ओढणाऱ्या उंटोंची जोडी.

१ इंद्रामी (यलद्)

नागर ओढणाऱ्या व शेळीसारख्या
लहान पुरांच्या बैलांची जोडी.

१ भूमि

दोन गाढे.

१ दिशा

दोन पोख्या.

१ भूमि

गाढे दोन.

१ विराद्

मानवी स्त्रिया २.

१ भूमि

गाढेची जोडी.

१ बायू

माणसांच्या गाढीला जोडण्याचे
बेल २.

१ वरुण

काढवीटजातीच्या दोन हरणी.

१ यु

ज्यांच्या अगोदरचे व पाठचे भाऊ
नेले आहेत अशा बोकडांची जोडी.

अश्वमेधाच्या शेवटच्या दिवशी होणाऱ्या अतिरात्रामर्भ्यं मारावयाचे असलेले पशू.

१ प्रजापति

गाढेच्या आकाराचे एका जातीचे
पशू ११.

१ सद्य

बोकडाचें पिळ्ळें काढ्यापांडव्या
रंगाचें, तितिरपक्षी व एक
प्रकारचा कोंबजा.

१ सूर्य

पांडव्या रंगाच्या वास्त शेळ्या ९.

जायवाम आह्वनीयाकडे ज्याची एक कोर केलेली
असते त्या उंच व मुख्य युपाच्या ठिकाणी अग्नि, एताम,
आश्विन या ३ देवांच्या उद्देशानें ३ पशू मारण्यांत येतात.

ऋतुपशू.

१ वसन्त

गोरोचनाच्या रंगाचे ३ पशू.

१ ग्रीष्म

सारंगवर्णाचे ३ पशू.

१ वर्षा

निरनिराल्या रंगातील टिपक्यांचे
पशू ३.

१ शरद्

पांडव्या रंगाचे पशू ३.

१ हेमंत

पांडव्या रंगवरेचे पशू ३.

१ शिशिर

मिश्रवर्णांना युक्त असे पशू ३.

१ संवत्सर

उत्तरला जातोचा पशू १.

पुरुषमेध.

देवता

जाति

१ ब्राह्मणजाल्यमिमानी
देव.

१ ब्राह्मणजातीय ब्रह्मवर्चस्-
युक्त पुरुष.

२ क्षत्रियजाल्यमिमानी देव.

२ क्षत्रियजातीय पुरुष.

३ वैश्यजाल्यमिमानी देव
(मरुत).

३ वैश्यजातीय पुरुष.

४ कृष्णदिहःस्वरूपतपाचा देव.

४ शूद्र जातीचा पुरुष.

५ अंधकाराचा देव.

५ अंधकारप्रिय असा चोर.

६ नरकाधिपति देव.

६ अग्नीचें उद्घासन करणारा.

७ पापाधिपति देव.

७ नपुंसक माणूस.

८ सर्व पदार्थांच्या विक्रीचा
अधिपति देव.

८ आयोग-अशास्त्र वर्तनाचा
माणूस.

९ कामदेव.

९ पुंथल-साधारण स्त्री.

१० अतिनिहित देव.

१० मागध-मगधदेशीय
अथवा क्षत्रिय स्त्रीत
वैद्यापादन झालेला.

११ गीतामिमानी देव.

११ सूत-ब्राह्मणस्त्रीच्या डि-
काणी क्षत्रियबीजानें झा-
लेला, अथवा गायनावर
पोट भरणाऱ माणूस.

१२ वृत्तामिमानी देव.

१२ वैद्य-दुसऱ्याला
आपली बायको देऊन
पोटाकडे वैसे मिळ-
विणारा माणूस.

१३ धर्माभिमानी देव.

१३ नेहमी समेत जाऊन
धर्मविययावर प्रवचन
करणारा समाचर.

१४ विनोदाभिमानी देव.

१४ रंग-पुष्टिचान, मधुर-
भाषी.

१५ दुसऱ्याच्या जीवावर अव-
लंबून राहणारी पारतंत्र्या-
भिमानी देवता.

१५ भीमरु-भिन्ना व कपल
नेत्र असा मनुष्य.

१६ हास्याभिमानी देव.

१६ कारी-नाचत नाचत वेडें
वाकडे चाळणारा माणूस.

१७ आनंदाभिमानी देव.

१७ स्त्रियांच्या मनांत भर-
णारा पुरुष-स्त्रीपुरु.

१८ अलंकारभिमानी देव.

१८ कुमारीयुद्ध-सुलीचा
मुलगा.

१९ ग्रंथांधारणाभिमानी
देवता.

१९ रथकार-रथ तयार कर-
णारा हुशार माणूस.

२० धैर्याभिमानी देव.

२० तक्षा-वर्षेरी-साकडे
तासणारा माणूस.

२१ धमामिमानी देव.

२१ कौलल-कुंभाराचा
मुलगा.

२२ विचित्रक्रियायुक्तदेवता.	२२ बार्मार-छोहार	४६ सप्तोभिमानी व इंद्रबाला- भिमानी देवता	४६ सत्काराना अयोध्या मनुष्य.
२३ काळ्या गोच्या रंगाचा अभिमानी देव.	२३ बलिहार-मध्यांचे व मोलाचे काम करणारा.	४७ रक्षणभिमानी देवता.	४७ दूतासक्त मनुष्य-कितव.
२४ चांगल्याचा अभिमानी देव	२४ बघ-वीं पेरणारा.	४८ अन्नसृष्ट्यभिमानी देवता	४८ दूतादिव्यसनरहित माणूस
२५ बाणसमूहभिमानी देवता.	२५ शुभर-बाण तयार करणारा	४९ देवयोगिविशेष	४९ तुरुड जातीचा माणूस
२६ आयुधाभिमानी देवता.	२६ धन्यकार-वनुष्यांचे काम करणारा	५० राक्षसांपैकी एका जाती- चा देव	५० बागेभोवतीं काढ्यांचे कुंभण करणारा मनुष्य
२७ हालचालीचा अभि- मानी देव.	२७ व्याकार-वनुष्याच्या दोरीचे काम करणारा.	५१ कार्यविनाशाभिमानी देव.	५१ कुबडा माणूस
२८ नवितज्याभिमानी देव	२८ रजसुर्ग-दोन्या वळ- णारा माणूस	५२ हर्षाभिमानी देव	५२ छुडा माणूस
२९ मरणाभिमानी देव.	२९ सुगु-हरिणादि पशूंना मरणारा	५३ द्वाराभिमानी देव	५३ रोगी मनुष्य
३० प्राणापहारी देव.	३० अनित-कुश्याचरोवर खेळ खेळण्यावर पोट भरणारा	५४ स्वप्नाभिमानी देव	५४ आधळा माणूस.
३१ सपट्टनाभिमानी देवता	३१ जार-परछीनामी शुभ	५५ पापाभिमानी देव	५५ बहिरा माणूस
३२ शुद्धाभिमानी देव	३२ उपपति-नवऱ्याला माहित असलेला जार	५६ सप्तपञ्चानाभिमानी देव.	५६ आंधरींनी किवा मंत्रो- पायानी आपल्या नव- ऱ्याला कामेच्छा उत्पन्न करणारी स्त्री
३३ निर्ऋतिदेवता	३३ परिपित्त-बसिल भावा- च्या पूर्वीच आपले लग्न करणारा धावडा भाऊ.	५७ बहुभलायभिमानी देव	५७ समेत बसून व्यर्थ बडबड करणारा मनुष्य.
३४ रुद्रादेवता.	३४ पतिविमोक्षण-प्रथम विवा- दशील म्हणजे भावी माझे लग्न करा असे म्हणणारा.	५८ वेदशास्त्राविषयी अल्पपारि- ज्ञानाभिमानी देवता.	५८ शास्त्राधिपत्यां शका पेऊन प्रश्न करणारा
३५ कार्यक्षितिप्रतिष्ठा- भिमानी देवता.	३५ दिधीपूरति-दोनदा लग्न करणार्या वायकोचा नवरा.	५९ वेदशास्त्रपरिचयाभिमानी देवता	५९ शका निवारण करणारा माणूस
३६ शुद्धाभिमानी देव.	३६ वैद्य.	६० शास्त्रार्थव्यवस्थाभिमानी देवता.	६० दुसऱ्याच्या प्रश्नाच विचारपूर्वक उत्तर देणारा मनुष्य
३७ कारज्ञानाभिमानी देवता.	३७ ज्योतिषा	६१ चांगीकर्म करून पळून जा- ण्याची अभिमानी देवता.	६१ चोरी करणारा पशुदेव माणूस.
३८ कार्यनिष्ठादनाभिमानी देवता	३८ सोनाराची छा.	६२ वीरहलाभिमानी देव.	६२ चहाउत्प्रेर माणूस
३९ यलाभिमानी देवता.	३९ अन्न देऊन घेतलेली कन्या	६३ विशेषभिमानी देवता	६३ सारथि.
४० शुद्धकृष्णवर्णाभिमानी देव.	४० दुसऱ्याच्या राजान चाळणारा माणूस.	६४ राजभांडाराभिमानी देव.	६४ भांडारत्यागबरोबर अ- प्यध
४१ नर्यदेवता.	४१ वरते-बोळा जातीचा माणूस	६५ बटाभिमानी देव.	६५ चाकरमाणूस
४२ द्रव्यस्थलाची देवता.	४२ निपादजातीचा माणूस.	६६ महारगभिमानी देव.	६६ हुन्नरगिरी करणारा माणूस
४३ भेटलाचा अभिमानी देव.	४३ अलंख नदांच मनुष्य.	६७ प्रियाभिमानी देव.	६७ शुद्धभाषणी माणूस
४४ पुत्र करणारी देवता.	४४ उन्मत्त प्रकृतीचा माणूस.	६८ अहिशाभिमानी देवता.	६८ मोडेलार
४५ गंधर्व लांच्या अप्सरा.	४५ शायीनसस्वरहीन पुत्र	६९ बद्धशुभभिमानी देव.	६९ परदाची छा.
		७० प्रष्टकामाभिमानी देव.	७० रंगान्याची स्त्री.
		७१ शंभुभिमानी देवता.	७१ मोडावित्या.
		७२ अरतशंभुभिमानी देवता.	७२ अग्नि पेटविणारा मनुष्य.
		७३ स्वर्गाभिमानी देव.	७३ राज्याभिषेककर्ता माणूस.
		७४ आरिख लोकार्थ पाऊन	७४ भागी पासणारा माणूस.

७५ देवलोकाभिमानो देव.	७५ शांतवेच्या द्विर्घाणीं वैर उरून वाढणारा मनुष्य.	१०३ संवत्सराभिमानो देव.	१०३ वधीरो प्रसूत होणारी स्त्री.
७६ मनुजलोकाभिमानो देव.	७६ एकद्व द्विर्घाणांत विपाड आणणारा मनुष्य.	१०४ द्विर्घाणसंवत्सराभिमानो देव.	१०४ पक्षिच्या खेपेची वाळंतीण.
७७ सर्वलोकाभिमानो देव.	७७ वैर शयविणारा माणूस.	१०५ तृतीयघांभिमानो देव.	१०५ योग्य मुदतीच्या आंतच प्रसूत होणाची संवय लागलेली स्त्री.
७८ आपत्तिहर्षाभिमानो देव.	७८ आपण होऊन वैर उरवण करणारा.	१०६ चतुर्थघांभिमानो देव.	१०६ मुदतीच्या बाहेर प्रसूत होणाची संवय लागलेली स्त्री.
७९ स्वर्गलोकाभिमानो देव.	७९ प्रजेपासून राज्याचा वसूल घेणारा अधिकारी.	१०७ पंचमघांभिमानो देव.	१०७ वाळंतपणामुळे म्हातारपण झालेली स्त्री.
८० आतिशय लंच अद्या स्वर्गाचा असिमानो देव.	८० वाढपी-जेवणाची पंगत वाढणारा माणूस.	१०८ षष्ठमघांभिमानो देव.	१०८ षष्ठमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
८१ गतिविशेषाभिमानो देव.	८१ महात.	१०९ सप्तमघांभिमानो देव.	१०९ सप्तमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
८२ वेगाभिमानो देव.	८२ वायुहसार.	११० अष्टमघांभिमानो देव.	११० अष्टमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
८३ पुष्ट्यभिमानो देव.	८३ पुराली.	१११ नवमघांभिमानो देव.	१११ नवमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
८४ वैजोभिमानो देव.	८४ रोव्या पाळणारा धनगर.	११२ दशमघांभिमानो देव.	११२ दशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
८५ वीर्याभिमानो देव.	८५ मेळ्या राखणारा मेळपाळ.	११३ एकादशमघांभिमानो देव.	११३ एकादशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
८६ अज्ञाभिमानो देवता.	८६ नांगर हाकणारा.	११४ द्वादशमघांभिमानो देव.	११४ द्वादशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
८७ जलाभिमानो देव.	८७ पिण्याची दाह तयार करणारा मनुष्य.	११५ त्रयोदशमघांभिमानो देव.	११५ त्रयोदशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
८८ कल्याणाभिमानो देव.	८८ धराची राखण करणारा.	११६ चतुर्दशमघांभिमानो देव.	११६ चतुर्दशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
८९ श्रेयोभिमानो देव.	८९ धनसंरक्षक.	११७ पंचमघांभिमानो देव.	११७ पंचमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९० प्रलक्षकारणाभिमानो देव.	९० सारस्याचा जोडीदार-सैन.	११८ षष्ठमघांभिमानो देव.	११८ षष्ठमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९१ मानसक्रोधाभिमानो देव.	९१ दोहार.	११९ सप्तमघांभिमानो देव.	११९ सप्तमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९२ बाह्यक्रोधाभिमानो देव.	९२ बध्य लोकांनां बाहेर होऊन लवणारा.	१२० अष्टमघांभिमानो देव.	१२० अष्टमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९३ शत्रोभिमानो देव.	९३ रथातुळे धावणारा माणूस.	१२१ नवमघांभिमानो देव.	१२१ नवमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९४ अपेक्षेपेक्षां जास्त लाभ होण्याचा अभिमानो देव व अपेक्षेहून कमी लाभाला अभिमानो देव.	९४ पायांनीं किंवा काठीच्या साहाय्यानें हिं शत्रूलां न येणारा माणूस.	१२२ दशमघांभिमानो देव.	१२२ दशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९५ अलक्ष्यक्रोधाभिमानो देव.	९५ रथाचे घोडे छुंणणारा.	१२३ एकादशमघांभिमानो देव.	१२३ एकादशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९६ आतपनाचा रक्षण-भिमानो देव.	९६ रथाचे घोडे सोडणारा.	१२४ द्वादशमघांभिमानो देव.	१२४ द्वादशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९७ क्षतीराभिमानो देव.	९७ मुंदर ह्याकडेच मन गुंतवून ठेवणाराचा पुत्र.	१२५ त्रयोदशमघांभिमानो देव.	१२५ त्रयोदशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९८ शीलाभिमानो देव.	९८ ओळ्यांत काजळ पाळणारा माणूस.	१२६ चतुर्दशमघांभिमानो देव.	१२६ चतुर्दशमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
९९ पापदेवता.	९९ मात्स कुंढापरी कुणल स्त्री.	१२७ पंचमघांभिमानो देव.	१२७ पंचमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
१०० प्रणामहारक देव.	१०० बऱ्या स्त्री.	१२८ षष्ठमघांभिमानो देव.	१२८ षष्ठमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
१०१ यमाची स्त्री.	१०१ लुब्धी सुळे होणारी स्त्री.	१२९ सप्तमघांभिमानो देव.	१२९ सप्तमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.
१०२ अथर्वरात्राभिमानो देवता.	१०२ गर्भत्राय होणारी स्त्री.	१३० अष्टमघांभिमानो देव.	१३० अष्टमघांत म्हातारपणाची चिन्ह असलेली स्त्री.

१२२ पर्वताभिमानि देव.	१२२ वनवासी गायक.	१४५ जलचरप्राण्यभिमानि देव.	१४५ शबलवर्ण शरीराची स्त्री.
१२३ प्रतिध्वन्यभिमानि देव.	१२३ हेराचें काम करणारा.	१४६ प्रियवचनाभिमानि देव.	१४६ मुखक्षेत्र शरीराची स्त्री.
१२४ ध्वन्यभिमानि देव.	१२४ असंवय्य भाषण करणारा.	१४७ वृत्ताभिमानि देव.	१४७ तोंडाचें स्त्रीय वाज-विणारा, ग्रामाधिपति (पाटील) व हातांनीं ताल धरणारा माणूस.
१२५ अंतर्गत शब्दांचा अभिमानि देव.	१२५ फाजील बोलण्यांत हुणार.	१४८ हर्षाभिमानि देव.	१४८ नाच चालला असतांना त्या ठिकाणीं लोकांना बोलविणारा मनुष्य.
१२६ अनंतशब्दाभिमानि देव.	१२६ मुझ माणूस.	१४९ आनन्दाभिमानि देव.	१४९ काहल नामक वाद्य वाजविणारा माणूस.
१२७ मंजुळ ध्वनीविपरीत अभिमानि देव.	१२७ वीणावादनकुशल.	१५० खेळण्याच्या फांशांचा अभिमानि देव.	१५० शूत खेळण्यांत पडाईत माणूस.
१२८ मोठ्यानें ओरडण्याचा अभिमानि देव.	१२८ अलगुज वाजविणारा.	१५१ कृतयुगाभिमानि देव.	१५१ जुगाराच्या अडपात बैठक घालून बसणारा मनुष्य.
१२९ सभोंवार घुसत राहणाऱ्या १२९ नगरजी.	१२९ शंख वाजविणारा माणूस.	१५२ त्रेतायुगाभिमानि देव.	१५२ जुगार पाहणारा.
१३० लहानमोठ्या आवाजाचा अभिमानि देव.	१३० कातडी शिवण्यावर उपजीविका करणारा.	१५३ द्वापरयुगाभिमानि देव.	१५३ जुगाराच्या अड्या-बाहेर बसणारा.
१३१ ऋतूंच्या अभिमानि देवता.	१३१ वीणा वगैरे वाद्यांच्या गवसणी तयार करणारा.	१५४ कळियुगाभिमानि देव.	१५४ खेळ चालू नसला तरी सुद्धा अड्याच्या जागेत बसून राहणारा माणूस.
१३२ कालसाहचर्याभिमानि देव.	१३२ अतिशय खालच्या जातीचा माणूस.	१५५ दुर्घट कार्य करण्याचा अभिमानि देव.	१५५ कळकर करत करणारा फोडाडी, गोपाळ वगैरे.
१३३ दुष्ट वस्तुविपरीत्या तिडकान्याचा अभिमानि देव.	१३३ सावधानवृत्तीचा माणूस.	१५६ मार्गाभिमानि देव.	१५६ जपनीत मनुष्य.
१३४ ऐश्वर्याभिमानि देवता.	१३४ हाताळ मनुष्य.	१५७ पिशाचदेवता.	१५७ डोंगरांत राहून लोकांची लुटालूट करणारा माणूस.
१३५ दारिद्र्याभिमानि देवता.	१३५ दुकानदार वाणी.	१५८ पानेच्छाभिमानि देवता.	१५८ गाईचा पाळा जम-विणारा.
१३६ तराजूचा अभिमानि देव.	१३६ जडावाचे अलंकार करणारा.	१५९ पापदेवता.	१५९ गोघातकी मनुष्य.
१३७ रक्षाप्रमाणे नमकण्याच्या अभिमानि देवता.	१३७ कुष्ठरोगी मनुष्य.	१६० शुद्धाभिमानि देवता.	१६० गाईची चामडी सोल-णारा.
१३८ विश्वेदेव.	१३८ फिटफिटीत माणूस.	१६१ शुश्रूषाभिमानि देवता.	१६१ साईचे चामडे सोडून मांस काढणाऱ्याजबळ तें मांस दारिद्र्यामुळे पोटासाठी मागणारा.
१३९ कुष्ठव्यतिरिक्तरोगाभिमानि देव.	१३९ लोकांची निंदा करणारा.	१६२ भूमिदेवता.	१६२ पांगळेपणामुळे लांकडी कुबरीच्या आश्रयाने चालणारा मनुष्य.
१४० गळभिमानि देवता.	१४० नेमळट वृत्तीचा मनुष्य.	१६३ जमि.	१६३ खळट मनुष्य.
१४१ समृद्धीच्या अभावाची अभिमानि देवता.	१४१ एकदम एक घाब दोन तुकडे करणारा माणूस.		
१४२ नाशाभिमानि देव.	१४२ खैरेणी स्त्री.		
१४३ उपहासाभिमानि देव.	१४३ वीणावादनकुशल व स्वरमागणनकुशल माणूस.		
१४४ गीताभिमानि देव.			

- १६४ वायु. १६४ चाडळ जातीचा मनुष्य.
- १६५ अंतरिक्ष. १६५ चैत्यवर फसरत फर-
णारा दोंवारी.
- १६६ शुक्रदेवता. १६६ टहळपडलेला माणूस.
- १६७ सूर्य. १६७ पाण्या टोक्याचा मनुष्य.
- १६८ चंद्र. १६८ डोळे मिचकण्याची सवय असणारा मनुष्य.
- १६९ नक्षत्रदेवता. १६९ ढोडाचे घेडे अणवर उठलेला.
- १७० अहर्देवता. १७० गेरा व पिंगळ्या टोक्याचा.
- १७१ रात्रिदेवता. १७१ काळा व पिंगळ्या टोक्याचा.
- १७२ वायदेवता. १७२ लठ्ठ माणूस.
- १७३ वसु. १७३ पूर्वोक्त माणसाचे पंच-
प्रण.
- १७४ सूर्य. १७४ पूर्वोक्त मनुष्याचे
चक्षुरिंद्रिय.
- १७५ चंद्र. १७५ पूर्वोक्त माणसाचे मन.
- १७६ दिशा. १७६ पूर्वोक्त मनुष्याचे
धोत्रेन्द्रिय.
- १७७ प्रजापति. १७७ पूर्वोक्त माणसाचा
जीवात्मा.
- १७८ कुतिसतरूपाभिमानी देवता. १७८ १ अतिराय उंगू.
२ अति उंचट.
३ अति किटकिटीत.
४ अति उडू.
५ अति गौरवर्ण.
६ अतिशय काळा.
७ अति सुंदर.
८ अति केंसाळ.
९ जोड्या दाताचा.
१० उंचउंच दाताचा.
११ डोळे मिचकावणारा.
१२ बदरलेला
जोड्याचा.
- १७९ आद्याभिमानी देवता. १७९ मियाळ गेलेली स्त्री.
- १८० प्रतीक्षाभिमानी देवता. १८० अविवाहित सुखी.

या वरील पदसंपंधानें यज्ञशास्त्रातील अक्षरान्ना अशी आहे की, अक्षरमेधासर्वशी जे पशू आहेत त्यांपैकी 'आरण्य' पशूंनीं 'उपाकरण' श्राव्यावर त्यांनीं सोडून देण्यात वेचें व

शिल्प राहिलेले 'ग्राम्य'पशू मारण्यात येतात. पुरुषमेधात मारण्याचा विधि मुर्खींच नाही. पुरुषमेधातील सर्वच मनुष्यपशू उपाकरणानंतर सोडून देण्याचा विधि आहे. असो.

यजुर्वेदापैकी तैत्तिरीयाशास्त्रातगत धौतवर्माची ही क्रम-
वार आणि विषयवार मांडणी झाली. तथापि यजुर्वे-
दाच्या निरनिराळ्या शाखामध्ये काय करक आहे
आणि या वेदातील मंत्र कोणत्या प्रणारचे आहेत याची
माहिती दिल्याशिवाय या वेदाची शाकल्यानि कल्पना
होणार नाही. निरनिराळ्या संहितांची तुलना करून सूक्ष्म
भेद दाखवाय येथे अवकाश नाही. सामान्यतः एवढे
सांगता येईल की कृष्णाच्या आणि शुक्राच्या धर्मधर्मांत
पारसा करक नाही; किंवा त्याच व मंत्रां हि जवळजवळ तेच;
करक असला तर कृष्णांच्या मंत्रांचा रूपाचा तुकडा सोडून
झाल्या शुक्रांनी प्रसंगी निराळे शब्द लावले आहेत इतकाच.

शुक्राची आणि कृष्णाची सूक्ष्म तुलना केली असता ज्या
महत्याच्या ऐतिहासिक गोष्टीवर प्रसाद पडतो त्याची कल्पना
प्रसंगतः दिली जाईलच. याच्यामधील भेद थोडक्यात सांग-
वयाचा म्हणजे असे म्हणता येईल की, कृष्णयजुर्वेद
संहितेंत धौतवर्म जितके विलुप्त आहे तितके शुक्रयजुर्वेदात
नाहीं. तथापि जे आहेत ते जुनेच आहेत. त्याची कल्पना
येण्यासाठी शुक्रयजुर्वेदाची हपरेखा वेध देतो. ही देतांना
तिच्याच अनुषंगाने मंत्रांमधेहि थोडेसे लक्ष पुरवूं.

यजुर्वेदाच्या निरनिराळ्या शाखांचा विस्तृत विचार धौत-
वर्माच्या इतिहासाची आणखी फोड करताना येईल.

शुक्रयजुर्वेदाद्विषय वाजसनेय अथवा वाजसनेयि संहिता
म्हणतात. याचवल्यानीं ही संहिता बाजीपासून (म्हणजे
सूर्यापासून) घेतली म्हणून हिला 'वाजसनेयि संहिता'
हे नाव प्राप्त झाले असे विष्णुपुराणात सांगितले आहे
(अ. ३ अ. ५).

वाजसनेयि संहिता.—वाजसनेयि संहितेचे काळास
अध्याय आहेत, परंतु त्यापैकी शेवटचे १५ (कदाचित्
शेवटचे २१ हि) भागातूनचे आहेत. पहिला २५ अध्यायात
अर्ह्येत महत्वाच्या महायज्ञाचे मंत्र दिलेले आहेत. पहिल्या
दोन अध्यायात दर्शपूर्णमासाचे मंत्र दिले आहेत, व त्यापैकी
विष्ण्वितृवज्ञाचेहि मंत्र दिले आहेत. तिसऱ्या अध्यायात
नित्य अग्निकर्म, अग्निप्रतिष्ठा, आणि प्रातः कार्यं यांतील अग्नि-
होनातील हवन, तसेच नारच्या महिन्यानीं करावयाचे
चातुर्मासयज्ञ, याविषयी 'माहिती' दिली आहे. ४ ते ८
अध्यायात सामान्यतः सोमयज्ञ व त्यातील पशुयज्ञ
याविषयी मंत्र आहेत. सोमयज्ञांपैकी काही एकच दिवस, व
काही बरेच दिवस चालणारे यज्ञ आहेत. एक दिवसाच्या
यज्ञांपैकी 'वाजपेय' हा आहे. हा यज्ञ मूळ जोडे व

राजे रथाच्या शर्यतीच्या वेळी करीत असाने. त्यात सोम व सुरा सेवन करीत असत, इतरत्र असा सुराचा उपयोग करण्याबद्दल ब्राह्मणधर्मशास्त्राने मनाई केलेली आहे. फक्त राजाकरता असा एक 'राजसुर' यज्ञ असे. उष्करी स्वारी, सोंपट्याचा खेळ व इतर जादूचे प्रकार वगैरे अनेक लोकप्रिय प्रसंगां हा यज्ञमगारभ करीत असत ९ व १० अध्यायात या दोन प्रकारच्या सोमयज्ञातील मंत्र दिले आहेत.

नंतर ११ ते १८ अध्यायात अग्निचयनविधि व त्याचे मंत्र दिले आहेत. त्यापुढे १९ ते २१ अध्यायात सौत्रामणि विधि सांगितला आहे. आमच्येहि सोमाच्या ऐवजीं सुराच मेतात आणि अग्निनी, सरस्वती व इंद्र याना तीं समर्पण करितात. जुनी वाजसनेयि संहिता जेथें सपते त्या शेवटच्या २२ ते २५ अध्यायात अश्वमेधयज्ञाचे मंत्र आहेत पृथ्वी-पति, यलाव्य, जेता, ऋचा मोघा पराक्रमी राजा यानांच हा यज्ञ करावयाचा असे वाजसनेयि संहितेच्या २२ व्या अध्यायात अश्वमेधयज्ञाचे कारण फार सुंदर रीतीने वर्णन केले आहे. ती प्रांथना अशी —

आ ब्रह्मब्राह्मणो मंहवचंसी जांयातामा राष्ट्रे राजसुर्यः
शूरं हृष्योऽतिव्यापी महारुर्यो जांयतां दोग्ध्रीं धेनुर्वांदा-
नुद्वानाशुः सप्तिः पुरधिर्योपां जिष्णू रंध्रेष्टा सुमेयो
शुवास्थ यजमानस्य वीरो जांयतां निकामे निकामे नः
पुनर्न्यां वर्णतु फलेवत्यो नु ओपंधयः पच्यन्तां योगक्षेमो
नः कल्पताम् ॥ वाज. २२.२२.

हे ब्रह्मन्! ब्रह्मतेजाने युक्त असा ब्राह्मण (वर्ग) या राष्ट्रात निर्माण होवो. या राष्ट्रात शूर, तिरदाजीत प्रवीण, मृगयेंत निपुण व महारथी असा धुत्रिय (वर्ग) निर्माण होवो. त्याचप्रमाण येथे भरपूर दूध देणारी गाय, मादी वागळी ओळणारा धैल, वेगवान् घोडा, दक्ष गृहिणी निर्माण होवो. या यजमानाला जयशाली, रथप्रवीण, सर्वापडित असा वीरपुत्र होवो. आमच्या इच्छेनुसार येथे पाऊस पडो. आमचीं फळहाटे फलयुक्त होवोत. आमचा योगक्षेम चालो.

शेवटचे १५ अध्याय मागाहून झालेले आहेत यात शंका नाही. २६ ते ३५ अध्यायांना 'खिल', म्हणजे पुरवण्या, असे प्राचीन परंपरेंतहि नाव दिलेले आहे. २० वा अध्याय मागाहून जोडलेला आहे हे त्या अध्यायावरूनच स्पष्ट होतें; कारण त्यात आप्थर्यव मंत्र सुळीच नसून पुरुषमेधयज्ञामध्ये* निरनिराळ्या अनेक देवताना

किंवा शक्तिवाचक देवताना जे लोक बळी थावण्याचे लाचीं नावे फक्त दिलेली आहेत. येथे बळी, यज्ञ वगैरेचा काहीतरी व्याख्यात्मक अर्थ असून पुरुषमेधयज्ञ अश्वमेधयज्ञाहूनहि श्रेष्ठ आहे अशी कल्पना दिली आहे, हा यज्ञ नुसता यज्ञमीमासा-रूप व यज्ञरहस्यदर्शक आहे; प्रत्यक्ष असा यज्ञ वचितच कोणी केला असेल. या म्हणण्याला ३१ व्या अध्यायातील आधार आहे, कारण त्या अध्यायात ऋग्वेदातील (ऋग्वेद, १० वे मंडल सूक्त ९०) पुरुषसूक्त दिलेले असून त्यात पुरुषयज्ञ केल्याने विश्वोत्पत्ति झाली, व पुरुष आणि विश्व एकच असे सांगितले आहे. पुरुषमेध यज्ञामध्ये ब्रह्मा हे सूक्त म्हणतो व ह्या सूक्ताला उपनिषद् म्हणजे गूढतत्त्व असे नाव दिले आहे. तसेंच ३२ वा अध्यायहि त्याची रचना व विषय यावरून पाहता एक उपनिषदच आहे. सृष्टिर्तां प्रजापति याचा दर्जा पुरुष व ब्रह्मा याच्या दत्तका आहे पम यात सांगितले आहे. ३४ व्या अध्यायातील पहिल्या सहा ऋचांचीहि गणना उपनिषदात करतात या उप-निषदाचे नाव शिवसकल्योपनिषद् ३२ ते ३४ अध्यायातील मनाचा उपयोग 'सर्वमेध' यज्ञात करतात हा सर्वश्रेष्ठ यज्ञ होय यात यजमान ऋषियजाना यज्ञदर्शिणा म्हणून आपले सर्वस्य दान करतो, आणि स्वतः वानप्रस्थ वनून अरण्यात जातो व तेथे आपले आपल्याचे उरलेले दिवस घालवितो.* ३५ व्या अध्यायात मृतोत्तरक्रियेसंबंधाचे ऋग्वेदातीलच काही मंत्र दिलेले आहेत. ३६ ते ३९ अध्यायात प्रवर्ग्य दिले आहे; वाजसनेयि संहितेचा शेवटचा चाळीसावा अध्याय एक उप-निषद् आहे, हे मोठे महत्त्वाचे ईशोपनिषद् होय, हे सर्व उपनिषदप्रवर्ग्यामध्ये आढळते, याबद्दल पुढे उपनिषदांच्या भागामध्ये विवेचन करे.

शेवटच्या अध्यायातील विषयावरूनच ते अध्याय मागाहूनचे असावेत असे ठरते, शिवाय या मताला बळकटी आणणारी एक अशी गोष्ट आहे की, कृष्णयजुर्वेदसंहितेंतील मंत्रासारखे मंत्र वाजसनेयि संहितेतील पूर्वांभांत मान आहेत.†

आता या संहितेंत प्रांथना व यज्ञविधी जे आहेत त्यात काही ऋचा आहेत व काही गद्यात्मक मंत्र आहेत. या गद्यात्मक मंत्रांना 'यजू' असे म्हणतात; आणि त्यावरूनच यजुर्वेदाचा 'यजुर्वेद' ही संज्ञा प्राप्त झाली हे पूर्वी सांगितलेच आहे. हे गद्य मंत्र काही सालबद्द आहेत व कित्येक ठिकाणीं फार प्रासादिक झाले आहेत. यातील बहुतेक ऋचा ऋग्वेदसंहितेंत आहेत. यजुर्वेदात जे विविध पाठ दिलेले आहेत, ते ऋग्वेदातील मूळ पाठाहून जुने यास नाहीत; ऋचातील हे भिन्न पाठ

* हिंदुत्वानात प्राचीनवादी पुरुषयज्ञ यास करीत असत, आणि अगदी अनीकदेहि काही जातीत मनुष्यप्राण्याचे बळी दिलेले आहेत. परंतु पुरुषमेध म्हणजे असाच सापसात्ता बळी देण्याचा प्रकार अनेक असे म्हणता येत नाही.

* या सर्व यज्ञसमारंभाची माहिती Hillebrandt's 'Ritual-Literatur' या ग्रंथात सापडते. † शुद्धयजुर्वेदातील उपपदब्रह्मण्यपाठ वाजसनेयिसंहितेचे पहिले १८ अध्याय शब्दशः देऊन त्याचे रचणीकरण केले आहे.

यज्ञातील कर्मांशी त्याचा मेळ बसवा म्हणून हेतुपुर सरच मित्र केलेले आहेत ऋग्वेदातील ऋचा संपूर्ण यज्ञाच्या तय्याच यजुवदात घेतलेल्या पार वचित आहेत, ज्या घेतल्या आहेत त्या बहुतेक एकेरी ऋचा असून त्या यज्ञातील वोगलाना वोगलातरी प्रसंगाला साजेद्या अशा पाहून घेतल्या आहेत व त्याचा आभार्यवात समापेद केला आहे म्हणून या ऋचांचा आपणास ऐतिहासिक दृष्ट्या फार थोडा उपयोग होतो यजुवदातील विशिष्ट भाग म्हणजे गद्यात्मक प्राधना व विधिमंत्र हे होत

सर्वांत सोपी प्राधना म्हणजे यज्ञातील हवनाची आहुति ज्या देवतेस दावयाचा तिच नाव उच्चारून आहुति देण्याची ऋचा हिला याच्या असे म्हणतात अशा तऱ्हेच्या ऋचा यजुवदात पुष्कळच आहेत

नित्य प्रातः सायंकाळी अग्निहोत्र करतांना जे सोपे सोपे मंत्र उच्चारतात त्यापेक्षा अधिक सोप्या तऱ्हेची ईश्वराची प्राधना कोणी कारत असेल अशी कल्पना करणांदे कठिण आहे त्या प्राधना अशा — 'सायंकाळी अग्नि तेज आहे, आणि तेज अग्नि आहे, संध्या सूर्य तेज आहे व तेज सूर्य आहे' तसच एखाद्या धार्मिक कुलाचा प्रयोजन बाय हदि अगदा थोडक्या शब्दात सामितलेल असत, उदाहरणार्थ, 'ऋत्विज् जेव्हा वस्तापाकरणासाठी एखादी झाडाची दिपदी मोडतो तेव्हा तो म्हणतो — 'तू रसाकरिता, तू बलाकरिता' इ. थोड एखाद्या पवित्र कुलाचा हेतु मागून लावरोर दृष्ट्य प्रदात केलेली असते, उ०, अग्नि पेटविण्याकरता समिध अर्पण करतांना पुढील मंत्रोच्चार करतात, 'हे अग्नि ही तुझा प्रज्वलित करिते इच्छामुळ तुझी वाढ होणे व आमचीहि वाढ आणि भरभराट होणे'

यज्ञातील एखाद्या वस्तूपासून काही वाईट परिणाम होईल अस वाटल्यास तो दाखण्याकरता एक लहानसा मंत्र म्हणतात, उ०, ज्या दोरीन धावाला यज्ञपत्र वाधलेल असतो, त्या दोरीला उद्देशून म्हणतात, "सर्प होऊ नकास, अधम होऊ नकोस" यज्ञाची रीथा घंण्यापूर्वी ज्या वस्तूच्यान यजमानाची स्मृती करतात, त्या वस्तूच्यास उद्देशून ऋत्विज म्हणतो, 'हे भुरी, दजा करू नकोस'. यज्ञरीक्षा घेताना राजा खाली जमिनीकड पाहून प्राधना करतो, 'पृथ्वीमाते, तू मला दजा करू नरास, व माझ्याकडून तुला दजा न होणे'

या यज्ञविधीमध्य नेहमी देवताची स्तुति किंवा प्राधनाच असते अस नाही, तर पुष्कळ वेळा यज्ञपान व यज्ञक्रम यांचा देवताशी स्वयं दाखवून दिलेला असतो उदाहरणार्थ, यजमान पजाला योक्त्रान वेटून ऋत्विज म्हणतो, "तू धदितीकरता यधन आहेस" सोमयज्ञ करताना स्वतः ला दर्भपुत्रान बांधून घेऊन ऋत्विज म्हणतो — "अगिरसाची तू शक्ति आहेस,

लाकरीप्रमाणें मऊ आहेस, तू मला शक्ति दे" * नंतर आपल्या धोतराला गाठ मारून तो म्हणतो "तू सोमाची गाठ आहेस" नंतर जोड्याला पागोट गुंडाळून रुबा उपरण बांधून म्हणतो, तू विष्णूच त्राण आहेस, ऋत्विज त्राण आहेस" काळ्या काळविटाच शिंग आपल्या अंगरुखाच्या टोंगात गुंडाळून म्हणतो "तू ददाचा गर्भाशय आहेस." गर्भांतून यज्ञान घेताना पुढील शब्द उच्चारतो, "तू अग्नीचा देह आहेस, विष्णूकरता तुला, तू सोमाचा देह आहेस, विष्णूकरता तुला" जेव्हा ऋत्विज एखाद यज्ञपान आपल्या हातात घेतो, तेव्हा तो नेहमी येणारा पुढील मंत्र म्हणतो, "सूर्यदेवतेच्या प्रेरणान अग्निनीच्या बाहूनी पूषणाच्या हाताना तुला घेता" †

* पवित्र यज्ञबहि पुरातन पद्धतान म्हणजे अरणी आणि मन्थानच पेटविला पाहिजे † अग्नि उत्पन्न करण्याच्या क्रियेची ऋग्वेदात प्रत्यक्ष जननीकियेचीच तुळना करून खालच्या लहान फळीला अग्निवालाकाची माता, व प्रपणनाष्टाला त्याचा पिता असे मानले आहे †

सोमयज्ञामध्य अग्नि उत्पन्न करण्याचा जो विधि सांगितला आहे तो पुढीलप्रमाण आहे (यात घषणकाष्टाना आयूला जन्म देणारी पुरुवरसू व उर्वशी हे प्रणयी जोडप अस म्हटले आहे) ऋत्विज खालची अरणी घेताना पुढील शब्द म्हणतो — "तू अग्नीची जन्मभूम आहेस" नंतर तिचेवर दान दर्भ ठेवतो व म्हणतो, "तुम्ही दोन वृषण आहा" नंतर ती फळी खाली ठेऊन म्हणतो, "तू उर्वशी आहेस" नंतर दोहाचा स्पर्श करून म्हणतो, "तू आयू आहेस" मग "तू पुरुवरस आहेस" असे म्हणून तो अरणीवर मन्था ठेवतो व दोघाच घषण करताना पुढील मंत्र म्हणतो, "गायत्री

* अगिरस हे प्राचीन बहिर्बुजक व अग्निराक्त ऋत्विज याना वरुक्रियेवाराखे मानीत † वाजसनेयि संहिता १ ३० ४ १०, ५ १, ६ ३० † दोन घषणकाष्टांचा मिळून अरणी व मन्थ अथवा खालचा आणि वरचा अरणी होतो त्यापेकी एक जरा रुद्ध असून दुसऱ्याला चांगले टांक असत, हे टांकाच काष्ठ दुसऱ्यावर जाळा उत्पन्न होदपर्यंत फिरवितात अद्यापहि रानटी लाकामध्य ह्या साधनाचा अग्नि उत्पन्न करण्याकड उपयोग करतात, उ०, परिक्रमो लाकात ह साधन उपयोगात आणतात मानवजातीन जलन्त प्राचीन काळापासून उपयोगात आणलेल्या साधनापेकी हे एक आहे

† इजोनेसियामाथील मलसीलोक अद्याप या वारक्या फळीला 'माता' अथवा 'स्त्री' असे म्हणतात, आणि ज्याने या फळीवर अग्नि पेटवितात त्या दाखाला 'पुरुष' म्हणतात प्राचीन अरब लोकातहि अग्नि घषणानें उत्पन्न करण्याकरता अशा काठ्या घेत असत, खदरेकी एक स्त्री व एक पुरुष अशी करपना असे हे माथील पान ४२ पहा

छंदानं तुल्यं घर्षणं करतोः त्रिष्टुप् छंदानं घर्षणं करतोः, जगती छंदानं घर्षणं करतोः.”*

तथापि या शंवटत्या मंत्रातील छंदाच्या उल्लेखावरून काही खोल व्याख्यान अर्थ त्यात शोधू लागण्यात अर्थ नाही ते फक्त शब्द आहेत. शब्दाश्रयाय त्यात काही नाही आणि इतर कोणत्याहि शब्दांनी जें काम होणार तेच या शब्दांनीहि होत आहे. असले अत्यार्थी किंवा अर्थहीन विधिंमंत्र यज्ञवेदात पुष्कळच आहेत. वचित् टिनाणी लाव खव गयमय प्रार्थना आटळतात, त्यामध्ये साध्या शब्दामध्ये यजमानानें देवतेला मागण्या केलेल्या असतात, असली एक सुंदर प्रार्थना मागे अश्वमेधयज्ञासवधाने सांगताना दिलेली आहे. सनवत् प्रार्थना बऱ्याच आहेत व त्यात अर्थहि चांगला असतो; उदाहरणार्थ —

तनुपा अंग्रेसि तनुं मे पाह्यायुदां अंग्रेऽस्यायुं देहि
घर्षोदा अंग्रेसि घर्षो मे देहि । अंग्रे यन्मं तनुया ऊनं तम्मु
आवृण ॥ वाज. ३. १७.

“हे अंग्रे, तू शरीर संरक्षण करणारा आहेस, माझ्या शरीराचे रक्षण कर हे अंग्रे, तूं आयुर्दाता आहेस, मला आयुष्य दे हे अंग्रे, घात देणारा तूच आहेस, मला शक्ति दे. हे अंग्रे, माझ्या शरीरातील सर्व उणेपणा तूं भरून काढ.”
(वाजसनेयि स० ३. १७)

आयुर्गुणेन कल्पतां प्राणो यजेनं कल्पतां चक्षुर्गुणेनं कल्पतां श्रोत्रं यजेनं कल्पतां पृष्ठं यजेनं कल्पतां यज्ञो यजेनं कल्पताम् । वाज. ९. २१.

“या यज्ञानं आयुष्याची वाढ होवो ! याने प्राणवायु वाढो ! डोळे चांगले होवोत, याने कान चांगले होवोत ! पाठीची वाढ होवो, यज्ञानं यज्ञाची वाढ होवो.” (वाजस० ९. २१)

परंतु अनेक मंत्र असे आहेत की त्यात अर्थ पार गांण असतो, उदा०,

अमिरेकाक्षरेण प्राणमुदंजयत्तमुजंममिदो द्यक्षरेण
द्विपदां मनुष्यानुदंजयत्ता तानुजंमं विष्णुयक्षरेण त्रीतो-
कानुदंजयत्तानुजंमं पृथोममुदंजयत्तक्षरेण चतुष्पदः पृथुदंज-
यत्तानुजंमम् ॥ ३१ ॥

पूण पत्राक्षरेण पत्रं दिशु उदंजयत्ता उजंमपृथुवित्त
पदक्षरेण पदुदंजयत्तानुजंमं मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त
प्राभ्याम्पृथुदंजयत्तानुजंमं वृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदं-
जयत्तानुजंमम् ॥ ३२ ॥

मिनो नवाक्षरेण त्रिष्टुप् पृथोममुदंजयत्तमुजंमं चक्रो-
दशाक्षरेण त्रिराजुमुदंजयत्तानुजंमंमिदं एकादशाक्षरेणत्रि-
ष्टुभमुदंजयत्तानुजंमं विवेदेवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदं-
जयं त्नामुजंमम् ॥ ३३ ॥

यसंस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदश पृथोममुदंजयत्तमुजंमं प-
थुस्तुदशत्रयोदशाक्षरेण चतुर्दश पृथोममुदंजयत्तमुजंमं प-
दित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदश पृथोममुदंजयत्तमुजंमं पदितिः
षोडशाक्षरेण षोडश पृथोममुदंजयत्तमुजंमं प्रजापतिः सप्त-
दशाक्षरेण सप्तदश पृथोममुदंजयत्तमुजंमम् ॥ ३४ ॥

“अमीला एका अक्षरानं प्राणाची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो ! अधिनीना दोन अक्षरांनी द्विपद मानवाची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो ! विष्णूला तीन अक्षरानं त्रिजगताची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो ! सोमाला चार अक्षरांनी चतुष्पद गुराची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो ! पूषाला पांच अक्षरांनी पाच दिशांची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो ! सविलाला सहा अक्षरांनी षडंगूची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो ! मरुताना सात अक्षरांनी सात माण-
साळलेल्या पशूंची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो ! बृहस्पतीला आठ अक्षरांनी गायत्रीची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो !... अदितीला सोळा अक्षरांनी षोडशांग सोमाची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो ! प्रजापतीला सतरा अक्षरांनी सप्तदशांग सोमाची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो !” (वाजस० अ. १ प्र. ३१-३४).

ह्या प्रार्थना व हे मंत्र म्हणजे अर्थशून्य शब्दसमुच्चय आहेत असे आपणस पुष्कळ वेळा वाटतें. यांचे मुख्य कारण असे आहे की, यज्ञवेदामध्ये पुष्कळ ठिकाणी एकमेकांची काही संबंध नाही अशा वस्तूंची तुलना व संयोग केलेला असतो. उदाहरणार्थ, स्वयंपाकाचे भांडे चुलीवर देवताना पुढील मंत्र म्हणतात.

यसोः पवित्रमसि यौरसि पृथिव्यसि मातरिधनो
धर्मोऽसि विश्वार्थो असि । वाज. १. २.

“तूं आचार्य आहेस, तूं पृथ्वी आहेस, तूं मातरिधाची वडई आहेस”*

जिने सोम विकृत चेतात त्या गाईला (बादेवतेला) उदेश्य श्रुतिज्ञ म्हणतो —

पिबसि मनोसि धीरेसि दक्षिणासि क्षत्रियांसि युधि-
यास्वर्गातरस्युभयतः शीर्ष्णी । सा तुः सुमार्गी मुमुरतीच्येधि
मिप्रस्त्यां पदि यमीतीतां पूषाध्वनस्पतिवृत्रायाच्यक्षाय ॥

वाज. ४. १९.

*मातरिधा म्हणजे बादेवता; आणि ‘मातरिधाची कर्त’ म्हणजे ‘आकाश’.

“तू चित्त आहेस, मन आहेस, बुद्धि आहेस, यज्ञाच मूल तू आहेस, तू भेष्टलाळा योग्य आहेस, तू यज्ञाला योग्य आहेस, तू दोन ढाऱ्यांची अदिती आहेस” (वाजस० अ० ४, ऋ० १९)

अभिस्थंडिल रचित असताना पात्रात घालून जो अग्नि इकुडतिकड नत असतात, त्याची प्राथना पुढील प्रमाण करावयाची असते.—

सुपर्णांसि गुरुमाखिबुले शिरा गायत्र चक्षुर्दृष्टदधन्तुरे पक्षी । लोमं आमा उदाधृस्त्रांति यजुर्धरि नमः ।
सामं ते हुतृर्दामदेव्य यज्ञायज्ञिय पुष्ट धिष्ण्या शुक्रा ।
सुपर्णांसि गुरुमान्दिव्यं गच्छ स्व पत ॥ १२ ४

‘हे अग्ने, सुंदर पक्ष असलेला तू पक्षी आहेस, त्रिष्टु प्राथनामन ह तुझे लोक आहे, गायत्री छंद तुझा जोळा घृष्ट आणि रथन्तर हे दोन छंद तुझे पक्ष, लोम तुझा आत्मा आहे, छंद ह तुझे अवयव, यजुर्मन तुज नाव, वामदेव्य छंद (साम) ह तुज शरीर, यज्ञायज्ञिय छंद तुज पुच्छ अग्निपुंड्र हे तुझे गूर आहेत सुंदर पक्षाचा तू पक्षी आहेस तू स्वर्गात जा, तू प्रकाशाकड जा” (वाजस० अ० १२, ऋ० ४)

नंतर त अग्निपान घेऊन ऋत्विज तीन पायलें टाकतो आणि म्हणतो —

विष्णो क्रमांसि सपवृहा गांयत्र छन् आराह वृत्रियो-
मनु विक्रमस्व विष्णो क्रमांसिभिमाविहा नृष्टुम छन्
आराहान्तारक्षमनु विक्रमस्व विष्णो क्रमांसिरातायतो
हन्ता जगत् छन् आराह दिवमनु विक्रमस्व विष्णो
क्रमांसि शत्रुयोतो हन्तानुष्टुम छन् आराह दिवांसु विक्र-
मस्व ॥

“तू विष्णूचा राघुपातक पदविन्यास आहेस गायत्री पदावर आरोहण कर, पृथीवर संचार कर तू विष्णूचा ठाकूरपातक पदविन्यास आहेस, त्रिष्टुमछंदावर आरोहण कर, आणि वातावरणात संचार कर तू द्रष्टापातक पद विन्यास आहेस, जंगली छंदावर आरोहण कर, आणि आकाशात संचार कर तू मत्परीपातक पदविन्यास आहेस, अनुष्टुभ् छंदावर आरोहण कर, आणि दशदिशा संचार कर” (वाजस० अ० १२ ऋ० ७)

असल्या प्राथनामासुबधान लिओपोल्ड व्हान थोडर म्हणतो — “बरेच बळा एरायाला खरोखर असा सहाय यतो की, आपण छंदावर असलेल्या माणसांचेच विचार वाचीत आहा किंवा कस आणि सासबधान मोठी मोजकी गाठ अशी आहे की, डोक पारलेल्या चंज्या माणसाच्या स्थितीपेक्षा जा प्रवातरी माहिती मिळत, वीत एकाच मोठ्याने अववा कपटनी वरील प्राथंनतात्याप्रमाण गिरिराज्या १९ भा० दु०

तद्देन कदाव्याणी पुनरक्ति करीत वसण हा चडाव्या एक विशेष म्हणून सापडतो” पुढ लान मानसिक रोग बरे करणाऱ्या अँकदरांनी सखीत केलेल्या मानसिक रोग्याच्या माहितीचा भाग दिला आहे या माहितीच यजुर्वेदातील पुष्कळ प्राथनामनार्थी मोठ चमत्कारिक साम्य आहे आपण ह विस्तरता कामा नये की यथ आपण अवयवेदात आणि काही अशी यजुर्वेदात सापडणाऱ्या इत हासपूर्णका गीन लोकप्रचारातील अभिचारविधिमनासुबधान बोलत नाही, तर ऋत्विजांनी ज असत्य यज्ञविधी उपस्थित वरून स्मरता छापणारे जे असत्य मंत्रतंत्र तयार केले त्याविषया बोलत आहा

यजुर्वेदातील काही प्राथना म्हणजे खरोखर गयमय अग्नि चारमनच आहेत आपण अवयवेदात पाहिले तसल्या प्रसारचे भूतपिशाचनिवारणमन आणि शापमन यजुर्वेदातील प्राथना मनात आपणास आटळतात शत्रूला अपकार करावयाचा अस त्यास स्मरिताहि काही प्रसारचे यज्ञ सांगितलेले आहेत उदा हरणाथ, यज्ञपान ज्या गात्रात ठेवीत असत त्याच्या नोकडाला उद्देशत ऋत्विग् म्हणता — ‘तू जू आहेस दुसऱ्याला गुलाम करणाऱ्याला तू गुलाम बनव आम्हाला गुलाम करणाऱ्याला तू गुलाम कर आणि आम्ही ज्यांना गुलाम बनवता त्यांना तूहि गुलाम कर” (वाजस० अ० १ ऋ० ८†)

मैत्रायणी सहिततील अशा प्रकारच्या यज्ञप्राथनांची एन् व्हॉन थोडरना पुढील उदाहरण दिलेली आहेत —

“जे कोणी आमचा विरोधी आहे, जो आमचा द्वेष करतो, जो आम्हास मुच्छ छेवतो व आम्हास अपकार करू इच्छितो, त्या सर्वांचा तू मार्तत बुराडा करून टाक’

‘हे अग्ने, जो आमचा द्वेष करतो व आम्ही ज्याचा द्वेष करता त्याला तू आपल्या दाहान दग्ध करून टाक हे अग्ने, जो आमचा द्वेष करतो व ज्याचा आम्ही द्वेष करता त्याला तू आपल्या ज्वागनी भाजून टाक हे अग्ने, जो आमचा द्वेष करतो व आम्ही ज्याचा द्वेष करता त्याला तू आपल्या त्रिणानी भाजून टाक हे अग्ने, जो आमचा द्वेष करतो व आम्ही ज्याचा द्वेष करता त्याला तू आपल्या बलाढ्य शक्तीने बाधून टाक !”

“धृत्तुदेवता, संहार करणारी देवता यम आमच्या शत्रूंना बद्ध करील !’

* L. V Schroeder, Indiens Literatur und Kultur

† हा मन शक्तीतील कोणाचे उदाहरण म्हणतहि पार प्रसिद्ध आहे मूळ पाठ असा —

धृति धूर्ध्व धूर्ध्व धूर्ध्व त सोऽस्मान् धूर्ध्वति ।

त धूर्ध्व वृष धूर्ध्व ॥ ८ ॥ अध्याय १

‡ Indiens Literatur und Kultur

ज्याप्रमाणे हे पिशाचनिवारणमंत्र अगदी प्राचीन लोक-प्रचारातील असे दिसतात, त्याचप्रमाणे आज उपलब्ध असलेल्या यजुर्वेदातील कोज्यात काही फार जुनी लोक-प्रचारातील कोडी आपणास आढळतात. शिवाय लोमत ब्रह्म-ज्ञान किंवा धर्मज्ञान धोडेफार पसरलेले होते असे ज्यावरून स्पष्ट दिसते असली 'ब्रह्मोप' या सार्थ नावाची धार्मिक कोडीहि या वेदात आहेत. ऋग्वेदात आणि अथर्ववेदात असल्या अगदी प्राचीन वास्त्यासंबंधाने आपणास अगोदरच माहिती झालेली आहे. यजुर्वेदावरून हे कोज्याचे खेळ कोणत्या प्रसंगी चालत असत, आणि कोणत्या समारंभात ते अवश्य असत यावरूनही माहिती आपणास होते उदाहरणार्थ, प्रसिद्ध प्राचीन अथर्वमेध यज्ञाच्या वेळी ऋत्विज ज्या कोज्यानी आपली परमणूक करीत असत ती कोडी वाजसनेयि संहितेच्या* २३ व्या अध्यायात दिलेली आहेत या कोज्या-पैकी काहीवरून आपणास मुलाखत कोज्याची आठवण होते, तर काही कोज्याचा यज्ञरहस्याशी व उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाशी संबंध आहे. अशा कोज्याची उदाहरणे म्हणून वाजसनेयि संहितेतील अध्याय २३ यातील काही म्हाचा पुढे दिल्या आहेत —

कः सिंदेकाको चरति क उं स्विजायते पुनः ।

किं स्विद्विस्सं भेषजं भूमिराचर्यन महत् ॥ ४५ ॥

होता-मार्गाने एकदाच कोण भ्रमण करीत असतो? पुनः पुनः नवीन जन्माला कोण येतो? थंडीला उपाय काय? व मोठ्या धान्यपात्रांना काय म्हणतात?

सूर्य पृथ्वी चरति शुद्धमा जायते पुनः ।

अग्निद्रिस्सं भेषजं भूमिराचर्यन महत् ॥ ४६ ॥

अचर्यु—एकदाच आपल्या मार्गाने सूर्य जात असतो, पुनः पुनः जन्माला चंद्र येत असतो, थंडीला उपाय अग्नि, पृथ्वी ही मोठे धान्यपात्र आहे.

किं स्विस्सुसंभु ज्योतिः किं समुद्रसंभु सरः ।

किं स्विस्सुधुर्गु वर्यायः कस्य मातु न र्विचते ॥ ४७ ॥

अचर्यु—सूर्याप्रमाणे तेज कोणते? समुद्रासारखा जल-प्रवाह कोणता? पृथ्वीपेक्षा मोठे असे काय? आणि ज्याचे माप नाही असे काय?

मम सूर्यसंभु ज्योतिर्गुः समुद्रसंभु सरः ।

इदं दृष्टिग्यं वर्णयान् गोस्तु मातु न र्विचते ॥ ४८ ॥

होता—ब्रह्म सूर्यासारखे तेजस्वी आहे; आकाश समुद्रा-सारखे आहे; पृथ्वीपेक्षा मोठ्या देव इंद्र आहे; गायत्रीला माप नाही.

* तैत्तिरीय संहिता ३. ८, १८ वा सूक्तान अग्नीच कोजं मापयताम्. † या शब्दांना अथ असत आढे 'ऋत्विज मन्त्रा' इत्या 'मन्त्र दान', सेन्ते अथ होतील.

केचन्तः पुरं आर्विचन् कान्यन्तः पुरं अपिताति ।

एतद्भस्मसुपेवह्मामसि त्वा किं स्विचः

प्रतिबोधास्यत्र ॥ ५१ ॥

उदाता—कोणत्या वस्तूत पुरा शिरलेला आहे? कोणत्या-वस्तू पुरापात समाविष्ट आहेत? ब्रह्मन्, हे कोडे तुला सोड-कावयास देतो, याचे तू काय उत्तर देतोस?

पुत्रस्यन्तः पुरं आर्विचन् तान्यन्तः पुरं

अपिताति ।

एतत्तवात्र प्रतिमन्त्रानो अस्मि न मायया

भवस्तुत्तरो मत् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा—पाचामध्ये हा पुरा शिरलेला आहे, हे पाच पुरापाध्ये साठलेले आहेत, हे उत्तर तुझ्याकरता मी योजून ठेविले आहे, ज्ञानाच्या अद्भुत शक्तीत तू मजपेक्षा भेद नाहीस.

प्रार्थना व यज्ञविधीप्रमाणेच देवतांच्या पूजेमध्येहि कोज्याचे खेळ हा महत्त्वाचा भाग आहे. 'देवाची पूजा' या शब्दाने यज्ञातील प्रार्थना व विधी याचा हेतु परोपर व्यक्त केला जात नाही. अर्थाअधिक यज्ञसमारंभाचा व यजुर्मंत्राचा उद्देश नुसती देवताची पूजा करणे इतकाच नसून देवाच्या वर भार टाकून यज्ञमानाच्या मनकामना पूर्ण करण्यास त्यांना भाग पाडणे हा असतो. देवानाहि भक्तांचे हे धोरण प्रिय असते, जुलते भोजन मिळावे इतकीच त्यांची इच्छा नसते, तर त्यांना तशीच करमणूकहि लागते, गूढ कोडी व सूचक गोष्टी यापासून त्यांना विशेष आनंद होतो असे वेदात अनेकदा † सांगितलेले आहे.

माग्राहूनच्या काळात फारच प्रचलित झालेला असा देवाला प्रसन्न करण्याचा एक प्रकार यजुर्वेदात आढळतो, तो प्रकार असा की, जेव्हा एखाद्या देवापासून काही प्राप्त करून घेणे असेल तेव्हा त्या देवाची सवे नावे व विशेषणे यांचे आवर्तन करावयाचे, आणि त्यायोगे आपली भक्ति दाखवावयाची. याप्रमाणे नंतरच्या काळयात विष्णुसहस्रनाम किंवा शिवसहस्रनाम असल्या पोथ्या झाल्या आहेत, आणि या सहस्रनामाचा

* पुराव म्हणजे 'मनुष्यप्रार्थ' अथवा व्यक्ति; तत्सं 'आत्मा', किंवा 'परमात्मा' हेहि पुराव यांचे अर्थ आहेत. 'पात्र' म्हणजे पत्र इतिवै. ती मनुष्यदेवात असतात, आणि विश्वाम्नायादि असतात. † इ, सूचक जेसे देवाना आवडते असे नावच 'मातृणा' वरचेवर देते. शतपथ ब्राह्मण ६.१.१२, २.२.३७ व १.१०. उदाहरणपक उपनिषद् ४.२.२ येथे 'देवांनी शुद्ध व शुचक जेसे जावडते, म्हणजेगाराचा त्यांना तिरस्कार आहे' असे नावच आढळते.

पाठ करणं हा मोठा उद्य व फलदायी मार्ग असें मानतात अशा प्रकारच्या भक्तिमार्गाचा आरंभ आपणस वाजसनेयि संहितेतील सोळाव्या अध्यायात आणि तैत्तिरीय संहितेच्या चवथ्या अध्यायात 'यतस्त्रीय' नावाच्या ऋग्वेदाच्या श्रमर नावाच्या उपारात आढळतो.

शेवटी, यजुर्वेदात आठव्याच्या प्रार्थनाच्या आणखी एका प्रकारासवधान झालीं सांगितले पाहिजे या प्रकाराचाहि पुढाला वाळत पुज्य दुरुपयोग करण्यात आला. हा प्रकार म्हणजे ज्यांना वारीं अथ नाही किंवा ज्यांचा अर्थ उगृत नाही परंतु यज्ञासर्व कित्येक ठिरणा ज्यांचा मोठ्या वरीर-पण उच्चर करतात आणि ज्यांना फार पवित्र मानतात अशाहीं एवढी अक्षर रिती शब्द उदा०, "साहा" ही यज्ञार्थना 'साहा' म्हणून वेनाला जाहुती देतात, आणि 'स्वधा' अस पितरांना जाहुता देतांना म्हणतात अशाच प्रकारचे दुसरे 'यपद्' 'वेद' 'वाद्' इत्यादि अवयवीन उद्गार काढतात या सर्वांत श्रेष्ठ शब्द म्हणजे ॐ या अक्षराचा मूळ अर्थ 'हो'कारार्थी आहे परंतु या अक्षराचा भारतीय लोक हजारा वर्षे व अद्यापि मुळा अत्यंत पवित्र व गूढाधर्शक असा मानित आहेत उपनिषदांत 'ॐ' चाला मन्नादत्तक म्हणजे विश्वारम्यादत्तक उच मानले आहे, आणि ॐ म्हणजे परमोच्च ध्यानविषय आहे, अशी बुधननांना शिफारस केली आहे फटोपनिषदांत (२. १६) त्याबद्दल अर्थ म्हटले आहे —

"ह अक्षर म्हणजे प्रत्यक्ष ब्रह्म आहे, ह सर्वश्रेष्ठ अक्षर आहे, आणि ज्याला ॐ या अक्षराचा अर्थ नवला, त्याच्या कोणत्याहि इच्छा पूर्ण होतात" या 'ॐ' शब्दाला तीन 'महा-व्याहृती' जोडल्या जातात त्या म्हू, भुव, स्व या होत त्यांना अर्थ भारतीय "धुक्वी, वायु, आकाश" असा करतात परंतु ह्या अर्थाबद्दल शका आहे या व्याहृतांबद्दल एका प्राचीन प्रयात (मैत्रायणी सू १८, ५) म्हटले आहे की,

"व्याहृती धाव नम्र, सत्त्व, तथ्य आहेत, त्याच्याशिवाय यज्ञ नाही"

यानंतर कित्येक धतकानी स्थापन झालेल्या नवीन 'तत्र' नावाच्या संप्रदायप्रयात या असल्या गूढ अक्षराचा व शब्दाचा क्षेपण उपयोग केला आहे की, पुष्कळ वेळा पानच्या पान नुसते अम्, आम, होम्, ऊम्, एम्, ओम्, फद्, अ हे व असेच दुसरे अर्थहीन उद्गार दिलेले असतात तसंच ह लक्षात घेण्यासारख आहे की, मन

या शब्दाचा मूळ अर्थ वेदसंहितामध्ये 'श्रक्' आणि 'यजु' असा आहे, परंतु पुढ त्याचा अर्थ 'अभिचारविधि' असा झाला यजुर्वेदातच या शब्दाचा मूळ 'प्रार्थना' हा अर्थ असून पुढ त्याचा 'अभिचारमन' असा अथ शास्त्राचा दिसून येत

केवळ साहित्यप्रथ या दृष्टीन वाचनाच्याला यजुर्वेद-संहिता ह्या जरी नीरस आणि कटाळबाण्या वाटल्या, तरी ज्याला वैदिकधर्मावरीलच फक्त नव्हे तर धर्म या विषयाच्या सामान्य शास्त्रावरील आधारप्रथ अशा दृष्टीन त्याचा अभ्यास करावयाचा असेल त्याला या संहिता अत्यंत महत्त्वाच्या व निताकरक आहेत धर्माच्या इतिहासात प्रार्थना-पद्धतीचा आरंभ व वाड आणि महत्त्व याबद्दल ज्याला सचोपन करण्याची इच्छा असेल—आणि धर्मविषयाच्या इतिहासात प्रार्थनापद्धति हा एक अत्यंत मनोरम भाग आहे—त्यान यजुर्वेदातील उपमनाभागाची साहिती करून घेण्याकडे कोणत्याहि कारणास्तव दुर्लक्ष करता कामा नये

शिवाय भारतीय लोकातील नंतरचे उपासनाप्रथ आणि तत्त्वज्ञानविषयक प्रथ याच नीट ज्ञान होण्यासहि या संहिता-प्रधाच ज्ञान अपरिहार्य आहे. कारण यजुर्वेद समजल्याशिवाय ब्राह्मणप्रथ समजणे शक्य नाही आणि ते समजल्याशिवाय आरण्यक व उपनिषदे समजणार नाहीत असे आता अगोदर सामवेदाचा परामर्श घेऊन मग ब्राह्मणे, आरण्यक व उपनिषद यावरून बघू.

प्रकरण ५. वें.

वेदप्रवेश-सामवेद.

सामवेदाच्या एका काळीं अनेक संहिता होत्या याच्या एक हजार संहिता होत्या असें पुराणात सांगितले आहे*. या संहितांपैकी फक्त एक आपणस आन उपलब्ध आहे या सुरक्षित राहिलेल्या सामवेद संहितेंत दोन भाग आहेत एक 'अविक' अथवा 'ऋचा (साम) समग्र', आणि दुसरा 'उत्तराचन' अथवा 'दुसरा ऋचा-समग्र' या दोन्ही भागात ज्या ऋचा आहेत त्या बहुतेक सव ऋग्वेदांत आलेल्याच आहेत एकदर १८१० ऋचांपैकी, किंवा

* फेनेरब्रासनाट (अ० ७, १८) ॐ या अर्थ देवाच्या अर्थान बोलताना 'तथा', 'तसंच होरो', 'होय' असा आहे छात्रोभ्य उपनिषदात 'ॐ' म्हणून 'हो कारदत्तक शब्द आहे ॐ आणि हिम् 'आमेन' यात उच्चारसम्य व अक्षसम्य आहे, हा केवळ वाक्तालीय न्याय दिसतो

* R. Simon यांचेहि सामवेदाचे एक हजार पथ (Schools) आहेत असे म्हणणं आहे Cf R. Simon, Beiträge zur Kenntnis der Vedischen Schulen (Contributions to the Knowledge of the Veda) (Munich 1893) See 27, 30, etc. † सव वेदसंहितांपैकी या संहितेचच प्रथम जर्मनमध्य संपूर्ण भाषांतर झाले जेवढे प्रथाच नाव Das Hymnen des Sama-Veda, by Theodor Benfey (Leipzig 1818)

ऋचाच्या पुनरुक्ती सोडल्या तर एफंदर १५४९ ऋचांपैकी पंचाहत्तर ऋचा खेरीज म्हण यादी सर्व ऋग्वेदसंहितेत आहेत, आणि त्या बहुतेक ऋग्वेदसंहितेच्या आठव्या व नवव्या मंडळीत आहेत. या ऋचांपैकी बहुतेक गायत्री छंदात आहेत, जवळ गायत्रीपंक्ती आणि जगतीपंक्ती मिळून झालेल्या प्रगाथ छंदात आहेत या छंदांमध्ये केलेल्या या ऋचा गाण्याच्या सुरावर म्हणण्याचाच नि सदाय प्रथमपासून हेतु होता.* ज्या पंचाहत्तर ऋचा ऋग्वेदात आलेल्या नाहीत, त्या काही इतर संहितात सापडतात, व काही निरनिराळ्या विभिन्नपात सापडतात. माहीच मूळ आपणास मारीत नमलेल्या आहूतीत कदाचित् आढळेल परंतु काही ऋग्वेदातील निरनिराळ्या ऋचानूत वृक्षे घेऊन अश्विंभे न पाहता ते एकन जुडवून घनविल्या आहेत सामवेदात ऋग्वेदातील ऋचा काही पाठनेदान आढळतात; या पाठनेकी सामवेदातील पाठ कोठे कोठे अधिक जुना असावा अशी काही लोकांची समजूत आहे.

परंतु थियोडोर आफ्रेन्टन (Theodor Aufrecht) † असे दाखविले आहे की, सामवेदातील निरनिराळे पाठ काही बघ्छेने, काही हेतुपुरस्सर व काही चुकीने झालेले आहेत, आणि गाण्याकरता दबदबना करताना दुसऱ्या दिशाणी मुद्या असे करक केलेले आढळतात. सामवेदातील आर्विक व उत्तरार्चिक यानधील दबदब हे केवळ साधनभूत आहेत, मूळ साध्य म्हणजे गाण्याचे राग, हे राग शिकविणे हाच दोन्ही भागाचा हेतु आहे सामवेदाच्या पाठसाध्यत उद्गाता होण्याकरता ज्या विद्यार्थ्यांस शिक्षण घेणे असेल त्यास प्रथम रागरागिण्या शिखाच्या लागत, या रागरागिण्या आर्विक-पहून शिखत आर्विक तयार झाल्यानंतर मग शिखरागाला यज्ञाच्या वेळी म्हणावयाची सोमे पाठ करता येत असत; आणि त्या झाला उत्तरार्चिकाचा उपयोग होई.

गामवेदाच्या पहिल्या भागात म्हणजे आर्विकान एकरी ज्या ५८५ ऋचा आहेत, त्यातच यज्ञानर्थ उपयोगात येणारे निरनिराळे छंद आहेत. गायनाकडे उपयोग करणा-करता केलेल्या या प्रभास 'साम' (वेद) हे जे नाव देनात त्याचा मूळ अर्थ 'सर' किंवा 'छंद' असा आहे.

यूरोपीय म्हणतात की, 'अमनया सरात पय म्हटल,' त्याच्या उलट भारतीय लोक म्हणतात की, 'अमनया पयात अमनया राग (साम) म्हटला' म्हणजे वेदवेत्ते ऋचा म्हणजे पय व राग याचा संबंध जो समजतात तो असा की, ऋचेंमधून

राग निघाला आहे. याकरिताच ऋचेला 'योनि' अशी सज्ञा आहे. जरी खभावतः एक छंद अनेक ऋचाना लावता येतो, तरी काही ठराविक ऋचाना ठराविक छंदाच्या योनी मानण्याचा प्रघात आहे. एवंच आर्विक म्हणजे ५८५ योनींचा अथवा एकरी ऋचांचा समूह. या ऋचा तितक्या निरनिराळ्या सुरात म्हणतात. या समूहाला प्रत्येक पदाची पहिली ऋचा त्या त्या रागाची आवडण होण्याकरिता ज्यात दिलेली आहे असे एक गाण्याचे पुस्तकच म्हणता येईल

सामवेदाचा दुसरा भाग उत्तरार्चिक. यात तीनतीन ऋचांचे एक अर्धा चारधे गान* आहेत त्यामधून मुख्य यज्ञाच्या वेळी गवयाची जी स्तोत्रे ती तयार केलेली असतात. आर्विकामध्ये रतासुरोधान ऋचाचा नम लावला आहे, तर उत्तरार्चिकत त्याचा नम ज्या देवाना उद्देशून त्या ऋचा केल्या आहेत त्या देवाना अनुसरून लावला आहे; उदाहरणार्थ, अग्नि, इंद्र, सोम या मुख्य देवाच्या क्रमासुर उत्तरार्चिकामधील गानाचा क्रम बसविला आहे.† बहुत-कहून तीन किंवा अधिक ऋचा मिळून एक स्तोन होते. एका स्तोत्रातील सर्व ऋचा एकाच सुरात-आर्विकात सांगितलेल्या सुरांपैकी-म्हणतात.

उत्तरार्चिक म्हणजे संपूर्ण पय दिली आहेत असे पदांचे पुस्तक. छंद अगोदरच आर्विकामधून माहित झालेले आहेत असे मानावयाचे. आर्विकानंतर उत्तरार्चिक झाले असावे असे साधारणपणे वाटते. कारण उत्तरार्चिकातील गानात आलेल्या नाहीत अद्या पुष्कळ योनी आणि छंद आर्विकामध्ये आहेत; उलट उत्तरार्चिकात काही पय आहेत त्याचे छंद आर्विकामध्ये सांगितलेले नाहीत, तथापि आर्विक पूर्ण होण्यास उत्तरार्चिकाची आवश्यकता आहे; उद्गात्याच्या शिक्षणातील आर्विक हा पहिला भाग, आणि उत्तरार्चिक हा दुसरा भाग होय.

छंद जसे उगारले जातात तसेच संहितेच्या दोन्ही भागात दिलेले आहेत. छंद अगदी प्राचीन काळी तोंडान व कदाचित् वाद्यावरहि शिकवीत असावेत. गानाची अथवा पदाची पुनर्क (उत्तरार्चिक) मात्र अलीकडच्या काळात झाली आहेत, त्यात सुर दिलेले असतात, आणि गानाचा जसे म्हणतात तसे छंद म्हणजे अगदी लावून, पुनरावृत्ति व प्रत्येक

* २८७ पय प्रत्येकी तीन ऋचांची आहेत, ६६ प्रत्येकी दोन, १३ प्रत्येकी एक, १० प्रत्येकी सहा, ९ प्रत्येकी चार, ४ प्रत्येकी पांश, ३ प्रत्येकी नव व ३ प्रत्येकी दहा, २ प्रत्येकी सहा व दोनच प्रत्येकी सार ऋचांची, आणि एक ८ ऋचांची आहे. † मानवेदाकड सोमे व त्याचा यज्ञांत उपयोग, याचें संबंध G. A. Hillebrand, Ritual-Literatur, p. 99 &c in the "Grundriss" III परा

* यी (यंत्रे) म्हणजे 'गाने' या शब्दासून झालेले 'गायत्री' आणि 'प्रगाथ' या नांवावरून हे सिद्ध होत. † 'करादासक मूले' या पुस्तकाच्या प्रस्तावना. II, p. 33 (2nd edition, Bonn 1877)

करून जरी धर्माची रूपे होतात तशीच रूपे त्यात लिहिटेली असतात; त्यांना 'सोभ' म्हणतात; उ०, होयी, हुवा, होदे, इत्यादि. (हे सोभ माही अशी पाश्चात्यांमधील बार्नोदोहर, जे 'हुजा' (Huzza) त्याहून निराळे नाहीत.) अगदी प्राचीन सुरलेखनपद्धति त, का, ण इत्यादि अक्षरांच्या साध्याने केलेली आहे. परंतु पुष्कळ वेळा समस्यारकरिता सात आकडे १, २, ३, ४, ५, ६, ७ योजितात, तत्समानाचीं अक्षरे पाश्चात्यांच्या पद्धतीमध्ये F, E, D, C, B, A, G ही आहेत व आपल्या अर्थाचीन पद्धतीत सा, री, ग, म, प, ध, नि ही आहेत सामवेद गतांना ब्राह्मण आपल्या हाताच्या व बोटाच्या चलनाने निरनिराळ्या स्वराने जोर देतात.* गावामध्ये होणाऱ्या सोमयज्ञामध्ये गाव्याचे छंद आणि अरण्यातील ऋषींच्या यज्ञातील छंद निरनिराळे असत असे दिसते. कारण आर्विकामध्ये 'प्रामोयमान' आणि 'अरण्यामान' असे दोन प्रकार आहेत आर्विक म्हणजे छंदाची अथवा हुताची पुस्तके असे म्हटले, तर उत्तरार्विक म्हणजे संगीताची पुस्तके असे आपणास म्हणता येईल; कारण उत्तरार्विकत शब्दातील अक्षरे गाताना जरी लाववून व पुनरुच्ची करून म्हणतात तरी ती निरनिराळ्या सुरासह लिहिटेली आहेत.

छंदाची सगळीं बरीच मोठी अवली पाहिजे; आणि अगदी प्राचीन काळी मुळा प्रत्येक छंदास स्वतंत्र नाव होवे. पुष्कळ वेळा ब्राह्मणात व सूत्रग्रंथात त्याची नावे दिलेली असतात, जिवाय त्यांचे निरनिराळे ज्योतिषिक अर्थही देतात. या छंदांमध्ये ब्राह्मणे, आरण्यके आणि उपनिषदे ही गूढ व रहस्यमय झालेली आहेत, विशेषतः ऋग्वेदात पूर्वीच आलेले 'बृहत्' आणि 'रथंतर' हे दोन छंद व असे आणखी काही छंद रहस्यमयता उत्पन्न करण्यास कारणीभूत झालेले आहेत, नत्विज आणि यमगुरू यांनी खत हे छंद नवीन खात्रीने यंत्रिले नाहीत. स्वर्षकी अगदी जुने छंद बहुतकरून लोकप्रचारातील असून ते इतिहासपूर्वकालीन सभान्तीचा सगळी व इतर राष्ट्रीय उत्सव यातील धार्मिक पयांचे छंद असावेत. इतर काही छंद प्राचीन संस्कृत लोकांतील जादूगार, वैदू व धामन लोकांसारखे जे ब्राह्मणपूर्वकालीन अधिकारी पुरोहित त्याची गाने व मंत्र ज्या गोष्टी संगीतात म्हटले जात त्यातील असावेत. सामरागांना उगम सामान्य लोकांच्या

संगीतात असल्यापिण्यांची विनू वर सांगितलेल्या सोमा-मर्त्ये क्रिया आनंद-पाळापामर्त्ये दिसून आली आहेत; आणि विशेषतः ब्राह्मणकाळी सामवेदातील रागांमध्ये काही अद्भुत जादूची शक्ति आहे धस मागीत असत या गोष्टीवरूनही तसे दिसते. सामविधानब्राह्मण नावाचे जे एक सामवेदाचे ब्राह्मण आज उपलब्ध आहे, त्यातील दुसरा भाग म्हणजे एक निव्वळ अभिचारकमांत निरनिराळ्या सामाचा कसा उपयोग करावा हेच सांगितलेले आहे. जिवाय सामाचा स्वर एकताच ऋग्वेद व यजुर्वेदाचे पठण एकदम बंद करावे अर्ध ब्राह्मण धर्मशास्त्रात सांगितले आहे. उदाहरणार्थ, आप-सोव-धर्मसूत्रात दुना, गाव, छाउगा, कोल्हा, घुवड याने ओरडणे, वाद्याचा आवाज, रडणे आणि सामघोष इत्यादि ऐकताच वेदपठण बंद करावे असे सांगितले आहे. या गोष्टीवरूनही सामवेदातील राग आणि ब्राह्मणपूर्वकालीन लोकसमज व अभिचारकल्पना याच्यामधील संबंधाची साक्ष पडते.

वेणेंप्रमाणे सामवेदसहितेचा यज्ञमंत्र आणि अभिचार याचा इतिहास समजण्यास थोडाबहुत उपयोग आहे. त्यातील गान तर भारतीय संगीतशास्त्राचा इतिहास जाणव्यास पारच महत्वाची आहेत, परंतु आतापर्यंत या छंदीने त्याचा नाहीही उपयोग करण्यात आलेला नाही. वाद्ययाच्या इदीय मान आपणास या सहितेचा काही उपयोग नाही.

प्रकरण ६ चे.

वेदप्रवेश-ब्राह्मणे.

वेदग्रंथांचा सहितानंतर दुसरा मोठा वर्ग जो ब्राह्मणांचा, त्याविषयी मंत्रसमुद्धरन एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की, भारतीय वाद्ययाच्या क्षेत्रातील सद्योपकाना हे ब्राह्मण प्रथम कितीही हृदयमय वाटले तरी, सामान्य सुमिक्षित लोकाना ते अगदीच नीरस वाटतात. ह्या अर्थात सुखती वडवड, आणि त्याहीपेक्षा वाईट म्हणजे पारमार्थिक वडवड, ह्याखेरीज दुसरा

* या हिंदुलोकांच्या अत्यंत प्राचीन संगीतबद्धल्या अभिक माहितीसाठी A. C. Burnell यांचे आश्रय ब्राह्मण (सामवेदातील)-मंगलूर १८९६ उपोदात ६. २७, ४१-४८ पदा † प्रयत्नांनी सामाची संख्या ८००० दिली आहे. † A. Hilobrandt, Die Sonawendfeste in Alt-Indien (प्राचीन हिंदुस्तानातील खर्षसंममणाचे उत्सव) M. Bloomfield चं इत्येवता आणि सामवेद, in WZKM XVII 1903

* साम शब्दाचा मूल अर्थ बहुतकरून 'प्रधानावर पय', 'सुर व जसुराना जाव करण्याचे साधन' असा असला. 'सोम्यपणा', 'शैवीचे धोरण' अशा अर्थानेही साम शब्द वापरलात. प्राचीनतर वाच्यकात सामवेदाचा उल्लेख करताना 'छंदोम म्हणतात' असे शब्द योजित, छंदोम म्हणजे 'छंद गाणारा', आणि 'छंद' शब्दात 'वादूचा वद', 'पनिन प्रय' आणि 'वृत्त' हे अर्थ येतात. या शब्दाचा मुख्य महत्त्वाचा अर्थ म्हणजे 'सुखर भाषण' त्याचा संरभ 'छंद' म्हणजे 'आनंद देणे, संतुष्ट करणे, किंवा आनंद दण्यास लावणे', या धातूची लावता येईल. † २०. १३, १९.

विषय नाही. भारतीय बौद्धिक सृष्टीच्या इतिहासात ह्या ब्राह्मणप्रथाचा केवढा दर्जा आहे हे ज्याला म्हणून माहीत नाही, त्याला तर पुरतीं दहा पान वाचून झालीं नाहीत तोच पुस्तक मिट्टन ठेऊन यावे असें वाटल्यावाचून राहणार नाही. हे ग्रंथ यजुर्वेदोपासहि वाचण्याला फटाखवाणे वाटतात ह जरी खरें असल तरी भारतीय लोकाने अलीकडच्या काळातील संबंध धार्मिक व तात्त्विक बाबत आकलन करण्याच्या कामी ह्याचीच कास धरणे जरूर पडते व शिवाय सामान्य धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनेहि ह्याच फार महत्त्व आहे धर्मशास्त्राच अध्ययन करणाराला स्तोत्राच्या इतिहास जाणण्यास यजुर्वेदसंहिताकडे ज्याप्रमाणे भाव ध्यावी लागते, त्याप्रमाणे त्याला यज्ञयाग व परोक्षित्या याच्यासंबंधीच्या इतिहासाचे ज्ञान करून घेण्यास ब्राह्मण प्रथांना अगदी प्रमाणभूत मानावे लागते.

ग्राम्हण ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ, यज्ञकर्मामधील एखाद्या मुद्द्यावरील विद्वान् यांत्रिकाच विवेचन असा आहे, व ह्या शब्दाचा समुदायविषयक अर्थ घेतल्यास, यज्ञकर्मावरील यांत्रिकांच्या अशा चर्चांचा व विवेचनाचा एक समूह, असा अर्थ निघतो. कारण, यज्ञकर्मांला फारसा पोषक नाहीत असा जगदुत्पत्तिविषयक गोष्टी व इतर जुनीं कथापुराणे जरी या प्रथातून पुष्कळ सापडतात, तरी ह्यात यज्ञयागशिवाय चर्चेचा दुसरा विषय नाही. ह्यात वाजसनेयि संहितेप्रमाणे मोठमोठेले यज्ञ सांगितले आहेत, ह्याविषयीं निरनिराळे विधी व सत्कार दिले आहेत व निरनिराळ्या यज्ञकर्मांतील संवध व त्यातील शस्त्रे व स्तोत्रे या सर्वांचे कधी अक्षरशः तर कधी थोडक्यात निरूपण केलेले आहे. वरील गोष्टींना विधींची साकेतिक योजना, त्याची कारणे व तत्त्व त्याचा स्तोत्रकर्मांशी संवध ही जोडण्यात आलेली आहेत. विधिसत्काराच्या मुद्द्यावर जेथे विद्वान् लोकांत निरनिराळीं मतं आहेत तेथे एका मतस पुष्टि देऊन, इतर मतांचा अनादर करण्यात आला आहे काहीं ठिकाणी निरनिराळ्या प्रदेशांना निरनिराळे सत्कार घालून दिले आहेत व काहीं विशिष्ट प्रसंगी यज्ञसत्कारात लुटा फेरवडल केलेला आढळतो यज्ञकर्मांत यांत्रिकाना किती दक्षिणा द्यावी हे बरोबर रीतीनें प्रत्येक वेळी सांगण्याची कधीहि कसूर झालेली दिसत नाही त्याचप्रमाणे, यजमानाला अमुक अमुक यज्ञकर्मसत्कारापासून ह्या जन्मी किंवा पुढील जन्मी अमुक अमुक फळ मिळतें हे विस्तृत रीतीन सांगण्यात आले आहे. थोडक्यात सांगायचाच म्हणजे, जर पारमार्थिक ज्ञानाला “शास्त्र” असें म्हणता येईल तर ह्या ब्राह्मणप्रथाचें “यज्ञशास्त्रप्रभ” अस आपणाला सार्थ नामाभिधान करता येईल.

पूर्वी ह्या ब्राह्मणप्रथासारखे पुष्कळ ग्रंथ असावेत, कारण उपलब्ध असलेल्या ब्राह्मणग्रंथातून अनुपलब्ध ब्राह्मणग्रंथातील पुष्कळो उतारे सापडतात. हे अनुपलब्ध ग्रंथ सोडून दिल्यास राहिलेले ब्राह्मणग्रंथहि काही थोडेथोडे नाहीत. हे सर्व ग्रंथ भारतीय याज्ञिकांच्या महाग्रंथपंक्तीत येऊन वसतात. चार वेद निरनिराळे आहेत ह त्याच्या संहितावरून दिसून येत ह्या प्रत्येक वेदापासून व त्याच्या शाखांपासून निरनिराळे पुष्कळ ब्राह्मणग्रंथ तयार झाले कृष्णयजुर्वेदसंहितेत मनापेरीत यज्ञाचा उद्देश व कार्य ह्यासंबंधी चर्चा व अभिप्राय ह्यानाहि अतर्भाव केलेला आहे. यजुर्वेदसंहितेत जे अशा प्रकारचे ब्राह्मणग्रंथासारखे घटकावयव आहेत, त्यापासून ह ब्राह्मण बाबत तयार झाले. कृष्णयजुर्वेदात मनादीं संघट्ट असलेले यज्ञकर्मविधी व अर्थवाद ह्याचा जो उपन्यास केलेला आहे त्याचा आधार घेऊन एका-मागून एक वैदिक संप्रदायांनी आपले भिन्न भिन्न ग्रंथ तयार केले. व पुढे पुढे तर अशा नियमच टरल्यासारखा झाला की, प्रत्येक वैदिक संप्रदायाला त्याचा स्वतःचा असा एक ब्राह्मण ग्रंथ पाहिजे या गोष्टी लक्षात घेतल्या असता, ब्राह्मणग्रंथांची सद्या इतकी मोठी कशी झाली, काहीं ग्रंथ त्यातील विस्तार व विषय ह्यावरून पाहता ब्राह्मण ह्या नावाला अपात्र असताना व पुष्कळ अर्थांचीना असताना ब्राह्मणग्रंथ ह्या सद्ग्राफालीं वसे आले हे समजून येतें. “ब्राह्मण” ह्या नावाची ओळखले जाणारे पुष्कळसे सामवेदाचे ग्रंथ वरील प्रकारचे आहेत, त्यांना वेदांगें हेच नाव सार्थ होईल त्याचप्रमाणे अथर्ववेदाचा “गोपय ब्राह्मण” ग्रंथ हा प्रधात अगदी अलीकडच्या काळात जे काहीं वेदविषयक ग्रंथ निर्माण झाले आहेत त्यांपैकी एक होय. प्राचीन काळी अथर्ववेदाचा ब्राह्मणग्रंथ मुळीच नव्हता. पुढे जेव्हा प्रत्येक वेदाचा एखादा तरी ब्राह्मणग्रंथ पाहिजे अशी कल्पना रुढ झाली, तेव्हा ही उणीव भरून वाढण्याचा प्रयत्न केला गेला.

आता, जुन्या ब्राह्मण ग्रंथात जे अगदी महत्त्वाचे असे आहेत त्यांपैकी काहींची ओळख करून घेऊ —

ऐतरेय ब्राह्मण — हे ऋग्वेदाचे ब्राह्मण आहे. ह्यात आठ पंचिका व प्रत्येक पंचिकेच पाच अध्याय, असे एकदर चाळीस अध्याय आहेत महिदास ऐतरेय हा ह्या ग्रंथाचा कर्ता असावा असे म्हणतात, पण वास्तविक तो फक्त ह्याचा संपादक किंवा प्रकाशक होतासे दिसतें. ह्यात प्राधान्याने सोमयाग (अग्निष्टोम), अग्निहोत्र व राजसूय यांचे वर्णन आलेलें आहे. शेवटले १० अध्याय पाठीमागून ह्या ब्राह्मणास जोडले आहेत असे मानण्यात येतें.

कौपीतकी ब्राह्मण — कौपीतकी किंवा साखायन ब्राह्मण हे ऋग्वेदाचे दुसरें ब्राह्मण होय. यात तीस अध्याय आहेत. पहिल्या सहा अध्यायात ह्यग्न्याधान अग्निहोत्र,

दशपूर्णमासांच्या इष्टी, ऋतुवाग वगैरेसंबंधी माहिती दिली आहे, व सात ते तीसपर्यंतच्या अध्यायात अगदी ऐतरेय ब्राह्मणातल्यासारखे सोनयागाचे वर्णन दिले आहे.

पंचविश ऋषि ताण्ड्य (महा) ब्राह्मण.—हा पंचवीस अध्यायांचा एक सामवेदाचा ब्राह्मणग्रंथ आहे. अनिप्राचीन ब्राह्मणांपैकी हा एक आहे. यात जुन्या महत्त्वाच्या कथा सापडतात. याच्या १० व्या अध्यायात मूल-यज्ञ-सोमाचे ते वर्णन आले ते विशेष बहारीचे आहे. ह्या यज्ञसंस्कारांना हीन, पतित व बहुधा जनांचे जातीच्या लोढाना पावन करून ब्राह्मणगणांत घेत असत.

पदविश ब्राह्मण.—हे पंचविश ब्राह्मणांचे पूरक किंवा परिशिष्टच आहे म्हटल्यास चालेल. पंचविश ब्राह्मणात २५ अध्याय आहेत, तेंव्हा हा त्याचा २६ वा अध्यायच आहे जसे पाहिजे तर म्हणावे. ह्यातील शेवटच्या म्हणजे सहाव्या अध्यायात “अनृत ब्राह्मण” म्हणतात ह्यात शत्रुन, अपशत्रुन, अरिष्ट वगैरेच वेदास प्रंप्राप्तागने विवेचन आहे.

जैमिनीय ब्राह्मण.—हे सामवेदाचे ब्राह्मण आहे. हे फारसे प्रख्यात नाही.

तैत्तिरीय ब्राह्मण.—हा ग्रंथ तैत्तिरीय कृष्णयजुर्वेदाच्या संहितेच्या उत्तरभागच म्हणता येईल. कृष्णयजुर्वेदाच्या संहितेत ब्राह्मण आलेले आहे. त्यावरून तैत्तिरीय-ब्राह्मणातील भाग तैत्तिरीय संहितेच्या मागाहून जोडण्यात आला आहे हे उघड होते. ह्या तैत्तिरीय ब्राह्मणात आलेले पुरुषमेधाचे वर्णन व्यापण प्रथम येथेच पाहतां अशा प्रकारचा यज्ञ संहितेत थोडेहि नाही. यज्ञसाक्षाची पटना नवीन आहे अशाबद्दल्या अनंरक पुराव्यापैकी हा एक पुरावा आहे.

शतपथ ब्राह्मण.—हा शुभ्रयजुर्वेदाचा प्रसृत ब्राह्मणग्रंथ आहे. ह्याचे १०० अध्याय आहेत, म्हणून ह्याला “शतपथ” अथ नाव पडले. सर्व ब्राह्मण ग्रंथात हा फार महत्त्वाचा व प्रसिद्ध असा ग्रंथ आहे. वाजसनेयि संहितेप्रमाणे ह्या ब्राह्मणाच्याहि दोन शाखा आहेत, एक कण्याची व दुसरी भाष्यदिन. भाष्यदिन-शाखीय ब्राह्मणात १०० अध्यायांची १८ वांटे आहेत. पहिल्या नऊ भागांत वाजसनेयि संहितेतील १८ अध्यायांत सामितलेल्या कर्मांनुष्ठानावर सविस्तर विवेचन केलेले आहे. ही पहिली नऊ कांडे शेवटच्या पाच कांडापेक्षा जुनी आहेत यात शंका नाही. यातील पहिली पाच कांडे एकमेकांशी बरीचशी संबद्ध आहेत. त्यात वारंवार याज्ञवल्क्याला आचार्य अस संबोधून त्याच म्हणून प्रमाणभूत मानले आहे. चवदाव्या भागाच्या शेवटी ह्याला अखिल शतपथ ब्राह्मणाचा कर्ता अस म्हटले आहे. तेच ९ ते ९ कांडात याज्ञवल्क्याचे सुसंगत असे मुद्दा इदीश पडत नाही. त्याच्या

ऐवजा अभिचयनादि कर्मांसंबंधाने शांडिल्य हाच प्रमाणभूत मानून त्याचे आधार दाखविले आहेत. दहाव्या कांडातल्या अभिरहस्याचा प्रत्यक्षक तो हाच शांडिल्य. ११ ते १४ हीं वांटे मार्गील भागाळ परिशिष्टासारखी असून तिवाय त्यात काही अध्याय साधारणतः प्राज्ञे ग्रंथात न येणाऱ्या अशा विषयावर आहेत. उदाहरणार्थ उपनयन हा विषय, यात विवायांतील धार्मिक प्रवांचे गुरुजवळ अध्ययन करावयाचे असते (११,५,८), स्नाय्याच, हा ब्रह्मदेवाप्रीत्यर्थ यज्ञ म्हणून मानला जाई (११,५,६-८), उत्तरानिया व समाधि यांचे (१३,८). १३ व्या कांडात अश्वमेध, पुरुषमेध व सर्वमेध हे विषय आहेत व १४ व्यात प्रवर्ग्यसंस्कार आहे ह्या मिस्रूत प्रधाचा शेवट जुन्या पण महत्त्वाच्या धृतराष्ट्र्यव उपनिषदग्रंथाचे झाले आहे.

निरनिराळ्या वेदाच्या ब्राह्मणातील फरक असा मांडता येतो की, ऋग्वेदाच्या ब्राह्मणात एतंद्र यज्ञनिधीच विवेचन करितात, होत्यान म्हणजे ऋग्वेदाच्या ऋषा म्हणणाराने जो विधि करावयाचा त्याच समग्र वर्णन दिले आहे, सामवेदाच्या ब्राह्मणात उद्गात्याची म्हणजे सामवेदगायकांची जी कर्तव्यकर्म आहेत ती तपसीलवार दिली आहेत, आणि यजुर्वेदाच्या ब्राह्मणात ज्येष्ठ्यून जी जी यज्ञसंबंधी कामे करावयाची असतात त्याविषया सारंगत माहिती सांगितला आहे त्यातील महत्त्वाच्या मुद्द्याविषयी पाहता सर्व ब्राह्मण जवळजवळ साररीच आहेत असे म्हटल्यास चालेल. त्यांच्यातील मुद्द्याचा विषय बहुधा एकच असतो व म्हणून सर्व एकाच त्याच्यातले आहेत हे बाह्य निमोर्ण होऊन त्याचा विस्तार होण्याला बरीच शक्ती लागली असावीत. हा शीर्ष काळ लक्षात घेता बरीच सादर्य विशेष चित्त वेधक होते. ५.०१६० आचार्यांच्या यसावदीवर* जर आपला विश्वास जसेच तर मग सद्दीत काळ १००० वर्षांच्या पलाकडे आहे असे म्हणता येईल.

* “यज्ञ ब्राह्मण” म्हणून सामवेदाला जोडून एक ब्राह्मण ग्रंथ आहे त्यांत ४३ आचार्यांची एक वसावली आहे. शेवटचा आचार्य जो कडप ह्याला अभिदेवापासून ही वसावली मिळाली असे सांगतात. शतपथब्राह्मणामध्ये चार निरनिराळे वसावले दिले आहेत त्या मध्याच्या शेवटी दिलेल्या एका वसावल्याचा प्रारंभी असे वाच्य आहे की, “हे ब्राह्मण आम्हाला भारद्वाजी पुत्रापासून प्राप्त झाले आहे, भारद्वाजी पुत्राला वात्सि-माद्वीपुत्रापासून ” १०.४० आचार्यांच्या मादप्राप्त नावाची वारी ह्यापुढे आलेली आहे. या वारीतील ४५ वा याज्ञवल्क्य आहे उपनिषदात ज्याचा उल्लेख आलेला आहे तो उद्गारक ऋषि ह्याचा गुरु असे वेध सांगितले आहे. शेवटचा (५५ वा) मानून आचार्य जो कडपपैठुमि त्याला प्रत्यक्ष भारद्वाजी हे ब्राह्मण शिष्यवित्. भारद्वाजीला तिचा पिता जो अश्व साजपासून व अश्वपात्र आदिसापासून या ब्राह्मणाचा उपदेश झाला.

या वंशावलीचा हेतु यज्ञाचा उगम, ब्रह्मन्, प्रजापति किंवा आदित्य अशासारख्या देवतापासून झालेला आहे हे दाखविण्याचा असतो. असे जरी आहे तरी त्यातील पुष्कळ नावे खरोखरी अस्तित्वात असलेल्या पराण्यातल्या नावाशी जुळतात, तेव्हा तीं सर्वे काल्पनिक आहेत असे म्हणणे वाजवी होणार नाही या सर्वे आचार्यांच्या वंशावळी सोडून दिल्या तरी ब्राह्मणग्रंथातून ज्ञाना प्रमाणभूत मानले आहे अशा पुष्कळ आचार्यांचीं नावे कायम राहतात. ब्राह्मणसंग्राहक यज्ञशाखाचा उत्पत्तिकाल भूतकालाच्या पोटात फार खोल आहे असे जे मानतात ते खरे असले पाहिजे. यज्ञशाखाच्या विकासाला पुष्कळ शतकांची आवश्यकता होती. ब्राह्मणशाखाच्या विस्तारास लागलेली ही शतके कोणची असा जर प्रश्न आला तर संहिताच्या काळप्रमाण या ठिकाणीहि निश्चित काल सांगता येणार नाही यासंबंधात निश्चित गोष्टी आहेत त्या ह्या की, ऋग्वेदमंत्ररचना ब्राह्मण-शाखाच्या फार पूर्वीच पुरी झाली होती व सूक्तकाव्य हे स्तोत्र आणि यज्ञ यांचे मिळून एक तिराळं "शास्त्र" बनविण्यास मुखात झाल्याच्या वेळचे आहे त्याचप्रमाणे हेहि बहुधा निश्चित आहे की, अथर्ववेदातील बहुतेक अनिचारमंत्र व विधी हे ब्राह्मण-विद्यानाच्या फार पूर्वीचे आहेत असे दिसते की, अथर्ववेद-संहिता आणि यज्ञविषयक संहिता (म्हणजे यजुर्वेद व सामवेद) यांचा शेवटचा संग्रह व ब्राह्मणवाक्याचा प्रारंभीचा संग्रह बहुधा समकालीन असावेत, म्हणजे या संहिताचा अगदी शेवटचा शेवटचा भाग व ब्राह्मणाचा अगदी पहिला भाग, हे दोन्ही एकाच काळी रचले असावेत. एका बाजूला यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या संहिता व दुसऱ्या बाजूला ब्राह्मण घेऊन, या दोहोंतील देशविभाग व लोकस्थिति यांचे ज्ञान करून देणाऱ्या गोष्टींची ऋग्वेदातील तशाच जातीच्या गोष्टीही तुलना करून पाहिल्यास हेच सिद्ध होते. ऋग्वेदकाळात आर्यलोकां सिंधुनदीच्या आसपासच्या प्रदेशात वास्तव्य करीत होते, पण अथर्ववेदकाळात ते पूर्वेकडे गंगा व यमुना या नद्याकाड्या प्रदेशापर्यंत आले होते असे दिसते. ब्राह्मण व यजुर्वेदसंहिता ह्यातून उघेखिलेला प्रदेश हा कुरुंचा व पांचाळाचा प्रदेश होय. महाभारतात वर्णन केलेल्या किंवहुना महाभारतरचनेस स्फूर्तिदायक झालेल्या मोटमोठ्या लढाया ह्या कुरु व पांचाळ ह्या दोन वशात झालेल्या घनघोर लढाया होत. कुरुक्षेत्राच्या पवित्र भूमीत स्वतः देव यज्ञयाग करीत असत असे मानण्यात येते. कौरवांचे राज्य जे कुरुक्षेत्र तें गंगायमुना यांच्या पश्चिमेकडील भागात सरस्वती व द्यवदती या दोन लहान नद्यांमधील प्रदेशात वसले होते व शेजारचें पांचाळाचें राज्य गंगा व यमुना या नद्यांमधील प्रदेशात वायव्येकडून आग्नेयीकडे पसरले होते. हिंदुस्थानातील हा विशिष्ट प्रदेश ज्याला गंगा व यमुना यांमधील "गुआव" म्हणता येईल व जो क्षीपापासून मधुरैर्यंत पसरला आहे

तो अजून देखील "ब्रह्मावर्त" (ब्राह्मणभूमि) या नावाने प्रसिद्ध आहे. ब्राह्मणधर्मशास्त्राप्रमाणे येथील चाळीरीती सर्वे हिंदुस्थानदेशभर पाळण्यात याव्या असे आहे. यजुर्वेद-संहिताचे व ब्राह्मणांचे उगमस्थान म्हणूनच हे स्थान पूज्य व प्रसिद्ध आहे असे नव्हे, तर हे सर्वे ब्राह्मण सस्कृतीचें माहेर-घर आहे ब्राह्मण सस्कृति येथूनच सर्वे देशभर पसरली.

ऋग्वेदकालानंतर धार्मिक व सामाजिक स्थित्यंतरे घरीच झाली अथर्ववेदातल्याप्रमाणेच यजुर्वेदसंहिता व ब्राह्मणे ह्यातून देखील ऋग्वेदातील देव सापडतात, पण त्यांचे सामर्थ्य कमी झालेले दिसून येते. त्यांच्या वाव्याला जे काही सामर्थ्य येत ते यज्ञापासून. ह्याच्या उलट, विष्णु, इंद्र, शिव ह्यासारखे ऋग्वेदातील गौण देव यज्ञविषयक संहिता व ब्राह्मणे ह्यातून प्राप्त्यान भाग घेतात. या मंत्रात प्रजापति हा श्रेष्ठ देव म्हणून मानण्यात आला. देव व त्याचप्रमाणे असुर या सर्वांचा तो पिता होय असुर हा शब्द—अवेस्तात ह्याला समानार्थी "अहुर" असा शब्द आहे—ऋग्वेदात देव ह्या अर्था असून, तो वारंवार वरुण देवाला उद्देशत योजला आहे. पण पुढे त्याला "दानव" असा अर्थ आला ब्राह्मणात वारंवार देव व असुर ह्यांच्यात लढाई झुपत असल्याचें सांगितले आहे. पण ह्या लढाया ऋग्वेदातील इंद्र व इंद्र याच्या लढाईप्रमाणे घनघोर नसत. देव व असुर एकमेकांवर चढाई करण्याकरिता यज्ञाची कास धरीत. ब्राह्मणात असे सांगितले आहे की, देवाना सुद्धा आपल्या कार्यसिद्धीकरिता यज्ञ करावे लागतात. ब्राह्मण प्रयातून यज्ञाला जितके महत्त्व दिले आहे तितके दुसऱ्या कशातहि दिलेले नाही. या ठिकाणी यज्ञ हा इष्टसिद्धीचें साधन या दृष्टीनेच केवळ वर्णिलेला नसून हा स्वतःच आपल्या ठिकाणी एक साध्य म्हणून किंवहुना उच्चतम जीवितसाध्य म्हणून मानलेला आहे. यज्ञ ही एक सर्वांना भारी अशी शक्ति आहे, इतकेच नव्हे तर ही सर्वांची उत्पादक शक्ति आहे, व म्हणून सृष्ट्युत्पादक प्रजापति हा यज्ञतुल्य आहे किंवा यज्ञ हा प्रजापतितुल्य आहे, कसेहि म्हटल्यास वाचणें होणार नाही. "प्रजापति हा यज्ञ आहे" हे वाक्य ब्राह्मणामध्ये पुष्कळ ठिकाणी आढळून येते. "यज्ञ हा सर्वे वस्तूंचा व सर्वे देवांचा आत्मा आहे" "सर्वे वा एपोऽसि वीक्षते । यो वीक्षते यज्ञं ह्यसि-वीक्षते यज्ञं ह्येवेद सर्वे मनु तं यज्ञं सम्भृल्य यमिममसि-वीक्षते सर्वमिदं विसृजते ॥"

यज्ञाची सर्वध येत असलेली प्रत्येक गोष्ट किंवा वस्तु सारखीच महत्त्वाची व मंत्रप्रमाणाची असते; मंत्र व विधी, ऋचा व त्याचे छंद, गीत व त्याच खर, या गोष्टी व यज्ञपात्र हीं सर्वे सारख्याच दर्जाची व महत्त्वार्थी आहेत. प्रत्येक यज्ञकर्म फार फार विस्ताराने सांगितले आहे. शुद्धक वागीता मुद्दा

कार महत्त्व देव्यात आळ आहे एखाद कम उजव्या अंगाळा कराव की डाव्या, यज्ञभूमीवर एखाद नॉर्ड मांडावयाच झाले तर त या जागी मांडावे की त्या जागी, दर्भाच टांक उत्तरेला कराव की इशान्येला, होसान अग्नीच्या पुढून पदव्यास करावा की मागून, त्यान तोंड कोणच्या दिशेला कराव, यज्ञाच्या अग्नाचे किती भाग पाडावेत, अग्नीत वृष दाकावयाच तें त्याच्या उत्तरार्धात की दक्षिणार्धात किंवा मधोमध, कोणत्या वेळी मन्वाचा पुन पुन उगार करावयाचा, कोणत्या वेळी कोणत सोत्र म्हणावयाच ह्या सवें गोष्टांचा एकामागून एक अशा असंख्य यज्ञाचार्यांना विस्तृतपण विचार कलेला दिसतो व ब्राह्मणात याचपयाच फारच शोधक बुद्धीन निष्पन्न केले आहे याचकाच पर्यायदेत सवें ह्या गोष्टीनिपर्वीच्या त्याच्या ज्ञानावर अवलंबून असत याविषयी शतपथ ब्राह्मणात साडीतप्रमाणें म्हटले आहे —

“होय. ही यज्ञातीत अरण्ये व ओसाड जागा आहेत यातून पळीकडे जाण्यास शेंकडों दिसत गाडोंत बसून जाव लागतं. जे या अरण्यांत काहीं माहिती नसताना प्रवेश करितात त्याची, अरण्यात फिरणाऱ्या मूयें मनुष्याची शुधा व वृषा लागल्यामुळे किंवा गुरु व राक्षस पाविस लागल्यामुळे जशी अवस्था होते तशी अवस्था होते परंतु जे झाडे आहेत ते एका नदीच्या प्रवाहापासून दुसऱ्या नदीच्या प्रवाहाकडे किंवा एका सुरक्षित जागेपासून दुसऱ्या सुरक्षित स्थळाकडे जाव त्याप्रमाणे एका देवतेपासून दुसऱ्या देवतेकडे जातात व याप्रमाणें मोक्ष व स्वर्ग मिळवितात”*

यज्ञवियाहूरी अरण्यातून मार्गदर्शक होणारे “ज्ञाते” लोक म्हणजे याज्ञिकच, तेव्हा याज्ञिक ब्राह्मणवर्णाचा अधिकार त्या वेळीं अधर्मादित असल्यास नवळ नाही ब्राह्मणवर्ण असे ज म्हणत स बुद्धीच नाही, कारण ब्राह्मणातून व त्याचप्रमाणे अथर्ववेदाच्या काहीं राजांतून अशा तऱ्हेचा वण आढळतो ह्या वेळीं वणाधर्ममपद्धति अस्तित्वात होती “ब्राह्मण हे प्रलक्ष देवच आहेत” असें वारंवार म्हणले पाहण्यात येतें शतपथब्राह्मणात तर असे सांगितले आहे की,

इया वै देवा देवा । अहैव देवा अथ ये ब्राह्मणा शुभ्राः सोऽनूचानास्तु मनुष्यदेवास्तोषा देवा विभक्तं पुत्र यज्ञ आहुतय एव देवाना दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुभ्रपुत्रपुत्रमनुष्यानामाहुतिभिरिव देवान् प्रीणाति दक्षिणामिर्मनुष्यदेवान् ब्राह्मणान् शुभ्रपुत्रोऽनूचानास्तुऽपुनः शुभये देवा प्रीता सुधायां वपति ॥ शतपथब्रा २.२.२,६

देव दोन तऱ्हेचे आहेत पहिले देव म्हणजे सृगांतले देव विद्वान् व अथर्वन करणारे जे ब्राह्मण ते मनुष्यातले देव याच्यामध्य यज्ञाची पुढील दोन तऱ्हेन वाटणी केली आहे देवाना आहुति देव्यात येते, व विद्वान् आणि अथर्वन करणाऱ्या ब्राह्मणानां दक्षिणा देव्यात येते यजमान (यज्ञ करणारा) देवाना आहुती देऊन सतुष्ट करतो व विद्वान् व अथर्वन करणाऱ्या ब्राह्मणाना दक्षिणा देऊन सतुष्ट करतो ह्या योगान हे उभय तऱ्हेचे देव त्याला स्वगलोकात आनदाप्रत नेतात

ब्राह्मणप्रभातून ब्राह्मणांची चार कर्तव्य सांगितली आहेत ती ब्राह्मणपरंपरा चाळविणें, धीर राखण, (ज्ञान मिळवून) धीरत संपादन करणें व “लोकाना पञ्चदशेला आणण” (यज्ञ करून लोकाना परलोकास पात्र करून ठेवणें) हीं होत त्याचप्रमाणें, “परिपक्व” झालेल्या लोकांनी ब्राह्मणाची कस यागाव द्यावर्त चार नियम केले आहेत ज्या लोकांनी ब्राह्मणाना मान द्यावा, पारितोषिके घ्यावीत, त्याच्यावर जुजुम करू नये व त्यांना ठार मारू नये राजांन केव्हाहि ब्राह्मणाच्या संपत्तीला शिवता कामा नये राजान आपले सवें राज्य व राज्यांत जें काहीं असेल तें जरी यज्ञदक्षिणा म्हणून श्रद्धाजाना देऊन टाकल तरी ब्राह्मणाची संपत्ति त्या दानात येऊ शकत नाही आता राजाला ब्राह्मणावर जुलूम करता येईल, पण त्यान तसें केव्हास त्याच कल्याण होणार नाही राज्याभिवेकाच्या वेळीं उपाध्याय राखील अर्थांचे यत्र म्हणतो “लोकहो ! हा मनुष्य तुमचा राजा आहे, आम्हा ब्राह्मणाचा राजा खोस आहे” ह्यावर शतपथ ब्राह्मणात अशी टीका आहे “या विभीच्या योगान उपाध्याय सवें राखील राजाच भक्ष्य करून सोडतो, तो कच ब्राह्मणानां बगळतो, म्हणून राजान ब्राह्मणां आपले भक्ष्य करू नये, कारण तो त्याचा राजा नसून सोम हा त्याचा राजा आहे”** कच ब्राह्मणाचा खून हाच परा खून ब्राह्मण व अभ्राह्मण याच्या भांडण्यात न्यायाधीशानें ब्राह्मणाच्या वतीनच नेहमीं निकाल दिल्या पाहिजे, कारण ब्राह्मणांला कधी विरोध करता कामा नये । मृत मनुष्याच्या कियेच्या वेळीं लागणारा वदमा व मृत्तिकापात्रें, अभिहोत्राकरिता पाळलेली गाय नाठाळ किंवा रोमी असेल तर ती, अशासारख्या इतराना देण्याला निषिद्ध मानलेल्या गोष्टी, ब्राह्मणाना वेळून टाकाव्या असें आहे, विशेषत यज्ञात उरलेलें अन्न व इतर पदार्थ ब्राह्मणां-खेरीज इतराना निषिद्ध आहेत, ब्राह्मणार्थ मान त्याचा यथेच्छ उपभोग घ्यावा, कारण “ब्राह्मणांचे पोट भक्षानदि दुखत नाही किंवा विषडत नाही”†

* शतपथ १.१.७, १.१.३५, १.२.१५, ५.४.२, १.२.१. शतपथ १.२.३५, १.२.११, १.२.११.† तेजितीय स २.५.८, ७.

* शतपथ भा १.२.२.१, १.२.१. तेजितीय स १.७.२, १.२.२० भा.० दु.

याप्रमाणें शेवटीं असा सिद्धांत निघतो कीं, ब्राह्मण हा स्वर्गांतल्या देवाच्या तोंडीचा मृत्युलोकीचा कोणी देव आहे असें नसून, त्यानें स्वतःच आपणाला देवकोटींत घातून टाकून आहे. शतपथब्राह्मणात तर म्हळेंलें आहे कीं,* “ब्राह्मण हा एका ऋषीचा वंशज असून त्याच्या ठिकाणीं सर्व देव एकछात्र झाले आहेत.” ब्राह्मणग्रंथाच्या प्रारंभी दिसून येणारें अशा प्रकारचें ब्राह्मणवर्णाचें भावर्ष व त्याचा अहंकार हें केवळ संस्कृतीच्या इतिहासातलें ब्राह्मणी औद्धत्याचें एक मजेदार उदाहरण नसून, संवध भारतीय प्राचीन काळात दिसून येणाऱ्या, किंबहुना अतिप्राचीन आर्य लोकांच्या मनोभूमीत चांगल्या हजेरेल्या अशा भावनांचीं हें एक चाबूचिह्न आहे असें म्हणता येईल. उदाहरणार्थ, एकीकडे एक हिन्दू कवि असें म्हणतो कीं, “हा मनुष्य मनुष्य तरी कोण, कीं ज्या-विषयीं तूं नेहमीं सावधान असतोस व हा पावन मनुष्य तरी कोण कीं तूं व्यास मेढें इच्छितोस” तर दुसरीकडे एक धीक कवि असें लिहितो कीं, “जगांत सामर्थ्यावान् अशा पुष्कळ मोठो आहेत पण त्या सर्वांत जास्त सामर्थ्यावान् असा मनुष्यच”. एक जर्मन कवि, ज्यानें फौस्ट म्हणून एक अति बलवान् मनुष्य कल्पून त्याला भूलोकाच्या द्वारावर जोराने छत्ताप्रहार करावयास लावले आहे तो ‘ग्रॅमियस’ या काव्यांत, ग्रॅमियसच्या तोंडी असे बब्ब घाबतो.—

“देवांनीं ! ह्या पृथ्वीवर तुमच्यासारखे दीनवाणे व पंशाळ कोणीहि नसतील !”

ब्राह्मणग्रंथातून असें आढळून येतें कीं, यज्ञप्रभावामुळे शक्तिशाली देवाच्याहि बऱ्या वर्ना प्राप्त होतो. महाकाव्यातून तर असें वाचण्यात येतें कीं, उप तप आचरित्स्यने तपस्त्र्याचा एवढा भोग वडेनाव बाडलो कीं, देवाना आपली पायी कायम राहते कीं नाहीं अशाविषयीं सदेह उत्पन्न होतो. बौद्धधर्मात तर सर्व देव व त्याचा राजा इंद ह्यांचें महत्त्व अगदीं कमी करून टाकण्यात आलें आहे इतर मेल्यां-पेक्षा ह्याच्यात अधिक काहीं असेल तर ती त्याची बऱ्यापैकी राहणी व तीसुद्धा ते बुद्धमक आहेत तीं त्याची लाच्यावर फक्त बुद्धदेवच आहे असें नाहीं तर, जगाला भुक्छ मानून व सर्व प्राण्यांच्या ठायीं प्रेमबुद्धि ठेवून जो अर्हत्त्वम्हणजे साधु बनला आहे असा प्रलेकजण बुद्धदेवाप्रमाणेंच या देवाच्या वर असतो

यावरून असें दिसून येतें कीं, बौद्धधर्माचा उगम ज्या मोठ्या धार्मिक चळवळीपासून झाला आहे, तिचे धीज या ब्राह्मणग्रंथातून अगोदरच हजेरेलें होतें. जुनीं अस्तित्

ब्राह्मणे हीं बौद्धकाळापूर्वीचीं आहेत याविषयी शंका नाहीं. ब्राह्मणग्रंथात बौद्धधर्माचा मागमूसहि लागत नाहीं,* पण बौद्धग्रंथातून ब्राह्मणवाङ्मयाचा उल्लेख केलेला आढळतो. यावरून आपल्याला असें सप्रमाण म्हणता येईल कीं, हीं ब्राह्मणे व यज्ञविषयक संहिता ज्या शतकात तयार झाल्या, त्या शतकाचा काळ ऋग्वेदसंहिता व स्तोत्रप्रबंध हीं पुरीं शास्त्रानंतरचा व बौद्धधर्म प्रचारात येण्यापूर्वीचा आहे.

ब्राह्मणग्रंथातून कोणकोणत्या विषयांचे प्रतिपादन केलें आहे याची कल्पना येण्याकरिता, त्यातील काहीं थोडीं उदाहरणें घेणे वरें. ब्राह्मणातील विषयांचे दोन मुख्य वर्ग करण्यात येतात, एक विधि व दुसरा अर्थवाद. विधि म्हणजे “नियम, निर्देश” व अर्थवाद म्हणजे “अर्थासंबंधी विवेचन”. आरंभी ब्राह्मणात एक एक विधि कसा करावयाचा याविषयी नियम घातून दिले आहेत व नंतर यज्ञकर्म व मंत्र यातील हेतु, अर्थ यांचें विवेचन व निरूपण त्यापुढें जोडलें आहे. उदाहरणार्थ शतपथब्राह्मणात सुखातीलाच, यजमानाने दश-पूर्णमासेष्टीच्या आदल्या दिवशीं जें व्रत करावयाचें असें त्याचे विधी सांगितले आहेत ते असे —

मनुमुपैष्यन् । अन्तरंगाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्रादिति-
उप्रपुऽपस्त्र्यति तदुपऽपस्त्र्यग्न्युलमेधो वै पुरुषोवद-
मृतं वृद्धि तेन पूतिस्मरतो मेध्या वाऽध्यापो मेधो भूला
व्यतमुपायानीति पवित्रं वाऽध्यापः पवित्रपूतो व्यतमुपाया-
नीति तस्माद् वा अपऽपस्त्र्यति ॥ १ ॥ ऋ० १-१, १.

“व्रत करणारा मनुष्य पूर्वाभिमुख होऊन आहवनीय व गार्हपत्य ह्या अग्नीच्या मध्ये उभा राहून पाण्यामध्ये आपले हात पुडवितो. त्याचें कारण असें कीं मनुष्य खोटे बोलतो म्हणून अपवित्र आहे आणि अपवित्र आहे म्हणून तो अत शुद्धि करतो, पाणी हे यज्ञाला योग्य (पवित्र) आहे. यजमान असा विचार करतो कीं, “मी यज्ञाला योग्य (पवित्र) झालों म्हणजे व्रत करीन. पाणी हे एक शुद्ध करण्याचें साधन आहे. ह्या साधनाने शुद्ध होऊन व्रत करीन, आणि म्हणून तो पाण्याला सर्व करतो”

ह्या साध्या विधिनिर्देशाला काहीं वाचतात निरनिराळ्या आचार्यांची टीका जोडली आहे. काहीं वादग्रस्त प्रश्नांचा या टीकेत जहापोह केलेला आहे. उदाहरणार्थ, हे विशिष्ट व्रत आचरताना यजमानाने उपवास करावा कीं नाहीं ह्याविषयी वाद उत्पन्न झाला आहे, तो असा:

* ब्रात. भा. ३२-४४-६.

† अविदाक्षेव विदाक्ष ब्राह्मणो देवव गदव । मनु. ९-२१७

+ + + + +
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परम देवत्वं हि तत् । मनु. ९-२१९

* वाजसनेयी-संहितेंत (अ. ३०) पुरुषमेधाच्या यादीत गढवासी, वरिष्ठासिका किंवा बुद्धिभूत यापैकी कोणाच्याहि उल्लेख नाहीं, हे लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. ही यादी जुन्या ब्राह्मणाच्या मागाहूनच्या काळातली आहे.

अथातोऽज्ञानानशून्यैव । तद्वा हापादः सावयसोऽज्ञान-
मेव प्रतुं मेने मुनो ह वै देवा मनुष्यस्याज्ञानति तस्यमेतत्-
प्रतुमुपपन्नं विदुः प्राज्ञो यदयतऽङ्गति तेऽस्य भिषे देवा
गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति सऽउपवसयः ॥ ७ ॥

तुभ्येयानवकृत्स्नम् । यो मनुष्येष्वनभस्तु पूर्वाऽभीयादुष
क्रिमु यो देवेष्वनभस्तु पूर्वाऽभीयात् तस्मादु नैवा-
भीयात् ॥ ८ ॥

तद्वा होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाभ्राति पितृदेवस्यो
भवति युसुऽभ्राति देवानस्यभ्रातीति स पुदेवाशितमनशितं
तुवभीयादिति युसु व हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितंस्त
युवभ्राति तेनापितृदेवस्यो भवति युसु तदभ्राति युसु हविर्न-
गृह्णन्ति तेनो देवास्त्यभ्राति ॥ ९ ॥

स वाऽआरभ्यमेवाभीयात् । या वाऽरण्याऽओपधयो पदा-
मुपध्वं..... ॥ शत० ब्रा० १.१.१.

“हाता भक्षण व उपवास याचा विचार. आपादतावयस
नानक प्रतीचं भक्षण न करावं हेच प्रत आहे अतें
मत आहे. कारण देवाना मनुष्याचें मन कळतें. जो कोणी हे
प्रत आचरितो तो दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आपल्यास आहुती
देईल हे देवास माहीत असतें. म्हणून सर्व देव त्याच्या परीं
जातात व त्याच्याच परीं राहतात (उपवसन्ति). यासाठीच
या दिवसास उपवसय (उपवास) असें म्हणतात.

हाता परीं आलेला अतिथीच्या मुद्रा अगोदर जेवणें जर
अगदी अनुचित आहे, तर प्रत्यक्ष देव आपल्या परीं आले
असता आधीं भक्षण करणे जास्तच अनुचित होईल.
म्हणून काहीं झालें तरी प्रत करणारेंच भक्षण करूं नये.

याज्ञवल्क्य म्हणतात, जर त्या यजमानाने भक्षण
केलें नाहीं तर पितर हेच आपले देव असें समजून त्याची
पूजा करणाऱ्या मनुष्यासारखा तो होईल. परंतु जर त्यानें भक्षण
केलें तर देवाच्या अगोदर भक्षण केल्याचा आरोप त्यावर
येतो तेव्हा जें जालें असताना, न जाण्यासारखे होतें तेंच
भक्षण करावं ज्या जिनसाचा यज्ञाकडे अन्न म्हणून उपयोग करीत
नाहींत अशा जिनसा जाण्या असता न जाण्याप्रमाणेंच होतें.
अशा भक्षणापासून तो पितृदेवस्य होणार नाहीं व देवा-
नाहिं उपवणार नाहीं कारण त्याच्यापासून कोणचहि यज्ञिय
अन्न तयार होत नाहीं. तेव्हा अरण्यात उत्पन्न होणारे पदार्थ
खावे. कंदमुळेकंदे काहीहि चालेल.”

वरील “उपवसय” शब्दासारख्या न्युत्पत्ती प्राज्ञापासून
पुनःच आढळतात. शिवाय, एखादी व्युत्पत्ति जर बरोबर
नसली तर तें विशेष कायदेखीर आहे असें मानण्यात येतें,
कारण देवानां जें गृह असेल तेच आपडतें उदाहरणाथें,
असें सांगतात की, इन्द्रदेवाचें नांव “इंध्र” म्हणजे चेतवणें,
प्रवीत करणें या भावपूर्ण पदल आहे, इन्द्राचे पूर्वीच खरें नांव

इंध्र असें होतें पण पुढें त्याला इंद्र असें संबोधण्यात
आलें; तारण जेवढें प्रच्छन्न असेल तेवढें देवाना प्रिय.
त्याचप्रमाणें “उच्छ्रयल” म्हणजे उखळ हा शब्द “उध्र
करोति ।” ह्या वाक्यापासून अपभ्रंशानें झालेला आहे,
“उध्रर” ह्या साध्या शब्दापासून “उच्छ्रयल” हा गूढयज्ञक
शब्द तयार झाला, असें स्पष्टलें आहे.* या व्युत्पत्ती-
करणाप्रमाणें प्राज्ञापासून यजुर्वेदसंहितापेक्षाहि अधिक खर
खमीकरण व सज्ञाकरण केलेले आढळून येतें, म्हणजे यात,
नामा प्रकारच्या भिन्न गोष्टी एकत्र आणून त्याची सांगड
पाळून देण्यात आली आहे. खालील उतारे उदाहरणादाखल
दिले आहेत.

युध तुणैः पुरिस्तुणाति । द्वन्द्वं प्राज्ञायुदाहरति शूर्पञ्चा-
क्षिहोप्रहवनीयं रषयश्च कण्डालि च गुन्माश्च कृष्णानि
चोत्स्रजसुसले इषदुपले तद्वद् दशाक्षरा ऋषिराक्षिराद्-
वै यज्ञस्तुदिराजमेवितुघनमसिम्पादयत्युधयुद् द्वन्द्वं
वै वीथं यज्ञा वै द्वौ सधुमेतेभ्युध तुजुयं भवति द्वन्द्व
वै मिथुनं प्रजुननं मिथुनमेवैतज्जुननं क्रियते ॥

शत० १.१.१, २, २.

“तो भूमीवर गवत पसरतो प्रत्येकीं दोन दोन अक्षीं
यज्ञाचे आणतो. सूर आणि अग्निहोप्रहवनीय (यज्ञातील
एका भागाचें नांव), लाकडी हुरी, सापरें, लाकडी
दाडा, हणार्चें कातणें, उखळ, मुसळ, पादा, वरपंदा, एकंदर
सर्वे मिळून दश. विराड् हा दश अक्षराचा छद आहे,
यज्ञमुद्रा विराड् (तेजस्वी) आहे तेजस्वीपाण्या योगानें
यज्ञ विराट्छंदासारखा होतो. तो तीन पात्रें जोडीजोडीनें
आणतो, कारण जोडी ही वीथीचीं दोतक आहे जेव्हां
दोघेजण एखाद काम हातात घेतात तेव्हा ते वीथीशाकी
द्वंद्व म्हणजे मिथुन व प्रजोत्पत्ति तेव्हा हों पाने जोडीनें
आणल्यानें मिथुनास व प्रजोत्पत्तीस मदत होते.”

पुरुषो वै यज्ञः । पुरपस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुपस्त्व-
तुष्टय वै ताम्रमानो आपानेन पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मा-
त्पुरुषोयज्ञः ॥ १ ॥

तुष्टयेमेतु जडः । इयमुपभृतामैव ध्रुवा तद्वाआत्म-
नऽपुष्टेमानि सुवोयुष्यानि प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवाया एव
सुवोयुष्यः प्रभवति ॥ २ ॥

प्राणऽप्य सूरः । सोऽयं प्राणः सुवोयुष्यान्तुस्रारति
तस्माद् सूरः सवोयुष्यतु सूरः सुस्रारति ॥ ३ ॥

तस्मात्सर्वेय शूर्पज्ञैः । अयेदन्तरीक्षमुपभृदियुनेव ध्रुवा
तद्वा अस्याऽपुष्टेमे सुवो लोकः प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवाया
एव सुवो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

* शत० १.१.१; ७.५.१, २, २.

अयमेव सुखो योऽयं पवते । सोऽयमिमान्सुखीहोकात्
उपवतेत्सुखः सुखः सुखी अनु सुखः सुखरति ॥ ५ ॥

शत० ब्रा० १-३-२.

“यज्ञ हा पुरुषच होय. कारण पुरुषच (वेदीवर बसून)
यज्ञाची साधनें पसरतो. ह्या तऱ्हेने केला जाणारा यज्ञ मनु-
ष्याच्याच आकाराचा होतो. म्हणून यज्ञ हा पुरुष होय.

ह्या यज्ञरूपी पुरुषाचा जुद्ध उजवा हात व उपभूत हा
उवा हात होय. धुवा हा आत्मा होय. ह्या आत्म्यापासून
सर्व अवयव उत्पन्न होतात आणि म्हणून सर्व यज्ञसुद्धा
ध्रुवेपासूनच उत्पन्न होते.

सुख (तुपाची पळी) हा प्राण होय. सर्व अवयवांमध्यें
प्राण सध्दार करतो. म्हणून सुख एका यज्ञाच्या पळीकडून
दुसरीकडे संचार करतो.

आकाश हें यज्ञरूपी पुरुषाची जुद्ध होय. आणि अतरिक्ष
(हवा, वातावरण) हें उपभूत होय. ही पृथ्वी हीच धुवा
होय. सर्व जग हिच्यापासून उत्पन्न झाले. म्हणून ध्रुवेपासूनच
सर्व यज्ञाचा उगम होतो

हा सुख म्हणजे जो सर्वत्र वाहतो असा वायु होय.
हा सर्व लोकामध्यें वाहतो म्हणून सुख (तुपाची पळी)
एका यज्ञिय पळीकडून दुसरीकडे जातो.”

ब्राह्मणातून अनेक वेळां अनेक ठिकाणीं यज्ञाला विष्णु व
प्रजापति याच्या जोडीला बसविलें आहे. त्याचप्रमाणें
संजत्सराह्णि प्रजापतिवृत्त्य लेखिलें आहे. ह्याशिवाय, वेदी
वायण्याला एक सवत्सर लागतें म्हणून अग्नीला
सवत्सर असें कल्पिलें आहे तें निराळेच. “अग्नि हा सवत्सर
आहे, व सवत्सर म्हणजे सर्व ब्रह्मांडे आहेत” व ह्यापुढें
कोच “अग्नि हा प्रजापति आहे व प्रजापति सवत्सर आहे”
अशा अर्थाचे श्लोक आहेत. आणखी “प्रजापति तर यज्ञ
व सवत्सर आहे, अमावास्या हें त्याचें द्वार आहे व चंद्र
ही त्या द्वाराची खिटी आहे” अशी एक ऋचा आहे.

ह्या ग्रंथात सध्याची साकेतिक योजना प्रमुखत्वांनं केलेली
दिसून येते. जसें.—

चतुर्भिरपादते । तथे चतुष्पादाः पशुवस्तैरेवैनमेतत्
सुभ्रारयुधोऽभ्रं वै पशुधोऽभ्रं वैनमेतत् सुभ्ररति त्रिभिर-
भ्रवहरति तत् सप्तसप्तचितिकोऽग्निः सुसुतवः संवत्सरा-
संवत्सरोऽभिर्योवानभिर्योवत्यस्य भ्रात्रा तावत्तुजवति ॥ ७ ॥

श. ६-८-२.

“चार ऋचा म्हणून तो धोडीची राख उचलतो. त्या योगाने
तो यजमानाला सर्वे चतुष्पाद पशूंचा पुरवठा करतो. पशू
अन्न आहेत, म्हणून पशूंचा पुरवठा करण्यात तो अग्राचा

पुरवठा करतो. तीन ऋचा म्हणून ती राख तो माण्याजवळ
आणतो. एकूण सात ऋचा म्हणतो; कारण सात थराची
यज्ञवेदी केली असते. सात ऋतू म्हणजे वर्ष आणि वर्ष
म्हणजे अग्नि. अग्नीच्या आकाराच्या मोठेपणावर त्याचा
मोठेपणा अवलंबून आहे. जेवढा अग्नि मोठा तेवढा तोहि
मोठा आहे.”

कोठे कोठें अशा प्रकारचें दृक्ष निरूपण थोडें रसभरित
झालेलें आहे. ज्या वेळीं ब्राह्मणकालातील सामाजिक परिस्थिति
व नैतिक दृष्टि ह्यावर वरील प्रकारचें निरूपण काहीं प्रकाश
पाडतें तेव्हा तें किंचित् चित्तवेषक होतें. ह्याला उदाहरण
ध्यावयाचें म्हणजे, रोमयागाच्या वेळीं अग्नीला ‘पत्नीवत्’
म्हणून जो सोम दिला जातो तत्संबंधी निरूपण. या
निरूपणात असें सांगितलें आहे कीं, सदरील अर्पणद्रव्य इतर
सोमरसाहून काहीं यावर्तीत वेगळें पडतें, व ह्या वावर्तीत जें
शास्त्रातिक्रमण होतें त्याला कारण क्षीजातीचें दीर्घत्व आहे.”

वाजपेय यज्ञात वायकोचें नवऱ्याशीं असणारें नातें वहारीनें
वर्णिलें आहे. त्या ठिकाणीं असा एक विधि असतो कीं,
यज्ञस्थानाला लावलेल्या शिबीवर यजमान वायकोसह चढूं
लागतो तेव्हा तो तिळा काहीं प्रश्न विचारतो व ती त्याला
उत्तर देते.

सु रोद्ध्युत्त जायामामन्नयते । जायस्पृष्टि स्यो रोद्धान्वित
रोद्धान्वित जाय तद् युजायामामन्नयतेऽहो ह इत्तस्पृष्ट
आमन्नो युजाया तुसाद्यावजाया न विन्दते नैव तावत् प्रजा-
यतेऽसर्वो हि तावद्भवत्यु यदैव जायो भिन्दतेऽथ प्रजायते
तर्हि हि सुखं भवति सुखं पुतां गति गच्छामीति तुसाजा-
यामामन्नयते ॥ शतपथ ब्रा. ५-२-१, १०.

“स्वर्गामध्यें जाताना तो आपल्या वायकोला म्हणतो, ‘भायें’
इकडे ये आपण स्वर्गांत जाऊं या’. त्याची पत्नी ‘क्षीक
आहे चलावें’ असें उत्तर देते. वरील प्रश्न विचारण्याचें
कारण असें कीं पत्नी हा त्याचा (स्वर्गारोहण करणाराचा)
अर्धा भाग आहे. जोपर्यंत त्याला पत्नी नाही तोपर्यंत, तो
प्रजोत्पत्ति करीत नाही व पूर्णहि होत नाही. जेव्हा तो भार्या
संपादन करतो तेव्हा तो प्रजोत्पत्ति करतो व त्यायोगें तो पूर्ण
होतो. मी पूर्णव्यक्ति होऊन स्वर्गारोहण करावें असें त्याला
वाटतें म्हणून तो पत्नीला पूर्ववत् प्रश्न विचारतो”.

ब्राह्मण सकेतपदार्थांत वेदी ही खी म्हणून मानलें आहे
व वेदीच्या प्रतिग्रहपदार्थाच्या खालील सूचनावरून, त्या काळीं
खी सौंदर्यविपर्याय काय कल्पना होती हें चांगलें कळून येतेंः—

सा वै पश्चाद्दरीयसी त्यात् । मध्ये सुह्वारिता पुनः पुरस्ता-
दुर्ध्वमिव हि योषो प्रभुस्तन्ति पृथुश्रोणिर्विमुष्टान्तरा-
स मध्ये सद्भावेति जुष्टमैवेनामेतदेवैभ्यः करोति ॥

पथाद्रागो ती बरीच रंद असावी, मध्ये वक्र असावी आणि पुरोभागी पुन्हा रंद असावी. जपनाच्या ठिकाणी जी पृष्ठ, बोन्ही खायांनी व्यास केलेला प्रदेश जिचा बारीक, जिची कटि फारच बारीक, अशा छीची पुरव प्रशंसा करतात. अशा तऱ्हेने ती तयार करून तो देवाना सनुष्ट करतो.

एका ऋतुवागात एक लाजिरवणा व पशुतुल्य यज्ञविधि सांगितला आहे त्यावरून त्या काळची वैवाहिक नीति कशी होती त्याबद्दल चांगला उलगडा होतो, तो विधि असा —

‘अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपुरैति । स प्रतीमुदानेष्वन् पृच्छति केन चरतीति स्वरूपं व्याप्सतव क्षी करोति मुदन्नुस सल-
न्येन चरतीत्युधोनुन्मेऽन्तः श्रम्याजुह्वदिति तस्मात् पृच्छति निरुक्तं व्याप्सतः प्रतीयोभवति सत्यं हि भुयति तस्मादेव पृच्छति सा यज्ञ प्रतिजानीतुं ज्ञातिभ्यो हास्येत्तद्विदितं प्रस्थात ॥

ततः प्रा० २ प.२,२०.

“नंतर प्रतिप्रस्थाता यजमानाची पत्नी बसली असेल त्या जागेकडे जातो, आणि तिचा आपताना विचारतो की तू कोणाबरोबर व्यभिचार करितेस ?- कारण एकाशी लग्न लागलेली ही जर दुसऱ्याबरोबर व्यभिचार करील तर ती वरणाचा मोठा अपराध करील. असे विचारताना प्रति-प्रस्थात्याचा उद्देश ‘मनामध्ये कोणतीही गोष्ट जाचत असता यज्ञ करणे दोषाबद्द आहे’ हे तिचा समजावे असा आहे. म्हणून तो असा प्रश्न विचारतो. आपले पाप कवूल केले असता कमी होतं कारण मग तें सत्य होतं. याच कारणास्तव तो तिचा विचारतो. जें पाप ती कवूल करणार नाही त्याचे परिणाम तिच्या नातेवाईकास भोगावे लागतील.”

ब्राह्मणग्रंथातून नीतिविपर्याया विचार फारच थोड्या ठिकाणी उल्लेखित केलेला आहे, अशा ठिकाणांपैकी हे एक होय. एरव्ही, ह्या ग्रंथाच बोरण, नीतिअनीतीचा विचारच करावयाचा नाही असे दिसतं. अपराध धार्मिक गोष्टीची सांगड अत्यंत नैतिक व्यवहाराशी जी कधी कधी घालण्यात येते त्याची फार चांगली उदाहरणे ह्या ग्रंथातून जागजागी आढळून येतात. धार्मिक कृत्ये, यज्ञ व विधी हेच कायते विषय अशा विशाल ग्रंथातून विचारणेकरता घेतलेले असतात, यांत नीतिविपर्यय गोष्टींना अजीवात फाटा दिलेला दृष्टीस पडतो.* यजमानाच्या भौतिक इच्छा देवानीं तृप्त कराव्या

* ‘या ग्रंथामनैत नीतिविपर्यय असा मुळीच सापडत नाही. ईश्वर व मनुष्य याचा परस्परसंबंध जोडून देणारे यज्ञकर्म म्हणजे केवळ एक यांत्रिक कर्मे होऊन बसले होते. ते मनुष्याच्या अंतःप्रभावास चलन देण्याकरिता असे. आचार्यांच्या मंत्र-प्रयोगाने सृष्टीच्या हृदयात रद्दून बसलेला हा अंतःप्रभाव नाहोर पडे. . . ब्राह्मणातल्या अभ्यासवानांपैकीं पुढरे काही अधिक अडाणी व पशुतुल्य असेल अशी कल्पनाहि करणें कठिण

म्हणूनच केवळ यज्ञकर्म करण्यात येत असे नाही तर पुष्कळ वेळा शत्रूंचें निर्दलन करण्याकरता म्हणूनहि हे यज्ञ होत. शिवाय कलिनानकरिता अशा तऱ्हेचे मंत्र ह्या ब्राह्मणात आहेत की, त्यांना पुरेशी दक्षिणा किंवा दान न मिळाल्यास ज्या यजमानाने त्यांना नेमले असेल त्याच्या हातूंतच त्याचा नाश व्हावा. अशा यजमाननाशाकरिता काहीं फार दगदग पडत नसे; फक्त ठराविक विधि उलटीकडून करावयाचा किंवा ज्या ठिकाणचे मंत्र त्या ठिकाणीं न वापरता दुसरीकडे सुद्धा सुधीने वापरावयाचे; एवढे झाले म्हणजे यजमानाचा पुरा नाश झाला.

येथवर मानगबीच्या यज्ञाध्याचे विवेचन झालें, ब्राह्मणात असणारे महत्त्वाचे विषय यासर्वपेचीं आहेत. आपल्या सुदैवानें अर्थवादाच्या एका भागात इतिहास, आध्यानें व पुराणें काहीं विधींची उपयुक्ता दाखविण्याकरिता म्हणून दिलेली आहेत. ज्या लोकांचा तलमुद हा धर्मग्रंथ व आमचीं ब्राह्मणें त्याच्यात काहीं साम्य आहे. तलमुदच्या ‘हल्चा’ (Halecha) या भागातलें पारमार्थिक गोष्टींचें हस्तलाघव कंटाळवाणें होतें तर त्याच्या ‘ह्रगदा’ या कथापुराणाच्या भागात मनार्थें रंजन होतें तसेंच ब्राह्मणात पारमार्थिक तर्कवितर्काच्या रुढ बाबवंटातून आपण मार्ग आक्रमण करीत असताना, मधून मधून जीत ऐतिहासिक किंवा सृष्टिरचना-विषयक गूढ काव्यपुणें बहरली आहेत अशी ओळखण दृष्टीस पडून आपलें मन प्रफुल्लित होतें.

ऋग्वेदागायत्र्याचा तोडीं घातलेलीं सुनी पुरूरा व उर्वशी यांची कथा शतपथब्राह्मणात जी दिलेली आहे ती बर वर्णन केलेल्या ओळवर्णांपैकीं एक होय. उर्वशी अप्सरेचें राजा पुरूरवावर कसे प्रेम पडलें, पत्नीपदास्य होताना तिनें त्याला कदा अटी घातल्या व गंधर्वांनीं राजाला त्यापैकीं एक अट कशी मोडायला लावली, हे सर्व ह्या कथेंत सांगितलें आहे ह्यापुढची कथा थोडक्यात सांगायची म्हणजे, राजान तिचीं एक अट मोडल्याबरोबर ती त्याला सोडून गेली, तेव्हा पुरूरवान तिची चेष्मानीं पुष्कळ वाट पाहिली, तिच्याबद्दल बराच शोक केला व शोकानें बहकून जाऊन सवध कुसुमेनभर भटकता भटकता तो पद्मसरोवरावर आला. त्या सरोवरात ह्साचीं रूपें घेऊन अप्सरा मीडा करीत होत्या. त्याच्यात उर्वशीहि होती. ह्या वेळीं त्या दोघाचें जें भाषण झालें तें ऋग्वेदाच्या आह्वानमंडाचात दिलेलें आपणास पूर्वीच माहीत झालेलें आहे, तें असें: तिच्या हृदयांत त्याच्याविपर्यां दया उत्पन्न

आहे, त्यातील विचार-पुढे हे जाचारात आल्यावर घुस्फुल व नैतिक बजले ही गोष्ट मिराजी-पाहून तेव्हाच्या लोकांच्या अडाणी नट्टादाविपर्यां आश्रय वाटल्याचाचून राहत नाही. असें एक शाश्वत ग्रंथकार म्हणतो.

होजून ती म्हणाली: 'आजपासून बरोबर एक वर्षांनीं तुम्ही (येथें) या, मग तुम्हाला एक रात्रपर्यंत मजजवळ राहता येईल. तोंपर्यंत माझ्या गर्भांत असलेल्या तुमचा मुलगा जन्म पावेल.' एक वर्ष लोटल्यावर पहिल्या रात्री राजा तेथें येऊन पाहतो तो तेथें एक सुवर्णमंदिर उभें. "येथें आत शिरा" एवढच सर्वानें (१) त्याला सांगितलें. नंतर त्यांनीं उर्वशीला त्याच्याकडे भाडून दिलें पण ती म्हणाली 'उद्या गंधर्व कृपाळू होऊन तुम्हाला एक वर मागायला सांगतील, तेव्हा काय वर मागावयाचा तें ठरवा।' 'तूच माझ्याकरिता ठरीव' असें राजानें उत्तर केलें. 'मला तुमच्यासारखें च्छावेंसें वाटते असें तुम्ही म्हणा।' असें उर्वशीनें सुचविलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं गंधर्वांनीं त्याला 'काय इच्छा आहे म्हणून विचारलें. ती म्हणाला 'मला तुमच्यासारखें च्छावेंसें वाटते.' नंतर, ज्याच्या योगानें मनुष्य गंधर्वरूप होतो असा एक विशिष्ट प्रकारचा अमियाण गंधर्वांनीं त्याला पटविला.

याच ब्राह्मणामध्यें एक जलप्रलयाची कथा आहे. ती एका सेमिटिक भाषेतील कथेसारखी दिसते —

"हृष्टी ज्याप्रमाणें कोणी आपल्याला हात धुण्याकरिता पाणी आणून देतात त्याप्रमाणें सकाळीं ते मनुकडे पाणी घेऊन आले. तो हात धूत असताना त्याच्या हातात एक मासा आला व तो मनुक म्हणाला. 'मला जीवदान या म्हणजे मीहि तुमचें रक्षण करीन.' 'तूं कशापासून माझे रक्षण करणार?' असें विचारलें असता 'एक मोठा जलप्रलय होऊन, तो सर्व प्राण्यांना घेऊन जाईल, तेव्हा त्यापासून मी तुम्हाला वाचवीन' असें माशानें उत्तर केलें. "मी तुला कोणच्या प्रकारानें जीवदान देऊ?" असें मनुकें विचारिलें असता तो मासा म्हणाला. 'आम्ही जोंपर्यंत लहान असतों तोंपर्यंत आम्हाला मृत्यूच फार भय अवर्ते, कारण एक मासा दुसऱ्याला गड करतो तेव्हा प्रथम तू मला एका भाष्यात ठेव व मी त्यात मावेनासा झाल्यावर एक खंडा खणून मला त्यात ठेव व जेव्हा त्यातहि माझा समावेश होईनासा होईल तेव्हा तू मला समुद्रात सोड, म्हणजे मग मला मृत्यूच भय राहणार नाहीं.' माशानें सांगितल्याप्रमाणें मनु त्याचें सगोपन करू लागला. तो लवकरच झप मासा म्हणजे सर्वांत जास्त वाढीचा मासा झाला. नंतर तो मनुक म्हणाला 'अमुक अमुक वर्षी जलप्रलय होईल, म्हणून तूं एक नाव तयार कर व माझी वाट पाहत राहा. जेव्हा जलप्रलय होईल तेव्हा नावेत नव व पुढें मी तुजें रक्षण करीन.' त्यान सांगितल्याप्रमाणें मनुक त्याचें सगोपन केलें व शेवटीं त्याला समुद्रात सोडलें. माशानें सांगितलेल्या वर्षी मनुक स्वतः नाव तयार केली व ती त्याची वाट पाहत बसला. जेव्हा जलप्रलय सुरू झाला तेव्हा तो नावेत नवला व तो मासाहि त्याच्याकडे पोहत आला. त्यान नावेची दोरी माशाच्या सिंगाला (१) बांधली व त्याच्या साह्यानें झटपडितीं

ह्या (१) उत्तरेकडच्या टेंकरीवर येऊन पोचला. नंतर मासा त्याला म्हणाला: 'मी तुला आता वाचविलें. नाव एका झाडाला बांध. जोंपर्यंत तूं टेंकरीवर जाहेस तोंपर्यंत तरी पाण्यानें तूं बाहून जात नाहींस ह् खास, पाणी उतरून लागलें म्हणजे हळू हळू टेंकरीपल्ल्याखालीं उतर.' त्याप्रमाणें तो सावकाश उतरला. उत्तरेकडच्या पर्वतावरील ह्या विशिष्ट स्थानाला अध्यापीहि "मनुका उतर" असें म्हणण्याचा प्रघात आहे. ह्या जलप्रलयान एकरु सरें प्राण्यांचा सहार झाला, फक्त मनु बाकी राहिला."

अद्या तन्हेचीं जुनी कथा आहे. मनुपासून पुढें मानववंश कसा वाढला ह्याविषयीचें कथानक क्षतपथनाग्रगण्य असें दिलें आहे कीं, वंशविस्तार होण्यासाठीं मनुन एक यज्ञ केल. या यज्ञातून एक स्त्री वर आली व तिच्यापासून मानवी वंशविस्तार झाला. ह्या मनुच्या कन्येच इडा असें नाव आहे, व इडा नावाचें यज्ञदान व त्याच माहात्म्य कडून गेषासाठीं हा इतिहास ह्या मंत्रात गोंविला आहे

उपलब्ध असलेल्या भारतीय गद्य इतिहासाची फार जुनी उदाहरणे या नात्यानें वरील प्रकारच्या वृत्ताताचा पार उपयोग व महत्त्व आहे.

प्राचीन आपे काव्यात गयापरोवर पुष्कळ वेळा पथरचनाहि असते. पुरुखा व उर्वशी यांच्या कथा-नकातलीं पद्य ऋग्वेदसंग्रहात असलेलीं दिसून येतात. त्याची भाषा व छंद हीं अतिशय जुन्या वैदिक प्रबंधासारखी आहेत. घुन शेषाच्या ऐतरेयब्राह्मणातील आरथानात, गद्य व गद्या (पद्य) हीं दोन्हीहि असून, त्याची भाषा प छंद हीं वरील पुरुखा व उर्वशी ह्या कथानकासारखी आहेत. हे* घुन शेषाचें आरथान अनेक प्रकार चटकदार झालें आहे. तें आख्यायन असें "इस्वाकृ वंशातील वेषसाचा पुन हरिश्चंद्र हा अपत्यरहित होता त्याला धनर श्रिया होला तरी एरीपासूनहि त्याला सतति झाली नाहीं. एक दिवशीं नारद व पर्वत हे दोघे त्याला भेटावयास आले असता राजानें नारदाला विनति केली "नारदा! शाहणे व त्याचप्रमाणें मूर्ख असे सर्व लोक पुत्रप्राप्तीची इच्छा करितात, तेव्हा पुत्रप्राप्ति कशानें होईल हे मला सांगा" असें एका श्लोकात राजानें विचारल असता, नारदानें त्याचें उत्तर दहा श्लोकात दिलें "जिवंत जन्म पावलेल्या पुत्राचें सुखावलोकन ज्या पित्याला होतें, त्याच (पितृ) कृण फिदून, तो पुत्ररूपानें अमर होतो". पुत्राच्या योगानें पित्याला सर्व दुःखाचें निवारण करता येतें, पुत्राच्या रूपानें स्वतः तो नवीन जन्म घेतो व तो पुत्र म्हणजे सकळ-समर्थी त्याला नवीं तरून जाण्याला उपयोगी अशा नावेप्रमाणें

* ऐतरेय ब्राह्मण ७-१२-२८. † ते. स ६-१-१०, ५. ते. ना. १-५-५, ६.

आहे. मलापासून (सहस्राधमापासून) तुम्हाला काय सुख आहे, अजिना (ब्रह्मचर्याध्यायने येतक) पासून तुम्हाला काय फायदा आहे, दावी वाटवून (मानप्रस्थाधन स्वीकारून) कोणता पुरस्कार आहे, किंवा तप आचरून (परित्रयक होऊन) कोणती पिटि मिळेल? तेव्हा मित्रांना (धर्मियादि कोट्टे) पुत्राची इच्छा पण, तोच तुमचा मोठा आहे अन् हा प्राण आहे, पर ही निवाण्याची जागा आहे, सोन्याचे अलंकार म्हणजेच रूप, विवाह हा गोपबन्दी आहे, जो हा मिन आहे, दुहिता ही केवळ दुःखकारिणी आहे पण पुन हा उंच आकाशातली एक ज्योति होव. पति प्रीत्यर्थे प्रवेश करतो, व विद्या पोटात गर्भरूपाने राहतो; ही त्याला दहाव्या महिन्यात पुन्हा वा जगात आणून घडते, जन्म देते. अशा तऱ्हेने पुनमाहात्म्य वर्णन केल्यावर तो राजाचा म्हणाला: "तुं वरुण राज्याकडे जा व 'मला पुनप्राप्ति होऊं दे, मी तुला तो पुन यज्ञात अर्पण करीन.' अर्त म्हण." 'बरे तर' असें बोलून राजा वरुणाकडे गेला व त्याने त्याची धर्मी प्रार्थना केली 'मला पुनप्राप्ति होऊं दे, मी तुला तो पुन यज्ञात अर्पण करीन.' 'तवास्तु' असें वरुण म्हणाला. पुढे राजाचा रोहित नांवाचा पुन झाला. तेव्हा वरुण त्याला म्हणाला 'आता तुला पुन झाला आहे. तर तो मला यज्ञात अर्पण कर.' त्यावर राजाने उत्तर केले 'वहा दिवसाचा झाल्यापेरीज पशु वागवोम्य होव नाही. तेव्हा माझ्या पुत्राला वहा दिवस होऊं देत म्हणजे मग तुला तो यज्ञात अर्पण करीन' 'बरे तसें कर' असें वरुण म्हणाला. तो वहा दिवसाचा झाला तेव्हा वरुण पुन्हा त्याला म्हणाला 'आता हा वहा दिवसाचा होऊन गेला आहे, तर आता तो मला यज्ञात अर्पण कर.' पण ह्यावर राजाने उत्तर दिले 'पशुला दात वैरेपर्यंत तो वागवोम्य असत नाहो. बाळा दात येऊंदेत म्हणजे मी तुला त्याचा यज्ञ करीन' 'बरे, तसें होऊं दे' असें वरुण म्हणाला ह्याप्रमाणे रोहित मोठा होईपर्यंत हरिश्चंद्राने वरुणाचा दाद दिली नाही. पुढे एकदा त्याने यज्ञ करण्याचा विचार केला, पण या वेळी रोहित राजास लागून गेला व तिकडेच एक वर्षभर भटकत राहिला. तेव्हा वरुणाने राजाला शिवा करून्यावरिती म्हणून जखेवर नांवाचा रोग त्याच्या टिकाणी उत्पन्न केला. रोहिताने जेव्हा हे ऐकिले तेव्हा तो परत येण्यास निघाला, पण ब्राह्मणरूपाने ईंद्र आढवा आला व त्याने त्याच्याजवळ पर्यटनापासून काय फायदा येतसे असात, प्रवासी मनुष्याचा कोणकोणी सुख

मिळतात बगिरे वर्णन करून त्याला पूर्वीप्रमाणेच फिरत राहण्याचा उपदेश केला. दुसऱ्या, तिसऱ्या, चवथ्या, पाचव्या वर्षी तो तत्सव अरण्यात भटकत राहिला व जेव्हा जेव्हा म्हणून तो परत राजधानीस फिरण्याचा विचार करी, तेव्हा तेव्हा ईंद्र पुन्हा त्याला आज्ञा येऊन जाणवी तसाच फिरत राहण्याविषयी आग्रह करी. फिरोन्याला जगत्यापासून सहाव्या वर्षी एके दिवशी त्याला अजीर्णत कृपि भेटला तो दुष्टेने व्याकुळ होऊन अरण्यात इकडे तिकडे हिंडत होता. शुन पुच्छ, शुन रोप व शुनोलाईगूल असे त्याला तीन पुन होते. त्यातील एक वरुणाला आपल्याबद्दल शान करून आपली मुटका वरून धावी अशा हेतूने त्याने अजीर्णताला संभर गामी देऊन त्याच्या बदला त्याचा मणज मुणगा-भरण सर्वात मोठा थो होता त्याला यापाच्या मनातून दूर करावयाचा नव्हता व सर्वात धाकट्याला आरेंच्या मनातून दूर करावयाचा नव्हता, तेव्हा राहिला मणज-शुन-रोप विकत घेतला. खाल्ले सरोवर येऊन रोहित आपल्या विलाकडे गेला. शुन रोपाचा बळी आपल्यास कवूळ आहे असें वरुणाने म्हटले; कारण त्याने असे पाहिले की, धनियापेक्षा ब्राह्मण जास्त चांगला. तेव्हा राजस्य यज्ञाच्या वेळी वरुणा जाली शुन रोपाला बळी दावयाचे ठरले. यज्ञाची सवे फाही तयारी झाली पण वरुणाची मृगाला बाधून टाकण्यास कोणी निजेना तेव्हा अजीर्णत म्हणाला. 'मला जाणवी संभर गामी या म्हणजे मी बाज बाधून टाकीन.' त्याप्रमाणे आपली संभर गामी दिल्यावर त्याने मुणगा मृगाली बाधले वरुणाची संभर गामी येऊन मुणगा दार करण्यात तो उचुल झाला व एक तीक्ष्ण खड येऊन पुढे सरसावला. तेव्हा शुन रोपाने विचार केला 'मला मनुष्येतर समजून हे मला दार करण्यात उचुल झाले आहेव, बरे तर, आता देवाना दारण जावे' त्याने जीवने वेदराज्यतत्त्वा प्रयुक्त वेदताची अनेक स्तोत्र म्हणून प्रार्थना केली. [ही स्तोत्रे ऋग्वेदसंहितेत दिली आहेत] शरतेतेव्ही त्याने उपेची कर्णू भाकली व तीन स्तोत्रे म्हणून तिची चांगली प्रार्थना केली. ही प्रार्थना करीत असता एक-मागून एक त्याने पात्र गड्ड लायले व हरिश्चंद्राने उदर ध्यान केल्याने होऊ लागला शेंवदचे स्तोत्र पुरे झाल्यावरुवर तो पुन वरुणास झाला व हरिश्चंद्राचा रोग (जखेदर) धार राहिला झाला. इतके झाल्यावर ऋतुजाची त्याला आपल्या राहिलेल्या यज्ञस्थळात घेतले व शुन रोपाने त्या वेळी एक निश्चिष्ट प्रकारचा सोमवाग अवलोकन केला. हा हरिश्चंद्राच्या यज्ञात विश्वामित्र होत्याच्या कामावर होता, त्याने आपल्या वीरस धनस मुखाची वाजून ठेऊन या शुन रोपाला दत्तक घेऊन आपला वारस केला.

शेवटी या कथेत असे म्हटले आहे 'शुन रोपाने आह्वान असे आहे. याची शमराहून अधिक ऋग्वेद-स्तोत्रे व माहा

* मुलीतरोवर पूर्वी गामी आरंभ देत. प्राचीन बीक कोजातदि अशी चाल होती.

f "When a daughter is born, all the four walls weep"

सुमने सज्जनर उपासिका सप्रदानसमवेधेधारिका ।

वीरवेदने ननुरोपकारिका दारिका हृदयकारिका भिनु. ॥

आहेत राजसूय यज्ञात राजाला अभिपेक्ष केल्यानंतर होता ही कथा राजाला निवेदन करतो. सुवर्णततुर्ली विण्हेल्यासाठी-वर (कशिपूवर) वसून होता ह आख्यायान सांगतो व अश्वयूहि सुवर्णकशिपूवर वसून हैं धवण करतो सुवर्ण हैं यशाचें सोतक आहे, म्हणून तें राजाचें यश वृद्धिगत करते अश्वयूयन ऋचेला अनुमोदन "ओम्" असें म्हणून यावयाचें व गायेला "तथा" असें म्हणून यावयाचें "ओम्" ह दैवी आहे व "तथा" ह मातृपी आहे अशा रीतीन ह अश्वयूय अनुमोदन त्याला देवलोका व मनुष्यलोका यातील पाप व अरिष्ट यापासून मुक्त करितें ज्या राजाला विजयी व्हावेसं वाटते त्यान-मग तो यजमान किंवा राजसूयकृत-पति नसला तरी चालेल-ह शुन शेपाचें आख्यायान धवण करावें, म्हणजे त्याच्या ठिकाणी पापाच्या खल्लेसहि राहणार नाही आख्यायानात म्हणजे होखाला एक हजार गायी पाव्या, अश्वयूय म्हणजे प्रतिगर (अनुमोदन) देणाऱ्याला शमर घाव्या व प्रत्येकाला त्याची सुवर्ण भासतहि द्यावीत, ह्याशिवाय होखाला खेंचरें जोडलेला एक रौप्यरथ अर्पण करावा ज्याला पुत्रप्राप्तीची इच्छा असेल त्यानी ह आख्यायान धवण करावें म्हणजे त्याला निःशय पुनलभ होईल."

ह शुन शेपाच आख्यायान ऐतरेय ब्राह्मणाच्या संपादकाना किंवा संपादकाना पुरातन कथा म्हणून विशेष माननीय होतें व राज्याभिपेक्षाच्या वेळी ह्या कथेच निवेदन अनि पैकसुक्तराचा एक आवश्यक भाग म्हणून गणला जात असे यावरून ही कथा कितीतरी जुनी असली पाहिजे ह सिद्ध होतें ही म्हा फार पुरातन काळची असली पाहिजे ह्याला भाणखी पुराणा म्हणजे ह्यात मनुष्ययज्ञाच स्वरुतिच काढलेलें आहे हा होय धीतसूत्र व ब्राह्मणं यातून राज्याभिपेक्षाच्या वेळी मनुष्ययज्ञ करीत असल्याचा उल्लेख जरी नाही तरी प्रागैतिहासिक काळात राजसूय यज्ञाच्या वेळी मनुष्य यज्ञी देत असले पाहिजेत असें दिसते ही शुन शेपाची कथा, ऋग्वेदाशी ताडून पाहता, त्यापेक्षा अर्वाचीन असावी असें दिसून येत कारण, ऐतरेयब्राह्मणात जी* सूक्ते शुन-शेपाला "दिसली" असें म्हटलें आहे ती काहीं अशीं अशीं आहेत की, तीं एखाद्या शुन शेष नावाच्या ऋषीनें दुसऱ्या एखाद्या ऋषीप्रमाण केव्हाहि तयार केल्यासारखीं दिसतात, पुन्हा त्यात प्रस्तुत कथेशी जुळेल असा भाग अगदीं थोडा आहे, शिवाय काहीं अशा हीं सूक्ते अशीं आहेत की, आपल्या या कथेतल्या शुन शेपाच्या तोंडीं तीं मुळीच थोमणार नाहीत उदाहरणार्थ, ऋग्वेदातील १ २९ हें सूक्त ह्यात प्रत्येक ऋचचें पाछाड "आतून इत्त शसय गोप्यदेवेषु शुत्रिषु सहस्रेषु तुनीमय १" (हे उदार द्रव ! आम्ही एक हजार पाणीदार घोडे व बँड मिळव्याची अपेक्षा करतो),

असं आहे तसेंच ऋग्वेद १ २४ हें सूक्त या सूक्ताच्या ऋचा ऐतरेयब्राह्मणातल्या शुन शेपानें म्हणणें शक्य नाही कारण या सूक्तात असें म्हटलें आहे की, शुन शेपाला बाघलें तेव्हा त्यान ज्याला राजा वरुण अशी हाक मारली तो आम्हाला सोडवो "शुन शेपान त्याला जेव्हा धरून तीन यूपाना वाधण्यात आलें तेव्हा आदित्याचा धावा केला" असेंहि या सूक्तात आहे ह्या ऋचा दुसऱ्याच निराळ्या प्राचीन शुन शेपाच्या आख्यायाना सवधींच्या असल्या पाहिजेत हीं सूक्त ऐतरेयब्राह्मणातल्या शुन शेपाच्या तोंडीं घातलीं आहेत यावरून फक्त असें म्हणता येईल की, शुन शेपाची कथा मुळीच विश्वसनीय नाही ऐतरेयब्राह्मणातल्या अनुक्रमणिकेत हीं सूक्ते कोणा शुन शेष नावाच्या ऋषीन केलेलीं आहेत असें आरंभीच दिलें आहे तेव्हा बालानुक्रमाप्रमाणें पाहता, वेदातल्या इतर कोणत्याहि प्रवाधेक्षा ऋग्वेदसूक्ते हीं फार अगोदरचीं आहेत याच पुन्हा येथें प्रत्यंतर येते

दुर्दैवान, ब्राह्मणातलीं फार थोडीं कथानक ह्या शुन-शेपाच्या कथानकाइतकीं समग्र व परिपूर्ण अशीं आहेत बहुतेक सारीं यज्ञविधीचें निरूपण व होपमुक्ति करण्या करिताच जुळविलेली असतात, व पुष्कळ वेळा त्यातील जुन्या कथापुराणाचें कीज कोणते हं समजण्यास फार प्रयास पडतात याशिवाय, ब्राह्मणात आलेल्या सर्व कथानकाना मूळ जुन्या कथापुराणाचा आधार असतोच असें नाही पुष्कळ वेळा काहीं यज्ञविधींच निरूपण अथवा समर्थन करण्यसाठीं म्हणून अशीं कथानक नवीन जुळविलेलीं असतात काहीं काहीं वेळा या नवीन रचलेल्या कथा फार मजेदार असतात उदाहरणार्थ, प्रजापतीला यज्ञदान करण्याच्या वेळीं मन हव्वा का म्हणावे, याचें निरूपण करण्यासाठीं म्हणून खालील लाक्षणिक कथा दिली आहे—

एकदा, मन आणि वाचा यांच्यात आपणा दोघात थोडा कोण ह्याविषया आडण उत्पन्न झालें "मी थोडा आहे" असें दोघेहि म्हणू लागलीं मन म्हणालें "खरोखर पाहता, मी तुझ्यापेक्षा थोडा आहे, कारण मी जें आधीं योजून देवत तेंच तू बोललेस, पदरच काहीच नाही, माझ्या कृतीच तू फक्त अनुकरण करतेस, तू फक्त मला अनुसरतेस, तेव्हा, केव्हाहि मी तुझ्यापेक्षा थोड्याच आहे" यावर वाचा बोलली "असें आहे तरी मीच तुझ्यापेक्षा थोडा आहे, कारण तुला जें कळत, तें मी प्रथम कळवितें, निवेदन करते" हें भाडण मिटव या उद्देशान दोघें प्रजापतीकडे गेलीं प्रजापति मानण्या वाजून निकाल देताना वाचेल म्हणाला "मन तुझ्यापेक्षा थोडा आहे, कारण तू त्याची केवळ कृतानुकरी व अनुचरी आहेस" आपल्या विरुद्ध निकाल झाल्यामुळे वाचा भयविषी झाली, ह्या खोभाचा तिच्यावर परिणाम होऊन तिचा गर्भपात झाला. ती प्रजापतीला बोलली की, "तू माझ्या

विरुद्ध निगल दिला आहेस तेव्हा मी कधीहि तुझ्या हव्या-
वद्दनाला हेतुभूत होणार नाही." म्हणून यज्ञात प्रत्येक प्रजापति-
देवताकर्म मुक्ताव्यान करतात, कारण प्रजापतीच्या हव्याचं
वहन वाचा करीत नाही.

पुष्कळ कथानकांत वाचेचा प्रसुल्यान उदरेख आलेख
आहे. त्यातून तिळा त्रियाचा नमुना असे मानण्यात जाले आहे.
त्याचें उदाहरण ब्राह्मणातून वारंवार येणाऱ्या सोम-चौर्याच्या
कथानकात सापडेल. हे कथानक येणेप्रमाणे. पहिल्याने सोम
स्वर्गात असे. गायत्रा पक्षिरूप होऊन त्याला पृथ्वीवर घेऊन येऊं
जाली, तेव्हा बाटेत एका गंधर्वाने तिच्यापासून त्याला
पळविले. तेव्हा देवानी एकत्र जमून चोरून नेलेला सोम
परत मिळविण्याचा विचार चालविला. त्यांनी असे ठरविले
की, गंधर्व हे वायकाचे सोमो, तेव्हा वाचेला त्याच्या-
कडे पाहून यावी म्हणजे ती सोम पुन्हा परत घेऊन येईल.
त्याप्रमाणे देवानी तिळा गंधर्वाकडे पाठविली व तिने सोम
परत आणला पण गंधर्व तिच्यामागे आले व म्हणाले "तुम्ही
सोम प्या पण वाचेला आमच्या ताब्यात या." यावर देवानी
उत्तर केले. "बरें, तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे करूं, पण ती होऊन
जर आमच्याकडे परत आली तर मान तुम्हाला तिळा
बळजबरीने नेता येणार नाही. आपण बडाभोड जखून तिळा
कोण बस करतो ते पाहूं या." नंतर त्यांनी वाचेला बस
करण्यासाठी बडाभोड सुरू केली. गंधर्वांनी तिच्यापुढे वेदपठण
केले व "हो, आम्ही हे जाणतो, ते जाणतो" बरे वेदपठण
सुरू केला. इकडे देवानी वीणा निर्माण करून ते वाजवीत
व गात बसले आणि त्यांनी वाचेला "आम्ही असे तुला
गावून दाखवूं, अशा रीतीने तुला तुष्ट करूं." अशा रीतीने
बोळून बस केले, तेव्हा ती देवाकडे बळकी. ती निरर्थक
गोष्टीला भुळली. जे प्रश्नसना व स्तवन करीत होते त्यांना
शिकामन, जे गात होते, नाचत होते त्याच्याकडे ती गेली.
म्हणून अजून देखील त्रियाचा निरर्थक व शुष्क गोष्टीकडे
भाव घेण्याचा स्वभाव वायम आहे. तेव्हा या गोष्टीचें सार
काय की, त्रिया, जो चांगला गातो व नाचतो त्याला
मुक्तात व त्याच्या आधीन होतात.*

ही लहानशी गोष्ट ज्याप्रमाणे त्रियाचा एक स्वभावधर्म
निरूपण करण्याकरिता मुद्दाम योजिली आहे, त्याप्रमाणे पुष्कळ
कथा एखाद्या गोष्टीचे किंवा संप्रदायाचें "मूल" बसात आहे
हे दाखविण्याकरिता घातल्या आहेत. अशा मूलविषयक
कथात उत्पत्तिविषयक कथाहि येतात, व इतिहास किंवा
आख्यायने ह्यापासून या कथा भिन्न आहेत हे दाखविण्या-
करिता, प्राचीनांनी यांनी पुराणे अशी सजा दिली आहे.

* शत. भा. ३-२ ४, २-६, ३-१-१९. † पुराण म्हणजे
"जुने", त्यापासून "जुनी कथा", "जुना इतिहास" (विशेषतः
जगत्पत्ति व जग-छायाविषयक) असा अर्थ निघाला. पुढे काही
निश्चित ध्याना "पुराणे" अशी सजा प्राप्त झाली.

२१ भा० पु०

या 'पुराणा' पैकी, काहीं पुराणे अध्यात्मज्ञान्यांनी रचली
आहेत, काहीं अगदी प्राचीन कथापुराणांपैकी आहेत, तर
काहीं यज्ञशास्त्राला जोडून असलेल्या दंतकथांचा आधार घेऊन
तयार केलेली आहेत.

ब्राह्मणात चारि वर्णांचा मूल इतिहास वारंवार दिलेला
आढळतो. ऋग्वेदातील पुरुषसूक्तासारख्या* तत्त्वज्ञान-
मिषयक सूक्तांत, देवानी यज्ञात यज्ञी दिलेल्या पुरुषाच्या
मुखापासून ब्राह्मण वक्ते उत्पन्न झाले, बाह्येपासून क्षत्रिय,
नाभ्यापासून वैश्य व पायापासून शूद्र वक्ते आले वा-
विषयी वर्णन दिले आहे. पण ब्राह्मणात, प्रजापतीने
आपल्या मुखापासून ब्राह्मण व त्याबरोबर अग्निदेव उत्पन्न
केला, आपल्या हृदयापासून व बाह्येपासून क्षत्रिय व इंद्र,
शरीराच्या मध्यभागापासून वैश्य व इतर सर्व देव, व पायां-
पासून शूद्र निर्माण केले अशी कथा आहे. शूद्रांबरोबर
कोणीहि देव निर्माण झाला नसल्याने, त्यांना यज्ञाचा अधिकार
नाही. बरीत प्रकारांनी उत्पत्ति झाली असल्याने, ब्राह्मण-
वर्ण आपले धार्मिक कृत्य सुप्ताने करतो; क्षत्रिय बाहुनी;
वैश्यवर्ण, ब्राह्मण व क्षत्रिय हे त्याच्यापासून आपला बाटेले
वित्त व फायदा करून घेत असताहि, काहीं एक करीत
नाहीं, शूद्राला फक्त उच्च वर्णांतील लोकांचे पाय धुणें
एवढेच धार्मिक कृत्य करण्याचा अधिकार पोहोचतो, कारण
तो पायापासून उत्पन्न झाला आहे †

मंत्रायणी सहितेमधील राज व पक्षधारी पर्वत याच्या
उत्पत्तिविषयक दोन कथा मौजेच्या आहेत. ‡ त्या खालीलप्रमाणे:

यमो वा अभ्रियत ते देवा यस्या यममपायुषश्छ्वाः
यदष्टमृताययिदद्यामृतेति तेऽश्रुवज्रवा इयमिममिदं
मृष्यते रात्रिश्चजायहा इत्यहर्वाय तस्मांसील रात्रिखे देवा
रात्रिसंजत ततः श्रस्त्रमभभवत्ततः मा तममृष्यत तस्मा-
दाहुराहोरात्राणि वावायं मर्यंयंतीति. भै. सं. १-५, १२

"यम जेव्हा वारला, तेव्हा देवानी त्याची सावज बहीण
यमी हिची पुष्कळ समजूत घातली. तरी तिळा त्याचा विसर
म्हणून पडेना. देवाच्या पृच्छेला ती यम आजच वारला असें
म्हणत दु रा करीत राहिली, तेव्हा देवानी विचार केला. "अशा
रीतीने तिळा विसर पडणे शक्य नाही, तर आपण राज उत्पन्न
करूं." त्या वेळी फक्त दिवस असे, राज म्हणून नसे. देवानी
राज निर्माण केली, तेव्हा अर्थातच दुसरा दिवस असल्यात
आला, व नंतर तिळा त्याचा विसर पडला. म्हणून म्हणतात की,
"दिवस व राज हीं दु रा विसरवितात" (मंत्रा. सं. १-५, १२.)

* ऋ १०-९०, १२. † वे. सं. ७-१. १, ४-६. ताण्ड्य
भा. ६ १, २-११. ‡ Indiens Literatur und Kultur
P. 142 by L. Von Schroeder

प्रजापतेर्वा एतत् ज्येष्ठं तोक्स् यत्पर्वतास्ते पश्चिम
आसक्स्ते परापातमासत यत्र यत्राकामयन्ताथ वा इयं
तर्हि शिथिरासंतेपामिदं पश्चान्छिनत्तैरिमाभ्यह्ये पश्चा
आसक्स्ते जीमूता अभवक्स्त्वादेते सपदि पर्वतमुपप्लवते.

मै. सं. १-१०, १३.

“पर्वत हे प्रजापतीची पहिली मुलं होत. तेव्हा त्यांना
पंप असत* म्हणून ते लागेल तेथे उडून जात, लागेल तेथे
मुकाम करीत. त्या वेळीं पृथ्वी ही स्थिर झाली नव्हती, ती
इन्डे तिकडे फिरत असे. इंदाने त्या पर्वताचे पंप छेदिले
व त्याच्या (पर्वताच्या) साधनांनी ही पृथ्वी अचल केली
मग ते पंप दग होऊन पर्वतावर नेहमीं लोंबत राहू लागले.”
(मैत्रा. च. १.१०, १३)

ब्राह्मणातून उत्पत्तिविषयक कथा फार आहेत साध्या
यज्ञकर्मविषयक सूचना देताना आध्यात्मिक विचारहि त्यात
प्रबुध केले आहेत. मोटमोठ्या महत्याच्या यज्ञकर्मपेक्षा
अग्निहोत्र हे एक आहे. त्यात अमीला दररोज सकाळ-
संध्याकाळ दूध अर्पण करावे लागतं या यज्ञकर्माची उत्पत्ति
व महत्त्व हातपथब्राह्मणात खालीलप्रमाणे दिले आहे —

“मुळारभीं फक्त प्रजापतीच काय तो एकटा होता.
प्रजा कशी उत्पन्न करावी?” हा त्याला विचार पडला.
त्याने तपश्चरण केले, शरीराला पुष्कळ कष्ट दिले.†
आपल्या मुखापासून त्याने अग्नि निर्माण केला. अमीला
त्याने मुखापासून उत्पन्न केले म्हणून अग्नि हा अग्राद म्हणजे

* ही पद्धती पर्वताची कथा ऋग्वेदायायनात अगोदरच माहीत
आहे व त्या पुढील काळातील कवींचा हा एक आवडता विषय
होऊन राहिला आहे. Cf Pischel Vedische Studien I,
174 † ब्राह्मणातील बहुतेक उत्पत्तिविषयक कथांना असाच
प्रारंभ असतो. ज्याप्रमाणे देहदंड करून व तप आचरून
मार्तिकाला मग हलगत करून ध्यावयाचे असतात व यावि-
षयाला यज्ञाची सिद्धि प्राप्त करून घ्यावी लागते, त्याचप्रमाणे
प्रजापतीला यज्ञ सृष्टिकर्मासाठी अशी तयारी करावी लागते. अन्
ह्या ध्यावयास धर्मा म्हणजे तपस्वी हा शब्द आला. हा बोध
वाच्यार्थ जागजागी येतो. तपस् ह्याचा मूळ अर्थ ताप.
पुढे तपश्चर्येसाठी ताप करून घेणे व येवदी, तपश्चर्या हा अर्थ
त्यास प्राप्त झाला. तपस् ह्या शब्दात तपश्चर्येचे शुष्क प्रकार
असा अर्थ ध्वनित आहे, पण पुढातून वाढी व आजर्हि
तपश्चर्या म्हणजे ताप (तपस्) हाच अर्थ प्रासुर्यान
पुढे येतो. Cf the excellent dissertations on Tapas
by Oldenberg, Religion des Veda, p. 102.
उत्पत्ति मा. १०-४.४, १२. वरून पाहता, प्रजापतीने
एका १००० वर्षेपेक्षा तप जाचले व येवदी त्या तपश्चर्येच्या
“तापा” पासून अग्नि झाले ती, त्याच्या सेमरभातून प्रकाश-
किरण निघाले याचा व नादध्या झाल्या.

जान नक्षत्र करणारा झाला. ज्याला खरोखरीच अग्नि
हा अग्राद म्हणून माहीत आहे, तो स्वतःच अग्राद होतो.
सर्व देवात त्याला पहिल्याने उत्पन्न केले म्हणून त्याला
अग्नि—अग्नि (अग्ने जातव्यात् अग्निः)—असे नाव दिले.
यानंतर प्रजापतीला असा विचार पडला “मी अमीला
अग्राद म्हणून उत्पन्न केले. पण येथे माझ्याखेरीज दुसरे
अन्न नाही, तेव्हा तो मलाच खाणार नाही का!” कारण
त्या वेळीं पृथ्वीवर काही एक नव्हते. झाडे वनस्पति वगैरे
काही नव्हते म्हणून प्रजापतीला मोठे सकट पडले. अग्नि
तर इकडे आ वासून त्याच्या अगावर आला, तेव्हा प्रजा-
पतीला भय वाटले व त्याचा महिमा त्याला सोडून गेला.
पण त्याचा महिमा म्हणजे त्याची वाणी, तेव्हा त्याची
वाणी नाहीशी झाली. (ह्यापुढे असे सांगितले आहे की,
प्रजापतीला स्वतःच्या शरीरातच आहुति देण्याची इच्छा
झाली व हातावर हात घासून त्याने घृत, पय निर्माण
केले. यापासून ओषधी झाल्या. दुसऱ्यांदा जेव्हा हात
घासून घृत किंवा पय निघाले, तेव्हा या द्रव्यापासून सूर्य
व वायु उत्पन्न झाले).

अशा रीतीने हवन करण्यात एक तर त्याने प्रजा उत्पन्न
केली व दुसरे, त्याने आपल्याला गिळंकृत करण्याच्या बेतात
असलेल्या सूर्यापासून म्हणजे अमीपासून आपले संरक्षण
केले. जो हे जाणून अग्निहोत्राहुती देतो, तो प्रजापती-
प्रमाणे प्रजा उत्पन्न करतो व त्याच्या दयलेल्या काळापा-
सून आपले संरक्षणहि करून घेतो. तो जेव्हा मरण
पावतो व त्याला चितेवर ठेवण्यात येतं तेव्हा तो अमीपासून
पुन्हा जन्म घेतो. अग्नि फक्त त्याचे शरीर दहन करतो,*
व आईपासून किंवा बापापासून जसा जन्म घ्यावा तसा तो
या ठिकाणी अमीपासून जन्म पावतो जो अग्निहोत्रहोम
करीत नाही त्याला पुन्हा नवीन जन्म मिळत नाही. म्हणून
प्रत्येकाने अग्निहोत्र करावे.” (यापुढे, प्रजापतीने उत्पन्न
केलेले अग्नि, वायु व सूर्य ह्या देवांनी कसे अग्निहोत्र केले व
गाईला कसे निर्माण केले याविषयी सविस्तर वर्णन आहे).
“या गाईची इच्छा धरून अमीने असा विचार केला की
आपण हिच्याशी गमन करावे. त्याप्रमाणे तिच्याशी गमन
करून त्याने आपले बीज (रेत) तिच्या ठिकाणी घातले
त्यापासून दुध झाले. म्हणून गाय थंड असते तरी दुध
ऊन ऊन असतं. कारण की दुध हे अमीचे रेत आहे;
व म्हणून दुध काढ्या किंवा तावळ्या गाईचे असले तरी
सुद्धा ते नेहमी पाखरे व अमीसारखे तफतकीत असतं;
कारण हेच की ते अमीचे रेत आहे; व म्हणून ते धार
काढतांनाच ऊन असतं, कारण हे अमीचे रेत आहे.”

* अशा प्रकारचे सूर्यनंतर सनीन जन्माचे वर्णन ब्राह्मणात
फारच बोधग ठिकाणी आलेले आहे.

ज्याप्रमाणें ह्या उत्पत्तिविषयक क्रियाचा आरंभ प्रजापतीच्या तपश्चरणात व देहदेडनात झालेला आपणास दिसतो त्याच प्रमाणे आपणास असें आढळून येतें कीं, उत्पत्ति केल्यानंतर तो अगदीं अज्ञान होतो, दमून जातो व पुढे त्याला अवसान रहात नाही. म्हणून त्याच्या वीर्यवर्धनासाठीं काहीं यज्ञ राखितल्या आहे. एकदा देवांनीं हा यज्ञ केला तर दुसऱ्या वेळीं अग्नीं हा यज्ञ करून प्रजापतीवर उपकार केला व आणखी एका वेळीं प्रजापतीनें स्वतःच सूर्य गाऊन व तप आचरून यज्ञपशू निर्माण केले व त्यांना यज्ञात बळी दिले.* त्यातल्या त्यात आश्चर्य हें, कीं, हा विश्वसृष्टा प्रजापति, जो ब्राह्मणात सर्वश्रेष्ठ देव म्हणून मानला आहे, त्याच्या ठिकाणीं श्रेष्ठपणा तर मुळींच आढळून येत नाही; उलट काहीं काहीं वेळां त्याची कृष्णजनक स्थिति मान होते. एकदा तर देवांनीं रुद्र त्यालाच यज्ञात बळी वाचयास काढला होता!† एका कथेत, (ही कथा पुष्कळ ठिकाणीं आढेली आहे) त्याच्यावर व्यभिचाराचा आरोप केला आहे; कारण त्यानें उषा व यौ या आपल्या कन्यारी गमन केलेलें आहे. या अपराधाचा शिक्षा म्हणून देवांनीं आपल्या उग्र रूपापासून रूद्र देव निर्माण केला. त्यानें आपल्या बाणाने प्रजापतीला विद्ध केले, तेव्हा मृग व इतर राशिनक्षत्रें उत्पन्न झालीं.‡ यूरोपात ज्याप्रमाणें वायव्यल-मधील कथानकाना लोकांची थोडीबहुत मान्यता मिळते त्याप्रमाणें ब्राह्मणातील व वेदातील मुद्रा उत्पत्तिविषयक कथा-पुराणाना उत्तरातील मंधात मान्यता नाही. बरील प्रकारचें एरुद्धि कथानक सर्वमान्य नसावें, हे विशेष आहे. अशा पुष्कळशा कथानकातून विचित्र कल्पना व एकमेकांशीं न जुळणारीं भर्ते प्रक्षिप्त केलेलीं दृष्टोपत्तीस येतात. ह्याच दृष्टीवरून वाचकांचें म्हणजे, क्षतपथब्राह्मणात वर दिलेल्या कथानकाच्या समेच पुढें वैगव्याच तऱ्हेची उत्पत्तिकथा दिलेली आहे. या ठिकाणीं हि असेच म्हटलें आहे कीं, प्रजा निर्माण करण्या-करिता प्रजापतीने उग्र तपश्चर्या केली. त्यानें प्रथम पक्षी, नंतर सरपटणारे प्राणी, नंतर सर्प अशा प्रकारें प्राणी उत्पन्न केले, पण त्यांना उत्पन्न करून घेऊन घेऊन त्याला नाहीं तोंच ते पुन्हा नाहीस झाले, व प्रजापति पहिल्यासारखाच एकदा राहिला. असें होण्याचें कारण काय असावें ह्याचा बराच विचार केल्यावर त्याच्या असें दृष्ट्यात आलें कीं हे प्राणी अन्नान वृक्षान मेले. तेव्हा त्याने पुन्हा नवीन प्राणी उत्पन्न करून त्याच्या स्तनात वृक्ष निर्माण केले, व म्हणून तें जिवंत राहिलें. याच ब्राह्मणात दुसऱ्या एका ठिकाणीं ऽ प्रजापतीने आपल्या प्राणापासून (प्राण असणाऱ्या अवयवा-

पासून) पशू निर्माण केल्याचें सांगितलें आहे मनापासून पुरुष, ऽड्योपापासून अश्व, प्राणापासून (श्वात्पापासून) गाय, कानापासून मेघ, वाचेपासून अज. पुरुष प्रजापतीच्या मनापासून उत्पन्न झाला आहे व मन हे सर्व प्राणामध्यें श्रेष्ठ (पहिलें) आहे म्हणून पुरुष हा सर्व पशूंमध्ये श्रेष्ठ व पराक्रमी आहे.

बहुतेक कथातून प्रजापति नुसता स्रष्टा म्हणजे निर्माण करणारा असें मानण्यात येतें त्याच्यापासून विश्व व प्राणी निर्माण झाले आहेत. पण ब्राह्मणात काहीं काहीं जागीं असेंहि दिलें आहे कीं, प्रजापति हा देखील सृष्ट वस्तूंमधींच आहे व त्याच सृष्टि म्हणजे जल किंवा असत् किंवा ब्रह्मन्, क्षतपथ ब्राह्मणात (११-१, ६) अशी कथा आहे:

“प्रथम या विश्वात, जलाखेरीज काहीं एक अस्तित्वात नव्हतें. या जलाना आत्मसदृश असें काहीं निर्माण करण्याची इच्छा होऊन त्यानीं देहदेडनाला व*तपा-चर-णाचा सुखात केली. त्याच फळ म्हणून त्याच्या ठिकाणीं एक सुगंधिच अर्धें उत्पन्न झालें. त्या बाळीं सवत्सर अशी काळगणना नव्हती; तरी पण जवळ जवळ वर्षभर हें अर्धें पाण्यावर तरगत राहिलें. एका वर्षानंतर त्याच्यातून एक पुरुष बाहेर आला तो प्रजापति होय म्हणून व्री, किंवा गव्य, किंवा घोरी एक वर्षांत वाढतीण होते, कारण प्रजापति एक वर्षांत जन्म पावला. त्यानें जेव्हा तें अर्धे मोडलें तेव्हा त्याला बाहेर उभें रहावयाला जागा नव्हती. म्हणून तो ज्या अज्यात उत्पन्न झाला, तें वर्षभर तसेंच पाण्यावर तरगत राहिलें. वर्षानंतर तो थोडें लागला व त्यानें “भू” असा उच्चार केल्याबरोबर पृथ्वी निर्माण झाली, “भुव” म्हटल्याबरोबर सभोवतालीं वातावरण उत्पन्न झालें, व “स्व” या उच्चार-ाबरोबर आकाश झालें. म्हणून वर्षानंतर मूल थोडें लागतें, कारण प्रजापति वर्षानंतर थोडें लागला. प्रजापतीनें प्रथम एक अक्षरी, दोन अक्षरी शब्द म्हणण्यास सुरुवात केली, म्हणून मूल जेव्हा थोडें लागतें तेव्हा प्रथम प्रथम एकअक्षरी शब्द, दोनअक्षरी शब्द म्हणण्यास सुरुवात करतें. भू, भुव, स्व ह्यापासून प्रजापतीने वर्षाचे पाच ऋतू केले, म्हणून पृथ्वीवर पाच ऋतू असतात. अशा प्रकारें निर्माण केल्या सृष्टीवर तो एक वर्षांत उभा राहिला, म्हणून, एक वर्षांत मूल उठून उभें राहिलें, कारण प्रजापति उठून उभा राहूं लागला. हजार वर्षे आयुष्य बरोबर घेऊन तो जन्मला. ज्याप्रमाणें आपणाला लावून नवीच पलीकडचे रीर दृष्टीस पडतें त्याप्रमाणें त्याला आयुष्याची दुसरी कड दृष्टीस पडत

* शत. मा. ४.५.१, ७.४.१, १६.१.२.३, १२.३.१.२.

† शत. मा. १०.२.२. ‡ पृष्ठ १० मा. ३.२.३. ०१. शत. मा. १.७.४, १.२.१.२.३, ८.६.१.३, ८. ॥ शत. मा. २.५.१, १-३. ३ शत मा. ७.५.२.६.

* तपश्चर म्हणजे तपाचरण किंवा उष्णता. ते-हा “जलानीं तपाचरण केले” याचा अर्थ “त्याच्या ठिकाणीं उष्णता उत्पन्न झाली” असाहि होऊ शकेल. या ठिकाणीं शब्द मुद्रास बद्दीयें वापरले आहेत.

होती. प्रजापतीं जन्म घेतला, तेव्हा मृत्यु हा त्याच्या पायीमागे आहेच. त्याला प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा होती. तेव्हा तो स्त्रोत्र म्हणत व तप आचरीत काळ घालवू लागला. प्रजननशक्ति आपणात थापून त्याने सुखाने देव उत्पन्न केले देव उत्पन्न केल्यावर त्याला दिनप्रकाश (दिवा) दिसू लागला व देवातील देवपणा तो हाच की, प्रजापतीने त्याला निर्माण केल्यावर त्याला दिन-प्रकाश दिसला. नंतर, त्याने आपल्या प्राणवायूपासून अमुर निर्माण केले त्याला निर्माण केल्यावर, त्याला आधार दिसू लागला. त्याने ओळखले की, "आपण आपल्याकरिता अरिष्ट उत्पन्न केले आहे, कारण ह्यांना उत्पन्न केल्याबरोबर आधार झाला." तेव्हा या पूर्वावस्थेत देखील त्याने अमुरावर अरिष्टे आणून त्याचा धर्मोड केला व त्यावेळीच त्याची गति सुटली म्हणून असे म्हणण्याची पहिलाट आहे: "अम्बाहयानात व काही इतिहासात देव व अमुर यांच्या मधील लढायांचे जे वर्णन केले आहे ते सरे नाही, कारण सांगेच प्रजापतीने ज्या वेळी त्याचा पार धर्मोड केला त्याच वेळी त्याचा जनित काळ संपला " ...

देवाना उत्पन्न केल्यावर जो प्रकाश पडला, त्याचा दिवस केला व अमुरांना उत्पन्न केल्यावर जो आधार पडला, त्याची रात्र केली. तेव्हापासून दिवस व रात्र असा कालक्रम अस्तित्वात आला." (शतप. ब्रा ११-१. ९, १-११.)

यापेक्षाहि विलक्षण व बरीच दुर्बोध अशी दुसरी एक उत्पत्तिविषयक कथा आहे (शतपथ ब्राह्मण ६-११, १) तिची सुरुवात अशी आहे —

"असद्वाऽइदमप्रऽआसीत् १" "प्रथम येथे फक्त 'असत्'चे अस्तित्व होते" पण लागलेच पुढे असे म्हटले आहे की, हे 'असत्' म्हणजे ऋषी होते ह्या ऋषींनी देहदंडन व तप करून सर्व काही निर्माण केले. हे ऋषी म्हणजे दुसरे धोणी नसून प्राण होते. त्यांनी पहिले सात पुण्य निर्माण केले—पुण्ये केले ते माहीत नाही—व त्याच एकीकरण करून एक पुण्य प्रजापति निर्माण केला.

"ह्या पुण्याला म्हणजे प्रजापतीला प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा झाली. त्याने देहदंड व तपधर्मा केली. ही केल्यावर, त्याने प्रथी विया (रत्न) उत्पन्न केली. हा त्याचा (पुढील पुढ्याचा) पाया (प्रतिष्ठा) झाला. म्हणून असे म्हणण्यात येते की, "प्रथ ही सर्वांची प्रतिष्ठा आहे." या यरणाने वेदान्तात शास्त्रावर नमुण्याचा पाया बसवून होतो, कारण ब्रह्म (वेद) हाच मूळ पाया आहे."

पुढील कथा अशी आहे की, ह्या रत्नप्रतिष्ठेवर उभे राहून प्रजापतीने तपाचरण केले व प्रथम जल निर्माण केले. नंतर वेदाच्या सांगाने त्याने एक अन्न उत्पन्न केले, त्यापासून जमि झाला व त्याची कवची वी होती तिची पृथ्वी

झाली व पुढे अमुक अमुक झाले इत्यादि वर्णन आहे. त्यात फार पारंपारिक व गोंधळ आहे. यात महत्त्वाचा भाग हा की, ब्रह्माचा मूळ अर्थ स्त्रोत्र किंवा मंत्र असा होता, पुढे त्याला पवित्र ज्ञान किंवा वेद असा अर्थ आला, व या ठिकाणी तर त्याचा अर्थ अस्तित्वात असलेल्या सर्व वस्तूंची प्रतिष्ठा असा केलेला आहे ह्याच्या पुढचीच पायरी म्हणजे, ब्रह्म हेच उत्पत्तिकारण आहे या ब्रह्मवादाची. हे मत (शतप. ब्राह्मण ११ २ १, १) यापूर्वीच आलेले आहे, त्या ठिकाणी असे म्हटले आहे —

"विश्वाच्या आरभी, फक्त ब्रह्मच काय ते होतं त्याने पुढे देव निर्माण केले व तदनंतर त्याने त्यास राहण्याकरिता ह्या सृष्टी वाढून दिल्या—अमोला पृथ्वी दिली, वायूला अतारिख व स्यांला स्वर्ग दिला "

अशा रीतीने, ज्या कल्पनाचा आरण्यक व उपनिषदे यात पहिल्याप्रथमच पूर्ण विकास झालेला आहे अशा सर्व कल्पनांची ब्राह्मणग्रंथातून, अगोदरच सिद्धता होती, हे आपल्या चांगले दृष्टोत्पत्तीस येते, भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात ब्राह्मणाना जे फार महत्त्व आहे ते या कारणासुद्धे आहे. शाडित्वाचे म्हटल्याप्रमाणे, उपनिषदांचे मूलतत्त्व जे आहे ते शतपथब्राह्मणात अगोदरच आले आहे.

प्रकरण ७ वें.

वेदप्रवेश-आरण्यक व उपनिषदे.

आह. यांचे ह्याने ब्राह्मणाना "अप्रबुद्ध द्वाव्हातील तत्त्व-ज्ञानोत्पादक विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथ" अशी सज्ञा दिली आहे. परंतु विद्वान्दत्तच मत्त याहून थोडेसे भिन्न आहे, त्यांचे म्हणजे असे आहे की, ऋग्वेद सहितेतील अनेक गोष्टीवरून प्राचीनकालचे भारतीय अप्रबुद्ध दिसत नसून बुद्धिमान व सर्वगुणसंपन्न दिसतात. तेव्हा त्या वेळेच्या काही वर्गाने यज्ञयागादिका-वर इतके शब्दसामर्थ्य खर्च केले असता त्या वेळेचे धार्मिक व इतर याकीच्या वर्गांचे लोक यांनी काहीच म्हटले किंवा लिहिले नसेल अशी कल्पना करणे फार कठीण आहे. सांगणाने जे सष्ट रीतीने म्हटले आहे त्यावरून जमि रत्न प्रजापतीने पुण्यावरून पहाता रुद्र ब्राह्मणातहि कल्प (धर्म) इत्यादि सर्वांची आत्मा (आणि त्या वरील सृष्टी-करण) टीकाछेदीय पुराणे, इतिहास, गाथा व नारायणी ही सापडतात. हेच पुराणाने सांगण्याचे म्हटले म्हणजे आप-कान्याचा आरंभ ब्राह्मणकालापासून आहे असे दिसते. त्या वेळेचे लोक बुद्धिमान असून रीपांयोगी होते म्हणूनच ब्राह्मणात सांगितलेले मोठमोठे खणांचे सहाय्य त्या वेळी होणे शक्य होते हे उपपन्न आहे. त्या वेळेच्या योज्यांनी,

वेदांनी, ऋषीवजादि गोपाल ह्यांना स्विया शिल्पशाना शिवा मजूर वर्गांना काहीच काय्य माइली नसतील ह्या काहाच कथा सांगितल्या नसतात अस आपणास मानून चालावयाच नाही परंतु एवढ खरे की त्या वेळा हिंदुस्थानात जी काय्य शाली किंवा ज्या कथा सांगितल्या गेल्या त्यातील, रुद्र वेद वाक्यात, फारच थोडा भाग आढळतो (उदाहरणाच, शुन - शेपाची कथा) व पुष्कळा भाग पुढ िहिल्या गेलेल्या पुराणात व काव्यात दृष्टीस पडतो. नाझणाप्रमाण, व्याकरण, शिक्षा, ज्योतिषादि ज्या शास्त्राच पुढ वेदांग म्हणून सतत रीतीन अभ्यस्यन होऊ लागल त्या शास्त्राचा उत्पत्ताहि पार पूर्वीच्या काळां शाली असावी अस दिसत *

* तत्त्वज्ञानाची उत्पत्तीहि नाझणशाळाच्या नंतरची नसून त्या पूर्वीची आहे अश्वयेदाताळ काही सूत्राचटन देव-प्राझणादीवरील लोकांच्या भ्रदामय भावनत सस्यसार्पण्यादि विकार कसे उत्पन्न झाले ह आपण वर दाखविलेच आहे प्राचीन हिंदुस्थानातील हे पहिले तत्त्ववेत व सस्यस्यर्ली विचार करणारे 'नझकायी' एकाक्षी न राहतां लार्ना एक सध तयार करून आपल्या मताचा प्रसार केला असला ह अवय येदातील काही तत्त्वज्ञानात्मक सूत्रावल्न व यपुर्वद संहितातील काही वृत्तक वृत्तक भागावरून सिद्ध होते असे विंटरनिदहारा वाटव आरण्यकात तत्त्वज्ञानी लोकांच्या मताच टोमळ खरूप तेवढ द्योत्यतीस येत १ तथापि ह्या टोमळ खरूपावरून सुद्धा एवढ सिद्ध होते की यज्ञशास्त्राची प्रगति होत असता देखील त्याच काळी तात्त्विक विचारहि प्रगल्भ होत जात होते

प्राचान हिंदुस्थानातले हे पुरातन तत्त्वज्ञानी केवळ प्राझणवगांतलेच होते ह यद्धा दम्य दिसत नाही कारण देव अनत आहेत इत्यादि मताच्या विरुद्ध प्रतिपादन करणारे त्याच विचार हे प्राझणवगाच्या जीवनहेतुग जादी विरोधक होते जे प्राझण यज्ञयागदींवर आपला निर्वाह करीत असत त्यांच्यातच, इद आरे शिवा नाही किंवा देवाना इवि वगैरे देण्यात काही अय आहे किंवा नाही, असे प्रश्न उपस्थित करणारे कोणी असतील ही कल्पना समवनीयच नाही प्राझणाच्या विरुद्ध असणाऱ्या लोकातच ज्याचा कशावरहि विश्वास नव्हता असे रूपण, यज्ञयागादि न करणारे व प्राझणास दान न देणारे असे सशयी व मनन करणारे लोक होते ह जास्त शक्य आहे उपनिषदातील पुष्कळ उताऱ्यावरून व त्या पूर्वीच्या प्राझणा वल्न प्राचीन काळाच्या क्षत्रिय कर्त्यादि शियाभिरुषि व ज्ञानार्जनादीत काळजमणा करण्याकड काहीसा कळ होता

अस दिसत कांपीतीची नाझणात प्रतर्दन राजाचा यज्ञ शास्त्रासवधी प्राझणाशी झालेला सवाद दिलेला आहे सतपथ नाझणाच्या अक्षराच्या काष्ठात विवेह देवाचा राजा जनक ह्यान आपल्या ज्ञानार्न सव प्राझणाची गाळण उडविल्याच वारवार सांगितलेल आहे अग्निहोत्र कसे पाळतात ह्याविषया श्वेतक्नु, सोमशुभ्र, व याज्ञवल्न ह्या ऋषीस जनकान विचारलेल्या प्रमावरून पुष्कळ बोध होण्यासारखा आहे कोणसहि ह्या प्रमाच समाधानकारक उत्तर देतां आल नाही तथापि याज्ञवल्क्य ह्यासहि जरी अग्निहोत्राचा थव पुणपण कळला नव्हता तरी ह्यार्न त्या-सवधी पुष्कळ गहन विचार कळ असल्यामुळ त्याला सत गोदान देण्यात आले राजा निघून गेल्यावर "ह्या क्षत्रियान आपल्या वाणीन आपणाम गाथवून टाकिल, असो, आपण पुन्हा त्याच्यार्नी प्रक्षोभ्य प्रतिपक्ष करु" असा ह्या ऋषीर्नी आपसात विचार केला तथापि "आपण प्राझण आहो तो केसल एक क्षत्रिय आहे आपण त्याला जिवल तर त्या जयाच थैव आपणास वाय ? परंतु तर त्यान आपणास हटविल तर क्षत्रियान प्राझणावर ताण कळी असे लोक आपणास म्हणतील तेन्हा हा विचार सोडून या" असे सांगून याज्ञवल्नान त्याना ह्या नादापासून परावृत्त केले व दुसऱ्या दोन्ही ऋषीर्नी त मान्य केले याज्ञवल्क्यार्नी स्वत जनकाकडून तत्त्वज्ञान अश्वन केले * यज्ञानी रत्नान करणारा व शौल्यायनर्नी ह्यास शिकविणारा अमरभूण ह्याम सायणार्न "ऋषि" म्हटल आहे तथापि तो प्राझण होता किंवा नाही ह्याची शंकाच आहे परंपरेप्रमाणे ज्या ऋषीर्नी अश्वेदाशी सूत्र रचिली ते सुद्धा सवच प्राझण वर्गातील होते असे नाही वचप मुनीविषया असे सांगतात व ती तो अनाझण असून दासीपुत्र होता एका महायज्ञाचे वेळी हा त्यात जाय तेन्हा ऋषिजमडळीर्ना, अरण्यात जाऊन धुशिरासाकुल होऊन मरण यान म्हणून त्याला हाकून लाविल परंतु जल (देवता) न सरस्वती ह्यास त्याची धीव आले, व त्यास एक सूत्र दष्ट झाल नंतर ऋषीमडळीना त्यास ऋषि समजून परत आपणात येऊ दिल †

उपनिषदात रात्रागीच काय पण शिवा व हीन वर्गातील लोकांना सुद्धा तत्त्वज्ञानादि विद्वत्तापूण विपद्यात गति करून घेतल्याच जाडळत असून त्याना उच्चप्रतीच ज्ञान असल्याच दिसून येत वृहदारण्यक उपनिषदात वचकूची मुलगी गार्गी हिन याज्ञवल्क्यास दृश्य जगाच्या उत्पत्तीविषयी इतके प्रश्न केले आहेत की, श्वेतदी याज्ञवल्क्यान "गार्गी इतके विचारक नमोस, नाही तर ह ज्ञान तुझ्या दोन्हात न सपादल्या-मुळ त फुल्ल, देवत्याविषया कोणीहि पार खोल प्रश्न करु

* प्राझणातील वेदागाची उत्पत्ति ह्यावर मोक्षमुलरच History of Ancient Sanskrit Literature पान ११० परा १ पृष्ठ ६६, व १४६ परा १ † वर पान ४१ परा

* सतपथप्राझण ११ ६, १, ११ १ १, २-४, ११ ६, १ † सतपथप्रा ११ ४ २, १७-२० ‡ पतरेयमा २ १९

नयेत, फार फार विचारतेस तेव्हा इतकें विचारण्याचें सोडून दे” असें म्हणेल. एका ठिकाणीं हीच गार्गी यादविवाद करणाऱ्या महापंडिताच्या समेत प्रसिद्ध अध्यापक याज्ञवल्क्यासमोर उभी राहून असें म्हणाली कीं “जसा एखादा काशीचा किंवा विदेहाचा वीरपुत्र आपल्या घट्टाच्या दोरी ओढून हातात दोन अरविघातक तीक्ष्ण बाण घेऊन सज्ज होतो त्याप्रमाणे मी तुझ्याविषूद्ध हे दोन प्रश्न विचारून प्रतिपक्ष करावयास सिद्ध आहे तेव्हा ह्या प्रश्नांची उत्तरे दे.” त्याच उपनिषदात याज्ञवल्क्याने आपली पत्नी मंत्रेयी दिल्या आत्म्याविषयींचे गहन ज्ञान करून दिल्याचे सांगितले आहे.* अशा प्रकारचे उत्कृष्ट प्रतीचे ज्ञान म्हणजे केवळ ब्राह्मणानाच होतें असें नसल्याबद्दलचे दुसरे ठळक उदाहरण सयुक्ता रैवय याचें होय. हा आपल्या शकटाखाली बसून त्याची पाण खरडून काढीत होता तरी त्याला आपल्या श्रेष्ठ प्रतीच्या ज्ञानाबद्दल राजासारखा अभिमान होता दानशूर सपत्तिमान जनश्रुति हा नम्रपणे त्याचे जवळ येऊन त्याला आपणास ज्ञान देण्याबद्दल विनंति करूं लागला. रैवयानें त्याला शून्य म्हणून त्याच्या मील्यवान् पारितोषकाचा तिरस्कार केला जेव्हा त्यानें (जनश्रुतीनें) त्याला आपली सुंदर मुलगी अर्पण केली तेव्हा तो त्याला शिकविण्यास तयार झाला. रालीं दिलेली गोष्टी तितकीच मनोरंजक व बोधप्रद आहे.

सत्यकाम जावाल आपली आई जयाला दिल्या म्हणाल “हे महाभागे, मला ब्राह्मण छात्राची वीक्षा घेण्याची इच्छा आहे. माझा जन्म कोणत्या कुळात झाला तें साग” ह्यावर ती म्हणाली “मुला, तुझा जन्म कोणत्या कुळात झाला हे मला ठाऊक नाही. मी तदन अवता मोलकरीण (दासी) म्हणून सर्वत्र फिरत असें, आणि अशा रीतीनें तूं मला झाला आहेस. मला जयाला असें म्हणतात आणि तुझे सत्यकाम असें नाव आहे. म्हणून तुझ्या वडिलाच्या नावाचा संबंध न आणतां मी तुला जवालेचा मुलगा सत्यकाम असें म्हणें.” नंतर तो गौतमासुयायी हारिद्वमत याचेकडे गेला व म्हणाल “हे महातपोविधे मला आपल्या यरोवर ब्रह्मचर्याची वीक्षा थावयास आपण कणूळ अहात काय? यावर त्यानें त्यास विचारलें “तूं कोणत्या कुळात जन्मला आहेस?” जावालनें उत्तर दिलें “हे गुरो माझा जन्म कोणत्या कुळात झाला हे मला ठाऊक नाही. मी माझ्या आईला भिचारिल व ती म्हणाली “मी माझ्या व्हानपणीं दासी होत्ये, अशा रीतीनें तूं मला झाला आहेस, तुझा जन्म कोणत्या कुळात झाला हे मला मुळात नाहीत; मला जयाला म्हणतात व तुला सत्यकाम असें म्हणतात” म्हणूनच, हे गुरो, मी आपल्याला जवालापुत्र सत्यकाम असें म्हणतां” ह्यावर तो त्यास म्हणाल

“ब्राह्मणाशिवाय इतकें सद्य कोणाला बोलतां येणार? जा, नेह्या, थोडेसे इन्धन आण (हे त्या विधीला लागतें) तूं खरें मोठलास त्या अर्था मी तुला आभय देतो.*

ह्या एका उदाहरणावरून पूर्वीच्या काळीं ब्राह्मणकुलातील उत्पत्ति बगैरे गोष्टी किती धुळक समजत असत हे सद्य होतें तथापि पुढील काळातील न्यायशास्त्रादि ग्रंथात ब्राह्मणांनींच वेद शिकतावा व वरच्या तीन वर्णांनींच फक्त वेदाध्ययन करावे ह्या गोष्टींचे पुन्हा पुन्हा समर्थन केले आहे. उपनिषदात मात्र असें पुष्कळ वेळा सांगितले आहे कीं राजे व क्षत्रिय यांना उत्तम प्रतीचे ज्ञान असून ब्राह्मण त्याच्याकडे शिकण्याकरिता जात. ह्याला अनुसरूनच श्वेतकेतूचा वाप जो ब्राह्मण गौतम तो पारलौकिक ज्ञान संपादण्याकरिता प्रवाहण राजाकडे गेला राजाला गौतमाच्या ह्या इच्छेबद्दल मोठे विचित्र वाटले. कारण जें तत्त्व त्याला प्रतिपादन करून सांगावयाचें होतें तें ब्राह्मणांना मुळींच अवगत झालेलें नव्हतें, आणि म्हणूनच सर्व जगात क्षत्रिय वर्णाचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें होतें. शेवटीं ते तत्त्व राजानें त्याला सांगितलें. ज्या तत्त्वाचे सद्यीकरण ह्या छिन्नाणीच प्रथमतः नीटपणें झालेलें दिसतें व ज्याचे आद्य-प्रवर्तक क्षत्रिय असून जें पूर्वी याज्ञिकांच्या ब्रह्मज्ञानात नव्हतें तेंच “आत्म्याचा पुनर्जन्म किंवा देहातर” इत्यादि संबंधीचे तत्त्व होय. सर्वत्र एकस्वरूप अस्तित्वात असणाऱ्या आत्म्या-संबंधीचे उपनिषदातील जें दुसरें प्रमुख तत्त्व, तेंहि अयाज्ञिक वर्गांतच उत्पन्न झालें हे दुसऱ्या एका भागावरून सिद्ध होतें. ह्या ठिकाणीं पाच महाविद्वान् ब्राह्मण महाप्रबुद्ध उद्दालक आरुणी ह्याचेकडे आत्म्यासंबंधीचे तत्त्व शिकवणा-करिता गेले होते. तथापि त्या महात्म्याला असें वाटले कीं “हे महाविद्वान् पंडित लोक मला प्रश्न करतील आणि वदाचित् मला त्याच्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे देता येणार नाहीत. ठीक आहे मी त्यांना दुसऱ्या कोणाकडे तरी लाऊन देतो” मग त्यानें त्यास अभ्यपत्ति केल्या राजाकडे जाण्यास सांगितलें व ते शिकण्यासाठी त्याच्याकडे गेले.†

* डॉ. कॅप्लेन ह्यानें भाषांतर केलेलें छांदोग्य उपनिषद् ४. Sechzig Upanishadas des Veda. P. 121 ff. शतपथब्राह्मणातील अध्यापक वर्गाच्या वशावटीत पुष्कळ नावें त्याच्या मातृनामावरून दिलेली आहेत.

टीप.—सत्यकाम ह्याचा जब सत्य म्हणजे खरें ह्याच्यावर जयाची भक्ती आहे ती.

† छांदोग्य उप. ५.२. बृहदारण्यक उप. ६.२. कोषीकरा उपनिषदास (१.२.) शत्रिव चिन्तानें आप ब्राह्मण जराणें ह्यास पारलौकिक ज्ञान सांगितलेलें आहे. ‡ छांदोग्य उप. ५.११ ही कथा पय्यानी (अन्यरूपानें) शतपथभा. १०.६.१ ह्यातहि आढळते.

साही वर्ग आपल्या नीरस यज्ञशास्त्रात प्रगति करीत असता दुसरे वर्ग इतर उच्च प्रथाचा विचार करीत होते व हेच प्रथ पुढे उपनिषदात उतक्या सुंदर रीतीनं गोवले गेले. ब्राह्मणवर्गापासून दूर अशा ह्या दुसऱ्या वर्गातूनच मोठे मोठे अरण्यवासी तपोनिधी असे श्रुती निघाले. ह्यानीं जगाचा व त्यातील मुलाचा लाग केला एवढेच नसून ब्राह्मणाच्या यज्ञयागादि विधीपासून हे अगदी अलिप्त राहून असत. ह्याच वर्गातून पुढे ब्राह्मणाच्या विरुद्ध असे दुसरे वर्ग (जाति) निघाले व ह्यांपैकीं बौद्ध लोकांचा वर्ग पुढे एकव्या प्रसिद्धीस आला. ह्या नवीन मताना व विशेषतः बौद्धसंप्रदायाचा एवढा प्रसार झाला ह्यावरूनच त्यावेळच्या तत्त्वज्ञानांनीं ह्या धर्माच बीज अशा जागी पेरले की त्याला लागलीच अचुर फुटले व यज्ञयागादींच्या विरुद्ध अशी जी धर्मतत्त्वे होती त्यास लोकांचाहि जबरदस्त आश्रय मिळाला. पुरातन काळापासून ब्राह्मण वर्गाहि इतरा साणाक्ष होता की त्यानीं ही नवीन लोकप्रवृत्ति आपणास अनुकूल करून घेण्याच्या कार्यां मुळीच दुर्लक्ष केलें नाहीं. त्यानीं चार आश्रमाच्या तत्त्वाचा पुरस्कार करून सन्यासवृत्ति वर्गरे हीं ब्राह्मणाच्या धर्माचरणाचें एक अवयव अग करून टाकिलीं. ह्या मताचें तत्त्व म्हटलें म्हणजे प्रत्येक आर्य मनुष्यानें किंवा वरच्या तीन वर्गांतील प्रत्येक मनुष्याने आपल्या आयुष्यात चार आश्रमांतून गेलेंच पाहिजे पदिल्ल्यानें प्रवचारी म्हणून आपल्या गुरूजवळ राहून वेदाध्ययन करावें. अशा तऱ्हेने विद्यार्जनाचा काल घाऊविल्ल्यावर पुढें घर करून गृहस्थ म्हणून प्रजोत्पादन करावें व देवतांच्या नावानं यज्ञ वर्गरे करून हवि अर्पण करावे. रुद्रापाकाल समीप आल्यानंतर त्यानें गृहद्वारांचा त्याग करावा व वानप्रस्थ आश्रम स्वीकारून अरण्यात यज्ञयागादि मित प्रमाणात करून त्यातील गृह तत्त्वे व विशिष्ट गुण ह्यांचे मनन करण्यात काल घालवावा. अतःकाल समीप आला आहे असें पाहून यज्ञयाग, ध्यान वर्गरे सोडून सर्व वागल्या गोष्टींचा त्याग करावा व सन्यासवृत्तीनं जगाला मागें टाकून विश्राव आदितत्त्व ब्रह्म ह्याचकडे वृत्ति लावावी व नस-प्राप्तीचा प्रयत्न करावा.

ब्राह्मणामध्ये उच्च प्रतीच्या आयुष्यक्रमचा शोतक जो भाव आहे त्याच्या जोडीलाच ब्राह्मणामध्ये "आरण्यक" म्हणून काहीं भाग आहेत. आरण्यकें म्हणजे वानप्रस्थाश्रमात अरण्यवासी असताना अध्ययन करण्याचे प्रय.^{*} ब्राह्मणवर्गीच्या

* अरण्य उपनिषदात असे सांगितलें आहे की (Dousson Seehag Upanishadas des Veda, p 693) वानप्रस्थ आश्रमात सर्व वेदापैकीं आरण्यकें आणि उपनिषदें ह्यांचे अध्ययन करावें. उपनिषदाचें आरम्भी आरण्यकासारख्या भागात जे यज्ञविधी वर्गरे सांगितलेले आहेत त्यासकरी रावा-

शिक्षणातील इतर विषयांविषय हेहि भाग त्यास जोडलेले होते. ह्या आरण्यकामधील मुख्य विषय म्हणजे यज्ञयागादि कृत्यें किंवा त्याचें विधिवत् आचरण ह्याचे नियम वर्गरे नसून यज्ञाचीं मूलतत्त्वे, त्यातील गृहार्थ व ब्राह्मणवर्गीय तत्त्वज्ञान हे होत.

अशत "यज्ञ" याच नावानं व अशत यज्ञापासून अभिमत असे पवित्र "ब्रह्म" यानावानं सर्व चराचराचें आय उत्पत्तिस्थान म्हणून गणलें जाणारें, आणि ब्राह्मण आणि आरण्यकें ह्यात सापडणारें जें "आदितत्त्व" त्याविषयाच्या तत्त्वज्ञानाला आणखी एका तत्त्वाची जोड मिळाली, हे तत्त्व म्हणजे सर्वांच्या टावें एकत्वकरणे वास्तव्य करणारा अतःस्थायी आत्मा ह्या सर्वधींच होय ह्याची उत्पत्ति यज्ञाचें तत्त्व ओळखणाऱ्या यज्ञास कंटाळलेल्या किंवा यज्ञाविरुद्ध वर्गात झाली असावी व खरें पाहिल तर हे यज्ञधर्माच्या प्रतिकूल दिसतें. हे जें अस्वाभाविक विचित्र समिश्रण झाले त्याच्या पासूनच उपनिषदें निघालीं. परंतु चार आश्रमासर्वधींचें जें तत्त्व त्याच्या योगानं या उपनिषदाना वेदाच अग म्हणून समजण्यात येऊ लागलें.

सन्याशांनीं शेषटच्या आश्रमात अध्ययन करण्याचीं जीं काहीं धर्मवाक्यें आहेत त्यानाच अशत जोडलेलीं व आरण्यकात अशत अतर्भूत असलेलीं काहीं प्राचीन उपनिषदें आपणास आढळतात. पुष्कळ अशीं ह्यानाच वेदात^{*} अशी सज्ञ आहे ह्यातील पुष्कळ धर्मवाक्यें व त्याच नंतरच्या काळीं अस्तित्वात आलीं व यालाजुकरमावरून तीं वेदकाळाच्या शेवटीं शेवटीं छिहिलीं गेलीं असावीं असें दिसतें. शिवाय आपण हे विसरता कामा नये की, हे वेदकालीन दानुव हत्य लिखित पुस्तकांत प्रथित केलेलें नसून केवळ श्रुतिज्ञाच्या संप्रदायात मुखद्वारें परंपरागत होतें म्हणूनच प्राचीनांच्या पुस्तकात किंवा ज्याला आपण ग्रंथ असें म्हणतो त्यात आपणास जें काहीं आढळतें तें म्हणजे निरनिराळ्या अध्यापकवर्गाचे अध्यापनाचे विषय होत. हा एक विषय काहीं टराविक काळात विद्यार्थ्यांना

जुज ह्यानें त्याच अरण्यात अध्ययन करावें असें म्हटलें आहे (Sacred Books of the East Vol 48 p 645) मोक्षमुखर ह्याचें History of Sanskrit Literature पहा. ओल्डन्बर्गचे ग्रंथप्रमाणें (Die Hymnen des Rigveda 1, Berlin 1888 p. 291) आरण्यकें असें नांव पडण्याचे कारण हानवर्गाच्या याची शिक्षा गावात न देता अरण्यात देत असत कारण त्यातील तथें फार गूढ व पवित्र असत. हा भाग अरण्यात शिकनीत असत हे खरोखरीच शक्य आहे (शापावन गृह्यसूत्र २. १२, ११ वरूनहि असें अनुमान नियतें) सायतहि याचे अध्यापन देवळात वर्गरे करितात

* प्रथमतः उपनिषदानाच वेदात म्हणत असत. ह्यानंतर काहीं काळानें उपनिषदावरून रचिलेली तत्त्वज्ञानपद्धति अमा अभ होऊन त्याला वेदान्त अशी स्था देण्यात आली.

शिकविला जात असे—अर्थात् शुद्धही राहून विचाराने करण्यास जो काळ लागे तो कित्येक वर्षांचा असे.—म्हणूनच समजण्यास कठीण असे जे विषय असत ते अर्थातच ह्या काळच्या अगदी शेवटीं शेवटीं शिकविले जात हे विषय म्हटले म्हणजे उपनिषदांतील व आरण्यकांतील गहन व दुर्गम अशीं तत्त्वज्ञानाचीं तत्त्वे होत. शिवाय वेदपठणात पवित्र वृक्ष व धार्मिक कर्तव्य ह्या दृष्टीने हीं धर्मवाक्ये शेवटीं येत नंतरच्या काळच्या तत्त्वज्ञानाच्या मताप्रमाणे हीं उपनिषदांतील तत्त्वे म्हणजे वेदाचा “शेवटचा भाग” नसून वेदाचे “अंतिम च्येय” होत.* आरण्यकं किंवा जुनीं उपनिषदं हीं वेदात ह्या नात्याने पुण्य वेदाच्या शाखातून आढळतात वास्तविक पाहिले तर हीं ब्राह्मणाचीं असमूह असे होत

ह्याला अनुसरूनच ऋग्वेदातील ऐतरेय ब्राह्मणात ऐतरेय आरण्यक असून त्यातच ऐतरेय उपनिषद् गोबलेल आहे ऋग्वेदातील कौपीतसी ब्राह्मणाच्या शेवटीं कौपीतसी आरण्यक असून कौपीतसी उपनिषद् हा त्याचा एक भाग आहे कृष्णयजुर्वेदात तैत्तिरीय ब्राह्मणाच्या पुढे तैत्तिरीय आरण्यक असून त्याचे शेवटीं तैत्तिरीय उपनिषद् व महानारायण उपनिषद् हीं आहेत. शुक्रयजुर्वेदाचा मोठा भाग जो शतपथ ब्राह्मण त्यातील चौदाव्या काण्डाचा पहिला एक तृतीयांश भाग आरण्यक असून ह्या काण्डाचा शेवटचा भाग सर्व उपनिषदात भ्रेष्ट असें वृहदारण्यक उपनिषद् होय सामवेदाच्या बहुधा ताज्यमहाब्राह्मणात छांदोग्य उपनिषद् आहे व ह्याचा पहिला भाग म्हणजे केवळ एक आरण्यकच आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण म्हणून जे आहे ते सामवेदातील जैमिनीय किंवा तलवकार पद्यांचे एक आरण्यकच असून त्याच्याच दुसऱ्या भागाला केन उपनिषद् किंवा तलवकार उपनिषद् असे म्हणतात.

तैत्तिरीय आरण्यकाला मागाहून जोडलेले महानारायण उपनिषद् खेरीज करून वर सांगितलेलीं सर्व उपनिषदं हीं ह्या जातीच्या ग्रंथात जुन्यात जुनीं आहेत. ज्या ब्राह्मणांचीं तीं सधम आहेत किंवा ज्यांचीं तीं धर्म आहेत त्याच्या व ह्याच्या भाषापरिवर्तनात नेद नाही. या ग्रंथांची भाषा जरा ओघडपोघड गय असून सोदर्यांचीहि ह्यात—विशेषतः कथा-भाषात—मुळीच उणीव नाही. अर्धे येन उपनिषद् फक्त हत-बंध असून वर निर्दिष्ट केलेल्या उपनिषदात हे अगदी

जखरेच वाहे. डॉयसेन* ह्याचे म्हणण्याप्रमाणे ह्या मोठ्या उपनिषदांपैकी प्रत्येकात जुनीं व नवीं वाक्ये एकत्र आढळत असल्यामुळे प्रत्येक भाग केव्हा लिहिला गेला हे निरनिराळ्या रीतीने शोधून काढिले पाहिजे. परंतु एकंदरीत पहाता काळानुक्रमप्रमाणे एकामागून एक येणारे चार काळ आपणास स्पष्ट जोळखता येण्यासारखे आहेत, व ह्या निरनिराळ्या काळात लिहिलीं गेलेलीं उपनिषदं प्रत्येकीं अनुक्रमे काळात झाली असें म्हणण्यास काहीं बाधा नाही. आतापर्यंत सांगितलेलीं उपनिषदं हीं पहिल्या आणि प्राचीन काळातली होत व डॉयसेनच्या मताप्रमाणे त्याचा काळमानाप्रमाणे अनुक्रम खाली लिहिल्याप्रमाणे आहे.

- १ वृहदारण्यक उपनिषद्
- २ छांदोग्य उपनिषद्
- ३ तैत्तिरीय उपनिषद्
- ४ ऐतरेय उपनिषद्.
- ५ कौपीतसी उपनिषद्.
- ६ केन उपनिषद्

ह्या प्राचीन उपनिषदांचीं सधम असे दुसरे क्षेत्रसंग्रह आहेत हेहि काहीं विवक्षित वैदिक पंथाचे आहेत अशी परंपरा आहे. तथापि ह्या ह्या पंथांचीं ह्यांचा फार बुरचा सबब असल्यामुळे ह्या विधानावरून संका घेण्याला जागा नाही असें काहींचें मत आहे हीं उपनिषदं इतकड असून ह्यात आरण्यकातील यज्ञादिकांचीं गहन तत्त्वे मुळीच नाहीत. हीं नंतरच्या काळीं लिहिलीं गेलीं आहेत. डॉयसेन ह्याने मानलेल्या काळानुक्रमप्रमाणे हीं खाली लिहिल्याप्रमाणे आहेत

७ काठक उपनिषद्, हे कृष्णयजुर्वेदात आहे.

८ ईश उपनिषद्, हे कृष्णयजुर्वेदाचा भाग आहे कारण हे वाजसनेयी सहित्त आढले आहे.

९ श्वेताश्वतर उपनिषद्, हे कृष्णयजुर्वेदाचा भाग आहे असे म्हणतात.

१० मुण्डक उपनिषद् हे अथर्ववेदातील आहे.

११ महानारायण उपनिषद् हे कृष्णयजुर्वेदात आहे (तैत्तिरीय आरण्यक).

ह्याच्यापुढे उपनिषदाचा एक तिसरा वर्ग असून त्यातील सर्वे गद्यात लिहिलेलीं आहेत. हीं उपनिषदं हिं काहीं विवक्षित वैदिक शाखांच्या लोकानी तयार केलीं असें समजतात तथापि भाषा, रचना व विषय ह्यावरून पहाता हीं नंतरच्या काळीं रचिलीं गेलीं असावीस दिसते. हीं खाली दिल्याप्रमाणे आहेत—

* Allgemeine Geschichte der Philosophie I. 2 p. 22.

* Cf. P. Deussen, System des Vedanta, p. 3. etc Allgemeine Geschichte der Philosophie I, 2 p. 5.
† ह्यु ओगस्ट्झ ह्यानी तयार केलेला जैमिनीय अथवा तलवकार उपनिषद् याचा मूळग्रंथ यासाठी व रथीनरमाथ दीपा १. स६ अनेकवर्षे नोरीपेस्ट् सोसायटीच्या जनल (पुस्तक १६-१८९६) मध्ये छापला आहे.

१२ प्रप्रोपनिषद् हे अथर्ववेदात आहे.

१३ मेन्त्रायणीयोपनिषद् हे कृष्णयजुर्वेदात आहे

१४ माण्डूक्योपनिषद् हे अथर्ववेदात आहे.

ही चौदा उपनिषद जरी निरनिराळ्या वाडी झालेली आहेत तरी ती उपनिषदीय वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीचा प्रथम उपक्रम होत. हिंदुस्थानच्या प्राचीन तत्त्वज्ञानाचे नाव निघाळे म्हणजे प्रथमतः हाच आपल्या बोध्यार्थामोर उभो राहतात व अबाधित नियम म्हणून त्यांचीच जास्त ख्याति आहे. खरी वेदान्ततत्त्व म्हणून जी आहेत ती जरीच्या तर्कांचा ह्या उपनिषदातून धांपजतात.

“अथर्ववेदीय उपनिषदं.”—उपनिषदाच्या आणखीहि एक कवचा बघे आहे. परंतु वर सांगितलेल्या तीन वर्गांतील उपनिषदांच्याच वैदिक शास्त्राची किती सवध आहे हीच गोष्ट कित्येक सशोभकास समजित वाटत आहे ह्या नवीन वर्गात जी पुष्कळशी उपनिषद आहेत त्यांचा वैदिक पंवाणी वाढी सर्वत्र नवेलख वाटते. वेदाच्या आणि नंतरची उपनिषद ह्यांचा काहीच संबंध नसावा. भारतीयांच्या परंपरेप्रमाणे हीं सर्व उपनिषदे अथर्ववेदाची आहेत. काव्याविक वाहता अथर्ववेदाचीं उपनिषद ह्या नावापासून मोडणाऱ्या ह्या उपनिषदात वेदाच्या वाहेरील व पुष्कळ पुढील काळच्या निरनिराळ्या तत्त्वज्ञांची व निरनिराळ्या पंवाणी मते व विचार झरोखाचोस येतात. हीं अथर्ववेदातील आहेत अशी समजूत होण्याचे कारण द्वंद्वेच बी, अथर्ववेद धातपमोनहेरील विनयाचा समग्र असल्यामुळे जे जे हठदाख-समत विशिष्ट गोष्टींना धरून नव्हते ते ते सर्व अथर्ववेदातील आहे हांचे म्हणण्याचा परिपाट पडला यिनाय वर सांगितल्या-प्रमाणे अथर्ववेद हा मंत्रतंत्र आणि अनिचार ह्यांचा वेद होय. उपनिषदाचा पारा अर्ध गुप्ततत्त्व असा असून हा अर्ध जबाबित आहे. अथर्ववेद म्हणजेच गूढ तत्त्वाचा समग्र असे असल्यामुळे उपनिषद किंवा गूढ तत्त्व ह्या नावाचे जे जे अनेक भ्रम निर्माण झाले ते ते सर्व अथर्ववेदाचा जोडले गेले हे अगदी साहजिक दिसते.*

*समग्र वा सख्खात कोणताहि उपनिषदाचा समग्र फारें लुना नाही. कारण इ. सन ८०० च्या सुमारास होऊन गेलेले शकटाचाव ह्यांनी अनुक्रमानेच भाग म्हणून पुष्कळ उपनिषदे दिली आहेत परंतु ह्यांच्या दलीकरणासंबंधी काहीच छिडिलेले नाही. एक तर त्यांनी उपनिषदाना कृति असे म्हटले आहे किंवा ती ज्या वैदिक पंवाणी उपनिषद होती त्याची नावे दिली आहेत. इ. स. १२ व्या शतकात होऊन गेलेला रामानुज धार्विह ह्या निरनिराळ्या पंवाणीला उपनिषदासंबंधी निहिताना छदोग, वाजसनेयिन् व मौपितिरू अशी नावे दिली आहेत. ह्यांचा अर्थ इतकाच की हे वेदाचे भाग होत, निश्चित सख्खाचे समग्र नव्हते. नि.सशयपणे अगदी अलीकडील म्हणता येईल अशा

२२ भा० दु०

उपनिषद् शब्दाची व्युत्पत्ति.—उपनिषद् हा शब्द उप+नि+सद् म्हणजे कोणाच्याजवळ वसणे ह्या धातूपासून निघाला आहे । हाचा मूळ अर्थ गूढज्ञानाची शिक्षा घेण्यासाठी छानान अद्यापकाच्या अगदी निष्ठ वसणे हा होय. म्हणून एकात वेदक किंवा गुप्तवेदक असा अर्थ झाला. ह्या गुप्तवेदकीच्या कल्पनेवरूनच असा गुप्त ठिगणी चिडविलेली गुप्ततत्त्व अशी कल्पना उद्विगत झाली. भारतीयांच्या परंपरेप्रमाणे उपनिषद् हा शब्द (रहस्यम्) ह्या शब्दाशी समानार्थक आहे व ह्याचा अर्थ गुप्तगोढ असा आहे. उपनिषदाच्या संज्ञातुतहि “इति रहस्यम्” व “इति उपनिषद्” हे शब्द हिंदिनिगणी उपयोगात आल्याचे आढळते. पुष्कळ वेळा उपनिषदातून हीं तत्त्व अयोग्य मनुष्याला विकटून येत इत्यादि अर्थाची सूचनाहि दिलेली आहे. असे म्हटले आहे की, “ही प्रज्ञातत्त्व बापांन आपल्या बरीच मुद्यात किंवा विश्वासू विद्याभ्यास शिकवावी, हुताच्या कोणी गानाराना

मुकिता उपनिषदात १०८ उपनिषदाची यादी दिली आहे. हीं सर्व एका ठिगणी समजित होती. (Deussen Saehazg Upanishadas p 532 etc) इ. स. १६५६ त काराडी नागत तरजुना झालेल्या सम्राट ५० उपनिषदे आहेत. उपनिषदाचे सूत्रग्रंथ हिंदुस्थानात पुष्कळ वेळा प्रसिद्ध झाले आतदासना, निगंयनागत व गणपत कृष्णादी यांच्या आहत्या आहेतच. इहदारण्यक व छायोग हीं उपनिषदे Bothlingh ह्याने बरोबर तपावून छापविलीं असून (संद पीटमर्ग आणि लिपटीग १८८९) त्यांचे जर्मन भाषांतरहि झाले आहे. ह्याच दोघकांने कड पेंतेरेय व प्रप्रोपनिषद्हि तपावून जर्मन भाषेत त्यांचे भाषांतर केले आहे. [Reports of the Royal Saron Society of Sciences] मुख्य मुख्य उपनिषदांचे इयत्ता भाषांतर मोक्षदुहर ह्यांनी (Vols I & 15 of the Sacred books of the East 1879 and 1881) केले आहे. वॉल् वॉयसेन ह्याने फेल्ल्या उत्तम जर्मन भाषांतरावरूनहि यूरोपीयात उपनिषदांचे सद्य ज्ञान होईल (Seahzrg Upanishadas des Veda Leipzig 1897) ह्याच छोपरात Allgemeine Geschichte der Philosophie Leipzig 1899 ह्या ग्रंथाच्या पहिल्या पुसकाच्या दुसऱ्या भागात उपनिषदातील तत्त्वज्ञान ह्याचे चांगले विवेचन केले आहे मराठी भाषांतरकारात रा. रा. भागवत, इ. र. भागवत, वि. व. भातु इत्यादि छेदाक प्रसिद्ध आहेत.

† जॉयसेन ह्याने (Allgemeine Geschichte der Philosophie I २, p 11) असे दाखविले आहे की Kollegiu हा शब्दाचा मूळ अर्थ छाना किंवा परिषद् असा आहे पण पुढे “rowling a kolleg” “hearing a kolleg” हा उपनिषद् याशी सद्य इतिहासाचा शब्द आहे. ह्या शब्दाचा अर्थ विद्याभ्यास दिलेल्या किंवा समेत सांगितलेल्या व्याख्यानाचा विषय असा झाला. उपनिषद् ह्याचा अर्थ “पूजा” आहे असे जे ओल्फेन्बर्ग ह्याचे मत आहे (Z. d. m. G. Vol. 50. 1896, p. 458 etc) ते आपार देऊन वॉयसेन ह्याने सोडून वाढले आहे.

व जलपरिवेष्टिता वसुंधरा वरी अर्धण केली तरी त्यास शिकवूं नयेत"*. उपनिषदांत पुष्कळ वेळा असेंहि सांगितलेले आहे की, आचार्यांस कोणतीही विद्या शिकविण्याची विनंति केली असता विद्यार्थ्यांनी पुष्कळ आर्जवे केल्यावरच आचार्यांनी त्यास आपली तत्वे शिकविली आहेत.

“उपनिषद्” शब्दाच्या ह्या जुन्या अर्थाने अनुसरून जुन्या उपनिषदांत पुष्कळ मित्रजातीय गोष्टी आढळतात. शिवाय उपनिषदे म्हणजे गहन ज्ञान असल्यामुळे जीं तत्त्वे सर्वसाधारण लोकांस शिकविण्यासारखी नसत तीं काहीं विशिष्ट अधिकाराच्या लोकांस शिकविली जात असून त्यासहि उपनिषदे असे म्हणत, मग हीं तत्त्वे म्हणजे एखादा गहन विद्वान्त असो, किंवा एखादा निरपयोगी मंत्र असो, किंवा एखादे अविचारविषयक गूढ रहस्य असो, अथवा एखादा अविचारमन असो या सर्वांस उपनिषद् असे म्हणत.

हे सत्य आपणस जुन्या उपनिषदांत एकाच ठिकाणीं समिप्रित झालेले आढळून येते व ही गोष्ट अथर्ववेदीय उपनिषदांत तर विशेषतः प्रत्ययास येते. शृंगारावरील प्रथांत समोर्गगरागादि संबंधीं सर्वप्रकारच्या व्यवहारांचीं माहितीहि उपनिषद् म्हणून दिली आहे.

कौषीतकी उपनिषदांत मानसशास्त्र, आप्यात्मिक शास्त्र किंवा परलोकविषयक शास्त्र ह्यांचे सिद्धान्त असून शिवाय ज्या विधींनीं कागल गति मिळते किंवा एखादा प्रेममन दाखतो तेतो त्या विधींचीं वर्णने, बालपणीं येणारा शत्रु दाखल्याकरिता विधी बगैरे असून शिवाय एक उपनिषद् किंवा “गूढविद्या” आहे. त्यात शत्रूचा नाश करण्याचे मंत्रतंत्रादि दिलेले आहेत. त्याचप्रमाणे छाक्षीय उपनिषदातहि अनाच गोष्टी दिलेल्या आहेत; त्यात जवजुत्पत्ती-सुवधी गहन तत्त्वज्ञान, विश्व व आत्मा, “ओम्” ह्या अक्षराची गूढ ज्ञान व रोगहाराक गुप्त विधी बगैरे येतात.

* छाक्षीय उपनिषद् ३, ११, ११, ५, बौध्देय धान १२ पदा. उपनिषद् ह्या शब्द उपनिषदातहि आढळतो. ह्याचे तीन निरनिराळे अर्थ आहेत (१) “गूढ अर्थ” जोन् ह्या शब्दाचा गूढार्थ (२) “गुप्त शब्द” नसे काहीं शब्द किंवा वाक्ये आहेत कीं त्याचा अर्थ ज्याचा त्यात प्रवेश झाला असेल त्यासच म्हणो. जसे “तज्जलान्” त्याचे ठिकाणीं बुद्धिवात होणारा, त्याचे ठिकाणीं गमन करणारा व त्याचे ठिकाणीं वास करणारा किंवा “सत्यस सत्यन्” म्हणजे श्रेष्ठ प्रकृतीचे एक ज्ञान (३) “गूढ विषय” म्हणजे गुप्तज्ञान आणि “एकाग्रोपरिष्ठ हरी.” बौध्देय धान १६ पदा. ५ Deussen, Sechzig Upanishadas des Veda p. 627 etc.

अथर्ववेदीय उपनिषदांत गारुड उपनिषद् नावाचें एक उपनिषद् आहे, ह्यात सर्पासंबंधीं मंत्र बगैरे असून ह्याच अथर्ववेदसहित पातळ तरी चालेल.

उपनिषदीय तत्त्वज्ञान.—“उपनिषदातील तत्त्वज्ञान” किंवा उपनिषत्संग्रह असे म्हणजे एका विशिष्ट संप्रदायाचीं मते अशी कल्पना होणे शक्य आहे, पण तरी गोष्ट नाही. उपनिषदीय तत्त्वज्ञानपद्धति ह्याचा फार कोटा व परिमित अर्थ आहे कारण उपनिषदांत उपलब्ध असलेलीं मते विवा विचार हीं एकाच तत्त्वज्ञानी किंवा एकाच आचार्यापासून निघालेल्या तत्त्वज्ञानाच्या पंथाचीं नसून उपनिषदांच्या काहीं भाषातील तत्त्वज्ञान म्हणजे निरनिराळ्या लोकांचे निरनिराळ्या काळचे पण आज एक दिसणाऱ्या संप्रदाहातले व काहीं अर्वां सदस्य असे ज्ञान होय.

उपनिषदातील टळक तत्त्वात एकसुत्रीपणा दिसल्यावर कारणीभूत झालेलीं काहीं मूलतत्त्वे आहेत व बौध्देयच्या मताप्रमाणे केवळ ह्याना उद्देशूनच व तेहि मितप्रमाणाने, आपणास “उपनिषदीय तत्त्वज्ञानपद्धति” असे म्हणता येईल. म्हणून उपनिषदातील प्रत्येक भागात आपल्या गहन ज्ञान मिळेल, किंवा प्रत्येक उपनिषदांत हेतोच्या संप्रदायाप्रमाणे विचारपरिपूर्ण सभापणे आपणास आढळतील असें मुद्दीच नाही. उपनिषदातील काहीं जुन्या व सुंदर भाषांतून मोठमोठ्या ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांच्या प्रथातील सवादासारखे सवादिहि आढळून येतात. ज्याप्रमाणे हेतोच्या श्रवादावरून आपणास प्राचीन ग्रीक लोकांच्या जीवनकमाचीं बरींवर कल्पना होते त्याप्रमाणे जुन्या उपनिषदावरून प्राचीन काळातील हिंदू-स्थानच्या राजे लोकांच्या दारावारीतील कार्यक्रमांचे आपणास फारच उत्तम ज्ञान होई. ह्या दरवारात ब्राह्मण, सदा फिरत राहणारे अध्यापक, व विदुषी शिवा पुष्कळ येत ह्यानीं राज्याचे समोर वादविवाद करण्यासाठीं यांचे व राजाने त्यांच्याशीं तत्त्वज्ञानात्मक व धर्मशास्त्रविषयक सभापण करून आपल्या ज्ञानाने विद्वान् ब्राह्मणांसहि गौरवून टाकावे असे प्रचार केलें आहेत. एखाद्या प्रसिद्ध आचार्याची प्रवचन ऐकण्याकरिता नावा देसातून जाव जव प्रवास करणारे छात्रगण येत. उपनिषदांत येणेप्रमाणे ह्या वेळची अभ्यसनपद्धति असेकरून व्यक्त होते*. परंतु ह्या गहन तत्त्वज्ञानाचे काहीं भाग व हेतोच्या सभापणाशीं समान अथे काहीं भाग वगळजे तर उपनिषदात असा पुष्कळ भाग आढळून येईल कीं तत्त्वज्ञान किंवा वाक्य ह्या नावाने तो बराच कमी दर्ज्याचा आहे.

ब्रह्म-उपनिषदांत ब्रह्म व आत्मा याविषयींच्या दोन कल्पनांचा सविस्तर विचार केलेला आहे; उपनिषदातील तत्त्वज्ञान

समजून घेण्यासाठी या दोन कल्पना पूर्णपणे समजून घेतल्या पाहिजेत. 'ब्रह्मन्' या शब्दाची व्युत्पत्ति वादग्रस्त आहे. 'जीवात्म्याची पूर्णता दर्शविणारी व ईश्वरसिद्धि जाऊन इच्छिणारी जी निद्रा' ह्या निष्ठेस पितृसंन्याच्या सहकृत शब्दकोशात ब्रह्मन् असे म्हटले आहे. 'पवित्र व दैविक नदी उचबस्तु मिळविण्यासाठी धडपड करणारी मानवी इच्छा' असा 'ब्रह्मन्' या शब्दाचा अर्थ डॉयतेन* याच केला आहे. आजच्या सुभारहेल्या जगाच्या देवाविषयाच्या कल्पनाशी जुळणारी अशी ही उपनिषदावर रचलेली पाश्चात्य सटीकरणे आहेत परंतु सहिता व नाष्टण या प्रामाण्य देव व मानव यांच्या संबंधाची जी प्राचीन कल्पना दिसेली आहे त्या कल्पनेतून ही सटीकरणे निघ आहेत 'ब्रह्म' या शब्दाची व्युत्पत्ति बरोबर माहित नाही. 'प्राथेना गोंगे किंवा मानिक नियम' या अर्थाने 'ब्रह्मन्' हा शब्द थापणित वेळ आलेला आहे, देवापासूनच काही तरी प्राप्त करून घेण्यासाठी त्याच्यावर बसले मिळविण्याच्या इच्छेने किंवा काही तरी देण्याने ज्ञाना भाग पाडण्याच्या इच्छेने उभासिलेली सूच किंवा श्रद्धा या अर्थाने 'ब्रह्मन्' हा शब्द नेहमी वापरलेला आहे. कालांतराने तीन वेदामध्ये जेव्हा या मानिक नियमाच व प्राथेनाचा समावेश करण्यात आला, तेव्हा याना 'नयी मिया' किंवा थोडक्यात 'ब्रह्मन्' असेहि म्हणू लागले, नेद किंवा नद्रन् हे दोन्ही शब्द नगदी एकाच अर्थानेहि वापरलेले आहेत. याची ईश्वरापासून उत्पत्ति झालेली आहे अशी कल्पना असल्यामुळे, व भारतीयांच्या कल्पनेप्रमाणे, दैविक शक्ति असलेल्या यज्ञाची उत्पत्ति वेदापासून झाल्यामुळे, किंवा वेदामध्ये त्याचा अन्तर्भाव होत असल्यामुळे, 'नद्रन्' या शब्दाचा अर्थ अखेरीस 'ईश्वराची उक्ति' किंवा पवित्र ज्ञान असा होऊ लागला. कारण ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति सर्वात अगोदरची (नद्रा प्रथमजन्म) अस्त सेवटी त्याच्याच योगाने सर्वाची उत्पत्ति व्हावयाची होती. 'ब्रह्मन्' हे ईश्वरी आदितत्त्व नद्रा स्वयंभु आहे ही पुढोहिताच्या तत्त्वज्ञानाची कल्पना असून प्राथेना व यज्ञविषयक अच-

* System des Vedanta, p 128 Allgemeine
Geschichte der Philosophie I. 1. p 211 &c
† मनुष्य ब्राह्मण. ५.५.१०. "तीर्थ वेदाश्रितं सर्वं"

यथाचै नम्रव आदे.” “मन्त्रामर्त्ये क्षणजे वेदामर्त्ये नाशिककृत्ये सागितलेली आहेत”. छांदोग्य-उपनिषद्, ७.४, १.०.४. Weber has compared नम्र with the logos-idea of neo-Platonism and in Christianity. Thus, also Deussen, *system des Vedanta* p 51 and Max F. Hecker, *Schopenhauer und die Indische Philosophie* (Cologne 1897), p 3 Deussen desires to bring नम्र in accord with the “Will” of Schopenhauer, but, as Hecker (p 82) mildly expresses it, is forced “to offer some violence to the conception of नम्र.” अर्धे मिदगिद्ध म्हणते.

ज्या प्राक्षणाच्या कल्पना आहेत त्या कल्पनाही ही कल्पना जुळविण्यात आली आहे.

आत्मा.—“आत्मन्” या शब्दाचा इतिहास वापेक्षाहि साधा आहे, याचीही उत्पत्ति अग्निवित्त आहे. ‘अन्’ (श्रासेच्छ्रस करणे) या धातूपासून हा शब्द निघाला असून, “ज्ज्झस, श्रास, आत्मा” वगैरे ह्या शब्दाचा अर्थ आहे असे काहीं लोकचें मत आहे

‘आत्मन्’ हा शब्द दोन सर्वनामविषयक धातूंपासून निघाला असून त्याचा मूळ अर्थ ‘ह मी’ असा आहे अस डॉयसेन* यंत्रे लोकांचे मत आहे. लोकांचे मत बरीही असो, ‘आत्मन्’ या शब्दावरून केवळ सत्त्वज्ञानविषयक धर्तरेचा बोध होत नसून, तो शब्द सस्कृतमध्ये नेहमी येणारा असून त्याचा अर्थहि भगदीं स्पष्ट आहे. त्याचा अर्थ ‘स्वतः’ असा होतो, अनेक वेळा कर्तृवाचक सर्वनामासारखा याचा उपयोग करण्यात येतो, जेव्हा नामासारखा याचा उपयोग करण्यात येतो, तेव्हा जेव्हापासून व्यर्थीच अस्तित्व घ्यायला लागून ते अस्तित्व वेष्टा करण्यासाठी हा शब्द वापरण्यात येतो.

उपनिषदातीत तत्त्वज्ञानात, ब्रह्मन् व आत्मन् या दोन कल्पनांचा मिलाफ केटला आहे. “हं सर्वं ब्रह्म आहे” असा शांडिल्याच्या प्रतिज्ञ उक्तीचा प्रारंभ असून, तिच्या शेवटी आत्म्याचे वर्णन असून, ब्रह्म व आत्मा हे एक असल्याचं सांगितलं आहे. “माझ्या हृदयातील हा माझा आत्मा तण्डुलकणपेक्षा, यकाच्या दाण्यापेक्षा किंवा मोहरी वगैरे-पेक्षाहि सूक्ष्म आहे.” परंतु, हा माझा आत्मा प्रवृत्तीपेक्षा, यातावरणपेक्षा, आकाशपेक्षा व सर्व ब्रह्म-पेक्षाहि मोठ्या आहे सर्व छलं, इच्छा, सुगंध व अनिर्वचि-त्याच्या विवर्णां बास करितात, या सर्वांना त्यानं आपल्या विवर्णां कोंडून ठेविलं आहे. तो मोलत नाही व त्याला ब्रह्माचीहि अपेक्षा नाही माझ्या हृदयातील आत्मा हणजेच ब्रह्म होय. या जीवितापासून आत्म्याची जेव्हा तादातुद् होईल तेव्हा मी त्याच्याशी मिसळून जाईन. त्याला अशा प्रकारच ज्ञान प्राप्त झालं आहे, यांत संशय नाही.” अशा प्रकारची शांडिल्याची उक्ति होती †

उपनिषदाधीन ही मुख्य कल्पना, थोड़ा-थोड़ा चमत्कारिक-पणाने डॉयसेन खालील शब्दात व्यक्त करितो — "जो सर्व

* Allg. Geschichte der Philosophie I, 1, p. 285.

१) आपल्या कसब्या पांढऱ्या कुत्र्याला 'आत्मन्' अस
 होणेनाकार वाचने नाव दिले होते. वेदांतातील महत्त्वा
 असून, मनुष्याचा व पशूचा आत्मा हे समान आहेत हे
 दर्शविण्याची त्यांनी इच्छा होती. २) 'तपस्व सवित्रं ब्रह्म'। अग्नी-
 वायनीहीतरे यथाहा संप्रपादा इयामाकादा इयामाकतण्डुला
 दत्त म आत्मा...छान्दोग्य उपनिषद् ३-१४.

प्राण्याच्या देहात वास करितो, जो सर्व प्राण्यांना उत्पन्न करून त्यांचे पाळनपोषण करून आपल्यामध्ये जो विलीन होण्यास लावितो तो अनाथनन्द, व दैविक ब्रह्मदेव, व बाह्य वस्तूंचा त्याग करणारा व जो आमच्या हृदयातील खरा प्राण* आहे तो आत्मा हे दोन्ही एकच आहेत” हे तत्त्व उपनिषदांमध्ये पार सुस्पष्ट व स्पष्टपणे व्यक्त केले आहे. ‘तत्त्वमसि’ म्हणजे अखिल विश्व व ब्रह्म ही दोन्ही तुंच आहेत, किंवा जगाची जाणवत तुला जाणीव आहे तोपर्यंत जग अस्तित्वात राहील या वाक्याने लाखो भारतीय आपले आध्यात्मिक विचार प्रकट करित असत, या वाक्याचा शोपेनहायरने अनेक वेळा उल्लेख केला आहे. विश्व व ब्रह्म, ब्रह्म व आत्मा हे एक आहेत ही कल्पना तत्त्वज्ञानी कवींनी कधी विशद करून सांगितली आहे ते पाहू.

आत्म्याचे सर्वव्यापित्व.—“श्वेतकेतु हा उदात्तक धारणीचा पुत्र होता एखाद्या गुरूजवळ येदात शिकण्यासाठी ते जा कारण वेद शिकल्याशिवाय ‘ब्राह्मण’ ह नावही धारण न करण्याची आपल्या कुलामध्ये चाल आहे” असे श्वेतकेतुस त्याच्या पिलाने सांगितले, अशा प्रकारे शिष्य या नात्याने तो आपल्या बयाच्या बाराव्या वर्षी एका गुरूजवळ गेला व बयाच्या चाळी-साव्या वर्षी वेदातील सर्व गोष्टी शिकून तो परत आला; परंतु तो गर्बिष्ठ व हृष्टी बनून आपल्याला मोठा विद्वान् समजू लागला. नंतर त्याचा पिता त्यास म्हणाला, “हे श्वेतकेतु, तू गर्बिष्ठ व हृष्टी असून आपल्या विद्वत्तेची तुला पमेड आहे, तर ज्या तत्त्वाच्या योगाने जे अथुत असते ते श्रुत होते, ज्याची पूर्वी कल्पना नसते त्याची कल्पना येते व जे आपल्याला अवगत नसते ते अवगत होते, त्या तत्त्वाची तुंचवकशी केली आहेच किंवा नाही तें मला साग, या तत्त्वाचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे आहे? ज्याप्रमाणे मातीच्या एका गोळ्यावरून सर्व प्रकारच्या मातीच्या वस्तूंची कल्पना होते; नावे निराळी असली तरी ती सर्व मातीच असते, व ज्याप्रमाणे एका ताव्याच्या वस्तूवरून ताव्याचे एवढेच गुणधर्म समजतात, फक्त नावानेच भिन्नता असते, परंतु ते सर्व ताचेच असते, व ज्याप्रमाणे कातरीवरून लोकांडाची सर्व माहिती पडते, फक्त नावांत भिन्नता असते, परंतु ते सर्व लोकांडच असते, त्याचप्रमाणे या तत्त्वाची गोष्ट आहे” पुन म्हणाला, “माझ्या परमपूज्य गुरूंना या तत्त्वाची खास माहिती नसली पाहिजे; कारण त्यांना माहिती असली तर खात्रीने त्यांना ती माहिती मला दिली असती, तर मग मला ती माहिती आपण या” असे त्याने आपल्या पूज्य पिलास सांगितले. “माझ्या लाडक्या, ठीक आहे” असे म्हणून त्याचा

पिता सांगू लागला, ‘एकमेवाद्वितीयम्’ असे फक्त सत्तत्त्व आत्मी होते, परंतु ‘एकमेवाद्वितीयम्’ असे फक्त असत्तत्त्व आत्मी होते असे अनेक लोकांचे म्हणणे आहे, व या असत्तत्त्वापासून सत्तत्त्वाची उत्पत्ति झाली. “परंतु ही गोष्ट कशी पडाली? अर्थात् ‘एकमेवाद्वितीयम्’ असे फक्त सत्तत्त्व आत्मी होते.” या सत्तत्त्वाने उज्जता उत्पन्न वरून त्या उज्जतेच्या योगाने जल उत्पन्न झाले व जलाच्या योगाने अन्नरस उत्पन्न झाले व या तीन आदितत्त्वांमध्ये शिरून त्या सत्तत्त्वाने खत-पासून इंद्रिये उत्पन्न केली तेज, आप व अन्न किंवा तेज, आप व अग्नि या तत्त्वांमध्ये सर्वखाचा लय कसा होतो, हेहि निद्रा, धृष्टा व तृष्णा यांच्यासबधाने बोलताना त्याने सांगितले ही तीन तत्त्वे सत्तत्त्वावर अवलंबून आहेत असेहि त्याने सांगितले परंतु आत्म्याप्रमाणेच या सत्तत्त्वाला जीवात्मा असून त्याचा सर्व प्राण्यांमध्ये शिरकाव झालेला आहे, व हीच गोष्ट आपल्या जीवात्म्याची आहे, सबब मनुष्य मरण पावल्यावर तो आपल्या मूळच्या स्थितीप्रत जाऊन ज्या सत्तत्त्वापासून त्याची उत्पत्ति झाली होती त्या सत्तत्त्वाची त्याचा मिलाफ होतो. सत्तत्त्व, जीवात्मा व विश्व ही एकच आहेत असे दर्शविणारे वर्णन केलेले आहे. “ज्याप्रमाणे वेपथेगळ्या रस जमवून तो मधमाशा अशा रीतीने एकत्र करितात वी, त्या रसात भिन्नता न राहिल्यामुळे हा रस या झाडाचा असून तो त्या झाडाचा आहे असे म्हणता येत नाही, त्याचप्रमाणे जेव्हा सर्व प्राणी सत्तत्त्वाची एक होतात, तेव्हा अशा रीतीने आपला मिलाफ झाला आहे हे त्यास विलकूल ओळखिता येत नाही, व्याघ्र किंवा सिंह, लाडगा किंवा डुकर, कीटक किंवा पक्षी, माशी किंवा मच्छर या प्राण्यांपैकी ते कोणीही असले तरी त्या सर्वांचा सत्तत्त्वामध्ये लय होतो. सर्व प्राण्यांमध्ये, सत्त्वामध्ये, आत्म्यामध्ये व नुश्यामध्ये हेच सत्त्व आहे” असे श्वेतकेतुच्या पिलाने त्यास सांगितले “उपदेशाच्या आणखी गोष्टी मला साग” असे श्वेतकेतु म्हणाला “माझ्या लाडक्या, बरे आहे” असे त्यास उत्तर मिळाले. “पलीकडच्या अजिराच्या झाडांचे एक फल आण, कारण ते सार्विक आहे” असे पिता म्हणाला. “बापाच्या आज्ञेवरून त्याने ते फोडिल्यावर व आत काय आहे असे विचारिल्यावर त्यात फार चिमुकले कण आहेत असे श्वेतकेतुने सांगितले; व या चारीक कणामध्ये काय आहे असे विचारिल्यावर “त्यात काही नाही” असे पुत्राने उत्तर केले. “जे सत्त्व तुला दिसत नाही त्या तत्त्वाच्या योगानेच हे अजिराचे मोठे झाड अस्तित्वात आहे. हे श्वेतकेतु, सर्व प्राण्यांमध्ये, सत्त्वामध्ये, आत्म्यामध्ये व नुश्यामध्ये हेच सत्त्व आहे असे समज” असे पिता म्हणाला. “मला आणखी उपदेशासमूत पाजा” असे श्वेतकेतुने

सांगितल्यावर, "पार चागल" अस पिता म्हणाला हा मिठाचा खडा पाण्यामध्यं टाकून उद्या सगळी व माझ्या कडे ये" अस श्वेतकेतूच्या पित्यान त्यास सांगितले.

"पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें श्वेतकेतु दुस-या दिवशीं त्याच्याकडे गेल्यावर, पाण्यात टाकलेलें मीठ आणण्यास त्यान त्यास सांगितलें, तो व शोधू लागला, परंतु त्यास त सापडलें नाहीं, व नाहींसं झालें होत एका वाजूच पाणी चाखून त्याची चव कशी आहे त सांग असें बापान विचारिल्यावर, 'त खारट आहे' असें श्वेतकेतून उत्तर दिलें दुसऱ्या वाजूच व मध्यभागाच पाणी चाखून त्याची चव कशी आहे असा पित्यान प्रश्न केल्यावर, 'तंहि खारट आहे' असें श्वेतकेतून सांगितलें त्या पाण्यापरोवर काहीं तरी साण्यास त्यास सांगण्यांत आलें त्यान तसं केलें, परंतु खारटपणा कायम असल्याचं त्यान सांगितलें त्यावर त्याचा पिता म्हणाला "माझ्या लाडक्या, या देहामध्यं सत्त्व असल्याचं जरी तुला दिसत नाह, तरी तें तेथें आहे, हे श्वेतकेतू, सव प्राणी, सत्व, आत्मा व नू, स्वतः या सर्वांच्या ठिकाणीं ह सत्त्व आहे "

इथरी तत्त्व किंवा ज्याला जमन तत्त्ववेत्ता कट केवळ-वस्तु (Ding an-sich) अस म्हणतो त्याचा शोध आपण्याचा प्रयत्न प्राचीन भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनीं कळकळीन व उत्साहान केला मग, ते त्या इथरी तत्त्वाला एकच एक' त्याचा 'सत्त्व' असं म्हणोत, किंवा नद्रा अववा आत्मा असं म्हणोत गार्ग्य दारान्त या नावाच्या एक बर्षित विद्वान् ब्राह्मण, काशीचा राजा अनातशत्रु याकडे येऊन, त्यास त्यान 'ब्रह्म' समजावून देण्याच कवळ केलें, ही गोष्ट दोन निरनिराळ्या स्वरूपात* दोन उपनिषदांत आलेली आहे सर्वांतील, चद्रावील, विष्णु'वेमशील, आकाशावील, वायूवील, अग्नीवील व जरातील पुरुषाच म्हणजे परमात्म्याच्या तेजाच त्यान विवरण केलें, व नंतर प्रतिष्ठानि, प्वनि, खप्र, मानवी देह किंवा नद्रा यामध्यं जं तेज, प्रतिविंब किंवा छाया म्हणून दिसत त ब्रह्म आहे अस त्यान सांगितलें परंतु अनातशत्रुच वरील स्पष्टीकरण समोधन न झाल्या मुळ, त्या विद्वान् ब्राह्मणान 'ब्रह्म' समजावून देण्याविषयी राजास सांगितलें, 'पुरुषा'मध्यं म्हणजे आत्म्यामध्यच खरं नद्रा आढळत असें राजान हा ब्राह्मणास सांगितलें 'ज्याप्रमाणें आपल्या अंगापासून कोळीं आपलं जाळ तसंय करितो, अग्नीपासून व्हान लहान टिंगण्या सबन पसरतात, त्याचप्रमाण सव प्राणवायु, सव जगत, सव दव व सव भूत या आत्म्यापासून निघारेलीं आहेत "

परमात्मा व जीवात्मा.—उपनिषदांतील एका प्रसङ्ग उदात्म्यात परमात्मा व जीवात्मा यामधील नेद सांगितला आहे —

"ज्याला असद कधीं शिबत नाहीं, कालाची ज्याला वाधा होत नाहीं, जो असुर असून ज्याला कोणत्याहि प्रकारची काळजी नाहीं, जो धुपाविरहित व तृष्णाविरहित आहे, ज्याच्या इच्छा सत्या असतात, त्या आत्म्याचा शोध करून त्याची ओळख करून घेण्याचा प्रयत्न करावा, त्या आत्म्याचा शोध लावून एखाद्यान त्याला ओळखिल्यास सव लोक त्याला प्राप्त होतात व त्याच्या सव इच्छा सफल होतात " अस प्रजापतीच वचन आहे ह वचन मुरामुरांनीं धरवण केल्या वर ते म्हणाले, "ज्याचा शोध लाविल्यान सव लोक प्राप्त होऊन सव इच्छा सफल होतात, त्या आत्म्याचा आपण शोध लावू " नंतर दवापैकीं इन्द्र व अमुरापैकीं विरोचन हे दोघे पूर्वीं ठरविल्याशिवाय *हातात इधन घेऊन प्रजापतीकडे गेले

"ते त्याच्यापारीं बत्तीस बपें राहिल्यानंतर प्रजापति त्यांस म्हणाला "कोणत्या इच्छेन शिष्य होऊन तुम्हीं येथें राहिला आहात ?" ते म्हणाले, "असद उद्याला सदा करू शकत नाहीं, काळाचा ज्यावर परिणाम होत नाहीं, जो असुर व वीतचित्त आहे, जो धुपाविरहित व तृष्णाविरहित आहे, ज्याच्या इच्छा सत्या असून ज्याचा निश्चय डळमळीत नसतो त्या आत्म्याची ओळख करून घेण्याचा प्रत्येकान प्रयत्न केला पाहिजे, त्याचा तपास करून त्याची ओळख करून घेतल्यास सव लोक प्राप्त होऊन, सव इच्छा परिपूर्ण होतात, ह आपलं भाषण आम्हीं ऐकिल्यामुळ, या आत्म्याची ओळख करून घेण्याच्या इच्छेन आपले शिष्य होऊन आम्हीं येथ राहिला आहात " नेत्रामधील किंवा प्रतिबक्तातील 'पुरुषास' आत्मा अस म्हणतात, असें प्रजापतीन त्यांस सांगितलें वरील विधानाच विरोचनाच समाधान हाऊन तो असुराकड परत गेला, व देह हाच आत्मा आहे, यास्तव सब लोक प्राप्त करून घेण्यासाठीं काळजीपूर्वक फक्त धारीराचें रक्षण केलें पाहिजे असें त्यान त्यास सांगितलें परंतु प्रजापतीन आत्म्याची माहिती मन पूत्रक सांगितली नाहीं, असें इन्द्राला वाटल्यामुळ त्याच समाधान न होता तो प्रजापतीपारीं शिष्य म्हणून पुन्हा बत्तीस बप राहिला नंतर त्याला प्रजापति म्हणाला, "जो स्वाम्याची यथेच्छ विहार

* शिष्याला गुरुपाशीं रहायें लागत असून, होमाची तयारी करण वगैरे गोष्टीत त्याची सेवा करावी लागत असे. म्हणून, हातात इधन घेऊन जाणें याचा अर्थ, एखाद्याचा शिष्य होऊन त्याकडे शिक्षणासाठीं जाण । नेत्रावील, प्रतिनिवावील, छायावील व स्वप्नावील पुरुषाच्या प्राथमिक कल्पनेवरून, उपनिषदप्रमाणच आत्म्याच्या कल्पनेचा संवध परमात्म्याशीं जोडिला आहे, व त्याच्याशींच प्राणाचा संवध नेहमीं जोडण्यात येतो आसोचूपास, प्रतिविंब, छाया, स्वप्न, या आत्म्यावर विश्वास ठेवण्याच्या आप पात्राचा अहित याविषयी प्राचीन लोकांचं निरक्षण एकमत आहे (cf U. B.

कीतो, तोच आत्मा होय, तो अमर व आपत्तिविरहित असून त्याचाच मग्न असें म्हणतात "नंतर सगुप्त होऊन इन्द्र तिघून गेला परंतु देवाजवळ जाऊन पोहोचण्या पूर्वीच स्वप्नित्र हाहि खरा आत्मा असू शकणार नाही असें इन्द्रास वाटल्यामुळे तो प्रजापतीकडे पुन्हा येऊन त्याच्या जवळ आणखी बत्तीस बसो पाहिजे. स्वप्नविरहित ग्राह निर्दे- तीळ आत्मा हाच खरा आत्मा होय असें प्रजापतीन इन्द्रास सांगितले परंतु या गोष्टीवरूनहि इन्द्राचें समाधान न झाल्या- मुळे तो परत आला, प्रजापतीनें त्यास आणखी पाच वर्षे देवून घेतले, व सप्तशेवटी त्या आत्म्याचें स्वरूप लान त्यास सांगितलें 'हे इन्द्र, हा देह विनाशी असून याच्या वर मृत्यूचा ताबा आहे, अमर व विदेही अशा आत्म्याच तें वसतिस्थान आहे देहाच्या उपाधीन बद्ध झालेला हा आत्मा, वासना व द्वेष याही युक्त आहे, जीपर्यंत देहाची हा बद्ध झालेला असतो, तोपर्यंत वासना व द्वेष याचा प्रतिकार त्यास करिता येत नाही, परंतु हा देहविरहित झाला म्हणजे वासना व द्वेष याची यत्नित्वहि त्याला बाधा होत नाही आपण आकाशकडे दृष्टि लाविली असता तो आत्मा नेत्रातील तेज (पुंश) बनतो व नेत्र हे निमित्तमान पदार्थाच्या यत्न होतात "याचा मी सुवास येईन" ह जाणणारा आत्मा तो हाच," नाक ह निमित्तमान आहे "मी अर्ध आपण करीन" असें जाणणारा आत्मा तो हाच, ध्वनि निमित्तमान होय "ह मी ध्वन करीन" असें जाणणारा तो हाच आत्मा, कान निमित्तमान असतात "याचा मी विचार करीन" असेहि जाणणारा आत्मा हाच असून नव हा त्याचा दिव्य बन्धु असतो जेव्हा मनान किंवा दिव्य चक्षून इच्छित वस्तू दृष्टीर पडतात तेव्हा हाच आत्मा सगुप्त होतो. मग्नशोकामर्त्ये याच आत्म्याची देव उपासना करितात, या उपासनेच्या योगान देवाना सर्व लोक प्राप्त होऊन त्याच्या सब इच्छा परिपूर्ण होतात या आत्म्याची चौकशी करून त्याला जो पूर्णपणें ओळखितो त्याला सर्व लोक प्राप्त होऊन त्याच्या सब इच्छा सफल होतात" असें प्रजापतीन * इन्द्रास सांगितलें "

आत्मा व जगत्.—या ठिकाणींहि ज्ञाता व भिक्वी असा जीवात्मा म्हणजेच परमात्मा असेंच सांगितल आहे, परंतु हा आत्मा व जगद् हीं एकच आहेत व ज्या प्रमाणात एखादी वस्तु ज्ञानाच्या ज्ञानाचा विषय असते त्या प्रमाणात

Tylor, Die Anf. ange der Kultur Leipzig, 1873, I P 422 & Fritz Schultze, Psychologie der Naturvölker, Leipzig, 1900 P 247 &)

* छांदोग्योपनिषत् ८७-१२ "Die Belehrung der Gotter" या नावाने या भागाचें पद्यात्मक भाषांतर tz यानें केले आहे Munich 1893

त्या वस्तूला अस्तित्व असतें, अस याज्ञवल्क्य व मैत्रेयी याच्या सुंदर भाषणात सांगितल आहे. तपशील होऊन आपल आयुष्य अरण्यात घालविण्यासाठी याज्ञवल्क्य आपल घर सोडण्याच्या वेतात असल्यामुळे आपल्या दोन्ही बायबाना नेमणूक करून देण्याची त्याला इच्छा झाली, व हा आपला विचार लान मैत्रेयी नावाच्या आपल्या पत्नीस सांगितला

मैत्रेयी म्हणाली, "महाराज, जर ही पृथ्वी व तिच्यातील सर्व धन मला प्राप्त झाल, तर त्यामुळे मी अमर होईन का?" याज्ञवल्क्य म्हणाला, "सुखीच नाही, परंतु तुला सुखवस्तु गतुष्याप्रमाणें राहता येईल, धनाच्या योगानें अमर होण्याची विलकृत आशा नको" नंतर मैत्रेयी म्हणाली, "ज्याच्या योगान अमरत्व प्राप्त होत नाही, तं घेऊन मला काय करावयाच आहे?" याच्या ऐवजों, तुम्हाला जें ज्ञान प्राप्त झालेलं आहे, तें मला द्या" याज्ञवल्क्य म्हणाला, "खरोखर तू मला प्रिय असून, तू जें म्हणतेश तेहि मला प्रिय आहे, येथे बस, व मी जें सांगतां त तू सावधान चित्तान धवण कर वेचळ पतीसाठी पतीवर प्रेम केल जात नसून, आपल्या स्वतःच्या हितासाठी पत्नी आपल्या पतीवर प्रेम करीत असते, पति आपल्या पतीवर ज प्रेम करितो तें तिच्यासाठी नसून, आपल्या स्वतःसाठी असतं, पुत्रावर आईपास जें प्रेम करितात तें पुत्रासाठी नसून, आपल्या स्वतःसाठी असत, देवावर जें प्रेम करण्यात येत तें देवासाठी नसून, आपल स्वतःचें कल्याण व्हावें म्हणून असते, भूतावर दया जी दाखविण्यात येते तीहि त्याच्या साठी नसून आपल्या स्वतःसाठीच असते, व तत्संच भक्ति जगतावरील प्रेमहि जगतासाठी नसून आपल्या स्वतःसाठी (आत्म्यासाठी) असतं, हे मैत्रेयी, हा जो आत्मा त्याच दर्शन घेतल पाहिजे, त्याच धवण केल पाहिजे, त्याची ओळख करून घेतली पाहिजे, व त्याच्यासबधी विचार केला पाहिजे, इतकं ज्ञान असता, सर्व जगाची पूर्णपणें माहिती* होत

आत्मा व प्राण.—उपनिषदामर्त्ये आत्म्याला 'प्राण' अशी सज्ञा वारंवार दिलेली आढळते, उपनिषदातील वराच भाग या "प्राणा"सबधाचा आहे, व प्राण याचा अर्थ येथें आत्मा किंवा इन्द्रियशक्ति असा आहे (या अर्थी प्राण हा शब्द बहुवचनी असतो) वाक्, श्रवण, चक्षु, श्रोत्र व मन या पाच इन्द्रियांच अग्नि, वायु, सूर्य, दिशो व चंद्र या पंचमहाभूतांची साम्य आहे याचा एकमेकावर कसा परिणाम होतो, याचा उपनिषदात वारंवार उल्लेख आलेला आहे येथेंच आपणास उपनिषदातील मानसशास्त्र आढळतें (मानसशास्त्र व अध्यात्मविद्या हीं निराळीं करता येत नाहीत)

* बृहदारण्यकोपनिषत् २४ Translation by P. Deussen, Sechzig Upnishadas p 116 &

सुर्य इन्द्रियाच्या वर्चस्वावद्दच्या तंत्र्याची नेहमी सांगण्यात नेहमी मानसयात्रासंबंधाची गोष्ट सर्वांच्या परिचयाची आहे. प्राण किंवा जीवनाधार इन्द्रिये यामध्ये वर्चस्वावद्द कसा तटा लागला होता हे त्या गोष्टीत सांगितले आहे; आपल्या तंत्र्याचा निकाल लावून घेण्यासाठी ती इन्द्रिये प्रजापतीकडे गेली. "तुम्हापैकी ज्याच्या विरहाने शरीर फार निकटवस्थेस जाईल, ते इन्द्रिय सर्वांत श्रेष्ठ होय" असे प्रजापतीन सांगितले. नंतर 'वाक्' इन्द्रिय एक वर्षपर्यंत दूर जाऊन राहिले, नंतर परत येऊन ते म्हणाले, "माझ्याशिवाय तुम्हा कसे जिवंत राहू शकला?" प्राणी म्हणाले, "ज्याप्रमाणे सूर्य माणस नासिकेच्या योगाने श्वासोच्छ्वास करितात, चक्षूच्या योगाने पहातात, कर्णद्रियाच्या योगाने श्रवण करितात, मनाच्या योगाने विचार करितात व असा प्रकार त्यांना बोलता येत नसताही ती जिवंत राहतात, त्याचप्रमाणे आम्हाला जिवंत राहता आले." नंतर वाक् इन्द्रियाने पुन्हा शरीरात प्रवेश केला नंतर चक्षु निघून गेले व एक वर्षांनंतर परत येऊन त्यांनी विचारले, "माझ्याशिवाय तुम्हाला कसे जिवंत राहता आले?" "एखादा अथ मनुष्य जरी त्याला दिसत नसत तरी तो श्वासोच्छ्वास करू शकतो, बोलू शकतो, खाण्या ऐवूंचे व विचारही करता येतो, त्याचप्रमाणे दृष्टी-विरहित आम्हाला राहता आले" असे त्यांना उत्तर मिळाले. इतके ऐकित्यावर चक्षूंनी शरीरात पुनः प्रवेश केला. नंतर कर्णद्रिय एक वर्षपर्यंत दूर जाऊन राहिल्यानंतर, परत येऊन, "माझ्याशिवाय तुम्हाला कसे राहता आले" असा त्यांना प्रश्न केला. "एखादा बहिःस्थ जरी ऐवूंचे वेत नाही, तरी इतर इन्द्रियांच्या योगाने त्याला श्वासोच्छ्वास करिता येतो, बोलता येते, पाहता येते, व मननही करता येते, त्याचप्रमाणे आम्ही केले" असे त्यास उत्तर मिळाले. इतके झाल्यावर कर्णद्रियाने पुन्हा देहप्रवेश केला नंतर मन एक वर्षपर्यंत दूर राहिले व नंतर परत येऊन, "माझ्याशिवाय तुमचे कसे चालेल" असा त्यांना प्रश्न केला. "ज्याला विचारशक्ति नसते असा एखादा भोळसर मनुष्य श्वासोच्छ्वास करू शकतो, बोलू शकतो, अवलोकन करू शकतो, व श्रवण करू शकतो, त्याचप्रमाणे आम्हीही केले" असे उत्तर त्यास मिळाले. नंतर मनानेही शरीरप्रवेश केला. परंतु एखादा उमदा भोडा आपली येथेन ज्याप्रमाणे तोडून टाकतो, त्याप्रमाणे, श्वसनद्रिय प्राणाने निघून जावेवेळी, इतर इन्द्रिये तोडून टाकिली, तेव्हा ती सर्व इन्द्रिये प्राणकडे येऊन म्हणाली, "हे पूनाही, ये, आम्हा सर्वांमध्ये तुंच श्रेष्ठ वाहेस. तू जाऊ नकोस..." म्हणूनच इन्द्रियाना, वाक्, चक्षु, कर्ण किंवा मन असे न म्हणता 'प्राण' असे म्हणण्यात येत, कारण, प्राण हेच* त्याचे सर्व आहे.

कर्मवाद.—(एक) प्राण व (अनेक) प्राण यांच्या तत्त्वाचा आत्म्याच्या मुप्य तत्त्वाशी संबंध आहे, यासुद्धे उपनिषदातील तत्त्वज्ञानी कवींना त्याच तत्त्वाच्या योगाने तत्त्वज्ञानविषयक सुंदर काव्य लिहिण्याला स्फूर्ति झाली. मनुष्य किंवा दुसरा एखादा प्राणी जाणत असता, स्वप्नात असता, निद्रेत असता किंवा मरण पावला असता, त्याचा आत्मा कोणत्या स्थितीत असतो, तसच तो ब्रह्मात पूर्ण विसर्जन जातो तेव्हा तो कसा असतो, वगैरे गोष्टीविषयी त्या कवींनी काव्य केलेले आहे. परंतु बृहदारण्यकोपनिषदा (४-३-४) मध्ये आत्म्याच्या व्यापाराविषयी जे चित्र रेखाटलेले आहे त्याविषयी डॉयसेन* म्हणतो की, भाषासौंदर्याच्या दृष्टीन ते भारतीय वाङ्मयात किचहुना सर्व राष्ट्रांच्या वाङ्मयात अद्वितीय आहे यात संशय नाही या ठिकाणी आत्म्याच्या पुनर्जन्माच्या मताचाही उल्लेख आहे व त्याच्याशी अगदी निकट संबंध असलेल्या कर्माच्या नैतिक तत्त्वाचेही प्रथमतः व विवरण केले आहे. या तत्त्वाप्रमाणे कर्माचे फल निसर्गत निनबुक मिळते हा कर्मवाद उत्तराज्यात प्रलेख रस्त्यापुढे व मगधून (विशेषतः बौद्ध लोकांत) शिकविला गेला. परंतु उपनिषदात याचप्रमाणे बौद्ध गूढच आहे आर्तभागाने याच-वस्त्याला विचारिले, "मनुष्याच्या मरणानंतर त्याच यागिन्द्रिय अश्रीमन्मध्ये प्रवेश करिते, त्याचा प्राण वायूमध्ये गिरतो, त्याचे चक्षु सूर्यामध्ये जातात, त्याच मन ब्रह्मामध्ये प्रवेश करिते, धोन दिशामध्ये प्रवेश करिते, त्याचे शरीर पृथ्वीमध्ये प्रवेश करिते, त्याचा आत्मा आकाशात जातो, होम ओपणीत, केस वनस्पतीत व लोहित व रेत हा पाण्यामध्ये जातात, तर मग त्या मनुष्याचे काय होते?" याज्ञवल्क्य म्हणाला, "हे आर्तभाग, माझा हात धर, परीक्ष प्रश्न जाणण्याची आपणा दोघाची इच्छा आहे, यात लोकांचा काही एक संबंध नाही." नंतर ते दोघे बाहेर गेले व कर्माविषयी त्यांनी वादविवाद करून कर्माची स्तुति केली, "सकर्माम् मनुष्य पुण्यवान् होतो व दुष्कर्म केल्याने दुष्ट होतो."†

देहामधून आत्मा निघून जातो त्या क्रियेच ज्या ठिकाणी सुंदर वर्णन केलेले आहे त्याच ठिकाणी या कर्मवादाचेचि सविस्तर वर्णन केलेले आहे.

"हृदयाप्र चकारुः लगल्यावर, पडलेल्या प्रकाशात, चक्षुः मधून, डोक्यातून किंवा इतर कोणत्या तरी इन्द्रियातून आत्मा निघून जातो, व तो जात असता, प्राणही त्याच्या पाठोपाठ जातो व नंतर जीवनाधार अशी इतर इन्द्रिये निघून जातात, नंतर सचेदना निघून जाते, परंतु आत्मा मान युक्तज्ञान असतो फक्त पूर्वजन्मींचे ज्ञान व कर्म ही त्याच्या आत्म्याशी

* छांदोग्योपनिषद् ५.२. बृहदारण्यकोपनिषद् ६.१,

* Seeboag Upanishads. p 463 † बृहदारण्यकोप-

नेहमीं रहातात. ज्याप्रमाणें एखावी कशिदा वाढणारी स्त्री, कशिद्याचा थोडासा भाग उसवून, त्या जागीं अगदीं नवीन व सुंदर असा दुसरा नमुना घालते. त्याप्रमाणें, पूर्वीचा देह व अविद्या दाफिल्यानंतर हा आत्मा, अगदी नवीन व अधिक सुंदर असें पितरांचे, गंधर्वांचे त्रदयांचे, प्रजापतींचे, किंवा दुसऱ्या एखाद्या प्राण्याचे रूप धारण करितो. जसें त्याने आचरण केल असेल, तशी स्थिति त्याला प्राप्त होतें; ज्याने सत्कृत्य केले असेल तो पुन साधु पुरुष होतो, ज्याने दुष्कर्म केलीं असतील तो पुन दुष्ट होतो सत्कृत्याच्या योगाने चांगला जन्म मिळतो, दुष्कर्मोच्या योगाने वाईट जन्म प्राप्त होतो. म्हणून असें म्हटल आहे, “वासनेप्रमाणे निध्यातामक इच्छा असते, निध्यातामक इच्छेप्रमाणे कर्म पडतें व कर्माप्रमाणे त्याची भवितव्यता असते, अशा प्रकारें जशी वासना पडेल तसा मनुष्य होत असतो.*”

नैतिक तत्त्वे.—हा कर्मवाद लक्षात घेता ब्राह्मणप्रथापेक्षा उपनिषदात, नैतिक भाग अधिक आहे तथापि, उपनिषदातहि प्रत्यक्ष नैतिक तत्त्वज्ञानास फारशी जागा मिळालेली नाही शेवटची भेट घेणाऱ्या एका शिष्यास त्याचा गुरु तैत्तिरीय उपनिषदात (१११) जमा उपदेश करित आहे, तशीं नैतिक वचने उपनिषदातून फारशी आढळत नाहीत असें म्हटल तरी चालेल.

“सत्य वद, वर्म चर, वेदाध्ययनाची उपेक्षा करूं नको, आचार्याला प्रिय असलेली वस्तु त्याला दिल्यानंतर (गुहा शिक्षणकाल संपल्यानंतर), सततीच्या अभ्यासाने गुहा बंध पुढणार नाहीं असें कर... देवाच्या व पितराच्या कार्यामध्ये कसर करूं नको, माता, पिता, आचार्य, अस्तित्व हे सर्व देव आहेत असें समज ” वगैरे, वगैरे.

या नैतिक उपदेशापेक्षा अधिक मनोरंजक, व उपनिषदाशी अधिक सादर्य असणारा, असा एक नैतिक उतारा बृहदारण्यकोपनिषदात आहे (५.२).

“देव, मनुष्य व असुर असे प्रजापतीचे तीन प्रकारचे पुत्र आपल्या पित्रापाशीं शिष्य या नात्याने राहिले. काहीं काल राहिल्यानंतर, “आम्हाला काहीं तरी उपदेश करा” असें देव म्हणाले. नंतर प्रजापतीने “द” हे अक्षर उच्चारून “माझा उपदेश तुम्हाला समजला का?” असें त्यांना विचारिले. ते म्हणाले, “समजला, दम्यत (आत्मसंयमन करा) असें आपण सांगितलेत” तो म्हणाला, “होय, तुम्हाला माझा उपदेश बरोबर समजला.” नंतर मनुष्य त्याला म्हणाले, “महाराज, आम्हाला काही तरी उपदेश करा” नंतर त्याने “द” हेच अक्षर उच्चारून, “तुम्हाला त्याचा

त्याचा अर्थ समजला का?” असें त्यास विचारिले ते म्हणाले, “हो, समजला; दत्त (दान करित जा) असें आपण म्हणलात.” तो म्हणाला, “तुम्हाला, माझे म्हणणें नीट समजले.” नंतर असुर त्याला म्हणाले, “महाराज, आम्हालाहि काहीं तरी उपदेश करा” त्याने पुन: “द” हेच अक्षर उच्चारिले, व “अर्थ समजला का” असें त्यास विचारिले ते म्हणाले, “समजला, दयध्वम् (प्राण्यावर दया करित जा) असें आपण सांगितले.” तो म्हणाला, “तुम्हाला समजलेला अर्थ बरोबर आहे ” आणि द, द, द, म्हणजे दम्यत, दत्त व दयध्वम् अशीच आचार्याची होते म्हणून, प्रजापतीच्या आज्ञेप्रमाणें, दम, दान, व दया या तीन गोष्टी करण्यास प्रलेखान शिकवे.”

तथापि, उपनिषदात, नैतिक तत्त्वे क्वचितच आढळतात, ही गोष्ट सहज पटण्यासारखी आहे. ब्रह्माशीं एकरूप होणें हे सर्वांत उच्च ध्येय आहे असें उपनिषदांचे मत आहे. ज्ञान प्राप्त करून अविद्या सोडून दिल्यानंच बरील ध्येय प्राप्त करून घेता येतें. ईश्वर व आत्मा हे एकरूप आहेत याचें ज्ञान ज्याला प्राप्त झालें आहे त्यासच ब्रह्माशीं पूर्णपण एकरूप होता येईल. परंतु हे उच्च ध्येय मिळविण्यासाठीं सत्कर्म व दुष्कर्म अशा सर्व कर्मांचा त्याग केला पाहिजे. यज्ञयाग व धर्मकृत्ये याच्या योगानें फक्त पुनर्जन्माचा फेर चुकत नाही फक्त ज्ञानाच्या योगानें जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्त होऊन शाश्वत पद प्राप्त होतें. “ज्याप्रमाणें पद्मपत्राळ याणी चिकटून रहात नाही, त्याचप्रमाणे ज्याला ही गोष्ट माहीत आहे, त्याच्यावरहि दुष्कर्मांचा परिणाम होत नाही.” यज्ञयागाचे ज्याला एखादे शुभ तत्त्व माहीत असेल, (“ज्याला हे माहीत आहे”) त्याचे कस कल्याण होत याचा ब्राह्मणामध्ये व आरण्यनामध्ये वारवार उल्लेख आलेला आहे. “ज्याला याचें ज्ञान झालेलें आहे” त्याचा मोबदला म्हणून, तो सुखी व धन्य होईल, त्याला पृथ्वीवरील सर्व प्रकारचें सुख मिळून स्वर्गसुख प्राप्त होईल अशी वचन उपनिषदात वारवार दिलेली आहेत. याशिवाय सात दुसरे कोणतेहि वैशिष्ट्य नाही ज्ञान ही एक शक्ति आहे एवढच नव्हे तर स्पृष्टणीय असें ते एक उच्च ध्येय आहे असें उपनिषदात सर्वत्र सांगितलेले आढळते. एकाएक वपें शिष्य या नात्याने प्रजापतीजवळ ईंद्र राहिला होता, याचाच फक्त उल्लेख केलेला आहे असें नाही तर, गुरुवासना काहीं तरी ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठीं मनुष्याहि एखाद्या शुश्रूची अनेक वर्षपर्यंत सेवा करित असत अशीहि उपनिषदात सांगितलेले आहे.

* बृहदारण्यकोपनिषद ४.४.

* छांदोग्योपनिषद ४.१४.३. कौपीतक्युपनिषद १.४. ३-८ पहा.

जो ब्राह्मण परमात्म्याचे किंवा ब्रह्माचे तत्त्व स्पष्ट करून सांगे त्यास हजारो गाई, किंवा हजारो सुवर्णसुत्र देण्यास राजे तयार असत. अनेक वेळां राजानां उच्च प्रकारचे ज्ञान असे. अशा राजाना ब्राह्मणदि नमून असत. उच्च प्रकारचे ज्ञान असलेल्या भिकाऱ्याशीही त्याच्या ज्ञानासाठी भनवान् लोक नमून असत. नचिकेताच्या प्रसिद्ध कथेत या ज्ञानवालेचेंच असेल असा हृदयमग अस वर्णन केलेले आहे. हे राज्य काठकोपनिषदात आले आहे.

नचिकेतस् एकदा अधोरोकात गेला असला, यमान् त्याला कृपाकृपणाने तीन वर मागण्यास सांगितले. मी सुखरूपपणे आपल्या पित्ताकडे परत जावे हा पहिला वर त्याने मागितला. स्वर्गसुख मिळव्यावद्दल त्याने दुसरा वर मागितला. नंतर तो म्हणाला, "मनुष्याच्या मरणानंतर त्याची काय स्थिति असते याबद्दल निश्चित मत नाही, कोणी म्हणतात त्याला अस्तित्व असते, कोणी म्हणतात त्याला अस्तित्व नसतं; तेव्हा हेच तुम्हीं मला समजावून यावे, हाच मी तिसरा वर मागतो."

'मरणानंतर मनुष्याचे काय होतं हा प्रश्न इतका अवघड आहे कीं याबद्दल एखादा देशाचि मन साधक झाले होते, याचाने हा वर मागून नरो' अशी यमाने त्याला विनंती केली. "धत्तापुत्री पुत्र व पौत्र, अनेक जनांचे, गज, अश्व, बहुतेक सुवर्ण व मोठी वीरल वगैरे मागून तू खत वाटेक वितरि करूं जिवंत रहा. हा वर तूं मागितलेल्या वरच्या योग्यतेचा नसेल तर संपत्ति व वीर्यासुख मागून घेऊन, हे नचिकेता, तूं पृथ्वीवर नाव मिळीव, नी तुला सर्व सुखे देतो. जी दुर्लभ गोष्ट असेल ती माग. तुला काटकील ती सुखे माग मनुष्याला न मिळणाऱ्या जगा सुंदर जिया येथे रहात असून वादन करीत आहेत त्या पक्षी, तुझ्या घेवेसाठी त्या जिया मी तुला देतो; परंतु हे नचिकेतस्, फक्त मृत्युधवली हे मला विचारू नरो."

परंतु या ऐहिक वस्तूयां प्राप्तीबद्दलच्या वचनाने नचिकेताचा निश्चय उजळला नाही. तो म्हणाला, "हे यमराज, दुसऱ्या दिवसाच्या काळजीने आम्हाला दिलेल्या इद्रियाची शक्ति क्षीण होते, मनुष्याचे पूर्ण आयुष्यहि अगुरुच होतं, दुष्टे ते रय, नाचरण व मीढा व आपल्यापार्शीच देव (ते मध्य नरोत). धनाच्या योगाने मनुष्याला सुख होणार नाही, तुझ्या एटीकडे पाहिल्यावर इद्र्याचा लोभ कोणाला होईल? तुला वाटेल तितक्या काळापर्यंत मला तू जिवंत ठेव, परंतु मी मागितलेली गोष्ट वर म्हणून तूं मला दे.....मरणानंतर काय होतं याबद्दल पृथ्वीवरील लोकांचीं मन सार्थक आहेत तर त्या नव्हे तू मला माहिती दे. ज्याच्या योगाने मला या इद्रियाचा शोध लागू त्याचा उजवडा होईल असा वर मला दे, दुसरा कोणताही नरो."

२३ भा० दु०

नंतर मृत्यूचा राजा यम याने सुख न मगता ज्ञान मागितल्याबद्दल नचिकेताची स्तुति केली, व अखेरीस आत्मा* अमर आहे हे तत्त्व त्यानें त्यास समजावून दिले.

ज्ञानवालेने ऐहिक सुखे तुच्छ पाहून सर्व जगाबद्दलहि कसा विरस्कार वाढ लागतो हे दुसऱ्या एका उपनिषदात दाखविले आहे, भारतीय वाङ्मयात वास्तार आठवणारा निराशावाद प्रथमतः या उपनिषदात दृष्टीस पडतो. त्या ठिकाणी असे लिहिले आहे —

शरीर अनित्य व अशाश्वत आहे असे ज्ञान शाल्यामुळे बृहद्रथ नावाच्या राजाला वैराग्य उत्पन्न झाले व तो आपल्या पुत्रास सर्व राज्याधिकार देऊन स्वतः तपाचरण करण्यास अरण्यात निघून गेला. त्या अरण्यामध्ये दोन्ही हात वर कलन सूर्याकडे टाकून पाहत उभा राहून शुष्कर कायशोपलक्षण तपाळा त्यानें सुखात केली. हजार दिवसानंतर त्यास आत्मज्ञानी भगवान् शिववाचनाचे दर्शन झाले तेव्हा शिववाचन राजास म्हणाला, "ऊठ, ऊठ, वर माग." राजाने मुनीस नमस्कार केला व म्हणाला, "भगवन्, मला आत्म्याचे ज्ञान प्राप्त झाले नाही. आपणास आत्म्याचे पूर्ण ज्ञान झाले आहे असे आमच्या कानीं आले आहे तेव्हा आपण ते ज्ञान कथन करावे. हा वर मागून न घेण्याविषयी त्या ब्राह्मणाचे राजाचे मन बळविण्याचा प्रयत्न केला व त्यास त्याव्यतिरिक्त दुसरा एखादा वर मागण्यास आता केली तेव्हा राजा म्हणाला, "भगवन्! अस्त्र, चर्म, स्नायू, मज्जा, मांस, शुक्र, प्रोषित, लेप्ता, अश्व, मूत्र, दाव, पित्त, कफ, नेत्रमल, दुर्गंध वगैरेंनी युक्त असलेल्या या शरीराला कोणत्या प्रकारे सुख लागणार? काम, क्रोध, लोभ, मोह, भय, विषाद, ईर्ष्या, मत्सर, इष्टवस्तूचा विषेय, अविष्टसंप्रयोग, तसेच तद्दान, भूक, जरा, मृत्यु, रोष, शोक इत्यादि नासदायक वस्तूंनी युक्त असलेल्या शरीरास सुख कस लागेल? मोक्षार्थी व वाञ्छितमाषी, तृण, वनसती व इह जगप्रसापे अस्तित्वात येतात व नाहीत होतात, त्याप्रमाणेच हे सर्व जग क्षणभंगुर व नाशयत्न आहे. (पुढे इतिहासपूर्वकांकोन कवचार्ति राजाचा नांव व महाभुजोर धृष्टवीराची नांव देऊन सुता-सुराचींही नांव दिली आहेत व त्या सर्वांचा नाश झाला अस वर्णन दिले आहे.) याच गोष्टींचा काय, पण याखेरीज अनेक वस्तूंचा नाश झालेला आहे. महाप्राणाच कोपण, महान् निरीच प्रभतन, प्रुवाचे प्रचलन.....पृथ्वीच निमज्जन, सुराचे स्थानापसरण झालेले दिसते. अशा या संसारात

* बरील अर्थाचे श्लोक टॉमसेन्ने यापासून केलेल्या जर्मन उपनिषदात (पृ. २७०) आहेत । जुर्गेन हिस्त्रन या पुराणीची एक सुंदर रचना प्रतिकृति केलेली आहे (Munich 1893). या कवचविर्गीने नूवावीक अक्षरं उज्वले भाषा व बद्ध देता, वाक्यीक करून, सुसंदर्भ केले आहेत.

मानवाला नुसतें सुखच कसें प्राप्त होईल? ज्याची तृप्ति झाली आहे त्याची पुन पुन. कामोपमोगाकडे वृत्ति बळलेली दिसते म्हणून मला उद्वेग. या ससारामध्ये पडलेला मी एक निर्जल कृपात पडलेला मणूक आहे. भगवन्, आपणच आमचे आश्रयदाते आहात.”

या प्रकारचा भाग उत्तरकालीन उपनिषदात आहे. असेच वर्णन अर्वाचीन लौकिक संस्कृतवाक्यात व तसेच बौद्धग्रंथात आलेले आढळते.

मैत्रायण उपनिषदाची भाषापद्धति वैदिक वाङ्मयातील भाषापेक्षा लौकिक संस्कृतातील भाषेप्रमाणे आहे हे उपनिषद् स्वामीने बौद्ध काळानंतरचे आहे *

नैराश्यवाद.—प्राचीन वैदिक उपनिषदात जग असत व मिथ्या आहे असे तत्त्व प्रथम प्रतिपादलेले आहे नैराश्यवादाचा प्रारंभ प्रथम उपनिषदात झाला आहे प्रश्नच फक्त सत्य आहे. यासच आत्मा किंवा परमात्मा असे म्हणतात. हा आत्मा क्षुद्रपिपासा, आधिष्ठाधी, जराश्रुत्यु, यापासून अल्लिप्त आहे. परमात्म्याशिवाय दुसरें सर्व दुःखमूलक आहे (अतोअन्यदातम्) † ब्रह्माशिवाय दुसरें काहीहि सत्य नाही म्हणून सत्तारव्याधी शुद्ध सत्य नाहीत. व्यास परमारमा एकच आहे असे ज्ञान प्राप्त झाले आहे त्यास भय नाही व दुःख नाही ज्याला ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाले आहे त्याला भीति नाही. एकत्वाचा साक्षात्कार झालेव्यास मोह व शोक कोटून राहणार ‡ ब्रह्मासच “आनंद” म्हणतात. परमात्मा आनंदमय आहे. उपनिषदातील वाक्ये प्रवृत्ति-मार्गाच्या विजयवाक्याप्रमाणे गर्जत आहेत. ब्रह्म आनंद आहे. कारण आनंदापासून प्राणिमात्र उत्पन्न झाले व उत्पन्न झाल्यानंतर ते “आनंदातच” राहतात व नाश पावल्यानंतर आनंदमयच होऊन जातात.‡

उपनिषदातील हीं तत्त्वे नैराश्यवादात्मक नाहीत. पण जग मिथ्या आहे हा कल्पनेची पहिली पायरी उपनिषदात आहे. या तत्त्वापासूनच पुढे हलके हलके जगाचा तिरस्कार उत्पन्न झाला. जों जों ब्रह्मानंदाच महत्त्व जास्त जास्त वर्णिले गेले तों तों ससारजीवित असार आहे, व्यर्थ आहे, अशी कल्पना वाढत गेली. § याप्रमाणे अर्वाचीन भारतीय तत्त्व-शास्त्रातील नैराश्यात्मक विचाराचा मूलारंभ उपनिषदात झालेला आहे.

वास्तविक सर्वेच अर्वाचीन भारतीय तत्त्वशास्त्राचा उगम उपनिषदापासून झालेला आहे. वादरायणाची वेदातत्त्व* उपनिषदावरूनच लिहिली गेली. याप्रमाणेच एका अर्वाचीन ग्रंथकाराचे मत असे आहे की, सर्व वेदातत्त्वात वादरायण सूत्रग्रंथ प्रमुख आहे इतर सर्व ग्रंथ त्याच्या परिपूर्णार्थे लिहिले आहेत. मोक्षाची इच्छा करणाऱ्याने याचा गौरव करावा या सूत्रावरून रामानुज व शंकराचार्य यांनी ब्रह्मतत्त्वे प्रतिपादिली. या आचार्यांचे अजून लक्षावधि अनुयायी आहेत. पुढील सर्व शतकातील आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान उपनिषदावरून लिहिले गेले पुष्कळ पाळडानीं उपनिषदातील विचार घेतले आहेत बौद्धांचा धम्महि पुष्कळसा उपनिषदग्रंथात व्यक्त झालेल्या कल्पनावरून तयार झाला उपनिषदे ईश्वर-निमित्त आहेत या कल्पनेने काहीं त्याजकडे लोकांचे मन इतकें आकर्षित झाले नाही तर त्यातील भाषेची हृदयगमन व प्रवृद्ध मोडणी फारच सुंदर आहे व तिच्यामुळे लोकांचीं मनं फार आकर्षित झालीं. या विधानास इतकें प्रमाण पुरे आहे की, ईश्वरनिमित्त ही समजूत उपनिषदाप्रमाणे साधी वेदसूक्त व गद्यात ब्राह्मणभाग याजसंघानेहि होती. परंतु त्याजकडे उपनिषदाइतके लोकांचे चित्त वेदले गेले नाही. असो

शोपनहावर म्हणतो, उपनिषदात मानवी ज्ञानाचे व बुद्धीचे उच्चतम फल व मनुष्याच्या शक्तीच्या बाहेरच्या वैदिक कल्पना आल्या असल्यामुळे या ग्रंथकाराची गणना मानवजातीत कवित्वच करता येईल † उपनिषदाना हजारों वर्षे झाली व अजूनहि आपणास ब्राह्मणाच्या कल्पनांशी उपनिषदातील कल्पना अधिक वाटतात. डॉयसेनच्या मताप्रमाणे उपनिषद्-ग्रंथकारास शास्त्रज्ञाच्या पद्धतशीर रीतीने जरी “जीवनरहस्य” कळले नाही तरी त्याचे त्या विषयाशी तादात्म्य झाल्यामुळे त्यांनी त्या विषयावर लहसत प्रकाश पाडला. वेदग्रंथ ईश्वर-निमित्त आहेत ही प्राचीन भारतीय कल्पना समुक्तिक आहे असे वेदातील ज्ञानकांडानें दाखविले. उपनिषदात जगात कोठेहि न सापडणारे असे तत्त्वज्ञान आहे ‡ या बरील मोठीं शुद्धेच उपनिषदग्रंथाचे महत्त्व आहे असे नाही, तर सत्यज्ञान मिळविण्याचा केलेला भगीरथ प्रयत्न व तत्त्वज्ञान स्थापन करताना निघालेले हृदयंगम ओजस्वी विचार या योगानें त्या ग्रंथाना फार महत्त्व प्राप्त झाले. उपनिषदात ईश्वर-विषयक थोटाही आणि ईश्वराच्या नावावर लादलेल्या कल्पना नाहीत, तर सत्याजवळजवळ जाण्याकरिता केलेला केवळ निराशाचा मानवी प्रयत्न आहे म्हणूनच याचे महत्त्व आपणास जास्त आहे.

* एफंदर मानवी विचाराच्या इतिहासकारास उपनिषदग्रंथ फार महत्त्वाचे आहेत. उपनिषदातील शुद्ध तत्त्वाचा एक

* बौद्ध लोक नास्तिक आहेत याविषयीच्या कथा मैत्रायण उपनिषदात आल्या आहेत स. उ. ७, ८. † बुद्धारण्यक उपनिषद ३, ५. ‡ तै. उप. २, १, ३, १, ३, १. ईशा. उप. ७. § M. F. Hecker Schopenhauer und die Indische Philosophie p 116-120.

* मनुस्मृत्यवरून (in Weber's "Indische Studien" I p 9) † Hecker p 7 ‡ Deussen system des Vedanta p. 50, 99 &c.

प्रवाह इत्याण देसातील सुफीसप्रदायामध्ये तसाच मीसमधील निभोटिडोनिक तत्त्वचेत्याच्या स्फूर्तिरत्वात, अलेग्झाडरच्या वेळच्या खिस्ती खोद्दापासून तो द्रवत व टोडर याच्या गुण-तत्त्वात व तसाच १९ व्या शतकातील शोपनहावर नावाच्या जर्मनतत्त्ववेत्त्याने प्रतिपादिलेल्या तत्त्वात गेलेल्या दिसतो. भारतीय खोद्दाचे जर्मन लोक फिती श्रुती आहेत हे वारंवार शोपनहावरने सांगितले आहे. हेडो, वॅट व वेद (शोपनहावर उपनिषदास कधी कधी वेद म्हणत असे.) माझे गुरू आहेत असे शोपनहावर म्हणत असे. विश्वविद्यालयात व्याख्यान देण्याकरिता लिहिलेल्या एका लेखात शोपनहावरने म्हटले आहे की, "वेदान्त्ये सांगितलेली जीवनरहस्याचा अति-प्राचीन कल्पना व आज मुनचेपुढे मांडण्यास तयार केलेली माझी कल्पना या जवळ जवळ सारत्याच आहेत. "या शतकातील सर्वात मोठी देशणी म्हणजे संस्कृत शास्त्राचा पुनरुज्जीवन होय" असे शोपनहावरचे म्हणणे आहे. शास्त्राचे देशात भारतीय एकेभरवादाचे तत्त्व बोहोळवेडें लोकरुप होईल असे शोपनहावरचे भविष्य आहे. शोपनहावरचा उपनिषद्ग्रंथातील तत्त्व व त्याने शोधून काढलेली तत्त्वे ही एकच आहेत याचे राहून राहून आद्ये वाटे. निश्चित मत उपनिषदात काही नसले तरी निर-निराळी उपनिषदातील वाक्ये एकेका विषयावरील ठाम यन-वलेलीं मते आहेत असे त्यास वाटे. तो नेहमी आपल्या मैत्रावर टपलेल्या उपनिषद्ग्रंथांचे वाचन करी व निजतेवेळीं त्यांतील वाक्ये म्हणे. तो म्हणतो "सर्व जगामध्ये वाचनीय ग्रंथ म्हटले तर ही उपनिषदे होत. माझ्या जीवाची शांति व नरत्तसमयीची शांति या ग्रंथात आहे."* अज्ञान-शोपद्वारे व एकलतत्त्वाचा अपरंपार विचार हो शोपनहा-वरच्या मते उपनिषद्ग्रंथाचे प्रमुख कार्य आहे

परमेश्वरविषयक एकलवाद म्हणजे सर्व हृदय विविधता असून आहे व परमात्म्याचे नावा तऱ्हेचे फितीहि जसएय हृदय निभाग झाले तरी सर्व भूतळात एकच परमेश्वर भरलेला आहे हे तत्त्व होय.† आधुनिक ईश्वरवाद्याच्या तत्त्वज्ञानात एकल म्हणजे ईश्वर एकच आहे असे मानिले आहे. त्रिधातील सर्व गोष्टींचे एकत्वाहि आधुनिक तत्त्वज्ञानाने मानले आहे.‡ प्राचीन भारतीय खोदाच्या तत्त्वज्ञानाने तीन हजार वर्षांपूर्वीच हा आधुनिक शास्त्रात्म तत्त्वज्ञानाचा पन्ना गांठला होता.

प्रकरण ८ वं.

वेदप्रवेश-वेदांग.

मुण्डकोपनिषदांत दोन प्रकारच्या विद्या बघून केल्या आहेत. एक परा व दुसरी अपरा. परा विद्येने अधर ब्रह्माच्या ज्ञानाची प्राप्ति होते. अपरा विद्येत ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द आणि ज्योतिष याचा समावेश होतो.* यास वेदाची पठणे किंवा उपग्रंथ असे म्हणतात. पूर्वी या ग्रंथास कोणत्याहि तऱ्हेचे निश्चित ग्रंथ किंवा शाखा ग्रंथ समजत नव्हते. वेदग्रंथाचे निनचूक व यथार्थ ज्ञान म्हणजे ब्रह्मण वेदशास्त्रेतून या ग्रंथाचा अभ्यास करण्याचा पाठ असे. वेदांगाना प्रारंभ ब्राह्मणात व आरण्यकात झालेला दिसतो. या ग्रंथात यज्ञयागादि प्रकारें असून मधून मधून शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, छन्द आणि ज्योतिष इत्यादि विषयांचे उल्लेख आहेत. काळातराने प्रत्येक वैदिक उपग्रंथाची निरनिराळी स्वतंत्र शाखा बनली व वेदशास्त्रेतून प्रत्येक शाखेचा स्वतंत्र रीतीने पद्धतशीर अभ्यास होऊ लागला.

शिक्षण देण्यास व ध्यानांत ठेवण्यास मुलभ जावे म्हणून गद्यात्मक सूत्रे रचण्यात आलीं. सूत्र शब्दाचा धावध्वं दोरा असा आहे व नंतर थोडक्या शब्दात कथन केलेला छत्र नियम असा त्याचा अर्थ बनला. उद्धान उद्धान धागे एकन विण-ल्याने जसे वस्त्र तयार होवें, तशीं उद्धान उद्धान सूत्रे एकन केलीं असता एक पद्धतशीर ग्रंथ बनतो. अशा तऱ्हेचीं अनेक सूत्रे असलेल्या प्रजास 'सूत्रग्रंथ' अशी सज्ञा दिलेली असते. हे ग्रंथ केवळ व्यावहारिक रीतीने लिहिले आहेत. विद्यायांना पाठ करण्यास मुलभ जावे म्हणून सूत्रग्रंथात कोणतें तरी शास्त्र पद्धतशीर रीतीने थोडक्यात सूत्ररूपांने निवेदन केलेले असतें भारतीय लोकांच्या सूत्रासारखी कल्पना जगातील कोणत्याहि वास्तवात आढळत नाही. सूत्रग्रंथकर्त्यांचे मुख्य काम म्हणजे कोणत्याहि गोष्टींचा उल्लेख थोडक्या वित्तक्या थोड्या अधरात करणे हे होय. यासुळे प्रत्येक वेळा हीं सूत्रे अधोवर्गमास फारच कठिण होतात. अधराच्या काटकसरीसंघर्षांने व्याकरणकर्ता पतझळी म्हणतो की, सूत्रकारास एखादी अर्धमात्रा कमी करून जर सूत्र रचता आंठ तर त्यास पुत्रजन्माद्वस्तका आनंद होतो.

विद्याची सक्षित सूत्रेच फक्त म्हणतात. सूत्रांचे आव-द्वक सदीकरण आचार्यद्वारा शिकाने जागते. काळातराने आचार्यानीं सूत्रांच्या सदीकरणार्थ टीका लिहिल्या. या टीका

* मुण्डकोपनिषद् सु. १ ख. १ क. ५.

तनापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदो सामवेदोऽथर्ववेदः ।

शिक्षा कर्त्तुं व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमिति ॥

* Parerga und Paralipomena published by Frauenstädt, II, p. 427; Hecker, p. 6, &c
† Schopenhauer Grundriss der Moral § 22
Works publ by J Frauenstädt IV p 268 &c.
‡ Supplement to the Neue Freie Presse July 10, th 1904.

वाचल्यान सूत्रग्रंथ समजण्यास सुलभ जातो या सूत्रग्रंथा वरील टीका वशपरपरेन राखून ठेवलेल्या आहेत या टीका जर उपलब्ध नसल्या तर सूत्रग्रंथ दुर्बोध झाले असते. ब्राह्मणातील गयानुसार लिहिलेली ही विशिष्ट तऱ्हेची सूत्रपद्धति दिसते. ब्राह्मणातील गयामर्थ्य लहान लहान वाक्यांचेच प्राप्त स्थान सापडतात. काहीं सूत्र संवादरूपान घातलेली आहेत. प्रधानवाक्याची सगळी कवित् ठिकाणीं सबधी सके ताहीं वाक्यान मोडलेली दिसते. वाक्याचा एकसूत्री पणा काहीं ठिकाणीं भंग पावलेला दिसतो. पुनरुक्तीन आलेला गाणपणा सोडून दिला तरी अशीं पुष्कळ संवाद रूपान दिलेलीं बोधप्रद वाक्यं आहेत कीं, त्याचा अर्थ सांगतेवेळीं सटीकरणाथ पदरचे बरेचसे शब्द घालवे लागतात. सूत्रामर्थ्य ज्याप्रमाणें धातुसाधित सबधी शब्दांनीं तुटक तुटक वाक्यें जोडलेलीं सापडतात त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणातील गय भागातील वाक्यें धातुसाधित शब्दांनीं जोडलीं असता जास्त जास्त सुलभ होत जातात.

शब्द कमी लागावे म्हणून नवीन तऱ्हेची संक्षिप्त वाक्य रचनेची योजना केलेली आहे. सूत्रामर्थ्येच ग्रंथम लाबलचक समास दृष्टीस पडतात, व ही समासपद्धति लौकिक संस्कृतात जास्त जास्तच वाढत चाललेली दिसते व उत्तरीतर ही एक लिहिण्याची उत्तम तऱ्हेची मोडणी समजली गेली. ब्राह्मणातील गयाला अनुसरूनच सूत्रपद्धति निघाली आहे. ह सूत्रात घेतलेल्या ब्राह्मणातील अवतरणावरून व ब्राह्मणातील गयानुसार लिहिलेल्या सूत्रांमार्गवरून स्पष्ट होतें *

कल्पसूत्रे (श्रौत, गृह्य, धर्म) — प्राचीन सूत्रग्रंथातील विषय व ब्राह्मणें आणि आरण्यक ग्रंथांमधील विषय एकच अहे म्हणून या ग्रंथाचें विशेष साम्य आहे. ऐतरेय आरण्यकात असे पुष्कळ भाग आहेत कीं, त्यास जवळजवळ सूत्रेच म्हणता येईल. ह भाग आश्वलायन व शौनक सूत्रकारांनी लिहिले आहेत अशी परंपरा आहे. सामवेदाचे काहीं ग्रंथ ब्राह्मण या शब्दाने प्रसिद्ध आहेत, पण तीं सज्ञा सुक्तीची आहेत कारण वास्तविक ते सूत्रग्रंथ आहेत. त्यातील विषयाचें परीक्षण केळ असता या ग्रंथाचा वेदांग वाङ्मयात समावेश करावा लागता. ब्राह्मणातील प्रतिपाद्य विषय समाविष्ट केलेले कल्पग्रंथ ते वेदांगें होत यात यज्ञविधीचें संगतवार वर्णन दिलेलें असतें. या ग्रंथास कल्पसूत्रें असें म्हणतात. ऋत्विजाच्या

सोयीवरिता व यज्ञयागादि नियमांचे मंत्र ध्यानात ठेवण्यास सुलभ जावें म्हणून धोऱ्या साकेतिक शब्दात पद्धतशीर रीतीन केलेलीं सूत्र अतिशय जरूर भासल्यासुद्धें हे ग्रंथ लिहिण्यात आले. ब्राह्मणात सांगितलेले श्रौतसंस्कार, किंवा दुरोत व्यवहारात लागणारे गृह्यसंस्कार किंवा विधी ज्या कल्पसूत्रात आले असतील त्यास विषयानुसार श्रौतसूत्र किंवा गृह्यसूत्र अशी सज्ञा प्राप्त होते.

श्रौतसूत्रात तीन अर्मांवर करावयाचीं कार्यं व लाचे मंत्र दिलेले आहेत व तसेंच अमावास्यास व पौर्णिमेस करावयाच्या इष्टी, ऋतुयज्ञ, प्रयुयज्ञ व निरनिराळ्या तऱ्हेचे सोमयज्ञ यांना आवश्यक असे मंत्र दिलेले आहेत. भारतीय यज्ञसंस्काराची माहिती मिळविण्यास ह ग्रंथ फार उपयुक्त आहेत पण धर्मेतिहासाच्या दृष्टीने तर ते विशेषच महत्त्वाचे आहेत. * श्रौतसूत्राच जनकत्व नवीकडे जात व गृह्यसूत्राच अथर्ववेदाकडे जातें.

गृह्यसूत्रातील विषय विविध असून फार मनोवैधक आहेत. भारतीय लोकांच्या एकामिवासील गृह्य विधींची व छुन्या चाली रीतींची माहिती या सूत्रात दिली आहे. जन्मसंस्कारासून तों अलवसंस्कारपर्यंतचे सर्व तऱ्हेचे संस्कार या सूत्रात दिलेले आहेत. काहीं सूत्रांक संस्कार आपणवत चालू आहेत आणि काहीं (शूलगव, मासमधुरर्क इ.) नष्ट झाले आहेत.

* श्रौतसूत्रांचे पाश्चात्य भाषात भाषांतर अजून झालेले दिसत नाहीत तरी पण काहीं भागांचे भाषांतर खालील पुस्तकात दिलेले आहे. Hillebrandt Das altindische Neu-und Vollmoud opfer Jena 1879, Julius Schabw Das altindische Treopfer Erlangen 1886. संपूर्ण कल्पवाङ्मयातील श्रौत व गृह्य सूत्रातील विधींचे मुरप वर्णन सविस्तर रीतीने खालील पुस्तकात दिले आहे. A Hillebrandt in the Grundriss Vol III Book 2 (Ritual-Litterature Vedische opfer und Zaubor strassburg 1897). खालील ग्रंथात श्रौतसूत्राच धर्मशास्त्रदृष्ट्या महत्त्व मानले आहे. H Hubert and M Marss in their 'Essai sur la nature et la fonction du sacrifice (Annaes Sociologiques Paris 1897-1898 pp 29, 13-8). * खालील प्रतीत 'गृह्यसूत्रांचे भाषांतर दिलेले आहे व त्यामुळे ही चांगली समजतात. Indische Hausregeln, published in Sanskrit & German by A F Stenler I Arvalayan Leipzig 1864 65 II Pāraskara - Leipzig 1876 & 1878 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes III, IV & VI) The शाखायनगृह्य (Sanskrit & German) by H Oldenberg (in Vol 15 of the Indische Studien) Frudrich Knauer यज्ञ 'the Gobhilaग्रह्या sutra Dorpat 1884 & 1886 Cf also M Bloomfield Das Grhyasamgraha Paris 1891 & des Gobhila sutra (in Z D M G Vol XXXV and P V Bradke ubar das Manava grihya sutra (in Z D M G Vol XXXVI). गृह्यसूत्रांचे इय्यी भाषांतर H Oldenberg ने Sacred Books of the East Vols 29 & 30 मध्ये दिले आहे.

* शाखायन-श्रौतसूत्रातील काहीं काहीं भाग ब्राह्मणातील गणपद्धतीनुसार लिहिलेले आहेत (Weber Indische Litteratur geschichte, p 59 Hillebrandt in the preface to his edition of the शाखायन-श्रौतसूत्र). बोधायन सूत्रात अग्राच तऱ्हेचे पुष्कळ भाग आढळतात. * Max Müller, History of Ancient Sanskrit Literature पान ११४ व ११९ पहा.

गर्भाधान, पुंसवन, अननलोभन, चीनंतोप्रयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूल, उपनयन, वेदार्चन, उपनिषद्दान, समावर्तन, प्रणय व विवाह वगैरे विधी गृहसूत्रात दिलेले आहेत. शतपथ ब्राह्मणात (११-५,६.) कथन केलेले पंचमहायज्ञ सविस्तर रीतीने गृहसूत्रात दिले आहेत. वास्तविक हे पाच यज्ञ म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीची कर्तव्ये होत. ब्राह्मणामध्ये यांचे विशेष प्रतिपादन केलेले आहे. प्रत्येक घरातील मोठ्या मनुष्याने दररोज हे पंचमहायज्ञ धर्माचरणाचे मुख्य अंग म्हणून केले पाहिजेत. हे रोजचे विधी जरी थुडक असले व दाने जरी हलक्या प्रतीची असली तरी त्यांचे धर्मदृष्ट्या मोठे महत्त्व आहे. देवयज्ञ, पितृयज्ञ व धनुर्वेद्यज्ञ यांना फक्त अग्निहोत्रात टाकल्याकरिता समिधा, भाताचे पिण्ड व जल लागते. यांना यज्ञ मनुष्ययज्ञ. यात अतिथीस अन्नदान यांचे लागते. पाचवा यज्ञ वनयज्ञ. यात वेदाच्या भागाचे वाचन करावे लागते. सार्वदातर्पण, पौर्णिमा व अमावास्याच्या दिवशीच्या इष्टी, वार्षिक यज्ञयागादि मंदोत्सव गृहसूत्रात दिलेले आहेत. मंदोत्सवात अग्निहोत्र, दशोपनास व चातुर्मास्य वगैरे येतात. गृहबंधन, गोपालन, क्षेत्रकर्मविषयक व तसेच अपराजुन व रोगपरिहारक मंत्र व यज्ञीकरणविषया वगैरे मंत्रतंत्र या प्रभात दिले आहेत. याशिवाय गृहसूत्रात अलसस्कार व आदविधी आहेत. आद्यांचे महत्त्व वास्तव्यामुळे आदकर्मने तिडिध्यात आली.* गृहधर्माचे बहुतेक भाग अथर्ववेदातून घेतला आहे आणि काही आरण्यकांतून घेतला आहे.

उच वाचन या इष्टीने गृहसूत्रे जरी कमी प्रतीचे ग्रंथ आहेत तरी प्राचीन भारतीय छोट्याच्या जीवनक्रमाविषयी यावरून पुष्कळच ज्ञान मिळते.

गृहधर्माच्या इतिहासाचे संशोधन करण्याच्या हे ग्रंथ अमूल्य आहेत. वरील ग्रंथांचे महत्त्व (मित्र मित्र ग्रंथावरून प्राचीन ग्रीक व रोमन छोट्याच्या जीवनक्रमाच्या इतिहास सोबतच लागणारी मेहनत लक्षात घेता) सद्येस दिसून येते.

भारतीय यज्ञविधी व संस्कार यांचे ज्ञान देणारे हे सूत्र-ग्रंथ वास्तवतः कृतीदि हलक्या प्रतीचे दिसले तरी प्राचीन भारतीय संस्काराची प्रत्यक्ष हळू कर्तव्यात्मक माहिती यात आली आहे, म्हणून या प्रकाश प्राचीन भारतीय ऐतिहासिक वास्तवात बरेच उच्च स्थान देण्यास हरकत नाही. प्राचीन भारतीय लोकांचा आचार कसा होता हे या ग्रंथावरून चांगले समजते. भारतीय लोकांचे सर्वेष्ट आचार-

विचार पारम्परिक कल्पनांनी बद्ध असल्यामुळे सामान्य ग्रंथ परीक्षेसाठी भारतीयची सामान्य प्राचीन संस्कृति, आचार, वगैरेविषयी विचार करण्यास हे ग्रंथ फार उपयुक्त आहेत. गृहसूत्रात दिलेले मंत्र व विधी यांचे दुसऱ्या लोकांच्या आचाराशी बरेच साम्य असल्यामुळे इंडो-जर्मन लोकांच्या मूळच्या चालीरीती त्यात पहावयास मिळतात, म्हणून या ग्रंथाचे विशेष महत्त्व आहे. गृहसूत्रातील विवाहसंस्कार व विधी व इतर इंडो जर्मन (आर्यन्) लोकांतील म्हणजे ग्रीक, रोमन, जर्मन व इत्यादी लोकांतील लग्नविधी यांचे साम्य पाहिले म्हणजे या लोकांचे नुसते भाषासादरच होत असे नाही तर या लोकांचे आचारविचाराचेहि सादरच होत असे पटते व इतर प्रागैतिहासिक काळची माहिती कल्याणवासास मिळते.*

गृहसूत्रांच्या तोडीचेच आणखी तिसऱ्या तऱ्हेचे ग्रंथ आहेत. यांचा संबंध गृहसूत्राशी बराच आहे, कारण सूत्रग्रंथातील मंत्रांचेच सटीकरण या ग्रंथात आहे. या ग्रंथास धर्मसूत्रे म्हणतात. या ग्रंथात धर्माविषयी माहिती असल्यामुळे यांना धर्म-ग्रंथ म्हणतात. धर्म या शब्दात व्यावर्तक, धर्म, स्थिती, विधी, चारहि वर्णांचे आचार वगैरेचा समावेश होतो. हिंदुस्थानात या धर्मसिध्दंत व्यावहारिक व्यावर्तक व धार्मिक म्हणजे नैतिक व

* Cf. E. Hase and A. Weber, Die Heiratsgebräuche der alten Inder, nach den Grhya-sutra (गृहयज्ञानुसार प्राचीन भारतीय विवाहसंस्कार). (in the fifth volume of the "Indische Studien") L. V. Schroeder, Die Hochzeitsgebräuche der Isten und einiger anderer finnischugrischer Völker-Schaften in Vergleich mit denen der indogermanischen Völker (इंडो जर्मन लोकांच्या विवाह रीतींची एस्वोतिशन आणि दुसरी काही फिनिश-इंगोनिशन राष्ट्रे यांच्या विवाहरीतींची तुलना) Berlin 1888 B. W. Lenz, Altarische Zugsgentum, Jena 1888, M. Winternitz Das altindische Hochzeitsrituell nach dem Apastambya Grhyasūtra und einigen anderen Verwandten werken. Mit vergleichung der Hochzeitsgebräuche bei den übrigen indogermanischen Völkern (आपस्तंबीय गृहयज्ञ व इतर पुस्तकानुसार प्राचीन भारतीय विवाह संस्कार. इतर हिंदू-जर्मन लोकांच्या विवाह संस्कारांची तुलना) (Denkschriften der Kais Akademie der Wissenschaften in Wien Phil Hist Kl vol XL Vienna 1892) M. Winternitz, भारतीय व युरोपीय आचारांची तुलना व विशेषतः विवाह संस्काराची तुलना (The international Folk lore Congress 1891, papers and Transactions, London 1892, pp. 287-291) O. Schröder, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, Strassburg 1901 p. 353 &c. Th. Zachariae, Zum altindischen Hochzeitsritual (in the Wiener Zeitschrift) für die Kunde des Morgenlandes, vol XVII p. 195 & 211 &c.

* जेल संस्कार व प्राचीन भारतीय कथन वाच्ययानुसार दरविलेले पूर्वकाहीन ज्ञान चालीले प्रयात चांगले दिले आहे. über Totenverehrung bei einigen der indogermanischen Völker" (इंडो-जर्मन लोकांतील 'जेल संस्कार') Amsterdam 1888 Altindischer Ahnenkult Leiden 1893. Die altindischen Toten und Bestattungsgebräuche, Amsterdam 1896.

आध्यात्मिक तत्त्व लिहिलेली आहेत या सव तत्त्वाचा एकच प्रथ असतो निरनिराळ्या विषयाचे निरनिराळे प्रथ सापडत नाहीत यात चतुर्वर्णाचे नियम, धर्म व तसेच आश्रम मागलेले असतात या प्रथांचा आधार घेऊन उत्तर काळीन ब्राह्मणांनी आपल्याला हितावह असे प्राचीन भारतीय नियम, विधी, संस्कार वगैरे बदले व आपला पगडा चोहोकडे वसविला असा त्यावर आक्षेप आहे धर्म सत्ताचा सविस्तर विचार आपण धर्मयवाद्यांचा विचार करतांना वरु धर्मसूत्राचा या ठिकाणी उल्लेख करण्याचा प्रसंग एवढाच की, वेदशास्त्रेतरच गृह्यसूत्र व श्रौतसूत्रा प्रमाण याचाहि उगम शाला धर्मसूत्र कल्पसूत्राचाच एक भाग आहे

श्रुत्यसूत्राचाहि कल्पसूत्रातच समावेश होतो याचा श्रौत सूत्रांनी विशेष सवध दिसतो महत्त्वमापनाचे नियम, वेदीची रचना व अग्निहोत्राची रचना या प्रथात दिली आहे श्रुत्य याचा अर्थ मोन्याची काठी शाखाच्या इतिहासाच्या दृष्टीन भार तीय भूमितीवरचे हे अतिप्राचीन प्रथ फार महत्त्वाचे आहेत

वेदाचा अर्थ लावण्यास श्रौत व गृह्यसूत्राचा फार उपयोग होतो, यामुळ त्या प्रथास विशेष महत्त्व आले आहे यात सुसते यज्ञायागदिकाचे नियमच नसून मन्त्राचे विनियोगहि दिलेले आहेत वैदिक संहितासुत्र दिलेले मन्त्र या सूत्रप्रथात घेतलेले आहेत व कोणकोणत्या यज्ञाच्या वेळी कोणकोणते मन्त्र म्हणवयाचे ह सव सविस्तर रीतीने सांगितलेले आहे

तथापि पुष्कळ मन्त्र असे आहेत की, त्याचा यज्ञाशी विलकुल सवध नसतो कित्येक ठिकाणी एखाद कार्य साधण्याकरिता ज्या मन्त्राचा उपयोग केलेला दिसतो त्या कार्याशी त्याचा विलकुल सवध नसतो काही प्रसंगी मन्त्राचा अर्थाहि भलताच केलेला व त्यात वाटेकतसा फेरबदल केलेला सापडतो परंतु एरुदरीत विधिनियेधाचा इतिहास समजण्यास हे मन्त्र अतिशय उपयुक्त आहेत मन्त्राच्या विनियोगान वेदांतात कठिन भाग समजण्यास सुलभ जातात हे प्रथ म्हणजे वेदप्रधाची एक प्रकारे फिझीक आहेत

सूत्रातील मन्त्र व प्रतीके.—सूत्रातच काहीं सगुण मन्त्र आज आपणास प्रथमच दिसतात व परिचित असलेल्या मन्त्राची आयाक्षरेंच (प्रतीक) सुसती सूत्रात दिलेली असतात

कल्पसूत्रातील मन्त्रांचे परीक्षण केले असता काहीं विशिष्ट वैदिक शाखेशी असलेला त्याचा सवध उघडपणे उक्तात येतो उदाहरणार्थ, कृष्णयजुर्वेद संहितेंतील मन्त्राप्रमाणे मन्त्र कृष्णयजुर्वेदी श्रौत व गृह्यसूत्रात सापडतात पूर्ण मन्त्र पाठ आहेत असे गृहीत धरून सूत्रात यज्ञ शाखेंतील मन्त्र देताना संहितेंतून घेतलेल्या मन्त्राची फक्त आयाक्षरें दिलेली आहेत, व त्यांच्या सय्यीकरणार्थ अथर्ववेद किंवा ऋग्वेद यातील पूर्ण मन्त्र जोडलेले आहेत संहितात न सापडणारे असे पुष्कळ

मन्त्र सूत्रप्रथात आहेत सूत्रप्रथापेक्षा भिन्न मन्त्र असलेली दोन गृह्यसूत्रे आहेत व ज्यास मन्त्रब्राह्मण* म्हणतात असे त्याचे दोन मन्त्रपाठ आहेत मन्त्रब्राह्मणात आपस्तंबीय गृह्य सूत्रातील मन्त्रपाठाचा व गोभिल गृह्यसूत्रातील मन्त्राचा अतर्भाव होतो कृष्णयजुर्वेदीय आपस्तंब व बौधायन शाखेशी श्रौत, गृह्य, धर्म व शुल्ब अशीं चार प्रकारचीं सूत्र आहेत या चार ग्रंथांचा इतरा निकट सवध आहे वी, हे प्रथ काहीं अशीं एकाच मोठ्या प्रथाचे चार भाग आहेत असे सहज सिद्ध करता येईल

या सगुण चारहि कल्पसूत्राचे कर्त प्रलक्ष बौधायन व आपस्तंबच केवळ नसतील इहि दाख्य आहे परंतु ही दोन्ही शाखातील श्रौत-गृह्य-धर्म-शुल्ब-सूत्र एकाच पद्धतीन लिहिलेली आहेत आपस्तंब शाखेच्या सूत्राशी हिरण्यकेशी शाखेच्या सूत्राचा निकट सवध आहे या दोन शाखाचा श्रौतसूत्र व गृह्यसूत्र एकच आहेत १ परंतु दोन्ही शाखाच्या धर्मसूत्रात थोडासा फरक आहे या सव सूत्राचा तैत्तिरीय संहितेशी निकट सवध आहे कृष्णयजुर्वेदीय मानवशाखेचा २ श्रौत-गृह्य-शुल्ब सूत्राचा सवध मैत्रायणी संहितेशी सापडतो व काठक गृह्यसूत्राचा मानव गृह्यसूत्राशी सवध आढळतो बौधायन व आपस्तंब शाखाची चर्ची चार प्रकारचीं सूत्रे आहेत तशीं सूत्रे प्रत्येक वैदिक शाखेला आहेत असे सांगता येत नाही कृष्णयजुर्वेदीय शाखा सोडून दिल्या तर इतर शाखामध्ये एखाद्या शाखेचे गृह्यसूत्र तर दुसऱ्या शाखेचे श्रौतसूत्र अशीं फुटकळ सूत्र सापडतात गृह्ययजुर्वेद व ऋग्वेद यांच्या शाखाच्या सूत्राचा एकमेकाशी विशेष सवध दिसत नाही

* Das Mantra Brahmana 1 Prapathaka (Sanskrit & German) by Heinrich Stöcker Halle A. S. 1901 (Inaugural dissertation) † The Mantrapatha on the Prayer Book of the Apastambians Edited by M. Winternitz, Oxford (Anecdota Oxoniensia) 1897 ‡ खालील पुस्तकें पहा † Apastambiya Srautasutra by R. Garbe in the Bibliotheca Indica Calcutta 1882 & The Apastambiya Grhyasutra by M. Winternitz, Vienna 1887 The Apastambiya Dharmasutra by G. Bühler, second Edition (Bombay Sanskrit Series 1892 & 1894) The Apastambiya Srautasutra with German translation by Albert Burk (in Z. D. M. G. vol 55 & 56 1901 2) बौधायन शाखेच्या शुल्ब सूत्राचे भार्पात इय्यी मायेंत O. Thebaut ने केले आहे (in The Pandit Vol IX &c) बौधायनश्रौतसूत्राची प्रत W. Caland प्रसिद्ध करीत आहे १ हिरण्यकेशी गृह्यसूत्र J. Kirste ने (Vienna 1889) प्रसिद्ध केले आहे § Das Manava Grhya Sutra publ. by F. Knauer, St. Petersburg 1897 Das Manava Srauta Sutra publ. by F. Knauer I to V St. Petersburg 1900 &c

शुद्धयजुर्वेदाची कालायन श्रौतसूत्र,* परस्कर शुद्धसूत्र व कालायन शुद्धसूत्र, ऋग्वेदाची आध्वन्ययन श्रौतसूत्र†, आध्वन्ययन शुद्धसूत्र, सारायन श्रौतसूत्र‡ व सारायन शुद्धसूत्र व सामवेदाची वाजसनेयन॥ श्रौतसूत्र, गोविल शुद्धसूत्र व रादिरु शुद्धसूत्र अशीं सूत्र आहेत. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदांतक मूळत्व अथर्ववेदास आणण्याकरिता येतात॥ श्रौतसूत्र लिहिले, परंतु ते फार उशीरां लिहिले गेले. अथर्ववेदाचे मूळत्वाचे असें दुसरें एक वैयक्तिकसूत्र आहे. काहीं अशीं इतर शुद्धसूत्राप्रमाणेच एक शुद्धसूत्र आहे. यात घरगुती दुरोजचे विधी सांगितले असून अथर्ववेदातील जादूदोषाविषयी असलेले मंत्रतंत्रादिकांचे विधी तत्त्वित्वावर दिखले आहेत. अथर्ववेद सहितेचें यथायं ज्ञान देणारा वैयक्तिकसूत्र हा मोठा महत्त्वाचा ग्रंथ आहे यावरून प्राचीन भारतीय लोकांच्या जादूदोषाविषयीची कल्पना चांगली करता येते. सूत्रग्रंथातच सामवेदाच्या सामविधानां ब्राह्मणग्रंथांचा समावेश होतो. हा एक जादूवर लिहिलेला फार मजेदार ग्रंथ आहे.

यज्ञशास्त्रादि विधींच्या वास्तवात सुसुते सूत्रग्रंथ येत नसून वेदमालांतर वेदाच्या उपनिषद्ग्रंथांना जोडलेले ग्रंथहि येतात व या ग्रंथांची अर्वाचीन कालपर्यंत खारखी मांड झालेली आहे.

परिशिष्टे.—श्रौत व शुद्धसूत्रांनंतर परिशिष्टे लिहिलीं गेली. या परिशिष्टात सूत्रग्रंथात थोडक्यात दिलेल्या मंत्रांचे साष्ट विवरण केलेले आहे. या नंतर प्रयोगपद्धति व कारिका लिहिल्या गेल्या याप्रवात योग्यरूपेने एका ऐदिक शास्त्राचे यज्ञशास्त्रादि विधी दिलेले असतात फार करून एकाच शास्त्राच्या विधींचे निरनिराळे भाग केलेले असतात विशेष महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे विवाहसंस्कार, थाय व अल-

संस्कार यावरील होत. या ग्रंथांपैकी काहीं हस्तलिखित व काहीं छपाळे आहेत

विचरणात्मक वेदांगें.—शिक्षेसंबंधीची सूत्र ही कल्पसूत्रावृत्तीं तरी जुनीं असतां कल्पसूत्र ही वेदातील मातृशब्दांना केवळ पुरवणीदाखळ आहेत, परंतु वेदांग-शिक्षेतील सूत्रांचा व वेदातील संहिताचा अंगदी निकट संबंध आहे.

शिक्षा आणि प्रातिशाख्ये.—शिक्षा ह्याचा अर्थ “शिक्षण”, शिक्षेपत पठण करणें (संघा येणें) म्हणजे स्पष्ट उच्चार करून आघात वगैरे देऊन संहिता म्हणजे हा होय या वेदागाचा प्रथमतः तैत्तिरीय उपनिषदात नामनिर्देश आला आहे (तैत्ति० १, २) ह्या शिक्षाणीं शिक्षेचे संघा भाग सांगितलेले आहेत ते असे शब्द व त्यावरील आघात, पदप्रमाण किंवा शब्दावयव व त्यावरील आघात आणि म्हणण्यातील खरमाधुयं व शब्दसंधि धर्मकर्म किंवा धार्मिक विधी शिक्षविषयाप्रमाणें घमांथा रटीने शिक्षेचीहि आवश्यकता वाटली कारण एखादे यज्ञकाल बरोबर पराववाचें म्हटलें म्हणजे त्यातील कर्म माहीत असणे अवश्य असून शिष्यास संहितासुत्र परंपरेने आलेली पवित्र सूत्र जशीची तशीच यिनचूक बरोबर उच्चार करून म्हणावी लागत. परंतु छात्राकून असें उद्दीत धारल्यासारखे होईल की, ज्या वेदां शिक्षेवरील ग्रंथ असल्यात त्याले त्या वेदेच्या पूर्वापासूनच वेदातील संहिता ह्या शब्दात मानल्या जात असून शिक्षाध्यापक आचार्यानीं त्यांना (संहितांना) विशिष्ट स्वरूप आणिले होते. परंतु वास्तविक पद्धता असें दिसते की ऋग्वेद संहितेतील सूत्रे पूर्वीच्या कवींनीं जरी तयार केलेली तरी आज तापडत नाहीत तरी परंपरागत अभ्यासकांनीं त्यातील शब्द बदलेले नाहीत तरी उच्चार, शब्दाचे अर्थ व आरंभीचे खर, अर्थवत् व्यक्त भाग गावून दाखणें वगैरे बाबतींत त्यांनीं पूर्वीच्या पठनपद्धतीवर विचार व भेद होऊ दिला. उदाहरणार्थ, एका संहितेत “त्वामग्ने” असें लिहिलेले आढळतें, परंतु उताच्या आधारानुसार अस स्पष्ट सिद्ध होते की जुने पाठक “त्वहि अग्ने” असें म्हणत असत ह्यावरून वेदातील संहिता ह्याच अंगोदर झाल्या असल्या पाहिजेत परंतु संहितापाठाविषयास, शिक्षेत सांगितल्याप्रमाणे म्हणजे लागत असल्यामुळे पदपाठ म्हणून एक निराव्य आहे ह्यात संहितापाठात दिसून येणारे खर एकेकास जोडून न देता प्रत्येक शब्द निरनिराव्या लिहिला आहे संहितापाठ व पदपाठ ह्यातील भेद दाखविण्यासाठी एक उदाहरण पुढे आहे. ऋग्वेद संहितेतील एक मंत्र साखां लिहिल्याप्रमाणे आहे.

अग्निं पूर्वैर्भुक्पिंभिरिदमोन्नतंनैतु । स

प्रेजोएह यंशक्ति ॥२॥

पदपाठाप्रमाणें ह्याच श्लोक खाली लिहिल्याप्रमाणें आहे.

अग्निः । पूर्वभिः । भुक्पिभिः । इदमोन्नतः । स

* Publ by A. Weber is third volume of his "White Yajurveda. † Publ in the "Bibliotheca Indica" Calcutta ‡ Publ by A. Hillebrandt in the Bibliotheca Indica Calcutta 1888 &c § Publ by H. Oldenberg in Sacred Books of the East vol 29 § जर्मन भाषेंत भाषांतर R. Garbe न केलेलें London and Strassburg, 1878. ¶ Publ by M. Bloomfield. New Haven 1890 अथर्ववेदाच्या निवडक सूक्तानुसारीत भाषांतर देताना पुष्कळ मूळ उता-यासारखे Bloomfield न दिलेले आहेत (Sacred books of the East vol XLII) W. Caland ने कौस्तुभसूत्रात जादूविषयी असलेली सूत्र भाषांतर केली आहेत Altindisches Zaubermagical Amsterdam 1900 § Publ by A. C. Burnell London 1873 जर्मन भाषेत Stein Konow न भाषांतर केले आहे. Das Samvidhan brahmana ein altindisches Handbuch der Zauberei Halle a. S. 1893.

नूतन । उत । स । देवान् । आ । इह ।
वृक्षति ॥ २ ॥

पदपाठ ह अथात् शिक्षापत्र धमकाराच, पक्षीं वैयाकरणी
लोकाच काम आहे कारण त्यात संहितामत्र व्याकरणद्वया
परिच्छद करून दिलेले आहेत तरीहि पण हे फार जुने
आहेत ऐतरेय आरण्यकात ज्याच नाव आलेले आहे त्या
शाकल्य नावाच्या आचार्यानी ऋग्वेदाचा पदपाठ लिहिला
असे म्हणतात

ह्यावरून शिक्षापयाच जुन्यात जुनं काम म्हणजे संहिता
पाठ व पदपाठ ह होय ह्या वेदाग्राचे जुन्यात जुने आन
आपणास उपलब्ध असणारे ग्रंथ म्हणजे प्रातिशाख्य होत
ह्यात पदपाठवरून संहितापाठ वसे तयार करावयाचे ह्या
संबंधी नियम आहेत अर्थात् ह्यामध्यें उच्चार आपात
शब्दसंघातील व वाक्यांतील आरंभीच्या किंवा अत्यंत शब्दाचे
स्वरातील उच्चारभेद ह्याची माहिती दिली आहे, किंवा
बोडण्यात सांगायला न्हटले म्हणजे संहिता म्हणण्याच्या
पद्धतीच पूर्ण विवेचन केलेले आहे संहितेच्या प्रत्येक
शाखेला अशा तऱ्हेच एक पाठपुस्तक होत, ह्यावरूनच
त्यास प्रातिशाख्य असे नाव आले ऋग्वेदप्रातिशाख्य*
म्हणून एक आहे, ह आश्वलायनाचा गुरु शौनक ह्याने
लिहिल असा ह्या ग्रंथ पंचमय असून पूर्वीच्या एखाद्या
सूत्रपाठाची ही सुधारून बाबिलेडी आश्रुति असावी हस्त
लिखित प्रथातून व उता यामधून त्यास सूत्र अशीच सज्ञा
आह तैत्तिरीय प्रातिशाख्यसूत्रां ह तैत्तिरीय संहितेच
सून आहे

वाचनसंगी संहितेला कालायन ह्याने केलेले वाचनसंगी
प्रातिशाख्यसूत्रां व अवयवेद संहितेला शौनकपद्यापेकी कोणी
तरी केलेले अवयवेद प्रातिशाख्यसूत्रां ही ओडलेली आहेत

ह्या ग्रंथाच दोन दृष्टींनी महत्त्व आहे प्रथमत ह्या प्राति
शाखापासून हिंदुस्थानातील व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनास
आरंभ झाला म्हणून ही महत्त्वाची आहेत जरी हे प्रत्यक्ष

* ऋग्वेद प्रातिशाख्य, (Das Älteste Lehrbuch der
Vedischen Phonetik) स्पष्टीकरण, दीपा व भाषांतरासहित
पाठ नोक्षमुहुर ह्यानी तयार केले (लिपिग १८५६-६९)
† तैत्तिरीय प्रातिशाख्य पाठ दीपा व भाषांतर सासह डब्ल्यु
डी ग्रिडने, न्यूयॉर्क १८८१ (Journal of the American
Oriental Society Vol IX) ‡ शुक्लयजुर्वेदीय कालायनाचे
प्रातिशाख्य पी वाय् पाठक ह्यानी छापिले आहे बनारस
१८८३ १८८८ ¶ अवयवेद प्रातिशाख्य किंवा शौनकीय
चतुर्व्याहिका पाठ, भाषांतर व टीकासंगेत डब्ल्यु डी ग्रिडने
ह्यानी तयार केलेले न्यूयॉर्क १८६२ (Journal of the
American Oriental Society Vol VII)

व्याकरणावरील ग्रंथ नाहीत तरी व्याकरणासंबंधी विषयाचे
ह्यात विवेचन केलेले आहे ह्यात पुष्कळ वैयाकरणाचे उतारे
आढळत असल्यामुळे त्या वेळीहि व्याकरणार्थ अध्ययन
जोरात होत असे ह्यावरून सिद्ध होत दुसऱ्या यानुनहि ह्याचे
महत्त्व आहे त असे की, त्याच्यामुळे आज उपलब्ध असलेला
संहितापाठ प्रातिशाखाच्या रचनाकारापासून ता आजपर्यंत
क्रित्येक शतके जशाचा तसाच राहिला आहे अस सिद्ध होत
ऋग्वेदप्रातिशाखातील नियमात असेच गृहीत धरिल आहे की,
ऋग्वेदसंहितेतील दहा मंडल आज आहेत तशीच असली
पाहिजेत, एवढच नव्हे तर त्यातील सूत्राचा अनुक्रम आन
जसा आहे तसाच असला पाहिजे शौनकाच्या अत्यंत बारीक
नियमावरून आन उपलब्ध असलेल्या छापील आहूतामध्यें
ऋग्वेदसंहिता पदस व शब्दस जशी आहे तशीच ती त्या
काळी होती ह्याविषया चाका रहात नाही

ही प्रातिशाख्य म्हणजे वेदांगशिक्षेची फार जुना
उदाहरण होत ह्याशिवाय शिक्षेवर अलीकडील पुष्कळ
उदाहरण उदाहरण ग्रंथ आहेत ह्यानाहि शिक्षा असच नाव दिलेले
असून भारद्वाज, व्यास, वसिष्ठ, याज्ञवल्क्य वगैरे ह्याचे कर्त
म्हणून दिलेले आहेत ज्याप्रमाणें वैदिक धर्मसूत्राच्या
मागून मोठमोठ्या प्रसिद्ध प्रवरागांनी लेखक म्हणून नाव
देऊन धर्मशास्त्रावरील पंचमय ग्रंथ निघाले, तद्वतच प्राति
शाखापासून ही पुस्तक निघाली त्यातल्यात्यात ह्यातील
काही शिक्षा यथाच जुन्या असून कोणत्या कोणत्यातरी
प्रातिशाखायांनी अगदी सलम आहेत उदाहरणार्थ तैत्तिरीय
प्रातिशाखावरील व्याससूत्र* परंतु दुसरे काही ग्रंथ फार
पुढील काळी तयार झाले असून व्याकरण किंवा वैदिक
ग्रंथेतिहास ह्या दृष्टीने काहीच महत्त्वाचे नाहीत

प्रातिशाख्यकारात शौनक व कालायन ह्यांचीहि नाव
आहेत, त्यांनी दुसरे काही ग्रंथ लिहिले आहेत असा समज
आहे ह्या ग्रंथाचा वेदाङ्गशास्त्राशी निकट संबंध आहे, कारण
ह्या ऋषींनीहि वैदिक संहिताच्या अभ्यासाचें काही काम
केलेले आहे तरी पण ह्या ग्रंथाचा वेदांग म्हणून म्हणत
नाहींत ह्याना अनुक्रमणी अशी सज्ञा असून वैदिक संहिताच्या
निरनिराळ्या भागात कोणत्या विषयाचें विवेचन केले आहे
त ह्यात दिले आहे शौनकाचे वैदिकसूत्रातील ऋषिबगाची
एक अनुक्रमणी, त्याचप्रमाण छदाची, देवताची व सूत्राची
अशा याथा तयार केल्या आहेत ऋग्वेदातील सर्व गोष्टींची
‘सर्वांनुक्रमणी †’ नावाची कालायन ह्याने केलेली एक याद

* पंच दृष्टी Die Vyasa-Ciksha besonders in
ihrem Verhältnis zum Taittiriya Pratisakhya
Kiel 1895) ह्याची जुलना करून पहा † प मकडोनेल ह्याने
छापिली आहे आनसफोडे (Anecdota Oxoniensia) १८८९

उपलब्ध आहे. ह्या ग्रंथात सप्तपद्धतीन, प्रत्येक सप्ताचा आदिशब्द, ऋचांची संख्या, ज्या ऋचीने त्या ऋचा लिहिल्या असतील त्याचे नाव व गोन, ज्या देवताशी त्या ऋचा तयार केल्या गेल्या असतील त्याची नांव किंवा ज्या छंदात अथवा वृत्तात ऋचा लिहिली असेल ते रत ह्या गोष्टी दिलेल्या आहेत. घृहदेवता व ऋग्विधान हे दोन्ही वृत्तप्रवर्ति मानल्यानेच लिहिले आहेत. घृहदेवता* म्हणजे ऋग्वेदातील स्यावून ज्या देवतास आवाहन केले आहे त्याची एक सविस्तर युद्ध होय. ह्यावरवर त्या ग्रंथात त्या त्या देवतासंबंधीच्या पौराणिक वृत्तकथा असल्यामुळे भारतीय कथावाक्याच्या दृष्टीने हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. ऋग्विधानात ऋग्वेदसहितेतील प्रत्येक मंत्र म्हटल्यावर त्यापासून होणारा परिणाम किंवा निरनिराळ्या ऋचांचा परिणाम ह्या गोष्टी स्पष्टरित रीतीने दिल्या आहेत. वर निर्दिष्ट केलेल्या सामविधान प्राकणाची ह्याचें पुष्कळ साम्य आहे

अनुक्रमणी व तत्संबंधीचे दुसरे ग्रंथ ह्याचें एवढें महत्त्व असण्याचें कारण इतकेंच की, त्यावरून वैदिक संहितापाठ, श्लोकसंख्या, रचना व स्वरूप ह्या बाबतीत आज जसा आहे तसाच फार प्राचीन काळी होता हे सिद्ध होतें.

यास्क याच्या निदिधाविषयोहि हीच गोष्ट आहे. वेदांग-निरुपायनी आज आपणास उपलब्ध असलेला एवढाच ग्रंथ आहे व ह्यातहि ऋग्वेदसंहिता आज आपणास जशी सापडते तशीच ती होती असें दृष्टीत पडल आहे "निघण्टू" हा कोयहि यास्कानेच तयार केला असावा अशी समजूत आहे, पण ती चुकीची आहे असें कोणी म्हणतात.

वाक्यविक यास्काचा ग्रंथ म्हणजे ह्या शब्दकोशावर केलेली टीका होय. यास्काने स्वतः असे म्हटलें आहे की, हा ग्रंथ प्राचीन ऋषींच्या वंशजांनी तयार केला आहे. व ही टीका बदललेला पाठ छवकर समजावा म्हणून केलेली आहे. निघण्टूचे पाच निरनिराळे कोश असून त्यांचे तीन विभाग आहेत. नैघण्टूनाम ह्या नावाच्या पहिल्या भागात तीन शब्दसमूह असून ह्यात वेदातील शब्द त्यांच्या मूळ अर्थाना अनुसरून एकत्र ग्रथित केले आहेत. उदाहरणार्थ ह्यात "पृथ्वी" ह्या शब्दास एकवीस समानार्थक शब्द, "पुष्पं" शब्दास पंधरा, "हव्य" शब्दास सोळा, "पाणी" शब्दास एकसोडक व "जाणं" ह्या शब्दास एकसोडवीस समानार्थक शब्द दिलेले आहेत, तसेच "जलद" ह्या शब्दाची सन्वीस

समानार्थक विशेषण व क्रियाविशेषण असून "पुष्कळ" ह्यास चास समानार्थक शब्द दिलेले आहेत. नेममकांड किंवा ऐकपदिक नावाच्या दुसऱ्या भागात वेदातील विशेष कठिण व बर्फी शब्दांचा निराळा समूह दिलेला असून दैवतकांड नावाच्या तिसऱ्या भागात भूलोक अतिरिक्त व खर्ग ह्या तिन्ही खोकातील वेवसाय निरनिराळे वर्गीकरण केलेले आहे. अशा तऱ्हेचे शब्दसमूह लिहिल्यामुळेच वेदविवरणास सुवात द्यावी, व पुढे कठिण कठिण वेदशुद्धाचें स्पर्शकरण मधून-मधून देणाऱ्या निरुपायनाच्या शब्दसमूहावरील टीका पंथी केल्या गेल्या. यास्काचें पूर्वीहि पुष्कळ टीकाकार झाले ही गोष्ट खरी आहे. तथापि जरी ह्याचा प्रथम वेदविवरणसमक ग्रंथात जुन्यात जुना आहे तरी वेदांगनिरूपणप्रत्येक वाक्यात हा क्षेत्रज्ञाच व अग्रिम ग्रंथ आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

छंदशास्त्र व ज्योतिषशास्त्र ह्या वेदांगसंबंधी जुन्या शास्त्रीय वाक्याच्या काही काही भागाचा एकच ग्रंथ उपलब्ध आहे. पिंगल ह्याने लिहिलेला छंदशास्त्रावरील ग्रंथ ज्याला ऋग्वेदाच-किंवा पाहिजे तर यजुर्वेदाचें म्हणा-वेदांग म्हणतात, त्याचे दोन निरनिराळे पाठ असून हे अगदीं अलीकडचे पुस्तक आहे, कारण अगदीं अलीकडचे रूपाविषयोहि ह्यात माहिती दिलेली आहे

वेदांगज्योतिष हा ज्योतिषशास्त्रावरील एक उद्दान पद्यग्रंथ ग्रंथ आहे, ह्यातील यजुर्वेद पाठात त्रैचाळीस श्लोक असून ऋग्वेदपाठात छत्तीस श्लोक आहेत. ह्यात सुरुमगाच्या वेळीं सूर्य आणि चंद्र ह्यांची स्थाने व सत्तावीस नक्षत्रांच्या स्थानातील अग्रावासा व पौर्णिमा देऊन तद्विषयक गणिताचे नियम दिलेले आहेत. हा ग्रंथ श्लोकबद्ध लिहिला असल्यामुळे व त्याचें स्पर्शकरण बरोबर होत नसल्यामुळे तो अलीकडे लिहिल्या गेला असे दिसतें

व्याकरणावरील जुनीं वेदांगची पुस्तके उपलब्ध नाहीत. वेदविवरणाशी निकट संबंध असल्यामुळेच हे शास्त्र निरालं व वैदिक पंथानी याचा पुरस्कार केला आरण्यकावून आपणास वचित, ठिसाणीं व्याकरणातील पारिभाषिक शब्द आढळतात. गुरुतु पाणिनीन अतिप्राचीन व सर्वोत्कृष्ट असे व्याकरणाशास्त्रावरील जे पुस्तक आज उपलब्ध आहे, त्यात वेदभाषेचा प्रामुख्याने विचार केला नसून केवळ एक उपास ह्या दृष्टीने विचार केलेला आहे. कोणत्याहि वेदपंथाशी ह्याचा निवृत्त संबंध नसून धर्मशास्त्र खेरीज कसून व्याकरण विषयाचे ज्या काळी स्वतंत्र रीतीने अध्ययन होत असे अशा काळी तो ग्रंथ लिहिला गेलेला आहे. हिंदुस्थानात देहील प्रथमतः धर्मशास्त्रात पुरस्कृत गेलेल्या शास्त्रीय विषयांचे पुढे हळू हळू स्वतंत्र रीतीने अध्ययन होऊ लागले.

* राजेंद्रलाल मित्र ह्याने Bibliotheca Indica Calcutta 1892 ह्यात प्रसिद्ध केले आहे. † कृतिवचनासु edited cum praefatione Rudolf Meyer Berolin, 1878. ‡ निरुक्त हे आर्य पंथ ह्याने ग्रंथन छापिले (गॉट्टिन्गेन १८५२). गुरुतु टीका व पुरी ह्यासह छापलेली व्हा, सामान्यनी ह्याची आवृत्ति Bibliotheca Indica Calcutta 1882-91 त प्रसिद्ध झाली.

प्रकरण ९ वें.

वेदकालीन इतिहास—वेदकालनिर्णय.

वैदिक वाङ्मयाचे त्याच्या अगदी शेवट शेवटच्या शाखापर्यंत आपण येथवर पथ्यलोचन केले. आता ही सामान्य हुरारेखा समजल्यानंतर या अवाडव्य वाङ्मयाच्या कालनिर्णयाचा प्रश्न घेऊन त्यावर झालेल्या परिश्रमांचं फल बोधक्यात दिले पाहिजे. वेदकालनिर्णयावर बोर सामान्य आणि कनिष्ठ अशा सर्व प्रकारच्या लेखनांनी लिहिले आहे त्यातील महत्वाच्या लेखकांच्या परिश्रमाचा तेवढा आढावा येथे घेतला आहे. अत्यंत तुटपुंज्या परिश्रमाने हा विषय हातीं घेतात धारे लोक पुष्कळ आहेत. त्यांनी लहान तोडी मोठा घास घेण्यापलीकडे काही केले नाही असे म्हणावे लागते अशा प्रकारचे एक अर्वाचीन उदाहरण म्हणजे पहिल्या प्राच्यविद्यापरिषदे (पुणे) पुढे वाचलेला डा० वूलनर यांचा निबंध पहावा. ऋग्वेद किंवा अथर्ववेद यातील अत्यंत प्राचीन सूक्तांचा काळ शतकाच्या अजमासात जरी ठरविता आला असता, कालनिर्णयाच्या संवत्तात थोड्याबहुत शतकांची जरी चूक राहिली असती तरी देखील या कालनिर्णयाचा प्रश्न बराचसा सुटला असे म्हणता आले असते आणि या प्रश्नाला स्वतंत्र प्रकरण देण्याची जरूर नव्हती, परंतु असा टोकळ अजमास मुद्या करता येणे अशक्य झाले आहे अजमास करता आला असता तर वेदाचा अजमासनाळ बोडक्या राव्दात सागून मोकळे होता आले असते परंतु किततीही वाईट वाटले तरी वस्तुस्थिति आहे ती सांगितली पाहिजे, व ती ही की, ऋग्वेदाच्या कालनिर्णयाचे वावर्तत विद्वान् सशोधकांच्या मतात शक्यत्वाचाच नव्हे तर सहसाचा मुद्दा फरक पडलेला आढळतो. कोणी म्हणतात ऋग्वेदसूक्ते श. पू १००० च्या अंकीकरीत नव्हत, तर कोणी म्हणतात हीं सूक्ते श. पू २००० ते २५०० च्या दरम्यान झालीं असावीं. विद्वान् सशोधकांत मुद्दा एवढा तीव्र मतभेद आढळतो त्या अर्था अगदी सामान्यवाचकांकरिता लिहिलेल्या पुस्तकात नुसता अजमासाचा वेदकाल देऊन भागणार नाही. सामान्य वाचकास देखील वेदकालनिर्णयाची इमारत निरनिराळ्या सशोधकांच्या कोणत्या आवायारवर रचिलेली आहे हे समजणे जरूरीचे आहे. या कालनिर्णयाच्या प्रश्नाची इंडो-आर्यन संस्कृतीच्या उगमाचा प्रश्न निगडित झाला असल्याने या कालनिर्णयाची माहिती होणे अधिकच जरूरीचे होते, कारण, इंडो-आर्यन संस्कृतीच्या उगमाचा प्रश्न प्रत्येक इतिहासभकास, भाषाशास्त्रज्ञास व पुराणवस्तु-सशोधनास अत्यंत जिन्हाळ्याचा आहे. शिवाय जगाच्या इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न करून प्राचीन काळाच्या सुधारलेल्या देशातील थोड्या परतार सर्वत्र हुडकणाऱ्या सशोधकास देखील, प्राच्यसंस्कृतीची मूलपीठ जीं बाबिलॉन, इजिप्त व

चीन यांचा हिंदुस्थानाचा या वावर्तत संबंध कसा प्रकारचा आहे, याचे ज्ञान असणे कमी महत्वाचे नाही.

अशा स्थितीत, या प्रश्नाच्या चर्चेचा इतिहास सामान्य लोकांपुढे मांडणे जरूरीचे आहे व सशोधकास आजपर्यंत ज्ञात अशा गोष्टी कितती व अज्ञात अशा कितती याचा शक्य तेवढा एलासा करून घेणे अवगत्याचे आहे.

हिंदु वाङ्मयाची प्रथमच परिचय झाल्यावरोंवर त्या वाङ्मयातली प्रत्येक ग्रंथ अत्यंत प्राचीन म्हणून ठरविण्यात आला फ्रेझरक खेगेल याने "आजपर्यंत अज्ञात अशा जगाच्या संस्कृतीच्या इतिहासावर भारतीय वाङ्मय प्रकाश पाहील" असे म्हटले आहे जी. देवर याने १८५२ साली आपल्या ग्रंथात लिहिले आहे की "भारतीय वाङ्मय आज उपलब्ध असलेल्या जगाच्या वाङ्मयात अत्यंत प्राचीन होय असे म्हणण्यात येत व त्यात बरेचसे सत्य आहे" व आपल्या ग्रंथाची त्याने १८७६ साली जी आर्गुत काढली त्या आधुनीत त्याने वरील विधानास "तुम्या अवशिष्ट लेखाच्या वावर्तत इजिप्तमधील चर्मपत्रे किंवा नवीन सापडलेले असीरियन वाङ्मय याच्यामुळे कदाचित् वाढ आला तर येईल" अशी पुस्तो जोडली आहे. "भारतीय वाङ्मयाचा बराचसा अवशिष्ट लेखी भाग आपणास उपलब्ध आहे व त्यावरून हिंदुवाङ्मय अत्यंत प्राचीन आहे असे म्हणणे अगदा वाजवी होय" या विधानाच्या पुष्ट्यर्थे देवरने जी प्रमाणे दिली आहेत तीं बाही भौगोलिक व धार्मिक इतिहास-संघर्षांची आहेत. ऋग्वेदाच्या जुन्या जुन्या भागाच्या रचनेच्या वेळी हिंदी राष्ट्र पंजाबात येऊन स्थित झाले होते असे दिसते. वैदिक वाङ्मयाच्या उत्तर भागात, हे लोक क्रमान्माने पूर्वेकडे गंगानदीकडे कसे आले याचे चित्र आहे. यानंतर पौराणिक वाङ्मयात दक्षिणेकडे ब्राह्मण-धर्माचा प्रवाद कसा बहात गेला याचे चित्र सापडते. अगल्या अफाट प्रदेशात, व विशेषतः तेथे राहणाऱ्या आडदाट व सकस लोकांत, ब्राह्मणधर्माचा प्रसार होण्यास व त्याचा तेथे पंगडा बसण्यास शतकेची शतके लागलीं असतील हे उघड आहे. ऋग्वेदात सापडणाऱ्या नुसत्या सृष्टिप्रेप्तास उपनिषदांतर्गत तत्त्वज्ञानात्मक विवेचनापर्यंत व तेथून सुमारें दि. पू ३०० त मेगस्थिनीसला हिंदुस्थानात आढळून आलेल्या निरनिराळ्या पंथापर्यंत व देवभक्तीपर्यंत मजल गाठण्यास हिंदु परंपरेस कैक शतके लागलीं असली पाहिजेत वेवरने वैदिकवाङ्मयाची निश्चित मर्यादा आखण्याचा प्रयत्न केलेला नाही इतकेच नव्हे, तर अशा तऱ्हेची मर्यादा घालता येण अशक्य आहे असे त्याने स्पष्ट विधान केले आहे.

प्राचीन हिंदुवाङ्मयाचा एक प्रकारचा काळानुक्रम. वाढण्याचा प्रथम प्रयत्न मॅक्समूलर याने आपल्या १८५९ साली प्रसिद्ध झालेल्या "प्राचीन संस्कृतवाङ्मयाचा इतिहास" या पुस्तकात

केला आहे. युद्धप्रमाणा उदय, शिखंदर वादग्रहणी सारी, वगैरे जी हिरी वाक्याच्या काळानुक्रमधी ठळक ठळक साधनें आज आपणास उपलब्ध आहेत त्यांच्यापासून सुखात करून पुढे त्यानें असा सिद्धान्त बांधला आहे की, युद्धप्रमाणा ही ब्राह्मणधर्माविषय सुद्धे केलेली एक मोहीम होय. यौद्धप्रमाणाच्या उदयापूर्वी युद्ध, ब्राह्मण, धारण्य, उपनिषद वगैरे सर्व ब्राह्म्य अस्तित्वात होचं हो गोष्ट मोक्षमूलर गृहीत घेऊन चालला आहे. त्याच्या मागे हें सर्व ब्राह्म्य युद्धार्थचालीन असलें पाहिजे म्हणजे सिद्धपूर्व ५०० च्या पूर्वी उदयात आलें असलें पाहिजे. त्याच्या मतानें वेदांगब्राह्म्य किंवा सूत्रब्राह्म्य हे युद्धब्राह्म्यधर्मी कर झालें तर समकालीन अर्थ द्यावेत. तो या सूत्रब्राह्म्याचा उगम रि. पू. ६०० ते २०० या काळात धरतो, या तारखा अजमा-सानें बसविलेल्या अतल्याद्वाराणांनं शतच मोक्षमूलरची चूक आहे. सूत्रब्राह्म्य नाक्षत्रवाद्यार्थे अस्तित्वात गृहीत घेऊन चाललेलें आहे. यम ब्राह्मणसंहिता नाहीं ब्राह्मणें प्राचीन व फाही अर्थाचीन अशा मेव दिवसो व अर्वाचीन नाक्षत्रात प्राचीन ब्राह्मणें ज्या परंपरेनें चालत आलीं ती तुष्पारपरादि दिलेली आहे. या सर्वे विनासाला अर्थात दोनते वर्षांपेक्षा अधिक काळ लागला नसावा असें धरून मोक्षमूलरनें अशी कल्पना केलेली की, या गद्यब्राह्म्याचा उदयकाळ रि. पू. ८००-६०० पर्यंत धरिला पाहिजे. यानंतरची मोक्षमूलरची विचारसरणी वेगप्रमाणे.—ब्राह्मणवाक्यांनं संहिता-ब्राह्म्य गृहीत घेतलेले आहे. याच्या एवढेल रि. पू. १००० ते ८०० एवढा काळ लागला असावा. तेव्हां हा सूक्तांची संहिता बनवल्याचा काळ म्हटल्यास हरकत नाही. परंतु या काळात ही पूर्वे अगोदरच पश्चिम होऊन बसली होती, व सर्वमान्य अशी जसजसेहि झालेली होती. तेव्हा याचा उदय ठांफिक हिचा धार्मिक ब्राह्म्य या नालानें होण्याचा काळ याच्याहि पूर्वी असला पाहिजे, म्हणजे रि. पू. १००० च्या मागे याचा काळ जातो. ब्राह्मणकाळात जरी मोक्षमूलरनें २०० वर्षे दिली, व मंत्रकाळात जरी २०० वर्षे दिली तरीच नाहि काळात-मूलाच्या उदयकाळा-२०० वर्षे देऊन मोक्षमूलर याने इ. स. १२०० ते १००० हा सत्त्वाची उदयकाळ ठरविला आहे. मात्र १००० या सध्या-मूळ मंत्रमूलरचा निषेध आपट्ट आहे.

या सर्वे निवेचनातून हे स्पष्ट आहे की, वेदिकब्राह्म्यार्थ जे निरनिराळे विभागा पडतात त्याच्या रचनाकाळात प्रत्येकी २०० वर्षांचा दिलेला काळ सुमारीच अनमानधन्यत्वाचा आहे व खत. मोक्षमूलर याचाहि उद्देश वेदविभागाच्या रचनेचा किंवापरी १०० वर्षे काळ लागेल व रि. पू. १००० च्या पूर्वी तरी निदान प्रवेदसंहिता पुर्वे झाली असली पाहिजे इतकेंच म्हणण्याचा आहे. त्यानें जो रि. पू. १२०० ते १००० हा काळ ठरविला आहे तो काळ म्हणजे त्याच्या मते ऋग्वेदाच्या

अर्वाचीनत्वाची कमालमर्यादा होय, व १८१० सालीं "भौतिकधर्मो"वर त्याची जी व्याख्या झाली त्यात त्यानें ऋग्वेदाच्या प्राचीनत्वाची फाळामर्यादा निश्चित होण्याची आशा नवी असें स्पष्ट विधान केले आहे. "वेदिकसूक्त सिद्धीसंपादनी १०००, १५००, २००० वर ३००० वर्षे निर्माण झालीं याचा निश्चय करण्याच सामर्थ्य पृथ्वीवरील कोणाहि माणसाच्या अर्गी नाही" असें तो म्हणतो, शास्त्रीय विषयात मुद्रा कल्पनाचा पगडा फिती चालतो हे यावरून चांगलें दृष्ट होत. गृहीतकलाप्रमाणे घेऊन चाललेल्या व केवळ कल्पनामय अशा या मंत्रमूलरनें ठरविलेल्या वेदिककाळा काळगतीनें बरेच महत्त्व आले व तो एक प्राचीन झोप होऊन बसला, व पुराणाबाधूनच त्याला शास्त्रसिद्ध सिद्धान्ताचें स्वरूप आले. रि. पू. १२०० ते १००० हा ऋग्वेदकाळ म्हणून मंत्रमूलरनें सिद्ध केले आहे असें म्हणण्याची सद्यय पडून गेली आहे. विद्वाने या गृहस्थानें या गोष्टीचा निषेध केला आहे एल्. म्हात श्रंखराख्या काही काही सद्योपकारीं मात्र १५०० किंवा २००० पर्यंत नीत सीत आपली मजल नेली आहे. बाहीं वर्षांपूर्वी एव. यांमधी याने रि. पू. विषयाचा सहजसात जेव्हा वेदकाळ नेला व आपल्या म्हणण्याचा पृथक् जेव्हा उर्वातिविषयक गणिताचा आधार दिला तेव्हा तर तज्ज्ञ पंडितात मोठीच खडबड उडाली व या काळानेर्षयपद्धतीला लागीं वेदाच्या लहरीत काळ आनच्या काळात देखील यांमधी या पंडितानें वेदकाळसुवाधारे असले अतिशयोक्तिपूर्ण विधान करण्याचे साही केल्याबद्दल व त्याच्या त्या तऱ्हेबद्दल लोक्याच्या अंगावर गहारे झाल्यासारखे होचं. आतापर्यंत "शास्त्रीय सिद्धान्त" "शास्त्रीय सिद्धान्त" म्हणून इतक्या काळानीं पोयादी बाळगिलेला आजपर्यंत चाळत घालेल सिद्धान्त कसल्या शुष्क पायावर उभाउठेल होता हे हे लोक अनीच विचारले ही आश्चर्याची गोष्ट होय.

प्राचीन भारतीयवाक्याचा काळानुक्रम बसविण्याच्या बाबीं व त्यानिर्णयी सिद्धान्त बांधण्याच्या बाबी ज्योतिर्विषयक माहितीची मदत देण्याचा प्रकार आजचा नवा नाही. लुप्तगि याच सूर्यप्रहरणाच्या माहितीच्या आधारें असल्या प्रत्येक केलेल आहे पूर्वीच्या काही ऋजिन् लोकांना यज्ञाच्या वेळ निश्चित करवायाच्या प्रसन्न व ते रोमन ज्योतिर्विज्ञानाप्रमाणे पंचांगकतेनें बनविलेले होते. त्यांना यज्ञाच्या वेळ परकी ठरविल्या-सादीं बरेचवर आकाशात पडाने लागे. म्हणून ब्राह्मणग्रंथ व सूत्रग्रंथ यात सुद्धा आपल्याला ज्योतिर्विषयक व पंचांग-विषयक माहिती बरीच सापडते. याच्यात नक्षत्राचा भाग फार आहे, सर्व नक्षत्रांतून एक प्रदक्षिणा करण्यास चंद्रास २७ अहोरात्र लागतात, व प्रत्येक रात्री चंद्र निरनिराळ्या नक्षत्रांतून असतो ऋतुप्रमाणानुसार फारसा अतश्वर नसलेल्या या नक्षत्रांचे एक चक्रचक्र बसविण्यात आले, हें

नक्षत्रचक्र म्हणजे त्या त्या भागात असणाऱ्या २७ नक्षत्रांची एक क्रमवार मालिकाच होय या चांद्र नक्षत्रचक्राचा उपयोग विशिष्ट कार्ती चंद्र कोट आहे हे समजण्याकडे करण्यात आला उदाहरणार्थ, वैदिक वाङ्मयात "अमुक नक्षत्राखाली" म्हणजे "चंद्र अमुक नक्षत्राला असताना" अमुक एक यज्ञिय क्रिया करावयाची असे अनेक उल्लेख सापडतात पूर्णचंद्राचा व नक्षत्राचा विशिष्ट तऱ्हेने संबध जोडल्याची उदाहरणे तर अनेक आहेत प्राचीन वाङ्मयात २७ नक्षत्रांपैकी बाराच नक्षत्राचा संबध असा तऱ्हेने पूर्ण चंद्राशी जोडलेला आढळतो बारा नक्षत्रावरून महिन्याची नावे जी ठेविलेली आहेत त्याचीहि उपपत्ति लागते ही महिन्याचीं नावे प्रथमतः चांद्र महिन्यांना लावण्यात आली व नंतर ही नावे सौरवर्षाच्या बारा महिन्यास लावण्यात आली चांद्रवर्ष व सौरवर्ष यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न वैदिक काळात यापूर्वीच केला गेला आहे म्हणून काही काही चांद्र पौर्णमास नक्षत्राच्या व ऋतूच्या संबधवरून किंवा वर्षारंभ पद्धतीवरून काही सिद्धान्त बांधावे की नाही असा प्रश्न उपस्थित होतो अशा तऱ्हेचे सिद्धान्त बांधण्याचा प्रयत्न १८९३ साली केला गेला आहे व याची फलितेहि मोठी आश्चर्यकारक आहेत हा प्रयत्न एच्. याकोबी यान बॉन (जर्मनी) येथे व बाल गंगाधर टिळक यांनी पुण्यास एकाच काळी पण स्वतंत्र रीतीने केला

या दोघा सिद्धान्त संशोधकांनी निरनिराळ्या पद्धतीन असे मत स्थापित केले आहे की, 'ब्राह्मण'काळी कृतिका हे नक्षत्रमालेतील आद्य नक्षत्र होते व कृतिकानक्षत्र (कार्तिक महिना) आणि मेघसंपात (वसंतरात्र) एका येथी येत असत, आणि वेदप्रथातहि त्या वेळच्या प्राचीन पंचांगपद्धती यद्वल जे आधार सापडतात त्यावरून त्या काळी मेघसंपात मृगशीर्षनक्षत्रात (मागशीर्षमासात) येत असे अयनचलन-काल ठरविण्याच्या गणितावरून असे दिसते की, मेघसंपात कृतिकामध्य इ सनापूर्वी २५०० चे सुमारास आणि मृगशीर्षामध्य ४५०० चे सुमारास होता परंतु इकडे टिळक काही वेदप्रथाचा काल इ सनापूर्वी ६००० वर्षे मागे नेतात, तर तिकडे याकोबी, ऋग्वेदातील ऋचा ज्या आर्य संहृतीच्या काळात झाल्या त्याचा आरंभ इ सनापूर्वी ४५०० वर्षे होतो, इतकेंच मानतो त्याच्या मतान हा संहृतिकाल म्हणजे इ सनापूर्वी ४५०० ते २५०० वर्षे आणि आपणास उपलब्ध असलेला ऋचा-संग्रह ह्या कालाच्या उत्तरार्धात झाला असे त्यांचे मत पडते

याकोबीच्या या मताला ज्योतिषशास्त्रातील दुसऱ्या एका गोष्टीवरून पुष्टि मिळालेली आहे यज्ञसामर्थ्य प्राचीन हिंदुस्थानातला विवाहकालातील असा एक विधि दिलेला आहे की, वधूवरानी गृहप्रवेश केल्यानंतर एका वृधमर्मावर

स्थव बसून रहावयाचे, आणि सायकाळी नक्षत्र दिसू लागली की, वरान वधूस 'ध्रुव' तारा (अढळ तारा) दाखवावयाचा, आणि पुढील वाक्य म्हणावयाच, "तुम्ही माझ्या घरात अशीच अढळ (पतिनिष्ठ) रहा व वैभवशाली हो", आणि त्यावर वधूने उलट सांगावयाच की "तुम्ही अढळ (पत्नीव्रत) आहा, मीहि आपल्या पतीच्या गृहात अढळ (पतिव्रता) राहीन " 'ध्रुव' म्हणजे 'अचल तारा' असे जे विवाहविधीत या ताऱ्याचे नाव दिलेले आहे त्याचे विशेष महत्त्व आहे, या सर्व विवाहसंस्कारात वैवाहिकनीति अथवा ब्रह्मचर्य याची 'ध्रुवतारा' ही प्रतिमाच मानीत, याच कारण हे की, ध्रुवतारा अचल आहे अशी त्या काळी समजूत होती, निदान त्याच चलन झालेल कोणीहि पाहिलेले नव्हत ज्या काळी सध्रुवाच्या अगदी जवळचा एखादा तैजसो तारा पाहणारा अगदी अचल असा दिसे त्या काळीपासून ध्रुव हे नामाभिधान आणि तो विधि चालत आलेला असला पाहिजे

आता अयन चलनाचा आणखी असा परिणाम होतो की, खमधरेपेच्या हद्दहद्द होणाऱ्या फरकाबरोबर त्याचा उत्तर ध्रुवहि फिरत असतो, आणि त्याची वस्तुतः सुमारे १६०० वर्षांनी २३½ अक्षाच्या निज्येची कातिज्ञताच्या अचलध्रुवा भावीत एक वर्तुळप्रदक्षिणा होते यामुळे एकामागून एक असा एकेक तारा उत्तरध्रुवासमोर येतो व उत्तरतारा अथवा ध्रुवतारा बनतो, परंतु एक विशिष्ट तैजसी तारा पुन्हा पुन्हा इतका ध्रुवाजवळ येतो की, सामान्य व्यवहारात झालेच ध्रुवतारा असे मानता येते साप्रत ध्रुवपुच्छातील (Little Bear) दुसऱ्या नवऱ्या 'आल्फा' बाला उत्तरगोलार्धात ध्रुवतारा असे मानतात आता अर्थात वेदकाळीन ध्रुवतारा म्हणजे हा 'आल्फा'च असणे शक्य नाही, कारण फक्त २००० वर्षांपूर्वीच हा तारा ध्रुवापासून इतका दूर होता की, त्याला 'अचल' (ध्रुवतारा) असे नाव पडणे हे बहुतेक शक्यच नव्हते इ सनापूर्वी २७८० मध्य 'अनल' या नावास पात्र असा दुसराच एक ध्रुवतारा आपणास आढळतो त्या काळी ५०० वर्षेपर्यंत आल्फा डेक्कीनस हा तारा इतका ध्रुवाजवळ होता की नुसत्या डोळ्यान (ध्रुवशी शिवाय) पाहणारा तो अचल वाटत असला पाहिजे तेव्हा 'ध्रुव' या नावाचा आरंभ व तसेच विवाह दिन सायकाळी वधूला वैवाहिक व्रताची प्रतिमा म्हणून 'अचल' (ध्रुव) तारा दाखविण्याच्या विधीचा आरंभहि ज्या काळी आरंभ डेक्कीनस हा ध्रुवतारा होता त्या काळी म्हणजे इ सनापूर्वी तिसऱ्या सहस्रकाच्या पूर्वार्धात झाले असे आपणास मानता येते आता ऋग्वेदातील विवाहमंत्रात हा विधि कोठेहि आलेला आढळत नाही यावरून याकोबीचे मत असे झाले आहे की, "विवाहसंस्कारात ध्रुवाचा उपयोग ऋग्वेदकाळी करीत नसत, तर त्यानंतरच्या कायत हा विधि सुरू झाला, आणि

यावरून आर्यसंस्कृतीतील ऋग्वेदकाल हा इ. सनापूर्वी तिसऱ्या सहस्रकाच्या पूर्वीचा आहे.”

मागे सांगितलेच आहे की, यादोवीच्या या सिद्धांतावर जोराचे हजे झाले, आणि ते हजे विशेषत ज्योति शास्त्र नियमक पुराव्याच्या पद्धत्या भागावर झाले निरनिराळ्या सहस्रकातील वर्षांरमकालाच्या प्रश्नाचा हा विषय मोठ्या मानगरीचा आहे, आणि हा प्रश्न सोडविणे विशेषच अवघड जाण्याचे कारण हिंदुस्थानात अगदी पुरातनकाळापासून निरनिराळे वर्षारंभ प्रचलित होते हे होय वर्षारंभ केव्हा वसतश्रवत, केव्हा हिवाळ्यात, केव्हा पावसाळ्यात* परीत असत तसेच प्राचीन काळी भारतीय लोकाना संपाता वद्वलची माहिती हाती की नाही, याबद्दल हि वाद आहे दुसरे पक्षी, ध्रुवतान्त्राच्या आधारान जो दुसरा पुरावा पुढे मांडला आहे तो खोडण्याकरिता परीक्षणत टिकेल असे थोडंच पुढे मांडण्यात येते तथापि या प्रभाचा थापणी अंगर थापणी कायम निकाल लागला अस मान म्हणता येत नाही आता पुढे प्रश्न असा आहे की, प्राचीन भारतीय ज्योति शास्त्र व वैदिकप्रचांग या विषयातील नवीन शोधानां यादोवीच्या सिद्धांताना पडि मिळते की नाही ?

या बाबतीत एक मोठे निधित आहे हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या दृष्टीन पाहता वैदिक वाङ्मय हे प्रत्यक्ष तिसऱ्या सहस्रकातल आहे, आणि प्राचीन आर्यसंस्कृति ही चवथ्या सहस्रकातील आहे याबद्दल वाद नाही, उलटपक्षी वैदिककाल म्हणजे इ. स. पूर्वी १२०० किंवा फार तर १५०० वर्षे हे मोक्षमुद्गणदि विद्वानांचे मत, प्राचीन हिंदुस्थानाबद्दलच्या राजकीय, वाङ्मयीन आणि धार्मिक इतिहासाबद्दलच्या आजच्या आपल्या माहितीची मुळीच शुध्दगत नाही, याबद्दल हि वाद नाही हे आता जी सुद्धने व इतर पडितानी अगदी खानीलायक सिद्ध केले आहे

इ. पू. तिसऱ्या शतकात उत्तरेकडील भारतीयानी दक्षिण हिंदुस्थान जिंकला, आणि तेथे ब्राह्मणसंस्कृतीन वडाइ कळी, असे शिलालेखावरून सिद्ध होत आहे, तथापि वैधानन आणि आपस्तब अद्या काही वेदशाखा दक्षिण हिंदुस्थानात निपाळ्या या गोटीवरून असे दिसते की, आर्यन् लोकांचा दक्षिणविजय पुष्कळ आधी म्हणजे इ. पू. ७ व्या किंवा ८ व्या शतकात किंवा त्यापूर्वी झाला असला पाहिजे कारण विजयानंतर तापडतीच सव प्रदेशात आयन् लोकांची वसाहत होऊन दक्षिणत वेदशाखा उत्तर होण्याइतक ब्राह्मणांचे महत्त्व प्रस्थापित झाले असे मानण सयुक्तिक दिसत नाही

तसच इ. पू. १२०० चे किंवा १५०० चे सुद्धा सुमारास भारतीय आर्यन् हिंदुस्थानच्या अगदी वायव्य कापण्यात

(पजावांत) आणि पूर्वअफगाणिस्तानात रहात असत या मताचा त्यानी दक्षिण हिंदुस्थान इ. पू. ६०० किंवा ७०० चे सुमा रास जिंकला या म्हणण्याशी मेळ मुळीच पालता येत नाही सुद्धर म्हणतो “ज्याच्यामध्यं अनिक जाती होला व नेहमी आपआपसात ज्यांची युद्ध चालू असत असा वेदकालीन भारतीय आर्यन् वसात पाचसहा किंवा फारतर जाड शतकात हिंदुस्थानातील (पचाच, जासाम व नद्वदेश खेरीजकरून) सुमार १२३,००० चौरस मैल इतका प्रदेश जिंकला असता व तेथे राज्य स्थापन करून एकाच नमुन्यावर सवत व्यवस्था कळी असावी, ही कल्पनाच अगदी हास्यास्पद दिसते, आणि शिवाय ह्या प्रदेशात सवच रासदी जातींचा वस्ती नव्हती, तर जेव्हा आयन् लोकांच्या पेक्षा सुभारणत फारसे कमी नाहीत अद्या काही लोकांचीहि तेथे वस्ती होती, हा मोठे लक्षात घेतली म्हणजे तर वरील कल्पना अधिकच हास्यास्पद ठरते ”

सातश वर्षांचा गाल इतक्या पुष्कळ उलाढालीना पुरेसा आहे हे ओल्डेनबर्गच मत माझ आहे असे म्हणता येत नाही ओल्डेनबर्ग म्हणतो “उत्तर व दक्षिण अमेरिकेतील अफाट मैदानात केवळ चारशे वर्षात केवडे मन्वतर झाले आहे हे लक्षात घ्याव ” तथापि ही केलेली तुलना पाकळ आहे अमेरिकेत ज्या जातींचा आणि संस्कृतींचा एकमेकींशी संबध आला त्यामध्यं आणि हिंदुस्थानातील ज्या जाती व संस्कृतींबद्दल आपणास विचार करावयाचा आहे त्याच्यामध्यं फार फरक आहे प्राचीन हिंदुस्थानातील राजकीय परिस्थितीचा विचार करता ऋग्वेदातील व आपकाव्यातील काही श्लोकांवरून आपणास अशी माहिती मिळते की, हिंदुस्थानच्या अवाचीन इतिहासात जसा प्रभार आडळतो, तसाच सतत आपसात लढाया चालू असल्याचा प्रकार प्राचीन आणि अत्यंत प्राचीन काळीहि निरनिराळ्या आयन् जातींमध्यं चालू असे अद्या परिस्थितीत देखभर आर्यन् भाषा, लोक, आणि सस्या यांच्या प्रसाराच काम क्रमाक्रमाने अत्यंत सावकाशच चालल असल पाहिजे तसेच हिंदी वाङ्मयातील दोन अगदी जुन्या भागाची एम्मेकाशी जर आपण तुलना केळी तर आपणास प्रत्यक्ष असे दिसत की, आयनांची पुढे पूर्वकडे व दक्षिणेकडे चाल फार आलखासे झाली ऋग्वेदातील ऋचांवरून आपणास असे दिसते की, हिंदी आर्यन् लोक त्या काळी हिंदुस्थानच्या अगदी वायव्य कापण्यात (पजावातच) फक्त राहत असत, आणि ज्या काळत ऋग्वेदातील ऋचा मूळ तयार चाल्या ती काळ बऱ्याच शतकांचा असला पाहिजे

ऋग्वेदातील ऋचांचे प्राचीनतम आणि प्राचीन असे जे निरनिराळ्या प्रकारचे विभाग पडतात त्यावरून हे सिद्ध होत, आणि अनुक्रमणीमध्यं फक्त नव्हे तर ब्राह्मण प्रथामध्यंहि ज्या ऋषीना “मनद्रते” असे म्हटले आहे

* शतपथब्राह्मणात (१२,८,२,२५) म्हटले आहे —
“सुन वतु पडिजे, सर्वच मपडे, सवच वेवडले ”

खानाच इतिहासपूर्वकालीन 'द्रष्टे' असें खुद्द ऋग्वेदमध्येंहि मानलें आहे आणि ऋचाच्या कर्त्यानीं 'जुन्या ऋचा,' 'जुन्या पद्धतीनुसार केलेल्या ऋचा' असा पुष्कळ वेळा उल्लेख केलेला आहे, जणू काय अशा ऋचाचा प्रचार अनादि कालापासूनच चालू आहे. परंतु वेदवाङ्मयातील इतर ग्रंथापेक्षा ऋग्वेद हा किती जुना आहे हे आपण या भागात पुन पुन्हा पाहिलेच आहे तसेंच वेदांतील गव्य-ग्रंथाच्या भाषेपेक्षा ऋचाची भाषा फारच आपे आहे धार्मिक विवि व सांस्कृतिक स्थिति हीहि अगदीं निराळी आहेत ब्राह्मणात, आरण्यकात आणि उपनिषदात ऋग्वेदातील ऋचानाच केवळ नव्हे तर इतर वेदसंहितातील खोममंत्रांनाहि आद्य पवित्र ग्रंथ असें गृहीत धरले आहे इतकेच नव्हे तर त्या जुन्या ऋचा-मंत्रांचा अर्थहि पुष्कळ वेळां फळत नसे जुन्या दत्तकाहिं विसरून गेल्या होसा ऋग्वेदातील ऋचा आणि ऐतरेय ब्राह्मणातील ध्रुव शेपाची कथा याच्यामध्यें देखील काळच अंतर फार मोठें आहे

हे ग्रंथ लेखी अवतरे तर जो काल लागला असता त्यापेक्षा पाठपद्धतीमुळे बराच मोठा काल मध्यंतरी गेला, असें गृहीत धरलें पाहिजे निरनिराळ्या वेदशाखातील आज अस्तित्वात असलेल्या व पुष्कळ नष्ट झालेल्या ग्रंथांना त्यांचें विशिष्ट स्वरूप प्राप्त होईपर्यंत मध्यन्तरी विध्य आणि व्याचारांच्या कित्येक पिढ्या होऊन गेल्या असतील. म्हणून भाषा, वाङ्मय आणि संहति या सर्वांच्या आधारें पाहता आपणास असेंच मानल पाहिजे कीं, अगदीं जुन्या ऋचाचा काल आणि संहिता अथवा 'संग्रह' ग्रंथामध्यें त्या ऋचा एकत्र केल्या गेल्या तो काल-कारण ऋग्वेदसंहितेनेहि जावच्या एका गत कालाचा शेषतः दर्शविला जातो-याच्या-मध्यें, आणि तसेंच ऋग्वेदसंहिताकाल आणि ब्राह्मणकाल याच्यामध्यें बरीच शतके गेलीं होती. त्याचप्रमाणें ब्राह्मण-ग्रंथ त्यातील अनेक शाखा व उपशाखा आणि त्यातील असंख्य शुभपरंपरा व आद्य गुरूंचा उल्लेख ह्या सर्व गोष्टी अस्तित्वात येण्यासहि कित्येक शतकांचा काळ लागला असला पाहिजे. इ सर्व वाङ्मय, आणि तसेंच ब्राह्मणी संस्कृतीचा प्रसार आणि त्याजबरोबर प्रस्थापित होणारें मिथुकवर्गाचें वर्चस्व या सर्व गोष्टींनाहि काहीं शतकांचा काळ लागला असला पाहिजे. तसेंच उपनिषदाकडे पाहिलें तर तीहि निरनिराळ्या कालातील असून त्यातहि मोठी लाव परंपरा व आचार्यांच्या पिढ्या होऊन गेल्याचें दिसतें. त्याप्रमाणें असेंहि दिसतें कीं, एवढ्या मोठ्या कालात म्हणजे वेदवाङ्मयाच्या सुध्दातीपासून तो त्याच्या सर्व शाखा उपशाखा पदेपर्यंतच्या एकंदर काळात भारतीय आर्य-लोकांनीं त्या मानान अगदींच ल्हान प्रदेश म्हणजे सिंधुनदीपासून गंगावरीपर्यंतचा उत्तर हिंदुस्थानचा प्रदेश जिंकून घेतला होता. जर हिंदुस्थानच्या मायबळ कोपण्यापासून पूर्वेकडील गंगानदीच्या प्रदेशापर्यंत मुळख

कानीज करण्यास इतका मोठा काल लागला तर सर्व मध्य व दक्षिण हिंदुस्थान जिंकून घेण्यास कितीतरी शतके लागलीं असलीं पाहिजेत. आणि याप्रमाणें आपण विचार केला तर ७०० वर्षांचा काल म्हणजे फार मोठा असें मुळींच वाटणार नाही.

व्याख्याबरोबरच दुसऱ्याहि गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. इ. पू. ५०० वर्षांच्या सुमाराच्या बौद्धसांप्रदायिक वाङ्मयात वेदवाङ्मय पूर्णपणें अस्तित्वात असल्याचें गृहीत धरलें आहे ही गोष्ट निर्विवाद रीतीनं दाखवून दिल्या-पद्धतें श्रेय मोक्षमुक्तर साहेबांना आहे आता तर आपणांस बौद्धवाङ्मयाबद्दल पुष्कळ माहिती झालेली आहे; आणि त्यावरूनहि बौद्धांना वेदाचीच काय पण वेदांग व ब्राह्मणीय वाङ्मय व धातें यांच्या विस्तृत वाढीबद्दलचीहि माहिती होती असें दिसते. तीस चाळीस वर्षांपूर्वी अशी समजूत होती की, बौद्धधर्माच्या सुरुवातीपर्यंतच्या हिंदुस्थानातील धार्मिक इतिहासाची संपूर्ण वाढ सातशे वर्षांच्या अवधीतच झालेली आहे परंतु प्राचीन हिंदुस्थानातील धार्मिक इतिहासाच्या स्थितीबद्दल तीसचार्चीस वर्षांपूर्वी जी माहिती होती त्यापेक्षा आज बरीच अधिक माहिती आपणास उपलब्ध झालेली आहे बौद्धसंप्रदाय निघण्याच्या पूर्वीहि हिंदु-स्थानात वेदाचा पवित्र ग्रंथ न मानणारे काहीं पय होते, असें लुहरने जोरान प्रतिपादन केले आहे अशा पंधाऱ्या एका म्हणजे जैनपंथाची आजपर्यंतची परंपरा सनातनीवरून इतकी विश्वसनीय ठरली आहे की, या पंथाचा आद्यप्रवर्तक गुरु इ. पू. ७०० च्या सुमारास होऊन गेला, ही गोष्ट खरी असें आपणास बहुतेक मानण्यास हरकत नाही तसेंच लुहरला असेंहि वाटत होतें की, वेद आणि ब्राह्मणधर्माच्या विरुद्ध असलेले इतर पंथहि, आजपर्यंत मानीत असत त्यापेक्षाहि बऱ्याच मागील काळापासून चालत आलेले आहेत, असें सिद्ध करता येईल. परंतु इदवाने असा सिद्धान्त पुढें मांडण्यास त्यास सवड मिळाली नाही.

आतापर्यंत केलेल्या विवेचनाच तात्पर्य असें की, कालनिर्णयाच्या प्रश्नाची स्थिति सुकृतीच पूर्वी सांगत असत तितकी विकट नाही. वेदांतील अगदीं जुन्या ऋचांचा काळ म्हणजे इ. पू. १२०० किंवा १५०० वर्षे, या विधानास टिकक व याकोबी यांचा विरोध आहे तथापि वेदकाल म्हणजे अनादिकालापासून इ. पू. ५०० पर्यंत हा होय, यापेक्षा अधिक माहिती खरोखर कोणासच नाही. वेद-विषयाच्या वाङ्मयात बहुतेक ठिकाणी दिलेले वेदकालाबद्दलचे सन म्हणजे इ. पू. १२००-५०० किंवा १५००-५०० किंवा २०००-५०० यापैकी कोणताहि सरा मानण्यास आपण नाही. फक्त इ. पू. ५०० हा अंतिमकालचा सन असें मानता

येतें आणि नेत्या दहा वर्षांतील शोधार्थें तात्पर्य असें कीं, या इ. पू. ५०० वर्षे सनायद्वल इ. पू. ८०० वर्षे असें म्हणतें लागेल; आणि आरम्भकाल सुसत्या सद्व्यवस्थांविशीं विसऱ्या सहस्रकात जातो, हे म्हणणें अधिक संयुक्ति होईल. परंतु विषयाच्या स्वरूपानुसार जेथे नदी सन साराता येणें शक्य नाहीं, तेथे कोणतेही नदी विधान न फरप्यावद्दल आपण समरदारी घेतली पाहिजे.

वैयर्थ्याचे विवरण विटनिंदूक याच्या भतातुरोधाने केलेल आहे. विटनिंदूकी आमचा कांहीं मतभेद आहे तो पुढे स्पष्ट करूं.

वेदकालनिश्चयाला काही मदत करून, प्राचीन आर्यसुधारणेवर जास्त प्रकाश पाडायचा या उद्देशान के. लोकमान्य टिळकांनीं ओरायन नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. त्यात ते म्हणतात.—

मंस मुल्लसारख्या पंडितांनीं भाषाशास्त्रपद्धतीचा उपयोग करून दोनशें वर्षांचा एक, असे छन्दःकालादि वेदकालाचे चार विभाग केले आहेत. तेव्हा त्यांच्या मते वेदकाल उदकाळापूर्वी ८०० वर्षे, म्हणजे इ. स. पू. १२०० हा आहे.

या कालनिर्णयाच्या पद्धतीवरून अनेक निरनिराळी विसंगत अनुमाने निघत असल्याने ही पद्धति चुकीची आहे.

ज्योतिषपद्धतीला काही संस्कृत पंडितांनीं निरर्थक ठरविले आहे ते वास्तविक बरोबर नाही. या पद्धतीत बऱ्याचदा अडचणी आहेत तरा योग्य प्रत्यक्ष ह्याप्तान तिचा चांगला उपयोग होईल मुसता पुराणातील गोष्टीवर व शब्दभुलसीवर भर न ठेवता, कावेदसंहिता व ब्राह्मणें यादील ऐतिहासिक व भौगोलिक आभारावरून भारतीय वाङ्मयाचे प्राचीनत्व पूर्णपणे साधित जायें.

वेदकाळीं कालमापनाची व्यवस्था कशी होती हे पाहू जातां, श्रद्धाचे वृद्धिधन, कर्तृत्व बदल, यज्ञांची दक्षिणोत्तर भयनें, हीं लांजां साधन असतीलसे दिसतें. सत्ये यज्ञांच्या सावत्सारिक गत्यतुरोधान वसतिदी असल्याकारणानें, सत्ये आणि सवत्सर यादील मुख्य गोष्टी एकच असत; सत्याचा अंत तोच सवत्सराचा अंत; म्हणून सत्य किंवा सत्य आणि सवत्सर हे शब्द समानार्थां बनले होते. जसे: "सवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापतिर्विश्वः ।" * "सद्यो वै प्रजापतिः । सवत्सरः प्रजापतिः ।" † इ.

चांद्र व सौर वर्षांना मिलाऊं करण्यासाठीं अधिक मास धरण्याची पद्धत ऋग्वेदकालापासूनची आहे. "वेद मासो धृत्वमो रश्मिः प्रजावतः । वेदा य उपजायते ।" असे ऋग्वेदात (१. २५, ८.) म्हटले आहे. त्यावेळीं वर्षमान नवसहस्र होतें व ऋग्वेदकाळीं मेळू देण्यासाठीं सुमार दर २००० वर्षांनीं बवारम्ब बदलीत असत. आतां बवारम्ब केव्हा परीत याभिपरीं शोध आनिता असें दिसतें कीं, वैदिककाळां वसतसप्रातीं वर्षारम्ब होत असे पण पुढील काळात तो मकरसंक्रमण होऊ लागला. या फरकाबरोबर उत्तरायणाचा मूळ अर्थ जो वसतसप्रातापासून रात्रसंप्रातापर्यंत होणाऱ्या असत, शीघ्र, व वर्षा या कर्तृत्वा हा महिन्याचा काळ, तो बदलून वर्षांच्या आयनिक विभागाचा

तो दर्जक झाला. या नवीन वर्षारम्भावरोबर वार्षिक सत्राचा आरम्भ मकरसंक्रमण होऊ लागला. तथापि पूर्वीचा वर्षारम्ब अजोवात न झाला, त्याचा यशकामांत उपयोग करीत व इतर व्यवहारांला नवीन वर्षारम्ब परीत असत.

वैदिक ऋषींनीं कालितृत्वाचे २७ भाग गणिताप्रमाणें केले असतील हे समजत नाही, ते मुख्य मुख्य साराच्या सुवावरून दोनच प्रमाणावर केले असावेत. म्हणून नक्षत्रे समविभागात्मक न समजता, त्या नावांचे नक्षत्रसुत्र समजले पाहिजेत.

वेदाग्रजोतिष सोडून तैत्तिरीयसंहिता व ब्राह्मण यात आद्यकालाच्या चार निरनिराळ्या बचनावरून वसतसप्रात कृत्तिकामध्ये होता हे स्पष्ट दाखविता येतें. तीं चार बचनें येणः प्रमाणे. एक, "नक्षत्रचक्रास व तद्विधित देवतास कृत्तिकापासून आरम्भ केला आहे असे सांगणारे बचन. दुसरें, "कृत्तिका नक्षत्राचें मुख आहे असे स्पष्ट बचन. तिसरें, "कृत्तिका देव-नक्षत्राचा आरम्भ आहे हे बचन. व चवथें, "माघपौर्णिमेला उदयनारांभ होत असे अर्ध स्पष्ट सांगणारे सनारनदिवसा-निषींचें विवेचन.

कृत्तिका नावाचा तारकापुंज वर्षांचें आरम्भस्थान धरून तैत्तिरीयसंहितेचा काळ इ. स. पू. सुमारे १३५० वर्षे इतका येतो.

वर्षारम्भ माघात होत होता असें मानलें तर त्याशीं कालित-तृत्वातील अपवाद विधान विद्वत् नक्षत्रासवधीं स्वार्थे बरोबर जुळवात. आता वैदिककाळीं कास्युनी पौर्णिमेला उदयनारांभी वर्षारम्भ होत असे कीं काय हे पाहू. उदयनारांभ जर माघात न होता कास्युनाल दाखला तर वसतसप्रातहि कृत्तिकाच्या पुढें दोन नक्षत्रे (जतु एक महिना माघें यावयास वसतसप्रात दोन नक्षत्रे माघें आणल्या पाहिजे) म्हणजे श्रृंगशीर्षात येईल. श्रृंगशीर्षाचे दुसरे नाव आग्रहायणी. आग्रहायणी नक्षत्राचें मुख होतें असे कोठें कोठें वैदिक ग्रंथात म्हटलें आहे. मार्गशीर्षी पौर्णिमेला पूर्वी एकदा वर्षारम्भ होत असे व त्या पौर्णिमेच्या नावावरून श्रृंगशीर्षाचा आग्रहायणी हे नाव पडलें अशी पुष्कळांची कल्पना आहे. पण ती निराधार दिसते. मार्गशीर्षी पौर्णिमेला वर्षारम्भ होत असे असें धरल्यास, त्याला "ईमासान मार्गशीर्षीं जल कदा कुमुमाकरः ।" या गीतावचनाखेरीज दुसरा आधार दिसत नाही. हे बचन आग्रहायणी शब्दाच्या जुनीच्या श्रृंगशीर्षावर लिहिलें गेलें असावें व त्याचाच अनुवाद सत्ये विद्वानांनीं केलेला दिसतो. या जुनीच्या कल्पनेमुळे ज्योतिष-सिद्धांत जुनीचे निष्पन्न लागले व त्यांना संगति आणण्यासाठीं दुसऱ्या नवीन कल्पना लढवण्या लागल्या. यावरून आग्रहायणी याचा सध्या प्रचलित असलेला अर्थ येऊन चालावयाचें नाही हे उघड दिसते. या नावाच्या नक्षत्रामध्ये सत्ये असताना वर्षारम्भ होत असे असें मानल्यास बराचसा उलगा होणार आहे; मग त्या नक्षत्राचें नाव आग्रहायणी असे कीं, अग्रहायण असो. ते

* वे. स. ४. २. १०. वे. मा. ३. १. १९, १. १. २. † वे. मा. १. १. २, १. १. २, १. १. २. ‡ वे. मा. १. ५. २, ७. § वे. त. १०. २. ८. ‥ वे. मा. १. १. २, १. १. २, १. १. २.

* वे. मा. २. ७, ४. २२. † वे. स. २. ५, ७, ३, ७. ५. ‡, §, ७. २. १, ७, ३.

नक्षत्र वर्णामध्ये पडिलेले एवढाच मुद्दाचा प्रश्न आहे. अग्रहायण म्हणजे शुक्रशीर्षावस्थेत असलेले पुरुष चालू बा. उदयग्रहण फाल्गुनी पौर्णिमेला झालेले म्हणजे अर्धातू दक्षिणायन किंवा पितृपूजन यादृशची पौर्णिमेला येणार हे स्पष्ट आहे. तेव्हा यादृशचा कृष्णपक्ष हा पितृपूजनाचा पडिला पक्षरवदा किंवा पितृपक्ष झाला. पारशी लोकानाहि पितृपक्ष याच वेळेस होतो. पारश्यांचे व आपले सवे नावतीत उलटले असल्याने आपला वर्षारंभ उत्तरायणी झाला तर त्याचा दक्षिणायनी होतो; पण पितृपक्ष मान पवित्र गोष्ट म्हणून त्यानंमधे केली गेली नाही.

यामागने तैत्तिरीयसंहिता व ब्राह्मणे यात असलेल्या "फाल्गुनीपूर्वमास वर्षाचे मूल होते" या वचनाचा स्वाभाविकपणे सुदर्भावरून होणारा-म्हणजे त्या दिवशी उत्तरायण होत असे-असा अर्थ घेतल्यात, व शुक्रशीर्षावस्थेचे अग्रहायण झाल्याचा "वर्षारंभ करणार" असा सारा अर्थ घेतल्यास, त्या मनुष्यामध्ये एवढा वसंतसंपात होता हे स्पष्ट दिसते. शिन्धु-पश्चाच्या काळावरूनहि असेच दिसते. कृत्तिकापूर्व वसंतसंपात होता ही गोष्ट अशाच पुताण्यावरून सिद्ध केली आहे. शुक्रशीर्षा-उजात व्याप्यासह पाच दिवसा प्रतीचे सारे आहेत, दुसऱ्या प्रतीचे बरेच आहेत व बाजूला आकाशगण्या आहेत. यातील ताऱ्यांचे अनेक आकार करिपेलेले असून त्यावर बरीच रूपके वसविली आहेत. या पुजात सप्त शुक्राणी आकृति न पाहता फक्त त्यांचे शीर्षचें करिणे बरोबर होईल. कॅनिस, ओरायन व अर्क्ष हे तारकापुंज मूळचे आर्यन् लोकांचेच आहेत व आर्यन् जातीच्या तीनही शाखांमध्ये या पुत्राविषयी कारस्व्या गोष्टी जाळल्यात. स्त्रीशत्रांचे आनाकडून रक्षण, यमलोकाच्या वाटेत असलेली नाव, आकाशगंगा वगैरेचा कथा मोक, शृंग व भारतीय या तीनही आर्यन् शाखांतून आढळतात व वसंतसंपात शुक्रशीर्षात होता असे मानल्याने या रूपशाचा चांगला नेळ बसतो; व आपल्या पुराणातील शुक्र्य शुक्र्य देवतांचे मूळ व स्थान त्या तारकापुंजात किंवा त्याच्या आसपास असलेले स्पष्ट दिसून येते.

अमरकोशकाराने दिलेल्या शुक्रशीर्षानाचक आग्रहायणी शुक्राणी परंपरा पाणिनीय्या पूर्वी वैदिककालापर्यंत म्हणजे आग्रयणी या वैदिक शुक्रशीर्षी अविज्ञा येते. शुक्रशीर्षाळा पूर्वी यज्ञक्रमांत आग्रयण म्हणत असले असत बाराच सप्त दिसले. मूळ आग्रयणैति या प्रत्येक अन्यायप्रतिबंधी काव्याच्या असत, परंतु संपातचलनामुळे ऋतु भाग भागे येऊन या श्ची अन्यायींनी न होता कोणत्याही दुसऱ्या वेळी घेऊ लागल्या. तेव्हा आग्रयणैतिचा सारा अर्थ लोपल्यावर आग्रहायण किंवा आग्रयण या शब्दाचा अयनास्मीचे नक्षत्र असा अर्थ जाऊन तो शुद्ध ज्या महिन्यात ती इष्टि होते त्या महिन्याचा वाचक झाला व त्यावरून "प्रसाना मार्गशीर्षीहेम्" वगैरे कल्पना निघाल्या.

आर्यन् लोकांच्या शाखातील ओरायनसवर्षाच्या विलक्षण कथासंग्रहावरून, या कथा उपर ब्रह्म्यावर व आग्रयण ऊर्ध्व ओरायन यांचे स्वरूप ठरून गेल्यावर या शाखा एकमेकांपासत विभक्त झाल्या असल्यात असे निश्चित दिसते.

क्रमेदात पडिल्या मंडळात (१-१६१, १३) एक ऋचा आहे; तीत "एक आन ऋभूना संतसरांच्या शेवटी जागे करी" असा मजकूर आहे. या ठिकाणी ऋतु म्हणजे ऋतु व आन म्हणजे शुक्रपूजावधीत आनपूज असा अर्थ घेतल्यास, या तारकापुंजाशी सूर्य आला म्हणजे ऋतुदेवता जाग्या होऊन मध्या वर्षास मुखाव होवे, असा बरील ऋचेचा चांगला अर्थ निघतो. म्हणजे वसंतसंपात त्या वेळी आनपूजावध होता, अर्थातच उत्तरायणारंभ फाल्गुनी पौर्णिमेला होत असे व शुक्रशीर्ष नक्षत्र-मालेच्या आरंभी असे. वसंतसंपात शुक्रात होता हे तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण यातील वचन सिद्ध करून दारविण्यास क्रमेदातील हे स्थान योग्य आहे. अर्थात दुसरे एक स्थान म्हणजे दहाव्या मंडळातील शुक्राणीचे सूक्त, * या ठिकाणी शुक्राणीचा अर्थ शुक्रशीर्षात वसंतसंपात असताना शरत्संपात असलेला सूर्य असा घेतला म्हणजे हे सूक्त चांगले समजवे. या सूत्राव शुक्रशीर्ष व आनपूज यांचेच वेतळ वर्णन आहे असे नाही, परंतु स्व रचनेची दिव्य वृक्षाच्या दक्षिणेस किंवा उत्तरेस येऊ लागतो तेव्हाची त्याची स्थितीदि स्पष्टपणे त्यात वर्णिली आहे. या शोधींनी ऋभूची गोष्ट जोडली म्हणजे जाणवला या गोष्टी केव्हा चल्या गेल्या ती काळ निश्चित करता येतो.

विश्रापूर्णांकाशी वर्षारंभ होत असे असे तैत्तिरीय संहितेत उत्तरे एक स्पष्ट वचन आहे. फाल्गुनी पौर्णिमेला दक्षिणायन झाल्यास वसंतसंपात ज्याप्रमाणे शुक्रशीर्षात येतो, त्याचप्रमाणे वैशीर्षीपौर्णिमेला जर दक्षिणायन झाले तर वसंतसंपात पुनर्वसुत होईल. हा काळ फार प्राचीन आहे; वेदामध्ये याला शत्रु पुराण फारसा आढळत नाही; इतर आर्यन् शाखांत तर याविषयी काहीच सापडत नाही. यज्ञप्रथात पुनर्वसुच्या प्राचीन स्थितीचा काही सुणा आहेत. अदिति ही पुनर्वसुची अधिष्ठात्री देवता. यज्ञ देवापासून निघून गेल्या असताना तिने दहापट वसंतसंपात देवता करीत शत्रु तेव्हापासून ते अदितिपासून फारसे असे ठरले. म्हणजे अदिति ही यज्ञाची उर्फ सवसररात्री भारभक्त झाली. तिचे अधिष्ठान वसंतसंपाती आहे. तेव्हा यज्ञाचा वार्षिक क्रम अदितिपासून सुरू होय असे. यावरून पुनर्वसुसंपात वसंतसंपात असताना वर्षारंभ साधारण पंचाश होईल हे निश्चित ठरते.

आवागम्यतरीन प्रकारच्या प्राचीन पंचांगकाळावर्षा विवेचन केले. त्यावेळी आर्य वैदिक काल तो अदितिकाळ किंवा शुक्रशीर्षा-पूर्वकाल. याची मर्यादा अजमासे २. स. पूर्वी ६००० ते ४००० पर्यंत. या काली ऋचा पूर्ण झाल्या नव्हत्या. या कालाविषयी सारक फक्त भारतीयात आढळते.

उत्तरा, शुक्रशीर्षकाल. याची मर्यादा इ. स. पूर्वी ४००० ते २५०० पर्यंत. या कालात क्रमेदाची बरीच सुक्ते झाली व इतर गोष्टी रचल्या गेल्या. या कालाच्या उत्तरभागात आर्यशाखा विभक्त झाल्या.

तिसरा, कृत्तिकाकाल. याची मर्यादा इ. स. पूर्वी २५०० ते १४०० पर्यंत. हा तैत्तिरीयसंहिता व ब्राह्मणाचा काळ होय. ऋक् सूक्ते या काली समजत नाहीशी झाली होती.

चवथा, प्राचीन सस्कृत वाङ्मयाचा काळ. इ. स. पूर्वी १४०० ते ५०० पर्यंत. याचा सुदृढावस्थापन. यज्ञ व यज्ञ-दर्शन या काळात झाली.

हे वर दिलेले काळ स्थूलमानाने बरोबर आहेत. सर्वांत जुना जो अद्वैतिकाळ, त्या वेळी आर्यसमुभारणेचा आरंभ नवून ती वाप्रा किती तरी काळ सुरू झाली होती हे त्या वेळच्या पंचांगान्या अवस्थकावेवरून स्पष्ट होते.

पंचागात फेरफार अर्वाचीन काळापर्यंत चालू आहेत. याच्या शुभा त्या तर वेळच्या मर्यादात आढळून येतात. हा इतक्या प्रमाणावरून ठरविलेला वेदकाळ प्राचीन व अर्वाचीन विद्वानांच्या मनाशी विरुद्ध नाही.

याप्रमाणे वेदकाळ इ. स. पूर्वी ४००० वर्षांच्या झुमारात जर निश्चित केला तर वेदासंबंधीच्या सर्व गोष्टींचा समाधानकारक उत्तर द्या होतो.

[टिळकाच्या वेदकाळाच्या समर्थनाचे आणखी उदाहरणे रा. व्यंकटेश भास्करा फौजदार यांनी आणले आहेत (परिशिष्ट पहा)].

प्रकरण १० वें.

वैदिक वाङ्मय, ब्राह्मण जाति आणि यज्ञसंस्था.

वेदाभ्यास आणि यज्ञसंस्था.—या दोहोंचा संबंध लक्षात घेऊन वेदकाळीन स्थितीचे आकलन केले पाहिजे. वेदाचा ऐतिहासिक अर्थ कसा लावण्याचा यासंबंधी जो प्रश्न झाला त्याचा इतिहास प्रसंगानुसार मागे दिलाच आहे. आम्हास येथे एवढेच सांगायचे आहे की, सशो-पकाच्या काळ, पदवीत आम्हास पारसं नवे घालण्याचे नाही. प्रचलित ऐतिहासिक पद्धतीत अधिक सविस्तर वापरा-याची आहे. सायणाचार्यांचे व निरुद्धाराचे जे अर्थ व्यक्त झाले आहेत त्याचा प्रधानहेतु आमच्या हेतूहून भिन्न आहे. करील दोन आचार्यांचा हेतु यज्ञसंस्थांचे रक्षण करण्याचा होता व त्यामुळे वेदाचा यज्ञपर अर्थ कसा लावण्या ही जबाबदारी त्यांच्यावर पडली होती. अर्वाचीन पद्धतावर ही जबाबदारी नाही. ज्या काळी जे वाच्य बोलले गेले असेल त्या काळी त्या वाच्याचा अर्थ काय असेल हे अर्वाचीन पंडित पाहू पाहतात. त्याच्या इच्छेविपर्यंत आमची सहानुभूति आहे. परंतु आमचे येवढेच मत आहे की, त्या अर्थापत्ती-साठी भडपड करण्यापूर्वी जितक्या तयारीने जाण पडिताचे कर्तव्य होते तितक्या तयारीने पंडित गेले नाहीत व ऐतिहासिक अर्थ लावण्याची लार्ना फार घाई केली. अर्वाचीन पंडित जी गोष्ट विसरतात ती ही की, वेदाव्याख्या अर्थ पूर्णपणे हाती येण्यासाठी ती वेदाव्याख्ये यज्ञसंस्थेच्या भर्तीतून सत्कारितरी गेला असल्यामुळे त्या संस्कारित स्थितीतील अर्थाचे व ते संस्कार करणाऱ्या भट्टीचे, म्हणजे यज्ञसंस्थेचे, सहकारित्वाने व साकल्याने ज्ञान झाल्याशिवाय मूळ अर्थीकडे

पोहोचताच येणार नाही. यज्ञसंस्थेमुळे वाच्य निवडली गेली, गोळा केले गेले, जाण तदनंतर त्याचे अर्थ ठरविले गेले आणि त्याचा अनुक्रम, व त्याचे श्रुती हे हि निर्णात झाले. वेदाव्याख्या अर्थ यज्ञसंस्थेच्या सधर्माचे समजून घेतला पाहिजे आणि तो जरी पूर्णपणे आपल्या हातगत करून घेण्यासाठी सहितीतील यज्ञ-मूलक स्तेपांचे दूरीकरण करून मूळ अर्थ काढण्याचा प्रयत्न केला. पाहिजे. सूत्रकारापासून सायणाचार्यापर्यंतचे संस्कार वेदाचा यज्ञविषयक अर्थ पहात होते व आम्हीही यज्ञाचा अर्था तोच पहात आहो, तथापि त्याच्या व ज्ञानाच्या दृष्टीत फेर आहे. यज्ञाचे मूलस्वरूप व विकास ही न पाहता चालत आलेली यज्ञपद्धति कायम राखण्यासाठी अर्थ लावण्याच्या प्रयोजनाने त्याचे विचार व अर्थनिष्पत्तीची पद्धति ही बद्ध झाली होती. आम्हास ऐतिहासिक पद्धतीने यज्ञसंस्थेसाठी माळ गोळा झाला हे लक्षात घेऊन तो माळ तपासावयाचा आहे. पद्धत्याच्या मूळ अर्थाचे संशोधन होण्यापूर्वी ज्या यंत्रांत ऋचावर परिणाम घडविला ते यंत्र संपूर्णपणे तपासल्याशिवाय मूळ अर्थाकडे जाऊ पाहणे म्हणजे मधली अत्यंत महत्त्वाची पायरी बगळणे होय. अर्वाचीन संशोधकांची ही अत्यंत महत्त्वाची पायरी चुकली असल्यामुळे त्यांचे झालेले संशोधन योग्य आहे किंवा दुष्ट आहे हे देखील सांगणे कठिण आहे, व त्याच्या सर्व संशोधनसमुच्चयाची आज किंमतहि सांगता येणार नाही. ही पायरी ज्या संशोधनभागात चुकली आहे ते संशोधन आम्हास पुष्कळसे बगळणे भाग आहे. जी दृष्टि आम्ही पुढे मारीत आहो त्या दृष्टीचा अवलंब करून झालेल्या संशोधनाचा पुन्हा विचार कराना लागेल, आणि त्यात संशोधकांची एक पिढी खर्ची पडेल. अर्वाचीन संशोधकांच्या पद्धतीतील महत्त्वाचीच पायरी गळाली असल्यामुळे ते बरोबर आहेत की चुकले हे सांगण्यापेक्षा पुन्हा स्वतंत्रपणे संशोधन केलेले बरे. योज्याबहुत सूचना प्राप्त होण्यासाठी पूर्वेत संशोधकांचे अर्थनिर्णायक वाक्य वाचण्यात हरकत नाही अशी आमची भावी अभ्यासकास शिफारस आहे.

चारहि वेदांचा व त्यांच्या ब्राह्मणांचा व आरण्यकांचा प्रतिपाद विषय यज्ञ होय असे अष्टहासने बरेवार मीमांसाकार व सूत्रकार सांगत असताहि वेदाचा ऐतिहासिक उपयोग करावयाचा तो यज्ञाचे समजण्यासाठी करून घ्यावयाचा अजीचात बगळून त्या साहित्याचा स्वतः तः हे अर्थ लावण्याची पाश्चात्यांची जी प्रवृत्ति झाली त्या प्रवृत्तीस दोन कारणे झाली. एक तर यज्ञाचे प्राथमिक किंवा उत्तम स्वरूप वेदावर परिधन करणाऱ्या पाश्चात्यांपैकी एकाहि प्रपंचारास दृष्टिस्थितीमुळे समजल नाही, आणि दुसरी गोष्ट अशी की, वेदाचा प्रतिपाद विषय यज्ञ आहे असे सांगण्यात निमुकांची स्वाभिमूढक लडपट होती अशी पाश्चात्य प्रपंचाराची प्रामाणिक समजूत झाली. सहितातील मंत्राचा सामाजिक स्थितीच्या

ज्ञानासाठी, भाषेच्या अगर भाषाच्या इतिहासाच्या ज्ञानासाठी यूरोपीय पडितांनी उपयोग केला, भारतीय व यूरोपीय यांची एकत्र बसती असता असलेली दैवत, शब्द, आचार, विचार, भाषा, गीत इत्यादि शोधण्यासाठी तौलनिक पद्धतीन अभ्यास करण्याकडे प्रवृत्ति ठेविली या प्रक्रियेच्या अभ्यासास अगोदर भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास यज्ञागमन कल्याणशिवाय पूर्णता व निदापता येणार नसली तरी तो अभ्यास या तयारीशिवाय मुळीच करता येत नाही असें नसल्यामुळे, यज्ञसंस्था समजून घेतल्याशिवाय अत्यंत प्राचीन कालाच्या स्थितीच ज्ञान मिळविण्याची खटपट मुद्द झाली

यज्ञसंस्थेच्या अभ्यासाचा उपयोग यूरोपीयांच्या पैतृक स्थितीच्या ज्ञानासाठी अल्प, व भारतीय सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास समजून घेण्यासाठी विशेष आहे यासुळे यज्ञसंस्थेचा अभ्यास पाश्चात्य पडितास फारसा मनोरंजक नाही यज्ञासाठी ज्या ऋचा वापरण्यात आल्या त्याचा क्रियशी अनु रूप अर्थहि नसे क्रियेची बाह्य स्वरूप जुळविता आल्यास बरे अशा नृत्तीन मनाचा विनियोग झालेला दिसतो असो

यज्ञसंस्थेचा इतिहास निरनिराळीं सहितीकरणे कोणत्या यज्ञविषयक म्हणजे मिथुरी कारणामुळे झाली या प्रश्नावर प्रकार पाडतो प्रथम सध्याच्या सहिता ज्या स्वरूपात आहेत त्या स्वरूपावर म्हणजे सहितीकरणावर विचार करू

सहितीकरणाची चळवळ कोणत्या कालात झाली असावी याचं दुसरी एक प्रसिद्ध राणकीय घडामोड पेजून तिच्याशी सापेक्षतेन स्पष्टीकरण पुढे केले आहे यथे यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाच्या दृष्टीन कोणत्या कालात सहितीकरण घालता येईल हा एक महत्त्वाचा प्रश्न संक्षेपत पाहू

(१) सहिता ज्या वेळेस झाल्या त्या वेळेस सोमयाग हा पण आणि इष्टी यांना मिश्रित झाला होता आणि ऋचाच्या सहितीकरणाचा पहिला प्रयत्न सोमयागमूलक असावा

(२) सहितीकरणाच्या काळा घरोघरच अग्निहोत्र नष्ट झाले होते, सोम दुर्मिळ होत होता

(३) सत्र बंद झालीं होती का कां, त्याच स्वरूप काहीं मनुष्या सहितात नाही, आणि तैत्तिरीय सहितेत देखील माहिती अत्यंत नोटक आहे

(४) यज्ञ करणाऱ्या ऋत्विजांमध्ये तद पडले असून ते तट अभ्युपसृत होते

(५) अथर्ववेदी लोकांविषया विरुद्धभाव नव्हता झाला होता व त्यासहि त्रैविद्याच्या यज्ञसंस्थेत स्थान मिळाले होत याविषयां अधिक विवेचन पुढे येईल

यज्ञसंस्थेचा इतिहास आणि सहितीकरण याचा निकट संबंध आहे हे स्पष्ट केलेच आहे

यज्ञसंस्था समजावून घ्यावयाची आणि तिच्या अनुपगमन सहिता व ब्राह्मण समजावून घ्यावयाची वेदाच्या प्रतिपाद विषय यज्ञ हा असल्यामुळे वेदाची घटना समजण्यासाठी यज्ञ संस्थेची दृष्टि व तिचा संपूर्ण इतिहास जेव्हा चांगला लक्षात येईल तव्हाच वेदाची घडणूक समजेल कोणता यज्ञ कसा आणि जेव्हा उत्पन्न झाला निरनिराळ्या शाखांचे लोक कोणते बन करीत व कोणत्या यज्ञाची माहिती कोणत्या प्रथात आहे याच सूक्ष्म ज्ञान तर अवश्य आहेच पण अग्निहोत्रासारखे यज्ञच तयार कसे झाले उत्तरांतु कसे बनले, सत्र कशां तयार झालीं याची जेव्हा माहिती अवगत करून घ्यावी, तेव्हाच प्रत्येक कायप्रयोजनासुळे प्रश्नावर बसे कसे परिणाम झाले हे समजावयास लागेल आणि यज्ञयोजनाचे सहायक जे मंत्रांची व ब्राह्मणवाक्यांची स्वतंत्र गाथोडीं वाधणारे सहिता कार ते कोणत्या हेतूत प्रेरित जाले याचा पत्ता लागेल कोणत्याहि कल्पनाच्या म्हणजे रचनाच्या इतिहासात अक्ष आमदून येतें बीं सामान्य गोष्टीस अनेक आनुपंगिक गोष्टी चिकटून मोठी कल्पना बनत त्याचप्रमाण एखादी मोठी प्रचंड कल्पना तयार करताना तिचीं अंग म्हणून अनेक कल्पना तयार होतात पुढे, मोठ्या कल्पनेच्या अंगान ज्या जमास आल्या तथापि ज्याच अस्तित्व पृथक्पण दाखव आहे अशा कल्पना स्वतंत्रपण अस्तित्वात येतात यज्ञसंस्थाची नी वाढ जाली ती या दोन्ही प्रकारांनी होत गेली वाय? तसें असल्यास ती कशी होत गेली याच प्रथम आकलन करून नंतर या दोनही प्रकारांचा ऋचाच्या आणि वाक्याच्या सचयावर आणि त्याच्या मांडणीवर परिणाम कसकसा होत गेला हे पाहिल्याशिवाय वेदाची घटना कशी होत गेली हे सांगणें साहसाचें आणि इतिहासशास्त्रदृष्ट्या सत्य प्रकारें गद्या आहे असें आम्हीं समजतो, एवढच नव्हे तर आतापर्यंत झालेल्या संशोधनाच्या पुढेतिविषया सहाय व्यक्त करिता

यज्ञसंस्थेचा इतिहास जितका क्रिष्ट व कोरव्या नियमांनी आणि वेचव विधींनी भरला आहे तितकाच तो एकदा क्रिष्ट तेची हद्द ओलाडून गेल असता उपयुक्त व मनोरंजक आहे यज्ञेतिहासज्ञानानंतरच वेदाच्या घटनेचा इतिहास ज्ञेय होईल ही गोष्ट खरी बाजूला ठेवली तरी दुसऱ्या एका दृष्टीनहि यज्ञ संस्थेचा अभ्यास करणें अवश्य आहे ज्याप्रमाणें एखादी प्रचंड आणि गोंधळात पाडण्यास समर्थ इतक्या अवयवांनी युक्त अशी इमारत पाहून ती इमारत कशी काय घडविली याचें ज्ञान कल्पकास हितावह होईल, त्याचप्रमाण यज्ञसंस्थेच ज्ञानहि प्रचंड कल्पनाचा अवयव करून घेणाऱ्यासहि हितावह होईल किंवा करणाऱ्या अनेक अवयवांनी युक्त असे साम्राज्य असो किंवा एखादी सुद्धासारखी किंवा करणाकरिता बनवलेली

घटना असो अथवा दुसरा कोणताही एखादा मोठा कारभार असो, या सर्वांनी घटना करण्यामध्यें सामान्यतः एकाच प्रकारची कार्यतत्त्वे दमोचर होतात अथवाच विधी समाप्त नवोत अथवा न नवोत, यज्ञत आखेले पशू स्वर्गांत जावोत अथवा न जावोत, एखाद्या मोठ्या प्रदर्शनांनं त्याचें स्मरणितकेलें इच्छुक जें वास्तविक अस्मिद्धि ते प्राप्त होवो अगर न होवो तथापि कर्तृत्वाची, दुपारीची व दधुवेची ओळख पटविण्यास हे सर्व कृतिसमुच्चय उपयोगी पडतात.

मनुष्याचें अगर सनाजाचें हित साधण्याचा याणा अगर यज्ञाचा करणारे जे जे विधी सर्व जगात उत्पन्न झाले जहित त्यामध्यें विस्ताराच्या अगर वैविध्याच्या दृष्टीनं भारतातील यज्ञसंस्थेच्या सदस्य दुसरे कोणतेच नाहीत. ज्याप्रमाणें तेव विक्रमाच्या स्टॅण्डर्ड ऑइल कंपनीची पटना व्यापारी विवेचा कळव होय, ज्याप्रमाणें प्रिटिस साम्राज्य ही मोठी शासन-संस्था निमोण नरण्याच्या प्रयत्नाचा कळव होय, त्याचप्रमाणे पारमार्थिक कार्याकरिता जे नैमित्तिक विधी आजपर्यंत जगात करण्यात आले त्यामध्यें यज्ञसंस्थेतील अभिष्टेय, महामत किंवा सगळे हा वास्तव्य होत, आणि या वास्तव्यत जगास आम्हीं काही तरी अपूर्व करून दारुविल म्हणून यज्ञसंस्थेवरून जरी नसला तरी तिच्या कार्यमंडळ आदर प्रत्येक नास्तिक भारतीयतासहि वाटलाच पाहिजे. ह विधान यज्ञसंस्थेची अपिक माहिती झाल्यानंतर साष्ट होईल.

वेदनालीन स्थिति समजावणारा यज्ञसंस्थेचें ज्ञान अवश्य आहे ही गोष्ट सध्यास प्रथमारांनी बाबत पुढे माटली आहे. तथापि यज्ञाच्यासंपूर्ण वेदाच्यासादने लोकांचें लक्ष जावें वित्तकें अजून गेल नाही पाश्चात्य पंडितास यज्ञविषयक वाक्य्य माचून एक तद्देची सुचण्या उत्पन्न झाली आहे, आणि ब्राह्मण-ग्रंथ वाचले आणि त्यातील वडाची चाल विपदास लागणारी विचारपद्धति दिसू लागली म्हणजे पुष्कळ लोकांत असे वादें लागतें की, हे ग्रंथ त्रिदिगारे लेखक लिहिलेला शब्दीपर तरी होते किंवा नव्हते. एका पक्षितान तर असे उद्गार काढले आहेत की, मनुष्यग्राम्यांनं या ग्रंथात लेखक वाक्य्यरचना केला आहे तितका वाक्य्यरचना केल्याच उदाहरण जगात कोठेही नसेल. जगदुत्पत्तीविषयां किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि विषया-संबधानें परस्परसंगत ठेवण्याचा किंजु मनात यत्किंचितहि न वाक्य्यला लिहिलेली माहिती, यज्ञातील चीजचा विधि कसा नेल्यामुळें जय आज, पराजय कोणता विधि कसा घडून केला म्हणून उत्पन्न झाला, याविषयां पुढीस न पडणाऱ्या जागोजाग आलेल्या गोष्टी, हे सर्व पाहून पाश्चात्य पंडित तर अगदीं विचून गेले. लोकांच्या बुद्धीस पटेल अशा विचाराचा पूर्ण अभाव यज्ञाचें समर्थन करणाऱ्या या वाक्य्यगत चित्तक दिसतो तितका दुसरीकडे कोंठच दिसत नाही. ब्राह्मण वाक्य्य सोडून आरण्याकाकडे किंवा उपनिषदाकडे वळले म्हणजे

वाक्य्य विचाराच्या तळाक्यातून मुद्दत आता महत्त्वाच्या वाक्य्याकडे आणण जाऊं लागतो असे वाटून पंडितास आह्लाद वादें लागतो आणि उपनिषदात मग अधिक रमणें. ज्युलियस एलेजियस यान आपल्या शतपथ ब्राह्मणाच्या प्रस्तावनेमध्यें दारुविर्त आहे की, यज्ञसंस्थेचा उपयोग ब्राह्मणाचा पंडा कठिण बनविण्यास आणि त्या वर्गात स्थान मिळविणें कठिण करण्यास वेदाचा झाला. यज्ञक्रम विरुद्ध फार कठिण झाले. श्रुतसंहितेतील सूक्तें कर्मांनीं बनविलीं पण कविता करण्याच्याचें वातावरण महत्त्व कमी झालें. सामाजातील महत्त्व पुढें ईश्वरास आळवण्यासाठी कविता करणाऱ्या कवी-कवून उदून जुन्या कवितेचा उपयोग यज्ञाकडे करणाऱ्या यज्ञ-कर्ताकडे गेलें. यज्ञ करणें ही गोष्ट कठिण झाली होती. ते करण्यासाठी पुष्कळ दिवसांची उमेदवारी लागत असे. का की, महिना महिना वर्षे वर्षे करावीं लागणारीं सत्रे करण्यासाठी पूर्तयारी बरीच करावी लागण्याची यज्ञसंस्थेतील अर्थत साधा विधि जो दशपूर्णमास त्याचा प्रयोग म्हणजे विशेषतः आध्यायिक शिकण्यास सहा एक महिने लागतात आणि या प्रकारच्या पद्धतीनं परमार्थासाठी सत्र उद्यम करणें हे व्यक्तीस असम्य होऊ लागल आणि परमार्थसाधनासाठी म्हणजे सर्वांसाठी प्रयत्न जर कोणता करावयाचा झाला तर त्यास तो ब्राह्मणाच्या साहाय्यावाचून असम्य झाला. यामुळे यज्ञ-संस्थेचा जर काही उपयोग झाला असेल तर तो मिथुनाचें महत्त्व वादविषयापुरतान झाला, त्याचा दुसरा काही एक उपयोग झाला नाही, अशा प्रकारची विचारमांडिका तयार होत गेली. पाश्चात्य पंडितांनीं या प्रकारची आपली समजूत करून घेतल्यामुळे त्यास यज्ञसंस्थेचें रारे सामाजिक स्वरूप लक्षात आलें नाही. यज्ञाचा उपयोग ब्राह्मणाचें महत्त्व वाढविण्याकडे झाला नाही असें नाही तथापि या उपरिहित झालेल्या यज्ञसंस्थेचा परिणाम समजाच्या विकासाकडे झाला एवढेच नव्हे, तर त्यापासून अनेक तद्देचे ज्ञानविषयक आणि गुणवत्तयुक्तविषयक फायदे झाले. त्याच्याकडे सद्योपकांचें लक्ष गेलें नाही. आपल्याकडेच्या पंडितांचें पांडित्य वर्चस्व पाश्चात्य विचारसंप्रदायाच्या धोरणानेच चालत असल्यामुळें आणि यज्ञसंस्थेच्या अभ्यासकटिण्यामुळें आपल्या लोकांनी देवता याचा चांगला विचार केला नाही. महाराष्ट्रातील पंडितांपैकी यज्ञाकडे सहजगतीपर्यंत दृष्टीनं पाहून त्यातील मर्म समजावून घेण्यासाठी जर कोणी प्रयत्न केला असेल तर तो कै० महादेव मोरेवर डंटे यानी केला. त्याच्या भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासात (विहितसिद्ध्यस ऑफ इंडियन सिविलिझेशन) त्यांनी यज्ञाचें सामाजिक स्वरूप दाखविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला आहे. अशो.

यज्ञसंस्थेचें मर्म समजावून घेण्यासाठी एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे ती ही की, ब्राह्मणांनी यज्ञसंस्था वाढविली ही केवळ आपल्या महत्त्वासाठी वाटवाटापाची म्हणून वाढविली

असें नाहीं. जे धर्म सर्वसामान्य असतील त्यात ब्राह्मणांनी खेचछेने हवेतसे फेरफार करणें शक्य नव्हतें. यज्ञसंस्था त्रैवर्णिकाची होती. सर्व वर्ण अस्तंत प्राचीन काळापासून यज्ञ करीत होतेच. उपासनेत ब्राह्मणांनी केवळ लोभमूलक फेरफार केले असते तर इतर वर्णांनी तसे फेरफार वाट्टू दिले नसते. सुशिक्षिताची लौकिक भाषा आणि यज्ञासाठी वापरली जाणारी भाषा यात फारसे अंतर पडलें नव्हतें, आणि जुन्या उपासनेत ब्राह्मणांनी केवळ पदराच्या गोष्टी केवळ स्वार्थासाठी घातल्या असल्या तर त्यास जनतेची फारशी सहाय्य नसती नसती ब्राह्मणांनी ही यज्ञसंस्था इतर लोकांस जनविष्णूसाठीच वाढविली असती तर ते स्वतः बनले गेले नसते. प्रकार पहावा तर उलट आहे. यज्ञ करणारी मंडळी म्हणजे यज्ञातले यज्ञमान ब्राह्मणच पुष्कळ असत. ते आपल्या गळ्याभोवती पुरोहितवर्गांनं तयार केलेले लिगाड कडासाठी अडकावून घेते. धनियानी यज्ञास विरोध करावयाच्या ऐवजी यज्ञ करण्यामध्ये नुरास दाखविली आहे या प्रकारच्या परिस्थितीमुळे आपणास यज्ञसंस्था जर समजावून घ्यावयाची असेल तर ब्राह्मणांनी केवळ स्वार्थासाठी ही संस्था वाढविली या प्रकारच्या मतानें जुद्धीस विकार होऊ न देता तिचा अभ्यास केला पाहिजे.

यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे जे दोन इतिहास पाश्चात्यास मुळीच समजले नाहीत त्यापैकी एक इतिहास म्हटला म्हणजे सामाजिक होय, दुसरा न समजलेला इतिहास संहितोकरणाचा होय. वाङ्मयाच्या घटनेचा इतिहास काव्यताना वापरण्याची पद्धति म्हटली म्हणजे शेवटी झालेल्या क्रिया अगोदर शोधीत मागे मागे जात जात जावयाचे, ही होय. आजच्या सामाजिक स्थितीपैकी ज्या गोष्टींचीं मुळं या मनःरचनाकाळापासून संहितोकरणापर्यंतच्या काळांत शोधावयाचीं त्या सामाजिक गोष्टींचा निर्दास प्रथम केला पाहिजे. भारतीय समाजघटनेच्या इतिहासाच्या प्राचीन भागासुचवार्थाने ज्या सुद्धे गोष्टी आपणास स्पष्ट झाल्या पाहिजेत त्या येथें प्रमाणें.

- (१) चातुर्वर्ण्याची कल्पना.
- (२) ब्राह्मण जातीची स्थापना व तीत झालेले भेद.
- (३) गोत्र, प्रवर इत्यादि संस्थांची स्थापना.
- (४) प्रजापतिवंशस्था अथवा पितृपुत्रपरंपरा.
- (५) मातृकन्यापरंपरा.
- (६) यूशावस्था.
- (७) यज्ञसंपर्गाची स्थापना.

या अनेक गोष्टींपैकी पहिल्या तीन गोष्टींचा विवेचन मुख्यत्वेन फक्त वैदिक वाङ्मयाच्या साहित्याने होईल आणि इतर विषयांच्या अभ्यासास महाभारतादि ग्रंथ उपयोगी पडतील.

यासाठी या तीन सामाजिक संस्थांचा अभ्यास वेदाभ्यासाशी जोडून देता येईल.

वरील तीन सामाजिक संस्थांचा परिणाम वैदिक वाङ्मयावर झाला आहे तथा इतर चार संस्थांचा झाला नाही.

ब्राह्मणजातीच्या इतिहासाशी वैदिक इतिहासाचा कसा संबंध येतो हे ब्राह्मणजातीच्या आजच्या आणि कालच्या स्थितीवर पाहिले असता सहज समजून येणार आहे.

सर्वात अतिशय परिचित वेदशास्त्रा म्हटल्या म्हणजे ऋग्वेदाची शाकलशास्त्रा, कृष्णयजुर्वेदाची (आपस्तंब आणि सत्यापाद सूत्राची) तैत्तिरीयशास्त्रा आणि शुक्रयजुर्वेदाच्या माध्यंदिन व द्याव्यशाखा होत. या शाखांचे लोक सर्वत्र आहेत, तथापि काव्यशाखेचे लोक महाराष्ट्राच्या पश्चिम भागांत कमी आहेत.

वरील शाखांशिवाय इतर शाखांचेहि लोक महाराष्ट्रात आढळतात. मैत्रायणीय शाखेचे लोक भडगाव येथें दिसतात, मैत्रायणीय हे कृष्णयजुर्वेदी आहेत. भंडारा येथील एका मैत्रायणीय शाखेच्या ब्राह्मणाने (रा. रा. विष्णुपंत जकातदार यांनी) आपली मुलगी कन्हाड्यास दिली असून कन्हाड्याची मुलगी आपल्या मुलास केली आहे. चरक शाखेची बली मध्यप्रतांत विशेष आढळून येते. पुष्कळ अज्ञानी लोकांस चरक ही शाखाच ठाऊक नसल्यामुळे त्यांच्या ब्राह्मण्यविषयी देखील कधी कधी संशय प्रदर्शित केला गेला आहे. चरक हे कृष्णयजुर्वेदी ब्राह्मण आहेत चरकातील भेद जो कठ ला कठाची संहिताहि प्रसिद्ध आहे. चरकामधील एक प्रसिद्ध घराणें म्हणजे घुटीचें होय या घराण्याशी एका कृष्णयजुर्वेदी कोंकणस्थ घराण्याने देखील संबंध केला आहे.

याशिवाय एक महाराष्ट्रातील उत्पसरशाक शाखा म्हणजे जावाज्यची होय या शाखेस लैकिक व्यवहारात नर्मद म्हणजे नर्मदाकाठचे ब्राह्मण म्हणतात. काही नर्मद हिंदी बोलणारे देखील आहेत. या जावाज्य शाखेचा संबंध उपनिषदातील सत्यकाम जावाल याच्याशी जोडण्यात आलेला आहे आणि कोणी जबलपूर या शहराशी देखील संबंध जोडतात. कठळे, पाचखेडे, वगैरे आडनावे या जातीत आढळतात.

सर्व कन्हाडे ब्राह्मण ऋग्वेदी आहेत. तसेच कुडाळदेशकर आणि सारखत हे दाक्षिणात्य गौड देखील ऋग्वेदीच आहेत देखून ब्राह्मणात ऋग्वेदी, कृष्णयजुर्वेदी आणि शुक्रयजुर्वेदी या तीनही प्रकारचे ब्राह्मण आढळतात. आणि कौटिल्यस्थामर्थ ऋग्वेदी आणि हिरण्यकेशी (कृष्णयजुर्वेदी) हे दोन्ही प्रकार आढळून येतात. पळसे आपणास माध्यंदिन ब्राह्मण म्हणवितात. माध्यंदिन ब्राह्मणांपैकी काहींनी याच्याशी दामव्यवहारहि केला आहे.

महाराष्ट्रांत काहीं काहीं ठिकाणीं अथर्ववेदी लोकांची वस्ती असल्याचें सध्याहि आढळून येत. मात्र इतर वेदांतुस याच्या तुलनेनें अथर्ववेदीयाचें प्रमाण पारब अल्प आहे. मराठी ग्रंथकार ज्योतिषंत दादा महाभागवत हे अथर्ववेदी होते. सातारा शहरापासून ४ मैलावर कृष्णा व वेण्णा यांच्या संगमाजवळ 'माहुली' या क्षेत्राच्या ठिकाणीं १५१२० वर्षांपूर्वीं नगेशभट्ट या नावाचा एक आध्वर्य वैदिक ब्राह्मण राहत होता व तो स्वराष्ट्रीय लोकांचे पोरोहित करित असे. सातारा व वाई यांच्या दरम्यान कृष्णासाठी 'चिंधोली' या खेजात असणारे जोशी कुलकर्णी अथर्ववेदी आहेत व त्यांचे गोत्र 'भाळदून' आहे. याच्या चरचा धर्महर्षें त्याच्या शास्त्रप्रमाणे पुजेंक नागेशभट्ट हे करित. हल्लीं त्याचा तबं कृत्ये ऋग्वेदी लोकाकडूनच करवून घेतलीं जातात. याच्या-पैकीं हल्लीं ह्यात असलेल्या एका श्रद्धास्थान आपल्या शाखेची सध्या बगैरे येत आहे असें म्हणतात परंतु याचीच आध्वर्य ऋग्वेदी लोकांचीच सध्या पाठ करून आपला नित्यविधि पार पाडतात. ब्राह्मण्ये ब्राह्मकृत्ये आपल्या पितृव्याचा उच्चार करवा लागतो हा साधारण नियम आहे, परंतु अथर्ववेदीय लोक याप आजा, व एणजा, अशा नमान नवीचा उच्चार न करता एणजा, आज्ञा, व याप अशा क्रमाने फरीत असल्याची माहिती मिळते. पुणे प्रांतात शिबवळ गावच्या आसपास काहीं गांवां अथर्ववेदीयांची वस्ती असल्याचें समजतें. त्याचप्रमाणे सातारा जिल्ह्यापैकीं खायव ताळस्यातहि अथर्ववेदीयांची वस्ती असल्याचें कळतें. खटावकनीळ अथर्ववेदीयाना 'आम्ही अथर्ववेदी आहों' या पलीकडे हल्लीं काहींच माहिती नाही हे लोक आता जवळजवळ ऋग्वेदी लोकांतच सामील झाले आहेत म्हटल तरी चालेल. सुमारे २५ वर्षांपूर्वीं ऋग्वेदी (देशस्थ) व अथर्ववेदीयांच्यामध्य परस्पर फक्त रोटीव्यवहार होई परंतु घेदीव्यवहार बहुधा होत नसे. देशस्थ ऋग्वेदी अडचणीच्या प्रसंगीं गौणपक्ष म्हणून अथर्ववेदीयांची सुलगी करीत, परंतु आपली सुलगी अथर्ववेदीयांच्या घरी देण्यास मुन्यंत तयार नसत परंतु हल्लीं हाहि प्रतिनय कारवा साहजि नाही. ऋग्वेदी देशस्थानी आध्वर्यांच्या घरी आपली सुलगी दिल्याहिहि उदाहरणें हल्लीं बोंडांतरी इथीस पडतात. अशा प्रकारें ऋग्वेदीयानीं आध्वर्यांच्या घरी आपली सुलगी दिल्याच एक उदाहरण चिंधोली गांवातच आढळत. अथर्ववेदीयांचा आध्वर्यपणा कमी कमी होत जाऊन ते लोक देशस्थ ऋग्वेदीय पुरोहिताकडून आपलीं श्रद्धाकृत्ये सर रहा करून घेऊं लागले यामुळे ऋग्वेदी व आध्वर्य यांच्या मधील परस्पर वैपश्य कमी होऊन आता बरोबरीन रोटीवेदीव्यवहार करावयास लागला हबब वाटेनाशीं झाली असावी असा दिसतो. आज जातिदृष्ट्या अथर्ववेदी ही निराद्वी जात राहिलीच नाही देशस्थ

जातीतील काहीं कुठे अथर्ववेदी आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही. याणे जिल्ह्यात थोडेंसे सामवेदी जातिस्थान आहेत.

ब्राह्मणाच्या निरनिराळ्या शाखांच्या आणि कुळांच्या हिशोब पेन्नास पंढरपूर नाशिक येथील सिंधुकाच्या वहा धुळकल्या पाहिजेत ते कार्य झाले म्हणजे निरनिराळ्या शाखांच्या अस्तित्वासंबंधाने आणि पितृक शाखा सोडून निराळ्या शाखेचा परिग्रह करणे या प्रभृतीमुख कित्ये शाखा नष्ट झाल्या या-संबंधाने बराच शोध लागणे शक्य आहे.

शाखा म्हणजे अभ्यासाचा विशेष प्रकार. त्यामुळे जात निराळी पडते अस मुळीच नाही. ऋग्वेदी म्हणजे ज्याचे पुत्र हौनर्मानें शिक्षण घेऊन यज्ञाभ्यें होत्याचें काम करावयास योग्य होते ते. शाखाचा अर्थ जरी एवढाच तरी शाखामुळे जाती पडल्या हे खरें काण्व, माध्यदिन, मैत्रा-यणीय, जावाल, चरक इत्यादि सूत्राच्या मंडळींनीं आपल्या निराळ्या जाती बनविल्या आहेत आणि ते खराखोरीयाखेरीज इतराशीं समव्यवहार करीत नाहीत. आपस्त्य आणि हिरण्यकेशी हे मात्र ऋग्वेदीयाशीं समव्यवहार करतात.

पितृमूलक शाखेंत बदल.—वेदभेदाचें मूल प्रयोजन एवढेंच वीं, प्रत्येकाने आपआपला धंदा करव्यास समर्थ व्हायें ज्यास आध्वर्यव करावयाचें आहे त्याने यजुर्वेदाचा अभ्यास करावा, ज्यास हौन करावयाचें असेल त्याने ऋग्वेदाचा अभ्यास करावा आणि ज्यास यज्ञात जीद्वान करावयाचें असेल त्याने सामे अभ्यासावी. याप तोच शिक्षक त्यामुळे यापाची शाखा तीच मुळाची शाखा हा प्रकार अर्थात स्वाभिविरु आहे आणि जे केवळ अभ्यासवैशिष्ट्य-मूलक राव होवे ते काळातरान जाती बनवे, जाती केवळ वेदावरून म्हणजे ऋत्विजांच्या प्रहारावरून पडल्या नाहीत तर शाखाभेदावरूनहि पडल्या. आणि पुढे शाखेतल्या शाखेत ज्या सूत्राचा अभ्यास होई त्यावरून पडल्या श्रौतकमे जवळ जवळ छत झाले, ते कार्य आहे याची व्यक्तीस आठवणहि हुसाली. तथापि श्रौतकमेमूलक जे अध्ययनवैशिष्ट्य ते आणि त्या अध्ययनवैशिष्ट्यामुळे पुढे जे जातिप्रमुख उरव झाले ते मात्र टिकले आणि अध्ययन-प्रथाच्या आभिमानाऐवजी जात्यभिमान उत्पन्न झाला. अध्ययन आणि जाती याची फारकत पूर्ण झाली आहे ह दरोविणारी एक गोष्ट येयें देतो. जेव्हा एखाद्या यजमानास विशिष्ट सूत्राचा आपल्या अग्निहोत्रासाठीं परिग्रह करावयाचा असतो तेव्हा कमे त्याच्या सूत्रप्रमाणे चालतें, परंतु ते कमे चाल-सिध्दल अणजेले ऋत्विज ह्या त्या शाखेचेच असतात असें मान नाही. प्रयोग आपस्त्य किंवा यीथायन सूत्रप्रमाणे असेल परंतु आध्वर्यव हिरण्यकेशीहि चालवील. प्रसंगीं आध्वर्यव ऋग्वेदी ब्राह्मण देखील करील आणि इथोपुरत हीन ऋग्वेदीयांच्या घरी देखील यजुर्वेदी करील. दिया आणि जाति याची अवगति

एवम्यावरूनच दिसत नाही. कण्वशाखी, जावालशाखी, किवा चरकशाखी लोकांस आपल्या मुलांनी सुच करतेंवेळेस दुसऱ्या शाखेचा आचार्य (खशाखीय न मिळाल्यामुळे) घ्यावा लागतो आणि त्यामुळे मुलगा प्रसंगी निराव्यक्त शाखेची सव्या शिकतो, परंतु आपणास आपल्या बापाच्या शाखेचाच म्हणवितो. आज पुष्कळ ब्राह्मणलोक सव्याच करीत नसल्यामुळे पंतुक शाखेची अद्यापनविषयक संबंध कायम ठेवणारा एकुलता एक दुवा देखील नष्ट झाला आहे आणि अध्ययनमूलक भिन्नल कैवळ जातिमूलक सिन्नलाच्या रूपानें शिक्षक उरले आहे.

जातीचें पृथक्त्व जर अध्ययनमूलक आहे तर अध्ययनात बदल झाल्यास किंवा परंपरागत अध्ययन नष्ट झाल्यास सामाजिक पृथक्त्व तरी का राहिले ? राहतें हे खरें. आणि तें केवळ वैदिक कारणासाठी नसून लौकिक कारणासाठी राहतें असें म्हणणें प्राप्त आहे. तथापि जेव्हा जात्यंतरांत कुल आपली अध्ययनपरंपरा सोडून नवी परंपरा घेतें तेव्हा तें कुल पूर्वीच्या शाखेचें न राहता दुसऱ्या शाखेचें बनतें. माध्यदिन जुलातील व्यक्ति कायकुलात मोडली जात नाही याचें कारण लौकिक जातिभेद होय तथापि देशस्थ म्हणविणाऱ्या व परसराशीं मोक्षलक्षणानें लग्न करणाऱ्या मोठ्या जातीमध्यें कीर्णधामन कुल, आपस्तंब किंवा ऋग्वेदी देखील बनली आहेत. या प्रकारचीं कुल कर्नाटकात व दक्षिणमहाराष्ट्रात पुष्कळ आहेत. कौण्डिन्य पूर्वी कृष्णयजुर्वेदी असून त्यातील काहीं पुढ ऋग्वेदी बनले असा समज बऱ्याच जुन्या पंडितांत आहे. ज्ञानकोशमंडळातील हौत्रवेत्ते चिंतामण भट दातार ह्याचें पराणें पूर्वी कृष्णयजुर्वेदी असून त्याच्या कोणला तरी एका पूर्वजास त्याच्या ऋग्वेदी मामानें वाढविलें व पडविलें असल्यामुळे सांप्रत ऋग्वेदी बनले आहे. तसेंच आपल्या पारमार्थिक गुरुविषयाच्या भक्तीमुळे वापट उपावाचें एक हिरण्यकेशी (कृष्णयजु) शुद्ध सातारा येथें ऋग्वेदी वैदिक तयार झाले आहेत. उलटपक्षीं हरभट केळकर या नावाचा एक ऋग्वेदीकुलोत्पन्न जन्माष्ट कृष्णयजुर्वेदी वैदिक म्हणून योज्या वर्षांपूर्वी पुण्यात प्रसिद्ध असे.

सर्व हिंदुस्थानातील सव्या अस्तित्वात असलेल्या ब्राह्मणाच्या सात आठवें जातींपैकी कोण कोणला वेदाचे व कोण कोणला शाखेचे याविषयी आपणास फारच बोधी माहिती उपलब्ध आहे. ब्राह्मणामध्यें जे जातिभेद पडले ते सर्व वेदाध्ययनवैशिष्ट्यमूलक नाहीत. काहीं भेद स्थानमूलक आहेत, कांहीं सौमव्याओंबळ्याच्या कल्पना बऱ्याच लडावल्यानंतर अधिक सोंबले राहणारांनी कमी सौमव्यावर यष्टिधार घालावयाचा या क्रियेमुळे उत्पन्न झाल्या आहेत, काहीं उपास्यमूलक आहेत आणि काहीं मतमूलक आहेत. अन्यायक्रमाच्या नेदामुळे किंवा यज्ञ वस्ताना रोगतें सृज

वापरवें या विचारामुळे काहीं प्रसंगी जातिभेद उत्पन्न झालेला दिसला तर काहीं प्रसंगी श्रौताचारभिनता राहूनहि जातिभेदाचा अभाव दिसतो. काहीं जातींत शाखा किंवा सूत्र हे केवळ कुटुंबविशिष्ट होय किंवा व्यक्तिविशिष्ट होय ही भावना दिसते. उदाहरणार्थ, कौण्डिन्यात ऋग्वेदी व कृष्णयजुर्वेदी (हिरण्यकेशी) या दोन्ही शाखांची अभ्यासक कुटुंबे आहेत आणि लौकिक व्यवहारामध्यें या भेदाचें महत्त्व काहीच नाही. फक्त श्रावणीच्या वेळेस अमुक घराणें कोणच्या शाखेचें आहे हे विचारण्याचें प्रयोजन पडतें कौण्डिन्यात लग्न जुळविण्याच्या वेळेस वेदाची म्हणजे शाखेची चौकशी कोणीहि करीत नाही. उलटपक्षीं चरक, जावाल, काश्व, मैत्रायणीय, माध्यदिन या सर्व यजुर्वेदाच्याच शाखा असून त्या एकमेकांशीं लग्न न करणाऱ्या भिन्न भिन्न जाती वनल्या आहेत.

जाती व वेदशाखा याची संगति किंवा वेदशाखा व त्याचा प्रचार याचा हिशोब घेण्याचें काम महार्णवकारांनीच वाय तें केले. नहार्णवकारांची माहिती धाज अव्यंत अपुरी आणि वस्तुस्थितीस न जुळणारी अशी भासते. चरणब्यूहाच्या टीकाकारांनी महार्णवावृत्तच उतारा घेऊन आपला प्रसंग भागविल्या आणि आचारभूषणवार (आनंदाधम ग्रंथ ५५) श्रव्यकशाखी ओळ यांनी तोच उतारा आपल्या ग्रंथात उद्धृत केला. तो उतारा व त्यावरील श्रव्यकशाखी याचें भाष्य याचा गोपवारा येणेंप्रमाणें.—

देशपरत्वे शाखाविभाग च यज्ञकन्यासंबंधः—
‘भरतवर्ष’ या सत्तेनें प्रसिद्ध असलेल्या भूप्रदेशाच्या मध्य भागातून ‘नर्मदा’ नदी वहात असल्यामुळे तिला भरतवर्षाची मध्यरेषा म्हटलें आहे. या मध्यरेषेच्या दक्षिण व उत्तर बाजूस चतुर्वेदाच्या कोण कोणत्या शाखा विभागरूपानें अस्तित्वात असलेल्या आढळतात हे सांगतों. मध्यरेषेच्या म्हणजे नर्मदानदीच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात यजुर्वेदाची आपस्तंबी, ऋग्वेदाची आश्वलायनी, सामवेदाची राणावनी व अथर्ववेदाची पंपलारी या चार शाखा अस्तित्वात असून या चारी शाखाचें अध्ययन करणारे ब्राह्मण परसरात श्रुतिजाचीं कामें करतात व रोदीवेदीव्यवहारहि करतात. आपस्तंबी शाखा म्हणजे यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेवरील सूत्रनेदानें झालेल्या सहा शाखांपैकी एक असून आश्वलायनी म्हणजे ऋग्वेदाची ‘शाकल’ या नावानें प्रसिद्ध असलेली शाखा होय.

नर्मदेच्या उत्तरेकडील प्रदेशात शुक्रयजुर्वेदापैकी नाय्यदिनी, ऋग्वेदाची शाखायनी, सामवेदाची कौधुनी आणि अथर्ववेदाची शौनदी या चार शाखा अस्तित्वात असून या चार शाखाचें अध्ययन करणाऱ्या ब्राह्मणांत परसरा आश्रित्य संबंध व रोदीवेदीव्यवहार होतो. ऋग्वेदामध्यें वाप्पल म्हणून एक शाखानेद असून या शाखेचें कल्पसूत्र शाखायन नावानें

प्रसिद्ध आहे आणि म्हणूनच शारदायन सूत्रानुवारी ब्राह्मण-समाजास त्याच्या सूत्रनेदावरून शारदायनी शाखेचे ब्राह्मण म्हणतात.

तुंगभद्रा, कृष्णा व गोदा या नद्यांच्या सभोवतालच्या म्हणजे सहाद्रिपर्वतापासून आत्र (तेल) देवापर्यंत विस्तार-लेल्या प्रदेशात, ज्या शाखेवर आश्वलायन सूत्र लिहिले गेले आहे अशी, ऋग्वेदाची शाखेलाग्या अस्तित्वात असून या ऋग्वेदीय शाखेचा 'एतरेय' म्हणून ब्राह्मणग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

गुजरात प्रांतावरवीं उत्तरेकडील भागात यदून म्हणजे ऋग्वेदाची शाखावरीं किंवा पाचल नामक शाखा अस्तित्वात असून या शाखेचा 'कौपीती' नावाने प्रसिद्ध असलेला ब्राह्मणग्रंथ आहे.

गोदावरी नदीच्या दक्षिण दिशेस व आग्नेय दिशेस म्हणजे तैलंगणापासून समुद्रापर्यंत विस्तारलेल्या प्रदेशात कृष्ण यदुवेदायका तैत्तिरीय शाखेवर प्रसिद्ध असणाऱ्या सहा सूत्रांपैकी आपस्त्यसूत्रानुवारी होकाची आपस्त्यवी म्हणून प्रसिद्ध असलेली शाखा अस्तित्वात आहे.

सहाद्रिपर्वताच्या पायथ्यापासून नैर्ऋल दिशेस समुद्रापर्यंतच्या प्रदेशात व परशुरामहोनासनिध कृष्णयदुवेदावरील सूत्रनेदावर प्रसिद्ध असलेली हिरण्यकेशी नामक शाखा अस्तित्वात आहे.

मयूरपर्वता (१) पासून गुजरातच्या सरहद्दीपर्यंत यदुवेदा-पैकी मैत्रायणी नामक शाखा अस्तित्वात असून तिचा कसब उगयुक्त प्रांताच्या वायव्येकडील सरहद्दीपर्यंत झालेला आहे.

जल (निंदार), बंग (बगल), बलिंग (बोर्ला), मानीन (२) व गुजरातशील पूर्वांक प्रदेशाखेरीजचा भाग या सर्व ठिकाणी शुक्रयजुर्वेदाची 'माथ्यदिन' उर्फ 'वाजसनेयी' शाखा अस्तित्वात आहे.

सायवल्म्य ऋषीने शुक्रयजुर्वेदापैकी 'दाण्य' नामक ग्रंथशाखेचा विस्तार सर्व देशात केला.

नर्मदेच्या उत्तर भागात असलेल्या पूर्वेक 'मथ्यदिनी' 'शाखायनी', 'कौतुनी', 'शौतकी' व वर सांगितलेली 'काण्य' नामक शाखा या पाचही शाखा 'गौड' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या ब्राह्मणवर्गात प्रचलित आहेत व नर्मदेच्या दक्षिण भागात प्रचलित असणाऱ्या पूर्वेक आपस्त्यी, आश्वलायनी, शारदायनी, वेपथ्याची व मैत्रायणीनामक पाचही शाखा 'पंच-राषिड' नावाने प्रसिद्ध असलेल्या ब्राह्मणवर्गात प्रचलित आहेत.

चालू श्रौतधर्म.—आजच्या काळात वेद आणि श्रौतधर्म हा केवळ ब्राह्मणांच्या नामधारी शाखावेदाने राहिला आहे अस नाही वैदिक कर्म योजविहृत अजूनही होतात वैदिक धर्माविषयी आणि यज्ञसंस्थेविषयी जोडीची जिज्ञासा

आता वाढ लागली आहे आणि खुद्द पुण्यात आता दोन अभिहोत्र स्थापन झाले आहेत.

सध्या श्रौतधर्म चालू आहे म्हणजे वर्षारोने वर्षांनी एखादा याग कोठ तरी एक येतो. कधी कधी पाच वर्षांत एकही याग महाराष्ट्रात होत नाही अलीकडे कोणते याग होतात आणि कोणते होत नाहीत याच कोष्टक येणप्रमाणे—

होतात.—दश, पूर्णमास, चातुर्मास, निरद्वय, सौत्रामणी, (वैरिड) अग्निरोम, सर्ववृष्टाऽसोर्वाम, वाजपेय, * अतिरात्र, सायस्क, * नक्षत्रसत्र, लग्नसत्र, अभिहोत्र, सौत्रामणी, (चरक) विश्वजित, (अतिरात्र) * अल्लप्रियोम, अभिचयन, पंचकष्टक.

होत ना हांत—दाक्षायण, पांडरीक, महाव्रत, द्वादशाह, द्विरात्र, त्रिरात्र, चतुरात्र, द्युष्टिद्विरात्र, गंग्रिरात्र, वामदम, चतुरात्र, पंचरात्र, पञ्चान, सप्तरात्र, अष्टरात्र, नवरात्र उर्फ शकलीविशय, दशरात्र, एकादशरात्र, नवोदशरात्र, चतुर्दशरात्र, पंचदशरात्र, सप्तदशरात्र, विंशतिरात्र, चतुर्विंशतिरात्र, त्रिंशद्वार, द्वात्रिंशद्वार, नवत्रिंशद्वार, पञ्चत्रिंशद्वार, एकोनपचाशद्वार, सवत्तरात्र, गवामयन, सारप्रस्थापी, इन्द्रजुरीव, अभिमेध, राजसूय, बृहस्पतिसव, वसुसव, ब्राह्मणसव, सोमसव, धृतिवसव, गोसव, ओदनसव, पंचशारदीय, अभिद्रुत, इन्द्रस्तुत, विघन, सर्वतोमुख, लोपविति २०.

वेदांचे संहितीकरण.—वेदाचा उपयोग ऐतिहासिक साहिती वाढण्यासाठी करावयाच्या पूर्वी आपणास ज्या अनेक गोष्टी विचारात घेतल्या पाहिजेत त्यातील एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सनाच्या कालविधय करणाऱ्या संहिती करणाऱ्या कालविधय घेता पाहिजे ही होय. संहितीकरणानंतर मनुष्यजातीच्या पारंपार्याकडे धाव घेता वेद संहितीकरण ही उत्तरकाळीन किंवा होम या क्रियेची व तिच्या अनुषंगाने होणाऱ्या चळवळींची यथापे कल्पना आल्यास इतिहासातील एक महत्त्वाचा भाग जोडता आला अर्थ होईल संहितीकरणाचा विचार करताना उपस्थित होणारे प्रश्न आणि त्यास उत्तरे येणप्रमाण—

(१) मनाच्या संहिता कोणत्या प्रयोजनाने बनल्या? याचा उत्तर हच की, ऋत्विजास आपले अभ्यासग्रंथ स्वतः पाहिजेच असे आमुले संहितीकरणार्थ प्रथम प्रयत्न झाला.

(२) संहिता बनल्या त्यात जी अनेक सूक्ते आली आहेत ती कवींनी जशी बतविला तशीच आज आपणास

* सुधा केलेले कडू अलीकडे ३०-३५ वर्षांत झालेले नाहीत, त्यापूर्वी झालेले आहेत. वेदी वाचनेवरून पुणे येथील रा. सदाशिवराव कानिटकर यांनी पुणे येथे व ते या. स. अनंत दीक्षित बापट पाचवडकर यांनी अलीबाद येथे केला होता.

उपलब्ध आहेत किंवा जुळवाजुळव करताना निरनिराळ्या कवींनी कदाचित् निरनिराळ्या काळीं बनविलेल्या ऋचा पुढें हुसन्ना कोणीतरी एकत्र करून मूले तयार केली आहेत? म्हणजे ज्याप्रमाणें अनेक मंत्रद्रष्ट्यांचीं सूत्रं एकत्र होऊन ऋग्वेदसंहिता बनली त्याप्रमाणें अनेक ठिकाणच्या ऋचा एकत्र करून मंत्रद्रष्ट्यांनी आपलीं सूत्रं बनविलीं आहेत काय? याचा उत्तर हेच की, जुना मंत्रग्रंथ नवीन जादिक किये-साठीं आपल्या गेल्यामुळे नवीन कार्यासाठीं विस्तृत होण्याचा संभव आहे तथापि ऋग्वेदातील बरीचशीं सूत्रं मूळ कवींनीं केलीं तरीच उपलब्ध झालीं आहेत असा आज संशोधकांचा समज आहे. परंतु बरीचशीं सूत्रं अनेक ठिकाणच्या ऋचा एकत्र घेऊन केलेलीं असतील. यजुर्वेदातील यजु आणि मंत्र पहाता ते ज्या अर्थी विशेष प्रयोजनासाठीं लावण्याचे आहेत त्या अर्थी एकसारखी क्रमान त्यांची रचना झाली आणि ती कायम राहिली हे शक्य नाही. अथर्ववेदांत (१० कांड पहा) तर ऋग्वेदातील ऋचा हौनासाठीं निवडून त्या यज्ञात म्हणण्याच्या क्रमाने लावल्या आहेत

(३) संहितीकरणाम्या काळीं अनेक काळच्या ऋचा एकत्र केल्या गेल्या असल्या तर आपणाल इतिहासज्ञान मिळविण्याच्या अभ्यासास काहीं क्षेत्र आहे कीं नाही? संहिते-मध्ये ऋचांचा अगर सूक्तांचा काळनिर्णय करणे शक्य नाही असा स्थितीत वेद हे साहित्य इतिहासकारास केवळ स्वाज्य आहे काय? स्वाज्य नाही असे उत्तर या प्रश्नास देता येईल. वेदाचा अभ्यास करताना सूक्तांच्या यालभेदाकडे दुर्लक्ष करून सर्व वेद म्हणजे एरुब ग्रंथ वरून आपणास ऐतिहासिक अभ्यास काहींसा करता येईल जेथे वेदातर्गत काळामध्येच पौर्वापर्य पहावयाचे नाही पण केवळ संहितीकरणाम्या काळ ही ज्या युगाची अंतिम मर्यादा आहे त्या प्राचीन युगाची परि-स्थिती स्थूलपणे पहावयाची आहे तेथे वेदातील सूक्तांच्या काळ अनिश्चित आहे ही गोष्ट आढळी येणार नाही. या मर्यादेत पाश्चात्त्यांनी केलेला वेदाभ्यास उपयोगी आहे परंतु ऋचात व्यक्त होणाऱ्या समाजस्थितीचें पौर्वापर्य मात्र लपवता येणार नाही थाज ऐतिहासिक पडिताना वेदोक्तता याचा अर्थ संहितीकरणाम्या काळपूर्वी अस्तित्व एवढाच आहे पण संहितीकरणाम्या काळातून पूर्वीचा इतिहास समजण ही गोष्ट देखील उद्धान सारन नाही. का की, संहितीकरणाम्या काळ सुर्वेचानें बराचसा निश्चित आहे.

संहितीकरणाम्या काळाचें आणि प्रयोजनाचें स्पष्टीकरण करण्यासाठीं मंत्र आणि ब्राह्मण यांचा परस्परसंबंध व्यक्त केला पाहिजे.

यूरोपीय संशोधकांनी आणि विशेषतःच नार्वेच्या श्रुतिहासलेखकाना उद्धारणाथे विटरविट्टन वाङ्मयाच्या घटने-संबंधानें असं एक मत प्रतिपादिले आहे कीं, संहिता उर्फ

मंत्रभाग जवळजवळ संपूर्ण तयार झाल्यानंतर ब्राह्मणें तयार झालीं. मंत्रभागातील मंत्रांचा जन्म ब्राह्मणांतील विवि-वाण्याच्या जन्मापूर्वीचा आहे हे स्थूलपणानें म्हणण्यास हरकत नाही. पण मंत्रभागाचें संहितीकरण झाल्यानंतर ब्राह्मण-भागाचा जन्म झाला असेल असे संशोधकांचें मत असल्यास ते आश्वास मान्य नाही. ब्राह्मणरचना आणि संहितीकरण या दोन्ही किंवा समकालीन व अन्योन्याधारी आहेत असे आम्ही म्हणतो. तैत्तिरीय, कठ इत्यादि संहिता मंत्र-ब्राह्मणमिश्रित आहेत एवढच नव्हे तर तैत्तिरीय ब्राह्मणहि मंत्रमिश्रित आहे. ही केवळ बाह्य दृष्टि झाली पण संहिता बनविण्याचें प्रयोजन लक्षात घेतलें म्हणजे संहितेचीं व ब्राह्मणाचीं जुडणी जवळजवळ एकाच काळात तयार झालीं असें भावें. झगेल पुष्कळ मंत्र ब्राह्मणकालीनहि असतील मंत्र आणि ब्राह्मणें मिश्रशालीन आहेत हे सिद्ध करण्यास भाग्य हे प्रमाण देखील आपणा येणार नाही. उत्तरवासीं देखील प्राचीन मातेत काव्य करता येतें आणि जेश्ठा उत्तर कालीन वाक्यात प्राचीन वाङ्मया काव्यातील धाच पुनरुक्त होतात तेव्हा तर भाषेचे प्रमाण दुयेंल ठरतें आध्वर्थ्यात पोषक असा जेव्हा मंत्र असेल तेव्हा तो जुन्या मातेत सुद्धा लिहिला जाण्याचा संभव असतो. यज्ञाना उत्तम-सहपता येण्यापूर्वी कृष्णयजुर्वेदाच्या मंत्रांचा समुच्चय करण्याची क्रियाहि शक्य नाही. जेव्हा यज्ञसंस्था संपूर्ण तयार झाली तेव्हाच कृष्णयजुर्वेदाची संहिता बनली आहे शुक्रयजुर्वेद तर त्या नंतरचा.

ज्या अर्थी वैदिक मंत्रांची मांडणी सधेतुक्त आहे, आणि ज्याअर्थी वेदाच्या ऋचांचा विविधोद्योग ब्राह्मणात केला जाई त्या अर्थी मंत्र आणि ब्राह्मणातर्गत विविधाकृत्ये यांच पौर्वापर्य काळजीपूर्वक ठरविले पाहिजे. सूक्तांचा अस्तित्व अगर त्यांची मांडणी सधेतुक्त आहे हे विधान सर्व वेदास योज्यावहुत अशान लागू पडणार आहे तथापि ते यजुर्वेदास विशेषकरून लागू पडणार आहे मंत्र आणि किंश यांचे नाते अपभ्रूत चितके निकट ठेविल पाहिजे तितक होतानें ठेवण्याचें कारण नाही होत्याच्या मंत्रांचीं संलग्न अशी विविध कार्ये बजात नाहीत. त्याला संलग्न वेदकं करावयाचे. आप्रीसूक्तदि अथवा सोडले तर असे म्हणता येईल की, होत्यान अमुक मंत्रा ऐवजीं तमुक मंत्र म्हटला तर सोडें विषयेंल असें नाही पण अपभ्रूत की तरी गोष्ट नाही. त्याला विशिष्ट मंत्र म्हणावयाचा आणि विशिष्ट कृति त्यानंतर किंवा तो म्हणणे चालू असता करावयाची शयुळे अपभ्रूत ये मंत्र अधिक अनुरूप असतें खणतात आणि यासुळेच ते मंत्र आणि कार्यबोधक विविधाकृत्ये यांच्यामध्ये काळाचें अंतर फारसें नसणें शक्य आहे

ब्राह्मणातर्गत विविधाकृत्ये हे केवळ मंत्राच विनिर्भोगकारी नसून उत्पादकहि असण्याचा संभव आहे. मंत्र व ब्राह्मणें

यापैकी काय जुन असावे तें ठरविण्याचे स्थूल नियम येणेंप्रमाणे —

(१) ब्राह्मणवाक्यापैकी विविधान्य मंत्रादेशां जुनीं असणें शक्य आहे. का की, काहीं मंत्राची उत्पत्ति फ्रु प्रयोजनामुळे झाली असेल आणि प्रयोजन म्हणजे विविधान्य अंगोदर उत्पन्न झाले असेल

(२) जेव्हा एखाद्या विधीशीं म्हणजे हत्तीशीं जोडलेल्या मंत्राचा अर्थोअर्थी संवध नसेल तेव्हा मंत्रात्म्य प्राचीन व त्यामुळे अंगोदरच सोंपळें झालेले असें असावयाचें आणि त्या मंत्राचा विनियोग करून पेण्याची जबाबदारी यज्ञयोजनावर पडल्यामुळे त्याचा त्या मंत्राची क्रियेशीं सगति जोडली असावी.

(३) मन आणि प्रयत्नातर्गत क्रिया याची सगति जितकी सुंदर व वेगळीच तितका तो मन प्राचीनत्वाच्या बाबतीत सहाय्यासद समजावा तथापि सुंदर सगति हेंच अवधीनत्वाचें चिन्ह समजू नये.

या तत्त्वानां यजुर्वेदाचे परीक्षण केले असता मंत्राच्या कालाविपरीत बरीच माहिती उपलब्ध होण्यासारखी आहे. व संहितेकरणाच्या क्रियेची बरीच रहस्ये बाहेर पडतील असें वाटतें. असो.

संहितेकरणाच्या इतिहासात तीन काल अथवा प्रयत्न दिसतात जेव्हा श्रालिनाचीं कार्ये भिन्न होऊ लागलीं आणि प्रत्येकाची विधाहि भिन्न झाली तो संहितेकरणाचा प्रथम काल अथवा प्रयत्न होय. आजच्या स्वरूपात संहिता दिसतात त्या प्रमाणे जेव्हा प्रथम बनल्या तो तृतीय किंवा अंतिम काल अथवा प्रयत्न होय याच्या अंगोदराचा प्रयत्न म्हणजे संहिताच्या भाजच्या स्वरूपातील नवीन वातरेला भाग वगळता असता संहिताच जे स्वरूप होतें तें होय. प्रत्येक संहितेतील व ब्राह्मणतील नवीन भाग काढता येतो ऋग्यजुर्वेदात पुरवण्यासारखे जे भाग आहेत ते आणि शतपथब्राह्मणातील उत्तरकालीन भाग हे भारती युद्धानंतर काहीं पिढ्या उलटून गेल्यानंतर जोडले गेले असावेत. तसेंच अथर्ववेदाच २० व वांडहि बरेच उत्तरकालीन असावे ऋग्वेदातील दहानें मंडल उत्तरकालीन असावे इत्यादि बोध पूर्वाच्या संशोधनांना केलेच आहेत. या प्रत्येक वेदास असलेल्या नवीन पुरवण्या सोडून दिल्या तरी प्रत्येक वेदाचे धृक् अस्तित्व कल्पित येतें त्या स्थितीत जेव्हा वेद होते तेव्हा संहितेकरणाचा द्वितीय काल होता असें म्हटलें पाहिजे.

ज्या व्याख्यानं महाभारत तयार वेल त्याच व्याख्यानं म्हणजे कृष्णवेदायन उर्फ वेदव्यास यांनीच वेदाच्या संहिता बनविल्या अशी कल्पना पूर्वाच्या संस्कृत प्रथाराच्या परंपरेंत अनेक प्रसंगी व्यक्त झाली आहे. व्याख्यानं संहिता २६ भा० ३०

बनविल्या असोत अगर नसोत, आपणास आज हे स्पष्ट दिसत आहे की, कीरवपाडवाच जें घोर गुद झालें त्या युद्धाच्या फार तर ५० वर्षे अंगोदर क्रिया नंतर या संहिता बनल्या असाव्यात म्हणजे ही मंत्राचीं जुडगीं तयार झालीं असावीत. वदामित् असें असेल की, यज्ञविचारार्थी आणि द्वितीय संहितेकरणाची चढवळ कुष्ठयुद्धापूर्वी शंपनस वरें सुरू झाली असून या युद्धानंतर एक दोन पिढ्यात या संहिता घातून पडल्या असाव्यात आणि ब्राह्मणहि त्याच सुमारास तयार झाली असावीत. भारती युद्धाचा काळ कोणताहि असो, भारती युद्धासून संहितेकरणाचा तृतीय कालहि पारसा दूर नाही संहितेकरण बरेचसे व्याख्यानं करून त्याच्या शिष्यांनीं पूर्ण केल असणें शक्य आहे. संहितेकरणाच्या इतिहासातील दुसरा प्रयत्न व्यासाचा असावा. प्रस्तुत विधानास प्रमाण येणेंप्रमाणे —

(१) घातेंराष्ट्राचा उल्लेख वटसंहितेंत येतो.

(२) परीक्षिताचा उल्लेख अथर्ववेदांत येतो.

(३) तैत्तिरीय संहिता करणारा तित्तिर हा वैशंपायनाच्या शिष्याचा शिष्य वैशंपायन हा भारती युद्धाशी समकालीन असून जनमेजयाशी समकालीन होता

(४) याज्ञवल्क्य हा ऋग्यजुर्वेदाचा म्हणजे वाजसनेयी या नावानें प्रसिद्ध असलेल्या एका नवीन अथर्ववेदप्रदायकाचा उत्तरादक असून हाहि जनमेजयाशी संभाषण करताना दारुविला आहे हा वैशंपायनाचा शिष्य असून पुढें भाइन दूर झाला अशी आख्यायिका आहे

(५) वैशंपायन हा पाडवाचा व कीरवाचा पितामह जो व्यास त्याचा शिष्य होता

(६) तैत्तिरीय संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक हीं एकाव्याच हातचीं आहेत. या वा, त्याचा एकमेकाशी इतका निकट संवध आहे की, एक ग्रंथ लिहिताना दुसऱ्या ग्रंथाची योजना मनात असल्याशिवाय सातत जशी रचना झाली आहे तशी रचना होणेंच शक्य नाही. ऋग्वेदाची व्याख्याण संहिता एकाची आणि ब्राह्मण भरल्याच तशी गोष्ट तैत्तिरीय शाखेची नाही, बरीच विवेचनावरून असें सिद्ध होत अ, तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेदसंहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण, कठसंहिता आणि वाजसनेय संहिता हीं जवळ जवळ एकाच वेळेस झाली. काण्व व माध्यदिन शाखा या वाजसनेय संहितेचेच मेद असल्यामुळे त्या त्याच सुमारास झाल्या.

आता ऐतरेय ब्राह्मण, काण्व संहिता व सामवेद याचा प्रश्न उरला या संहिता आणि ऐतरेयादि ब्राह्मणग्रंथाहि त्याच सुमारास झाले होते काय हा प्रश्न उजळतो. ऐतरेय ब्राह्मणात पारिक्षित जनमेजयाचा उल्लेख दोनदा आला आहे. तसच कृष्णाचा सावरा विदर्भ देशाचा राजा नीम गाचा उल्लेख

आला आहे त्यावरून ऐतरेय ब्राह्मण ह तैत्तिरीय संहितेच्या फारसें अगोदर पडणार नाही, नंतरच पडलं तर पडेल

या संहिता परसाराशीं सापेक्ष अशा दिसत असून ऋक्, यजु, साम यांच्या हेतुभिन्नत्वामुळे व हेतूच्या अन्योच्चाश्रयामुळे याच प्रथम, तसेंच द्वितीय आणि तसेंच अंतिम संहितीकरण जवळजवळ एकाच काळीं झालं असाव तिही संहिता जर समकालीन असून त्यात हेतूचा अन्योन्या श्रय आहे तर या तिहींचा काळ व तसाच हेतुहि एकच असला पाहिजे आणि तो हेतु यज्ञकल्पना हा होय संहिता यथार्थच अवतरल्या या प्राचीनांच्या म्हणण्याचा भावाथ हाच वीं, त्याच संहितीकरण यज्ञहेतुमूलक आहे

मन यज्ञार्थ उत्पन्न झाले असें नाही ऋषींच नाव मनद्रष्टे आहे मनदेवता भाविक रूप घेऊन ऋषीस दिसल्या असें म्हणणें ही रूपकात्मक भाषा झाली आणि रूपकाचा भावाथ न समजल्यामुळे गैरसमज होऊन अर्वाचीनांनीं मनद्रष्ट याचा अर्थ मनकर्त असा केला असें झालें असाव वीं, चाहीं मन जुने असावेत व काहीं नवे असावेत ज्याच्यापार्शीं मन सापडले ते मन्नाचे रक्षक असावेत किंवा कर्तहि असण्याचा संभव आहे अशा दोन शक्यता प्राचीनांसहि वाटत असल्या मुळे त्यांना मनद्रष्टे असा शब्द मुद्दाम वापरला असावा काहीं ऋषीं मन गोळा करणारेच होते कोणते मन कोणीं गोळा केले याचें श्रेय वैदिक परंपरेन योग्य मनुष्यास दिल आहे हें शक्य आहे वीं, एकच सूक्त दोघांनीं पैदा केलें तेव्हा दोघांसहि श्रेय दण योग्य असल्यामुळे मनद्रष्टे म्हणून दोन ऋषींचीं नाव त्या त्या सूक्तासंबधान दिलीं गेलीं

द्वितीय संहिताकरणाच्या कार्त्त शिखाभेद उत्पन्न झाले नसावेत आणि तृतीय संहितीकरणाच्या कार्त्त ते जोरात असावेत भारती युद्धाच्या कार्त्त यजुर्वेदसंहिता पूर्ण स्थितीत दिसत आहे आणि आध्वर्यवास्यधानें तसे उपस्थित होऊन निरनिराळीं आध्वर्यव तयार झालेलीं दिसतात हाच काळ आध्वर्यवास फाटे फुटण्याचा यज्ञसंकीर्णाचा आणि आजच्या संहिता वनविषयाचा होय संहिताची, म्हणजे यज्ञप्रयोगाच्या पुस्तकाची, अंतिम आशुति वनव्यास यज्ञसंस्थेची पूर्ण वाढ झालेगी आहे, यज्ञसंस्था सब नियमबद्ध झाली आहे आणि तिला बोधीशी उतरती कळा लागली आहे असाच काळ सामाविक होय अंतिम संहितीकरणास उतरता काळ पाहिजे, का की, पुढे यज्ञसंस्था अधिक उद्विगत होऊन वीत आणखी फेरफार होण्यास जव्हा सवळ असणार तेव्हा संहितेचें स्वरूपहि बदलणार भारती युद्धाच्या सुमारास लोकांचं मतांतर होत असावें यज्ञावरील विश्वास कमी होत जाऊन तत्त्वज्ञानाकडे लक्ष लागत असाव

लोकांची श्रद्धा एकवटेल असें द्यत तयार नाल नाही, मिथु किंवा शिव यांचेहि इश्वरस्य पूर्णपणें स्थापित झाले

नाहीं, पण सुशिक्षितात “ब्रह्मज्ञाना”ची आवड वाढली आहे अशा काळात अंतिम संहितीकरण झाल असाव

वेदव्यासांनीं प्राचीन धर्म एकत्र केला त्याप्रमाणे महाभारतरूपी इतिहासप्रयाचाहि पाया पातला संहिताप्रथ फेरवदल झाल्याशिवाय राहिले पण भारत व पुराण यांची तशी स्थिति राहिली नाही त्याच स्वरूप काळांतरान वढत गेल या परिस्थितीची कारणमीमांसा पुढे दिली आहे

संहितीकरणाचा द्वितीय काळ तृतीय काळाच्या फारसा पाठीमाग जात नाही द्वैपायन व्यास याचा काळ तो द्वितीय काळ आणि त्याच्या शिष्यानुशिष्यांचा काळ म्हणजे तृतीय काळ पहिला काळ दुसऱ्या काळापामून किती दूर होता ह यान नकीं सांगता येत नाही पुराणसूक्तात ऋक्, यजु, साम, या तीन समुच्चयाचा उल्लेख आहे हा उल्लेख त्या कार्त्त वेद विवेचक पृथक्करण झाल होतें असें दर्शवितो अर्थात ह सूक्त संहितीकरणाची क्रिया सुरू झाल्यानंतरच आहे पण ह सूक्त त्या क्रियेच्या प्रथम प्रयत्नानंतरच आहे कीं द्वितीय प्रयत्ना नंतरच आहे ह सांगता येत नाही या सूक्ताचा रचनाकाळ वैदिक वाङ्मयाच्या दृष्टीन बराच अर्वाचीन होय ह सर्वमान्य आहे ह सूक्त दहाव्या मंडलात आहे आणि दहाव मंडल तर अर्वाचीनच आहे

संहितीकरणाची क्रिया यज्ञातील ऋत्विगांच्या सोईसाठीं झालेली संहिताचा इतिहास पहावयाचा म्हणजे ऋत्विगांचें वर्गीकरण करूं झालें, विशिष्ट वर्गाच्या ऋत्विगांत भेद करे उपस्थित झाले, त्याचें वेदाच्या संहितीकरणावर शाराभेद स्थान करे परिणाम झाले ह पहावयाचें वैदिक वाङ्मयाचा इतिहास ब्राह्मण जातीच्या षडभिर्दोशीं बराच गुंतलेला आहे

शाखाभेद हे केवळ यज्ञ करण्याचे भिन्न प्रकार म्हणून राहिले नाहीत ते ब्राह्मणांचे जातिभेद झाले जातिभेद झाले ते केवळ शाखानुसार झाले असेंहि नाही धौतधर्म शास्त्रेप्रमाण भिन्न होता तो पुढे आणखी भिन्न झाला आणि त्या भेदासुद्धें भिन्न श्रातसून तयार झालीं आणि त्या भिन्न धौतसूत्रांनुसार पुढें ब्राह्मणांत नवीन पोटदारां तयार झाल्या याप्रमाणें श्रौतवाङ्मयाच्या म्हणजे संहिता, ब्राह्मणें, आणि श्रौतसून, याचा ब्राह्मणजातीच्या स्थित्यंतराशीं निकट संबंध आहे असे

वैदिक वाङ्मयाचा व काळाचा इतिहास हा ब्राह्मणजातीच्या स्थित्यंतराशीं जुळवून लिहिला पाहिजे आणि तो लिहिल्या सर्वां ब्राह्मणजातीच्या आजच्या स्थितीकडेहि अवलोकन घ्यावे, तसेंच महाभारत व इतिहास पुराणें याकडेहि याचें व्यावीं लागेल

श्रुति व पुराणे याचा संबंध — वेदाच्या श्र्लेख संहितेवस्थ दुसऱ्या संहिताच्या ज्ञानाची अपेक्षा ठेवलेली आहे त्या अर्थी सर्व वेदाच्या संहिता जवळ जवळ एकाच

कार्त्तिकी झाल्या हे उपलब्ध आहे. तसेच इतिहासपुराणांच्या उल्लेख वेदांत आहे त्यामुळे संहितोत्तरणाच्या काळांत इतिहासपुराणें कोणत्या तरी स्वरूपात होती. वेदकाळ म्हणजे ऋग्वेदातील अत्यंत जुन्या सूक्तांच्या काळापासून भारती युद्धाच्या काळ-पर्यंत पसरलेला अनिश्चित कालविभाग होय. या कालविभागाच ऐतिहासिक ज्ञान मिळण्यासाठी जें साहित्य उपलब्ध आहे त्याचे चालील वर्ग पाडता येतील.

(१) वैदिक वाङ्मय.

(२) इतिहास आणि पुराणें.

(३) अर्वाचीन काळची माहिती.

वेद हे सर्व लोकांचे वाङ्मय नसून विशिष्ट देवतांना आणि यज्ञाच्या विस्तृत स्वरूपाचा महत्त्व देणाऱ्यांचे वाङ्मय आहे. जी गोष्ट वेदोक्त नाही ती उत्तरकालीन ही विचारपद्धति या कारणा-मुळे उपभोगी पदप्राप्तीची नाही. अर्वाचीन वाङ्मयांतच दिसणाऱ्या किंवा ब्राह्मणात मुळीच दगोचर न झालेल्या ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष आयुष्यामध्ये दृष्टीस पडतात त्या केवळ अर्वाचीन काळी उत्पन्न झालेल्या असे खानीपूर्वक म्हणता येणार नाही. वैदिक वाङ्मयाची तत्कालीन इतिहासाचे संपूर्ण ज्ञान देण्याची असमर्थता त्या वाङ्मयाच्या यात्रिणी स्वरूपा-बद्दलच ठरते. संपूर्ण इतिहासविन रेंगाळवयास त्याच्या जोगीला इतिहास आणि पुराणें ही घातली पाहिजेत. त्यानिवाय मंत्ररचनाकाळाचेहि स्वरूप समजणार नाही.

वेद हे वाङ्मय संप्रजनन्याची नाही तर समाजातील एका विशिष्ट वर्गाचे आहे आणि ते यज्ञ करणाऱ्यांनी आपल्या धंद्याच्या साधनेसाठी एकात्र जुळविलेले आहे. ही एकत्र जुळणी करताना त्यांनी बर्चस जुन वाङ्मय उपभोगात आणले, आणि त्यामुळे वाङ्मयास जोडी विविधताहि प्राप्त झाली आहे. ज्या गोष्टींचे वाहुल्य या वाङ्मयात दिसते त्यांचे सर्व-व्यापित आणि ज्यांचा केवळ जाताजाता उल्लेख होतो अशाचा महत्त्वभाव ही आपण कल्पिता कामानयेत उपासनाविषयक यावर्तीत तर अविकच वाटत राहिले पाहिजे. का की, या यावर्तीमध्ये दुसऱ्याच्या कार्यक्षेत्रास गौणत्व देण्याची क्रिया त्या क्षेत्रासर्वपाने मूर्कृति दाखविण्याची इच्छा यज्ञाच्या स्तोत्रास किंवा प्रचारकास अधिकच असावयाची. ज्या अनेक देवतांना अथर्ववेदात उल्लेख येतो आणि जी इतर वेदातून मधूनमधून लोकावतात आणि जे उपासनेचे प्रकार यज्ञांगने न दिसता स्वतः दृष्टीस पडतात ते श्रौतसंस्तारगत कल्पनेत जरी यज्ञांगन दाखविलेले असले तरी त्यांचे पृथक्त्व वेदांत अनेक ठिकाणी दिसून येते आणि यासुळे ज्या गोष्टी यज्ञा-गानेच केवळ दृष्टीस पडतात त्या पुरस्पर्णे असणे इतर गोष्टींतहि दाम्य आहे अशी कल्पना करण्यास अवकाश आहे.

वेदकालीन स्थितीचा इतिहास जुळविण्यासाठी जें साहित्य आपणास उपलब्ध आहे त्यात इतिहासपुराणातमंत रचणा

उल्लेख प्राप्तमान केला पाहिजे. इतिहास व पुराणें हे बरेच उत्तरकालीन ग्रंथ होत. तथापि ते ग्रंथ ज्या व्यक्तींचा इतिहास देणे पाहतात त्या व्यक्तींचेही अनेक व्यक्तींचा उल्लेख वेदांतच येतो; व प्रत्यक्ष इतिहास व पुराणें हे शब्द वैदिक वाङ्मयात आहेत. ज्या वेळेस इथे ब्राह्मणें तयार होत होती त्या वेळेस देशातील अनेक राजांची व वीरपुरुषांची चरितें (कदाचित् निराध्या वगैरेहून) जमा होत होती असे दिसते. आणि त्यांचे घोडेवहुत सकलनहि बऱ्याच जुन्या काळी झाले असावे. संहिता जितक्या उबकर चुकें वाघून पडल्या तितक्या लवकर इतिहास-पुराणें ग्रंथबद्ध झाली नाहीत, आणि असे होण्यास कारणहि होतें. श्रौतविषय अगोदरच अभिय होऊन बसला होता. त्यात उबळतबळ करण्याची तरी फिकीर कोण करतो? परंतु पुराणाची गोष्ट तशी नव्हती. कवीस पुराणांतील कथा गाण्याच्या होत्या आणि नवीन इतिहासहि आत ठकळव्याची लोकांची इच्छा होती, आणि त्यामुळे जें सरस्कार आजची जुवणी बनण्यापूर्वी वेदास झाले तेच पुढे मोठ्या प्रमाणावर इतिहासपुराणास झाले. वेदाच्या पवित्रता-मुळे ते अक्षरअक्षरालापासून सुटले असे नाही. का की, अक्षरत्रंशाची उदाहरणे आपणास जागोजाग दिसतात. ऋग्वेदातील जे अनेक मंत्र अथर्ववेदात दगोचर होतात त्यात आपणास शब्दाच्या फरक पुष्कळ दिसतो आणि तो सर्व सुद्धिपुर सर म्हणजे काही विशिष्ट गोष्टी साधण्यासाठी केलेला दृष्टीस पडतो. हे जे फरक दृष्टीस पडतात त्याचा हिशोब घेऊन पाहिले तर त्याच्या पाठीमागे पुष्कळ इतिहास लगेला आपल्याला दिसेल. यजुर्वेदाच्या अनेक शाखांची तपासणी केल्यास आपणास असे दिसून येईल की अथर्व मंत्र घेणे, एका मंत्रास दुसऱ्या मंत्राचा तुकडा जोडणे, हरणीचा पाय कापून तेथे उत्तरीचा पाय लावणे यासारखे अनेक फरक केले आहेत अस जर आपणांस दिसत आहे तर वेद हे अक्षरअक्षरेपासून बरेचसे बऱ्याचले त्यांचे कारण वेदा विपरीत भयमिथित पूज्यबुद्धि लोकांच्या मनात वागत होती अथ जे मानतात ते संभवनीय नाही सामान्य लोक वेदात फिरवाफिरव ही काय करणार? व कायकारिता? ऋग्वेदातले जे मंत्र लोकाकारिता म्हणण्याचे. त्या मंत्राच्या मूळ अर्थाकडे लक्ष नसे. आध्याय करताना यज्ञातील मंत्रांकडे लक्ष नसे. याच्या आणि पुरोडवाक्या अर्थपेक्षा ऐकण्याच्या तत्वावरच निवडलेल्या असत मूळमथ्यामध्ये नवीन वाक्यें पुसडून देणाऱ्या मनुष्यास वेदांचे अर्थपरिचय किंवा जमिनीन अकाड ताडव कल्ल विद्ध केलेले शब्दाची निलता खास आडवी येणार नाही. वेदांतील शब्दात फिरवाफिरव कल्ल सोय कोणाची होणार? फार तर यज्ञ करणाऱ्या श्रद्धिमानकाळची. श्रद्धिमानकाळस फिरवाफिरव करावयाची झाल्यास ब्राह्मणातमंत विविधाक्याची फिरवाफिरव करण्यात

फायदा होईल. मंत्रवाक्यात फिराफिरव करण्याची आवश्यकता काय? कुटुंबासाठी जर कोंबळ्याच्या स्तुतीचा मंत्र वापरता येण्यास ठोकाचे वेदभाषेविषयीचें अज्ञान मोक्कळी करून देतें, म्हणजे वाटेत तो मंत्र व वाटेत ती क्रिया याची सांगड जोडता येते, तर मंत्रात, फेरबदल करण्याचे परिश्रम करण्याइतका सहामुयें कोण आहे? याशिवाय यज्ञविषयक ज्या प्रयोगाच्या सोई करावयाच्या त्या सोई, सूत्रकारांनीच करून दिल्या आणि त्या सोई प्रयोगप्रत्येकाकानी आणखी वाढविल्या, यासुळे वेदाचीं अक्षरें श्रुतापासून बरीचशीं अलिप्त राहिलीं इतिहास-पुराणाचीं गोष्ट तशीं नव्हतीं आपणास अनुकूल असा इतिहास निम्बविण्यासाठीं इतिहासप्रभात फेरबदल करविण्याकडे मनुष्याची अधिक प्रवृत्ति होते. यामुळे इतिहास-ग्रंथांत फेरबदल पुष्कळ झाले, आणि पुराणास पुष्कळसा अर्वाचीनपणा आला. तथापि पुराणाचीं मुळे वेदकाळपर्यंत जाऊन पोचतात हे खास.

वैदिकवाक्यात ज्याचें अस्तित्वादि आढळून येत नाही, तथापि उत्तरकालीन वाक्यात ज्याचा विकास दृष्टीस पडतो अशीं काहीं शक्य किंवा कल्पनानिर्मित विचाराणें भारतीय वाक्यात दृष्टीस पडतात. उदाहरणार्थ जैनवाक्यात ज्या ज्या कारणांनीं निश्चित झालें तीं अणें व्या. जैन वाक्यामयें जे जे विचार दृष्टीस पडतात ते काहीं अशीं आरम्भकालीन दृष्टीस पडतात. शिवाय आरम्भकविचारणीं सहस्र असे विचार ब्राह्मणात व मंत्रभागातहि दृष्टीस पडतात. याप्रमाणें जैन विचारांची परंपरा वेदातील विचाराशीं जरी जुळुवी तरी जैनाच्या ज्या छट्टिविषयक कल्पना आहेत त्यांची पूर्वपरंपरा वेदात सापडत नाही. जैनप्रथा विद्याधाराचे बरेच मदत्त वर्णिलें जातें पण विद्याधराचा मागमूरा वेदात विलकूल नाही. यक्षकिन्नराचा उल्लेख वेदात क्वचित्च दिसतो. जैनंतर वाक्यामयें विद्याधरकिन्नराचें अस्तित्त्व नाही असे नाही कथासरित्सागरामयें विद्याधराचें अत्यंत प्रामुख्य वर्णिलें आहे आणि विद्याधराचा राजा होणें हें व्येय दाखविले आहे. कथासरित्सागरामयें जैनाची निंदा करणाऱ्या राजमंत्र्यास एका ठिकाणीं उपहासस्थान केलें आहे त्यावरून कथासरित्सागरास देखील जैननिर्मित ग्रंथ म्हणण्यास कोणी प्रवृत्त होईल, तथापि विद्याधरकिन्नराचें अस्तित्त्व पुराणातहि आहे. 'अन्यदेस्य मुनेष्वदे' इत्यादि तुटक वाक्यें व 'सोम गंधर्वाकडून आणला' इत्यादि तुटक कथा गंधर्वाचें अस्तित्त्व वेदवक्त्रा श्रुतिंत मान्य होते किंवा परित्तित होतें असें भासवितात, तथापि त्यास यज्ञसंस्थेच्या अभिमान्यानीं हविर्भाग मिळूं दिला नाही आणुष्यस्फात 'यस्त्वन्नादित्वात् मरतोय साध्यान्मृत्युधान्याधर्वाश्च पितृष्वधिवान् ॥ तेभ्यो जुहोमि बहुधा धृतेन मान प्रजान् रीरिपो मोत वीरान् ॥ या मनाखेरीज गंधर्वांस हवीं मिळूं देण्याचे प्रसंग यज्ञसंस्थेच्या अभिमान्यानीं उद्भूत होऊं दिले नाहीत आणि हा

मंत्र देखील तैत्तिरीयांनीं आपल्या सदितेंत शिरूं दिला नाही. योद्ध्यात सांगावयाचे म्हणजे म्हणजे काहीं मोठ्या व लठ देवाना मोठेपणा देऊन उद्धानसहान देवताना क्षुद्र करून टाकण्याकडे यज्ञसंस्थेच्या अभिमान्यानीं प्रवृत्ति होती. उलट आरम्भकमाराची व पुराणाची प्रवृत्ति कोणत्या तरी एका देवास किंवा तत्त्वास मोठेपणा देऊन मोठ्या देवास हीनतेज करण्याकडे आणि सर्वेच देवाना योग्यबहुत मान्यता देण्याकडे होती तथापि सर्वव्यापी ऐकेश्वरी वरपना, वृद्धदेव-राज्यवरपना आणि देवबाहुल्यकल्पना यांचींहि सुद्ध वेद-वाक्यपर्यंत जातात हे खास. मंत्ररचनाकाल हा देवबाहुल्य-वाक्याच्या क्षीणतेचा व वृद्धदेवमहत्वाच्या प्रारंभाचा काळ होय. यज्ञाचा उर्क अथर्ववाक्या काळ हा वृद्धदेवाच्या प्राधान्याचा काळ होय आणि आरम्भकाचा काळ हा ऐकेश्वरी कल्पनेच्या प्रारंभाचा व सर्वे देवास एकाच मागान निष्कामाचा काळ होय.

हवन क्रिया यज्ञ ही मनात कल्पना आली म्हणजे कंटाळवाण्या विधींची, घरभर पसरलेल्या धुराची आणि अथुपात करणाऱ्या यज्ञमान व यज्ञमानपद्धतीची कल्पना मनात येते, आणि असले यज्ञ पाहण्यासाठीं लोक चोरी-कडून जमत ते केवळ मिथुनी खटपटीने आणि मूढ भक्तीन विचारशक्ति किंवा रतिकता नष्ट झालेले लोक होते की काय असा विचार मनात येतो. सामान्यतः यज्ञात ज्या दिवशीं पशुहवनन असेल त्या दिवशीं प्रेक्षकांनीं गर्दी जमते तर रक्तात पाहण्यासाठीं जनता सत्पुण झाली होती वी काय आणि तिळा खर करणाऱ्यांनीं शीर्षाविषय यज्ञसंस्थेसाठीं दुसरे काहीं नव्हतें वी काय असाहि विचार मनात येतो, परंतु यज्ञसंस्थेच्या अनेक अंगाकडे लक्ष दिले तर असे दिसत येईल की, बहुतेक सर्वे इद्रिदं रिद्धिनिष्पाचीं साधन यज्ञसंस्थेत होती. सोमरसाचे एकामागून एक चमस पिण्याचा हक्क जरी ऋत्विजांनीं आपल्याकडेच ठेवला होता तरी सामान्य जनास ओढतील अशा गोष्टी त्या सखेंत अनेक होत्या ही गोष्ट धीतवाक्य वाचूं लागले असता अधिप-धिक पटवयास लागते.

आज विसाव्या शतकात असलेल्या आपणास प्राचीन काळी यज्ञास कते काळत होते, त्याच्या ठायीं भक्षा कशी रहात होती वगैरे गोष्टींबद्दल प्रथम विस्मय वाटतो. यूरोपीयांस तर यांशिक्त वाक्य म्हणजे एक पद्धतशीर अभगडव मूर्खपणा वाटतो आणि या वेळ्या क्वाड मिथुकांनीं लोकांच्या ओक्सावर काय लादलें ह त्यांनीं पाहिले म्हणजे सेतानाची वाईट पण महत्कल्याणबद्दल जरी तारीफ करावी तरी या यज्ञकर्त्त्यांची तारीफ करावी असें देखील कविप्रवृत्ती त्याच्या मनात येतें. धंदेची जोड आज निरर्थक वाटणाऱ्या विधींना उत्पन्न कशी झाली हे बोंडें बळकळें पाहिजे. प्रत्युत

प्रभविपत्ती जिज्ञासा उत्पन्न झाली अथवा खालील विचार मनात येतात.

ग्रथमत, अमीनह्व असलेली पूज्यसुद्धि आणि तो देवाचा पूत, पुरोहित, ह्यमवाहक आहे या कल्पना एटीस पद्धतात, आणि जर देवाना काही गोष्टवाक्याचें असलें तर ते अमीनपुत्रच पांचविल पाहिजे हे लक्षात आले म्हणजे त अमीनच समर्पण का करायचाच हे कळत

विवाच घडीची सुस्पष्ट कल्पना म्हणजे स्वर्गातील देवतास सतुष्ट करण्यासाठी आपले सर्वस समर्पण नरभ्यपेवर्जी इत्यादि गोष्टास तरी पाठविण वनवादास म्हणजे जो करील तो मरीड या कल्पनेस प्राधान्य उत्तरकारी म्हणजे उपनिषदात दृष्टीस पडत त्याच्या अगोदरची लोकप्रिय कल्पना आपल्या ऐवजी देवताकडे प्रतिनिधि पाठविण ही दिसते ही कल्पना चोहोंकडे दृष्टीस पडते प्रिली व ज्यू या दोघांसहि मान्य असलेल्या पुण्या करारात अमाहाम हा प्रथम देवाला सतुष्ट करण्यासाठी आपला मुलगा यझा देत होता आणि पुढे त्यान मठा बळी देऊन देवास तृष्ट केले अशी कथा आहे पुन - देवाच्या अस्थानांत प्रतिनिधीची कल्पना आर्य आहे ही कथा पश्चिमे लुनी असावी, या ही, पुन दोघार्थ सूक्त नवेदात आहे हेरिधन हा दामारी रामाचा वरान पिन्नापूर्वीचा पुत्र होता पुन दोघाचा बळी बट्यास सतुष्ट करण्या साठी होता आणि यज्ञ ही फार लुची आणि प्राचीन सद्वत्वाची पण पुढे सद्वत्त कनी झालेली देवता होती असे मानतात, या दोन गोष्टीवरूनहि पुन दोघाच आभ्यान प्राचीन समनभ्यास हरात दिसत नाही

यज्ञातील पण क्रिया घडि हा प्रतिनिधीस अरातो हे सिद्ध होते सामवागमभ्य वैदील सोम हा उरुष आहे म्हणून कल्पना केली आहे त्याला राना म्हणून आहे आणि पुढे जेव्हा मातृपण धर्मिय राजागास आपले खातत्र्य सिद्ध करावेस वाडले तेव्हा राना आपला राजा सोम ठरविता

प्रतिनिधिरूपतेच्या पुढची पायरी म्हणजे हपवातमक होय यज्ञात अनेक गोष्टी रूपरत्नमक आहेत आणि यज्ञ सिद्ध करण्यासाठी जी मित्रारपट्टति आली आहे ती वैदील रूपकात्मकच आहे दर्श-पूर्णमास म्हणून जी दर वर्षा दिवसाची इष्टि करावयाची असते ती रूपमातमकच आहे खात वाद करून अनुरास पळवून लावण, शाखीच्या सहायत असलेल्या वेदान वेदीरूप घुमी झाडण, इसादि गोष्टी आणल्या आहेत वेदान पृथ्वी झाडून निष्कटन होत नाही म्हणून स्वयंजुद्धरण म्हणजे यजुभ्यनाग गवताच्या उग्राच्या कपात असलेले राक्षस 'ह्यय'च्या रूपात असलेल्या इन्द्राच्या वज्रान धार मारण इत्यादि विधी आहेत जावणेभ्यामर्थ बटूचा प्रतिनिधि नाही तरी यदन ह्या प्रतिनिधीचें हनन करावयाच असात

जो द्वेष 'ह्ययिनी' म्हणजे पुतळकून जाळण्यात दृष्टीस पडतो तोच जावुपारीत विरुद्ध पक्षाच्या प्रतिनिधिरूप पदार्थावर मातृक क्रिया करीत झाला म्हणजे त्याच्या उग्रा ज्यम्मा दिवासाठी क्रिया होव असेल त्याच चित्त अटकवितो के० महादेव मोरेवर ऊट यांनी सोमवागमार्थ पूर्णसरूप म्हणजे भारतीयांच्या स्वजातरावर रूपच आहे अनेक एक परिशिष्टात सोमवागमच पृथक्करण व्हन दाएपिल आहे असे

यज्ञधर्मभ्य सामान्य जनानर छाप डाकणारे निवा ला सधवर धन्य उत्पन्न करणारे जे भाग होते त्याचा विचार पुढे होतल

अमातुप क्षत्रीयी सुवध ठेवणारे, सोन करणारे आणि यज्ञवाग व चेदुक्त करणारे जे लोक होते त्या लोकाच्या वळनळी, आपआपसातील भाडण आणि साधमुळे लानी उत्पन्न केलेले विधी व एरमेकापासून एकमेनांनी वेतलेले विधी आणि काव्य व वाक्यवात केलेले फेरकार या सर्व गोष्टींचा परस्पर संबंध असून त्या सर्वांचा देवात प्राद्वलप्राप्त झालेल्या प्रामुत्याशी निकट संबंध आहे मिथुनी चळवळ आणि मिथुनी भाडणे ज्यास समजणार नाहीत त्यास वेदाच ऐतिहासिक सहाय्य समजणार नाही आणि यज्ञविधींचा प्राद्वलप्राप्ततेत उपपुष्ट्य आणि सूत्रकारानी हे विधी इतके छह वनले असताना आपली छह वनविषयांचा का प्रत्यक्ष केला पाच कोर्ष उफळवयाच नाही देवाभ्य ज्या सर्वांनी वैदिक वाक्यवावर आणि पुढे पौराणिक वाक्यवावरहि परिणाम पडविला ह्या स्वर्धर्मस्य मातृपण व प्राद्वलप्राप्त (सिद्धी कळून क्षत्रिय) याचा स्वर्धर्म, रायपरीदित्यावर ह्या आणि लोकावरून यज्ञी आहे पाहण्याच्या समापद पुरोहिताची आपल्या वर्गातच वाडलेली स्वर्धर्म या सर्वांची प्रामुत्यान गणता केली पाहिजे ज्याप्रमाणे होत मय्याच्या आपआपसा तीळ स्वर्धर्मस्य सव राक्ष्याच्या सौतवासीत यावर परिणाम पडतो ज्याप्रमाणे मिथुनी भाडणाच्या योगान आणि मिथुकाच्या वर असलेल्या सामान्य जनांच्या अंधेमुळे सव जन्मेवर आणि कर्मी कर्मी अनेक राक्षसमुन्यावर परिणाम पडतो त्यात हेच मिथुनी मय्यकार आणि तत्त्ववेत्ते म्हणून पुढे आहे म्हणजे ते आपल्या विचारपरंपरेचा छाप भविष्यकालीन वाक्यवावर मारतात आणि सर्व सस्कृति ला पृथ्वीच्या तापुरला मिथुनी कारणांमुळे उपास्थित झालेल्या मेदानी ज्यास होते मिथुनी प्रयत्न एक तर लोकास दुसऱ्यापडे जाऊ न देता आपल्याकडे ओढण्यासाठी होतोल किंवा दुसऱ्याच्या वाळू काणीतच आपलेहि हात पुढून घेता वेदील तर पहाव या इच्छेन होतोल मिथुकातील जीवनार्थ कळह या दोन्ही अगानी दृष्टीस पडतो व तो वाक्यवावर परिणाम घडवितो एकाने लोकावर छाप ठेवण्यासाठी असुक्त प्रयत्न केला तर दुसऱ्याकडे मय्य प्रकराची प्रयत्न करामा लागतो.

एकानं एखादा विधि निर्माण केला तर दुसऱ्यास आपलं अस्तित्व त्याच्या चालू विधीत घुसडण्याची इच्छा उत्पन्न होते. कधी कधी एकानं एक प्रयत्न सुरू केला असला तर स्पर्धा सशस्त्र गिऱ्याइकास उर्फ भाविक मंडळीस येऊ न देण्यासाठी प्रतिपक्षाची किंवा त्याच्या प्रयत्नाची स्तुति करून आपला ऋणविक्रय अधिक महत्त्वाचा आहे असा बोध करण्याचाहि काही चतुर योजकांकडून प्रयत्न होतो. वेळेस लयाधे मयार्थे रूति वापरावयाची, वेळेस दुसऱ्याची नालखी करावयाची किंवा स्पर्धा करीत असलेल्या कर्माची तारीफ करावयाची पण कर्मकलांची निंदा करावयाची, हे सवे प्रकारचे प्रयत्न प्राचीन लोकसमूह करणाऱ्या मिथुकात दिसून येत असत.

सध्या महाराष्ट्रात किंवा हिंदुस्थानात अथर्ववेद्याचे अस्तित्व जवळ जवळ नष्ट झालं आहे असं म्हटलं तरी चालेल तथापि अथर्ववेद्याची जे प्रकार पुढे आणले ते प्रकार मात्र नष्ट झाले नाहीत अशिक्षित नाटिकांचा जादूगोणा, जादूगोण्यातूनच बाहेर पडलेले बारीकसारीक संस्कार आणि जादूगोण्यास श्रोतमनांचा सोनेरी मुलामा चढवून बनलेली श्रुतिवधानात-गत कर्मे, निरनिराळ्या प्रकारच्या शास्त्रा आणि संस्कारा बरोबर येणारे लौकिक भाषा व जादूगोणा यशस्वी व्हावा आणि त्यावर विश्वास रहावा म्हणून त्याच्या अनुपगमनं आलेलं वैद्यक, अनेक प्रकारची शिल्पकर्म आणि फलज्योतिष, कौल, दाकून यावर भरवसा आणि त्या भरवसावर पोड भरणारे लोक या सर्वांचे अस्तित्व आहेच. शास्त्र खेरीज वरून जो अथर्वमूलक भाग आहे त्याची आवश्यकता सध्याच्या मूढभर सुशिक्षितवर्ग वगळता तर इतरास हजारां वर्षांपूर्वी नशी होती तशीच आहे.

अथर्ववेदान्ताचा इतिहास बराच मनोरंजक आहे अथर्व हे अत्यंत पुरातन मिथुक होत. इराणी लोक यास "अथ्रवन" म्हणत. मात्र याच्या मिथुकीस व्यवस्थितपणा श्रौतवाक्याचा आणि श्रौतकर्मांचा पूर्ण विकास होण्यापूर्वी आला नव्हता असं दिसतं. याचे मंत्र पाहिले तर ते भाष्यरुचक उत्तराकालीन दिसतात आणि तत्प्राप्तेला मंत्राच्या शब्दास गौरव प्राप्त झाल्यानंतर आणि तो गौरव त्रयीनाल्यानीं उत्पन्न केल्यानंतर बनविलेले अगर जमा केलेले दिसतात. श्रौतकर्मवाक्यास परंपरागत वाक्याचा उपयोग करावयाचा होता आणि तो उपयोग करण्यासाठी विधिबोधक ब्राह्मणें तयार झालीं परंतु अथर्व्यांपुढे तो प्रथम नव्हता त्याचें तन तयारच होतें आणि त्या तज्ञात वसविण्यासाठी मंत्रच तयार करावयाचे होते आणि आपल्या ग्रन्थ दिसणाऱ्या जादूगोण्यास गौरव आणावयाचा होता अर्थात् त्यास ब्राह्मणप्रमाची आवश्यकता नव्हती मंत्र आणले पण समाजात स्थान मिळविण्यासाठी श्रौती मंडळीत त्यास शिरकाव

करून घ्यावयाचा होता. तो शिरकाव करून घेण्यासाठी त्याचे पुढचे प्रयत्न होते.

त्रयी आणि अथर्ववेद याच्यामध्ये एक फरक प्रयोजन-मूलक आहे. त्रयी म्हणजे तीन वेद मिळून होणारं एक वाक्य आहे. आणि अथर्ववेद म्हणजे अनेक दृष्टींनी स्वतंत्र वाक्य आहे. अथर्ववेद हे वाक्य गरीब म्हणजे कमी कर्तुल यान्, तथापि अव्याहत अस्तित्व पायम राखणाऱ्या आणि राजाचा अगर गृहस्थाचा आश्रय शोधून त्याची गृहस्थमें चालविणाऱ्या आणि त्याच्या आजारीपणात, अडचणात दिवा दुसऱ्या लौकिक इच्छाच्या पूर्तीसाठी घरोघर जाऊन आपली मिथुनी चालविणाऱ्या काहीं जादूगोणा, मंत्र, औषध यांनी परिचर्या करणाऱ्या पुरोहितवर्गाच आहे. त्रयी हे वाक्य त्याहून कर्तुलयान्, कोणा विशेष व्यक्तीच्या आश्रयानं कर्म न चालविता आपण आपलं कर्म स्वतंत्रपणेच पण लोकप्रयावर करून लोकास आपल्या कर्मातील देणान्यानीं, अगडचव विधींनीं, सामगायनांनीं, लावचक दाखान्तांनीं आपल्या यज्ञाकडे लोकास ओढणाऱ्या अशा काहीं कुशल योजकांचे वाक्य आहे जो दुसऱ्या काहीं लोकांच्याकडे जाऊन आपली उपरीविका चालवितो त्यापेक्षा जो आपल्या अपूर्व कृतीन लोकांस आणि त्याच्या पैशास आपल्याकडेसच ओढतो त्यास आपल्या स्वतःच्या वर्गावडळ अभिमान आणि दुसऱ्याच्या कर्मावडळ तुच्छता ही सामाविकपणच वाटणार अशीच तुच्छता श्रौतकर्मांच्या अभिमान्यास अवयवावडळ वाढत होती. अथर्व्यांच्या विशेष वेद्य म्हणत नसत वेदास प्रतिशब्द म्हणून त्रयी असाच शब्द वापरीत. नेतामीवर श्रौतकर्म करणारे समाजाच्या अस्तित्वास अनावश्यक आणि जीं केवळ देखाव्याच्या सरुपाचीं आहेत अशा कर्मात गढले होते, आणि त्याच्या कर्मांची लोकप्रियता कमी झाली तेव्हा त्याची विवादि कमी कमी उपयोगाची होत गेली. समाजातील वैयक्तिक आणि राष्ट्रीय संस्काराचा बोध त्रयी करीत नसून अथर्ववेद करतो. तथापि जेव्हा त्रैविद्याचें वन समुद्रात येत चालू तेव्हा हे त्रैविद्याहि मूल पदावर आले आणि त्यानीं अथर्व वेदातील काहीं कर्म आपल्या वेदात किंवा निदान सप्तप्रथात तरी घेऊन आपलं अस्तित्व कायम राखलं आज अथर्ववेदी ब्राह्मण दिसत नाहीत तथापि इतर तीन वेदांचे ब्राह्मण अधिक दिसतात. याच एक मुख्य कारण म्हटलं म्हणजे अथर्ववेद्याची कर्म त्रैविद्यानीं आपापल्या कर्मांत घुसडलीं आणि अथर्व्यास नामशेष केलं हेच होय.

वैयक्तिक आणि सामाजिक अशीं कर्म अथर्ववेद वोषितो हे अथर्ववेद साधारणपणे चाकून पाहिला असता समजेल यात राजाचा राज्यारोहणासाठी उपयोगी पडणारे वगैरे अनेक मंत्र आहेत सार्वजनिक विधी हेच होत. वैयक्तिक विधी म्हणजे संस्कार याचे देखील मंत्र यातच आहेत. म्हणजे

अथर्ववेद समाजास अथर्व अथा क्रियांचा समूह होता याविषयी संका उरत नाही.

अथर्ववेदात ज्या क्रिया सांगितल्या आहेत त्या प्रवांताळ क्रियांपेक्षा अधिक जुन्या आहेत यात संका नाही. प्रवांता धर्म म्हणजे यज्ञोपधर्म उर्फ धौतधर्म म्हणजे निवृत्त कृत्वाचा मुक्षि-क्षिताचा सामुययिक धर्म होय. अथर्ववेदहस्ती धर्म प्रवांताच्या धर्मापेक्षा जुना आहे, पण त्यातील माध्यम पद्धता अथर्ववेद हे श्रमवेदापेक्षा जरा नवीन माध्यम आहे. अथर्व्याच्या जुनाट क्रिया पाहून प्लेनफील्ड इत्यादिकांस हा अधिक जुना प्रथ भासू लागला. असो.

वेदकालीन धर्म सामुययिक होत चाळटा. भोतकर्म एकांमीवर न होता तीन धर्मांवर होत, आणि तीं वरं करण्यास अनेक ऋत्विज लागत. त्रेतामित्रास यज्ञ कोणत्याही पाळत प्रत्येक व्यक्ती करी असें समजण्यास आधार नाही. जे कर्म लाघवक आहे आणि जे अनंकाच्या राधतर्फीन श्वायथाच ते घरीपर होई अशी कल्पनाच करणें पूरु होईल. समाजा-मन्ये ज्याप्रमाणें आज गणपतिउत्सव कांहीं व्यक्तीचडून किंवा सत्याकडून होतो आणि सामान्य गणपतिपूजन प्रत्येक घरी होत त्याप्रमाणें यज्ञ कांहीं व्यक्तीचडून होत आणि फार तर नित्याचा अग्निहोत्रहोमदा मान प्रत्येक घरी होत असया. गणपतिउत्सवाचे निष्ठुर म्हणजे एका वैजके पुण्यालीळ मुक्षिक्षित लोक, हे गणपतिपूजन करणाऱ्या समभट, गोपाळ-भट वासातराया निष्ठुरावेक्षा खतस सिटव समजणार आणि हे उत्सव सार्वजनिक वर्गणीवर चालविणार. गणपति-उत्सव बालातराने करी होतील पण गणपतिपूजन मात्र पूर्वीनामणेंच चालू राहील. तारीय स्थिति यज्ञाची झाली. यज्ञ घरीपर होत नसत हे दाखविणारा पुरावा यज्ञाच्या इतिवर्तव्यतय आहे. यज्ञासाठीं पेंचे गोळ करणासाठीं घनीहार म्हणजे द्रव्य गोळा करणारे लोक जात आणि वर्गणी मागत. कार्याची काहीं श्रमपूर्वता सखी तर हास वर्गणी कोण देतो ? ऋत्विजांना आमंत्रण करणाचा विधि आहे त्यांत ऋत्विज कोणते आहेत, दक्षणा काय, म्हणून ग्रंथ विचारित. असले प्रथ प्रत्येक घरी जर यज्ञ होत असते तर कोणी विचारले असते ? प्रादाला एका ब्राह्मणास योजविले असता दुसरे ब्राह्मण कोण आहेत याची चौकशी कोणी करीत नाही. याचहून यज्ञ जेव्हा होत तेव्हा देखील ते विशेष कार्य म्हणूनच समजले जाई यात संका नाही.

अथर्ववेद ही संहिता यच्याच बालानंतर तयार झाली आपर्वण एकांमीवर क्रिया करीत असें म्हणतात पण याला फारस प्रमाण नाही त्याच वरं खूब आणि यासुळे ते एकांमीवरील वरं करणारे असा बोभाटा घाळ असावा. अथर्व्याचा उपयोग त्रेतामीवर होणाऱ्या तीन वेदांच्या

अनुशासनाच्या नर्मात अवश्य माहीं तथापि पुढें एका टिकाणीं यज्ञातील घडत म्हणजे अथर्वधनद हें स्थान अथर्ववेदी ब्राह्मणास यावे असें म्हण्टे आहे. खरीपर पाहिले असता हें स्थान फार महत्वाचें आहे आणि यावर यज्ञातील सर्व वरं यज्ञासांग जाणून कर्माच्या अनुकृमात वेगळें कियेंत काहीं पूरु झाली तर ती दुसळ करण्यास समर्थ असा अनुष्ठाची योजना करावी लागते. असें असल्याने अथर्व-णाची योजना त्रेतामीवर होणाऱ्या यज्ञाच्या नक्षत्रावर करवी म्हणून शिफारस ग्राहणप्रघात केली हें आश्चर्यकारक वाटेल, पण हे खरीपर विवक्षण नाही. 'ब्रह्मल' हें पदच असे विचित्र आहे की, या पदावर योजना एक तर फार दुपार मनुष्याची केली पाहिजे किंवा एसाचा प्रतिघातार वेळोभाची तरी केली पाहिजे. अत्यंत दुपार मनुष्याची योजना केली तर अर्थात अथर्व्याची जगावदारी व तेज ही दोन्ही कमी होणार, पण यज्ञ उच्चैतयारेळ उलटपटीं ज्यास काहीं समजत नाही असा एसाचा मनुष्याची या पदावर योजना केली म्हणजेहि यज्ञ उरवीत याळे व अथर्व्य रत्ना नोकळ राहील. क्रियेमध्ये काहीं दोष झाल्यास तो प्रह्वान दाखवून चाबयाचा आणि त्याप्रमाणें दोष कांहीं झाला असल्यास त्यानडूळ प्रपथित करावयाचें हें प्रह्वयाचें यज्ञात कर्तव्य आहे. यासुळे चुका फार झाल्या असें प्रह्वयास दितून बाल तर ग्रामधितें वेता वेता यज्ञच वाढवून राहील. अथर्व्य ब्रह्मयाच बचन सर्वथा प्रमाण वाटल माहीं तर त्याच्यामध्वेन वादविवाद उत्पन व्हावयाचा यज्ञाच्या वृद्धितसत्यापासून अलिप्त राहिलेला व कदाचित् हसलेल अथर्वण वृद्धितसह्येत अडकविला पाहिजे आणि तो अडकविण्यासाठीं काहीं मातावी जगा लादला दिवी पाहिजे पण त्यास त्याच दिल्याने कार्य उरवीत चालतील असें झालें पाहिजे, या तत्वेची परिस्थिति छद्मात घेवडी असता अथर्वणाची योजना प्रमत्ताच्या स्थानीं झाली हे गोम्यच झालें असें म्हणवें लागेल. आजच्या एसाचा सार्वजनिक समारंभात मानाच्या जाणीं जर कोणी योजनाची शाळजोडी पाचवण-था जुन्या शास्त्रीबोवाची योजना केली तर योजकास कोण दोष देईल ?

प्रवांतामून अथर्ववेदाचें पृथक् हें अथर्ववेदातयेंत अभि-चारवर्मासुळें नाही. आरण्यमागधिक क्रिया व्याप्रमाणें अथर्व-वात आहेत त्याप्रमाणें यज्ञोपदातहि आहेत. अनेक यज्ञाचा हेतु बरूच माणें हाच आहे, आणि सामान्य यज्ञसंज्ञात प्रमुखासाठीं अनेक यज्ञ आहेत.

अभिचार किंवा काम्यसाधन करण्यासाठीं कार्य आणि कारण यांच्या वावरीत अथर्वद असे तथापि फार सोपे उपाय कोणी वापरते तर तसले उपाय वापरणारे लोक हलकट सादिक दिसतात, तथापि कार्य आणि कारण यांच्या दृष्टीन अथर्वद पण विराजतात फार अगदवय असे विधी कोणी

केले तर ते करणें हे फारसें थोटाळ वाटत नाही आणि करणाराहि फारसा हलकट वाटत नाही. एखाद्याचा आजार बरा व्हावा म्हणून जो तीन चार तास लावेल अशा होम करील तो हलकट दिसावयाचा नाही, पण जो ४५ मिनिटेच काहीं किया करील तो केवळ छाछू करणारा मानिक ठरेल, हा लोक-स्वभाव आहे. इष्टफलप्राप्त्यर्थे अथर्वणाच्या किया फार सोप्या, फार विविध आहेत आणि फार छुलक अडचणींसाठी आहेत. आणि त्रयीवाल्याच्या अधिक कठिण असून सोप्या प्रकारच्या अथर्वण भिक्षुकीस उत्तेजन देण्याचे ध्येय नसलेल्या आहेत.

अथर्ववेदाविषयी द्विधाराति बराच कालपर्यंत समाजांत राहिली असली असे सायणाचार्यांच्या अथर्ववेदाच्या प्रस्तावनेवरून दिसून येते.

अथर्ववेदावरील सायणभाष्याच्या प्रस्तावनेचें सार.—“ऋच सामानि जहिरै यजुस्तस्मादजायत” (मं. १०.१०.९) यद्वदे यजुस्तस्मात् यजुषा क्रियते शिथिले यद् ऋचा तदुक्तम् (तै. सं. ६.५. १०.३) (ऐ. ब्रा. ५.३२; तै. ब्रा. ३.१२.९, १.१. २. १, २६) इत्यादि वाक्यावरून यज्ञामध्ये अथर्ववेदाचा काहीं संबंध नाही व याचा त्रयी वेदामध्ये उल्लेखहि नाही म्हणून त्याच्या व्याख्येची जरूरी नाही.

बरील आक्षेपावर सायणाचार्यांचे उत्तर.—“ऋचांचे काम अथर्ववेदाशिवाय करता येत नाही. इतर वेदात ‘ब्रह्म’ याच्या कर्माची माहिती आहे परंतु ती अपूर्ण आहे. ‘हीत्रामशाः समानाः न तान् कुर्वीत’ (आथ. ८. १३) या सूत्रावरून अपूर्ण माहिती घ्यावयाची नाही व अपूर्ण माहितीवरून कर्मांही करावयाचे नाही. त्याप्रमाणे यज्ञाचें अर्धे शरीर त्रयीवेदाने सिद्ध होते व दुसरा अर्धा भाग ‘अथर्वान्नो रोमि-ग्रह्यं’ (गो. ३. २) अथर्ववेदाने सिद्ध होतो, असें म्हटलें आहे. पहा (गो. ब्रा. २.२४; २.२४, ३.२) “स त्रिभिर्वेदविधीयते” या स्मृतीची व्यवस्था त्रयीवेदात जे ‘ब्रह्म’ प्रतिपादित आहे त्यांहि—अथर्ववेदाशिवाय—काम केलें तरी चालेल अशा अभिप्रायानें हें स्मृतिवचन लावलें असता लागते. ‘त्रया विद्येति त्रयात’ (ऐ. ब्रा. ५. ३३) हेहि वचन बरील प्रमाणेच आहे.

पुढील स्थलीं अथर्ववेदाचा उल्लेख आहे. (घ. आ. ४.४.१०, तृसिंहपूजेता. १; मुण्डक. १.१.)

‘यम् ऋचयस्त्रयीविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुषि’ (तै. ब्रा. १.२.१.२६) वगैरे ठिकाणीं जे भेद केले गेले आहेत ते वेदगत मंत्राभिप्राय आहेत. म्हणजे वेदाचे भेद नसून ते वेदगत मंत्रांचे भेद आहेत. यावरून अथर्ववेदाचेंहि नांव ऋच, यजुस् किंवा साम यांपैकी एक असवावयास पाहिजे परंतु अथर्वानावाच्या महर्पाने हा वेद पाहिला असल्यामुळे अथर्ववेद असें त्यास नांव पडलें. आप्त्यायिका (गो. ब्रा. १.४) पहा. हा वेद ब्रह्मरत्नेत्यपरं असल्याने ‘ब्रह्मवेद’ असेंहि यास म्हणतात. (गो. ब्रा. १.९, ३.४, २.१८)

अथर्ववेद सिद्धनंन आहे. (प. २.५)
अथर्ववेदाचे पाच उपवेद आहेत. संपवेद, पिशाचवेद, अमरवेद, इतिहासवेद, पुराणवेद (गो. ब्रा. १.१०).

यज्ञातील ब्रह्म्याचें काम ज्याप्रमाणे अथर्ववेदात आहे त्याप्रमाणेंच शांतिप्रोक्तिक, राजकर्म, तुलापुरुषमहानादि कर्म अथर्ववेदातीलच आहेत.

पौरोहित्य तर अथर्ववेदांतच विशेष रीतीनें आहे.

यानंतर सायणाचार्यांनी भावनाविचार म्हणजे ‘स्वाध्या-योऽध्येतव्यः’ या वाक्याच्या अर्थासंबंधी वगैरे विचार केला आहे, त्यात अध्ययनविधि अर्थज्ञानाकरिता कीं स्वर्गाकरिता आहे इत्यादि विवरण केलें आहे, व अर्थाकरिता आचार्य-करणविधि कोठेहि नाही. असें म्हटलें आहे.

उपनयन आणि आचार्यक याचा अज्ञात्विभाव नाही. ‘अथर्वं ब्राह्मणं उपनयीत’ या वाक्यातील ‘उपनयीत’ येथील आत्मनेपदावरून स्वामसमीहितसावनाची प्रतीति होते. उपनयन अध्ययनाज्ञ आहे. अध्यापनाचा विधि नाही. अध्ययनाचा विधि आहे.

यानंतर वेदाचे ग्रामाभ्य व अपोरूपेय यांसंबंधी विवेचन करून सायणाचार्य म्हणतात कीं, एकंदरीत वेद स्वतःप्रमाण व अपोरूपेय आहेत म्हणून त्याची व्याख्या करणे उचित आहे.

स्वतः ग्रामाभ्यवाद, त्यावरील आक्षेप व त्यांचें जंडन.

वेदापौरुषेयत्ववाद. ‘भारताप्रमाणे वेद पौरुषेय असा वयास पाहजेत.’ ‘कर्ता उपलब्ध नाही, म्हणून वेदात कर्ता नाही.’ तस्माद् यज्ञात्सर्वेदुतः (मं. १०.१०.९), अनन्तर च वक्तेभ्यः (ऐ. ब्रा. ५.२६) इत्यादि ऋचा अर्थवादरूप आहेत. वेद अपौरुषेय आहेत म्हणूनच ते निल आहेत. शब्द (स्फोट) निलवाद, वेद हा अपौरुषेय, निल व विवक्षित-अर्थप्रतिपादक असल्यामुळे त्याचें व्याख्यान करणे उचित आहे.

सर्वत्र अथर्ववेदाचा निर्देश शेवटीं असल्यामुळे तब वेदाच्या शेवटीं याची व्याख्या केली आहे. (गो. ब्रा. १.१६ १५, २०; तै. आ. २.१०.)

अथर्ववेदाचे नऊ भेद आहेत —

१ पैपलादाः २ तोदाः, ३ मौदाः, ४ शोनकीया, ५ जाजलाः, ६ जलदाः, ७ ब्रह्मवदाः, ८ वेददर्शाः, ९ चारण-वेदाः इति.

यापैकी शोनकीय, जाजल, जलद व ब्रह्मवद या चार शाखातील सूक्त, अनुवाक, ऋचा याचा विनियोग गोपथ-ब्राह्मणाला अनुसरून कौशिक, वैतान, नक्षत्रकल्प, आत्रिस्त-कल्प व शांतिनकल्प या पाच सूत्रांनी सांगितला आहे. ‘कौशिक’ सूत्राचें नांव ‘संहिताविधि’ असेंहि असावे असें उपपत्तीचायांच्या करपसूत्राधिकरणामध्ये लिहिल्यावरून दिसतें.

बरील पाच सूत्रात भिन्न भिन्न तऱ्हेनें सद्यहीत झालेलीं कर्मे कळव्यास कठिण आहेत म्हणून त्याची यादी सायणाचार्यांनी दिलेली आहे लातील तात्पर्ये.

बौशिकसूत्रांत.—दश-पूर्णमासविधि, काहीं संस्कार, अभिचार, जादुटोण, काहीं काम्ययाग, रोगनाशयन्त्र, पिण्डविटुयज्ञ वगैरे.

वैतानसूत्रात.—यागविषयाला प्राधान्य असून तदर्थ रोधानेंच दशपूर्णमासापासून राजसू, अश्वमेधापर्यंत अथर्व-वेदाचा संबंध दाखविला आहे.

नक्षत्रकल्पांत.—कृतिरा नक्षत्राच्या पूजेपासून आरंभ करून अनेक शान्तीव्रत सांगितल्या आहेत.

आत्रिरसकल्पात.—अभिचारकर्माला प्राधान्य असून अभिचारकर्म करणाराचें संरक्षण अभिचाराच्या उपयुक्त देश, काल, मण्डप, वीक्षा वगैरे समाराचें निरूपण. परकृत अभिचारनिवारण.

शान्ति कल्पात.—वैनायकप्रवृत्तीतार्चा ठरविले. पान्ति वगैरे. नवप्रवृत्तीदिक्.

परिशिष्टात.—राज्याभिषेक, राजविन्दुप्रदान वगैरे राजासंबंधी कर्मे. रुपिला, विलभेतु, भूमिदान वगैरे. अनेक होम, व्रत वगैरे निल नैमित्तिक, काम्य वगैरे भेद.

कौशिकपुत्रांत आत्रिरसकल्पात उल्लेख आला आहे. 'आहूत आत्रिरसम्' (पृ. ११) 'आत्रिरसकल्पोकमित्यर्थ' असा सापुण्याचा अर्थ करितला.

माकयज्ञ शब्दान 'आचरण' कर्माचा उल्लेख होत असतो त्याचे दोन प्रकार आहेत. आच्यतत्र व पाकतत्र.

आच्यतत्र व पाकतत्र बातील भेद व अनुष्ठानक्रम वगैरे साध्याध्यायींनी दिले आहेत.

वैदिक उपसासनेचा संकोच, व धोताची वृद्धि.—

वैदिकभाषेने साहित्य जमा होण्यास आणि त्याच वर्गीकरण होण्यास यज्ञसंस्थेची वाढ व व्यतीत्यतत्पणा ही कारणे झाली आणि यज्ञसंस्थेची वाढ होण्यास सामुच्चिक कर्मांची वाढ कारण झाली. सामुच्चिक कर्मांची वृद्धि तत्प्राप्तता साधारणपणे एक नियम आच्छेद येतो तो हा की, वैदिक कर्मे जरीजशी कमी होत चालली तरीतरी सामुच्चिक कर्मे वाढत चालली आणिहीतज्ञेने प्रत्येकाकडून होईनासा झाला तेव्हा त्याला अपूर्वता आली आणि अभ्यापनाचा खबलचक विधि आला. शिवाय कर्मांची सामान्यता येवढा कमी होत जाते आणि कित्येक विशिष्ट धंदेवादीक लोकांच्या हातात तीं कर्मे जातात तेव्हा असा परिणाम होतो की, क्रमान्वय टाकटिकी येते, त्याचें नियम उरतात, आणि या गोष्टी झाल्यामुळे सामान्य जन कर्मास अधिकाधिक पारखा होऊ लागतो. व्यक्तीच्या हादने पारमार्थिक कर्मे होईनास झाले म्हणजे प्रथम त्र प्रतिनिधीच्या द्वारे होऊ लागते. यरण्या देवाची पूजा माझ्यामाफत करमिणे हा प्रकार त्यातल्या होय प्रतिनिधीचा गर्व एकट्यास सोसेनासा झाला म्हणजे जो ते कर्मे करीत किंवा करवीत असेल त्याच द्रव्यद्वारे भक्त नराची आणि आपण ते कर्मे चालवत असता घटकाभर जाळून बसामें असा प्रकार सुरू होतो. श्रुतधर्माचें एकदर खरूप अर्ध वगत चालवेलें दिसतें की, त्यात व्यक्तीचें कर्तव्य योगें होऊन धर्म सामुच्चिक होत होवे. या सत्त्वाची वाढ होण्यास कारण परोपरचें अधिकर्म मुढले आणि तें मुढल्याचें मुख्य कारण ठण देवातील अग्नीच्या जोपासनेची अस्वामिकाता होव.

वेदकालात आणि त्यानंतरच्या स्मृतिकालात जी अभिचारिण्या उपसासनां दृष्टीस पडते तीं फारशी घरोघर २७ भा. ३०

असल्याचें दिसत नाही. अभिचारिण्या घरोघर प्रसंगी संस्कार होत वसतील, तथापि प्रत्येक घरी अग्नीचें निल अखिल केव्हाच गेल्याचें दिसत येत आहे. आपल्या पूर्वजांची वसती ज्या वेळेस हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर म्हणजे याघारादि देशात किंवा लाहोरलोकडे कोठें तरी थड ठिगणीं होती तेव्हा अभिचारिण्या घरोघर कर्म होत असतील अग्नीची सेवा हा भारतातील भूमीवर टिकणारा धर्म दिसत नाही. भारतातील उष्ण हवेंत अग्नीवर इतकें प्रेम करण्याची आणि त्याचें सातत्य उपदेशाच्याची लौकिक आवश्यकता नाही. आजच्यापेक्षा प्राचीन काळाची हवा अत्यंत थंड असले असें म्हणता येत नाही पणवासाच्या प्रदेशात हिवाळ्यात धमी घरी पडते, तथापि उन्हाळें पारल उष्ण आहेत एकंदरीत हवा वन्हाळ्या हवेपेक्षा फारशी भिन्न दिसत नाही. अशा प्रदेशात अग्नीचें कोडकोडुकरण्याची वृद्धि अस्वामिका होय. प्रत्येक घरात अभिहोत्र-कर्म रहायें वाढणें होतें. उलट अभिसाधन ही एक आनंदाची चीज न राहता भविष्यकार्त्ता "पचामिसाधन" हें एक देहदंडनाच तप सनचलें गेलें, हिंदुस्थानच्या उष्ण हवेंत जो पाव अग्नीस जवळ करतो तो खरा तपस्वी आणि देहदंडन करणारा. अग्नीचा उपयोग तो आनंदाचें स्थान समजून न होता देहदंडनाच साधन म्हणून करण्यात आला. आमची अग्नी समजत होते की अग्नीच्या उपसासनेचा वैयक्तिक वण सार्वत्रिक धर्म घरोघरच्या आचरणातून ऋग्वेदमंत्रकार्त्ता पार निपून गेल्या असता अग्नीच पुनर हिंदुस्थानच्या भूमीवर बसलेच नाही, पारमार्थ कर्म एकाग्नी-वरील आहे भारतीयताचें नेताग्नीवर कर्म सुरू झालें तें सत्ताजातील कित्येक निवडक व्यक्तींच्या किंवा धंदेवादीक आरंभज कणायाच्या परचें अशाचें नेताग्नीवर कर्म करणारामध्यें देखील अजसप्रक्ष आणि उद्धरणपक्ष म्हणजे नेहमीं तीन अग्नी देवयाराचा आणि नेहमीं एकच अग्नि देवावयाचा आणि त्याचें वेळेवर तीन करानाचें अर्धें करणाराचा असे दोन पक्ष असल्याने नेताग्नीच्या सार्वत्रिकते-विषय धराय उत्पन्न होतो.

यज्ञसंस्थेच्या इतिहासात अभ्यापान म्हणून जी एक संस्था आहे तिचें अस्तित्व वैयक्तिक उपसासनालोपाच निदर्शक आहे. यज्ञ इति संस्था म्हणून ज्या सात संस्था आहेत त्यातील अभ्यापान ही प्रथम संस्था धरली जाते. आज अभिहोनाचा खोकार करतात तो अभ्यापानानंतर करवयाचा असा गिहाज आहे. तथापि यज्ञाच्या वाडीच्या इतिहासात असें दिसून येत की, अभ्यापानानंतर अग्निहोत्र प्यावयाचें हा प्रकारच नवीन आहे. त्रिवाहावतर घरोघर फार पोचक्या दिवसात म्हणजे पंचरा दिवसाच्या आतच अभिहोत्रखोकार आहे. तथापि यज्ञापानाच्या प्रयोगात हा भागी अभिहोनी

वेहेत्याच्या विधानां आपल्या पुत्रांबरोबर एकीवेचीचा जुगार घेऊन असं दारुविलं आहे म्हणजे अर्थात तो त्या वेळेस म्हातारा नसला तरी बऱ्याच वयाचा असला पाहिजे ह उघड आहे म्हणजे ज्या काळात अग्निहोत्र घेणं ही सामाजिक विवाहोत्तर किंवा नाहीशी होऊन समाजातील बोटके लोक आणि ते देखील आपल्या उतार वयात अग्निहोत्र घेऊ लागले अशा काळात या संस्काराची स्थापना झाली ह उघड आहे आणि अग्निहोत्रस्वीकार ही गोष्ट याप्रमाणे जराही अप्रुप झाल्यामुळेच त्याच्या स्वीकाराचा विधि बाजत गाजत (विधीमये घोडा वगैरे आणून) करण्याची प्रवृत्ति होणार अश्याधान हा प्रयोगच अशा कार्त्ती वसविला गेला की, त्या वेळेस दर्शपूर्णमासाचा प्रयोग तयार होता अश्याधानाच्या मनात दर्शपूर्णमासाचं नाव आलं आहे आणि अश्याधानाची फलश्रुति दर्शपूर्णमास करण्याचो सधि असे दारुविलं आहे म्हणजे अश्याधान हा विधि “दर्शपूर्णमास” उत्पन्न (हृष्ट) झाल्यानंतरच हृष्ट झाला

अश्याधानाचें विधान प्रत्यक्ष यजुर्वेदातच आहे त्यामुळे यजुर्वेदाच्या घडनेच्या काळी अग्निहोत्राचा स्वीकार कमी होत होता आणि सोमहि दुर्मिळ झाला होता ह अन्वय दाखविलं आहे

यज्ञसंस्थेचें प्राचीनकाळीं राष्ट्रीय आयुष्यांत स्थान.—वैदिक राष्ट्रे लहान लहान टोळ्यासारखी होती त्यास एकत्र जोडणाऱ्या सत्येचा अभाव होता ती उणीव यज्ञानी भरून काढली त्या काळच्या समाजाच्या चरित्रात यज्ञाधान्य कोणत्याहि प्राचीन प्रथात किंवा प्राचीनकालनियुक्त ‘इतिहास’ प्रथात दिसून येणार आहे वैदिक वाक्यार्थाची मनवान्मय एका काळच्या सामान्य लोकार्थच बाळग्य होत तशीच वैदिक आपाहि सामान्य होती यज्ञादि धर्म किंवा यज्ञविषयक मूलधर्म हाहि सामान्य होता हवनाचेरीज इतर उपासनाप्रकार प्राचीनकाळीं होते, ते श्रौतधर्मात खिरले नाहीत पण नष्टहि झाले नाहीत ते उत्तरवालीन सामान्यात दिसतातच वैदिक वाक्य व यज्ञसंस्था यांचं संवर्धन प्राज्ञाणी यज्ञसंस्था वाढवून केले

पुरुषसुक्तात हवि, यज्ञ, आज्य, इक्ष्म, वहि मोक्षण, सभा, प्रपदाज्य, पशु इत्यादि यज्ञावयवाचा उल्लेख आहे तसेंच ऋचाचा यज्ञा व सामाना उल्लेख आहे त्यावरून असे दिसून येईल की, ऋग्वेदसंहिता यज्ञसंस्था वरीच प्रगल्भ झाल्यानंतर संपूर्ण झाली, आणि ऋग्वेदसंहिता तयार होत असताच मनाचं समुच्चयीकरण आणि कोणत्या ऋत्विजाकडून कोणते मन भटके जातात तें पाहून त्याप्रमाणे दर्गाकरण वरंवलं झालं होतं पुरुषसुक्तात धम यज्ञाधान्य आहे ह तत्त्व ओळखत गेलं—(यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्) ऋग्वेदाचे सत्र तयार होण्याचं कार्य संपूर्ण होण्यापूर्वी एक असा काल आला की, त्यात घरोघरच

अग्निहोत्र किंवा सामिक वैयक्तिक धर्माचरण कमी कमी होऊ लागलं, आणि यज्ञाची किंसे अर्घ्ये व होते यानी फिरवावी आणि लोकांनी तमाशा पहावा म्हणजे धम झाला, या प्रकारची स्थिति उत्पन्न झाली यज्ञसंस्था बऱ्याच वाढल्यानंतर संहिता तयार झाल्या. अनेक यज्ञाच्या प्रसर्गा काही प्रश्न उत्पन्न होत त्याचा निषण होई व तो पुढे नियम वने या प्रकारची क्रिया आपणास ब्राह्मणात दिसते शिवाय काही नवीन प्रघात कोणीं मुळ केला तर त्याच नावाहि यज्ञास चिकटे. या त हेन काही यज्ञसंस्था व यज्ञाचें व्यक्तींच्या नावावर पडलं आहेत.

उदाहरणार्थ कृष्णयजुर्वेदात कोणत्या ऋषीच्या नावावर कोषकोषेते याग प्रचलित झाले याचदृष्ट्ये टिपण येथें देतां

ऋषी	याग	स्थल
अग्निरस	द्विरात्र	स ७-१-४
गंगे	निरात्र	स ७-१-७
अग्नि	चतुरात्र	स ७-१-८
जमदग्नि	चतुरात्र	स ७-१-९
उद्दालकपुत्र ‘कुसुमविंद’	सप्तारात्र	स ७-१-१
वृहस्पति	अष्टारात्र	स ७-१-३
वृहस्पति	चतुर्विंशतिरात्र	स ७-४-१
वसिष्ठ	एकोनपचासारात्र	स. ७-४-४
वदन्त्युपुत्र ‘सुद्धिम’	अश्वमेधानंतरच्या अवस्थेसंबंधी होणाऱ्या एका मनाचा विनियोग	ब्रा. ३-९-१५
अरुणी व यापातकृषीचा पुत्र छल	सावित्रचयनसंबंधी प्रश्नोत्तरें	ब्रा. ३-१०-१
गौतमगोत्री देव-भाग्य कृषी	साविनामीचा साक्षात्कार	ब्रा १०-९
शृण्णिपुत्र शूरा	सावित्रोपदेश	ब्रा ३-१०-१०
अरुद्धज	सावित्रप्राप्ति	ब्रा ३-१०-११
नाचिकेता	नाचिकेतययनाचा प्रवर्तक	ब्रा ३-११-८
शृण्णिपुत्र गोवर्ध	नाचिकेताश्रीवैकी विशिष्टपद्धतीचा पुरस्कर्ता	ब्रा. ३-११-९
शंड व मरु	शुक्रामथिप्रह महण करण्याचा प्रचार याच्याकरिता पडला	स ६-४-१०
वसिष्ठ	सोमभागसंज्ञक मनसमुद्रायाचा प्रवर्तक	स ३-५-२
अथर्व कष	अग्निमधनाचा प्रचार सामगायक आचार्य	स ३-५-११ स. ४-३-१३

ऋग्वेदमंत्राच्या आरंभी व मध्यकाली, ब्राह्मण हा वर्ग पूर्णपणे निर्माण झाला नव्हता, तो ऋग्वेदमंत्ररचनेच्या अंतिम काली झाला.

ब्राह्मणांचे महत्त्व यज्ञांनी वाढविले, को की, यज्ञकर्म रग्यास परेच दिवसांची उमेदवादी छगे, व समाजातील निक किया मिळून होणारे काय यज्ञाशिवाय दुसरे नव्हते. तसलेच तर राज्य हांकण्याचे.

ऋचांच्या संहिता बनविणे, त्यांचा अभ्यास करून वेदांगे गढणे, या क्रियांस कारक यज्ञसंस्था होय, दुसरे नाही.

ऋचांचा अभ्यास आणि वेदांगांचा पूर्वे प्रयत्न हा ब्राह्मणांत राहिले, आणि त्यामुळे, ब्राह्मणे हा प्रथमचा वेदाभ्यास होय.

अध्वर्यू म्हणजे यज्ञवेदी हे मुख्य लटपटे, कर्तृत्ववान, आणि ब्राह्मणांस पुढारीपण आणणारे होत, आणि यांनीच व्यवस्था करून (अध्वर्यव) आपल्याकडे घेतले. होता, सामक, ह्या इत्यादि मानाच्या जागा दुसऱ्याकडे देऊन किड्या आपल्या हाती देविल्या. भांडणे लागल्याची ती म्यानेजरी-ब्रिता. वसिष्ठ विभामित्रांचे भांडण पौरोहित्याबद्दल. काही भांडणे यज्ञातील स्थानाबद्दल. यज्ञवेदाच्या अनेक शाखा व अनेक सूत्रकार असण्याचे कारण हेच की, त्यांच्यामध्ये यज्ञ-वेपयक संस्थास्थापक निरनिराळे पुरष उपजले. ऋग्वेद ही केवळ गाण्यांची संहिताच आहे. परंतु यज्ञवेद म्हणजे इति-कृत्यतांचा ग्रंथ आहे. इतिकृत्यता प्रयोगकृत्यांच्या वेविद्याप्रमाणे विविध असणार. एका नाटककंपनीत भांडणे होऊन जशी दुसरी नाटककंपनी निघावयाची, त्याच क्रियेने, शुद्ध व कृष्ण यज्ञवेदीची मूळ भांडण झाले, आणि त्यामुळे यज्ञवेदांत एकाच मजकुराची पण भिन्न भांडणीची वेविधता आली.

श्रुति यज्ञांचे अवतरल्या असे प्राचीन पंडित म्हणत आहेत आणि ते खरे आहे. वेदांतर्गत सर्व कार्ये यज्ञकरतां तयार झालीं असे नव्हे. तथापि यज्ञकरतां गोळा करावीं जगलीं आणि त्यांचा विनियोग, यज्ञकरतां झाला हे खास ज्ञान असतां श्रुति यज्ञांचे अवतरल्या असे विधान केवळ श्रामणिक गौरव होय. यज्ञविचैकांस आपल्या घंयांच्या गिरासाठी तसें व्यावहारिक बोलणे बोलवे लागले. संहिता-रणावर, म्हणजे मंत्राची शुद्धी बांधण्याच्या क्रियेत यज्ञ-रोजकांच्या बोटांच्या रेपा सट उमटल्या आहेत.

वेदांगे यज्ञसंस्था पूर्ण दशेला पाहल्यानंतर निर्माण झाली, ती यज्ञसंस्थेने, आयुष्याच्या तसेच समाजाच्या विधा-रचनेच्या कोणकोणत्या भागावर. परिणाम पडविले त्यांची निदर्शक आहेत. प्रयोजनाशिवाय ज्ञानाची किंवा कशाचीच व्यवस्थित भांडणी बनवण आहे. यज्ञसंस्थेचा चढ, मध्य व उतार ही ऋग्वेदातील मंत्रांत दृष्ट होणाऱ्या संहिताकरणाचे प्रयत्नाच्या काळामासून वेदांगकाजपर्यंत दिखून येतात.

यज्ञसमारंभ सुरू कोण करितो, त्यास पैसा कसा आणितो, ऋत्विज गोळा कसे करितो इत्यादि इतिकृत्यता यज्ञवेदांत वर्णिल्या आहेत.

यज्ञवेदांत यज्ञसंस्था पूर्ण प्रगल्भ झालेली दृष्टीस पडते. र्त्विजील यज्ञसंस्था पाहिली म्हणजे असे दिसते की, यागांचे इष्ट, पशु, सोमनाग आणि चयन हे मुख्य साध्यासारखे प्रकार असून इतर प्रकार थोड्या बहुत प्रकारांनी यासारखेच आहेत.

यज्ञांत लौकिक भाग व उपासना यांचे मिश्रण आहे. लौकिक भागांचे पुढे "विधि" बनविले. यज्ञसंस्थेत उपासने खेरीज आलेल्या अवांतर गोष्टींमध्ये काही मनोरंजनाच्या, काही खाद्यपेयांच्या व पाकशास्त्राच्या, काही रचनाप्रकाराच्या, काही जत्रेच्या सल्लुपांच्या, काही स्त्रीविषयक-वेदशा पुंसली इत्यादीकांच्या आहेत. यज्ञासंबंधीची प्रेक्षक मंडळी, व त्यास दिलेली स्थाने यावरहि प्रभात विवेचन आहे. यज्ञातील व्याख्याने, वादविवाद इतिहासपुराणे हा पुढील संस्कृतीच्या संवर्धनास कारण झालेला भाग होय. समाजातील निर-निराळे वर्ग आणि त्यांचा यज्ञांची संबंध हा एक मोठा महत्त्वाचा विषय होईल. यज्ञविषयी असंगुष्ट होणारा वर्ग त्या काली होता याला प्रमाणे यज्ञविषयक वाङ्मय वाचतांना वारंवार दृष्टीस पडतात. (१) उपनिषदवाले, (२) क्षत्रिय (३) आचरणाचे महत्त्व सांगणारे-बौद्ध जैनादि (४) भक्तिसंप्रदायी (५) इतिहास पुराणाचे भाट यांची विवदता आपणांस परिचित आहेत, पण या वर्गाचे अस्तित्व मंत्रकालांतच दिसून येते. जैमिनीचे नीमांसाशास्त्र यज्ञाच्या उतरल्या काळातले आहे. को की साशिवाय इतक्या अंधासायने यज्ञसिद्धि करण्याचे प्रयोजन नव्हते. जैमिनी नव्याच अंशी यज्ञातक आहेत, को की भीमांसेमुळे यज्ञ ही क्रिया स्वतंत्र राहिली नाही तर निममांनी जखडली गेली आणि यज्ञ म्हणजे, लोकप्रवृत्ति बदलेल त्याप्रमाणे जो समारंभ बदलत नाही अशा समारंभ किंवा नाटक करण्याचा रिवाज स्थापन झाला.

यज्ञसंस्थांचे परिणाम.—भौवताल्या सामाजिक आल्यातील ज्या विविध आणि परस्परार्थी अर्थसंबंध अशा गोष्टी होत्या त्यांची यज्ञसंस्थांनी संगति जविली. उदाहरणार्थः

(१) लोकांच्या गोत्रप्रवरांची यादी करणे आणि पैतृक परंपरेशी संबंध राखणे. हे यज्ञांनी केले आणि त्यामुळे सत्रांचे विवेचन करतांना आश्वलायनाच्या श्रौतसूत्रांत गोत्र-प्रवरांचे विवेचन करावे लागले.

(२) श्रुत. हे अर्थात लौकिक पण ते श्रौतात झिरले तसेच

(३) समीत. नृत्य व संगीत ही महाव्रतांत दिसून येतातच.

(४) शिल्पकला ही यज्ञांत अनेक कारणांमुळे येते तिचें सविस्तर विवेचन माग केलेंच आहे.

(५) प्राणिशास्त्र हेहि यज्ञाच्या अनुषंगाने वाढलें हे अश्वमेधाशी संबद्ध अशा पशूंच्या यादीवरून दिसून येईलच.

(६) व्याख्यान.

(७) इतिहासपुराणें. यज्ञाच्या प्रसंगी जी संकडी जमत तेथें या प्रकारची बौद्धिक करमणूक असे असे अनेक पुराणांतील कथांच्या व उपनिषदांच्या प्रसंगावरून दिसून येईल

(८) रानटी जातींच्या रीतीरिवाजाच्या धर्माच्या आयुष्यात समावेश झाला असणें शक्य आहे. “निषादस्पर्शति यजेत” या विधिवाक्यावरून परकीय लोक आणि देश्य लोक यांचे धार्मिक एकीकरण होत होतें असें दिसतें

(९) जन्मा ह्याहि यज्ञप्रसंगानें उपस्थित झालेल्या दिसतात.

अस्तुधर्मांनी यज्ञसंस्थेवर हल्ला केला, सालतप्रमुख भागवतानी भक्तिप्रदाय स्थापन केला आणि यज्ञावर कुरपोरी केली. यज्ञातील सैम दुसऱ्या समारंभाची पेंतली यज्ञ मुष्क झाले. यज्ञाचे आज तागाइत अवशेष शोषावयाचे झाल्यास वर्गीकरण करणे लागेल तें असें की, गरीब लुब्धविणारे मीनेचें प्रकार कोणीकडे नेळे आणि यज्ञाचे निधि कोणीकडे नेळे.

(१) वेचव यज्ञ, (२) यज्ञसंक्षेप उर्फ स्मार्त हे एका पात्राचे अवशेष होत. दुसऱ्या पात्राचे अवशेष म्हणजे (१) शौकज्ञैनादि संप्रदायाचे उत्सव, (२) शैववैष्णवादि संप्रदायाचे उत्सव, (३) मुसलमानी मोहरम, (४) व सध्याच्या कॉमिसच्या चळवळीसारखे प्रसंग होत

यज्ञ सवै व्यवहाराचा अनुभव असल्यामुळे साततून गरागसा व्यवहारधर्मादि निषाळा असणें शक्य आहे

यज्ञ ही मोठी सर्वांचें उत्पन्न एकत्र करण्याची व साधिक संपत्तीचा एकत्र उपभोग घेण्याची संस्था होती यांमुळे काहीं साधिक कल्पना व धर्म प्रसारात आले.

यज्ञांमुळे नवीन वसाहती स्थापन झाल्या. जंगलांत जावयाचें तेथील भूमि नागरावयाची, आणि तेथें हा मोठा उत्सव करून लोक आणावयाचे, आणि काहींतासपुरती मोठी वस्ती उत्पन्न करावयाची, अशा आशेनें री, पुढें कायमची वस्ती उत्पन्न होईल.

वैसादि वर्गास यज्ञांमुळेच बरकत येणार. कारण माळ खेपण्याची यज्ञभूमि हे मोठे स्थान होतें त्यामुळे वैश्याने हितसंबंध यज्ञाशी बांधले नेळे

“निषादस्पर्शति यजेत” या विधिवाक्यामुळे काहीं निषाद राजांसहि आपलें राष्ट्र एकदम सत्कृत करण्यास तेथें नागरिक बोलावण्यास उत्तम निमित्त होतें त्यामुळे आर्य आणि अनार्य सृष्टिय हे दोघेहि सद्गुण झाले निषादाचा नाश करून आर्यांचा विस्तार न करता जंगली लोकास क्षत्रिय करून विस्तार करता येईल या कल्पनेच्या प्रसारास याच मिळाली नवीन वसाहत करण्यास क्षत्रियाच्या अगोदर ब्राह्मणहि जात ही गोष्ट अगस्त्यादिकांच्या उदाहरणावरून सिद्ध आहे.

अनेक राजे येथें जमावायाचे त्यामुळे अप्रपूजा कोणाची प्रथम स्थान कोणाचें याचा सवध येथेच येतो राजाचे तटें येथेच व्हावायाचे आणि त्यामुळेच सार्वभौमीय धर्मशास्त्र (इतरन्याश्रय छ) येथेच उत्पन्न झाले.

यज्ञ म्हणजे मनुष्य नसलेली व्यक्ति होय ही अशी मोठी संस्था असल्यामुळ, संस्थानविषयक आणि संस्थाविषयक शब्ददे येथेंच निर्माण झाले सर्वे द्रव्य यजमानास अर्पण होई पण यजमान ते वाहून टाकी त्यामुळे द्रव्य सत्त्वेचें, सात्वीक निर्वाहपुरता खर्च यजमानाने घ्यावा, बाकी सर्व वाहून टाकावे, या कल्पना प्रथम येथेच उद्भूत झाल्या.

यज्ञाचें एक कार्य समाजाच्या विस्ताराचें होतें त्यामुळे जेव्हा हिंदुस्थानात वसाहत चोहोंकडे वाढी तेव्हा गव सपुत्रात येत चालले.

यज्ञ करणाऱ्या लोकांमध्ये क्षत्रिय तसे ब्राह्मणहि आहेत सर्वेच यज्ञ सत्तीहाराजंत द्रव्यावर होत असतील असें नाहीं काहीं यज्ञ ब्राह्मण स्वतःच्या पैशाने करीत असावेत. ब्राह्मणाच्या संपत्तीची कल्पना आपणास साद असल्याशिवाय ह विधान पटणार नाहीं. वेदकालीन ब्राह्मण सुलवस्तु व क्षत्रियापेक्षा देखील बरे असावेत वन्यावशा प्रसंगी त्याचें अप्रस्थान सब लोकांच्या मनावर स्पर्शण ठरेल असे प्रसंग यज्ञांमुळे घारवार उत्पन्न होत

यज्ञांचे लौकिक हेतु व यज्ञांचे अस्मिमांनी.—
खर्गविषयक फलश्रुति यज्ञसंबंधाने विवेचन करतांना विही जरी सांगितली तरी ती कार्यप्रवर्तक होत नाहीं. “खर्ग कानो यजेत” इत्यादि विधिवाक्यें पारलौकिक फल दाखवून चोरेना उत्पन्न करितात तथापि काम्य म्हणजे विशेष इच्छा मनात धरून केलेली हवने चोडी चोडकी नाहींत दशपूर्णमासेष्टिच ध्या इचे कामनापरत्वे झालेले भेद आहेत प्रवृत्तिकारक कामना येणेंप्रमाणे.

(१) प्रजेच्या प्राप्त्यार्थ (२) जमीनीच्या तंत्र्यात व भांड बदकीत जय मिळविण्यासाठी (३) रणापणात हतनोयांस धैर्य प्राप्त होण्यासाठी (४) जय प्राप्तागाराच्या सामर्थ्यबुद्धीसाठी (५) समाजांत मितव्यवसायी (६) इद्रियास बळकटी येण्यासाठी (७) समाजात प्रविष्टा मिळण्यासाठी (८) प्रायश्चित्ता

(९) राक्षसाच्या उपद्रव नष्ट होण्यासाठी (१०) शत्रूच्या नाश व्हावा म्हणून (११) गाई व माणसं याचा रोगापासून बचाव होण्यासाठी (१२) रणात जय मिळविण्यासाठी (१३) थल्यापुष्यत्व नष्ट होण्यासाठी (१४) घर वगैरे जळल्यास तत्पट्टीसार्थ (१५) मनांतील इच्छा पूर्ण होण्यासाठी (१६) चढाओढीत जय होण्यासाठी (१७) ऐश्वर्यप्राप्तीसाठी (१८) शरीरावर कांति चढण्यासाठी (१९) तेजोऋषीसाठी (२०) सहनशीलता प्राप्त होण्यासाठी (२१) अन्नाचा पुरवठा पुष्कळ व्हावा म्हणून (२२) अन्नाचा आपण पुष्कळ उपभोग प्यावा म्हणून (२३) अन्नाचे अपिपत्ति व्हावे म्हणून (२४) पुष्कळ दिवस जडलेल्या रोगांतून आपली मुक्ता व्हावी म्हणून (२५) नेत्ररोग नाहीसा होऊन रश्मि चांगली व्हावी म्हणून (२६) मरं रस प्राप्त व्हावे यासाठी (२७) धनप्राप्त्यर्थ (२८) समानोत्तर पाण्याचा पुरवठा व्हावा म्हणून (२९) अनिचायापासून होणारा अपाय टाळण्यासाठी (३०) पुत्रप्राप्त्यर्थ आनंद व्यक्त करण्यासाठी (३१) गाव इनाम मिळवा म्हणून.

इष्टीचे कामनापरत्वं नैद पाहिले म्हणजे लौकिकांत कोणकोणत्या सामान्य आकांक्षा जाणूत झाल्या असता यज्ञसंस्थेच्या पित्रवीतून उपाय पुरविले गेले आहेत याची चांगली कल्पना येते. केवळ कर्तव्य म्हणून समाजात कर्मे फार थोडे नेहणं पण काम्य कर्मे अधिक होत. यासाठी कर्माची लोकप्रियता राहावी म्हणून लौकिक आकांक्षा आणि कर्माकृत्य याची लागंड घालावी लागते. ती लागंड घालण्यास यज्ञयोगाचे पुरस्कर्ते मुद्दीच चुकले नाहीत. अश्वो.

मुसती कामनापूर्ति कर्मांस जोडून कर्मे लोकप्रिय होत नाही. कर्मे केल्यानं कामनापूर्ति झाली अशी प्रसिद्धि होऊन नंतर ते कर्मे लोकप्रिय होतं असें नाही. का की, कामनाप्रेरित मनुष्य कामनापूर्तिसाठी अनेक कर्मे करितो. आजारी नवऱ्यासाठी किंवा पुत्र व्हावा म्हणून लिया औषध पेटविल, दानं देतील, पंचाशत्याकडे जातील, मृदुधाती करतील, अर्ते आणि पैकन्ये आचरतील आणि नवसहि करतील. इतकें कल्ल परिणाम होईल असें नाहीच, झाल तर त्याचें श्रेय कोणत्या उपायास दानं यासनीय प्रश्न पडणार. एवंच कोणत्याहि अदृष्टाळ उपायाची प्रसिद्धि गुणावर अवलंबून नसून नादिरातीवर अवलंबून असते. यज्ञसंस्थेत जाहिरात करणाऱ्यास त्यान मिळालेच आहे.

यज्ञसंस्था जिवंत ठेवण्यास समाजात यज्ञाची सारीफ करणारे काहीं लोक लागतात. सिद्धसाधकाच्या जोडीबिवाय कोणत्याहि लोकास आपलेसें करणें अदृष्टाळ कर्मास शक्य नसतं. पूर्वीचे हिंदू राजे (उदाहरणार्थ नागपूरकर भोसले) आपल्या अनीतयितनार्थ ब्राह्मणांस इत्या देत असत. यज्ञाधिपयीं समाजामध्ये अतृकुलता उत्पन्न करणारा एक

यर्ग आहेच त्यात प्रसर्पक म्हणतात. प्रसर्पकास दायामंडपाच्या वात स्थान दिलें असतें. प्रसर्पक म्हणजे फलित नसतो तर यज्ञकर्मांचे रहस आपण जाणतो असा वाणा वाङ्मणारा असतो. प्रसर्पकास दक्षिणा देणें हा एक विधि केला आहे. हिरण्यकेशीद म्हणजे सत्तापादाच्या सूर्वात यजमान दक्षिणेसाठी स्वतःच्या शरीराचे भाग लोकांस देतो. लाज-कडून, मृदयास मी मन देतो चक्षु वद्वालास देतो त्याप्रमाणें प्रसर्पकास शरीरावरील लोम देतो अशा अर्थार्थी वाक्ये बदविली आहेत. अर्थात् मन देता येत नाही म्हणून तुमच्या काहीं लौकिक इत्याची योजना झाली असते. यज्ञसिद्धीसाठी ऋत्विजखेरीज काहीं उदरपटी मळवी अवश्य आहेत. प्रत्येक समारंभात काहीं प्रलक्ष काहीं पडद्यानागें कर्म करणारी मळवी असतात त्यास जर खूप ठेवले नाही तर व्यवहार चुकले. सध्यां तर असें झाले आहे की यज्ञसंस्था जितकी समजण्यास कठिण झाली आहे तितकी तिच्यातल्या मर्मज्ञेची पदवी अधिक महत्त्वाची झाली आहे. गृहस्थ-वर्णांच्या सहायभूतीबिवाय यज्ञ तर होणारच नाही गृहस्थास काहीं मान्यता यज्ञमार्फत मिळाली नाही तर त्याची सहायभूति मिळणार नाही. अशा प्रसंगी जर कोणता मान गृहस्थाच्या पदवी बाधावयाना असेल तर तो प्रसर्पकाचा होय

प्रसर्पकापैकी कोणारा तरी अप्रपूजेचा मान द्यावयाचा असतो. ज्यास अप्रपूजेचा मान मिळतो त्यास "आनेय" म्हणतात यज्ञात जमलेल्या मळवींत तो श्रेष्ठ असावा, आणि तो जर अत्रिगोत्रात्पन्न असला तर विशेष चांगले. अप्रपूजेची यज्ञप्रसंगी येऊ आली म्हणजे "क आनेय" म्हणून यजमान पृच्छ करतो आणि "अहमांनेय." म्हणून विशिष्ट प्रसर्पक पुढे होतो. आनेयानंतर ऋत्विजाची पूजा होते आणि त्याच्या नंतर इतर प्रसर्पकांची होते.

ऋत्विज म्हणून ज्याची योजना होते ते सर्व लोक चांगल्या तऱ्हेचे धोटी असतात असें नाही, तर काहीं अपठितास आर्त्विजाचा मान मिळवा म्हणून यज्ञात घोबोवदुत सोय आहे. सुब्रह्मण्य, पोता, उन्नेता यां नावानं जे ऋत्विज ओळखले जातात तेवें सामान्य शिक्षिताचाहि प्रवेश होणें शक्य असतें. आणि त्यामुळे काहीं कमी शिक्षित तथापि प्रसंगी उपयोगी पडतील अशी माणसें यज्ञसंस्थेस साधक होतात.

ब्रह्मवादी.—यज्ञास सहायक तथापि विशिष्ट प्रसंगी यज्ञात प्रलक्ष अग नसलेज असा एक वर्ग यज्ञप्रसंगी किंवा समाजात दिसत येतो. तो ब्रह्मवादी किंवा मीमांसकाचा होय. यज्ञ चाळ असला यांच्या हातून निर्णय होत असे किंवा नसे हें सांगता येत नाही. का की, यज्ञाच्या कार्यप्रसंगी ललित निर्णयाची आवश्यकता असते आणि अशा प्रसंगी नादविवादास कारसा अवकाश देता

येत नाही. ब्रह्म्याची योजना यासाठीच केली जात असे. अशा वेळेस एक तर जो निधय होई आणि तावढतोच अमळांत आणला जाई तो पुढील कृत्या प्रसंगी पूर्वविधान म्हणून उपयोगी पडे. किंवा काही प्रथाचा (आणि बहुतेकून ते महत्त्वाचे असत.) निधय चार भागसे एकत्र जमवून करावा लागे. त्या वेळेस जो वादविवाद होई त्यास ब्रह्मवाद म्हणत.

आज ब्रह्मवाद हा शब्द जगद्विषयक सूक्ष्म किंवा सर्वव्यापी अशा प्रथाच्या तात्त्विक वादास लावतात. हा अर्थ ब्रह्म याचा जो अर्थ उपनिषदात निश्चित झाला त्यावरून झाला आहे, तथापि जे यज्ञविषयक ग्रंथ ब्रह्मवादास कारणीभूत झाले त्यास ब्रह्मवाद असे म्हणण्याचे कारण एवढच असावेसे दिसते की, यज्ञात ब्रह्म्याचे काम जे सशयनिर्णय किंवा वाद-निधय ते काम करणारा वाद या स्वरूपात 'ब्रह्मवादा'स प्रारंभ झाला असावा. ब्रह्म याचा मूळ अर्थ जो स्तोत्र त्याशी "ब्रह्मवादिनो वदति" या शब्दातील ब्रह्म याचा स्वयं नाही. नद्विविषयक कर्मे म्हणजे यज्ञातील सर्व कृत्ये जाणून सशय-निर्णय करण्याचे काम. आणि तद्विषयक ग्रंथ म्हणजे ब्रह्मवाद. अथर्व वेदादि ऋत्विजांचे काम काय करावयाचे ते ठरले म्हणजे, प्रत्यक्ष करणे अथर्वयुक्त सर्ववेदज्ञानापेक्षा नाही. ब्रह्म्यास सर्ववेदज्ञानापेक्षा आहे. त्यासच तात्त्विक विचार करावा लागणार ते ब्रह्म्याचे कर्मे सामुच्चयिक तन्हेने लोकानी पार पाडणे अधिक सामाविक होय. त्याचे कर्तव्यस्थान म्हणजे विद्वानाची बैठक (ब्रह्मवादिन). त्या ठिकाणीच तात्त्विकवाद उपस्थित होत जाऊन वेदातज्ञानाची स्थापना ब्रह्मवादास उपक्रम द्यावा.

सुरेस्यभावा ब्रह्मवाद एका यागात आला आहे हवन करून अवशिष्ट राहिलेल्या सुरेचा पुढे उपयोग काय करावा हा प्रश्न पुढे येतो का की, बहुतेक सर्व यज्ञोच्छिष्ट ऋत्विजच भक्षण करीत. ऋत्विज किंवा यजमान आणि क्वचित् प्रसंगी यजमानपत्नी याखेरीज कोणासच यज्ञोच्छिष्ट मिळत नाही. असे असता सुरेचा उपयोग काय करावयाचा. ऋत्विजांनी सुरा प्यावी हे तर त्याच्या शिष्याचारविरुद्ध एक प्रसंगी पहाण्यास जमलेल्या लोकांपैकी वैश्यवर्गास यावी असा आदेश आहे. कदाचित् हे वैश्य यज्ञसेवेलाच (छत्रदे वगैरे हाकण्यास) उपयोगी पडले असावेत. तथापि असे करण्यात यज्ञोच्छिष्ट ब्राह्मणतरास देण्याचा प्रसंग येतो. असल्या प्रकारच्या प्रसंगास तोड म्हणून एक ब्रह्मवाद आला आहे त्यात असे सांगितले आहे की, यज्ञोच्छिष्ट सुरा प्राशन करण्यासाठी कोणी तरी (मयपी) ब्राह्मण पहावा व त्याला सुरा पिण्याबद्दल पैसे देऊ करावेत आणि त्यास सुरा पाजवी. पैसे देऊनहि ब्राह्मण न मिळाल्यास ती सुरा बारूडवर ओतून टाकावी.

मिथुकी भांडणे.—वेदप्रथामध्ये जे अनेक मिथुकी कलह दिसून येतात त्यात काही कलह फारच मोठे व

परिणामकारक दिसतात. वसिष्ठ व विश्वामित्र या दोघा राजपोराहिलाबद्दल धडपडणाऱ्या ऋषींचा कलह हा ऋग्वेदात फार प्रमुखपणे दिसून येतो. या कलहाचेच धीराणिके रूपांतर झाले, त्यात मान बरीचशी कवींची कल्पना शिरली. धीराणिकांनी यास जें स्वरूप दिलें तें बरेचसे निराधार असलें तरी या दोघा मिथुकांचे अकाढ-ताढव बरेच मोठे असावे असे दिसते. यात तत्त्व नव्हते, यज्ञविषयक प्रश्न होता आणि हे भाडण केवळ व्यक्तिविषयक किंवा फारतर कौलिक होते.

सामान्य मिथुकीकरता भाडणे थोडीथोडी दिसत नाहीत ऐतरेय ब्राह्मणातील भार्गवैयसामाची कथा ही केवळ कौलिक सर्भांच दर्शविते त्याच प्रथात सांगितलेली कवपेक्षाची गोष्ट व्यक्तिविषयक मत्सर आणि त्या मत्सरासुद्धे इतर मिथुकांनी काय काय सेव केले, त्याची तत्त्वाशी जोड करी करून दिली हे स्पष्ट करिते या प्रकारच्या मिथुकी भाडणातून आपल्या मिथुकीच्या सिद्धान्त अधिक हुपारानी तत्त्वे काढून ती समाजाच्या बोकडां वसविली आहेत. आपल्या कुळात मिथुकी राखण्यासाठी सोमपान करण्याची राजे लोकांची चाळी रीति भयप्रद आहे अशी वीक्षित राजाची समजूत करून देऊन त्या राजास सोमरसाच्या ऐवजी पिंपळाच्या किंवा वडाच्या डिन्याचा रस पाजला आहे आणि तरीच चाल पुढे प्रसूत केली आहे.

जुन्या चळवळीमध्ये एका वाजून वसिष्ठ व दुसऱ्या वादूर विश्वामित्र अशी जी सर्भां दाखविली आहे त्या सर्पशिवायव देव आणि असुर यांच्या सर्पशिवविषयक कथा दिसतात. परंपरास असुर म्हणावयाचे व स्वपक्षास देव म्हणावयाचे या सामान्य योजनेत ज्या लोकाकडे असुरत्व लादले गेले तो पक्ष म्हटला म्हणजे विश्वामित्र होय. व्यक्तीची भांडणे सामुच्चयिक स्वरूपाची होतात, त्या वेळेस निरनिराळ्या कारणांनी अनेक व्यक्ति किंवा कुळे सधर्ममान व्यक्तींचे भाडण स्वतःच करून घेतात. शत्रू, अगिरस, अथर्व आणि कण्व यांची नावे सामान्यतः त्रैविद्याच्या विरुद्ध वाजून दृष्टीस पडतात आणि या भाडणाच्या योगाने प्राचीन वाङ्मयामध्ये वन्याच वंतक्या उत्पन्न झाल्या आहेत. अथर्व त्रैविद्यास मान्य नव्हते असे सुद्धीच नाही. प्रत्येक सहितेंत सापडणारा "अथर्वी ला प्रथमो निरामन्यद्रुमे" हा मध्य अथर्व्याच्या त्रैविद्यामध्ये असलेल्या मान्यतेची कबूली देत आहे. अगिरसदेखील अग्रिम होते अशातच भाग सुद्धीच नाही. कणागिरसाची आणि घोरानिरसाची व इतर कित्येक अगिरसात मानले जाणाऱ्या सूक्तकारांची सूक्ते शाकल्यसहितेंत पुष्कळ आली आहेत. "अगिरसाविशाम्" अशा रीतीने अगिरसास गौरवान् उल्लेखिलारांनी बचने देखील ऋग्वेदात आढळतात. ही बचने एकतर अगिरस आणि अगिरसाच्या पक्षाचे विरुद्ध लोक याच्यात द्वैत उत्पन्न होण्या-

पूर्वाची असावीत किंवा दोहोंचा समेट झाल्यानंतर संहिती-करणाच्या प्रसंगी खास महत्त्व देण्याकरिता संहितेंत पातळी असवीत. अर्धे आणि आलसित याचा इतरांपासून पृथक्पण वरवर ऋग्वेद वाचनासाठी देखील दिसल्यावाचून राहणार नाही. तंदापूर्वाची सुयुक्त स्थिति, तंदा नाजू असता निर्माण झालेलं वाङ्मय आणि तदा सपत्न्यानंतर समेटाच्या घाबरेली दावविणारे उल्लेख यांचे टप्पे वेदग्रंथाच्या प्रत्येक शानावर उमटले आहेत असे म्हटल्याच अतिशयोक्ति होणार नाही

जेव्हा समाजामध्ये तदेवढे उत्पन्न होतात तेव्हा निर-निराळे पक्ष स्वयंमान व्यक्तीशी जागी दितसर्वथ अडकल्या-मुळे किंवा विशेष तात्त्विक भाडणाच्या कारणांमुळे उत्पन्न होतील. व्यक्तीची भाडण ही पक्षविषयक बनली म्हणजे व्यक्ती समाजात गेल्या तरी आपल्यासोबत भाडण न नेता ती पुढच्या पिढीसाठी निवृत्त ठेवतात. दोन तट तयार झाले म्हणजे पक्षानमध्ये वेद कायम राखणारे नवीन मतभेद दृष्टीस पडतात आणि ते मतभेद म्हणजे पूर्वी असलेल्या पक्षांचे सातत्य राखणारे धागे म्हणून इतिहासकारांनी समजावे. जो सुधारणेच्या असेल तो राजकीय किंवा सामाजिक बाबतीत देखील सुधारणेच्या होईल. तथापि सामाजिकसुधारणेच्या पक्षाचा राजकीय नेमलपणाची आणि राजकीय सुधारणाविषया अधिक अपेक्षा करणाऱ्या संप्रदायास सामा-जिक सुधारणाविषयक औदासीन्याची जोट महाराष्ट्रात दृष्टीस पडते. यात तात्त्विक किंवा प्राकृतिक कारणपेक्षा वैयक्तिक कारणे आहेत असे आपणास दिसत नाही काय? एका नव्या बाबतीत पूर्वीच्या दोन पक्षांपैकी एकाच अनुकूल पक्ष पडला म्हणजे दुसऱ्या पक्षाने त्याच्याविरुद्ध पक्ष परलोक पाडिजे, या तऱ्हेची प्रवृत्ति आपणास नेहमी दिसते. वैदिक-वाङ्मयात जी मिथुनी भाडणे किंवा सामाजिक भाडणे आपणास दिसतात त्यांत काहींच्या परंपरेचे धागे दाबतात ते धागे बोधण्यासाठी स्वतः निवेचन पुढे वेईल.

वैदिक ग्रंथात निरनिराळ्या भागात जे आपणास युज्यमान पक्ष दिसतात त्यातील काही येथेप्रमाणे.

विश्वामित्र विरुद्ध हरिश्चंद्र. जमदग्नि विरुद्ध वसिष्ठ.	अश्वर राक्षस विश्वामित्र	} विरुद्ध { मनुष्य पितर	देव
वृहस्पति विरुद्ध शुक्र. विश्वामित्र विरुद्ध वसिष्ठ. अगिरस विरुद्ध आदित्य. याज्ञवल्क्य विरुद्ध वैशंपायन. अथर्व विरुद्ध नैमिय.	सर्व विरुद्ध जनमेजय. परशुराम विरुद्ध धर्मयुक्ते. इंद्र विरुद्ध अगिरस, शंबर. ऋण, नयय, श्यु, छ, अथर्व, राक्षस.		मनुष्य

वरील द्वैतामध्य राजकीय कारणमूळ द्वैत कोणती होती संहितेवाचरील किंवा मिथुनी भाडणावरील रूपक कोणती होती याविषयी निवेचन करणाऱ्या पार एवम बोध करणा लागेल.

ज्या वेळेस श्रौत म्हणजे त्रेताप्रीवरील कर्म कलित्याचे सध करीत होते, त्या वेळेस सामान्य जनांचे कर्तव्य कोणते असत? यज्ञ सर्वांसच सध करीत, ते स्वर्गाची मोट होती, आणि ते करण्यास देखील सनीहार पाठवून द्रव्य गोळा करावे लागत असे. अशा कारणां केवळ श्रौतधर्माच्या दृष्टीन सामान्य जनांचे कर्तव्य केवळ यज्ञास वर्गणी देणे आणि यज्ञ पहाणे एवढेच होते काय? एवढेच असेल तर वैदिककाळासारखा कोणताच समाज बंधनरहित नव्हता असे म्हणावे लागेल. आणि सामान्य जनावर मिथुकाचा पगवा फारसा नसावा अशीच कल्पना करावी लागेल परंतु समाज अमासुप सर्वांच्या भयपासून तितका मुक्त असलेला दिसत नाही. सर्व वैदिक वाङ्मयाचे अवलोकन केले तर तत्काळीन जनता आजच्या जनतेपेक्षा देखील अधिक खुली आणि अधिक अज्ञानामुळे अधिक भ्याड अशी दिसते. शिवाय केवळ विधींच्या अवडवराचे कोणत्याही समाजाचे नियमन होणार नाही. व्यवहारीक नीतिकल्पना, श्रद्धावात्सल्यादि समाज-रक्षक मनोविकार आणि त्यामुळे होणारे समाजनिबन्धन, तसेच परमांसाठी आपण स्वतः काही तरी करावे ही इच्छा यापासून अलस अशा समाजाची आपणास कल्पना करता येत नाही श्रौतधर्म म्हणजे परमांसाठी होणाऱ्या प्रयत्नांचे सर्वस्व होते असे दिसत नसून लोकपासून वर्गणी काढून घेऊ करणाऱ्या काही व्यक्तींचे वाङ्मय होते, आणि तेचवेळ वाङ्मय त्या व्यक्तींच्या परंपरेच्या अभिच्छिन्नतामुळे सुरक्षित राहिले, आणि समाजाच्या इतर हालचाली वाङ्मयरूपाने एक तर अवतरत्या नसाव्यात किंवा असल्यास त्यांचे वाङ्मय भेले असत किंवा त्यापैकी काही श्रौती लोकानांचे आपल्या वाङ्मयात समाविष्ट करून इतर वाङ्मय मले दिले असावे असे दिसते.

ऋग्वेदाचे पृथक्करण करता त्यात अनेक प्रकारचे केवळ ऊर्ध्वक वाङ्मय दिसत येते. इतिहासपुराणांचा उल्लेख वेदात पुष्कळ ठिकाणी आहे, अतिविस्तार व्यक्त करणारे आणि तथ्याचरणाच महत्त्व दावविणारे उल्लेख वारवार दृष्टीस पडतात.

अथर्ववेद्यांचा इतिहास.—अथर्ववेदाचे अथर्वनाच्या मिथुनीच्या दृष्टीन पृथक्करण केले असता त्यात खालील प्रकार दिसून येतात.

१ भुवें घालविणे आणि त्यासाठी मंत्र म्हणणे.

२ अमासुप शक्ति, उदाहरणार्थ—अदस्य होण्याची शक्ति आपल्या अग्नी स्थापित करण्याचा प्रयत्न करणे यासाठी उपयोगात आणावयाचे मंत्र.

३ राजाचे उपयोगी मंत्र; उदाहरणार्थ—त्याच्या अभि-वेकाचे मंत्र, त्याची सत्ता लोकमान्य व्हावी यासाठी मंत्र, त्याच सुद्धे जय मिळव्या म्हणून मंत्र, इत्यादि.

४ रोगनिवारणासाठी मंत्र विपविमोचक मंत्र.

५ नवीन वपे किंवा निराळा ऋतू, पौर्णिमा अमावास्या इ वेळीं म्हणावयाचीं गाणीं.

६ प्रेम, प्रेमाजनाची प्राप्ती व्हावी, प्रेमसधेंत जय व्हावा, म्हणून उपयोगात आणावयाचीं गाणीं.

७ देवतास उद्देशून असलेलीं सूक्ते आणि यज्ञविषयक सूक्ते.

८ प्रालम्बोम, म्हणजे बाह्याचा खोकार करण्यास उपयोगी पडणारी सूक्ते.

९ तात्त्विक सूक्ते

याशिवाय वेकार मिश्रुकाची ओरड (५१०९), यासारखी काहीं लौकिक सूक्तेहि दृष्टीस पडतात

वरील वर्गीकरणावरून यज्ञास मदत करणें हा अथर्व्याचा प्रयत्न फारच अल्प प्रमाणान होता याची सिद्धता करील कौशिक सूत्र आणि वैतान सूत्र हीं जरीं यज्ञकर्म करण्यासाठीं अथर्ववेदातील सूक्ते लावण्याचा प्रयत्न करताना दृष्टीस पडतात आणि त्या प्रयत्नांन उत्तरकालीन अथर्व्याची यज्ञ समारंभाचे अवयव होण्याची आस्था व्यक्त होते तरी मनाच्या अर्थकडे लक्ष सहज जात असल्यामुळे आणि मनार्थ व विनियोग याची असगति फारच असल्यामुळे अथर्व्याचा प्रयत्न त्रैविद्याच्या कर्मास मदत करण्यासारखा नव्हता हें सिद्ध होण्यास अडचण पडणार नाही

यज्ञाच्या विरुद्धहि प्रयत्न अथर्ववेदात दिसून येतो तो प्रयत्न म्हटला म्हणजे यज्ञफल अधिक तोप्या उपायानीं मिळते अस लोकास दाखविणें यज्ञजर काम्य फल प्राप्त करून घेण्यासाठीं ४१५ तास वेळ मोडूनयास लावणारी इष्टि करान्यास लावील तर अथर्व पंच मिनिटाच्या मनातच आपला उपाय करून देईल आणि यामुळे सर्वांच्या आणि वेळाच्या दृष्टीन काम्यकर्मासाठीं लोकांच लक्ष अथर्वांच ओढील सर्व थाम विशिष्टकामनामूलक असतात असें नाही काहीं केवळ पारलौकिक हितासाठीं असतात केवळ पारलौकिक श्रेयासाठीं जो कर्म करणार त्यास पारलौकिक श्रेयासाठींच नेतामियागविरहित दुसरें कोणतें तरी कर्म दाखवून दिलें पाहिजे आणि त्याची योग्यता बुद्धीसहि पटली पाहिजे अथर्व्यांनीं यज्ञाच्या ऐवजीं यज्ञफलदायी कर्म जें शोधून काढल, ते आतिथ्य ह होय

नवव्या काळातील 'यो विद्याद्वद्वा प्रत्यक्ष०' हें आतिथ्याची प्रशंसा करणारें आणि आतिथ्य हाच एक यज्ञ होय असें दाखविणारें सूक्त त्रैविद्याशीं कटीत असलेल्या सर्वत त्रैविद्याची उपपत्ता कमी करण्यासाठीं अथर्व्यांनीं जोडिलेला उपाय आतिथ्यमहत्त्ववर्धन हा होता असें दाखवितें.

ज्यास आज आपण गृह्यकर्म म्हणतो ते वरेंचसें व्यवस्थित आणि मनयुक्त करण्याचें श्रेय अथर्व्यांस आहे. गृह्यसूत्रात व्यक्त झालेलीं कर्मे हीं श्रौत सस्यापेक्षा अधिक जुनीं असावीं आणि तींच वाढवून वाढवून पुढ त्याचे मोठे यज्ञ बनविले असावेत अशी कल्पना कै महादेव मो कुटे यानीं आपल्या प्रथात व्यक्त केली आहे ही कल्पना बरीचशी बरोबर आहे फरक एवढाच कीं, गृह्यकर्मांच तन केवळ श्रौतकर्मांच्या पूर्वीचें असून त्याची मनयुक्तस्थिति श्रौतकालोत्तर आहे आश्वलायन सूत्रातील पाकयज्ञ पाहिले तर ते त्रेतामीवरील कर्मांची लहान आवृत्ति दिसतात कर्म लहान पण स्वयं सिद्ध असले म्हणजे कर्मांस भोंवतालचें अवडवरहि लहानच असतें, आणि तें कर्मानुरूपच तयार झालेलें असतें. तथापि जेव्हा एखादें कर्म मोठ्या अंगडवव विधीची लहानशी आवृत्ति असते तेव्हा जुन्या परिस्थितीचा परिवार बराचसा कायम राहतो चक्षुषी, सिष्टकृत यासारखीं मंत्राना दिलेलीं पारिभाषिक नांवें कर्माच्या ज्या स्वरूपात दृष्टीस पडतात ते स्वरूप जुनें कसें म्हणार् ?

गृह्यकर्मांचे नातें श्रौतावर्गी जितकें आहे त्यापेक्षाहि तें अथर्ववेदाशीं अधिक आहे वैश्वदेव, संपवलि, पंचमहापत्र, विवाहादिसंस्कार, कुमारीपरीक्षासारखे विभाग, हे सव अथर्ववेदमूलक आहेत.

अथर्ववेदसंहिता ही जरी फारशी जुनी नाही तरी श्रौतसूत्रापेक्षा ती बरीच जुनी असावी का की, बरेच अथर्व वेदातील सन श्रौतसूत्रात घेतले असून अथर्ववेद्याच ब्रह्मलहि टाळण्याचा प्रयत्न श्रौतसूत्रास ब्रह्मलविवेचक पुरवण्या जोडून केला आहे

श्रौतकर्मसंकोचानंतरच्या मिश्रुकी चळवळी- श्रौतकर्म दिवसानुदिवस नष्ट होत चालले तथापि लोकांच जगातील अमानुष शक्तीवर, सुहृतांवर, सत्कारावर आणि वेदमनावर विश्वास नार्हासा झाला नव्हता अथर्व्यांचें गृह्यकर्म पूर्वापासून तसें चाललेच होतें आणि यासाठीं त्याचच कर्म करून श्रौतकमापजीवी लोकास भाकरी मिळवावयाची होती यज्ञ लोकास अप्रिय झाले, आता वेकार झालेल्या त्रैविद्यान अनेक विरनिराळ्या घद्यात शिरले पाहिजेच, या प्रकारच्या परिस्थितीमुळे ब्राह्मणकुळात जन्म झाला असून श्रौतकर्मांत नसलेला असाहि वर्ग वाढणें स्वाभाविक होतें द्रोणाचार्य सारखे ब्राह्मण असल्या प्रकारचे वर्ग असल्याचीच साक्ष देतात श्रौतकमज्ञापासून उत्पन्न झालेला हा सुशिक्षित वर्ग सामान्यत इतर लोकांपेक्षा अधिक संपन्न असावयाचा आणि परंपरागत वैदिक वाङ्मयाच्या अभिरुचीमुळे वैदिक कर्मांच अधिक आश्रयदाता बनावयाचा या वर्गाच्या अखिलांमुळे इतर लोकांचे पौरोहित्य करून जें

द्रव्यसाधन करावयाचे त्याच्या ऐरात्री मिथुनी पेया न पेटलेल्या त्रासनाचेच पारोहित करून त्याच्यावरच अन्तर्बून राहण्याची प्रवृत्ति उत्तरकाळीन मिथुनात दुरू दाली असताने आणि त्यामुळे मिथुनकाणोस इतर जातींची अधिकाधिक पाण वेळ लागल्यास प्रारंभ झाला असता. त्याचरोबरच ज्याचे पूर्वेत मिथिष्ठ वेदाचे किंवा विशिष्ट शास्त्राच अध्ययन करणारे असतील त्यास दुर्गम्या घालेच्या मनुष्यासहून किंवा दुर्गम्या शाखेन सांगितलेली कर्मे मुद्दही करू नसा असा तन्हेचा उपदेश ह्याशाखास करण्याची मुद्दि झाली असे दिसते. पारस्कर म्हणतो — 'यान् वा सत्ययोर्यं यन् वायत् प्रदीर्घं । तस्य तावति शास्त्रं वृत्ते सर्वे वृत्तो भवेत्' अर्थात् नवीनची प्रत्येक वेदाच स्वतंत्रपणे अस्तित्वा नाही, आणि प्रत्येकाने श्रौतकर्म दुर्गम्याच्या आध्यायनच झाले पाहिजे, आणि कोणासहि श्रौतकी किंवा यजुर्वेदी म्हणण्यास त्यान नवीन चोरलेलं यज्ञ नाले नसून इतर वेदावर अवलंबून असणारे श्रौतच करणे आहे, या टक्क गोष्टीची बाधरण मिथुनी वृत्तामुळे विसरणे निमुखास दिसावू पाटले. एका श्रौतधर्माचे तिन्ही वेदांचे अभ्यासक हे निरनिराळे अवयव होते ती स्थिति नाहीशी होऊन हे अभ्यासक जेव्हा एकमेकास अनन्य समजणारे बनले, तेव्हा त्रासण जातीत निवामूलक असलेला परसाराधय जाऊन पोटजाती पडण्यास सुरवात झाली असानी. काळतरांनं यज्ञधर्ममूळक नेदहि विशिष्ट शिक्षणाच्या अभावांनं नष्ट झाला, पण जातिभेद मान उरला. ही क्रिया कशी झाली याचे महाराष्ट्रपुरते समिहार निवेचन केलेच आहे.

लोनाथे निमल रक्षिण्यावर मिथुनाची मिळस्त जेव्हा अवलंबून राहणार तेव्हा त्या लोकास भिन्न राखण्यासाठी निमुक खटपट करणारच

यज्ञातगत कार्यांच्या निजतामुळे उपस्थित झालेल्या समुच्चयभित्तत्वाचा फायदा घेऊन यज्ञक्रियेस अवबद्ध असे आचारभित्तल धाणि सिद्धाभित्तल उपस्थित करणात आले. आचारभित्तल स्थापन करणाचा व ते रक्षिण्याचा जो प्रयत्न झाला, त्यात आपणास एक पत्तारची मिथुनी दुपारी दिसते जगभर पसरलेल्या मनुष्यप्राण्याच्या समूहामध्ये आपणास अर्क दिसून वेईल री, काही प्राणी मिथिष्ठ आचारासुळे, किंवा विशिष्ट वेदासुळे किंवा मिथिष्ठ शासनसंस्थेसुळे एकमेकाशी तसत आणि इतरांपासून भिन्न झालेले असतात

प्रसन्न आचारभित्तल विचारासुळे समाजातील व्यक्तीमध्ये सादश्य किंवा असादश्य फारस होत नसून पारमाधिक विचारासुळे किंवा समाजात जी सामंविषयक भवे पसरलेली असतात त्यामुळे जनेक प्रकारचे निरनिराळ्या सभ्यमान समूहास लागू पडणारे आचारनियम उत्पन्न होतात, आणि

नियमासुळे समाजातील निरनिराळ्या लोकांमध्ये विविधता उत्पन्न होते. मिथिष्ठ आचार ज्या शासनसंस्थेसुळे उत्पन्न होते ती सत्ताच कधी कधी लयात जाते आणि तिन उत्पन्न केलेला आचार मात्र टिकतो व याप्रमाणे पूर्वीच्या शासनसंस्थेसाठी त्या शासनसंस्थेच्या जीवनाचे असलेले किंवा उत्पन्न केलेले परंतु उत्तरांनल कुचकामान व तापदायक होणारे आचार-मिथिष्ठल जित्त राहते. ज्या संस्थेच्या जीवनाचे जे आचार-मिथिष्ठल अवले ते रक्षिण्यासाठी त्या संस्थेच्या अनुयायी मंडळीत त्या मिथिष्ठतावरून आदर, प्रेम व नीतियुक्त अव-लंबन उत्पन्न करावे लागते लोकात नियमाचा कार्यक्षी असलेला अन्वय समजण्याची शक्ति नसल्यामुळे किंवा संस्थेच्या मज्याची सार्वभुमि छपविण्यासाठी उपयुक्त मिथिष्ठ नियमास केवळ धर्म म्हणूनच माना असा उपदेश होत असल्यामुळे संस्थेच्या किंवा चालकधर्माच्या हितासाठी उत्पन्न झालेल्या आचारासच संबळेपणा वेळ लागतो; आणि मग प्रयोजनापासून पृथक् झाल्यामुळे वेडगळ दिसणाऱ्या आचाराचे समर्थन करणे कठिण होत जाते. प्रत्युक्त समाजास त्या आचाराचे प्रयोजन व नार्मिकता उपस्थातिसन्या कारणामुळे सिद्ध करून देणारे तत्त्ववेत्तेहि उत्पन्न होतात हिंदुस्थानात सध्या राष्ट्रीय बाबतीत अज्ञान असल्यामुळे आणि विशेषतः 'इलेक्ट्रिफिकेशन' सारख्या वस्तूच्या गुणधर्मांचेहि अज्ञान असल्यामुळे जुन्या काळत आलेल्या पुष्कळ आचाराची उपयुक्तता इलेक्ट्रिफिकेशन साहाय्याने सिद्ध करून देणाऱ्या अस्ततु हुपार उपदेशकांचा उपदेश पुष्कळ महाराष्ट्रीयानी ऐनला अवले. अतो. आचार प्रचारात असून त्याचे प्रयोजन गेल आहे असा जुन्या आचारास नव्या घुटीत स्थान देणारे सुते व ऋग्विधान यासारखे वाङ्मय श्रौतकर्म संपल्यानंतरच्या काळात सपासून झाले असून त्या प्रकारच्या प्रयोजनाची परंपरा विसाऱ्या शतकापर्यंत काळ आहे. अतो

श्रौतकर्म प्रथमतः जरी बरचसं खेळत होते तरी त्यास चारातरांन नियमबद्धता प्राप्त झाली. यज्ञधर्म होतं तेहि हळुहळु नियमबद्ध होऊ लागले. यज्ञकर्म नवीन होते आणि श्रौतकर्म जुन होते असे नव्हे एकच श्रौतकर्म नव्हते जुन असावे. श्रौतावेवजी यज्ञासच त्याच्या सार्वत्रिकतेमुळे नियमबद्धता अधिक अवदत आते पण ती त्यास एकचम आली नाही, तर श्रौतधर्माच्या विनासानंतर आली असावी.

श्रौतकर्म हे समाजास अवदत असे कर्मे दिसत नाही. ज्याप्रमाणे मनुष्यास कमी आवदक नालास विकण्यासाठी जाहिरात मोठी करता लागते, त्याप्रमाणे जनतेस कमी आवदक असा जो श्रौतधर्म त्याच्या आचरणासाठी किंवा प्रचारासाठी श्रौतधर्माच्या अभिमानास अधिक विद्वत्ता खर्च करणे भाग झाले.

श्रौतकर्म्याः सामान्यानि सामाजात गृहकर्म असलेच पाहिजे यात शंका नाही. कोणताही समाज समाधिवाय किंवा मातृका-शिवाय कसा राहील ? ही कमें कशी करावी हे बोवण्याचें काम त्रयी सुद्धीच करीत नाही. त्रयी हे समाजाल मधून मधून लागणाऱ्या पक्क्याचें पाकशास्त्र होय; आणि गृह्यसूत्रे किंवा अथर्ववेद हे रोजचे नेहमीचें जेवण करणाऱ्याचें पाकशास्त्र होय. ज्याप्रमाणें पक्क्यां करणारा दगं नेहमीचें जेवण करणाऱ्या वर्गास हलका समजतो, त्याचप्रमाणें त्रैविध्य अथर्ववेद हलकें समजत यात नवल नाही. ज्या गोष्टी करण्यास कोसल्य बरेच लागतें, पदार्थ अनेक लागतात आणि ज्या करणाऱ्याचें काम निल पडत नाही त्या करणाऱ्यासाठीच भोजमाप व विधिनियम हीं प्रथम उद्भवतात. तथापि भोजमाप करणाऱ्याची आणि ती किंवा नियमबद्धतेनं करणाऱ्याची स्वयं लागली म्हणजे नियमबद्धता सामान्य व्यवहारातहि येऊं पहाते. या कारणासुद्धें निल गृहकर्मसं नियमबद्धता येण्यापूर्वीच जाळा अशास नियमबद्धता आली यात नवल नाही.

गृहकर्मभयें आचारनिष्ठता जी शिरली तिच्या शुद्धाशी केवळ आपल्या शाखेच्या लोकांची मिश्रुती आपल्याभयेंच रहावी हाच हेतु प्राधान्येकडून होता असें सर्व आचार-भित्तितेसवंधाने म्हणता येणार नाही का की, मनुष्याच्या आचारास निष्ठल आणणाऱ्या ज्या गोष्टी आहेत त्यात कुलीपट्टि आचारास केवळ नाहीत. जनपदधर्म, देशधर्म, ग्रामधर्म, यांचेंहि अस्तित्व फार जुन्या काळापासूनच आहे आणि याची मान्यता आचारधर्मा समणाऱ्या ग्रंथ-कारांनीं केली आहे. लक्षाच्या वेळेस जनपदधर्म आणि ग्रामधर्म पाळवेत म्हणून आश्वलायन गृह्यसूत्र म्हणतें. पुष्कळां असें दिसत येतें की, एका शाखेस न बोलिलेला आचार त्या शाखेच्या लोकांत प्रचारात आहे तथापि तो आचार दुसऱ्या कोणत्या तरी स्वरूपांनीं स्मरला आहे. उदाहरणार्थ कळसवणी म्हणजे लक्षांत वधूवरांनीं न्हाऊं घालताना चारी बांध्यावर पूर्वी मादून ठेवलेले बलपूरित कलश (घडे) शेवटीं वधूवराच्या मस्तकावर ओतावयाचे ही चाल व्या. ही चाल आपल्या व गोमिळ याच्या गृह्यसूत्रात उल्लेखिलेली आहे, तथापि ही चाल या शाखाच्या लोकांसाठीच इतरांच्या घरी देखील दृष्टीस पडते, येवढेंच नव्हे तर महाराष्ट्रात ही चाल जवळजवळ सार्वत्रिक आहे व कोणत्याहि सूत्राचा परिग्रह करणाऱ्यां ज्यास प्रयोजन नाही अशा सूत्रात देखील ती आहे. विशिष्ट शाखेने कर्मांचा उपदेश करावा आणि चाल मान सांवेष्टिक असावी याची सगळी दोन तऱ्हांनीं लागते. एकतर स्थानिक चाल ग्रंथकारांनीं आपल्या स्वाधीन प्रयोगाभ्यास भेटीही असावी किंवा एका विशिष्ट सूत्राचें अवलंबन करणाऱ्या सत्सत्त्वां म्हणजे निष्ठुकाचें प्रासुख्य विवक्षित ठिकाणीं झाल्या-सुद्धें त्या चालीस तेथे सार्वत्रिकपणा आला असला. स्थानाचा परिणाम प्रभावर किती झाला आणि ग्रंथाचा परिणाम स्थानावर

किती झाला हे ग्रंथाच्या वारंवार होणाऱ्या पुंढ्यासुद्धें आणि मनुष्याच्या चालीरीतीत वारंवार फरक होत असल्यासुद्धें सांगता येत नाही. ग्रंथाचें पुंढित स्वरूप आणि चालीरीतीची दृष्टीची स्थिति हीच आपणांस आज दिसतात. प्रथावाहेरील चाली लोकांत घिरतात यासहि कारण आहे. सामान्य लोक केवळ शास्त्र पढत नाहीत, तर शास्त्र आणि रुढि या दोहोसहि यथाशक्ति महत्त्व देतात.

शास्त्रे आणि रुढि याची वारंवार एकमेकांशीं विसंगता दाखविण्यात येते आणि याचापैकी अधिक बलवान् कोण, जनतेनं महत्त्व कशास द्यावें, याविषयीचें एकमेकांविषय विचार वारंवार दृष्टीस पडतात. “शास्त्राद्भेदेलीमसी” हे सत्य आहे म्हणजे शास्त्र किंवा परंपरागत उपदेश वाजूल ठेवून लोक रुढ असलेलीच कमें करितात आणि त्यासुद्धें हजे बलवान् ठरते बलवान् ठरते म्हणजे बलवान् असली पाहिजे व रुढीकडेच लक्ष द्यावें असें मान नाही. रुढीकडेच लक्ष द्यावयाचें तर ग्रंथ कसाळ ? वेदोक्तता कसाळ ? वेदा-पासून तों आजकालच्या पुस्तकापर्यंत सर्व तत्त्ववेत्त्यांचे प्रयत्न टाकण्यास हरवत नाही, कारण रुढीच तेवढी पाळा-वयाची. धर्म, नीति इत्यादि तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्रे व कर्माच्या परिणामावरून योग्यायोग्यता दाखविणारे इतिहास याचाहि उपयोग नाही. मनुष्याच्या बुद्धीला शिरकें दाखवावहि सबड ठेवावयाची नाही असें रुढीसच आचारनिर्णायकता यावयाची असें ठरविल्यास करावे लागेल, का की, बुद्धीचा उपयोग झाला कीं काजतराने शास्त्राचा जन्म झालाच. अर्थात् केवळ रुढीचें अवलंबन भयंकर आहे. रुढि वाळवावयाची म्हणजे चांगली कोणती व वाईद कोणती याचाहि विचार नको. जंगली लोकांनीं माणसे बळी देण्याचें काम अभ्यासत वाळवावे आणि रजपुतानीं मुलींच्या हत्या होत्या तशाच वाई ठेवल्या पाहिजेत. असुर चाली ठेवावी आणि वैशुक पंद कराव्या असेंहि म्हणता येणार नाही. का की, तसें केलें म्हणजे शास्त्र उत्पन्न होऊं लागत. यासाठीं रुढीचें अवलंबन करा हा उपदेश मनुष्यास व्यवहारायोग्य नाही. उलटपक्षीं रुढीची आणि त्याच्या अवलंबनाची आवश्यकता आहेच. का की, मनुष्याच्या इतिहासात रुढी अधिक प्राचीन होत आणि वाक्य उत्तरकालीन होय. उदयपण आली म्हणजे मनुष्य तोड काढतो कार्य करावयाचें झाले म्हणजे त्याचें पद्धति बसवितो म्हणजे रुढी प्रथम उत्पन्न होतात आणि धर्मवाक्य नंतर उत्पन्न होतें. प्रत्येक विषयावर धर्मविषयक वाक्य, कथ्यासंबंधाने वाक्य, किंवा नीति विषयक वाक्य असतंच असें नाही. पण लोकांरीति मात्र अनेक गोष्टीसंबंधाने निश्चित असते. जेव्हा लोकांरीति ही धर्मशास्त्रपंडिताच्या, न्यायाधीशाच्या किंवा नीतिवेत्त्याच्या अवलोकनाचा विषय होते तेव्हा लोकांरीतीस धर्मनियमाच,

कायद्याचं क्रिया नीतिनियमांचे स्वरूप येतं. व्यवहारा-
मध्यं पुण्यदत्ता प्रायिक वचनापेक्षा सोमरीतीच अधिक
उपयोगी पडते. प्रायिक नियम व्यवहारास अपूर्ण आहेत
एवढच नव्हे तर तेहि लोमरीतीच अनुकरण करणारे
आहेत. ते अधिक जुन्या काळी परिचित असलेल्या लोक
रीतीवृत्तच निघाटे असतात. सोमरीती प्रसंगच्या
वैविध्यामुळे अधिक विविध असते. जेव्हा आचारनियम
कोशांत सादलेल्या निवाज्यावरून निघू लागले तेव्हा लोम-
रीतीस कायद्याचें स्वरूप येऊ लागले. जेव्हा धर्मसाधनार
लौकिक विधिसंस्कार चालू असता निरनिराळ्या लोकांविषयी
परिचित झाले तेव्हा त्यांची काहीच मान्यता देऊ
लागले. लौकिकविधीस प्रायिक वास्त्याना मान्यता
देण्याचा काळ म्हणजे यज्ञसंस्थाना काळ होय. या
काळात धर्मियांनी धर्मसूत्र व यज्ञसूत्र तयार करून
अथर्ववेद्याचा पूर्णपणे पाऊल घेत. म्थरत्वन करताना
प्राचीन धर्माचा म्हणजे विविधपेक्षाचा धर्मियांनी हिंदोब
घेऊन जे देवावेसं वादळें तें दंड्य आणि याकीच्या जुन्या
धर्मास म्हणजे रीतीस रजा दिली. या काळामध्ये जे अथ-
राळें त्यांचे अवलोकन करिता नाम्नणाच्या सखोल वनेना-
बद्द व अज्ञानाचा पात व्हाया या व्यक्त होणाऱ्या दृष्टेबद्द
आणि दमाडलाबद्द तारीक केल्याबाधूत राहवत नाहीं.
निधुडी बाळांनी ह्या दृष्टेसाठीं देखील वरील वीन गुण
इतपले गेले नाहींत. लोकांच्या चाळी जगली नसतील
तथाच देखणे, लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन जापूरीणा
करणे, इत्यादि गोष्टी अथर्वमूळक असता ही यज्ञसं-
वन्म्याच्या वेळेस नाम्नणांनी त्या आत धारकू दिल्या नाहींत.
अथर्मांत रातीचे, जारणमारणाचे, यायका फलविष्णाचे,
मन नाहेत पण त्यास यज्ञसंज्ञात स्थान मिळालें नाहीं.
उत्कृष्टां पुण्य लौकिक विधी यज्ञसंज्ञात समाविष्ट केले
आहेत. हांज्या सत्सारातील गंधाधान, पुंसवन व यौगतो-
मयन, हे सत्कार जरी जादुगोष्ठासारखे म्हणजे सभायास
अनवश्यक दिसतात तरी ते निरपद्रवी आहेत आणि त्या
काळी लोकांस उत्सवांचे प्रसंग घरात अविकाधिक हवे
असल्यास त्यास संधि देणारे आहेत

संज्ञानांन परिस्थितीच स्वरूप व्यक्त करण्यासाठी
आवलायन यज्ञसंज्ञानर काहीं तुटक विचार येथं देता.
आवलायन यज्ञसंज्ञानभ्य जो मजकूर आला आहे त्याचं
पुष्करण करता आपणस खालील घटक आवकून येतात.

- (१) पाठसंख्या.
- (२) संहार.
- (३) व्यावहारिक ज्ञान व उपदेश.
- (४) नाम्येधीचं उद्गेष.
- (५) वलि.
- (६) नाम्नमोजन, आदिष्य इत्यादि

पारंपरिक धर्मांनी छटा आवलायन यज्ञसंज्ञातील खालील
उपदेशात पुष्कळच दिसत येते.

(१) जनपदधर्म आणि ग्रामधर्म यांचे विवाहात अव-
लंबन करावे. १-७-१.

(२) ऋग्वेदाचं अध्ययन केलें असता दुधाच्या नद्या,
यजुर्वेदाचं अध्ययन केलें असता तुराच्या नद्या, सामाचें
अध्ययन केलें असता सोमराच्या नद्या व ब्राह्मणे, सूत्रे,
याथा, नाराग्री, इतिहास-पुराणे यांचे अध्ययन केलें असता
अमृताच्या नद्या अध्ययनकर्त्यांच्या पितरास प्राप्त होतात.
(३-३-३.)

या विधानात खर्मांनी मनुमांतिक कल्पना आणि इतिहास-
पुराणांच्या अभ्यासास वेदाध्ययनापेक्षा दिलेलें महत्त्व या
गोष्टी स्पष्टात देखण्याजोग्या आहेत.

जनपदधर्म आणि ग्रामधर्म यांचे अवलंबन म्हणजे काहीं
स्थानिक देवता क्रिया बोर पुरण याचे उत्सव किंवा पूजन
असावे. स्थानिक देवतां आली याचा अर्थ मूर्तिपूजा आली.
तथापि जनपदधर्म आणि ग्रामधर्म याचा अर्थ गावातील
चाळी व रियाज असाहि होईल आणि यासाठी जागेस
चिकटलेली देवता होती असे विधान करण्यास आजची पुरावा
आणला पाहिजे.

प्रस्तुत यज्ञात “वैल्ययज्ञ” या विषयावर तीन सूत्रे
(१-१-१) लिहिली आहेत. ती स्थानिक देवतांची उत्पत्ति
दाखवितात.

यज्ञाचे पशुहन्तविषयांचीं जुगुप्सा केवळ स्वातंत्र्यमांतच
आहे अस नाहीं. श्रोतधर्मांतहि पशुहन्तेपासून निवृत्ति
म्हावी असत भाव इटीत पडतो. उदाहरणार्थ, दर्श पूर्णमास
ही इटीची प्रकृति म्हणजे मनुना आहे. ऐश्वर्य ही
पशुपागाची प्रकृति आहे. इटीमध्य पशुहन्त नाहीं.
तसच अभ्याधानात देखील पशुहन्त नाहीं. तथापि
या दोहोंतहि पशुहोमार्थे अवशेष शिक्क राहिले आहेत.
अभ्याधानातील पुरोडाश हा गाईच्या आकाराचा
वनवाचयाना असतो आणि त्यावेळेस म्हणवयाचे जे
मन आहेत ते देखील गोविषयकच आहेत. दर्शपूर्णमास-
मध्यं पुरोडाश कूर्माकृति करावा लागतो. तथापि पुरोडाश
कूर्माकृति करण्याचे कारण असे आहे की, तो अमंग राहिला
पाहिजे. जेव्हा प्रतिकृति उपयोगात आली नसत मूळची
कल्पना बहिर्गतीत असेल त्या वेळेस कूर्माचा भाग न होतो
दुसरा एक मोठा पशु हुत होत असता याची सूचकें त्या
सिधीत आहेत. प्रतिकृति ज्याची होते ती प्राणी प्रथम हुत
होत असता आणि प्राण्यापेक्षा पुढे त्याची पिठमय प्रतिकृति
येत असता, हा साधारणपणे नियम समजावा. तथापि या
नियमास देखील काहीं अपवाद आहेत. अतिशेन सांगातील

प्रवर्ग्यात मंडक्याच्या उतरवीच्या आगराचा 'महावीर' असतो. हा पुंड छिन्नमिन्न करावा आणि नंतर सीमपान करावे असा इतिवृत्तयत्ताचा गोपवारा आहे. महावीर यजमानाचेंच रूपक होय अर्थात् प्रत्यक्ष यजमानाचाच होम असाव्य आहे म्हणून होमात ज्याची प्रतिकृति होते तो मूळच होमद्रव्य होय या नियमास काही नर्यादा उत्पन्न होते.

पशुहवन आणि यज्ञ याचा निकट संबंध आहे असें नाही. ज्या वेळेस पशुयाग प्रचारात होता त्या वेळेस इथी पशुहोमा-शिवाय होत असत. शिवाय पशुहवन केवळ यज्ञागमनच होत असे असेहि नाही. जें लोकांचें भक्ष्य तेच देवांस बावयाचें किंवा अग्नीस समर्पण करावयाचें, पशुहवन यज्ञाखेरीज इतर प्रसंगीहि होत असे याची उदाहरणे गृह्यसूत्रात आहेत

मधुपर्क मासालेखीज होत नाही ह् तस्य आबलजयन गृह्य-सूत्रात व त्याप्रमाणेंच काहीं धर्मसूत्रातहि व्यक्त केले गेले आहे. त्या प्रसंगी असे सांगितले आहे की, मधुपर्कासाठी गाईचा मेघ करावा आणि गाईचा मेघ जर करावयाचा नसेल तर गाय सोडून चावी आणि दुसरे कसलें तरी मांस ऋत्विजास अगर ज्ञातकास मधुपर्कप्रसंगी द्यावे गोमेधा-संबंधाने प्रश्न शतपथब्राह्मणकार्त्त देखील निघाला आणि तेथें याज्ञवल्क्याने ते चार्गले लागतें म्हणून मी यातों असे उत्तर देऊन आपला दाहपणा व्यक्त केला आहे.

गोमेध व्याप्रमाणें मधुपर्कप्रसंगी (आ० सू० अ० १ खं० २४) कर्तव्य केलें आहे त्याप्रमाणें अग्निहोत्र्याच्या आर्षवेदेहिकाच्या प्रसंगीहि ते कर्तव्य केलें आहे. (आ० सू० अ० ४ खं० २.) अनुस्तरणी करावी म्हणून विधि आहे अनुस्तरणी म्हणजे ज्या क्षीपशूतें प्रेतारचें आच्छादन करितात तो पशु. अनुस्तरणी करावयाचा विधि म्हणजे गाईस किंवा शेळीस विदारण करून तिचे अवयव प्रेताच्या अवयवावर देवोंस गाय किंवा शेळी याची अनुस्तरणी करणें वैकल्पिक आहे म्हणून पुढील वृत्तिकार अर्थ काढीत आहेत. श्रुताच्या पत्नीस प्रेतजवळ नेऊन निजबायलाचें आणि भय दिसांन किंवा दासांन तिला उडवावयाचें हा विधि श्रौत्यानंतर अनुस्तरणी करण्याचा विधि आहे. यावरून अनुस्तरणी देखील स्त्रीच्या प्रतिनिधिरूप असावी असा सशय उत्पन्न होतो.

श्रौतधर्म आणि स्मार्तधर्म यामध्ये जे अनेक फरक आढळून येतात त्यांचे साकल्यानें पण सक्षिप्त वर्णन करावयाचे झाल्यास थोडक्यात असे सांगता येईल की, यज्ञसुप्ता उत्पन्न होऊन यज्ञसंकोच झाला व यज्ञेतर कर्मांना मान्यता प्राप्त होऊन भक्तिरत्नाचा व मूर्ते देवताचा उदय झाला आणि परंपरेच्या प्रचारानीं पवित्र श्राद्धेला शब्द जो यज्ञ ती इतर प्रकारच्या परमार्थायमास लागला.

पशुयज्ञाविषयीची जुगुप्सा सामान्यजनात पुष्कळच उत्पन्न झाली होती. वेदानुयायी व यज्ञकर्मांचा पुरस्कार करण्याच्यासहि

थोडीबहुत जुगुप्सा उत्पन्न झाली होती याला अनेक प्रमाणें आहेत. जेव्हा धर्माचरण चोखन करावे लागते तेव्हा असे समजावे की, तेथें धर्म जनतेस अप्रिय आहेत. शूलगवाचा म्हणजे बेल मारण्याचा जो विधि आश्वलायन सूत्रात (४९) सांगितला आहे त्यात तो "असदृशने प्रामात" म्हणजे वेथून गाव दिसत नाही किंवा गावातील लोकांना आपण दिसत नाही अशा स्थळीं जाऊन करण्यास सांगितला आहे.

पितृमूलक धर्मांचा पुरस्कार करणारामध्येच पशुहवना संबंधाने आणि विशेषेकरून गाईचा वध करावा आणि तिचे मांस खावे या कर्तव्यासंबंधाने प्रतिकूल मत उत्पन्न होऊ लागलें होतें असे यावरून दिसते.

आश्वलायन गृह्यसूत्रात गोमासाच्या मधुपर्काचा, अनुस्तरणी म्हणून गाईचे विदारण करण्याचा किंवा शूलगवाचा केलेला उपदेश हे गृह्यसूत्र ज्या काळात लिहिले गेले त्या काळपेक्षा बराच जुना असावा असे दिसते. प्रस्तुत सूत्राच्याच काळातील गोवधाविषयीचे उल्लेख व्यासकी गोवधाविषयी प्रतिकूल मत होत असावे असे दाखवितात लोकभक्ताची प्रतिकृता शूलगव गावाबाहेर करावा या आदेशावरून स्पष्ट होत आहे, आणि पुनादिवास बरोबर घेण्यासंबंधाचा निषेध या सूत्राच्याच केलेला आहे शिवाय गोमासाहारासंबंधाने प्रतिकूल मत उद्भवू लागले होते असे दिसतें. शूलगवात बेलचा वध बरी केला तरी त्याचा हुतशेष खावा (४.९.१५) या मताबरोबरच याजं नये (४.९.३२) असेहि विधान केले आहे. त्याप्रमाणेच ज्ञातकास अगर ऋत्विजास करावयाच्या मधुपर्कासंबंधाने जें गोहवन करावे लागे त्यापेक्षा गाईचा उत्सर्ग करून दुसरे कसलें तरी मांस भोजनास द्यावे अशी देखील अनुज्ञा दिली आहे (२.२.४.२५) तसेंच अनुस्तरणी म्हणून गाय मारण्यापेक्षा अजा मारवी (४.२.९) किंवा अनुस्तरणी करण्यामध्ये देखील विवश आहे (४.३.२३) अशी कल्पना मांडली आहे.

प्रतिमापूजनाचा आरंभ या गृह्यसूत्रात थोडाबहुत दिसतो पहिल्या सूत्रात चैत्याला बलि द्यावयाचा तो शिष्टाद्वय नावाच्या आहुती देण्यापूर्वी द्यावा असे सांगितले आहे दुसऱ्या व तिसऱ्या सूत्रात जर चैत्य विदेशी असेल तर तो बलि कसा पाडवावा हे सांगितले आहे. दूतान पळसाची कावड घ्यावी, यत्र येत्वं (३.८.२१) ही मंडका म्हणवी व सोन वली करून त्या कावडीत ठेवून पूतास ती कावड घवी आणि सांगावे की, हा बलि त्याला (चैत्याला) दे आणि हा बलि तू घे. या दूताला मार्गात भय होईल असे वाटले तर एखादे लहान हत्यार त्या दूताजवळ द्यावे आणि मध्यंतरी मोठी नदी किंवा असेल तर एखादे लहानसे तळण जाण्याचे सापण (भौषव्य बघेरे) 'अनेक तरितव्यम्' असे म्हणून त्या दूताजवळ द्यावे.

आश्वलायन सूत्राच्या कार्त्ती यज्ञ कमी होत चालले होते यास प्रमाण.—

(१) यज्ञ हा शब्द अधिक व्यापक केला म्हणजे वेदाभ्यवन आणि अतिविस्तार यासहि यज्ञ या उदरात घेतलं.

(२) अनेक पाकसंस्था सूत्रमार्गांनी उपदेशिल्या आहेत त्या धातुसंस्थांचा संश्लेष आहेत. उदाहरणार्थ, पावणे खातीपाक प्या. हा दर्शपूर्णमासाचा संश्लेष आहे. तो दर्शपूर्णमासाप्रमाणेच पौर्णिमा व अमावास्या या दोन पर्ववार्या करावयाचा आहे. याच आदल्या दिवशी त्या धातु इष्टीप्रमाणेच उपवास आहे. यात दर्शपूर्णमासाप्रमाणेच इष्ट व महि यांचे सहनन आहे. निराप, प्रोक्षण, कंडण, थपण, होम, वापार, चक्षुषी, लिष्टकृत इत्यादि क्रिया यात आल्या आहेत, आणि दर्शपूर्णमासाचा अतिदेश ज्याप्रमाणे इतर इष्टीत आहे त्याचप्रमाणे इतर पाकसंस्था त्याहीपाकसंस्थांचा अतिदेश आहे.

(३) यज्ञदान व ब्राह्मणभोजन यासहि पाकयज्ञ म्हटले जाहे.

(४) शिवाय भक्तीचे महत्त्व वाढविले आहे, आणि प्रयोगाच्या अस्मिन्नीचे महत्त्व कमी केले आहे. भोगी भद्राशुद्धीने जर एक सन्निधा क्रिया एक आहुति अर्पण केली क्रिया वेदाभ्यवन केले तर यज्ञाचे फल मिळते हाहि उपदेश केला आहे. (१-२-५)

(५) सोमयागास तर अजीवात पाटा दिला आहे. तथापि सोमयागाच्या अभावासुद्धे सामगायनाचा जो अभाव उत्पन्न झाला तो टाळण्यासाठी सोमनोत्रपनासारख्या व्रीहसंस्थांच्या प्रवर्गी वीणा वाजयिणारे व गाभा म्हणणारे आणले आहेत.

धौतयर्माचा इतिहास तयार करावयाचा झाल्यास धांपणास साहिल अनेक प्रकारचे सापडते, आणि त्यातून निरनिराळ्या काळाचा इतिहास सापडतो. भारतीय आणि इराणी या दोन संस्कृतींचा तालमेल अन्वयास करता येईल. हा अन्वय अत्यंत प्राचीन काळाचा यज्ञधर्म आपणास बोधील. तसंच ब्राह्मणवाङ्मयाचे व मृगबाल्यपर्यंतचे धर्म जे ज्ञात येतील, हे ज्ञातता जी तुलना करावी लागेल ती यज्ञधर्माची अत्यंत पोराने वाढ चालू असता याच फरक होत गेले हे कळवील. तूणच धौतधर्म अतिम वाडीचे पण अत्यंत नियमबद्ध सहा दारपितो. ब्राह्मण पूर्ण विचार झालेले पण यज्ञोपजकार्य स्वातंत्र्य दर्शव करत आहे वसा स्थितितील यज्ञरूप दारपितात.

संहिताचा मंत्रभाग तपासून त्यात येणाऱ्या उल्लेखावरून, ब्राह्मणातील निषिद्धावधानांनी या यज्ञसंस्था दर्शिलेली जाते तिच्या पाठेनामं देखील ज्ञात येईल. पर्यंत्या यज्ञसंस्थांनी ब्राह्मणयज्ञ यज्ञसंस्था संबंध जोडतात, मंत्रयज्ञ धौतधर्म ही अत्यंत महत्त्वाची पायरी होय.

यज्ञसंस्थांचा तालमेल अन्वयास करावयाचा झाल्यास त्या अन्वयाच्या अंगे अनेक आहेत.

- (१) पर्यंत्या आणि भारतीयार्था धर्म.
- (२) मंत्रयज्ञ धौतधर्म आणि ब्राह्मणयज्ञ धौतधर्म.
- (३) निरनिराळ्या धर्म.
- (४) वेदयज्ञ आणि सूत्रयज्ञ धर्म.
- (५) निरनिराळ्या धर्म.

याची तुलना जितकी अधिक होत जाईल तितका प्राचीन सामाजिक इतिहास खुला होत जाईल. या इतिहासाचा पूर्ण उलगडा होण्यासाठी अनेक ग्रंथांची तुलना केली पाहिजे. हे करण्यास सद्योपस्थास अनेक वर्षे लागतील किंवा तसंच आयुष्य याचे करार लागेल. या महत्त्वाच्या कामापासून काही काम आणि त्याचे फल मात्र येथे दिले आहे. ग्रंथाची तुलना करून याच निष्कर्ष याची फोडून पुढे येतील.

यज्ञसंस्थेत दोन निरनिराळ्या बोधी समाविष्ट झालेल्या दिसतात. लोकविनोदार्थ होणारे उत्सव व खेल आणि पारमार्थिक बुद्धीने केलेले हवन. खेळास आणि उत्सवात पारमार्थिक स्वरूप दिले गेले अथवा उपासनेस खेळ चित्रितले हे नेहमीच सामान्य येण्याजोगे नसत ऋग्वेदमंत्राच्या रचनेच्या कार्त्ती अथमेधासारखे मोठे उत्सव असतील, पण ते यज्ञच होते असे म्हणता येत नाही त्या कार्त्ती इष्टि असेल, काम्यपशु असेल किंवा कदाचित सोमयाग देखील असेल. पण काही तरी मंत्र म्हणून आहुति देणे यापलीकडे त्याचे स्वरूप नसावे.

यज्ञसंस्थेचे कालभाग पाहता पहिला काल म्हटला म्हणजे अर्धमंत्र हवन कारणाच्या अवध्यांचा काल होय.

अर्धमंत्र अवध्यांच्या कालापासून मुक्तात कडून ज्या कालाभ्यं कर्मांच्या मेधासुद्धे ब्राह्मणाचे प्रथम होता, अश्वरुद्ध, सामन इत्यादि वेद पडले आणि नंतर त्याच्यामध्येंहि आपली वस पडून निरनिराळी आध्यात्म उत्पन्न झाली, त्याची शेवटी सगळी लक्षणं जाऊन धौतयज्ञाचो धौतधर्म तयार झाला त्या सर्व काळाचा इतिहास हा यज्ञसंस्थांचा इतिहास होय.

अर्धमंत्र अवध्यांच्या कालानंतर धौतधर्माच्या उपसंस्थांच्या दिशेने पाहिली क्रिया झालेली दिसते ती ही की, हवन हे एकत्र्यांन व करता २०१५ जणाचे भावन एकत्र मिळून करामं.

संयुक्तधर्मांनी एक जमून जे यज्ञ करावयाचे त्यात देखील क्रियाविधायणी करारी नवून सगळ्यांनी एकत्र जमून काही तरी मंत्र गावत व आहुती टाकाव्यात असा, म्हणजे आज ज्याप्रमाणे मंत्रपुण म्हणून देवावर फुले टाकतात त्याप्रमाणे, प्रकार होता असे दिसते.

या प्रकारात प्रथम जो फरक झाला असेल तो गाय्याच्या चालीवरून किंवा रत्तावरून झाला असावा. 'गायति ता गायत्रिण' हे सूक्त या विधानास पुष्टि देईल

यज्ञप्रयोग वैयक्तिक कमी करून ते साधिक करावेत ही प्रवृत्ति मग्नद्रव्या कृषीच्या काळातच तयार झाली होती.

साधिक धौतकर्म आणि मनोरंजक खेळ अगर उत्सव ही एकत्र जोडण्याचा प्रयत्न अमनक अथर्वकाळ आणि धौत धर्माच्या टाकटिकीचा अध्वर्युकाळ याच्या मध्यतःच्या काळात झाला असावा.

या मधल्या काळात एक महत्त्वाचा उपकाळ येतो तो काल म्हटला म्हणजे ब्रह्माध्वर्युमेदकाळ होय

गायत्री, अर्की, होते, ब्रह्मे इत्यादि लोकांच्या स्पर्धेमध्ये होते आणि ब्रह्मे टिकले व अर्की, गायत्री हे उपास गेले असें दिसतें.

होता याचा अर्थ हवन करणारा असाय असावा अध्वर्यु हवन करीत असता "होता" हा शब्द अध्वर्युस का दारतात अशी वृत्ता प्राचीन माळीं देखील केली आहे आणि होता याचा अर्थ आह्वान करणारा असा शास्त्राचे सांगून ही शक मिटविण्यास आली आहे 'होता' या नावाने साष्ट होणारे कर्म म्हणजे जे अध्वर्यु करतो तेच कर्म होय यावरून अध्वर्यु हा होत्यातलाच कमी विद्वान् पण लटपट्या व दाडणा वगैरे असावा असें दिसतें. अध्वर्यु या शब्दावरून कोणत्याहि यज्ञकर्माचा बोध होत नसल्यामुळे तो होत्यांतून निघाला नसल्यास दुसऱ्या कोणातून तरी निघाला असावा.

ब्रह्म्याचे सहायक स्वतंत्र आहेत त्या सहायकांत होत्र आणि आध्वर्यव करणारेहि आहेत. यावरून असें दिसतें की, भिक्षुकीची जोपासना करण्याच्या सत्येमध्य दोन परस्पराशीं स्पर्धा करणारे बलवान् समुच्चय होते. एक अध्वर्युप्रमुख व दुसरा ब्रह्मप्रमुख

ब्रह्म्याच्या यज्ञसंस्थेमध्ये ओद्गात्र फारसें नसावे आणि हा ओद्गात्राचा अभाव त्याची यज्ञसंस्था दुर्बल करण्यास कारणीभूत झाला असावा.

ब्रह्म्याची यज्ञसंस्था घरीचरी राजाध्यान चालत असावी आणि अध्वर्युची लोकाध्यान चालत असावी

ब्रह्मकर्म आणि आध्वर्यव यात वस्तुतः फारसा भेद नाही. दोघेहि व्यवस्थापकच. एकीकडचा व्यवस्थापक जो ब्रह्मा तो जास्त सुखावेलेला आणि म्हणून त्यास आग्नीध्रासारखा पटाईत हस्तक लागे.

अध्वर्युस ब्रह्म्याशीं तदजोड करण्याचें कारण ब्रह्म्याचे 'गजपौरोहित्य' असावें.

ब्रह्म्यास अध्वर्युशीं संलोका करण्याच कारण लोकाध्यावर राहणाऱ्या अध्वर्युनीं वृहण केलेल्या यज्ञसंस्थेत आणलेला लोकारूपक भाग असावा

असा एक काल आला असावा की, ज्या वेळेस लोकास धौतधर्माविषयीं औदासीन्य उत्पन्न झालें होतें आणि धौतधर्म टिकला म्हणजे धौत्याची भिक्षुकी चालली तर ती केवळ राजाध्यानच चालणें शक्य होतें, सनीहाराजित द्रव्यावर चालणे शक्य नव्हतें अर्थात हा काल म्हटला म्हणजे यज्ञवैयव्यकाळ होय हाच काल संहितीकरणकाळ होय.

संहितीकरणामध्ये दोन किंवा तीन क्रिया झालेल्या आहेत मग्नद्रव्यावस्थाचे संचय करणें ही एक क्रिया होय प्रयोग करणाऱ्या कृतिजास उपयोगी पडणारे वाङ्मय तिराळें करावयाचें या दृष्टीन पुनःकरण करणें ही दुसरी क्रिया होय. तिसरी क्रिया म्हणजे एकस्वरूपी वाङ्मयाचें उपपशुण आणि व्यवस्थोकरण ही होय आध्वर्यवाच्या संहिता अनेक आहेत आणि अथर्ववेदाची संहिता आणि कृष्णयजुर्वेद हीं परस्परापेधी आहेत यावरून हे उपपद आहे की, अंतिम संहितीकरणाला पूर्वीं शुक्रकृष्णांच भाडण झालें होतें, आणि अथर्व्याशीं यज्ञूचा समेट झाला होता हा समेट होतेवेळेस प्रथमतः तो शुक्रयजू व अथर्व याच्या मध्ये झाला असावा आणि होत्यामधील वार्हा अग्रमुख सयुदाय त्यास मिळाला असावा, आणि पुढे काळांतरानें म्हणजे एखादी पिढी उत्पत्त्यानंतर कृष्णयजुर्वेदी व अथर्व यांचेहि सद्य जुळल असावें शुक्राचा आणि अथर्व्याचा परस्परेतः प्रथम जुळला असावा हे शुक्रयजूच्या पारस्कराचा उल्लेख कौशिक आणि वैतान या सूत्रांनीं केला आहे त्यावरून दिसून येतें

धौतधर्माची रुढि झाली तिच्या पावऱ्या वेणेंप्रमाणें असा- न्यात सत्रें, अध्वर्यादि यज्ञ, आणि दैनिक अग्निहोत्र हीं तिस आणि नैमित्तिक कर्म अत्यंत प्राचीन असावीत. सोमाचा उपयोग दैनिक कृत्यात होत असून सोमयाग हा नवीन शिरला असावा, आणि वृहत्सोमयाग अध्वर्युनीं योजिल्या- नवर होत्रक अधिक शिस्तवार झाल असावें व ऋग्वेद- घटना ब्रह्मयास लागली असावी. इष्टी आणि पशु हीं केवळ अग्निहोत्रासारखीच अत्यंत सामान्य कर्म असावीत त्यांचें वृहण अध्वर्युनींच केल असावें आणि अध्वर्यु जर होत्यातूनच निघाले असले तर त्याच्या होत्राच्या ज्ञानाची पुढी इष्टी व पशु यामध्येच राखें झाली असावी सोमयाग ही जी कृति अध्वर्युनीं नवी आणली तीत सामगायन त्यांनीं लोकप्रियता मिळविण्यासाठीं आणले सोमयाग हीच अध्वर्युची विशिष्ट कृति असल्यामुळे याची अनावश्यकता सिद्ध करण्याची ब्रह्म्यास इच्छा उत्पन्न होऊन 'यो विद्यात ब्रह्म प्रसक्ष' हें आतिथ्यधर्म आचरला असता सोमयागाचें प्रेय

येत असे सांगणारे सूक्त निर्माण करण्याची त्यास स्फूर्ति झाली असावी. सोमयागात इथी आणि पशू पुसडून देव्यांचे कारण हे की, अर्धयूच्या विधेविवाय सोमयाग होऊ नये. अग्न्याधान तर चोदून चालून नवेच. म्हातारपणीं पेनघन घेतल्यानंतर धर्मशाये करण्याची जेव्हा पोषाला स्फूर्ति होईल तेव्हा त्यास वाजतगाजत अग्निहोत्री करण्याची ही क्रिया. ही अर्थात श्रौतधर्माचा पूर्ण जोष होण्याचे वेळीं आलेली. अत्यग्निष्टोम, उन्म्य, पोडशी, अतिरात्र, असौर्याम व वाजपेय हे तर तगळे सोमयागाचेच विस्मर. सप्तहविः संध्यापंक्ती ज्याप्रमाणे इथी व पशू हे यज्ञचे त्याप्रमाणेच सौनामनिहि यज्ञाच. सौनामणीच्या प्रसंगी होत्याची यज्ञाची विशेष फिकिर केलेली दिसत नाही. सौनामनि म्हणजे निरुदपय. याज्ञापुरोनुवाच्या मान निराळ्या आणि त्या याज्ञापुरोनुवाच्या हीश्रकाकडे झुडवत आहेत, ब्राह्मणदृष्ट नाहीत. म्हणजे हविःसंध्याची रुद्ध होईपर्यंत हवि संध्या चालविण्यासाठी यज्ञांनी म्हणजे अर्धयूनी होत्याची पूर्वा मुळीच केलेली नाही.

अर्धयूच्या आणि यज्ञाचा समेट झाल्यानंतर जी क्रिया झालेली दिसते ती ही की, जी कर्मे र्हादिक महत्त्वाची होती ती देखील यज्ञांनी म्हणजे त्रिविद्यानी म्हणजे अर्धयूप्रमुखांनी आपल्याकडे घेऊनचालत सुरुवात केली. जी श्रौतात जातीतील ती श्रौतात घालिली, जी श्रौतात विरण्याजोगी नसतील ती स्वातांत घातली आणि काही श्रौतात व स्वातांत अशी दोहो-कडे ठेवली. जर मोठे कर्मे पाहिले असेल तर ते करण्यास त्रिविद्य तयारच. एखाद्या यजमानास धाकटे कर्मे करावयात पाहिले असले तरी ते करण्यास यज्ञ तयारच. परिणाम असा झाला की, मोठ्या यागाचे कर्मे अर्धयूकडून स्वतंत्रपणे होऊ नये आणि त्रिविद्यास तर ते करता यावे, आणि उद्यान सहान कर्मेदेखील त्यास करता यावीत. मालस्तोम हा मूळचा अर्धयूचा. तैत्तिरीयसंहितेत त्याचे नाव देखील नाही. पण त्यास देखील त्रिविद्याच्या सूत्रकारांनी (उदाहरणार्थ, मांधावन, लाट्यायन जार्ना) श्रौत स्वरूप दिले उद्यानथा विधीन समाजात प्रविष्ट होण्यापेक्षा एखाद्या मोठ्या लढ आणि अगडवय विधीन समाजप्रविष्ट झालेले ब्राह्मण का आवडणार नाही? आणि सोमयागाच्या अनुष्ठाने होण्याच्या मालस्तोमात जर आपण समाजप्रविष्ट झाले तर पुण्य अधिक कृतिज्ञाच्या सहाय्युक्तीने आपण समाजप्रविष्ट झाले असे स्वाभाविकपणेच माल्यास वाटणार. यामुळे सामान्य तनाचा मालस्तोम वाजूस सारून अधिक अगडवय मालस्तोम जो यज्ञांनी तयार केला त्यात अर्धयूचे अनुयायी देखील इतके सांपडले की, ईतानसुनाम्ये मालस्तोमासयथाच्या पंधराव्या कांडाचा मालस्तोमाकडेच उपयोग केला नसत अर्धयूनीं कर्मविशतन उन्मत्ता घेतलेल्या विसाव्या वाङ्मतील 'आवेंता

दिला आहे. यावरून ईतानसुनाच्या प्रसंगी व कदाचित् अर्धवेवेद सहितारूप पावला त्या प्रसंगी मालस्तोम अर्धयूच्या विधेनुत अनीयात नाहीसा होऊन त्रिविद्याच्या श्रौताच्या अनुष्ठानेच चिंतित राहिला होता असे दिसते.

श्रौतकर्माच्या इतिहासात, श्रौतधर्माच्या माध्यामहाली जी क्रिया केवळ स्मृतिरूप राहिलेली दिसते परंतु जी क्रिया श्रौतधर्माच्या यज्ञांनी केलेल्या घटनेपूर्वी वाङ्म असावी ती क्रिया म्हणजे म्हणजे पुरुषमेध होय. या क्रियेचे स्वरूप इतके सदिध आहे की, याजविपरीत विविधाकर्म निश्चितपणे सापडत नाहीत. पुरुषमेध हा कसा करावयाचा? तो सोमयागासारखा करावयाचा की निरुद पशुसाराखा करावयाचा? त्या वेळेस मंत्र कोणते म्हणवयाचे? त्या वेळेस सामगायन असावे की नसावे? होत्याने कोणती शक्ती म्हणवयाची? याविषयी सर्वे अर्धयूसंहिता व ब्राह्मणे ग्रंथच बसली आहेत असे दिसते. ऋग्वेदात धावडून येणाऱ्या शुन रोपाच्यानावरून पुरुषमेध हा निरुदपशुसारखा होत असावा ही कल्पना स्पष्ट होते. तथापि आध्वनेय प्रथामर्षी मान या संवधाने अर्धयू मूकभाव आहे. शुन्या एका यज्ञाची आडवण देवाची यापलीकडे अर्धयूच्या आपल्या संहितेत अगर ब्राह्मणात पुरुषमेधाचा अतर्भाव करण्यात काही एक हेतु दिसत नाही. वाजसनेयानी पुरुषमेधास जी मन जोडला आहे तो नेदमीच पुरुषसूक्त होय, आणि ते देखील रहस्य व उपनिषद् आहे अशी विधाने त्यांनी केली आहेत. वाडलेल्या यज्ञसंस्थेच्या काळात पुरुषमेध यज्ञास तात्त्विक किंवा आध्यात्मिक स्वरूप देऊन तात्पुरती मौज उत्पन्न करावी आणि ती मौज उत्पन्न होण्याकरिता शेंकडी प्रकारची माणसे एखाद्या समारंभात सामील करावी, त्या समारंभासच यज्ञ हे नाव यावे, आणि पशू न मारता होणारा हा यज्ञ तेव्हा तो अर्धात रहस्यमय यज्ञ होय असे त्यांचे वर्णन करून वनवाचशा प्रकारच्या लोकास यज्ञसंस्थेच्या शोभेसाठी कर्मयुक्त उत्पन्न करून द्यावी, अशा प्रकारची परिस्थिति अर्धयूग्रंथांन्यकाली उत्पन्न झाली असावी.

यज्ञसंस्थेचा इतिहास लिहिताना यज्ञवेदोक्त सोमयागाचा काळ निश्चित केला पाहिजे. यज्ञवेदोक्त सोमयाग हा ऋग्वेदात दृष्ट होणाऱ्या सोमकर्माहून बराच भिन्न दिसतो. ऋग्मंत्रात सोम दैनिक अग्निहोतात आणिला आहे आणि त्याचा विधि-विधीन साम्यारकडेही उपयोग दाखविला आहे. ऋग्वेद-संहितेत सोमकर्माविषयी जे जे उल्लेख दृष्टीस पडतात त्यात पशुयाग जोडलेला दृष्टीस पडत नाही व सोमाचा उपयोग त्यात प्रातुर्धान दाखविला आहे त्यावरून सोम त्या वेळी विपुल होता असे दृष्टीस पडते. यज्ञवेदोक्त सोमयागात सोम इतका दुर्मिळ दाखविला आहे की, तो मिळविण्यासाठी जी उक्ता-नी न्हावयाची तिची नकल सोमयागाच्या

विधीतच दासविली आहे सोम गंधर्वापासून गायत्रीन कसा आणला याच्या कथा दिल्या आहेत आणि इथेन पक्षांनी बुर ठिकाणाहून सोमवली आपल्या पायाच्या नखात धरून आणली असा तऱ्हेचे उल्लेख दिले आहेत शिवाय सोम यज्ञशिवाय कोणी पिऊ नये असे नियम करून ऋत्विजांची सोय व्यवहारी आहे तसेच यज्ञामध्ये सोमाचा तुटवडा आला तर काय करावे, सोम चोरीस गेला तर काय करावे सोमाच्या ऐवजी दुसऱ्या कोणत्या वरी वापराच्या याविषयी तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण यात नियम दिले आहेत आणि एकदोन पिढ्या सोमपान न झाल्याबद्दल शाप दिलेला आहे ही सर्व परिस्थिती सोमाच्या विपुलतेची द्योतक नाही आणि या परिस्थितीचा सोमयागास आजच स्वरूप देण्याकडे परिणाम झाला असावा

सोमयागामध्ये दोन गोष्टी लक्षात ठेवण्याजोग्या आहेत त्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे जी ऋचा सामकार्याने म्हणावयाची तीच ऋचा व त्यापुढील ऋचा होत्या म्हणाव्या असा नियम आहे दुसरी गोष्ट अशी की, यज्ञातील पुरोडाशाच व पशूच भक्षण होत्याच व अर्घ्यरूप विहित आहे सामकास नाही याशिवाय ही गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की, इष्ट व पशु यात सामकाची जहूर नाही, त्यातील होनाकरिता याजुष मंत्र चालतात म्हणजे होनवेदाचीहि जहूर नाही या परिस्थितीचा अर्थ असा होतो की, होते व सामक याच्या ऋचा एकच आणि सामकाचे आचार मात्र जरासे भिन्न आणि असे हे दोन्ही समुच्चय आपल्या बाबला खटपटीत अर्घ्यरूपी एकाच वेळेस म्हणजे सोमयागप्रसंगी आणले या काळ सोमरस दुर्मिळ झालेला असल्यामुळे सोमग्रहपानधर्मास महत्त्व देणारे 'होते' व 'सामक' अर्घ्यरूप सामील झाले असावेत

ऋग्वेदाच्या मंत्राच्या कालातील धातधर्म आणि अर्घ्यरूप धातधर्म यांमध्ये एक सहज डोळ्यात भरण्यासारखा फरक दृष्टला म्हणजे चयनाचा होय चयनाचा उल्लेख सगळ्या ऋग्वेदात केलेला नाही चयनात होनाहि जोडव आहे आणि ऋग्वेदावर अवलंबून रहाणे सुकविले आहे होत्या जर उपस्थानाचे मंत्र म्हणावयाचे नाकवून वेले तर ते यजमानाच म्हणावेत असा विधि आहे चयन ही पूर्वी काही तरी लौकिक गोष्ट असून पुढे अर्घ्यरूपी करामतीन ती किंवा धातधर्मात प्रसिद्धावली दिसते महाप्रताप्ताहि प्रकार तोच यात येणारे नृत्य आणि ब्रह्मचारी व पुसली याच मैत्रुन हे प्रकार पहाता समाजातील एखाद्या चालू कुळास अर्घ्यरूप धातधर्माचे स्वरूप दिले नसेलना असा शक्य उत्पन्न होतो

ऋग्वेदातील मंत्रात दिसून येणारा धातधर्म आणि अर्घ्यरूप धातधर्म यात जमीनअस्थानाच अंतर असल्या मुळे असे दिसून येते की, अर्घ्यरूपी ज्या वेळेस आपले

क्रियाकलाप वनविले त्या वेळेस त्या क्रियाकलापास रग आणण्यासाठी जीं गाणी (ऋग्वेद व सामवेद) त्या क्रियाकलापामध्ये दुसऱ्या कोणाकडून म्हणविली तीं गाणी पुष्कळच प्राचीन होती आणि केवळ सोमयागाच इतले लोक आणि परंपरेने परिचित अशीं प्राक्षिक हवन व पशुयाग ही हाता घेऊन त्यातच अनेक ठीतीची भर टाकीत टाकीत आजचा यजुर्वेदाचा धातधर्म वनविला, असे दिसते

यज्ञसंस्थेच अत्यंत विस्तृत स्वरूप भारती युद्धाच्या कालात तयार झालेले होते एवढेच नव्हे तर त्यास उत्तरती वया लागली होती महाभारत ज्योतिषेस तयार झाले त्या कालात तर धातधर्म अजीवात पुसटून गेल्याचा पुरावा देखील सापडतो धातधर्मच काय पण त्याची कल्पना देखील सुचिश्चितास व पुढाऱ्यास नव्हती असे अनेक गोष्टीवरून मनावर ठसते महाभारताच्या रचनेच्या काली तर लोक धातधर्म अजीवात पिसरले होते एक तर सत्रे म्हणजे काय याची वास्तविक कल्पना जाऊन काव्यमय कल्पना लोकांस येऊ लागली आणि सत्र केव्हाच बंद पडली असल्यामुळे त्याच्याविषयी इथ्या तशा कल्पना होनात पसरवित आल्या जनमेजयाच्या सर्पसत्राचीच कल्पना त्या या सत्राच ज्याप्रकारच वर्णन महाभारतात आहे त सत्राच्या स्वरूपाशीं मुळीच जुळत नाही सत्राच एक मुख्य स्वरूप ज "सर्वच यजमान आणि सर्व ऋत्विज्" ते लक्षण जनमेजयाच्या सत्रास मुळीच लागू पडत नाही सत्रात काही तरी गोष्टीचा मोठ्या प्रमाणावर सहार करावयाचा असतो ही कल्पना जनमेजयाच्या सर्पसत्रावरून आणि पुढील पुराणप्रयात उल्लेखिलेल्या पराशराच्या राक्षससत्रावरून होते जनमेजयाच सर्पसत्र अगोदर रूपकात्मक दिसते का की, असे दाखविले आहे की, हे सत्र त्यान तक्षशिलेस जाऊन केले सत्रात केलेल्या आह्वानामुळे नाग जर जेथ असतील तेथून निघून मंत्रसामर्थ्यामुळे अमित्रकुंडात पडणार तर तक्षकाची राजधानी जी तक्षशिला तेथे जाऊन हे सर्पसत्र करण्याचे प्रयोजन काय होतं, ते हस्तिनापुरातच म्हणजे स्वतःच्याच राजधानीत केले असतं म्हणजे झाले असतं शिवाय खारी करून देश काबीज केल्याशिवाय जनमेजयास तक्षशिलेस म्हणजे परकीय हवीत आणि तेथील राजसत्तेच्या विरुद्ध सत्र तरी कसे करता आले? यज्ञ चालू असला म्हणजे क्षत्रियास तर धनुष्यबाणाचा त्याग करून तापपट्टीत आचरावी लागते तक्षशिला ही नागाची राजधानी असून तेथे मोठमोठे अजगर पाळीत आणि त्याच पूजन करीत ही गोष्ट उत्तरकालीन तक्षशिलेचा राजा पोरस याचा पराभव करणाऱ्या मीकांनी लिहून ठेवली आहे

सर्पसत्रविषयक ऐतिहासिक भाग एवढाच दिसतो की परी क्षितीस नागराज तक्षक याने डार मारले असावे व त्याचा सुड

येष्वासादीं जनमेजयानं तक्षशिलेवर स्नारी वैद्यो अस्मादी,
तेथें सवें नागाचा सहार मांडला असावा आणि तो व्याखिन्न
श्रुतीं धावविला असावा. नाग हे साप नसून एक राष्ट्र असले
पाहिजे आणि त्याचे वंशज आजहि महाराष्ट्राच्या अशावेत
असे दाखविण्यासाठी कै. राजाराम रामकृष्ण भागवत यांनी
विविधज्ञानविस्तारासाठी लेखात वर्तून प्रमाणे आणलीं
आहेत आणि त्यांचेच रा. वि. का. राजवाडे यांनी उपबृंहण
कौंकण व नागलोक या इतिहाससमग्रहातील लेखात केले
आहे. नाग हे माणसें नसतें तर नागाच्या जलतत्वात्मक
कृत्येचें जरत्कार शरीरबोवण उम होऊन आत्मिनीची
उत्पत्तीच कशी घाली असती? एवंच जनमेजयाच सर्पसत्र
हें सुर्वीच सत्र नसून शत्रुसहाराचें रूपक आहे. यत्र
आणि युद्ध हें इतके एकमेकांशीं सदृश विषय आहेत व
रणयज्ञात आहुति पडल्या या प्रकारचें रूपक कवी इतके
सहज वापरतात कीं, आपण त्यात रूपक करीत आहोत
याचें त्यास मानहि नसतें. सर्पसत्रविषयक रूपकावरून ज्या
गोष्टी सिद्ध होतात त्या येणेंप्रमाणें.

(१) सत्रे वंदे पडून सत्रविषयक गोष्ट ज्या काळात
लिहिली गेली त्या काळात सामान्य लोकांस किंवा वदाचित्
कवींसहि सत्र म्हणजे काय याची कल्पना नसावी.

(२) सत्रे नष्ट झाल्यामुळे त्याचे प्रयोग परंपरेन
जाणणारे आणि करणारे लोकहि नष्ट झाले असावेत,
त्याचिवाय सत्रप्रयोगावर भोव्या शक्तीचा आरोप होणार
नाहीं.

एवढे खरे कीं, यज्ञस्थळेच्या इतिहासात जनमेजयाचे
नाम मोठे आहे. हा दोनद्वयान मोठा यज्ञाती राजा होऊन
गेटा. त्यानं विजयहि केले. पौराणिकांनी या दोघांचा संपप
जोडला. ज्या काळात कोणत्याहि उपायाचें बल अत्यंत
अविशयोकीनं वर्णिल जातें तेव्हा पुष्कळांस अस समजाचें
कीं, त्या उपायाचें अस्तित्व समाजातून नाहीस होत असलें
पाहिजे एवढच नव्हे तर जर कोणें तो उपाय घालू असेल
तर त्यावरहि आपात करण्याचा अतिशयोक्तीचें वर्णन हा
प्रयत्न होय. कर्म करून दारविणारा जो वर्ग असेल त्याला
तें प्रलक्ष करून दाखवून अतिशयोक्तीन वर्णिलेले फल दार-
विण्याची जबाबदारी पडणार. मत्सरसुषम जगात दुस्व्यास
फायदा उत्पन्न करून देणारी कोणी बोणाची स्तुति करीत
नाहीं. जेव सधेच्या समज नाही तेव्हा फाजील स्तुति आणि
नास्तिक्यवर्णन समजतें. यज्ञप्रयोग करणाऱ्याच्या पंथास
ज्यांनं बरकत येईल अशी स्तुति कवी कदाचित् करीत बसतील
सर्वे करणारे कविज्ञ आणि यज्ञमान जर ह्यात असते
तर स्तुतीच फारशी शाली नसती. पुष्कळ प्रसर्गी स्तुति
उदासीची आणि पंथास बुडविणारी असते. सत्रातील
मंत्रांनीं अनेक नाग आपल्या स्थानावरून ओढून यज्ञकेंद्रात

पाजता येतात असें मनात सामर्थ्य आहे अशी जर लोकांची
समजूत करून दिली तर लोकारा उलट असें पाटेल कीं
सत्रप्रयोग जाणणारे श्रुती केव्हाच नष्ट झाले आजचे सत्र-
प्रयोगकार कोणी थोटाही आहेत. येणेंप्रमाणें कोणत्याहि
कर्मोची अत्यंत स्तुति करावयाची, तीं कर्म प्रलक्ष करीत
असतील त्यास नागलोक ठरवावयाचें आणि या रीतीनं
एकीकडे कर्मोविषयी आत्मियबुद्धि दाखवून तीं कर्मच
साहज टाकावयाचा हा प्रकार येथे दिसतो. सध्यास असले
स्तुतिरूप विप पाजण्याची पद्धति पुष्कळां परमाध्यात्मिकांच्या
ध्यात मुत्तद्गोमिरी करणारांनीं अगिकारी आहे. जनमे-
जयाच्या सर्पसत्राचें वर्णन या अनेक गोष्टींचा विचार करता
यज्ञाचा नाशकाळ सुचविणारे आणि यज्ञसंस्तं जोडणहुत
जीव कोठे असल्यास त्यावरहि आपात करणारे दिसते.

इतिहासपुराणग्रंथाची एकरुप यज्ञविषयक स्तुति अशीच
आहे यज्ञाच्याद्वारा अद्भुत फलाचा आरोप करावयाचा आणि
लोकांची अतः फरण मान अनेक कथा सांगून आणि भक्तीचें
माहात्म्य गाऊन निराध्या मार्गाकडे बळकावण्याची. रामायणा-
मध्ये इन्द्रजिताच्या यज्ञात विजयरथ बाहेर पडत होता पण
रामाच्या सैनिकांनीं यज्ञ विध्वंसून विजयरथ त्यास मिळू दिला
नाहीं अशा तऱ्हेचे वर्णन केले आहे तसंच यज्ञातील पिंड
सामकास घाबयाची पद्धति देखील पुराणग्रंथातून बाहेर
आहे खरोखर पहाता ही पद्धति एकरुप यज्ञस्थळेच्या
घटनेच्या विरुद्ध आहे. यज्ञात हवि शेष भक्षण करण्याची
परंपराही यज्ञमानास आणि कृतिजांसच आहे, आणि क्षत्रिय
यज्ञमान असले तर त्याला सोमपानहि नाही. यज्ञमानपत्नीस
हविष्याच्याचा भाग देणें हें कोठेहि सांगितलेलें नाही तथापि
हविष्याच्याचा भाग पुराणात त्रियासहि देवविला आहे आणि
त्याचे मोठे परिणाम वर्णन केले आहेत. त्याच्या योगाने
त्रियास पुन उत्पन्न करून दिले आहेत. दशरथाच्या यज्ञाच्या
वेळेस यज्ञात अग असलेल्या त्रियासच वेचव तुनोत्सति
झाली असें नाही तर एक पिंड धारीन वचलला तो अजनेच्या
हातात पडला आणि त्यामुळे अजनेने पुनःप्रति शास्त्राचें
वर्णन आहे. पिंडाच्या अग्नी शुणविसिद्ध मंत्रसामर्थ्याने
इतके स्थापन करता येतं कीं, जीं जीं तो पिंड साईल तीस
त्या पिंडात अडकवून ठेवलेल्या गुणाचा पुन होईल. ब्राह्मण-
पत्नीं रेशुका हिच्या क्षत्रियगुणाकित परशुरामाची उत्पत्ति करून
देण्यास आणि क्षत्रिया याधिपती हीस ब्राह्मणगुणाकित पुन
विश्रामित्रां प्राप्त होण्यास कारण पिंडाची अद्वयबद्ध हें
दारबिल आहे

शंभर यज्ञ केले म्हणजे इन्द्रपद प्राप्त होते आणि इन्द्रास
सत्तकतु ही पदवी त्यामुळेच पडली ही कथा सत्तकतु
शब्दावर रचली आहे तथापि तीस वेदात आधार नाही. ही
गोष्ट केवळ पौराणिक आहे.

विश्वामित्रान् त्रिशंकुसं सदेहं स्वर्गास पाचविष्याची खटपट यज्ञसाहाय्यानाच केली आणि तीत त्यास जवळजवळ यश आलं होत असे यज्ञसंस्थेचं माहात्म्य वर्णिलं आहे

यज्ञावर आघात जैनानी केले, चाचाकाना केले तथापि याचे आघात वाहेरून झाले व ते फारसे परिणामकारी झाले नाहीत, तथापि पुराणे तयार करणारानी घरात शिरून एकीकडे यज्ञाची तारीफ करून तथापि लोकांच्या विचारांस व पारमार्थिक प्रवृत्तीस निराळ क्षेत्र उत्पन्न करून देऊन लोक आपल्या बाजूस ओढण्याची जी खुनी केली तिच्या योगदान आपण परंपरेस चिकटून रद्दणारे आहो! असा बाणा अंगर बघणा करून श्रौतधर्म सुकोचात आणले यानीच काव्याच्या साहाय्यान राम इष्टण यासारख्या सामान्य ऐतिहासिक व्यक्तींच्या मुखाभावर्ती तेजोबलच निर्माण करून त्याच्या उत्सवासवधाचे धर्म बनविले येणेंप्रमाणें पौराणिकाच्या क्रिया अधिक यशस्वी झाल्या

यज्ञसंकोचकाल म्हणजे ज्ञान व भक्ति या दोन तरांचा उदयकाळ होय या काळास वैधेतिहासामध्ये श्रौतास संक्षेप देऊन जें शब्द बनलं त्याचा उदयकाळ म्हणता येईल, या काळातच चव्थी डोकावू लागल्या आणि धर्मशास्त्रास प्रारंभ होऊन श्रौतसुक्त ब्राह्मणास राजव्यवहारामध्ये अधिकाधिक कार्यक्षेत्र मिळावयास प्रारंभ झाला

आता ब्राह्मण जातीच्या इतिहासाकडे वळू

ब्राह्मणजातीचा इतिहास हा भारतीय इतिहासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे यज्ञसंस्थेच आतापर्यंत जें विवेचन झालं आहे त्यात या जातीच्या इतिहासाचा काही भाग आलाच आहे, तथापि या विषयाच स्वतंत्र विवरण अवश्य आहे ब्राह्मणजातीच्या घटनेच्या इतिहासातील मुख्य पायऱ्या येणप्रमाणें दिसतात

भारतीय राष्ट्र आणि इराणातील राष्ट्रे ही एकत्र असता आणि वदचित् युरोपीय राष्ट्र व पशुभारतीय राष्ट्रे एकत्र असता त्यामध्यें चातुर्वर्ण्याची कल्पना म्हणजे समाजात कर्म विशिष्ट चार वर्ग असतात ही कल्पना होती प्रत्येक प्राचीन राष्ट्रात या चातुर्वर्ण्याच्या कल्पनेचे अवशेष सापडतात आर्वेस्तामध्य* तर साष्टक उल्लेख आहेत भीममध्ये समाजात चार समुच्चय होते असे स्त्राबो, इराचें वगैरे ग्रंथकारानी उल्लेख केले आहेत हे ग्रीक समाजातील समुच्चय चार निरनिराळे मानववंश आहेत की चार वर्ग आहेत असे प्रश्न काहीं संशोधकांनी उपस्थित केले आहेत †

समाजातील चार वर्गांची कल्पना जरी जुनी आहे तरी नाच मात्र नवीन दिसतात इराणात ब्राह्मणाच्या ऐवजीं

अश्वर्यु ह नाच दिसत इराणी परंपरत चवथा वर्ग दासाचा नसून श्वेतकन्याचा ठरविला आहे हिंदुस्थानात चवथ्या वर्गाच कम दास ठरविले आहे आणि त्या वर्गास शूद्र ह नाच दिलं आहे या शूद्र नावाची आणि त्याच्या दासत्वाची उपपत्ति हापकिन्स अशी लावतो की, आर्यन् अफगाणिस्ताना-तून आले तेव्हा तेथे "सुद्राय" म्हणून एक जात होती त्या जातीस आयन् लोकार्नी जिकल आणि दास बनविल हापकिन्सच्या या कल्पनेविषया ती विचारार्ह आहे असे सागून मोकळ होण्यापलीकडे काहीं एक करता येत नाही ही कल्पना ब्राह्मण ठरविण्यास किंवा त्यास ठरविण्यास इतर पुरावा काहींच नाही

हिंदुस्थानात आर्यन् राष्ट्र आलीं त्या वेळेस त्यामध्ये चातुर्वर्ण्याची कल्पना आणि अवर्ण्याच (अश्वर्याचें) पौरोहित्य या गोष्टी दिसतात अवर्ण्याच पौरोहित्य जाऊन एका निराळ्या वर्गाच-बहुताशी अवर्ण्याच्याच वर्गातून निघालेल्या वर्गाच-पौरोहित्य येण्यास वृहति यज्ञसंस्था कारण झाली ऋत्विजाचा वर्ग जो तयार झाला त्यात निरनिराळ्या वंशातून लोक आलेले दिसतात त्यात काही दासीपुत्र व काही वैश्यपुत्रहि असण्याचा संभव आहे

सर्वच वैदिक ऋषी यज्ञयागाचे ऋत्विज नसावेत, तथापि काही असावेत असे दिसतें वासिष्ठ ज्याप्रमाणे ख्यौनकर्त आहेत त्याप्रमाणे पुरोहितहि आहेत ते कदाचित् जुन्या अवर्ण्यापैकी असण शक्य आहे संहितीकरणाच्या अतिम-कार्त्त ब्राह्मण हा स्वतंत्र वर्गाच केवळ तयार झाला नव्हता, तर त्याच्यात वेदाप्रमाण व शाखाप्रमाणेहि फरक झालेला असला पाहिजे तथापि तो जातिस्वरूपात असेल असे खात्रीन म्हणता येत नाही

भारता युद्धाच्या कार्त्ती अशी परिस्थिति दिसते की, कुव पाचाल प्रदेशात ब्राह्मण ही जात झाली असावी, तथापि पजावात ते केवळ वर्ग या स्वरूपातच असावे याला प्रमाण असे देता येईल की, भारती युद्धामध्ये चमकलेले द्रोणाचार्य व कृपाचार्य हे वीर ब्राह्मणी वदा टाकून क्षत्रियाचा धंदा करीत असता देखील ते समाजात ब्राह्मण ही पदवी भोगीत होते जेव्हा मनुष्य भिन्न वर्गाच कम करून देखील आपल्या बापाच्या वर्गातच मोडतो तेव्हा तो वर्ग अथवा समुच्चय वर्ग राहिला नसून जात झाल्य असे समजाव उलटपक्षी पजावात ब्राह्मण हा वर्ग राहिला होता असे कणशाल्यसंवादावरून दिसून येतें वर्ण शल्यस टाकून चालतो की, 'तुझा देश रे कसा ? तुझ्या देशामध्ये ब्राह्मण क्षत्रिय बनतो, क्षत्रिय वैश्य बनतो आणि न्हावी पुन्हा ब्राह्मण बनतो' यावरून पजावात म्हणजे आरव्हाहीकात ब्राह्मणंतरास ब्राह्मण होण शक्य होतें असे दिसतें

* काश विष्वाश्व ? आश्व, शशप्याओ, वाक्योश्च्युस दुरित ? (विष्वाश्व वर्ण ? आश्व, रवापिष्ठ, श्वेतवरा, वारागिर) पृष्ठ १२२० † Greenidge - A Handbook of Greek Constitutional History p 127

पंचगौडा ब्राह्मणामध्ये (सारस्वता. कान्यकुब्जा गौडा मैथिल उत्कलाः । पंचगौडाः समाख्याता विन्ध्योत्तरनिवासिनः) अत्यंत पथिमेककील ब्राह्मण म्हणून सारस्वतांचे नाव दिले आहे. सरस्वती नदी उत्तु झाली ती यमुना व सोलम यांच्या-मध्ये होती आणि तिच्या सभोवतालच्या प्रदेशास सारस्वत क्षेत्र म्हणत अशी प्राचीन परंपरा आहे. सारस्वतांचे पंच-गौडात प्रथमस्थान हे पंजाबकडे ब्राह्मण ही जात बनली नव्हती आणि मध्यदेशात ती बनली होती या कल्पनेस सहायक आहे.

ब्राह्मणामध्ये परक्यांचा विरसाय यहुताशी बंद झाला होता तथापि अशक्य झाला नव्हता, ही गोष्ट सलकाम जावालाच्या कथेवरून दिसते. जावालास अपवाद म्हणून ब्राह्मणात घेतले हे पाठीमागे दिलेच आहे.

याहवल्क्याने ज्या शाखा नवीन तयार केल्या त्यात बहुतांशी नवीनच लोक घेतले असावेत. इतक्या ब्राह्मणामध्ये जे शुद्ध यजुर्वेदाचे अनेक आचार्य दिले आहेत त्यांचे ते अमन्या आदिचे मुलगे असं वर्णन आहे. शुद्ध यजुर्वेदीय ब्राह्मणाचा विवाहदृष्ट्या प्रवेश जुन्या ब्राह्मणात झाला नाही. आपस्तंब व हिरण्यकेशी यांची ऋग्वेद्यांपरोबर रुमे होतात तरी शुद्ध यजुर्वेदाच्या शाखातील ब्राह्मणांची होत नाहीत, एवढेच नव्हे तर शुद्ध यजुर्वेदातल्या पोस्टराखाची आप-आपसातही रुमे होत नाहीत. 'प' चा 'र' आणि 'य'चा 'ज' असा उच्चार आणि अतिशयोक्तींचे सष्ट उच्चार करावयास शिकविणारे शुद्ध यजुर्वेदाचे प्रातिसाधन यावरून अशी एक कल्पना निघते की, या नवीन ब्राह्मणास वैदिक मंत्राचा उच्चार करणे फार कठिण झाले असावे. असो.

ब्राह्मण जातीच्या इतिहासात वेदाप्रमाणे ब्राह्मणवेदाचा इतिहास देणे अवश्य आहे. तो इतिहास पुढे येईल. सध्या एवढेच लक्षात ठेवले पाहिजे की, यज्ञसंस्थेच्या ब्राह्मण-वेदकारक काळात ब्राह्मण हे जात बनले नसून केवळ वर्गस्थान होते. हा प्रथम सहितीकरण्याचा म्हणजे श्रौत-विकासाचा काळ होय.

प्रकरण ११ वं.

विषयांतर-वेदोक्त इतिहास व आख्यायिका.

अज्ञात विषयामध्ये वाचकास नेऊन सोडण्याचे प्रकार दोन आहेत. एक, काय सिद्ध झाले असेल ते अधि-पारी याणीने सांगून त्यास पुढे अवस्य पडेळ तथे प्रमाणे थाववाची, व दुसरा प्रकार म्हणजे वाचकास ज्ञातापासून अज्ञाताकडे हलक्या न्यावधाना. दोन्ही प्रकार कधी कधी छेराकारा अवलभाये उपपत्तात. वेदाचा

इतिहास समजानून वेण्यासाठी यज्ञसंस्थेचा स्थूल इतिहास देणे अवश्य झाले. यज्ञसंस्थेचा इतिहास सांगताना प्रत्येक विधानास प्रमाणे दिली नाहीत. तथापि मुख्य मुख्य विधानं सुबळ पुरावा पुढे मांडून सिद्ध करणे अवश्य आहे. यज्ञाच्या इतिहासाची स्थूल रूपरेषा दिली तरी यज्ञेतिहासविषयक आख्यायिकांचा परामर्श घेता आला नाही. आता त्या आख्यायिकाकडे वळले पाहिजे. यज्ञविषयक आख्यायिका ह्या ब्राह्मण ग्रंथातील एकदर कथांचा एक महत्वाचा भाग आहेत, यासाठी केवळ यज्ञसंस्थेची चौकशी थाववून ब्राह्मणातील "इतिहासपुराणे" व आख्यायिका याजकडे आता वळतो. आपणास सवे इतिहास ज्ञेय आहे त्या अर्था प्रथम ज्या आख्यायिकास प्राचीन इतिहास म्हणून समजत असत तो येथे मांडण्यास हरकत नाही.

तैत्तिरीय संहितेतील आख्यायिका.—देव आणि अग्नि.—देव व देव एकदा भाडत होते. तेव्हा देवाकडून आपला पराभव झाला तरी आपली संपत्ति व ऐश्वर्य सुरक्षित रहावे म्हणून देवांनी आपले सर्व ऐश्वर्य अग्नीच्या टिकाणी ठेविले. त्या ऐश्वर्याचा अग्नीस लोभ सद्गन अग्नि देवापासून दूर निघून गेला परंतु देवांनी देवाचा पराभव केला व अग्नीपासून आपले ऐश्वर्य परत वेण्याची द्यास इच्छा झाली, व त्यांनी अग्नीचा शोध लावून त्याजपासून आपली देव परत वेण्याची पराकाष्ठा केली. अग्नि रडू लागला, व त्या वेळी त्यास 'दद' सत्ता प्राप्त जाहली त्या वेळी खाली पडलेल्या अश्रूंपासून रुपाची उदरगति झाली म्हणून हवे ही धातु दानकर्मास अग्रगण्य मानतात. अशा रीतीने देव जेव्हा अग्नीपासून सर्व ऐश्वर्य परत घेऊ लागले, तेव्हा अग्नीने त्यांची काही वाटा वेण्यावरून प्रार्थना केली. देवांनी 'पुनराधान' ह अग्नीस दिले व मंतर त्याच्या योगाने मृग, लघू, मनु, वात, वर्गरेनी यज्ञकर्मे करून आपली भरभराट करून घेतली.

(तै. स. १.५.१)

दिवस हा देवाना दिलेला होता व रात्रीवर अमुरांची माळकरी होती. परंतु देवाच्या सर्व ऐश्वर्यासह देवांनी रात्रीत प्रवेश केला तेव्हा रात्र ही अग्निदेवतेची, मुले ही अग्नीचाच असल्यामुळे अग्नीची स्तुति करणाऱ्या देवांनी विचार केला. देवांनी अग्नीची स्तुति केल्यावर, अग्नीने देवाचा पुढे, संपत्ति वर्गरे त्यास अमुरापासून मिळवून दिली (तै. स. १.५.१)

सूर्याला भूमीवर उदय पावल्यावर शत्रूंचे पार भय वाटले, कारण भूमीवरील प्रत्येक वस्तु नाशवंत आहे. तेव्हा त्याने अग्नीची स्तुति केली व तो अमरत्व झाला.

इ.ज.—देवांनी अग्नीपासून स्वर्ग व अमृततय यांचे दोहन केले. यज्ञाने अमुरापासून सर्व ऐश्वर्य मिळवले व म्हणूनच ऐश्वर्यविहीन झालेल्या अमुराचा पराभव झाला. यज्ञकर्मांनी

देवार्नी मान स्वर्ग मिळवला. त्या वेळीं मनु हा यज्ञकृत्य करीत होता. एकदा इडा मनुकडे गेली. तेव्हा देवार्नी प्रत्यक्षपणे व असुरार्नी अप्रत्यक्षपणे इडेस आह्वान केलें. तेव्हा ती देवाकडे गेली. त्यामुळे एकंदर प्राणीहि देवाकडे गेले व त्यांनी असुराचा त्याग केला. (तै. स. १.७,१)

प्राजापत्य याग.—प्राजापति प्रथम एकटाच होता. त्याने प्रजोत्पत्तीची इच्छा करून आपल्या शरीरातील मांस काढून त्याची अग्नीत आहुति दिली. तेव्हा अग्नीपासून श्रृंगविहीन असा बोकड उत्पन्न झाला. (तै. स. १.७,१)

प्राजापतीने प्रजोत्पत्ति केली. उत्पन्न झालेले सर्व प्राणी वरणाकडे गेले, तेव्हा प्राजापतीने त्यास परत बोलाविले, परंतु वरण कबूल होईना. नंतर प्राजापतीने जेव्हा एक पादरा खूर असलेला असा कृष्ण पशु त्यास देण्याचें ठरविले तेव्हा वरणाने सर्व प्राण्यांची मालकी सोडली.

खर्भालु नामक असुराने सूर्यास तमाच्या योगाने भोंतकलें, तेव्हा त्याबद्दल देवार्नी भरपाई मिळावी अशी इच्छा व्यक्त केली. देवार्नी प्रथम ज्या अश्वकाराचा नाश केला त्याचा एक काव्या मेढा बनला, दुसऱ्या खेपेस तेजस्वी वर्णाचा व तिसऱ्या खेपेस पादरा बनला. नंतर जवळच्या वरच्या हाडकापासून एक मेढी उत्पन्न झाली, तेव्हा देवार्नी त्या मेढीची आदिसा- करिता आहुति दिली. त्यामुळे पूर्वी जी ही भूमि अतिशय लहान व वृक्षलताविहीन अशी होती तीच पुष्कळ रुंद झाली व तिच्या छत्रभागावर मोठमोठे अजस २क्ष, लता इत्यादींची विपुलता उत्पन्न झाली. (तै. स. १.१,२)

वायनावतार—देवदेवांचे ह्या तिन्ही लोकांकरिता भाडण झाले, तेव्हा विष्णूने आपल्या वामन स्वरूपाची आपणास आहुति दिली, व अशा रीतीने तीनहि लोक जिंकले. (तै. स. २.१,३)

इन्द्र व इन्द्रा—इंद्राने इन्द्रास मारलें, तेव्हा इन्द्र सोळा रत्नांनी जपडलेला असा पडला होता. तेव्हा इन्द्राच्या डोक्यापासून विवेक देशातील गाई उत्पन्न झाल्या त्या गाईप्रींमामुल एक बैल बांधू लागला. तेव्हा इंद्राने कृष्णवर्णयुक्त मानेचा बैल पाहून अग्नीस समर्पण केला तेव्हा अग्नीने इन्द्राच्या रज्जूचे १६ भाग जाळून टाकले व अशा रीतीने त्याने इंद्राच्या विकार्यां तेज व शक्ति उत्पन्न केली. (तै. स. २.१,४)

सोमास क्षय.—प्राजापतीच्या वेढतीस मुली होत्या. ह्या सर्वांचीं त्याने सोमराजाशी लग्न लावून दिलीं. परंतु सोम हा सर्वांपेक्षा रोहिणीवर फार प्रेम करून तिच्या समागमात मग्न मानीत असे. त्यामुळे इतर बहिर्णिना फार राग आला व त्या सर्व प्राजापतीकडे निघून आल्या, तेव्हा सोम हा त्याच्यामागे आला व त्यास पत्न देण्मबद्दल प्राजापतीची प्रार्थना करूं

लागला. तेव्हा प्राजापतीने सोमास “मी सर्वांवर सारखी प्रीति करून सर्वांच्या समागमात राहीन” अशी शपथ घेण्यास सांगितलें, व सोमाने त्याप्रमाणें केल्यावर सर्व मुली पुनः त्याच्या खाधीन केल्या. परंतु पुनः तो एकदा रोहिणी-बरोबरच क्रीडा करूं लागला. तेव्हा त्यास एक वाईट प्रकारचा रोग (राजयक्ष्मा) झाला. त्यामुळेच राजास त्रियापासून होण्याच्या रोगास सदरहू नाव आहे. अशा रीतीने रोगपीडित सोमराजा सर्व त्रियाकडे गेला व त्याने त्याची क्षमा मागितली. तेव्हा त्यांनी आपणा सर्वांवर सारखी प्रीति करण्याचे त्याचकडून कबूल करून घेऊन, आदित्य-देवानां रोगनाशार्थ आहुती दिल्या. तेव्हा आदित्यांनी त्यास रोगापासून मुक्त केलें. (तै. स. २.३,५)

देवासुर युद्ध.—देव, पितर व मानव हे एका वायूत असून दैत्य, राक्षस व पिशाच हे दुसऱ्या वायूत होते. एखाद्याच्या शरीरातून असुर जे रक्त काढीत ते सर्व राक्षस रात्रीचेवेळीं विपयुक्त करीत, व त्यामुळे उद कालाचे पूर्वीच तो मृत्युमुखाल पडत असे. हे सर्व कळून राक्षसांचे असावे हे देवार्नी जाणलें. तेव्हा देवार्नी राक्षसास आपणाकडे बोलावले. राक्षसाने देशाजवळून, असुरापासून होणाऱ्या छुटीतून आपणास भाग देण्याबद्दल कबूल करून घेतले. पुढे असुराचा पराभव झाला. नंतर देवार्नी राक्षसास हाकलून दिले. राक्षसाने देशाच्या कपटापेढल आरडाओरड केली. परंतु देवार्नी अग्नीस पुढे करून राक्षसास पराजित केले. अशा रीतीने असुरपक्षामध्ये भेद करून देवार्नी आपलें काम करून घेतलें. (तै. स. २.४,१)

इन्द्राचार इत्य.—आपला पुत्र मारला गेल्यामुळे लज्जाने इन्द्राखेरीज सर्व देवास सोमरस समर्पण केला. इन्द्रास आपणासहि सोमरसाचा वाटा मिळेल अशी आशा होती परंतु ती निष्फळ ठरल्यामुळे त्याने यज्ञाचा विध्वंस करून घडबडीने सोमपान केलें. ते अवशिष्ट तत्वांने अग्नीत टाकून त्यापासून इन्द्र (सर्व जगास व्यापणारा) याची उत्पत्ति केली. त्याचें तें भयंकर सामर्थ्य व जगव्याख्या स्वरूप पाहून इन्द्र, लज्ज वगैरे देवास देखील भीति वाटली. तेव्हा इन्द्राची जास्त वाढ होऊन आपणास तो त्रास देईल या भीतीने विष्णूने आपले तीन भाग करून एक पृथ्वीवर, एक वायुलोकात व मूक स्वर्गात असे ठेवले व अशा रीतीने इन्द्राने ह्या विष्णूच्या तीन स्वरूपांच्या मदतीने इन्द्रापास वाईट दिलें नाहीं. तेव्हां इन्द्राने इन्द्राचे शरीरात शिरण्यानिपणें इन्द्रास विचारलें, व सांगितलें कीं, मी तुला संतुष्ट करीन. इन्द्राने कबूल केलें व इन्द्रासुरां त्याच्या शरीरात प्रवेश केल व तो इन्द्राचे उदर झाला. मूक हा प्रत्येक प्राण्याचा शत्रु आहे कारण इन्द्र हा इन्द्रशत्रु आहे.

तै. स. (२.४,१२)

तद्व्याचा पुन विश्वरूप हा देवाचा अमिहोत् व असुराचा भागिनेय होता. यज्ञात देवाना तो समक्ष व असुरांना गुप्त-पणे असे हविर्भाग देत असे. तेव्हा हा इन्द्रपद बळकावील ह्या भीतीने इन्द्राने त्याची विन्ही दिरे आपल्या कपटाने कापली व त्याचा वध केल्या. सर्व प्राणी इन्द्रास "ब्रह्मा" म्हणू लागले. आपणावरील दोषाचे तीन भाग करून त्याने पृथ्वी, वृक्ष व जिव्या यामध्ये रचणें, रुद्रांचे व रजस्वला होणें या तीन रुपांनी वाटून दिल्या. ह्याकरिता रजस्वला ज्ञोवरोवर कधीहि सहवास करूं नये, नाही तर त्याची यतती दोषयुक्त होईल. (तै. स. २.५,१)

उशना काव्य.—अग्नि हा देवाचा दूत असून उशना काव्य हा असुराचा कुलगुरु व अव्यय होय. अग्नि व उशना काव्य हे दोघे प्रजापतीकडे गेले तेव्हा प्रजापतीने उशना काव्य याजकडे पाठ फिरवून अग्नीचीच निवडणूक केली त्यामुळे देवाची सरणी झाली व असुरांचा पराजय झाला. (तै. स. २.५,८)

अग्नीचे पलायन.—अग्नीचे स्वाजपेक्षा बडील असे तीन भाज होते. ते त्रिषेहि देवाकडे यज्ञातील हविर्भाग पोहोचविण्याचे काम करीत असता नाश पावले. त्या-सारखीच आपली दद्या होईल अशी अग्नीस भीति वाटून तो दूर जाऊन पाण्यात दडून बसला त्याला शोधण्याचा देवांनी पुष्कळ प्रयत्न केला. पाण्यातील भस्म बगैरेनी अग्नि हा पाण्यात दडला असल्याबद्दलची गुप्त बातमी देवास सांगितली. तेव्हा अग्नीने "लोक श्वेत्वातर घाटेळ तेव्हा तुमचा प्राण घेतील" असा भत्सास घाप दिला. नंतर देवांनी अग्नीस बाहेर बाहेर यज्ञातील हविर्भाग पोहोचविण्याची कामगिरी त्यास दिली. तेव्हा त्याने वर मागितला की "शोड भाग मला मिळावा." (तै. स. २.६,६)

नामाने दिष्टाची कथा—मरुत आपली सर्व संपत्ति पुत्रांना वाटून दिली. परंतु ब्रह्मचर्याधर्मात शिकत अस-लेल्या नामानेदिष्टास मात्र त्याचा हिस्सा दिला गेला नाही. तेव्हा तो याजकडे आला व म्हणाला की "मला माझा हिस्सा का मिळाला नाही"? आपला सांगितले, तुला हिस्सा मी काढून घेतला नाही. आगिरस सज करीत आहेत, परंतु त्यास खलोकाच दर्शन होत नाही. तेव्हा हे नाझण त्यास शिक्कीव व ते खर्गास जाताना ते आपली संपत्ति तुला देतील. त्याप्रमाणे आगिरसाना नामानेदिष्टाने विद्या सांगितल्यावर ते खर्गलोकास जाताना त्यांनी आपली संपत्ति नामानेदिष्टास दिली. त्यावेळी रुद्राने तेथे येऊन यज्ञभूमीवरील द्रव्य तें आपलं असल्याबद्दल सांगितले. परंतु नामानेदिष्टाने तें आपणास आगिरसाकडून मिळाले असल्याबद्दल सांगितले परंतु रुद्राने आपणास यज्ञात हविर्भाग

देव्याचे कवूळ करून घेऊन त्या पशूवरील आपला अधिकार सोडून दिला. (तै. स. ३.१,९)

वरुण व जले.—ही जले वरुणाच्या पत्न्या होत. परंतु जमीला त्याजवरोवर समागमाची इच्छा झाली. तेव्हा त्याची रेतस्वलन झाले, तेव्हा त्यापासून पृथिवी झाली. पुनः दुसऱ्यादा स्खलन झाले, त्यापासून आकाशोत्पत्ति झाली. (तै. स. ५.५,४)

वराहावतार व सृष्ट्युत्पत्ति.—आरंभी सर्व जलमय होतें. ह्या जलमय समुद्रात प्रजापति हा बायुरुपांने फिरूं लागला. तेव्हा त्याने पृथ्वी पाहिली व वराहाचें स्वरूप धारण करून पृथ्वी धरली. तो विश्वकर्मा असल्या-मुळे त्यास तिने आपला ओलसरपणा पुसला. नंतर ती पृथु (विस्तृता) झाली, व म्हणून तीस पृथ्वी म्हणूं लागले. प्रजापतीने तपश्चर्या करून तिच्यापासून, देव, वसु, रुद्र, आदित्य वगैरेची उत्पत्ति केली. नंतर देवाना प्रजो-त्पादनाची इच्छा उत्पन्न झाली तेव्हा त्यांनी प्रजापतीच्या सागण्यावरून तपश्चर्या करून अग्नीच्या आग्रमाने एका गाईची उत्पत्ति केली. ह्या गाईकरिता सर्व देवांनी प्रयत्न करून अग्नीस सवुष्ट केलें व नंतर गाईपासून प्रत्येकास १११ देव झाले व अशा रीतीने असंख्यता प्रजा उत्पन्न झाली. (तै. स. ७.१,५)

चतुराशय—अग्नीने पुनर्प्राप्तीची इच्छा असलेल्या जैर्वांस चतुराशयाच्या शोणाने पुनोत्पादनाची शक्ति, दिली. त्यामुळे त्यास चार पुत्र झाले. जमदग्नीने देखील चतुराशयसहक यज्ञ करून आपली भरभराट करून घेतली. (तै. स. ७.१,८)

शंड व मर्क यांची हकीकत.—वृहस्पति जसा देवाचा पुरोहित होता तसे शंड व मर्क हे दोघे असुरांचे पुरोहित होते. दोन्ही बाजूस पुरोहित हुपार असल्या-मुळे देव अगर असुर यापैकी कोणीहि कोणाचा पराभव करूं शकेना. तेव्हा देवांनी असुरपुरोहित शंड व मर्क यांना आपल्या यज्ञात सोम पिण्यास देण्याची काढव दाखवून फिरवून केले. अर्थात् त्यांच्याकडून असुरांना सत्ता बरोबर न मिळाल्यामुळे त्यांचा पराभव झाला व देव विजयी झाले. पुढे देवांनी अन्न मुरु केल्यावर त्यांनी कवूळ केलेल्या वचनास असुराकून पूर्वीप्रमाणेच शुक्र व मंदीनायक पात्रातील सोमरस आपल्यास प्यावयास मिळेल या आरोपेने शंडामर्क त्या यज्ञात येऊन दाखल झाले. पण देवांनी विचार केल्या की, आपलें काम होण्यासाठी आपण एकदा यांना सोमरस दिला खरा तथापि आता या दोघा फिरवून होणाऱ्या पुरोहितांना आपल्यात समाविष्ट होऊ देणें बरें नव्हे. शेवटी त्या दोघा

असुरपुरोहितानां देवार्चा आपल्या यज्ञात सोमरसाचा भाग न देता फजीत करून हाकून लावले. (तै. स. ६.४.१०)
(तै. ब्रा. १.१.१)

कालकंज असुरांची गोष्ट — 'कालकंज' नामक असुर होते. लार्गी खर्गप्राप्तीकरिता अग्निचयनाचें अनुष्ठान आरमिलें. त्या असुराचा पाडाव व्हावा म्हणून इंद्र वेपातर करून त्याच्याजवळ आला व त्यांना म्हणाला, हे असुर हो, मी त्राहण आहे मला तुमच्या अनुष्ठानांत ध्या, मलाहि खर्गाला यावयाचें आहे असुर 'वरें' म्हणाले. त्या असुरांपैकी प्रत्येकजण चयनसंबंधी विटा (इष्टका) मागित होता. त्याबरोबरच इंद्राने आपलीहि एक वीट मांडली व मनामध्ये 'ही माशी चित्रानामक वीट' अशी रूप ठेवली. अनुष्ठान संपल्यावर त्या मांडलेल्या चयनावर आरोहण करून ते असुर खर्गाला जावयाला निघाले इतक्यात त्या मांडलेल्या चयनातून इंद्राने आपली वीट हलकेच पाहून घेतली त्याबरोबर खर्गलोकात उग्राण करणारा तो चयनरूप इमेनपक्षी दास्यून खाली पडला. अर्थात् धनुष्यावाहि खर्गास जाण्याचा मार्ग खुंटला. काहीं असुरांनी अर्धवट खर्गाचा पांदा गाठला होता पण ते चयन दास्यण्याच्या दोषामुळे 'कोळी' नामक सहा पायाचे किडे झाले. दोषेजण असुर ध्वा-तिशामैतमुळे खर्गापर्यंत जाऊन मिडले पण शेवटी चयन-अष्टवेद्या पाषाणमुळे ते दोषेहि देवलोकांमध्ये दोन जुने झाले. (तै. ब्रा. १.१.२)

वराहावताराचे मूळ — या सृष्टीच्या पूर्वी पर्वत, समुद्र, नद्या वगैरे काहीं नव्हते. फक्त सर्वत्र पाणी होतें. तेव्हा प्रजापतीने जग निर्माण करण्यासाठी विचाररूप तप केलें. तेव्हा त्या अकाश परावलेल्या जलसमूहात प्रजापतीला लाव अशा देवाला चिकटून असलेले एक कमळाचे पान दृष्टी पडलें. त्याबरोबर त्याने तर्क केला की, या कमळाच्या देवाला आश्रयभूत अशी वस्तु पाण्याच्या तळाशीं असावी. मग प्रजापतीनें उकाराचें रूप धारण करून त्या कमळाच्या देवाच्या रोपानें पाण्यात बुडी मारली. पाण्याच्या तळाशीं गेल्यावर त्याच्या हाताला भूमी लागली तेव्हा त्यानें आपल्या तीक्ष्ण शब्देनें त्या भूमीपैरीं काहीं चिखलासारखा भाग खचून मोकळा करून घेतला व त्यासह तो उसळी मारून पाण्याच्या वर आला आणि त्यानें साजल धाणलेला भूमीचा अश्व पूर्वी दिसलेल्या कमळाच्या पानावर पसरून ठेवून दिले. अशा रीतीनें कमळाच्या पानावर भूमी पसरली गेली (प्रथम पावली) तेव्हापासून भूमीला पृथ्वी हें नाव पडलें. (तै. ब्रा. १.१.३)

मनूची इडा — मनूची संबंधी व यज्ञतत्त्वाचे प्रकाशन करणारी 'इडा' नामक एक स्त्री होती तिने असुरांनी अग्न्याधान केल्याची खबर ऐकली. तेव्हा ती असुराच्या

येथ गेली व त्यांनीं केलेली अग्नीची स्थापना क्रमदृष्ट्या चुकली आहे असें तिच्या आढळून आले. देवानी अग्न्याधान केलेले समजले तेव्हा तेथेंहि ती गेली. त्या ठिकाणीहि देवाच्या अग्निस्थापनेचा क्रम खुबसा असलेला तिने पाहिला तेव्हा ती मनूकडे येऊन त्याला म्हणाली की, मी तुला अग्न्याधानसंस्कार करतें व देव आणि देव यांनी अग्निस्थापनेच्या क्रमात चुक केल्यामुळे त्याचा फलदेश फुकट गेला तसा तुला न जाईल अशा रीतीनें तुझ्या अग्न्याधानात अग्नीच्या स्थापनेचा क्रम मी अमलात आणतें. मग मनून त्या इडेच्या करवीं अग्न्याधानसंस्कार केल्या. त्यात इडेने प्रथम गार्हपत्य, मग दक्षिणाग्नि व नंतर आहवनीय अशा क्रमांनें अग्नीची स्थापना केली. त्यायोगानें मनूचा अग्न्याधानसंस्कार सफल होऊन तो ब्रजा, पशू, इत्यादिकांनीं संपन्न झाला. धातपयस्त्राहणात मनूची व इडेची गोष्ट आहे ती अगदी निराळी आहे. (तै. ब्रा. १.१.४)

देवासुर युद्ध — देव व असुर यांचे युद्ध जुंपले विजयाची इच्छा करणाऱ्या देवानीं आपला पैसा अडका अग्नीच्या खापीन केला व लढाईस गेले त्याच्या मनातील विचार असा कीं आपल्याला असुरांनीं जर जिंकलेच तर आपल्या आपत्कालात अग्नीजवळ आपण देऊन ठेवलेला आपला पैसा आपल्याला निर्वाहास उपयोगी पडेल. अग्नीला तो सर्व पैसा सोभाळण्याचें अपघंड काम होईना, तेव्हा त्यानें पशू, उदक व सूर्य या तीन देवतांच्या खापीन त्यातले थोडेथोडे इत्ये केलें व जपून ठेवण्यास सांगितले. सुदैवानें देवाचा लढाईत जय झाला व असुर पराभूत झाले. देव येंजून अग्नीजवळ आपला पैसा परत मागू लागले पण त्यानें तो पदवादि तिषाच्या खापीन केला असल्याचें सांगून त्याजकडून आपला पैसा घेण्याविषयी सांगितले. देवानी त्या निवर्गकडे मागणी केली. त्यांनीं दाद दिली नाही. शेवटी देवानीं अग्नीजवळ चुप करून त्याच्या खटपटीनें पदवादि देवतांपासून आपला पैसा परत मिळविला. (तै. ब्रा. १.१.४)

अदितीपासून देवाची उत्पत्ति. — पुनर्प्राप्तीची इच्छा असलेल्या अदितीनें साध्य नामक देव आपल्या पोटीं यावे म्हणून 'ब्रह्मा' देवतेच्या उद्देशानें भात शिजविला. त्या भाताची आहुति दिल्यावर शिल्प राहिलेला भात अदितीनें भक्षण केला. त्या योगानें ती गरीदर राहिली व त्या पहिल्या खेपेस तिच्या धाता व अर्गमा हे दोन जुळे मुलगे झाले. अदितीने पुन्हा भात शिजविला व त्याची आहुति देऊन अवशेष राहिलेला भक्षण केला. पुन्हा ती गरीदर राहिली व त्या दुसऱ्या खेपेस तिच्या मित्र व वरुण हीं दोन जुळी मुले झालीं. तिने तिसऱ्या खेपेस भात शिजवून हवनपूर्वक भक्षण केला त्या वेळीं ती गरीदर राहून तिला त्या खेपेस अश्व व भग हे जाडे मुलगे झाले. अदितीने शेवटच्या चौथ्या खेपेस पुन्हां भात शिजविला

आणि त्यांचे हवन झाल्यावर शेप राहिलेला जेव्हा तिनं भात खाव तेव्हा ती चांध्या खेपेच गरोदर राहिली आणि तिला इंद्र व विषखान् हा दोन जुळी मुल्ले झाली. अदितिचे हे चारा मुलगे म्हणजेच द्वादशादित्य किंवा साध्य नामक देव होत. (तै. ब्रा. २.१.९)

देवासुरयुद्ध (प्रह्लाद, कथाधू याचा उल्लेख) — देवाची व असुराची लढाई सुरू झाली तेव्हा प्रजापतीन आपला पुत्र जो इंद्र त्याला रणभूमीवरून काढून एका गुप्त-स्थळी नेऊन ठेवले. हेतु हा की बलवान् अथवा असुराच्या हातून आपल्या दुर्बल पुत्र इंद्र मारल्या जाऊन नये. इन्हे 'हिरण्यकशिपु' नामक, असुराची स्त्री 'कयाधु' किंवा पुत्र 'प्रह्लाद' यानेहि आपल्या असुरसेवेचा एक अधिपति असा आपला पुत्र 'विरोचन' लावहि रणभूमीतून पळवून एका गुप्तस्थळी नेऊन ठेवले. त्याचहि हेतु असा की, आपल्या विरोचनाला देवांनी केव्हाहि मारून नये. पण या प्रजापतीच्या व प्रह्लादाच्या कृत्वामुळे देवाच्या व असुराच्या सैन्यावर सैन्या-पल्या करावयास कोणीच राहिला नाही तेव्हा देव प्रजापती-कडे जावे व म्हणावे की, सेनापतीखेरीज सैन्याने लढणे हे खरे सुद्ध नव्हे. आपल्याला धीर देणारा अधिकारी नसल्या-मुळे सैन्यात प्रसंगी पळापळहि सुरू होण्याचा संभव असतो. यामुळे आम्हाला अधिपतीची-इंद्राची फार जरूर आहे. वामी त्याला सारखे शोधून आणो. प्रजापतीन सांगितले की, तुमचे तुम्ही सांगू शोधून काढा. मला काही माहित नाही. मग देवांनी इथी वगैरे करून इंद्राला शोधला. इंद्र सापडला, तो सेनापतित्वाचे काम पाहू लागला. शेवटी देवाचा त्या लढाईत विजय होऊन असुरांचा मोड लागला. (तै. ब्रा. १.५.९)

आगिरसाचे सत्र. — चवथ्या वेदाच्या प्रवर्तक अगिरस याच्या कुळातील ऋषींनी 'सत्र' केले. यज्ञाभ्ये धर्मसंवेधी अनुष्ठानासाठी दूध काटण्याकरिता त्यांनी एक पाटल्या रताची गाय बाळगिली होती. अवर्षणामुळे त्या गाईला रानात चारा मिळनासा झाला. फक्त देवात कुठलेल्या सोमवृक्षाचा चोथा योजून त्या गाईने आपल्या जीवाचा बचाव केला होता. त्या गाईचे अखे हाल पोटापाई होत असलेले पाहून क्रुपळू आगिरसाना आपआप-सात बोलणें सुरू केले की, अहो! आमच्या गाईच्या पोटा-पुरता चारा उत्पन्न करण्याची जर आमच्या अगात तारुन नाही तर आम्ही सत्र तरी करावळ करतो आहो! सृष्टि-संपादन करण्याच्या महत्वाकांक्षी लोकानांचे सत्रासारखे मोठे यज्ञ करावे. आमच्या अगात गाईचा चारा मिळविण्याइतकें सामर्थ्य नाही ते आम्ही सृष्टि तीरी बसवी संपादन करणार! नंतर त्या ऋषींनी पंचेन्द्रासाठी 'कपिति' नामक इष्टि केली त्यावरून सूर पंचेन्द्र पडला। त्रिकुटोत्कळे हिरवा-गार चारा होऊन अवर्षणाची छाया पार नाहीशी झाली.

परंतु नव्या उत्पन्न झालेल्या चान्द्याभ्ये पितरांनी एक प्रकारचा विषार उत्पन्न केला. आगिरसाच्या गाईने हो विषारयुद्ध असा चारा याच्यामुळे ती रोमठ दिव्ने लागली. आगिरसांनी तिची अवस्था पाहून दिलेला काय झाले असावे असा शोध चाळविला. त्यांना पितराच्या कृतीने विषारी झालेला चारा हिच्या पोटात गेला आहे हे कळून आले. मग त्यांनी, पितरांना हविर्भाग देण्याचें कबूल करून सतुष्ट करून घेतले तेव्हा पितरांनी चान्द्यांतल्या विषार काढून घेतला. मग, आगिरसाच्या गाईला उत्तुष्ट चारा मिळू लागला व तीहि धर्मासाठी एव दूध देऊ लागली. (तै. ब्रा. २.१.१)

प्रजापतीपासून देव, असुर व इंद्र याची उत्पत्ति. — प्रजापतीने देव व असुर उत्पन्न केले परंतु देवाचा किंवा असुराचा राजा (इंद्र) उत्पन्न केला नाही. मग देवाच्या विनंतीवरून इंद्र निर्माण केला. इंद्राच्या हातात त्रिशुल देवतेच्या अनुग्रहाने १५ धारांचे एक वज्र उत्पन्न झाले आणि त्या वज्राने इंद्राने असुरांचा पराभव केला. देवांना स्वर्गाची प्राप्ति झाली पण स्वर्गात देवाना सायबास मिळना. त्यांनी विचार केला की, स्वर्ग ही भोगभूमी आहे कर्मभूमीनव्हे. यासाठी भूलोका-भयें कर्म करून आपल्याला हविर्भाग देण्यासाठी 'अयास' या अगिरस गोत्रातील कपिस भूमीवर एका वृक्षाच्या अनुष्ठानाची कल्पना देऊन पाठविला. नंतर त्या अयासाने भूलोकावर अनुष्ठान करून देवास हविर्भाग देण्याचा प्रचार सुरू केला. (तै. ब्रा. २.२.७)

जगतृष्टि. — सध्या जें आपल्याला स्वावरनंगमात्मक जग दिसतें हें पूर्वी काहीएक नव्हतें विधात्याच्या मनात जग उत्पन्न करावें असें आलें. त्याने जगदुत्पत्तीसाठी मोठे तप केले. तेव्हा त्या जगतृष्ट्या परमेश्वराच्या मन स्वकृपापासून एक प्रकारचा धूर उत्पन्न बाडला. नंतर पुनः तप केले तेव्हा अग्नि, नंतर पृथ्वी, ज्वाला, प्रभा इ. इ. उत्पन्न झालें पण हें सर्व धूर वगैरे मिळून एक चड गोष्ट झाला. हाच प्रजापतीचा वसिष्ठ (मूनाश्रय) होय. पुढे तो वसिष्ठ परमेश्वराने फोडला तेव्हा 'समुद्र' निर्माण झाला. मूनाश्रयापासून समुद्राची उत्पत्ति असल्यामुळे त्याने पाणी सारठ असतें व तें कोणी पीत नाही. जलमय अशा समुद्रापासून प्रजापतीने धृवी, अतरिक्ष, सौ ही कमानें उत्पन्न केली. मग प्रजापतीने आपल्याच शरीरापासून असुर निर्माण केले. मग दिवसरान व अहोरा-त्राचा सधिमूल वगैरे निर्मिले. दिवसापासून देव व रात्री-पासून असुर निर्मिले. असा रीतीने सर्व प्रकारची प्रजा प्रजा-पतीने निर्माण केली. (तै. ब्रा. २.२.९)

प्रजापती कडून इंद्राला देवांचे वा विपल मिळतें. — प्रजापतीने देव उत्पन्न केले व त्या देवाच्या नागून-सर्व देवात धाकटा-इंद्र उत्पन्न केला. नंतर प्रजापति त्याला म्हणाला

की, "हे इद्रा, तू स्वर्गांत जा, तेथें देव आहेत त्याच्यावर तू तेथें माझ्या आहेंनें आधिपत्य कर" इद्र "वरें" म्हणाला व स्वर्गाला गेला तेव्हा देवांनीं त्याला विचारलें कीं, "तू कोण?" तेव्हा इद्र म्हणाला कीं, "मला प्रजापतीन तुमच्यावर आधिपत्य करण्यासाठीं पाठविल आहे, माझे नांव इद्र" देव म्हणाले "आम्ही तुझ्यापेक्षा मोठे आहां तर तू आमचा अधिपति कसा होणार?" व तुझ्या योगांनं आम्हीं आपल कल्याण तरी काय करून घेणार?" देवाचें बोलणें ऐकून इद्र ओझाळला व स्वर्गांतून परत प्रजापतीजवळ आला व देवांनीं केलेल सर्व भाषण त्यानें प्रजापतीला निवेदन केले प्रजापतीजवळ एक प्रकारच विलक्षण तेज (सुत्राप्रमाणें) होती तें रक्षात घेऊन इद्र प्रजापतीला म्हणाला कीं, हें तेज तू मला दे म्हणजे मी या तेजान संपन होत्सता देवाचें आधिपत्य नश्यास हायक होइन प्रजापति म्हणाला या! हें तेज तुला जर मी देऊन वसलों तर मग माझी काय थोरवी राहणार? मला कोण विचारणार? मग मी कोण? इद्र म्हणाला तू 'क' (कोण?) = क-या नानांच प्रसिद्ध होमील क म्हणजे प्रजापतिच तू जरी मला आपल्या जवळचें तेज दिलेंस तथापि तुझ प्रजापतिल कायम राहील नंतर प्रजापतीन आपल्या जवळचें तेजाच एक 'पदक' तयार करून इद्राच्या मखावर बांधल तेव्हा प्रजापतीनें पदक पाहिलेला तो इद्र देवाच आधिपत्य करण्यास समर्थ झाला (तै. ब्रा. २.१, १०)

प्रजापतिकन्या सीतासा विनीया सोमाशीं विवाह - प्रजापतीनें सोम उत्पन्न केला व त्याच्या पाठीमागून तीन वेद उत्पन्न केले सोमानें ते तीन वेद आपल्या मुठींत शाकून ठेवले होते प्रजापतीची 'सीतासावित्री' नावाची एक मुलगी होती तिच्या मनात आल कीं, सोम आपल्या पति व्हावा पण सोमाच्या मनात प्रजापताची 'भद्रा' नामक मुलगी भरली होती व तिच्याशीं आपले रत्न व्हावें अशी सोमाची इच्छा होती सीतासावित्री प्रजापतीकडे गेली व तिनें आपल्या मनात सोमाशीं विवाह व्हावा अशी इच्छा असल्याच त्याला सांगितलें सोमाची मर्जा सीतेवर नसून थडेवर आहे ह प्रजापतीस माहीत होतें म्हणून सीतासावित्रीला सोम वध व्हावा यासाठीं प्रजापतानें एक वशीकरणाचा प्रयोग केला तो असा कीं, 'स्वागर' नामक एक मुगथी वनसति उगाडून तिचें गंध तयार केले व तें मंत्रांनीं भारलें मग त्या गंधाचा सीतासावित्रीच्या कपाळीं टिळ लावला मग सीतासावित्री सोमाकडे गेली, सोम तिला पाहताच मोहित झाल व तिच्या माझ्याजवळ ये म्हणून लांबीमोडीन सांगू लागला सीतासावित्री त्या सोमाच प्रेम आपल्यावर कितपत करील आहे याचा अंदाज घ्यावा साठीं त्याला म्हणाली कीं, मी तुझ्याजवळ येईन पण तू सवदा मला एवढीलच भोगलें पाहिजेस, शिवाय तुझ्या मुठींत तू काय जपून ठेवले आहेस तें मला निष्करटपणानें सांगशील न मी तुझ्याजवळ येईन सोम तिच्या प्रेमान वेडा होऊन

गेल्यामुळे तिच्या म्हणण्यास कबूल झाला व आपल्या हातातील अमृत्य असे तीन वेद त्यान त्या सीतासावित्रीला खुपीन देऊन दाखले सोमाचें व सीतासावित्रीचें एत्र झाले व तीं उभयता प्रेमानें मुख भोगू लागलीं, सीतासावित्रीप्रेमाणेंच चतुर श्रिया आपल्या प्रियपतीकडून इच्छित वस्तूला लाभ करून घेतात 'स्वागर' वनस्पतीच्या गंधाच्या टिळ्यान मीतासावित्रीला पति वश करण्यात जसा गुण आला त्याचप्रमाणें जी ह्रीं आपल्या पतीन आपल्यावर प्रेम करावें असें वाटून ह्या वनस्पतीचा वशीकरण प्रयोग करील ती ह्रीहि सीतासावित्रीप्रमाणें आपल्या पतीला वश करून घेऊन त्याच प्रेम संपादन करील (तै. ब्रा. २.३, ११)

स्वर्गं प्राप्ति विषयां सर्धां—पूर्वी एकदा आदित्यगण व आगिरस मधुर्षी यांची स्वर्गलोकाच्या प्राप्तिविषयां सर्धां लागली आदित्यांनीं प्रथम स्वर्गाचा पहा गाठला तेव्हा आगिरस जोडेंसे वरमले व आपल्यालाहि स्वर्ग मिळावा म्हणून आदित्यांचीं आर्जवें करू लागले त्यांनीं आदित्यांना एक पाडरा घोडा दक्षिणा म्हणून वक्षिस दिले आपल्याला जगत्प्रकाशक असा जो सूर्य दिसतो तोच आगिरसातीं दिलेला घोडा होय हा घोडा इतर बारा आदित्यांनीं आगिरसापासून प्रदण केला व ते त्यांना म्हणाले कीं, हे आगिरसदो, तुम्हीं जो घोडा आम्हांला दक्षिणा म्हणून दिलात तो आता श्रेष्ठ झाला आहे

(तै. ब्रा. ३.१, २१)

इन्द्रभरद्वाज सवा द—प्राचीनवादीं भरद्वाज ऋषीन सर्वे वेदाचें अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला पण त्यास यश न आल्यामुळे त्यानें इन्द्राला प्रसन्न करून घेतले १००१०० वर्षांपर्यंत आयुष्य असलेले तीन जन्म त्यानें इन्द्रापासून संपादन केले व त्या तिन्ही जन्मात तो एकसारखा शुद्धकुलामर्थ वेदाध्ययनच करीत राहिला तिसऱ्या जन्मात भरद्वाज अगदीं म्हातारा होऊन आयुष्यावर पडून राहिला असता इन्द्र तेथें आला व त्याला म्हणाला, हे भरद्वाजा, जर तुला मी १०० वर्षे आयुष्याचा ४ था जन्म दिला तर त्या जन्मात तू काय करून आपला पुरायार्थ साधशील? भरद्वाजन उत्तर दिलें कीं, आपण जर पुन्हा १०० वर्षे जगण्याचा जन्म मला दिलात तर त्या पुढच्या जन्मातहि मी मरेंपर्यंत वेदाध्ययनच करीत राहीन नंतर सब वेदाचें अध्ययन करण्याचा इरादा करणें अविवेकारचें आहे असें भरद्वाजाच्या लक्षात येण्यासाठीं इन्द्रानें आपल्या योगसामर्थ्यान वेदाचे तीन पर्वताकार ढीग उत्पन्न केले व त्यापैकी एक एक मूळ वेदमंत्र आपल्याजवळ घेऊन तो त्या भरद्वाजाला म्हणाला, हे भरद्वाज, हे पर्वतप्राय तीन वेद पाह्या याच्यामधल्या एकेक कण म्हणजे एक एक वेद आहे असें समज तारार्थ, वेद अनंत आहेत, तेव्हा सव वेदान अध्ययन करण्याचा इद्र तू सोडून दे तुझ्याच्यान सव

वेदांचे अध्ययन होणे अशक्य आहे. तू आज तीन जन्मात सुखपूर्वी जें अध्ययन केलें आहेस ते सदासरी मजबबळ असलेल्या या तीन मुर्तींच्या इतकेंच आहे. बाकीचे हे पर्वत-प्राय वेदराशी तुला अजून दाखवूदा नाहींत सपे वेदाध्ययन एका व्यक्तीच्या हातून होणे अशक्य आहे. आता तुला सर्व वेदांचे अध्ययन केल्याचे श्रेय मिळेल असा 'सावित्रामिचयन' मी तुला सांगतां. मग इन्द्राने त्याला सावित्राप्रोक्षा उपदेश केल्या व तदनुसार आचरण केल्यामुळे भरद्वाजहि सेवटी खगांचा अधिपती झाला. ही सावित्रामिचया विदेह देशाचा राजा जनक याला अहोरात्रामिमांनी देवतांनी उपदेशिली. (ते. भा. ३.१०, १-११)

कुमार नचिकेता.—अनदान करणाऱ्यात सुखिंद्र थसा एक गौतमगोत्रपन्न उद्दालक नावाचा ऋषि असून त्यास 'नचिकेता' नामक एक पुत्र होता. उद्दालकाने एतदा विश्रुति नामक पुत्र म्हणून आपले सर्वसं प्रतिज्ञास दक्षिणा म्हणून देऊन दारुण. त्या वेळी 'नचिकेता' लहान-कुमार-होता. तरी त्याची बुद्धि अत्यंत विचारी व बलाढ्य असल्यामुळे आपल्या बापाच्या हातून जी सर्वसं दक्षिणा दिली जाणार ती यमासारखे दिली जावी अशी त्याच्या मनात श्रद्धा उत्पन्न झाली. त्या मुलानें असा विचार केला की, कर्म सफल व्हावे म्हणून जर माझा बाप सर्वसं देऊन दारुण आहे तर त्याने माझेहि दान केले पाहिजे, कारण मी तर त्याच्या सर्वस्वापैकी एक मुल्य आहे. मग तो आपल्या बापाला जाऊन म्हणाला, "हे तात, मला बापण कोणत्या ऋषिजास देणार आहे?" मुलाचा हा प्रश्न बापाने ऐकून भेटला पण हा अजून बाल आहे माला काहीं कळत नाही असा विचार म्हणून त्याने नचिकेताचे प्रश्नास उत्तर काहींच दिले नाही. नचिकेताने मिच्छा न सोडता आपली दोन वेळ पूर्णतः प्रश्न विचारला. तेव्हा उद्दालक मुनीस वाटेल की, हा लहान आहे पण फार धूर्त आहे तर माला दारुणाचाच पाहिजे. मग त्याने त्या मुलाला मागे दारुण रणाच्या आवेशात वजाऊन सांगितलें की, "तुला मी म्हणून देऊन दारुण." त्या वेळी नचिकेताला उद्देशून आकाशवाणी झाली की 'हे गौतमकुमार, तुला मिळाल्या उद्देश असा आहे की, तू म्हणून घरी जावें, पण तूं असे कर की, 'यम' घरी नसून प्रवासास गेला असल्याची बातमी देऊन तूं त्या यमाच्या-म्हणून-घरी जा. यम घरी नसल्यामुळे त्याच्या घरच्या बापासुलांनी तुशी जेवणाखाण्यासाठी प्रार्थना केली तरी तूं तीन दिवस काहीं एक न खाता उभाशी रहा. इतक्यात यम घरी येऊन 'मुला, तुला येथ येऊन किती रानी झाल्या! असा प्रश्न विचारीत तर तू त्यास 'तीन रानी' असे सखळ व श्वश्र उत्तर दे. नंतर त्याने पहिल्या दिवशी तूं काय खाणें? असा प्रश्न विचारला तर त्याला 'तुशी प्रजा खाणें' असे उत्तर दे. त्या योगाने एक दिवस अतिथि

आपल्या घरी उपोषित राहिला तर आपल्या प्रजेचा क्षय होतो ही गोष्ट त्याच्या लक्षात येईल. दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशी काय खाणें? म्हणून 'यम' विचारीत तर 'तुले पक्ष व तुले मुळत खाणें' असे उत्तर दे. त्या योगाने घरी आलेला अतिथि ३ व्या व ३ व्याहि दिवशी उभाशी राहिल्यास आपल्या पशूंची व सुकृतांची हानी होते हे त्याच्या लक्षात येईल.

नंतर आकाशवाणीने सांगितल्याप्रमाणे 'यम' प्रवासास गेला असताना नचिकेता त्याच्या घरी गेला व तीन दिवस उभाशी राहिला. स्वभ्या दिवशी 'यम' घरी आल्यावर आकाशवाणीने सुचविल्याप्रमाणे 'मुला, तू पहिल्या दिवशी काय खाणें?' यमरे प्रश्न यमानें त्याला विचारले व त्या प्रश्नाची उत्तरहि त्या नचिकेताने आकाशवाणीने सांगितल्याप्रमाणे दिली. त्याबरोबर हा मुला मोठा अधिकारी झाला आहे अर्थात् त्याला मारणे योग्य नाही असे यमाच्या मनात येऊन तो नचिकेताला मोठ्या आदराने म्हणाला, "मगबन्! मी प्रसन्न झालो आहे, तुला वाटेल ते घर मागून घे." नचिकेताने 'मी जिवंत परत जाऊन आपल्या बापास भेटावें', 'माझ्या हातून घडणारी श्रौतस्मार्त कृत्ये अध्याप्य होवोत' व 'मृत्युपरहि जय मिळवाय' हे तीन वर मागून पेतले व कृचकल्य होताना तो कुमार नचिकेता खपरी परत आला. (ते. भा. ३.११, ८)

गंधर्वगण.—१ खाव, १ आज, १ अघारी, ४ बंधारी, ५ हस्त, १ मुहल, ७ कृताव, ८ विषाव, १ मूर्धन्याव, १० सूर्यवर्चा, ११ कृति

अहल्येचा जार इन्द्र.—मेघातिथि नामक एक कण्व-ऋषीचा मुलगा होता त्याला इन्द्राने मेढ्याचे रूप घेऊन पळवून नेला. 'वृषणध' ऋषीची मुलगी 'मेनका' हिचा इन्द्राने अनिलाप केला. एका प्रकारच्या 'हरिणा'चे रूप घेऊन इन्द्राने यक्षभूमीत प्रवेश केला व सोमरसाचा प्राशन केलें गौतम ऋषीची स्त्री अहल्या हिच्याशी इन्द्राने जारकने केलें. कौशिक नावाच्या ब्राह्मणाजबळ इन्द्र ब्राह्मणरूप घेऊन आला. गौतम ऋषीचा क्रोध झाला व तो प्रसन्न व्हावा म्हणून इन्द्राने त्याची स्तुति केली. (ते. स. ७.१८, १५, २१, ८)

अष्टपुत्रा अदिति.—अदितिला आठ पुत्र झाले. त्यापैकी सात पुत्रांना येऊन ती देवाजबळ झाली. आठवा पुत्र जो 'मातंग' त्याला तिन दारुण दिलें. कारण आपल्यास सातच पुत्र व्हावे म्हणून तिन आपल्या पतिसप्तमयाच्या वेळी इच्छा धारण केली होती. अर्थात् सातच पुत्राच्या योगाने आपल्याला वाटेल तेवढी प्रजावृद्धि होईल असे तिला वाटून तिचे सातच पुत्रांना आपल्या

*गौरव्य कोणते जनावर हे ठरव नाही. 'गवा' हे जनावर असावे नाव!

वरोवर घेऊन देवलोरी प्रयाण केले. आठवा पुन 'मातांड' हा 'जगो किंवा मरो' त्याची कार्हीच वाळवी करायची नाही असे तिने ठरविले मृत झालेल्या फुटलेल्या अंडापासून जन्माला आला म्हणून आठव्या पुत्राचे 'मातांड' असे नाव पडले. 'मातांड' म्हणजे सर्वांना प्रत्यक्ष असणारा सूर्य हाच होय याचे खरे नाव 'विस्वान्' १ मित्र, २ वरुण, ३ धाता, ४ अर्यमा, ५ अंश, ६ भग, ७ इन्द्र व पूर्वांक विस्वान् हे अदितीचे आठ पुत्र होत. (अदितीच्या-देव-मातेच्या उदाहरणावरून सौभाग्यवती त्रियाणा 'अष्टपुत्रा-सौभाग्यवती भव' असा आशीर्वाद देण्याचा प्रघात पडला असावा वाय ?) (तै. आ. १.१३)

देवाचे व अमुराचे यज्ञ—स्वर्गलोकाचे आपिपत्य मिळविण्याच्या महत्त्वाकाक्षेने जेव्हा देवांनी यज्ञाला आरंभ केला त्याच वेळी अमुरांनीहि त्याच महत्त्वाकाक्षेने यज्ञाला आरंभ केला. दोघांचेहि यज्ञ विस्तृत असे होते अमुरांनी आपल्या यज्ञाचा प्रारंभ झालाचा विचार वगैरे न करता केवळ बाहुबलाच्या जोरावर केला होता अर्थात् त्यांच्या यज्ञानुष्ठानाच्या वेळी ब्रह्मचर्यादि नियम ते विलंकुल पाळत नसत तरी देवाची गोष्ट नव्हती देवांनी आपल्या यज्ञाचे अनुष्ठान यथाशक्ती व ब्रह्मचर्यादि नियम पाळून चालविले होते. मोक्षप्रेरकशक्तीमुळे कर्तव्याकर्तव्याची ओळख न बाळगता चालविलेल्या यज्ञाचे अमुरांना फल मिळाले नाही अर्थात् त्यांना स्वर्गप्राप्तिहि झाली नाही. देवाच्या सन्नाह अनुष्ठानाने त्यांना यज्ञाचे फल मिळाले व ते स्वर्गास गेले. (तै. आ. २.१)

राक्षसांचे सूर्याशी युद्ध—कार प्राचीन काळी राक्षसांनी उग्र तप केले. त्यायोगाने प्रजापति सतुष्ट द्वारा आणि राक्षसाजवळ येऊन तो त्यांना म्हणाला 'वर माना'. राक्षस म्हणाले की, "सूर्याशी आमची लढाई व्हावी." प्रजापति म्हणाला ठीक आहे. तुम्ही सूर्यावरोवर लढा वेव्हा-पासून राक्षस दररोज सूर्य उगवल्यापासून मावलेपर्यंत त्याच्याशी लढत असतात व त्याच्या गतीला अडवला करीत असतात. त्या राक्षसांचे निवारण करण्यासाठी ब्रह्मवादी ऋषी पूर्वाभिमुख उभे राहून गायत्रीमंत्राने मंतरलेले पाणी आकाशात फेकतात त्या पाण्याचे विंदू वज्ररूप बनून सूर्याशी लढणाऱ्या राक्षसाना लागतात व त्यामुळे पराभूत झालेले राक्षस मदेह राक्षसाचा देश जो 'अदणद्वीप' त्या ठिकाणी पडून जातात. (तै. आ. २.२)

देवांचे युद्ध—(कुक्षेत्र, खाडव, व मारवाड या देशाचा उल्लेख) प्राचीन काळी देवांनी यज्ञ प्राप्तीसाठी अनेक साधनांनी समृद्ध असे एक मोठे सत्र केले. सत्राला आरंभ होताना सर्व देवांनी आपआपसात असा करार केला की, सत्राच्या योगाने जे काही कीर्तिरूप-यशोरूप-फल मिळेल सर्वोच आहे. त्या यज्ञात सर्वांचा सारखाच वाटा आहे.

त्यात अमक्या एकाचा अश मोठा व अमक्याचा कमी असे करावयाचे नाही. सर्वांचा अधिकार त्या यशोरूप फलाच्या वावरीत सारखाच मानावा. याप्रमाणे परस्परात करार करून त्या देवांनी सत्राला आरंभ केला. सत्रात जमलेल्या देवांच्या व त्यांच्या अग्निहोत्राच्या योगाने वराच मोठा प्रात आकमिला गेल्या पुराणप्रसिद्ध असा कुक्षेत्राचा प्रात हाच त्याच्या सत्रातील वेळीचा भाग होता. कुक्षेत्ररूप अशा त्या पुण्यमय वेळीच्या दक्षिणेस खाडव देशाची हद्द लागली होती. पश्चिमेस 'परीणत' नामक देशाची सीमा येऊन विकटली होती आणि त्या कुक्षेत्ररूप वेळीच्या उत्तरेस 'तूर्ग' (तुर्क ?) देशाची सरहद्द येऊन मिळली होती. जलरहित व रस्तराखेलेला असा जो 'मर' (मारवाड) देश तो ह्या देवांच्या सत्रातील उत्तर (उत्तरिज) होता. सत्रामध्ये सर्वच यजमान व सर्वच ऋत्विज असा न्याय असल्याने सत्राच्यामाध्यं वावरीत कर्तृत्वाचा अगर भोक्तृत्वाचा मान जरी सर्वांना सारखाच असतो तथापि त्यामध्ये सर्वांच्या मताने एकाला गृहपति म्हणून ठरविल जात व तो गृहपति हा आपल्यातील एक नियंत्रणाधिकारी मानला जातो. अनुष्ठानाच्या वावरीत काही विशिष्ट गोष्टी करण्याचा मान सर्वानुमते या एकव्या गृहपतीलाच (पुढारी म्हणून) मिळत असतो. देवांच्या सत्रात गृहपतीचा मान विष्णूला मिळाला होता. सर्व देव सारखेच होते तरी प्रेक्षकाच्या दृष्टीने गृहपति विष्णु हा अधिक श्रेष्ठ समजला गेला व जिकडेतिजडे लोकांच्या तोंडी 'विष्णूने सत्र केले विष्णूने सत्र केले' अशा बोभाड झाले. वास्तविक अशा वेळी विष्णूने आपल्या कार्यात व फळात इतर देव सारखेच वाडेकरी आहेत असे लोकांत प्रचलणं जाहीर करणं जरूर होतं पण आपल्या एकव्याच्याच नावावर ह्या कृत्वाचे कर्तृत्व लोकाना वाटावे अशा प्रकारची बुद्धि विष्णूला झाली व तो आपल्या वरोवरीच्या देवमंडळीशी तादून वागू लागला. लवकरच तो देवाचा उपरि नैरी बनला मूळचा करार मोडून सत्राच्या यज्ञाचा, कीर्तीचा, कर्तृत्वाचा मान हा विष्णूच उपभूत वसला ह देवाना दुसरे शास्त्र व आपल्या यज्ञाचा वाटा लाजकडून हिसरावून घेण्याकरिता व आपला वाटा त्यास कबूल करण्यास लावण्याकरिता ते सर्व देव एकाच जमून विष्णूवर हल्ला करण्यासाठी धावून आले. देव येऊन विष्णूवर तुटून पडणार इतक्यात विष्णूच्या इच्छामानेकरून त्यांच्या डाव्या हातात एक धनुष्य उत्पन्न झाले. उजव्या हातात बाण उत्पन्न झाले ! ज्याच्या यज्ञप्रभुत्वामुळे धनुष्यबाण इच्छेवरोवर उत्पन्न झाले तो विष्णु म्हणजे 'यज्ञजन्मा'च होय. यज्ञ हाच विष्णु. यज्ञ व विष्णु यांच्यात फरक नाही. धनुर्वाणाचा जन्म यज्ञजन्मा विष्णु यापासून झाल्यामुळे तीहि 'यज्ञजन्मा'च होत. धनुर्वाण धारण करणाऱ्या त्या एकव्या यज्ञपुरुषाला-विष्णूला पाहताच विनहत्यारी अशा त्या बहुरूपधारी देवाची गाळण झाली व त्याच्याने विष्णूवर हल्ला करवला नाही. आपल्याला पाहताच

देव गर्भगर्भित झालेले पाहून त्यास स्वतःच्या थोरपणाचा विरोधच गरी वाहू लागला व त्यान देवाची निर्भर्तना करण्याच्या उद्देशाने विकट हास्य केले. पण अशा राबडपणामुळे आता आपल्यापेक्षा शक्तिमान ऐश्वर्यावान् कोणी नाही असे त्याला वाहू लागल्यामुळे तो बेकिडीर झाला व त्याच्या हातून स्वरक्षणाच्या कामी प्रशंसाची शिथिलता होऊ लागली. त्याच्या अगातले पूर्वीचे ते यज्ञतेज निपून गेले. ते तेज पुन वेन्हा-तरी विष्णु संपादन करील तर ते त्यास घेता येऊ नये म्हणून त्याच्या शत्रूंनी-देवाना-ते तेज काही ओपधर्षित लावून ठेवले. त्या तेजाच्या साभिप्रायामुळे ओपधर्षिताहि तेज चढले. अशा तऱ्हेने तेज संपन्नतेला चढलेल्या त्या ओपधी म्हणजेच श्यामाक-सयाक-अगर 'साये' होत. स्वय म्हणजे हसणें. विष्णूच्या हास्यामुळे (सयासुळे) जन्मले म्हणून ते 'श्यामाक' किंवा 'सयाक' होत. गर्वांन दुसऱ्याच्या तुच्छतेसाठी हंस्यानां विष्णूचे तेज नष्ट झाले. तस आपले न जावे म्हणून यज्ञ करणाऱ्या वीक्षितान हसू नये. हसू आलच तर तोडावर पदराचे झाकण घेऊन हंसाचे म्हणजे आपले हस दिसत नाही व तेजहि जात नाही.

आपल्यास सशस्त्र पाहून देव इकडेतिकडे पागळे विष्णूने पाहताच तो आपल धनुष्य उभे, व (त्याच्या वरच्या टोंडाचा ताण आपल्या हनुमटीला बघेल अशा रीतीने) टेकून धरून सडून उभा राहिला होता इतक्यात त्याचा नधा उत्तरपक्षासाठी देवांनी वाळवीच्या किष्काना बोलावून सांगितले की, आमच्या कामात तुम्ही साहाय्य करा ते किडे म्हणजे आम्ही तुमचा फायदा करू पण आम्हाला एक देणगी तुम्ही दिली पाहिजे ती ही वी, आम्ही आपल्या विमुक्तल्या तोजन जेथे धोर्दस खणू त्या डिमणीं जमिनीत जोलावा त्वयन झाल पाहिजे. देव म्हणाले ठीक आहे नंतर आपल्या मुखान राणस्यावरोबर जोलावा उत्पन्न करण्याचा वर मिळविलेले ते वाळवीचे किडे भूमीवरून हळू हळू चालत विष्णून टेकलेल्या धनुष्याची दिली झालेली दोरी धोडीती जमिनीला चिकटली होती तेथे गेले व त्यांनी आपल्या मुखानी ती दोरी कुतडून टाकिली. दोरी तुटल्यावरोबर धनुष्याच्या काबीटाचा विष्णूच्या हनुमटीला बसलेला ताण एकदम छुला झाला व त्याच्या शक्यासरशी त्या यज्ञपुरुषाचे-विष्णूचे-शिर धडापासून तुटून वेगळे झाले व छांबवर आकाशात उडाले। त्या शिराचा वर उडण्याचा वेग सरताच ते पाली परत येऊ लागले त्यामुळे त्या शिराला 'प्रवर्ग्ये' असे नाव प्राप्त झाले. ज्या वेळी ते यज्ञपुरुषाचे शिर भूमीवर 'प्रा३' असा आवाज करीत आदळले त्या वेळी त्याला 'वर्म' हे नाव मिळाले महान् पराक्रमी अशा यज्ञपुरुषाच्या धडापासून तुटून निघालेले ते सारभूत शिर असल्यामुळे त्याला 'महावीर' असे नाव प्राप्त झाले देवांनी ते शिर उचलून घेऊन ते अन्य झाल्यामुळे त्या-शिराला सम्राट् असे नाव पडले.

शिरावेगळे असे त्या यज्ञपुरुषाचे धड तीन देवांनी वाटून घेतले. अग्नीने प्राप्त सवनात्मक शरीरभाग, ईशान मार्ग्यदिन-सवनात्मक भाग व विवेदेवानी रुचीसवनात्मक यज्ञशरीर भाग वाटून घेतले. पण प्रवर्ग्यरहित अर्थात् शिरोरहित असे ते यज्ञशरीर वाटून घेतल्यान देवाना कोणच्याच कर्माचे अपेक्षित पळ मिळाले नाही व स्वर्गाचीहि प्राप्ति झाली नाही यज्ञाच शरीर शिरोभागरहित घेतल्यामुळे विकलहेतु झालेले ते देव अग्निनीकुमाराना म्हणाले की, तुम्ही आमच्यातले उत्कृष्ट वैद्य आहा तर ह एवढ यज्ञपुरुषाचे शिर त्याच्या धडाला पुर्वेवत् चिरटया. अग्निनीकुमार म्हणाले की, आम्ही शिर चिकटवू पण तुम्ही यज्ञामध्ये आपल्या वरोवर आमच्या-साठीहि सोमरसाचा पेला भरला पाहिजे देवांनी ती गोष्ट क्वल केली नंतर अग्निनीकुमाराना यज्ञपुरुषाचे शिर धडाला पुन्हा पुर्वेवत् चिरटविले। यज्ञशरीर सशिर झाल्यामुळे देवाना त्याच्या कर्मांचे यथार्थफल व स्वर्ग याची प्राप्ति झाली.

(तै आ. ५.१)

नरक व त्याची स्थान-१ विसर्प, २ अविसर्प, ३ विषादी, व ४ अविषादी असे चार नरक आहेत आग्नेयी दिशेस विसर्प, नैऋत्येस अविसर्प, ईशान्येस विषादी व वायव्येस अविषादी नावाचा नरक आहे विसर्प नरकात असलेला पापी पुन्यदनेन गडबडा लोढतो अगर इकडून तिकडे धावत सुटतो अतिसर्प नरकातला पापी माणूस दु पाच्या अतिशय वेदनेन जागच्या जागी निपचित पडून राहतो. विषादी नरकाची शिक्षा भोगीत असलेला अपराधी प्राणी 'आपण कोणीकडून असे पातक केले ?' असा पक्षात्ताप करीत असतो. अविषादी नरकात पडलेल्या प्राण्याला अतिशयच दुःख भोगावे लागत असल्याने पक्षात्तापसुद्धा करण्याची त्याच्या अगात कुवत रहात नाही तो मुनाय्यान पडून राहतो

(तै. आ. १.१९)

पैतरेयब्राह्मणांतील ऐतिहासिक व इतर परि-स्वित्तिदर्शक उल्लेख.-अग्नि व विष्णु-पैतरेयब्राह्मणाच्या गुरवातीलच "अग्निर्वे देवानामवमो विष्णु परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता" ह्या मनात, त्या कार्त्ती अग्नि व विष्णु हेच दोन मुख्य देव असल्याबद्दल सांगितले आहे सर्व देवता अग्नि व विष्णु या दोन देवतामध्ये अंतर्भूत होत असत. प्रसंगानु-रोधाने इतर देवतांनाहि सभूनसमभूत प्रामुख्य दिलेले आढळते. द्वितीय पत्रिका, खंड ३९ यात "इक्षामी वे देवानामोजिष्ठो वलिष्ठ सहिष्ठो सत्तमी पारविष्णुतमी", इद व अग्नि हे सर्वांत सामर्थ्यावर, शक्तिवान् वगैरे असल्याबद्दल वर्णन आहे. त्रुथं पत्रिका, खंड १८ यात सूर्यदेवतेबद्दल "स वा एष उत्तरोऽसात्सर्वोऽसाद्रूताद्रविष्यत सर्वमेवेदमतिरोचते यदिद किंचोत्तरो भवति", ह्या सर्वांत श्रेष्ठ असल्याच वर्णन आहे तरी देखील एकदर सर्व देवता हीं अग्नीचीच रूपे असल्याबद्दल तृतीयपत्रिका खंड ४ यात वर्णन आहे. त्यात

अग्नि हा इंद्रवायू, मित्रावरुण, अश्विनीकुमार, इंद्र, विश्वेदेव, सरस्वती इत्यादींचीं रूपं करी घेतो हे वर्णन केले आहे.

देवाचुरबुद्ध — यात आख्या देवाचुरबुद्धाचे उल्लेख आले आहेत. ह्या सर्व उल्लेखावरून असे दिसते की, देव हे निरनिराळे यज्ञ करीत असता असुरांनी त्यात विप्र करण्याचे योजून हाडे केले व बुद्ध आरभिले, परंतु देवाना यज्ञसुखे अपार सामर्थ्य प्राप्त होऊन त्यांनी असुराचा विनाश केला. काही काही ठिकाणी, देवांची यज्ञरंगे पाहून असुरांनी त्याप्रमाणे केले, परंतु क्रित्येक गूढ संज्ञा व क्रिया त्यांना समजल्यामुळे त्यांचा पराभव झाल्याचे वर्णन आहे. ह्यावरून 'देव' शब्दा धारण करण्याच्या आर्यांच्या वाईटोळ्यात यज्ञरूपी क्रिया घालत असत, व ह्याच क्रिया 'असुर' यज्ञक लोकास माहीत नव्हता असे दिसते. वरील उल्लेखात, असुरांना धान्याचा कोंदा किंवा रक्तास इत्यादि वाईट पदार्थ यज्ञात हविर्मात्र म्हणून घालत असे म्हटले आहे. अष्टरापेक्षा देवाना जास्त सामर्थ्य प्राप्त होण्याचे कारण अग्निदेवाची योग्य स्तुति होय असेहि सांगितले आहे. (१.१४, १.२१, २.७, २.११, २.११, ३.२५; ४.५; ६.४)

सोमोत्पत्तीचे उल्लेख — यज्ञकाण्ड हे आर्यांच्या काही विशिष्ट जातीत प्रचलित होते. यज्ञकर्मास अत्यावश्यक असा जो सोम ह्याच्या उत्पत्तीबद्दल ऐतरेय ब्राह्मणात बरीच सनोराजक माहिती आहे. 'सोमो वै राजा गन्धर्वोऽसीत् देवाश्च ऋषयश्चाभ्यास्यन्मयमस्यान्योभौ राजाऽऽगच्छेदिति.' ह्यात सर्व देव, ऋषी वगैरेणीं सोमराजा आपल्या यज्ञकर्मात कसा वेईल असा विचार केला, ह्या वेळी सोम हा गंधर्वात रहात असे तेव्हा वाक् (वाणीची देवता) हिने जीवने ह्या धारण करून सोमास देवलोकात आणल्याचे वर्णन आहे. सर्व देव व ऋषी यांनी गायत्री वगैरे छंदाना सोमात परलोकांतून आणण्यास सांगितल्यावरून सर्व छंद पक्ष्यांनीं रूप धारण करून परलोकां गेले. म्हणून सोमाहरणप्रतिपादक सोमास 'सोम' म्हणतात असे वर्णन आहे. एकदा यज्ञात सोमरस पिण्याबद्दल देवसमुदायात तोंड पडले तेव्हा त्यांनीं ठरविले "जो न उजवेपति स प्रथमः सोमस्य भक्ष्यति—" जो कोणी ही पळ्याची शयंत जिकील तोच प्रथम सोमरस-पान करील. सरसेशेचवीं वायू व इन्द्र प्रथम आले व नंतर मित्रावरुण आले, इत्यादि वर्णन आले आहे. सोमापहरण्यास देशान्न दिशा वागली, कारण ह्याच दिशेला देवांस असुरावर जय मिळवता आला, इत्यादि वर्णन यात आहे. (ऐ. मा. १.२५, ३.२५, २.२५, १.१२)

यामध्ये सोमारा अनुत्पत्ती एक गजेदार आख्यायिका दिली आहे. तिचा सारांश प्रजापतीन सृष्टीसावित्री-

नामक दुहिता 'सोम' राजस देव्याचे ठरविले, व "हजार फळाचा सुगंध" ज्यास आश्विनराज म्हणून म्हणतात त्याचा पण खवला. सर्व देवानांमध्ये ह्यामुळे अहमदक्षिणा घेतली व सरदेवोपतीं त्यांनीं गाईपल अमीमसून सूर्यापर्यंत पळ्याची शयंत लाविली, त्या सर्वांत अग्नि प्रथम पळ्या तेव्हा आश्विनाची त्यास दूर राहून शयंत जिखली व ऋषयसह संपादन केले. पळ्याचे शयंतीत अमीन आपल्या रसास संघर्ष चुपली होती, उपा देवतेन अरुण वर्णाचे वेळ चुपले होते, आश्विनांनी आपल्या रसास गर्दभ चुपले होते असा तऱ्हेचे वर्णन आहे. त्या गर्दभ सर्व ज्ञानात अविद्यय मद्र, सावकाश चाळणारा का घाला यांचे कारण ह्यावेळी गर्दमास आश्विनांनी रसास चुपले व शयंत जिखली परंतु गर्दमाचा वेत मात्र गेला व दूध माहीत झाले. फक्त आश्विनांनी त्याच्या ठिकाणी गर्दमावृत्त जातिद्वयोपवादक दक्षिणे विली आहे, असा तऱ्हेच वर्णन आहे. (ऐ. मा. ४.५)

यज्ञदेवता — ऐतरेय ब्राह्मणात, यज्ञदेवता देवापासून दूर तिघून गेल्याचे पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख आहेत. यज्ञदेवता गेल्यामुळे देवांनी 'अदिति'ची प्रार्थना करून ती पुन संपादन केल्याचे सांगितले आहे. यज्ञदेवता देवापासून दूर गेल्यामुळे देवाना पुरते अन्न मिळना तेव्हा "अश्विनी" देवतांनी यज्ञदेवतेस पुढे केली, कारण "अश्विनी वै देवाना निपजानाविनायन्तु" अश्विन हे देवाचे अग्र्य, वैद्य होत, असे वर्णन आहे. "यज्ञेन वै देवा ऊर्वाः स्वर्गं जैनमावसेदश्विनयुहिम नो दद्या मनुष्याश्च ऋषयश्चातु प्रदास्यन्ति" यज्ञाचे देव स्वर्गास गेले व त्यांना सीते वाटली की, कदाचित् मानव, ऋषी वगैरे आपले यज्ञ पाहून स्वर्गास गेलील म्हणून त्यांनी 'यूय' हा खाली तोंड करून पुरला. परंतु मानव, ऋषी इत्यादिकांनी ही देवांचे लबाबी ओळखली व देवांप्रमाणे यज्ञ करून स्वर्ग मिळविला (ऐ. मा. १.७, १८; २.१)

ह्यावरून एकदर यज्ञाची उत्पत्ति कथकशी होत गेली असावी याचे उत्तम दिग्दर्शन होतं. प्रथम 'देव' नामक आर्य हे 'नरमेघ' करीत असलेले, व ह्यावरून पुढे 'अवमेघ' करण्याचे त्यांनी ठरविले असेच असे दिसते. 'अश्वमेघा'तून 'यज्ञा'तून, यज्ञातून आपल्यापुढे पुढे 'अजालंभ' यज्ञ, ज्यात 'अजालंभ' यज्ञी देव असत, त्याचा प्रघात पडला व हा प्रघात बराच काळपर्यंत प्रचलित होता असे 'सोऽने ज्योत्स्नामिचारमत तस्मादेव एतेषा प्रज्ञा प्रयुक्तमो नद्व' या वाक्यावरून दिसते. परंतु ऐतरेय ब्राह्मणातील ह्या सर्व यज्ञाची श्रीहिरण्यवृत्त उत्पत्ति झाली होती असे या ठिकाणीच दिसून येतं. (ऐ. मा. २.८)

यात "यज्ञाद्विद्ध देवानः सोमपात्रावब्रह्मसोमया," तेहवीस देव सोम पिणारे आहेत, व तेहवीस न पिणारे

आहेत, वसं सामान, आठ पसू, अकरा रुद्र, वारा धारित, प्रजापति व वपुष्कार हे वेदोक्त सोम पिण्डाचे व अकरा प्रजा, अकरा अनुपान व अकरा उपयाज मिळून तेदतीस सोम न पिण्डाचे देव होत असें वर्णन आहे. (ऐ. ब्रा. २. १८)

श्रद्धाप्रयोगाचा लोकार्.—ह्यात एक श्रद्धा ऋषींची कथा आहे. श्रु, अगिरा वर्गारे ऋषी सरस्वती नदीचे तीरावर सज करीत असता इक्ष्वाक्या पुत्र कवच ऋषिहि त्यामध्ये बसला होता. श्रु, अगिरा वर्गारेची हा कवच श्रद्धापुत्र, जुगारी असल्यामुळे सप्त-रीक्षेस योग्य नाही असा विचार करून त्यास दंड हाकवून दिले व त्यास पाणीदेखील प्यावयास न मिळता तो नरो, असा त्याची विचार केला. परंतु कवचाने तसल्या निजने प्रदेवात “अपीनप्रीव” सूक्ष्म श्रुण सरस्वती नदीचा थावा केल्यामुळे सरस्वती आपण होऊनच त्याकडे बळकी आल्या ती जागा परिसारक ना नावाचे पवित्रक्षेत्र होऊन राहिली आहे. नंतर ऋषींनीहि त्यास परत बोलावले. या कथेचा पूर्वा उद्देश केल्याच आहे. (ऐ. ब्रा. २. १५)

एका दीपेजिह्वा नामक असुर झोने प्राप्त.काली देवाधरता तयार केलेले चक्र चादून अपवित्र केले परंतु आविधाना पुनः त्यास शुद्ध करून ब्रह्मासम समकर्म होऊन दिले असें वर्णन आहे. (ऐ. ब्रा. २. २२)

एका स्थळी “देवयो वा एष मनु” मनु हा देवांचा स्वर्गोत्पन्न नेणार रच आहे असें म्हंटले आहे. (ऐ. ब्रा. २. १७)

वेदाचा मुलगा हिरण्यदन् याचे ‘वपुष्कार’ वा वपुष्कातील सहा (षट्) वस्तू कोणत्या याबद्दल मत दिले आहे. त्या सहा वस्तुविषयी धिधान, अस-
“यान्तरिक्षे प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्षं ध्रुविया ध्रुवियन्वाप. शत्ये कल्पं मज्जति नम्रं तपस्ति-” आकाश हा वायुवर, वायू ध्रुविवर, ध्रुविवी पान्मावर, पाणी सदावर, सत्य म्मावर, व नम्र तपवर व्यभिहित आहे. (ऐ. ब्रा. ३. ६)

अग्नि हा देवाचा होता असताना त्याला मारण्यास उग्रन पसलेला मृत्यु लाने कसा टाळला याच वर्णन आहे. (ऐ. ब्रा. ३. १४)

देवत प्राप्ति.—ह्यात ऋभू नामक मानवाची तप, यज्ञ वर्गारे करून देवाच्या बरोबरच सोमपान करण्याचा मान मिळाला. परंतु कोणी देव त्यास आपल्याबरोबर घेईनात. सारसेशेवटी प्रजापतीच्या सांगण्यावरून ऋभूला मूर्खीबरोबर सोमपान करण्याचा मान मिळाला, तरी देखील “तेज्यो वै देवा अपीवापीमस्तस्य मनुष्यगम्यात्” सर्व देव, त्याच्या ठिकाणी मनुष्याप्राचा किंचित् धास वेतो, म्हणून ऋभूचा फार तिरस्कार करून लागले. (ऐ. ब्रा. ३. ३०)

यात अशी आख्यायिका आहे की, देवांनी अग्नि-प्रोमात प्रवेश केला व असुरांनी उग्रमात प्रवेश केला, परंतु रुद्र, उंच, व क्रिष्ट रगाच्या भरझाव ऋषीने ते पाहून अग्नीय सांगितले व अग्नीनें शुभ घोळाचे रूप घेऊन असुरास हाकवले, त्याचप्रमाणे, इतनें वरणाच्या मदतीनें असुरास पळवून लावले. (ऐ. ब्रा. ३. ४९-५०)

गाईंनी देखील सज करून दद्या महिम्नाने अवधीतच ह्या, व अग्नि प्राप्त करून घेतल्याचे वर्णन आहे, त्याचप्रमाणे अग्नीत आर्षा कोणी प्रवेश करया आवाइल आदित्य व अगिरा याचमध्ये तेंदा असल्याचा उल्लेख आहे ह्यात देवाच्या नाशाने देवांनी घोळाची रूप घेऊन देवाना नाश केल्याचे वर्णन आहे. (ऐ. ब्रा. ३. १७, ५१)

विश्वेश्वर ति.—ह्यात विश्वेश्वरतीसर्गें वर्णन आहे. एकदा प्रजापतीला आपली मुलगी “वी” किंवा “उपसू” दिली पाहून कामवासना उत्पन्न झाली. प्रजापतीने ऋष्यनामक मृगाचे रूप धारण करून “रोहित” मृगाचे रूप धारण करणाऱ्या आपल्या दुहिनेतीं तो घेण करण्यास प्रवृत्त झाला. तेव्हा प्रजापतीचे दुहितृगमनरुपी निषिद्धावरण पाहून सर्व देवांनी त्याच्या दिग्गणाचा पापपुण्य मारण्या-करिता आपली भयंकर स्त्रुही एकत्र करून “भूतबान्” नावाचा भयंकारक पुरास निर्माण केला ह्याने प्रजापतीचा पापपुण्य चुगुदे मारला “तम-भयसाविधस्य विद्ध कथ्ये उदप्रयत्तमेतं सृष्ट इत्याक्षते व अ एव मृगव्याप स उ एव स या रोहिता रोहिणी गो एवेष्टिकाण्डा सो एवेष्ट-हिराण्डा”—म्हणजे अशा रीतीने भूतबानाने निगतासु केलेल्या प्रजापतीच्या मृगदेह तोच सध्या आपणास मृगनक्षत्र-रूपान दिसतो. रोहिणीची तारा हीच प्रजापतीची कथा होय व व्याप हाच रुद्र असून त्याच्या काणांचे दोर, नथ्य, पाज हे देखील आपणास सध्या आकाशात दिसतात. त्या वेळी प्रजापतीचे जे रेत पडले त्याच्या निरनिद्राच्या भाग्यापासून निरनिद्राच्या प्राण्यांनी उत्पत्ति झाली प्रजापतीला विश्वेश्वरति करण्याची इच्छा झाल्यावरून त्यान प्रदत्त तप केले व तीच लोक उत्पन्न केले, व त्या-पासून आपल्या तपःच्या तेजान अग्नि, वायु, आदित्य, तीव वेद, लापासून मृधुंयव, लापासून अ, उ, म् हीं तीन अक्षरे उत्पन्न केली व अशा रीतीने सर्व स्थावर जगस प्राणी उत्पन्न झाले (ऐ. ब्रा. ३. ३३, ५-२२)

इंद्र व मरुत.—आमचे इंद्रदेवतेवरून वपुष्चाच आख्यायिका आहेत. इतनें एकदा व्याघरात मारण्याचा वेत करून सर्व इतर देवास आपल्या मदतीस येण्यास सांगितले. इतर सर्व देवांनी व्याघर हल्ला केला. इतने आपल्यावर सर्व देव हल्ला करीत असलेले पाहून त्यास निषिध्याकीर्ता जोराव धास सोडला, त्याबरोबर

सर्व देव भिऊन पळाले. मरुतानीं मात्र इंद्राची पाठ न सोडता त्यास टनास भारण्याबद्दल धीर दिल्या. ह्याबद्दल इंद्राने फक्त मरुताना आपले मित्र समजून यज्ञात आपल्यानबरोबर त्यास हविर्भाग देवविला.

हजारो युद्धात दैत्याचा पराभव केल्यावर व बलाढ्य वृत्रासुरांचे हनन केल्यावर, इंद्रास आपण सुरुष देवता होऊन प्रजापतीचा मान आपणास मिळवा अशी महत्वाकांक्षा उत्पन्न झाली. तेव्हा प्रजापति वगैरे सर्व देवांनी त्यास 'महेंद्र' नाव दिले.

इंद्राची 'प्रासहा' नामक वावाता जाया होती सर्व देव तिच्याकडे गेले व त्यांनी इंद्राच्या कृतसंकल्पाबद्दल तिजवळ विचारले, तेव्हा तिने, "सुवतुरात्र पत्याविच्छेते", ह्मी आपल्या पतीस रात्रीचे वेळी हकीकत विचारते, त्याप्रमाणे मी विचारीन, नंतर सकाळी मी तुम्हास फळवीन असे सांगितले, व त्याप्रमाणे तिने देवास इंद्राच्या चेताची माहिती दिली. "सेना" हीच इंद्राची प्रासहा नामक जाया होय, व प्रजापति हा तिचा श्वशुर होय. (ऐ. ब्रा. ३.२०, २२)

सा प्राज्याभिषेक.—यांत इंद्राच्या महाभिषेकाच भंभीर उदात्त वर्णन आहे. प्रजापतिप्रमुख सर्व देवांनी अतिशय बलवान, ओजस्वी, शूर अशा इन्द्रदेवास आपल्या राजा करण्याचे ठरविले तेव्हा प्रथम त्यांनी राज्याभिषेक समारंभ करण्याचे ठरवून 'ऋच' नावाच्या निरतिराज्या वेदमंत्रांनी विणलेले व कित्येक देवतांनी धरलेले असे सिंहासन तयार केले, प्रथम इंद्राने सिंहासनास प्रणाम करून व सर्व देवतांचे त्याच्या ठिकाणी अभिष्टातुल्य कल्पून देवाच्या साम्राज्यपदाचा स्वीकार केला. तदनंतर इतर देवांनी त्यास अभिषेक करून आपापल्या विशिष्ट शक्ती अर्पण केल्या त्या अभिषेकांत देवाने अमीष्ट वस्तू प्राप्त करून घेण्याची इंद्राचे अवी शक्ति आली व सरत्तेशेवटी त्याने मृत्युवर देखील जय मिळविला. (ऐ. ब्रा. ८.१२, १४)

ह्यात कोणत्या ऋषींनी कोणत्या राजास महाभिषेक केले त्याची ऐतिहासिक माहिती आली आहे.

परीक्षितीचा मुलगा जनमेजय, ह्यास फवपाचा मुलगा 'तुर' नामक महर्षि ह्याने अशा प्रकाराने राज्याभिषेक केला व जनमेजयाने त्यायोगाने संपूर्ण पृथिवी हस्तगत वरून घेतली.

मनुचा मुलगा शार्यात राजा, ह्यास शृंगप्रसीचा पुत्र च्यवन महर्षि याने अभिषेक केल्यामुळे, त्याने साम्राज्यदर्शक अश्वमेध करून देवाच्या यज्ञात देखील गृहपति होण्याचा मान मिळवला.

सत्राजिताचा मुलगा शतानीक नावाचा राजा ह्यास वाज-रजाचा मुलगा सोमशुभा याने अशाच रितीने अभिषेक केला

व साम्राज्य मिळवण्यास समर्थ केले. अशाच रितीने नारद-पर्वतानीं आग्नेय राजास साम्राज्याभिषेक केला, व त्याचप्रमाणे उग्रसेनाचा पुत्र युधाश्रीष्टि ह्यास अभिषेक केला.

ह्याच रितीने भुवनाचा मुलगा विश्वकर्मा यास कश्यप महर्षाने महाभिषेक केला.

वसिष्ठ महर्षींनी देखील पैजवन शुदास नावाच्या राजास ह्याच प्रकारे अभिषेक केला.

अत्रिप्रसाचा मुलगा सवर्तमहर्षि याने याच प्रकारे अविक्षिताचा पुत्र भक्षस यास अभिषेक केला.

अत्रिमहर्षीचा पुत्र उदमय ह्याने अशाच रितीने अग-राजास अभिषेक केला व ह्यात अगाचा पुरोहित उदमय हा दाने देता देता धकून गेला

वीरंतमस महर्षाने अशाच प्रकारे दुष्यन्तपुत्र भरत यास राज्याभिषेक केला व भरताने हजारों अश्वमेध करून सर्वांना मागे सारले

धृष्टदुश्मन्कपीने दुर्मुखनामक पाचाळ देवाचे भालकास महाभिषेक समारंभाचे शुद्ध निवेदन केले व ह्यामुळे तो सम्राट झाला

जानतपय अत्यराति नामक ब्राह्मणास वसिष्ठगोत्रोत्पन्न सत्य-ह्यनायाच्या ऋषिपुत्राने महाभिषेकातील गूढ निवेदन केल्यामुळे तो सम्राट झाला. परंतु पुढे अत्यराति याने देवक्षेत्र 'उत्तर कुरु' हा देश देखील जिंकण्याची इच्छा केली तेव्हा सत्यह्यनायने त्याची वाईट महत्वाकांक्षा ओळखून त्याचे तेज काढून घेतले व त्यामुळे शुभिषज शैश्य राजाने अत्यरातीचा वध केला. एवज्याकरता *क्षत्रियाने ब्राह्मणाशी द्वेद करू नये (ऐ. ब्रा. ८.११)

नरमेध.—यांत नरमेधाविषयां निषेध दाखविणारी अशी शुन शैपाची आख्यायिका सविस्तरपणे आली आहे. वैधस-नामक इक्ष्वाकुवंशातील हरिश्चंद्रनामक राजाचे पोटी, शशर बायका असून देखील सतान नव्हत म्हणून एकदा पर्वतनारद असे दोन महर्षी त्याच्याकडे आले अस्त त्यांनी हरिश्चंद्र यास पुत्रप्राप्तीकरिता वरुणराजाची प्रार्थना करण्यास सांगितले तेव्हा त्याने वरुणाकडे जाऊन पुत्रप्राप्तीबद्दल याचना केली व वरुणाने, जन्मल्याबरोबर तो पुत्र यज्ञात देवास यावा या अटीवर ती मान्य केली. पुढे त्यास 'रोहित' नामक पुत्र झाला. तेव्हा वरुणाने त्यास यज्ञात देण्याची आज्ञा केली, तेव्हा हरिश्चंद्राने, त्यास दहा दिवस होऊ देत, नंतर दात येऊ दे, नंतर धनियल सस्कार मिळे दे अशा अटीवर पुत्रयज्ञ करण्याचे वरचेवर लावणीवर टाकले. रोहिताने धनुष्य घेऊन वनात पलायन केले, व वरुणाशी

* येथे जानतपय यास अभिषेक होण्यापूर्वी ब्राह्मण व नतर क्षत्रिय म्हणजे आहे ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

छात्री केल्यामुळे हरिश्चंद्रास 'जलोदर' रोग होऊन त्याचे पोटात कुण्डलें. पुढे इंद्राचे सांगण्यावरून तो रोहित सदा वषट् करण्यास फिरत होता. इतक्यात त्यास अजीर्णत नामक ऋषि भेटला व त्याच्या तीन पुत्रांपैकी एकास, आपल्याबद्दल वरणास देण्याकरिता त्याने विरक्त मागितले. अजीर्णत घोरला मुलगा देईना व धाडला त्याची माता देईना, म्हणून मर्षाला जो शुन शोष नामक पुत्र, तो रोहिताने शंभर गाईस विवत घेतला व त्यासह हरिश्चंद्राकडे येऊन त्याने वरणयज्ञ करून पुन शोषास बळी देण्यास सांगितले. वरुणाने क्षत्रियापेक्षा ब्राह्मण उत्तम म्हणून शुन शोषाना स्वीकार करण्याचे नकार केले. राजसूय यज्ञप्रसंगी विश्वामित्र ऋषि यांनी होत्याचे कार्य घेतले. दुसरा कोणी हूनन करण्यास तयार होईना, तेव्हा अजीर्णताने शंभर गाई देऊन आपल्या मुलगा शुन - शोष यास मारण्याचे काम अंगावर घेतले. शुन-शोषास तेव्हा आपणास यज्ञात बळी देणार असे कळल तेव्हा त्याने वरणाची व इतर देवतांची स्तुति केली व त्याचे एकेक पाद गवून पडले. यानंतर सर्व ऋषींनी त्यास आपणात अंतर्भूत केले व विश्वामित्राने त्यास आपला पुत्र म्हणून घेतले, परंतु त्याच्या शंभर पुत्रांपैकी घोरल्या यज्ञास मुलास शुन - शोषाचे बंधुत्व मान्य न झाल्यामुळे विश्वामित्राने मुलाची प्रजा वाडाला होईल असा त्यास दाप दिल्या व मधुच्छन्दासि धाकट्या बंधूनी शुन शोषास मान्य केले. अजीर्णताने शुन-शोषाची आपल्या कुलात देण्याबद्दल प्रार्थना केली परंतु शुन शोषाने पूर्वीच त्याचे प्रेम ओळखले होते। (ऐ. भा. ७.१३-१८)

क्षत्रिय आशि वयस.—प्राजापतीने चोहोकडे यज्ञप्रसंगी केला व वयस (ब्राह्मणजाति) व धन (क्षत्रियजाति) हीं दोन्ही उत्पन्न झालीं. यानंतर यज्ञवशिष्ट त्यागारे व न त्यागारे असे दोन तन्हेचे प्राणी उत्पन्न झाले, व ते ब्राह्मणजातीत, आणि क्षत्रियजातीत अनुक्रमे प्रविष्ट झाले. परंतु यज्ञदेवता त्या दोहोपासून दूर गेली, तेव्हा वयस व धन, तिच्यामागे लागले. त्या वेळीं ब्रह्माची उपकरणे म्हणजे यज्ञकर्मास लागणारी सामग्री व क्षत्र्याची उपकरणे म्हणजे, धनुष्य, बाण, अश्व, रथ, विलसत वगैरे होती. ब्रह्माची उपकरणे पाहून यज्ञदेवता ब्रह्मजन्मला आली परंतु क्षत्र्याची उपकरणे पाहून यज्ञदेवता ब्रह्मजन्मला दूर गेली. तेव्हा क्षत्र्याने यज्ञकर्मांत आपणास देण्याबद्दल ब्रह्माची प्रार्थना केली. ब्रह्म्याने, तू आपली उपकरणे दाखून, यज्ञकर्माचे वेळीं ब्रह्माची उपकरणे घारण करवीस असे सांगितले. म्हणूनच क्षत्रियाने राजसूय यज्ञ करताना आपल्या पुरोहिताचे प्रवर वगैरे व्यापेत व तात्पुरतें ब्राह्मण वनाचे.

(ऐ. भा. ७.१९)

सुप्रभाचा पुत्र विंशतर याने स्वर्णापासून आपले पीरोहिले छाडून घेतले. तरी जेथील स्वर्णाची यज्ञभागी आपली

जाण बळगवली. तेव्हा विश्वतराने त्यास चाकराकरून घालवून दिले. तेव्हा स्वर्णकी राम नागनेय नामक झर पुरयाने विश्वतरास, इंद्राने एकदा विश्वरूपास दावळून दिल्यामुळे, इंद्रास मारल्यामुळे, अग्नेयाना मारल्यामुळे, वृद्धस्वतीची बन्धनेला केल्यामुळे, त्यास सोमपानास कसे मुम्वे लागले, व त्यामुळे इतर क्षत्रियास सोमपानाची कशी बरी झाली हे सर्व राजास सांगितले, व क्षत्रियाने सोमाबद्दल न्यशेषिक रक्षावा रथ का प्यावा याबद्दल उपदेश केला (७.१७)

मन म्हणण्यात व्यत्यय.—ऐतश नावाच्या ऋषीने "अग्नीच आयुष्य" या नावाचे काही मन पाहिले. त्याने आपल्या मुलास सांगितले की, बापांनी, मी जें म्हणत आहे त्यामध्यें व्यत्यय नाहीं नका, कारण हे मन बलात होणाऱ्या सवें चुकता, व्यत्यय नाहीसे करणारे आहेत. परंतु हे मन म्हणत असताना मध्येंच त्याचा 'अभ्यसि' नामक पुत्र आला व आप वेडा झाला आहे असे म्हणून त्याने ऐतश याचे तोंडावर हात ठेवला. तेव्हा बापाने त्यास 'तुला महारोग होईल' असा दाप दिला. (ऐ. भा. ६.२३)

नाभाने दिष्टाची गोष्ट.—मनुष्या मुलगा नाभानेदिष्ट हा गुराही असताना त्याच्या भावांनी त्याची वाटणी आपापसात पाहून घेतली, तेव्हा तो आपाकडे जाऊन कुरकुरे लागला. बापाने सांगितले की, काहीं हरकत नाही, तूं आगिरसाकडे जा व त्याला यज्ञकर्मांतून सदाच्या दिवशीं कोणते मन म्हणतात ते सांग! तो आगिरसाकडे गेला व त्याने त्यास यज्ञक्रियेचे सवें सांगितले. तेव्हा त्यानी यज्ञार्थ जन्मिलेले सहस्र धन स्वर्गास जातेयेथीं ह्या नाभानेदिष्टास दिलें, पुढे इतने येऊन तें मासेच आहे असे सांगितले, व क्षत्र्याने असेल तर बापास विचार असेही सांगितले, तेव्हा त्याने बापाला विचारला असता मनुने ते धन द्या या स्थान-देवतेचेच आहे असे सांगितले व नाभानेदिष्टाने येऊन तसच सांगितले. तेव्हा इताने प्रसन्न होऊन त्यास तें धन देऊन कृताची केले. (ऐ. भा. ५.१४)

का इ व अशुदाची गोष्ट.—कद्रवा मुलगा अशुद नावाचा नायकृषि याने यज्ञाची न्यून केली सुधारवीत व सोमसस कसा काडला याबद्दल ज्ञान सांगितले. (ऐ. भा. ६.१)

विश्वामित्र व वासदेव.—विश्वामित्र व वासदेव यांच्या मध्यें 'सप्तत ऋचा' कोणी पाहिल्या याबद्दल वाद आहे. विश्वामित्राने सदरहू ऋचा पाहिल्या परंतु वासदेवाने सवें ठोकास त्या माहीत केल्या. तेव्हा विश्वामित्रास दुसऱ्या काही ऋचा द्याव्या. (ऐ. भा. ६.१८)

देवभगवें ज्ञान.—यज्ञप्रशस्त्या शरीराचे निरतिराले सगळी कोणतेण्यास व्यापेत हें ज्ञान धृताचा पुत्र देवभग यास झाले. त्याने दिव्यत होण्याचे वेळीं हें गूढज्ञान दुसऱ्या

कोणास सांगितले नाही. परंतु एका अमासुप व्यक्तीने हें ज्ञान यज्ञाचा मुलगा गिरिज यास सांगितले. (ऐ. ब्रा. ७.१)

पश्य व कौपीतनी - पाणिमा व अमावास्या इष्टीवरील पंगम व कौपीतकी याची निरिनाली मते आहेत (ऐ. ब्रा. ७.११)

जायल सत्यकाम व उद्दालक अरुणि यांची मते - राजास अभिषेक करताना मंत्र म्हणण्याबद्दल सत्यकाम व अरुणि यांची मते दिली आहेत (ऐ. ब्रा. ८.७)

सुब्रह्मण्य वाक् - याक् हीच सुब्रह्मण्य आहे. कारण सोमास आणताना ऋत्विज सुब्रह्मण्याह्वान करतात. म्हणून सोम हा सुब्रह्मण्यपुत्र आहे. (ऐ. ब्रा. ६.३)

शतपथब्राह्मणांतील आख्यायिका. - 'अग्निदेवता -' वेदाचे अगभूत जे ब्राह्मणग्रंथ त्यामध्ये तत्काळी प्रचलित अशा सर्व यज्ञविधींचे सामोपाग विवेचन आहे, व त्यामुळे सर्व ब्राह्मणग्रंथातून 'अग्नि' ह्या यज्ञिय देवतेलाच प्रामुख्य दिलेले दिसून येते. (ब्रा. ब्रा. काण्ड, ६.१, १, २, १.५ १, ६, १.५. १, १०, १.५ १, ११)

शतपथब्राह्मणाच्या ब्रह्मतीलाच (प्रथम काण्ड १.१, २ त्यामध्ये) "अग्निर्वै देवाना व्रतपति" अग्नि हाच सर्व यज्ञ-ग्रंथे वगैरेचा शास्त्रा आहे, असें वर्णन आले आहे. त्याच-प्रमाणे (प्रथम काण्डातील ५ १, ६, ५ १, ८, ५. १, १०, ५ १, ११) ह्या उल्लेखातून "अग्निर्वै देवानामन्त्रातमान", "अग्निर्वै देवाना मृदुहृदयतम", "अग्निर्वै योनिर्देवस" म्हणजे सर्व देवतामध्ये अग्नि हाच मृदु अंत करणाऱ्या असून, यज्ञाची-जन्मदात्री देवता असल्याबद्दल वर्णन आहे. इतकेच नव्हे तर "अग्निर्वै सर्वा देवता" म्हणजे सर्व देवता अग्निमय असल्याबद्दल सांगितले आहे भुवपति, भुवनपति, भूताना-पति, अग्नीहि अग्नीस नावे दिलेली आहेत. "अग्निर्वै देवाना-मनोऽहं सेनाया वै सेनानी" म्हणजे अग्नि हा देवांचा सेनानायक असून, पूर्वी देवांचा होता व दूत होता असें वर्णन आहे वरुण, यम, इंद्र हीं देखील अग्नीचीच स्वरूपे आहेत असेहि शतपथब्राह्मणातून उद्दिष्ट आहेत

अग्नीच्या कथा. - खालील पहिल्या उल्लेखात अग्नीने आपली चार शरीरे विभागली व त्यापैकी तीन शरीरे नाहीशी होऊन एका शरीराने नंतर तो पाण्यात दहून वसला असता त्यास देवांनी हुडकून काढले तेव्हा अग्नीने पाण्यास श्राप दिला असें वर्णन आहे. दुसऱ्या दोन उल्लेखात देवांनी अग्नीची होतुपदावर स्थापना केली परंतु अग्नीची तीन्ही शरीरे मृत झाल्यामुळे अग्नि न्याळ, परंतु पुढे त्याने आपणास प्रथम हविर्भाग मिळेल या अटीवरच देवांचे होतुल मान्य केले. चौथ्या उल्लेखात, अग्नीच्या साह्यानेच देवांनी यज्ञाची कायम स्थापना केल्या-बद्दल वर्णन आहे. पाचव्या उल्लेखात, मनुष्यास अग्नि हा

यज्ञ करून पोसण्याबद्दल प्रार्थना करीत असल्याचे वर्णन आहे. शेवटच्या उल्लेखात अग्नीने केलेल्या कायमच्या यज्ञ-स्थापनेचा उल्लेख आहे. (१.२. ३, १; १.२. ३, १३; १.४. २, १, १.५. ३, २१, २.३. ३, १; ४.१. १, ६,)

प्रजापति व स्रष्टृत्वत्तीच्या कथा. - "प्रजापतिर्वै यज्ञ" या ब्राह्मणवाक्यात यज्ञासच प्रजापति हे नाव लाविले आहे परंतु काही ठिकाणी "द्वादश वै मासा सवत्सरस्तस्य पञ्चतव एष एव प्रजापति सप्तदश" ह्यासारख्या वाक्या-वरून बारा महिने, म्हणजे वर्षभर काळ ह्यासच "प्रजापति" म्हणतात काही स्थळी "सवत्सरो वै पिता वैश्वानर प्रजापति." असें म्हटले आहे प्रजापतिदेवतेबद्दल पुष्कळ कथा सापडतात. खालील पहिल्या दोन उल्लेखात प्रजापतीचे सापे खिळविले झाल्यामुळे देवांनी यज्ञाच्या योगाने त्यास वरं केल्याचे वर्णन आहे तिसऱ्या उल्लेखात प्रजापतीने आपल्या दुहिनेबरोबर मैथुन करून प्रजोत्पत्ति केली व खाली पडलेल्या रेतोपासून उग्र्याची उत्पत्ति झाल्याचे वर्णन आहे. चौथ्या उल्लेखात मृत्यू हा प्रजापतीस मारण्याकरिता ठपून वसला असता प्रजापतीने पुष्कीने त्याच्या बाटा बंद करून अमृतल मिळवले असें वर्णन आहे (२.४. २, १) ह्यात प्रजापतीने देव, पितर, मानव, असुर वगैरे निर-निराळी अने, देवास यज्ञ, वितरास त्याचा, मानवास सकाळ संध्याकाळी अशा रीतीने अन्न व ज्योति वाटून दिल्या.

पाचव्या उल्लेखात प्रजापतीने मुखापासून अग्नि प्रथम उत्पन्न केला व नंतर इतर देव, ओषधी, मनुष्य उत्पन्न केले असें वर्णन आहे सहाव्यात प्रजापतीने 'दाक्षायणयज्ञ' किंवा ज्यास 'वसिष्ठयज्ञ' असेंहि म्हणतात तो करून प्रजोत्पत्ति केल्याचे वर्णन आहे. सावव्यात प्रजापतीने मानव, पक्षी, सर्प उत्पन्न केले परंतु अन्न नसल्यामुळे सर्वांचा नाश झाला तेव्हा त्याने दूध उत्पन्न केले त्यामुळे त्याच्या प्रजा जणू लागल्या असें वर्णन आहे. आठव्या उल्लेखात जस वर्णन आहे की, प्रजोत्पादन करून आलेला शीण घालवण्याकरिता प्रजापतीने ११ वली देण्यास योग्य प्राणी निवडून त्याच्या आहुती दिल्या. नंतर षष्ठ काण्डातील चारि उल्लेखातून स्रष्टृत्वत्तीच सामोपाग वर्णन आहे. सृष्टीचे पूर्वी फक्त नाम-विकृतिरहित असे 'सत्' होतें, नंतर त्यापासून विराट् पुरुषाची उत्पत्ति झाली व त्यापासून प्रजापति उत्पन्न होऊन त्याने पंचमहाभूताची उत्पत्ति केली व इतर मानव, पशु, पक्षी इत्यादिकांची उत्पत्ति झाली. पुढील दोन उल्लेखात देखील अशाच प्रकारची स्रष्टृत्वत्ति वर्णन केली आहे. (१.६. ३, १.५. ७.१. २, १, १.७. ४, १; १०.४. ४, १; २.२. ४, १, २.४. ४, १, २.५. १, १, ३.१. १, १, ६.१. ३, १; ६. ३. ३, १, ६. २ १, १; ६.२. ३, १; १०.१. ३, १; १०.५. ३, १,)

जलप्रलयचाची कथा, व नत्स्यावतासची मूळ कल्पना.—संश्रुत्युत्पत्तीवद् अत्यंत महत्वाची आद्यामिद्धा त्यात आली आहे. सूर्यवंशातील मनुप्रजापति एका प्रातःकाली संध्यावंदन करीत असता अर्थात एक मत्स्य आला व तो अपत्य टाकणार इतक्यात मत्स्यांनी मनुला नावी जलप्रलयाची साक्ष दृढीकृत सांगून, त्यास उत्तर-गिरी पर्वतावर पोहोचविण्याचे आश्वासन देऊन आपणास मोठा होईतोपयंत सभाळण्याची प्रार्थना केली. मनुन तो मत्स्य मोठा झाल्यावर महासागरात सोडला. पुढे जेव्हा जल-प्रलय झाला तेव्हा सर्व पृथ्वीवरील प्राणी वाहून गेले. परंतु मनुन एका नावेत वसून पूर्वीच्या मत्स्याचे साक्षाने उत्तर-गिरीचे यात्रस प्रयाण केलें व पाणी उतरल्यावर त्या ठिकाणी वसाहत करून आपण स्वतःच यथापासून उत्पन्न केलेल्या नांवी इडादेवीवरवीर विवाह करून, यज्ञदेवतेस स्तुष्ट करून प्रजोत्पादन केलें व म्हणूनच साम्रत मनुष्याच 'मानव' अशी खद्दा प्राप्त झाली. पुराणातील मत्स्यावताराची कल्पना सदरहु आद्यामिकेवरच वसविली असावी असें दितवें. (१.८.१,१)

यज्ञाची उत्पत्ति.—वरील मनुप्रजापतिसंघाने आणखीहि पुष्कळ उद्देष्ट आहेत. त्यांपैकी खालील पहिल्या उद्देखात मनुची यज्ञसंघर्षी आख्यायिका आली आहे. मनुचा एक बेल होता, त्याच्या उरकावणीत निजून दैत्यांनी आपल्या 'खिलत' व 'आङ्गुलि' या नावाच्या दोन पुरोहिताकडून त्या बेलस मारविलें. तेव्हा यज्ञभातील असुभयोत्पादक यज्ञवाक् मानवीच्या शरीरात शिरून दैत्यांना मानवीच्या शब्दापासून फार नीति वाटें लागली. तेव्हा त्या दोन दैत्य-पुरोहिताना तिचा वध केला. ह्यामर ती यज्ञवाक् यज्ञसभारात प्रविष्ट झाली, तेव्हा मान दैत्याच बाही चाडेना. दुसऱ्या उद्देखात यज्ञाहंत्व ह मरताच अश्वात, नंतर वंदात, नंतर मैत्र्यात व नंतर बक्यात अशा वीसीन उत्पन्न झालें अथल्यावद्द वर्णन आहे.

पुढील तीन उद्देखात यज्ञ देवापासून पळून गेल्यामुळे दैत्य देवात कसा नास देऊ लागले व जेव्हा यज्ञदेवता देवांनी पक्ष केली तेव्हा त्यास असुरावर जय कसा मिळवित आला इत्यादि वर्णन आहे. सहाव्या उद्देखात यज्ञ नश्यत झाल्यामुळे देवांनी आपआपसात पळण्याची शर्यत आरुन हविर्भाग्याची वाटणी केल्याचे वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे सातव्या उद्देखात सर्व देवांनी अग्नि, वरुण व इंद्र यास अनुक्रमे राजा करून यज्ञविद्या संपादन केली असें लिहिलें आहे. आठव्यात, देवांचे सागण्यावरून अग्नीने वाणीस वीरदार आह्वाण केलें परंतु परतेवेळी ती वाणी अग्नीकडे आली असता देवांनी तिचें ग्रहण केल्यामुळे सर्वे अमुर "हेऽस्यो हेऽस्य" ह्या पेवनी "हेल्यो हेल्य" असे विवृत उच्चार करूं लागले असें वर्णन आहे. नवव्या उद्देखात देवांनी प्रथम यज्ञ मंत्रानेच

यज्ञकर्म केल्याबद्द वर्णन आहे. दहाव्या उद्देखात, सत्या-सत्यापैत्री देवांनी सत्याचा आश्रय केल्यामुळे त्यास यज्ञाची प्राप्ति झाली व असुरांनी असत्य ग्रहण केल्यामुळे त्याचा पराभव झाला असें वर्णन आहे. (१. १. ४, १८, १.२. ३, ६; १. २. १, ७; १. ५. ४, ६, १. ७. २, २३; २. ४. ३, २. ६. ४, १, ३. २. १, १५; ४. ६. ७, १३; ५. ५. १, १३, १. २. ५, १.)

नामानवतासचें मूळ.—प्रथमकाण्डात वामनावतारास आधारभूत अशी एक कथा आढळते. देवासुरयुद्धात देवाचा पराभव झाल्यामुळे ते पळून गेले असता अमु-रानी आपआपसात पृथ्वीची वाटणी करण्याचे ठरविलें. हे ऐकून आपणासहि पृथ्वीची वाटणी मिळावी या इच्छेने यज्ञस्वरूपी विष्णुदेवतेस अप्रेसर करून देवांनी असुराकडे पृथ्वीची मागणी केली परंतु असुरांना मत्सर उत्पन्न झाल्यामुळे वामनस्वरूपी विष्णून आक्रमिलेल्या प्रमाणावृत्तीचीच भूमि देवांस देण्याचे त्यांनी ठरविलें, परंतु विष्णून आपल विराट् स्वरूप धारण करून सर्वे पृथ्वी व्यापिली, व अशा रीतीने देवांना त्रैलोक्याची माळणी मिळाली. (१.२. ५, १.)

सोमोत्पत्ति व इंद्रसंघर्षी आद्यायिका.—यज्ञकर्मास आवश्यक अशा सोमरसाची उत्पत्ति पहिल्या उद्देखात दिली आहे. सोमराजा हा गंधर्वलोकामध्ये रहत असे. सोमरसाच्या प्राप्तीवद्द देवांना इच्छा झाल्यामुळे त्यांनी त्याचीन गंधर्वांस शिवाची फार आवड आहे हे जाणून वाणीस गंधर्वाकडे जाण्यास सांगून सोमास इकडे आणविलें. परंतु त्याची खानी होती की, वाणी पुन. देवाकडेच परतेल, व त्याप्रमाणे ती देवाकडे आली. दुसऱ्या उद्देखात गायत्री सोमाहरणाकरिता गेल्याचा उद्देष्ट आहे. कारण तिचया उद्देखात सांगितल्याप्रमाणे यज्ञकर्मात सोमरसाची इंद्रदेवास फारच आवश्यकता होती. चौथ्या उद्देखात सोमाहरणाकरिता जात असलेल्या गायत्रीचा पंच तुहून पडल्यामुळे तोच पण्टरुष झाला असें वर्णन आहे (३.२. ४, १, ३.६. २, २, १.६. ४, १; १.७. १, १.)

इन्द्र व यज्ञ.—पहिल्या उद्देखात इंद्र व टनापुर ह्याच्या युद्धाच वर्णन आहे, पुढील उद्देखात हें युद्ध त्रिकुट पर्वता-वर झाल्याबद्द सांगितलें आहे. तिसऱ्या उद्देखात टनाच्या मरणाची बातमी इतपति वायु हाने देवास सांगितल्यामुळे त्यास यज्ञात हविर्भाग मिळाला असें वर्णन आहे. चौथ्या उद्देखात इंद्राचे नमुषि दैत्यावरून युद्ध झाल्याबद्द वर्णन आहे शेवटच्या दोन उद्देखात अशी कथा आहे की, हे सर्व वेद व यज्ञविद्या प्रथम असुरांनी आपल्या हस्तगत करून घेतली, परंतु पुढे देवांनी असुरापासून अत्यंत प्राप्त होऊ लागल्यामुळे इंद्राचें विश्वकर्माचा मुळगा टन नावाचा

म्राक्षण यावकामसु ऋह, यद्वा व साम हे तिन्ही प्रकारचे मंत्र हिरावून घेतले व त्याच्या जोरावरच देवानी असुतावर जय मिळविला. (१. १. ३, ४, ३. १. ३, १२; ४. १. ३, १, ५. ४ १, १; ५. ५ ४, १, ५. ५. १, ५.)

रुद्रोत्पत्ति.—प्रजापतीचे अप पिळगिळले झाले. तेव्हा मनुखेरीज सर्व देव दूर पळले व प्रजापतीला रडे आले, त्यावेळी पडलेल्या अश्रूंसुळे मनु हा हजार भस्वकाचा, अनंत नेनाचा असा झाला. जे अश्रुविदू खोली पडले त्यापासून हजारो रुद्राची उत्पत्ति झाली. देवानां फार भय वाटले परंतु “रुद्ररुद्रोय” स्तोत्राने त्यांनी रुद्राची शांतता केेली हे या प्रथम उल्लेखित सांगितले आहे, व नंतर त्यास यज्ञात हविर्भाग देऊन कागले असा दुसरा उल्लेख आहे. (१. १. १, ६; १. ५. ३, १.)

साधव विदेशाची कथा.—साधव विदेयनामक राजा आपल्या मुलात सवे विश्वास दितकर असा अग्नि धारण करीत असे. रतूणणाचा पुत्र गौतम ऋषि हा त्याचा पुरोहित होता. गौतमान राजास काही विचारले असता, अग्नि आपल्या मुलापासून बाहेर निघून जाईल या भीतीने विदेय हा काहीच प्रत्युत्तर देत नसे गौतमान अग्नीची पुष्कळ स्तुति केली, परंतु व्यर्थ. मान एकदा स्तुति करताना गौतमाच्या मुलाने “घृत” शब्द म्हणून गेल्यावरून तो अग्नि विदेशाच्या मुलासून बाहेर पडून चौदाकडे प्रसार पावू लागला. विदेश व गौतम ह्यांना देखील अग्नि दहन करू लागला, तेव्हा माधवान अग्नीच्या तापाचे धामन होण्याकरिता सदांनीरा नदीत उगी मारली. राजा व पुरोहित पडे दोघेहि अग्नीमागे जाऊ लागले त्या अग्नीने पृथ्वीवरील रात्रे नद्या कोरज्या पाडल्या, परंतु उत्तर दिशेकडून वाहणाऱ्या सदांनीरा नामक नदीपुढे त्याने काही घुक्त चालले नाही व म्हणूनच तीस हे नाव प्राप्त झाले ह्या नदीच्या पूर्वेकडील प्रदेशात पवित्र वाळणसमुदाय रहात असतो व त्यामुळे आता देखील सदरहु स्थान अति पवित्र मानले जाते. (१. ४. १, १०.)

नक्षत्राच्या आख्यायिका.—एका खली अश्याधानास प्रसन्न अशी नक्षत्रे सांगून त्याससंबंधी आख्यायिका सांगितल्या आहेत. पैका प्रथम कृत्तिका नक्षत्रापासून माहिती आहे (२. १ ३, १०.)

कृत्तिका ह्या पदसुटेवर अप्रिष्ठित वसून शिवाय अग्नि-नक्षत्र असल्यामुळे अश्याधानास हेच नक्षत्र योग्य होय. पूर्वी कृत्तिका ह्या सप्तर्षीच्या पत्न्या होत्या. परंतु पुढे सप्तर्षि उत्तर दिशेस उगवू लागले व ह्या पूर्वे दिशेस उगवतात, तरी पुरुष-संयोगाशिवाय ह्याची वृद्धि होते म्हणून ह्या नक्षत्री अश्याधान करू नये

रोहिणी नक्षत्रावर अश्याधान केले असता मनुष्यास आपल्या भोग्यवस्तूची प्राप्ति करता येते. प्रजापतीन प्रजावृद्धीची इच्छा मनात राहून प्रथम अश्याधान रोहिणी नक्षत्रावरच केले.

मृगशीर्ष हे प्रजापतीचे अग्रिष्ठ, निवांय असे शरीर आहे, तेव्हा मृगशीर्षावर आधान करू नये.

फल्गुनी नक्षत्रावर अश्याधान अवश्य करावे. कारण ह्या नक्षत्राची देवता इंद्र असून फल्गुन हे इंद्राचे पुत्र नाव आहे व त्यावरून तरसबंधी नक्षत्रास “फल्गुनी” असे नाव मिळाले.

पुनः ज्यास अग्नीचे आधान करावयाचे आहे त्यास पुनर्वसु नक्षत्र प्रत्यक्ष होय.

धन्निवाणा अश्याधान करण्यास “चित्रा” नक्षत्र योग्य आहे कारण एका देव व असुर हे संप्रति स्वर्गारो-हणाची इच्छा करीत होते. असुरानी ‘रोहिणि अग्नि’ प्रसन्न करण्याचा उद्योग आरंभला तेव्हा असुर हे आता देवानां जिपतील म्हणून इंद्रास काळजी पडली तेव्हा त्याने एक शुक्ति असुराचा अश्र पात होण्याकरिता योजली. असुर यज्ञ करीत असता याद्वयस्त्वाने इंद्र तेथे जाऊन मी आपलीहि इष्टिका ह्या तुमच्या अग्नीसच देतो असे म्हणून तेव्हा देवानी ‘वरे’ म्हणून. परंतु यज्ञप्रसन्नोत्तर इंद्राने आपली इष्टिका अग्नीसून उपसली व त्या योगाने असुराचा यज्ञिय अग्नि वासळला व त्यामुळे असुरहि पराभव पावले. तेव्हा ही चित्रहेतुसुक्त इष्टिका पुढे चित्रानक्षत्र झाली.

हो सवे नक्षत्रे पूर्वा वीर्यशाली धन्निव होते. परंतु सूर्याने त्याच वीर्य काढून घेतले तेव्हा ही सवे ‘नक्षत्र’ सहेस पान झाली तेव्हा सवे नक्षत्रापेक्षा सूर्योदयसमयीच आधान करणे हे प्रत्युत्तर होय. ह्या नक्षत्रावर एखाद्या पुष्कळकर्मकडून पदयाधान केले असता, सर्व नक्षत्रांचे त्यास फळ मिळते.

भागवच्चवान व सुकन्या याची कथा.—सुतुं काण्डात भागवच्चवानाचे संपूर्ण आख्यान आले आहे. भागवच्चवान नामक ऋषि अरण्यात तपश्चर्या करीत बसला असता समाधिस्थितीत होता. त्याच अरण्यात शर्याताचे पुत्र निकार करण्याकरिता आले असता त्यांनी ऋषीच्या अगावर पुष्कळ मावीचीं वकळे मारली. त्यामुळे शर्याताचे राज्यात अतिरुच्य भयकर दुष्काळ पडून लोक हवालदिल झाले. पुढे शोष करिता त्यास च्यवान ऋषीसंबंधी हकीकत कळली. तेव्हा त्याने आपली सुकन्या नावाची मुलवृष्ट कन्या च्यवानास दिली. सुकन्या आपल्या वृद्ध पतीची उत्तम प्रकारे सेवा करीत असता एकदा देवाने वैद्य अश्विनीकुमार ह्यांनी तीस पाहिले व तिचा वृद्ध पतीस दाखून आपल्यापरीवर चालण्यास सांगितले, व “तुझा पति वृद्ध आहे व तू अतिरुच्य सुदूर आहेस” असे म्हणाले. सुकन्येने ती हकीकत च्यवानास सांगितली. तेव्हा त्यान पुनः जेव्हा अश्विनी भेटतील तेव्हा “तुम्ही तरी कोठे अजून पूर्ण आहात” असे म्हणण्यास सांगितले. पुन्हा जेव्हा अश्विनी भेटले तेव्हा

त्यांनीं सुगन्धेचं भाषण ऐकले व यज्ञात हविर्भाग मिळव्या-
करिता च्यवानास तादृश्य दिलें व नंतर च्यवान व सुरत्या यांनीं
उत्तम प्रसारं भोग भोगून परलोक संपादन केला व अश्विनीना
तेव्हापासूनच यज्ञात हविर्भाग मिळें लागला. कारण ह्यापूर्वी
हे अश्विनी मनुष्यप्राण्यांशीं फार संबंध ठेवतात म्हणून
सर्व देवांनीं त्यास यज्ञातून हविर्भाग बंद केला होता.

(४.१.५, १.)

शाडित्वाचन व दावापति याचा 'अग्निहो-
वाद्.—यात शाडित्वाचन यानें दावापतीनें विचारल्यावरून
वाग्मीची स्वापना करी करायी हें सानितलें आहे.

(२.५१, १४.)

देवांनीं विचारल्यावरून तुर कायपेय यानें वेदीची उपपत्ति
सानितली.

(२.५२, १५.)

शाडित्य व सासरयवाद्नी याचा "प्रजापतीचा आसार"
ह्यावर संवाद आहे.

(१०.१.४, १४.)

महाशाल जाबालाकडे धीर सातपर्ण्य जाऊन 'वाक्'
वाग्मीची माहिती घेतो.

(१०.१३, १.)

श्वेतकेतु आरुणेय याचा वापाशीं संवाद आहे.

(१०.३.४, १.)

औपयेश अहण ह्याचे घरीं, सत्ययज्ञ पोडुती, महाशाल
जाणाल, सुडिल अश्वतरुशीं, इन्द्रयुक्त भाहवेय व गणेशक-
राक्ष्य याचीं सभा वर्णन केली असून विषय "अग्नि" होता.

(१०.६.१, १.)

शतपथ ब्राह्मणाची दानपरंपरा

नदान,
|
प्रजापति,
|
तुरकायपेय,
|
इवचस् राजसंवायन,
|
कुश्रि,
|
शाडित्य,
|
वात्स्य,
|
आदित्यी वामकदायण,
|
कंठ्य,
|
माण्डव्य,
|
माण्डूकायनि,
|
घनीप्रिपुत्र,

ब्राह्मणातील कथा येनभागातील कथांचे पर्यवसान होत.
काहीं अशीं यज्ञवेद व अथर्ववेद यातील कथा याहि ऋग्वेद-
मंत्रातील कथांचे उत्तरशालीन पर्यवसान होत. कथागूत्राचा
प्रारंभ पद्मावयाचा झाल्यास तो ऋग्वेदातच पाहिला पाहिजे.
आख्यायिका व इतिहास याचीं मुख्य ऋग्वेदात शोधावयाचीं
तीं शोषण म्हणजे दैवतेतिहासशास्त्रात प्रवेश करणें होय.
ऋग्वेदाकडे आणि तदंतर्गत दैवतेतिहासाकडे बळक्यापूर्वी उत्तर-
काळीन स्वरूप म्हणजे ब्राह्मणातील स्वरूप येथ दिलें आहे.
त्या स्वरूपास व्यववेदातील कथांचीं जोडेंस परेशिद्ध जोडल
म्हणजे ऋग्वेदातील गूढ उकलावयास आपणास उन्मुखता
प्राप्त होईल. अथर्ववेदातील पौराणिक कथांचीं पूर्वस्वरूपे
दासविणारे सङ्केत येथ देतां —

अथर्ववेदातील ऐतिहासिक व पौराणिक
कथांचीं धीजदर्शक स्थलें.—"दाक्षायणकपीनीं व्यासप्राणें
यतानीवाला सोम्याचा ताईत माधरा." (१.१५, १.)

"वेदानं गूढ परमज्ञ पाहिलें व धूम्रानं जायमाना
दोहिलें." (२.१, १.)

"गंधर्वा (आदित्य?) आम्हाला परमज्ञ सांगो. तीन
पाउल गूढ आहेत "

(२.१, २.)

"ज्या अप्सरा विश्वावसुगंधर्वांच्या बरोबर असतात."

(२.२, ४.)

"इंद्रानं रानाल, ज्याप्रमाणें त्यानें यतींना मारलें, त्याप्रमाणें
मारलें "

(२.५, ३.)

"सोमानं जुहूला घरीं नेली असता, बृहस्पतीनें
ब्रह्मचात्याच्या मदतीनें तिला-आपल्या पत्नीला-परत
आणली."

(५.१७, ५)

"वैतहव्यानी ब्राह्मणाचो गाय खारी म्हणून त्याचा नाश
करण्यात आला," (अनुशासनपर्वणात वीतहव्य राजाला ब्राह्मणाला
खोचारापयाला लावल्याची गोष्ट आहे). (५.१८, १०)

"वीतहव्याचे पुत्र सत्रय फार बलिष्ठ झाले, ते जवळ-
जवळ स्वर्गांत जाऊन मिळले, पण त्यांनीं भृगूला अपराध
केला व नम्र पावले," (अनुशासनपर्वणातील वधेत भृगूनें
वीतहव्य राजाला आधम दिल्याची कथा आहे) (५.१९, १)

"ज्या तीन काळकझाना स्वर्गांत देवाप्रमाणें उबविले
दिले."

(६.८०, २.)

"या चारहि ऋकांत विष्णूनें त्रिपादभूमि आगमिल्लाना
उडले आहेत."

(७.१२७, १, ३; ४, ५)

"ज्या भाषेच्या योगानें आयुरीनें (वेवरच्या नंत ही
विनिस्सर्ग व सायणाच्या मते पुलोमा असुराचीं मुलगीं थपलीं
असावी) इंद्राला देवामधून खाली ओडलें "

(७.१९, २.)

* Griffith मते हें २६ वें सूक्त आहे.

“या ऋचा वसिष्ठ ऋषीन् कल्मषपाद (सौदास) राजाला उद्देश्यतः म्हटल्या आहेत असे सायण म्हणतो. महाभारतात कल्मषपाद राजाची कथा (१.१७६) आहे त्याचें हें वीज दिसतें. भारतीय कथेहून ही मित्र आहे.” (८.४, १२-१६.)

“या इंद्रजालाच्या योगानें मी सर्वाना अधिकारानें आकृत करतो. महाभारतात इंद्रजाल हें अर्जुनाचें एक दिव्य अस्त्र होते असें म्हटले आहे. (८.८, ८.)

“मायेपासून मातलि निर्माण झाला.” (८.९, ५)

“तिचा-विराज मायेचा-प्राग्हादि विरोचन म्हणून एक वत्स होताद्रिमुर्धा अर्ध्यानें तिला दोहिलें. (विरोचन, द्रिमुर्ध हें अमुर भागवतात आलेले आहेत) वैवस्वतमनु तिचा वत्स व पृथिवी तिचें पान होतें.” (८.१३, १.)

“वेनाचा पृथ्वी (पृथु) यानें तिला (विराजेला) दोहिलें” (पृथुराजाची कथा भागवतात आहे. त्यानें सार्यंयुव मनुज वत्स करून पृथ्वीचें दूध काढलें ह्मणें, ४ भागवत. अ १८ वा) (८.१३, १, ११.)

“सूर्यवर्चसाचा मुलगा चित्ररथ पुष्पगंधेचा (विराजेचें गंधर्व लोकातील, नाव) वत्स झाला व पुष्करपर्ण पान झालें. सूर्यवर्चसाचा वंशज वसुधेति यानें तिला दोहिलें.” (८.१४, ६; ७.)

“ती (विराद) सर्पाकडे गेली तेव्हा त्यानीं तिला ‘विपवति’ म्हणून संबोधिलें, तिचा वत्स वैशाख्य तक्षक बनला, ऐरावत वृतराष्ट्रानें तिला दोहिलें.” (८.१४, १३-१५.)

आठव्या कांडाच्या १० व्या सूक्तापासून पुढें विराज ही प्रत्येक लोकीं गेली आहे व तेथें तिला अमुक वत्स होऊन अमक्यानें तिला दोहिली वगैरे कथा आहेत त्यातील बरीचशी नावे पुराणातून आढळतात व काहीं गोष्टीहि जुळतात; उदाहरणार्थ पृथु राजाची गोष्ट होय.

अथा केनेन नमुचेः शिरं इन्द्रोदेवतयः ।

इंद्रानें पाण्याच्या फेसाचें वज्र करून त्यानें घृनाला मारिलें. ही कथा अनेक पुराणांतून आलेली आहे. पाण्याच्या फेसात विष्णुनें प्रवेश केला असें पुराणात अधिक वर्णन असून वृत्र-हत्येचें पातक ब्रह्मादल्या इंद्राच्या पाठीस लागली व तो पाण्यात लपून बसला, नंतर अग्नीनें देवाधि दौल पतकळून त्याला परत स्वर्गात आणिलें असें वर्णन आहे. (२०.२१, ३.)

इन्द्रो दधीचो अस्त्रिर्भिर्घृनाण्यप्रतिष्ठुतः ।

जुयानें नवतीर्नव ॥ १ ॥

दधीची कृपीच्या हाडाचें वज्र तयार करतून त्याच्या साहाय्यानें इंद्रानें घृनाला मारिलें अशीहि कथा पुराणांतून सापडते. (वनपर्व अ. १००-१०१) (२०.४१, १.)

आविर्भुवत् सुरमा पून्यं तं ।

ह्या सुरमा देवघुनीची गोष्ट महाभारतात जनमेजयाच्या सत्राचे वेळीं आलेली आहे. (२०.७७, ८.)

आता देवतेतिहासाकडे वळूं.

प्रकरण १२ वें.

वेदकालीन इतिहास—देवतेतिहास.

वेदात अनेक देवता आहेत. त्यातील अनेक आजच्या प्रचलित देवताहून भिन्न आहेत आज ज्या देवताचें महत्त्व समाजात आहे त्यांपैकी कितीच महत्त्व किंवा त्याचा निदान उजळ वेदात आहे, जर काहीं देवता वेदकालास आणि आजच्या कालास सामान्य असतील तर आजच्या देवतास आज जें स्वरूप आहे तेंच वेदकाली होतें काय, तसेंच वेदकाल म्हणून जो दीर्घ काल आपणास दृष्टीस पडतो त्या कालातल्या कालातच देवताचें स्वरूप कितपत बदललें, तसेंच आर्यन् महावंशाच्या ज्या भारतापाहेर झाला आहेत त्या शास्त्रामधील प्राचीन देवतकल्पना वैदिक कल्पनाशी कितपत जुळतात, शिवाय प्राचीन यास आर्यन् लोकांच्या देवतकल्पना आणि वैदिक देवतकल्पना या दोन्ही त्याहून अतिशय प्राचीन अशा देवतकल्पनाचें पर्यवसान आहे काय, अशा प्रकारच्या प्रश्नास उत्तर देण्यासाठी जें संशोधन करावें लागतें तें देवतेतिहास या शास्त्रासाठी केलेलें संशोधन होय.

हा अभ्यास थोडाबहुत झाला आहे. वैदिक कालात ज्या देवता आपणास दृष्टीस पडतात त्याची यादी अगोदर करून त्या कालापुरतें अगोदर संशोधन करावें आणि त्या संशोधनानंतर आजची स्थिति आणि प्राचीन भारतीयेतर आर्यन् वंशातर्गत राष्ट्रांची स्थिति याची वेदकालीन देवतात्मक स्थितीशी तुलना करावी.

आतां वेदकालीन देवतांचीच यादी पुढें देवता ही यादी करतांना प्रथमतः देवत म्हणजे काय याची या विवेचनापुरती व्याख्या दिशी पाहिजे.

येथे केवळ प्राचीन व्याख्या घेतली नाहीं. तर देव, देवगोत्री, आणि राक्षस या सर्वांचा एकत्र समावेश केला आहे. लोक विरुद्ध झाले म्हणजे ज्या देवतास एखादा देवपण असतें त्यासच राक्षसपणा देतात यासाठी दोहोही एकत्र मिश्रळ करून यादी केली आहे. सात देवता आणि राक्षसपिशाचादि वर्ग हा मागाहून निराळा वाढता येईल. नाईट करणारा तो राक्षस व चांगले करणारा तो देव अशी सरसकट व्याख्याहि उपयोगी पडत नाहीं.

येथे दिलेल्या यादीत प्राचीनांनी मानलेले देव घेतलेच आहेत पण यास्क, सायण इत्यादि वेदबोधक आचार्यांनी

ज्याना देवता ही पदवी दिली त्याचाहि अंतर्भाव यांत नसा आहे.

‘या तेन उच्यते सा देवता’ या नियमाप्रमाणे देवतांची केलेली निवड या यादींत समाविष्ट केली आहे. अर्थात् मन्त्रात ज्या देवताच्या उल्लेख आला आहे त्या देवता या यादींत स्वाकारल्या आहेत. यास्तु, सर्वानुक्रमणी व सायणभाष्य यानुषंगे काहीं देवताविषयां मतभेद आहे. तो खाली टिपण करून जोडला आहे. देवतांचे सामान्य प्रचुर ‘सुख’, ‘अन्तरिक्षस्थ’, ‘भूमिस्थ’, ‘गणदेवता’, ‘देवपुत्र’ असे करिता येतात. ते यास्तुन देवताकाण्ठांत दिजे आहेत. त्यात जोडदेवताहि पुष्कळ आहेत.

अथर्ववेदात विशेषत मणि, रुद्र, सर्प, रोग, भूतपिशाच, इत्यादिना देवतातच समूह झाला आहे. त्या देवताहि संगृहीत केल्या आहेत.

यास्तु व सायण यांचे दैवतविषयक मतभेद अगोदर घेता.

यास्तुचाचार्य व सायणाचार्य यांच्यांतील ऋग्वेदीय देवताविषयक मतभेद.

दैवतेचे नाव यास्तुचाचार्य सायणाचार्य
पृथ्वीचरच्या देवता.

यजुनि २.८२, १. शक्रुनि कपिकलरुपी इन्द्र
इषण १०.१०२.५. इषण इन्द्र.
यजि १०.१२७, १. ऋग्वेदातील उदाहरण उनिवेवता
यास्तुन दिव्य नाही
परंतु ऋग्वेदात ती
देवता आहे असे सायणा-
वरून स्पष्ट दिसते.

हविर्धाने २.४१, २१. हविर्धाने यावाशुयिवीदेवलीवा
शुनावीरी ४.५७, ५. वाय्वादित्य इन्द्रवायु व इन्द्रा-
दित्यो ४.५७, ८. इन्द्रवायु आणि
वाय्वादित्यो.
शुन ४.५७, ५. देवता. शुनावीरी वाय्विन्द-
योरन्यतरो देव

मध्यस्थानासंबंधी देवता.

अग्नि ४.५८, ८. वैशुदग्नि. वैशुद आणि
पार्थिव
अग्नि १०.८५, ४०. वसं. अग्नि.
क १०.१२१, १-८. देवता. क, प्रजापति:

तास्तु १०.७८, १ देवता.
यात १०.१८६, १. यात.

अत ४.२३, ८. देवता.

अहिर्बुध्न्य ७.१४, १७. ,,
विश्वानर १०.५०, १ विश्वानर.
,, ७.७६, १ वायु

विधाता १.१६७, १ देवता
येथ यास्तु फक्त ही दोनहि पदे
विधाताचे पदे घेतो आलीं असून सा-
व धाता ही देवता वग दोनहि देव-
सागताना ऋग्वेदातील तावाचक घेतो.
उदाहरण न घेता अ-
थर्ववेदातील उदाहरण
घेतो (अ० ७.१७, १)

मध्यस्थाना: देवगणा:

रुद्रा- ५.५७, १. देवता मरुत
अगिरस- १०.६२, ५. ,, विश्वेदेवा अग्नि-
रतो वा
आसवा १०.१२०, ६. इन्द्र देवताक सूक्तात इन्द्रसूक्ता
गोण देवता. आस्थाना=आत्य-
ज्यानाम् असे आहे

मध्यस्थाना: स्त्रिय:

सरस्वती १.२२ माध्यमिका याक् नदी.
अतुयति १.५१, ६. यास्तु ऋग्वेदातील देवता १०.५१, ६
उदाहरण देत नाही. येथहि देवता घेतो

* १०.१२४, ४. येथ ‘गुण’ ही स्वतंत्र देवता आहे.
यास्तु ‘गुण’ ही देवता ‘तास्तु’पेक्षा वेगळी आहे ही मीट
मान्य आहे. सायणांनीही—१०.१२४, ४. येथे ‘गुण’ ही
मध्यस्थानातील स्वतंत्र देवता असे मानिले आहे. असा भेद
असता सायणांनी ‘तास्तु’ या पदाचा अर्थ ‘गुण’ असा केला
आहे हे विचारणीय आहे.

*स्वस्ति १०.६३, १६. देवता.

*पथ्या १०.६३, १५. उदाहरण देत नाहीं.

इळा ५.४१, १९. देवता

सर्वेशी १०.९५, १०. „

विशेषण
(पृथिवीचं)पथि योग्य सो-
दकदेश.

भूमि

गोरूपधरा मनो:

पुनी माध्यमिका
वाक्.

या स्थली सायण

उर्वेशी देवता भेती

परंतु ५.४१, १९

येथें 'माध्यमिकी

वाक्' किंवा 'आ-

दित्याख्या घुस्था-

ना देवता असा

वर्थ करितो अ-

थवा अतरिक्ष-

स्थाना देवता असें

म्हणतो.

घुस्थानदेवता:

सविता १०.१४९, १. आदित्य.

सर्ग्यू १०.१७, २. देवता.

इषाकपायि १०.८६, १३ आदित्यस्पर्धी.

इषाकपि १०.८६, २१. आदित्य.

समुद्र ९.७३, ४. घुस्थाना देवता.

दध्यन्तः अथर्वं० देव.

१.८०, १६.

मध्यस्थाना देवता

मध्यमस्थाना.

इन्द्राणी.

इषाकपि, देव.

अन्तरिक्षस्था.

ऋषि.

ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांतील देवता.—आता देवताची यादीच देतो. खालील यादीत ऋग्वेद, व अथर्ववेद यातील सामान्य देवतापूर्वी शब्दाची (०) खण घातली आहे आणि फक्त अथर्ववेदात आढळणाऱ्या देवतापूर्वी फुली (+) घातली आहे. फक्त ऋग्वेदात दृष्ट होणाऱ्या देवता चिन्हविरहित आहेत. या यादीत मतभेदास जागा असणें शक्य आहे.

०अश

+अशु

०अकूपार

०अक्ष

०अग्नीषी

+अग्नीष्विण्

०अग्नि

अग्नीपर्वण्यौ

०अग्नीषोमी

अष्टया

अत्रिस्तः

+अत्र

०अजएकपात्

+अत्रिन्

०अथर्वी

०अथर्वीणः

०अदिति

+अनड्डह्

+अनुपलाल

०अनुमति

+अनुमोक्त

+अनुराधा

+अनुसर्प

+अतक

+अतरिक्ष

०अपानपात्

+अपोदक

०अप्सा

०अप्सरस्

+अभिजित्

अभीष्टु

+अमावास्या

+अरणि

अरण्यानी

अरमति

+अररु

+अराति

अरु

+अरुंधती

+अक

+अर्वांश्चमेयी

+अर्जुनि

अर्धदेव

+अर्बुद

+अर्बुदि

०अयमा

+अलिख

+अलीक

+अश्वः

+अश्वजुजर्

अश्वाजनि

०अश्विनी

०अश्विनौ

+असित

असु

अमुनीति

अहना

०अहि

०अहिरुप्यन्

+अहोरात्रे

+आत्रिस्त

+आजिन

आपितेयम्

०आदित्य

आदित्या.

०आप

+आस्य

+आवयु

आर्जो

+आर्द्रा

+आलिगी

+आदा

+आशापाल

+आशारैपी

+आश्रेष

+आश्लेषा

+आसुरी

+आहवनीय

०इंदु

०इन्द्र

इन्द्रनासला

०इन्द्रपत्नी

+इन्द्रपुत्र

०इन्द्रवायू

इन्द्राकुत्सा

०इन्द्राग्नी

०इन्द्राणी

इन्द्रापर्वता

०इन्द्रापूर्णा(अ० इन्द्रापूर्णा)

इन्द्रावृहसती

इन्द्रावृहस्पती

इन्द्रामरुतः

०इन्द्रावरुण

इन्द्राविष्णू

०इन्द्रासोमा (अ० इन्द्रासोमौ)

+इन्द्रावती

इष्टु

इष्टुधि

०इळा (अ० इळा)

+इक्षान

+इक्ष्वर

+उग्रजित्

+उग्रपर्वता

+उदुम्वर(र)

+उद्वाचन

+उपवीक

+उपतृण्य

+उप०दा

+उपोह

+उरुगुळा

०उर्वेशी

०उल्लूखल

०उल्लूखलमुसल

०उपा

०उपासानका

+ऊर्जा

ऊर्जोनी

ऋत

+ऋतावरी

ऋतु

+ऋतुपति

०ऋभवः (अ० ऋभु)

ऋभुक्षा.

ऋक्ष.

+ऋक्षमीव

* वरील दोनहि देवता अनुक्रमणीकारास मान्य आहेत.

+एकवाद्या	माससति	दुन्दुभि	+गाम्मन्
+एकाष्टका	+ग्रह	+दुर्नोमा	०पितर.
+ऐरावत	ग्रावा	देव	पितु
+ओदन	०ग्राहि	देवजन	०पिद्याचि (अ० पिद्याच)
०ओपधि	+ग्रोप्य	+देवस	+पीठा
+ओक्षगंधि	+घर्मे	०देवपत्नी	+पुनवेष्ट
०क	+चड	+देवमणि	पुरंगी
+कडुभ	चमू	+देष्ट्री	०पुष्प
+कैरुपवेन्	चद्रमा: (अ० चंद्र)	देव्याहोतरा	पुस्तवस्
+कदन	चरण्यु	०यावा (अ० वी)	+पुष्य
+कर्त	+चित्ररथ सौर्यवचस्	यावाधामा	+पूतिरख
+कपैक	+चित्रा	०यावापृथिवी	+पूवाकल्पुनी
+कदोक्त	+जंगिड	०यावाभूमि	+पूवापाठा
+कदवप	+जम्भ	०द्रविणोदा	०पूयन्
+कावय	०जातवेद	द्रुपण	०पृथिवी
+काम	+जिपत्स	+डह	पृथिवीयावा
+काल	+जृणि	द्वार: (देवी)	+ष्टदाकु
+किमीदिन	ज्या	धनु	०शुभि
+किष्किण	+ज्येष्ठमी	०धाता	+ष्टश्रवाहु
+कुङ्कुभ	ज्येष्ठा	+धिपण	+प्रचेतस्
+कुङ्कुरभ	+तवमन्	+श्वतराष्ट्र	०प्रजापति
+कुक्षि	+तक्षक	+शृणु	+प्रमादिनी
+कुनेर	+तक्षक वैशाखेय	धेनु	+प्रमीदिन
+कुभसुष्क	+तंगत्व	बफोपसा	+प्रख
+कुष्ठ	०तनूनपाद	+नमक	+प्राण
+कुसल	+तरणि	०नराशंस:	+प्रोष्ठपदस्
+कुहू	+तायुव	+नरदी	+फल्युती
+कुतिका	०ताक्ष्य	+नारद	+पञ्च
०कुला	+तिरथिराजि	०नासली (अ० नासला)	+चक्षु
कुशानु	+तुडिक	+निदा	बर्हिस्
+कुष्णद्र	+तुडेल	+निराळ	+बलास
+कुशावा	+तमात	०निर्देति	+बाह्वत्सामा
०कुशी-केशिन (अ० केशिन्)	+तौविलिक	+निस्तिम्भ	घृतय
+कुशक	+त्रायमाणा	+नि सावा	०घृहसति
क्रंदु	०नित	०निष्ठिमी	घृहदिवा
क्रंदरी	+नितव्याध	+न्यपुदी	+भ्रम
+कव्याद्	अयंक	पक्ष्या	+नक्षत्रा
क्षेत्रस्यपति	०लथा	पणि	०नक्षत्रासति
+कुठज	लाष्ट्र	०पतंग	+नक्षत्रा
०गंधर्व	दक्ष	०पय्या	०नक्षत्राणास:
+गंधर्वोत्तरम्	०दक्षिणा	+परमेष्ठिन्	०भग
+गंधर्वा	०दक्षिणावा	+पराशर	+भरणी
+गन्धमान्	दध्यद्	पर्जन्य	+भरजि
गांधर्वा	+दर्भ	+पर्जन्यपत्नी	+भव
+गायत्री	+दघदक्ष	+पर्णमणि	+भवाह्वी
+गार्हपत्य	+दस्तु	०पर्वत	+भवाशर्वा
गृह्	दानव	+पव्यळ	भानु
+गुल्युलु	दास	+पत्योजक	०भारती
०गो:	+दास	+पवमान	+भूतपति
गोरी	+दिति	+पवीजस	+भूमि
०गा:	+दिवाकर	+पशुपति	ऋग्व:

+मकक	रुदिय	०वृषाकपि	+समूह
+मयुधि	+रेवती	+वेधस्	सरण्यु
+मया	+रोहिणी	०वेन	०सरमा
+मदमद	+रोहित	+वैयाघ्र	०सरस्थान्
+मणि	०रोदसी	०वैवस्वत	०सरस्वती
+मधुला	+रश्मी	+वैश्रवण	०सर्प
०मण्डूक-की	+वधापति	०वैश्वानर	सलिलः
मनः	+धरसप	मा	ससर्परी
मनु	०वनस्पति	शंसु	०सविता
०मन्यु	+चराह	+शकधूम	०साध्याः
+मरीचश	०वरण	+शकधूमज	+सामक
०मरुत्	०वरणानी	शकुनि	+सामित्री
+मलिम्लुच	वर्मन्	+शकभर	सिचौ
+महादेव	+वर्षा	०शक	०सिनीवाली
+महायम	+वशिवांसस्	+शंख	सिन्धु
+मही	+वसंत	०शची	+सिन्धु
०मातरिश्वन्	+वसुधचि सौर्यवर्चस्	०शचीपति	+सीता
+मातली	वसई	+शतानिपक्	+सीर
+माया	०वसु	+शतौदना (गाध)	+छानामा
माताङ्ग	वसोष्पति	+शमी	सुपर्ण
+माही	वाक्	शनीन्दुपी	+सुमणि
+मिति	+वाचस्पति	+शरद्	सुजेआपि
०मित्र	०वाज	+शर्कु	सुसमिद्ध
०मित्रावरुण	वाजिनः	+शर्व	सुसारयि
+मूरदेव	+वाणी	+शायति	+सूत्रता
+मूक	०वात	+शालुङ्ग	सूर
+मृगशिरस्	०वातापर्जन्या (अ० वाता- पर्जन्यौ)	+शितिंग	०सूर्य
०मृत्यु	०वायु	+शितिकावली	+सूर्यपत्नी
+मेखला	०वास्तोष्पति	+शितिपदी	०सूर्यो
+मेधा	+विकृती	+शिमिदा	०सूर्याचन्द्रमसौ
+म्लोक	विधाता	+शिशिर	०सूर्यामासा
+यक्ष	विपादशुद्धी	+शुक	सूर्यावसू
+यज्ञ	०विभावरी	+शुन	०सोम
०यम	विम्बन्	०शुनासीर	सोमापूषणौ
+यमिनि	+विलिगी	+शेरभ	०सोमारुद्रौ
०यमी	०विवस्वान्	+शेरमक	सोम्यासः
+यातु	+विशार	+शेरूष	+स्कर्म
०यातुधान	०विशाखा	+शेरूषक	+स्त्वम्बज
यातुमावान्	०विश्वकर्मन्	इयेन	+स्त्वम्
रक्षस्	+विश्वजित्	०श्रद्धा	+स्त्वज
+रजतनाभि	+विश्वानर	+श्रवण	+स्त्वधा
०राका	०विधावसु	+श्रविष्ठा	+स्वराज
+राजन्	०विश्वेदेव (अ० विश्वेदेव)	+श्वित्र	स्वस्ति
०राट्	+विपफ	+संवसु	+स्वाति
+राति	०विष्कम्भ	+सदान्ब	स्वाहाकृति
०रात्री	०विष्णु	सपत्नी	+हस्त
+रपः	+वृज	+सप्तर्षि	०हिरण्यगर्भ
+राष्ट्रभूत्	०वृषभ	०समुद्र	+हेमन्त
+राहु	०वृषाकपि		
+रुण्ड			

फुली केलेल्या अश्ववेदांतील अनेक देवतांचा ऋग्वेदांतील उल्लेख आद्य आद्ये पण त्यांचा ऋग्वेदांत देवता मानले नाही.

देव, स्वर्ग, निर्वाण, पुनर्जन्म, आत्मा इत्यादिकांचे विवरण ज्या शास्त्रात येथें त्या शास्त्रास परमार्थशास्त्राचें म्हणता येईल. परमार्थविषयक अत्यंत सामान्य कल्पना म्हणजे देवांच्या परीं किंवा लोकांत जाणे. देवाविषयीच्या कल्पना ज्याप्रमाणे निज त्याप्रमाणे पारमार्थिक कल्पना निज असतात. देवत-कल्पना निरनिराळ्या लोकांत निरनिराळ्या वाटीं बघा उद्भवल्या, त्यांचे एकमेकावर परिणाम व उद्भवले, हा देवतेतिहास शास्त्राचा विषय होय. या इतिहासाचें ज्ञान परमार्थशास्त्र-शास्त्रास फार महत्त्वाचें आहे. इतक्याच जे देवसन्निधि, मोक्ष किंवा निर्वाण तदर्थ उपसना व यज्ञादिवभें यांचा जन्मस हा त्या शास्त्राच्या दुसरा भाग होय. देवतेतिहासात देव आणि योदे यांच्यासंबंधी कथा, आणि त्यांची उत्पत्ति, सभाव, इत्ये आणि भोक्तात्वाची परिस्थिति यांचे वर्णन येईल. मनुष्याच्या जेव्हासमोर असणाऱ्या निरनिराळ्या नैसर्गिक सृष्टी व वस्तू यांची प्राचीन राष्ट्रीय उपपत्ति ज्या काळात धर्वाचें सत्य नव्हतें अशा काळात मानवी बुद्धीने उपपत्ति सावण्याचा केलेला जो प्रयत्न तोच अतिमानुष सृष्टिविषयक कथाचा ठेगान होय. प्राचीन अनुमानवर्णांचे या कथाच्या योगाने वागळ दिग्दर्शन होते. जीं विधाने अतिनाय सुधारलेल्या मनाला हसूंक वाटतील तीं एका काळीं परीं परीं सधरीकरणें वाटव असारीत. प्रवृत्तासुद्धि खगोलशास्त्राच्या गती, अकानिपाता-सारखे प्रसंग, माझ जगाच्या उत्पत्तिपरतनेविषयी विचार इत्यादि भौदिक अडचणींना कबालप उत्तरे प्राचीन कल्पनामय बुद्धीने दिलेली आहेत. सजीव भूताच्या समुद्राताने तवे निसर्ग भरला आहे ही मनाची प्राचीन समजूत अशा अनेक कथांच्या बुद्धीची असते. जेव्हा एकाच नैसर्गिक गोष्टी मानवी ह्यासारखी आहे अशी कल्पना होते, तेव्हा तद्विषयक अलौकिक कथा उद्भवते. जरी, चंद्र एकाच्या मागून ताला न वाळ्या जात असतो हे पाहिल्यावर, कोणी कुसुरिका तिला बिंदवसारख्या पुरपासाठीमागून जात आहे अशा तऱ्हेची गोष्ट रचणे साहजिक आहे. पुढे अशा तऱ्हेची गोष्ट चांगल्या कल्पने लोकांच्या हाती पडते तेव्हा ती काव्यप्रसाधनाचा आणखी युक्तोत्पत्ति होते. ती गोष्ट एकाच्या तोंडून दुसऱ्याच्या तोंडीं जात असतांना, दर कवीच्या वैयक्तिक कारणाची तिच्यात भर पडून ती अनेक उद्गारानीं युक्त होते. तीत मानवी विकाराच्या पूर्णपणे प्रवेश झाल्यावर तींतीत नैसर्गिक विषय हळूहळू स्वीभाळ होऊं लागतो, आणि वर्णन केलेल्या व्यक्ती ऐतिहासिक स्रोतस्य तर नसावेत ना असा सशय उत्पन्न होतो किंवा आहेत अशी हळू समजूत होते. जेव्हा कथेचा नैसर्गिक उगम स्मरणार्थून जातो, तेव्हा मूळ अर्थार्थी अगदी असजद अशी नवी किंवा दुसऱ्या यथार्थत उपपत्ति केलेली पुढे तिजवर चढविण्यात येतात. या यादीच्या फार पुढच्या अवस्थेत त्या कथेकडे पाहिल्यास, मूळ ह्याशी असजद असा दुसऱ्या गोष्टीच्या मरीन ही इतरांची बदलून गेली

असते की, तिचे मूलसत्ताच्या शोधार्थ पुनःकरण करणे फार अवघड होतें, इतकेंच नव्हे तर जे जेव्हा जेव्हा असजद होतें. यावरून, वैदिक देवतांचीं उल्लेख किंवा त्यांचे स्वभाव यादीत मूळ नैसर्गिक बीजे हुडकून काढणे किती अवघड आहे, हें दिसून येईल.

वैदिक देवतेतिहासाचीं लक्षणे.—पारमार्थिक विचारांच्या इतिहासाच्या अभ्यासात वैदिक देवतेतिहासाचा फार महत्त्वाचें स्थान दिले पाहिजे. त्याच्या अतिशय प्राचीन उगमासुद्धे, नैसर्गिक दृष्टिपथाची उपासना व त्याच्यावर मानवी गुणांचा आरोप करणे येतून आरंभ झालेल्या पारमार्थिक समजुतीच्या विकासानी प्रभावपत्ता, जगातील दुष्काळ कोणत्याही प्राचीन विचारांच्या स्मारक-भूत वादपथापेक्षा यात आपणाला वागली पाहण्यास मिळते. जगाचीन भारतीयांची थळा मूळ कोणत्या रूपात होती व पुढे ती कशी होत गेली हें भारत-युरोपीय उर्फ आर्य-महावंशाच्या कोणत्याही दुसऱ्या शब्दांत पहावयास सापडत नाहीं. वारण त्या शाखांनी व्याप्य शतकापूर्वी व्याप्य पूर्वीचा नितगाची उपासना करण्याचा समुदाय सोडून मूलरूपतासहस्रक परत 'एकेवरी'पंथ स्वीकारता वैदिक देवतेतिहास काही लोकांच्या कल्पनाप्रमाणे अतिप्राचीन नसला तरी, ज्या मनुष्यगुणारोपाच्या विवेचने नैसर्गिक विषयाला देवत्व प्राप्त झाले ती किंवा स्वतंत्र पाहण्यास सापडेल देवत्व प्राचीन तीं खास आहे. दुसऱ्या बाब्यापुन ही निवा वागलीशी इगोवर होत वादी. पुढील बाबतीत देव आणि त्यांचे नाव या दोघांचा भौतिक आधार अत्यंत पारदर्शक आहे, किंबहुना अनेक स्थळी मानवी गुणांच्या अपभारोप प्राथमिक स्थितीत दृष्टास पडतो. उदाहरणार्थ उपर हें प्रात. सध्याचें नाव असून उपर ही मनुष्यगुणारोपाचा पातळ पुरसा भतलेली देखीहि पण आहे. तसच जेव्हा आणि ह देवत्व नाव म्हणून येतें तेव्हा या देवाच्या व्यक्तित्वात भरलेली जड मूलरूपते स्वतः ओळख येतात.

मनुष्याच्या सभावाने असणारे सधे नैसर्गिक दृष्टिपथ व नैसर्गिक घटना हीं सचेतन व वैवी आहेत ही फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली थळा वैदिक देवतसृष्टीच्याहि बुद्धी आहे. मनुष्याच्या मनावर नीतीचें दडपण टाकणारी किंवा त्याचें चर्याईट चरण्यास समर्थ म्हणून मानवी जाणारी प्रत्येक गोष्ट वैदिक काळात अर्थनेचा व प्राथनेचा विषय बनली होती. यावाद्युधिवी, पयल, नया, बनस्पती, वगैरे देवी राणी म्हणून पुजिल्या जात. तर्पच, धोरा, गाय, दातनबोधक पक्षी आणि इतर प्राणी आपणिले जात; अक्षे, रथ, दुडुरी, नागर, सर्पांचे सोम उदयाचे पाटे, मृग इत्यादि उपकरणे, यासारख्या मनुष्यनिर्मित वस्तूंचे सुद्धे अर्जन होई.

वेदांतील देव अत्यंत बलवान् पण माणसंच आहेत असें दाखविले आहे. त्याच्या मनोवृत्ती व त्याचे हेतू, माणसासारखेच असल्याचें दिसत. वैदिक देव मनुष्यासारखेच जन्मतात, मार ते अमर असतात. निसर्गामध्ये ज्या अनेक घटना येतात व ज्या अनेक शक्ती आहेत त्यांचेच प्रतिनिधिभूत सर्व वैदिक देव आहेत. ह्या विधानाला अपवाद कथितच आढळतो. भौतिक शक्तींचें व घटनांचें हें मानवीकरण निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या प्रमाणात झालेलें दिसतें. देवतेचा मूल पाया जी नैसर्गिक शक्ति अगर घटना असेल त्या शक्तीच्या अगर घटनेच्या नावासारखेच त्या देवाचें नाव असेल तर ह्या देव सृष्ट शक्तीच अगदी प्राथमिक स्वरूपाचें रूपांतर आहे असें समजावें अशा देवदेवतांची उदाहरणें म्हणजे सौ, पृथ्वी, सूर्य व उपसृ हीं होत ह्या नावावरून निसर्गघटनाच्या बोध होतो व त्याचप्रमाणें ह्या घटनाच्या माग असणाऱ्या मनुष्यसहस्र धैर्याचा बोध होतो. अग्नि आणि सोम ह्या ज्या यज्ञ-संस्कारात दृष्टीस पडणाऱ्या देवता आहेत त्यांसंबंधान हीच गोष्ट आहे अग्नि आणि सोम हे दृश्य व स्पर्श पदार्थ आहेत. अर्थात् ह्याच्या प्रतिनिधिभूत देवतासंबंधाच्या कल्पना ह्याच्या आधिभौतिक दृश्य स्पर्श गुणामुळे स्थावत मर्यादित झालेल्या आहेत. विवक्षित देवतेचा आधिभौतिक पाया जसा तिच्या नावावरून दूर असेल त्याप्रमाणें त्या देवतेसंबंधाची कल्पना त्या मूलभूत आधिभौतिक पदार्थापासून दूरदूर जाऊ लागते, आणि तिच्याठावीं मानवी गुणांचा अध्यारोप अधिकाधिक होऊ लागतो. ह्याचें उदाहरण मरुत देव होत. ह्या देवताचा व वायुदेवाचा दोहोंबाहिं पायाभूत निसर्गपदार्थ म्हणजे वायु पण मरुत देवाचें खरुम वायुदेवाच्या स्वरूपावरून दोहोंचा एकच पाया जो निसर्ग वायु त्याजपासून दूर गेलेल आहे तथापि वैदिक कवी वायु व मरुत देव ह्यांच्यामध्ये असलेलें नाते नीटपणें लक्षात ठेवताना दिसतात, मान हें नाते कधी कधी असष्ट होत जातें एखाद्या देवतेच्या नावात वर दिल्याप्रमाणें मूलभूत पदार्थाच्या नावापासून मिनता असून शिवाय वेदपूर्वकालातून जर त्या देवतेची कल्पना आलेली असेल तर मग मूलभूत निसर्गपदार्थ व तज्जन्य देवता ह्यामधील नातें अजीबात तुटून देखील जात. ह्या गोष्टीचें उदाहरण म्हणजे वरुण देवता होय ह्या वरुणाच्या मानवीत आधिभौतिक पायापासून त्याच्या दैवी स्वरूपाची कल्पना इतकी दूर गेली आहे कीं, वरुण म्हणजे उच्च दर्जाचे ऐकेश्वरीमत मानणाऱ्या संप्रदायातील जगज्जालक देवच झालेला आहे. हे मागें दिलेल्या (पृ. ३१) वरुणसूक्तवरून दृष्टीस पडेल. ह्या वरुण देवाचा मूलपाया आधिभौतिक घटनेत आहे हें केवळ त्याजसंबंधीच्या कथामध्ये उरातून काढता येत त्या आधिभौतिक घटनेचा संबंध आलेला सापडतो लावून अनुमानावर लागत. पाथ्यास्य लेखक

उदाहरणार्थ डॉ० प्रिन्सल्ड (कॉर्नेल यु.) यांना वरुणसूक्त ऋग्वेदातील भक्तिमय स्तोत्राचें उच्च स्वरूप दाखवितात अस साटत.* परंतु याप्रमाणें मानवी गुणांचा अध्यारोप वैदिक देवकथांमध्ये कितीहि दिसत असला तरी प्रामाण्ये देव जितके मानवी झालेले आहेत तितके काहीं वैदिक देव झालेले नाहीत. वैदिक देवामध्ये विशिष्ट वैयक्तिक गुण थोडेफार असतात पण हे फारच थोडे असून सर्व देवाना सामान्य असेच गुण ह्यात फार असतात. ह्याच कारण एक असें आहे कीं, ज्या निसर्गघटनांवरवीं त्याचा संबंध येतो त्या वर्गात पुष्कळशा गोष्टी सर्वांना साधारण अशाच असतात उदाहरणार्थ, मेघराज इ., विद्युद्गुप्तातील अग्निदेव आणि प्रजजनप्रतिनिधिभूत मरुदेवता ह्यांचें वर्णन साधारणत एकाच प्रकारें होणार, कारण वैदिक कवींच्या दृष्टीन या सर्वोच्च मुख्य कार्ये म्हणजे सृष्टि करण्याचें होय. असो. बऱ्याच देवासंबंधान असें दिसत कीं, ह्याचें मूल एक देवता असून या एकीच्या ज्या अनेक देवता ह्यांच्या ह्या, गुणबाबत नावाना हळूहळू स्वतंत्र व्यक्तीचें अथवा व्यक्तीच अस्तित्व अध्यारोपान प्राप्त झालें म्हणून झाल्या. आदित्य देवतेसंबंधान असा प्रकार झाला आहे. वैदिक कवींच्या देवतापरिणामासंबंधान ही एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे कीं, हे कवी देवतांच्या पराक्रमाच वर्णन करतात तें असदिग्ध नसत. ह्या देवतापराक्रमासंबंधीच्या कथा ते सर्वत्र विस्तारान व विषयपूर्ण सागत नाहीत. त्याचा केवळ कमीअधिक निदर्श मान ते करतात. आणखी हद्दि लक्षात घेतल पाहिजे कीं, ह्या कवीच जे देवतांच्या पराक्रमासंबंधाचें निदर्श आहेत ते काहीं एकच नसून भिन्न काळातील भिन्न कवींचे आहेत व हा काळहि लहान नसून बराच लांबलचक आहे. अस असल्यान ह्या भिन्न निदर्शनामध्ये तितकी एकताव्यक्ती दिसून येण दुर्दैव आहे.

वदिक देवासुरकथांचा प्रधान साठा म्हणजे ऋग्वेद त्यात ज्या कथा आलेल्या आहेत त्या कथाकडे पाहिलें असता ह्यातील देव कमीअधिक सहस्र अशा निसर्गघटनांचे प्रतिनिधिभूत असून त्यांच्या उपासकांच्या दृष्टीन कमी अधिक महत्वाचे होते, असें दिसून येते.

ऋग्वेदमंत्रचरणाकाल जसा संपत आला तशी निसर्ग-घटनावर मानवी गुणांचा अध्यारोप करण्याची वृत्ति सारखी वाढत गेली व ह्या वृत्तीच्या योगान तरकालीन बहु-देवतामतातून एक प्रकारचें 'ऐकेश्वरवादी' मत व थोड्या-बहुत प्रमाणान 'सर्वत्र ईश्वरवादी' मत उदयाला येऊन ऋग्वेदाच्या शेवटच्या सड्यात ह्या मताचें प्रतिबिंब आलेलें आहे. ह्या सड्यातील सूक्ते यज्ञाच्या, विशेषत सामयागाच्या, दृष्टीन रचलेलीं असल्यामुळे त्यांतील प्रचलित

* Griswold-God Varuna in Rigveda, Ithaca N. Y. 1910

असलेल्या अद्भुत कथांपैकी काहीना यात फारच जागा दिली असून काहीना मुळीच दुर्लक्षिलेले आहे. सोमयामात ज्या देवता विशेष महत्त्वाचे स्थान व्यापतात आणि ज्याची उपासना यनसुपत्र लोक करतात त्यांचे ह्या मंडळात विशेष प्रामुख्याने वर्णन आलेले आहे. परंतु पिशाचवर्ग, मंत्रतंत्र, मरणोत्तरस्थिति यासंबंधीच्या कथा ह्या मंडळात बहुतेक नाहीतच. पण लोकांत ज्या अनेक देवता प्रचलित होत्या त्यांचे उल्लेख या वाङ्मयात उपलब्ध नाहीत हे मागे जोडलेल्या मादीवरून दृष्टीत पडेल. कथा नाहीत ह्याच कारण सोमयामविषयक सूत्रात पिशाचादिह्यसंबंधीच्या मताचा काहीच संबंध येत नाही. तसेच या सूत्रात त्या त्या देवतांचे स्वभाववर्णन परी विस्ताराने केलेले आढळते तरी त्यांची कृत्ये—विशेष महत्त्वाचे पराक्रम खेरीज करून—फारशी साष्टांग वर्णिलेली आढळत नाहीत. जी कविता केवळ यज्ञ-विषयक आहे, तिच्यात देवतांच्या कृत्यांचे वर्णन फारच थोडे आढळते, तिजवरून दैवतेतिहासशास्त्राचा केवळ तुटक-तुटक व इतस्तुत. विस्तरेल्या भागापलीकडे काही उपयुक्त अभ्याससाहित्य मिळत नाही हे साहजिक आहे. ऋग्वेदाच्या इतर मंडळात पिशाचवर्ग व असुराचा कतिपय वर्ग आणि मरणोत्तर स्थिति यासंबंधाची माहिती अपुरीच आहे, व ऋग्वेदाचे शेवटले मंडळ ही उणीव फारशी भरून वाढत नाही. उदाहरणार्थ दुष्ट लोकाना मरणोत्तर कोणती स्थिती प्राप्त होते, ह्या संधाने ह्या मंडळात क्वचितच एखादा उल्लेख सापडतो. ऋग्वेदात देवतांच्या उपासनेखेरीज पितरांची उपासना आणि थोडीफार अचेतन वस्तूंची उपासना सापडते. मंदिक देवकथांचा अभ्यास करतांना सामवेदाने काहीच महत्त्व नाही. (या वेदात ऋग्वेदात न आढळणाऱ्या फक्त ७५ कथा आहेत).

अथर्ववेदात विशेषतः यज्ञसंस्कार व मंत्रतंत्राविषी आहेत. अथर्ववेदातील मंत्रतंत्रविषयक भाग व तद्विषयक कौमुदी-सूत्रे याजमध्यं असुरपिशाचादि वर्गासंबंधाने भरपूर माहिती मिळते. अथर्ववेदामध्यं ऋग्वेदापेक्षा अधिक प्राचीन कल्पनांचा अंतर्भाव झालेला आहे. उचदजांच्या परमार्थविषयक भागा-संबंधाने अथर्ववेदातील गोष्टी मान उत्तरकालीन स्थितीच्या द्योतक आहेत. अथर्ववेदातील परमार्थविषयक कल्पना 'सर्वत्र-वरी' आहे. त्यातील देवता उत्तरकालीन विचारविकासाच्या दर्शक असून ह्या वेदात काही नवीन भावनांचा देवतारूप आलेला आहे. वैयक्तिक देवतांच्या स्तुतिपर अशी सूत्रे या वेदात निरळ आहेत. बऱ्याच देवता एकाच वेळी बोलवण्याचा प्रसार ह्यात विशेष आढळतो. ऋग्वेदातल्या वर्णनाप्रमाणेच येथे देवतांच्या पराक्रमांचे ठरीव साच्यांचे वर्णन आढळते. प्राचीन ऋग्वेदाभ्यासात सापडत नाही अशी महत्त्वाची देवकथा या वेदात क्वचितच आढळते. यजुर्वेदात फार थोड्या देवतांचा उल्लेख येतो त्या उल्लेखित देवता येथेप्रमाणे.

छण्ययजुर्वेदांतील देवतांची यादी.*

अदसति.	चंद्रमा.	मेनका.
अकूपार.	चालाल.	मैत्रायाहस्पत्य.
अग्नि.	चित्रा.	यम.
अग्नाविष्णू.	तिष्य.	यमी.
अग्नीषोम.	श्वंबक.	राधा.
अग्नीवरुण.	सद्य.	रुद्र.
अग्निरस.	दक्ष.	रेवती.
अपारि (गंधर्व).	दक्षप्रत.	रोहिणी.
अश्वी.	दधिकावा.	लक्ष्मी.
अदिति.	द्वी.	वसतीवरी.
अनुमति.	यावाशुयिबी.	यसु.
अनुराधा.	सुतात (मरु).	वरुण.
अप्सर.	श्रविणोद.	वाक्.
अवा.	धाता.	वायु.
अशुक्रिका.	धू.	वालोष्पति.
अविवा.	धेना (शुद्धस्वतिव्री).	विश्वान्.
अरमति.	नकोपासा.	विश्वकर्मा.
अर्यमा.	पञ्चन्य.	विष्णु.
आदित्य.	पुरुवा.	रुपाकपि.
इंद्रा.	पूतभूत.	शुक.
इन्द्राग्नीष्वा.	पूषा.	सद.
इन्द्रावृहस्पती.	धृतिवी.	समुद्र.
इन्द्रावरुण.	प्रजापति.	सूर्यचंद्रमस.
उर्वशी.	प्राची.	सरस्वती.
उषा.	प्रोष्ठपदा.	सविता.
उपासानका.	बृहस्पति.	सिनीवाली.
शत्रु.	व्रद्धा.	सूर्यमी.
ऐन्द्रवायव.	भय.	सूर्यपत्नी.
औदुम्बरी.	शुभ.	सोम.
वक्र.	मंथी.	सोमापूजन.
ऊर्ध्व.	महत्.	सोमाश्र.
कृत्तिका.	महत्स्वतीय.	सोमंद्र.
क्षेत्रपती.	माधवी.	स्वधा.
श्या.	मित्रावरुण.	हविर्धान.
धर्म.		

* यथामध्ये लागणारे अनेक प्रकारचे यज्ञसंस्कार, यज्ञिय यज्ञ, यज्ञादि उपकरणे करावयासाठी तोषावयाचे यज्ञ, यज्ञेरे वस्तूंची त्या त्या प्रसंगी देवता समजून पूजा करावयाची असते. अशा वस्तूंची यादी फारच थोडी होईल व त्यांचे इतके प्रस्तुत निवेष्टास महत्त्व नसल्यामुळे अशा बहुतेक वस्तू वरील यादीत घेतल्या नाहीत.

समुद्रवाचा मुख्य विषय वस्तु असल्यामुळे त्यात देवाच्या पराक्रमासमर्थी वगैरे कथा कमी आहेत. समुद्रवंदांतील देवतासमर्थनाच्या अभ्यास करता त्यात प्रजापति हा मुख्य देव दिसतो. विष्णूचा विद्वान महत्त्व आलेले दिसते, आणि ऋग्वेदांतील एक जुना देव ह्म शिव या नव्या नावाखाली यात आलेला आहे परंतु पुढंदरीन या वेदापर्यंत मिथीच महत्त्व अधिक व देवांचे कमी असे असल्यान देवतज्ञात विषयक नाहिती शमयई कारण थोडी सापडते अवयववेदांतच्या कल्पनाविकासचा चित्र शीतसमर्प सापडते

समुद्रव आणि ब्राह्मण यांत ऐतरेय आणि छतपत्र प्रमुख आहेत यात कार्त्त अंतर नाही या प्रयात मुख्य विषय यज्ञाचा हाच असल्याने देवतांचे वैयक्तिक गुण देणे असण्यात तेले आहेत. काही देवतांचे मूळस्वरूप बदलले गेले आहे व काहींच महत्त्व कमी होऊन काहींच वाढले आहे. इतर बाबतीत ब्राह्मणप्रयातून आदळणारा देवतासमूह वधशी रतवेद आणि अथर्ववेद याप्रमाणेच असून अचेतनोपासना या प्रयातूनही आढळते. ऋग्वेदग्रहितेंतील देवतेतिहास व ब्राह्मणमयातील देवतेतिहास यामध्ये महत्त्वानुसार फरक आहे तो हाच की, ब्राह्मणप्रयात प्रजापति हा मुख्य देव मानलेला आहे तसा तो ऋग्वेदात मानलेला नाही. ब्राह्मणात सध्या शरीर मत विशेष अवस्थित रीतीत माळलेले आहे. हाही एक दुसरा फरक आहे उदाहरणार्थ 'प्रजापति सर्व आहे' असे म्हणले आहे (शतपथ ब्राह्मण १.२.५.१०, १.९.४, २, ४.५.१०.)

देवाचे विविध गुण छत ब्राह्मणाचे योगान त्याचे निर निराळे वर्ग करण्यात पद्धति सुरू झाले. ब्राह्मणमयाच्या कालाचा हा विशेष आहे की, या काळात अविमातुप कोटींतील व्यक्तींमध्ये दोत परस्परविरोधी बग उत्पन्न झालेले होते. एका बाजूला देव नामान सर्वोच्चत्वा जाणा या व्यक्तींचा वर्ग, व दुसऱ्या बाजूला असुर नावाच्या व्यक्तींचा बग शिवाय देववर्गांचेही आणखी तीन पोटवग होते. पैर्वा वसु नावाच्या भूभूवदेवांचा पहिला पोटवर्ग, दुसरा ह्म नावाच्या जाकायस्थ देशाचा पोटवर्ग व तिसरा आदित्य नावाच्या सौमधील देवांचा पोटवर्ग होय. त्यात आणि, वरुण व सूर्य या तीन देवतांचा समूह सर्वात महत्त्वाचा आहे तसेंच या म्हातीत निधिविषयक भागात देवतांच्या निरनिराळ्या शुनावर व्यक्तित्वाचा अभ्यास करून एका देवतेच्या अनेक देवता बनविलेल्या आढळतात. उदाहरणार्थ अनाचा पति अग्नि, सोमाचा पति अग्नि, ज्याचा त हेच निरनिराळ्या प्रमातचे आणि देव कविलेले आहेत.

ब्राह्मणामध्ये लाच्या मुख्य विषयांच स्पष्टीकरण करणा साठी अनेक प्राचीन व्यक्तीविषयाच्या अनेक कथा सादरलेल्या आहेत यापैकी जोव्याच कथांचा ग्रहिततात खोख आढळतो.

ज्या कथा याप्रमाणे लुप्त्या बाळग्यात आढळतात त्याच ब्राह्मणातील स्वरूप मूळ कथावर प्रकाश पाडणार नसून त्या कथांच निरनिराळ्या कल्पनांनी भरलेले परिणत स्वरूप असते आणि लुप्त्यातजुन्या वैदिक काळातील अविमातुप व्यक्तींच्या करण्या आणि वेदोत्तर काळधील करण्या याच्यामधील दुष्ठा एवढ्याच नात्यान या ब्राह्मणमयातील कथा संशोधकास उपयोगी पडतात.

अभ्यासपद्धति.—वैदिक काळातील वेदादिकांच्या कथा ज्या काळात आणि ज्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीत उत्पन्न झाल्या ती परिस्थिति व तो काळ आजच्या हुन फार भिन्न व हेचा होता या कथासंबंधान आणखी एक मोठे लक्षात ठेवणी पाहिजे तो ही कां, याजसमर्थ पणिलेल्या गोष्टी खरोखरी घडलेल्या नसून त्या कैदळ कधीच्या प्रतिभेसु निघालेल्या करण्या आहेत व ते कधीही असे की, ज्याची निसर्गाकडे पाहण्याची दृष्टि आपल्याहुन थोडीफार किंचा वरीच भिन्न होती त्या वैदिक काळात आढळणारी नाहिती शुवाशुवीची आणि पूर्वकालीन विचारस्थिति दर्श विभाषी असल्यान त्रिया अभ्यास करण सहजच अवयड जात, व त्यातच ज्या काळात ही नाहिती काढावयाची असे त्या काळाचे विविध स्वरूप अभ्यासकाला आणखी अवयण उत्पन्न करत शाखीय पद्धतीने अभ्यास करण्याजोगे असे जे विषय आहेत त्या विषयात रसिकता, सावधानता व निवेक याचा उपयोग अत्यंत आवश्यक असणारा असा विषय प्रस्तुत कथाक्षेत्रीय दुसरा दृष्टितच आढळेल वेदातील प्राचीन कथांच संशोधन निर्दा निवेक पद्धतीने अद्यापि निवेक झालेले नाही पद्धतीचा दोष आणि अभ्यासविषयाचा अगभूत अप्रगर्भित स्वरूपयत्ना व अवयडयत्ना यामुळे वैद पद्धितात महत्त्वाच्या प्राचीन कथाविषयक बावीसवधान महत्त्वाचे व पुष्कळ सतमेव झालेले आहेत वेदाभ्यासाच्या पहिल्यापहिल्या दिवसात प्राचीन कथांचा अभ्यास करताना निरनिराळ्या देशातील कथांची तुळना करून त्यात अी सारखी नाव सापडतील तेथून या अभ्यासाला आरंभ करण्याची बहिवाड होती. मित्रदेशीय कथांमध्ये सारख्या नावाच्या ज्या व्यक्ती सापडतात त्याच मूळ एकच असे दृष्टीत घडून वेदातील प्राचीन कथांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न होत असे नाममात्रावरून बघविलेली ही एकच आता कोणी वरोबर घडून चालत नाही ज्याप्रमाणे व्युत्पत्तीचा आधार पूर्वी निवेक घेतला जात असे त्याप्रमाणे समोर असलेल्या दुसऱ्या चारकाडून न चाळता, त्यातील गौण व कनिष्ठ आढळणारे विशेष कीर्तने व प्रधान विशेष कीर्तने हा निवेक न करता, संपल्याना सारखे महत्त्व देऊन आपली उपपत्ति वसविण्याचा प्रयत्न वारंवार होत असे तसेच कथांचा अथ खणवताना एखाद्या विशेष अभ्यासतत्त्वाचा प्राधान्य दिव आत्मन दुसऱ्या महत्त्वाच्या तत्त्वाकडे गिरवावची दुर्लक्ष होत

अथे. या दुर्लक्षामुळे पुष्कळशा देवदेवतांच्या सर्वधानं तद्वि-
षयक कल्पना केवळ अरणोदय, निवृत्त, सूर्य व चंद्र या
भौतिक गोष्टींपासून निघाल्या आहेत असें अवधार्य विधान
केले गेले आहे. अशा प्रकारचा अभ्यासतत्त्वविषयक पूर्वग्रह
जेव असतो तेथे उपलब्ध माहितीचा उपयोग नसत का
होईना, पण करावा तसा केला जात नाही.*

परीतप्रमाणे अभ्यासात वैष्णव राहु नये म्हणून काही
स्वना घाली दिल्या आहेत. शास्त्रीय अभ्यास करताना
विशेष झत बशा गोष्टींपासून आरंभ करून कमी प्रमाणात
झत भसलेल्या गोष्टींकडे जावे, या तत्त्वाचा अवलंब करणे
प्रसन्न आहे, व या दृष्टीने वैदिक वाङ्मयातील देवदेवतांचे
गुण व कृती यांचे यथातथ्य वर्णन जर करावयाचे असेल
तर पाश्चात्यांच्या 'तुलनात्मक प्राचीन कथाशास्त्रा'च्या अविद
विद्वतांपासून आरंभ न करता, भारतीय वाङ्मयात उपलब्ध
होणाऱ्या माहितीपासूनच आरंभ करावा. म्हणजे भारतीय
कार्य व धर्म वा दोहोच्या सामान्य पूर्वज्ञाने देव व त्यांचे
स्वरूप समजण्यासाठी एका ठिकाणचे पण अत्यंत सुलभ असे
वाङ्मय जे वेद सांपासून उपजात करावी असे पाश्चात्य
पंडितांसहि बांधू लागले आहे. भाषाशास्त्रात ऋग्वेदकाल-
पासून ते अर्वाचीन कालपर्यंत भारतीयोंच्या देवापुरक्याची
माहिती अतुलित स्वरूपात सापडते. कोणत्याहि देवदेवतांची
किंवा कवेसरंधाची जेवढी माहिती मिळेल तेवढी एकत्र केवी
पाहिजे. मिळविलेल्या माहितीतील सारख्या दिसणाऱ्या
भागाची तुलना करून त्याचे निरनिराळे गट केले पाहिजेत,
जानि नंतर काय निष्पन्न काढावयाचा तो काढला पाहिजे.
छात्रादर सरोपन करताना ज्या प्रधान गुणांच्या योगाने
पुढावा, पदार्थावर अवलंब पडताना व्यक्तिज्ञाचा आरोप
केटला असेल ते गुण व्यक्तिज्ञासोपानंतर आपली आदलेल्या
गुणांपासून वेगळे केले पाहिजेत.

एखाद्या निसर्गशक्तीच्या जागी कल्पनेने एखादी व्यक्ति
उभी केवी म्हणजे पुढे ही कल्पना सदरील व्यक्तीसंबंधाने
इतीय सव्वाची अलौकिक कथा तयार वरू लागते, आणि
या दुसऱ्या स्वरूपात त्या व्यक्तीच्या मुख्यधर्मी जी कल्पना
होती तिजपासून अत्यंत मिर अशा गोष्टी कोटून तरी येऊन
हृदय अडकवून दिल्या जातात. अशा एखाद्या कवेसवधाची
माहिती पुष्कळ असेल तेव्हा तिच्यातील मूलभूत आणि
प्रधान गोष्टी कोणत्या हें, कोणत्या गोष्टींचा उद्देश पुन पुन.
येत आहे त्यावरून ठरविता येई. ज्याचा उद्देश सार्वत्रिक
येतो त्या गोष्टी मूलभूत समजाव्या. याप्रमाणे इन्द्रकथेत
इन्द्राची त्याची झालेली लढाई ही पुन पुन कर्णिली जाते.
ही लढाई त्या इन्द्रकथेतील मूलभूत गोष्ट आहे. उलट-
पक्षी वृत्राच्या मानेला इन्द्र आपल्या यज्ञाने मारतो.

(अ. १.१३,९) ही एकाच ठिकाणी आलेली गोष्ट कथेत रंग
भरण्याकरिता रोगी तरी कवीन मागाहून घातलेली असणे
चाय आहे. तसेच 'इन्द्राख मारणारा' हे विशेषण मूळात
इन्द्राखच लाविलेले असले पाहिजे. परंतु ऋग्वेदात हे विशेषण
सोमदेवतेसहि पुष्कळ वेळा लावलेले आढळते. हे मूळ
सोमाचे विशेषण नसून ते इन्द्राकडून सोमाकडे गेले आहे.
हे चांगले प्रकारच्या विधानावरून स्पष्ट होत. सोम हा
इन्द्राख मारणारा मादक वनस्पतिविशेष आहे. या वन-
स्पतीचा रस इन्द्रापूर्वी नियमाने पीत असतो. (अ. ६.
१०,११) ऋग्वेदामध्ये याप्रमाणे एका व्यक्तीचे विशेषण
दुसऱ्या व्यक्तीला लावण्याची पद्धति पुष्कळ आहे. कारण
ऋग्वेदातील कवी देवतांचे जोडीजोडीने वर्णन करणारा
उत्तुल दिसतात अर्थात अशा वर्णनात त्या जोडीतील
देवतांचे वैयक्तिक गुण व पराक्रम एकटीचच नसून दोघींचेहि
आहेत अशी सहज कल्पना होते. कोणत्या देवतेचे प्रधान
गुण कोणते हे ठरविताना व्यापकारे उभेने लावलेले गुण
वगळले पाहिजेत. जे गुण व ज्या वैसांगिक बाबी पुष्कळ
देवानामध्ये सारख्याच प्रमाणाने आरोपित केलेल्या आहेत
त्याहि वरीलप्रमाणे अप्रधान म्हणून वागून काढल्या पाहिजेत.
ज्या बाबी व जे गुण एखाद्या देवतेसंबंधाने विशेष जोराने
आणि पुनर्बलीन सांगितलेले असतील तेच तेवढे त्या देवतेचे
प्रधानगुण आहेत असे आपण समजले पाहिजे. अशा
ठिकाणी हे गुण प्रथम विशिष्ट देवतेचे असून नंतर हळूहळू
इतर देवताना ते लाविले गेले असावेत असे मानता येई.
या प्रकारच्या तुलनेत ही एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे
की, काही देवतांचे गुणकीर्तन पुष्कळच सूक्ष्म पुन पुन.
केलेले आहे व काहीना फारच योगी सूक्ष्म मिळाली आहेत.
तेव्हा निरनिराळ्या देवताना लावलेल्या विशेषणांच्या पुन-
रुक्तीवरून त्यांचे प्रधान विशेषण ठरविताना त्या त्या देवते-
संबंधाच्या सूक्ष्म सव्वाहि लक्षात ठेवली पाहिजे. उदा-
हरणार्थ, जर एखादे विशेषण वरुणाला व इन्द्राख सारख्याच
वेळा लावलेले सापडेल तर त्यावरून असा निष्कर्ष काढणे
सुविधिक होईल की, ते विशेषण प्राधान्याने वरुणाने असावे.
कारण वरुणाच्या दक्षपट सूक्ष्म इन्द्राख दिलेली आहेत.
कोणत्याहि भाषांचा पुराव्याच्या दृष्टीने उपयोग ठरविताना
तो भाषा ज्या सूक्ष्म वाक्य असेल त्या सूक्ष्माचा काळ लक्षात
पेठला पाहिजे. उदाहरणार्थ, एखाद्या उत्तरकालीन भाषात
प्रथमच आलेले विधान कदाचित् जुनीच एखादी कल्पना
सागत असेल. परंतु जुन्या सूक्ष्म वाक्य विषयासंबंधाने
एखादे विधान असून ते जर बरीच विधानाहून भिन्न असेलतर
असे समजण्यास हरकत नाही की, उत्तरकालीन विधानातील
कल्पना ही या जुन्या कल्पनेचे नंतरचे परिणत स्वरूप
आहे ऋग्वेदाचे दृष्टीने नव्वड आणि पहिल्या मंडळाचा
बराच भाग छात्रप्रमाणे इतर मंडळातील कल्पनाहून अलीकडील

कल्पनातीं भरलेला आहे असें दिसतें नवव मडळ सोम पवमान'चच वषण करीत असल्यान दुसऱ्या एका मडळातील कथाभाषारा या मडळातील कथाभाषान वार्हीं वेगळेंच स्वरूप यण्याचा समव आहे विवस्वत आणि त्रित याचा या मडळ्यात सोम तयार करण्याच्या कामाची वार्हीं विशेष प्रकारचा सवष आलेला आहे ब्राह्मणप्रथातील इतिहासदृष्ट्या जुन्या कल्पना धुडाळताना फार वाळजीनें वागलें पाहिजे वारण, या प्रयात कल्पनेच्या भरल्या यण्याच मारलेल्या असून यात दिलेलीं साम्य वरीच दूरान्वयी आहेत हमाणील प्रकरणात दिलेल्या आदयायिकावरून दिसून येईलच

सहा दिसणारे भाग पुरावा म्हणून पुढे करताना सदर्भाकडे लक्ष दिल पाहिजे या भागाच्या पुढागें जो मजकूर असेल त्याचा बारीक विचार करून व या एकदर मजकुरातील सूत्र भूत कल्पनाचा परस्परसंबंध लक्षात घेऊन नंतरच सारख्या बाटणाच्या विभागाची पुरावा या नालान चरी किमत ठरविता येईल कोणत्याहि प्राचीन कथेसंबंधानें वेदांतील अतंगत पुरावा नीट तपासून व त्याला उत्तरकाळीन भारतीय वाक्य यात काय पोपक माहिती मिळत असेल ती मिळवून नंतर भारतीय देवतेतिहासाची सहज असा जो इराणी लोकांचा देवतेतिहास आहे त्याचा उपयोग वैदिक कथा नीट समजण्या साठी करावा इराणी कथाशी भारतीय कथाची तुलना केल्यान केवळ भारतीय माहितीवरून काढलेले सिद्धांत दृढ होतील किंवा जेथ भारतीय माहिती निर्णायक नाही तेथे वैदिक कल्पनाच प्राचीनत्व किंवा अवचीनत्व ठरविण्याच्या कामी अवघा ह्या कल्पना नीट समजून घेण्याच्या कामी ही तुलना आपणास उपयोगी पडेल उदाहरणार्थ, अवेस्ताच्या मदती शिवाय 'मित्र' या देवतेचे मूळ स्वरूप कोणतें होत या स्वयान निश्चित सिद्धांत काहीच स्थापित करता येणार नाही

वैदिक देवतेतिहासाच्या अभ्यासकांना अवेस्तात मिळणाऱ्या पुराव्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही अतिप्राचीन अवेस्ता-भाषा व वेदभाषा यांच्यामध्यें घोष, वाक्यरचना, लिहिण्याची मोडणी, धंद व सामान्य काव्यसरणी या बाबतींत इतकें जवळच नात आहे की, केवळ वर्णविपर्ययाचे व अपभ्रंशाचे नियम नीट लावून अवेस्तातील श्लोकचे श्लोक वेदमार्पेत शब्दश उतरता येतात व अश करतांना ह्या काव्यातील रसात किंवा रूपात फारसा बदल होत नाही देवासुरकथा स्वयान मान वेद व अवेस्ता याच इतक साम्य नाही झरयुष्टानें जी मुधारणा वेळी तिच्या योगान जुन्या दैवत-विषयक कल्पना पुष्कळशा नाहीशा झाल्या व पुष्कळशा यदलत्या गेल्या जर ऋग्वेदकाव्याइतक जुन असें अवेस्ता वाक्य आपणास उपलब्ध असत, तर या देवताविषयक कथांचे बाबतींतहि बरीच सदृशता आपणास दिसली असती तरी पण आहे ह्या स्थितांतहि विधिसंस्कारविषयक बाबतीत

आणि देवासुरकथांचे बाबतींत सारख्या अस्पर्शा या गोष्टी या दोन वाक्यांत काहीं थोड्या-थोडक्या नाहींत विधिविषयक परिभाषेचे शब्दच केवळ घेता खालील साम्य आपणास दिसतात यज्ञ=यज्ञ, होतृ=होतार, अयर्वन=अभ्रवन्, सोम=होम, इत्यादि झरयुष्टाच्या सप्रदायांतहि वैदिक सप्रदायाप्रमाणे सोमरस देवताना प्राधान्यान आपला जात असे सोम पिळण, गाळण, दुधाशी मिसळण या क्रिया दोहोतहि आहेत, व दोहोतहि सोमाळा वनसर्वांचा राजा, पवतावर वाढणारा व गढाकडून चालीं आणला जाणारा असें म्हटलें आहे आता देवासुरकथाविषयक आश्चर्यानक साम्याकडे बघ दोन्ही सप्रदायात सर्वात उच्च दर्जाच्या देवाना असुर (अहुर) असें म्हटल आहे हे देव म्हणजे पराक्रमी राजे आहेत त्यांच्या युद्धरथाना अति वैगवान् अथ जोडले असून हे रथ अतिरिक्तमागान चालतात या राजाचा स्वभाव परोपकारी, कपटरहित असा असतो व ह्याच्यामध्य अनीतीचा लवळेमाहि नसतो इराणी व भारतीय दोघेहि अश्रुपासना करीत, अग्नीची नाव मान अग्नि आणि आतर् अशी मित्र असत दोघेहि जलदेवाची (आप = आपो) उपासना करीत वेदांतील मित्र म्हणजे अवेस्तातील मिथ्र (सूर्यदेवता) होय आदित्य भग हा अवेस्तामध्यें भग या नावान सापडतो अवेस्तात भग याचा सामान्य अर्थ 'देव' असा आहे याच्याची देवता वायु, जलपुत्र अगानपाद् हे दोहीकडे आहेत सोम (होम) याशी सवड अशा खर्गाय व्यक्ती गंधव (गदरेय) व कृशातु (केरेशानि) ह्याप्रमाणे सापडतात वेदांतील त्रित आद्य यासारखे अवेस्तातील प्राचीन पुरुष भूत व आध्य हे होत, आणि इन्द्र धनदन् याच्या जोडीला अवेस्तात 'असुर इन्द्र' व विजयाची देवता वैरेप्रम या सापडतात.

विवस्वतपुत्र यम हा वेदात मृताचा राजा आहे, व अवेस्तातील यिम, विवइवन्त याचा पुत्र असून हा नवन वनाचा राजा आहे हे दोन्ही एकच होत वेदांतील वरणा सारखी अहुरमइद ही देवता आहे दोन्ही सप्रदायात पिशाचादिबाबी काहीं नावें सारखी आहेत उदाहरणार्थ डह (डव) व यालु

तुलनात्मक देवतशास्त्र.—इंडोयूरोपीय कालासंबंधी आपणास निश्चित सिद्धांत काढण्याला फार जोडा बाव सापडतो सशोधनाच्या पहिल्या उत्साहात पुष्कळशी नाम-सादर्य एकत्रित केली गेली व ही सादर्य जरी प्रथम बहुतांनी मान्य केली तरी यातील पुष्कळशी आता अमान्य झालेली आहेत, आणि जी थोडीशी अजून काहीं पडित मान्य करतात त्यामाहि फारसा बळकट आधार राहिलेला नाही बौस=झुस ह सादर्य मान अजून निविवाद समजल जात आहे वरण=ओरेनोए या समीकरणामध्य जरी काहीं

वर्णविपर्ययविपर्ययक अडचणी असल्या तरी हे थोडेकार बरोबर आहे असे मानता येते. परंज्य आणि लिथुएनियन लोकांचा पेर्जुनस् या दोहोमध्ये अर्धदृष्ट्या साम्य आहे. परंतु या ठिकाणी वर्णविपर्ययविपर्ययक नियमाच्या अडचणी बर्याच आहेत. 'भग' हा शब्द स्लेन्हानिकमधील 'बोग' व अवेस्तामधील 'भव' याशी समान आहे. व ज्या अर्था या समान शब्दांचा अर्थ सामान्यतः देव असा आहे त्या अर्था वेदातील इंडोयूरोपीय 'भग' शब्दाचा विशिष्ट देवतापर अर्थ नसावा. 'उपस्' हे नाव न्युलतिदृष्ट्या 'आरोरा' आणि 'होस्' या शब्दाजवळ आहे. तरीपण उपेची उपासना हा भारतातील विशेष प्रकार आहे. इंडो-यूरोपीय कुळाच्या निरनिराळ्या शाखांमध्ये मेघदेवताविपर्ययक जे गुण प्राचीन कथातून उजळिलेले आहेत त्या गुणांच्या ऐन्यावरून असे अनुमान काढलेले आहे की, इंडोयूरोपीय काळात अशी एक प्रकारची देवता होती. मात्र या देवतेचे नाव निरनिराळ्या शाखांमध्ये निरनिराळे होते. स्वभाव-गुणांच्या ऐन्यावरून बसविलेल्या समीकरणांमध्ये एकदोन समीकरणे खरी दिसतात. प्रकाशाशी व स्वर्गाशी सर्वथ अतणाच्या उच्च दर्जाच्या देवताची कल्पना इंडोयूरोपीय काळात तयार झालेली होती, हे (संस्कृत) देवः, (लिथु-एनियन) देव, (लॅटिन्) द्युस्, या निरनिराळ्या शाखातील शारदया नावावरून उघड होत आहे. पृथ्वी ही माता, आकाश हा पिता (संस्कृत) द्यौश्चितर, (ग्रीक) ड्यु पाटेर, (लॅटिन्) ज्युमिटेर, या कल्पना बरील कल्पनेपेक्षाहि जुन्या आहेत अस वाटते. कारण चीन व न्यूझीलंड यांच्या दैवतेतिहासात पृथ्वी व स्वर्ग हे जगताचे मातापितर असल्याची कल्पना आहे, व इजिप्तच्या इतिहासातहि ही कल्पना सापडते. वेदामध्ये जे मंत्रतंत्र आढळतात व जी अचेतन ब्रह्मची उपासना सापडते, ती देखील मनुष्यजातीच्या मनोविकासाच्या बरीलप्रामाणे पुरातन प्राथमिक स्थितीत उत्पन्न झाली असली असे नि.सद्य दिसते. मात्र आर्येन् लोक भारतात आल्यानंतर भारतातील देश्य जातींच्या या बाबतीतील कल्पनांचा खाजवर भोजनार परिणाम झाला असावा हेहि खाजबरोबर कबूल केले पाहिजे.

भारतीय दैवतशास्त्रावरून सामान्य विचार झाला. या विषयावर अधिक विचार व्यक्त करण्यापूर्वी आपण काही उदाहरणे सविस्तर पेऊन पुढे अधिक विचार करू.

वैदिक देवतांमध्ये ज्या देवतावर अधिक श्रद्धा तयार झाल्या अशी देवता इन्द्र होय. तर आपण आता त्या दैवतेकडेच नव्हे.

इन्द्रविपर्यय पुढे दिलेली सर्व माहिती ऋग्वेदातून घेतली आहे. राक्षणातील व यजुर्वेदातील कल्पनांची ऋग्वेदातील कल्पनापेक्षा ज्यात प्रगति झाली असल्यामुळे त्या कल्पना

व ऋग्वेदातील कल्पना एकत्र करण्याचा प्रयत्न केल्यात गोष्ट उघड. ऋग्वेदात न आढळणाऱ्या अशी सामवेदात फारच थोडी सुद्धे आढळतात व त्यात महत्त्वाची काहीच हवीकट आढळत नाही. अवर्गवेदात ऋग्वेदात आढळणाऱ्या माहितीपेक्षा निराळी माहिती आढळत नाही.

इन्द्रासंबंधी पुढे जो मजकूर लिहिला आहे त्याचे चार भाग केले आहेत.—

- (१) भारतीय लोकांच्या इन्द्रविपर्ययाच्या मूळ कल्पना व मानवत्वावरुपित इन्द्राने दाखविल्या जाणाऱ्या सृष्टीतील शक्ती.
- (२) इन्द्राच्या मातापितरांविपर्ययी हकीकत व इन्द्राच्या जन्माविपर्ययी दंतकथा व वर्णनपर गोष्टी.
- (३) मानवी जग व मनुष्यातील जग, जड सृष्टि व नैतिक जग यातील इन्द्राचे व्यापार.
- (४) इन्द्र हा खरा मनुष्यच आहे अशी कल्पना व त्या कल्पनेमुळे वेदात आढळणारे इन्द्राचे वर्णन.

इन्द्राविपर्ययाच्या मूळकल्पना.—संस्कृतज्ञ पंडित-ताच्या मते इन्द्र हा निरन्न व खच्छ अशा आकाशाचा देव किंवा पाऊस पडत असता आकाश ज्या स्थितीत असत तशा आकाशाचा देव आहे.

रोटचे एके वेळी असे मत होतं की, इन्द्र हा निरन्न अशा सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंतच्या आकाशाचा देव आहे. येनवेक असे म्हणतो की, पाऊस पडण्याच्या वेळी आकाश जसे असत तशा आकाशाचा देव इन्द्र होय. मॅक्समुलर म्हणतो की, जुपिटर इहिअस व इन्द्र ह्या एकच देवता आहेत व त्या परंज्यदेवता आहेत. लुड्विग म्हणतो की, इन्द्र हा आकाशाचा देव आहे, त्याच्या संरक्षणाखाली व नेतृत्वा-खाली एका बाजूस सूर्य व तारे आहेत व दुसऱ्या बाजूस वादळ विया विजेचा पाऊस आहे. मॅगनन इन्द्राचा युद्ध-देवता म्हटले आहे.

पेरीसाहेबांचे मत *या सर्व मतातून निराळं आहे. इन्द्र हा अतरीक्षातील देवतापैकी एक देवता आहे असे ते म्हणतात. ग्रीक लोकांना झुत हा देव, इंग्लिशन लोकांच्या जुपिटर हा देव व इन्द्र हे एकच असे समजल्यामुळे इन्द्राचा आकाशाच्या देवतापैकी एक देव म्हणण्यात आले असे पेरीसाहेब म्हणतात. ह्युसप्रमाणेच इन्द्राचाहि युद्ध करणे लागले आहे ही गोष्ट खोटी नाही. अविनाक अशा इण्डो-यूरोपियन कथात वगळी राक्षसाना "द्यु"चे जिंकले अशी कथा आहे; व यावरून "द्यु"चे जागी इन्द्र आला असे आपणास म्हणजे लागते. परंतु मुळात इन्द्र ही आकाशाची देवता होती असे म्हणणे बरोबर होणार नाही. फार तर इतकं म्हणता येईल की, मेघरुपी राक्षसाना जिंकणारी व आकाशाचीच एक देवता जी "द्यु" तिचे मूळ व्यापार ते भारतीय लोकांनी निराळ्याच

प्रकारच्या इन्द्र नावाच्या देवतेला दिले ही देवता हळू हळू
युद्धदेवतेच्या बरोबरीने प्रतिष्ठा पावली होती

वेदात इन्द्र हा वादळ्याचा देव आहे ही गोष्ट साठीत
अनेक उताऱ्यावरून सिद्ध होती

उदाहरणार्थ पहा (१.५५,४, ५३२,१०, १.५५,१,
२.१२,१३, ६.२१,२, ६.१८,२, १०.१२,८, १०३,८)

इन्द्र हा वादळ्याचा देव होय असें जरी बरील उताऱ्यावरून
आपणास दिसतें तथापि आकाशाच्या देवतापैकी तो एक
नव्हता असें आपणास म्हणता येणार नाही

बरील वादळ्याचा चमत्कार कोठे होतो शक्तिपत्नी भारतीय
लोकांचे वेदकालीन विचार काय होते ह आपण पाहू
तत्कालीन भारतीय विज्ञाने तीन निरनिराळे भाग
कल्पित—१ पृथ्वी २ अन्तरिक्ष ३ आकाश वेदात अन्तरिक्ष
व आकाश हे भिन्न प्रदेश मानले आहेत वेदकालीन
लोकांच्या पूर्वी खर्गीत जे चमत्कार घडतात अशा समजुती
असत ते चमत्कार अन्तरिक्षात घडतात असें वेदकालीन
लोक समजू लागले मूळ समजुतीत किंवा कल्पनात हा जो
फेरफार झाला तो इतर आर्ये पाश्चात्त्य हिंदुस्थानाकडे
आलेले आर्य लोक जेव्हां विभक्त झाले तो काल वेद-
सूत्रे रचलीं गेलीं तो काल याच्या इरम्यान केव्हा तरी झाला
असावा कारण वेदात खर्ग, अन्तरिक्ष व पृथ्वी हे अगदीं
भिन्न ठेविले आहेत व ते अशा रीतीन की, अन्तरिक्षाची
कल्पना खर्ग व पृथ्वी याच्यानंतर उत्पन्न झाली असें वेद
वाचकांच्या कोणत्याहि मनुष्याचे लक्षात यावे खर्ग व पृथ्वी
यांना विशाचे भावबाप वेदात म्हटले आहे खर्ग व अन्तरिक्ष
किंवा पृथ्वी व अन्तरिक्ष यांना आईबाप कोठहि म्हटले
नाहीं यावरून सुद्धा अन्तरिक्षाची कल्पना खर्ग व पृथ्वी
याच्यानंतरची आहे ह उघड दिसत

पौ, अन्तरिक्ष व पृथ्वी हे विशाचे तीन निरनिराळे भाग
आहेत अशी जी कल्पना ती वर्धमान होत असता इन्द्र
नावाच्या देवतेची कल्पना बुद्धिगत होत होती इन्द्राची मूळ
कल्पना कशापासून उत्पन्न झाली ह वेदावरून समजणे कठीण
आहे कारण वेदात त्याला सर्वांत श्रेष्ठ किंवा सर्वांत बलवान
देव असें म्हटले आहे श्वेत्सा भाषेत इन्द्र किंवा अन्न शब्द
आढळतो व स्वेद भाषेत जेडु=वेगवान असे शब्द आढळतात
त्यावरून हिंदुस्थानातील आर्य लोकांची इतर आर्य लोकांपासून
फारफूट होण्यापूर्वी एकदूर आर्यसमूहात इन्द्रावियची काही
जोबजोबत कल्पना अस्तित्वात असावी असे दिसतें

वेदकालीन भारतीयच्या मते इन्द्राचे व्यापार अन्तरिक्षात
चालतात त्याच्यामते खर्गीत भाडणे, युद्ध करीर कदापि
होत नाहीं तेथे अक्षय्य प्रकाश व शक्ति बाल करितात
तेथे अक्षय्य जलदाय आहेत तेथे पवित्र व दैवीयमान

आदिल राहतात अन्तरिक्षात पापी जीव राहतात आदि-
त्याहून अधिक बलवान अशा इन्द्राने त्याचा पराभव केला
पापी जीवाची लक्षण्यास इन्द्र खर्गीतून अन्तरिक्षात उतरला
नाहीं, कारण तत्पूर्वीच तो अन्तरिक्षात होता पवित्र किंवा
शुद्ध जीव व पापी जीव याचेमध्यें वादळात युद्ध झाले
त्या युद्धाची इन्द्र देवता आहे सर्वे राक्षसांचा वसतिस्थान
जें अन्तरिक्ष तें रणक्षेत्र होतें

इन्द्र हा खर्गाचा देव कल्पीत नसत याला दुसरा पुरावा
यात्काच्या निरुक्तात आढळतो

इन्द्राची उत्पत्ति.—वादळ व सापासून होणारे चांगले
व वाईट परिणाम ह्याच्याच ठिकाणी फक्त दैविकत्पना
कदम वेदकालीन ऋषींची तृप्ति होईना, एवढच नव्हे तर
त्यांनीं खर्गीतील इन्द्राचे कार्यक्षेत्र बरेच वाढविले व त्याची
मूळची कल्पना अशा तऱ्हेन वाढविली की, शेवटी इन्द्र मर्त्य
जगात वावरू लागला, ताच्याचे मार्ग आडवू लागला व
जैलोक्याच्या हाडवाळी करू लागला दुसऱ्या कोणत्याहि
वेदकालीन दैविक कल्पनेपेक्षा त्यांनीं इन्द्राला जास्त मानवी
केला परंतु तथा मानवी करताना मूळ दैवी कल्पनेला मान
बाध येऊ दिव्य नाहीं सरतेशेवटी इन्द्राच जन्म इतर देवा
पासून झालें असून तो इतर देवांचे अस्तित्व असलेल्या जगात
प्रतिष्ठेला अशी समजूत रुढ झाली

इन्द्राच्या अवतारासंबंधी ऋग्वेदात बऱ्याच ठिकाणीं
उल्लेख आलेला आहे, त्याबद्दल्या वगणाने सुसूक्त चार
भाग पाडता येतील पहिल्या भागात इन्द्राचे शारीरिक वर्णन
येईल, दुसऱ्या भागात इन्द्राच जनन साधारण मनुष्या
प्रमाणेच झाल्याच्या संकेत आहे, तिसऱ्या भागात इन्द्राच्या
मातापितरासंबंधी उल्लेख आहे परंतु त्याची नांव अगर
खभाव यासंबंधी काही उल्लेख नाहीं, व चवथ्या भागात
बरील तीनहि भागातील उल्लेखांला विषयगत दिसणार नाहींत
अशा अलीकडील समजुती आहेत

इन्द्राच्या वंशवृक्षासंबंधी संपतवार हकीकत आढळत
नाहीं. इन्द्राच्या मातापितराविषया उल्लेख आढळतो परा,
परंतु तो अगदीं त्रोटक अथवा उडत उडत केलेला आढळतो
इतका की, त्या मातापितराची नांवसुद्धा आढळत नाहींत
ऋग्वेदात इन्द्राच्या बापाचे 'सु' असे नांव आढळतें परंतु
आर्ची मान निरनिराळी नांव आढळतात इन्द्राच्या आईला
पृथ्वी म्हटलेले आढळते त्याचप्रमाणे दगदि ह्मटलेले
आढळतें पुष्कळ ठिकाणीं ह्या मातापितरासंबंधी ती
केवळ कल्पना आहे अशा तऱ्हेन विचार केलेला आढळतो
इन्द्र हा अदितीचा पुत्र आहे ह्या समजुतीविरुद्ध विवेचन
सुद्ध येईल

बरील समजुतीच्या समर्थनासाठीं खाली दिलेल्या ऋचांचा
विचार केलेला आहे

(१) सृष्टिविषयक कल्पना.—एका ऋचेत इंद्राचे जन्म म्हणजे एक अलंकार आहे असें म्हटलें आहे, कारण वादळ सुरू झाले म्हणजेच इंद्राचें जन्म झालें असें मानतात.

(४.१७,४) मध्ये असें म्हटलें आहे की, “इंद्राचा पिता म्हणजे आकाश, इंद्राचा उत्पादनकर्ता मोठा कुसल कारागीर असला पाहिजे, कारण पृथ्वीप्रमाणें अचळ असें जें वज्र ते वज्र हा इंद्र सहज धारण करतो. त्याच सूक्तात दुसऱ्या एका ऋचेत म्हटलें आहे की, पुढ्या आवेशाच्या सीतीने आकाश धरारले, तुझ्या रागाच्या सीतीने पृथ्वी धरारली. पर्वत चलन पावले, क्षेत्रे भरारली व पाणी पसरलें.” आणखी एका ऋचेत म्हटलें आहे की, इंद्र आपल्या मातेची मुलीच पत्नी करीत नाही तरीच आपल्या बापाचोहि पत्नी करीत नाही. ह्या ऋचेचा अर्थ असा दिसतो की, ज्या अर्था वादळामुळे आकाश व पृथ्वी यांना अविशय त्रास होतो त्या अर्था इंद्र आपल्या आईबापाची मुलीच पत्नी करीत नाही. दुसऱ्या एका ऋचेत असेच वर्णन आहे. (४.२२,४.) यात असें म्हटलें आहे की, इंद्राच्या जन्माच्या वेळी प्रत्येक पर्वत, आकाश व पृथ्वी कंपायमान झाली. इंद्र ज्या वेळी आपल्या मातापितरांना गाई-जवळ म्हणजे मेघाजवळ आणतो त्या वेळी वारे पोपांडे लागतात.

या ऋचेत देखील वादळाचेच वर्णन आहे. बहुतेक सवे ऋचातून वादळाचे वर्णन आहेच. काही ऋचात जास्त सविस्तर आहे. ८.६,१८ ते ३० पर्यंत एका उप-कालीन वादळाचे वर्णन आहे त्यात असें म्हटलें आहे की, पावसासाठी प्रार्थना करणाऱ्याच्या प्रार्थनेला उत्तर म्हणून वादळ धाडलें व या वादळातच इंद्राचें जन्म झालें. १.६,३ मध्ये असें म्हटलें आहे की, काळोपाचा नि.पात करून अहदन वस्तूंना दृश्य करणारा जो तूं त्या तुझे जन्म उप-कालाच्या समयी झाले.

याच कल्पनेला पोषक अशी दुसरी एक कल्पना इतरत्र आढळते त्या ठिकाणी इंद्रानें उपेच्या रथाचा उच्छेद करून उपेला भयभीत केलें असा तऱ्हेची वर्णन आढळतात. परंतु त्या कल्पनांच्या प्रस्तुत विषयाशी तसा फारसा संबंध नाही.

(२) इंद्राच्या मनुष्याकारलाच्या कल्पना.—चवथ्या मंडळातील १८ व्या सूक्तात इंद्राविषयी वर्णन आलेलें आहे. ह्या सूक्ताचे शेट निरनिराळें भाग पाडतो. (१) जगात येण्याचेवेळी निसर्गबिंदू मार्गानें न वेता इंद्र आपल्या मातेच्या बरागज्यातून बाहेर येण्याचा वेत करतो (४.१८,). इंद्र आपल्या मातेच्या उदरात एक हजार महिने व अनेक वर्षे होता, त्याच्यासारखा कोणीहि ३३ भा० ३०

झाल नाही व होणारहि नाही (४.१८,४). (२) इंद्र जन्माच्यावेळी अग्नीची अशक्त असल्यामुळे त्याच्या मातेने त्याला टाकून दिले होतें येवढेच नव्हे तर त्याला तिने कुशवा नदीत बुडविलें. परंतु त्याचा जीव वाचून तो पुढे सशक्त व विजयी झाला. (३) नुकाच जन्मलेला इंद्र आपला पराक्रम दाखवितो. (४.१८,५) (४) इंद्र स्वतःच्या बापाला दार मारतो (४.१८,१२).

शेटच्या ह्या वर्गीकरणाशिवाय या सूक्तातील ऋचांचा संबंध नीटसा लागत नाही.

जन्मल्यावरुबरच इंद्रानें सोमरसाचे पान केले. इंद्राच्या पराक्रमाबद्दल इंद्राच्या मातेला भयबसा होता असें एका ऋचेत म्हटलें आहे व एकात तितकासा विश्वास नव्हता असें म्हटलें आहे.

१०.१५३,१ मध्ये इंद्राच्या जन्मानंतर त्याच्याभोवतीं दाशी जमल्या आहेत असें वर्णन आहे. ह्या वर्णनाने इंद्राच्या कल्पनेला पुष्कळच मानवी स्वरूप दिलें आहे. त्या ऋचेत म्हटलें आहे की, “बायकांनी इंद्राला पाळण्यात घातला व इंद्राचा पराक्रम जाणा केला.” दुसरे एके ठिकाणी इंद्राचा दाई म्हणजे स्वर्गा होय असें म्हटलें आहे.

(३) इंद्राची मातापितर—इंद्राच्या मातापितरासंबंधी वारंवार उल्लेख येतो परंतु त्याची नांव मात्र आढळत नाहीत. उदाहरणार्थ, १०.२८,६ “नी पृथ्वीवर एकदम हजारो फेकतो, कारण माझ्या पिळाने मला अश्रुत निर्माण केला आहे.” “युद्ध करण्यासाठी एका असामान्य पुत्रवाने एक असामान्य पुत्र उत्पन्न केला. एका वीरपत्नीच्या पोटी एक वीर जन्मला” (७.२०,५).

८.५८,१५ ह्या ठिकाणी इंद्राच्या बाल्यावस्थेसंबंधी उल्लेख आलेला आढळतो. त्या ठिकाणी असें म्हटलें आहे की, “इंद्र बालक असताना रथावर चढला व त्याने आपल्या आई-बापासाठी एक मोठा बैल भाजला.” “बहुतकरून आपल्याला ह्या ठिकाणी हरी व बलाढ्य मुलाचे विचित्र वर्णन आढळतें.” इंद्राच्या मातेबद्दल उल्लेख आढळतो परंतु पुन्हा तिचें नांव कोठेहि स्पष्ट आढळत नाही.

६.५९,१ ह्या ठिकाणी म्हटलें आहे की “इंद्र व अग्नि यांची मयापितर देवांनी मारली परंतु इंद्र व अग्नि मात्र जिवंत राहिले त्याचे पराक्रम सोमपानाचे समयी वर्णन करण्यात येतील” लडविग ह्या ऋचेचा असा अर्थ लावतो की, “इंद्राने आपली मातापितर ईश्वरद्वीही असल्यामुळे दार मारली.” पुन्हा ऋ. २ मध्ये म्हटलें आहे की, तुम्ही

जुळे भाऊ आहा. तुमचा बाप एकच होता परंतु 'आया मात्र वेगवेगळ्या ठिकाणी होत्या.'

(४) तर्कोने अगुष्टित केलेल्या इन्द्राच्या उत्पत्तीविषयीं निरनिराळ्या कल्पना—वहुतेक सर्वांच्या मतानें इन्द्र हा युद्ध व वादळ याची देवता आहे. एका ठिकाणी इन्द्राच्या सत्यसूत असेंहि म्हटले आहे (८.५८.४).

१०.१०१,१२ मध्ये इन्द्राला निष्ठिप्रीचा मुलगा म्हटले आहे. निष्ठिप्री हा शब्द फक्त येथेच आढळतो व त्याच्या अर्थोद्बल अजून बराच मतभेद आहे. सायण निष्ठिप्रीचा अर्थ अदिते असा सावतो (निष्ठिम् निरति) परंतु तो अर्थ बरोबर नाही. कारण सायण निष्ठि व दिति एकच आहेत असें म्हणतो, परंतु निष्ठिप्री चवचीरमाणेच केवळ काल्पनिक व्यक्ति कदाचरून नाही हा प्रश्न राहतोच.

अशा ऋचाच्या विस्ताराने परितोळ्याने इन्द्राच्या माता-पितराविषयींचा प्रश्न जास्तच दुर्बोध होऊं लागतो. म्हणून एकंदर जुन्या मताचा विचार करता असा निष्कर्ष निघतो की, पृथ्वी व आकाश हींच सर्वनाम्य अशीं इन्द्राचीं माता-पितरें आहेत. इन्द्राच्या पिताला पु असें म्हटलें आहे (४.१५.४) व (४.१८.१२). त्याचप्रमाणें १०.५४.३ मध्ये देखील इन्द्राचीं मातापितरें म्हणजे आकाश व पृथ्वीच होत असें मूरनें म्हटलें आहे.

१०.७३,१० मध्ये इन्द्राच्या बापाला घोडा म्हटलें आहे परंतु त्या ठिकाणच्या 'अश्व' शब्दाचा अर्थ १.१६३,२ मधील अश्व शब्दाच्या अर्थप्रमाणेच सूर्य होतो. परंतु इन्द्राचा बाप सूर्य होता ह्या कल्पनेला आधार मुळीच नाही. अश्व व उपश हे दोन अतिशय शक्तिमान् पशु असल्यामुळे पराक्रमी इंद्र अन्वापासून उत्पन्न झाला अशी एखाद्या कवीने कल्पना केलेली दिसते.

६.५१,२ मध्ये इद्र व अग्नि हे जुळे भाऊ आहेत असें म्हटलें आहे व १०.४५.८ मध्ये अमीला 'पु'चा मुलगा म्हटलें आहे, व ३.३.११ व २५.१ आणि १०.१,२ मध्ये अमीला पृथ्वी व आकाश (यावापृथिवी) यांचा मुलगा म्हटलें आहे ह्यावरून इन्द्राचीहि मातापितरें तीच होतात.

६.५१,२ वरून पाहता इन्द्राची माता पृथ्वी ठरत नाही. इन्द्राच्या मातापितरांसंबंधी तर्कापेक्षा अग्नीच्या मातापितरांसंबंधीचे तर्क नानाविध व जास्त घोट्याळ्याचे असल्यामुळे त्या तर्कावरहि इन्द्राच्या मातापितरांसंबंधी केलेला तर्क उभारातां येणार नाही.

या वारणासुळें भारतीय लोकांनी आपल्या आवडत्या देवते-संपंधी या वाचवीत निरनिराळे तर्क करावे यात नवल नाही. इन्द्राच्या आवेसासुळे व पराक्रमासुळे शबरील मानवी आकार

देण्यात आला. पुराणकारी वीरपुत्र आपल्या पितावीरोवरच पराक्रम करीत. इन्द्राने गायी म्हणजे ढग पादाकात केले म्हणून त्याला गोपन् हें अभिधान मिळालें. ह्यावरून इन्द्राला गायी पादाक्रान्त करणाऱ्याचाहि पुत्र समजूं लागले. आकाशाला गोपन् राहि एक प्रतिशब्द आहे.

इन्द्राचें कार्यक्षेत्र, शत्रू, इतर देवांशीं त्याचा संबंध, इंद्र व त्याचे भक्त.—इंद्राचें समजावून द्यावयाचें म्हणजे त्याचे पराक्रम वर्णन करावयाचे व त्याचे शत्रू सांगावयाचे. इन्द्राच्या प्रत्येक वेदमंथात व पुराणात आलेली आहे, या कथेचें मूळ काय हा प्रश्न यास्काच्या काळीं जितका वादग्रस्त होता तितकाच आजहि आहे. इन्द्रविषयक यास्कावाक्ये येणेंप्रमाणे,

तत्को इन्द्रो, नेष इति नैरुक्ताः, लाष्ट्रोऽक्षर इत्यैतिहासिकाः अपा च ज्योतिषमग्निमीमांसकमणो वपेकमे जायते ततोऽपमार्थेन युद्धवर्णा भवत्वद्विवत्तु खलु मंत्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विद्वद्वा शरीरस्य स्रोतासि निवारमाचकार तस्मिन्हते प्रसन्नदिर आप. । इन्द्रो इणोवेर्वा, वर्ततेर्वा, वर्धतेर्वा, यदृणोत्तद्वत्तस्य इन्द्रमिति विज्ञायते, यदवर्तत तद्वत्तस्य इन्द्रमिति विज्ञायते, यदवर्धत तद्वत्तस्य इन्द्रमिति विज्ञायते. (नि. पू. २.१६)

इन्द्राच्या कल्पनेचें मूळ जितकें अनिश्चित आहे तितकेंच इन्द्रावद्बलच्या कल्पनेचेंहि आहे व यास्काने इन्द्राची व्युत्पत्तीहि अनेक प्रकारे दिली आहे.

इन्द्र, इरा इणाति, इरा ददाति, इरा दधाति, इरा दारयते, इरा धारयते, इन्द्रचे दवति, इन्द्रो रमते, भूतानि हन्ते, यद् एनम् प्राणैः समेषन् तदिन्द्रस्य इन्द्रलम्, इन्द्रं करणादिति आभ्रा-यण, इन्द्रं दंशनात् इति औपमस्यव, इन्द्रति इति, इन् शत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वा, दारयिता च वज्रयनाम् ।

(नि. उ. ४.८)

आता प्रथमतः इन्द्राच्या अनेक शत्रूंची माहिती थोड-क्यांत देऊन नंतर त्याच्या काहीं पराक्रमांचे सविस्तर वर्णन करूं.

इन्द्राच्या विरुद्ध लढणारे राक्षस.—ह्या राक्षसांबद्दल इतका जेटक उल्लेख आलेला आहे की, ते राक्षस पाऊस चोरणाऱ्या जातपिंकी आहेत की, दुसऱ्याच कोणत्यातरी नाव-वीत मनुष्यांना हानिकारक आहेत हे नीट समजत नाही.

अनशे नि.—ह्या दैत्याने नाव फक्त ८.३२,२. मध्येच आढळलें. ह्याचें स्वरूपवर्णन नीटसे आढळत नाही. हे नाम कोणच्या घालुयासून झालें हेहि नीट कळत नाही. 'अन्' आणि 'अर्ध' (=अर्ध) अशीं पदे पाडलीं तर त्याचा अर्थ, 'निरुपद्रवी' असा होतो. ह्या अर्थ कविकल्पनेला सहायक होत नाही.

अणव. — हे राक्षसाचे नाव नाही. सेंटपीटर्स० कोश व ग्रामसन १०.६६, ११, ६७, १२; १११, १४ ह्या उताऱ्यांचा दाखला घेऊन हे नाव एका राक्षसाचेंच होतें असें ठरवू पाहतात. ६७, १२ मधील 'अणवस' हे 'अवुदस' याचें विशेषण आहे.

अवुद. — १.५१, ६ मध्ये म्हटलें आहे की, 'सां मोव्या-भोरत्वा अवुदाल पायालाली तुडविलेस' त्याच ऋचेंत शुष्ण व शंवर यांचीहि नावे आहेत. १०.६७, १२ मध्ये अवुदाला अणव हें विशेषण लावलेलें आहे. त्यावरून अवुदाची सर्पा-कृति असावी असा बोध होतो. इन्द्र याचा शिरच्छेद करतो. सें. पीटर्स० कोशात त्याचा अर्थ दोन्ही वेळीं 'सर्प' असाच दिला आहे. हा अवुद म्हणजे खालील अवुदच होय.

अवुद. — २.११, २० मध्ये म्हटलें आहे की, "त्रिदान दिलेल्या पेयान ताजातवाना ज्ञात्वाततरत्यान अवुदाला खाली पाडले." २.१४, ४ मध्ये अवुदाबरोबरच 'उरणा'चा उल्लेख आहे. ८.३२, २६ मध्ये इन्द्र त्याच्यावर बर्फाचा मारा करून त्याचा पराभव करतो असें वर्णन आहे. ३ च्या ऋचेंतहि अवुदासर्वधीच उल्लेख आहे. ८.३, १९ मध्ये वर्णन आहे की, "सा अवुदाच्या डोंगरातून गाईना सोडविलस."

अदि — याचा अर्थ सर्प अथवा दैत्य असून शिवाय विलक्षण प्राणी असाहि आहे. 'अद्विभुव' म्हणजे पाताळातील सर्प असा अर्थ होतो. बहुतेक प्रसंगी हा अदि म्हणजे टून असाच उल्लेख आढळतो. १.५१, ४, ४.१७, ७, ६.७२, ३; १०.११३, ३ व १.३२ ताडून पडा. ह्या शब्दात 'अद' हा भाग आहे.

अद्विभुव. — ह्या दैत्याचा उल्लेख सुप्रिन्द, अनशनि, व पिमु याच्याबरोबर ८.३२, २ मध्ये आलेला आहे. २६ व्या ऋचेंत "और्णवामम् अद्विभुवम्" असे शब्द आहेत त्याचा अर्थ ग्रामसन 'कोव्याच्या जातीचा अद्विभुव' असा लावतो. त्याच-प्रमाण ८.६६, २ मध्ये तोच अर्थ आहे. १०.१४४, ३ मध्येहि ह्या अद्विभुवाचा उल्लेख आलेला आहे. ह्या ऋचेवरून ग्रामसन अद्विभुव व ४.२७, ३ मधील 'अस्मा कुधानस' हे एकच असें म्हणतो. ह्याच दैत्याला वसग म्हटलेलें आहे तो आपल्या दगडूरी गाईमर्ष असल्यामुळे लाला आपल्या कडपाटील घेल म्हटलेले आहे.

अद्विभुवाच्या व्यतिरिक्त असा और्णवाम हा शब्द फक्त २.११, १८ मध्येच आढळतो. 'कोव्याच्या जातीचा' हे रूपांतर असमुक्ति नाही.

अश्र (लोमी). — ह्या दैत्याचे नाव २.२०, ५ व २.१४, ५ मध्ये आढळतें. त्या ऋचातून इन्द्राने अश्र दैत्याचें निवासस्थान उद्धृत केले असा तऱ्हेचें वर्णन आहे. ६.४, ३ मध्येहि अश्र दैत्याचा उल्लेख आहे. सर्गाला उगविण्यात लावून इन्द्राने ह्या दैत्याच्या आश्रयस्थानाचा

विध्वंस केला असा हा लोमी कोण होता? ह्या लोमी प्राण्यानें पाऊस चोरल्याचा जरी २.१४, ५ मध्ये उल्लेख आलेला आहे तरी हा प्राणी अथगाराचा दैत्य असावा.

इलीविश. — ह्या दैत्याचें नाव फक्त १.३३, १२ मध्येच आढळतें. त्या ठिकाणीं इन्द्राने इलीविशाचे किळे जमीनदोस्त केले असा तऱ्हेचा उल्लेख आहे. या इलीविश शब्दाचा अर्थ 'पाण्याला अडविणारा' असा यास्काचार्यानीं निरुपात (६.१९) सांगितला आहे.

उरण. — २.१४, ४ मध्येच ह्याचें नाव आढळतें. सें. पीटर्स. कोशात याचा अर्थ नेप असा दिला आहे तो दगाच्या आकृतीशीं जुळता आहे, कारण दगाच्या आकृती पुष्कळ प्रसंगीं केसाल दिसतात.

और्णवाम 'अद्विभुव' पहा.

आरंज. — ह्याच्या नावाचा उल्लेख 'पण्य'बरोबर १.५३, ८ मध्ये आणि पण्य व इनाबरोबर १०.४८ मध्ये आढळतो. ह्या दोघाचाहि पराभव इन्द्राने केला त्या वेळीं इन्द्राबरोबर अतिथिग होता. अतिथिग हे दिवोदासास पेटुक नाव होतें. ह्या दिवोसाकरिता इन्द्रान शंवराला मारिलें अशी कथा आहे. 'पण्य' या शब्दाचा उपज अर्थ पत्र असलेला असा होतो. करज हा शब्दाची व्युत्पत्ति वरज म्हणजे कोणता रंग? म्हणजे काळ अशी असावी.

कुमव. — हा शब्द जरी वाटार ह्याच्या विशेषणालाच वापरला जातो तथापि हे एक विशेषणच आहे. उदाहरणार्थ, १.१०, ३, ३ मध्ये हा शब्द विशेषणालाच वापरलेला नाही. इनाचें हे एक टोपण नाव असावे. १.१०, ४, ३ मध्ये ह्या कुमवाला दोन बायका होत्या असें वर्णन आहे.

[कुमवाक हा शब्द फक्त १.१७४, ७ मध्येच आढळतो. सें. पीटर्स. कोशात त्याची व्युत्पत्ति कुम (कु) वाक्= वाईट बोलणारा अशी दिलेली आहे. परंतु कुम म्हणजे कु असें घेण्यास प्रमाण नाही तथापि ही व्युत्पत्ति अर्थ लावण्यास उपयोगी पडते. वारण त्या ऋचेंत फक्त पृथ्वीवरील शत्रूचा लातल्यालात निंदकाचा उल्लेख आहे.]

औलितर. — 'शंवर' पहा.

किवि. — वातव्याची पिशाची अथवा वादळी म्हणजे पाण्यानें भरलेला दग. २.१७, ६ आणि २.२२, २ व बालविल्य ३ ८ मध्ये याचा उल्लेख आलेला आहे. हे एका दैत्याचें नाव दिसतें.

जुसुरि. — हा साधारणतः धुनीबरोबर असतो या दोघाचाहि इन्द्राने निजविले. दमितिसाठी इन्द्राने त्याचा वध केला. ६.२६, ६ मध्ये एकदा जुसुरीच आढळतो. ह्या ऋचेंत

धुनीचा उल्लेख नाही. बाकी सर्व ठिकाणीं सुसुरी व धुनि या दोघांनी जोडी आढळते.

दानव.—५.१९,४ मध्ये इन्द्राने दानवाला मारला असे वर्णन आहे. दानव हा शब्द नरीळा खालेला आहे (५.३२,३; २.११,१०.)

दही क.—हे नाव २.१४,३ मध्ये आले आहे. ह्याचा अर्थ कदाचित् 'जो एके ठिकाणीं बोजा करतो' असा असेल. संत पीटर्स, कोवावरून इभू हा धातु प्राधान्यात आढळतो.

धुनि.—'सुसुरी' पहा.

नमुचि.—ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति 'न मुचि' (म्हणजे जो पाऊस पडू देत नाही) अशी पाणिनि देतो. १०.१३१,८ मध्ये अश्विनी व नमुचि याचा संबंध आला आहे. ह्याचा अर्थ अजून कळत नाही ह्या कचेत नमुचि राक्षसाचरोवर अश्विनींनी सोमवान केल्यानंतर ह्यानी इन्द्राला मदत केली असे वर्णन आहे. बाकी सर्व ठिकाणीं नमुचि हा पाऊस चोरणारा दैत्य आहे. ५.३०,५,८, व ६.२०,६ मध्ये इन्द्र ह्याचा शिरच्छेद करतो असे वर्णन आहे ५.३०,९, ८.१४,१३ मध्ये पाण्याचा फेज मारून इन्द्र ह्याला ठार करतो असे वर्णन आहे.

नववाहल.—'आपंचे वसतिस्थान नवे आहे तो' १.३६, १८ व ६.२०,३१ मध्ये ते एका माणसाचे नाव आहे असा स्पष्ट उल्लेख आहे. पहिल्या उताऱ्यात ते आर्यांच्या मित्रांचे नाव आहे. दुसऱ्या उताऱ्यात इन्द्राचा मित्र जो उशना ह्याच्या दुसऱ्या मुलाचे नाव आहे. १.३६,१८ मध्ये त्याच्या बृहस्पत म्हणजे ज्याचा राक्षस मोठा आहे असे म्हटलेले आहे. १०.४९,६ मध्ये इन्द्राने ह्याचे हुकडे हुकडे केल्याचे वर्णन आहे.

नामंद.—हे नाव फक्त २.१३,८ मध्येच आढळते. 'नामंद सदवसुम्' म्हणजे नामंद स्वतःच्या मित्रांसह असा अर्थ करावयाचा. सायणाचार्य सदवसु हे एका असुराचे नाव होतें असे म्हणतात.

पदगुभि.—पाय धरतो तो. हा १०.४९,५ मध्येच आढळतो. ज्याच्या तान्यात इन्द्र या पदगुभीसा देतो ह्या शब्दाचा नामनिर्देश इतरत्र केलेला आढळत नाही.

पंथेय.—'करंय' पहा.

पिमु.—हा शब्द परधारासून झालेला आहे. ह्याचे अर्थ दोन होतात. दुसऱ्याला जिंकणारा अथवा खत जवळ असलेल्या गोष्टीने तृप्त असलेला. १.१०१,२ मध्ये पिमूला अजत म्हणजे कायदे मोडणारा म्हटलेले आहे. हे कायदे म्हणजे वर्णाने धातून दिलेले कायदे होत. ४.१६,१३ मध्ये ह्याला 'जगद्व्याज राक्षस' म्हटले आहे. इन्द्राकडून तो मारला

जातो. तो शुभ्र व संघर ह्या दोन राक्षसांचोवर असतो. त्याच्याप्रमाणेच ह्याचे किंते अनेक असतात. हे किंते म्हणजे टप असतात.

पिशाची.—फक्त १.१३३,५ मध्ये या नावाचा नामनिर्देश आहे. दैत्यांच्या उपादानार्थ सर्व सूक्त आहे. पिशाच अथवा अशी ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति प्राप्तमन झायतो. ह्याचा 'वितायची द्विदरी' असे नाव आहे.

मरा.—हा देवाचा शत्रु असून ह्याच्या नावाचा ९.१०१,१३ व १०.१०१,२ मध्ये उल्लेख आलेला आहे. पहिल्या उताऱ्यात मरा हा शत्रु मानलेला असून दुसऱ्या उताऱ्यात मरा हा टपक्या आहे.

मृष.—अर्थ पशु. इत हा वस्तु पशूंचे हत धारण करतो असे १.८०,७ मध्ये वर्णन आहे. ५.२९,४,३२,३; ३४,२; ८.८२,१८ संत पीटर्स—कोशामध्ये तसेच आहे. मृष हा शब्द फक्त ४.१६,१३ मध्ये पिमूचर्मी बोललेला आहे. ८.३,११ मध्ये अश्विनीचर्मी बोललेला आहे. १०.४९,५ मध्ये ते विरोधनाम आहे

रुचिमा.—फक्त २.१४,५ मध्ये आढळतो: रुचि (रुचिर) व रु (किं पातु) म्हणजे रक्षण करणारा अशी ह्या शब्दाची प्राप्तमन व्युत्पत्ति झायतो. परंतु रुचिमा हा पाऊस चोरणाऱ्या दानवांपैकीच एक आहे मग ह्याला एवढा रक्षाचा हात करणारा असे का म्हटले?

रोहिण.—नैपट्टक १.१० मध्ये आढळतो. वेदाला हा प्रतिशब्द आहे. १.१०३,२ मध्ये पाऊस चोरणाऱ्या इतर दानवाचोवरून ह्याचाहि उद्धार झाल्याचे वर्णन आहे. २.१२,१२ मध्ये ह्याला 'वामारोहन्त' म्हटलेले आहे. प्राप्तमन रोहिणीपासून हा शब्द झाला असे म्हणतो.

ववगृह.—फक्त १.५३,८ मध्येच ह्याचा उल्लेख आहे. इन्द्र याचे हत्यार किंते उडवून देतो.

वर्चिन्.—याचा चार ठिकाणीं उल्लेख आलेला आहे. २.१८,६; ४.३०,१५, ६.४०,२१; व ७.१९,५ या चारही ठिकाणीं तो संघराक्षरोवर असतो असे वर्णन आहे. एक जखम्य वेळून तो इन्द्रावर चालत जातो परंतु तो ठार होतो ह्या शब्दावीट धातु वर्च आहे असे प्राप्तमन म्हणतो. रो ह्याचा संबंध वर्चसूती जोडतो.

वड.—याचा अर्थ शुभ्र असा आहे. ह्या शुभ्र वरि धारणपी गार्हया दडवून ठेविलेले असता. नंतर ह्या शुभ्र व दैत्य रहात असे ह्याचाहि 'वड' हेच नाव प्राप्त झाले असता शुभ्र ह्याचा अर्थोने 'वड' शब्द ६.३९,१ मध्ये वापरलेला आहे ह्या ठिकाणीं शुभ्र फोडून इन्द्राने पर्णीचा पराभव केल्याचे वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे १०.६२,२; १३.८,१; २.१२,३

ताहून पहा १०.६८.६ मध्ये 'वल' हे विशेषनाम आहे त्या ठिकाणी बृहत्सतीन वड राक्षसांनी राहण्याचे ठिकाण उज्जुहा वेलें असा तत्पेचे वर्णन आहे. ६.१८.५, ८.१४.८ ताहून पहा. पुढील ठिकाणी या दोन अध्यांमध्ये विशेषसा नेद दिसून येत नाही ज्या ठिकाणी 'वल' हे विशेषनाम आहे अशी ठिकाणे फारच क्वचित आहेत.

रूकडूरस — २.३०.४ मध्येच फक्त हे नाव आढळते इत्यांचे ह एक नाव असावे असे दिसते 'अदम्यासारखा क्रूर' असा ह्या शब्दाचा अर्थ रोट व प्रासमन लावतात.

रूयविप्र.—पलायनाचे ज्याचे ओठ आहेत असा ७.१९.४ मध्येच फाप्तो हा शब्द आढळतो. इन्द्र व विष्णु ग्याना ह्या दैत्याचा पराभव केला. तथापि हा शब्द केवळ विशेषण असावा असे वाटते.

व्यंस.—हंद सायाचा-४.१८.९ मध्ये तो इन्द्राला जपली करतो असे वर्णन आहे. पिमु, शुष्ण, नमुचि, वसरे दैत्यावरोपर त्यांचे नाव पाच राहा ठिकाणी आढळते यापेक्षा साध्याचर्चणी विशेषशी माहिती उपलब्ध नाही. १.१०.१, २.१०.१, २.१४.५, २.२४.२ ताहून पहा. १.३२.५ मध्ये व्यस हे इन्द्राचे विशेषण दिसते.

चण्डिक — २.३०.८ मध्ये अनेकवचनी हप आहे हे मनुष्य नसून राक्षस दिसतात असुराचा अध्वर्यु जो चण्ड त्याचेच हे पुत्रपौत्र असे सांगणाऱ्यां म्हणतात

शंकर.—याचें नाव पुढील ठिकाणी आढळते. राज-सनेय सहितेंत हा दैत्याचा अधिपति आहे हा इन्द्राचा एक प्रयत्न झाला होता. १०.४२.७ मध्ये इन्द्राच्या हातातील आयुध शय म्हणून असे असा उल्लेख आहे. हा शय म्हणजे वज्रच असावे. शबर हे एका राक्षसाचे नाव असून ते जातिनामक आहे असे म्हणित परले तर इन्द्राचे आयुध भारण करणाऱ्या दैत्यांचे उदाहरण शयदेवात ह एकच आढळते. ४.१८.९ मध्ये व्यासावल् निमिषिधान ही शब्दयोजना असल्यामुळे दैत्याच्या हातात एक प्रकारचा शय होतो असे दिसते अनार्य लोक्याच्या अनेक टोळ्यांपैकी एका टोळीच शबर हे कुलनाम असले असे रोट आणि शिबर म्हणतात.

शंकराच्या वावरीत पालील उल्लेख महत्त्वाचे आहेत ६.४५.२१ मध्ये दुसऱ्या एका राक्षसावरोवर इन्द्राच शबराचा वध केला असे वर्णन आहे. २.१०.११ मध्ये शबर पर्वतावर रहात असे असे वर्णन आहे. मग हे पर्वत पृथ्वीवरील असोत अथवा अतिरक्षणीय ह्या असोत ७.१८.२० मध्ये शंकर स्वतः हा एक देवच समजत होता असे वर्णन आहे ६.२६.५ वरून शबर हे अनार्य लोकांच्या टोळीच एक नाव असावे असे दिसते.

वग हे शबराचे रिष्टे होत इन्द्रान वसे नव्य.ण्यव अथवा शबर किंते उज्जुहा वेलें वस ९.६३.१२, २.१४.६ मध्ये व ४.२६.३ मध्ये दिसता ९९ रिष्टे व शबरचा विद्रा रात्री उज्जुहा केला असे वर्णन आहे. हा शय इन्द्रान दिवोदासासाठी वेल २.१०.११ मध्ये इन्द्राचा शंबर वाळीस वर्धनी सापडला असे वर्णन आहे. ह्यावरून वाळीस वेपयंत वादळ चालू होत असे दिसते. ४.३०.१४ मध्ये शबराला कीलितर म्हटले आहे

शुष्ण — इन्द्राच्या खालोखाल शुष्ण हाच इन्द्राचा मोठ्या प्रतिसर्षी होता. पृथ्वीवर अवर्षण पाडणारा हा दैत्य होता. ५.३०.४ मध्ये यावद्दल चोख आहे त्या ऋचत इन्द्रान जापल्या वज्रान शुष्णाचा वध केला असे वर्णन आहे कुयव हे विशेषण शुष्णाचा लावलेल आढळते, हे विशेषण शुष्ण सांगे करतो. १०.३२.१४ व वात ३८ मध्ये शुष्णावद्दल चोख आहे शुष्णाला अगुपहि म्हटलेले आहे (१.१०४.३) मध्ये त्याला मायिनहि म्हटलेले आहे व्याघ्रप्रमाणे श्यगिनहि म्हटलेले आहे, अमागुप व मन्दिन म्हटलेले आढळते. (१.३३.१०, १०.२२.५, १.५४.५) १.१०३.८, ८.१२.२८ मध्ये त्याच्या वपस्वी किशोर्य वर्णन आहे. ८.४०.१०-११ मध्ये ह्या दैत्याचा पुत्रप्रीनासकट नावा करणाऱ्यासाठी इन्द्राची प्रार्थना केलेली आहे कुस आडुनेयासाठी इन्द्रान या दैत्याला मारला. १.६३.३, ४.१६.१०, ६.२६.३, ३१.३, १.१९.२ ताहून पहा

सेत पीडित. कोसामध्ये ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति दिलेली आहे हे नाव शुष्ण म्ह० श्व हा वायुपासून झाल आहे असे तेथे म्हटलेले आहे प्रासमन शुष् वाळणी ह्या वायुपासून झालेले आहे असे म्हणतो १.५४.५ मध्ये रोट श्वसन म्ह० दुरक्ष्या षोडशास असा अर्थ लावतो

सभांनु — ५.४० मध्येच ह नाव आढळते. सर्वांला अडवून धरणारा हा दैत्य होता अनीकरीता इन्द्रान ह्याचा वध केला

वेदात इशाने जे अनेक पराक्रम वर्णन केलेले आहेत त्यापैकी आस्य प्रामुह्याने वर्णन केलेला त्याचा पराक्रम म्हणजे पावसाळा अडवून धरणाऱ्या अतिरक्षणीय जी भुविपिशन आहेत त्याच निरीलन हा होय ह्याच एका पराक्रमाने निरतिराख्या ठिकाणी निरतिराख्या प्रसंगी निरतिराख्या शब्दात वर्णन आलेले आढळते ह्याच पराक्रम त्यान पुन्हा पुन्हा करावा म्हणून त्याची प्रार्थना करण्यात येते. यापेरीत इह ही युद्धाचीदे देवता आहे पाऊस पाडणाऱ्या दैत्याची इशान प्रथम युद्ध केले नंतर त्यान सवे दैत्यावरोवर युद्ध केले, सरसेवेवटी इह हा अतिवाय पराक्रमी योद्धा मानला गेला. इशान साक्षात्प ह्याचा प्रत्येक भक्त प्रार्थ लायला.

इंद्राच्या पराक्रमाच्या वर्णनाचा नीट अर्थ समजून घेण्यास अगोदर हिंदुस्थानातील-विशेषतः उत्तरेकडील पर्वतश्रेणींतील-बादल्यांचे स्वरूप लक्षात घेतले पाहिजे व नंतर पावसासंबंधी वेदकालीन कल्पना मनात आणिली पाहिजे त्या काळी पाणी अतिशय उंच ठिकाणी आहे व त्या ठिकाणच्या राजा वरुण असून तो पृथ्वीवर पाऊस पाडतो अशी कल्पना होती (२.२८.४). परंतु अंतरिक्षातील देव व दानव त्या पावसाच्या धारास जमिनीवर पडू देत नाहीत. ह्या पावसाच्या धारा कवींनी गाई कल्पिलेल्या असून ह्या गाई ते दानव आपल्या गुहेत नेतात अशी समजूत आहे. ह्या गाई सोडविण्यासाठी इंद्राला देवाकडून पाडण्यात येते. इंद्र दानवाना जख्म करून गाई सोडवितो, व पर्जन्याच्या धारा इंद्राच्या सत्या ज्या नया त्या-समवेत पृथ्वीतलावर अप्रतिहत असा येतात (१०.९९.४) ह्या लढाईनंतर सूर्य व उषा आकाशात प्रस्थापित होतात. रणसंप्रामाणें तिमित होऊन दहून राहिलेले देव पुन्हा निर्भय चित्ताने आपापल्या जागी येऊन राहिले इंद्राने दैत्याचा रोवटपर्यंत पाठलाग केला व जगावर पुन्हा शांतता व समृद्धि नावू लागली.

पर्जन्याच्या ह्या साध्या कल्पनेमोवती वेदकालीन कवि-कल्पनेचे जाळे अडकविले गेले इंद्र आणि त्याचे रावू याची वर्णनें मनुष्य व त्याचे रावू याच्या वर्णनाप्रमाणेच आहेत. इंद्राचे दानवाबरोबर झालेले युद्ध, कवी ज्या राष्ट्रातील असत त्या राष्ट्राच्या इतराबरोबर झालेलेल्या युद्धाप्रमाणेच आहे असे त्या वेदकालीन ऋषींना वाटले.

पाऊस उभरून ठेवणाऱ्या दैत्यापैकी प्रमुख दैत्य वृत्र हा होय; ह्या त्याच्या नामाभिधानावरूनच त्याच्या कुलीचे कित्येक दिग्दर्शन करू पडातात. संस्कृत 'वृत्र' व अवैस्वातील वेरेध ह्या शब्दाचे निरनिराळे अर्थ आहेत. वृत्र या शब्दाचा अर्थ अन्तराय, रक्षण (अवैस्वा-वेरेध) असा होतो, त्याचप्रमाणे 'जो वृत्र करण्यास योग्य आहे' म्हणजे रावू असाहि होतो, २.३२.७ मध्ये म्हटले आहे की, 'ज्या वृत्रांना खंगोळा अडविली तो.' त्याचप्रमाणे ७.२१.३ मध्ये खासबंधी म्हटले आहे-'पाण्यामोवती वेष्टन घालून बसलेला महासर्प'. इत्यादि वर्णनावरून पाहता वृत्र या शब्दाचा अर्थ शत्रूच घालणारा असाच केवळ होत नाही. निष्कर्षारानी केलेले अर्थ पूर्वी दिलेच आहेत.

बहुतेक ऋचातून वृत्र व अहि हे एकच होत असे म्हटले आहे. १.३२ मध्ये पुढील वर्णन आलेले आहे.—

“जन्मास आल्याबरोबर हे इंद्र, तू सर्व राष्ट्रांना चक्र-चक्रा पापावयास लाविलेस, हे उदारा, तू आपल्या वज्राने जंगरपटारावर निजलेल्या अग्नीचा वध केलास.” असेच वर्णन ४.१७.७ मध्येहि आलेले आहे. त्याच स्फूर्त त्या अहीत्य वृत्र म्हटले आहे. तसेच १०.११३.३ मध्ये म्हटले आहे.

“सशस्त्र होताना तू वृत्र अहीसमोर युद्धासाठी ठाकलास”. त्याचप्रमाणे ६.७३.३ व २०.३ मध्ये वर्णन आहे. एका ठिकाणी त्याला 'वराह' वराहमक्षी असे म्हटले आहे. “हे वीर-पुरुषा, तू आपल्या वज्राने वृत्र रानडुकराचा नि पात केलास तो रानडुकर नदीमध्ये निजला होता.” परंतु ५.३२.३ मध्ये इंद्राने आपले शस्त्र त्या महान् पशूवर फेकिले” असे वर्णन आहे म्हणजे त्या टनाला ह्या ठिकाणी 'मृगवत् शीघ्रगामी' असे म्हटले आहे.

इतर लहान लहान दैत्यांना ज्याप्रमाणे अनेक नावे असतात त्याप्रमाणे ह्या ढगाला तो नाना तऱ्हेच्या आकृतीत दृश्यमान होतो म्हणून नाना तऱ्हेची नावे प्राप्त झालेली दिसतात ढगाना फक्त दैत्य म्हटलेले नाही तर २.११.७ मध्ये त्यांना पर्वत अशीहि संज्ञा आहे. २.३०.८ मध्ये तर ढगाना दैत्याचे किल्ले म्हटलेले आहे. १.५५.६ मध्ये ह्या कुशलतेन रचलेल्या वचावाच्या ठिकाणाचा इंद्राने विश्वस केला असे वर्णन आहे. ज्या गुहातून पर्जन्यवाहुरूपी गाई दडवून ठेविल्याचे वर्णन आहे, अथवा गाई ज्यातून दुग्धस्राव म्हणजे पर्जन्यरश्मि करतात असा त्याच्या बावा म्हणजे दुसरे तिसरे वाहीहि नसून हे दग्ध होत. सारास अंतरिक्षात दिसणारे व बादल्यामुळे विकृत स्वरूप पावलेले निरनिराळे देवाचे त्या काळी मनुष्यांना पृथ्वीवर भेटणाऱ्या निरनिराळ्या हिंस श्वापदांप्रमाणे भासले. पृथ्वीवर हिंस श्वापदाचा सहार करण्याचे व रानटी लोपावर हजे करण्याचे जे जे प्रसंग आले त्या त्या प्रसंगाना त्यांनी अंतरिक्षात चहून येणाऱ्या उलाढालींचे रूप दिले, असे सद्यीकरण करता येईल

वृत्राबरोबर जे इंद्राचे युद्ध झाले ते निरनिराळ्या कवींनी वर्णिले आहे ती वर्णने चमत्कृतजनक असल्यामुळे त्यातील वेचक भाग खाली दिला आहे.

२.३०.३ मध्ये तो अहि धुम्यात दहून बसल्याचे वर्णन आहे. धुम्याने स्वतःला गुरफटवून घेऊन तो इंद्रावर चालून गेला. ५.३२.४ मधील 'मिहोन्पात' हे विशेषण वृत्राचंच आहे. १०.७३.५ मध्ये तो प्रतिपक्षाच्या अगावर घुस्त्राळ फेंकतो असे वर्णन आहे. १.३२.१३ मध्ये गडगडाट, विद्युद्धता याच्या योगाचें तो स्वतःचें संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो असेहि वर्णन आहे. १.८०.१२ मध्ये असे वर्णन आहे की, इंद्र टनाच्या गडगडाटाला हि भ्याला नाही.

४.१९.११ मध्ये म्हटले आहे की, इतर देव वृत्रापुढे ठाकण्यास भीत होते म्हणून देवाच्या सांगण्यावरून इंद्राने टनाला आह्वान केले. २.२०.८, ४.१७.१ व १०.२८.७ मध्येहि अशाच तऱ्हेची वर्णने आलेली आढळतात.

४.१८.११ मध्ये असे वर्णन केले आहे की, इंद्राचे ज्या वेळी वृत्राबरोबर युद्ध सुरू झाले त्यावेळी इंद्राच्या मदतीसाठी

म्हणून आलेल्या देवांनीं भीतीनें समरागणावरून पळ काढला. ८.८२,१४;१६ व ८.८५,७ मध्येंहि असेंच वर्णन आहे. परंतु तसा स्थितीतहि इंद्राने आपलें स्थान न सोडता वृत्रासुराचा पराभव केलेल्या त्यांनीं पाहिला, त्या वेळीं आनंद-भरित अंत करणाऱ्या त्यांनीं इंद्राची स्तुतिस्त्रोत्रे यादलीं असें १०.११३,८ मध्ये वर्णन आहे. ७.२१,३ मध्ये म्हटलें आहे की, इंद्र व वृत्र ह्यामधील युद्ध इतकें तुमुल झालें की, पृथ्वी, आकाश व इतर चराचर वस्तू अरथर कापू लागल्या. इंद्राच्या विद्युद्भवेच्या तडाक्यामुळे स्वर्ग हादरला (६.१७,९), लक्षांनीं जरी खत. वज्र पडलें होतें तरी त्याचे परिणाम पाहून तो भीतीनें मूर्च्छित पडला (१.८०,१४). ५.२९,३,७, ३.४३,७,६.४४,१४ व २.१९,२ मध्ये म्हटलें आहे की, जर इंद्रानें सदांश्च जाण्यापूर्वी सोमरसाचे आर्कड पान केले नसतें तर सुद्धा त्याचासुद्धा वृत्रासमोर टिकाव लागला नसता. सोम-पानामुळेच त्याला धैर्य व वीर्य प्राप्त झालें. १०.११३,८ मध्ये एक कवि असें म्हणतो की, सोमपानामुळेच भेदरेलेल्या देवाना धोडें धैर्य आले, व जे अगदींच व्यालेले होते त्यांना नद चढून त्याची स्मरणदाफीच नाहासी झाली ६.१८,१८ मध्ये म्हटलें आहे की, "सोमपानाने उन्मत्त झालेले देव इंद्राची स्तुति करूं लागले" त्याचप्रमाणे "मुक्त झालेल्या स्वर्ग-गाहि इंद्राचा स्तुतिपाठ गाऊ लागला (४.२३,७). *तद्वाच तन्वेचे वर्णन १.६१,८ मध्येहि आहे.

इंद्राचीं शस्त्रे म्हणजे लक्षांनीं तयार केलेल वज्र (५.३१, ४) अगर अग्नि, अदम्य, पर्यंत इत्यादि, किंवा फेकण्यासाठीं खडकाचा तुकडा. विद्युत्ता इंडि इंद्राचे एक शस्त्र आहे अस वारंवार म्हटलें आहे. १.८६,१३ मध्ये दधीचीच्या अस्थीना इंद्राने आपल्या ९९ शत्रूंना मारलें असें वर्णन आहे. ज्याचा ज्याला म्हणून सर्वांनीं अगर उभेरीं सर्वंध येत नाहीं त्याचा विद्युत्भवेचीं सर्वंध लावून देण्याचा पुराणसंगोपधडाचा परिपाठ दिसतो. ८.४५,४;६६,११,१०.१०३,२,३ मध्ये इंद्राच्या हातीं धनुष्यबाण होते असेंहि वर्णन आहे १. १६९,३ मध्ये द्याया हातात भाय (श्रुति) होता असें वर्णन आहे. वृत्रावरोवर जो सप्राम झाला सात घोडेहि ही शस्त्रांध उपयोगात आणल्याचें दिसत नाहीं. पण तो मनुषि दैत्याला आघळा करण्यासाठी म्हणून त्याच्या तोंडावर फेंस फेकतो (शतपथब्राह्मणकाराची टीका १२,७,३ पहा), ८.३२,२६ मध्ये तो अर्बुप दैत्यावर बर्फ (गार) फेकतो व घोषाच्याहि अगावर तो ढग फेकतो अशीं वर्णन आहेत

इंद्र जवळ जाऊन पाहतो तो त्याला अहि जल्यमध्ये स्थस्य पडलेला आढळतो (५.३,२) एवढेंच नाहीं तर

तो स्थस्य झोपी गेलेला असतो (४.१९,३). कारण वृत्र खतरा अजिंक्य व अमर समजतो (५.३२,३)* इंद्र झाला वज्राच्या स्पर्शाने उठवितो (१.१०३,७). अहि युक्तिप्रयुक्ति योजून स्वतःचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो, परंतु इंद्र त्याचे सर्व प्रयत्न फोल टारवितो (५.३०,६). तसेंच १०.१११,६ मध्येहि वर्णन आहे. आपल्या वज्राने इंद्र वृत्राचे शीर धडापासून वेगळें करतो (८.६,६). वृत्राच्या घरीतचे तुकडे करतो (श्रु. १३) व त्याला आपल्या घोऱ्याच्या तापाद्वारे तुडवितो. नंतर इंद्र दडवून देवलेल्या वारिषचयाकडे वळतो (१.१३०,१३). सुतार ज्याप्रमाणें झाड तोडतो त्याप्रमाणें इंद्र ढग विदीर्ण करून वारिधाराना मुक्त करतो. ८.१२,६ मध्ये अस वर्णन आहे की, इंद्र पाऊस पाडतो युद्ध समाप्तीनंतर इंद्र इतक्या गडबडीन समरभूमि सोडून जातो की जण काय तो भिऊन पळच काढतो आहे (१.३२,१४). ह्याचा अर्थ असा दिसतो की, सत्तावात आनासमार्गाने अत्यंत वेगाने निघून जात असतो व नुफानास सुखास झाल्यापासून स्वकरच आकाश झात व निरध्र होतें

पावसाळा अडवून धरणाऱ्या दैत्यावरोवर झालेल्या सप्राम-मार्चे वर्णन दिल्यानंतर इतर दैत्यावरोवर इंद्राची जी लढाई झाली त्या लढाईचे वर्णन देण्याची विनोद जकरी नाहीं. पाऊस थांबवून धरणाऱ्या राक्षसाचा ज्याप्रमाणे इंद्राने नि पात केला त्याप्रमाणेच उजेडास प्रतिबंध करणाऱ्या राक्षसाचाहि त्यानें समाचार घेतला. कारण वादळ सुरू झाले म्हणजे दाही-दिशा अंधकाराने धुंद होतात व वादळ नाहींस होताच पूर्वे-वत् प्रकाश दिसू लागतो, त्याचेंच वैदिककालीन षष्ठी इंद्राचे निरनिराळ्या राक्षसांशी युद्ध झाले अस वर्णन करितात हीच कारणा पुढे चालवून काळोखा राजांना नांना तऱ्हेचीं भूत पिशाचे मानवजातीला उपसणे देतात त्याचाहि इंद्राने पाडलाच केस असा तऱ्हेचीं वर्णन आढळतात.

(१) "सूर्ये ढगानां व्यास होष्यापूर्वी हे वीरा, ढगानां नि पात कर" (१.१२१,१०), "सोमपानासाठीं मरुत्सया जो इंद्र त्याच्या पराक्रमाचे फळ हा प्रकाश होय" (८.६५,४ त्याचप्रमाणे ५.४०,६), प्रकाश जिंकणाऱ्या इंद्राने आपल्या अनुयायासमवेत मोठा विजय संपादन केला. हा सूर्य त्यानेच मनुष्यजातीच्या उपयोगासाठी उत्पन्न केला अखिल मनुष्य-जातीचा आनंद असा जो हा प्रकाश तो इंद्रानेच उत्पन्न केला (१.१७१,५, २.१२,७, १०.२७,२४)

(२) ६.२२,४ मध्ये इंद्राला अमुराभ म्हटलें आहे, १०. १९,३ मध्ये इंद्र पिश्रदेवाना (अवधवाचाने) मार करतो.

* नदीविमोचनावदल लोक स्तुति करू लागले असाहि अर्थ करता येईल.

* इंद्राने वृत्रास मारल्यामुळे त्यापासून अजिंक्य असा अमुर उत्पन्न झाला असा साधनाचा अर्थ आहे. † कदाचित् शाक संप्रदायाचे ध्येयक हे शब्द असावेत.

१० व्या ऋचेत एका चतुष्पाद दैत्याचा इद्राने पराभव केल्या, इंद्र दस्यूना मारतो (८.६५,११) दासाना मारतो (६.४७,२१) व राक्षसाचा सहार करतो (६.१८,१०). इद्राने फक्त आपल्या हुकाराने त्या राक्षसाना (खयकूर) ठार केला (१०.२३,५). त्याचप्रमाणे १०.४८,६, ८.८५,१, १.३३,७, ८.१२,९ मध्येहि असेच वर्णन आहे.

वेदकालीन कवींना दैत्य किती निरनिराळ्या स्वरूपात दिसले त्यांचे ७.१०४,२२ मध्ये वर्णन आलेले आहे युवह, ऊना, चक्रवाक, गिधाड अशीं नानातःहेचीं रूपं दैत्य धारण करतात. १.२१,५ मध्ये दैत्य गाढवांचेहि* रूप धारण करतात

खाकील तीन ऋचात क्षीरिणी दैत्यांचे वर्णन आलेले आहे १.१३३,१-३ मध्ये क्षीरिणी राक्षसाचा उल्लेख आहे ढाकिणीचीं डोकीं आपल्या पायाखालीं गुदीव, सर्वे ढाकिणींना उकिरण्यावर फेंकून दे

४.२३,७ मध्ये ध्वरस नावाची ढाकिणी आढळते, त्याचप्रमाणे २.२०,७ मध्ये व १०.१५५,४ मध्ये काळ्या भाव्याच्या† ढाकिणींची वर्णने आढळतात

पावसाच्या धाराहारी गाई चोरणाऱ्या पर्णीचा इद्राने केलेला पराभव ज्या कथेत वर्णन केलेला आहे त्या कथेला निरनिराळीं रूपं मिळत गेली. वेदकालीन गायक जे आगिरस त्याच्या समवेत खत इंद्र आगिरस यासाठी आपली स्त्री प्रतिहारी सरमा इला पर्णीनी दडवून ठेवलेल्या गाईंना शोधण्यासाठी पाठवतो. सरमेस त्याचा सुगावा लागतो व इद्र तिच्या सागाण्यावरून पर्णीलोक्याच्या गुह्यत शिरून गाईंना मुक्त करतो. १.८३,४ मध्ये आगिरसाना पराक्रम करून गाई-शोधण्याची खिगरे‡ जिकरी असे वर्णन आहे तसेच ८.१४, ८.५२,३ मध्येहि वर्णन आढळते १.६२,३ मध्ये आगिरसाचा नेता इंद्र होता, सरमेने आपल्या पुत्रपोत्राकरिता दुधाची योजना केली व वृद्धसतीन (इद्राने) पर्वत फोडून गाई मुक्त केल्या असे वर्णन आहे ४.१६,८ मध्ये इद्राने ज्या वेळी गाई मुक्त केल्या त्या वेळी सरमा प्रकट झाली व आगिरस इद्रावर होते असे वर्णन आढळते.

ह्याच कथेचे सुंदर व कल्पक रूपांतर १० व्या मंडलातील १०८ व्या सूक्तात आढळते. ह्या सूक्तात असे वर्णन आहे की, सरमेला पर्णीनी गाई चोरून नेल्याचा सुगावा लागून ती पर्णी-जवळ रत्नदली करण्यासाठी जाते परंतु पर्णी गवीन उन्मत्त होऊन तिला दाद देत नाहीत. ह्या सर्व उन्मत्तपणामुळे

* गाढव हे विशेषण इद्राची निंदा करणाऱ्या 'अनार्य' माणसानाहिले लावले असारे. † शब्द 'कृष्णयोनि' असा आहे मायम याचा अर्थ राव्या जातीने लोक असा करतात.

तुम्ही नाश पावाल असे सरमेने त्यास निवून सांगितले. पर्णी तिला "गाई आम्ही हटवून आणल्या परंतु त्या गाई लपवून ठेवल्या असून तुम्ही आमच्याच जवळ सुखात रहा" असे सांगून भेद करण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु सरमेने त्याच न ऐकता त्यांना गाई सोडून द्या असे परोपरीने सांगितले. परंतु ते पर्णींना पडले नाही शेंवटच्या ऋचेत सरमेने भागित केल्याप्रमाणे त्याचा नाश कसा झाला ह्याचे वर्णन आढळते *

राक्षसाशी झालेल्या ह्या इद्रयुद्धामुळे इद्राचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अशा इतर देवाशी संबंध जोडतात.

इंद्र व त्रित एक की मित्र.—ज्या ऋचात त्रिता-संबंधी उल्लेख आलेला आहे अशा ऋचाचा जर सांगोपांग विचार केला तर त्रित व इद्र याचा संबंध काय होता हे आढळून येईल. प्रथम असे दिसून येते की, इद्राने करावयाचे पराक्रम त्रित करतो. इद्र व त्रित याच साहचर्येमुळे त्रित नसून त्या दोघाच्या नावाचा उल्लेख प्रार्थनेत एकदम केलेला आढळत नाही ह्यावरून कदाचित इद्राचच त्रित हे दुसरे नाव असावे असे वाटेल ३ व्या ४ व्या व ७ व्या मंडलात त्रिताचे नाव मुद्दा आढळत नाही. कदाचित एखाद्या विवक्षित संप्रदायाच्या कवींना इन्द्राला त्रित असे नाव दिले असेल. ह्या विधानाच्या सप्रतीकरणार्थ खालील आधार देता येतील १.१८७,१ मध्ये त्रितांना अमेय अशा शूनाचा वध केला असे वर्णन आहे ८.७,२४ मध्ये सरतानी त्रिताचा जयघोष केला तो त्रित इन्द्रापाचे वेळी इन्द्रावरोवर होता असे म्हटले आहे, ९ व्या मंडलात त्रिताचा सोमरसावरोवर वारवार उल्लेख केलेला आढळतो, १०.४६,३ मध्ये लपलेल्या अग्नीच त्रित उद्धाटन करतो, १०.४२,६ मध्ये हीच गोष्ट इन्द्राने केल्याचे वर्णन आहे, १०.१२०,६ मध्ये त्रिताला उद्देशून वापरलेला नामाभिधान आस्य हे इन्द्राला मिळते.

ह्या दाखल्यावरून वारिधारा चोरणाऱ्या दैत्याचा पराजय करणाऱ्या इद्राचच त्रित हे पर्यायनाम असावे असे गृहीत धरण्यास आधार मिळतो परंतु दुसरेहि असे दाखले मिळतात की, त्या ठिकाणी ह्या दोन देवतांचा स्पष्ट व अलग उल्लेख केलेला आढळतो ह्या दाखल्यावरून त्रित व इद्र हे निरनिराळे देव असून त्याच्या विशेषामुळे एकच असे भासतात.

शिवाय ज्या ज्या वेळी इद्रावरोवर त्रित असतो त्या वेळी त्याचा दर्जा इन्द्रापेक्षा हलका असतो उदाहरणार्थ त्रित इन्द्राला सोमरस देतो २.११,२०. मध्ये अशा अर्थाच

* राजारामशाली भागवत पर्णी व सरमा यांची कथा ऐतिहासिक धरतात. त्यांचे स्पष्टीकरण देखील महत्त्वाचे आहे ते पुढे देऊ.

वर्णन आहे. ८.१२,१६ मध्ये वर्णन आहे की, "हे इन्द्र, तू त्रित, पिप्पु व मरुताच्या समोर सोमरसाचे पान करून ताजातवाना होतोस. इन्द्र त्रिताला प्रोत्साहन देऊन उदास्त पाठवितो, असें वर्णन २.११,१९;१०.८,७;९९,६ मध्ये आलेले आहे. १०.४८,२ मध्ये त्रितासाठी इन्द्र गाईचा मुक्त फरतो असे वर्णन आहे. ह्या कथामुळे अर्वाचीन संशोधनकारांनी त्रित हा कोणी ऋषि असावा व ह्या ऋषीने पुष्कळ सूक्त लिहिली असावी असा शोध (१) खचला आहे. ह्या शोधात विशेष राहती नाही. कारण, सायणानी त्रिताचा ऋषि असाहि अर्थ दिला आहे.

त्रित हा गृत्समद गोत्राचा मूळपुरुष असावा असे धाणखी साही उताऱ्यावरून आढळते. "आमचा मूळपुरुष जो त्रित त्याच्या हातीं तू लक्ष्याचा पुत्र जो विश्वरूप त्याला दिलेस" (२.११,१९). २.१४,१४ मध्ये त्रित हा यज्ञमान आहे असा उल्लेख आढळतो; १०.८,७-८ वरून पाहता तो इन्द्राचा पुत्रच दिसतो. १०.४६,३ मध्ये त्रिताला विभुवस म्हणजे विभुवसाचा मुलगा असे म्हटले आहे. परंतु ९.७२,७ मध्ये व ९.८६,१० मध्ये विभुवस हे अनुक्रमे इन्द्राचे व सोमाचे विशेषण आहे.

अश्वमेधात त्रितासर्वांधाचा ४१ ऋचा आलेल्या आहेत ह्या ऋचात त्रिताचे गुणदोष आले आहेत ते फक्त इन्द्राच्या वाच- र्त्तीतच आलेले आहेत. यास त्रितासर्वांधी अशी माहिती दिलेली नाही. अथर्वसायन त्रित हा भारतीय पुराणकथापेक्षाहि जुना आहे असे दिसून येते. रोडचा या यावकीकीक संबंध पडतो. तो म्हणतो: "इन्द्र व अश्विनीकुमार यांच्याबद्दल जरी माहिती आढळते तरी त्रिताबद्दल आढळत नाही. पुराणकथा- मध्ये त्रित आर्य यांचे वर्णन पूर्वीच येऊन गेल्यामुळे कदाचित् त्याबद्दल विस्मरण पडले असावे.....तो फार प्राचीन असल्यामुळेच त्याबद्दलची आठवण पुसटपुसट होत गेली. त्रिताबद्दल १,८ व ७ ह्या मंडलातहि कांठ उघड नाही ही वस्तुस्थितीहि धरील उताऱ्याचे समर्थन करते पहाहि मंडला- पेठी सातवें मंडल कथासत्तांनी परिशुत असल्यामुळे व ते बरेच मोठी मंडल असल्यामुळे त्यातहि त्रितासर्वांधी उल्लेख येऊ नये ह चमत्कारिक आहे. १.१०५,९ मध्ये त्रिताचा उल्लेख आहे. १.१६३,२-३ मध्येहि सर्वतपस्तीच्या वर्णनात त्रिताना उल्लेख आढळतो. अहिर्विध्य व अजएकपाद याच्यानरोपर त्रिताचेहि नाव आढळते. (२.३१,६) मध्ये 'आकाशाचा त्रित' असा उल्लेख आहे. ५.४१,४, ५.४१,१०;१०.४६,६; ११६,४ मध्ये त्रितालाच धर्म म्हटले आहे. ८.४१,६ मध्ये त्याला वरुण म्हटले आहे. ५.९,५४,४,९.८६,२०;१०.६४,३ मध्ये त्याला यात म्हटले आहे. या ऋचांचा अन्य अर्थहि होऊ शकतो. त्रित हे वरुणाचे विशेषण घेऊन त्याचा अर्थ 'त्रिस्थान' करता येईल. ह्या सर्व ठिकाणी ३४ भा० ३०

त्रित ह्याचा अर्थ तिन्ही लोकामध्ये प्रसिद्ध असा सायणानी पारला आहे.

ह्या सर्व उताऱ्यांवरून त्रित हा इन्द्रापेक्षाहि प्राचीन असा वादल्याचा देव असून इन्द्रसंप्रदायापुढे त्रित मागे पडला असावा असे क्रित्येक लेखक म्हणतात. ही समजूत गृहीत धरल्यास इन्द्राचा जसा इतर देवाशी संबंध आहे तसाच ह्या त्रिताचाहि असावयास पाहिजे तरी हा संबंध नीडसा खवता येणार नाही. कारण प्रत्येक दैवतेबद्दलच्या अंतर्गर्भिक कल्पना नेहमी बदलत असतात इन्द्राप्रमाणे त्रिताला राक्षसासमोर युद्धास कोणत्या काळी ठाराचे लागले तो काळ अजून नवी सांगता येत नाही इन्द्र व वरुण ज्या वेळी त्याघाला खादा भिडवून लढत होते त्या वेळी त्या देवता- सर्वांशीच्या कल्पना निश्चित स्वरूपाच्या झालेल्या होत्या. त्रित पुष्कळसा वायूसारखा आहे. पुढे इन्द्र व वायु हे एकच माने लागले. त्रिताचा सोमाशी इन्द्रासारखाच निकट संबंध आहे. उदाई विंक्ल्यानंतर मरुत ज्याप्रमाणे इन्द्राची स्तुति करतात त्याप्रमाणे ते त्रिताचीहि करतात (८.७,२४ पहा). वरुण व त्रित याच्या संबंधाबद्दल सांगता येईल की ८.८१,९ मध्ये त्रित व वरुण हे एकच असे म्हटले आहे. ९.९५,४ मध्ये सोम व त्रित हे एक आहेत असे म्हटले आहे. ह्याच कारण देवदेव दिसते की इन्द्र व वरुण या दोघाच्याहि पेक्षा त्रित जुना असावा

२.१४,१० मध्ये त्रिताच्या विजयाबद्दल व त्याच्या इन्द्राची असलेल्या अगदी नम्रपणाच्या वर्तनाबद्दल वर्णन आलेले आहे. दुसऱ्या मंडलात त्रिताचा जरी अनेकवेळा उल्लेख आलेला आहे तरी त्याचा दर्जा इन्द्राच्या प्रतीचाच आहे. २.११,१९ मध्ये ज्या गृत्समद गोत्रासाठी इन्द्राने त्रिताचा पराभव केला ह्या गोत्राचा त्रित हा मूळपुरुष होता असे म्हटले आहे. त्याच्याच पुढच्या ऋचेत तो इन्द्राला सोमस देतो असे वर्णन आहे. ३१,६ मध्ये फक्त त्याचा नामविदेश आहे. ३४,१४ मध्ये पाच ऋजिवांचे आवाहन आहे तरी इन्द्राचीच स्तुति पुष्कळ आहे. ज्या ऋचींनी इन्द्राबद्दल इतके लिहिले त्या ऋचींना त्रिताच्या पराक्रमाचा अगदीच विस्मरण पडला हे शक्य दिसत नाही व त्यामुळेच मरुतांनी आपला पूर्वीचा नेता सोडून ते इन्द्राची स्तुति करू लागले असे वर्णन केलेले आहे.

याच वाचकीत विश्वरूपाच्या प्राणहरणाच्या दंतकथेचा विचार होणे जरूर आहे. विश्वरूप हा लक्षाचा मुलगा असून तो गाई चोरणारा राक्षस होता. इन्द्र व त्रित यांना त्याला ठार केले १०.८,९. त्रिताला विश्वरूपजेता अशी सद्गा आहे. इन्द्राच्या असह्य जगाबद्दल जी वर्णने आली आहेत त्यात त्रिताचे नाव नाही परंतु विश्वरूपहूननाच्या वेळीच इन्द्राने त्रिताला मरत केरी हे वर्णन चमत्कारिक दिसते. अथर्वसा

“नाद्रूपकाराच्या मताप्रमाणे इन्द्र याचा आदित्यापैकी एक नसावा, कारण देवाची वेहेतीस ही सख्या पूर्ण करण्यासाठी इन्द्राचा निराळा नामनिर्देश केलेला आहे.”

१.१०७,२ मध्ये फक्त इन्द्राचाच उल्लेख आहे, नंतर आदित्य व जदित्ती याचा उल्लेख आहे. तसेच ४.५४,६ मध्येहि वर्णन आहे. ५.५१,१० मध्ये अग्नीस उद्देशून म्हटले आहे की, “आदित्य व वसुसमवेत, इन्द्र व वायुसमवेत येणे करावे” ह्या बरोबरच ७.१०,४ ताहून पहा. ह्याप्रमाणे दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणी इन्द्र व आदित्य याचा जगदीं निर- निराळा उल्लेख केलेला आढळतो.

इन्द्र आणि वरुण.—ज्या इन्द्राच्या जननावहून वेदां- मध्ये इतका अतिथितपणा माजून राहिलेला आढळतो तोच इन्द्र जदित्तीचा मुलगा कपिलाला जावा हे समजनीय दिसत नाही. वरुण अगर मित्र या दोघा आदित्याच्या बाबतीत जगा तऱ्हेचा विचार उद्भवला नाही मग इन्द्राच्याच बाबतीत तसा विचार या उद्भवला? तसेच इन्द्राचा साहसी, धडा- डीचा क्रूर स्वभाव आदित्याच्या शांत उदात्त व उदार स्वभावाशी मुळीच जुळत नाही उलटपक्षी वरुणाच्या तो सेवानी कल्पिलेला आहे. ८.६२,९ व ८३,९ पहा; विशेषत ६.६८,३ पहा, कारण त्यात म्हटले आहे—“एक (म्हजे इन्द्र) आपल्या वज्राने घात्राचा वीमोड करतो व दुसरा (म्हजे वरुण) वायु परीं राहतो.”

आदित्य हे उच्च दर्जाचे आत्मा व तेज यांचे देव असून देव व मानवांचे ते कार्यदे करणारे व न्याय देणारे आहेत. त्याच्या सत्तेखाली सर्व चराचर वस्तु आहेत. असें असला फाही कामप्रभुतीचे लोक व पापीप्रभुतीचीं पिशाचं त्याची सत्ता समानीत नाहीत. अतिरिधात संचार करणारे राक्षस कायिपास अडवून पकडत पड्डे देत गरीत, सत्वप्रमाणे निर्मळ आकाशावर अपार व दग पसरून प्रज्ञात्याचे पयोषिध करतात, पापीलोक पुष्कळकांचा छत्र करतात व ईश्वराला जगा मोठेतात भौतिक त्याचप्रमाणे आधि- भौतिक बाबतीत त्याचा पुरस्कर्ता वीर अवयव भासू लागला, कारण सतः आदित्य रक्षणाच्या विरुद्ध होते. जगा परिस्थितीत इन्द्रासारखा धडाडीचा वीरच ही जगा भरून फारल्याच योग्य बायाचा हात नवत नाही. नीति- पथाचा उल्लेख करणाऱ्यांना इन्द्र शिक्षा करतो हे राखील भागांत आढळते. १०.८९,८ मध्ये म्हटले आहे की, “हे इन्द्र, तू पापी घोराने दोषीत काढून त्यांचे पांच पाट काढतो, मित्र व वरुण यांना पाळून दिलेले कार्यदे जे मोठ्यात तोंनी तू फटक घासून करतोय.” याप्रमाणेच ९ व्या सर्गातहि म्हटले आहे. ८.५९,८ ताहून पहा. ५.२,८ मध्ये इन्द्राचे “जगा देवानाम्” असे म्हटले आहे. तसेच १०.१२,९ मध्येहि तसेच म्हटले आहे. अतिरिक्तीत देवावर

जो इन्द्राने जय संपादन केला त्यामुळेच त्याला असें भासू लागले. मित्रावरिता व वरुणावरिता हा विषय इन्द्राने संपादन केला असे १०.११३,५ मध्ये वर्णन आहे. इन्द्राच्या भौतिक महत्त्वापासूनच पुढे त्याला आधिमौक्तिक महत्त्व प्राप्त झाले.

वरुणापेरीज इतर आदित्यांना फारसे महत्त्व नाही. त्याच्या महत्त्वाच्या मानानेच त्याचा इन्द्राशी संबंध येतो थपत येत नाही. भग, अवैमन् व दक्ष ह्यांचा वरुणासमवेतच जायतो उल्लेख केलेला आढळतो. ८.८५,९ मध्ये मात्र असे वर्णन आहे की, “ज्याने पृथ्वीपरील सर्व जीवजंतु उत्पन्न केले, ज्याच्या सत्तेखाली सर्व जीवजंतु सुवागे नावतात त्याची (म्ह० इन्द्राची) आपण स्तुति करूं इन्द्रा- परोरच मित्राचेहि स्तवन करां” ५०.४३ मध्ये वर्णन आहे—“जो (म्ह० इन्द्र) हे सर्व स्तवन स्वता- कडेच घेतो व सोमरसाचे पाव करतो व ज्याच्याकरिता विष्णूने मित्राच्या सांगण्यावरून तीन पायले टाकली” ह्या श्रवंचे ज्या अर्था विष्णूचा नामनिर्देश झालेला आहे ह्या अर्था मित्राचा व इन्द्राचा संबंध विष्णू-आदित्यांमुळे आला असावा. कारण वृत्राच्या युद्धात इन्द्रापरोवर विष्णूहि असतो. १०.२२,१ मध्येहि मित्राचा उल्लेख आहे.

तदनंतर ज्या ठिकाणी इन्द्र व वरुण यांचा एकत्र उल्लेख केलेला आहे ह्या भागातहि इन्द्र हा नीतिशास्त्राचा पाळन- कर्ता म्हणूनच प्रामुख्याने वर्णन केलेला आढळतो. तरी पण इन्द्राच्या आधिमौक्तिक पराक्रमानाच वरुणाच्या शान्तिभ्यामुळे जाल नदव्य दिस्यात आले आहे. ७.१२८,४ व ८४,२ मध्ये इन्द्र व वरुण यांचा संबंध चांगला वर्णिलेला आढळतो. ७.८४,२ मध्ये म्हटले आहे की, “सर्व जग वरुणाने नेमून दिलेल्या शासनाना एवमित्त वेचेलें आहे. वरुणाचा राग आमच्यावर त्र होतो. इन्द्र आमचे रक्षण करी” हा अर्थ ७.२८,४ मध्ये साठ होतो, कारण त्यात म्हटले आहे— “हे इन्द्र, आमचे रक्षण कर, आमचे घात्र सदां होरावे आमच्यावर चालून नेत आहेत. आम्ही केलेल्या पापींच इतके बडक शायचित्त वरुण न देवो!” ह्या दोन श्रवणात वरुण व इन्द्र यांची परस्परशी कशी संलग्नता होती ते उपड दिसत आहे.

वरुण व इन्द्र या दोघांमि जगाच्या देवता मानतात. दोन्हीहि जवदेवता असल्या तरी वरुणाचे निवारस्थान जाहजात असून तो वारिधाराचा पृथ्वीतळावर सोडतो; व इन्द्राचे निवारस्थान अतिरिधात असून तो राक्षसांच्या कला- व्यासून वारिधाराचा मुक्त करतो. दोन्हीहि पाऊल देतात व त्यामुळे धनधान्यसमृद्धिहि तेच देतात.

* इन्द्राची सुवर्ण मित्राचा सांगून फक्त जगाई असे दोन श्रवण आहे.

७.८२,३; ७.८५,३; १.१७,३; ६: तस्यै ३.६२,१-३; ६.६८,३; ५: आणि ४.११,३ मध्ये द्रव्यापे प्रापेना माहेत मांमि वरण व इन्द्र दोषेहि जळ देणाऱ्या देवता असल्यावरूनची वर्णने आहेत.

त्याचप्रमाण हे दोन्ही देव धतवीचा लाभ करून देणारे आहेत. ७.४२,८-९ मध्ये पुस्तुत्तानी हिने त्याची प्रापेना नेल्यामुळे तीस शत्रुदस्तु तोपाचा पुत्र झाला असे वर्णन आहे. ७.८४,५ मध्ये त्यानी लडाईत मदत करपी शस्त्री बारंवार प्रापेना केलेली आहे. ४.४१,३,४ मध्ये त्याचप्रमाणे असे आहे. ७.८२,२-९ मध्येहि जसाच तच्चेची वर्णने आहेत. दुसऱ्या ऋचेत देवानी दुसऱ्यापे आपले तेज इन्द्र व वरणा याच्या ठिकाणी स्थापन केले असे आहे. १ ज्या नंडलातील ८३ व्या सूक्तात युद्धास राजाला १० राजांविरुद्ध मोठ्या प्रमासाने जय मिळाल्यावरून त्याने इन्द्रवरणाचे मानले जाणारे वर्णन केलेले आहेत. ७.८५,२ मध्ये असेच वर्णन आहे.

ह्या दोन देवतांमधील स्वभावसादृश्यापेक्षा त्यांच्या स्वाभावातील विसंगतपणाच जास्त मनोरंजन व सहसाचा आहे. हिलेप्रगटने हा विसंगतपणाच जास्त लक्षपूर्वक तपासून पाहिला आहे. ७.८२,३ मध्ये इन्द्राला उषांवर सत्ता गाजविणारा म्हटले आहे व वरणाला धीमान् व उदार म्हटले आहे. ५ मध्ये नित्र वरणाची पूजा करतो व इन्द्र बलाबळ असल्यामुळे रणागणावर जातो असे वर्णन आहे ६ मध्ये वरणाची व इन्द्राची स्तुति त्याच्या उदात्तवर्णापेची केलेली आहे. वरण सामान्य सुलता धातत ठेवतो व इन्द्र चोपून काढतो. पुन्हा ७.८३,९ मध्ये "इन्द्र समरागणावर पातूला लोकवितो व वरण प्रजाजन नीतितत्वे नीट पाळतात किंवा नाही हे पहात असतो." तसेच ७.८५,३ व ७.८२,६ मध्ये जसाच तच्चेची वर्णने पाडळतात. शैवटच्या ऋचेत तर मरुताना वरणाच इन्द्राच्या मदतीसाठी पाठवितो असे वर्णन आहे.

ह्या उदात्तवर्णन वरण व इन्द्र यांमधील तफावत साठ रीतीने दिलेली येते. एक उदारधी, धीमान्, धात, पुष्पपावन व सर्वांवर प्रभुत्व गाजविणारा असा आहे व दुसरा साहसी, धडाडीचा, बलाबळ, रणागणावर विजय मिळविण्याची हाव धरणारा व सेमानी आहे. ते दोघे वेदकालीन निसर्गाच्या निरनिराळ्या भागाचे अपिपत्ति आहेत. येवढेच नव्हे, तर त्यांच्यात दिसणारे साम्यच बरेच दिसणारे असून त्यांच्या स्वाभावातील फरकच जास्त महत्त्वाचा आहे. वरण हा आदिल असून आकाशाचा देव आहे. इन्द्र हा आकाशाचा देव नसून अंतरिक्षाचा व पर्यायाने वादळ्याचा देव आहे. तो बारिषास चोरणाऱ्या दैत्यानी युद्ध करतो अशी वेदकालीन समजूत आहे. वाय्रमाणे अंतरिक्षाचा म्हणून मानलेला देव आकाशाचा देव कसा झोडेल

अशी पेरीने दाखवत आहे व जो अंतरिक्षाचा देव होता तोच आकाशाचा देव कसा झाला असाचा यावरून त्याने चाळीस दारजे पुढे मांडले आहेत.

४ व्या मंडलातील ४२ वे सूक्त घेऊन पेरी, गेटनर व केपी यांचा अनुवाद वरून त्या सूक्ताचे विभाग पाडतो. या सूक्ताचा आधार घेऊन इन्द्राचे अंतरिक्षाच्या सिंहासनावरून आकाशातील गिहारागनावर सक्रमण असे झाले ते सिद्ध करण्याचा त्याचा हेतु दिसतो. य्वा १ ते ४ वरणाचे भाषण आहेत; ५ व ६ इन्द्राचे भाषण आहेत; ७ स्वतः कवि बोलतो; ८,९ व १० मागाहून पुस्त्या जोडलेल्या आहेत. लुडविग ४ वी य्वा इन्द्राच्याच तोंडी पाहतो, परंतु त्यातील "पुत्रो अदिते." हे शब्द इन्द्राला लागू पडत नाहीत, कारण इन्द्र अदितिचा मुलगा आहे असे सिद्ध झालेले नाही. पहिल्या तीन ऋचांत वरण म्हणतो "सर्वे राज्य माझे आहे; सर्वे जनन वस्तुंवर माझी सत्ता आहे; देव युद्धा या माझी आज्ञा पाळतात, मी राष्ट्रवर सत्ता चालवितो, मी वरण आहे, सर्वे शर्चांचे मी जगाच्या उत्पत्तीपासून आश्रयस्थान आहे. मी राजा वरण आहे, हे इन्द्रा, धृष्टीची दोन्ही अर्धे माझी आहेत, मी विध्वंसक आहे. मीच सर्वांना उत्पन्न केले व सर्वांचे संरक्षण मीच करतो मी बारिषागना माहावयास लाविले, खगोला पुष्पधाम बनविले, ह्या अदितिच्या पुत्रांने तिन्ही लोकांत नीतिशास्त्राचा प्रसार केला." नंतर पुढच्या दोन ऋचात इन्द्र म्हणतो-"लुडविये लोक माझी प्रार्थना करतात. मी इन्द्र लडाईला रंग आणतो सर्व हे मी केले. माझ्या वेगास देवाना देखील चोपवून धरता आले नाही. सोमस पिऊन मी मत्त झालो म्हणजे दोन्ही लोक माझ्यापुढे चळवळ करतात." नंतर स्वतः कवि म्हणतो "सर्वांना तुनी अनुष्ठ शक्ति माहीत आहे वृंच सर्वांच्या वतीने वरणाजवळ बोलतोय. शत्रूचा नि पात वरणास उदारधी जशी तुशी रच्योती आहे, हे इन्द्रा, बारिषागना अडवून ठेविले असताना वृंच ह्यांना मुक्त केलस."

ह्या सूक्तात दोन्ही देवतांचे स्वाभाव विशेष स्पष्ट रीतीने दर्शविले आहेत. पहिल्या दोन ऋचांत वरण आपली सत्ता प्रस्थापित करण्यासाठी काही रिपावे पुढे मांडतो. "ह्या विघ्नाशी अवघा बारणाशी मला काही कर्तव्य नाही. मी अतिबलाबळ आहे तेन्हा मीच सत्ताधीश होणार" असे इन्द्र म्हणतो. ७ व्या ऋचेत उन्नत इन्द्राचे गुणवर्णन करून त्याला कवि शातवृ पाहतो.

एकाची सत्ता दुसरा हिरावू पहातो यावरून चट्टन लक्षात येण्यासारखा पुरावा नाही. परंतु जर हे सूक्त लक्षपूर्वक वाचून खत शीव विचार केला तर असे आढळून येईल की, वरण स्वतःची सत्ता प्रस्थापित करण्याचा जो एवढा अडाहास करताना दिवतो तो काव म्हणून! कवीने तो त्याला बघा

उत्तर दिले. ते उत्तर ऐकून महत् त्याच्याबरोबर जाण्याची तयारी करतात. ती त्याची उत्सुकता पाहून "तुम्ही वृत्त्या लढाईचे वेळीं मात्र बरोबर येण्यास उत्सुक नव्हतेत, परंतु यागाने वेळीं मात्र तयार आहा" असे म्हणून इन्द्र त्याची चेष्टा करतो. असा दोमणा मारण्यास महतांचे वर्तन तथा प्रकारचे घडलेले असतं त्यामुळे त्यांना प्रत्युत्तर करता येत नाही, परंतु इतर प्रसंगी ते आपल्या शौर्याची व मिन-निष्ठेची साक्ष इन्द्राला पटवितात व इन्द्राला फिरून आपल्यास कहेन घेतात.

इन्द्र आणि वायु.—मूखे सस्कृत ग्रंथ पु. ५. पृ. १४५ मध्ये लिहिले आहे की, वायूचा मरताशी अवघा वादळाच्या देवताशी वृत्तितच संघर्ष येतो हे विलक्षण दिसते इन्द्रा-बरोबर वायूचे जरी अनेकवेळा आह्वान केलेले आढळते, तरी दैत्याबरोबरील सप्रामात वायु वृत्तितच इन्द्राबरोबर असतो ही गोष्ट त्याच्याहिपेक्षा चमत्कृतिजनक आहे एके ठिकाणी इन्द्र व वायु यांचे साहचर्य मोघम शब्दात वर्णिलेले आहे—"गुराख्याच्या साठीं जो (म्हणजे इन्द्र) वायुसमवेत जय संपादन करतो" (४.२१,४). वायु व इन्द्र यांमध्ये संघर्ष पुष्कळ निकट आहे, कारण दोघाच्या स्वयंसाठीं पुष्कळ सूत्रे रचलेली आढळतात. ह्यावरून असें दिसतं की, वैदिक लोकानी अतिरिक्तात सुटणाऱ्या एका तऱ्हेच्या मान्याला इन्द्र कल्पिला व दुसऱ्या तऱ्हेच्या मान्याला वायु कल्पिला असावा १०.१६८ मध्ये वाताचे वर्णन आले आहे त्यावरून बरील समजूत दळ होते इन्द्र व वायु या दोघांचेहि कार्यक्षेत्र एकच म्हणजे अतिरिक्त हे होय.

दोघाबद्दल जीं जीं सूत्रे आढळतात त्या सूत्रात त्या दोघांनाहि सोमपानार्थ पाचारण असतं. त्या दोघाचा मान प्रथमपानाचा असतो (१.१३५,४) इन्द्राच्याहि अगोदर वायूला मान आहे (४.४६,१). दोघेहि एकाच रत्नावर आरुढ होतात (४.४७,३), व त्याच्या रत्नाला अत्यंत वेगवान् घोडे जोडलेले असतात (१.२,५). ७.९०,५ मध्ये असं वर्णन आहे की, त्याच्या रथाचे घोडे वेगवान असून ते इन्द्रामाने करून रत्नाला जोडले जातात दोघांनाहि दिविसृष्ट असे विशेषण लाविलेले आढळतं (१०.१६८,१). त्याच्या रथानाहि हेच विशेषण लावलेले आढळतं १.२३,२, ४.४६, ४ हिरण्यधुर (सुवर्णाची पंढरु) असहि त्याच्या रथाचे वर्णन आहे ४.४६,४. त्याचप्रमाणे नियुत्तर म्हणजे पुष्कळ घोडे जोडलेला असेंहि वर्णन आहे १.१३५,४ व ७. दोघांनाहि मनोजव व सरसाक्ष अशीं विशेषण लाविलेलीं आढळतात (१.२३,२).

त्याच्या कृपादृष्टीमुळे धन, पुत्रपौत्र व जयप्राप्ति व्हावी अशा त्याची प्रार्थना करणात येते. १.१३५,८ मध्ये अशा

तऱ्हेचे वर्णन आहे. त्याच सूत्राच्या ५ व्या ऋचेत दोघांनाहि "वाजदा" म्हणजे अश्वदाते म्हटले आहे. ७.९०,६; ११,२ यात द्रव्यादिकाविषयी प्रार्थना आहे

इन्द्र व सोम.—सर्व देवतांना सोमरसपानाचा जरी हक्क आहे तरी इन्द्रादत्तता तो हक्क कोणालाच नाही. ह्या सोमरसानेच इन्द्राची माता प्रत्येक वाढदिवशी मुक्ता इन्द्राला तोपविते. प्रत्येक लढाईच्या प्रारंभी सोमरस पिऊनच इन्द्र युद्धाला जाण्यास सिद्ध होतो सोम म्हणजे 'इन्द्रस आत्मा' ९.८५,३ व 'हृदसनि' 'हृदयस समत्ता' म्हणजे धैर्य देणारा आहे. ९.६१,१४.

इराणी व भारतीय लोकाना सोम वनस्पति अवगत होती व ती वनस्पति गाळून त्याच्या रसापासून उन्मादशरक व उत्तेजक पेय तयार करण्याची कला त्या लोकांच्या भाषेत अतर पडण्यापूर्वी माहिती होती तत्कालीन लोकाना ह्या रसात देवता दिसली. त्या काळी त्या लोकाना अनेक लढाया माराव्या लागल्यामुळे ही माहिती प्रत्यक्ष उपयोगात आणून त्यांनी सोमरसाचे पान करण्यास मुखात केली लढाईच्या प्रसंगी वसत्यादि तऱ्हेची भीति मनाला शिवून नये व प्रत्येकाच्या हृदयात आवेश उत्पन्न व्हावा म्हणून तत्कालीन वीर सोम-रसाचे पान करीत.

इन्द्र म्हणजे वीरशिरोमणि अर्थात बलाढ्य, योद्धा, त्याला तर सोमरसाचे पान अवश्यच.

या रसाला आकर दिल्यामुळे इन्द्राशी त्याचा सर्वध जास्त निकट आला, व वेळोवेळी ह्या सोमाने इन्द्राला सक्रिय मदत केली ह्याप्रमाणे सोम वीरच नव्हे, तर देवहि ठरला; व त्या नात्याने इन्द्राच्या तोभीचा तो लवकरच बनला. योद्धयात सांगायचाच म्हणजे जे जे म्हणून इन्द्राने संपादन केले ते ते सोमाने केले असे ठरले लागले. नवव्या मंडलात तर सोमपराक्रमानेच अपरपार वर्णन आहे.

खालील उतान्यावरून सोमकल्पनत कसरुता बदल होत गेला हे दिसून येईल २.११,१०, १०.११२,५ व त्याच-प्रमाणे इतर पुष्कळ ठिकाणी सोम हा फक्त रस म्हणजे एक मादक व उत्तेजक पेयच आहे, परंतु ४.३८,१ त्याचप्रमाणे १.१७६,५, ६.७२,१, २.३,४, २.३०,६ मध्ये सोमाला पुरुषाकृति प्राप्त झाली आहे. ७.१०४ हे तर दोघाच्याहि स्तुतिपर सूक्त आहे

सोमाचढळी ही कल्पना जी अशा तऱ्हेने परिणतावस्थे-प्रत पोहोचली ती एखाद्या पुराणकथेमुळे नव्हे, तर प्रथमतः जी एक सागी कल्पना तिचेच निरतिराज्या अलंकारांमुळे हे रूप बनलेले असावे.

इतर सर्व देवतांच्या मानाने इन्द्र सोमपानात जास्त पटाईत होता. या पानातिरेकाबद्दल सूक्तकारांचेच काय मत

होतें तें पाहूं. ९.१९,३ मध्ये म्हटलें आहे—“मुख्यतः इन्द्रासाठी अर्धों हें मादक पेय तयार करीत आहोतें.” ६.३७,२ मध्ये इन्द्राला ‘युक्षो मदस्य सोमस्य राजा’ म्हटलें आहे. १०.१९७,१ मध्ये तर ‘या गव्यीय पेयाच्या कड्यावर सर्वस्वी रूच सत्ता चालवितोस’ असें म्हटलें आहे. सोमपानाची संवय इन्द्राला जन्मतःच जडली असें ३.३२,९-१० व ७.९८,३ मध्ये वर्णन आहे. ३.४८,३ मध्ये आईच्या दुधापेक्षाहि इन्द्राला सोमरस जास्त प्रिय होता असें म्हटलें आहे. सोमाच्या चावतीत इन्द्र कशाचीहि पत्नी करीत नाहीं. त्याने लक्ष्म्याहि सोम चोरून पिऊन टाकला असें ३.४८,४ व ४.१८,३ मध्ये वर्णन आहे. खाला एखाद्या तहानेच्या हरणाप्रमाणे सोमपानासाठी पाचारण केलेले आहे ८.४,१०. खाला तहानेला गवा म्हटलें आहे १.१९,५. ज्याप्रमाणे एखाद्या तहानेला वेळ होऊन रिक्तता करतो त्याप्रमाणे इन्द्र सोमरसाचे पात्र कदा करतो १.१३०,२. एखाद्या गव्यापेक्षाहि याची तहान दाखवी आहे ७.९८,१. त्याच्या पोटाला एखाद्या सरोवराची अगर समुद्राची उपमा दिलेली आहे १०.४३,५. सोमपानानंतर सोमरस त्याच्या वसागस्तानु मिन्नतो ३.५१,१९; ८.१७,५. दक्षयामाचेवेळी इन्द्राला सोमपानार्थे आहूत करतात येवढेच नव्हे, तर श्वेदपक्षी इन्द्राला सोम पोहोचवितो १.८०,२; ४.२९,५; ६.२०,६. काही वेळा सोमपानाचे प्रसंगी इन्द्राला खाद्यहि लागतें. एखाद्यासाठी एक वेळ मारला जातो १०.२७,३. ६.१७,११ मध्ये तर तसले शंभर वेळ त्याच्यासाठी मारले जातात असें वर्णन आहे. ५.२९,७ मध्ये तीनदा वेळ मारले जातात व तदनंतर सोमरसाची तीन सरोवरे पिऊन तो आपली तृपा भागवितो असें वर्णन आहे. ८.६६,४ मध्ये असें वर्णन केले आहे की, एका पोटावरती इन्द्र सोमरसाने भरलेली तीन तळीं पितो. पात्रातून सोमरस पातून देण्याइतका देखील खाला धीर निघत नाहीं, पात्रासकट तो सर्वच गड वरतो १०.११६,४. १०.११९ मध्ये इतका सोमरस पिऊन तर हाडलेल्या इन्द्राचे वर्णन भोदें गमवीचें आहे. शागासाठी केलेल्या भोजन-समारेमाचेवेळी पाण्यावर ज्याप्रमाणे नीका हेडकावे याचे त्याप्रमाणे इन्द्र झोकाव्या जातो असें २.१६,७ मध्ये वर्णन आहे.

इन्द्र व वृहस्पति.—इन्द्र व सोम याच्या संबंधाप्रमाणेंच इन्द्र व वृहस्पति यांच्या संबंध आहे. म्हणजे ह्या सवषाच्या पुत्रांशीं एकाच पौराणिक कथा नवून एक खापी कल्पना आहे ज्याप्रमाणे शारीरिक पराक्रमासाठी सोमरसाची इन्द्राचे साहचर्य जोडण्यात आले त्याचप्रमाणे वैदिक सामर्थ्य वाढण्यासाठी इन्द्राचे वृहस्पति अथवा वृद्धपत्नीशी साहचर्य जोडण्यात आले आहे. रोटच्या “अन्न भाषि ब्राह्मण” या निबंधात वृद्धपत्नीवरूनच कल्पना कशा मांडत गेल्या

त्याचे वर्णन आहे. “वारिधारा अडवून देण्याच्या राक्षसाना माहून पृथ्वीवर वारिधारा सोडण्यासाठी इन्द्राची श्रमवेदात नेहमीं प्रार्थना केलेली वाढते. इन्द्राच्या बहुतेक उवायाच्या प्रसंगी वृद्धपत्नी त्याच्या जवळ असतो व इन्द्राच्या जबाबा बरासबा बोटा त्याचा असतो. एके ठिकाणीं तर असा उल्लेख आहे की, एकदा वृद्धपत्नीची वड राक्षसाची गुहा फोडून वारिधाराहणी गाईची मुक्ता करतो.” ह्या विशानाच्या समर्थनार्थ रोट २.२४,२ या दाखला देतो. ह्या श्रुतेत—‘ज्या-प्रमाणे इन्द्र आपल्या वज्रांन गुहा फोडतो त्याप्रमाणे एखादा वृहस्पति आपल्या वज्रांन म्हणजे प्राथनेच्या जोरावर गुहा फोडतो’ असें वर्णन आहे.

चवथ्या मण्डलातील ४९ वे हें एकच सूक्त इन्द्र व वृहस्पति यांच्याकरता रचिलेंलें दिसतें. ह्या सूक्तात फक्त ह्या दोघाना यज्ञासाठी पाचारण केलेलें आढळतें. खाशेलाय त्याच्या परस्परसंबंधाविषयी काहीं माहिती त्या सूक्तात आढळत नाहीं. घोडे देण्याविषयी व सोमरसाचे आर्कट पान करणा-साठी त्याची प्रार्थना करणात येते. ७.९७ मध्ये मात्र दोघा-बद्दल मोपम उल्लेख आहे. याच सूक्ताच्या ९ व्या मन्त्रेतिह त्यासंबंधी उल्लेख आहे. ८.८५,१५ मध्ये कृष्णनामक एका व्यक्तीचा दाख केला असा उल्लेख आहे. १.१८,४ मध्ये ज्याप्रमाणे वृहस्पति इन्द्राचा आध्यात्मिक मित्र आहे तसाच भौतिक मित्रहि अस्तित्वावरूनच वर्णन आहे.

इन्द्र व गंधर्व.—(१०.१३९,४,६; ८.१,११; ६.९,५; ९.८३,४) या पाच ठिकाणीं गंधर्वांचे उल्लेख आले आहेत व त्यांची सद्यकरणेहि सायणाचार्यानी निरनिराळीं केळीं आदेश तें येणेप्रमाणें.

प्रथमस्थळीं मंत्र ४ मध्ये गंधर्वसंज्ञाची व्याख्या ‘गंधर्वं गीतरूपं गोशब्दं धारयन्तं’ अशी केेली आहे व ६ व्या मंत्रात ‘विश्रावसुषेपेयं वर्तमान इन्द्र’ असें आहे, ते चिल आहे; कारण, सूक्ताच्या आरंभो ‘विश्रावसुनाम गंधर्वं नृपि.’ असें म्हटलेलें आहे. ‘गंधर्वं गवा रश्मीना भूती’ असें गंधर्व शब्दाचे व्याख्यान सिसन्या ठिकाणीं केले आहे. ‘गंधर्वं वा उदकं धारयतीति पेषधो मेघस्य हितितवान्’ असें चवथ्या ठिकाणीं म्हटलें आहे. ‘गंधर्वः उदकाना स्तुवीना वा धारकः आदितः’ अशी गंधर्वसंज्ञाची व्युत्पत्ति वेदव्याख्यां दिली आहे.

आसमनचा अनुवाद करून रोट गंधर्वे म्हणजे इन्द्रभनु म्हणतो. गंधर्वोवाच चंद्र हा गोदेद असावा असें सेंटपीटर्स. कोशामध्ये म्हटलें आहे. गंधर्वांचे वसतिस्थान आकाश अगर अंतरिक्ष आहे व ते सोमरसाचे रक्षणकर्ते आहेत, त्याच-प्रमाणे चंद्राशीहि त्यांचा संबंध आहे. ज्या अर्षी गंधर्वे सोम-रसाचे अथवा पाण्याचे रक्षणकर्ते आहेत असें म्हटलें आहे, ह्या अर्षी त्यांच्याबद्दल दोन तऱ्हेच्या कल्पना रुढ आहेत

ला अशा: गंधर्वांच्या ताप्यात अतःरिखातील वारिसचय असल्यामुळे पृथ्वीवरील लोकाना त्या वारिसचयाचा व्यम होण्यास प्रयास पडतात, म्हणून इंद्राची व गंधर्वांची बोधी चक्रमक ठडाली असली पाहिजे ही एक कल्पना व गंधर्वांनीच देवांपासून सोमरत्नाचे अथवा वारिधाराचे संरक्षण केले असले पाहिजे व इन्द्र ज्या वेळी त्याच्या तपासात असतो त्या वेळी त्याचा मुणगा ह्या गंधर्वांनीच आवृत दिला असला पाहिजे ही दुसरी कल्पना. १०.१३९.४ मध्ये उपारेनिर्दिष्ट दुसरी कल्पना सापडते. ६ व्या ऋचे-मध्येहि तशाच तऱ्हेची कल्पना आढळते.

याच्या विरुद्ध असलेली पहिली कल्पना (गन्धर्व इंद्राचे घनू आदित ही) ८.१.११:६६,५,९.८३,४ मध्ये आढळते. ह्या ठिकाणी सोम व पाणी दोन्हीहि गंधर्वांच्या ताप्यात असून इंद्र ह्यांना रीं मुक्त करण्यास भाग पाडतो असे वर्णन आहे. "इन्द्र सृज्यां गंधर्वावर एकदम ह्वाळ करणारा पाडो" अशी ८.१.११ मध्ये प्रार्थना आहे. "अतःरिखात गंधर्वांना इंद्र नेहून काढून भाजला आणंद देयो" असे ६.६.५ मध्ये वर्णन आहे ९.८३ ४ मध्येहि असेच वर्णन आढळते.

इन्द्र व अग्नि.—इन्द्राच्या खालोखाल अग्नीची महती वेदात वर्णन केलेली आढळते. त्याचप्रमाणे ह्या दोन देवतांच्या परिचयहि निवड आहे, परंतु ह्या परिचयाची विशेषशी माहिती मिळत नाही.

अग्नि हि विस्वयाचे देवत असल्यामुळे विस्वयाचे ज्याप्रमाणे त्रिभिध रूप असते त्याप्रमाणेच या देवतेचेहि त्रिभिध रूप असते. आकाशातील अग्नि म्हणजे सूर्य. अतःरिखातील अग्नि इंद्राच्या त्याच्या अनेक लयायात साहाय्य करतो आणि तिसरा म्हणजे पृथ्वीवरील विशेषतः वज्रयागातील अग्नि. या तिसऱ्या प्रकारच्या अग्नीला देवाना हविर्भाग पोहोचविण्याचे अथवा त्यांना यज्ञाला आनंजन करण्याचे देवांचे काम करावे लागते.

ह्या कल्पनांमुळे इंद्राशी जो अग्नीचा परिचय होतो तो दोन कारणांमुळे होतो. एक सर्वथाधारण वारण, अग्नि हा देव व मनुष्य यामधील प्रतिहारी असल्यामुळे इतर देवांशी जो त्याचा संबंध येतो तसाच इंद्राशीहि येतो. दुसरे विशेष कारण, अग्नि हा अतःरिखात विमुक्ततेच्या ह्याने पसरत असल्यामुळे प्रयत्ननाशि वेळी इंद्राच्या अमृत मंदत करतो, ह्या दोन कारणांमुळे इंद्राशी अग्नीचा परिचय झाला. इतर देवांप्रमाणे अग्निहि इंद्रासुद्धा दुष्पम प्रतीचा देव ठरला आहे. यज्ञान एकदा अग्न्याची इंद्राच्या बोधीना देव आहे, परंतु ही बोधी रात्रप्यास नष्ट करणाऱ्याहि बरेच प्रयत्न पडतात.

उपेक्षे ठिकाणी इंद्राचे अग्नीचा उत्पन्न केले अशा ठेराय आढळी. २.१२.२ मध्ये इंद्राचे देवांशी जे युद्ध झाले

त्या वेळी इंद्राजें वीज उत्पन्न केली असे वर्णन आहे. १०. ४५, ३ मध्ये त्याच विजेपासून पृथ्वीवर अग्नि उत्पन्न झाला असे वर्णन आहे. "अतःरिखात, वारिसचयात, दगात मनुष्याचा मित्र जो इंद्र त्याजें तुला (म्हणजे अग्नीला) उत्पन्न केले" असे त्या ऋचेत वर्णन आहे. ह्या ऋचेचा प्रसंग जो विमुक्ततेची संघर्ष जोडतो, तो यथायुक्त आहे. ६.५९,२ या ऋचेची हे वर्णन निरुपगत दिसते त्याचे कारण अग्नीच्या उत्पत्तीविषयी बराच मतभेद आहे हे होय अगदी निमनित परित्थिवीत अग्नि दृश्यमान होतो त्याचा उलगडा करण्यासाठी ह्या मार्ग पत्करला अथवा असे दिसते. निसर्गातील एक शक्ति अग्नि हा किंवा तो विस्व अशा द्विविध रूप अग्नीच्या उत्पत्ति भिन्न असल्या पाहिजेत हे स्पष्ट आहे.

अग्नीला ऋत्विज अथवा देवाचा प्रतिहारी म्हटलेले रालील अवतरणावरून दिसून येईल. ५.५.३ मध्ये म्हटले आहे "हे अग्नि, इंद्राच्या पेऊन ये" ३.५३,४ मध्ये म्हटले आहे की, "ज्या ज्या वेळी आम्ही सोम तयार करतो त्या त्या वेळी प्रतिहारी अग्नि तुजप्रत येवो." ३.३५,९ मध्ये "हे इंद्रा, अग्निमुपाजें तूं सोमपान कर" असे म्हटले आहे. ज्याला अग्नीची जिह्या असून सोमरस अग्नीत ढाचला म्हणजे ज्याला उंच होऊन आवावाळा निघते. ५.५९,२ मध्ये अशा तऱ्हेचेच वर्णन आहे. ८.३८,९ मध्ये निराळ्याच तऱ्हेचे वर्णन सापडते. "या यज्ञाचे ऋत्विज इंद्र व अग्नि हे होवोत, कारण दोघेहि समरागणावर व त्याप्रमाणेच यज्ञाचे वेळी जय-वाली होतात." तुमच्या मदतीशिवाय मनुष्यांनी कशाचाच लाभ होणार नाही एवढाच याचा अर्थ दिसतो. वास्तविक पाहिले असता एकदा अग्नीच कायतो ऋत्विज जाहे परंतु येथे इंद्र व अग्नि यांना ऋत्विज करिपले आहे.

विमुक्ततेत अग्नीचे वास्तव्य आहे म्हणून त्याला युद्धाच्या वेळचा इंद्राचा मित्र कल्पिला असून युद्धाच्या वेळी दोघांचीहि प्रार्थना करण्यात येते. इंद्रसोम किंवा इंद्रदुहस्पति याचा संबंध ज्याप्रमाणे परिणतावस्थेत पोहोचला त्याचप्रमाणे इंद्र व अग्नि याच्या साहचर्याचे शोध झाले. युद्धसमयी एखादी देवता ह्मणजे मदत करणारी ठरली म्हणजे मग इंद्राच्या प्रत्येक वायांत त्या देवतेलाहि पोडावतुल भाग मिळतोच.

पृथ्वीतलवर यज्ञासाठी म्हणून ज्या वेळी इंद्र व अग्नि यास आज्ञा केली आहे, त्या वेळी एकाच रथावर आसून होऊन या अग्नी (१.१०८,१) मध्ये प्रार्थना आहे. या रथाच्या ३ व्या ऋचेत दोघांनाहि ह्याला भारणारे (इंद्रहर्षा) हे उपपद लाभिलेले आहे.

२.१०९,४ मध्ये अग्निर्वाणी प्रार्थना ठरल्यात आढळता आहे. या प्रार्थना वनसर्प्यांच्या संरक्षणासाठी जाते. हे अग्नीर्वाणी, वनसर्पी पाण्यात पुडून नंतर मघात पुज्या अशा तऱ्हेचे वर्णन आहे. इंद्र व अग्नि यांना अग्निना म्हटले आहे

त्याचें कारण त्यांच्या जवळ विद्युत्ता आहे म्हणून नव्हे, तर कवींनी ते दोषेहि रम्य हांकीत आहेत अशी कल्पना केली आहे, म्हणून त्यांना 'अग्निना.' 'घोडे वाळविणारे' असें म्हटले आहे. पुनः 'अग्निना' हे इन्द्र, आणि अग्नीवरुच येथें घातले आहे ही नाहीं हे निश्चित नाहीं; कारण ३ व्या ऋचेंत वृषण, अग्नि व इन्द्र यांच्याकरिता काम करीत आहेत असें वर्णन आहे, ४ व्या ऋचेंत भरहसा, व वृषाणी ही विशेषणें वृषणांवा दोघून दिसतात. अग्निना हे दिवचन असल्यामुळे आपल्याला ते वृषणांकडे घेतां येत नाहीं. योम-मही दावून रस काढण्याच्या दगडांना नेहमी योज्याची उपमा देतात. 'अग्निना' हा शब्दप्रयोग जर इन्द्र व अग्नि यांना उद्देष्टूनच केलेला असेल, तर त्याचा खालीलप्रमाणें अर्थ द्यावितो येईल—'ज्या देवाकरितां याग आरंभिला आहे त्या देवाचें आवाहन करून त्यांना याग यथासांग होतो आहे किंवा नाहीं तें पाहण्याची विनंति करण्यांत येत आहे."

इन्द्रतनाच्यावेळीं अग्नीनें कोणती कामगिरी केली तें खालील उताऱ्यावरून दिसून येईल. ३.१२.९ मध्ये वर्णन आहे कीं, इन्द्र व अग्नि या दोघांनीं मिळून देलांच्या नव्वद क्रियांचा पिबेंस केला" तसेंच १.१०.७ व ८ मध्येहि वर्णन आहे. १.५९.६ मध्ये अग्नीनें वंशर राक्षसांचा वध केला असें म्हटलें आहे. ८.४०.५ मध्ये अंतरिक्षांतील इन्द्राच्या पराक्रमांत अग्नीनें साहाय्य केल्याबद्दल त्याची प्रार्थना करा असे वर्णन आढळतें. ८ व्या ऋचेंत तसेंच वर्णन आहे. ५.२९.७ मध्ये अग्नीचा दर्जा ठरविला आहे. "इन्द्रा-पाठीं त्याचा मित्र जो अग्नि त्यानें तीनशें पैठ भाजले, घृताला मारण्यासाठीं इन्द्र तीन तळीं सोम प्याला." १०.५२.५ मध्ये सतः अग्नि म्हणतो, "देवांना, मी तुमच्यासाठीं अमरत्व व स्वातंत्र्य मिळवितो, ही विद्युत्ता मी इन्द्राच्या खावीन करतो व तिच्या योगांनं तो उद्यापातून जय संपादन करील." इन्द्र, पाऊत व प्रज्ञास यांनां मुक्त करतो, यावरून अग्नीची खाल अद्या तऱ्हेची मदत झाली हेहि लक्षात येईल. ६.५९.१ मध्ये गादे, प्रसास व उपा-पुनः मिळवून देण्यासाठीं इन्द्र व अग्नि या दोघा-चीहि प्रार्थना आहे. इन्द्राने घोडे म्हणजे दाही दिवा कलियत्या असून अग्नीनें घोडे वारिधाराकडी माई कलियत्या आहेत. ३.१२.९ मध्ये इन्द्र व अग्नि यांच्या पराक्रमासुद्धें पातता व प्रसास यांचा लाभ झाला म्हणून त्याची स्तुति आहे.

इन्द्रानें वारिधारांनां मुक्त केल्यावर ज्याप्रमाणें सवें साधारण देलांचा तो शत्रु व जेता बनला त्याप्रमाणें अग्नि व इन्द्र हे सरसकट देलांचे शत्रु व ह्याना मारणारे बनले. मानवाचे जिवदे म्हणून शत्रु आहेत तेपय्यांच्या वारिधत्या-पाठीं ह्या जोडीची मदत अचते. ही जोडी उद्यार्जत सृज व

सवें तऱ्हेची संपत्ति मिळवून देते अशी समजूत आहे. ६.६०.४; ५.९.९; ५.८६.४; ३.१२.४; १.१०.९, १.२; ५.८; ७.१३.२; ८.४०.४.

५.२.८ व १०.३२.६ 'मध्ये अग्नीवरुच एक विलक्षण कथा आढळते' या शब्दांची साहाय्य असणारी फक्त ५.२.६ हीच कायती श्रुता आहे, तीत 'अग्नीच्या वंदिवासाचें व अग्नीच्या प्रार्थनेमुळे त्याची वंधमुक्ता झाल्याचें वर्णन आहे. वरील कथाभाग असा आहे की, अग्नि कोठें तरी लपला असून वर्णन व इन्द्र त्याचा तपास लावतात. ही कथा १० व्या मण्डळांतील कथेप्रमाणेंच आहे. त्या कथेंत असे वर्णिल आहे की, यज्ञावापतच्या निरनिराळ्या अश्रु अनेक कामांमुळे अग्नि मेडाकुडीस आला व पळून गेला, पुढें यमानें त्याचा तपास लावून फिरून आला देवांच्या खाधीन केला. १०.५१ आणि ५२ मध्ये हें वर्णन आहे. तैत्तिरीयसंहिता २.६.६ मध्ये अशी कथा आहे की, एका माद्यानें अग्नीची लपण्याची जागा उघडकीस आणली, अग्नि हा पाण्यात उतरला असल्यामुळे माद्यानें त्याचें तें टिकाण उघडकीस आणलें असावें. हीच कल्पना आधारभूत घेऊन इन्द्रानें त्याचें लपण्याचें टिकाण उघडकीस आणलें असें म्हणता येणार नाहीं काय ? कारण अतरिक्षांतील पाण्याचा पृथ्वीतलावरील पाण्याशीं वारंवार संबंध जोडून गुढाथें उघडा करण्याचा तत्कालीन कवींनीं वारंवार प्रयत्न केलेला आढळून येतो. पृथ्वीवरील पाण्यांत डबलेल्या अग्नीला ज्याप्रमाणें माद्यानें हुडकून काढला त्याप्रमाणें अतरिक्षांतील पाण्यात डबलेल्या अग्नीला इन्द्रानें हुडकून काढला हे साहजिकच दिसतें. तिसऱ्या एके टिकाणीं यमानें त्याला हुडकून काढलें असें वर्णन आहे, परंतु तें नांव उगीच कोणीतरी घातले असावे अशी शंका घेण्यात आली आहे."

इन्द्र आणि विष्णु.—विष्णु हा सर्वानां नवनीवन देणारा एक वंशजकर्ता आदिल आहे. पृथ्वी अतरिक्ष व आकाश अशीं या देवाचीं तीन पावले असून सर्वांत मोठें पाकल ज्या ठिकाणीं पडते त्या ठिकाणीं देव राहतात. हा देव धनधान्यसमृद्धि देतो व सृष्टिक्रम अप्रतिहत चालवा म्हणून स्वयं व पृथ्वी यांनां पळकट आधार देतो. समृद्धीचा देव म्हणून याचा लय व पूनर्जी संबंध येतो; परंतु सृष्टिक्रमात विषाड आणणारे अनेक दुष्ट खमाखावे देल असल्यामुळे त्यांचें निरिद्वेष होणें अवश्य असतें ह्या कारणाकरितां विष्णुला देवसंहारक अनातें लागतें. देवांचा चंभार उडारेहि देव आपापल्यापरी करीत असतात. इन्द्र व अग्नी दिवस व रात्र वियमानें याचे व पाऊत वधाकाळ पडणा एतदर्थ मेहनत करीत असतात तेव्हां साहजिकच विष्णु समानरील असल्यामुळे ह्या देवांची नेत्री करतो. देवांचा मुख्य चंभारक

जो इन्द्र त्याच्यासी विष्णूचें पुष्कळच साद्वर्च्य वर्णिल्लें आहे. त्याचप्रमाणें इतर देवांप्रमाणेंच ह्या विष्णूवाहि दिव्य प्रतीचा आहे. विष्णु इन्द्राच सोम देतो, कित्येक प्रसंगीं एकव्या विष्णूलाच इन्द्र युद्धास पाठयितो, मात्र तथा पाठ-वितांना आपलें यत्न व धैर्य विष्णूबरोबर रचतां करतो. विष्णु अगदीं इन्द्राच्या खाबाची खादा मिडवून लडतो इतका की, कित्येक प्रसंगीं आपलें वज्र जास्त सुलभतेन फिरवता याचें म्हणून 'जरा माज्जल हो' अशें इन्द्रास सांगण्याची पाळी येते (४.१८,१; ८.८९,१२; १.८५,७) खडिकम अवापित व सुयंत्रित चालावा म्हणून इन्द्र व विष्णु संगतमतानें कवे लडतात ते खालील उदाहरणावरून दिसून येतें. धा. ४.३ मयें विष्णूने मित्राच्या सांगण्यावरून तीन पावलें टाकिल्लीं अशें वर्णन आहे. ८.१२,२७ मयें विष्णु होच गोष्ट इन्द्राच्या पराक्रमासुळें करतो अशें वर्णन आहे. ६.२०,२ मयें इन्द्रानें विष्णूला बरोबर घेऊन पाणी अड-विणाऱ्या इन्द्राचा वध केला अशें वर्णन आहे. ७.१९,८ मयें हे घोरांनीं, तुम्ही सयें, उषा व अग्नि यांचा मुक्त केल्यासुळें यज्ञपात्र करणें घुसूर झालें अशें वर्णन आहे. ५ व्या ऋचत इन्द्र व विष्णु यांनीं संवराचे नव्याण्व किले उघड्य केले अशा तऱ्हेचें वर्णन आहे. इन्द्राप्रमाणेंच धैर्य येण्यासाठीं विष्णु सोनपान करतो (६.६९,१). ६ व्या ऋचेंत दोषा-वाहि सोमसमुद्र म्हुटलें आहे. (पाचवी ऋच ताडून पडल).

द्वैलसहाराक पुढें धनधान्यसमृद्धि देणारा देव ठरतो त्याप्रमाणें विष्णूहि धनधान्यसमृद्धि देणारा देव बनतो. इन्द्र व विष्णु यांना अभिमातिप अशें म्हटलें आहे (६.६९,४) ३.१५५,३ व ६.६९,१ मयें दैत्याच्या बाणपालून मानवाचें रक्षण इन्द्र व विष्णु करतात अशा तऱ्हेचें वर्णन आढळतें.

६.६९,८ मयें हे इन्द्राविष्णू, तुम्ही दोघांनीं धनुषा पराजय केला. परंतु तुमचा पराजय केव्हाहि झाला नाही. तुम्हा दोघांपैकी एकाचाहि पराजय झाला नाही. मग तुम्ही दोघे एकत्र झालावर पराजय बोंडून होणार, हे विष्णो, व हे इन्द्र, ज्या पैकीं तुम्ही दोघांनीं असुरांनीं युद्ध केजेंत त्या पैकीं हजाराचे तीन भाग केजेत व तो तो भाग झाला झाला दिलात.

१.६१,७ ह्या ऋचेचा अर्थ प्राप्तमननं असा नेत्र आहे—“मातेचें दुग्ध प्रादान मरून धय्युष्ट क्षाल्यानंतर उजो पेयाचें पान केल्यानंतर व मिश्रण भक्षण केल्यानंतर अतिवियन्न जो तो (म्ह. इन्द्र) दागें चक्रघटीत अन्न बोरून घेतले व राबकाच्या घर नेम भरून बराहात मारिलें. केन्फे ह्या ऋचेचा अर्थ असा लवतो की, यज्ञातील इमिमांग खाऊन रस क्षाल्यबरोबर इन्द्रानें देवाच्या गुतागुतीं पडमिळेल अन्न घेतलें, य तो आपल्या धनुष्यर चालून गेल्या. इन्द्रावृद्ध्या ऋचनेवर ह्या टिकणां एक नवीनच ऋचना मिळते. श्रमेभ्यूस

व्याप्रमाणें स्वर्गातील अग्नि चोरतो अशें वर्णन आहे, त्या श्रमेभ्यूससारखाच इन्द्र हें अन्न चोरतो. डॉ. पेरी ह्या ऋचेचा खालीलप्रमाणें अर्थ लावतात.

“आनंदातिशयानं पेय पिबून सोममेजवानीच्यावेळीं मिश्रणभक्षण केल्याबरोबर जास्त शक्तिमान् जो विष्णु त्यानें त्याच्या आईबबळून पकडून हिरावून घेतलें; त्याने बराहाला मारलें व त्याबरोबरच खडक उलथून पाडला ” परंतु ह्या अर्थानें युद्धातील अर्थ लागत नाही. त्याप्रमाणें इन्द्राचेवाहि त्यामुळें नीटसा अर्थ लागत नाही. श्रमेदात ह्या ऋचेचा इतरच कोठेहि उल्लेख नाही

इन्द्र आणि त्वष्टा.—ऋग्वेदामध्यें खालील ठिकाणीं इन्द्र व त्वष्टा यामधील परिचय उद्भूत होतो. त्वष्टा ह्या देशाचा कारागीर असून त्यानें इन्द्राकरिता वज्र तयार केलें या विधानास खालील ऋचात पुरावा सापडतो. १.५१,७ मयें म्हटलें आहे कीं, त्वष्टानें तुझ्यामधील बळ वाडविलें, त्यानें तुजकरिता वज्र तयार केलें, ६.१७,१० मयें म्हटलें आहे कीं, हे बळाव्य पुरश, तुझ्यासाठीं त्वष्टाने हजार अणकुचींच व संभर धारा असलेले सदा तुझ्यापुढें नम्र व तत्पर असलेले वज्र निर्माण केले व त्या वज्राचें टूनवळीचा तूं निपात केलास. १०.४८,३ व १.६१,६ ताडून पडा. वर विवेचन केलेल्या १.६१,७ मयेंहि तत्सच उल्लेख आहे.

इन्द्र त्वष्टाला जेरीस आणून त्याचा सोमरस पळारकारांनें पिऊन टाकतो या विधानाला खालील ऋचांतून पुरावा सापडतो ४.१८,३ मयें अशें वर्णन आहे कीं, इन्द्रानें त्वष्टाच्या घरात विलून संभर गाईच्या किमतीचा भाज्यात भरून ठेवलेला सोमरस पिऊन टाकला. ३.४८,४ मयें अशें वर्णन आहे कीं, त्वष्टाला जेरीस आणून इन्द्रानें सोमरस पिऊन टाकला.

प्रत्येक देवदेवदह जेवड्या म्हणून दंतकथा असतील तेवढ्याच्या मुख्यशीं एष्टीतील काहीतरी गूढ तत्त्व कीजल्यानं वास करीत असले पाहिजे अशी भावना उराशीं धरून प्रत्येक दंतकथेचा ह्या दृष्टीनें अर्थ लावूं पहाणारा मिरिअॅन्सुस इन्द्राच्या या आततायी वर्तनाचा तितक्याच आततायी-पणानें खाडीअ अर्थ लावतो. “तद्य ह्य पृथ्वी, आकाश व सर्व चराचरी वस्तूंचा उत्पादनकर्ता आहे, त्याच्या घटात असलेल्या सोमरस इन्द्र त्या त्वष्टाला जेरीस आणून पिऊन टाकतो अशें वर्णन आहे त्याचा अर्थ असा दिसतो की, सोमाच्या मधु म्हटलें आहे. हा त्वष्टाच्या घरातील सोम अथवा मधु म्हणजे पाऊसच होय. त्वष्टाला जेरीस आणून इन्द्रानें पृथ्वीवर आपल्या अज्जासाठीं पाऊस पाडला असा ह्या ऋचेचा अर्थ दिसतो.”

परंतु आपल्याच इतक्या सद्गुणार्थें ह्या ऋचेचा अर्थ लावता येत नाही. इन्द्र सोमरस खार्च म्हणजे भूतलावर

न पाठयितां स्वतःच पितो आहे असा सध उल्लेख आहे. ४.१८,२ मध्ये इन्द्रानं स्वतःच्या आईशीं अरेरावीचें वर्तन केले असा उल्लेख आहे. ह्यावरून इन्द्र ज्ञात्याच फार उद्भट होता असें दिसते. त्याचप्रमाणे ३ च्या मण्डलातील ४८ व्या सूक्तात इन्द्राची सोमपातामिकवि वर्णन केलेली आहे या संबंध सूक्तात सोम याचा नेहमीचाच अर्थ घेतलेला आहे, मग ह्याच ऋचेत त्या शब्दाचा 'पाऊस' असा अर्थ कसा घ्यावयाचा ? ४.१८,३.

मिरिअॅन्सची ही कल्पना त्याच्याच तोंडून परस्परविरोधी विधानं बदलिते. लक्षाचा पावसादीं संबंध काय ? लक्षा-जवळून इन्द्र पाऊस चोहून घेऊन मनुष्यांना देतो अशी जर कल्पना गृहीत धरली तर लक्षा मनुष्यापासून पाऊस चोहून ठेवतो असा अर्थ होईल व पुढे लक्षा देव व मनुष्य याचा धनु ठरेल; परंतु लक्षावरून ही समजूत त्याच्या मूळ-स्वभावानीं अगदींच विरुद्ध आहे; कारण वारिधारा अडवून घराण्या राक्षसाच्या निदंलनाथें लक्षा इन्द्राला बन्न पडवून देतो. सोमाला बारवार मनु म्हटलेलें आहे ही गोष्ट खरी आहे, त्याचप्रमाणे सोम म्हणजे पाऊस असेंहि अलंकारिक भाषेत म्हणतात; परंतु ३.४८,४ मध्ये कोव्हि मधुस्यसा उल्लेख नाही. त्याचप्रमाणे स्वतःच्या सोयीसाठी मिरिअॅन्स १०.४९,१० चा आधार घेतो, त्यात मधु याचा अर्थ उड्ड गाईचे दूध असाच होतो. त्या ठिकाणीं इन्द्र स्वतःच्या परा-क्रमाचें वर्णन करतो, जी गोष्ट पुढे लक्षालाहि करवा आली नाही ती गोष्ट नीं केली म्हणजे गाईच्या ठिकाणीं नीं दूध उत्पन्न केले."

(३) लक्षाचा मुलगा जो विश्वरूप त्याचा वध इन्द्र करतो. पर इन्द्र व त्रित कामरूप उल्लेख आला आहे त्यात ह्यावरून विवेचन आलेलें आहे.

इन्द्र आणि ऋभू.—लक्षा ज्याप्रमाणे कारागीर आहे त्याप्रमाणेच ऋभू हे कुशल कारागीर आहेत. हे ऋभू तीन आहेत तरी त्या तिघामध्ये कारसा करक कपीत नाहीत. ४.३३,९ मध्ये "वाज सर्वे देवाया कारागीर होता, ऋभुक्षा इन्द्राचा होता, विश्वा वरणाचा होता" अशी त्या तिघांनगत तफावत केलेली आढळते. ते इन्द्राचा रथ व घोडे तयार करतात (१.१११,१). १.२०,२ मध्येहि त्याच्या दक्षतेचें असेंच वर्णन आहे. ५.११,४ मध्ये 'अर्जुनीं तुसा रथ वनविश' असें वर्णन आहे. ऋभूवरून अन् इन्द्राचोय वहुमानार्थी असून रथ बांधण्याचें काम त्याचाच अवगत होतें असें दिसते.

इन्द्र व त्याचे कारागीर यामचील हा परिचय आणखी दाट होत गेलेला दृष्टीस पडतो. ४.१५,७ मध्ये इन्द्राचा ऋभूंबरोबर सोमपान करण्यावरून विनित करण्यात आलेली आहे. ऋभू हे धनधान्यसमृद्धी देणारे असून इन्द्राचे मोठे

दोस्त होते असेंहि वर्णन आहे. ३.५२,६ ताडून पड्या. १.१११,४ मध्ये पुढे इन्द्रालाच ऋभूभूत म्हटलें आहे. ७.३७,४, १०.४४,५ मध्येहि असेंच म्हटलें आहे ४.३७,५ मध्ये ऋभूच्या शक्तीची इन्द्राच्या शक्तीबरोबर तुलना केलेली आहे.

वसुंचा अग्रणी इन्द्र.—वसुंवद्बल माहिती इतकी श्रोतक आहे की, इन्द्र त्याचा अग्रणी होता असें मानण्यास मूळत कोठे चांगल्यास पुरावा सापडत नाही. काहीं ठिकाणीं ह्या देवाच्या तीन जाती असल्यावरून उल्लेख आढळतो. आदित्य, इन्द्र व वसु अशा या तीन जाती आहेत. "हे मित्रवरणा, इन्द्र, वसु व आदित्य यांच्या समवेत असणारे तुम्ही आमच्या रथाचें रक्षण करा" असें २.३१,१ मध्ये वर्णन आहे. "मी देवांचे, आदित्यांचे, इन्द्राचे, व वसुंचे 'स्थान' मोडीत नाही" असे इन्द्र स्वतःशींच १०.४८,११ मध्ये उद्गार काढतो. त्याचप्रमाणे १०.६६,२ मध्ये म्हटलें आहे की, "वसुंसमवेत इन्द्र आमच्या पराचें रक्षण करो, आदित्यासमवेत आदित्य आमचें रक्षण करो, इन्द्रासमवेत इन्द्रदेव आम्हांवर दया करो, व देवतासमवेत लक्षा आम्हाला धनधान्यसमृद्धीचा लाभ करून देवो."

७.४५,२ ही एकच ऋचा पेरीच्या मतें वसुंचा स्वभाव दाखविते. त्या ऋचेत असे वर्णन आहे की, ज्या वारिधाराचें रक्षण अग्नि करतो व ज्या वारिधाराच्यापासून इन्द्र वसुंसमवेत साक्षात्त्वाना होतो त्या वारिधारांचा लाभ आम्हालाहि होवो, "ह्यावरून आपणान्त अग्नी कल्पना करता येईल की, वारिधारासोमवन्नस्यवी ह्या वसुंशीहि इन्द्राला बंधाशक्ति मंदत केलेली दिसते, परंतु ह्या कल्पनेला सापक अशी इतरन प्रमाणे आढळत नाहीत. इन्द्र व वसु यांचा संबंध म्हणजे अर्वाचीन कलाकलेचा परिणाम असावा. आदित्याचा अश्वयुं ज्याप्रमाणे वरुण, इन्द्राचा अग्रणी ज्याप्रमाणे इन्द्र, त्याप्रमाणे वसुंचा बोधीतरी अग्रणी असावा व त्या जागी तत्कालीन अग्रेसर भोज्यामध्ये इन्द्राचे नाव प्राप्तप्राप्त ऐकूं येत असल्यामुळे इन्द्राची योजना झाली असावी. इन्द्रावरून 'वसुपति' असा शब्दप्रयोग करण्यात येतो त्याचा 'वसुंचा अग्रणी' अथवा 'धनराशीचा अधिपति' असा अर्थ होईल. पुष्कळ ठिकाणी धनपति असाच अर्थ घनित असतो; व ह्यामुळेच इन्द्र व वसु यामधील संबंध मोघम ठरतो.

मानवशास्त्रींनी इन्द्राच्या झालेल्या उदाया.—अतिरिक्तातील जवयाळी वीर, देशाचा निर्दलनकर्ता वीर, सर्व देवामधील वीरशिरोमणी असा जो इन्द्र त्याला लोकांनी गुददेवत मानावे हे अत्यंत साहजिक आहे व इन्द्राला तीच पदवी प्राप्त झाली होती हे सिद्ध करणारे अनेक पुरावे आढळतात. ह्या पुराव्यावरून इन्द्राचा आपल्या नक्तमंडळीशीं कशा तऱ्हेचा संबंध होता हेहि दिसून येईल. ह्या ठिकाणीं

ज्या युद्धाच्या निरासनाने इन्द्राला जगदुत्पादनाने आदिशक्ति व दयाळू देवता ठरविली त्या युद्धाच्या अगोदर इन्द्र हा कशा तऱ्हेचा योद्धा होता त्याची प्रथम आपण बरोबर कल्पना करून घेऊं.

२.३०,१० मध्ये अगदीं सवेसाधारण असा उल्लेख आहे त्यात म्हटले आहे की, "जेवढ्या म्हणून तुला लढाया मारा-वयाच्या असतील तेवढ्या लढाया तूं सर्व शूरवीराना मदतीस घेऊन जिंक व त्यांमध्यास विपुल लूट मिळवून दे" ४.१६, १७ मध्ये म्हटले आहे की, "ज्या वेळीं रणकलेख ऐन रगात आला असेल, ज्या वेळीं योद्ध्याच्या सत्तासत्ताचा सणखणाट अतिशय जोरात होऊं लागेल त्या वेळीं हे वीरा, आमच्या शरीराचे रक्षण कर." ७.३१,३६ ताहून पहा.

परंतु इन्द्राचा माणसाशीं याच्याद्विपेक्षा निकट परिचय होतो. अग्नि व अग्निनीप्रमाणे इन्द्रमुद्रा आर्वांचा रक्षणकर्ता होतो आर्यन् लोकांचा इन्द्र हा खास राष्ट्रीयदेव आहे. पूर्वीच्या लोकांशीं नवीन येणाऱ्या लोकांच्या ज्या चक्रमयीं उडाल्या त्या सर्व चक्रमयीं तलाना इन्द्राचे मोठेच पाठबळ होतें. गाणारा कवि विरूढ पक्षाच्या लोकाना देव मानीत असे असे दिसतें. त्यांना दस्यु व दास असें म्हटलेलें जाळवतें. मूर्खन आपल्या सस्कृतप्रथात (उ. ५ प्र. ११३) इन्द्राच्या ह्या वर्णनावद्दल्या ऋचा एके ठिकाणीं प्रयित केलेल्या आहेत. १.१०३,३ मध्ये असें वर्णन आहे की, "वज्र हातीं घेऊन शस्त्राधीनवद्दल पूर्ण आत्मविश्वास असलेला तो वीर चालूं लागला व द्यूच्या विष्णूच्या ह्यानें विश्वस केला. ओ वज्र-बाहु, दस्यूंवर आपलें ज्ञान सोड, आर्वांचे तेज व पराक्रम यादीव." १.१२०,६; ४.२६,२, ६.१८,२, ८.१४,१५, २४,३७, १०.४९,२ ताहून पहा. १.१२१,५ मध्ये इन्द्रानें केलेल्या साहाय्याचें मार्मिक वर्णन आहे.

आर्यन् लोकांची निरनिराळीं मंत्रशालीन राष्ट्रे वंजावास्तु भट्टत फिरत असताना जे दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे गेले व सर्व देश त्यांनीं आक्रमिला त्या वेळीं इन्द्राने त्यांना जी मदत केली त्या मदतीचा उल्लेख वरील ऋचेंत केलेला आढळतो. मंत्रशालीन लोक अर्धवट भट्टत, अर्धवट एके जागीं स्थायीक अशा स्थितीत होते. ते ज्या वेळीं सिपुनदापार होऊन हिंदुस्थानात वसाहत करूं लागले त्या वेळच्या वेदा-मधील उत्तरभाग आहे.

टोळ्याटोळ्यात कुळाकुळत व जातीजातींत लढाया गुंपल्या व ह्या सर्व मारामारीच्या प्रचणीं प्रत्येक टोळीनें कुळानें अथवा जातीनें इन्द्राला आपल्यालाच साहाय्य करावें अशी याचना केलेली आढळून येते व इन्द्राने आपल्यालाच मदत करावी म्हणून प्रत्येकाने त्याला नानातऱ्हेचीं आर्पणें

करावीत अथवा क्रम मुरू लागला. यवभ्या मण्डलातील २४

व्या सुकत वशा तऱ्हेचें वर्णन आहे. ४.३०,१८ मध्ये असें वर्णन आहे—'ह्या सरयू, अर्णव व चित्ररथ ह्या नद्यापासून आर्यांना एका दिवसात हाकून दिलेस' ६.२२,१० मध्ये 'दास व आर्यद्यूपासून आमचा वचाव कर' अशी इन्द्राची प्रार्थना केलेली आहे. ६.३३,२, ४६,८, ८.५२,७ ताहून पहा.

इन्द्राचा कुत्साशीं असलेला जो संबंध वर्णिलेला आहे त्यात ह्या भाडणवद्दल स्पष्ट पुरावा आढळतो. फार प्राचीन काळीं कुत्स आजुनेय नावाचा एक राजाहिं इन्द्राचा मित्र होता. हे दोघेहि एकाच रथावर बसून जातात (६.२०,५). त्यांच्या रथाला वायुसुभी घोडे जोडलेले असतात (१.१७४, ५.१७५,४), केवळ कुत्साचे प्रिय करण्याकरता इन्द्र गुण्यादेवत्याचा वध करतो व कुत्सासाठीच सुगंधाच्या रथाचें एक चक्र हारण करतो (१.१७५,४, ४.३०,४). ५.१९,४ मध्येहि असेच वर्णन आहे काहीं ठिकाणीं याच्या अगदीं उलट वर्णन आढळतात कुत्स हा इन्द्राचा मित्र नसून द्यूच आहे असे त्या वर्णनावरून आढळते. १.५३,१० मध्ये इन्द्र कुत्साला दुसऱ्या एका राजाच्या स्वाधीन करतो असें वर्णन आहे. २.१४,७, ४.२६,१, ६.१८,३ मध्येहि अशाच तऱ्हेचीं वर्णनें आढळतात. बालसित्य ५,२ मध्ये तर इन्द्र कुत्साला ठार मारतो असें वर्णन आहे १०.२८,५ मध्ये तर याच्यादि पक्षर चमत्कारिक वर्णन आहे, त्यात म्हटलें आहे की, "कुत्साच्या हातून स्वतःला सोडवून इकडे ये, तुझ्या-सारख्या वीराला असें डावून घेणें शोभत नाहीं" ह्याचप्रमाणे ज्याची वाजू इन्द्र नेहमीं पेतो असे जे तुवंग व यदु त्यांनाच ठार मारण्याविषयी इन्द्राची प्रार्थना करण्यात येते (७.१९,८). ह्या व असल्या तऱ्हेच्या परस्परविरोधी वर्णनाचें कारण हेंच दिसतें की, वेदात पुष्कळ कवींनीं ऋचा लिहिल्या म्हणून त्या त्या कवींच्या कल्पनेप्रमाणे व तत्कालीन अटी प्रहर चाळलेल्या क्षम्येनुसार इन्द्रावद्दल अशा तऱ्हेचे एकाचा एकाशीं मेळ नाहीं असे उतारे सापडतात.

इन्द्र व पर्वत.—रोट म्हणतो, ह्याप्रमाणें पर्वत हा डोंगराचा पूंज असून शिवाय दगगा अतिपति होता, ह्यापेक्षा ह्याचपर्वी विशेषरी माहिती उपलब्ध नाहीं. १.१२०,३ मध्ये "इन्द्र व पर्वत आम्हाला परितोषक देवोत" असें वर्णन आहे. १.१२२,६ मध्ये "ओ इन्द्र, पर्वत, आमचें आमच्या शत्रूंपासून रक्षण करा," असें वर्णन आहे. ह्याचप्रमाणे ३.५३,१ मध्ये इन्द्र व पर्वत याचा उल्लेख एकत्र आलेला आहे.

जगदुत्पत्तीसाठीं इन्द्रानें केलेले प्रयत्न.—यद्दी-मधील इन्द्राचें जें कार्यक्षेत्र आहे त्या कार्यक्षेत्राच्या बाहेरील इन्द्राचे हे प्रयत्न आहेत. वादळात दस्यमान होणाऱ्या देवाच्या पोटी इन्द्राचें जनन झालेलें आहे. यावरून पाहतां इन्द्रा-वद्दलचीहि कल्पना न्याय्य ठरते. सतःच्या कार्यक्षेत्रांत

इन्द्रानं जे जे पराक्रम केले त्यांचेंच ठोकळ वर्णन केले म्हणजे जगदुत्पत्तीसाठी त्यांना केलेल्या प्रयत्नांची स्मरणा आपणांस करून येते. ही कल्पना कसकशी परिणत होत गेली तें खालील विवेचनावरून लक्षांत येईल.

(१) पंचमहाभूतांच्या राज्यवलीमुळे विश्वाचे सर्व भाग विखरिले झाले होते त्यांना स्थैर्य व जुनी व्यवस्था इन्द्रानं मिळवून दिली.

(२) ज्यानं हे घडवून आणिलं त्यानंच विश्वाची जागा प्रथम आखून दिलेली असली पाहिजे.

(३) हा रचनाकार ब्रह्मदेव असला पाहिजे.

या अनुक्रमानं ती कल्पना वाढत गेली असावी. एखाद्या विविष्ट ऋचेमधील वर्णनाची उभारणी यापेवी कोणत्या विविष्ट कल्पनेस अनुसरून झालेली आहे हें सांगणें कठिण आहे. अशा तऱ्हेच्या वर्णनात्मक ऋचांचा सकलितपणे विचार केला असता बरील तऱ्हेची परंपरा आढळून येते.

(१) पंचमहाभूतांच्या युद्धानंतर इन्द्र विश्वाला स्थैर्य देऊन सृष्टिक्रम घालून देतो या कल्पनेला पोषक अशा खालील ऋचा आहेत. १.५६,६ मध्ये वर्णन आहे की, पृथ्वीतलावर अंतरिक्षाचें आच्छादन इन्द्रानं स्थिर केले व सोमरसाच्या पानानं उगमत होऊन इन्द्रानं शत्रूंचा निःपात केला व पारिधारांची मुक्ता केली. १ वी ऋचा ताडून पहा. १०.११३,४ मध्ये असे म्हटलं आहे की, इन्द्र जन्मल्याबरोबरच आपल्या शत्रूंवर तडून पडला. तो पराक्रमासाठी व युद्धासाठी फार ह्यापवेळला होता. ८.४५,४; ६६,१ ताडून पहा. इन्द्रानं सडक फोडला, पारिधारांना मुक्त केले व मोठ्या कुसलतेनं विस्तीर्ण अशा आकाशमंडप उभारला १.६२,५; २.३०,३; ८.७८,५; १०.१११,५ ताडून पहा.

(२) इन्द्र विश्वाची जागा आखून सृष्टिक्रम चालू करतो या विधानाला खालील ऋचा पोषक आहेत. २.१२,१ मध्ये वर्णन आहे की, “ज्याने डळमळणाऱ्या पृथ्वीला स्थिर केली, ज्याने शोकाच्या रानात अतंगाच्या पर्वतांना स्थिर केले, ज्याने वायूला मर्यादा घालून दिली व स्वर्गाचा घोर दिल्या तोच इन्द्र.” २.१३,१० मध्ये इन्द्रानं सहा दिगांची जागा ठरविली असे वर्णन आहे; ८.१५,२ मध्ये इन्द्रानं आपल्या शत्रूंना दोन्ही ओक, पर्वत, क्षेत्र व पाणी स्थिर केले असे वर्णन आहे. १०.८९,४ मध्ये ‘एखादा ज्याप्रमाणे कण्ठाला दोन चाकं बसवितो त्याप्रमाणे या वीरानं सर्व व पृथ्वी बसविली’ असे वर्णन आहे. त्याच सूक्तातील पहिली ऋचा त्याचप्रमाणे १.६२,७; ११.१,२; २.१५,२; १७,५; ३.३०,९; ५.२९,४; ६.१७,७; ८.१४,९ ताडून पहा. या वाचनीय वाक्य ३,४ मधील उतरा विशेष महत्त्वाचा आहे. त्यात म्हटलं आहे—“दगांना जिंकल्यानंतर

त्यानं शुष्याचा पराभव, कैला, जंतर आकाश उलगडून चांगले स्थिर केले, त्यानंतर मनुष्य जन्मास आला.”

ज्या जगाची रचना इन्द्रानं आपल्या पराक्रमानं स्थिर-स्थायर केली त्या जगाची उत्पत्तीहि इन्द्रानंच केली.

जगदुत्पादनकर्ता इन्द्रच होता. १०.५४,३ मध्ये ज्या वर्णनात आपल्यापासूनच आपल्या भाईचाणांना (म्हणजे वायुपुत्रांना) उत्पन्न केलेस असे वर्णन आहे. ८.३६,४ मध्ये इन्द्राला “जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः” म्हणजे स्वयं व पृथिवी यांचा उत्पादनकर्ता असे म्हटलं आहे.

(१) त्याचप्रमाणे सूर्यादिकारांनी इन्द्राचा संबंध जोडलेला आहे. काळोपासून सूर्याला इन्द्र मुक्त करतो व त्याच्या गतीचे नियंत्रण करतो, शेवटी सूर्याचा उत्पादनकर्ताहि इन्द्रच होता असे म्हटलं आहे.

(२) सूर्याप्रमाणे इतर तेजोगोळांच्या गतींचेहि इन्द्रच नियंत्रण करतो, याला आधार ३.३०,१२; ४.१६,४ आहे. त्या ऋचात वर्णन असे आहे—“सूर्याच्या मुक्तेनंतर इन्द्रानं मनुष्यांना प्रकाशाचा सार्वत्रिक लाभ करून दिला.” ३.३०,१३ मध्ये इन्द्रानं उपेचाहि लाभ करून दिला असे वर्णन आहे. ६.३०,२ व ३.३०,१२ मध्येहि असेच वर्णन आहे. ३.३०,१२ मध्ये सूर्याच्या गतीचे इन्द्रानं नियंत्रण केले असा उल्लेख आहे. ५.३१,११ मध्ये रात्री सूर्याचा रथ माधारी गेला होता तो इन्द्रानं पुन्हा परत आणला असा उल्लेख आहे. १.१०२,२ मध्ये ‘चंद्र, सूर्य जे आपापल्या मार्गांना जातात ते इन्द्रासुळे’ असा उल्लेख आहे. १०.१३८,६ मध्ये चंद्राचा मार्ग इन्द्र आखून देतो असे वर्णन आहे. १.१२१,१३; ४.२८,२; ६.७२,२; १०.१७१,४ ताडून पहा.

पेदुकथेचा संबंधहि कदाचित् ह्याच ठिकाणी येत असावा. अधिनाजवळून पेदुला (एका राजाचें नाव) एक फांदरा घोडा निघाला. ‘हा घोडा इन्द्रानं अधिना देवांना दिला होता’ इन्ध्रेण युवाभ्यां दत्त’ असे वर्णन आहे. हे इन्द्रा, तूं यज्ञसातवाला अन्न, द्रव्य देतोस तसेंच प्रोद्गादि धान्य देतोस. तूं सर्व जगाचा एकटाच (अद्वितीय) स्वामी आहेस. हे इन्द्रा, तूं शत्रुघ्नित औषधी धारण करितोस. तसेच तूं सूर्याचा रीति व मोठमोठेले प्राणी उत्पन्न करतोस. तूं सर्वांचा ईश्वर आहेस” असे १.११८ मध्ये वर्णन आहे. हा पेदु म्हणजेच सूर्य होय हे जर खरे असेल तर सूर्याचा मार्ग इन्द्रानं आखून दिला हे उघड आहे.

(३) इन्द्रानं सूर्य, ग्रह व शुक्र उत्पन्न केला ह्या कल्पनेला खालील आधार आढळतात. ८.१२,३० मध्ये इन्द्रानं विस्तीर्ण जशा आकाशामध्ये सूर्य ठेवला ‘सूर्य भारितवानसि’ असे म्हटलं आहे. ८७,२ मध्ये ‘सूर्य तेजोभिरदीपयः’ असे आहे. २.१२,७ मध्ये इन्द्रानं सूर्य व उपा उत्पन्न केली

असें वर्णन आहे. ३.३१,१६; ३२,८; ६.१७,५; ३०,५; ३९.३,४ ताहून पहा.

इन्द्र हा वनस्पतींचाहि उत्पादनकर्ता आहे असे म्हटले आहे व तेहि ओघांनंच येते, कारण सर्व वनस्पतींची वाढ पाणी व प्रकाश ह्यावरच अवलंबून असल्यामुळे पाणी व प्रकाश देणारा इन्द्र पर्यायाने वनस्पतींचा उत्पादक ठरतो. २.१३,६ मध्ये इन्द्रांनं सोमवडी उत्पन्न केली असे म्हटले आहे. ५ व्या ऋचेंतहि अशाच तऱ्हेचा उल्लेख आहे. ३.३४,१० मध्ये इन्द्राने (आयुष्य) वनस्पति दिली असे वर्णन आहे. १०.१३८,२ 'हे इन्द्रा, तूं पृथ्वीवर जलउट्टि केलोस, पर्वतांचा भेद केलास व आत उपवून ठेविलेच्या गाईंना मुक्त केलंस' इत्यादि वर्णन आहे

ह्याशिवाय वेदात असे अनेक दाखले आढळतात की, ह्यावरून जगदुत्पादनकर्ता इन्द्र ठरतो

एखाद्या देवतेवरून याच्यापेक्षा उच्च दर्जाच्या कल्पना सापडणे कठीण आहे व ह्या अतिशयोक्तीमुळेच इन्द्र हा वेदकालीन देवामध्ये धेष्टतम देव ठरला.

इन्द्राचें दयालुत्व व स्वतःच्या भक्तांशीं असलेला संबंध.—इन्द्राच्या कार्यक्षेत्रासंबंधी वर विचार झालेला असल्यामुळे त्याच्या भक्तांनीं निरनिराळे वर मागण्याकरता केलेल्या प्रार्थनांचा निराळा उल्लेख करण्याच कारण नाही. पाऊस, प्रकाश व स्वस्थानूपासून संरक्षण याकरता मुख्यतः इन्द्राची प्रार्थना करण्यात येते. यावरून पुढे इन्द्र हा धन-पांघ्यसमृद्धि देणाराहि देव आहे ही कल्पना रूढ झाली.

वेदकालीन धन म्हणजे गुरे होत. हीं गुरे व परकीयांशीं क्षगडण्यासाठीं बरीचशीं मुले त्या काळचे लोक देवापाशीं मागत असत व हीं मुले मागण्याच्या अंगीदर ह्या समजुतीस पोषक अशा खालील ऋचा आहेत. ४.३३,१७ मध्ये 'आम्हाला हजार घोडे व हजार डोण्य सोम मिळव्या म्हणून आम्ही इन्द्राची प्रार्थना करतो' असे म्हटले आहे. १९ व्या ऋचेंत म्हटले आहे—'हे वृत्रहृन्ना, आम्हाला दहा हण्डे मोहोरा मिळव्या, तूं मोठा कृपाळू दाता आहेस (बहुप्रद अस्ति)''. २० व्या ऋचेंतहि पुष्कळ धन देण्यावरून इन्द्राची प्रार्थना केलेली आहे, त्याचप्रमाणे २१ व्या ऋचेंतहि आहे.

'गुरांनाचा लाभ होण्याकरिता आपल्याला इन्द्राची प्रार्थना केली पाहिजे' असे ६.१८,६ मध्ये म्हटले आहे. १३ व्या ऋचेंत इन्द्र आपल्या भक्तांसाठीं रक्षाप्यास घरे व वसाहती तयार करून देतो असे वर्णन आहे.

वेदकालात गुराची किंमत केवढी मोठी होती याची कल्पना करता येणार नाही ज्या दुधावर कुटुंबच्या कुटुंब रहात असे ह्या दुधाचा पुरवठा गाई करीत असत. त्याचप्रमाणे यज्ञयागादिकात अवश्य असणारे घृत व लोणी हे पदार्थहि

गाईपासूनच मिळतात. ह्याप्रमाणे देवपैवीच्या व्यवहारात गुराचा उपयोग करीत असत. अमुक एका वस्तूची किंमत १०० अथवा १००० गाई असें याखार म्हटलेले आढळते. ४.२४,१० मध्ये एका ऋत्विज आपल्या जवळ असलेली इन्द्राची मूर्ति १० गाईंच्या विकण्यास काढतो असे वर्णन आहे १.३३,१ मध्ये 'गुरे मिळवीत हीच आमची एक इच्छा आहे तेवढी तो महापराक्रमी पुरुष पुरविणार नाही काय?' असे म्हटले आहे ह्यामुळे ज्या वेळीं इन्द्राने गाईंच्या ठिकाणी दूध उत्पन्न केलं त्या वेळीं त्यान सर्वांत मोठी देणगी दिली अस तत्कालीन कवी समजू लागले. ह्याचप्रमाणे दुधाला त्यांनीं आपल्या कल्पनेप्रमाणे शिजविलेल्या अन्नाची उपमा दिली, कारण दूध काढल्याबरोबर उपयोगात आणता येत असे १.६९,९ मध्ये असा आश्वासन वर्णन आहे. त्याचप्रमाणे ३.३०,१४,३९,६, ८.४८,७ पहा. लघुपद्यां हि ही गोष्ट करता आली नाही. ती इन्द्रांनं केल्यामुळे इन्द्राला केवढे महादय प्राप्त झाले असेल त्याची कल्पना करावी. खत इन्द्रच १०.४९,१० मध्ये ह्यावरून आरमशीरी गात आहे वस वर्णन आहे. ह्याचप्रमाणे वास गाईपासून इन्द्रच दूध काढे यकतो असे ४.१९,७ मध्ये वर्णन आहे

एखाद्या मनुष्याची वोलत्याप्रमाणे कवि इन्द्राशीं सभाषण करतो एसादा गरीब माणूस ज्याप्रमाणे शीमंत मनुष्याबरोबर बोलेल तसा कवि इन्द्राबरोबर बोलतो. ह्या प्रार्थनाचें लक्षात पुष्कळवेळां अत्यंत काकुळतीस येऊन केलेल्या विनवण्यातहि होतें. काहीं काहीं कवि तर एखाद्या बरोबरीच्या मित्राच्या पाठीवर आप माथून स्वागत कराने ह्याप्रमाणे इन्द्राचें स्वागत करतात. पुष्कळवेळां ते इन्द्राशीं सभाषण करताना प्रायशः शोच्याहि करतात. (वर दिलेली १०.३८,५ ताहून पहा). परंतु बहुतेक ऋचांमधून इन्द्रावरून रूढ असलेली राष्ट्रीयदेव ही कल्पना व भक्ति दिसून येते. या वाच्यतात मूर्ते आपल्या संस्कृत मंत्रात (उ. ५.४. १०३) ऋचा मथित केलेल्या आहेत.

माणस इन्द्राच्या अस्तित्वावरून शंका काढतात (२.१९,५; ६.१८,३; ८.८९,३,४). परंतु त्याच्यावर पूर्ण भरोसा टाकावा (१.१०३,३; १०८,६; ६.२८,५; ९.११३,३). कारण तोच सकटशालीं मदत करणारा आहे (८.६९,७). इन्द्राच्या मित्रांना सकटाची केव्हाहि भीति नसते (१०.१५३,१). कारण साधु पुरुषाचा तो मोठा साहाय्यकर्ता आहे (८.६९,३). कर्त्तव्या तो फार जुना मित्र आहे (६.१८,५; २१,५ व ८). एवढेंच नव्हे, तर भावासारखा आहे (३.५३,५). अगर प्रेमादाता प्रेमळ बापासारखा आहे (४.१७,१७). कवि आपल्या बापाला ज्याप्रमाणे मिठी मारील त्याप्रमाणे इन्द्राला मिठी मारतो (३.५३,२) अथवा ज्याप्रमाणे नायका आपल्या नवऱ्याला मिळा मारतात त्याप्रमाणे कवी इन्द्राला मिळ्या मारतात (१.६२,११)

१८६,७, १०.४३,१). परंतु काहीं काहीं येव्ही कवि फार उतावीळ होऊन इन्द्रावद्दल अपमानकारक वाच्य उच्चारतो (४.३२; ४.२१,७; ७.३२, ८.८१,३०, ३.१८,२, ३.२५,५, १०.१८,५, ३.४५,१).

ह्या उतान्यावरून इन्द्राचा आपल्या भक्मंडळीशी कशा तऱ्हेचा संबंध होता हे दिसून येईल. भक्मंडळीच्या पुढान्यावर इन्द्राची कशा तऱ्हेची कृपादृष्टि होती हे पाहू.

कुत्सावर इन्द्राची सर्वांत जास्त मेहेरबानी होती. कुत्साकरता इन्द्र सूर्याच्या गतीलाहि प्रतिरोध करतो व ज्या लढाईत कुत्स लढत होता त्या लढाईत कुत्साला जय मिळेतोपर्यंत रान पडू देत नाही. (५.२९,१०). ४.३०,४ ताडून पहा.

‘हे अश्विनी, तुम्ही पूर्वे किंवा पश्चिमेच्या जवळ असता अथवा द्युप, अनू, तुर्वसा व यदु यांच्या जवळ असता तद्गत नी बोलविलें असता मजजवळ प्राप्त व्हा’ ८.१०,५ (२.१५,५, ४.३०,१७) ‘शत्रूंनी फेकून दिलेल्या तुर्वसा व यदु यांना इन्द्राने चांगल्या ठिकाणी आणलें’ असें वर्णन आढळते. (६.४,५,५.११,८) ‘हे इन्द्रा, तूं तुर्वसा व यदु ह्या राजाच्या करिता ओपवी व वनसर्तीची करमणूक केजीस असें वर्णन आहे.

तुर्वसि व वय्य ह्याचीं हीं नांवें ह्या वापरींत आढळतात. ह्याच्यावरहि इन्द्राने उपकार केल्याचे वर्णन आहे. ह्याच्यासाठी इन्द्राने एक जळीप धोमवेळ थांबवून धरला होता. १.५४,६.

मुदास राजाहि इन्द्राचा मोठा भक्त होता. ह्या मुदास राजाचें इन्द्रानें परब्रह्मापासून रक्षण केल्याचें वर्णन आहे (७.१९,३; २०,२, ३२,१०,११, ७.८३). दक्षिणाच्या कुळाला मुदासराजाच्या दरबारीं मोठी मान्यता होती व त्याच्याच प्रार्थनामुळे मुदास राजाला जय मिळाला अशी समजूत होती (७.३३,२.३ पहा) मुदासाच्या वयला काहीं तरी ऐतिहासिक आधार दिसतो, कारण मुदासाच्या लढायाचें वर्णन वरेंच विस्तृत आढळते. याविषयी विशेष विवेचन दाशरानुसुद्धप्रसंगी येईल.

मुद्रल व मुद्रलानी या दोघानाहि इन्द्राचें साहाय्य असल्याबद्दलचें वर्णन आहे. मुद्रलाच्या रयाच्या वेलाला इन्द्राने प्रेरणा केली (चोदयन् घातुषु प्रेरयन्) व मुद्रलाने लढाई जिंकली (१०.१०२).

लढाईच्या प्रसंगीच नव्हे तर शाततेच्या काळात मुद्रा इन्द्र मनुष्याचा साहाय्यकर्ता आहे. ऋक्षकधीबन्ताला खाने तरुण वायको मिळवून दिली (१.५१,१३) “जळपड झालेल्या कधीबन्तानें सोमरस तयार केल्यामुळे इन्द्राने त्याला वायको दिली.” त्याप्रमाणे इन्द्र म्हाताऱ्या झालेल्या वायवात तारुण्य उत्पन्न करतो. आपढ्यांना व लंगड्यांना तो मदत करतो ३६ भा० दु०

(४.३०,११; २.१३,१२,१५,७, ४.१९,९) पापपकात पडलेल्या आईने उकिरल्यावर टाकलेल्या मुलाचा तो जीव वाचवितो (२.१५,७) (१३,१३; ४.३०,१६ ताडून पहा) ह्या कथेवरून इन्द्राच्या वाळपणाच्या कथेची आठवण होते. ती कथा ४ मण्डळातील १८ व्या सूक्तात आहे. ह्या कथे-मुळेच इन्द्र हा टाकलेल्या मुलाचा पालनकर्ता होता अशी समजूत स्व क्षात्री असल्यास नकळे.

इन्द्र आणि पूषन्.—इन्द्रासारख्या अतिबलाव्य दैवतेबरोबर पूषन्सारख्या निरुपद्रवी व शांतताप्रिय दैवतेचें साहचर्य प्रबलदर्शनी चमत्कारिक दिसतें. वेदकालीन कवीनाहि हे साहचर्य चमत्कृतजनक वाटलें होतें असें त्याच्या पूषन्च्या हस्तुं येष्वासारख्या वर्णनावरून वाटतें ६.५७,२ मध्ये असें वर्णन आहे की, एक सोमरस मागतो तर दुसरा करम* मागतो, त्याचप्रमाणे ३ व्या ऋचेत एकाच्या रथाला दोन बोकड जोडलेले आहेत तर दुसऱ्याच्या रथाला सशफ असे पाणीदार घोडे जोडलेले आहेत. असें वर्णन आहे

तरी या दोन देवतांच्या स्वभावामध्ये काहींतरी साम्य असतें, कारण वेदात ज्या दोन देवतांचें साहचर्य दाखविलेले असतें ते काहींतरी अथवा उगीच नसतें सूर्याचाच पूषन् हा एक अवतार असून त्याला आरुणि असेंहि दुसरें नाव आहे (३.६२,७) त्याच्या बहिणीचें नाव सूर्या होतें (६.५५,४, ५८,४) त्याला करंम आवडत असे व त्यापासूनच त्याचे दात किडके होते असें (४.३०,४) मध्ये वर्णन आहे. त्याच्या रथाला दोन बोकड जोडलेले असून त्याच्या हातीं ते बोकड हाकण्यासाठी ‘पराणी’ (अष्ट्र) धारण करतो असें (६.५८,२) मध्ये वर्णन आहे इत्यादि उतान्यावरून पूषन् हा धनगराचा देव असावा असा तर्क करता येईल. पूषन् हा धनधान्यसमृद्धि देणारा देव आहे त्याबद्दल आसमन म्हणतो—‘पूषन् ज्या तऱ्हेची समृद्धि देतो ती समृद्धि इन्द्र, पर्जन्य अथवा मरुताप्रमाणे पावसावर अवलंबून नाही, परंतु प्रकाशावर आहे व तो प्रकाशाहि सूर्याचा आहे” पूषन् हा जनावराचा व मनुष्याचा रक्षणकर्ता आहे १०.१७,३ मध्ये त्याला अनष्टपशुभुवनस्य गोपा ! असें म्हटलें आहे.

पूषन्चे इन्द्राबरोबरील साहचर्य दोन आधारावर उभारलेलें दिसतें. दोघेहि समृद्धि देणारे देव असून त्याची जोडीन केलेली प्रार्थना खालील ऋचात आढळून येते. ‘इन्द्राने सोम व पूषन् यांच्या मदतीनें गाईंच्या ठायी दूध उत्पन्न केले’ अस २.४०,२ मध्ये म्हटलें आहे. ३.५७,२ मध्ये इन्द्र व

* अन्य करम इच्छति (करनी दक्षिष्कव) वरम=दत्तात काळवलेलें सार्वे पीठ.

पूण ह्यांनी वारिधारांना पृथ्वीवर येण्यास मार्ग सुक्त केला असें वर्णन आहे. ४.५७,७ मध्ये पुढील देवतांची प्रार्थना केलेली आढळते, त्यात म्हटलेले आहे—'इन्द्र नागरो व पूण लाला मार्ग दाखवो. दरवर्षी आम्हाला वनधाम्य मिळो.'

पूण हा सर्वांचा रक्षणकर्ता आहे ह्या समजुतीमुळे त्याचा इन्द्राशी संबंध येतो. इन्द्र पुणच्या साहाय्याने शत्रूंचा नि षात करतो असे ६.५६,२ मध्ये वर्णन आहे त्याचप्रमाणे सर्वांचा रक्षणकर्ता पूण असल्यामुळे त्याचा संबंध दानवांचा पराभव करणाऱ्या इन्द्राबरोबर येतो "इन्द्राने ज्या वेळी वारिधारांना सुक्त केले त्या वेळी पूण त्याच्या मदतीला होता." असे ६.५७,४ मध्ये वर्णन आहे

वृत्रहन्नाचे वेळी पूण व विष्णु इन्द्राला उत्तेजन देतात "ज्या इन्द्राला मरुतांनी उत्तेजन दिले, ज्या इन्द्रासाठी अग्नीने शंभर बैल भाजले, त्या इन्द्रासाठी पूण व विष्णु यांनी तीन तळीं सोम तयार केला" असे ६.१७,११ मध्ये वर्णन आहे.

इन्द्र आणि अश्विनी.—ज्या ऋचात इन्द्र व अश्विनी यांचे साहचर्य वर्णिले आहे अशा ऋचांची संख्या वेदात फारच कमी आहे.

१.११६,२० मध्ये अश्विनींनी इन्द्राला साहाय्य केल्याचे वर्णन आहे. १.१८२,२ मध्ये अश्विनींना इन्द्रतमा म्हटले आहे. ८.११,१२ व ३५,१ मध्ये इन्द्राबरोबर इतर देवाना व अश्विनींना यज्ञासाठी आमंत्रण केलेले आहे 'इन्द्रनासत्या' हा समास ८.२६,८ मध्ये आढळतो १०.७३,४ मध्येहि असाच अश्विनी व इन्द्र यांचा संघ वर्णिलेला आहे. १३,४ मध्ये अश्विनी इन्द्राला नमुचिदिलासी लब्ध्यास मदत करतात असे वर्णन आहे. ५ व्या ऋचेंत म्हटले आहे, ज्याप्रमाणे वाप मुलाळ मदत करतो त्याप्रमाणे अश्विनी इन्द्राला दूरदर्शोपणाने व मोठ्या कौशल्याने मदत करतात.

पेदच्या घोड्यांच्या उत्पत्तीचे वेळी इन्द्राबरोबर अश्विनी असतात.

ह्यावरून असे दिसून येईल की, इन्द्र व अश्विनी यांचे साहचर्य तितकेंच निवट नाही. व म्हणून ते साहचर्य अश्विनीबद्दलच्या अवांचीन वरुणनावरून वनलेले असले असे पेरीचें मत आहे. इन्द्र हा वादळाचा देव आहे हे वर आलेच आहे. ह्या इन्द्राने वारिधारां अडवून धरणाऱ्या दैत्यांचा मोड केला. अश्विनींनी प्रकाशाचा राग करून दिला ह्याच कल्पनेमुळे त्यांचे सव्य जडले असावे. दैत्यांचा नि.पात करण्यासाठी ज्याप्रमाणे इन्द्राची प्रार्थना करण्यात येते त्याप्रमाणे अश्विनींचीहि करण्यात येते. इन्द्राप्रमाणे अश्विनींचीहि मदत मागल्यात येते. इन्द्राने ज्याप्रमाणे सृष्टिकर्माचे नियमन केले त्याप्रमाणे अश्विनीहि करतात, यासुळे परसरांच्या पराक्रमाची अद्वयबद्ध होते. अश्विनी पाणी

देतात, इन्द्र प्रकाश देतो वगैरे. नंतर इन्द्र व अश्विनी हे समष्टि देणारे देव आहेत अशी समजूत रुढ झाली पुढे त्यामध्यें जास्तच निकट परिचय झाला व हे देव दमाळू व व्याधिनिवारक ठरले. व्याधिनिवारणाचा स्वभाव विशेष अश्विनींचा आहे.

अश्विनींबद्दलच्या कल्पना व इन्द्राबद्दलच्या कल्पना यात इतके साम्य असताना त्यांच्याबद्दल उतारे इतके थोडे सापडाने हे आश्चर्य आहे. त्याचप्रमाणे त्याच्यात पुरसहि फारशी दिसून येत नाही

इन्द्राचें स्वरूपवर्णन.—इन्द्राचें स्वरूप कशा तऱ्हेचें होतें तें पाहू.

इन्द्राला ज्याप्रमाणे मानवी आकार दिलेला आहे त्याप्रमाणे इतर कोणत्याहि देवाला दिलेला आढळत नाही, ह्याचें कारण असें दिसतें की, इन्द्र हा सर्वांत मोठा राष्ट्रीय देव मानलेला होता इन्द्राचा अनुल पराक्रम, ह्याचें अवाढव्य शरीर, विलक्षण धडाडी, त्याची दूरदृष्टि व धूर्तता ह्याची अगणित संपत्ति व विलक्षण औदार्य इत्यादींची वर्णने प्रत्येक कवि मुणकडाने करित असलेला आढळतो त्याचप्रमाणे त्याचा एव थोडे व शस्त्रां यांचीहि वर्णने आढळतात. इन्द्रासंबंधीच्या ऋचांतून त्या देवतेचें जें वर्णन आढळतें त्या वर्णनावरून तत्कालीन योद्धा कशा तऱ्हेचा होता हेहि पर्व्याशानें फळून येते. कारण तत्कालीन स्वभावविशेषाचें प्रतिबिंब इन्द्राच्या स्वरूपवर्णनात पडावे हे साहजिकच आहे.

इन्द्र हा वज्रसिंगर आहे (१.११,२). श्रेष्ठसीत श्रेष्ठ आहे (८.५०,२) सर्व देवांमध्ये अतिबलाढ्य देव आहे, त्याच्यामध्ये सर्व देवांचें पौनरेय, वज्र व शस्त्राण एकावटें आहे (१.८०,१५). त्याच्या तुलनेला कोणताहि देव पुरत नाही (६.२१,१०; ७.२१,७). कोणीहि तरुण अथवा वृद्ध त्याच्या पांशगाला पुरत नाही, कारण त्याचें शरीर सर्व जग व्यापून घेतें व त्यासुळे आकाशात प्रकाशाला रहाण्यास जागा मिळत नाही (१.८१,५). देव, मानव, उदक ह्यांपैकी कोणासहि त्याच्याइतकें सामर्थ्यान् होता येणार नाही (१.१००,१५, ५४,१, २.१६,३, ६.२१,५). कारण तो अमर्याद आहे (१.१०२,७, ४.१६,५). आकाशाला तो आपल्या डोक्याने आधार देतो (२.१७,२). अतिरिक्तातीव अति दूरचा प्रदेशहि त्याला जवळ वाटतो (३.२०,२). पृथ्वीला त्याला व्यापता येणार नाही (१.५५,१, २.२६,४). स्वर्ग आणि पृथ्वी दोन्ही मिळून त्याच्या वंबरपट्टालाहि पुरत नाहीत (१.७३,६) तो सोम पिऊन उन्मत्त झाला म्हणजे स्वर्ग व पृथ्वी याच्याहि कक्षेबाहेर जातो. (१.१००,१४, ३.२६,६, ६.२१,२, ८.६,१५, १२,२४, ७७,५; ८७,५; ८९,४). एवढेच नव्हे तर पृथ्वी, अतिरिक्त व आकाश या

तिथाना एकत्र केलें तरी तो बाच्यापेक्षा मोठ्या आहे (१.१०,८, ३.४६,२) इन्द्राचा अर्थो मायच दोन्ही लोका-पेक्षा मोठ्या आहे (६.३०,१) त्याची एक वृष धृष्टी साक्षण्यास पुरेशी होते (३.३२,११). त्याच्या बलापेक्षा काहीं भाग धृष्टीवर आहे, काहीं आकाशात आहे प्रकाशाचा मध्यबिंदु ज्याप्रमाणें अव्यंत तेजोमय असतो त्याप्रमाणें इन्द्राचा पराक्रम आहे. "धृष्टी जरी दसपट मोठी असती व सर्व लोक अमर असत, तरी तुम्ही म्हणती प्रतिदिनीं लोकांनी गाझी असती" (१.५३,११). दोन्ही लोक व पर्वत त्याच्या मुल्या भासोत्पत्तीसान बळबळा कापतात, (२.१२,१—तो स्वतःच नादळ आहे!) १३ उद्धा त्याच्या पुंडे मागा वाकवितात, धृष्टीवरील प्रत्येक यस्तु धरधरते व आकाशवरक स्त्रीप्रमाणें दोन्ही लोक त्याच्यापुंडे मग्न होतात. तो स्वर्गातील देवाचा राजा व धृष्टीवरील सर्व राष्ट्रांचा अधिपति आहे. (१.१००,१, ३.३१,८, ४६,२, ६.२२,९, ३६,४, ७.२७,३, ८.३७,३; ८४,३). बाह्यान्त्या व एके-जामां स्थित असणाऱ्या पाण्याचा, त्याचप्रमाणें सोमरसाचा तो अधिपति आहे (६.४४,२१, ८.५३,३), आणि त्याला ही सर्व पूर्णपणे अवयत आहेत (८.४६,१२). क्रूर लाडगा देखील त्याच्या आक्षेपप्रमाणें वागतो (८.५५,८) कारण सर्व वस्तूंचेर त्याची अनियंत्रित सत्ता आहे (५०,४). मानवाचीं सर्व कुलें त्याच्या स्वाधीन आहेत (६.३१,१) दोन्ही विशाल लोक त्याच्या मुठीत राहतात (३.३०,५). ह्या देवानं केलेली यक्षिन्वित, अवयव शुक्रक गोष्ट दाहीरिशा पुकारली जाते (८.४५,३२). मोठमोठे पर्वत त्याच्यापुंडे विव्याएवढे असून अव्यंत रोल पाणी मुद्धा तो सहज तरुल जातो (६.२४,८). तो आपल्या दान्यावर निघाला म्हणजे सिंदनाद करतो (२.२०,३ त्याचप्रमाणें पुरखस हें १०. १५,७ मधील विशेषण लाडून पदा) तो चालला असताना अंतराळीं धुळीचे ढग उडतात (३.५१,२, ४.१६,५-५. ३४,५, ६.१८,२). त्याच्या मार्गात काहींहि धाडवे आलें तरी त्यांचे शतशः तुकडे होतात (२.११,२). तो सर्वेभामी असून त्याची गति अप्रतिहत आहे (१.८४,२,७) भोजन-समारंभानंतर तो दकडेतिकडे फिरतो त्यावेळी तो एखाद्या गाईप्रमाणे अथवा एखाद्या मत्तपेलाप्रमाणें अथवा सोसाट्याच्या नान्याप्रमाणे मासवो (४.३२,२, ७.१९,१, ८.३३,८). सूर्याच्या मार्गाप्रमाणेंच त्याचा मार्ग दुष्प्राण आहे (१.१००, २). दोन्ही लोकात त्याचा महिमा मायत नाही (१.१०,८) त्याच्या तोंडीचा असा एकहि प्रतिपक्षीय नाही कोणाजहि त्याचा पीत करता येत नाही सर्वाना तो वाकवितो (१.३३, २; १.२९,८). कारण तो सर्वांचा नेता आहे (५.२४,६,३५, ४६,१७,४,९, ८.१,२, २०,३, २५,५, ४४,४, ७.२०,३). आणि ज्यांना त्याला एकदा विचविले त्यांची त्याच्या रणा-पासून मुक्ता येव्हाहि होणें नाही (५.३४,७, ७.२१,१२).

त्याचा पराजय कोणाजहि करता यावयाचा नाही. तो सर्व-हक् व सर्वप्रवा आहे (८.६७,५) त्याचा सिंदनाद बहि-न्यानादि ऐकू येतो व ते मीतीने धरधर कापूं लागतात (१०.२७,५) सूर्य देवानादि इन्द्राला बघिवान करता येत नाही (४.१७,१९, ३०.३,५), आणि ज्या ज्या वेळी त्याच्या हातून मनुष्यपथ होतो त्या त्या वेळी तो मानवी सुडाची शक्तिहि पर्वत बाळगीत नाही (५.३४,४). ह्या-प्रमाणे तो अविज्य होता व सर्व काळ राहील, कोणाजहि त्याला अडमिता येणार नाही त्याने काहींहि हार्ती घेतलें तरी त्यात त्याला यश मिळतें (४.३०,२३)

जगातील सर्वसपतीचा इन्द्र मालक आहे (१.३०,१०६; १७४,१, ६.४५,८), सर्व सपति त्याच्या कोशात आहे (८.१,२२), मनुष्याच्या वसतिस्थानाचा व गुराच्या गोठ्याचा तो मालक आहे (४.२०,८), व्याप्रमाणें सर्व नद्या समुद्रांना मिळतात त्याप्रमाणें सपति मिळविण्याचे सर्व मार्ग त्याच्या ठिगणीं एकत्रित होतात (६.१९,५) गुराचे सर्व वडप त्याचे अर्तून तो आपल्या स्वर्गस्थी डोक्याने त्याच्यावर नजर ठेवतो (७.१०,६) तो एक सपतीची बाहवी गंगाच आहे (८.३२,१३). गोठ्याचा दार आहे (५०,९) चार चापरा-प्रमाणे तो सपतीचा आगर आहे (१०.४७,२) मनुष्यांना तो आपल्या कोशातून गोठ्या उदारपणाने वक्षिसें देतो. त्याच्यास्तका उदारपणा कोणाच्याहि अर्गी नाही (८.१४,४; ७०,३, ७०,३). सर्व दात्यान्मयें तो अतिशय उदार असल्या-मुळे तो मोठ्या मनाने व अत्यंत सढळ हाताने देणया देतो (१.३०,१, ४.३१,७) त्याचे साहाय्य अविनाशी असतें त्याची प्रार्थना केल्याबरोबर तो भक्ताला शरें देतो (६.२४,१, ४५,२३,२६) तो कधीहि कोणाला विन्युल जाऊ देत नाही (७.२७,८). येवढेच नव्हे, तर जाला सपति मिळवून देण्यास तो जाला मदत करतो (८.१६,१०) शमर भरतरी लोरावाहि त्याच्या देणमयात ढवळाढवळ करतो येत नाही (४.३१,१) ४.२७ मध्ये हे इन्द्रा, तुझ्या मदतीचें आमच्याच्याने आकलन होत नाही असें म्हटलें आहे. "त्याच-प्रमाणें तुम्ही उदारता व शक्ति या आमच्या कल्पनेबाहेरच्या म्हणजे आम्हाला थापन्य अशा आहेत". तो किती उदार आहे हें सामता येणें कठीण आहे, कारण ह्याची दानश्रुता प्रकाशप्रमाणें धृष्टीवर सगळीकडे आहे (८.२४,२१). असें कोणाजहि म्हणता याचें नाही की, आम्हाला इन्द्रापासून वसळाहि लाभ झाला नाही, उलट असेंच म्हणतात की, इन्द्रासारखा दाता कोणी नाही. द्याडलाची लाची कृत्य एकामातून एक अप्रतिहत अशी पडून येतात (७.२६,४). इन्द्राची ही दयाडपणाची कृत्यें आम्हाच्या अक्रूरप्रमाणें एका-जेवारी एक अशी वाडतात (६.२४,३).

इन्द्राचे तादण्य व बल तितकंच अविनाशी आहे. तो कधीहि म्हातारा होत नाही, त्याचप्रमाणें त्याला म्हायुहि नाही

(३.३२,७, ६.१९,२). तो दुसऱ्याला म्हातारे करतो, परंतु स्वतः नेहमी तरुण असतो (२.१६,१). महिने, वर्षे दिवस मुद्रा त्याला वृद्ध करीत नाहीत (३.४६,१; ६.२४, ७, १०.४८,५). ज्या वेळी तो स्वतः शींच म्हणतो, मी अमर आहे त्या वेळी त्याची मुक्ती इच्छाहि सफल होते (८.८३,५). १०.८६,११ मध्ये म्हटले आहे की, "सर्वे त्रिधात इंद्राणी जास्त सुखी, कारण तिचा नवरा वृद्ध होऊन कधीहि मरणार नाही."

त्याचप्रमाणे इन्द्र सर्वात शहाणा व दूरदर्शी आहे (१.६१, १४, ६२,१२). त्याच्या पोटात सोम आहे, त्याच्या प्रत्येक अवयवात अतुल शक्ति भरलेली आहे, त्याच्या हानात वज्र आहे आणि त्याच्या डोक्यात शहाणपण आहे (२.१६,२; ८.८५,३). सर्वे शहाण्यातील तो अतिशय शहाणा आहे (१०.११२,९) त्याचा शहाणपणा अगम्य आहे (२.२१, ४). तो मोठा मानिक असून त्याला सर्वे मंत्रतंत्र अवगत आहेत (६.२२,१, ४४,१४). तरी तो विश्वासू असून कधीहि विश्वासाचात करीत नाही (८.५१,१२). त्याला पापाचा डाग कधीहि लागलेला नाही (१.१२९,५). सर्वे आगिरसामध्ये तोच सर्वात उत्तम आगिरस आहे, सर्वे योज्यामध्ये तोच उत्कृष्ट योद्धा आहे, सर्वे मित्रात तोच मित्र श्रेष्ठ आहे, आनदी लोकांचा आनंद तो द्विगुणित करतो, सर्वे गवयामध्ये तोच उत्तम गवयी आहे (१.१००,४). दृष्ट्याचा साक्षारकार त्याला प्राप्त झालेला आहे (३.२६,५). त्याचेठायीं ब्रह्मन् व ऋषि एकत्रित झालेले आहेत. तो स्वामिमानयुक्त आहे (१.६२,१०). हातीं घेतलेल्या कामात त्याचें पूर्ण लक्ष असतें (१.१०२,५).

इन्द्राच्या ह्या स्वभावगोचरच तो आपल्या भक्ताच्या डोक्याना जगद्व्याळ स्वरूपात दिसतो. त्याची शरीरसृष्टि सुदृढ असून त्याची गर्दन भरलेली आहे. त्याची पाठ कणखर आहे. त्याच्या शरीरात वसत असलेली शक्ति अतुल आहे. पाणी ज्याप्रमाणे क्षण्यात दडलेलें असतें त्याप्रमाणे त्याची शक्ति त्याचेठायीं दडलेली असते (१.५५,८, ४.१७,८ ५.३७,१, ८.१,२३; १७,८; ६७,७). सोमपानप्रसंगी त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन आढवते. त्याच्या पोटास सोमरसाची तळीच्यातळी गडप होतात (१.८,७,११,१,३०,३; १०४,९, ३.३६,८) त्याचे मुख विद्यास सागरप्रमाणे आहे (६. ४१,२). त्याचे बाहु खवसडक असून त्याचे हात जाड व कठिण आहेत. उजवा व डावा दोन्हीहि सुमंग आहेत. त्याच बळ त्या बाहुत एकवटले आहे; त्या बाहुंच्या योगाने तो मोठमोठी लोकोपयोगी कृत्ये करतो (१.८०,८, १०२,६; ४.२१,९, ६.१९,३; ८.३२,१०; ३३,५,५०,१८,७०,१). त्याला एक सोनेरी रणाची दाढी असून सोमपानान वृत्ति साठी म्हणजे ती दाढी तो हळवितो (२.११,१७, ८.३३,६,

१०.१३,१,४). त्याचे गाल व ओठ सुंदर असून अशा प्रसंगी तो ते फुगवितो (३.३२,१). पुष्कळ ऋचातून 'हरि' शब्दावर श्लेष केलेले आढळतात. इन्द्रालाहि 'हरिश्मि' 'हरिकेश', हरिरमथ, हरिवर्चस, हरिष्मथ वगैरे म्हटलेले आढळतें. तो अतिशय कठिण व बळकट असल्यामुळे त्याला 'आयस'हि म्हणतात. (१.७,२; ७.३४,४; ८.५५,३; १०.९६,४,५,८,९,१२) त्याची एकंदर आकृति सुंदर अचिन्त्य, व सूर्याप्रमाणे दैवीप्यमान आहे (१.५३,३; १७३,४; ३.४५,५, ४.१६,१४,२१,२; ५.३७,१). तो उपेप्रमाणे सुमगाकृति आहे (१.५७,३). अलंकाराप्रमाणे त्याच्या भोवती तुरळक ढग आहेत (४.२२,२). परंतु त्याला सेवेच्छेप्रमाणे मन्त्रसामर्थ्याने वाटेल तीं रूपे धारण करता येतात (३.५३,८, ६.४७,१८).

ऋग्वेदात दोन ठिकाणी इन्द्राच्या मूर्तिसंबंधी उल्लेख आलेला आहे. ४.२४,१० मध्ये "ह्या माझ्या इन्द्राच्या मूर्ति-बद्दल दद्या गाई कोण देईल? असं म्हटलं आहे. त्यानें आपल्या शत्रूंचा नि.पात केला म्हणजे त्याला परत घेऊन या." ८.१,५ मध्ये म्हटलं आहे की, "कितीहि किंमत आली तरी मी तुला विकणार नाही." वेदकाली असल्या मूर्ती कशा तऱ्हेच्या असतील हे कल्पनेबद्दलच ठरवावे.

ऋभूंनी तयार केलेल्या सुवर्णरथावर आरुढ होऊन इन्द्र लढाईस अग्रयज्ञाच्या जातो तो रथ चांगला धडधाकड वाचवेल असून त्याची गतीहि विचाराहून द्रुततर आहे (१.१६,२; १०२,३, ६.२९,२, ३७,३; १०.४४,३). इन्द्र सोन्याच्या चावकानें घोडे हाकतो (८.१३,११) साधारणतः तो दोन घोड्या हाकतो (२.१५,६; ३.४४,३). परंतु कवीच्या कल्पना इन्द्राच्या रथाला अनेक घोडे जोडतात (२.१८,४,७, ४.४६,३, ७.४७,१८). ते घोडे सोम प्याल्याप्रमाणे मस्ती करतात (१.८१,३; ३.४३,६; १.३०, १६). मध्येच इन्द्र बकतो (१०.१०५,३). त्या घोड्याची आयाळ सुवर्णाची आहे (८.३२,२९). त्याच्या पाठी सरळ आहेत (८.१,२५, ६.४२, ३.२५,४). त्याच्या शेपट्या मोरारच्या पिसान्याप्रमाणे आहेत (३.४५,१, ८.१,२५). त्याचे अवयव उत्कृष्ट आहेत (३.४३,४). त्याची मालीस उत्तम तऱ्हेनें केलेली आहे (५-६). सूर्योत्तारखे त्याचे डोळे तेजस्वी आहेत, ते स्वतः सूर्यकिरणप्रमाणे आहेत (१.१६,११ २.११,१६). त्याचा चारा विपुल मिळतो (३.५३,२). खाण्यास पुष्कळ मिळाल्यामुळे त्याचे पुढे पुढे दिसतात (१.१०,३). गहड ज्याप्रमाणे आपल्या पंखांमुळे जळव जातो त्याप्रमाणे इन्द्र ह्या घोड्यांनीं ललित जातो (८.३४,५). ज्या ज्या वेळी इन्द्र वाहेर जाण्यास निघेल त्या त्या वेळी हे घोडे वाहेर जाण्यास तयार असतात (१.१०४,१). यज्ञ-मंडपाकडे तर ते त्याला निमिषार्धात नेतात (१०.३२,२).

प्राग्नेच्या जोराचे ते पुरेला जोरले जातात (२.१८,३, ३.३५,४; ८.१,२४; ४५.११; ८७.९). हे घोडे खर्गा-कडून इन्दाला मिळाले (१.१२१,८) अगर ते त्याला ऋग्नीं दिले (१.११,१). इन्द्र वाऱ्याच्या घोड्यांना जोडून-हि प्रवास करतो अगर सूर्याचे घोडे घेतो (१.५१,१०, १२१, १२; १०.२२,५; बाल० २.८, १०.४९,७).

इन्द्राचे नेहमीचे आयुध म्हणजे वज्र. हे वज्र लघ्याने इन्द्राकरिता तयार केले. हे वज्र सोन्याचे होतं असें वर्णन आहे (१.५७,३; ८.४९; ८.५७,३). त्याचप्रमाणे घोडारी होतं असेंहि म्हटलं आहे (१.८१,४; ८.८५,३; १०.४८,३). ह्या आयुधाने जय तेव्हाच मिळे (३.१००,१३). हे अन्न अग्ने (१.८४,१३). ह्याला 'सचाभू' म्हणजे इन्द्रमित्र म्हटलं आहे (१.१३१,३). तें निघारी अन्वया चतुर्धारी असे (१.१२१,४). शतपारी असे, असे ६.१७,१० म्हणजे म्हटलेलं आहे. त्याला शंभर गाठी आहेत (१.८०,६). हजार टोके आहेत (५.३४,२). ज्याप्रमाणे धेत आपली शिमे घासून तीक्ष्ण करतो त्याप्रमाणे इन्द्र आपले आयुध तीक्ष्ण करी (१.५५,१) १०.४२,७ म्हणजे दुसऱ्या एका रांयानावाच्या आयुधाचा उल्लेख आहे. १०.६०,३ म्हणजे त्याच्या हातीं पराणी असते असेंहि वर्णन आहे. १.३२,१२; १०.१८०,७ म्हणजे त्याच्या हातीं भाला आहे. पुष्कळ ठिकाणीं त्याच्या हातीं धनुष्य बाण आहेत असेंहि वर्णन आहे (८.४५,४, ६६.७,११; १०.१०३,३). त्याला पुष्कळ ठिकाणीं अग्निवत् म्हटलं आहे. त्याच्या हातात एक अक्षर असून त्या योगाने सोम तयार करणाऱ्या लोकांकरिता तो धन मिळवून देतो (८.१७,१०; १०.४४,९). काही काही ठिकाणीं शिप्र याचा अर्थ मिराळाणा-सारखा भासतो त्यावरून त्याचे दोष्माला सोन्याचे शिरछाण असावे असें दिसतं (६.२९,६). इन्द्राच्या हातात आपल्या प्रतिपक्षीयाना पकडण्यासाठी एक बाळ अवल्याचेंहि वर्णन आहे (९.८३,४).

कवींनी इन्द्राला एक कुंडुबहि दिलेलं आहे. • त्याला इन्द्राणी नावाची वायको होती (३.५३,४,६, ७.१८,२, १०.९९,५). दैत्यांनी युद्ध करण्यास जातेवेळीं इन्द्राणी त्याला सोम पिण्यासाठी परत बोवावते १०.८६. त्याच्या थड्डीच्याच उपरोपिक वर्णन आहे. इन्द्राच्या आवडत्या द्रव्यापि नावाच्या माकडासुद्धं नवरावायचेंच घोडें विवृणु येतं. कारण हं माकड दुसऱ्याची झोंप मोदीत असे. (ऋ. १.२) व स्वतःच्या घनिष्णीच्या प्रसाधनरूपानात हाच पालीत असे (ऋ. ५) स्वतःची इन्द्र मिल्हुळ कळजी घेत नाही अशी इन्द्राणीची नेहमी तयार असे व त्या माकडासुद्धं द्वार मारण्याचा नियमहि तिच जहीर ठेव्य होता. ही इन्द्राणी अतिशय सुंदर बी होती (ऋ. ९). पुष्कळ प्रसंगी तें माकड इन्द्राच्या उपयोगी पडल्यामुळे त्याला

सोडण्यास इन्द्र तयार होत नाही. (ऋचा १२-१८) सख्तेखेवथं माकडासुद्धं ताळ्यावर आपल्यानंतर नवरा-वायकांत पुन्हा एकचमाव होतो.*

वरुण.—ऋग्वेदातील देवतापैकी इन्द्राच्या बरोबरीने वरुण ही देवताहि अत्यंत महत्त्वाची आहे. तिचे महत्त्व स्तुतिपर सूक्तांच्या सहाय्यवरूनच केवळ ठरविणं बरोबर होणार नाही. कारण केवळ वरुणाच्या स्तुतिपर अशीं सूक्ते दहा बाराच आहेत. या सूक्तसरयेच्या मानानें पाहिले तर वरुण ही तिष्ठत्या प्रतीची देवता ठरेल, आणि मित्रावरुण ह्या जोड-देवतांना उद्देशून असलेलीं आपलीं सुमारे पंचवीस सूक्ते हिशोमात घेतलीं तरी वरुणाचा नंबर पाचवा म्हणजे अधिन-देवतांच्या बराच खाली व महत्ताच्या बरोबरीने लागेल.

वरुणदेवतेवरील मानवी गुणाच्या अप्यारोप शारीरिक गुणांपेक्षा नैतिक गुणाचे बाबतीत अधिक पूर्णत्वास पोहोच-लेला आहे. वरुणाचें शरीरविषयक व आयुष्यादि बाबतीचें वर्णन अगदीं अस्पष्ट आहे; त्याच्या हालचालीविषयीच्या वर्णना-वर विशेष भर दिलेला आढळतो. त्याला तोंड, डोळ्या, बाजू, हात व पाय हे अवयव असल्याचें विहितलं आहे तसेंच तो हात हालवणें, चालणें, वाहनातून गमन करणें, बसणें, खाणें व पिणें वगैरे क्रिया करतो त्याचा चेहरा अमीसारखा असल्याचें वर्णन आहे. (७.८८,२) मित्र व वरुण याचा नेत्र सूर्य होय (१.११५,१; ६.५१,१; ७.६१,१), व ही गोष्ट नेहमीं सूक्तांच्या पहिल्या ऋचेंतच दिलेली आढळते त्यावरून वरुणदेवतेचें हे विशिष्ट स्वरूप सूक्तकारांच्या मनस्थि-तुडें प्रथम उभे रहात असे असें दिसतें. वरुण मानवजातीस ज्या नेत्रांन पाहतो असे वर्णन आहे (१.५०,६) तो नेत्र म्हणजे निःसंशय सूर्यच होय. अर्मम्याप्रमाणेंच मित्रा-वरुणासहि सूर्यनेत्री असें म्हटलं आहे (७.६६,१०). वरुण हा दूरदृष्टि (१.२५,५ व १६; ८.१०,२) व सहस्रनेत्री (७.३४,५०) असे वर्णन आहे. मित्रावरुण हे आपले हात पसरतात (५.६४,१; ७.६२, ७.६१,५) आणि सूर्य-किरणांचा वाहूप्रमाणें उपयोग करून सर्ग आक्रमण करतात (८.९०,२). सविता व तस्य याच्या प्रमाणें त्याचे हात सुंदर (सुपाणी) आहेत. मित्र व वरुण स्वतःच्या पायांनी ललित चालतात (५.६४,७) व वरुण आपल्या तेजस्वी पदाने कष्टप्रयोगी लुडवितो (८.४१,८). यज्ञसमारेजात तो पसरलेल्या दमोवर पसतो (१.२६,४, ५.४२,२) आणि इतर देवताप्रमाणें तो व मित्र सोम पित्त (४.५३,२). वरुण सोन्याचा झगा (द्रापी) घारण करतो व झगसगीत वस्त्रें परिधान करतो (१.२५,१३). पण मित्र व वरुण हे घृताचा चकाकणारा पोषाळ पालतात (५.६२,४) असें जें वर्णन

* या वृत्ताकपितृत्वाचा टिप्पणींनीं नगदीं निराळाच अर्थ लाव-लेला आहे व त्याच वेदकालीनवेदाकडे उपयोगी केला आहे.

आहे तें केवळ रूपक असून तें अग्नीमध्ये अर्पण केले जाणाऱ्या पातळ तुपाला उद्देशून असावे असें वाटतें. वरुण सुंदर, पीतनेत्री, टक्कळ पडलेला वृद्ध असल्याचे वर्णन आहे. वरुणाच्या आयुधवाहनादिकांचे जें वर्णन आहे, त्यात त्याच्या रथाचाच कायतें प्रामुख्य दिलेले दिसतें तो रथ सूर्याप्रमाणे चकाकणारा, दांड्याच्या जगांनीं वाया असलेला, घसावाच्या जागा व चाबूक असून भक्कम जुपलेले घोडे जोडलेला असें वर्णन आहे (५.६३,४). मित्र व वरुण आपल्या रथामध्ये उंच आकाशभागीं आरोहण करतात (५.६३,१) असला तो वरुणाचा रथ आपणास पृथ्वीवर पाहावयास मिळावा, म्हणून कवि प्रार्थना करतो (१.२५,१८)

मित्र व वरुण यांचे निवासस्थान सोन्याचे असून तें स्वर्गांत आहे (५.६७,२, १.१३६,२), व वरुण आपल्या त्या मदिरामध्ये वसून सर्व कृत्याचे अवलोकन करीत असतो (१.२५,१०-११). त्याचें व मित्राचें सदन मोठे, भव्य आणि त्यास हजार स्त्राव असल्यामुळे भक्कम असें असून (५.६८,५, २.४१,५) त्याला हजार दारे आहेत (७.८८,५) सर्वदर्शी सूर्य हा निवासस्थानातून बाहेर पडून मित्र व वरुण यांच्या सबंदाकडे मानवाच्या कृत्याची खबर देण्याकरता जातो (७.६०,१,३) व त्यात प्रवेश करतो (१.१५२,४) अत्युच्च अंतरिक्षामध्ये वरुण पितराना हट्टीस पडतो (१०.१४,८). शतपथब्राह्मणात (१.१.६,१) जगताचा राजा वरुण आकाशाच्या मध्यप्रदेशीं अधिष्ठित झालेला असून तेथून तो आपल्या भोवतालचीं सर्वे वाससंस्थाने अवलोकन करीत असतो असें वर्णन आहे.

काहीं वेळा वरुणाच्या हेराचाहि उल्लेख आढेला आहे ते त्याच्या भोवतालीं वसलेले असतात (१.२४,१३). ते दोन जगांचें अवलोकन करीत असतात, व यज्ञसमारंभाचीं स्थाना माहिती असून प्रार्थना म्हणण्यास ते उत्तेजन देतात (७.८७,३). मित्र व वरुण हे आपल्या हेराना निरतिशया लोकांच्या घरामध्ये पाठविताना (७.६१,३). हे हेर हुपार असल्यामुळे कधीहि फसत नाहीत (६.६७,५). अयव-वेदात (७.१६,४) असें वर्णन आहे की, वरुणाचे दूत स्वर्गातून खालीं उतरून पृथ्वीवर धमण करतात व आपल्या सहस्रावधी नेत्रांनीं सर्वे वर्णांचें निरीक्षण करीत असतात. हेराची ही कल्पना सृष्टीतील ताऱ्यांच्या आधारावर उभारलेली दिसते, पण ऋग्वेदात या मताला पुष्टि देणारा पुरावा मुळीच आढळत नाही. तारे हे हेराप्रमाणे एक ठेवतात असें कोठे वर्णन नाही, किंवा हेर हे रात्रीं आपल्या कामावर जातात असेंहि म्हटलेले नाही वरुणाच्या हेराची कल्पना पृथ्वीवरील न्यायमित्र राजाच्या कारभाराला अवयव असलेल्या हेराच्या अस्तित्वावरूनच सुचलेली दिसते. शिवाय मित्र व वरुण यांचेच हेर असतात, असें नसून अग्नि (४.४,३) सोम

याच्यावद्दल तसाच उल्लेख आहे, इन्द्रावरोवर लहणाऱ्या दानवाच्या हेराचें व सामान्यतः सर्व देवांच्या हेरावद्दल वर्णन आहे (१०.१०,४) एके ठिकाणीं आदित्य हे आपल्या उच्च ठिकाणाहून हेराप्रमाणे पहात असतात असें म्हटले आहे (८.४७,११). ह्या हेराचा प्रथम मित्र व वरुण यांच्या संबंधानेंच उल्लेख केलेला असला हें अनुमान काढण्यास कारण असें आहे की, इराणीलोकांतील मित्र ह्याचेहि हेर असल्याचा उल्लेख आहे, व वेदातल्या नावाप्रमाणे ह्याचेहि नाव (सूर्य) हेच आहे. ऋग्वेदात सोनेरी पखाचा वरुणाचा दूत म्हणून म्हटले आहे तो अर्थात् सूर्य होय (१०.१२३,६). यम व इतर प्रमुख देवताप्रमाणे वरुणाला पृथक् किंवा मित्रासहवर्तमान राजा असें म्हटले आहे (१.२४,७,८) तो सर्वांचा म्हणजे देवाचा व मानवाचा (१०.१३२,४, २.२७,१०), सर्व जगताचा (५.८५,३) आणि सर्व अस्तित्वात असलेल्या गोष्टीचा (७.८७,६) राजा आहे. तो स्वावलंबी राजा असल्याचेहि म्हटले आहे (२.२८,१), पण स्वावलंबी हें विशेषण सामान्यतः इन्द्राला लावलेले आढळतें. राजापेक्षाहि बऱ्याच अधिक वेळा वरुणाला एकट्याला किंवा बहुधा मित्रासहित सम्राज म्हटलेले आहे सम्राज ही पदवी थोड्या ठिकाणीं अमीला व बऱ्याच ठिकाणीं इन्द्राला लावलेली असते. वरुण व मित्र दोघांना मिळून हे पद इन्द्रापेक्षा दुप्पट वेळा लावलेले आहे, आणि ऋग्वेदात वरुणापेक्षा दसपट सूर्य इन्द्रास्तुतिपर आहेत ही गोष्ट लक्षात घेता सम्राज हें पद वरुणाचें होय, असें म्हणणें फार समुचित आहे.

तसेंच धन हें पद वरुणालाच प्राधान्येकून लावलेले आहे, मित्रावरुणाच्या जोबीला सामान्यतः व दोन वेळा अयम्यासहि लावले आहे. उलट तें फक्त एकेकदा अग्नि, बृहस्पति व अश्विन यांना लावले आहे त्याचप्रमाणे क्षत्रिय शब्द पाच वेळा आला आहे, त्यापैकी चार वेळा तो वरुण किंवा आदित्य यांना उद्देशून आहे, व एकदा सर्व देवताना सामान्यतः लावलेला आहे असुर हा शब्द वरुणाला एकट्याला किंवा मित्रासह इन्द्र आणि अग्नि यांच्यापेक्षा बऱ्याच अधिक वेळा लावलेला आहे आणि एकमेकां विषयांच्या सूक्ताची सख्या विचारात घेता ते पदहि वरुणालाच विशेषतः लावलेले दिसते तसेंच देवापैकी मित्र व वरुण यांना असुरा आर्थां असें म्हटले आहे (७.६५,२).

वरुण व मित्र ह्यांच्या दैवी सत्तेला 'माया' असें नाव आहे. त्याचा शाब्दिक अर्थ गूढशक्ति असा सामान्य असून तो शब्द चांगल्या अर्थी देवाना व वाईट अर्थी दैत्यांना लावलेला असतो. या शब्दाचा अर्थ बहुतेक ततोतत इंग्रजी भाषेमधील 'नफ्त' या शब्दाप्रमाणे आहे. ऋग्वेदाहि जुना अर्थ 'गूढ-शक्ति, जादू' असा असून नंतर 'वैराग्य, कला' असा एक चांगला अर्थ, आणि 'कपटविद्या, लबाबी' असा दुसरा वाईट

अथ उत्पन्न शाला. माया हा शब्द चांगल्या अर्थी ('विद्वज्ज' इति' या अर्थाने) असुर शब्दाप्रमाणे सुप्रसिद्ध. वरुण व मित्र यास उद्देशून लावलेला आहे; तर वाईट अर्थी दैत्यकृतीकरिता तो राखून ठेवलेला दिसतो. या गूढशक्तीच्या पळववच वरुण आकाशात उभा राहून सूर्य या मानदंडाने पृथ्वीचा आकार मोजतो (५.८५,५). मित्र व वरुण उषाना पाठवितात (३.६१,७). सूर्याला आकाश आक्रमण करण्यास व मेघ आणि पर्जन्य यांनी शाकून टाकण्यास लावतात, आणि मधु-मिंदूचा वर्षाव करितात (५.६१,४) किंवा ते आकाशातून पक्षि पाडतात, आणि असुरांच्या गूढशक्तीच्या सहानुभूतीने नियम चालवितात, आणि म्हणूनच मायिन् हे विशेषण देवतांपैकी वरुणालाच मुख्यत्वेकरून लावले (६.४८,१४; ७.२८,४; १०.१९,१० व १४७,५)

इन्द्राच्या अगदी उलट गोष्ट म्हटली म्हणजे वरुणा-सर्वधाने आस्थापिका अशा सुधींच नाहीत, मात्र वरुण (आणि मित्र) आधिभौतिक व दैतिक व्यवस्था चालविणारा असल्यावरून वरेंच वर्णन आहे. सृष्टीतील काम्याचा वरुण हा अभिपति होय. त्याने पृथ्वी व आकाश यांची स्थापना केली व तो सर्व जगात वास्तव्य करतो (८.४२,१). आकाशमय व पृथ्वीमय ही त्याने आपल्यामध्ये स्थापन केली आहेत (७.८७,५) तो आणि मित्र सर्व जगतावर राज्य चालवितात, अथवा जगद्वय व्यापून टाकतात (७.६१,४). सर्व जगताचे ते दोघे रक्षण करणारे आहेत (२.२७,४). वरुणाच्या हुकुमानेच पृथ्वी व आकाश ही पृथक् झालेली आहेत (६.७०,१; ७.८६,१; ८.४१,१०). मित्रासहचरमान तो पृथ्वी व स्वर्ग (५.६२,३), किंवा पृथ्वी, आकाश आणि स्वर्ग (५.६१,१ व ४) यांना आधारभूत झालेला आहे. त्यानेच आकाशामध्ये सूर्य प्रकाशित राहील अशी योजना केली आहे (७.८७,५) त्याने जलनिधीमध्ये अग्नि, आकाशामध्ये सूर्य व पाषाणामध्ये सोम यांची स्थापना केली आहे (५.८५,२). सूर्याकरिता रूंद मांस खान तयार करून दिला आहे (३.२४,८, ७.८७,१). वरुण, मित्र व अर्यमा हे सूर्याकरिता भाग मोकळे करून देतात (७.६०,४). ज्या ठिकाणी सूर्याचे पोडे खैर संचार करतात त्या ठिकाणी मित्र व वरुण यांनी व्यवस्था लावून दिली आहे (५.६२,१). आकाशात जो वायु घोंघों वहात असतो तो वरुणाचा आसोच्छ्वास होय (७.८७,२).

वरुणाने घालून दिलेल्या नियमान्वयेच चंद्र रात्रीच्या वेळी प्रकाशमान होऊन आकाश आक्रमीत असतो, व तारेही रात्री उच प्रदेशी चकाकत असतात व दिवसा अदृश्य होतात (१.२४,१०). वरुणाने मित्रांना आख्यान दिले आहे आणि तो आपल्या गूढशक्तीने दिवस व रात्र निर्माण करतो असे एके ठिकाणी (८.४१,३) वर्णन आहे.

परंतु या एका उद्देशावरून त्याचा रात्रीशी किंवा दिवसा व रात्र असे विभाग पाडण्याशी संबंध असल्याचे सिद्ध होऊ शकत नाही. वास्तविक वरुणाचा सूर्याला धरूनच बहुतेक उद्देश येत असतो, चंद्र किंवा निशा याच्याशी त्याचा संबंध येत नाही. येणेप्रमाणे अगदी जुन्या वैदिक सृष्ट्यात वरुण हा रात्री व दिवसा प्रकाशाचा खात्री असल्याचे व मित्र हा फक्त दिवसा दिसणाऱ्या आकाशातील प्रकाशाची देवता असल्याचे दिसते.

परंतु नंतर ब्राह्मणग्रंथांच्या काळात वरुणाचा विशेषतः रात्रीच्या वेळच्या आकाशाशी संबंध असल्याचे वर्णन आहे. उदाहरणार्थ मित्र दिवस व वरुण रात्र उत्पन्न करतो असे म्हटले आहे (वित्तिरीय संहिता ६.४,८,३); दिवसाचा मालक मित्र व रात्रीचा मालक वरुण असे वर्णन आहे (तै. स २.१,७,४). हे बरील मत उत्पन्न होण्याचे कारण असे दिसते की, मित्राचा सूर्याशी संबंध जोडीत असत आणि वरुणाच्या नैसर्गिक अधिष्ठानाची स्पष्ट कल्पना नसल्यामुळे वरुणाचे कार्य मित्राच्या उलट मानण्याची प्रवृत्ति पडली असावी मित्र व वरुण यांची ही परस्पर-विरुद्ध कार्ये शतपथब्राह्मणांत (१२.१२,१२) निरनिच्छया रीतीने स्पष्ट करून सांगितली आहेत, व म्हटले आहे, या जगाचा मालक मित्र व त्या जगाचा मालक वरुण होय.

काही ठिकाणी, वरुण हाच ऋषेचे नियमन करतो, असे म्हटले आहे. त्याला वार महिने माहीत आहेत (१.१५,८), आणि मित्र, वरुण व अर्यमन् हे पर्जन्यकाल, रात्र, दिन, रात्र यांची व्यवस्था लावतात असे वर्णन आहे (७.१६,११).

ऋग्वेदात सुद्धा पुष्कळ ठिकाणी वरुण हा जडाचे नियंत्रण करणारा असे म्हटले आहे. त्याच्या हुकुमानेच नद्या पाण्याने भरून वाहू लागतात, व सतत तशाच वाहत राहतात (२.२८,४) त्याच्याच गूढ सामर्थ्याच्या योगाने, नद्या जरी सारख्या समुद्राजवळ जाऊन मिळत असल्या तरी त्या पाण्याने समुद्र कधीच पूर्ण भरून जात नाही (५.८५,६). मित्र व वरुण हेच नद्याचे अधिपती होत (७.६४,२). वरुणाचा समुद्राशी संबंध असल्याची जेव्हा ऋग्वेदात येऊन गेल्याच आहे, मात्र अशी उल्लेखाने फार नाहीत, कारण वेदकालीन समुद्राचे फारसे महत्त्व वाटत नसावे. वरुण हा समुद्रातील जळातून मार्गक्रमण करतो, तर मरुद्गण हे आकाशात, अग्नि हा पृथ्वीवर आणि वात हा आतरीक्षात असतो (ऋ. १.१९१,१४) सर्व एक विधान आहे की, सप्त नद्या एखाद्या मोठ्या खडबळणाऱ्या जलाशयात उभी ध्यावी त्याप्रमाणे वरुणाच्या मुखात उभी येतात (ऋ. ८.५८,१२). या विधानातील जलाशय म्हणजे समुद्र असावा या प्रमाणे वरुण हा सिंधूमध्ये (म्हणजे समुद्रामध्ये) उतरतो असे विधान आहे (ऋ.

७.८७,६) त्याच्या सामान्यतः अंतरिक्षातील जलार्थी सवध येतो. ग्रस समुद्राप्रमाणे वरुण हा आकाशात चढून जातो (ऋ. ८.४१,८) मनुष्याचं सत्यासत्य बवलोकन करीत तो माधुर्यं खणणाऱ्या आणि अत्यंत सख्ख अशा जल-मधून फिरतो (ऋ. ७.४९,१). वरुण जलाचे वरू अंगावर घेतो (ऋ. १.१०,२), मित्रावरुण याची स्तुति व धारंवार वेळेले सापडते, व सार्नी दृष्टि करवी अशी त्याची प्रार्थना करण्यात येते. आकाश, अंतरिक्ष, आणि पृथ्वी यांवर मेघरूपी भांडे उडवून करून तो पाण्याचा वर्षाव करतो या योगाने तो भूमीला ओलावा आणतो, व या प्रसंगी पर्वत धुक्यामध्ये आणि मेघामध्ये लपून जातात (ऋ. ५.८५,३,४) पोषक अन्न देणाऱ्या गाई मित्रावरुणा जवळ आहेत, मधानें भरलेले हारं त्याजवळ आहेत. गृहीने भरलेले आकाश आणि प्रवाहानी वाहणारं पाणी त्याजवळ आहे. वृणमव भूमीवर ते घृताच्या (म्हणजे जडगृहीच्या) धारा पाडतात आणि अंतरिक्षामध्ये ते मध पसरतात (ऋ. ३.६२,१६), ते आकाशातून दृष्टि आणि पोषक अन्न पृथ्वीवर पाठवितात (ऋ. ७.६४,२), दिव्य जलने भरलेला पाऊस त्याजपासून येतो (ऋ. ८.२५,६), दृष्टि करण्याच्या त्याच्या शक्तीला एक सगळे सूक्त (ऋ. ५.६३) दिलेले आहे. जल आणि दृष्टि त्याच्याशी याप्रमाणे सवध आल्याने मेघपट्टाच्या पाचव्या अभागात अंतरिक्षस्थ आणि दृश्य दोन्हीही देवतामध्ये वरुणाचं नाव घातलेले दिसतं. ब्रह्मणस्पतामध्येहि मित्रावरुण हे गृहीचे देव मानले आहेत अथर्ववेदांत वरुणाला सर्व सृष्टीवर सत्ता चालवण्याचा हक्क राहिलेला नाही. तेथे तो फक्त जलवाच अधिपति राहिलेला आहे. सोमाचा पर्वताशी व्याप्रमाणे याचा जळदां संबंध आहे (अ. ३.३,१). दुसऱ्या पिता या नावाने तो पाऊस पाडतो (अ. ४.१५,१२) त्याचं हवर्गं शुद्ध जलमध्ये आहे (अ. ७.८३,१), तो जलाचा अधिपति आहे. तो आणि मित्र गृहीचे अधिपति आहेत (अ. ५.१४,४५). यजुर्वेदामध्ये त्याला जलाचं अपत्य म्हटलेलं आहे तो आपलं शुद्ध मातृरूप जलाचे ठिकाणी करतो. (वा स १०.७), जलं ही वरुणाच्या पत्नी होत (तै. स. ५.५,४,१) मित्र आणि वरुण हे जलाचे नेते होते (तै. स. ६.४,३,२).

वरुणाचे कायदे स्थिर आहेत असे विधान बारवार येतं धृतमत हे विशेषण त्याला बरोबर योगमत केव्हा केव्हा मित्र आणि तो याना ते जोडीने आवण्यात येतं. देव वरुणाचे कायदे पाळतात (ऋ. ८.४,७), किंवा वरुण, मित्र व सविता यांचे कायदे पाळतात (ऋ. १०.३६,१३) अमर देव देखील मित्रावरुणाच्या कायदाविरोध जाऊ शकत नाहीत (ऋ. ५.९५,४) मित्रावरुण हे जगधिर्यं आणि प्रकाश याचे समी आहेत. आ निर्वाधाच्या योगाने ते व्यवस्था ठेवितात

(ऋ. १.२३,५) व्यवस्थेचे पुरस्कर्ते हे विशेषण विशेषतः त्यांना लावतात व केव्हा केव्हा आदित्यांना व दुसऱ्या देवांना लावतात. ऋत (व्यवस्था) आणि सत्य याचे ते पोषिंदे आहेत (ऋ. १.२,८) ऋतस्य गोपा म्हणजे व्यवस्थेचे रक्षिते हे नाव वरुणाला देतात किंवा आदित्यांनाहि देतात, अग्नि आणि सोम यानाहि हे नाव केव्हा केव्हा लावलेलं सापडतं. बहुधा अग्नीला लावलेलं विशेषण अं नःतावान् (व्यवस्था ठेवणारा) तेंहि मित्रावरुणाला कित्येक वेळा लावलेलं आढळतं वरुणाचं सामर्थ्य इतकं मोठं आहे की, त्याच्या राज्याचा व त्याच्या शक्तीचा अंत उडणाऱ्या पक्ष्यांना किंवा वाहणाऱ्या नद्यांना लागला नाही. हे पक्षी व नद्या त्याच्या क्षोभाचा प्रतिसार करू शकत नाहीत (ऋ. १. २४,९). मित्रावरुण देवताची सामर्थ्यप्रबोधा नद्या किंवा आकाश याना सापडलेली नाही (ऋ. १.१५०,९) तो सर्वव्यापी आहे. सर्वांचीं शुद्ध त्याच्या कक्षेत आहेत (ऋ. ८.४१,१ व ७). तीन सगं आणि तीन पृथ्वी ह्या त्याचे ठिकाणी आहेत (ऋ. ७.८७,५) वरुण सर्वज्ञ आहे, आकाशांत पक्ष्यांचा मार्ग तो जाणतो तसंच समुद्रातील जलरथांचा मार्ग, दूर प्रवास करणाऱ्या वाऱ्याचा मार्ग तो जाणतो आणि आज-पर्यंत पडलेल्या आणि पुढं होणाऱ्या ग्रस मोठी त्याला दिसतात (ऋ. १.२५,७ व ९ व ११), तो मनुष्याचं खरं खोटे पहात असतो (ऋ. ७.४९,३). त्याच्याशिवाय कोणाला दौळ्याचं पाते उचविता येत नाही (ऋ. २.२८,६), मनुष्याच्या नेत्राची उपडझाक बरण सोजून ठेवितो, मनुष्य जे काही करतो तो जो विचार करतो आणि ज्या योजना करतो तें सर्व बरण जाणतो (अ. ४.१६,२ व ५). आकाश व पृथ्वी याजमध्ये धांपून वाऱ्यापत्तीकडे असलेलं सर्व काही त्याला दिसतं. आकाशापत्तीकडे दूर उडून जाऊन वरुणाच्या कचाट्यातून घुट्टं असे मनुष्य म्हणेल तर तें त्याला करीतं येणार नाही (अ. ४.१६,४ व ५) वरुण सर्वज्ञ आहे व या सर्वज्ञतेच्या बाबतीत त्याच्याशी अग्नीची तुलना केली आहे यावरून सर्वज्ञता हा त्याचा विशेष गुण आहे हे स्पष्ट होतं (ऋ. १०.११,१) नीतीचा शास्त्रा या नावाने कोणत्याहि देवतेपेक्षा वरुण फार श्रेष्ठ आहे. पातक्यांना त्याचे कायदे मोडले असता त्याला राग येतो व तो याजवद्दल कडक शिक्षा करतो (ऋ. ७.८६,३ व ४). पातक्यास तो ज्या पाशान बद्ध करितो त्याचं वर्णन दिलेलं आहे (ऋ. १.२४,१५, २.२५,२१, ६.७४,४, १०.८५,२४) हे पाश असल्य भाषण करणाऱ्याच्या भोंवतीं घातलेल्या किंवा तीनवेळ्या वेष्टिले जातात. जो सत्य बोलतो त्याला हे धक्का रावीत नाहीत (अ. ४. १६,६). असल्याच्या मार्गात मित्र आणि वरुण हे पुष्कळ पाशानीं शुक्क अशा प्रतिबंधाच्या रूपाचे आहेत एवढा मित्रावरुण याना पाशयुक्त असें म्हटलं आहे, मात्र हे पाश

दोरीचे नव्हत (श्र. ७.८४,२). पात हा शब्द एकदाच अमोसंभंधाने वापरलेला आहे. त्यांत आपल्या भक्ताचे पात शिथिल करावे अशी प्रार्थना वेध केले आहे (श्र. ५.२,७). यावरून हे पात वर्षाचे वैशिष्ट्य यातक आहेत हे स्पष्ट होते. मित्रावरण हे असले दूर करणारे, त्याचा द्वेष करणारे व स्वावलंबी शिक्षा करणारे आहेत असे उल्लेख येतात (श्र. १. १५२,१; ७.६०,५; ७.६६,१३). त्याच्या सत्कापत कसूर करणारांना ते रोग जडवितात (श्र. १.१२३,९). उलटपक्षी अनुत्ताप झालेल्यांना वरण देणें वागवितो. दोरीप्रमाणें तो अनुत्तासाचें पापबंधन सोडवितो (श्र. २.२८,५; ८.८५,७ व ८). मनुष्य स्वतः जें पाप करितात तेवढ्याप्रमाणे तो त्याची शुद्धी करितो असें मध्ये तर तो त्याच्या पितरांनीं केलेल्या पापाच्या बंधातूनहि त्याची मुक्ती करितो (श्र. ७.८६,५) अतिदिनीं त्याचे निवम मोडणारा असाहि जो त्याचा भक्त असेल तो रक्षण करितो (श्र. २.२५,१). हयप्रसीन ज्याच्या हातून त्याचे निवम मोडले जातात त्याच्याकडे तो यमाई दृष्टीने पाहतो (श्र. ७.८१,५). इतर देवतास केलेल्या प्रार्थनांत ऐहिक रूपति मागितलेली असते, त्याप्रमाणे वरुण आणि आदित्य यांचे असें एकहि रूप नाही वी ज्यात अपरधामातून धना काम्याची प्रार्थना हा देवताच केलेली नाही.

वरुणावरून शंकरां किंवदन्ता हजारां उपाय आहेत. तो घट्टला दूर करितो व पातकांपासून मुक्ती करितो (श्र. १.२४,१). तो भायुष्य कमी करूं शकतो किंवा यावजून शकतो (श्र. १.२४,२१; १.२५,१२; ७.८८,५; ७.८९,१). त्याला धीर 'अमृतस गोमा' म्हटलेले आहे (श्र. ८.४३,२); तसेंच आनंदानें शासनकरणारे वरुण व यम या दोन राजांची परबोधी गाठ पडावी अशी जी वपिन इच्छा ती इच्छा हा वरुण मनामध्ये स्थिर करितो (श्र. १०.१४,७); आपल्या भक्ताची वरुण मिनलाच्या नासांनीं वगळतो (श्र. ७.८८, ४ ते ६); त्याच्या भक्त फक्त वरुणाच्या स्वर्गास धामाभ्यं त्याच्यांत आत्मिक भोगतो आणि केन्हा केन्हा आपल्या मनःमूर्तून त्याचें दर्शन घेतो (श्र. १.२५,१८; ७.८८,२).

आतापर्यंत वेदातील ज्या वरुणविषयक गोष्टी मांडल्या त्यावरून वरुणाच्या भौतिक मूळबीजासंबंधानें खालील सिद्धांत निघतात. मित्रदेवतेसंबंधानें जे उल्लेख आलेले आहेत ते उल्लेख व वरुणविषयक उल्लेख एकत्र घेतले असता मित्र आणि वरुण याचा संबंध सूर्याशी फार निकटचा आहे व या दोघात वरुण ही देवता थोडा आहे हे स्पष्ट होते. मित्र आणि वरुण ह्यांच्यांत तत्वेक साम्य आहे वी, मित्राभ्यं वैशिष्ट्ययातक असा एकहि स्वतंत्र गुण दाखविलेला नाही. त्याची आणि वरुणाची म्हणजे नेहमीच जोड घालून दिलेली अवस्थानें वरुणाच्या प्राण्यामुळे मित्राचे व्यक्ति नाहीत

झालें असें दिसतें. जावेत्तातील पुराव्यावरून मित्र ही देवता आदित्यदेवता आहे असें सर्व सद्योपक वकूल करतात. तेव्हा प्रारंभी वरुण ही काहीतरी वेगळ्या निर्गुणपटनेची प्रतिनिधिभूत देवता असावी. सामान्य मत असें आहे की, सर्वव्यापि आकाशाच वरुण हे नाव दिले गेलें. सूर्यापेक्षा आकाश हें कोणाहि पाहणाऱ्या कितोतरी पटीनें विस्तृत दिसतें. या विस्तृत आकाशाप्रमाणे अगदी लहानसा सूर्य आपल्या दैनिक मार्गक्रमणात व्यापीत असतो. अर्थातच हें आकाश व सूर्य यांमध्ये आकाशाचाच मनुष्याची कल्पना थोडा देवतेचें स्थान दैर्घ्य. सूर्य वारोच याच आकाशातून प्रमण करितो. आकाशाव्यतिरिक्त तो काही कोठे दिसत नाही यासुळे आकाश आणि सूर्य यांचे निकटचे नाते सहजच कल्पित गेलें असावे. आकाशाचा नेत्र सूर्य ही कल्पना अगदी स्पष्ट आहे. मित्राचा नेत्र सूर्य ही कल्पना जोपर्यंत मित्राचें वैशिष्ट्य नाहीतसे होऊन वरुणाभ्यं तो भिन्न गेल्या नव्हता तोपर्यंत प्रचारात येणें शक्य नव्हते. असें असून सूर्याचा नेत्र असाहि उल्लेख ऋग्वेदात कित्येकवेळा आलेला आहे. सूर्याला दूरचे पाहणारा हें जे विशेष वापतात तें आकाशाजिह्वितितकेंच लागू पडतें. आकाशाचा केवळ दिवसाच नव्हे तर रात्रीहि चंद्र आणि नक्षत्रे याच्याद्वारा पाहता येतें ही कल्पनाहि आकाशासंबंधानें सहज निर्घू शकते. वरुणाच्या कल्पनेत त्याचा भौतिक प्राय दूर होऊन तो उंच आकाशात मित्रासह रमथ होतो असा जो भास आलेला आहे त्याचा सहज उलगडा होतो. कारण वरुणाचा आदित्यदेवतेची संबंध आहे व ऋग्वेदातील प्रत्येक प्रमुख देवता रक्षक होऊन मार्ग आक्रमण करिते. यापुढे वरुणाचा राजवाडा उंच आकाशात आहे आणि त्याचा पृथ्वीची संबंध आहे, ह्या गोष्टीविषयी विचार करिता आकाश-कदाप्रतिनिधिभूत अशी जी देवता मुळात होती तिच्या संबंधानें या कल्पना अगदी यथार्थ आहेत, असेंच दिसून येईल. तसेंच सर्वथा शास्त्र ही पृथ्वी वर पृथ्वा भौतिक पटनेला कल्पनेच्या उत्क्रांतीत मिश्रवयाची तर ती आकाशत्वाच प्रथम मिथेल, हे उघड आहे. कारण या आकाशाचा मोठा विस्तार पाहून व पृथ्वीच्या तें अतिशय वरती आहे, ते सर्व पृथ्वीला व्याप्त आहे आणि त्याचें ठिकाणी नियमबद्ध क्रमानें पुनपुन. पृथ्वीच्या अशा सर्वांत आव्ययकारक घटना, साम्याच्या हाडवाली इत्यादि अनुभवास येतात हे पाहून त्याचे ठिकाणी देवतात कला-वसाने तर महजब ही देवता अहर्निश मनुष्याच्या कृती-कडे लक्ष देत आहे व कधीहि न दळणान्या अशा विषयाची सरासक आहे, या प्रकारचीच कल्पना केळी जाईल. श्रीक दैवतेतिहासात स्वस (वी-) ना देवतेच्या संबंधात कल्पनेची अशीच उत्क्रांति झालेली आढळते. स्थूल हें पक्षित्याचें कळ एक आकाशावाचक नाम होतें परंतु पुढें आकाशाच्या उंच प्रदेशात राहणाऱ्या देवाचा शास्त्रा एक

आहे, तो मूर्धन्यां एकत्र करितो, त्याचे जवळ विद्युद्गपी वज्र आहे, त्याची इच्छा तोच या जगताचा कायदा आहे, अशी आराशासर्वधाने कल्पना तयार होऊन झुस हें नाव या सर्व-श्रेष्ठ देवाला लावण्यात आले.

- ऋग्वेदातील सर्वांत श्रेष्ठ देवतामध्ये जें वैयक्तिक गुण-संबंधात अंतर सापडतें त्याचे कारण हे आहे की, या देवाचा सवध मूलतः निरनिराळ्या भौतिक घटनाशी आहे. आकाशात प्रकाशासंबंधी ज्या नियमित क्रमानें पुनः पुनः घडून येणाऱ्या गोष्टी आहेत त्याशीं वरुणाचा संबंध असल्याने, नैतिक व भौतिक सृष्टीच्या व्यवस्थानियमाचा प्रमुख सरक्षक हे नाव वरुणाला दिलेलें आढळतें. पंचमहा-भूतांच्या शगज्यात भाग घेणारा जो इन्द्र त्याला वेदकालीन युद्धरील भारतीयानीं क्षत्रिय-राजा म्हणून कल्पिले आहे हे ठीकच आहे. बादळासंबंधीच्या अंतरिक्षातील घडामोडी कालदृष्ट्या अगदी अनियमित व स्वरूपदृष्ट्या अत्यंत विविध असल्याने त्याच्याशी संबंध असलेल्या इन्द्राच्या स्वभावात सहजच नाजाय-हेचा लहरीपणा कल्पिलेला आहे, व इन्द्रासंबंधाने ऋग्वेदातील इतर देवतांपेक्षा कितीतरी अधिक अद्भुत कथा निर्माण झाल्या आहेत.

यज्ञविक्रसाच्या काळात प्रजापति हा सर्वश्रेष्ठ देव झाल्या-वर वरुणाचे श्रेष्ठ देव या नात्याचे गुण सहजच कमीकमी होत गेले आणि त्याच्या मूळच्या सप्ताक्षेत्रपिकीं फक्त जल-प्रदेशावरील सत्ता त्याजकडे राहिली. याप्रमाणे होत होत शेवटी वेदोत्तरकालीन दैवतेतिहासात वरुण हा समुद्राचा पति म्हणजे भारतीय 'नेप्च्युन' झालेला आहे.

ओल्डेनबर्ग यानें अशी कल्पना काढली आहे की, चंद्रालाच पूर्वी वरुण म्हणत असत. त्याची अशी उत्पत्ति आहे की, आदिलदेवता सात होत्या या आदिलदेवता व अवैष्णव-मधील अमेझस-स्पेन्त या देवता एकच होत. या सात आदिलदेवतापैकी वरुण आणि मित्र म्हणजे अनुक्रमे चंद्र व सूर्य होत व पाच ग्रह हे खालच्या प्रतीचे पाच आदिल्य होत. ओल्डेनबर्गचे असेहि म्हणणें आहे की, वरुण आणि मित्र ह्या इंडोयुरोपीय देवता नसून एका सेमिटिक जातीतून इंडो-इराणी कालखंडात या देवता उसन्या घेतल्या गेल्या वरुणाची कल्पना याप्रमाणे उसनी घेतली गेली तेव्हा त्या कल्पनेत पूर्वी जे गुण अंतर्भूत झालेले होते त्यापैकीं अगोदरच गुपकळ नाहीसे झाले असले पाहिजेत. वरुणाला नैतिक स्वरूपापेक्षा गुपकळसे नैतिक स्वरूप आलेले असले पाहिजे. असें नसतें तर मित्र म्हणजे सूर्य या देवताला वरुणाने म्हणजे चंद्रदेवतेने इंडो-इराणी काळात इतके मागे टाकिले नसतें, व खाल नैतिक सृष्टीतील शास्ता या नात्याने श्रेष्ठ अशी कल्पनात्मक पदवी अवैष्णव (अहुरमज्द म्हणून) व वेदात (वरुण म्हणून) प्राप्त झाली नसती. ही ओल्डेनबर्गची उत्पत्ति

ऋग्वेदात वरुणाच्या ज्या स्वभावकल्पना आल्या आहेत त्याशी जुळत नाही. त्याचप्रमाणे ही कल्पना पत्करली तर वरुण आणि मीक लोकांचा ओरेनास याजमध्ये काहीहि संबंध नाही असें गृहीत धरावे लागतें. वरुण हा सेमिटिक लोकांपासून उसना घेतला असें म्हणण्यास एकेश्वरी विचार बहुही लोकांच्या परंपरेतून काढण्याचा मोह थोडाबहुत कारण झाला असेल काय असा सचाय येतो

वरुण ही देवता इंडो-इराणी काळातील आहे यात संशय नाही कारण अवैष्णवातील अहुरमज्द हा गुणाच्या दृष्टीने वरुणाशी एकरूप आहे. त्याचे नाव मान निराळें आहे. वरुण हे नाव देखील इंडो-युरोपीय असावे असें म्हणण्यास जागा आहे. इतकें तरी खरें की, मीक ओरेनास आणि वरुण या शब्दांच्या संबंध लावताना जरी काही वर्ण-विपर्ययविपर्यय नियमाच्या अडचणी येतात तरी काही तुलनात्मक भाषाशास्त्राचे अभ्यासक या दोन शब्दातील ऐक्याचे नाते अद्यापिहि मानतात.

वरुण हा शब्द इंडो-युरोपीय काळातील असो किंवा त्यानंतरच्या काळातील असो, तो वृ-आच्छादणें या धातू-पासून निघाला असावा व त्याचा अर्थ सहजच व्यापणारा असा झाला. ऋग्वेद १.८९,३ या ठिकाणी सायणाचार्य वरुण शब्दात हाच धातु गृहीत धरतात, व वरुण हा आपल्या पायांमध्ये दुष्टाना अडकवितो असें भाष्य करतात. इतरत्रहि (तं. स. १.८,१६) अधकाराप्रमाणे व्यापून टाकणारा, वेष्टणारा असे वरुण या शब्दावर सायणाचार्यानीं भाष्य केले आहे. हा शब्द इंडो-युरोपीय असेल तर तो योः (म्हणजे आकाश) याचा गुणवाचक असेल, व पुढें ग्रीसमध्ये आकाशाचे निल विशेषण होऊन भारतामध्ये हा आकाशातील श्रेष्ठ देव झाला असेल. इन्द्र व वरुणाचा संबंध पूर्वी दाखविला आहे.

अग्नि.—अग्नि ही भूमिस्थ देवतातील प्रमुख देवता आहे. होमात प्रत्यक्ष संबंध अग्नीशी येतो व अग्नि ही देवता देखील आहे यासुळे अग्नीचे विशेष महत्त्व आहे. यज्ञात्मक अग्नि-देवतेचें विधिविपर्यय वेदकाळात विशेष महत्त्व आहे, वैदिक देवतामध्ये इन्द्राच्या खालोखाल अग्निच येतो. प्रासुल्याने त्याचीं अशी २०० सूक्ते ऋग्वेदात आहेत व दुसऱ्याहि क्रिमेक सूक्तामध्ये इतर देवतांबरोबर त्याचीहि प्रार्थना केलेली आढळते. या देवतेचें नाव व तिच्या मूळ भौतिक स्वरूपाचें नाव एकच म्हणजे अग्नि हे असल्याने त्याच्या शरीराचे जे वर्णन येत त्या वर्णनात मनुष्यत्व अगदीं थोडकेंसेच दिसतें. त्याचे जे अवयव वर्णन केलेले सापडतात ते यज्ञमिस्रबंधीं जीं रूपे आपणस हगोचर होतात त्यावरील रूपकासारखे स्पष्ट दिसतात. तो घृतघृष्ट आहे (ऋ. ५.४,३); तो घृतसुप आहे (ऋ. ३.१,११), त्याची जिह्वा सुदर आहे (ऋ. १.१४,७), तो घृतकेश आहे (ऋ. ८.४९,२),

ज्वालि हेच त्याचे केस होत (ऋ. १.४५,६); त्याचे केस तपस्विरी रंगाचे आहेत (ऋ. ३.२१३); त्याची दावीहि तशीच आहे (ऋ. ५.५,७); त्याच्या दंष्ट्रा तीक्ष्ण आहेत (ऋ. ८.४९,३); त्या ज्वालयुक्त आहेत (ऋ. १.५८,५); त्याचे दांत सुवर्णमय व चक्रचक्रीत आहेत (ऋ. ५.२,३; ५.७,४); त्याचे मुळे लोहमय आहेत (ऋ. १०.८७,२); एका ठिकाणी तो अपाद आणि अशीर्षी आहे असें वर्णन आहे (ऋ. ४.१,११); दुसरीकडे त्याचे शीर्षे ज्वालयुक्त आहे (ऋ. ७.३,१); तो त्रिशूरी असून त्याचे सात किरण आहेत (ऋ. १.१४६,१; २.५,३), असें वर्णन आहे. त्याला सवें बाजूनी मुखें आहेत (ऋ. २.३,१); त्याला तीन जिह्वा आहेत (ऋ. ३.२०,२); किंवा सात जिह्वा आहेत (घा. सं. १७,८९) असेंहि वर्णन आढळते. त्याच्या घोष्यांनाहि सात जिह्वा आहेत असें वर्णन आढळते (ऋ. ३.७,२); या सात जिह्वांनी निरनिराळी नांवें सांपडतात. शृण हा अमीच्या नेत्र आहे (ऋ. ३.२६,७); अग्नि वतुनेत्र आहे (ऋ. १.३१,१३); सहस्रनेत्र आहे (ऋ. १.७९,१२); सहस्रशृण आहे (ऋ. १.१,८); मनुष्यास देण्याकरितां पुष्कळदा देणया तो आपल्या हातांत ठेवितो (ऋ. १.७२, ८); इन्द्राप्रमाणें त्याला सहस्रमुख असें म्हटलें आहे (ऋ. ८.१७,३२); त्याला तिरंदाज म्हटलें आहे (ऋ. ४. ४,१); त्याची तिरंदाजीची तुलना केरी आहे (ऋ. १.७०, २१). खोखंडाची पात पांसून तिला तिरंदाज धार आणतो त्याप्रमाणें अग्नि आपल्या ज्वालेला धार आणतो असें म्हटलें आहे.

पुष्कळ प्राण्यांशीं त्याचे साम्य दाखविलें आहे. हें साम्य दाखवितांना त्याचें स्वरूप वर्णन करणाऱ्या उद्देशे मुख्य नसून त्याच्या क्रिया व धर्म सप्र करणाऱ्या हेतु असतो. त्याप्रमाणेंच त्याला शारंवार शृण असें म्हटलें आहे (ऋ. १.५८,५). अग्नि हा ताकददार श्वेत आहे व त्याची मान भरदार आहे (ऋ. ५.२,१२). बैलाप्रमाणें तो दुरकण्या फोडतो (ऋ. १०.८,१). त्याच्यामध्यें पुरुषत्वाची विपुलता आहे (ऋ. ४.५,३). त्याला शिंगें आहेत (ऋ. ५.१,८; ६.१६,३९); हीं शिंगें पासून तो ह्यांना धार आणीत असतो (ऋ. ८.४९,१३). हीं शिंगें तो हालवीत असतो आणि सामुळें त्याला धरतां येत नाहीं (ऋ. १.४१,६); तो जन्मतो तेव्हां त्याला वरस (गोच्छा) असें नांव पुष्कळवेळां दिलें आढळते. त्याची अश्वशी तुलना केलेली आढळते (ऋ. १.५८,२); त्याला अश्वहि म्हटलें आहे (ऋ. १. १४९,३; ६.१२,६). अश्व्याप्रमाणें तो आपली शेषटी हाडवितो (ऋ. २.४,४); यजमानानें छद्म केलेली अग्नि हा खरा करून लच्छ केलेल्या घोष्याप्रमाणें आहे (ऋ. १. ६०,५). यजमान-घोष्याप्रमाणें त्याला चेतना आणतात, व गति देतात (ऋ. ७.७,१). ते त्याला घोष्याप्रमाणें गरम

करणाऱ्याची व आपल्या इच्छेप्रमाणें लाजवून काम घेणाऱ्याची यज्ञ करितात (ऋ. २.५,१; ३.२७,१). देवांना घेऊन येणाऱ्या घोष्याप्रमाणें अमीला यजमान उद्दीपित करितात (ऋ. ३.२७,१४). यज्ञभूमीमध्ये धुरेला, अग्नि बाधिला जातो (ऋ. २.२,१); देवांकडे द्विद्वय पोचविण्या- साठी त्याची रथाचे ठिकाणी योजना करितात (ऋ. १०. ५१,७). विंशच्छणारा घोडा असें अमोला म्हटलें आहे (ऋ. १.३६,८); व कोठें अशा घोष्याची त्याच्याशी तुलना केलेली आहे (ऋ. ३.२६,३); जयशाली घोष्या- प्रमाणें हा अग्नि आहे (ऋ. ८.९१,१२). धोक्यातून चचावणाऱ्या घोष्याप्रमाणें हा आहे (ऋ. ४.२,८).

अग्नि हा पश्याप्रमाणें आहे. तो आकाशातील गहस्पक्षी आहे (ऋ. ७.१५,४); तो दिव्यपक्षी आहे (ऋ. १.१६४, ५२); जलामध्ये त्याचें वास्तव्य असल्याने तो जलपक्षी हेंत यागारत्या आहे (ऋ. १.६५,९); झाडावर पक्षी वसावा त्याप्रमाणें अग्नि वन आपल्या ताव्यांत घेतो (ऋ. १.६६,३; ३.३,५; १०.९१,२); अमीला पंच आहेत (ऋ. १.५८,५; २.२,४); तो उडण करीत मार्गक्रमण करतो (ऋ. ६.३,५; ६.४,६); तो देवांकडे स्वरानें उडून जातो (ऋ. १०.६,४); तो शूकरा करणारा साप आहे असें वर्णन एकदां आलेलें आहे (ऋ. १.७९,१).

अचेतन वस्तूशीं आगीचें पुनःपुनः साम्य दाखविलें आहे. सूर्य सुवर्णासारखा असतो त्याप्रमाणें अग्निहि असतो. (ऋ. २.२,४; ७.३,६); तो आपली जिह्वा पुढें करतो तेव्हां तो कुन्हाडीप्रमाणें दिसतो (ऋ. ६.३,४); कुन्हाडीची उपमा त्याला आणवीहि अनेक वेळा दिलेली आहे (ऋ. १.१२७,३); त्याला रथ असें म्हटलें आहे (ऋ. ३. ११,५); किंवा रथाची उपमा दिलेली आहे (ऋ. १. १४१,८); रथाप्रमाणें तो संपत्ति घेऊन येतो (ऋ. १. ५८,३; ३.१५,५) व युद्धामध्ये तो भीति उत्पन्न करितो (ऋ. १.६६,६); त्याची रथाशी तुलना करतांना हा रथ हाकणारा दुसरा कोणी आहे अशीहि कल्पना असते. भरलेल्या रथाप्रमाणें त्याला यज्ञाकडे घेऊन येतात असें वर्णन आढळते (ऋ. १०.१७६,३); धन व वडिलाजिंत संपत्ति यांशीहि अग्नीची तुलना केलेली आढळते (ऋ. १. ५८,६; १.७३,१).

त्याचें अन्न म्हणजे लांकूड (ऋ. २.७,६); किंवा घृत (ऋ. ७.३,१) हें आहे. त्याचें पेष घृत हें आहे (ऋ. २.७,६; १०.६९,३); त्याच्या मुखेंत घृत ओतून त्याला पुष्ट करितात (ऋ. ३.११,१; ५.११,३); तो वेद खाणारा आहे (अ. वे. १.७,२); तो आपल्या वीक्ष्य दांतांनी, रानें चावून दाखतो (ऋ. १.१४३,५); तो आपल्या जिह्वेनें वी खाऊन काढीं करतो (ऋ. ६.

६०,१०,१०,८९,२), तो सर्वभक्षक आहे (ऋ ८. ४४,२६), दिवसातून खाला तीनदा भोजन मिळते (ऋ ४. १२,१), खाला केव्हा केव्हा हुतद्रव्य खाण्याचें देवानें मुख व देवाची जिह्वा असें म्हटलें आहे (ऋ २.१,१२), खाल्या ज्वाला म्हणजे चमचे असून तो या चमचांनीं देवाना खालचें खाद्य देतो व खाल्या सत्कार करतो (ऋ १. ५६,५,१०,६,४) पुष्कळ वेळा हविर्द्रव्य अग्नीन स्वतः भक्षण कराव अशी प्रार्थना केलेली आहे (ऋ ३.२१,१,४), अग्नीमर्थ्ये जें घृत दाखतात तें घृत घेण्यासाठीं तो उभा राहतो (ऋ १.१२७,१) खालचें सामान्य हविर्द्रव्य जरी इंधन किंवा घृत असलें तरी केव्हा केव्हा स्वतःपणें व इतर देवतांबरोबर बहुतेक नेहमीं खाला सोम पिण्यासाठीं बोलाविलेलें असतें (ऋ १.१४,१०, १.१९,९, १.२१,१ व ३, २.३६,४), एका सूक्तात खाला 'सोमगोपा' असें म्हटलेलें आहे (ऋ १०.४५,५ व १२), खाला यज्ञार्थ येण्यासाठीं आह्वान केलेलें आहे (ऋ १०.९८,९), व तेथें यज्ञामर्थ्ये इश्रासनावर तो देवांबरोबर बसतो असें वर्णन पुष्कळ वेळा आलेलें आहे (ऋ ५.११,२, ३.१४,२, ५.२६,५, ७.११,२)

अग्नीच्या तेजस्विपणासंबंधाने अर्थातच पुष्कळ वर्णनें आहेत खाली ज्वाला तेजस्वी आहे (ऋ ७.१५,१०), तो शुभ्रवर्णाचा आहे (ऋ १.४१,१, ५.२,३), खालचें रूप सुवर्णसारखें आहे (ऋ ४.३,१, १०.२०,९), तो सूर्याप्रमाणें प्रकाशतो (ऋ १.१४९,३, ७.३६), उप-काळच्या किरणाप्रमाणें खालचें तेज असतें. वर्षणाच्या मेघाच्या विद्युत्प्रमाणें खालचें तेज असतें (ऋ १०.९१, ४-५) रात्रीच्या वेळीं देखील तो प्रकाशतो (ऋ ५.७,४) सूर्याप्रमाणें तो आपल्या किरणांनीं अधकाराचा नाश करितो (ऋ ८.४३,३२). तो अधकाराचा नाश करणारा व रात्रीच्या अधकारातून पलीकडे पाहणारा आहे (ऋ १. ९४,५, ७.९,२), तो उदीपित केला म्हणजे अधकाराचे दरवाजे उघडून दाखतो (ऋ ३.५,१), अधकाराने व्याप्त झालेली पृथ्वी आणि आकाश अग्नि जन्मला म्हणजे ह्यगोचर होतात (ऋ १०.८८,२) खाला 'उपवृष' म्हणजे पहाटे उठणारा असें इतर देवताना व्यक्तिशः न मिळणारें नाव आहे (देवताना समुच्चयानें हें नाव केव्हा केव्हा दिलेलें आढळतें)

अग्नीचा मार्ग व खालीं रथचक्रे काढीं आहेत (ऋ १. १४९,५, २.४,६-५, ६.६,१). खालचे घोडे मार्गात काळ्या रंगा फरीत चाखतात वान्याने हा अग्नि रानातून जोराने धावत जातो (ऋ. १.५८,४ व ५), तो रानावर हल्ला करतो, आणि पृथ्वीचे केश कातरतो (ऋ १.६५,८), न्हाव्यान दाढी करावी त्याप्रमाणें तो पृथ्वीचे केश कापतो (ऋ. १०.१४२,४).

खाल्या ज्वाला समुद्राच्या लाटाप्रमाणें गर्जना करतात (ऋ १.४४,१२), खालचा आवाज मोठ्या वान्याप्रमाणें किंवा आकाशातील गर्जनेप्रमाणें असतो (ऋ ५.२५,८, ७.३,६), गर्जना करणाऱ्या या प्रमाणें (१०.४५,४), अथवा पर्जन्याप्रमाणें (८.४१,५), अथवा सिंहाप्रमाणें (३.२,११), तो गर्जना करतो. तो रानातील बैलावर हल्ला करतो तेव्हा बैल-प्रमाणें डुरकण्या फोडतो आणि खाल्या टिंगण्या तृण भक्षण करू लागल्या म्हणजे जो आवाज होतो तो ऐकून पक्षी घाबहून जातात (ऋ १.९४,१० व ११), मच्छ-णाचा आवाज किंवा खीर सुटलेलें सैन्य किंवा वज्रपात ह्याचा निग्रह करिता येत नाही त्याप्रमाणें अग्नीचा निग्रह करिता येत नाही.

अग्नीच्या ज्वाला ऊर्ध्वमुख असतात (ऋ ६.१५,२), वान्याच्या योगाने खाल्या ज्वाला आकाशात उड्याण करितात (ऋ ८.४३,४), खालचा रक्तवर्ण धूर आकाशात उच जातो (ऋ ७.३,३), खाल रॉयणाच्याप्रमाणे तो आपल्या धुर्याचा खाव आकाशाला देतो (ऋ ४.६,२), तो आपल्या शीर्षभागानें आकाशाला स्पर्श करितो व सूर्याच्या किरणात आपले किरण मिसळतो (ऋ ७.२,१), तो आपल्या जिह्वेने सगळें आकाश व्यापतो (ऋ ८.६१,१८), उच आकाशातील व सूर्याचे खालील जलाजवळ तो जातो (ऋ ३.२२,३), दिवोदासाचा अग्नि पृथ्वीपासून देवाकडे पसरत पसरत आकाशाच्या शिखरावर जाऊन उभा राहिला (ऋ ८.९२,२), धूमकेतु हें विशेषण अग्नीच्या सबधाने वारंवार आले असून ते फक्त अग्नीचाच लावलेलें आढळते.

अग्नि विद्युदरातून जातो (ऋ. ३.१४,१), खालचा रथ तेजस्वी असतो (ऋ १.१४०,१), तो शुभ्रप्रकाशमान, सुवर्ण व सुंदर असतो (ऋ १.१४१,१२, ५.१,११, ४.१,८, ४.२,४), खाला घृतशुद्ध, रोहित, विंगट, सुंदर, विश्वरूपी, चपळ, असे दोन किंवा चार घोडे ओढित असतात (ऋ १.१४,६, ७.४२,२, १०.७०,२, २.४,२), तो हें घोडे देवाना बोलावून आणण्याकरिता जोडतो (ऋ १.१४,१२, ३.६,६), हा अग्नि यज्ञयागासंबंधात सारख्याचें काम करणारा आहे (ऋ १.२५,३, १०.९२,१), आपल्या गोळ्यांच्या साहाय्याने तो आपल्या रथात देवाना घेऊन येतो (ऋ ३.६,९), देवांबरोबर तो एकाच रथात बसून येतो (ऋ ३.४,११, ७.११,१), किंवा तो खाल्या पुढें वेगळ्या रथात येतो (१०.७०,२), अतरिक्षातून मच्छणाना, आकाशातून इंद्राला व वरुणाला तो यज्ञाचे ठिकाणीं आणितो (ऋ १०.७०,११).

वैदिक कवींच्या सामान्य दृष्टीप्रमाणें अग्नीचा पिता या होय दोन अग्नीला उत्पन्न केले (ऋ १०.४५,८), अग्नि हा दोघें आपल आहे (ऋ. ४.१५,६, ६.४२,२), अग्नि

राच्या पोटी याचा जन्म झाला (ऋ. ३.२९,४); हा याचा-
पृथ्वीचा पुत्र आहे, असें अनेक वेळां म्हटलें आहे
(ऋ. ३.२,३; ३.२,११; ३.२,५,१; १०.१,२; १०.२,७);
सद्य आणि जलें यांचें अपल, आकाश आणि पृथ्वी यांचें
अपल असेंहि कित्येक वेळां अमीला नांव दिलें आहे
(ऋ. १०.२,७; १०.४६,९); सद्यत्वे अपल, किंवा
जलाचें अपल असेंहि अमीला कोठें कोठें म्हटलें आहे
(ऋ. १.१५,३; १०.११,६); उषांनीं, अग्नि सृष्टे आणि
यज्ञ यांना जन्म दिला असेंहि विधान आढळतें (७.७८,३);
इन्द्राविष्णू यांनी अग्नि सृष्टे व उषा यांना जन्म दिला (ऋ.
७.९९,४); इन्द्रानें दोन दगडांच्यामध्यें अमीला उत्पन्न
केलें (ऋ. २.११,३); असेंहि म्हटलें आहे. इय्या पुत्र,
अग्नि आहे (ऋ. ३.२९,३); अग्नि हा यज्ञाचा गर्भ आहे
(ऋ. ६.४८,५); असेंहि वर्णन आहे. केव्हां केव्हां असें
म्हटलें आहे की, आर्वांसोढी प्रकाश व्हाय म्हणून देवांनीं
अमीला उत्पन्न केलें (ऋ. १.५९,१; ६.७,१; ८.९१,१७);
देवांनीं मनुष्यासाठी अग्नि तयार केला (ऋ. १०.४६,९);
देवांनीं मनुष्यानचें अग्नि आणून देविला (ऋ. १.३६,१०;
२.४,१; ६.१९,१); अग्नि हा देवांचा पिता असेंहि म्हटलें
आहे (ऋ. ३.९९,१); ही परस्परविरोधी वर्णनें कोणत्या
मित्र श्टीनें अखिलांत आलीं, त्या श्टी सहज समजण्याजोग्या
आहेत.

अमीलाम्यें मानवी शृणांचा आरोप फार बोझ केला
असल्यानें अमिश्रयाम्यें त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन फार बोटें
आहे. या कथांत मुख्यतः त्याच्या यज्ञांतील कामगिरीचें
वर्णन असून त्याचें विविध जन्म, त्याचीं विविध रूपें व
निवासस्थानें यांचाच खास विशेष भाग आहे.

अमीच्या जन्मासंबंधाचे जे निरनिराळे कथामाग आहेत,
त्याच्यांतील वर्णनें मिश्र व कितित् विरोधी दिसण्यासारखीं
असलीं तरी त्यांत सारोपरीता विरोध नाही. उत्पत्तिश्वासाचा
नेद हाच या वर्णनांतील नेदाच्या मुख्यरी आहे. अग्नि-
जन्माच्या कथांत अरणींच्या वर्णनांंत त्याचा प्रविर्दिष्ट भूमी-
वर जन्म होतो, ही गोष्ट वारंवार येते (ऋ. ३.२९,२;
३.२३,१; ३.२३,३; ७.१,१; १०.७,१). या जन्माच्या
संबंधात वरची अरणी हा त्याचा पिता व खालची ही त्याची
माता (ऋ. ३.२९,३); दोन्ही अरणी त्याच्या माता आहेत
असेंहि वर्णन येतें (ऋ. ३.२९,२). लहान अपत्याप्रमाणें
या दोन काष्टांपासून अमीचा जन्म होतो, व हें अपल हाचीं
जगावयाला फार कठिण असतें असें वर्णन असतें (ऋ. ५.
१,३; ५.५,४); मुष्क काष्टांतून देखीलमान अग्निदेवाचा जन्म
होतो (ऋ. १.६८,२). हे अमिश्र अपल जन्मल्याबरोबर
माचल्या मातापितरांनां भक्षण करतें. त्याचीं माता त्याला
दूध पाज्ज शकत नाही. वर्णनांत अग्नि उत्पन्न करतात
या किमोला उद्देक्षून मनुष्य अग्नि उत्पन्न करतात असें म्हटलें

आहे (ऋ. १.६०,३; ४.१,१; ७.१,१). अमीला
उत्पन्न करणाऱ्या ज्या दहा कन्या (ऋ. १.९५,२) ला
म्हणजे दहा नेंगुळी होत. या अंगुलींनीं वरची अरणी
पुसटली जाते.

अमीला सदसःसुत म्हणजे रात्रीचा पुत्र असें जें नांव
आहे तें पडण्याचें कारण म्हणजे घर्षणांनि अग्नि उत्पन्न
करणाऱ्या कियेंत पुष्कळच शक्ति सर्वांची लागते हें असावें.
शुष्कीवर जोरुन घर्षण करून मनुष्यें अग्नि उत्पन्न घरीतात.
या मिथानांवरून (६.४८,५) वरील कथनेला पुष्टि मिळते.
घर्षणांनि अग्नि उत्पन्न करायच्या तो सूर्योदयापूर्वी करायच्या
नाहीं असा एक उत्तरकालीन विधि आहे (मे. स. १.६,१०).
रोज सकाळीं अग्नि नव्यानें उत्पन्न केवळ गेला जात असल्यानें
त्याला यविष्ठ किंवा यविष्ठ्य हें नांव सहजच दिलेंलें आढळतें.
हेंहि नांव फक्त याकाच दिलेंलें सांपडतें. त्याचे नवीन जन्म
त्याच्या लुप्त्या जन्माहून निराळे आहेत (ऋ. ३.१,२०);
वृद्ध होऊन तो पुन्हां तपस्व्यानें जन्मास येतो (ऋ. २.
४,५); याप्रमाणें तो सरोखरी वृद्ध होत नाही (ऋ. १.२८,२);
त्याचें नवें तेज त्याच्या लुप्त्या तेजाप्रमाणेंच असतें. (ऋ.
६.१६,११); इतर देवांप्रमाणें अमीला तपण असेंहि नांव
असून त्याला वृद्धहि म्हटलें आहे. अमीरुता पुरातन यज्ञ-
याग करणारा नाही (ऋ. ५.३,५); पडिला यज्ञ यानें
केला (ऋ. ३.१५,४); पूर्वीच्या उषःकालांतर हा प्रकाशला
(ऋ. १.४४,१०); पूर्वीच्या खोकीच्या यज्ञाप्रमाणेंच अमीने
घेतलेला भाग पुनः पुनः उद्धरिला आहे (ऋ. ८.४३,१३) इ.
याप्रमाणें अतिप्राचीनकाळी व तदनंतरच्या काळी अग्नि
सारखेंच काम करीत असल्यानें त्याला पुरातन आणि यविष्ठ
म्हणजे अवदी तरुण अशी दोन्ही नांवें एकाच ठिकाणीं
दिल्लीं आढळतात.

अमीचा काष्टापासून जन्म होतो असें विधान विशेष
वारंवार येतें (ऋ. ६.३,३; १०.७९,७); वनसर्पिंचा गर्भ
(ऋ. २.१,१४; ३.१,१३); वनसर्पिंचा वट्टिळेल
(ऋ. १०.१,२); याप्रमाणेंहि वर्णन येतें. सर्व वनसर्पांत
तो प्रविष्ट झाला आहे, किंवा सर्व वनसर्पांच्या प्राप्तिसाठी तो
खटपट करतो (ऋ. ८.४३,९); वृक्षांचा गर्भ हें जें त्याचें
नांव आहे (ऋ. १.१०,४), किंवा यज्ञाचा व ओषधींचा
गर्भ असें जें त्याला म्हटलें आहे (ऋ. २.१,१) त्यांत
खांडांच्या डाहाळ्याच्या परस्परघर्षणापासून वनामन्यें अग्नि
उत्पन्न होतो या गोष्टीचा संबंध असला.

भूमीची नाभि असें जें अमीला नांव आहे (ऋ. १.५९,२),
तें त्याचें भूमीपरील स्वरूप वर्णन करितें. होमाना अग्नि वेदी-
वर ज्या स्थानी स्थापिलेला असतो, त्या स्थानाला उद्देक्षून हें
वरील नांव दिलेंलें असावें. वैदिक मीथीनम्यें उत्तरावेदी-
मधील अमील देवण्याचा जो बळग्या त्याला कृति असें यादि-

भाषिक नाव आहे. अग्नीला देवानीं अमृतत्वाचा म्हणजे अमरत्वाचा नाभि अथवा केंद्र केला हे जें अलंकारिक वर्णन (ऋ. ३.१७,४) आहे ते वरील पारिभाषिक नाभिशब्द अग्नीसंबंधाने उपयोगात येऊं लागल्यानंतर मुचलें असावें. ऋग्वेदात वेदिपद हा शब्द दोन वेळा येतो व तो केवळ अग्नीसंबंधानेच येतो.

अग्नीच्या अतरिक्षस्थ जलरूप जन्मस्थानाचा उल्लेख वारंवार येतो. अपानपात म्हणजे जलचा पुत्र हे याप्रमाणें अग्नीचें नाव घनून शेवटीं अपानपात ही खलंत देवता झाली आहे अग्नीला जलाचा गर्भ असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. ३.११२ व १३), जलाच्या पोटात अग्नि उद्दीपित होतो (ऋ. १०.४५,१, व अ. वे. १३.१,५०), जलाच्या अकावर वाढलेला हा द्युम आहे (ऋ. १०.८,१), ह्याला समुद्राचें परिवेष्टन आहे (ऋ. ८.११,५), हा धनु म्हणजे मेघद्वीप यातून खालीं उतरतो (१.१४४,५, १०.४,५), अग्नि हा तेजोयुक्त अतरिक्षात वास करणारा व गर्जना करणारा आहे. अशा ठिकाणीं विद्युत् म्हणजेच अग्नि असा अर्थ असता. ऋग्वेदातील काहीं उत्तरकालीन सूक्तांमध्ये (ऋ १०.५१, ३.१२४) अग्नीसंबंधाने अग्नी कथा आहे की, अग्नि हा जलामध्यें आणि ओषधींमध्यें लपून बसलेला होता व त्याला देवानीं शोधून काढलें. ब्राह्मणग्रंथांमध्ये ही कथा पुन पुनः आली आहे. ही कथा मागील प्रकरणात दिलीच आहे. अथर्व वेदामध्यें विद्युदग्नि व जलगर्भ अग्नि यात फरक केला आहे. (अ. वे. ३.२१,१ व ७, ८.१,११), जलातील अग्नीची पक्ती पृथ्वीवर आहे असें या वेदात म्हटलें आहे (अ. वे. १२.१,३७), ऋग्वेदात एके ठिकाणीं अग्नि सर्व प्रवाहात असतो असें म्हटलें आहे (ऋ. ८.३९,८ व आप. श्रौ. सू. ५.२,१), उत्तरकालीन विधिविपयक मंत्रात रद्धान जलाशय व जलकुम याच्या सर्वापाहि जलाग्नीची प्रार्थना केलेली आहे. अगदीं जुन्या वेदकाळीं देखील अग्नि ज्याच्या पोटात आहे तीं जल पृथ्वीवरीलच होत असें मानित असावे असें पुष्कळ उल्लेखावरून वाटते. ओल्डेनबर्गच्या मते अग्निगर्भ-जल म्हणजे पृथ्वीवरील जलच होय. तिसऱ्या मंडळाच्या पहिल्या सूक्तामध्ये देखील विद्युद्गुपी अग्नि उद्दिष्ट नसावा असें त्याचे मत आहे. तें कसेंहि असो. जरुस्थ अग्नीची कल्पना वेदामध्यें चोहोंकडे प्रासुप्यानें दिसते. सूर्याचें घर जसें आकाश तसें अग्नीचें घर जल हे उल्लेख जागोजाग आढळतात (ऋ. ५.८५,२, अ. वे. १३.१,५०; १९.३३,१). ओषधी व काष्ठ यांनाहि अग्नीचें गृह असें म्हटलें असून सायबरोवर जल हें त्याचें वसतिस्थान आहे असे उल्लेख सापडतात (ऋ. २.१,१ इ.).

अग्नि आकाशातहि जन्मास येतो असें वारंवार म्हटलेलें आढळतें. अग्नि । सर्वांत उंच अशा आकाशात जन्मतो,

(ऋ १.१४३,२, ६.८,२), तो सर्वांत उंच अशा खगांत वीजरुपांन होता. मातरिश्वन् यानें त्याला तेथून आणला. अशा ठिकाणीं अग्नि म्हणजे विद्युत् असें दिसतें. कारण विद्युत् ही अतरिक्षातून येते व जलातूनहि येते असें दोन्ही प्रकारचें वर्णन आहे (अ. वे. ३.२१,१ व ७ व ८.१,११), ऐतरेय ब्राह्मणात (७.२) अग्नीला दिव्य व अप्स्रमत् अशीं दोन्हीहि नावे आहेत. विद्युत् हे विजेचे नाव ऋग्वेदात सरासरी तीस वेळा अग्नीच्या बरोबर येतें व या ठिकाणीं अग्नि व वीज यात फरक केलेला दिसतो. हा फरक म्हणजे अग्नि ही देवता असून विद्युत् ही निष्पत्तीतील त्याची एक घटना आहे हा होय विजेच्या आघातानें वणवे लागल्याच पाहून अग्नि आकाशातून पृथ्वीवर उतरतो या प्रकारची जी कथा तयार झालेली आहे तिजवरून आकाशातील अग्नि व विद्युत् एकच होत ही वेदकवींची कल्पना असल्याचें स्पष्ट दिसतें. अग्नि हा आकाशात जन्मतो या गोष्टीचें आणखी एक प्रत्यंतर असें आहे की, मनुष्यानां अग्नि प्राप्त झाला तो त्यांना देवाकडून देणगी म्हणून मिळाला असें वर्णन आढळतें. अग्नीला अतिथि हे विशेषण वारंवार लावलेलें आहे. त्यावरून ही वरील कल्पनाच स्पष्ट होते.

वेदान्त्ये काहीं काहीं भागांत अग्नीचें सूर्याशीं ऐक्य कल्पिलें आहे. अग्नि हा तेजस्वी आकाशात प्रकाश देणारा आहे. तो प्रातःसमयीं उडतो तो खगांतील मुख्य शास्त्रा आहे (ऋ. ३.२,१४), अतरिक्षाच्या पंजीकडल्या बाजूला त्याचा जन्म झाला असून तो सर्व वस्तूंचा द्रष्टा आहे (ऋ. १०.१८७,४ व ५), प्रातः काळीं सूर्याच्या रूपांत तो जन्मतो (ऋ. १०.८८,९), ऐतरेयब्राह्मणात (८.२८, व ९.११) असें म्हटलें आहे की, सूर्य अग्नीमध्ये प्रवेश करितो व नंतर तेथून त्याचा उदय होतो. अग्नि सूर्याच्या किरणांनीं मिळून जातो. पृथ्वीवर अग्नि प्रदीप्त करितात तेव्हा देवहि अग्नि प्रदीप्त करितात. अग्नि आकाशात प्रकाशतो (ऋ. ५.१७,१; ७.२,१,६-२,३, ३.२७,१२; ८.४४,२९), ह्या सर्व ठिकाणीं अग्नीचा सूर्याशी ऐक्यभावच कल्पिलेला दिसतो. मात्र केव्हा केव्हा अशा उल्लेखात विद्युत् उद्दिष्ट आहे किंवा सूर्य उद्दिष्ट आहे हे स्पष्ट होत नाहीं. अग्नीचें सूर्याशी ऐक्य ज्यात कल्पिलेले दिसतें असे उल्लेख फारसे सापडत नाहींत. अग्नीचें भूमिगत स्वरूपच विशेष वर्णिलें सापडतें. सूर्याशी अग्नीचें ऐक्य न दाखविता त्याचें सामान्य पुष्कळ वेळा वर्णिलें आढळतें. उदाहरणार्थ मनुष्य सूर्याकडे डोळे लावतो त्याप्रमाणें भक्ताचीं मनं अग्नीकडे लागलेलीं असतात असें वर्णन येतें (ऋ. ५.१,४), परंतु अशा ठिकाणीं कित्येक वेळा अग्नीच्या इतर स्वरूपाकडे ओझरती नजर फेकली असते व कोणते स्वरूप विवक्षित ठिकाणीं कवीला प्रदिष्ट आहे हें निश्चितपणें सांगता येणें कठिण होतें.

वर सांगितल्याप्रमाणे अग्नीची जन्मस्थाने व स्वरूपे अनेक असल्याने अग्नीसंबंधाने तो तीन प्रकारचा आहे, त्याची तीन स्वरूपे आहेत, वगैरे वर्णन पुष्कळ भागातून आढळते. वेद-काली जे आध्यात्मिक वाक्य उदात्त आहे ते पुष्कळ अंगाने अग्नीच्या या तीन स्वरूपाच्या आधारावर तयार झालेले आहे. अग्नीचे जन्म तीन आहेत (ऋ. १.९५,३; ४.१,७); देवानी अग्नीला त्रिप्रात्मक केले (ऋ. १०.८८, १०); अग्नि हा तीन प्रकारचा प्रकाश आहे (ऋ. ३.२६,७), अग्नीला तीन मन्त्रे आहेत (ऋ. १.१४६,१); त्याला तीन जिह्वा, तीन देह, तीन स्थाने आहेत (ऋ. ३.२०,२), त्रिपदस्थ, तीन स्थानी असणारा, हे विशेषण अग्नीसंबंधानेच विशेषतः आलेले आहे आणि त्रिपदस्थ, तीन गृहाचा, हे विशेषण फक्त अग्नीलाच खाले आहे (ऋ. ८.३९,८). अग्नीची तीन स्थाने निरनिराळे कवी बोध्या फार फरकाने देतात. प्रथम अग्नि तुल्यकात उत्पन्न झाला, दुसऱ्या वेळी तो आमच्यामध्ये उत्पन्न झाला, तिसऱ्याने तो जलात उत्पन्न झाला (ऋ. १०.४५,१) असे एक कवि म्हणतो. (ऋ. ८.४५,१६; १०.२,७; १०.४६,९) या ठिकाणीहि तुल्यका, पृथ्वी व जल ह्याच अग्नीच्या वसतिस्थानाचा क्रम आहे. (ऋ. १.९५३) या ठिकाणी समुद्र तुल्यका आणि जल असा क्रम आहे. फोंड कोडे भूमिस्थ अग्नि प्रथम येतो. तो मनुष्याच्या गृहात प्रथम जन्मला. तुल्यकाच्या पायभ्यासी व अतरीक्षाच्या अतर्भासी त्याचा जन्म झाला (ऋ. ४.१,११). शमर देवानी तीन ज्वाला उद्दीपित केल्या, एक मनुष्याजवळ त्याच्या उपयोगार्थ ठेवली व दोन शेजारच्या लोकात गेल्या (ऋ. ३.२,९). आपस्तंब धीतसून (५.१६,४) या ठिकाणी प्राण्यामध्ये असलेला अग्नि तो भीम अग्नि, जल-मयील तो अतरीक्षस्थ अग्नि व सूर्यामयील तो तुल्यकास्थ अग्नि असा नेद केला आहे. केव्हा केव्हा भूमिस्थ अग्नि तिसऱ्याने येतो. अग्नि हा तीन भावामधला एक असून त्यातील मधला भाग म्हणजे विद्युत् व तिसरा घृतशृंग होय (ऋ. १.९६४,१), अग्नि तुल्यकात तत्पती, अतरीक्ष हे अग्निदेवाचे आहे, मनुष्ये अग्नि उद्दीपित करतात. तो घृत-प्रिय असून हवि पौचविणारा आहे (अ. वे. १२.१,२०; १३.३,२१; १८.४,११).

अग्नीचे तिसरे स्वरूप हे सर्वात श्रेष्ठ आहे असे एकदा म्हटलेले आहे (ऋ. १०.१,३,५,३,३.७२,२ व ४), यास्क आपल्या निरुक्तात (नि. ७.२८) असे सांगतो की, ऋग्वेदात (१०.८८,१०) येथे उल्लेखिलेले अग्नीचे तीन प्रसार म्हणजे भूमिस्थ, अतरीक्षस्थ व तुल्यकास्थ हे होत, असे शाकपूणि नाट्टाचा जो निरुक्तावर त्याचे पूर्वी होऊन गेला त्याचे मत होत. तुल्यकातील जे अग्नीचे रूप आहे ते एका ब्राह्मणाच्या मते सर्वत्र होय असे निरुक्तात म्हटले आहे (नि. १२.१९); पुढे जी सूर्य, वायु

आणि अग्नि या तीन एकमेकांशी निकटसंबद्ध अशा देवतांची कल्पना उत्पन्न झाली तिचे मूळ अग्नीच्या ह्या तीन रूपांतच होत. या तीन देवता वरील निरनिराळ्या तीन जगतात असतात अशी कल्पना आहे (ऋ. १०.१५८,१); (अ. वे. ४.३९,२). (ऋ. १.१६४,४४). सूर्य, इन्द्र, आणि अग्नि हे त्रिकुटहि अग्नीच्या रूपन्यातून आले असावे. या कल्पनात वात किंवा वायु आणि इन्द्र यांनी वेद्युत अग्नीची जागा घेतली आहे. वेद्युत अग्नीच्या टिगणी वायु किंवा इन्द्र त्याची स्थापना होण्याचे कारण विद्युत् ही बगदी क्षणिक असते हे एक असावे अथवा विद्युत्पासून व्यक्तिले दिल्यानंतर त्याला अग्नि या नावाखेरीज दुसरे नाव नसल्याने व या नावाचा उपयोग पुनरुच्चीन करणे दुष्ट नसल्याने वायु अथवा इन्द्र अशा विद्युत्पासी धोक्या दूरपण्याने संपन्न अशा नावाचा उपयोग वेद्युताग्नीसाठी केला असावा. वरील अग्निगवाची कल्पना वेद ग्रंथातील तीन होमाग्नीच्या कल्पनेच्याहि मूळशी आहे असे दिसते. वैदिक विधीमध्ये हे धीत अग्नी श्रम (घरगुती) अग्नीपासून स्वतः ठेविले आहेत, आणि श्राद्ध समक्रयात या तीन अग्नींचाच मुख्यतः संबंध आहे. वैदिक विधीचा अग्नीसंबंधाच्या जुन्या कथावर परिणाम होऊन म्हणा किंवा कसेहि म्हणा एका होमाग्नीचे पुढे तीन होमाग्नी झाले हे खरे. उत्तरकालीन भारतीय वाङ्मयात जे तीन होमाग्नी आहेत ते ऋग्वेदात परिचित झालेल्या अग्नीच्या तीन रूपांचे प्रतिनिधिभूत कल्पिलेले आहेत. हे तीन होमाग्नी ऋग्वेदकाली किंवा त्याच्या पूर्वहि असावेत. अग्नीने देवाना पेऊन यावे आणि तीन स्थानी वसावे असे वर्णन आहे (ऋ. २.२६,४; ५.११,२; १०.१०५,९). सौ आणि पृथ्वी हे जे जिह्याचे दोन भाग कल्पिलेले आहेत त्यांना अनुसरून पुष्कळ ठिकाणी अग्नीला दोन जन्म आहेत असे म्हटले आहे. द्विजन्मा हे नाव फक्त अग्नीलाच दिलेले सापडते (ऋ. १.६०,१; १.१४०,२; १.१४९,२ व ३), अग्नीचा एक जन्म श्रेष्ठ आणि एक कनिष्ठ आहे (ऋ. २.९,३), त्याचे वसतिस्थान एक खालच्या जगतात आणि एक वरच्या जगतात आहे (ऋ. १.१२८,३); सानान्यतः भूलोकातील अग्नि आणि तुल्यकातील अग्नि असे नेद कल्पिलेले आहेत (ऋ. ३.५४,१; १०.४५,१०) एका ठिकाणी मात्र त्याचा घु-लोकात होणारा जन्म आणि जलात होणारा जन्म ह्याचात नेद दाखविला आहे (ऋ. ८.४३,२८); उच स्थानावरून येण्याविषयी अग्नीला आमंत्रण दिले जाते (ऋ. ८.११,७); आणि तो या स्थानावरून खालच्या वसतिस्थानी येतो (८.६४, १५). त्याच्या परमोच्च पित्याजवळून त्याला अग्निले म्हणजे तो ओपधीमध्ये प्रवेश करितो (ऋ. १.१४३,४), या ठिकाणी अग्नि हा जलश्रेष्ठ्याचा आध्याने खाली येतो नंतर तो वन-सर्वीमध्ये श्रितो व तदनंतर त्या वनसर्वीतून पुनः निर्माण

होतो अशी कल्पना आहे. जलाप्रमाणे अग्नि पृथ्वीवर उतरून पुन. आकाशाकडे उठून करतात (ऋ. १.१६४, ५१). या प्रमाणे अग्नीची दोन हून जी कल्पिली आहेत त्यांना अनु-लक्षून अग्नीने अग्नीसाठी होम करावा (ऋ. १०.७, ६), अग्नीने अग्नीला घेऊन यावे (ऋ. ७.३९, ५); अग्नीने देवा-सह यज्ञासाठी खाली यावे (ऋ. ३.६, ९) इ. या प्रकारच्या प्राधान्या केल्या आहेत. त्याच द्रिष्ट्यात्मक कल्पनेला घेऊन मनुष्यानी अग्नि पेटविला तसा देवानीहि अग्नि पेटविला असे वर्णन येते. देवानी अग्नि प्रज्वलित केला या कल्पनेच्या मुब्यारी एलोकातील अग्नि कोणी तरी पेटविला पाहिजे आणि मनुष्याप्रमाणे देवानीहि यज्ञयाग केला पाहिजे ही कल्पना आहे (ऐ. ब्रा. २.३४).

दुसऱ्याहि दृष्टीने अग्नीला पुष्कळ जन्म आहेत असे धाटले आहे (ऋ. १०.५, १). भूमीच्या ठिकाणी असलेल्या अश्यायतनामध्ये अनेक प्रकारचे अग्नी प्रज्वलित केले जातात या गोष्टीला अनुलक्षून (भूमिस्थ) अग्नीला नाना जन्म आहेत अशी कल्पना केली असावी. प्रत्येक कुटुंबात, गृहात व बस्तीत अग्नि राहतो असे उल्लेख बारबार येतात (ऋ. ४.९, ८; ४.७, १ व ३; ५.१, ५; ५.९, ८). पुष्कळ स्थळी अग्नि प्रदीप्त करतात (ऋ. ३.५४, ९). अग्नीला पुष्कळ देह आहेत (ऋ. १०.९८, १०). अनेक ठिकाणी हा अग्नि पसरलेला आहे, तरी तो सर्वत्र एकच आहे व तो राजा आहे (ऋ. ३.५५, ४). नाना स्थळी पेटविला गेला तरी तो एकच असतो (वात्सि० १०.२). शापा वृक्षाला चिकटलेल्या असतात त्याप्रमाणे या अग्नीशी दुसऱ्या अग्नीचा संबंध असतो (ऋ. ८.१९, ३३). दुसऱ्या अग्नीवरोपर या अग्नीला येण्याचे आमंत्रण दिले जाते (ऋ. ७.३, १; ८.७, ९; ८.४९, १; १०.१४०, ६). 'सर्वे अग्नावरोपर ये' असेहि कोठे कोठे धाटले आहे (१.२६, १०; ६.१२, ६).

अग्नीच्या जन्मस्थानासंबंधीच्या वर्णनात कोठे कोठे बरीच सद्दीर्घता दिसून येते. वर तीन जन्मस्थाने व दोन जन्मस्थाने अशा प्रकारचे वर्णन आले आहे त्याहून वेगळे वर्णन देखील ज्ञानकोश ठिकाणी सापडते. (ऋ. २.१, १) या ठिकाणी एलोका, जल, पापाण, काष्ठ आणि ओपरी हा अग्नीची जन्मस्थाने धाटून उल्लेखिली आहेत. (ऋ. ३.२२, २) या ठिकाणी एलोका, पृथिवी, अन्तरिक्ष, जल आणि ओपरी यानांमधे अग्नीचे तेज असल्याचा उल्लेख आहे. अग्नीच्या वसति-स्थानाविषयीची अग्नीच विस्तृत जंत्री इतरत्रहि दृष्टीस पडते (अ. ३.२१; १२.१, ११; आपस्तंब धातसूत्र ५.१६, ८). अग्नीच्या ठिकाणी अग्नी राहतो असे जेथे वर्णन येते (ऋ. १.७०, ४) तेथे नेपाच्या पोटात अदस्य रूपाने असणारी विमुक्ता उरित असावी. दगदातून अग्नि उत्पन्न केल्या जातो (ऋ. २.१, १), किंवा इन्द्र दोन दगदातून अग्नि उत्पन्न (ऋ. २.१२, ३), या प्रकारच्या वर्णनातहि बरीचप्रमाणे

नेपाटील विजेचाच संबंध असावा. परंतु गारगोटीतून अग्नि पाडण्याच्या क्रियेकडे देखील या उल्लेखाचा संबंध असणे शक्य आहे. मनुष्याचे हृदयांत अग्नि आहे (ऋ. १०.५, १); परा, अश्व, पक्षी, द्विपाद, चतुष्पाद याजन्मार्थे अग्नि आहे (अ. वे. ३.२१, २; १२.१, ११; १२.२, ३३; तै. सं. ४.६, १, ३), या उल्लेखानामधे प्राण्याच्या शरीरातील उष्णता हाच अग्नि याचा अर्थ असला पाहिजे. अग्नि हा चैतन्याची ठिणगी असून निसर्गामध्ये याचा चोहोंकडे प्रसार असल्याने स्थिरचरणीतील व सर्व अस्तित्वातील वस्तूंचा अग्नि हा गर्भ आहे असे याचे सहजच वर्णन केले जाते. (ऋ. १.७०, ३. अ. वे. ५.२५, ७),

तीन भावाभावाची कल्पना अग्नीच्या त्रिधात्मक कल्पने-तून निघाली असली पाहिजे (ऋ. १.१६४, १), यज्ञिय अग्नि नानाप्रकारचे असल्याने अग्नीचे ज्येष्ठ बंधू अनेक आहेत अशी कल्पना निघाली असावी (ऋ. १०.५१, ६); हे ज्येष्ठ बंधू तीन आहेत असे एके ठिकाणी वर्णन आढळते (तै. सं. २.९, ६), देवाचे चार होते होते त्यापैकी पहिले तीन मृत्युवश झाले असे जे वर्णन आहे त्यात ह्या अग्नीच्या बंधूंचाच संबंध असेल. वरुण हा अग्नीचा भाऊ आहे असे एकदा वर्णन आलेले आहे (ऋ. ४.१२, २), इन्द्र हा अग्नीचा जुया भाऊ आहे (ऋ. ६.५९, २); अग्नी-वरोबर इन्द्राचा संबंध जितका येतो तितका त्याचा दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेपरोवर येत नाही. इन्द्र आणि अग्नि यांची निव्वन एक जोडेदेवता आहे. अग्नीची याप्रमाणे दुसऱ्या देवतेशी बचितच जोड केलेली आढळते. अग्नीच्या जोडीने दुसऱ्या ज्या संयुक्त देवता मनल्या आहेत त्या अग्निनी, अग्निपत्नीय या दोनच असून त्याचे महत्त्व इन्द्रासोदत्त नाही. इन्द्र व अग्नि यांची याप्रमाणे जोडी असल्यानेच उष्णतेने अग्नि हा खंडकाना फोडून टाकतो (ऋ. ८.४६, १६), व धन्वादीन पणी खोकाना तो जिकतो (ऋ. ७.६, ३), असे वर्णन येते. अग्निनीस ह्या जोडीला एक सूक्त दिले आहे (ऋ. १.९३).

इतर देवतांतीहि अग्नीचे ऐस्य केव्हा केव्हा कल्पिलेले आढळते. विशेषतः वरुण व मित्र या देवताशी अग्नीच ऐस्य केव्हा केव्हा मानले आहे (ऋ. २.१, ४; ३.५, ४, ७.१२, ३), अग्नि यज्ञाचे ठिकाणी जातो तेव्हा तो वरुण असतो (ऋ. १०.८, ५), तो जन्मतो तेव्हा वरुण असतो. तो प्रज्वलित केला जातो तेव्हा तो मित्र असतो (ऋ. ५.३, २), सध्याकाळी तो वरुण असतो व सकाळी उदयास येतो तेव्हा तो मित्र असतो. राविता होऊन तो अन्तरिक्ष आक्रमण करतो. इन्द्र होऊन तो आकाशाचा मध्यभाग प्रकाशित करतो (अ. वे. १३.३, १३). ऋग्वेदातील एका भागात (ऋ. २.१, ३-७) त्याचे पाच देवताशी व गुनारी

चारा देवादीं क्रमानें ऐक्य सांगितले आहे. नापाप्रसारणी दिव्यरूपे तो पेतो (ऋ. ३.३८.७). त्याला अनेक नावे आहेत (ऋ. ३.२०.३). त्याच्यात सर्व अवयूंत झालेले आहेत (ऋ. ५.३.१). धावेचा जाण्यानीं सवे बाजूनी आश्रय असतो त्याप्रमाणे अग्नीचे सर्व देवांना वेश्ण आहे (ऋ. ५.१३.६). अग्निप्रदायातील अग्नीचें अग्नीचीं सुने कार्ये म्हणजे द्रुष्ट पिशाच व विरूपद्राचे मंत्रप्रयोग त्याचा प्रतीकार करणें व नाश करणें हे आहे. वेदामध्येहि अग्नीच्या या कार्याचा उल्लेख आहे. अग्नि आपल्या प्रदायानें राक्षस पिशाचादिकांचे निराकरण करतो (ऋ. ३.१५.१); आणि वायुने त्याला रक्षोहन् हें नाव मिळाले आहे (ऋ. १०.८७.१). अग्नि प्रचलित केला गेला म्हणजे तो आपल्या लोहमय दातानीं आणि आपल्या जाज्वल्य लण्णतेनै गानिक, राक्षस व पिशाचे यांना भाजून काढतो व भक्षण करून टाकतो (ऋ. १०.८७.२ व ५ व १४). व याचि नजरेंने तो वृक्षांचे सुरक्षण करतो. मंत्रप्रयोग करणाऱ्याच्या जाती तो भोळ्यतो व त्याचा तो नाश करतो (अ. वे. १.८.४), कुशीवरील राक्षस पिशाचाचे निराकरण करण्याचे कार्य अग्नीप्रमाणें इन्द्र, वृहस्पति, अश्विन देवता आणि विरोपतः सोम याचकडेहि आहे. तरी तें प्रारम्भा फक्त अग्नीचेंच कार्य असावे व काळांतरान तें सदरील इतर देवताकडे दिलें असावे. याप्रमाणें असुरांना क्रिया अतिसंस्थ रक्षोगमना मारण्याचे कार्य मूलत इन्द्राचें असून नंतर तें अग्नीकडेहि आलेलें आहे (ऋ. ७.१३.१), इन्द्राचें हें कार्य अग्नीकडे जाऊनल्याने प्रलतार ऋग्वेदस्थानी आणि नाक्षत्रमंत्रात दोन्ही ठिकाणी इन्द्रापेक्षा अग्नीचा राक्षसां मारणारा या नांवानें प्रामुख्यानें दृश्यमान होतो.

दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेपेक्षा मनुष्याच्या जीविताशी अग्नीचा अधिक संबंध आहे. मनुष्याच्या श्वाशीं तर त्याचा विशेष निवट संबंध येतो. यष्टपति हें नाव फक्त अग्नीलाच दिलेले आहे, आणि तें त्याला वारवार दिलेले आढळते. प्रत्येक यष्टात तो राहतो (ऋ. ७.१५.२). तो यष्ट सोडून केव्हाहि जात नाही (ऋ. ८.४९.१९), दमूच म्हणजे बर्या हें विशेषण याजक सामान्यतः लावलेले आहे (ऋ. १.६०.४ इ.). यष्टपति अग्नि ही कल्पना फार पुरातन मालापासून असली पाहिजे असे दिसते. कारण उत्तरकाळीन लायलचक त्रेतामित्रियरु निभीमण्ये आहवनीय क्रिया पांच आणि दक्षिण हे दोन अग्नी ज्या अग्नीपासून वेतले जातात त्या अग्नीचें नांव गार्हपत्य क्रिया यष्टपतीचा असे आहे. या सवधात दहि एक लक्षात देवप्राज्ञां आहे की, ऋग्वेद-वाल् देखील नक्षत्र अग्नि एका ठिकाणाकडून दुसऱ्या ठिकाणाकडे नेला जात असे असे उद्धेत सापडतात. अग्नि हविर्द्रव्याभोवती फिरून आणला जातो (ऋ. ४.९.३;

४.१५.१), अग्नि हविर्द्रव्याभोवती फिरतो (ऋ. ४.१५.३); यज्ञकुडाभोवतीं अग्नि तीन वेळा प्रदक्षिणा करितो (ऋ. ४.६.४; ४.६.५; ४.१५.२), आपल्या पितरापासून शुद्ध्यावरुन अग्नि पूर्वकडे नेला जातो आणि नंतर पश्चिम-कडे नेला जातो (ऋ. १.३.१,४).

मनुष्याच्या श्वाभये अग्नीला अतिमि असे नाव दिलेल वारवार आढळते. प्रत्येक यष्टात अग्नि हा अतिमि आहे (ऋ. १०.९१.२), यष्टाच्या हा पहिला अतिमि आहे (ऋ. ५.८.२), कारण मर्त्य लोकामध्ये वस्तीस राहिलेला ज्या अमर्त्य म्हणजे अग्नीच होय (ऋ. ८.६०.१). अमर्त्य हें नाव इतर देवतापेक्षा अग्नीलाच अधिक वेळा लावलेले आहे. मनुष्याच्या वस्तीमध्ये अग्नीने वस्ती केली आहे (ऋ. ३.५.३), श्वातीनेच मनुष्यांना वस्ती करायला शक्य केले (ऋ. ३.१.१७), वस्ती करून राहणाराचा हा नेता आणि सुरक्षित आहे (ऋ. ३.७.५; १.९६.४); विरपति म्हणजे वस्ती करणाराचा नायक हें विशेष प्रमुखतः अग्नीलाच लावलेले आहे.

याप्रमाणे अग्नि हा मनुष्याच्या अगदी जवळचा नातेवाईक झाला आहे (ऋ. ७.१५.१; ८.४९.१०). कोठे कोठे त्याला नातेवाईक असेच म्हटलेले आहे, कोठे मित्र असे म्हटलेले आहे (ऋ. १.७५.४ इ.) पुष्कळवेळा त्याला पिता असे म्हटलेले आहे (ऋ. ६.१.५), वेव्हा केव्हा त्याला भक्ताचा वधु (ऋ. ८.४३.१६, १०.७.३), पुत्र (ऋ. २.१.९), अवका माता (ऋ. ६.१.५), अर्सेहि म्हटले आहे. अग्नीला हीं जीं नावे दिलीं आहेत तीं अग्नि ज्यावेळी होमचा अग्नि म्हणून नसून यष्टातील सामान्य जीवनाचा केंद्र होता वेव्हा दिलेलीं असावी. याप्रमाणे कौटुंबिक जीवनाचा तो मोठा आधार असल्याने लायलचक मनुष्याच्या मनात इतर देवतांच्या सवधात इतितक सापडत असे आर्यत जिज्ञासूनांचे नाते उत्पन्न झाले आहे. अग्नि हा यष्टात नेहमी वस्तीस असल्याने मनुष्याच्या पूर्वजाशी इतर देवतापेक्षा अग्नीचाच विशेष निवट संबंध मानला जाणे साहजिक आहे. त्याप्रमाणेच अग्नीच्या भक्ताकडून त्याच जे वर्णन करण्यात येतें त्यात अग्नि हा पूर्वजापासून असून कुटुंबाचा मित्र आहे असे वर्णन येतें व हो पूर्वजास जालां आलेलीं नेत्री (ऋ. १. ७१.१०) इतर कोणत्याहि देवतेपेक्षा या अग्निदेवतेच्या सवधातच विशेष वर्णिलेला सापडते. पूर्वजांनीं प्रसिद्ध केलेला व त्यांनीं श्राद्धिल्ल असा हा अग्नि देव आहे. त्याप्रमाणे मारवाचा अग्नि (ऋ. २.७.१, ७.८.४), ऋग्वेदाचा अग्नि (ऋ. १०.६९.१), देवतायाचा अग्नि (ऋ. ३.२३.३), दिव्योदासाचा (ऋ. ८.९२.२) व नसदस्युचा (ऋ. ८. १९.३२) अग्नि असे निरनिराळे अग्नी सांगितलेले आहेत. अग्नीशीं अग्नी रीतीन निवट सवध असलेल्या पूर्वजांपैकी,

बाहींची नाव ऋग्वेद सूक्तकाराच्या ऋष्याची अथवा गोत्राची आहेत या पूर्वजांपेरीं यमिष्ठ व दुसरे बाहीं सरोखरी अस्तित्वात होते असें दिगंत व अगिरस, अथु व इतर क्रिस्तिक कवळ कल्पित कथावील मुख्य होत असें वाटवें

होम अग्नीशिवाय होत नसल्यान या होमासवधान देखील मनुष्याच्या रोजच्या जीवनाचीं अग्नीचा विकट सवध येतो तो मनुष्यानी त्याच्या पदरात टाकलेलें हविर्द्रव्य घेऊन स्वस्थ वसतो असें मात्र नव्हे पृथ्वी आणि देवलोच बाजमध्य तो मध्यस्थाय काम करतो तो होमद्रव्य देवाकडे पोचवितो देव त्याच्याशिवाय सोम सेवून आनंद करीत नाहीत (ऋ ७.११, ११), तो देवाना यज्ञाकडे घेऊन येतो किंवा हवि देवाकडे पाचवितो (ऋ ३.१४, २, ७.११, ५), तो हव्यभक्षणसाठी (ऋ ५.१, ११), अग्नीतनावर लावून घेवितो (ऋ १.३१, १७, ८.४४, १), देवाकडे जाणारे व पृथ्वीकडे जाणारे दोन्हीहि मार्ग तो जाणतो व या दोन्हीहि मार्गांनी तो जातो (ऋ ६.१६, ३, ८.७, २, १०.१८, ११), यास्तत्रच वाला दूत ह नाव पुन पुन ठावठेकें आढळत हा मार्ग जाणणारा व हवि पांचविण्यास दूत आहे (ऋ १.७२, ७) हा सर्वे गृह्यत जातो (ऋ ४.३, ८), हा खरीत गवीन उद्गाण करितो (१०.६, ४), हा पृथ्वी आणि देवलोच बाजमध्य फिरत असतो (४.७, ८, ४.८, ४, १०.६, २) हा मनुष्य आणि देव या दोन वर्गांमध्य इकडून तिकडे जात असतो देव आणि मनुष्य यांनी याळा हव्य नेण्या आपणत्याच काम दिलेलें आहे (हव्यवद् ह नाव अग्नि सवधान नेहमां वापरलेल आढळत) अग्नीची प्रार्थना देवाना कळविण्याचें (ऋ १.२७, ६), व देवाना यज्ञस्थानी आणवणाचें (ऋ ४.८, २), हीं दोन्ही काम अग्नीवर सारविलेलीं आहेत तो देवाचा दूत आहे (ऋ ६.१५, ९), व निवसत याचाहि दूत आहे तो घुलोकाचे कोनकोपरे सर्वे जाणतो व हव्य पाचविण्याचें आणि देवाना आपणत्याच काम करतो (ऋ ४.७, ८, ४.८, २), या नात्यानें त्याला मुरवत मनुष्याचा दूत असेंच मानल पाहिजे उत्तरातील प्रभात अग्नि हा देवाचा दूत असून बाज्य उग्रघन किंवा दैव्य हा अक्षराचा दूत आहे असें वगन आहे (तं स २.५, ८, २.५, ११), संतिरीय ब्राह्मण (२.४.१, ९), येथें अग्नि हा देवाकडे जाणारा मार्ग असून या मार्गाच्या द्वारे शुलोकाच पिचर गाठतां येत असे वगन आहे

अग्नीत आमाकडे प्रमुक्त गहाय येथीं पोरोहिल करण्याचें काम असल्यान अग्नि हा मनुष्याचा पृथ्वीवरील पुरोहिताप्रमाण शुलोकपुरोहित आहे असें स्वल्प वगन येत त्याला सामान्यतः ऋतुरिच किंवा विप्र असें म्हणतात कव्हाकव्हा पुरोहित असे नाव त्याला दण्यात येत व होता ह नाव राण्य नहमाच ठावठेकें आढळत. मनुष्यानी व देवानां

नेमटेल्य हा होता आहे (ऋ ८.४९, १, १०.७, ५), तो सर्वांत अधिक श्रेष्ठ व पूज्य असा होता आहे (ऋ १०.२, १, १०-११, ८), तो अच्युत आहे (ऋ ३.५, ४), व गृहस्थति, सोम व इन्द्र याप्रमाणें ब्रह्मा आहे असेंहि कोठ कोठ म्हणत आहे (ऋ ३.५, ४, ४.९, ४) वर दिलेले इतर मानवी पुरोहित जीं काम करतात तीं सर्व कामें अग्नि करीत असतो मात्र तो श्रेष्ठ पदावरून हीं कामें करितो (ऋ १.९४, ६, २.१, २) देवाना पूजा अर्पण करण्यासाठी किंवा त्यांना सत्कार करण्यासाठी अग्नीला नेहमी बोळविलें जात (ऋ ३.२५, १, ७.११, ३६) देवहि दिवसातून तीन वेळा अग्नीचा सत्कार करतात तो यज्ञ पुत्र करणारा आहे (ऋ ३.३, ३, ३.२७, २), आपल्या दिव्य शक्तीनें तो विधिकामांची बुद्धि करितो हव्य असेल तें तो सुगंधयुक्त करितो व तें सभाकून देवाकडे पोचवितो (३.२७, ७, १०.१५, १२ १.१, ४) तो यज्ञवर्माचा पिता आहे (ऋ ३.३, ४), राजा आहे (ऋ ४.३, १), दास्या आहे (ऋ १०.६, ३), तो अच्युत आहे (ऋ ८.४, ३, २४), तो केडु आहे (ऋ ३.२, ३, ३.१०, ४, ६.२, ३, १०.१, ५), एका सूक्तात (ऋ १०.५१) असें सांगितल आहे की, अग्नि हा आपलें काम करण्याकडे कदाकदा व यज्ञसचधीं त्याची जीं कामें तीं करण्याचें त्यानें नाकारलें पण देवाकडून त्याला पाहिजे होता तो मोबदल मिळण्याचें ठरल्यावर त्यान मनुष्याच पोरोहिल पुढें नासविण्याचें कबूल केलें अग्नीचा पोरोहिल हा मुग्य शुण आहे इन्द्र जसा मोठा योद्धा तसा अग्नि मोठा पुरोहित आहे परंतु अग्नीच ह रूप जरी ऋग्वेदाच्या आरंभापासून अखेरपर्यंत प्रामुख्यान दिसत असल तरी इतिहासदृष्ट्या ह अजीकमील आहे विभिन्नप्रमाणे कणाच्याच्या गृह्यतक विचारानी उत्तरकाळीन विभिन्नयात जें अपार यज्ञविषयक गृह्यकृत वाक्य उत्पन्न केलें त्या विचारांचेच अग्नीच पोरोहिल हें एक कळ आहे हव्यवाद किंवा हव्यवाहन या नावाचा जो सामान्य यज्ञाभि त्याहून कव्हाद (म्हणजे प्रेतमशुक) नागाचा अग्नि येगाळा आहे बाजसनेव संहितत आमाद (कवे अन खाणारा) कव्हाद (प्रेतमाच खाणारा) व देववज (म्हणजे बागवोनय) असे तीन अग्नी सांगितले आहेत (या स १.१७), संतिरीय संहितत मुद्दा तीन अग्नी सांगितले आहेत (तं स २.५, ८), हे अग्नी म्हणजे हव्यवाहन म्हणजे देवानां त्याचें हव्य घेऊन जाणारा, यज्ञवाहन म्हणजे पितरांनां त्याचें अन्न घेऊन जाणारा आणि सदरस्य म्हणजे अमुलाचा अग्नि हे होत

अग्नि हा ऋषि असून पुरोहित आहे (ऋ १.६६, २०), श्रेष्ठ ऋषि या नात्यानें अग्नीला प्रवर्णित करतात (ऋ ३.१, ३), अग्नि हा सर्वांत दयाळें दृष्टीचा ऋषि आहे (ऋ ६.१६, २), अग्नि म्हणजे पहिला ऋषि अगिरस होय (ऋ १.२१, १), ता विद्वानामध्य दिव्यसंक्षिप्त आहे

(ऋ ३.१.४), तो ऋक्मंत्र व दुसरीं सर्व कर्म यशोर जाणतो (ऋ १०.११०, ११; १०.१२२, २), तो ऋतु यशोर जाणतो, व देवांचे यज्ञकर्मविषयक जे नियम आहेत त्या नियमांस्वरूपींच्या अज्ञानासुद्धें मनुष्याच्या हातून होणारे दोष तो दुरुस्त करतो तो घुलोकाचे कोनेकोपरे जाणतो (ऋ ४.८.२ व ४), तो आपल्या चातुर्वर्ण्यं सब जाणतो. त्याला सर्व प्रकारचें ज्ञान आहे (ऋ ३.१.१७, १०.२१.५), धान वाढाभोवतीं धराचे त्याग्रमाणें अग्नि सब ज्ञानाला वेष्टून आहे (ऋ २.५.३), हें ज्ञान त्याला जन्मत व प्राप्त झाल (ऋ १.१६.१). विश्वविद ऋणजे सर्व जाणणारा, विश्व-वेदस कवि ऋणजे विद्वान्, कविऋ ऋणजे विद्वानाची बुद्धि अतलेला हीं विशेषणें प्राप्तुद्यान अमीला लाविलीं जातात, जातवेदस ह नाव ऋग्वेदात १२० वेळां झालेलें आहे आणि याचा अर्थ सर्व विद्या जाणणारा असा आहे (ऋ. ६.१५, १३). घुलोकरूप नियम आणि मनुष्याच्या सर्व विषया अग्नि जाणतो (१.७०.१ व ३), तो सर्व प्राणी जाणतो व त्याला सर्व प्राणी दिततात (ऋ ३.५५.१०, १०.१८५.४), त्याला उद्देशून दिलेले आमन्त्रण त्याला पेंकू येत अग्नि हा ज्ञान देणारा आहे (ऋ ८.११.८), अमीपासून ज्ञान व ज्ञान उत्पन्न होत अततात (ऋ ४.१.३), तो ग्रेष्ण करणारा आहे (ऋ १०.४६.५), तो तेजस्वी भाषा निर्माण करणारा आहे (ऋ २.५.४), तो स्तुतीचा प्रथम उत्पन्न आहे (ऋ ६.१.१), तो उत्तम वक्ता व गवक आहे (ऋ ६.४.४).

अग्नि भक्तावर उपकार करणारा आहे, तो शमर लोहमय भिंतींनीं त्याच रक्षण करितो (ऋ ७.३.७, ७.१६.१०), तो खांना चकटापासून सभाळतो किंवा समुद्रासून जहाजत घडवून न्यावें त्याप्रमाण तो भक्तांना चकटातून पार करतो (ऋ ३.१०.४, ५.४.९, ७.१२.२). त्याचें आतिथ्य करणाऱ्याचा तो मित्र व जाता आहे (ऋ ४.४.१०, ८.४९.५), त्याला धन आणण्यासाठीं उगणाऱ्या उपलब्धता तो रक्षण करितो जो मनुष्य त्याला जन देतो व श्रुतान त्याच गोपण करितो त्याला सहस्र अक्षाना तो राखीत असतो वाळ्वेडीं कुडपें खाऊन टाकावीं त्याप्रमाण तो आपल्या भक्तांचे घातू खाऊन टाकतो (ऋ ४.४.४), मित्रेन ज्ञात ज्यज्व त्याग्रमाणें तो द्वेप करणाराचा निपात करतो (ऋ ६.८.५), त्याला मुद्रात भोजाविनात (ऋ ८.४२.२५), आणि तेथें तो सर्वांच्या अग्रभागीं असतो (ऋ ८.७३.८), तो ज्याच रक्षण करतो आणि वढाईत तो ज्याला स्फुरण देतो त्याला भरपूर ननपुरवडा होतो आणि तो केव्हाहि विक्रिय जात नाही (ऋ १.२७.७) सादरातून शाखा निघतात त्याग्रमाणें सब प्रकारचीं सुख अमीपासून सर्वांना मिळतात (ऋ. ६.१३.१), तो संपत्ति देतो व संपत्तिहि त्यानवरु भरपूर आहे (ऋ १.१.३, १.३१.१०,

१.३६.४), त्याचे ठिकाणीं सर्व प्रकारच धन एतद् झालें आहे (ऋ १०.६.६), तो संपत्तीच दार उघडून देतो (ऋ १.६८.१०), देवलोका आणि पृथ्वी अथवा देवलोक, पृथ्वी आणि समुद्र येथील सर्व संपत्ति त्याच्या ताब्यात आहे (४.५.११ ७.६.७, १०.९१.३), तो घुलोकातून पाऊस धाडतो (ऋ २.६.५) अरण्यातील जलाशयाप्रमाण तो आहे (ऋ १०.६.१) अग्नि हा असा असल्यान त्याच नेहमीं नांना प्रकारचीं देणगी देण्यावद्दल प्राथना करण्यात येते अग्नि दे, धन दे, दारिद्र्य दूर कर, सतति दे, घातू नाहीसि कर, राक्षसपिशाच्यापासून संरक्षण कर, अग्नी अनेक प्रकारें त्याची प्राथना करण्यात येते अग्नि जे वर देतो ते सामान्यत कौटुंबिक सुख, सतति व संपत्ति ह असून सामर्थ्य, विजय व वैभव ह्या देणग्या इत्याकडून प्राप्त होतात मुखेपणान झालेल्या बापाची अग्नि क्षमा करितो अतिथीच्या पुढे भक्षणा तो निष्ठाप करतो (ऋ ४.१२.४, ६.७३.७), वरणाच्या क्रोधातून तो वाचवितो (ऋ ४.१.४), मातापित्यानीं केलेल्या अपराधाच्या शिक्षेपासून तो मनुष्यास सोडवितो (अ वे ५.३०.४, हं आ ३.७ १२.३ व ४).

अग्नि हा अगुर् ऋणजे दिव्य राजाद् आहे इन्द्रासारखा तो सामर्थ्यावान् आहे (ऋ ७.६.१). शक्तिमान देवलोका-पेक्षाहि त्याचें माहात्म्य मोठें आहे (ऋ १.५९.५), यावापृथ्वीपेक्षा तो मोठा आहे (ऋ ३.६.२, १०.८८.१४), तो सर्व जगतापेक्षा मोठा आहे हे सर्व लोक तो जन्मतात त्यान व्यापिले (ऋ ३.३.१०) सर्व देवापेक्षा त्याच माहात्म्य अधिक आहे (ऋ १.६८.२), तो अथकारात वस्ती करतो तेव्हा सयें देव त्याला भितात व त्याचें आधिपत्य कबूल करतात (ऋ ६.३.७), वरुण, मित्र, मरुद्गण आणि सब देव त्याचें वैभव गातात आणि त्याची पूजा करतात (ऋ ३.९.८, ३.१४.४, १०.६९.९), प्राचीन वालां अग्नीच मोठाच पराक्रम केले, त्याच योर पराक्रम पाहून मनुष्य थरथर कापतात बुद्ध करून त्यांनीं देवावरता जागा मिळविवी व त्यांना शापातून मुक्त केलें तो हजारों लोकाना जेता (सहस्रजित्) आहे (सहस्रजित् ह विशेषण सोमास अधिक वेळा लावलेलें आढळत) तो परातून दस्यूंना पाळवितो व आर्यांसाठीं विस्तृत प्रकाश करितो (ऋ ७.५.६), तो आर्यांचा पुरस्कर्ता आहे (ऋ ८.९२.१), व अथवीं पणीं लोकांचा पराभव करणारा आहे (ऋ ७.६.३), उग्रहृ ह नाव अग्नीला बऱ्याच वेळा लावलेलें आढळतें पुरंदर ऋणजे काप्याचा विभक्त करणारा ह नांव अग्नीला दोनटीन वेळा दिलेलें आढळत या किंवा अर्थांत मूलत इन्द्राच्या आहेत हे गुण विपुदात्मक अग्नीमर्थ्ये शोभनील. परंतु मुळात ते इन्द्राचे गुण आहेत ह्यात संशय नाही अग्नि हा यावापृथ्वीचा पुन आहे तरी तो ह्या दोन लोकांचा जवळ आहे असें स्पष्ट आहे

(ऋ. १.९६,४), त्याची कमें कथोहि नष्ट होणारी नसून (ऋ. २.८,३), यावापृथ्वी ही कमें चालवितात (ऋ. ७. ५,४,२.८,३). यावापृथ्वी हे दोन लोक त्याने विस्तृत केले (ऋ. ३.६,५,७.५,४), हे दोन लोक त्याने दोन चर्मांप्रमाणे पसरले (ऋ. ६.८,३), आकाशाचे घुमट तो आपल्या ज्वालनी किंवा धुराने उचलून भरतो (ऋ. ३. ५,१०,४.६,२), हे दोन लोक त्याने वेगवेगळे ठेविले (ऋ. ६.८,३) यावापृथ्वी या दोन लोकाना तो खऱ्या स्तुतींनी उचलून भरतो (ऋ. १.६७,३), तो रागौ जगताच्या किंवा पृथ्वीच्या मूर्गस्थानी असतो (ऋ. १०. ८८,५ व ६), तो आकाशाबहिः शिखर आहे (ऋ. १. ५९,१.६.७,९, ८.४४,९६) - त्याने अतरिक्ष मोजले व आपल्या माहात्म्याने आकाशाला सरत केला (ऋ. ६.८,२). त्याने अतरिक्षस्थ स्थान मोजली व तेजस्वी घुलोकाची मोजणी केली (ऋ. २.७,७), त्याने सूर्याला घुलोकात चढवयास लाविले (ऋ. १०.१५६,४), अग्नि प्रदीप्त केल्याने सूर्याच्या उदयाच्या वावरीत काही मनुष्योपायाराखा परिणाम होतो ही कल्पना ऋग्वेदात थोडीफार आढळते. पालील ऋचेंत सूक्तकाराचा असाच काही अर्थ दिसतो. 'हे अग्ने, आम्ही तुला समिद्ध करून प्रदीप्त केले, धनजे तुझे लोकोत्तर रूप आकाशात प्रकाशमान होईल (ऋ. ५.६,४)' ब्राह्मणग्रंथात अग्नी कल्पना ऐकटिकाणी आली आहे की, सूर्योदयाच्या पूर्वी याग करून तो सूर्य उत्पन्न करितो असें न केळ तर सूर्योदय होणार नाही (घ. भा. २.३.१,५, तै. स. ४.७,१३). ऋग्वेदात इतरत्र अग्नीचें पेटविणें आणि सूर्योदय ह्या दोन क्रिया समकालीन दाखविल्या आहेत. अग्नि जन्मला तेव्हा सूर्योदय झाला. अग्नीन आकाश सारानी विभूषित केले आहे असें म्हटलं आहे (ऋ. १.९६,५). उडणारे व चाळणारे, स्थिर व चर सवे काहीं त्याने उत्पन्न केले (ऋ. १०.८८,४), वनसर्पामध्ये, सर्व भूतान्तर्गते त्याने वीज ठेविले. पृथ्वी आणि त्रिका याचे ठिकाणी त्याने खतवि उत्पन्न केली (ऋ. १०.१८३,२). मनुष्याची आपत्ति अग्नीने उत्पन्न केली असें एके ठिकाणी म्हटलं आहे. (ऋ. १.९,३), त्याने घुलोक, पृथ्वी, जले उत्पन्न केल्याच याच ऋचेंत जें विधान आहे त्या विधानाचा सहज विस्तार म्हणून मनुष्य उत्पन्न करण्याची क्रिया अग्नीच्या ठिकाणी आरोपित केली असावी. मानववंशचा मूळ पिता अग्नि असा या उद्देशाचा अर्थ बरता येत नाही. अग्नीला अमरत्वाचा सरक्षक आणि स्वामी असें म्हटलं आहे (ऋ. ७.७,४,७.४,६). तो मनुष्याचा अमृत देतो (ऋ. १.२९,४).

अग्नि हा इंडो-युरोपीय शब्द आहे. ह्याचे लॅटिन "सिमस" असें रूप असून त्याबद्दलिक 'ओमि' असा शब्द आहे तरी अग्नीची अग्नि या नावाने उपासना फक्त

भारतीयातच आहे. इंडो इराणी काळामध्ये यागयोग्य अग्नि देव बनला होता व त्याचे मोंवती पुष्कळ विधींचे जाळे झालेले होते पुरोहितांचा खतन वर्ग बनलेला होता या वर्गाला अथर्वन असें नाव असावे. हा जो यागयोग्य अग्नि देव म्हणून मानला होता तो समर्थ शुद्ध आणि ज्ञानी देव म्हणून त्याची उपासना केली जात असे अन्न, सतति, शुद्धि आणि कीर्ति देणारा असा हा देव होता. ज्या गृहात तो असेल त्याचा तो मिन व त्या गृहाच्या शत्रूचा नाश करणारा असा तो होता. वीज, काष्ठपास्त उत्पन्न केला जाणारा अग्नि, वगैरे ही त्या एका अग्नीची निरनिराळी रूपे आहेत अशीही कल्पना तेव्हा असावी असें दिसते होमाना अग्नि हा इंडो-युरोपीय काळ्यतहि असला असें दिसते, कारण इटालियन, ग्रीक हे लोक इराणी व भारतीय लोकांप्रमाणे देवाकरिता अग्नीमध्ये देवाना देव्याचे पदार्थ टाकित असत. परंतु या होमाच्या अग्नीवर देवत्वाची कल्पना ह्या वेळेला आरोपित केली असलीच तरी ती तेव्हा फार अस्पष्ट अशीच असावी. अग्नि हा शब्द अज=गति देणें [लॅटिन (अंगो) ग्रीक (अंगो)] या धातूपासून साधिता येतो, आणि तसा तो निघाला असण्याचा संभव आहे. कारण या व्युत्पत्तीप्रमाणे अग्नि याचा अर्थ चपल असा होईल व चपलता अथवा वेग हा अग्नीमध्ये असतोच.

घुलोकस्थ अग्नीचे नाव अपानपाद हे न राहता अपानपाद जशी खतन देवता बनली आहे अशीच दुसऱ्या नावासंबंधाची गोष्ट आहे. अग्नीची काही नावे इतक्या पूर्णवेने स्वतंत्र देवताहूय झालीं नसून त्यांना अपंबट देवता-रूप आलेलं आहे याप्रमाणे वैश्वानर या शब्दाची गोष्ट आहे. वैश्वानर हा शब्द ऋग्वेदात सुमारे साठ वेळा आलेला आहे यापैकी दोन वेळा खेरील करून तो सर्वत्र अग्नीचाच वाचक आहे. ऋग्वेदातील १४ सूक्तांत आलेला हा वैश्वानर म्हणजे अग्निवैश्वानर ही देवता होय, असें अनुक्रमणीकाराचे मत आहे वैश्वानर हा शब्द ऋग्वेदात नेहमी अग्नि या नावाबरोबर येतो याचा अर्थ सर्व मनुष्याचा असा आहे. सर्व विश्वातील घुलोकस्थ व भूमिस्थ जी जी अग्नीची रूपे आहेत त्या सर्व ह्यातील अग्नि. असा वैश्वानर याचा अर्थ दिसतो. या वैश्वानर अग्नीला दिलेलीं सूत्रे केव्हा केव्हा मातरिश्वन व श्रु यांच्या कथेचा उल्लेख करतात. घुलोकस्थ अग्नि पृथ्वीवर फसा आला यासंबंधाची ही कथा आहे (ऋ. ३.२,४, ६.८,४); अग्निवैश्वानर याला एवढा मातरिश्वन असहि म्हटले आहे (ऋ. ३.२९,२). नैषधकुलामध्ये (५.२) अग्नीच्या नावांत वैश्वानर हे नाव दिलेलं आहे. यास्क या वैश्वानर शब्दावर टीका करतात (निरुक्त ७.२३) म्हणतो की, जुने यादिक अग्निवैश्वानर म्हणजे सूर्य असें समजत, परंतु शाक्यपूज याच्या नवें वैश्वानर म्हणजे भूमिस्थ अग्नि होय. निरुक्त ७. १३१ येथे यास्क, आपले खतच म्हणून दाखवत देतो

मी, अग्निवैधानर या नावान स्तुति, सोम व हविर्द्रव्य मिळविणारा अग्नि म्हणजे भूमिस्थ अशाच होय. अतरेिस्थ आणि सुलोमस्थ अशीना वैधानर हे नाव उगीच एखादे वेळेला लावले जातं नागण व सुप्रसथात वैधानर हे अग्नीच निशिष्ट स्वरूप आहे असा मानिले आहे (आथ्य श्रौ. १. ३.२१), (का. थौ. २३.१.१), (पंचविश. ब्रा. २१.१०, ११) (शत ब्रा. १.५.१, १६).

तनूनपात ह्या अग्नीच्या नावासुरंगान पाहता हे नाव सामान्यतः स्वतंत्रपणे आढळते. हे ऋग्वेदात आठवेळां आलेले आहे आणि दोन स्थळे घेरीजकून (ऋ. ३. २९, ११, १०.१२, २) आग्नी सूक्ताच्या दुसऱ्या ऋचेंत हे नाव येत. ह्या ऋचा पशुमेधसंबंधी असून यात विर- निराक्या नावाच्या व ह्याच्या अग्नीना बोलावणें केले आहे निषण्डकात (५.२) हे स्वतंत्र नाम म्हणून आढळते. यास्त्याची या शाखाची व्युत्पत्ति कुत्रिग व असभयनीय आहे (नि ८.५), स्वतः चाच पुन काष्ठ आणि मेघ यामध्ये स्वनेव उत्पन्न होणारा असा याचा अर्थ दिसतो. बगोदेन याच्या अर्धाप्रमाणें दिव्य पिप्पलाच्या शरीरापासून झालेला असा याचा अर्थ आहे. मातरिक्षन् आणि नराशंस याजहून तनूनपात वेगळ्या दाखविला आहे. याळा आभुरादिब्यगर्भ असें म्हटलें आहे (ऋ. ३.२९, ११), उषा, पृथुपुरोहित रक्षरूपाया पुन तनूनपात याचें जुंवण घेतात (ऋ. १०.१२, २) असें म्हटलें आहे. तनूनपात ह्या शोभनजिह्वा आहे (ऋ. १०.१०, १, २); देवाकडे हव्य पेऊन जाण्याइल ह्याची प्रार्थना केली आहे (ऋ. १.१३, २); पृथमय असें हविर्द्रव्य तो सर्वाता वाढून देतो (ऋ. १.१४, २), देव याचा दिवसातून तीन वेळा सत्कार करतात. वरुण, मित्र व अग्नि हे याचा रोज सत्कार करतात. अग्नि तनूनपात व अग्नि सोमगोपा (चंद्रातील अग्नि) हे एक आहेत असें हिरेन्रद म्हणतो.

नराशंस हे अग्नीला यापार लावले जाणारें आग्नीची एक नाव आहे. निषण्डकामध्ये (५.२) ह्या स्वतंत्र नाव म्हणून दिलें आहे. ऋग्वेदातहि हे स्वतंत्र आढळतें. ऋग्वेदात ह्या केवळ अग्नीलाच दिलें आहे असें नाहीं पण या देवतेलाहि ह्या नाव दोनदा आलेले आहे (ऋ. १.१०, ६, १, १०.६४, २), आग्नी सूक्तामध्ये हे नाव नेहमी तिसऱ्या ऋचत येतें, आणि आप ह्या ज्ञान नाव आहे अशा सूक्तात हे दुसऱ्या ऋचेंत येतें. नराशंस याला चार अवयव आहेत (ऋ. १०.५२, ११), त्याला सुबोकेस्थ पत्नी आहे (भा- सति २.२८, १०), जिह्वेवर व हातावर मध पेऊन तो याग करतो (ऋ. १.१३, ३; ५.५, २), दिवसातून तीन वेळा तो यज्ञावर मयानें सिंचन करतो (ऋ. १.१४, ३, ३), तीन सुबोके आणि देव यांना तो गुणधित हव्य लावतो (ऋ. २.२, २), सर्व देवाना तो पेऊन येतो आणि यज्ञ

लांना सतोपशारक होईल असें करतो. याच्या यागाच्या द्वारे भक्षण देवाचा महिमा गातात (ऋ. ७.२, २), नरा- शंस व दैव याजमध्ये सोम जातो येतो, या ठिकाणां नराशंस म्हणजे भूमिस्थ व दैव म्हणजे सुलोमस्थ अग्नि असावा. तनूनपात आणि मातरिक्षन् याहून वानराशंस अग्नीची मित्रता म्हणजे तो जन्मतो तेव्हा नराशंस असतो (ऋ. ३.२९, ११). पृथुस्पतीच्या दिलेल्या एका सूक्तात (ऋ. १०.८२, २) रक्ष- णार्थी नराशंसाक आह्वान केलें आहे दुसऱ्या एका पृथुस्पतीच्या सूक्तात (ऋ. १.१८, ९) तो सुलोकाचा यजमान आहे जेव्हा म्हटलें आहे या दोन ठिकाणी नराशंस म्हणजेच पृथुस्पति अग्नी कल्पना दितोच नराशंस याचा अर्थ मनुष्याची प्रार्थना अर्थात् मनुष्याच्या प्रार्थनेचा विषय असा असावा. कारण नराशंस, देवानामशंस अशीं रूपें आढळतात (ऋ. २.२४; १.१४, ११), व एकदा अग्नीचा 'शव आयो' म्हणजे भायूची प्रार्थना (आयुष्य प्रार्थनाविषय) असें म्हटलें आहे (ऋ. ४.६, ११) बगोदेनच्या मते नराशंस या शब्दानें दाखविलें अग्नीचे रूप म्हणजे मनुष्याच्या प्रार्थनेचा देव असावा दुसरा पृथुस्पति हे असावे

सोम.—ऋग्वेदात जे यज्ञयाग आहेत त्यात सोमयाग ह्याच सुटय आहे आणि यामुळेच सोमदेव ह्या ऋग्वेदातील अत्यंत प्रमुख देवांपैकी एक देव आहे. नवव्या मंडळातील ११४ सूक्त म्हणजे सर्वे नववे मंडळ आणि इतर मंडळातील ६ सूक्त याच्या स्तुतीला दिलेली आहेत दुसऱ्याहि चार पाच सूक्तात मधून मधून याचें गुणकीर्तन आलेले आहे तसेंच इन्द्र-सोम, अग्नि-सोम, पूषन् व ह्य-सोम चा जोड देवतांच्या गुणकीर्तनांत याचेंहि गुणकीर्तन सुमारे ६ सूक्तात आलेले आहे. सोम हे नाव सोम या शुद्ध स्वरूपात व इतर शब्दाशी समास होऊन असें एकदर ऋग्वेदात शेंकडोवेळा आढळते. तेव्हा नावाचें कमी अधिक वेळा येणें याजवर महत्त्वाचें मापन अवलंबून ठेविलें असता वैदिक देवतात्मणें सोमाचा नवर तिसरा लागतो.

सोम हा इन्द्र व वरुण यापेक्षा मानवी गुणांनीं ग्रन्थाच कमी प्रमाणांत येथिलेला आहे. कारण कवींना सोमला आणि तिचा रस हे नेहमीं समोर दिसत असल्याने त्याच्या कल्पनेला विविध मर्यादा पातळी जात असे. या कारणांमुळे सोमाचें स्वरूप मानवी होतें व त्याच्या किंवा मनुष्याच्या होला अशा प्रसार्थने वर्णन फारच थोडे आहे. त्याची म्हणून जीं आश्चर्यचकारक पराक्रमाची कृत्ये वर्णिली आहेत तीं विशिष्टवेच त्याचीं नसून दुसऱ्या श्रेष्ठ देवाना सामान्य अशींच आहेत. इतर देवाप्रमाणें हा सोमदेव यज्ञाचा याग व त्यान दगांसनावर घसून हव्य अक्षर करणें अशी त्याची इच्छा आणि सोम या नावानें प्रार्थना केली जाते. सोमवद्दी दगडा- खाली चिराडणें बगैरे किंवा होत असता जे मंत्र म्हणायचे

त्या मंत्रांनीच बहुधा सर्व नववें मंडळ भरलेले आहे. सोन हा दगदाखाली ठेवला म्हणजे सोमरस तयार होतो. नंतर ऊर्णवद्धानं तो गाळला जातो. ह्या ऊर्णवद्धानांत तो व्यक्री भाज्यात पडतो आणि नंतर हा रस तृणपात्रात मधुर पेय म्हणून देवाना दिला जातो. केव्हा केव्हा अर्घात तो टाकला जातो (श्र. १.९४, १४; ५.५, १; ८.४३, ११ इ.); केव्हा केव्हा पुरोहित हा रस पितात. सोमाच्या संबंधी ज्या क्रिया होतात त्यावर नावा प्रकारच्या सक्तीनं कल्पना रचल्या आहेत आणि यांपैकी राहो कल्पना इतक्या गूढ आहेत की त्याचा अर्थ लागत नाही.

सोमक्या नीट समजण्यासाठी सोमलता आणि तिजपासून निघणारा मादक रस यांचे वर्णन आणि या लतेवर व रसावर होणाऱ्या अनेक प्रकारचे वर्णन अवश्य आहे. सोमलतेचा भाग ठेवतात त्याचे नाव अशु (श्र. ९.६७, २८), अशु म्हणजे अक्षुर क्रिया देठ. हे अशु फुगलेले असतात, व गाईंनी आपल्या आचळ्यातून दूध याचें त्याप्रमाणें याजपासून दूध निघतें (श्र. ८.९, १९); सोमलतेला अथवा असे नाव आहे असे दिसतें (श्र. ८.३२, २८; १०.९४, ८), ही लता चुलोबातून आली (श्र. ९.६१, १०), व ती गरुडानें आपली (श्र. ५.४५, ९, ९.६८, ९; १०.१४४, ५). अथवा हे नाव रसावरि देतात. सोमदेवाला इन्द्र असे नांव आहे (श्र. ९.५१, ३; १०.११५, ३); त्याच्या रसाला सोम असे नाव आहे, त्याला रस, पितृ, म्हणजे पेय (श्र. १.१८७) मद (मादक पेय) अशी नावे आहेत. केव्हा केव्हा अश्रु हेंहि नाव सोमाला दिलेले आढळतें (श्र. ७.९८, २; ८.४, १२), (पतपथ मा. १.६४, ५); मधु ह्या शब्दाचा पश्चिमे देशासंबंधात मध असा अर्थ आहे पण मधुर पेय या अर्था हा शब्द पय, पृत व विरोधतः सोमरस यांनाहि लावतात (श्र. ४.१७, ५; ८.६९, १). सोम याचा अर्थ अमृत असतो केव्हा मधु हा त्याचा समानार्थी शब्द असतो. त्याप्रमाणें अमृत सोमास मधु दे नाव आहे त्याप्रमाणें साध्या सोमास अमृत व नाव वारंवार दिलेले आढळतें (श्र. ५.२, ३; ६.१७, ३; ६.). (वा. सं. ६.३४), (घ. मा. ९.५.१, ८); सोमराजा पिळला म्हणजे अमृत असतो (वा. सं. १९.७२); सोम्य मधु असे शब्द सोमार्था येतात (श्र. ४.२६, ५; ६.२०, ३); अलंकारिक अर्थानं सोमास पीयूष म्हणतात (श्र. ३.४८, २६.), त्याप्रमाणें त्याला दूध (श्र. ९.१०५, १२); अशुलहरी (श्र. ९.९६, ८), आणि मधाचा रस असेहि म्हणतात (श्र. ५.४३, ४). सर्वोत अधिक वेळी नेमारे असे नावें अलंकारिक नांव म्हणजे इंदु हें होय. इंदु म्हणजे प्रकाशमान बिंदु. वासावरल्याच अर्थाचा द्रव्य हा शब्द सोमास लावतात. पण तो इंदुशब्दापेक्षा पुष्कळ कमी पेटें रिणतो.

सोमासून रस काढण्याच्या क्रियेला सू आणि दुह हे दोन शब्द लावलेले सापडतात (९.९२, ४ इ. ३.२६, ६ व ७ इ.). सू म्हणजे दावून अथवा पिळून रस काढणें व दुह म्हणजे दोहन करणें. हा रस मादक असतो (श्र. १.१२५, ३; ६.१७, ११; ६.२०, ६), हा मधुमान् असतो (श्र. ९.९७, १४), मधुमान् याचा अर्थ सामान्यतः गोड असा आहे. सोमास हा शब्द लावतात तो केव्हा केव्हा याच साध्या अर्थानें लावतात. तेव्हा पूर्वी सोमास मध मिसळीत असावेत व म्हणून मधुमान् हा शब्द त्याला लावला जात असावा असे मानण्यास जागा आहे (श्र. ९.१७, ८; ९.८५, ४८; ९.९७, ११, ९.१०९, २०). दावातून सोमरस निघताना त्याला नदीच्या ऊर्मांनी उपमा देण्यांत येते (श्र. ९.८०, ५), त्याला नुसतें ऊर्मा असेंहि नाव दिलेले आढळतें (श्र. ९.६४, ११ इ.). मधाची ऊर्मा असेंहि नाव येतें (श्र. ३.४, ७, १), भाज्यात एकत्र केलेल्या रसाला अर्णव (श्र. १०.११५, ३), समुद्र (श्र. ५.४७, ३, ९.६४, ८ इ.), अशी नावे आहेत. चुलोबातील सोमास उत्त म्हणजे हारा असेंहि नाव आहे. गाईंच्या सर्वोत उंच स्थानी हा उत्त आहे (श्र. ५.४५, ८), हा उत्त गाईंमध्यें ठेविला आहे आणि दहा लग्नांमानी म्हणजे अंगुलींनी ह्या उत्ताचे नियंत्रण केले जातें (श्र. ६.४४, २४); पिण्याच्या पानोच स्थानातील मधाचा हारा असेंहि शब्द नाव आहे (श्र. १.१५४, ५).

सोमलता व तिचा रस व सोमदेव या सर्वांचा वर्ण बहु, अरण, हरित म्हणजे तपकिरी, लालपिण्ड असा प्रकारचा वर्णिला आहे. सोम म्हणजे अरण रक्षाची धाव्या असें एका ठिकाणी वर्णन आहे (श्र. १०.९४, ३), दुग्धपूर्ण असा अरण अशु क्रिया लाळ देठ असे वर्णन दुसऱ्या ठिकाणी आहे (श्र. ७.९८, १); हरित वर्णाचा देठ पिळून तो रस गाळण्यातून गाळला जातो असे वर्णन एका ठिकाणी आहे (श्र. ९.९२, १); ब्राह्मणपंथात जी सोमलता घ्यावी म्हणून वर्णन आहे क्रिया तिच्या जागी दुसरी लता जी विहित मानली आहे तिचा रस लाळ असला पाहिजे असें म्हटलें आहे (घ. मा. ४.५.१०, १), सोम विकृत पेण्यासाठी जी माप दावयाचें विधिपंथातून लिहिलेले आहे त्या गाईंचा रंग लाळ क्रिया तपकिरी असावा असें म्हटलें आहे, व याचें कारण सोमाचा रंग तसा असतो असें दिले आहे (त. घ. ६.१, ९; घ. मा. ३.३.१, १४).

सोमास हातांनी घुट्ट करतात (श्र. ९.८६, ३४), दहा बोटांनी घुट्ट करतात (श्र. ९.८४, २; १५, ८ इ.), दहा ऊर्मांशिवाय बहिणी बहिणी सोम घुट्ट करतात (श्र. ९.१, ७; ९.६, ५), शिवसाणाच्या मुठी सोम घुट्ट करतात (श्र. ९. १४, ५), अशीहि वर्णने आढळतात. निताच्या दुसरी पाषाणाच्या हाडाम्यांनी हरितवर्ण सोमास पिळून इन्द्राचें पेय

तयार करतात (श्र. ९.३२,२; ९.३८,२), सर्वांची कन्या सोम आपणते किंवा शुद्ध करते असेंहि वर्णन आहे (श्र. ९. १,६, ९.५२,३; ९.११३,३), प्रार्थनेने सोमरस शुद्ध होतो असेंहि म्हटल आहे (श्र. ९.९६,१३; ९.११३,५). सोम पेणारे पुरोहित म्हणजे अश्वयू होत (८.४,११), सोमाचे रूढ दग्गान ठेवतात (श्र. ९.६५,१९), किंवा दग्गाने वाटतात (श्र. ९.१०५,१०), सोमरस तयार करणाऱ्याची सोमरसा कुटुंबात (श्र. १०.८५,३), दग्ग रतेच्या साठी काढतात (त. मा. ३.७ १३,१), हे दग्ग एका कातज्यावर ठेवलेले असतात. गाईच्या कातज्यावर हे सोम चावतात (वसति) असे म्हटले आहे (श्र. ९.५९,४). हे दग्ग वेदीवर ठेवितात (५.३१,१२), नंतरच्या काळातील विधीमध्ये दग्ग वेदीवर ठेवण्याची पद्धत नाही. हाताची दग्ग करतात (श्र. ७.२२,१, ९.५९,६), (अ. वे. ११.१,१०). दोन हस्त आणि दहा धोंटे या दग्गाला कामाला जोडतात. यावरूनच दहा लग्ना या दग्गाने केल्यात ठेवितात असे म्हटले आहे (श्र. १०.९४,८). दग्गाना घोम्याची उपमाहि दिलेली आढळते, न ही उपमा गुच्छ=रपला जोडणे हा शब्द दग्गाने चयमाने योजण्याच्या प्रमातावरून निघाली असावी (श्र. १०.९४,६), सोम ठेवण्याच्या दग्गाना अत्रि, प्रावन् हे शब्द वापरतात. अत्रिशब्द असतो तेथे सू हे क्रियापद येते व प्रावन्शब्द असतो तेथे बद्ध=योग्य व वाय अर्थाची सुसारी क्रियापद येतात, यावरून प्रावन्शब्द लापरताना सोमाचे टिपणार्थ मानवी गुणांचा अपभारोप अधिक केल्याचे स्पष्ट होते. प्रावन् व अत्रि हे शब्द द्विवचनी बहुतेक केव्हाहि सापडत नसून त्यांचा एकवचनी किंवा बहुवचनी प्रयोग आढळतो. अत्रि (श्र. ८.२,२), अत्रि (श्र. ३.३९,५), पर्वत (श्र. ३.३५,८), पर्वता, अत्रय (श्र. १०.९४,१), अत्रिहि या दग्गाना नावे आहेत. दग्गाने ठेवून रस काढण्याची क्रिया ऋग्वेदकाळी विशेष यद्विद्यादीतली होती, परंतु पुढील विविध प्रथात उपलब्ध असून (खल व बत्ता) यांनी रस काढणे विहित आहे, तेहि ऋग्वेदकाळी अवगत होते (श्र. १.२८,१). पारसी फोर्नामध्ये ही चाल अद्यापि असल्याने इहो इराणी काळामध्ये देखील उपलब्ध व मुसलमाना उपयोग सोमरस काढण्याकडे करीत असावे

सोमाच्या काळा ठेवून निघाउला रस मंदीच्या लोकराच्या पत्रावर ओततात (श्र. ९.६३,१०), व या पत्रावरून तो गाळला जातो (श्र. ९.६९,५), हे पत्र या रसावळ गाईत भाग काढून टाकते व या पत्रावरून हा रस शुद्ध होऊन देवाच्या मेजवानीसाठी तयार होतो (श्र. ९.५८,१), या गाळण्याला पुष्कळ नावे आहेत व या गाळण्याचा उद्देश वाखाण देतो. याला लच म्हणजे लचा, रोमन् म्हणजे केश, वार म्हणजे लोकर, पवित्र म्हणजे गाळणे, शान् म्हणजे गाळण्याचा वरचा भाग अर्था निरनिघाली नावे आहेत. या

नावापूर्वी अत्रि म्हणजे मेढी या शब्दापासून झालेल विशेषण केव्हा केव्हा लावलेले सापडते. पवित्र अथवा गाळणे या अर्थी लाक्षणिक रीतीने नुसता अत्रि हा शब्दहि योजिलेला सापडतो. गाळण्यातून निघून राहिले पत्रासार सोमरस स्वच्छ असल्याने त्याला पुढान अथवा प्रथमान अर्था नावे सामान्यतः दिली जातात. मृच्छ=शुद्ध करणे हा धातु सोम गाळण्याने शुद्ध करणाऱ्या क्रियेला लावला जातो. पण तो लात पाणी आणि दूध मिसळण्याच्या क्रियेलाहि लावला जातो (श्र. ९. ८६,११, ९.९१,२) निमळ गाळलेल्या सोमरसाला शुद्ध असे नाव आहे. पण त्याला शुद्ध अथवा शुचि म्हणजे बद्ध चकित हे विशेषण अधिक वेळा लावलेले आढळते (श्र. ८. २,१०, ९.३३,२, १.५,५, १.३०,२), हा काही न मिसळलेला शुद्ध सोम वायु आणि इन्द्र यानाच फक्त दिला जातो. शुचिप म्हणजे शुद्ध सोम पिणारा हा वायूचे निमिष्टल-दर्थक विशेषण आहे. उत्तरकालीन विधीमध्ये असाच प्रकार आढळतो, या विधीत जोत देवताकरता जे प्रह किंवा प्याले तयार केले जातात त्यात वायु आणि इन्द्रवायू यांना शुद्ध सोम दिले जातो. मिनावरण या सुघुण देवतेला तो द्या मिसळून दिले जातो व अत्रि देवताना मंत्र मिसळून दिला जातो.

गाळण्यातून सोम निघाला म्हणजे तो फळयात (९.६०,३) किंवा श्रोणात म्हणजे डोणीत उतरतो सोमाचे प्रवाह म्हणजेच्या कळपाप्रमाणे श्रोणाच्या रानात घुसतात (श्र. ९.३३,१; ९.९३,६), हा सोमदेव पक्ष्याप्रमाणे उडून डोणीमध्ये जाऊन वसतो (श्र. ९.३,१). साडावर पक्षी यसावा त्याप्रमाणे हरितवर्ण सोम चवूमध्ये जाऊन वसतो. या डोणीत सोम-बरोबर पाणी मिसळतात लाटेबरोबर मिसळत असता सोम गर्जना करतो (श्र. ९.५४,५), बैल गाईच्या कळपावर धावावा त्याप्रमाणे हा डोणीकडे धावतो आणि तिथ्यादील पाण्यावर बैलाप्रमाणे मोठ्या आवाज करीत घुसतो. पाण्याचे वल अथवा वेळून हा इन्द्र डोणीत चक्रावर धावत असतो, आणि त्याला गाणारे स्फुरण बघवित असतात (श्र. ९. ७६,५, ९.१०७,२६), चतुर लोक आपल्या हातांनी पाण्या-मध्ये सोम पिळतात, लोकराच्या पत्रावरून निघाल्यावर आणि त्या लाकडी डोणीत फिरत असता दहा कुमारीक लावला शुद्ध करतात (श्र. ९.६,५), आणवी पुष्कळ ठिकाणी सोमात पाणी मिसळल्याचा उल्लेख आहे (श्र. ९.१०,५, ९.५३,४, ९.८६,८; व २५) सोमाचे विंदू जलाच्या प्रवाहात चक्राकृतात (श्र. ९.७६,१). मृच्छ म्हणजे धुणे शुद्ध करणे हा धातु सोमात पाणी मिसळण्याच्या क्रियेला सामान्यतः योजतात त्याप्रमाणेच दुसरा धातु योजला जातो तो आभाष म्हणजे धुणे हा होय (श्र. ८.१,१०) सोम तयार करणयांना म्हणजे प्रथम सबन् म्हणजे ठेवून पिळण व नंतर पाण्याची मिसळण व किंवा करावयाच्या असतात (श्र.

७.२०,६; ८.१,१७; ८.२१,५; अ. वे. ६.२,१). उत्तर-
जालीन विधीमध्येंहि याच क्रमानें म्हणजे सवन व आधावन
या क्रमानें सोम तयार होतो. जोगीत किंवा चंद्रमध्यें सोमात
दूध मिसळतात (ऋ. ९.८,६); दुधानें सोमाला गोदी
येते असें म्हणतात (ऋ. ८.२,३); पाणी व दूध दोन्ही
सोमात मिसळण्याबद्दल क्रित्येक ठिकाणीं सांगितलें आहे
सोन गाईचे म्हणजे दुधानें वज्र घेऊं इच्छितो, तेव्हा तो
जलाचें वज्र पापरतो, जलप्रवाह त्याच्या पाठीमागून येतात,
अशा तऱ्हेचे वर्णन येतें (ऋ. ९.२,३ व ४), दगडांनीं सोम
उंचतात तो पाण्यानें धुतात, व त्याला जणों गाईचें वज्र
(दुधवज्र) देतात, मनुष्य सोमाच्या काळ्यादून दोहन
करून सोमरस काढतात (ऋ. ८.१,१७, २.३६,१,
६.४०,२; ९.८६,२४ व २५; ९.९६); सोमाबरोबर तीन
वेगळे पदार्थ मिसळीत असत व त्यांचें याप्रमाणें तीन
प्रकारचें मिश्रण करीत असत असें ऋग्वेदातील उल्लेखावरून
दिसते. (व्याधिर ५.२७,५), दूध (गवाशिर), ताक किंवा
दही (दध्याशिर), आलि यव (यवाशिर) हे तीन पदार्थ
सोमात मिसळीत असत. ह्या मिश्रणाच्या पदार्थांना अलंकारिक
रीतीनें वज्र, वासस, अत्क म्हणजे पापरून किंवा निमिंज म्हणजे
चक्रागारा हागा (ऋ. ९.१४,५) असें म्हटलें आहे.
निमिंज हा द्रव्य गाळण्यावाहिं वापरला आहे (ऋ. ९.७०,७),
सोमाला सांदर्यानें अलंकृत. हाळेला (ऋ. ९.२४,४),
सोम्या किमतीचे अलंकार परिधान केलेला (ऋ. ९.११,१),
असें म्हटले आहे. घृत देखील सोमात मिसळीत असत
(ऋ. ९.८०,२), पण घृत हे कृषित्तच मिसळीत असत. घृत
किंवा जळ हे काहीं सोमात मिसळण्याचें नेहमींच द्रव्य नव्हे.

विधीप्रसंगीत आप्यायन नांवाचा संस्कार आहे. हा संस्कार
पर्यंत टंचलेल्या सोमाच्या काळ्यावर थोडेंसे पाणी शिंपून
त्या फुगवील असें करणें होय. या संस्काराच्या पहिल्या
पायऱ्या मनायणी सहितेंत सापडतात (४.५,५). आप्या
दे क्रियावत ऋग्वेदात किंवा सोमाच्या सर्वधान आढळते
(ऋ. १.११,१६ ते १८, १०.८५,५), पण या ठिकाणीं
सोम याचा अर्थ सोमवत्ता असा नसून चंद्र असा आहे.
दुसऱ्या एका ठिकाणीं जेंव्हा आप्या हा धातु सोमसर्वधान
वापरला आहे (ऋ. ९.२१,६) तेंव्हा वरीलप्रमाणें आप्यायन
संस्काराचा अर्थ उद्दिष्ट असणें दिसतें. समुद्र किंवा नदी
वायप्रमाणें सोम फुगतो (पी-पिन्व) (ऋ. ९.६६,८,
९.१०७,१२) असेंहि वर्णन आढळतें.

ऋग्वेदात दिवसादून तीन वेळां सोमसवनाचे काम
सापडिले आहे. ऋग्वेदात सायंकालच्या सवनसमयीं
वेण्यासाठीं योजविले जातें (ऋ. ४.३३,११), इन्द्राच्या
माण्यासवनाचे प्रसंगी योजवतात (ऋ. ३.३२, १ व २;
८.२७,१), हे सवन केवळ इन्द्राचीच असतें (ऋ.

४.३६,७). सकाळचें सोमसवन हे इन्द्राचे प्रथम पान असतें
(ऋ. १०.११२,१).

सोमाचे स्थान (सदस्य) वारवार उल्लेखिलें जातें. एवढा
तीन सदस्याचा उल्लेख आलेला आहे. तो शुद्ध झाला म्हणजे
हीं तीन स्थाने व्यापतो (ऋ. ९.१०३,२). दुसऱ्या एका
ठिकाणींहि (८.८३,५) सोमाला निपधस्थ हे पद लाविलें
आहे. उत्तरजालीन सोमयागविधीमध्यें तीन डोण्या
वापरतात. या तीन डोण्या म्हणजेच वरील तीन स्थाने
असावीत (तै. स. ३.२,१; का. धी ९.७,४),
(ऋ. ८.२,८), परंतु यगांश्नच्या मते वर उल्लेखिलेलीं
सोमाचीं तीन स्थाने केवळ काल्पनिक कथाभाग आहेत.
इन्द्र सोमाचीं तीन तळीं पिऊन टाकतो असें जें वर्णन आहे
तेहि याच प्रकारचें आहे (ऋ. ५.२९,७ व ८, ६.१७,११,
८.७,१०) सोमाला निष्ठुर हे विशेषण लावतात व हीं सोमाचे
वैशिष्ट्याचक विशेषण आहे. हे एकदा सोमरसाचा लावले
आहे (ऋ. ७.३७,१), यावरून सोमाचीं मिळवावयाचे जे
तीन पदार्थ त्याजकडे याचा संबंध असावा असें वाटतें.
सायणाचार्यांचेहि हेच मत आहे. अमोला घृतपृष्ठ हीं नांव जें
त्यावरून त्या टाकतात त्यावरून आलें त्याचप्रमाणें सोमाचे
निष्ठुर हें नांव नियालें असावे. सोमरसाची पाणी मिसळतात
एवढ्या आधारावर सोमरसाचा जलाशीं नानाप्रकारचा संबंध
कल्पिलेला व वर्णिलेला आहे. त्याच्याकरिता जलाचे प्रवाह
भावतात (ऋ. ९.२१,३); त्याच्या नियमाप्रमाणें जल वान
करितात (ऋ. ९.८२,५); प्रवाहाच्या अप्रस्थानी हा वाहतो
(ऋ. ९.८६,१२), तो सिंधूचा राजा आहे (ऋ. ९.१५,५,
९.८६,१३; ९.८९,२); तो जावचा पति आहे (ऋ.
९.८६,३२); तो समुद्रीय राजा आहे व देव आहे (ऋ.
९.१०७,१६), जलें त्याच्या भगिनी होत (ऋ. ९.८२,३),
जलाचा नेता या नात्यानें सोमाची दृष्टीवर सत्ता आहे
(ऋ. ९.७४,३), तो जलें उत्पन्न करितो आणि द्यावा-
पृथ्वीवर वर्षाव करितो (ऋ. ९.६३,३); तो सुलोकावत
पाऊस पाडतो (ऋ. ९.८,८, ९.८९,१; ९.९७,१७,
९.१०८,९ व १०), सोमाच्या विद्वंदाहि किलेकवेळ
पावसातील त्रिन्दुवी उपना दिग्न आहे (ऋ. ९.८९,१,
९.१०६,९), पाण्यानें भरलेल्या मेसाप्रमाणें सोम हा
नद्याच्या प्रवाहाबरोबर वाहतो (ऋ. ९.३,९), परमान
सोमाचे विद्व. सुलोकावत व अतरिधावत पृथ्वीच्या गिरता-
वर पडतात असे वर्णन आहे (ऋ. ९.६३,२७). काहीं
ठिकाणीं सोमावत सोमरस याद्वयाच्या क्रित्याचा लक्ष्मिक
संबंध पावसाकडे असावा असें दिसतें (ऋ. ८.७,१०;
९.७४,६). शतपथ ब्राह्मणात अमृत आणि जल एकत्र
असें म्हटलें आहे. अशा प्रकारच्या ऐक्य कल्पनेवरून
गडगडानें सुलोकावत सोम भागून तो मनुष्यांना दिला ही
कल्पना निघाला असावी. एवढ्यात असें दिसतें की,

अंतरिक्षांतून पडणारा पाऊस व सुलोकांतील सोम हे एकच अशी तेव्हाची कल्पना नसत वरून खाली पृथ्वीवर वेणारा दिव्य सोम गृष्टिजलाशी मिश्र होऊन येत होता अशी कल्पना होती.

जलांची प्राधाना कळून त्यांनी सोमांची मादक कर्मां उत्पन्न करावी, ही कर्मां म्हणजे इन्द्राचें पेय सुलोकांत उत्पन्न झालेला द्रवा आहे, असें म्हटलेलें आढळतें (ऋ. १०.३०.९); नोम हा जलामयें वाडणारा विदु आहे (ऋ. ९.८५.१०; ९.८९.२); तो जलांचा गर्भ आहे (ऋ. ९.९७.४१); (व. द्रा. ४.४.५.२१); तो त्याचें अपल आहे. कारण सात भगिनी त्याच्या माता होऊन त्याच्या जन्मकाली भोंवतारी असतात; तो जलांचा गंधर्व आहे (ऋ. ९.८६.३६); जलांनी त्याच्या माता असें म्हटलें आहे (ऋ. ९.८९.४); जलामयें क्रिया गार्दामयें राहणारा मुवा क्रिया तदण असें सोमाला म्हटलें आहे (ऋ. ५.४५.९; ९.९.५); सोमरस सोविल्या जात असतांना व शेणांत क्रिया चंबूत तो जोरात उतरत असतांना जो शब्द होतो त्याचा उल्लेख वाच्यार आला आहे. पावसाच्या अवताराशी आची तुजना केलेली आहे. अशा प्रसंगांची भाषा सामान्यतः अतिशयोक्तीची असते. उदाहरणार्थ पवित्रावरून म्हणजे गार्दाम्यावरून वाहत जाऊन खालीं जोंणीत पडणारे सोमविद्, उडणाच्या वीराप्रमाणें मोठा घोष करितात असें म्हटलें आहे (ऋ. ९.६९.२); योमाच्या अशा प्रसंगाच्या शब्दाला डुरकणें या अर्थाची क्रियापदें (ऋ. नद. ना. ४, वास) वगैरे लाविलेलीं आढळतात (ऋ. ९.९१.३; ९.९५.४); स्नान (म्हणजे मेघ गर्जना करणें) हें क्रियापद देखील या संबंधांत लाविलेलें आढळतें (ऋ. ९.८६.९); विद्वान् लोक गर्जना करणारा व कधीहि कमी न पडणारा असा सोम पिऊन त्याच्या काम्यातून रस दोहन करतात असें वर्णन आहे (ऋ. ९.७३.६); सोमाच्या शुद्धीकरणाशीं विजेचाहि कित्तेक फळात संबंध दाखविला आहे (ऋ. ९.४१.३; ९.८०.१; ९.८४.३; ९.८७.८); हें शुद्धीकरण म्हणजे दिव्य सोमाचें शुद्धीकरण असावें व यारी जो विजेचा संबंध दाखविलेला आहे तो विजेचा पाऊस पडतो त्यावरून कल्पिलेला असावा.

सोमाच्या शब्दाचें वर्णन करतांना त्याचें वैलक्षण्य साम्य दाखविलें आहे किंवा त्याला शुभम असें म्हटलें आहे. तो रानांत वेळप्रमाणें डुरकण्या फोडतो (ऋ. ९.७.१); हा निगट रानाचा बेल सोदत आवाज करितो आणि सुबोरोवर प्रकाशतो (ऋ. ९.३.६). दुग्धमिश्रित क्रिया निरदिष्ट जखनां गार्दभी संज्ञा अलंकारिक रीतीनं दिलेली असते. या कारणांन सहजच सोमाचें जलाशी नांवें म्हणजे वैलक्षण्य नांवें होय. हा गार्दामयें बेल आहे (ऋ. ९.१६.६; ९.९१.४; ९. ३९ भा. ३०

९६.७). हा गार्दभी नायक आहे (ऋ. ९.७३.४). गार्द-
मधून जात असता बेल ओरडतो त्याप्रमाणें हा ओरडतो
(ऋ. ९.७१.९), बेल गार्दकडे जात असतां जसा ओरडतो
तसा हा ओरडतो (ऋ. ९.७१.७); गार्दहि त्यानकडे
पाहून ओरडतात (ऋ. ९.८०.२ द.). ज्याप्रमाणें पृथ्वी
आणि सरिता या ठिकाणचा बेल आहे, त्याप्रमाणें तो सुलो-
काचा बेल आहे. सोमामयें दिसून वेणारा मंद दापविष्या-
साठी कित्येक वेळा त्याची गव्याशी तुलना केली आहे. त्याला
पराहि म्हटलें आहे (ऋ. ९.८६.४३); जलरूपी गार्दामयें
हा बेल अश्वल्यानं सोमाला जलामयें सुमीकता असें म्हटलें
आहे (ऋ. १०.३६.८; ९.१९.५); खाला रेतोधा म्हणजे
गर्भ टरणारा असेंहि विशेषण आहे (ऋ. ९.८६.३९);
वज्रवेदामयें रेतोधा हें नांव चंद्राला दिलेले आढळतें (वे.
सं. १.६.९); हा सुमीकण्या उत्पन्न करणारा आहे व अपस-
भारणदाकि उत्पन्न करणारा आहे (ऋ. ९.६०.४; ९.
७४.५); योमाला उहान्, रुपन्, रुपभ अशीं नांवें बारवार
आली आहेत. त्यामुळे त्याला विमश्रम म्हणजे अशीदार
शिर्गाचा हे विशेषणहि केव्हां केव्हां लावण्यांत येतें. ऋग्वेदांत
हें सहा वेळां आलें आहे. पैची पाच वेळां याबरोबर
शुभम अर्थाचा शब्द आहे. याप्रमाणें मंध म्हणजे इन्द्राकरतां
पुसवून तयार केलेलें पेय वाला विमश्रम शुभम असें म्हटलें
आहे (१०.८६.१५); अग्नीप्रमाणें सोम आपलीं गंधो
पांसून तीक्ष्ण करितो (९.१५.४; ९.७०.७).

सोम वेगवान् आहे (ऋ. १.४.७); आग्ने दग्धानें
उंचलेल्या सोमांतून रस वेणानें वाहतो तेव्हा त्याच्या त्या
वेगाला घोळाची उपमा दिली जाते, किंवा घोडा हें नांव
त्याला दिलें जातें. ज्याप्रमाणें वेगवान् घोड्याला धुवून साफ
करावें त्याप्रमाणें दग्धा कुमाराचा वाला साफ करतात (ऋ. ९.
६.५); मंद आणणारा सोमविदु तपकिरी वर्णाचा घोडा आहे
(९.६३.१७); गार्दाम्यातून जोंणीत पडणारा सोमरस
म्हणजे अरण्याकडे धांवणारा पक्षी अशीहि कल्पना आली
आहे (ऋ. ९.७३.५) इ.

या रसाचा वर्ण पिवळा असतो म्हणून याचे तेज हें
करींच्या वर्णनाचा मुख्य विषय होऊन बसलें आहे. सोमाचे
किरण सूर्यासारखे असें विधान आढळतें. सोमाला सूर्याची
उपमा बारवार देण्यांत येते. सोम सूर्याप्रमाणें प्रकाशतो
किंवा सूर्याबरोबर प्रकाशतो, अथवा सूर्याभिरण पांघरून
वेतो (ऋ. ९.७६.४; ९.८६.३२; ९.७१.९); तो सूर्याच्या
रथावर चढतो, आणि सूर्याप्रमाणें सवें वस्तूंच्या वरती आहे.
सुलोक आणि पृथ्वी तो आपल्या किरणानीं सूर्याप्रमाणें
मरून टाकतो (ऋ. ९.४१.५); जन्मतोच हा सोमपुत्र
आपल्या मातापिलानां प्रकाशमान करितो (ऋ. ९.९.३);
सूर्याची कन्या वाला शुद्ध करिते (ऋ. ९.१.६); अथ-

काराणी हा सुद्ध करतो, आपल्या प्रकृत्याने अवकाराला तो दूर करतो (ऋ. ९.१.७, ९.८६, २१), अथर्वर दूर म्हण तो चकचकित प्रकाश करतो (ऋ. ९.६६, २४, ९. १००.८, ९.१०८, १२ दः).

सोम प्याल्याने उत्साह येतो व ताकद वाढते ही सोमाची क्रिया अर्थातच आध्यात्मिक आहे. वेन्हां सामान्य अन्नपाणी सेवून जो उत्साह व जी ताकद वाढत नाही, ती ताकद व उत्साह उत्पन्न करणारा व स्वाभाविक शक्तीपत्तीकडील कामास उत्तेजित करणारा असा हा सोम असल्याने, हा सोम म्हणजे दिव्य पेय असून या पेयाने अमरता उत्पन्न होते अशी कथा उत्पन्न झाली सोमकथामध्ये सोमाला अमृत म्हणजे अमरत्व देणारे पेय म्हटलं आहे. सोम हा अमृतल देणारा व उत्साह उत्पन्न करणारा पदार्थ आहे (ऋ. १.८४.४), देवाना हा प्रिय आहे (ऋ. ९.८५.२), मनुष्यानीं सोम वाहून त्याच्यात दूध मिसळलं म्हणजे सवे देव त्याचे धान करतात (ऋ. ९.१०९, १५). कारण या पात्राच्या योगाने ते आनंदमय होतात (ऋ. ८.१.१८, ८.५८, १८), सोम अमर आहे (ऋ. १.४३.९, ८.४८, १२, ९.३.१३), अमरत्व येण्यासाठी सोमाचे देवानी पान केले (ऋ. ९. १०६८), सोमाला देवानीं अमृतत्व दिले (ऋ. ९.९१, ६, ९.१०८, २), आणि मनुष्यानाहि अमृतत्व दिले (ऋ. १.९१, १, ८.४८, २). आपला मज्ज असेल त्याला हा सोम जेथे शाश्वत प्रकाश आणि वैभव नादते असा वाश्वत आणि अक्षय्य सोमात नेवून ठेवितो. वैवस्वत जेथे राहतो त्या सोमात हा पापह्या भज्याला अमर करून ठेवितो (ऋ. ९.१११, ७ व ८).

अर्थातच सोमामध्ये रोग घरे करण्याची शक्ति आहे. रण मानसाला सोम हा औपपन्न आहे (ऋ. ८.६१, १७), कोणीहि रण असेल तर त्याला सोमदेव वरा करतो, रंगदे असतील त्यांना पाय देतो, अपळे असतील त्यांना सोम चोळे देतो (ऋ. ८.६८, २, १०.२५, ११), तो मानवधरीराचा पालक आहे तो मनुष्याच्या प्रलेक अवयवांत आहे (ऋ. ८.४८९), तो या जन्मी वीर धायुष्य देतो (ऋ. १.९१, ६, ८.४८, ४ व ७, ९.४, ६, ९.९१, ६), सोमाचे पान पिणाराच्या हृदयातून पाप दूर करिते. या पानाने अशलाचा नाश होतो, त्याने सत्याची शक्ति होते. सोमपान केले म्हणजे आराज चांगल चालतो (ऋ. ६.४७, २, ९.८४, ४, ९.९५, ५, ९.९७, ३२), सोम हा परकीं मारणारांना नाव वस्त्राची त्याप्रमाणे मनुष्यांना गति देतो. पाच कारणाकरिता सोमाला वाचदायि म्हटले जाई (ऋ. ९.२६, ४, ९.१०१, ५), त्याला पाचो अम्रिय अथवा अम्र म्हणजे याचेचा नायक असेहि म्हटलं आहे (ऋ. ९.७, ३, ९.६२, २, ९.२६, १२, ९.१०६, १०), तो पुणेसांन मोल्या नापाजान बोलतो (ऋ. ९.६८, ८),

म्राणप्रयात देव सोमासाठी वाणीरूपी किंमत देतात असे म्हटलं आहे. सोमाने उत्साहाचा विचार उत्पन्न होतो (ऋ. ६.४७, ३), या कारणांने त्याचे भक्त आम्ही सोम प्याले आहो, आम्ही आता अमर झालो, आम्ही प्रकाशात प्रवेश केला आहे, आम्हाला सर्व देवाची ओळख झालेली आहे असे सद्गारात (ऋ. ८.४८, २), विचाराचा पति, सृष्ट्याचा पिता, नेता, जमिता अशीहि त्याला नावे आहेत. कवींचा नायक पुरोहितामधील ऋषि असा हा सोम आहे. ऋषांचे मन, ऋषिता देणारा, प्रार्थनेचा रक्षक असा हा आहे (ऋ. ९.९६, ११, ९.५२, २), यज्ञाचा आत्मा (ऋ. ९.२, १०, ९.९, ८), देवामधील व्रक्षा (ऋ. ९.९६, ६), असा हा आहे. हा देवाना त्याचा त्याचा यज्ञभाग ठरवून देतो (ऋ. १०.८५, १९), या त्याच्या कर्तव्यगरीमुळे त्याच्या श्रद्धापाषाणचे वर्णन पुन पुन केलेले आहे. सोम हा मेधापुत्र ऋषि आहे (ऋ. ८.६८, १), देवाची निरनिराळी कुळे तो जाणतो (ऋ. ९.८१, २, ९.९५, २, ९.९७, ७, ९.१०८, २), तो एक मनुष्य अवलोकन करणारा आणि मेधावी असा तरण आहे (ऋ. ९.७८, २), सोम प्राण्याकडे सुज्ञाच्या नजरेने पाहतो (९.७१, ९), त्याला अनेक नेत्र आहेत (ऋ. ९.२६, ५), तो सद्गनेन जाई (ऋ. ९.६०, १). सोमने पितरागा पराक्रम करण्यास 'उदीपित' केले (ऋ. ९.९६, ११), त्याच्या द्वारा पितर प्रकाशात पोचले व गाई मिळवू शकले (ऋ. ९.९७, ३१), सोमाचा पितरानीं योग होतो (ऋ. ८.४८, १३), सोमाचरोवर पितर वेतात (अथर्ववेद १८.४, १२, न मा. २.६ १, ४), पितरहि सोमप्रिय होतं असे त्याचे वर्णन आहे (ऋ. १०.१४, ६, अ. वे. २.१२, ५).

सोम पिऊन मनुष्यावर जो उल्हासजनक परिणाम होतो तसाच परिणाम देवावरहि होतो अशी कल्पना सद्गजच केलेली आहे. सोमाच्या योगाने जो उत्तेजक परिणाम होतो तो इन्द्रावर विरोध होतो व अतः शास्त्रीय आपल्या शत्रूनी लढताना इन्द्र सोमपानाने उत्तेजित होऊन शत्रूंचा ससाचार घेतो असे वर्णन आहे. सोम इन्द्राला शत्रूनी लढायच्याने ताकद आणतो असे वर्णन अनेक दिशानीं आलेले आहे (ऋ. ८.८१, १७ दः), सोमाच्या मदत इन्द्र आपले सर्व शत्रू मारून टाकतो (ऋ. ९.१, १०), इन्द्र सोम प्याला म्हणजे त्याच्याची लढाईत कोणीहि टिकत नाही (ऋ. ६.८७, १), सोम हा इन्द्राचा आत्मा होय (ऋ. ९.८५, ३), सोम हा इन्द्राचा परमपावन मित्र होय (ऋ. १०.२५, ९), हा सोम इन्द्राची ताकद वाढवितो (ऋ. ९.८६, २), तो ह्याला घर मारण्यात इन्द्राला मदत करितो (९.६१, ३२), सोमाच्या मदतीने इन्द्राने उत्तमवाह सुरू केला आणि त्याने अहीला नाटिले (ऋ. ४.२८, १), सोमाला इन्द्राचे यज्ञ असेहि म्हटले जाई (ऋ. ९.४२, ७, ९.७४, १, ९.१११, ३), इन्द्राचा रथ

म्हणजे सोम हा सहस्रजेता असा वज्र होतो. शंबर फिरे विष्वसून टाकणारे असे हे सोमाचे मद उत्पन्न करणारे पान आहे (ऋ. ९.४८,२); सोम म्हणजे श्वाला, मारणारी आणि आनंदांत मग करणारी अशी फाडी आहे (ऋ. ६. १७,११); सोमाला इंद्रप्रमाणे नमरणारा आणि फिरे विष्वसून टाकणारा असे म्हटले आहे (ऋ. ९.८८,४); यहासात वेळी श्वहनू हें जें मूलतः दन्द्रार्थें नांव आहे तें लाज दिलें आहे.

सोम दन्द्राच्या पोटांत गेल्यावर त्यानें सूर्याला आकाशांत उगवावयास लाविलें (ऋ. ९.८६,२२); स्वतंत्रपणें सोम ही क्रिया प्रडवून आणतो असेंहि वर्णन आहे. सोमाचें सूर्याला प्रकाशावयास लाविलें (९.२८,५; ९.३७,४); आकाशातील नक्षत्रांना प्रकाशावयास लाविलें (ऋ. ९.८५,९); त्यानें जलमध्ये सूर्य उत्पन्न केला (ऋ. ९.४२,१); त्यानें सूर्याला उगवावयास लावून त्याला प्रेरणा केली. त्यानें सूर्य मिळवून तो हुसुर्चानां दिवा. त्यानें उर्पानां प्रकाशावयास लाविले. सूर्याचा भाग तो आपल्या भक्तांना देतो (ऋ. ९.४५,५); आपल्या भक्तांकरिता तो प्रकाश करितो (ऋ. ९.३५,१); त्यानें प्रकाश शोषून काढिला (ऋ. ९.५९,४); त्यानें धुलेंक आणि प्रकाश मिळिला (ऋ. ९.२,२). एत हें अमर-तत्त्वाच्या नाभीच्या ठिकाणीं आहे. सूर्य जगाय या श्रुत्याच्या आधारवर आहे (४.५८,१ व ११), असें वर्णन येतें. त्याप्रमाणें सोम याचें साम्राज्य सर्व विश्वावर आहे (ऋ. ९.८६,२८ व २९); सर्व दिशांचा हा पति आहे (ऋ. ९. ११३,२); वावाग्रुन्धी निर्माण करणे, लांनां स्थिर करणे, सुलोकांचा आधार देणे, सूर्यामध्ये प्रकाश उत्पन्न करणे (ऋ. ६.४४,२३ व २४; ६.४७,३ व ४) या शिबरेचनेंतील क्रिया सोम करितो असेंहि वर्णन आहे.

वृत्राशी इंद्राचें युद्ध होत असतां इंद्राशी याचा निकट संबंध येत असल्यानें स्वतंत्रपणेंहि सोम हा मोठा लज्जव्या आहे असें वर्णन येतें. सोम हा जेता आहे. सोमाचा युद्धांत केव्हांहि पराभव होत नाही. तो लढाईकरितां जमल्या आहे (ऋ. १.५१,२१); नीरान्मये तो श्रेष्ठ वीर आहे. भीति-प्रदान्मये तो अत्यंत भीतिप्रद आहे. त्याचाच नेहमीं वय होतो (ऋ. ९.६६,१६ व १७); तो आपल्या भक्तांसाठीं गाई, रथ, घोडे, सोने, आद्यास, जेवक इजारां वागल्या गोष्टी व झटून सर्व पदार्थ जिंकून आणितो (ऋ. ९.७८,४; ८.६८,१); तो स्वर्गातील व पृथ्वीवरील सर्व संपत्ति अन्न व गुरे वीरे वगैरे देतो (ऋ. ९.४५,३; ९.४९,४; ९.५२,१६); सोम म्हणजे रथि म्हणजे खजिना (ऋ. ९.४८,२), सोम म्हणजे देशांची संपत्ति (ऋ. १. १८. ९.६,४,५), अर्थांहि वर्णन येतात. शश्रूपासून सोम रक्षण करितो (ऋ. १०.२५,७), तो राक्षसांना पळवून लावतो (ऋ. ९.८९,५); आणि

इतर देवतांप्रमाणें परंतु ध्यांजपेक्षा अधिकवेळां त्याला रथो-इन् हें नांव दिलें आहे. युध्दांत यार मारणारा हें पद फक्त सोम देवालाच ठाविलें आहे. उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयांत सोम पिणारे ब्राह्मण डोळ्यांचे पातें लवतें न लवतें इतक्या वेळांत कोणालहि यार कडें शकतात असें वर्णन येतें (मं. सं. ४.८,२).

सोम हा योद्धा असल्यानें त्याजबळ शस्त्रे असल्याचें वर्णन येतें (ऋ. ९.९६,१६); तो वीरप्रमाणें हीं शस्त्रे हातांत धरतो (ऋ. ९.७६,२); हीं शस्त्रे तिसड धारेंचीं आणि भयंकर असतात (ऋ. ९.६१,२०; ९.९०,३); एका ठिकाणीं सोमानें हीं शस्त्रे आपल्या मस्तरी वापापासून हुसकून घेतलां असें वर्णन आहे (ऋ. ६.४४,२२); सहस्र टोकाचा वाण सोमाजबळ आहे (ऋ. ९.८३,५; ९.८६,४०); त्याचे धनुष्य वाण सोदण्याच्या कामीं अत्यंत वैगमन आहे (ऋ. ९.९०,३).

इन्द्र वसतो ह्या रथातच सोम पसतो (ऋ. ९.८७,५; ९.९६,२; ९.१०३,५), रथातून लडणाऱ्या इंद्राचा तो सारथी आहे (अ. वे. ८.८,२३); तो रथांत बसून जातो (ऋ. ९.३,५); त्याचा रथ दिव्य आहे (ऋ. ९.१११,३); प्रकाश हा त्याचा रथ आहे (ऋ. ९.८६,४५); पवित्र म्हणजे माळण्याचें लोंकरी वज्र हा त्याचा रथ आहे (ऋ. ९.८३,५); तो उत्तमोत्तम सारथी आहे (ऋ. ९.६६,२६); त्याला सतःच्या वांगल्या पंतांच्या घोड्या आहेत (ऋ. ९.८६,३७); वायुप्रमाणें त्याच्या जबळ घोड्यांच्या जोड्या आहेत (ऋ. ९.८८,२).

इन्द्राचे जे जवळचे सेही म्हणजे सरहून त्यांचाहि अर्थांत या सोमाशी संबंध आहे. हे सरहून दिव्य ह्यम म्हणजे सोम याचें दोहून कारितात (ऋ. ९.१०८,११; ९.५४,१); हे मूळ जन्मतें तेव्हां याला सरहून शब्दकृत करतात (ऋ. ९.९६,१७); सरहून इंद्राची सेवा करितात त्या-प्रमाणें सोमाची सेवा करितात (ऋ. ६.४७,५; ९.६६,२२); वायु सोमाला आनंद देतात (ऋ. ९.३१,३); वात हा त्याचा संरक्षक आहे (ऋ. १०.८५,५); अग्नि, सूर्य आणि रुद्र यांच्या जोडीनें सोम असतो म्हणजे सोमपूजन, सोमरुद्र आणि अग्निसेम अद्या जोडेदेवता आहेत. केव्हां केव्हां सरहणाशी त्याचा रहस्यात्मक ऐक्यभाव वर्णिला आहे (ऋ. ९.७७,५; ९.९५,४).

ऋग्वेदान्तर्ग एक ठिकाणीं सोमाला मौजवत असें म्हटलें आहे. मौजवत याचा अर्थ भ्रमेवोत्तर कांहीं विधानावरून मुत्रवर पर्वतावर उत्पन्न झालेला असा आहे. अनेकवेळां मिथिला म्हणजे पर्वतांत राहणारा, पर्वताग्र म्हणजे पर्वतावर नाडणारा (ऋ. ९.४६,१), असें सोमाचें वर्णन आहेत

आहे पवताना सोमष्टय अस म्हण्टल आहे (अ वे ३, २१, १०), यज्ञपरिभाषेप्रमाणे अदि किंवा सोम उचण्याचे दगड ह्याना सोमष्टय ह नाव लावण्यात येते (ऋ ८.५३, २), मौजवत, गिरिष्ठ वगैरे शब्द पृथ्वीवरील पर्वत हे सोमाचे उत्पत्तिस्थान होत असें साद्विज्ञात (तु* ९.८२, ३), अवेस्तामध्ये हजोम पर्वतावर उगवतो असें विधान आहे, त्यावरून वरील कल्पनेला पुष्टि येते सोम हा पवतावर उगवत असल्यानें घुलोकात गोड जिन्हचे मित्र पर्वतवासी ट्यभाच दोहन करितात (ऋ ९.८५, १०, तु ९.९५, ४), असें ज वणन येतें ते करताना कवीच्या दृष्टीसमोर सोमाचें उत्पत्ति स्थान जें पवत तें असावें असें दिसतें वरुणान जलामर्थ्य भग्नि स्थापित केला आहे घुलोकामय्य सूर्य आणि अग्नीवर सोम ठेविला आहे (ऋ ५.८५, २), तसेंच मातरिथ्यन् यान घुलोकातून अग्नि आणिला व इयेनान अग्नीवरून सोम आणिला (ऋ १.९३, ६), या विधानातहि अदि व पवत याचा अर्थ पृथ्वीवरील जोंगर असा असू शकेल परंतु अदि याचा अर्थ दैवतविषयक कथानधून मेघ असाहि होत असल्यान अदि म्हणजे पृथ्वीवरील पर्वत असें निश्चयान म्हणवत नाहीं

सोमलता ही जशी पृथ्वीवरील लता आहे तशी ती घु लोकातील लता आहे (ऋ १०.११६, ३), सोमाच वर उत्पत्तिस्थान व वसतिस्थान देवलीमातच आहे असें मानल आहे सोमवल्लीचा जन्म वर उच ठिकाणीं होतो सोमवणी प्रथम घुलोकात असून नंतर ती पृथ्वीला मिळली (ऋ ९.६१, १०) हा मधुरस म्हणजे मादक रस घुलोकाचा पुत्र आहे (ऋ ९.३८, ५), दिव शिणु (घुलोकाचा पुत्र) ह नाव सोमाला वारवार दिलेलें आढळतें एका ठिकाणीं सोमाला सूर्याचें अपत्य म्हण्टलें आहे (ऋ ९.९३, १), दुसऱ्या एका ठिकाणीं याला महान् पक्षी असें म्हणून याचा पिता पर्जन्य आहे असें म्हण्टलें आहे (ऋ ९.८२, ३, तु=९.११३, ३) अथर्ववेदामध्ये अमृताच म्हणजे सोमाचें मूळ पर्जन्यचीच होय असें म्हण्टल आहे (अ वे ८.७, २१) सोमाला शिशु (ऋ ९.९६, १७), किंवा युवा असें म्हणतात, तेव्हा अग्नी प्रमाणें सोमाहि पुन पुन तयार केला जातो या गोष्टीकडे कवीच लक्ष असाव सोम हा घुलोकातील पीयूष म्हणजे वृक्ष आहे. (ऋ ९.५१, २६) सोम हा घुलोकात शुद्ध केला जातो (ऋ ९.८३, २, ९.८३, २२ इ) त्याचा प्रवह घुलोकातील आबडत्या ठिकाणीं वाहतो (ऋ ९.१२, ८), आपल्या धारेच्या द्वार तो अंतरिक्षातून घुलोकात चोहोंकड धावतो (ऋ ९.३, ७), तो घुलोक व्यापितो (ऋ ९.८५, ९), तो घुलोकात वस्ति करतो (श घा ३.४३, १३), तो घुलोकाचा पति आहे (ऋ ९. ८६, ११ व ३३),

घुलोकातील पक्षी असल्यान तो पृथ्वीकडे वरून पाहतो आणि सब भूताना अवलोकन करतो (ऋ ९.७१, ९), सूर्यदेवाप्रमाण तो सर्व लोकांच्या वरती आहे सोमाचें विंदू शुद्ध करून घुलोकातून अंतरिक्षातून पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर ओतले जातात (ऋ ९.६३, २७), याच कारणांन सोमाला रजस्तुर म्हणजे अतरिक्ष ओलाडून जाणारा (ऋ ९.४८, ४ ४.१०८, ७), असं म्हण्टल आहे तिसऱ्या शिखरावर प्रकाशमान घुलोकात दुग्धपरिवेष्टित सोमाला कोट सोडून काढित असतात (ऋ ९.८६, २७), लाच स्थान सर्वांत उच घुलोकात आहे (ऋ ३.२, १०, ४ २६, ६ ९.८६, १५) त्याच स्थान तिसऱ्या घुलोकात आहे (ते स ३.५, ७ इ) घु ह नाव पुष्कळवेळा मन्वाच्या लाकूची जें गाळण केलें असतें त्याला गृह्यायान लावतात असें दिसतें घुलोकाच्या नामीवर, मन्वाच्या लाकूचीच्या गाळण्यावर, सोम आहे (ऋ ९.१०, ४) घुलोकांतील ज्योतींतून पलीकडे, गाळण्यातून पलीकडे, जाणारा सोम आहे (ऋ ९.३७, ३) घुलोकात सूर्यावरील धावणारा, गाळण्यावर धावणारा, असा हा सोम आहे (ऋ ९.२७, ५) या सब ठिकाणीं घुलोक म्हणजे गाळणें असा अर्थ दिसतो ट्यभान घुलोक व्यापिला आहे हा राजा गाळण्यावरून गर्जना करीत जात आहे (ऋ ९.८५, ९, तु=९.८६, ८), या ठिकाणींहि घुलोक म्हणजे गाळणें हाच अर्थ असावा सातु म्हणजे शिखर हा शब्द गाळण्याला नेहमी वापरलेला आहे दिव सातु म्हणजे घुलोकाचें शिखर याचा व सातु म्हणजे गाळण याचा कवीच्या कल्पनेत सबध असावा घुलोकात दिव्य सोम अथवा अमृत सोम असतो म्हणून सातु यासारखे शब्द पृथ्वीवरील सोमाच्या सबधात साहजिकपणें वापरण्यात आले असावेत

सोम हा घुलोकातून आणला गेला यासंबंधाची अगदी सामान्य कथा म्हणजे इयेनान सोम आणला हो होय (ऋ १.८०, २), अति उच घुलोकातून इयेन पक्ष्यान सोम आणला (ऋ ४.२६, ६), या पक्ष्यान इन्द्राकडे सोम किंवा मधु आणला (ऋ ३.४३, ७), वेगवान् इयेन पक्षी सोम वलीकडे उडाय करून गेला (ऋ ५.४५, ९), व त्यान इन्द्राकरिता त्या वल्लीची मधुर कावी तोडून आणिली (ऋ ४.२०, ६), इयेन पक्ष्यान इन्द्रासाठी ही सोमवल्ली आपल्या पायात धरून अंतरिक्षाच्या मार्गान आणली (ऋ ८.७१, ९), मनाच्या वेगान उडून या पक्ष्यान लोहमय किंश मेवून (तु ४.२७, १) व घुलोकात जाऊन वज्रधारी इन्द्रासाठी सोम आणिला (ऋ ८.८५, ८), इयेन पक्ष्यान फार दूर वरून घुलोकातून सोमवल्ली आणली (ऋ ९.६८, ६, ९.७७, २, १०.११, ४, १०.९९, ८ इ) ऋग्वेदमंडळ ४ सूक्त २६ व २७ यांमध्यहि सोम आणण्याची कथा विस्तारान दिन्नि आहे नादणप्रयात गायत्रीन सोम आणला अशी कथा आहे गायत्रा याचा पुरोहित गृध्राध भग्नि असा आहे

ऋग्वेदामध्ये इन्द्र आणि इयेन हे वेगळे आहेत. व इयेन इन्द्राला सोम आणून देतो असें स्पष्ट वर्णन असतं. 'एकाच ठिकाणी फक्त (आणि या ठिकाणी) सोमइयेनकयेचा वार्ही संबंध नाही) सोमयागाचे ठिकाणी बसलेला इन्द्र हा इयेन आहे असें वर्णन आले आहे (ऋ. १०.९९, ८). सुलोकातील इयेन हे पद अमोला लावले आहे (ऋ. ७.१५, ४, मरुतावाहि हे पद दोनदा लावलेले आढळते). वैयुदमि म्हणजे वीज इच्छाशी इयेन याचा संबंध आहे (ते. ब्रा. ३.१०.५, १; तु=तै. ब्रा. ३.१२.१, २), अमोला पक्षी असे वारवार म्हटले आहे.

व्हस्वफील्ड याने वरील गोष्टींचा विचार करून असें मत दिलें आहे की, सोम इयेनाने आणिला ही जी कथा* आहे

* सोम व इयेन यांची कथा.—ऋग्वेदामध्ये (ऋ. १.९३, ६) अग्नि व सोम यांपैकी एकास मातरिस्थाने पुशेकातून आणलें व सोमास इयेनाने अग्नीवरून आणलें असें म्हटलें आहे. अथर्ववेद ६. ४८ मध्ये वीन मन आहेत. त्यातील दुसरा सायकालच्या सोमाच्या निष्कर्षणाचे वेळी क्रभूना उद्देशून म्हणावयाचा असून, त्या वेळी जगदी छदाची सूर्ये म्हणावयाची असतात. दोन प्रहराच्या सोमाच्या निष्कर्षणाचे वेळी तिसरा मन इन्द्राला उद्देशून म्हणावयाचा असून त्यावेळी त्रिष्टुभ्र छदातील सूर्ये म्हणावी म्हणून सांगितले आहे. पहिला मन इयेन म्हणजे गरुडाला उद्देशून असून, त्याचा छद गायत्री म्हणून सांगितले आहे. हा मन प्रातःसवनाचे वेळी म्हणावयाचा आहे व नैतानसवना-मध्ये अथर्व ६.४७, १ या मन्त्रासवनी, वराल मन्त्राचा उपयोग केला असून, तेथे तो मन स्पष्टपणे अग्नीस उद्देशून आहे. आता अग्नि ही ज्या अग्नी प्रातःसवनाची देवता आहे व प्रातःसवनाच्या वेळी म्हणावयाच्या सूक्ताचा छद गायत्री आहे, त्या अग्नी अथर्व ६.४८, १ मधील इयेन किंवा गरुड हा अग्नीच होय यासवनी संशय येण्यास जागा राहिली नाही.

यावरून, गायत्रीने स्वर्गामधून सोम आणिला, असें म्हणणाऱ्या ब्राह्मणप्रभातील सैर करणेचा बरोबर अथर्वे लक्षात येतो. याच्या मुळाशी, अग्नि जो इयेन त्याचे त्याचा छद जो गायत्री त्याच्याशी जगदीं अभिरत्न करितले आहे व ही गोष्ट या ब्राह्मणप्रयाच्या इष्टीनें जगदीं स्वाभाविक आहे.

मंत्रप्रथामधील म्हणजे वेदामधील वा कथेची मुख्य मूलाधार जी ऋग्वेद ७.२६ व २७ ही सूक्ते, त्याचा विचार करिताना पदवी गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे की, स्वर्गातला विद्युदग्नी जो अग्नि तोच इयेन होय म्हणजे ही सगळी कथा हे एका जगदी माथ्या पण लक्षात भरणाऱ्या सृष्टिमत्काराचे रूप दिसते. स्वर्गापे पय की सोम ते मेघात लपवून ठेविलेले असते व त्याच ठिकाणी विद्युदग्नि लपवून ठेविलेली असते, अशी कल्पना केलेली दिसते. जेव्हा उन्हाळ्यामध्ये आकाशात मेघगर्जना होते तेव्हा विद्युदग्नी दोन ढग कोडून बाहेर येतो व त्याच्या बरोबरच स्वर्गापे रसाचा (सोमाचा) डोळा पृथ्वीवर बहात येतो. नंतर तो स्वर्गापे रस यज्ञाचा उपयोग पडतो, विशेषतः इन्द्राला उपयोगी पडतो, कारण तो विशेष प्रसिद्ध सोमपान करणारा आहे.

तिचे मूळ मेघातून (मेघ म्हणजे लोहमय फिला होय) वीज निघून ती खाली येते आणि मेघातील जल (जल म्हणजे अमृत अथवा सोम) तिच्या बरोबर खाली येते ही सामान्य नैसर्गिक घटना होय. व्हस्वफील्ड आपल्या बाजूचा पुरावा म्हणून (ऋ. १.९३, ६ व अ. वे. ६.४८) ही स्थान पुढे मांडतो. यापैकी पहिल्या ऋचेत अग्नि व सोम यांचे पृथ्वीवर येणे एकत्र उचेलिलेले आहे. सोमइयेनकथेत एक अशी गोष्ट आहे की, इयेनपक्षां सोम घेऊन जात असता तिरदाज कृषानून लानवर बाण टाकून त्याचा एक पंख उडविला (ऋ. ७.२७, ३ व ४, तु ऐ. ब्रा. ३.२५), ही बाण मारण्याची गोष्ट ब्राह्मणप्रयात विशेष विस्ताराने दिलेली आहे. कोठे पय तर कोठे त्याचा एक पाय तुटला गेल्याचे वर्णन आहे. हा पय खाली पडून त्याचा पण (पलाश) उश्न झाला किंवा शात्वक उश्न झाला असें वर्णन येते. पण किंवा शात्वक उश्न या वरील कारणा-मुळे काही विशिष्ट संस्कारात पवित्र मानला आहे.

सोम ही सर्वात महत्त्वाची वृष्टी असल्याने सोमाला लतांचा पति (ऋ. ९.१५, २) असें म्हटले आहे व लताचा सोम हा राजा आहे (९.९७, १७ व १९), लाला वनसति म्हणजे वनाचा पति असेंहि नाव आहे (ऋ. १.९१, ६, ९.१२, ७), सोमान सर्व लता उत्पन्न केल्या आहेत (ऋ. १. ११, २२), ब्राह्मणप्रयात लताचा सोमाशी संबंध दाखविला आहे. त्याना सौम्य असें म्हटलं आहे (त. ब्रा. १.२.१. १, २), सोम हा लताचा पति आहे इतकेंच नव्हे तर त्याला इतर प्रमुख देवांप्रमाणे राजा ही पदवी दिलेली आहे. तो

ऋ. ७.२७ मध्ये या प्रसंगाचे वर्णन असून ते अग्नि व सोम यांच्या संवादरूपात केलेलं आहे. पहिली कथा विद्युदग्नी अग्नि हाने म्हटलेली असून, तीत अन्य देवतापासून अग्नीचे विशिष्टत्व सिद्ध करणाऱ्या पारिभाषिक गोष्टींचा भरपूर उल्लेख आलेला आहे. यापुढच्या तीन कथा सोमाला तोंडी आहेत व त्यात त्याने अग्नीने आपणाकरिता केलेल्या पराक्रमाचे वर्णन केले आहे. सोम आणखी सांगतो की, आपल्या शरीररक्षका-पैकी, एक धनुर्धरा जो कुशानु, त्याने इयेनाला एक बाण-मारिला, पण त्यायोगे इयेनाच्या उदरप्यास काहीही प्रतiroध न होना, त्याचे केवळ एक पीस (पर्ण) तुटले व ते खाली जमिनीवर पडले. जमिनीवर वीज पडण्याचे हे वर्णन असतं हे जगदी समजनीय दिसते. परंतु हा शेवटला कथेचा भाग नेवळ सृष्टिवर्णनपर न राहता, तो येथून पुढे कवींच्या उदात्तवात गेला असावा व अन्यठिकाणाच्या कवींच्या प्रमाणेच येवल्या कवींनीं मग मूळ सृष्टिवर्णनविषयपर कथेच्या विस्तारा-करिता व तिचे सारस्व सारविण्याकरिता आपल्या कल्पना-शक्तीचा उपयोग केला असावा, व ही कथा रचण्यामध्ये कवीने शोलाच्या रुचीस परत लक्षप्रमाण व आपल्या कल्पनेस जनेल लक्षप्रमाणे हसला हा गोष्टी दुसऱ्या कवीमधूनहि येतल्या अमान्यात. (Bloomfield-JAOS. Vol. XVI)

नद्यांचा राजा आहे. (ऋ. ९.८९,२); तो सर्व पृथ्वीचा राजा आहे (ऋ. ९.९८,५७); तो देवांचा राजा आहे (ऋ. ९.८३,१०; ९.८७,२; ९.१०९,४); तो देवांचा व मल्यांचा राजा आहे (ऋ. ९.९७,२४), तो ब्राह्मणांचा राजा आहे (वा. स. ९.४०; तै. स. १.८,१०; मे. स. २.६,९); त्याला देव हे नाव अर्थातच दिलेलं आढळते पण एका ठिकाणी हा देव देवासाठी पिळलेला आहे असें वर्णन येते (ऋ. ९.३,९).

वेदोत्तर वाङ्मयांत चंद्राला सोम हे नाव दिलेलं आहे. चंद्र हा कमीकमी होत जातो याचे कारण देव त्याच्या कला हळू हळू पिळून टाकतात हे असून चंद्र पुन्हा पूर्ववत् होतो तो सूर्याच्या कडून त्याला फलाची प्राप्ती झाल्याने होतो असें या वाङ्मयात वर्णन आहे. छांदोग्योपनिषदात (५.१०,१) असें म्हटलं आहे की, चंद्र म्हणजे सोम राजा होय. हा राजा देवांचे अन्न असून ते त्याचें पान करितात. ब्राह्मण-प्रथातहि सोम आणि चंद्र हे एकच असल्याची कल्पना रुढ झाल्याची दिसते. ऐतरेय ब्राह्मणांत (७.११) चंद्र हा देवांचा सोम होय, शशपयब्राह्मणांत (१.९.४,५) देवांचे अन्न जो सोम राजा तोच चंद्र होय असें म्हटलं आहे. कापीतकी ब्राह्मणांत (७.४०,४.४) यज्ञासाठी जी लता किंवा जो रस प्यावयाचा तो चंद्रदेवाचें प्रतीक म्हणून प्यावयाचा असें म्हटलं आहे. ब्राह्मणप्रथात ज्या चंद्राचवर्षाच्या कथा आहेत त्यात चंद्राला क्षय असण्याचें कारण पितर आणि देव त्याच्या शरीराचा अन्न (चंद्राचें शरीर अमृताचे बनलेलं आहे) हळूहळू सेवन करित असतात हे दिलेलं आहे यजुर्वेदामध्ये नक्षत्रे म्हणजे प्रजापतीच्या मुली चंद्रस्य सोम याच्या पत्नी होत असें म्हटलं आहे. अथर्ववेदात सोम याचा अर्थ कित्येक वेळा चंद्र असाच आहे (अ. वे. ७.८१,३ व ४; ११.९,७ इ.). काहीं पंडितांच्या मते ऋग्वेदातील थोड्याशा अलीकडील सूक्तांत म्हणजे पहिल्या व दहाव्या मंडळातील सूक्तांत सोम आणि चंद्र यांचे ऐक्य कोठे कोठे मानलेलं आहे. परंतु बहुतेक पंडितांच्या मते सोमाचें चंद्राशी ऐक्य हें वेदात तरी अगदीं गौण प्रतीचें असून वेदातील सोम म्हणजे सोमरसाची खाजवर देवळाची कल्पना रचून बनविलेली देवता होय. सोम आणि चंद्र यांचे ऐक्य ऋग्वेद १०.८५ या सूक्तात असल्याबद्दल बहुतेक सर्वोच एकमत आहे. या सूक्तात सोम आणि सूर्यकन्या किंवा सूर्या यांच्या विवाहाचें वर्णन आहे. याच विवाहकथेत सोम हा नक्षत्राच्या अकावर बसलेला आहे असें म्हटलं आहे (ऋ. १०.८५,२). ब्राह्मणाना विदित असलेला जो सोम तो कोणी सेवीत नाही, ब्राह्मण जो कुपतात तो सोम निराळ्य आहे असेंहि म्हटलं आहे (ऋ. १०.८५,३).

चंद्राचें सोमरूप केवळ ब्राह्मणानाच विदित आहे, या विधानावरून चंद्राच्या सोमत्वाची कल्पना फारशी प्रचलित

झाली नव्हती असें म्हणता येईल. दिव्य सोम आणि चंद्र यांचे ऐक्य कशा रीतीचें झालें असावें तें समजणे फारसें अवघड नाही. सोम हा घुलोकातील असून तेजस्वी आहे, तो अंधकार दूर करतो आणि जलाचे ठिकाणीं वृद्धि पावतो अशी त्यासंबंधाची कल्पना होती व कित्येकवेळा त्याला इन्द्र असें नावहि दिले जात होते (ऋ. ६.४४,२१), यावरून पुढे त्याची चंद्राशी तुलना करण्याचे सुचलें असावें. एका ठिकाणीं जलातील चंद्राप्रमाणें चंचूरील सोम दिसतो असें विधान येतें (ऋ. ८.७१,८, तु=१.१०५,१), दुसऱ्या एका ठिकाणीं यज्ञाच्या दृष्टीने नजर फेकीत द्रप्स (सोम) समुद्राकडे जातो असें जें वर्णन आहे त्यात द्रप्स शब्दान चंद्र उद्दिष्ट आहे असें पुष्कळांचे मत आहे. हिलेब्रॅट आपल्या वैदिक दैवतेतिहासात असें मत प्रतिपादितो की, ऋग्वेदाचे सगळें नववें मंडळ चंद्राला उद्दिष्ट केलेल्या सूक्तानीं भरलेलं आहे. या मंडळात सोमाचा अर्थ सोमलता असा कोठेहि नसून चंद्र असाच अर्थ आहे. त्याचें म्हणणें की, ऋग्वेदातील अगदीं जुन्या व अगदीं अलीकडच्या भागात दोन्ही ठिकाणीं सोम याचा देव या नात्यानें चंद्र असाच अर्थ आहे व तो देव नसता त्याचा अर्थ सोमलता किंवा सोमरस असा आहे. चंद्र हा सोमाचें अथवा अमृताचें स्थान आहे आणि सोमाचा भक्त जेव्हा सोमरस पिळतो तेव्हा हा रस म्हणजे चंद्रातील अमृताचा भाग असल्याने भक्ताच्या मनात सोमरस पिळताना त्या चंद्रदेवाचीच मूर्ति असते असें हिलेब्रॅट म्हणतो. हिलेब्रॅटचें आणखी असें मत आहे की, वैदिक संप्रदायात सोम या नावानें चंद्रच मुख्य देव आहे. सूर्योपेक्षाहि हा चंद्र वैदिककालीन जगताचा कर्ता व शास्ता या नात्यानें प्रेष्ट आहे. आणि इन्द्र हा चन्द्राच्या खालीं दुसऱ्या नंबरचा वैदिक देव आहे.

या कल्पनेच्या विरुद्ध असें प्रतिपादण्यात येते की, ऋग्वेदात सोमाचा सर्वत्र ज्या ठिकाणीं आला आहे त्यापेकी अधिकत अधिक स्थानाचा विचार केला असता सोमलता आणि सोमरस याजवर मनुष्याच्या गुणांचा आरोप करून सोमदेवता बनविलेली आहे हें अगदीं स्पष्ट आहे. या ठिकाणीं हे लक्षात ठेवण्याजोगें आहे की, उत्तरकालीन वाङ्मयात जरी सोम आणि चंद्र अस्मिन् मानीत असल्याचा पुरावा आहे तरी चंद्र व सोम एकच, किंवा चंद्र हा देवाचें अन्न आहे, अशा स्पष्ट आणि निःसंदेह अर्थाचे ऋग्वेदात तरी कोठेहि स्थल नाही जेथे सोमाच्या सेवाचे वर्णन अस्पष्ट तऱ्हेने दिलेलं आहे अशा काहीं ठिकाणीं मात्र चंद्राच्या संबंध कल्पिता येतो. सोमसूक्तांत ज्या अनेक सत्रीण कल्पना आलेल्या आहेत त्यामध्ये कोठे कोठे अमृत आणि चंद्र हे एकच अशा तऱ्हेची अस्पष्ट कल्पना आलेली असेल सोमाचें तेज अथवा त्याचें आभ्यायने म्हणजे वृद्धि वर्णन करणाऱ्या भागात, ही

सोमाची इदि चंद्राच्या इदीप्रमाणे असल्याने, चंद्राचेच वर्जन सोम या नांवाचाले केले असल्याचा संभव आहे. परंतु एकंदरीत उत्तरकावीन सृष्टांतील काही स्थळे वगळता ऋग्वेदातील कवीना सोमदेव म्हणजे मानवी गुणांनी युक्त असा पृथ्वीवरील सोमरस किंवा सोमलता ह्याच होता असे नि.सहाय म्हणता येते. वेदावरील भाष्यकार ऋग्वेदात येणाऱ्या सोमशब्दाचा अर्थ देव असा करित नाहीत ही गोष्ट देखील वेदकारांनीच सोमदेव म्हणजे सोमरस किंवा सोमलता ह्याच होय ह्या मताला पुष्टिकारक आहे. कारण या भाष्यकारांच्या काळीं सोम आणि चंद्र हे एकच मानीत असत व असे मानणाऱ्या भाष्यकाराना ऋग्वेदकारांनी असलेले ऐक्य जर मानले जात असते तर ते नाहीत असण्याचा पूर्ण संभव होता.

इन्डो इराणी काळात सोम तयार करीत असत व त्याची देव म्हणून उपासना करीत असत हे अवैस्तामयील हओम सर्वधीच्या कथानुरूप सत्य आहे. ऋग्वेदामध्ये सोम हा पर्वंतावर किंवा एका विशिष्ट पर्वंतावर उगवतो असे वर्णन आहे तर अवैस्तामर्घ्येहि त्याच प्रकारचे म्हणजे एका विशिष्ट पर्वंतावर तो उगवतो असे वर्णन आहे. ऋग्वेदामध्ये घर हा सोम एका अग्नीवर ठेवितो. अवैस्तामर्घ्ये होरेति या एका मोठ्या पर्वंतावर एका मोठ्या हुदिमान् माणसाने हओम ठेविला आहे. ऋग्वेदामध्ये एका झेनाने सोम आणिला असे वर्णन नाही तर अवैस्तामर्घ्ये काही पवित्र पश्यांनी हओम ज्या पर्वंतावर उत्पन्न होतो तेथून तो चोहोकडे पसरलेला आहे. दोन्ही ठिकाणी सोम हा जनसत्सीचा राजा आहे, दोन्ही ठिकाणी अरोग्य व दीर्घायुष्य देणारे व मरणाच्या दूर करणारे असे हे ग्रांपथ आहे. सोम जलामध्ये वाढतो त्याप्रमाणे हओम भारद्वाजाच्या जलामध्ये वाढतो. इन्डोइराणी लोकांच्या उपासनेमध्ये सोम पिऊन खाणे हवन करणे हा एक महत्त्वाचा भाग होता. ऋग्वेद आणि अवैस्ता नाजममध्ये फरक एवढाच की, ऋग्वेदात हे सोमसवन तीन वेळा सांगितले आहे तर अवैस्तात (यज्ञ १०.२) दोन वेळा सांगितले आहे. दोन्ही ठिकाणी सोमाचे अक्षू देखील असत. सोमरस पिब्याच असून त्यात दुध मिसळीत अर्घत असे वर्णन आहे (यज्ञ १०.१३), दोन्ही ठिकाणी देवलोककींचा सोम व पृथ्वीवरील सोम हे भिन्न सांगितले आहेत आणि सोमदेव व सोमरस हेहि भिन्न सांगितले आहेत. दोन्ही ठिकाणी सोमकथेत सोम हा प्रथम देवलोकीं असून नंतर तो पृथ्वीवर आला असे वर्णन आहे. दोन्ही ठिकाणी सोमर्विडु हा यक्षिय क्षत्रीप्रमाणे श्रेष्ठ असून त्याला राजा हे नामाभिधान मिळालेले आहे. सोमाला इनहर तसेच हओमला बरेप्रभ असे नाव आहे. हओम हा सोमा-प्रमाणे अर्ये फंकतो. बदरे म्हणजे भरल हा शब्द वैदिक वज्र-प्रमाणे अर्ये फंकतो. बदरे म्हणजे भरल हा शब्द वैदिक वज्र या शब्दाप्रमाणे आहे. सोम आणि हओम दोन्हीहि प्रकाशाचे जेते आहेत, स्वर्गा म्हणजे प्रकाशाचा जेता माल्य अवैस्तात

खरेता हा उत्तम शब्द आहे. दोन्ही भीमान् आहेत (सुप्रहृत= हुप्रहृत). दोन्ही इष्टांचे इष्ट वेत हाणून पाडतात. शत्रुंवर आपल्या भक्षणा विजय मिळवून देतात. दिव्य लोकांची प्राप्ति करून देतात, दोन्ही अश्व देतात, उत्तम अपत्य देतात. ऋग्वेद आणि अथर्वनाम यांमध्ये सोम प्राचीनकाळी तयार करणारे म्हणून ज्या प्राचीन पुरुषांची नावे आली आहेत, ती देखील एकमेकाशी मिळतात. ऋग्वेदांत विवस्वत् आणि त्रित आपसू तर अथर्वनाम विवस्वन्त, आष्य आणि श्रुत हे प्राचीन सोमसवन करणारे आहेत. उत्साह व उत्साह उत्पन्न करणारे असे हे देवलोकींचे पेय आहे ही कल्पना इंडोयुरोपीय काळातली असून दाकेल. इंडोयुरोपीय काळातली जर ही कल्पना जसेल तर सदरील दिव्य पेय म्हणजे एक प्रकारचा मध अशी कल्पना असावी. संस्कृत मधु, ग्रीक मेडु, असीरियन मेडु, हे समान शब्द या कल्पनेस पुष्टीकारक आहेत. सदरील मध क्रिया मधु त्यांचे राखण करणारा जो अमुर व्याजपातून घेऊन पृथ्वीवर एका श्वेनपश्याने आणिला असावा. इन्द्राचा सोम आणणारा श्वेन हा श्वसू या ग्रीक देवतेच्या जो अमृत आणणारा श्वेन आहे त्यासारखा आणि ओडिन ही देवता ज्या श्वेनाचे रूप घेऊन मध घेऊन गेल्याची कथा आहे, त्या श्वेनासारखा आहे. इंडो युरोपियन काळात जेथे मधु हे दिव्य पेय म्हणून कल्पना होती तेथे इंडो-इराणी काळात सोमाचे दिव्य पेय म्हणून स्थापना झाली. परंतु मधु अथवा मध हा वैदिक काळातही सोमाची निमज्जणाचा एक पदार्थ म्हणून सिद्ध राहिलेला दिसतो अत्युत्तिष्ठया सोम आणि हओम हे एकाच अर्थाने आहेत. सोम यामध्ये स. तर हओम यामध्ये हू हा भाव असून या दोन्ही भाव्या अर्थ दाखणे, टंचणे, पिळणे असा आहे व पिळून काढलेला रस हाच सोम आणि हओम या दोन्ही शब्दांचा भावार्थ अथवा याँगिक अर्थ आहे.

चौः-चौ. या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदात सुमारे ५०० स्थळीं आकाश असा आहे. दिवस असा त्याचा अर्थ पत्रास घेऊ आहे. आकाशातील देव असा चौः याचा अर्थ असतो तेव्हा तो शब्द बहुधा एकदा नसतो तर पृथिवी या शब्दाशी संयुक्त होऊन त्यावापृथ्वी अशा स्वरूपात तो सापडतो. त्यावापृथ्वी यांजकडे सर्व विश्वाचे जनकत्व सोपविलें आहे. ऋग्वेदातील कोणतेंहि सूक्त केवळ चौःचा उद्देशून केलेलें नाहीं. चौःचा उद्देश स्वतंत्र येतो तेव्हा कोणचा तरी पिता या नात्यांन येतो. या प्रकारच्या उद्देशात उपा ही त्याची मुळगी, अश्विनदेव हे त्याचे पुत्र, अग्नि, पर्जन्य, सूर्य, आदित्य, महत, अगिरसू हे त्याचे पुत्र होत असे म्हटलेलें आढळतें. त्याचा पिता असें जगोजग म्हाटलेलें आहे (ऋ. १.१०, ७. १.१६४, ३३. ४.१, १०). इन्द्राचा पिता असें एके ठिकाणीं ह्याचो म्हटलेलें आहे (ऋ. ४.१०, ३); सुरेता (प्रभूत्वाचीं) असें ह्याच एके ठिकाणीं म्हटलें आहे व त्याच ठिकाणीं त्यान

अमीला निर्माण केल्याचे सांगितले आहे (ऋ. ४.१७,४), यौ हा रुपम आहे (ऋ. ५.३६,५), तो रत्नवर्ण रुपम असून पृथ्वीकडे डुरकण्या फोटतो (५.५८,६); घृताला इन्द्राने मारले तेव्हा यौने आपली पसती व्यक्त केली (ऋ. ६.७२,३); यौ हा मोठा पिता आहे (ऋ. १.७३,५), यौ हा उच्च आहे (ऋ. १.५४,३); तो उच्चस्थान आहे (ऋ. ५.४७,७), यौला अग्नीने मनुष्याकरिता गर्जना करायलास लाविले (ऋ. १.३१,४). यौः हा शब्द पिता या अर्थाने पृथ्वीच्या रूपात पत्ताळ वेळ आढळतो व प्रथमेच्या रूपात तीस वेळा आढळतो. त्याची चतुर्था आठ वेळा व द्वितीया चार वेळा आढळते. बरील स्थळांपैकी एक पृष्ठास स्थळ अशीं आहेत यौ, त्या ठिकाणी यौचे पितृल सष्ट झालेले नाही. इतर ठिकाणी तें स्पष्ट झालेले आहे. वर सांगितल्याप्रमाणे पृथ्वी या शब्दाबरोबर सुयुक्त होऊनच यौ हा शब्द बहुतेक सापडतो. थोडक्यात सांगायलाच म्हणजे ऋग्वेदात यौचे ठिकाणी प्राधान्ये वरून एकच व्यक्तिगुण आरोपिलेला आहे व तो त्याचे पितृल होय काही स्थळी यौ हा रुपम असून तो डुरकण्या फोटतो अशीं विधाने येतात (ऋ. १.१६०,३, ५.३६,५, ५.५८,६), अशा ठिकाणी यौ हा पृथ्वी सुषिक करणारा व गरजणारा असा एक पशु आहे अशी कल्पना दिसते. यौची मोलांन अलंकृत केलेल्या काढ्या पोळाशी एका ठिकाणी तुळना केली आहे (ऋ. १०.६८,११), या ठिकाणी रात्रीचे आकाश उद्दिष्ट असावे. यौला अन्ननिम्न म्हणजे पत्र्याशी असें म्हटले आहे, यावरून त्याचे ठिकाणी मनुष्याचे रूपहि कल्पिले जात होत असें दिसते. मेघातून तो झित्त करतो (ऋ. २.४५,६), या ठिकाणी यौज आकाशात चमकते या घटनेचा संबंध असावा. परंतु अशा पक्षेयें किंवा मनुष्याचे रूप यौच्या ठिकाणी कल्पितरी स्थळें अगदी थोडी असून एका जनकत्वाच्या गुणापलीकडे यौ या देवामध्ये कोणतेहि व्यक्तिगुण दिसत नाहीत. जेव्हा यौ हा पिता असतो तेव्हा पृथ्वी ही त्या ठिकाणी माता म्हणून सष्टयणें किंवा अक्षयष्टयणें सांगितलेली असते. यौ या देवाला इतर श्रेष्ठ देवांप्रमाणे असुर असें केव्हा केव्हा म्हटले आहे (ऋ. १.१२३,१, १.१३१,१, ८.२०,१७), एकदा एका ठिकाणी यौक्षित्त या रितीने संबोधिलेले आहे. वीस ठिकाणी यौः हा शब्द आलेला आहे. यौः हा इंद्रोयूतोपीय काळवीळ देव आहे. इंद्रोयूतोपीय काळवीळ हा सर्व विश्वचालक देव आहे असें कोणी म्हणतात परंतु हे बरोबर दिसत नाही. ऋग्वेदकाळाचे प्रारंभी देखील सर्वश्रेष्ठ एकदेव अशी कल्पना उद्भूत झाली नव्हती व म्हणून त्याहि पुरांच्या अतिप्राचीन काळी थोडक्यात चारदा सर्व विश्वाचा चालक एक देव इंद्रोयूतोपीय थोडक्यात मानीत असतील हे समभवत नाही. उलट हे समवर्तें येी, तेव्हाचे जे वरच्या वर्गाचे देव असतील ते ऋग्वेदकाळीन देवांपेक्षाहि अधिक

प्राथमिक स्वरूपाचे असे देवत्व आरोपिलेले निसर्गपदार्थ असतील. ह्या निसर्गपदार्थात्मक अनेक देवतात मान पृथिवीला माता व यौ याला सर्व देवतात श्रेष्ठ असा पिता तेव्हाचे थोडक्यात मानीत असतील. कारण यौ आणि पृथ्वी याचे पोटात सर्व देव मानलेले पदार्थ व घटना अंतर्भूत होतात.

यौ हा शब्द दिव (प्रकाशणें) या धातूपासून निघाला असून त्याचा अर्थ प्रकाशमान असा आहे. देव हा शब्द त्याच धातूपासून निघालेला आहे.

मित्र.—मित्र आणि वरुण याचा संबंध इतका दृढ आहे की, ऋग्वेदात मित्रालाच केवळ उद्देशून केलेले असें एकच सूत्र आहे (ऋ. ३.५९) या सूत्रात जी त्याची स्तुति आहे ती त्याच्या गुणांचे स्पष्ट वर्णन करणारी नाही. पहिल्या ऋचेंत मान विशिष्ट गुण थोडासा आलेला आहे. हाक मारून तो लोकाना एकत्र करतो आणि अनिमित्त नेनांनी शेत पेरणाराकडे तो पाहता असतो.

दुसऱ्या एका स्थळीहि (ऋ. ७.३६,२) मित्राला उद्देशून हेच वर्णन केलेले आहे, म्हणजे हाक मारून तो लोकाना एकत्र करतो असें म्हटलेले आहे. या ठिकाणी वरुणाला थोर शक्तिमान् व कधी न चुकणारा असा मार्गदर्शक म्हटलेले आहे. या स्थळावरून मित्रदेवता ही सूर्याचे एक रूप आहे असें मानण्यास जागा होते. कारण (ऋ. ५.८२,९) या ठिकाणी सविता सर्व प्राण्यांना आपला शब्द ऐकावयास लावितो आणि त्यांना प्रेरणा करितो असें म्हटलेले आढळते. मित्रसूक्ताच्या पाचव्या ऋचेंत मित्र हा माणसाना एकत्र करणारा थोर आदित्य आहे असें म्हटले आहे. यातयज्जन म्हणजे लोकाना एकत्र करणारा हे विशेषण ऋग्वेदात आणखी तीन ठिकाणी आढळते. (ऋ. ५.७२,२) येथे मित्रावरणाना, (ऋ. १.१३६,३) येथे मित्रवरण व अथेसा याना आणि (ऋ. ८.९१,१२) येथे अमीला यातयज्जन असें म्हटले असून अग्नि हा मित्राप्रमाणें लोक एकत्र करणारा आहे असें म्हटले आहे. यावरून हे विशेषण मित्राचेच वैशिष्ट्यदर्शक जाहे असें दिसते. मित्रसूक्तात तो यावापृथ्वीना आधार देतो, पंचजन त्याचा कायदा पाळतात, तो सर्व देवांचे पोषण करतो असें म्हटले आहे. (ऋ. ५.८१,४) या ठिकाणी मित्राचे नियम उल्लेखिले असून सविता व मित्र एकच असें म्हटले आहे आणि दुसऱ्या एका ठिकाणी (वाल्गविल्ल ४.३) विष्णु आपली तीन पावले टाकतो तीं मित्राने केलेल्या नियमानुसार टाकतो असें वर्णन आहे. या दोन स्थळामध्ये मित्र हा सूर्याच्या गतीचे नियमन करितो या प्रश्नरचा प्थनि दिसतो. (ऋ. १०.८,४) या ठिकाणी उपाच्या अप्रमार्गी म्हणजे अगोदर जाणारा अग्नि मित्र स्वतः साठी उत्पन्न करतो असें म्हटलेले आहे. अग्नि उद्गीर्णित केल्य म्हणजे मित्र असतो (ऋ. ३.५,४), अग्नि जन्मला म्हणजे

वरुण व उद्दीपित केला म्हणजे मित्र असतो (क्र. ५. ३.१), पयववेदात १२.३.१३ या ठिकाणी सूर्याच्या वेळचा मित्र आणि सार्यकाळचा वरुण याचा भेद दाखविला आहे व अयववेद ९.३.१८ या ठिकाणी वरुणाने जाळ्या दिलेले व झाकलेले वस्तुजात मित्राने प्रातःकाळी उपजे करावे अशी त्याची प्रार्थना केली आहे. ब्राह्मणप्रभात मित्राचा दिवसाशी व वरुणाचा रात्रीशी संबंध प्राधान्याने कल्पिलेला आहे. त्यासंबंधाचे बीज बरील स्वर्गीय दिसून येते. मित्राचा सूर्याशी प्रामुख्याने संबंध कल्पिला गेल्याने पुढे दिवसाशी त्याचा संबंध कल्पिला गेला असावा व वरुणाकडे मित्राच्या उलट धाम येऊन तो रात्रीचा देव झाला असावा. विवि- विषयक बाह्यधामाचे मित्राला पादरा आणि वरुणाचा बाह्य पशु लागतो या गोष्टीवरूनही त्या काळी मित्र हा दिवसाचा व वरुण हा रात्रीचा देव मानला जात होता असे स्पष्ट दिसते (त. स. २.१.७, २.१.९, नं. स. २.५.७) वैदमनात मित्र ही सूर्यदेवता आहे जसा जो योडासा पुरावा मिळतो त्याला अवैस्वामध्ये आणि सानान्यतः इराणी सप्र- द्यावात मित्र हा नि सचाय सूर्यदेव आहे किंवा निदान सूर्याशी त्यास संबंध असलेला असा प्रमाणाचा देव आहे.

मित्र ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति सप्रमित आहे. ऋग्वेदामध्ये मित्र याचा अर्थ सुहृद् असा तितक्या स्वर्गीय आहे मित्र देवाचा दयाळूपणा (साहद) जलजागी उज्विलेले आहे मित्र हा शातवेचा देव आहे असेही विधान येते (त. स. २.१.८). यावरून आणि अवैस्वामध्ये मित्राची नैतिक याजू वर्णन करताना तो विश्वासुपाणाचा सरक्षक आहे असे वर्णन आहे यावरून मित्र याचा मूळ अर्थ प्रेमी किंवा सुहृद् असून पुढे सूर्यदेवाची निसर्गातील वस्तुजातावर कृपा करणारी सत्ता पाहून त्याला हे नाव दिले गेले असावे असे मानण्यास जागा आहे.

विष्णु-विष्णु या देवतेला ब्राह्मणप्रवासीत आहवायिना- मध्ये जरी अजत महत्त्व दिलेले असले तरी ऋग्वेदात ही देवता गौणच मानलेली आहे. तन्नामि उद्देशस्थानाच्या संप्रवेष्टन ठरणाऱ्या महत्त्वापेक्षा वरेंच अधिक महत्त्व तिला असल्याचे या देवतेच्या व्यक्तिविषयक वर्णनावरून दिसते. केवळ उपेक्षारूपेच्या मानान पाहता या देवतेचे स्थान नव्या टरेंत, कारण संपूर्ण विष्णुवर्णनपर असा कसा पायाहून अधिक नाहीत, आणि विष्णु हे नाम सर्वत्र ऋग्वेदात फक्त शंभर वेळा आलेले आहे. विष्णूच्या मनुष्यस्वरूपात्मक गोष्टी म्हणजे तो तीन पावले टारतो व तो विशाल देहाचा तरुण आहे, शतस्थान संपन्नतात (१.१५.६) त्याच्या सवधाचे मुख्य वर्णन म्हणजे तो त्रि-वि-क्रम म्हणजे तीन पावलांनी सर्व विश्व आनमणारा, असे वर्णन सुमार दहापेक्षा ठिकाणी आलेले आहे. तसेच उद्गम, व उद्गम ही त्याची विशेषण

तितक्याच वेळ आणि आलेली असून त्यावरून त्याच्या बरील देहाचाच अर्थोपार्थ होतो. यापेक्षा दोन पावलांनी स्थान मनुष्याला हगोचर अशी सर्व पृथ्वी व्यापिली, व तिसरे पाऊल उंच अंतरिक्षात पक्षाच्या उडणाऱ्या व मनुष्याच्या हत्तीच्या पलीकडे टाकले (क्र. १.१५.५, ७, ९, १२). त्याचे वसतिस्थान स्वर्ग असून तेथे धार्मिक लोक आनंदात राहतात, तेथे मनुष्य आहे (क्र. १.१५.५). तो आपल्या वसतिस्थानाचे म्हणजे स्वर्गाचे सरक्षण करतो (क्र. १.१५.५).

विष्णूची उपरिनिर्दिष्ट तीन पावले म्हणजे सूर्याच्या दैनिक मार्गक्रमणातील तीन ठिकाणे, उदय, मध्य व अस्त ही होत, असे बहुतेक यूरोपीय पंडितांचे व यास्क्याच्या पूर्वीचा आचार्य शीर्षगाम यांचेही मत (निष्क १२.१९) आहे, परंतु ऋग्वेदात वेदात, ब्राह्मणात व वेदोत्तर बाह्ययात असे मत आहे की, विश्वातील तीन विभाग (भूलोक, भुवर्लोक व स्वर्गलोक) सूर्यदेवतेने आक्रमण केल्याचा त्यात संबंध आहे, आणि विष्णूने तिसरे पाऊल उंच टाकले या गोष्टीशी जुळणारे हे दुसरे मत असल्यामुळे तेंच प्राधान्य दिसते.

विष्णुसवधाने प्रमुख कल्पना गतिविषयक असून त्याचे गमन स्वतंत्र, दूर व नियमित असते असे वर्णन पुष्कळ ठिकाणी आहे. त्याच्या गमनासंबंधानेच ९० दिवसांचा एकेक असे चार ऋतू मिळून ३६० दिवसांचा सौरवर्ष वगैरे वर्णन आहे (क्र. १.१५.६). वेदोत्तर बाह्ययात विष्णूचे आग्रह ज किती चक्र त्याचे वर्णन सूर्याशी मिळते आहे. तसेच त्याच बाबत जो गडबडीत त्याचे प्रतिशब्द गरमव, व सुपर्ण हे ऋग्वेदात सूर्याला उद्देशून योजिलेले आहेत. या एवढे वर्णनावरून विष्णु म्हणजे सूर्य अशी मूळ कल्पना असावी, असे दिसते. सूर्य मर्यादही ऊर्ध्वबिंदूत स्थिर असल्यासारखा दिसतो, या मर्यादबिंदूचा (Zenith) यास्कान विष्णुपद असे नाव दिले आहे. विष्णूला गिरिक्षित व गिरिष्ट असे म्हटले असून (क्र. १.१५.३) पुढे (क्र. १. १५.१) विष्णु व इन्द्र यांना पर्वतशिखावर बसलेले असे म्हटले आहे याचा अर्थ ह्याच्या पलीकडे दिसणारा सूर्य असा स्पष्ट दिसतो. बरील विष्णूच्या प्रतिशब्दावरून विष्णूला 'गिरिष्ट' असे नंतरच्या वाङ्मयात (तैत्तिरीय स. ३.४.५) म्हटले आहे.

विष्णू तीन पावले टाकून पृथ्वी आक्रमण केली ती आपत्तिग्रस्त मनुष्याला मुक्त करण्याकरता (क्र. ६.४९.१३), मनुष्याला पृथ्वीवर राहण्याची सोय करून देण्याकरता (क्र. ७.१००.८), असे वर्णन आहे. या सदांवरूनच पुढे आपे महाप्राच्यातील व पुराणातील विष्णूच्या नामनावताराची कथा उद्भवली असावी. मर्यादही ब्राह्मणप्रभात (शत. ब्रा. १.२ ५.५, तैत्ति. स. २.१.३, तैत्ति. ब्रा. १.६.१.५)

विष्णूने बटुरूप धारणे करून तीन पावले टाकून वसुधाच्या हातून पृथ्वी देवाकरिता सोडविली, अशा अर्थाची विष्णू-वदलची आख्यायिका आहे.

विष्णू हा इन्द्राचा मित्र असून त्र्याम्बरोवरच्या युद्धांत त्याने इन्द्राला मदत केलेली आहे (ऋ. ८.१२.२६, व २७). तसेंच इन्द्र व विष्णू दोघांनी मिळून दासावर विजय मिळविला, शंकराचे ९९ दुर्ग नाश केले व बर्बिनाचे वीर ठार मारले (ऋ. ७.९९, ४ व ५) तसेंच त्या दोघांनी मिळून सर्व वातावरण व अंतरिक्ष (ऋ. ६.६९, ५) आणि सूर्य, उषा व अग्नि (ऋ. ७.९९, ४) ही उत्पन्न केली. मित्र, वरुण व गरुड यांचेवरोवर विष्णूने स्तोत्रे गाऊन इन्द्राचा गौरव केला (ऋ. ८. १५, ९). विष्णूचे जोडीदार म्हणून मरुताचा उल्लेख येत असतो (१.१५६, ४)

गर्भधारण व गर्भसंरक्षण या कामी मदत करणाऱ्या म्हणून ज्या देवता आहेत त्यातहि विष्णूची गणना आहे (ऋ. ७.३६, ९, १०.१८४, १). विष्णू स्वर्ग, पृथ्वी व सर्व जीव याचा आधार आहे (ऋ. १.१५४, ४).

ब्राह्मणग्रंथात विष्णूने आपल्या तीन पावलांनी पृथ्वी, अंतरिक्ष व स्वर्ग व्यापिले अशी कल्पना आहे (शत. ब्रा. १.९, ३, ९, तैत्ति. ब्रा. ३.१, २, ७). विष्णूसंबंधाच्या ऋग्वेदात मूळ असलेल्या दोन कथा ब्राह्मणग्रंथात अधिक विस्तृत केल्या आहेत. ऋग्वेदात इन्द्राने असुरांचा पराभव केला असें आहे, पण ब्राह्मणग्रंथात देव व असुर असे दोन विरोधी पक्ष असल्याचे सांगितले असून उभयतामधील सामन्यात देवाना सरोदित अय मिळत नसे, उलट त्याची पुण्यळ वेळा स्थिति वाईट होत असे असें वर्णन आहे. एवढा असुरांनी देवांचा पराभव केला, व नंतर बटुरूपी विष्णू आरुनील तितका पृथ्वीचा भाग देवाना परत देण्याचे क्यूल केले. पण विष्णूने आपल्या मूळ सामर्थ्याने सर्वच पृथ्वी व्यापिल्यामुळे ती सर्वच देवाना परत मिळाली शतपथ ब्राह्मण १.२.५, १ या ठिकाणी विष्णूने असुरांना फसविण्याकरता वटवेप घेतला होता असें आहे.

ब्राह्मणग्रंथातील दुसऱ्या कथेचे मूळ ऋग्वेदातील (१. ६१, ७, ८.६६, १०) ऋचात आहे त्यात असे वर्णन आहे की, विष्णूने सोमरस प्राशन करून इन्द्राच्या आप्रहा-वरून त्र्याच्या १०० म्हशी व एक दुग्धपात्र हरण केले, व इन्द्राने थ्याला ठार मारले. हीच गोष्ट पुढे तैत्तिरीय संहितेत (६.२, ४) विस्तृत करून दिली आहे ती अशी. एका वराहाने असुरांची चीजवस्तू सात टेकड्यांच्या पलीकडे ठेविली होती. इन्द्राने कुशाकुरांनी वराहाला ठार मारले व विष्णूने तो वराह देवाना यज्ञात अर्पण करण्याकरता नेला; व देवाना असुरांची सर्व मालमत्ता मिळाली. याने वराहाला शतपथ ब्राह्मणात (१४.१.२, ११)

एसुप असें नाव असून त्याने पाण्यातून पृथ्वी वर काढली असें म्हटलें आहे. पुढे रामायणात व पुराणांत बाल्य विष्णूचा वराहवतार असें मानले आहे.

विष्णूच्या दुसऱ्या दोन अवतारांचे मूळहि ब्राह्मणग्रंथात सापडते शतपथब्राह्मणात (१.८.१, १) मनूला जल-प्रलयालाच वाचविणाऱ्या मत्स्यालाच पुढे पुराणात विष्णूचा मत्स्यावतार असें मानले आहे. शिवाय शतपथब्राह्मणात (७.१, १, ५) प्रजापति सतति निर्माण करण्याकरता जलामध्ये कूर्मरूपाने संचार करतो, या विधानावरून पुढे पुराणात विष्णूच्या कूर्मावताराची कथा घनविलेखी दिसते. या कथा मागील प्रकरणात दिल्याच आहेत.

शतपथ ब्राह्मणात (१४.१, १) यज्ञस्वरूप विष्णूवद्दल अशी कथा आहे की, यज्ञकर्मांचे फल त्याला प्रथम कळल्या-मुळे तो देवामध्ये श्रेष्ठ बनला, पुढे त्याच्याच धनूप्याने त्याचे मस्तक छेदिले जाऊन त्याचा सूर्य बनला. तैत्तिरीय आरण्यकात (५.१, १ ते ७) वरील कथेने अशी भर घातली आहे की, अश्विनीउमार वैदानी ते मस्तक परत खस्थानीं बसविले.

ऐतरेय ब्राह्मणात (१.१) विष्णू हा सर्वश्रेष्ठ देव व अग्नि हा कनिष्ठ असून इतर सर्व देवता त्याच्या मर्त्यतरी असल्याचें दिलें आहे. उलट त्याच ब्राह्मणात (ऋ. १.३०) विष्णूला देवांचा द्वारपाल असेंहि म्हटलें आहे.

आदित्य.—आदित्य हे नाव एका देवतासमूहाला लावलेलें असून ऋग्वेदात त्याच्या वर्णनपर संबंध सूचित सहा आहेत व दुसऱ्या दोन सूक्तात त्याचा अज्ञमान उल्लेख आहे. या समूहातील देवतांच्या नावावरून व सध्यावरून ऋग्वेदात बरीच अनिश्चितता आहे. फक्त एका ठिकाणी (ऋ. २.२५, १) त्या जास्वीत जास्त सहा दिल्या आहेत, त्या येणेंप्रमाणें मित्र, अर्यमन्, भग, वरुण, दक्ष व अश. अर्यवेदेदात अदितीचे हे पुत्र आठ होते असें म्हटलें असून (८.९, २१) तैत्तिरीय ब्राह्मणात (१.१, ११) या आठवाची नावे पुढील-प्रमाणें दिली आहेत. अश, भग, धातु, इन्द्र, विश्वसत, मित्र, वरुण व अर्यमन् ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलात व शतपथ ब्राह्मणात अदितीचा आठवा पुत्र मातेश्वर असें म्हटलें असून त्याच ब्राह्मणात (६.१.२, ८; ११.६, ३, ८) हे आदित्य वार असल्याचें व ते वार महिन्याचे निदर्शक असल्याचें सांगितले आहे. वेदोत्तर ब्राह्मणात वारा महिन्याचे वारा आदित्य किंवा सूर्यदेवता असें सर्वत्र स्पष्ट दिलेले आहे, व त्यात विष्णू हा पहिला व सर्वश्रेष्ठ असें म्हटलें आहे. ऋग्वेदात सूर्याला आदित्य म्हटलें आहे, त्यावरून सूर्य हा सातवा व मातेश्वर हा आठवा आदित्य असावा. ऋग्वेदातच एका ठिकाणी (९.१, ४) आदित्याची माता व वसूची सुवर्णकाची कन्या मधुच्छा ही होय, असें सांगितलें आहे.

ऋग्वेदात (७.८५, ८) व मित्रायणी सहितेत (२.१, १२) इन्द्र हा अदितीचा पुत्र म्हणजे आदित्यापैकीच एक आहे, पण सतपथ ब्राह्मणात (११.६.३, ५) बारा आदित्याहून इन्द्र निराव्या दिला आहे. आदित्यापैकी मित्रावरण याचीच एकत्र स्तुति केलेली आहे. मित्राव आदित्य याचा ज्येष्ठ यम, रुद्र, मरुत, अगिरा, ऋभू, मित्रेदेव या देवतासमूहाबरोबर बहुतेक असतो. आदित्य हे नाव सामान्य सर्व देव या अर्थासहि वापरलेले आहे; व आदित्याचे वर्णन सर्वगामान्य देवाच्या वर्णनासाठी बहुतेक जमते; पण आदित्यापैकी प्रमुख जे मित्रावरण त्याच्या वर्णनासाठी जमत नाही. मूळचे सात आदित्य म्हणजे सूर्य, चंद्र व इतर पाच मिथून सप्त ग्रह होत, असें थोडेंजेंवर्गचे म्हणणे आहे; त्यांचे वारप इराणी अमेरसेंत याची सध्या प्रहाइतरीच म्हणजे सात आहे. तथापि या मताविषय गोष्ट ही दिसते की, इराणी व वैदिक नांवांपैकी एकातहि साम्य नाही, व इराणी मित्रा हा सप्तग्रहाच्या यादीत नाही. म्हणून वरील मत काही बऱ्या अर्थेत्वा-पंडितांनीहि स्वायत्त मानले आहे.

ऋग्वेदात आदित्यापैकी मित्र, वरुण वगैरे प्रमुख आदित्य यांची स्तुति स्वतंत्र सूक्तांत आलेली आहे, व या प्रकरणातहि त्यांचे स्वतंत्र वर्णन दिलेले आहे. आदित्यापैकी उरलेल्या देवतांची माहिती त्या त्या स्वतंत्र नावांमार्फत जोडण्यात दिलेली आहे.

सामान्यतः सर्व आदित्यांचे वर्णन असें येतें की, त्यांना सर्व वरुण गोष्टीहि समीप होतात; सर्व चलाचलनां त्यांचा आधार आहे; सर्वे विश्वांचे ते पालन करतात, नाशकाच्या मनातले घरे वाईट विचार ते जाणू शकतात, व पापी जनाना ते शिक्षा करतात; आपल्या भक्तांच्या रोगादि आपणित दूर करतात व त्यांना प्रकाश, दीर्घायुष्य, सतति वगैरे देतात.

मित्र वरुण वगैरे यांचे वर्णन वर आलेलेच आहे. आता उरलेल्या आदित्यदेवतांचे विशिष्ट वर्णन वरं.

अर्यमन्.—या देवतेचा ज्येष्ठ ऋग्वेदात सुमारे १०० वेळां आला आहे तरी त्याचे वैयक्तिक वर्णन अर्सेत अल्प असल्यामुळे नेपण्डूनात देवाच्या यादीत याचे नाव दिलेच नाही. बहुतेक ठिकाणी मित्रावरणाबरोबर अर्यमाना उल्लेख आहे. आदित्य, मित्र याप्रमाणे अर्यमन् हा इतर देवतांचा 'मेही' असा अर्थान आलेला आहे. आपेक्षामुखातहि याचा उल्लेख असल्यामुळे इंग्रज इराणी काळातील ही प्राचीनतर देवता आहे हे उघड आहे.

भग.—या देवतेच्या स्तुतिपर ऋग्वेदात एक सूक्त (७.८१) असून इतर साठ ठिकाणी तिचे नाव आले आहे. या शब्दाचा अर्थ 'दिगारा' असा आहे व संपत्ति देणारी

देवता म्हणून भगवद्गुल वैदिक सूक्तात सर्वत्र कल्पना आहे. भग म्हणजे 'समृद्धि, संपत्ति, सुदैव' असा पुष्कळ ठिकाणी अर्थ आहे. उपा ही भगाची भगिनी होय (ऋ. १.१२३, ५). इराणी भाषेत 'वष देव' हे अहुरमज्द यांचे एक नाव आहे. इंग्रज-युरोपीय काळातहि 'योग देव' हा शब्द आढळतो यावरून ही देवता फारच जुनी होय.

वंश.—हा शब्द ऋग्वेदात फक्त आठदा वेळां आला आहे, व त्याचा अर्थ बहुतेक भगतारण्याच आहे, म्हणजे वाटा, मार्ग, वाटण्याच वगैरे अर्थ आहेत. देव या अर्थान हा शब्द फक्त तीनदा आला आहे.

दक्ष.—दैवतेचे नाव या अर्थान हा शब्द ऋग्वेदात पाचदा वेळांही अधिक आला नाही. 'शक्तिमान्, ऊहाल, शुद्धिमान्' अशा विशेषणमय अर्थान दक्षशब्द बऱ्याच वेळां आला आहे. अर्थात मूर्तस्वरूपात 'धाडवी, हुपार देवता' असा दक्ष याचा अर्थ आहे. सृष्ट्युत्पत्तिविषयक सूक्तात (ऋ. १०.७२, ८ व ५) दक्ष हा अदितीपासून उत्पन्न झाला असें प्रथम सांगून ज्येष्ठ अदिती दक्षाची कन्या असें म्हटले आहे. या विरोधान्नक वर्णनाचा असा अर्थ लावतात की, दक्ष व अदिती ही सर्वांची मातापिता होत.

विष्वत्.—ऋग्वेदात विष्वत् देवतेच्या वर्णनपर स्वतंत्र, सर्वथ अशी एकहि मद्रा नसून फक्त तीसपत्नीस ठिकाणी तिचा इतराबरोबर उल्लेख आलेला आहे. त्याला अश्विनांचा (ऋ. १०.१७, २) व यमाचा (ऋ. १०.१४, ५) पिता असें म्हटले आहे. वेदोत्तर वाङ्मयात मानवजातीचा मृत्युस्थ जो मनु त्याचा पिता विष्वत् असें मानले आहे. सर्व देव ही विष्वत्ताची अपत्ये असेंहि म्हटले आहे (ऋ. १०.६३, १). लघ्वी कन्या सरयू ही विष्वत्ताची पत्नी होय (ऋ. १०.१७, १ व २). एके ठिकाणी (ऋ. ६.८५) मातरेशाला व इतर सर्वत्र अग्नी (ऋ. १.५८, १, ४, ७, ८, १९, ३; १०.२९, ५) विष्वत्ताचा दत्त म्हटले आहे.

इन्द्राचा विष्वत्ताशी संबंध दाखविला आहे. विष्वत्ताच्या खवनां इन्द्राला आनंद होतो (ऋ. ८.६, ३९). नवव्या मंडळीत विष्वत्ताशी सोमाचा संबंध पुष्कळ आलेला आहे. विष्वत्ताच्या कन्या (ऋ. १०.१८) सोमाला खच करतात (ऋ. ९.१४, ५) सोम विष्वत्तासमिध राहतो (ऋ. ९.२६, ४). अश्विनीहि त्याच्याबरोबर राहतात व हविर्भाग घेण्याकरिता येण्याविषयी त्याची एकत्र प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १.४६, १३). वरुण व इतर देव याच्याबरोबरहि विष्वत्ताचा उल्लेख आहे (ऋ. १०.६५, ६). विष्वत्ताचा आदित्याच्या भक्ताशी विरोध असल्याचे दिसते, कारण एके ठिकाणी (ऋ. ८.५६, २०) ते भक्त प्रार्थना करतात की, विष्वत्ताच्या बाणांनी अन्नही मरण न येतो. काहीं ठिकाणी (ऋ. ७.९, ३, ३.३०, १३) अग्नीय व जपेय विष्वत् म्हणजे 'तेजसी' असा विशेषणार्थी

शब्द जोडला आहे ब्राह्मणग्रंथात विवस्वतालाच आदित्य म्हटलें आहे, वेदोत्तर वाङ्मयात विवस्वत म्हणजे सूर्याच एक नाव अशा अर्थी हा शब्द वापरला आहे

विवस्वत ही देवता विवद्ब्रह्मन्त (विमाचा पिता) या नावानें इन्डो इराणी फाळातहि आढळते हओम तयार करणारा पहिला मनुष्यप्राणी विवद्ब्रह्मन्त होय, दुसरा आख्य व तिसरा धित (यज्ञ ९.१०) यापेवी पहिल्या व तिसऱ्या व्यक्तीचा उल्लेख ऋग्वेदात आहे, त्यात इन्द्र, मनु, विवस्वत व त्रित यांचे शेजारीं बसून सोम प्याला असें आहे

ऋग्वेदकालानंतर कथापुराणातून विवस्वत ही देवता निताप्रमाणें हळू हळू नाहीशी होत गेली व्युत्पत्त्यर्थीवरून व अधिन, अग्नि व सोम यांच्याशी असलेल्या संबंधावरून विवस्वत म्हणजे उदयकाळचा सूर्य असावा अशें वाटत परंतु आवेस्तातील सदश नामावरून व कथेवरून विवस्वत म्हणजे मानवजातीचा प्रथम यज्ञ करणारा पूज्य होय, असें ओल्डेनबर्गच मत आहे

सूर्यः—ऋग्वेदातील दहा सूक्त सूर्याच्या वणनारुढे दिली आहेत सूर्यदेवाच नाव कृतीवेळा ऋग्वेदात आलेलें आहे ह नक्की सांगता येत नाही, कारण पुष्कळ ठिकाणीं सूर्य या शब्दाने निगणहट घटना उद्दिष्ट आहे किंवा या घटनेवरून कल्पिलेला देव उद्दिष्ट आहे ह समजणें अवघड असते सूर्य याचा अर्थ निसर्गहट सूर्यविव असा असल्यान सूर्यदेव हा आदित्य देवतामध्य सर्वांत अधिक प्रमाणानें जड निसर्गाशीं संबद्ध असा आहे या देवाचा आकाशात प्रकाशमान असणा या सूर्यावशीं असलेला संबंध कवी केव्हाहि दृष्टि आड करित नाहीत सोळा अग्नीच्या सुधाप्रमाणें आकाशातील पूगार्ह सूर्यदेव आहे (ऋ १०.७.३), सूर्याच्या नेत्राचा उल्लेख किलेक वेळा आलेला आहे (ऋ ५.४०.८ इ.), पण तिवक्ष्याच वेळा मित्र आणि वरुण याचा अथवा मित्र, वरुण आणि अग्नि याचा सूर्य हा नेत्र आहे असेंहि विधान आलेलें आहे (ऋ १.११५.१) एका ठिकाणीं (ऋ ७. ७७.३) देवाच्या नेत्राला उपा घेऊन येते असें म्हटल आहे नेत्र आणि सूर्य यातील साम्य व संबंध ऋ १०. १६.३ या ठिकाणींहि दहाविलेला आहे मृत मनुष्याचा नेत्र सूर्याकडे जातो अशी कल्पना चरील स्वर्गी आहे अथवा वेदामध्यें आला नेत्राचा पति म्हटल आहे (अ वे ५. २४.९) सर्व भूताचा हा नेत्र असून त्याला आकाशाच्या, पृथ्वीच्या आणि जलाच्या पलीकडे दिसत (अ वे १३. १.४५), तो सब जगताची देहळणी करणारा (सश) आहे त्याला मर्त्यांचीं नागलीं व वाईट क्रुल दिसतात (ऋ १.५०.७, ६.५१.२ इ.), सूर्य मनुष्यांना ज्ञान करतो व नंतर ते आपले व्यवसाय करितात (ऋ ७.६३.४), सर्व मनुष्यांना ज्ञान करणारा हा आहे (ऋ ७.८३.२ व ३),

सर्वे स्थिरचराणां हा आत्मा व सरक्षक आहे (ऋ. १. ११५.१, ७.६०.२), त्याच्या रथाला एतश नावाचा एक घोडा (ऋ ७.६३.२), किंवा अनेक घोडे (ऋ १. ११५.३ इ.), किंवा घोड्या (ऋ ५.२९.५), किंवा सात घोडे (ऋ ७.५५.९), किंवा ह्रिता नावाच्या घोड्या (ऋ १.५०.८ इ.), अथवा सात चपल घोड्या आहेत (ऋ ४.१३.३) अशीं विधाने सापडतात. सूर्याचा माग वरुण तयार करून देतो (ऋ १.२४.८), किंवा मित्र, वरुण, आणि अयंमन् या आदित्यदेवता त्याला मागें करून देतात (ऋ ७.६०.४), पूण हा त्याचा वृत्त आहे (ऋ ६.५८.३) अग्नि आणि यज्ञ याप्रमाणे उपा, सूर्य प्रकट करतात किंवा उत्पन्न करितात (ऋ ७.८०.२, ७.७८.३) उपाच्या अकारवरून सूर्य चोहाकडे प्रकाश पसरतो (ऋ ७.६३.३) दुसऱ्या एका दृष्टीन उपेक्ष सूर्याची पत्नी म्हटलें आहे (ऋ ७.७५.५), सूर्याला आदितीचा पुत्र म्हणून आदित्य किंवा आदितेय असें नाव आहे (ऋ १.५०.१२, ८.१०.११, १०.८८.११, इ) आदित्य आणि सूर्य निराळे असहि एके ठिकाणीं वणन आहे (ऋ ८.३५.१३-१५), घौ हा त्याचा पिता (ऋ १०.३७.१) तो समुद्रात लपलेला असता देवांनीं त्याला वर काढलें (ऋ १०.७२.१), अग्नीचें एक रूप म्हणून देवांनीं त्याला देवलोकात ठेवळ (ऋ १०.८८.११), दुसऱ्या प्रकारच्या एका कल्पनेप्रमाणे विश्वव्यापी पुराणाच्या नेत्रापासून सूर्याची उत्पत्ति झाली (ऋ १०.९०.३), दृष्टापासूनहि त्याची दिवाकर या नावाच्या उत्पत्ति अथवा वेदात वाणली आहे (अ वे. ४.१०.५),

सूर्याची उत्पत्ति करणारे अशा प्रकारें पुष्कळ देवतांचा व्यक्ति उल्लेख आलेला आहे इन्द्रान सूर्याला उत्पन्न केले (ऋ २.१२.४ इ.), इन्द्र-विष्णु यांना सूर्याला उत्पन्न केले (ऋ ७.९९.४), इन्द्र सोम यांनीं सूर्याला त्याच्या प्रकाशा सह आणिलें (ऋ ६.७०.२), इन्द्र-वरुण यांनीं सूर्याला आकाशात चढविलें (ऋ ७.८२.३), मित्रावरुण यांनीं सूर्याला आकाशात स्थापन केले (ऋ ४.१३.२), सोमान सूर्यामध्यें प्रकाश ठेविला (ऋ ६.४४.२३), अग्नीन सूर्याला आकाशात चढावयास लाविलें धात्यान सूर्य आणि चंद्र यास उत्पन्न केले (ऋ १०.१९०.३), अनिरस्तान आपल्या विधींना सूर्याला आकाशात स्थान दिलें (ऋ १०.६२.३), सूर्यात्पत्तिसंबंधाच्या या सर्व उल्लेखात दृष्टीला दिसणारें जें सूर्यावच त्यासंबंधाचें वणन आहे यात संशय नाही

किलेक स्वर्गी सूर्य अतिरिक्ष कमून जाणारा पथी आहे अशी कल्पना आहे (ऋ १०.१७७.१ व २, ५.४७.३, १.१९.१९), त्याची उडणाऱ्या झेपेनाशी तुलना केली आहे

व कोठ लाळा येन असेंहि म्हटल आहे (ऋ. ७.६३,५, ५.४५,९), एका ठिकाणी लाळा रस म्हटल आहे व तेथच लाळ पशी असेंहि म्हटल आहे. (ऋ. ५.४३,३), उपानी आणलेला शुभ्र आणि तेजस्वी घोडा असेंहि त्याच एके ठिकाणी वणन आहे (ऋ. ७.७७,३), सूर्याच घोडे म्हणजे त्याचे किरण होत. हे सात आहेत (ऋ. ७.६१,१६), त्याच्या रथाच्या कन्या असें लाच्या सात घोऱ्यांना म्हटलं आहे (ऋ. १.५०,९).

वाही ठिकाणा सूर्याच वणन अचेतन वस्तूप्रमाणे केले आहे. आकाशातील तो रत्न आहे (ऋ. ७.६३,४), मित्र आणि वरुण, मेघ आणि गृते यांना शाकून ठेवतात अस एका तेजस्वी आयुध म्हणजे सूर्य होय (ऋ. ५.६३,४) मित्र-वरुणाच वज्र (ऋ. ७.६३,२), मित्र-वरुणांनी आकाशात ठमिलेल्या तेजस्वी रथ (ऋ. ५.६३,७), असा-प्रकारचहि सूर्याचें वणन आले असून कोठ कोठ लाळा चक्र असेंहि म्हटल आहे (ऋ. १.१७५,६६)

सूर्य हा जगताकरिता मनुष्याकरिता देवाकरिता प्रकाशतो कातडे जलात फेंकून घाव त्याप्रमाणें त्याचे किरण अधिकार जलांत फेंकून देतात (ऋ. ७.१३,४), कातड गुंडाळून टाकाव त्याप्रमाण तो अधिकार गुंडाळून दारतो (ऋ. ७. ६३,१), चेटके आणि अधिकारात सचरणारे राक्षसादिक याचा नि पात करतो (ऋ. १.१९१,८ व ९), सूर्याची उष्णता प्रसर व तापदायक असल्यामुळेच उषस ऋग्वेदात दोन तीनच येतात (ऋ. ७.३६,१९,२ १०७,२०)

दिवस मोजण्याच काम सूर्य करितो (ऋ. १.५०,७), तो आयुष्य वाढवितो (ऋ. ८.४८,७), अस्वास्थ्य, रोग, दुःस्वप्न याचा तो नाश करितो (ऋ. १०.३७,७), सूर्यावर सूर्य प्राणी अवलंबून आहेत (ऋ. १.१६४,१८), सूर्याने सर्व आकाश सावरून धरले आहे (ऋ. १० ८५,१), विश्व कमनू म्हणजे सर्व विश्व उत्पन्न करणारा ह नाव त्याला लावतात (ऋ. १०.१७०,८), तो देवांचा पुरोहित आहे (अनुयं पुरोहित ऋ. ८.९०,१२), तो उगवतो वेन्दा मित्र वरुण आणि इतर देवांना आम्ही निर्याप असल्या-बद्दलच सांग अशी देव त्याची प्रार्थना करितात (ऋ. ७. ६०,१,७.६०,२), तो उगवताना ग्रहता इन्द्र लाजकडे जातो असें म्हटल आहे इन्द्राबरोबर त्याच आह्वान करिताना त्याला ग्रहता असें म्हटल आहे (ऋ. ८.८२,१, २ व ८), सूर्याबद्दल एकच कथा आहे की इन्द्राने त्याला एकदा जिंकिले (ऋ. १०.४३,५), व त्याच चक्र चोरले (ऋ. १.१७५,४,४३०,८), वादळ्यात सूर्य दिसेनासा होतो त्या प्रसंगावरून बरील कल्पना केली असावी आपल्या-मध्य बरे (वैदिक सार, या शब्दापासून 'सूर्य' शब्द झालेला आहे) म्हणजे सूर्य याच घोडे वैदिक सूर्याप्रमाणे वेगवान असून त्याला अहुरमज्द याचा नेत्र म्हटलं आहे

सविता.—ऋग्वेदातील ११ पूर्ण सूक्त सविता या देवाला दिली आहेत इतर काहीं सूक्तातहि त्याचें वणन आलेल आहे यांपैकी ८-९ सूक्त मोनमडळात आहेत. सवित्याचें वणन प्रागुत्थान सुगममय देवता अस केलं आहे तो हिरण्यनेत्र आहे, हिरण्यहस्त आहे, हिरण्यजिह्वा आहे हिरण्यनाडू आहे (ऋ. १.३७,८, १.३५,९, ६.७१,३, ६.७१,१ व ५) त्याचे हात रद आहेत, मुदर आहेत (ऋ. २.३८,३, ३.३३,६), त्याची जिह्वा मुदर आहे (ऋ. ५.६,११) ओहमय हनवटीचा (अयोहय) अस त्याला एकदा म्हटलं आहे त्याचें केंस पिंयळे आहेत (ऋ. १०. १३९,१) त्याचें वज्र पिंगट असतें (ऋ. ४.५३,२), त्याचा रथ हिरण्याचा असून त्याची पुराहि हिरण्याची आहे (ऋ. १. ३५,२ व ५), तो स्वत नानारूप धारण करणारा आहे त्या प्रमाणें त्याचा रथहि आहे (ऋ. १.३५,३, ५.८१,२), त्याच्या रथास दोन तेजस्वी घोडे किंवा दोन अगर अधिक तप-किरी रगाच पाडया सुराचे घोडे आहेत (ऋ. १.३५,२ व ५, ७.४५,१), सवित्याच तेज घोर आहे असें वणन आढळत ह तेज तो चढुळडे पसरितो त्याच ह तेज हिरण्यमय आहे (ऋ. ३.३८,५, ७.३८,१), हिरण्यमय रूपाचा अस याचच फक्त वणन आहे अतिरिक्त, सुलोक, पृथ्वी, सप्त जगत्, पृथ्वीतील जागा व आकाशाचा विस्तार तो प्राकथित करतो (९.३५,७ व ८, ४.१६,२, ८.५३,४ इ) तो आपले हिरण्यम यलयानू हात वर करून उगवतो व आशीर्वाद देतो (ऋ. २.३८,२, ८.५३,३ व ४ इ). ह त्याच बाहू उचलण हा एक त्याचा विशेष आहे, कारण इतर देवांच्या अशा क्रियेची याच्याशी तुलना केली आहे. अग्नि हा सवित्याप्रमाण बाहू उचलतो असें म्हटल आहे (ऋ. १.९५,७), सविता बाहू उचलतो त्याप्रमाण उषा प्रकाश प्रसवतात (ऋ. ७. ७९,२), तो आपल्या सुवर्णमय रथात बसून वर चढणारा आणि खाली उतरणारा मार्ग आक्रमण करीत असता सर्व प्राणिमात्राच निरीक्षण करतो (ऋ. १.३५,२ व ३), तो उपेक्षी अविदेवाच्या रथास प्रेरणा करितो (ऋ. १.३४,१०), उपेक्षा मागक्रमणानंतर तो प्रशंसतो (ऋ. ५.८१,२), त्याने पृथ्वीच्या सर्व जागा मापून टाकल्या आहेत तो सुलोकाच्या तीन तेजोमय विभागात जातो आणि सूर्य-किरणांनी त्याचा संयोग होतो (ऋ. ५.८१,३ व ४), सूर्यरश्मि ह विशेषण एकदा ऋग्वेदात आलें असून त सवित्यालाच लाविले आहे. सूर्याच्या किरणांनी प्रकाशमान होऊन हरिकण सविता पूर्वच्या बाजून सारखा आपला प्रकाश वर आणीत असतो (ऋ. १०.१३९,१), तो अतिरिक्षाल व सुलोकाच्या तीन तेजस्वी विभागाना तीनदा फेरा देतो (ऋ. ४.५३,५), सदाचारी सोब वास करितात तेथ मृत गाम्यास घेऊन जा अशी त्याची प्रार्थना केली असते (१०.१७,८), तो देवाना अमरता देतो व मनुष्याला भीषायुष्य

देतो (ऋ. ४.५४,२), त्याने ऋभूनाहि असुतल दिले (ऋ. १.११०,२ व ३), दुसरे दूर कर, मनुष्यांना पाप-मुक्त कर अशी सूर्याप्रमाणे त्याची प्रार्थना केली जाते (ऋ. ५.८२,४, ४.५४,३), राक्षस व मनुष्ययोग करणारे मानिक यांना तो हाकून लावितो (ऋ. १.३५,१० इ.)

इतर देवाप्रमाणे सविलालाहि असुर म्हटले आहे (ऋ. ४.५३,१), तो ठीक नियमाप्रमाणे चालतो (ऋ. ४.५४,४), १०.३४,८), पाणी आणि वारा हे त्याच्या नियमाने वागतात (ऋ. २.३८,२), दुसरे देव त्याचे नेतृत्व स्वीकारतात (ऋ. ५.८१,३), इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमन् व इत यांना देखील त्याच्या इच्छेविरुद्ध व सत्तेविरुद्ध काही करता येत नाही (ऋ. २.३८,७, ५.८२,२), वसु, अदिति, वरुण, मित्र, अर्यमन् हे त्याची स्तुति गातात (ऋ. ७.३८,३ व ४), पूजून किंवा सूर्य याप्रमाणे तो स्थिरचराचा स्वामी आहे (ऋ. ४.५३,६), इतर देवाप्रमाणे तो आकाशाचा आधार आहे (ऋ. ४.५३,२), सर्व जगताचा आधार आहे (ऋ. ४.५४,४).

सविलाला एकदा अपानपात, जलाचे अपत्य, असे म्हटले आहे (ऋ. १.२२,६), अपानपात हे नाव सामान्यतः केवळ अश्लीलच दिलेले आढळते. ऋग्वेद १०.१४९,२ येथेहि सविलाला अपानपात असे म्हटले आहे या ऋचेवर भाष्य करताना यास्क आपल्या निरुक्तात म्हणतो की, (निरुक्त. १०.३२) सविता हा देव अतिरिक्तलोकातील म्हणजे मध्यलोकातील असावा. कारण तो दृष्टि करितो असे ऋचेंत म्हटले आहे याच ठिकाणीं घुल्लोकात असण्याचा आदित्याला म्हणजे सूर्याला सविता हे नाव आहे असे यास्क सांगतो सविलाला अपानपात हे नाव असल्याने व त्याचे मार्ग अतिरिक्त आहेत असे एके ठिकाणीं किंवा असल्याने (ऋ. १.३५,११) नैषण्डकात घुल्लोकस्थ देवतांमध्ये व मध्यलोकास्थ देवतांमध्ये दोन्ही ठिकाणीं सविता देवाचे नाव आले आहे. सविलाला एके ठिकाणीं विश्वाचा प्रजापति म्हटलेले आहे (ऋ. ४.५३,२), शतपथ ब्राह्मण १२.३, ५,१ या ठिकाणीं प्रजापति व सविता एकच असे लोक म्हणतात असे विधान आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मण १.६४,१ या ठिकाणीं प्रजापति सविता झाला व त्यान जीव उत्पन्न केले असे म्हटले आहे. चैतन्यदायक शक्तीचा स्वामी सविता हा एकदाच असून आपल्या क्रमणार्थी तो पूज्य होतो (ऋ. ५.८१,५), आपल्या चैतन्यदायक शक्तीसह पूज्य सर्व प्राण्याकडे त्याचा रक्षित या नात्याने नजर फेकित मार्गक्रमण करितो (ऋ. १०.१३९,१), एकामागून एक आलेल्या दोन ऋचात (ऋ. ३.६३,९ व १०) पूजा व सविता याचा निकट संबंध उल्लेखिलेला आहे. या दोन ऋचांपैकी पहिलीमध्ये सर्व भूताना पाहणारा पूज्य याची कृपा म्हणवी

अशी प्रार्थना आहे, आणि दुसरीमध्ये भक्ताच्या विचाराना प्रेरणा दे अशी सविलालाची प्रार्थना केली आहे. ही दुसरी ऋचा म्हणजे सुप्रसिद्ध सावित्री होय. वेदाध्ययनाच्या प्रारंभी ही ऋचा म्हणून सवितादेवाची प्रार्थना करण्याचा उत्तरकालीन प्रघात सुरू झाला. आपल्या नियमाच्या योगे सविता मित्र होतो असेहि विधान आहे (ऋ. ५.८१,४), कोठे कोठे भगदेवाशी सविलालाचे ऐक्य करिपेलेले दिसते (ऋ. ५.८२,१ व ३, ७.३८,१ व ६), मान व दक्षिण या ठिकाणी सविलालाचे विशेषण म्हणूनहि भग शब्द आला असेल. भग हे नाव सविताभग, भग सविता याप्रमाणे सविता शब्दाला जोडून आलेले पुष्कळवेळा आढळते भग म्हणजे भाग्य देणारा देव होय. मित्र, पूज्य व भग याच पासून सविता निराळा आहे. अशा प्रभारच्या अर्थाची विधानहि पुष्कळ आहेत सविता आणि सूर्य हे दोन्ही शब्द एकाच देवतेचे याचक म्हणून उपयोजिले आहेत अशा प्रकारच्या ऋचाहि वचनाच आहेत. सविता देवाने आपले तेज उच प्रदेशीं स्थापून सर्व विश्वाला प्रकाश दिला आहे. सूर्याने पृथ्वी, अतिरिक्त आणि घुल्लोक हीं स्थाने आपल्या किरणार्थी व्याप्त केली आहेत (ऋ. ४.१४,२) हे वरील प्रकारचे वर्णन आहे. ऋग्वेद ७.६३ या सूक्तात २, व ४ या ऋचात सविलालाच सामान्यतः जे शब्द लावले जातात त्या शब्दांनी सूर्याचे वर्णन केले आहे. तर तिसऱ्या ऋचेंत सविता म्हणजे सूर्याच असे म्हटल्यासारखे दिसते दुसऱ्याहि कित्येक सूक्तात सविलालाचे वर्णन सूर्यासारखे व सूर्याचे वर्णन सविलालासारखे पेटलेले आढळते व दोन्ही नावे एका अर्था वापरलेली सापडतात (ऋ. १०.१५८,१ ते ४, १.३५, १-११), काही ठिकाणीं मान सविता आणि सूर्य हे वेगळे दाखविले आहेत. सविता यावापुढीलचामध्ये फिरतो. रोप दूर करतो, व सूर्याला गति देतो (ऋ. १.३५,९), सविता मनुष्ये निष्पाप असल्यावरुन सूर्याला सांगतो (ऋ. १.१३३,३), तो सूर्याच्या किरणाशी संयोग पावतो (ऋ. ५.८१,४), तो सूर्याच्या किरणार्थी प्रकाशतो (ऋ. १०.१३९,१); मित्र, अर्यमन् व भग यासह तू सूर्य उगवला म्हणजे भक्ताला चैतन्य दे अशी सविलालाची प्रार्थना करितात (ऋ. ७.६६,४).

यास्क सांगतो की (निरुक्त १२.१२), सविलालाचे उदयाची वेळ म्हणजे अंधकारनाशची वेळ होय. ऋग्वेद ५.८१,४ या ऋचेवरील भाष्यात सायण म्हणतो की, सूर्याला उदयापूर्वी सविता म्हणतात, उदय झाल्यापासून अस्त होईपर्यंत सूर्य म्हणतात. परंतु सविता सोपी जावयास लावितो (ऋ. ४.५३,६, ७.५३,१) अशा प्रभारच्या उल्लासाने प्राप्त काळाप्रमाणे सायकाळाशीहि त्याचा संबंध येतो. एका सूक्तात तर त्याचे अस्तर जाणारा सूर्य असेच वर्णन आलेले

आहे. त्याच उद्देशाने अतलेलीं सूक्ते प्रातः कालाच्या क्रिया सायंकाळच्या यागाचे प्रसंगी म्हणण्यासाठी आहेत असे त्याच्या स्वरूपावरून दिसते. तो दिवादि आणि चतुष्पाद प्रामाण्यांविषयी देतो व जागे करितो (ऋ. ६.५१,२; ७.५५,१), तो आपले घोडे सोडतो. प्रवादयाच्या विषया देतो, त्याचे बाहेरून रात्र येते. पोटी आपले विणवयास घातलेले वस्त्र गुंडाळून ठेवितो, काटागीर आपले काम अर्धे टाळून उठतो (ऋ. २.३८,४), पुढे पूर्वे दिशा जमीची, दक्षिण ही सोमानी, लाजवरोवर पश्चिम ही सविताची अशी पल्पना उद्घास घेऊन रुढ झाली (श. ब्रा. ३.२.३,१०), सविता हा शब्द सूर या धातूपासून निघाला आहे सूर या धातूचा अर्थ उठविणे, जेतना देणे उद्घोषित करणे असा दिसतो (ऋ. १.१५५,१; ५.८१,५ इ.). यास्क निरुक्तमध्ये (१०.३१.) सविता याचा अर्थ 'सर्वस्व प्रसविता' सर्वांमध्ये धैर्य उत्पन्न करणारा असा देतो.

सविता या शब्दाबरोबर देव हा शब्द सरासरीने निम्न्या-देवता आढळतो. यावरून सविता हा शब्द विशेषण या नात्याने वापरण्याची वद्विज्ञा होती असे दिसते.

कावेद ३.५५,१९; व १०.१०,५; या टिकाणी सविता हा शब्द लया याचे विशेषण आहे असे दिसते

या सर्व गोष्टींवरून असे दिसते की, सविता हे विशेषण प्रथम सूर्याला लावीत असत. कारण सूर्य हा विश्वामये गति आणि जीवन देणारा असा असून सर्व गतीचे नियंत्रण करणारी अशी गति त्याचे टिकाणी आहे सूर्याने विशेषण या नात्याने सविता शब्दाचा उपयोग होऊ लागल्यानंतर पुढे सूर्यापासून हे विशेषण विभक्त करून त्यात दर्शविलेल्या गुणाची वेगळी देवता मानण्यात आली. ही देवता अर्थातच सूर्याप्रमाणे वस्तुस्थिती नाही, तर कमी अधिक गुणात्मक आहे. वैदिक कवींच्या दृष्टीने सविता ही सूर्यदेवाची दिव्य शक्ति असून या शक्तीलाच देवता मानलेले आहे. ओल्डेंबर्गच्या मते सवितादेवतेमार्गे जैतन्योत्पादकत्वाची कल्पना प्रमुख असून त्याची सूर्य देवाशी संबंध अगदी गोंण आहे.

पूपन.—पूपन या देवतेचे वर्णन केले आहे अशी आठ सूक्ते ऋग्वेदात आहेत. एका सूक्तात इन्द्रपूपन याची जोडीन स्तुति केली आहे व इसच्या एका सूक्तात सोमपूपन याची सूक्त देवता या नात्याने स्तुति केलेली आहे. याप्रमाणे निव्वळ उल्लेखाच्या सूर्येच्या दृष्टीने विचार केला असता निष्पेक्षा मार्गे स्थान थोडेसे बरेच आहे. वेद-कालच्या उत्तरभागात आणि वेदोत्तरकाली ह्यांचे नाव फारसे येत नाही. सतत देव या नात्याने याच व्यक्तिचे कोठेही स्पष्ट वर्णिलेले नाही, व त्याच्या रूपात मानवीरूपा फार थोडा आहे. दुष्टाना पुत्रवत्पासाठी त्याची प्रार्थना केली आहे.

या संबंधात त्याच्या पायाचा संबंध येतो. त्याच्या उजव्या हाताचा उल्लेख एके टिकाणी आहे (ऋ. ६.५४,१०); द्याप्रमाणे लांब जडा आहेत व दाढी आहे (ऋ. १०.२६,७; ६.५५,२), त्याच्याजवळ सुवर्णमय भाला आहे (ऋ. १.४३,६), एक अश्वारि आहे (ऋ. ६.५३,९); त्याला उत्तम सारभीही म्हटले आहे (ऋ. ६.५६,२), त्याच्या गाढीला अज म्हणजे बोकड असतात (ऋ. १.३८,४), तो पेज पितो (ऋ. ६.५६,१), व कदाचित त्याला या कारणातून दंतहीन ह नाव मिळाले असावे (श. ब्रा. १.५,४,७), पूपन सर्व प्राणी एकदम पाहतो (ऋ. ३.६२,९), अग्नीचेहि याप्रमाणेच वर्णन येते (ऋ. १०.१८७,४); सूर्याप्रमाणे याचे हा सर्व स्थिरचराचा सार्थी आहे असे वर्णन येते (ऋ. १.११५,१), सूर्य व अग्नि याच्याप्रमाणे मातेची व भगिनीची प्रेमाचाना करणारा असे याचे वर्णन येते (ऋ. ६.५५,५), सूर्या हिचे वाम-तस्त पूपनूती देवानी रुज लाविल (ऋ. ६.५८,४), सूर्या हिचा प्रतार या नात्याने विवाहसूक्तात विवाहसंस्काराची याचा संबंध येतो. नवपारिणीता मधूचे हात घेऊन त्याने तिला आशीर्वाद द्यावा अशी त्याची प्रार्थना करण्यात येते. तो सूर्याचा दूत या नात्याने अंतरिक्षसमुद्रात आपल्या सुवर्णमय जहाजावर प्रवास करितो (ऋ. ६.५८,३), तो युल्लेकात राहतो आणि सर्व विश्वाचे निरीक्षण करीत फिरतो (ऋ. २.४०,४; २.४०,५) सविताच्या प्रेरणेने हा सर्व प्राण्यांचे ज्ञान करून घेतो व त्याचे सरक्षण करितो याला आग्नि म्हणजे तेजस्वी हे विशेषण मारणार लाविलेले आढळते. हे विशेषण इतर कोणाहि देवता लाविले जात नाही.

पृथ्वी आणि युल्लेक याच्या दूरभागी पूपन जन्मला आहे, तो या आवडत्या स्थानाच्यामध्ये इकडून तिकडे जात असतो. त्याला याप्रमाणे दूरस्थानाची चांगली माहिती असल्याने मृतांना तो पितराकडे घेऊन जातो अथर्ववेदात पूपन हा मृतांना सदाचारी मनुष्याच्या ओकात घेऊन जातो असे वर्णन आहे.

पूपन हा मार्गाचा सरक्षक आहे. मार्गातील धोकें, लाट्यांमुळे वगैरे दूर करण्याविषयी त्याची प्रार्थना करितात (ऋ. १.४२,१ ते ३), याचबरोबर त्याला विमुक्तो नपात म्हणजे (मुक्तेचा पुत्र) असे म्हटले आहे. त्याच विमोचन म्हणजे सोडविणारा असेहि दोन टिकाणी म्हटले आहे. पापापासून मुक्ता करावी अशी त्याची प्रार्थना केली आहे (य. वे. ६.११,३). शत्रूंना मिटावून लावावे आणि छंद मिळवी (ऋ. ६.५३,४), शत्रूंना दूर करावे, नाग नागळे करावे आणि चांगल्या करणात घेऊन जावे (ऋ. १.४२,७ व ८), अशी त्याची प्रार्थना केली आहे. मार्गात तो वाटाघाटी (प्रस्थ, वा. स. २.२.२०); सूर्यमार्गात कोणीहि

निघाला तर त्याने मार्ग करणाऱ्या पूण् देवाला बलि द्यावा व हा बलि देताना ऋग्वेद सूक्त ६.५३ म्हणवि अस सांगितल आहे. सकाळी व सायंकाळी देवाना व भूताना बलि दिले जातात तेव्हा पूण्ना घराच्या उबऱ्यावर बलि मिळतो. (शाखायन गृह्यसूत्र २.१४,९)

मार्ग जाणणारा असा हा असल्यान लपविलेला माळ सहज सापडण्याची हा तजविज करू शकतो (ऋ ६.४८,१५), यामुळे सूत्रात एखादी हरविलेली वस्तु परत मिळवावयाची असल्यास पूण् देवाच्या उद्देशान याग केला जातो. (आश्व गृह्य ३.७,९), पूण् देव हा गुरादोराचें रक्षण करतो (ऋ ६.५४,५ व ६ व १० इ) ह त्याच विशिष्ट कम आहे यचा यज्ञयात गुराना तो पड देत नाही त्याना मुखरूप घरी आणतो गुरूलेल्यान हावून आणतो (ऋ ६.५४,७) हा घोड्याचेंहि रक्षण करतो (ऋ ६.५४,५), मळ्याच वच हा विणतो व मऊ करितो (ऋ १०.२६,६), या कारणांनी जनावरेंहि पूण्नाला प्रिय आहेत व हा जनावर उत्पन्न करितो अशी विधान येतात (ऋ. १.५,१, मै स ४.३,७, इ) गाई चरावयास किंवा फिरावयास नेताना पूण्नाला उद्देशून काहीं मन म्हणण्याच सूत्रात सांगितलें आहे (क्षा गृ स ३,९), दुसऱ्या देवाप्रमाणें याला अशुर म्हणें आहे व दुसरेहि रित्येक गुण याचे ठिकाणीं असल्याचें सांगितलें आहे तो शक्तिमान् आहे, चपल आहे (ऋ ५.४३,९, ६.५४,८), त्याच वैभव देवाप्रमाणें आहे (ऋ ६.४८,१९), तो धीराचा राजा आहे शुद्धात मदत करितो (ऋ १.१०६,४८,१९), तो धीमान् आहे, उदार आहे (ऋ १.४२,५, २.३१,४), अविन देवताना विशेष लावलें जाणारें दस (वसंतरा करणारा) हें विशेषण या पूण्देवाला काहीं वेळ लावलें आहे (ऋ १.४२,५ इ), तसेंच अग्नीची व इन्द्राची दस (आधर्यकारक) आणि दम्भवर्चस् (आधर्यकारक तेजाचा) हीं विशेषणें त्याला लावलेलीं सापडतात (ऋ १.४२,१०, ६.२८,४, इ) अग्नीच गराशस (नरस्तुत) हें विशेषणहि त्याला लाविलें सापडतें (ऋ १.१०६,४), केवळ पूण्नाला लावलेलीं विशेषणें म्हणजे आप्ति, अज्ञाथ, विमोचन, विमुचनपात, पुष्टिभर, अनष्टयष्ट, अनष्टेदस्, (माल न हरवणारा), कर्भाद, (पेज खाणारा) हीं होत यष्टय ह विशेषण फक्त पूण्नालाच लावलेलें आढळतें (ऋ ६.५८,२,).

पूण् हा सोम व इन्द्र या देवतासीं सयुक्त जोडलेला आढळतो (ऋ २.४०६,५७) भग व विष्णु या देवता-यरोवर पूण्देवाला पुष्कळवेळ्या बोजाविलेले दिसतें दुसऱ्या रित्येक देवताना उद्देशून असलेल्या ऋचातहि याच मधून मधून नाव येत.

उपलब्ध पुराव्यावरून पूण् देव हा निसर्गातील एखाद्या घटनेचा प्रतिनिधिभूत आहे असें नि सशय म्हणवत नाही

परंतु पुष्कळशा उल्लेखावरून सूर्याचा व त्याचा निकट सवध असावा एवढ मान स्पष्ट दिसतें. यास्क आपल्या निरुक्त-मर्थ (नि ७.९) पूण् याचा अर्थ आदित्य, सर्व भूतांचा सरक्षक असा देतो वेदोत्तर वाङ्मयातहि सूर्याचें नाव म्हणून पूण् शब्द केव्हा केव्हा येतो सूर्याचा मार्ग हा पृथ्वीकडून सुलोककडे जाणारा असल्यानें व या मार्गात देवाची आणि भूत झालेल्या भाविकाची वस्ती असल्यानें सूर्यसंबद्ध देवते कडे मार्गाच्या सरक्षकाच काम व मृताना त्याच्या लोकी पोचविण्याचें काम हीं दोन्ही काम आलीं असावीं पूण्देवाचे ठिकाणीं गुरादोराच सरक्षकल जें कल्पिल आहे ते त्याच्या मार्गरक्षकपणाच्या तत्वावरून कल्पिल असावें अवेला मधीक सूर्यदेवता जी मिश्र याजकडेही पूण् देवाप्रमाणें गाई-गुरें वाढविणें व चुकलेल्या गुराना पेऊन येणें हीं गुरें पाळणाराचीं कामें सापविलेलीं आहेत

पूण् हा शब्द पूण (भरभरत करणें) या धातूपासून निघाला आहे व या रीतीनें पूण् याचा अर्थ वैभव देणार असा होतो हा वैभव देण्याचा गुण विश्ववेदस्, अनष्टवेदस् पुरुषसु, पुष्टिभर या विशेषणार्हां दर्शविलेला आहे तसेंच वन दे व रक्षण कर अशी जी त्याची प्रार्थना करण्यात येते तिच्यामर्थेहि पूण् देवाच भरणपोषणाचें कार्य सुचविलें आहे (ऋ ६.४८,१५, इ) पूण् देव जी संपत्ति देतो तिचा सवध इन्द्र, पर्जन्य व मरुद्गुण याजकडून मिळणाऱ्या संपत्तिप्रमाणें पर्जन्याशीं नसून प्रजाशासीं आहे व ह दास-विण्यासाठीच पूण् देवाला आप्ति म्हणजे तेजोयुक्त ह विशेषण पुन पुन लावलेलें आढळतें तो जें मनुष्याच कल्याण करतो तें मनुष्य व गुरेंदोरीं याचें सरक्षण करून व परलोकी जी आनंदस्थान आहेत तेथें त्यास पोचवून करतो या सर्व गोष्टींवरून पूण् देवाच्या गुणसमुच्चयाच्या मुळाशीं सूर्य हा गुराख्याचा व भेंडक्याचा देव या नात्यान जी कल्याणकारिता व्यक्त करतो ती आहे असें दिसतें

मरुत्.—मरुत् या ऋग्वेदातील प्रधान देवता आहेत. ऋग्वेदामर्थ केवळ मरुत्तासाठीच म्हणून तेहतीस सूक्ताचा विनिश्चय केला गेला असून इन्द्राच्या जोडीस त्याना कर्मांत कमी सात सूक्त व अग्नि आणि पूण् याच्या जोडीस प्रत्येकीं एक एक सूक्त मिळले आहे. मरुत् हा एक देवताचा गण किंवा शर्ष (ऋ १.३७,१ व ५) असून त्याचा फक्त बहुवचनीच उल्लेख होतो त्याची सख्या निपष्टि म्हणजे एकशेंऐशी (ऋ ८.८५,८) किंवा निसस म्हणजे एकवीस (ऋ. १.१३३,६, अ वे १३.१,१३) आहे त्याच्या उत्पत्ती-विषयीं वारंवार उल्लेख आला आहे (ऋ ५.५७,५ इत्यादि). ते ऋतुन असून त्याना अनेकदा रुद्र (ऋ १.३९,४, १.३९,७ इत्यादि) व कधीं कधीं रुद्रिया (ऋ. १.३८,७, २.३८,१० इ) असें म्हटलेहि आहे. पृष्टि ही त्याची

माता आहे (क्र. २.२८,२; ५.५२,१६; ५.१०,५; ६.६३,३) व म्हणून त्यांना पृथिमातरः असेंहि अभिधान दिलेले आढळते (क्र. १.२३,१० इ. व अ. वे. ५.२१,११). त्यांच्या आईचा भेनु पृथि (क्र. ५.५२,१६) किंवा नुसता भेनु असा उल्लेख केलेला असून स्वतः त्यांच्यासाठीहि गोमातरः असे अभिधान योजण्यात आलेले आहे (क्र. १.८५,३; तु. ८.२०,८). ही भेनु म्हणजे वर्षाकालातील चित्रविचित्र रंगाचा प्रभंजन मेघच असला पाहिजे, कारण हे महर्ष्या दैवीप्यमान व कुमलेल्या स्तनाच्या भेनूवरोबर आगमन करतात (क्र. २.३८,५) त्याचा पजन्य व विद्युत् याही युक्त अशा मेघासिवाय दुसरीकडे कोठे संपंध्य स्वरूप शक्य नाही. पृथ्वीपासून मरुताची उत्पत्ति झाली तेव्हा त्यांना अग्नीची उषमा दिलेली आहे (क्र. ६.६९,१-३). सौदा-मिनीच्या हास्यापासून ते निर्माण झाले असे म्हटलेले आहे (क्र. १.२३,१०; १.३८,८). अग्नि हा त्याचा जनक होता असे वर्णन आहे (क्र. ६.३,८; १.७१,८). एके स्वर्गी त्याची बायूत तगनगभोमध्ये उत्पत्ति केली असा उल्लेख (क्र. १.१३४,४) असून त्यांना गगनाचे वीर (क्र. १.६४,४; १.१२२,१; ५.५४,१०) किंवा मयाः म्हणजे एरुप असेंहि म्हटलेले आहे (क्र. ३.५४,१३; ५.५९,६). त्यांच्या त्यांचे सिधुमातर असे वर्णन असून (क्र. १०.७८,६) इतर ठिकाणी ते खयभू आहेत असेहि म्हटलेले आहे (क्र. १.१६८,२; ५.८७,२). महर्ष हे सर्व भाऊ भाऊ असून त्यांच्यामध्ये लहानमोठा कोणीच नाही (क्र. ५.९६,५; ५.६०,५), कारण ते सर्व समानवयस्क आहेत (क्र. १.९६५,१). ते बरोबर वाढलेले आहेत (क्र. ५.५६,५; ७.५८,१) व एकचित्त आहेत (क्र. ८.२०,१ व २१). त्यांचा जन्म एकाच ठिकाणी झाला असून (क्र. ५.५३,३) त्यांचे वसतिस्थानहि एकाच आहे (क्र. १.१६५,१; ७.५६,१). ते भूमीवर, अतरिक्षात व खगांत वाढले (क्र. ५.५५,७) किंवा त्यांचा वाम वरच्या, मधल्या व खालच्या अशा तिन्हीहि स्वर्गोकांत आहे (क्र. ८.८३,१ व २) असे त्यांच्याविषयी म्हटलेले आहे.

इन्द्राणी ही त्याची नोवतीज (क्र. १०.८३,९) असून ते तिच्या व सरस्वतीच्या (क्र. ७.९०,३; ७.३९,५) सहवासाला असतात. तथापि त्यांचा रोदसीशी अत्यंत निकट संबंध आहे. ही देवता त्यांच्याबरोबर त्यांच्या राखावर उभी राहून त्यांना सुख देते (क्र. ५.१२,८) किंवा नुसती त्यांच्यापाशी उभी असते (क्र. ६.६६,६). ज्या ज्या ठिकाणी तिच्या नांवाचा उल्लेख आलेला आहे तेथे ती प्रत्येक वेळी महताबरोबरच दास्यिली आहे (तु. क्र. १.१६७, ८ व ५). म्हणून ज्याप्रमाणे अधिर्नाची सूर्या त्याप्रमाणे रोदसी ही मरुताची भायों मानली जात होती असे दिसते.

मरुताच्या दैवीप्यमावतेचे वारंवार वर्णन आले आहे. त्याची कांति अग्नीप्रमाणे (क्र. १०.४१,१; ३.२६,५) वसून त्यांना साक्षात् अग्नि असेंहि अभिधान दिलेले आहे (क्र. ३.२६,४). ते पर्वतामये प्रकाशतात (क्र. ८.७,१). स्वयंप्रकाशित (क्र. १.३७,२ इ.) हे विशेष त्यांच्या खेरीज इतरांना लावलेले बहुतेक कोठे आढळत नाही.

त्यांचा विद्युत्देवतेशी संबंध विशेष येतो (क्र. ५.५४,२, ३ व ११; १.६४,५). महर्ष जेव्हा घृताचा वर्षाव करतात तेव्हा विद्युत् आपल्या हास्याने पृथ्वीस प्रकाशित करते (क्र. १.१६८,८; तु. ५.५२,६). ते पजन्याची वृष्टि करीत असताना विद्युत् आपल्या वातराच्या मागेमागे जाणाऱ्या गार्दप्रमाणे हंबरते (क्र. १.३८,८). विद्युत् व महर्ष यांचा परस्परशी इतका निकट संबंध आहे की, ऋग्वेदामध्ये विद्युत् शब्दाचे जेवढे समास आहेत तेवढे मरुतांसंबंधीच आहेत, व एक अपवाद खेरीज करून यातील एकहि समास दुसऱ्या कोणत्याहि अनुबद्धत योजिलेला आढळत नाही. विद्युत् ही त्यांचा भावा (ऋष्टि) (क्र. १.१६८,५ ५.५२,१३) असून हेच त्याचे नेहमीचे शत्रू दिसते. कधी कधी त्यांनी हातात परशु घेतल्याचेहि उल्लेख सापडतात, पण ते कमी (क्र. १.३७,२; १.८८,३). एके ठिकाणी मरुतांनी वज्र धारण केल्याचेहि वर्णन आलेले आहे (क्र. ८.७,२२). ऋग्वेद ५.५४,११ या ऋचेमध्ये त्यांच्या सख्यासंबंधी इतर ठिकाणापेक्षा बरेच सविस्तर वर्णन आले आहे. तेथे असे म्हटले आहे की, त्यांच्या खायावर भाले टाकलेले असतात, पायात नूपुर असतात, छातीवर मुक्कणालंकार घडत असतात, हातामध्ये विद्युत् असते व डोप्यास कायनाचे शिरध्वाण घातलेले असते.

महर्ष ज्या रथात बसतात ते सुवर्णाचे केलेले असून (क्र. ५.५७,१) विज्ञाना चक्राकृत असतात (क्र. १.८८,१; ३.५४,१३). त्यांची चक्रे किंवा नेत्री सुवर्णाच्या असतात (क्र. १.६४,११; १.८८,५) व ते सर्व प्रकारच्या शस्त्रा-स्तानी सज्ज असून (क्र. ५.५७,६) त्यात पोहारे ठेवलेले असतात (क्र. १.८७,३). या रथाना ठुंपलेले घोडे एक किंवा चिगळ वर्णाचे असतात (क्र. १.८८,२; ५.५७,४). त्यांचे वर्णा काचनाचे असतात (क्र. ८.७,२७) व ते मनातील विचाराद्वारे चंचल असतात (क्र. १.८५,४). मरुतांना शूषदथ असे म्हटलेले आहे लावकून या घोड्यांच्या अंगावर ठिपके ठिपके असतात असे दिसते. या घोड्यांना केवळ दोनच ठिकाणी अना. असे पुढिगी अभिधान दिले असून (क्र. ५.५५,६; ५.५८,६) इतर ठिकाणी त्यांचा शूषती असा छीछिगमये उल्लेख आला आहे (क्र. १.३९,६ इ.). मरुतांच्या रथाच्या दाज्यास वायू हे अथ जोडलेले असतात असेहि त्यांच्या संबंधी वर्णन आहे (क्र. ५.५८,७).

महत् हे आकाशादत्ते मोठे आहेत (ऋ. ५.५७,४). त्याच्याद्वत्ता बलवान दुसरा कोणीहि नाही (ऋ. १.१६७,९). ते तरण आहेत (ऋ. १.६४,२; १.१६५,२; ५.४२,१५) व त्यांचे ताह्य कायम टिकणारे आहे (ऋ. १.६४,२). ते ईश्वरी अश (अमर) आहेत, ओजस्वी आहेत, साहसी आहेत व निर्मल आणि निष्कलंक आहेत (ऋ. १.६४,२ व १२; ६.६६,२). ते सीप्रकोपी (७.५६,८), भयंकर उग्र-स्वरूप (ऋ. ५.५६,२ व ३), वन्यपशुप्रमाणे क्रूर (ऋ. २.३४,१) व लहान मुलाप्रमाणे किंवा वासराप्रमाणे कीडा-सक्त (ऋ. १.१६६,२; ७.५६,१६, १०.७८,६) आहेत. ते एखाद्या कृष्णपुष्ट हंसासारखे दिसतात (ऋ. ७.५९,७) व त्यांना लोहदन्त बराहाची किंवा सिंहाची उपमा साजेल (ऋ. १.८८,५, १.९४,८).

मेघगर्जनेस त्याचा शब्द म्हटले आहे (ऋ. १.२३,११). परंतु वायूची गर्जना ही देखील त्याचाच शब्द होय (ऋ. ७. ५६,३). ते आपल्या रथाच्या नेमीनी पर्वत दुर्भंगूत टाकतात (ऋ. १.६४,११, ५.५७,९) व ते वायूसह आग-मन करतात तेव्हा पर्वताना हादरून सोडतात (ऋ. ८.७,४). ते झाडे मोडतात व वन्य गजाप्रमाणे भरण्याचा फत्रा पाडतात (१.३९,५, १.६४,७). अरण्य भयभीत होऊन त्याच्यापुढे नम्र होतात (ऋ. ५.६०,७). ते भौम व स्वर्गीय प्राण्यांना उलथून पाडतात (ऋ. १.६४,३). सर्व प्राण्यास त्यांचे भय वाटते (ऋ. १.८५,८). ते सोसाळाच्या वाऱ्या-प्रमाणे वेगवान (ऋ. १०.७८,३) असून धुवीचे लोटचे लोट आक्रांशत उडवितात (ऋ. १.६४,१२). ते वाऱ्याचा शब्द करतात (ऋ. ७.५६,३). ते वायूबरोबर येतात (ऋ. ८.७,३; ४ व १७) व त्यास जबाबप्रमाणे आपल्या बरोबर नेतात (ऋ. ५.५८,७).

महतांचे एक मुख्य कार्य म्हटले म्हणजे पर्जन्यवृष्टि करणे हे होय. सागरातून वर जाऊन ते पर्जन्याचा वर्षाव करतात (ऋ. १.३८,९). कधीहि न आदणाऱ्या अशा त्या कृपाचे दोहन करून ते पर्जन्यासह दोन्ही लोकांतून वाहत जातात (ऋ. १.६४,६; ८.७,१६). पर्जन्याचा वर्षाव करीत असताना ते मेघाच्या योगाने अधिकार उत्पन्न करतात (ऋ. १.३८,९). ते खलोकांतील दुग्धभाडाकडून व पर्वता-तील झऱ्याकडून वृष्टि करवितात (ऋ. ५.५९,७). ते वेगाने जाऊ लागले की पाणी वाहू लागते (५.५८,६). थाव कारणावरून भूलोकांतील एका नवीस महद्बुद्धा असे नाव मिळाले आहे (ऋ. १.७५,५). मरतानी केलेल्या पर्जन्य-वृष्टीस लाक्षणिक अर्थाने दुध, तूप, सन्याचे पाणी किंवा मध असेहि म्हटले आहे (ऋ. १.१६६,३; १.८५,३; १.८५,११; ५.५८,८). ते समुद्रातून वर आक्रांशत पाणी नेऊन तेथून त्याचा भूलोकावर वर्षाव करतात (अ. चं. ४.२७,४). उदक देण्याच्या इच्छेने ते गाराचा वर्षाव करीत व गर्जेना करीत

वेगाने अभिसरण करतात (ऋ. ५.५४,२). ते स्वामर्थ्याने वायूकडून व सौदामिनीकडून दोहन करवून आचळवून स्वर्गीय वस्तू बाहेर काढतात व सर्व पृथ्वीस दुग्धमय करून सोडतात (ऋ. १.६४,५). ज्या झऱ्याचे ते दोहन करतात तो गर्जेना करतो (ऋ. १.८४,६). ते पर्जन्यवृष्टि करतात तेव्हा आकाशरूपी रक्तवर्ण तृषभ डरकावण्या फोडतो (ऋ. ५.५८,६). ते अश्वस मुताबयास लावनात (ऋ. १.६४,६). ते खलोकांतील पर्जन्याची वृष्टि करतात व अश्वारूढा प्रवाहाचा विपुल वर्षाव करतात (ऋ. ५.८३,६). ते अश्वारूढा मूत्रोत्सर्ग करतात तेव्हा रक्तवर्ण होतात (ऋ. २.३४,१३) ते उष्णतेचे निवारण करतात (ऋ. ५.५४,१) पण ते अश्व-कारहि नाहीत करतात व जजेड देतात (ऋ. १.८६,१०). ते सूर्यामाठी मार्ग तयार करतात (ऋ. ८.७,८). त्यांनी दोन्ही लोकांना पृथक राखले आहे (ऋ. ८.८३,९ व ११).

वाऱ्याच्या घट्टास अनुलक्षून मरताना गवडेहि म्हटलेले आहे (ऋ. ५.५२,१, ५.६०,८; ७.३५,९). त्यांनी आपल्या गानाने सूर्यास प्रकाशावयास लावले (ऋ. ८.२९,१०) त्यांनी आपली वासरी वाजविता वाजविता पर्वताचा भेद केला (ऋ. १.८५,१०). कारण, इंद्राने जेव्हा त्या सप्त नगांचा वध केला तेव्हा त्यांनी गाणे गायिले व सोमरस काढला (ऋ. ५.२१,३; ५.३०,६) गाणे गाऊन त्यांनी इंद्रास सामर्थ्य आपले (ऋ. १.८५,२). इंद्राच्या साहचर्यासिध्दे त्यांना पुरोहितहि म्हटले आहे (ऋ. ५.२९,३). तेच पहिले दशम्य म्हणजे ददा महिने बळ करणारे होते (ऋ. २.३६,३) शृंगूनी अग्नि उद्दीपित केला व यानी दास्याच्या धनासिध्दे तो शुद्ध केला (ऋ. १०.१२२,५). इतर देवप्रमाणे तेहि सोमवान करणारे होते (ऋ. २.३६,२ द.).

अशनिवर्षाचा सृष्टिमत्कार याच महदेवता असल्यामुळे त्याचे साहजिकच अनेक ठिकाणी इंद्राचे दोस्त म्हणून वर्णन आहे. ते आपल्या गानाने इंद्राचे बल वाढवितात (ऋ. ३.३५,९; १.१६५,११). इंद्र यज्ञांशी लढत असता यानी त्यास मदत केली (ऋ. ८.६५,२ व ३; १०.११३,३). त्याचप्रमाणे इंद्र सप्त नगांशी व शंबरशी लढत असता नाहि यानी त्यास साहाय्य केले (ऋ. ३.४७,३ व ८). याच्या साहाय्याने इंद्रास प्रकाश मिळाला (ऋ. ८.६५,४). गाई सापडल्या (ऋ. १.६५,५) व त्याने आकाशास आधार दिला (ऋ. ७.४७,५). वास्तविक पाहिले असता इंद्राने जे काही पराक्रम केले ते सर्व मरताच्या मदतीनेच होते (ऋ. १.१००; १.१०१; १.१६५; १०.६५). तथापि कोडे वंटे मरतानी याहून अधिक स्वतंत्रपणे किंवा केवळ एकट्या स्वतःच्याच बळावर पराक्रम गाजविले होते असे दिसते. उदाहरणार्थ त्यांनी इंद्राचे साहाय्य घेऊन यज्ञावर हल्ला केला (ऋ. १.८३,९) व त्यांनी एकट्यांनीच त्याला एका साध्या-

पासून दुसऱ्या साध्यापर्यंत फाहून राडले (ऋ. ८.७, २३) व गार्दना शोध लावला (ऋ. २.३४, १). इतर देवाप्रमाणे त्याचाहि इन्द्र हाच पुत्राई आहे (ऋ. १.२३, ८ इ०). व तो नेहमी त्याच्यारावोर असतो (ऋ. १०.१२८, ३). तथापि एक दोनदा मरत ऐन अडचणीच्या प्रसंगी इन्द्रास गार्हून नेल्याचेंहि वर्णन आढळते. त्यानीं एकदा इन्द्राचेच मक्ष नगाशी युद्ध पुंनून देऊन (ऋ. १.१५, ५) आपण स्वतः त्यास सोडून गेले (ऋ. ८.७, ३१). एका ऋचेमध्ये इन्द्र व मरुत याच्यामध्ये ईमनस्य जसत्याचाहि पुरावा सापडतो. या प्रसंगी ते इन्द्रास म्हणतात.—“वा इन्द्रा, तूं आम्हास का माने पाहतोस? आम्हाका तूं माडणामध्ये जीव घेऊ नसंता (ऋ. १.१७०, २ तु० १.१७१, ६). माडणामध्येहि एके स्थळीं (त. वा. २.७.११, १) मरुत व इन्द्र याच्या भाडणालखेची हफीकत आली आहे.

जेव्हा इन्द्राशी सर्व येत नाही तेव्हा मरुताचे दुर्गुण बाहेर पडतात. अशा प्रसंगी त्याच्यामध्ये त्याच्या वडिलाच्या म्हणजे रुद्राच्या स्वभावातील मत्सरीपणा वराचसा उतरलेल्य दिसतो. मरुतांनी आपल्या भक्तांचे विजेपासून रक्षण करावं व त्यांच्यावर रोष करू नये म्हणून त्याची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. ७.५६, ९), त्यानीं आपला तीर व शिला (ऋ. १.१७०, २), विद्युत (ऋ. ७.५७, ४) गाई व माणस यांचा नष्टार करणारा झड (ऋ. ७.५६, १७) हीं आवरून धरावीं म्हणून त्याची करुणा भाकलेली आहे. त्याचा राग सर्वांप्रमाणे आहे (ऋ. १.६४, ८ व ९). तथापि रुद्राप्रमाणेच त्याचीहि सिधु व थसिनीं नवान, समुद्रावर व पर्वतावर असणाऱ्या रोमनासक जीवानीं घेऊन येण्यासाठीं प्रार्थना करण्यात येते (ऋ. ८.२०, २ व ३-६). जळ याच त्या जीवानीं असल्या असें दिसते, कारण मरुत पर्वत्यस्थि रस्त आपण देतात (ऋ. ५.५३, १४). अशीप्रमाणें मरुतानाहि अनेक वेळा पावक म्हटलेलें आढळत (ऋ. ७.५६, १२ इ.)

मरुताचा विद्युत, मेघगर्जना, वारे व पर्वज याशीं वारवार जो संध दिसून येतो त्यावरून व वर वर्णन केलेल्या त्याच्या इतर गुणावरून यूरोपीय पंडित त्या ऋग्वेदातील तुफानदेवता आहेत अस मानतात. तथापि भारतीय पंडित मरुत या वायु-देवता आहेत असा अर्थ करतात व वैदिक काळानंतर तो शब्द निव्वळ वायु या अर्थाच वापरला जाऊ लागला आहे. परंतु ऋग्वेदामध्ये तो शब्द केवळ वायु या अर्था कोठेहि वापरलेला सापडत नाही. कारण मरुतामध्ये विद्युत व मेघ याच्या गुणांचेहि मिश्रण आढळत ए. कुटन व येनकी यांचे असे मत होत की, मरुदेवता या मृताच्या आरम्भाच्या ठायीं मनुष्यगुणारोप करून कल्पिलेल्या आहेत. मेयर व थ्रॉडर यांनीं येतील बहुतांशी याच मरुताचा पुरस्कार केलेला आहे. ऐतिहासिक रुद्राचा मरुतशब्दाचा हा मूलार्थ सत्य आहे

परंतु त्यास ऋग्वेदात काही आधार नाही. या शब्दाची व्युत्पत्ति अनिश्चित असल्याकारणानें तिच्या योगानें त्या शब्दाच्या मूल कल्पेवर काहीच प्रकाश पडणें शक्य नाही. या शब्दात मरु हा धातु असावासा वाटतो, पण तो मरण, विरडणें किंवा प्रकाशणें यांपैकी कोणत्या अर्था आहे तें कळत नाही. तथापि मरुताचे जे वर्णन आले आहे त्यावरून शेवटचाच अर्थ अधिक समवनीय दिसतो.

रुद्र.—या देवतेस ऋग्वेदामध्ये प्रधान जागा नाही. मये ऋग्वेदामध्ये केवळ तीनच सर्वध सृज या देवतेच्या वर्णनाव दिलीं असून चौथ्या एका सूक्ताचा काही भाग त्या यागी राखी पडला आहे. मोम देवतेच्या जोडीस आणखीहि एका सूक्ताचा विनियोग या देवतेवर केला आहे. ऋग्वेदामध्ये या देवतेचे नाव सुमारे पाठणशें वेळा जाळ असेल.

ऋग्वेदात या देवतेचें स्वरूपवर्णन पुढें दिल्याप्रमाणें आले आहे. रुद्रास एक हात (ऋ. २.३३, ७ इ०), व बाहु (ऋ. २.३३, ३, या स. १६.१) असून त्याचीं गाने पळकट आहेत (ऋ. २.३३, ११). त्याचे ओष्ठ सुंदर असून (ऋ. २.३३, ५) (पूजनेप्रमाणें) त्याच्या केंसाची वेणी पातलेली असते (ऋ. १.१५५, १ व ५) त्याचा वर्ण वधू म्हणजे पिष्ट आहे (ऋ. २.३३, ५ इ०). त्याची आकृति दैवीयसत्त्व (ऋ. १.१५५, ५) व रूप अनेक (ऋ. २.३३, ९) आहेत. तो सुवर्णलंकारांनीं विभूषित झालेला आहे (ऋ. २.३३, ९) तो रमातील आसनावर अभिषिक्त झालेला असतो (ऋ. २.३३, ४) उत्तरकाळीन सहित्तामध्ये (सिंघोपत वा. स १६ मध्ये) रुद्राचीं आणखी मिलेक लक्षणें दिलीं आहेत. त्याला सहस्र नेत्र असून (अ. वे. ११. २, ३ व ७) उदर, मुख, जिह्वा व दंत आहेत (अ. वे. ११. २, २, ६). त्याचे उदर कृष्णवर्ण व पाठ रक्तवर्ण आहे. (अ. वे. १५.१, ७ व ८) त्याची मान व कले निळे आहेत (वा. स. १६.७, अ. वे. २.२७, ६). तो ताम्रवर्ण व लाल आहे (वा. स. १६.७) त्यानें कातज्याचीं प्रावरणें परिधान केलेलीं असतात (वा. स. २.६१; १६.५१) व तो पर्वतावर वास करतो (वा. स. १६.२-४).

त्याची कृशानूबरोबर व धनुर्बाबरोबर प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १०.६४, ८) व जेथ जेथ इन्द्रास स्वासना-स्थिति अनुपरायी उपमा दिली आहे (ऋ. ६.२०, १; तु. २.३३, ११) तेथे तोच विवक्षित असावा. कारण पुष्कळ ठिकाणीं त्याच्या हातात मजयूत व वेगवान् (ऋ. ७.४६, १) असे तीर व कमंडा हीं आयुधे असल्याविषयीं वर्णन आले आहे (ऋ. २.३३, १० व ११; ५.४२, ११; १०.१२५, ६) केवळ एकाच ठिकाणीं त्याच्या हातीं वज्र असल्याचा उल्लेख आले. (ऋ. २.३३, ४)

रुद्र हा महताचा पिता आहे (ऋ. १.११४, ६ व ९; २.३३, १). त्याने महताना पृथ्वीच्या देदीप्यमान अशा स्नानात उत्पन्न केले (ऋ. २.३४, २). रुद्र हा राक्षसांशी लडण्याच्या भागनगडीत पडलेला कधीहि दिसत नाही वैदिक काळानंतर शिवाचे एक नाव होऊन यसेल्ले व्यक्क हा शब्द वैदिक काळासमये अंगोदरच रुद्रास लावण्यात आलेला आहे (वा. स. ३.५८, श. ब्रा. २.६-२, ९). बुद्ध ऋग्वेदातहि एकाच तो शब्द रुद्रासच अनुलक्षून ओखिलेला असया असे दिसते (ऋ. ७.५९, १२). येथें त्याचा अर्थ 'निमाता' म्हणजे तीन आहेत माता ज्याच्या असा सभवता (ऋ. ३. ५६, ५), व तो सर्व विश्वाचे जे तीन विभाग कल्पिण्यात येतात त्यांना अनुलक्षून असावा वेदकाळानंतर शिवाच्या पत्नीकरिता उपयोगिलेले अविवा हे नाव प्रथम वा. स. ३.५ मध्ये आढळते, परंतु तेथे तें शिवाच्या पत्नीचें नाव नसून भगिनीचें आहे. शिवाच्या पत्नीची उमा व पार्वती हीं दुसरीं दोन नावे प्रथमतः तैत्तिरीय आरण्यकात व वेनोपनिषदात आलीं आहेतसे दिसते. ऋग्वेदात (२.१, ६), अथर्ववेदात (७.८७, १), तैत्तिरीय संहितेत (५.४, ३, ५.५, ७) व शतपथ ब्राह्मणात (६.१.३, १०), रुद्र म्हणजे अग्नि असें म्हटलेलें आहे. रुद्र हा शब्द अनेक वेळा विशेषणासारखाहि उपयोगिलेला आढळतो. किल्लेक ठिकाणी तो अग्नीचे विशेषण आहे, परंतु त्याहूनहि अधिक ठिकाणी त्याचा अध्वर्याचें विशेषण म्हणून उपयोग केलेला आहे. वाजसनेयी संहितेत रुद्राची जीं कित्येक नावे दिलीं आहेत त्यामध्ये शर्व आणि भव हीं दोन नावे आहेत (१६.१८, २८) हीं दोन नावे अथर्ववेदात देखील आलीं असून तेथे त्याच्या सहारक बाणाचा व सौदामिनीचा उल्लेख झालेला आहे (२.७.८, ६.९३, १.१०.१, १३, ११.२, १ व १२). परंतु या ठिकाणीं त्या परस्पर मित्र असा रुद्राहून निराळ्याच कोणी देवता मानलेल्या दिसतात. द्वाकायन श्रौतसूत्रात एके ठिकाणी (४.२०, १) भव आणि शर्व यांना रुद्राचे पुत्र म्हटलें असून त्यांना वसुक्षित लाडण्याची उपमा दिलेली आहे. वाजसनेयी संहितेत (३९.८) अग्नि, अश्विनि, पशुपति, भव, शर्व, ईशान, महादेव, उपदेव वगैरे देवतांना एकाच देवाचीं विरिनिराळीं रूपें म्हटलीं आहेत रुद्र, शर्व, पशुपति, उग्र, अश्विनि, भव, महादेव, हीं अग्नीच्या आठ वेगवेगळ्या रूपांचीं नावे म्हणून दिलीं आहेत (श. ब्रा. ६.१.३, ७, तु. शा. ब्रा. ६.१ इ.), आणि शर्व, भव, पशुपति व रुद्र हीं सर्व अग्नीचीं नावे आहेत असेहि एका ठिकाणीं म्हटलें आहे (श. ब्रा. १.७.३, ८) अग्नि-कुमारास अश्विनि म्हणून जें एक नाव शतपथ ब्राह्मणात सांगितलें आहे (६.१, ३, १०) त्याचा अर्थ त्या ठिकाणीं विधुत असा दिला आहे, परंतु शास्त्रायन ब्राह्मणात त्यासच रुद्र म्हटलें आहे. वाजसनेयी संहितेत, अथर्ववेदात व

नंतरच्या ग्रंथात त्याला पशुपति म्हणजे सर्व पक्षांचा राजा असें नाव दिलें आहे. हे नाव देण्याचें कारण परत न वाचलेल्या जनावरावर रुद्राचा हल्ला होण्याचा विशेष सभब असतो व म्हणून तीं त्याच्याच देखरेखीसाठीं सोपविण्यात येत.

ऋग्वेदात रुद्राला क्रूर म्हटलेलें आहे (२.२३, १ व ११; १०.१२६, ५). तो खल्लोकातील रक्तवर्ष (अरुप) वराह आहे (ऋ. १.११८, ५). तो उपभ आहे (ऋ. २.३३, ७ व १५) तो मर्कटहून श्रेष्ठ (ऋ. ७.१०, ८) असून बलवान-हून बलवान आहे (ऋ. २.३३, ३) तो दुष्प्रथम (ऋ. ७.४६, १) व वेगवान आहे (ऋ. १.११८, ८). तो तरुण असून (ऋ. २.३३, १) त्याचें तारुण्य कायम ठिकणारें आहे. तो खल्लोकातील मोठा देव (अश्रु) आहे (ऋ. २.१, ६) तो शुश्राचा अधिपति (ऋ. १.११८, १ व २६) व या अकाट भूलोकाचा ईशान म्हणजे धनी आहे (ऋ. २.३३, ९). तो पृथ्वीचा पिता आहे (ऋ. ६.८९, १०). सर्व मानव व देव याच्या हातून जीं काहीं कृत्ये घडतात तीं सर्व तो जाणतो (ऋ. ७.४६, २). तो नयाना पृथ्वीवर बहाव-यास लावतो व गर्जना करीत सर्वांना भिजवून दाखतो (ऋ. १०.१२, ५). तो शुद्धिमान (ऋ. १.४३, १), परोपकारी (ऋ. २.३३, ७, ६.८९, १०) व मीठू, म्हणजे उदार आहे (ऋ. १.११४, ३). उत्तरफालीन वेदात मीठू शब्दाचीं तारतम्यभावदर्शक रूपे फक्त रुद्रशब्दासच लावलेली आहेत. तो लवकर प्रसन्न होतो (ऋ. २.३३, ६) व तो शिव म्हणजे शुभ आहे (ऋ. १०.९२, ९). अथर्ववेदाच्या ऋग्यजुर्वेद देखील शिव हे अभिधान घेणेल्याहि विशिष्ट देवतेसाठीच म्हणून राखून ठेवले गेल नव्हतें.

ऋग्वेदामध्ये अनेक प्रसंगीं रुद्रावर दुष्टपणाचा आरोप केलेला आहे त्याला उद्देशून असलेल्या सूत्रात त्याच्या घोर पाणाविषयां भय व्यक्त केले असून त्यानें रागावूं नये म्हणून प्रार्थना केलेल्या आहेत. त्याचा कोप झाला असता त्याने आपल्या भक्तास व त्याच्या मातापितरास, मुलाबाळास, नोकराचार्यास, गुरादोरास व अन्नास उपद्रव देऊं नये म्हणून त्याची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १.११४, ७ व ८). त्याने आपलीं धेनुपशूहारा व मनुष्यसहाराक अन्न आवरून धरावीं म्हणून त्याची कष्टना भाकलेली आहे (ऋ. २.३३, १). एकदा तर त्याला नरहन्ता असेंहि विशेषण लावलेलें आहे (ऋ. ४.३, ६) व आश्वलायन गृह्यसूत्रात एके ठिकाणीं (४.८, ३०) तो मनुष्याचा सहार करण्यास टपलेला असतो असें म्हटलें आहे. तो ताप व खोकला आणतो व विषप्रयोग करतो असहि वर्णन आहे (अ. वे. ११.२, २२ व २६). त्याजबबळ रुद्र तोडाचे भुंकाणारे कुने असून ते आपलें भक्ष्य न चापताच मिळतात (अ. वे. १०.१, ३०; तु. वा.

स. १६.२८). प्रत्यक्ष देवांना देखील रूद्राच्या धनुष्यवाणाचे भय वाटत होतं (श. ब्रा. ९.१.१, १ व ६). रूद्राच्या या नीपण लक्षणांमुळेच बहुधा त्याला ब्राह्मणात व सूत्रात इतर देवांपासून पृथक् केले असावे. जेव्हा देव खर्गाप्रत जाते झाले तेव्हा रूद्र मागेच राहिला (श. ब्रा. १.७.३, १). वैदिक कर्माभ्यर्थे इतर देवताना आहुती दिल्यानंतर जे अवशेष राहतं तेच प्रायः रूद्रास अर्पण करण्यात येतं (गोमि. गृ. सू. १.८.२८; आप. थ. सू. २.८.२३) ज्याप्रमाणे राक्षसाना रक्त हेच त्याचा यज्ञातील हविर्भाग म्हणून अर्पण करण्यात येतं (पं. ब्रा. २.७) त्याप्रमाणे व्याधी व मृत्यु याहीकरून मनुष्यांना व पशूंना उपद्रव देणाऱ्या रूद्राच्या गणासहि त्यांनी बळी घेतलेल्या प्राण्यांची आतडी देण्यात येतात (श्रा. धौ. सू. ४.१९, ८). उत्तर-कालीन वैदिक वाङ्मयात देवांचे निवासस्थान पूर्वम तर रूद्राचे प्रायः उत्तरेस कल्पिलेलं आहे.

याजसनेयी सहितं रूद्रान् जी अनेक विशेषण लाविली आहेत त्यातील कित्येक तर अत्यंत अपमानास्पद आहेत. उदाहरणार्थ त्याला चोर, लबाड, ठग, उचल्याचा व चोराचा राजा म्हटलेलं आहे (१६.२०-१). वस्तुतः या रूद्रदेवतेची कल्पना जवळ जवळ वेदकालानंतरच्या शिव दैवतेसारखीच असल्याविषयी तिच्या या अनेक विशेषणावरून दिसून येतं.

तथापि राक्षसाप्रमाणे रूद्र हा केवळ दुष्टपणानेच ओतप्रोत भरलेला नाही. देवांपासून उपद्रव होऊ नये म्हणून देखील याची प्रार्थना करण्यात येते (ऋ. १.११४, ८, २.३३, ७). संकटापासून रक्षण करण्याकरिताच केवळ याला विनविष्णत येतं (ऋ. ५.५१, १३) जसे नाही, तर त्यानं मनुष्यांचे व पशूंचे हित करावं (ऋ. १.४३, ६), त्यांना सुख द्यावं (ऋ. १.११४, १ व २, २.३३, ६) म्हणूनहि त्याची प्रार्थना केलेली आहे. त्याच्या अग्नी रोग बरे करण्याची शक्ति असल्याविषयी वारंवार उल्लेख आलेले आहेत. त्याच्या जवळ सर्व प्रकारच्या औषधी आहेत (ऋ. ५.४२, ११). तो आपल्या औषधींनी वीराना सजीव करतो, कारण तो सर्व वैद्याभ्यर्थे श्रेष्ठ आहे (ऋ. २.३३, ४).

जलाप म्हणजे बहुधा रोग बरे करणारा व जलापमेवज म्हणजे रोग बरे करणाऱ्या औषधी वाळगणारा ही दोन विशेषणं केवळ रूद्रालाच लावण्यात आलेली आहेत (ऋ. १.८३, ४; अ. वे. २.२७, ६). रोगवरील या औषधी म्हणजे बहुधा पर्जन्य असावा (तु. ऋ. ५.५३, १६; १०.५९, ९). रूद्राप्रमाणे मरुताजवळहि शुद्ध व हितकारी औषधी असतात असा एका ऋचेत उल्लेख आहे (ऋ. २.३३, १३). सूत्राभ्यर्थे रूद्रानं गुरातील रोगाना प्रतिबंध करपा म्हणून त्याच्या नावाचे याग सामितले आहेत (श्रा. गृ. सू. ४.८, ४०, वी. सू. ५१.७) इ.

ऋग्वेदातील पुराव्यावरून रूद्राचा संबंध कोणत्या नैतिक चमत्काराशी आहे हे नीट समजत नाही. रूद्र ही तुफान-देवता आहे असे साधारणतः मानले जातं. परंतु इन्द्र ज्याप्रमाणे आपल्या आज्ञाचा उपयोग केवळ आपल्या भक्ताच्या शत्रूंविरुद्ध करतो तसे रूद्र करीत नाही म्हणून रूद्र ही देवता मूलतः केवळ तुफानाच्या स्वरूपाचीच प्रतिकृति नसून तुफानातील विजेच्या योगाने होणाऱ्या मृदापाची भयानक वाज्र ती विशेषतः दाखवीत असावी, अशी कल्पना केली तर, रूद्राचे शर प्राणसह्यारक आहेत, तो तुफानदेवता जे मरत त्याचा पिता किंवा अधिपति आहे व या मरताच्या हातात विद्युत् हेच शस्त्र असून ते सौदामिनीच्या हाव्यापासून निर्माण झाले आहेत (ऋ. १.२३, १२) इत्यादि वर्णनाचा उलगाडा होतो व त्याचा अग्रीशी निकट संबंध का मानण्यात येतो हेहि स्पष्ट होतं.

वेबर म्हणतो की, अगदी प्राचीन काळी रूद्र ही देवता तुफानाच्या गर्जनेचीच द्योतक होती (व म्हणूनच त्या शब्दाच्या जनेकवचनाना मरत हा अर्थ होतो). अग्नीची गर्जना व तुफानाची गर्जना यात निकट साम्य असल्यामुळे तुफान व अग्नि या दोहोच्या संयोगामुळे रूद्र ही देवता बनली आहे. एच. एन्. विरसन यात रूद्र हा अग्नीचे किंवा इन्द्राचेच निराळे स्वरूप असावे असे वाटलं होतं. थोडर याला रूद्र हा वाय्यातून भटकणारा मृताच्या आत्म्याचा अधिपति वाटतो व कोहलेनयर्ग याच्या मते रूद्र ही प्रथमतः पर्वताची व अरण्याची देवता कल्पिलेली असावी

रूद्र शब्दाची व्युत्पत्ति प्रायः रूद्र म्हणजे रडणें या धातूपासून लावण्यात येते व भारतीय पंडितांचेहि हेच मत आहे. प्राप्तमाने याला तो शब्द रूद्र म्हणजे प्रसन्नपणें या धातूपासून निघाला असावा असे वाटलं व मिगेलन या रूद्र धातूचा अर्थ रक्तवर्ण असणें असा करून रूद्र शब्दाचा अर्थ ओजस्वी किंवा लाल असा केला आहे.

अदिति.—या देवतेवर स्वतंत्र सूक्त नसलं तरी हिचं नाव अनेक सूक्तात येतं. हिचं स्वरूप निश्चित नाही. तिला जननी हे विशेषण कधी कधी (ऋ. २.४०, ६; ७.४०, ४) लावलेले आढळतं

अदिति मित्रावरुणाची (ऋ. ८.२५, ३, १०.३८३) व अर्यम्याची (ऋ. ८.४७९) आई म्हणून वर्णिली आहे व यामुळे तिला राजाची आई (ऋ. २.२७.७) हे विशेषण सामाविकपणें साधे होतं. तिच्या बळशत्रू पुत्राचा उल्लेख वारंवार (ऋ. ३. ४, ११, ८.५६, ११) होतो. ते आई आहेत (ऋ. १०.७२, ८) असहि वर्णिल आहे. तिला 'पत्न्या' असे म्हटलं आहे.

पौराणिक कथामध्ये अदिति ही दक्षकन्या होय म्हणून वर्णिल असून तिला दक्षपत्नी केलं आहे. परंतु वेदात

(वा. स. २९.६० त. स. ७.५, १६) तिला विष्णूची पत्नी म्हटल आहे

दिति म्हणजे वायूने आणि अदिति म्हणजे मुक्त करणे असे अर्थ या शब्दाचे असावेत असे दिसते. देव अदिति, आप आणि पृथ्वी यांच्यापासून उत्पन्न झाल्याच म्हटल आहे (ऋ. १०. ६३, २) या पुढील कथेत त्याची माता यी अदिति हिन त्यांना मधुमय दुग्ध दिल्याचाहि वाणल आद यावरून अदिति व यी यांना एकरूप वी पल्याच दिसत इतर माही जागी (ऋ. १.७२, ९, अथर्व. १३.१, ३८) अदितिला पृथ्वीशीहि एकरूप केल आहे तथापि, पुष्कळ ठिकाणी (ऋ. १०. ६३, १० इ) यावापृथिवी याच्या बरोबरीन हिचा निराळा उल्लेख करून, त्याच्यापासून हिला वेगळी सादली आहे एके ठिकाणी (ऋ. १. ८९, १०) अदिति विश्ववृष्टाची मूर्ति अमल्याच दिसत

बहुधा तेजस्वी आदित्याची माता म्हणून, अदिताचा कधी कधी तेजावी सवध जोडण्यात आला आहे तज मिळण्यासाठी तिची प्राधना केलेल्या आहे (ऋ. ८.२.५, ३, १०. ३६, ३) तिच्या अक्षय तेजाचा गौरव केला आहे (७. ८७, १०) आणि उगेल अदितिमुक्त म्हटल आहे (१. ११३, १०) कोठे कोठे इतर देवताना वापरलेली विशेषण अदितिच्या सवधातहि वापरली आहेत

ऋग्वेदाच्या काही उताऱ्यातून (१. १५३, ३, ८. ९०, १५, १०. ११, १ इ) व त्याचप्रमाणे मागाहूनच्या वैदिक प्रथातून (वा. स. १३. ४३, ४९) अदितिला गो म्हटल आहे आणि सरस्वतीतल्या गायीला सामान्यत अदिति असो संबन्धनात देते. भूलोकच्या सोमाची अदितिच्या दुग्धाचा तुलना केली आहे (ऋ. ९. ५६, १५) अदितिची नप्पी (कन्या) म्हणजे दुग्धच असावे व ती सोमाची तो पात्रात पडत असताना एरवीच होते (ऋ. ९. ६९, ३) अथर्व आपल्या दावा अगुनींनी अदितिच्या मादीवर सोम शुद्ध करतात असे जे म्हटल आहे (ऋ. ९. २९, १, ७१, ५) त्याचा अशाच त हेचा सदर्थ असावा.

बरील गोष्टीवरून अदितिची मुख्य दोन वैशिष्ट्य दिसून येतात. पहिले, तच मातृत्व हे होय ती एका देवसमुदायाची माता असून, त्याच नांव तिच्या नावापासून बनलेले मातृ कनाम आहे ह उघड दर्शविते तिच्या नावाच्या व्युत्पत्त्यर्थी जुळते अस दुसरे प्रधान वैशिष्ट्य म्हणजे, शारीरिक यातना आणि नैतिक दोष याच्या बधनापासून मुक्त वरणी तिची शक्ति ह होय तिच्या नावासवधाच्या गहन कल्पनावरून तिला गो, अफाट पृथिवी, अतरेक्ष निचा विश्व या सद्मा प्राप्त झाल्या अमतील पण जगा अमूर्त कल्पनेला इतक्या लवकर मूर्त स्वरूप कसे मिळाल आणि विशेषत थदिति आदित्याची माता म्हणजे यानी वारण नाथ यावीत? वगाइनच्या

मते, देवाना दुग्ध देणारी माता यी अदिति (=अफाट आकाश) होय (ऋ. १०. ६३, ३) अशा प्रकारच्या विधानात अदितिच मातृत्व घोषाच लागेल ह मत बरोबर दिसत नाही दुसरे एक मत म्हणजे, ऋग्वेदात अनेक ठिकाणी आदि त्यांना लाविलेल अदिति पुत्रा ह विशेषण, वेद-पूर्वकाली (सहस्र पुत्र दक्षीना पुत्र याप्रमाण) “स्वातंत्र्याचे पुत्र” या अर्थी कवळ उरणादि देवांचा प्रभान गुण दाखविण्यासाठी यात्रिल असाव अशा प्रकारच विशेषण अदितिला मातेच मूर्त रूप लवकरच देईल उदाहरणार्थ ऋग्वेदातच पाहाना, दास (बलाचा पुत्र) या इन्द्राच्या सजेवरून, इन्द्राच्या मातेच शवसी अर्थ नांव काढण्यात आल, तसंच दक्षीपति (बलाचा स्वामी) या त्याच्या पदवीवरून पुत्र त्याच्या पत्नी नाव दक्षी अस धारण्यात आल आदित्य अदितिचे पुत्र, या मानूननामाच्या पटनेवरून तिच्या पुत्राच्या समुदायाला नियमन प्राप्त होत या देवता कल्पिलेल्या मूर्तेरपात, पूर्वीच कथनरहित अस्तित्वाचा अर्थ कायम राहून आदित्यापासून पेतलेली तेजस्वितीसारंगी विशेषणहि त्यान आहेत याप्रमाणे, निवळ भारतीय असणारी अदिति देवता, तिच्या निदान माही पुत्रापेक्षा तरी एतिहासिक दृष्ट्या वयान राहान आहे

अदितिच्या स्वरूपाविषया आलंडनयम, म्नाससमुद्गर, रोड वगैरेच एकमत नाही नैपण्डितात अदिति हा पृथिवी, वाक्, गो, आणि द्विवचनी यावापृथिवी यादी समानाथक शब्द आहे यासू अदितिची व्याख्या “देवाची चलवती माता” अशी करून, तिला अन्तरिक्षात स्थान देतो, व आदित्याना खर्गलोकात सोडतो

दिति.—दिति ह नाव ऋग्वेदात तीन वेळा आलेले आहे व त्यापैकी दोन वेळा तर ते अदितिच्या जोडीन आले आहे मित्रावरणांना आपल्या रवातून अदिति आणि दितीला पाहिल्याचें वणिल आहे (ऋ. ५. ६२, ८) या ठिकाणी सादण्या चाय त्याचा अर्थ अविभाज्य पृथिवी व तीवरील निरनिराळे प्राणी असा करतात, रोड “अक्षय आणि नध्वर” असा आणि भूर “दृश्य सृष्टीचा एक सवध सच” असा अर्थ करतात दुसऱ्या उताऱ्यात (ऋ. ४. २, ११), दिति देण्याविषयी व अदितिपासून सरक्षण करण्याविषयी अमीची प्राधना केली आहे या ठिकाणी “उदार दाता” आणि “अनुदार दाता” असा या दोन शब्दाचा सादण्याचाय अर्थ करतात आणि “सपति” व “दारीय” असा रोडचा अर्थ आहे हे दोनहि शब्द “दा” या धातूपासून बनले असल्यान “दान” आणि “अदान” असाच अर्थ समवतो असे मॅकडोनेलच मत आहे तिसऱ्या एका उताऱ्यात (ऋ. ७. १५, १२), अदितिविरहित पण अग्नि, सवितृ आणि भग यांच्या सहवासात दिति हा शब्द उल्लेखिला असून, ती (दिति) इष्ट देत असल्याचे सांगितल आहे मागाहूनच्या संहितातून (वा. स. १८. २२, अथर्व. १०. १८, ४, १६. ६, ७) देखील

अदितिच्या आरोवर दितिचाहि देवी म्हणून उल्लेख आला आहे. अथर्ववेदात (७.७.१) तिची मुले दिली आहेत. ही देवता असून, वेदपश्चात्कालीच्या इतिहासात देवसां म्हणून वर्णिलेले आढळतात. दिति हे देवी म्हणून आलेले नाव, अदिति या नावाला केवळ निरोध म्हणूनच आले असवे; अशाच तऱ्हेचें दुसरे उदाहरण म्हणजे, “अमुर” या नावावरून “मुर” हे नाव निघालें.

वायु-वात.—ऋग्वेदामध्ये वायु व वात हे दोन्हीहि शब्द भौतिक चमत्काराप्रमाणेच भौतिक चमत्काराच्या दैवत्तेसहि उद्देश्यत योजलेले आहेत. तथापि मुख्यत्वेकरून वायु ही देवता आहे व वात हे पंचमहाभूतात्मक एक तत्त्व आहे. वायुचें वर्णन एका सर्वध सूक्तात व इतर सूक्तांच्या माही भागात आलेले आहे, व इन्द्रदेवतेच्या जोरीस त्याला आपखीहि पाच सहा सूक्त मिळाली आहेत. वाताची प्रार्थना ऋग्वेदातील दहाव्या मंडळाच्या दोवटी फक्त दोन लहान सूक्तांतच केलेली आढळून येते (१६८ व १८६). कधी कधी वात व वायु या दोघाचीं नावे एकाच ऋग्वेदार्थेहि आलेली आहेत (ऋ. ६.५०, ११; १०.१२, १३). वायु व वात या दोघांतील फरक ज्या एका गोष्टीवरून व्यक्त होतो ती गोष्ट म्हणजे म्हणजे वायुचें साहचर्य इन्द्राशीं परिपल असून त्या दोन्हीहि देवतांची इन्द्रवायु या नावाने एकत्र स्तुति केलेली आहे. उलटपक्षीं वात हा मुख्यतः एक भौतिक चमत्कारच असल्यामुळे त्याचा सर्वध इन्द्राशीं जोडण्याऐवजीं फक्त पर्जन्याशीच जोडण्यात आला आहे. या दोन पवन-देवतांस लागलेली विशेषणहि अगदीं निरनिराळीं असून वाताची विशेषण वेग व उग्रता यासारख्या भौतिक गुणांची निदर्शक आहेत.

वायूच्या उत्पत्तीविषयी फारच थोडे उल्लेख आढळून येतात. एके ठिकाणीं त्याला स्रज्याचा जन्मात म्हटले आहे (ऋ. ८.२६, २१-२२), परंतु त्याच्या वायूकोच्या नावाचा उल्लेख केलेला नाही. पुरुषसूक्तात तो महापुरुषाच्या आखो-च्छासापासून जन्मास आला असे वर्णन आहे (ऋ. १०.१०, १३). वायूचा महात्माही काही संबंध असेलसे दिसत नाही. एका ठिकाणीं मात्र वायुनं गगनगर्भातून महत् निर्माण केले (ऋ. १.१३४, ४) व ते पुनः व विश्वेदेवाप्रमाणे त्याज्वरोवर असतात (ऋ. १.१४२, १२) असें म्हटले आहे. तो सुंदर (ऋ. १.२, १), गगनसंधी, सहस्राक्ष व मनातील विचारा-प्रमाणे नंचल (ऋ. १.२३, २-३) आहे. तो शब्दितगमन म्हणजे शब्द करीत जाणारा आहे (ऋ. १०.१००, २). त्याचा रथ दीप्तिमान असून त्याला रोहित किंवा अरुण अशाची जोडी किंवा माळिका सुंपलेली वसते. या माळिकेत त्याच्या इच्छेनुसार नव्याणव, शंभर किंवा सहस्र अथ असतात (ऋ. ४.४८, ६, ४.६२, ३) वायु ज्या रथात

इन्द्रासह वसतो त्यास सुगर्गाचे आसन असून तो गगनसंधी आहे (ऋ. ४.४६, २ व ४). इतर देवताप्रमाणेच वायूहि सोमाचा भोक्ता असून त्याला सोमपानप्रसंगी पहिला मान मिळतो. कारण तोच सर्व देवामध्ये अत्यंत वेगवान आहे (श. ब्रा. १.३.१-२, ७ द.). देवामध्ये एकदा सोमपानाचा पहिला मान कोणास द्यावा हे ठरविण्यासाठी शयंत लागली असता तीत वायु पहिला व इन्द्र दुसरा आला, अशी ऐतरेय ब्राह्मणात एक कथा आहे (२.२५). वायूला ऋग्वेदात सोमरक्षक म्हटले आहे (१०.८५, ५). वायु हा वर, सतति व वैलाच्या, घोड्याच्या किंवा सुगर्गाच्या रूपात सपत्ति देतो (ऋ. ७.१०, २ व ६). तो शत्रूची पागापाग करतो (ऋ. ४.४८, २) व निर्वल लोक आत्मरक्षणार्थ त्याची प्रार्थना करतात (ऋ. १.१३४, ५).

गारे या अर्थ वाताचें जे वर्णन आहे ते भौतिक चमत्कारास पर्यंचसे धरून आहे. त्याच्या एका स्तुतिवर सूक्तात (ऋ. १०. १६८) त्याचे असे वर्णन आहे: सर्व वस्तू अस्वास्थ्य करीत व गर्जना करीत त्याचा नाद पुढे पुढे सरत जातो. तो पृथ्वीवरील धूळ उडवीत गमन करतो. जात असता तो मागात हवेत मडस्तो. तो एक दिवसाहि विभ्रान्ति घेत नाही. त्याची उत्पत्ति अगोदर झाली असून तो आपाचा मित्र आहे. त्याचे जन्मस्थान अज्ञात आहे व तो मन मानेल निरुद्ध फिरतो. प्रत्येकास त्याची गर्जना ऐकू येते, पण त्याचे रूप कोणासहि दिसत नाही (तु. ऋ. १.१६४, ४४). तो देवाच्या श्वास आहे (तु. ऋ. ७.८७, २, १०.१२, १३). त्याची आहुती देऊन पूजा करण्यात येते.

वात हा रक्षाप्रमाणेच आरोग्य व वीर्यायुष्य देतो, कारण त्याच्या श्वाभ्याने अमृताचा साठा आहे (ऋ. १०.१८६, ३). वायूच्या व्यापाराचे वर्णन बहुतेक तुफानास जोडूनच येतें (ऋ. ४.१७, १२, ५.८३, ४, १०.१६८, १ व २) विजा चमकण्याच्या प्रसंगी किंवा सूर्योदयाच्या पूर्वी वाऱ्याची शुद्धक येत असल्यामुळे वात हा अरुणप्रकाश उत्पन्न करतो (ऋ. १०.१६८, १) व जपेला प्रकाशमान करतो (ऋ. १. १३८, ३) असें म्हटले आहे. वायूच्या शीघ्रतेमुळे देवाच्या व कल्पनिक अशाच्या वेगास वायूची वारवार उषमा देण्यात आली आहे (ऋ. ४.१७, १२, ५.४१, ३; १.१६३, ११; ४.३८, ३).

अश्विन.—इन्द्र, अग्नि व सोम याच्यामंतर मोठी महत्त्वाची देवता म्हणजे अश्विन होत. अश्विनाच्या वर्णनवर सधन सूक्त ऋग्वेदास पन्नास असून शिवाय इतर ८०० ठिकाणीं त्याचा उल्लेख आहे. अश्विन हे नाव भारतीय असूनहि या देवतेचा कोणत्या विशिष्ट सृष्टिआपाराशी संबंध आहे ही गोष्ट इतकी अस्पष्ट आहे की, अगदीं प्रथमच्या वेदांमार्गापासून नव्यांचा या देवतेच्या मूळ स्मणाबद्दल

मोठे बोडे पडले आहे. असा घोटाळा माजलेला असल्यामुळेच ही देवता वेदपूर्वकालीन असावी, हे बरेच संभवनीय दिसते. अश्विन् हे जुळे भाऊ असून त्यांची जोडी कधीहि न फुटणारी आहे (ऋ. ३.२९, ३, १०.१७, २). एका संपूर्ण सूक्तात (२.३९) या जुळ्या बंधूंनी डोळे, हात, पाय, पंख, वगैरे जोड अवयवाशी किंवा कुत्री, बगरी, हंस वगैरे जोडीन राहणाऱ्या पशुपक्षांशी तुलना केलेली आहे. परंतु कित्येक ठिकाणी ते दोघे मूळ पृथक् असल्याचा व पृथक् जन्मल्याचाहि उल्लेख आहे (ऋ. ५.७३, ४, १.९८, १, ४) यास्काने दिलेल्या उताऱ्यात (नि० १२.२) 'एक निशेचा पुत्र व एक उपेचा पुत्र' असे म्हटले आहे. अश्विनावद्दल येणारा शब्द 'नासल' हाहि ऋग्वेदात (ऋ. ४.३, ६) एकदा एकवचनी वापरला आहे.

अश्विन् हे तरुण असून वयाने सर देवाहून धाकटे असे वर्णन आहे (ऋ. ७.६७, १०, नै. स. ७.२, ७) ते तेजस्वी (ऋ. ७.६८, १), सुंदर (ऋ. ६.६७, ५) व अनेक रूप धारण करणारे (ऋ. १.११७, ५), अत्यंत बळकट व सामर्थ्यावान् (ऋ. ६.६७, ५) वगैरे वर्णन असते. शिवाय त्यांना बहुत-वेळा लावण्यात येणारी विशेषणे म्हणजे दल 'चमत्कारिक' व नासल=न+असल ही होत. नासल हे नाव 'असुर' या अर्थाचे अस्त्रासहि आल आहे. रत्नवर्तनी व हिरण्यवर्तनी 'तावडा किंवा सोनेरी मार्ग असणारे' ही विशेषणेहि त्यांनाच विशेषत. लावलेली आढळतात. मधु म्हणजे मध याचाहि त्यांच्यासंबंधाने फार उल्लेख आलेला आहे त्याच्या रथाचा मधुवर्ण किंवा मधुवाहन म्हटले आहे मधुपुत्र, माध्वी म्हणजे मधुप्रिया व मधुपा=मध पिणारे असे अश्विनांना वर्णिले आहे शिवाय इतर देवाप्रमाणे गोमपान करणारेहि ते असून उपा व सूर्य याच्याबरोबर त्यांना सोमपानार्थ येण्याबद्दल प्रायिले आहे (ऋ. ८.३५, १).

अश्विनाचा रथ सर्वे सोनेरी असून त्याची चाकं वगैरे सर्वे भाग तीन तीन असल्यांचे चमत्कारिक वर्णन आहे (ऋ. १.१८०, १, १.१८८, १ व २). रथाच्या तीन चाक्रांपैकी एक सूर्याच्या विवाहसमारंभात ते आले होते त्यावेळी मोडले (ऋ. १०.८५, १५).

अश्विन् या नावाबद्दल 'घोडे वाळणारे' असा अर्थ होतो, व त्याच्या रथाला घोडे असतात (ऋ. १.११७, २), असे जरी वर्णन आहे, तरी इतरत्र पर्याय (ऋ. ६.६३, ६), हंस (ऋ. ४.४५, ४), गडद (ऋ. १.११८, ४) जोडलेले असतात असे निरनिराळे वर्णन आढळते. ऐतरेय ब्राह्मणात (४.४ ते ९) गोम व सूर्या यांच्या विवाहसमया ज्या रथाच्या पर्यंत तो आला त्यात रासम जोडलेल्या रथात बसून त्यांनी द्रव्यंत जिकरी असे वर्णन आहे. त्याचा रथ एका दिवसात पृथ्वी व स्वर्ग धाकून जातो (ऋ. ३.१८, ८).

अश्विन्, परिज्मन् 'भोवतालें प्रदक्षिणा करणारा' असे त्याच्या रथाचे वर्णन आहे.

अश्विनाच्या वसतिस्थानासंबंधाने विविध उल्लेख आहेत. यु, व पृथ्वी (ऋ. १.४४, ५), द्यौ व अतरिक्ष (ऋ. ८.८, ४), मोठे रूख, गिरिशिखर (ऋ. ७.७०, ३) असा अनेक प्रकारचा राहण्याचे ठिकाण म्हणून उल्लेख आहे. त्याच वसतिस्थान अज्ञात आहे असेहि म्हटले आहे (ऋ. ६.६३, १; ८.६३, ४). त्याची उगवण्याची वेळ उप काल व सूर्योदय याच्या दरम्यान असते (ऋ. ८.५, २). शतपथ ब्राह्मणात (५.५.४, १) त्याचा रंग तांबुसपाढरा असतो व म्हणून त्यांना तशा रंगाचाच वोकड बळी द्यावा, असे सांगितले आहे.

अश्विन् हे सुदेवतेचे पुत्र अस वर्णन आहे. ते विवस्वत (सूर्य) व सरण्यू (उपा) याचे पुत्र असे सांगितले आहे (ऋ. १०.१७, २) सूर्याची कन्या सूर्या हिचे अश्विन् हे पती अस म्हटले आहे (ऋ. ४.४३, ६). ते ब्रियाना अपलोत्यादन-समर्थ करतात (ऋ. १०.१८४, २), त्यांनी एका नपूंसकाच्या स्त्रीला पुत्र दिला (ऋ. १.११२, ३), एका रुद्र कुमारिकेला पति दिला (ऋ. १०.३९, ३). अथर्ववेदात (२.३०, ३) ते प्रेमी युगुलाच्या भेटी करून देतात, असे म्हटले आहे.

अश्विन् हे दुखपीडितांना तरित येऊन मुक्त करणारे होत (ऋ. १.११२, २). अंध, पंगू, रोगग्रस्त सर्वांना बरे करणारे वय म्हणून ते प्रसिद्ध आहेत (ऋ. ८.१८, ८, १०.३९, ३). ते देवांचे धन्वंतरि व भक्तांचा मृत्यु डाळणारे आहेत (अ. वे. ७.५३, १; तैत्ति. ब्रा. ३.१.२, ११).

ऋग्वेदात अश्विनावद्दल आह्वयिका बऱ्याच आहेत. च्यवान-रुपीबद्दल (ऋ. १.११६, १०), रुद्रकलीबद्दल (ऋ. १०.३९, ८), विमद पुरमिनावद्दल (ऋ. १०.६५, १२ व १९, ७), मिश्रवाबद्दल (ऋ. १.११६, २३ व ११७, ७), तुष्टपुत्र भुज्यूबद्दल वगैरे अनेकांबद्दल कथा आहेत.

वरील कथात विशेष प्रसिद्ध म्हणजे तुष्टपुत्र भुज्यू यांची कथा होय. त्याला समुद्रात डाकून दिला होता, तेव्हा त्याने अश्विनीकुमाराची प्रार्थना केली. तेव्हा शंभर वर्षी असलेल्या जहाजात बसून येऊन त्यांनी भुज्यूला वाचविला. शिवाय अग्नि सप्तवर्षि हा ऋषि अग्नीच्या साईत पडला होता त्याला त्यांनी बाहेर काढला; ऋजूवाथाला दृष्टि दिली, विश्वलाचा मोडलेला पाय लोखंडाचा बसवून दिला, घोषा या रुद्र-कुमारिकेला पति मिळवून दिला. याशिवाय ऋग्वेदाच्या १.११२ व ११६ ते ११९ या सूक्तात अश्विनांनी साहाय्य केल्या आणखी माणसाची यारी दिली आहे. त्यापैकी बरेच प्रलक्ष वाचविलेले किंवा रोगमुक्त केलेले इसम असावे अस वाटते. वगैरे वगैरे पंडितांनी वरील सर्वे कथा

रूपकारमक, सृष्टीतील सृष्टीदिकाचे व्यापार निर्वाह करणाऱ्या आहेत, असा घेरा मारला जादे, तो बरोबर वाटत नाही.

अग्नि हे कोणत्या गृह्यापासून निर्वाह करणारे आहेत, याबद्दल प्राचीन ऋषींनी स्पष्ट वर्णन केलेले नाही. अग्निमाना कोणी यापासूनच, कोणी दिवस व रात्र, कोणी सूर्य व चंद्र असे म्हणले आहे, प्राचीन आचार्यांनी त्यास 'दोन धार्मिक राजे' असे मानले आहे. यास्तोच मत्त अस्पष्टच आहे. रोहिनं त्यांना इन्द्र व सूर्य, हौषधिनं संधिप्रकाश व शतर विद्वानांनी सूर्य व चंद्र असे ठरविले आहे. अग्नि म्हणजे प्रभाततारा व सायंतारा ही कल्पनादि योग्य नाही, कारण अग्निाचे जोरी करीत फुटत नाही, तर उलट या प्रातःसायंताराची कर्पाच मेळवायची नाही. दोघे मुळी हे दोघे अग्नि व त्याची वहीण या कथेची मीक आख्यायिकेतील इत्येच दोघे अभिनीत मुलगे प त्याची वहीण वृद्धेन याचे, व डेटिक देशपंथी सूर्यकुनेचे प्रेमापथन करण्याकडत आलेले दोघे मुलगे याचे साम्य आहे. दोषा अभिनीता ज्याप्रमाणे सूर्या हिच्याशी लग्न लावले, त्याप्रमाणे डेटिक देवपुत्रांनी सूर्य-कन्येची लग्न लाविले आहे. हे सर्व मतदेवित्य लक्षात घेऊनहि गेल्याने अस म्हणतो की, अग्नि हे हिंदुस्थाना-तीलच प्राचीन काळचे कोणी दोघे मोठे परोपकारी महात्मे असावे.

अग्नि हे कोणी मनुष्य अमोत, किंवा संधिप्रकाश, प्रभाततारा वगैरे नैसर्गिक गोष्टीवरील रूपक घेतले, ते प्राचीनतन असा इन्डो-युरोपीय काळातील असावेत, अस वाटते.

उपा.—उपा म्हणजे उप-काळदेवता. हिच्या वर्णनपर ऋग्वेदात सुमारे २० सूक्ते असून द्याय ३०० वेळांहून अधिक तिचा इतरत्र उल्लेख आला आहे. उप काळ ही निल पडणारी नैसर्गिक क्रिया कवीच्या समोर असल्यामुळे या उपादेवतेवर मानवगुणाधारीत फार जल केलेला आहे. निसर्गाचे वायव्य वर्णन या इष्टीन ऋग्वेदातील उपासूक्ते ही अत्यंत बहारीची आहेत, किंबहुना धृवीवरील इतर कोणत्याहि वायव्यामध्ये उपासूकालून अधिक रमणीय धार्मिक वर्णनपर वायव्य सापडत नाही. उपेचे दैवीपमान स्वरूप वर्णन करताना साधी मिथुनी दृष्टि आड आलेली दिसत नाही, किंवा यज्ञ-नियमक गोष्टीच्या ज्ञेयाने उपा कविकल्पनेचा विरत झालेला नाही. उपा ही एखाद्या नर्तकीप्रमाणे भक्तेदार पोशाख करून आपला यज्ञ प्रदेश आविष्कृत करिते (ऋ. १.१२.४). मातेन अगावर भूयें घालून नटविलेल्या कुमारिकेप्रमाणे उपेचे स्वरूप दिसत आहे (ऋ. १.१२.१). प्रकाशरूपी वध परिधान करून ही कुमारिका (उपा) पूर्वदिक्प्रदेशी रमोचर होऊन आपले मोहक हावभाव दाखवू लागते (ऋ. १.१२.३ व ४).

४२ भा० दु०

अग्रिम खवखवती ही उपा आपले प्रकाशरूपी सौंदर्य लहानयोर कोणाहि इसनापासून लपवून ठेवीत नाही (ऋ. १. १२.५). जपूँ वायव्य सुकतेच हान केल्यामुळे अधिकच गुल्ल दिसणारी ही उपा बाहेर येताच सर्वत्र प्रकाश पसरून अंधकार नाहीसा होतो (ऋ. ५.८०.५ व ६). उपा ही अत्यंत प्रकाशीन असली तरी पुनः पुनः जन्म घेतल्यान सदोदित तादृशत्वच असते; आणि आपल्या तादृश्यमदाने मनुष्यास मोहून त्याच आयुष्य दिवसातुदिवस नाश करीत असते (ऋ. १.९२.१०). पण ती मात्र पूर्वाप्रमाणेच पुढेहि सुंदर व तद्वत अशी अजरामर रहणार (ऋ. १.११३.१३ ते १५). ती आपल्या आगमनाने सर्व पादचारी प्राण्यांना जाणत करते व पश्यांना अतिरिक्त सचारास प्रवृत्त करते, येणेप्रमाणे तिच्या आगमनावरोबर सर्व प्राणी अल्पश्रुतून (निद्रेतून) जीवंत होऊन द्रव्यत पावले खण्डित (ऋ. १.५८.५ ते १० आणि ४९.३). उपा सर्व डुट खत्रे नाहीसा करते (ऋ. ८.४७.१४ ते १६). भुताष्टेताना पळवून लावते (ऋ. ७.७५.१).

ग्रयेक दिवशी नियमित स्थळी उपा दिसू लागते, व परमे-श्वराने घालून दिलेला नियम कधीहि मोडीत नाही (ऋ. १.९२. १०, १०३.९, १२४.३, ७.७६.५). ती देवाच्या उपास-याना जागे करून हवनार्थ अग्नि प्रज्वलित करण्यास लावते व अशा रीतीने देवाच्या उपयोगी पडते (ऋ. १.११३.५). पण ती फक्त देवाच्या खऱ्या तिचीन भक्ताना उद्विगते, नास्तिक धुररोहास तसेच सोपेत लोळत डाकते (ऋ. १.१२४. १०, ४.५१.३). याच्या उलट असेहि वर्णन आहे की, देवाचे उपासक तिचा जागी करतात, वसिष्ठानी प्रथम तिला सूक्ते म्हणून जागी केली.

उपा एका मोठ्या चक्राच्या रूपावर वसून येते (ऋ. ७. ७८.१ व ८). तिच्या रयाला तावडे घोंडे जोडलेले असतात (ऋ. ७.७५.६). ती सूर्याला येण्याला मार्ग मोकळा करते (ऋ. १.११३.१६). उपा आपल्या प्रणयी सूर्याच्या सौंदर्यप्रकाशाने अधिक गुल्ल दिसते (ऋ. १.११३.९; १.९२.११). तहणी-मार्गे जाणाऱ्या तहणाप्रमाणे सूर्य उपेच्या मागून जातो (ऋ. १.११५.२). तिचा विचार प्रिय देव प्राप्त होतो (ऋ. १.११३. १०), उपा ही सूर्याची पत्नी होम (ऋ. ७.७५.५), सूर्य उपेच्या मागून येतो (उपगतो) या इष्टीने वरील पतिपत्नी किंवा प्रणयीप्रणयिनी हा संबंध यथायथ आहे. पण काळ-दृष्ट्या उपा अगोदर व नंतर सूर्य उपगत असल्याकारणाने उपेला सूर्याची माता असेहि म्हटले असून (ऋ. ७.७८.३) ती यज्ञ व अग्नि याची जननी असेहि सांगितले आहे. उपा ही सुरदेवतेची कन्या (ऋ. १.३०.२२) व आदित्य भग आणि विश्वा याची भगिनी होय (ऋ. १.१२३.५; १.१२४.८). पहाटे दिसणारे अग्नि हे उपेचे मित्र असे म्हटले आहे (ऋ. ४.४२.२ व ३).

उपा उत्पन्न करणारे किंवा शोधून काढणारे म्हणून पुष्कळ देवाचीं नांवें आढळतात. इन्द्र (ऋ. २.१२,७), सोम (ऋ. ६.३९,३), बृहस्पति (ऋ. १०.६८,९) तसेंच प्राचीन पितर (ऋ. ७.७६,४) यांनीं उपा शोधून काढलीं असें म्हटलें आहे.

संपत्ति, सतति, दीर्घायुष्य देण्याविषयीं उपेची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १.३०,२२, १.४८,१). उपाभक्तांनीं ऐश्वर्य मिळाने व मातेप्रमाणें तिची माया असावी म्हणून तिची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ७.८१,४). मृत मनुष्याचा आत्मा सूर्य व उपा ह्यांच्यात जाऊन मिळतो, असें सांगितलें आहे (ऋ. १०.५८,३)

नैषण्डकामध्ये (१.८) उपेचे समानार्थक सोळा शब्द दिलेले असून आणखीहि दुसरे इतरत्र आहेत. तिला बहुदानी (मघोनी) हें विशेषण विशेषेंकरून दिलेलें आढळतें उपा हा शब्द वस्त्रप्रकाशनें या धातूपासून झालेला आहे.

त्रित आस्थ.—ऋग्वेदात या देवतेच्या वर्णनास एकहि स्वतंत्र सूक्त दिलेंलें नाही, परंतु तिचा प्रसंगवशात एकीपत्नीस ऋचात चाळीस ठिकाणीं उल्लेख आहे आस्थ हें विशेषण त्रितबरोबर किंवा त्याच्याऐवजीं आलेलें आढळतें.

द्वारावर जय मिळविण्याच्या कामीं मरुतानी त्रित व इन्द्र यांना साहाय्य केलें होतें (ऋ. ८.७,२४). त्रित आस्थ यास आपलीं पैतृक अर्धें अवगत असल्यामुळे तो इन्द्राच्या आग्रहावरून लव्याच्या तीन तोंडाच्या पुत्रांनीं लढला व त्याला ठार वरून त्यानें गाई सोडविल्या (ऋ. १०.८,८). याच्याच पुढल्या ऋचेंत इन्द्रानेहि तोच पराक्रम केल्याचें वर्णन आहे इन्द्रानें त्रितासाठीं त्या संपन्न नागपासून गाई सोडविल्या (ऋ. १०.४८,२). इन्द्रानें लव्याचा पुत्र विश्वरूप यास त्रिताच्या स्वाधीन केलें (ऋ. २.११,९) सोमरस काढणाऱ्या त्रितामुळे इन्द्रास जोर येऊन त्यान अयुंदास हाणून पाडला व अगिरसावरोवर वलाचे पुतळे केले (ऋ. २.११,२०). जेव्हा यलाच्या मरुत बाहेर पडतात व विजा चमकतात तेव्हा त्रित मेघनाद करतो व उदक गर्जना करूं लागतें (ऋ. ५.५४,२). मरुताच्या एका सूक्ष्मामध्ये (ऋ. २.३४) त्रित येतो तेव्हा मरुताचा उडवळ मार्ग प्रकाश लागतो (ऋचा १०) व त्रित हा मरुताना रथातून घेऊन येतो (ऋचा १४) असें वर्णन आलें आहे. जेव्हा त्रित आकाशातून अग्नीवर वारा घालून त्यास धरीस करतो तेव्हा अग्नीच्या ज्वाला वर जातात (ऋ. ५.९,५). त्रित हा अग्नीला उत्सृष्टनें शोधीत असताना त्याला तो गायीच्या (भृगीच्या?) मखकारर सापडला, त्रित हा ज्वालांनीं व्याप्त होतात यागग्रहामध्ये आपल्या जागेवर बसला (ऋ. १०.४६,३-६). त्रित हा स्वर्गात असल्या- विषयीं म्हटलें आहे (ऋ. ५.९,५), त्याचें वसतिस्थान गुप्त

आहे (ऋ. ९.१०२,२), तें दूर आहे, कारण की, आदिल व उपा यांना सर्वें दुष्कर्यें व दुष्ट स्वप्ने त्रितावर नेऊन दावण्याविषयी प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. ८.४७,१३,१७). ऋग्वेद १.१०५,१७ मध्ये त्रित हा कृपांमध्ये पडला आहे व देवाना तो मदत करण्याविषयी प्रार्थना करीत आहे असें वर्णन सापडतें. बृहस्पतीने त्याची प्रार्थना ऐकून त्याला सकदातून मुक्त केले दुसऱ्या एका ठिकाणीं (ऋ. १०.८,७) त्रित हा आपल्या पिण्याची प्रार्थना करीत असून आपलीं पैतृक शस्त्रें मागत आहे व त्याच्या पुढच्याच ऋचेमध्ये त्रिताचें विश्वरूपाशीं युद्ध झाल्याची हकीकत आहे. ऋग्वेदाच्या नवव्या मंडलात त्रितासवर्षीं पुढें दिल्याप्रमाणें वर्णन आलें आहे—त्रित सोमाचें शुद्धीकरण करतो (९.३४,४) त्रिताच्या बाळा (घोटे) इन्द्राला पिण्यासाठीं दगडांनां रंगडून पिंगलवर्णें येव काढतात (९.३२,२, ३८,२). सोम हा त्रिताच्या दोन रंगडणांच्या दगडाजवळ गुप्त जागीं वास करतो (९.१०२,२) त्यानें त्रिताच्या पृष्ठावर सपतीचा प्रवाह आणावा अशी त्याची प्रार्थना केली आहे (९.१०२,३) सोमानें सूर्यास भगिनींसह त्रिताच्या शिखरावर (सानूर) प्रकाशावयास लाविलें (९.३७,४). तीं (सूर्य) पर्वतावर राहणाऱ्या देवहूरी रुपभास मिळून काढतात (९.९५,४)

ब्राह्मणामध्ये त्रित हा एकत व द्वित याच्याप्रमाणेंच उदकापासून जन्मलेला अग्नीचा पुत्र आहे असें म्हटलें आहे (घ. श्र. १.२.३,१ व २, तै. ब्रा. ३.२ ८,१० व ११). सायणाने ऋ. १.१०५ वर भाष्य लिहिताना शाब्दाय- नींची जी एक रथा उद्धृत केली आहे तीत तो म्हणतो की, एकत, द्वित व त्रित हे तीन ऋषी असून त्रिताला दुसऱ्या दोघांनीं कृपात टाकलें होतें. हे तीन्हीहि या ठिकाणीं उघड उघड सद्यवाचक शब्द दिसत आहेत. द्वित हा ऋग्वेदामध्ये एकदा त्रितावरोवर (ऋ. ८.४७,१६) व एकदा एकदाच (ऋ. ५.१८,२) आलेला आहे, व या ठिकाणीं त्याला अग्नीच कपिपेलेलें दिसतें. नैषण्डकामध्ये त्रिताचें नांव देवतामध्ये घातलेलें नाही यास्तु हा निरुक्तामध्ये (४.६) त्रित याची व्युत्पत्ति तु वातुपासून लावून त्याचा अर्थ शहाणपणामध्ये अत्यंत प्रवीण असा देतो. परंतु याशिवाय त्याने या शब्दाचा उपर्युक्त सद्यवाचक अर्थहि दिला असून दुसऱ्या एके ठिकाणीं (निरुक्त ९.२५) त्याचें तीन लोकांत राहणारा इन्द्र असेंहि साध्यकरण केलें आहे.

सारथ, ऋग्वेदात तीन चार ठिकाणीं इन्द्र व त्रित या दोघांनींहि एकच (राक्षसास मारण्याचा) पराक्रम केल्याचें वर्णन आहे. तुफानाच्या वेळीं त्रित व मरुत यांचें साहचर्य कपिपेलेलें आहे. त्रिताला अग्नि सापडला त्याला त्याने स्वर्गांत प्रज्वलित केले व अग्नीच्याच एका रूपात तो मानवी प्राण्याच्या श्वात टाण घालतो. त्याचें निवासस्थान

दूर व अज्ञात आहे व तेथे सोम आहे. इन्द्र हा फक्त सोम-पान करणारा आहे, परंतु त्रिताला सोम तयार करणारा म्हटले आहे. त्रिताप्रमाणे अवेस्तातहि एक त्रित आज आहे परंतु तो मानव आहे. (त्रितहि संस्कृत काव्यपंथात मानव होता आहे). एके ठिकाणी (यज्ञ १.१०) त्याला ज्याने मनुष्य लोकासाठी हवोम (=सोम) तयार केला असा निवार मानव म्हटले आहे (आश्व=आश्व हा दुसरा होता). दुसऱ्या एके स्थळी (यजुः. २०.२) अश्वतत्ताचा रज्ज जो शुभ्र हवोम त्याच्या सोमोर्ध्वी वाढणाऱ्या दशासहस्र एण-मिनासक औपधा अक्षुरसद्वापासून घेतात तो पहिला रय होता असे पणन आहे. त्रित यास दोन ठिकाणी (यज्ञ ५.७१; १३.१११) द्यायुस्रदि याचा पुनर्हि म्हटले अश्व तेथे अपाम् नपात् (पृथ्वीवरील एक स्थळ) ह त्याचे निवारपान सांगितले आहे. नावरून अश्व दिसते की, सोम व त्रित याचा परस्परसंबंध पंडितमार्तीय काव्यपासून होता तीन तोंडाच्या राक्षसास (अश्वि दहाक यास) मारण्याची त्रिताची दुसरी कामगिरी अवेस्तामध्ये प्रत्युद्योत नावाच्या शुलभ्याच एका तत्त्वज्ञान माणसाने केली आहे. परंतु त्यात विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, दहाक यास मारण्याकरिता जात असता प्रत्युद्योत याजबरोबर त्याचे दुसरे दोन बंधू होते व त्यांनी त्याचा जीव घेण्याचा प्रयत्नहि केला होता.

त्रित द्यावाचे विशेषण आश्व याची व्युत्पत्ति आप म्हणजे पाणी या शब्दापासून झाली असावी असे वाटते व म्हणत ते व अपाम् नपात् याचा अर्थ जवळ जवळ एकरूप दिसतो. ऋ. ८.४०, १५ वरील भाष्यात पायणाने आश्व याचा अर्थ क्षात्राचा पुत्र असा दिला आहे.

वरील गोष्टीवरून मॅन्डोनेल याने असे अनुमान पाडले आहे की, त्रित ही विद्युदेवता म्हणजे अपोर्ध्व तृतीय किंवा वायव्य रूप, आग्नि व वायु किंवा इन्द्र व सूर्य या नव्यांतील मध्यस्थान प्राथमिक स्वरूप होती. या देव-तेचे हें प्राथमिक रूप हुनेहुन इन्द्रासारखे होत. परंतु इन्द्र इन्द्र इन्द्राने त्रिताची जागा पटकावली व ऋग्वेद-कालातच त्रित श्रुतका मागे पडला वही, त्याचा उल्लेख ऋग्वेदात फारच थोड्या ठिकाणी आला आहे. ही जर वरपत्ति बरोबर असेल तर सोम व गंध (ज्येष्ठ) याच्या पौराणिक उल्लेख म्हटल्याप्रमाणे सोमास सर्वांगूल संतुष्टिनीने आणले या गोष्टीस दुजोरा मिळतो. तथापि भरपूर पुराणा नसल्यामुळे यासंबंधी अगदी परस्पर विमत मते व्यक्त झाली आहेत. रोट हा त्रित यास वायु व जल यांची देवता समजत असे. हिलेन्ट लाला देखीलमान आकाशाची देवता समजतो. पेरीची अशी समजूत आहे की, ती तुळनाची देवता असून इन्द्राहूनहि प्राचीन आहे. मिजेजर्न पूर्वी त्रित ही समुद्रदेवता आहे असे म्हटले होते, परंतु पुढे त्याने मग बदलत तो

आता असे म्हणतो की, त्रित हा मूलतः एक मानवी देव असून त्यास माणून देवतामध्य जागा मिळाली. हार्डी हा त्रित ही चंद्रदेवता आहे असे समजतो.

अज एकपाद.—या देवतेचा अहिष्टुःप्रार्थी निवड संघर्ष असल्यामुळे त्याजबरोबर तिचे नांव पाच ठिकाणी आलेले आहे. अहिष्टुःप्रार्थ्यापासून या देवतेचा उल्लेख फक्त एकाच ठिकाणी सापडतो (ऋ. १०.६५, १३), परंतु या स्थळी 'तस्यद, पावीरवी, एकपाद अज', दिवो धर्ती, सिन्धु, सश्रुदिय आप, विधेदेवास व सरस्वती' या ज्या देवाची प्रार्थना केलेली आहे तेच देव जवळजवळ सगळे पुढल्याच सूक्तांत अहिष्टुःप्रार्थ्याबरोबर आले आहेत (ऋ. १०.६६, ११). या नोन ऋचावरून असे दिसते की अज एकपाद ही एक वायव्यदेवता असली पाहिजे. परंतु नैपण्ड्यामध्ये (५.६) अज एकपाद ही एक स्वर्गीय देवता म्हणून दिलेली आहे. अथर्ववेदात एके ठिकाणी अज एकपादान दोनहि लोक निवळ केले असे म्हटले आहे (१३.१, ६). तैत्तिरीय ब्राह्मणत (३.१.२, ८) अज एकपाद हा पूर्वस उदय पावल्याचे वर्णन आहे. या ऋग्वेद टीका लिहिताना टीकाकाराने अज एकपाद हा एक प्रकारचा अग्नि आहे असे त्याचे स्पष्टीकरण केले आहे, व निरुक्त १२.२९ वर प्रयत्न करताना दुर्गाचार्याने त्याचा सूर्य असा अर्थ केला आहे. यावरून हा अज एकपाद गौण आहे यासंबंधी आपले काही मत न देता फक्त अज म्हणजे अजून, प्रेरणा करणारा व एकपाद म्हणजे त्यास एकच पाव आहे तो, अर्थात अज एकपाद म्हणजे जो एका पायाने पितो किंवा रक्षण करितो एवढेच स्पष्टीकरण देतो. अज एकपादास देवतात स्वतंत्र स्थान नाही तरी गृह विधीमध्ये अहिष्टुःप्रार्थ्याप्रमाणेच त्यालाहि वैयक्तिक देवतात वैतो (पारसक= २.१५, २). महाभारतामध्ये अज एकपाद याचा एकादश रुपांची एकाच नांव किंवा शिवाचे अभिधान या दोन्हीहि अर्थ उपयोग आला आहे.

रोट व प्रायमन हे अज एकपादास तुळनाची देवता मानतात व त्या द्यावाचा अर्थ एक पायाचा चोडना देणारा किंवा तुळान उदभूत करणारा असा करतात. विह्वर हेनरीस ती सूर्यदेवता वाटते. हा 'एकदा जाणारा अज' म्हणजे चंद्र होय असे हार्डीने मत आहे. पाचव्या एकांत अज एकपाद म्हणजे अन्नरहित एक पायाचा अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति झालून त्याचा अर्थ विमुक्त अशा गूढ लोकांवर राहणारा असा केला आहे, व सहावे एक ग्रहस्थ अशी कल्पना लक्षितात की 'एक पायाचा अज' ह नांव आरंभी पौदा-मिनीस व्यष्टिगिक अर्थास देवतात आले होते. मेघलुनी पूर्वोदातील तिच्या चपळतेमुळे तिज अज असे म्हटले असून पृथ्वीवर पडणारी तिची प्रकाशाची उकेर हाच त्या अज्ञाचा एक पाव होय.

मातरिश्वन्.—मातरिश्वन् या देवतेला ऋग्वेदात एकहि सूक्त दिल्लें नाहीं. मातरिश्वन् या देवाचें नांव फक्त सत्तावीस वेळा येथें आलेलें आहे. यापैकी ऋग्वेदाच्या अर्वाचीन भागात तें एकवीस वेळा आहे तिसऱ्या मंडळात ते पाचवेळा आलेलें आहे व सहाव्या मंडळात ते एकदाच आलेलें आहे. या जुन्या सहा जेथेमात मातरिश्वन् देवाचे अग्नीशी ऐक्य कल्पिल आहे. मातरिश्वन् याची कथा अग्नि आणि अग्नि उत्पन्न करणारी व्यक्ति या कल्पनेवर रचलेली आहे तरी या कथेचें प्रथकरण केलें असता ही व्यक्ति आणि अग्नि हे भिन्न नाहींत असेंच दिसून येईल. वेदोत्तरकालीन वाङ्मयात व ऋग्वेदेतर वेदात मातरिश्वान्ची जी कल्पना आहे ती कल्पना ऋग्वेदकाली उत्पन्न झाल्याचे या वेदाच्या अर्वाचीन भागावरूनहि दिसत नाहीं

ऋग्वेदात तीन ठिकाणी अग्नीचें नांव म्हणून मातरिश्वन् ही शब्द आला आहे (ऋ. ३.५,९, ३.२६,७, १.९६,४), एका अग्निसूक्ताचे शेवटी (ऋ. ९.९८,१९) मातरिश्वन् या शब्दाचें संबोधन आलेलें आहे. तेथेंहि तो अग्निवाचकच असता. आणखी एका ऋचेंत मातरिश्वन् याची न्युत्पत्ति सांगताना अग्नीचें एकरूप असेच त्याला म्हटलें आहे. दिव्य-बीजरूप असताना त्याला तनूनपात म्हणतात. हा जन्मला म्हणजे नराक्षस होतो ह्याच्या मातेच्या ठिकाणी मातरिश्वन् म्हणून त्याची उत्पत्ति झाली तेन्हा वेगवान् वायूचें वाला स्वरूप आलें एकाच देवतेला अग्नि, यम, मातरिश्वन् अशीं भिन्न भिन्न नावे ज्ञानी लोक देतात (ऋ. १.१६४,४६), मातरिश्वन् याला एकदा बृहत्सतीचें स्वरूप म्हटलेलें आहे, व या बृहत्सतीची अग्नीशीं एकस्वरूपता अनेक वेळा आलेली आहे.

इतर ठिकाणी अग्नि आणि मातरिश्वन् यांमध्यें भेद दाखविलेला आहे अग्नि हा उच्च घुलोक विभागात जन्म पावून मातरिश्वन् याला दृष्ट झाला (ऋ. १.१४३,२), मातरिश्वन् आणि विवस्वत् यांना पहिल्यान अग्नि दिसला. पुरोहिताच्या निवडीच्या प्रसंगी दोन्ही विश्वविभाग थरारले (ऋ. १.३१,३), घुलोकस्थ ज्योतींत अग्नि हा सर्वांत उच्च असल्यान त्यान, मातरिश्वन् यान गुप्त असलेला हव्यवाहन प्रदीप्त केला त्यावेळीं, आपल्या तेजानें आकाश सावरून धरलें (ऋ. ३.५,१०) या ऋचेंपूर्वीच्या ऋचेंत अग्नीला मातरिश्वन् म्हटलें आहे. दोन लगतच्या ऋचात हा असा विरोध उत्पन्न होण्याचें कारण हेंच असलें पाहिजे कीं, अग्नीच्या एका विशिष्ट स्वरूपाचें नांव मातरिश्वन् हें असावें आणि हें नांव सामान्यतः अग्नीचें नांव म्हणून केन्हा केन्हा वापरण्यात येत असावें. याप्रमाणें वरील दोन ऋचापैकी दुसरीत विशिष्ट अग्नीचें मातरिश्वन् हें नांव आहे, व पहिलीत सामान्यतः अग्नीचें वाचक म्हणून तें नांव वापरलें आहे. मातरिश्वन् व अग्नि

याजमध्यें भेद दाखविणारी आणखी स्थळे येथें प्रामाणें. मातरिश्वन् यानें यज्ञसभेच्या ध्वजाचें ठिकाणीं असणारा द्विजन्मा व तेजस्वी यजमान यास भृगूकडे एक देणगी म्हणून आणून सादर केलें (ऋ. १.६०,१). मातरिश्वन् यानें घुलोकातून अग्नि आणिला आणि इथेनांन अग्नीवरून सोम आणिला (ऋ. १.९३,६), मातरिश्वन् यानें घुलोकात राहणाऱ्या वदनीय पुरोहितापासून अग्नि आणिल (ऋ. ३.२,१३), मातरिश्वन् आणि देव यांनी अग्नि तयार केला. मनुष्यासाठीं म्हणून सर्वांत पहिला पूजनीय पुरोहित अग्नि हा भृगूनीं उत्पन्न केला (ऋ. १०.४६,९), या अग्नि-देवाला मातरिश्वन् यानें फार दूरवरून मनुष्यासाठीं आणिलें (ऋ. १.१२८,७), विवस्वत् याचा दूत मातरिश्वन् यानें पोर शक्तीच्या मरुदेवानीं आपोदेवताच्या अकावर ज्याला धरलें त्या वैश्वानर अग्नीला दूरवरून येथें आणिल (ऋ. ६. ८,४), मातरिश्वन् यानें देवाकरिता मंत्रनांन उत्पन्न झालेल्या अग्नीला दूर प्रदेशातून आणिलें (ऋ. ३.५,९), गूढ अग्नि मातरिश्वन् यानें मंत्रनांन उत्पन्न केला व हा अग्नि त्यान मनुष्याच्या घरातून स्थापन केला (ऋ. १.१४१,३; १.७१,६, १.१८८,१),

उत्तरकालीन सूक्तात आणखी काहीं स्थल मातरिश्वन्च्या उल्लेखाची सापडतात, परंतु तेथें त्याच्या विशिष्ट स्वभावावर फारसा प्रकाश पडत नाहीं. अशा दोन स्थलीं मातरिश्वन् हा सोम शुद्ध करून त्याचा आखाद घेऊन आनंद करीत आहे असें वर्णन आहे (ऋ. ९.६७,३१, १०.११४,१), व आणखी एका स्थलीं इंद्राबरोबर सोमपान करणाऱ्या पितराबरोबर याचे नांव आहे (वालखिल. ४.२), इंद्राची मातरिश्वन् बाशीं कुशल कारागीर म्हणून तुडना केली आहे (ऋ. १०.१०५,६), या ठिकाणीं मातरिश्वन्ची कुशलता म्हणजे अग्नि उत्पन्न करण्याची कुशलता असावी. एका विवाहसूक्तात (ऋ. १०.८५,४७) विवाह करण्याचा वधूवराची उत्तकरण जोडण्यासाठीं इतर देवतांबरोबर आह्वान करून मातरिश्वन् यालाहि बोलाविलें आहे. त्याप्रसंगीं तो वरीलप्रमाणें कुशल कारागीर म्हणूनच त्याला आमन्त्रण असावें. आणखी एका दुर्बोध ऋचेंत (ऋ. १०. १०५,१) मातरिश्वन् याला अमर्याद आणि अन्नपन्न करणारा असें म्हटलें आहे हीं विशेषणें असें दाखवितात कीं, उत्तर-कालीन मातरिश्वन् या संबंधाची जी कल्पना रूढ झाली तिची बीज ऋग्वेदकालीं अस्तित्वात होती.

घुलोकस्थ अग्नीचें व्यक्ति आरोंपिलेलें एक रूप म्हणजे मातरिश्व होय. व हाच मातरिश्व प्रोमेथ्युसप्रमाणें घुलोकातून धृष्टीवर गुप्त असलेला अग्नि आणणारा होता. या प्रकारची मातरिश्वन् याची कल्पना ऋग्वेदातील वरील उल्लेखावरून व्यक्त होते. अशा मातरिश्वन् याचें मूल बीज मेघातील बीज

हेंच असले पाहिजे असे वाटते. मेघातील वीज हे त्यांचे हा मानले म्हणजे घुलोकालत पृथ्वीवर विद्यमानाचा तो दत्त म्हणून येतो ह त्यांचे वर्णन ठीक जुळते (ऋ. ६.८.४). या मातरिश्वाप्रमाणे अग्नीही या देवने लोकामध्ये विवस्वानच्या दत्ताचे काम करणारा आहे. अथर्ववेदात अग्नीचे गूढ नाव या नावाने मातरिश्वन् छन्द सापडतो (अ. वे. १०.८.३९ व ४०); परंतु अथर्ववेदात व इतर संहितात, ब्राह्मणात व त्यानंतरच्या वाङ्मयात मातरिश्वन् हा शब्द वाचूचें नाव म्हणून सांपडतो. मातरिश्वन् याचा अर्थ बापू व त्याचा मूळ अर्थ अग्नि नानमघील दुवा ऋ. ३.२९.११ या ठिकाणी व ऋ. १.७९.१ या ठिकाणी सापडतो. मातरिश्वन् या रूपानें अग्नि आपल्या मातेच्या ठिकाणी उत्पन्न झाला तेव्हा त्यानें वेगवान् वायूचें रूप घेतलें (ऋ. ३.२९.११), अग्नि हवेमध्ये सर्वाप्रमाणें चलनचलन व फूटकार करीत असतां सोसाव्याच्या वाऱ्याप्रमाणें असतो (ऋ. १.७९.१); अशा कल्पनावलून पुढे मातरिश्वन् याचा अर्थ वायू असा करण्याची पद्धत निघाली असावी.

मातरिश्वन् या शब्दाला सनान असा शब्द इंडो-यूरोपीय मंत्रात कोठेहि सापडत नाही. ऋग्वेदातील सूक्तकारानें आपल्या मातेच्या ठिकाणी तयार केला जाणारा अग्नी त्याची व्युत्पत्ति नी दिवली आहे ती बोरीकार साधें असावी. थि (कुणें) हा शब्द मघील धातू असावा; व मातरिश्वन् याचा अर्थ आपल्या मातेच्या ठिकाणी वाडणारा असा असावा. अग्नीलाहि आपल्या माताच्या ठिकाणी वाडणारा असे म्हणले आहे (ऋ. १.१५.५); माता या शब्दानें खालची अरणी किंवा विजेचा मेष हा अर्थ घेत असावेत; यहुषा हुसराच अर्थ असावा. कारण मातरिश्वन् घुलोकालील आहे असे वर्णन आहे. यास्तु आपल्या निरुक्तामध्ये (७.२९) मातरिश्वन् ह वायूचें नाव आहे असें बरून मातरे (अतरिश्वाचे ठिकाणी) श्वन् (श्वन् किंवा आश्व अन्) म्हणजे श्वलोष्णुस करणारा (वाडणारा) अशी याची व्युत्पत्ति देतो.

आपदेवता.—आप म्हणजे जलें यांचे ऋग्वेदाच्या चार सूक्तात सुविस्तृत गाढले आहे (ऋ. ७.४७ व ४९; १०.९ व १०; ६.). इतरत्रहि मध्यमयत्न काहीं ऋचावतें त्याचें गुणकीर्तन येतें. दुय्यच्या देवतापरिवरहि याचा काहीं काहीं ऋचातून आह्वान केले आहे याचा ठिकाणी व्यक्तितात्वेन केलेला जो सापडतो तो अगदी प्राथमिक स्वरूपाचा आहे. आप या माता आहेत, तत्पनपत्नी आहेत, खरुपाचा आहे. आप या माता आहेत, तत्पनपत्नी आहेत, देवाच्या मार्गानें जाणाऱ्या या देवता आहेत (ऋ. ७.४७, ३), वज्रपाती इन्द्रानें साजकरिता प्रवाहमागे खोल्स दिल्या (ऋ. ७.८७, ४; ७.४९, १), आणि या इन्द्राचे नियम देवदाहि मोडीत नाहीत (ऋ. ७.८७, ३). सवित्राच्या

आज्ञेत या वागतात जसेहि विधान येतें. या आपोदेवी स्वर्गाय अमृत विशिष्ट प्रवाहमागें जाऊन समुद्राला मिळणाऱ्याहि आहेत (ऋ. ७.४९, ३); देवाची वस्ति जेथे आहे, तिज आणि वरुण ज्या ठिकाणी असतात, तेथे या आपोदेवी असतात अशा ध्वनि जागोजाग आहे (ऋ. १०.३०, १); सूर्ये सज्जवळ असतो (ऋ. १.२३, १७), वरुण स्वाव्यमध्य फिरतो आणि मनुष्यांचे सत्यासत्य पाहत असतो (ऋ. ७.४९, ३), अशा स्थलां रुष्टिजल हेंच आपोदेवीचें सहस्र असावे असें दिसतें. परंतु नैषधकुरांमध्ये (५.३) भूलोकस्थ देवीमध्येच आपोदेवीचा अतमाव केला आहे. (यास्तु निरुक्त. ९.२६).

अग्नि जलात राहतो असें त्यांचे वर्णन बारवार येतें. जलामध्ये अग्नीने प्रवेश केला आहे (ऋ. ७.४९, ४); आपोदेवीनीं अग्नीला जन्म दिला (ऋ. १०.९१, ६); अग्नीच्या एका रूपाला अकानपात् अग्नीहि नाव आहे. आप हा माता आहेत (ऋ. १०.१७, १०), या जगताच्या पत्नी आहेत. त्याच्या इतक्याच या दृढ आहेत. त्याचें नावें मूळ सारखेंच आहे (ऋ. १०.३०, १०); प्रेमळ माता-प्रमाणें त्यानें आपला पतिर रस लोकास द्यावा अशी त्याची प्रार्थना केली जाते (ऋ. १०.९०, २); मातेचे गुण त्याचे ठिकाणीं प्रतिपद्य आहेत. सवे चरचराच्या ह्या मातृस्थानीं आहेत (ऋ. ६.५०, ७).

आपोदेवता शुद्ध करितात, स्वच्छ करितात. या देवता कल्पम दूर करतात. याच्या साक्षिण्यातून भूक शुद्ध व पवित्र होऊन निघतो (ऋ. १०.१७, १०). हिंसा, शिब्या धाप देणें, खोटे बोलणें वगैरे नैतिक पातक दूर करण्यासाठीं हि याची प्रार्थना केली जाते (ऋ. १.२३, १२), याचे ठिकाणी रोगनाशनाथा गुण आहे (ऋ. ६.५०, ७), या रोग दूर करितात, शीघ्र आयुष्य देतात. निरामयल, अमरता, हे सवें याच्या पोटीं मिळते (ऋ. १०.९५ ते ७). घरास्थी मनुष्याचे आरोग्य राह्याचे यासाठीं त्याची देवतेस अर्पिते. (हि. ए. य. २.४.५), सोमपुरोहित आपनपात् याला वस्ति देतो तेव्हा यानाहि साजवळ आसन घेऊन बसि ग्रहण करण्याची प्रार्थना करण्यात येते (ऋ. १०.३०, १४); आपाचा मघाशीहि सर्वप पुष्कळवेळा आलेला आहे. आपो-देवता आपले रूप मघाशीं मिश्रतात (ऋ. १.२३, १९); आपाची कृमि भरपूर मघांनें युक्त अशी असते. या कृमिंत घृत घचघचत असले म्हणजे इन्द्राचें तें पेंय होते. या पेंयानें इन्द्राज आनंद व उत्साह उत्पन्न होतो (ऋ. ७. ४७, १ व २); ज्या मघमिश्रित जलाचे पान करून इन्द्राज कीरणी तत्पद प्राप्त झाले असे जल देव्याविषयीं आपनपात् याची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १०.३०, ४). जलाची प्रार्थना करून देवाना बंदीतून सोडविणाऱ्या इन्द्रासाठीं प्रभूत

मनानं युक्तं व देवानां आनंदविषयांश्च जगती मोदी ऊर्मि आपोदेवतांतीं वरुण खाली सोडावी अशी त्याची प्रार्थना केली आहे. ही ऊर्मि अथवा साठ शुलोकान्त उत्पन्न होते व ती मादक असून इन्द्राचे ते पेय आहे असेंहि या प्रार्थनेत म्हटलेले आहे (ऋ. १०.३०.७ व ९), या उच्छेद्यावरून शुलोकस्य जलात इन्द्रपेय जो खर्गीय सोम तो होता अथवा ही जलेच म्हणजे इन्द्राचे पेय जें खर्गीय सोम ते होय असे वचित मानित असत असें दिसते. इतर उच्छेदात भूलोकस्य सोम तयार करण्यासाठी ज्या जलाचा उपयोग करण्यात येतो त्याचा संबंध दिसतो घृत, दूध आणि मध याशी युक्त होऊन इन्द्रासाठी तयार केलेला सोम घेऊन अश्वरूपांनीं मनाने सवाद करीत आपोदेवता इत्यमान होतात (ऋ. १०.३०.१३), सुंदर कुमारीकाशी तरुणाने जेव्हा करावा त्याप्रमाणे सोम आपोदेवीच्या सहवासात रमनाण होतो. प्रेमबद्ध पुरुषाप्रमाणे तो त्याजवळ जातो, आपोदेवी या तरुणापुढे कुमारीप्रमाणे विनम्र होतात (ऋ. १०.३०.५ व ६).

पर्जन्य.—ऋग्वेदीय देवतांमध्ये या देवाचा अतिशय गौण भाग आहे; याची केवळ तीन सूक्ते असून तीसापेक्षाहि कमी वेळा याचे नाव ह्या संहितेत सापडते. अथर्ववेदात एक पर्जन्यसूक्त (४.१५) आहे पण त्यातील पुष्कळशा शब्दांचा अर्थ “पावसाचा दार” असाच येतला पाहिजे. (ऋ. १.१६४, ५१; १.३८, ९; ५.५३, ६; १०.५८, १८; ९.२, १; ९.२३, २; अथर्व. १०.१०, ७) या सर्व ठिकाणी भाष्यकार पर्जन्याचा अर्थ “मेघ” असा करितात. काही ठिकाणे अशी आहेत की, तेथे पर्जन्याचा सामान्य अर्थ करावा की, विशेषणाम घेऊन अर्थ लावावा अशी अडचण येऊन पडते. उदाहरणार्थ अग्नीचे बल पर्जन्यासारखे हुमहुमते असे म्हटले आहे (ऋ. ८.९१, ५), आणि पर्जन्याकडून उद्बोधित होऊन शब्द करणारे असें वेदवना एके ठिकाणी (ऋ. ७.१०१, १) म्हटले आहे. तथापि बहुतेक सर्व उतायातून पावसाच्या उगमाची (मेघाची) अधिष्ठात्री देवता असा या शब्दाचा स्पष्ट अर्थ दिसतो, व मेघाचीं सर्व विशेषणे चढुआ याला लावण्यात येतात. पर्जन्यावरील सगुणत्वापेक्षा पुष्कळ वेळा प्राणिवाचक असतो. त्याला पुष्कळांदा वृषभ असें म्हटले आहे (ऋ. ५.८३, १; अथर्व ४.१५, १). काही वेळा पर्जन्य वाझ गृध्रप्रमाणे काही वेळा स्नेच्छेनुसार आपल्या शरीराची निरवानिरव करणारा फलदायी असतो (ऋ. ७.१०१, ३).

पाऊस पाडणे हे त्याचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. पाऊस पाडण्यासाठी (ऋ. ७.१०१, ५) आणि तो पाडल्यानंतर भावविष्यासाठी (ऋ. ५.८३, १०) त्याची विनवणी केली आहे. तथापि पर्जन्य आणि म्हत्वाची पाऊस पाडण्याची

कर्तव्यगरी मित्रावरणाच्या कर्तव्यगरीपेक्षा गौण आहे असा गर्भितार्थ विघटो (ऋ. ५.६३, ३-६). तो पुष्कळवेळा बडगडतो असें वर्णन आहे (ऋ. ५.८३). गडगडत तो दूध, राक्षस आणि दुष्ट यांना पाडतो; याच्या महावधाला सर्व विश्व मित (ऋ. ५.८३, २). पर्जन्याचा विद्युत्शीहि संबंध आणला आहे. जेव्हा पर्जन्य आपल्या रेताने पृथ्वीच्या ठायी गर्भधारणा करितो तेव्हा वारे वाहतात, विजा पडतात (ऋ. ५.८३, ४). ऋग्वेदातील एका विश्वेदेवसूक्तात मेघ आणि उदक यांनीं समृद्ध असून विद्युताने दावापृथिवी सिंचन करून प्रेरित करितो व गडगडतो आणि थोरडतो असें जें एका देवाचे वर्णन आहे (ऋ. ५.४२, १४) तो पर्जन्यच असावा असें दिसते.

पाऊस पाडणारा म्हणून सामाविकर्षणे पर्जन्य हा एक विशेष दर्जाचा वनसत्युत्पादक व वर्षक आहे. जेव्हा हा पृथ्वी घृतगर्भा करितो, तेव्हा वनसती उगवतात; याच्या प्रतात प्रत्येक जातीची वनसति येते; याने भोजनाकरिता ओषधी उत्पन्न केल्या (ऋ. ५.८३, ५; ५.१०; तु. ६.५२, ६; अथर्व. ४.१५, २.३, १५; ८.७, २१). वनसर्वांतच कण पर्जन्य यीज घालतो असें नाही तर गायी, घोड्या आणि खिया (ऋ. ७.१०२, २) याच्या ठिकाणीहि गर्भधान करितो, गर्भ घालण्यासाठी याची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ५.८३, ७ तु. ६.५२, १६). तो शश्वर्त गर्भ घालणारा (रेतोधा) वृषभ आहे; तो चराचराचा आत्मा आहे (ऋ. ७.१०१, ६, तु. १. ११५, १). हा खराद (स्वतः राजा) अखिल जगतावर राज्य करितो, सर्व भुवने आणि तीन वाका (सूर्य) याच्यात अधिष्ठित झालीं आहेत आणि याच्याठिकाणी तीन आप वाहतात (ऋ. ७.१०१, ३, ४.५) असेंहि याचे वर्णन केलेले आहे. याच्या उत्पादक प्रतामुळे पुष्कळ वेळा याला “पिता” ही पदवी मिळते (ऋ. ७.१०१, ३; ९.८१, ३, अथर्व. ४.१५, १२; १२.१, १२). “आमचा असुर (देव) पिता” असें याला एकदा (ऋ. ५.८३, ६) संबोधिले आहे, दुसऱ्या जागी “असुराची भावा” (ऋ. ५.६३, ३; ७) असें कदाचित् याच्या बहूच न्हटले असावे. असें मॅकडोनेल म्हणतो पण या दोन्ही ऋचात मित्रावरण हे शब्द स्पष्ट आहेत.

गर्भितागैवरून पृथिवी याची पत्नी दिसते (ऋ. ५.८३, ४; ७.१०१, ३, तु. १.१६०, ३). अथर्ववेदात (ऋ. १२.१, १२) पृथिवी माता, पर्जन्य पिता असे म्हटले आहे, पण दुसरीकडे (अ. वे. १०.१०, ६) बशा ही त्याची पत्नी असें स्पष्ट वचन आहे. यावरून आणि वृषभ या त्याच्यासंबंधीच्या प्राणिगुणारोपाच्या कल्पनेवरून आणि गडगडत, विद्युत् व पाऊस याचा त्याच्याशी असलेल्या संबंधावरून या शीं याचे सादर्य दिसते (ऋ. १०.४५, ४; २.४, ६; २.७, १५), एकदा तर याला याच पुन म्हटले आहे (ऋ. ७.१०२, १) पर्जन्यानेच स्वतः एक वत्स, वनसतिगीन, उत्पन्न केल्याचे म्हटले आहे, हा

वस्तु कदाचित् विद्युत् असावा. तो सोमहि अतुं पाकेल, कारण एकरा लाचा वायू पर्जन्य (ऋ. ९.८२,३) अशें वर्णन आले आहे व त्याला पर्जन्याने वाढविला (ऋ. ९.११२,३) अशें म्हणतात.

पर्जन्याचा दुसऱ्या कित्येक देवताशी संबंध जोडला आहे. त्याचा वाताशी निकट संबंध आहे व एक अपवाद (येथे तो अग्नीशी विद्युत् आहे) सोडून पर्जन्यवात हीच संयुक्तदेवता दृष्टीस पडते. पर्जन्याबरोबर नस्तांना मुळा काही ठिकाणी पाचारिले आहे (ऋ. ५.६३,६, ८३,५). एका सूक्ताच्या दोन ऋचातून (ऋ. ६.५२,६, १६) अग्नीचीहि पाण्याबरोबर समावना केली आहे. इन्द्र आणि पर्जन्य यांचे बरेच सादस्य आहे व या दृष्टीने दोघांची तुलना केलेली आढळते (ऋ. ८.६,१).

पर्जन्य नावाच्या व्युत्पत्तीविषयी शंका आहे. तथापि लिथुर्जनियन पर्जन्यदेव जो परकूनू नावाची या नावातील वर्णसादृश्यावरून बहुधा नेहमी ऐक्य दाखविण्यात येतें. या दोनहि नावाचा संबंध ठरा अजला तरी, त्याचें भारत-युरोपीय रूप सामान्यवाचक होतें. एवढे स्पष्ट दिसतें की, ऋग्वेदात हा शब्द मगधवाच्या पावसाच्या दणाचा समान्यवाचक व त्याचप्रमाणें त्याच्या सगुणत्वाचें विशेषनाम आहे. मेघ आणि पर्जन्यदेव हे दोनहि अर्धे नागधर्मपात व पुढील बाबपात टिफले आहेत.

अपानपात.—अपानपात नावाची देवता ऋग्वेदात एका संपूर्ण (२.३५) सूक्तात लघ्विली आहे. नदीसूक्ताच्या दोन ऋचातून (ऋ. १०.३०,३,४) पाचारली आहे आणि त्या सहितेंत एवंदर वज्रमास सीतयेव्हा नाकान उल्लेखिली गेली आहे. उदकें (आप.) सीतमान् अपानपातच्या सभावेवीं उभां राहतात, जाणो-युवती या युवकाच्या भावेवीं किरतात, वीन देखी या देवाला अथ अर्पण करण्याची इच्छा किरतात, तो पहिल्या मावाच (पूर्वसुताम्) हुब घ्रावन करितो (ऋ. २.३५,३-५). हा हुब त्याच्यात गर्भ उत्पन्न करितो, हा शिशु त्याचें स्तनपान करितो आणि त्या याचें युवन घेतात (ऋ. २.३५,१३). अपानपात उदकात बलिष्ठ होऊन विप्राजतो (ऋ. २.३५,७). हा इन्धनपेरीज उदकात प्रकाशतो (ऋ. २.३५,४, १०.३०,४). अपानपात हिरण्यरूप, हिरण्यसदृश आणि हिरण्यवर्ण आहे; हिरण्यवर्णीत विघ्न राखीं वसतो आणि आपल्या भ्रष्टाल अथ अर्पण करितो (ऋ. २.३५,१०). ज्याला युवती इन्धतात, जो हिरण्यवर्ण आहे, ज्याचें प्रत हेंच अन्न आहे असा अपानपाताचे रूप अन्तर्हित होऊन वाढतें (ऋ. २.३५,११). याची गाय (त्याच्या) घरी वायवी दुसती आहे (ऋ. २.३५,७). मनोजयाप्रमाणें वेगवान् घोडे (रथान्) अपानपाताला घेऊन जातात (ऋ. १.१८६,५).

अपानपाताचा नवाशी संबंध आणला आहे (नाच ऋ. २. ३५,१). त्यानें सर्व भुजगाव उत्पन्न केले, त्या सर्व याच्या शाखा होत (ऋ. २.३५,२,८). या सूक्ताच्या शेवटच्या ऋचेत या देवतेला अग्नि म्हणून पाचारिले आहे, आणि म्हणून त्याला अग्नीची एकरूप मानतें पाहिजे. याच्या उलट अग्नीला गांहीं ठिकाणी अपानपात म्हटलें आहे. अग्नि हा अपानपात आहे (ऋ. ३.९,१), हा अपानपात अग्निप्रिय होता म्हणून पृथ्वीवर वसतो (ऋ. १.१४३,१). पण त्याच्यात शुद्ध फरक दाखविला आहे. अग्नि अपानपाताला बरोबर घेऊन उगावर विजय मिळवितो (ऋ. ६.९१,३). या ठिकाणी अपानपात हा जणू काय दुसऱ्याच्या धारीराशी संगत झाला आहे असे दिसतें. “आयुदेवन्” हे अपानपाताला वीन येवळ जोडलेले विशेषण अन्यत्र अग्नीला जोडण्यात येतें.

निरतिराज्या देवतासमूहात विशेषतः अज एकापाद (ऋ. २.३१,६, ७.३५,१३), अहिर्बुध्न्य (ऋ. १.१८६,५, २.३१,६; ७.३५,१३) आणि समितृ यांच्या सान्निभ्यानें अपानपाताचा उल्लेख येतो. निदान एकाच तसे समितृचें विशेषण म्हणून ह नाच आलें आहे, मग कदाचित् समितृ हे अग्नीचेंच एक रूप म्हणून तें जोडलें असातें.

जो हिरण्यवर्ण आहे, विघ्नानें आच्छादलेला आहे, जो अति उंचस्थानी वास करितो, अन्तर्हित राहून वाढतो, ईरीयमान होतो, जो उदकाचा पुत्र आहे, जो पृथ्वीवर अवतरतो आणि जो अग्नितालाय पावतो, तो अपानपात मेघाद्वारात असं अग्नीचें विघ्नरूप असावेतें दिसतें कारण, अग्नीला उषध अपानपात म्हटलें आहे एवढच नव्हे तर त्याला उदकाचा गर्भ (ऋ. ७.९,३, १.५०,२) अग्नीहि सज्ञा आहे. हा अपागर्भ मानवाच्या घरातून वास करितो (ऋ. ३. ५,३), त्याचें स्थान उदकात आहे (ऋ. ८.४३,९), आणि उदकें व ओपमी याचा गर्भ जो अग्नि त्याला दोन अरणी प्रसवतात (ऋ. ३.१,१३). अग्नीला “अग्नीचा पुत्र” (अग्नेः पुत्रो) असेंहि म्हटलेलें आहे (ऋ. १०.२०,७ तु ६.४८,५) व त्याचें कारण विघ्नरूप अग्नि मेघाद्रीपासून उत्पन्न होतो. स्वर्गीय आणि भूलेकवी अग्नीचीं रूपे याच्याशी विरोध करण्याकरिता वीं काय, उदकें, समुद्र, स्वर्गाची कास, उदकाची मादी याठिकाणी उत्पन्न केलेला तिसरा अग्नि वर्णिला आहे (ऋ. १०.४५,१-३). वस्तुतः स्वर्गीय अग्नीचें उदकातील स्थान, वैदिक दैवतेतिहासातील उत्तम प्रकार मिळ हाकेल्या गोष्टींपैकी एक होय.

अपानपात भारतीय दैवतेतिहासातील नसून, पशु-भारतीय काळात तो पडतो. अवैद्यात अपानपात ही एक जलदेवता असून वीं त्याच्या तळवीं राहतें, तिच्याभावेवीं शिवाचा

घोळका असतो आणि बहुतेक नेहेमी ल्याच्यासकट या देवतेला आह्वान केल जातें, वेगवान् खेडे अपानपाताला घेऊन जातात आणि समुद्राच्या तळवरी याने तेज पकडून डेवल्याचें सामंतात. ही देवता कोण असावी याचबरोबर युरोपीय विद्वानांचें एकमत नाहीं. ओहडनवर्गेचें असें मत आहे कीं, अपानपात ही मूळ एक साथी जलदेवता असावी पण पुढे हिच्याशीं अगदीं विसरता असा जो उदकोत्पन्न अग्नि, त्याला व या देवतेला एक मानूं लागले असावेत. गाला पुरावा तो असा आणतो कीं, दोन अपानपात सूक्तांपैकी एक (१०.१०), सुनोच विधीत, केवळ उदकासबधीं म्हणून असलेल्या सूक्तारावां नियमित आहे व त्याचप्रमाणें दुसरें २.३५ देखील आपला जळमरित स्वभाव चामला अथक करितें. हिलेनॅटच्या मते अपानपात म्हणजे चंद्र आणि भेंवस सुमरच्या मते तो सूर्य किंवा विद्युत् होय.

अहिर्बुध्न्य.—अहिर्बुध्न्य (पातालतर्प) ऋग्वेदास कफ वारवेळा उठलेलेला असून, याचें नाव विधेदेवसूक्तात मान दितवें अजएकपादाशीं पाव वेळा, अपानपाताशीं तीन वेळा, समुद्राशीं तीन वेळा, आणि सवित्राशीं दोन वेळा याची सांगड घालण्यात आली आहे. याला एकव्यालाच ज्यास आह्वान केलें आहे अशा साऱ्या तीन ऋषी (ऋ. ५.४१, १६, ७.३४, १६, १७) सापडतात. जेव्हा दुसरी एकच देवता याच्याबरोबर उठलेली असते, तेव्हा ती अपानपात (ऋ. १. १८६, ५) तरी अगते किंवा अजएकपाद (ऋ. १०.६४, ४) असते. जेव्हा अहिर्बुध्न्य आणि अजएकपाद एकाच ऋचेंत आले असतात तेव्हा ते नेहेमी (एक संहानसा अपवाद (ऋ. १०.६६, ११ हा सोडून) सन्निध असतात. ज्यात हे नाव पाचारिलें आहे असे अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण समूह म्हणजे अजएकपाद, अहिर्बुध्न्य, समुद्र, अपानपात, पृथ्वी (ऋ. ७.३५, १३), अहिर्बुध्न्य, अजएकपाद, त्रित, ऋधुक्षत्र, सन्निवृ, अपानपात (ऋ. २.३१, ६), समुद्र, सिधु, रज, अन्तरिक्ष, अजएकपाद, गडगडणारे अर्णव, अहिर्बुध्न्य आणि विधेदेव (ऋ. १०.६६, ११). या सोबत्यावरून पाहता, अहिर्बुध्न्य ही अन्तरिक्षातील देवता असावीती दिसते, नैर्घट्टकात (५.४) तसेंच म्हटलें आहे. पण ज्यादिकाणीं ल्याचाच फोड उल्लेख आला आहे त्यावरून काहीं निश्चित माहिती गोळा करिता येईल. याच्याविषयी ज्यास्त माहिती ज्या ऋचेंत (ऋ. ७.३४, १६) आहे तेथें कवि म्हणतो "उदकात जन्मलेल्या अग्नि रजातील (आकाशातील) नदीच्या तळवरीं वसलेल्या अहीला मी उबवानीं सावितों." यावरून तो अन्तरिक्षातील समुद्रात राहिलोच दिसत, यासुद्धा बुध्न्य याचा अर्थ अन्तरिक्ष असा येतो (निर. १०.४४). याच्या पुढील ऋचेंत आणि दुसऱ्या एके ठिकाणीं (ऋ. ५.४१, १६) आपल्या भक्तांना दुखापत न करण्याविषयी याचा विनविलें आहे. यावरून त्याच्या स्वभावात

काहीं तरी पीडादायक असावें असें अनुमान निघतें. अहिर् बुध्न्यचें सामान्य विशेषण आहे आणि उदकें घेणारा घन, उदकाचीं वाहून नेछेल आहे, किंवा उदकात, किंवा अन्तरिक्षाच्या तळवरी (बुध्न्य)शीं वसला आहे, असें त्याचें वर्णन आढळतें. अन्तरिक्षातील अग्नीला अहि असें म्हटलें असून (ऋ. १.७६, १), आकाशाच्या तळवरी (बुध्न्य) तो प्रसीप्त केल्याचेंहि म्हटलें आहे (ऋ. ४.११, १). तेव्हा याचा साधारण असा निघतो कीं, जरी अहिर्बुध्न्य अपानपाताचा सदस्य असा देव म्हणून मानण्यात येतो, तरी तो मुळात अहिर् बुध्न्याचा अग्नि गार्हपत्याशीं संबध लावला आहे (वा. स. ५. ३३, ऐ. ब्रा. ३.३६, तै. ब्रा. १.१.१०, ३) उत्तारकालीन वाक्यात अहिर्बुध्न्य ह रदाचें व विषाचें नाव म्हणून येतें.

सरस्वती नदीदेवता.—ऋग्वेदामध्यें मृग्यीवरील नद्यांना देवता मानून त्यांना बरेच महत्त्व दिलें आहे. ऋग्वेदातील 'नदी-स्तुति' नामक प्रसिद्ध सूक्तात (ऋ. १०. ७५) सिंधुनदीची बहुतेक स्तुति असून पाचव्या व सहाव्या ऋचात तिच्या मिळणाऱ्या नद्यांची स्तुति आहे. विषाव विषाव व शुतुद्र्य यांची स्तुति दुसऱ्या एका सर्वध सूक्तात (ऋ. ३.३३) केली आहे.

तापि इतर कोणत्याहि नदीपेक्षा सरस्वतीनदीचें महत्त्व फार गायिलें आहे. या नदीवर व्यक्तीच्याचा आचारोप इतरांपेक्षा फार पूर्णतेने केलेला आहे, तरी कवींच्या मनथडपुडें देवतेबरोबर मदीचें स्वरूप नेहेमी उभें असे. सरस्वतीच्या स्तुतिपर ऋग्वेदात तीन सूक्ते असून शिवाम अनेक ठिकाणीं तिचा उल्लेख आहे. सरस्वती, शरयू व सिंधु यांची महानद्या म्हणून स्तुति केली आहे (ऋ. १०.६३, ९), आणि दुसऱ्या ठिकाणीं (ऋ. १०.७५, ५), गंगा, यमुना, सरस्वती, शुतुद्र्य, परणी व दुसऱ्या काहीं मिळून एकवीस नद्यांना संबोधिलें आहे सरस्वतीनदीच्या तीरावर वास करणाऱ्या राजांचा व इतर लोक्याचा उल्लेख ऋ. ७.९६, २, ८.२१, १८ मध्यें आहे. सरस्वतीनदीचें पाणी पोषक असून ती सर्वत मोठी आहे, आणि तिचें पाणी अत्यंत स्वच्छ असून ती पर्वतापासून, धु-लोक्ष्य समुद्रापासून निघते (ऋ. ७.९५, १ व २, ५.४३, ११) आपल्या अफाट ज्वालानी ती पर्वताचीं शिखरें फोडून बाहेर पडते व तिचा मोठा व जोराचा प्रवाह सळसळत करीत वाहूं लागतो (ऋ. ६.६१, २ व ८). महानद्यात ती सर्वांत मोठी व सर्वांपेक्षा अधिक जोरात वाहणारी आहे; व तिनें आपलें जलरूपी दुग्ध देण्याचें बंद करून गये म्हणून तिची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ६.६१, १३), तिच्या सात्रिध्यासून उचलून दूरदेशीं कोणी आपणास टाकूं नये, अशी कवीनें प्रार्थना केली आहे (ऋ. ६.६१, १४). तिच्या सात बहिणी आहेत व सात आशा आहेत (ऋ. ६.६१, १० व १२) व ती सातापैकी एक

असून सर्वांना मातेसारखी आहे (ऋ. ७.३९.६). सर्वे मातामये, सर्वे नयामये व सर्वे देवतामये सरस्वती श्रेष्ठ आहे (ऋ. २.४१.१६). तिला पावीरवी (विपुलतेची कन्या) म्हटले आहे व एका वीरची (बहुधा सरस्वतीची) पत्नीहि म्हटले आहे (ऋ. ६.४१.७). तिने भूलेक व पतारिक्ष व्यापिले आहेत, व ती तीन ठिकाणी राहते (ऋ. ६.६१.११ व १२). आप्तासातून, महापचेतातून घाली यज्ञस्थानी येण्याबद्दल तिची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ५.४३.११). बरील शेवटच्या तीन उतान्यात (तु. ७.१५.२) तिचा उगम घुलोकात असल्याबद्दलच्या बल्पेचा उल्लेख आहे; तसाच गंधारवीबद्दल वेदोत्तर कथापुराणात उल्लेख आहे. ती पितरांचेबरोबर साव रथात वसून यज्ञस्थलीं येते व दमोसनावर बसते (ऋ. १०.१७.८ व ९). आपल्या पवित्र ज्ञानां तेथील अशुद्धता दूर कर अशी तिची प्रार्थना केली आहे. ती जीवनराक्षि व अपत्ये याचा लाभ करून देते (ऋ. २.४१.१७) व इतर देवताप्रमाणे प्रजोत्पत्तीच्या कार्यात मदत करते (ऋ. १०.१८४.२). तिनेच वध्यशाला दिवोदास नामक पुनाची प्राप्ती करून दिली (ऋ. ६.६१.१). ती भक्तांना धनधान्यसमृद्धि देते (ऋ. ७.१५.२, ८.२१.१७). ती देवनिंदकाचा नाश करते, ती भयंकर व घृण-हन्त्री आहे (ऋ. ६.६१.३ व ७).

पूग्न, इन्द्र व मरुत याच्याबरोबर ती असते (ऋ. ३.५४.१३, ७.९.५). ते तिचे मित्र आहेत (ऋ. ७.९६.२). जेव्हा अधिनामी इन्द्राला मदत केली तेव्हा सरस्वतीने त्याला ताजातवाना केला (ऋ. १०.१३१.५) वाजसनेयी सहितेत (१९.१२) बरील कथेनुषंगाने असे सांगितले आहे की, जेव्हा देवाना इन्द्र बरा होण्याकरता यज्ञ केला, तेव्हा अधिनामिंद्यानी व सरस्वतीने आपल्या बापीने इन्द्रामध्ये पुन्हा सामर्थ्य उत्पन्न केले. वाजसनेयी सहितेत सरस्वती अधिनामीची पत्नी असेंहि म्हटले आहे (१९.९४). सरस्वती व द्युद्वती यांच्या काढावर अग्नि यज्ञाकरता तयार केला असा उल्लेख आहे (ऋ. ३.२३.४), व ऐतरेय ब्राह्मणात (२.१९) सरस्वतीनवीवर ऋषींना केलेल्या यज्ञाचा उल्लेख आहे.

श्रग्वेदात सरस्वतीला नवीचेपता इतकंच मानले आहे; पण घातपथ (३.९.१,७) व ऐतरेय (३.१) नाम्नांनंत तिला बाह्, वाणी असे म्हटले आहे. आणि वेदोत्तर कथांत तिला वारदेवता, बुद्धिदेवता मानली आहे व ब्रह्म्याची पत्नी म्हटले आहे.

सरस्वतीनवीच्या भौगोलिक स्थानाबद्दल बराच वाद आहे. आपलाप्रमाणत उल्लेखिलेली अरुणागिरिस्थानातील हविर्माती तीव सरस्वती असे क्रियेक म्हणतात. रोह, त्रासमन, लुडभिग व क्षिमर (सिंधु म्हणजेच ऋग्वेदकाळीन सरस्वती वसावी असे म्हणतात. मध्यदेशातील एक लहान नदीला सरस्वती नाव ४३ भा० दु०

आहे सरस्वती व द्युद्वती या दोन्ही ब्रह्मदेवते नामक पवित्र देवाच्या सरहद्दीवर होला, असे मंत्रसमुद्धार म्हणतो. ही हल्ली वालुनामय प्रदेशाखाली गुप्त झाली आहे.

सरस्वतीला समान पुरुषवाचक देवता सरस्वत् म्हणून आले असून तिची स्तुति (ऋ. ७.९६) केली आहे.

पृथिवी.—ऋग्वेदात पृथिवी ही देवता सुबरोबरच बहुतेक आलेली असून फक्त एका तीन ऋचांच्या लहानशा वृकात (ऋ. ५.८४) तिचा स्वतंत्रपणे उल्लेख आहे. अथर्व-वेदात (१२.१) तिच्या वर्णनपर असे एक लांब व सुंदर सूक्त आहे. पृथिवीवर केलेला व्यक्तिवाचा आरोप अगदी अल्प असून तिच्यातील बहुतेक गुण सामान्य जड पृथ्वीच्या गुणासारखेच आहेत. ऋग्वेदातील वर्णनात पृथिवी अनेक उंच उंच बसुंनी भरलेली, पर्वतांचा भार सहन करणारी व अरण्यातील वृक्षाना आधार देणारी असेच म्हटले आहे. तिला मही (मोठी), हडा व अश्विनी (प्रकाशमान) असेंहि म्हटले आहे.

पृथिवी या शब्दाचा अर्थ 'विस्तृत' असा आहे. तैत्तिरीय सहितेत (७.१.५) व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत पृथिवी शब्दाची व्युत्पत्ति प्रपू भाषातून आहे असे स्पष्ट सांगितले आहे पृथिवीला 'व्यालु माता' असे म्हटले असून (ऋ. १०.१८.१०) व्यापापृथिवीला उद्देशलहि 'माता' म्हटलेले आढळते.

वृहस्पति.—ऋग्वेदात या देवतेला बरेच महत्त्व दिलेले आहे; अकरा सर्वांचे सृष्टे वृहस्पतीच्या स्तुतिपर असून इन्द्राबरोबर दोनदा व इतर १२० वेळा त्याचा उल्लेख आहे, व ब्रह्मणसति म्हणून ५० ठिकाणी आणखी उल्लेख आहे. त्याला सात मुले, सुंदर जिह्वा, तीक्ष्ण भ्रूने व शंभर परा असून त्याचा वर्ण सोन्यासारखा तेजस्वी व आवाज स्पष्ट आहे (ऋ. १०.१५५.२, ७.९७.७ व ५). धनुष्य, पाण (ऋ. २.२४.८), सोन्याचा पराश्रु (ऋ. ७.९७.७) हीं आयुधे असून त्याच्या रथाचा तांबडे पोडे जोडलेले असतात (ऋ. ७.९७.६)

वृहस्पति उच्च अतारिक्षातील महातेजापासून उत्पन्न झाला व त्याने अधकार माहींसा केला (ऋ. ४.५०.४). त्याला तपान्ने उत्पन्न केले असेंहि म्हटले आहे (ऋ. २. २३.१७). उलट तो सर्व देवांचा पिता असे म्हटले आहे (ऋ. २.२४.३).

वृहस्पतिहा वृहस्पतिदेव असून (ऋ. २.२४.९) सर्व प्राचीन विद्वानांचा (पुरोधा) मुख्य आहे (ऋ. ४.५०.१). वेदोत्तर वाच्यतात त्याला देवांचा ब्राह्मण पुरोहित म्हटले आहे. वृहस्पतीशिवाय यज्ञकर्म यथाभाग पार पडत नाहीत (ऋ. १.१८.७). देवाना यज्ञातील हविर्भाग त्याच्यापासून प्राप्त

झाले (क्र. २.२३, १). तो खतः सूर्य म्हणतो व लामुळे इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमन् व इतर देव यांना आनंद होती (क्र. १.४०, ५), त्याच्याबरोबर ऋक्त गणहि असतो, व लामुळे त्याला गणपति असें म्हटलें आहे (क्र. २.२३, १). त्याला ब्रह्मणस्पति असेंहि म्हटलें आहे. तो सर्व स्वायक मन्नाचा कर्ता असून (क्र. १.१९०, २) इतर मानव पुरोहितांना त्यानंच स्तुतिमंत्र सांगितले (क्र. १०.९८, २७) त्याला वाचस्पति म्हणजे वक्तृत्व व शाश्वतपणा याची देवता, असे वेदोत्तर वाच्यतात मानलेले आहे.

इन्द्राने गाई सोडविल्याबद्दलची जी कथा आहे त्यात अमोघप्रमाणें वृहस्पतीचाहि उल्लेख आहे (क्र. २.२३, १८) इन्द्रासद्वर्तमान बलाला मारून त्यानें गाई सोडविल्या (क्र. २.२३, १८, ४.५०, ५), व त्या स्वर्गामध्ये वाढून दिल्या (क्र. २.२४, १४). बलपराजयाची ही कथा एखाद्या म्हणीप्रमाणें ह्द झालेली आहे (अथर्व० ९.३, २). बलाचा दुर्ग त्यानें उल्लेख केला त्यावेळीं त्याला उपा, सूर्य व गाई याची प्राप्ति झाली (क्र. १०.९७, ५) वृहस्पति अगरस्तानें इन्द्रांना मारले, दुर्ग फोडले व झाले निक्कले (क्र. ६.७३, १ व २), लडाईंमध्ये त्याचा कोणीहि पराजय करूं शकत नाही (क्र. १.४०, ८), करता युद्धप्रसंगी त्याची प्रार्थना करावी (क्र. २.२३, १३)

इन्द्राचा तो मित्र व साहाय्यकर्ता आहे (क्र. २.२३, १८) व इन्द्राप्रमाणें तो सोमपान करणाराहि आहे (क्र. ४.४९, ३) भाग्यी एक कथा अशी आहे की, विहिरीत उरोलेल्या मृतांत केलेली प्रार्थना त्यान एकही व त्याला वेढून सोडविले (क्र. १.१०५, १७).

वृहस्पतीचें स्वन करणारोवर तो क्रुश करतो (क्र. २.२५, १). शुद्धाचरणी माणसाला सर्व सफटातून तो मुक्त करतो व त्याला धन व समृद्धि देतो (क्र. १.१८, ३, २.२३, ४ ते १०). या त्याच्या परोपकारीपणामुळ त्याला पिता असें म्हटलें आहे (क्र. ४.५०, ६, ६.७३, १).

त्याला अमुयें असं म्हणून त्याची देवता गणना केली आहे (क्र. ३.९२, ४). वनस्पतींचे स्वर्णन करणारा असंहि त्यास म्हटलें आहे (क्र. १०.९७, १५ व १९). नंतरच्या काळ्यात त्याची नवप्रह्लात गणना होऊ लागली. वृहस्पति ही देवता शुद्ध भारतीय आहे. त्यातील पति या पदावरून व तत्त्वभेदी कथावरूनहि वृहस्पति ही ऋग्वेदपूर्ववाचीन देवता नसावी, असें दिसते.

पुष्कळ ऋचामध्ये अग्नि व वृहस्पति एकच अशा तऱ्हेचें वर्णन आढळतें (क्र. ५.४३, १२). त्याला सदसस्पति म्हटलें आहे (क्र. १.१८, ९), व इन्द्रांमोहादि सदस्पती म्हटलें आहे (क्र. १.२१, ५). अमोघप्रमाण वृहस्पतीचीहि तीन वसतिस्थाने

आहेत (क्र. ४.५०, १) या पुराव्यावरून वृहस्पति हें अमोघच एक स्वरूप असून ऋग्वेदकालीं त्याला खतन देवतेचें स्वरूप प्राप्त झालें असावें, या मताला बळकटी येते विल्सन व मॅक्समुलर हे वरील मताचे आहेत. वृहस्पति म्हणजे पुरोहितांच्या कृत्याच मूर्त स्वरूप, असें केगी व ओल्डेनबर्ग मानतात. व्हिलेब्रेट वृहस्पतीला वनस्पतींची देवता व चंद्राचें मनुष्यस्वरूप असें मानतो.

वृहस्पति म्हणजे देवाचा ब्राह्मण पुरोहित, या गोष्टीवरून वृहस्पति म्हणजे आद्य भारतीय देवतान्यायैकी एक जो ब्रह्मदेव याची तत्त्वमदेवता म्हणून ह्द होऊन ब्रह्म हा शब्द वेदान्त तत्त्वज्ञानातील विश्वाचें आद्य निर्गुण स्वरूप या अर्था वापरण्यात येऊ लागला असावा असें दिसते.

स्त्रीदेवता.—वैदिक उपासनेत देवी कनिष्ठ दर्जावर आहेत विश्वाचालक म्हणून यांना इच्छितच मानण्यात येते उल्लेख काय ते थोडे महत्त्व आहे. सूर्यसह्या व नामनिर्देश यावरून देवतांचे जे वर्ग पाडता येतात, त्यात उपा तिसऱ्या वर्गातील ठरते तथापि इतर देवांप्रमाणें हिला मात्र सोमहवीत भाग मिळाला नाही. हिच्यानंतर सरस्वतीचा अनुक्रम आहे, पण तारस्वती अगरदी खालच्या वर्गातील आहे. काहीं थोड्याशा इतर देवी एकेका स्फातातून स्वतःच्या गेल्या आहेत. पृथ्वी ही चौपासून स्वतंत्र अशी इच्छितच येते, आणि थावापुयिवीपर तीन ऋचांचा एक लहानसा स्तूप आहे. रात्री म्हणजे रात्र हिच्या स्वनपर एकच स्तूप आहे (क्र. १०.१२७). उषःप्रमाणें हिलाहि चौथी कन्या म्हटलें आहे. पण हिचें स्वरूप अधिकारयुक्त म्हणजे काळें नसून चांदण्यानीं चकाकणारें शुभ्र असल्याचें वर्णन आहे रात्र होताच पक्षी परत्यात व पुराय परोपर परत येतात व चोर, लाडले थापासून संरक्षण करण्याबद्दल रात्रीची प्रार्थना करतात प्रातःकालच्या उषा-देवतेची जोडदेवता रात्रीला मानून दोघींची एकत्र प्रार्थना कित्येक ऋचात केली आहे. वाक् म्हणजे वाणी हिला देवता कल्पून हिचें वर्णन एका ऋचेत केले आहे (क्र. १०.१२५). ती सर्व देवताबरोबर असते व मित्रा-वरुण, इन्द्रांमो व अग्नि यांना मदत करते. ती जलामध्ये, समुद्रात राहते, नैपण्ड्युक्त वाक्ला अतरेक्ष्य देवतात गणले आहे. वाक्ला स्त्री बनवून तिच्या सोपदल्यान गंवचौपासून सोम घेतल्याचें वर्णन ब्राह्मणग्रंथात आहे (ऐ. ब्रा. १.२७). पुरषि या नावाचा उल्लेख ऋग्वेदात सुमारे नऊ वेळा आला असून तिचा अर्थ समृद्धि असा आहे. विष्णु, अग्नि, पून, सवितृ याच्याबरोबर वचित् व बहुतेक भगवतींवर तिचें वर्णन येत. आवेलातीत पारहि ही देवता तत्त्वमान आहे. दुसरी पिण्या ही ऋग्वेदातील त्याच अर्थाची देवता आहे. इत्य म्हणजे दधिदुग्धद्वि व इज म्हणजे धेनु (नैपण्ड्य २.११) अशा

अथान या आल्या असून आप्री सूक्त सरस्वती व मही अथवा भारती याच्याबरोबर इथेचा उग्रेण आहे अमोला (ऋ ३.२९, १ व १०) व पुरुषाख्या (ऋ १०.९५, १८) वित्ता पुन म्हेल आहे वृद्धिवा, राका, सिनीवाडी, कुहू वगैरे देवता आहेत. शिवाय मरुताची माता पृथिवी, विवस्वताची भार्या सरण्यू व सूर्यो उर्फ उपा याचा मार्ग उग्रेण आलाच आहे

देवाच्या वायका म्हणून इन्द्राणी, वरुणानी, अग्रणी, द्रष्टाणा, अग्निनी या आल्या आहेत, पण वेदात त्यांना फारसे महत्त्व दिलेले दिसत नाही, पण ब्राह्मणग्रंथात मात्र निर- निराख्या संप्रदायातील प्रमुख स्थान त्यांना देण्यात आलेले आहे.

कनिष्ठदेवता.—ऋभुदेव.—वेदातील प्रमुख देवा- शिवाय देवी गुणधर्मांचा पूर्ण अध्यारोप न केलेले असे दुसरे कित्येक कनिष्ठप्रतीचे देव आख्यायिकातून उगरेलेले गेले आहेत त्यांपैकी अतिशय महत्त्वाचे म्हणजे 'ऋभु' होत ऋग्वेदात अकरा सूक्तात ह्याची स्तुति केली असून शमरावर नुसते नावान उल्लेख आले आहेत. 'ऋभु' ही देवत्रयी असून, त्याची वैयक्तिक नाव ऋभुधन्, वाज आणि विम्बन्, वशां आलां आहेत काहीं ठिकाणां ही तिन्ही नाव, काहीं ठिकाणां दोन व काहीं ठिकाणां एकल्या 'ऋभु' देवतेचेच उग्रेण आले आहेत बहुवचन दस- वाक्याच असल्यास 'ऋभव' ह नाव पाळत व त्याचप्रमाणे ह्या तीन देवतानामांपैकी करारांचेहि बहुवचन केले तरी देवत्रयीचा साकल्यान बोध होतो काहा ठिकाणां ह्या तिन्ही देवनामाची बहुवचन (ऋ ४.२६, ३, ८.४८, १) व काहीं स्थलीं दोघाचीच ('वाजा ऋभुक्ष्ण' किंवा 'वाजा ऋभव') बहुवचन ह्याचा अधिकपदोपपूर्वक ह्या देवतान्याचा बोध करून देण्याकरिता उपयोग केलेला दिसतो 'वाजो विम्बान् ऋभव' ह सयुक्त पद एकस्थळीं (ऋ ४.३६, ६) आल्याच दिसून येते मधूनमयून सव (विथे) ऋभु (ऋ ७.५१, ३) या आलेल्या पदावरून अशा तःहेचा एक समुदाय मानल्याच दिसून येते, त्याचप्रमाण ऋभुसह ऋभु, विभुसह विम्बन् यास आह्वान (ऋ ७.४८, २) केलेले आहे ह्या शेवटल्या उल्ले- खावरून ऋभु व विम्बन् हे त्याच तःहेच्या देवसमुदायाचे मुख्य अग्रणी असल्याच उघड दिसते एका उल्लेखात (ऋ ८.३१, ५) ह्या तीन ऋभू, इन्द्र, तरुण, व वाळ असे म्हेलले आढळत

सुमार बारा उल्लेखात 'ऋभु' हे 'सुधन्वन्' (उत्तम तिरदाज) याचे पुन 'सोधन्वान' या पैतृक सन्नेन दर्शविले गेले आहेत (ऋ ४.३७, ४) ह्या उल्लेखात इन्द्राचे पुन (सूनो) ह्या नावान ऋभूळ सवोधिर्ल आहे पुन ह्याच उल्लेखात (शवसो नपात) "शक्तीची मुळे" ह अग्निधान त्यास जवून 'नपात' ह्या दान्दावर कोटी केल्याच दिसत

कारण 'शक्तीचा मुलगा (शवस मुनु) ह अग्निधान केवळ इन्द्रासच जवळ जात व म्हणून 'ऋभु' देवतास "शक्तीचे नातु" ह अग्निधान बरोबर लागल. "शवसो नपात" हे ऋभुदेवताच विशेष अग्निधान असून पाचवेळा ह्याचा उल्लेख आला आहे व फक्त एकवेळा हच अग्निधान मित्रावरुणास जवळपाच आढळत एका उल्लेखात (ऋ ३.६०, ३) ऋभु ही "मनुची मुल" (मनोर्नपात) असल्याच सांगितले असून त्याचे आईवाप (पितर) पुष्कळ स्थळी उल्लेखले आहेत एका सूक्तात (ऋ १.१६१, ३) ऋभूनीं अग्नीस आपला माऊ म्हणून आह्वान केले आहे

ऋभुदेवताना बारवार यज्ञप्रसंगी येण्याकरिता (ऋ ४.३४, १-३, ३७, १) व सोमरस पिण्याकरिता आह्वान केलेले असते अतिरिक्त उच्चस्थानी असल्यामुळे त्यांनी खालच्या प्रदेशात सोमाकडे यावं (ऋ ४.३७, ३) म्हणून त्याची स्तुति केली जाते अशा प्रसंगी बहुश त्याच साहचर्य इन्द्राशी (ऋ ३.६०, ४-६, ४.३३, १, ३४, ६, ३५, ७) व काहीं थोड्या प्रसंगी मरुताशी (ऋ १.२०, ५, ११, ४, ४.३४, ११) व फक्त एके ठिकाणी आदित्य, सवितृ, पर्वत, नया (ऋ ४.३४, ८) इत्यादिकाबरोबर असल्याचें वर्णन आहे इतर गोष्टीत ऋभूच इन्द्राशी फारच साधन्य आहे ह्या देवता इन्द्रासारख्या आहेत (ऋ ४.३७, ५) व ऋभु हा एक नूतन इन्द्रच आहे (ऋ १.११०, ७) इन्द्राबरोबर ऋभुदेव हे मनुष्यांना जयाकरिता मदत करतात (ऋ. ४.३७, ६) व शत्रूचा पाडाव करण्याकरिता (ऋ ७.४८, ३) इन्द्राबरोबर ऋभुदेवाच आह्वान केले जाते त्यांनी आपल्या चातुर्यामुळे इन्द्रसद्व संपादन केल्याचें वर्णन आहे (ऋ ३.६०, ३, ४.३५, ७, ९), कारण, इन्द्राचे घोडे वनविणारे चतुर कारागीर हेच ऋभुगण होत ऋभूचा व इन्द्राचा इतका विशेष सवध आहे की, त्यामुळे इन्द्राला ह्या देवत्रयातील ज्येष्ठ देवतेप्रमाण "ऋभुधन्" (ऋभूमध्य श्रेष्ठ) ही सना जवळी जाते काहीं "विश्वदेव" सूक्तामध्य ऋभूचा इतर काहीं देवाशी विशेषतः संप्रदेवतेशी सवध दाखविला आहे

ऋभूच्या शारीरिक वर्णनाचे अगर एकदर पोशाख वगैरेचे उल्लेख फारच अपुरे आहेत दिसण्यात ते सूर्योत्ताराचे असून (ऋ १.११०, ४) त्याचा एक रज असतो (ऋ १.१६१, ७) व तो पोष्यांना ओटला जातो (ऋ ७.४८, १) त्याचा रज चकचकीत व त्याचे घोडे पुष्ट असून ऋभुदेव स्वतः चातुर्य शिरच्छाण व उत्तमोत्तम माला धारण करतात (ऋ ४.३७, ४) ऋभूजवळ पुष्कळ अश्व असून (अग्नि ऋ ४.३७, ५) ते चतुर हाताच (मुहला) व हुपार असून त्याची चातुर्याची काम इतरी विनमोल (ऋ ३.६०, ४) आहेत की, त्यामुळच ऋभुदेव हे मूळचे मनुष्ये वंशज असाव मल असून देखील आपल्या उद्योगान त्यांनी देवासारखे

अमृतल मिळवले (ऋ. ३.६०,३, १.११०,४) व आपल्या चातुर्याने व अद्भुत कृत्वांनी त्यांनी देवाचा दर्जा व सत्त्व प्राप्त करून घेऊन (ऋ. ४.३३,२; ४.३५,३; ४.३६,४) गृहउपवासाप्रमाणे अतिरिक्त वास करून थपर झाले (ऋ. ४.३५,८). ऐतरेय ब्राह्मण (३.३०) म्हणते की, ऋभू हे मानव असून त्यांनी तपाच्या जोरावर सोमयज्ञात देवा-वरोवर स्वतः सहि हविर्भाग मिळवला. ऋभुदेवाच्या चातुर्या-मुळे देव इतके खूब झाले की, वाज हा देवाचा, ऋभुश्वर हा इन्द्राचा व विभ्वन् हा वरुणाचा कारागीर होऊन बसले (ऋ. ४.३३,९). ते देवाकडे गेले व चातुर्याचे जोरावर त्यांनी यज्ञात भाग मिळवला (ऋ. १.२०,१, १.१२०,६) म्हणूनच तिसरे सायंसवन ऋभुदेवतांचे आपल्या अतुल सामर्थ्याने मिळवलेले आहे (ऋ. १.१६१,८, ४.३३,११).

वैदिकीय प्रमुख देवाप्रमाणे, सपति व सश्रुद्धि देव्या-करिता (ऋ. ४.३३,८, ४.३७,५) त्याचप्रमाणे गुरें, घोडे, शर पुष्प ह्यांची प्राप्ति श्वाची याकरिता (ऋ. ४.३४,१०), व त्याचप्रमाणे शक्ति, उत्साह, सतति, चतुराई (ऋ. १.१११,२), इत्यादि देव्याकरिता ऋभुदेवाची स्तुति केली जाते, व ज्याला हे युद्धात मदत करितात तो अपराजित होतो (ऋ. ४.३६,६). युद्धात मदत व लूट मिळव्याकरिता ऋभु व वाज ह्यांची स्तोत्रे मागली जातात.

‘तक्ष’ हे क्रियापद लघूदेवाप्रमाणे ऋभुदेवाच्या चातुर्या-बद्दल फार वापरले जाते. ज्यावरून ऋभूला देवाचा दर्जा प्राप्त झाला अशी पाच अद्भुत कृत्ये ऋभुदेवांनी केल्याबद्दल प्रत्येक सूक्तातून वर्णन आहे.

ऋभूंनी घोडे नसलेला, लगाम नसलेला, तीन चाकाचा परंतु सवध अतिरिक्तातून परिभ्रमण करणारा असा एक अद्भुत रथ अश्विनी देवताकरिता तयार केला (ऋ. १.१११,१; ४.३३,८; ४.३६,१,२)

इन्द्राकरिता त्यांनी दोन तरुण उमदे अश्व (हरी) तयार केले (ऋ. ४.३३,१०). ऋ. १.१६१,३ हा स्वर्गीय ऋभूंनी एकामागून एक असे दोन घोडे बनविले असे वर्णन आहे ते देखील बरेचच कृत्य होय.

ह्यानंतर त्यांनी बृहस्पतीकरिता (ऋ. १.१६१,६) एक अमृत देणारी, सामर्थ्य उत्पन्न करणारी, वाटेक ते रूप धारण करणारी (ऋ. ४.३३,८; १.१६१,३; ४.३४,९) जशी गाय उत्पन्न केली. एका माईला तिची वासरू पुनः परत मिळवून दिले (ऋ. १.११०,८) अशी एक लहानशी अद्भुत गोष्ट केल्याचे वर्णन आहे.

नाश पावत चाललेल्या निर्जीव स्तंभाप्रमाणे पडलेले व विस्कळित शरीर झालेले (ऋ. १.११०,८, ४.३३,२) असे आपले मृतप्राय मातापितर याच्या टिकाणी त्यांना

पुनः चैतन्य उत्पन्न केले (ऋ. १.२०,४; ४.३५,५) व त्यांना चालण्याची शक्ति उत्पन्न केली हे ऋभुदेवांचे कृत्य देवांस फारच आवडले (ऋ. ४.३६,३).

सर्व कृत्वात अद्भुत व अतिशय वर्णिलेले असे ऋभुदेवांचा वीर्याच्याच कृत्य म्हणजे म्हणजे लक्ष्याने घडविलेल्या एका पेल्याचे चार सुंदर पेटे घडविणे हे होय (ऋ. १.२०,६; ४.३५,२). सर्व प्रसूत देवांनी अभिमुखाने ऋभुदेवांस लक्ष्याने बनविलेल्या देवाच्या काष्ठमय अमृत पिण्याच्या पात्राची चार पात्रे घडविण्याची आज्ञा केली, व एवढी गोष्ट सिद्ध झाली झालून ऋभुदेवाना देवावरोवर पूजा स्वीकारण्याचा अधिकार दिला (ऋ. १.१६१,१) ऋभुदेव एका स्वर्गी (ऋ. १.११०,५) ते पात्र क्षेत्राप्रमाणे भोजीत असल्याचे वर्णन आहे पुढे ऋभुदेवांनी ते काम केले व लक्ष्यानेही त्याची स्तुति केली (ऋ. ४.३३,५). परंतु दुसऱ्या एका उजेळात (ऋ. १.१६१,४) लक्ष्याने ऋभुदेवांचे हे कृत्य पाहून आपणास त्रियामध्ये लपविले व ऋभूंचा नाश करण्याचे ठरविले.

ऋभुदेवांनी स्तोत्रे रचली (ऋ. १०.८०,७), यज्ञ निर्माण केला (ऋ. ३.५४,१२), व दोन्ही कोरू घडविले (ऋ. ४.३४,९) किंवा तेच आकाशाचे आधारस्तंभ आहेत (ऋ. १०.६६,१०) असे जे अवातर उद्देश्य आले आहेत ते ऋभुदेवाच्या चातुर्यांचेच दर्शक आहेत.

दुसऱ्या एका आध्यात्मिकतेत ऋभुदेवाचा सवितुदेवतेशी संबंध आला आहे. ऋभुदेव हे वायुयुक्तीने अतिरिक्तात भ्रमण करीत असता (ऋ. ४.३३,१, १.१६१,१२) सवितुदेवाच्या परी पोहोचले व जेव्हा ते ‘अगोष्ठा’ येथे आले त्यावेळी ‘सवितु’ देवाने त्यांना अमृतल दिले. (ऋ. १.११०,२) त्या टिकाणी याच दिवस पूर्ण विभ्राति घेऊन त्यांनी आतिथ्य स्वीकारले, व नंतर सुभीतू येथे उत्पन्न केली व त्यातून जल प्रवाह वाढले, दक्षलतांनी उंच प्रदेश व जलसंचयानी निम्न प्रदेश सुबोधित झाले (ऋ. ४.३३,७).

‘ऋभु’ हा शब्द मूळ ‘रभ्’ (ग्रहण करणे) या धातू पासून झाला आहे (तु ऋ. २.३,९) व ह्यावरून ‘ऋभु’ याचा सरळ धातुचे ‘ग्रहणीय’ ‘हातचलाय’ असाच होतो. ऋग्वेदात इन्द्र, अग्नि, आदित्य ह्यांना पुष्कळदा हे विशेषण म्हणून लावण्यात आलेले आहे. हा शब्द, जर्मन शब्द *Elbe* ह्यांनी किंवा इंग्लिश शब्द *Elf* ह्यांशी समान दिसतो. ‘वाज’ ह्या शब्दाचा धातुर्थ (वज्=) ‘उत्साहवान्’ व ‘विभ्वन्’ (बिभू) ह्याचाहि अर्थ ‘श्रेष्ठ’ (कारागीर) असा आहे. ह्यावरून एवढेच ऋग्वेदातील ऋभुदेवाची माहिती व त्यापैकी दोन शब्दांचे धातुर्थ ऋभुदेवाच्या कलाचातुर्याचेच प्रासुह्यान दर्शविते.

‘ऋभू’ हे प्रथमपासून देव मानले गेले नव्हते हे उघड आहे. इन्द्राची त्याचा असलेल्या निकट संबंधाची, त्याच्या मूळ वैशिष्ट्ये स्वभावधर्माची चाही नाहीं जुळते की ऋभू हा पार संप्रामित मुद्दा आहे. त्याचप्रमाणे ‘सौधन्वा’ ह्या त्याच्या पितृसहोदराने कोणाचा बोध होतो हेहि अनिश्चितच आहे, कारण “सुधन्वन्” हा शब्द ऋग्वेदात ‘रुद्र’ व ‘मरुत’ ह्यांचे विशेषण म्हणून एक दोनदा आलेल्या आहे. ऋभूचे मातापितर म्हणून जे वारवार उल्लेख आले आहेत ते बहुतेक दायार्थ्यांचीच असण्याचा पुष्कळ समभव आहे. ऋभूदेव हे धृषीकृता उत्पन्न करतात ही कल्पना त्यांना ‘अगोष्ठी’ (कर्षाही न झाकल्या जाणाऱ्या) सवित्रदेवतेच्या घरी केलेल्या बारा दिवसांच्या वस्तीच्या कल्पनेशीं संबद्ध आहे. दायारून पुष्कळ संशोधकांनी असे मानले आहे की, ऋभूदेव हे हेमंतसंपात विद्युत्चा (Winter Solstice) बारा दिवसात निश्चल असलेले असे जे तीन ऋतू ह्यांचे निदर्शक असावेत. लष्ठाचे वनविलेले देवांचे अमृत पिण्याचे पात्र म्हणजे चंद्र होय व त्याची चार स्थावरी हे ऋभूने केलेले चार पात्रेच होत. एश्वरींत असे समवनीय दिसते की, ऋभू हे प्रथमतः भूशुश्रूषा म्हणजे अतिरिक्त उष्ण करणारे वनदेव असावेत व त्याची कार्यकुशलता जसजशी वाढत गेली तसतसा त्याच्या वातुर्वाच्या अनेक आध्यात्मिक प्रचलित झाल्या असावा. परंतु ऋग्वेदातील संकलित पुराण अशा तऱ्हेची अनुमाने खानीलायक वनविषयास पुरेसा नाही.

अप्सर.—अप्सरा ही एक प्रकारची स्वर्गयोयिता असून ज्या वैयक्तिक मूलापासून आरभीं तिची कल्पना निघाली त्यापासून ती ऋग्वेदात दीप्तील जवळजवळ सर्वेस्वी विजय झालेली दिसते. ऋग्वेदापासून आपणामास अप्सरासंबंधी फारच थोडी माहिती मिळू शकते. कारण की, त्याच्या ऋग्वेदात हे नाव केवळ पाचच वेळे आलेले आहे. अप्सरा ही उत्तरेलात अतिशय उंच असलेल्या जागच्या प्रियकराकडे (गंधर्वाकडे) पाहून स्मित करते (ऋ. १०. १२३, ५). वसिष्ठाचा जन्म अप्सरेपासून झाला (ऋ. ७. ३३, १२). वसिष्ठ हे अप्सराप्रिय वसतात (ऋ. ७. ३३, ९). सोमरसामध्ये जे पाण्याचे मिश्रण करण्यात येते त्यास अनुवृक्षून समुद्रातील अप्सरा सोमाकडे अभिसरण करतात (ऋ. ९. ५८, ३) असे वर्णन आले आहे. याच केसाचा सर्वज्ञानी मुनि अप्सराच्या व गंधर्वांच्या मार्गात संचार करण्यास समर्थ आहे (ऋ. १०. ११६, ६) अलातील गंधर्वांची पत्नी ‘अप्या योरा’ (ऋ. १०. १०, ४) म्हणजे देखील निःसंशय अप्सराच होत.

अथर्ववेदामध्ये अप्सराविषयी ज्यात माहिती आली आहे. त्या जलामध्ये वास करतात व तेथून त्या निमिषापास

येऊन परत जातात (अ. वे. २. २, ३). त्यांनी मनुष्यामध्ये न राहता एखाद्या नदीकडे जावे व तेथे जलतटाशीं वास करणा अशी त्यांची प्रार्थना केली जाते (अ. वे. ४. ३७, ३). विश्राम्यु गंधर्वांबरोबर असलेल्या अप्सराचा मेघ, विद्युत् व तारे याच्याशीं संबंध बांधिला आहे (अ. वे. २. २, ४). अथर्ववेदात अप्सरा या गंधर्वांच्या प्रिया आहेत असा स्पष्ट उल्लेख आहे (अ. वे. २. २, ५) व उत्तरकालीन संहितामध्ये अप्सरा म्हणजे गंधर्वपत्नी हे एक समीकरण सांगले आहे (वा. स. ३. ०. ८; अ. वे. ८. ५, ९, ६). शतपथ ब्राह्मणात (ऋ. ११. ५. १, ४) असे म्हंटले आहे की अप्सरा ह्या जलात वास करणाऱ्या एका (अतय' गु. ऋ. ९. ५, ९) पदार्थाचे रूप धारण करतात वेदोत्तरकालीन शास्त्रामध्ये अप्सरा या वन्य वासारात व नद्यात विशेषतः गंगेमध्ये संचार करतात व त्या सागरामध्ये असलेल्या परमाच्या महालयत आडून येतात अशा प्रकारचे अनेक ठिकाणी उल्लेख आहेत. ‘अप्स सरति’ म्हणजे पाण्यामध्ये ज्या संचार करतात त्या अप्सरा अशी बहुधा अप्सरा शब्दाची व्युत्पत्ति असावी.

उपयुक्त पुराव्यावरून असे दिसते की, अप्सरा ही एक जलसंचारी स्त्रीय देवता आहे अशी पुरातन कल्पना असून ऋग्वेदकालीन ती गंधर्वपत्नी मानली गेली होती. उत्तरकालीन संहितामध्ये भूलोक व लातील विशेषतः वृक्ष हे देखील अप्सरांच्या संचारक्षेत्रामध्ये अंतर्भूत केलेले आढळतात. न्यमोष व अश्वत्थ वृक्षावर अप्सरांचा वास असून हे वृक्ष त्यांच्या वीण्याच्या व शाखांच्या ध्वनीने निनादित झालेले असतात असे म्हंटले आहे (अ. वे. ४. ३७, ४) इत्यादी एका ठिकाणी हे व औदुम्बर व वृक्ष हे दुसरे वृक्ष अप्सरांची व गंधर्वांची निवासगृहे आहेत असे वर्णन आहे (तै. स. ३. ४, ८). या वृक्षावर असलेल्या गंधर्वांनी व अप्सरांनी त्यांच्या जवळून जाणाऱ्या लग्न-समारंभातील वराचींचे शुभ करावे अशी त्यांची प्रार्थना केलेली आहे. (अ. वे. १४. २, ९). शतपथब्राह्मणात (ऋ. ११. ६, १) अप्सरा या नृत्य, गायन व कीडा करण्यात गुंललेल्या असतात असे दाखविले आहे. वेदोत्तरकालीन ग्रंथात, कालविक व वास्तविक असे दोन्हीही प्रकारचे पर्वत, अप्सरा व गंधर्व यांची प्रिय निवासस्थाने म्हणून दिले आहेत. अथर्ववेदात अप्सराविषयीं अणखी असेही म्हंटले आहे की, त्या द्यूतप्रिय असतात व जुगार खेळत असताना एखाद्याचे नशीब उघडते तेहि त्याच्याप रुपेसुळे (अ. वे. २. ३, ५ इ.). पण त्याच्या अर्गी मनुष्यास वेद लावण्याचेहि सामर्थ्य आहे व म्हणून लाजवर जाहवे गंगेप्रयोग करण्यात येतात (अ. वे. २. ३, ५ इ.).

अपरा फार सुंदर असतात (तु. श. वा. १३.४, ३, ७ व ८) व त्या फक्त गंधर्वावरच प्रीति करतात असे नाही, तर कधी कधी त्यांचे मानवावरहि प्रेम जडते (तु. ऋ. १०.९५, ९) वैदिक वाङ्मयात अशा प्रकारच्या प्रणयाची एका अप्सरेसंबंधी वथा दिली आहे. दुसऱ्या कित्येक अप्सरांच्या नावांचाच फक्त उल्लेख आला आहे. अथर्ववेदात उपजित, उग्रपद्मा व राष्ट्रधृत् ही तीन नावे आहेत (१६.११८, १ व २) वाजसनेयी संहितेत उर्वशी, मेनका व आणखी दुसरी कित्येक नावे दिली आहेत (१५. १५, १५) व शतपथ ब्राह्मणात (३.४.१, २२) भरतकुलाची व्याजतनी जी शकुंतला (१३.५.४, १३) तिचा व मेनकेचा (११.५.१, १) उल्लेख आला आहे.

यातील ज्या एकाच अप्सरेचे नाव ऋग्वेदात आढळते ती उर्वशी होय. उर्वशी ही अप्सराच होती याचा पुरावा म्हटला म्हणजे वसिष्ठास एका ऋचेंत उर्वशीचा पुन तर दुसरीत अप्सरापुन म्हटले आहे (ऋ. ७.३३, ११ व १२). एके ठिकाणी उर्वशीची नयावरोबर प्रार्थना केली आहे (ऋ. ५.४१, १९) याशिवाय तिचे नाव आणखी फक्त दोनच वेळ आले आहे व तेहि एका उत्तरकालीन व दुय्येध अशा सूक्तामध्ये (ऋ. १०. ९५, १० व १७) आहे. या सूक्तात उर्वशी व तिचा प्रियकर इलापुन पुरुरवा याचा संवाद आहे. तेथे उर्वशीस 'अप्या' हे विशेषण लावले असून तिला अतरिक्ष भरून टाकणारी व आकाश आक्रमण करणारी म्हटले आहे (शेवटचे विशेषण ऋ. १०.१३५, ५ मध्ये स्वर्गनिवासी गंधर्वांसहि लावले आहे). पुरुरवा व उर्वशी याचा ऋग्वेदातील हा संवाद प्रस्तुत मंत्रात पान ४३ वर सविस्तर दिला आहे. शतपथ ब्राह्मणामध्ये (११.५, १) हा संवाद कोणत्या प्रसंगी व काय कारणाने झाला ते देऊन एवंदर कथासून जोडले आहे (प्रस्तुत मंत्र पान ४२ व १५७ पहा). ब्राह्मणातील ही उर्वशीची गोष्ट काही अशी ऋग्वेदातील एतद्विषयक ऋचाच्या चुकीच्या अर्थाच्या आधारावर रचली गेली आहे असे मॅक्डोनेल यास वाटते. ऋ. १०.९५ शिवाय पुरुरवाचे नाव सर्व ऋग्वेदात आणखी फक्त एकाच ठिकाणी (ऋ. १.३१, ४) आले आहे. त्या ऋचेंत असे म्हटले आहे की, अग्नि हा आकाशाकडून सुकृतकारी मनुष्य [मनु=मनुष्य (मॅक्डोनेल)] जो पुरुरवा त्यासाठी गर्जना करविता झाला. परंतु पुरुरवा या शब्दाचा अर्थ मोठ्याने ओरडणारा किंवा हाक मारणारा असा असल्यामुळे सदरहू ऋचेंत पुरुरवाचे हा शब्द मनवे या शब्दाचे विशेषणहि होऊ शकेल असे मॅक्डोनेल म्हणतो. चेन्न वगैरे काही पंडितानी तर पुरुरवा व उर्वशी म्हणजे रवि व उषा असाहि त्या शब्दाचा अर्थ केला आहे.

गंधर्वे.—ऋग्वेदात अप्सरा व गंधर्वे यांचे साहचर्य कल्पिलेले आहे. या वेदात गंधर्वे हा शब्द एवंदर वीस वेळा

आला आहे तरी त्यांतील फक्त तीनच ठिकाणी तो बहुवचनीं उपयोगिलेला आढळतो. अथर्ववेदामध्ये मान वतीसापैकी अर्थां स्थळीं तो अनेकवचनीं घातलेला आहे. अथेस्तामध्येहि हा शब्द काही थोडक्या ठिकाणी आला आहे. परंतु तेथे त्याचे गन्दरेव असे रूप असून प्रत्येक ठिकाणी ते एकावचनातच सापडते यावरून असे अनुमान निघते की, प्रथम गंधर्वे नावाची कोणी एक व्यक्ती असून पुढे तिजपासून गंधर्व कुल तयार झाले. उत्तरकालीन संहितामध्ये (अ. वे. ११.५, २ व तै. स. ७.८, २५). देव दानव व पितर यांच्या प्रमाणेच गंधर्वांचाहि एक निराळा वर्ग मानलेला आहे. काही यजु संहितात गंधर्वांची सख्या केवळ २७ व सांगितली आहे, पण अथर्ववेदात (११.५, २) ती ६३३३ दिली आहे. गंधर्वांसबधी ऋग्वेदात जो पुरावा सापडतो तो इतका तुटपुंजा व अनिश्चित आहे की, त्यावरून गंधर्वाविषयी मूल कल्पना काय असावी याचा नीटसा निर्णय होऊ शकत नाही. या बाबतीत विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे दुसऱ्या मंडळापासून सातव्या मंडळपर्यंत गंधर्वे हे नाव केवळ एकाच ठिकाणी आले असून आठव्यामध्ये त्याचा दोन वेळ इन्द्रशत्रु म्हणून उल्लेख आला आहे. कोठे कोठे त्याचा केवळ सामान्य नामासारखाच उपयोग आहे व क्वचित् प्रसंगी त्याला विश्वावसु म्हणजे सर्वसंपत्तिमान हे विशेषण जोडलेले सापडते (ऋ. ९.८६, ३६, १०.१३५, ४ व ५, अ. वे. २.२, ४ वा. स. २.३). ऋग्वेदातील एका सूक्तात विश्वावसु हा शब्द गंधर्वे या अर्था सामान्य नामासारखा वापरलेला आहे (ऋ. १०.८५, २१ व २२ तु. ४० व ४१). पण उत्तरकालीन संहितात, ब्राह्मणात व वेदोत्तरकालीन वाङ्मयात विश्वावसूचा गंधर्वांतील एका व्यक्तीचे नाव म्हणून बारबार उपयोग केलेला आढळतो.

ऋग्वेदात अतरिक्ष हे गंधर्वांचे स्थान सांगितले आहे. गंधर्वे हा अतरिक्षात वास करतो (ऋ. ८.६६, ५), तो दिव्य आहे व तो नमोमंडलावर ताळ उभा राहतो (ऋ. १०. १२३, ७). तो अप्सरांचा प्रियकर असून त्याच्याकडे पाहून त्या स्थित फर्तात (ऋ. १०.१२३, ५) तो स्वर्गात राहतो (अ. वे. २.२, १ व २) व कृतार्थ झालेल्या माणसास गंधर्वांच्या सहवासांत रहावयास मिळते (अ. वे. ४.३४, ३). कित्येक ऋचामधून गंधर्वांचा सूर्य, तारे, चंद्र इ. प्रकाशाच्या कोणत्याना कोणत्या तरी रूपांनी निवड सवध दाखविलेला आढळतो (ऋ. १०.१२३, ६; वा. स. ९.७. अ. वे. १३.१, २३ इ.). ऋग्वेदातील १०.१२३ या सूक्तात बहुधा त्याचा इन्द्र-धनुष्याशीहि संबंध जोडण्यात आलेला दिसतो. वेदोत्तरकालीन वाङ्मयात गंधर्वेनगर हे मृगजलाचे एक नाव म्हणून दिलेले आहे.

याशिवाय ऋग्वेदात विशेषतः नवव्या मंडळात गंधर्वे व सोम याचा विशेष संबंध आलेला आहे. गंधर्वे हा सोम

डेवलेल्या जागेवर पहरा करतो व देवकुलाचे रक्षण करतो (ऋ. ९.८३, ४, तु. १.२२, १४). सोमाची सर्वे रूपे जीट पाहून पेलून तो गगनमंडलावर उभा राहतो (ऋ. ९.८५, १२) पन्य, रयिकन्या व गंधर्व हे सर्व मिळून सोमाचे समोपन करतात (ऋ. ९.११३, ३) देव, गंधर्वांच्या सुखाने सोम पितात (अ. वै. ७.७३, ३). मैत्रायणी सहितेत (३.८, १०) असे सांगितले आहे की, आरभी गंधर्व हे देवासाठी सोमाचे जतन करीत होते, परंतु त्याच्या हातून तो बरोबर नेल्यामुळे त्याबद्दल शिक्षा म्हणून त्याचे सोययान बंद करण्यात आले. सोम व गंधर्व याच्या या संबंधामुळे गंधर्वांचे वनस्थांचे ज्ञान असल्याविषयी म्हटले असेल पाहिजे (अ. वै. ४.४, १). इन्द्राचे गंधर्वांचे अतिरिक्तामर्ष्य विधीने केल्याचे ऋग्वेदातील वर्णन (ऋ. ८.६६, ५) किंवा गंधर्वांचे दमन करण्याविषयी ऋग्वेदात केलेल्या प्रार्थना (८.१, ११) याना गंधर्वांचा हा सोमावरील साम्यस्य पहाण्याचा कारण होता यात संशय नाही. कारण, पुढे एका उत्तरकालीन सहितेत (तै. स. १.२, ९) सोमाने गंधर्वांचे रूप घेऊन विशावसु गंधर्वांच्या हातावर तुषी घाल्या अशी सोमाची प्रार्थना केली आहे. सोम हा राहिल दिवस गंधर्वांचे होता-त्याला विशावसु गंधर्वांचे चोरून नेले होत-परंतु गंधर्वांना बायकांचे नेऊ असल्यामुळे वादेवतेस गंधर्वांकडे पाठवून देवानी त्याला गंधर्वांपासून परत आणले (ऐ. या. १.२७, तै. स. ६.१, ६, मै. स. ३.७, ३). देव आणि गंधर्व यांमधील वैर फार पुरातन दिसते. कारण अवेद्यामर्ष्ये (य. ५.३८) असे म्हटले आहे की, शुभ्र ह्योमाचे निवासस्थान जो बौद्धरूप त्यात राहत असलेल्या गंधर्वांची लहून केरसास याने त्याला जिंकले. शिवाय सोम पळवून नेणाऱ्या गंधर्वावर नेम भरणारा ऋग्वेदातील कुषाणु यामक धन्वा (४.२७, ३) हा एक गंधर्वच होतासे दिसते व तैत्तिरीय आरण्यकात (१.९, ३) तसे स्पष्ट म्हटले आहे.

कोठे कोठे गंधर्वांचा जलशेडि संबंध आला आहे. उदकातील गंधर्व व जलदेवता ही यमयमीची मातापितर होती (ऋ. १०.१०, ४) पाण्यात ओतलेल्या सोमास उदकाचा गंधर्व अस म्हटले आहे (ऋ. ९.८६, ३६) अथर्ववेदात गंधर्व हा आपल्या अपसरासहित जलामर्ष्ये वास करतो असे त्याचे वर्णन आहे (२.२, ३, ४.३७, ११) अवेत्यामर्ष्ये गंधर्व हा खोल दरीचा लानी असून तो उदकात राहतो. (य. १५.२८).

गंधर्व हे स्वर्गातील गायक आहेत अशी जी कल्पना महाकाव्यात व त्यानंतरच्या नाटकात दृष्टीस पडते तिचा ऋग्वेदात स्पष्ट असा कोटिच मागमूस सापडत नाही (तु. ऋ. १०.१७७, २ व १०.११, २).

गंधर्वांचे स्वरूप कसे होते याविषयी ऋग्वेदात फक्त दोन तीन ठिकाणीच उल्लेख उल्लेख उल्लेख आलेले आहेत. वायु हे त्याचे कंस आहेत (ऋ. ३.३८, ६). व गंधर्वांचेवळ तेजस्वी सखे आहेत (ऋ. १०.१२३, ७). अथर्ववेदात जरा अधिक स्पष्ट माहिती सापडते (४.३७, ८.६, १ व पुढे) त्यात ते फेंसाळ आहेत, त्याचा अर्धाभाग पछासारखा असतो व त्याच्यापासून मनुष्यास निरतिराळाचा प्रकारचे भय असते असे सांगितले आहे. तथापि इतर ठिकाणी ते देखणे असतात असेंही वर्णन पहावयास सापडते (श. ब्रा. १.३. ४.३, ७ व ८) शिवाय गंधर्वे मुनि म्हणजे मुवासिक वसें परिष्कान करतो असे ऋग्वेदात एके ठिकाणी म्हटले (ऋ. १०.१२६, ८) असून पृथ्वीचा गंध गंधर्वांपर्यंत जाऊन पोचतो असे याच प्रकारचे दुसरेही एक वाक्य अथर्ववेदात सापडते (१२.१, २३).

यावरून असा एक विचार मनात येतो की, गंधर्व हा शब्द गंध शब्दापासून तर निघाला नसेलना? ही व्युत्पत्ति बरोबर जरी असली तरी तिच्या योगाने या देवतेच्या मूल-कल्पनेसबधी काहीच बोध होत नाही. आतां पावेतो दुसरे मांडलेल्या पुराव्यावरून आपणास फार दालें तर एवढेच म्हणता येईल की, गंधर्व हा कोणी तेज पुंज असा स्त्रीय प्राणी होता, व कधी कधी तो आपली प्रियकरीण जी अप्सरा तिजबरोबर उदकातही वास करतो अशी समजत होती. तथापि गंधर्वांसबधी निरतिराळा पडिताकडून निर-तिराळे तर्क व्यक्त झाले आहेत. कोणी त्यास इन्द्रधनुष्याचे प्रतीक मानतात, कोणी त्यास वायुदेवता म्हणतात, कोणाला ती बंददेवता वाटते, कोणाला त्यात मेघदेवता दिसते, कोणाचा तर्क तो सोमदेवता असामी जसा धावतो तर कोणी तो उदयसालचा रवि असावा असे अनुमान करतात.

इष्ट देवतर.—वाल्मीकीचा नाम ऋग्वेदात फक्त सातच वेळां आले आहे व त्याच्या सुतीसाठी तीन ऋचांच्या एका लहान सूत्राचाच फायतो विनियोग करण्यात आला आहे (ऋ. ७.५४). या सूत्रामध्ये वाल्मीकीने गृहप्रवेश मग्नलय करावा, व्याधि शरण करावी, मनुष्य व पशु, वाघे जत्याण करावे, गुरे व अश्व याची रुद्ध करावी व सदासर्वरा सामाळ करावा म्हणून त्याची प्रार्थना केली आहे. एके ठिकाणी (ऋ. ७.५४, २) त्याला इन्द्र या नावाने संबोधून तो सोम असल्याविषयी म्हटले आहे विश्वेदेवाच्या सूक्तातील एका ऋचेमध्ये (ऋ. ५.४१, ८) त्याची व लक्ष्मणी एकत्र प्रार्थना केली आहे, व ते दोघे एकच आहेत असेही बहुधा तीत दर्शविले असावे. दुसऱ्या एका ऋचेत (ऋ. ८. १७, १४) त्याला सोमरस काढणाऱ्या आधारस्तंभ व कवच म्हटले असून त्याच व इन्द्राचे एकल कल्पिलेले दिसते. दहाव्या मंडळामध्ये त्याचा एकाच ठिकाणी उल्लेख आला

असून तेथे त्याला व्रतपा म्हटले आहे व देवानी त्यास ब्रह्मा-
वरोवर म्हणजे प्रार्थनेवरोवर निर्माण केले असें त्यासंबंधी
वर्णन आहे (ऋ. १०.६१,७) गेल्लेदेर याचें असें मत
आहे की, या ठिकाणचें वर्णन रुद्रास अनुलक्षून असावें,
कारण की, तैत्तिरीय संहितेत (३.४०,१०) वास्तोष्पति
हें रुद्राचें एक विशेषण म्हणून उपयोक्तिलेले आहे जरी
वास्तोष्पति हा शब्द निरनिराळ्या देवतास अनुलक्षून
उपयोक्तिला दिसतो तरी (अर्मास जसा गृहपति तसा)
तो कोणत्याहि एखाद्या निशिष्ट देवतेस लावीत असत असें
मानावयास पुरेसा आधार सापडत नाही. गृहसूत्रात अस
सांगितले आहे की, नूतन गृहप्रवेश करण्याच्या प्रसंगी
वास्तोष्पतीची आराधना करावी (शा. गृ. सू. ३.४, आ.
गृ. सू. २.१,९, पा. गृ. सू. ३.४,७) यावरून व त्याच्या
प्रार्थनेतील मजकुलवरून वास्तोष्पति ही तिच नाव दर्शविते
त्याप्रमाणे केवळ एक गृहदेवता आहे अस दिसते.

‘क्षेत्रस्य पति’ याचीहि वरील वर्णनांतच गणना होत असून
ती क्षेत्राची म्हणजे शेताची अधिदेवता आहे ऋग्वेद सूक्त
४.५७ यातील पहिल्या तीन ऋचांत या देवतेने अश्व व
गायी बैल यावेत व खलोक व भूलोक, जल व वनस्पती
यात माधुर्य ओतावे म्हणून तिचें स्तवन केले आहे. विद्ये-
देवाच्या ऋचेंत (ऋ. ७.३६,१०) या देवतेची सविता,
उषा, व पर्जन्य या देवतांवरोबर समृद्धिप्राप्त्यर्थ प्रार्थना केली
आहे. तसल्याच एका दुसऱ्या ऋचेंत (ऋ. १०.६६,१३)
या देवतेने नेहमी सन्निध असावे म्हणून तिची आराधना
आहे. शेत नगराच्या प्रसंगी या देवतेचें यजन करण्यात
येतें असें गृहसूत्रकार म्हणतात (आ. गृ. सू. २.१०,४,
शा. गृ. सू. ४.११,५). रुपिदेवताना उंड्यून जसेलेल्या
सूक्त्याच्या एका ऋचेंत (ऋ. ४.५७,६) तासदेवता सीता
हिची पिकें उत्तम यावी म्हणून आराधना केली आहे.
सीतेचा पुंड (पा. गृ. सू. २.१७,९) इन्द्रपत्नी म्हणून
उल्लेख आला आहे [याचें कारण बहुधा ऋग्वेदात एकदा
इन्द्रास उर्वरापति म्हणजे क्षेत्रपति म्हटले आहे हें असावें
(ऋ. ८.२१,३; त्रु. ४.५७,७).] व तिच्या सावित्री हें
पंतुकानाम मिळाले आहे (तै. शा. २.३,१०,१).

देवतायुग्म.—वैदिक उपासनेतील एक विशेष प्रकार
म्हणजे मूळच्या दोन सतंत्र देवतांची एक जोडदेवता कल्पून
तिची स्तुति करणे. अशा सुमारे बारा जोडदेवता ऋग्वेदात
आल्या असून कमीत कमी साठ सूक्त त्याच्यासंबंधाने आहेत.
इन्द्रदेवता सात निरनिराळ्या देवतांच्या जोडीने आली आहे,
व मित्रा-वरुण वा एकट्या जोडदेवतेच्या वर्णनपर तेंवीस
सूक्त आहेत, व इन्द्राचीं सूक्त अकरा, इन्द्रावरुणाचीं
नऊ, इन्द्रायुचीं सात, यावापृथिवीचीं सहा, इन्द्रासोमा
व इन्द्रावरुणाचीं प्रत्येक दोन आणि इन्द्राभिष्णु,

इन्द्रापूषणा, सोमापूषणा, सोमाह्वा व अग्निासोमाचें प्रत्येकी
एक सूक्त आहे. वरुणाशिवाय आलेल्या जोडदेवत इन्द्र-
नासला, इन्द्रापर्वता, इन्द्रामहत, अग्निपर्जन्या, पर्जन्यवाता
(एकदा वातापर्जन्या) उपासानाच्या अथवा नक्षोपासा, सूर्यो-
मासा अथवा सूर्याचंद्रममा ह्या असून त्याचें वर्णन इतस्तत
काहीं ऋचांत आले आहे.

आ जोडदेवताची कल्पना मूळ यावापृथिवी या जोडीवरून
निघालेली असावी, कारण, पृथ्वी व आकाश ही प्राचीन
विचारवतानाहि सृष्टिरचनेत एकमेकांना कायमचीं जोडलेलीं
आहेत, असें वाटल्यामुळे त्यांच्या जोडीची कल्पना पुष्कळ
प्राचीन समाज्यात पसरलेली आढळते, व म्हणूनच यावा-
पृथिवी या जोडीची कल्पना वेदपूर्वकालीन असण्याचा समज
दिसतो. वैदिककाळात तर ही कल्पना इतकी दृढ दिसते की,
बौ बहल स्वतंत्र एकहि सूक्त नसून एकट्या पृथ्वीबद्दल तीन
ऋचांचे एकच लहानसें सूक्त आहे शिवाय यावाक्षामा व
यावाभूमी अशी जोडनावेहि ऋचित आढळतात यावा-
पृथिवीला रोदसी असें नाव सुमारे शंभरवेळा दिलेले आहे,
व पितरा, मातरा, जनित्री असे म्हटले आहे (ऋ. १.१५९
१ ते ३ व १६०,२). तेच सर्वांचे आद्यजनक होत (ऋ.
७.५३,२). त्याच्या विवाहाचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणात
४.५७) आहे. सवें देव, बृहस्पति (ऋ. ७.९७,८) व
अग्नि (१०.२,७) त्याचीच उत्पन्न केले. उलट इन्द्र (ऋ.
६.३०,५), विश्वकर्मन् (ऋ. १०.८१,२), लघ्न (ऋ.
१०.११०,९) व पुष्य (१०.९०,१४) याने त्यांना निर्माण
केले असें निरनिराळें वर्णन आहे. यावापृथिवी ही देवता
द्रुम्य, घृत, सधु, देणारी (ऋ. ६.७०,१ ते ५), अमृत वापिणारी
(ऋ. १.१५९,२), महान्, विशाल वगैरे असल्याचें वर्णन
असून शिवाय हुषार, सत्यप्रिय, आपतिनिवारक (ऋ.
१.१५९,१, १.१८५,१०) इत्यादि नैतिक गुणहि तिच्यात
आहेत.

मित्रावरुणाच्या उल्लेखाच्या मानानें नंवर यावापृथिवीच्या
खालोखाल लागतो. या जोडीतील दोन्ही देवतांचें वर्णन पूर्वी
येऊन गेले असल्यामुळे येथे अधिक काहीं लिहिण्यासारखें
नाहीं. ही जोडदेवता पशुभारतीय काळातील आहे, कारण
अवेस्ताग्रंथात अहुर व मित्र याची तत्समान जोडी आलेली
आहे.

इन्द्रावरुण हे दोन विश्वराजे (ऋ. १.१७,१) आहेत. यांनीं
सवें जलप्रवाह तयार केले व सूर्याला आकाशमार्गे आक्रमण
करण्यास त्यांचे (ऋ. ७.८२,३). इन्द्राचा पराजय करणारे
(ऋ. ६.६८,२), युद्धात मदत व जय देणारे (ऋ. १.१७,७),
ऐश्वर्य, शक्ति, संपत्ति देणारे (ऋ. ४.४१,२ ते १०)
एकत्र सोमपान करणारे इत्यादि त्यांचें वर्णन आहे. शिवाय
दोषार्पण प्रत्येक मित्रपुत्री म्हणजे इन्द्र युद्धप्रिय तर वरुण

शातताम्रिच असेंदि दिल आहे (ऋ ६ ६८,३, ७ ८२,५ व ६, ७ ८५,३) इन्द्राची याची मंत्रा दृढ दिसते, कारण या जोषीच्याच वर्णनपर सूक्त सर्वांत अधिक आहेत सोमपान करणाऱ्या हीच जोषी सर्वांत अधिक पटाक्षेप असून (ऋ १.२१,१) लार्नी उगाला मारल व दासाचे नव्या-ण्य व दुगे फोडले (ऋ १.२२,६) वगैरे सर्व वर्णन मूळ इन्द्राच एकव्याच असून तेच सदर जोषीला द्यावज आहे येणंप्रमाण बहुतेक जोष्यात एकत्रे गुण व कृत्य त्याच्या जोषीदारावरहि द्यावणात येतात इन्द्रवृहस्पति याच्या सूक्तात (ऋ ४.५९, ७.५७) सुरयत त्याना सोम पानास देण्याच आमन्त्रण असून अथादि संपत्ति देण्याबद्दल निमंत्रण आहे इन्द्राच्या ब्राम्हणसंस्थान सोमपान निमन्त्रणापेरीन दुसरा उल्लेख बहुधा नाहींच यातनेन, पिय सति, शवससति (सामभ्यवान्) वगैरे विशेषणें त्याना छापली आहेत (ऋ १.२३,१,४.८७,३) इन्द्रास हे एकदा इन्द्र करतो तीच प्रतिक्रमाची कृत्य करितात असे वर्णन आहे उदाहरणार्थ, जलप्रवाह मान्यकरिता शुरु करणें, सप्तसिंधू मोकळ्या करण, दैत्यांदा मारण इत्यादि. या जोषीची मुख्य अर्धी कृत्य म्हणजे दूय व प्रकाश निर्माण करून अंध-कार नाहींच करण, अतिशाला आधार देणें व धृग्वी विस्तृत करण हा होत (ऋ ६.७२,१ व २) इन्द्रविष्णू या जोषीला मधुपती म्हणून त्या दोघांनाहि सुल्लत सोम पानास येऊन पोटभर सोम पिण्याची प्रायश्च केले आहेत ते सोममदान धुव होऊन पार मटारले ते संपत्ति देतात व चक्रमुखा करतात इन्द्रापुत्र या दोघाच विशेष कृत्य म्हणजे जलप्रवाह शुरु करण व घनाला मारण (ऋ ६.५६,३) मारपी इन्द्र सोम पितो, पण पूजन करन (पेज) मागतो छुलससुदि देण्यापिण्या याची प्रायश्च केलेली आहे

सोमपूजन हे अंधकार दूर करतात संपत्ति, यावा धृग्वी निर्माण करतात भरपूर भक्षधन्य व युद्धात विजय देतात त्याना देवार्थी भनीतीचं कद्र पतविल आहे त्याच्यात मित्रता म्हणजे एक उत्तरिक्षात राहतो तर दुसरा धृग्वीवर व आकाशात राहतो सोमद्व (ऋ ६ ७४) याची गृहातील खव रोग व चक्र दूर करण्याबद्दल, पाप नाहींती करण्याबद्दल, वरणाळा मुक्त करण्याबद्दल प्रायश्च केले आहे अमिसोम यांनी जलप्रवाह मुक्त केले, प्रकाश आणला, आकाशात तारे घडविले गो, अग्, सप्तति, संपत्ति, आरोग्य, सुख देण्याबद्दल त्याना प्राप्ति आहे (ऋ १० १९,१ व ६७ ६) अथर्ववेद, मेनासणि संहिता (३ ७,१) व शतपथ ब्राह्मण (११.१ ६,१९) यात त्याचा उल्लेख आहे अग्नि व सोम या यज्ञात प्रमुख देवता असून या जोडदेवतेच वर्णन अत्यंत अल्प आहे, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे

याशिवाय अमिपजन्म (ऋ ६ ५२,१६) याची गान्य व सतवीकृतिता, पजन्मयात याचा (ऋ ६ ५०,१२) भरपूर उल्लेख आहे

गान्य देण्यासाठी, सपा व रात्री याची कन्याची (ऋ ५ ४१,७) तीव्रयात्रा जाणव करणासाठी (ऋ २.३१,५) प्रार्थना केली आहे सप व चद्र यांना आकाशात एका सामूल एक वृहस्पति उगवण्यास लावतो (ऋ १० ६८,१०) विद्यालान त्याना तयार कर (ऋ १०.१९०,३) वरणाचे (ऋ ८.५१,९) व अत रिक्षाचे (ऋ १.७२,१०) दोन ठोके म्हणून म्हणले आहेत ते सूर्य व चद्र हेच असले पाहिजेत

दैवतासंध—वैदिक दैवतेतिहासात नाहीं कमी अधिक सष्ट दैवतासंध असून ते कोणत्यातरी एका विशिष्ट दैवार्थी सयद असे असतात सर्वांत मोठा व महत्त्वाचा संध म्हणजे मरुताचा ऋग्वेदात याची सख्या २१ किंवा १८० अशी निरतिराळी आढळते हे मळत, इन्द्र पराक्रम करीत असताना त्याच्या बरोबर असतात असे वर्णन आहे हाच संध द्र या नावा खाली त्याच्या (२६) पित्राच्या सध्यासात आढळतो (ऋ ७ १०,४, ७ ३५,६) ब्राह्मणात द्र हा सेव्या दैवतावग असून त्याची सख्या अकरा धरतात, ऐतिहासिक चरित्त हा सध्या वेहतीत आहे नादिल्लाचा छोटा संध ऋग्वेदात त्याच्या अदिति मातेबरोबर (ऋ ७ १०,४ ६) किंवा त्याच्या वरुण या बरोबरबरोबर (ऋ ७ ३५,६ ६) उल्लेखिलेला आहे ऋग्वेदांत दोन ठिकाणी याची सख्या सात किंवा आठ, आणि ब्राह्मणात बारा ठिकाणी आढळते हा संध मरुसधा पेशा जास्त सष्ट आहे, का की यातील प्रत्येकाला वेगवेगळी नाव आहेत ऋग्वेदात बारांचा उल्लेखिल जाणारा तिसरा संध वरील दोहापेशा जास्त असष्ट आहे, कारण त्यातील देवाच वैशिष्टीकरण नाहीं किंवा त्याची सख्याहि दिलेली नाहीं दोन ठिकाणी आदिह्यासह वरुण किंवा अदिति, द्यासह द्र आणि वसुसह इन्द्र (ऋ ७ १०,४, ३५ ६) पाचारिले गेलेले आढळतात म्हणून या देवाचा इन्द्राशी विशिष्ट संबंध आहे असे मानण्यात येतें मामाहूनच्या वैदिक प्रयात जमि हा वसुधा नावक आहे आदित्य, द्र आणि वसु हे तीनहि संध ऋग्वेदांत काहीं जोष्या ठिकाणी एकत्र पाचारिले आहेत (ऋ २.३१,१, १० ६६,१२ व ७ १०,४, ३५,६) ब्राह्मणात धृग्वीबरोबर वसु अतिरिक्षा तीळ द्र, आणि स्वर्गातील आदित्य असे तीन वसु पाडले आहेत छान्दोग्योपनिषदात (३ ६,१०), यम अमोशी, द्र इन्द्राशी, आदित्य वरुणाशी, मरुत सोमाशी आणि साध्य ब्रह्माशी सयद्व कलन पाव संध दातविले आहेत याखेरीज अथर्ववेदास अमिरसाचा एक संध आहे याचा बहुतेक वृहस्पति आणि ऋग्वेदाची धाव्या याच्याशीच वसुसक संबंध येतो तयाच विशेषदेवाचा एक व्यापक संध केला आहे ऋग्वेदात याच्याशील्लेख सगळ्या चालीस सूक्त आली आहेत, याची योग्यता माझी आहे यज्ञहविर्मात कोणाहि देव वगळता जाले बरे म्हणून हा संध आहे

भावमूलक अगर क्रियामूलक देवता.—आता मनुष्याच्या भावना आणि सृष्टीतील क्रिया यांच्या दर्या देवल स्थापन होऊन वैदिक दैवतसृष्टीत कधी काय भर पडली या प्रश्नाकडे आपण वळू.

सवितृ, धातृ, लवृ, प्रजापति, मातरिश्वा, विश्वकर्मा इत्यादि नामे विशिष्ट क्रियांची आणि विशेषकरून महत्त्वाच्या क्रियांची बोधक आहेत. सविता हा 'सु' म्हणजे प्रेरणा करतो, धाता उत्पादन करतो, लवृ लक्ष् म्हणजे तासणं करतो, मातरिश्वा मातरि म्हणजे आकाशात श्वसन करतो, देवृ 'दिश्' दाखविणं करतो सृष्टीतील अनेक क्रियावर सत्ता गाजविणारा कोणी तरी असला पाहिजे इत्यादि कल्पना प्रचलित असल्यामुळे त्या क्रियांचे अधिकारी देव स्थापित होणे स्वाभाविक होतें. पुष्कळदा इतर नावांनी प्रचलित असणाऱ्या देवतेलाच विशिष्ट क्रियेवर तिची सत्ता असल्यामुळे निराळे क्रियानुरूप नाव प्राप्त झाले आहे. धातृ हे नाव जगाचे उत्पादक व संरक्षक ह्या अर्थाने प्रजापतिदेवा यास लाविले आहे. विधातृ हे नाव कधी इन्द्रास (ऋ.१०.१६०,३) एकदा विश्वकर्मास (ऋ.१०.८२,२) परत दोन ठिकाणी दैवताच्या समूहामध्ये सर्वत्र देवता म्हणून दिलेले दिसते (ऋ. ६.५०,१२,९.८१,५).

जरी विशिष्ट क्रियावर अधिष्ठात्री एखादी देवता मानली गेली तरी त्या देवतेस केवळ विचारमय स्वरूप न राहता भौतिक स्वरूप येजे लागते व त्या देवतेची नार्तीभोर्ती उत्पन्न होतात. ह्या तऱ्हेचें स्वरूप लक्षास आले आहे. लक्ष्याच्या हाताच्या व हातातील कुन्हाडीच्या (ऋ. ८.२९,३) उल्लेख आल्या आहे. तो हुपार कारागीर आहे (ऋ. १.८५,९), त्याने इन्द्रापाठीं वस्त्र केले (ऋ.५.३१,५), ब्रह्मणसस्तीच्या कुन्हाडीस धार लाविली (ऋ. १०.५३,९) इत्यादि क्रिया त्याच्यावर्या आरोपित झाल्या आहेत. त्याची कन्या सरण्यू हिचे विवस्वताबरोबर सम होऊन यमयमी ही भावंडे उत्पन्न झाली. बृहसतीस लक्ष्याने उत्पन्न केले (ऋ. २.२३,१७). लक्ष्य सोमाचा रक्षक आहे व इन्द्रावाहि जनक आहे इत्यादि कल्पना देखील लक्षावर लादल्या गेल्या. लक्ष्य व त्याचा मुलगा विश्वरूप याचा इन्द्राशी संबंध पूर्वी वर्णन केलाच आहे. लक्ष्याविषयी उठेच पुष्कळ आहेत पण कोणतेहि सूक्त त्याच्या स्तुतीकरिता लिहिलेले आढळत नाही.

विश्वकर्मा प्रजापति या देवतेस देखील क्रियाविशिष्ट देवता समजावयास हरकत नाही. यालाहि बोडे भौतिक स्वरूप आल्यावाचून राहिले नाही. ऋग्वेदात (४.५३,२) त्यास सविता म्हटले आहे. प्रजापति हा थापली कन्या उषा हिच्यावर प्रेममय झाला आणि उषा हारिणी झाली व ह्या हारेण झाला, आणि रदान त्यावर बाण भारण्याची तयारी

केली इत्यादि कथा याज्ञपात आलेल्या आहेत. हिरण्यगर्भ-विषयक जें सूक्त आहे त्या सूक्तात सृष्टिकर्तृत्व ह्या हिरण्यगर्भास दिलें आहे आणि तैत्तिरीय संहितेंत (५.५,१) हिरण्यगर्भासच प्रजापति म्हटले आहे.

प्राचीन इराणी लोकांच्या प्रयातून ज्या अनेक देवता दिसतात त्यात भावविषयक देवतास प्राधान्य दिलेले आहे. भारतीय दैवतेतिहासात भावविषयक देवतास प्राधान्य नाही. तथापि त्यांचे अस्तित्व नाही असेंहि नाही. मनु, धातृ, तपस, अरमति, अमुनीति, निर्ऋति, काम इत्यादि भावमूलक दैवते ऋग्वेदीय व अथर्ववेदीय देवतात सापडतात.

सामान्य गुणवर्णन.—वेदातील देवविषयक ज्या कल्पना आहेत त्या कल्पनामध्ये रुपरेखेचा अनिश्चितपणा व व्यक्तिवाची अस्पष्टता अथवा अभाव दिसतो हे वर जें देवताचें वर्णन दिलें आहे त्यावरून लक्षात येईल. याप्रमाणें देवाच्या रुपरेखेत व व्यक्तिवात व्यक्त दिसून येण्याचे कारण असें आहेत की, हे वेदातील देव इतर कोणत्याहि दुसऱ्या इन्डो-युरोपीय लोकांच्या देवांपेक्षा त्यांच्या पात्राभूत भौतिक घटनांच्या जवळ आहेत. वेदावर परिभ्रम करणाऱ्या प्राचीनांपैकी यास्क हा आपल्या निरुक्तात देवाच्या स्वभावाविषयी असें सांगतो की, या देवाचे—उदाहरणार्थ सूर्य, पृथ्वी, वायू—जें चरित्त दिसतें त्यामध्ये मनुष्यचरित्रासारखें चरित्र सापडत नाही (निर. ७.४), वैदिक देवतांचे जे निसर्गदृष्ट मूल आधार आहेत त्या मूल आधारभूत, घटनात विशिष्टलक्षक गुण फार थोडे असून इतर त्याच वर्गातील दैवतांक घटनाला सादाम्य असे गुण चरेच आहेत. उदाहरणार्थ उषा, सूर्य व अग्नि आजमध्ये प्रकाशयुक्तपणा, अंधकार दूर करणे व प्रातःकालीं दृष्टोत्पत्तीस येणे हे सामान्य गुण आहेत. निरनिरादया देवता जेव्हा एकच घटनेच्या निरनिरादया स्वस्वावरून बनविलेल्या असतात तेव्हा त्याजमध्ये भेददर्शक गोष्टींचा अभाव तितका अधिकच स्पष्ट असतो. वैदिक देवदेवतांचा स्वभावाचा वरील कारणांमुळे असा प्रकारचा दिसतो की त्यात प्रत्येक देवतेचे विशिष्टलक्षक गुण फारच थोडे असून धन्याच देवतांना किंवा सर्व देवतांना सामान्य असे कित्येक गुण म्हणजे तेज, सामर्थ्य, कृपा, बुद्धिमत्ता वगैरे सामान्यतः. त्या देवतेच्या स्वभावाचे घटक असतात. प्रत्येक प्रधान गणत्या जाणाऱ्या देवतेमध्ये काही मोठी यष्टि-रूपातील व निसर्गदृष्ट कृति करणाऱ्या शक्ति आहे अशा प्रकारचें वर्णन येतें. पुढेकाला आधार देणें पुढेकाला स्थिर करणें, तसेच पृथ्वीची स्थापना करून तिजला आधार देणें हीं कर्म इतत्या देवतांना सामान्य म्हणून सांगितलेली आहेत की, अथर्ववेदात (१९.३२) दगोच्या मंत्रप्रयोगार्थ उपयोगिलेल्या मुष्टीलाहि हे यावापृथ्वीला आधार देण्याचें कर्म विशिष्ट म्हणून सांगितले आहे. जवळजवळ दृष्ट गारा देवासमभान त्यांनी यावापृथ्वी

उत्पन्न केला आहे, असे सांगितले आहे; आणि यामेष्टाहि अधिक देवांनीं सूर्य निर्माण केला, त्याला आकाशात स्थापन केला, किंवा त्याच्याकरिता मागीं तयार केला असें वर्णन आलेले आहे. पृथ्वी, आकाश, किंवा वायुपृथ्वी याची स्थापना करून त्याचा विस्तार करणारे असा प्रसारच यात पाच देवांचे वर्णन आहे. स्थिरचराचे खानी अर्थ सूत्र, सविता, इन्द्र, पर्जन्य, आदित्यदेव यांचे व इतर देवांचे वर्णन आहे.

या प्रकारचे जे सामान्य स्थावधर्म सांगितले आहेत त्यामुळे त्या त्या देवतेत, तिचा प्रथान व विशिष्ट गुण कोणता ते समजणे अवघड होते, कारण ग्रंथेभ्यां व स्तुतिपर सूक्तांत हे सामान्य स्थावधर्म विशेष प्रामुख्याने बघिले असतात. निरनिराळ्या निसर्गविभागातील देव वरील-प्रमाणे त्याच्यातील प्रमुख स्थावधर्म सारवे असल्याने एकमेकांचीं एकरूप समजणे जाण्याचा संभव उत्पन्न होतो अमि हा मूलतः पृथ्वीवरील अग्नीवरून कल्पिलेला देव आहे तो आपल्या प्रसारान अकाररूपी राक्षस दूर करितो व इन्द्र हा वायुवरील देव असून तो आपल्या विजेच्या योगान अकारराक्षसाचा नाश करितो. अग्निदेवाच्या कल्पनेमध्ये, अंतरिक्षातील विद्युद्ग्री अग्नीच्या कलनेची भर पडते. व याप्रमाणे अमि व इन्द्र राजमधील साम्य वाढत जाऊन या दोघाना जोडीन बोलावण्याचा प्रघात पडल्यावर ते अधिकृत दृष्ट होते. जोडीन देवताना आढान करण्याच्या पद्धतीनें असा एक परिणाम होतो की, या जोडीपैकी एका देवतेच्या ज्या विशिष्ट किंवा असतात, त्या किंवा जोडीपैकी दुसऱ्या देवतेच्या म्हणून मानल्या जाऊन, ती दुसरी देवता एकटची बघिली असावा या किंवा तेथें सांगितल्या जातात. याप्रमाणे अग्नीला सोमपान करणारा, द्याला नारणारा, गाई, पाणी, सूर्य, उप काल याना जिंकणारा हीं विशेषणें लाविलीं जातात. ह्या किंवा मूल इत्यांच्या आहेत.

पुष्कळ गुण निरनिराळ्या देवतांचे सामान्य म्हणून मानले गेल्यानें विशिष्ट देवतेचीं हाररेया असाष्ट होते, तसेंच प्रत्येक देवाच्या दिवानीं प्रत्येक प्रकारची शक्ति आहे, अशा प्रकारची स्तुति नेल्यानें कोणत्याहि देवतेच्या ज्या विशिष्ट शक्ति असतात, त्याचा स्पष्टपणा नाहीसा होतो, व या दोन कारणांनीं कोणताहि देव दुसऱ्या एखाद्या देवाशीं एकरूप मानला जाण्याचा संभव वाढतो. या प्रकारचीं ऐक्ये ऋग्वेदात वारं-वार आढळून येतात एक कवि अग्निदेवाला उद्देशून म्हणतो की, हे अग्निदेवा, तू जन्मराठीं वरून असतोस, तुला उद्दीपित केला म्हणजे तू मित्र होतोस, हे वरपुत्रा, तुझ्या दिवानीं सर्व देव आहेत, तूं भक्ताला इन्द्र आहेस (ऋ. ५.३.१) इ अमि हा वैदिक काळातील अग्र्युपासक पुरोहितवर्गाच्या दृष्टीन एक प्रमुख देव होता. या देवाच्या स्थावधर्मवर्णन जे नाना-प्रकारचे विचार ऋग्वेदात आलेले आहेत त्यावरून, अमि

पृथ्वीवर जे निरनिराळे अग्नी पेटविले जातात तीं अग्नीचीं निरनिराळीं रूपे आहेत, अंतरिक्षात वीज या ह्पानें हाच अग्नि आहे, सूर्य हा ध्रुवोकातील अग्नीच होय, याप्रमाणें अग्निविषयक जीं विचारसरणी ऋग्वेदात आलेली आहे व जिच्यामध्ये गूढात्मकता वारंवार दिसून येते तिजवरून, अग्नी कल्पना होते की, नानाप्रकारच्या देवता या एकाच देवाचीं निरनिराळीं रूपे आहेत ही एकदेवत्वाची कल्पना ऋग्वेदात वन्याच ठिकाणीं आली आहे. एकाच देवाला उपासक अग्नि, यम, मातरिश्वा अग्नी निरनिराळीं नांवें देतात (ऋ. १. १६४, ४६), विप्र आणि कवी या एका पक्षाला (सूर्याला) आपल्या ऋग्दानीं अनेक रूपे देतात (ऋ. १०.११४, ५), याप्रमाणें वर्णन येतात. या वर्णनावरून ऋग्वेदकाळाच्या शेवटीं शेवटीं बहुदेवतात्मक एकेश्वरी मत उत्पन्न झालें होतें असें दिसते. या घुमारात सर्व देव व निसर्गहि आपल्यात अंतर्भूत करणारा असा एक देव अस्तित्वाची कल्पना थोडी थोडी उत्पन्न होऊ लागली होती असें हि दिसते वगैरे विवेचन पूर्वी केलेलेच आहे अदिति देवता सर्व देव, सर्व मनुष्ये, जें काहीं पडलेले आहे व पडणार आहे तें सर्व, तत्सच अंतरिक्ष व ध्रुवोका या सर्वांची एक रूप आहे (ऋ. १.७५, १०), प्रजापति हा सर्व देवाच्या वरील केवळ श्रेष्ठ देव नसून सर्व पदार्थ त्याच्यात अंतर्भूत होतात (ऋ. १०.१२१, ८ व १०), हे सर्वेश्वरी मत अग्र्यवेदात पूर्णपणे परिणत झालेले आहे (अ. वे. १०.७, १४ व २५) आणि उत्तरकाळीन वैदिक काळयात हा सर्वेश्वरी मत स्पष्टपणे प्रतिपादिलेले आहे.

ऋग्वेदातील जुन्या भागांत देवाचीं ग्रार्थेना करिताना कित्येक देवाना तो सर्वांत श्रेष्ठ आहे असे म्हटलेले आहे. परंतु ही श्रेष्ठत्वाची कल्पना कधींनीं अजेरपर्यंत नेलेली नाही. वेदातील कवी ज्या देवतेची स्तुति करीत असतील त्या देवतेची त्या प्रसंगीं ते अतिशयच स्तुति करितात व तिचे गुणवर्णन करिताना परस्परविरोध अगर अवगती याकडे ते लक्ष देत नाहींत असें काही ठिकाणीं दिसते. या गोष्टीवरून मॅक्समुलर यान वैदिक देवतासंबंधानें अग्नी एक कल्पना प्रतिपादिली आहे कीं वेदामध्ये कित्येक देव एकदा एक तर एकदा दुसऱ्या असे आधीपावोने सर्वांत श्रेष्ठ मान-ण्याची रीत होती या प्रकारच्या देवताविषयक कल्पनेला निशिष्टदेवप्राधान्यवाद (Aenothetism) असें नाव तो देतो. या मताप्रमाणे, वैदिक कवी ज्या विशिष्ट देवाची स्तुति करीत असतील त्या देवामध्ये स्वपणाचे सर्वांत उच्च जे गुण-धर्म-ते सर्व आहेत अग्नी ते कल्पना करितात, तो निवक्षित देव अग्नी स्वतः व सर्वश्रेष्ठ देव आहे असें ते मानतात व तो एरच देव ते आपल्या मनश्चक्षुःमोर ठेवितात. या मॅक्समुलरच्या मतासवधान अग्नी एक प्रतिदूत वाज

माझ्यात येते की, वेदातीत देवता व्यक्तिज्ञ इतर देवताही कोणत्याही रीतीने सबद नसून स्वतंत्र आहेत असे म्हणणे वस्तुस्थितीस सोडून आहे, कारण वैदिक वैयत्तप्रदायात निरनिराळे देव जितके पुन पुन निरनिराळ्या परिस्थितीत व निरनिराळ्या नावांसाठी एकत्र आणिले जातात व सर्वाभूत केले जातात तितक्या मानाने कोणत्याही दुसऱ्या सप्रदायात देवतांचे एकत्रीकरण व संयोगीकरण केलेले सापडत नाही. साम्प्रमाणेच देवतांच्या परस्परबलविलासबंधान सागान्याचे तर देवात अतिशय शक्तिमान मानलेले असे देव देखील दुसऱ्या देवावर अवलंबून असल्याचे दाखविले आहे. उदाहरणार्थ वरुण आणि सूर्य हे इंद्रावर अवलंबून आहेत (ऋ. १.१०१,१), वरुण आणि अश्विन देवता या विष्णूच्या रुक्मीपुढे लीन होतात (ऋ. १.१६५,४), तसेच इंद्र, मित्र, वरुण, अश्विन, रुद्र, हे देव सवित्राच्या नियमांचे उल्लंघन करू शकत नाहीत (ऋ. २.३८,९). मॅक्समुलरच्या मताविरुद्ध आपली असेंहि सांगता येते की, विश्वेश्वर यांना उद्देशून जीं किलेक सूत्रे आहेत, सामान्ये वनिष्ठ देवतामुद्रा सर्वेच देवतांची क्रमाने स्तुति केलेली आहे. वैदिक सूत्रार्पका पुष्कळशी सूत्रे सोमयागादीं रचलीं असल्याने व या यागामध्ये बहुतेक सर्व देवतांची उपासना अंतर्भूत असल्याने यागभिन्न मल्लिजात्या यागामध्ये कोळविल्या जाणाऱ्या देवतांचे बबनीच स्थान सहजच बारकाईने माहीत असण्याची आवश्यकता होती. कोणत्याही देवतेची स्तुति करिताना तू श्रेष्ठ किंवा तूच एक आहेस असें जरी स्तुतीत म्हटले असले तरी अर्ध वर्णन करणाऱ्या ऋचेत किंवा पुढच्या मागच्या सदर्भात ती देवता एकच नव्हे अशा प्रकारचा भाग असतो. व ज्ञानुद्धे त्याच अथवा तत्सम शब्दाने त्या देवतेसंबंधाने जी क्षणभर एवेश्वरी रूपना मनात येते ती कवकव दूर होते. याचे उदाहरण, एक कवि आमीला उद्देशून म्हणतो की, अग्नि हा एकदाच वरुणाप्रमाणे सपत्तीचा स्वामी आहे. तेथे व्हडि लक्षात ठेविले पाहिजे की काही देवता दोनदोन तर काही तीनतीन तर काही अधिक सरयेने एकत्र युक्त थारा प्रार्थिल्या जातात. श्रेष्ठ वरुणदेव देखील याप्रमाणे दुसऱ्या एक किंवा अनेक देवांची संयुक्त अशा रीतीने प्रार्थिल्या जातो (ऋ. ६.६७,२). या सर्व विवेचनावरून हे दिसून येईल की, स्वतंत्र देवतासुद्धे हे वेदात खरोखरीन नसून तसा नास मात्र तेथे होतो व हा भास होण्याची कारणे वेदातीत देवताना मनुष्यस्य फार रोडे प्राप्त झाले असल्याने त्यांच्या रूपरेषेतील अमिधितता, मूल्यप्रमाणे देवतासमूहामध्ये सर्वांत उच्च स्थान व्यापणाऱ्या देव वेदात नाही हा गोष्ट, देवाचा स्तुतिपाठक पुरोहित अथवा कवि वादविवाद जाणवला इष्ट देवाचे माहात्म्य अतिशयोक्तीन गाऊन इतर देवांना गौणस्थान देतो ही स्थिती धार्मिक संप्र

देव एकच आहेत व कोणताही देव वैवी गुणाचा नमुना म्हणून मानिता येईल या प्रकारचा विश्वास त्याकाळी वाढत होता ही गोष्ट ही आहेत.

वैदिक कवींच्या दृष्टीने वैदिक देवताना जन्म होता. या देवता युलोक आणि पृथ्वी यांच्या अपलभूत आहेत, किंवा इतर देवतापासून जन्मलेल्या आहेत असे त्यांचे वर्णन येते. या वर्णनावरूनच देवतांच्या निरनिराळ्या पिढ्या वैदिक कविकल्पित झाल्या हे उघड आहे. तथापि पूर्वे म्हणजे प्राचीन देव अशा प्रसार काही देवांचा उल्लेख कित्येक ठिकाणीं स्पष्टपणे आलेला आहे (ऋ. ७.२१,७ इत्यादि). देवांचे पहिले युग किंवा प्राचीन युग असाही उल्लेख कोठे कोठे येतो (ऋ. १०.७२,२ व ३). अथर्ववेदात (अ. वे. ११.८,१०) एके ठिकाणी इतर देवांप्रती दहा देव होते असे वर्णन आलेले आहे. हे देव प्रथम मर्त्य असत असे अथर्ववेदात साष्ट सांगितले आहे (अथर्ववेद ११.५,१९; ४.११,६). ब्राह्मण ग्रंथात सर्व देवाना समुच्चयाने मर्त्य असे म्हटले असून (घ. ब्रा. १०.४.३,२) इंद्र, अग्नि आणि प्रजापति या संप्रधान व्यक्तिज्ञ वे मर्त्य आहेत असे विधान आहे (ऐ. ब्रा. ८.१४, ३.४, घ. ब्रा. १०.१.२,१).

ऋग्वेदामध्ये देव हे प्रथम अमर म्हणते असे सुचविले आहे. सविलाने त्यांना अमरत्व दिले (ऋ. ४.५४,२; वा. स. ३३.५४) अग्नीने त्यांना अमरत्व दिले (ऋ. ६.७,४; अ. ४.२३,६), सोम पिऊन त्यांना अमरत्व आले (ऋ. ९.१०६,८), अशा प्रकारचीं विधाने ऋग्वेदात आहेत. उत्तरकाळीं अशी एक कल्पना निघाली की, इंद्राने तपश्चर्येन युलोक विलून पेतला (ऋ. १०.१६७,१), अशाच मार्गाने देवांचे स्थान देवाना मिळाले (तै. ब्रा. ३.१२,३,१) तपश्चर्येने व तपश्चर्येने देवांनी मृत्यूवर विजय मिळविला (अ. वे. ११.५,१९), रोहिताच्याद्वारा देवांनी अमरत्व मिळविले (अ. वे. १३.१,७), काही एक प्रकारचा विधि करून देवांनी मृत्यूवर जय मिळविला (तै. स. ७.४,१), या प्रमाणे अमरत्वासंबंधाची विधाने आहेत. इंद्र आणि दुसरे किनेक देव अमर आहेत (ऋ. ३.४६,१ इत्यादि) असे म्हटलेले आढळते. पण देवांचे हे अमरत्व वैदिक कवींच्या दृष्टीने नेहमीच होतं किंवा काही काळाने आटपत असे हे समजण्यास काही मार्ग नाही. वेदोत्तरकालीन मताप्रमाणे देवांचे अमरत्व हे काळमर्यादित होते, ह फक्त एका युगापावेतो (कल्पापावेतो) टिकणारे होतं असे दिसते.

देवाने शारीरिक दर्शन असण्यात असले तरी मनुष्यगुण-रोपित असत, कारण त्यांची कृत्ये पुढे माझ्यासाठी त्यांच्या सामाजिक मूल्यगुणवशाच फक्त अलंकारात दिग्दर्शित केलेल्या असतात. जल, शिर, मुख, पांश, फंगोल, नेत्र, केश, रंज, हृदय, उदर, मांडू, कर, पाद निरनिराळ्या वैयक्तिक देवावर

आरोपित केले असतात. शीर, हृदय (बद्धस्थल), गाढ आणि कर हीं इंद्र आणि मरुत यांच्या गुप्तविषयक साधनात प्रमुखताने वाढवतात. सूर्याचे वाहू म्हणजे केवळ त्याचे किरण होत आणि त्याचा नेत्र त्याची शारीरिक अवस्था दिग्दर्शित करण्याकडे जोडला असतो. यज्ञीची जिह्वा आणि अवयव केवळ त्याच्या ज्याला दाखवितात. सोम तयार करण्यास असे वैशिष्ट्य पुढे मादप्याकरिताच केवळ जिताच्या अगुची, आणि सोमपानाची इन्द्राची शक्ति जोरदार रीतीने दाखविण्यास फक्त इन्द्राचे उदर उघडिलेले आहे. विथरुम धारण करणारे म्हणून दोन तीन देवाविषयीच वर्णन आहे.

ज्याचा बाळ आकार इतक्या अस्पष्टपणे कल्पित होता आणि अनेक ठिकाणी अजूनहि ज्याचा नैसर्गिक दृष्टा लोभागी असणारा संबंध स्पष्ट दिसत होता अशा या देवतांच्या सर्वभात, ऋग्वेदात मूर्ती किंवा देवस्थाने का आढळत नाहीत हे समजणे कठीण नाही. पक्षे धारण करणाऱ्या काही देवांच वर्णन आढळते. उदाहरणार्थ, योमिवत यज्ञानी अलकृत असे उपेच वर्णन आहे. काही देव विलसते किंवा शिरछाणे यांनी सद्य होऊन अगदी सज आहेत. इन्द्र तर नेहमीच वज्र घेऊन, आणि इतर देव भाळे, परशु, धनुष्यपाण घेऊन सजल राहतात. यामान्यतः देव वीक्षितान् रयावर आरूढ होतात असे वर्णन असते. यहुवेक प्रत्येक देवतेचा एक एक रथ असतो. रथाला बहुधा घोडे असतात, पण पुढल्या रथ बऱ्ही, मरुताचा बहुधा त्रिपदे अगावर असलेले हरीण अथवा घोडे आणि उपेचा रथ गामी आणि घोडे ओढून नेतात.

यज्ञात आचरेलेल्या दर्भासनावर बसण्याकरिता देव रयातून येतात अस वर्णन आहे. उलटपक्षी, अग्नि देवाकडे यज्ञहवी पोचते करितो अशीहि कल्पना दिसून येते. देवाचे मादक पेय म्हणजे सोम. यज्ञात हवी देण्याकरिता उपयोगात आणित असलेले मानवाचे आवयवटं यज्ञ देव खातात. हे ज्ञान म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारचे दूध, घृत, यव आणि तांदूळ (हा अगदी प्राचीन वैदिक कालात नसावी), गुरे आणि शेळ्या मेळ्या हे होय. देवताच्या मिश्रित गुणाशी काही तरी वावरीत निरुक्त संबंध असलेल्या पदार्था प्रथम निवड करीत. उदाहरणार्थ, ज्याच्याशी इन्द्राची नेहमी मुलना करण्यात येते असा शुभम इन्द्राचा अर्पण करण्यात येतो व इन्द्र तो व कर्षीकर्षी असल्यात शुभम खाऊन राहिलो. सामिधान, इन्द्राचे खोद धान्य खातात असे मानण्यात येते देवांच स्थान स्वर्ग, तृतीय स्वर्ग किंवा त्रिपंच परम (उच्चतम) पद अस निरनिराळे वर्णिले आहे सोम पिऊन तथ ते आनंदात दिवस काढतात. शातसेत आणि श्लेधभावाय सरसकट सर्व देव एकत्र राहतात असे मानण्यात येत. नाडणाचा सूर काडणारा फक्त एकच देव आहे व तो म्हणजे वीथशाही व धृष्ट इन्द्र होय. एन्दा तो बहुधा सर्व देवांवरील उलटा (क.

५.३०, ३५) असे दिसते, त्यान आपल्या खुद्द पापाला थार मारिले, आणि उपेचा रथ मोडून टाकला. एकदा तर त्याने आपल्या इमानी मरुदाधनाला थार करणाऱ्याचा धाक घातला असे दिसून येते.

अग्नि, सूर्य, वादळ इत्यादि प्रमुख नैसर्गिक शक्ति दिग्दर्शित करणारे देव, मित्रशी आणि अतएव जादावादी भारतीयाना ऋद्धिदायी व केवळ हितकर अशाच व्यक्ती दिसल्या. ज्याच्यात पीडादायक गुण अधिक दृढगोचर होतात असा देव म्हणजे फक्त रूढ होय. रोगासारख्या मानवी जीवितार्थी सबद्ध अशा दुष्ट गोष्टी क्षुद्र (यमी प्रतीच्या) देवापासून उद्भवतात आणि अवर्णन, अधःकार यासारख्या सृष्टीतील मोठी अतिरेक घडामोडी प्रचलित होऊन उत्पन्न करतात. या देवावर मित्रय मिळविल्याने देवाचे हितकर गुण प्राप्त्याने पुढे येतात देवाची दया मानवी प्राण्यांच्या दये-सारखीच असते. हे देव प्राप्तुनान यज्ञभोक्ते असतात, सोम पावताना, हवी अर्मांत टाकताना याचा सूक्ष्म म्हणण्यात येतात आणि ऋक्षिज निरनिराळ्या विधींतील गुतागुतीच्या प्रकाराकडे अवधान राखितात म्हणून देव यज्ञमानाचे भिन्न असतात व अधार्मिनांना ते शिक्षा करतात इन्द्राच्या सर्वभात ही गोष्ट विशेष दिसून येते.

वेदिक नीतिमत्ता.—वेदिक देवात नीतिमत्ताहि यास करिते सर्वच देव सत्य व प्रामाणिक असतात, ते नेहमीच विष्णुपथ्य आणि सदाचार याचे रक्षक व राखे समजले जातात. तथापि आदिल आणि विशेषतः वर्णन हे नैतिक शासनाचे प्रमुख पुरस्कर्ते होत. दुष्कर्म करणाऱ्यावर देव कोपतात परंतु अपराध आणि पाप याच्या कल्पनेशी पूर्ण विगडित झालेला म्हणजे वर्णनाचा कोप होय अपराधापासून मुक्तता करण्याविषयी अग्नीची सुद्धा प्रार्थना केलेली आहे पण इतर अनेक त्याच्या प्रार्थनातील ही एक आहे, त्याचा मुख्य भाग्य हा नव्हे. ईश्वरुद्धा पापनाशन करितो पण हे लक्षण त्याच्या स्वभावाचे गौण अग दिसते. या दैवी नीतिमतेच्या दर्जावरून त्याभाविकपणे त्यावेळची सुधारणेची प्राथमिक अवस्था दिग्दर्शित होते. उदाहरणार्थ, वर्णनाचा सदाचारशील असलेला सचधदेखील विरुद्ध पक्षाच्या फसव्याशी उलट कपट जोडण्यापासून त्याला पराहत करील अशा प्रकारचा नाही. तथापि चांगल्या धार्मिक माणसाशी वागणाना त्याचा इमानीपणा असाधित राहातो. पण इद्राच कपट पुष्कळ वेळा चांगल्या हेतूंहि केलेले नसते.

परमेश्वरविषयक दृष्टि पुष्कळशी समाजातील व्यवहारनीति व खीपुष्यसुख याची नियामक होते ईश्वरविषयक कल्पनासुद्धा नैतिक कल्पनांवर मग्नसर्वां काय परिणाम झाला त्याची कल्पना येण्यासाठी थोडक्या विवेचन अवश्य आहे.

वेदकाळीन नीतिव्यवस्थाविषयी स्थूल विचार मागे दिलेच आहेत. यमयमीसूक्ताचा उद्देश नीतिविषयावर लिहिणारे वारवार करतात.* हे सूक्त मागे (पृ ४४) दिलेच आहे त्याचें आणि वसिष्ठाच्या पदरीं बांधलेल्या चोरीचें आता येदेंसें विवेचन येथें करूं.

यम व त्याची जुळी बहीण यमी यांच्यामध्यें झालेला सवाद या सूक्तात वर्णन केला आहे, तो फारच चमत्कारिक आहे. कोलवृकनं या सूक्ताचा अर्थ लावताना घोडवृक केलेली आहे, त्यान सूक्ताच्या अर्थाचा विपर्यास केला आहे येवढेंच नव्हे तर लावरील टीकेच्या अर्थाचाहि विपर्यास केला आहे मन पापास प्रसूत करण्याचा प्रयत्न यमान केलेला नसून यमीन केलेला आहे (कोलवृकनं घेतलेलें यमुना नाव बुद्धीचें आहे) व तिचा प्रयत्नाहि त्यास पापमागीस बळविण्याचा नसून स्वतः शी लभ करण्याबद्दल मन बळविण्याचा आहे यम व यमी हीं दोघें खरी कोण आहेत हे कळल्यावर वरील नैतिक गुन्हास हास्यासद स्वरूप येतें त्याच्या नावावरून बोध होतो त्याप्रमाणें तीं दोघें जुळीं बहीणभाऊ आहेत व मानवी वंशाची उत्पत्ति करणारें तें पहिलें मानवी जोडपें अगर दंपत्य होय पुरुष व त्याच्याच शरीरापासून उत्पन्न झालेली स्त्री हीं दोघ मानवाचीं पहिलीं मातापितरें होत, ही जमी हिन्नु प्रयात समजत आहे त्याप्रमाणें ह्या जुळ्या बहीणभावाचा संबंध दाखविला आहे हाच विचार वरील चावप्रसूत सूक्तात यमीच्या तोंडीं पातला आहे, कारण ती म्हणते "आम्ही गर्भावयात होतों तेव्हापासूनच आम्ही नवरावायको व्हावे अशी विघालाची योजना दितवे." पुढील काळ्यात या विस्तरत चाललेल्या दंतकथावर लोकांचा प्रसन्न विश्वास बसेना तेव्हा मानवी वंशाच्या उत्पत्तीच्या दंतकथेत का होईना, पण बहीण व भाऊ यामध्यें अशा प्रसाराचा अपवित्र संबंध असावा या कल्पनेचीच लोकांना चीड आली. वरील सूक्ताच्या मुळाशी अशा प्रकारची नीति-विषयक सक्ता आहे त्या सूक्तात यमान आपला नवरा व्हावे म्हणून त्याचें मन बळविण्यात यमीनें आपलें सर्व वस्तुत्व खर्च केलें आहे, पण सृष्टिनियमाचा भंग करण्याचें तो नाकारतो. अमर्त्य अशा देवांना एकदा मर्त्य मानव उत्पन्न केला त्यान वसा वाढवावा अशी त्या देवाचीच इच्छा आहे व असा संबंध जडावा अशी विघालाचीच योजना आहे व तिला नाकारणें हे तिजवरील प्रेमाचें खास निदर्शक नव्हे असा ती त्याच्याशीं युक्तिवाद करते. पण तो उत्तर देतो कीं, बहिणीशी अशा प्रकारचा संबंध जोडणाऱ्या भावास लोक पापी समजतात, कधीहि विघाति न घेणारे असे देवदूत पृथ्वीवर काय चालले आहे याची नोंद ठेवण्याकरिता सर्वत्र पंचार करतात व कदाचित् पुढे अशी वेळ येईलच,

बहीणभाऊ सृष्टिवाह्य वर्तन करतील, तरीपण मी काहीं तुझी इच्छा पूर्ण करित नाहीं.

कवि असल्या व्यभिचारास समति देत नाहीं येवढेंच नव्हे तर आयमातापितराची पुराणकथाहि त्याच्या नीतिपर टीकेच्या तावडींतून सुटली नाही, व या बाबतींत आपल्या-मनाचें समाधान होण्याकरता, अस्मिकता व वेदगळपणा याचा दोष पदरीं घेऊनहि, ज्या संबंधापासून संबंध मानव-वंशाची उत्पत्ति व्हावयाची अशा प्रकारचा संबंध तो होऊच देत नाहीं असें न केल्यास मानववंशाची वाढ कशी करावयाची या प्रश्नाविषयी त्यानें आपल्या डोक्यास कधीच त्रास दिलेला नाही त्याच्यामते विवाहविषयक बाबतींत घालून दिलेले नियम पवित्रतेनें पाळले गेले म्हणजे झालें.

अशा प्रकारचें दुसरें एखादें उदाहरण परकीय प्राचीन याज्ञयात योधुन काढावयाचें म्हटलें तर मोझेइक इतिहासात तें आढळतें ज्या संधास आपण सध्या सृष्टिनियमवाह्य म्हणू असा संबंध अर्डेस व ईहू याच्या मुळामध्यें होता या गोष्टीकडे "सृष्ट्युत्पत्ति" मध्यें दिलेल्या हकीकतीत मुकाब्यान कानाडोळ्य केलेला दिसतो यासंबंधीं तेथें मुळीच विचार प्रदर्शित केलेले नाहीत. सर्व मानववंशाची उत्पत्ति एका जोडप्यापासून झाली येवढीच वस्तुस्थिति तेथें स्पष्ट सांगितली आहे वर सांगितलेल्या सूक्ताच्या मूलांन वरील गोष्टीवर बऱ्याच शंकाकुर्वी काढल्या आहेत व हा प्रश्न वाक्या-तिरुव्या मार्गाने सोडविला आहे म्हणा किंवा अडचणींतून कसा तरी मार्ग काढला आहे नीतिअनीतीच्या प्रश्नाकडे सृष्ट्युत्पत्ति-प्रंथात अजिबात दुर्लक्ष केल्याबद्दल जसा दोष दाखवाचा नाही तद्वत्च या प्रश्नाची चर्चा या सूक्तात केल्याबद्दल कोणाचा भय दाखवाचें नाही. प्राचीन परंपरागत कथातील भागाचें नातुनिक (नैतिकदृष्ट्या) विकृतिस्वाष्टीनें परीक्षण करून लावर मत देण्यानें आपण कोठे बहोवत जातों येवढे या उदाहरणावरून व्यक्त होते. बौद्ध प्रंधामध्येंहि बुद्धाच्या वंशाची उत्पत्ति बंधुसंगिनीविवाहापासूनच दाखविली आहे, मात्र तेथे हा विवाह नीचोचविवाहापेक्षा श्रेष्ठतर म्हणून त्याच समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वर आक्षेप घेतलेल्या दुसऱ्या उदाहरणाच्या बाबतींतहि हाच प्रकार झाला आहे, पण कोलवृकच्याच सदाची या प्रश्नाचा बराच उलगडा होण्यास मदत होते. कोलवृक म्हणतो, "सातव्या मण्डलातील दुसऱ्या सूक्तातील कथा मजेदार आहे. वसिष्ठ वरुणाच्या घरीं रात्रीं आला व त्याच्यावर वरुणाच्या पाळलेल्या कुत्र्यान हल्ला केला. कांहीजण म्हणतात कीं, निजावयाच्या उद्देशाने वसिष्ठ गेल्या तर काहीं म्हणतात वसिष्ठाने तीन दिवस उपोषण केलें होतें तेव्हा शुभाशमनार्थ पांच्य चोस्त आणण्याच्या उद्देशाने गेला. भुंकरण्याचा व चावण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या कुत्र्याचा

झोप यावयास लावण्याकरिता वसिष्ठानें सूक्तत साजितल्या-
प्रमाणें प्रार्थना अगर मन म्हणजे. "रुप्याच्या अर्घी अश्वपान्या
ज्ञानाचा व सामर्थ्याचा आदर्श म्हणून नावाजलेल्या वसिष्ठ-
ऋषीस येथें चोरी करताला पकडलें आहे। वरुणाने त्याला
पकडलें असें नाहीं, कारण, त्याच्या कुत्र्यास वसिष्ठसहज
साप देता आला असला, पण अर्वाचीन काळच्या नीतिविपयक
कल्पनांनीं मागाच्या काळीच परीक्षण करणाऱ्यांनीं वसिष्ठऋषीस
पकडल आहे। चोरीपासून तोटा कोणाचा झाला तर वैदिक-
धर्मांतोड धेष्ट देव, सदा शाश्वत तेजात व पुण्य व उदार
जनांच्या सहवासगत राहणारा असा जो नवज त्याचा
वरुणाच्या घरात सापडणारा धान्य म्हणजे काय असावे बरें ?
ज्यांनीं ही वेदीवाचकी गोष्ट रचली त्याच टीकाकारावर या
प्रश्नाचें उत्तर सोपविणें बरें या प्राचीन सूक्ताच सटी-
करण करणाऱ्या विद्वानांच्या कतेत्यापेदी, अर्थात् त्याच्या
मतांन, एक कतेत्य हे आहे की, नैदुचाच्या प्रार्थना, स्तुति
बगैरे व्यतिरिक्त जर सूक्तात दुसरे काही आढळलें तर
अनकें सूक्त अशा अशा प्रवगास अनुलक्षून रचल असावे
असें मत ठोकून देण किंवा सूक्तास प्रस्तावनादाखल म्हणून
एकादी गोष्ट सोपून काढणें अशा तऱ्हेच्या प्रसंगासुसार
पुष्कळ भोद्री रचलेल्या आहेत व त्यापेकी ज्या ऋग्वेदासंबंधी
कोहेत त्या एकेन फेकून त्याचा एक खतून 'बृहदेवता'
नावाचा प्रयत्न बनविता आहे वरुणाच्या घरात रात्री
वसिष्ठ झिरेले ही कथा बरील प्रयासून घेतली आहे वसिष्ठ
विपयक म्हणून जीं सूक्ते समजलीं जातात त्यात ज्या
अभावर वाढून आढा असताना ह्यापासून रक्षण करण्या-
संबंधीच्या काही प्रश्ना आढळल्या व काही प्रश्ना (यांना मा-
गच्या ऋचाशी काही संयम नाही) अशा आढळल्या की ज्यात
घरातील सर्व माणसाना झोप यावी अशी प्रार्थना केली आहे
पुढ्य मानलेल्या सूक्ताच्या सप्रहात बरील प्रकारच्या ऋचा
संप्रदायाचें कारण सोधून काढण्याचा प्रयत्न अर्थातच झाला
असला पाहिजे व बरील गोष्टी साधणारी अशी एखादी गोष्ट
कोणाच्या तरी जोक्यातून निघाली असावी त्याचा परिणाम
असा झाला आहे की, पन्नास प्राक्तात हजारों वर्षांपूर्वी
वास्तव्य करणाऱ्या वसिष्ठसारख्या ऋषीवर चोरी अर्जळ
गेली आहे

वैदिक देवाच्या विशेषणात बलादृक्ता उच्च दर्जा नीति-
मत्तेला नाहीं. "सत्ता" (सत्त्व) व "विमाज" (प्रत्ययिक)
यासारखी विशेषणें "महान" व "बलिष्ठ" यासारख्या
विशेषणाहून कमी प्रतीची आहेत. देख चाहीत ते करू
शकतात इच्छापूर्ति त्याच्यावर अवलंबून असते सर्व प्राण्या-
वर त्यांनी सत्ता चालवते त्यांनीं चालून दिलेले नियम मोड-
ण्याची कोणाचीहि प्रथा नाहीं किंवा त्यांनी दिलेल्या आज्ञा-
पेक्षा जास्त कोणीहि बग्न शकत नाहीं.

देवतांची संख्या.—ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यातून
देवतांची संख्या ३३ सांगितली आहे (ऋ ३.६.१६, अथर्व.
१०.७.१३) ही संख्या कित्येक वेळा "त्रि एकादश" अशा
शब्दांनीं सांगितलेली असते. एका शब्दात (ऋ १.११९.११)
अकरा देव स्वांता, अकरा पृथ्वीवर आणि अकरा उरकात
वसल्यावद्दल सत्रेप आहे त्याचप्रमाणें अथर्ववेदात (१०.
१.१२), स्वांता, अन्तरिक्षात आणि पृथ्वीवर राहणारे असे
देवाचे विभाग पाडिले आहेत, पण त्याची संख्या दिलेली नाहीं
एकदर देवसमूह वेदवित्तानें पुढ होत नसून, काहीं ठिकाणीं
(ऋ १.३४.११, ४५.२, ८.१५.३, १९.९) या ३३ बरोबर
इतर देवहि आलेले आहेत एका ऋचेंत (ऋ १०.५२,
१, तु ० वा स ३३.७) देवांची संख्या १३१९ अशी काही-
तरी इहरीने सांगितल्यासारखी दिसते यांचे तीन वर्ग
पडतात, असे याच्या सवधी सामान्य नियान केले आहे
(ऋ ६.५१, २) याकाष्ठिषी आणि उदकें वाध्याशी जेव्हा
देवाचा संयम येतो तेव्हा त्याचे तीन वर्ग सूचित केले जातात
(ऋ ७.३५.११, १०.४९.२, ६५.९) त्रादणातून सुद्धा
देवांची संख्या ३३ दिलेली आहे शतपथ आणि ऐतरेय-
ब्राह्मण यात, ८ वसू, ११ द्य, १२ आदित्य असे तीन समूह
पाडले आहेत, परंतु शतपथ ब्राह्मणात (४.५.७, २) यावा-
पृथ्वी (या ठिकाणीं प्रजापति ३४ वा) किंवा इद्रप्रजापति
(११.६ ३.५) मिळवून, आणि ऐतरेय ब्राह्मणात (२.
१८, १) वपट्टकार व प्रजापति मिळवून, देवांची संख्या ३३
पुरी केली आहे

वर्गीकरण.—ऋग्वेदाच्या ऋ १.३९.११ ला अनु-
सरून यास्काचार्य (नि ७.५) देवतांचे तीन प्रकार
कल्पितात पृथिवीस्थान (नि ७.१४-९.४३), अन्त-
रिक्षस्थान (मध्यस्थान) (नि १०.१-११.५०),
आणि दुस्थान (नि १२.१-४६) ते वाततर असें
प्रतिपादितात की, नैदुचाच्या मते, पृथ्वीवर अग्नि, अन्त-
रिक्षात इद्र किंवा वायु व स्वांतात सूर्य या तीनच देवता
काय ला होत्या ही गोष्ट ऋ १०.१५८.१ चा सारख्या
संयमवरून दिसून येते—"स्वर्गातून सूर्य, अन्तरिक्षातून वात,
पृथ्वीवरील प्रदेसातून अग्नि आत्मय रक्षण करो"
निरतिराद्व्या कामाप्रमाणें या प्रत्येकाला निरतिराद्वी नाव
आहेत, जसें एवंच मनुष्य होत, अप्सर्यु, नमन, उद्गातृ
या अधिकारावर काम करितो त्याप्रमाणें सर्व देवदेवतांले
देव या तीन प्रतिनिधिक देवतांचीच रूपे आहेत हें मत
यास्काचार्यांना मान्य नाहीं. त्यावर यास्काचार्य टीका करितात
तें नवदुष्काय पाचच प्रकरण देवाच्या आदीत अनेक क्रिकोळ
देवत्वापेक्षित वस्तू देवता म्हणून देते, व या योगाने नत्येक
वर्गाची संख्या अकरापेक्षा फारच मोठी भरते. विशेष नमूद
करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, या देवांच्या यादीत सप्त आणि
शुषिची यांची नाव तीनहि देवतात, अग्नि आणि उपसू यांची

पृथिवी आणि अग्निरेक्ष या दोन क्षेत्रांत, आणि वरुण, यम व सन्निवृत्त यांची नावे अन्तरिक्ष आणि सुक्ष्मगात जाणवली आहेत.

निरनिराळ्या वैदिक देवांचे वर्गीकरण त्याच्या सापेक्ष महत्त्वास अनुसरून केले जाण्यापाहि एक सभ्य दिसते. अशा प्रकारचा वर्ग ऋग्वेदात मोघम उल्लेखिलहि आहे, त्या ठिकाणी (ऋ. १.१७, १३) त्यांना लहानमोठे, वृद्धतरुण असे म्हंटले आहे हे विधान देवामधील योग्यतानुक्रमासवधी वैदिक कवींचे ठाम मत दर्शवीत असावेसे वाटते एका नृचत (ऋ. ८.१०, १) देवाना अनुलक्षून 'तुम्हापैकी कोणीहि अर्भक किंवा कुमार नाही, तुम्ही सर्वजण मोठेच आहात' असे जे म्हंटले आहे, ते विसवादासारख भासते पण तो विसवादा नव्हे, कारण या गोष्टीसवधान प्रत्यक्ष देवार्थी बोलताना कोणीहि कवि असेच म्हणेल, सर्व देवामध्ये दोन देव बलाढ्य योद्धा इन्द्र आणि श्रेष्ठ नीतिशास्त्रावरुण हे समान बलवान देवतांचे पुढारी असून नि सत्ताच श्रेष्ठ आहेत. पूर्वरूपात वरुण त्याच्या नैतिक गुणाधिष्ठिततेने इराणी कोशाचा अहुरमज्द नावाने श्रेष्ठ देवत्व पत्तल, आणि इरुडे भरतपंडित इन्द्र विजयी आर्यांची युद्धदेवता म्हणून पुढे आला. जेव्हा भौतिक आणि नैतिक जगाच्या श्रेष्ठ दासनासंबंधी विचार केला जातो, तेव्हाच कायतो वरुण सश्रौतम दिसतो, त्याला सामान्य जनांचा देव म्हणता येणार नाही अनेक विद्वानांचे असे मत आहे की, अगदी प्राचीन काळी वरुण आणि आदित्य श्रेष्ठतम देव गणले जात असत, पण पुढ त्याची जागा इन्द्राने पटविली. कसहि असले तरी अतिप्राचीन ऋग्वेदकाळी देखील इन्द्राचा दर्जा गौण होता हे दाखविण्यास पुरावा मिळत नाही. आता हे जर आहे की, शवेखात अहुरमज्द हा श्रेष्ठतम देव आहे व इन्द्र देख आहे. पण जरी कदाचित् पशुभारतीय काळामध्ये मूळ इन्द्रास वरुणाच्या जोडीन सत्ता शसली तरी शारद्वीय सप्रदायात अहुरमज्दला श्रेष्ठपद मिळाले त्या वेळी इन्द्राला गौणत्व प्राप्त झाले असावे इन्द्रवरुणांतर अनीपीम या यक्षिय देवता येतात इन्द्र व या दोन देवता ऋग्वेदातील सर्वात ज्येष्ठ लोकप्रिय देवता असल्यात, कारण यांची स्तूत वारवार आढळतात. ऋग्वेदाच्या अनेक अवलोकनार्थी अनेकदा अनेकदा त्यांच्याप्रीत्यर्थ आहेत. गोमज्जलात प्रथम इन्द्राची स्तूत येतात व नवव्या मंडळात बहुतेक सर्व गोमज्जलात फिती येथे देवतेच्या स्तूतसमवेत व त्यांचे ऋग्वेदात फिती येथे त्यांना नामनिर्देश आहे हे पाहून त्यांचे पाच वर्ग पाडिता येतात — (१) इन्द्र, अग्नि, यम, (२) अग्नि, नरुत, वरुण, (३) उषा, सन्निवृत्त, वृद्धतरुण, सूर्य, पूनः (४) वायु, वाताग्नीपरी, विष्णु, एतः (५) यम, पंचेय. जेव्हा स्तूत सरपेश्वर वसविलेले हे प्रमाण पाहिलेच पूर्वाशान बरोबर

नसणार. उदाहरणार्थ, वरुण (चंद्राः मित्रासह) फक्त तीन स्तूतास वरुणाला वेळा आहे आणि त्याचा नामनिर्देश अजमासे २५० वेळा आलेला आहे. उलटपक्षी अधिनाची ५० वर स्तूत असून ४०० हून ज्यास वेळा त्याचा श्रेष्ठ आला आहे, तथापि मोठेपणात ते वरुणाच्या तोडीचे आहेत असे कधीहि म्हणता येणार नाही त्यांचे हे उल्लेखसह्यत्मक महत्त्व प्राक्प्रकाशदेवता म्हणून यज्ञाशी ज्यास निकट संबंध असल्यामुळे उत्पन्न झाले असावे तसेच महत्त्वाचे महत्त्व इन्द्रसहसासमुळे आहे इतर देवतांच्या सापेक्ष महत्त्वाचे मापन करिताना अशाच तऱ्हेने विचार करावा लागेल, या तऱ्हेने ठाविलेल्या म्हात अनेक अडचणी व संका उद्भवतात म्हणून वैदिक देवांच्या हिशेबात योग्यतानुक्रमाप्रमाणे झालेले वर्गीकरण समाधानकारक असू शकत नाही.

उपरी वर्गीकरण बरील पेक्षाहि कमी समाधानकारक असून, दैवतविषयक कथांच्या उत्पत्त्यनुसार सापेक्ष काळनिर्णय करून त्या काळाच्या आधारे ते करण्यात आले आहे. भारतीय-युरोपीय व पशुभारतीय काळापासून आणि भारतीय-याच्या स्वतंत्र राष्ट्रीय अस्तित्वापासून काळगणना सापेक्षत्वाचे करण्यात येते. उदाहरणार्थ, वृद्धतरुण, एतः, विष्णु ही निवड भारतीय देवतेतिहासातील देवते मानण्यात येतात, निदान सामांभीळ काळात त्यांना पालण्यास पुरेसा पुरावा तरी अजून सापडला नाही असे काही पंडितांचे मत आहे. पुष्कळशा देवता पशुभारतीय काळातील आहेत. पण या क्षेत्रात दुसऱ्या काही वैदिक देवता भारतीय-युरोपीय काळातील आहेत की काय हे सुट्टीचे निश्चित होत नाही. जेव्हा दैवतकृतोत्पत्तिहासानुसार वर्गीकरण करून अशाप्रकारे पायबंद उभारलेले दिसून येते.

देवतांच्या सगुलाच्या अवस्थावरुनहि त्यांचे वर्गीकरण करिता येईल पण अवस्थागम्य स्पष्ट विभाजक रेखा काढण्याच्या कामात अनेक अडचणी येतात.

या सर्वे गोष्टींचा विचार करित, वैदिक देवतांचे त्याच्या मूललभावानुसार वर्गीकरण कमी अतोपाई टरते. कारण, काही कायतीत भौतिक मूळ काय असावे अशी संका उद्भवेल आणि एतदी विविध देवता भवत्या ठिकाणी पडण्यात पुढी होईल, तथापि या पद्धतीच्या योगाने, सजातीय देवता एकत्र आणून, त्यांची तुलना सुलभ होते. म्हणून जोच्या फार फरवांचे हीच पद्धत आतापर्यंत पापरली आहे. ऋग्वेदास गुचविलेल्या आणि प्राचीन ऋग्वेदाच्या कारांनी अनुसरलेल्या निवर्णानुषांगाने निरनिराळ्या दमिण्याचे छप बनवून बरील विवेचन केले आहे.

दैवतेतिहासाचा एक अवश्य भाग म्हणजे म्हणजे देवता-विषयी उपासनाची भावना कोणत्या प्रकारे निरनिराळी होती याचा इतिहास होय.

देवतविषयक भावना मंत्रकालात निराळी आणि ब्राह्मण-कालात निराळी सहजच दिसते. उपनिषदात देवतविषयक भावना त्याहूनहि निराळी आहे. मंत्रकालातल्या भावनेचे स्वरूप साष्ट आहे. यज्ञासारख्या देवतेच्या यावर्तीत हा सर्व-शक्तिमान् आहे आणि भक्ताने ठीकतेने त्याच्याशी वागणे ही रूति आहे, तथापि देवापाशी सलग्नी जी महापट्टातील भागवतसंप्रदायात वारवार दृष्टीस पडे ती सलग्नीहि वैदिक यज्ञसूक्तात वसिष्ठाने दाखविली आहे.

वैदिक वाङ्मय यज्ञास अनुकूल असेच असल्यामुळे तत्कालीन केवळ भक्तिमूळक परंतु अगदी कर्मविहीन अशा उपासनेच्या वाङ्मयाचे अवशेष आज फारसे उपलब्ध नाहीत. तथापि प्यानस्मरणादि मानसपूजेच्या प्रकारांचे अस्तित्व मधून मधून हमोघचर होतें. अद्वैतच नव्हेच दाखविणारे तीन उताऱे येथे देतां.

ज्याला न जाणणारे लोक तो धातूचा घातक कोठे आहे असे विचारतात, तो नाहीच असे कोणी म्हणतात, तो धातूच्या धनाचा नाश करितो त्याच्या ठिकाणी धन्दा ठेवा व तो इन्द्र असे समजा (ऋ. २.१२.५).

तो योद्धा जनाकरिता द्योदधेयाने व आपल्या सामर्थ्याने मोठे युद्ध करितो, तो जेव्हा आपल्या वज्राचा (मेघावर) प्रहार करितो तेव्हा ह्या सीमिताने इन्द्राच्या ठिकाणी लोक श्रद्धा ठेवतात (ऋ. २.५५.५).

हे इन्द्रा ! जो मला सर्वव्यापक अशा तुझ्या ठिकाणी श्रद्धा ठेवतो, त्याला वं. यज्ञप्रसंगी धनवान्, अश्ववान् व यज्ञवान् करितोस (ऋ. ७.३२.१४).

मंत्रकालाविषयी सामान्यतः असे म्हणता येईल की, मंत्रकालात भक्तिमिथित उपासना होती आणि ह्या उपासनेवर कर्ममहत्वाचे आवरण बसत होतें ब्राह्मणकालात कर्मप्राधान्य अधिक दिसून येतें, आणि यज्ञ केल्यामुळे देवासहि महत्त्व प्राप्त झाले, देवासहि यज्ञच यज्ञदृष्टी देतात ही कल्पना दिसते. कर्मवाद म्हणजे जसे करावें तसें भरावें हा वाद ब्राह्मणकालात अर्थात् गौणच असणार. हा उपनिषत्कालात चर्चा जोराने पुढे आला तरी त्याची मुळे मंत्रकालात सापडतात.

असो, वरील विवेचनावरून याचकास वेदकालीन वैभवा-बद्धत्वा तत्कालीन नियमिच्छता वृत्तीचे व कल्पनांचे अवगमन करणें वरेंच सुलभ होईल. आता आपण यज्ञसंस्थेकडे पुन्हा वळून ह्या संस्थेचा इतिहास थोडासा व्यास व्यापक व अतिसुल्लेखीन अशात करून घेऊ.

प्रकरण १३ वें.

वेदकालीन इतिहास—यज्ञसंस्थेचा अधिक इतिहास.

यज्ञसंस्थेचा स्थूल इतिहास मागे दिलाच आहे. यज्ञसंस्थेच्या मुख्यी जी देवतविषयक कल्पना असते ती कल्पना जितकी अधिक साष्ट होईल तितका देवतेतिहासहि अधिक समजेल म्हणून देवतेतिहास मध्येंच दिला आहे. आता यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाकडे पुन्हा वळू.

यज्ञसंस्था पौराणिक धर्माच्या उद्गमापासून उग्रास जाऊ लागल्या. पौराणिकांची रूति यज्ञसंस्थेस विघातक, पण यज्ञाचा आदरपूर्वक उल्लेख करण्याची दिसून येते. पुराणात कवींनी-अनेक जुन्या यज्ञाचा इतिहास दिला आहे व त्याचोवर छष्ट्युत्पत्तिविषयक अनेक रूपकेंहि दिली आहेत. काहीतरी अपूर्व फलनिष्पत्तीसाठीं यज्ञ होत असत तथापि यज्ञमागे मोठा कठिण आहे असे दाखविण्याचा प्रयत्न स्वातः दृष्टीस पडतो. महाभारत आणि पद्म, अग्नि, ब्रह्म, विष्णु, वारा आणि वायु या पुराणा-मधील यज्ञविषयक उल्लेख येथें प्रथम देतो, आणि नंतर दक्ष ऐतिहासिक पद्धतीने यज्ञेतिहास देण्याकडे वळतो पौराणिक साहित्याचा ऐतिहासिकदृष्ट्या फारसा उपयोग नाही, का की यज्ञसंस्थेची अपरिचितपण त्याच्या विधानात दिसून येतो (ग्रंथ २२५ पद्य) त्यामुळे केवळ उल्लेख देऊन टाकले म्हणजे आम्ही मोकळे झालों.

महाभारतातील यज्ञविषयक उल्लेख-आदिपर्व.-

अध्याय १ ह्या यामध्ये कुलपति शौनका याने द्वादशवर्षिक सत्र केळ असता त्यामध्ये रोमहर्षणपुत्र सौमि हा भावा व तो तेथे आज असता शौनकादि ऋषींनी त्याला भारत सांगण्याविषयी प्रार्थना केली आहे व त्यावरून सौमिने भारत सांगण्यास आरंभ केलेला आहे. म्हणजे द्वादश वर्षिक सत्रच भारतकथानकाचा आरंभ करण्यास कारणीभूत झाले असे म्हणण्यास हरकत नाही.

अध्याय १२ हा यामध्ये संपत्तन करणाविषयीचा विचार सुरू झाला असता ह्या बोधनेच प्राप्त झालेले आक्षेप व जरूरत यांचे आल्यान व्याख्य १३ यामध्ये आलेले आहे.

अध्याय ५१ यामध्ये जनमेजयान संपत्तनाची प्रतिज्ञा करून त्याला (यज्ञाचा) व्यापारी घरे सामग्री घेपादन करून नंतर यज्ञीक्षा घेतली अशा च्या नांवाप्रमाणे यथायथ सर्वांचा सहार झाला असें दृष्टीस येते. ह्या यज्ञसंस्थेचं चण्ड मार्ग व हा होता असून कौतू व जैमिनि असे दोघे उद्गाते होते आणि शार्ङ्गवर हा ब्रह्मा असून पिंगल हा अश्वत्थु होता त्याचप्रमाणे पुत्रविष्णूने साहाय्य घेऊन अश्वत्थ व्यास ह्यांनी सत्सत्त्व स्वीकारले होते सगळान् व्यासप्रमाणेच आणती उद्दलक, प्रमत्तक, श्वेतकेतु, पिंगल, अश्वित, देवल, नारद-पर्वत,

आग्नेय, कुंड-जठर, कालघट, वात्स्य, श्रुतधवा, कोहल, देव-
पानी, मोहल्य, समसीरम, इत्यादि बरेच सदस्य होते असे
अध्याय ५३ यात झटले आहे. ज्याच्याकरिता सर्पसत्राला
आरंभ करण्यात आला तो तक्षक स्वसंरक्षणार्थ इन्द्राला धारण
गेला व इन्द्राने त्यास आश्वासनही दिले, परंतु ऋत्विजांनी
इन्द्रासह तक्षकाचे आह्वान केल्यामुळे इन्द्रासह तक्षक येतो,
पण इन्द्र भीतीने शेवटी त्यास सोडून जातो आणि तक्षकास
बळी जाण्याचा प्रसंग येतो. तथापि आस्त्रिवाण यज्ञमध्यें
येऊन यज्ञाची व राजा जनमेजयाची स्तुति केल्यामुळे राजा
संतुष्ट होऊन खेचित्त बरप्रदान देण्याविषयी उन्मुख झाला
असतां आस्त्रिवाण यज्ञसमाप्तिरूप धर मागितला व त्यामुळे
जनमेजयाला सर्पयज्ञाची तथैच परिसमाप्ति करणे भाग पडले.
अशा रीतीने मुख्य शत्रु जो तक्षक याचा नाश न होताच
यज्ञाची परिसमाप्ति झाली

अध्याय १८१ यांमध्ये दुपद राजाने द्रोणवधार्थ यज्ञ
केला त्यामध्ये याज्ञ व उपयाज्ञ हेच दोघे गुरुरक्त होते
असे म्हणावयास हरकत नाही. ह्या यज्ञापासून राजा दुपद
झाला वृष्टयुग्न व कृष्णा (द्रौपदी) अशा दोन अपत्याचा
लाभ झालेला आहे.

अध्याय २१४ यात देवांनी यज्ञाला आरंभ केला त्या वेळीं
यमाकडे शमिताचे (पशुपातकांचे) काम आलेले असल्या-
मुळे त्याच्या हातून प्रजासंहाररूपी कार्य होईनासे झाले व
त्यामुळे प्रजावृद्धि असण्या झाली व देवाना नीति उत्पन्न
झाली असे वर्णन दिलेले आहे, देवना मिण्याचे कारण
'प्रजासंहाररूपी कार्य यावल्यामुळे मर्त्य अनर्त्ये (अमर)
होई लागले आहेत व त्याची प्रजासृष्टति वाढून आपला
पराजय होईल' असे दिलेले आहे.

समापन.—राजसूय यागाला प्रारंभ होण्याला कोणी
कारणीभूत झाले असेल तर ती नारदानी केलेली राजसूयाची
"ये चान्ये च महीपाला राजसूयं महाकुतुम् । यजन्ते ते
सहोद्रेण मोदन्ते भरतपंथ ॥ तस्य हं पुरुषव्याघ्र सफलं
कुल पाडव । गन्तासि तं महेंद्रधन पूर्णं सह सलोकात्मा ॥"
येणंप्रमाणे केलेली प्रस्तावा होय. (अ. १२ वा). नारदाच्या
सांगण्यावरून धर्मराज यामी राजसूय याग करण्याविषयी
निधय केला व त्याला अनुमति देण्याकरिता कृष्णास
बोलवणे पाठविले (अ. १३ वा). कृष्णाने यज्ञविधातक
जरासंधाचा वध करण्याविषयी उपदेश करून (अ. १४)
व्याप्रमाणे (अ. २५) योग आणला व त्याम (जरासंधाने)
पंडितान्यात टाकलेल्या राजाना सोडविले. द्वारकेहून
आलेल्या श्रीकृष्णाच्या आश्वेवरून यज्ञसामग्री संपादन
करण्याचा उपक्रम झाल्यानंतर भगवान् यादरायणाचार्यांनी
साधारं मूर्तिमान् वेदच अथा महभाग द्विजची कृत्स्नरुच्या
अधिकारावर योजना केला. दृष्टांदायनानी त्या यज्ञात
स्वतः प्रदल सोदार्थ. धनजय गोप्रातील विप्रोत्तम मुनि

मुसाम हे उद्गाते झाले. वेदवेदांगपारंग याज्ञवल्क्य ऋषि
मुख्य अर्च्यु बनले. धाम्य व वसुपुत्र पेल ह्यांनी होतृमने
पत्करिले, आणि ह्या सर्वांचे वेदवेदांगनिपुण सर्वे शिष्य व
पुत्र हे होत्रम झाले होते. अशा रीतीने सर्व ऋत्विजांची
योजना झाल्यावर ब्राह्मण व क्षत्रिय इत्यादि लोकाना दूतद्वारा
आमंत्रण व नकुलद्वारा धृतराष्ट्रादिकांना आमंत्रण केले
(अ. ३६) व व्याप्रमाणे सर्वलोक येऊन दाखल झाले
(अ. ३७) धर्मराज ह्यांनी भीष्म, द्रोण इत्यादिकांची
यथायोग्य स्थानावर योजना केल्यानंतर राजसूय यागाला
प्रारंभ झाला (अ. ३८). पुढे अवश्वत्थानानंतर भीष्माच्या
अनुज्ञेवरून सर्वदेवाने श्रीकृष्ण भगवान् याची पूजा केली,
परंतु ती शिशुपाल यास पहावेना, अशा रीतीने ह्या अग्र-
पूजेबद्दलचा वराच कडाक्याचा वाद होऊन युद्ध होण्यापर्यंत
मजल येऊन पोहोचली व व्याप्रमाणे श्रीकृष्णाची व शिशु-
पालाची लढाई सुरू होऊन शिशुपाल श्रीकृष्णाकडून मारला
गेला (अ. ७०). अध्याय ७१ यांमध्ये "पूर्णे वातसहस्रे
तु विप्राणा भुजता तदा । स्थापितस्तन सशर्था शस्त्रोऽभ्यासत
निवृत्त ॥ मुहुर्मुहुः प्रणादस्तु तस्य शब्दस्य भारत । उत्तम
श्रूयते शब्द श्रुत्वा विस्मयमागमन् ॥ न तत्र क्षणम्
कथिदग्निरो न बभूवद् । धुधितो दु खितो वापि प्राकृतो वापि
मानुष ॥" अशा रीतीने विस्तारपूर्वक यागाचे वर्णन दिलेले
आहे. तत्तत्प्रमाणे "हेमनिष्कजभादनि भूरणाति च सर्वेश ।
प्रददौ तत्र विप्राणा धर्मराजो सुधिष्ठिर । यानि तत्र महीपालै-
रुत्तमवान् भरतपंथ । तानि सर्वाणि रजानि ब्राह्मणाना ददौ
तदा ॥ कोटिसहस्र प्रददौ ब्राह्मणाना महात्मना । न करिष्यति
तं लोकं कथिदन्यो महीपति." असे त्याच्या दातृत्वाचे वर्णन
केलेले आहे जसो. एकदर गोटीचा विचार करता अने
दिग्गज येईल की, ह्या धर्मराजकृत राजसूययागामुळेच
भारतातील सर्वे प्रथम (वनवास भोगावयास लागणे, लढाई
उपस्थित होऊन कांस्यपक्षीय व पांडवपक्षीय राजांचा पक्षार
होणे इत्यादि) ओढवले असे म्हटल असता अतिशयोक्तीचा
जारोप आपल्यावर येईल ही नीति याज्ञमण्याचे कारण नाही.
कारण, राजसूय यागाच्या वेळची धर्मराजाची अवस्था पाहून
अगोदरच दुष्ट असलेला तो दुर्बोधन जास्तच दुष्ट वनून
राजूनीच्या सांगण्यावरून द्यूताचा प्रसंग घडवून आणता झाला
व त्यामुळे भारतीय युद्धाचा पाया रचला गेला व अशा रीतीने
या राजसूययागाच पर्यवसान युद्ध उपस्थित होऊन प्रजा-
संहाररूप साधोर्कडे झाले.

वनपर्व.—अध्याय १३ यात गवकृत यज्ञाचे वर्णन
"यस्य यज्ञो बभूवद् बहुतो बहुदक्षिणः । तत्र वै दक्षिणा-
काले ब्रह्मघोषो दिवं गतः । न तत्पूर्य जनाधकुनं परित्यज्यति
चापरे । गन्यो यदक्रोयस्ते राजर्षिरस्मितयुतिः ॥" अशा रीतीने
दिलेले जाटवले. त्याने कोणता यज्ञ केला त्यात ऋषि-
वर्गरे वीण वीण होते इत्यादि माहिती दिलेली नाही.

अध्याय १०६ यात सगर राजाच्या अश्वमेधयज्ञाचे वर्णन आलेले आहे. परंतु यात कृतिज्ञाची वगैरे नावे नाहीत. सगर राजाला सव्वाद्वार पुत्र होते व ते अति यशवान् असल्यामुळे त्यांनी इन्द्रादि देवाचा पराजय केला. तेव्हा इन्द्रादि देव सगरपुत्रांना मारण्याच्या विचारात असता सगर राजाने अश्वमेधाचे येथी मेघघोडा सोडून दिलेला त्याच्या व्हीस पडला व तो व्हीस पडताच इन्द्राने ही सगरपुत्रास मारण्यास संधि चांगली आहे असा विचार करून मेघ-अश्वस घेऊन त्याने (इन्द्राने) कपिल मद्रासुनि पाताळात ज्या ठिकाणी तपश्चर्या करीत होते तिथे नेऊन सोडला. इकडे घोडा नाही असे पाहून सगर राजाच्या आश्वेवरून त्याचे पुत्र त्याच्या घोड्याचे निवाळे असता त्यास त्याचा पत्ता पृथ्वी-तलावर कोठेच लागेना. तेव्हा त्यांनी पृथ्वीच बराच भाग तणला (पुढे तोच समुद्र झाला) व पाताळात जाऊन पहातात तो त्यांना तेथे घोडा बसताना दिसला. अर्थात् तो ह्या कपिल मुनीने बोरला असावा ज्या संतयावरून ते त्यास मारावयास धावले असता कपिल महासुनीने तप.तामध्याने त्याचा दाह करून टाकला (अ. १०७). पुढे त्याच्या उद्धाराथे भगीरथाने पाताळात गंगा नेऊन त्याचा उद्धार केला जसे (अ. १०९) वर्णन आहे. ह्यावरून दोन गोष्टी आपल्यास स्पष्ट आढळून येतात ह्यांपैकी समुद्र पृथ्वी-तलावर निर्माण होणे ही एक गोष्ट व दुसरी देवगदी गंगा पृथ्वीवर येणे ही होय.

अध्याय २५७ यात दुयेंधनाने राजसूय याग करावयाचे मनात धरताही व्राट्याच्या "न स दम्यः ऋतुयेधो जीवमाने युधिष्ठिरे । दीर्घायुर्जीवति च ते श्रुतराष्ट्रः पिता नृप ॥ एष ते वैष्णो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः । एतेन मेष्टान्कथि-रते विष्णुं पुरातनम् । राजसूयं ऋतुप्रेष्ठ संपत्वेव महारुतु ॥" ह्या सांगण्यावरून त्याने वैष्णवयाग केला असे वर्णन आहे. त्यासंबंधी इतर काही माहिती दिलेली नाही व ह्या यागामुळे काही गोष्टी घडून आल्याचे दिसत नाही.

उद्योगपर्व.—अध्याय १३ ह्यामध्ये "तत्राश्वमेध मुम-हान् महेन्द्रस्य महात्मनः । वरुते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥" असा तऱ्हेने अश्वमेधाचा उल्लेख आलेला आहे. "विभज्य ब्रह्महत्या तु रक्षेत् च नवीपु च । पर्वतेषु श्रियत्या च व्रीपु चैव युधिष्ठिर" असा सीतीने या यज्ञाने वी ब्रह्म-हत्या पाच ठिकाणी वाटली गेली व इन्द्र हत्येपासून मुक्त झाला.

शान्तिपर्व.—अध्याय ७९ ह्यात यज्ञाला खणणाऱ्या कलिनाचा "आतृशंसं सत्यवाचमहिम्ना दमः पाज्वम् । अत्रोद्दोऽनभिमानश्च हिंस्त्रिविधा दमः दमः ॥ यस्मिन्नेतानि दमन्ते " इत्यादि लक्षणे सांगितली आहेत ह्यापेक्षा ह्यात यज्ञसंबंधी उल्लेख वगैरे काही नाहीत.

अनुशासनपर्व.—अध्याय ३४ ह्यात "पुरा भक्तस्तनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः । अपुनः पुरुषव्याघ्र पुनार्थं यज्ञ-माहरत्" असा पुनःकामेष्टिचक्राने एवढाच उल्लेख आहे. या यज्ञात इन्द्राला बोजावले नाही.

अध्याय १२३ ह्यात रंतिदेव त्याने गोसत्र केले असा उल्लेख आढळतो. ह्या गोसत्रांमध्ये कोट्यवधि गाई हूनन केल्याचे वर्णन "गवा नै वध्यमानानी न चान्तः प्रत्यक्षत । गवा चर्मसहस्रेस्तु शशयः पर्वतोपमाः ।" इत्यादि श्लोकानी केले आहे व ह्या याग बरोच वर्षे चालू होता असे "एवं बहूनि वर्षाणि" ह्या पदावरून दिसते.

आश्वमेधिकपर्व.—अध्याय १० वा श्रामध्वं सवतं नामक यज्वंय्या देखरेखीसाठी मरुतनामक राजाने यज्ञ केल्याचे सांगितले आहे. यज्ञविषयक इतर माहिती वगैरे काही दिलेली नाही.

अध्याय ७१ ह्यात ज्ञातिवध्न पापप्रक्षालनाथे व्यासानी अश्वमेध यज्ञ करण्यास वर्मराजाला सांगितले व पृथ्वी-संचारार्थं मेघ्य अश्व सोडण्यात आला (अ. ७२ वा). पुढे अध्याय ८९ वा ह्यात यज्ञाला उपक्रम होऊन त्याची सांगता झालेली आहे. ह्या यज्ञ राजसूययागाप्रमाणेच मोठ्या थाटाने पार पाडण्यात आला असे म्हटलेले आहे.

राजसूयादियसांचा पुराणांतील उल्लेख.—पद्म-पुराण—सृष्टिसंख अध्याय ३ यात ब्रह्मदेवाने सृष्टि निर्माण केल्यावरूनच्या कथानकाच्या अग्निप्रोम, अतिरात्र, असोमीय या यज्ञाची नावे आली असून "यज्ञनिष्पत्तये सर्वमेतद्वज्रमा चकार ह । चातुर्वर्ण्यं महाभाग यज्ञसावनमुत्तम ॥ यज्ञेनाऽ-प्यायिता देवा इष्टुत्संगेण मानवाः । आध्यायनं नै कुर्वति यज्ञाः कल्याणहेतवः ॥" असा यज्ञासंबंधाने पुढल्याच्या अग्निप्राय व्यक्त झाला आहे.

सृष्टिसंख अध्याय ५ यात गंगाद्वारी दक्षाने यज्ञ केल्याची हकीमत आहे. या यज्ञाकरिता कश्यप, भगवान् अनि, पुलस्त्य, पुलह, ऋतु, प्रचेतस्, अनिरा व महातपस्वी वसिष्ठ वगैरे ऋषी आले होते. या यज्ञात 'होता' वसिष्ठ असून 'अध्वर्यू'चा नाम अनिरानामक ऋषीकडे होतो 'उद्गाता' वृहस्पति असून नारद 'ब्रह्मा' झाले होते. ब्रह्मदेवाकडे 'सदस्या'चे काम होतें. या यज्ञाचे नाव कोठे उल्लेखिलेले नाही, तथापि चर्चनावरून तो अग्निप्रोम अगर दुसरा एकादा 'सोमयाग' असावा.

सृष्टिसंख अध्याय १५ यात ब्रह्मदेवाने 'पुष्कर' नामक क्षेत्रात यज्ञ केल्याचे वर्णन आले आहे. सीम्पानी पुलस्त्य ऋषीया या यज्ञाची हकीमत विचारली आहे. सीम्पानी जे ग्रंथ विचारले आहेत त्यातच यज्ञविषयी सीम्पाचे मतही बोटक्यात व्यक्त झाले आहे. "अभिहोनाथ-

मुत्पन्ना वेदाध्वनामयस्या । ये वान्ये पशवो भूयै सर्वे ते यज्ञकारणात् । सद्य भगवता तेन इत्येवा वैदिकी श्रुति." नीध्माचे या यज्ञात अनुष्ठान वसकसें झाले? अग्रपूजा कोणाची केली? वगैरे प्रश्न आहेत. पुढल्यानी हकीकत सांगताना "वराहावतार" धारण करून यज्ञपुरष प्रगट झाल्याचें रत सांगितलें आहे. या यज्ञाला अनेक ब्रह्मर्षी व राजर्षी आले होते. देवर्षीनीहि आपल्या आगमनाने यज्ञास शोभा आणिली होती. ब्रह्मदेवाने या यज्ञामध्ये "य्यु" ऋषींना 'हीन', 'पुलस्ती'ला 'अश्वयू', 'मरीची'ंना 'उद्गातृ' व नारदाला 'ब्रह्म' दिलें होतें सनत्कुमारप्रभृतींकडे 'सदस्य' सोंपविले होतें. ब्रह्मदेवाची पत्नी 'सावित्री' हिला काहीं कर्मासाठी ब्रह्मदेवाच्या आग्नेने 'अश्वयू' बोलवण्यास गेला असता "काहीं जिया अजून यावयाच्या आहेत त्या आल्या-खेरीज मी यज्ञमंडपात येत नाहीं" असें सांगून सावित्रीनें अश्वयूला धुडकावून लावले ब्रह्मदेवाला त्याबद्दल राग आला त्यानें सावित्रीची खोड मोडण्याकरिता काहीं देवाच्या अनु-मदाने एका 'आनीर' अगर 'अहीर' जातीच्या मुलीशीं गाधर्वविवाह लावून तिला यज्ञाच्या शाळेत आणल या नव्या स्त्रीच नाव 'गायत्री' असें होते या यज्ञात 'प्रवर्य' करित असल्याचें वर्णन आहे. यज्ञभूमीवरील 'सदो'मंडपामध्ये सावित्रीन ब्रह्मदेवाची पुष्कळ प्रकारें 'अन्य स्त्री वरल्याबद्दल' निर्भत्सना केली आहे व शेवटीं ती ब्रह्मदेवावर हसून गेली आहे. सावित्री निघून गेल्यावर 'गायत्री'च्याच सावित्र्यानें तो यज्ञ शेवटास गेला.

अध्याय २५ (सृष्टिखंड) यात 'अश्वनेष' व २७ व्या अध्यायात 'पोंडरीक' व 'वाजपेय' या यज्ञाचा उल्लेख आहे.

ब्रह्मदेवाच्या 'पुष्कर' येथील यज्ञाचें २९ व्या अध्यायात पुन्हा विस्तृत वर्णन आलें आहे. त्यात होता, ब्रह्मा इत्यादि मुख्य ४ ऋक्षिजांच्या कर्षेत असणाऱ्या 'ब्राह्मणाच्छसी', 'पोता', 'आमीप्र', 'अत्युद्गाता' (प्रस्रोता), 'प्रतिहता', 'सु-ब्रह्मन्', 'मैत्रावरुण', 'अच्छावाक', 'प्रावस्तुत', 'प्रतिप्रस्थाता', 'नेष्टा', 'उन्नेता' इत्यादि १२ ऋक्षिजांचा उल्लेख आला आहे. ब्रह्मदेवानें (स्वयं) ३६० यज्ञ निर्माण केले असें वर्णन आलें आहे. चमसाध्वयू १० असल्याचें लिहिणें आहे.

ब्रह्मा=नारद.
ब्राह्मणाच्छसी=गौतम.
पोता=देवरात.
आमीप्र=देवल.
उद्गाता=अंगिरस.
प्रस्रोता=पुलह.
प्रतिहता=नारायण.
सुब्रह्मन्=अग्नि.

होता=य्यु.
मैत्रावरुण=वसिष्ठ.
अच्छावाक=कनु.
प्रावस्तुत=व्यवन.
अश्वयू=पुलस्त्य.
प्रतिप्रस्थाता=पिनि.
नेष्टा=वृहस्पति.
उन्नेता=साधपायन.

मुलगे व नातू ज्याला सहाय करीत आहेत असा 'धमे' (१) या यज्ञात 'सदस्य' झाला होता १ भरद्वाज, २ शमीक, ३ पुस्त्यस्त, ४ युगधर, ५ एणरु, ६ ताभिडक, ७ कोण, ८ कुतप, ९ गार्ग्य, व १० वेदराशी यांच्याकडे "चमसाध्वयू" काम होतें. याशिवाय कण्व माईडेय व अगस्ति वगैरे ऋषी आपल्या पुत्रपौत्रासमवेत या यज्ञात रात्रिवस रावत होते. यन्त्रतर उलटून गेल्यावर या यज्ञाचें "अवश्य" झाल. ब्रह्माला (ऋक्षिक्) दक्षिण, होलाच्या पूर्व, अश्वयूला पश्चिम व उद्गात्याला उत्तर दिशा दक्षिणा म्हणून ब्रह्मदेवाने दिली. याबेरीजहि हजारों गाई, गाव, दासी, शेळ्या व मंत्र्या दक्षिणा म्हणून ऋक्षिजांना, उपऋक्षिजांना वगैरे देण्यात आल्या

ब्रह्मखंड (अ. १३) द्वारपुगात दीननाथ राजाने पुनः ग्राह्ययै "गालव" मुनींच्या सागण्यावरून "नरमेघ" नामक यज्ञ केला. राजानें "कृष्णदेव" नामक एका ब्राह्मणाचा मुलगा या यज्ञात 'बळी' देण्यासाठी आपल्या चाकराकडून जुलमाने आणविला होता त्या बळी देणार असलेल्या मुलाला राजाचे लोक पेऊन जाताना पाहून विश्वामित्र मुनींना दया आली व ते त्या ब्राह्मणपुत्राच्या मुक्ततेसाठी दीननाथ राजाकडे गेले आणि आपल्या तप सामर्थ्यानें त्या राजाचे हातून बळी न देवविता यज्ञ करून त्या विप्रपुत्राची मुक्ता केली. पुढे त्या राजाला सुलक्षणी असा एक पुत्र झाला बळी जाण्याचा प्रसंग आल्यामुळे त्या ब्राह्मणाची केविलवाणी स्थिति झाली ती फारच हृदयद्रावक होय! "माता यदि विपं दयात् पित्रा विक्रीयते सुत । राजा हतति सर्वसं तत्र कः प्राळको भवेत् ॥" हे त्या गरीब ब्राह्मणाचे खावेळचे उद्गार होत! विश्वामित्रमुनींच्या अतः करणातील दयेच्या कल्पनेसाठी त्याच्याच तोंडचे 'प्राणा ममापि गच्छंतु सुखी भवतु बालकः । बालकायें द्विजायें च स्वाम्ययें ये जना इह । सजन्ति तृणवत्प्राणास्तेषां लोकाः सवातना' येवढे उद्गार पुरेचे होतील.

पाताळखंड अध्याय ९ यात श्रीरामांनी रावणवधनिमित्त ब्रह्महत्यानिवारणार्थ "अश्वमेध" यज्ञ अगस्ति मुनींच्या सागण्यावरून केल्याचा उल्लेख आहे. रामाच्या प्रथावरून अश्वमेधाखाल योग्य अशा अथावीं उत्पन्न भगवान् अगस्ति-मुनींनीं सांगितलें आहे तें अशीं—नागाजलाप्रमाणें त्या पोढ्याच्या शरीराचा वर्ण पांढरा स्वच्छ असावा. कानाशीं द्यामवर्ष अक्षर तोंडावर तांबूस वर्ण असावा. पिंबळ्या वर्णावर केंपूट असावे. उभें अश्वामागें देखीप्यमान असा तो अश्व मनोवेगाने सर्वप्रकारच्या चालींनीं चालणाए असावा द. इ. सर्वे सुनिगणासह श्रीराम शरयूतीरावर जाळे व तंथ सोन्याचे नागानीं यज्ञभूमि उत्कृष्ट रीतीन नागरून तयार केली व त्या ठिकाणीं यज्ञमंडप दिले. यज्ञमंडपासुळें चार

योनं जनीत व्यानी होती. पशुष्टि गुरूच्या संध्यानें अथ मेघयज्ञाला येण्याविषया अनेक कथिमहर्षीना निमण गेल्या मुळें नारद, असित, पनेत, वपिलमुनि, जातारुष्य, अनिरा, व्यास, आर्क्षिषेण, अनि, गौतम, हरीत, याज्ञवल्क्य, स्वतं, व शुक्र इत्यादि मार थोर ऋषी यज्ञासाठी व श्रुत रामाच्या दर्शनासाठी अगल्यान आले होते श्रीरामांनीं अश्वमेध यज्ञ-संघर्षी दीक्षा धारण करून लक्ष्मणाला मुलक्षण जसा घोडा आणण्याची आज्ञा केली लक्ष्मणान घोडा आणला राम तो घोडा पाहून हापत झाले श्रीरामान सीतेचा त्याग केल्यामुळे वसिष्ठानीं एक कुवर्णाची सीतेची मूर्ति करवून तिच्याबद्दल रामाकडून प्राप्ती ब्रह्महत्यानिवारक असें कुण्डमंडपाच अनुष्ठान करविले ह्या वेळीं वेदमहाविचारवेत्या वसिष्ठ मुनीना कुलपरंपरागत 'आचार्यल' स्वीकारत होत अगस्त्य ऋषाकडे ब्रह्मल, बाल्मीकिमुनींना आर्यदेव व वस्यमुनींना द्वारक्षकार्थ काम देण्यात आले होते त्या मंडपात आठ दिशास बाड दारें असून त्या दिशांनीं तोरण लावलीं होती मध्येक मुख्य दिशेच्या द्वाराला गंगेचे असे दोन दोन नासण नियोजित केले होते देखून व असित हे पुनर्द्वारामध्य असून दक्षिणद्वाराच्या ठिकाणीं महावपस्वी कश्यप व अनिरा या दोघांची नेमणूक झाली होती जातुकर्ण्य व जातुली ही जोडी पश्चिमद्वारात असून उत्तर द्वारामध्याह्नि दोन तपस्वी ऋषी नियोजित केले होते कुण्डमंडपाच्या दालावर वसिष्ठमुनींनीं त्या दयानरुण अश्वानी पूजा केली व त्याला उचाराय सोडला अश्याच्या रक्षणाकरिता श्रीरामांनीं यमुना, भरत, हनुमत व इतर वानर योद्धे यांची नेमणूक करून त्यांची रवानगी केली मग रामांनीं आचार्यादिकांची पूजा केली आचार्यांना (वसिष्ठ मुनींना) ६० वर्षांचा एक हत्ती, लक्ष्मणांनीं भूपित व मनो वेणी असा एक घोडा, चार घोडे जोडलेला एक 'पौरट' खड्ग २५ रामांनीं दिला याखेरीज एकलक्ष मणी, १०० तोळे मोती, १००० तोळे पोंवली व एक चांगल्या उत्पन्नाचा आणि उरकट वस्तीचा गाव दक्षिणा म्हणून दिला इतर अथर्वपुराणींना मोठमोठ्या दक्षिणा दिल्या याखेरीज दिल्या कन्यादान, अवदान, मोक्षदान इ. इ. पुढील प्रकारची दान फलिजाणा व इतर ऋणींना दिली

दिग्बिन्दव केलून परत आलेल्या अश्वाला धुण्यासाठी उदक आणावयाकरिता ६४ राजाना त्याच्या विसासह यरोवर येऊन राम सीतसहस्रवर्मान (रामान सीतेला लडू व कुश या मुलांसह आणल्याचा व्रतात येथे दिल्या नाहीं) नदीतीरावर गेले वसिष्ठानींही यरयुनदीवर जाऊन उदक आणत व सव उदकानीं अश्वाला मिष्टिपुष्पक स्नान घातले पुढे घोड्याला मारावयाच इतक्यात त्याच अश्वरूप नष्ट होऊन एक विषय प्रथम झाला रामाच्या आज्ञेने तो पुढे उत्तम लोकांना गेला योवटी वसिष्ठान्या सद्यज्ञाप्रमाणे

अश्वान्या मासाच्या हृदिभागाएवजीं 'कापरा'चाच होम करून रामांनीं अश्वमेध संपविला

पतितरखड अध्याय १६ यात ध्यवनमार्गमुनींचा सासरा शर्यातिनामक राजा यानें 'सोमयाग' करून अविनीकुमाराना सोमयाग दिल्याचें वृत्त आहे शर्यातीनें अश्विनीकुमार हे अपक ब्राह्मण जसून त्यांना सोमग्रह अपण केल्याबद्दल इन्दांन त्याला भारण्याचा उपक्रम करताच ध्यवन मुनींनीं त्याचा हातच खणित करून टाकला योरे हकीकत आहे

उत्तरखड अध्याय १२ यांत मरुत्तराजानें सोमयाग केल्याचा व त्या यज्ञात विष्णूचे द्वारपाल देवहूतीच्या उदरी जन्मले होते त्यांनीं आपणच व मद्राल केल्याचा उल्लेख झाला आहे

उत्तरखड अध्याय १३ यात सत्यादिपवतांच्या एका शिखरावर (हृषीचें महापक्षेधर^१) प्रसदेवानें तोमयाग केल्याचा उल्लेख आहे

उत्तरखड अध्याय १९५ यात याज्ञवल्क्यामध्यें द्वारदि देवानां पूर्वी यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे शिविराजाला खाडव वनामध्यें यज्ञाचे किल्लेक 'यूप' दिसले ह्यावरून त्यानें नारदास प्रश्न केला तेव्हा त्यानीं त्याला जी हकीकत सांगितली तीत पूर्वीक यज्ञाचा उल्लेख आहे

अग्निपुराण.—राजा युधिष्ठिरानें 'राजसूय' यज्ञ केल्याचा उल्लेख अग्निपुराण अध्याय १३ भारताष्टांन यात आहे

अग्निपुराण अध्याय ५ यात विश्वामित्रान यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे

प्रसपुराण—अध्याय ८ यात हरिश्चंद्रान 'राजसूय' यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे याच अध्यायात 'सगर' राजान अश्वमेध केल्याचा उल्लेख आहे

सोमयाग 'राजसूय' यज्ञ केला हिरण्यगर्भ महारा, अनिर, भय हे त्या यज्ञात कर्त्तित होते सदस्याच काम अनेक ऋषींसह 'हरी' हे करीत होते सिमी, ऊहू, घुति, पुष्टि, प्रभा, वधू, कीर्ति, धृति व लक्ष्मी या नऊ देवद्विया त्या यागाला आल्या होत्या

ब्रह्मपुराण अध्याय ३९ यात दक्षान 'अश्वमेध' यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे अध्याय ५० यात 'वाजपेय' यज्ञाचा उल्लेख आहे

मातृव देशातल्या 'इन्द्रधुम' राजाव 'अश्वमेध' यज्ञ केल्याचा उल्लेख (अध्याय ४९) मध्य आहे

अध्याय ७३ मध्ये बलीम अश्वमेध केल्याचा उल्लेख आहे याच यज्ञांत बालनानं विषाद भूमि भागितली

विश्वकर्म्मभ्यां राज्य भोवन यान एकदम १० घोडे सोडून अश्वमेध यज्ञ केल्या कश्यप हा त्या भावनाचा पुरोहित

होता. या भौवनानें गोदावरीनदीच्या काठी अश्वमेध यज्ञ केला. भौवनानें वस्त्रपाना यज्ञसागतार्थ समुद्रबलयांकित पृथ्वी देण्याचें ठरविलें. परंतु आवाशवाणीनें त्याचा निषेध करून इतर मोठमोठ्यांनीं दक्षिणादानें करविलीं. (अध्याय ८२).

वैवस्वतमुल्लोचन 'जनक' राजानें आपल्या याज्ञवल्क्य नामक पुरोहिताच्या सज्ज्याने व वरुणाच्या आदेशेन अश्वमेधादि अनेक यज्ञ केले. अशाच रीतीनें त्या यज्ञातील 'जनक' सज्जक पुरुषांनीं अनेक यज्ञ केले. जनकांनीं केलेल्या यज्ञाची जी 'सद' नामक मंडपभूमि तिलाच जनस्थान हें नांव पडलें (८१ अध्याय).

प्रियमत नामक राजानें गोदावरी नदीच्या दक्षिण तीरावर अश्वमेध केला.

विष्णुपुराण.—अश्व ३ अध्याय १८ यात जनकराजानें अश्वमेधयज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे.

अश्व ४ यात महत्तराजानें अनेक यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे.

अश्व ४ यात इक्ष्वाकूचा पुत्र निमि शानें सहस्रसवत्सर सन केल्याचा उल्लेख आहे. ह्या सनात वसिष्ठाना होत्याचें काम दिलें होतें

अश्व ४ यात अनिपुत्र सोमानें 'राजसूय' यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे.

अश्व ४ अध्याय १२ यात 'उशाना' यान १०० अश्वमेध यज्ञ केल्याचें लिहिलें आहे.

सौरपुराण.—अध्याय १६ यात अश्वमेध, राजसूय, गोमेध नरमेध, वाजपेय, पोंडरीक या यज्ञांचा नामोठें असून अध्याय १ यात 'प्रतर्दन' नामक राजानें यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे. अध्याय ७ यात प्राचेतस 'दक्षान' यज्ञ केल्याचें लिहिलें आहे. अध्याय १४ त सौमित्राणि व अतिरात्र या यज्ञाचे उल्लेख आढळतात.

विश्वसूज नामक देवार्चा सहस्र (परि)वत्सर सन केलें. त्या सनात 'तप' ह्मण यज्ञपति (सुर्य यज्ञमान) असून वेद हे स्वतःच 'ब्रह्मा' झाले होते. इरा (रा) नावाची स्त्री या सनात यज्ञपत्नी होती. मृत्यूने स्वतः शान्तिप्राचें काम केलें होतें.

वायुपुराण.—अध्याय २ यात नैमिषारण्यवृक्षी ऋषींनी सन केलें. ह सन १२ वर्षे चालले होते, या सत्राला वैखानस, वाटसिल्ल वगैरे ऋषी आले होते असें वर्णन आहे. त्यादि महर्षींनी दहा हजार द्रव्य दक्षिणा देऊन पृथक् पृथक् ज्योतिषोन्मयान केलें.

अध्याय ९ यात 'देवसृष्टि' कथनप्रसंगी चतुर्मुख प्रजापतीपासून यज्ञादिऋषी उत्पत्ति झाल्याचें वर्णन आहे. प्रथम (पूर्व) मुखापासून गायत्री छंद, निरुसाम, रयंतरसाम व धमिष्टोमऋतु उत्पन्न झाले, दक्षिणमुखातून त्रिष्टुप्छंद, पंचदशस्तोम, वृहत्साम व उक्थ्यऋतू हे उत्पन्न झाले, त्र्यम्बदेवच्या तिसऱ्या म्हणजे पश्चिममुखापासून जगतीछंद, सप्तदशस्तोम, वैरुसाम व अतिरात्र ऋतु उत्पन्न झाले व चार्या किंवा उत्तरमुखापासून अनुष्टुप्छंद, एव-विश्वस्तोम, वेराजसाम व अतोर्ध्वमऋतु निर्माण झाले असें लिहिलें आहे. अध्याय १२ यात 'अग्निहोत्र' व 'हविर्विश्व' याचा उल्लेख आहे. अध्याय १४ त 'ब्रह्मयज्ञा'चा उल्लेख आहे.

इष्टापूर्तयज्ञ, अश्वमेध, धिष्ण्यादि अग्नीची नावे, पाकयज्ञ, छेदिकारि व मंथनाग्नि इत्यादिक उल्लेख अध्याय २१ मध्ये आहेत

वायुपुराण अध्याय ३० यात हिमालयाच्या पृष्ठावर प्राचेतस दक्षान यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे (अश्वमेध) अध्याय ११० यात राजसूय व अश्वमेध उल्लेखिले आहेत शमीधर्म, निर्मथ्याग्नि व अश्वमेधनामक इष्टीचे उल्लेख सधूनमधून आले आहेत. अध्याय १११ यात गयापुराण यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे या यज्ञात अपरिमित द्रव्य खर्च झालें. असो.

ऐतिहासिक विवेचन.—माणे यज्ञाचा इतिहास वेदाना ज्या विधानास सहज प्रमाणें देता आलीं ह्या विधानास दिलीं, तथापि ज्या विधानाच्या सिद्धार्थ विशेष खोलात जावें लागेल आणि तसें गेल्याने वाचकास विस्मयकपेचे धागे लक्षात येण्यास प्राप्त पडेल अशीं विधाने काहीं केलीं आणि विवेचन वगळले. त्या विवेचनाकडे आता वळलें पाहिजे. याशिवाय अनेक ऋत्विजांच्या कर्तव्यांचें स्वरूप स्वतंत्र आणि निश्चित होण्यापूर्वी बहुतेक ऋत्विजांचीं कर्मे सदृश होती अशी पूर्वस्थिति असल्यास तिच अवलोकन झालें पाहिजे. प्रथमतः आपणास एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे ती ही की ऋग्वेदाचे मंत्र ज्या काळात तयार झाले त्या काळात पुढें उत्तान पावलेलीं यज्ञ-संस्था किंवा तयार होत. सहितीकरणच्या काळात म्हणजे यज्ञाच्या अतिशय उत्तान काळात ऋग्वेदमंत्रांचा उपयोग यज्ञात म्हणण्याकडे केला आहे पण ते मंत्रच ज्यावेळेस तयार होत होते त्या वेळीं यज्ञसंस्था होती काय? असल्यास ती दासविणारे उल्लेख काहीं सापडतात काय? पुढें आता उतारे देतां त्यावरून असें दिसून येईल की, ऋग्वेदात बरेच यज्ञावयव सापडतात. धातू धर्मांचे मंत्र-कालीन तंत्र जाऊन्यपेक्षां फारसें निराळें नव्हतें. ऋग्वेदात यज्ञावयव दासवितांना पुढील याद्व्या धातूमूर्तानीं बोधिलेल्या यज्ञपद्धतीशीं न जुळणाऱ्या नियादि दासवित्या आहेत, आणि त्रैधात्रिमास्य कर्मोपनिषद् इतर पारमार्थिक कर्मांचें आख्यलक्ष दाखविले आहे.

यज्ञसंस्थेचें ऋगमंत्रांत दिसणारें रूप.—ऋग्वेदांतील सूक्त हे आपले सर्वांत जुने वाक्य होय. यात ज्या सख्या न्याचा वाढलेल्या किंवा पूर्ण दोन्ही वाढलेल्या दिसतात त्याच्या पाठीमागे जावयास आपणास वाढ्य नाही. श्रौत-धर्माचें स्वरूप यजुर्वेदांत जे पूर्णपणे वाढलेले दिसते त्याहून प्राथमिक अस त्या धर्माचें स्वरूप ऋग्वेदातील मंत्रात येणाऱ्या उल्लेखावरून उक्तात येते हे घर, पण ज्यास आपण यजुर्वेदीय धर्माशी जुलून करता प्राथमिक स्वरूप म्हणू तोच स्वरूप अत्यंत प्राथमिक होते असे निरपेक्ष दृष्टीने म्हणता येणार नाही. ऋग्वेदमंत्रातील श्रौतधर्म देखील यराच वाढलेला दिसतो. या वाढीचें पूर्वावलोकन प्राथिक साहित्याने करणे आपणास अशक्य आहे. परमार्थसाधन हा धंदा होण्यापूर्वी त्याचें जें स्वरूप होत जें मंत्रकालापेक्षाहि जुने आहे. सोमयाग भारतीयत होता त्या पारसात होता. अश्वमेध भारतीयत होता आणि पारसातहि होता. होता नावाचा ऋत्विज भारतीयत होता व पारसात होता. अथवा ही पदवी निश्चित प्रकारच्या सिध्दकास लावीत. पारसाच्या सिध्दकास देखील अथवा म्हणत. अती स्थिति असल्याने आपणास यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाच्या अगदीं प्रारंभास केवळ वैदिक मानवाच्या साहित्याने जाता येणार नाही. आपणास यज्ञसंस्थेचे ऋगमंत्रात दिसून येणारें बरेंच वाढलेलें स्वरूप प्रथम मूळार्थी धरून तौलनिक पद्धतीने किंवा मंत्राच्या व्युत्पत्ति-प्रधान पद्धतीने मान मंत्रकालाच्या पाठीमागच्या कालत दुज्या मारता येतील. त्या प्रयत्नास व्यापकवाच्या धनोदर नि बसय द्यायिक पुराज्याने जितकी साठवी छिद करता येईल तितकी केली पाहिजे. कतिता आपण ऋगमंत्रात जाऊनल्यान्या यज्ञसंस्थापोषक उल्लेखाकडे प्रथम लक्ष देऊ.

ऋग्वेदांत आढळणारी व सुदृष्ट प्रत्येकाशीं उल्लेखणारी यज्ञिय पाने, यज्ञिय विहार, ऋत्विजाची नावे, शस्त्रे पठण करताना सधें भरावयाचें निविद, शस्त्रे, स्त्रोत्रे, यज्ञिय-हवि याचा उल्लेख दासविधानें दिवण.

(१) ऋत्विजाच्या नावाचा उल्लेख.

त्वमध्वरुत होतासि पूर्यः प्रशास्ता पोता १.९४,६ हे अथ, तू अध्वर्यु, प्राचीन होता, प्रशास्ता, आणि पोता आहेस.

(२) ऋत्विजाची नावे.

तवामि होत्रं तव पोत्रमुत्थियं तव नेष्ट्रं त्वममिदतायतः । तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि प्रज्ञा चासि गृहपतिश्च नो दमे १०.९१,१०.

हे अथ, होता, पोता, नेष्ट्रा, आग्नीध्र, प्रशास्ता वा ऋत्विजाचीं धर्मे कामे तुजोच आहेत. तव अध्वर्यु आहेस. आमचे गृहात मला व यजमानां वर आहेस.

(३) होता व पोता या नावाचा उल्लेख.

होता मंद्रो दिविष्टिषु । उत पोता तिपीदृनि ४.९,३.

अथ, तूच होता आणि पोता होऊन वसतोस.

(४) गृहपति (यजमान) व ब्रह्मा याचा उल्लेख.

उतो गृहपतिर्दमे । उत प्रज्ञा तिपीदृनि ४.९,४

अथ, तू आमच्या (यज्ञ) गृहात यजमान व ब्रह्मा होऊन वसतोस.

(५) ऋत्विजाच्या नावाचा उल्लेख.

होताध्वरुवरावयाअग्निमिधो प्रावयाभ उत दान्ता सुविप्रः १.१६२,५.

होता, अध्वर्यु, अग्निमिध(आग्नीध्र), प्रावयाभ(मावस्वतोता), दान्ता(प्रशास्ता).

(६) होतानामक ऋत्विजाचा उल्लेख.

सयो होता न ऋत्विगस्तिसिरे वरिहारापुष् ३.४१,२.

होता योग्य काळी वसला आहे, वरिह पसक्या आहेत. होतानामक ऋत्विजाचा उल्लेख आणखी १.११७,२. ३.१०,२ ५.४१,५. ८.६१,२. ८.६१,२. ९.१२,२. १०.१८,४-५. यामागे अनेक ठिकाणीं आला आहे.

(७) ब्राह्मणार्थी नामक ऋत्विजाचा उल्लेख (अस्पृष्ट).

प्रक्षपुत्र इव सवनेषु संसति २.४३,२.

मक्षपुत्र [मक्षपचे गणातील ब्राह्मणार्थी] यामागे शसन वसतोस

(८) सप्त होवे

होतार सप्त होवो यजिष्ठं यं वापतो वृणते अध्वरेषु १.५८,७.

यज्ञ करणारे सात होवे यज्ञात अग्नीची पंचेचयां करितात.

(९) सप्त होवे.

सप्त होतार ऋत्विजः ९.११३,३.

सप्त होलाचा आणखी ८.४९,१६. ९.१०,७. १०.६३,७. या ठिकाणीं उल्लेख आला आहे.

(१०) सोमामिषप करणाऱ्या यजमानाचा उल्लेख.

इन्द्राग्नीं शृणुत हवं यजमानस्य सुन्वतः ५.६०,१५.

इन्द्राग्नी, सोमामिषप करणाऱ्या यजमानाचें आज्ञान येता. अज्ञा तः हेवा उल्लेख आणखी ५.२६,५. या ठिकाणीं आहे.

(११) अध्वर्यु व आग्नीध्र (अस्पृष्ट) याचा उल्लेख.

अध्वर्युं वा मनुषाणि सुहृत्सममिधं वा १०.४१,३.

हे अध्वर्यु देव हो, अध्वर्यु अथवा आग्नीध्र याचेकडे सोम मिणासाठी या.

(१२) दक्षिता (पशूंचे विवसन करणारा.)

सुरुता तव दक्षितारः कृण्वंतु मेधं श्रुतपाकं पचेतु १.१६२,१०.

जुलत दक्षिणे मेध करीत. पशूंचीं अंग उत्तम प्रकारें पचनेत. आणखी ५.८५,१. या ठिकाणीं दक्षिताचा उल्लेख आहे. पशू

तो यशातील श्रमिता नवून सामान्य पदू मारून त्याची कातडी सोडून ती कमविणारा या अर्थी आहे.

(१३) दद्याचें शंसन.

उक्था शंसंतो देववाततमाः ६.२९, ४.

दद्याचें शंसन करणारे देवाच्या अत्यंत समीप जाणारे असे होतात. आणखी असा उल्लेख ८.२, १४. या ठिकाणी आहे.

(१४) दध्ने तोंडपाठ ठेवणे.

आसन् उक्था पांति ये. ५.१८, ४.

जे तोंडात दध्ने रक्षण करतात.

(१५) दध्ने पठण करणारे व साम पठण करणारे.

उक्थभूतं सामभूतं विभक्तिं ७.३३, १४.

उक्थ धारण करणारे व साम धारण करणारे.

(१६) साम पठण करून स्तुति करणे.

अंगिरसां सामभिः स्तुयमानाः १.१०७, २.

अंगिरसांच्या सामांनी स्तुतिले.

(१७) स्तोम, स्तोम, साम.

प्रतिस्रोमं शस्यमानं शुभाय ४.४, १५.

हे शस्यमान स्तोम (स्तोत्र) सेवन करा. ऋग्वेदात स्तोम शब्द फार ठिकाणी आला आहे व त्याचा सर्वत्र स्तोम किंवा साम असाच अर्थ केला आहे.

(१८) धृष्ट साम (माध्यन्दिन सवनावीळ पहिल्या सामाच्या धृष्ट अर्धे म्हणतात.)

समंभसा समदः पृष्टपेन ४.२०, ४.

वचन हवी, सोम आणि पृष्टव (साम) याच्या योगाने समुष्ट हो.

(१९) बृहत् साम (बृहत् आणि पृष्ट हे सामाचे भेद आहेत.)

बृहद्वायंतः सुतसोमे अग्नये ८.५५, १.

इंद्राकरिता यशात सोमामिषव केल्यावर बृहत् साम या. पृष्टव सामाचा उल्लेख आणखी ८.७८, १; ८७, १. येथे आहे.

(२०) शकरी छंदांतील साम.

गायत्रं यो गायति शकरीषु. १०.७१, ११.

गायक जुत्रसाठी शकरी (छंदात) गायता.

(२१) होत्र चें शंसन व अर्घ्यून प्रतिगार देणे.

शंसायाध्वर्यो प्रति मे शुतीहि. ३.५३, ३.

हे अर्घ्यो, मी शंसन क तो, तू प्रत्यक्ष दे

(२२) निषिद् (दध्ने पठण करताना मध्ये अराब्याचे निषद.)

सक्तो होता निषिद्ः पूर्णा अनु २.३६, ६.

कन्यासाठी वसलेला होता पूर्वीचें निषिद् पठण करतो. निषिद् यष्ट्याचा उल्लेख आणखी १.१७६, ६. १.९६, २. ६. ६७, १०. या ठिकाणी आहे.

(२३) परिधी (अग्नीच्या दक्षिण, पश्चिम व पूर्व बाजूत ठेवावयाची काठें.)

सप्ताष्टासन् परिधयः १०.९०, १५.

या (यशा)चे सात परिधी आहेत.

(२४) इध्मा.

बृहद्विदिध्म एषां ८.४५, २.

(ज्याचा इद्र सखा आहे) त्याचा इध्मा मोठा असतो.

(२५) वेदी (अग्नीची स्थापना करण्याचा ओवा).

तद्वेदेन सुभग त आहुतिं ते सोतुं चकिरे ८.१९, १८.

हे अग्ने, ते (यजमान) तुजकरिता आहुती देण्याकरिता चालले वेदी तयार करतात. ऋग्वेदात वेदी या अर्थाने नाभि या शब्दाचा बरेच ठिकाणी उल्लेख केला आहे. वेदी व नाभि हे शब्द आणखी ८.१३, २९. १.१४०, १. १.१६४, ३५. ३.३, ९. इत्यादि ठिकाणी आलेले आहेत.

(२६) वेदीचें मापन.

अभिमीत वेदि १०.६१, २.

वेदीचें मापन केले.

(२७) सद (यशातील एका विहाराने (मंडपाचे) नांव.)

ध्रुवे सदस्युचसे । सहस्रस्थूण आसाते २.४१, ५.

अभिनी देव ज्याला हजार खाव आहेत व जो सिर आहे अशा उपम सरात बसतात.

(२८) पिण्या.

को पिण्यां प्रति वाचं पपाद् १०.११४, ६.

पिण्यात उद्देहन कोण (वागी) बोलतो ?

(२९) पिण्यांवरील अग्नि.

कद्विण्यासु बृधसानो अग्ने ४.३, ६.

हे अग्ने, तू पिण्यावर कसा दिसतो ?

(३०) अग्नीत हविर्द्रव्याचे हवन करतांना अर्घ्यूनं उभे

राहण्याची जागा.

अंजति यं दक्षिणतो हविर्भिः १.९५, ६.

या अग्नीला दक्षिण बाजूने अंजन करतात.

(३१) अवदानधर्म.

त्रिधा समकं नयतु प्रजायन् २.३, १०.

तीन प्रकारांनी (तुघने) निगविलेला (हवि). अवदान धेताना प्रथम सुचीत तूप ओतून मग त्यात हविर्द्रव्या प्यावयाचे. नंतर ज्या पात्रातून हविर्द्रव्य येतलं त्या पात्रातील हविर्द्रव्यावर तूप ओतून सुचीतील हविर्द्रव्यावर थोडेंत तूप घालावे. हा अवदानधर्म होय.

(३२) स्वाहाकार म्हणून अवदान अर्पण करणे.

स्वाहा गायत्र्येपसे हव्यमिद्राय कतेन १.१४२, १२.

इद्राला 'स्वाहा' म्हणून हवि अर्पण करा. अद्याप तन्नेपे आघारी उल्लेख १.१९०, १; १.४२, १३. २.२६, १. ३.५, ११. ५.५, ११.

(३३) सोमरसाचें वपट्काराचें हवन.

ते ते पिबंतु विन्वह्या । मधोरेत वपट्कृति १.१४,८.

वपट्कारासुक्त सोम विन्वहेनं प्राशन कर्तव्य.

(३४) वपट्कार म्हणून आहुति देणें.

य आहुतिं परिचेदा वपट्कृति १.३१,५.

जे वपट्काराचें आहुति देतात. अशा ठन्हेचे आणखी उल्लेख १.१२०,४. २.३६,१. ७.१५,६ या ठिकाणी आहेत.

(३५) सुवा (लांकडाची पळी) यज्ञिय पात्र.

उन्नित्यधुः सोममिव सुवेण १.११६,२४.

गुण्यानें सोमरस (भरून) उचलला जातो. याप्रमाणे आणखी उल्लेख १.१२१,६ या ठिकाणी आहे.

(३६) सुची (लाकडी पळी सोळा टवळ्याची व पुढें टोंक असलेली).

सुचेव घृतं जुह्वाम विभ्रना १.११०,९.

सुचीचें तुपाचें हवन करू. सुचि शब्दाचा उल्लेख आणखी बरेच ठिकाणी आला आहे.

(३७) जुहू (वरीलप्रमाणे लांकडी पळी.)

अग्ने मंत्रया जुह्वा यज्ञस्य १.७६,५.

अग्ने, हवेसुक्त अशा जुहूने देवाच्यासाठी यजन कर. आणखी उल्लेख १.१४५,१. २.२७,१. ८.४२,१०; ४४; ५. १०.११५,२.

(३८) रात्री (सोमरस मोजण्याचें माप—सं. भा.)

शतं सोमस्य चार्यः ४.३२,१७.

शमर रात्री सोमरस. हें माप ४, शी. धर्मांत रुढ नाही.

(३९) चमस (सोमरस पिण्याचें पात्र).

चमसा इन्द्रपानाः १.५४,९.

सोमरस पिण्याचे चमस. आणखी उल्लेख १.१६१,१. ८.७१,७. १०.२६,९; १०३,८.

(४०) द्रोण (द्रोणकला).

पर्णवीरिव दीयति । अग्निद्रोणान्यासदम् ९.३,१.

सोमरस पक्षाप्रमाणे द्रोणा (द्रोणकला) फेडे घाल वेतो.

(४१) सोमरस गाळायलाचें गाळणें. दक्षापमित्र.

अव्यो वारैः परिपूतः ८. २,२.

बकल्याच्या केंसाच्या गाळण्यानें गाळलेला सोम.

(४२) हवनीय इत्य् आज्य.

मुसमिद्वाय शोचिषे घृतं तीर्थं जुहोतन. ५.५,१.

मुसमिद् व शुची अग्नीकरिता तुपाचें हवन करा.

(४३) पुरोडाश व पयमिश्र सोम.

पुरोडाशं यो अग्ने सोमं रतत आशिरम् ८.३१,२.

याज्ञा जे पुरोडाश व पयमिश्र सोम अर्पण करतात.

(४४) चढ.

४६ भा० दु०

प्रसूतो भक्षमकरं चरी. १०.१६७,४.

जुह्वा प्रेरणेनें शुक्र असा जुजकरितां चर तयार करतो.

(४५) पृथदाज्य (दही मिसळलेलें तूप.)

तस्याश्चाज्यं सर्वजुतः संभृतं पृथदाज्यं १०.१०,८.

त्या यक्षापासून पृथदाज्य प्राप्त करून घेतलें.

(४६) घाना व करम.

घानावंतं करंमिणमपूपवंतमुक्थिधनं ३.५२,१.

इत्रा, घाना, करम आणि अपूप यांनी युक्त होम सेवन कर.

(४७) धमीची तीन ठिकाणी स्थापना. (आहुत गाई दक्षिणे).

पुरोहितमग्निं नरक्षिपथस्य समीधिरे ५.११,२.

मनुष्यांनी पुरोहित अग्नीची तीन ठिकाणी स्थापना केली.

(४८) पयमिश्र सोम.

गोभिः धीतो नदाय कं । प्रसोम इन्द्र हूयते ८.७१,५.

इत्रा, तुला मद येण्याकरितां या पयमिश्र सोमाचा होम केला जात आहे.

(४९) यवमिश्र सोम.

अंशुर्वयेन पिपिशे ९.६८,४.

यवमिश्र असा सोम.

कन्धेदांत आडळगान्या व सूत्रोक्त धौतधर्मादीं जुळवणाऱ्या अशा पद्धतीचाचें सूत्रानुक्रमानें केलेलें टिपण.

(१) ऋतुविवरण.

यद्येवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय हुतः १०.९८,७.

देवाभि शततूला होत्राकरिता वरतो (मत्स्येक यागात त्या यागासाठी ज्या ज्या ऋतुवर्जाची जरूर असेल अशा ऋतुवर्जाचें वरण (योग्य कार्याचें योजना) होत असतें. ऋतुविवरणाचा विधि यजुर्वेदात नाही. वरणाचे उल्लेख मात्र ऋग्वेदासारखेच आहेत.)

(२) अग्न्याधानांतील विधि.

उपस्थापं चरति यत्समावृत सद्योजातः० अग्निभातं मृशते नाथे मुदे १.१४५,४.

उत्पन्न होवाच त्याचे (अग्नीचें) उपस्थान करतात. शमित अशा त्या जवळी हवे होण्याकरिता अग्निसर्प करतात. (अग्नि उत्पन्न केल्यानंतर त्याला उपस्थान करण्याचा विधि आजच्या इद्रादि कर्मांमध्ये नाही. आज हें उपस्थान अग्न्याधानातच दृश्य होतें. उपस्थान स्वतंत्र असून त्याचा उपयोग अग्न्याधानाकडे केला असण्याचा संभव आहे.)

(अ) अग्न्याधानांतील सामग्री. पुष्करपर्ण.

याममे पुष्करादध्यधर्वा निरमंथत ६.१६,१३.

हे अग्ने, अथर्वकपीनें तुला पुष्करापासून (पुष्करपर्णापासून) मथन करून उत्पन्न केले. (पुष्करपर्णावर अग्नि देवण्याची ही पूर्वपद्धति समजावी.)

(३) प्रातःकालीन [अग्निहोत्र] होम.

उपो यदग्निं समिधे चकथं मानुषान् यक्ष्यमाणां
अजीगः १.११३,९.

हे उपो, तू अग्नीला प्रदीप्त करणारी व यजन करणाऱ्यांना
जागे करणारी आहेस.

(अ) प्रातःकालीन अग्नीचं स्तवन.

प्रातरग्निः पुरुषिषो विश्वस्तवेत ५.१८,१.

प्रातःकालीन अग्नीची स्तुति करतात. (प्रातःकालीन काही
तरि अग्निसेवात्मक कर्मे प्राचीन आहे असे हे उल्लेख दाखवितात.)

(आ) सायंप्रातर्होम.

स इधानः प्रनिदोषामुपासं ४.१२,२.

त्या अग्नीला प्रत्येक रात्री व उषःकालीन प्रदीप्त करतात.

समिदोषा तस्युपसि यविष्टमग्निमत्यं न मज्यंत नरः
७.३,५

रात्री व उषःकालीन अग्नि अग्नीची सेवा करतात.

(४) अग्निहोत्रहोमद्रव्य सोमरस.

उत्तिन्व्यधुः सोममिव क्षुवेण १.११६,२४.

मुन्यानें सोम वेतल्याप्रमाणे (मुन्यानें होम अग्निहोत्र-
होमात फक्त होतो. होमद्रव्य सोम येण्याबद्दल सत्तापादद्वारात
सांगितले आहे. यातील विशेष गोष्ट खुवा शब्द होय. खुवा
शब्दाचा अर्थ विवक्षित पत्नीला लागण्यापूर्वीचा हा उल्लेख
असेल तर हा अग्निहोत्रातील सोमहोमाचा उल्लेख निश्चयाने
होणार नाही.)

(५) अग्निहोत्र्यानें प्रवास करून आल्यावर करावयाचे
उपस्थान.

इमानमे दारणि मीष्टपो न इममध्वानं यमगाम दूरात्
१.३१,१६.

अग्ने, आमचे हातून झालेल्या (नतरूप) हिसेबद्दल व आम्ही
दूर गेलों याबद्दल क्षमा कर.

(६) दशपूर्णमास (पर्व) याग.

अरामेध्मं कृण्वामा हवींषि ते चित्तयंतः पर्वणा पर्वणा
ययं १.९४,४.

पर्वणीचे दिवशीं सरणपूर्वक आम्ही तुजकरिता इध्मा तयार
ठेवू व हवी तयार करू.

(७) इध्माहरण.

यस इध्मं जभरत् सिचिदानो भूषां न वा ततपते
त्वाया ४.२,६.

हे अग्ने, जे तुजकरिता धामाने धन्यपून जथवा ठोकें लावतून
इध्मा आणतात.

(८) बर्हिवास्तरण (वेदीत)

वेप बर्हिर्धेमानं मुवीर स्त्रीर्ण राये मुभर वेद्यस्तां
२.३,४.

हे बर्हिदेव हो, या वेदीत तुम्ही पसरले जा.

प्राचीन बर्हिः प्रविश्या पृथिव्या वस्तोः १०.११०,४.

प्राग्ग्र व पृथिवी ज्ञाकणारे बर्हि.

(९) बर्हिवर हवी ठेवणे 'हविरासादन.'

मीर्ण बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ५.१८,४.

पसरलेल्या बर्हिवर (श्रवांसि) हवी ठेवले आहेत.

(१०) होत्याचा देवताव्दानार्थ विहारात येण्याचा काल.

अस्तृणन् बर्हिर्हस्मा आदिद्धोत्तार न्यसादयंत १०.५२,६.

अग्नि म्हणतो, बर्हि पसरल्यानंतर मला देवताव्दानासाठी
बसविले

(११) प्रयाज व अनुयाज यागांचा उल्लेख.

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलान् १०.५१,८.

अग्नि म्हणतो प्रयाज व अनुयाज केवळ माझ्यासाठी असोत.

नरादांसो नोवतु प्रयाजे न नो अस्त्वनुयाजो हवेतु
१०.१८२,२.

नरादांस देवता प्रयाज व अनुयाज यागात आमचें रक्षण करो.

(१२) सूक्तवाक् यागासंबंधी उल्लेख.

तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आनुददुः
१०.८८,७.

अग्नीस सूक्तवाकाच्या योगानें देवांनी हवि हवन केला.

(१३) अग्निमंधन.

अग्निं नरो दीधितिभिररथोर्हस्तच्युती जनयंत प्रदावं
७.१,१.

हाताच्या अगुलींनीं अग्नीपावून अग्नि उत्पन्न केला.

(अ) मंथनसाधन.

अस्तीध्मधिंमंधनमस्ति प्रजननं कृतं । एतां विद्वती-
माभराणि मंथाम ३.२९,१.

हे अधिनधन (मथा) आहे. हे (अग्नीवर) अग्नि बाहेर
पडण्यास निर्गम्यत्व केले आहे. ह्या विद्वती (अग्नी)ला आणा.
आपण मंधन करू.

(आ) अग्नीतून अग्नीची उत्पत्ति.

उत स यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणो ५.९,२.

दोन अग्नी नवीन शिशुप्रमाणे अग्नि उत्पन्न करतात.

(इ) उत्पन्न झालेला अग्नि उद्दिगत फारणे.

शिशुं जातं न विभ्रति ६.१६,४०.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला तुकल्याच जन्म पावलेल्या मुलप्रमाणे
भरतात.

(१४) अग्निप्रणयन. प्राग्ग्रंशातील अग्नि उत्तरवेदीवर नेणे.

जातो यदेनमपसो अधारायन् । सो अधराय परिणायते
३.२,७.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला कर्मांसाठी धारण करणारे अघ्वरा-
साठी नेतात.

अघ्वरेषु प्रणीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ३.२७,८.

मेधावी विप्र यज्ञसाधन अशा अग्नीला अघ्वरामध्ये नेतात.

(१५) अग्निप्रणयनसाहित्य. ऊर्णा व कुलाय याचा उल्लेख.
ऊर्णावर्तं प्रथमः सीद योनिंकुलायिनं घृतवर्तं ०६.१५,१६.

हे अग्ने, ज्या वेदी (योनी)वर ऊर्णा व कुलाय (मुत्रकुलाय)
आहेत असा वेदीवर आरोहण कर.

पशुयागासंबंधी.

(१६) पशुयागाचा उल्लेख.

परि सघ्नं पशुमांति होतां ० ९.९२,६.

पशुसमृद्ध अशा (यज्ञ)गृहात होता वसतो.

पर्यंति रेभन् । मितेव सघ्नं पशुमांति होता. ९.९७,१.

पशुसमृद्ध यज्ञगृहात असा होता येतो.

(१७) यूपोजन.

अंजतिं ध्वामध्वरे देवयंतो यनस्पते मधुना दैव्येन ।
यद्वृषंस्तिष्ठाम् ३.८,१.

हे यूप (यनस्पते), ज्या असलेल्या तुला अघ्वरामध्ये दिव्य
मधुने अंजन करतात.

(१८) यूपोच्छ्रयण.

उच्छ्रयस्य वनस्पते वर्ष्मन् पृथिव्यामपि ३.८,६.

हे वनस्पते (यूप), पृथिवीवरून वर उचलला जा.

(१९) यूपपरिचयण (यूपाला रक्षना गुंडाळणे)

युवा सुवासाः परियीतः ३.८,४.

उत्तम रक्षना गुंडाळलेला असा यूप.

(२०) चपाल (यूपाच्या टोकावर ठेवण्याचे लाकडी कुंडे),
खड (यूपरक्षनेत घोंचावयाची लाकडी बारीक सुरी). -

चपालयंतः स्वरयः ३.८,१०. चपालं ये अक्षयूपाय
तक्षति १.१६२,६.

चपाल आणि स्वरू यांना लुक अने यूप. अक्षयूपासाठी
चपाल तयार करतात.

(२१) स्वधिति (पशूंचे मांस छेदन करणाऱ्या सुरी).

पक्षो अनक्ति सुधितः सुमेकः ४.६,३.

लोक्य अशी सुरी पशूच्या पोटात शिरते.

(२२) यूप पुरण्याचा उल्लेख.

यान्यो नरो देवयंतो निमिम्बुर्वनस्पते स्वधितिर्वा
तक्ष ३.८,६.

यज्ञाची इच्छा करणारे स्वधिति तयार करून यूपाला पुरतात.

(२३) पर्यागिकरण (शास्त्रिज्ञांशलेख पशु नेताना यज्ञमंड-
पातील सर्व आग्नीच्या ओवर्ती तीन वेळ फिरविणे). सदर
मंत्रांत अश्वमेधांतील अश्वपर्यागिकरणाचा उल्लेख आहे. पाशुक

पर्यागिकरणांत हाच विधि असतो म्हणून पर्यागिकरणसंबंधी
उल्लेख दाखवितांना हा मंत्र दिला आहे.

यद्विष्यमशुशो देवयानं त्रिमांनुपाः पर्यंथं नमंति
१.१६२,४.

यज्ञ करणारे हमिष्य अशा अश्वाला तीन वेळ फिरवितात.

(२४) मेद (यज्ञ) याग.

सोकाणामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राधान ३.२१,१.

हे अग्ने, मेद व त्यासंबंधी स्तोत्र यांचे सेवन कर.

घृतवर्तः पायक ते सोकाश्चोतंति मेदसः ३.२१,२.

गुजसाठी मेदापायक घृतयुक्त स्तोत्र (येंच) स्वतः आहेत.

(२५) हृदयशूल (हें मांस शिजले की नाही हें पाहण्याचे
साधनभूत याग आहे. ते पाशुकसंबंधी असल्यामुळे येथे
त्याचा उल्लेख आलेला दाखविला आहे.)

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादग्नि शूलं निहतस्याव
धावति १.१६२,११.

गुडी (पचूया) गात्रे अग्नीने शिजविली म्हणजे त्याकडे
शूल धाव येतो.

चातुर्मास्यांतर्गत महापितृयज्ञ (पिड्या).

(२६) पितरांकरितां हवि.

यद्विंशदः पितर उत्यर्वाग्निमावो हव्या चहुना जुषध्वं
१०.१५,४.

बर्हीवर वसलेल्या पितरांना, गुमण्याकरिता हें एकी तयार
केले आहेत. हे सेवन करा.

(२७) अग्निप्यास पितरांनी हविअर्पण.

अग्निप्यासाः पितर एह गच्छत सद्ः सद्ः सदत सुप्रणो-
तयः । अतर् हवींषि प्रयतानि बर्हिषि १०.१५,११.

अग्निप्यास पितरांनी, गुमण्याकरिता बर्ही पसरल्या आहेत
त्यावर स्वस्थवी बसा व हवी सेवन करा.

(२८) चातुर्मास्यांतर्गत गृहमेधीयाद्वि.

गृहमेधास आगत मरुतो भाप भूतन ७.५९,१०.

ज्याच्या गृहात याग होतो असे मारन हो, वा, जाऊ नका.

घर्मे (प्रवरये) संबंधी.

(२९) घर्मे तापविणे. गुपानं अंजन करणे.

अंजति यं प्रथयंतो न विप्रा यपावतं नाग्निना तपंतः
पितुने पुत्र उपति मेध आधमो अग्निमृतयज्ञसादि १.४३,७

या घर्मास स्तुति करणारे विप्र (गुपानं) अंजन करतात.
त्याच्या अग्नीने तापवितात. नापायक जसा मुल्या बसतो
तसा त्या घर्मास अग्नीयज्ञ ठेवतात.

(३०) घर्मांनुष्ठान करताना विहाराची दार बंद करीत
असतात त्याचल्लेख उल्लेख.

(१३) अश्वमेधातील अश्वारोहण न्यायवाचा स्नाह पशु.

एष च्छामः पुरो अश्वेन याजिना एष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिमियं यत् पुरोऽद्यादमर्वता त्वष्टेदेनं सौत्र-
वसाय त्रिन्वति ॥ १.१६२,३.

हा च्छाम विश्वेदेवानरिता व पूनचा भाग असा या
अश्वपुढ नेला जात आहे ला पशूच्या पुरोटाशान त्वष्टा देव
समुष्ट होतो.

आतापर्यंत आपण सध्या सूनष्ट यज्ञाभर्ये ज्या क्रिया
आढळतात त्यापैकी किती क्रियांचे अस्तित्व ऋग्वेदात दृष्ट
होतं हे पाहिलें. आता ज्या यज्ञविषयक क्रिया ऋग्वेदात
दिसतात पण आज प्रचलित नाहीत त्याचेकडे लक्ष पुरवू.

ज्या यज्ञक्रिया ऋग्वेदसंहितेतील मंत्रांत उल्लेखिल्या
असून हल्लीं यज्ञप्रयोगात रूढ नाहीत अशा यज्ञक्रिया.

(१) गायत्रेण नवीनयता १.१२,११.

नवीन गायत्राने (छंदाने) स्तुति करणें—वाळ यज्ञक्रियेंत
सूनष्ट असलेलीं शब्द व सामसूनष्ट स्तोत्रे पठण करितात,
नवीन करीत नाहीत.

(२) उद्धृष्टमुतानामवेद्विज जल्लुः १.२८,१.

इंद्रा, उद्धृष्टात कुठलेवा सोम पी—उद्धृष्टात सोम
कुठल्याची पदत वाळू नाही.

(३) अग्नि सूक्तेभिर्यचोमिरीमहे १.३९,१.

सूक्ते म्हणून (अथवा) सूक्तवाणीनं अग्नीची याचना करतो—
मंत्रात 'सूक्तेभि' असें पद असून त्याचा 'सूक्तानीं' असा
अर्थ घेतला तरी 'सुसुक्तीं सूक्ते वाणीन उच्चाहन याचना करीत,
असत' असें दिसते. चांगल्या वाणीन याचना करीत असत
असा अर्थ घेतला तरी सुसुक्ता वाणीन (मंत्रविरहित) स्तुति
करीत असत असा अर्थ निघतो. दोन्हीहि प्राचीनच आहेत.
सायणानीं 'सूक्तेभ्यवाय्ये' असा अर्थ केला आहे.

(४) ऋचस्त्वमग्नि ययंयामसि १.३६,११.

सुसुक्ता ऋचा म्हणून अग्नि उद्दिगत करूं—सुसुक्ता ऋचा
म्हणून अग्नि उद्दिगत करण्याची पदत हल्लीं नाही. इष्टीत
होता 'सामिपेनी'नामक ऋचा पठण करतो त्या वेळीं अथर्व
अग्नीत समिपा टाकीत असतो. परंतु वरील मंत्रात प्रयोगी
असा कोणत्याहि तऱ्हेचा उल्लेख नाही.

(५) देवपत्नीरिन्द्रायाकर्महिहल्य ऊजुः १.६१,८.

देवपत्नींनीं इन्द्राकरिता स्तोत्र तयार केले—वरील
मंत्रांवाचून पूर्वेकालीं देवपत्नी (स्त्रिया) इन्द्राकरिता स्तोत्र
तयार करीत असें दिसते. सायणभाष्यात 'देवपत्नी=देवाना
पालवित्र्यो गायत्र्याद्या.' असा अर्थ केला आहे परंतु तो
चरा चमत्कारिक दिसतो.

(६) संजामाना उपसीदन्नभिजु पत्नीवन्तो नमस-
न्नमस्य ॥ रिरिकंसस्तन्वः कृण्वत स्वाः १.७२,५.

पत्नींसह व गुडघे टेकून आणि शरीर कुश करून नमस्कार
पूर्वेक ज्ञानी अर्चन करितात—गुडघे टेकून उपासना कर-
ण्याची पदत धौतधर्मात नाही. व्रतातून ती दृष्टीस पडते, ती
प्राचीन असावी. रिरिकंसस्तन्वः=रिचीकुर्वन्त. । अभिजु=
आभिमुख्येन अवस्थितजानु । सा. भा

(७) तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचि धृतेन शुषय-
सपयान् १.७२,३.

तीन शरद (संवत्सर) शुद्ध अग्नीचे शुची लोक तुलां
यजन करितात.—मंत्रातील शरत् शब्दाचा संवत्सर असा
अर्थ केला आहे असें तीन संवत्सरात्मक यजन हल्लीं दुरु
नाहीं. शरत् शब्दाचा शरदतु असा जरी अर्थ घेतला तरी
तीन वर्षे सुसुक्ता शरदतुंत करावयाचा असा याग नाही. पाच
वर्षे लागोपाठ शरदतुंत करावयाचा असा 'पंचशारदीय'नामक
याग मात्र कृष्णयजुर्वेदात आहे.

(८) त्रि सप्त यदुहानि ध्वे इत्पदायिदन्नहिता यदि-
यास. १.७२,६.

गुप्त व यज्ञाह अशीं अग्नीचीं एकवीस स्थाने यज्ञ करणारे
लोक जाणीत—एकवीस हीच यज्ञाचीं कायम सख्या नाही
यज्ञ (संज्ञातील घेतल्यास) अनेक आहेत. सायण भाष्यात
'सप्तपाकयज्ञ, सप्तहविर्गयज्ञ, व सप्तसोमयज्ञ' अशीं एकवीसाचीं
भरती केली आहे. परंतु त्याचा मंत्रात उल्लेख नाही.

(९) सहस्रं साकर्मयत १.८०,९.

हजारजणांनीं एकदम अर्चन केले (पूजन=यजन)—
हजारों माणसांनीं एकत्र जमून एकदम यजन करण्याची जाड
हल्लीं नाही.

(१०) मध्वः पिवति गौर्यः । या इन्द्रेण सयावरी.—
१.८४,१०.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला कर्मासाठी धारण करणारे अध्वरासाठी नेतात.

अध्वरेषु प्रणीयते । विप्रो यस्तस्य साधनः ३.२७,८.

मेधानी विप्र यज्ञसाधन अशा अग्नीला अध्वरामध्ये नेतात.

(१५) अग्निप्रणयनसाहित्य. ऊर्णा व कुलाय यांचा उल्लेख. ऊर्णावंतं प्रथमः सीद योनिं कुलायिनं घृतवंतं ०६.१५,१६.

हे अग्ने, ज्या वेदी (योनी)वर ऊर्णा व कुलाय (युजकुलाय) आहेत अशा वेदीवर आरोहण कर.

पशुयागासंबंधी.

(१६) पशुयागाचा उल्लेख.

परि समेध पशुमांति होता ० ९.९२,६.

पशुसंघट्ट अशा (यज्ञ)गृहांत होता वसतो.

पर्यंति रेभन् । मितेव सद्य पशुमांति होता. ९.९७,१.

पशुसंघट्ट वरगृहात जसा होता येतो.

(१७) यूपोजन.

अंजति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदध्वंस्त्रिष्टा ० ३.८,१.

हे यूप (वनस्पते), उभा असलेल्या तुला अध्वरामध्ये दिव्य मधून अंजन करतात.

(१८) यूपोच्छ्रयण.

उच्छ्रयस्य वनस्पते वर्ध्मन् पृथिव्यामधि ३.८,६.

हे वनस्पते (यूप), पृथिवीवरून वर उचलला जा.

(१९) यूपपरिभ्ययण (यूपाला रक्षना गुंठाळण)

युवा युवासाः परिधीतः ० ३.८,४.

उत्तम रक्षना गुंठाळलेला असा यूप.

(२०) चपाल (यूपाच्या टोकावर ठेवण्याचे लाकडी कांडे), स्वर (यूपरक्षनेत लांबावटाची लाकडी घारीक सुरी).

चपालवंतः स्वरवः ३.८,१०. चपालं ये अश्वयूवाय तक्षति १.१६२,६.

चपाल आणि स्वर यानी तुक असे यूप. अश्वयूपासाठी चपाल तयार करतात.

(२१) स्वधिति (पशूंचे मांस छेदन करणारी सुरी).

पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ४.६,३.

तोडण अशी सुरी पशूच्या पोटात शिरते.

(२२) यूप पुरण्याचा उल्लेख.

यान्यो नरो देवयंतो निमिम्बुर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ३.८,६.

यज्ञाची इच्छा करणारे स्वधिति तयार करून यूपाला पुरतात.

(२३) पर्यग्निकरण (धामिन्द्रशालेत पशु नेताना यज्ञमंडपांतील सर्व अग्नीच्या भावर्त्ता तीन वेळ फिरविणे). सदर मंडांत अभ्येर्ध्मांतील अभ्यपर्यग्निकरणाचा उल्लेख आहे. पाशुक

पर्यग्निकरणांत हाच विधि असतो म्हणून पर्यग्निकरणसंबंधी उल्लेख दाखवितांना हा मंत्र दिला आहे.

यद्विप्यमृतुदो देवयानं त्रिर्मातुषाः पर्यंशं नयंति १.१६२,४.

यज्ञ करणारे हविष्य अशा अश्वाला तीन वेळ फिरवितात.

(२४) मेद (यज्ञ) याग.

श्लोकानामग्रे मेदसो घृतस्य होतः प्राज्ञान ३.२१,१.

हे अग्ने, मेद व त्यासंबंधी स्तोक याचे सेवन कर.

घृतयंतः पावक ते श्लोकाश्चोतंति मेदसः ३.२१,२.

तुजसाठी मेदापायन घृतयुक्त स्तोक (यंत्र) घनत आहेत.

(२५) हृदयशूल (हे मांस शिजले की नाही हे पाहण्याचे साधनभूत काष्ठ आहे. ते पाशुकसंबंधी असल्यामुळे येथे त्याचा उल्लेख आलेला दाखविला आहे.)

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादग्नि शूलं निहतस्याव धावति १.१६२,११.

तुजी (पशूची) गात्रे अग्नाने शिजविले म्हणजे त्याकडे शूल धाव घेते.

चातुर्मास्यांतर्गत महापितृयज्ञ (पिंड्या).

(२६) पितराकृतिर्वा हवि.

यद्विषदः पितर जलर्वाग्निमावो हव्या चकृमा शुपध्वं १०.१५,४.

बहीवर बसलेल्या पितरांना, तुमच्याकृतिता हे हवी तयार केले आहेत. हे सेवन करा.

(२७) अग्निष्वात्त पितरांना हविअर्पण.

अग्निष्वात्ताः पितर गृह गच्छत सद्ः सद्ः सद्दत्त सुमणोः तयः । अत्ता हवीपि प्रयतानि यद्विषि ० १०.१५,११.

अग्निष्वात्त पितरांना, तुमच्याकृतिता बही पसरल्या आहेत त्यावर स्वस्थी बसा व हवी सेवन करा.

(२८) चातुर्मास्यांतर्गत गृहमेधीयोष्ट.

गृहमेधास आगत मरुतो माप भूतन ७.५९,१०.

ज्याच्या गृहात याग होतो असे मरुत हो, या, जाऊ नका.

धर्म (प्रवर्य) संयंधी.

(२९) धर्म तापविणे. तुपांना अंजन करणे.

अंजति यं प्रययंतो न त्रिमा ययावंतं नाग्निना तपंतः पितुर्न पुत्र उपसि मेध आयमोर् अग्निमृतयज्ञसादि ५.४३,७

या धर्माला स्तुत करणारे विप्र (तुपांना) अंजन करतात. त्याला अग्निने तापवितात. मापाजवळ जसा तुळगा वसने तसा त्या धर्माला अग्नीवज्र देवतात.

(३०) धर्मातुष्टान करताना निहाराचा दारं बंद करीत असतात त्याबद्दलचा उल्लेख.

(३) प्रातःकालीन [अग्निहोत्र] होम.

उपो यदग्निं समिधे चकथे० मानुषान् यक्ष्यमाणं
अजीतः १.११३,९.

हे उपे, तू अग्नीला प्रदीप्त करणारी व दहन करणाऱ्यानां
जाग करणारी आत्मेम.

(अ) प्रातःकालीं अग्नीचं स्तवन.

प्रातरग्निः पुरुषियो विशस्वयेत ५.१८,१.

प्रातःकालीं अग्नीची स्तुति करतात. (प्रातःकालीन काही
तरी अग्निसेवात्मक कर्मे प्राचीन आहे असे हे उल्लेख दाखवितात.)

(आ) सार्यप्रातर्होम.

स इधानः प्रतिदोषामुपार्तं ४.१२,२.

त्या अग्नीला प्रत्येक रात्री व उपःकाली प्रदीप्त करतात.

समिहोषा तमुपसि यविष्टमग्निमत्यं न मर्जयंत नरः

७.३,५

रात्री व उपःकाली श्रेष्ठ अग्नीची सेवा करतात.

(४) अग्निहोत्रहोमद्रव्य सोमरस.

उन्नियधुः सोममिव क्षुवेण १.११६,२४.

क्षुब्धानं सोम वेतव्याप्रमाणे (क्षुब्धानं होम अग्निहोत्र-
होमात फक्त होतो. होमद्रव्य सोम घेण्याबद्दल सत्यापादवृत्तात
सांगितले आहे. यातील विशेष गोष्ट क्षुबा शब्द होय. क्षुबा
शब्दाचा अर्थ विवक्षित पडीला कारण्यापूर्वीचा हा उल्लेख
असेल तर हा अग्निहोत्रातील सोमहोमाचा उल्लेख निश्चयाने
होणार नाही.)

(५) अग्निहोत्र्याने प्रवास करून आल्यावर करावयाचे
उपस्थान.

इमाममे शरणि मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात्
१.३१,१६.

अग्रे, आमचे हातून झालेल्या (व्रतरूप) हिसेबद्दल व आम्ही
भूर गेलीं पाबडल क्षमा कर.

(६) दशपूर्णमास (पवे) याग.

अरामेष्मं कृण्वामा हवींषि ते चितयंतः पर्वणः पर्वणा
वयं १.९४,४.

पर्वणीचे दिवशीं सरणपूर्वक आम्ही तुजकरीता इध्मा तयार
ठेवू व हवी तयार करू.

(७) इध्माहरण.

यस इध्मं जभरत् सिन्विदानो मूर्धानं या तत्पते
त्याया ४.२,६.

हे अग्ने, जे तुजकरीता घामाने भववून अथवा बोकें तापवून
इध्मा आणतात.

(८) बहिरास्तरण (वेदीत)

देय बहिर्पंधमानं सुवीरं स्त्रीर्णं राये सुमरं वेद्यक्षां
२.३,४.

हे बहिर्देव हो, या वेदीत तुम्ही पसरले जा.

प्राचीन बहिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोः १०.११०,४.

प्रागग्र व पृथिवी ज्ञाकणारे बहिः.

(९) बह्वार हवी ठेवणे 'हविरासादन.'

मीर्णे बहिः स्पर्णरे श्रवांसि दधिरं परि ५.१८,४.

पसरलेल्या बहवार (श्रवांसि) हवी ठेवले आहेत.

(१०) होत्याचा देवताव्दानार्थ विहारात येण्याचा काळ.

अस्तृणन् बहिरस्मा आदिद्वोतार न्यसादयंत १०.५२,६.

अग्नि म्हणतो, बहिः पसरल्यानंतर मला देवतान्दानासाठी
बसविले

(११) प्रयाज व अनुयाज यागाचा उल्लेख.

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलान् १०.५१,८.

अग्नि म्हणतो प्रयाज व अनुयाज केवळ मादयासाठीं असोत.

नराशंसो नोवतु प्रयाजे श नो अस्तृवतुयाजो हवेषु
१०.१८२,२.

नराशंस देवता प्रयाज व अनुयाज यागात आमचे रक्षण करो.

(१२) सूक्तवाक् यागासंबंधीं उल्लेख.

तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आनुदतुः
१०.८८,७.

अग्नीत सूक्तवाकाच्या योगाने देवांनीं हवि हवन केला.

(१३) अग्निमंथन.

अग्नि नरो दधिधितिभिररग्नयोर्हस्तच्युतो जनयंत प्रतप्तं
७.१,१.

हातांच्या अगुडींनीं अग्नीपासून अग्नि उत्पन्न केला.

(अ) मंथनसाधन.

अग्नीदमधिमंथनमस्ति प्रजननं कृतं। एतां विदपतीं
साभराग्निं मंथाम० ३.२९,१.

हे अधिमथन (यथा) आहे. हे (अग्नीवर) अग्नि बाहेर
पडण्यास नियमसल केले आहे. हा विदपती (अग्नी)ला आणा.
आपण मथन करू.

(आ) अग्नीवून अग्नीची उत्पत्ति.

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ५.९,३.

जेन अग्नी नवीन शिशुप्रमाणे अग्नि उत्पन्न करतात.

(इ) उत्पन्न झालेला अग्नि गृहीत करणे.

शिशुं जातं न विभ्रति ६.१६,४०.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला मुकलाच जन्म पावलेल्या मुलाप्रमाणे
धरतात.

(१४) अग्निप्रणयन. प्राग्दशातील अग्नि उत्तरवेदीवर नेणे.

जातो येदेनमपसो अग्रहयन्। सो अग्रराय परिणीयते
३.२,७.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला कर्मासाठी धारण करणारे अध्वरा-
साठी नेतात.

अध्वरेषु प्रणीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ३.२७,८.

मेधावी विप्र यज्ञसाधन अशा अग्नीला अध्वरामध्ये नेतात.

(१५) अग्निप्रणयनसाहित्य. ऊर्णा व कुलाय यांना उद्देष्ट.

ऊर्णावन्तं प्रथमः सोद्व योर्णांकुलायिन पृतवन्तं ६.१५,१६.

हे अग्ने, ज्या वेदी(योनी)वर ऊर्णा व कुलाय (ह्यकुलाय) आहेत अशा वेदीवर आरोहण कर.

पशुयागासंबंधी.

(१६) पशुयागाचा उद्देष्ट.

परि सन्नेष पशुमांति होता ० ९.१२,६.

पशुसश्रुद अशा (यज्ञ)गृहात होता बसतो.

पर्यंति रेभन् । मितेव सन्न पशुमांति होता. ९.१७,१.

पशुसश्रुद यज्ञगृहात जसा होता येतो.

(१७) यूपानंज.

अर्जति स्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैग्येन ।

यदूर्ध्वसिद्धा ० ३.८,१.

हे यूप (वनस्पते), उभा असलेल्या तुला अध्वरामध्ये दिव्य मधुने अंजन करतात.

(१८) यूपोच्छ्रयण

उच्छ्रयस्य वनस्पते वर्ष्मन् प्रुविग्यामभि ३.८,६.

हे वनस्पते (यूप), प्रुविगीनरूप वर उचलला जा.

(१९) यूपपरिब्रमण (यूपाला रक्षना गुंडाळण)

युवा युवासाः परिपीतः ० ३.८,४.

उत्तम रक्षना गुंडाळलेला असा यूप.

(२०) चपाल (यूपाच्या टोंकावर ठेवण्याचे लाकडी कडे),
सदः (यूपरक्षनेत खांचावयाची लाकडी यारीक सुरी). -

चपालवन्तः स्वरवः ३.८,१०. चपालं ये अक्षयूपाय
सक्षति १.१६२,६.

चपाल आणि स्वर यार्ना एक अग्ने यूप. अश्वरूपासाठी
चपाल तयार करतात.

(२१) स्वधिति (पशूचे मांस छेदून करणारी सुरी).

पथो अनक्ति सुधितः सुमेकः ४.६,२.

तीक्ष्ण अशी सुरी पशूच्या पोटात शिरते.

(२२) यूप पुरण्याचा उद्देष्ट.

याप्यो नरो देवयंतो निमित्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा
ततक्ष ३.८,६.

यज्ञार्था वच्चा करणारे मर्यात तयार करून यूपाला पुरतात.

(२३) पर्यमिकरण (दामिनिघाळत पशु नेतांना यज्ञमंड-
पातील सवे अग्नीच्या भोंवतीं तोंड घेऊ फिरविणे). सदर
मंडात जन्मेधांतील अभयमिकरणाचा उद्देष्ट आहे. वाशुक

पर्यमिकरणांत हाच विधि असतो म्हणून पर्यमिकरणसंबंधी
उद्देष्ट दाखविताना हा मंड दिला आहे.

यद्विद्व्यस्तुतो देवयानं त्रिमांनुपाः पर्यंशं नयंति
१.१६२,४.

यज्ञ करणारे द्रविष्य अशा अश्वाला तीन वेळ फिरविताना.

(२४) मेद (यपा) याग.

सोक्रानामग्रे मेदसो घृतस्य होतः प्रादान ३.२१,१.

हे अग्ने, मेद व सासवधी स्तोक याने सेवन कर.

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाभ्योतंति मेदसः ३.२१,२.

घुबसाठी येपापाभूत घृतयुक्त स्तोक (येंव) सनत आहेत.

(२५) हृदयश्रुल (हे मांस शिजले की नाही हे पाहण्याचे
साधनभूत काण आहे. ते पाशुकसंबंधी वसत्यामुळे येथे
त्याचा उद्देष्ट आलेला दाखविला आहे.)

यचे गान्नादग्निना पच्यमानादग्नि श्रुलं निहतस्वाय
धायति १.१६२,११.

तुशी (पचूया) गाने अग्निने शिजविली म्हणजे त्याकडे
श्रुल पाव येतो.

चातुर्मास्यांतर्गत महापितृयज्ञ (पित्र्या).

(२६) पितराकरिता हवि.

यद्विंदः पितर उल्यवोर्गिमावो हव्या चक्ष्मा जुपधं
१०.१५,४.

बंदीवर बसलेल्या पितराना, तुमच्याकरिता हे हवी तयार
केले आहेत. हे सेवन करा.

(२७) अग्निप्यास पितरानां हविर्भर्षण.

अग्निप्यासाः पितर पृह गच्छत सदः सदः सदत सुमणो-
तयः । अता हवीषि प्रयतानि यद्विपि १०.१५,११.

अग्निप्यास पितरानां, तुमच्याकरिता हवी पसरल्या आहेत
त्यावर स्वस्वमी बसा व हवी सेवन करा.

(२८) चातुर्मास्यांतर्गत गृहमेधीवेष्टि.

गृहमेधास आगत मरुतो माप भूतन ७.५९,१०.

ज्वाच्या गृहात याग होतो अग्ने मरुत हो, वा, जाऊ नका.

घग्ने (प्रचर्ग्य) संबंधी.

(२९) घग्ने तापविणे. नुषाने अंजन करणे.

अंजति यं प्रचयंतो न विमा यरावन्तं नाग्निना तपतः
पितुर्न पुत्र उपसंति मेध आयमां अग्निमृतयक्षसादि ५.४३,७

वा घग्नेला स्तुति करणारे विप्र (नुषाने) अंजन करतात.
त्याला अग्निने तापविताना. बाधाबळ जसा नुषणा बसतो
तसा त्या घग्नेला अग्निबळ ठेवतात.

(३०) घग्नेनुषान करताना विहाराची हार बंद करीत
असतात त्यावरल्या उद्देष्ट.

अध्वर्यवो घमिणः सिन्धिवदना आविर्भवति गुह्यं न केचित् ७.१०३,८.

धर्मानुष्ठान करणारे ऋत्विज धर्म तापल्यामुळे घाम्यानें अव-
यले तरा गुप्त स्थानापासून बाहेर येत नाहीत.

(३१) धर्मांत साम्राज्य पटण

धर्म न सामन् तपत ८.७६,७.

धर्मानां धर्म तापविला जातो.

(३२) प्रवर्यं (धर्म) देवता अध्वनी देव

अथ वा घर्से अध्वना ८.९,२.

हे अध्वनी देव हो, हा धर्म तुमचेसाठी आहे

दुसरे ठिकाणी उद्देष्ट

पितरं धर्मं मधुमत्तमध्विना बहिः सीदत नरा ८.७६,२.

अध्वनी देव हो, बर्हावर बसून हा धर्म प्राप्त कर

धर्मासंबंधी आणखी उद्देष्ट आलेली स्थळे.

१.११२,७. ३.५३,१४ ५.१९,४. ५.३०,१५,७३,६

७.७०,२.

(३३) धर्मानुष्ठानांतर होणाऱ्या 'उपसत्' इष्टीचा उद्देष्ट

इमा मे अग्ने समिधिमिमासुपसत् घने २.६,१.

हे अग्ने, 'उपसत्' इष्टीसंबंधी मी दिलेली ही समिध् सेवन कर

सोमयागसंबंधी.

(३४) सत्येचे दिवशीं पहाटे होल्यान म्हणावयाच्या

ऋचांना प्रातरनुवाच म्हणतात त्याची पत्नना

यावन्मात्रमुपसो न प्रतीक मुपयशीऽयसते मातरिभ्रं ।

सायद्वायुप यज्ञमायन् नाक्ष्णो होतुरवरो निषीदन् १०.८८,१९.

आपयंत रात्र उपचं सुप्र शाकून देवते, प्रकाश पटू देत
नाही, तापयंत प्राशन होता बसून यज्ञाला (कमाला) अनुसरतो.

(३५) वसतीवरी (पागर) आहरण. (सोम कुट्यास
लगणार्थ पाणी).

ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिद्धा ओषधीमि.
पुनीताम् १०.३०,५.

हे अध्वर्या, ज्याच्या सिंचनार्थ सोमाचा रस निघेल अर्ध ते
पाणी आण

(३६) वसतीवरी (पाण्याची पागर) बर्हावर स्थापन

आग्नमात्र उदातीयां हिरेद न्यध्वरे असद देवयती. ।

अध्वर्यव मुमुतेद्राय सोमं १०.३०,१७.

अध्वर्यो, ही उदर बर्हावर भिज आहेत. द्याऊ शेत सोम
हूट.

(३७) सोम कुटावयास घेताना पुनून ध्यावा विधि.

यदग्नि परिपिच्यसे मृज्यमानो गभस्त्योः ९.६५,६.

पाणी शिंपडून हातानीं पुतलेला सोम.

(३८) सोम कुटावयास घेताना ह्याखालीं बेल्याचें कातडं
घेण्याचा विधि.

मुष्वाणासो न्यद्रिमिश्रिताना गोरधि त्वचि ९.१०१,११

बेलाच्या कातड्यावर दिसणारे व धाव्यान कुटले जाणारे
असे सोमरस.

(३९) सोमरस हातानीं पिळून काढण्याचा विधि

अग्नीभिल्लना पूतास १.३,४.

हाताच्या अगुलींनीं पिळून काढलेला

(४०) सोममिषव (सोम कुट्याची क्रिया) विधि

सोता हि सोममद्रिभिरेमेनमभ्यु धावत । गव्या वसेव
वासयत ८.१,१७.

हे अध्वर्युने, धाव्यानीं सोम कुटा, तो पाण्यात टाका,
बक्याच्या केशाच्या वखान तो गाळा सोम कुटावयाचें काम
अध्वर्युगणांतील चार ऋत्विज करवात.

(४१) सोमरस पिळून घेऊन उरलेला चोथा बेलाच्या
कातड्यावर ठेवण्याचा विधि.

उच्छिष्ट चव्वोर्भर सोम पवित्र आसूज । निधेहि गोरधि
त्वचि १.२८,९.

सोम पवित्रावर टाकून गाडून राहिलेला बेलाच्या कातड्या
वर टाका.

(४२) गाळलेला सोमरस पानात भरणे.

अथ सोमश्चमूमुतेमग्ने परिपिच्यते ५.५१,४.

हा चमूपुत्र (अभिषवण फळावर कुटलेला) सोम अमरात
(नामकपानात) भरला जात आटे.

- 'चमू' याचा सव ठिकाणीं अभिषवण फळक (ज्यावर सोम
उडवात त्या लाकडी दोन फळ्या) असाच अर्थ केला आहे.

वर आलेला 'अमर' नामक पात्र सूत्रिक श्रौतधर्मात उद्दे
सिलेले नाही

(४३) सोमरसाचें बर्हावर आसादन करण्यासंबंधी उद्देष्ट.

यदिह्य प्राववि. सुत ३.४२,२

धाव्यानीं कुटलेला व बर्हावर ठेवलेला सोमरस.

(अ) दुसरा उद्देष्ट

अथ त इन्द्र सोमो निपतो अधि वाहिमि ८.१०,११.

इन्द्र, हा गाडून बर्हावर ठेवलेला सोम पुनःकरिता आहे.

(४४) त्रिमुहोम (अध्वर्यु, सामक गण व सप्तहोते यांनीं
कावण्याचा होम.)

यस्ते द्रप्सरद्वदति यस्ते अंशुमांश्च्युतो धिपणाया उप
स्मात् । अध्वर्यो यो परि या य. पवित्रात् ते त्रुहोमि
१०.१७,१२.

हे सोम, अनिष्ट करताना अभिषेक करणाऱ्याच्या हातून रकडे तिकडे व सोम कुठल्याच्या एजीवर उदाळेडे येव, तसेच सोम गाढवाना उडालेले बंद आणि न पुटल्या गेलेल्या सोमाच्या काढ्या वा सर्वांचा नी तुजकरिता होम करितो.

(४५) विष्टुहोमात सप्तहोले असतात.

वृष्यं जुहोम्यनु सप्तहोत्राः १०.१७,११.

सप्त होलासह या येवत्ये हवन करता. दोन्ही यज्ञाचा वसक विष्टुहोमाकडे निमिषाग आहे.

(४६) संधी आणि शुक्र प्रह (प्रातःसवनात या ग्रहातील सोमाचा याग होत असतो.)

गवाशिर संधिनमिदं शुक्रं पिवात्सोमं ३.३२,२.

(हे इद, नमि आणि शुक्र यातील गवाशिर सोम पै.) शुक्र शीघ्र भर्वात या घडात दूध मिश्रकण्याची क्रिया चालू लागी.

(४७) गवाशिरम् मैत्रावरुणं प्रह, गवाशिर 'मंथि' प्रह.

इममिदं गवाशिर गवाशिर च नः पिय ३.४२,७.

हे इद, हे आमचे गवाशिर आणि गवाशिर सोम पै.

नमि व मैत्रावरुण या ग्रहातील सोमाचा प्रातःसवनात याग होत असतो.

(४८) ऐत्रवायव प्रह.

अमं पिवा मधूनां हुतं वायो विमिष्टिषु । त्वं हि पूर्वया अति ४.४६,१.

वायो, यज्ञाभ्ये अनिष्टुत असा सोम तू आधी प्राशन कर, दूध सर्वांच्या आधी प्राशन करणारा आहेय. यू श्री. भ. प्रयोगात प्रथम ऐत्रवायव ग्रहातील सोमाचे हवन होत.

(४९) मैत्रावरुण प्रह.

इमे वा मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः १.१३७,१.

हे मित्रावरुण हो, हे पयस्य सोम तुमचेसाठी आहेव.

(५०) आधिन प्रह.

प्रातर्युजा विधोयथाधिनो वैह गच्छतां । अह्य सोमस्य पीतये १.२२,१.

हे अश्वयो, प्रातःकाळी येणाऱ्या अशी येना जागे कर, हा सोम पिण्यास ते तेथे येवोत.

(५१) अतिग्राह्य प्रह (याचा याग अतीव उद्देख्य होत असतो.)

विम्रेविमिर्धं संत्य प्रातर्वायमिरागहि । देवेभिः सोम-पीतये ।

हे विम, (सत्य) अग्ने, प्रातःकाळी येणाऱ्या देवाच्यासह सोम पिण्यासाठी ये.

ऋत्विजांचं सोमपान.

(५२) सोममक्षण.

अपान सोमममुता अभूम ८.४८,३.

आग्नी सोम प्राशन करून अमर होऊ.

(५३) यं नो भव दूद आ पीव इन्दो ८.४८,४.

आग्नी प्राशन केलेल्या सोमा, तू आम्हाला सुखदा हो.

(५३) होलावे प्रथम सोममक्षण करणे,

होलेव नः प्रथमः पात्यस्व ५.७३,३.

होवा प्रथम प्राशन करतो लाभमाणे.

ऋतुयाज नामक याग.

(५४) होलाचा ऋतुयाग.

हे वाय होता, पोता, नेछा, आग्नीप्र, त्राक्षणाच्छंसी व प्रशाक्षा या प्रत्येकांना याच्या पठण केल्यावर होत असतात, होत्रात्सोमं द्रविणोदः पिय ऋतुभिः २.३७,१.

हे द्रविणोद, होलाचे अर्पण केलेला हा सोम ऋतूच्यासह प्राशन कर.

(५५) पोतानामक ऋत्विजांचा ऋतुयाग.

पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिय ऋतुभिः २.३७,२.

हे द्रविणोद, पोता ऋत्विजांचे अर्पण केलेला सोम ऋतूसह पी.

(५६) नेछाचा ऋतुयाग.

नेछात्सोमं द्रविणोदः पिय ऋतुभिः २.३७,३.

हे द्रविणोद, नेछाचा ऋतू होणाऱ्या यागातील सोम ऋतूच्यासह प्राशन कर.

वातीच्या तीन ऋत्विजांच्या यागात ऋतूचा उल्लेख आठवा नाही. पण वाती अर्पण केलेला सोम पिण्यावरून प्रार्थनेचा उत्तर आठा आहे.

(५७) आग्नीध्राचा याग.

विवाग्नीप्राचव आगस्य वृष्णुहि २.३६,४.

आग्नीध्राचे अर्पण केलेला सोम व शुश भाग सेवन कर.

(५८) त्राक्षणाच्छंसीचा याग.

त्वमस्य त्राक्षणादावृषद् पिय २.३६,५.

त्राक्षणाच्छंसीचे अर्पण केलेला सोम प्राशन करून तुत हो.

(५९) प्रशास्त्रकृत याग.

प्रशास्त्रादापिततं सोम्यं मयु २.३६,६.

प्रशास्त्राचे अर्पण केलेला यष्टुद असा सोम प्राशन कर.

(६०) प्रातःसवनीय पुरोडाश.

पुरोडाशं सचक्षुष प्रातःसावे उपस्य नः ३.५२,४.

हे इद, हा पुरोडाश प्रातःसवनात मक्षण कर.

(६१) प्रातःसवनीय पुरोडाशाबरोबर असणारे दुसरे पदार्थ.

धावावंतं कार्भिममपुषतमुषिधं २.५२,१.

हे इद, घाता, करन, अपूष व उष्य यांनी युक्त असा सोम प्रातःकाळी सेवन कर.

(६२) प्रातःसवनांत निर्वाणचे वेळीं पूषादेवतेसाठीं करूं-
नांचा निर्वाण करीत असतात. त्याचा उद्देश.

पूषण्वते ते चक्रमा करंभं ३.५२,७.

हे पूषा, तुजकरितां करभनामक हवि तयार केला आहे.

(६३) प्रातःसवनांतील [पहिले] आज्य शस्त्र.

प्र वः सखायो अग्नये सोमं यज्ञं च घृण्णुया । अर्घं
गाय च वंभते ६.१६,२२.

अग्नीला सोम व यज्ञ अर्पण करा, व त्याकरिता गायन करा.
सर्व यज्ञांतील पहिले (आज्य) शस्त्र अग्निदेवतेसंबंधी असते.

(६४) प्रातःसवनांतील सामगान.

तमर्कभिक्षं सामभिक्षं गायत्रैश्वर्पणयः । इन्द्रं वर्धति
८.१६,९.

त्या इद्राचा मनुष्ये अकोनी (शस्त्रांनी) आणि गायत्र
(वृधातील) सामांनी वाढवितात.

(६५) प्रातःसवनांतील चयंभं आज्य साम.

ता यथेष्टु प्रशंसतेद्राप्ती शुंभता नरः । ता गापत्रेष्टु
गायत १.२१,२.

त्या इद्राची प्रशंसा करा. त्याकरिता गायन वृत्तात
गायन करा.

(६६) प्रातःसवनीय पुरोडाश, स्विष्टकृत् याग.

असे उपस्थ नो हविः पुरोडाशं जातवेदः । प्रातःसावे
धियावसो ३.२८,१.

अग्ने, आहो अर्पण केलेला हा प्रातःसवनीय पुरोडाश
सेवन कर.

सर्वेन स्विष्टकृत् याग अग्निदेवतेला उद्देशून असतो.

(६७) नरासंख सोम.

मनोन्वाहुकामहे नाराशंसेन सोमेन । पिष्टृणां च
मन्मभिः । १०.५७,३.

पिष्टराना नारासंख सोमाच्या योगानं आहान करता.
पिष्टराना 'नरासंखीत' असे म्हटले आहे.

(६८) मार्ध्यदिनसवनांत सोम कुडावयाच्या येज्येचं प्राव-
स्तुत्वर्म.

यत्र प्रक्षा पवमान उंदस्यां ३ याचं यदन् । प्राण्या सोमे
महायते ९.११२,६.

(हे पवमान, ज्या ठिकाणी उंदोउक बाणी उधारली जावे.
प्राण्याने सोम कुटव जातो.)

मार्ध्यदिनसवनांत सोम कुटवना 'प्रावस्तुत्व' नामक
कतिपाने काही ऋचा म्हणवयाच्या असतात.

(६९) सोमामिषव कर्म व प्रावस्तुत्व कर्म यांची समाप्ति.

सुते अचरे अधिकाचमक्रताक्रीळ्यो न मातरं तुदंतः ।
विष्टु मुंचा सुपुत्रो मनीषां विवर्ततामद्रयः ० १०.९४,१४.

आहोनें मारल्यावर मूल जलें आक्रोश करते तसे हे माते
सोम कुटवना आक्रोश करीत आहेत. सोम कुटवणाच्या आल्याची
सुखि घरे करा, आणि माते वाजुला करा.

(७०) मार्ध्यदिनसवनीय पुरोडाश याग.

मार्ध्यदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोडाशमिद्र कृष्वेह
चाहे ३.५२,५.

हे इद्रा, हा मार्ध्यदिनसवनीय पुरोडाश (भक्षणानं)
संस्कृत कर.

(७१) मार्ध्यदिनसवनीय दधिप्रह याग.

धातं मन्य ऊधनि धातमग्नौ सुधातं मन्ये ० मार्ध्य-
दिनस्य सवनस्य दध्नः पिबेद्र ० १०.१७९,३.

हे अग्नीवर तापविलेले हविद्रव्य (दधि) चागले तापले आहे.
इद्रा, हा मार्ध्यदिनसवनीय दध्न प्राशन कर.

(७२) मार्ध्यदिनसवनांतील मरुत्ततीय शस्त्र.

तुभ्येदिद्र मरुत्तये मुताः सोमासो अद्रिवः । इद्रा हूयंत
उविथनः ८.६५,८.

हे शस्त्रवत इद्रा, मरुत्तयासह तुजसाठी ह्या सोमाचे हवन
केले जात आहे.

मरुत्ततीय शस्त्र इंद्र व मरुत्त यांना उद्देशून आहे.

(७३) मार्ध्यदिनसवनांत 'वृहत्' नामक साम.

इन्द्रमिद्रायिनो वृहत् १.७,१.

इद्रासाठी वृहत्साम या.

मार्ध्यदिनसवनांत पहिले वृहत् नावाचं साम निरुत्पान
पठण करीत असतात. मात्र सामाची ऋचा ही नाही.

(७४) मार्ध्यदिनसवनांतील सोम.

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमे मार्ध्यदिनं सवनं ० ३.३२,१

इद्रा, हा मार्ध्यदिनसवनीय सोम पी. अशा तऱ्हेच आमची
उठेष्ट ५.४०,४. ८.३७,१ ते ६.

(७५) मार्ध्यदिनसवनीय पुरोडाश, स्विष्टकृत् याग.

मार्ध्यदिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिद्र कवे उपस्थ
३.२८,४.

हे कवि अग्ने, हा मार्ध्यदिनसवनीय पुरोडाश सेवन कर.

(७६) तृतीयसवनीय साम्यचरयाग.

यंच रामन् शतं हविस्तेन सोमामिद्र नः ९.११३,४.

हे सोम, हा तुजसाठी हवि शिखरिला आहे. आमचें हवन
कर.

(७७) तृतीयसवनीय पुरोडाश.

तृतीये धानाः सपने पुरदुत पुरोडाशमाहुतं मामहन्
नः । अशुभं वाचयन् ह्या कवे ३.५२,६.

कमुमान्, वाजवान् इदा, हा आग्नी अंपण केडेला तृतीय-
सवनीय पुरोवाश सेवन कर.

(७८) तृतीयसवनीय पुरोवाश, स्थिरवृत्त वाय.

अमे तृतीये सवने हि कामियः पुरोवाशां सहस्रः
सूनुवाहुते ३.२८,५.

हे अमे, तू तृतीय सवनासवनी पुरोवाशाची रक्षा करनीस.

(७९) तृतीयसवनांतील शंसन (शस्त्रपठण).

तृतीये विद्येयमग्नि शंसि २.५,८.

तृतीय वशात (सवनात) शंसन करणारे आग्नी. (शस्त्र
यांना अग्ने शंसन करणान्याना.)

(८०) तृतीयसवनातील वैश्वदेव शस्त्र.

आ विश्वदेवं सत्यंति सूक्तैरघातूणीमहे । सत्यसवं
सवितार ॥

सविताराची सूक्तानी स्तुति कर. (वैश्वदेव शस्त्रात सवितार
देवांसवनी सूक्त व त्रिविध पठण केले जातात.)

(८१) तृतीयसवन-वैश्वदेव शस्त्र.

सोमो याना अभयसं जुहुष्टन० तान्व युना व्रक्षण
वेद्वपामसि ९.३६,७.

हे वाजकृषू हो, हा सोम (हैं सोम) सेवन करा. ह्या
व्रक्षानी (व्रक्षानी) आग्नी त्यांना जागे कर. (वैश्वदेव शस्त्रात
कभूतंसवनी सूक्त व त्रिविध पठण केले जातात.)

(८२) अतिरात्र.

ब्राह्मणासो अनिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो
वर्तति ७.१०३,७.

अतिरात्र [नामक] सोमयागातील ब्राह्मण घोष करतात
लाप्रमाणे.

(८३) अतिरात्राची कल्पना.

मम त्वा सूर उदिते मम मध्वक्षिते दिवः । मम प्रपित्वे
अपि ध्रुवेरे यस्त्वा सोमासो अस्तसत ८.१,२९.

हे शदा, मी सूर्याची, माध्यक्षाची, रात्राची व रात्री तुला
उदयात उदयेकडे सोम तुझे लक्ष मजकडे बळवत. फक्त अति-
रात्र यशातच रात्री सोम व रात्रे पठण करतात.

(८४) सवत्सरसवन.

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वंतः परिवत्स-
सिणं ७.१०३,८.

सोमयुक्त व सवत्सरपर्यंत [नित्य] सोम [पठण] करणारे
जसे ब्राह्मण. आणखी सत्तमः वहेल ७.३१,१३ या टिकाणी
आहे.

(८५) त्रिकटुक (सनातर्गत अग्निहोत्रयज्ञातील पहिले
तीन दिवस.)

त्रिकटुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमद्यत ८.८१,२१.

देवांनी [वानें स्वर्गप्राप्ति होईल असे] जाणून त्रिकटुक
नामक यज्ञ केला.

त्रिकटुकेष्वपि वत् सुतस्य १.३२,१.

'त्रिकटुक' यज्ञात कुटून गारुळेला सोम पिणारा इ.

(८६) हारियोजन.

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिदं चिकेतति योजान्विद् वे
हरी १.८२,४.

इदा, हारियोजन पात्र पूर्ण (भरलेले) आणे हैं जाणून
(रक्षा) घोडे जोड. (हारियोजन नामक पात्र पृथ्वीसवनाये
वेपरी होतो. त्याची द्रव्ये धाना, करम व सोम हीं सर्व द्रोण-
कच्छ नामक पात्रात असतात. यागानंतर या पात्रातून या
द्रव्यांचे प्राणमक्षण (मुसंते हुयर्णे) होते. यज्ञात या द्रोणकल-
द्यालाच हारियोजन म्हटले जाते असे वाटते. दू, भी, भर्गो
प्रयोगात 'हारियोजन' नामक पात्र नाही.)

(८७) यज्ञमान नामाभिधान.

व्याप्ति पुनः पित्रोर्भीष्यं नान तृतीयं ९.७५,२.

पुन (यज्ञमान) पित्याला माहीत नसणारे असे तिसरे
नाव धारण करते.

सोमयाची होणाऱ्या यज्ञमाताचें यज्ञाचें शेवटीं होत्रा सोम-
याजी असे नांव देवतो.

(८८) अवश्वध.

इहा होत्रा अश्वधत्तं जुषासो अश्वरे । अश्वध-
व्ययन्तेजस ८.८२,२२.

यज्ञात इश्टाव [हवींनी] वादरिणारे होत्रक अवश्वधाचेवेटी
इदाचे विसर्जन करितात.

(८९) बृहस्पतिसव (नामक यज्ञ) कल्पना.

शुचिमर्कवृहस्पतिमश्वरेषु नमस्यत ३.६२,५.

यज्ञातचें सचम प्रकारच्या सोमयाची बृहस्पतीची स्तुति करा.

(९०) क्षत्रियाच्या यज्ञातील निषिद्ध विधीचा उल्लेख.

ब्राह्म्यामिच्छूवन्तिद्विति न ते अश्वाति पार्ष्णिः १०.८५,४

ब्राह्म्याच्या शब्द ऐकत असणाऱ्या सोमा, पार्ष्णि, [रात्रे]
तुसं सेवन करीत नाहीत. (यज्ञात क्षत्रियांना सोमपान नाही.)

(९१) पुरुषेपध.

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत १०.९०,६.

देवांनी पुरुषहवीनें यज्ञ केला.

(९२) अथपेधकल्पना.

सहस्रसवो भवितरत आयुः ३.५३,७.

ज्यामची हजार वेळ अभिषेक केला जातो अशा अभिषेकात

(१३) अश्वमेधातील अश्वारोहण न्यायवाचा लाष्ट पशु.

एव च्यागः पुरो अश्वेन याजिनः पूज्यो भग्नो नीयते विश्वेदेव्यः । अभिप्रियं यत् पुरोक्ताशमयंता त्वष्टेदेवं सौध्र-
वसाय निज्यति ॥ १.१६२,३.

हा च्याग निषेदेवाकरिता व पूषन्चा नाग असा या
अश्वपुढ नेला जात आहे त्या पशूच्या पुरोलाशान त्वष्टा देव
संतुष्ट होवो.

आतापर्यंत आपण सध्या सूत्रात यज्ञाभ्यं ज्या क्रिया
आढळतात त्यापैकी किती क्रियांचे अस्तित्व ऋग्वेदात दृष्ट
होतं हे पाहिले. आता ज्या यज्ञविषयक क्रिया ऋग्वेदात
दिसतात पण आज प्रचलित नाहीत त्यांचेकडे लक्ष पुरवू.

ज्या यज्ञक्रिया ऋग्वेदसंहितेतील मंत्रात उल्लेखिल्या
असून हल्ली यज्ञप्रयोगात रुढ नाहीत अशा यज्ञक्रिया.

(१) गायत्रेण नवीयसा १.१२,१३.

नवीन गायत्रांत (छंदाने) स्तुति करणं—चाळ यज्ञक्रियेत
सूत्रात असलेली छंदे व सानसूत्रात स्तोत्र पठण करितात,
नवीन करीत नाहीत.

(२) उद्धरलसुतानामवेन्द्रि जलुलः १.२८,१.

इंद्रा, उपद्रात कुठलेला सोम पी—उपद्रात सोम
कुठल्याची पदत चाळ नाही.

(३) अग्नि सूक्तेनिर्वचोमिरीमहे १.३६,१.

सूक्ते म्हणून (अथवा) सूक्ताणींनी अग्नीची याचना करतो—
मंत्रात 'सूक्तेनि.' असे पद असून त्याचा 'सूक्तांनी' असा
अर्थ घेतला तरी 'नुसर्ती सूक्ते वाणीर्न उच्चारुन याचना करीत,
असत' असे दिसते. चांगल्या वाणीर्न याचना करीत असत
असा अर्थ घेतला तरी नुसला वाणीन (मंत्रविरहित) स्तुति
करीत असत असा अर्थ निघतो. दोन्हीही प्राचीनच आहेत.
सायणानी 'सूक्तरूपावयवै.' असा अर्थ केला आहे.

(४) ऋचस्तमग्निं वर्धयामस्मि १.३६,११.

नुसला ऋचा म्हणून अग्नि वर्द्धित करू—नुसला ऋचा
म्हणून अग्नि वर्द्धित करणाऱ्या पदत हल्ली नाही. इथीत
होता 'सामिधेनी' नामक ऋचा पठण करतो त्या वेळी अन्य
अग्नीत समिधा टाकित असतो. परंतु वरील मंत्रात प्रयोगी
असा कोणत्याही तऱ्हेचा उल्लेख नाही.

(५) स इदमे नमस्तुमिर्वयस्यते १.५५,४.

तो (इंद्र) वनात नमस्कारांनी सजिला जातो. (वयस्यते=
सज्यते)—आख्यात नमस्कारांनी स्तुति करणाऱ्याची क्रिया
दुसऱ्याच्या मुखोप धीतपर्मात दिसत नाहीत. 'धोतपर्मा' येरीज
इतर ऋचांची यज्ञात नैवेद्य घालणे

(५) देवपत्नीरिन्द्रायाकर्महिल्ल ऊवुः १.६१,८.

देवपत्नींनी इंद्राकरिता स्तोत्र तयार केले—वरील
मंत्रांवाचून पुर्वेकालीं देवपत्नी (त्रिया) इंद्राकरिता स्तोत्र
तयार करीत असे दिसते. सायणभाष्यात 'देवपत्नी=देवाना
पालयित्र्यो गायत्र्याया.' असा अर्थ केला आहे परंतु तो
जरा चमत्कारिक दिसतो.

(६) संजानाना उपसीदन्नभिजु पत्नीवन्तो नमस्त-
न्नमस्तु ॥ रिरिक्तासस्तन्वः कृष्वत स्वाः १.७२,५

पत्नीं सह व शुद्धे ठेकून आणि शरीर कुश करून नमस्कार-
पूर्वक ज्ञानी अर्चन करितात—शुद्ध ठेकून उपासना कर-
णाऱ्याची पदत धीतपर्मात नाही. वतातून ती दृष्टीस पडते, ती
प्राचीन असावी. रिरिक्तासस्तन्व=रिक्तीकुर्वन्त. । अभिजु=
आभिसुद्धयेन अवस्थितजानु । सा भा

(७) तिस्रो यदमे शरदस्त्वामिच्छुचि पृतेन शुचयः
सपयाम् १.७२,३

तीन शरद (सवत्सर) शुद्ध अग्नीचे शुची लोक तुपांने
यजन करितात.—मंत्रातील शरत् शब्दाचा सवत्सर असा
अर्थ केला आहे. असे तीन सवत्सराक यजन हल्ली छळ
नाहीं. शरत् शब्दाचा शरत्तु असा जरी अर्थ घेतला तरी
तीन वर्षे नुसला शरत्तुत करावयाचा असा वाग नाही. पाच
वर्षे लागोपाठ शरत्तुत करावयाचा असा 'पंचशारदीय' नामक
वाग मान कृष्णयजुर्वेदात आहे.

(८) त्रि सप्त यद्वह्मनि त्वे इत्पदाविद्विहितता यजि-
यासः १.७२,६.

शुभ व यज्ञां हे अग्नी अग्नीची एकवीस स्थाने यज्ञ करणारे
लोक जाणीत—एकवीस हीच यज्ञाची कायम संख्या नाही.
यज्ञ (सत्रातील घेतल्यास) अनेक आहेत. सायण भाष्यात
'सप्तपाकयज्ञ, सप्तहविषयज्ञ, व सप्तसोमयज्ञ' अशी एकवीसाची
भरती केली आहे. परंतु त्याचा मंत्रात सदर्थ नाही.

(९) सहर्षं साकमर्थेय १.८०,९.

हजारजणांनी एकदम अर्चन केल (पूजन=यजन)—
हजारो भाणसांनी एकत्र जमून एकदम यजन करणाऱ्याची चाळ
हल्ली नाही.

(१०) मध्यः पिबति गौर्यः । या इन्द्रेण सयायरी.—
१.८४,१०.

इन्द्रावरोवर जाणाऱ्या गौरवर्षे गाई सोम प्राशन
करतात—मंत्रात 'सोम' शब्द नसून 'मध्य' शब्द आहे.
त्याचा भाष्यात 'सोम' असा अर्थ घेला आहे व तो सोम-
रक्षाची चव दाखविणारा असल्यामुळे अन्वर्धक आहे. 'गौर्य' या
पदाचा अर्थ 'गौरवर्षा गाय.' असा केला आहे व 'सया-
यरी' याचा 'बरोवर जाणाऱ्या' असा अर्थ केला आहे. हा

सर्वे अर्थ बरोबर धरल्यास 'गाई सोम पीत होता' ही गोष्ट समतुल्य दिसते.

(११) आदर्शिता: प्रथमं दधिरे वय इत्यादयः १.८३,४.

अमोघ्य प्रदीप्त करणाच्या अनिरसना प्रथम हवि धारण केला (संपादन केला) — मंत्रार्थ असा: "अनिरसानीं प्रथम अग्नि पेटवून हवनाकारिता हवि तयार केल्या." यावरून असा भास होतो की, अनिरस हेच प्रथम यज्ञक्रिया (यजन-धिया) गुरु करणारे असावे.

(१२) उप ते लोमान्पशुषा इत्याकर रात्या पितमंस्तां १.११४,९.

हे मस्तांच्या पशु पावन करणाऱ्या पित्या, पुनःकरिता हा सोम तयार केला आहे — द्रवदेवतेकरिता सोम करित नाहीत. मंतात 'द्र' पद नाही. 'पितमंस्तां' असे पद आहे. मस्ताना 'द्रपुन' असे पुष्कळ ठिकाणीं म्हटले आहे. परिभाषा—सोम म्हणजे सामगायन करताना त्या मंत्राच्या पुनः पुनः होणाऱ्या आहत्या.

(१३) ओषा भगन् प्रथमा पूर्वेहूतो १.१२३,२.

प्रथम आह्वान केलेली उषा प्रमुखात्माने येते—उषा-देवतेला कोणत्याही यज्ञात आह्वान नाही. अग्निश्रेयादि यज्ञांत चोवट्या शिवरी 'प्रतरनुषाक' नामक ऋचा होल्याने मन्वावयाच्या अस्तात. परंतु त्यातही उषादेवतेसंबंधी ऋचावयाच्या ऋचा प्रथम नसून अग्निदेवतेसंबंधी ऋचा म्हटल्यावर मग म्हणतात. म्हणजे त्यातही उपेचें आवश्यक मिळत होत नाही.

(१४) गृह्यगृहमदना यात्यग्ना दिवेदिवे अग्निनामा-दधाना १ सिपासंती घोतना दशदागादग्रमग्रमिव भजते मसूनां १.१२३,४.

प्रत्येक दिवशी बरोबर जाणारी, दररोज जास्त श्रद्धेत होणाऱ्या उषा हवी भक्षण करते—उपेकरिता हविभाग कोणत्याही यज्ञात अथवा दृष्टीत नाही. मंतात 'हवि' असे पद नाही, 'वसूनां' असे पद आहे, व सायणानीं त्याचा हवि असा धर्म केला आहे तोच मग दिसतो. 'धन' असा अर्थ जुळत नाही.

(१५) मग्र पूर्णस्तुविजातस्य दस्यते...सोयमस्य नतदते... १.१२८,१.

पोषक अशा पूषाची स्तुति करतात...त्याचें सोम कोणी दाधीत नाहीत (सर्वे पठण करतात)—पूषा देवतेसाठी सोम यज्ञात नाही.

(१६) अर्वाह ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिको मशाय २.१८,६.

इन्द्रा, तुला मद येण्यासाठी हा सोम 'शुनहोत्र' नामक पानात भरला आहे—'शुनहोत्र' नामक पान नावळ यज्ञपानांत ४७ भा० दु०

गाई. सायणानी 'शुनहोत्र' याचा 'पानविशेष' असा अर्थ केला आहे, व तो मंत्रातील मग पदावर दृष्टि टाकल्यास बरोबर दिसतो.

(१७) आतरुपुः कययो महस्पथः । ते वाहुभ्यो धमित-मग्निमश्मनि नक्तः पो अरुपरणो जहृति तं २.२४,७.

पूर्वी [दृष्ट] नसेलेला अग्नि कवींनी मोठ्या रस्त्यावर हातानी उत्पन्न करून पर्वतावर टाकला—पूर्वार्दी यजन-क्रियेव्यतिरिक्त दुसऱ्या कामाकरिताही अग्नि नवाच उत्पन्न करावा लागत असे शस्त्रें दिसते. सायणानी 'धमित' याचा 'मंथनन' असा अर्थ केल्या आहे. परंतु मंथन मंथनाचा उल्लेख नाही.

(१८) त्रीणि शता त्री सहस्राण्याग्नि त्रिंशच्च देवा नय-चासपर्यन्त । औक्षन् एतैः, अरुणन्यहिरसा, आदिक्षोतार न्यमादयन्त ३.९,९.

तीन हजार तीनशे एकोणचाळीस देवांनी अग्नीचें अर्चन केले; त्यात सप्त विचन केले, त्याच्याकरिता दर्भ पसरले; व त्यावर त्याच वसविले—तीन हजार तीनशे एकोण-चाळीस देवांनी अग्नीत तुपाचें हवन करून त्याला होता म्हणून दर्भावर वसविण्याची क्रिया हल्लीच्या सूत्रोक्तप्रमांत अगुणें घडाय नाही.

(१९) अभयंवां प्रयतं दारुहसादोतुवां पयं हविषो उपम्य ३.३५,१०.

हे इन्द्रा, होलाच्या अथवा अभयूच्या हातानें यजनीम हवी घेवन कर—होलाच्या हाताचें इन्द्राच हवि अर्पण करण्याची क्रिया सूत्रोक्त श्रौतप्रमांत नाही.

(२०) सेव्ये अस्तु सुभगः सुदातुयंस्वा नित्येन हविषा य उक्थेः । मिमीपति स्व आयुषि दुरोणे विभेदस्मै सुदिना, सासदिष्टिः ४.४,७.

जो निल हवीच्या व दारुच्या योगानें अग्नीला आपल्या सर्व आयुष्यभर खा करितो त्याचे सर्वे दिवस (आयुष्य) अग्नि मुखर करतो. हीच इष्टि [याम]—अग्नीसाठी निल शस्त्रें पठण करून हवी अर्पण करण्याची क्रिया सूत्रोक्त श्रौतप्रमांत नाही. अग्निहोत्रहोम निल आहे परंतु त्याकरितां शस्त्रें सोडून पठण करित नाहीत.

(२१) इन्द्रं परेपरे मध्यमास इन्द्रं यांतोपसिषास इन्द्रं । इन्द्रं धियंत उत मुष्यमाता इन्द्रं नरो वाजयंतो हवते ४.२५,८.

उच, नीच, मध्यम असे सर्व लोक इन्द्रासाठी हवन करतात. कोणत्याही काळांत निघालेले इन्द्रालाच बोलावितात. बुद्धात इन्द्रालाच हांक मारतात. परात असणारे दुकवतु लोक इन्द्रासंबंधी यजन करतात व त्याच्या जवळच अग्नीची

याचना करतात—वरील मनात सूत्रोक्त श्रौतधर्माव्यतिरिक्त किया इतकीच की, एकव्या इन्द्रासाठीच याग करणे सूत्रोक्त श्रौतधर्मात अनेक देवता घेत असतात दुसरी गोष्ट म्हणजे अशी वरील मनाकालीं सर्व लोकात इन्द्राचाच उपासना हद्द होतीतें दिसतें

(२२) ये स्तोमेभि प्रसूरयो नरो मयान्यायसु ५.१०,३

जे स्तोमाच्या [स्तोत्राच्या] योगान द्रव्य संपादन करतात—वरील मनात सूत्रोक्त श्रौतधर्माव्यतिरिक्त किया नाही ऋग्वेदकालीन लोकाच्या एका इत्याजन साधनान्चा उल्लेख आला आहे, म्हणून हा मंत्र घेतला आहे

(२३) त्वामग्रे अगिरसो गुहाहितमन्वविन्दन् दिश्विबाण वेतवने । स जायसे मध्यमान सहो मरुत्वामरु ५.११,६

गुहेचा व वनाचा आश्रय करून राहणारा अग्नि अंगिरसाना सापडला तो मयानां उत्पन्न होतो—मयन करून अग्नि उत्पन्न करण्याची किंवा साध्य होण्यापूर्वी अरण्यातील अग्नीची ऋषींना वाळूक होता असें वादत

(२४) यो अस्मे प्रस उत वा य ऊपति सोम सुनोति ५.१३,३,

जो या [इन्द्रा] करिता दिवसा व रात्री सोमाभिपव करतो—इन्द्राकरिता रात्री सोम कुटण्याची किया सूत्रोक्त श्रौतधर्मात आढळत नाही

(२५) विसर्माण कृणुहि विसमेपा ये भुजते अपृणन्तो न उन्धै १.४२,९

रात्र पठण करणाऱ्या आम्हाला न देतां जे [द्रव्याचा] उपभोग घेतात त्यांचे द्रव्य नाहीसें कर—मनात सूत्रोक्त श्रौतधर्माखेरीज अशी किया नाही परंतु पूर्वी रात्र पठण करणारे आपणास द्रव्य न देणाराचा द्वेष तिरस्कार करीत असत, एवढेंच दाखविलें आहे

(२६) सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिर ५.५१,७
इन्द्रवायूकरिता अभिपव घेऊले व दधिमिश्र सोम—सोमरस दधिमिश्र करून अर्पण करण्याची किया सूत्रोक्त श्रौतधर्मात नाही

(२७) प्रातर्द्वीमदिति जोहवीमि मध्यदिन उदित सूर्यस ५.६९,३

प्रातः कालीं, माध्याह्निकालीं व अपराह्निकालीं अदितीला आह्वान करतो—प्रातः काल अथवा माध्याह्निकाल अशा विशिष्ट कालींच अदितीला आह्वान करण्याची किया सूत्रोक्त श्रौतधर्मात नाही

(२८) प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्य. प्रातर्हि यज-मभिरा वधाते प्रससति कवय पूर्वमाज ५.७७,१

प्रातः कालीं येणाऱ्या अध्विनी देवाना उद्देशून यजन करा प्रातः कालींच अध्विनी देव यज्ञ सेवन करतात पूर्वांच कवी अध्विनी देवाची प्रातः कालींच स्तुति करीत—अध्विनी देवांच प्रातः कालीं यजन व यज्ञन सूत्रोक्त श्रौतधर्मात नाही

(२९) प्रातर्पंचमभिरा हि नोत्त न सायमस्ति देवया अउष्ट ५.७७,२

अध्विनी देवाकरिता प्रातः कालींच यजन करा साय कालीं हवी देवाचा अर्पण करण्यास योग्य नसतो, असेव्य असतो—सूत्रोक्त श्रौतधर्मात प्रातः कालींच अध्विनी देवाना हवी अर्पण करीत नाहीत सायकाळीं हवी असेव्य होती, देवाना अर्पण करण्यास अयोग्य होती, असाहि कोड सूत्रोक्त श्रौतधर्मात उल्लेख नाही

(३०) प्र नव्यसा सहस सुनुमन्ता यज्ञेन ६.१,१

नवीन यज्ञान युक्त असे आम्ही —मनात फक्त नवीन यज्ञाचा उल्लेख आहे हल्लीं सूत्रोक्त यज्ञच होत असतात त्या व्यतिरिक्त नवे यज्ञ होत नाहीत

(३१) अपृथ्वी पुरुवमान्यसे...वचात्यासा स्वविराप तक्षन् ६.३२,१

पूरा कोणी न केलेल्या . अशा वाक्याना इन्द्राची स्तुति करतो—नवीन वाक्याना स्तुति करण्याची पद्धत सूत्रोक्त श्रौतधर्मात नाही

(३२) यस्य तीमसुज मद मध्यमत च रक्षसे ६.४३,१

ज्याचा अभिपव कठीण आहे असा, मध्यगत व अंतगत अशा सोमाचे तू रक्षण करतोस—मनातील “तीमसुत” याचा प्रातः सवनातील सोम, ‘मध्य’ याचा माध्यदिनसवनातील सोम व ‘अंत’ याचा तृतीयसवनातील सोम” असा माध्यकारानां अर्थ दिला आहे ‘तीमसुत’ असें प्रातः सवनातील सोमास म्हटलें आहे तीमसुत म्हणजे जो कुटावयास कठीण, प्रथमच कुटावयास घेतलेला असा मध्यगत सोमास (माध्यदिनसवनातील सोमास) तीमसुत म्हटलें नाही सूत्रोक्त श्रौतधर्मात प्रातः सवनात व माध्यदिनसवनात निर निराव्य सोम कुटावयास घेत असून तृतीयसवनाकरिता मान माध्यदिनसवनातीलच सोम पुन्हा पुन्हा रस काढितात मग्राचा भावाच “प्रातः सवनात कुटावयास घेतलेल्याच सोम वापीच्या दोन्ही सवनांत पुन्हा पुन्हा कुटावयाचा” अशा तः हेच किया सूत्रोक्त श्रौतधर्मात नाही

(३३) वळि शीर्षाणि जभुरद्व्याति ७.१८,१९

इन्द्राचा अध्विपचा वळि अपण केला—वरील वाक्य यज्ञविषयक नाही लडाईंतील आहे परंतु इन्द्रास अध्विराचा वळि अर्पण केल्याचा उल्लेख आलेला आहे म्हणून घेतलें आहे

(३४) न ते गिरी अपि सुप्ये गुरस सदा ते नाम स्वपशो विचरिम् ७.२२,५

मी तुसी स्तुती याकणार नाही. खंदा तुझच नाम उचारीत जाईन—वरील मंत्रांत यज्ञक्रियेचा उल्लेख नाही. तेव्हाहि नामग्रहणरूप उपासना दिसते. भाष्यकारांनी "नाम" याचा 'स्तोत्र' असा अर्थ केला आहे. तो जरी पेतला तरी स्तोत्रक धातुधर्मांतर्गन यज्ञात इन्द्राग्निवाय अनेक देवता येत असतात.

(३५) ये च पूर्वं ऋषयो येच नृपा इन्द्र ब्रह्माणि जन-
मंत विमाः ७.२२,९.

पूर्वांचे व नवे ऋषी स्तोत्रे तयार करते शाळे—
ऋग्वेदकालीन स्तोत्रे तयार करण्याची क्रिया एकासारखी चालू
होती असे दिसते. स्तोत्रक धातुधर्मांत सूत्राराना सांगितले-
लीच शब्दे स्तोत्रे पठण करतात.

(३६) न सोम इन्द्रममुतो ममाद् नाग्रह्माणो मयवानं
मुतासः । तस्मा उक्थं जनये ७.२६,१.

सोमामिषव केल्याशिवाय व अग्निपव केलेला सोम ब्रह्मा
(स्तोत्रा) शिवाय अर्पण केल्यास इन्द्रास मद येत नाही. ला-
करिता शत्रू पठण करतो—“अग्निपव केलेला सोम सोम-
रहित अर्पण केल्यास इन्द्राला मद येत नाही.” असा मंत्रार्थ
आहे यावरून पूर्वी शत्रूसोमरहित सोम इन्द्राला अर्पण
करीत असत की काय अशी शंका येते. म्हणून हा उतारा
पेतला आहे.

(३७) इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधो न मक्ष
भासते ७.३२,२.

मक्षिका ज्याप्रमाणे मध्याचे (पोळ्याचे) जवळ वसतात
त्याप्रमाणे स्तोत्रे करणारे अग्निपव केलेला सोमाजवळ
पसतात—स्तोत्रक धातुधर्मांत अशा तऱ्हेन सोमाजवळ
सर्गांमानी जमून बसण्याची क्रिया नाही.

(३८) ऋतं होता न इपितो यजति ७.३९,१.

यज्ञसंघी होता यजन करतो—स्तोत्रक धातुधर्मांत
यजन करण्याचे काम अश्वयूकडे असते. प्राचीन काळी होता
व अश्वयू एकच असता असे वाटते.

(३९) उपस्थेयाम शरणं न वृक्षं ७.९५,५.

ब्रह्माप्रमाणे उभे राहून उपस्थान करूं—वरील प्रकारची
उपासना स्तोत्रक धातुधर्मांपेरीज आहे.

(४०) सीदन्तस्ते ययो यथा गोध्रीते मधो मदिरं
निबक्षणे । अभि त्वाग्निन्द्र नोनुम. ८.२१,५.

पक्षी जसे [जमाव करून] वसतात तसे दक्षिण व
मंदार अशा सोमाजवळ वसून तुला [इन्द्राला] खवू—
सोमरसाजवळ पुष्कळ खोरांनी जमून वसून इन्द्राची स्तुति
करण्याची क्रिया स्तोत्रक धातुधर्मां रूढ होण्यापूर्वीची दिसते.

(४१) कन्या ३ यावयायती सोममग्नि युतासिद् ॥
अस्तं भरन्त्यमरीदिन्द्राय मुनयै त्वा ८.८०,१.

उदघार्थे जाणाऱ्या वन्येला मार्गांत सोम सापडला. तो
परी नेल्यावर “हा आता इन्द्राला अर्पण करूं” असे ती
म्हणाली—यज्ञाशिवाय व स्त्रियांनी इन्द्राला सोम अर्पण
करण्याची क्रिया स्तोत्रक धातुधर्मांत नाही.

(४२) नमसेदुपसीदत दधेदमि श्रीणीतन । इन्द्रुमिन्द्रे
दधातन ९.११,६.

नमस्कार करून सोमाजवळ बसा, त्यांत दहि मिशळा व
तो इन्द्राला अर्पण करा—सोमरस पात्रात भरवयाचे
वेळी त्याला नमस्कार करण्याचा विधि स्तोत्रक धातुधर्मांत
नाही, व दधिमिश्र सोमाहि स्तोत्रक धातुधर्मांत नाही.

(४३) यमाय सोमं सुनुत १०.१४,१३.

यमाकरिता सोमामिषव करा.—यम देवतेला उद्देशून
सोमामिषव स्तोत्रक धातुधर्मांत रुढ नाही.

(४४) तांश्च पाहि गृणतः सूरिन् वपद् वपक्ष्यूर्ध्वांसो
अनक्षन् नमोनम इत्यूर्ध्वांसो अनक्षन् १०.११५,९.

वपद् वपद् व नमः नमः असे म्हणणाऱ्यांचे रक्षण
कर—नमः नमः असे म्हणून स्तुति करण्याची पद्धत स्तोत्रक
धातुधर्मांत नाही.

× × × × ×

आतापर्यंत जे उल्लेख दिले आहेत त्यावरून निदान असे
दिसून येईल की, यज्ञसभ्या जेव्हा वाढत होती अशा
काळातच नवन तयार होत होते. पुढपसुक्तात ज्याप्रमाणे
वेदिक वाङ्मयरूपी साहित्य तीन ठिकाणी विभागलेले दृष्टीस
पडते त्याप्रमाणेच होता, पोता, नेछा, आग्नीध्र, प्रशास्ता,
अश्वयू, ब्रह्मा, रुद्रपति इत्यादि सात होते व एक रुद्रपति
मिळून आठ क्रिया करणारे पुढप मंत्रकाळातच दिसतात.
यज्ञाची क्रिया पाहिली तर त्यात शब्दे म्हणजे, साम म्हणजे,
सामाचे वर्गीकरण बघरे दिसतेच. परिधि, इध्म, धिष्ण्या इत्यादि
शब्दास सज्ञास्वरूप आलं होते. वेदीचे मापन होई. आहुति
साहानार करून यावी का वषट्कार करून यावी याविषयी
देखील भेद वाढला होता. सोम, घृत इत्यादि रसाची
अवदाने यावयास सुवा, सुची, जुहू, खारी, चमस, द्रोण
इत्यादि पात्रे दृष्टीस पडतात आणि त्यासंबंधी उल्लेख जवळ-
जवळ स्तोत्रक यज्ञक्रियेप्रमाणेच दिसतात. हवनीय इत्यांत
सोम, आज्य, पृथ्व्याज्य, पुरोडासा, पयसिधसोम, चरु, धाना,
करम, यवमिश्रसोम इत्यादि द्रव्ये दिसतात.

ऋतिसंवरण ब्राह्मणांत जरी दिसत नाही आणि स्तोत्रक
धर्मांत दिसते तरी त्यांचे मूळ प्रत्यक्ष मनात आहे असे
दिसते. श्रौत क्रियात अध्याधान, सायप्रतहोम, वशीपूर्णमास,
पशु, चातुर्मास्यातपेत पिंडपितृयज्ञ, रुद्रनेषीयेष्टि, घर्म (प्रवर्ग),
सोमयाग, अतिरात्र, सवत्सरसत्र अश्वमेध इत्यादि श्रौत प्रकार
दिसून येतात. वरील प्रकारची स्थिति जर आपणास ऋग्वेदात
दिसून येते तर त्यापासून यज्ञांची अलंते नियमबद्ध पद्धति
कशी बनत गेली ही कल्पना होण्यासारखी आहे.

**सोमयागांतील मुख्य ऋत्विजांच्या नावांचा संहितांमध्ये उल्लेख
दाखविणारे कोष्टक.**

ऋत्विक्काम	ऋग्वेद संहिता	तैत्तिरीय संहिता	वाजसनेयि संहिता	सामवेद संहिता	अथर्ववेद संहिता	ऋग्वेदसंहिता		तैत्तिरीय संहिता			
						ऋत्विज/अन्यार्थी		मन्त्रभाग		ब्राह्मणभाग	
						ऋत्विज	अन्यार्थी	ऋत्विज	अन्यार्थी	ऋत्विज	अन्यार्थी
अध्वर्यु	५७	८६	१४	८	८	५७	०	१०	०	७६	०
ब्रह्मा	३००	१९०	४८	१३	७२	२३	२७९	६	७०	१६	९८
होता	३२४	१०३	१०३	४३	३४	२८७	३७	५०	१	४६	५
उद्गाता	१	१०	०	०	०	१	०	१	०	११	०
प्रतिप्रस्थाता	०	१	०	०	०	०	०	०	०	१	०
ब्राह्मणाच्छसी	३	१	०	०	०	३	०	०	०	१	०
मैत्रावरुण	५	१६	२	०	१	४	१	१	१	३	११
(प्रशास्ता)											
प्रतोता	०	३	०	०	०	०	०	१	०	२	०
नेष्टा	६	५	०	०	१	०	१	२	०	३	०
धामीध्र	३	३६	२	०	०	५	०	४	१	८	२३
अच्छावाक	०	२	०	०	०	३	०	०	०	१	०
प्रतिहता	०	०	०	०	०	०	०	१	०	२	०
उन्नता	०	४	१	०	०	०	०	०	०	४	०
पोता	११	२	१	१	४	१०	१	०	०	२	०
प्रावस्तुत	१	१	०	०	०	१	०	०	०	०	०
(प्रावप्रभ)											
सुप्रक्ष्य	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
सदस	०	१०	०	०	०	०	०	३	०	७	०

बरील कोष्टकामध्ये आपणास लक्षात ठेवण्याजोग्या गोष्टी पुढे दिल्याप्रमाणे दिसतात.

(१) सुप्रक्ष्य नावाच्या अत्यंत थोडे काम असणाऱ्या ऋत्विजाचा उल्लेख कोणत्याही संहितेत नाही.

(२) उद्गात्याचा म्हणजे सामवेद ज्या वर्गाने वनविला त्या ऋत्विजाचा उल्लेख फक्त कृष्णयजुर्वेदात बऱ्याच (१२) वेळ येतो. त्यापैकी ११ वेळ उल्लेख ब्राह्मणात असून मन्त्रात उरले एकच आहे. ऋग्वेदात एकच वेळ येतो, आणि इतर वेदात मुळीच नाही. म्हणजे सामसंहितेतही नाही. सामाचा उल्लेख मान ऋग्वेदात बारवार येतो यावरून असा एक सशय उत्पन्न होतो की, उद्गात्याचे माहात्म्य बऱ्याच उत्तर-काली वाढले असावे.

(३) प्रावस्तुत या ऋत्विजाचा उल्लेख वाजसनेयी, साम आणि अथर्व या संहितातून नाही. जो उल्लेख आहे तो ऋग्वेद आणि तैत्तिरीय संहिता या दोन्ही वेदात दिसणाऱ्या परंतु एकाच ऋचेंत आहे आणि त्यात केवळ प्रावप्रभ म्हणजे वरवटा उचलून ठेवणारा एवढ्या लाचे स्वरूप होय. अर्थात् या सामान्य कार्याचा पुढे मागे गौरव होऊन त्या कार्यात प्रावस्तुतीचा प्रवेश होऊन ऋत्विक्कार्याचे स्वरूप आल असावे असे दिसते.

(४) उनेता या ऋत्विजाचा उल्लेख फक्त यजु संहितेतील ब्राह्मणभागात चारवेळ आला आहे इतर संहितात मुळीच नाही. सामान्य खटपट्यांचे काम करणारा हा मनुष्य दिसतो. त्याला ऋत्विक्पद देखील पुढे मागे गौरवासाठी दिले असावे असे दिसते.

(५) अच्छावाकाचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेतील ब्राह्मण-वाक्यावाहेर कोठेही नाही हा होतृगणातील ऋत्विज पण होतृमन्त्रात त्याचा काहीच उल्लेख नाही यावरून हा देखील उत्तरकालीन दिसतो. निदान क्रियेच्या कर्त्याला महत्त्व व नाव उत्तरकाली मिळाले असावे. अच्छावाकास त्याच्या कार्याच्या आरंभी जे मन्त्र म्हणवे लागतात त्यात अच्छ ई पद येते. यावरून होतृगणाच्या विशिष्ट विकासामंतर या होत्यास हे नाव मिळाले असे दिसते.

(६) प्रतिहता फक्त कृष्णयजु संहितेत दोन वेळा उल्लेखिल गेला आहे.

(७) ब्राह्मणाच्छसीचा उल्लेख या विशिष्ट नावाने कृष्णयजु संहितेखेरीज कोठेही नाही. हा उल्लेख देखील संहिता-तर्गत ब्राह्मणभागात व तो देखील एकदाच आला आहे. ऋग्वेदसंहितेत ब्रह्मपुत्र नावाने उल्लेखिलेला ऋत्विज ब्राह्मणाच्छसी होय असे म्हणता येईल. या ऋत्विजास ब्राह्मणाच्छसी

हे नाव मिळण्याचे कारण तो जी याज्ञा म्हणतो तीत ब्राह्मणात हे पद आहे. ब्रह्मपुत्र हा संतन करणारा आहे इतपत पुरावा ऋग्वेदमंत्र देतात.

(८) प्रसास्ता व मैत्रावरुण या दोन नावांपैकी प्रसास्ता हे नाव अधिक जुने दिसते. कां की, प्रसास्ता हे सामान्य क्रियेचे वाचक आहे आणि मैत्रावरुण हे मित्रावरुणाच्या स्तुतीवरून पडलेले दिसते. प्रसास्ता व मैत्रावरुण ही दोन्ही एकाच ऋत्विजाची नावे आहेत असे म्हणण्याचे कारण मित्रावरुणाची स्तुति करणाराला प्रसास्ता असे म्हटले आहे. ऋत्विग्वरणांमध्ये मैत्रावरुणाचे वरण करताला प्रसास्ता शब्दाने वरण करतात व प्रसास्ताच्या नावाने ग्रंथ देतात. सूक्ता, प्रसास्ता व मैत्रावरुण एकच समजतात. तथापि तैत्तिरीय संहितेत मैत्रावरुण हेच नाव चार वेळ येते. प्रसास्ता हे नाव आढळत नाही. ऋग्वेदमंत्रात प्रसास्ता हे नाव वारंवार आढळते.

(९) प्रतिप्रसाता याचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत एरुदाच आला आहे, व तो देखील ब्राह्मणभागात आहे. याची कोणत्याहि संहितातून उल्लेख नाही.

(१०) अमीध्र या शब्दाचा ऋत्विग्यां उल्लेख अमीध्र व अग्निमिथ या नावाने तैत्तिरीय संहितेतील मंत्रविभागात ८ वेळ व ब्राह्मणभागात ८ वेळ मिळून एकंदर १२ वेळ आला आहे 'अग्निमिथ' हे नाव एरुदाच आले आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख तीनवेळा आला आहे.

(११) प्रमोता या ऋत्विजाचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत मंत्रभागात एरुदा व ब्राह्मणभागात २ वेळ मिळून तीन वेळ आला आहे. हा इतर संहितात दिसत नाही.

(१२) पोता या ऋत्विजाचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत फक्त ब्राह्मणभागात दोन वेळ आहे. पण ऋग्वेदात याचा उल्लेख १० वेळ तरी ऋत्विग्यांन आला आहे. अथर्ववेदात चारदा आला आहे व शुक्रयजु व सामवेदात एक एक वेळ आला आहे.

ऋग्वेदांमध्ये ऋत्विजाच्या नावाचा सगळाबहुल्यावरून अनुक्रम लावावयाचा असे म्हटल्यास तो येथेप्रमाण होतो. होता, ब्रह्मा, अथर्व्यु, पोता, नेथा, प्रसास्ता, अमीध्र इत्यादि.

कृष्णयजुर्वेदात होता, अथर्व्यु, ब्रह्मा, उद्गाता, अमीध्र, प्रसास्ता, नेथा असा होतो.

इतर वेदात अथर्व्यु, ब्रह्मा व होता यांऐरीज इतराचा पारसा उल्लेख नाही. अथर्ववेदात पोत्याचा उल्लेख चार वेळ आला आहे.

सदस्य हा शब्द ऋत्विग्यां व एकवचनी असा तैत्तिरीय संहितेत कोठे आढळत नाही. सामान्यत 'सदात (सदो-मत्प्रात) पसणारे ते सदस्य' असा अर्थाने कोणी ठिकाणी आला आहे. अर्थात तो अनेकवचनी आहे. उत्तरकालीन

प्रयात 'सदस्य' हा ऋत्विग्यां स्पष्ट आहे. यावरून सामान्यत सदात वसणाऱ्यांपैकी एका प्रमुखा व्यक्तीला 'सदस्य' हे नाव मिळाले असावे व ऋत्विज या नावाने त्याचा स्वीकार करण्याची रूढी पडली असावी. कल्पसूत्रामध्ये 'सदस्यः सप्तदश' सदस्य १७ या ऋत्विज असे म्हटले आहे.

यज्ञविकासमूलक क्रियाभेद.—कोणतीहि क्रिया अधिकाधिक विकसित होऊ लागली म्हणजे त्या विकृतात दोन क्रिया होत असतात. एक क्रिया म्हणजे आकार वाढणे आणि दुसरी क्रिया म्हणजे क्रियेमध्ये अधिकाधिक भ्रमविभाग होणे ऋत्विजात होत असलेल्या भ्रमविभाग आपणास पहावयाचा झाल्यास ऋग्मंत्राकडेसच आपण लक्ष दिले पाहिजे ब्राह्मणात आणि स्वावरीवर जुळणी होणाऱ्या यजुर्वेदाच्या रचनेत निरनिराळ्या ऋत्विजाच्या क्रियांचे पृथक्करण पूर्वीच होऊन गेले आहे अशी अवस्था दृष्टीस पडते. यासाठी आपण होता, अथर्व्यु, ब्रह्मा, पोता इत्यादि ऋत्विजाच कर्म प्रत्यक्ष ऋग्वेदाच्या मंत्रभागात कसे काय होतं इकडे लक्ष देऊ.

होत्याचे काम म्हणजे फक्त दाळे, स्त्रोत्रे वगैरे म्हणणे, आहुति देणे इत्यादि क्रिया करणे नव्हे. तसेच अथर्व्युचे काम म्हणजे यज्ञाच्या व्यवस्थापकास शोभणारी क्रिया करणे, या तद्देची मांडणी सूत्रांक आणि ब्राह्मणोक्त धर्मधर्मात आहे तसेच एकत्र होता, एकच अथर्व्यु, अशी स्थिति आहे. पाच सहा होते अगर चार पाच अथर्व्यु अशी स्थिति नाही क्रिया निश्चित असून त्याचे अधिकारीहि निश्चित असल्याची स्थिति यजुर्वेदपटनोत्तर धर्मधर्मात आहे. तर या स्थितीच्या पूर्वस्वरूपाकडे आपण प्रथम लक्ष दिले पाहिजे

होता.—आपण ऋग्वेदाची मुख्य कार्ये जे देवतांची स्तुति करणे असे समजले जाते ते कार्य करणाऱ्या ऋत्विजाकडे प्रथम वळू. त्याचे ऋग्वेदसंहितेत आढळणार स्वरूप पुढे दिलेल्या उदाहरावरून स्पष्ट होईल.

अग्निं दूतं वृणीमहे होतार विश्ववेदसम् ॥ अस्य यज्ञस्य सुकतुम् ॥ १.१२,१.

सर्वज्ञ व कर्मकुशल असा अमीध्र आम्ही आमच्या यज्ञाचा होता व दूत नेमतो. (होत्याचे आह्वान कार्य)

अग्ने देवां इहायह जज्ञानो वृक्तवाह्ये ॥ असि होता न ईक्ष्वः ॥ १.१२,२

हे अग्ने, तू येथे उत्पन्न झाल्यास म्हणजे बहि आथलून वाट पाहत बसलेल्या यजमानासाठी देवाना बोलावून आण. कारण तू आमचा प्रसन्ननीय होता आहेस. (येथ आह्वान करणारा तो होता असा अर्थ केल्यास अधिक स्पष्ट होईल.)

सुसमिद्यो न आवह देवो अग्ने हविष्मतो होत. पावक यज्ञि च ॥ १.१३,१.

हे अग्ने, लोकाच्या साठी तू होत्यांचे कर्म व पोत्यांचे कर्म याची इच्छा करतोस. तू नेपावी, व सत्यवान् व धनप्रद आहेस. आम्ही देवाच्या करिता स्वाहावार करतो नंतर तो प्रकाशमान अग्निदेव देवांचे यजन करो. (हवनार्था)

आदेवानामपि पंधामग्नम् यच्छत्रयाम तदनु प्रयोक्तुम् ।
अग्निर्विद्वान्स यज्ञास्तेदु होता सो अध्वरान्स ऋतुष्कल्प-
याति ॥ १०.१,२.

आम्ही देव ज्या मार्गांन खगोला जातात त्या मार्गावर जाऊन पोहोचू. ज्या योगाने देवाच्या सन्निध जाऊन त्या-
कर्मांचे अनुष्ठान करण्यास आम्ही समर्थ होऊं इतकेच नव्हे तर तें कर्म अनुक्रमाने समाप्त करण्यासहि समर्थ होऊं, आणि नंतर त्या स्वर्गप्राप्त मार्गोला जाण्यासार अग्नि देवांचे यजन करो. का मी, मनुष्यांचा होमनिष्पादक 'होता' तोच आहे. तो अग्नीच यज्ञाची व त्याच्या योग्य काळची कल्पना करतो (हवनार्था)

यूपेभिर्द्वौ शुपाणो जकेर्देवां अञ्ज रघुपत्या जिगति ।
मन्त्रो होता सुखुह्वा ३ यन्निष्टः संमिष्टो अग्निराजिघति दे-
वान् ॥ १०.१,३.

पवित्र झालेला अग्नि हविर्द्रव्यरूप वस्त्रांनी व स्रोत्रांनी सेव्य-
मान होत्यात इन्द्रादि देवांच्याकडे जाण्यासाठी भरभर पावले टाकून जलद चालतो. आणि खुल्लख यजनशील असा तो 'होता' देवाना हविर्द्रव्ये समर्पण करतो. (हवनार्था)

आ नो वहिः सधमादे गृहद्वि देवो ईळे सादया सप्त
होदन् ॥ इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये अगं स्वस्त्यग्निं समिधा-
नमीमहे ॥ १०.३५,१०.

हे अग्ने, ज्या ठिकाणी देव सोमपान करून घेतात त्या
आमच्या वीस्रिमान् असा महायज्ञामध्ये सप्त होते व इन्द्र, मित्र, भग आणि इतर यजनीय देव यांना आणून वस्तीय म्हणजे धनलाभाकरिता त्या देवांचे मी स्तवन करीन. उत्तम प्रकारे प्रज्वलित झालेल्या अग्नीजवळ आम्ही सर्व प्रकारे कल्याणाची याचना करितों. (सप्त होते, स्वनार्था)

इदमित्थ्या रौद्रे गूतंपचा प्रक्षकत्या शन्यामन्तराजौ ।
क्राणा यदस्य पितरो मंहनेष्टाः पर्वल्पक्ये अहन्ता सप्त
होदन् ॥ १०.६१,१.

मोठ्या आवाजाचा (नामानेदिष्ट) इद्राला आवडणारे स्त्रोत्र
या वेळीं कडे करावे हे जाणत असल्यामुळे तयार करण्यास त्याच्या (नामानेदिष्टाच्या) वापाने व भावानी गाई मिळल्याचे साधन म्हणून (नामानेदिष्टाला) सुचविले होते त्या स्त्रोत्राच्या पठनाने सत्राच्या सहाव्या दिवशी त्याने सप्तहोत्यांना सत्राच्या समाप्तीपर्यंत पार पाडून नेल. (सप्त होते, अतिथित.)

सकेतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरागमत् । अंजानः सप्तहोतृ-
भिर्हविष्मते ॥ ३.१०,४.

यज्ञाची प्रवृत्ति करणारा तो अग्नि सप्तहोत्यांनी तुपा-
सारख्या हविर्द्रव्यांनी न्हाऊन सोडिला असताना हविर्द्रव्या
यजमानाकडे देवाना घेऊन येतो. (आह्वानव्यतिरिक्त कर्म)

यथायजो होत्रमग्ने गृध्रिव्या यथा दिव्यो जातंचद-
क्षिकित्वान् । एवानेन हविषा यक्षि देवान् मनुष्यचर्जं
प्रतिरेममय ॥ ३.१७,२

हे अग्ने, तू ज्याप्रमाणे पृथ्वीच्या किंवा पुढेदेवतेच्या हवि-
र्द्रव्यांचे यजन केलेस त्याचप्रमाणे उपजत हानी व बुद्धिमान्
असा तू आम्ही करीत असलेल्या या यज्ञात 'होता' होऊन
हविर्द्रव्यांनी देवतेर्देशाने यजन कर आणि मानुष होत्या-
प्रमाणे आमच्या या यज्ञाचे अनुष्ठान पार पाड-पैल तीराला ने. (हवनार्था)

होता देवो अमर्यैः पुरस्तादेति मायया । विद्वधानि
प्रचोदयन् ॥ ३.२७,७

मरणधर्मरहित असा होतानामक देव आपल्या कर्मविषयक
ज्ञानाने संपन्न होत्यात समजून घेण्यास अवश्य अशा कर्मांचे
ज्ञापन करण्यासाठी सर्वांच्या पुढ अर्थात इतर देवांच्या
अगोदर येतो. (आह्वानव्यतिरिक्त कर्म)

अ सप्तहोता सनकाद्रोचत मातुरुपस्थे यदशोचदधुनि ।
न निमिषति मुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जडरादजायत ॥
३.२९,१४.

(सात असानी ज्याचे ठिकाणी हवन करतात असा) सप्तहोता
नामक अग्नि सनातन असल्यामुळे नित्य प्रकाशित असतो.
आईच्या मादीवर वालक शोभतो त्याप्रमाणे या यज्ञस्थलाच्या
ठिकाणी शोभत असलेला हा अग्नि चित्ताकर्षक असा आपल्या
ज्वाळारूप मुखाने रौद्रव्यारोज मखुळ शब्द करतो. असुराच्या
उदरातून जन्मलेला हा अग्नि यत्किंचिदहि क्षोप न घेता
सदैव जागृत असतो. (हवनार्था)

यद्व त्या प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतक्षिकित्वो ह्युत्तमहोद ।
ध्रुवमया ध्रुवमुत्ताक्षमिष्टा. प्रजान् विद्वान् उपयाहि सोमम् ॥
३.२९,१६.

हे ज्ञानसंपन्न अग्ने, आज चांद्र असलेल्या यज्ञात ज्या
ज्या मी तुला बरेले आहे त्या अग्नी आम्ही अर्पिलेली
हविर्द्रव्ये तूच देवाकडे नेहमी घेऊन जा आणि हवि स्वी-
कारलेल्या देवाच्या चतुर्तेमुळे शांत झालेला असा तू माझी
मिष्ट जाणून सोमास जवळ कर. आम्ही तयार केलेल्या
सोमरसाजवळ लवकर ये. (आह्वानव्यतिरिक्त कर्म)

इन्द्र पिव स्वधया चित्सुतस्यामेवं पयि निब्रूया
यजन ॥ अथर्वीर्वा प्रयत शक हस्ताद्धोनुवां यज्ञं हविषो
उपस्य ॥ ३.३५,१०.

हे अग्ने, ज्याअर्थी तूं आता चांगला प्रज्वलित झाल्य आहेस त्याअर्थी हवि प्रदान करणाऱ्या यजमानाकडे देवाना बोलवून घेऊन ये आणि शुचिर्भूत होव्या, तूं त्याची पूजा कर. (आह्वानकार्य.)

अग्ने सुखतमे रथे देवो इंक्षित आवह । अस्ति होता मनुर्हितः ॥ १.१३,४.

हे अग्ने, आमच्याकडून स्वविल्या गेलास म्हणजे सुखवारक अशा एका रथात बसवून सर्व देवाना घेऊन ये कारण, मनुनं 'देवाला बोलवणारा' होता म्हणूनच तुला येथे स्थापित केलेला आहे. (आह्वानकार्य.)

आकीं सूर्यस रोचनाद्विधान्देवो उपधुंधः । विप्रो होतैव वक्षति ॥ १.१४,९

बुद्धिमान् होता आता उष.काळ झाला हे जाणून सूर्य-प्रकाशावून सर्व देवाना येथे बोलवून आणो. (आह्वान)

हं होतामनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमनो अध्वर यज ॥ १.१४,११.

हे अग्ने, मनुष्यांना हितकर अशा होता होऊन तूं यज्ञात बसला आहेस तर तूं हा आमचा यज्ञ क्षेत्रास ने. (येथे हवनकार्य अधिक प्रमाणाने आहे.)

नि स्वा यज्ञस साधनमग्ने होतारमृत्विजम् ॥ मनुष्यदेव धीमहि प्रचेतसं जीर दूतममर्यम् ॥ १.१४,११.

हे अग्निदेवा, यज्ञाचे साधन व वसतादि ऋतूंमध्ये यजन करणाऱ्या ऋत्विजाप्रमाणे तुज ज्ञानसंपन्न होत्याला आम्ही मनुष्य होत्याप्रमाणे स्थापन करता. का कीं, तूं शत्रूच्या आयुष्याची हानि करणारा देवदत्त व अमर आहेस. (आह्वानकार्य.)

नि स्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् । धृक्कणं स-प्रथस्तम विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥ १.१५,७.

हे अग्ने, बुद्धिमान् असतात ते तुला म्हणजे होत्याला यज्ञामध्ये स्थापित करतात. कारण, तूं प्रवणकुशल व धनाचा लाभ करून देणारा म्हणून प्रख्यात आहेस. (अनिष्टव)

होतार ससजुहो ३ यजिष्ठं यं वाधतो वृणते अध्वरेषु । अग्निं विश्वेषामरति वसूना सपथीमि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ १.१६,७.

यजन करणारे सात ऋत्विज ज्या अग्नीला यजनकुशल होता म्हणून यज्ञामध्ये नियोजित करतात, त्या सर्वधना-विपति अग्नीला मी हविर्द्रव्यरूप अन्नाने खूप करतो आणि त्याच्याबद्दल धनाची याचना करतो. (हवनार्थी, हवनकर्त्याचे प्रासुप्य.)

होता निपतो मनोरपये सचिन्वासां पती रयीणाम् ॥ १.१६,१०.

हे अग्ने, 'मनु' ऋषींच्या पुढच्या प्रजेमध्ये तूं होता होऊन बसलास. (अनिष्टव.)

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो प्रावग्राम उत शंस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेषु स्वरुतेन स्वित्तेन वक्षणा आगृण-ध्वम् ॥ १.१६,५.

होता, (देवताच्या) समुख (हवि पदार्थ) नेणारा अर्धयु, अग्नीला प्रज्वलित करणारा (अग्निमिन्ध=आमोघ), वरदा उचलून घेणारा (प्रावग्राम=प्रावस्तुत्) आणि सुविप्र असा स्तुति करणारा (शंस्ता=प्रशस्ता किंवा मैत्रावरण) असे तुम्ही सारेजण आपल्या मनोचारसौष्ट्याने अलंकृत केलेल्या व उत्कृष्ट हवनपद्धतीने पार पाडलेल्या यज्ञाच्या योगाने जिऊडे तिरुडे तुपाचे पाट वहावयास लावा. (आह्वानकार्य.)

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वांस्तादया यज्ञं सुकृतस्य योनी । देवामीर्देवान्हविषा यज्ञास्त्रे वृहद्यजमाने वधो-धाः ॥ ३.२९,८

हे ज्ञानसंपन्न होत्या, तूं आपल्या स्थानावर येऊन बस आणि हा यज्ञ जणों सुकृताची खाण असेल त्या ठिकाणी स्थापन कर. देवरक्षक असा तूं देवांचे यजन करतोस आणि ज्याच्या येथे यजन करतोस त्या यजमानाच्या ठिकाणी पुष्कळ अनाची समृद्धि करतोस.

इष्टा होत्रा अवक्षतेन्द्रं बृधासो अध्वरे । अच्चावभृथ-मोजस्ता ॥ ८.८२,२३.

यज्ञ करणारे होवे अवन्नाचे दिवशी आपल्या तेजाने इन्द्राला उत्पन्न करितात व वाढवितात. (यजनार्थी)

अयमिह प्रथमोऽयमि धातुमिर्होता यजिष्ठो अध्वरे-प्तीव्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुरुवनेषु चित्रं विश्वं विदोविदो ॥ ४.७,१.

यज्ञकर्म करणाऱ्यांनी हा होता यजनीय, यज्ञामध्ये स्तुत्य असा (अग्नि) येथे प्रथम प्रस्थापित केला इ. (अनिष्टव).

मिप्रीहि देवो उदातो यविष्ठं चिद्वो ऋतुं ऋतुपते यजेह । ये देव्या ऋत्विजस्तेभिरसेव होतृणामस्वायजिष्ठः ॥ १०.२,१.

हे तरुण अग्ने, स्तुति ऐकण्याची इच्छा असणाऱ्या देवाना समुष्ट कर. हे ऋतुपते, यागकालाना जाणणारा तूं या यज्ञा-मध्ये त्या देवाना पूजित कर. देवामध्ये उत्पन्न झालेल्या ऋत्विजासह तूं यजन कर. तूं होत्याच्या (यजनकर्त्याच्या) मध्ये अत्यंत यजनकुशल आहेस. (हवनार्थी)

येपि होत्रमुत योत्र जनानां मन्धातासि द्विविणोदा ऋता-वा । स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान्यजत्वमि-रईम् ॥ १०.२,२.

हे अग्ने, लोकांच्या राठीं तूं होत्यांचे कर्म व पोत्यांचे कर्म याची इच्छा करतोस. तूं मेधावी, व सत्यवान् व धनप्रद आहेस. आम्ही देवाच्या वरितां खाद्यावर करतो नंतर तो प्रभुशमान अग्निदेव देवांचे यजन करो. (हवनाधी)

आवेद्यामामपि पंधामगन्म यच्छन्नयाम तदनु प्रयोक्तुम् ।
अग्निपिद्वान्स यज्ञासेदु होता सो अश्वरान्स ऋत्विक्क-
याति ॥ १०.१,३.

आम्ही देव ज्या मार्गांन खर्गोला जातत त्या मार्गावर जाऊन पोहोचूं. ज्या योगाने देवाच्या सन्निध जाऊं त्या-
कर्माचें अनुष्ठान करण्यास आम्ही समर्थ होऊ इतकेंच नव्हे तर तें कर्म अनुष्ठान समाप्त करण्यासहि समर्थ होऊं,
आणि नंतर त्या खर्गप्रापक मार्गोला जाणणारा अग्नि देवांचे
यजन करो. का वी, मनुष्याचा होमनिष्पादक 'होता' तोच
आहे. तो अग्नीच यज्ञाची व त्याच्या योग्य काळ्याची
वृत्तपना करतो. (हवनाधी)

धूपेभिर्वृधो जुपाणो अकंदैवां अच्छा रघुपत्या जिगाति ।
मन्द्रो होता सुशुद्धा ३ यनिष्ठः संमिश्रो अग्निराजिघर्ति दे-
वान् ॥ १०.६,४.

वर्धित झालेला अग्नि हविर्द्रव्यरूप वलांनी व स्त्रोत्रांनी सेव्य-
मान होत्यात इन्द्रादि देवांच्याकडे जाण्यासाठीं भरभर पावले
दावून जळव्हालतो. आणि स्वस्व व यजनशील असा तो
'होता' देवाना हविर्द्रव्यें समर्पण करतो. (हवनाधी)

आ नो वहिः सधमादे वृहदिपि देवो ह्येते सादया सप्त
होवन् ॥ इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं सन्निधा-
नमीमहे ॥ १०.३५,१०.

हे अग्ने, ज्या ठिकाणीं देव सोमपान करून पुंड होतात त्या
आमच्या वीक्षितां अशा महायज्ञामध्ये सप्त होते व इन्द्र,
मित्र, भग आणि इतर यजनीय देव यांना आणून वशीव
म्हणजे धनलाभाकरिता त्या देवांचे मी स्तवन करीन. उत्तम
प्रकारें प्रज्वलित झालेल्या अग्नीजवळ आम्ही रावे प्रकारें
कल्याणाची याचना करितों. (सप्त होवे, स्तवनाधी)

इदमित्या रौद्रं गूतंवचा प्रहसत्वा शक्यामन्तराजौ ।
क्राणा यदस्य पितरो मंहनेष्टाः पर्येषक्ये अह्ना सप्त
होवन् ॥ १०.६१,१.

सोम्या आद्याजाचा (नाभानेदिष्ट) द्वाला आवडणारे स्त्रोत्र
या वेळीं कसे करावे हे जाणत असल्यामुळे तयार करण्यास
योग्य असें स्त्रोत्र तो अतिरसाच्या सत्रात करतो. जे स्त्रोत्र
त्याच्या (नाभानेदिष्टाच्या) बापांन व भावांनी गाई मिळण्याचे
साधन म्हणून (नाभानेदिष्टाक) सुचविले होतें त्या स्त्रोत्राच्या
पठनानें सत्राच्या सहाव्या दिवशीं त्यान सप्तहोत्यांना सत्राच्या
समाप्तीपर्यंत पार पाडून नेले. (सप्त होवे, पवित्रित.)

सकेतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरागामत् । अंजानः सप्तहोतृ-
मिर्हन्मिप्सते ॥ ३.१०,४.

यज्ञाची प्रवृत्ति करणारा तो अग्नि सप्तहोत्यांनीं जुपा-
सारख्या हविर्द्रव्यांनीं न्हाऊन सोडिला असताना हविर्द्रव्या
यजमानाकडे देवाना घेऊन येतो. (आह्वानव्यतिरिक्त कर्म)

यथायजो होममग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेद-
श्चिकित्वान् । एवानेन हविषा यक्षि देवान् मनुष्ययज्ञं
प्रतिरेममय ॥ ३.१७,२.

हे अग्ने, तूं ज्याप्रमाणे पृथ्वीच्या किंवा सुदेवतेच्या हवि-
र्द्रव्याचे यजन केलेस त्याचप्रमाणें उपजत ज्ञानी व सुदिमान्
अशा तूं आम्ही करीत असलेल्या या यज्ञात 'होता' होऊन
हविर्द्रव्यांनीं देवतेदेशाने यजन कर आणि मानुष होत्या-
प्रमाणें आमच्या या यज्ञाचें अनुष्ठान पार पाड—पैल तीराळा ने.
(हवनाधी)

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदधानि
प्रचोदयन् ॥ ३.२७,७.

मरणधरहित असा होतानामक देव आपल्या कर्मविषयक
ज्ञानानें संपन्न होत्यात समजून घेण्यास अवश्य अशा कर्मांचे
ज्ञापन करण्यासाठीं सर्वांच्या पुंड अर्थात इतर देवांच्या
अगोदर येतो (आह्वानव्यतिरिक्त कर्म)

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातृहृष्ये यदशोचदूधलि ।
न निमिपति सुगणे दिवेदिवे यदसुरस्य जडरादजायत ॥
३.२९,१४

(सात असामी ज्याचे ठिकाणीं हवन करतात असा) सप्तहोता
नामक अग्नि सनातन असल्यामुळे नित्य प्रकाशित असतो.
आदिच्या मादीवर बालक शोभतो त्याप्रमाणें या यज्ञस्थळाच्या
ठिकाणीं शोभत असलेला हा अग्नि चित्ताकर्षक अशा आपल्या
ज्वालारूप मुद्यांन रोजच्यारोज मंजुळ दग्ध करतो. अशुराच्या
उदरातून जन्मलेला हा अग्नि बलिकवितहि होण न घेता
सदैव जाग्रत असतो. (हवनाधी)

यदय स्वा प्रयति यदे अस्मिन्नेतश्चिकित्पो वृणोमहीह ।
ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः मजानन् विद्रो उपयाहि सोमम् ॥
३.२९,१६.

हे ज्ञानधर अग्ने, आज चाळ असलेल्या यज्ञात ज्या
अर्था मी तुला वरले आहे त्या अर्था आम्ही अपिलेलीं
हविर्द्रव्यें तूंच वेळीकडे नेहमी घेऊन जा आणि हवि स्वी-
कारलेल्या देवाच्या तृप्ततेमुळे सात झालेला असा तूं माझी
निष्ठा जाणून सोमाला जवळ कर. आम्ही तयार केलेल्या
सोमरसाबरोबर एककर ये. (आह्वानव्यतिरिक्त किना)

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेयां पयि विन्द्या
यजत्र ॥ अश्वर्वाणीं प्रयतं राक्ष हवान्द्रोतुवां यतं रविणो
जुषत ॥ ३.३५,१०.

हे इन्द्रा, चलनं कुठलेल्या ह्या सोमरसाचें प्राशन कर. हे यजनीय इन्द्रा, अमाच्या ज्वालारूप जिह्वेनं तूं या कुठलेल्या सोमरसाचें पान कर. हे समर्थ इन्द्रा, तुझ्यासाठी तयार केलेलें यजनीय असें हविर्द्रव्य अध्वर्यूच्या अगर होत्याच्या हातून तूं सेवन कर. (हवनार्थी)

यस्त्वद्भोता पूर्वीं अग्ने यजीयान्द्रिताच सत्ता स्वधया च संभु. । तस्मानुधर्मं प्रयजा चिकित्वा धा नो धा अश्वरं देवयीतो ॥ ३.१७,५.

हे अग्ने, पृथ्वी व शुलोक याच्या ठिकाणीं 'होता' म्हणून स्थापित केलेला व सुखकारी असा तुझ्यापेक्षा जुना आणि यजनकुशल जर जो बोणी असेल त्याच्या कर्मांला अनुसरूनच ज्ञानवान् असा तूं यजन कर आणि आमचा यज्ञ देव सेवन करतील असें कर. (यजनार्थी)

भूरीणि हि त्वं दधिरे अनीकाग्ने देवस्य यज्यवो जनास । स आवह देवताति यविष्ट दार्धो यदय दिभ्य यजासि ॥ ३.१९,४.

हे अग्ने, ज्या अर्थां प्रकाशमान अशा तुला यजन करणारे लोक आहुतिप्रक्षेपाच्या योगाने तुझ्या ठिकाणीं पुष्कळदां तेजें स्थापित करित असतात त्या अर्थां हे तरुण अग्ने, तूं देवाना घेऊन येथें ये आणि ज्या योगे या यज्ञात त्या देवांचे तुला यजन करता येईल असें कर. (यजनार्थी)

अग्नि होतार प्रवृत्ते मियेधे गुलसं कवि विश्विदममूरम् । स नो यक्षदेवताता यजीयान्द्रये वाजाय वनते मघानि ॥ ३.१९,१.

या यज्ञात मी रत्न (वृद्धिमान्), सर्वज्ञ, अमूढ अशा अमोघ 'होता' म्हणून पूजितों. यजनशील असा तो अग्नि यज्ञात आमच्यासाठी देवांचे यजन करो आणि धन व बल आम्हास देण्याकरिता (आम्ही दिलेलें) हवी भक्षण करो. (यजनार्थी)

उप यो नमो नमसि सभायश्रियतिं वाचं जनयन् यज्यै । ऋजसानः पुरुवार उज्धैरेन्द्रं कृष्णीव सदनेषु होता ॥ ४.२१,५.

लोकाना संमित करून यजनासाठी वाणीला उत्पन्न करणारा, स्रोत्राच्या योगाने आपल्यास कलं लागल्यास तेव्हाच होणारा आणि बहुलोकप्रिय असा जो इन्द्र तो हविरान्न संपन्न असा यजमानाच्या घरीं अन्न पाठवून देतो त्याला मी नियोजित केलेला होता यज्ञग्रहात येण्यासाठी उद्युक्त करो. (हवनव्यतिरिक्तार्थी.)

कथामहामवृषत्कस्य हेतुर्वर्जं जुषाणो अभिसोममूधः । पिवद्युशानो जुषमाणो अन्धो ववक्ष ऋद्वः शुचते धनया ॥ ४.२३,१.

महान् गुणानी संपन्न अशा इन्द्राची कीर्ति वाढेल असें मजबूत कोणतें स्त्रोत्र आहे? यजन करणाऱ्या कोणत्या होत्याच्या यज्ञात खूप होऊन तो हविर्द्रव्यरूप अमाची इच्छा करणारा व दिलेल्या हवींचे सेवन करणारा इन्द्र यजमानाला देण्याकरिता पुष्कळ धन घेऊन येईल. (हवनार्थी.)

इन्द्रा कोर्वां वरुणा सुमनास सोमो हविष्मो अमृतो न होता । यो वां हदि रुतुमाँ असदुक्तः पस्पशंदिन्द्रावरणा नमस्मान् ॥ ४.४१,१

हे इन्द्रावरुण हो, हविर्द्रव्ययुक्त असें कोणतें स्त्रोत्र तुम्हास प्रिय होईल? ज्याच्या हृदयात उत्कृष्ट ज्ञानाचा उदय झाला आहे अशा होत्याप्रमाणे मी उचारलेले कोणते नमस्कारपूर्वक केलेले स्त्रोत्र तुमच्या हृदयाला हालवून सोबील? कोणत्या शत्रुपट्टाणेन तुमच्या मनाला आह्लाद होईल? (स्तुत्यर्थी.)

यथा होतमनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि । एवानो अद्य समना समानानुशन्नम उवातो यक्षि विद्वान् ॥ ६.४,१.

हे होला, यद्युन अग्ने, ज्या रीतीनें मनुष्या यज्ञात यज्ञानीं (हविर्द्रव्यानीं) देवांचे यजन करतोस त्याचप्रमाणे आज या यज्ञात यजनकर्ता असा तूं आपल्या बरोबरीच्या व यज्ञकाम अशा यजनीय देवांचे सत्वर यजन कर. (यजनार्थी.)

एवं होता मन्द्रतमो नो अभुगन्तदंबो विद्वधा मर्येषु । पावक या जुह्वा ३ वहिरासासे यजस्व तन्वन्तव ह्माम् ॥ ६.११,२.

हे अग्ने, तूं मनुष्यामध्ये चालू असलेल्या यज्ञात 'होता' होतोस. अर्यंत स्तुल असा तूं आमच्याशीं श्रेष्ठ न करता दानादिगुणानीं मित्र होतोस. हे अग्ने, पावक व देवांचे जणें सुखच अशा तुझ्या ज्वालारूपी ज्वहरेन हविर्वहन करणार होतसता तूं आपल्या स्वतःच्या तनूंचेच यजन कर. (यजनार्थी हवनार्थी.)

इमं नो अग्ने अश्वर होतव्युनन्नो यज । चिकित्वा न्द्वयं जनम् ॥ ६.५२,१२.

हे होला, (होमनिष्पादक) अग्ने, देवसमुदायाचें यजन कसें करावें हें उत्कृष्ट जाणणारा तूं आमचा हा यज्ञ आजू-पूर्वीं म्हणजे पूर्वोक्तकामाला धरून तूं यजन कर. (हवनार्थी)

असादि वृत्तो वहिराजगन्वानाग्निर्महा नृपद्वे विधर्ता ॥ यौश्रयं पृथिवी वावृषाते आयं होता यजसि विश्ववार ॥ ७.७,५.

वरण केलेला, हविर्द्रव्यें वाहून नेणारा, सर्वव्यापी (ब्रह्मा) व विश्वधार असा अग्नि शुलोवातून येऊन नराच्या स्थानीं (होत्याच्या स्थानीं) वसला. याकाप्रुथिवी ज्याला वाढवितार्त त्या विश्ववरणीय अशीला मानुष होता यजनानें सृष्टि करतो. (यजनार्थी)

महो अस्वप्नस्य प्रकृतो न ऋते त्यज्यता मादयन्ते ॥
आविर्भूभिः सप्तं पाहि देवेभ्योऽग्ने होता प्रथमः संह ॥
७.११.१.

हे अग्ने, तूं यज्ञाचा प्रज्ञापक होतसता मोठा आहेस. तुझ्या-
पाचून अनर असे देव सोम पिऊन पुंन होत नाहीत. सर्व
देवाच्यासह रवात वसून मी आणि या अवरडेला बक्षारप्रथम
होता होऊन येत. (अनिश्चितार्थ)

त्यमाते गृहपतिस्त्वं होता नो अग्ने । स्वं पोता विश्व-
वार प्रचेता यद्धि येपि च यावम् ॥ ७.१६.५.

हे विश्वरणीय अग्ने, तूं धानच्या यज्ञामधील गृहपति
आहेस. त्यानप्रमाणे 'होता' तूं असून पोताहि तूं आहेस.
यास्तन प्रष्टमति अमा तूं वरणीय असा हविर्देवाचे यजन व
मक्षण कर. (यजनार्थ)

ऊर्ध्वो अग्निः मुनति यमो अभ्यस्तो वी जूषिर्देवताति-
मेति । भेजते अग्नी रभ्येय पन्थामृतं होता न इषितो
यजाति ॥ ७.३९.१.

ज्याच्या ज्वाला उंच जात आहेत त्या अग्नि वरति
करणाऱ्या मन सोमकर्त्तापि सोमन असे सोन एंडो (सेवन
करो). सर्व प्रजेमध्ये यज्ञ व अनिमृष्ट अग्नी उपादेवता
यज्ञाल जाते. अग्नावान् असे यजमान व पत्नी यज्ञमार्गांचे
सेवन रवात वसून जाणाऱ्या एखाद्या वीराप्रमाणे करतात
त्याचप्रमाणे प्रेर दिलेला असा आमचा होता यज्ञांचे यजन
करो. (यजनार्थ)

परि त्रिधातुरध्वर जूषिरेति नदीयसो । मध्या होतारो
अजते ॥ ८.११.९.

येगमान् व तीन निरानिराच्या रगानी तळपणारा अग्नि
प्रतिधर्णी नद्या नद्या ज्वालेने यज्ञाच्या समीप जातो तेव्हा
होते (ऋत्विज) त्याला तुपाने अजन करतात.
(आद्यजन्मव्यतिरिक्तकर्म).

तमर्कमिच्छं सामभिन्नं गायत्रैश्चपणयः । इन्द्र यथेति
क्षितयः ८.१०.९.

रात्रे मानवी प्रजा ह्या इन्द्राला अर्वांनी, सामार्था, व
गायत्रांनी वाडवितात. (अर्क म्हणजे अर्चन करणे अनिश्चित)

यो इक्ष्वाण्यैरयता मनुक्षितो देव आसा मुगंधिना ।
विवासते वार्माणि सध्वरो होता देवो अमत्यः ८.१९.२४.

मनुर् (प्रज्ञापतींचे) स्थापित केलेला प्रज्ञापक देव जो
अग्नि तो आपल्या मुगंधयुक्त मुखाने आग्नी अर्पिलेली
हविर्देव्ये देवाच्याकडे पांजवितो. सोमनयज्ञ व प्रज्ञाप्रमान
असा हा अमर होता परिचर्या करणाऱ्या यजमानाला पुनः
द्रव्ये देतो. (अनिश्चित).

अग्नि यः पृथ्वं हुवे होतारं चरणीनाम् । तमया वाचा
गृणे तमु वस्तुपे ॥ ८.२३.७.

मनुष्याचा होमनिष्पादक (होता) असा पुरातन अग्नीला
तुमचा यजनकर्तो या नालाने मी बोलवतो आणि ह्या ह्या
अग्नीला या स्तुतिरूप वाणीने तुमच्यासाठी मी स्तुवितो.

(यजनार्थ)

अच्छा नो अंगिरसमं यज्ञासो यन्तु संयतः । होता यो
अग्निं विदम यज्ञसमः ॥ ८.२३.१०.

नियत असे आमचे यज्ञ अंगिरसामध्ये भेटू असा अग्नीच्या
समुदा जाणेत. जो अग्नि मनुष्यामध्ये 'होता' होऊन सर्वतो-
परी यज्ञशी होतो ह्या अग्नीच्या समुदा जावोत. (अनिश्चित).
सप्त होतारमनिदीकृते त्यामे मुख्यजमद्वयम् । भिनस्वद्भि
सपसा विशोचिपा प्राप्ते तिष्ठ जनां अति ॥ ८.४९.१६.

अनिश्चित फळ देणाऱ्या व प्राद्व असा ह्या तुज अग्नीला
सात होत आपल्या स्वनामने सतुष्ट करतात. का की, तूं
आपल्या टिपणच्या सतसतेने मेपाळा वितळवितोस. हे अग्ने,
सर्व लोकाना ओलाडून पलीकडे (असणाऱ्या देवलोकात)
जाऊन उभा रहा. (स्तुत्यर्थ)

नितिर्ममन्त्रं शृणु सोद्वद्वोता मनायपि । जुषाणो अस
सक्यम् ॥ ८.९१.२.

यजमानाशी अग्नीचे राख जळवने अग्नी इच्छा करणाऱ्या
होलांने ह्या तीक्ष्णज्वाला असा अग्नीला खाली बसविला.
(अनिश्चित)

समीचीनास आसते होतारः सप्त नामयः । पदमेकस
विप्रतः ॥ ९.१०.७

एरमेवाला निवृट आस मानणारे एकाचने ठिकाण
भरून काळ्यासाठी असे सात होतृघडक ऋत्विज बसलेले
असतात. (अनिश्चित.)

इक्ष्वाण्यचमुपवक्तेर होतुः पुनान इन्द्रो विष्ण्वामनीपाम् ।
इन्द्रस्य यक्षयथः सोमगाय मुवीर्यस पतयः स्थान ॥
९.१५.५.

स्तुति करणाऱ्या होलाला उपवक्ता (अध्यक्ष?) मोरगाहन
देतो त्याप्रमाणे मोरगाहन देऊन वं बुद्धीला मुक्त कर. का की,
इन्द्रासह व यज्ञामध्ये जेव्हा निवास करतोस तेव्हा आम्ही
छोते माग्यघावी होऊन वीर्य आणि धन यांचे सामी होऊ.
(स्वनाधी होता, उपवक्ता कोण?)

अच्छागृचक्ष असरत्यवित्रे नामदधानः कविरस्य योनो ।
खीदहोतेय सदे चमृपे मग्ममृपयः सतविप्राः ॥ ९.१२.२

नरामध्ये द्रव्य व कवि (असा सोम) उदक धारण करून
आपल्या योनी (दशाध्विना) चे ठिकाणी जातो, नंतर यज्ञा-
मध्ये (यज्ञाग्रामध्ये) देवाची स्तुति करणाऱ्याकरीता जसा

होता वसतो तसा वसतो आणि मग तो चमसामर्थ्ये प्रविष्ट होतो. नंतर सात ऋषी विप्र त्याच्याजवळ जातात. (सप्तहोते, स्ववार्था.)

समिद्धो अग्निनिहितः पृथिव्यां प्रत्यक्ष विभानि भुवना-
न्यस्यान् । होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्
यजत्वग्निरहन् ॥ २.२,१.

पृथ्वीवर स्थापित केलेला व उत्तम रीतीने प्रज्वलित झालेला हा अग्नि सर्व भूताच्या रन्मुष्ट उभा आहे. पवित्र, पुरातन, बुद्धिमान व देवीयमान असा हा अग्निरूप होता यज्ञयोग्य अशा देवांचे यजन करे. (यजनार्थ.)

होताऽग्निष्टि चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये । प्रयक्षं जेयं
वसु शकेम धाजिनो यमम् ॥ २.५,१.

सचेतन होता, पितराच्या रक्षणार्थे असलेला पिता, असा हा (अग्नि) प्रेष्ट धन प्राप्त करून देण्याकरिता उत्पन्न झाला आहे. अगवान् अग्ने आम्ही त्याला येथेच ठेऊन पेण्यास समर्थ होऊं. (अभिधित.)

होता हे विशेषण अग्नीला वारवार लनीत असत. यांचे कारण असे दिसते की, अग्नीचे मनुष्यविषयक देवसमूहानभ्यं जे कार्य तेंच होलाचेंहि होय. या तृप्तसुखे अग्नीला होता जेथे म्हणजे आहे अशा ऋचा जागोजाग आढळतात. शाकल-सहितेतील पहिल्याच ऋचेत अग्नीला पुरोहित आणि होता असे म्हणजे आहे. या प्रारब्धाच्या ऋचा पुरोहितास होता म्हणत असतील व याय असा सदाय उत्पन्न करितात. अग्नि, सूर्य देवाना बोलवून आण; वा वी, सूर्य आमचा होता आहेत, आणि सूर्य देवाचे यजन कर, इत्यादि प्रार्थना अग्नीला केल्या आहेत. अग्नीचे आह्वानकार्य तेंच होलाचेंहि होय, अग्नीचे हवनकार्य तेंच होलाचेंहि होय, अग्नीचे यजनकार्य तेंहि होलाचेंच होय. होता ज्ञानसंपन्न आहे, तो होमनिष्पादक आहे, तो हविर्द्रव्य देखील समर्पण करितो, तो स्वयन करितो, तो यजनकुशल आहे. सप्तहोते व सप्तयुगा असा उल्लेख वारवार आलेला आहे म्हणजे होलाच्या हाती पळ्या दिलेल्या आहेत इत्यादि प्रकारचे अनेक उल्लेख पाहून अग्नी कल्पना होते की, होता हा केवळ जाह्नन करणारा असे त्याचे स्वरूप नसून मुख्य पुरोहित किंवा केवळ पुरोहित असेच त्याच स्वरूप असावे. अथर्व्यु होवून करीत असता व होता हवन करीत नसता होता हे पद अथर्व्युला वा लगत नाही अशी शंका प्राचीनांना देखील आली होती आणि हु याचा अर्थ आह्वान असा ब्रह्मवाद करून वेळ मारून नेलेली आहे; ही गोष्ट होलाचे कार्य बदलल्याचे प्राचीनानाच दिसले होते असे दाखविते. सप्तहोते म्हणून जे उल्लेख आपणास दिसतात त्या सप्तहोलासमर्थ आज निरतिराख्या नावानी ओळखल्या जाणाऱ्या ऋत्विजाचा समावेश होत असावा आणि

त्याच्याहि पुरोवर्ती जर होता आणि अथर्व्यु हे गिराळे सप्रदाय असतील तर ते सप्रदाय पृथ्वीकृत होऊन मोठे वर तारा झाले अर्थात् आणि वार्ही काळपर्यंत यज्ञ हा रासुबविष्ट परंतु कर्मयोगिष्टा स्थापन झाल्याशिवाय असावा असे दिसते.

अथर्व्यु.—आता आपण यज्ञसमर्थ विशेष प्रसुप्त व मुक्त कार्यकर्ता असा जो अथर्व्यु या अथर्व्युच्या क्रियाकंडे यज्ञे. त्याचे ऋग्वेदसहित आढळणारे स्वरूप पुढील उपांगावरून स्पष्ट होईल.

अथर्व्युचो भरतद्राय सोममामग्नेभिः सिचता मयमन्यः ।
कामी हि वीरः सद्मस्य पीति जुहोत वृष्णे तदिदं
यष्टि ॥ २.१४,१.

हे अथर्व्यु हो, इन्द्राकरिता सोमरस भरून घ्या. मदकर असा सोमरस चमकणाऱ्या (अग्नीसमर्थे) सिचत कर. तो वीर इन्द्र या सोमपानाची सर्वेष्ट इच्छा करणारा असल्यामुळे त्या इष्टाकरिता इन्द्राकरिता सोमरसाचे हवन करा.

अथर्व्युचो यो अपो यमिवासे वृष्टं जघानाश्वये
वृक्षम् । तजा एतं भरत तद्गतायं पुत्र इन्द्रो अर्हति पीति-
मस्य ॥ २.१४,२.

हे अथर्व्यु हो, जो इन्द्र उदकाना आवरून धरणाच्या टोला, वीज टोला मारते त्याप्रमाणे मारता झाला त्या सोमपानेच्छु इन्द्राकरिता हा सोम भरून घ्या व (उत्तरवेष्टी-कंडे) घेऊन जा. हा इन्द्र या सोमपानाला योग्य आहे.

अथर्व्युचो यो इमीकं जघान यो गा उदाजद्वहि वळे वः ।
तसा एतमंतरिसे न यावमिन्द्रं सोमोरोषुत पूर्वं वसें ॥
२.१४,३.

हे अथर्व्यु हो, ज्या इन्द्राने इमीक नामक असुराला मारिले व ज्याने बल्यगुराचे आजवून ठेवलेल्या गाई गुल्या केल्या व बल्यला मारिले त्या इन्द्राला आज्ञाशक्त वारा व्यापून राहिलो त्याप्रमाणे सोमपानाची व्याप्त करा. वराची जसे अग धावून टाकतात त्याप्रमाणे सोमरसाने इन्द्राला आच्छादित करून टाका.

अथर्व्युचो य उरणं जघाम नव चरव्यांसं नवति च
याहून् । यो अर्जुदमय नीचा दवाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृथं
हिनोति ॥ २.१४,४.

हे अथर्व्यु हो, जो इन्द्र नव्याणव वाहू असणाऱ्या उरण नामक असुराला मारता झाला व ज्याने अर्जुदास पाळ्या पाहून तुडविला त्या इन्द्राला सोमपान भरल्यानंतर खुशीने सजुष्ट करा.

अथर्व्युचो यः स्वक्षं जघाम यः शुष्णमशुषं यो ध्यसम् ।
यः पितु नमुचि यो रुधिरां तसा इन्द्रायान्नसो जुहोत ॥
२.१४,५.

हे अश्वयू हो, जो इन्द्र सर्वभक्षक अशा अश्वाला मारता शापा व ज्या इन्द्रान शुष्ण नामक असुराला भुजदंड छेदन मारेल आणि ज्यान सर्वव्यापी पिषु नामक असुराला व नमुचि नामक असुराला मारिले त्या इन्द्राकरिता हविरचाच हवन करा

अश्वर्यवो यः शत शम्बरस्य पुरो निभेदादमनेव पूर्वी ।
यो वचिनः शतमिन्द्रः सहलमपावपद्वरता सोममस्मे ॥
२.१४,६

हे अश्वयू हो, ज्यान शतरासुराची जुनाट शम्बर नगरे राज्याप्रमाण जमीनदोस्त केली, व ज्यान वचि नामक असुराचे हजार पुन भूमीवर हाणून पाडले त्या इन्द्राकरिता सोमरस भरण तयार करा

अश्वर्यवो यः शतमासहस्र भूम्वा उपर्येक्ष्यपन्नघन्यान् ।
पुस्तसायोरनिधिगवस्य वीराभ्यावृणतभरता सोममस्मे ॥
२.१४,७

हे अश्वयू हो, ज्या इन्द्रान प्रथम शत्रूंना मारिले, नंतर ज्या इन्द्राने हजार असुरांना भूमीवर हाणून पाडले शिवाय ज्या इन्द्रान इत्तनामक राजपि, आयुनामक राजपि व अतिथिग याच्याशी शत्रुत्व करणाऱ्या शुष्णादि असुरांचा वध केला त्या इन्द्राकरिता सोमरस भरण घ्या

अश्वर्यवो यत्र कामयाभे धुष्टी वहन्तो नदाथा तदिन्द्रे ।
गभस्तिवृत् भरत धुत्तायेन्द्राय सोम यज्यवो उहोत ॥
२.१४,८

हे यज्ञनेते अश्वयू हो, अग्नीष्टसिद्धीची हत्या करणारे तुम्ही इन्द्राच्या टिकाणी सोमरस पोहोचवून अभिलषित फल प्राप्त करून घ्या लोकप्रसिद्ध इन्द्राकरिता शुद्ध केलेल्या सोमरस भरण त्या हे याग करणारे अश्वयू हो, नेलेला सोमरस अन्नामध्ये हवन करा

अश्वर्यवः कर्तना शुष्टिमस्मे वने निपूत वन उज्वयध्वम् ।
उपाणो हस्त्यममि वापशो व इन्द्राय सोम मदिर उहोत ॥
२.१४,९

हे अश्वयू हो, या इन्द्राला सुखकर होईल असा सोमरस तयार करा पाण्यात कालवून व गाळून शुद्ध केलेला सोमरस चमसात भरा. तो इन्द्र तुमच्या हातच्या सोमरसाची इच्छा करतो. वासाटी मादक अशा सोमरसाच इन्द्राकरिता हवन करा

अश्वर्यवः पयसोषर्धवा गो सोमेभिर्नि पृणता भोज मिन्द्रम् । वेदाहमस्य निभृत म वृद्धिस्तव भूयो यजत-
वित्त ॥ २.१४,१०.

हे अश्वयू हो, गाईची कास जशी दुधान भरलेली असते त्याप्रमाणे फलदाता व रक्षणकर्ता जो इन्द्र त्याला सोमरसाने

परिपूर्ण करा माझ्या सोमरसाच्या अग्नी असलेला मुखताधन खमाव माझा गीच जाणता हा मी आताच तुम्हाला सागत आहे, यज्ञनीय असा इन्द्र सोमहाला यज्ञमागला अतिशय जोडपतो

अश्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्यो यः पाथिवस्य क्षमस्य राजा ।
समुदरं न पृणता यवेनेन्द्र सोमेभिस्तदपो यो अस्तु ॥
२.१४,११

हे अश्वयू हो, जो इन्द्र पूज्य अशा घुलोकाचा व पृथ्वी आणि अतरिक्ष यातील घनाचा राजा होतो, ज्याप्रमाणे एखाद कोदार घान्यान भरलेले अर्सेत त्याप्रमाणे इन्द्राचे उदर सोमरसाने भरून काढा, हे काम तुमच्याच हातून होवो.

मदस्य होत्रादनु जोषमन्यसोऽश्वर्यवः स पूर्णो वष्टया-
सिचम् । तस्मा एत भरत तद्रशो दग्निर्होत्रात्सोम द्रविणोद-
पिव ऋतुभि ॥ २.१४,१२

हे धनदातृ देवा, देवांच अन्न अशा या सोमरसाने होत्यान केलेल्या यागास अनुमोदन देऊन हविर्भरित हो हे अश्वयू हो, तो द्रविणोदा देव सिंचनहपान दिलेल्या संपूर्ण आहुतीची इच्छा करतो, वासाटी धनप्रद अशा त्या अग्नीष्ट हा सोम भरून पावता करा तो द्रविणोदा तुम्हाला अग्नीष्ट फल देतो हे द्रविणोद, होत्यान केलेल्या यागापासून ऋतूच्या सहवर्तमान तू सोमरसाचे प्राधान कर

अश्वर्यवश्चक्रुवासो मधूनि प्रवापये भरत चारु शुक्रम् ।
होतेव न प्रथम पादस्य देव मध्ये हरिना ते मदाय ॥
५.४३,३

हे अश्वयू हो, मधुर अशी सोम, आज्य वगैरे हविर्द्रव्ये तयार करणारे तुम्ही वायूकरिता अवदान भरण घ्या रमणीय व उत्तेजक अशा या सोमरसाला हे वायो, तू होत्याप्रमाणे इतर देवांच्या अगोदर प्राधान कर हे वायुदेवा, मधुर सोमरस आम्ही तुला अर्पण करतो

सपर्ववो भरमाणा अभिभु प्रवृजते नमसा बहिरक्षा ।
आउल्लाना वृत्पृष्ट वृष्टद्वयवो हविषा मज्जेयध्वम् ॥
७.२,४.

गुडचे टेंकून परिचयी करणारे हविर्द्रव्यासह दम अग्नी मज्जे प्रक्षिप्त करीत असतात हे अश्वयू हो, हविर्द्रव्य अर्पण करून वृत्पृष्ट अशा अग्नीची परिचयी करा.

अश्वर्यवोरस्य दुग्धमशु उहोतन वृषभाय क्षितीनाम् ।
गौरा देदीयी अवपानमिन्द्रो विश्वहेद्याति सुतसोम-
मिच्छम् ॥ ७.९८,१

हे अश्वयू हो, जवतेमज्जे श्रेष्ठ अशा इन्द्रासाठी सुखद्वन तयार केलेल्या व अहणवर्ष अशा सोमरसाचे हवन

आनागृयिर्विप्रः कृतमतीनां सोमः पुनानो असद्वचमूय ।
सपन्ति यं मिथुनासो तिकामा अध्वर्यवो रथिरासः
मुहस्ताः ॥ ९.१७,३७.

जागरणीय व सुवीनां जाणणार तो गोम शुद्ध होत असतांना चमसामर्थ्ये गळत असतो. एकमेकांशीं जुडींनीं नागणारे निरंतर कापेंचु, यज्ञनेते व उत्कृष्ट हातांचे अध्वर्यू ज्या सोमाला वशापविनावर ओततात तो सोमरस वरून चमसांत पडतो.

रथेष्टायाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन । अभि ग्रहस्या-
ग्र्यो विचक्षते सुन्वतो दाशध्वरम् ॥ ८.४,१३.

हे अध्वर्यू हो, रथांत वसून येणाऱ्या इन्द्राकरितां सोम कुटून तयार करा. सोमाच्या अभिपवाकरितां पसरलेल्या कातज्यावर ठेवलेल्या पाव्यावर मांडून ठेवलेले घते (वरवंदे) हविर्दान करणाऱ्या यजनानाचा याग जेव्हेकरून संपादला जाईल त्या रीतीनें सोमवह्नी जुडीत असतांना विशेष प्रकाशित होतात.

व्यमध्वर्युरत होतासि पूर्यः प्रज्ञात्मा पोता जनुषा
पुरोहितः । विश्वा विद्वौ आविज्या घोर पुण्यस्थसं सख्ये
मारिपामा वयं तव ॥ १.१४,६.

हे अग्ने, अध्वर्यू हून आहोस व पुरातन असा होताहि हून आहोस. प्रज्ञात्मा, पोता व जन्मविद् असा पुरोहितहि हून आहोस. हे सर्वज्ञ अग्ने, तूं ऋत्विजांची सर्व कर्मे जाणतोस व फलरूप करतोस. हे अग्ने, तुझ्या मित्रोमध्यें आमचा नास न होई असें कर.

होताध्वर्युरागया अग्निमिधो ग्रायग्राभ उव शंसा
सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंरुतेन स्विष्टेन यक्षणा आवृण-
ध्वम् ॥ १.१६२,५.

होता, अध्वर्यू, अग्निमिध, ग्रायग्राभ व सुविप्र शंसा असे सर्वजण हो, उत्तमप्रकारें संपादिलेल्या यज्ञांच्या योगानें नया वहावयात लावा.

यदी मातुरुपस्वसा वृत्तं सारन्वस्थित । तासामध्वर्युतागवौ
यवो वृदीव मोदते ॥ २.५,६.

(वेदिरूप) मातेच्या तिथी वहिणी (जुहू, उपवृत्त व पुवा) घुतहूपी हविर्द्रव्यें भरून घेऊन जेव्हां त्यांच्याजवळ वेतात तेव्हां तो अध्वर्यू धान्यमीज स्थाप्रमाणें वृदीची प्राप्ति होताच हर्षित होतें स्थाप्रमाणें हर्षित होतो.

मित्रो अग्निर्मवति यत्समिद्रो मित्रो होता वरुणो जात-
वेदाः । मित्रो अध्वर्युरिषिरो दम्ना मित्रः सिन्धूतामुत
पर्येतात्मा ॥ ३.५,४.

अग्नि प्रदीप्त झाला असतां तो मित्र, होता, वरुण व जातवेद म्हणजे उपजतज्ञानी होतो. मित्र झालेला तो अग्नि अध्वर्यू, गमनशील (वायू) व शुद्धमुखकारी होतो. यिवाय तो मित्र झालेला अग्नि समुद्रांचा व पर्वतांचाहि मित्र होतो.

रतीर्णं वहिषि समिपाने अग्ना ऊर्ध्वं अध्वर्युर्मुंशुपाणो
अस्याव् । पर्यभिः पशुरा न होता त्रिविष्टयेति प्रदिव
उराणः ॥ ४.६,७.

बाहिं अंशरल्यावर, अग्नि प्रज्वलित केल्यानंतर, प्रियतम वसा अध्वर्यू उठून उभा राहतो. पुरातन व देवपूजक असा तो (अभिरूप) होता तीन वेळ प्रदक्षिणा करतो.

समिद्राग्निर्वनवरतीर्णवहियुंक्रमया सुतसोमो जराते ।
प्रावाणो यत्पेरिर् यदन्वयवद्वयर्हंविपाव सित्पुत्र ॥
५.३७,२.

ज्यानें अग्नि प्रदीप्त केला, व ज्यानें बाहिं अंशरळे तो प्राथना करतो. सोम कुटावयाचे घते शुळ्वून सोम कुटल्यावर तो स्वयन करतो. ज्या अध्वर्यूचे ते घतेशुद्धां देवानां उद्देशून जणां काय या, या, असे शब्द उच्चारित आहोत असा तो अध्वर्यू हविर्द्रव्यासह नदीतीरावर (यजनासाठी व अव-
नृयज्ञानासाठी) जातो.

या ते काकुत्सुकता या परिष्टा यया दशश्विपति मध्व
जमिम् । यया पाहि प्रते अध्वर्युरस्थासन्ते वसो वनंता-
मिन्द्र गत्युः ॥ ६.४१,२.

हे इन्द्रा, ग्राहदेवानां सुंदर घडविलेली व विखीण अशी जी तुझी जीभ व ज्या जिभेनें तूं नेहमीं सोमरसाचे शोड घेत असतोस त्या जिभेनें आमचें रक्षण कर. आमचा अध्वर्यू तुझ्यासाठीं सोमरस भरून घेऊन जात आहे. हे इन्द्रा, धर्तूच्या गाई आम्हाला मिळवून देण्यासाठीं तुजें यज्ञ धर्तूच्यावर तुहून पडो-त्याचा नायनाद करो.

हविष्कृणुष्वमागमदध्वर्युर्वनते पुनः । विद्वौ अस्य
प्रज्ञासत्तं ॥ ८.६१,१.

हे हविर्द्रव्यें तयार करणारे (लोक) हो, तुम्ही हविर्द्रव्यें तयार करा. अग्नि आतां येईल. अध्वर्यू त्याची सेवा करतो. कां की, तोच त्या अग्नीच्या यजनाच्या पद्धतीला जाणतो.

वेलाध्वर्युः पथिमी रविष्टैः प्रति हव्यानि पीतये ।
अथा नियुज उभयस्य .नः पिव शुचि सोमं गवाशिरम् ॥
८.९०,१०.

हे नियुजवर्जक! याथो, अध्वर्यू सरळ भागांनीं हविर्द्रव्यें तुला सधण्यासाठी घेऊन यातो. हे पानो, तूं तुज्याच व दुग्ध-
मिश्र लक्षा दोन प्रकारचा सोमरस प्राप्त कर.

आजागुविर्विप्र भूतामतीनां सोमः पुनानो असदचमृषुः
सपन्ति यं मिथुनासो निकाभा अध्वर्यवो रयिरासः
मुहस्ताः ॥ ९.९७,३७.

जागरणशील व मुर्तीनां जाणणारा तो सोम शुद्ध होत असताना चमसामध्ये गळत असतो. एकमेकांशी जुटीनं वागणारे निरतर कायंचु, यज्ञनेत व उत्कृष्ट हाताचे अध्वर्यू ज्या सोमाला दशापवित्रावर ओततात तो सोमरस वरून चमसात पडतो.

रथेष्टावाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन । अधि ब्रह्मस्था-
द्रयो विचक्षते सुन्वतो दाधध्वरम् ॥ ८.४,१३.

हे अध्वर्यू हो, रथात वसून येणाऱ्या इन्द्राकरितां सोम उद्गत तयार करा. सोमाच्या अभिपक्वाकरिता पसरलेल्या कातज्यावर ठेवलेल्या पात्र्यावर माहून ठेवलेले बते (वरवटे) हविर्दान करणाऱ्या यजमानाच्या बाग जेथेकसून सपादला जाईल त्या रीतीनें सोमफाडी कुडीत असताना विशेष प्रशंसित होतात.

स्वमध्वर्युरत होतासि पुर्यः प्रशान्ता पोता जनुषा
पुरोहितः । विश्वा विद्वौ आर्विज्या घोर पुष्यस्त्रये सहये
भारिपाना वयं तव ॥ १.९४,६.

हे अग्ने, अध्वर्यु तूच आहेस व पुरातन असा होतासि तूच आहेस. प्रशास्ता, पोता व जन्मविद्ध असा पुरोहितसि तूच आहेस. हे सर्वेज्ज्ञ अग्ने, तू ऋत्विजांचीं सर्वे कर्म जाणतोस व फलद्रूप करतोस. हे अग्ने, तुझ्या मैत्रीमध्ये आमचा नाश न होई असें कर.

होताध्वर्युरावया अग्निमिधो ग्रावग्राभ उत दांक्षा
सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरुतेन स्विष्टेन यक्षणा आष्टन-
ध्वम् ॥ १.१६२,५.

होता, अध्वर्यु, अग्निमिध, ग्रावग्राभ व सुविप्र दांक्षा असे सर्वेज्ज्ञ हो, उत्तमप्रकारे सपादिलेल्या यज्ञाच्या योगाने नया यज्ञावयास लावा.

यदी मानुरुपस्वसा घृतं भरन्वस्थित । सासामध्वर्युरासतौ
ययो वृष्टीव मोदते ॥ २.५,६.

(वेदिरूप) मातेच्या तिथी बहिष्णी (उद्ध, उपश्रव व ध्रुवा) पृतरुपी हविर्द्वयें भरून घेऊन जेव्हां त्याच्याजवळ येतात तेव्हा तो अध्वर्यु धान्यफीज ज्याप्रमाणे वृष्टीची प्राप्ति होताच हर्षित होतें त्याप्रमाणे हर्षित होतो.

मित्रो अग्निर्भवति यस्मिद्धो मित्रो होता वरुणो जात-
वेदाः । मित्रो अध्वर्युरिपिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत
पर्वतानाम् ॥ ३.५,४.

अग्नि प्रवीप्त झाला असता तो मित्र, होता, वरुण व जातवेद म्हणजे उपजतज्ञानी होतो. मित्र झालेला तो अग्नि अध्वर्यु, गमनशील (वायू) व सहसुखकारी होतो. शिवाय तो मित्र झालेला अग्नि ससुद्धाचा व पर्वतांचाहि मित्र होतो.

स्त्रीणें बहिर्पि समिधाने अग्रा ऊर्ध्वे अध्वर्युर्मुमुषाणो
अस्याम् । पर्यग्निः पशुषा न होता त्रिविष्टयेति प्रदिव
उराणः ॥ ४.६,४.

बाहिं अध्वरल्यावर, अग्नि प्रज्वलित केल्यानंतर, प्रियतम असा अध्वर्यु उठून उभा राहतो. पुरातन व देवपूजक असा तो (अग्निरूप) होता तीन वेळ प्रदक्षिणा करतो.

समिद्धाग्निर्वेनवस्तीर्णर्वाह्यैर्युक्तप्रावा सुतसोमो जराते ।
प्रावाणो यस्वोपिर यदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥
५.३७,२.

ज्यानें अग्नि प्रवीप्त केला, व ज्यानें बाहिं आवरले तो प्राथना करतो. सोम कुटावयाचे बते जुळवून सोम कुटल्यावर तो स्वबन करतो. ज्या अध्वर्यूने ते बतेसुद्धा देवाना उद्देशत जणां काय वा, या, असे शब्द उच्चारित आहेत असा तो अध्वर्यु हविर्द्व्यासह नदीतीरावर (यजनासाठी व अव-
श्वन्नानासाठी) जातो.

या ते काङ्कसुहता या परिष्टा यथा दाधध्वर्यवसि मध्व
जमिम् । तथा पाहि मते अध्वर्युरस्यासन्ते बलो बर्तता-
मिन्द्र गय्युः ॥ ६.४१,२.

हे इन्द्रा, ब्रह्मदेवाने सुंदर पडविलेली व विस्तीर्ण अशी जो तुम्ही जीम व ज्या जिमेनें तूं नेहमीं सोमरसाचे घोड घेत असतोस त्या जिन्हेनें आमचें रक्षण कर. आमचा अध्वर्यु तुझ्यासाठीं सोमरस भरून घेऊन जात आहे. हे इन्द्रा, घातूंच्या गाई आम्हाला मिळवून देण्यासाठीं तुझे वज्र शत्रूंच्यावर तुद्घन पडो—खाणा नायनाट करो.

हविष्कृषुष्वमागमदध्वर्युर्वनते पुनः । विद्वौ अश्व
प्रशानसन् ॥ ८.६१,१

हे हविर्द्व्ये तयार करणारे (लोक) हो, तुम्ही हविर्द्व्ये तयार करा. अग्नि आता येईल. अध्वर्यु लाची सेवा करतो. का वी, तोच त्या अग्नीच्या यजनाच्या पद्धतीला जाणतो.

वेत्सध्वर्युः पथिभी रजिष्टैः प्रति हव्यानि यीतये ।
अधा नियुज्य उभयस्य न. पिव शुचि सोमं गवाशिरम् ॥
८.९०,१०.

हे नियुज्यपन्नक वायो, अध्वर्यु सरळ मार्गांनीं हविर्द्व्ये तुला भक्षणासाठीं घेऊन जातो. हे वायो, तूं सुलता व दुग्ध-
मिश्र असा दोन प्रकारचा सोमरस प्राप्त कर.

आ नो नियुद्धिः शक्तिनीमिरध्वर सहस्रिणीमिरूप याहि वीतये वायो हव्यानि वीतये । तवार्य भाग नख्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा । अध्वयुभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसन ॥ १.१३५,३.

हे वायो, तुझ्या शेंकडो, हजारों अश्वासह तूं आमच्या यज्ञाला ये व तुला आवडला या हविर्द्रव्याचे भक्षण कर. हविर्द्रव्य तुझ्यासाठीच आहेत. हा तुझाच काळप्राप्त असा भाग आहे. सूर्य आपल्या रश्मिजालाने उदित झाल्याबरोबरच अध्वर्यूनी तुझ्यासाठी सोम भरून तयार केले आहेत.

इमे वां सोमा अप्सा मुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ १.१३५,६.

हे इन्द्रवायू हो, तुम्हा दोघाना आवडणारे असे हे सोम-रस येथे कुटून तयार करून अध्वर्यूनी अगदी भरून तयार ठेवले आहेत.

अध्वर्युभिः पत्रभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं धेः । प्राज्ञो मदस्युक्षणो अनुयां देवा देवानामनु हि प्रतायुः ॥ ३.७,७.

सात विप्र, पांच अध्वर्यूंच्यासह अगिहूदी पश्याला प्रिय असलेल्या स्थानाला रक्षण करतात. त्या अग्निस्थानाच्या ठिकाणी देव प्रसन्नमुख व जरावरित होत्यावे हृषीकेश होतात. देव पूर्वीच्या देवांनी चालविलेल्या व्रताला अनुसरूनच गेले.

अथ येतं कलशं गोभिरक्षमापिन्यान् मधवा शुक्रमन्धः । अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अग्रमिन्द्रो मदाय प्रतिधत्विष्यै शूरो मदाय प्रतिधत्विष्यै ॥ ४.२७,५.

धनवान् व शूर असा इन्द्र गोदुग्धमिश्रित व सारभूत अशा सोमाने भरलेला कलश अध्वर्यूनी दिला असता त्याचा स्वीकार करो व मद येण्यासाठी सोमरसरूप यज्ञाने भरलेला पाडरा शुभ्र असा हा कलश पिण्यासाठी उचलून घेवो.

प्रवीरया शुपयो द्दिरेवामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः । वह वायो नियुतो याज्ञग्य पिपा सुतस्मान्धसो मदाय ॥ ७.९०,१.

हे वायो, तुला प्रेरणा करणारा शुद्ध व मधुर असे सोम कुटून तयार करून अध्वर्यू देत असतात. यासाठी हे वायो, योज्यांच्यासह रथ येथे आण, ला रथात बसून ये. आमच्या यज्ञात येऊन फेफ येण्यासाठी कुटून तयार केलेल्या सोमरूप अनाचा स्वदीय भाग तूं पिकून टाक.

अभि प्रिया दिपस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । भूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९.१०,९.

सुदीर्घसंपन्न असा इन्द्र अध्वर्यूनी आपल्या हृदयात ज्या ठिकाणी सोमरस ओतला आहे ते ठिकाण आपल्या डोळ्यांनी सर्व वाजूने पाहतो.

प्रति यदापो अदध्रमायतीर्धृतं पयांसि विभ्रतीर्मधुनि । अध्वर्युभिर्मनसा संविद्वाना इन्द्राय सोमं सुपुतं भरन्तीः ॥ १०.३०,१३.

हे उदक देवतांनी, माझ्या यज्ञाला येणाऱ्या तुम्हाला नी पाहिल्या. घृत व उदकानां मिश्र करून होमकालीं धारण करणाऱ्या तुम्हाला नी डोळ्यांनी पाहिल्या. त्याचप्रमाणे अध्वर्यूनी मनातल्यामनात वोलत असतांना व कुठून तयार केलेला सोम इन्द्राकरिता भरून घेतांना नी तुम्हाला आपल्या डोळ्यांनी पाहिल्या.

वृष्णः क्रोधाः पयते मध्व ऊर्मिर्धृपभान्नाय वृषभाय पातये । वृष्णाध्वर्यू वृषभासो अद्रयो वृष्णं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ २.१६,५.

हे इन्द्रा, फलश्रुतितां व मदकर अशा सोमाचा रस प्रेरक होत्याता वहात असतो. तेचनसमर्थ असे अध्वर्यू हो, शब्द करणारे सोमामिषवपापाण देवानां श्रेष्ठभूत अशा सोमरसाला कुटून तयार करितात.

अस्मा अस्या इदमध्वर्युध्वो प्रभरासुतम् । कुवित्तमस जेच्यस् शर्धेतोशिदास्तेरयस्वरत् ॥ ६.४२,४.

हे अध्वर्यो, आमच्या, आमच्याच इन्द्राला तूं सोमरूप अनाचा रस भरून दे. तो इन्द्र जिंकावयास योग्य अशा शत्रूंच्या तापापासून आमचे संरक्षण करो.

अध्वर्यो वीर प्रमहे सुतानामिन्द्राय भर सख्यस राजा । यः पूर्वोभिरत् नूतनाभिर्गोभिर्वावृधे गृणतान्नीपिणाम् ॥ ६.४४,१३.

हे वीरा, हविःप्रेरक अध्वर्यो, या महान् इन्द्राला कुठलेय सोमरस अर्पण कर. तो इन्द्र सोमाचा राजा आहे. जो इन्द्र जुन्या व नव्या अशा सोनारामक वाणींनी वाढला जातो. तो इन्द्र ज्याअर्थी सोमाचा राजा आहे त्या अर्थी त्या इन्द्राला सोमरस अर्पण कर.

अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति । उप नूनं सुपुने वृषणा हरी आ च जगाम वृष्टा ॥ ८.४,११.

हे अध्वर्यो, तूं सोम कुटून तयार कर. हा सोम पिण्याची इन्द्र इच्छा करीत आहे. आपले पोडे आपल्या रथात जोडून तो घृणनाशक इन्द्र येथे आला आहे.

अध्वर्यवा तु हि पिपि सोमं वीराय शिषिणे । भरा सुतस्य वीतये ॥ ८.३२,२४.

हे अश्व्यां, हनुमान् असा शूर इन्द्राला पाजण्यासाठी सोम ध्वनकर सिंचन कर व इन्द्राला पिण्याकरता कुटून तयार झालेला सोमरस भरून ने.

अश्व्यां अग्निभिः सुतं सोमं पवित्र आसृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ९.५१,१.

हे अश्व्यां, वरवंत्यानीं, कुटलेला सोम गाढण्यासाठी पवित्राच्या ठिकाणी ओत व इन्द्राला पिण्यासाठी गाढून तयार कर.

शंसावाध्वर्यो प्रति मे शुणीहीन्द्राय वाहः कृष्णव जुष्टम् । यद् बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च मृदुवधमिन्द्राय दत्तम् ॥ ३.५३,३.

अश्व्यां, तूं व मी दोघेहि शंसन करूं. तूं मला उत्तेजक असें काही तरी म्हण. इन्द्राला आपणेल असें सुंदर खोत्र तुम्ही आम्ही करूया. यजमानाच्या बर्होवर येऊन रस आणि मग इन्द्राकरिता स्तुतीचा प्रारंभ होय.

पुत्रु मधो मदितर सिच वाध्वर्यो अन्धसः । एवाहि वीरः स्तनते सदावृषः ॥ ८.२४,१६.

हे अश्व्यां, मदकर असा सोमरूप अनाचा मदकर असा रस इन्द्राकरता गाढून तयार कर. वीर व बर्धनशील असा हा इन्द्रच स्तनशस्त्रांनी स्तविला जातो.

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्वामेयो पाहि विद्मथा वज्र । अश्वर्योवां प्रयतं शक्रहस्तादोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ ३.३५,१०.

हे इन्द्रा, घालून कुटून तयार केलेला सोम प्राशन कर, क्रिया अग्नीच्या ज्वालाकृती जिह्वेने प्राशन कर. हे समर्था, अश्वर्युंच्या हातचा तुला दिलेला सोम पी, किंवा होलाने दिलेल्या यजनीय असा हवि प्रदानाचं सेवन कर.

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्चाहुत्सुतो धिषणाया उपस्थात् । अश्वर्योवां परि यस्ते पवित्रा तन्ते जुहोमि मनसा वषट्कृतं स्वाहा ॥ १०.१७,१२.

हे सोमा, तुला जो रस (अधिपवण चर्मावाहेर) साडतो किंवा तुझ्या वस्त्राचा एखादा तुकडा अश्वर्युंच्या हातून गळून पडतो व (अधिपवण फळाच्या) जपल्यास साडतो त्या सर्व साडलेल्या सोमरसाचा मनासहवर्तमान अग्नीमध्ये हवन करतो.

पूना अग्नयेचर्माणीवध्वर्यः सादयता सखायः । नि यर्हिपि घत्तन सोम्यासोपानम्रा संविदात्मास एताः ॥ १०.२०,१४.

धनसपन व जीवना प्रसन्न करणारी हीं उदक आमच्या यशाला येत आहेत हे जाणून हे यज्मानां, हे सोम-

संपादनो, हे अश्वर्यु हो, अपानपात्र देवासह या मंत्र-त्या जाणाऱ्या उदकांना तुम्ही (वेदीत अंधरेलेला) पहावर आणून ठेवा.

आग्नेचाप उशनीर्वीहरेदं न्यध्वरे असदन्देवयन्ती । अश्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदुवः सुताका देवयज्या ॥ १०.३०,१५.

वेदीत वरिह अश्वर्य्यानीं इच्छा करणारी अशीं उदक आमच्या यज्ञाला आली आहेत व तीं आमच्या या यज्ञात राहून देवाना तूस करण्याची इच्छा करीत आहेत. यासाठी हे अश्वर्यु हो, तुम्ही इन्द्राकरिता सोम कुडा. या उदकाच्या प्रसाराने तुमची देवासाठी चाललेली यज्ञक्रिया मुलभ झाली आहे असे समजा.

अश्वर्यु वा मधुपाणि सुहस्तमग्निर्ध वा धृतदर्श दम्नसम् । विप्रस्य वा सप्तवनानि तच्छधोत आयातं मधुपेवमग्निना ॥ १०.४१,३.

हे अग्निनी हो, जरी तुम्ही हुसत्या एखाद्या विप्राच्या सवनात गेलेले असाल तरी त्या यज्ञांनी सोडून आमच्या यज्ञातील सोमात्मक पेय पिण्याकरिता हातात सोमरस घेऊन उभा राहिलेला सुहस्त अश्वर्युसाठी किंवा उदार अग्नीप्राच्या प्रार्थनेस तरी ऐकून येवें या.

ध्वने वा यदी मनु दोचद्ब्रह्मणि वेह तत् । परी विश्रानि काव्या नेमिश्रक्रमियाभवत् ॥ २.५,३.

(अश्वर्यु) जो हविर्ब्रह्माचा प्रलेप करतो अथवा (ब्रह्मा) ब्रह्माचं पठण करतो या सर्व गोष्टी अग्नि जाणतोच. सर्वे कर्म धावेच्या पोटी अतलेल्या चक्रप्रमाणे याच्या पोटात असतात.

यसु पर्येमहुवे वमिदं हुवे सेदु हव्यो ददिर्यो नाम पत्यते । अश्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्य मधु पोत्रात्सोम द्विषिणोदः पिब त्रुभिः ॥ २.३०,२.

हे धनदाला, ज्या तुला मी पूर्वी बोलाविले होते त्या तुला मी आताहि बोलावीत आहें. धनप्रद, बोलावण्याबोव व अग्नीष्ट फळ देणारा जो (अग्नि) देवानी योजिला जातो त्या धनप्रदाला अर्पण करण्यासाठी सोमात्मक मधुर असें हविर्ब्रह्म अश्वर्युंनी नेले आहे. हे धनदाला, ऋतूंच्या सहवर्तमान पोलापासून सोमरस पी.

वरील उताऱ्यावरून आपणास असें दिसतं की, अश्वर्युचं मुख्य काम सोमरसाचं हवन करण्याचं होतें. अश्वर्यु हा शब्द अनेकवचनीहि अनेक ठिकाणी आढळतो यावरून सोमहवनचं कार्य एकाच वेळी अनेक ऋत्विज् करीत असतील असा काल असावा अशी शंका येण्यास जागा होवे.

अध्वर्यूला सुति करणाचें कार्य असल्याबद्दलहि उल्लेख आहेत. तो यज्ञक्रिया जाणतो, तोच यजनप्रवृत्ति जाणतो, तो अग्नि प्ररीक्ष करतो, वार्हो अश्वरतो, त्याचे गावे शब्द करीत असतात, तो सोमरस पात्रामध्ये भरतो. इन्द्राकरिता, वायू-करिता, अश्विनाकरिता बंगरे तो हविर्द्रव्ये समर्पण करितो. अध्वर्यू घर्मासुष्टान करितात, ते घृताहुतिशुक्ल यजनकर्मांनी मित्रावरुणाना सुष्टु करतात, ते यजमानाचा याग संपादन करितात, ते कातज्यावर ठेवलेल्या पाट्यावर वरवंद्याने सोम कुटतात, दशापवित्रावर गाळतात व चमसादि पात्रात भरून देवास अर्पण करितात, अनेक असुरांना मारणाऱ्या इन्द्राच्या ते सोमरस अर्पण करून उत्तेजित करतात इत्यादि अनेक क्रिया प्रामुख्याने अध्वर्यूच्या म्हणून उल्लेखिल्या आहेत. यावरून अध्वर्यूचा यज्ञविधि सोमरसप्रधान असून त्यात अनेक क्रिया असत व मंत्राबरोबर तंत्रहि घरेच वाढले होते असे दिसते.

पोता, नेष्टा घनैरे.—आता ऋग्वेदसहितें आटळ-णाऱ्या पोता, नेष्टा, प्रशास्ता, आमीध्र, ग्राहणाच्छेरी इत्यादि मुख्य प्रतीच्या ऋत्विजाविषयीचे उल्लेख अवलोकन करून शेवटी सत्रावर देणरेस करणारा जो ब्रह्मा या नावाचा मुख्य ऋत्विज लाकडे बंधू.

आयस्मिन्ससइममस्तता यज्ञस्व.नेतारे । मनुष्यदैव्य-मष्टम पोता विश्वं तद्वन्वति ॥ २.५.२.

ज्या यज्ञनेत्याच्या टिकाणी सात (होतृहपी) दोरे पसरले गेले आहेत तो 'पोता' (होऊन) मनुष्याप्रमाणे देवसंपत्ती असलेल आढळ्या ऋत्विजाचें सत्ये कर्म संपादन करतो.

मरुतः पिवत ऋतुना पोत्राचं पुनीतन । यूय हि एा सुदानवः ॥ १.१५.२.

हे मरुत हो, ऋत्वंसहवर्तमान पोत्रनामक ऋत्विजाच्या पात्रातून सोमरस प्या व आमचा यज्ञ पुनीत करा. हे उत्कृष्ट दाते हो, तुमचे पावित्र्य प्रविद्ध आहे साक्षाटी आमचा यज्ञ पावन करा.

अभियज्ञं गुणीहि नो दावो नेष्टः पिव ऋतुना । एवं हि रसधा अस्ति ॥ १.१५.३.

हे सपत्नीक नेष्टा, आमच्या यज्ञाची तारीफ कर व ऋत्वं-सहवर्तमान सोम पी. कारण तूं रजधारक आहेस हे प्रविद्ध आहे.

ग्राहणाविन्द राधसः पिबा सोममृत्वरु । तवेदि सत्य-मस्तुतम् ॥ १.१५.५.

हे इन्द्रा, ग्राहणाच्या पात्रातून तूं सोमरस पी व नंतर ऋत्वंनाहि पाज, कारण तुजें ऋत्वंशी कायपच सत्यच बनून गेल आहे.

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्टादुभि-रिष्यत १.१५.९.

धनदाता देव ऋत्वंच्या सह नेष्टाच्या पात्रातून सोम पिकें इच्छितो यास्तव हे ऋत्विज हो, पुढे व्हा व होम करा.

व्यमध्वर्युस्त होतासि पूर्वमः प्रशास्ता पोता जनुपा पुरो-हित । विश्वा विद्वौ आविज्या धीरपुष्यस्त्रे सत्ये मारि-पामा चयं तव ॥ १.१४.६

हे अग्ने, तूच पुरातन अध्वर्यू व होता आहेस. तूच प्रशास्ता, पोता व जन्मसिद्ध असा पुरोहित आहेस. तने आविज्यास म्हणजे सर्व ऋत्विकर्मास तूं जाणत असून हे प्राज्ञ अग्ने, तूं न्यूनाच परिकरण करतोस. हे अग्ने, आमचे नुस्पायी सत्य झालें अतता आम्ही कोणाकडूनहि हिसित होणार नाही.

साक हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता ऋतुनाजनि । विद्वौ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ २.५.४.

शोकक अशा कर्मासह शुद्ध असा प्रशास्ता वरपत्र झाल्या. या प्रशास्त्याची अविनाशी वरमे जो जाणतो तो शास्त्रेप्रमाणे यद्विगत होतो.

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता ऋतुनाजनि । विद्वौ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानुरोहते ॥ २.५.४.

सर्वशोधक असा प्रशास्ता शुद्ध अशा कृतसह उत्पन्न झाला आहे, याची निश्चित फळदायी अशी व्रतें जाणून यजमान पदयाप्रमाणे त्या व्रताचा क्रमाक्रमाने अनुष्ठान करून विस्तार करतो.

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टः सवतं धेनवः । कुवित्तिरुम्य आवर स्वसारो या इवं ययुः ॥ २.५.५.

नेष्ट्याच्या त्या गमनशील, हर्षवती, व बहिर्णीप्रमाणे असणाऱ्या अगुली अनुष्ठेयमान कर्मांला अनुसरत होत्या. त्या तीनही अर्गांची पुष्कळवेळ परिचर्या करतात.

तयाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्विचं तव नेष्टं स्वमग्निदायातयः । तव प्रशास्तं व्यमध्वरीयसि मग्ना चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २.१.२.

हे अग्ने, होत्र, पोत्र व नेष्ट हे मुखेच आहे. तूच अग्नीध्र आहेस. यज्ञेच्छु अशा मुखेच प्रशास्त्र आहे. आमच्या यज्ञ-गृहातील अध्वर्यू, ब्रह्म व गृहपतीहि तूच आहेस.

प्रजायता घक्षता बहिरास्ता च हुवे निचसत्सीह दैवैः । वेदि होत्रमुक्त पोत्रं यज्ञप्र वोदि प्रयन्तर्जनितवैसृनाम् ॥ १.७६.४.

फळप्रद अशा स्तोत्रांनी सविला असतां जो अग्नि आपल्या ज्वालांरूपी मुखांन जो देवाच्याकडे हवी पांचवितो

ला तुज अभीला मी बोलावितो. हे यजनीय अग्ने, इतर देवाच्यासह तूं येथे येऊन बस आणि होत व पोत याची इच्छा कर. त्याचप्रमाणे आहुतिद्वारा सर्वांना उत्पन्न करणारा तू आम्हाला धनसंपत्ति मिळेल अशा रीतीचे ज्ञान दे.

यज्ञैः संमिश्राः पृथ्वीभिर्नृदिभिर्वाग्म्यैश्च सोमो अंशितु प्रिया उत ॥ आसदा बहिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादासोमं पिबता दिवो नरः २.३६,२.

यज्ञयुक्त, घोड्या जोडलेल्या रथात बसलेले, आयुधे धारण केलेले, सुंदर व आभरणप्रिय आणि भरतपुत्र हो, तुमच्यासाठी अन्नभरलेल्या बर्हावर येऊन बसा व पोलापासून सोम प्या.

आयक्षि देवो इह विप्रयक्षि चोशन्होतर्निपदा योनितु त्रिपु । प्रतिवीहि प्रस्थितं सोम्यं मपु पिवाग्नीध्रात्तव भागस्य वृष्यहि ॥ २.३६,४.

हे विप्र, यजनीय अशा देवाना या यज्ञात बोलव व त्यांचे यजन कर. हे होला, आमच्या हवीची इच्छा करणारा असा तूं तिन्ही ठिकाणी बस आणि हवनावरिता नेलेल्या मधुर सोमरसाची इच्छा कर आणि आमीप्रापासून तूं आपला सोमरसाचा भाग घेऊन तृप्त हो.

पृष ह्य ते सन्मो नृण्यवर्धनः सह ओजः प्रतिदि याद्वोर्हितः । तुभ्यं मुतो मयवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादावुपतिन ॥ २.३६,५.

हा सोम तुझ्या क्षीराचे बळ वाढविणारा आहे. ज्या सोमाने तुझ्या वाहुंच्या ठिकाणी शत्रूंचा पराभव करण्याचे सामर्थ्य देणारे ओज स्थापित केल त्या प्रकारचा सोम तुझ्यासाठी कुटून तयार केला आहे व हवन करण्यासाठी (उत्तर-वेदीसन्निध) नेला आहे तर ब्राह्मणापासून तू सोमरसाचे तृप्ति होईपर्यंत प्राशन कर.

युपेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पशूनां भुतु । अष्टा राजाना नम पत्यावृतं प्रशास्त्रादापि-यतं सोम्यं मपु ॥ २.३६,६.

हे मित्रावरण हो, माझा यज्ञ सेवन करा. माझ्या बोल-वण्याकडे लक्ष द्या. (वेदीत) बसलेला आमचा होता पूर्वांचे निविद माणून शंसन करतो, व झाकलेले असे सोमरूप अन्न तुमच्या अभिमुख प्राप्त होतें अशा प्रकारचे ते मादक व मधुर सोममय हवि प्रशास्त्रापासून प्राशन करा.

यसु पूर्वमहुवे तमिद हुवे सेतु हव्यो दांयौ नाम पलते । अघ्न्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मपु पोत्रासोमं द्रविणोदः पिब त्रतुभिः ॥ २.३७,२.

हे धनदात्या, ज्या तुला मी पूर्वी बोलवले होते त्या तुला मी आताही बोलवीत आहे. धनप्रद बोलवण्यायोग्य व ४९ भा० दु०

असीष्ट षळ देणारा जो देवतासमनं यजित्वा जातो त्या धनप्रदात्या अर्पण करण्यासाठी सोमात्मक मधुर हविर्द्रव्य अघ्न्युनी नेले आहे. हे धनदात्या, ऋतूंच्यासहचरमान पोलापासून सोमरस पी.

अपादोत्राहुत पोत्रादमत्तोत नेष्टादनुपत प्रयो हितम् । नुरियं पात्रममृक्तममत्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ २.३७,४

जो धनदाता होलापासून सोम प्याला, पोलापासून प्याला व पुंड झाला. शिवाय नेष्टापासूनहि देवांचे धन असा सोम ज्यान सेवन केल्या तो द्रविणोदा दशापविनांनं पुसलेल्या व धमरससाधन अशा बीड्या पात्रातील सोमरस प्राशन करो.

मेघन्तु ते बह्व्यो येभीरियसेऽरिपण्यन्वीळ्यस्या धन-रुण्ये । आयूया धृणो अभिमूर्षां त्य नेष्टासोम द्रविणोदः पिब त्रतुभिः ॥ २.३७,३.

हे धनदात्या, ज्याच्या योगान तूं येथे प्राप्त होतोस ते तुझे घोडे तृप्त होवोत हे वनस्पते, हिसा न करिता दड हो. हे धैर्यशील, तूं येथे येऊन नेष्टापासून ऋतूंच्यासहचरमान सोमरस प्राशन कर.

पयमानः सो अघ नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनरा नः ॥ २.३७,२२.

सुतः पवित्र असा जो सर्वदशा व पवित्र (सोम) तो आपल्या पापनाशक अशा तेजाने आम्हास पावन करो.

उद्रातेय शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्र इव सयनेपु शंससि । यूयेव बाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमावद विश्वतो नः शकुने पुण्यमावद ॥ २.४३,२.

हे शकुने, उद्राता ज्याप्रमाणे सामगायन करतो त्याप्रमाणे तूं गीत असतोस. सवनामध्ये ब्रह्मपुत्र जसा शंसन करतो तसा तू तिन्ही काळी शब्द (सूर) काढतोस. अडिल घोडा घोडीशी सय करताना जसा हिचतो तसा तूहि शब्द कर.

स सन्न परिणीयते होता मन्द्रो गविष्टिपु । उत पोता निपीदति ॥ ४.९,३.

तो (अग्नि जेव्हा) यज्ञरहात नेला जातो तेव्हा तेथे चालणाऱ्या यज्ञमर्ष्ये तो खुलून असा होता व पोता होऊन बसतो.

येधि एष्वरीयतामुपयक्ता जनानाम् । हव्या च मगनुपा-नाम् ॥ ४.९,५.

यज्ञेच्छु अशा मनुष्याच्या हविर्द्रव्याची तू इच्छा करीत असतोस. शिवाय तूं उपयक्ता (ब्रह्मा किंवा सर्वकर्मावर सदन्य) होतोस.

त्वमग्ने गृहपतिरस्य होता नो लघ्नरे । त्वं पोता विश्व-वार प्रचेता यक्षि येपि च चाम्यम् ॥ ७.१६,५.

सर्वांना स्वीकरणीय अशा हे अग्ने, तूं आमच्या यज्ञामधील गृहपति आहेस, तूच होता आहेस व पोताहि तूच आहेस. यासाठी प्रकटबुद्धि असा तूं देवाना स्वीकरणीय असा हवीचें यजन कर व भक्षण कर.

होताध्वयुरावया अग्निमिन्धो प्रावप्राभ उत शंसा मुविप्रः । तेन यथेन स्वरकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आगृणध्वम् ॥ १.१६२,५.

होता, हविर्द्रव्ये वाहणारा अध्वर्यु, अग्निमिन्ध (आग्नीध्र) प्रावप्राभ (प्रावस्तुत) व मुविप्र असा शंसा अग्ने सर्वे ऋत्विज् हो, तुम्ही उत्कृष्ट अशा अलंकृत व उत्तम संपादिलेल्या यज्ञाने नद्या बद्दावयास लावा.

अध्वर्यु चा मधुपाणि सुहस्तमग्निं वा धृतदक्षं दमून-सम् । विप्रस्य वा यत्सवनानि शच्छथोत आय तं मधुपेय-मग्निना ॥ १०.४१,३.

हे अधिनंदिव हो, तुम्ही दोघे सोमरस हातात घेतलेल्या सुहस्त अशा अध्वर्यूकरिता किंवा धृतदक्ष दामनस्क अशा आग्नीध्राकरिता येथे या. जरी तुम्ही दुसऱ्या एखाद्या विप्राच्या यज्ञाकरिता गेला असला तरी तेथून आमचा सोमरस पिण्यासाठी येथ या.

तमु नः पूर्वं पितरो नवमाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः । नक्षत्राभं तनुर्नि पर्वतेष्टामद्रोवयाच मतिभिः शविष्ठम् ॥ ६.२३,२.

अखंत पूर्वाकाळी नळ महिने अनुष्ठान करणारे व इन्द्राकरिता अन्न करणारे असे आमचे पितर सात विप्र शत्रू हिंसक, तारक, पर्वतस्थ, वचनपाळक व यज्ञान् असा साच इन्द्राला स्तुतीर्नी सतोपभिते झाले.

त्वमध्वर्युस्त होतासि पूयः प्रशान्ता पोता जनुपा पुरोहितः । विश्वा विद्वं आविज्या थीर पुण्यस्यज्ञे सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ १.९४,६.

हे अग्ने, तूच अध्वर्यु आहेस. होता, प्रशास्ता, पोता व पुरोहित तूच आहेस इ.

तां इषानो महि वरूथमूतय उप घेवना नमसा गृणी-मसि । त्रितो न यान्यन्न होनृनस्मिष्टय आवचतेदवरा चक्रियापसे ॥ २.३४,१४.

ज्या त्रेण अशा पाच होत्याना अगीष्टसिद्धीसाठी व खरक्षणासाठी 'त्रित'नामक ऋषीने चक्राकार फिरविले त्या पाच होत्याना रक्षणाचा याचना करणारे आम्ही या स्त्रोत्राने स्तवीत आहो.

ग्रान्णो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन्त कीरिणा देवानमसोप-शिष्यम् । अग्निः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्गानोरप माया अयुक्षत् ॥ ५.४०,८.

अग्नि नामक ब्रह्मा (अग्निपव साधन असे) श्रवि (वरवटे) छुळित असताना, स्त्रोत्राने देवांचे पूजन करीत असताना, आणि नमस्काराने त्यांना प्रसन करीत असताना, अतरीक्षात व्यापक अशा सूर्यमंडळाला धारण करता झाला. शत्रुमोहक अशा स्वर्गानुनामक असुराच्या मायेला अग्नीच्या साहाय्याने इन्द्र दूर करता झाला.

अध्वर्यवश्चक्रवांसं मधुनि प्रवायवे भरत चारु शुक्रम् । होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ५.४३,२.

हे अध्वर्यु हो, मधुर मधुर हविर्द्रव्य तयार करणारे तुम्ही वायु देशासाठी प्रथम सोमरस भक्षण ठेवा, होता व्याघ्रमाणे प्रथम सोमरस पितो व्याघ्रमाणे हे देवा, या यजमानाचा हा सोमरस तूं प्रथम (इतर देवतांच्या पूर्वी) प्राशन कर. हे वायु देवा, मधुर असा सोमरस मी तुला अर्पण करतो.

ब्रह्मा.—ब्रह्मा या ऋत्विजाचे कार्य मुख्यतः स्तुति करण्याचे असता परंतु इतरहि यज्ञविषयक कार्ये तो करीत असे हे पुढील काही उदाहरणेन दिसून येईल.

उत ब्रह्मणो मरतो मे अख्येन्द्रः सोमस्य सुपुतस्य पेया । तदि हव्यं मनुपे गा अविन्दद्ब्रह्महि पपिवो इन्द्रो अस ॥ ५.२९,३.

हे ब्रह्मे हो, मरत हो, तुम्ही व इन्द्र मी ऊर्ध्व तयार केलेला सोम प्या. तुम्ही प्यालेले सोमात्मक हवि मनुष्याला गार्हे मिळवून देते. सोम प्याल्यानंतरच इन्द्राने द्यावा वध केला.

अनवरोते रथमश्वाय तक्षन्वष्टा वज्रं पुरुहूत धुमन्तम् । ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैर्वधयन्नहये हन्तवाड ॥ ५.३९,४.

हे पुरुहूत, घोडे जोडता येण्यासाठी अनूनी तुला रथ तासला, लष्ण्याने वज्र चकचकीत केले. ब्रह्म वृत्रहनाच्या उद्देशाने इन्द्राला स्त्रोत्रांना वाढविते झाले.

असादि वृत्तो यक्षिराजगन्धानमिब्रह्मा नृपदने विधर्ता । घोशयं नृविधो वा वृषभते आय होता यजति विश्ववारम् ॥ ७.७,५.

वरलेख हविर्द्रव्ये वाहणारा, ब्रह्मा (मोटा) व धारक असा अग्नि सुलोकातून आला व नृपदनात बसला. या व पृथ्वी ज्या अग्नीला वाढवितेत त्या अग्नीला होता यजनाने सशुद्ध करतो.

वयं नाम प्रयजामा घृतेनास्मिन्धजे घारयामा नमोभिः ।
उप ब्रह्मा शृण्वच्छस्यमानं चतुःशृंगोवसीद्वीर एतत् ॥
८.५८,२.

आम्ही घृतासह नांव उचारुं. या यज्ञांत नमस्कारांनीं
(नांव) घारण करूं. 'ब्रह्मा' आम्ही तें (नांव) उचारीत
असतांनां ऐकणारा चतुःशृंग व गौरवण असा देव वा कर्माळ
घार पाडो.

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवन्स्य
नाभिः । अयं सोमो दृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः
परमं व्योम ॥ १.११४,३५.

ही वेदी म्हणजेच पृथ्वीचा परमावधि होय. हा यज्ञ
भुवनाचा नाभि आहे. व्यंकरी आदित्यरूपी अर्थाचं 'सोम'
हेंच रेत आहे व हा ब्रह्मा म्हणजेच वाणीचं परमोत्कृष्ट
व सुरक्षित असें स्थान होय.

सोम प्रक्षेप तन्मयुर्भुवो वाजानां पते । सखा सुतस्य
गोमतः ॥ ८.८१,३०.

हे अन्नपते इन्द्रा, ब्रह्मयात्रेमाणें तन्मीत येऊन निव्यांघार
चवू नकोस. कुटलेल्या सोमरसात दूध अगर दही
मिसळल्यावर तूं तो प्राशन कर व संतुष्ट हो.

आ यज्ञं बाह्योरेन्द्र धत्ते मध्युतमहये हन्तयाउ ।
प्र पर्वता भनवन्त प्रगावः प्र ब्रह्मणो अभिनक्षन्त इन्द्रम् ॥
८.८५,५.

हे इन्द्रा, अर्धोळा मारण्याकरिता जेव्हां तूं आपल्या बाहुंनीं
शत्रूंची रग जिरविणारें वज्र घारण केलेंस किंवा अग्नी मेल्यावर
पर्वतांनीं जेव्हां कोसकून गडगडाट केला आणि बाई जेव्हां
हंवळं लागल्या तेव्हां ब्रह्मणः (ब्राम्हण) तुज इन्द्राज
सर्वतोपरी पूजित करिते झाले.

तमेव नरिषि तसु ब्रह्माणसाहुर्वज्रस्यं साम्नासुक्थ-
शासम् । स शुक्रस्य तन्नो वेद निषो यः प्रथमो इक्षिण्या
रराध ॥ १०.१०७,६.

यज्ञनेला, सामनापारा, व शस्त्रे म्हणणारा जो असेल
त्यालाच ऋषी व सायान ब्रह्माहि म्हणतात. जो प्रथम
इक्षिणेनं आराधन करतो तोच शुक्राच्या (वीथ्यामान
प्रकाराच्या) तीन तन्मू जणतो.

त्वां विष्णुर्हृन्क्षयो मित्रो गृणति यरणः । त्वां शर्षे
मदत्यनु मास्तम् ॥ ९ ॥ ८.३५,५.

हे इन्द्र, श्रेष्ठ, असा विष्णु, मित्र, वरण हे तुझी स्तुति
करतात व माझु तुला मद धाणवी.

इन्द्रो ब्रह्मेन्द्रः ऋषिरिन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्म-
हीभिः शचीभिः ॥ ८.१६,७. ।

हा इन्द्र, ब्रह्मा आहे, तोच ऋषि आहे, पुण्ड्र वेळ
पुण्ड्र्याकडून बोलावला जाणारा आहे. मोठ्या किर्त्यांनीं तो
मोठा होत असतो.

ब्रह्मणस्त्वा चयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुता-
वन्तो हवामहे ॥ ८.१७,३.

हे इन्द्रा, सोमयुक्त व अभिपव केलेल्या सोमांनीं संपन्न
असे आम्ही ब्रह्मे सोम पिणान्या तुला योग्य वशा स्त्रोत्रांनं
बोलावतो.

वो यजानि यजात इत्सुयच पचानि च । ब्रह्मेदिन्द्रस्य
चाकनत् ॥ ८.३१,१.

जो ब्रह्मा (एकदां) यजन करतो तो पुन्हा यजन करतो,
तोच सोमाभिपव करतो, तोच यज्ञ मिजवितो व तोच इन्द्राची
पुन्हा पुन्हा इच्छा करितो.

व चूनं ब्रह्मणाकृणं ब्राह्मणानसि सुन्यतां । न सोमो
अप्रता पये ॥ ८.३२,१६.

सोम कुटून प्राशन करणाऱ्या ब्राम्हणांना (ब्रह्मणांना)
ऋण नसतें. कां की, ते दिक्षीण धनाच्या योगानेंच सोम
पितात.

नानानं पा उ नो भियो विव्रतानि जनताम् । वक्षा-
रिष्टं हतं सिपयद्रासुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्द्रो परिध्रव ॥
९.११३,१.

हे सोमा, आम्हीं कमें नानाप्रकारचीं असतात. त्याच-
प्रमाणें इतरांचीहि कमें विविधप्रकारचीं असतात. सुतार
अंकुड तासण्याची इच्छा करतो, पैय रोगाच्या निवारणाची
इच्छा करतो व ब्रह्मा सोमाभिपव करणाऱ्या (यजमानाची)
इच्छा करतो त्याप्रमाणें नी तुझ्या परिध्रवणाची इच्छा
करितो. यासाठी हे इन्द्रो, इन्द्राकरिता तूं सयं वाजुंनीं पाह्य.

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दसां ३ पाचं घदन् । ब्राम्णा
सोमे महीयते सोमेनातन्द्रं जनयसिन्द्रायेन्द्रो परिध्रव ॥
९.११३,६.

हे पविन सोमा, तुझ्यासाठीं सोमाभिपव करणाऱ्या
ब्राम्णाच्या शोषांनं छंदोबद्ध अग्नी वाणी उचारीत असतांना
कुटलेल्या सोमरसानें देवांच्या ठिकाणीं आनंद उत्पन्न करणारा
ब्रह्मा ज्या ठिकाणीं देवाकडून पूजिला जातो त्या ठिकाणीं हे
सोमा, तूं सयं वाजुंनीं पाह्य.

ऋग्वेदांत ऋषयो, अर्वा व उक्ती असे तीन प्रकारचे
लोक आढळतात त्याचप्रमाणें 'वक्त्रे' म्हणून कांहीं लोक जसांचे
असे विचसे. ब्रह्म म्हणजे स्तुति व स्तुति करणारा तो ब्रह्मा

अग्नी उपपत्ति लाविली तर ब्रह्मे हे अर्वा व उन्नी आख्या वर्गांपैकीच एक होत असे म्हणवे लागेल. परंतु ऋग्वेदातच कोठे कोठे जे वर्णन आले आहे त्यात आज अश्वर्यु ज्या काही किया करतो त्याच किया ब्रह्मे करीत असे आटवून येते. "अग्नि नावाचा एक ब्रह्मा सोमाभिपवासाठी वरवटे जुळवीत असता सूर्य मध्याद्वार आला" असे वर्णन पाचव्या मंडळाच्या चाळिसाव्या सूक्तात आले आहे हे वर्णन माहता नम्रानामक ऋषिजाच्या प्रचलित कियाकलापात व पूर्वीच्या त्रियेत अगदीच उलटापालट झाली आहे हे सहज दिसून येते. अभिपवाचे म्हणजे सोम कुटण्याचे कार्य अश्वर्यु आपल्या २-३ साथिदारांसह करीत असल्याचा प्रयोग दृष्ट आहे व या ऋचेंत हे काम ब्रह्मा करतो असे आटवून येते, इतकेच नव्हे तर याच ऋचेंत देवाची स्तुति करणे वगैरे कार्यहि ब्रह्माच करतो असे म्हटले आहे. म्हणजे हल्ली 'होता' जी कामगिरी करतो तीहि ब्रह्मालाच करावयाची असे स्पष्ट दिसून येते. देवताची स्तुति करण्याचे कार्य ब्रह्मेच करीत ही गोष्ट अधिक निश्चित करण्यास पाचव्या मंडळातील एतिसाव्या सूक्तातील चौथी ऋचा अधिकच पोषक होते. गृह्यसूत्राच्या उद्देशाने 'ब्रह्माण अंक. इन्द्रं अवर्धयन्' म्हणजे घृणवधाकरिता ब्रह्म्यानीं अर्वांच्या [सोत्राच्या] योगाने इन्द्राला वाढविला असे वर्णन सदर ऋचेंत आले आहे. दुसऱ्या एके ठिकाणी जे वर्णन आले आहे त्यावरून यज्ञनेता, सामगाणारा व शस्त्रे म्हणणारा जो असेल त्यालाच ऋषि किया ब्रह्मा म्हटले जाई असे मानण्यास जागा आहे. यावरूनहि दृढान किया खवन हीं कार्ये ब्रह्मेच करीत असे जे विधान कल्पिले आहे त्याला विशेषच जोर येतो.

होता व अश्वर्यु असे दोन ऋषिज इर्थात, पशंत किया सोमयागात नियोजित करण्यात येतात होलाकडे देवाना बोलावण्याचे किया धातपरिभाषेत बोलावण्याचे तर देवताचे आवाहन करण्याचे कार्य नेमलेले असून हवनीय देवताची स्तुति करण्याचीहि कामगिरी लाला करावी लागते. अश्वर्यु देवताच्यासाठी अग्नीसम्यं हविर्ब्रह्म्याचें यजन करतो. परंतु ऋग्वेदसहितेकडे नजर टाकल्यास हवन करणे, देवाना बोलावणे किया त्याची स्तुति करण्याचे कार्य करणे या गोष्टी करणाऱ्या व्यक्ती पृथक् पृथक् होत्या अगर असत असे दिसून येत नाही.

संहिता व मंत्रविनियोग यांची तुलना.—जातापर्यंत जे ऋषिजाच्या स्थितीसंबंधाने विवेचन केले त्यावरून आज निदान एवढे म्हणता येईल की, यज्ञस्थळा जसजशी वाढत गेली तसतसे ऋषिजाचे सामान्य स्वरूप जाऊन त्यास विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झाले आणि हे जसजसे प्राप्त होऊं लागले तसतसे संहितीकरणहि अधिक सहलुक व अधिक नेटाने होऊ लागले अर्थात्, ऋग्वेदामध्ये तो विशिष्ट-रणाची किया नाल, अनलेख वाल व्यक्त होता, आणि

आजच्या संहितात विशिष्टीकरण संपूर्ण झालेले दिसते. संहिताच्या ज्या तुलना पूर्वी झाल्या त्यावरून अथर्ववेद आणि सामवेद यातील किती भाग ऋग्वेदमंजारी समान आहे हे स्पष्ट झाले आहे. तथापि यज्ञ व अश्वर्यु या दोहोंस सामान्य असे मंत्रावलय किती होतें हा प्रश्न स्पष्ट झाला नव्हता तो परिशिष्टातील पहिल्या कोष्टकाने स्पष्ट केला आहे. परिशिष्टातील दुसरे कोष्टक असे सिद्ध करिते की, ऋग्वेदरचना झाली तिच्यापूर्वी होणाऱ्या अनेक पद्धती समाजात चालू होत्या, मंत्राचे विनियोग केवळ निश्चित झाले नव्हते आणि यामुळे ऋग्वेदाची रचना करितांना ती होनासुसार न करता दुसऱ्या काही निराळ्या तत्त्वाने करणे वा भाग पडले या प्रश्नावर प्रकाश पडतो.

ऋग्वेदातील मंत्राच्या विनियोगाच्या कोष्टकामध्ये त्याचा आश्वलायन सूत्र, ऐतरेय ब्राह्मण, शाखायन सूत्र व कौपीतकी उर्फ शाखायन ब्राह्मण यांनी कसकसा विनियोग केला आहे हे दाखविले आहे या कोष्टकाचा ऐतिहासिक उपयोग कोणत्या तऱ्हेनें होणें शक्य आहे याविषयी आम्हास विचार येणें प्रमाणें सुचतात.

मंत्राची संहिता होणें आणि त्याचा विनियोग होणें यामध्ये संबंध काय आहे याविषयी विचार करण्यास हे साहित्य उपयोगी पडतें. आश्वलायन श्रौतसूत्र संहिता आजच्या स्थितीत आहे असेच दृष्टीत धरलें, म्हणजे अंतिम संहितीकरणानंतर आश्वलायन सूत्र तयार झालें. तथापि कौपीतकी उर्फ शाखायन ब्राह्मण आणि ऐतरेय ब्राह्मण यांच्या कारी संहितेचे स्वरूप कोणतें असतें हे आपणास आज खानोपूर्वक सांगता येत नाही. ऐतरेय ब्राह्मणात अशा अनेक ऋचा आहेत की, ज्या शास्त्रसंहितेंत सापडत नाहीत. तथापि आजच्या संहितेंतील बराचसा भाग ऐतरेय ब्राह्मणात उल्लिखित गेला असल्यामुळे त्या कारी असावा यात शंका नाही. जेथे ऋचा एकच आहे पण तिचे विनियोग मान कौपीतकी व ऐतरेय यांनी भिन्न दिले आहेत तेथे अशी रचना करता येईल की, संहिता कोणत्या तरी स्वरूपात तयार असून तिच्यातील मंत्राचा उपयोग निरनिराळ्या लोकानीं निरनिराळ्या केल्या असावा आणि अर्थात् यामुळे ते दोन्ही विनियोग नवीन असण्याचा समज आहे. जेथे दोन्ही विनियोग एकच आहेत तेथे ती किया बरीच जुनी असावी, आणि परंपरा भिन्न होण्यापूर्वीची असावी, अथवा एकाची किया व मंत्र दुसऱ्याने घेतले असावेत या दोन शक्यता दिसतात. विनियोगाच्या कोष्टकावरून हि दिसून येईल की, आजच्या शास्त्रसंहितेतील निम्नाधिक मंत्राचा विनियोग ब्राह्मणात नाही. सूत्रातहि सर्व मंत्राचा विनियोग दिलेला आढळत नाही त्याने कोष्टक पुढे दिले आहे (कोष्टक ३६).

वैदिक वाङ्मयाचा तौलनिक अभ्यास करून त्याच्या साहाय्याने प्राक्षणातीचा आणि सामाजिक चळवळीचा इतिहास निर्माण करणे या प्रकारच्या अभ्यासास या प्रथात यवज्ज आरम्भ झाला आहे असे समजते. आपर्बतच्या सशोषकाना या विषयाकडे पारसे लक्ष न दिल्यामुळे आम्हास ज काय मांडावयाचे ते माहून अभ्यास करताना ते साहित्य जमा कराव लागल ते साहित्य अभ्यास पुढ चालू रहावा या दृष्टीन वाचकापुढ ठेविले आहे हिंदुस्थानात निरनिराळ्या ठिकाणी पसरलेल्या प्राक्षणाच्या शाखा व त्यांचा वैदिक वाङ्मयाशी संबंध ही शोधून काढून प्राक्षणाच्या स्थानाताराम्यधान जितका आपणास पत्ता लागता वेदल तितका लावणे अवश्य आहे हा पत्ता वैदिक वाङ्मयाच्या तौलनिक अभ्यासान पराचसा लागणार आहे आणि ज्या गोष्टीवर आम्ही अद्याप निर्णयात्मक काही छिदिल नाही यहा गोष्टीवर आणखी विवेचन करण्यास ही तौलनिक छोटक उपयोगी पद्धतील असा आम्हास दृढ भरवसा आहे

प्रकरण १४ वे.

अतीन्द्रियस्थितीसंबंधाने कल्पना.

यज्ञसंस्थेचा इतिहास समनावयास दैवततिहास जितका महत्त्वाचा आहे तितकाच अतीन्द्रिय सृष्टीसंबंधान लोकाच्या अन्तर्लोक्या कल्पना समजणे महत्त्वाचा आहे परमाधविषयक निरनिराळ्या कल्पनांचे प्रकार जवजने असतील त्याप्रमाणे तो परमाध साध्य करून घेण्याचे मार्ग उत्पन्न होतील स्वर्ग म्हणजे काय याची कल्पना निश्चित नसली तरी पारलौकिक इष्टयतीसाठी मनुष्य काही तरी करतोच तो ज काही करतो त्यावरून त्याच्या परलोकाविषयीच्या कल्पना आपणास असे रहन ज्ञात होतात कधी कधी पारलौकिक स्थितिविषयी सष्ट उल्लेखहि सापडतात यासाठी वेदपालाच्या परलोका संवधाच्या व मनुष्य मृत झाल्यानंतर त्याचे काय होत या-संबंधाच्या कल्पना आपणास गोळा करणे अवश्य होतें

मरणोत्तरस्थितिविज्ञान—मृताची व्यवस्था.— वैदिक सूक्तात मरणाविषयीचे उल्लेख फार वेडे आहेत जेव्हा हे उल्लेख येतात तेव्हा शत्रूंना मरण याव अशा प्रकारचा इच्छा प्रदर्शित केलेली आढळते या उल्लेखात आम्हाला दीर्घायुष्य दे अशी कवि प्रार्थना करतात जेव्हा प्रसंगी मरणात्तरस्थितीविषयीचे विचार व्यक्त केलेलेआढळतात दहन करणे व जमिनीत पुरणे या दोन्ही प्रकारानी प्रेताची व्यवस्था करण्याची वहिमाट एकाच वेळी हट होती ऋग्वेदात एका टिकाणी (१० १६) दहनविधीचा उल्लेख आहे तर दुसऱ्या टिकाणी (१०.१८.१० ते १३) पुरण्याच्या विधीचा उल्लेख आहे भुक्तिर्हेतुं यद् असे वणन एके टिकाणी (१८.८५) आढळत. अतिदग्ध व आग्निदग्ध अशा दोन

पितृवर्गाचा उल्लेख येतो (१०.१५.१४, अ वे १८.२.३८). परंतु दहन हा मृताना स्वर्गलोकी पंचविषयाचा विशेष रुढ धर्मा मार्ग होता उत्तराखीन प्रेतिविधीत हाच एक माग विशेष वर्णिलेला सापडतो (आथ य सू ४.१) पदान मुळे व सन्यासी यांची प्रेत पुरीत व मोठ्या सखारी माणसाच्या अस्थि व रक्षा पुरीत अशी वर्णने उत्तरकालीन प्रेतिविधिवणनात येतात

मरणोत्तर जीवन वर्णरेखणी ज्या कथा वेदांत आढळतात त्या अर्थातच दहनसंस्काराची विशेष निगडित असलेला दिसतात. अग्नि हा प्रताला दुसऱ्या लेवी, पितराकडे व देवाकडे घेऊन जातो (१०.१६.१ ते ४, १० १७.३), मर्त्यास तो उत्तम अमर्त्यल देतो (११.७), दिव्य पक्षी जो अग्नि त्याच्या द्वारा मनुष्ये मर्त्याच्या अति उच्च स्थानी जातात, पुराण ऋषी ज्या सदाचारी लोकाच्या स्थानी गेले त्या स्थानी अग्नीच्या द्वारा मनुष्य जातात (वा स १८.५१ व ५२), गाहपल अग्नि मृताला मुकृताच्या लोकात घेऊन जातो (अ वे ६.१२०.१) प्रेत भक्षण करण्यास अग्नि (ऋग्वेद) आणि देवाकडे त्याचा दलि घेऊन जाणारा अग्नि हे वेगळे आहेत (१०.१६.१) अग्नीने प्रताच नीट संरक्षण कराव, आणि त्याचा जो अज भाग तो त्यान जाळवा अशी त्याची प्रार्थना केलेली आहे (१० १६.४) यज्ञासम्यं मारावयाच्या घोड्याबरोबर एक अग्नि अगोदर अग्नीत जाळला जातो या क्रियेसम्यं असा हेतु असतो की, त्या अजान देवाना त्याचा वडि त्याकडे येत आहे ही बरी बाबी (१०.१६.२ व ४) सूत्रप्रवात (आ य सू ४.२ कौ श्रौ सू २५.७.१९) प्रेताला काळ्या वोकडाच्या लचेवर ठेवाव असे सांगितलं आहे, आणि या प्रसंगी पशूला यज्ञ केला तर तो गाईचा किंवा वोकडाचा करितात दहनप्रसंगी एखाद्या पशूना, पशून, सुग्यानी किंवा सर्पांनी प्रेताला काही इजा केली असेल तर ती अग्नि आणि सोन यानी बरी करावी अशी त्याची प्रार्थना केली जाते (१०.१६.६)

अग्नीच्या घुराबरोबर मृत मनुष्य दिव्य लोकात जातो अशी समजूत होती (आ य सू ४.४.७) या दिव्य लोकाचा माग फार दूर असून पृथ्व हा या मागावरून जाणाऱ्या मृताचा संरक्षक आहे आणि सविता हा त्याचा मागदर्शक आहे (१० १७.४) मृत मनुष्य येत आहे ही वधा पितराकडे अगोदर घेऊन जाणारा यज्ञिय वोकड हा दाट अंधकाराच्या गर्तेतून तातो, व स्वर्गाच तिसरे दाखन या गर्तपरीकडे आहे तेथे पोहोचतो (अ ९.५.१ व ३.३० व ८.१.८)

मृत मनुष्याबरोबर ब्रह्मभूषणे दिली जात असत व ती देव्या या रेतु त्याच्या परलोकाच्या जीवनरुमाव ब्रह्मभूषणाची

अवचण त्यास पडू नये हा असे (अ १८.४, ३१). पतीच्या शरीरावरच पत्नीला व त्याच्या शस्त्रास्त्रांना जाळण्याची पद्धत होती असें काहीं उल्लेखावरून दिसतें (अ १०.१८, ८ व ९) मृताच्या शरीराला सर्पणाची एक मोठ्ठी बाधित असत, हेतु हा की, मृताचा माग नाहीसा व्हावा आणि यमाला या लोकीं पुन्हा येण्याला अवचण पडवी (अ ५.१९, १२), तु (ऋ. १०.१८, २, १०.९७, १६).

आत्मा.—अग्नीनं किंवा जमिनींत पुरण्यानें शरीराचाच फक्त नाश होतो अशी समजूत वेदांत आहे मृताचा आत्मा अमर्त्य आहे, या वेदांतील कल्पनेच्या मुळाशीं ही जुनी कल्पना आहे की, आत्मा हा शरीरापासून वेगळा राहू शकतो शरीराच्या मूर्च्छावस्थेंत देखील तो शरीरापासून दूर होऊ शकतो आणि मरणोत्तर तो स्वतंत्रपण सारखा अस्तित्वात राहू शकतो एका सूक्तांत (ऋ १०.१८) मृतवत् पडलेल्या माणसाच्या मनाला (म्हणजे आत्म्याला) तू दूर भटकत आहेस तो परत ये अशी विनवणी केली आहे वेदामध्ये आत्मा एका शरीरातून बाहेर पडल्यावर दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करितो ही कल्पना नाही. परंतु एका ब्राह्मणग्रंथात असें विधान सापडतें की, जे नीट ज्ञान करून घेऊन आपले विधी करित नाहीत ते पुन पुन जन्म घेऊन मृत्यूच्या भक्ष्यस्थानी पडतात (श ब्रा १०.४.३, १०) शरीरात असलेल्या चैतन्याला प्राण, आत्मन्, असु, मनस् इत्यादि नाव आहेत (ऋ १.११२, १६, ८.८९, ५) अथर्व-वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं असु किंवा मनस् याच्या शरीरातील अस्तित्वावर मानवाचें जीवित अवलंबून आहे असें मानले आहे असुनीति अथवा असुनीत म्हणजे आत्म्याना नेणें हे शब्द अग्नि मृताचे आत्मे या लोकातून दुसऱ्या लोकात घेऊन जातो या क्रियेला लावितात (ऋ १०. १५, ४, १०.१६, २) प्रेतविधिसवधी विधानामध्ये मृताच्या मनाला किंवा असुला प्राप्तिरेलें नसतें तर त्याच्या अंतर्गत व्यक्तीला पिता, प्रपिता इत्यादि शब्दांनीं संबोधिलेले असतें यावरून आत्मा ही केवळ छाया नसून तो व्यक्तीच्या स्वरूपात असतो असा समज असल्याचें स्पष्ट होतें या शरीरातून सुटल्यावरच अमरत्व प्राप्त होतें (श ब्रा १०.४.३, ९) तरी मरणोत्तर स्थितीच्या कथामध्ये मृत शरीरालाहि महत्त्वाचा भाग दिलेला आहे कारण मरणोत्तर स्थिति ही देहयुक्त स्थिति असल्याची समजूत आहे (ऋ १०.१६, ५ अ वे १८.२, २६) हें मरणोत्तर शरीर निव्वग्य असतें (अ वे ६.१२०, ३). अर्थात् असें शरीर म्हणजे स्थूल भौतिक शरीर नसून अग्नीनं शुद्ध केलेलें असें सूक्ष्म शरीर असतें (तु-ऋ १०.१६, ६) उत्तरकालीन भारतीय विचारपरंपरेंत ज्या सूक्ष्म शरीराचा अथवा छिंदेदेहाचा उल्लेख येतो, तशा प्रकारच ट परलोकीचें शरीर असाव मृत

शरीराचा मरणोत्तर स्थितीची जो सवध आहे तो महत्त्वाचा आहे असें मानण्याच कारण मृताच्या अस्थि न सापडणें, ही एक मोठी शिक्षा समजली जात असे ह होय (श ब्रा ११.६.३, ११, १८.६.९, २८) ऋग्वेदांत एके ठिकाणीं (ऋ १०.१६, ३) मृताच्या नेत्राला सूर्याकडे व त्याच्या आत्म्याला म्हणजे श्वासाला वायूकडे जाण्यास सांगितल आहे ह्या कल्पना 'पुरुष'विषयक कल्पनावहन (अ १०.९०, १३) सुचल्या असल्यात कारण पुरुषाच्या नेत्राचा सूर्य वनतो व त्याच्या श्वासाचा वायू वनतो असें पुरुषसूक्तात म्हटलें आहे. आत्मा जन्मामध्ये किंवा ओपधीमध्य जातो असें जें विधान आहे (अ १०.९०, १०.५८, ७), त्यात आत्मा शरीरात वरतो, या कल्पनेचें बीज दिसतें

पितर ज्या मार्गानं गेले त्या मार्गानं जाऊन (ऋ. १०. १४, ७), मृताचा आत्मा शश्वत प्रकारच्या लोकांत जातो (ऋ ९.११३, ७) अग्नीनं राक्षसाना ज्या पक्षांनीं मारिलें (वा स १८.५२), त्या पक्षावर बसून हा आत्मा जातो, व देवाप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं तेज संपन्नता घेते (अ वे ११.३, ३७) तो रथातून जातो असाहि उल्लेख येतो (अ वे ४.३४, ४) मरद्गण त्याला पुढं नेत असतात, मद वारे त्याला पश्याप्रमाणें वारा घाळतात, रुधीन त्याला धड पणा येतो आणि अशा रीतीनें उच्च लोकाकडे प्रवास करून मृताचा आत्मा आपलें जुनं शरीर पूर्ण स्वरूपात पुन धारण करतो (अ. वे १८.२, २१ ते २६), आणि या वैभवाच्या स्थितींत सर्वांत उच्च चुलोकात यमाच्या संगतीत आनंद करणाऱ्या पितराच्या सान्निध्यात तो जातो (१०.१४, ८ व १०, १०.१५४, ४ व ५) आत्म्याच्या या चुलोकात येण्याचा उल्लेख आत्मा परीं परत आला अशा शब्दांनीं केला जातो (ऋ १०.१४, ८) यमानं हा आपला असें ओळखले म्हणजे तो या आत्म्याला विधातीचें स्थान देतो (अ. वे १८.२, ३७, ऋ १०.१४, ९).

शतपथ ब्राह्मणामध्ये अशी एक कल्पना सर्वसामान्य म्हणून दिली आहे की, मृताना दोन अग्नीमधून पुढें जावें लागतें हे दोन अग्नी रुद्रांना जाऊन टाकतात व चांगल्याना पुढं जाऊ देतात हीं चांगलीं माणसें पितराच्या मार्गांनीं जातात किंवा सूर्याकडे जाण्याच्या मार्गांनीं जातात (श ब्रा १.९, २, ३, ३) उपनिषदामध्ये ब्रह्मवेत्त्याला दोन मार्ग सांगितलेले आहेत पूर्णज्ञानी असेल त्याला ब्रह्माकडचा मार्ग सांगितला आहे व दुसरा मार्ग स्वर्गांत जाणारा आहे. खगात गेलेला आत्मा आपल्या सरकर्मांचीं फले भोगून झाल्यावर पुन पृथ्वीवर येऊन जन्म घेतो आत्मज्ञान ज्याना नाही ते राक्षसपिशाचाच्या अध लोकांत जातात, लवचा दुष्टाप्रमाणें पृथ्वीवर पुन्हा जन्म घेतात

स्वर्गः—पितर आणि यम राहतात ती जागा आकाशाच्या मध्यभागी आहे (ऋ. १०.१४, १५). ती जागा सगळ्यात उंच आकाशात आहे. ती तिसऱ्या शुलोर्मत असून आकाशाच्या अति खोल जागी आहे, तेथे राक्षस प्रकाश आहे. (ऋ. १०.१८, ८; ९.११३, ७ ते ९). अथर्ववेदात या जागेचे वर्णन सर्वात उंच असणारे ज्योतिर्मय विश्व (अ. वे. ११.४, ११; ४.३४, २), आकाशाचे विश्व (अ. वे. १८.२, ४७), तिसरे आकाश आणि तिसरा स्वर्ग असे केले आहे (अ. वे. ९.५, १ व ८; १८.३, ४८). मैत्रायणि संहितेत पितृलोक म्हणजे तिसरा लोक असे वर्णन आहे (मै. स. १.१०, १८; २.३, ९); ऋग्वेदात पितृलोक म्हणजे सूर्याचा अति उंच भाग असेही वर्णन आहे (ऋ. ९. ११३, ९), पितर हे सूर्याशी संयोग पावतात, ते त्याचे रक्षण करतात (ऋ. १०.१०७, ३; १०.१५४, ५), त्याच्या करिता सूर्य आकाशात प्रकाशतात (ऋ. १.१२५, ६); पितराचा विष्णूच्या पावलाशी योग होतो (ऋ. १०. १५, ३); धार्मिक लोक विष्णूचे सर्वात उंच जे पाऊल किंवा स्थान ते स्थान पाहून आनंदित होतात (ऋ. १.१५४, ५); देव ज्या ठिकाणी आनंद करतात तिथे पांचपायासाठी विष्णूने तीन पायले डाकली, त्याप्रमाणे जेथे धार्मिक लोक यज्ञ करतात तेथे पांचपायासाठी सूर्य उपेक्षा पाठीमागून जातो. जे सुरुती लोक स्वर्गात जातात त्याचाच तारे हे प्रकाश होत असे तान्याच्या संवाधाने वर्णन येते (तै. स. ५.४, १३; श. ब्रा. ६.५.४, ८); गुराणपुर्वी अग्नि अगस्त्य व सप्तर्षि बगैरे नक्षत्रपदांचा चढविले गेले असे वर्णन आहे (तै. ब्रा. १.११, १, २), यम आणि देव ज्या झाडाखाली पान करतात त्या झाडाचा उल्लेख ऋग्वेदात येतो. (ऋ. १०. १३५, १). अथर्ववेदामध्ये एका अजिराच्या झाडाजवळ विष्णूच्या स्वर्गात देव पक्षि करतात व पान करतात असे वर्णन आहे (अ. वे. ५.४, ३).

मरणोत्तर स्थितीसंबंधाचे महत्त्वाचे उल्लेख ऋग्वेदाच्या नवव्या व दहाव्या मंडळात येतात. या संवाधाचे थोडेसे उल्लेख पहिल्या मंडळातही येतात. कडक तपश्चर्या करणारे, लढाईत प्राण देणारे वीर व यज्ञात उदारपणाने दक्षणा देणारे यांना पारितोषिकादाखल स्वर्ग मिळतो (ऋ. १०. १५४, २ ते ५; १.१२५, ५; १०.१०७, २) अथर्ववेदामध्ये यज्ञदक्षणा देणाऱ्यांना नानाप्रकारचीं सुखे मिळतात असा उल्लेख वारवार येतो.

मृगामध्ये मृताला आनंदमय जीवनक्रम लाभतो (ऋ. १०.१४, ८; १०.१५, १; इ०), या ठिकाणी त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात (ऋ. ९.११३, ९ व ११), या ठिकाणी त्याचे देवाशी साक्षिण्य असते (ऋ. १०.१४, १४), मित्रो-पतः यम आणि वरुण या दोन राजांच्या सहवासात त्याचा

काळ जातो (ऋ. १०.१४, ७), स्वर्गामध्ये मृताला जरा येत नाही (ऋ. १०.२७, २१), त्यांना तेथे सुंदर शरीर मिळते व देवांना ते प्रिय होतात (ऋ. १०.१८, ८; १०. १६, ५ इ०), तेथे मातापिता, पुत्र इत्यादि त्यांना भेटतात (अ. वे. ६.१२०, ३), पत्नी आणि अपत्य यांचा योग तेथे होतो (अ. वे. १२.३, १७), तेथे शारीरिक व्यंग नसते व दुसरी कोणत्याही प्रकारची अपूर्णता तेथील जीवनात नसते (ऋ. १०.१४, ८; अ. वे. ६.१२०, ३). तेथे व्याजार नाही, लंगडेपणा नाही, वाकडेतिकडे अवयव नाहीत (अ. वे. ३.२८, ५). मृतांना त्या लोकामध्ये सर्व प्रकारे पूर्ण असे अवयव व शरीर लाभते. इत्यादि वर्णन अथर्ववेदात आणि शतपथ ब्राह्मणात पुनः पुनः आलेले आहे.

ऋग्वेदामध्ये सूत हे आनंद करितात असे सामान्य वर्णन पुष्कळ वेळा आलेले आहे (ऋ. १०.१४, १०; १०.१५, १४; इत्यादि). ऋग्वेदात एका ठिकाणी (ऋ. ९.११३, ७ ते ११); स्वर्गात मिळणाऱ्या आनंदाचे विश्वस्त. वर्णन आले आहे. स्वर्गात प्रकाश अक्षय्य असतो, तेथे जलप्रवाह अत्यंत वेगाने असतात, तेथे गतीला निरोध नाही (दु. तै. ब्रा. ३.१२.२, ९), तेथे सात्विक व आश्रितिक अन्न आहे व ते भरपूर आहे, तेथे आनंद, सुख, समाधान, सर्व इच्छांची पूर्ति या गोष्टी आहेत, तेथे प्रेमाचा आनंद आहे (तै. ब्रा. २.४.६, ६), तेथे भरपूर कामाचा आनंद आहे (अ. वे. ४.३४, २), तेथील आनंद हा पृथ्वीवरील अतिश्रेष्ठ आनंदाच्या शंभरपटीने मोठ्या आहे (श. ब्रा. १४.७.१, २ व ३३). या सुखी लोकांच्या स्वर्गात गायन आहे, वादन आहे (ऋ. १०.१३५, ७). सोम, घृत आणि मध यांचा येथे सारखा प्रवाह वहात असतो (ऋ. १०.१५४, १). घृताचे येथ मोठेले साठे आहेत व दुध, मध आणि मध याच्या मोठ्याला नया आहेत (अ. वे. ४.३४, ५ व ६; श. ब्रा. ११.५.६, ४); येथे नाना रंगाच्या वाटेले ती इच्छा पुर-विणाऱ्या तेजस्वी गायी आहेत (अ. वे. ४.३४, ८), येथे भीमंत, गरीब, समर्थ आणि गावेलेले असा भेद नाही (अ. वे. ३.२९, ३). संहितामध्ये आणि ब्राह्मणामध्ये हा जो स्वर्गलोकीचा जीवनक्रम वर्णिला आहे त्याला उपनिषदा-मध्ये देवलोकीच्या नाशवंत व कनिष्ठ प्रकारच्या सुखाचे स्थान दिले आहे, या सुखानंतर पुनः जन्म येतो. उपनिषदामध्ये ज्यांना सत्याचे पूर्ण ज्ञान झालेले आहे, त्यांनाच फक्त परमात्म्याशी ऐक्य प्राप्त होऊन शाश्वत शांतीचा अक्षय्य आनंद व रात्री अमरता प्राप्त होते असे मत व्यक्त झाले आहे. साम्याने सुरुत करणाऱ्या मृत लोकाना स्वर्गात जो जीवनक्रम लाभत होता तो जीवनक्रम अमरहित व सुखोपभोगयुक्त समजला जात होता. या जीवनक्रमात त्यांच्यातील, मृत्युलोकीचीं व्यंगे नाहीशी झालेलीं,

असत, व देवाच्या संगतीत गान, पान व शारीरिक भोग भोगीत ते काळ घालवीत.

याज्ञिकाची कल्पना स्वर्ग म्हणजे भौतिक सौख्यपूर्ण पृथ्वी-पेक्षा जास्त आनंददायक असा लोक असावा अशी दिसते. स्वर्ग म्हणजे सुकृत करणारांचे जगत आहे (श. १०.१६.४). सुकृति आणि धार्मिक मनुष्य जे यज्ञ वगैरे व्यवस्थेने करतात ते या जगात आनंदात राहतात. या स्वर्गामध्ये त्यांनी पृथ्वीवर केलेल्या इष्टापूर्तीशी त्याचा संयोग होतो. ऋत्विग्मर्गास ज्या दक्षणा त्यांनी दिल्या असतील त्याबद्दल मोबदला येथे त्यांना मिळतो (श. १०.१५.३ इ.). ब्राह्मणप्रभात असे म्हटले आहे की, जे विधिपूर्वक यज्ञ करतात, त्यांना आदित्य, अग्नि, इन्द्र, वरुण, वायु, वृहस्पति, प्रजापति, ब्रह्मा यांच्याशी सलोक्ता व सायुज्यता प्राप्त होते (श. ब्रा. २.६.४, ८, ११.४.४, २१; तै. ब्रा. ३.१०.११, ६) तैत्तिरीय ब्राह्मणात (३.१०.१, ११) कोणी एक ऋषि आपल्या ज्ञानाच्या योगाने सुवर्णाचा हंस होऊन स्वर्गात गेला व सूर्याशी तादात्म्य पावला असे वर्णन आहे. तैत्तिरीय सहितेत एका ठिकाणी (६.६.९) काही विवक्षित यज्ञयाग केल्याने मनुष्य जीवंत स्वर्गाचा पोंचतो अशी कल्पना आहे.

एका विवक्षित रीतीने अभ्यास केला असता मनुष्य मरणापासून मुक्त होऊन ब्रह्मवाची सत्सत्ता पावतो (श. ब्रा. १०.५.६, ९), काही एक गूढ गोष्ट ज्ञात करून घेतल्याचा मोबदला म्हणून मनुष्य या लोकात पुन्हा जन्म पावतो (श. ब्रा. १.५.३, १४). याप्रमाणे शतपथ ब्राह्मणात कर्म-फलप्राप्ति व देहांतरप्राप्ति या कल्पनांची थीजे सापडतात. बऱ्याच प्राचीन सूत्रप्रभात या कर्मविषयक व पुनर्जन्माबद्दलच्या आणि स्वर्ग व नरक यासंबंधी कल्पना आढळून येतात इतकेच नव्हे तर ब्राह्मणवाद्यांच्या उत्तर भागात देखील म्हणजे छांदोग्य, वृहदारण्यक, कठ या जुन्यात जुन्या उपनिषदांतही या कल्पना परिष्कृत अवस्थेत दमोचर होतात. कठोपनिषदात नविकेताची गोष्ट आहे (घ. १७७ पहा). हा नविकेता मृत्यूच्या दरबारात जातो तेथे मृत्यू त्याला असे सांगतो की, ज्याचे पुण्य, स्वर्ग आणि अमरत्वप्राप्तीपुरते नाही ते पुनः पुनः मृत्यूच्या कबजात सापडतात व ससारात पुनः येतात. इहलोकी त्यांना शरीर प्राप्त होतं किंवा ते एखादा अचेतन पदार्थ होऊन येतात. जो आत्म्याचे संयमन करतो तो विष्णूच्या अदि उंच स्थानात पोचतो. आपल्या कर्माने जे अधम ठरतात त्यांच्याकरिता नरक असतो.

नरक.—ऋग्वेदसंस्कृत पुण्य केलेल्या लोकाना मरणोत्तर त्याचा मोबदला मिळतो अशा तऱ्हेच्या कल्पना आढळतात. त्या अर्थी जे दुर्जन आहेत त्यांनाही मरणोत्तर कसले तरी स्थान प्राप्त होतं अशा तत्कालीन कल्पना असाव्यात असे दिसते. अथर्ववेदात आणि कठोपनिषदात नरकाची कल्पना निःसंदेह स्वरूपात आली आहे. राक्षसी व चेटव्या

यांचे स्थान खाली असून त्याला नरकलोक असे नाव आहे (अ. वे. २.१४, ३; आणि ५.१९, ३) व यमाच्या वर असलेल्या लोकाला स्वर्गलोक असे नाव आहे (अ. वे. १२.४, ३६). नरकलोकात खुनी मनुष्य जातो (वा. स. ३०.५). अथर्ववेदामध्ये नरकाला अव्ययतम, कृष्णतम आणि अघतम अशी नावे दिलेली आढळतात (अ. वे. ८.२, २४; ५.३०, १८; १८.३, ३). अथर्ववेदात एके ठिकाणी नरकात होण्याच्या यातना वर्णिलेल्या आहेत (अ. वे. ५.१९). शतपथ ब्राह्मणात (११.६, १) नरकयातना विस्ताराने वर्णिलेल्या आहेत. येथे केलेल्या दुष्कर्माबद्दल पुढच्या लोकीं शिक्षा मिळते ही कल्पना ब्राह्मणकालापूर्वी साष्टपणे व्यक्त झालेली नाही. शतपथब्राह्मणात असेही सांगितले आहे की, मरणानंतर प्रत्येकाचे वजन करतात व त्याच्या चांगल्या वाईट कृत्याप्रमाणे त्याला वक्षिस किंवा शिक्षा मिळते (श. ब्रा. ११.२ ७, ३३ तु. १२.९.१, १). ही शिक्षेची व वक्षिसाची कल्पना इराणी प्रभातही आहे रोड याच्या मते ऋग्वेदामध्ये नरकाची कल्पना नाही. त्याच्या मते इयुचा नावा मरणाने होतो असे ऋग्मंत्रावरून होतं. तरी पण ऋग्वेदात नरकासंबंधाची थोडीफार कल्पना असल्याबद्दलचा पुरावा मिळतो. दुराचारी व असत्य लोकांसाठी ही खोल जागा निर्माण केली आहे. (श. ४.५, ५). दुराचारी लोकाना अगाध अधकारात फेकून देण्याविषयी इन्द्रतोमाची प्रार्थना केली आहे (श. ७.१०.४, ३). सूक्तकाराने अशीही प्रार्थना केली आहे की, सुवडाप्रमाणे लपत फिरणारी जी दुष्ट राक्षसी ती अत ना पार अशा गर्तेमध्ये पडवी (श. ७.१०.४, १७); व शत्रू आणि दुष्टा या लोकांना पृथ्वीच्या खाली दाकून दिले जावे. याप्रमाणे ऋग्वेदात जो पुरावा सापडतो तो थोडा आहे व त्यावरून नरक म्हणजे पृथ्वीखाली असणारा अधकाराचा राक्षस असावा अशी काही तरी तत्कालीनाची कल्पना असावी एवढेच सिद्ध होतं. ऋग्वेदातील कवींचे लक्ष या लोकातील सुपाकडे होतं व त्यांनी दुसऱ्या लोकीं मिळणाऱ्या सुखाना विचार करितच केला असल्याने त्या लोकीं मिळणाऱ्या शासनाकडेही त्यांनी सहजच लक्ष पुरविले नाही. ब्राह्मण-प्रभातील कल्पना अशा दिसतात की, मरणानंतर चांगले व वाईट दोन्ही प्रकारचे लोक परलोकी जन्म घेतात व त्यांच्या कृत्याप्रमाणे त्यांना फळ मिळते (श. ब्रा. ६.२. २, २७, १०.६.३, १). पण या प्रथामध्ये चांगले किंवा वाईट फळ शाश्वतच मिळते असा उल्लेख नाही. अशीही कल्पना या प्रयातून दिसते की, ज्यांना यज्ञयागांचे विधी बरोबर समजत नाहीत व ज्याचे वृद्ध या विधीचे आचरण यथासांग होत नाही त्यांना आपले इहलोकींचे आयुष्य संपण्यापूर्वी परलोकी जावे लागते (श. ब्रा. ११. २.५, ३३).

सर्वे मृतानां न्यायासनापुढें उभे राहिलें पाहिजे ही जी प्रिस्ती व तदुत्तरकाळीन मुसलमान संप्रदायातील कल्पना तसा प्रकारची कल्पना वेदकाळामध्ये प्रचलित असल्याच दिसत नाहीं. ऋग्वेदात एक दोन ठिकाणी अशा प्रकारच्या रूपाचा अशुद्ध उल्लेख प्रिस्ती संशोधकाच सापडतो असे वाटते. परंतु त्याच्या मतेच हा उल्लेख इतका अस्पष्ट आहे की, त्यावरून कोणतेहि अनुमान काढता येत नाहीं. (त. आ. ६.५.१३) येथे यमापुढे ररे आणि रोट निवडले जातात असे म्हटलें आहे. परंतु यम हा न्यायाधीशाने काम करितो असा तथेहि भावाय दिसत नाहीं इन्डोयूरोपीय सभ्यता नरकाची कल्पना असावी असं धरूनच मत आहे ग्रीक भाषेत क्लेमाय असा शब्द आहे. या क्लेमाय शब्दाचा समानरूप असा संस्कृततात अगु शब्द आहे व क्लेमाय आणि अगु यांच्या कथामध्ये थोडेसे साम्य आहे, या आधारावर वेदजन आपलें मत बनविले आहे. दातपय ब्राह्मणात अगुची अशी कथा आहे की, त्याच्या पापान म्हणजे ब्रह्मणाने त्याला त्याचा गर्वपरिहार होण्यासाठी नरकाच्या यातना पाहण्यास पाठविले व क्लेमाय याची कथा अशी आहे की, गर्वासुद्ध त्यांना नरकात तीम यातना भोगण्याची शिक्षा मिळाली. या दोन कथामधील साम्य केवळ सहच्युतामूलक आहे असे वाटते कारण नरकात यातना भोगवयास जाण्यासवधाची कल्पना भारतात प्राचीन काळची नसून उत्तरकाळा ती येथे उद्भवली असं मानण्यास यराच पुरावा आहे

पितर.—जे पुण्यशील मृतलोक तिसऱ्या खणांत असतात त्यांना पितर असे नाव आहे. मनुष्य जातीचे पूर्वज अथवा मूळपुरुष (ऋ. १०.१५.८) ज्यांनी पुराणमार्गांचे जाक्रमण केलें त्यांना पितर म्हणतात अलीकडे मृत झालेले लोक ज्या मार्गांनी आपल्या पूर्वज ऋषींना मेढावयास जातात, ते मार्ग करणारे जे पूर्व ऋषी त्यांना पितर म्हणतात (ऋ. १०.१४.२ व ७ इ.) विष्णूच्या तिसऱ्या पाउलाची याचा संबंध आहे (ऋ. १०.१५.३) ऋग्वेदातील दोन सुक्ते याच्या सुलब्ध रचने हल्ली आहेत (ऋ. १०.१५. १०.५४) पितरांची उल्लेख नवम, वैरूप, अगिरस, अथर्व, अगु, वासिष्ठ या नावांनी प्रसिद्ध आहेत (ऋ. १०.१४.४-६, १०.१५.८) अगिरसादि चार कुलें म्हणजेच अथर्ववेद रचणारी व ऋग्वेदाच दुसरे व सातवें मंडळ रचणारी ऋषि-कुलें होत. या कुलांपैकी अगिरसाचा यमापुढे विशेष संबंध दिसतो (ऋ. १०.१४.३ व ५). कनिष्ठ, मध्यम, वरिष्ठ असे एक पितराच वर्गीकरण करतात पूर्वीच आणि अलीकडील अशा प्रकारचीही त्याच वर्गीकरण करतात हे सत्रे पितर त्याच्या वंशजांना माहित नसताना तरी अमाला ते सर्वे माहित असतात (ऋ. १०.१५.१ व २ इ.).

५० भा० दु०

अतरिष्ठ, पृथ्वी व आकाश या ठिकाणी पितर राहतात असे वर्णन अथर्ववेदात येते (अ. वे. १८.२, ४९).

प्राचीन पितरांनी सोमयाग केला (ऋ. १०.१५.८). ते यमावरोवर आनंद करतात, देवावरोवर भोजनोत्सव करतात (ऋ. १०.१४.१०, ७.७६.४). देवाप्रमाणेंच त्यांचा जीवनक्रम असल्याने देवाप्रमाणेंच त्यांना सन्मान मिळतो. इन्द्र आणि देव यांच्या रथावर ते बसून येतात (ऋ. १०.१५.१०) त्यांना सोम प्रिय आहे (ऋ. १०. १५.१), ते दमोसनावर दक्षिणेकडे बसतात आणि सोम पितात, पृथ्वीवर त्यांच्यासाठी तयार होणाऱ्या सोमाविषयी ते आतुर असतात, यम, त्यांचा पिता विवस्वान आणि अग्नि यासह त्यास घोरविष्ण्यात येतें व यमावरोवर त्यांना हवन केलेले पदार्थ भक्षण करपे अशी त्यांची प्रार्थना करण्यात येते (ऋ. १०.१५.८ ते ११ इ.). हजाराच्या जमावाना ते येतात व यज्ञभूमीवर व्यवस्थेन बसतात (ऋ. १०.१५. १० व ११). यज्ञाचे ठिकाणी पितर येतात तेव्हा काहीं दुष्ट पिशाच मित्राच रूप घेऊन त्यांच्यामध्ये बसतात असे अथर्ववेदात एके ठिकाणी सांगितले आहे (अ. वे. १८. २, २८)

पितराच अन्न म्हणजे त्यांना दिलेले बलि होत हा घटि स्था या नावाने एके ठिकाणा उल्लेखित आहे (ऋ. १०. १४.३) त्याहा शब्दाने देवाचा हवि उल्लेखित आहे. उत्तर काळीन विधीमध्ये दैनिक सवनात पितराचा व देवाचा भाग याचप्रमाणे सष्टपणे वेगळा वेगळा दाखविला आहे (घ. ब्रा. ४.४.१२) पितरांचें अर्चन करतात, त्यांना आपल्या भक्तांचे म्हणजे ऐकावे, भक्ताकरिता त्यांनी मध्यस्थी करावी व त्याच संरक्षण करावे, तसेंच त्यांच्या वंशजांना त्यांचा काहीं अपराध केला असल्यास तो त्यांनी क्षमा करावा व त्या अपराधाबद्दल वंशजांना त्यांनी काहीं नास पाववू नये, अशा प्रकारें पितरांची प्रार्थना करण्यात येते (ऋ. १०.१५.२, ५ व ६, तु. ३.५५.२) उषा, नया, पर्वत, यावापृथ्वी, पूषा, ऋतुणा यांच्या व पितरांच्या रूपेची याचना एकत्र केली जाते (ऋ. ६.५२.४, ६.७५.१०, ७.३५.१० इ.) संपत्ति, सतति व दीर्घायुष्य मिळावे अशी त्यांची प्रार्थना केली जाते (ऋ. १०.१५.७ व ११ इ.). वसिष्ठाची त्यांना आपल्या वंशजांना मदत यावी अशी प्रार्थना केली आहे (ऋ. ७. ३५.१, तु. १०.१५.८) तुर्वश, यदु, उर्मदेव याप्रमाणे काहीं पूर्वे पुरुषाची व्यक्ति प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १.३६.१८)

पितर हे अमर आहेत (अ. वे. ६.४१.३), त्यांना देवहि म्हणलेले आहे (१०.५६.४), अगिरसकुळातील पितर व दुसरे काहीं पितृसप याच ठिकाणी स्थित जाणि

देवत्व याचें मिश्रण कल्पिलें आहे. देव जशीं विश्वघटना-विषयक काम करतात, तशीं काहीं कामें पितर करतात असेंहि कल्पिलें आहे. त्यांनीं आकाशामध्ये नक्षत्रे वसवून तें सुशोभित केलें. त्यांनीं रात्रीचे ठिकाणीं अधार व दिवसाचे ठिकाणीं प्रकाश ठेविला (ऋ. १०.६८, २१) त्यांनीं लपलेला प्रकाश शोधून काढला व उपेला जन्म दिला (ऋ. ७.७६, ४). सोमाच्या सगलींन यावापृथ्वीचा त्यांनीं विस्तार केला.

देवाकडे त्यांचे हृदय घेऊन जाणारा अग्नि हा प्रेतभक्षक अग्नीपासून जसा निराळा मानला आहे (ऋ. १०.१६, ९), तसा देवाचा मार्ग व पितराचा मार्ग हे घेणारे असें म्हटलें आहे (ऋ. १०.२, ७, १०.१८, १ इ.). शतपथ ब्राह्मणात पितृलोक आणि स्वर्गलोक निराळे मानले आहेत. स्वर्गलोकाचे द्वार ईशान्येस असून पितृलोकाचे द्वार आग्नेयीस आहे असें म्हटलें आहे (श. ब्रा. ६.६.२, ४, १३.८.१, ५). पितर हे मनुष्यापासून निराळे आहेत व पितरांना स्वर्तःपण उत्पन्न केलें आहे असें तैत्तिरीय ब्राह्मणात म्हटलें आहे (तै. ब्रा. ८.३.८, २).

यम.—सुखसपन मृताचा मुख्य यम होय. ऋग्वेदातील कवींच्या विचारात मरणोत्तर स्थितीसंबंधाचे विचार फार थोडे येत असल्याने यमाला उद्देशून फक्त तीन सूक्त केलेलीं आढळतात (ऋ. १०.१४; १०.१३५; १०.१५४) यम आणि यमी याचा संवाद हें एक आणखी यासंबंधीं सूक्त आहे (ऋ. १०.१०). ऋग्वेदात यमाचें नांव ५० वेळा आलेलें आहे व तें फक्त पहिल्या आणि दहाव्या मंडळात आलेलें आहे. तो देवाच्या सगर्वात आनंद करितो (ऋ. ७.७६, ४, १०.१३५, १). यमरावरोवर ज्या देवताचीं नांवें येतात त्या देवता म्हणजे वरुण (१०.१४, ७), बृहस्पति (१०.१३, ४) आणि अग्नि या होत. अग्नि हा मृतांना घेऊन जाणारा असल्याने त्याचें आणि यमाचें नांव साहजिकच जवळचें आहे. अग्नि हा यमाचा मित्र आहे (ऋ. १०.२१, ५). तो यमाचा पुरोहित आहे (ऋ. १०.५२, ३). यमानें लपलेल्या अग्नीला शोधून काढलें (ऋ. १०.५१, ३). अग्नि, यम आणि भारतिश्वर हें एकाच परमेश्वराचीं नांवें आहेत असें एका ठिकाणीं सांगितलें आहे (ऋ. १.१६४, ४६) अग्नि व इतर देवता याच्या समूहात यमाचेंहि नांव सापडते (ऋ. १०.६४, ३; १०.५२, ११).

याप्रमाणे यम हा देव आहे असें ध्वनित केलें आहे. त्याला देव मात्र म्हटलेलें नाहीं, त्याला मृतावर शासन करणारा राजा असें म्हटलें आहे (ऋ. २.११३, ८; १०.१६, ९). मृत मनुष्य स्वर्गात गेल्यावर यम आणि वरुण याच्यासमोर जातो (ऋ. १०.१४, ७). यमाला उद्देशून

एका सूक्तात यमाचा पितराशीं विशेषतः अगिरसाशीं संबंध दाखविला आहे (ऋ. १०.१४, ३ व ५). अगिरसा-वरोवर तो यमाला येतो व तेथें आनंद करितो (ऋ. १०.१४, ३ व ४; १०.१५, ८). तैत्तिरीय आरण्य्यात (६.५, २) यमाच्या घोड्याचा उल्लेख आहे. यमाचें घोडे हिरण्यनेत्र व लोहमय घुराचे आहेत असें वर्णन आहे. यम हा लोकाना एकत्र करितो (ऋ. १०.१४, १), मृताला विषाव्यासाठीं स्थान देतो (ऋ. १०.१४, ९; अ. वे. १८. २, ३७) व त्याच्याकरिता वसतिस्थान तयार करितो (ऋ. १०.१८, १३).

यमाचें घर आकाशाच्या अगदीं दूरच्या भागात आहे (ऋ. २.११३, ८). तीन स्वर्गांपैकीं दोन सवित्याचें आहेत व एक यमाचा आहे (ऋ. १.३५, ६). हा यमाचा स्वर्ग सर्वांत उंच व तिसरा आहे. वाजसनेयी संहितेंत (१२.६३) यम आणि यमी हीं स्वर्गांत सर्वांत उंच ठिकाणीं राहतात असें म्हटलें आहे. यमाचें वसतिस्थान देवाचें घर असून यमार्भांवती गायन आणि अलगुज वगैरे वाद्यांचें वादन चालू असतें (ऋ. १०.१३५, ७).

यमाकरिता सोम तयार करितात, त्याला घृतहि हवन करितात (ऋ. १०.१४, १३). आपल्या भक्ताना त्यानें देवाकडे न्याचे व दीर्घ आयुष्य द्यावे अशी त्याचीं प्रार्थना करितात. (ऋ. १०.१४, १४).

निवसान हा यमाचा पिता होय (ऋ. १०.१४, ५). व सरण्यू हीं त्याचीं माता होय (ऋ. १०.१७, १) वैवस्वत हे नांव यमाला दिलेलें पुष्कळ वेळा आढळतें (ऋ. १०. १४, १ इ.). वैवस्वत हें नांव इन्डो-इराणी काळात वेगळ्या स्वरूपात सापडते. अवेस्तामध्ये वीवइहन्त हा पहिल्यानें सोमसवन करणारा मनुष्य म्हणून सांगितला आहे आणि त्याला या सोमसवनाबद्दल वक्षिस म्हणून यिम-हा पुत्र मिळाला आहे. अथर्ववेदात (१८.२, ३२) यम हा निव-स्वतापेक्षा थोडा असून त्याजपेक्षा कोणीहि थोडा नाहीं असें वर्णन आलेलें आहे.

ऋग्वेदात १०.२०, ४ या ठिकाणीं यम आणि यमी हीं आपणाला गंधर्व आणि अम्बरा (अव्या योपा) याचीं सवती म्हणवितात. यम हा एकटाच मरलें आहे असा उल्लेख यमीचे बोलण्यात येतो (ऋ. १०.१०, ३). दुसऱ्या एका सूक्तात यमानें मरण पतकरून आपल्या देहाचा त्याग केला असें म्हटलें आहे (ऋ. १०.१३, ४). तो दुसऱ्या लोकात गेला. बहुलाकरिता त्यानें मार्ग शोधून काढिला. जुने पितर ज्या ठिकाणीं गेले त्या ठिकाणीं जाण्याचा मार्ग त्यान शोधून काढिला (ऋ. १०.१४, १ व २). मर्यापैकीं प्रथम मृत्युवरा जाटलेला असा हा यम होय (अ. वे. १८.२, १३), या

ठिकाणीं मलें म्हणजे मनुष्य असाच अर्थ ध्यावयास पाहिजे. मलें म्हणजे देव असाहि पुढें अर्थ होऊं लागला. मृतामर्ष्यें पहिला व सर्वांत जुना असा हा यम असल्यानें त्यानंतर मृत्युवश झालेल्या लोकांचा तो सद्गुरु नायक मानला गेला. लाला विष्मति म्हणजे वसति करणाराचा नायक असें नांव आहे. आमचा पिता असेंहि त्याला उद्देशून म्हटलें आहे (ऋ. १०.१३५,१) मनुष्याचा उत्तरकाळीन प्रयास विवस्त्रान् आदित्याचे वंशज असें म्हटलें आहे ते यमाच्या व त्याच्या सवंधामुलें म्हटलें दिसतें (त. घ. ६.५,१ घ. प्रा. ३.१.३,४ ऋ. १.१०५,९). यमाच्या आणि सूर्याचा संबंध असल्याचे ऋग्वेदात्मकहि दिसतें. यमानें दिलेला दिव्य घोडा (सूर्य) असा जो (ऋ. १.१६३) उडेल आहे त्याचा अर्थ अमर झालेल्याना यमानें दिलेले सूर्यलोकींचें स्थान हा कदाचित् असावा. मृत्यु हा यमाचा मार्ग आहे (ऋ. १.३८,५). एके ठिकाणीं (ऋ. १.१६५,४) मृत्यु म्हणजेच यम असें विधान केल्याचें दिसतें. यमाचा पायातील घोटा हा वरणाच्या पायाप्रमाणेंच आहे (ऋ. १०.९७,१६).

या प्रकारचे यमाचे गुण असल्यानें ऋग्वेदकालीं यमाची थोडीफार मीतीच वाढत असली पाहिजे. अथर्ववेदात व तदुत्तरकाळीन यमविषयक कथात मरणाचे भीतिजनक देखावे यमाशीं निकटसंबद्ध झाल्यानें यम हा मृत्यूचा दैवच होऊन मत्तला. उत्तरकाळीन सहितात अतक व मृत्यु याच्याबरोबर यमाचें नांव येतें. निरुंति म्हणजे रोग (अ. वे. ६.२९,३ मै. घ. २.५,६) याबरोबर यमाचें नांव येतें. मृत्यु हा यमाचा दूत म्हणून सांगितला आहे (अ. वे. ५.३०,१२). मृत्यु हा मनुष्याचा स्वामी आहे, यम हा पितराचा स्वामी आहे असें अथर्ववेदात सांगितलें आहे (अ. वे. ५.२४,१३ व १४). शौण यमाच्या राज्यातून येते (ऋ. १९.५६,१).

यम हा शब्दाचा अर्थ जुळे असा आहे. या अर्थाने हा शब्द ऋग्वेदात पुष्कळ वेळा आलेला आहे. यम हा शब्द छत्ताम या अर्थाने वेदात दोन्ही वेळा आलेला आहे. यमीचा यम हा जुडा भाऊ होता (ऋ. १०.१०). अवेस्तामयेंहि यम याचा जुळेपणाचा अर्थ आहेसा दिसतो (यज. ३०.३). अवेस्तामयें आढळत नाहीं तरी त्यानंतरच्या वाङ्मयात यिम याला एक वहीण होती असें सांगितलें आहे व या बहिणीचें नांव यिमे असें असत या भावाबहिणींनीं पहिलें मनुष्याचें जोडपें उत्पन्न केलें असें वर्णन आहे. भारतीय वाङ्मयाच्या उत्तरकाळात जेव्हा यम हा मृत्यूचा दैव होऊन युधाना शासन करणारा झाला, तेव्हा त्याच्या नावाची व्युत्पत्ति व्यवसाया, यम (नियंत्रण करणें) हा पातु त्या नावाच्या मुद्याशीं आहे असें मार्क वगले पण

ही व्युत्पत्ति चेदकालीं यमाविषयीच्या ज्या कल्पना होत्या त्या कल्पनाशीं नीटशी जुळत नाहीं.

उलूक म्हणजे घुबड आणि कपीत म्हणजे रानतूर हे यमाचे दूत मानले आहेत (ऋ. १०.१६५,४). या ठिकाणीं यम म्हणजेच मृत्यु मानला असावा. यमाचे आणि मृत्युचे दूत एकच आहेत असें दिसतें (अ. वे. ८.८,११). वरील दृष्टांयेरीज यमाचे नेहमींचे दूत म्हणजे दोन कुत्रे असून त्यांचे विस्फारणें वर्णन (ऋ. १०.१४) आलेलें आहे. त्यानां चार दोळे आहेत, त्यांचे नाक रुंद आहे, रंगानें एक काळ्या पट्टाचा करदा व दुसरा तपकिरी आहे, ते सरसेचे पुत्र होत. ते रस्त्यावर वसून यमलोकाचें रक्षण करितात (ऋ. १०.१४,११; अ. वे. १८.२,१२). या कुत्र्यांच्या जवळून मृतानें नीट पुढें निघून जावें व यमाबरोबर आनंद करणाऱ्या पितरास नेढावें असें सांगितलें आहे (ऋ. १०.१४,१०). मृताला यमानें या कुत्र्याजवळ रक्षणार्थ नेऊन सोडवें आणि त्याचे रोग सवें दूर करून यमानें त्याचे कल्याण करावें अशी यमाची प्रार्थना केलेली आहे.

यमाचे कुत्रे अनुत्प म्हणजे जीवामर्ष्यें ह्मिति मानणारे असतात, ते मनुष्याकडे बारीक नजर ठेवितात आणि यमाचे दूत म्हणून मनुष्यलोकात सवेज फिरतात. सूर्याचा प्रकाश नेढी मिळव्या अशी त्याची प्रार्थना केली जाते. या प्रकारच्या वर्णनानुरूप यमाच्या कुत्र्यांचे काम कोण मनुष्य मृत्युवश होण्यासारखा आहे हें शोधून काढणें आणि यमाच्या राज्यात शिरल्यासाठीं जे लोक आपला मार्ग कमीत असतात त्याजवर नजर ठेवणें हें आहे असें दिसते. अवेस्तामयें चार दोळ्यांचा पिबक्या कानाचा कुत्रा चित्रवत पुलापाशीं पाहून करितो असें सांगितलें आहे. हा पूत इहलोक आणि परलोक यांच्यामध्यें आहे. हा कुत्रा पवित्राचरणी मनुष्याच्या अंतरगात्रात राक्षसाला आपल्या भुंकण्यानें पळवून लावतो. हा रक्षस या पवित्र लोकांना बरकात ओढून नेईल अशी मीति असते. यमाचे दोन कुत्रे दुर्जनांच्या भोल्याना यमाच्या राज्यावाहेर ठेवण्याचें काम करीत होते अशी कल्पना असल्याबद्दल पुरावा फारसा नाहीं, तरीपण अशी कल्पना असणें शक्य दिसतें. (ऋ. ७.५५,२ ते ५) या मंत्राचा औपनिषद् याच्या मते असा अर्थ होतो कीं, वरील कुत्र्याचा उपयोग दुर्जनाना बाहेर ठेवण्याकडे केल्य जात होता. अथर्ववेदात यमाच्या दूताचा उल्लेख करताना अनेकवचन व्यवहार द्विवचन घातलेलें आहे. यमाच्या दोन कुत्र्यांपैकी एक काळा व दुसरा करव्या रंगाचा काळ्या पट्टाचा आहे असें वर्णन आहे (अ. वे. ८.१,९). ब्रह्मसंहितेच्या मते यमाचे दोन कुत्रे म्हणजे चंद्र आणि सूर्य होते. बरणाईच्या मते हे कुत्रे म्हणजे अमिरूप यम आणि यमी यांचीच रूपे होत.

वेदामध्ये व इतर प्राचीन प्रथात जे यमासबंधी उल्लेख सापडत त्यावरून यम हा पुष्प निरनिराळ्या लोकांच्या परंपरागत कथात आढळतो व या यमाकडे मृताच्या आत्म्यांचे अधिपतित्व आहे असे दिसते. यमाच्या कथामध्ये तो मनुष्यजातीचा पहिला पिता असून पहिला मृत्युवश जाहलेला इसम हाच आहे असे वर्णन येते व या त्याच्या आय स्थानावरूनच त्याचे ठिकाणी अधिपतित्वाची कल्पना केली गेली. यम आणि यमी (यिम आणि यिमे) हे भावावहिणींचे युग्म इन्डो-इराणी काळातील कथेत आहे. यमाला अगम्यममनाच्या दोषातून मुक्त करण्याचा जो प्रयत्न दिसतो (ऋ १०.१०) त्यावरून अशा प्रकारच्या गमनासबंधीची कल्पना पूर्वी होती हे उघड होते. इन्डो-इराणी काळात यम हा सत्य-युगातील राजा अशी कल्पना असेल. कारण अवेस्तामध्ये तो पृथ्वीवरील नंदनवनाचा राजा आहे, तर इजिप्तात तो स्वर्गातील नंदनवनाचा राजा आहे यम हा वाय मानव होय अशी फार प्राचीन कालापासून कल्पना असावी असे रीतचे व दुसऱ्या काही पंडितांचे मत आहे. मेयरच्या मते यम म्हणजे आत्मा अशीच आरंभीची कल्पना होती व यमी ही इन्डो-इराणीय भाषांमधील कवींच्या कल्पनेतून निघाली दुसऱ्या काही पंडितांच्या मते निसर्गातील काही घटनेला यम हे नाव प्रथम दिले गेले. कोणाच्या मते शमीच्या विवक्षित ह्वाला यम असे म्हणत. अस्त्रास जाणारा सूर्य याला यम हे नाव प्रथम पडून नंतर तो मृताचा देव कल्पला गेला, असे काही लोकांचे मत आहे. हिरेब्रॅटच्या मते यम म्हणजे चंद्र होय. चंद्राचे ठिकाणी मृत्यु हा स्पष्ट दिसतो. तो सूर्याचे मृत्युवश होणारे अपल आहे व त्याचा पितराशी निकट संबंध आहे. हिरेब्रॅटच्या मते फक्त इन्डो-इराणी काळातच यम हा चंद्र देव होता. पुढे अवेस्तात अथवा वेदात त्याचे हे स्वरूप राहिले नाही. तेथे तो पृथ्वीवरील नंदनवनाच्या किंवा पुष्पशील मृताच्या लोकांचा राजा मानला गेला.

प्रकरण १५ चे.

ब्राह्मणोक्त व सूत्रोक्त यज्ञसंस्थेचे वर्णन.

आतापर्यंत यज्ञसंस्थेचा जो इतिहास सांगितला त्यातील बहुतेक भाग यज्ञसंस्था दृढ होण्यापूर्वीच्या कालाचा म्हणजे ऋग्वेदाच्या मंत्रमार्गाला स्वरूपाचा होय. यजुर्वेदाचे पृथक्करण करताना ब्राह्मणोक्त यज्ञसंस्थेचे स्पष्टीकरण बरेचसे झाले आहे. तथापि तेवढ्याने यज्ञ म्हणजे कशा असतो हे स्पष्ट होत नाही, यासाठी विधीच्या वर्णनाकडे वळले पाहिजे. हा छिद्र भाग वाचकास वाचावयास लावावयाचे जितके दूर दळता आल तितके दळले. पण जे वैदिक धर्माची माहिती

होण्यासाठी जाणलेच पाहिजे ते देण्यावाचून आम्हाला गत्यंतर नाही. यासाठी सोमयाग व एकरानकतूपासून द्वाद-शाह म्हणजे बारा दिवसांच्या व्रतपर्यंत यागाचे स्थूल वर्णन देतो. या यागापेक्षा मोठे याग म्हणजे सत्रे. त्याचे वर्णन मागे दिले आहे तेवढे पुरे आहे सत्रे अलीकडे होत नाहीत. सत्राचे सामान्य स्वरूप एवढेच वी, द्वादशाह नूतन्ये जे अनुष्ठान चालते तेच आलून पालटून अनेक दिवस चालविणे. छे. टिळकानी आपल्या “आर्टिक होम इन दि वेदाज” या पुस्तकामध्ये असे सांगितले आहे वी, दैनिक कर्मच पाच सात महिने चालून त्याचा समुच्चय वनरा आणि सत्रे तयार झाले.

सोमयागाची माहिती झाली म्हणजे एकंदर यज्ञसंस्थेचा व्यापक भागाची माहिती झाली. यागाच्या प्रकारामध्ये इष्टि, पशु, सोमयाग आणि चयन हे मुख्यस्वरूपबोधक प्रकार होत. पशुयागात इष्टि येते, व सोमयागात इष्टि व पशू हे प्रकार येतात. चयन, इष्टि, पशु, किंवा सोमयाग यापैकी कोणत्याही यागास जोडता येतो. पण त्याचा तो अवश्य भाग नव्हे. चयनाशिवाय हे तिन्ही विधी करता येतात, पण चयन स्वतंत्रपणे होत नाही. सोमयागाचा मुख्य दिवस एकच असतो म्हणून तो एकरान कतुच होय. अग्नि-शेमाच्या किंमत थोडेचहुत फरक होऊन अतिरान, उक्थ्य इत्यादि प्रकार होतात. त्याचे सविस्तर वर्णन पुढे येईलच.

आता सोमयागाच्या वर्णनाकडे वळू.

सोमयागाची सामान्यपणे कल्पना येण्याकरिता ‘अग्निष्टोम’ नामक प्रथम किंवा प्रथितभूत अशा सोमयागाच्या अनुष्ठानाचा रूप संक्षेपाने येथे देण्यात येत आहे.

दीक्षा घेणे—हा सोमयाग वसतऋतूत करावयाचा असतो. पौर्णिमा, अमावास्या किंवा प्रतिपदा यापैकी कोणत्यातरी एका तिथीस अग्निष्टोमसबधी आरंभक अशी दीक्षणीयेष्टि करावयाची असते किंवा पूर्वांक तीन तिथीपैकी एखाद्या तिथीस सोमयागाचा मुख्य म्हणजे सोम कुटून हवन करण्याचा दिवस येईल अशा रीतीने दीक्षणीयेष्टि करण्यात येते.

अनुष्ठानारंभ—गार्हपत्याच्या पश्चिमेस दर्भासनावर बसून यजमानपत्नी अग्निष्टोमसबधी प्रधानसंस्कार करतात. नंतर यजमान सोमप्रवाक म्हणून गोलवर्णेक यासारख्या एका ऋत्विजाची योजना करतात.

ऋत्विहनिमंत्रण.—यजमानाच्या आवेने तो सोमप्रवाक सोमयागास लागणाऱ्या नद्या, होता, अश्वत्थ इत्यादि १६ अगर सदस्यांसह १७ ऋत्विजांकडे जाऊन त्यांना यजमानातर्फे सोमयागात आत्विज्य करण्यासाठी निमंत्रण देतो.

ऋत्विजांचे स्वागत.—ऋत्विग्भंडी यजमानाच्या घरी आल्यानंतर त्याचे स्वागतासाठी यजमान मधुपर्कविधि करतो.

अग्निस्माराण व यज्ञभूमिप्रवेश.—नंतर देवयजनावे (यज्ञभूमिचे) याचन झाल्यावर अग्नीच्या ठिकाणी अग्नीचे

समारोपण करून त्या अरणी व यज्ञसमयी येऊन यजमान-पत्नी व ऋत्विज योगी देवयजनसंज्ञात प्रवेश करितात.

प्राग्ग्रस संवप-—यज्ञभूमीच्या ठिकाणी प्रथम प्राग्ग्रस-नामक मंडप तयार केला जातो. या मंडपावर आच्छादनासाठीं दाकलेले मळक प्राचीन शब्दाचे पूर्वेस ठेवें करून पावले जातात. यामुळे या मंडपास प्राग्ग्रस किंवा प्राचीन-वंश अशी संज्ञा पडली आहे. प्राग्ग्रस मंडपाची लांबी पूर्वदिशि १६ प्रक्रम किंवा पाचठें अथून रुंदी दक्षिणेतर १२ पावले किंवा प्रक्रम असते. मंडपाच्या चारी दिशांना चार व ईशान्य कोपऱ्यात एक मिळून पाच दारे केलेली असतात. तिवाच चारी कोपऱ्याचा चार हरोकीं राखिलेली असतात. दारांपेठोन बाहेरीला सर्व मंडप सभाद्वारां कड पावून वदित केलेला असतो.

अग्निस्थापना-—या प्राग्ग्रसमंडपात कुंडे व वेदी योगी यजमान त्या ठिकाणी (कुंडात) समारोहित अशा अरणींचें मथन करून त्या योगीं जपन केलेल्या भक्तीची स्थापना घेवी जाते. नंतर आचम्यसंस्कार करून वृत्तामहोम, द्वादशमंभार-यजुर्होम व सप्तहोतृहोम केला जातो.

दीक्षणीयेष्टि-—त्याहुंडे अग्निहोमसंज्ञक सोमपागाच्या अग्रभूत अशा दीक्षणीयेष्टीचा प्राग्ग्रस घेण्या नातो. अग्निहोमास सुरुवात झाल्यापासून तो समाप्त होईपर्यंत यजमान व पत्नी यांनी छाण्या-विण्याच्या व इतर आचाराच्या शस्त्रांत काही विविध नियमांचा अंगिकार करावा लागतो व अशा नियमांचे राहण्याला 'दीक्षा' अशी संज्ञा आहे. दीक्षेसंबंधी जी इष्टि ती दीक्षणीयेष्टि होय. दीक्षणीयेष्टीमध्ये 'अग्नाभिष्णू' या देवतेच्या उद्देशाने पुरोडा-शार्चें हवन केले जाते. आच्येदामक्षणापर्यंत दीक्षणीयेष्टीचें अनुष्ठान संपूर्ण झाल्यावर प्राग्ग्रसमंडपाच्या उत्तर दिशेस कूड पावून वदित केलेल्या एका जागेत यजमान आपली हजाकत करविणे व नवीं काढविणे आणि नंतर स्नान करतो. केस-निट्टनागेंगेन नाडीं सर्व गोष्टी यजमानावरून पत्रीदि करित असते. स्नान झाल्यावर यजमान व पत्नी नवीं बसे यथाविधि परिधान करतात. नंतर उभयपक्षां दूध, सुप इत्यादि द्रव्ये पदार्थांनीं शुद्ध असे भोजन करतात. नंतर उभयपक्षा आपल्या अंगास छोटी ओढतात व औज्यास व औज्यास आग शर्मा पाहतात आणि दर्माच्या अजुर्दानीं आपल्या शरीराच्या ठिकाणी 'पवन' नामक संस्कार करवितात.

प्राग्ग्रसत यजमानाचा प्रवेश-—नंतर यजमानाला अर्घ्य व पत्नीला प्रतिप्रस्थाता असे दोघेजण दोघांना प्राग्ग्रस मंडपात आपण त्याच्या नियमित जागी बसवितात. नंतर दीक्षादुवी शारत्यावर यजमान वेदीमध्ये कृष्णाग्नि पसरून लावर बसतो. अग्नीचा ओल्याला देसमी जाळी पाहण्यात येते. यजमान आपल्या कपडेला मोलाची एक विप्रेठी दोरी गुढाळवी व ओज्यास पागोटी गुढाळवी. नंतर शरीर पाजविण्याकरिता बगेर आपल्या हातीं हारणाच्या ठिकाणास एक तुकडा धारण करतो व उतराचा दंडवि आपल्या हातांत घेऊन बसतो. नंतर संमारयजु, संज्ञक यजार्चें पालन होऊन केरिणीसंज्ञक यज्ञेचा जप केला जातो. नंतर यजमान आपल्या मुठी बळवी. अर्घ्य

अर्घ्याचा पुत्र, अर्घ्याचा नातु व अर्घ्याचा पणतु आणि अग्नीचा पुत्र, अग्नीचा नातु व अग्नीचा पणतु अमुक हा यजमान सोमवश करीत असल्याची रावर सर्वत्र जाहीर करतो. नंतर प्रवर्ग्यसमरण नामक कर्मे केले जाते. दीक्षणीयेष्टीच्या पूर्वी दि प्रवर्ग्यसमरण करून देण्याची चाळ आहे.

प्राग्ग्रणीयेष्टि-—दीक्षणीयेष्टीच्या दुसऱ्या दिवशी 'प्राग्ग्रणीया' नावाची इष्टि करण्यात येते. पथ्यासंज्ञि, अग्नि, सोम, सविता व अदिति या प्राग्ग्रणीयेष्टीच्या पाच प्रधानदेवता असून अदिति-श्रिताय इतरांचें अज्याने व अदितिचें पुत्रात श्रिमिलेल्या भाताचें हवन करण्यात येते. पथ्यासंज्ञि बगेर चार देवतांचें अनुक्रमे चारी दिशेस व अदितिचें मध्यमागें हवन करावयाचें असते.

सोमरूप-—प्राग्ग्रणीयेष्टीचें अनुष्ठान संपल्यावर पुढें दिलेल्या रीतीने 'सोमरूप' म्हणजे सोमवती विकृत वेण्याचा विधि केला जातो. एक कालवट व इतर काही वस्तु आणि गाढा बगेर येऊन यजमान बगेर मळकी सोम निकत व्यापयल्यान छिद्रणीं जातात. नंतर सोम विकृणाटा (सोमविकृणी) जो असेल त्या-पासून सोमवट्याचे पदार्थ देऊन सोमवटी मोडून विकृत वेण्याचा विधि होतो सोम निकत वेतल्यावर त्या सोम विकृणाटाला छकडाच्या दळपटांनीं किंवा नाडीच्या छकड्यांनीं चोप देऊन पाळवून देण्यात येते.

नंतर निकत वेतलेल्या सोमराजाचा (बळीला) गाढ्यात पावून त्याला सोम बेल ओढले जातात व तो सोमराजाचा गाढा प्राग्ग्रसमंडपाचे दारी आणण्यात येतो. यावेळीं 'सुब्रह्मण्य'-नामक एक सामगायक ऋत्विज पळसाणी डाहावी हातीं येऊन सोमराजाचा गाढा हाकण्याचें काम करीत असतो. सोमराजा प्राग्ग्रसाला दारात येऊन पोचल्यापूर्वीच यजमान, अर्घ्य, दद्या बगेर प्रत्यक्षात येऊन सोमराजाच्या आतिथ्यासाठीं कटाच्या लागण्या इदीची तयारी करू लागतात. सोमराजा प्राग्ग्रसाला दारात येताच एक बोकड त्याच्यापुढे भेडीदाखळ घेऊन जाण्यात येतो व राजाहा वसविण्यासाठीं सुचप्रमाणें एक बडवची घेऊन जाण्याचीदि तयारी होतेली असते.

आतिथ्येष्टि-—सोमराजा आल्यावर व त्याच्या गाढ्याचा दक्षिण बाजूचा बेल सोडल्यानंतर अर्घ्य सोमराजाच्या आतिथ्यासाठीं करावयाच्या आतिथ्येष्टीचा निर्वाच पत्नीच्या हस्ते करवितो. नंतर सोमराजाच्या गाढ्याचा उत्तरकडील बेल सोडून यजमान सोमराजाला गाढ्यातून उतरवून उतराच्या छकडाच्या (पुंकां) एका पडक्यावर बसविता जातो. प्राग्ग्रसमंडपात आहवनीयाग्नीच्या दक्षिणेस पडवची मांडून तिच्यावर कृष्णाग्नि पसरून नंतर लावर राजास बसविणें जाते. नंतर आतिथ्येष्टीचें काम पुढे चालू होते.

'विष्णु' हो आतिथ्येष्टीची प्रधानदेवता होय. विष्णु देवतेच्या उद्देशानें नऊ कलाजावर तयार केलेल्या एका पुरोडाशाचें हवन केले जाते. सोमरूप-नंतर हवा अग्नापापेंत आतिथ्येष्टीचें अनुष्ठान संपल्यावर अर्घ्यवृत्ते काडाच्या नाशामध्ये विधिमूर्क ठेवलेल्या

तुपाळा स्पर्श करून सर्व ऋत्विज एषोम्याने व प्रमादरहित असे अनुष्ठान करण्याविषयी शपथ घेतल्यासारखा तानून्य नामक विधि करतात. मग यजमान व सर्व ऋत्विज याजकहून सोमरसाच्या ठिकाणी आप्यायननामक संस्कार करण्यात येतो आणि त्यापुढे वैदीमध्ये एकावर एक हात ठेऊन निद्वय म्हणजे एका विशिष्ट तऱ्हेचा नमस्कार करावा लागत असतो. प्रवर्ग्यं-नतर 'प्रवर्ग्य' नामक अनुष्ठानास सुरुवात होते. एकावर एक अशीं तीन चोळी एकास एक चिकटवून बनविलेले असे एक पात्र मातीने तयार केलेले असते त्यास महावीर म्हणतात. एका मातीच्या ओठ्यावर ते 'महावीर' संज्ञक पात्र ठेऊन त्यामोर्वाती अग्नि प्रज्वलित करण्यात येतो. महावीरामध्ये तूप ओतून अग्नीच्या आघीने ते तूप फडविले जाते नंतर गाईचे व शेळीचे दूध त्या कडवीत तापलेल्या दुधात ओतण्यात येते. दुग्धमिश्र अशा त्या महावीरातील कडकडीत तापलेल्या तुपास 'पमै' अशी संज्ञा आहे. या घर्मेसंज्ञक द्रव्याचे यथाविधि हवन करण्यात येते महावीरसंज्ञक पात्र मातीच्या ओठ्यावर ठेवल्यापासून तो 'पमै' नामक द्रव्याचे हवन होईपर्यंतच्या अनुष्ठानात दरचेवर प्रसंगा-नुसार होता काही विशिष्ट मंत्रांनी स्तुति करीत असून 'प्रस्तोता' हा सामगायन करीत असतो. घर्मेसंज्ञकी असणाऱ्या या सर्व अनुष्ठानास प्रवर्ग्य अशी संज्ञा आहे.

उपसद्विष्टि.—प्रवर्ग्यांचे अनुष्ठान झाल्यानंतर 'उपसद्व' नामक एक इष्टि होत असते. अग्नि, सोम व विष्णु या तीन देवता उपसद्विष्टिमध्ये प्रथमभूत होत. या तिन्ही देवतांच्या उद्देशाने 'उपसद्व' इष्टिमध्ये तुपाचे हवन केले जाते. प्रवर्ग्य व उपसद्व इष्टि ही दोन इत्ये क्रमाने सकाळी एकदा व दुपारी एकदा निद्वय रोज दोन वेळ अशीं तीन दिवस करावयाची असतात. मध्या (दुसऱ्या) दिवशी सकाळचा प्रवर्ग्य व उपसद्व इष्टि समाप्त झाली म्हणजे सुमध्यमाचे सामगायन होते व छागलीच वेदीकरणास सुरुवात केली जाते. प्राग्बश मंडपाचे पुढे ३ प्रक्रम जागा दाहून एक शकू ठोकतात व तेथून पुढे १६ प्रक्रमावर एक शकू ठोकतात. ही महावेदीची पूर्वपश्चिम लांबी होय. पश्चिमेस ठोकलेल्या शकूच्या दक्षिणेत्तर १५।१५ प्रक्रमावर एक एक शकू ठोकतात व पूर्वेस ठोकलेल्या शकूच्या दक्षिणेत्तर १५।१२ प्रक्रमावर एक एक शकू ठोकतात. ही महावेदीची रुंदी होय. महावेदीच्या पूर्वेकडील बाजूची दक्षिणेत्तर टोके ही महावेदीचे अस असून पश्चिमेकडील बाजूची दक्षिणेत्तर टोके या महावेदीच्या शोभी होत. महावेदीच्या उत्तरासाच्या उत्तरेस एक लहानसे प्रक्रम अंतरावर ३६ अंगुले ह्म चौरस असा एक खळगा खणतात. यास चात्वाळ ही संज्ञा आहे. महावेदीच्या उत्तरासा-पासून पश्चिमेस १२ प्रक्रमावर व तेथून उत्तरेस एका प्रक्रमावर एक वेप्याकार खळ तयार करतात त्याचे नाम 'उल्कर'. महा-वेदीच्या ठिकाणी स्वय, परशु इत्यादि साधनांनी वेदीकरण संस्कार केला जातो. उत्तरवेदी-महावेदीमध्येच पूर्वबाजूला मथेमथ अशी एक ओटेवजा उत्तरवेदी केली जाते. ही उत्तरवेदी दहा पावले ह्म चौरस केलेली असते. नंतर प्रवर्ग्य व उपसद्व इष्टि झाल्यावर त्या दिवशीचे अनुष्ठान संपते. दुसऱ्या दिवशी प्रवर्ग्य व उपसद्व इष्टि शाली म्हणजे दुपारच्या वेळेची नाट

न पाहता छागलीच पुन्हा प्रवर्ग्य व उपसद्व इष्टि करतात. नंतर प्रवर्ग्योद्घासन नामक क्रमास प्रादभ होतो.

प्रवर्ग्योद्घासन—प्रवर्ग्यांची सर्वसामग्री पडवचीवर ठेऊन त्या पडवचीसह यजमान, पत्नी व अप्ययुग्मभूति ऋत्विज उत्तरवेदीकडे येतात. मध्ये टप्पाटप्पाचे ठिकाणी 'प्रस्तोता' सामगायन करीत असतो. उत्तरवेदीनजीक आल्यावर प्रवर्ग्यांची सर्व सामग्री उत्तरवेदीवर चक्राकार मांडतात व तीवर दहीमथ ओततात. आग्नीष नावाचा ऋत्विज आपल्या टापावर पाण्याने भरलेला एक कलश घेतो व त्यातील पाण्याची धार पाडीत पाडीत उत्तरवेदीसमोर्वाती तीन प्रदक्षिणा करतो. काही मज म्हणून ऋत्विजांनी उपस्थान केल्यावर प्रवर्ग्योद्घासनाचे अनुष्ठान समाप्त होते.

अग्नीपोमीय पशु.

अग्निप्रणयन.—नंतर अग्निप्रणयन करण्यात येते आणि त्यापुढे सयनीय हविससंघी शाखाहरण विधि करण्यात येतो. पुढे हविर्धानसंज्ञक दोन गाढे केलेले असतात ते दोन गाढे महावेदीमध्येच असणाऱ्या हविर्धान नामक मंडपात नेऊन स्थापित करण्यात येतात. एक गाढा दक्षिण बाजून असतो त्यास दक्षिणहविर्धान व एक गाढा उत्तरबाजून असतो त्यास उत्तरहविर्धान म्हणतात.

हविर्धान मंडप.—नंतर 'हविर्धान' नामक मंडप तयार करण्याचा समनकविधि करण्यात येतो. दक्षिण हविर्धानाच्यापुढे 'उपरव' संज्ञक चार खळगे खणून तयार करतात. प्रत्येक खळगाचा व्यास दीर्घभर असतो. चार कोपण्यात चार खळगे असून प्रत्येक खळग्यामध्ये एका टिचेचे अंतर असते, या चारही उपरवाचे संस्कार यथाविधि करण्यात येतात. उपरव खणताना जी माती निघते ती उपरवाच्या पुढच्या बाजूस पसरून सोमरसाची पावे माडून ठेवण्यासाठी एक चौकोनी ओढा तयार करतात. त्या ओठ्यास 'खर' अशी संज्ञा आहे. उपरवावर अधिपवणकलक संज्ञक दोन फळ्या बसवितात व त्यावर कृष्णाजिन पसरून सोम कुटावयाचे चार दगडी बचे जुडून माडून ठेवतात.

आग्नीमीय मंडप.—महावेदीच्या अर्धभागी उत्तरबाजूस 'आग्नीमीय' नामक एक मंडप तयार करण्यात येतो. मार्जालीय मंडप.—त्याचप्रमाणे दक्षिण बाजूस 'मार्जालीय' म्हणून एक मंडप तयार करण्यात येतो. सद्दनामक मंडप—हविर्धान मंडपाच्या पश्चिमेस 'सद' नावाचा एक मंडप तयार करण्यात येतो. हा मंडप दक्षिणेत्तर १८ अरली लांब व पूर्वपश्चिम ५ अरली रुंद असा असतो. 'सद' नामक मंडपाच्या मध्यभागी 'औदुंबरी' संज्ञक उगटाची नेढ विधिपूर्वक पुरण्यात येते. 'सद' व 'हविर्धान' या दोन्ही मंडपाना पूर्वेस एक व पश्चिमेस एक अशीं दोन दोन दारे केलेली असतात.

चात्वाळातून माती उकळून घेऊन त्या मातीने सदोमंडपात दीर्घभर व्यासाचे ह्मचौरस अगर वटुळ असे सहा ओटे एक एक हाताच्या नटराने घालतात. त्याचप्रमाणे 'आग्नीमीय' मंडपात एक व 'मार्जालीय' मंडपात एक असे दोन ओटे घालतात.

या सर्वे ज्येष्ठानां 'धिष्ण्य' अशी सप्ता आहे. नंतर अग्नीचे अन्याधान करण्यात येऊन 'अग्नीषोमीय' पद्धत्या मुख्य अनुष्ठानास सुरुवात होते.

इत्थावहीचे आहरण करून पात्रासादन केले जाते. आज्य-महणानंतर मद्रा सोमराजाला उचवून घेतो.

येसजंन होम.—नंतर 'येसजंन होम' नामक कर्मे होत.

अग्नीषोमप्रणयन.—त्यानंतर अग्नीषोमप्रणयन करण्यात येते. यजनानपरी व त्याच्या पुढातील सर्व माणसांसह अज्युं वगैरे कृत्वित अग्नि व सोमराजा यांना पेऊन जातात, अग्नि उत्तर वेदीवरील अग्नीत मिश्र करण्यात येतो व सोमराजा हविर्धानमदपात उक्त सर्वां नेऊन देवण्यात येतो. आज्या-सादनावर्षन कर्मे आत्त्यावर अग्नीषोमीय पद्धत पाण्यासाठी 'यूप' नामक द्रव्य उभारण्याचा विधि (यूपोच्छ्रयण) केला जातो. नंतर प्रदूर्ध्व उपाकरण म्हणजे अग्नीषोम देवतेला प्रदूर्ध्व समर्पण करण्याचा विधि होतो. यष्टु म्हणजे या ठिकाणी बोकड ध्यावपाचा असतो. नंतर प्रयुष्टादुता वगैरे क्रमात सुरुवात होऊन पशूला मारण्यात येते. यवयाया—नेलेल्या पशूचें शेठ काढून 'वपा' नावाचा एक पाण्डासादना पदार्थ पशूच्या बोट्यास चिकटून असलेला सोडवून बाहेर काढण्यात येतो आणि त्याचें हवन करण्यात येते. नंतर 'युमदाय्य' नामक एक कृत्वित इन्द्राळा निमग्नपादासल एक साम गातो व अमवयाचा अमुक नाष्ट, पणष्ट, अमुक नावाचा हा यजमान तुला पडाला बोल-वीन आहे अशी त्याची प्रार्थना करितो. पुढे यष्टुपुरोडाशाचें निर्वपण करण्यात येते. पुरोडाश तयार होऊन वेदित आणून देवत्वावर नवीमभूत किंवा रतर वाहला जडप्रवाहामभूत एक पाण्याची पागर अज्ययु भरून आणतो व दारागुलीय नामक अग्नीच्या पश्चिमेस ती ठेवून देतो. ह्या पागरीतील उदकास 'यसतीवरी' अशी सप्ता आहे. या पाण्याचा उपयोग दुसऱ्या दिवशी मोमवली जुटावयाचे वेळी वगैरे करण्यात येतो.

यष्टुपुरोडाशायाम व अंगयाग.—यष्टुपुरोडाशाचा याग शास्त्रानंतर हवनसिद्ध अशा पुरोडाशाचें यजमान व काही प्रमुख ऋत्विज अभ्युज करतात. नंतर मारलेल्या पशूच्या शरीरापासून काढून घेतलेल्या निरनिराळ्या अंगांचे अग्नीमध्ये हवन होते. हवन होऊन राहिलेल्या अंगांच्या अवशेषांचे यजमान व काही ऋत्विज अभ्युज करतात. नंतर राहिलेले सर्व कर्मे आठपल्पावर अग्नीषोमीय पदार्थ अनुष्ठान समतात होत.

वसतीवरीपरिहरण.—रात्री 'वसतीवरी' नामक पाण्याने भरलेली पागर अज्ययु आत्त्या यापावर पेऊन दक्षभूमीसर्मावली काही निवक्षित रीतीन प्रदक्षिणा घालतो व येवढी ती पाण्याने भरलेली पागर आग्नीषोममदपात नेऊन देवतो. मुमदाय्यादान—नंतर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे इन्द्राला यज्ञाला येण्यानिषयी यजमानातर्फे निमित्त करण्यादाखल 'युमदाय्य' हा ऋत्विज सामगायन करतो. नंतर दुसऱ्या म्हणजे मुख्य दिवशी वही, आमिक्षा इत्यादि ज्या पदार्थांचे हवन करावयाचे आहे त्यासवरी 'द्रोह' म्हणजे गार्दीनी कुपें काढून ती चिरवून देवण्यात येतात. नंतर सप्त ऋत्विज जलकार वगैरे धारण करून आग्नी-षोममदपात रात्रीची सप्ता करतात. पत्नी प्राश्वयात जायत

राहते आणि यजमान हविर्धानमदपात सोम (पक्षी) राजाचे संरक्षण करीत बसतो.

सुत्याह क्रिया सवनीयदिन.

प्रातःसवन.—मोठी पडदात आरी, म्हणजे सोमयागाच्या मुख्य दिवसाच्या अनुष्ठानास सुरुवात करण्यात येते.

प्रथम अज्ययु आग्नीषोममदपातील धिष्ण्याग्नीवर 'यज्ञतयु' संश्लेष ३३ आज्यादुवी देतो. नंतर सवनीय पद्धत्या अनुष्ठानास सुरुवात होते. आज्यासादनात कर्मे झाले म्हणजे आग्नीषोम वगैरे मदप व सुच्या यांना अभिमंशन करण्यात येते. नंतर 'रुर' नामक ओठ्यावर सोमरस साठविण्याचें लाकडी ग्रह (पेले) वगैरे पात्रें माडून ठेवावयाचीं असतात. उपरवावर फळ्या घावून लावर अधिपयणसंश्लेष चामडें पसरलेलें असत. त्याच ठिकाणीं सोम जुटावयाचें वचे रिवा बरचेच एकमेकांशीं तांजें समोरासमोर जुळवून देवण्यात येतात व त्यांच्यावर बर्तवशी सोमवही काढून देवण्यात येते प्रातरनुवाक—नंतर अज्ययूच्या आश्ववरून 'होता' हा ऋत्विज प्रातरनुवाक संश्लेष मयसमूह पठन करतो. नंतर सवनीय पुरोडाशाच्या पात्राचें आसादन करण्यात येते. मग 'इन्द्र' देवतेच्या उद्देशान पुरोडाशादि हविर्द्रव्याचा निर्वाप केला जातो.

नंतर पद्धत पाच प्रकारची हविर्द्रव्ये तयार करण्यात येतात. १ धाना (कपट भाजलेले साद), २ करभ (भाजल्या सातूच्या पिठात दूध मिश्रण केल्यावर बनलेला पदार्थ), ३ परिवाप (भाताच्या जाळा), ४ पुरोडासा, ५ पयस्या रिवा आमिक्षा (नासक्या दुधाचा घट्ट चौथा) ही ती पाच हविर्द्रव्ये होत नंतर चाल्यालायेजारी एक मोठें पाण्याने भरलेलें पात्र ठेवलेलें असत त्यातून मैनावरण व होता याचे चमस (सोमरस प्राशन करावयाचीं पाळी), पत्तेजनी नामक एक तपेली आणि एकूणना नावाच्या २१३ लहान लहान पागरी भरून घेण्यात येतात. पत्तेजनी नामक तपेली आणण्या-नेण्याचें काम पत्तीकडून करावण्यात येत.

दुधिमहप्रधार.—नंतर 'दुधिमह' म्हणजे एका पेलेवजा लाकडी पात्रात वही भरून पेऊन त्या द्रव्याचें हवन केले जाते.

अंशुप्रचार.—नंतर थोडासा सोम कुटून त्याच्या रसानें भरलेल्या एका पात्रानें हवन केले जाते. यास 'अंशुप्रचार' म्हणतात. अत्राभ्यप्रचार—याचप्रमाणे 'अत्राभ्य' संश्लेष एका पात्रातून सोमरसाचें हवन करण्यात येते. मद्राअभियव—नंतर अज्ययु, प्रातर्मद्राता, नेष्टा व आग्नीभ असे चौथे ऋत्विज चांती दिशास बसून अधिपयण चर्मावर सोमवही घूप कुटून तिचा रस काढतात. नंतर एका लाकडी घडवचीवर 'दशापवित्र' संश्लेष एक लोकतीचे गाळण पसरण्यात येत व त्यावरून पजवची राखी ठेवलेल्या श्रेणकलशात (लाकडी डोर्णात) सोमरस गाडून घेण्यात येतो. ग्रहमहण—नंतर निरनिराळ्या देवतांच्या उद्देशानें निरनिराळीं पेलेवजा लाकडी पात्रें गाळण्यातून राखी पडत असलेल्या सोमरसाच्या धारेंमध्ये भरून पेऊन 'रुर' नामक ओठ्यावर जागच्याजागी ठेवली

जातात. शेवटी द्रोणकलश आपवनीय व पूतश्रुत या सोम-रसपूरीत पात्रांना अभिमर्श केला बेल्यानंतर अभ्यर्चु, प्रस्तोता, प्रतिहर्ता, उद्गाता, प्रशास्ता, यजनमान व मखा हे अनुक्रमे एकमेकांला रस घेऊन विप्रुष्टोम सशक करून कारितात.

नंतर चात्वालाशेडारी व वेदीच्या अंत नयून प्रस्रोता उद्गाता व प्रतिहर्ता हे तिथे कृत्विज 'वह्निष्यमान'सशक सामगायन करतात. नंतर ग्रहोपस्थान व पिण्योपस्थान हीं कर्मे शाक्यानंतर पुरोडाशादि हवित्र्याना अन्वकरण इत्यादि सत्कार केले जातात व 'अभिनी' देवतांच्यासाठी सोमरसाचा एक ग्रह (पेला) भरून ठेवला जातो.

सवनीय पशु.—नंतर शुक्लभाला सोरी शुडाळवणापायून सवनीय पशूचें अनुष्ठान सुरू होतें. अग्निदेवतेच्या उद्देशानें पशूचें उपकरण म्हणजे समपंग केल्यानंतर पशुसर्वर्षी चपायागा-पर्यंत सर्व अनुष्ठान अनुक्रमानें केले जातें उपस्थान—नंतर द्रोणकलश वगैरे सर्व ग्रहाचें व पिण्याचें उपस्थान करून अभ्यर्चु-प्रश्रुति सर्व कृत्विज आपआपल्या नियमित जागीं येऊन बसतात. नंतर शमिता नावाचा जो (पशु सारणारा) माणूस असतो तो अभ्यर्चुच्या आभिवरून पशूची निरतिरात्री अंगे शामित्र शाळेंत अदीवर शिजत लावतो. प्रतिप्रस्तात्याने सवनीय हवि आपून दिल्यानंतर अभ्यर्चु त्या पाच हविर्द्रव्याचें वेदीमध्ये आसा-दन करून ठेवतो. सवनीय पुरोडाशाचे यजन—नंतर सवनाय अशा पुरोडाशादि ५ द्रव्यांचे यजन केले जातें द्विदेवसप्रचार—प्राशिक्षावदानपर्यंत अनुष्ठान करावयाचें ह्याव्यानंतर अभ्यर्चु व प्रतिप्रस्ताता हे इन्द्राया, मित्रावरुण व आश्विन या जोडदाच्या वेदशास्त्रे द्विदेवससशक सोमरसाने भरलेल्या दोन पात्रांनी यजन कारितात.

शुक्रामयिप्रचार.—मग शुक्रामयिप्रचार नामक कर्न सुरू होतें. अभ्यर्चुने 'शुक्र' नावाचा एक ग्रह (सोमरसाने भरलेले पात्र) घेतलेला असतो व प्रतिप्रस्तात्याने 'मयि'नामक ग्रह घेतलेला असतो. चमसाभ्यर्चु म्हणून जे उपकृत्विज असतात त्यांनी सोमरसाने भरलेले चमस घेतलेले असतात. नंतर बाही विशेष पद्धतीने अभ्यर्चु व प्रतिप्रस्ताता हे उभयता आपआपल्या हातातील ग्रहानें सोमरसाचें हवन करतात. त्याचवेळा चमसा-भ्यर्चु आपल्या हातातील चमसांनी सोमरसाचें हवन करतात. नंतर मित्रावरुणप्रश्रुति पाच होत्रकांच्या चमसांनी सोमरसाचें हवन केले जातें. पुढे अभ्यर्चु, प्रतिप्रस्ताता व होता हे तिथे 'द्विदेवस'सशक महावील हवनशिष्ट सोमरसाचें प्राशन कारितात. वाजिनयाग.—नंतर इश भक्षण केलें जावे व वाजिनाचा (नासलेल्या दुधाचें पातळ दुधे) याग वरण्यात येतो. सवन सुखमक्ष—नंतर हवन होऊन राहिलेल्या सोमरसाचे आपआपल्या चमसांनं होटप्रश्रुति कृत्विज प्राशन कारितात. या सामुख्यिक सोमरस भक्षणस 'सवनसुखमक्ष' अशी पारिमाणिक सखा आहे. नंतर अभ्यर्चुने त्याच्या हातावर पुरोडाशासकाल दिलें आहे असा 'अच्छावाक' नावाचा कृत्विज काही मनसुषाचे पठण करतो व नंतर त्याच्या सोमरसचमसाचें हवन अभ्यर्चु करतो. अच्छावाक आपल्या हुतशिष्ट चमसाचें प्राशन करतो.

ऋतुग्रहप्रचार—नंतर अभ्यर्चु व प्रतिप्रस्ताता हे उभयर्षी 'ऋतुयाग' नावाचें सोमरसचमनामक कर्न करतात. ऋतुयाग-मय्यें होता, मित्रावरुण इत्यादि सात होवे व यजनमान आणि अभ्यर्चु यांनी याच्यामध्यें म्हणायवाचें असतात. अभ्यर्चु व यजनमान हे आपआपले याच्यामध्यें म्हणण्याचें काम होलावच सोपवितात. ऋतुयागामय्ये अधिक महिन्यासुद्धा ठेवा मदिने व सर्व ऋतु याच्या उद्देशानें सोमरसाचें हवन होत अमंत. नंतर हुतश्रेण अशा सोमरसाचें कृत्विज प्राशन करतात. नंतर इन्द्राया या जोडदेवतेच्या उद्देशानें एक सोमरसाचा पेला भरून ठेवण्यात येतो. नंतर होता 'शस्त्र'सशक विशिष्ट-मनसुष निशिष्ट पद्धतीने म्हणतो. नंतर भरून ठेवलेल्या सोम-रसाचें हवन व भक्षण होतें. नंतर इन्द्रायाप्रमाणेच 'मित्रावरुण' या देवतेसाठी सोमरसाचा (ग्रह) पेला भरून ठेवल्यावर उद्गाता वगैरे तिथेजण सामगायक कृत्विज मित्रावरुणाच्या स्तुतिपर सामगायन करतात. नंतर 'मित्रावरुण' नामक कृत्विज मित्रावरुणाच्या स्तुत्यामक 'शस्त्र' पठण करतो. नंतर पूर्वा-प्रमाणेच भरून घेतलेल्या सोमरसाचें हवन व भक्षण होतें. नंतर 'प्रतिप्रस्ताता' 'इन्द्र' देवतेसाठी सोमरसाचा ग्रह भरून घेतो नंतर इन्द्राया स्तुतिपर असें उद्गातप्रश्रुति सामक सामगायन कारितात. 'प्राशक्षाच्छसी' शस्त्र पठण करतो. नंतर सोमरसाचें हवन झाल्यावर प्राशक्षाच्छसी प्रमुल कृत्विज हवनशिष्ट सोमरसाचें प्राशन करतात याचप्रमाणे प्रति-प्रस्ताता 'इन्द्रादी' देवतेसाठी ग्रह भरून घेतो. 'अच्छावाक' शस्त्र म्हणतो, सामगायन केले जातें व नंतर सोमरसाचें हवन आणि भक्षणविधि केला जातो. सवनप्रायश्चित्त—नंतर अभ्यर्चु सवनप्रायश्चित्त घालतो आणि मित्रावरुणानें 'सर्व' 'बाहेर चडा' अशी आज्ञा करताच सर्व कृत्विज सदाच्या बाहेर पडतात व प्रातःसवनाचें अनुष्ठान समाप्त होतें.

माध्वेदिनसवन.—नंतर माध्वेदिनसवनाचें अनुष्ठान सुरू होतें. द्विदेवसयाग, ऋतुग्रहयाग, वगैरे काही कर्ने माध्वेदिन सवनात बर्न होत असून बाकी अनुष्ठान वरचसे प्रातःसवनाप्रमाणे होत असतें. तथापि काही काही विशिष्ट गोष्टींवा येवें संधेपानें उघड करणें जरूर आहे. सोमाभिवर्ण-सोम कुटण्याचा विधि अभ्यर्चुप्रश्रुति चार कृत्विज प्रातःसवना-प्रमाणेच प्रायः करतात. सोम कुटण्याचें काम चावू असता 'प्रावस्तुत्' नामक कृत्विज सोमाच्या स्तुतिपर काही मन्-समूह पठण करतो; व त्या वेळीं झाला एक पागोटें देण्यात येतें. ग्रहग्रहण—नंतर गाळण्यावरून पडत असलेल्या सोम-धारेमध्ये निरतिराख्या देवतांच्यासाठी ग्रह (पेले) भरून ठेवले जाऊन. नंतर सोमरसानें भरलेल्या पात्राचें उपस्थान केले जातें.

विप्रुष्टोम—नंतर प्रातःसवनाप्रमाणेच अभ्यर्चुप्रश्रुति कृत्विज 'विप्रुष्ट'नामक होम करतात. नंतर कृत्विज सद्यो-मदपात यथाविधि प्रवेष्ट करतात व पुढे उद्गातप्रश्रुति सामक 'पयमान' सशक 'सामगायन' करतात. नंतर अभ्यर्चुच्या आवेने 'आग्नीष' पिण्याच्या ठिकाणीं अर्घांचें विहरण व सवनीय पुरोडाशाच्या ठिकाणीं अलकरण वगैरे करतो. दधिधर्मप्रचार—नंतर 'प्रतिप्रस्ताता' 'दधिमने' याग करतो.

हवनशिष्ट दधिप्रहाचें भक्षण शाल्यावर आग्नीध्र सवनीय-पुरोडाशादि हवींच पेयनीये आवाहन करतो. सवनीय-पुरोडाशायाम्.—नंतर अभ्यर्च्य सवनीय पुरोडाशाचें यजन करतात. शुक्रान्वेषिप्रचार—प्राणिनादान होईपर्यंत अनुष्ठान झाले म्हणजे अभ्यर्च्य व प्रतिप्रस्थाता हे जमयता श्राव. हवनप्रारम्भ 'शुक्रान्वेषि-प्रचार' करतात. म्हणजे 'शुक्र' व 'मधि' नामक दोन होम-प्रदाचें हवन करतात. चमसाध्वर्तनी यादि वेळेस श्राव.—सवनाप्रमाणें चमसांनी सोमरसाचें हवन करावयाचें असतें. दक्षिणासहोम.—नंतर अभ्यर्च्य यजमान, यजमानाचा पत्नी व पत्नीचा यजमानाच्या कुंडलावीळ मनुष्यें याप्रमाणें अन्वारम्भ करून सत्रांच्या वरून वर्याचें आच्छादन केले असताना अभ्यर्च्य 'दक्षिणास' म्हणजे दक्षिणागमूत होम करतो. मग दक्षिणा देण्यास सुरवात होते. प्रथम 'आनेव' सत्रक एका विद्वान व शिष्ट ब्राह्मणाचा मुखने देण्यात येतें. दक्षिणादान—मग सदस्यामुद्रा सत्र (१७) कृत्विजाचा दक्षिणा देण्यात येते. प्रथम आग्नीध्राचा व घेवरी प्रतिप्रस्थाता दक्षिणा देण्यात येते. सामगावफला साथ करणारे 'उपराते' व यथाव-लोकनाला येणारे 'प्रसर्पक' म्हणजे शिष्ट लोक यावादि दक्षिणा देण्याचा निधि होतो. सोळा कृत्विजाभ्ये एकाचका एक कवी असे चार वर्ग असतात. पहिल्या वर्गातील कृत्विजाचा १२ गार्द, दुसऱ्या वर्गातील कृत्विजाचा ६ गार्द, तिसऱ्या वर्गातील कृत्विजाचा ४ गार्द व चौथ्या वर्गातील कृत्विजाचा ३ गार्द दक्षिणा देण्यात येते. सदस्याला पहिल्या वर्गाच्या वरोपराची दक्षिणा मिळते. वैश्वकर्म्मणहोम—नंतर 'वैश्वकर्म्मण' सत्रक होम केला जातो. मरुतवीर्यायाम—मग अभ्यर्च्य व प्रतिप्रस्थाता हे जमयता 'मरुतवीर्य' सत्रक ग्रहाचें यजन करतात. नंतर अभ्यर्च्य 'इन्द्रमरुतान्' देवतेसाठी होमप्रह करून घेतो. होता 'घाव' पठण करतो. मन सोमरसाचें हवन व भक्षण केले जातें. मग 'महेन्द्र' देवतेसाठी होमप्रह करून घेतल्यानंतर महद्वाच्या सुतिपर सामगावन केले जात व होता श्रव म्हणतो. नंतर भरून घेतलेल्या सोमरसाचें यजन होते. अतिप्राज्ञग्रहाचें भक्षण प्रतिप्रस्थाता वरी तिथेजण करतात. उक्थ्यप्रचार—नंतर श्राव-सवनाप्रमाणेंच सीतवेळ 'उक्थ्यप्रचार' म्हणजे उक्थ्यसत्रक होमप्रहाचें हवन केले जातें. प्रत्येक मघ 'इन्द्र' देवतेसाठी अरुन घेतला जातो. सामक सामे गातात. भैरावरुण, ब्राह्मणाच्छरी व अच्छावाक हे तिथेजण प्रत्येक ग्रहाचें निमिचान इन्द्राच्या सुतिपर यज्ञें अनुक्रमे पठण करतात. ग्रहाचें हवन होते व नंतर हुत-वेद्याचें भक्षण केले जाते. सवनप्रादधिक्रिंत—नंतर सवनप्रादधिक्रिंत सत्रक आटवी पाठल्यानंतर माध्यदिनसवनार्थें अनुष्ठान समाप्त होतें.

तृतीयसवन.—प्राप्ती हविषानंदारे वर करून काविल देवतेसाठी मरु सोमरसाची सहासि भरून घेतली जाते. नंतर आदित्यग्रहाच्या याग केला जातो. सोनाक्षिप्रच-पुढ प्राव.—सवनाप्रमाणेंच होम कृष्णाचा निधि अभ्यर्च्यप्रमुख चार कृत्विज करतात. ग्रहप्रस्थ—नंतर सोमरस माध्यमिक लेज्ज

माध्यदिनसवनप्रमाणेंच विरनिराह्या देवताच्या साठी काही होमप्रह करून ठेवण्यास येतात. 'पूतपूत' नामक होम-रसानें भरलेल्या कलशात यजमान व पत्नी 'आशिर' सत्रक पुसळलेले दाहें मिसळतात. विमुमुहोम—नंतर ग्रहोपस्थान शाल्यावर माध्यदिनसवनप्रमाणेंच अभ्यर्च्यप्रभृति कृत्विज व यजमान हे 'विमुह' सत्रक होम करतात. यापुढे उद्गाष्टप्रभृति तिथेजण सामक आर्धेन 'यजमान' सत्रक सामगावन करतात. नंतर ग्रहोपस्थान व पानसंभर्गन केल्यानंतर प्रतिप्रस्थाता सवनीय निवोंष करतो. पुरोडाशादि हविर्द्वयें तयार शाल्यावर आग्नीध्र त्याच्या ठिकाणी अठकण करतो. पाशुकोनुष्ठान—नंतर प्रति-प्रस्थातानें धमिता नामक पश्यांचें अगें शिवविनाच्या मागसाडा 'अगें शिवान् तयार शाही किंवा नाहीं ?' असे विचारण्यापासून पाशुकांच्या अनुष्ठानास सुरवात होते. अंगयाम्—अभ्यर्च्य पश्या निरनिराह्या अगाचें हवन करतो. नंतर अभ्यर्च्य, होता, मद्रा, वैनावरुण, आग्नीध्र व यजमान हुतवेध पश्याचें भक्षण करतात. सवनीयपुरोडाशायाम्—नंतर तृतीयसवननिमित्त सवनीयपुरोडाशाचा याग केला जाऊन प्राणिनादानापर्यंत अनुष्ठान केले जातें. पुढे तृतीयसवननिमित्तक सोमरसाचें यजन केले जातें अभ्यर्च्यपुरेड इतर चमसाध्वर्तुदि होमरसाचें हवन करत असतात. मग भैरावरुणादि होमनाच्या चमसाचें यजन होते. नंतर सवनीय इथेचें भक्षण होऊन कालविनेचना-पर्यंत अनुष्ठान केले जातें. सवनमुखभक्ष—मग सवनमुखसत्रक चमस भक्षणनिधि केला जातो. पिबदान—नंतर यजमानावर सर्व कृत्विज आपआपल्या पिता, पितामह व प्रपितामहाच्या उद्देशानें पिबदान करतात, वर सावित्र ग्रहाचें यजन शाल्यावर 'विधे-देव' देवतेसाठी सोमरसाचा ग्रह भरून घेतला जातो, नंतर होता 'वैश्वदेव' सत्रक श्रव पठण करतो. नंतर भरून घेतलेल्या सोमग्रहाचें हवन व नंतर भक्षण होतें. यापुढे होमदेवतेला अर्घ्य करण्यासाठी चर (वात) शिवविज जातो. यास 'सौम्य-चर' अशी नावा आहे. सौम्यचरुयाम्—चर शिवून तयार श्राव म्हणजे सार्चें यजन केले जातें. हवनवेध अग्रा ह्या सौम्यचरुच्या सालीमध्ये रूप ओतून लामभ्ये आपलें हुत अभ्यर्च्ये अक्लोकन करतो व ही साली उद्गाष्टप्रभृति तिचा सामकाना देतो. मग आग्नीध्र हा अभ्यर्च्यच्या आवेवरुन विण्याचे ठिकाणी जवीचें विहरण करतो. अभ्यर्च्य माध्यदिनसवनप्रमाणेंच विण्याच्या ठिकाणी घातलेल्या घालाधीवर व्यावारण करतो. पासीतप्रचार—नंतर 'पासीतव' नामक होमग्रहाचें यजन होतें व नंतर भक्षण होतें. मग उद्गाष्टप्रभृति सामक हे 'अक्षिघ्न' नावक सार्चें यावन करतात. 'द्व' नामक एका स्थालीतील सोमरस होष्टचमसाव ओतला जातो. मग श्रव पठण शाल्यावर सोमचमसाचें हवन होते व नंतर हुतवेध सोमार्चें भक्षण होतें. अनुयाज व उपमाज-मग अनुयाज, उपयाज रसादि सवनीयपशुसंभार्थें अनुष्ठान संसारहोमापर्यंत केले जातें.

हारीयोजनप्रचार—मग द्योमकण्ड नामक पानाचें प्रतिप्रस्थाता 'हारीयोजन' सत्रक याग करतो. मग सर्व कृत्विज आग्नीध्रीय मंडपात जाऊन दद्याची साथ घातात. सर्व चमसामें व एकचता-मपीळ पाणी व हिच्यावर दूधें योडयोड्या घालून ठेवण्यात येतात. नंतर आहवनीयाचें उपस्थान करून सर्व कृ-

आहवनीयाच्या ठिकाणी ७७ समिधा देतात. सख्यविसर्जनं-मग सर्व ऋत्विज एकमेकांचे हात धरून उभे राहतात व 'सख्य-विसर्जनं' म्हणजे यथासंस्थाने आपआपसात केलेल्या ऐक-मत्स्याच्या काराराचें जणों विसर्जन करितात.

पक्षीसंयाज.—यापुढे अर्धयु 'पक्षीसंयाज' नामक कर्म करतो. मग ऐहिकप्रायश्चित्ते घातल्यावर धृताय्याची समाप्ति केली जाते. मग समिष्टयजुसंज्ञक होम करण्यात येतो. मग प्रणीताविमोक्त व उपवेगनिरसन वेळें जाते औदुवरी उपद्रून चाल्वालावर आणून दाकण्यात येते व एथोंचें उपस्थान केले जाते. सवनप्रायश्चित्ते-मग सवनीय प्रायश्चित्ते घालण्यात आल्यानंतर मैत्रावरुणाचें 'सर्पत' असें म्हणताच सर्व ऋत्विज सरोमडपाच्या बाहेर पडतात व तृतीयसवनाचें अनुष्ठान समाप्त होतें. अवभृथ-नंतर अवभृथसवणी अनुष्ठान सुरू होतें अन्वाधानापासून हविर्द्रव्यनिर्वापापर्यंत अनुष्ठान आले म्हणजे 'वरुण' देवतेसाठी पुरोडाशाचा निर्वाप केला जातो पुरोडाश तयार झाल्यावर महावेदीच्या उत्तरासासनिध आणून ठेवण्यात येतो. मग सर्व सोमलिहतापणें व इतर यज्ञ-साहित्य चाल्वालासन्निध आणून ठेवले जातें. मग प्रसोत्वाला तू सामगायन कर म्हणून अर्धयु सांगतो. यजमानपत्नी व अर्धयुमभृति सर्व ऋत्विज अवभृथास जाण्यासाठी मडपा-बाहेर पडतात. मधल्या एका टप्प्यावर सामगायन होतें व शेवटी पक्षाया ज्ञानसंयाज्या अगर वाहला नदीच्या वीरा-वर सर्वजण येऊन पोचतात. जलप्रवाह इदीस पडताच निश्चिद मनाचा जप केला जातो. नंतर पाण्याच्या ठिकाणी दर्भमुष्टि दाकण्यात येते व तेथेंच अग्नि आहे अशी कल्पना करून त्या ठिकाणी अवभृथसवणी तयार केलेल्या पुरोडाशाचा वरुणदेवतेमौल्ये याग केला जातो. सिष्टकृतापर्यंत अनुष्ठान झाल्यावर घडबवीवर काढजे पसरलेजें असताना लावार सोम-यज्ञीचा चोथा ठेवण्यात येतो. नंतर तो चोथा काही विपम-संख्याक मंत्र म्हणून जुचीमध्ये भरला जाऊन पाण्यावर पाल्था केला जातो. मग मार्जन झाल्यानंतर यजमान, पत्नी व ऋत्विज जलप्रवाहामध्ये स्नान करतात. यजमान कमरेस गुंडाळलेली मेखला सोडून टाकतो व पत्नी आपल्या कमरेचें योग्न सोडून टाकते. मग यजमान व पत्नी नवी धुतलेली वस्त्रे परिधान करितात. नंतर अर्धयुच्या आवेवरून 'उब्रेता' हा ऋत्विज सर्व ऋत्विजांना जलप्रवाहाबाहेर काढतो. नंतर उब्रेताला पुढे करून जलप्रवाहाकडे पुन्हा अवलोकन न करता सर्वजण उबराच्या समिधा हातात घेऊन यज्ञभूमीमध्ये परत येतात. आल्यानंतर सर्व ऋत्विज, यजमान व पत्नी आपआपल्या हातात आणलेल्या उबराच्या समिधा आहवनीयावर देतात व उपस्थान करतात व अवभृथाचें अनुष्ठान समाप्त होत. उदयनीयेष्टी-नंतर प्रायणीयेष्टीप्रमाणे उदयनीयेष्टीचें अनुष्ठान केले जाते. अनुयय्यया-सानंतर 'मित्रावरुण' देवतेच्या उद्देशानें पशुतत्राप्रमाणे एका वदेया (म्हणजे वाज गाईचा) याग करण्यात येतो. या यागास 'अनुवध्व' अशी सज्ञा आहे इहो कलिवर्ष्य मानल्यामुळे प्रलक्ष याग मारून हा याग न करता लोपेवर्षी मित्रावरुण देवतेसाठी प्रतिनिधित्व असा 'आमिक्षा' द्रव्याचा याग करण्याची पद्धति आहे. आहे.

मैत्रावरुणी आमिक्षायाग झाल्यावर 'देविका' सज्ञक देवताचे याग केले जातात. मग यजमानाचें क्षौर (हजामत) होतें. यजमानांन सान केल्यावर वाजिनयाग करण्यात येतो.

महावेदीच्या उत्तर वाजूस आहवनीयातील अग्नि एका पर्यात घेऊन जातात व त्या अग्नीवर वेदीत अवरलेल्या दर्भपेक्षां काही दर्भ जाळण्यात येतात. त्या पुराचें अनुमन्यन करण्यात येतें. सगुहोम-नंतर त्याच अग्नीवर अर्धयु सात्त्या भाजक्या पिठाचा ओंजळीन होम करतो. अग्निसमारोप-मग अरणीच्या ठिकाणी अग्नीचा समारोप करून यजमान यज्ञ-स्थलाहून आपल्या घरी प्रयाण करतो. नंतर यज्ञभूमीच्या उत्तरेस निराळ्या घातलेल्या निहारामध्ये अग्निमयन करून अग्निसापन करतात व त्याच्या ठिकाणी अग्नि देवतेच्याच उद्देशानें 'उदवसानीया'-नामक इष्टि करण्यात येते. पूर्णाहुति-इष्टि प्रलक्ष न केल्यास जुचीमध्ये १२ लुवे तूप घेऊन 'पूर्णाहुति' सज्ञक एक आहुति दिली जाते

या प्रकार 'अग्निष्टोम' नामक प्रकृतिभूत सोमयागाचें अनु-ष्ठान समाप्त होतें

अग्निष्टोम समजून घेतला म्हणजे इतर सोमयाग समज-तील. त्याचें इतर सोमसंस्थाशी सादृश्य व असादृश्य परि-शिष्टात सप्त संस्थांचे विवेचन करताना दिलेच आहे. ह्या संस्थातील मुख्य दिवसांचे अनुष्ठान म्हणजे योडक्या फरकानें अग्निष्टोमाचेंच अनुष्ठान आहे. इतर छावलकक ऋतू अग्निष्टोमाच्या सवनदिनात होणाऱ्या अनुष्ठानाच्या योडक्याशा फरकाच्या पुनरुक्तीनें होत असतात. ह्या दिवशीं जें योडक्या फरकानें अनुष्ठान होतें तें उक्थ्य, पोडशी वगेरे-मधलेच असत.

सत्रावेक्षां लहान पण अग्निष्टोमावेक्षां मोठे असलेले यज्ञ.

अग्निष्टोमाचा विस्तार जरी पाच दिवसपर्यंत असतो तरी अग्निष्टोम हा प्रकारात ऋतू म्हणजे एकच दिवसाचा यज्ञ होय. यातील मुख्य दिवस सवनदिन होय. अग्निष्टोमावेक्षा मोठे पण सत्राहून लहान असे काही ऋतू म्हणजे यज्ञ आहेत. या यज्ञांचे दोन प्रकार. एक अहोर्न व दुसरा न्यूह. या दोन प्रकारापैकी 'अहोर्न' प्रकारातले यज्ञ पुढें लिहिल्याप्रमाणे.

दिरात्र — हा यज्ञ प्रथम आगिरसांनी केला व पुढें लोकानी प्रचारात आणला अशी समजूत आहे अग्निष्टोमातील प्रधान याग ज्याप्रमाणे एक दिवस आहे त्याप्रमाणे या यज्ञातील प्रधान याग दोन दिवस होत असतो. 'अभिषुव' नामक एक सहा दिवस चालणारा ऋतू आहे त्या यज्ञातील पहिल्या दिवशीं सखासूत्र असणाऱ्या ज्योतिष्टोम किंवा अग्निष्टोमनामक ऋतूचें अनुष्ठान करवयाचें असतें. प्रस्तुतच्या दिरात्र यज्ञामध्ये प्रधान यागाच्या पहिल्या दिवशीं पूर्वाक्त अभिषुव ऋतूतील प्रथम दिवशीं करावयाच्या अग्निष्टोमाचाच प्रयोग करावा लागतो. अभिषुव ऋतूमधून 'मिरुद' म्हणजे निवडून घेतल्यामुळे या अग्निष्टोमासहि 'अभिषुव' अशी सज्ञा मिळाली आहे. दिरात्र यज्ञातील प्रधान

यागाच्या दुसऱ्या दिवशी 'गति' अशी विशिष्ट संज्ञा असलेल्या 'अतिरात्र' नामक ऋतूचे अनुष्ठान करावयाचे असते.

द्विरात्रातील सामनायन.—सायंप्रमाणे पूर्वे दिवशी म्हणजे अग्निष्टोमाच्या अनुष्ठानाच्या दिवशी 'गायत्र' या नावाच्या सामाचे व दुसऱ्या म्हणजे अतिरात्राच्या अनुष्ठानदिवशी त्रिभु-छदात्मक अशा षष्ठा सामाचे प्राधान्याने गायनकरावयाचे असते. अथवा प्रथम दिवशी 'रथतर' व दुसऱ्या दिवशी 'गृह' नामक ऋचेत गाईल जाणारे 'देवानस' नामक साम गावे व दुसऱ्या दिवशी पोटी उक्त 'गौरीवीत' नामक साम गावे असे दोन पद्य नामची सांगितले आहेत. सामनायनातील वेदच्या तुक-ड्यास 'निधन' अशी संज्ञा आहे. प्रथम दिवशी गाईल्या जाणाऱ्या सामाच्या निधनसंज्ञक तुकड्यास 'हविष्मद' या शब्दाचा व दुसऱ्या दिवशीच्या सामाच्या निधनसंज्ञक भागास 'हविष्कृत' या शब्दाचा उपयोग करावा.

कृष्णपक्षाच्या शेवटच्या म्हणजे अमावास्याच्या दिवशी या द्विरात्रपक्षाच्या प्रथमयागाच्या दोन दिवसांपैकी प्रथमचा दिवस व शुद्धपक्षाच्या प्रथम दिवशी दुसरा दिवस येईल अशा वेळाने यज्ञानुष्ठानास प्रारंभ करावा.

त्रिरात्र.—अग्निष्टोम, उष्य व अतिरात्र या मित्र मित्र तीन ऋतूंच्या एकत्र समवायाने हा ऋतु बनला आहे. अग्निष्टोमादि तिन्ही ऋतूंचे अगभूत दिवस भरून प्रत्येकी पण पाच दिवस अनुष्ठान चालते. प्रथमयाग म्हणजे सोमसाच्या हवनाना षष्ठा दिवस असतो. अगभूत दिवसाखेरीज या तिन्ही यगातील प्रथम यागाचेंच वेद अनुष्ठान क्रमाने तीन दिवस करावयाचे असल्यामुळे या तीन दिवसांच्या साप्तिक यागास त्रिरात्र असे नाव मिळाले आहे. शिवाय त्रिरात्रयज्ञ ऋतूचीही नियेकत. लोकप्रचारात आणल्यामुळे याला 'मगंत्रिरात्र' असेही म्हणतात. या यज्ञात सामान्यतः सर्व अनुष्ठान अग्निष्टोमासारखेच असते. विशेष काही गोष्टी करावयाच्या असतात त्याच पण दोघ्या साठी व त्रिरात्र ऋतूचे सामान्य स्वरूप नीट लक्षात यावे म्हणून वेदातील आख्यायिका देण्यात येत आहे ती अशी.—

अर्धमास व आख्यायिका.—वसु, रुद्र आणि आदित्य असे देवामध्ये तीन संप्र आहेत. प्रजापतीने या तिन्ही संप्राची उत्पत्ति सृष्टारभी वेली आणि तिन्ही संप्राना प्रत्येकी एकएक अग्नि देऊन तुम्ही अग्नीची उपासना करीत जा असे सांगितले. एका वर्षभर त्या तिन्ही संप्रातील देवाना अतिविच्छिन्नपणे अग्नीची उपासना केल्यानंतर सर्वांनी मिळून एक गात्र उत्पन्न केली. देवांनी उपासनासामर्थ्य पाहून प्रजापति समुद्र क्षाळा व सव देवांनी मिळून उत्पन्न केलेल्या त्या गात्राचे संरक्षण करण्याचे काम त्याने वयल्याकडे सोपविले. लवकरच त्या गाईपासून ३३३ गाई उत्पन्न झाल्या. नंतर प्रजापतीने वसुना हिरेली गात्र लावकडून घेऊन रुद्राच्या हवाली केली व हिचे संरक्षण आता तुम्ही करा असे सांगितले. त्यांनी त्या गाईला सभाजळ्यावर तिच्यापासून रुद्रनादि ३३३ गाईना लाभ क्षाळा प्रजापतीच्या म्हणेली त्या गाईची जोपासना करण्याचे काम पुढे आदित्याच्याकडे आले. तेथेही त्या गाईला पुन्हा सवति देऊन आदित्याना

३३३ गाई प्राप्त झाल्या म्हणजे तिन्ही संप्रात्याकडे मिळून ९९९ गाई झाल्या व शिवाय सर्वांनी आई ती हजाराची. हजार गाई अमर्तांचे वसादि देवाच्या विनवीवरून प्रजापतीने वसु, रुद्र व आदित्यसमकडून त्रिरात्रनामक षष्ठ पक्ष करविला. पहिल्या दिवशी वसुकडून अग्निष्टोमाचे, दुसऱ्या दिवशी रुद्राकडून उष्य्याचे व तिसऱ्या दिवशी आदित्याकडून अतिरात्राचे अनुष्ठान करविले. तीन दिवसात संपविलेल्या या यज्ञाची दध्ना म्हणून देवाकडून त्याच्या जमलेल्या हजार गाई देवमिल्या. या यज्ञाच्या योगाने वसुना इहलोकचे, रुद्राना अंतरीक्षलोकचे व आदित्याना पुनलोकचे आपिपत्य मिळाले. वसादि संप्रपाकडून अग्निष्टोमादि ऋतुयज्ञांचे अनुष्ठान क्रमाने तीन दिवस संपूर्णाने झाल्यामुळे या यज्ञास त्रिरात्र असे नाव मिळाले व या त्रिरात्रयज्ञा लोकप्रचार सुरू झाला. रुद्राना मियारेला अंतरीक्षलोक उडमळून घाली आला व रुद्राना सान नाहीत क्षाळ म्हणून यज्ञतत्त्ववेत्त्यांनी त्रिरात्र ऋतूमध्ये दुसऱ्या दिवशी करावयाचे उष्यसंज्ञक अनुष्ठान रुद्राच्या अनुष्ठानात जोडावा फार करून करण्याची योजना निश्चित केली ती अशी.—

मधल्या म्हणजे उष्य ऋतूच्या दिवशी होत्याने आन्य-नामक शस्त्र म्हणताना ते त्रिभुछदात्मक कृपांनी बनविलेले असे म्हणायें खेरीज दारातरी (ऋग्वेद) सहित असणाऱ्या 'संयान' नामक सूक्ते आणि पौडक्षिसंज्ञक शब्दादि पठण करावे. तिन्ही दिवस रोज ३३३ गाई दक्षिणा म्हणून घ्याव्या. गाई देण्यासाठी त्या यज्ञमंडपात नेत असता दहा दहा गाईंची दोन्ही सोडून देऊन नेत येवटी उरतात त्या तीन गाई शेवटच्या दशकातच सामील करून घ्याव्या रोज ३३३ गाई याप्रमाणे तीन दिवस त्रिरात्रार येवटी एक (मूळची गाय) राहते ती होसाला, उदेसाला अगर सदात असणाऱ्या सव सदस्यास घापी. अथवा कोणत्याच न देता तिला मोफाची सोडानी. कोणाचे असे म्हणणे आहे की, ब्रह्मा व आग्नीध्र या दोघ्यांनी मिळून ती गाय घापी अथवा ती न देता तिच्या मोबदला नाना-वर्णांनी युक्त व खूप दूध देणारी किंवा मिच्या दोन्ही बाजूला पादरे कंस आहेत अशी दुसरी पर्यायी गाय घापी.

या विदिनात्मक त्रिरात्र ऋतूमध्ये तिन्ही दिवस मिळून १००० खोत्रियासंज्ञक कृपा गाईल्या जातात. १००० गाई दक्षिणा दिली जावे यासुळे हा यज्ञ करण्यास १००० लोकांच्या घुड्याच्या तुलनेला पुरणारे सगंसुप्त मिळते.

उपयुक्त त्रिरात्र यज्ञामध्ये करावयाच्या आपली काही गोष्टी अशा—ताम्रस रगाची, पिंगट लोड्याची व एकवर्षे यवाची गाय देऊन सोमवली निकत घ्यानी. ताम्रस वर्णे असलेल्या आणि नीटनेटके अवयव असलेल्या चार वर्षे वयाच्या गाईने दक्षिणा-रूपाने दान करावे. रागीत स्वभावाची व अतिशय कुरूप गाय असले विश्व अनुस्तरणी म्हणून प्रसंग येईल तर हवन करावे. (कोणी पुरुष केश्यास त्याच्या प्रेतावरच्या दरेक अवयवावर आखरण करण्याकरिता मिच्या सरीराचे अवयव उपयोगात आणावयाचे अशी सूत्र पुरुषाच्या मातोमाय मारली जाणारी गाय ती अनुस्तरणी होय.)

अनुस्तरणीच्या पूर्वा सांगितलेल्या दोन प्रकारांपैकी दुसऱ्या प्रकाराची गाय सहस्रतमी म्हणजे हजाराची म्हणून दक्षिणेच्या गार्हमध्यें योजनावी.

वाग्देवता हीच एका अर्थानें हजाराची गाय आहे, अर्थात् पूर्वीक लक्षणाची गाय सहस्रतमी म्हणून दिल्यास दुसऱ्या हजारा गाईं दिव्याप्रमाणें आहे. परंतु या दानानें यजमानाला सहस्रदानानें फल मिळालें तरी प्रतिग्रह करणारा दोषी ठरतो म्हणून या सहस्रतमी गाईंचा प्रतिग्रह करताना 'ही गाय म्हणजे सहस्रात्मक वर' व 'दुसरी ही वराखेरीज जमलेली गाय' असा दोन्ही गाईंच्याबद्दल निर्देश करून नंतर प्रतिग्रहकर्त्यानें त्या सहस्रतमी गाईंचा स्वीकार करावा म्हणजे दोष लागत नाही. ही सहस्रतमीसहस्र गाय दोन्ही बाजूला अंतर एक बाजूला अगावर पादरे पेटे असलेली असावी. सहस्रतमीच्या ऐवजीं दुसरी गाय दक्षिणा म्हणून पावयाची असल्यास नीटनेटवया सुंदर अवयवाची व पुष्कळ दूध देणारी अशी घावी. जी गाय सहस्रतमीच्या मोददला पावयाची त्या गाईला आग्नीमीयेला उजवें पाखन आढवनीयावचळ आणावी व तिजकडून द्वेण कलशनामक सोमरसाच्या टोणीतील सोमरम हुगवावा. नंतर त्या गाईला पुन्हा आग्नीमीयेजवळ परत वेऊन दावें आणि तिला आग्नीमीयेच्या पूर्वें पश्चिमेकडे तोंड करून उभी करून आग्नीमीये-मध्यें 'वभानिययुध' या मरानें एक आप्याहुति घालावी. नंतर 'रोहिण्ये स्वाहा' 'विंगलायै स्वाहा' 'एकाहायन्ये स्वाहा' अशा रीतीनें त्या गाईच्या वर्णानुसरूप मरानीं होम करावा. नंतर तिच्याजवळ उभें राहून 'इरेरेते' ह्या मनाचा तिच्या कानात जप करावा.

सहस्रतमी गाईचा प्रतिग्रह करणारानें 'एकातिनसहस्र' या मन्त्राचें अगोदर पठण करून नंतर प्रतिग्रह करावा. मग 'स्त्रोनासिब्रुवा' हा मंत्र म्हणावा. नंतर त्या गाईच्या किमती-दाखल १०० मान तोनें यजमानाजवळून ध्यावें व ती गाय पश्चिमेकडे तोंड करून यजमानाच्या गोटाकडे बळावी.

(आग्नेय) चतुरात्र.—ज्या यज्ञामध्यें प्रधान यागाचें म्हणजे सोमरसाच्या हवनानें अनुष्ठान चार दिवस चालवण्याचें त्याचें नांव चतुरात्र. प्रजामिवृद्धीस जरूर असणारें महावर्चस प्राप्त होणें हा यज्ञाचा प्रधान हेतु असल्यानें या यज्ञामध्ये वयमान-संश्लोक जीं गाणीं सकावीं एक, दुपारीं एक, सायंकाळीं एक अशा रीतीनें गावयाचीं असतात तीं गाणीं प्रकृतिभूत अग्नि-ष्टोमातील पद्धतीनें न गाता गायनातील प्रत्येक ऋचा २५१२४ वेळ आहुति करून गावीं. शिवाय पयमान गायनाखेरीज साम-गायनें गावयाचीं तीं पश्चिमा दिवशीं प्राप्त.सवनानामध्ये त्रिष्टुप् नामक स्तोमानें युक्त, माध्यदिनसवनानामध्ये पञ्चदशसंश्लोक स्तोमयुक्त, आणि उत्तीयसवनानामध्ये सप्तदशस्तोमयुक्त करून गावीं. दुसऱ्या दिवशीं तिथीं सवनानाच्या ठिकाणीं अनुक्रमें पञ्चदश, सप्तदश व एकविंशसंश्लोक स्तोमयुक्त अशीं सामें गावीं. तिसऱ्या दिवशीं सप्तदश, एकविंश व विणव या स्तोमांनीं युक्त अशीं सामें तिन्ही सवनात क्रमानें गावीं. शेवटच्या म्हणजे प्रधानयागाच्या चवथ्या दिवशीं एकविंश, विणव व त्र्यक्षिंश या स्तोमांनीं युक्त असें सामाचें गायन करावें. प्रत्येक दिवशीं

सांगितलेल्या पद्धतीनें सामें गावल्यानें यज्ञकर्त्याला अनुक्रमें तेज, इन्द्रियद्रव्य, महावर्चस व अघ्रापत्य प्राप्त होतें.

अग्नीनें हा चतुरात्र यज्ञ केला त्या वेळीं चारि दिवस पूर्वीक पद्धतीनें चार प्रकारच्या स्तोमयुक्त गायनाचा अवलंब केल्या-मुळें त्याला महावर्चसादि फल प्राप्त झालें. तसेंच फल जो कोणी हा चतुरात्र करतो त्याला मिळतें. या कर्तृची लोकप्रसिद्धि अत्रिकृषीपासून ज्ञाल्यामुळें झाला अग्नीचा चतुरात्र अशी संज्ञा आहे.

(जमदग्ध्य) चतुरात्र.—प्रजा, पशु आणि धन यांना पोष किंवा पोषणकारक असें म्हणतात. या पोषणकर तिन्ही संपत्ती प्राप्त करून घेणें याचें नांव पुष्टि. अशी पुष्टि प्राप्त होण्या-साठीं प्रथमतः जमदग्धीनें चतुरात्र नामक यज्ञ केला व त्यानें पूर्वीक पुष्टि मिळविती. पुष्टिमागोपा आप प्रवर्तक हा जाम-दग्ध्यच असल्यामुळें या जामदग्ध्याच्या वंशात उत्पन्न झालेले कोणचेहि पितापुत्र पुष्टिरहित अर्थात् दारिद्र्यादिकानीं पछाटलेले कधीहि आढळत नाहीत

अत्रिऋषींनीं चतुरात्र यज्ञाच्या वसतिरेल्या करपनेहून जम-दग्धीच्या चतुरात्र यज्ञातील प्रयोगकर्त्यानें थोडासा फरक आण्डे, तो असा.—या यागाच्या जगभूत 'उपसद्' नामक इष्टी सहादिवसात रोज २ प्रमाणें चारा कराव्या आणि त्या इष्टीमध्ये प्रधान देवतेचा याग प्रकृतिभूत अग्निष्टोमातील उपसदेप्रमाणें आख्यानें न करता कमानें आग्नेयादि वैश्वदेवात १२ देवतांचे पुरोयज्ञद्रव्यानें याग करावे.

पंचरात्र.—याच दिवसपर्यंत अग्निष्टोम, उवध्य, उवध्य, अग्निष्टोम व विश्विज या मिश्रमित्र कर्तव्ये, अनुक्रमें अनु-ष्ठान केल्यानें पूर्ण होणारा यज्ञ तो पंचरात्र. या यज्ञात पाच दिवसात मिष्टून अग्निष्टोमाच्या २, उवध्याच्या २ व विश्व-जिताची १ अशा आहुती केल्या जातात. प्रकृतिभूत अग्निष्टो-माहून या यज्ञात करावयाच्या अग्निष्टोमात व इतर कर्तव्या अनुष्ठानात थोडथोडा फरक करावयाचा असतो तो असा:—

पहिल्या दिवशींच्या अग्निष्टोमातील सर्व सामें त्रिवृत्स्तोम-युक्त म्हणजे एकेका ऋचेची तीन वेळ आहुति करून गावयाचीं. दुसऱ्या दिवशींच्या उवध्यकर्तृतील सर्व सामें पचदशस्तोमांनीं युक्त अशीं गावीं.

याचप्रमाणे तिसरे दिवशींच्या उवध्यकर्तृत सप्तदशस्तोमयुक्त सामगान करावें. चवथ्या दिवशीं जो अग्निष्टोम करावयाचा त्या दिवशीं 'यवामयन' नामक सनात 'महाग्रत' नामक एक प्रधान दिवस आहे, त्या दिवशीं जीं स्तोत्रें गावयाचीं तींच स्तोत्रें गावयाचीं. 'विश्विज' नामक एक अग्निष्टोमाचा विकार आहे तोच विकार अतिरात्राचा विकार म्हणून पाचव्या दिवशीं करावयाचा असतो. या यज्ञात 'पृष्ठ' सज्ञा असलेल्या रथंतरादि सर्व सामाचें गायन होत असल्यामुळें याला विश्वजिज् सर्व-पृष्ठमित्रात्र असें नांव पडले आहे.

षड्रात्र.—रथवर सामयुक्त व त्रिवृत्स्तोमात्मक अग्निष्टोम, पचदशस्तोम व वृहदसंश्लोक सामानें युक्त असा उवध्य, सप्तदश-स्तोम व वैरुपसामयुक्त उवध्य, एकविंशस्तोम व वैराजसामयुक्त

गोमूत्री, त्रिणवस्तोम व शाकरसामयुक्त उक्थ्य आणि यजुर्वेद-स्तोम व सामयुक्त उक्थ्य अशा मिश्रमित्र सहा ऋत्या समवायाने होणाऱ्या यज्ञास 'पञ्चान' अशी संज्ञा आहे. सहा दिवसपर्यंत ओढीने एकेका दिवशी पूर्वेकडे एकेका कर्तृचें अनुष्ठान न्वाद्ययाचें असतें. सत्ररूप 'दादशहोम'मध्ये पृथक्संज्ञक असा जो सहा दिवसाचा निभाग आहे त्या निभागात दररोज जीं पृथक्संज्ञक सामें गावयाचीं तीच सामें या पञ्चाद कर्तुत सहा दिवस क्रमानें गाहलीं जात असल्याने अज्ञातः सत्रसाम्य प्राप्त झालेल्या या पञ्चाद यज्ञास 'देवसत्र' अशी संज्ञा पडली आहे.

या पञ्चान उर्फ देवसत्रनामक यज्ञाच्या प्रसंगानें 'सारस्वत' नामक सत्रातील काही विशिष्ट गोष्टी सांगितल्या आहेत त्या अशाः—इषिर्धाननामक मंडप व आग्नीधीयसंज्ञक मंडप हे विषवाच्या लाकडांनीं निर्माण केलेले असत. व हे मंडप असे करावे की, प्रथम खालीं चाकें व कणा पावून त्यांना गाढ्यांचा आकार घावा व त्यांच्यावर फळ्या टाकाव्या आणि त्यावर भूर्ध्वर घालावयाचे त्याच पद्धतीने इषिर्धान व आग्नीधीय हे मंडप विषवाच्या लाकडांचे बनवावे.

लाकडी उडविलीचें वृक्ष जस विरवृत्त व वसतें असतें तसें वृक्ष यूपाला करावें म्हणजे अग्नी तोय होईल की, जेथे जेथें यूप पाडिले असेल तेथें तेथें तो खड्या खणून पुरण्याचा प्रास न पडता नीट उभा करता येईल.

प्रथमच्या एक दिवसाचें अनुष्ठान संपले म्हणजे त्या दिवशीं अर्धवृत्तें पूर्वे दिशेस धम्या फेंकावा. तो जेथें पडेल तेथें गाई-पल्ल अग्नीची स्थापना करून त्याच्यापुढें ३६ प्रक्रमावर आहवनीय स्थापन करावा. अशा रीतीने प्रत्येक दिवशीचें अनुष्ठान काटपत्यावर धम्या फेंकण्याची वगैरे क्रिया करून दररोज अनुष्ठानाची जागा पूर्वबाजूस पुढें पुढे सरकत जाईल अशी योजना करावी. चाकें लावलेले पूर्वाक्त दोन्ही मंडप जागा बदलेल त्या मानानें पुढे पुढे म्हाजे.

प्रत्येक दिवशीं सरस्वती नदीच्या तीरातीरातें सर्वलोक पूर्वे दिशेस आहे हे लक्षात घेऊन पुढे पुढे पूर्वे दिशेस जावें सरस्वतीचें तीर म्हणजे देवाचा सर्वांगा जाण्याचा मार्ग होय. पहिली जागा सोडून पुढच्या जागेत गाढ्यासहचरमान जाणाऱ्या सर्व ऋत्विजांनीं व यजमानपत्नींनीं उत्साहातिशयाने जयसूचक ध्वनी मोठमोठ्याने करीत जावें.

दहा गाई व त्यात एक अडिल बैल आपल्या जवळवाळ्यावा व त्या बैलापासून दसपट म्हणजे १०० गाईंची वाढ होईपर्यंत सारस्वत मन्त्राचें अनुष्ठान पुनः पुनः चालवावें. गाईंची संख्या १०० पर्यंत आल्यावर सत्रार्थें उत्थान म्हणजे समाप्ति करावी. या योगानें सत्रकर्त्यांना धमर वषे आयुष्य भोगावयास मिळतें.

अथवा १०० गाई व एक बैल प्रथम वाळगना व नूलापासून दसपट म्हणजे हजार गाईंची वाढ होईपर्यंत ह्या सारस्वतसत्रार्थें अनुष्ठान चालवावें. त्या योगानें हजारों भोग्यपदार्थांनीं भरलेला स्वर्ग मिळतो. याशिवाय सत्रसमाप्तीचा आनखी एक काल म्हणजे सत्र करणाऱ्या यजमानापैकीं वेणी मरेल तर त्या दिवशीं अथवा राष्ट्रशोभासुद्धें शुद्धेष्ट्याकडून सत्रकर्ते यजमान बिकले जातीील त्या दिवशीं सत्रार्थें उत्थान करावें. अशा रीतीनें करावें लागणारे

उत्थान किंवा सत्रसमाप्ति ही पाषापाधून तारणारी आहे. यासाठीं पूर्वेकडे निमित्तापैकीं एकादें निमित्त पडेपर्यंत अनुक्रमानें पञ्चानक्रूर करीत रहावें. अशा रीतीनें सातत्यानें होणाऱ्या पञ्चाद ऋत्या आहूतीस सत्र ही संज्ञा आहे. सरस्वती नदीच्या तीरी हें सत्र करण्यात विशेष फळ असल्यानें या सत्रास 'सारस्वत सत्र' ही संज्ञा मिळाली.

सत्रसत्र.—त्रिष्टोतोमात्मक व 'रथतर'सामयुक्त अग्निष्टोम, पंचदशस्तोम व 'बृहद' सामयुक्त उक्थ्य, सप्तदश स्तोमात्मक वैरूपसामयुक्त उक्थ्य, एकविंशस्तोम व 'वैराज' सामयुक्त पोद्दशी, त्रिणवस्तोम व 'शाकर'सामयुक्त उक्थ्य, पंचविंश स्तोमयुक्त व महाव्रत धर्मवान् असा अग्निष्टोम आणि सर्वस्तोम व पृथक्संज्ञक सर्व सामांनीं युक्त असा विश्वजित् नामक अतिराज अशा सात मिश्रमित्र यज्ञाच्या प्रधान दिवसाचें अनुष्ठान ओढीनें सात दिवस न्वाद्ययाचें असल्यामुळे ह्या यज्ञास सत्रसत्र हें नाव पडलें आहे.

सदाच्या पुढच्या बाजूस नवून शेकांनीं खवन करावें व सदाच्या पश्चिमेस बसून अनुष्टोकांनीं खवन करावें वगैरे जे महाव्रताचे धर्म आहेत त्या धर्मांनीं सहित असा पूर्वेकडे सहाव्या दिवशींचा अग्निष्टोम करावा.

प्रथम सांगितल्याप्रमाणें एकेका दिवशीं रथतर, बृहद, वैराज इत्यादि सामें क्रमानें गाहलीं जाणारे ऋतू करण्यावैजकीं असा एक पक्ष आहे कीं, सातव्या दिवसाच्या अलीकडे असलेल्या सहा दिवसांत जर पूर्वेकडे रथतरादि पृष्ठस्तोत्रें गाहलीं तर सातव्या दिवशीच्या विश्वजित् कर्तुत तीच सारीं पृष्ठे अग्नीच्या-तशीच गाणें प्राप्त होणार अर्थाद त्या दिवशीच्या सामगायनात नावीन्य काहीच न होता एकदा भार काढल्यानंतर पखादा विसराह् माणूस जसा पुन्हा भार काढण्याच्या रस्त्यानें गाई-जवळ जावा तशातळा प्रकार होणार; तर तसें न करतां पूर्वीच्या सहा दिवसात एकेका दिवशीं क्रमानें रथतर व बृहद या पृष्ठस्तोत्रार्थें गायन करावें आणि शेवटच्या म्हणजे सातव्या दिवशीं रथतरादि सर्व पृष्ठस्तोत्रार्थें यथापूर्व गायन करावें म्हणजे दूष देण्याकरिता पाण्डवलेल्या गाईंची भार काढण्यास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाप्रमाणें त्या दिवशीं रथतरादि पृष्ठस्तोत्राचा लाभ होऊन अनुष्ठान सष्ट होईल.

हा सत्रसत्र कर्तू करणाऱ्या यजमानाला गाय, बोकड, घोडा, मेंढी, माणूस, काद व उड हे सात साम्य पशू, दोन खुराचे सात भारयुक्त पशू व गायत्यादि सात छदाची प्राप्ती होते.

अष्टरात्र — अष्टरात्र ऋतुसंस्थे पहिले पाच दिवस सत्रसत्रात सांगितल्याप्रमाणें ओढीनें करावयाचे, सहाव्या दिवशीं प्रयश्चिश्तस्तोमात्मक उक्थ्य करावयाचा, आणि सातव्या दिवशीं पंचविंशस्तोमात्मक व महाव्रतधर्मवान् असा अग्निष्टोम करून आठव्या दिवशीं मार्गे सांगितल्याप्रमाणें सर्वपृष्ठस्तोमात्मक विश्वजित्संज्ञक अतिराज करावयाचा. आठ मिश्रमित्र कर्तृचें समवायानें सवत आठ दिवस अनुष्ठान होत असल्यानें या यज्ञास अष्टरात्र ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे.

गायत्रीच्या प्रत्येक पादास आठ अध्वरें असतात. गायत्री ही ऋग्वेदचें देणारी आहे अर्थाद गायत्रीच्या पादाद्वारास्तक्या

म्हणजे आठ दिवसपर्यंत अनुष्ठान केल्याने गावयाची प्रसन्नता होऊन मत्स्यवर्चस सद्य प्राप्त होतें. शिवाय अष्टरात्रकृत्ये आठ दिवस अनुष्ठान केल्याने दिशा व उपदिशा यांच्याशी याग-दिवसाचें सहवासाम्य होऊन या यज्ञकर्त्याचें ब्रह्मवर्चस अष्टदिशास प्रतिष्ठीत येईल असें श्रुतितात्पर्य आहे.

नवरात्र.—अवर्णगायत्री अन्नाचा अभाव होऊन प्रजा धुपेने व्याकुळ झाली तर त्या प्रजेच्या क्षुत्रिवारणाभे व अन्नप्राप्त्यर्थे नवरात्र नामक यज्ञ करावा. या नवरात्राच्या योगानें देशात वज्रुत धान्य भिन्न प्रजांच्या धुत्पीडा निवारण होतात. या नवरात्रनामक यज्ञाचे स्थूलमानानें तीन विभाग पडतात. तीन तीन दिवसांचा एक एक भाग असे तीन भाग होतात. पहिल्या विभागाच्या अनुष्ठानानें भूलोक, दुसऱ्या विभागाच्या अनुष्ठानानें जंतरीक्षलोक आणि तिसऱ्या विभागाच्या अनुष्ठानानें स्वर्गलोक क्षुत्रिवारणसमर्थ होतो.

तिपेडी दोरी वज्र्याची इच्छा करणारा माणूस ज्याप्रमाणें एका पेडात दुसरा पेड सामील करतो व तसाच मग तिसरा पेड मिळवून घेतो, त्याप्रमाणें एका विभागाच्या अनुष्ठानानें एवढा भूलोक क्षुत्रिवारणसमर्थ झाला की, पुढचे दोन लोकदि क्रमानें क्षुत्रिवारणसमर्थ होतात.

एकेका विभागात तीन तीन दिवस अनुष्ठान करावयाचें हें वर सांगितलेंच आहे. आता या तीन दिवसात क्रमानें कोण-कोणते यज्ञ करावयाचे असतात हे सांगायचे आहे.

सर्व सामगायकाच्या परिचयाचे असे ज्योतिष्टोम, गोष्टोम व आद्युष्टोम नावाचे तीन क्रतू आहेत. या क्रतूंचें सामान्यतः स्वरूप एकच आहे. फक्त स्तोत्रिया म्हणजे सामगायकाच्या कृपाच्या सख्येत थोडा फरक आहे तो असा की, ज्योतिष्टोमात जितक्या स्तोत्रिया कृपा आहेत त्यापेक्षा गोष्टोमात एक अधिक असावयाची व आद्युष्टोमात एक कमी असावयाची. साम-वेदाच्या एका शाखेत या तीन क्रतूंना त्रिक्रतू असें विशिष्ट नाम आहे. हे तिन्ही क्रतू श्रुतिवृष्ट्या भूरादि त्रैलोक्याचे अधिपती असल्याने या यज्ञाचें अनुष्ठान करणारा तिन्ही लोकांत प्रतिष्ठित होतो असा ध्यसर्पवाद आहे. इतकेंच नव्हे, तर “हे तीन यज्ञ केलेला अमका अमका गृहस्थ आमची धुत्पीडा निवारण करणारा आहे असा त्या यज्ञकर्त्याचा लौकिक प्रजेच्या तोंडून त्रैलोक्यात पसरतो” असें हि श्रुतितात्पर्य आहे.

ज्योतिष्टोम, गोष्टोम, आद्युष्टोम, या तीन क्रतूंच्या क्रमानें तीन आशुति केल्या म्हणजे नऊ दिवस होतात. या नऊ दिवसांच्या अनुष्ठानसमवायास अनुळक्ष्ण या क्रतूचें नवरात्र हें नाव पडलें आहे. नवरात्र कृत्ये हि चार प्रकार आहेत त्यापैकी वर्णित केलेल्या प्रकारास “शाल्हीपिशांग” असें हि जाणवी एक नाव वृत्तकारांनी दिलेंच आहे.

दशरात्र.—१ अग्निष्टुप् नामक एक अग्निष्टोम विकार, २ उवध्य, ३ अग्निष्टोम, ४ अग्निष्टोम, ५ उवध्य, ६ अग्निष्टोम (उपदल), ७ अग्निष्टोम, ८ उवध्य, ९ अग्निष्टोम व १० विश्व-जिद (पतिरात्र), याप्रमाणें दहा क्रतू जोडीने दहा दिवस केल्याने हा दशरात्र नामक क्रतु सिद्ध होतो

२ ‘यज्ञायश्वि’ म्हणून एक ‘साम’ आहे या सामाच्या योगानें सिद्ध होणाऱ्या स्तोमयोगास (कचैमय्ये ‘अग्नि’ हें पद असल्यामुळे) अग्निष्टोम असें म्हणतात, पण ज्या यज्ञात सर्वच सामें अग्निदेवतेची स्तुति करणारी असतात इतकेंच नव्हे, तर तीं सर्व सामें त्रिष्टुप् नामक स्तोमयोगानेंच गावयाचीं असतात, अशा एका यज्ञास ‘अग्निष्टुप्’ अशी संज्ञा आहे. दशरात्र यज्ञातील पहिल्या दिवशी हा ‘अग्निष्टुप्’ सद्य अग्निष्टोमविकार करावा लागतो. या क्रतूचें फल वैज.प्राप्ति.

२ दुसऱ्या दिवशी उवध्य नामक क्रतूचें अनुष्ठान न्हावयाचें त्यात पंचदशस्तोमयुक्त व इद्विपयक कृपात ग्रथिलेलीं सामें गावयाचीं. या यज्ञाचें फल इद्विदराष्ट्रप्राप्ति.

३ तिसऱ्या दिवशी त्रिष्टुप्स्तोमात्मक अग्निष्टोमच करावयाचा पण सामाच्या सर्व कचामय्ये विश्वेदेवाची स्तुति असावयाची. या क्रतूचें फल पुष्टि प्राप्त होणें.

४ ‘वीत्रस्तोम’ म्हणून उवध्यनामक क्रतूमय्ये एक विशिष्ट प्रकार आहे. या यज्ञात ‘आशिर’ सद्य इविःपवाय करणा-साठीं शबर गार्हचें दूध काढावें लागतें. या ‘वीत्रस्तोम’ नामक उवध्यजातीय क्रतूसच अग्निष्टोमाचें स्वरूप देऊन दशरात्राच्या चवथ्या दिवशी त्याचें अनुष्ठान करावयाचें. वीत्रस्तोमयज्ञात १५ सामें गावयाचीं असतात त्यातलीं शेवटचीं तीन वगळीं म्हणजे १२ शिष्टक राहतात. तेवढीं बाराच सामें गार्हचें म्हणजे या यज्ञास अग्निष्टोमाचें स्वरूप येतें. सप्तदशस्तोमात्मक अशा या अग्निष्टोमातील सर्व सामें प्रजापति देवतेची स्तुति करणारी असतात या क्रतूचें फल प्रजेची अभिवृद्धि.

५ एकविंश स्तोमात्मक व सयांची स्तुति ज्या क्रतूत केलेली आहे अशाच कृपाच्या आधारे सामगायन करून उवध्यनामक क्रतूदशरात्रातील पाचव्या दिवशी करावा. या यज्ञाचें फल कांति प्राप्त होणें हें होय.

६ सप्तदशस्तोमात्मक आणि प्रजापतीची स्तुति असणारी सामें उवात गावयाचीं आहेत असा उपहन्यसंज्ञक अग्निष्टोम-विकार दशरात्राच्या सहाव्या दिवशी करावा. या क्रतूचें फल सर्वामय्ये पूज्यता प्राप्त होणें.

७ व ८ इद देवतेची स्तुति असणाऱ्या कृपाची, त्रिणव-नामक स्तोमयुक्त अशीं सामें गाहला जाणारा अग्निष्टोम कडु दशरात्रातील ७ व्या व ९ व्या दिवशी करावा. या क्रतूचें फल विजयप्राप्ति.

८ विश्वेदेवाच्या स्तुतीनें मरलेलीं सामें गाहलीं जातात असा त्र्यश्वितस्तोमात्मक ‘उवध्य’ ८ व्या दिवशी करावा. या क्रतूचें फल प्रतिष्ठासिद्धि.

९ दशरात्राच्या शेवटच्या म्हणजे १० व्या दिवशी पूर्वी वर्णन केलेला ‘विश्वयित्’ नामक सर्ववृष्टादितिरान क्रतु करावा. या यज्ञाचें फल सर्वोत्तर विजय मिळणे.

१० या कर्तृसंस्थाने वेदामध्ये आख्यायिका आदित त्याः—

प्रजापतीला प्रजा निर्माण करण्याची इच्छा झाली. तेव्हा त्या सवधाने विचार करतांना त्याला प्रजानिर्मितीचे साधन असा दशरात्र नामक ऋतू दिसला व हा दशरात्र ऋतू संपादन होण्याचे साधन म्हणून 'दशहोतृकसप्तक' अत्रदि त्याला आढळला 'चित्तिः युक्तु, चित्तमाज्य' हा तो मंत्र होय. होम-निष्पादक अशा धृता वगैरे दश प्रदार्थांची नावे या प्रजात असल्याने या मंत्रास 'दशहोता' ही सहा मिळाली आहे. प्रजापतीने दशहोतृकसप्तक मंत्राचा होम केला व नंतर दशरात्र यज्ञ केला. दशरात्र यज्ञाच्या योगाने प्रजापति प्रजा निर्माण करण्यास समर्थ झाला. प्रजाकामेच्छु यज्ञमानाने प्रजापतीप्रमाणे प्रथम दशहोतृ मंत्राचा होम करून नंतर दशरात्रयज्ञ करावा म्हणजे त्याला प्रजा प्राप्त होते.

दहा ही संख्या विराट् छंदाची आहे. अर्थात् दिनसंस्थेने विराट् छंदाची साध्य पावलेच्या दहा दशरात्र ऋतूचा 'वैरात्र' असें नाव मिळाले आहे. हा वैरात्र ऋतू जो करतो तो यज्ञकर्ता यज्ञमान वैराज्यपदाला जातो.

प्रबोधात्मान हे दहा यज्ञांचे मुख्य फळ व या यज्ञाचा प्रबर्कदि प्रजापति असल्याने या यज्ञाला 'प्रजापत्त' असेंदि आणशी एक नाव मिळाले आहे. जो हा यज्ञ करील त्याला प्रजा प्राप्त होईल.

आपल्या नाजकदापेक्षा आपण मोठे व्हावे व आपल्या नाजकदांनी आपणास मोठेपणाचा मान याचा असे वाटेक त्याने इन्द्राप्रमाणे हा ऋतू करावा म्हणजे त्यालाचि इन्द्रासारखीच फलप्राप्ति होईल.

अजकारिक भाषेने बोलावयाचे शास्त्रास हा दशरात्रांक्त म्हणजे 'तीन वशिष्ठाच्या' एक वैल आहे असें म्हटले तरी चालेल. का की, या दशरात्र यज्ञात वैलाच्या वशिष्ठाप्रमाणे शुद्धि पावलेले तीन दिवस आहेत. दुसरा, पाचवा व आठवा हे ते दिवस होत.

वैलाच्या वशिष्ठाच्या पुढचा मानेचा भाग व मागचा पाठीचा भाग संतुल असतात त्याप्रमाणे दुसऱ्या, पाचव्या व आठव्या दिवशी होण्याच्या ऋतूतील स्रोत्रकचाची संख्या उच्च म्हणजे स्वास्त अमुल या दिनत्रयाच्या मागच्या पुढच्या दिवशी होण्याच्या ऋतूतील स्रोत्रकचाची संख्या सखोल म्हणजे कधी आहे. दशरात्र यज्ञाचे हे माहात्म्य छद्मात येऊन जो यज्ञमान हा यज्ञाचे अनुष्ठान करतो तो आपल्या नरोवर्याच्या मळकीत प्रजा, पशु व धन या तिन्ही बाबतींत श्रेष्ठ होतो. दुसऱ्या पाचव्या व आठव्या दिवशी कमाने होणारे पंचदश, षष्ठ्यंश व त्र्यंशसप्तक स्रोत्रयोग हे यज्ञमानस्वामी समजावे व इतर दिवशी होणारे स्रोत्रयोग हे प्रजास्वामी कल्पावे. हा दशरात्र ऋतू करणारा यज्ञमान प्रजाचा अधिपति होतो असें श्रुतीने वर्णिले आहे.

पापनिवृत्ति व अत्रप्राप्ति होण्यासाठी असा हा दशरात्र ऋतू करावा म्हणून निषाण आहे त्याचप्रमाणे यज्ञाचा ज्वने

आपल्यावर नमिचार म्हणजे मारणप्रयोग केला असेल, तर त्याचा परिहार होण्यासाठीहि हा दशरात्र ऋतू करावा असें निषाण आहे. हा दशरात्र ऋतू केला म्हणजे यज्ञ करणारा यज्ञमान आपल्या रक्षणासाठी हजारां शूर योद्ध्यांनी परिपूर्ण अशीं देवांची दहा नगरांचे जणों काय आपल्या रक्षणासाठी आपल्या भोवतीं वसविले असें म्हटले तरी चालेल. या यज्ञाने यज्ञकर्ता यज्ञमान तर मारणापासून बचावला जातोच, पण उलट मारणप्रयोग करणारा शत्रूहि मरतो.

एकादश राजा प्रथम राज्यवेभव भोगून नंतर हरिद्री न्हावा, त्याला छेष्ट न्हावे, त्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशीच्या वशिष्ठसंज्ञाना-पत्र अशा यज्ञात पंचदशस्रोत्र केल्यावर दुसऱ्या दिवशी म्हणजे यज्ञाच्या तिसऱ्या दिवशी जो ऋतू करावयाचा त्यामध्ये कमी संख्या असलेला स्रोत्र कारणे म्हणजे एककारे दारिद्र्यच वाटते. म्हणून वशिष्ठसंज्ञांनी मानलेल्या दुसऱ्या पाचव्या व आठव्या दिवसाच्या मागच्या व पुढच्या दिवशी अग्निष्टोमसंस्थाप्रयोजक अद्या 'यज्ञावशिष्ट' नामक सामाचे गावण करीत जावे, म्हणजे दारिद्र्योप नष्ट होऊन कर्माची समृद्धि होईल.

एकादशरात्र—पूर्वी ज्योतिष्टोम, गोष्टोम व आधुष्टोम असे तीन ऋतू वर्णिले आहेत त्यापैकी अग्निष्टोमविकारभूत अशा ज्योति-ष्टोमवशासक अतिरात्रसंस्थेचे रूप देऊन एकादशरात्रांक्तच्या पहिल्या दिवशी त्या ज्योतिरतिरात्राचे अनुष्ठान करावे. नंतर दुसऱ्या दिवसापासून सात दिवस संपूर्णतः मागे पडून ऋतूच्या प्रकरणात वर्णिलेले सहा ऋतू वररोज क्रमाक्रमाने करीत जावे. आठव्या दिवशी चतुर्विंशस्रोत्रमुक्त रथरत साम गावले जाणारा उच्यते ऋतू करावा नवव्या दिवशी चतुष्टयवशिष्टस्रोत्रमुक्त वृद्ध व रथरत ही सामे गावली जाणारा उच्यते ऋतू करावा. दहाव्या दिवशी अष्टाचत्वारिंशत् स्रोत्रमुक्त वृद्धत्तम गावले जाणारा उच्यते ऋतू करावा आणि शैवटव्या म्हणजे ११ व्या दिवशी एकोनविंशत्स्रोत्रमुक्त अतिरात्र ऋतू करावा

उपशुक्र वर्षेनात ८, ९ व १० या तिन्ही दिवशी ओळीने उच्यतेसप्तक ऋतू करावयास सांगितल्याचे आढळून येईल. या तिन्ही उच्यतेमध्ये उपशुक्र केल्या जाणाऱ्या चतुर्विंशदिसो-मवोनात छंदोम अशी संज्ञा आहे. गावण्यादि छंदांनी म्हणजे सा त्या छंदाच्या पादासरांनी मापले जाणारे ते छंदोम होत.

पहिल्या दिवसापासून अकरा दिवसपर्यंत केल्या जाणाऱ्या ऋतूची फळे अनुक्रमे १ स्रग्गोकमकादात्र, २-७ कर्तृवी अनु-कूलता, ८ स्रगवर्चस, ९ इन्द्रियबल, १० पशूची समृद्धि आणि ११ प्रतिष्ठा प्राप्त होऊन पशूतीहि प्राप्ति होणे अशी आहेत

त्र्यंशदशाह क्रतूमध्ये कामनापरत्वे त्र्यंश्या अनुष्ठानाचे प्रकार—त्र्यंशोयव, त्र्यंशोवर्ण व आश्विन या तिन्ही त्र्यंशस म्हणजे स्रोत्रसामने मरलेल्या वेत्त्यास त्र्यंशोवर्ण अशी संज्ञा आहे. आपले वडील, आज्ञे, पणजे, ज्या आचाराने वागले त्याच आचाराने आपल्या पुत्रपौत्रांनी वागवे अशी इच्छा असणाऱ्या यज्ञमानाने द्वादशाहक्रतूमध्ये त्र्यंशोवर्ण त्र्यंशोवर्ण नामक त्र्यंश प्रथम मरून येऊन नंतर बाकीचे त्र्यंशे.

वस्तुतः प्रकृतिभूत अग्निष्टोमामध्ये ऐंद्रवायव हाच ग्रह प्रथम भरून ध्यावयाचा विधि आहे, तथापि काम्येच्या दृष्टीने सांगताना ऐंद्रवायव ग्रह प्रथम ध्यावा ही गोष्ट पुन्हा सांगावी लागली आहे. ज्याप्रमाणें रोजचा अग्निहोत्रहोम दहानें चावा असें एकदा सांगून पुन्हा काम्यपरतलें, म्हणजे इन्द्रियसौख्य प्राप्त होण्यासाठी 'इन्द्रियकामस्य' 'इन्द्रियकाम असेल तर दहानें होम' चावा असें पुन्हा एकदा सांगितलें. त्याचप्रमाणे ऐंद्रवायव ग्रहाच्या बाबतीत समजावें.

रोगग्रस्त अशा यजमानानें रोगमुक्तीसाठीहि द्वादशाह ऋतू मध्ये 'ऐंद्रवायव' हाच ग्रह प्रथम भरून ध्यावा.

सवरूप द्वादशाहामध्ये दीक्षित यजमानापैकी कोणी मृत शास्त्रास बाकीच्यानीं ग्रह भरून घेताना प्रथमतः 'मित्रावरुण' नामक दिवेलस ग्रह भरून घ्यावा व नंतर बाकीचे भरावे.

सर्व देवांमध्ये उभयता अश्विनीकुमार हे आनुजावर म्हणजे मानानें कमी दर्जाचे आहेत. वस्तुतः देव या नात्याने इतर देवांच्या बरोबरीने ते पूज्य असताना वैद्यकीचा धदा फैल्यामुळे त्याचा दर्जा कमी झाला. मनुष्यसमुदायामध्ये देखील वैद्यकीचा धदा फारणारे लोक कमी दर्जाचे असल्याचें बर्णन धर्तीत आहे. वैद्यकीच्या धदांमुळे कमी दर्जावर आलेले आश्विनदेव पुढे बहिष्कृतमानसज्ञक सामगायनाच्या श्रवणातें पादन होऊन पुन्हा वरच्या दर्जात आले, त्याचप्रमाणे वास्तविक योग्यता मोठी असूनहि कनिष्ठ दर्जात गणल्या जाणाऱ्या यजमानानें द्वादशाह ऋतूमध्ये आश्विनसज्ञक दिवेलसग्रह प्रथम भरून घेऊन नंतर बाकीचे भरावे. म्हणजे अश्विनी देवाच्या अनुग्रहानें त्या यजमानाचा दर्जा श्रेष्ठ प्रतीचा होतो.

शरीरकाति किंवा सपत्ति नष्ट झालेल्या यजमानानें द्वादशाह ऋतूमध्ये 'शुक'नामक ग्रह प्रथम घेऊन नंतर बाकीचे ध्यावे. कारण, आदित्य म्हणजेच हा शुक ग्रह होय. आदित्याहून जास्त प्रकाशमान असा कोणता ग्रह आहे ! यासाठी आदित्यस्वरूप असा 'शुक' ग्रह प्रथम घेतल्यानें दरिद्री किंवा शरीरकाति नष्ट झालेला यजमान सपत्तीच्या व शरीरकातीच्या बाबतीत पराकाष्ठेला जाऊन पोचतो.

शुभ्रचा नाश झाला अशी इच्छा असणाराने 'म्रिधि'नामक ग्रहाचें प्रथमतः ग्रहण करून मग इतरांचे करावें म्हणजे शुभ्र मृत्यूकडून परेला जातो.

आपले वडील, आपले वगैरे पूर्वज धन, मित्रा इत्यादि बाबतीत श्रेष्ठ होते, आपण मात्र अगदी हीन आहो व या हीनतेमुळे कोटोहि समाजामध्ये आपल्याला चार शब्द बोलून बजन घाटता येत नाही असें वाटणाऱ्या यजमानानें 'आययण' नामक ग्रह प्रथम भरून घ्यावा.

दुस्न्यानें फैलेल्या 'मारणा'चा प्रयोग त्याच्यावरच पुन्हा उलटाचा व आपला बचाव घ्यावा असें वाटत असेल त्यानें 'उवध्य' नामक ग्रह प्रथम भरून घ्यावा. मात्र ग्रह भरून

वेण्यापूर्वी 'सरस्वतमिनोनेवि' ह्या पुरोखू सज्ञक ऋचेचें पठन करावें आणि नंतर ग्रह भरून घ्यावा.

रोगपरिहारानीं अथवा पर्जन्यवृष्टि होण्याची इच्छा करणारानें ऐंद्रवायवादि ग्रह भरून घेणे ते अगदी काळोकांत सोमरस भरून येईल अशा रीतीनें भरपूर भरून घ्यावे.

ब्रह्मवादी असें म्हणतात कीं, सर्व सोमयाग अग्निष्टोमप्रारंभक आहेत आणि म्हणूनच अग्निष्टोमास 'ज्येष्ठ यज्ञ' असें म्हटलें आहे. असें असताना द्वादशाहामध्ये प्रथम दिवशीं तुम्ही अतिरात्राचा प्रयोग का करता ! यावर दुसऱ्या पक्षाचे उत्तर असें कीं, द्वादशाह यज्ञ हा जर एक पुरुष मानला तर अतिरात्र यज्ञ हे त्याचे चक्षुर्गोळक होत व अग्निष्टोम हे त्या ओज्यातील बाहुल्या होत. यासाठीं यजमान जर अग्निष्टोम प्रथम करील तर ओज्याच्या आधारवाचून भलत्याच ठिकाणीं बाहुल्या बसविल्यासारखें होईल. सर ससें न करता प्रथम अतिरात्ररूप चक्षुर्गोळकाचा आधार तयार करून नंतर अग्निष्टोमरूपी बाहुल्या त्यात बसविल्या. म्हणजे प्रथम दिवशीं अतिरात्र व दुसरे दिवशीं अग्निष्टोम करावा. त्याचप्रमाणें शेवटच्या वाराच्या दिवशीं व त्याच्या अलीकडच्या किंवा अकराव्या दिवशीं क्रमानें अतिरात्र व अग्निष्टोम ऋतू करावा. मध्ये जे आठ दिवस राहतात त्यामध्ये दररोज उक्थ्यनामक यज्ञ करावा.

साराश अतिरात्र, अग्निष्टोम व उक्थ्य या तीन ऋतूच्या आश्रितिसमूहांनें द्वादशाहनामक यज्ञ सिद्ध होतो.

वरील बर्णन विशेषतः तैत्तिरीय संहितेस भरून दिलें आहे आणि जेथे विशेष फोड करावी असें वाटले तेथें सलापाड सूत्राचा उपयोग केला आहे. आख्यायिका अर्थात् प्रत्येक ऋतूसंधाने आहेत. पैकी निरानासबंधाची मान येथे नमुन्यादाखळ दिली आहे.

पुढें परिशिष्टात जी यज्ञसंस्थेतिहासयोधक फोष्टकें आहेत तीं यज्ञ आणि अथर्वे यांच्या समेटापूर्वी यज्ञसंस्था कशी काय होती यासंबंधाचा भावी सशोधकनाम विचार करण्यास साहाय्यक होतील. त्यातील दुसरें फोष्टक निरनिराळ्या ब्राह्मण ग्रंथाप्रमाणें हीन कसें बदलत होतें व त्या ब्राह्मणात व त्याच्याच अनुयायी सूत्रकारात कसा भेद उत्पन्न होत होता याचा एवढा इतिहास दाखविते. असो.

यज्ञसंस्था आज बुडाल्यासारखीच आहे पण ती कार्य करून गेली. प्राचीन वाङ्मय तिने जिवंत ठेविलें आणि आपणास देशाचा भौतिक व सांस्कृतिक इतिहास लिहिण्यास सादिल दिले. या साहित्याचा आपणास ऐतिहासिक उपयोग कसा होतो हे पुढच्या भागात साष्ट होईल. वेदकालीन इतिहास लिहिण्यास वेद व इतिहासपुराणेहि अशेंकरून उपकारक होतील.

परिशिष्ट.

(अ)

वेदकालनिर्णयार्थं ज्योतिषाचा उपयोग.

वेदकालनिर्णयार्थं शतरेखा सजोपनाचा हलार्थ पूर्वी (पृ. १८६-९३ पहा) दिखाय आहो. त्याच निपासवर्षी पूर्वी केसरीत पत्रव्यवहार झाला होता तो व 'इंडियन ऑटोमॅट' या मासिकात एक लेख आला होता त्याचा सारांश येथे देतो

—केसरीतील पत्रव्यवहार—

रा. रा. केसरीकरें यास.—

ना. न. वि. वि. रा. रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षितशत भारतीय ज्योतिषशास्त्र पुस्तक भाषीत असता त्यात ६५ पानावर तैत्तिरीय ब्राह्मणातील एक उतरात माझे वाढण्यात आला, तो दत्तवा नव्हताच आहो वी, त्याचेविरुद्धीं जास्त चौकशी रा. दीक्षित यांनी केली केली नाही याचें आश्चर्य वाटतें. तें पाह्य असें आहे.

बृहस्पतिः प्रथम जायमानः ॥ तिष्यं नक्षत्रमभिसंवभूय तै. ब्रा. ३.१.१.

यात "बृहस्पति जो प्रथम उत्पन्न झाला तो पुष्य नक्षत्राजवळ झाला." याचा अर्थ गुरु व पुष्य नक्षत्राची युति पहिल्यानें झाली असा वेतला पाहिजे. व त्यातील 'अभि' या उपसर्गाचा अर्थ बृहस्पति तिष्य नक्षत्रासमोर पहिल्यानें आला, अर्थात् त्याच्या अग्रावरून बृहस्पति गेला असें निर्विवाद ठरते. या वेळेपूर्वीहि गुरु पुष्यावरून जात असे पण त्यावेळी त्याचा शर दक्षिण व पुष्याचा शर उत्तर वायुजें भेदयुति होत नसे. पण ती झालेली गेल्या तैत्तिरीय ब्राह्मण-कालाच्या कधीन प्रथम पाहिली, त्या वेळेस त्यास मोठें आश्चर्य वाटून वरील नात्याची रचना झाली. यावरून दुसरी अशी एक गोष्ट सिद्ध होते की, त्या वेळेचे व तत्पूर्वीचे आर्यलोक जेज पुन रास्त्राकडे फार दारुकाईत पडात असत. आता या वास्तवावरून तैत्तिरीय ब्राह्मणकाल कसा निघतो तें सांगता.

गुरुचा परम शर १ अश १९ कला आहे व पुष्याचा शर उत्तर ४ कला आहे तेव्हा अगदीं पहिल्यानें युति होण्यास गुरुक्षेचा ऊर्ध्व सपात तिष्य नक्षत्राच्या मार्गे (पश्चिमेस) ३ अश या स्थानी आला पाहिजे. वरील वाचपरचनेपूर्वी तो पाव या निदूच्या पूर्वेस असल्यामुळे गुरुपुष्याची भेदयुति अशक्य असे. व पुष्यीपावून गुरुपर्यंत युतिसमर्पण जे उत्तर त्यातील पेरफारामुळे गुरुचा शर भूरा द्रष्टास कमनास पिसला तरी दक्षिणेचा शर उत्तर शर वधीहि कोणार नाही ती गोष्ट ज्योतिषास माहित आहे. पुष्याच्या थेट दक्षिणेस पात आल्यावर गुरुच्या युतिकाली उत्तर शर होण्यास सुरवात झाली. तरी पुष्याचा शर ६ कला असल्यामुळे गुरुचा शर फार तर एक कला कमनास होऊ. म्हणून या युनीवरून

१ भा० दु०

गुरुपाव्याचे स्थान आम्हांस एक अन्नाचे आत ठरविता येतें, व पातयति १ अश होण्यास २५० वर्षे लागतात. म्हणून या युनीचा काल आम्हांस २००२५० वर्षांच्या युनीन ठरविता येतो पण याच्या साहाय्यानें आम्हांस ६३०० वर्षे मागे जाता येत लापुढें हें अंतर काहीच नव्हे.

ग्रहसाधन कोष्टक.

पुष्याचा साधन भाग, पात	३२४	
(३. स. १८५०)	१२६	३७
गुरुच्या पाताचा भोग पात	२५०	
(६. स. १८५०)	९८	५४
इलीचे उत्तर (६. स. १८५०)	२७	४३
तैत्तिरीय ब्राह्मणकाली	३	०
ब्राह्मणकालापासून आजपर्यंत		
गुरुपातयति	२४	४३

अर्वाचीन यूरोपीय ज्योतिषाचा मुकुटमणि जो फ्रेंच ज्योतिषी लीवेरीअर त्यानें गुरुच्या पाताची गति दर वर्षी—१३.८६२ विकला ठरविली आहे. तेव्हा या मानानें गुरुपाताची २४ अश ४३ कला विटेहाट होण्यास २४ अ. ४३ क. = २३.८६२ वि. म्हणजे सुमारे—६४२० वर्षे लागली. इतक्या अवधीत लीवेरीअरच्या मताप्रमाणें गुरुपाताच्या कालांतर सत्काराची नाक्षत्रगति ३ कला धन येते ती मागच्या कालासाठीं कण होऊन हा अवधि सुमारे २५ वर्षांनीं वाढतो. सारांश तैत्तिरीय-ब्राह्मणोक्त गुरुपुष्यभेदयोग इलीच्या कालापूर्वी सुमारे ६५०० वर्षे झाला, अथवा विशेष बारकारनें सांगावयाचें तर ६ स. पूर्वी (१८५०—६५००) ४६५० वर्षे झाला. म्हणून पूर्वोक्त तैत्तिरीय वाच्य ६००० वर्षांचें जुनें आहे हें सिद्ध होत व क्रम्वेद तर पाहून वरीच वर्षे प्राचीन असला पाहिजे.

नामदार बाळ गणधर टिळक यांनीं विवस्वताच्या वैदिककालीन स्थितीवरून तो काल निदान ६००० वर्षां-पूर्वीचा आहे, असें अनेक रीतीनें सिद्ध केले आहे. पण या युतीनें एक अशाच्या आत सपातस्थान ठरविता येतें. त्यांना एक समग्र पुस्तक लिहून जी गोष्ट ठरविता आली ती आपली एखावा त्रैराशिकानें एका जीर्णोत्तरे सिद्ध होत असे आमच्या नेहासारख्या ग्रंथाचा अति जुनाट काल ठरविण्यास पात हे आकाशरूपी तबकीद्वार शतके दाखविणाऱ्या काव्याप्रमाणें आहेत. ना टिळकांनीं विवस्वतात वेतला व मी गुरुचा सपात वेतला व या दोनहि स्वतंत्र मार्गांनीं गणित करून अखेर एकच गोष्ट दरणे यासारखा उत्तर आनंद नाही. कळावें लोभ असता हे निमित्त.

नायलकोट } व्यंकटेश ब्राह्मजी केतकर.
ता. २२-३-९७

ता. व. गुरुच्या परमशरात कालावधानें थोडासा फेरफार झाला तरी त्याचा परिणाम पाताच्याच आसपामच्या उत्तरावर

होत नाही असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणून मी वर सिद्ध केलेल्या प्रमेयास कोणत्याही दिशेने वाढ येत नाही.

चं. वा. केतकर.

वे. शा. स. रा. रा. व्यक्तेष्ट बापुजी केतकर यांचे वरील पत्र पाहून आम्हास फार समाधान होतें. त्यांनी केलेले गणित बरोबर आहे. मात्र या एकाच वाक्यावरून वैदिक ग्रंथाचा काळ कायमचा ठरला असता असे त्यांनी मानू नये. "बृहस्पति पदिस्याने तिष्य नक्षत्राज्जवळ उत्पन्न झाला" याचा अर्थ काही गृह्यस्य "सदर नक्षत्राज्जवळ तो असता त्याची प्रवृत्तीने ओळख झाली" असाही करिदील. या अर्थोपेक्षा रा. रा. केतकर यांनी केलेला अर्थ अधिक ग्राह्य आहे हे आम्हास मान्य आहे. तथापि शकेखोर मढ्यांचे दुसऱ्या पुराव्यावाचून पूर्ण समाधान व्हावयाचें नाहीं एवढे रा. रा. केतकर यांनी लक्षात ठेविले पाहिजे. रा. रा. केतकर यांच्या लेखात दुसरी एक छोटेशी दुरुस्ती करावयास पाहिजे होवी ती ही की, त्यांनी काढिलेला काळ तैत्तिरीय माझणाचा नाहीं. तर तैत्तिरीय माझणेंच गुरुपुण्ययोगाचा आहे. तैत्तिरीय माझणात कृत्तिका ह्या नक्षत्राचें मुख आहेत ह्यादि जीं वाक्ये आहेत त्यावरून माझणकाळी कृत्तिकात संपात होतात हे उघड आहे रा. रा. झकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनी शतपथ माझणातील जें एक वाक्य प्रसिद्ध केले आहे त्यावरून कृत्तिका त्या काळी पूर्वदिशा कर्पांदि सोडीत नसत, म्हणजे अवीर त्या वास्तविक संपातस्थानी होला हे उघड होतें. या वाक्यातील नियामक बतमानकाळी (एता इ प्राच्ये दिशो न चलते) व गुरुपुण्य योगाच्या वाक्यात 'बभूव' असा भूतभूत काळ आहे. भूतभूत काळ झुती गोष्ट सागत असता उपयोगात आणतात. कृत्तिका कृत्तिकास सबधानें आणि गुरुपुण्ययोगासबधानें मिळून जीं दोन्ही वाक्ये तैत्तिरीय माझणात आढळतात त्याची सगळी लावता तैत्तिरीय माझणकाळी कृत्तिका संपातस्थानी होला (इ. स. पूर्वी २५०० वर्षे) त्यावेळी, त्याच्याहि पूर्वी म्हणजे रा. रा. केतकर म्हणतात त्याप्रमाणें इ. स. पूर्वी ४६०० वर्षे झालेली गुरुपुण्ययुति माझणकारास माहित होती असा अर्थ करावा लागतो. एवढा बारीक मेद लक्षात ठेवला म्हणजे मग वर रा. रा. केतकर यांनी केलेले अनुमान कबूल करण्यास हरकत नाहीं. रा. रा. केतकर यांनी हे गणित करून वेदाच्या प्राचीनत्वान्नल जीं काही प्रमाणे उपलब्ध आहेत त्यातच पका चांगल्या प्रमाणाची भर घातली याबद्दल आम्ही त्यांचे अभिनंदन करितो. —के. क—ता. ३० मार्च १८९७.

—इंडियन अँटिक्वरीमधील लेख—

शतपथ माझणात एके ठिकाणी [११.१.२ पहा.] असा उल्लेख आला आहे की, सत्तावीस नक्षत्रांपैकी फक्त कृत्तिका नक्षत्रच नेहमी पूर्वदिशेवर उगवतें. यावरून हे उघड होतें की, शतपथ माझणाचा हा भाग लिहिला गेला तेव्हा संपातबिंदु कृत्तिकानक्षत्रात असला पाहिजे. संपातबिंदु दर वर्षी क्रांतिवृत्तात ५०' सेकंद मागे सरकतो असे जरी गृहीत धरले तरी शतपथ माझणाचा काळ खिस्ती शकापूर्वी सुमारे ३००० वर्षे निघतो !

(आ)

सप्तसंस्था.

आज श्रौतसामर्थ्यवादी धर्माचरण करणें म्हणजे सप्तसंस्था पाळणें असा अर्थ समजतात. यासाठीं सप्तसंस्था म्हणजे काय हें समजले पाहिजे. श्रौतगृह्यविषयक उत्तरकालीन वाक्ययात सप्तसंस्था हा शब्द वाचारा येतो. सप्तसंस्था म्हणजे कांय याविषयी सर्वत्र एकवाक्यता नाहीं. तथापि मावणाचें याविषयी मत सायणोचरकाळीं ग्राह्य झालें. सप्तसंस्थाचा सबंध सप्तहोलागीं देखील जुळविला जातो. पण ती केवळ प्राचीन शब्द नवीन कल्पनेस जुळविण्याची तडजोड आहे.

१ एक किंवा अनेक देवतांच्या उद्देशानें हविर्द्रव्यसमर्पणपूर्वक अगोपागसदित असे जें एक स्वतंत्र कर्म अगर विधि त्यास सत्सा असे म्हणवायाचें. सात सात संस्थांच्या एकेका गणास सप्तसंस्था म्हणतात. याप्रमाणें सप्तसंस्थाचे एकदर गण किंवा गट तीन आहेत. १ सप्त पाकसंस्था २ सप्त हवि.संस्था ३ सप्त सोमसंस्था, हे ते तीन गण होत. यापैकी पहिल्या गणातील सप्तसंस्था एका अग्नीवर म्हणजे गृध्माग्नीवर होत असून २ व ३ गणातील सप्तसंस्था त्रैताग्नीवर (आह्नयनीय, गार्हपत्य व क्षिणाग्निरिति) म्हणजे श्रौताग्नीवर होत असतात. म्हणून पहिल्या गणातील सप्तसंस्थाना सार्व सप्तसंस्था व २ आणि ३ या गणातील सत्स्थाना श्रौतसप्तसंस्था असे म्हणतात.

गृध्माग्नीवर होणाऱ्या संस्थांचीं नांवें.

१ पाकसंस्था.—१ अष्टका, २ पार्वणस्यालीपाक, ३ मासिक श्राद्ध, ४ श्रावणी, ५ आम्रहावणी, ६ चैत्री, ७ आश्वयुजी.

त्रैताग्नी (श्रौताग्नी)वर होणाऱ्या संस्थांचीं नांवें.

२ हवि.संस्था.—१ अश्वधान, २ अग्निहोत्रहोम ३ दग्ध-पूर्णमास, ४ चातुर्मास्यानि, ५ आययपेष्टि, ६ निरुद्धपशुपथ ७ सोमामणि.

३ सोमसंस्था.—१ अग्निहोम, २ अल्यग्निहोम, ३ उक्थ्य, ४ पोडशी, ५ अतिरात्र, ६ असोयाम, ७ वाजपेय.

या संस्थांपैकी सप्त सोमसंस्था या अग्निहोमाचेच किंकार आहेत. अग्निहोमात थोडक्या फरकानें दुसरी संस्था फशी तयार होते हें पाहू.

उक्थ्य, पोडशी, अतिरात्र, आणि असोयाम हे अग्निहोमाचेच गुणविकार आहेत. 'अग्निहोम' ही सप्त संस्थांपैकी प्रथम संस्था आहे. अग्निहोम, अल्यग्निहोम, उक्थ्य, पोडशी, वाजपेय, अतिरात्र व असोयाम अशा सात सोमसंस्था आहेत. परंतु दोषा कोणा आचार्यांत संस्थाच्या सख्येबद्दल मतभेद आहे. एकाचे मतें अग्निहोम, उक्थ्य व अतिरात्र ह्या तीनच संस्था आहेत. दुसऱ्याचे मतें 'पतत्रा अग्निहोम प्रथममुपयत्येकमध्यम पोडशिनमथातिरात्रम्' म्हणजे पूर्वांत तीन संस्थात 'पोडशी' या एका संस्थेची भर घालून एकदर चार संस्था आहेत. भारद्वाजाचे मतानें अग्निहोम, उक्थ्य, पोडशी, अतिरात्र व असोयाम या पाच संस्था आहेत. या पाचहि संस्था प्रकृतिभूत व अग्निहोम गुणविकारात्मक आहेत. भारद्वाजांनी अग्निहोमप्रभृति पाच संस्था सांगून येवढी सर्व संस्थाना अनुलक्षून 'सतिष्ठतेज्योति-

धोम.' असा समुच्चयात्मक उपदेशर केला आहे. सारास
योगाच्या नवें ७, योगाच्या नवें ५, योगाच्या नवें ४, तर
योगाच्या नवें ३, यामागे चार प्रकारचे नवदेव सोमसखाच्या
बाबतीत आहेत. यांची प्रकाशपत्ता अशी १, सप्तसखामध्ये
प्रकृतिरूप सखा व मित्रितरूप सखा आहे दोन भेदा पडतात.
अल्पप्रियोन व वाजपेय या दोन सखा मित्रितरूप असून अग्नि-
धोनादि ५ सखा प्रकृतिरूप आहेत. प्रस्तुत प्रकृतिरूप सखाचाच
अनुक्रम सांगण्याचा हेतु असल्यामुळे या ठिकाणी अल्पप्रियोन
व वाजपेय यांना या अनुक्रमदर्शक द्वास्त अंतर्भाव केला नाही.
प्रकृतिभूत असा ५ व मित्रितभूत ३ मित्र ७ सोमसखा
आहेत हे ध्यानात ठेवावे. शक्त्व प्रस्थानंतर असा चाल
पिपासकडे बघ.

उपव्य-उपव्यर्थाय (सम्यक् अनुष्ठाना)सह अमजारा तो
 'उपव्य', 'पोउस' संयुक्त सामानें यश्चस्मिन् नो याग केला जातो
 तो 'पोउसी', रानीचें अधिकमण करून ज्याचें अनुष्ठान संपन्नितें
 जातें तो 'अतिरात्र' आणि 'अभु' म्हणजे मोमस 'आम्रपणा'
 मध्ये विशेष रीतीनें ज्या कृत्य भोतला जातें तो 'अतिरात्र'
 होय. मात्र 'उपव्य' कर्तृपर्यंत निष्ठ. पशु प्रातः न्हावें अशी
 इच्छा असणारानें उपव्य करावा. अपवा कोणचहिं मानना
 नम्रात न आणता निष्काम नैल्ल म्हणूनिहिं 'उपव्य' चवक
 क्रतु करावा. कारण 'उपव्य' हा काव्या आणि निल अद्या दोन
 प्रकाश्या आहे. गौतमाचार्यानीं प्रत्येक माझणाचे ४८ संस्कार
 संगितले आहेत त्यांत सात प्रकारच्या सोमसत्या माझणाला
 निल अथात् संस्कारभूत अशा आहेत अर्तें म्हटलें आहे.
 'उपव्य' यथावा अनुष्ठानक्रम प्रायः अग्निष्टोमप्रमाणेच आहे.
 विशेष वेवडा येथें सांगायलाचा आहे. सवोमेष्ट्याला पयरा मेने
 उमाराच्या, 'यमनेष्टुममर्त' या मंत्रानें 'क्रतुकरणसंयुक्त' अणुति
 दिव्यानंतर सुचीत अवशिष्ट राहिलेले तू 'यमनेष्टु' याच
 मंत्रानें 'मप्यम' परिशीला चोपढावें. उपव यथामध्ये सवनीय
 पशुदोवर 'इद्राधी' देवतेच्या उद्देगानें आणणीं एका पशूचें
 उपाकरण करावें. सूत्रकारानीं द्यातांतरामभूत हा पशु
 वेवडेला आहे. त्रिचरिय द्यातेमध्ये वाजपेय प्रकरणीं सुळासा
 करताना एकेका पशूत एक एक संस्था करावी अर्तें प्रदर्शित
 केलें आहे. तृतीयसवनामध्ये धाराग्रह (सोमरसाची भार
 दशापरिजातून पडत असताना त्या धारेंत भरून व्यावयाचे
 ग्रह) वेवटेवी 'आम्रपण' ग्रह भरून पंतल्यानंतर 'उपव्य'
 ग्रह भरून ध्यावा. अग्निष्टोमासंबंधी चमसाचें उपग्रह (सोम-
 रसानें पूज्ज) करतेवेळीं चमसाच्या ३ गणां (समुदाया) गरीतां
 सोमसृज शिल्लक राहून मग चमस भरावें. 'सम्राजानमुग्रव'
 येथून 'कलजीं शुद्धां शुभ्रत' इतया प्रेप नागाचा लेप करावा.
 अग्निष्टोमाच्या वेवडला चमस भरावयाच्या सेपेला केलेल्या
 पूर्वांक प्रेषांशलोपाचा उपधार संस्थेच्या वेवड्या चमस भरण्याचे
 प्रसंगी पुन्हां करावा. अग्निष्टोमसंबंधीं सर्वं चमसाचा प्रचार
 हात्यानंतर प्रातःसवनाप्रमाणेंच तीन उपव्यविग्रह संयुक्त
 मध्याचा प्रचार करावा. 'उपयाम' इन्द्रावरणाभ्यां ता' 'पयते-
 योनिर्दिन्द्रावृषपतिभ्यां ता' 'उपयाम' इन्द्राविष्णुभ्यां ता' 'पयते-
 योनिर्दिन्द्रावरणाभ्यां ता' 'उपयाम' इन्द्रावृषपतिभ्यां ता' 'पयते-
 योनिर्दिन्द्रावृषपतिभ्यां ता' 'उपयाम' इन्द्राविष्णुभ्यां ता तां पुष्ट

‘एषते यीनिर्दिद्रानिष्पुम्यां त्वा’ याप्रमाणे ‘उत्थनिग्रह’ सशक
३ ग्रहाचे अनुक्रमेण पेश्याचे व आसादन करण्याचे भय होत.
येथे उत्थ सशक ऋतूचे अनुष्ठानातील निश्चित गोष्टींचा मुलामा
सपडा.

‘पोडशी’—आता ‘पोडशी’ यत्सवर्षी गिरेचे सागावयाचा. ‘पोडशी’ यत्त नवप्राप्तीसाठी करावा. (लाचा प्रयोग प्रायः उक्थ्या-प्रमाणेच). ‘पोडशी’ यागहि निल व कांथ्य असा दोन प्रकारचा आहे. ‘पोडशी’ याग कांथ्य म्हणून करावयाचा असेल तेव्हा डेंगण्या व कानाच्या वरच्या वाजून इतर शरीरावरच्या रगापेक्षा काही तरी निराळा रंग असलेल्या गाईने सोमरूप करावा. सद्योमय उभारणे तो १७ मेढी उभ्या करून उभारावा. आग्नि-होमिक पात्राचे आगमन करून तेथेच खराय्या उत्तर असार करून असलेल्या रिकाम्या जागेत खोराच्या लाकडाचे उमट व चतुःकोणी असे ‘पोडशी’ ग्रहपात्र ‘करत्वायुनिक’ या मंत्राने आसादन कराव. ‘यमग्रेष्टुत’ या मंत्राने ‘ऋतुकर्ण’ स्रक्क आहुति आहवनीयावर दिशानंतर लाच मंत्राने द्रोणकलशाला अगर ‘ररादी’ला स्पर्श करावा. पोडशी यामामध्ये सवर्णय पशूच्या उपाकरणावर वेडी उक्थ्याचे वेडी सांगितलेल्या ‘ह्रस्व’ देवताक पशूरोवर आणवी शका तिसऱ्या पशूचे ‘श्रृ’ देवतेच्या उद्देशान उपाकरण करावे. ‘आतिष्ठ वमहन्’ या सहा मन्त्रांपैकी एक मंत्राने ‘पोडशी’ स्रक्क ग्रह सोमरस्ताने भरून घ्यावा. प्रातः सनन व माध्यदिनसवन या दोन्ही सवनामध्ये शिवटल्या उक्थ्य पवायाचे पूर्वी द्रोणकलशातील सोमरस्ताने पोडशिग्रह भरून घ्यावा व सूर्या सवनामध्ये सर्व उक्थ्य पवायाचा प्रकार घाल्यावर ‘आपयण’ कलशातील सोमरस्ताने ‘पोडशी’ ग्रह भरून घ्यावा. ‘वसानजात’ ‘यमद्वाय कतिवय’ ‘इन्द्रोनामी पूत नय’ या अग्रणी पोडशि ग्रह भरून घेतल्यावर मयेक वेडी लावते अनिमगण करावे अष्टावाकप्रभृति चमस चकून पेडे-वेडी धुआ चमससमुद्रापासुता सोमरस शिखन राखावा. प्रतिप्रभासाने अष्टावाकप्रभृति चमसगणांचा प्रचार वेत्तानंतर अर्धपूर्वे पोडशिग्रहाचा प्रचार करावा सूर्य अस्ताला गेल्यानंतर सुवर्णाने व दोन धर्माने ‘पोडशि’ग्रहसवर्षी सामाचे उपाकरण करावे. सामगायन पोड अस्ताना सामगायकाच्या जवळच तांबड्या किंवा गोखेनसासारख्या रामाचा, अथवा पांढरा अगर काळा घोडा बांधून ठेवावा. सदाच्या पूर्वद्वारात पूर्वेस अगर पश्चिमेस तोंड करून घोडा बांधून ठेवावा. सामगायन चालू असता अर्धपूर्वे दिशेले सुवर्ण प्रसोता वगैरे तिन्ही सामांनी क्रमाक्रमाने आपल्या हातात धारण करून आप-आपल्या ‘स्वरभक्ती’ (सामगायनापैकी आपआपल्या वाद्यीच्या तुकड्याचे) गायन करावे. आपरीं स्वरभक्ति वस्त्रधारण त्या गायकांनी पुढच्या गायकाच्या हाती दे. सुवर्ण घावे व लाले तं आपल्या हाती घेऊन आपली ‘स्वरभक्ति’ गावी. पोडशि यज्ञा-मध्ये ‘ह्री’ हे पद ज्या कृत्वामध्ये आहे अशा कर्वांनी वन-शिलेले शृण (पोडशिसृण) म्हटले जावे. उद्गातप्रभृति साम-गायकांनी ज्या कृत्वा गायल्या लानां ‘स्तोत्रिया’ असे नांव आहे. शृण म्हणणाना (होल्याने) शृणाच्या आरभी या ‘स्तोत्रिया’ म्हणत्या लागतात. ‘स्तोत्रिया’ म्हटल्यानंतर लाग-लीच ज्या तीन कृत्वा म्हटल्या जातात लाना अगुरुपा अशी

सहा आहे. 'सोत्रिया' व 'अनुरुपा' म्हटल्यानंतर त्यापुढे ज्या कला (शस्त्रामध्ये) म्हटल्या जातील त्यावेळी 'ओषामोदश्च मदे मदानोदश्च मये' हा 'व्यत्यास'सहक प्रतिगर अर्धवृत्त पावा. 'अनुरुपा' सहक कला म्हटल्या गेल्यावर 'आत्वावदतु हरयः' अशा अक्षरसमुदायानें आरंभ होणाऱ्या कला म्हटल्या जातात. त्याच्या वेळी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें 'व्यत्यास' सहक प्रतिगर पावे, परंतु 'प्र प्र वक्षिषुमभिये' या 'अनुष्टुभ'छंदात्मक कला म्हणावयास सुरवात होताच 'व्यत्यास'सहक प्रतिगर देण्याचे वृद्ध करून नेहमीचेच प्रतिगर पावे. शस्त्र समाप्त झाल्यावर अर्धवृत्त 'पोडशि'ग्रह ध्यावा व चमसाध्व्यू यांनी चमस घेऊन 'पोडशि' ग्रहाचा प्रचार करावा आश्रावणप्रत्याश्रावणानंतर 'उक्थसायज सोमना' असा प्रैष द्यावा. 'इन्द्राधिपतेऽधिपतित्व' हा मंत्र वषट्काराबरोबर संपेल अशा वेतानें म्हणून वषट्काराबरोबर ग्रहाची आहुति घावी. अनुवषट्काराबरोबर ग्रहाची दुसरी आहुति घावी. 'इन्द्रश्च सम्राट् वरुणश्चराज' येवून 'वाङ्मुखाणासोमस्य द्युत्यु' येथपर्यंत मंत्र म्हणून पोडशिग्रहांचें भक्षण करावें. चमसाचे भक्षण 'भक्षे हिमाविश' इत्यादि नेहमीच्या मंत्रानें करावें. 'आदित्यवद्वग्नस्य' हा ऊह त्या मंत्रामध्ये योग्य ठिकाणीं करावा. त्याचप्रमाणें 'तृतीयस्य सवनस्याऽनुष्टुप्छंदः सइन्द्रपीतल्यं' असा ऊह पुढे करावा. येथे 'पोडशि' वृक्षा-संबंधाचा विशिष्ट तैवदा भाग सांगायचाचें कार्य संपलें.

अतिरात्र-ब्रह्मवर्चसाची प्राप्ति होण्यासाठी 'अतिरात्र' याग करावा. त्याचा प्रयोग माघ: पोडशीप्रमाणेच; परंतु विशेष तैवदा सांगतों. २१ मेढी पुरून सदोमडव उभारावा. 'यश्चेष्टु' या मंत्रानें हिमिर्नांतात फक्त प्रवेश करावा. 'ऋतुकरण' सहक आहुति, द्रोणकलशाला अथवा रराटीला स्पष्ट वा गोदी बर्ज कराव्या. 'अतिरात्र' वृक्षामध्ये सवनीय पशुबरोबर पूर्वांक ३ पक्षें उपाकरण केल्यावर 'सरसती' देवतेच्या छेदार्थानें आणखी एका ४ व्या पशुवें (बकरा किंवा बकरी) उपाकरण करावें. पोडशि-ग्रहाचे वेळी चमस सोमरसाने भरून घेतल्यानंतर आणखी १३ चमससमुदाय भरण्यास्तमा सोमरस वाढवून ठेवावा. पोडशी-पर्यंतच्या सर्व (ग्रह व) चमसाचा प्रचार झाल्यावर रात्रि-पर्याय सहक १२ चमसगणाचा प्रचार करावा. रात्रिपर्यायसंबंधी ग्रह भरून घेणें वे 'उपयाम' इन्द्राधिपतिशिवराव' या मंत्रानें घ्यावे. मंत्र होतप्रसंग, दुसऱ्या खेपेस मैत्रावरुणप्रमुख, तिसऱ्या खेपेस ब्राह्मणाच्छसिप्रमुख आणि चौथ्या खेपेस अश्वधावाक-प्रमुख चमसामध्ये सोमरस भरावा. हा एकरात्रिपर्याय क्षाला. याचप्रमाणें दुसरा व तिसरा रात्रिपर्याय करावयाचा. तिन्ही पर्यायांच्या चमसग्रहांचा प्रचार होऊन भक्ष वरील झाल्यानंतर आश्विनपुरोडाशसंबंधी पात्रासादनापासून प्रयोगास आरंभ करावा. आश्विनदेवतेच्यासाठी पुरोडाश भाजणें तो दोन कपालाच्या गटावर भाजवा. दशपूर्णमासाप्रमाणे सर्व प्रयोग करावा. 'मित्रेणान्नाग्निव्यसद आसीदतु' या मंत्रानें आश्विनपुरोडाशाचें महावेदींत आसादन करीपर्यंत अनुष्ठान करावें. मग होतचमस-प्रमुख सव चमस नरावे. साम व शस्त्र म्हटलें जावें. नक्षत्रा-मर्ष व रथतर छदामध्ये उद्गातृप्रभृतिसामकांनी 'सवि'सहक स्तोत्र म्हणजे साम गावें. 'आश्विन' नामक शस्त्र होत्यानें म्हणावें. यज्ञोदय झाल्यानंतर आश्विनशस्त्राची 'परिधानीया'

म्हणजे शेवटली कला तीन वेळ म्हणून होत्यानें आपलें शस्त्र संपवावें. होत्याचा चमस अर्धवृत्त ध्यावा. प्रतिप्रस्थालांने आश्विन पुरोडाशाचे अवदान घ्यावें. होत्याच्या खेरीज बाकीचे चमस चमसाध्व्यूनें उचलावे. 'अग्निभ्या तितोअहिवानाश्लोमा-नामनुमहि' 'अग्निभ्यातितो अहिवानासोमान्यसितान् प्रेष्य' असे प्रैष घावे. वषट्कार होताच चमसाच्या होमाबरोबरच प्रति-प्रस्थालांने समग्र पुरोडाशाचा होम करावा. चमसभक्षणाचे वेळी 'पकिच्छदसः' असा मंत्रात ऊह करावा.

असोर्ग्याम-पशुप्राप्तये 'असोर्ग्याम' ऋतु करावा. त्याचा प्रयोगक्रम प्रायः अतिरात्राप्रमाणेच; विशेष तैवदा येथे लिहिला आहे. सविस्तोत्र विमिश्रक चमसाचे पूरण करताना चार चमसगणासाठी सोमरसाची वृद्धि करून ठेवावी. होता, मैत्रा-वरुण, ब्राह्मणाच्छसी व अश्वधावाक या क्रमानें चारी चमसगण आहेत. प्रत्येक चमसगणाला साम व शस्त्र श्रावयाचें असतें. चमसगणांचे हवन व भक्षणाक क्रम सविचमसाच्या हवनाचेवेळीं सांगितलाच आहे. 'आदित्यवद्वग्नस्य' अतिच्छंदाच्छंद इन्द्रपीतल्यं' असा ऊह भक्षणाच्या मंत्रात करावा.

'अग्नीदीपयजानगारान्' हा प्रैष देण्यापासून पशुसंबंधाचे सर्व अनुष्ठान वगैरे सर्व सत्याचे ठिकाणीं सारख्याच रीतीनें 'प्रातरग्निहोत्र' होमापर्यंत करावें.

(इ)

क्रत्विकर्म व संहिताकरण यांचा संबंध.

हा संबंध पहावयाचा म्हटला म्हणजे ऋग्वेदास होत्रवेद, यजुर्वेदास अथर्ववेद, सामवेदास उद्गातृवेद व अथर्ववेदास मन्त्रवेद हें नांव कितपत सावे होईल याचा विचार केला पाहिजे. सामवेदास उद्गातृवेद म्हणण्यास फारशी अडचण पडणार नाही. अथर्ववेदास मन्त्रवेद हें नांव मारून मुत्तकूनच देता येईल. ऋग्वेद व यजुर्वेद यासंबंधानें ओरेंजें स्पष्टीकरण केले पाहिजे.

ऋग्वेद व होत्रवेद.—ऋग्वेदास होत्रवेद म्हणतात. तथापि ऋग्वेदात असा काही भाग आहे की, त्याचा होत्राकडे विनियोग होनावरील काही ग्रंथकारांनी दिलेला नाही.

होत्रावरील प्रसिद्ध ग्रंथकार आश्वलायन यांनी ज्या सूक्तांचा व कृचाचा विनियोग होत्राकडे दिलेला नाही अशा सूक्तांचे व कृचांचे टाचण वे. रा. दातार यांनी केले आहे ते येणप्रमाणे.

१. १०, ४ व ८; १९, २-९; २२, १०-१२, १४-१६, १९-२१; ३८, १-७, ९-१५; ३९, १-१०; ४०, ७-८; ४१, ४, ४३, १-५, ७-९; ४२, १, ५-७, ९, १-५, ७-१३; ४६-७०; ७८; ७९, १०-१२, ८२, २, ४-५; ८४, १८-२०; ८८; ९०, १-४, ६-९; ९१, ३, २२-२३; ९३, ४, ८, १०-१२, १७, १०, २; १०४, १-८; १०५-१०८; १०९, १-५, ११४, १, ४-८, ११; १२०, १-१०; १२१-१२२; १२३-१२४; १२५, २-२६; १२७, २-११; १२८, १-५; १२९, १-५; १३०, १-५; १३१, १-५; १३२, १-५; १३३, १-५; १३४, १-५; १३५, १-५; १३६, १-५; १३७, १-५; १३८, १-५; १३९, १-५; १४०, १-५; १४१, १-५; १४२, १-५; १४३, १-५; १४४, १-५; १४५, १-५; १४६, १-५; १४७, १-५; १४८, १-५; १४९, १-५; १५०, १-५; १५१, १-५; १५२, १-५; १५३, १-५; १५४, १-५; १५५, १-५; १५६, १-५; १५७, १-५; १५८, १-५; १५९, १-५; १६०, १-५; १६१, १-५; १६२, १-५; १६३, १-५; १६४, १-५; १६५, १-५; १६६, १-५; १६७, १-५; १६८, १-५; १६९, १-५; १७०, १-५; १७१, १-५; १७२, १-५; १७३, १-५; १७४, १-५; १७५, १-५; १७६, १-५; १७७, १-५; १७८, १-५; १७९, १-५; १८०, १-५; १८१, १-५; १८२, १-५; १८३, १-५; १८४, १-५; १८५, १-५; १८६, १-५; १८७, १-५; १८८, १-५; १८९, १-५; १९०, १-५; १९१, १-५; १९२, १-५; १९३, १-५; १९४, १-५; १९५, १-५; १९६, १-५; १९७, १-५; १९८, १-५; १९९, १-५; २००, १-५; २०१, १-५; २०२, १-५; २०३, १-५; २०४, १-५; २०५, १-५; २०६, १-५; २०७, १-५; २०८, १-५; २०९, १-५; २१०, १-५; २११, १-५; २१२, १-५; २१३, १-५; २१४, १-५; २१५, १-५; २१६, १-५; २१७, १-५; २१८, १-५; २१९, १-५; २२०, १-५; २२१, १-५; २२२, १-५; २२३, १-५; २२४, १-५; २२५, १-५; २२६, १-५; २२७, १-५; २२८, १-५; २२९, १-५; २३०, १-५; २३१, १-५; २३२, १-५; २३३, १-५; २३४, १-५; २३५, १-५; २३६, १-५; २३७, १-५; २३८, १-५; २३९, १-५; २४०, १-५; २४१, १-५; २४२, १-५; २४३, १-५; २४४, १-५; २४५, १-५; २४६, १-५; २४७, १-५; २४८, १-५; २४९, १-५; २५०, १-५; २५१, १-५; २५२, १-५; २५३, १-५; २५४, १-५; २५५, १-५; २५६, १-५; २५७, १-५; २५८, १-५; २५९, १-५; २६०, १-५; २६१, १-५; २६२, १-५; २६३, १-५; २६४, १-५; २६५, १-५; २६६, १-५; २६७, १-५; २६८, १-५; २६९, १-५; २७०, १-५; २७१, १-५; २७२, १-५; २७३, १-५; २७४, १-५; २७५, १-५; २७६, १-५; २७७, १-५; २७८, १-५; २७९, १-५; २८०, १-५; २८१, १-५; २८२, १-५; २८३, १-५; २८४, १-५; २८५, १-५; २८६, १-५; २८७, १-५; २८८, १-५; २८९, १-५; २९०, १-५; २९१, १-५; २९२, १-५; २९३, १-५; २९४, १-५; २९५, १-५; २९६, १-५; २९७, १-५; २९८, १-५; २९९, १-५; ३००, १-५; ३०१, १-५; ३०२, १-५; ३०३, १-५; ३०४, १-५; ३०५, १-५; ३०६, १-५; ३०७, १-५; ३०८, १-५; ३०९, १-५; ३१०, १-५; ३११, १-५; ३१२, १-५; ३१३, १-५; ३१४, १-५; ३१५, १-५; ३१६, १-५; ३१७, १-५; ३१८, १-५; ३१९, १-५; ३२०, १-५; ३२१, १-५; ३२२, १-५; ३२३, १-५; ३२४, १-५; ३२५, १-५; ३२६, १-५; ३२७, १-५; ३२८, १-५; ३२९, १-५; ३३०, १-५; ३३१, १-५; ३३२, १-५; ३३३, १-५; ३३४, १-५; ३३५, १-५; ३३६, १-५; ३३७, १-५; ३३८, १-५; ३३९, १-५; ३४०, १-५; ३४१, १-५; ३४२, १-५; ३४३, १-५; ३४४, १-५; ३४५, १-५; ३४६, १-५; ३४७, १-५; ३४८, १-५; ३४९, १-५; ३५०, १-५; ३५१, १-५; ३५२, १-५; ३५३, १-५; ३५४, १-५; ३५५, १-५; ३५६, १-५; ३५७, १-५; ३५८, १-५; ३५९, १-५; ३६०, १-५; ३६१, १-५; ३६२, १-५; ३६३, १-५; ३६४, १-५; ३६५, १-५; ३६६, १-५; ३६७, १-५; ३६८, १-५; ३६९, १-५; ३७०, १-५; ३७१, १-५; ३७२, १-५; ३७३, १-५; ३७४, १-५; ३७५, १-५; ३७६, १-५; ३७७, १-५; ३७८, १-५; ३७९, १-५; ३८०, १-५; ३८१, १-५; ३८२, १-५; ३८३, १-५; ३८४, १-५; ३८५, १-५; ३८६, १-५; ३८७, १-५; ३८८, १-५; ३८९, १-५; ३९०, १-५; ३९१, १-५; ३९२, १-५; ३९३, १-५; ३९४, १-५; ३९५, १-५; ३९६, १-५; ३९७, १-५; ३९८, १-५; ३९९, १-५; ४००, १-५; ४०१, १-५; ४०२, १-५; ४०३, १-५; ४०४, १-५; ४०५, १-५; ४०६, १-५; ४०७, १-५; ४०८, १-५; ४०९, १-५; ४१०, १-५; ४११, १-५; ४१२, १-५; ४१३, १-५; ४१४, १-५; ४१५, १-५; ४१६, १-५; ४१७, १-५; ४१८, १-५; ४१९, १-५; ४२०, १-५; ४२१, १-५; ४२२, १-५; ४२३, १-५; ४२४, १-५; ४२५, १-५; ४२६, १-५; ४२७, १-५; ४२८, १-५; ४२९, १-५; ४३०, १-५; ४३१, १-५; ४३२, १-५; ४३३, १-५; ४३४, १-५; ४३५, १-५; ४३६, १-५; ४३७, १-५; ४३८, १-५; ४३९, १-५; ४४०, १-५; ४४१, १-५; ४४२, १-५; ४४३, १-५; ४४४, १-५; ४४५, १-५; ४४६, १-५; ४४७, १-५; ४४८, १-५; ४४९, १-५; ४५०, १-५; ४५१, १-५; ४५२, १-५; ४५३, १-५; ४५४, १-५; ४५५, १-५; ४५६, १-५; ४५७, १-५; ४५८, १-५; ४५९, १-५; ४६०, १-५; ४६१, १-५; ४६२, १-५; ४६३, १-५; ४६४, १-५; ४६५, १-५; ४६६, १-५; ४६७, १-५; ४६८, १-५; ४६९, १-५; ४७०, १-५; ४७१, १-५; ४७२, १-५; ४७३, १-५; ४७४, १-५; ४७५, १-५; ४७६, १-५; ४७७, १-५; ४७८, १-५; ४७९, १-५; ४८०, १-५; ४८१, १-५; ४८२, १-५; ४८३, १-५; ४८४, १-५; ४८५, १-५; ४८६, १-५; ४८७, १-५; ४८८, १-५; ४८९, १-५; ४९०, १-५; ४९१, १-५; ४९२, १-५; ४९३, १-५; ४९४, १-५; ४९५, १-५; ४९६, १-५; ४९७, १-५; ४९८, १-५; ४९९, १-५; ५००, १-५; ५०१, १-५; ५०२, १-५; ५०३, १-५; ५०४, १-५; ५०५, १-५; ५०६, १-५; ५०७, १-५; ५०८, १-५; ५०९, १-५; ५१०, १-५; ५११, १-५; ५१२, १-५; ५१३, १-५; ५१४, १-५; ५१५, १-५; ५१६, १-५; ५१७, १-५; ५१८, १-५; ५१९, १-५; ५२०, १-५; ५२१, १-५; ५२२, १-५; ५२३, १-५; ५२४, १-५; ५२५, १-५; ५२६, १-५; ५२७, १-५; ५२८, १-५; ५२९, १-५; ५३०, १-५; ५३१, १-५; ५३२, १-५; ५३३, १-५; ५३४, १-५; ५३५, १-५; ५३६, १-५; ५३७, १-५; ५३८, १-५; ५३९, १-५; ५४०, १-५; ५४१, १-५; ५४२, १-५; ५४३, १-५; ५४४, १-५; ५४५, १-५; ५४६, १-५; ५४७, १-५; ५४८, १-५; ५४९, १-५; ५५०, १-५; ५५१, १-५; ५५२, १-५; ५५३, १-५; ५५४, १-५; ५५५, १-५; ५५६, १-५; ५५७, १-५; ५५८, १-५; ५५९, १-५; ५६०, १-५; ५६१, १-५; ५६२, १-५; ५६३, १-५; ५६४, १-५; ५६५, १-५; ५६६, १-५; ५६७, १-५; ५६८, १-५; ५६९, १-५; ५७०, १-५; ५७१, १-५; ५७२, १-५; ५७३, १-५; ५७४, १-५; ५७५, १-५; ५७६, १-५; ५७७, १-५; ५७८, १-५; ५७९, १-५; ५८०, १-५; ५८१, १-५; ५८२, १-५; ५८३, १-५; ५८४, १-५; ५८५, १-५; ५८६, १-५; ५८७, १-५; ५८८, १-५; ५८९, १-५; ५९०, १-५; ५९१, १-५; ५९२, १-५; ५९३, १-५; ५९४, १-५; ५९५, १-५; ५९६, १-५; ५९७, १-५; ५९८, १-५; ५९९, १-५; ६००, १-५; ६०१, १-५; ६०२, १-५; ६०३, १-५; ६०४, १-५; ६०५, १-५; ६०६, १-५; ६०७, १-५; ६०८, १-५; ६०९, १-५; ६१०, १-५; ६११, १-५; ६१२, १-५; ६१३, १-५; ६१४, १-५; ६१५, १-५; ६१६, १-५; ६१७, १-५; ६१८, १-५; ६१९, १-५; ६२०, १-५; ६२१, १-५; ६२२, १-५; ६२३, १-५; ६२४, १-५; ६२५, १-५; ६२६, १-५; ६२७, १-५; ६२८, १-५; ६२९, १-५; ६३०, १-५; ६३१, १-५; ६३२, १-५; ६३३, १-५; ६३४, १-५; ६३५, १-५; ६३६, १-५; ६३७, १-५; ६३८, १-५; ६३९, १-५; ६४०, १-५; ६४१, १-५; ६४२, १-५; ६४३, १-५; ६४४, १-५; ६४५, १-५; ६४६, १-५; ६४७, १-५; ६४८, १-५; ६४९, १-५; ६५०, १-५; ६५१, १-५; ६५२, १-५; ६५३, १-५; ६५४, १-५; ६५५, १-५; ६५६, १-५; ६५७, १-५; ६५८, १-५; ६५९, १-५; ६६०, १-५; ६६१, १-५; ६६२, १-५; ६६३, १-५; ६६४, १-५; ६६५, १-५; ६६६, १-५; ६६७, १-५; ६६८, १-५; ६६९, १-५; ६७०, १-५; ६७१, १-५; ६७२, १-५; ६७३, १-५; ६७४, १-५; ६७५, १-५; ६७६, १-५; ६७७, १-५; ६७८, १-५; ६७९, १-५; ६८०, १-५; ६८१, १-५; ६८२, १-५; ६८३, १-५; ६८४, १-५; ६८५, १-५; ६८६, १-५; ६८७, १-५; ६८८, १-५; ६८९, १-५; ६९०, १-५; ६९१, १-५; ६९२, १-५; ६९३, १-५; ६९४, १-५; ६९५, १-५; ६९६, १-५; ६९७, १-५; ६९८, १-५; ६९९, १-५; ७००, १-५; ७०१, १-५; ७०२, १-५; ७०३, १-५; ७०४, १-५; ७०५, १-५; ७०६, १-५; ७०७, १-५; ७०८, १-५; ७०९, १-५; ७१०, १-५; ७११, १-५; ७१२, १-५; ७१३, १-५; ७१४, १-५; ७१५, १-५; ७१६, १-५; ७१७, १-५; ७१८, १-५; ७१९, १-५; ७२०, १-५; ७२१, १-५; ७२२, १-५; ७२३, १-५; ७२४, १-५; ७२५, १-५; ७२६, १-५; ७२७, १-५; ७२८, १-५; ७२९, १-५; ७३०, १-५; ७३१, १-५; ७३२, १-५; ७३३, १-५; ७३४, १-५; ७३५, १-५; ७३६, १-५;

२.८,६,१८,१९,२-१२,२०,२२,६,२८,२५, २६, २७,
६-७,९-१०,१२-१७,२८,२९,३०,३१,३२,८, ३३,२-७,
११-१५,१५,१-२,६-८,१०-१५,४१,१४-१५,४२,४३

३. १६, २५, १, २५, १-४, २८, ३, २९, १-३, ७-७, १, २-
 २६, ३३, ३६, १, ०, १७, ११, ३९, १-४, ६-९, ४५, ५२, २-४,
 ७-८, ५३, १, ३-४, ७-७, ५४, २-२०, ५५, १-१८, २०-
 २२, ५६, ५७, ५९, ४-५

୫. ୧, ୧-୨, ୩, ୧୩, ୧-୩, ୫, ୧୫, ୧୫, ୧୦, ୧୮, ୨୫, ୨୮,
 ୨୭, ୩୧, ୪-୩, ୩୨, ୩୩, ୫-୮, ୩୮, ୧-୭, ୩୭, ୧-୫, ୪୦,
 ୧-୪, ୪୬, ୩-୪, ୪୮, ୨-୪, ୪୭, ୧-୩, ୫-୬, ୩୫, ୫, ୫,
 ୬-୭

६, ११, १७, २८, १-२, ५, ३१-३५, ३५, ७-८, ३६-३८,
 ३९, ४-५, ४०, ५-६, ७-९, ४१, १-५, ७-१०, ४२, १-२, ५-
 ८, ५, ३, १-६, ८-१०, ११-१७, ४४, १६-१९, ४५, ४६,
 १-३, ५, ७, ९, १०, १-५, ५, ११, १-५, ५, ११, १-५, ७-१०,
 ५, ५, ७, १-५, ५, ११, ५, ११, १-५, ५, ११, १-५, ५, ११,
 ५-७, ११, ११, १-५, ११, ११, ११, ११, ११, ११, ११,
 ८, ८, ११, ८, १, ८

[illegible][illegible]

८१, ३१-३६, २, २८, ४०-४३, १८, १९, १-२, ७-१८,
 ०१-२२, २५-२९, ३२-३७, २०, २१, ३-८, ११-१२, १७-
 १८, २५, २६, २०, २२, ०, ७, १-२२, १६-२२, ३०, ३१, ३४,
 १-७, ८-२७, ३९, ४१, १-२, ६-१०, ४२, ४-६, ४३, १-२, ४,
 २६-३३, ४७, ४८, १, ६-२२, ४, १०, ७-८, ११, १२, ४-५,
 १०-१२, १३, १-९, ५, ४, १-७, ९-१२, ५५, १५, ५६, १-९,
 ११, १२-२१, ५७, १३-१९, ५८, ११-१२, १६, १८, १९, १०-
 १५, ११, १-६, ०-१२, १४-१५, १७-१८, ६६, २-११, १३, ७,
 ४-१०, ६८, १-९, ६९, ९-१०, ७, १, ८०, १-७, ८३, ७-
 १२, ८४, ७-९, ८५, १-१२, १६-२१, ८७, ७-८, ८९, १-९,
 ११, १०, १-८, ११-१६, ११, ११, २२, १२, ८-१५, या म
 लावीळ जवळ मालखिय मूलापेयी भायलावन सत्रान
 बिनियोग न । पलेलीं सुक्तां-९ व १०

१०, १२-१०, २-४, ६-७, ८, १-३, ५-९, ९-१०, ११, १-५, ७-९, १२-१७, १८, १-३, ५-८, १९-२६, ६७, १-१३, १५-२२, २४-२८, ३०-३२, ३८-७०, ७१, १-१, ७-३, ७२, ७४, ७-३, ५-८, ७५-८२, ८४-९१, ९६, ७-१, ७-१०, १३-२४, ९७-१००, १०१, १, ३, ७-१६, १०२-१०३, १०४, १, ३-७, १०५, १, ३-६, १०६, १०७, १-२०, २२-२६, १०८-१०९, ११०-११३ मवनाय दिवसा माघ्यदिन मवनातील सोम कुटण्याचे वेळी प्रावरतुल नामः ऋजिवाजने ऋगुण्याच्या विविष्ट कथा सपर्यायानंतर सोम कुटण्याच काम पुरे होदपर्वत या मंडळातील रुक् आरम्भापासून होतील तितकी ऋणावा असें यनात सांगितलं आहे

[illegible]

हे दाचण देण्याच महत्त्व नसे आहे मी, ज्या काळा मनाच सद्वितीकरण शाल त्या काळी श्रौताश्रिवाय दुसऱ्या काळी तरी कायान्कडे न्नेवरी कोनाची विवा वाहिली मेवरी शेती अय ह दाचण दाखवित उपलब्ध प्रथातून होत्राकडे न लागलेला हा भाग कदाचित काही नुस शापाना होत्राकडे छालव असेल अशीही शक्यता आहे जरा काही भाग असा सापडला मी, ज्याचा होत्रान्विनियोग दिलेला नाही, तरा तो फारन बोडा आहे, आणि खाच अस्तित्व नमुदयाच होत्रवेद ह नाव अक्षेपणीय कराव नाही

ययुर्वेद, अथर्ववेद व याजुषहोत्र — यजुर्वेदास अथर्व
वेद म्हणतात परंतु त म्हणण देवीक काही नियमित प्रमाणात व
सत्त्व आहे औत्तास अनुषंगीक असा भाग कृष्णयजु सहित
आहे हा चवथा प्रकरणावरून दिसून येईल याशिवाय बरेच
होत्र कृष्णयजुर्वेदात आहे यामुळे इष्टि व यजु कमासाठी फग्वेद
होत्र न येता याजुष होत्रही येण्यास येत याजुष होत्रासहर्षां
महाराष्ट्रातील मिश्रकार्यात दुपटी शाली आहे हाद तिचा थोडक्यात
हंसीकत वर्णप्रमाण

—याज्ञुषहोत्राचे भाडण—

याजुषहीत्रवाद हा तुमारे पत्रास बंधांपूवा उपस्थित झाला.
 ऋग्वेद हा होनाविषावक वेद असल्यामुळे नित्येक रूप

यजुर्वेदी अग्निहोत्री अग्न्याधानापासुत्त आश्वलायनसूत्रानुसारी ऋग्वेदी होत्राचा स्वीकार करीत व कित्येक स्वतंत्र व सजात पठित असलेल्या दशपूर्णमास, पशु व सौरामणी २० होत्राचा अंगीकार करून अनुक्त अशा खोलीं मात्र म्हणजे अग्निष्टोमात वगैरे आश्वलायनीय होत्र करीत. दोन्ही पक्षाच्या कृष्णयजुर्वेदीय अग्निहोत्राच्या घरी ऋग्वेदी आश्वलायन ब्राह्मण होत्र करण्यास सुधानें जात असत. सुमारे ५० वर्षांपूर्वी सातारा विख्यात बारेंनजीक ४ कोसावर कृष्णाकाठी 'पाचवड' म्हणून एक खेडे आहे तेथे बाई येथील वे. शा. स. काशीनाथ दीक्षित करदीकर याचा अग्निष्टोम यज्ञ झाला सदर यज्ञात रा. भुंडिराज दीक्षित बापट याचे पणजे सुप्रसिद्ध नीळकण्ठ दीक्षित नाना बापट, मेरू शास्त्रीबोवा गढबोले व श्रवकशास्त्री शक्तिधाम पुणे इत्यादि मंडळी हजर होटी यजुर्वेदीय असले तरी सोमयाताका आरभ झाला म्हणजे तो संपेपर्यंत आश्वलायनीय होत्रच करावयाचें अशी बद्धरी बहिवाट होटी परंतु 'यथोपदिष्ट ब्राह्मणवन्त यथारूपमितरे' म्हणजे यजुर्वेदात असलेल्या उपदेशाप्रमाणे व विधायक अशा वाक्यावरून होत्रकर्म करावें; याखेतीजचे प्रसर्गा मन्त्रातील लिम असेल त्याला अनुसरून होलानें प्रयोग करावा. अशा अर्थाच्या दिरिग्यकेशीय मन्त्राचा आधार घेऊन मेरुशास्त्री यांनी सोमागभूत दीक्षणीये होत्राच्या प्रधानवागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या वृक्षी वदिवादीप्रमाणे होलानें आश्वलायनोक्त न म्हणता यजुर्वेदातील म्हणाव्या असा प्रश्न काढला. त्यावर नाळिमाम शास्त्री यांनी दीक्षणीयेच्या याज्यापुरोनुवाक्या गुमच्या दिरिग्यकेशीय सजात पठित नाहींत, किंवा वेदातिष्ठ उपदिष्ट नाहींत करिता नुसत्या लंगिकमनाकडे दृष्टि घेऊन यजुर्वेदीक याज्यापुरोनुवाक्या होलानें म्हणणें गैर आहे म्हणून सांगितले. नीळकण्ठ दीक्षित बापट यांनी आश्वलायनमन्त्रानुसारी होत्राचा स्वीकार केला असल्यामुळे ते या वादात उदासीन होते. वेददी हा वाद बराच निकरावर जाऊन याज्यापुरोनुवाक्या यजुर्वेदीक म्हटल्या जाऊन यज्ञ समस्त झाला. यामुळे ऋग्वेदी मंडळीच्या अंतःकरणात दिरिग्यकेशी लोकाविषयी ओडीसी वेड राहिली. तथापि त्यांनी याज्यापुरोनुवाक्याविषयी तुच्छता केव्हाहि दाखविली नाहीं. सौमिक कर्मांमध्ये मुख्यभूत अशा ऋग्वेदीय होत्राचा त्याग करून कोणचीहि आपत्ति नसताना परिभाषेच्या आधारें लिंगोक्तमात्रवरून यजुर्वेदीय होत्र करणें हा यजुर्वेदाचा केवळ इष्ट होय असें ऋग्वेदी म्हणू लागले.

हा यज्ञ शाल्यावर काही वर्षांनी श्रीक्षेत्र काशी येथे सुप्रसिद्ध पठित नाळशास्त्री रानडे (वाल्सरखली) याचा यज्ञ झाला. त्यांनी अग्न्याधानामध्ये सज्ञाखोक्त अशा याज्यापुरोनुवाका स्वीकार केला होता. अग्निष्टोमाचे प्रसर्ग सुप्रसिद्ध वैदिक व श्रौती रामकृष्ण जोशी (ऋग्वेदी) याच्या वर्धनीच होत्र घेतले होते. पण तेथें वीणतदि भाटप न होता यज्ञाची समाप्ति झाली.

सुमारे २० वर्षांपूर्वी वार्दे येथे वे. शा. स. शंकर दीक्षित गोपले यांनी अग्निष्टोम केला. गोपले यांचे अग्न्याधानात याज्यापुरोनुवाक्या स्वीकारले होते. यज्ञाचे प्रसर्ग सुप्रसिद्ध श्रीती वे. शा. श्रीपर शास्त्री माटे (ऋग्वेदी), वे. शा. स. ब्रह्मसमयाजी अनंत दीक्षित बापट पाचवडकर (भुंडिराज दीक्षिताचे भाजे) वे. शा. स. विनायक दीक्षित नेने निघोलीकर, वे. शा. स. बाळभट ताला

रानडे वगैरे मंडळी होती. सदर यज्ञात वे. रा. वासुदेवभट पराजपे (ऋग्वेदी) यांनी होत्र घेतले होते. दीक्षणीयेथील प्रधानवागाचे वेळी पाचवडचे यज्ञातील वादाची पुनरावृत्ति सुरू झाली. धर्ममातंड भाऊशास्त्री लेले, अण्णभट अभ्यकार, यवकशास्त्री लेले ह्या मंडळींनी यजुर्वेदीक याज्यापुरोनुवाक्या होलानें म्हटल्या पाहिजेत असा आग्रह धरला. वे. श्रीपरशास्त्री माटे यांनी केवळ परिभाषासूत्रावर नजर देऊन यजुर्वेदीक याज्यापुरोनुवाक्या म्हणणें हे अन्यायाचे व गौण आहे असें सांगितले परंतु भाऊशास्त्री व यवकशास्त्री लेले यांनी वाद सुरू केला वे. शा. स. अनंत दीक्षित बापट व वे. शा. स. विनायक दीक्षित नेने यांनी आपल्या घरी प्रथमापासूनच आश्वलायनीय होत्राचा स्वीकार केला असल्यामुळे या वादामध्ये हे उद्यमता सहाय्याची श्रौती उदासीन होते. वेददी यजमान सांगेल तें होलानें ऐकावें अशी तटजोड निघाली. गोपले यजमान यांनी भाऊशास्त्राच्या म्हणण्याप्रमाणे यजुर्वेदीक याज्यापुरोनुवाक्या म्हणाव्या असें सांगितल्यावरून पराजपे यांनी यजुर्वेदीक याज्यापुरोनुवाक्या म्हटल्या व अनुष्ठान पुढे सुरू झाले पुढे सुरवेच्या दिवशी प्रवृत्ताहुतीसंबंधी अशीच वाचा-वाच झाली व यज्ञातील ऋग्वेदी कृत्याचाच अंत करणें भाऊशास्त्री माटे यांनी हुतावली गेली आणि या यज्ञापासून ऋग्वेदी व कृष्णयजुर्वेदी भिक्षुकात बरेच तीव्रनेत्रें द्रैत उत्पन्न झाले.

नंतर ४५५ वर्षांनी सातारा येथे वे. रा. रामदीक्षित बापट याचा अग्निष्टोम यज्ञ झाला. हेहि याज्यापुरोनुवाक्याचीच होत्र. सदर बापटाचे यज्ञप्रसर्ग सप्तहोत्रासाठी वादकर ऋग्वेदी यांनी मनें कटुपित झालीं असल्यामुळे ते आले नव्हते. साताराचीच ऋग्वेदी मंडळी निघोळित फेरी होती. वार्दे झालेल्या अनुष्ठानावर हुकूमच सर्व अनुष्ठान या नशात झाले. विशेष वाचावाची न होता हा यज्ञ शेवटचा गेला.

पुढे थोड्या दिवसांनी पुणे त्रिल्लालातील 'केवळडे' या गावी वे. रा. विष्णुभट भिडे यांनी अग्न्याधान केले. या अग्न्याधानामध्ये याज्यापुरोनुवाका परिग्रह भिडे यांनी केला होता. होत्राचे आरिक्त्व करण्यासाठी बाईयेथील सुप्रसिद्ध वैदिक श्रौती वे. रा. पाडुरंग भटजी गोरे अग्निहोत्री (ऋग्वेदी) याचे निरवरोध वे. रा. महादेव भटजी गोरे हे गेले होते. शिवाय वे. रा. लक्ष्मणभट भावे (ऋग्वेदी) हेहि एक कर्तव्य म्हणून गेले होते. वार्देकर ऋग्वेदीमंडळीच्या मनात याज्यापुरोनुवाका वाचतात खरी नापसंती होती तरी ती अग्निष्टोमासारख्या सौमिक होत्राचे वेळी दीक्षणीयेमध्ये वगैरे जे यजुर्वेदीय होत्र केले जाई त्याविषयीची होती. दशपूर्णमास किंवा पशुसौराग्रमणि रक्षादिकाच्या शुचित्यपठित अशा यजुर्वेदीय होत्राबद्दल कोणीहि ऋग्वेदीयांना प्रश्न उपस्थित केला नव्हता. यामुळे निर्विवाद अशा अग्न्याधानप्रसर्गा पूर्वीच ऋग्वेदी याज्यापुरोनुवाक्यासाठी केवळ बध्नास आले होते.

हे अधान शाल्यावर वर्धनेनवर्धनी पुणे शहरात वे. रा. रामदीक्षित बापट गोळकर (सातारा येथें यज्ञ केलेले) यांनी साग्नित्व सर्वश्रुतांतोषानामात्र यज्ञ करण्यास उपक्रम केला. वार्दे व सातारा येथील यज्ञात दिरिग्यनेत्रीमात्राच्या मनोदयानुरूप गोष्टी घटून आल्यामुळे व पुण्यास वारकर ऋग्वेदाचे बरेच महत्त्व असल्याने वार्दपुणेकर दिरिग्यकेशी

प्यात होणाऱ्या दशात वीजवर्णविमर्षे व इतर वादग्रस्त पञ्चवर्ण्य होय करणार असा पाट दिव् लागताच व पुणेकर ऋषेदीपानी पुणे येथील पन्नेद्यालस व भीतय ये. स. गंगापर शाही दातार याच्यासारख्या विद्वान् ऋषेदीपाने याजुपद्वीप्राविषयी छिदिलेल्या शाखांमळे रक्ष न कायवेदन अर्थात्तच असात्र आहे असे निषान करून पन्नेदीप्याच्या दोडीसोड देण्याची जयंत ठरवी केली. पन्नेदी लोकांनी ऋषेदीप्याचा पाडाव करण्याच्या श्रयदास लागव अगोदरपायतच पुण्यातील विचारवान् ऋषेदीप्याचे येऊन यथ आरंभिला असता तर कदाचित् विशेष तया ताच ऋषेदी मज्जीच्या समवेदान्दि पार पडला ग, परंतु तमें शाले गाली. हिरण्यकेशी मज्जी ऋषेदीप्याची जी करी होईल व त्यांना दडपून आपणास यथ पार पाचें येव कां न मिळेल या निषानास येदरी, तर पळट- ऋषेदी मज्जी बापदाचा यथ येथेंकरून हाणून कसा हा जांउल व हिरण्यकेशी लोकांचे गेलरी करी जिरेल । प्रकाश्या दुरनिमानाज बळी बडली. उभयपक्षी मज्जव वर दुरु झाले ! दोन्ही पक्षांनी आपआपल्या देव्या घुहल्याचीं मन आपआपल्या काजस ओडून ाच उक्कन दुरु ठेव. झनिवार येदरीत पावतकराचे तसोरील पक्षा वरधीत वधमदप घातला होता. ऋषेदी मीच्या रती पुढाऱ्याच्या निषातगीने ऋषेदी मज्जींनी हा यथ तिततीं विरें आपण्याचा प्रयल केला. यथिवपक्ष (रिं वेळ) पळविला, मज्जावर मोडे आरण्याचें काम दुरु ! शेवटी पोलिम अपिकान्याचें साहाय्य घेऊन यथ पार प्यात आला. सतहीनाचे प्रयोगासाठी पूर्वी ठरवून ठेवलेली येदी मज्जी आपला येदीं घडून नाजून द्याव्यामुळे दान- पाचें काय हिरण्यकेशी मज्जींनीच शेथीच्या साहाय्यानें कले- पार पाडले ! सामिनिव सर्वदशातोर्वाच्या येवना ये. रा. वीक्षिताना सामिनिव असप्रिओन करून पुष्पाजून दाण्याना ग आला. त्या पत्रात झालेल्या ऋष्याजुप्याच्या दरापदीचा नाम असा द्याव्य की, हिरण्यकेशीपावर वरी दोनवेपे ऋषेदी र्जींनी बदिप्यार पातला होता. इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्रव येदी यजमानाच्या घरी आधर्ववादि आरिज्याकरिता हिरण्य- मिशालीय कविज कोणी असल्यास त्या वत्रात अवलोकना- छी मुद्रा करी आगरी ऋषेदी इतर राहिले नाहीत.

आज असी भित्ति झाली आहे की, हिरण्यकेशीपाच्या घरी जुपहीन वेकविक असे त सार्वत्रिक झाले आहे. संकेपर श्वरगेळ शिष्यत्वान्नी ऋषेदान उपनयन द्याव्यावाचून पुर्न लोकांना ऋषेदनन म्हणव्याचा न्धिकार नाही असा झन दिव् होना. हा याजुपद्वीपमूलक मिश्रनी साधणाचा थिक प्रतिपाद होय.

याजुपद्वीन वापर तये असें म्हणणारांचें मुख्य विषान होय जने ऋषेद हे होय. दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणें श्वदेव की, होत्र जने ऋषेद हे घर; पण जेथे होत्र असेल तो ऋषेदच आहे. पत्ते यजुर्वेदाच्या संक्षिप्त कां असेना. इयाचें जाव एक व तील माळ अद्गत. निराऱ्या प्रकारचा अशी अग्ररचनाथिति नें वर्णिलीच आहे.

ज्या बाहणांनीं ज्ञातीय उपपत्ति लावण्यात येते त्याच्या पाठीमागे पुष्कळदा सार्थमूलक मांडव असत. याजुपद्वीपार्थ भाडण मिश्रकायचें सार्थभावाचेंच उत्पन्न झाले.

सध्याचें एक चावू भाडण अध्वर्युसारापैकी कोणता घडाचा परिग्रह करावा यासंबंधाचें होय. पुण्यास रा. शकरराव राजवाडे यांनी हिरण्यकेशी घडाचा परिग्रह केला ही गोष्ट पुण्यातील पुष्कळ जेवडी मिश्रकास संमत नाही याचें मिश्रकी कारण येणें- प्रमाणें हिरण्यकेशी व ऋषेदी दोघेही बौधायन घडाचें अवयव करीत नाहीत, याजुर्वेदी बौधायन घडाचा यजमानानें परिग्रह केला तर ऋषेदीचा व हिरण्यकेशीचा आध्वर्यव करण्याची सबळ मिळजे सारखें नवन असतें. परंतु हिरण्यकेशीसपरिग्रह केव्हास हिरण्यकेशी नाश्याना आध्वर्याचें काम सहजच येत असल्यामुळे लावकडेच तें दिले जग्याचा यजव अधिक असतो. रा. राजवाडे यांच्या हिरण्यकेशी घडाच्या परिग्रहास जो विरोध झाला त्याचें कारण वर्णलप्रमाणें अवल हे भाडण याजुप- दीप्याच्या भाडणाचेंच एक संपूट आहे असें म्हणता येईल.

(६)

यज्ञसाहाय्यक विचारपद्धति.

यज्ञसंस्तील निरनिराळ्या गोष्टींचें समर्थन मागणें करतात. तथापि तें समर्थन कोणत्या प्रकारची विचारपद्धति वापरून करण्यात येतें याची सामान्य कल्पना येवयासाठीं दर्शपूर्णमास नावाच्या इंदीतील काही उदाहरणें देतो. या उदाहरणांनीं मासपरचोवर प्रकाश घेवेल.

गोवत्सांचें अपाकरण — "ईशान्येकहून पळसाची डहाजे आणून गोवत्साचें गोशेदनासाठीं गाईपायन अपाकरण करावें म्हणून ज सांगितलें आहे तें सिद्ध करण्याची पद्धति येथेंममाणें.—

१ घृथीपायन तिसऱ्या म्हणजे दुसोकात सोय होतार दो गायत्रीनें जमिनीवर आणून त्या येदीं त्याचें एक पाव आकाशातून घृथीवर पडेल. ते रजून पळसाचा इष्ट बनला. पातापायन हा पळस उत्पन्न झाला म्हणून त्याला पूर्ण किंवा पात म्हणावयाचें.

२ अन्नच पळसाच्या रुपानें व्यक्त झालें आहे. म्हणून पळ- साच्या घालेनें वसरे दूर केलीं म्हणजे मक्षानेंच दूर केव्हा- प्रमाणें होतें. जागवियावक जेंयं यज्ञ वसा यामनिष्पादक पळस.

३ गायत्रीपायन पळस झाला त्याप्रमाणें गायत्रीपायन पद्ध- झाले. वेव्हा पळस व पद्ध गायत्रीवरुपच आहेत. गायत्रीला तीन पाव असावयाचे म्हणूनच गायत्रीरूप पळसाला दीनच पावें आहेत. पळसाच्या डहाजीनें गाई रानात पोचविणें म्हणजे गार्गीचें गार्गीना रानात पोचवियामात्राणें आहे.

४ शाखा पूर्वदिशेहून कोणून आणली तर देवलोळ जिकल्या- सारखें व उत्तरेदिशेहून आणली तर बसुम्येलोळ जिकल्यासारखें होतें. म्हणून पूर्व व उत्तर यांच्या संघिदिशेहून शाखा कोणून आणल्यास देवलोळ व बसुम्येलोळ हे दोन्ही जिकल्यासारखे होईल.

५ वायु हा अंतरिक्षाचा अधिपति आहे व पृथ्वी अंतरिक्ष ही देवता आहे. वास्तव वास्तवें चराचरास भोळी म्हणजे ती वायूच्याच स्थायीन वेष्टासारखे आहे.

६ यथ ह श्रेष्ठतम कर्मे आहे म्हणून त्या यज्ञासाठी सविता-देव पुन्हाहा रानात पांचवो असें म्हणार्हे.

७ यज्ञाखेरीज इतर वेदी गाई चारा खाऊन मनुष्य व वास्तव यांच्यासाठी दुधाचा पुरवठा करतात. पण जाता यज्ञप्रारम्भानंतर त्यांनी देवाच्यासाठी दुधाचा पुरवठा करावा याकरिता त्या गार्दना अनुलक्षून 'देवभाग आप्यायध्व' असें म्हणार्हे.

पळासाठी शारंग आणि त्यानंतर खोचून कां देवाची याचे कारण.—पादरहित अशा गमाला शिंया आपल्या उदराच्या ठिकाणी धारण करतात त्याप्रमाणे पादरहित (उभे राहण्याचे साधन नमळेल्या) अशा पळासमोरलेला रगती न ठेवता अंतरिक्षरूपी स्त्रीच्या उदराच्या ठिकाणी म्हणजे कोठे तरी उच्च प्रदेशात गर्भप्रमाणे लाचून देवाची. घासेला अशा रीतीने वर ठेवण्याने यज्ञमानाच्या स्त्रीला गर्भधारण होते एं फळ आहे.

यज्ञासाठी दुर्भे पूर्वेकडून कां आणावेत?—पूर्वेकडचे विशाल अजुष्टानकर्ते देवाना प्रिय असे वही (दुर्भे) पूर्वेकडून आणीत या जाणिवेने प्रेरित अशी ती घोड्याची करारीच्या आकाराची बरगडी वही आणण्याकरिता पूर्वेस जाते ती बरगडी मनुर्त तयार करून वायून तीक्ष्ण केली. पूर्वीचे ऋषी पूर्वेकडून यज्ञाला प्रारंभ करीत. पूर्वदिशा हें यज्ञाचे मुख आहे म्हणून यज्ञाचा आरंभ पूर्वेकडून म्हणजे मुखाकडून करावा.

आता पूर्वेदिशेस दुर्भे नसल्यामुळे कोणत्याहि दिशेहून दुर्भे आणले तरी ते पूर्वेकडून आणल्यासारखे होत.

दुर्भे कापून आणावयाचे ते मुळापासून कां कापून नयेत?—जे वाही जगात दिसते आहे ते सर्व देवांचे उपयोग्य आहे. पक्षादा सामान्य शिपायासारखा नोकर गावच्या शिपायात शिरून धान्य अगर दुसरे पदार्थ राजाला पाहिजेत म्हणून निर्भयपणाने सापसुरत हें पहा नेतो असें म्हणून लोकांच्यापासून संपादन करतो, त्याचप्रमाणे देवाकरिता म्हणून अर्घ्यु वही कापून आणतो. यज्ञाकरिता असलेले द्रव्य यज्ञात खर्च न होता शिल्पक तत्सर्व राहणे बरे नाही सवय यज्ञासाठी म्हणून असलेले दुर्भे एक ठोव शिल्पक ठेऊन बाकी मारे कापावे.

नागरत करून लागवड झालेल्या दुर्भादि ओपवी कापल्या तरिसुद्धा वहाला अगर पाटाच्या आश्रयाने मिळणाऱ्या पाण्याची जरूर न लागता एका वर्षात पूर्वेकड वाळतात. पण ह्या दुर्भादि ओपवी कापताना काडे राखून कापाव्या म्हणजे पुन्हा काळ्या-पाण्यात त्या वादीस लागतात.

अशा प्रकारच्या अर्थवादांनी यज्ञातील प्रत्येक क्रिया निश्चिती केली आहे. पक्षादी क्रिया वाहून टाकणे किंवा मागची पुढे करणे शक्य नाही. अनुक्रम देखील वायून टाकणारी वायूने आहे. यज्ञसिद्धीची विचारपद्धति भूमितीच्या सिद्धांताप्रमाणे किंवा सरलत व्याकरणातील रूपाप्रमाणे अल्प नियमबद्ध नवसिले आहे.

(उ)

यज्ञसंस्थेतिहासबोधक कोष्टकें.

कोष्टक १ लें, अथर्ववेद व कृष्णयजुर्वेद यांची यज्ञाप्रमाणे विनियोगसादस्याच्या दृष्टीने तुलना.

कोष्टक २ रें, ऋग्वेदांतील मंत्रांचा हौत्रप्रयोगाकडे विनियोग दाखविणारे.

पहिल्या कोष्टकाचे स्पष्टीकरण.

रकाना १.—यात मंत्रांचा श्रौतविनियोग दोन्ही वेदात भिन्न, समान, अगर एकात असून दुसऱ्यात नाही अगर दोहोंतही नाही अशातऱ्हेन वर्गीकरण करून त्या त्या वर्गांचे चिन्ह घातले आहे. चिन्ह—अ=दोन्ही वेदात भिन्न विनियोग. आ=एकाच वेदात विनियोग. इ=दोन्ही वेदात विनियोग नाही. ई=दोन्ही वेदात एकच विनियोग.

रकाना २ व ४.—यात अनुक्रमे अथर्ववेदातील व कृष्णयजुर्वेदातील सद्य परंतु वाही अक्षराचा फरक असणारे मंत्र दिले आहेत. फरक असणारी शब्दरे रकान्यात घेतली आहेत.

रकाना ३ व ५.—यात मंत्रांचे स्थान दिले आहे.

रकाना ६.—यात मंत्रांचा श्रौतविनियोग दाखविला आहे.

यज्ञसंस्थेतिहासबोधक कोष्टक.

कोष्टक १ लं.—अथर्ववेदांतील मंत्रांचे कृष्णयजुर्वेदांतील मंत्रांशी साम्य व विनियोगसादृश्य अथवा भेद दाखविणारे कोष्टक.
(वे. शा. सं. धुंडिराज गणेश बापट यांनी केलेले.)

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	अप्सं ... प्रशस्तिमि- रथा.....	स. १.४,४	अप्सं ... प्रशस्ति- पथा.....	स. १.७,७	(क.) अथर्वेदांतील घोडा धुताना विनियोग. (अ.) प्रातरनुवाकानंतर ग्रहयाने जप करण्याकडे विनियोग.
अ	आपोहिष्टा.....	सं. १.५,१	आपोहिष्टा.....	सं. ४.१,५	(क.) चयनप्रकरणीं विटांची माती पाणी ओतून तयार करण्याकडे विनियोग.
अ	योवः शिव.....	स. १.५,२	योवः शिव.....	स. ४.१,५	(अ.) पशुमध्ये वपाहोमानंतर मार्जनाकडे विनियोग.
अ	तस्माभर.....	सं. १.५,३	तस्माभर.....	स. ४.१,५	(क.) घमांच्या शांतिपठणामध्ये विनियोग.
अ	शंनोदेवी.....	स. १.६,१	शंनोदेवी.....	ब्रा. १.२,१	(अ.) पशुमध्ये वपाहोमानंतर मार्जनाकडे विनियोग, (क.) आयतनांच्या प्रोक्षणाकडे विनियोग.
अ	ईशाना.....	स. १.५,४	ईशाना.....	ब्रा. २.५,८	(क.) अवशुधाच्या आज्यभागाच्या पुरोनुवाक्येकडे विनियोग.
अ	अप्सुमे.....	सं. १.६,२	अप्सुमे.....	ब्रा. २.५,८	(अ.) पशुमध्ये वपाहोमानंतर मार्जनाकडे विनियोग.
आ	येनंद्राय... ब्रह्मणा... तेन त्वमग्रद्व.....	सं. १.९,३	येनंद्राय... हविषा... तेनामेलसुत.....	सं. ३.५,४	(क.) दर्शपूर्णमासात याजमानामध्ये विनियोग.
आ	वितेमि... मेहर्न..... गवीनिके । ... विकुमार जरायुणावपयतम् ॥	सं. १.११,५	वितेमि... तर्करीं गविन्या । ... विगर्भजरायु च ॥	स. ३.३,१०	(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	अदारस्त... तु.....	सं. १.२०,१	अदार स्त... त.....	ब्रा. ३.७,५	(क.) अष्टापदी (अग्निं दीद्वी) या गर्भे छेदन करण्याकडे विनियोग.
आ	... रुजिना... ॥		... रुजना... ॥		(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	सस्विदा विशाध... ... सोमपा... ॥	स. १.२१,१	सस्विदा विशाध... ... सस्विदा ॥	ब्रा. ३.७,११	(क.) दशपूर्णमासाच्या प्रायश्चित्तात विनियोग.
अ	विनंद्रं... अधमं गमयातनो... ॥	सं. १.२१,२	विनंद्रं... अधसदंतग्रीभी... ॥	स. १.६,१२	(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
अ	विरसो... जहि..... ... रूद्रहन्... ॥	सं. १.२१,३	विरावृन्वि... नुद... ... सामितो... ॥	स. १.६,१२	(क.) इन्द्रोर्वसुध देवतेच्या पुरोनुवाक्येकडे विनियोग. (अ.) पुरीषछन्वितीच्या अनुमंत्रणाकडे विनियोग.
आ	उकेपुते..... ... ते... ॥	स. १.२२,४	उकेपु मे..... ... मे... ॥	ब्रा. ३.७,६	(क.) इन्द्रदेवतेच्या याज्येकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	नक्तंजाता... ... क्लिप्तस... आला खोविशता... ... शुक्रमि... ॥	सं. १.२३,१ स. १.२३,२	नक्तंजाता... ... क्लिप्तस... आन... अशुता... ... श्रुतानि... ॥	ब्रा. २.४,४ ब्रा. २.४,४	(क.) दर्शपूर्णमासात यजमानाच्या उपस्थान मंत्रामध्ये विनियोग.
अ	असितं... प्रलयन... ॥	स. १.२३,३	असितं... निलयन... ॥	ब्रा. २.४,४	(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
अ	अस्थिज... दृष्टा... ॥	स. १.२३,४	अस्थिज... क्लृप्ता... ॥	ब्रा. २.४,४	
अ	मरुपा... मरुपकृत्वमोपधे... ॥	स. १.२४,३	मरुपा... मरुपास्योपधे... ॥	ब्रा. २.४,४	

पंक्ति.	अधर्षवेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	उदसी...अगादुदि...। (पुढचें अर्ध मित्र)	सं. १.२१,५	उदसायेतु...उदि...। (पुढचें अर्ध मित्र)	वा. २.७,१६	(कृ.) राज्यामिपेकांत रथारोहणाचे वेळीं सूयाकडे अवलोकन करून म्हणण्याकडे विनियोग. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	आशानामा...।॥	सं. १.२१,१	आशावांला...।॥	वा. २.५,४	(कृ.) दशपूर्णमासांत चतुर्धाकरण- कडे विनियोग. (अ.) अश्वमेधांतील उत्पद्य अश्वानाच्या अनुनत्रणाकडे विनियोग.
आ	हिरण्यवर्णा...सविता यास्वमि। या अग्नि सुवर्णा स्ता...।	सं. १.२३,१	हिरण्यवर्णाः...कश्यपो यास्विदः। अग्निरा विरुपा स्ता...।	सं. ५.६,१	(कृ.) चयनप्रकरणीं कुंभेष्टकांच्या उपधानाकडे विनियोग. (अ.) धौतविनियोग आढळत नाही.
आ	यासांराजा...। (अर्ध पूर्वाच्या ऋचेतील)	सं. १.२३,२	यासांराजा...। (अर्धनिराळा)	सं. ५.६,१	(कृ.) चयनप्रकरणीं कुंभेष्टकांच्या उपधानाकडे विनियोग. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	यासादेवा...। (अर्ध पूर्वाच्या ऋचेतील)	सं. १.२३,३	यासादे...। (अर्धनिराळा)	सं. ५.६,१	
आ	शिवेनमा...न्वो...। (अर्धनिराळा)	सं. १.२३,४	शिवेनमा...नुवो...। (अर्धनिराळा)	सं. ५.६,१	
इ	वेन...पश्यत्यरंमुद्रायतत्येकरूपम् ॥ (अर्ध मित्र आहे)	सं. २.१,१	वेनस्तत्पश्यन्विशवा मुवनानित्येकनीळम् (अर्धमित्र आहे)	आर. १०.१	दोन्ही वेदांत धौतविनियोग नाही.
इ	प्रतद्वोचेद...तस्य... धाम...गुह्यात् । ... गुह्यास्य यस्तानि...सवि- तुपितासत्...॥	सं. २.१,२	प्रतद्वोचे अमृतंनु...नाम ...गुह्यात् । ...गुह्यात् यस्तत्...सवितुःपिता- सत्...॥	आर. १०.१	
इ	समःपिता...सजत- वंधुधा...।ध...यंतिस्वर्गम्	सं. २.१,३	योनःपिताजनितस्यो सनीचं धुजं...सवि- धातया...। योदेवानां...धा... यंत्यन्या...॥	सं. ४.६,२ आर. १०.१ सं. ४.६,१	
इ	परिद्यावापृथिवीसवः (पुढचा सर्व मंत्र मित्र)	सं. २.१,४	परिद्यावापृथिवीयंति सवः (पुढचा मंत्र सर्व मित्र)	आर. १०.१	दोन्ही वेदांत धौतविनियोग नाही.
इ	यत्रदे...समानेयोना यभ्यरयन्त...॥	सं. २.१,५	यत्रदेवा...वृद्धीयेधा- मान्यभ्यरयन्त...॥	आर. १०.१	
अ	इन्द्रस्वनु प्रावीच वीर्याणि॥	सं. २.५,५	इन्द्रस्ववीर्याणि प्रवीचं॥	वा. २.५,४	
अ	अहर्ग्रहि...।	सं. २.५,६	अहर्ग्रहि...।	वा. २.५,४	(कृ.) निकेबल्वनामक शस्त्रामार्गे विनियोग. (अ.) सोमयागामध्यं अभिषेक होमाकडे विनियोग.
अ	वृषाय...नो ववृणी...।॥	सं. २.५,७	वृषाय...नो ववृणी...।॥	वा. २.५,४	
अ	समास्ता...।समस्ततः ॥	सं. २.६,१	समास्ता...।पृथिव्याः ॥	सं. ४.१,७	
अ	संचेय...। मातेरिपदुष...रो...॥	सं. २.६,२	संचेय...वोषयेन... माचरिपदुष...वे...॥	सं. ४.१,७	(कृ.) चयनांग पश्याच्या सामिधेनीकडे विनियोग (अ.) याचप्रसंगी ब्रह्मयाच्या अनुमंत्रणाकडे विनियोग.
अ	ताममे...। ...ते...जिदभवसे ॥	सं. २.६,३	ताममे...। ...नो...जिचसे...॥	सं. ४.१,७	
अ	धन्वेनामेलेन...प्रया । ...मप्यमेष्टा ॥	सं. २.६,४	धन्वेनामेलायु...त्रपेवे । ...मप्यस्याष्टि...॥	सं. ४.१,७	
अ	अतिनिदो...रतिद्विषः । ...तरलाम...र...॥	सं. २.६,५	अतिनिदो...रातिममे ...सहसा...रा...॥	सं. ४.१,७	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	क्षेत्रिया...त्याजामिशं- सार...॥...वज्राणा ...कृणोमि...स्वाम् ॥	सं. २.१०,१	क्षेत्रियै...त्येता ॥... वज्राणे...करोमि...इमे ॥	ब्रा. २.५,६	दोन्ही वेदांत धीतविनियोग नाही.
आ	शंतेभमि...सोमः... (पुढें मित्र आहे)	सं. २.१०,२	शंतेभमि...पापाशुभि (अर्थभिन्न आहे)	ब्रा. २.५,६	
आ	शंतेवातो अंतरिक्षे योधाच्छते भवतु प्रदिश-	सं. २.१०,३	शमंतरिक्षश्च हवातेन वे शंतेयतसः प्रदिशो भ-	ब्रा. २.५,६	
आ	धतसः ॥		वतु ॥		
आ	इमायादेवीः प्रदिश-	सं. २.१०,४	या देवीयतसः प्रदिशो	ब्रा. २.५,६	(क.) एका काम्येष्टीच्या याज्येकडे विनियोग. (अ.) धीतविनियोग नाही. (क.) प्रवर्गाच्या शांतिपठणाकडे विनियोग. (अ०) धीतविनियोग नाही. (क.) ओदनसवामय्यें यजमानानें चढ प्राशन करताना म्हणण्याकडे. (अ.) धीतविनियोग आढळत नाही. (क०) सोमयागांत होमामय्यें 'आग्निदे' ओतण्याकडे विनियोग. (अ.) सदप्रसंगी ब्रह्मयानें अनुमंत्रणाकडे विनियोग.
आ	सूर्यमृत...अधि...सुं- चंती अष्टजमिरेणसः । एवाहं तां क्षेत्रियाभि मैला...॥ एकअर्थ	सं. २.१०,८	सूर्यमृत...यत्...अमुं यत् न सवनन्येनसः । एवमहमिमंक्षेत्रियाजामि	ब्रा. २.५,६	
अ	आयुदां...जरसं गुणानो ...पृष्टो अमे ।...	सं. २.१३,१	आयुदां...हविषो जुषा- णो...योनिवेधि ।...	सं. १.३,१४	
अ	पुनानमि...॥		पुननमि...॥		
अ	प्रजापानो...ते स्वाहा	सं. २.१६,१	प्रजापानो...तम् ॥	आर. ४.४२	दोन्ही वेदांत धीतविनियोग नाही.
आ	इममम्र...नय...॥	सं. २.२८,५	इममम्र...कृषि... स्तोम...॥	ब्रा. २.७,७	
अ	आशीर्ण...सोम...स्तवं दक्षधनं...सचेतवी । जयन्...य... ॥	सं. २.२९,३	आशीर्ण...सुप्र...स्त- मिपं दधातु...त यचं- सम् । जयन्...२...॥	सं. ३.२,८	
इ	अग्निवद्भः कृमयोदग्निं कप्यवज्ज...। अगस्त्यस्य ...संपिनप्यहं किमीन्	सं. २.३२,३	अग्निणाला किमेदग्निं कप्येन जमदग्निना ॥ विश्वानसोमिदग्नाहतः ॥	आर. ४.३६	
इ	इतोरागा किमीणीमुते पां स्वपतिर्दतः । इतोदत माता किमिदं- धाता हतास्वसा ॥	सं. २.३२,४	किमीणाश्चरागा । अये- यास्वपतिर्दतः अयो मातायो पिता ॥	आर. ४.३६	(क.) पशुमय्यें उपाकरणाकडे व अवाप्यहोमाकडे. (अ.) उपाकृत पशुच्या अनुमंत्रणाकडे.
उ	यइदो...यो...॥	सं. २.३४,१	येपामीशो...च... । ...तोयं...स्वसस्तु ॥	सं. ३.१,४	
अ	प्रसुंचतो...॥	सं. २.३४,२	प्रसुंचमाना...॥	सं. ३.१,४	
अ	देवप्यमा...दीध्याना... न्ये... । अये...देवो विश्वकर्मो प्रजयाचंरराणः	सं. २.३४,३	देवप्य...वप्यमाना... अये... । साए...देवः प्रजापतिः...संविदानः	सं. ३.१,४	
अ	येप्राप्या...॥	सं. २.३४,४	येप्राप्या...॥	सं. ३.१,४	(क.) पशुमय्यें उपाकरणाकडे व अवाप्यहोमाकडे. (अ.) उपाकृत पशुच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	प्रजानन्तः...तु...॥	सं. २.३६,५	प्रजानन्तः...वि...॥	सं. ३.१,४	
	(पुढचा अर्थ मित्र आहे)		(पुढचा अर्थ मित्र आहे)		
अ	येमस्यन्तो...पुर्वा... प्याः । या...दि... कुणवद्विश्वकर्मो ॥	सं. २.३५,१	येमस्यन्तो...कुन्या ...प्याः । या...दि... इयं...ये...कुणवद्वि- श्वकर्मो ॥	सं. ३.२,८	

(क.) अग्निहोमामध्ये वैश्वकर्मण होमाकडे.
(अ.) वैश्वकर्मण होमाच्या (चयना-
मधील) अनुमंत्रणाकडे व चातुर्मास्या-
तील विश्वकर्म यागाच्या अनुमंत्रणाकडे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	रूपयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	यज्ञपति...हुनिमकप्रजा ...नं । मयव्यान् स्तोकानपयान्... नष्टेभिः... ॥ अदान्या...यज्ञस्य येन- धीरः । यदेनश्च... वदएष ते... ॥ घोराकपयो...चंदे... सत्यं...वि...मंत्रमस्ते- पात्र १ स्नान्	सं. २.३५,२ सं. २.३५,३ सं. २.३५,४	यज्ञपति...हुः । प्रजा- विमर्का...ना...धव्यौ ...वपतोरराध । सत्रस्ता ...न्या... ॥ अनन्यस्तोमपान्... प्राणस्य...रे...एनश्च- ...ग्रहि...एषा । ... घोराकपयो...पए... संघौ...नमोवि...ने सउपालस्नान् ॥	सं. ३.२,८ सं. ३.२,८ सं. ३.२,८	(क.) अग्निष्टोमामर्च्यं वैश्वकर्मेण होमाकडे. (अ.) वैश्वकर्मेण होमाच्या (चयना- मधील) अनुमंत्रणाकडे व चातुर्मास्यां- तील विश्वकर्म यागाच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	त्वाविश्रो...तो...त्वमि- माः प्रदिशः पञ्चदेवीः । ...राष्ट्रस्य...दिश्रयस्व ... ॥ अमूये दिविभुभगे... ॥ सं. ३.७,४ विश्वेन्द्रिय संचता मधम- पाशसुत्तमम् ॥ आ प्रथमा हव्युपास... ॥ सं. ३.१०,१ ...दुहामु... ॥	सं. ३.४,२ सं. ३.७,४ सं. ३.१०,१	त्वाभावो...त...त्वाष्ट- वंतमस्तुतः स्वर्काः । ... क्षत्रस्य...मिशिध्रियाणः ... ॥ अमूये भुभगे दिवि ... ॥ प्रहामृत यच्छ- तामेतद्दक्षकमोचनम् ॥ याः प्रथमा व्योच्छत् ... ॥...धुश्चो... ॥	सं. ३.३,९ आर. २.६ सं. ४.३,११	(क.) वृषालंभयागांतील खिष्टकृताकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	संवत्सर...सहो सं. ३.१०,३ (अर्धे मित्र आहो) आ इयमेव...दाक्षितरासु ॥ सं. ३.१०,४ (पुत्रचा अर्धे वराच मित्र आहो) आ एकादका... सं. ३.१०,१२ ...देवा...शयून्... दस्युना...राचीपतिः आ यददः... सं. ३.१३,१ आ यत्प्रेषि...जा... ॥ सं. ३.१३,२ आ अपकाम... सं. ३.१३,३ आ एकोवोदे... सं. ३.१३,४ आ आपोमद्रा...आसन्... सं. ३.१३,५ ...गमेत् ॥ आ आदित्य...आसाम् ॥ सं. ३.१३,६ ... ॥ आ प्रातरग्नि... सं. ३.१६,१ ...हवामहे ॥ आ प्रातर्जित...हवामहे... सं. ३.१६,२ ... ॥ आ भगप्रणे...बा... ॥ सं. ३.१६,३ आ उतेदानी... ॥ सं. ३.१६,४ आ भगएव...देव...ना... सं. ३.१६,५ ... ॥ आ समध्वरा...ने... सं. ३.१६,६ ... ॥ आ अश्ववती...ता... सं. ३.१६,७ ...ना... ॥ सं. ३.१६,८	संवत्सरस्य प्रतिमां सते । सं. ५.७,२ (पुत्रचा अर्धे अगदीमित्र) इयमेव...दंतरस्यां... सं. ४.३,११ (पुत्रचा अर्धे पुष्कळच निराका आहो) एकादका... सं. ४.३,११ ...दस्यून्...देवा- मुराणा...राचीभिः ॥ यददः... सं. ५.६,१ यत्प्रेषि...नता...स्थन... सं. ५.६,१ अपकाम... सं. ५.६,१ एकोदे... सं. ५.६,१ आपोमद्रा...आसुर... सं. ५.६,१ ...गन् ॥ आदित्य... सं. ५.६,१ आसाम्... ॥ प्रातरग्नि... वा. २.८,९ ...हुवेम ॥ प्रातर्जित...हुवेम... वा. २.८,९ ... ॥ भगप्रणे...बा... वा. २.८,९ उतेदानी... ॥ वा. २.८,९ भगएव...देवा... वा. २.८,९ ... ॥ समध्वरा...ना... वा. २.८,९ अश्ववती...ना... वा. २.८,९	(क.) चयनप्रकरणीं इष्टकोपधानाकडे विनियोग. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही. (क.) चयनप्रकरणीं कुंभेष्टकांच्या उपधाकमांत विनियोग. (अ.) ध्रौतविनियोग आदळत नाही. (क.) काम्य पञ्चमर्च्यं याज्यापुरोउ- वाक्यांकडे विनियोग. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.		

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	सीरायुं...।...या...।	सं. ३.१७,१	सीरायुं.....।...या	स. ४.२,५	(क.) चयनामध्यं नागर जोडण्याकडे विनियोग. (अ.) नागर जोडताना ब्रह्मान नागराकडे अवलोकन करण्याकडे.
अ	युनक्त...।...विराजः	स. ३.१७,२	युनक्त.....।	स. ४.२,५	
अ	ध्रु...प्य...मावयन् ॥		गिराचध्रु...प्या...यत्।		(क.) चयनप्रकरणी चयनक्षेत्र नागरण्याकडे. (अ.) चयनक्षेत्र नागरण्याचें काम चालू असता त्याचेकडे ब्रह्मान या मंत्राने निरीक्षण करण्याकडे.
अ	लागळं...वत्...सीमें	सं. ३.१७,३	लागळं...वं...शवं	स. ४.२,५	(क.) चयनक्षेत्र नागरण्याकडे. (अ.) चयनक्षेत्र नागरण्याकडे.
	सोमसत्...।...वपतु		सुमसित...।...रूपति		(क.) चयनक्षेत्र नागरण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
	...प्रस्थावद्रचवाहने		...प्रस्थव्यं च पीवरी		
	पीवरी च प्रफल्यम् ॥		प्रस्थावत्चवाहनम् ॥		
आ	युनंतु...।...अनु...।	सं. ३.१७,५	युनंतु...।...अभि...	स. ४.२,५	(क.) चयनक्षेत्र नागरण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	(पुढचा अर्थ भिन्न आहे)		(अर्थ भिन्न आहे)		
आ	युनंता...।...नर...।	सं. ३.१७,६	युनंता...।...नारा...	आर. ६.६	(क.) लोष्टचित्तीचें क्षेत्र नागरण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
	...।...विगय ॥		...विगया (एक चरण जास्त आहे)		
आ	युनासीरेहस्ममेयुषेया	सं. ३.१७,७	युनासीराविमावाचं...	आर. ६.६	(क.) लोष्टचित्तीचें क्षेत्र नागरण्यावर नागर उचलून घेऊन नागराकडे पाहण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
	...॥		...॥		
आ	सीतेवं...।...सुमनाअसो...युव ॥	सं. ३.१७,८	सीतेवं...।...सुभगा अति...सति	आर. ६.६	(क.) लोष्टचित्तीचें क्षेत्र नागरण्यावर नागर उचलून घेऊन नागराकडे पाहण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	पूतेन...।	सं. ३.१७,९	पूतेन...।	स. ४.२,५	(क.) नागरादीमधील अंतराला सर्वो-करण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
	सान सीतेपयसा म्याव-		ऊर्जस्वती पयसा पिन्व-		
	म्वस्तेर्जस्वती धृतवति		मानास्मानसीते पयसा		
	नवमाना ॥		भ्यावद्वत्स ॥		
अ	सधितं चरदं...।	सं. ३.१९,१	सधितं ये...।	स. ४.१,१०	(क.) चयनामध्यं उल्यामीवर उंब-राच्या समिधा देण्याकडे. (अ.) अथर्व उल्यामि उचलून येतो त्याचेवळी ब्रह्मान अनुमंत्रण करण्यासाठी विनियोग.
	...मजरमस्तु...वेपा-		...ने...यसाह...॥		
	नसि...॥				
आ	उदर्यता मयवन्...।	सं. ३.१९,६	उदरहन् वाजिना...	स. ४.६,४	(क.) अप्रिणयनप्रवर्गा ब्रह्माने अंगर प्रतिप्रस्थाता किंवा मनावहन यांचे जप करण्याकडे विनियोग. (अ.) धातुविनियोग नाही. (अ.) महाप्रतामध्यं आजि (शयंत)-भावनाच्या वेळी अनुमंत्रणाकडे.
आ	वीराणा...।		र्याना...। (पुढचे अर्थ भिन्न आहे)		
आ	(पुढचा अर्थ भिन्न आहे)		उप्रेत...।	स. ४.६,४	
	...प्रता...।	सं. ३.१९,७	(पुढचे अर्थ भिन्न आहे)		
अ	(पुढचे अर्थ भिन्न आहे)		अवस्य...।	स. ४.६,४	
अ	अवस्य...।	सं. ३.१९,८	गच्छ...।		
	जया...।		नोच्छिपः ॥		
	पयस्वजहोपा				
	वरवरं मामीपा मोनि				
	कथन ॥				
अ	अयंतेयो...।	सं. ३.२०,१	अयंतेयो...।	स. ४.२,४	(क.) गाईपत्यचित्तीच्या इष्टकोपधा-नाकडे विनियोग (अ.) याचवेळी ब्रह्मान अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
	...या...॥		...या...		
अ	अमेअच्छा...।	सं. ३.२०,२	अमेअच्छा...।	स. १.७,१०	(क.) वाजपेयामध्ये अतहोम सज्ञक-कर्माकडे. (अ.) चयनप्रकरणी उल्यामीवर समिधाधानानंतर ब्रह्मान जप करण्याकडे.
अ	...विशाप...॥		...भुवस्...॥		
अ	प्रणोयच्छ...।	सं. ३.२०,३	प्रणोयच्छ...।	स. १.७,१०	
	...देवी...।		...देवा...।		
	...रायि...।		...प्रवाप्...।		
	धातुमे ॥		धातुन ॥		
अ	सोमरा...।	सं. ३.२०,४	सोमरा...।	स. १.७,१०	(क.) अतहोमसज्ञक कर्माकडे. (अ.) अतहोमानंतर ब्रह्मान अनु-मंत्रण करण्याकडे.
अ	मिहंवा...।	सं. ३.२०,५	वारभा...।	स. १.७,१०	
	...।		...।		
अ	अयंमणं...।	सं. ३.२०,६	अयंमणं...।	स. १.७,१०	
अ	वाजस्यन्...।	सं. ३.२०,७	वाजस्यन्...।	स. १.७,१०	
	...न्यंतः। उता...।		...सर्वतः।		
	नियच्छ ॥		...तु ॥		

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	कइदं.....यादात् ।कामः.....विशेषः..... ॥	सं. ३.२९,७	कइदं.....य ।कामः.....विशेषः..... ॥	आ. ३.१०	(क.) दक्षिणाप्रतिप्रहाकडे व अरुण- केतु नामक काठकामध्ये इष्टकोपधाना- कडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
अ	ब्रह्मजज्ञानं.....ध्या..... ॥	सं. ४.१,१	ब्रह्मजज्ञानं.....धिया..... ॥	सं. ४.२,८	(क.) चयनप्रकरणीं रुक्मोपधाना- कडे. (अ.) रुक्मोपधानाच्या अनुमंत्रणा- कडे विनियोग.
आ	प्रयोजहे... दान...पुर्वि ...वानां...। श्रीचंद्रैः ...स्वधाअ..... ॥	सं. ४.१,३	प्रयोजहे... दान...पुं ...नि...यो... ।मीनातुचा स्वधया..... ॥	सं. २.३,१४	(क.) काम्येष्टीच्या पुरोनुवाक्येकडे विनियोग.
आ	सवुध्या...द्रु...पोम्यु- प्र...तस्य... । (पुढचा अर्थ मित्र आहे)	सं. ४.१,५	सवुध्या...द्रु...पाम्यप्र ...यस्य... । (पुढचा अर्थ मित्र आहे)	सं. २.३,१४	(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
अ	य आत्मदा..... योऽस्तेयो...दोमथ...	सं. ४.२,१	य आत्मदा..... यदेशे अस्य द्विपदधनु- पदः कस्यै ॥	सं. ४.१,८	(क.) 'प्राजापत्य' पशूच्या वपा- यागाची याज्ञा म्हणण्याकडे. (अ.) चातुर्मास्य यागांतील वरुण- प्रधासपवर्गामध्ये 'क' नामक देवतेच्या पुरोडाशाच्या अनुमंत्रणाकडे व प्राजा- पत्य पशूच्या अंगच्या अवदानाचेवेळीं अनुमंत्रणाकडे.
आ	यः प्राणतो...की... । यस्यछाया..... ॥	सं. ४.२,२	यः प्राणतो...कइत्... । (पुढचा अर्थ मित्र आहे) यस्यछाया..... ॥	सं. ४.१,८	(क.) प्राजापत्य पशूच्या वपायागाची पुरोनुवाक्या म्हणण्याकडे.
आ	यंकंदसी...तथस्क... मियस्त्वे रोदसी अन्ध- येथां (उत्तरार्ध मित्र)	सं. ४.२,३	यंकंदसी...सातस्य... अन्धैस्तेतां मनसारज- माने । (उत्तरार्ध मित्र)	सं. ४.१,८	(क.) प्राजापत्य पशूच्या पुरोडाशाची पुरोनुवाक्या पठणाकडे.
आ	यस्यथा...वी...नही- यसाद उवतरिधं । (पुढचा अर्थ मित्र)	सं. ४.२,४	येन वी...मा...हदेयेन- मुचः स्तभितं येननाकः (पुढचा अर्थ पूर्णमित्र)	सं. ४.१,८	(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	यस्यविधे...समुद्रेयस्य रसाभिदाहुः । इमाथ प्रदियो..... ॥	सं. ४.२,५	यस्येमे...यस्यसमुद्रे रसया सदाहुः । यस्येमाः ॥	सं. ४.१,८	(क.) प्राजापत्य पशूच्या पुरोडाशाची याज्ञा पठणाकडे.
अ	आपो अग्ने...गर्मे... अमृता प्रतस्ताः । (उत्तरार्ध मित्र)	सं. ४.२,६	आपोहयन्महती...दक्षं ...जनयंतीरमि । (उत्तरार्ध मित्र)	सं. ४.१,८	(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
अ	हिरण्यगर्भे.....सुतयां..... ॥	सं. ४.२,७	हिरण्यगर्भे..... ...चासुतेमां..... ॥	सं. ४.१,८	(क.) प्राजापत्य पशूच्या अंगयागाची पुरोनुवाक्या पठणाकडे.
अ	भूतोभूत...पयआदधाति ... । ह्यु..... ॥	सं. ४.८,१	भूतोभूतेषु चरतिप्रविष्ट ... । ह्ये ॥	आ. २.७,१५	(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
अ	अभि...मापवेन... । ...मित्रवधेन...द्रु... ॥	सं. ४.८,२	अभि...वीरयस्य... । ...द्रुहन्तमस्तु...व ॥	आ. २.७,१६	(क.) प्राजापत्य पशूच्या सुच्यापार- प्रसंगी विनियोग. (अ.) चयनप्रकरणीं हिरण्यव पुरोपधानाच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	व्याप्नोअभि...कर्म... । ...त्तापोदिव्याः पय- स्वतीः ॥	सं. ४.८,४	व्याप्नो वै...ऽपि...धयं ...मातद्राष्ट्रमभिप्रयत्त ॥	आ. २.७,१५	(क.) राज्याभिषेकप्रकरणीं विनि- योग. (अ.) याच कर्मांत विनियोग.
इ	या आपोदिव्या...मदंयं ...प्रयिव्याम् । नपाम..... ॥	सं. ४.८,५	यादिव्या आपः पयसा संवभुवुयां अन्तरिक्ष उ- त्पार्थिवीयाः । तार्यत्ता- स्वर्वासापद्या अभिवि- चामि वपेसा ॥	आ. २.७,१५	(क.) राज्याभिषेकाकडे विनियोग दोन्ही वेदांत आहे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
३	अभिला...अपोदिव्याः पयस्वती ।...सोमित्र ॥	स. ४.८,६	अभिला...दिव्येनपय- सांसह ।...साश्रु...॥	भा. २.७,१५	राजाभिषेकाकडे विनियोग दोन्ही वेदात आहे.
३	एनाव्याघ्रं..... ॥	स. ४.८,७	एनाव्याघ्रं..... ॥	भा. २.७,१६	
आ	... सुवस्त...प्लवन्तः ॥	स. ४.९,१	...हुवं...प्लवन्तः ॥	आर. ६.१०	(क) आहितामीच्या प्रेतक्रियेकडे. (अ) श्री. वि. नाही. (क) प्रवर्ग्य (घर्म) कर्मांत शांति- पटणाकडे. (अ) यजमान यज्ञात आजारी पडेल तर त्याला आरोग्य व्हावे म्हणून केल्या जाणाऱ्या कर्मांत विनियोग.
आ	यदाजनं..... ॥	स. ४.९,१	यदाजनं..... ॥	आर. ६.१०	
अ	द्राविमौ..... ॥	स. ४.१३,२	द्राविमौ..... ॥	आर. ४.४२	(क) चयनप्रकरणात बोकडाचे होके पुरण्याकडे (अ) याच कर्माच्या अनुमंत्रणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधिरोहण कर्माकडे. (अ) श्री. वि. नाही. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
अ	आवातवाहि... ॥	स. ४.१३,३	आवातवाहि... ॥	आर. ४.४२	
अ	अजाहमे.....सोमात् सोभ... । तेनदेवादेव- तामप्रआयन् तेनरोहान् दरुहमैध्यास ॥	स. ४.१४,१	अजाहमे.....गर्भां सावा ... । तयारोहमायधुप मेध्यासस्तया देवादेवता- मप्रआयन् ॥	स. ४.२,१०	(क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
आ	क्रमध्व...रयान्ह... ॥	स. ४.१४,२	क्रमध्व...रयश्चदिव-पु- सुवर्गं..... ॥	स. ४.६,५	
अ	यृष्टाश्रुधिव्या...मंत- रिध... ।...स्रु... ॥	४.१६,३	श्रुधिव्या...मुद्... । ...स्रु... ॥	स. ४.६,५	(क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
अ	स्वयंयन्तो... ।... ॥	४.१४,४	स्वयंयन्तो... ।... ॥	स. ४.६,५	
अ	अग्नेमहि...ताना... मानुषाणाम् ।...	स. ४.१४,५	अग्नेमहि...यता...मत्वा- नाम् ।...	स. ४.६,५	(क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
अ	आगावो... ।... ॥	स. ४.२१,१	आगावो... ।... ॥	भा. २.८,८	
अ	इन्द्रो... य...त... । ...खिल्वे..... ॥	स. ४.२१,२	इन्द्रोयावनेष्ट...ति... ...खिल्वे..... ॥	भा. २.८,८	(क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
अ	नतान...नाता... ।... ॥	स. ४.२१,३	नतान...नैनाथ... ।... ॥	भा. २.४,६	
अ	नताअवां...दोष्ट... । ...तस्य... ॥	स. ४.२१,४	नताअवां...दो... । ...तस्य... ॥	भा. २.४,६	(क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
अ	गावोभगो...मद्... । ...मिह... ॥	स. ४.२१,५	गावोभगो...मैज... । ...मीह... ॥	भा. २.८,८	
अ	यूयंगावो...धीर... । ... ॥	स. ४.२१,६	यूयंगावो...दलील... । ... ॥	भा. २.८,८	(क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
अ	प्रजावती...से... । ...रुद्रसहैतिवृणक्तु ॥	स. ४.२१,७	प्रजावती...सर... । ...हेतीरुद्रसहैतिवृणक्तु ॥	भा. २.८,८	
अ	इममिन्द्र...यंमइम...ने- कृष्णं ॥	स. ४.२२,१	इममिन्द्र...याणामयं विश्वतिरस्तु राजा । (पुडचा अर्धं भिन्न आहे)	भा. २.४,७	(क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
इ	एममज...निष्टं... ॥ (पुडचा अर्धं भिन्न)	स. ४.२२,२	इमममज...रसुं । (पुडचा अर्धं भिन्न आहे)	भा. २.४,७	
इ	अस्मं...इव...न् । ...मोपधीनापशुनाम् ॥	स. ४.२२,४	अस्मंया...स...धेव ...नु । नासुताणाम् ॥	भा. २.४,७	(क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
इ	युनजिम...यन्ति... जयन्त । यत्त्वाकरैकृष्ण- यजमानासुतराहामुच्यं ॥	स. ४.२२,५	युनजिम...यासि... जयासि । सत्त्वाकरैकृष्ण- यजमानासुताराहामुच्यं ॥	भा. २.४,७	
इ	उत्तर...यैकेच राजन् प्रतिशानवसे । एकृष्णा..... ।	स. ४.२२,६	उत्तर...एकृष्णा...वान् (अर्धं भिन्न)	भा. २.४,७	(क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे (अ) वाजपेयानर्घ्ये यज्ञ- नानाच्या यूपारोहणाकडे. (क) चयनप्रकरणात अश्वधि- रोहणाकडे. (अ) सोमवागातील उत्तर- वेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळी जप करण्याकडे (क) एका काम्यपशुसंघे उपहोमा- कडे (अ) सोमवागातील दक्षिणाथे असणाऱ्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्याकडे (क) एका काम्य पशूतील उप- होमाकडे. (अ) सोमवागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानाने पटण करण्या- कडे विनियोग.
इ	उत्तर...यैकेच राजन् प्रतिशानवसे । एकृष्णा..... ।	स. ४.२२,६	उत्तर...एकृष्णा...वान् (अर्धं भिन्न)	भा. २.४,७	

वर्ग.	अधधेवेदमंत्र.	स्थान.	रुप्ययजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	अग्नेमन्वे...सः पां... स्य...हुषाव..... । विशोविशः वि..... ॥	सं. ४.२३,१	अग्नेमन्वे...सोयंपां... न्यं...हवः सःविश्वस्यां विशिप्रविवि..... ॥	सं. ४.७,१५	(क.) 'मृगारि' इष्टीच्या पुरोनुवाक्ये- कडे. (अ.) सामिधेर्नांच्या अनुमंत्रणाकडे. (क.) चयनामध्ये मार्गीत मसाला मिसळण्याकडे.(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	मुजातं..... । सं. ४.२३,४ (पुढचा अर्थ भिन्न आहे)	सं. ४.२३,४	मुजातं..... । सं. ४.७,१५ (पुढचा अर्थ भिन्न आहे)	सं. ४.७,१५	(क.) मृगारिइष्टीतील जाज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग आढळत नाही.
आ	यस्येदं (भिन्न आहे) सं. ४.२३,७ केवलम् । ॥	सं. ४.२३,७	यस्येदं (भिन्न आहे) सं. ४.७,१५ केवलम् । ॥	सं. ४.७,१५	
आ	इन्द्रस्यमन्महे शश्वदिदस्य सं. ४.२४,१ मन्महे...मेम आ... ।मेति..... ॥	सं. ४.२४,१	इन्द्रस्यमन्येप्रथमस्यप्रचे- सं. ४.७,१५ तसो...मासुपा... । ... सुपगता..... ॥	सं. ४.७,१५	
आ	यः संप्रामं...सुधेवशी सं. ४.२४,७ ...द्वयाणि । ॥	सं. ४.२४,७	यःसंप्रामं...वशी सुधे सं. ४.७,१५ ...प्रयाणि । ॥	सं. ४.७,१५	
आ	वायोः सवितु...विशधो सं. ४.२५,१ ...धः । यो...धु...मंहसः ॥	सं. ४.२५,१	वायोः सवितु...द्विश्रुतो सं. ४.७,१५ ...तः । यो...तु... माग..... ॥	सं. ४.७,१५	
आ	उपधे...धाम्न सं. ४.२५,७ स्तौमिदेवं...चवायुं तौ ।मंहसः ॥	सं. ४.२५,७	उपधे...धमंअ..... सं. ४.७,१५ स्तौमियायुः...नमयितो जोहवीमि ता...मागसः	सं. ४.७,१५	(क.) मृगारिइष्टीतील हौयाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग आढळत नाही.
आ	यन्मेदम...येनयेनवा सं. ४.२६,७ कृतं पौरुषेयान् देवात् । ...दावापृथिवी...चत- मंहसः ॥	सं. ४.२६,७	यदिदं भाभि...पौरुषे- सं. ४.७,१५ येन देव्येन । स्तौमि वि- श्वान्देवान्...चंत्वेनसः॥	सं. ४.७,१५	
आ	मरुतां...मे...मं..... सं. ४.२७,१ जंवाजसाते अवन्तु ।निव...नव्ह...चं- त्वेहसः ॥	सं. ४.२७,१	मरुतां...नो...मां...चं सं. ४.७,१५ विश्वामवंतु विश्वे । ... मृदुवे...नृतये...चंत्वे- नसः ॥	सं. ४.७,१५	
आ	तिग्ममनीकं विदितं... सं. ४.२७,७ मार्शतं...सुप्रम् । स्तौमि- मरुतो...चंत्वेहसः ।	सं. ४.२७,७	तिग्ममायुधं वीडितर... सं. ४.७,१५ दिव्यर...सुजिष्णु । स्तौमिदेवान्...चंत्वेनसः	सं. ४.७,१५	
आ	मन्वेवां...वृतावृषां सं. ४.२९,१ चंतरां दृढाणां यो... । (पुढचाच भिन्न आहे)	सं. ४.२९,१	मन्वेवां...तस्यवित्तर सं. ४.७,१५ सत्सौजसा हर्षणाव... । (भिन्न आहे)	सं. ४.७,१५	
आ	तयामन्यो...गाहपि- सं. ४.३१,१ तासो...त्तन् । नु... ॥	सं. ४.३१,१	तयामन्यो...साधपता वा. २.४,१तः ।ति..... ॥	वा. २.४,१	दोन्ही चेदांत श्रौतविधान आढळत नाही.
आ	मन्दुरिदो...जातवेदाः सं. ४.३२,२ ...न्युवि...मासुपीयाः ...सनीपाः ॥	सं. ४.३२,२	मन्दुरमंगो...विश्ववेदाः वा. २.४,१ ...न्युवि...देवयन्तोःधमेण ॥	वा. २.४,१	
आ	अपनः...ग्याः... । सं. ४.३३,१ ॥	सं. ४.३३,१	अपनः...ध्या... । आर. ६.११ ॥	आर. ६.११	
आ	सुक्षेत्रि... । ॥ सं. ४.३३,२	सं. ४.३३,२	सुक्षेत्रि... । ॥ आर. ६.११	आर. ६.११	
आ	प्रयद्वादिष्ठ... । ॥ सं. ४.३३,३	सं. ४.३३,३	प्रयद्वादिष्ठ... । ॥ आर. ६.११	आर. ६.११	(क.) आदितामीच्या प्रेतक्रियंत होमाकडे.
आ	प्रयत्तअमे... । ॥ सं. ४.३३,४	सं. ४.३३,४	प्रयत्तअमे... । ॥ आर. ६.११	आर. ६.११	(अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	प्रयदमे...भानवः । सं. ४.३३,५ ॥	सं. ४.३३,५	प्रयदोः...सूरयः । आर. ६.११ ॥	आर. ६.११	
आ	त्वहिषिभ... । ॥ सं. ४.३३,६	सं. ४.३३,६	त्वहिषिभ... । ॥ आर. ६.११	आर. ६.११	
आ	दिषोनो... । ॥ सं. ४.३३,७	सं. ४.३३,७	दिषोनो... । ॥ आर. ६.११	आर. ६.११	
आ	गनःसिधु...नावाति... । सं. ४.३३,८ ॥	सं. ४.३३,८	गनःसिधु...नावयाति । आर. ६.११ ॥	आर. ६.११	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र	स्थान.	विनियोग..
अ	अमावसि... निशान्ति- पाउ नमस्कारेण नमसा ते..... मंगलगम् ॥	सं. ४.१, ३९	अमावसि..... भिराज- एः । स्वाहाकृत्वा व्र- तणा... भीगधेयम् ॥	सं. १.३, ७	(क.) मंत्रनामि आहवनीयांत ओत- ण्याकडे. (अ.) याच कर्माच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	मनाम... न्वं... ॥	सं. ५.३, १	मनाम... न्वं... ॥	सं. ४.७, १४	
आ	नमदेवा... द्र... ॥	सं. ५.३, २	नमदेवा... द्रा... ॥	सं. ४.७, १४	
आ	... लोक... नायासं ॥		गोप... मेअसिन्		
आ	महायजन्तां... नीया... ॥	सं. ५.३, ४	महो यजंतु... हव्या... ॥	सं. ४.७, १४	
आ	... अभिरक्षेत्तुमेह ॥		... सो अधिवोचतामे ॥		
आ	मयिदेवा... देवा... ॥	सं. ५.३, ५	मयिदेवा... देव्या... ॥	सं. ४.७, १४	
आ	रः सतिपन्नएतद... न्वा ॥		वनिर्पतयूतं... नुया... ॥		
आ	देवी... न... साद... ॥	सं. ५.३, ६	देवी... न... वीर... ॥	सं. ४.७, १४	
आ	माहास्मदि... ॥	सं. ५.३, ७	माहास्मदि... ॥		
आ	उद्व्य... लासिन् ॥	सं. ५.३, ८	उद्व्ययानो... यश्च... ॥	सं. ४.७, १४	(क.) चयनप्रकरणांत विह्वयेष्ट- कांच्या उपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	उन्द्र... ॥		यन्द्र... ॥		
आ	धाताविधाता... वः... ॥	सं. ५.३, ९	धाताधातुर्वा... वर... ॥	सं. ४.७, १४	
	मि... हः । आदित्या- हद्राभ... निरुधाद ॥		रमम् । इमेयजम... वृहस्पतिर्देवाः... न्यर्थात्		
आ	यनः सपत्ना... हएनान् ॥	सं. ५.३, १०	यनः सपत्ना... हेता... ॥	सं. ४.७, १४	
	आदित्याश्च... दानउग्रं कृत ॥		यरावो ररा आदित्या... यानो... कन् ॥		
आ	अर्वाचमिन्द्र... गृणो- लस्माकनभूहयैव मेदी ॥	सं. ५.३, ११	अर्वाचमिन्द्र... ॥	सं. ४.७, १४	
आ	अग्नेमन्युं... परेपातंनो... ॥	सं. ५.३, १२	अग्निमन्युं... पुरस्ताद- द्व्यो... नस्तत् । प्रत्यनो	सं. ४.७, १४	
	विश्वतः । अपावो... यतादुरस्यवो... धा... ॥		... गुतः पुनस्ते... धा... ॥		
आ	ब्रह्मजज्ञानं... ॥	सं. ५.६, १	ब्रह्मजज्ञानं... ॥	सं. ४.२, ८	(क.) चयनप्रकरणां पुरुषोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही. दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाही.
इ	चक्षुषो... ब्रह्मणो हिते ... (पुष्टं मित्र)	सं. ५.६, ९	चक्षुषो हिते... वाचो हिते ... (पुष्टं मित्र)	ब्रा. २.४, २	
आ	इन्द्रस्य गृहोसि... चे (पुष्टं मित्र)	सं. ५.६, ११	इन्द्रस्य गृहोसि... चे (पुष्टं मित्र)	आ. ४.३, १३	(क.) प्रत्ययकर्मांत श्रांतिपठणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	समिद्धो... ॥	सं. ५.१२, १	समिद्धो... ॥	ब्रा. ३.६, ३	
आ	तनूनपात... ॥	सं. ५.१२, २	तनूनपात... ॥	ब्रा. ३.६, ३	
आ	आजुह्वान... ॥	सं. ५.१२, ३	आजुह्वान... ॥	ब्रा. ३.६, ३	
आ	प्राचीनं... ॥	सं. ५.१२, ४	प्राचीनं वहि... ॥	ब्रा. ३.७, ३	
आ	व्यचक्षती... त ॥	सं. ५.१२, ५	व्यचक्षती... य... ॥	ब्रा. ३.६, ३	
आ	आमुष्ययन्ती... ॥	सं. ५.१२, ६	आमुष्ययन्ती... ॥	ब्रा. ३.६, ३	(क.) निरुद्धपशुच्या आश्रिप्ताकाडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	देव्या होतारा... ॥	सं. ५.१२, ७	देव्या होतारा... ॥	ब्रा. ३.६, ३	
आ	आनोयज्ञं... ॥	सं. ५.१२, ८	आनोयज्ञं... ॥	ब्रा. ३.६, ३	
आ	... दन्ताम् ॥		... दन्तु ॥		
आ	यश्मे... ॥	सं. ५.१२, ९	यश्मे... ॥	ब्रा. ३.६, ३	
आ	उपावस्य... ॥	सं. ५.१२, १०	उपावस्य... ॥	ब्रा. ३.६, ३	
आ	सयो जातो... ॥	सं. ५.१२, ११	सयो जातो... ॥	ब्रा. ३.६, ३	
आ	... शिष्यु... ॥		... दिव्यु... ॥		
आ	यूयमुग्र... ॥	सं. ५.१२, ११	यूयमुग्र... ॥	ब्रा. २.५, २	(क.) अश्वमेधांतील घोड्याला पाण्यां- तून बाहेर काढण्याकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाही.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
इ	अत्रिवद्वः क्रिमयोहस्मि सं. ५.२३, १०	अत्रिणात्वाकिमे...प्वेन	आ. ४.३६		
इ	कन्ववजमदमिवत् । अगस्त्यस्यत्र (पुढं भिन्न) हतो राजा कर्माणां उत पां स्थपतिर्हतः । हतो हत- माता क्रिमिर्हतः आता- हतस्वसा ॥	सं. ५.२३, ११	किमिणां राजा अप्ये- वास्थपतिर्हतः । अयो माताथो पिता अयोस्थरा अयोधुद्राः ॥	आ. ४.३६	रोन्ही वेदांत श्री. वि. नहीं.
आ	सविता...प्यस्मिन् । कर्मण्यस्यां...मस्याप्रति- श्रयांमस्याचिन्तामस्या- माकृत्यामस्यामादिप्यस्यां देवहूत्यास्वाहा ॥	सं. ५.२४, १	सविताप्रसवानामधि- पतिः समावत्सस्मिन् ब्रह्म- वस्मिन् सनेस्यामादिप्य- स्यां पुरोधायांमसिन्क- र्मप्रस्याद्वहूत्यास्वाहा	सं. ३.४, ५	(क.) अभ्यातानसंज्ञक होमाकडे. (ख.) वातुमांस यागामध्ये सवितु- देवतेच अनुमंशत्र ब्रह्मज्ञानं करणाकडे.
आ	वरुणोपा..... ०	सं. ५.२४, ४	वरुणोपांमधिपतिः समावतु ०	सं. ३.४, ५	(क.) अभ्यातानहोमाकडे. (अ.) श्री. वि. नहीं.
आ	वायुरेतरिक्ष..... ०	सं. ५.२४, ८	वायुरेतरिक्षस्याधिपतिः सं०	सं. ३.४, ५	
आ	चंद्रमानक्ष..... ०	सं. ५.२४, १०	चंद्रमानक्षप्रणामधि- पतिः सं०	सं. ३.४, ५	(क.) अभ्यातानहोमाकडे. (अ.) श्री. वि. नहीं.
आ	यमःपितृणा..... ०	सं. ५.२४, १४	यमः पृथिव्याअधि- पतिः सं०	सं. ३.४, ५	
आ	अग्निर्वैनस्यती..... ०	सं. ५.२४, २	अग्निर्भूतानामधिपतिः सं०	सं. ३.४, ५	
आ	महतः..... ० ।	सं. ५.२४, ६	विष्णुः पर्वताना... ०	सं. ३.४, ५	
आ	सोमोवीरधामपि... ० ।	सं. ५.२४, ७	सोमओषधीनाम... ०	सं. ३.४, ५	
आ	सूर्यश्चक्षुषामपि... ० ।	सं. ५.२४, ९	सूर्योदिवोधिपतिः सं०	सं. ३.४, ५	
आ	इन्द्रोदिवोधि... ० ॥	सं. ५.२४, ११	इन्द्रो ज्येष्ठानामपि... ०	सं. ३.४, ५	
आ	गमोअस्यो..... ०	सं. ५.२५, ७	गमोअस्यो..... ०	सं. ४.१, १	
आ	...स्य सोअने...नमे- ह्याः ॥		स्याने...मोअप्रमति ॥		(क.) चयनामध्ये समिदायानाकडे. (अ.) श्री. वि. नहीं.
आ	ऊर्ध्वोअ... । कःससुतु सं. ५.२७, १	ऊर्ध्वोअ... । कस्य- सुतोः । तनुनपा... ॥ (पुढं भिन्न)	सं. ४.१, ८		
आ	देवोद...धोअ... । सं. ५.२७, २	देवोद...धोअ... । सं. ४.१, ८			
आ	मध्यावसं...तिप्र... सं. ५.२७, ३	मध्यावसं...वेयी... सं. ४.१, ८			
आ	अमिः..... ॥	...वध्रं ।..... ॥			
आ	अच्छाय...ताचिदिडा । सं. ५.२७, ४	अच्छाय...तेनेडा... सं. ४.१, ८			
आ	अमिः युचो... सं. ५.२७, ५	अमिः...सु ॥			
आ	रथयः...तरी... सं. ५.२७, ६	रथयः...रुदे...सु सं. ४.१, ८			
आ	वरावथातिष्ठन्वमुपातरथ सं. ५.२७, ७	वसुध्वतिष्ठो वसुधातनय ॥			
आ	द्वारोदेवी...प्रतरक्षन्ति सं. ५.२७, ८	द्वारोदे...प्रताददंते सं. ४.१, ८			
आ	निमहा...तामिभे...ने ॥	अमे...तोधाप्रा पत्य- मानाः ॥			
आ	देवा...रऊर्ध्व...गुणत सं. ५.२७, ९	देव्या होतागवू... सं. ४.१, ८			
आ	गुणता नः स्विष्टये ॥	गुण- तमः स्विष्टियम् ॥			
आ	तिषोदेवी...स्तामिडा । सं. ५.२७, १०	तिषोदेवी...न्तिडा... सं. ४.१, ८			
आ	...मही भारती... सं. ५.२७, ११	भारती मही...तनः... सं. ४.१, ८			
आ	तमः... देवलय सं. ५.२७, १२	तथसुबीरम् ॥ रथः... सं. ४.१, ८			
आ	रथः...प्यना...मम ॥	...नुना...स्य ॥			

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	रूपण्यजुर्वेदमंत्र.	स्थान	विनियोग.
आ	वनस्पते देवेभ्यो स्वदयतु ।	स ७.२७, ११	वनस्पते ४ देवेषु य स्वदयाति ॥	स ४.१८	(क) अग्निचयनागभूत पशूच्या आग्नी- सृष्ट पठणाकडे
आ	अग्नेस्वाहा यज्ञ ॥	स ७.२७, १२	अग्नेस्वाहा इव्य ॥	स ४.१८	(ख) धौतविनियोग नाही
अ	उदेनमुत्तर । समेन नचसाधन ..चहुकृषि ॥	स ६.५१	उदेनमुत्तर । राय स्यो प्रनयाच । नेनच ॥	स ४.६३	(क) चयनप्रकरणात उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) त्याच कार्याकडे विनियोग तथापि या मंत्राने अर्घ्य समिध देत असता प्रदद्यान तोच मंत्र म्हणून अर्घ्यकडून होणाऱ्या क्रियेकडे अवलोकन बोधिले आहे
अ	इन्द्रेम र । स ६.५२	इन्द्रेम रा । स ४.६३	यमेनवर्चसाधन देवेभ्यो भागभा अगत ॥		(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) दशपूषामात्र प्रसर्गा प्रदद्यान या मंत्राने आधारसज्ञक होमाचे अनुमनन करण्याकडे
आ	यस्य इप्सो । म ६.५२	यस्यकुमां । देवा	स ४.६३		(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
अ	सोमो द्य ॥	नय ॥			(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
अ	पुनतु । विधा	स ६.२०, १	पुनतु । पुनतु विश्व	स १.४८	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
अ	भूतानि पवमान पुना पुमा ॥		आयव ॥		(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
अ	उभाभ्या । अन्मा	स ६.२०, ३	उभाभ्या । इदमहा	स १.४८	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
अ	न्युनीहि यज्ञसे ॥		पुनीमहे ।		(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
आ	कृष्णनियान अगो	स ६.२३, ४	अमितवणा मिहो	स ३.१, ११	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
	। नाहत्स्मादिद्		। नाहत्स्मा		
	धृतेन धृतिर्वी व्यूद् ॥		दित्युधिवी धृतेर्युयते ॥		
आ	पयस्वती वा । स ६.२३, ५	पयस्वती ता । स ३.१, ११	ऊर्गं थ ॥		(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
	शिवायदेजथा मरुतो द				
	नमवधस ऊर्गं				
	त ॥				
आ	उदमुतो धिया	स ६.२३, ६	उदमुतो धिये	स ३.१, ११	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
	वा निवतस्पृणाति ।		श्रे मरुतो जुनति । को		
	एनातिमृहा तुनैव		शाति । गदा		
	तुन्दाना ॥		तुगापे तुगाना ॥		
अ	आयगा सन्दन्मा	स ६.३१, ७	आयगा सन्दन्मा	स ३.५, ३	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
	र । स्व ॥		न । सुव ॥		
अ	अतश्चरतिरोचना अस्य	स ६.३१, ८	अस्यप्राणादपानलत	स ३.५, ३	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
	प्राणादपानत । स्व ॥		थरति रोचना ।		
			सुव ॥		
अ	त्रिशदाम तगोअग्नि	स ६.३१, ९	त्रिशदाम तगाय	स ३.५, ३	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
	यत् । प्रतिवस्त्रोह		य । प्रलम्ब वहसुभि ॥		
	सुभि ॥				
आ	यो अस्य गुको अग्नि	स ६.३४, ५	यदस्य गुक्रज्योति	स ३.२, ५	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
	। स ॥		। त व ॥		
			(अ) अग्नि वैश्वानरस्वाहा		
अ	वैश्वानरो ऊतय आस	स ६.३५, १	वैश्वानरो ऊत्या ।	स ३.५, ११	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
	। न सुष्टुतीरप ।		स्वधेन वाहसा ।		
आ	ऋतावान । ॥	स ६.३६, १	ऋतावान । ॥	स ३.५, ११	(क) चयनप्रकरणा उद्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) धौ वि नाही

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	योनःशपा...तः शपतो यथनः शपात् । (पुढचा अर्थ मित्र आहे)	सं. ६.३७,३	योनःशपा...तो यथनः शपतः..... । (पुढचा अर्थ मित्र आहे)	ब्रा. २.५	(क.) कृष्णान्दोहोमांत विनियोग. (अ.) श्री. वि. नाही.
आ	सिहेव्याघ्र..... । ऐतु..... ॥	सं. ६.३८,१	सिहेव्याघ्र..... । ...आगन्..... ॥	ब्रा. २.७,७	
आ	याहस्तिनि.....रप्पु गोपुया पुरुपेपु । पुढचं अर्थ वरील मंत्राचे	सं. ६.३८,२	याहस्तिनि.....रप्पेपु पुरुपेपु गोपु । पुढचं अर्थ वरील मंत्राचे	ब्रा. २.७,७	(क.) 'ओदनसर्व' नामक यज्ञांत माताच्या आहुति देण्याकडे. (अ.) श्री. वि. नाही.
आ	रथे अक्षेपु... ॥ (पुढचं अर्थ वरील मंत्राचेंच)	सं. ६.३८,३	रथे अक्षेपु... ॥ (पुढचं अर्थ वरील मंत्राचेंच)	ब्रा. २.७,७	
आ	याराजन्ये...वजि... । पुढचं अर्थ वरील मंत्राचें	सं. ६.३८,४	याराजन्ये...कथे... । पुढचं अर्थ वरील मंत्राचे	ब्रा. २.७,७	
इ	अग्निप्रातः...विश्वकृत... । ॥	सं. ६.४७,१	अग्निप्रातः...महिना... । ॥	सं. ३.१,९	(क.) व (अ.) मुलाह दिवशी प्रातः सवन सप्तासिनिमित्त सस्थिताहुति घालण्याकडे विनियोग.
इ	विश्वेदेवाम... ।	सं. ६.४७,२	विश्वेदेवाम... ।	सं. ३.१,९	(क.) व (अ.) माध्यंदिनसवन समाप्तिनिमित्तक आहुति देण्याकडे.
इ	इदंतृतीयं... ।	सं. ६.४७,३	इदंतृतीयं... ।	सं. ३.१,९	(क.) व (अ.) तृतीयसवननिमित्तक समाप्तीची आहुति देण्याकडे.
अ	येनोति... । संवहास्यं यज्ञस्योद्विस्वाहा ॥	सं. ६.४८,१	येनोति...संधारय... ।	सं. ३.२,१	(क.) प्रत्येक सवनामध्ये पवमान-संज्ञक 'स्तोत्राचें' गान सुरू झाल्यानंतर त्याचें अनुमंत्रण यजमानानें करण्याकडे.
अ	यथाति... । अर्थ वरील मंत्राचेंच	सं. ६.४८,२	यथाति...संधारय... ।	सं. ३.२,१	(अ.) स्थावप्रसंगी ब्रह्मयानें यजमानाकडून प्रत्येक पवमानाचे ठिकाणीं क्रमानें म्हणविण्याकडे.
अ	नहिचे अग्रे तन्यः... । मानश... । संज... ॥	सं. ६.४९,१	नहिचे...तनुवै... । चकार... । पुनर्ज... ॥	आ. ६.१०	(क.) आहितामीच्या प्रेतक्रियेमध्ये १० व्या दिवशी वेलाच्या कातः ज्यावर मृताच्या आत्मांनी बसावयाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
अ	वायोःपूतः... ।	सं. ६.५१,१	वायोःपूतः... ।	ब्रा. २.६,१	(क.) सोमरसाच्या अतिपवननिमित्तक पयःशोधनाकडे. (अ.) सोमामणि यागामध्ये सुरा गाळवयाच्या वेळीं धमिमंत्रण करण्याकडे.
अ	यत्किंचेदं...चरति । अचिस्ताचेंतद्व... ॥	सं. ६.५१,२	यत्किंचेदं...चरामति । अचितीयत्... ॥	सं. ३.४,११	(क.) वरुणदेवतात्मक काव्येष्टींतील याज्यामंत्र पठण करण्याकडे. (अ.) सोम ओकून पडल्याबद्दलच्या संज्ञामणिनामक यज्ञात गाळवयाच्या सुरेचें अनुमंत्रण करण्याकडे.
आ	संवर्चसा... । कृणोतनुनो... ।	सं. ६.५३,३	संवर्चसा... । नुरयोनु... ।	आ. २.४	(क.) कृष्णान्दोहोमामध्ये विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	ये पंधानो...संचरंती । त्वामज्यानि यतमां- दाति तर्स्य ना... । ...पत्ते... ॥	सं. ६.५५,१	येचत्वारः पथवो... । विर्वति... । मजीत्सिमावहा... । ...दत्ते... ॥	सं. ५.७,२	(क.) चयनामध्ये पृथक्कोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
अ	घोषो हेमन्तः सिशिरो... । ...मिसे नो दधान । (पुढचें अर्थ सवेच मित्र)	सं. ६.५५,२	घोषो हेमन्त उतनो... । मुक्तिप्रो अस्तु । (पुढचें अर्थ मित्र आह)	सं. ५.७,२	(क.) चयनामध्ये पृथक्कोपधानाकडे. (अ.) प्रदयानें प्रयाजाचें अनुमंत्रण करण्याकडे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	इदावसराय । मभिभद्र सोमनसे न्याम ॥	स ६.५५,३	इदुवसराय । यजोगीता अहत्स्याम ॥	स ५.७,२	(क) चयनामर्च्ये घृतेऽप्योपधानाकडे. (अ) धौतविनियोग नाही.
अ	वैश्वानरो न नमो-भि । पयस्वती न ॥	स ६.६२,१	वैश्वानरो मां मयोभू । पयोभि मा ॥	आ १.६,८	(क) सोमयागाय वीक्षेनप्य यजमानानि जप करण्णाकडे (अ) 'सव' यज्ञात अभिषेकाकडे.
अ	यत्तेदवी स्वावमो न्ययत् । ततविष्याम्या वचसे यलायादोम रमनमदिप्रसृत ॥	स ६.६३,१	यत्तेदवी स्वविचर्त्यमा इदतेतदि योनमथा द्यावीव पितुमदिप्र युक्त ।	स ४.२,५	(क) चयनप्रकरणौ नैकृतीशक्रावर शिक झाकण घालण्याकडे (अ) नैकृतीशक्रोपधानानंतर आसवी (घडवची) च्या अनुमनगावडे
ग	ससमिधु । ॥	स ६.६३,८	ससमिधु । ॥	स ४.५,४	(क) चयनामर्च्ये 'छद' छडक इष्ट कोपधानाकडे (अ) याच प्रसर्गा नइथात अनुमनन करण्णाकडे
इ	सजानीध्व घृच्छ्व । सते ॥	स ६.६४,१	सयच्छ्वस्ववध्व सत ॥	आ २.५,४	(क) कृष्णमासामर्थ्ये ब्रह्मयान पुरोडाश भक्षण करण्णाकडे
इ	समाना नत । समाननवो हविषा जु शोभि समान चैनां ज त्सविदाश्च ॥	स ६.६८,२	समानो मन । समान केता अभिसर नप्यस् सज्ञानेन वो ह विषायजाम ॥	आ २.५,४	
इ	समानाव । ॥	स ६.६४,३	समानाव । ॥	आ २.५,४	
अ	यदत्र हिरण्यमश्व । यदेव किंच प्रति जमाहममिहोता युहु-त	स ६.७१,१	यदत्र वासो । यदेवाना चक्षुष्या गो अस्ति यदेव किंच प्रति जमाहममिमा तस्याद नृण कृणोतु ॥	आ २.७	(क) कृष्णमासामर्थ्ये ब्रह्मयान पुरोडाश भक्षण करण्णाकडे
अ	यदत्र सण्णभि । पुदच अर्थ अगदी मित्र	स ६.७१,३	यदत्र वाकस्वियन् । पुदच अर्थ अगदी मित्र	आ २.७	(क) कृष्णमासामर्थ्ये ब्रह्मयान पुरोडाश भक्षण करण्णाकडे
आ	यथादिह्या अट णीयमाना । न इमान्जनान्समनस स्तुषीद ॥	स ६.७८,३	यथादिह्या समाना तानि । ना विभे देवा समनसो भवन्तु ॥	स २.१,११	(क) 'सज्ञानी' इष्टीमर्थ्ये याज्या पटणाकडे (अ) धौतविनियोग नाही.
आ	निरमु । नवां एन ॥	स ६.७५,१	निरमु । निवा एण ॥	आ ३.३,११	(क) दशपूर्णमासेष्टीमर्थ्ये 'उपनेप' विमोकाकडे (अ) धौतविनियोग नाही. अवशांत फक्त मागील मन्त्रापूर्वी एक पुत्रल अर्थ या मन्त्राच्या दोवट्या चरणापूर्वी नोडून घेतल जाते.
आ	परमात उददु । ति ॥	स ६.७५,२	परमाला नयतु । ति ॥	आ ३.३,११	
आ	एतु एतु । ॥	स ६.७५,३	इहि इहि । इहि यापव स्या असदिभि ॥	आ ३.३,११	
आ	अयनो नमनससि । अगमानि गृहेपुन ॥	स ६.७५,१	अयनो सा पुर । गृहणात्मसमर्थे बहवो नो गृहा असन् ॥	स ३.३,८	(क) उदयनीयष्टीनंतर करावयाच्या सकृद्वीमाकडे (अ) धौत विनि. नाही.
आ	सुतो गृहेपुपायस । आपुष्टमे ला वसु ।	स ६.७५,२	सुतो नोपेहि । मद्रथा । पुनर्ना नष्टमा कृषि पुनना रसिमाकृषि।	स ३.३,८	
आ	देवस । तस्य नोस राख तस्य नोपेहि तस्य ते भक्तिवास स्याम ॥	स ६.७५,३	देवसस्त्वा । राखान्नाजिह्वायस्पोषस् पुनीर्यस् सवत्सरीणास् सन्निम् ॥	स ३.३,८	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	उमंप्रप्ये...तनंततत्... अप्राप्यो नर्णमेतं... ...यत् ॥	सं. ६.११८,२	उमंप्रप्ये...तमेतत्... नेयकृष्णायुषव इत... ...यत् ॥	आ. २.४	
आ	वैश्वानराय...मिययु... ...विचुतंपद...॥ चवथा चरण भिन्न आह	सं. ६.११९,२	वैश्वानराय...मो...रीयु... ...प्रमुच्यन्ते... चवथा चरण भिन्न आह	आ. २.६	
आ	यदंतरिक्षं... (उत्तरार्धे भिन्न आह)	सं. ६.१२०,१	यदंतरिक्षं... (उत्तरार्धे भिन्न आह)	आ. २.६	
आ	भूमिमाता...स्थानः । ...ति...मृ...वप...॥	सं. ६.१२०,२	भूमिमाता...क्षपणः । ...ति...मि...विमि...॥	आ. २.६	(क.) कृष्णान्द्रहोमाकडे विनियोग. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	यत्रमुहादः...न्ति... तन्वा...याः ।...रा... ...प्राद ॥	सं. ६.१२०,३	यत्रमुहादः...तै...न्वा ...याम् ।...रे...त्रम्॥	आ. २.६	
आ	उदगाता भगवती... ...तां प्रतु...॥	सं. ६.१२१,३	अमो ये सुभगेदिभि... ...तामेतत्...॥	आ. २.६	
आ	विजिहीर्षं...ककृणु... ...न्याइ...पयः सर्वा...क्षिय ॥	सं. ६.१२१,४	विजिहीर्षं...कान्कृभि ...नेरि...सर्वान्यथो ...इ ॥	आ. २.६	
अ.	(प्र. च. मि.) विद्वान् विश्वकर्मन्... ...तरेम ॥	सं. ६.१२२,१	(प्रथम चरण भिन्न) विद्वान्प्रजापतिः... ...चरेम ॥	आ. २.६	(अ.) अभिष्टोमांतील पिडदानप्रसंगी अनुमंत्रणाकडे.
आ	ततंतन्तु...तरन्ति... ...नेन ।...राचंठो दातुं चेच्छिक्षान्...एवा॥	सं. ६.१२२,२	ततंतन्तु...अनुचंचरति ...भवतु...यच्छा- दातुं चेच्छिक्षान्... ...एवा ॥	आ. २.६	(क.) कृष्णान्द्रहोमाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	अन्वाहमेया... (हु. च. सं. ६.१२२,३) मिष) ...पक्...मम्री तस्य ग्रसये दंपती सं- थयेथाम् ॥	सं. ६.१२२,३	अन्वाहमेया... (हु. च. सं. ६.१२२,३) मिष) ...पक्...मम्री तस्य गोत्रायेद जाय- यती सश्रमेथाम् ॥	आ. २.६	
अ	एतंसपस्था...वो... ...शैववि...यज- मानः स्यात्सि...॥	सं. ६.१२३,१	एतस् सपस्थ...ते... मावहाच्छे...यज्ञ- पतिवो अत्र...॥	सं. ५.७,७	
अ	जानीतस्य...लोकमय (तिसरा च. मित्र) इथा- पूर्तस्मकृणुताविरस्म ॥	सं. ६.१२३,२	जानीतादं...रूपमस्य (तिसरा चरण भिन्न) इथापूर्तं कृणुतादावि- रस्म ॥	सं. ५.७,७	(क.) चयनप्रकरणो 'आकृतिमंत्र' होमाकडे. (अ.) अभिष्टोमानंतर पिड- दानप्रसंगी अनुमंत्रणाकडे व विश्वकर्मण होमाकडे.
अ	वनस्पते...॥	सं. ६.१२५,१	वनस्पते...॥	सं. ५.६,६	(क.) अश्वमेधांत रथामिमंत्रणाकडे. (अ.) महाप्रतांत रथारोहणाकडे.
आ	दिवस्पृ...॥	सं. ६.१२५,२	दिवः पृ...॥	सं. ५.६,६	(क.) अश्वमेधांत रथामिमंत्रणाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
अ	इन्द्रस्योजो...॥ सदमा...॥	सं. ६.१२५,३	इन्द्रस्य वज्रो... समा...॥	सं. ५.६,६	(क.) अश्वमेधांत रथामिमंत्रणाकडे. (अ.) आधानप्रकरणो रथचक्राचे ठिकाणी होमाकडे.
अ	उपश्रासय...वन्वसा...॥	सं. ६.१२६,१	उपश्रासय...मनुता...॥	सं. ५.६,६	(क.) अश्वमेधासमये रथामिमंत्रणा- कडे. (अ.) महाप्रतामध्यं भूमिदुनुमि वाचविष्णाकडे.
अ	आक्रंदय...अभिघ्न... ...सेध...॥	सं. ६.१२६,२	आक्रंदय...निघ्नमिहि ...प्रोथ...॥	सं. ५.६,६	(क.) अश्वमेधांत दुंदुनिवादाकडे. (अ.) महाप्रतामध्यं भूमिदुनुमि माज- विष्णाकडे.
अ	प्रामूज्यामिमेजयन्तु ...पतन्तु...॥	सं. ६.१२६,३	प्रामूजप्रलावर्तयमा- ति (....वरन्ति...॥	सं. ५.६,६	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	सवेदपुत्र...।...सइदं- विश्वम्.....॥	सं. ७.१,२	सवेदपुत्रः...।...विश्व- भुवोअ.....॥	सं. २.२,१२	(क.) काम्येष्टीमध्ये प्रजापति देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	अयाविष्टा...।...णं... ...सयातन्वातन्व...॥	सं. ७.३,१	अयाविष्टा...।...णो ...सयायत्तनुवातन्व...॥	सं. १.७,१३	(क.) वाचपेय प्रकरणात प्रात्याख्यानमक सोमग्रह घेण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
अ	एकयाच...धातुहु...। वि...गिम्...इ...॥	सं. ७.४,१	एकयाच...सखभू...। नि...द्रि...वि...॥	आ. १.११	(क.) अरुणकतु 'काटकांत' इष्टकोपधानाकडे. (अ.) वातुमांस्यांतील वायु-शुनासीर देवतेच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	यज्ञेनयज्ञ...।... ...सचन्त...॥	सं. ७.५,१	यज्ञेनयज्ञ...।... ...सचन्ते...॥	सं. ३.५,११	(क.) पाशुक ह्येतांत मधुनाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	यज्ञोवभूव...।...उ... पुनः।...अस्यासु इवि- णमादधातु ॥	सं. ७.५,२	यज्ञोवभूव...।... अधिपतीन्करोतुयय- स्यामपतयोरवीणाम् ॥	सं. १.६,६	(क.) दर्शपूर्णमासाची यजमानाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	यसुरूपेण...।...यज्ञेदेवा- (अर्थ भिन्न)	सं. ७.५,४	यसुरूपेण...देवायज्ञ- (अर्थ भिन्न)	आ. ३.१२	(क.) पंचकाटकांतील एका काटका-मध्ये यजमानाने करावयाच्या उपस्था-नाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
अ	अदितिर्वा...।...॥	सं. ७.६,१	अदितिर्वा...।...॥	आ. १.१३	(क.) 'अरुणकेतु' काटकांत उपधा-नाकडे. (अ.) आपानानंतर पवमानेष्टीम-धील अदितिदेवतेच्या हविरतुमंत्रणाकडे.
आ	महीमूढु...।...हवामहे...॥	सं. ७.६,२	महीमूढु...।...हवामहे...॥	सं. १.५,११	(क.) काम्येष्टीपेक्षा एका इष्टांत 'अदिति' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
अ	सुत्रामाणं...।...॥	सं. ७.७,१	सुत्रामाणं...।...यसम ...॥	सं. १.५,११	(क.) काम्येष्टीतील याज्यापुरो-नुवाक्येकडे. (अ.) सोमयागांतील दीक्षे-मध्ये याजमान मंत्रामध्ये विनियोग.
आ	भद्रादग्नि...।...ममस्या ...रम् ॥	सं. ७.९,१	भद्रादग्नि...।...ममस्या ...रः ॥	सं. १.२,३	(क.) प्रयाणविधीकडे. (अ.) धातु-विनियोग नाही.
अ	प्रपथे...।...॥	सं. ७.१०,१	प्रपथे...।...॥	आ. २.८,५	(क.) 'पूषा' देवतेच्या याज्येकडे. (अ.) वातुमांस्यामध्ये पूषादेवतेच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	पूषेमा...।...प्रजानन् ॥	सं. ७.१०,२	पूषेमा...।...प्रवि- ज्ञन् ॥	आ. ६.१	(क.) अग्निहोत्राच्या प्रेतोपधानाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	यस्तेस्तनः...।...यः सुप्रयुः सुद्वो यः सुद्वजः पुनर्विश्वापुष्य सिवार्थो- नि ॥	सं. ७.११,१	यस्तेस्तनः...।...यो... पुनर्विश्वापुष्य सिवार्थो- योरस्तपायसुविद्यः... ॥	आ. ४.८	(क.) घर्माच्या धनुष्प्रानांत गादेच्या अभिमंत्रणाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
अ	अभिलंदि...।...मोण्यो ...सर्व...॥	सं. ७.१५,१	अभिलंदि...।...मूण्यो...। ...सर्वरा...॥	सं. १.२,६	(क.) सोमक्रयाचे घेव्हा सोमवर्गी सोमजुत घेण्याकडे. (अ.) याच प्रसंगी ऋक्षाने सोमवर्गी निवडण्याकडे.
आ	ऊर्वाय...।...सः ॥	सं. ७.१५,२	ऊर्वाय...।...सुवः ॥	सं. १.२,६	(क.) सोमक्रयाचे घेव्हा सोमवर्गी सोमजुत घेण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	सावीहि...।...य...। ...वायोनि...॥	सं. ७.१५,३	सावीहि...।...स...। ...सर्वता...॥	आ. २.७,१५	(क.) राज्याभिषेकाकडे विनियोग. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	तांसवितः सत्यसवांसु सं. ७.१६,१ ...विश्ववारांम् ।... ...महिषोभगाय ॥	सं. ७.१६,१	तांसवित वरेण्यम् सं. ७.१६,२ ...जन्त्याम् ।...पयसा महीगाम् ॥	सं. ७.१६,२	(क.) चयनामध्ये अग्नीवर समिधा-यानाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	बृहस्पते...वर्ष...ज्यो- तयेन महते सौभगाय । संशितं चित्संतरे संशि- शाधि.....॥	सं. ७.१७,१	बृहस्पते...वर्ष...सप- शितं चित्संतरासस विशाधि । वर्षयेन महते सौभगाय.....॥	सं. ४.१,७	(क.) चयनांगपशुंतील सामिधेनी- मर्थे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	धातादधातु.....॥	सं. ७.१८,१	धातादधातु.....॥	सं. ३.३,११	(क.) देविकाहवीमर्थे 'धातु' देव- तेच्या पुरोनुवाक्यकडे. (अ.) श्रौत- विनियोग नाही.
आ	धातादधातु...वि- श्वराधसः ॥	सं. ७.१८,२	धातादधातु...रयि... ...सत्यराधसः ॥	सं. ३.३,११	
आ	धाता विश्वावायौ दधातु ...तु.....॥	सं. ७.१८,३	धातादधातु दाशुपेयसुनि ...तां...सौ...॥	सं. ३.३,११	(क.) समिष्टयजु होमाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	धातारातिः...॥	सं. ७.१८,४	धातारातिः...॥	सं. १.४,४४	
अ	अन्वयनो मति.....॥मम ॥	सं. ७.२१,१	अनुनीया.....॥मयः ॥	सं. ३.३,११	(क.) देविकासंज्ञक आगातील याज्या- पुरोनुवाक्यकडे. (अ.) पौर्णमासयागा- मर्थे अनुमतिदेवतेच्या परिप्रहाकडे.
अ	अन्विदनु...मंससे... ...नस् । (अर्धे निराज्य आहे)	सं. ७.२१,२	अन्विदनु...मन्वासे... ...नः.....॥	सं. ३.३,११	
अ	अनुमन्य...नः.....॥ तस्य...चौथा चरण नित्र विष्णोर्नुक्तं प्रावोचं वी- र्याणि.....॥	सं. ७.२१,३	अनुमन्य...ना.....॥ तस्य...चौथा चरण नित्र विष्णोर्नुक्तं वीर्याणि प्र- वोचं.....॥	सं. १.३,११	(क.) अग्निशोमांत हविर्धान- प्रोक्षणाकडे. (अ.) आतिथ्येष्टीमर्थे विष्णुच्या हवीला अग्निमर्शन करण्याकडे. व हविर्धानसंज्ञक गान्याना 'पुणे' वस- विण्याकडे.
अ	प्रतद्विष्णु...नि.....॥ (अर्धे निराज्य आहे)	सं. ७.२७,२	प्रतद्विष्णु...य.....॥ अर्धे दुसरीकडचा आहे	वा. २.४,३	
अ	यस्योरुपु...॥ विष्णो...नस्तु.....॥	सं. ७.२७,३	यस्योरुपु...॥ ...नः कः.....॥	वा. २.४,३ सं. १.३,४	(क.) अग्नीषोमीय पश्याच्या यूपहुती- कडे. (अ.) सोमकथासाठी निघताना सहण्याकडे व यूपहुतीचें ब्रह्मयाने अनु- मंत्रण करण्याकडे.
अ	इदंविष्णु...पदा ॥	सं. ७.२७,४	इदंविष्णु...पदम् ॥	सं. १.३,१३	(क.) हविर्धानाच्या चाकोरीवर आ- हुति देण्याकडे. (अ.) याचप्रसंगी ब्रह्मयाने अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	त्रीणिपदा...॥ ...इतो.....॥	सं. ७.२७,५	त्रीणिपदा...॥ ततो.....॥	वा. २.४,६	(क.) काम्येष्टीमर्थे विष्णुदेवतेकडे. (अ.) याचप्रसंगी ब्रह्मयाने अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	विष्णोः कर्मा...॥	सं. ७.२७,६	विष्णोः कर्मा...॥	सं. १.३,६	(क.) यूप पुरत्यावर त्याचें निरीक्षण करण्याकडे. (अ.) याचप्रसंगी ब्रह्मयाने अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	तद्विष्णोः...॥	सं. ७.२७,७	तद्विष्णोः...॥	सं. १.३,६	
आ	दिवोवा...उ...उरोरं ॥	सं. ७.२७,८	दिवोवा...उ...वा... उतवा...॥	सं. १.२,१३	(क.) हविर्धान सकटासमिध खुंदी टोकण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
अ	वेदः सस्विष्टपणः... परशु...स्वि । (अर्धे मित्र आहे)	सं. ७.२९,१	सप्तसस्विष्टपणः... ...पशु...स्विः ॥ (अर्धे मित्र)	सं. ३.२,४	(क.) यज्ञाधुपस्थानाकडे. (अ.) दशपूर्णमासांत वेदमोचनाकडे.
आ	अमाविष्णु...पायो... स्य...नी...प्यात् ॥	सं. ७.३०,१	अमाविष्णु...नीतं... नि...नी...प्येत् ॥	सं. १.८,२२	(क.) काम्येष्टीमर्थे याज्यापुरोनु- वाक्यकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	अमाविष्णु...पाणी ॥ स्यावा...नी...प्यात् ॥	सं. ७.३०,२	अमाविष्णु...णा ॥ तीर्वा...नी...प्येत् ॥	सं. १.८,२२	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	संमासि...संपूपा...प्रजया ॥ (पुढें मित्र आहे)	सं. ७.३४,१	संमासि...समिंद्र... ...आयुषा ॥ (पुढें मित्र आहे)	आर. २.१८	(कृ) ध्रौतविनियोग आढळत नाही. (अ.) चयनानंतर यजमानाकडून ब्रह्म्याने वाचन करण्याकडे.
अ	अन्नजातान्...मे... (अर्धं मित्र आहे)	सं. ७.३५,१	अन्नजातान्...न... (अर्धं मित्र आहे)	आर. २.५ सं. ४.३,१२	(कृ.) कृष्णांडहोमाकडे विनियोग. शियाय चयनांत असपन्नैष्टकांच्या उप- धानाकडे. (अ.) चयनप्रकरणी असपन्नै- ष्टकांच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	दिव्यं...पयसं... (चौथा चरण मित्र)	सं. ७.४०,१	दिव्यं...वयसं... (चौथा चरण मित्र)	सं. ३.१,११	(कृ.) काम्येष्टीत 'सरस्वान्' देव- तेच्या वाज्येकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
अ	यस्यमत्तं...उ...हवामहे ॥	सं. ७.४१,१	यस्यमत्तं...मु...हुवेम ॥	सं. ३.१,११	(कृ.) काम्येष्टीमध्यं याज्यापुरो- वाक्येकडे. (अ.) अन्वारंभणीयेष्टीमध्यं ब्रह्म्याच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	सोमारुद्रा...स्वत्...असत्...॥	सं. ७.४३,२	सोमारुद्रा...स्मे...स्ति...॥	सं. १.८,२२	(कृ.) काम्येष्टीमध्यं 'सोमारुद्र' देव- तेच्या याज्यापुरोनुवाक्याकडे.
आ	सोमारुद्रा...द्वरं...॥	सं. ७.४३,१	सोमारुद्रा...आरे...॥	सं. १.८,२२	(अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
अ	उभाजिग्य...नैनयोः ॥	सं. ७.४५,१	उभाजिग्य...नैनोः ।	सं. ३.३,११	(कृ.) त्रैधातवीयेष्टीतील एका वाज्ये- कडे विनियोग. (अ.) उषथ्य कर्तुं याज्याहोमाकडे.
अ	सिनीयालि...॥	सं. ७.४८,१	सिनीयालि...॥	सं. ३.१,११	(कृ.) 'सिनीयाली' देवतेच्या याज्या- पुरोनुवाक्याकडे. (अ.) दशेंष्टीच्या
अ	यासुयाबु...॥	सं. ७.४८,२	यासुयाभिः...॥	सं. ३.१,११	दिवशी देवतापरिमहाकडे.
अ	कुहूदेवीं सुकृतं... (अर्धं मित्र आहे)	सं. ७.४९,१	कुहूदहसुभयां...वां (अर्धं मित्र आहे)	सं. ३.३,११	(कृ.) कुहूदेवतेच्या याज्यापुरो- वाक्याकडे. (अ.) दशेंष्टीच्यादिवशी देवतापरिमहाकडे.
अ	कुहूदेवाना...पोजुपेत (अर्धं मित्र)	सं. ७.४९,२	कुहूदेवाना...पथिकेतु (अर्धं मित्र)	सं. ३.३,११	
अ	राकामहं...वा...॥	सं. ७.५०,१	राकामहं...वा...॥	सं. ३.३,११	(कृ.) पारंगमासेष्टीच्या दिवशी राका- देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्याकडे. (अ.) दशेंष्टीच्या दिवशी देवतापरिमहाकडे.
अ	यास्तेराके...॥	सं. ७.५०,२	यास्तेराके...॥	सं. ३.३,११	(कृ.) दर्शपूर्णमासेष्टीमध्यं 'देवपत्नी' याणाच्या याज्यापुरोनुवाक्यापटणाकडे. (अ.) याच यागाच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	देवानां पत्नी...यच्छन्तु ॥	सं. ७.५१,१	देवानां पत्नी...यच्छत ॥	वा. ३.५,१२	(कृ.) काम्येष्टीत इन्द्राग्रहसती इष्टी- च्या होमाकडे-याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) 'उषथ्य' संज्ञक कर्तुं ब्राह्मण- च्छेदीच्या वाज्येचें ब्रह्म्याने अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	उत प्रा र्यंतु...॥	सं. ७.५१,२	उतप्रा विर्यंतु...॥	वा. ३.५,१२	दोन्ही वेदांत ध्रौतविनियोग नाही.
अ	गृहसातिनं...वरीयः...॥	सं. ७.५३,१	गृहसातिनं...वरिवः...॥	सं. ३.३,११	(कृ.) चयनांगपशूच्या सामिधेनीकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
इ	संज्ञानं...खेभिः...गेभिः॥	सं. ७.५४,१	संज्ञानं...खैः...गैः ।	वा. २.४,४	(कृ.) चयनांग पशूच्या सामिधेनीकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	अमुत्रभूया धि...र...सहृ...॥	सं. ७.५५,१	अमुत्रभूया ध...अ...सहृ...॥	आर. १०.४८ सं. ४.१,८	(कृ.) चयनांग पशूच्या सामिधेनीकडे. (अ.) सोमयागाच्या अवच्छेदज्ञानानंतर पाप्यांतून वादेर पडण्याकडे.
अ	उद्वयं...रोहन्तोनाकमु- त्तमम् ।	सं. ७.५५,७	उद्वयं...पश्यतो ज्योति- स्तरम् ।	सं. ४.१,८	(कृ.) काम्येष्टीत एका देवतेशी पुरोनुवाक्यापटणाकडे. (अ.) ध्रौत- विनियोग नाही.
आ	आतेप्राणं सुवामसि... आयुर्ना...॥	सं. ७.५५,६	आयुष्टे...पुनस्ते प्राण... आयति...॥	सं. ३.३,१४	दोन्ही वेदांत ध्रौतविनियोग नाही.
इ	श्रुतनाजितं...ममिमु- र्यंदासमहे...॥	सं. ७.६५,१	श्रुतनाजितं...सुप्रम- मिर्जुवेम...॥	आर. १०.२	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
३	शिवानः...।...युयोशः ॥	सं. ७.७१,१	शिवानः...।...व्यो...सि ॥	आर. ४.४२	दोही वेदांत धीतविनियोग नाही.
३	शंनोवातोवातु...।... ...नी.....॥	सं. ७.७२,१	शंनोवातः पवतां मात- रिश्वा...।...त्रिः...॥	आर. ४.४२	
३	यत्किंचा...हविषा यजुषा ।...न...सत्या- राहुत हन्त्वस्य ॥	सं. ७.७३,१	यत्किंचा...।...यजुषा- हविर्भिः ।...न...दिश्यातीरस्यहन्तु ॥	मा. २.४,२	
३	यातुधाना...।...देवा ...संपदि...जुहोति ॥	सं. ७.७३,२	यातुधाना...।...समृदिकरोति ॥	मा. २.४,२	
३	अपांचित...पि..... ...मन्युना...भिन आहे	सं. ७.७३,४	अपांचित...प...।... प्रक्षणा (भिन आहे)	मा. २.४,२	
अ	परित्वाप्त...।...हन्तारं.....॥	सं. ७.७४,१	परित्वाप्ते...भेत्तारं ॥	सं. ४.१,२	(क.) चयनप्रकरणौ श्रुतिकंचे परि- लेखन करण्याकडे. (अ.) साच प्रसंगी प्रदयानं अनुमंत्रण करण्याकडे.
इ	जुष्टोदमूना...।... अमसधे...।...॥	सं. ७.७७,१	जुष्टोदमूना...।...॥ अमसधे...।...॥	मा. २.४,१	दोही वेदांत धीतविनियोग नाही.
अ		सं. ७.७७,१		मा. २.४,१	(क.) भृगुषेष्टीच्या सिष्टकृताच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) अग्निष्टोमातील प्रवर्ग्यामध्ये आज्याचे हवन करीत अस- ताना प्रदयानं अनुमंत्रण करण्याकडे.
आ	प्रजावतीः...ते..... रदस्य हेति रंणकु ॥	सं. ७.७९,१	प्रजावतीः...सप्त...।हेतीरदस्य वृज्यात् ।	मा. २.८,८	(क.) उपहोमाकडे विनियोग. (अ.) धीतविनियोग नाही.
अ	सातपना...।... ...अन्मा.....॥	सं. ७.८२,१	सातपना...।...युष्मा.....॥	सं. ४.३,१३	(क.) चातुर्मासयागातील 'मरुत' देवतेच्या आज्यापुरोनुवाक्याकडे. (अ.) याच कर्माचे वेदी प्रदयानं अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	योनीमतां मरुतो..... चित्तानिवसवो...सति ...हान्...मुंचतोसः ॥	सं. ७.८२,२	योनीमतां वसवो..... सर्वाभि मरुतो...सात् ...सं...समुचीष्ट...॥	सं. ४.३,१३	
अ	संवत्सरी...पाराः ...अस्मात्...रवेनसः ...मत्सरा.....॥	सं. ७.८२,३	संवत्सरीणा...वेपु ...स्यत्...त्वंहसः... ...सदिरा.....॥	सं. ४.३,१३	
अ	यत्ते देवा कृवन्मा...। तना.....॥	सं. ७.८४,१	यत्ते देवा...दधुर्भा...। सानो.....॥	सं. ३.५,१	
अ	प्रजापते...रुपाणि... ...भूजिज्ञान ।.....॥	सं. ७.८५,३	प्रजापते...आवाणि... ...ता बभूव ।.....॥	मा. ३.५,७	
अ	पूर्णा पथा...।...देवः ...तोमहित्वानाकस्य ष्टुष्टसमिधा मदेम ॥	सं. ७.८५,१	पूर्णा पथा...।...वायु अधि...त उत्तने...इह मदयंता ॥	सं. ३.५,१	(क.) दशपूर्णमासांत प्रजापति देव- तेच्या होमाकडे. (अ.) दशपूर्णमासांत आधारानुमंत्रण कडे. (क.) सारस्वत होमाकडे. (अ.) दश- पूर्णमासातील देवतापरिग्रहाकडे. (क.) पूर्णमासेष्टीतील पापेणहोमा- कडे. (अ.) धीतविनियोग नाही. (क.) कर्म्यपक्षसंर्ष एक पशुच्या जाज्येकडे. (अ.) धीतविनियोग नाही. (क.) एक कर्म्येष्टीच्या पुरोनुवाक्ये- कडे. (अ.) धीतविनियोग नाही. (क.) एक कर्म्येष्टीच्या जाज्येकडे. (अ.) धीतविनियोग नाही.
आ	पृथग्...पी...।...॥	सं. ७.८५,२	पृथग्...पू...।... (उत्तरापे भिन्न)	मा. ३.७,५	
आ	पूर्वापरं...णवम् ।... ...विचष्ट...र..... ...सेनवः ॥	सं. ७.८६,१	पूर्वापरं...अक्षरम् । ...च...निचष्टे...न ...तपुनः ॥	मा. २.८,१	
आ	नवोनवो...।...ध्वप्र म् ।...स्या...मत्ति से ॥	सं. ७.८६,२	नवोनवो...ति...स्ये । ...स्या...मात्तिस्ति...॥	सं. २.४,१४	
आ	यं देवा...क्षिप्तमक्षिता मक्षयंति । तेनास्मा- जिन्द्रो.....॥	सं. ७.८६,५	यस्माद्विह्व...तवः पि- वन्ति । ननो राजा...॥	सं. २.४,१४	

वर्ग.	अथवेवेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	इहवाग्ने...त्ता...॥	सं. ७.८७,३	इहवाग्ने...तो...॥	सं. ४.१,७	(क.) पशुचामृतसामिधेनीकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	अन्वमि...॥	सं. ७.८७,४	अन्वमि...॥	सं. ४.१,२	(क.) चयनप्रकरण विनियोग. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	पात्रोधात्रो...सुंचन...	सं. ७.८८,२	पात्रोधात्रो...नो...	सं. १.३,११	(क.) पशुच्या अनुष्ठानामर्च्य मार्जनाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	उदुत्तम...॥	सं. ७.८८,३	उदुत्तम...॥	सं. १.५,११	(क.) एका काम्येष्टीच्या याज्येकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	अनाश्व्यो...अमर्त्यो...	सं. ७.८९,१	अनाश्व्यो...अमिष्टतो...	सं. ४.१,७	(क.) चयनांग पशुच्या अनुष्ठानामर्च्य सामिधेनीकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	इन्द्रक्षत्र...॥	सं. ७.८९,२	इन्द्रक्षत्र...॥	सं. १.६,१२	(क.) काम्येष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्ये. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	मृगोनमीमः...॥	सं. ७.८९,३	मृगोनमीमः...॥	सं. १.६,१२	(अ.) चयनप्रकरणी अनुमंत्रणाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	यातारमि...॥	सं. ७.९१,१	यातारमि...॥	सं. १.६,१२	(क.) एका काम्येष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) दशपूर्णमासामर्च्य इडाभ्यां जाकडे विनियोग.
अ	अपो दिव्या...विपं...	सं. ७.९४,१	अपो अन्वचारिप...	सं. १.४,४५	(क.) एका काम्येष्टीच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	इन्द्रः सुत्रामा...॥	सं. ७.९६,१	इन्द्रः सुत्रामा...॥	सं. १.७,१३	(क.) एका काम्येष्टीच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	समुद्रा...॥	सं. ७.९७,१	समुद्रा...॥	सं. १.७,१३	(क.) एका काम्येष्टीच्या याज्येकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	इन्द्रेण मनुया...॥	सं. ७.९८,१	इन्द्रेण सयुजो...॥	सं. ३.५,३	(क.) आहवनीयोपस्थानाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	धुवंधु...॥	सं. ७.९९,१	धुवंधु...॥	सं. ३.२,८	(क.) अग्निष्टोमामर्च्य ध्रुवग्रह होतुं व मसांत ओतण्याकडे. (अ.) ह्याच कर्मांत वेळी ग्रहयाने अनुमंत्रण करण्याकडे.
आ	यदय...॥	सं. ७.१०२,१	यदय...॥	सं. १.४,४४	(क.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	समिन्द्र नो...॥	सं. ७.१०२,२	समिन्द्र नो...॥	सं. १.४,४४	(क.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
इ	यानावह...॥	सं. ७.१०२,३	यानावह...॥	सं. १.४,४४	(क.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
इ	मुगावोदेवा...॥	सं. ७.१०२,४	मुगावोदेवा...॥	सं. १.४,४४	(क.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	यदय...॥	सं. ७.१०२,५	यदय...॥	सं. १.४,४४	(क.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	एष ते...॥	सं. ७.१०२,६	एष ते...॥	सं. १.४,४४	(क.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	देवागातु...॥	सं. ७.१०२,७	देवागातु...॥	सं. १.४,४४	(क.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	मनसस्वत...॥	सं. ७.१०२,८	मनसस्वत...॥	सं. १.४,४४	(क.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	विदि...॥	सं. ७.१०२,९	विदि...॥	सं. १.४,४४	(क.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
अ	ययार्हिर...॥	सं. ७.१०३,१	ययार्हिर...॥	सं. ३.७,५	(क.) दशपूर्णमासेष्टीमर्च्य प्रस्रप्रहणाकडे. (अ.) याच ऋताच्या अनुमंत्रणाकडे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्यात्.	रूपयजुर्वेदमंत्र.	स्यात्.	विनियोग.
अ	परि...माजामिमीषी... नाम् ।...न...त हिर- प्ययं...एते...लोके ॥	सं. ७.१०४,१	अभि...माहिस्सी... ना ।...ना...ताः सुवर्णा...इमे...वध्रे ॥	मा. ३.७,५	(क.) होतृपदनसंज्ञक यक्षा वेदांत अंधारभ्याकडे. (अ.) याच वेदी अनु- मंत्रणाकडे.
अ	आमन्त्रं.....॥	सं. ७.१२२,१	आमन्त्रं...।...न्येयुरि- म...दधन्वे...हि ॥	आ. १०.१२	(क.) अरुणकेतुसंज्ञक काटकाग्रना- मध्य इष्टरोपधानाकडे. (अ.) अग्निष्टोमा- मधील हारियोजन यागाच्या अनुमं- त्रणाकडे.
अ	ममांभि...णा छा... नु...।...वदगस्ते क- णोतु...नुदेवामदंतु ॥	सं. ७.१२३,१	ममांभि...भिच्छा... भि...।...परिवस्ते अस्तु...। मनुमदंतु देवाः ॥	सं. ४.६,४	(क.) चयनप्रकरणी अग्रतिरवस्था- कडे. (अ.) महाप्रतामध्यं दुन्दुभिहनना- नंतर सोमसप्तहनाकडे.
आ	रक्षोहणं...।...॥	सं. ८.३,१	रक्षोहणं...।...॥	सं. १.२,१४	(क.) काम्येष्टीतील पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) धातविनियोग नाही.
आ	परित्तामे...।...॥ ...हन्तार...॥	सं. ८.३,२२	परित्तामे...नेत्तार...॥	सं. ४.१,३	(क.) चयनप्रकरणी मृत्परिलेपनाकडे. (अ.) धातविनियोग नाही.
आ	विज्योतिषा...।...॥ धोभ्यो विनिक्षे ॥	सं. ८.३,२४	विज्योतिषा...।...क्षे ॥	सं. १.२,१४	(क.) काम्येष्टीतील याज्यापुरोनुवा- क्येकडे. (अ.) धातविनियोग नाही.
अ	अग्नी...।...॥	सं. ८.३,२६	अग्नी...।...॥	मा. २.४,१	(क.) अग्न्याधानात अरणीच्या अग्नि- मंत्रणाकडे. (अ.) अग्न्याधानानंतर वाच- मानेष्टील अनुमंत्रणाकडे.
इ	स्वस्तिदा...दाप...। (अर्थ मित्र आहे)	सं. ८.६,२२	स्वस्तिदा...दाप...। (अर्थ मित्र आहे)	आर. १०.१	दोन्ही वेदांत धातविनियोग नाही.
आ	इयमेव...दासितरासु चरति प्रविष्टा । महान्तो अस्मा महिमानो अन्त वधूर्जिगाय नवगजनिनी ॥	सं. ८.९,११	इयमेव...दंतरसा...। वधूर्जजान नवगजनिनी प्रयएत्ता महिमान सचन्ते ॥	सं. ४.३,११	(क.) चयनामध्यं द्युष्टीनाकाच्या इष्टकोपधानाकडे.
आ	उदपक्षे...रेतं ।... सं...नुमती...॥	सं. ८.९,१२	उन्दस्वती...रेती ।... वि...तुं कृष्याने...॥	सं. ४.३,११	(अ.) धातविनियोग नाही.
आ	श्रतस्...रेत आगु...। ...जिन्व...राष्ट्र...॥	सं. ८.९,१३	श्रतस्...सी...ज्यो- तिषा...।...रक्ष...मत	सं. ४.३,११	(क.) चयनामध्यं द्युष्टीनाकाच्या इष्टकोपधानाकडे.
आ	अभीषोमावदधुर्यो... सीय...कल्पयंतः ।... की यजमानाय खराभ- रन्तीम् ॥	सं. ८.९,१४	चतु शोमो अभवया...। यो भवन्ती ।...कं युं- जाना. सुवरा भरनिदं ॥	सं. ४.३,११	(अ.) धातविनियोग नाही.
आ	पंचव्युष्टी...।... ...एकमूर्ध्नी...॥	सं. ८.९,१५	पंचव्युष्टी...समान...।	सं. ४.३,११	(क.) चयनामध्यं द्युष्टीनाकाच्या इष्टकोपधानाकडे.
आ	पितावत्साना...।... ...द्वततद्वस्व...॥	सं. ९.४,४	पितावत्साना...।... मस्तु...मस्य...॥	सं. ३.३,९	(क.) चयनामध्यं द्युष्टीनाकाच्या इष्टकोपधानाकडे.
आ	एतवो युवानं प्रति दम्पो अन वशाअनु । नोहा- सिष्ट...रायशपोपरमिन सचयं ॥	सं. ९.४,२४	एतं युवानं...ददामि... प्रियेण । मा न.रात्त... रायस्सोपेण समिषा म- देम ॥	सं. ३.३,९	(क.) चयनामध्यं द्युष्टीनाकाच्या इष्टकोपधानाकडे.
आ	क्षियः सतीस्वा...।... ...नुणि...॥	सं. ९.१४,१५	क्षिय. सतीः ता...।... द...नु पि...॥	आर. १.११	(क.) अरुणकेतु काटकाच्या इष्टको- पधानाकडे. (अ.) धातविनियोग नाही.
आ	साकंजाना...डि...॥	सं. ९.१४,१६	साकंजाना...डं...॥	आर. १.२	(क.) चयनामध्यं द्युष्टीनाकाच्या इष्टकोपधानाकडे.
आ	अपद्यं...।...॥	सं. ९.१५,११	अपद्यं...।...॥	आर. ४.७	(अ.) धातविनियोग नाही.
आ	पृच्छामि...मिदृषो अ- वस्य रेत ।...विधस्य भुवनस्य नाभि...॥	सं. ९.१५,१३	पृच्छामि...त्वा भुवनस्य नाभिम् । दृषो अथस्य रेतः...॥	सं. ७.४,१८	(क.) अथमेष्टीत व्रद्धोदयनामक कर्मा- कडे. (अ.) धातविनियोग नाही.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	रुण्ययजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
इ	ऋचो अक्षरे...।...। स्ते...। अमी...।	सं. ९.१५, १८	ऋचो अक्षरे...। ...। इमे...।	आर. २.११	दोन्ही वेदांत ध्रौतविनियोग नाही.
आ	गौरिन्मिमाय...। (चरण भिन्न आहे)	सं. ९.१५, २१	गौरिन्मिमाय...। (चरण भिन्न आहे)	आ. २.४, ६	(क.) उपहोमाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	बलारिवाक्...।...।	सं. ९.१५, २७	बलारिवाक्...।...।	आ. २.८, ८	(क.) काम्येष्टीत याज्यामंत्राकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	अष्टाचक्रा...।...। ष्यः।	सं. १०.२, २१	अष्टाचक्रा...।...। ष्यः। ...लोको...।	आर. १.२७	(क.) अरुणकेतुचयनांत इत्यकोपधा- नाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	योर्विता...।...। उरम्।...। वा- द्वाध चक्षुःप्राणं...।	सं. १०.२, २९	योर्विता...।...। रीम्।...। वद्वाचायुः कीर्ति...।	आर. १.२७	
आ	प्रत्रा...।...। ष्यः।...। ...ताम्।	सं. १०.२, ३३	वित्रा...।...। ष्यः।...। ...ताम्।	आर. १.२७	
आ	अपोदिव्या अचायिपं ...पृ...।...। स्नानम्।	सं. १०.५, ४५	अपोअन्वचारिपं...। ...स्नाअम्।	सं. १.४, ४६	(क.) काम्येष्टीमध्यं एका देवतेच्या याज्येकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	निवेशनः...।...। धना- नाम्।	सं. १०.८, ४२	निवेशनः...।...। (चरण भिन्न)...। षथीनाम्।	सं. ४.२, ५	(क.) चयनप्रकरणांत गार्हपत्योप- स्थानाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	मानोमहांत...।...। नोवहंत मुतमानो वश्यतः।...। हिंसी...। मातरं च स्ना- तन्वं ह्रमारीरिषोः।	सं. ११.२, ९	मानोमहांत...।...। उश्तं- मुतमान उक्षितम्।...। वथीः पितरं मोतमातर प्रियमानस्तनुवो ह्ररी- रिपः।	सं. ४.५, १०	(क.) चयनप्रकरणांत शतस्त्रिय होमाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	यत्नाकुदः प्रचकुमन्य ...। पुष्यमृते।...। तया।	सं. १२.२, ५	यत्नाकुदः परोवप...। यदवलो।...। तव...।	सं. १.५, ३	(क.) पुनराधानांत दक्षिणामीच्या आधानाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	पुनस्ता...।...। वः...। द्वाव ...। तिरमे। (पुढचा अर्थ भिन्न)	सं. १२.२, ६	पुनस्तादिश...।...। समि- धतां...।...। गो...। नीथ यज्ञः (पुढचा अर्थ भिन्न)	सं. ४.२, ३	(क.) चयनप्रकरणांत उद्धामीच्या प्रज्व- लनाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	संकुसुकोमिक...।...। स्वरः। ते ते पक्षं सवेद...। ...। मनीनक्षत्रम्।	सं. १२.२, १४	संकुसुको विकु...।...। स्वनः। १ सयक्षम मनागस्ते...। ...। चीक्षतम्।	आर. २.४	(क.) कृष्णाहोमामध्यं विनियोग. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	परंमृदो...।...। स्तप...। (चाथा चरण भिन्न)	सं. १२.३, २१	परंमृदो...।...। स्तेख...। (चाथा चरण भिन्न)	आर. ३.१५	(क.) अभिहोत्र्याच्या अंत्येष्टीमध्यं होमाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	इमंजीवे...।...। मपं...। धं ...। न्तः...। दधतां...।	सं. १२.३, २३	इमंजीवे...।...। मानो...। धं ...।...। तु...। दधहे...।	आर. ६.१०	(क.) आहितामीच्या उत्तरक्रियेंत पत्तिरी घालण्याकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	आरोहता...।...। पृ...। पानु वस्तं...। सजोपाः। (च. चरण भिन्न)	सं. १२.३, २४	आरोहता...।...। पृ...। पृ। इह...। सुरलो (च. चरण भिन्न).	आर. ६.१०	(क.) आहितामीच्या उत्तरक्रियेंत चमारीहणाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	यथाहा...।...। साकम्।...।	सं. १२.३, २५	यथाहा...।...। कृसाः।...।	आर. ६.१०	(क.) आहितामीच्या उत्तरक्रियेंत पृथ्वीच्या उपस्थानाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	अस्मन्वती रियते (सर्वे...। भिन्न मंत्र आहे)	सं. १२.३, २६	अस्मन्वती रेवती (सर्वे...। भिन्न मंत्र)	आर. ६.९	
आ	मृलोः पदं...। न्त एतत् ...। र...। (पुढचा अर्थ भिन्न आहे)	सं. १२.३, ३०	मृलोः पदं...। न्तोयदम् ...। री...। (पुढचा अर्थ भिन्न आहे)	आर. ६.१०	(क.) आहितामीच्या उत्तरक्रियेंत पावले मुर्जावण्याकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	इमानरी...।...। सृ...। ...। सुराना...।	सं. १२.३, ३१	इमानरी...।...। सृ...। मुदेवा...।	आर. ६.१०	(क.) आहितामीच्या उत्तरक्रियेंत प्रियांनी काजळ घालण्याकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.
आ	योनोअग्निः...।...। त्वर रायतो नक्षेपु ना अर्थ भिन्न आहे)	सं. १२.३, ३३	योनोअग्निः...।...। त्वर मलोमलोय आविचंख। (पुढचा अर्थ भिन्न आहे)	सं. ५.७, ९	(क.) चयनामध्यं अग्निप्रदण जपाकडे. (अ.) ध्रौतविनियोग नाही.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	उदेहि...अस्फं...८५२ ...ता...श्रय ग तंनिगुं ॥	सं. १३.१.१	उदेहि...अस्फं... ...नोद्विषु धितादधातु ॥	भा. २.५.२	
आ	यूयमुषा...युना...त ...तःशृणुममुदानक- त्रिपः ॥	सं. १३.१.३	यूयमुषा...यजुज...ध ...नो अशृणोदभि- यवः श्रिम...॥	भा. २.५.२	
आ	रुहो रुहो...गर्भोज- नीनां...मन्व- निदम्य...॥	सं. १३.१.४	रुहोरुहो...प्रजानिर्दिष्टा ...च्यो अविदम्य...॥	भा. २.५.२	
आ	आतेराष्ट्रं...आहापाद- व्यासन्...ते अमृत तसं...रेवतीभिः कामं ...चक्रतीभिः ॥	सं. १३.१.५	आहापाष्ट्रा...मृधोव्यास ...अमम्यं...चक्र- तीभिः राष्ट्रं...रेवतीभिः	भा. २.५.२	
आ	रोहितो...तत्र...तत्र ...ज...दोदर...॥	सं. १३.१.६	रोहितो...तस्मिन्... तस्मिन्...अ...ददर...॥	भा. २.५.२	
आ	रोहितो...। वेनान्तरिक्षं निमित्तारजांसितेन देवा अमृतन...॥	सं. १३.१.७	रोहितो...। सो अन्त- रिक्षे रजसो विमानः... याः सुवर...॥	भा. २.५.२	
आ	विरोहितो धमृशद्विभ- रुपं...कुर्वाण...। हृदवा...संते...मस्तु ...पृथेन ॥	सं. १३.१.८	विममसं रोहितो विभ- रुपः समाचक्राणः...। ...गत्वाय...विनो... उ तु...स्येन ॥	भा. २.५.२	
आ	यास्तेपि...सः...वत्सं- गावश्रीम जुता इहा...। ...मनसाग्निवेन... ...वत्सो...॥	सं. १३.१.१०	यास्तेपि...सा...गावश्रीम वत्स...सुआ...। स्ता ...नहृवालेन...पुनो ॥	भा. २.५.२	
आ	सदस्रशृंगो...॥	सं. १३.१.१२	सदस्रशृंगो...॥	भा. ३.७.३	
आ	एक्षपटी...। भुवनस्य पक्षिन्वसाः...॥	सं. १३.१.४२	एक्षपटी...। परमे व्योमन् तस्या...॥	भा. २.४.९	
आ	पूर्वापरं...अर्णवम् ।... न्यो... (च. च. मित्र)	सं. १३.२.११	पूर्वापरं...ध्वरम् ।... न्यन्यो (चवया च. मित्र)	भा. २.८.९	
अ	उदुत्यं...॥	सं. १३.२.१६	उदुत्यं...॥	सं. १.२.८	
अ	तरणिर्वि...।...न ॥	सं. १३.२.१९	तरणिर्वि...।...नं ॥	सं. १.४.३१	
अ	ससत्ता...।...णम् ॥	सं. १३.२.२३	ससत्ता...।...ण ॥	सं. २.४.१४	
अ	अयुक्त...नस्तः ।...॥	सं. १३.२.२८	अयुक्त...नस्त्रियः...॥	भा. २.४.५	
अ	चित्रदेवाना...।...॥	सं. १३.२.३५	चित्रदेवाना...।...॥	सं. २.४.१४	
अ	अयोध्यमिः...।...॥	सं. १३.२.४६	अयोध्यमिः...।...॥	स. ४.४.४	
आ	कृष्णनिवानं...दिवो... ।...हृत्स (मित्र आदे)	सं. १३.२.९	असितवर्णा...मिहो...। ...निकृता (मित्र आदे)	सं. ३.१.११	

(क.) अश्वमेधामर्त्यं घोषाला ज्ञान
पातल्यावर पाण्यस्तुल बाहेर काढण्या-
कडे. (अ.) धीतविनियोग नाही.

(क.) एका काम्यपशूच्या हात्राकडे.
(अ.) धीतविनियोग नाही.
(क.) एका काम्यपशूच्या याज्येकडे.
(अ.) धीतविनियोग नाही.
(क.) सोमकथानंतर राजाचे रथा-

वर कृष्णाग्निन याधम्याकडे. (अ.) पित्र्ये-
दीनंतर आदित्योपस्थानाकडे.
(क.) सोमरसाचा ग्रह भरुन घेणा-
कडे. (अ.) पित्र्येदीनंतर आदित्यो-
पस्थानाकडे.

(क.) एका काम्येदीमर्त्यं सूर्यदेवतेच्या
याज्येकडे. (अ.) पित्र्येदीनंतर आदित्यो-
पस्थानाकडे.

(क.) सूर्यकर्मामर्त्यं विनियोग.
(अ.) चातुर्मास्यामर्त्यं पित्र्येष्टि झाल्या-
वर आदित्योपस्थानाकडे.

(क.) चयनप्रकरणांत छंदसंज्ञक इष्ट-
कांच्या उपपानामर्त्यं. (अ.) पित्र्येष्टि-
नंतर आदित्योपस्थानाकडे.

(क.) कारीरीदीमर्त्यं पिंडीहोमाच्या
अनुमंत्रणाकडे. (अ.) धीतविनियोग
नाही.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	रुष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
इ	यत्ते चन्द्रं कश्यप...	सं. १३.३.१०	यत्ते शिषं... इन्द्रियाव...	आर. १.७	दोन्ही वेदांत धातुविनियोग नाही.
आ	सप्तयुंजति... ...यत्तेमा... धितस्युः (पुढें आणखी एक तुकडा आहे)	सं. १३.३.१८	सप्तयुंजति... येनेमा... ...नि तस्युः ॥	आर. १.११	(क.) चातुर्हंत्रवस्तुका काठकांत इष्टकोपधानाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	य आत्मदा...	सं. १४.१.१	य आत्मदा...	सं. ४.१.७	(क.) प्राजापत्यपशूच्या याज्ञापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	नवोनवोभवति...	सं. १४.१.२४	नवोनवोभवति... लमे ।	सं. २.४.१४	(क.) एका काम्येष्टीमर्च्ये आदित्यदेवतेच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	आदासांना... रविम् । पत्यु... हास्याम् ॥	सं. १४.१.४२	आदासांना... तन्म् । अमे... श्रेयुक्... ॥	सं. १.१.१०	(क.) दशपूर्णमासामर्च्ये पत्नीच्या योक्तृवपनाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	अमोह... सामाहस्मृ ...। यो... ताविह... ॥	सं. १४.२.७१	अमह... यो...। सा- माह... ताविह... ॥	प्रा. ३.७.१	(क.) पत्नीला यजमानानें संमोग-कार्त्तं बोलावण्यासाठीं म्हणावयाच्या कामी. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	तद... (दोन चरण कमी व दोन उलटपाळ)	सं. १६.१.२	तदमिराह तनुसोमाह...	सं. ४.२.८	(क.) चयनप्रकरणीं दर्भेस्ताभाच्या आक्रमणाकडे.
आ	द्विपंधमसं रथनुनाचाहं...	सं. १७.१.६	द्विपन्तं ममरंधयन् मो- अहं... तो रथम् ॥	प्रा. ३.७.६	(अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	उदगा... तपसासह ।	सं. १७.१.२४	उदगा... सहसा सह । (अर्थ मित्र आहे)	प्रा. ३.७.६	(क.) आदित्यदेवतेच्या उपस्वानाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	कोअययुक्... ।	सं. १८.१.६	कोअय... ।	सं. ४.२.११	(क.) 'क' देवतेच्या याज्ञ्येकडे.
आ	अन्यमि... उपसो- अनु... विवेश ॥	सं. १८.१.२७	अन्यमि... ।... स्व पुढनाच... ततान ॥	सं. ४.१.२	(अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	सुहृथुतं... जनानां रा- जानं... अन्यमन्म- सेनि... न्यं ॥	सं. १८.१.४०	सुहृथुतं... युवानं स्यु- त... ।... वे अन्यमि... ...नाः ॥	सं. ४.५.१०	(क.) चयनप्रकरणीं माती आणावयास जातांना वारजाच्या आक्रमणाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	उदीरता... ।	सं. १८.१.४४	उदीरता... ।	सं. २.६.१२	(क.) चिलमिहोमाकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	आहंपितृ... ।	सं. १८.१.४५	आहंपितृ... ।	सं. २.६.१२	(क.) महापितृयज्ञाच्या होत्राकडे.
आ	इहंपितृ... ।	सं. १८.१.४६	इहंपितृ... ।	सं. २.६.१२	(अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	मातलीकन्ये... ।	सं. १८.१.४७	मातलीकन्ये... । (मित्र आहे)	सं. २.६.१२	(क.) आहितामीच्या प्रेतविधीमर्चे होत्राकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	परेनिवांसं... रिति... ...तु... ।... सधयंत ॥	सं. १८.१.४९	परेयुवार... तु... न ... ।... उपसस्त ॥	आर. ५.१२	(क.) महापितृयज्ञाच्या होत्राकडे.
आ	वर्हिपदः... ।	सं. १८.१.५१	वर्हिपदः... ।	सं. २.६.१२	(अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	अपेतवीत... मित्र आहे...	सं. १८.१.५५	अपेतवीत... (मित्र आहे)	आर. ६.६	(क.) इमशानभूमीं छाडण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	उपंतस्तेपीमस्य ।	सं. १८.१.५६	उपंतस्त्वा हयानह... ।	सं. २.६.१२	(क.) महापितृयज्ञाच्या होत्राकडे.
आ	अंगिरयो... ।	सं. १८.१.५८	अंगिरयो... ।	सं. २.६.१२	(अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	अमिरोनिमिर्षिपरागहीहं...	सं. १८.१.५९	अमिरो रागहिमिर्षि... ।	सं. २.६.१२	(क.) इमशानभूमीं छाडण्याकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
आ	इमंयम... रोहां ।	सं. १८.१.६०	इमंयम... सीदां... पा ।	सं. २.६.१२	(क.) महापितृयज्ञाच्या होत्राकडे. (अ.) धातुविनियोग नाही.
	यद्योमः पवते... ।	सं. १८.२.१	यमायद्योमः पवते... ।	सं. २.६.१२	(क.) धातुविनियोग नाही.
	ते... ।		...तुदता... ।		

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	मैनमन्त्रे...शुशु... ...करसि...तृष्य ॥	सं. १८.२,४	मैनमन्त्रे...शोन्नो... ...करवो...तृष्यः ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेतसंस्कारांत प्रेताला अग्नि देत असता करावयाच्या अनुमंनणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	यदाश्रुतं...परिदत्तात् ...य... ॥	सं. १८.२,५	यदाश्रुतं करवो...प्रहि- ...यदा... ...श्रुतं यदा करसि... ...यदा... ...यदा... ॥	आ. ६.१	(क.) अग्नि पेटविल्यानंतर अनुमंनणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	सर्वं चक्षुषागच्छ यात- मात्मनादिवंच गच्छ पृथिवीच धर्मेभिः ॥...॥	सं. १८.२,७	सर्वं ते चक्षुषेच्छतु वा- तमत्मा याचगच्छ पृ- थिवीच धर्मेणा... ॥	आ. ६.१	(क.) अग्नि पेटविल्यानंतर अनुमंनणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	अजोभाग...वहेन युक्रुतामुलोक्रम ॥	सं. १८.२,८	अजोभाग...वहेम- ...यन्नलोकाः ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेतसंस्कारामध्ये होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	अवसृज...वान् ॥... ...यः...मुनयोः ॥	सं. १८.२,१०	अवसृज...निः । पर- ...जातवेदः ॥	आ. ६.४	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेतसंस्कारामध्ये होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	अतिद्वभ्रानां सारमेयां ... ॥	सं. १८.२,११	अतिद्वभ्र सारमेयांश्चानां ... ॥	आ. ६.३	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या चित्तेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	यातेश्चानां...परी... ...स्त्व... ॥	सं. १८.२,१२	यातेश्चानां...रक्षी... ...स्त्रिया... ॥	आ. ६.३	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या चित्तेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	उरूणसा...हुं...जनां ॥	सं. १८.२,१३	उरूणसा...हुं...वशा- ... ॥	आ. ६.३	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या चित्तेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	सोमएके... ॥	सं. १८.२,१४	सोमएके... ॥	आ. ६.३	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या चित्तेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	तपसा...स्येयुः ...स्वा... ॥	सं. १८.२,१६	तपसावि...सुवगताः । ...सा... ॥	आ. ६.३	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या चित्तेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	येयुष्यन्ते...नृ... ...सोनालै भव श्रयिष्यं ... ॥	सं. १८.२,१७	येयुष्यन्ते...नृ... ...सोनाश्रयिषिभवावृ... ... ॥	आ. ६.३	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या चित्तेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	मालारक्षः...सिष्ट... ...देवी... (पुढील अर्धं भिन्न आहे)	सं. १८.२,२५	मालारक्षो...पेतां... ...माता... (पुढील अर्धं भिन्न आहे)	आ. ६.७	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या चित्तेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	पूगात्वेत...द... ...त्रियेभ्यः ॥	सं. १८.२,५४	पूगात्वेत...दा... ...त्रेभ्यः ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेत उचलण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	आयुर्विधायुः...तु... ...तईयुः... ॥	सं. १८.२,५५	आयुर्विधायुः...सति ...तेयुः... ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेत उचलण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	इमोयुन...याय... ...समितीथाव... ॥	सं. १८.२,५६	इमोयुन...ताय... ...मुहतां चापि... ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेतावर वस्त्र टाकण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	एतन्वायासः... ...संकामविद्वान् यत्र ॥	सं. १८.२,५७	इदंला ययं...सप- ...दक्षिणां यवा... ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या अंगावर कातडे पस- ... ॥
आ	अग्नेर्वर्म...दृष्टिर्वि ...री च... ॥	सं. १८.२,५८	अग्नेर्वर्म...दृष्टिर्वि ...यं... ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या अंगावर कातडे पस- ... ॥
आ	इयंनारी...धर्म... ... ॥	सं. १८.२,१	इयंनारी...विश्वं... ... ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या अंगावर कातडे पस- ... ॥
आ	उरीष्यं...कं ग... ...द...स्त्वयेदं...य ॥	सं. १८.२,३	उरीष्यं...कमि... ...दि...स्त्वमेतत्...व ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या अंगावर कातडे पस- ... ॥
आ	अपश्यं युवति नीयमानां जीया मृतेभ्यः... ...यत्...रीत प्राक्तो अपाचीमनर्थं तदेनाम् ॥	सं. १८.२,३	अपश्याम...तिमाचरती मृताय...या... तासि प्राचीमवाचीम- वयन्नरिदं ॥	आ. ६.१	(क.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या अंगावर कातडे पस- ... ॥

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	उपयानु समव से नाम् । ॥	स १८.३.५	उपज्मनु से र प्या । ॥	स ६.१	(क) चयनप्रकरणामर्थ्यं मङ्गलविक्रप णाकडे विनि आहे (अ) धौ वि नाही
आ	यत्नमे स्त ।... रोहनुशाण्ड ॥	स १८.३.६	यत्नमे स्त । जायता पाक...॥	आ ६.४	(क) आहितामीच्या अस्थिसचयना मर्थ्ये विनियोग (अ) धौ वि नाही
आ	इदत एक . . . ॥	स १८.३.७	इदत एक । न साजुवे ॥	आ ६.३	(क) आहितामीच्या पितेच्या उप स्थानाकडे व अस्थिसचनाकडे विनियोग (अ) धौतविनियोग नाही
आ	उत्तिष्ठ . सलिले स धस्थे तनत्र पितृभि न सुखेमेन मेदस्व सस्वधामि ॥ (प्रथमार्ध भिन्न)	स १८.३.८	उत्तिष्ठ परमे व्योमन् यमेन त्वयम्या नोत्तम नाकमधिरोहयेमम् ॥ (प्रथमार्ध भिन्न)	आ. ६.४	(क) अस्थिसचयनामर्थ्यं विनियोग (अ) धौतविनियोग नाही
आ	वैवसत . .. सपर्यंत ॥	स १८.३.१३	वैवसतः । दुवस्यत ॥	आ ६.१	(क) आहितामीच्या प्रेतक्रियेच्या अंग भूत आहुति घालण्याकडे (अ) धौतविनियोग नाही
आ	अधायया शशाना प्यत .. ॥ (पूर्वार्ध भिन्न)	स १८.३.२१	अधायया शुषाणा पितिसु ॥ (पूर्वार्ध भिन्न)	स ६.१२	(क) उपहोमाकडे विनियोग (अ) धौतविनियोग नाही
आ	विश्व तद्भद्र ॥ (प्रथम चरण भिन्न)	स १८.३.२४	विश्व तद्भद्र ... ॥ (प्रथम चरण भिन्न)	आ २.८.५	(क) एका काम्यपशुमर्थ्यं ब्रह्मणस्पति देवतेच्या पुरोनुवाक्येकडे (अ) धौतविनियोग नाही
अ	युजेवा । कए रि । तासएतत् ॥	स १८.३.३१	युजेवा । काय रा स्वपुत्रा ॥	स ४.१.१	(क) चयनप्रकरणीं सावित्रहोमाकडे विनियोग (अ) सोमयागामर्थ्यं इवि धानशकटाच्या अनुमन्त्रणाकडे विनियोग (क) पितृयज्ञामर्थ्यं पुरोनुवाक्येकडे (अ) धौतविनियोग नाही
आ	तममद्वितो । ॥	स १८.३.४२	तममद्वितो । ॥	स २.६.१२	(क) सातुमांस्यामर्थ्यं पितृयागातीत पुरोनुवाक्येकडे विनियोग (अ) धौतविनियोग नाही
आ	अभिष्वत्ता तो पिर्यिचन त ॥	स १८.३.४४	अभिष्वत्ता । ता प्यधा विर न ॥	स २.६.१२	(क) धौतविनियोग नाही
आ	उपहृता न । ॥	स १८.३.४५	उपहृता । अ ॥	स २.६.१२	(क) धौतविनियोग नाही
आ	उपसर्प । दा शुधिवी . त एषा प्रपथे पुरस्तात् ॥	स १८.३.४६	उपसर्प । दा सुव तिर्द त्वे निरुल्या उपस्थे ॥	आ ६.७	(क) लोष्टचित्तीच्या इष्टकोपधानाकडे विनियोग (अ) धौतविनियोग नाही
आ	उच्छ्वच सु तु पुतधुतो ॥	स १८.३.५१	उच्छ्वच हि ति मधुपुतो . ॥	आ ६.७	(क) लोष्टचित्तीच्या उपधानाकडे (अ) धौतविनियोग नाही
आ	उत्तेस्त्रभ्रमि ग ति ते तत्र तेकृणो . ॥	स १८.३.५२	उत्तेस्त्रभ्रमि क । तु ना तमिनो ॥	आ ६.७	(क) लोष्टचित्तीच्या उपस्थानाकडे (अ) धौतविनियोग नाही
आ	इममम जि अयय ॥	स १८.३.५३	इमममे .. जी । एष... .. ॥	आ ६.१	(क) आहितामीच्या शरीरावर पात्रा सादनाकडे (अ) धौतविनियोग नाही
आ	यते कृष्ण । गद णा आ ॥	स १८.३.५५	यतेकृष्ण । वृण णमा ॥	आ ६.४	(क) आहितामीच्या लोष्टचित्तीमर्थ्यं आहुति देण्याकडे (अ) धौ वि नाही
आ	पयस्वती मानक सहजभनु ॥	स १८.३.५६	पयस्वती पिरुषा मिन्द्रसश्नुज ॥	आ ३.७.४	(क) दशपूर्णमासामर्थ्यं यजमानाच्या प्रतमद्वणाकडे (अ) धौ वि नाही
आ	इमानारी शृष्ट मुरत्रा ॥	स १८.३.५७	इमानारी . नृ । सुखेवा .. ॥	आ ६.१०	(क) आहितामीच्या प्रेतक्रियेमर्थ्यं शिर्यानीं डोळ्यात काजळ घालण्याकडे. (अ) धौतविनियोग नाही
आ	सगच्छस्व यमेने ... (उद्वा अर्थ भिन्न आहे)	आ १८.३.५८	सगच्छस्व स्वधामि समि (उद्वा अर्थ भिन्न आहे)	आ ६.४	(क) आहितामीच्या प्रेतक्रियेमर्थ्यं होमाकडे. (अ) धौ वि नाही

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	शंते...भवतु शंते पु... ...दि...दि...॥	सं. १८.३,७	शंते...वर्षतु शमुष्टु... ...डु...डु...॥	आ. ६.४	(क.) आहितामीच्या अस्थिसंचयन कर्मांत विनियोग आहे. (अ.) श्रौ. वि. नाही.
आ	प्रकेतुना...ररोदसी... ...॥	सं. १८.३,५६	प्रकेतुना... १... त्रिभि- भानि ॥	आ. ६.३	(क.) आहितामीच्या प्रेतक्षितेच्या उप- स्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	नाकेसुपणे...॥	सं. १८.३,६६	नाकेसुपणे...॥	आ. ६.३	(क.) लोष्टचित्तीमर्घ्ये चरुच्या उप- स्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	अपूयवान्... लोक... तो यजामहे...हुत...॥	सं. १८.४,१६	अपूयवान्...योनि ...तः सपयत...ष्टु...	आ. ६.९	(क.) सोमभागामर्घ्ये सोमरसाच्या सांडलेल्या विंदूच्या अग्निमंत्रणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	दप्सथ...समानं... ...॥	सं. १८.४,२८	दप्सथ...तृतीयं... ...॥	सं. ३.१,८	(क.) लोष्टचित्तीमर्घ्ये तिलमिश्रधाना- विलहरणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	एणीधाना...इयेनीरस्व कृष्णाधाना रोहिणीधेन- वस्ते...॥	सं. १८.४,३४	एणीधाना...रजुनीः संतुधेनवः ॥	आ. ६.७	(क.) अस्थिक्रमाच्या पूरणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	वैश्वानरे...संशतधारसु- स्तम् ॥ सविभर्ति... हव...हवविभर्ति वि- श्वमानः ॥	सं. १८.४,३५	वैश्वानरे...मुख शतधारमेतम् । तस्मि- न्नेव...हं विभरतु पिन्वमाने ॥	आ. ६.६	(क.) सवौषधिबीजांच्या आवपनाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	ययायमायह...॥ वा ...ह यमाम भूयोपता॥	सं. १८.४,५५	ययायमाय हा...॥ व...ह...साम जीव- लोके भूयः ॥	आ. ६.६	(क.) राजगवीचें अग्निमंत्रण करणा- कडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	येचजीवा...यद्वियाः ...कुत्येति...॥	सं. १८.४,५७	ये जीवा...जन्त्याः ॥ ...धारयितुं...॥	आ. ६.१२	(क.) चातुर्मास्यातील पितृयज्ञामर्घ्ये उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाही.
आ	अक्षन्गी...यौ...॥ ...विप्रायविष्टाईमहे ॥	सं. १८.४,६१	अक्षन्गी...या...॥ ...नविष्टापानती ॥	सं. १.८,५	(क.) पूजोपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	परासा...म्यासो... ...पूषणिः । (पुढचा अर्ध मित्र) (पहिछा अर्ध मित्र)	सं. १८.४,६३	परत...पूर्व्यः । (पुढचा अर्ध मित्र) (पहिछा अर्ध मित्र)	सं. १.८,५	(क.) पूजोपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	प्रादाः पितृभ्यः...॥	सं. १८.४,६५	प्रादाः पितृभ्यः...॥	सं. २.६,१२	(क.) पूजोपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	उदुत्तमं...॥	सं. १८.४,६६	उदुत्तमं...॥	सं. १.४,५	(क.) काश्यपीमर्घ्ये याज्यापठणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	आलाम...॥ छा... ...वि...॥	सं. १८.४,८८	आतेअम...॥ स्या... ...॥	सं. ४.४,४	(क.) चयनामर्घ्ये इष्टनोपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	द्विस्पृ...यनस्पति... विद्यतो जातवेदास्त- स्तुतो...गोन...॥	सं. १९.३,१	दिवःष्टु...द्रातात्पशु... ...जातवेदः संवभूय ततोनी अमे...णएहि ॥	आ. १.२,१	(क.) आधानामर्घ्ये प्रणयनीय अग्नि वर उचलताना म्हणण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	यस्तेदेवेषु...वातेतनूः पितृभ्या विवेस । मे तयारविमसाष्टपेहि	सं. १९.३,२	यस्तेदेवेषु...यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः । तपानो अमे सुष्टमाय- एहि ॥	आ. १.२,१	(क.) आधानामर्घ्ये ब्राह्मीदग्निचर- तोमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	शुक्लगांय...वेद्या... मिवादैरुपया मिरातिम् ॥ ...नां यज हेडां अमे ॥	सं. १९.३,४	प्रविषसे...मेघ्या...वं- दासष्टमाय वृष्णी । नृयजेहेज्यान् ॥	आ. १.२,१	(क.) सकल्पापूर्वी पठण करणाकडे विनियोग आहे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	आकूर्ति...सुभगा... चित्त...नो...। यामा- यानेमि केवली यामे अस्तु विदेयमेनां मनसि प्रविशम् ॥	सं. १९.४,३	आकूर्ति...मनसः... यज्ञ...मे...। यद्विच्छ- मि मनसा सक्रामो विदेय मेनद्ध हृदये निविशम् ॥	आ. २.५,३	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	सहस्रबाहु . ।॥	स. १९.६,१	सहस्रशीर्षा । ॥	आ. ३.१२	
अ	तावन्तो अस्य नस्ततो ।... ..॥	स. १९.६,३	एतावानस्य ..तो...॥	आ. ३.१२	
अ	पुरुषएवे...भा...।	स. १९.६,४	पुरुषएवे . भ ।	आ. ३.१२	
	स्येश्वरो न्ये नाभव त्सह ॥		दानो...ने तिरोहति॥		
अ	यत्पुरुष । कि	स. १९.६,५	यत्पुरुष । कौ...	आ. ३.१२	
	विम् .. उ ..॥		कावू वु ॥		
अ	नाद्वणो . न्योभवत् ।	स. १९.६,६	नाद्वणो न्य कृत ।	आ. ३.१२	
	मध्य... . ॥		ऊरु ... ॥		
अ	चद्रमा .. । ॥	स. १९.६,७	चद्रमा .. । ॥	आ. ३.१२	
अ	नाभ्याथा । .. ॥	स. १९.६,८	नाभ्याथा .. । . ॥	आ. ३.१२	
अ	विराड्रे समभवद् ...॥	स. १९.६,९	तस्माद्विराडजायत . ॥	आ. ३.१२	
अ	यत्पुरुषेण । ॥	स. १९.६,१०	यत्पुरुषेण...। ॥	आ. ३.१२	
अ	तयज्ञ प्रायुषा . प्रश	स. १९.६,११	तयज्ञ बर्हिषि प्रत ।	आ. ३.१२	
	. वसव ... ।		ऊपय .. ।		
अ	तस्मादश्वा येचके ।	स. १९.६,१२	तस्मादश्वा येके... ॥	आ. ३.१२	
अ	तस्माद्यज्ञात्॥	स. १९.६,१३	तस्माद्यज्ञात् .. ।	आ. ३.१२	
	उन्दोह .. ॥		छदाति ॥		
अ	तस्माय . . . ।	स. १९.६,१४	तस्माय । ..न्या	आ. ३.१२	
	प्रयाप्रा..... ॥				
अ	सप्तास्यासन् । ॥	स. १९.६,१५	सप्तास्यासन् . । ॥	आ. ३.१२	
इ	शनोमित्र शविष्णु	स. १९.९,६	शनोमित्र ...शनोभव	आ. ३.१२	
	शप्रजापति । शनो		ल्यमा । शनोविष्णु		
	भवत्येना ॥		रुक्रम ॥		
आ	शुक्ली राप	स. १९.९,१४	शुक्ली. दिश शक्ति	आ. ७.१	
			रवातरदिश शक्ति		
			रमि शक्तिवायु शक्ति		
			रादित्य शक्तिध्रमा		
			शक्तिनक्षत्राणि शक्ति		
			रा .. (पुढ भित्र)		
आ	शनोदेवा....।...शम-	स. १९.११,२	शनोदेवा . . शम	आ. ४.४२	
	भिपाच॥		भिपाच		
इ	आयु शिशा.. सीमो	स. १९.१३,२	आयु .. शिशा. ...	आ. २.८,६	
	। ॥		युष्मो..... । ॥		
इ	सकदनेना. .गोघ्येन ॥	स. १९.१३,३	सकदनेना.... युत्वा	स. ४.६,४	
			रेण.....।... ॥		
इ	सहपुहस्वै . । ..ध्रुव	स. १९.१३,४	सहपुहस्वै . । ध्रुव	स. ४.६,४	
	प्रथ..... ॥		ज्वंघ॥		
इ	बलविज्ञाय .. । प	स. १९.१३,५	बलविज्ञाय ...। स	स. ४.६,४	
	जिन्नन्... दन् ॥		जा वित् ॥		
इ	इमवीर ननुहपथसुप्र	स. १९.१३,६	गोत्रभिद गोविद	स. ४.६,४	
	मिद .. । प्रामजित		इमस्सजाता अनुवीर		
	गोजित. ॥		यव्य वु सप्तरभ्यम्॥		
इ	अभिगो . सउप्र . ।	स. १९.१३,७	अभिगो योवीर ।	आ. ४.६,४	
	योथ्योद॥		युथ्यो ॥		
इ	उहसते ।.. च्छतून्	स. १९.१३,८	उहसते । न्त्वेना	आ. ४.६,४	
	पदमिनास्माक...		जेनुधाजयप्र		
	नूनाम् ॥		स्थाना ॥		

(क) वातुहान नामक काठक वय-
नात इष्टकोपधानाकडे (अ) पुरपमेधा-
तील पुरपपशुच्या अनुमंत्रणाकडे

दोन्ही वेदात श्रोतविनियोग नाही.

(क) प्रवर्यांचे वेळी क्षातिपठणाकडे
विनियोग
(अ) श्रौतविनियोग नाही.

(क) एकाकाभ्यपशुतील विश्वेदेवतेच्या
याज्ञ्यापठणाकडे. (अ) श्रौ वि. नाही

अग्नीषोमीयप्रणयनामध्ये अग्नि
प्रणयनकार्ली नड्यान पठण करण्या-
कडे विनियोग. दोन्ही वेदात आहे

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	वित्तियोग.
३	इन्द्रायां...॥...॥ ...यन्नुमये ॥	सं. १९.१३.९	इन्द्रायां...॥...॥ ...यन्नुमये ॥	सं. ४.६.४	अमीपोमीयप्रणयनामर्थं अमिप्रण- यनकार्त्तं ब्रह्मयानं पठण करण्यकडे विनियोग दोन्ही वेदांत आहे.
४	इन्द्रस्य...॥...॥ अस्माक...॥...॥ ...देवासी...॥...॥	१९.१३.१० १९.१३.११	इन्द्रस्य...॥...॥ अस्माक...॥...॥ ...थ...॥...॥	सं. ४.६.४ सं. ४.६.४	
आ	यत इन्द्र...॥...॥ मिषिं...॥...॥	सं. १९.१५.१	यत इन्द्र...॥...॥ ...वे...॥...॥	आ. २.१.१	
आ	उरुनो लोक...॥...॥ ...उपस्थायम्...॥...॥	सं. १९.१५.४	उरुनो लोक...॥...॥ ...उपस्थायम्...॥...॥	आ. २.५.१३	
आ	प्रमृज्येष्टा संयुता वीर्या- नि...॥...॥ ...॥...॥	१९.२३.२१ १९.२३.३०	प्रमृज्येष्टा वीर्या संयुता- नि...॥...॥ ...॥...॥	आ. २.४.७	(क.) दशपूर्णमास प्रायश्चित्तामर्थं विनियोग. (अ.) धौतविनियोग नाही. (क.) इन्द्रस्तुतामक यज्ञामर्थं वैश्वदेवमहाची पुरोजुवाक्या म्हणण्याकडे (अ.) धौतविनियोग नाही. (क.) आश्रितविनियोग नाही. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	योगेयोगे...॥...॥	सं. १९.२४.७	योगेयोगे...॥...॥	सं. ४.१.२	
आ	ये देवा... (मर्थे पुष्कळ कमी व शेवटी) ते देवा यक्षमिन्नुपपन्नम् ॥	१९.२५.११	ये देवा... (मर्थे पुष्कळ व शेवटी) ते देवा... यक्षमिन्नुपपन्नम् ॥	सं. १.४.११	
आ	भद्रमिच्छन्त ऋषयः ल- विंदस्वपोरीक्षामुपनिषे- दुरमे । ततोराष्ट्रं वल- मोजधजातं...उपसन्न- मन्तु ॥	सं. १९.४१.१	भद्रं पश्यंत उपसेदुरमे तपोरीक्षासुपयः सुव- विंदः । ततः क्षत्रं वल- मोजध जातंतदस्ते देवा अभिसन्नमन्तु ॥	आ. ३.११	
आ	अंशोमुचे...न...मानु- जाणे...तिमा...॥...॥ ...म...॥...॥	१९.४२.१३	अंशोमुचे...मा...मो- पिष्टदग्नि...तिष्ट...ना...॥ ...॥...॥	सं. १.६.१३	(क.) चयनप्रकरणीं माती आणावयात जाताना पठण करण्यकडे विनियोग. (अ.) धौतविनियोग नाही. (क.) आप्रयणस्थालीमर्थे सोम भरून घेतांना विनियोग. (अ.) धौ. वि. नाही. (क.) चयनप्रकरणीं इष्टकोपधानाकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही.
आ	अंशो...निराजन्तं...॥ ...ह्रुवधिय इन्द्रियेण त...॥...॥	१९.४२.१३	अंशो...प्रसन्नार्जं...॥ ...ह्रयन्तमसिन्नर... ...॥...॥	सं. १.६.१३	
आ	कामस्तदध्रे...॥...॥ (पुड्या अर्धे मित्र)	सं. १९.५३.१	कामस्तद...ताधि...॥ (पुड्या अर्धे मित्र)	आ. २.८.९	
आ	इशाय...प्रतिपाणया- क्षये । आ अशण्वन्नादाः ...॥...॥	सं. १९.५३.३	इशाय...प्रवेपानाय मूलवे । प्रा...आया ...पुनः ॥	आ. ३.१६	
आ	कामेनमे...॥...॥ ...दोमस्त...॥...॥ ...मिह ॥	सं. १९.५३.४	कामेनमे...गाबुदया... ...मूलोः ।...॥...॥ प्रियं...मनि	आ. ३.१६	(क.) आहितामीच्या उत्तरक्रियेमर्थं होमाकडे विनियोग (अ.) धौ. वि. नाही. (क.) चयनप्रकरणीं अभिधारणरूप कर्मा- मर्थे इष्माधानाकडे. (अ.) धौ. वि. नाही.
आ	रात्रिरात्रि...॥...॥ ...मातंअये...॥...॥	सं. १९.५५.१	रात्रिरात्रि...॥...॥ ...मेमा...॥...॥	सं. ४.१.१०	
आ	लममेवत...॥...॥	सं. १९.५५.१	लममेवत...॥...॥	सं. १.१.१४	
आ	यदोवयं...॥...॥ ...सोमस्यो ब्राह्म- णां आविवेदा ॥	सं. १९.५५.३	यदोवयं...॥...॥ ...थमा...॥...॥ ति...येभिर्देवाः ऋतु- भिः कल्पयाति ॥	सं. १.१.१४	
आ	आदेवानामपि...॥...॥ ...सद्वदो...॥...॥	सं. १९.५५.३	आदेवानामपि...॥...॥ ...सेतुदो...॥...॥	सं. १.१.१४	(क.) एकाम्येष्टीच्या होत्राकडे विनियोग. (अ.) धौतविनियोग नाही. (क.) एकाम्येष्टीच्या होत्राकडे. (अ.) धौतविनियोग नाही. दोन्ही वेदांत धौतविनियोग नाही.
इ	वाह्य आसन्न...॥...॥ रक्षोः श्रोत्रकर्णयोः (पुढें निम्न)	सं. १९.६०.१	वाह्य आसन्न...॥...॥ यक्षः कर्णयोः श्रोत्रम् (पुढें निम्न)	आ. १०.७३	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	यदग्ने...चिदा...॥ सर्व...मेषिर्व...॥	सं. १९.६४,३	यदग्ने...चा...॥ तदस्तु तुभ्यमिदं दृष्टं...॥	सं. ४.१,१०	(क.) चयनप्रकरणांत उल्ह्यामीच्या धारणाच्या कामी इन्धमाधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	पद्वेम शरदः...जी...॥	सं. १९.६७,२	पद्वेम शरदः...जी...॥	आ. ४.१,४२	(क.) प्रख्यामार्थे शांतिजपाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
इ	स्तुतामया...तां पाव- मानी...॥...प्राण प्रजां पशुं कीर्ति...व्रजत ॥	सं. १९.७१,१	स्तुतोमया...तीपवने ता...॥...युधिव्यां इमिणं ब्रह्मवर्चसं...प्रजातुं...॥	आ. १०.३६	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाही.
अ	मस्तो यस्यहि...॥...॥	सं. २०.१,२	मस्तोयस्य...॥...॥	सं. ४.२,११	(क.) काम्येष्टीमार्थे 'मस्त' देवतेच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) अग्निष्टोमामध्ये पोल्याच्या प्रस्थित याज्येकडे विनियोग.
आ	उक्षात्राय...॥...॥	सं. २०.१,३	उक्षात्राय...॥...॥	सं. १.३,१४	(क.) एका देवतेच्या याज्ञापुरो- वाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाही.
आ	यस्ते श्रंग...॥...॥	सं. २०.५,७	यस्तेश्रंग...॥...॥	आ. २.४,५	(क.) श्रौतविनियोग नाही. (अ.) अग्निष्टोमसंबंधी ब्राह्मणारु- चीच्या शास्त्रामध्ये विनियोग.
आ	एवापाहि...॥...॥	सं. २०.८,२	एवापाहि...॥...॥	आ. २.५,८	(क.) श्रौतविनियोग नाही. (अ.) मार्घ्यदिनसवन प्रस्थितयाज्ञा.
अ	इन्द्रः स्वर्गा...अभिष्टिः	सं. २०.११,४	इन्द्रः सुवर्गा...श्रीः...॥	आ. २.४,३	(क.) इन्द्रदेवतेच्या याज्ञापुरो- वाक्येकडे. (अ.) मार्घ्यदिनसवन प्रस्थितयाज्ञा.
अ	शुनं हुवेम...॥...॥	२०.११,११	शुनंहुवेम...॥...॥	आ. ४.४,४	(क.) इन्द्रकर्मामध्ये उपहोमाकडे. (अ.) अग्निष्टोमांतील शास्त्रामध्ये विनि-
अ	युजेरथं...॥...॥	सं. २०.१३,३	युजेरथं...॥...॥	आ. २.४,१	(क.) इन्द्रदेवताक काम्यप्रश्नत याज्ये- कडे. (अ.) अग्निष्टोमाच्या शास्त्रामध्ये.
अ	उदमुतो...॥...॥	सं. २०.१६,१	उदमुतो नवयो...॥...॥	सं. ३.४,११	(क.) एका वृहस्पतिदेवताक काम्ये- ष्टीच्या याज्येकडे. (अ.) उक्थ्यकृतमध्ये ब्राह्मणारुचीच्या शास्त्रांत विनियोग.
अ	वृहस्पतिर्नः...॥...॥	२०.१८,११	वृहस्पतिर्नः...॥...॥	सं. ३.३,११	(क.) एकाकाम्येष्टीमध्ये याज्येकडे. (अ.) ब्राह्मणारुचीच्या शास्त्रामध्ये.
अ	वाग्नेहत्याय...पा...॥	सं. २०.१९,१	वाग्नेहत्याय...सा...॥	आ. २.५,६	(क.) श्रौतविनियोग आढळत नाही. (अ.) अतिरात्रांतील ब्राह्मणारुचीच्या शास्त्रांत विनियोग.
अ	इन्द्रियाणि...॥...॥	सं. २०.२०,३	इन्द्रियाणि...॥...॥	सं. १.६,१२	(क.) एकाकाम्येष्टींतील याज्ञापुरो- वाक्येकडे. (अ.) अतिरात्रकृत ब्राह्मण- ारुचीच्या शास्त्रामध्ये विनियोग.
अ	इन्द्र आशाभ्यस्य...अम सं.	२०.२०,७	इन्द्र आशाभ्यः प... ...म...॥...॥	आ. २.५,३	(क.) उपहोमाकडे. (अ.) अतिरात्र कृत ब्राह्मणारुचींतील शास्त्रामध्ये विनियोग.
अ	इन्द्रायगाव आशिर्ं दुदु- हे वज्रिणे मधु । यत्सी- नुपद्वरे विदत् ॥	सं. २०.२३,६	इन्द्रायगाव...॥...॥	आ. २.७,१३	(क.) आदित्यप्रहत्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) अतिरात्रांतील शास्त्रामध्ये विनियोग.
अ	इमात्रह...हः कियन्त सं.	२०.२३,३	इमात्रह...प्रियात... ...ह...॥...॥	आ. २.४,६	(क.) सूर्यदेवताक यागांत विनियोग. (अ.) अतिरात्रामध्ये रात्रिपर्याय शास्त्रांत.
अ	योगेयोगे...॥...॥	सं. २०.२६,१	योगेयोगे...॥...॥	सं. ४.१,२	(क.) चयनप्रकरणी मातीआणवयास जाताना विनियोग (अ.) रात्रीपर्याया- मधील शास्त्राकडे विनियोग.
अ	युजन्तिव्रत...॥...॥	सं. २०.२६,४	युजन्तिव्रत...॥...॥	सं. ७.४,२०	(क.) अश्वमेधामध्ये रथाला अश्व जोडण्याकडे विनियोग.
अ	युजन्त्यस्य...॥...॥	सं. २०.२६,५	युजन्त्यस्य...॥...॥	सं. ७.४,२०	(अ.) रात्रीपर्यायांतील शास्त्रामध्ये.
अ	केतुकृष्णवज्र...॥...॥	सं. २०.२६,६	केतुकृष्णवज्र...॥...॥	सं. ७.४,२०	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	प्रवेगहे...री...॥	सं. २०.३०, १	प्रवेगहे...रीयन्त्वियः ...। इन्द्रोनाम...। शुतो गण... ॥	ब्रा. ३.७, ९	(क.) पौनश्चिद्वाच्या अनुमंत्रणाकडे. (अ.) अतिरात्रयज्ञांत ब्राह्मणाच्छं- सीच्या तिसऱ्या पर्यायशब्दांत विनियोग.
अ	योजात एव...। ॥	सं. २०.३४, १	योजात एव...। ॥	सं. १.७, १३	(क.) मनुमान् इन्द्राच्या पुरोनुवाक्ये- कडे. (अ.) द्वादशाहयज्ञांत ब्राह्मणाच्छं- सीच्या शस्त्रामर्ष्ये विनियोग.
अ	अस्येदेव...वष्ट...। ...छिद्रो... ॥	सं. २०.३५, ९	अस्येदेव...वः पृ...। ...छिद्रो... ॥	सं. २.४, १४	(क.) अधिराज इन्द्राच्या याज्येकडे. (अ.) विष्णुवान् व महाप्रतयज्ञामर्ष्ये ब्राह्मणाच्छंसीच्या शब्दांत विनियोग.
अ	इन्द्रमिद्रा...। ॥	सं. २०.३८, ४	इन्द्रमिद्रा...। ॥	सं. १.६, १२	(क.) काम्येष्टीमर्ष्ये होत्राकडे. (अ.) सत्रामर्ष्ये अमिहवपडहशब्दांत.
अ	इन्द्रद्वयोः...। ॥	सं. २०.३८, ५	इन्द्रद्वयोः...। ॥	ब्रा. १.५, ८	(क.) इष्टकोपधानाकडे विनियोग.
अ	इन्द्रोदीपाय...। ॥	सं. २०.३८, ६	इन्द्रोदीपाय...। ॥	ब्रा. १.५, ८	(अ.) अमिहवपडह शब्दांत.
अ	इन्द्रं वोषि...। ॥	सं. २०.३९, १	इन्द्रं वोषि...। ॥	सं. १.६, १२	(क.) काम्येष्टींतील होत्राकडे.
अ	इन्द्रोदीपाय...। ॥	सं. २०.४१, १	इन्द्रोदीपाय...। ॥	ब्रा. १.५, ८	(अ.) सत्रामर्ष्ये होत्रकर्माकडे.
अ	इच्छन्मथस्य...। ॥	सं. २०.४१, २	इच्छन्मथस्य...। ॥	ब्रा. १.५, ८	(क.) अमिष्टोमांत 'अतिप्राज्ञ' चंहर- प्रह भरुन घेष्याकडे. (अ.) सत्रामर्ष्ये होत्राकडे विनियोग.
अ	अत्राह्यो...। ॥	सं. २०.४१, ३	अत्राह्यो...। ॥	ब्रा. १.५, ८	(क.) अमिष्टोमांत 'अतिप्राज्ञ' चंहर- प्रह भरुन घेष्याकडे. (अ.) सत्रामर्ष्ये होत्राकडे विनियोग.
अ	उत्तिष्ठतो...। ॥	सं. २०.४२, ३	उत्तिष्ठतो...। ॥	सं. १.५, ३०	(क.) अमिष्टोमांत 'अतिप्राज्ञ' चंहर- प्रह भरुन घेष्याकडे. (अ.) सत्रामर्ष्ये होत्राकडे विनियोग.
अ	तमिन्द्रंवा...। ॥	सं. २०.४७, १	तमिन्द्रंवाजयामसि । ॥	ब्रा. १.५, ८	(क.) इष्टकोपधानाकडे विनियोग.
अ	इन्द्रः सदा...मदे...। ...सीम्यः ॥	सं. २०.४७, २	इन्द्रः स...बळे...सी...। ॥	ब्रा. १.५, ८	(अ.) सत्रसंबंधी होत्राकडे.
अ	गिरावजो...। ॥	सं. २०.४७, ३	गिरावजो...। ॥	ब्रा. १.५, ८	(क.) दक्षिणहोमाकडे विनियोग.
अ	कृष्यो...। ॥	सं. २०.४७, ३	कृष्यो...। ॥	ब्रा. २०.११३	(अ.) सत्रसंबंधी होत्राकडे विनियोग.
अ	उदुष्यं...। ॥	सं. २०.४७, ३	उदुष्यं...। ॥	सं. १.४, ४३	(क.) अतिप्राज्ञसंज्ञक प्रह भरुन पेष्याकडे. (अ.) सत्रांतील होत्राकडे.
अ	तरणिर्वि...। ॥	सं. २०.४७, १६	तरणिर्वि...। ॥	सं. १.४, ३१	(क.) एककाम्येष्टीमर्ष्ये सूर्यदेवतेच्या याज्येकडे. (अ.) सत्रसंबंधी होत्राकडे.
अ	सप्तदला...। ॥	सं. २०.४७, २०	सप्तदला...। ॥	सं. २.४, १४	(क.) काम्येष्टींत सूर्यदेवतेच्या या- ज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) सत्रांतील होत्राकडे विनियोग.
अ	अयुक्...। ॥	सं. २०.४७, २१	अयुक्...। ॥	ब्रा. २.४, ५	(क.) पुनराधानांत अमिष्टाप्रपेकडे विनियोग.
अ	आयंगी...। ॥	सं. २०.४८, ४	आयंगी...। ॥	सं. १.५, ३	(अ.) सत्रांतील होत्राकडे विनियोग.
अ	पुनः...। ॥	सं. २०.४८, ५	पुनः...। ॥	सं. १.५, ३	(क.) आह्वणकेतु काठकांत इष्टको- पधानाकडे. (अ.) सत्रांतील होत्राकडे विनियोग.
अ	ना अस्मिन् अन्तः...। ॥	सं. २०.४८, ५	ना अस्मिन् अन्तः...। ॥	सं. १.५, ३	(क.) चवनप्रकरणी छंदोपधानाकडे.
अ	विशदामा...। ॥	सं. २०.४८, ६	विशदामा...। ॥	सं. १.५, ३	(अ.) सत्रामर्ष्ये शस्त्रपठणाकडे.
अ	यत् प्रतिवस्तो...। ॥	सं. २०.४८, ६	यत् प्रतिवस्तो...। ॥	सं. १.५, ३	(क.) एक काम्येष्टींत इन्द्रदेवतेच्या याज्येकडे. (अ.) सत्रांतर्गत छंदोमन्त्रांत.
अ	इमानुक्तं...। ॥	सं. २०.६३, १	इमानुक्तं...। ॥	आर. १.२७	(क.) चवनप्रकरणी छंदोपधानाकडे.
अ	अमिहोतारं...। ॥	सं. २०.६७, ३	अमिहोतारं...। ॥	सं. ४.४, ४	(अ.) सत्रामर्ष्ये शस्त्रपठणाकडे.
अ	तुष्टुतस...। ॥	सं. २०.६९, ४	तुष्टुतस...। ॥	सं. ३.४, १२	(क.) एक काम्येष्टींत इन्द्रदेवतेच्या याज्येकडे. (अ.) सत्रांतर्गत छंदोमन्त्रांत.
अ	इन्द्रवाजे...। ॥	सं. २०.७०, १	इन्द्रवाजे...। ॥	ब्रा. १.५, ८	(क.) चवनप्रकरणी छंदोपधानाकडे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	इन्द्रवयमहा.. १.. ॥	२०.७०,११	इन्द्रवयमहा १.. ॥	भा. २.७,१३	(क) 'इन्द्रस्तु' नामक यज्ञात द्विदेवस्ययापाची पुरोनुवाक्या म्हणून विनियोग. (अ) छदोमकृततील शस्त्रात.
अ	एदसानसि .. १... ॥	२०.७०,१७	एदसानसि... १.. ॥	स. ३.४,११	(क) एका काम्येष्टीच्या याज्ञापुरोनुवाक्येकडे (अ) छदोमकृततील शस्त्रात.
अ	शिप्रिन्वाजा .. १... ॥	२०.७४,२	शिप्रिन्वाजा.. १.....	भा. २.४,४	(क) इन्द्रदेवतेच्या याज्ञ्येकडे.
अ	शसय.. ध्रि . ॥		भाजय.. ध्रु ॥		(अ) पृथ्वपडहामर्च्ये शस्त्रात विनि.
अ	इन्द्रकतु... १. गो ... ॥	स. २०.७९,१	इन्द्रकतु . १ नो ॥	स ७.५,७	(क) सनामर्च्ये एका (ब्रह्म) सामाची ऋचा म्हणून विनियोग (अ) इन्द्रस्वोम-नामक यज्ञात शस्त्रामर्च्ये विनियोग.
अ	ययावइन्द्र १... ॥	स. २०.८१,१	ययावइन्द्र. १ .. ॥	स २.४,१४	(क) इन्द्रदेवतेच्या याज्ञापुरोनुवाक्येकडे (अ) अतोयामकतु.
अ	तवेदविश्व. १.. ॥	स २०.८७,७	तवेदविश्व... १	भा. २.८,२	(क) इन्द्रदेवतेची याज्ञा म्हणून विनियोग (अ) सनागभूत छदोमकृत
अ	बृहस्पति प्रथम १	स. २०.८८,४	बृहस्पतिप्रथम... १.	भा. २.८,२	(क) बृहस्पतिदेवतेच्या याज्ञापुरोनुवाक्येकडे विनियोग
अ	सप्तपृभा .. १ ॥	स. २०.८८,५	सप्तपृभा . १..... ॥	स २.३,१४	(अ) छदोमकृतमध्ये शस्त्रात विनियोग.
अ	एवापित्रे. १ ॥	स २०.८८,६	एवापित्रे १. ॥	स १.८,२२	(क) इन्द्रदेवतेची याज्ञा म्हणून विनि
अ	आराच्छतु १... ॥	स २०.८९,७	आराच्छतु... १... ॥	भा २.८,२	(अ) सनागभूत छदोमकृतमध्ये शस्त्राकडे विनियोग.
अ	बृहस्पतिर्न १ रीय ॥	२०.८९,११	बृहस्पतिर्न... व १... ॥	स. ३.२,११	(क) इन्द्राबृहस्पतीची याज्ञा म्हणून (अ) छदोमकृततील शस्त्रामर्च्ये
अ	बृहस्पति स... १. ॥	स. २०.९०,३	बृहस्पति . सम १... ॥	भा २.८,२	(क) बृहस्पति देवतेच्या याज्ञ्येकडे
अ	हसैरिव . १.. ॥	स. २०.९१,३	हसैरिव १... ॥	स. ३.४,११	(अ) स्वाचकृततील शस्त्रामर्च्ये
अ	सहसत्मेभि .. तदं १	स २०.९१,७	सहसत्मेभि ... तदं १	भा. २.८,५	(क) बृहस्पतिदेवताक पशूच्या वपाया-गाच्या याज्ञ्येकडे. (अ.) छदोमकृतमध्ये
अ	यद्यावइन्द्र १... ॥	२०.९२,२०	ययावइन्द्र... १... ॥	स. २.४,१४	(क) एकाकाम्येष्टीमध्ये इन्द्राच्या याज्ञ्येकडे विनियोग
अ	बृहस्पतिर्न .. १... ॥	२०.९४,११	बृहस्पतिर्न ... १... ॥	स ३.२,११	(अ) छदोमकृतमध्ये विनियोग
अ	निकट्टकेपु.....वोदेव	स २०.९५,१	निकट्टकेपु १... व देव	भा २.५,८	(क) बृहस्पति देवतेच्या याज्ञ्येकडे
अ	सत्यमिद सत्यइन्द्र ॥		सत्यमिदु सत्यइन्द्र ॥		(अ) सनागभूत छदोमयाग शस्त्रात
अ	प्रोष्वस्मि... १. ॥	स. २०.९५,२	प्रोष्वस्मिपुरो... १... ॥	स १.७,१३	(क) षोडशिरास्त्रामर्च्ये विनियोग
अ	सामिदिह... १. ॥	स. २०.९८,१	सामिदिह... १..... ॥	स २.८,१४	(अ) महाव्रतकृतमध्ये शस्त्राकडे
अ	अग्निवृत्त. १ .. ॥	२०.१०१,१	अग्निवृत्त... १..... ॥	भा ३.५,२	(क) एकाकाम्येष्टीमध्ये याज्ञापुरोनुवाक्येकडे (अ.) एका एकाकृततील शस्त्रात विनियोग
अ	अग्निमग्नि.. १.... ॥		अग्निमग्नि... १ .. ॥	स. ४.३,१३	(क) दर्शपूर्णमासातील हौत्रामर्च्ये सामिधेनीकडे (अ) 'अग्निष्टुत्' नामक एकाहामर्च्ये शस्त्रात विनियोग.
अ	अग्नेदेवा... १..... ॥	२०.१०१,२	अग्नेदेवा... १... ॥	भा ३.११,६	(क) एका इष्टीच्या स्विष्टकृताच्या याज्ञ्येकडे. (अ) श्रोतविनियोग नाही
अ	इंलेयो १..... ॥	२०.१०२,१	इंलेयो १..... ॥	भा. ३.५,२	(क) काठकामर्च्ये चित्वाभिमर्शनाकडे
अ	इपोअग्नि .. १ ॥	२०.१०२,३	इपोअग्नि . १..... ॥	भा ३.५,२	(अ) अग्निष्टुतनामक कृततील शस्त्रात
अ	इपणला... प... १... ॥	२०.१०२,३	इपणला... या १... ॥	भा. ३.५,२	(क) दर्शपूर्णमास हौत्रामर्च्ये सामिधेनीपटणाकडे विनियोग
					(अ) अग्निष्टुतनामक एकाहकर्म

नं.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	चित्रं देवाना...॥...॥	२०.१०७,१३	चित्रं देवाना...॥...॥	ब्रा. २.८,७	(क.) एकाकाम्यपशुच्या याज्येकडे.
अ	स्यो देवी...ना...॥...॥	२०.१०७,१५	स्यो देवी...ना...॥...॥	ब्रा. २.८,७	(अ.) विषननामक एकाहाच्या होत्रांत.
अ	पिबासोम...॥...॥	२०.११८,१	पिबासोम...॥...॥	सं. २.४,१४	(क.) काम्येष्टीत इन्द्रवैराजदेवतेच्या याज्येकडे. (अ.) एकापडहामध्ये शस्त्राकडे
अ	अभिलाशूरनो...॥...॥	२०.१२१,१	अभिलाशूरनो...॥...॥	सं. २.४,१४	(क.) एका इष्टीमध्ये रथंतर इन्द्राच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) तनूष्टपडहांतील शस्त्रामध्ये विनियोग.
अ	रेवतीर्नः...॥...॥	२०.१२२,१	रेवतीर्नः...॥...॥	सं. २.४,१४	(क.) एका इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) तनूष्टपडहांतील शस्त्रामध्ये.
अ	तत्सर्गस्य...॥...॥	२०.१२३,१	तत्सर्गस्य...॥...॥	ब्रा. २.८,७	(क.) एका काम्यपशुच्या पुरोडाशाच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) विपूवान् नामक सोयष्टयागांत शस्त्रामध्ये विनियोग.
आ	तन्मित्रस्य...॥...॥	२०.१२३,२	तन्मित्रस्य...॥...॥	ब्रा. २.८,७	(क.) एका काम्यपशुच्या पुरोडाशाच्या याज्येकडे. (अ.) धी. वि. नाहीं.
अ	कयानधिन्न...॥...॥	२०.१२४,१	कयानधिन्न...॥...॥	आर. ४.४२	(क.) प्रवर्गातील शांतिपठणाकडे.
अ	कस्तासत्यो...॥...॥	२०.१२४,२	कस्तासत्यो...॥...॥	आर. ४.४२	(अ.) तनूष्टनामक पडहांतील शस्त्रामध्ये विनियोग.
अ	अभीपुणः...॥...॥	२०.१२४,३	अभीपुणः...॥...॥	आर. ४.४२	(क.) आरण्यकेतुक चवनांत इष्टकोपधानाकडे. (अ.) तनूष्टपडहांत शस्त्रामध्ये विनियोग.
अ	इमानुर्क...॥...॥	२०.१२४,४	इमानुर्क...॥...॥	आर. १.२७	(क.) इन्द्रविषयककर्मांत विनियोग. (अ.) पृथ्वपडहनामककृत्वा शस्त्रामध्ये विनियोग.
अ	अंधद्राचोमचवममित्रा...॥...॥	२०.१२५,१	अपप्राच इन्द्रविश्वाश्चमित्रा...॥...॥	ब्रा. २.४,१	(क.) सोत्रामणीमध्ये पयोमहाच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	कुविदंग...॥...॥	२०.१२५,२	कुविदंग...॥...॥	ब्रा. २.६,१	(क.) सोत्रामणीच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	सुवंसुरा...॥...॥	२०.१२५,४	सुवंसुरा...॥...॥	ब्रा. १.४,२	(क.) सोत्रामणीच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	पुत्रमिव...वधुः काव्येदे सनाभिः...॥...॥	२०.१२५,५	पुत्रमिव...वतंकमंगा...॥...॥	ब्रा. १.४,२	(क.) सोत्रामणीच्या याज्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	इन्द्रः सुत्रामा...॥...॥	२०.१२५,६	इन्द्रः सुत्रामा...॥...॥	सं. १.७,१३	(क.) सोत्रामणीच्या याज्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	समुत्रामाखवा...॥...॥	२०.१२५,७	तस्यवय...॥...॥	सं. १.७,१३	(क.) सोत्रामणीच्या याज्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	इन्द्राणीमा...॥...॥	२०.१२६,११	इन्द्राणीमा...॥...॥	सं. १.७,१३	(क.) सोत्रामणीच्या याज्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	नाहमिद्राणि...॥...॥	२०.१२६,१२	नाहमिद्राणि...॥...॥	सं. १.७,१३	(क.) सोत्रामणीच्या याज्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	दधिक्राव्यो...॥...॥	२०.१३७,३	दधिक्राव्यो...॥...॥	सं. १.५,११	(क.) सोत्रामणीच्या याज्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
आ	अवद्रप्सो...॥...॥	२०.१३७,७	अवद्रप्सो...॥...॥	आर. १.६	(क.) सोत्रामणीच्या याज्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	महाइन्द्रो...॥...॥	२०.१३८,१	महाइन्द्रो...॥...॥	सं. १.४,२०	(क.) सोत्रामणीच्या याज्येकडे. (अ.) याच कर्मांमध्ये अक्षरं पयोमद्र भरुन घेत असता अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.

कोष्टक २ रें ऋग्वेदांतील मंत्रांचा होत्रप्रयोगाकडे विनियोग दाखविणारें.

या कोष्टकाचें स्पष्टीकरण.

सदर कोष्टकाचे रवाने पाच आहेत. त्या प्रत्येकाचे विवरण.

रकाना १.—यात ऋग्वेदमंडल, सूक्त व ऋचा यांचे आकडे दिले आहेत.

रकाना २.—यात आश्वलायन सूक्तकारांनी मंत्राचा होत्रप्रयोगाकडे केलेला विनियोग दिला आहे.

रकाना ३.—यात ऐतरेय ब्राह्मणातील होत्रविनियोग दाखविला आहे व तो दाखविताना जेव्हा आश्वलायनांशी जुळणारा असेल तेथें 'समान विनियोग' असें लिहिलें आहे, जुळणारा नसेल तेथें भिन्नविनियोग दाखविला आहे.

रकाना ४.—यात ऋग्वेदमंत्राचा शाखायन धातूस्मृतातील होत्रप्रयोगाकडे केलेला विनियोग दिला आहे. यातहि जो आश्वलायनांशी जुळणारा आहे, त्याच्यापुढे 'समानविनियोग' असें लिहिलें आहे.

रकाना ५.—यात ऋग्वेदमंत्राचा शाखायन ब्राह्मणातील होत्रप्रयोगाकडे केलेला विनियोग दिला आहे. यातहि जो आश्वलायनांशी जुळणारा आहे, त्याच्यापुढे 'समानविनियोग' असें लिहिलें आहे.

१ ज्या मंत्राचा विनियोग आश्वलायनांनी एका क्रियेकडे दिला असून शाखायनांनी दुसऱ्याच क्रियेकडे दिला आहे अशा मंत्राचे व सूक्ताचे आकडे रकाना १ मध्ये कंसात दाखविले आहेत.

टीप.—रकाना ३ यात 'अहर्गण' म्हणून जो विनियोग दिला आहे त्याचाच जाबलायन व शाखायन यात दशरान असें म्हटलें आहे.

द्वादशाह म्हणून जें अनुष्ठान असतें त्यातील दोन ते अकरा या दिवसांना 'दशरान' अथवा अहर्गण म्हणतात. वरील दहा दिवसांपैकी ७,८,९ या तीन दिवसांना 'छंदोम' असें म्हणतात. दशरानांपैकी पहिल्या सहा दिवसांना 'पळह' असें म्हणतात. या पळहात पृष्ठ व अभिष्टव असे भेद आहेत. तसेंच दशरानात व्यूळह व समूळह असे भेद आहेत.

वरील द्वादशाह, अहर्गण, व्यूळह व समूळह दशरान, पृष्ठपळह, अभिष्टवपळह, छंदोम या सर्वांमध्ये अनुष्ठानपरतव शोडशोडा भेद आहे.

द्वादशाह म्हणजे आयत अतिरान व मध्ये दशरान.

संक्षिप्त शब्द.

शब्द	(श.)	याज्ञा	(या.)
प्रातः सवन	(प्रा. स.)	पुरोनुवाक्या	(पुरो.)
माध्यधिनसवन	(मा. स.)	निष्केवल्यशस्त्र	(नि. श.)
तृतीयसवन	(तृ. स.)	महत्तवीयशस्त्र	(म. श.)
दशरान	(दश.)	अग्निमास्तशस्त्र	(अग्नि. श.)
दिन	(दि.)	वैश्वदेवशस्त्र	(वैश्व. श.)
स्तोममृदी आवापाथं	(स्तोम आवा.)	पृष्ठपळह	(पृ. प.)
प्रतिपदा	(प्रति.)	अभिष्टवपळह	(अभि. प.)
स्तोत्रिया	(स्तो.)	अभिष्टवपळहगत उक्थ्य	(अभि. प. उ.)

ऋग्वेद मंडल ८ यात सूक्त ४९ पासून ५९ पर्यंत ११ सूक्तांना 'वाळखिल्य सूक्ते' असें म्हणतात. हीं सूक्ते नाहीं पुस्तकात दिलेलीं नसतात. ह लिखाण त्या पुस्तकात वाळखिल्य सूक्ते नाहींत अशा पुस्तकावरून लिहिलें असल्यामुळे ८ व्या मंडळातील आकडे वाळखिल्य सूक्ते सोडून दिलेले आहेत. याकरिता वाळखिल्य सूक्तातील मंत्राचा होत्रविनियोग देताना असे आकडे दिले आहेत.

रुग्नेदसंहितंतील विशिष्ट मंत्रांचा फोणफोणत्या क्रतूमध्यं त्रिनियोग
झालेला आढळतो तें दाखविणारें कोष्टक.

(ये. दा. च. वितरण संकर दातार यार्नी केलेले.)

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
प्रथममंडल				
१, १-१	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक; अतिरात्र-आ धिनरात्र.		अग्निष्टुत् एकाह-उन्नी- यमान्. प्रातरनुवाक व आधिनरात्र.	
१	आधानइष्टि-याज्या;			
३-१	अभिष्टोमानील उरुध्व, तृतीयसवन-मैत्रा- वरुणरात्र वैकल्पिक स्तोत्रिय.			
३	आधानानील इष्टि, आज्यभाग-पुरोतु.			
७-१	सातपनीष्टि-स्विष्ट. पु.			
७-१	अग्निष्टोम-अग्नीषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग. अग्नीषोमीय प्रणयन, व अग्निहोत्रहोमोपस्था.	अग्नीषोमीयप्रणयन.
२, १-१	अग्निष्टोम-प्रउगरात्र.	अहर्गण प्रउगरात्र.	समान विनियोग.	
१ व ४	अग्निष्टोम-पेद्रपायवप्रहाची पुरोतुया.		समान विनियोग.	
७-१	गवामयन-चतुर्विंशदिन प्रात सवनमैत्राव- रुणरात्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
७-१	अभिष्टोमपवह-प्रात.सवन मैत्रावरुण रात्र स्तोत्रिया.			
७-१	अग्नीषोम-प्रात सवन मैत्रावरुण रात्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
(१-३)			अग्निष्टुत्. पष्टि.प्रउग.	
२, १-१२	अग्निष्टोम-प्रउगरात्र.			
१-३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१२	अतिरात्र-आधिन रात्र.		समान विनियोग.	
(७-१)			दशरा० सप्तमदि० पैश्व० श०	समान विनियोग.
१०	अन्वारमणीवेष्टि-सरस्वतीची पुरोतु वाक्या.		समान विनियो.	
४, १-१०	अग्निष्टुत् पवह-प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसी रात्र स्तोमइदी असत्वात् आवापाकरिता		अतिरात्र-मैत्रावरुण- प्रथमपर्याय रात्र. देवसुहवि याज्या.	
(५)				
१-१०	गवामयन-महान्त- निष्केवल्य रात्र आवापाकरिता.			
१-३	गवामयन-चतुर्विंशदिन ब्राह्मणाच्छसी रात्र स्तोत्रिया.		दशरात्र-पष्टिदिन, ब्रा ह्मणाच्छसी श. स्तो ।	
१	अग्निष्टोम-तृतीयसवन वैश्वदेव रात्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
५, १-१०	अग्निष्टोमपवह-प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसी रात्र स्तोमइदीसवर्धी आवापासाठी.			
१-१०	गवामयन-महान्त निष्केवल्य रात्र आवापासाठी.			
५, १-३ (७-१)	अतिरात्र-तिसर मैत्रावरुण पर्यायरात्र.		तृतीय पर्याय रात्र. अहीन अतिरात्र-अ च्छपाक तृतीय पर्याय	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शाखा. श्रौतसूत्र.	शाखायन ब्राह्मण
५, (४-१०)			मैत्रावरुण तृतीयपयाय शस्त्र	
६, १-१०	अभिष्टवपव्यह-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र स्तोमवृद्धीसवर्धी आवापासाठी			
१-१०	महाव्रत निष्केवल्य शस्त्र			
१-३	आप्तोर्याम-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसीशस्त्र		दशरान-दशमदिन, ब्राह्मणा श स्तो	
४-५	आप्तोर्याम-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसीशस्त्र			
१-३	अतिरान-ब्राह्मणाच्छसीच तिसरे पर्याय शस्त्र		समान विनियोग	
७	आप्तोर्याम-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसीशस्त्र			
(७-९)			दशरान-तृतीयदि, ब्राह्मण श स्तो	
७, १-१०	अभिष्टवपव्यह-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र स्तोमवृद्धीसवर्धी आवापासाठी		महाव्रत-निष्केवल्यश स्तोमवृद्धि आवापशस्त्र होलाचें ।	
(१-३)			दशरान-द्विती दि ब्राह्मण श ।	
१-१०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र		महाव्रत-निष्केवल्यश	
१-३	अतिरान-अच्छावाकाचें प्रथम पर्यायशस्त्र		बृहस्पत्यपक्षे मैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रिया, व	
(४-१०)			समान विनियोग अच्छावाक प्रथम प	
१-३	चतुर्विंशदिन-ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र-पव्यह स्तोत्रिया		याय शस्त्र	
१-२	आप्तोर्याम-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसीशस्त्र			
४	आप्तोर्याम-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र			
१०	चतुर्विंशदिन-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र आरंभणीया		दर्शपूर्ण वाग इन्द्र दे पुरो.	
८, १-१०	अतिरान-अच्छावाकाचें प्रथम पर्याय शस्त्र		मैत्रावरुण द्वितीय प	
(८-१०)			याय शस्त्र ।	
१-१०	अभिष्टवपव्यह-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र स्तोमवृद्धीसवर्धी आवापासाठी	अहर्गण प्रातः सवन ब्राह्मणा० शस्त्र	दशरान द्वितीयदिन, ब्राह्मण श. ।	
१-१०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र			
१	दर्शपूर्णमास-इन्द्रदेवतेची याज्या.		समान विनियोग	
९, १-१०	अभिष्टवपव्यह-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र स्तोमवृद्धीसवर्धी आवापासाठी			
१-३	अतिरान-अच्छावाकाचें दुसरे पर्यायशस्त्र		समान विनियोग श्र	
(१-१०)			१ ते १०	
१०, १-३	अभिष्टवपव्यह-उक्थ-तृतीयसवन अच्छावाकशस्त्र स्तोमवृद्धीसवर्धी आवापासाठी			द्वितीयसरसाम नि- ष्के श.

क्र.सं.	आश्वलायन धौतसूत्र.	पेतेरेय ब्राह्मण.	शांता. धौतसूत्र.	शांख्यन ब्राह्मण.
१०,५-७	अभिद्रवपद्ध-उपस्थ-तृतीयसवन अच्छा वाक्यस्य अनुस्मृता.			
(१-६)			तृतीय छंदोम स्तो. अनु. महाव्रत-निष्के.व.	
९-११	अभिद्रवपद्ध-उपस्थ-तृतीयसवन अच्छा वाक्यस्य अनुस्मृता.		तृतीय छंदोम अच्छा स्तो.	
१२	अभिद्रोम-द्विर्धान प्रवर्तन परिधानीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	द्विर्धान प्रवर्तन.
(१-१२)			द्वितीयखरसाम-निष्के.व.	
(४-१२)			महाव्रत-निष्के. श. १	
१२	अभिद्रोम-प्रवर्तन.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
११,१-२	द्विष्यपद्ध-वचमरित निष्केवल्यस्य अनुस्मृता.	समान विनियोग आहे. गणांत आहे.	प्रथम, तृतीय छंदोम-अच्छा स्तो. ।	
१-८	महानव-निष्केवल्य स्य.		तृतीय खरसाम-निष्के. व समान विनियोग.	तृतीय खरसाम-निष्के.
१-३	अतोयाम-मार्घ्यदिनसवन मैत्रावरुण स्य.			
४-६	अभिद्रवपद्ध-उपस्थ-तृतीयसवन अच्छा वाक्य स्यो निया.		द्वितीय छंदोम स्य.	
(६,७,८)			प्रथम छंदोम.	
१२,१-१२	अभिद्रोम प्रातरनुवाक्य.		समान विनियोग.	
१-१२	अविशान-आधिन स्य.		समान विनियोग.	
१-१२	अभिद्रवपद्ध-द्वितीय दिन आज्यस्य.	अहर्गण द्वितीयदिन आज्यस्य.	न्यूहदस. प्रथम दिन आज्यस्य.	समान विनियोग.
(१-७)			उपहव्य एकाह प्रस्थित याज्या. ।	
१२,१	दशपूर्णमास-सात्तिपेनी.		समान विनियोग.	पुनराधान-प्रवाज याज्या.
(२)			आधानेष्टि याज्या.	
६	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
६	सुस्मिन्तेष्टि अनुवाक्या.			पुनराधान-प्रवाज याज्या.
६	अग्निमतीष्टि याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. व आधानेष्टि.	
१०	आधान-पावसानेष्टि व अग्निमतीष्टि पुरोववाक्या.	वीतयेष्टि याज्या.	वीतयेष्टि याज्या.	
१३,१-११	निर्व्वपशु-कृण्वगोत्रीयाचं आशीसूक्त.			
१०	दशपूर्णमास-सप्तदेवतेची पुरोववाक्या.		समान विनियोग.	
१४,१-१२	न्यूहदसराज-प्रथमछंदोम तृतीयसवन विश्वदेव स्य.	अहर्गण सप्तमरित विश्व. श.		
(१-३)			उपहव्य एकाह-प्रउगस अमिष्ट. चतु. प्रउग.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१४, १० (१५, १) (६)	अग्निष्टोम-प्रउगशास्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. होलाची ऋतुयाज्या. एकपातिनी (संज्ञा)	समान विनियोग.
१६, १-९ १-३ (१-३) १८, (१-३)	अग्निष्टोम-प्रातःसवन उन्नीयमान. पोळशी-पोळशीशास्त्र.	समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग. समान विनियोग. अग्निष्टव प. चतु. प्रउग अग्निहोत्र होम उप- स्थान.	
१९, १ २०, १-३	कारीरिष्टि-सामिधेनींत धाय्या. व्यूळह-प्रथमछन्दोम वैश्वदेवशास्त्र.	अहर्गण सप्तम दिन- वैश्वदेवश.	दशरात्र सप्तमदि. वैश्वदेव श.	प्रथम छंदोम-वै. श.
४-६ ७-८	व्यूळह-द्वितीयछन्दोम वैश्वदेवशास्त्र. व्यूळह-दशरात्र-तृतीयछन्दोम वैश्वदेव शास्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन. अहर्गण नवमदिन.	अहर्गण नवमदिन.	अहर्गण अष्टमदिन. अहर्गण नवमदिन.
२१, १-६ १-६	अग्निष्टोम-प्रातःसवन अच्छावाकशास्त्र. अभिष्टवपूळह-प्रातःसवन अच्छावाक शास्त्र स्तोमहृदोचर्चर्चा आवापासाठी.		समान विनियोग. ऋक ५. समान विनियोग.	
२२, १-४ १-४ १ (५)	अग्निष्टोम-प्रातःसुवाक. अतिरात्र-आश्विनशास्त्र. अग्निष्टोम-आश्विनप्रज्ञाची पुरोसुवाक्या.		समान विनियोग. समान विनियोग. चातुर्मास्ये, वैश्वानर- पार्जन्येष्टि याज्या.	
५-७ (१-३)	व्यूळह दशरात्र-द्वितीय छन्दोम-वैश्वदेव शास्त्र.	अहर्गण अष्टम दिन.	दशरात्र-चतु. वैश्वदे. श. । अग्निष्ट. चतु. प्रउग	दशरा. चतुर्थदिन वैश्व. श.
९ १३ (१३-१५) १३ (१३)	अग्निष्टोम-प्रातःसवन नेष्ट्याची प्रस्थित याज्या. अग्निमंथन व आग्रयणेष्टि. अतिरात्र-आश्विन शास्त्र.	समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग. समान विनियोग. दशमदिन अग्निमा. । आग्रयणेष्टि याज्या.	समान विनियोग. समान विनियोग.
१७ १७-१८ (१५) १७-	अग्निष्टोम-आश्विनेष्टि. अग्निष्टोम-उपसदिष्टि. दशपूर्णमासयाग-उपाशु विष्णुदेवतेची पुरो.	समान विनियोग. समान विनियोग.	देविकाहवि पुरोनु. समान विनियोग.	
(१७-१९) (१६-२१)			असौर्याम-अच्छावा- अतिरिक्तोक्त्यश. स्तोमहृदी आवाप- होलाचें श. । बृहस्पृप्रक्षेमेनावरण शास्त्र स्तोत्रि. ।	
२३, ४-६	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन मेनावरण शास्त्र आवापासाठी.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२३, (१-३)			दशरात्र द्वि. दिन प्रउग शस्त्र. अग्निह. चतु. प्रउग. दाक्षायण यज्ञ मैत्रा- वरुणष्टि पुरोनुवाक्या. सर्वष्टुधेष्टि. पुरो.	
४-६ (५)	अभिष्वपवद्ध-प्रातःसवन आवापासाटी.			
४	अग्निष्टोम-प्रातःसवन मैत्रावरुण प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	
४-६ १६-१८ २०	असौर्याम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र. अग्निष्टोम-आपोनप्त्रीया. कासीरीष्टि व अवश्व-आज्यभाग पुरोनुवा.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग. अवश्व आज्यभाग.	समान विनियोग.
२२ २२ २३	अग्निष्टोम व चानुर्मास-अवश्व मार्जन. निरुहपशु-मार्जन. निरुहपशु-आहवनीयाचें उपस्थान.			
सू. २४ ते २९		होत्रविनियोग न आहे सूक्त प्रतीकष्ट यूपास बाधलेल्या शुनःशोपाचें तोंडी.		
१-१५	राजसूय-अभिषेकदिन होल्यानें म्हणा- वयाच्या.			
३-५	व्यूह दशरात्र-प्रथम छन्दोम वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण सप्त दिन वैश्व द.	व्यूह दशरात्रप्रथम- दिनप्रउग. । दशरा. नू. दिन, वैश्व- दे. द. नवमदिनवैश्व. समान विनियोग.	समान विनियोग. शांखा. सूत्राप्रमाणे.
३ ३ ३ ११ (८)	अग्निष्टोम-सोमाभिषव. अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य. अग्निमंथन. चानुर्मास्ये-वरुणप्रधासपर्ये वरुणयाज्या.	समान विनियोग आहे. समान विनियोग आहे.	समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग.
१११२	काम्यपशु-वारुण, वपापुरोळ्ळश याज्या.		अवश्वधासजातांना जप वारुण पशु पुरोळ्ळश पुरोनु. ऋ. ११ वारुणपशु हवि. पुरोनु. याज्या व अवश्व याज्यापुरोनुवा.	
१४१५	अवश्व-वारुण याज्या पुरोनुवाक्या.			
२५, १-२१	राजसूय-अभिषेकदिन यजमानापुढें हो- ल्यानें म्हणावयाच्या.			
१-२१	अभिष्वपवद्ध-होत्रकशस्त्र स्तोमहृदी- संबंधी आवापासाटी.			
१९	चानुर्मास्ये-वरुणप्रधासपर्ये वरुणदेवतेची पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
२६, १-१०	राजसूय-अभिषेकदिन होल्यानें यजमाना- पुढें म्हणावयाच्या.			
(१०) १-१० १-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अग्निरान-आधिनशस्त्र.		स्विलमिप्रणयन	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२६, (५-९) २७, १-१३	राजसूय-अभिषेकदिन होत्यनं यजमाना- पुढं म्हावयाच्या.		द्वितीय छंदोग स्तोत्र.	
१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. ऋचा १ ते १०	
१-१३ १०-१२ (१-३)	अतिरात्र-आश्विनशख. असौम्यम-होत्याचे अतिरिक्तोक्त शख.		समान विनियोग. समान विनियोग. उपहृत्य एकाह-वैश्वदे.	
१३ २८, १-९ (५-८)	दशपूर्णमास-सुगादापनापूर्वीचे जपात. राजसूय-अभिषेकदिन होत्यनं यजमाना- पुढं म्हावयाच्या.		समान विनियोग.	
१-४ १-५ ९ २९, १-७	अजःसव-द्रोणकलात सोम ओततांना. राजसूय-अभिषेकदिन होत्यनं यजमाना- पुढं म्हावयाच्या.	अजःसव-सोमहवन. अजःसव-सोमाभिषव.	समान विनियोग.	
(१-२)			चतुर्थदिन-अच्छावा. तृती. सवन श. ।	
१-७ ३०, १-२२	पृष्ठपचदह-पंचमदिन होत्रक शखे. राजसूय-अभिषेकदिन होत्यनं यजमाना- पुढं म्हावयाच्या.			
७-९ (१-५) ८-१०	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसीचे दुसरें पयः- शख. असौर्याम-प्रातःसवन ब्राह्मणाच्छंसी शख.		तृतीय पयःशख. महाव्रत-निष्केवल्य.	
१३-१५ १७-१९ १७-१९ २०-२२ २०-२२ ३१, १-१८ १-१८ १-१८ (१८)	अतिरात्र-पष्ठदिन मरुत. ईवत स्तो० अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विनशख. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विनशख. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विनशख. अभिहवपचदह-तृतीयदिन शख.	समान विनियोग. समान विनियोग- अहर्गण.	समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. दशरा. तृ. दिन, आग्निमा. । द. दृ. याग. वेदवि- मोक्षनंतर आहवनीय उपस्थान.	समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग.
१-१८ १८ (१) ३२, १-१५	वाजपेय-आग्निमास्त शख. चयन-उखासंभरणीयेष्टि याज्या. अग्निष्टोम-निष्केवल्य शख.		उपहृत्य-मरुततीयदा. समान विनियोग.	समान विनियोग.

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शाखा. श्रौतसूत्र.	शाखायन ब्राह्मण.
३२, १-१५	विपुवान्-निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण सप्त. दिन निष्केवल्य श.		अविवाच्य-निष्केव. श.
१-१५	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	दशरान-तृतीयदि. नि. अभिजित्-मह. शस्त्र.
१-१५	अतोयाम-निष्केवल्य शस्त्र.			
३३, १-१५	गोसव-निष्केवल्य शस्त्र.		पृष्ठपञ्च-पञ्च. दिन निष्केवल्य	
१-१५	वीवध-निष्केवल्य शस्त्र.		अभिजित्. पञ्च. दिन- निष्केवल्य	
३४, १-१२	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
३५, १-११	अभिजित्पञ्च-चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र.		सावित्रपशु पुरोवा. याज्या. ऋ. ११	पञ्चम दिन निष्के. श.
३६, १-२०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-२०	अतिरान-आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग	
७	अग्निष्टोम-अपराह्न प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.		
(७-८)			महामत निष्केव. ।	
९	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१३	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.		
(१-२)			उपहव्य-मरुत्तीय श.	
१३-१४	निरुद्धपशु-यूपाजन व अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.	उपहव्य-एकाह-निष्के- वल्य.	समान विनियोग.
(१५-१६)				
३७, १-१५	व्यूह दशरान-द्वितीयछंदोम आग्नि- मास्तु शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन आग्नि		
१	चातुर्मास्ये-साकमेधपर्व क्रीडिनीष्टि पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
(३८, १-१५)			दशरान अष्टमदिन शाखा. सूत्राप्र. आग्निमा. श.	
(१३)			वरुणप्रघासपर्व पुरो	
४०, १-२	चतुर्विंशदिन-मरुत्तीय शस्त्र स्तोत्रिया.	अहर्गण द्वितीय दि. मरुत्तीयश.	दशरान द्वि. दिन, शाखा. सू. प्रमाण. मरुत्. श.	
१-२		समान विनियोग.		
१२-१३	अतोयाम-मरुत्तीय शस्त्र स्तोत्रिया.			
१ व ३	अग्निष्टोमप्रवर्ग्य व अग्निषोमीय प्र.	दशरान-अहर्गण- पष्ठदिन निष्केवल्य श.	समान विनियोग प्रव. दशरान च. दिन मरु त्. श.	
३-४	चतुर्विंशदिन-मरुत्तीय शस्त्र.	समान विनियोग.		
३	अतोयाम-मरुत्तीय शस्त्र.	अहर्गण प्रथमदिन.		
३	अग्निष्टोम-अग्निषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
५-६	अग्निष्टोम-दशरान पष्ठदिन मरुत्तीय शस्त्र.	समान विनियोग, अ- हर्गणात् आहे.	समान विनियोग.	
५-६	अतोयाम व मरुत्तीय शस्त्र.			
४१, १ व ७			दशरान-अच्छावाकश गृहपातिनि. व्याधिनाराजिष्टि पुरो	
४३, १				
४३, ६	अग्निष्टोम-आग्निमास्तु शस्त्र.	समान विनियोग.		

क्र.स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
४४, १-१४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. क्र. १-१२.	
१-१४	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-१४	वाजपेय-आग्निमास शस्त्र.			
३	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र स्तोत्रिया.			
४५, १-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समूहदशरात्र-तृ. दिन, आज्य श.	समान विनियोग. शांखा. सू. प्रमाण.
१-१५	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.			
१-१५	गर्गत्रिरात्र-अत्यदिन आज्यशस्त्र.			
६	अश्वमेध-पौष्ण्या इष्टि अनुवाक्या.			
४६, १-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१५	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१५	अग्निष्टोम-प्रवर्त्य याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(१-९)			असौर्याम-होतुः शस्त्र.	
४७, १-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. क्र. १, ३ व ५.	
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
४८, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-६	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४९, १-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-४	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
५०, १-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-९)			दशरात्र-पं. दिन मरु- त्वतीय.	
४	वातुर्मासं-शुनासीरीय पने सौर्यदेवतेची पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
४	अतिमूर्ति एकाह-सारीष्टि पुरोनुवाक्या.			
(१-३)			महानि. निष्कंवलय.	
१०	अवसृथ			
५१, १-१५	अतिरात्र-होत्याचं प्रथम पर्याय शस्त्र.	अहर्गण सप्त. दिन निष्क. श.	आश्वलायना. प्र. दशरात्र सप्तमादिन नि- ष्कंवलय.	
१-१५	विषुवान्-निष्कंवलय शस्त्र.		समान विनियोग.	
५२, १-१५	विषुवान्-मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण सप्तम दिन मरुत्व. श.	समान विनियोग. अतिरात्र-मैत्रावरु- थम पर्याय. शस्त्र. क्र. १ ते ८ व १० ते १४	समान विनियोग. शां. सू. प्र.
(१-१५)			दशरात्र सप्तदिन मरु- त्वतीय.	
१३	भू एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.		ब्राह्मणाच्छेरीप्रथम- पर्याय शस्त्र.	
५३, १-११	अतिरात्र-होत्याचं प्रथम पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
५४, १-११	अतिरात्र-अच्छावाकाचं प्रथम पर्याय शस्त्र.			
५५, १-८	अतिरात्र-मैत्रावरुणाचं प्रथम पर्याय शस्त्र.			
१-८	समूह दशरात्र-द्वितीय छंदोम निष्कं- वलय शस्त्र.	अहर्गण अष्टमादिन.		
१-८	विषुवान्-निष्कंवलय शस्त्र.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५६, १-६	विपुलान्-निष्केवल्य दश.		समान विनियोग.	मन्त्रावर. अहरहः-स.
५७, १-६	उत्पन्न-गृहीतगवयन ब्राह्मणाच्छेदी दश.		समान विनियोग.	सूक्त.
१-६	विपुलान्-निष्केवल्य दश.		अथ १ ते ३	समान विनियोग.
५८, १-६	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.			
१-६	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.		दशरात्र द्वि. दिन आ.	शांखा. सू. प्र.
१-६	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.		मिमा. श.	
(७)	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.	आग्निष्टोम याज्या.		
५९, १-६	विपुलान्-आग्निमास्य दश वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
६०, १-६	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.			
१-६	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.			
६१, १-१६	चतुर्विंशदिन-मास्यदिन सवन ब्राह्मणाच्छेदी दश अहीनसूक्त.	अहीन सूक्त प्रतीको- द्वय.	दशरात्र-नव. दिन- निष्केव. दशरात्र- पष्टदि. ब्राह्मणा. च.	
१-१६	नवमास्य-मास्यदिनसवन ब्राह्मणाच्छेदी दश अहीनसूक्त.			तृतीय छंदोम-निष्के. च.
६२, ६	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.	समान विनियोग आदे.	समान विनियोग.	
६३, १-९	सम्पूर्ण दशरात्र-द्वितीयछंदोम मरुत तीथ दश.	अहर्गण अष्टम दिन.	तृतीय छंदोम-ब्राह्म- णा. च.	द्वितीय छंदोम निष्केव. च.
६४, १-१५	चतुर्विंशदिन-आग्निमास्य दश.	अहर्गण द्वितीय दिन.	दशरात्र द्वि. दिन, अग्निमा. श.	
१-१५	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.			मन्त्रावर-निष्के. च.
६-७	अग्निष्टोम-मरुततीथ दश भाष्या.	अहर्गण द्वितीय दिन.	मरुततीथ प्रगाथ.	मरुततीथ प्रगाथ.
६	अग्निष्टोम-मरुततीथ दश भाष्या.		समान विनियोग.	
१५	द्वितीय-मास्य-प्रायश्चित्त पुरोनुवाक्या.			
६५, १-१०	द्वादशदिन-दशमदिन वैश्वदेव दश.			
७१, १-१०	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.			
१-१०	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.			
७२, १-१०	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.			
१-१०	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.	समान विनियोग आदे.	समान विनियोग.	
५	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.			
७३, १-१०	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.			
१-१०	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.		समान विनियोग.	
७४, १-९	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.		समान विनियोग.	
१-९	अग्निष्टोम-प्रत्येकदिन आग्निमास्य दश.		उपहव्य-प्रत्येकदिन.	दशरात्र-सप्तमदि.प्रउ.
(७-९)	* वृषपक्ष-प्रथमदिन आनयदश.	समान विनियोग आदे.		
१-९	चानुमास्य-प्रायश्चित्त पुरोनुवाक्या.			
३	पुरोनुवाक्या.		अग्निष्टोम-होमजव.	
(१)	अग्निष्टोम.	समान विनियोग.		समान विनियोग.

* पैतरेय ब्राह्मणां जो द्वादशदिन पठित आदे लातील प्रथमदिन अग्निष्टोम अथवा चतुर्विंश नामक मरुत लापुदील ९ दिवस नवरार मरुत पठित आदेन न घेवया दशम दिन. आश्वलायन मरुत आदेत सोद्वान मधील १० दिवसांस 'दशरात्र' असें नांव आदे. व लातील पठित्या सष्टा दिवसांचें अनुष्ठान वृषपक्षदशम भरुन आदे.

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७५, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	गिरुडपशु-स्तोत्र प्रथमा.	समान विनियोग.	उपहव्य-अग्निमास.	समान विनियोग.
(१-३)			उपहव्य-प्रातःसवन.	
			मैत्रावरु. श.	
७६, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
५	आग्नेयपशु-पुरोडाशयाग याज्या.			
७७, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
(५)			उपहव्य-आग्निमारुत-शस्त्र.	
७८, १-३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-३	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.			
१-३	करीरीष्टि-अग्निधामच्छद याज्या पुरो.	आहिताग्नेर्हिरण्यनष्टे श. इ.		
४-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
४-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
५-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
५-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
९	आयुष्कामेष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाकया.		समान विनियोग.	
९	चातुर्मास-महापितृयज्ञ आज्यभाग.			समान विनियोग.
८०, १-१६	पृष्ठपञ्चदश-पंचमदिन मरुत्ततीयशस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणान्त दृष्ट.		
१-३	चतुर्विंशदिन-अच्छावाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.		चतुर्थदिन-अच्छावाक शस्त्र.	
१	महान्त-निष्केवल्यशस्त्र, दक्षिणपथा.		समान विनियोग.	
८१, १-९	पृष्ठपञ्चदश-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणान्त दृष्ट.	पंचमदिन ब्राह्मणाच्छं. श. ।	पृष्ठपञ्चदश पंचमदिन-निष्के.
३	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन द्वागुणाच्छेसी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
(१-६)			दशरात्र-पंचदिन, निष्के.	
१	महान्त-निष्केवल्य शस्त्र उत्तरपथ.			
५-९	चातुर्विंशदिन-माध्यंदिन सवन ब्राह्मणाच्छेसीशस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
८२, १	पोळशी-पोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.		
३	पोळशी-पोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.		
३	चातुर्मास-महापितृयज्ञ आहवनीयोपस्थान.		समान विनियोग.	
६	अग्निष्टोम-हारियोजन याज्या.		समान विनियोग.	
८३, १-६	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छेसीचै तृतीयपथाय शस्त्र.			
२	अग्निष्टोम-आपोनग्नीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३	अग्निष्टोम-प्रवर्त्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३	अग्निष्टोम-हविर्धान प्रवर्तन.	समान विनियोग.	महान्त-निष्के.	समान विनियोग.
८४, १-६	पोळशी-पोळशी शस्त्र स्तोत्रियात्तरुपा.			
१-६	अभिप्रवपञ्चदश-उक्थ्य-तृतीयसवन-अच्छावाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
(४-५)			तृतीयस्वरूपान-निष्के- व अनुरूप.	
७-९	अभिषेकपद्ध-उपस्थ-तृतीयसवन. ब्राह्मणाच्छेदी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
(१-३)			पंचमदिन-अच्छावा. म. स्तो.	
७-९	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग, पोदसीशस्त्र.	
१०-१२	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन अच्छा- वाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
१०-१३	पृष्ठापद्ध-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र	समान विनियोग, अद्वर्णगत रष्ट.	पंचमदिन-मैत्रावरुण म. स्तो.	
१३-१५	असौर्याम-प्रातःसवन ब्राह्मणाच्छेदी शस्त्र.		महाव्रत-निष्केळ. पोदसीशस्त्रात.	
१३-१५	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन ब्राह्मणाच्छेदी शस्त्र पद्धस्तोत्रिया.		चतुर्विंशदिन ब्राह्मणा. श. स्तो.	
१५	अतिमूर्ति पद्ध-नांद्रमवेष्टि पुरोनुवा.		महाव्रत-निष्के.	
१६-१७	सर्वपृष्ठपेष्टि-याज्या पुरोनुवाक्या.			
८५, १-१३	अभिषेकपद्ध-चतुर्विंशदिन आग्निमास शस्त्र		समान विनियोग, प्रथमस्वरूपान मरुत- तीय.	समान विनियोग.
१	अग्निश्रेम-प्रातःसवन पोल्याची प्रस्थित समान विनियोग. याज्या.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१३	मारुतपष्ट-हविर्भाग याज्या.			
८६, १-१०	पृष्ठपद्ध-प्रातःसवन तृतीय छंदोम आग्नि-अद्वर्ण नयमदिन. मारुत शस्त्र.	पुरोव्यास याज्या. अद्वर्ण नयमदिन.		तृतीयछंदोम-आग्नि.श.
१	संज्ञानीष्टि-पुरोनुवाक्या.			
१	नानुमर्त्य-वरुणप्रधासपवे पुरोनुवा.			
१	अग्निश्रेम-प्रातःसवन पोल्याची प्रस्थित न.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
८७, १-६	अग्निश्रेम-आग्निमारुत शस्त्र.	अद्वर्ण प्रथमदिन, “मारुतं शान्ति” असा उद्धरण आदे. हे मारुत, सुप्त आदे.	समान विनियोग, समान विनियोग.	समान विनियोग.
८९, १-१०	अग्निश्रेम-वैश्वदेव शस्त्र.	प्रत्यक्षमंत्रोद्धरण नाही. “वैश्वदेवं शान्ति” असे आदे. हे वैश्व- देवसु, आदे.	समान विनियोग.	समान विनियोग
१-१०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
८	अग्निश्रेम-तृतीयसवन सौम्यचक्र अय- लोचन.			
९०, १-१५	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.	अद्वर्ण-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		प्रथमछंदोम-वैश्व. श.
५	असौर्याम-अच्छावाक अतिरिक्तोत्थ शस्त्र- वैकल्पिकस्तोत्रियापर्वी तिसरी.			
(१-५)			दशरात्र-सप्तमदिन. वे- श्वदे.	
९१, १-३	सौम्यपष्ट-पुरोव्यास याज्यापुरोनुवाक्या. चतुर्विंशदिन-महाव्रतपद्ध पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग. समान विनियोग.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
९१, १	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग, एकपातिनीहृचा.	
२	अग्निष्टोम-मरुत्वतीय शस्त्र धाव्या.	अहर्गण द्वितीय दिन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३	अतोर्थांम-मरुत्वतीय शस्त्र धाव्या.			
४	आप्रयणेष्टि-सौम्य देवतेची याज्या.			
५	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि सौम्य याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६	सौम्यपशु-वपेची याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७	दशपूर्णमास-आज्यभाग.	दीक्षणीया आज्यमा. पुरो.	समान विनियोग. आध. सूत्राप्रमाणं.	
८	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि सौम्य पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.		
९	अग्निचयन-देवसुहृदि सौम्य याज्या.			
१०	आयुष्कायेष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या			
११	महापितृयज्ञ.		समान विनियोग.	
१२	स्वस्वयनीष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.			
१३	आप्रयणेष्टि-सौम्य पुरोनुवाक्या.	प्रथम सोमयाग सीसेष्टि	वैश्वदेवपर्व आज्यभाग पुरोनु. तृतीय भाषा-	
१४	अश्वमेध-पौष्ण्या इष्टि आज्य भाग.	द्वितीयाज्यभाग पुरोनु.	वेष्टि आज्यभागपु.	
१५-१६	अग्निष्टोम-सोमकय.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(१०)	दशैष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.	दीक्षणीया आज्य.पुरो.	आप्रयण इयामाकेष्टिपु.	
११		विक.	समान विनियोग. आध. सूत्राप्रमाणं.	
१२	आधानांगतृतीयेष्टि-आज्यभाग पुरोनुवा.			
१३	सांतपनीष्टि सिष्ट. या.		समान विनियोग.	
१४	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१५-१६	अग्निष्टोम-सोमानिपव.		समान विनियोग.	
१७	दशपूर्णमास-पत्नीसंयाज पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१८	अग्निष्टोम-चमसाप्यायन व आतिथ्येष्टि.		समान विनियोग.	
१९	दशपूर्णमास-पत्नीसंयाज याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
२०	अग्निष्टोम-चमसाप्यायन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
२१	अग्निष्टोम-सोमकय.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(१९)			प्रायणीयेष्टिकडे.	
२२	सौम्यपशु-हविर्भाग याज्या.		सौम्यपशु हवि. याज्या.	
२३	चातुर्मास-महापितृयज्ञ पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
२४	सौम्यपशु-पुरोळादा याज्या.		सौम्यपशुहविपुरोनुवा.	
(२२)			समान विनियोग व.	
२५, १-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		सौम्य पशुपुरोळा.पुरो.	
१-४	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
५-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
५-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१३-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१३-१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१६-१८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१६-१८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.	कपाल नष्ट क्षात्यास प्रा. इ.		
९३, १	अग्नीषोम पशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग. उपांशु अग्नीषोमयाग. (द. प.)	

क्र.सं.	आश्वलायन धौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. धौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२	दशपूर्णमास-उपाशु अग्नीषोम पुरोनुवा.		समान विनियोग.	
२	अग्नीषोम पशु-पुरोब्बाण पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
३	अग्नीषोम पशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
५	दशपूर्णमास-अग्नीषोम याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
५	अग्नीषोम पशु-वपायाग याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६	दशपूर्णमास-उपाशु अग्नीषोम याज्या.			
६	अग्नीषोमपशु-पुरोब्बाण याज्या.	समान विनियोग.		
७	अग्नीषोम पशु-हविर्भाग याज्या.		समान विनियोग.	
९	पूर्णमास याग-अग्नीषोम पुरोनुवाक्या.			
१२			अग्नीषोम पशु पुरोब्बाण याज्या.	
९४, १-१६	अभिषेकपञ्चमिदिन तृतीयसवन आग्नि- मास शस्त्र.		समान विनियोग.	दृष्टपञ्चमि- आग्नि. मास श.
१-१६	अतोर्था-आग्निमास शस्त्र.	समान विनियोग.		
१	अग्निषोम-तृतीयसवन आग्नीध्र प्रस्थित याज्या.		समान विनियोग.	
१-१६	अग्निषोम-प्रातरनुवाक.			
१-१६	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.			
९५, १-११	अग्निषोम-प्रातरनुवाक.			
१-११	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.	समान विनियोग.		
९६, १-९	व्यूह दशरात्र-पञ्चदिन आग्निमास शस्त्र. अहर्गणात् दृष्ट.			
१-९	अग्निषोम-प्रातरनुवाक.			
१-९	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.			
१	चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ स्विष्टकृयाज्या.			
९८, १-३	व्यूहदशरात्र-चतुर्थदिन आग्निमास शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणात्.		
१	चातुर्मास्ये-वैश्वानरपार्जन्येष्टि याज्या.	आग्नेयंष्टि न करता पुनराधान इष्टि या. नवाग्र भक्षण प्राय.	समान विनियोग.	
९९, १	अहर्गण-द्वितीयदि. आग्निमास शस्त्र.	समान विनियोग.		
१००, १-१९	दशरात्र-पञ्चदिन मरुत्ततीय शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणात्.	समान विनियोग.	
१०१, १-११ (१०)	दशरात्र-नवमदिन मरुत्ततीय शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	दशरात्र नव.दि. मरुत्त. द. पू. याग. इन्द्राची याज्या.	
(१०२, १-१०)			अतिरात्र ब्राह्मणाच्छं. तृतीयपर्वाय श.	
१०३, १-८	अभिषेकपञ्चमि-तृतीय छंदोम निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग.	तृतीयछंदोम मरु. श.
१०४, ९	अग्निषोम-मार्धदिन सवन पोल्याची प्र- स्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०९, ६	निरुदपशु-हविर्भाग याज्या.		द. पू. याग इन्द्राची याज्या.	
७	निरुदपशु-पुरोब्बाण पुरोनुवाक्या.		ऐन्द्राग्रपशुहवि. याज्या.	
११०, १-९	अभिषेकपञ्चमि-चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र.		समूह दशरा. -अभि. पञ्च दि. दिन वैश्व. स. प्रमाणं.	समान विनियोग शां. स. प्रमाणं.
१११, १-५	अग्निषोम-वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण द्वितीयदिन-समान विनियोग. "आग्नेयंष्टि"	समान विनियोग.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
११२, १-२५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.	प्रब०	प्रब०	
१-२५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-२५	प्रवर्ग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-२५	असौर्याम-अच्छावाक अतिरिक्तोक्त श.			
११३, १-२०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-२०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१५	अग्निचयन-देविकाहवि उपा देवतेची याज्या.			
११४, २-३	रौद्रपशु-वपा, पुरोळश पुरोनुवाक्या.			
(३)				
१-१०	अग्निष्टोम-देवसुहवि रद्रदेवता याज्या-पुरोनुवाक्या.		व्याधिनानांष्ट या.	
११५, १-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग.	त्रिष्टुप्शरात्र तृतीयदि. स्तो.	
१-३	सौर्यपशु-वपा, पुरोळश, हवि पुरोनुवा.		समान विनियोग.	
१	चातुर्मास्ये-शुनसीरपर्व सौर्य याज्या			
१	अतिमूर्ति एकाह-सौर्य याज्या.			
४-५	सौर्यपशु-वपा, पुरोळश याज्या.		समान विनियोग.	
(१-६)			विषुवान्-निष्के.स्तोत्रि.	
११६, १-२५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-२५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		आश्विनपशु पुरोनुवा.	
११७, १-२५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		याज्या ऋचा १ ते ६.	
१-२५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
११८, १-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
११९, १-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१२०, १-९	अग्निष्टोम-प्रवर्ग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(१२१, १-१५)			तृतीय स्वरसाम-वैश्वदेवश.	समान विनियोग.
(१२२, १-१५)			प्रथम स्वरसाम-वैश्वदेवश.	समान विनियोग.
१२३, १-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		विराट् एकाह-निविद्धा-नीयसूक्त.	
१२४, १-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१२७, १	दशरात्र-पष्ठदिन प्रात.सवन आग्नीष्र प्रस्थित याज्या.		समान विनियोग.	
(१-७)			महाव्रत-आग्निमा. स्तो-त्रियानुरुपा.	
१२८, १-७	पृथ्व्यजह्-पष्ठदिन आज्य शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत.	दशरात्र-पष्ठदिन आ-ज्यश.	समान विनियोग. आश्व. सूत्राप्रमाणे.
(१-६)			महाव्रत-आग्निमा. स्तो.	
१२९, १-११	दशरात्र पष्ठदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(२)			दशरा. पष्ठदि. माध्यं. प्रस्थि. या. पोल्याची.	

क्र.सं.	आश्वलायन धीतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	आश्वलायन ब्राह्मण.
१.१३०, १-१०	पृथ्वय्यह-पृथदिन निष्केवत्त सख.	समान विनियोग. अहर्गणात्.	समान विनियोग. दशरात्रात्.	समान विनियोग. आश्व. प्र.
१	महानत-माध्यंदिनसवन श्राद्धाच्छंसी सख अनुस्वेतीत पद्धिर्ल.			
२	पृथ्वय्यह-माध्यंदिनसवन होत्वाची प्र- स्थित याज्या.	समान विनियोग. व अग्निष्टोम निष्के.	समान विनियोग.	
१०	अतिरात्र-मनावरण प्रथमपयांय सख याज्या. याज्या.			
१.३१, १-३	पृथ्वय्यह-पृथदिन मनावरण सख.			
१-३	महानत-निष्केवत्त सख वैकल्पिक अनु- स्या.		समान विनियोग.	
१	पृथ्वय्यह-पृथदिन माध्यंदिनसवन मना- वरण प्रस्थित याज्या.		समान विनियोग.	
२	पृथ्वय्यह-पृथदिन श्राद्धाच्छंसी प्रस्थित याज्या.			
३-५	पृथ्वय्यह-पृथदिन श्राद्धाच्छंसी सख.			
३	पृथ्वय्यह-पृथदिन माध्यंदिनसवन अ- च्छावाक प्रस्थित याज्या.			
४	पृथ्वय्यह-पृथदिन माध्यंदिनसवन पोतु प्रस्थित याज्या.			
(४-५)			पृथदिन अच्छावा. स.	
५	पृथ्वय्यह-पृथदिन माध्यंदिनसवन नेष्टु. प्रस्थित याज्या.			
५-७	पृथ्वय्यह-पृथदिन अच्छावाक सख			
६	पृथ्वय्यह-पृथदिन माध्यंदिनसवन आ- मीष प्रस्थित याज्या.			
१.३२, ६	अभियान्य एकाह-मानसप्रद भक्षणानंतरा नय.			
(१-३)			पृथदिन-प्राज्ञ. माध्यं स.	
(१)			दशरा-पृथदि. माध्य. प्रस्थि. या.	
१.३३, १-७	दशरात्र-पृथदिन प्रउगसख एतृत्वापेकी पद्धिर्ल दोन.		समान विनियोग. दशरात्रात्.	
७-६	दशरात्र-पृथदिन श्रात सवन श्राद्धा- च्छंसी सख प्रस्थित याज्या.		माध्यंदिनस. नेष्टाची प्रस्थि. या.	
(१.३४, १)			दशरा. पृथदिन ऐन्द्र- वायवग्रहपुरो.	
१.३५, १-६	दशरात्र-पृथदिन प्रउगसख.	समान विनियोग. अहर्गणात्.		
(५)			दशरा. पृथदिन, ऐन्द्र- वायवग्रहपुरो.	
(४)			दशरात्र-पृथदिन ऐन्द्र- वायव ग्रहयाज्या.	
(१.३६, ४-६)			दशरा. पृथदिनप्रउग.	
१.३७, १-३	दशरात्र-पृथदिन प्रउग सख.	समान विनियोग. अहर्गणात्.	दशरात्र-पृथदिन प्र- स्थित याज्या श्र. ३ री	
(१-३)			दशरात्र-पृथदिन, म- नावरणग्रह पुरापुरा. याज्या.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१.१३७,१	दशरात्र-पष्ठदिन प्रातःसवन मैत्रावरुण			
१३९,१	प्रस्थित याज्या.			
२-५	दशरात्र-पष्ठदिन प्रउगशास्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	दशरात्र-पष्ठदिन प्र- उग.	
(३-४)		समान विनियोग, अहर्गणात्.	दशरात्र-पष्ठदिन, आ- श्विनप्रह पुरोतु. याज्या.	
६	पृथ्वपळह-पष्ठदिन प्रउगशास्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	दशरात्र-पष्ठदिन प्र- उग.	
६	पृथ्वपळह-पष्ठदिन प्रातःसवन होतुः प्र- स्थित याज्या.		समान विनियोग.	
(९)			दशरात्र-पष्ठदिन प्रातः- सवन अष्टावाक प्रस्थि. या.	
७	दशरात्र-पष्ठदिन प्रउगशास्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
७	दशरात्र-पष्ठदिन प्रातःसवन नैष्टुः प्रस्थित याज्या.			
(७-९)			दशरात्र-पष्ठदिन प्रउ- गश.	
८	दशरात्र-पष्ठदिन माध्यंदिनसवन नैष्टुः प्रस्थित याज्या.		प्रातःसवन पोल्याची प्रस्थित याज्या.	
९	पृथ्वपळह-पष्ठदिन अष्टावाक प्रस्थित याज्या.			
११	दशरात्र-पष्ठदिन प्रउगशास्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
१४०,१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	विषुवान्-आग्निमा. श.
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१४१,१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		महाव्रत-आग्निमा. श.	
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१४२,१-११	निरुद्धपष्ठ-आग्नीसूक् आगिरस गोश्री- याचें.			
१४३,१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-८	दशरात्र-प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
१-८	अग्निष्टोम-आग्निमास शस्त्र.	जातवेदसं संसति असा उज्य आहे. हो जातवेदस् सूक् आहे.	समान विनियोग.	पृथ्वपळह-प्रथमदि. आग्नि. श.
१-८	अश्वमेध-मध्यमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१४४,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	दशरात्र-प्रथमदि. ७ मि. श.
(१-२)			उपहज्य एकाह-सावि- त्रप्रह याज्यापुरो.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग. व अग्नि. पळ. प्रथमदिन वैश्व.	
	अग्निष्टोम-अगाधोगात्र प्रथमदिन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१.१४.१.१-१	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१	अतिरात्र-आश्विन शत्र.			
१.४६.१-१	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१	अतिरात्र-आश्विन शत्र.			
(१-३)				
१.४७.१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			उपहृत्य-अग्निमा. श.
(१-३)				
१-५	अतिरात्र-आश्विन शत्र.			उपहृत्य-अग्निमा. श.
१.४८.१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
(१-३)				
१-५	अतिरात्र-आश्विन शत्र.			उपहृत्य-अग्निमा. श.
१.५०.१-३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			समान विनियोग.
१-३	अतिरात्र-आश्विन शत्र.			समान विनियोग.
१.५२.१	मैत्रावरुणपशु-यथायाम याज्या.			समान विनियोग.
(५-७)				मोपशु-यथायामयाज्या.
(८)				दद्यात्. वृ. दिन, वैश्व.
१.५३.७	मैत्रावरुणपशु-यथायामपुरोनुवाक.			व.
१.५४.१-६	मैत्रावरुण-उभय-तृतीयसवन अ.			दाधायणयत्र मैत्राय.
	अच्छावाक शत्र सोमपशु च. आवाप.			होमिष्ठ याज्या.
				समान विनियोग.
				वयम्बुसंस्थ अच्छावाक शत्र.
				अच्छावाक-अग्निम.
				पञ्च. उरुभ्य. श.
				वैष्णव पशु पुरोनु.
				याज्या.
१-६	सोमातिरेक-माध्यन्तिनसवन स्तुतशत्र.			वाजपेय-आग्निमास्त शत्र.
१	अग्निष्टोम-आग्निमास्त शत्र.	समान विनियोग.		समान विनियोग.
२-४	सोमातिरेक स्तुतशत्र-तृतीयसवन अ.			समान विनियोग.
	गुह्या.			
२-६	वाजपेय-होतुः अतिरिक्तोऽथ शत्र.			समान विनियोग.
५	अग्निष्टोम-आग्निम्येष्टि याज्या.	समान विनियोग.		
१.५५.१-६	अग्निष्टोम-उरुभ्य-सोमाति संसनाथ.			उरुभ्यसंस्थ अच्छावाक शत्र.
२	सोमातिरेक स्तुतशत्र-तृतीयसवन वै			हस्त्य.
	कल्पिक याज्या.			अतोयाम-पशुदिन-
१.५६.१-५	उरुभ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शत्र.			अच्छावाक शत्र.
१	दशरान-दशमदिन पशुयाग याज्या.			समान विनियोग.
४	अग्निष्टोम-अग्नीषोमस्य प्रणयन.	समान विनियोग.		समान विनियोग.
१.५७.१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
				महावत-विष्केवत्य.
१-६	अतिरात्र-आश्विन शत्र.			
१-५	अग्निष्टोम-वैष्णव शत्र.	अहर्गण श्रमदिन प्र.		अभिद्रवपञ्च. प्रथमदि.
		सीक उद्देष्ट.		व. श.
		("यावाप्रुषीवीव")		
१.५९.१	यावाप्रुषीवीवपशु-हविर्भाग याज्या.			
१.६०.१-५	पृथ्वयपञ्च-वैष्णव शत्र.			द्वयशत्र द्वि. दिन, पृथ्वय. द्वि. दि १. श.

कक्षस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतेरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१.१७३, १-१३	समूह दशरात्र-तृतीयछंदोम मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	दशरात्र-नवमदिनम-रुत्व.	तृतीय स्वरसाममरु. श.
१७४, १-१०	पृथ्व्यह-होनकशस्त्र स्तोमरुद्धीस्रबंधी शसनाथ.		तृतीयस्वरसाम-मरुत्व.	
१७५, १-३ (२-५) (१७६, १-२) (१-५)	अभिष्टोमपृथ्व-द्वितीय स्वरसामस्तोनिया.		समान विनियोग. महावत-निष्के. श. द्वितीय स्वरसाम-नि-ष्के. स्तो. महावत-निष्के. महावत-मरुत्वतीय. शदशाह हारियोजन-याज्या	
१७७, १-५ ४	स्तोमरुद्धीस्र-होनकशस्त्र शस्त्रान अहर्गण-द्वितीयादिदिन हारिगोत्रन याज्या.		समान विनियोग समान विनियोग समान विनियोग समान विनियोग	
१८०, १-१० १-१०	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र			
१८१, १-९ १-९	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र			
१८२, १-८ १-८	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१८३, १-९ १-९	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१८४, १-९ १-९	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१८५, १-११ १-११	अभिष्टोम-पृथ्व-पञ्चदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणान्त.	समान विनियोग, दशरात्रान्त	अभिष्टोमपृथ्वि. वैश्व. श.
१-११ १०-११	महावत-निष्केवत्य शस्त्र. यावाश्विबीपशु पशु-पुरोव्यास, हवि, याज्या, पुरोनुवास्या.			
(७) १८६, २ ५	वैश्वदेव पशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या. अभिष्टोम-आमिमास्त शस्त्र.		आश्विगेष्टि याज्या.	
(१८७, २-५) १८८, १-११ १८९, १-१० १-१० १ १-२ २-३	निहृदपशु-आग्नीवृत्त, अगस्त्यगोत्रीयाचै. अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र. अभिष्टोम-प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक्या. आम्यपशु-वपापुरोव्यास पुरोनुवाक्या- आयुष्कामेष्टि-सिष्टरुत्व याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. यावाश्विबीपशु याज्या पुरो. समान विनियोग. समान विनियोग. आम्यपशु-हवि. पुरो.	
२-३ ४ ४ ५	स्वस्त्वयनीष्टि-सिष्टरुत्व याज्या. आयुष्कामेष्टि-सिष्टरुत्व पुरोनुवाक्या. स्वस्त्वयनीष्टि-सिष्टरुत्व पुरोनुवाक्या. आम्यपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.			
१९०, २ ४	वार्हस्पत्यपशु-वपायाग याज्या. वार्हस्पत्यपशु-पुरोव्यास याज्या.			
द्वितीयमंडल १, १-१६	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक			
		अभिष्टो. पञ्च पञ्चदिन समान विनियोग. आमिमास्त. शा. सूत्रप्रमाणै.		

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२.१.(५-१२)			उपहव्य-वैश्वदेवश.	अभि. पळ. द्वि. दि. वै. श.
१-१६	अतिरात्र-आश्विनशख.			
२.१-१३ (१)	पृष्ठपळह-द्वितीयदिन आशिमास्त शख.		उपहव्य-आशिमा. श. या. द्विरात्र-द्वितीय-दिन वैश्वदेवश.	
१-१३	अभिष्टवपळह-द्वितीयदिन आशिमास्त समान विनियोग-शख.	अहर्गण द्वितीयदिन.		
१-१३ (२)	चतुर्विंशदिन-आशिमास्त शख.		उपहव्य-आशिमास्त श.	
१-१३	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	महाव्रत-निष्के. श.
१-१३ (७)	अतिरात्र-आश्विन शख.	आभ्युदयीष्टि.	समान विनियोग. समान विनियोग, आश्विनशख्रांत.	
३.१-११ (११)	निरुद्धपशु-आग्नीष्टक शौनकगोत्रीयांचे खाष्टपशु-पुरोळ्याश याज्या.		वपायाग पुरोनुवाक्या. अग्निष्टोमनृतीयसवन-पृतयाज्या.	पृष्ठप. चतु. अभि. श.
४.१-९ (१-३)	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		दशरा. चतु. दिन, आशिमा. श.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शख.		उपहव्य-आशिमा.	
५.१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-८	अतिरात्र-आश्विन शख.		समान विनियोग.	महाव्रत-आज्य श.
१-८	चतुर्विंशदिन-आज्य शख.		समान विनियोग.	
१-८	अभिष्टवपळह-द्वितीयदिन आज्य शख.			अभिष्टव द्वि. दि. आ. श.
२	अग्निष्टोम-प्रवर्ग.			
६.१-३	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि सामिधेनी.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-८	अतिरात्र-आश्विन शख.		समान विनियोग.	
१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
७.१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शख.			
८.१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शख.			
९.१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शख.			
१-२	अग्निप्रणयन.	अग्निप्रणयन.	समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग.
६	चातुर्मास्ये-साकमेध पर्व याज्या.			
१०.१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शख.			
११.१-२१	पृष्ठपळह-चतुर्थदिन मरुत्ववीर्य शख.	अहर्गणांत.	दशरात्र चतु. दिन, मरुत्व. श.	समान विनियोग.
२१	अहर्गण-द्वितीयादिदिन मार्थ्यदिनसवन अच्यवाक शख 'अहरहः शस्त्र' सूत्राचे सेवटी.			

क्र.सं.	आश्वलायन धौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. धौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२.१२, १-१५	अभिषेकपद्ध-तृतीयदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	अभिषे. पष्टदि. निष्केवल्य. श.	समान विनियोग.
१-१५	विश्वजित्-मार्घ्यदिनसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		पष्टदिन-अच्छावाक. शस्त्र.	
१-१५	अभिषुत्तएकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		अत्रेभ्रतुरात्र-निष्केव.	
१-१५	महाम्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१३, १-१३	दशरात्र-पष्टदिन तृतीयसवन अच्छावाक. श.		विषुवान्-निष्केवल्य. समान विनियोग.	तृतीय छं आमि. श.
१-१३	उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.		समान विनियोग.	
१४, १	अतिरात्र-होतुः प्रथम पर्याय शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
(१-११)			पृथक्प. तृतीयदिन, प्रथमछंदोम-अच्छावा. श., महाम्रत-निष्केव.	समान विनियोग.
१५, १-१०	दशरात्र-पष्टदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत		
१	त्र्येकनामक एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
५			अतिरात्र-मैत्रावरु. तृतीय पर्याय. शस्त्रया.	
१६, १-५			अहर्गण-मैत्रावरुणशस्त्र. मैत्रावरुण द्वितीयपर्याय शस्त्र. प्येष्टएकाह-निष्केवल्य.	
१७, १-५	अतिरात्र-अच्छावाक द्वितीय पर्याय शस्त्र.		ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीयपर्यायेश.	
१८, १	अतिरात्र-होतुः द्वितीय पर्याय शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
२१, १-६	अतिरात्र-होतुः तृतीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
			महाम्रत-निष्केव.	
			दशरात्र-नयनदि. निष्केव. विषुवान्-निष्केवल्य श्र. १-५.	समान विनियोग.
२२, १-३	महाम्रत-मार्घ्यदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		दशमदिन-ब्राह्मणा. शस्त्रस्तोत्रि.	
१	अश्वमेध-मध्यमदिन महत्ततीय शस्त्र अनुरूपा.		वाजपेय-महत्ततीयश.	
१	अविवाक्य एकाह-महत्ततीय शस्त्र प्रतिपदा.		दशमदिन महत्ततीय प्रतिपदा.	
१	पोळ्सी-पोळ्सी शस्त्र.	समान विनियोग.		
२३, १-१५	अभिषेक-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१५	बाहस्पत्यपशु-हविर्भाग याज्या.			
१५	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र परिधानीया.	समान विनियोग.		
२७, १	आदित्यपशु-पुरोडाश पुरोनुवाक्या.			
२	आदित्यपशु वपायाग याज्या.			
३	आदित्यपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.			
४-५	अभिषेक-दीक्षाणीयैष्टि याज्या पुरोनु.		समान विनियोग, रुचा ४ की.	
८	आदित्यपशु-पुरोडाश याज्या.			
११	आदित्यपशु-हविर्भाग याज्या.			
३२, १-३	अभिषेकपद्ध-चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२.३२, ६-५	दर्शपूर्णमास-पत्नीसयाज पुरोनुवाक्या याज्या		समान विनियोग	
६-५	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग	समान विनियोग	
६-७	दर्शपूर्णमास-पत्नीसयाज पुरोनुवाक्या याज्या.		समान विनियोग,	समान विनियोग.
३३, १	रौद्रपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या		वपायाग पुरो समान विनियोग अग्निष्टोम आग्निमा रुतशस्त्र रौद्रपशु याज्या पुरो	
(१ ते ६)				
८-१०	रौद्रपशु-वपा पुरोवाक्य हविर्भाग याज्या			
३४, १-१५	वाजपेय-आग्निमारुत शस्त्र		दशरात्र तृ दिन आ ग्निमाह	समान विनियोग.
१-१५	पृष्ठपक्षह-तृतीयदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण	अग्नि ७ पृष्ठदि आग्निमाह	समान विनियोग- पृष्ठदिन आग्नि
१-१५	अग्निवपक्षह-तृतीयदिन आग्निमारुत श.			
३५, ३	अग्निष्टोम-आपोनप्रीय	समान विनियोग.	समान विनियोग	समान विनियोग.
१	सारस्वतसत्र-सारस्वतचर याज्या			
९	" " " पुरोड			
(११-१८)			सारस्वतसत्र-आपोन- प्रीयचर याज्यापुरोड	
३६, १-६	दशरात्र-पृष्ठदिन होनक ऋतुयाज्या अनु क्रमे.		समान विनियोग	
३	अग्निष्टोम तृतीयसवन नेष्टु प्रस्थित	समान विनियोग.	समान विनियोग	
३७, १-६	याज्या			
३७, १-६	दशरात्र-पृष्ठदिन होनक ऋतुयाज्या अनुक्रमान		समान विनियोग.	समान विनियोग.
३८, १-११	व्यूहदशरात्र-पृष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणात्	समान विनियोग.	
(१-५)				
१०	सावित्रपशु-याज्या		सावित्रपशु हवि. या	
३९, १-८	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य, प्रातरनुवाक	समान विनियोग, प्रवर्ग्यात्	समान विनियोग, प्रातरनुवा सर्वसूक्त.	
१-८			समान विनियोग	
४०, १-३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र		समान विनियोग	
४०, १-३	सोमार्घ्यपशु-वपा पुरोवाक्य हविपुरो- नुवाक्या.			
४-६	सोमार्घ्यपशु-वपा पुरोवाक्य हवि वा		समान विनियोग	
४१, १-५	पृष्ठपक्षह-द्वितीयदिन प्रउग शस्त्र.			
१-२	अग्निवपक्षह-द्वितीयदिन प्रउग शस्त्र			
३	पृष्ठपक्षह-अहर्गण द्वितीय दिन प्रउ. श			
३	अग्निवपक्षह-द्वितीय दिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, एकान्त्र ऋचेचे प्रतीक	दशरात्र द्वितीयदिन- प्रउग. श.	
६			समान विनियोग.	
४-६	अग्निष्टोम-प्रात सवन मंत्रावरणग्रह पुरो चतुर्विंश दिन-प्रात सवन मंत्रावरण शस्त्र स्तोत्रिया.		चतुर्विंश दिन. स्तोत्रि.	
४-९	अग्निवपक्षह-प्रथमदिन प्रात सवन मं- त्रावरण शस्त्र स्तोत्रनिमित्त आवापाध.			
४-६	अतोरात्र-प्रात सवन मंत्रावरण शस्त्र.			
५-९	अग्निष्टोम-प्रात स्तोत्रिया		समान विनियोग	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२,४१,७-९ १०-१२ (१-१५)	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र. अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छेदी प्रथमपर्याय शस्त्र.			दशरात्रद्वितीयदिन प्र- उग श.
१३ १६-१८	आप्रयणेष्टि पुरोनुवाक्या. दशरात्र-चतुर्थदिन प्रथम शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणत.		
१९-२१	व्यूहदशरात्र-प्रथमछंदोम वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण सप्त. दिन वैश्व. श.	दशरात्र सप्तमदि. वै- श्वदे.	
१९-२१ तृतीय मंडल.	अग्निष्टोम-हविर्भां प्रवर्तन. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३,१,१-२३			आग्नेयपशु. हवि. या. तृतीय छं. आज्य श. स. १५ वी. उपहृत्य-आपोनप्रीया. स. १-१४	
१६	अग्नीषोमीयपशु पुरोवाक्यं खिष्ट. पुरो.		समान विनियोग. दशरात्र नवमदि. आज्य	
१-२३ (१)	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.	दिव्यामिसंरागेंष्टिआज्य	मंत्र ३ चा विनियोग. नसून मंत्र १ चा आह्वे. दशरा. तृ. दिन आ- मिमा. श.	समान विनियोग. समान विनियोग.
२,१-१५	वृक्षपवह-तृतीयदिन आग्निमास्त शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण.		
१-१५	अभिष्वपवह-तृतीयदिन आग्निमास्त शस्त्र.			महान्त-आमिमा. श. विपुवान्-आमिमा. श.
१-१५	अग्नीषोम-आग्निमास्त शस्त्र.			
१-१५	वाजपेय-आग्निमास्त शस्त्र.			
६	अग्निष्टोम-प्रवर्तन.	समान विनियोग.		
३,१-११	अग्निष्टोम-आग्निमास्त शस्त्र.	प्रत्यक्षदृष्ट नाहीं. सूको- लेख आह्वे. अहर्गण प्र- थमदिन प्रतीक, जडेख. शवाभिषेसर्ग प्रा. इष्टि.	महान्त-आमिमा. श. व समान विनियोग. समान विनियोग, दशरा. पत्नीसंवाज.	दशरात्र-प्रथमदि. आमि. श.
(३)				
४,१-११	निष्कपशु-आग्नीषोम विश्वामित्र गोत्रीयाचें दर्शपूर्णमास-पत्नीसंवाज याज्या.			
१	लाघ्रपशु-पुरोवाक्य पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
५,१-११	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक.			
१	अतिरात्र आश्विन शस्त्र.			
११	निष्कपशु-शिष्टक पुरोनुवाक्या.			
६,१	आग्नेयपशु-हविर्भां याज्या.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१	अग्निष्टोम-तृतीयसवन पात्रीवत ग्रहया.		समान विनियोग.	
१-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
७,१-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
८,१-५	निष्कपशु-यूपज्वन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
६-११	निष्कपशु-बहुपाशुक यूपज्वन.		समान विनियोग, स. १ व ८.	
९,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.९.(९)	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		उपहव्य-आपोनप्नीया.	
१०, १-९	अतिरात्र आश्विन शख.		समान विनियोग.	
१-९			समान विनियोग.	पृष्ठपळह-पंचमादि.
११, १-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		दशरा. नव. दिन वैश्व.	आज्य. श.
१-९	अतिरात्र-आश्विन शख.			
१-२	आधानाग प्रथमेष्टि-स्विष्टकृत् याज्या.			
	पुरोनुवा.			
६	आधानाग द्वितीयेष्टि-स्विष्टकृत् पुरोनुवा.			
७-९	अभिहवपळह-उक्थ्य-तृतीयसवन मन्त्रा-वरुण शख वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
१२, १-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		दशरा. तृ. दिन नि-	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शख.		क्कव. श.	
१-९	अभिहवपळह-प्रात सवन अच्छावाक शख आवापायं.			
१-३	अग्निष्टोम-प्रातःसवन अच्छावाक शख.			
४-६	अग्निष्टोम-प्रात.सवन अच्छावाक शख.		प्रथमदिन-अच्छावाक-प्रात.स. श. व समान विनियोग.	
७-९	अग्निष्टोम-प्रात.सवन अच्छावाक शख.		अच्छावाक सोमाति-	
१३, १-७	अग्निष्टोम-आज्य शख; प्रातरनुवाक.	समान विनियोग.	शंसनशख, व समान विनियोग.	
			समान विनियोग.	
			समान विनियोग.	
			व समूळह दशरात्र प्र. दिन प्रउग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शख.		विश्वजित्-आज्यश.	
३	आभ्युदयिकेष्टि-याज्या.		अश्वमेध-आज्य.	
३			विपुवान्-आज्य. श.	
(६-७)			मित्राविदेष्टि स्विष्ट. या.	
१४, १-७	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शख.			
(५)			आग्नेयपशु वपा. याज्या.	
१५, १-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शख.			
१७, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शख.			
४	वाजपेय-चाहसस्त्रचरु याज्या.			
१८, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शख.			
१-२	अग्निष्टोम-प्रवर्ग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१९, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
(२)			उपहव्य-निष्कंरत्य श.	
१-५	अतिरात्र-आश्विन शख.			
२०, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शख.			
४	अग्निष्टोम-मरुत्ततीय शख धाय्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	मरुत्ततीय प्रगाथ
४	तैत्तिरीय-मरुत्ततीय शख धाय्या.			

श्रवणस्थान.	आभ्युदयान श्रौतसूत्र.	पेतेरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.२०, (१०)			अग्निहोत्र होमजप.	
२१, १-५	निखपद्यु-स्तोक सूक्त.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४	अग्निष्टोम मरुत. रा.			
४	अह्वण द्वितीयदिन मरुत. रा.	समान विनियोग.		समान विनियोग.
२२, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
४	अग्निचयन-इष्टका प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
२३, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
२४, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
(३)			उत्सासंभरणीवेष्टि, आध्यागं चार इष्टी कर्णे ह्यात्यास प्रथम आग्नेय. ह्या इष्टीचीया. समान विनियोग. चिह्नप्रणयन.	
५	आभ्युदयिकेष्टि-पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
(४)			चिह्नप्रणयन.	
२५, ४	अग्निष्टोम-आज्य शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(१)			उपहव्य-आज्यशस्त्र- याज्या.	
२६, १-३	अग्निहव्यपृच्छ-चतुर्थदिन आग्निमाहृत श.		द्विचतुर्थसोम-आग्निमा.	
१-३	बृहस्पतितव-आग्निमाहृत शस्त्र.		समूह दशरात्र-चतुर्थ दिन आग्निमा. रा.	
४-६	बृहस्पतितव-मरुततीय शस्त्र.			
७-९	अग्निचयन-इष्टकोपधानानंतर.			
२७, १-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		द्वितीयदिन-नैत्रावरण रा.	
१-१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		तृतीय स. स्तोत्रि. समान विनियोग. समान विनियोग.	
१	दर्शपूर्णमास-सामिधेनी.			
४	दर्शपूर्णमास-सामिधेनी.			
५-६	सामिधेनी-लेथ सतरा सामिधेनी अस- तील तेथे जास्त घालावयाच्या.			
५-१०	सामिधेनी-मिषुवान, महीमत्त, इत्यादि टिकाणी २१ व २५ म्हणावयाच्या तेथे विनियोग.			
७-९	अग्निष्टोम-अग्निपोगीव प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१३-१५	दर्शपूर्णमास-सामिधेनी.		समान विनियोग.	
२८, १	अग्निष्टोम-प्रातःसवनीय पुरोव्यस राज्या		समान विनियोग.	
२	अतिरात्र-आश्विन शस्त्रानंतर आश्विन पुरोव्यस याज्या.			
४	अग्निष्टोम-माध्यंदिनसवनीय पुरोव्यस याज्या.		समान विनियोग.	
५	अग्निष्टोम-तृतीयसवनीय पुरोव्यस याज्या.		समान विनियोग.	
६	अतिरात्र-आश्विन पुरोव्यसस्त्रिंशत् पुरोनुवाक्या.			
२९, ४	अग्निप्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८	अग्निप्रणयन.	समान विनियोग.	समाव विनियोग.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.२९, १०	अरणीत अभिसमारोपाचे वेळी.			
३०, १-२२	अभिज्ञपवळह-प्रथमदिन अच्छावाक शस्त्र.	संपातसूत्र. प्रतीकोद्धेय	छंदोम-अच्छावाक श.	
१-२२	दशरात्र-प्रथमदिन माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र. अहीन सूक्त स्थानी.			
८	इन्द्राद्वयपशु-वपायाग याज्या.		पयिकृत् इष्टि. या.	
१८	एद्रपशु-हविर्भाग याज्या.			
२२	चातुर्मास्ये-शुनासीरीय पर्व, शुनासीर याज्या.		समान विनियोग.	
३१, १-२२	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र अहीनसूक्त.			
१-२२	अभिज्ञपवळह-प्रथमदिन माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र अहीन सूक्त.		पृष्ठदिन-अच्छावाक शस्त्र.	
१-२२	पृष्ठपवळह-प्रथमदिन माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र अहीन सूक्त.			
(१)			महाप्रत-निष्केवल्यश.	
३२, १-१७	पृष्ठपवळह-द्वितीयदिन-मरुत्तीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-१७	अभिज्ञपवळह-द्वितीयदिन मरुत्तीय शस्त्र.			
१-१७	गोसव-मरुत्तीय शस्त्र.		अपचिति एकाह-मरुत्. श.	
१-१७	वीवध-मरुत्तीय शस्त्र.			
१-१७	उद्धित एकाह-मरुत्तीय शस्त्र.			
१-१७	यसमित् एकाह-मरुत्तीय शस्त्र.			
१०	सायस्क एकाह-सूक्तसुखीया.			
१५	अमिशोम-माध्यंदिनसवन आग्नीप्र प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३४, १-११	पृष्ठपवळह-प्रथमदिन माध्यंदिन सव.			
१-११	अभिज्ञपवळह-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र सं. सूक्त.			
१-११	उद्धित एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-११	यसमित् एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-११	अमिशोम-माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
३५, १-११	अमिष्टुत् एकाह-मरुत्तीय श.			
१-११	इन्द्राद्वयोः कुलाग एकाह-मरुत्तीय श.		अनिष्ठ. तृती. मरुत्. समान विनियोग.	अभि. पवळह तृतीय दिन निष्केव. तृती. छं. मस. श.
१-११	समूहदशरात्र तृतीयछंदोम मरुत्तीय श.	अहर्गण नवमदिन.		
१	अतिरात्र-शेतुः तृतीय पर्याय शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
४	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र आरंभणीया.	ब्राह्मणाच्छं. श. अहरह. सस्य श्रक प्रतीकोद्धेय.	तृतीयदिन-ब्राह्मणाच्छंसी प्रात. स. श.	समान विनियोग.
६	अमिशोम-माध्यंदिनसवन नेष्टुः प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३६, १-१; ११	अमिशोम-माध्यंदिन सवन अच्छावाक श.		समान विनियोग.	
१-१. ५ ११	पृष्ठपवळह-प्रथमदिन माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र संपातसूक्त.	संपातसूक्त प्रतीकोद्धेय		

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.३६,२	अग्निष्टोम-मार्घ्यदिनसवन अच्छावाक	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३	प्रस्थित याज्या.			
(९)	अग्निष्टोम-मार्घ्य. सवन अच्छावाक शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
३७,१-१०	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र.		आम्बुदयीष्टि. वा. समान विनियोग.	
१-१०	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.			
८-१०	चतुर्विंशदिन-मार्घ्य. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
(१)			परिवृत् इष्टि. पुगे.	
३८,१-१०	चतुर्विंशदिन-मार्घ्य. सवन अच्छावाक शस्त्र अहरहः शस्य शूक.	सूक्त प्रतीकोद्देश, अहरहः शस्य.	कुंडपाविनसन-अहर्गण नाक्षत्राच्छं. श.	अच्छावाक अहरहः शस्य सूक्त.
१-१०	अहर्गण-अच्छावाक शस्त्र मार्घ्यं सवन.		द्वितीयदिन-अच्छावा. मार्घ्य. श.	
३९,५	दशपेय-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
४०,१-९	अग्निष्टोम-प्रातः-सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र		समान विनियोग.	
१	अग्निष्टोम-प्रातः-सवन ब्राह्मणाच्छंसी प्रस्थिता.	समान विनियोग.	अतिरात्र ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.
२	अग्निष्टोम-प्रातः सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
४१,१-९	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र.			
४२,१-९	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
४३,१-८	चतुर्विंशदिन-मार्घ्यं सवन अच्छावाक शस्त्र. स्तोमश्रुतीआवापासादी.	आवापसूक्त प्रतीकोद्देश.	तृतीयपर्याय शस्त्र.	अग्नि. पञ्च प्रथम-दिन निष्केव.
४३,१-८	महामत-मार्घ्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र. स्तोमश्रुतीनिमित्त आवापार्थ.		महामत-निष्केवल्य शस्त्र.	अग्नि. पञ्च. प्रथमदिन निष्के. श.
४४,१-१५	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-३	षोडशी-षोडशी शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(४५,१-३)			षोडशी शस्त्र.	
(४५,१-३)			त्रिवृत्तरात्र-ब्राह्मणा. श.	
(४५,१-५)			महामत-निष्केवल्य.	
४६,१-५	दशरात्र-चतुर्थदिन- निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग, दशरात्रात्.	पृथक्. चतुर्थदि. निष्के. श.
१-५	क्षपभनामक एकाह- निष्केवल्य शस्त्र.			
४७,१-५	दशरात्र-चतुर्थदिन- निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात् दृष्ट.	दशरात्र-पंच. दिन महत्त्वती.	
१-५	क्षपभनामक एकाह- निष्केवल्य शस्त्र.		तृतीयदिन-महामत-निष्केवल्य. श.	
२	अग्निष्टोम-मार्घ्यं. सवन महत्त्वतीय प्रह या.		समान विनियोग.	
४	अग्निष्टोम-मार्घ्य. सवन महत्त्वतीय शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.४८, १-५	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	संपात सूक्त, प्रतीका- सह उल्लेख.		
१-५	अहर्गण-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		चतुर्थदिन-माध्यं. मै- त्रार. श.	
१	सायस्क एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र सूक्त- मुखीया.			
१-५	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग, द्वितीयदिन-मैत्राव.	
४९, १-५	समूहदशरात्र-अष्टमदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.	माध्यं. श.	
५०, १-५	दशरात्र-नवमदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
५१, १-३	उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग,	मैत्रावरुण अहरहः शस्त्र सूक्त.
४-६	विषुवान्-निष्केवल्य शस्त्र.		अध्याधेय एकाह-नि- ष्केव. श.	
४-६	बृहसतिसव-निष्केवल्य शस्त्र.			
४-६	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग, समान विनियोग.	
७	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मरुत्वतीय ब्रह्म पुरोनुवाक्या.			
७-९	दशरात्र-चतुर्थदिन-पष्ठदिन मरुत्व. श.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	अध्याधेय एकाह-म- रुत्व. श.	
७-९	बृहसतिसव-मरुत्वतीय शस्त्र.			
१०-१२	अतिरात्र-द्वौतुः तृतीय पर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग, महामत. निष्केव. श.	
५२, १	अग्निष्टोम-प्रातःसवनीय पुरोवाक्य पु.		समान विनियोग.	
५	अग्निष्टोम-माध्यं. सवनीय पुरोवाक्य पुरोनुवा.		समान विनियोग.	
६	अग्निष्टोम-तृतीय सवनीय पुरोवाक्य पुरो- नुवा.		समान विनियोग.	
५३, २	अहर्गण-हारियोजन पुरोनुवाक्या.		अग्निष्टोम हारियोजन पुरोनु.	
५३, ५	अहर्गण-हारियोजन पुरोनुवाक्या.			
६	अहर्गण-अग्निष्टोम-हारियोजन पुरोनु- वाक्या.			
(१८)			महामत. निष्केव. श.	
५४, १	अग्निप्रणयन-राजन्य वैश्वंकरितां.	समान विनियोग.	आश्विन शस्त्र.	
(१६)				
२१	अग्निहोत्र्याचा प्रयासविधि-मार्गस्थ हो- तांना जप.			
२२	निरुपपशु-सिष्टकृत् याज्या.	समान विनियोग.		
(१-२२)			याजपेय-आग्निमा. उत्सासंभरणीयेष्टि. हविर्भाग पुरोनुवाक्या.	
५५, १९	त्वाष्ट्रपशु-हविर्भाग याज्या.			
५८, १-३	बृहद दशरात्र-द्वितीयचंद्रोदय प्रउग- शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिनप्र. श.		
१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-९	अतोयान-अतिरिक्तोत्थ शस्त्र. वैश्वं- त्रिया.		समान विनियोग.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.५९,१	प्रायश्चित्त-अग्निहोत्रहोमाचे दुष्प्रातः पावसाचा धेनू पडल्यास अग्नीतः समिध देतांना.			
२	देवमुहवि.			
३	प्रायश्चित्तेष्टि-अग्निहोत्रहोमाचे प्रातर्होमास उशीर झाल्यास मैत्रेष्टि याज्या.			
३	देवमुहवि पुरोनुवाक्या.			
६-९	अग्निप्रवपळह-मैत्रावरुण शस्त्र आवापार्थ.			
६-९	दशरान-मैत्रावरुण शस्त्र आवापार्थ.			
७	प्रायश्चित्तेष्टि-प्रातर्होमास उशीर झाल्यास मैत्रेष्टि पुरोनुवाक्या.		मैत्रेष्टिपुरो. ऋचा ६वी.	
६०,१-४	पृष्ठ पळह- } प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र. स. वि. अहर्गणांत.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
५	अग्निष्टोम-तृतीयसवन होतुः प्रस्थितसमान विनियोग. याज्या.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
५-७	अग्निप्रव पळह-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.		अदयाधेय एकाह-वैश्वदे. घ.	
६१,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
६२,१-३	अग्निप्रवपळह-उक्त्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र सोमहृद्धो निमित्त आवापार्थ.		प्रथमद्वितीयचंद्रोम-ब्राह्मण. घ.	
१०-१२	दशरान-पश्चिमदिन वैश्वदेव शस्त्र.		दशरा. सप्तमदिनवैश्वदेव. घ. दशरा. गं. दिन, वैश्व. घ.	समान विनियोग.
१०	अहर्गण द्वितीयदिन वैश्व. ह्यो.	समान विनियोग.		
६२,१०-११	अग्निप्रवपळह- } द्वितीयदिन वैश्वदेव शस्त्र		प्रथमदिन-मैत्रावरुण.	
१०-११	पृष्ठ पळह- }			
१३-१५	अग्निष्टोम-अग्निष्टोमीय प्रथमयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१६-१८	अग्निष्टोम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
१६-१८	चतुर्विंशतिन-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		अग्निष्ट. प. पंचमदि. प्रउय.	
१६	दाक्षायण यज्ञ-द्वितीयामावास्वेष्टि पुरोनुवा.			
१८	अग्निष्टोम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
(५)			पंचहविष्करीक्षा, पृष्ठ-स्यविदेवतेची पुरोनु. सवेष्टुष्टपेष्टि. पुरोनुवा.	
(४)				
चतुर्थ मंडल.				
१,३	अग्निष्टोम-प्रथम.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४-२०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
४-२०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
४-५	प्रायश्चित्त-आन न करितां होम दित्यास आहितामिस्तकात्र-संख्य प्रा. ३.			
४-५	अग्निवारुणेष्टि पुरोनुवाक्या याज्या.	समान विनियोग.	अग्नीष्टोमंत प्रायश्चित्ताहुति.	
४-५	अवस्थ-सिंहकृत् याज्या पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
२,१-२०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.	समान विनियोग.		
१-२०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग.		

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
४२, (१६)		संसृज्येष्टि याज्या. सूत्रांत.	समान विनियोग. आश्विन शखांत. समान विनियोग. समान विनियोग. उपहव्य एकाह-वै- श्वदे. श.	
१७	अप्रवण्येष्टि याज्या.			
३, १-१६ (१)	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१६	अतिरात्र-आश्विन शख.		समान विनियोग.	
४, १-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१५	अतिरात्र-आश्विनशख.		समान विनियोग.	
१-५	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८ (१०)	उखासंभरणीयेष्टि-याज्या.			
६, १-११ (१-९)	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			प्रायणीयेष्टि याज्या.
१-११ (१०-११)	अतिरात्र-आश्विनशख.		उपहव्य-तृतीयसवन- उन्नीयमान. उपहव्य-हारियोजन- याज्या पुरोनु.	
७, १	अग्निप्रणयनांत-क्षत्रिय व वैश्य यांचे- करितां.	समान विनियोग.	अग्निहोत्रहोम जप.	
२-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
२-६	अतिरात्र-आश्विनशख.		समान विनियोग.	
५-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
५-११	अतिरात्र-आश्विनशख.		समान विनियोग.	
८, १-८	व्यूहदशरात्र-प्रथमछंदोम तृ. सवन, आमिमा.	अहर्गण सप्तमदिन आमि. श.	दशरात्र अष्टमदिन आमि. श.	द्वितीयछं. आमि. श.
१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-८ (५)	अतिरात्र-आश्विनशख.			अद्रयाधान पावमानेष्टि याज्या.
९, १-८	व्यूहदशरात्र-द्वितीयछंदोम तृ. स. आमिमाह. श.	अहर्गण अष्ट. दि. आमि.		
१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-८	अतिरात्र-आश्विनशख.			
१०, १-८	दशमदिन-आज्यशख.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१	पुनराधानांग इष्टि-खिष्टकृत् याज्या.			
१	पिंडपितृयज्ञ-अमीजवळ जप.			
२	आधानांग इष्टि-खिष्टकृत् पुरोनुवाक्या.			
३	आधानांग इष्टि-खिष्टकृत् पुरोनुवाक्या.			
४	पुनराधानांग इष्टि-याज्या.			
११, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विनशख.			
३	महापितृयज्ञ-पुरोनुवाक्या.			
१२, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६ (६)	अतिरात्र-आश्विन शख.			
३	उखासंभरणीयेष्टि-याज्या.		धिष्यनिरीक्षण.	
१३, ४	कारीरीष्टि-याज्या.			
१५, १३-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांता. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१.१५, १-३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			तृतीयछंदोम-आमि.श.
१-३	निष्कृष्टपशु-पशुभिर्करण.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१६, १-२१	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		विपुवान्-निष्केव. श.	
१-२१	समूह दशरात्र-निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग.	विपुवान्-निष्के. शस्त्र.
१-२१	असौर्याम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		पष्ठदिन-मैत्रावरु. माध्यं. स. श.	द्वितीय छंदोम-निष्के. श.
१७, १-२१	समूह दशरात्र-निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.	महामत-निष्केवल्य. नवमदिन-मैत्रावरु. माध्यं. स. श.	द्वितीय छंदोम-निष्के. श.
१	द्वारात्रय पशु-पुरोव्याज पुरोव.			
८	द्वारात्रय पशु-हविर्भाग याज्या.			
११	द्वारात्रय पशु-पुरोव्याज याज्या.			
२०	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१९, १-११	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	सपातसूक्तोत्तर.	समान विनियोग.	
१-११	पृष्ठ पञ्चह-	प्रथमदिन माध्यं. सवन,		
१-११	नमिष्व पञ्चह-	मैत्रावरुण शस्त्र.		
१-११	असौर्याम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
२०, १-११	पृष्ठपञ्चह-प्रथमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	व्यूह दशरा. प्रथमदिन निष्केवल्य.	समान विनियोग.
१-११	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	समान विनियोग अहर्गणात्.	चतुर्विंशदिन-मैत्रावरुण माध्यं. स. श.	
४	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
२१, १-११	पृष्ठपञ्चह-प्रथमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण प्रथमदिन मरुत्तीय श.	व्यूह, समूह दशरात्र-प्रथमदिन मरुत्तीयश.	समान विनियोग.
१-११	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१	आभ्युदयीष्टि-याज्या.			
२२, १-११	द्वारात्रय पशु-हविर्भाग याज्या.			
१-११	पृष्ठपञ्चह-प्रथमदिन माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	सपातसूक्तोत्तर.	प्रतीको-द्वितीयदिन-मैत्रावरुण माध्यं. श.	
२३, १-११	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
२३, १-११	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	सपातसूक्तोत्तर.	प्रतीको-नक्षत्रेय एकाह-मरुत्तीय.	
१-११	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
८-९	नक्षत्रेय एकाह-निष्केवल्य श.			
२४, १-११			पंचमदिन-मैत्रावरुण, माध्यं. श.	
२५, १-८	दशरात्र-चतुर्विंशदिन माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र. (आवापसूक्त.)	आवापसूक्त, प्रतीको-त्तर.		
२६, १-७	श्वेन एकाह-मरुत्तीय शस्त्र.	समान विनियोग.		
२७, १-५	श्वेन एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		पंचमदिन-मैत्रावरुण माध्यं. श.	
२९, १-५			पष्ठदिन-मैत्रा. माध्यं. श.	
३०, १-२३	अतिरात्र-मैत्रावरुण तृतीय पर्याय शस्त्र.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
४५६, ५-७	दशरात्र-पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
४७, १	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग, दशरात्रात्.	
१	पवित्रेष्टि-याज्या.			
२-४	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.		समान विनियोग.	
४८, १	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
(१-२)			समान विनियोग, दशरात्रात्.	
५	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
४९, ३-४	ऐन्द्रावाहंसत्येष्टि-(सङ्गानी) पुरोमु. या.			
५०, १-११	अग्निष्टोम-उपस्थ-तृतीयसवन ब्राह्मण-चाच्छेदी शस्त्र.			
(१-४)			तृहस्पतिसव-निष्केव- ल्यादि ४ शखात्.	
१	तृहस्पतिसव-निष्केवल्य य मरुत्वतीय शस्त्र.			
(१-६)			द्वितीयदिन-ब्राह्मणा. श.	
३-४	बार्हस्पत्यपशु-यपा य पुरोव्यास पुरोमु- याज्या.			
६	बार्हस्पत्यपशु-हविर्भाग याज्या.		सर्वे पृष्ठयेष्टि-याज्या. बार्ह. पशु. पुरो. याज्या	
(५)			समान विनियोग.	
६	अग्निष्टोम-वैश्वदेव शस्त्र धाव्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०	अग्निष्टोम-तृतीयसवन ब्राह्मण-चाच्छेदी प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(७-९)		पुरोहितमहिमावर्ण- नार्थ.		
५१, १-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
५२, १-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. देविकाहवि.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग. दशरात्रदशमदिन प्रात- रनुवाक.	
(१-३)				
७	देवि ब्राह्मि पुरोमुयाज्या.			
५३, १-७	अग्निष्टोम-तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	द्वितीयदिन वैश्वदेव श. महामत-निष्के. श.	द्वितीयदिन-वैश्व. श.
१-७	अतोर्वाम-वैश्वदेव शस्त्र.		महामत-निष्केवल्य.	
१-७	वाजपेय-वैश्वदेव शस्त्र.			
७	अग्निष्टोम-सोममथ.	समान विनियोग. सावित्रसूक्तोत्थ.	समान विनियोग.	
५४, १-६	अग्निष्टोम-वैश्वदेव शस्त्र.			दशरात्र-द्वितीयदि. वै. श.
१	अग्निष्टोम-तृतीयसवन सावित्र ब्रह्म याज्या.		समान विनियोग.	
४	देवमुहवि-याज्या.		समान विनियोग. अश्वमेध-सत्यप्रसवेष्टि याज्या.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पुत्रेय ब्राह्मण.	शांसा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५,६,१ (४-६)	महापितृयज्ञ-पार्हपत्यान्वे उपस्थान.		समान विनियोग, नक्षत्रा १ ते ३. पंचमदिन-मैत्राय.तृती. सवन स्तो.	
४-५ (६)	अभिष्टोमपद्यह-उपस्थान-तृतीयसवन आ- मिमांसत दक्ष. स्तोत्रिया.		चित्स्थमिप्रणयन.	
७,१-१० (१-६)	अभिष्टोमपद्यह-उपस्थान-तृतीयसवन आ- मिमांसत दक्ष वैकल्पिक स्तोत्रिया. अभिष्टोम-प्रातरनुवाक.		अभिष्ट. प. पष्ठदि. पष्ठदिन आज्य. दक्ष. आज्य. दक्ष.	
१-१० ८,१-८ १	अतिरात्र-आश्विन दक्ष. अभिष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. उपहव्य-तृतीय सव. प्रस्थित या.	
१-८ १-८	अतिरात्र-आश्विन दक्ष.		समान विनियोग. अभिष्ट. तृ. दिन आ-तृ. दिन अभि. दक्ष. मिमा. दक्ष.	
२ ९,१-७ १-७ १०,१-७ (१-६)	प्रायश्चित्त-परसरासि संसर्ग विविचयेष्टि या. अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन दक्ष. अभिष्टोम-प्रातरनुवाक.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-७ ११,१-६ १-६ १-६ १२,१-६ १-६ १३,१-६	अतिरात्र-आश्विन दक्ष. अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन दक्ष. अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन दक्ष. अभिष्टोम-प्रातरनुवाक.		अभिष्ट. पद्यहपंचमदिन पंचमदि. आज्य दक्ष. आज्य. दक्ष. तृतीयसवरसाम-आज्य. तृती. सवर. आज्य दक्ष. समान विनियोग. समान विनियोग. अभि. च. दि. अभि. दक्ष. समान विनियोग.	
१ १-६ ४ (१) ४ ४	अतिरात्र-आश्विन दक्ष. महापितृयज्ञ साहवनीयोपस्थान. अश्वमेध-पोष्या इष्टि आज्यभाग पुरो- नुवा.		समान विनियोग. उपहव्य-वैनाव. १ प्रा- कणा. दक्ष. स्तो. दशरात्र सप्तमदि. आ- भि. दक्ष. सर्वे पृष्ठयेष्टि. पुरोनु. उत्तासमरणीयेष्टि या. समान विनियोग. समान विनियोग. सर्वसेनियज्ञ पुरो. आध्यात्मगृह्येष्टि आज्य- भाग पुरो. वैश्वदेवपर्व आज्यभाग पुरो.	समान विनियोग.
१३,१-६ (४)	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक.	प्रथम सोमयागातीक दीक्षाणीयेष्टि-प्रथम आ- ज्यभाग पुरोनुवाकया.	समान विनियोग. अश्विन दक्षदक्ष.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन दक्ष.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५, १५, १-५ (४)	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.		द्वितीयस्वरसाम-आ.श.	द्वितीयस्वरसाम-आ.श.
१६, १-४ १-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.		अग्न्याधान पावमा- नीष्टि खिष्ट. या.	पुनराधान इष्टि आ- ज्यभाग याज्या.
१७, १-४ १-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.		प्रथमस्वरसाम आ. श.	प्रथमस्वरसाम-आज्य श.
१८, १-४ १-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.			
२०, १-४ १-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.			
२१, १-४ १-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.			
२२, १-४ १-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.			
२३, १-४ १-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.			
२४, १-२ (१-२)	चातुर्मास्ये-महाविद्युत्त जप.	गाहंपत्याज्यवत् जप.	अग्निहोत्र होम उप- स्थान. पष्ठदिन-मैत्राव. तृती- यस. श.	
१-२	दशरात्र-पष्ठदिन तृतीयसवन मैत्रावरुण रात्र.			
२५, १-९ १-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.			
१-२	अग्निष्टोम-प्रातःसवन अच्छावाक उत्रीय- मान.		समान विनियोग,	समान विनियोग.
५-६	पुनरुक्तामेष्टि-खिष्टकृत् याज्या, पुनो- वाक्या.			
७ (७-९)	अश्वमेध-प्राप्त्यादृष्टि याज्या.		विश्वजित्-आज्य श.	समान विनियोग.
२६, १-९ १-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन रात्र.		अग्न्याधान एकाह-आ- ज्य. श.	
१	आधानाग द्वितीयेष्टि-अग्निः पावक्याज्या.			
२८, ३ (१-३)	चातुर्मास्ये-एकमेष्टि याज्या.		समान विनियोग.	
३	पवित्रेष्टि-खिष्टकृत् याज्या.		उपहव्य-पैथदेव श.	
५-६	दशपूर्णमास-प्राप्त्येष्टि.		समान विनियोग.	
२९, १-१५	अग्निष्टोम-प्रातःसवन भरततीय रात्र निष्कंदस्य रात्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	दशरा. तृ. दिन नक्ष- त्रती. श. दशरात्र नक्षत्रदिन भरत. श. उत्तराश्लोम-नक्षत्र.श. निरात्र-द्वितीयपरि- कृत. श.	समान विनियोग.
१-१५				
१-१५				
१	उत्तराश्लोम एकाह-एकमुष्णीया.		समान विनियोग.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	आश्वलायन ब्राह्मण
५.२९, १२	दशपेय एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र सूक्त- सुरतीया.			
१३	परिधी-एकाह-मरुत्वतीय न निष्केवल शस्त्र. सूक्तसुरतीया.			
३०, १-१५	तीन सोम एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.			अभिषेक. पंच. दिन समान विनियोग. मरुत्वतीय. प्रथमस्वरसाम-मरुत्व. दशरात्र अष्टमदिन म- रुत्व. श. दशरात्र नवमदिन म- रुत्व. श. अच्छावाक द्वितीयप- र्याय श. परिधानीया. अभिषेकपञ्चदह-प्रथम दिन मरुत्वतीय श. प्रथमदि. मरु. श. अच्छावाक द्वितीयप- र्याय श.
(३१, ३)				
३१, १-१३ (३४, १-८)				
३५, १-६ (१-७)	अभिषेकपञ्चदह-उन्मथ-तृतीयसवन अ- च्छावाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रियाणुरुपा.			प्रथमस्वरसाम-निष्के- वल्य श. महाव्रत-निष्के. श.
१-६ (३८, १-२)	द्वितीय तृतीय, स्वरसाम-स्तोत्रियाणुरुपा.			महाव्रत-निष्के. श. प्रथमष्टोम-अच्छा- वाक श.
३९, १-३	अभिषेकपञ्चदह-उन्मथ-तृतीयसवन अ- च्छावाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			महाव्रत-निष्के. श. स्वरसाम-अनुरुपा.
(१-२)				
४०, १-३	वाजपेय-अतिरिक्तोप शस्त्र. दशरात्र-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	
१-३ ४ (६-९)	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र. अभिषेक-माध्यं. सवन ब्राह्मणा. शस्त्र या.		समान विनियोग. समान विनियोग. आदित्य एकाह-मरुत्व- तीय श.	
४१, ६ (१-२०)	वाजपेय-हविर्मां ग याज्या.			दशरात्र-पंचमदिन वै- श्वदेव. श. चातुर्मास्यं, वैश्वानर- पार्जन्येष्टि. दशरात्र-पंच. दिन वैश्व- देव. श.
४२, ३ (१-१८)				समान विनियोग.
४३, १ ७ ११ ११-१३ (१२)	अभिषेक-आपोनग्नीया. अभिषेक-प्रथमं. वाजपेय-यथायाग याज्या. अष्टम दशरात्र-नवमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. आहस्पत्यपञ्च पुरोडा. श. पुरोनु.	समान विनियोग.

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५५४, १-१३	वाजपेय-अतिरिक्तोक्त शस्त्र.		समान विनियोग, द्वितीयस्वरसाम-वैश्व- देव श.	
४६, ५-८ (१-६)	दशपूर्णमास-पत्नीसंवाज.		समान विनियोग, दशरात्र-प्रथमदिन वै- श्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, दशरा. सप्त. दि. वै. श.
७-८ (४७, ५)	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग, आग्नीधीर्येय प्रायश्चि- त्ताहुवी.	
४८, १-५ ५०, १-३	अभिन्नवपळह-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र. वृष्यपळह-द्वि. दिन वैश्वदेव शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	द्वितीयदिन वैश्वदेव श.	समान विनियोग.
१-३	अभिन्नवपळह-द्वितीयदिन वैश्वदेव शस्त्र प्रतिपदा.			
१-३	अभिन्नवपळह-उक्थ्य चतुर्थे व पष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		
१-३	अहर्गण द्वितीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.		
५३, ५	वृष्यपळह-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	दशरात्र-तृतीय दिन प्रउ. श.	
६-७	वृष्यपळह-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	दशरात्र-तृ. दिन प्र- उग श.	
८-१०	अहर्गण-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग.	दशरात्र-तृ. दिन प्र- उग. श.	
११-१५ १३	वृष्यपळह-पष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.		दशरात्र पष्ठदिन वैश्व- देव श.	
११-१५	वृहस्पतिसव-वैश्वदेव शस्त्र. असोयाम-वैश्वदेव शस्त्र.		असोयामेय एकाह-वै- श्वदेव श.	
१३-१५ (१-३)	सत्रांत दीक्षित व्याभिप्रत्य ज्ञात्याया ह्या दिवशीच्या वैश्वदेव शस्त्रांत.		विश्वजित् शिल्प-वैश्व- देव श.	
५३, ६ ५४, १ (१-१५)	कारीरीष्टि-पिंडिहोम. संज्ञानीष्टि-याज्या.		उपहव्य-प्रउग शस्त्र.	
३-३ ८	कारीरीष्टि-याज्या. कारीरीष्टि-याज्या.		समूहदशरात्र प्रथ- मदिन आग्निमारुत श.	समूह दशरात्र-सप्त- दिन. आग्नि. श.
५५, १-१०	अभिन्नवपळह-पष्ठदिन आग्निमारुत शस्त्र.		समान विनियोग, दशरात्रांत.	वृष्यप. पष्ठदि. आग्नि- मारुत श.
५	कारीरीष्टि.		महाप्रत-आग्नि. श. मारुतपशु हवि. या.	
१० १-१० (८)	असोयाम-आग्निमारुत शस्त्र.		रघयप्रपासपथे याज्या. मारुतपशु-पुरोवा. पुरोव.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५.५७, ४			दशरात्र पंचमदिन, आग्निमा. श.	समान विनियोग.
५७, ८			यमलजननेष्टि याज्या. मास्तपशु पुरोतु. अभिष्ट. तृ. दि. आग्नि. शस्त्र.	
५८, ५	मास्तपशु-पुरोव्याश याज्या.	यमल जनन प्रा. इ.	वपायाग याज्या.	
५९, १-८	चातुर्मास्ये-वरुणप्रथास पर्व याज्या.		अभिष्ट. प. पंचमदि. आग्निमा. श.	समान विनियोग.
६०, १	कारोरीष्टि-सामिधेनी.			
३	कारोरीष्टि-याज्या.			
८	अग्निष्टोम-आग्निमास्त शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. पुरपमेधाकटे.	समान विनियोग.
६१, १-१९			समान विनियोग, पुरोव्याश याज्येकटे.	समान विनियोग, गोपशु-पुरोव्याश या.
६२, ९	मैत्रावरुणपशु-हविर्भाग याज्या.		मैत्रावरुणपशु पुरो- व्याश पुरोतु.	
२				
९	दाक्षायणयज्ञ-द्वितीयामावात्येष्टि याज्या.			
६५, १-३			दशरात्र चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	
६६, १-३	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गंगात.		
६८, १-५	अभिष्टोमपञ्च-प्रातःसवन स्तोमहृदि- निमित्त आवापार्थ.			
१-५	पृष्ठपञ्च-प्रातःसवन स्तोमहृदि आ- वापार्थ.			
१-५	अग्निष्टोम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
३-५	असौम्योम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		दशमदिन-मैत्राव. प्रातःस. श. स्तो.	
१०, १-४	पृष्ठपञ्च-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोमहृदि आवापार्थ.			
१-४	अभिष्टोमपञ्च-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोमहृदि आवापार्थ.			
(४)			पृष्ठदिन-मैत्राव. शस्त्र. एकप्रातिनी.	
१-३	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र. स्तो.		पंचमदिन-मैत्राव. प्रा- तःसवन श. स्तो.	
१-३	असौम्योम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		सप्तमदिन-मैत्राव. प्रा- तःसवन श. स्तो.	
११, १-३	अग्निष्टोम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग. मैत्रावरुण-शस्त्र याज्या.	
(१)			समान विनियोग.	
१२, १-३	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गंगात.		
१३, १-१०	अग्निष्टोम-प्रातःसुवाक- अतिरात्र-आधिन शस्त्र.		समान विनियोग. समान विनियोग.	
१४, १-१०	अग्निष्टोम-प्रातःसुवाक- अतिरात्र-आधिन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१५, १-९	अग्निष्टोम-प्रातःसुवाक.			

क्र.संस्थान.	आश्वलायन धौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. धौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५.७५,९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.	प्रातरनुवाक परिधा.	समान विनियोग.	
१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
७६,१-६	प्रवर्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-६	असौर्याम-होतु- अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.		समान विनियोग.	
७७,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग, प्रवर्यपूर्वांहात.	स. वि. प्रवर्यांत.
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-३	दशरात्र-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अ-हर्गणात.		
१-५	असौर्याम-मैत्रावरुण अतिरिक्तोक्थ श.			
३	आश्विनपशु-हविर्भाग याज्या.			
७८,१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
४			आश्विन शस्त्रात्	
१-३	दशरात्र-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.		समान विनियोग	
७९,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
८०,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
८१,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		सोमनिषय.	
			दशरात्र-प्रथमदिन वै-श्वदेव श.	दशरात्र-सप्तमदि. वै. श.
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग,		विपुबान्-वैश्व. शस्त्र.
१-५	पृथगपचद-प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गणात.		
१-५	अभिप्रवपचद-प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.		
२	अग्निष्टोम-हविर्धान प्रवर्तन.	सावित्र प्रतीकोत्प्रेक्ष.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८२,१-६	अष्टिभोमादि सर्व यज्ञात-वैश्वदेव शस्त्रात्.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
(२-३)			महाप्रत-वैश्वदेव श.	वैश्व. श. स्तोत्रियानु.
			दशरात्र द्वि. दिन, वै-श्वदेव श.	
६			सर्वेष्टुगोष्ठि पु. ना.	
७	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.		
७	देवपुहवि-याज्या.	अहर्गण द्वितीयदिन वै-श्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.	
७	चातुर्मास्ये-वैश्वदेवपर्व पुरोनुवाक्या.			
			दशरात्र द्वि. दिन वै-श्वदेव, श.	
९	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि याज्या.	समान विनियोग.	अश्वमेध सावित्रेष्टि या.	
			गन्मास विनियोग.	
९	अश्वमेध-नाप्यदिनसयन सावित्रेष्टि पुरो.		अश्वमेध-सावित्रेष्टि या.	
(५)			अश्वमेध-सावित्रेष्टि या.	
८३,१-१०	करीरीष्टि-दिशोपस्थान.			
२				सोनक्य.
४	चातुर्मास्ये-वैश्वानर पार्जन्येष्टि याज्या.			
(५)			याभिप्रवपु हवि. ना.	

श्रुतस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५.८४, १ ८५, १-८	देविकाहवि-याज्या.		समान विनियोग. तृतीयदिन नैत्रावरण उक्त्य श.	
३ ८७, १-९	देविकाहवि-याज्या. दशरात्र-पष्ठदिन तृ. सवन. अच्छावाक शस्त्र.	सूक्तप्रतीबोद्धेय.		
१-९	असौम्योम-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.		अच्छावाक श्वयाम-समान विनियोग. स्तु शस्त्र.	
पष्ठ मंडल.				
३.१-१३	निरुपपशु-हविप्रहण मनोता सूक्त.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१३	उत्सासभरणीयेष्टि-याज्या.			
२.१-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग, म. १ वे ९	
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग. समूह दशरात्र-द्वि दिन आश्वय श.	समान विनियोग.
(१-११)			विपुवान्-आज्य श.	
१	कारीरीष्टि-याज्या.			
३.१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		उपहव्य-मरुत्तृतीय श	
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र			
४.१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		उपहव्य-निष्केव. श	
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
३	दशपूर्णमास-पत्नीसयाज.			
५.१-७ (२)	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		क्षामवतीष्टि याज्या.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
४-५	अग्निष्टोम-प्रवर्ग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
७	कामायेष्टि-याज्या.		समान विनियोग. आमेयपशु. पुरोडा. या.	
६.१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
३	अग्नीचा परस्पर ससर्ग क्षाल्यास विवि- चयेष्टि-याज्या.			
७	उत्सासभरणीयेष्टि-याज्या.			
७.१-३ (३) (१-७)	विपुवान्-आग्निमासत शस्त्र वैकल्पिक स्तो.		पयिकृदिष्टि या. समूह दशरात्र-पं. दिन आग्निमा. श.	दशरात्र पंचमदि. आ. श.
८.१-७	चतुर्विंशदिन-आग्निमासत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण द्वितीयदिन.	दशरात्र-द्वि. दिन आग्निमा. श.	समान विनियोग.
१-७	शृष्टपल्ल-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१-७	अग्निष्टोम-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१-३	विपुवान्-आग्निमासत शस्त्र स्तोत्रिया.			
९.१-७	समूह दशरात्र-पष्ठदिन आग्निमासत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१०.१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६.१०, १-७ ११, १-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		उपहव्य-माध्यं. सवन मैत्राव. श.	
१-६ १२, १-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		उपहव्य-माध्यं. सवन ब्राह्म. श.	
१-६ (६)	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		पञ्चीसंयाजानंतर आ- ज्येष्ठमक्षणापूर्वी अप. उपहव्य-अच्छावाक. माध्यं. सवन श.	
१३, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६ १४, १-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६ १५, १-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६ (१-४)	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-६	दशरात्र-पंचमदिन आज्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	उपहव्य-आमिमा. श. दशरा. पं. दिन आ- मिमा. श.	समान विनियोग.
७-६	दशरात्र-दशमदिन आग्निमास शस्त्र.		उपहव्य-वैश्वदेव. श.	
१०-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१०-१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१३	दशपूर्णमास-पञ्चीसंयाज.			
१३-१५	व्यूहदशरात्र-पंचमदिन आग्निमास शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग. आश्विन शस्त्र प्रतिपदा. देवसुहवि पुरोतु. समान विनियोग.	
१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग.		
१४	दशपूर्णमास-सिष्टकृत् याज्या.			
१६	अग्निप्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग. समान विनियोग, पञ्चीसंयाज गृहपतीची याज्या.	समान विनियोग.
११			समान विनियोग, श्र. २७.	
१६, १-४५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-४५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-६	विश्वजित्-आग्निमास शस्त्र स्तोत्रिया. अतोयाम-आग्निमास शस्त्र स्तोत्रिया.			
(१-३)				
३	पयिकृदिष्टि-पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	उपहव्य-मरुत्तरीय श. समान विनियोग.	
१०-१३	दशपूर्णमास-सामिधेनी.		समान विनियोग.	
१०	अभीचा परस्पर ससर्ग शाल्यास अग्नि- पतीष्टि पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१३-१५	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१६	पुनराधानागृष्टि आज्यभाग पुरोनुवाक्या.			
१६-१८	उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
१९-२१	उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग. प्रथमर्द्धदोम-मैत्रा. च. समान विनियोग.	
२४	पूर्णमास-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.			

क्र.संस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६, १६, २२-२४			द्वितीयदिन-भैत्रा. तृतीयसवन श.	
३४	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३६			उखासभरणीयेष्टि.	
३९	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि याज्या.	समान विनियोग.		
४०-४२	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१७, १-१५	अग्निजित्-मरुत्ततीय शस्त्र.		निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग.
१-१५	समूह्य दशरात्र-अष्टमदिन मरुत्ततीय शस्त्र.	समान विनियोग, अह्वयणत.	प्रत्यवरोह-एकाह-मरुत्ततीय श.	शांखा. सू. प्रमाण.
१-१५	सत्यस्तुत एकाह-मरुत्ततीय शस्त्र.		ऋषभ एकाह-मरुत्त. श.	
१-१५	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-३	अग्निष्टोम-मार्घ्य. सवन होता, मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसी याज्या अनुक्रमे प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१५			तृतीयच्छंदोम-ब्राह्मणा. तृतीयस. श.	
१७	दशरात्र-पष्ठदिन-तृतीयसवन ब्राह्मणा-च्छंसी शस्त्र अनुक्रमा.		महामत-निष्केव. श.	
१८, १-१५	अग्निजित्-मरुत्ततीय शस्त्र.		दशरा-नवनदि. आ. श.	
१-१५	इन्द्राभ्योः कुलाय एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		अग्निजित्-निष्के. श.	समान विनियोग.
२			उज्जित एकाह-मरुत्त. श.	शा. सू. प्रमाण.
१-१५	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१४	अनुक्री एकाह-मरुत्ततीय शस्त्र सूक्त-मुखीया.		अन्वारभरणीयेष्टि या.	
१९, १-१३	समूह्यदशरात्र-द्वितीयच्छंदोम मरुत्त-तीय शस्त्र.	अह्वयण अष्टम दिन.	दशरात्र सप्तमदिन निष्केवल्य श.	
९			विपुवान्-निष्केवल्यश.	
१			समान विनियोग.	
१-१३	मार्घ्य. सवन सोमातिरेक शस्त्र.		अग्निष्ट. पष्ठदिन. मरु. शस्त्र.	
२०, १-१३	पृथ्वयज्ज-पष्ठदिन मार्घ्य. सवन अच्छा-वाक शस्त्र.		महामत-निष्केव. श.	
१-१३	इन्द्राभ्योः कुलाय एकाह-निष्केवल्य श.		ऋचा १-१३	
२१, १-१३	उपहव्य एकाह-मरुत्ततीय शस्त्र.		ऐंद्रपशु इति. याज्या.	
			द. पू. याग. माहेंद्र या.	समान विनियोग.
			समान विनियोग.	
			विपुवान्-निष्केवल्य.	
			उशनसस्तोम-मरु. श.	
			अग्निष्टवपृज्ज द्वि. दिन मरुत्त. श.	
			समान विनियोग.	
			विश्वेदेव एकाह-मरु. श.	
			व्योम एकाह-मरुत्तश.	

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६,२१,१-१२ १-१२	द्विषिष्णोरुक्ताति एकाह-मरुत्ततीय रा दशरात्र-तृतीयछदोम मरुत्ततीय रात्र.	अहर्गण नवमदिन.	दशरात्र अष्टमदिन म- रुत्ततीय रा.	द्विती. छ. मरु. रा.
२२,१-११ १-११	अभिप्रायपद्ध-प्रथमदिन ब्राह्मणाच्छंसी रात्र माष्य. सवन सपात सूक्त. उपहव्य एकाह-निष्केवल्य रात्र.	सपातसूक्तप्रतीकोपि.	महामत-निष्केव. विपुवान् निष्केवल्यरा. समान विनियोग. ममान विनियोग. चतुर्धदिन-माष्य रा ब्राह्म रा अभि पद्ध द्वि. दिन निष्के. रा	समान विनियोग.
२३,१-१० १-१०	विपुवान्-निष्केवल्य रात्र.			
२४,१-१० १-१०	महामत-निष्केवल्य रात्र.			
२४,१-१० १-१०	विपुवान्-निष्केवल्य रात्र.			
२४,१-१० १-१०	महामत-निष्केवल्य रात्र.			
२५,१-१ १-१	पृष्णपद्ध-द्वितीय दिन निष्केवल्य रात्र	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
२६,१-४ १-४	अभिप्रायपद्ध-द्वितीयदिन निष्केवल्य रा			
२६,१-४ १-४	देविकाहवि-याज्या, पुरोनुवाक्या. गोत्रोम एकाह-निष्केवल्य रात्र सूक्तमुचीया.		विश्वजित्-निष्केव. रा. महामत-निष्केव रा. देविकाहवि पुरो.	
(६) ३०,१-५ १-५	अभिप्राय-निष्केवल्य रात्र. महामत-निष्केवल्य रात्र.		देविकाहवि पुरोनु. समान विनियोग.	
३१,१-५ १-५	पृष्णपद्ध-पाट्रदिन निष्केवल्य रात्र.			
३१,१-५ १-५	महामत-निष्केवल्य रात्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	दशरात्र पंचमदिन नि- ष्केव. रा. मैत्रावरुणरा. सामसूक्त	पृष्णपद्ध-पंच रि नि- ष्केवल्य रा.
३२,१-५ १-५	विश्वजित्-माष्य. सवन अच्छावाक रात्र दशरात्र-द्वितीयछदोम निष्केवल्य रात्र.			द्वितीयछदोम-निष्के. रा.
३३,१-५ १-५	महामत-निष्केवल्य रात्र महामत-निष्केवल्य रात्र.	अहर्गण अष्टमदिन. दीक्षाणीया आज्यभाग पुरो.	तृतीयदिन-अच्छावा. माष्य. रा. तृतीयसहस्रसाम-निष्के. महामत-निष्केव. रा.	समान विनियोग.
३४,१-५ १-५	दशरात्र-तृतीयछदोम निष्केवल्य रात्र			
३५,१-५ १-५	महामत-निष्केवल्य रात्र. दशरात्र-तृतीयछदोम निष्केवल्य रात्र.			
३६,१-५ १-५	महामत-निष्केवल्य रात्र. पृष्णपद्ध-पंचमदिन निष्केवल्य रात्र.	अहर्गण नवमदिन. समान विनियोग, अहर्गणात्.	महामत-निष्केव. रा. नवमदिन अच्छावा. माष्य. रा.	
३७,१-५ १-५	महामत-निष्केवल्य रात्र.			
३८,१-५ १-५	विश्वजित्-माष्य. सवन मैत्रावरुण रात्र.			
३९,१-५ १-५	महामत-निष्केवल्य रात्र.			
४०,१-५ १-५	महामत-निष्केवल्य रात्र.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरस्य ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६, ३७, १-४ २	अतिरात्र-अच्छावाक तृतीयपर्याय शस्त्र याज्या.		प्रथमस्वरसाम-निष्केव नाक्षत्राच्छ-तृतीयपर्याय. शस्त्र या.	
३८, १-५ (१-४) ३९-९	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		द्वितीयस्वरसाम-निष्के. लाप्रपशु-पुरोडा. या.	समान विनियोग.
४०, १	अतिरात्र-अच्छावाक प्रथम पर्याय शस्त्र याज्या.			
१-५	पृथपव्यह-पंचमदिन महत्त्व. श.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	अभिजित्-महत्त्व. श.	समान विनियोग.
८			महत्त्वयातिक्रम पौष्प्ये- ष्टि या.	
४२, १-४ (४) (१-४)	अग्निष्टोम-अच्छावाक उनीयमान.		समान विनियोग. महाव्रत-निष्केव. श. दशरात्र-पंच दिन नि- ष्केवल्य श.	समान विनियोग. समान विनियोग.
२	अतिरात्र-अच्छावाक द्वितीयपर्याय शस्त्र याज्या.			
(१-३) २-४	तृतीयस्वरसाम-निष्केवल्य शस्त्र.		महाव्रत-निष्केव. श. समान विनियोग.	
४३, १-६	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		दशरात्र-पंच दिन नि- ष्केवल्य. श.	
४४, ४-६	पृथपव्यह-चतुर्थादिन प्रथम शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	महाव्रत-निष्केव. श.	
५-९			अग्निष्टोम-आग्निमाह. शस्त्र.	
(१-३)			दशरात्र-पंच दिन नि- ष्केवल्य श.	समान विनियोग.
१४	अतिरात्र-मैत्रावरुण प्रथमपर्याय शस्त्र या.		द्वितीयपर्याय शस्त्र या.	
१५	अतिरात्र-मैत्रावरुण द्वितीयपर्याय शस्त्र याज्या.		प्रथमपर्याय श. याज्या	
१६	अतिरात्र-मैत्रावरुण तृतीयपर्याय शस्त्र याज्या.		अच्छावाक प्रथमप- र्याय श. या.	
१०-१८			अद्वयाधेय एवाह-मै- त्राव. ब्राह्म. व अ. श.	
१०-१८			प्रथम, द्वितीय, तृतीय- स्वरसाम-निष्केवल्य. महाव्रत-निष्केवल्य. श.	
४५, १-३० ३१-३३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		पुरुषमेधाकडे.	
४६, १-२	अग्निष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
१-२	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया.			
३-४	चतुर्विंशदिन-मार्थ. सवन निष्केवल्य श. वैकल्पिक स्तोत्रिया.		महाव्रत-निष्केव. श. विषुवात्-निष्केव. श. समान विनियोग. ग्राम प्रगाथ.	
३-१४	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
५-६	चतुर्विंशदिन-मार्थ. सवन ब्राह्मणाच्छंढी शस्त्र स्तोत्रिया.		महाव्रत-निष्केव. श.	
(७-८)			दशरात्र-निष्केव. श. समान विनियोग.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६.४६, ९-१०	चतुर्विंशदिन-निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण तृतीयदिन समान विनियोग.	दशरात्र-चतु. दिन, नि- ष्केवल्य श.	समान विनियोग.
४७, १-४	अग्निष्टोम-आग्निमासुत शस्त्र.		समान विनियोग, ऋचा. १ ते ३ समान विनियोग.	समान विनियोग, शां. सू. प्रमाणे. विपुवान्-निष्के. श.
८	ऐन्द्रपशु-वपायाग याज्या.		द्वितीयदिन-अच्छावा. माध्यं. श.	
८	अग्निष्टोम-‘सद’ नामक शालित प्रवेश कर्ताना होत्रकानी जप करावयाची ऋचा.		समान विनियोग, षोडशी शस्त्रांत व देवसुहवि याज्या.	
८	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन अच्छावाक श.	अच्छावाक अहरहःश- स्यसूक्त प्रतीकोद्देश. अहर्गण तृ.दि.प्रउग.श.	विपुवान्-निष्केव. श.	
४७, ९			पुरुषमेधाकडे.	
३३-३५			महाव्रत. निष्केव. श.	
(१९)	आयुष्कावेष्टि-पुरोनुवाक्या.	अभिषिक्त राजानें वि- जयार्थी वीरास आशी- वाद् देताना म्हणाय- याचा मंत्र.		
११				
२६				
४८, १-२	अग्निष्टोम-आग्निमासुत शस्त्र स्तोत्रिया. असौर्याम-आग्निमासुत शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग.	समान विनियोग. चतुर्विंशदिन-आग्नि- मासुत श.	
९-१०	याजपेय-आग्निमासुत शस्त्र.		समान विनियोग.	
४९, १-१५	व्यूहदशरात्र-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		
४	वायव्य पशु-याज्या.		समान विनियोग.	
(५)			आश्विन शस्त्र.	
७	सारस्वत पशु-पुरोव्यास याज्या.		समान विनियोग.	
७	अन्वारंभणीवेष्टि-याज्या.			
७	अग्निष्टोम-आग्निमासुत शस्त्र.	मंत्रसंज्ञा (पावीरवी)		
८	पौष्पपशु-हविर्भाग याज्या.		हविर्भाग पुरोनुवा.	
९	स्नाष्टपशु-हविर्भाग याज्या.			
५०, १४	अग्निष्टोम-आग्निमासुत शस्त्र.	अहिर्बुध्न्यसंज्ञोद्देश.		
८			सावित्रपशु वपायाग पुरोनु. आश्विन शस्त्र.	
१०			दशरात्र-चतुर्थदिन प्र- उग श. ऋचा १३ वी.	
५१, १३-१५	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	दशरात्र-चतु. दिन प्र- उग श. ऋ. १५-१६	
१६	अग्निष्टोम-आग्निमासुत शस्त्र.			
५२, ७	आग्रयणेष्टि-याज्या.		अभिषेक. पष्ठदिन- प्रउग. श.	
(७-९)			दशरा. नवमदि. वैश्व. श.	अभिषिक्त-प्रउग श.
१३	अग्निष्टोम-आग्निमासुत शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१४	वैश्वदेव पशु-वपायाग याज्या.		महाव्रत-निष्केव. श. हविर्भाग पुरोनुवाक्या.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५२, १०-१२			अग्निष्टवपळह पंचम- दिन प्रउग. श.	द्वितीयछंदोमन्त्र. श.
१५	आप्रयणेष्टि-याज्या.			
१७			वैश्वदेवपशु हवि. या, समान विनियोग.	
१५	वैश्वदेव पशु-पुरोडाश याज्या.		आहिताग्नि महत्पथा- विक्रमेष्टि पुरोडाशक्या.	
१३, १				
१४, १	चातुर्मास्यं-वैश्वदेवपशु पुरोडाशक्या.		चातुर्मास्यं-वैश्वदेवपशु याज्या.	
६			ऐन्द्राग्नपशु-पुरोडा- शक्या याज्या. ५१-६	
१७, १			समान विनियोग.	
१८, १	पौष्ण पशु-वषायाग याज्या.		चातुर्मास्यं वैश्वानरपा- ज्येष्टि पुरो.	
१	अग्निष्टोम-प्रवर्ये.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१	चातुर्मास्यं-वैश्वदेवपशु याज्या.			
३-४	पौष्णपशु-वषा व पुरोडाश पुरोडाशक्या.		समान विनियोग, हविर्भाग व पुरोडाश याज्या.	
६०, १	चातुर्मास्यं-वृषणप्रपास पदे. ऐन्द्राग्न याज्या.			
२			ऐन्द्राग्नपशु हविर्भाग पु- रोडाशक्या.	
३	ऐन्द्राग्नपशु-वषायाग पुरोडाशक्या.		पुरोडाश पुरोडाशक्या.	
४-१२	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक श. पळहत्तोनिपा.			
(४-१)			चतुर्थं व पंचमदिन-अ- च्छा. श. स्तो.	
४-१२	वृष्यपळह- } माध्यंदिनसवन स्तोम-			
४-१२	अग्निष्टवपळह- } रुद्धिआवापार्थ.			
७-९	चतुर्विंशदि. -प्रातःसवन अच्छावाक श. पळहत्तोनिपा.			
१०-१२			नवमदिन-अच्छा. श. अग्निष्टोमहोम उप.	
१३	ऐन्द्राग्नपशु-हविर्भाग पुरोडाशक्या.		वषायाग पुरोडाशक्या.	
६१, १-३	वृष्यपळह-पष्टदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	दशरात्र चतु. दिन प्रउग श.	द्वितीयछंदो, प्रउ. श.
७-९			पंचमदिन प्रउग श. दशरात्र-द्वि. दिन व	
१०-१२	दशरात्र-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	पंचमदिन प्रउग श. समान विनियोग.	
१०			पष्टदिन प्रउग श. अग्निष्ट. तृ. दिन प्र- उग श.	
४-६	पवित्रेष्टि-सारस्वत याज्या.		समूह दशरात्र-चतु. दिन, प्रउग श.	

क्रकस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतेरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६,६१,१४	सारस्वत-याज्या.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	सारस्वतपशु हवि रोनुवाक्या.	
६२,१-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
६३,१-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
६४,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
६५,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
६६,१-११	व्यूह दशरात्र-पंच. दिन आग्निमा. शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग.	दशरात्र-पंचमदिन.आ. मि. श.
१	मारुतपशु-याज्या.			
१	चातुर्मास्य-वैश्वदेवपर्व मारुत याज्या.		समान विनियोग.	
६७,१	मेनावरणपशु-पुरोडाश याज्या.			
१-११	व्यूह दशरात्र-सप्तमदिन प्रथम शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
६८,१-११	अग्निष्टोम-उक्थ-तृतीयसवन मैत्रा- वरुण शस्त्र स्तोमवृद्धिआवापार्थ.		चतुर्थदिन-मेनाव. तृ- तीयस. श.	
१०	अग्निष्टोम-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
११	उक्थ-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र याज्या.	एन्द्रावैष्णवसूक्तप्रतीको- लिख.	समान विनियोग.	
६९,१-८	उक्थ-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.	समान विनियोग.	आश्वलायनाप्रमाणं. समान विनियोग. अच्छावाक पर्याससूक्त. ऐन्द्रावैष्णव पशु याज्या पुरोनुवाक्या.	
१-६				
१	सोमातिरेक-प्राथम्यदिनसवन शस्त्र याज्या.			
३	उक्थ-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
७	अग्निष्टोम-तृतीयसवन अच्छावाक प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७०,१-३	अग्निष्टोम-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.		दशरात्र-तृ. दिन वै- श्वदे. श.	पंचमदिन वैश्व. श.
१-३	बृहस्पतिसव-वैश्वदेव शस्त्र.		अध्याधेय एकाह-वै- श्वदे. श.	
४-६	वाजपेय-वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण तृतीयदिन, वैश्वदेव श.		
४-६	अग्निष्टोम-तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
७१,१-३	चतुर्थदिन-वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण द्वितीयदि. वै- श्वदेव श.	दशरात्र तृ. दिन वै- श्वदे. श.	समान विनियोग.
१-३	बृहस्पतिसव-वैश्वदेव शस्त्र.			
१	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
४-६	व्यूह दशरात्र-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग.	
६	चातुर्मास्य-वैश्वदेवपर्व वैश्वदेव याज्या.		सर्वेष्वेष्टि-याज्या. सावित्रपशु-वपायाग याज्या.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६.७३, १-३	अभिष्टवपद्ध-उक्थ्य-तृतीयसवन प्रा- गणाच्छेदी शस्त्र स्तोमादिशंसनार्थ.		समान विनियोग. प्रागणाच्छेदी श. पर्याप्त नृचा. वाहस्पत्यपशु. हवि. पुरोनु.	
३	वाजपेय-वाहस्पत्य चरु याज्या.			
सप्तम मंडल.				
१, १-२५	वाजपेय-आज्य शस्त्र.		समूहदशरात्र-चतु. दिन, आज्य श. समान विनियोग. समान विनियोग. महाव्रत-आज्य श.	द्वितीयछंदोम-आ. श. समान विनियोग.
१-२५	अतोयाम-आज्य शस्त्र.			
१-२५	विश्वजित् अतिरात्र-आज्य शस्त्र.			
१-२५	अत्रेथनुर्वीराव्यचतूरात्र-चतु.दि.आज्यश.			
१-२५	व्यूह दशरात्र-चतुर्धदिन आग्निमासतः	समान विनियोग, अहर्गणत.		
(१)			अग्निष्टुत् एकाह-नि- ष्केव. श. याज्या. समान विनियोग. समान विनियोग.	
१-३	दशरात्र-दशमदिन प्रातरनुवाक.			
१-६	दशरात्र-दशमदिन आग्निमासतः शस्त्र सोमि. अनु.			
३	अभ्याधानां तृतीयेष्टि-स्विष्टकृत्पुरोनुवा.	दीक्षणीयेष्टि-स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	
३	अग्निष्टोम-दीक्षणीयेष्टि स्विष्टकृत् पुरोनु.	समान विनियोग.		
१४-१५	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि स्विष्टकृत् पुरोनु.	समान विनियोग.		
१६	अभ्याधानां तृतीयेष्टि-स्विष्टकृत् याज्या.			
१६	अग्निष्टोम-दीक्षणीयेष्टि स्विष्टकृत् याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. वैश्वदेवपर्वे स्विष्ट. या.	
२१-२५	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक.			
२१-२५	अतिरात्र आग्नि शस्त्र.			
२, १-११	निरुद्ध पशु-आग्नीसूक्त वासिष्ठगोत्रीयांचे.		सूर्यदेवताकपशूंचे आ- ग्नीसूक्त.	
९	दशपूर्णमास-पत्नीसंयात्र याज्या.			
९	ताम्रपशु-याज्या.			
३, १-१०	व्यूह दशरात्र-पष्ठदिन आज्य शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन श.	दशरात्र-अष्टमदिन आज्य श. अग्निष्टुत्-साम्यं. सवन उन्नीयमान.	समान विनियोग.
१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१०	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.			
४, १-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		दशरात्र-सप्तमदिन आज्य. श. अग्निष्टुत्-एकाह प्र- स्थित याज्या व मध- वर्तीय ग्रह याज्या.	समान विनियोग.
१-१०	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.			
(१-७)			दशरात्र-चतु. दिन आग्निमा. श. समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग.
१	आग्नेयपशु-वपायाग याज्या.			
७, १-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आग्निशस्त्र.			
८, १-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७,८,१-७ (३)	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग. विचित्रयेष्टि पुरो.	
४ ९,१-१२ १-१२ (१)	अग्निष्टोम-आतिथ्येष्टि खिष्टकृत याज्या. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. अग्निष्टुत्-वैश्वदेव श.	
५ १०,१-५ १-५ (१)	वैश्वदेव पशु-हविर्भाग याज्या. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग. समान विनियोग.	
११,१-५ १-५ ३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विनशस्त्र. वाजपेय-वार्हस्पत्यवक्त्र खिष्टकृत याज्या.	विविचयेष्टि पुरोनु.	समान विनियोग. समान विनियोग.	
१२,१-३ १-३ १-३ (१-३)	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र. व्युद्ध दशरात्र-नवमदिन आज्य शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग. दशरा. नव.दि. आ.श. समान विनियोग.	तृतीय छंदोम आ. श.
१५,१-१५ १-१५ १-३ १० ११ (१२)	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विनशस्त्र. अग्निष्टोम-उपसदिष्टि सामिधेनी. पवित्रेष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या. अन्वारमणीयेष्टि-याज्या.	समान विनियोग.	अग्निष्टुत्-आदित्य ब्रह्म- याज्या पुरोनु. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग.
१३ १६,१-१२ १-१२ (१-२)	खल्लवनीष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		अन्वारमणीयेष्टि शा. समान विनियोग.	
११-१२ ११-१२ ११-१२ (५-६)	अग्निष्टोम-आमिमाहृत शस्त्र. अतोर्थांम-आमिमाहृत शस्त्र.		अग्निष्टुत्-निष्केव. श. समान विनियोग. समान विनियोग. अग्निष्टुत्-ब्राह्मण. श.	
१७,१-१३ (१)	दशरात्र-पष्ठदिन तृतीय सवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रिया.		पष्ठदिन-मैत्रा. तृतीय स. श.	
१८,१-१५ २२-२५ (१-२१)	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		पुरुषमेधाकडे. तृ.छंदोम-मैत्रा. माध्यं. सवन शस्त्र.	
१९,१-११ १-११ १-११ ७	अग्निष्टोम-पंचमदिन निष्केवल्य श. विपुवान्-निष्केवल्य शस्त्र. महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र. आयुष्कामेष्टि-याज्या.	अहीन सूक्तप्रतीकोत्प्रेक्ष.	पंचमदिन-मैत्रा. माध्यं. सवन श.	
२०,१-१० १-१० १-१०	अग्निष्टोम पव्य-चतुर्थदिन निष्केवल्य श. महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र. गामिर्वा नानुमोर्त्य-प्र. इमपृथदि. न. शस्त्र		समान विनियोग.	समान विनियोग.

क्र.सं.	आभ्युपनिषद् श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.२१, १-१०	अभिष्टोम-मार्थ्यदिनसवन उन्नीयमान.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६	दशरात्रप्रपञ्च-वपायाम पुरोवाक्या.			
२२, १-६	दशरात्र-चतुर्थदिन निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया, अनुह्या.		समान विनियोग.	
१-६	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया, अनु.			
७-९			दशरा. चतु. दिन निष्केव.श.	
१-३	असौर्याम-निष्केवल्य शस्त्र. स्तोत्रिया.			
१	अभिष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.		समान विनियोग.
४-६	असौर्याम-निष्केवल्य शस्त्र अनुह्या.			
२३, १-६	अभिष्टोम-मार्थ्य. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.	समान विनियोग.		ब्राह्मणा. अहरहः-शस्य सूक्त.
१-६	महान्त-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-६	चतुर्विंशदिन-मार्थ्य. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.	अहरहः शस्यसूक्तप्रती-कोटेष.		
२४, १-६	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		महाव्रत. नि. श. प्र. १	
(४)			ऐन्द्रपञ्च पुरोळ. या.	
२५, १-६	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
(१-३)			दशरात्र पं. दिन प्रउग. श	
२६, १-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
२७, १-५	महान्त-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-३	ऐन्द्रपञ्च-वपा, पुरोवाका व हविर्भाग पु-रोवाक्या.		वपा व पुरोवाका पुरो.	दशरा. नवमदि.
२८, १-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		दशरात्र नवमदि. प्रउ. प्रउग. श.	
१-३	दशरात्र-अष्टमदिन प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.	समान विनियोग.	
२९, १-३	व्यूह दशरात्र-नवमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अर्घ्येणात.	दशरात्र-अष्टमदिन प्रउग. श.	समान विनियोग.
३	पोळशी-पोळशी शस्त्र.			
४			दशमदिन निष्केव. श.	
३०, १-३	प्रथमछंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदिन.	दशरात्र सप्त. दिन प्रउग. श.	
३१, १-३	अतिरात्र-मैत्रावरुण प्रथमपर्याय शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
४-६	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी प्रथमपर्याय शस्त्र अनुह्या.			
१०-१२	दशरात्र-चतुर्थदिन मार्थ्य. सवन होत्रक शस्त्र.		समान विनियोग. महाव्रत-निष्के. श.	
३२, २-९	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
(१-४)			महाव्रत-निष्के. श.	
११-२०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-२	असौर्याम-मार्थ्यदिनसवन मैत्रावरुण श.			
१-२	चतुर्विंशदिन-निष्केवल्य शस्त्र सामप्रगाथ.			
१-२	दशरात्र-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र सामप्रगाथ	समान विनियोग, अर्घ्येणात.		
१०-११	असौर्याम-महलतीय शस्त्र धात्र्या.			
१०-११	चतुर्विंशदिन-महलतीय शस्त्र प्रगाथ.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.३२, १०-११	पृथ्मपळह-तृतीय व पंचमदिन मरुत्तीय शस्त्र प्रगाथ.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
१०-११	अभिष्टवपळह-तृतीय व पंचमदिन मरुत्तीय शस्त्र प्रगाथ.			
१२-१३ (१२-१४)	अग्निष्टोम-मार्घ्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र.		समान विनियोग. दशरात्र दशमदि. मा. मार्घ्यं. सवन श. महामत-निष्केव.	
१४-१५	अग्निष्टोम-मार्घ्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	कदंतप्रयागप्रतीको- हेख.		
१४-१५	चतुर्विंशदिन-मार्घ्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१४-१५	अहर्गण-मार्घ्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१८-१९	पृथ्मपळह-तृतीयदिन निष्केवल्य शस्त्र. वैरूपसाम पक्षे स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग, दशरात्रात्.	समान विनियोग.
२०-२१	अग्निष्टोम-मार्घ्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र.		तृतीयदिन-मार्घ्यं. स. अच्छावा. श.	
२२-२३	अग्निष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग,	
(२३-२३)		अतिरात्र-आश्विन श.		
२३-२३	असोर्षाम-निष्केवल्य शस्त्र.			
२३-२३	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.			
२४-२७			महामत-निष्केव. श.	
२६-२७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग.		
२६-२७	चतुर्विंशदिन-मार्घ्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंटी शस्त्र वैकरिषक स्तोत्रिया.			
३४, १-२५	पृथ्म दशरात्र-चतुर्पदिन वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग. दशमदिन वैश्व. श.	समान विनियोग.
४	पोळशी-पोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग. दशरात्र दशमदिन निष्केवल्य. श.	
४				
४	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.			
३५, १०	यज्ञपुच्छ-यमसानिमर्शन.		दशरात्र-पष्ठदिन ने- ष्ट्याची प्रस्थित या. असोर्षाम-अच्छावा. श.	
१-१५			पुरुषमेध-यजमानात् अनिषेक.	
३६, १			समान विनियोग.	
१-१			विपुवान्-वैश्वदेव च. विपुवान्-प्रउग. श.	
			चतुर्थे अग्निः. पळह. श. १-३	
			पष्ठदि. वैश्वदेव श.	
३८, ५-८	वाजिन याग-वाज्या पुरोनुवाक्या.			
३९, १-३	द्वितीय उंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.	दशरात्र नवमदिन प्रउग श.	समान विनियोग.
४			वैश्वदेव पष्ठपुरो. या.	
४२, १-३	तृतीय उंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	अष्टमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग.
४३, १-३	प्रथम उंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदिन.	दशरात्र सप्तमदिन प्रउग श.	समान विनियोग.

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७४५, १-४ १	युद्ध दशरात्र-चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र. अश्वमेध-प्रतिसवन सावित्रेष्टि याज्या.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग. समान विनि. ना. १-३	समान विनियोग.
१ ३-४	सावित्र पशु-वपायाग पुरोनुवाक्या. सावित्रपशु-पुरोडाश व हविर्भाग पुरो- नुवाक्या.		पुरोडाश पुरोनुवाक्या.	!
४८, १-४ ५१, १	दशरात्र-दशमदिन वैश्वदेव शस्त्र. अग्निष्टोम-तृतीयसवन आदित्यग्रह पुरो- नुवाक्या.		समान विनियोग.	
१ ५३, १-३ १-३	आदित्यपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या. अग्निष्टोम-तृतीयसवन आदित्यग्रह या. दशरात्र-चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र. वावापृथिवीय पशु-वपा व पुरोडाश याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग.
३ ५४, १-३ ३	आमयणेष्टि-वावापृथिवीय याज्या.		तृतीय, पचम, अष्टम- दिन मैनाव. श. अग्निहोत्र्याने अग्नी- व्या सह कायमवै स्थलातर करताना वा- स्तोष्मतीष्टि करावया- ची तिची याज्या.	
५६, १-२५ १३ १४ १६ १८	दशरात्र-चतुर्थदिन आग्निमासत शस्त्र. मासतपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या चातुर्मास्य-ग्रहमेधीयेष्टि याज्या. चातुर्मास्य-ग्रहमेधीयेष्टि याज्या. मासत पशु-पुरोडाश याज्या.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग. हविर्भाग पुरोनुवा. समान विनियोग.	समान विनियोग.
५७, १-७ ५९, ८-९ १० ११	दशरात्र-पष्ठदिन आग्निमासत शस्त्र. चातुर्मास्य-साकमेधपर्व सातपनीष्टि वा पुरोनुवाक्या. चातुर्मास्य-ग्रहमेधीयेष्टि याज्या. चातुर्मास्य-वैश्वदेवपर्व याज्या.	समान विनियोग, अहर्गणात्	समान विनियोग. समान विनियोग. दशरात्र सप्तदिन प्रउग श. ष्टि एकाह-मरुत श. हविर्भाग याज्या. सर्वेष्टुष्टेष्टि याज्या.	विशुक्ल-प्रउग श. गोपशु-हवि याज्या. तृतीय छ. प्रउग श.
६१, १-३ १-७ ६२, ५ ६४, १-३ ६५, १-३	दशरात्र-चतुर्थदिन आग्निमासत शस्त्र. मैनावरण पशु-पुरोडाश याज्या. तृतीयछदोम-प्रउग शस्त्र. द्वितीयछदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन. अहर्गण अष्टमदिन.	समान विनियोग. समान विनियोग.	
४ ६६, १-९ १-६ १-६ (४-६)	मैनावरण पशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या. अग्निष्टोम-प्रातः सवन मैनावरण शस्त्र. युक्त्वपळद-स्तोमश्रद्धि आवापार्थ अग्निष्टोमपळद-स्तोमश्रद्धि आवापार्थ.		समान विनियोग. समान विनियोग. अग्निष्ट. पळद. पष्ठदि- प्रउग. श.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.६६, ३-५ (१-३)	असौर्याम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		नवमदिन-प्रातःसवन, मैत्राव. श.	द्वितीय छं. प्रउग. श.
४ (४-६)	मैत्रावरुण पशु-याज्या.		सप्तमदिन-प्रातःसवन मैत्राव. श.	
७-९	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		दशरात्र-अष्टमदिन प्रउग श. अभिष्वव पशुदि. प्रउग श.	
७-९	असौर्याम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		पशुदिन-प्रातःसवन मैत्राव. श.	
९	अहर्गण-ब्राह्मणाच्छंसी श. परिधानीया.	समान विनियोग.		
१०-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र प्रगाथ.	समान विनियोग.		
१०-११	दशरात्र-पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
१४-१५			विषुवान्-निष्के. शस्त्र. अनुरूपा.	
१७-१९	पृष्ठपक्ष-सोमश्रुदि आवापाथं.			
१७-१९	अभिष्ववपक्ष-सोमश्रुदि आवापाथं.		सोमातिरेक शस्त्र-माध्य दिन सवन शस्त्र.	
१७-१९	असौर्याम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		द्विरात्र-ब्राह्मणा. शस्त्र स्तोत्रि.	
६७, १-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
.	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१०	अग्निष्टोम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र याज्या.			
(१-३)			दशरात्र-दशमदिन प्रा- तरनु. समान विनियोग, आश्विन श.	
६८, ३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र याज्या.			
८-९			समान विनियोग, आश्विन श.	
६९, १-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७०, १-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-३)	तृतीयछंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नयमदिन.	दशरात्र-नवमदिन प्र- उग श. समान विनियोग.	समान विनियोग.
७१, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३			दशरात्र-अष्टमदिन प्र- उग श. समान विनियोग.	समान विनियोग.
७२, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.	रुपाठ नष्ट क्षात्वात् प्रयथितोष्टि याज्या.		
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		दशरात्र सप्तमदिन समान विनियोग, प्रउग श.	
(१-३)				
१-३	आश्विन पशु-पुरोडाश व हविर्भाग पुरो- याज्या.			
३-४	आश्विन पशु-पशु व पुरोडाश याज्या.			

कक्षस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरैय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.७२, ५ ७३, १-५	आश्विन पशु-वषायाग पुरोनुवाक्या. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			समान विनियोग. अक्षोयो-अच्छावा. श.
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			समान विनियोग.
७४, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			समान विनियोग.
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			समान विनियोग.
१-३	दशरात्र-पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
७५, १-८ (७)	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			देविकाहवि याज्या.
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
७६, १-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
७७, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			समान विनियोग.
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			समान विनियोग.
७८, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			समान विनियोग.
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			समान विनियोग.
७९, १-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			समान विनियोग.
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			समान विनियोग.
८०, १-३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			समान विनियोग.
१-३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			समान विनियोग.
८१, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			समान विनियोग.
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			समान विनियोग.
८२, १-१०	उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.	'एन्द्रावरुण' सूक्तोल्लेख.	तृतीयदि. मैत्रा. उक्थ्य शस्त्र.	समान विनियोग.
८३, १-१०	अमित्रवपल्ह-उक्थ्य-मार्थ्य. सवन मै- त्रावरुण शस्त्र स्तोमवृद्धि आवापार्थ.			समान विनियोग. वृष्टि एकाह-मरुत्. श. द्वितीय छंदोम-मैत्रा. श. समान विनियोग.
८४, १-५	उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
८५, १-५	अमित्रवपल्ह-उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रा- वरुण शस्त्र स्तोमवृद्धि आवापार्थ.	उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र परि- यानीया.		
(५)				
८६, ८ (१-८)	वारुण पशु-पुरोडाश पुरोनुवाक्या.			तृतीयदिन. मैत्राव. श.
८७, ६ (१-७)	वारुण पशु-वषायाग पुरोनुवाक्या.			चतुर्थदि. मैत्राव. श. पंचमदिन-मैत्राव. श.
८८, १-७				
८९, १-३	देवसुहवि-याज्या.			
९०, १-३	तृतीयछंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन श.	दशरात्र-सप्त. दिन प्र- उग श.	समान विनियोग.
१	चातुर्मास्य-शुनासीरीयपवे याज्या.			
२	वायव्यपशु-पुरोडाश याज्या.			
३	नियुलत् वायव्यपशु-पुरोडाश याज्या.			नियुलत् वायव्यपशु- पुरोडाश. पुरोउ.
४	द्वितीयछंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन श.		

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतेरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.१०, ५-७	तृतीय छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नवमदि. प्र.श.	दशरात्र सप्तमदिन प्र.श.	
९१, १	वायव्यपशु-वपायाग याज्या.		दशरात्र-नवमदिन प्र.वायव्यपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.	
१-३	द्वितीय छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदि. प्र.श.	अष्टमदिन प्रउग श.	समान विनियोग.
३	नियुलत् वायव्यपशु-वपायाग याज्या.		समान विनियोग.	
४-६	द्वितीय छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदि. प्र.श.	अष्टमदिन प्रउग श.	विपुवान्-प्रउग श.
६	प्रथम छंदोम-प्रउग शस्त्र.		महाव्रत-प्रउग शस्त्र.	
(१-६)	प्रथम छंदोम-प्रउग शस्त्र.		दशरात्र-नवमदि. प्र.उग श.	
९२, १-५	चातुर्मास्ये-शुनाचीरीयपर्व याज्या.		दशरात्र-अष्टमदिन प्र.उग श.	
१	नियुलत् वायव्यपशु-वपायाग याज्या.		तृतीयछंदोम प्रउग श.	समान विनियोग.
२-४	प्रथम छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण सप्त. दि. प्र.श.	पुरोडाश-याज्या.	
३	चातुर्मास्ये-शुनाचीरीयपर्व याज्या.		समान विनियोग.	
३	नियुलत् वायव्यपशु-पुरोडाश पुरोनुवा.		आम्रयणेष्टि याज्या.	
५	नियुलत् वायव्यपशु-द्विर्भाग याज्या.		समान विनियोग.	
९३, १	एन्द्रामपशु-वपायाग याज्या.		आम्रयणेष्टि याज्या.	
४	एन्द्रामपशु-पुरोडाश याज्या.		समान विनियोग.	
४	दशेयाग-एन्द्राम याज्या.		समान विनियोग.	
९४, १-१२	अभिद्रुपच्छ-उक्थ्य-प्रातःसवन अ-च्छावाक शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-६	अभिद्रुपच्छ-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.		तृतीयदिन-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.	
१-३	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र स्तो.		द. पू. याग ईशमीची पुरोनुवाक्या.	
७			अच्छावाक शस्त्र,	
४	चातुर्मास्ये-वक्षणप्रवासपर्व-पुरोनुवाक्या.		द्वितीयदिन प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.	
(४-६)			आम्रयणेष्टि पुरोनुवा.	
१०	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र		समान विनियोग.	
(१)			चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.	
१०-११	अहर्गण-अच्छावाक शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
५-७			चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.	
९५, १-३	प्रथमछंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदि. प्र.श.	समान विनियोग.	प्रथमछंदोम-प्रउग श.
१-३	गारस्तपशु-वपायाग याज्या व पुरोनुवाक्या.		नवमदिन प्रउग श.	
३	गारस्तपशु-पुरोडाश याज्या.		गारस्तपशु पुरोडाश याज्या.	
			वपायाग याज्या.	
			अन्यारभणीयेष्टि या.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.२५,४-६	दशरात्र-अष्टमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग, महाव्रत-प्रउग श.	
५	पवित्रेष्टि-याज्या.		अन्वारंभणीयेष्टि या. सावित्रपशु. हवि. या.	
९६,१-३	दशरात्र-पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		
४-६	सारस्वतपशु-वपा, पुरोडाश व हवि. पु- रोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
६	अन्वारंभणीयेष्टि-याज्या.		समान विनियोग.	
९७,१-१०	अभिषुव-उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र स्तोमहृदि अद्यापार्ध.		पंचमदि. ब्राह्मण. उ- क्थ्य श.	
(३)			वाहसत्यपशु वपा. या.	
(४)			वाह. पशु हवि. या.	
(७)			द. पू. याग उपांशु	
(६)			विष्णु देवतेची याज्या.	
			वाहसत्यपशु वपा. या.	
			पंचहविष्कदीक्षा. वृह- सतिदेवतेची याज्या.	
१०	वाजपेय-अतिरेक शस्त्र परिधानीया.			
१०	उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
९८,१-७	अभिषुव-उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणा- च्छंसी शस्त्र स्तोमहृदि अद्यापार्ध.			
९९,१	वैष्णवपशु-पुरोडाश याज्या.			
३	वैष्णवपशु-वपायाग याज्या.			
(१-६)			असौर्याम-अच्छा. श.	
३	वैष्णवपशु-हविर्भाग याज्या.			
४-६			दशरात्र-अच्छावा.श.	
७	आभ्युदयीष्टि-याज्या.		पयांस श्रद्धा.	
१००,१-७	उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.		समान विनियोग.	
३	वैष्णवपशु-पुरोडाशपुरोनुवाक्या.		द्वितीय व चतुर्थदिन अच्छा. शस्त्र.	
३	वैष्णवपशु-वपायाग याज्या.			
३	दशपूर्णमास-वैष्णव याज्या.			
४	वैष्णवपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.			
५-७	सोमातिरेकस्तुत शस्त्र-स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
(६)			आभ्युदयीष्टि या.	
१०२,१	चातुर्मास्यै-वैश्वार पार्जन्येष्टि याज्या.		समान विनियोग.	
अष्टम मंडल.				
१,१-३९	महामत-निष्केव शस्त्र.		समान विनियोग.	षष्ठदिन-निष्के. श.
१-३	चतुर्विंशदिन-मार्थ. सवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तो.		दशरात्र-षष्ठदि. नि- ष्केव. श.	
			महाव्रत-निष्केव. श.	
			दशमदिन-मैत्रावरुण मार्थ. सवन श.	
१	अग्निश्रेम-सोमानिषव.			
३-४	चतुर्विंशदिन-मार्थ. सवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तो.			

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.१.(१०-१२)			महावीर नामक पात्र कुटल्यास प्रायश्चित्ताहु	
२४	चतुर्विंशदिन-मार्घ्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तो.			
२९-३१	चतुर्विंशदिन-मार्घ्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तो.			
(३०-३४)			पुरुषमेधाकडे.	
२, १-३	अतिरात्र-अच्छावाक द्वितीय पर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	दशरा. प्रथमदि. म.म.
१-३	अभिष्टोम-मरुलतीय शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग.	महाप्रत-मरु. श.
१-३	अतोर्गाम-मरुलतीय शस्त्र स्तोत्रिया.		महाप्रत-मरुल. श.	विश्वजित्-मरु. श.
४-२७ व }	महाप्रत-निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण द्वितीयदि. नि ष्के. श	महाप्रत-क्र. ३१-३९	
२९-३९				
४-६	दशरात्र-पंचमदिन मरुलतीय शस्त्र अ- नुरूपा.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	द्वितीयदिन-मरुल. श.	समान विनियोग.
७-९	दशरात्र-चतुर्विंशदिन मरुलतीय शस्त्र अ- नुरूपा.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१३-१५	दशरात्र-षष्ठदिन-निष्केवल्य शस्त्र स्तो- त्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग	समान विनियोग.
१६-१८	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
२५-२७	अतिरात्र-होतुः प्रथम पर्याय शस्त्र वैक- ल्पिक स्तो.		अच्छावाक-प्रथमपर्या. शस्त्र वैक. स्तो.	
३, १-६ व }	महाप्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
९-३४				
१-२	अभिष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र प्रगाथ.		समान विनियोग.	
(३-४)			विश्वजित्-भैत्राय. श तृतीयस्वरसाम-पद्वैत प्रगाथ.	समान विनियोग.
१-२	चतुर्विंशदिन-निष्केवल्य शस्त्र सामप्रगाथ.	अहर्गण प्रथमदिन.		
१-२	दशरात्र-पंचमदिन प्रथम शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
५-६	पृष्ठपद्वैत-निष्केवल्य शस्त्र प्रगाथ.	अहर्गण षष्ठदिन.	समान विनियोग.	अभिष्ट. प. चतु. नि- ष्केवल्य श.
५-६	चतुर्विंशदिन-निष्केवल्य शस्त्र सामप्रगाथ.		समान विनियोग.	
७-८	अभिष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र अनुरूपा.	अहर्गण प्रथमदिन.	समान विनियोग.	
७-८	महाप्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
९-१०	अभिष्टोम-मार्घ्यं. सवन ब्राह्मणा. शस्त्र अ- नुरूपा.		समान विनियोग.	
९-१०	चतुर्विंशदिन-मार्घ्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र अनुरूपा.		महाप्रत-निष्के. श.	
१३-१८	चतुर्विंशदिन-मार्घ्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.	अहर्गण प्रथमदिन.	प्रथमम्बरसान-पद्वैत प्रगाथ.	
१३-१८	अहर्गण-मार्घ्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग व पुरुषमेधाकडे.	
१५-१६	अभिष्टोम-मार्घ्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८,२,१५-१६	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक प्रगाथ.		दशरात्र-दशमदि० ब्राह्मणा. उपस्थ श.	
१७-२०			महाव्रत-निष्केव श.	
८,१-१४	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-२	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन अच्छवाव शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.		तृतीयदिन-माध्यं. सवन अच्छवा. श.	
(७-८)			समान विनियोग, पुरपमेधाकडे.	
३-४	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन अच्छवाक शस्त्र स्तोत्रिया.		दशमदिन-माध्यं. सवन मैत्राव. श. स्तो	समान विनियोग.
११-१२			पृष्ठपद. पष्ठदिन-मैत्रा. श. स्तो.	
५,१-३६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
(४-६)			अभिष्ट. पृष्ठ. पष्ठदि.	
(१-९)			प्रउम श.	
(१०-१२)			अतोर्धाम-मैत्रावरुण. माध्यं. सवन. श.	
१-३६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		अनिष्टन. प. पंचमदि.	
११	अग्निष्टोम-प्रात. सवन द्विदेवत्त प्रह याज्या.		प्रउम श.	
१६	अग्निष्टोम-प्रवर्ग याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६,१-६५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-४५	सोमानिरेक स्तुत शस्त्र-प्रात सवनीय.			
१-४५	अतिरात्र-होतुस्तृतीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३			दशरात्र. नवमदि.	
३	अतिरात्र-होतु. प्रथमपर्याय शस्त्र.		ब्राह्मणा. प्रात. श.	
३	अतोर्धाम-ब्राह्मणाच्छंसी अतिरिक्तोक्त शस्त्र.			
१	दशरात्र-सान्नाय याज्या.		समान विनियोग.	
७-९	अभिष्टवपळह-उपस्थ-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
(७-९)			तृतीय छंदोम-मैत्राव श. प्रगाथ.	
३१	वाजपेय-अतिरिक्तोक्त शस्त्र.			
४६-४८			महाव्रत-निष्केव. श.	
७,१-३६	व्यूह दशरात्र-प्रथमछंदोम आग्निमासत नख.	अह्वयं सप्तमदिन आग्नि. श.	प्रथम छं. आग्नि. श.	समान विनियोग.
८	कारीरीष्टि-याज्या.			
२२	अग्निष्टोम-प्रवर्ग.	समान विनियोग.		
१-१५			दशरात्र-सप्तमदि. आग्निमा. श.	
८,१-२३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-२३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-२३	अतोर्धाम-मैत्रावरुण अतिरिक्तोक्त शस्त्र.			

क्र.संख्या.	आश्रयलायन धर्मसूत्र.	प्रेतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रोतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८८, १-३	दशरात्र चतुर्धरिन्-प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	
९, १-२१	असौयाम-ब्राह्मणाच्छंसी अतिरिक्तोक्त शस्त्र.			
७	अभिद्योम-प्रवर्ग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०, १-६	अभिद्योम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-वाधिन शस्त्र.			
११, १-१०	अभिद्योम-प्रातरनुवाक.			
१-१०	अतिरात्र-आधिन शस्त्र.			
१	प्रातपत्तीष्टि-पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	अन्वारभणीयेष्टि या. अग्नेय पशु वपायाग पुरोनु. प्रथम छंदोम-मंत्रा. उक्त्य श.	
(७-९)				
१२, १-३	अतिरात्र-अच्छायाक तृतीय पर्याय शस्त्र.			
१-३३	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-६	दशरात्र-दशमदिन-निष्केवल्य शस्त्र.		दशरात्र नवमदिन निष्केवल्य श.	
२५-२७	पोळसी-पोळसी शस्त्र.	समान विनियोग.		
१३, १-३३	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	अतिरात्र-अच्छायाक तृतीय पर्याय शस्त्र.			
४-६	उक्त्य-तृतीयसवन अच्छायाक शस्त्र.			
१६-१८			अतिरात्र-अच्छायाक तृतीय पर्याय, श.	
१४, १-१५	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-१५	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी तृतीय पर्याय शस्त्र.			
१५, १-१३	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-४			महामत निष्केवल्य श.	
१-३	अभिद्योमपक्ष-उक्त्य-तृतीयसवन ब्रा- ह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
(४-६)			दशरात्र तृतीयदिन- ब्राह्मणा. उक्त्य श.	
१६, १-१२	अतिरात्र-अच्छायाक द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
१-१२	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१७, १-३	महामत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-६	अभिद्योम-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	चतुर्धरिन्-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	असौयाम-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
४-६	असौयाम-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी श.			
७-१३	अभिद्योम-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी श.		समान विनियोग.	
११-१३	अतिरात्र-द्वेष्ट द्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
१९, १-६	अभिद्योमपक्ष-तृतीयसवन मंत्रावरण शस्त्र त्र्योत्रियानुक्ता.			
१९-२१	अभिद्योमपक्ष-तृतीयसवन मंत्रावरण शस्त्र त्र्योत्रियानुक्ता.	मंत्रावरण अहर्गण पंचमदिन प्रउग श.		
१९-२०			तृतीयछंदोम-मंत्रा. उक्त्य श.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.१९, २३-२४	अभिष्टवपळह-उन्म्य-तृतीयसवन मैत्रा- वरुण शस्त्र अनुकूपा.		तृतीय छंदोम-मैत्राव. उन्म्य श.	
३०-३१	अभिष्टवपळह-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र वैकल्पिक अनुकूपा.		दशरात्र तृतीयदिन- मैत्राव. उन्म्य श.	
२१, १-२	अभिष्टवपळह-उन्म्य-तृतीयसवन मा द्राणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.			
१-२	उन्म्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
१-१०	उन्म्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
१३-१६	अभिष्टवपळह-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया अनुकूपा.			
(१-१६)			महानत-निष्केव. श.	
२२, १-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आधिन शस्त्र.			
२३, १-३०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आधिन शस्त्र.		समान विनियोग. समान विनियोग.	
२४, १-३०	महानत-निष्केवल्य शस्त्र. १-३		तृतीय छंदोम-ब्राह्म. उन्म्य श. महामत निष्के. श. अभिष्ट. तृ. प्रउग श. दशमदिन निष्के. श. द्वितीय व तृतीय छं- दोम ब्राह्मण. उ. श.	
(१-९)				
१६-१८	दशरात्र-दशमदिन माध्यं. सवन ब्राह्म- णाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक अनुकूपा.			
१९-२४	दशरात्र-दशमदिन माध्यं. सवन ब्राह्म- णाच्छं. शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया अनुकूपा.			
२५-२७			प्रथम छंदोम-ब्राह्म. उन्म्य शस्त्र. अभिष्ट. तृ. दिन प्रउग श. अभिष्ट. तृ. दिन प्रउग श.	
२५, १०-१२			समान विनियोग; तथा १ ते ५	
१-३				
२६, १-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. १-१५		अभिष्ट. तृ. दिन प्रउग श.	
(४-६)	अतिरात्र-आधिन शस्त्र.			
१६-१९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. १६-१९			
२१	अतिरात्र-आधिन शस्त्र. वायव्यपशु-वेपायाग पुरोनुवाकया.		अभिष्टवप. पंचमादि. प्रउग श. दशरात्र-तृ. दिन प्रउग श. अभिष्ट. य. तृतीयदि. प्रउग शस्त्र.	
२३-२५	दशरात्र-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणत.		
२४-२५	वायव्यपशु-पुरोडाश व हविर्भाग पुरोनु- वाकया.			
२५	वातुर्मास्ये-शुनासीरीयपर्व पुरोनुवाकया.		अभिष्ट. य. पंचमादि. प्रउग श.	

क्रमांक.	आश्वलायन धौतसूत्र.	पेतरस्य ब्राह्मण.	शांखा. धौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८२७, १३-१५	दशरात्र-पंचनदिन प्रत्यक्षः.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	समान विनियोग.	
१-२१	तृतीयच्छंदोम- वैश्वदेवः.	अहर्गण नवमदिन.	दशरात्र-नवम. वैश्व. रा.	
२८, १-५	तृतीयच्छंदोम- वैश्वदेवः.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग.	
२९, १-१०	तृतीयच्छंदोम- वैश्वदेवः.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग.	
(४)			महाप्रत-निष्केवल्यः.	
३०, १-४			दशरात्र-नवमदिन वैश्वदेवः. रा.	
३१, १-१८			दशरात्र नवमदि. वैश्व. रा.	
३२, १-३०	महाप्रत-निष्केवल्यः.		समान विनियोग.	
१-१८	अतिरात्र-मैत्रावरुण प्रथम पर्यायः रात्रिः.		समान विनियोग, क्रिया १ ते ३	
४-६	दशरात्र-दशमदिन प्रातःसवन अच्छा- वाक उन्नीयमान सूक्त.		समान विनियोग.	
१७-१९	अदीनातिरात्र-द्वौतः प्रथम पर्यायः रात्रिः.		अच्छावाक प्रथमपर्या- य रा.	
३३, १-१५	महाप्रत-निष्केवल्यः.		समान विनियोग.	
(१)			द्वितीय स्वरसाम- निष्के. रा. अनुकुरा.	
१-३	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंदी रात्रि वैश्वदेवः स्तोत्रिया.		दशरात्र-तृतीयदि. माध्यं. सवन मैत्रा.	
२-३			द्वितीयस्वरसाम-नि. रा.	समान विनियोग.
७			तृतीय स्वरसाम- निष्केव. रा. अनुकुरा.	
७-९	प्रथम स्वरसाम-माध्यं. सवन ब्राह्मणा- च्छंदी रात्रि अनुकुर.		तृतीयदिन-मैत्रा.	समान विनियोग.
८-१०			माध्यं. सवन रा.	
३४, १-१५	महाप्रत निष्केवल्यः.		तृती. स्वरसा. निष्के.	
१			द्विस्वराहृदि पुरोवृ- त्त्या.	विपुवान्-निष्के रा.
३५, १-२४	अभ्युपनिषा-द्वौतुरतिस्फोडय रात्रिः.		अभिग. पष्ठदिन वैश्वदे. महाप्रत-निष्के. रा.	
१-१५				
३६, १-७	दशरात्र-पंचमदिन महत्तवीय रात्रिः.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
३७, १-७	महाप्रत-निष्केवल्यः.			दशरा. पंच. दि. निष्के. रा.
३८, १-१०	दशरात्र-पंचमदिन निष्केवल्यः.	अहर्गण पंचमदि.	समान विनियोग.	
१-१०	दशरात्र-प्रातःसवन अच्छावाक. रात्रिः.			
१-१	अभिग. पष्ठदि-प्रातःसवन अच्छावाक रा.			
१-२	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक रात्रि स्तोत्रिया.		दश. पष्ठदि. अच्छावा. प्रातःरा. रा.	
८-१०	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक रात्रिः.			
(४-१०)			दशरात्र-मैत्रावरुणा.	
८-१०	अहर्गण-द्वौतुरतिस्फोडय रात्रिः पंचम दशरा.			
७	अभिग. पष्ठदि-प्रातःसवन अच्छावाक प्राथमिक समान विनियोग. माध्यं.		समान विनियोग.	समान विनियोग.

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८४०, १-१२	महामृत-निर्धेयस्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
३-६	चतुर्विंशदिन-तृतीयसवन मंत्रावरण महा-यालमित् शस्त्र.			
९-११	असौर्याम-प्रात सवन ब्राह्मणाच्छेत्ती शस्त्र.			
४१, ३-५	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन ब्राह्मणा-च्छेत्ती शस्त्र.			
३-५	असौर्याम-प्रात सवन मंत्रावरण शस्त्र.			
४२, १-३	उपस्थ-तृतीयसवन मंत्रावरण शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	वारुणपशु-हविर्भाग याज्या.		वषावाग पुरोनुवा.	
१	अग्निष्टोम-अग्निदोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
२	वारुणपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.		वषावाग याज्या.	
३	अग्निष्टोम-सोमकृय.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
२	अग्निदोमीय प्रणयन परिधानीया.	समान विनियोग, विकल्पानं.	वारुणपशु-पुरोज्ज या.	समान विनियोग.
४३, १-३३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-३३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(६)			क्षामवतीष्टि पुरोनु.	
९	कारीरीष्टि व अवश्य-आज्यभाग पुरो-नुवाक्या.		समान विनियोग.	
९	दिव्याग्निसंसर्ग प्रायश्चित्तेष्टि.	समान विनियोग.	अवश्यपाकडे.	
११	अग्निष्टोम-आग्नीध्राची प्रात सवनीय प्र-स्थितयाज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
९-११			अग्निष्टुत-वैश्वदे. दा.	
१४	आमिवतीष्टि-आग्नेय याज्या.	समान विनियोग.		
१४	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१८	आमिहाम्येष्टि-पुरोनुवाक्या.		आग्नेयपशु पुरोज्ज.	
१८	अहिताग्नीनं प्रयाणकारी समारोप कर-प्याचा मंत्र.		पुरोनु.	
२८	अहिताग्नीच्या अग्नीना वैश्वताग्नीच्या स्वर्ग-ज्ञात्यास करुणयाच्या अभ्युपवीष्टि नामक प्रायश्चित्तेष्टीची याज्या.		समान विनियोग.	
४४, १-३०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-३०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१	आतिथ्येष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.		
१-४	महामृत-सामिधेनी.		आधानाग चतुर्थेष्टि याज्या.	
५	दर्शयाग-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.	दीक्षणीयेष्टि-आज्य-भाग वैकल्पिक पुरोनु.	समान विनियोग.	
(१२)			आश्वलायनाप्रमाणे.	
१६	दर्शपूर्णमासयाग-आग्नेय पुरोनुवाक्या.		पुनराधानाग इष्टि या.	
१६-२१			समान विनियोग.	
१७	सूर्येण्वतीष्टि-याज्या.		अग्निष्टुत एकाह-प्रात सवन अच्छा. दा.	
(१७)		श्रवामिसंसर्ग प्राय-श्चित्तेष्टि पुरो.	समान विनियोग.	

कन्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतेरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८४४, २१ (२१) (२५-३०)	अध्याधान-पावमानीष्टि पुरोनुवाक्या.	शकान्नि-ससर्ग प्राय- चित्तेष्टि याज्या.	समान विनियोग. अग्निष्टुत-एकाहप्रातः- सवन अच्छा. श.	
४५, १-४२ १-१५ १ २१-२५ २२-२४ (२२) (२२)	महामत-निष्केवल्य शस्त्र. अतिरात्र-अच्छावाक तृतीय पर्याय श. आप्रयणेष्टि-याज्या. अप्नोर्याम-मंत्रावरण अतिरेक्तोक्त श. स्तो. अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीय पर्याय शस्त्र स्तोत्रिया.	राजसूयातील सुरा- भक्षणकडे.	समान विनियोग. समान विनियोग.	
४०-४२	चतुर्विंशदिन-ब्राह्मणा. शस्त्र पळहस्तो- त्रिया.		अतिरात्र-ब्राह्मणा. द्वितीय पर्याय. श. दशरात्र-पष्ठदिन. ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र. पळहस्तोत्रिया.	
४६, १-२० २१-२२ २५ (२५)	महामत-निष्केवल्य शस्त्र. दहरात्र-पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग. समान विनियोग, दशरात्रात. अग्निष्टुत-एकाह-मन्त्र- तृतीय श. एकपातिनीसंज्ञक ऋ.	समान विनियोग, पोळशी शस्त्रात.
४७, १ ४८, २ २-४ १३ ६ १३ १५ ४९, १-२० १-२० ५०, १-६ (१-४) ९-१८ १-२ १-२ ३-४ १३-१५	अग्निष्टोम-अप्नोमीय प्रणयन. अग्निष्टोम-तोमभक्षणानंतर आत्मानि- मंशन. चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ याज्या. अग्निष्टोम-तृतीयसदन ताम्यचर याज्या. साम्यपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आग्नि शस्त्र. महामत-निष्केवल्य शस्त्र. महामत-निष्केवल्य शस्त्र. चतुर्विंशदिन-निष्केवल्य शस्त्र सामग्र्याथ. चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र स्तोत्रिया. चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन अच्छा. शस्त्र अनुरूपा. चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन अच्छा. शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग, अहर्गणात. अहर्गण द्वितीयदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग. अग्निष्टुत-एकाह-मन्त्र- तृतीय श. एकपातिनीसंज्ञक ऋ. समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. अग्निष्टुत-प्रातःसवन शस्त्र. द्वितीय छंदोम-अच्छ माध्यं. सवन शस्त्र. समान विनियोग. अग्निष्टोम निष्के. शस्त्र सामग्र्याथ. चूताय छंदोम-मंत्रा. माध्यं. श.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८५१, १			निहनिष्कदीक्षणीया, आदित्यदेवतेषां पुरो. पंचमदिन मन्त्रा. मार्घ्यं. सवन श. पंचमदिन ब्राह्मणा, श. महामत-निष्केव. श. अश्वमेध-यजमानानं अश्वस स्पर्श करता- ना जप.	
१-३				
४-५				
७-९				
११				
५२, १-३	दशरात्र-पञ्चदिन मरुत्तीय शस्त्र स्तो- त्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग, महामत-मरुत्. श. महामत निष्केवत्त्व.	समान विनियोग.
४-६				
७-९	दशरात्र-पंचमदिन मरुत्तीय शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	दशरात्र-पंचम दिन मरुत्तीय. श. अतिरात्र-ब्राह्मणा- च्छसी प्रथम पर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.
(१-८)				
५३, १०-१३ (१-१२)	अतिरात्र-होतुर्द्वितीय पर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग, महामत-निष्केवत्त्व.	समान विनियोग.
५४, ८	अग्निष्टोम-प्रातःसवन होतुःप्रस्थितयाज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
५५, १-१४ (३-८)	महामत-निष्केवत्त्व शस्त्र.		महामत-निष्केव. श.	
१-२	अग्निष्टोम-मार्घ्यं. सवन अष्टा. शस्त्र स्तोत्रिया.			
१-२	चतुर्विंशदिन-मरुत्तीय शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरात्र तृतीयदिन- अच्छावा. मार्घ्यं. सवन शस्त्र.	
(७-९)			दशरात्र द्वितीयदिन अच्छा. श.	
९-१०	चतुर्विंशदिन-मार्घ्यं. सवन अच्छा. शस्त्र. अनुकृपा.		द्वितीय खरसान- रुद्रत प्रगाथ.	रुद्रत प्रगाथ.
५६, १०	अग्न्याधानात् तृतीयेष्टि-अनुयाक्या.		समान विनियोग. एकपातिनी ऋचा	
१२	आदित्यपञ्च-पुरोडाश पुरोनुवाक्या.			
५७, १-३	अग्निष्टोम-मरुत्तीय शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गण प्रथमदिन, मरुत्तीय शस्त्र.	समान विनियोग. वाजपेय मद्. श. प्र- तिपदा.	समान विनियोग.
४-६	शृष्ट्याभिहवपञ्चद्वितीयदिन मरुत्. शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
७-९	दशरात्र-तृतीयदिन मरुत्तीय शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१०-१२	दशरात्र-चतुर्थदिन मरुत्तीय शस्त्र. प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
५८, १-३	गोळसी-गोळसी शस्त्र. महामत-निष्केवत्त्व.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३	महामत-निष्केवत्त्व.			समान विनियोग.
३	अग्निहोत्र होम-प्रथमाहुल्लुप्तमंजण.			
४-६	अतिरात्र-मंत्रावरण द्वितीय पर्याय शस्त्र अनुकृपा.			अतिरात्र ब्राह्मणाच्छं- ती द्वितीय पर्याय श.

ક્રમક્રમાંન.	આશ્વલયાન શ્રોતસૂત્ર.	પેતરેય ગ્રાહ્યણ.	શાંખા. શ્રોતસૂત્ર.	શાંખાયાન ગ્રાહ્યણ.
૮૫,૫-૬	પોઝરીશત્ર પરિધાનીયા.	સમાન વિનિયોગ.	મહાવ્રત-નિષ્કે. શ.	
૮-૧૦	પોઝરી-પોઝરી શત્ર.	સમાન વિનિયોગ.	સમાન વિનિયોગ.	
૧૩-૧૫	પોઝરી-પોઝરી શત્ર.	સમાન વિનિયોગ.	સમાન વિનિયોગ.	
૧૭	અમિષ્ટોમ-પૂર્વાહપ્રવર્ધ્ય.		મહાવ્ર. નિષ્કે. શ.	
૫૨,૧-૧૧	મહાવ્રત-નિષ્કેવલ્ય શત્ર.		સમાન વિનિયોગ.	
૩	મહાવ્રત-નિષ્કેવલ્ય શત્ર વેકલ્પિક સ્તો- ત્રિયા		સમાન વિનિયોગ.	
(૧-૨)			વતુર્થદિ અચ્છા. માધ્ય. સવન શ.	
૫-૬	દશરાત્ર-તૃતીયદિન નિષ્કેવલ્ય શત્ર. વૈરુપસામ સ્તોત્રિયા.	સમાન વિનિયોગ, અહર્ગળાત	સમાન વિનિયોગ. વિપુલાન્-નિષ્કેવ. શ.	સમાન વિનિયોગ.
૬૦,૧-૧	અમિષ્ટોમ-પ્રાતરનુવાક.		અનુરુપા.	
૧-૧	અતિરાત્ર-આશ્વિન શત્ર.			
૧૦-૧૫	અમિષ્ટોમ-પ્રાતરનુવાક.			
૧૦-૧૫	અતિરાત્ર-આશ્વિન શત્ર.			
૧૦-૧૨	દશરાત્ર-દશમદિન પ્રાત સવન અચ્છા- વાક વાદ.		દશરાત્ર દશમદિ. અ ચ્છાવાક પ્રવેશા- નતર પઠન.	
૬૧,૭-૮	અમિષ્ટોમ-પ્રવર્ધ્ય વ સોમામિપવ.	સમાન વિનિયોગ.	અમિષ્ટુત-પ્રાત.સ. અચ્છાવા. શ.	
૧૩	અમિષ્ટોમ-પ્રવર્ધ્ય.	સમાન વિનિયોગ.	સમાન વિનિયોગ, પ્રવર્ધ્યકાંડે.	
૧૬	અમિષ્ટોમ-પ્રવર્ધ્ય.	સમાન વિનિયોગ.	સમાન વિનિયોગ.	
(૧૫)			સમાન વિનિયોગ.	
૬૨,૧-૧૮	અમિષ્ટોમ-પ્રાતરનુવાક		દશરાત્ર-અચ્છાવા.શ.	
૧-૧૮	અતિરાત્ર-આશ્વિન શત્ર.		સમાન વિનિયોગ.	
૬૩,૧-૧૫	વ્યોમ, વિધેવેવસ્તુત વ પંચશારવીય एकाह-आज्य शत्र.		મહાવ્રત-આજ્ય શ.	
(૧-૩)			પુરુષમેધ-આજ્ય શ.	
(૭-૯)			અમિષ્ટુત-મહલ્. શ.	
૬૪,૧-૧૬	અમિષ્ટોમ-પ્રાતરનુવાક.		અમિષ્ટુત-વૈશ્વ. શ.	
૧-૧૬	અતિરાત્ર-આશ્વિન શત્ર.		દશરાત્ર તૃતીયદિન, આજ્ય. શ.	
૧-૧૬	દશરાત્ર-તૃતીયદિન આજ્ય શત્ર.	સમાન વિનિયોગ, અહર્ગળાત.		
૧૧-૧૨	પ્રામ્યામિસર્ગ પ્રાયથિતેષ્ટિ-અનુવાચ્યા યાજ્ઞા	સમાન વિનિયોગ.	સમાન વિનિયોગ.	
૬૫,૧-૩	સૂક્ષ્મ દશરાત્ર-વતુર્થદિન મહલ્તીય શત્ર.	સમાન વિનિયોગ, અહર્ગળાત.	સમાન વિનિયોગ. દશરાત્ર-પંચમદિન મહલ્તીય શ	સમાન વિનિયોગ. સમાન વિનિયોગ.
૪-૬	દશરાત્ર-પદ્મદિન મહલ્તીય શત્ર.	સમાન વિનિયોગ, અહર્ગળાત.		
૭-૯	દશરાત્ર-પંચમદિન મહલ્તીય શત્ર.	સમાન વિનિયોગ, અહર્ગળાત.	પદ્મદિન મહલ્તીય શ.	સમાન વિનિયોગ.

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.६५, १०-१२	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		दशमदिन दधिग्रह पुरोष.	
६६, १	महामृत-निष्केवल्य शस्त्र.		महामृत-निष्के. श.	
६७, १-३	महामृत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१०			महामृत-निष्के. श.	
६९, १-८	अतिरात्र-मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
१	महामृत-निष्केवल्य शस्त्र.			
७०, १-९	महामृत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-३	अतिरात्र-मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
४-६	अतिरात्र-अच्छावाक प्रथम पर्याय शस्त्र.		सोमामिषय.	
(१)				
७-९	अतिरात्र-अच्छावाक द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
७१, १-९	महामृत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-६	अतिरात्र-मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
(४-६)			अतिरात्र मैत्रावरुण तृतीयपर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.
७२, १-९	दशरात्र-अष्टमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
(२)				
७३, १-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		दशरात्र-एकपातिनी ऋचा.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		द्वितीय छंदोम-मैत्रा.	
१-३	अग्निष्टोम-उपस्य-मैत्रावरुण शस्त्र.		उपस्य श.	
७४, १-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
४-६			अग्निष्टुत-ब्राह्मणा. श.	
८	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७५, ४			अग्निहोत्र होम जप.	
७६, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
७७, १-६	महामृत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
१-३	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
७८, १-३	चतुर्विंशदिन-महत्तवीय शस्त्र.	महत्तवीय प्रगाथ.		
(७)			महामृत-निष्केव. श.	महत्तवीय प्रगाथ.
१-३	पृथक्. अग्निष्ट. प.-द्वितीयदिन प्रगाथ.	समान विनियोग, अहर्गणात्.		
३-४	अग्निष्टोम-महत्तवीय शस्त्र.	अहर्गण प्रथमदिन.	महामृत-निष्केव. श.	
५-६	प्रथम खरसाम-निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदिन.	समान विनियोग.	
(५-७)			खरसाम-निष्केव. श.	समान विनियोग.
७९, १-६	महामृत-निष्केवल्य शस्त्र.		सोम.	
५-६	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-३)			दशरात्र-पंचम दिन प्रथम श.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८८१, २-३३ (४-८)	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		महाव्रत निष्के. श.	
१-३	अतिरात्र-होतुः प्रथम पर्याय शस्त्र स्तोत्रि.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-६	अतिरात्र-होतुः प्रथम पर्याय शस्त्र.		अप्तोयाम-अच्छा, उक्थ्य श.	
१		अतिरात्र होतुः प्रथम- पर्याय श.		
७-३३	अतिरात्र-होतुः प्रथम पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
७-९	अप्तोयाम-अच्छावाक अतिरिक्तोक्थ शस्त्र स्तोत्रिया.			
(१०-१२)			अभिष्ट. प. पंचमदि.	समान विनियोग.
१०-१२	व्यूह दशरात्र-चतुर्विंशदि. निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणोत्त.	समान विनियोग, दशरात्रोत्त.	
११-२१	अतिरात्र-अच्छावाक प्रथम पर्याय शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग. महाव्रत निष्के. श.	
(१२-२४)			अहीनातिरात्र-अच्छा- वाक तृतीय पर्याय श.	
२८-३०	अभिष्ट. प. उक्थ्य-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरात्र-पंचमदिन निष्के. श.	समान विनियोग.
८२, १-३३	अतिरात्र-होतुर्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३४	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	अभिष्टोम-प्रातःसवन ब्राह्मणा. श.		समान विनियोग.	
१-६	अप्तोयाम-मैत्रावरुण अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.		समान विनियोग.	
७-९	अप्तोयाम-ब्राह्मणाच्छंसी अतिरिक्तोक्थ शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरा. पंचमदिन, निष्के. श.	समान विनियो
७-९	व्यूह दशरात्र-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणोत्त.		
१९-२१	अभिष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र अतुल्या.		समान विनियोग.	
१९-२१	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रिया.			
३१-३३	व्यूह दशरात्र-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणोत्त.	समान विनियोग, दशरात्रोत्त.	
३४	व्यूह दशरात्र-नवमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	अभिष्ट. पञ्चदि. प्रजय.	समान विनियोग
८३, १-६	सोमागिरेक शस्त्र-स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
८४, १-६	अभिष्ट. प. गत उक्थ्य-अच्छावाक शस्त्र. वैकल्पि. स्तो.		दशरात्र चतु. दिन प्रजय श. ऋ. १-३ महाव्र.-निष्के. श.	
१-९			समान विनियोग.	
८५, १३-१५ (७-१२)	पृथ्व प. उक्थ्य-च. सवन ब्राह्म. शस्त्र.		संक्षिप्तमरणदिन-ब्रा- ह्मणा. श.	
८६, १-९	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१			प्रथम खरसाम-निष्के. श. अतुल्या.	
१-२	चतुर्विंशदिन-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तो- त्रिया.			

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८८६, (२-३) १०-१५	चतुर्विंशदिन-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		प्रथम स्वरसाम-निष्के. चतुर्थदिन. ब्राह्म. माध्य. श. स्तो. ऋ. १०-१२ महात्र. निष्केव. सं. १० व १३-१५	समान विनियोग.
८७, १-१२ १-६	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र अभिष्ट. प. उक्थ्य-तृ. सवन ब्राह्मणा- च्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग. समान विनियोग.	
(१-३) ७-१२	उक्थ्य-तृणीयसवन अच्छावाक शस्त्र स्तोत्रिया.		पोळशी शस्त्र. समान विनियोग.	
८८, १-३ १-३ ३-४ (३-४)	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र वै. स्तोत्रिया, महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैक. स्तोत्रिया.		दशरात्र द्वितीय दि. अच्छावा. उक्थ्य श. समान विनियोग. विपुवान्-निष्केव. स्तोत्रि. प्रथम छदोम-अच्छा. श.	समान विनियोग.
५-६	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन मरुत्तरीय शस्त्र.	अहर्गण चतुर्थदिन	विश्वजि शिल्प प्रगाथ	
८९, १०-११ १२	वाग्देवत्यपशु-वषा व दधिर्भाग याज्या.		देविकाहवि याज्या.	
९०, १-१० १-२ ३ ११ ५ (१-१०)	पृष्ठपञ्च पचमदिन-प्रउग शस्त्र अतिरात्र-आश्विनशस्त्रपठणापूर्वा होम.	समान विनियोग, अहर्गणात्.	दशरात्र-पचमदिन प्रउग श. दशरात्र-मैत्राव. श. एकपातिनी ऋचा. दशरात्र-पचम दिन. प्रउग श. अमिष्टुत् आमिमा. श	
११-१२	सोमातिरेक माध्यं. सवन शस्त्र स्तोत्रिया.		विपुवान्-निष्केव. स्तोत्रि.	समान विनियोग.
११-१२ १५ ९२, १-१८ १-१८ १ (४-६)	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वै. प्रगा. स्तोत्रिया. अमिष्टोम-प्रातरसुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र. देवमुहवि-याज्या.		देविकाहवि पुरो. अमिष्टुत्-आपो- नष्पीया.	
६ ७-९ १६	अन्वारमणीयेष्टि-याज्या. अभिष्ट पञ्च उक्थ्य-तृ. सवन मैत्रा- शस्त्र वै. स्तोत्रिया. दशरात्र-दशमदिन खोवसूक्त.		दशरात्र-चतुर्थदिन मै उक्थ्य श.	

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.२१, (१३-१५) ९२, १-७	अग्निष्टोम-प्रतरनुवाक.		अग्निष्टुत-प्रउग. श. समान विनियोग. ऋ. १-४.	
१-७	अतिरात्र-आधिन शस्त्र.		समान विनियोग. ऋ. १-४	
८	अभिष्ट. पद्धह. उक्थ्य-मैत्राव. शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरात्र-तृतीयदिन मैत्रा. उक्थ्य श.	
वालखिल्यसूक्त. १, १-१०	वालखिल्य शस्त्र.	वालखिल्यसूक्त सहो- द्विष.	समान विनियोग.	
१-२	अग्निष्टोम-मार्ध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी श. वैकल्पिक-स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
(१-२)			दशरात्र-ब्राह्म. मार्ध्यं. श. स्तो.	
२, १-१०	वालखिल्य श.		अग्निष्टोम-मार्ध्यं. ब्राह्म. श.	
(१-२)			दशरात्राह्मणा. मा. श.	
१-२	अग्निष्टोम-मार्ध्यं. सवन ब्राह्म. शस्त्र. वैकल्पिक स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
५-६			तृतीय छंदोम-मैत्रा. मार्ध्यं. सवन श.	
३, १-१० (३-६)	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग. महाम्रत-निष्केव.	
४, १-१० (५-१०)	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग. त्रिरात्र-ब्राह्म. मार्ध्यं. सवन श.	
५, १-८ ५-६	वालखिल्य शस्त्र. इन्द्रनिहव प्रगाय.	समान विनियोग.	समान विनियोग. समान विनियोग.	
६, १-८ (३-४) (१-४)	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग. महाम्रत निष्केव. श. महारा. निष्केव. श.	
७, १-५ (१-५)	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग. पुरुषमेधात.	
८, १-५ (१-५)	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग. पुरुषमेधात.	
११, १-५ १-५	पष्टादिन-अच्छावाक उक्थ्य शस्त्र. असौर्याम-अच्छावाक उक्थ्य शस्त्र.		समान विनियोग. समान विनियोग.	
*नयम मंडल. १, (१)		राजसूय-अभिषेका- नंतर सुराभक्षण मन.		
५, १-११ ८, ४	आग्नीसूक्त रक्ष्य गोत्रीयाचं. सोमानिपव प्रायस्तु. कर्मांत राणगात्रीच्या मत्तं पेज.			
११, ६	प्रवर्यं.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१८, ४	पवित्रेष्टि-आज्यभाग याज्या.		समान विनियोग.	
२९, १			सोमानिपव.	
३०, १			सोमानिपव.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
९,५७,१ ५४,१ ६६,१९-२१	अध्याधानागवावधानीष्टि-पुरोनुवाक्या.		सोमाभिपव. अग्निहोत्र होम जप. समान विनियोग. अग्निहोत्र होमप्रथमा- हुतीचं उपस्थान.	
६७,१४	सोमाभिपव-गाणगरी मतानं प्रावस्तुत् कर्मामध्यं			
२३	पवित्रेष्टि-याज्या.			
२९	अग्निष्टोम-अग्नीषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७१,९	प्रवर्ग्य-व अग्नीषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
७३,१-९	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७४,४	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-५	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.		
८३,१-३		अहिताग्नीचं पवित्र नष्ट क्षात्यास प्रायश्चि- त्तेष्टि याज्या पुरोनु.	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.
९६,६	देवसुहवि याज्या.			
११	चातुर्मास्यं-महापितृयज्ञ-पुरोनुवाक्या.			
१०१,२	पवित्रेष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.			
४-६	पृथक्पृथक्-पष्ठदिन त्राक्षणाच्छंसी शस्त्र.			
१०४,२	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०५,२	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०७,२१	सोमाभिपव-प्रावस्तुत् कर्म.		समान विनियोग.	
२२-२४			वशमदिन प्रावस्तुत् कर्म.	
११०,१-३				राजान युदाहूत परत आज्यविर करावयाज्या होमाकडे. (हीप्र वि- नियोग नव्हे)
दशम मंडल.				
१,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	आधानानंतर अग्निहोत्रहोम होण्यापूर्वां आहवनीयातील अग्नि नष्ट क्षात्यास प्रायश्चित्तेष्टि याज्या.			
५	आतिथ्येष्टि-सिष्टकृत् पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
२,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	दशपूर्णमासयाग-सिष्टकृत् पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
३	पथिकृदिष्टि-याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३	प्रायणीयेष्टि-याज्या.	समान विनियोग.		
४	प्रातपत्तीष्टि-याज्या.	समान विनियोग.		
३,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		अन्वारभणीयेष्टि-या.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
४,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७	सामिचित्तनु-उज्जासमरणीयेष्टि-याज्या.		समान विनियोग.	
५,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
६,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०,६,१-७ ७,१-७ १-७ (१-७)	अतिरात्र-आश्विन दश. अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन दश.		समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग. अभिष्टुत-आपोनप्नी- या.	
॥ (१)	सस्त्वयनीष्टि-पुरोनुवाक्या.		विपुवान्-प्रातरनुवाक प्रतिपदा.	
८,१-६ ६	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक. दर्शपूर्णमासयाग-आमेय याज्या.		समान विनियोग. समान विनियोग. पुनराधानाग इष्टि या.	समान विनियोग.
१-६ ९,१-३ (१) ४-७	अतिरात्र-आश्विन दश. अभिष्टोम-आमिमास्त दश.	अपोहिष्टीय सङ्गोहेष्ट.	आमेयपशु-वषायाग याज्या. समान विनियोग. समान विनियोग. देविकाहवि पुरोनुवा. यष्टपुष्ट-उरोभिर्मरीन.	समान विनियोग.
११,८	महामत-मरुतदीय दश सपत्यावर आज्य होम.			
१३,१-३	द्विभिर्धानं प्रवर्तन.	समान विनियोग.	समान विनियो. ऋ. ३	
१४,१ ३ (१-५)	चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ याज्या. अभिष्टोम-आमिमास्त दश.	समान विनियोग.	समान विनियोग. दीक्षितमरणानंतरप्या विधीमर्त्ये होत्यानं द्विषावयाच्या.	समान विनियोग.
४-५ ४ ७-८ १०-१२ १५,१-३	चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ अनुवाक्या. अभिष्टोम-आमिमास्त दश. सप्राचील दीक्षितमरणानंतर दहन- विधीमर्त्ये होत्यानं द्विषावयाच्या. अभिष्टोम-आमिमास्त दश.	समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग. कृत्वा १
१-७ १ ११-१४ १६,१-६	चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ. चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ. चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ. सप्रात दीक्षितमरणानंतर दहनविधी- मर्त्ये होत्यानं द्विषावयाच्या.		समान विनियोग.	
११ १२ १७,१-६ (५) ६ ७	चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ याज्या. चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ सामिधेनी. सप्रात दीक्षितमरणानंतर दहनविधी- मर्त्ये होत्यानं द्विषावयाच्या. पेष पशु-पुरोडाश याज्या. पुष्ट दशरात्र-चूलीयष्टोम, प्रउग दश.	समान विनियोग. समान विनियोग. समान विनियोग.	समान विनियोग. समान विनियोग.	
१० १० ११-१२	अवध-प्रानानंतर आचमन. दशरात्र-चूलीयष्टोम-वषादीनानंतर मर्जन. अभिष्टोम-मुत्तम विपुत्रोम.	समान विनियोग, अहर्गन्नात.	पुरो. पौष्पपशु वषा. पुरोनुवाक्या. मरुतपशु पुरोव्यस पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.१७, ११-१२	आहुति आयतनावाहेर सांडल्यास प्रा- यश्चित्तक्षेम.			
१८, १०-१३	सत्रांत वीक्षितमरणानंतर दहनविधी- मध्यं होल्यानें द्वापरावयाच्या.			
१८			पुरुमेधाकडे.	
२१, १-८	महामृत-आग्निमहृत शस्त्र.	समानविनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	
१-८	दशरात्र-चतुर्थदिन आज्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग, व्युहदशरात्र-चतु- र्थदिन आज्य शस्त्र.	समान विनियोग.
२२, १-१५	दशरात्र-चतुर्थदिन निष्केवल्य शस्त्र.			समान विनियोग.
२३, १	दशरात्र-चतुर्थदिन माध्यंदिनसवन शस्त्र.			
५-७			दशरात्र चतुर्थदिन-मे- त्रावरण शस्त्र.	
१-३			तृतीयदिन-मेत्रावरण माध्यं. सवन शस्त्र स्तो.	
२४, १-३			दशरात्र-चतुर्थदिन अ- च्छावाक शस्त्र.	
२७, १-२४	महामृत-मरुततीय शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-८)		सूक्तप्रतीकोत्प्रेष.	पुरुमेधाकडे.	
२९, १-६	दशरात्र-चतुर्थदिन, स्तोमशुद्धि आवापार्थ.		समान विनि.	१-१२.
१-१२	महामृत-निष्केवल्य शस्त्र.			
३०, १-११	अग्निष्टोम-आपोनष्टीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(७)			देविकाहवि-याज्या.	
१२	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक प्रतिपदा.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१३-१५	अग्निष्टोम-आपोनष्टीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३१, १	वैश्वदेवपशु-पुरोडाश पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
३५, १३	वैश्वदेवपशु-नपायाग पुरोनुवाक्या.		द्वितीयाभिज्ञ. पशुदिन वैश्व. शस्त्र. ऋ. १-१४	अभिज्ञ. पशुदि. वैश्व- देव शस्त्र.
१-१४			वैश्वदेवपशु पुरोडा. पु.	
१४			दशरात्र-एकपाणिनीय.	
१७			तृतीयस्वरसाम-वैश्वदे- व शस्त्र.	समान विनियोग.
३६, १-१४	अभिज्ञवपळह-पशुदिन वैश्वदेव शस्त्र.		विपुवान्-निष्के. शस्त्र.	
३७, १०				
१-१२	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.			
१-३	विपुवान्-निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया.		विपुवान्-निष्केव. शस्त्र	
१०	सीर्यपशु-हविर्माग याज्या.		अनुरूपा.	
(७-९)				
१२	यज्ञपुच्छ-आहवनीयांत समिध देतानां.			
३९, १-१४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१४	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.		समान विनियोग.	
४०, १-१४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१४	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.		समान विनियोग.	
४१, १-३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-३	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.		समान विनियोग.	
४२, १-११	अभिज्ञवपळह वक्ष्य-माझणाच्छंसी शस्त्र स्तोमशुद्धि आवापार्थ.		उत्थ-माझणाच्छं. शस्त्र.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतेरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.४२.(१-३)			दशरात्र-तृतीय व चतुर्थदिन अच्छा. श.	
४३, १-११	उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.	एन्द्रावाहस्यसंशोहेर.	अतिरात्र-चतुर्थदिन ब्राह्मण. शस्त्र.	
४४, १-११	अग्निहोत्रपञ्च-उक्थ्य-ब्राह्मणा. शस्त्र.			
४५, १-११	अतिरात्र-आग्निं शस्त्र.			
४	क्षामवतीष्टि-पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.		
४६, १-१०	अग्निहोत्र-ग्रतरनुवाक.			
१-१०	अतिरात्र-आग्निं शस्त्र.			
४८, १-११	अतिरात्र-होतुर्द्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग. दशरात्र-तृ. दिन निष्केवल्य शस्त्र. दशरात्र नवमदिन निष्के. श.	समान विनियोग.
१-११	समूहदशरात्र-तृतीयछंदोम निष्केव. शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.		
४९, १-११	अतिरात्र-मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.		तृणीय पर्याय शस्त्र.	
५०, १-७	महाप्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
४	दशपूर्णमास-महेंद्र याज्या.			
४	सामिचित् ऋतु-देवसुहवि याज्या.			
४	भू नामक एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.			
५२, १	दशपूर्णमासयाग-सुगादापनापूर्वाजप.		समान विनियोग.	
५३, २	दशपूर्णमासयाग-सुगादापन व सामि-धेनीच्या पूर्वी जप.			
३	सुरभिमतौष्टि-याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४	दशपूर्णमासयाग-सुगादापन व सामि-धेनीच्या पूर्वी जप.		अग्निष्टुत-वैश्वदेव श.	
(५)			अग्निष्टुत-वैश्वदेव श.	
६	दशपूर्णमासयाग-वेदास्तरण.	आहिताग्नि सूतकात्रप्रा-शनदोषप्राप्यित्तेष्टि याज्या. श्र ६-७	महाप्रत-आग्निमा. श.	
६	अग्निहोत्रहोम-उद्वधारासिचन.		पुरुषनेषाकडे.	
(३)				
३	अमीला कुश्याचा सर्वां शास्त्र्यास प्राय.			
३	अग्निहोत्र-आग्निमास शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
५४, १-६	महाप्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-६	दशरात्र-द्वितीयछंदोम निष्केवल्य.	अहर्गण अष्टमदिन नि-ष्केवल्य शस्त्र.	द्वितीयछंदो. निष्के.श.	समान विनियोग.
५५, १-२				
५	महाप्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		महाप्रत-निष्के. शस्त्र.	
५-७				
६-८				
५६, १	आद्वनीयांतील अग्नि आयतनावाहेर उवाच्यास तो आगतनर्तत यकताना प्रणवयाया मंत्र.		सनात ईक्षित मरण पावल्यास जाणवेदेहिक् स्मर्त होल्यानं क्षणान-याच्या. महाप्रत-निष्के. शस्त्र.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.५७, १-६	अग्निहोत्र्यानि प्रवासाद्य निघतां पठण करणें.			
१-६	महापितृयज्ञ-ऋत्विजांनी जप करण्याकडे.		समान विनियोग.	
१-६	रात्रांतील निघित पठण करावयाचे विसरून राहिल्यास त्या जागी दुसरे सूक्त पठण करणें. व त्या सूक्तापूर्वी हें सूक्त पठण करणें.	समान विनियोग.		
३-५	पिंडपितृयज्ञ-उपस्थान.			
५८, १-३			पुरुषमेधाकडे.	
५९, १-१०			पुरुषमेधाकडे.	
६१, १-२७	पृथ्व्यपळह-पृथदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
६२, १-११	पृथ्व्यपळह-पृथदिन वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गणांत.	दशरात्रांत.	आश्वलायनाप्रमाणें.
६३, १-१७	पृथ्व्यपळह-तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-१७	अग्निप्रवपळह-तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गणांत.	दशरात्रांत.	आश्वलायनाप्रमाणें.
३	अग्निष्टोम-वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.	पंचमाभिष्टोम. पृथदिन वैश्व. शस्त्र.	पृथ्व्यपळह-तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.
१०	आदित्यपञ्च-यथायाम याज्या.		समान विनियोग.	
१०	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१५-१६	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक.	समान विनियोग.	अग्निष्टोम. प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	
६४, १०			दशरात्र-पृथदि. तृतीय-सवन नेष्ट्याची प्रस्थित याज्या.	
१०			अग्निप्रवपळह-पृथदि. वैश्वदेव शस्त्र.	
६५, १-१५			चतुर्भाभिष्टवपळह-पृथ. वैश्वदेव शस्त्र.	
१-१५			प्रथमखरसाम-वैश्वदेव समान विनियोग.	
१-१५			शस्त्र.	
६६, १-१५	पृथ्व्यपळह-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन श.	अग्निप्रवपळह-द्वितीय. वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.
१-१५	अग्निप्रवपळह-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१३	असौमीम-अच्छावाक अतिरिक्तोक्त श.			
६७, १-१२	अग्निप्रवपळह उत्स्य-प्राक्षणा. शस्त्र.			
३	अग्निष्टोम-देवसुहवि याज्या.			
६८, १-१२	उत्स्य-तृतीयसवन प्राक्षणाच्छंसी शस्त्र.	प्राक्षाहसल संश्लेषित.	समान विनियोग.	
७०, १-११	आप्रोसूक्त-वायव्य गोत्रीयांचें.			
३	त्वाष्ट्रपञ्च-यथायाम याज्या.			
१०	वनस्पतिसोम-निष्ठेवत्य शस्त्र सूक्त-मुखी याज्या.			
७१, १	अग्निष्टोम-देवसुहवि पुरोनुवाक्या.			
३-४	वाग्देवत्वपञ्च-पुरोडास याज्या व पुरोनु.			
१०	अग्निष्टोम-सोमप्रवहण.	समान विनियोग.		
७२, ५	आदित्यपञ्च-द्विभिर्गो पुरोनुवाक्या.			

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०, ७३, १-११ १-११ १-११	अग्निष्टोम-मरुत्वतीय शस्त्र. सौमिकचातुर्मास्य-वैश्वदेव शस्त्र. महाश्रत-निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग. विपुवान्-मरुत्वतीय श. उज्जित एकाह-निष्केव. शस्त्र.	समान विनियोग. समान विनियोग. अभिजित्-मरुत्व. श.
७४, ६	अग्निष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र धाम्या.	अहर्गण द्वितीयदिन निष्केव. शस्त्र.	समान विनियोग.	
७६, १-८	अग्निष्टोम-सोमाभिपव.			
७९, १-७ १-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
८०, १-७ १-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
८१, २ ५ ५ (१-३)	वैश्वकर्मणपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या. चातुर्मास्य साकमेधपवै याज्या. वैश्वकर्मणपशु-हविर्भाग याज्या.		पुरोवाक्य व पुरोनु. समान विनियोग. वपायाग याज्या. वैश्व कर्मण पशु-वपा व हवि. पुरोनुवाक्या. पुरोवाक्य व हवि. चा.	
६-७ ६	वैश्वकर्मणपशु-वपा व पुरोवाक्य पुरोनुवा. चातुर्मास्य-साकमेधपवै याज्या.			
८२, २ ३	वैश्वकर्मणपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या. वैश्वकर्मणपशु-पुरोवाक्य याज्या.			
८३, १-७ (१-३)	अजिर एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.		समान विनियोग. सोमाभिपवः समान विनियोग.	
८४, १-७ १-७	अचिर एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र. विनुति, अग्निभूति व वज्र एकाह-मरु- त्वतीय शस्त्र.			
८५, १९ १६	अतिगूर्ति एकाह-चांद्रमसीष्टि याज्या.		देविकाहवि पुरोनुवा. दुराश एकाह-चांद्रम- सीष्टि याज्या. पुरयमेधकडे. समान विनियोग. देविकाहवि याज्या. समान विनियोग.	
२१-२३ २४ २०	दशपूर्णमासयाग-शोऽनविमोचन.			
८६, १-२३ १-२३	असोयाम-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र. दशरात्र-पष्ठदिन तृतीयसवन ब्राह्मणा- च्छंसी शस्त्र.	‘वृषपवि’ संज्ञोऽल्लेख.	समान विनियोग.	
८७, २३	दशरात्र-पिण्यावर अगारविहरण.			
८८, १-१९ १४	व्यूहदशरात्र-पंचमदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणान्त.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८९, १-१८ ९०, १-१६ ९१, १-१५ १-१५	स्यंस्तुव एकाह-निष्केवल्य शस्त्र. अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक. अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		पुरयमेध होतृकर्म. समान विनियोग. पुरयमेध-होतृकर्म श. अग्निष्टुव-आपोनप्यो- या. दशरात्र-द्वि.दिन वैश्व. शस्त्र.	
९२, १-१५ १-१५	चातुर्विधदिन-वैश्वदेव शस्त्र आरंभणीय सूक्त. पृथ्मपवह-अग्निष्टुपवह-वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण द्वितीयदि. श.		महाश्रत-वैश्वदेव शस्त्र.
९४, १-१४	अग्निष्टोम-सोमानिपव.		समान विनियोग.	समान विनियोग.

श्रुतस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	वैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.२६, १-१३	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीय पर्याय शस्त्र.		अच्छवाक तृतीय-विपुवान्-निष्के. शस्त्र.	
१-३	योळसी-योळसी शस्त्र.	समान विनियोग.	विपुवान्-निष्के. श.	
१३	योळसी-योळसी शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
९७, १-२३	सत्रांमध्यं दीक्षित उवरातं शाल्यास मान-नाकडे.	समान विनियोग.	देविवाहनि पुरोड.	
(१०)			स. १	
१००, १-१२			देविनाहनि याज्या.	
१०१, १२	दशरात्र-पष्ठदिन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		द्वितीयाभिष्टव. प. पष्ठ-	
१०२, १, ३ व १३			दिन वैश्वदेव शस्त्र.	
१०३, १-१३	सामिचित् क्तु-अग्नीषोमीयप्रणयन		समान विनियोग.	
	प्रक्याचं कर्मांत.		महान्त-निष्के. श.	
१०४, २	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
३	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीय पर्याय शस्त्र याज्या.		अच्छवाक तृतीय प-	
४	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी तृतीय पर्याय शस्त्र याज्या.		र्याय शस्त्र याज्या.	
१०५, १-६			चतुर्थदिन-ब्राह्म.	
१०६, १-११	अतोर्वाम-अच्छवाक अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.		मार्घ्यं. सवन शस्त्र.	
११०, १-११	अग्नीसूक्त-नामदस्यगोत्रीयांचं य सार्व-त्रिक.		अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.	
१११, ३			समान विनियोग.	
९			विपुवान्-निष्के. शस्त्र	
११२, २	साष्टपथ-वपादाग पुरोड्याक्या.		सूक्तद्वितीया.	
६				
११३, १-१०	दशरात्र-अष्टमदिन अस्तुतीय शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदि. शस्त्र.	दशरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी	
११५, १-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.	समान विनियोग.	द्वितीयपर्याय शस्त्र या.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		अतिरात्र-अच्छवाक	
११६, १-९	अग्निमंथन-अग्निमनन वक्कर न शा-ल्यास.	समान विनियोग.	द्वितीयपर्याय शस्त्र.	
१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-९	दशरात्र-दशमदिन धिष्ण्यावर अगार-विहरण करतांना.			
(५-७)				
१२०, १-५	चतुर्विंशदिन-निष्केवल्य शस्त्र.		अतोर्वाम-अच्छवाक	
१-९	ज्योन, विश्वेदेवस्तु व पंचशारदीय एताह निष्केवल्य शस्त्र.		उक्थ्य शस्त्र.	
१-९			समान विनियोग.	
१-९	राशि य मराय एकाद-निष्केवल्य श.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-९	महान्त-निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग.	विश्वचित्-निष्के. शस्त्र	
			समान विनियोग.	समान विनियोग.

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पैतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.१२१, १-३	प्राजापत्यपशु-वपा, पुरोडाश व हवि. या. चातुर्मास्य-वर्णप्रधासपर्व याज्या.		समान विनियोग. समान विनियोग, ऋ. ३.	
४-६	प्राजापत्यपशु-वपा, पुरोडाश व हवि. या.		समान विनियोग. महिन्नमह याज्या.	
१०	इन्द्रादध इक्ष्यन्-प्राजापतिदेवतेची याज्या.		दशमदिन-अतिरि- क्तोक्त शस्त्र याज्या.	
१२२, १-८	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक.		अग्निष्टुत-आग्नि. श.	पृष्ठपञ्च-चतुर्थदिन अग्निमा. शस्त्र.
१-८	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.			
१२३, १-२	प्रवर्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग, ऋचा. १-८.	समान विनियोग, ऋचा. १-२.
१	अग्निष्टोम-वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६	प्रवर्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८	प्रवर्य.	समान विनियोग.		
१२५, १-६				
१२७, १-६			वाग्देवत्वपशु-याज्या. रात्रिदेवत्वपशु-पुरोनु- वा. याज्या. देविकाहवि याज्या. पु.	
१२८, १-९	संसव एकाह-वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग.	
१३१, १-७	असौर्याम-ब्राह्मणाच्छंसी उक्थ्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-७	दशरात्र-पष्ठदिन ब्राह्मणाच्छंसी उक्थ्य श.			
१-७	चतुर्विंशदिन-मार्थ्यदिनसवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१-७	अहर्गण-द्वितीयादिदिन मार्थ्य. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	सवन मैत्रावरुण शस्त्र अह- रहःशस्य सूक्त.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
४-५	संत्रामणि-सुरामह पुरोनुवाक्या याज्या.		समान विनियोग.	
१३३, १-३	पोळशी-पोळरी शस्त्र.		समान विनियोग, ऋचा. १	
१	महामत-मार्थ्य. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र अनुरुपा.			
१-६			प्रथमछंदोस-अच्छा. उक्थ्य शस्त्र.	
१३४, १-६	चतुर्विंशदिन-मार्थ्य. सवन अच्छावाक शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरात्र-पंचमदिन अ- च्छावाक शस्त्र. ऋ. १-३	
१३७, १-७			पुरुषमेध-यजमानास- अभिषेक.	
१३८, १-४			विपुवान् निष्केव. श.	विपुवान्-निष्केव. श.
१४०, १-६	महामत-आग्निमारुत श. स्तोत्रियानुरुपा.		समान विनियोग.	
१४३, १-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आग्नि शस्त्र.			
१४७, १-५	अतिरात्र-मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
१४९, १-५			महामत निष्के. श.	
१			सावित्रपशु-हवि. पु- रोनुवाक्या.	
१५२, ४ (१-५)	वैश्वदेवि-याज्या.			
१५३, १-५	अतिरात्र-मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
१-५	महामत-प्रातःसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		महामत निष्केवल्य श.	

क्र.सं.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	पेतरय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०, १५५, ४	अतोर्नाम-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१५६, १-५	दशरात्र-पष्टदिन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-५	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
२-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१५७, १-५	अभिष्टोमपष्टद्व उक्थ्य-मेवा. श. स्तो.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-५	दशरात्र-द्वितीयछंदोम वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-५	अतोर्नाम-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१५८, १-५	दशरात्र-पष्टदिन तु. स. ब्राह्मणाच्छंसी श.	समान विनियोग.	महाव्रत-निष्केव. श.	
१	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
२६०, १-५	दशपूर्णमास-संगादपनापूर्वी जप.		समान विनियोग.	
१-५	तोत्रसोम एकाह-निष्केवत्य श.			
५	महाव्रत-मार्थ्य. सवन ब्राह्मणाच्छंसी श.			
१६१, १-५	चातुर्मास्यं-शुनासीरीय पवे याज्या.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१६३, १-६			पुरषमेध-अभिषेकाकडे	
			पुरषमेध, यजमानास	
			अभिषेक.	
१६७, १			महाव्रत-निष्केव. श.	
१७०, १-३	विपुवान्-निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१	वाजपेय-अतिरिक्तोक्त शस्त्र याज्या.			
१७२, १-४	*महाव्रत निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदि.वे.श.	दशरात्र स. दि. वे.श.	
१-४	प्रथमछंदोम-वैश्वदेव शस्त्र.			समान विनियोग.
१७५, १-४	अभिष्टोम-सोमाभिषेक.			
१७६, २-४	अभिप्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१७७, १-३	प्रवर्ग.	समान विनियोग.	स. वि. विपु. निष्के. च.	समान विनियोग.
२	वाग्देवल्यपशु-पुरोडाश पुरोनुवाक्या.			
१७८, १-३	अहर्गण द्वितीयादिदिन-निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-३	विपुवान्-निष्केवल्य शस्त्र.	कुरोहण. ऋ. १-३	ताक्ष्यसूक्त.	ताक्ष्यं च, विपुवा. नि.
१-३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१७९, १-३	अभिष्टोम-मार्थ्य. सवन दधिपर्मयाग या.		समान विनियोग.	
१८०, १	एन्द्रासपशु-पुरोडाश याज्या.		समान विनियोग.	
१	द पू. याग एन्द्र याज्या.			
१	देवसुहवि याज्या.			
२	वैश्वेष्टि-याज्या.		स० वि० ऋ. २-३	
३			एन्द्रपशु हवि. पुरोनु.	
१८१, १-३	प्रवर्ग.	समान विनियोग.		
१८३, १-३	प्रवर्ग.	समान विनियोग.		
१८५, १-३			अग्निहोत्रहोम जप.	
१८६, १०			पुरषमेध-अभिषेकाकडे	
१८७, १-५	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-५	दशरात्र-नवमदिन आभिमासत शस्त्र.	अहर्गण नवमदि. शस्त्र.		
१८८, १-३	अभिष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१८९, १-३	अविवाक्य एकाह-नानस प्रव याग.		समान विनियोग.	
			दशमदिन-निष्के. श.	
			समव्रत चैक्षितमणो-	
			तरविधि-होतृ ऋतं.	

* महाव्रतसंबंधी होत्रविनियोग आथ. शौ. सूत्रादीत नभूत देवरेव आस्पृश्यादीत आदे. सूत्रात महाव्रताच उल्लेख आहे. होत्रविनियोग नाही.

(ऊ)

वेदविद्या आणि गृह्य.

वेदविद्या म्हणजे श्रौतधर्म असा अर्थ लोकांच्या मनात येतो. वेद म्हणजे श्रुति श्रुतींतील धर्म म्हणजे श्रौतधर्म म्हणजे तीन अर्थांवरील कर्मांचा धर्म. तथापि गृह्य म्हणून जो धर्म आचरला जाई तोहि आज्ञेच्या सहितातून समाविष्ट झालेला सापडतो. श्रुतीस म्हणजे श्रौतकर्मांच्या आधारभूत प्रथास त्रयी असेंहि म्हणतात. हे समीकरण अंतिम सहिती-करणाच्या पूर्वीच्या काळातील आहे. या काळात श्रौतधर्मापच पूर्ण ज्ञान त्रयीच देत असे. अथर्ववेद गृह्यकर्म सांगे

अथर्ववेदास जेव्हा त्रैविद्याच्या क्रियेत सामील करून घेतले तेव्हा दुसरी एक क्रिया होत होती त्रैविद्य आपल्या विद्येत गृह्य घेऊन आपला वेदहि नित्य कामासाठी पूर्ण करून घेत होते. त्यामुळे प्रत्येक वेदात गृह्यकर्मांचेहि मन शिरले श्रौतकर्म एखादे वेळेस होणार, का की, हा अंतिमसहिती-करणाच्या म्हणजे यज्ञकोचाचा काळ होता ह कर्म चौघांनी एकत्र जमून करावे आणि ज्याने त्याने आपापले गृह्य सभाष्यं अशी त्यावेळेस परिस्थिती होती गृह्य त्रयांत शिरले आणि श्रौत अथर्ववेदात शिरले, त्यामुळे वेदास असे स्वरूप आले की, प्रत्येक वेदाचे श्रौत अन्योन्याश्रयी पण गृह्य स्वतंत्र आणि पूर्ण. असे झाले तरी त्रयीच प्राप्त्याने श्रौतस्वरूप आणि अथर्ववेदाचे गृह्यस्वरूप होतं ही गोष्ट लपत नाही

गृह्य हे मूलचे अथर्व्यांचे यास प्रमाणे येणं प्रमाणे.

(१) अथर्ववेदात गृह्यमंत्र पुष्कळ आहेत आणि अथर्व-वेदाच्या एकदर मनाचा गृह्य हा फार मोठा भाग आहे.

(२) गृह्यविषयक मंत्र आणि गृह्यविषयक कर्म याचा अन्योन्याश्रय अथर्ववेदात जसा दिसून येतो तसा ऋग्वेदात येत नाही, ही गोष्ट पुढील कोष्टकातील † ही खण पाहिली असता लक्षात येईल. गृह्य अथर्व्यांकडे संमंत्र तयार होऊन प्रसृत झाल्यानंतर त्रैविद्यांनी आपल्या वेदात त्यापैकी काहीं मनास स्थान दिले असावे. शिवाय आपल्याकडील कोणता तरी मंत्र त्या क्रियेस लावावयाचा अशी योजना केली असावी 'गृह्यामि ते सौमगत्वाय हस्तम्' (ऋ. १०.८५, ३६) यासारखे मंत्र सहितावाली गृह्य त्रैविद्यांनी आपल्याकडे समाविष्ट केलं होतं असे दाखवितात.

(३) अथर्ववेदात एक सवध वाडच्या काळ विवाहपर सापडतं व त्याचें सपथीकरण व्हावयास सूत्राची जरूर नाही. पण ऋग्वेदातील गृह्याची तरी गोष्ट नाही.

(४) अथर्ववेदातील मंत्राचे श्रौतविनियोग ओढून ताणून केलेले दिसतात. असो.

अथर्ववेदात आणि आश्वलायनसूत्रात सापडणारे सामान्य संस्कार व विधी अनेक आहेत, ते येणेंप्रमाणे

संस्कार

गर्भाधान.

पुसवन.

सीमंतोन्नयन.

जातकर्म.

नामकरण मेधाजनन.

निष्क्रमण

अन्नप्राशन.

चूडाकर्म

उपनयन.

गोदान

समावर्तन

विवाह

चतुर्थाकर्म.

पितृमेघ. (पितृकर्म).

श्रुतोत्सर्ग.

इतर विधि

उपाकर्म.

उत्सर्जन.

मधुपर्क.

पाकयज्ञ.

पिंडपितृयज्ञ.

अष्टकाहोम

यमलजननशांति.

कपोतशांति.

व्याधिनाशन

दु शकुननाशन.

दु खप्रनाशन.

अद्भुतशांति.

वास्तुसंस्कार.

सप्रानकर्म.

कृषिकर्म.

याशिवाय आश्वलायन सूत्रात दुसरी अनेक कर्मे आढळतात त्यापैकी काहीं श्रौतसंक्षेपपर आणि काहीं श्रौतकर्मांतील भागाच्या स्वरूपासारखी आहेत आणि काहीं नवीन आहेत वरील कर्मांशिवाय आश्वलायन गृह्यसूत्रातील कर्मे येणेंप्रमाणे.

वैश्वदेव, पावणभ्राह्म, पशुकल्प, शूलपत्र, वैद्ययज्ञ, धन्वं-तरीयज्ञ, ऋत्विग्वरण, धवणाकर्म, आश्वयुजीकर्म, प्रसव-रोहण, माघ्यावर्ष, पंचमहायज्ञ

प्रत्येक शाखेच्या गृह्यात वरेंचसे हेंच व थोडेंसे निराळें गृह्यकर्म आहे. तें विस्तारभयास्तव देत नाही.

अथर्ववेदमंत्रांचे सायणभाष्यांतील विनियोग व ऋग्वेदाचें आश्वलायन गृह्यसूत्र यांची तुलना.—

या तुलनेवरून अथर्व्यांची विद्या त्रैविद्यांनी आपल्या सूत्रात कशी समाविष्ट केली (व अथर्व्यांची निष्ठुकी जुळविली) हे दिसून येईल. अथर्व्यांचे मंत्र कियेशीं किती सलग होते व सूत्राचे कितपत आहेत यावरहि प्रकाश पडेल.

(१) या लेखात अथर्ववेदातील संस्कार अथवा विधी याच्या कडे नियोजित असलेले मंत्र काढावुकमाने दिले असून त्यांच्याशीच आश्वलायन गृह्योक्त संस्काराची तुलना केली असल्यामुळे संस्काराचा अनुक्रम राहिला नाही. प्रथम अथर्ववेदातील मंत्राच स्थान, पुढे मंत्रादि व नंतर संस्कार व त्यातील क्रियेचा उल्लेख दिला आहे. त्यापुढे कंसात (धा) घाटून आश्वलायनातील क्रियाभिन्नत्व, मंत्रादि व सूत्र-स्थान दिले आहे.

२ अथर्ववेदाचे कौशिकसूत्र व आश्वलायन या सूत्रात संस्काराचा उल्लेख सारखा असल्यास अथर्व्यांतील संस्कारोद्देश्यापुढे

* ही खण केली आहे. व संस्कारोद्देशे सारखा असून आश्वलायनातील मंत्र व क्रिया भिन्न असेल तेथें तसे दाखविले आहे.

३ संस्काराकडे नियोजित असलेले मंत्र अर्थदृष्ट्या कर्मांशुस्य असतील त्या मंत्रांपैकीच्या पूर्वी १ ही खण आहे.

कांड १ रें.

१,१-४ 'येनप्रसाः' (वाल्मह्वे) मेधाजननकर्म.* (आ) 'मेधाते' १,५५,१-३ 'आपोहिष्टा.' वास्तुसंस्कार.* (आ) निज क्रिया २,५९,१-४ 'अस्मिन् वसु.' उपनयन-शिष्याभिर्मंत्रण. १३,१-४ 'नमस्ते अस्तु' उपासने आज्यहोम.* (आ.) निज मंत्र ३,५. ३०,१-४ 'विधेदेवा.' उपनयन-शिष्याभिमंत्रण. ३३,१-४ 'हिरण्यवर्णा.' गोदान-शिष्यप्रपन.

कांड २ रें.

१,१-५ 'वेनस्तत्पद.' विवाह-कुमारीलक्षण पाहणे.* (आ) १ क्रतुमंत्र १,५. १३,१-४ 'आयुर्वा अमे' गोदान-शिष्या-भियेक. २८,१-५ तुभ्यमेव. गोदान, चूकाकर्म-नातापितरांनी कुमारास एकमेकाजवळ देणे व घृतपिंडप्राशन. ३६,५ 'नमस्य नावं.' विवाहानंतर प्रवास-नोकारोहण.* (आ) 'अम-न्वतीरीयते.' १,८.

कांड ३ रें.

८,१-६ 'आयतु मित्र.' उपनयन-शिष्याभिमंत्रण-मंत्रण. १०,१-१३ 'प्रथमा हव्युपास.' अष्टाह-होम.* (आ) 'उदीरता' १,४. ११,१-८ 'सुवाणि छा' व्याधिनिवारण.* (आ.) १ ३,७. १२,१-९ 'इहैव ध्रुवा.' वास्तुसंस्कार-भूमिरक्षण. १२,६ 'कृतेन सृष्ट्या.' वास्तुसंस्कार-सृष्ट्याजनन.* (आ) १ निज क्रिया २,५. १२,८ 'पूणे नादे' वास्तुसंस्कार-नूतनगृहप्रवेश. २०,८ 'अवसृष्ट्या.' संप्राम-याणप्रक्षेप.* (आ) १ ३,११. २३,१-६ 'येन वेहद.' पुंसवन-केसात बाण रोंचणे. २४,१ 'पयस्यती' पितृमेव-प्रेतदहना-नंतर शान्कर्मांत. ३१,१-११ 'विदेवा जरता.' उपनयन-कुमारमृधाभिर्मंत्रण.

कांड ४ रें.

९,१-९ 'एहिजीवं.' उपनयन-शिष्याच्या कंटात मले बांधणे. १०,१-७ 'वाताज्जालो' उपनयन-शिष्याच्या कंटात-मणि बांधणे. १३,१-७ 'उतदेवा.' उपनयन-शिष्याभिर्मंत्रण. १५,१-४ 'समुपसंतु.' श्टिक्रान-आज्यहोम. २१,७ 'प्रजापती.' गार्हपत्ये अभिमंत्रण. (आ) १ २,१०. ३०,१-८ 'अहंरुदेभि.' जातकर्म-संयजुष्विमांस्ति प्राशन. ३०,१-८ 'अहंरुदेभि.' मेधाजनन (वाल्मह्वे उद्गीची वाढ होण्यास) होमशेष या दोन्यास लावणे. ३०,१-८ 'अहंरुदेभि.' उपनयन-दंडदानानंतर वाचन. ३१,१-७ 'स्रवामन्यो.' संप्राम-सेवागिरीक्षण. ३२,१-७ 'यस्तेमन्यो.' संप्राम-सेवागिरीक्षण. ३३,१-८ 'अपन.' हु शकुननिरसन-जप. ३३,१-८ 'अपनःशोयुनत.' प्रेतसंस्कार-प्रेतदहनानंतर परत परी जाताना जप. (आ) १ 'दमे जीवायिमुते.' ४,४. ३३,१-८ 'अपन.' प्रेतसंस्कार-शानानंतर परी आत्मावर अर्पित समिध् मेघे. ३५,१-७ 'यमोदन.' गार्हो अहं जडं श्लाघ्यास यमलजननशाति.

कांड ५ रें.

२०,१-१२ 'उदैवोपो.' संप्राम-हुंडुभिवादन. (आ) हुंडुगीळा अभिमंत्रण 'उपश्वासय.' ३,१२. २४,१-१७ 'समिता-प्रसवाना.' विवाह-आज्यहोम. २५,१-१३ 'पर्वतादिबो.' गर्भाधान-चरुहोम; चरुप्राशन व मेधुन कर्म. २८,१-१४ 'नघ-प्राणान्.' उपनयन-आज्यहोम व कुमाराच्या कंटात मणि वाचणे. ३०,१-१७ 'आवतसे.' उपनयन-कुमाराभिर्मंत्रण.

कांड ६ रें.

१,१-३ 'दोपो गाय.' समावर्तन-चरुभक्षण. ११,१-३ 'शमीमध्वत्थ.' पुंसवन-मधुमेधासह शचीगर्भा-व्रथाभिप्राशन २७,१-३ 'दिवा कपोत' कपोतशक्ति-होम.* (आ.) १ ३,७. २८,१-३ 'कृधा कपोतं' कपोतशक्ति-वरात गाय फिरवणे. ३३,१-३ 'यस्येदमारजः.' जमीन नागरूपे.* (आ) निजमंत्र 'क्षेत्रस्वपतिना.' ४,८. ३८,१-३ 'सिंहोच्चाप्र.' उत्त-जैन-आज्य होम. ४०,१-३ 'अभयं थावाष्ट.' संप्राम-सेवा भयविशुद्धय अगस्त्यपुरस्थान. ४१,१-३ 'मनसे चेतते.' गोदान-गोहोमिव स्वाकीयाक. ४४,१-३ 'अस्मायो.' हु खप्रपरिहार-सुप्रप्रशालन व श्रीहृदयपुरोडाशहोम. ४८,१-३ 'विघ्नते खप्र.' हु खप्रनाशन.* (आ.) १ 'यमगोपु' ३,६. ४८,१-३ 'इधेनेति' उपनयन-दंड देण्याचा मंत्र. (आ.) *अमंत्रक. १,२३. ४९,१-३ 'नहिते अस्ते.' प्रेतकर्म-आचार्यमरणानंतर शिष्यानि करवायाचा होम. (आ) १ 'परश्वर्या' अंतु. ४,६. ५३,१-३ 'योध मे.' मेधाजनन-क्षीरोदनप्राशन. ५३,२ 'पुनः प्राण.' गोदान धुरमार्जन. ५३,३ 'स वचंसा.' उपनयन-उपदायावलोकेन ५६,१-३ 'मानोदेवा.' उपाकर्म-दक्षितकुप्राशन.* (आ.) अमंत्रक ३,५. ५८,१-३ 'यशस्य मेदो.' उत्तजैन-आज्यहोम. ६५,१-३ 'अवमन्यु.' संप्राम-जयार्क आज्यहोम. ६८,१-३ 'आयमगमस्यिता.' चूडाकर्म हजामतीकरिता उपक्रामिर्मंत्रण; डोवयात उदक चोळणे. ६८,१-३ 'आयमगमस्यिता.' चूडाकर्म वपन करणे.* (आ.) १ वेनावपत् १,१७. ६९,१-३ 'गिरावरगाराष्टेपु' मेधाजनन-सुख-प्रशालन. ७१,१-३ 'यदप्रमयि' उपनयन-अभिर्कार्य नैस्य-होम. ७३,१ 'इहैवस्त्या.' वास्तुसंस्कार-नूतनगृहप्रवेश वाविष-समे. ७८,१ 'चिन भूतेन.' विवाह-आज्यहोमने आज्यमित्र यवहोम. ८१,१-३ 'वंतावि०' गर्भाधान-पत्नीच्या हातात कंकण बांधणे. ८१,१-३ विवाह-आज्यहोम. ९७,१-३ 'अभिभू.' संप्राम-जयार्क होम. ९९,१-३ 'अमित्रेव.' संप्राम-जयार्कहोम. १०४,१-३ 'सदान यो.' संप्राम-भाग्यप्राप्तक्षेप. १०५,१-३ 'आदानेन.' संप्राम-भाग्यप्राप्तक्षेप. १०८,१-५ 'त्वमेमेधे.' मेधाजनन-क्षीरोदनप्राशन. ११४-११८ सूक्त 'अदेवा देव.' प्रेतकर्म-चिदीवर आज्यहोम. १२५,१-३ 'वनस्पते.' संप्राम-रथारोहण.* (आ.) १ वायोद्वा वीर्यण. २,६. १२६,१-३ 'उपश्वासय' संप्रामहुंडुभि वादन.* (आ) अभिमंत्रण ३,११. १३३,४-५ 'अद्राया.' उपनयन-मेधालाघन* (आ) १ इयं दुर्गधात्. १,१३.

कांड ७ वें.

३,१ 'अयविष्टा.' सभारमथारोहण. ६,२ 'महीपूष.' चतुर्थीकर्म-खट्वास्पर्श. ११,१ 'यस्तेस्तन.' बालकास प्रथम स्तनपान. १७,१ † 'वृहस्पते.' ब्रह्मचारी सूर्योदयापर्यंत निज-त्वास उठविण्याचा मंत्र. २३,१ 'समेत विधे.' प्रेतकर्म-चिती-त्वास उठकसेचन. ३१,१ 'ज्वाकं मे.' गोदान-डोळ्यात काजळ घालणे. ३३,१ 'उपप्रियं.' उपनयन-शिष्यमूर्धाभिर्मंत्रण. ३७,१ † 'अक्ष्यो नो.' विवाह-चतुर्थीकर्म-पतिपत्नी यांनी परस्पराच्या डोळ्यात काजळ घालणे व पत्नीच्या डोक्यावर रांछपुष्पींचे फूल बांधणे. ४२,१-२ 'अतिघ्नानि.' वास्तुकरण-भूशुष्यर्थे श्वेनदेवताक चरहोम. ५५,१-६ 'अमुनभूयात्.' उपनयन-शिष्यमूर्धाभिर्मंत्रण. ५८,५ 'अरसस्य.' उपाकर्म-आज्यहोम. ६२,१-६ 'ऊर्जं विप्रतं'-प्रेतकर्म-प्रेतदहनानंतर कल्याणं गृह-प्रवेश करताना जप. ६३,१-२ 'यदमं.' उपनयन-अभिकार्य-परिपेक* (आ.) अमंत्रक १,२०. ७०,१ 'सुनमांमे.' काम्य पाकयज्ञ-स्तव वें अमुनं. ७०,१ 'पुनर्मा.' गोदान-वपनाथे क्षुरानुमंत्रण. ६७,२-३ 'यहुष्कृतं.' विवाह-पत्नीस ज्ञानानंतर बल परिधान करविणे. ७०,१ 'सरस्वति.' आहिताग्निप्रेतसंस्कार. ७७,११ 'सुयवसात्.' प्रवासास जाताना पक्षें अमिमंत्रण. ७७,११ 'सुयवसात्.' मधुपर्क-गोस्त्यं* (आ.) 'माता दद्यात्' १,२४. ८६,१ 'पूर्वापर.' विवाह-आज्यहोम. ८८,२ 'अपसुते.' अद्भुत शक्ति-धूमकेतु-दर्शन. ९४,१ 'अपोदिद्या.' उपनयन-वेदमतकर्म. ९४,३ 'इदमाप.' उपनयन-अभिकार्य हस्तक्षालन. ९४,४ 'एयोसि.' उपनयन-अभिकार्य अग्नीवर हात तापवून तोडावरून फिरविणे.* (आ.) 'तेजसा मा.' १,२१. १०१,१ 'समिद्रो.' उपनयन-उदपात्रावलोचन. ११०,१ 'अपकामन्.' उपनयन-कुमाराने प्राप्नुय्य होतांना.* (आ.) 'युवास्तुवासा.' १,२०. ११६,१ 'इन्द्रसकुक्षि.' उपोत्सर्ग-रूपम सोडताना. ११०,१ 'शुभनी.' विवाहकर्म-आज्यहोम. १२२,१ 'आमंद्रे.' प्रेतसंस्कार-प्रेतदहनानंतर खस्त्रयन विधि.

कांड ८ वें.

१,१-१० 'अतकाय.' उपनयन-शिष्याभिर्देशस्पर्श. २,१-१० 'आरमस्त.' उपनयन-शिष्याभिर्देशस्पर्शजप. २,१-१० प्रेतकर्म-प्रेताग्नि उदीपित करताना. २,१४-१५ 'शिवे ते स्वा.' गोदान-शिष्याच्या डोक्यावर ओपधि ठेवणे. २,१४-१५ 'शिवे ते स्वा' निष्क्रमण-बालकास प्रथम घराबाहेर जाणणे. २,१७ † 'यस्तुरेण' गोदान-चूडाकर्म-क्षुराभि-मंत्रण* † (आ) क्षुरतेज निमृजन. १,१६. २,१८ 'शिवीतेस्वा' अन्नप्राशन* ओपधि व यवपिष्टप्राशन. (आ) 'अनपते' १,६. २,१६ 'यत्तेवास' नामस्मरण-बालकास नूतन वस्त्र पापरविणे* (आ) मंत्र व क्रिया भिन्न १,१५. २,२२ 'शरदेत्वा' गोदान-शिष्याच्या डोक्यावर ओपधि ठेवणे. ६,१-१० 'वो ते माता.' सीमंतोपनयन-गर्भिणीवक्षळ पादच्या मोहण्या मंत्रून ठेवणे.* (आ.) मंत्र व क्रिया भिन्न. १,१४.

कांड ९ वें.

१,११-२४ 'यथासोम.' उत्सर्जन-आज्यहोम. ४,१-२४ 'साहसस्त्वे.' उपोत्सर्ग-रूपमाला सोडताना. ४,९-१८ † साहसस्त्वे-रूपममासहोम.

कांड ११ वें.

६,१-२६ 'प्राणाय नम.' उपनयन-शिष्याच्या नाभीस साहसस्त्वे स्पर्श करताना जप

कांड १३ वें.

२,१-४६ 'उदस्य.' उपनयन-त्रिकाल सूर्योपस्थान.

कांड १४ वें.

१,१-१६ 'सत्येनोत्तमिता.' विवाह-वधूने पठण करणे. १,२० 'भगस्त्वेतो.' विवाह-वधूच्या अनामिकेस रक्तसूत्र बांधणे. १,२३-२४ 'पूर्वापर' विवाह-वधूने करावयाचा आज्यहोम. १,२३-२४ 'पूर्वापर' विवाह-बराकडे अनुचर पाठविणे. १,३१ † 'युवं भगं.' विवाह-बराकडे ब्राह्मण पाठविणे. १,३४ 'अनुक्षरा' विवाह-उदक आणण्यास जाणे. १,३८ 'इदमहं.' विवाह-उदकावगाहन व घट भरणे. १,३९ 'आस्ये द्या.' विवाह-उदकघट उदाहारास देणे. १,४० 'शते हिरण्यं.' विवाह-वधूच्या ललाटीं सुवर्ण बांधणे. १,३५-४३ 'यच्च वचो.' विवाह-वधूला शीतोष्णोदधाने स्नान पालणे. १,४२ † 'आशासाना.' विवाह-वधूच्या कमरेस योक बांधणे. १,३९ † 'आस्येन्नाह.' विवाह-वधूवरानीं अग्नीला तीन प्रदक्षिणा करणे.* (आ.) † 'अमोहनासि.' १,७. १,४६ 'जीवैर्वदति.' विवाह-वधू बराच्या घरी जाताना चावटे रडल्यास पठण करणे. * (आ.) मनात थोडा करक १,८. १,४७ 'स्योने ध्रुवं.' विवाह-वधूचे ललाटावर गाय-लेल्या सुवर्णावर जलाची धार धरणे. १,४७ 'स्योने ध्रुव.' विवाह-वधूला बराच्या घरी आल्यावर प्रथम ज्या दगडावर उसी करावयाची तो दगड घराच्या दक्षिणभागी गाईच्या शेणावर ठेवणे व त्यावर वधूने उभे राहणे १,४७ † 'स्योने ध्रुव.' विवाह-वधूने अस्मरारोहण करताना* (आ.) † 'इममस्मान्' १,७. १,४८-५२ † 'येनागिरस्या.' विवाह-वधूचे पाणिप्रदण.* (आ.) † 'सुन्नामि ते' १,७. १,५८ 'प्रसा सुन्नामि.' विवाह-वधूचे केश (स्नानानंतर) विचरणे. १,५८ † 'अहं-विष्यामि.' विवाह-वधूने कमरेचे योक सोडणे. १,५८ 'अहं-विष्यामि.' विवाह-विवाहानंतर सुहृदांनी वधूचे पाय धुणे. १,५९-६२ † 'उयच्छ्व.' विवाह-तत्पावर बसलेल्या वधूला उठविणे. १,६४ † 'माहविष्ट.' विवाह-वधूवरानीं प्रथम गृहप्रवेश करताना हातात जलकुंभ व अक्षता घेऊन प्रवेश करणे.* (आ) पदार्थप्रदण नाही. † 'इहप्रियं' १,८. १,६१ 'शुक्रिभुक्.' विवाह-वधूवरानीं स्वर्गही जाताना. २,६ 'ता म-दसाना.' विवाह-बरान स्वर्गही जातेवेळी मार्गात जरूर पडल्यास नोकारोहण करताना* (आ.) 'अदनन्वती.' १,८. २,७ व ९ 'या ओपधव' विवाह-मार्गात महाशूळ, महानदी,

क्षेत्र, इत्यादि आढळल्यास जप.* (आ.) 'माविदन्' १,८. २,११ 'माविदन्.' निवाह-वराने खगृही जातेवेळीं याना-रोहण करताना.* (आ.) 'पूमात्वेतो.' १,८. २,१२ 'सम्राज्या.' निवाह-वराने खगृहीजयळ आल्यावर जप करणे. २,१७-१८ 'अमोचक्षुः.' निवाह-वराने वधूसह अमोच तीन प्रदक्षिणा करणे. २,२० 'इदप्रिये.' निवाह-वधूवरानीं अग्नि, पितर, सरस्वति, मित्र, वरुण यांना नमस्कार करणे. २,२३ 'उप-स्तृणीत.' निवाह-वधूला रोहित चर्मावर बसविणे.* (आ.) अमंनक. १,८. २,२४-२५ 'आरोह चमे.' निवाह-वधूच्या माडीवर एका मुखास बसविणे व त्या मुखाच्या हातावर फळें, मोदक वगैरे देऊन उठविणे. २,२८ 'सुमंगली.' निवाह-गृह-प्रवेशाचे वेळीं दगडावर उनी केलेल्या वधूला चाली उतरविणे. २,३१, † 'आरोहतल्यं.' चतुर्थीकर्म-वधूवरानीं तल्लारोहण करताना. २,३१ 'आरोहतल्यं.' निवाह-सप्तरेखा लेखन. २,३१ 'आरोहतल्यं.' निवाह-सप्तरेखा आक्रमण. (आ.) वधूला सात पावळें चालविणे. † 'इष एकपदी.' १,७. २,३७ 'त पितरा.' चतुर्थीकर्म-वधूवरानीं सन्मुख होऊन अगावर पावरुण घेताना. २,३६ † 'परदेहि.' चतुर्थीकर्म-वधूचे वस्त्र वराने आचार्यास देणे. २,४१ † 'देवैर्दत्तं.' चतुर्थीकर्म-वराने दिलेले वस्त्र आचार्याने घेताना पठण करणे. २,४३ 'स्योनायोने' चतुर्थीकर्म-समोमहाली पठण करणे. २,४४ 'नवं वसान.' चतुर्थीकर्म-वराने दिलेले वस्त्र घेऊन आचार्याने परीं जाणे. २,४५ 'शुभनी.' निवाह-आज्यहोम.* (आ.) 'आनः प्रजा.' २,४७. 'यस्ते चित्' निवाह-वधूवरानीं खगृही जातेवेळीं बहून चाळ करताना २,५३-५८ 'वृहस्पतिना' निवाह-वधूने वराच्या मन्त्रावर पळसाच्या पानातून सर्वापि टाकणे. २,६३ † 'इयनारी' निवाह-लाजाहोम.* (आ.) 'व्यमणंतु.' १,७. २,६४. † 'इहेमानिद' चतुर्थीकर्म-समोमहालीन मंत्र. २,६८ 'हृनिम.' निवाह-निवाहापूर्वी वधूला आन घातल्यावर वस्त्र पाघरविणे. २,६९ 'यदुच्छ्रंतं' निवाह-ज्ञानानंतर वधूचे जाग कोरडे करणे. २,७१ † 'अमोहमसि.' चतुर्थीकर्म-समोमहालीन मंत्र. २,७३ 'ये पितर.' निवाह-वधूवर खगृही जात असता वादत संधान आढळल्यास पठण करणे. २,७४ † 'येदपूजा.' निवाह-वधूवर खगृही जातेवेळीं घरातून प्रथम उजवा पाय बाहेर टाकताना मंत्र पठण करणे. २,७५ † 'प्रमुच्यस्व' निवाह-सार्गात वधू शोष घेऊं लागल्यास तिला जागी करताना. ३,१-६ व ४,१-७ 'नामिरह' 'मूपाहं.' उपनयन-शिष्याने करावयाचे सर्वापस्थान.

कांड १७ वें.

१,३ 'विपासहि.' उपनयन-शिष्याच्या नामिदेशास स्वयं करताना जप. १,३ 'विपासहि.' उपनयन-शिष्याचे अग्नि-मंत्रण. १,३ 'विपासहि.' उपनयन-सर्वापस्थान.

कांड १८ वें.

१,५ प्रेतकर्म-प्रेतदहनानंतर जप. १,४१ 'सरस्वता.' प्रेतकर्म-चितीवर आज्यहोम. १,४४ उदीरता.' प्रेतकर्म-

दहनस्थान प्रोक्षण.* (आ.) 'अपेत वीत विच' ४,२. १,४४ 'उदीरता.' प्रेतकर्म-गाती राणणे.* अमंनक ४,१. १,४४ 'उदीरता.' प्रेतकर्म गंतित पाणी ओतणे.* अमंनक ४,१. १,४४ 'उदीरता.' गंतित दम पसरणे. १,४९ परेदि-वास.' प्रेतकर्म-गाम्यहोम. १,५१ 'वर्हिपदः' प्रेतकर्म-गंतित दम पसरणे. १,५२ 'आच्याजातु.' प्रेतकर्म-प्रेतावर तिळ टाकणे. १,५२ 'आच्याजातु.' प्रेतकर्म-प्रेतास्थि शिष्यात ठेवणे. १,५४ 'प्रेहिप्रेहि' प्रेतकर्म-प्रेत गाडीत घाठणे.* (आ.) अमंनक. ४,२. १,५५ 'अपेतवीत.' प्रेतकर्म-दहनस्थानप्रोक्षण.* (आ.) अमंनक ४,२. १,५६ 'उशतस्ता.' प्रेतकर्म-अग्नि-प्रदीप्त करणे. १,५८ 'अगिरसो.' प्रेतकर्म-प्रेतावर आज्यहोम करणे.* † (आ.) 'अस्माद्वैच' ४,३. १,६० 'इमं वम.' प्रेतकर्म-यमाग्नीर्त्यं अनुस्तरणीच्या वपेचा होम. २,४-१८ † 'मैनममे.' प्रेतकर्म-प्रेताचे उपस्थान. २,४-७ 'मैनममे' प्रेतकर्म-प्रेतास अग्नि लावणे.* (आ.) अमंनक ४,४. २,८-९ † 'अजोभान.' प्रेतकर्म-प्रेत जळत असता लाचे वरोवर जळेल अशा तऱ्हेने बोकड बांधणे. २,११-१८ 'अतिद्रव.' प्रेतकर्म-प्रेत जळताना लाचें उपस्थान.* † (आ.) 'प्रेहि प्रेहि' ४,३. २,११-१८ 'अतिद्रव.' प्रेतकर्म अस्थिस्वयन.* (आ.) 'शीतिके-शीतिक्वावति.' ४,५. २,११-१३ 'अतिद्रव.' प्रेताच्या हातात चावचाच्या 'टुम्य' वगैरे भागाचे अनुमंत्रण.* (आ.) अ-नुमंत्रण नाही. २,१९-२१ 'स्योनासै.' प्रेतकर्म-मरणोन्मुख झालेल्यास दर्मावर ठेवणे. २,१९-२१ 'स्योनासै.' प्रेतकर्म-प्रेत गाडीतून बाहेर काढून ठेवणे. २,१९-२१ 'स्योनासै.' गोळा केलेल्या अस्त्री पुरणे. २,३१ 'अश्वती.' प्रेत बहना-नंतर ज्ञान.* (आ.) अमंनक. २,३६ 'शंतप.' प्रेताभि प्रदीप्त करणे. २,३७ 'ददामि.' प्रेतकर्म-दहनस्थान प्रोक्षण.* (आ.) अमंनक ४,२. २,३८ † 'प्रिमा मात्रा' प्रेतकर्म-दहनस्थानाचे मापन. (आ.) अमंनक ४,१. २,५-४९ 'अमाति.' प्रेतकर्म-दहन प्रदेशाचे अनुमंत्रण. २,४८-४९ 'उदन्वती.' प्रेतकर्म-प्रेत गाडीत ठेवणे.* (आ.) अमंनक ४,२. २,४९-५० 'येन.पितु' प्रेतकर्म-प्रेतचितीवर आज्यहोम. २,५१-५२ † 'इदमिद्रा.' प्रेतकर्म-इमशानदेश इष्टकानीं क्षाफणे. २,५३-५५ † 'अग्नी-पोमा' प्रेतकर्म-प्रेत गाडीत ठेवणे. २,५६ † 'इमी युनयि.' प्रेताच्या गाडीस बेल जोडणे. (आ.) अमंनक ४,२. २,५७ † 'एतत्त्वावास' प्रेतावर वस्त्र घाळून क्षाफणे. २,५९ † 'दंतं हस्ताव.' प्रेतकर्म-प्रेताच्या हातातून दंड घेणे. २,६० † 'धनुईंस्ताव' प्रेतकर्म-क्षत्रिय प्रेताचे हातातून धनुष्य घेणे.* (आ.) † ४,२. ३,१ † 'इयंनारी.' प्रेतकर्म-प्रेताच्या पक्षीन सहगमन करणे. ३,२ † 'उदीप्ये.' प्रेतकर्म-प्रेताच्या पक्षीला तिच्या हिराने प्रेताजवळून उठविणे.* (आ.) † ४,२. ३,३-४ † 'अपश्य.' प्रेताजवळ अनुस्तरणी गाडेचे अनुमंत्रण. ३,५-६ 'उपया.' प्रेतकर्म-अस्त्रीवर क्षीर, ओषधी टाकणे. (आ.) अमंनक ४,५. ३,७ 'इदंतएकं.' प्रेतकर्म-आहिता-

मीच्या प्रेतामींच अनुमंजण. ३,८-९ 'उत्तिष्ठप्रेहि'. प्रेतकर्म-प्रेत दहनस्थानी नेणं.* (आ.) अमंत्रक ४,२. ३,१२ 'मित्रावहणा'. पिंडपितृयज्ञ- ' कल्याणं हात धुण्याचा मंत्र. (आ.) श्रौतकर्म ३,१४ †'परायात' पिंडपितृयज्ञ-पितराचे विसर्जन. ३,१८ †'अजते.' पिंडपितृयज्ञ-पिंडाना वाजळ लावणे. (आ.) श्रौतकर्म. ३,६. ३,२१-२६ †'अधावया.' प्रेतकर्म-प्रेतोपस्थान. ३,२५-२९ †'इंद्रो मा.' प्रेतकर्म-प्रेतावर आज्यहोम. ३,३१-३५ †'दक्षिणया' प्रेतकर्म-प्रेतावर आज्यहोम. ३,४२ 'समम' पिंडपितृयज्ञ-समिदाधान. ३,४४ †'अग्निष्वात्ता.' पिंडपि. य.-वर्हि पसरणे. ३,८९ 'उपसर्प.' पिंडपि. य.-समिदाधान. ३,५६ 'पयस्वती.' प्रेतकर्म-दहनानंतर हान. (आ.) अमंत्रक ४,४. ३,६१-६७ †'विवस्वान्' प्रेतकर्म-प्रेताचे उपस्थान. ३,६१-६२ †'विवस्वान्' प्रेतकर्म-विवस्वान्-स्थालीपाक. ३,६१-६२ 'विवस्वान्' प्रेतकर्म-हुतशेष आज्यप्राधान. ३,६९-७० †'यास्ते.' प्रेतकर्म-अस्थीवर धाना व तिल टाकणे. ३,७१ †'आरभस्व.' प्रेतकर्म-प्रेतामि उद्दीपित करणे. ३,७२ †'येते-पूर्व.' प्रेतकर्म-अस्थीजवळ चह ठेवणे. ३,७२ †'येते-पूर.' पिंडपितृयज्ञ-पिंडावर तुपाची धार धरणे. ३,७१-१५ 'आरो-हत्.' प्रेतकर्म-प्रेतोपस्थान. ४,१६-२४ †'अपूपवान्' प्रेतकर्म नज करून अस्थीच्या आठदिसोस आठ व मध्ये एक असे ठेवणे. ४,२५ †'अपूपविहितान्' प्रेतकर्म अस्थीच्या जवळ ठेवलेल्या चरंच अनुमंजण. ४,२९ †'शतधार' प्रेतकर्म-शंभर छिद्राच्या भाज्याने अस्थीवर धारा धरणे. ४,३१ 'एतत्तेदेव.' प्रेतकर्म-प्रेतावर वस्त्र घालणे ४,३२-३४ 'धानधेनु.' प्रेतकर्म-अस्थीवर तिलमिश्रलाह्या टाकणे. ४,३५ 'वैधानरे.' प्रेतकर्म-प्रेतदहनानंतर दुसरे दिवशी स्नानात स्थालीपाक. ४,३७ 'इदं कसायु.' प्रेतकर्म-गंतव ठेवलेल्या अस्थीच्याकडे सव्ये वायव्याची पाहणे. ४,३९ 'पुनं पीतं.' पिंडपि. य.-पिंडदानानंतर आचमन. ४,४१ 'समिधते.' पिंडपि. य.-समिदाधान. ४,४३ 'यास्ते धाना..'. प्रेतकर्म-अस्थीवर तिलमिश्र लाह्या टाकणे. ४,४४ †'इदपूर्व.' प्रेतकर्म-प्रेत गाडीत ठेवणे. ४,४९ 'आ प्रच्ये.' प्रेतकर्म-प्रेतवाहक वेळाचे-अनुमंजण. ४,५१ 'इदं पितृभ्य' प्रेतकर्म चिति रचलेल्या काष्ठारवर दर्भ ठेवणे. ४,५१ 'इदं पितृभ्य.' प्रेतकर्म-अस्थी ठेवण्याच्या गंतव दर्भ पसरणे; गंतव अस्थी ठेवणे. ४,५२ 'एदं वर्हि..'. प्रेतकर्म-ज्येष्ठाने अस्थी गोळा करणे.* (आ.) अमंत्रक ८,५. ४,५३ 'पणोरंजा.' प्रेतकर्म-अस्थी ठेवलेल्या खळग्यावर दगड ठेवून झाकणे. * † (आ.) उत्तलश्रामि० ४,५. ४,५४ 'अर्जोभाग' प्रेताचा अस्थीचा खळगा बुजविणे.* (आ.) 'उपसर्प' 'उच्छृंखल.' ४,५. ४,५६ 'इदं हिरण्यं.' प्रेताच्या हातातील सोन्यावर तूप घालणे. ४,५७ 'ये च जीवा' प्रेतकर्म-अस्थीच्या जवळ तूप व मधुमिश्र चह ठेवणे. ४,५७ 'ये च जीवा.' पिंडपि. य.-पिंडावर तूप घालणे. ४,६१ 'अक्ष-मनी.' पिंडपि. य.-पिंडाच उपस्थान. ४,६२ 'आयात.'

पिंडपि य.-पिंडदानासाठी पसरलेल्या दर्भावर तिल टाकणे. ४,६३ 'परायात०' पिंडपि. य.-पिंडाचे विसर्जन. * (आ.) श्रौतकर्म २,६. ४,६५ 'अभूदूत.' पिंडपि. य.-समिदाधान. ४,६६-६७ 'असोहा इह.' प्रेतकर्म-श्मशानातील दहनानी जागा इष्टासाठी झाकणे. ४,६८ 'येसाकं.' पिंडपि.-पिंडदानार्थ दर्भ पसरणे. (आ.) श्रौतकर्म २,६, ४,६९ 'उदुत्तम.' प्रेतकर्म-प्रेतदहनानंतर हान. ४,७० 'प्रास्मात्प्रां.' प्रेतकर्म-प्रेतदहनानंतर दहा दिवस स्वस्वयन. ४,७१-७३ 'अमये कव्य.' पिंडपि.-स्थालीपाक होम. ४,७५-७७ †'एतत्तेप्रततामह.' पिंडपि-पिंडदानाचे मंत्र (आ.) श्रौतकर्म २,६. ४,८१-८८ 'नमोव. पितरः.' पिंडपि. पिंडोपस्थान. (आ.) श्रौतकर्म २,६.

कांड १९ वें.

३,१-४ 'दिवस्पृथिव्या..'. मेधाजनन-वालजमुपप्रक्षालन. ४,१-८ 'यामाहुति.' मेधाजनन-वालजमुपप्रक्षालन. २०,१-४ 'अपन्यधु.' सप्राम-युद्धास निघालेल्या राजाच्या अगात पुरो-हितांन कवच घालणे.* (आ.) 'जीमूतस्वये०' ३,१२. ५६,१-६ 'यमस्यलोपात्.' दुःस्वप्ननाशार्थ. २४,१-४ 'अमे-समिध.' उपनयन-वस्त्राचारी याने अग्नीत समिध देणे * (आ.) अमंत्रक १,२०.

(क)

यज्ञविधींचें रूपकत्व.

यज्ञविषयी विवेचन करिताना एक महत्त्वाची कल्पना विचारास घेतली पाहिजे ती ही की, यज्ञक्रिया जुळविताना ज्या कल्पनाची जुळणी केली त्या कल्पना कोट्टव उडवल्या. काही विधींमध्ये भोवतालच्या सृष्टीची नकल केलेली असते. उदाहरणार्थ गुलामास सोडविताना त्याचे वजन करण्याचा विधि रोमन धर्मशास्त्रात आहे. पुष्कळ लोकांच्या विवाहविधीमध्ये मारापिटीची नकल आहे. आपल्या यज्ञ-संस्थेत तसा काही प्रकार आहे काय ?

या विषयावर महादेव मोरेधर कुंटे यांनी आपल्या Vicissitudes of Aryan Civilization या पुस्तकात जें सोमयागाचे सद्यीकरण केले आहे ते येथे देतो. सोमयागाचे संपूर्ण वर्णन पूर्वी दिलेच आहे त्याच्या साहाय्याने सद्यीकरणावर विचार करता येईल.

अग्निष्टोम.—अग्निष्टोम हा यज्ञ आर्य लोक जेव्हा आपल्या मूळ देश सोडून भरतखंडाकडे यावयास निघत त्या वेळी घडून येणाऱ्या प्रसंगाचा ऐतिहासिक अवलोकण आहे असे वाटते. त्यामध्ये जे निरनिराळे विधी करावयाचे असतात त्याचा अनुक्रम येणेप्रमाणे. प्रथम देवयजनदेश म्हणून एक खतंन जागा तयार करीत. अग्निष्टोम यज्ञाकरिता जी वेदी करीत तिला उत्तरवेदी म्हणत. नंतर मंडप उभारीत आणि निरनिराळे ऋत्विज आपआपल्या स्थानावर बसत. यज्ञमंडपाच्या एका भागात एक आँडुवराचा खट पुरीत. मंडपाच्या बाहेर दोन गाडे असत. त्याच्यावर सोम-

पद्मी प्राचीनवंशावरून आणून देवावयाची असे. प्राचीन-
वंश ही पहिली वेदी असून ती मूलग्रहातील वेदीची
शोतक असावी. उत्तरवेदी ही नवीन अथवा भावी ग्रहातील
वेदीची शोतक असावी. या गाऱ्याच्या उत्तरच्या बाजूला
सोम देवळाची जागा असे. अथर्व्य वराहवाची जागा ही
मंडपाच्या आग्नेयभागात असे. आग्नेय या ऋत्विजाची
जागा व अग्नि उत्तरेस असे व उत्तरवेदीची जागा ही सोमाच्या
ज्योतिषासून व गाऱ्यापासून पलीकडे असे. या गाऱ्यावर
असलेली हविर्द्रव्य ही वहिर्गमन करणाऱ्या मनुष्याच्या
विधासामुग्रीची शोतक असावी. मंडपाच्या पश्चिमभागात
प्राचीनवंश अथवा मूलग्रहातील अग्नीची शोतक
अग्नी वेदी असे. ही वेदी दर्शपूर्णमास इत्येस लागणाऱ्या
सामान्य वेदीप्रमाणे असे. उत्तरवेदीच्या पलीकडे वृष असे.
त्याच्या अग्रवरील चपाळ फार दुर्लभ हिंदीस पडत असे.
हा वृष पुरोगामी निशाणाचा शोतक अन्नाचा.

आग्नेयलोक जेव्हा स्थलांतर करीत तेव्हा ते आपला
अग्नि बरोबर नेत असत आणि जेव्हा एखाद्या ठिकाणी
वास्तव्य करीत तेव्हा ते आपल्या अग्नीकरिता पूर्व, पश्चिम व
दक्षिण दिशाना वेदी तयार करून त्यांमध्ये अनुक्रमे आह-
वनीय, गार्हपत्य आणि दक्षिणाग्नि याची स्थापना करीत असत.
आहवनीयामध्ये हविर्गमन घावयाचे असत. गार्हपत्य हा
ग्रहलक्षास लागणारा अग्नि असे आणि दक्षिणाग्निमध्ये
राक्षसाना व पितराना वावयाचीं द्रव्ये टापीत.

जो ननुष्य नवीन प्रदेशात स्वायिक होऊन रहात
असे त्याला वीक्षित असे म्हणत. अग्निश्रेययज्ञ करण्यापूर्वी
वीक्षितानें बरेचवेळ ऋत्विज बोलवावयाचे असत, त्याची नावे
ग्रन्ना, होता, मैत्रावरुण, अथर्व्य, प्रसोता, उपगाताः, प्रतिहतां,
प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा, पोता, अच्छवाक, आग्नेय, आग्नेय,
सदस्य, यावस्तुत, उमेता, शमिता, सुप्रज्ञस्य. हे सर्व ऋत्विज,
यजमान व यजमानपत्नी या सर्वांनी मिळून अग्निश्रेय
करावयाचा असतो.

ज्योतिश्रेय यज्ञ केला असता स्वर्गप्राप्ति होते असे वचन
आहे (ज्योतिश्रेयेन स्वर्गकानो यजेत). ज्योतिश्रेय यज्ञातील
नित्या पाहिल्या असता त्यावरून त्या स्थलांतरप्रसंगी घडून
येणाऱ्या गोष्टीच्या शोतक असाव्या असे वाटते. प्रथम
ऋत्विजाचे वरण होऊन यज्ञामध्ये कोणी काय कांम कराव-
याचीं हे निश्चित झाले म्हणजे व यज्ञीयभूमि तयार झाली
म्हणजे यजमानानें अप्सुदीक्षा हा विधि करावयाचा असतो.
अप्सुदीक्षा विधीमध्ये यजमान व यजमानपत्नी यांनी प्रथम
स्नान करावयाचे व नंतर यजमानाची स्मृत्य करावयाची, व
यजमानपत्नीची नसे काढावयाची, इतकी कार्ये करावयाचीं
असतात ह्या सर्वे विधींना मिळून अप्सुदीक्षा म्हणतात. या
विधीवरून यजमानानें आपल्या मातृभूमीचा संबंध तोड-
ल्याचें स्पष्ट होते.

यानंतर वीक्षणीयेष्टि करावयाची असते. या विधीत पुरोगम्य
तयार करून तो अग्नि आणि विष्णु यास अर्पण करावयाचा
असतो. वीक्षणीयेष्टीचा हेतु असा दिसतो की, जेव्हा एखादा
मनुष्य आपले मूलग्रह सोडून दुसऱ्या प्रदेशात जातो
तेव्हा जणू काय त्याचा पुनर्जन्मच होतो. अशा प्रकारच्या
पुनर्जन्माचे वर्णन ऐतरेय ब्राह्मणात दिले आहे. वीक्षणीयेष्टी-
मध्ये जननाच्या वेळचे सर्व प्रभार करावयाचे असतात.
उदाहरणार्थ यजमानाला एखाद्या वस्त्रात गुंडाळवावयाचे असतें
व त्या वेळी तो गर्भांत जाई अशी समजूत असते.

वीक्षित क्रिडा स्थलांतर करणारा आणि यानें कृष्णाग्नि
अगावर घ्यावयाचे असतें. हातात एक हरणाचें शिंग घरा-
वयाचे असतें शरीरावर नवीन वस्त्र धारण करावयाचे
असते, आणि त्याच्या स्त्रीनें आपले कमरेमोर्ती एक मोळाची
दोरी बांधावयाची असते.

त्याला असल्या न बोलण्यास, मित भाषण करण्यास व
यतपालन करण्यास सांगत असत. यानंतर हविर्द्रव्ये व इतर
सामुग्री जमकावयाची असे. यात सुवर्ण, रौप्य, वस्त्र, गाई,
अज व नेप हीं असत.

यानंतर प्रायणीयेष्टि करावयाची असे. या इष्टीची देवता
पथ्यास्तुति ही असे यावरून प्रवासाचा व प्रवासामध्ये
त्रास होऊं नये म्हणून देवाची स्तुति करण्याच्या प्रचाराचा
बोध होतो. या वेळी म्हणावयाचे मनहि त्याच प्रकारचे आहेत.
या वेळी फक्त भात आणि तूप यांचेच हवन करावयाचे असतें.

यानंतर पदचर्यानामक विधि असतो. यात प्रथम एक गाय
वाळत असते व तिच्या मागून यजमान वाळू लागतो. गाईनें
सात पाऊले टाकल्यावर त्या ठिकाणीं एका लाकडाच्या
तरबारीनें एक रेष ओढतात व त्या रेषेवर थोडे तूप टाकतात.
या वेळी जो मंत्र म्हणावयाचा असतो, त्याचा अर्थ असा
आहे की, राक्षसाला एका रेषेच्या आत कोंडून ठेविले आहे.
आमच्या घराच्या भोंवती चंदक राणला आहे. त्या राक्षसाचा मी
असा गळ्या कापतो. जो आमचा घरा आहे त्याचे आग्नी घरा
आहो. त्याचा मी असा गळ्या कापतो. हा मंत्र पदचर्याविधीच्या
शेवटी म्हणावयाचा असतो. यानंतर सोमवस्त्रीची खरेदी
करावयाची असते. ज्या ठिकाणीं आग्नेय जावयाचे असे,
त्या ठिकाणीं सोम मिळत नसे. तो गंधारीलोक मोठ्या
प्रवासानें आणीत. मूजवत पर्वतावरचा सोम फार प्रिय असे,
आणि तो जसा दुर्लभ होत नासला तसे त्याचें महत्त्व वाढत
गेले, त्या शुद्ध ते गृह त्या ग कर ते वेळी पुष्कळ सोम जमा
करीत, व त्याची इष्ट मित्रांना मेजवादी देत. सोम विकत
घेतल्यानंतर त्याचे आतिथ्य करावयाचे असे. यजमानाकडे
एका गाऱ्यावर वाळत सोम आणीत. यजमान सोमास
माहीवर पेऊन त्याला मधुपर्क देत असे. या आतिथ्येष्टीमध्ये
सोमाची स्तुति करून त्याला "आमच्याबरोबर आमच्या
नव्या घरी ये", अशी प्रार्थना करीत असत. या मंत्रामध्ये

धाम व दुर्ग हे शब्द गृहवाचक आहेत. त्यापैकी धाम हा जन्मभूमिवाचक असून दुर्ग हा नवीन पुढे होणाऱ्या गृहाचा वाचक असावा.

या विधीनंतर करावयाचा विधि म्हणजे 'तनूनप्प-प्रचार' हा होय. तनूनप्पप्रचार म्हणजे सर्व नातेवाईकांचा एक करार दाखविणारा विधि असावा. या विधीत सर्व ऋत्विज ज्योतिषीय यज्ञामध्ये एकमेकांस साहाय्य करण्याची शपथ घेत असत. सर्व ऋत्विज एका ठिकाणी जमून आपण एकमेकांस सोडणार नाही असें तुपाची शपथ घेऊन म्हणत हे सर्व ऋत्विज बहुतरुन पूर्वी एकाच कुंड्यातील असावेत.

यानंतर 'राजाप्यायन' नावाचा विधि करून त्यामध्ये सोमवरीवर पाणी शिंपडावयाचें असे याचा उद्देश सोमवली ओळी व ताजी राहवी हा असावा. यानंतर 'निहव' करावयाचा असे. या विधीत सर्व ऋत्विज हात जोडून यावा-पृथ्वीना नमस्कार करीत असत. तानूनप्प हा शपथविधि, आप्यायन आणि निहव हे एकामागून एक करावयाचे विधी देशान्तर करावयाच्या वेळी होणाऱ्या मानसिक स्थितीचे द्योतक आहेत.

यानंतर 'प्रवर्ग्य' विधि करावयाचा असे. हा सकाळी, व संध्याकाळी दोन्ही वेळी करावयाचा असे. तीन प्रवर्ग्य-विधींच्या मध्यंतरी व नंतर 'उपसद' विधि असे. या विधी-मध्ये जमिनीत दोन खुऱ्या मारून एकीला एक माथ व दुसरीला एक मेंढी तिच्या पोरसह बांधलेली असे. त्याप्रमाणेच वेवेगळ्या खरनामक जागवर अग्नि पेटवून एक तीन भाज्याची उतरण त्यावर ठेवलेली असे. हिला 'महावीर' असें म्हणत. या भाज्यात प्रथम तूप तापवून त्यात गाईचे आणि मेंढीचे दूध ओतीत व उत्प्रेक्ष्यानंतर जें शिळक राहिल त्या दुधाचे हवि देत असत. प्रवर्ग्य हा शब्द ऋग्वेद सोढणे या वाङ्मयासून निघाला असून त्यावरून प्रवर्ग्यविधि हा गृहस्था याच्या वेळी करावयाचा असावा असें दिसते.

'उपसद' विधि हा तात्पुरत्या वखीचा द्योतक असावा. या विधीच्या वेळी म्हणवयाच्या मंत्रात देवाची आपले रक्षण व्हावे म्हणून प्रार्थना केलेली असे. येथपर्यंतचे सर्व विधी प्राचीनवंश अथवा आय किंवा मूलगृहातील वेदीवरच करावयाचे असत.

यानंतरचा विधि 'वेदीकरण' हा होय. ही उत्तरवेदी प्राचीनवंशाच्या पूर्वदेशेस बांधण्याची असे. ज्या अर्थी उत्तरवेदी ही प्राचीनवंशाच्या पूर्वेस असे त्या अर्थी या ठिकाणी

प्राचीन शब्दाचा जर्ज पूर्वकडील असा नसून जुना किंवा मूळचा असाच होतो हे उघड आहे. उत्तरवेदीच्या पूर्वेकडे काहीं अन्तरावर एक खाव पुरलेला असे, व येथे यज्ञपशु बांधवयाचा असे. या यूपार्शी पशूवर काहीं संस्कार करून नंतर त्यास मारावयाचा असे. नंतर त्याचे मांस काढून ते शिजवून त्याच्या अग्नीमध्ये हवन करावयाच्या भागावर काहीं संस्कार करून त्याचे हवन करीत, व वाकीचा भाग ऋत्विजांस खाण्याकरता ठेवीत, याखेरीज असाच प्रकार आणखी दोन पशू मारीत. त्यापैकी एकाचा संबंध सोमरस काढण्याच्या क्रियेकडे असून त्याला 'सवनीय' पशू असें म्हणत, आणि दुसरा या घोहाच्या नंतर मारावयाचा असून त्यास 'अनुवय्य' म्हणत. हे तीनही पशू निरनिराळ्या वेळी मारावयाचे असून त्याच्या मासातील काहीं भाग अग्नीत अर्पण करून वाकीचा खाण्याकरता ठेवीत.

सोमरस काढण्याकरिता 'उपरव' नावाची एक स्वतंत्र जागा तयार केलेली असे काहीं पात्रातून सोमरस काढीत व प्रत्येक पात्रातील सोमाचें हवन करीत. नंतर सोमवलीवर पाणी शिंपडून पुष्कळास सोमरस काढीत, आणि वरींच पात्रे भरून त्याचें अग्नीत हवन करीत. या वेळी अधिनो देवाची स्तुति करून त्यांना सोमरस अर्पण करीत. या सर्व क्रियांना 'ग्रहप्रचार' अशी सहा असे. या क्रिया बालू असता सामवेदाचे गायन चालत असे व होता मंत्र म्हणत असे. सोमाचें हवन चालत असे व मध्यंतरी हुतशेष सोमाचें ऋत्विज लोक सोमपान करीत असत. सर्व ऋत्विजांनी एकाच पात्रातून केव्हा केव्हा व कसा कसा सोम प्यावयाचा हे ठरलेले असे, व त्यास 'समारया' असे म्हणत. या एका पात्रातूनच सोमपान करण्याच्या क्रियेवरूनच त्या वेळेच्या आर्यांमधील हळू बघन दिसून येते. हे सर्व विधी झाल्यानंतर अजमानाच्या पितराचें स्मरण करून त्यांना पुरोडाशाने पिंड अर्पण करीत. यानंतर जो विधि करावयाचा असतो त्याला 'यज्ञपुच्छ' असें म्हणतात. या ठिकाणी 'उदयनीयेधि' करावयाची असते. या इष्टीमध्ये 'पथ्यास्तुति' या देवतेची स्तुति करावयाची असे. ही इष्टि वर सांगितलेल्या 'प्रायणीय' इष्टीप्रमाणेच आहे. प्रायणीय इष्टीच्या वेळी देशान्तर करणारे लोक मूळ घरातून बाहेर पडलेले असत. परंतु यज्ञीय पशू व सोम याची भेजवानी होईपर्यंत त्याचे इष्टमित्र त्यांना सोडून गेलेले नसत. उदयनी इष्टीच्या प्रसंगी त्याचा अखेरचा वियोग होत असे.